DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

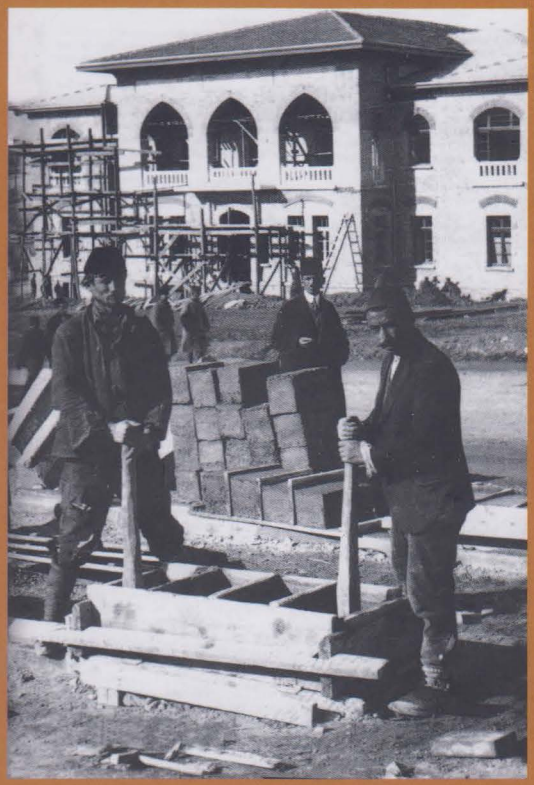
• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE SİYASAL HAYAT

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE'DE SİYASAL HAYAT

Gökhan Atılgan • E. Attila Aytekin
Ebru Deniz Ozan • Cenk Saraçoğlu
Mustafa Şener • Ateş Uslu • Melih Yeşilbağ

Yordam Kitap

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE **TÜRKİYE'DE SİYASAL HAYAT**

GÖKHAN ATILGAN, E. ATTİLA AYTEKİN, **EBRU DENİZ OZAN,**
CENK SARAÇOĞLU, **MUSTAFA ŞENER,** ATEŞ USLU, **MELİH YEŞİLBAĞ**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yordam Kitap: 254 • **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**
Yayına Hazırlayanlar: Gökhan Atılgan - Cenk Saraçoğlu - Ateş Uslu
ISBN 978-605-172-093-7 • *Düzeltme*: Günnur Aksakal
Kitap Tasarımı: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Kasım 2015 • © Yordam Kitap, 2015

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Berdan Matbaası** (Sertifika No: 12491)
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No: 215/216
Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 613 12 11

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE'DE SİYASAL HAYAT

Yayına Hazırlayanlar
GÖKHAN ATILGAN, CENK SARAÇOĞLU, ATEŞ USLU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yazarlar

GÖKHAN ATILGAN Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden aldı. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü mezunu. *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* (TÜSTAV, 2002 [İkinci Baskı Yordam Kitap, 2008]), *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (Yordam Kitap, 2007 [İkinci Baskı 2009]) adlı iki kitabı, değişik sosyal bilimler dergilerinde ve kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. E. Attila Aytekin ile birlikte *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (Yordam Kitap, 2012 [Dördüncü Baskı 2014]) kitabının editörü. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde çalışıyor.

E. ATTİLA AYTEKİN Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladıktan sonra Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans yaptı. Doktora derecesini State University of New York-Binghamton'dan Tarih alanında aldı. *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Madenlerinde İşçiler, 1848-1922* (YordamKitap, 2007) isimli bir kitabı yayınlandı; *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (YordamKitap, 2012) adlı derlemenin editörlüğünü Gökhan Atılgan›la birlikte yaptı. Osmanlı arazi hukuku ve köylü isyanları, Zonguldak kömür havasında sanayisizleşmenin etkileri, tarihyazımı gibi konularda yayınlanmış makaleleri var. *Praksis* yayın kurulu üyesidir ve ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

EBRU DENİZ OZAN Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden aldı. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunu. *Gülme Sırası Bizde, 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet* (Metis, 2012) adlı kitabının yanısıra çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Dumlupınar Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışıyor.

CENK SARAÇOĞLU Lisans derecesini Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler bölümünden, yüksek lisans ve doktora derecesini Kanada'daki University of Western Ontario, Sosyoloji Bölümünden aldı. *Kurds of Modern Turkey: Migration, Neoliberalism and Exclusion in Turkish Society* (I.B Tauris: Londra, 2011) ve *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkaârdan Tanıyarak Dışlama'ya* (İstanbul: İletişim, 2011) isimli kitapların yazarıdır. Çeşitli sosyal bilim dergilerinde ve derleme kitaplarda milliyetçilik, ırkçılık, kent sosyolojisi ve Türkiye›nin siyasal ve toplumsal hayatı ile ilgili makaleleri bulunmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

MUSTAFA ŞENER Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi anabilim dalında tamamladı. Yüksek lisans derecesini Çukurova Üniversitesi İşletme bölümünden aldı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme bölümü mezunu. *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset* (Yordam, 2010 [ikinci baskı 2015]) adlı kitabının yanı sıra çeşitli kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Mersin Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ATEŞ USLU Doktora derecesini Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi ve Budapeşte Eötvös Loránd Üniversitesi Tarih Bölümünden, yüksek lisans derecesini Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi Tarih Bölümünden aldı. Galatasaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü mezunu. *Lukács: Marx'a Giden yol* (Chiviyazıları, 2006) adlı bir kitabı, çeşitli sosyal bilimler dergilerinde ve kitaplarda siyasal düşünceler tarihi, kültür tarihi ve siyasal tarih alanlarında yayımlanmış makaleleri bulunuyor. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

MELİH YEŞİLBAĞ Lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümünden, yüksek lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Modern Türkiye Tarihi Bölümünden almıştır. ABD'deki State University of New York-Binghamton'da Sosyoloji Doktorasına devam etmekte ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışıyor. *Prakis* dergisi yayın kurulu üyesi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

9 | ÖNSÖZ *Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu*

11 | BAŞLANGIÇ NAĞMESİ *E. Attila Aytekin*

39 | KAPİTALİSTLEŞME VE MERKEZİLEŞME KAVŞAĞINDA *E. Attila Aytekin*

89 | BURJUVA DEVRİMİNİN VE SAVAŞIN BELİRSİZ SINIRLARINDA *Ateş Uslu, E. Attila Aytekin*

195 | BURJUVA UYGARLIĞININ PEŞİNDE *Mustafa Şener*

341 | 'HÜR DÜNYA'NIN SAFLARINDA *Ateş Uslu*

387 | TARIMSAL KAPİTALİZMİN SANCAĞI ALTINDA *Gökhan Atılgan*

501 | SANAYİ KAPİTALİZMİNİN ŞAFAĞINDA *Gökhan Atılgan*

657 | İKİ DARBE ARASINDA KRİZ SARMALI *Ebru Deniz Ozan*

747 | TANK PALETİYLE NEOLİBERALİZM *Cenk Saraçoğlu*

871 | MİNARE İLE İNŞAAT GÖLGESİNDE *Cenk Saraçoğlu, Melih Yeşilbağ*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu

Tarık Zafer Tunaya, "Siyasal hayat, aslında, siyasal iktidarın kullanılması, yönetilmesi, el değiştirmesi için yapılan savaşlardan ve savaş tertiplerinden ibarettir. Bu olaylar toplumun içinde, her an gözlerimizin önünde cereyan eder" demişti.[1] Tunaya'nın tanımlamasındaki güzellik, siyasal hayatın yalnızca parlamento ve parti binaları ile devlet kurumlarını çağrıştıran öteki mekânlarda cereyan etmediğini vurgulamasında ve aslında tüm hayatın siyasetin mekânı olduğunu ima etmesinde. Tunaya, 'siyasal hayat'ı genellikle sanıldığı gibi siyasetçilerin gözlerimizin her zaman göremediği puslu yerlerdeki siyasal meşgalelerinin çevrelediği sınırlı bir hayat olarak tanımlamıyor. Bilakis, toplumun içinde her an cereyan eden mücadelelere göz çevirmeye sevk ediyor bizi. Böylelikle 'siyasetçilerin hayatı'ndan 'hayatın içindeki siyaset'e doğru bir geçiş yapmamıza yardım ediyor. Bize çok daha geniş bir perspektif kazandıran bu geçişi kapak fotoğrafımızdan daha iyi ne anlatabilirdi ki... Ankara'daki ikinci TBMM binası yapılırken çekilen bu fotoğraf, Bertolt Brecht'in "Okumuş Bir İşçi Soruyor" şiirini hatırlatıyor sanki. Siyasetin simgesi TBMM belki, ama onu kuran kim? Kitaplar yalnızca liderlerin adını yazıyor, ama tuğlaları yapan, üst üste koyan onlar mıydı ki?

Eğer değilse, siyasal hayatı anlamak, kavramak, açıklamak için yalnızca meclisin içini ve 'büyük adam'ları gören bir açı kâfi gelmez bize. Meclisi ve gözönünde olan diğer siyasal kurumları da içine alan çok daha geniş bir açıyla bakabilmeliyiz siyasal hayata. Bu genişlikteki bir açı sadece saltanat saraylarını değil isyan meydanlarını da, sadece sultanları değil kulları da, sadece zalimleri değil mazlumları da, sadece ekseriyeti değil ekalliyeti de, sadece erkekleri değil kadınları da, sadece mağrurları değil madunları da, sadece kanunları değil onların ifade ettiği ilişkileri de, sadece devletin kendini tarif ettiği belgeleri değil o belgelerin örttüğü çelişkileri de, sadece mümkün olan diye dayatılanı değil hayali kurulanı da, sadece düşünürleri değil eylemcileri de görmemizi mümkün kılacak kadar geniş bir açı olmalı. Bu açı, en temelde, sürdürülmesi ya da değiştirilmesi için mücadelesi verilen üretim tarzını, onun içindeki ilişkilerin tarafları olan toplumsal sınıfları, bunlar arasındaki mücadeleleri ve bu mücadelelerden türeyen sonsuz siyasal biçimleri görmemize yarar. Bunların yanı sıra toplumsal sınıflar arasındaki iletişimin ve etkileşimin simgesel sistemlerini, yani kültürü, görüş alanımıza dahil etmemizi sağlar. En nihayetinde bunların tümünün içinde devindiği dünya-tarihsel bağlamı daima aklımızda tutmamıza da yardım eder.

1 Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1980), 95.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat'ı kendi kulvarındaki öteki kitaplardan ayıran başlıca özelliklerden biri, 'siyasal hayat'a bakarken kurmayı denediği bu açıysa, diğeri de kurduğu açı içinde seçtiği odak noktası. Kitap, siyasal hayatı dünya-tarihsel bağlamı içine yerleştirerek, iktisadi koşullar ve kültürel eğilimlerle ilişkilendirerek ele alırken bunların tümünün gerisindeki dinamiğin toplumsal sınıflar olduğunu kabul ediyor. Odak noktasını da sınıflar arasındaki ilişkiler, çelişkiler ve mücadeleler olarak belirliyor. Kitap, her bölümde şu dört izleği takip ediyor: iktisadi ve toplumsal koşullar, siyasal gelişmeler, dünyayla ilişkiler ve kültür hayatında eğilimler.

Ancak, ne de olsa çok yazarlı bir kitap bu. Yazarlar aynı perspektifi ve aynı odak noktasını paylaşmakla birlikte tahlil ile tasvir, olgu ile kuram, kronoloji ile soyutlama arasındaki dengeleri kendi biçemleriyle kuruyorlar. Bunun da bölümden bölüme bazı farklılıkları beraberinde getirmesi kaçınılmaz oluyor. Ama başka bir yönden baktığımızda bu farklılıkları kitabın zenginliği olarak değerlendirmek de mümkün. Kitaba zenginlik kazandıran bir başka faktör de bölümlerini portreler, çerçeve yazılar, belgeler, resim ve fotoğraflarla desteklemeye çalışması, yer yer de siyasal hayatı zihnimizde daha iyi canlandırabilelim diye edebiyat eserlerinden yararlanmayı denemesi.

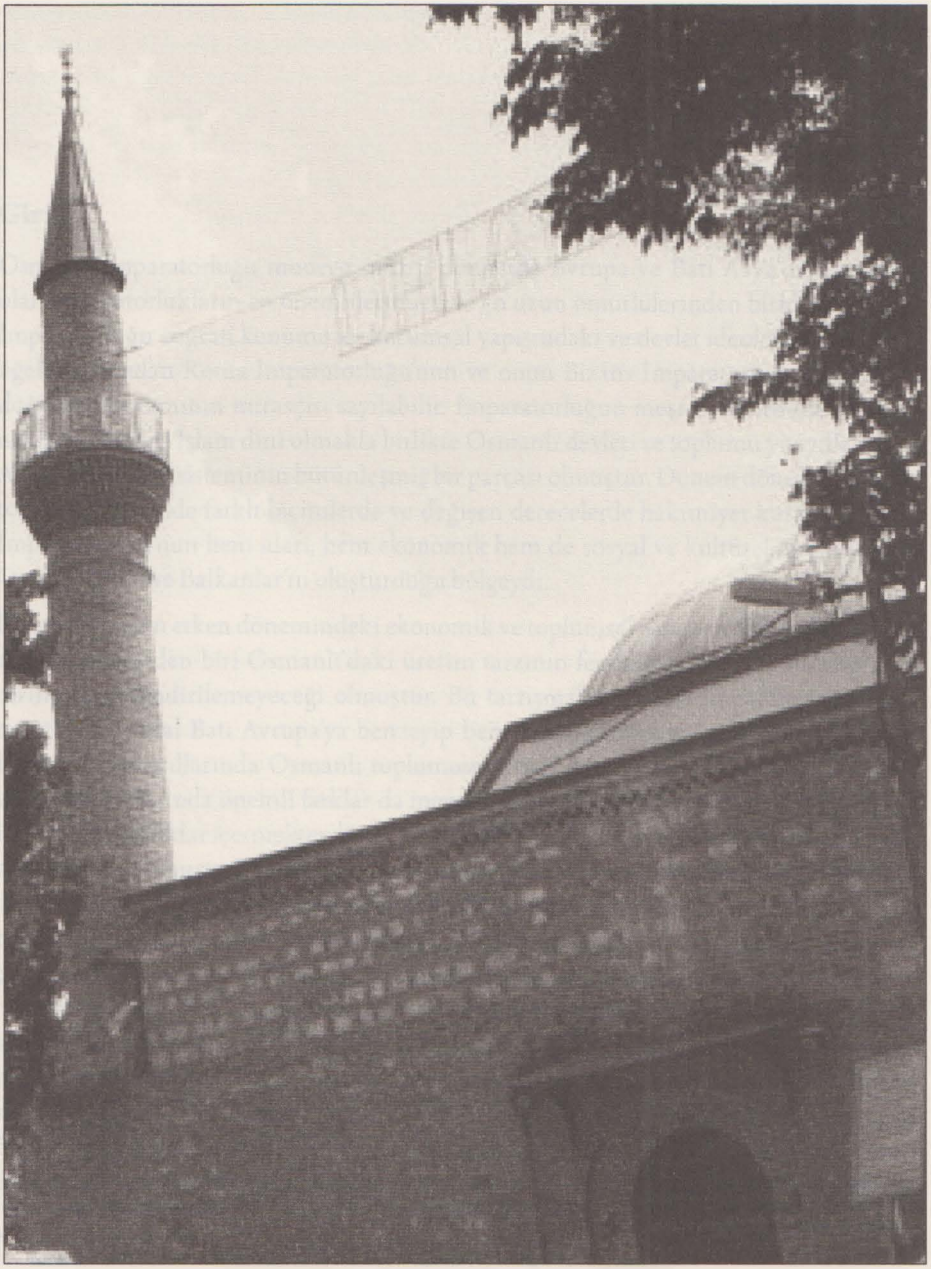
Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, benimsediği bu tarih ve toplum anlayışını Türkiye'nin karmaşık toplumsal ve siyasal dinamiklerini bütünlüklü bir şekilde kavramak için işler kılmaya çalışırken Türkiye tarihi ile ilgilenen "meraklılar" ve araştırmacılar için bir analiz çerçevesi sunmaya çalışıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KURULUŞUNDAN 18. YÜZYILA DEK OSMANLI İMPARATORLUĞU

BAŞLANGIÇ NAĞMESİ

E. Attila Aytekin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı devletinin kurucusu olan "yağmacı konfederasyon" yerini kısa bir sürede belirgin bir devlet yapısına bırakmış, hem yerleşik hem de göçebe nüfus gruplarına sahip, çok dilli ve çok dinli bir devlete geçiş kısa sürede tamamlanmıştı. 1330'larda inşa edilen Bursa Orhan Gazi Camii bu geçişin mimari alandaki yansımalarından biridir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu modern öncesi dönemde Avrupa ve Batı Asya'da kurulmuş olan imparatorlukların en önemlilerinden ve en uzun ömürlülerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu coğrafi konumu ile kurumsal yapısındaki ve devlet ideolojisindeki kimi öğeler açısından Roma İmparatorluğu'nun ve onun Bizans İmparatorluğu da denilen doğudaki devamının mirasçısı sayılabilir. İmparatorluğun meşruiyetinin önemli kaynaklarından biri İslam dini olmakla birlikte Osmanlı devleti ve toplumu yüzyıllar boyu Avrupa devletler sisteminin bütünleşmiş bir parçası olmuştur. Dönem dönem çok geniş topraklar üzerinde farklı biçimlerde ve değişen derecelerde hâkimiyet kuran Osmanlı İmparatorluğu'nun hem idari, hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel merkezi Batı-Orta Anadolu ve Balkanlar'ın oluşturduğu bölgeydi.

İmparatorluğun erken dönemindeki ekonomik ve toplumsal yapısına dair tartışmaların ana eksenlerinden biri Osmanlı'daki üretim tarzının feodalizm kavramı ile değerlendirilip değerlendirilemeyeceği olmuştur. Bu tartışmalar sıklıkla imparatorluğun Ortaçağ'daki feodal Batı Avrupa'ya benzeyip benzemediği çerçevesinde yürütülmüştür. Elbette ilk yüzyıllarında Osmanlı toplumunun Batı Avrupa'ya benzediği noktalar olduğu gibi aralarında önemli farklar da mevcuttu. Üstelik Batı Avrupa toplumları kendi içlerinde farklılıklar içermekteydi ve Osmanlı da Avrupa da yüzyıllar boyunca ciddi dönüşümlere uğramıştı. Bu nedenle de imparatorluğun ekonomik ve toplumsal yapısına ilişkin tartışmayı Avrupa'yla benzerlik-farklılık üzerinden yürütmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bazı kurumlarda görülen benzerlik ya da benzemezlik yerine artığa el koyma biçimlerine odaklanmak daha doğrudur. Köle emeğinin artık değerin önemli bir kısmını yarattığı bazı Yunan şehir devletleri ve Roma devleti gibi istisnalar dışarıda bırakılırsa, dünyada kapitalizm öncesi dönemde temel artığa el koyma biçimi 'feodalizm'di. Osmanlı İmparatorluğu da işte bu anlamda, yani evrensel kapitalizm öncesi üretim tarzına sahip olduğu için feodaldi.[1] Osmanlı İmparatorluğu da çoğu modernite ve kapitalizm öncesi toplum gibi, çalışan, üreten ve vergi veren geniş bir çoğunlukla, bu çoğunluğun ürettiği artık ürüne el koyan, bunu kullanan, bu artık ürünle ordular kuran, saraylar inşa

1 John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production* (London: Verso, 1993)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ettiren, üretmeyen ve genelde rahat bir hayat süren bir yönetici sınıftan oluşan iki sınıflı bir toplumsal oluşumdu.

* * *

Bu kitapta imparatorluğun kuruluşundan çöküşüne, yani aşağı yukarı 14. yüzyılın başından 20. yüzyılın ikinci çeyreğine olan uzun dönemi üç bölüm halinde ele alıyoruz. İlk bölüm Osmanlı devletinin ortaya çıkışından 18. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi kapsıyor. Elbette bu dönemde imparatorlukta siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan pek çok değişme yaşandı. Osmanlı'nın bu 400 yılını bir arada tartışmaktaki amaç bir süreklilik ve durağanlık vurgusu yapmak değil. Bu kitabın asıl amacı Türkiye siyasal hayatını ele almak olduğu için, yüzyıllar boyunca ayakta kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye siyasetini bir biçimde etkilemiş yönlerine ağırlık vermeyi uygun gördük. Bu nedenle de kitabın Osmanlı siyasal ve toplumsal gelişmelerine dair bölümlerinde daha erken dönemler yerine imparatorluğun son dönemlerine ve özellikle de 19. yüzyıla ve 20. yüzyılın başına daha çok vurgu yaptık. Başlangıçtan 19. yüzyıla kadar olan kısımlarda ise ana eğilimleri göstermek ve bunlara dair önemli tartışmalara değinmekle yetindik.

Dolayısıyla okuduğunuz bu bölümde ve bunu izleyen bölümde imparatorluğun yaşadığı önemli olayları sırasıyla kaydeden kronolojik bir izlek yok. Bu bölümde, ele aldığımız 14. yüzyıl–18. yüzyıl arasındaki periyotta yaşanan üç büyük tarihsel dönemeç tartışılıyor. İlkin, Osmanlı devletinin kuruluşuna dair tartışma ve bu tartışmadaki idealist ve materyalist tezler ele alınıyor. İkinci olarak 'Fetret Devri' denilen ve aslında Osmanlı devletinin ikinci kez kurulması demek olan dönem ve bunu izleyen 'Şeyh Bedreddin İsyanı' tartışılıyor. Üçüncü olarak da imparatorluğun kabaca 1590-1650 arasında yaşadığı büyük dönüşüme odaklanılıyor.

Kitabın bu bölümünde bu tarihsel dönemlere ek olarak imparatorluğun bazı genel özelikleri ve Osmanlı devlet ve toplum yapısının ana hatları da ele alınıyor. İktidarın kaynakları ve meşruiyet başlığı altında ordu, hanedan, din ve ideolojiye değinilirken, bunu kırsal ekonomi ve tımar sistemine dair bir izahat izliyor. Son olarak da şehir hayatı ve ekonomisine dair kısa bir tartışma var. Tüm bu tartışmaların ve açıklamaların mümkün olduğunca kısa tutulduğunu, amacın imparatorluğun son döneminin daha iyi tartışılması için bir arkaplan sağlamak olduğunu bir kez daha ekleyelim.

Kuruluş meselesi

Osmanlı tarihinin en çetrefilli sorunlarından birini imparatorluğun kuruluşu oluşturmuştur. Kuruluşa ilişkin tartışmaların dar bir çerçeveye hapsolmasının nedenlerinden biri, kaynak azlığıdır. Arşiv belgeleri yok denecek kadar azdır; kitabeler, vakfiyeler, kronikler gibi kaynaklar da gayet sınırlıdır. Özellikle mevcut kroniklerin kuruluş döneminden sonra yazılmış olması onların getireceği faydaları ortadan kaldırmasa da sınırlamaktadır. Bu nedenle bazı en temel konularda bile belirsizlikler sürmektedir; örneğin Edirne'nin alınışının tarihi,[2] Osman Bey'in isminin kökeni ya da kaynaklarda isimleri geçen bazı kişilerin yaşayıp yaşa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 33.

madıkları bile kesin olarak bilinememektedir. Aynı şekilde, imparatorluğun kuruluş tarihi sayılan 1299 tarihi de sorgulanmaktadır. Halil İnalcık yakın zamanda kuruluş için 1302 Bafeus Muharebesi'nde kazanılan zaferi işaret etmiş, bu görüşü benimseyen başka tarihçiler de olmuştur. Aslında kuruluş için kesin bir tarih arayışının başlı başına sorunlu olduğu söylenebilir. Birincisi, Osmanlı devletinin ortaya çıkışı aşağıda tartışıldığı üzere çok karmaşık ve üzerine nispeten az şey bildiğimiz bir sürecin sonunda olmuştur. İkincisi, bir geç ortaçağ devleti için modern devletlerin sahip olduğu türden net bir kuruluş tarihi aramak çok yararlı bir egzersiz olmayacak ve muhtemelen sonuçsuz kalacaktır.

Kuruluşa dair tartışmalı konulardan biri de Osmanoğulları'nın kökenidir. Osmanlı hanedanının kendi resmî tarihinde vurguladığı gibi Osmanlı soyunun Oğuzların Kayı boyuna dayandığı savının tarihsel olarak kanıtlanamadığı büyük ölçüde ortaya çıkmıştır. Kayı kökeni vurgusu kuruluştan çok sonra, 15. yüzyılda Osmanlı hanedanının diğer Türki kökenli devlet ve hanedanlarla giriştiği rekabette ortaya atılmıştır. Üstelik 15. yüzyılda Osmanlı hanedanının meşruiyetini artırmak için başka köken iddiaları da ileri sürülmüştü. Osmanlı devletinin kurucuları tanınmış bir kökenden gelselerdi, bu zamanın (özellikle 13. yüzyıl sonlarının) kaynaklarına bir biçimde yansırdı. Mevcut tarihsel araştırmalar Osmanlı ailesini ne Selçuklularla ne başka bir hanedanla, ne de bir Oğuz boyuyla ilişkilendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Öte yandan imparatorluğun kuruluşuna dair akademik çalışmalar ilerlemeye devam etmektedir. Kimi nüansları ve karmaşık hususları göz ardı etme pahasına, meseleyle ilgili çalışmalar ve tezler üç grupta toplanabilir. Birinci olarak, 'gaza tezi' (ya da 'gazi tezi') olarak bilinen yaklaşım vardır. Bu yaklaşım Osmanlı devletinin ortaya çıkışında esasen toplumsal aktörlerin dinsel ve ideolojik motivasyonlarına vurgu yaptığı için idealist olarak görülebilir. İdealizm kabaca, fikir ve maneviyat dünyasının maddi dünyadan öncelikli olduğunu ileri süren felsefi görüştür. İkinci gruptaki çalışmalar gaza tezini reddederler. Bu araştırmaların çıkış noktaları farklı olsa da ortak noktaları yöntem ve varsayımları açısından materyalist (maddeci) olmalarıdır. Materyalizm idealizmin tersine gerçekliğin köklerini maddede arar ve maddi dünyanın fikir ve anlam dünyasına göre öncelikli olduğunu savunur. Kuruluş tartışmasına üçüncü olarak da tarihçi Colin Imber'in ortaya koyduğu 'kara delik' savı dâhil olmuştur. Imber'e göre, imparatorluğun kuruluşuna dair kaynaklar, efsaneler ve ideolojik yaklaşımlarla sarılmıştır ve bu nedenle hâlihazırda kuruluşa dair kritik soruları cevaplamamız mümkün değildir. Demek ki elimizde idealist, materyalist ve 'bilinemezci' olmak üzere üç ana yaklaşım vardır.

Üçüncü görüşten başlayalım. Imber'in tezi epeyi ilgi uyandırmış ve tepki çekmiş olsa da etraflıca tartışıldığını söylemek güçtür. Imber kuruluş çalışmalarında kullanılan az sayıda kaynağı eleştirel olarak incelemiş, bu kaynakların barındırdıkları mitolojik unsurlara işaret etmiştir. Imber ayrıca bu kaynaklarda aktarılan kimi kilit önemdeki olayların yaşandıkları iddia edilen dönemden, yani kuruluş döneminden çok sonra kayda geçirildiğinin altını çizmiştir. Bu tarz bir yaklaşım yaygın kabulleri zorladığı ve Osmanlı kuruluşuna dair doğru kabul edilen bazı varsayımların sorgulanmasına yol açtığı için olumlu bir müdahale olarak görülebilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fakat Imber'in müdahalesinin bir zaafı da vardır; esasen filolojiden beslenmekte ve eleştirisi büyük ölçüde metin analizine dayanmaktadır. Imber mevcut kaynakları olduğu gibi kabul eden ve onlara eleştirel yaklaşmayan tarihçileri eleştirirken kendi de bir başka uç noktaya, 'mevcut kaynaklardan bir şey çıkmaz' yargısına sürüklenmiştir.[3] Bazı yeni çalışmaların gösterdiği gibi bilinen kaynakları eleştirel ve yaratıcı biçimde kullanmak hâlâ mümkündür. Dahası, arkeoloji gibi disiplinlerin Osmanlı tarihçiliğinin kuruluş tartışmasına katacağı çok şey olabilir. Imber'in tezi tartışmayı canlandırması ve radikalliğiyle ilgi çekici olsa da esasen kuruluş tartışmalarını ilerletebilecek nitelikte değildir.

'Bilinemezci' pozisyonu bir kenara bırakıp tekrar idealist ve materyalist pozisyonlar arasındaki tartışmaya dönelim. İdealist argüman, yani gaza tezi ilkin Avusturyalı tarihçi Paul Wittek tarafından gündeme getirilmiştir.[4] O tarihten beri de sıkça eleştirilmesine rağmen önemini ve popülerliğini korumuştur. En kolay anlaşılır biçimini Halil İnalcık'ın sağladığı bu teze göre Osmanlı beyliğinin kuruluşundaki en önemli etmen gaza, yani kutsal savaş fikridir. Türkmen aşiretleri 13. yüzyılda Moğol baskısı sonucu Anadolu'nun batısına doğru itilmişlerdi. Burada gaza önderlerinin yönetimi altında, İslam topraklarını genişletmek ve kâfirleri egemenlik altına almak maksadıyla örgütlendiler ve Bizans topraklarına dönük sistematik akınlar yapmaya başladılar. Osman Bey'in beyliğinin Bizans'a en yakın konumda olması ve elde ettiği başarılar, pek çok gazinin kitlesel olarak Osmanoğlu beyliğine katılmasını sağladı. Bu da beyliğin askerî gücünün artmasını ve gitgide gazanın en büyük temsilcisi haline gelmesini beraberinde getirdi.[5]

Gaza tezi 1995'te yayınlanan ve çok ses getiren bir çalışmada Cemal Kafadar tarafından bir kez daha savunuldu.[6] Kafadar, gaza tezi yanlısı ve karşıtı literatürün iyi bir analizini yapsa da, gaza tezinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına dair karanlıktaki alanlardan hangisini aydınlattığı sorusuna doyurucu bir yanıt veremez. Kafadar, gaza kavramını ve kuruluşu buna dayandıran görüşü savunmak için getirilen eleştirilerin temelsiz olduğunu göstermeye çalışır. Ona göre gaza ve cihat aynı şey değildir; gaza dinsel fanatizm anlamına gelmez. Dahası gaza kavramı dışlayıcı olmak zorunda değildir; çok heterojen bir kitlenin *ethos*u (bir topluluğa önderlik eden, onu karakterize eden inanç ve düşünceler) olmuş olabilir. Kafadar'a göre ilk Osmanlı fetihlerinde gazanın rolünü vurgulamak maddi etmenleri göz ardı etmek anlamına gelmez. Kafadar'ın bu müdahaleleri yerinde gibi gözükse de buradaki sorun şudur: bu kadar inceltilen ve çekinceler ve istisnalarla donatılan gaza kavramının açıklayıcılığı kaybolmaktadır. Madem gaza kavramı ona eleştirel yaklaşan tarihçilerin işaret ettikleri şeylerin hiçbirini yapmaz, o zaman bu kavrama niye ihtiyaç vardır? Kafadar'ın yeniden tanımladığı haliyle gaza tezi Osmanlı kuruluş tartışmalarına dair karanlıkta kalan hangi noktaları aydınlatacaktır?

Gaza tezini eleştiren pek çok tarihçinin yola materyalist öncüllerden çıktığını söylemiştik. Bunu yapan araştırmacıların önde gelenlerinden biri, Rudi Paul Lindner'dir. Gaza tezinin

3 Oktay Özel, *Bisav Tarih Okumaları Osmanlı Kuruluş Tartışmaları* (2005) http://www.bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/NOTLAR_4.pdf

4 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: The Royal Asiatic Society, 1938).

5 Halil İnalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600 (London: Praeger, 1973), 5-8 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012)].

6 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995) [Türkçesi: İki *Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Birleşik, 2010)].

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kapsamlı bir eleştirisini yapan Lindner, boy ve aşiretin kan bağına bağlı olmadığını; işbirliği, üretim ve tüketimini örgütlenmesi ve geçici yerleşim yerlerinin yaratılması ve korunma gibi ihtiyaçların aşirete üyelik için kan bağı kadar önemli olduğunu kabul eder. Lindler'in antropoloji destekli yaklaşımı, yakın zamanda bu konuda en iddialı çalışmayı ortaya koymuş olan Heath Lowry ve esasen ideolojik nedenlerde literatürde uzun süre göz ardı edilen Ernst Werner'in çalışmalarıyla aynı doğrultudadır. Ortada cevaplanması gereken sorular bulunsa da gaza tezinin aksine materyalist yaklaşım, ortaya Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna dair hâlâ ana çizgilerle sınırlı, ancak akla yatkın ve derli toplu bir resim koymaktadır.

Bu resme göre Osmanlı devleti göçebe Türkmen boylarının 13. yüzyılda bir dizi nedenle Batı'ya doğru yayılmasının devamı niteliğindeki bir genişleme neticesi ortaya çıktı.[7] Bizans İmparatorluğu'nun tebaası olan yerleşik nüfusun aleyhine gerçekleşen bu gelişme başlangıçta büyük ölçüde yağma amaçlı akınlar biçiminde sürdü. Hâlâ göçebe olan grupların yerleşik gruplarla bu biçimde ilişkilenmesi olağandı; zira yağmacılık göçebe hayatınolağan bir bileşeniydi.[8] Osmanlı devletini kuran grupları bir araya getiren şey kan bağı, kâfirlere hâkim olma amacı ya da Selçuklu ya da Moğol sultanlarından alınan bir imtiyaz değil, yerleşik insanların zenginliğinden yararlanma arzusuydu. Dolayısıyla devletin kurucusu olarak homojen bir gruptan değil, içlerinde çok sayıda Hristiyanın da bulunduğu bir 'yağmacı konfederasyon'dan bahsedebiliriz.[9] Bu konfederasyonun içinde üç aile öne çıkmaktaydı: (Müslüman) Osmanoğulları, (Hristiyan-Rum) Mihaloğulları ve (Hristiyan, muhtemelen İberya/Katalan kökenli) Evrenosoğulları. Osman Bey bu konfederasyonun ya da yeni aşiretin liderliğine, göçebe geleneğine uygun biçimde seçilmiş, diğer aileler Osmanoğulları'nı eşitler arasında birinci olarak görmeyi sürdürmüşlerdi.[10] Osman Bey'in seçilmesinde geleneksel aşiret yetilerinin yanı sıra bu kadar farklı unsuru bir konfederasyon içerisinde bir araya getirmesini sağlayan aracılık yapma ve yatay ağlar inşa etme becerileri de bir rol oynamış olmalıdır.[11] O dönemde Anadolu'da baskın olan İslamın farklı inançlardan kitleleri bir araya getirebilecek, en azından onları ürkütmeyecek heterodoks (kesin bir otoriterin düzenlemediği, siyasal iktidara mesafeli ve potansiyel olarak daha hoşgörülü) bir İslam olduğunu da vurgulamak gerekir. Osmanoğulları'nın Hristiyanları da merkezinde oldukları ağlara dâhil edebilmesinde bu da rol oynamış görünmektedir.

Zamanla Bitinya'nın (Söğüt, Sakarya, İznik, İzmit ve yakın çevresini içeren ve imparatorluğun 'doğum yeri' olan bölgenin tarihsel adı) tarıma elverişli yapısı ve bölgede fetih yapmanın askerî gereklilikleri sonucu Osmanlılar -sadece Osmanoğulları ailesi değil- yerleşik hayata

7 Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar (1300-1481)*, çev. Orhan Esen ve Yılmaz Öner. (İstanbul: Yordam, 2014), 126.

8 Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolusunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay (Ankara: İmge, 2000), 35.

9 Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003), 56-7 [Türkçesi: *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010)].

10 Lindner, *Ortaçağ Anadolusunda*, 57-8; Lowry, *Early Ottoman State*, 60-65.

11 Bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), bölüm 2. [Türkçesi: *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi* (İstanbul: Versus Kitap, 2013)] Bu çalışmadaki aracılık ve ağ temelli yaklaşım aslında kuruluş tartışmalarına yeni bir soluk getirebilirdi. Ancak bireyi ve devleti fail olarak görmenin yarattığı metodolojik sorunlara ek olarak, Barkey'nin analizinin odaklandığı iki düzey, [illegible] ve devlet (Osmanlı elitleri) düzeyleri arasında büyük bir boşluk bulunuyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Orhan Bey

Osmanlılarda tuğra, hükümdarın ismini içeren bir işaretti. Tuğralarda, hükümdarın ismiyle birlikte babasının adı da yer alırdı. İlk Osmanlı tuğrası, Orhan Bey'indi.

Osmanlı beyliğinin Osman Bey'den sonraki ikinci hükümdarıdır. Onun yönetiminde hem beyliğin toprakları büyümüş, hem de karakteri hatırı sayılır biçimde değişmiştir. 1324 ile 1362 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

Devletin sınırlarını ve etki alanını Bizans İmparatorluğu ve Karesi Beyliği aleyhine genişletti. Aydınoğulları gibi bazı beyliklerle işbirliği yapsa da, onun döneminde devlet Karamanoğulları, Karesi ve Germiyanoğulları gibi güçlü beyliklerle rekabete girdi.

Zamanında Bursa'nın alınmış olması çok önemliydi; zira Bursa Osmanlı'nın elde ettiği ilk büyük kentsel merkezdi. Aynı biçimde Gebze, İzmit ve İznik gibi merkezler de onun tarafından ele geçirildi. Nihayet 1361'de, yani hayatının son günlerinde Trakya'nın merkezi olan Edirne şehri, oğlu Murat tarafından alınacaktı. Bu önemli kentsel yerleşimlerin ele geçirilmesi Osmanoğulları'nın kontrol ettiği kitlelerin yerleşik hayata geçişini perçinleyen önemli gelişmelerdi.

Farklı kesimleri gevşek bir koalisyon içerisinde tutma yolunda babasının başlattığı çabaları sürdürdü. Hristiyan, Türki, derviş, göçebe, Müslüman, Bizans kökenli unsurları bir araya getirmeyi başardı. Bunu yaparken kişisel ilişkiler, akrabalık bağları, vakıflar, Bektaşi tarikatı gibi bir dizi ağdan faydalandı. Hristiyan unsurlarla ilişki kurmada Osman'dan da ileri gitti. Örneğin Bursa ve Biga subaşıları Bizans kökenli Hristiyanlardı; yakınında yine Hristiyan danışmanlar vardı. Evlilik yoluyla da ittifaklar inşa etmiştir. Önce bir Hristiyan beyinin kızıyla evlendi. 1346'da Bizans imparatoru VI. Yoannis Kantakuzenos'un kızı Teodora'yla evlenerek bu önemli Bizans ailesiyle yakın bir ilişki tesis etmiş oldu.

1330'lar gibi erken bir dönemde ortaya çıkan Osmanlı devlet mekanizmasının kurumsallaşması ve güçlenmesine yönelik kritik adımları atan hükümdar oldu. Anadolu'da Selçuklu geleneğini takip eden diğer beyler gibi Osmanlı'yı pratikte bağımsız bir sultanlık haline getirmeye dönük adımlar attı. Örneğin 1327'de kendi adına ilk gümüş sikkeyi bastırdı. İlk tuğrayı kullanan Osmanlı hükümdarı da o oldu. Yine Selçuklu geleneğini izleyerek İzmit'in 1337'de alınmasından sonra topraklarını oğulları arasında paylaştırdı. Onun döneminde askerî sistemde de değişiklikler oldu; Anadolu'dan toplanan Müslüman askerler seferlerde yoğun biçimde kullanılmaya başlandı. 1331'de ilk medreseyi kurdurdu; daha sonra da farklı kentlerde camiler, medreseler ve imaretler inşa ettirdi. Bunlar hem hükümdarlığını meşrulaştırmayı amaçlayan, hem de içinde çok sayıda Hristiyanın da bulunduğu bir konfederasyon olarak ortaya çıkan ve çok dinli olma özelliğini sürdüren yeni devletin baskın karakterinin Müslümanlık olduğunu göstermek isteyen adımlardı.*

---

* Barkey, *Empire of Difference*; Halil İnalcık, "Orhan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 33 (2007), 375-386; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Houndmills and New York: Palgrave Macmillan, 2002) [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1300 – 1650* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006)]; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

geçmeye başladı. Yerleşik hayata geçiş süreci kısa bir periyotta gerçekleşti.[12] Osmanlı devlet mekanizması böylece 1330'lar itibariyle ortaya çıkmış durumdaydı; yağma (ya da idealist yaklaşımdaki ifadesiyle 'gaza') zihniyeti ortadan çoktan kaybolmuştu.[13] Hristiyanlar ise baştan itibaren Osmanlı devletini yaratan konfederasyonun bir parçasıydı. Sonuç olarak Osmanlılar, yağmacı bir konfederasyondan karmaşık, hem yerleşik hem de göçebe nüfus gruplarına sahip, çok dilli ve çok dinli bir devlete geçişi kısa sürede başardı.

Bu devletleşmeyi daha iyi anlamak için zamansal ve mekânsal bakış açısını genişleterek tarihsel ve coğrafi bağlamın altını çizmek de gereklidir.[14] Osmanlı sadece bürokratik gelenek anlamında değil, maddi ilişkiler ve toplumsal yapı açısından da Yakın Doğu imparatorluk geleneğinin bir parçasıydı. Dahası, göçebe kökleri itibariyle de göçebelikten gelerek yerleşik hayata geçen ve imparatorluk kuran Orta Asya kökenli toplumsal grupların kurduğu devletlerin bir başkasıydı. Osmanlı devleti bu anlamda Orta Asya ve Yakın Doğu merkezli bu iki sürekliliğin zamansal ve mekânsal kesişme düzlemi olan 13. yüzyıl Anadolu'sunun ürünüydü. Bu kesişme güçlü bir emperyal devletin oluşumu için çok elverişli koşullar yaratmıştı: göçebe akıncılar, heterodoks İslam ve onun neferleri, İran geleneğini izleyen devlet adamları, akışkan bir toplumsal hayat ve iktisadi dinamizm...[15] Osmanoğulları'nın önderliğindeki konfederasyon bu koşulları çok iyi değerlendirdi ve uzun sürecek bir imparatorluğun temelleri atılmış oldu.

Öte yandan bu başarılı devlet oluşumuna rağmen Osmanlı topraklarında 14. yüzyıl boyunca süren ve bazıları 15. yüzyıla da taşınan kimi gerilimler vardı. Bu gerilimler i) Osmanlı hanedanı ile Anadolulu Müslüman-Türk askerî aristokrasi arasında, ii) Osmanoğulları ailesi ile diğer büyük aileler arasında ve iii) göçebe nüfus ile onu kontrol etmek isteyen devlet arasındaydı.

Birinci gerilim Osmanlı yönetici sınıfı içinde, Osmanlı ailesi ve diğer en büyük ailelerin oluşturduğu merkezle, askerî aristokrasi arasındaydı. Orhan (1324-1362) döneminden itibaren Anadolu'dan toplanan Müslüman askerler orduda ciddi bir rol oynamaya başladılar. Bu askerlerin komutanları yerel beyler olarak yönetici sınıfın merkezî unsurlarından bağımsız hareket etme arzusuna girebiliyorlardı. Merkezin buna yanıtı 'kul' sistemi oldu. Daha önce çeşitli İslam devletlerinde ve Selçuklu'da uygulanan bu sistem, hukuken köle olmasa da, ailevi ve yerel köklerinden kopmuş ve tamamen sultana tabi oldukları için bir nevi onun kulu/kölesi niteliğinde olan kişilerin doğrudan saraya ve sultana bağlı olarak devlet hizmetinde ve orduda kullanılmasına dayanıyordu. Amaç, yerel aristokrasinin gücünü dengeleyecek, sultana ölümüne sadık çekirdek bir askerî ve bürokratik gücün yaratılmasıydı. Osmanlı devletinin bu uygulamaya çok erken geçmesi, yerleşik hayata geçilmesiyle ortaya çıkan toprak sahibi beylerin başlardan itibaren bir tehdit olarak görüldüğünü gösterir. Bu tehdide karşı kul sistemine ek olarak başka mekanizmalar da geliştirilmişti. Bunlardan biri, I. Bayezit'in

12 Lindner, *Ortaçağ Anadolusunda*, 70-73.

13 Lowry, *Early Ottoman State*, 72.

14 Bkz. Barış Ünlü, *Osmanlı: Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü* (Ankara: Dipnot, 2011).

15 Ünlü, *Osmanlı*, 169. Tarihsel olaylara sadakati birebir olmasa da Ezel Akay'ın 2006 yapımı *Hacivat Karagöz Neden Öldürüldü?* adlı filmi söz konusu dönemde Anadolu'nun kozmopolit ortamını, akışkanlığı, belirsizliği ve bunların farklı kesimler için yarattığı fırsat ve olanakları çok iyi yansıtmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

(1389–1402) doğrudan üreticilerden aktarılan artık ürünün yönetici sınıf arasında paylaşılmasını sistemli olarak defter tutturarak ve diğer birtakım araçlar yoluyla merkezileştirme çabasıdır. Bayezit'in sıkı biçimde izlediği askerî aristokrasiyi denetim altında tutma politikasıysa 1402'de Timur karşısında aldığı yenilgiyle kesintiye uğramıştır. 1402'de Ankara yakınlarında karşı karşıya gelen Bayezit komutasındaki Osmanlı ordusu ile Timur komutasındaki Timurlu devleti ordusu arasındaki muharebe Osmanlı devletinin kesin yenilgisiyle sonuçlanmış, devlet çökme noktasına gelmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan taht mücadelesi ve iç savaş hem imparatorluk topraklarının genişleyişini durdurmuş, hem de devletin merkezileşme ve merkezkaç öğeleri kontrol etme çabalarına büyük sekte vurmuştur. Merkezkaç öğelerden biri olan askerî aristokrasiyi denetim altında tutma siyasetini uzun bir aradan sonra II. Mehmet (1444–46 ve 1451–81) canlandırmış, ancak bu güçlü sultanın denemesi de tam olarak amacına ulaşamamıştır. Dolayısıyla Osmanlı yönetici sınıfının merkezî öğeleri aristokrasinin gücünü dengelemek için esasen kul sistemini kullanmak zorunda kalmış, bunun sonucunda hem yeniçerilerin ordu içerisindeki ağırlığı, hem de genel olarak kul kökenli bürokratların devlet idaresindeki önemi ve ağırlığı artmıştır.

Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında yaşanan ikinci bir gerilim Osmanoğlu hanedan ailesi ile diğer büyük kurucu aileler arasındaydı. Osmanlı devletini kuran ailelerden Evrenos, Turahan, Malkoç ve Mihal gibi aileler, 14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'da çok geniş topraklar elde ettiler. Genel olarak Osmanlı politikası fethedilen yerlerin eski hanedan ailelerini vasal (bir üst otoriteye bağımlı feodal yönetici) olarak tutmaya dayanıyordu.[16] Bu siyaset başarılı oldu ve aralarında Bizans imparatorluk hanedanının bile bulunduğu bu aileler aşama aşama Osmanlı yönetici sınıfı içine asimile oldular. Öte yandan, bazı yeni büyük aileler ortaya çıkıyor ve bunların kontrol altında tutulması Osmanoğlu ailesinden gelen sultan için zaman zaman bir zorunluluk haline geliyordu. Bu ailelerden en bilineni Çandarlı ailesidir. Anadolu kökenli bu ailenin mensupları I. Murat (1362-1389) zamanından II. Mehmet tarafından tasfiye edilmelerine dek neredeyse 100 sene ordu komutanı, kazasker, vezir ve sadrazam mevkilerinde devlet politikasına damgasını vurmuştur. 1402 sonrasında hüküm süren üç sultanın izlediği temkinli genişleme politikasının da en büyük destekçisi Çandarlı ailesi olmuştur.[17] Osmanoğulları ailesi 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar büyük aileleri kontrol altında tutmayı genel olarak başarabilmiştir. Bu, imparatorluğun siyasi birliğini korumasını sağlayan en büyük etmenlerden biridir.

Diğer bir gerilim, göçebeler ile merkezî devlet arasındaydı. Göçebe kökenli Osmanlı aşiretinin liderlerinin yerleşik hayata çabuk geçtiğini söylemiştik. Bu erken tarihten itibaren de kimi Türkmen boyları yerleşik hayata geçmeyi ve Osmanlı devletinin vergi ve kontrol siyasetine tabi olmayı reddetti. Osmanlı devletinin göçebelere karşı siyasetinin sertliği döneme göre değişse de yönetici sınıf genel olarak onları yerleşik hayata geçmeye zorlayan bir tavır aldı; bu mümkün olmadığında da çeşitli biçimlerde kontrol etmek istedi. Göçebeler etrafında cereyan eden sorunlar uzun bir süre devam etti; Anadolu Türkmenlerinin en azından bir kısmının 16. yüzyılda Safevî İran devletine yakınlaşması Osmanlı devletinin çok sert tepki-

16 Colin Imber, *The Ottoman Empire*.

17 Halil İnalcık, "Osmanlı Fetihleri ve [illegible] Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar, Oktay Özel ve Mehmet Öz, der. (Ankara: İmge, 2000): 444-472, 447.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sine yol açtı. I. Selim (1512-1520) döneminde on binlerce Türkmen Safevî karşıtı kampanya çerçevesinde öldürüldü.

'Fetret Devri', 1416 İsyanı ve Şeyh Bedreddin

'Fetret Devri', Osmanlı ordularının Timur'un orduları tarafından yenilgiye uğratıldığı Ankara Savaşı sonrası yaşanan taht mücadelesine verilen isimdir. Savaşın temel nedeni Bayezit'in doğuya doğru genişlemesiyle Timur İmparatorluğu'nun batıya doğru büyümesinin çakışmasıdır. 1400 ve 1401'de Sivas ve Suriye'yi ele geçiren Timur ordusu, 1402'de Ankara yakınlarına geldi. Timur, Osmanlı'nın daha önce ele geçirdiği Anadolu beyliklerinin emirlerine ordusunda önemli görevler vermiş ve Osmanlı ordusuna asker veren aşiret liderleriyle pazarlıklar yapmıştı. Bu strateji etkili oldu ve eski beyliklerden gelen süvariler ve aşiret askerleri, daha sonra da oğulları Süleyman ve Mehmet'in komutasındaki birlikler Bayezit'i terk etti. Savaş meydanındaki Müslüman-Türk birlikler Timur'un safına geçerken Bayezit'in yanında Hristiyan Sırp birlikleri ve eski Hristiyan yeniçeriler kalmıştı.[18] Bu durum, 15. yüzyıl Anadolu'sunda ittifak ve sadakat bağlarının din ortaklığının ötesine geçen karmaşık süreçler sonucu oluştuğunu gösteren iyi bir örnektir.

Savaşın kaybedilmesi ve Bayezit'in esaret altında ölmesinden sonra şehzadeler arası bir taht mücadelesi kaçınılmaz hale geldi. Taht mücadelesi, erken tasfiye edilen İsa'yı ve şehzade olup olmadığı kesin olmayan (Düzmece?) Mustafa'yı bir kenara bırakırsak, Süleyman, Mehmet ve Musa arasında geçmiş, Mehmet'in zaferiyle sonuçlanmıştı. 1402 sonrası yaşanan iç savaş salt şehzadelerin padişah olma hırslarından kaynaklanan bir mücadele değildi. Şehzadeler farklı coğrafi bölgelere egemen olmuşlar, farklı toplumsal kesimlerden destek almışlardı. Şehzadelerin dış güç odaklarıyla ilişkileri de birbirinden farklıydı. Süleyman'ın Rumeli bölgesel kimliği baskındı, büyük toprak sahibi ailelerin ve barışçıl politikası nedeniyle de komşu Hristiyan devletlerinin desteğine sahipti. Mehmet Anadoluluydu, aktif bir fetih politikası izleme yanlısıydı ve dinsel olarak Sünni kimliği daha belirgindi. Musa da Rumeli'yi merkez olarak tutmuştu; Süleyman'ın tasfiyesinden sonraysa mücadele Anadolu'ya hâkim olan Mehmet ve Rumeli'ye hâkim olan Musa arasında geçmiştir. Hem Türk hem de Balkan soylularına çok sert tavır alan Musa, toplumun akıncı ruhunu hâlâ sürdürmeye çalışan alt katmanlarından, alt kademe 'kullardan' ve kimi göçebe gruplardan destek alıyordu.[19] Dolayısıyla Musa-Mehmet mücadelesinde Musa toplumun daha akışkan ve 'enerjik' kesimlerini yanına çekip onları kontrol altında tutmaya çalışırken Şehzade Mehmet ise tekrar kurulmakta olan devletin yerleşik, daha kurumsallaşmış ve daha aristokratik yanlarını temsil etmekteydi.

Öte yandan iç savaş bu iki şehzadenin temsil ettiklerinin dışında da seçeneklerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bunda Timur ordularının Ankara Savaşı sonrası Batı Anadolu'da geniş kapsamlı yağma ve katliamlara girişmesinin de rolü vardı. Gerek kuruluşa ilişkin çeşitli sorunların, gerekse imparatorluğun doğrudan üreticileriyle artığa el koyan yönetici sınıf ara-

18 Imber, *Ottoman Empire*, 16-17.

19 Werner, *Osmanlılar*, 11-17; Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 70; Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezit: Empire Building and Representation in the Ottoman C[illegible]*; [illegible], *Bayezit'in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil* (İstanbul: Kitap, 2010)].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi https://rantey.org

sındaki çelişkilerin özel olarak tebellür ettiği (billurlaştığı) olay, 1416 yılında yaşanan önemli ayaklanmaydı. Gerek isyanın önderlerinin gerekse isyana katılan kitlelerin aklında imparatorluğun merkezî seçkinlerinin tasavvurlarına çok aykırı bir toplumsal ve siyasal model vardı. Osmanlı devletinin Ankara Savaşı sonrası çöküşü ve toparlanma sancıları alternatif modeller için uygun bir ortam yaratmıştı. Bu anlamda yaşanan toplumsal kalkışma, imparatorluğun ilk dönemindeki siyasal rejime ve egemen toplumsal ilişkilere yöneltilen güçlü kitlesel bir itiraz olarak görülmelidir.

Aslında Şeyh Bedreddin İsyanı olarak bilinen bu kalkışma, birbiriyle yakından alakalı iki isyandan oluşmaktadır. Şeyh'in öncülüğündeki isyan, Balkanlar'da Dobruca bölgesinde gerçekleşirken, müridi Börklüce Mustafa, Ege'de Karaburun yarımadasında ayaklanmıştır. Şeyh Bedreddin'in babası bir akıncıydı, annesiyse Hristiyandı. Yetiştiği bölge bir uç bölgesinin dinamik, karmaşık ve kozmopolit karakterini halen muhafaza etmekteydi. Aslında ortodoks (Sünni) bir din âlimi olan Bedreddin, tanıştığı bir mürşit sayesinde bir aydınlanma yaşar ve tasavvufa gönül verir.[20] Mısır'da uzun yıllar kalır; dönüşte de Azerbaycan, Halep, Karaman ve Germiyan'ı kapsayan uzun bir yolculuk yapar. Bu yolculukta aralarında Hurufilerin de bulunduğu çeşitli çevrelerle temasa geçer; dinsel ve toplumsal düşüncelerinin oluşumunda bu yolculuğun çok etkili olduğu düşünülmektedir. Bu temasların en kritiği 1404-1405'te Aydıneli'nde (şimdiki Aydın ve İzmir'i kapsayan bölge) gerçekleşir, zira burası başlıca iki müridi olan Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in bölgesidir.[21] Batı Anadolu ayrıca Timur ordularının saldırısından en doğrudan etkilenmiş olan bölgelerden biriydi.

Bedreddin seyahatinden sonra döndüğü Edirne'de uzun bir süre yaşadıktan sonra, taht mücadelesi vermekte olan şehzadelerden Musa'nın kazaskeri olur. Rumeli'nin kozmopolit ortamının etkisiyle Musa'nın rejimi heterodoks İslama daha açıktır; bu, Bedreddin'i en yüksek yargı makamı olan kazaskerliğe atamasından bellidir. İki yıllık kazaskerliğinde Bedreddin pek çok dirlik dağıtır; bu pratik, şehzade Musa'nın yayılmacı siyasetiyle uyumludur. Bedreddin ayrıca ailesi için Edirne'de bir vakıf kurar.[22] Mehmet, Musa'yı mağlup edip öldürdükten sonra Bedreddin'i İznik'e sürgüne gönderir.

Batı Anadolu'da yaşanan kalkışmanın önderi Börklüce Mustafa'ya dairse az şey biliyoruz. Osmanlı kaynaklarında Bedreddin kazaskerken onun kethüdalığını yaptığı yazılıysa da Bizans kaynakları onu 'köylü' ve 'cahil' olarak niteler. Öte yandan Börklüce'nin iyi eğitimli bir mutasavvıf olduğu yolunda iddialar da mevcuttur. 1416'da Börklüce'nin takipçileri Karaburun'da ayaklanır. Şeyh de bunun üzerine sürgünde bulunduğu İznik'ten gizlice ayrılarak Kastamonu ve Eflak yoluyla Dobruca'ya geçer. Nihayetinde Dobruca'nın güneyinde Deliorman bölgesinde ayaklanmaya katılır.[23] Başlangıçta isyanın tabanını genişletmekte başarılı olsa da Mehmet'in ajanlarının çabaları sonucu asi ordusunun saflarında eksilmeler olur; özellikle eski sipahiler saf değiştirirler. Zayıflayan kuvvetler Osmanlı birliklerine dire-

20 Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyan* (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 34.

21 *A.g.e*, 55.

22 Saygın Salgırlı, "The Rebellion of 1416: Recontextualizing an Ottoman Social Movement," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 55 (2012): 32-73, 54-55.

23 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda [illegible]* (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998), 164-168.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

nemez ve büyük bir muharebe olmadan Bedreddin yakalanır, yargılanır ve 1415-1420 arası bir tarihte idam edilir. Aydın'daki asilerin direnişi daha zorlu olur. Asi ordusu önce Aydın Valisinin, daha sonra Saruhan Valisinin orduları karşısında büyük zaferler kazanır. Ancak asiler üzerine gönderilen Bayezit Paşa'nın ordusu başarılı olur ve isyan bastırılır. İsyanın bastırılmasını binlerce kişinin kılıçtan geçirildiği, özellikle isyanda rolü bulunan dervişlerin ortadan kaldırıldığı bir katliam izler.[24] Asilerin sayısına ilişkin kesin bir veri yoktur. Ama çok kalabalık oldukları kesindir; zira ancak Osmanlı ordusunun büyük bir kısmı seferber edilerek durdurulabilmişlerdir.[25] 1402 sonrası karışıklıkları bağlamında Şeyh Bedreddin isyanı diğer iki hareketle de ilişkilenmiştir. Bunlar Şehzade/Düzmece Mustafa ve İzmiroğlu Cüneyt'in girişimleridir. Mustafa'nın ilk kalkışması ve Bedreddin isyanının Rumeli kanadı birbiriyle ilişkilidir. Osmanlı soyundan olan/olduğunu iddia eden Mustafa 1421'deki ikinci kalkışmasında Bedreddin'in Rumeli'de devam etmekte olan etkisinden çok iyi faydalanmıştır. Anadolu beylerinden İzmiroğlu Cüneyt'le Bedreddin Hareketi arasında da bağlantılar tespit etmek mümkündür. Cüneyt Osmanlı egemenliğinin yeniden tesisine uzun yıllar karşı çıkmış, 1422'de Aydın'ı tekrar ele geçirmiş, bunları yaparken de daha önce Bedreddin-Börklüce Hareketi'ni destekleyen kitlelerin yoğun desteğini almıştır. Aydın'daki hareketlilik ancak 1425'te Cüneyt'in tasfiyesiyle sona ermiştir.[26]

1416 ikiz isyanları üzerine yeni bir çalışmanın yazarı olan Saygın Salgırlı, isyanın liderlerine ve özellikle Bedreddin'e fazla odaklanılmasını eleştirerek, isyanın kendisi, katılımcı kitlesi, isyanı hazırlayan koşullar ve yerel bağlamlar üzerinde daha fazla durulmasını önermektedir. Onun öğüdünü dinleyerek isyanın Deliorman ve Aydın kanatlarına baktığımızda, bağlamları ve toplumsal tabanları açısından aralarında bazı farklar ve benzerlikler görüyoruz. Deliorman bölgesinde bölgeye muhtemelen Dobruca'dan gelmek zorunda kalmış olan göçebe gruplar otlak azlığından, köylülerse bunların ve işsiz kalan akıncı ve sipahilerin baskısından şikâyetçiydi.[27] Baskı altında olan bu göçebe ve yarı göçebe Türkmenler ile Müslüman ve Hristiyan köylülere ek olarak, alt kademedeki akıncıların sorunları da öne çıkmıştı. Daha önce Musa'yı destekleyen bu akıncıların hayat tarzları gereği eşitlikçi, anti-aristokratik düşünceleri vardı[28] ve Mehmet'in tahta çıkmasıyla başlayan yeniden feodalleşme sürecinden rahatsızlardı. Bedreddin'in kazaskerlik döneminde tımar vermiş olduğu bazı kişiler de o bölgeye gelir gelmez onun arkasında birleştiler. Asi ordusunun muhtemel hedeflerinden olan yakınlardaki en önemli kent Seres'te de bir süredir hinterlandındaki aşırı kalabalıktan ve Bizans'ın eline tekrar geçen topraklardan sürülen göçerler ve tımarlılardan kaynaklanan sorunlar yaşanıyordu.[29]

Aydın'da alt sınıflar ve yoksul kesimler, uzun yıllardır devam eden savaşlardan çok olumsuz etkilenmişti. Hem 1402 savaşı için gereken kaynaklar ve insan gücü, hem de sonrasındaki uzun iç savaş, köylüleri ve kentlileri yıldırmıştı. Dahası, 1402'den sonra Timur'un güçlerinin Batı Anadolu'ya doğru ilerlemesi ve onun atadığı kişilerle İzmiroğ-

24 Imber, *Ottoman Empire*, 21; Werner, *Osmanlılar*, 2, 45-6.
25 Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 78.
26 a.g.e., 95-7.
27 Salgırlı, "Rebellion of 1416".
28 Kastritsis, *The Sons of Bayezit*, 18
29 Salgırlı, "Rebellion of 1416".

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1402 yenilgisi sonrası tahtta hak iddia eden şehzadelerden Musa Çelebi. Şeyh Bedreddin, Musa'nın kazaskerliğini yapmıştır.

lu Cüneyt arasındaki mücadele kırsal ekonomi üzerinde gayet yıkıcı etki yapmıştı.[30] İsyanda Börklüce'nin kuvvetleri Müslüman ve Hristiyan köylülere ve göçebe Türkmenlere dayanıyordu. İsyanın ideolojik ve askerî çekirdek gücünü Torlak denen yoksul Türkmen dervişleri oluşturuyordu.

Ayaklanmanın taleplerini toplumsal/ideolojik ve dinsel olarak iki grupta inceleyebiliriz. Asilerin, mülkiyetin paylaşımına dayanan bir ortak üretim ve yönetim rejimi kurmak istediğine dair kuvvetli işaretler vardır. Bu açıdan hareketin Ege kanadı daha radikaldi.[31] Ege isyanının Balkan isyanındaki sipahi ve akıncı gibi unsurları içermeyip daha katıksız bir köylü isyanı olduğu düşünüldüğünde bu şaşırtıcı değildir. Aydın isyanı her tür feodal ilişkiyi şiddetle reddediyordu ve feodal Osmanlı rejiminin tekrar kurulmasını engellemeye çalışıyordu. İki kanatta da asilerin dinsel eğilimleri çok radikaldi. Sosyal olarak Hristiyanlar ve Müslümanların kardeşliğini vurgulayan hareket, teolojik olarak da iki dini birbirine yaklaştırmaya çalışan bir tutum almıştı. Öyle ki bazı tarihçiler bunun İslam ve Hristiyanlık arası yeni bir sentez, yani yeni bir din kurma çabası olduğunu söylüyorlar.[32] Salgırlı ise isyan hareketinin belirgin niteliğinin ortak mülkiyet ve paylaşma vurgusu olduğunu, dinsel kardeşlik vurgusunun Müslüman ve Hristiyan köylüleri ortak bir amaç (ortak mülkiyet) ve ortak bir düşman (toprak sahipleri) etrafında birleştirmeyi amaçlayan bir araç olduğunu ileri sürmektedir.[33] Her halde, bu iç içe geçmiş dinsel ve toplumsal ortaklık ve kardeşlik çağrısı, hem Müslümanları hem de Hristiyanları etkilemişti. Bu etkinin en belirgin olduğu yer Karaburun'a komşu Sakız adasıydı. Zaten hem Bedreddin hem de Börklüce adada zaman geçirmişti. Hareketin köylülere yönelik özgürlük ve ortakyaşam fikirlerinin Anadolu'ya çok uzak olan Girit adasında bile yankı bulmuş olması mümkündür.[34]

İsyanın bastırılması hareketin sonu olmadı; Şeyh Bedreddin isyanın önderi olarak efsaneleşti. Bedreddinî tasavvuf hareketi 17. yüzyıla kadar Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde varlığını korudu; Dobruca, Deliorman ve Batı Trakya'da Bektaşi tarikatıyla birleşmeyen Balkan Aleviliğinin oluşumunda Şeyh Bedreddin kültü önemli bir rol oynadı.[35] Börklüce kaynaklı bir hareket de 19. yüzyıla kadar şu ya da bu şekilde varlığını sürdürdü. Merkezî devletin hareketin dinsel kanadına başlangıçta gösterdiği kısmi hoşgörü 16. yüzyılın ba-

30 a.g.e., 44.
31 Bkz. Werner, *Osmanlılar*, 2.
32 a.g.e., 254; Lowry, *Early Ottoman State*, 138.
33 Salgırlı, "Rebellion of 1416", 60-61.
34 Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 81.
35 Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 199.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şından itibaren Osmanlı ortodoksisinin keskinleşmesine paralel olarak sona erdi. Sünni karakteri gittikçe belirginleşen devlet sapkın ilan edilen diğer tasavvuf hareketleri gibi Bedreddin'in izleyicilerini de sürekli baskı altında tuttu.[36] Ancak buna rağmen hareketin ideolojik mirası Cumhuriyet dönemi sosyalist hareketlerini etkileyecek ölçüde canlı kaldı. Örneğin sosyalist şair Nâzım Hikmet, Bedrettin'in destanını yazacak; Bedreddin üzerine ilerleyen dönemlerde yürütülen tartışmalar genelde sosyalist referanslarla yapılacaktı.

İktidarın kaynakları ve meşruiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın çeşitli kaynakları vardı. İncelediğimiz dönemde bu kaynakların belki de en önemlisi orduydu. Pek çok tarihçi Osmanlı devletinin ortaya çıktığı dönemden itibaren topraklarını hızlıca genişletmiş olmasına dikkat çeker. Devlet kuruluşunu izleyen süreçte, Batı'da Sırp ve Bulgar krallıkları ve Bizans İmparatorluğu, Mısır'da Memluk Sultanlığı, Anadolu'da da Türkmen beyleri aleyhine genişlemiştir.[37] Genişleme Anadolu'da Balkanlar'da olduğundan çok daha yavaş ilerlemişti ve 16. yüzyıla kadar da buralarda Osmanlı hâkimiyeti daha zayıf kaldı. Yani genel olarak Osmanlı devleti batısındaki Hristiyan devletlere kıyasla doğusundaki ve güneyindeki Müslüman veya Türki/Türkmen devletlerle baş etmekte daha çok zorlandı. (Bu devletlerden biri olan Timur İmparatorluğu Osmanlıların erken dönemde yaşadığı en büyük krize neden oldu ve Osmanlı devleti Timur İmparatorluğu'nun vasalı haline geldi.) 16. yüzyılda Akkoyunlular ve Memluklar'a karşı kazanılan başarılarla bu durum değişmiş ve imparatorluk bugün Ortadoğu olarak bilinen bölgenin en önemli gücü haline gelmiştir. 17. yüzyılda kimi önemli askerî başarılar kazanılsa da, 16. yüzyılın ortaları itibariyle Osmanlı'nın genişlemesi doğuda Safevi devletine, Batı'da da Habsburglar'a (Avusturya) 'çarparak' büyük ölçüde durdu. İmparatorluk ele aldığımız dönemin çoğunda denizde de büyümeye ve hâkimiyet alanlarını artırmaya devam etti. Karadeniz'de kontrolü büyük ölçüde eline geçiren Osmanlı, Akdeniz'de de önemli bir üstünlük sağlasa da kesin bir hâkimiyet kuramadı.[38] Zira açık denizlerin kontrolü hem onlar hem de rakipleri olan Venedik ve Habsburglar için teknik açıdan çok zordu. Dolayısıyla imparatorluk, bazı stratejik rotaların kontrolüyle yetindi. 16. yüzyıl itibariyle karada olduğu gibi denizde de iki büyük imparatorluk, Osmanlılar ve Habsburglar arasında bir yenişememe durumu ortaya çıkmış oldu.[39]

Osmanlı İmparatorluğu'nun 14.-16. yüzyıllarda kaydettiği coğrafi genişlemenin ardında yatan tek etmen elbette ordu değildi; ancak askerî başarı bir anlamda büyümenin ve beyliğin bir imparatorluk haline gelmesinin ön koşuluydu. Ordu kabaca üç grup askerden oluşmaktaydı. Birinci grup, 'kul', yani doğrudan sultana ve saraya bağlı askerlerden oluşan kapıkulu askerleriydi. Yönetici sınıfın da parçası olabilen 'kul' statüsündeki kişilerin bürokraside ve

36 Nathalie Clayer, "Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans: les Halvetis", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (1992): 21-30.

37 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 25 [Türkçesi: *Osmanlı* İmparatorluğu *1700-1922* (İstanbul: İletişim, 2002)].

38 Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu*, 8.

39 Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, der. [illegible] 6, 107 [Türkçesi: *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (İstanbul: Timaş, 2011)].

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

orduda kullanılması Abbasiler'den itibaren bilinen yaygın bir uygulamaydı.[40] Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa dışarıdan getirilen köleler yeterli olmayınca 'devşirme' denen uygulama başladı. Devşirme, imparatorluğun kendi tebaası olan Hristiyan ailelerin erkek çocuklarının onlardan zorla alınıp asker ve bürokrat olarak yetiştirilmesine dayanan ve esasen İslam hukukuna aykırı bir uygulamaydı.[41] Bu 'çocuk vergisi', kapıkulu ordusunun bel kemiğini oluşturan yeniçeri askerlerinin asıl kaynağıydı. Ordunun ikinci büyük asker grubunu aşağıda üzerinde duracağımız tımarlı sipahiler oluşturuyordu. Bunlar taşrada ikamet eden ve köylülerin artığına el koyan, artıktan aldıkları pay karşılığı da merkezî devlete askerlik hizmeti sunmakla yükümlü olan yerel beylerdi. Ordunun üçüncü ana grubunu, düzensiz ordu birlikleri olan başıbozuklar ve istisnai olarak askerlik hizmetinde bulunan köylüler teşkil ediyordu.[42]

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın kaynaklarından biri de hanedanın kendisiydi. Osmanlı hanedanıyla ilgili göze çarpan ilk şey sürekliliğidir. Örneğin yaklaşık 1000 yıl süren Bizans İmparatorluğu'nu 10'dan fazla farklı hanedan yönetmişken, 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nda tek hanedan hüküm sürmeyi başarmıştı. Yani her tür soruna, krize, iç savaşa rağmen hanedan değişikliği yaşanmamıştır. Bu haliyle hanedanın sürekliliği başlı başına bir meşruiyet kaynağıdır. Osmanlı hanedanı bunun yanı sıra farklı meşruiyet kaynaklarına da başvurmuştur. Döneme ve ihtiyaca göre, padişahların bizzat sefere çıkmaları, Kayı boyundan gelme iddiası, 'Kayzer' ve 'Halife' unvanları gibi araçlar kullanılmıştır.[43]

İncelediğimiz dönemde hanedanın en yakıcı sorunlarından biri tahta kimin geçeceğinin belirlenmesidir. Sultanlar nadiren evlenirlerdi; evlendiklerinde de bu genelde politik amaçlarla, özellikle diğer devletlerin hanedanlarıyla ilişki kurmak amacıyla olurdu. Bu amaçla yapılan son evlilik II. Bayezit'in Dulkadir beyinin kızıyla evlenmesidir. İttifak amaçlı evliliklerden genellikle çocuk yapılmaz, soyun devamı saraydaki köle kadınlar ve onların çocukları üzerinden sağlanırdı.[44] Bu, hem yabancı güçlerin tahtta hak iddia etmesini önlemek hem de şehzadeler arası taht mücadelesinin eşit koşullarda gerçekleşmesini sağlamak için alınan bir önlem olarak düşünülebilir. Zira I. Murat'tan sonra 16. yüzyıl başlarına kadar hangi şehzade diğerlerinin savaşta yenip öldürürse o padişah oldu; yani bir tür mini iç savaş taht mücadelesinin olağan bir parçası haline geldi. Kural olarak her cariyeden bir erkek çocuk yapılırdı. Şehzadeler birbirlerinin doğal rakipleri olduğu için ayrı büyür, belirli bir yaşta da yetişmeleri için taşraya gönderilirlerdi. Hem bu görev süresince hem de taht mücadelesinde şehzadenin annesi en büyük destekçisi olurdu. II. Bayezit'ten (1481–1512) itibarense bir dizi tesadüf neticesi en büyük oğlun tahta geçmesi ilkesi benimsendi.[45] Ele aldığımız dönemde sultanın kamusal olarak algılanışında da değişiklikler oldu. İlk sultanlar görece sade bir hayat süren ve en azından yönetici sınıfın üyeleri için erişilebilir olan şahsiyetlerdi. 1453'ten sonra herkesten üstün, erişilmez, ulu bir padişah anlayışı yerleşirken, padişahın şahsı ve şahsiyeti 1550-1650 arası dönemde önemini yitirdi.[46]

40 Imber, *Ottoman Empire*, 130.
41 a.g.e., 134.
42 Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu*, 39.
43 Imber, *Ottoman Empire*, 119-127.
44 A.g.e., 88, 92.
45 A.g.e., 108.
46 Quataert, *Ottoman Empire*, 66.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın önemli bir dayanağı dindi. Fakat İslam, imparatorlukta uygulanan hukuki sistemlerin baskın olan kaynağı olsa da, yegâne kaynağı değildi. Farklı dinsel topluluklar farklı hukuk sistemleri uyguluyor, ancak bunlar çeliştiğinde İslami kurallar geçerli oluyordu. Hükmettiği topraklarda geniş gayrimüslim kesimlerin yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu bu kesimlerin dinsel cemaatler olarak örgütlenmelerine, kendi içlerindeki toplumsal ilişkileri düzenlemelerine ve özellikle medeni hukuk meselelerini kendi hukuklarına göre çözmelerine izin vermişti. Tüm bunlar imparatorluktaki Hristiyan ve Yahudileri 'zimmi', yani koruma altında ama ikinci sınıf sayan bir statü çerçevesinde gerçekleşiyordu. Müslüman olmayanlardan alınan ek verginin yanı sıra, uygulamadaki kesinliği pratikte değişen bir dizi başka kısıtlama (gayrimüslimlerin belirli kıyafetleri giyememesi, yeni kilise inşasına izin verilmemesi, kiliselerde çan çalınmasının men edilmesi vs.) bu ikinci sınıf olma halinin altını çiziyordu. Öte yandan, gayrimüslimlere tanınan kimi serbestiler İslam'ın farklı mezhep, okul ya da yorumlarını takip edenlere tanınmıyordu. Özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren bu kitleler baskı altına alındılar, sapkın ilan edilip dışlandılar ya da doğrudan katledildiler. Gerek, yukarıda tartıştığımız üzere, kimi Türkmen gruplarının göçebelikte ısrar edip devletin iskân politikalarına direnmesi, gerekse Safevi İran tehdidi, devletin bu baskı politikasına en çok maruz kalanların Alevi Türkmenler olmasına yol açtı. Önceki dönemlerde görece gevşek bir dinî yorumu benimseyen Osmanlı devleti 16. yüzyılda aksi istikamette çok yol aldı ve Safevî Şiiliğine karşı gittikçe Sünnileşti.[47] Ancak bundan sonra bile şeriat, imparatorluk hukukunun tek kaynağı olmadı, hepdünyevi hukukla, yani 'kanun'la rekabet etmek zorunda kaldı. Toprak-vergi hukuku ve ceza hukuku gibi çok önemli alanlarda İslam hukuku ilkeleri uygulanmadı.[48]

İmparatorlukta iktidarın ideolojik dayanakları da vardı. İmparatorluğun dayandığı temel ideolojiyi 16. yüzyılda Kınalızade Ali çok iyi ifade etmiştir. 'Daire-i adalet' de denen bu ideoloji devletin tüm unsurlarını bir silsile halinde birbirine bağlar. Bu silsilede dünya düzeni, devlet, şeriat, mülk (hüküm sürülen topraklar), ordu, mal (devletin gelirleri) ve reaya (vergi veren tebaa) birbirlerine sıkıca bağlıdır. Reaya olmadan gelir, gelir sağlanmadan ordu, ordu olmadan mülk, mülk olmadan şeriatın uygulanması, şeriatın sağladığı düzen olmadan devletin yaşaması, devlet olmadan da dünyada düzenin ve barışın sağlanması mümkün olmaz. Hepsinin temelindeyse reayanın itaati vardır; geliri üreten reaya padişaha boyun eğmeden daha sonra bunun üzerine inşa edilen şeylerin hiçbiri var olamaz. Reayanın padişaha itaati ve sadakati de ancak adaletle sağlanır. Yani padişah reayaya adaletle yaklaşmalı, onları korumalıdır ki adalet çemberi sağlanabilsin.

Bu elbette imparatorluğun bir nevi resmî ideolojisiydi; yani Osmanlı devleti kendini adalet temeli üzerine kurulmuş bir bina, Osmanlı hanedanı da kendini halkın, reayanın, özellikle de gelirin çok büyük kısmını üreten köylülerin koruyucusu olarak sunmayı tercih ediyordu. Ancak her resmî ideolojide olduğu gibi bu öz imgeyle toplumsal gerçeklik arasında önemli bir açı vardı. Bu açıyı aşağıdaki kısımda ele alacağız.

47 Barkey, *Empire of Difference*, 177
48 Imber, *Ottoman Empire*, 223.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kırsal ekonomi, artığa el koyma biçimleri ve devlet

Girişte belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınıfsal yapısı doğrudan üreticilerin, yani çalışan ve üreten geniş kitlelerin (reaya), yönetici sınıfı, yani üretmeyen küçük ve müreffeh bir grubu (askerî) 'beslemesine' dayandığı için, imparatorluğun bekası, kitlelerin ürettiği artığa el konmasına, bu artığın yönetici sınıf arasında sorunsuz biçimde paylaştırılmasına ve bir bütün olarak yönetici sınıfın korunmasına ve devamına bağlıydı. Öncelikle tüm bu işlevleri üstlenen devlete bakalım. Tarihyazımında uzun süre egemen olan anlayışa göre, Osmanlı devletinde işleri hayli merkeziyetçi, güçlü ve verimli çalışan bir bürokrasi yürütürdü. Merkezde saray odaklı olarak işleyen sistem, taşrada da sultanın temsilcileri olan sancak beyi ve ona bağlı memurlar ve kadılar tarafından sürdürülmekteydi.[49] Bu görüşe göre, imparatorluk bürokrasisinin ana gövdesi devşirme kökenliydi, yani kökenlerinden koparılmış ve sultana tam olarak bağlı bir kitle –padişahın 'kulları'. Bu sadık bürokrasi ve gelişkin idari mekanizmalar sayesinde merkezî devlet toplumun alt kademelerine kadar nüfuz edebiliyor ve toplumsal grupları kontrol edebiliyordu.

Öte yandan bu resmin gerçeğe ne denli uygun olduğu tartışmalıdır. Bir kere, modern öncesi bir çağda, ulaşım ve haberleşme olanaklarının modern döneme göre çok kısıtlı olduğu bir ortamda, bu denli merkeziyetçi ve kudretli bir devletin oluşturulması teknik olarak mümkün değildi. Örneğin, devletin ekonomi üzerindeki kontrolü, Osmanlı'da devletin gücüne ve merkeziyetçiliğine dair en sık vurgulanan alanlardan biridir. Ancak "muhtemelen Osmanlı ekonomisi kendi dinamiklerini merkezî yönetiminin maliye belgelerinde çok az, şikâyetname ve padişah fermanları, seyahat raporları ve kişisel hesaplarda ise sıklıkla karşımıza çıkan mekanizmalara borçluydu: kaçakçılık, fiyat denetimini atlatma ve yasadışı kredi işleri."[50] Zira ekonomik ilişkiler denen devasa alanın modern öncesi devletlerin araç ve kaynaklarıyla denetim altında bulundurulması olanaksızdı. Bu devletler modern devletlerle karşılaştırılamayacak kadar az bürokrata sahipti; ellerindeki mali imkânlar da sınırlıydı. Ayrıca devletin toprakları üzerinde yaşayan insanlara dair bilgileri de modern devletlere kıyasla aşırı derecede sınırlıydı. Osmanlı devleti de sınırlı mali, askerî ve insan kaynaklarını toplumun stratejik noktalarına müdahale etmek için kullanıyor, bir bütün olarak toplumu ya da ekonomik ilişkiler alanını kontrol altında tutmak gibi nafile bir çabadan uzak duruyordu.

İkincisi, üst bürokratik kadroların köklerinden tamamen kopmuş 'kullar' olduğunu ileri sürmek de çok mümkün değildir. Epeyi ileri bir tarihe, 16. yüzyılın başlarına kadar, Bizans ve Balkan kökenli elitler Osmanlı yönetici sınıfına dâhil olmaya devam etti. Bunlardan toprak sahibi beylerin Osmanlılaşmasına ileride tımar bahsinde değineceğiz. Daha üst kademelerin, yani hanedan ve yerel hanedan düzeyindeki ailelerin Osmanlı yönetici sınıfına içerilmesi süreci de çok çarpıcıdır. Örneğin, son Bizans imparatorunun yeğeni Osmanlı sadrazamı olurken kardeşi Rumeli beylerbeyliği yapmıştır. Üstelik bu en büyük makamların Balkan aristokrasilerine ve hanedanlarına açılması da merkezileştirme yönünde çabalarıyla bilinen II. Mehmet döneminde olmuştur. Öyle ki 1453'ten 1516'ya kadar sadrazamlık yapan 15 kişinin 6 ya da 7'si Bizans-Balkan soylusu, 5'i soylu olmayan Hristiyan, 3'ü de Türk'tür. Yani

49 Bkz. İnalcık, *Ottoman Empire*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

50 Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2003), 104 [Neumann]

bu kişilerden çok azı köklerinden koparılmış olduğu varsayılabilecek devşirme kökenli kişilerdir.[51] Söz konusu dönemin pek çok Osmanlı tarihçisince 'klasik dönem', yani Osmanlı kurumlarının mükemmele en yakın biçimde işlediği varsayılan bir dönem olarak görüldüğü düşünülürse, kul sistemine ve Osmanlı bürokrasisindeki yerine dair yeni değerlendirmeler yapma zamanı gelmiş demektir. Osmanlı devlet kademelerinde toplumsal bağları olmayan ve kaderi tamamen sultana bağlı 'kul' modelinin dışında, farklı kökenlerden gelen üst düzey bürokratlar vardı.

Üçüncü olarak, geleneksel resmin bize sunduğu, tüm imparatorluk üzerinde kendi malı gibi tasarrufta bulunan ve iktidarı sınırsız padişah anlayışı, 'klasik dönem' için bile olsa doğru değildir. Bir kere, her padişahın, en güçlülerinin bile gözetmek zorunda olduğu çıkarlar, eğilimlerini kollamak zorunda olduğu kesimler vardı; bunlar yerine göre saray klikleri, yeniçeriler, güçlü ailelerden gelen vezirler, tımarlı olan ya da olmayan yerel beyler vs. olabiliyordu. Dahası, hukuk sistemi ve bürokratik sistemin kendisi de padişahın iktidarı üzerindeki kısıtlardı. Padişahlar yerel ekonomik çıkarlar söz konusu olduğunda özellikle ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Örneğin, II. Mehmet'in belirli gelirler üzerindeki merkezî devlet kontrolünü artırmaya yönelik sınırlı, mali nitelikteki reformları bile kalıcı olmamış, reformlar halefi II. Bayezit tarafından iptal edilmişti. Üstelik daha sonra gelen hiçbir padişah benzer bir girişimde bulunmamıştı.[52]

Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayandığı için, yönetici sınıf için en önemli mesele, artığın kırsal doğrudan üreticilerden alınmasıydı. Bunun için esasen iki yöntem kullanılmıştır: tımar ve iltizam. Tımar daha çok merkez eyaletlerinde, yani Balkanlar ve Batı ve Orta Anadolu'da kullanılırken, iltizam ve bazı başka sistemler imparatorluğun diğer bölgelerinde daha yaygındı. İltizam, bir bölgeden, ya da belirli bir kaynaktan vergi toplama ve gelir elde etme hakkının ihaleyle mültezim denen kişilere verilmesine dayanan bir sistemdi. Mültezim belirlenen miktarı hazineye öder, vergiyi-geliri toplar, topladığı ile ödediği arasındaki farkı kâr olarak kendisi alırdı. İlk kayıtlı örneklerine 15. yüzyılın ilk yarısında rast gelinen iltizam uygulamaları muhtemelen daha önce başlamıştı. Vergi kaynağının türü, büyüklüğü, iltizamın süresi, mültezimin kimliği ve statüsü, iltizamı elde etmek için girilen rekabetin muhtevası ve şiddeti değişse de devlet-mültezim-vergi kaynağı üçgenindeki temel ilişki sabitti.[53] İltizam sayesinde az sayıda memurla çok vergi toplanabiliyor, vergi toplamak için yapılan masraflar ve riskin en azından bir kısmı merkezî devletten mültezime devrediliyordu. Aslında bu yöntem günümüzde de zaman zaman uygulanmaktadır. Örneğin bugün devlet bir otoyolun ya da köprünün geçiş ücreti toplama hakkını ihaleyle devrettiğinde başvurduğu mekanizma aslında iltizamdır. İhaleyi alan şirket (yani modern mültezim) devlete peşin bir miktar para ödeyecek, belki yıllık ek ödemeler yapacak, sonra geçiş ücretlerini toplayarak kâr etmeye çalışacaktır.

Yıldan yıla iltizam gelirlerinde önemli değişmeler olmakla birlikte 16. yüzyıl boyunca merkezî hazineye kaydedilen devlet gelirleri arasında iltizamın payının oldukça yüksek oldu-

51 Bu paragrafta buraya kadarki bilgiler Lowry, *Early Ottoman State*, 113-130'a dayanmaktadır.

52 Oktay Özel, "Limits of the Almighty: Mehmet II's Land Reform Revisited," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42 (1999): 226-46.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

53 Mehmet Genç, "İltizam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22 (2000), 154-58.

ğunu biliyoruz.[54] İltizama ek olarak kullanılan bir başka artık transferi aracı tımardır. Tımar üzerinde biraz daha ayrıntılı durmak gerekir zira tımarın tek amacı vergilendirme değildi. Devletin askerî ihtiyaçlarının karşılanması ve geniş toplum kesimlerinin denetim altında tutulmasında da tımarın önemli bir işlevi vardı. Bu nedenle de tımar öteden beri tarihçilerin sık tartıştığı ve üzerinden geniş ölçekli sonuçlara vardığı bir konu olmuştur.

Tımar sistemi esasen iki ihtiyaçtan doğmuştu:

1. Para ekonomisinin gelişmediği, para arzının kısıtlı olduğu ekonomik koşullarda ve modern anlamda bir hazinenin olmadığı, yani çok sayıda görevliye devlet hazinesinden maaş verilmesinin mümkün olmadığı koşullarda başta askeri hizmetler olmak üzere devletin çeşitli ihtiyaçlarını gören kişilerin hizmetlerinin karşılığının verilmesi.

   Modern devletlerde devletin gelirleri merkezi hazineye girer, bu gelirler kayda geçirilir ve oradan gerekli harcamalar ve devlet memurlarının ödemeleri yapılır. Osmanlı devletindeyse askerî ve bürokratik hizmetleri gören personelin bir kısmının ücretleri hazineden ödenirken (mesela kapıkulu askerleri) tımar kapsamında olanların (mesela sipahiler) emeklerinin karşılığı kendilerine gelirin kaynağından doğrudan aktarılmaktaydı. Bir kişiye hizmetleri karşılığı verilen çoğunlukla tarımsal nitelikli gelir kaynağına dirlik denmekteydi. Dirlik verilenlerin nitelikleri ve dirliklerin büyüklükleri değişse de en yaygın biçim, bir grup köyün vergi toplama hakkının bir sipahiye verilmesi, o yörede ikamet eden sipahinin de bunun karşılığında sefer zamanı adamlarıyla birlikte savaşa katılmasıdır.
2. Ekonominin ve devletin temeli olan doğrudan üreticilerin (esasen köylülerin) disiplin altına alınarak artığın transferinin daha kolay sağlanması.
   Yukarıda tartışıldığı gibi, ulaşım olanaklarının ve teknolojinin kısıtlı, devletin taşra toplumu ve ekonomisi hakkındaki bilgisinin yetersiz olduğu koşullarda, merkezden gönderilecek bir görevlidense yerelde yerleşik olan sipahinin köylüyü vergi vermeye 'ikna etmesi' çok daha kolaydı. Ayrıca feodal üretim tarzında köylünün en etkili direnme yöntemi göç etmektir. Bu nedenle de yönetici sınıf için köylülerin hareketliliğinin kısıtlanması çok önemlidir. Osmanlı devleti için de bu amaç kritikti ve köylü hareketliliğinin sınırlanması işlevini merkezden gelecek askerî güçlerdense sipahilerin üstlenmesi çok daha mantıklıydı.

Yukarıdaki iki ihtiyaç Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olmadığı gibi bulunan çözüm de ona özgü değildir. Kapitalizm öncesi hemen hemen tüm toplumsal formasyonlarda tarımsal artığın onu üretenlerden yönetici sınıfa aktarılmasındaki temel yöntemlerden biri bu olmuştur. Ne var ki tımar sistemi Osmanlı tarihçileri arasında sıklıkla farklı bir perspektiften değerlendirilmiş, tımar sisteminin kendine özgülüğü ve başka toplumsal formasyonlardaki sistemlere benzemezliği vurgulanmıştır. Aslında tımarın Osmanlı'ya özgü bir kurum olduğu iddiası bu benzemezlik vurgusunun hem Marksist (Asya tipi üretim tarzı modeli) hem de Weberyen ('partikülarist' / 'biz bize benzeriz' yaklaşımı) sürümlerinin en temel dayanağıdır.[55] Bu yaklaşıma göre tımarlı sipahi bir bey değil, devletin sıkı kontrolü altındaki bir memurdur. Merkezî devlet sipahiyi istediği zaman görevden alabilir, yerine başkasını atayabilirdi. Tüm tımarlar yeni bir padişahın başa geçmesiyle yenilenir, sipahi görevine ancak yeni bir izinle devam edebilirdi.

54 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Kitabevi, 2009).

55 Bkz. Halil Berktay, *Kabileden Feodalizme* (İstanbul: Kaynak, 1989).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Tımarlı sipahilere dair çizilen bu portre, ciddi yanlışlar içermektedir. Öncelikle, merkezin sipahiler üzerindeki kontrolü döneme, bölgeye ve özel durumlara göre artmış ve azalmış olabilir ama bu, asla merkezî devletin arzuladığı ve pek çok yazarın iddia ettiği düzeyde, yani sipahiyi sıradan bir memura indirecek düzeyde olmamıştı. Her şeyden önce sipahinin yaşam koşulları ve *ethos*u böyle bir şeye izin vermezdi. Ayrıca, her ne kadar merkezî otoriteyi taşrada temsil eden subaşılar ve kadılar, tımar sahibinin üzerinde bir baskı unsuru olarak bulunsalar da, bu da sipahiyi memur yapmazdı. Zira sipahinin bir işlevi de köylüyü disiplin altında tutmaktı; elleri kolları merkezi temsil edenlerce tamamen bağlanan bir sipahi bu görevini yapamazdı. Üçüncüsü, padişah değiştiğinde tımarların yenilenmesi salt bir hukuki kurgu ve formalite olarak düşünülmelidir. Bu hukuki kurgunun merkezin elinde tuttuğu yasal araçlardan biri olduğuna kuşku yok, ancak her yeni padişah tahta çıktığında imparatorluğun dört bir yanındaki binlerce tımarın sahibinin değişmesi elbette söz konusu olamazdı. Dördüncüsü, tımarlar ancak aileden tımarlı olanlara verilirdi. Yani tımarlılık kan bağı yoluyla edinilebilen bir statüydü. Beşincisi, sipahilerin gerek köylülerle gerekse adamlarıyla ilişkilerinin aldığı biçimler onların 'soylu' bir sınıfa dâhil olduklarını gösterir. Sipahi 'hassa çiftliği'yle, konağıyla, 'cebeli'leriyle bir soyluydu. Tımar sisteminin Avrupa feodalizmine benzemediği konusunda en çok ısrar edenlerden biri olan İnalcık bile "basit bir sipahiden saraydaki bir paşaya kadar her tımarlı, tıpkı feodal ordulardaki gibi kendi kapı halkına sahipti" diye yazmıştı.[56] Osmanlı merkezinin sipahilerle ilgili tavrı da onların bu niteliğini göz önünde bulundurmaktaydı. Örneğin Balkanlar'da yeni fetihlerin ardından dağıtılan tımarlardan hatırı sayılır miktarı Hristiyanlara verilmişti. Hatta bazı bölgelerde tımarlıların yarısı Hristiyan olabiliyordu. Ancak bu tımarlılar sıradan Hristiyanlar değil, Osmanlı öncesi Balkan devletlerinin soylu sınıfına mensup kişilerdi.[57] Demek ki tımarlı olabilmek için sınıfsal köken ve soylu bir aileden gelme, dinden daha önemli bir kriterdi. Eğer söylendiği gibi tımarlılık bir tür memuriyetse, soyluluğun tımar sahibi olmak için bir kriter olması için bir neden yoktu. Ya da tersinden soracak olursak, sipahi bir memursa, neden sıradan Müslüman ve Hristiyan köylüler tımar sahibi olamasındı ki? Demek ki Bizans'ın *pronoia* sisteminde olduğu gibi tımarlı sipahiler de Osmanlı'da soylu bir yerel toprak beyleri zümresiydi.

Şehir hayatı

İmparatorlukta yaşayan insanların büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşimlerde yaşamakla birlikte şehirler Osmanlı toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatının önemli bir parçasıydı. Şehirde yaşayanlar tarımsal faaliyette bulunmadıkları için şehrin etrafında orada yaşayanları besleyebilecek düzeyde fazla tarımsal ürün elde edilen kırsal bir hinterlant olmalıydı. Şehir de kırsal bölgeye tarım dışı ürünler sunuyordu; dolayısıyla şehirler üretim ve ticaretin yoğunlaştığı yerlerdi.[58] Ayrıca şehirler çoğunlukla etraflarındaki kırsal bölgelerin idari merkezleriydi; bu kırsal alanlarla imparatorluğun idari birimleri olan sancakların sınırları çoğunlukla kesişiyordu.[59] Yani dönemin çoğu toplumunda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu

56 İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", 464.

57 a.g.e., 455.

58 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), xiv.

59 Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 91.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yüzyıllarında da şehir ve kır idari, siyasi ve ekonomik anlamda entegreydi ve karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içindelerdi.

Osmanlı yöneticileri kentlerin öneminin farkındaydılar, bu yüzden de kentleri önemseyip ekonomik ve nüfus açısından geliştirmeye çalıştılar. Örneğin II. Mehmet İstanbul'un alınmasından sonra kenti ekonomik ve demografik açıdan içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için yoğun çaba göstermişti. Şehirler aynı zamanda idari merkezler ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerler olarak siyaseten de hassastı. Devlet bu yüzden şehirlerde yaşanan gelişmeleri yakından izlemiş ve belirli kentsel dinamikleri mümkün olduğunca kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak devletin şehirler üzerindeki denetimi sanılandan daha kısıtlıydı. Şehirlerde zanaat, ticaret ve toplumsal hayat büyük ölçüde kendi dinamikleri üzerinden yürüyordu. İstanbul gibi büyük şehirlerde ekmek gibi bazı kritik mallar hariç devlet müdahalesi sınırlıydı. Devletin fiyatlara getirdiği tavanlar ise tüm alım satımlar için değil, devlerin esnaftan aldığı mallarda geçerliydi.

Kent nüfusunun çok önemli bir öğesi esnaftı. Esnaf çoklukla loncalar halinde örgütlenmişti. Özellikle imparatorluğun erken dönemlerinde ve devletin ortaya çıkış sürecinde ahi-esnaf örgütleri önemli siyasi ve idari işlevler üstlenmişlerdi.[60] Ahiliğin erken dönem Osmanlı şehir ve kasabaları üzerindeki belirgin etkisi Osmanlı öncesi dönemden, özellikle 13. yüzyıldan miras kalmış görünmektedir.[61] Devletin merkezileşmesi ve taşradaki etkinliğinin artması esnaf örgütlerinin işlevlerini azaltsa da loncalar özerkliğini korudular ve tamamıyla devletin kontrolü altındaki yapılar haline gelmediler. Öte yandan loncalar kentlerdeki üretimin önemli bir kısmını kontrol etseler de özellikle dış ticaret amacıyla yapılan büyük ölçekli üretim lonca dışında olabiliyordu.

Teoride Osmanlı toplumunun temel sınıfsal ayrımı olan askerî-reaya ayrımı kentlerde de geçerliydi. Ancak pratikte kentlerin zenginleri olan büyük tüccarlar, sarraflar ve mültezimler yönetici sınıfın bir parçasıydı; bunlar kendi içlerinde bir ortaklık ve merkezî devletten görece özerklik sağladıkları ölçüde şehri fiilen yöneten bir tür aristokrasi oluşturuyorlardı.[62] Gerçek reaya -yani emekleriyle yönetici sınıfı besleyenler- kendi dükkânı olan küçük esnaf ve zanaatkârlardan oluşan orta sınıflar ve kalfa, çırak, ücretli işçi ve kölelerden oluşan alt sınıflardı. Bazen aynı loncaya bağlı esnaf arasında da gelir ve servet açısından büyük farklılıklar oluşabiliyordu.

Şehirlerde canlı bir toplumsal hayat vardı ve bu hayatın merkezi de çarşı ve pazarlardı. Buraları şehrinde yaşayan herkesin yolunun düştüğü ve tüm toplumsal ilişkilerin kesiştiği bir tür kavşak noktaları, şehirlerin kalbiydi. Şehirler mahallelerden oluşuyordu ancak bunlar birbirinden fiziksel ya da toplumsal olarak yalıtılmış yerler, kendi içine kapalı toplumsal birimler değildi. Etnik olarak ayrışmış mahalleler olduğu gibi 'karışık' mahalleler vardı. Her hâlükârda Müslümanlar ve gayrimüslümler arası canlı ekonomik ilişkiler mevcuttu.[63] Şehirlerde Müslüman olan-olmayan ayrımından daha belirleyici olan şey meslek ve sınıf ayrımıy-

60 İnalcık, *Ottoman Empire*, 152.

61 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, cilt 1 (1243-1453)* (İstanbul: Cem, 1974).

62 Bkz. Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (Ankara: İmge, 1994), 257.

63 Özlem Sert, "Reconstructing Ottoman Istanbul: Urban Space and Migration (1516-1683)", München 2008, yayınlanmamış doktora tezi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

dı. Mesela zengin gayrimüslimler bu konudaki çeşitli yasaklara rağmen zengin Müslümanlar gibi davranıyor ve giyiniyorlardı.[64] Son olarak, kadınlar eve kapalı bir hayat yaşamıyorlar, iş hayatında roller üstleniyorlardı; genel olarak kadınlar şehirlerde kamusal hayatta görünür durumdaydılar.[65]

İmparatorluğun dönüşümü, 1590-1650

Uzun bir süre Osmanlı tarihçiliği, 16. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir gerileme dönemine girdiğini iddia etmişti. Gerileme fikrinin bir dizi kuramsal ve metodolojik sorunları olduğu gibi bu fikir pek çok tarihsel olguyla da uyumsuzdur. Bir siyasi antitenin 300 yıldan uzun bir süre bir gerileme dönemi yaşaması pek akla uygun değildir. Dahası, bu gerilemenin en önemli ayaklarından biri olarak gösterilen Osmanlı askerî teknolojisinin Avrupa karşısında eski konumunu kaybettiği iddiasının da doğru olmadığını biliyoruz. Osmanlı askerî teknolojisinin Avrupalı rakiplerine göre konumu 15. ve 16. yüzyıllarda, yani imparatorluğun gücünün tepe noktası olarak görülen dönemde nasılsa, 17. yüzyılda da öyleydi. [66] Neyse ki gerileme fikri artık büyük ölçüde terk edilmiş ve 17. yüzyıl gerilemenin başlangıcı olarak değil, imparatorluğun yaşadığı büyük bir dönüşüm bağlamında tartışılmaya başlanmıştır. Gerçekten de gerek yüzyıl dönümünde yaşanan bir dizi olay, gerekse 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyıla uzanan bir dizi eğilim, imparatorlukta pek çok şeyi kökten değiştirecek kadar önemli gelişmelerdi.

Öncelikle siyasi gelişmelerden başlayalım. Burada iki olgudan bahsedebiliriz, sultanın Osmanlı yönetici sınıfı içerisindeki gerek sembolik gerekse gerçek ağırlığının azalması ve vezirpaşa 'kapılarının' yükselişi. Yukarıda değindiğimiz gibi padişahın kişiliği 1550'den itibaren önemini yitirmeye başlamıştı. Sultanın gücünün sınırlanmasına paralel olarak sultanla diğer siyasal aktörler arasındaki ilişkiler de yeni bir biçim aldı.[67] İlk kez bir sultanın (II. Osman) 1622'de ayaklanma sonucu idam edilmesi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Elbette daha sonraki dönemlerde güçlü, otoriter kişilikleriyle öne çıkan sultanlar olmuştur, ancak yaşanan süreç iktidar dengesini geri döndürülemez biçimde değiştirmişti. Sürecin bir boyutu da Köprülü ailesinin 17. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmasıdır. Bu aile 18. yüzyılın başlarına dek yedi sadrazam çıkarmış ve fiilen merkezî devleti yönetmiştir. Siyasi dönüşümün ikinci boyutu, vezir ve paşa 'kapılarının' yükselişi ve yönetici sınıfın merkezî öğeleri içinde başat konuma geçmesidir. Bu durumun geri döndürülemez olduğu 1703 Edirne Vakası'yla birlikte kesin olarak ortaya çıkacaktı. Vezir ve paşa kapılarını bir sonraki bölümde ayrıca ele alacağız.

Dönemin diğer bir önemli olayı, en yoğun dönemi 1591-1611 arası yaşanan ancak yüzyıl ortasına dek devam eden bir dizi isyan ve bunlara eşlik eden sayısız eşkıyalık hareketidir. Birbiriyle ille de bağlantılı olmayan bu isyanlar, 16. yüzyılın ilk dönemlerinde ayaklanan Bozoklu

64 İnalcık, *Ottoman Empire*, 151.

65 Taş, *Ankara*, 184.

66 Bkz. Jonathan A. Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Journal of World History* 10 (1999): 179-201.

67 Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi https://rantey.org

Şeyh Celal'den kalkarak isyanları halk nazarında mahkûm etmek isteyen Osmanlı merkezî idaresince 'Celali' olarak nitelendirilmiş, tarihçiler de bu nitelemeyi kullanagelmişlerdir. Celali isyanları yönetici sınıfın kimi dışlanan öğeleri, işsiz reaya kökenli askerler ve kariyer anlamında önleri kesilmiş medrese öğrencilerinin yoğun katılımına rağmen esasen köylü isyanlarıydı. Çeşitli nedenlerle köylerini terk eden köylüler, eski sipahi, asker ve bir dönem devlet hizmetinde çalışmış kişilerin önderliğindeki çetelere katılıyor, bu çeteler eşkıyalık yoluyla kırsal bölgeleri kasıp kavuruyordu. Zaman zaman çetelerin birleşip büyük ordulara dönüşmesi de söz konusu oluyordu. Osmanlı merkezî devleti gerek çetelerle, gerekse oluşan bu karma ordularla baş etmekte çok zorlanmaktaydı; orduların liderlerine valilik gibi çeşitli görev ve payeler verilmesi yöntemine de çok sık başvuruluyordu.[68]

İsyanları doğuran nedenler arasında tarımsal verimliliğin düşmesi, nüfus artışı, iklim değişikliği gibi etmenler sayılsa da daha doğrudan bir etmen askerî sınıf içi ilişkilerin aldığı yeni seyirdi.[69] Zaten yaşanan toplumsal hareketlilik esasen köylülere dayandığından, isyanların kökeninde sınıfsal ilişkilerin yatması da doğaldır. 16. yüzyıl boyunca işleyen bir dizi süreç, yönetici sınıfın köylülerle doğrudan bağlantısı olan ve tarımsal artığın yönetici sınıfa transferinde kilit rol oynayan kesimini, yani sipahilerin durumunu güçleştirmişti. Sipahileri zora sokan birinci etmen enflasyondu. İmparatorluğun pek çok bölgesinde fiyatlar 16. yüzyıl boyunca ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında artmış, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde tepe noktasına ulaşmıştı. Bu, Avrupa'da yaşananlara paralel bir gelişmeydi. Fiyat artışları zamanın standartlarına göre o kadar yüksekti ki tarihçiler yaşanan bu enflasyonist dönemi 'fiyat devrimi' olarak adlandırmışlardır. Osmanlı topraklarında yaşanan enflasyonun tek nedeni zaman zaman iddia edildiği gibi Amerika kıtasındaki yeni Avrupa sömürgelerinden akan altın ve gümüş değildi. Osmanlı ekonomisi 16. yüzyıl boyunca gitgide daha çok ticarileşmiş, geniş toplum kesimleri piyasanın parçası olmuş, bunun neticesinde paranın dolaşım hızı (paranın belirli bir sürede ne kadar el değiştirdiğini gösteren değer) ve paraya olan talep artmıştı. Osmanlı topraklarında yaşanan enflasyonun asıl nedeni işte buydu.[70] Bu, Osmanlı ekonomisindeki bu önemli değişmenin kaynağının dış etmenler değil iç ekonomik ve toplumsal ilişkiler olduğunu göstermesi açısından önemli bir veridir.

Netice itibariyle yaşanan büyük enflasyon, gelirleri sabit kalan sipahileri ekonomik sıkıntıya düşürdü. Dahası, 1585-1586'da yapılan tağşiş, yani paranın değerinin düşürülmesi sipahileri iyice zora soktu. Ancak fiyat artışı ve tağşiş sipahilerin bir sınıf olarak gerilemesi sonucunu otomatik olarak vermedi. Merkezî devlet timarlıların durumunu düzeltecek değişiklikler yerine avarız gibi olağanüstü vergilerle maliyeyi doğrudan desteklemek yolunu seçti.[71] Devletin bu tercihiyse askerî alanda yaşanan gelişmelerle alakalıydı. Askerî teknolojideki gelişmeler sonucu hafif ateşli silahlar taşıyan yaya askerler öne çıkmış, zaten daha pahalı ve eğitimleri daha zor olan ağır süvari birliklerinin verimi azalmıştı. Bu du-

68 Bkz. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994) [Türkçesi: *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011)].

69 Kreiser and Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi*, 152-3.

70 Pamuk, Sevket. "The price revolution in the Ottoman empire reconsidered." *International Journal of Middle East Studies* 33.01 (2001): 69-89.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

71 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'da Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 140.

rum, 1593-1606 arasında Habsburglar'la yapılan savaşla da iyice anlaşılmıştı.[72] Askerlik alanında görülen diğer bir eğilim sefer zamanı savaşa katılan birlikler (mesela sipahiler) yerine sürekli silahaltında bulunan birliklerin (mesela yeniçeriler) askerî yararlılığının artmasıydı. Bu iki gelişme de feodal nitelikli süvari birlikleri olan tımarlı sipahilerin ordu içindeki yararını ve gerekliliğini azaltıyordu. İşte bu nedenle Osmanlı merkezî devleti, sipahileri destekleyecek önlemler almak yerine, maliyeyi destekleyerek, sürekli silahaltında bulunabilecek ve yeni askerî doktrine daha uygun birliklerin sayısını artırmaya çalıştı. Bu çaba, merkezî hazinenin askerî harcamalardan doğan yükünün dramatik biçimde artması anlamına geliyordu. Alınan tedbirler ve salınan ek vergiler mali durumu, dolayısıyla da ordunun durumunu istenen düzeye getirmeye yetmediği için Osmanlı devleti bu kez de reayadan gönüllü toplamaya ve bunları taşra orduları halinde organize etmeye yöneldi.[73]

Ekonomik durumları ve sosyal statüleri gerileyen sipahilerin buna tepkisi, köylüler üzerindeki baskıyı iyiden iyiye artırmak oldu. Sipahiler köylülerden aldıkları verginin oranını artırmaya veyahut yine sömürüyü artırmanın bir yolu olmak üzere, üzerlerindeki merkezî denetimi büsbütün ortadan kaldırmaya yöneldiler. Bazı sipahiler topraklarını tamamen terk ettiler, sefere katılmayı bıraktılar. Zaten bir süredir köylüler Avusturya ve İran'la yapılan uzun savaşları finanse etmek için getirilen avarız vs. vergilerle eskisinden daha yoğun sömürülüyordu. Üstelik 16. yüzyılda yaşanan hatırı sayılır nüfus artışı kırsal ekonominin sınırlarını zorlamıştı.[74] Bu etmenlere bir de sipahi baskısı eklenince hayat birçok köylü için sürdürülemez hale geldi ve köylüler kitleler halinde köylerini terk etmeye başladılar. Gönüllü asker toplanması kırdaki hareketliliği artırmış, köylülerin silaha erişimlerini kolaylaştırmıştı. Üstelik savaş zamanlarında orduya alınan reaya savaş bitince gelir kaynaklarından yoksun kalıyordu. Böyle bir ortamda, köylerini terk eden köylü kitleleri savaş sonrası işsiz kalan reaya kökenli askerlerle (sekban) buluştu ve böylece oluşan ordulara merkezî devletle sorun yaşayan bazen vali gibi eski üst düzey devlet görevlileri ama daha ziyade de sekbanlar komuta etmeye başladı.

Celali isyanları sonuçta zorlukla bastırılsa da Anadolu kırsalında işler eski haline dönmedi. Yeni çalışmalar, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan büyük karışıklığın demografik, ekonomik ve toplumsal yapı üzerindeki etkisinin şimdiye dek sanılandan büyük olduğunu göstermektedir.[75] İsyanların yol açtığı savaşlar Anadolu kırsalını kasıp kavurdu, bazı eyaletlerde çok büyük bir nüfus azalması yaşandı. Nüfus azalması ve yıkım köylü ekonomisini tahrip etti, geniş bölgelerde vergi toplanmasını imkânsız hale getirdi; bu yüzden de vergi gelirleri ciddi olarak düştü.[76] En yoğun biçimde 1603-1608 arası yaşanan köylü göçü Anadolu'nun yerleşim örüntülerini ciddi biçimde değiştirdi.[77] Düzlüklerdeki saldırıya açık

72 Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow: Longman/Pearson, 2007), 54. [Türkçesi: *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010)].

73 Virginia H. Aksan, "War and Peace," in *The Cambridge History of Turkey*, cilt III, Suraiya Faroqhi, der. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 81-117.

74 Bkz. Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 183–205.

75 Oktay Özel, "The Reign of Violence: The Celalis C.1550-1700," *The Ottoman World*, Christine Woodhead, der. (Abingdon and New York: Routledge, 2012), 184-202.

76 Polat, Süleyman. "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organisation." *Turkish* [illegible]

77 Kreiserve Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi*, 151.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

köyler kitlesel olarak terk edildi, bazı yerleşik hayata geçmiş yeni ya da yarı göçebe aşiretler tekrar göçebe hayata döndüler. Göç eden köylülerin bazıları korunaklı kentlere, İstanbul'a, Rumeli'ye gitse de, bir taraftan da yerinden edilmiş ve Anadolu'da dolaşan büyük bir köylü kitlesi mevcuttu. Öyle ki Oktay Özel yerini terk etmiş köylülerin sayısının 17. yüzyılın ortası itibariyle köylerde kalanlar kadar çok olabileceğini söylemektedir. Fırsattan istifade özel çiftlikler edinerek kendilerini kırsalda var eden yeniçeriler nedeniyle kulların topluma 'kök salma' süreci de yoğunlaşarak sürdü.[78]

Pek çok farklı toplumsal harekete Celali denmesi, söz konusu dönemde yaşananların farklı veçhelerini anlamamızı zorlaştıracaktır; zira mesele devlete isyan eden asiler ve onların takipçilerinden ibaret değildir. 16. yüzyılın son on yılı ile 17. yüzyılın ilk on yılında yaşanan müthiş toplumsal hareketlilik en azından Anadolu'da feodal üretim ilişkilerinin sonu oldu. Bu önemli dönüşüm üç etmenden kaynaklanmıştı:

1) Pek çok tımarın fiilen ortadan kalkması, merkezî devletin de diğer gelir kaynaklarına ağırlık vermesi sonucu, artık tımarlı sipahilerin üstlendiği işlevi yapacak, yani köylüyü köyde tutacak ve disiplin altında bulunduracak etkili bir toplumsal güç yoktu.
2) Güvenliğin çok azaldığı, köylülerin bu kadar hareketli ve eşkıyalığın bu denli yaygın olduğu, göçebe aşiretler üzerindeki kontrolün zayıfladığı, hayvancılığın tarım aleyhine önem kazandığı bir ortamda feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi mümkün değildi.
3) Sekban kullanımının yaygınlaşması, bazı sekbanların Celali haline gelmesi, bunların bir kısmının tekrar devlet mekanizmasına içerilmesi, kulların iktisadi faaliyetlerinin artması, gitgide önemi artacak olan eyalet ordularında reaya kökenlilerin istihdam edilmesi gibi bir dizi gelişme sonucu, reaya askerî güce rahatça erişir hale geldi. Pek çok feodal siyasada olduğu gibi Osmanlı'da da yönetici sınıf ve doğrudan üreticiler arasındaki ilişkilerin temel bir kuralı, doğrudan üreticilerin askerî güce erişiminin sınırlanmasıydı. Bu sınırlamanın aşılması aslında iki sınıflı feodal toplum ve siyaset yapısının fiilen çökmesinden başka bir şey değildi.

Merkezde siyaset yapma biçiminde, yönetici sınıfın kompozisyonunda ve sınıf içi güç dengesinde, ordunun bileşiminde, demografik ve ekonomik yapıda, yerleşim örüntülerinde, artığa el koyma biçimlerinde ve yönetici sınıf ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkilerde yaşanan değişme sonucu, Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıl ortaları itibariyle siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak başka bir imparatorluk haline geldi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

78 Özel, "Celalis", 195.

Kaynakça

Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15.-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).

Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Kitabevi: 2003).

Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Barış Ünlü, *Osmanlı: Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü* (Ankara: Dipnot, 2011).

Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995) [Türkçesi: İki Cihan *Arasında: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Birleşik, 2010)].

Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Houndmills and New York: Palgrave Macmillan, 2002).

Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezit: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden: Brill, 2007) [Türkçesi: *Bayezit`in* Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil (İstanbul: Kitap, 2010)].

Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 25 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (İstanbul: İletişim, 2002)].

Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar (1300-1481)*, çev. Orhan Esen ve Yılmaz Öner. (İstanbul: Yordam, 2014).

Halil Berktay, *Kabileden Feodalizme* (İstanbul: Kaynak, 1989).

Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600* (London: Preager, 1973) [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012)].

Halil İnalcık, "Orhan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 33 (2007), 375-386.

Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", [1954], *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel ve Mehmet Öz, der. (Ankara: İmge, 2000): 444-472.

Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003) [Türkçesi: *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010)].

Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).

John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production* (London: Verso, 1993).

Jonathan A. Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Journal of World History* 10 (1999): 179-201.

Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca: Cornell University Press, 1994) [Türkçesi: *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011)].

Karagöz ve Hacivat Neden Öldürüldü?, yön. Ezel Akay, IFR, 2006. Film.

Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) [Türkçesi: *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi* (İstanbul: Versus Kitap, 2013)].

Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2003).

Mehmet Genç, "İltizam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22 (2000), 154-58.

Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyan* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, der. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) [Türkçesi: *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (İstanbul: Timaş, 2011)].

Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, cilt I (1243-1453)* (İstanbul: Cem, 1974).

Nathalie Clayer, "Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans: les Halvetis", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (1992): 21-30.

Oktay Özel, "Limits of the Almighty: Mehmet II's Land Reform Revisited," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999): 226-46.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 183–205.

Oktay Özel, "The Reign of Violence: The Celalis c.1550-1700," *The Ottoman World*, Christine Woodhead, der. (Abingdon and New York: Routledge, 2012), 184-202.

Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

Özlem Sert, "Reconstructing a Town from its Court Records: Rodosçuk (1546-1553)", München 2008, yayınlanmamış doktora tezi.

Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: The Royal Asiatic Society, 1938).

Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolusunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay (Ankara: İmge, 2000).

Saygın Salgırlı, "The Rebellion of 1416: Recontextualizing an Ottoman Social Movement," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 55 (2012): 32-73.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

Süleyman Polat, "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organisation", *Turkish Historical Review* 4 (2013): 57-82.

Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (Ankara: İmge, 1994).

Virginia H. Aksan, "War and Peace," *The Cambridge History of Turkey*, cilt III, Suraiya Faroqhi, der. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 81-117.

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow: Longman/Pearson, 2007) [Türkçesi: *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010)].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU: 1703-1908

KAPİTALİSTLEŞME VE MERKEZİLEŞME KAVŞAĞINDA

E. Attila Aytekin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı İmparatorluğu'nun arması Sultan II. Mahmut zamanında tasarlanmış ve II. Abdülhamit döneminde son şeklini almıştı. Daha önceleri devlet sembolü olarak padişahın tuğrası kullanılırken bunun yerini modern ve Batılı bir uygulama olan armanın alması, Osmanlı monarşisinin devletlerarası rekabet bağlamında meşruiyet ihtiyacına ve devlet iktidarının şahsilikten çıkıp kurumsallığa evrilmesine işaret eder.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında bir dönüşüm yaşadığını bir önceki bölümde görmüştük. Bu dönüşümü doğuran bazı eğilimler 17. yüzyılın geri kalanında ve 18. yüzyılda da devam etti. 1622'de II. Osman'ın öldürülmesinden 1730'a dek hem başkentte hem de diğer bazı büyük kentlerde bir dizi ayaklanma oldu.[1] Bunların bazıları yeniçeri isyanı niteliğindeyken bazıları da ulemadan, esnaftan ve diğer halk kesimlerinden yoğun katılımla gerçekleşmişti. Celali isyanları olarak adlandırılan ve kırda ve Anadolu'da yaşanan büyük toplumsal hareketlilik şimdi de İstanbul'da ve büyük kentlerde devam etmekteydi. Bu ayaklanmaların önemli sonuçları oldu; bu sonuçlardan biri de sembolik önemi devam etmekle birlikte padişahın şahsi iktidarının azalmasıdır.

Ancak yaşanan süreç padişahın iktidarının sınırlanmasından ibaret değildi. 18. yüzyılda başka iki önemli gelişme daha oldu. Bir taraftan yönetici sınıfın merkezî öğeleri içerisindeki güç dengesinde değişiklik oldu ve padişah ve saraya karşılık bazı güçlü vezir ve paşalar ve onların 'kapıları' belirleyici hale geldi. Taşradaysa yönetici sınıfın merkezkaç öğeleri güçlenmekteydi. Farklı kökenlerden gelen, güçleri farklı unsurlara dayanan ve etki alanlarının boyutları birbirinden çok farklı olabilen bu kişiler genel olarak 'âyan' olarak adlandırılmışlardır. 18. yüzyıl işte bu kişilerin Osmanlı yönetici sınıfı içindeki rollerinin ve devlet için önemlerinin arttığı bir dönem olmuştur.

19. yüzyılın başlarından itibarense zıt bir eğilim hâkim oldu; en büyük âyanlar ve özerk Kürt beyleri gibi geleneksel yerel önderler merkezî devlet güçleri tarafından ortadan kaldırılırken taşradaki bu güçlü kişilerin daha küçük ölçekli olanları bir biçimde içerilmeye çalışıldı. II. Mahmut (1808-1839) döneminde başlayan ve Tanzimat reformlarıyla devam eden merkezileşme süreci imparatorluk için çok sancılı oldu. İmparatorluğun Müslüman ağırlıklı bölgelerinde bazı yerel güçlerin entegrasyonu bir biçimde sağlandıysa da Balkanlar'da bu, çok zor bir seçenekti. Rumeli'nin pek çok bölgesinde köylülerin Hristiyan, toprak ağalarının Müslüman olduğu toplumsal yapı bir dizi sınıfsal kökenli gerginliği ve zaman zaman da ayaklanmaları doğurdu. 19. yüzyılın hemen başındaki Sırp isyanıyla başlayan bu kalkışmalar esasen sınıfsal nitelikli olsalar da etnik nitelik kazandılar ve bilhassa ileriki safhalarında milliyetçi hamleler olarak tezahür ettiler. Bu sürecin sonucunda imparatorluğun Güney Yunanistan gibi bazı bölgeleri bağımsızlık kazanarak ulus-devletlerin hâkimiyeti altına girerken Sırbistan, Lübnan

1 Kudret Emiroğlu, *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi Padişahlık Kültürü ve Demokrasi* Ülküsü (İstanbul: İletişim, 2015), 65.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Girit gibi bazılarında da özerk yönetimler kuruldu. Yaşananlar, imparatorluğun başından beri temel özelliklerinden biri olan çok etnili heterojen yapısının gerilemesini doğurdu. Bağımsızlığını kazanan ya da özerk olan bölgelere ek olarak imparatorluğun kalan topraklarına Balkanlar'dan ve Rusya'dan çok sayıda Müslüman mülteci girdi ve böylece Müslümanların sayısı ve ağırlığı yavaş yavaş da olsa belirgin biçimde arttı. Yine özellikle 19. yüzyılda imparatorluğun farklı etnik-dinsel grupları arasındaki ilişkiler kötüleşti. Yunan bağımsızlık hareketi sırasında sivil halka yönelik karşılıklı katliamlar oldu; yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Müslüman nüfus arasındaki gerilimler Ermenilerin pek çok katliama uğramasına neden oldu. Etnik temelli meseleler 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında imparatorluğun en yakıcı sorunu haline geldi.

Ele aldığımız dönem aynı zamanda ekonomi alanında da köklü değişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ekonomide görülen eğilimlerden biri ticarileşmeydi. İç ve dış ticaret düzenli biçimde artmış, tarımın genelinde geçimlik tarım hâkimiyetini sürdürürken bazı bölgelerdeyse hızlı bir ticarileşme yaşanmıştı. Bu dönemde Osmanlı ekonomisi gitgide daha çok dışa açıldı ve dünya ekonomisiyle entegre oldu. Artan dış ticarete ek olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren dış borçlanma ve etkileri imparatorluğun hem ekonomisi hem de dış politikasında hatırı sayılır bir rol oynamaya başladı. Osmanlı topraklarına yapılan yabancı sermaye yatırımları artarken serbest ticaret politikaları iktisat politikalarına damgasını vurdu.

Bir önceki bölümde ele aldığımız gibi, vergi toplama hakkının özel kişilere devredilmesine dayanan iltizam sistemi 18. yüzyılda 'malikâne', yani vergi toplama hakkının hayat boyu devredilmesi biçimine evrilerek varlığını sürdürdü. Malikâne kurumu neticesinde yüzyıl boyunca merkezde ve taşrada bazı kişiler ciddi bir sermaye birikimi sağladılar. İmparatorluğun farklı bölgelerinde malikâneye ek olarak ticaret, 'tefecilik' gibi yollarla sermaye birikimi sağlayan toplum kesimleri ortaya çıktı ve bu kesimler bir süre sonra siyasette söz sahibi olur hale geldi. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, 19. yüzyılın başı, imparatorlukta yeni bir yönetici sınıfın kristalize olduğu dönemdir. Merkezî devlet bürokrasisi, büyük toprak sahipleri ve zengin tüccarların oluşturduğu ittifak 19. yüzyıl reformlarının arkasındaki ana toplumsal güç oldu.

Reformları destekleyen toplumsal grupların vurgulanması önemlidir zira son dönemin reformlarına bakışta modernleşme kuramının etkisi hâlâ görülmektedir. Uzun süre Osmanlı tarihi çalışmalarında belirleyici bir yere sahip olan bu yaklaşım tüm toplumları gelenekselden moderne giden bir hatta yerleştirerek inceler ve tüm geleneksel toplumların modernleşme yolunda aynı patikayı izleyeceğini varsayar. Bu kuramın Osmanlı tarihçiliğindeki takipçileri 19. yüzyılı birkaç yüzyıl süren bir gerileme dönemini izleyen ve modern Türkiye'nin kurulmasıyla sonuçlanmış bir modernleşme süreci olarak görürler. Bu yüzyıldaki neredeyse tüm gelişmeler, gerilemekte olan bir imparatorluğun Batı modelini taklit ederek çıkış aradığı bir Batılılaşma hikâyesi olarak görülür. Bu yaklaşıma göre değişmede etkili olan güçler toplumsal aktörler değil, çoğunluğu bürokrat olan Batılılaşmış seçkinlerdir. Böylece imparatorluğun 18. yüzyılın sonlarından itibaren süregiden tarihi, reformları uygulamaya çalışan modernleştiriciler ve reform karşıtı gericilerin mücadelesine indirgenmiş olur. Modernleşmenin/Batılılaşmanın ne zaman başladığına dair kesin bir uzlaşı olmasa da ('Lale Devri', III.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Selim'in ya da II. Mahmut'un tahta çıkışı, ya da Tanzimat Fermanı), Osmanlı toplumunda modernleşmenin tabanının olmadığı ve Batı'dan etkilenen reformcu bürokrat ya da padişahların gündeme getirdikleri bir proje olduğu konusunda fikir birliği oluşmuştur. Biz burada bu varsayımı sorgulayarak, Osmanlı devletinin ve toplumunun iki yüz yıllık bir sürede yaşadığı dönüşümün iç ve toplumsal dayanakları olduğunu ileri süreceğiz. Elbette 18. ve özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı'nın dünyayla ilişkileri gelişti ve derinleşti. İktisadi ilişkilere ek olarak imparatorluğun Avrupa'yla diplomatik ve kültürel anlamdaki ilişkileri de üst düzeye taşındı. Etnik sorun vesilesiyle büyük güçlerin politikaları Osmanlı iç ve dış siyasetini ciddi anlamda etkiler hale geldi. Ancak her şeye rağmen Osmanlı tebaasının kaderini etkileyen dış dinamiklerden çok iç dinamikler oldu. İşte bu yüzden de burada sürecin başlangıcını son dönem Osmanlı tarihine modernleşme/batılılaşma perspektifinden bakanların tercih ettiği olay ve tarihlere değil alternatif bir tarihe, 1703'e götüreceğiz. Modernleşme kuramı 'geleneksel' toplumlarda değişmenin birdenbire gerçekleşeceğini varsaydığından 18. yüzyılı hikâyeye dâhil etmek, 19. yüzyıldaki dönüşümün aniden olmadığının, önceki dönemlere uzanan bazı eğilim ve gelişmelerin sonucu olduğunun altını çizmek açısından da önemli. 'Edirne Vakası' olarak da bilinen 1703 İsyanı, vezir ve paşa kapılarının gücünü kırmak ve hanedanın siyasal üstünlüğünü tekrar tesis etmek isteyen Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) başkenti İstanbul'dan Edirne'ye taşıma kararına karşı gerçekleşmiştir. Bazı vezir ve paşaların öncülüğündeki harekete hatırı sayılır sayıda yeniçeri, din adamı ve tüccar-esnaf katılmıştır. İsyan koalisyonunun farklı bileşenlerinin ayaklanmaya destek verme nedenleri farklıydı. Vezir ve paşalar padişahın hamlesine karşılık vermek istiyorlardı. Yeniçeriler Karlofça Antlaşması sonrasında ordunun küçültülmesinden rahatsızlık duyuyorlardı. Bazı ulema kesimleri Şeyhülislam Feyzullah Efendi'den rahatsızdı.[2] Şeyhülislam aslında hem bürokrasiden hem de ulemadan önlerini tıkadığını düşünen pek çok kişinin tepkisini üzerine toplamıştı.[3]

İsyan İstanbul'da ilk etapta başarılı oldu; bir ay kadar süren bir pazarlık sürecinden sonra İstanbul'u kontrol eden koalisyonun ordusu ve Edirne'de bulunan sultanın ordusu karşı karşıya geldi. İstanbul'dan yola çıkan kuvvetler kolayca başarı kazandılar ve padişah taht-tan indirilerek yerine III. Ahmet getirildi. Bundan sonra yaşanan kargaşa sonucu hareketi gerçekleştiren koalisyon çöktü; ancak vezir ve paşa 'kapıları' bu süreci de atlattılar. Dolayısıyla Edirne Vakası vezir ve paşa kapılarının üstünlüğünü tescil ve tahkim ederek 18. yüzyıl Osmanlı siyasetine rengini veren olaylardan biri oldu.[4] Devlet siyasetine neredeyse oligarşik biçimde ağırlığını koyan bu yapılar ekonomik alanda faaliyet göstermişlerdi. Mesela yüzyıl boyunca en büyük ve kârlı malikâne sözleşmelerini de vezir ve paşalar etrafında kurulan bu hiyerarşik ağlar kontrol etmişti.

Edirne Vakası'yla sultanın iktidarının sınırları bir kere daha görülmüş, Osmanlı siyasetine damgasını vuran kapıların üstünlüğü tescil edilmiş, yeniçeriler bir kez daha önemli bir aktör olarak siyaset sahnesine çıkmış, kent esnafı isyanda önemli bir rol oynamıştır. İstanbul'dan

2 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984) [Türkçesi: *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasasının Yapısı* (Ankara: Tan, 2011)].

3 Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 10 (1994): 445-46.

4 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 43. [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (İstanbul: İletişim, 2002)].

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yola çıkan bir koalisyon ordusunun başka bir kentte bulunan padişahı tahttan indirmesi bile başlı başına hat safhada önemli bir olaydır. Bunun tersi bir olay, yani Edirne'den yola çıkan bir ordunun İstanbul'daki asileri mağlup etmesi ('Kabakçı Mustafa İsyanı' ve Alemdar Mustafa Paşa) yaklaşık yüz yıl sonra 1808'de tekrar edecekti. Nihayet, bundan yaklaşık yüz yıl sonraysa yine Rumeli'den çıkan bir ordu başkente gelip asileri tasfiye ederek ('31 Mart Vakası' ve Hareket Ordusu) meşru hükûmeti yeniden tesis edecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşadığı büyük dönüşümün başlangıç noktasını bulmak için 1703 diğer tarihlerden çok daha iyi bir adaydır.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Üretici güçlerin durumu

19. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında yaklaşık 25 milyon insan yaşamaktaydı; bunun 11 milyonu Asya'da, 11 milyonu Avrupa'da ve 3 milyonu da Kuzey Afrika'daydı. Yüzyıl boyunca Osmanlı toplumu demografik açıdan ciddi bir dönüşüm yaşadı. Bu dönüşümün boyutlarından biri, kıyı bölgelerindeki nüfus artarken iç bölgelerdeki nüfusun azalmasıydı. Bir başka ve daha önemli bir boyut, nüfusun etno-dinsel açıdan gitgide daha homojen bir hal alması, yani Osmanlı toplumu içindeki gayrimüslimlerin payının azalıp, Müslümanların oranının belirgin biçimde artmasıydı.

Nüfustaki bu bariz homojenleşme eğiliminin esasen iki nedeni vardır. Birincisi, gayrimüslim nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgelerin özerk ya da bağımsız olarak, ya da başka bir devletin kontrolüne geçerek Osmanlı hükûmetinin denetiminden fiilen çıkmasıdır. 1832'de bugünkü Yunanistan'ın güneyini oluşturan bölgenin bağımsızlığını kazanmasıyla başlayan süreç daha sonra Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Bosna, Arnavutluk gibi ülkelerle devam etmiştir. Homojenleşmenin ikinci nedeni, gerek bağımsızlığını elde eden bu bölgelerden gerekse özellikle Rusya'dan çok sayıda mülteci ve göçmenin imparatorluğa gelmesidir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren böyle dört büyük göç dalgası yaşanmıştır: 1774'ten sonra Rusya'dan, Yunan bağımsızlık savaşı esnasında Mora ve adalardan, 1876'dan sonra yine Rusya'dan ve 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında Balkanlar'dan. Bu göç dalgaları sırasında beş ila yedi milyon insanın Osmanlı topraklarına girdiği tahmin edilmektedir.[5] Bu esnada imparatorluk topraklarının sürekli küçülmekte olduğu düşünülürse bu kadar büyük sayıda göçmen gelmesinin ne denli önemli bir sosyal olgu olduğu anlaşılabilir.

19. yüzyıl boyunca gerek iç gerekse dış ticaretin hacmi artmıştır. Dış ticaretteki artış göreli olarak daha yüksek olsa da, iç ticaret ağırlığını korumuştur. Aslında, Osmanlı ekonomisinde dış ticaretin payı genel olarak sınırlı kalmış, yüzyıl ortası itibariyle ancak yüzde 10 düzeyine erişmiştir.[6] Dış ticaretteki artışın büyük kısmı Avrupa ülkeleriyle yapılan ticarette gerçekleşmekle birlikte bu artış gitgide imparatorluk aleyhine gelişmiş ve bu da büyük bir ticaret açığına yol açmıştır.

---

5 A.g.e., 115.

6 Şevket Pamuk, "19.yy'da [illegible] *Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1985), 653-71.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Osmanlı ekonomisi imparatorluğun başından yıkılışına kadar tarımsal bir ekonomi olmuş, nüfusun çok büyük bir çoğunluğu geçimini tarımdan sağlamıştır. Osmanlı tarımının temel özellikleri, emek gücünün kıt, toprağın bol ve sermayenin yetersiz olmasıdır. Bu bileşim, tarımda emek tasarrufuna yönelik teknolojilerin geliştirilmesini ve uygulanmasını yavaşlatmış, üretimi artırmak için ekili alanların yüzölçümünün artırılması yoluna gidilmiştir. Ulaşım altyapısının yetersiz oluşu tarımsal üreticileri ticari amaçlara değil geçimlik tarıma yöneltmiştir. Tarımın bu genel özellikleri 18. ve 19. yüzyıllarda da devam etmiştir.

Ancak bu süreklilik, söz konusu dönemde tarımda önemli değişmelerin yaşanmadığı anlamına gelmez. Devletin göçebe aşiretleri iskân politikası gitgide daha çok göçebenin köylü haline gelmesine neden olmuştur. Tarımda ticarileşme artmış, daha çok köylü daha fazla ürünü piyasada satmak için üretmeye başlamıştır. Ancak tarımın ticarileşmesinin imparatorluk çapında yaşanan genel bir eğilim olduğunu söylemek doğru olmaz. İmparatorluğun özellikle dünya ekonomisiyle bütünleşmekte olan ve önemli ihraç limanlarının hinterlandında yer alan Çukurova, Kıyı Ege, Makedonya, Cebel-i Lübnan gibi bölgeleri böyle bir gelişmeyi yaşamıştır. Diğer pek çok bölgede geçimlik tarım 20. yüzyılda da ekonomik faaliyetler içindeki hâkimiyetini sürdürmüştür.

Tarım ve ticaretin yanı sıra Osmanlı ekonomisinin bir başka önemli sektörü imalat sektörü ve sanayidir. 19. yüzyılda imparatorlukta imalat sektörünün yoğunlaştığı dört bölge vardı: Selanik ve Makedonya, Batı Anadolu, Samsun-Trabzon sahil şeridi ve Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye.[7] Yaygın kanının aksine, Osmanlı imalat sektörü çökmemiş, hatta mutlak olarak gerilememiş; varlığını sürdürmekle birlikte Batı'da yaşanan imalat patlamasına tam olarak cevap veremeyerek göreli olarak gerilemiştir. İmalat sektöründe, üretimin örgütlenmesi eve iş verme gibi biçimleri de içerecek şekilde çeşitlenmiş, emek sömürüsü artmış, kadın emeği daha çok kullanılmaya başlamıştır. Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da bulunan ipek ipliği fabrikalarının işçilerinin neredeyse tamamı kadınlar ve genç kızlardan oluşmaktaydı. Loncaların ağırlığı ve denetiminin azalmasına paralel olarak kentsel üretim daha çok kentlerin kırsal alanlarına kaymaya başlamış, bugünkü Bulgaristan'ın doğusu ve Tokat gibi bazı bölgelerde proto-sanayi merkezleri ortaya çıkmıştır.[8]

Dönemin diğer ekonomilerinde olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde de önemli aktörlerden biri devlettir. Mali açıdan bakıldığında, Osmanlı devletinin 19. yüzyıl boyunca çok ciddi bütçe sorunları yaşadığı görülebilir. Kronik bir bütçe açığı sorunu yaşayan devlet bu açığı kapatmak için önce iç sonra da dış borçlanma yoluna gitmişti. 18. yüzyılda devletin nakit ihtiyacını karşılamak için kullanılan temel mekanizma, esasen (devletin vergi dâhil bazı gelirlerini toplama hakkının peşin para karşılığı özel şahıslara devredilmesine dayanan) iltizam sisteminin bir başka versiyonu olan malikâneydi. Malikâne sistemini aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağız. Malikâne sisteminin sönümlenmesinden sonra esham nakit ihtiyacının karşılanması için kullanılan ana yol haline geldi. Rusya'ya 1774'ten sonra öden-

7 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s.1 [Türkçesi: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İstanbul: İletişim, 1999)].

8 Bkz. Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000) ve Yüksel Duman, "[illegible] Cotton Textile Industry, 1750-1840", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton, 1998.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

mesi gereken savaş tazminatını karşılamak üzere oluşturulan esham, esasen bir tür hazine bonosuydu. Malikâneden daha küçük bir yatırım gerektiriyordu ve onun aksine bir riski yoktu. Yine malikânenin aksine gayrimüslimlere de açıktı. Kadınlar da esham bonolarını yoğun biçimde satın alıyordu. Öte yandan, devletin esham sahiplerine ödediği faiz çok yüksekti ve hem *esham* hem de *kaime* (faiz geliri de sağlayan ve zamanla banknota dönüşen bir devlet iç borçlanma aracı) gibi benzer araçların yanı sıra alternatif finansman yollarına da başvurulmaktaydı.

Bu yollardan biri, paranın değerinin düşürülmesi anlamına gelen *tağşiş*ti. Mali durumu rahatlatan ama enflasyona neden olan altın ve gümüş paraların tağşişi işlemine en çok II. Mahmut döneminde başvurulmuştu. Devletin mali durumunu düzeltmek konusundaki en iddialı denemelerinden biri, Tanzimat sonrasında iltizam sistemini tümüyle kaldırarak, vergiyi modern vergi memurlarına benzeyen *muhassıl*lar (vergi tahsildarı) eliyle toplamaktı. Bu girişim başarısız oldu ve iltizam sistemi daha uzun yıllar varlığını sürdürdü.

Dış borçlanma önce 1854'te Kırım Savaşı'nın finansmanı için gündeme getirildi. Osmanlı dış borçları kısa sürede çok büyük bir hızla arttı ve 1874 itibariyle bütçenin yarısı borç, anapara ve faiz ödemelerine gider hale geldi. 1875'teki mali iflası uzun müzakereler ve neticesinde kurulan Düyun-ı Umumiye (*Dette publique ottomane*) takip etti. Bu kuruluş, alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası'nın ve Galata bankerlerinin temsilcilerince yönetiliyordu ve devletin gelirlerine kaynağında el koyarak Osmanlı borçlarını ödemeye yetkiliydi. Düyun-ı Umumiye hem faiz oranlarının hem de borç stokunun aşağı yukarı sabit kalmasını sağladıysa da devletin en verimli gelir kaynaklarına el koymuştu. Tuz, tütün, ipek, alkol gibi ürünlerden gelen gelirler doğrudan Düyun-ı Umumiye kontrolüne girmişti. Bu kuruluşun tüm devlet gelirleri içindeki payı yüzde 35'e kadar çıkabilmiştir.

Osmanlı ekonomisi kapitalistleştikçe ve dünya ekonomisiyle bütünleşme düzeyi arttıkça imparatorluğa yabancı sermaye girişi de arttı. Yabancı sermaye hem fon yatırımları hem de doğrudan yatırımlar biçiminde Osmanlı ekonomisine dâhil oluyordu. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları 19. yüzyılın son dönemlerinde arttı. Fransız ve Britanya sermayesinin başını çektiği bu yatırımlar ulaşım (demiryolları, karayolları, limanlar), kentsel hizmetler ve madencilik alanlarında yoğunlaşmaktaydı. Diğer Batılı ülkeler kaynaklı sermayenin de katkısıyla, yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisi içerisindeki önemi gittikçe arttı ve bu olgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerindeki belirleyici unsurlardan biri haline geldi. Yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisindeki kontrolünün en uç noktası Düyun-ı Umumiye'dir. Örneğin Düyun-ı Umumiye'ye bağlı olarak kurulan Tütün Rejisi, ülkedeki en büyük yabancı sermaye yatırımlarından biriydi. Bu kuruluş 1928'de lağvedildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarından Türkiye'nin payına düşen kısmın son ödemesi ise 1954'te, yani ilk dış borcun alınmasından 100 yıl sonra yapıldı.[9]

Ekonomik yapıda yaşanan kapitalistleşme sürecine paralel olarak, bu dönemde Osmanlı devletinin izlediği iktisadi politikalarda serbest ticaret ve ekonomik liberalizm yönünde bir değişme yaşanmıştır. Serbest ticaret politikalarının ne zaman uygulanmaya başladığı konusu tartışmalıdır. Geleneksel yaklaşım 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nı öne

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

9 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İstanbul: İletişim, 1993), s.12.

çıkarmaktadır. Öte yandan bu görüşe, antlaşmadan önce de gümrük vergilerinin çok düşük olduğu yönünde bir itiraz getirilmiştir. Antlaşmanın arkasındaki asıl saikin İngiltere'nin Osmanlı hammaddelerine olan erişimini artırma isteği olması ve antlaşmayla Osmanlı devletinin bazı maddeler üzerindeki satın alma tekelinden vazgeçmesi göz önüne alınırsa antlaşma, liberal iktisat politikalarına geçiş yönünde bir adım olarak görülebilir. Öte yandan, bu antlaşmanın başlı başına bir dönüm noktası sayılması abartılı bir yaklaşım olacaktır. Zira serbest ticaret politikalarına tam anlamıyla geçişin ancak özellikle İstanbul'da esnaf, göçmen ve kent yoksullarıyla organik bir ilişki kuran yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla mümkün olabildiği de ileri sürülmüştür.[10] Dahası, eski iktisadi politikaların esaslarından birini oluşturan tahıl ve ekmek ticareti ve fiyatları üzerindeki kontrolün III. Selim (1789-1807) döneminde kaldırılmaya başlanması, iktisadi liberalleşme sürecinin 19. yüzyılın ortalarından epeyi önce başladığını göstermektedir. Aynı biçimde, II. Mahmut yerli tüccarlara tanınan kimi ayrıcalıkları zaten kaldırmıştı.[11] Yani serbest ticarete dayanan iktisadi politikaların başlangıcı bir anlamda 18. yüzyılın son dönemlerine götürülebilir; 1826 ya da 1838 ise bu politikaların rakipsiz biçimde yaygınlaşması yolundaki aşamalara denk düşer.

Üretim ilişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vergi toplama yöntemine ilişkin en çok bilinen sistem tımardır. Ancak başta tarımsal topraklar olmak üzere çeşitli vergi kaynaklarının bir bedel karşılığı, daha sonra vergiyi toplayacak olan şahıslara devredilmesine dayanan iltizam da tımara paralel olarak yaygın biçimde kullanılmıştır. 17. yüzyılda önemi artan iltizam, 18. yüzyılda malikâneye evrilmiştir. Malikâne, iltizam sisteminde iki-on yıllığına devredilen vergi toplama hakkının, mültezimin ömrü boyunca devredilmeye başlanmasıyla oluşmuştur. Tarım arazileri, tuzla, gümrük, maden gibi farklı gelir kaynakları malikâne müzayedelerine konu olurken, malikânelerin sayısı ve mali büyüklükleri 18. yüzyıl süresince büyük bir hızla artmıştır.

Esasen bir vergi toplama uygulaması olan malikânenin ciddi ekonomik, toplumsal ve siyasal sonuçları olmuştur. İlkin, iltizam gibi ticari bir sistem olan malikâne, tarımın gitgide ticarileşmesi sonucunu doğurmuştur. İkinci olarak, malikâne ihalelerine giren kişiler ve bunların taşeronlarının kredi ihtiyacı, borç-kredi ilişkilerini geliştirmiş ve kredi piyasasını büyütmüştür. Üçüncü olarak, sahibine gelir kaynağı ve özellikle toprak üzerinde ciddi haklar veren malikâne mülkiyet haklarını genişletmiş, miri mülkiyeti özel mülkiyete yakınlaştırmıştır. Dördüncüsü, malikâne Osmanlı yönetici sınıfı olan askeri ile diğer toplum kesimlerini içeren reaya kategorilerini birbirine yaklaştırmıştır. Reayadan gelen kişiler malikâne sözleşmelerini alarak resmî statü elde etmiş, buna karşılık normalde vergi muafiyeti olan askerî mensupları malikâne ihalelerini aldıklarında vergilendirilmişlerdir.

Son olarak, malikâne devletin yapısında da önemli değişiklikler getirmiştir. Aslında malikânenin sonuçlarına ilişkin en çok tartışılan nokta budur. Mehmet Genç'in temsil ettiği bir görüş, malikânenin devletin değerli gelir kaynaklarının 'âyan ve mütegallibe'nin

10 Quataert, *Ottoman Empire.*

11 Feroz Ahmad, "Ottoman Perception of the Capitulations, 1800-1914," *Journal of Islamic Studies* 11 (2000): 1-20,5.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eline geçmesine yol açtığını ve bu yolla da bu kişileri ciddi biçimde güçlendirdiğini savunur. Buna göre ekonomik olarak kuvvet kazanan bu kesimler siyaseten de daha etkili hale gelmiş ve Osmanlı merkezî devletinin zayıflamasına katkıda bulunmuşlardır.[12] Ariel Salzmann ve Dina Khoury'nin dile getirdiği alternatif bakışsa, malikânenin merkezî devleti zayıflatmak bir yana merkezileşmeye katkıda bulunduğunu iddia eder.[13] Bu, birden fazla yolla olmuştur. Bir taraftan en büyük sözleşmeleri alanlar ve malikâneden en çok kâr edenler başkentte yerleşik vezir, paşa, sancak beyi, kazasker gibi en üst düzey yöneticiler olurken malikâne ihalelerini alanların sözleşmelerini bölmesi neticesi, her birine bağlı taşeron ağları meydana gelmiştir. Örneğin bir vezir kendi kethüdasını taşeron yapmış, o da sözleşmenin bir kısmını yerel bir girişimciye devretmiş, yerel girişimci de kendi payını diğer daha küçük yerel girişimciler arasında paylaştırmıştır. Böylelikle, vezir ve paşa kapılarının kontrolünde başkentten taşraya doğru uzanan hiyerarşik ağlar kurulmuştur. Merkez sadece hanedandan ibaret olarak düşünülmezse, bunun merkezileşme doğrultusunda bir adım olduğu görülebilir. Dahası, malikâne tek bir hazinenin oluşması yönünde de tazyik yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda biri Bâb-ı Âli'nin (sadrazamın) biri de sarayın (baş haremağasının) kontrolünde iki hazine vardı. Malikâne ihalelerinin Bâb-ı Âli kontrolünde yapılması bu hazineye devasa miktarda gelir girişini sağladı ve iki hazine arasındaki dengeyi iyice bozdu. İki hazine daha sonra III. Selim döneminde birleştirilerek modern devletin önemli gereklerinden biri yerine getirilmiş oldu.

1695'te bir fermanla başlatılan malikâne uygulaması, 1789'da başlayan III. Selim döneminde yavaş yavaş ortadan kaldırılmıştır. Malikânenin ortadan kaldırılmasında hem iktisadi hem de siyasal nedenler rol oynamıştı. Sultan ve yakın çevresi, vezir ve paşa kapılarının artan gücünden rahatsız olmaktaydı. Dahası, malikâne gelirlerinin en büyük âyanların kendi özel ordularını finanse ettiğinden endişe ediliyordu. Ayrıca orta ve alt düzey bürokratlar askerî statülerinin aşınmasından ve en kârlı ihalelerden dışlanmalarından rahatsızlardı. Aynı biçimde taşrada malikâne pastasından yeterince pay alamadığını düşünen yerel unsurlar vardı. Son olarak, yüzyılın ikinci yarısında malikâne kârlılık oranlarının düşmesi, tüm bu gerilimleri katlanılabilir olmaktan çıkardı.[14] Malikâne uygulaması hem başkentte hem de taşrada yerleşik kimi kesimlerin ciddi sermaye biriktirmesine yol açtıysa da zamanla birtakım toplumsal gerilimleri de tetikledi. Bu anlamda malikâneyi 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunda oluşan ve aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağımız sınıfsal kutuplaşmayı doğuran etmenlerden biri olarak görmek mümkündür.

İmparatorlukta özellikle 19. yüzyıl boyunca tarımsal ve kırsal toplumsal ilişkiler anlamında önemli gelişmeler görülmüştür. Her ne kadar literatürde kırsal huzursuzluk ve isyanlar çok fazla vurgulanmamış olsa da bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde önemli köylü isyanları yaşanmıştır. İsyan dalgası Tanzimat'ı takip eden yıllarda başlamıştır.

12 Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktısat Tarihi Semineri*, der. O. Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), 231-92.

13 Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Boston: Brill, 2004) [Türkçesi: *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime'i* (İstanbul: İletişim, 2011)]; Dina Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). [Türkçesi: *Musul 1540-1834 Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008)].

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

14 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması* (İstanbul: Kitabevi, 2003).

Balkanlar'da 1841 yılında Niş, 1849 ve 1850 yıllarında Vidin'de büyük isyanlar yaşanmış; 1856, 1859-60 ve 1876 yıllarında Bulgarca konuşan köylüler tekrar ayaklanmışlardır. Yine 1875 Hersek isyanı hatırı sayılır bir kırsal isyandır. Anadolu'da 1840 ve 1841 yıllarında Akdağ, Adapazarı ve Yalvaç'ta köylüler ayaklanmış, Canik'te 1840'larda başlayan huzursuzluklar 1880'lere kadar sürmüştür. İmparatorluğun Arapça konuşulan bölgeleri de, Mısır ve Kuzey Afrika'daki isyanları ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ına karşı Suriye, Lübnan ve Filistin'de yaşanan direnişleri saymazsak bile, isyanlardan nasibini almıştır. Suriye'de 1850'lerde Nusayri, Lübnan'da 1870'lerde Dürzî isyanları bölgeyi sarsmıştır. Havran'da 1889-90'da Dürzî köylüler Dürzî toprak sahiplerine karşı ayaklanıp başarılı olurken, bir başka başarılı isyan 1858'de Lübnan'ın Kisravan bölgesinde Marunî Hristiyan köylülerce yine Marunî olan toprak sahiplerine karşı yürütülmüştür. Kisravan'daki isyan 19. yüzyıl köylü isyanlarının belki de en önemlisidir; zira orada köylüler 1861'e kadar yaşayan ve demokratik temsile dayanan bir yönetim kurmayı başarmışlardı.[15]

Tarihçilerin bu köylü isyanlarına gereken önemi vermekten kaçınmalarının iki nedeni vardır: Birincisi, bazı isyanlar, özellikle Balkanlar'da yaşananlar, toplumsal sınıf temelli olmaktan çok milliyetçi isyanlar olarak görüldü. Hem bağımsızlık sonrası kurulan Balkan devletlerindeki hem de Türkiye'deki milliyetçi tarihçilik eğilimleri farklı biçimlerde de olsa bu eğilimi destekledi. Oysa köylü isyanları ile milliyetçiliğin gelişmesi arasında bir ilişki varsa da bu aslında milliyetçiliği yaratan etmenlerden birinin köylülerin yaşadığı sıkıntılar ve karşılanmayan taleplerinin olmasıdır. Dahası, isyanlardan (özellikle Arap bölgelerinde görülen) bazılarında, karşı karşıya gelen köylüler ve büyük toprak sahiplerinin aynı etnik kökenden geldiği unutulmamalıdır. İkincisi, tarihçilerin köylü isyanlarını Tanzimat reformlarına yönelik esasen muhafazakâr nitelikli direnişler olarak görmeleridir.[16] Oysa bu isyanlardan bazıları, köylülerin Tanzimat'a direnmek bir yana Tanzimat'ın reform dilini benimseyerek, reformları daha da ileri götürmek için ayaklandıklarını ve direndiklerini net biçimde ortaya koymaktadır.[17]

19. yüzyılda değişen tarımsal ilişkilerin bir başka boyutu arazi hukukudur. Bu dönemde arazi hukuku aslında son derece önemli bir dönüşüme sahne olmuştur. Bu dönüşümün en önemli boyutu 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi yoluyla gerçekleşmiştir. Kanunname Osmanlı'daki ilk modern arazi kanunuydu. Tarihçiler genellikle kanunnamenin sonuçları üzerinde durmuş olsalar da, daha doğru bir yaklaşım metni doğuran toplumsal koşullar ve tarihsel gelişmelere odaklanmak olacaktır. Böylece kanunnameyi bir neden değil bir sonuç, toplumsal değişmenin belirli bir aşamasında doğan bir ihtiyaca verilen bir cevap olarak görmek mümkün olabilir. Arazi Kanunnamesi, arazilerin sadece bireyler adına kaydedilebileceğini öngörmüş ve kolektif toprak mülkiyeti biçimlerini yasaklamıştır. Ayrıca tarımsal arazilerin devrini, miras bırakılabilmesini, alınmasını, satılmasını ve ipotek edilmesini kolaylaştırmıştır. Kadın erkek arasında miras hakları açısından eşitsizlik devam etmekle birlikte, kadınların miras ve

15 Usama Makdisi, "Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon," *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000): 180-208.

16 Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'in Uygulanması ve Sosyal Tepkiler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1985), 1536-44

17 E. Attila Aytekin, "Peasant Protest and Restraint in the Late Ottoman Empire – Revisiting the Anatolian Revolt and the Tanzimat Reforms", *International Review of Social History* 57(2012): 191–227.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

1858-61
Kisrevan Köylü İsyanı

"19. yüzyılın ortalarında sınıfsal bir temele sahip olmakla birlikte kendi bölgesinde ciddi siyasal değişimler doğuran köylü isyanlarından biri de Lübnan'da çıkan Kisrevan İsyanı'dır. Köylüleri isyan konusunda destekleyen, teşvik eden, kışkırtan hiçbir odak yoktu; isyanın yürütülmesi ve müteakiben kurulan yönetim tamamen her köyden seçilen temsilcilere dayanıyordu. İsyan gerek Tanzimat'ın dilini benimsemesi gerekse de etnik-dinsel temelli gündemlerin ötesine geçen hedeflere sahip olmasıyla Osmanlı tarihçiliğinde bu dönemki isyanlara yönelik genelgeçer kalıplara sığmayan toplumsal kalkışmalardan sadece biridir".

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen köylü isyanlarının en önemlilerinden biri olan Kisrevan ayaklanmasının önderi Tanyus Şahin. Eser: Halim el Hajj (Onefineart.com).

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Cebel-i Lübnan olarak bilinen yörede bulunan ve Beyrut'un kuzeydoğusunda yer alan Kisrevan bölgesinin temel ekonomik faaliyeti dut ağacı yetiştiriciliği ve ipekböcekçiliğiydi. Bölgedeki tarımsal toprakların çoğu Maruni (Hristiyan Arap) Hâzin ailesi'nin kontrolündeydi. Hâzinlerle yine Maruni olan köylüler arasında feodal bir ilişkiler ağı vardı. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki büyük toprak sahibi olan Hâzinler 19. yüzyılın ortaları itibariyle bir gerileme sürecine girmişti ve yeni ekonomik ve siyasi gelişmelere ayak uydurmakta zorlanıyordu.

1858 yılında toprak sahibi şeyhlere karşı ayaklanan köylüler, onları topraklarından attılar ve bölgede bir cumhuriyet rejimi kurdular. Demokratik biçimde örgütlenen bu rejim bölgeyi bir süreliğine doğrudan yönetti ve Osmanlı devleti, Maruni Kilisesi ve bazı yabancı güçler nezdinde meşruiyet kazandı. 1860 yılında başlayan Dürzi-Hristiyan iç savaşı cumhuriyet rejiminin Lübnan'ın diğer bölgelerine yayılmasını engellediği gibi dolaylı da olsa sonunu da getirdi. Köylülerin özerk rejimi kısa ömürlü olsa da köylüler temel amaçlarına ulaştı ve bölgede feodalizm son buldu.

Kisrevan isyanının uzun vadeli nedenleri arasında bölgenin Lübnan ekonomisine ve uluslararası ekonomik sisteme eşitsiz biçimde entegre olması, Hâzinler'in yeni gelişmekte olan bu ticari ekonomiden yararlanamamaları ve onun yerine feodal ayrıcalıklarına iyice tutunmaya çalışmaları ve siyasi güçlerinin azalması vardır. Öte yandan isyanın kısa vadeli bağlamında şeyhlerin 1850'lerin sonlarında köylüler üzerindeki baskıyı arttırması ve Cebel-i Lübnan'da 1843'ten 1861'e kadar uygulanan yönetim sistemi olan çifte kaymakamlığın getirdiği idari sorunlar ve siyasal çekişmeler vardır. Kırım Savaşı'nın neden olduğu 1857 ekonomik krizi de ayaklanma ortamının doğmasına katkıda bulunmuştu.

Kisrevan'da kalkışma, bir dizi köyden temsilcilerinin 1858'in sonlarında bir araya gelmesiyle başladı ve toplantıda Aceltun köyünden nalbant Tanyus Şahin lider seçildi. Başlangıçta bazı köyler mesafeli dursa da daha sonra onlar da Tanyus'un liderliğini kabul etti. Taleplerinin gittikçe radikalleştiren köylüler nihayet Hazinler'i bölgeden sürdüler.

Hâzinler'in feodal rejimi sonlanınca yerine cumhuriyetçi bir özerk yönetim kuruldu. Süreç içerisinde bu yönetim Osmanlı yetkilileri ve Maruni Kilisesi tarafından hukuken olmasa da fiilen tanındı. Kisrevanlılar hem isyan sırasında hem de özerk yönetim döneminde çok iyi örgütlenmişlerdi. Hâzinler kovulduktan sonra rastgele yağma yapmak yerine, şeyhlerin topraklarına ve mallarına düzenli olarak el koyup, aralarında paylaştılar; şiddete nadiren başvurdular.

Kisrevan hükûmeti sadece kâğıt üzerinde, ilkesel olarak değil işleyişte de demokratikti. Lider Şahin hem Aceltun köyünün [illegible] hem de bölgenin sözcüsü olarak iki kere seçilmişti. Kaleme aldığı belgelerde halkın (el-cumhür) ve cumhuriyetçi hükûmetin (al-huküme

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

al-cumhüriye) otoritesinden dem vuruyordu. Şahin köylü cumhuriyetini her bir köyün seçilmiş temsilcilerinden (vekîl) oluşan bir konseyle birlikte yönetiyordu. Konseyin hem yürütmeye hem de yargıya dair görevleri vardı. Ayakta kaldığı süre boyunca ne cumhuriyet köylülerden vergi aldı, ne de Osmanlı yetkilileri bölgeden vergi almaya kalktı.

Köylü cumhuriyeti, Cebel-i Lübnan'da Dürziler ve Hristiyanlar arasında dinî gerilimlerin tırmandığı bir dönemde kurulmuştu. Gerilim 1860'da bir iç savaşa dönüştü ve binlerce Hristiyan kitlesel olarak katledildi; çok daha fazlası mülteci haline geldi. Şahin çatışmalar süresince ihtiyatlı ve tutarlı davranarak güçlü durumda olan Dürzilerin öfkesini çekecek eylemlerden kaçındı. İç savaş hem Kisrevan'da hem de genel olarak Lübnan'da siyasi yapıyı dönüştürdü. Osmanlı merkezî hükûmeti, bölgeye giden Fuat Paşa eliyle hem Lübnan olaylarına hem de aynı yıl içinde Şam'da yaşanan Hristiyan katliamına doğrudan müdahale etti. Neticede Lübnan büyük güçlerin garantörlüğünde geniş özerkliğe sahip özel yönetimli bir vilayet haline geldi.

İç savaşın ertesinde Kisrevan köylü cumhuriyetinin güçleri, Osmanlı idarecileri, Maruni Kilisesi ve Avrupa devletlerinin desteklediği bir Maruni aşiret lideri olan Yusuf Kerem tarafından yenilgiye uğratıldı ve böylece cumhuriyet sona ermiş oldu. Ancak eski toprak rejimine ve feodal toplumsal ilişkilere dönülmedi. Yenilen lider Şahin öldürülmedi ya da sürgüne yollanmadı, Kisrevan'ın bir bölümünün yöneticisi olarak atandı.

İsyan literatürde bir süre sonra Lübnan ve Şam'da yaşanan etnik-dinsel çatışmaların gölgesinde kalsa da, aslında başlı başına çok önemli bir olaydır. Öncelikle, hem köylülerin hem de feodal toprak sahiplerinin Hristiyan olması nedeniyle, etnik-dinsel bir gerilim, ya da milliyetçi bir kalkışma olarak nitelendirilemeyecek ölçüde net bir sınıfsal niteliği vardır. İkinci olarak, kurulan cumhuriyet askerî olarak yenilgiye uğratılmışsa da isyan, bölgedeki feodal ilişkilerin bitmesi ve toprak kontrolünün büyük ölçüde köylülerin elinde kalması açısından başarılı olmuştur. Dahası, aksi yöndeki tüm iddialara karşın, köylüleri isyan konusunda destekleyen, teşvik eden, kışkırtan hiçbir odak yoktu; isyanın yürütülmesi ve müteakiben kurulan yönetim tamamen her köyden seçilen temsilcilere dayanıyordu.

Kisrevan'da yaşananlar Osmanlı taşrasıyla merkezî devleti arasındaki ilişkilere dair de ilginç bulgular sunmaktadır. Taleplerinin radikalliğine ve şeyhlerine karşı attıkları adımların keskinliğine rağmen Kisrevan köylüleri kendilerini Osmanlı devletine karşı isyan içinde düşünmemişlerdi. Aksine, padişaha ve merkezî devlet yetkililerine karşı saygılı bir yaklaşım göstermişlerdi. Kisrevanlılar reformları ve Tanzimat'ın eşitlik dilini benimsemişler ve reformları daha da ileri götürmeye çalışmışlardı. İsyanları ve kurdukları kısa ömürlü cumhuriyet bir anlamda varlığını Tanzimat sonrası oluşan yeni Osmanlı rejimine borçluydu.

Kaynaklar

E. Attila Aytekin, "Osmanlı Lübnan'ında İsyan ve Devrim: Kisrawan Köylü Cumhuriyeti, 1858-1861", *Doğudan* 17 (2010), 54-63

E. Attila Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt and the Tanzimat Reforms", *International Review of Social History* 57(2012): 191–227

Yehoshua Porath, "The Peasant Revolt of 1858-61 in Kisrawan," *Asian and African Studies* 2(1966): 77-157.

Ussama Makdisi, "Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon", *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000): 180–208

Dominique Chevallier, (1959). "Aspects Sociaux de la Question D'orient: Aux Origines des Troubles Agraires Libanais en 1858," *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 14: 35-64

mülkiyet hakları da genişletilmiştir. Tüm bu gelişmeler esasen tek bir amaca, tarımsal arazinin bir meta haline gelmesine, yani piyasada serbestçe alınıp satılabilen bir mal olmasının önündeki son engelleri kaldırmaya yöneliktir. Zira sadece 19. yüzyılda değil, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı hukukuna göre devri yasak olan miri arazinin rahatça alınıp satılabildiğine dair elimizde pek çok örnek vardır. Yani toprağın metalaşması süreci Arazi Kanunnamesi'yle başlamamış, kanunname daha çok mevcut toplumsal ve ekonomik ilişkileri kabul ederek yasallaştırmıştır. Zaten miri ve mülk arazi arasındaki ayrımın 1867'de basit bir nizamnamey-

le ortadan kaldırılması kapitalist üretim ilişkilerinin toprak mülkiyeti üzerindeki etkisinin ulaştığı düzeyi göstermesi bakımından çarpıcıdır.[18]

Kentli toplum kesimlerine baktığımızdaysa bu dönemde bir dizi gelişmeyi bir arada görüyoruz. Geleneksel kesimler 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan dönüşümün baskısını gitgide daha yakıcı biçimde hissetmekteydi. Bu kesimlerin başında esnaf geliyordu. Esnaf örgütleri olan loncalar da önemli bir değişim süreci içindeydi. Loncalar, "Belirli bir mesleği karşılıklı kontrol ve yardım esasları çerçevesinde, hiyerarşik bir iş bölümüne dayalı olarak gerçekleştiren kesimlerin bir araya gelerek oluşturdukları kentsel üretim örgütleridir."[19] Bu örgütler 18. ve 19. yüzyıllarda çeşitli sorunlarla yüz yüze gelmişler, buna rağmen çökmeyerek ayakta kalmışlar ve dönüşen ekonomik yapı içerisinde esnafa belirli bir destek ve koruma sağlamayı sürdürmüşlerdir. Ancak Osmanlı tarihinin burada ele aldığımız döneminde bu korumanın etkisinin azaldığını görüyoruz. İmalat sektöründe yaşanan değişme, özellikle üretimin kentlerin çeperlerine ve kırsal alanlara kaydırılması ve örgütsüz iş gücü kullanımı, lonca örgütlerinin sektör ve piyasa üzerindeki etkisini iyiden iyiye zayıflatıyordu. Dahası vakıflarla ilgili olarak yaşanan bazı gelişmeler de esnafı zora sokuyordu.

Osmanlı kentlerinde esnafın iş yaptığı dükkân ve atölyelerin çoğu çeşitli vakıfların mülkiyetindeydi; esnaf ve zanaatkârlar da bunları kira ödeyerek kullanıyordu. 18. yüzyıldan itibaren çeşitli nedenlerle bu kira bedellerinde ciddi artışlar oldu. Hem bu vakıf mülklerinin kira bedellerinin hem de esnaftan toplanan vergilerin iltizam usulü toplanmasının yaygınlaşması da mali açıdan esnafı zora sokuyordu.[20] Esnaf böylece bir taraftan proleterleşme, yani sahip olduğu küçük mal varlığını ve özellikle alet edevatını kaybederek başkası hesabına çalışan bir işçi haline gelme tehdidini yakından hissediyor, bir yandan da üretim üzerindeki kontrolü zayıflıyor, büyük tüccarlara gitgide daha bağımlı hale geliyordu. Esnafın bu baskılara karşı faydalanabileceği iki etmen vardı. Bunlardan biri gedik sistemiydi. Gedik, esnafın iş yapma hakkını ve iş için gereken donanımları ifade ediyordu. Gedik, hem yeni dükkânların açılmasını sınırlıyor hem de dükkânını kiralayan esnafı mal sahibine karşı koruyordu. Ekonomide serbest piyasa kurallarının egemen olması için bazı adımların atıldığı III. Selim döneminde gedik sistemine karşı da yasal düzenleme yapıldı. Ancak bu düzenleme başarılı olmadı. 1860'ta aynı amaçla çıkarılan yasa da tam olarak amacına ulaşamadı. Gedik, 'hava parası' pratiği olarak yaşamaya devam etti.[21]

En azından belirli bir tarihe kadar esnafı rahatlatan ikinci olgu, belirli büyük kentlerde ve özellikle de İstanbul'da kurulan esnaf-yeniçeri ittifakıydı. Bu ittifak öyle sıkıydı ki bazı işkollarında esnaf örgütü lonca ile yeniçeri teşkilatı özdeşleşmişti. Yeniçerilerin silahlı gücüne yaslanan esnaf en azından bir süre devletin ve zengin tüccarların baskısına dayanabildi. Ancak 1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla geleneksel esnaf savunmasız kaldı ve böylece kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetinin tesisi önündeki bir engel daha aşılmış oldu.

---

18 E. Attila Aytekin, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies* 45 (2009): 935-51.

19 Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", *Toplum ve Bilim* 83 (2000): 146-177, 149-50.

20 Age., 161-62

21 Emiroğlu, *Kısa Osmanlı Türkiye Tarihi*, 280-81.

Yeni yönetici sınıfın şekillenmesi

Kırda ve kentlerde yaşanan tüm bu gelişmeler yeni sınıfsal ittifakların kapısını açtı ve 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ilk dönemlerinde yeni bir hâkim sınıfsal ittifak kristalize olmaya başladı. Bu gelişme aslında 17. ve 18. yüzyıllarda değişen toplumsal dinamiklerin, üretim ve sınıf ilişkilerinin bir sonucuydu. Söz konusu hâkim ittifak zamanla bir yönetici sınıfa dönüştü; III. Selim, II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerindeki reformların arkasındaki toplumsal güç oldu. Hâkim ittifakı oluşturan güçler, merkezî devlet bürokrasisi, kentte ya da kırda yerleşik ve zenginliği esasen toprak sahipliğine dayanan orta ölçekli kesimler ve zengin tüccarlardı. Bu ittifakın ilk talebi, ekonomik rekabette eskiden beri resmî unvanlarını, itibarlarını ve bağlantılarını kullanan geleneksel zengin ailelerin bu avantajlarını ortadan kaldırmak için resmî makam ve iktisadi faaliyetlerin birbirinden ayrılmasıydı. Diğer bir talep, merkezî devletin kontrolünde olmayan tüm şiddet araçlarının ortadan kaldırılmasıydı. Çünkü genellikle âyan olarak nitelenen taşra hanedanlarının kendi başlarına bir askerî güç olmaları hem gerçek anlamda modern bir devletin oluşumunu önlüyor, hem de sermaye birikimi açısından onlara eşsiz bir imkân sunuyordu. Dolayısıyla bu ittifakın hedef aldığı ilk grup bazıları kendi özel ordularına sahip olan, bazıları da daha küçük ölçekli olmakla birlikte resmî unvanları olan en zengin, en çok toprağı kontrol eden kişilerden, yani en büyük âyandan oluşuyordu. İttifakın hedefindeki ikinci kesim esnaf ve küçük tüccarlar ile onların müttefiki olan yeniçerilerdi. Zira esnaf-yeniçeri birliği, lonca kontrolünü koruyarak, piyasaya girişi zorlaştırarak ve serbest ticaret politikalarına karşı çıkarak, hâkim ittifakı oluşturan kesimlerin yeni yatırımlar yoluyla sermaye birikimini artırmasını engelliyordu. İttifakın kendini karşısında konumlandırdığı son grup doğal olarak köylülerdi. En önemli ekonomik faaliyet tarım ve en çok artık da tarım kaynaklı olduğundan bu artığı üreten toplumsal grubun sürekli baskı ve kontrol altında tutulması ittifakın yaşaması için elzemdi. Zira ittifakın kendi içinde de sorunları vardı ve artığın çoğaltılması, yani köylülerin feodal ilişkiler, vergilendirme ya da piyasa ilişkileri yoluyla daha çok sömürülmesi, artığın yeni yönetici sınıf içinde paylaşılması sorununun yakıcılığını azaltacaktı. Ayrıca imparatorluğun farklı yerlerinde görülen köylü isyanları gelirinin büyük kısmını büyük toprak sahipliğine borçlu olan kentte ya da kırda yerleşik grupların durumunu ciddi anlamda zorlaştırıyordu. Buna karşılık merkezî bürokrasi mümkün olduğunca bu grupları korumaya çalışıyor, ancak kırdaki mevcut toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi mümkün olmazsa da bu kesimleri merkez ya da taşra bürokrasisi içine alarak mağduriyetlerini önlemeye çalışıyordu.

Bu hâkim ittifak, kamu maliyesinin tekleştirilmesi, taşrada alternatif iktidar odaklarının tasfiye edilmesi, yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, hukuki mevzuatın mevcut toplumsal ilişkilere uydurulması, ticaretin serbestleştirilmesi gibi adımları talep etti ve III. Selim'den itibaren reform sürecine destek verdi. Yaşanan pek çok soruna rağmen, yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni yönetici sınıfı haline geldi. Bu yeni yönetici sınıfın temel talebi ve Tanzimat reformlarının ana ekseni aynıydı: merkezileşme. Genel olarak Avrupa tarihinde de devletin merkezileşmesi kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi belirli bir düzeye gelince olmuştu.[22] Osmanlı İmparatorluğu'nda da böyle oldu. Zira 19. yüzyılın mer-

22 Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye. Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)* (İstanbul: İletişim, 2011), 15-16.

keziyetçi reformları 'klasik' Osmanlı düzenin emperyal merkeziyetçiliğinden farklıydı. Bu yüzyılda yaşanan, kapitalist doğrultuda dönüşmekte olan sosyo-ekonomik ilişkilerin oluşturduğu yeni şartların ve bu şartların uygun ortam sağladığı aktörlerin zorladığı bir merkezileşmeydi.[23]

SİYASAL GELİŞMELER

İki yüz yıllık uzun bir dönemin siyasi gelişmelerini kronolojik sırayla ve ayrıntılı biçimde ele almamız elbette mümkün değil. O yüzden burada dönemin en önemli olaylarına değinip, yeri geldiğinde temel siyasi eğilimlerden kesit almakla yetineceğiz. Bunu yaparken de temel amacımız 18. ve 19. yüzyıllara dair mevcut anlayışı eleştirmek olacak. Literatürde 18. yüzyıl genellikle devletin zayıfladığı ve taşrada âyan denilen zengin ve güçlü kişilerin yıldızının parladığı bir dönem olarak ele alınır. 19. yüzyılın gelişmeleriyse genelde Osmanlı merkezî devletinin, imparatorluğu kurtarma çabalarına ve bu amaçla uygulamaya koydukları modernleşme-Batılılaşma programına indirgenir. Bu bölümde hedef, bu iki yüzyılın siyasi gelişmelerinin bu yaygın anlayışa sığmayacak kadar karmaşık ve çok katmanlı olduğunu göstermek olacak.

Lale Devri ve 1730 İsyanı

18. yüzyılın en ilgi çekici dönemlerinden biri de Osmanlı tarihçiliğinde Lale Devri olarak adlandırılan 1718-1730 dönemidir. Sultan III. Ahmet'in (1703-30) ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın hüküm sürdüğü bu dönem tarihçiler tarafından ya aşırı tüketim, gösteriş, sefahat ve ahlaki çürüme nedeniyle eleştirilmiş, ya da entelektüel açıklığı nedeniyle övülmüş ve Batılılaşma hareketlerinin başlangıç noktası olarak görülmüştür. Bu dönem, hem toplumsal hem de siyasal olarak gayet kritik olsa da yukarıda değinilen iki yaklaşım da dönemin Osmanlı tarihi için önemini kavramaktan uzaktır. Gerçekten de Lale Devri'ne gösterişe dayanan bir tüketim anlayışı, lüks düşkünlüğü, görkemli sarayların inşası, sanatın desteklenmesi, büyük ve incelikli törenler ve geçitler, meydanlara inşa edilen devasa çeşmeler

23 Önen ve Reyhan, *Mülkten* Ülkeye, 30.

damgasını vurmuştur. Bunlar toplumsal anlamda gelişmekte olan bir ticari kapitalizme ve bunun Osmanlı yönetici sınıfı üzerindeki etkisine işaret olarak görülebilir. Siyasal anlamda ise, padişah ve sadrazamı, etkinliği gittikçe artan vezir ve paşa kapılarını kontrol etmek için tüketim silahına başvurmuştur. Vezir ve paşaların tüketim alışkanlıkları ve tarz açısından sarayı taklit etmelerini isteyen III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa, hem sarayın etki ve prestijini artırmayı amaçlıyorlardı hem de vezir ve paşaları tüketime yönelik çok yüksek harcamalar yapmak zorunda bırakıyorlardı. Quataert'a göre bu durum bir anlamda XIV. Louis'nin Versailles sarayında yaptıklarına benzetilebilir.

Lale Devri 1730'da 'Patrona Halil İsyanı' olarak nitelenen olayla sona erdi. Bu olay, imparatorluğun 18. yüzyıl tarihine ilişkin en çok tartışılan konulardan biridir. Gerek isyanın niteliği gerekse isyanın lideri olarak bilinen Patrona Halil'e dair pek çok farklı görüş mevcuttur. Bu görüşleri genel olarak üç başlık altında toplayabiliriz. Birinci görüş, dönemin kroniklerinden yola çıkar ve isyanı alt tabakadan bir grup çıkarcının bazı toplum kesimlerini kışkırtması olarak görür. Reşat Ekrem Koçu'nun popülerleştirdiği ve esasen merkezî devlet iktidarının sahiplerinin perspektifini yansıtan bu bakış açısına göre Patrona Halil isyanı bir ayaktakımı ve serseri hareketidir. İkinci görüşe göre isyan bir halk hareketidir ve Patrona Halil de devrimci bir önderdir. Bu görüşü benimseyenler, geniş toplum kesimlerinin Nevşehirli Damat İbrahim Paşa iktidarından duydukları hoşnutsuzluğa, isyanın liderlerinin halkla kurduğu yakın ilişkiye ve isyanı sürükleyen isimlerin daha önce katıldıkları ayaklanma hareketlerine dikkat çekerler. Üçüncü görüş, isyanı bir bürokratik elitin başka bir bürokratik eliti yerinden etmesi olarak değerlendirir. Buna göre uzun süre iktidarda kalan Damat İbrahim Paşa ve ekibi çok yıpranmış, bunun sonucunda da bir başka ekip tarafından iktidardan düşürülmüştür.[24]

Aslında bu tartışma, bir tarihsel olayı anlamak için o olayda öne çıkan bireylere gereğinden fazla yoğunlaşmanın sakıncalarını göstermesi açısından önemlidir. İsyanın önderlerinin toplumsal arkaplanlarına, fikirlerine ve edimlerine odaklanmak yerine, bu toplumsal olayı doğuran koşulları ve hareketi destekleyen toplum kesimlerini tartışmak daha yararlı bir egzersiz olacaktır. Esasen 1730 isyanının ortaya çıkışı ve izlediği hat tarihte pek çok toplumsal kalkışmada görülen bir örüntüyü yansıtmaktadır. İsyanı birden fazla etmenin yer aldığı karmaşık bir toplumsal bağlam doğurmuş, hareket başarıya ulaştıktan sonra radikalleşmiş, bu radikalleşme hem karşıtların tepkisini arttırmış hem de harekete katılan koalisyon içinde çatlamalara yol açmış, bunun sonunda da hareketin önderliği ve radikal unsurları tasfiye edilmiştir.

1730 İsyanı'nı gerçekten de çoklu bir bağlam doğurmuştu. Bu bağlamı yaratan etmenler arasında halk üzerinde artan vergi yükü, yeniçeri maaşlarının düşürülmesi, gıda kıtlığı, esnaf loncalarına yapılan baskı, paranın tağşişi (değerinin düşürülmesi), nihayet esnafın İran'la girişilen savaştaki gevşemeden dolayı orduya verdiği borcu geri alamayacağını düşünmesi, yönetici klikteki savaş ve barış 'partileri' arasında yaşanan gerilim, Damat İbrahim Paşa'nın rakiplerini bürokrasiden tasfiye etmesinin yarattığı hoşnutsuzluklar, kente yaşanan göçün devam etmesi ve halkın yönetimin yaptığı lüks harcamalara karşı duyduğu tepki vardı. Böy-

24 Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmet Efendi ve Terekesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 24 (2008): 97-128.

Levnî

Levnî'nin katkıda bulunduğu en önemli eserlerinden biri de III. Ahmet'in şehzadelerinin günlerce süren sünnet düğününün tasvir edildiği halen Topkapı Sarayı'nda sergilenmekte olan Surname-i Vehbi'dir.

Asıl adı Abdülcelil Çelebi olan nakkaş (minyatür sanatçısı) ve şair. Kendisine işi dolayısıyla ('levn' renk demektir) bu takma isim verilmiştir. Edirne'de doğmuş, II. Mustafa ve III. Ahmet dönemlerinde nakkaşbaşı olarak Edirne ve İstanbul saraylarında bulunmuştur. İstanbul'a ne zaman geldiği bilinmemekle birlikte, bu tarih 1707 olabilir. 1718'den itibaren şehirde kaldığıysa neredeyse kesindir. Gerilemekte olan Osmanlı minyatür sanatını canlandırmış ve Osmanlı minyatüründe köklü bir dönüşüme yol açmıştır. Hayatına dair çok az şey bilinmektedir. Bir kaynağa göre 1732'de ölmüştür. Asıl isminde unvanının 'çelebi' olması iyi eğitim almış biri olduğunu akla getirmekteyse de eğitimiyle ilgili bilgilerimiz de kısıtlıdır.

Osmanlı tarihinde Lale Devri (1718-1730) olarak bilinen dönemin en önemli sanatçılarından biridir. Lale Devri entelektüel açıklık, sanatın desteklenmesi ve gelişmesi, gösterişe dayanan bir tüketim anlayışı, büyük ziyafetler, görkemli sarayların ve çeşmelerin inşası ve büyük ve incelikli törenlerin damgasını vurduğu bir kültürel, siyasal ve ekonomik dönüşüm dönemidir. Osmanlı minyatür sanatına büyük yenilikler getiren ve her sınıftan insanı tasvir etmeye çalışan Levnî, bu dönemi çok başarılı bir biçimde yansıtmıştır.

En bilinen eseri Surname-i Vehbi'ye yaptığı 137 levha minyatürdür. Surnameler hanedan düğünleri vesilesiyle yapılan şenlikleri tasvir eden edebiyat eserleridir. Surnameler bu düğünleri, düğünde tertip edilen çeşitli eğlenceleri, kimlerin katıldığını, ne yenip içildiğini, şenliklerin nerede düzenlendiğini, bu yerlerin nasıl süslendiğini, düğün vesilesiyle düzenlenen esnaf alaylarını anlatan eserlerdi. Surname-i Vehbi de 1720 yılında III. Ahmet'in çocuklarının sünneti dolayısıyla yapılan ve yaklaşık bir ay süren şenlikleri anlatan bir eserdir; Levnî de çarpıcı minyatürleriyle esere katkıda bulunmuştur.

Minyatürlerinde perspektif kullanmış, ışık, gölge, renk öğeler üzerinden denemelere girişmiştir. Parlak renkler yerine doğal ve rahatlatıcı renkler seçmiştir; bu, genel olarak benimsediği realist üslupla uyumlu bir tercihtir.

Levnî 23 Osmanlı sultanını Kebir Musavver Silsilename adlı albümünde tasvir etmiştir. Sultanları resimleyerek eski bir Osmanlı geleneğini sürdüren Levnî aslında bu minyatürlerde de

("Acem Çengi", isimsiz albüm, Topkapı Sarayı Müzesi)

pek çok yeniliğe imza atmıştır. Sultanları mutat olduğundan daha yakın bir mesafeden resmetmiş, sultanların yüz ifadelerini ve bakışlarını ayrıntılı ve canlı biçimde sunmuştur. Padişah portrelerinde alışıldık parlak renkler yerine pastel tonlar tercih etmiştir. Tüm bu yenilikler portrelerdeki sultanların daha kişisel, daha doğal ve daha 'insani' olarak algılanması sonucunu doğurmuştur.

Levnî'nin bir başka albümündeyse 42 adet portre vardır. Bu portrelerinde kişilerin yüz ifadelerini de betimlemiş ve vücut hareketlerini çok doğal bir biçimde sunmuştur. Süvari, yeniçeri, uşak, dansçı kadın, genç erkek ve genç kız, uzanmış yatan kadın ve erkek, müzisyenler, derviş gibi farklı figürlerin yansıtıldığı portrelerdeki kişiler hayat dolu, çekici ve doğaldır. Bazı minyatürlerde dolaylı, bazılarındaysa daha doğrudan cinsel bir dil mevcuttur.

Levnî hem biçem hem de içerik anlamında cesur bir sanatçıydı; bu özelliğiyle 18. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun Zeitgeist'ını çok iyi yansıtmıştır. Eserleri bir yandan Lale Devri'nin eğlenceli, şatafatlı ve müsrif hayatını gözler önüne sererken bir yandan da bakışını sadece sarayla ve üst sınıflarla sınırlamaması sayesinde devrinin toplumsal hayatını da yansıtan çok değerli belgelerdir.

Kaynaklar

Gül İrepoğlu, *Levnî: Painting Poetry Colour* (İstanbul: Republic of Turkey Ministry of Culture, 1999)

Günsel Renda, "Levnî", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 211-12 (1994)

Mehmet Arslan, "Osmanlı Saray Düğünleri ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Surnameler", *Osmanlı*, cilt 9, 169-189, Ankara 1999

Şehnaz Yalçın, "Levnî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 27 (2003), 154-155

lece mevcut yönetime karşı farklı kesimlerin katıldığı bir koalisyon oluştu. Koalisyonda isyanın liderleri Patrona Halil ve Muslu Beşe'nin yanı sıra yeniçeriler, üst düzey ulemadan isimler (İstanbul kadısı ve Ayasofya vaizi de bunlar arasındaydı), esnaf, kent yoksulları ve kente yeni gelen göçmenler vardı. İsyan ilk aşamasında başarılı oldu; ilk aşamada ayaklananların talepleri yerine getirilerek Damat İbrahim Paşa ve bazı diğer üst düzey bürokratlar idam edilirken daha sonra da padişah III. Ahmet de tahtan indirildi. Hareket kısa bir süre sonra radikalleşme evresine geçti. Patrona Halil ve diğer liderler çarşı pazar denetlemeleri ve baskınları yapmaya başladılar. Mahkemeler kurarak yargılamalar yapıldı. Alt sınıftan, kentin yoksullarından çok sayıda kişi yeniçeri ocağına kabul edildi. Zenginlere yönelik saldırılar oldu; özellikle köşkler, yalılar, konaklar hedef alınarak yağmalandı ve yıkıldı.[25] Bunlar olurken hareketin mensuplarının hâlâ Etmeydanı'nda (günümüzde Beyazıt Meydanı civarı) çadırları vardı. İsyan hareketinin radikalleşmesi koalisyon içinde çatlaklara yok açtı, hem de harekete karşı muhalefeti güçlendirdi. Yeniçerilerin üst rütbelileri yaşanan süreçten iyiden iyiye rahatsızlık duyarken hareketin en önemli destekçilerinden olan esnaf da bir süre sonra müesses nizamdan yana

25 Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 34 (2007): 189-192.

tavır aldı.[26] İsyan esnasında yeniçeriler esnafı harekete geçirmeyi başarmış olsa da bu iki grup arasında daha sonraki kalkışmalarda göreceğimiz sıkı ittifak henüz oluşmamıştı. Bu biçimde zayıflayan hareketin lider kadrosu bir komployla tasfiye edildi; Patrona Halil'in de aralarında olduğu kimileri öldürülürken kimileri de şehirden kaçtı. İstanbul'da yaşanan huzursuzluk hareketin liderlerinin öldürülmesinden sonra da bir süre devam etti.

Âyanın güçlenmesi

18. yüzyıla dair geleneksel anlatı, bu dönemi merkezî devletin zayıfladığı ve merkezkaç unsurların güç kazandığı bir çürüme ve gerileme dönemi olarak görür. Bu gerilemenin unsurlarından biri sayılan malikâneyi yukarıda tartışmıştık. Bu yaklaşıma göre gerilemenin bir diğer unsuru, âyanların güç kazanarak, bölgelerinde yerel hanedanlar kurmalarıdır. Buna göre âyanlar tımar sisteminin bozulmasından faydalanarak topraklarını genişletmişler, mevki-makam satın alarak yolsuzluğa bulaşmışlar, halkı ezmişler ve nihayet kendi özel ordularını kurarak devlet egemenliğini sarsmışlardır. Âyana yapılan vurgu öylesine kuvvetlidir ki 18. yüzyılın tümüyle âyan çağı olarak adlandırıldığı da olmuştur.[27] En çok bilinen âyanlar, Kuzey Anadolu'daki Canikli zadeler, Vidin'de Pazvantoğlu Osman, Mısır'da Kazdağlılar ve Rusçuk'ta Alemdar Mustafa'dır.

Âyan teriminin kullanılması tarihsel çalışmalarda bazı sorunlar yaratmaktadır çünkü birbirinden farklı gruplardan bahsederken aynı terim kullanılmaktadır. Kelime anlamı önde gelenler, ileri gelenler olan âyan literatürde şu anlamlarda kullanılır: i) reaya kökeninden gelmekle birlikte taşrada para, nüfuz ve iktidar sahibi olan kişiler, ii) eskiden askerî sınıfına mensup olup kendilerini bir bölgede güç olarak tesis edenler, iii) özellikle Arap bölgelerinde geleneksel olarak güç ve nüfuz sahibi olan aileler, iv) bir bölgeye yönetici olarak atanan ve kökeni o bölge olan kişiler.

18. yüzyıl Osmanlı tarihini âyan üzerinden okuma çabalarının doğurduğu birinci sorun, tüm farklılıkların göz ardı edilerek sanki tek bir âyan varmış gibi çözümleme yapılmasıdır. İkinci sorun, âyan üzerinden 18. yüzyılın, merkezî devletin zayıfladığı ve buna paralel olarak taşradaki iktidar odaklarının güçlendiği bir dönem olarak görülmesidir. Oysa yeni çalışmalar âyanı merkeziyetçilikten uzaklaşma çerçevesi içinde düşünmemekte, onların ve devletin karşılıklı bağımlılığının altını çizmektedir. Bu yeni perspektife göre âyan 18. yüzyılda gerilemeyen ancak dönüşen Osmanlı idari yapısının bir parçasıdır ve onların hikâyelerini Osmanlı devlet ve toplumunun hikâyesinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Âyan Osmanlı devletine dışsal bir güç olmak ziyade, taşradaki Osmanlılardır; yani Osmanlı yönetici elitinin bir parçasıdır. Dahası âyanın zenginleşmesi piyasanın toplumsal grupları ve ilişkileri daha fazla etkilemeye başlamasının bir sonucu ve işareti olarak da görülebilir.[28] Büyük âyanı yönetici sınıfın merkezî öğelerini karşılarına alacak kadar güçlendiren şey esasen 17.

26 Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974).

27 Bruce McGowan, "The Age of Ayans, 1699-1812," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2 cilt (İstanbul: Eren, 2004)].

28 Önen ve Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, 22.

ve 18. yüzyıllar boyunca edindikleri servetti. Bu servetin biriktirilmesi de büyük ölçüde tarımın ve genel olarak ekonomik hayatın gitgide daha fazla ticarileşmesi ve piyasa güçlerinin toplumsal hayatın daha büyük bir kısmına egemen olmasıyla mümkün olabilmişti.

İktisadi gelişmeler kısmında gördüğümüz gibi taşradaki toprak sahipleri ve zengin tüccarlar daha fazla sermaye birikimi sağlayabilmek için kendilerinden siyaseten güçlü ve askerî güce sahip rakiplerinin tasfiyesine ve modern bir devletin sağlayacağı istikrara ihtiyaç duyuyorlardı. Dolayısıyla 18. yüzyılın sonlarından itibaren merkezileşme yönünde reformlar talep ettiler, devleti bu yönde bir değişim geçirmeye zorladılar. Bu da yaklaşık 100 yıllık bir sürece yayılan büyük bir reform hareketinin doğmasını beraberinde getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan bu son dönem reformlarının başlangıcı olarak genellikle III. Selim'in saltanatı kabul edilir. Yukarıda tartışıldığı üzere Osmanlı modernleşmesini III. Selim'le başlatmanın doğurduğu bazı sorunlar vardır. Öte yandan bu padişahın saltanatında bir dizi önemli reformun yapıldığı açıktır. Selim'in reformlarının üç ana amacı vardı: i) eski rejimden kalan askerî yapıyı değiştirmek, yani timarlı sipahi ve yeniçerileri tasfiye etmek, ii) kamu maliyesini merkezileştirmek, iii) merkezin taşra idaresi üzerindeki kontrolünü artırmak. Selim döneminde Osmanlı devleti, bunları yapabilmek için devlete borç vermiş olanlar üzerinde baskı kurdu, timarlı sipahilerin gelir kaynaklarını merkezî hazineye yönlendirdi ve malikâne sistemine aşamalı olarak son verdi. Öte yandan bu tedbirler ordunun yenilenmesi ve merkezî idarenin güçlendirilmesi için gereken mali gücü getirmedi. Bunun üzerine Selim birbiriyle çelişkili iki yola başvurdu. Bir yandan taşradaki daha küçük ölçekli âyanın yetkilerini merkezden atanan görevlilere devrederek yerel iktidarları zayıflatmaya çalışırken bir taraftan da Lübnan sahiline hâkim olan Cezzar Paşa, Mısır'ı kontrol eden Mehmet Ali Paşa, ve Trakya'da çok etkili olan Bayraktar Mustafa Paşa gibi en büyük âyanın özel ordular inşa etmesini teşvik etti.[29] Zira imparatorluğun hâlâ bu âyanın sağlayacağı askerî güce ihtiyacı vardır. Bu çelişkili politika, Osmanlı devletinin henüz merkeziyetçi reformları mantıksal sonucuna, yani büyük âyanla nihai bir mücadeleye girmeye vardıracak kadar kuvvetli olmadığını gösteriyordu. Böyle bir mücadeleye ancak Selim'in selefi II. Mahmut döneminde girişilecekti.

III. Selim dönemi bir yeniçeri isyanıyla sona erdi. Aslında 18.-19. yüzyıl dönümünde Osmanlı devletini en çok uğraştıran meselelerin başında yeniçeri isyanları geliyordu. Geleneksel tarihyazıcılığı, yeniçerileri modernleşmeye ve reformlara karşı koyan bağnaz ve irrasyonel gericiler olarak resmetmiş, 1826'da ocağın ortadan kaldırılmasını da olumlu bir gelişme olarak sunmuştur. Oysa bazı yeni çalışmalar yeniçeriliğe ilişkin bu yargıları sorgular niteliktedir.[30] 18. yüzyılın başından 1826'ya kadar beş büyük isyana katılan Yeniçeri Ocağı aslında çoktan bir askerî birimden fazlası haline gelmişti. Müslüman esnafla kurduğu ilişki çok sıkıydı; bazı loncalar doğrudan yeniçeri denetimi altındaydı. Bazı kentlerde ve özellikle İstanbul'da yeniçeriler kentsel orta ve alt sınıfların haklarını devlete ve yönetici sınıfa karşı savunan milislere dönüşmüşlerdi.

III. Selim döneminden II. Mahmut'un saltanatına geçişte vuku bulan 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı ve 1808 Alemdar Vakası'nın analizi, bu durumu ortaya açıkça koymaktadır. Bunlar, ye-

29 Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire*, 185-86.

30 Bkz. Mert Sunar, "A Study of the Janissary Corps, 1730-1826," yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton, 2006.

niçeri isyanının çok ötesinde halk hareketleriydi. İsyanlar genç yeniçeri subayları tarafından yönetilmekle birlikte esnafın, kayıkçı ve hamal gibi işçilerin, işsizlerin, kente yeni göçmüş kimselerin, kadınların ve çoğu esasen çiftçi olan yeniçeri yamaklarının kitlesel katılımı söz konusuydu.[31] İsyanın nedenleri arasında yeniçerilerin Nizam-ı Cedid ordusuna olan tepkileri kadar, başkent halkının uygulanmaya çalışan serbest ticaret politikaları nedeniyle gıda fiyatlarının yüksekliğine duyduğu öfke de vardı. Bu nitelikleriyle 1807, 1808 ve 1826 isyanları E. P. Thompson'ın kullandığı anlamda halkın manevi ekonomisini savunma boyutu da taşımaktaydı.[32] Bu boyut öylesine önemliydi ki asiler bir kadının ya da Kırım Tatar hanedanından birinin padişah olmasını, hatta padişahlığı ilga edip bir tür yeniçeri cumhuriyeti kurmayı dahi akıllarından geçirmişlerdi.

Yeniçerilerin başını çektiği asiler Selim'i tahtan indirip yerine IV. Mustafa'yı (1807-8) geçirince Alemdar Mustafa Paşa'nın ve sadrazam Çelebi Mustafa'nın orduları birleşerek İstanbul'a hareket etti ve asileri yenilgiye uğratarak II. Mahmut'u padişah yaptı. Taşradan gelen bir ordunun başkente gelip tahttaki padişahı indirdiği bu olay bu yönüyle Osmanlı tarihinde eşsizdi. Bu, aynı zamanda 19. yüzyıl başında Osmanlı siyasetinin merkez-çevre, ya da merkezî devlet-âyan çelişkisi ve çekişmesine indirgenemeyeceğini gösteren çarpıcı bir olaydır.[33] Alemdar Mustafa Paşa'nın önderliğindeki âyan ve diğer büyük toprak sahipleri kendilerine karşı da adımlar atan III. Selim'in merkezileşme yanlısı reform programından kaygı duysalar da bu program henüz onları doğrudan tehdit edecek kadar ilerlememişti. Üstelik bunların yeniçerilerin yöneteceği bir devletten duydukları kaygı çok daha güçlüydü. âyanın artık iyiden iyiye alt sınıfların temsilcisi durumuna gelmiş olan yeniçerilerdense reformcu padişahı tercih etmesinin arkasında yatan ana faktör sınıfsal çıkarlardı.

Âyan ve Osmanlı devlet adamları arasında 29 Eylül 1808'de 'Sened-i İttifak' olarak bilinen yazılı bir anlaşma imzalandı. Sened-i İttifak âyan ve hanedan arasında karşılıklı bir hak tanıma sözleşmesiydi. Âyan başkentte bir isyan olması durumunda sultana yardım etmeyi, savaş durumunda orduya asker vermeyi, birbirlerinin topraklarına saygı göstermeyi ve halkı ezmemeyi taahhüt ederken, devlet de onların işlerine karışmamayı kabul etti ve otoritelerini tanıdı.

Sened-i İttifak Osmanlı tarihinin en çok tartışılan metinlerinden biridir. Kimi yazarlar bu antlaşmayı anayasal gelişme anlamında olumlu görmüş ve mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçişte bir eşik olarak analiz etmiştir. Kimileri ise âyanın feodal ayrıcalıklarını tanıdığı için Sened-i İttifak'ı modernleşme sürecinde bir gerileme olarak görüp eleştirmiştir. Sened-i İttifak'ı değerlendirmeyi bu kadar zorlaştıran şey, merkezî devletin gücünü sınırlayan bu belgenin arkasından merkezileşmeyi amaçlayan bir dizi önlem ve politikanın gelmiş olmasıdır. Dahası, antlaşmanın imzalanmasını sağlayan Alemdar kısa bir süre sonra bir başka isyanda öldürülmüştür. Aslında tarihsel bağlamı içinde bakıldığında Sened-i İttifak'ın, metninin ilk anda akla getirdiği kadar önemli olmadığı söylenebilir. Sınırlı sayıda âyanın imzaladığı[34] antlaşmanın uygulanmaması bir yana, 1807'deki yeniçeri isyanı başarılı olduktan

31 A.g.e.

32 E. P. Thompson, *Customs in Common* (New York: New Press, 1993) [Türkçesi: *Avam ve Görenek* (İstanbul: Birikim, 2006)]

33 Önen ve Reyhan, *Mülkten Ülkeye*.

34 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (İstanbul: YKY, 1997).

sonra benzer bir belge yeniçerilerle devlet arasında imzalanmıştır.[35] Yani yeniçerilerin tahta çıkardığı IV. Mustafa onlarla anlaşırken, âyanın tahta çıkardığı Mahmut da yeniçerilere karşı âyanla antlaşma imzalamıştır. Mahmut döneminde yaşanan gelişmelerse her iki metnin de uygulanmaması sonucunu doğurmuştur.

II. Mahmut döneminin ayırt edici özelliği, merkezileşme yönündeki sistemli çabalardır. Alternatif bir iktidar odağı olan ve yer yer halkla bütünleşmiş yeniçeri ocağının kaldırılması belki de bu anlamda Mahmut'un en kayda değer hamlesidir. III. Selim'in askerî ve mali reform çabalarını sürdüren sultan, aynı zamanda büyük âyanları da içeren çeşitli özerk iktidar odaklarını da ortadan kaldırmaya da çalışmıştır. Mali politikalar anlamında başarısız olan Mahmut, (en çok tağşiş onun döneminde yapılmıştır) askerî ve idari merkezileşme yönünde önemli adımlar atmış, bu adımların hatırı sayılır bir kısmı da başarılı olmuştu. Ancak bu dönemde Osmanlı merkezî devletine yönelik en büyük tehdit yine bir merkezkaç güçten, bir Osmanlı Valisi olan ve özerk Mısır eyaletini yöneten Mehmet Ali Paşa'dan gelmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın merkezî devlet için teşkil ettiği hayati tehdit ancak büyük güçlerin iki kez devreye girmesiyle önlenebilmiştir.

II. Mahmut döneminde özerk Kürt beylerine yönelik askerî faaliyetlere de girişilmiştir. II. Mahmut'la başlayıp Abdülmecit'le (1839-1861) devam eden sürece kadar, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı sistemi içerisinde kendine yer bulan özerk Kürt beylikleri bir bir ortadan kaldırıldı. Bu emirlikler aşiret konfederasyonlarını yönetiyor ve ekonomik ve siyasal sahada bir dizi ayrıcalıktan faydalanıyorlardı. Bu yönetim biçimi, doğmakta olan merkeziyetçi modern devletle uyumlu değildi. Merkezî devletin Kürt bölgelerine yönelik ilk saldırıları küçük beylerin ortadan kalkmasını sağlarken iki büyük beyin, Soran Emiri Mir Muhammet'in ve Botan Emiri Bedirhan Bey'in güçlenmesine ve etki alanını genişletmesine yol açtı. Özellikle Bedirhan'ın direnişi, merkezileşme çabaları için ciddi bir sorun teşkil etti. Yönetimini ve askerî güçlerini Mısır'daki Mehmet Ali Paşa tarzında modernleştirme girişimlerine karşın[36] Bedirhan hâlâ rakiplerini safdışı bırakmak isteyen, aşiret liderlerinden itaat bekleyen ve merkezî devlete mümkün olduğu kadar az taviz vermek isteyen geleneksel bir emirdi. Bu, merkezileşme yönünde ilerleyen Osmanlı devleti için kabul edilebilir bir durum değildi. Ayrıca Bedirhan güçlerinin Nasturî Hristiyanlara karşı 1843 ve 1846'da giriştiği katliamlar yüzünden Batılı devletler de Osmanlı devletine bu konuda baskı yapmaktaydı. Nihayet, bazı aşiret liderleri de Bedirhan'ın artan otoritesinden rahatsız olmuş olabilir. Bu etmenler bir araya gelerek Bedirhan emirliğinin ortadan kalkmasına yol açtı. Botan Emirliği'nin sona ermesi özerk Kürt emirlikleri döneminin de sonunu getirdi.

Tanzimat dönemi, 1839-1976

II. Mahmut'tan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecit dönemine Tanzimat Fermanı ve fermanın yayınlanmasını izleyen reformlar damgasını vurdu. Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da açıklanan ve Gülhane Hatt-ı Humayunu olarak da bilinen kısa bir metindir. Tarihçiler ge-

35 Sunar, "Janissary Corps".

36 Janet Klein, *The margins of empire: Kurdish militias in the Ottoman tribal zone* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 58.

nellikle 'Tanzimat' terimiyle fermanla başlayan ve ilk Osmanlı anayasasının kabulüne kadar süren 1839-76 arası dönemi ve bu dönemdeki reformları kastederler.

Ferman çok geleneksel biçimde başlıyor, ülkede yaşanmakta olan sorunları şeriattan sapılmasına bağlıyordu. İmparatorluğun geçmişinde gayet iyi işleyen düzen son 150 yılda bu nedenle bozulmuş, eskiden zengin ve güçlü olan devlet yerini zayıf ve yoksul bir devlete bırakmıştı. Ferman yeniden bu doğru yolun bulunmasına yönelik olarak yayınlanmıştı. Öte yandan sorunları şeriata uymamaya bağlayan bu başlangıçtan sonra ferman devrimci denilebilecek nitelikte hükümlere yer veriyordu. Fermanın ıslahat için yapılmasını gerekli gördüğü şeyler şunlardı:

- Osmanlı uyruklarının yaşam, şeref ve mülkiyetlerini koruyacak teminatlar oluşturmak
- İltizamı kaldırarak düzenli bir vergi sistemi kurmak
- Gayrimüslimlerin de askerlik yapmasını sağlayacak düzenli bir askerlik sistemi kurmak
- Müslim ve gayrimüslimlerin eşitliğini sağlamak

Tanzimat Fermanı şahsi hürriyetlere ve kanun önünde eşitlik ilkesine dayanmasıyla aslında liberal bir belgeydi. 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi gibi hak bildirgeleriyle de kimi benzerlikler taşıyordu.

Gerek Tanzimat Fermanı gerekse fermanın başlattığı reform dönemi tarihçiler tarafından genellikle dış faktörlere dayandırılarak açıklanmıştır. Buna göre reformlar ya Batı'nın özellikle gayrimüslimler konusundaki baskısına karşılık olarak getirilmiştir ya da Batılı fikirlere aşina bir grup reformcu bürokratın ve özellikle de Mustafa Reşit Paşa'nın devleti kurtarma çabasının bir ürünüdür. Yani geleneksel yaklaşıma göre Tanzimat ya doğrudan ya da dolaylı olarak Batılı büyük devletlerden kaynaklanmıştır.

Elbette Tanzimat'ın hemen öncesindeki siyasal ve uluslararası bağlam önemlidir. Tanzimat'ın en azından zamanlaması büyük güçlerin artan ve devamlı baskılarından, 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'ndan ve Mehmet Ali Paşa krizinin yol açtığı travmadan ayrı düşünülemez. Öte yandan Tanzimat, salt bu nedenlerle ya da reformcu bürokratların siyasal ve entelektüel eğilimleriyle açıklanamayacak kadar büyük bir dönüşüme işaret eder. Esasen Tanzimat'ı 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve yukarıda ayrıntılı olarak tartıştığımız yeni yönetici sınıfın talep ve isteklerini yansıtan bir reform programı olarak görmek gerekir. Yani Tanzimat reformları (Batı ya da bürokrasi kaynaklı) tepeden inme reformlar değil, belirli toplumsal dinamiklerden ve hayatın çeşitli alanlarında oluşan tarihsel birikimden beslenen reformlardı.

Tanzimat reformlarının hepsi uygulanamamış, zaman zaman çelişkili politikalar izlenmiş ve bazı önemli alanlarda başarısızlıklar yaşanmıştır. Örneğin iltizam sisteminin kaldırılmasının denenmesine rağmen bu başarılı olmamıştır. Aynı biçimde askerlik sisteminin modernleştirilmesi de çok uzun bir süre almıştır. Ancak Tanzimat reformlarının pek çok alanda önemli sonuçları olmuş, fermanı izleyen onyıllarda Osmanlı devleti ve toplumu belirgin bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümün yönünü anlayabilmek için Tanzimat reformlarının etkili olduğu dört eğilim ve sürece bakabiliriz. Reformların doğurduğu ya da beslediği bu süreçler devletin karar alma mekanizmalarının demokratikleşmesi, yaşanan kanunlaştırma dalgası, haklar ve özgürlüklerin genişlemesi ve son olarak da sekülerleşmedir.

Tanzimatın ilk önemli sonucu karar alma süreçlerinin tedricen demokratikleşmesi ve en önemlisi de sultanın iktidarının sınırlanmasıdır. Bu amaçla merkezde tam olarak temsilî olmasa da hakiki yetkileri olan meclisler oluşturmuş ve yetki padişah, sadrazam ve nazırlardan aşamalı olarak bu meclislere kaydırılmıştır. Bu meclislerin kimi nezaretlere bağlıyken (mesela Meclis-i Umur-ı Nafia – Bayındırlık Meclisi) kimi de özerk konumdaydı (mesela Meclis-i Tanzimat). Bunlardan en önemlisi kuşkusuz Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye idi. Bir danışma organı niteliğinin çok ötesinde yetkileri bulunan Meclis-i Vala reform programını formüle etmiş ve yürütülmesinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu meclisin yetkileri ve sorumluluk sahası 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet adıyla oluşturulan iki kuruma paylaştırılmıştır. Şura-yı Devlet taşra meclisleriyle yakın işbirliği halinde çalışarak reformların yürütülmesindeki öncülüğünü sürdürmüştür.[37]

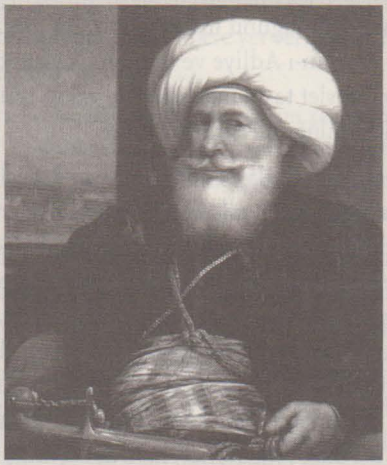
Merkezdeki bu meclislere ek olarak taşrada kaza, sancak ve vilayet düzeyinde yerel meclisler oluşturulmuştur. Tanzimat dönemi boyunca bu meclislerin adları, yetkileri ve üyelerinin seçim yöntemleri birkaç kere değişti. Ancak meclislerin temel özellikleri değişmedi. İlk kurulan meclisler, 1840 yılında yasal düzenlemeyle kurulması öngörülen muhassıllık meclisleriydi. Bunların temel işlevi değişen vergi sisteminde vergi toplanmasını kolaylaştırmaktı. Ancak kısa süre sonra vergi toplama sisteminde iltizam usulüne dönülünce bu meclisler isim değiştirerek varlıklarını sürdürdüler. Üyeleri karmaşık ve tam demokratik olmayan bir seçim süreciyle belirlenen meclisler vilayetlerin çok önemli bazı konularında yetki sahibi oldular. Bileşimlerinde hem atanmış üyeler (bazı üst düzey memurlar) hem de seçilmiş üyeler (yerel topluluğun ileri gelenleri) vardı. Gayrimüslimlerin temsil edilmesi yasal güvence altına alınmıştı. 1864'te kurulan Meclis-i Umumi-i Vilayet'in tüm üyelerinin seçimle belirlenmesi öngörülmüştü ki bu, devrim niteliğinde bir adımdı.[38] Diğer meclislerdeki seçilmiş-atanmış karma yapı ise devam etti. Tanzimat'ın en önemli yeniliklerinden biri olan bu taşra meclislerin seçim süreçleri hiç demokratik değildi. Dolayısıyla bunlar büyük ölçüde yeredeki güçlü toplumsal grupların etkisi altında kaldılar. Fakat bu meclisler temsilî demokrasi pratiğine dair bir tecrübe birikimi sağladılar ki bu daha sonra, daha demokratik bir siyasal sürecin oluşumuna büyük katkı yaptı. Yerelden merkeze doğru gelişen temsiliyet mekanizmalarının ve bu mekanizmalara paralel olarak yerleşen temsiliyet anlayışının odağında bu meclisler vardı.[39] Öyle ki 1876'da parlamento ilk kez toplandığında vekillerin çoğu temsilî mekanizmalara aşinaydı ve seçim ve temsil fikri iyice normalleşmişti.

Tanzimat döneminde aynı zamanda hummalı bir kanunlaştırma faaliyeti yaşandı ve pek çok modern kanun çıkarıldı. Bu kanunların bazıları özellikle Fransız hukukundan adapte edilirken bazıları da Osmanlı hukukçularınca hazırlanan özgün kanunlardı. 1840, 1851 ve 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu imparatorluğu modern bir ceza hukukuyla tanıştırdı. 1858 tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu toprak kullanımını ve toprak mülkiyeti konusunu ilk kez kapsamlı ve sistematik biçimde düzenleyen bir kanundu. Kanun toprakta özel mülkiyeti tanıdı, toprak sahibi olanların haklarını arttırdı ve miras haklarını genişletti. Bu haliyle imparatorlukta kapitalist üretim ilişkilerinin gelişme düzeyinin, yönetici sınıfın

37 Emiroğlu, *Kısa Osmanlı Türkiye Tarihi*, 103.
38 Önen ve Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, 167.
39 Önen ve Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, 35.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa

Mısır'ı 1805'ten 1849'a kadar önce Osmanlı Valisi, daha sonra fiilen bağımsız olarak yönetmiştir. Modern Mısır'ın kurucusu sayılır; etnik olarak Arnavut'tur. Kavalalı, zengin ve güçlü bir aileden gelir. Fransız işgalinden sonra Mısır'a gönderilen Osmanlı askerî kuvvetleri içinde yer almıştır. Daha sonra Mısır Valisi yapılmış ve işgalin yarattığı otorite boşluğundan faydalanarak iktidarını gerçek anlamda tesis etmiştir.

Mısır'da bir dizi idari, ekonomik ve askerî reforma imza atmıştır. İdari reformları arasında muhtemel rakiplerini tasfiye etmeye ve idareyi merkezileştirmeye yönelik adımlar sayılabilir. Yerel bürokrasiyi kontrolü altına almış, Memluk beylerini bir katliamla ortadan kaldırmıştır. Onun döneminde yapılan ekonomik reformlar çok yönlüdür. İltizam kaldırılmış, ulema kontrolündeki toprakların ayrıcalıkları bitirilmiş, ekili topraklarda büyük artış yaşanmış ve tarımsal ürünler üzerinde bir dizi tekel inşa edilmiştir. Bu reformlar neticesinde hazinenin gelirleri büyük bir artış göstermiştir. İktisadi anlamda getirilen yeniliklerin en önemlisi pamuğun büyük ölçekte ekilmeye başlanmasıdır. Askerî anlamda da radikal değişiklikler getirmiştir. 1821'de kurulan ordu, modern bir örgütlenme ve eğitim sistemine sahipti ve zorunlu askerlik sitemine dayanıyordu. Ayrıca, yeni orduyu personel ve lojistik yönden desteklemek için bir dizi modern okul, fabrika ve hastane açılmıştı. Öte yandan bu reformların pek çoğu, sıradan Mısırlıların ve özellikle de köylülerin sırtından, onlara büyük bedeller ödeterek gerçekleşti. Ordunun modernleşmesinden önce de tekeller, yüksek vergiler ve angarya köylüleri dayanamayacakları kadar büyük bir baskı altına alıyordu. Bunlara bir de zorunlu askerlik eklenince, kurduğu rejime karşı kırsal kesimden büyük bir öfke baş gösterdi. Mısırlı köylüler zorunlu askerliğe karşı büyük ve yaygın bir direniş sergilediler.

Mehmet Ali Paşa bu direnişe rağmen iyi eğitimli büyük ve disiplinli bir ordu kurmayı başardı. Kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarından kendine küçük bir imparatorluk yaratmaya koyuldu. Bu süreçte en büyük yardımcısı oğlu İbrahim Paşa'ydı. Görece kısa bir süre içinde Suriye, Hicaz, Sudan, Doğu Arabistan, Yemen ve Girit'i kontrolü altına aldı. 1824'te Sultan II. Mahmut 1824 Yunan isyanına karşı ondan yardım istedi. Bu katkısının karşılığını almak isteyen Paşa, Filistin ve Suriye'yi işgal etti. İlk kez 1832'de Konya'da ve daha sonra 1839'da Nizip'te olmak üzere Mısır ordusu imparatorluk ordularını iki kez yenilgiye uğrattı. İstanbul'un eline geçmesi ancak yabancı güçlerin müdahalesiyle engellenebildi. Batılı devletlerle olan ilişkilerin öneminin farkındaydı. Batılı yabancılar nezdinde iyi ve etkili bir izlenim bırakmak istiyordu; Batılı ziyaretçilerini, onları etkilemeye yönelik âdeta teatral bir performansla karşılıyordu. Fransa'yla ilişkilerini Suriye'ye saldırmadan epeyi önceden iyileştirmişti, Britanya'yla da iyi ilişkiler kurma niyetindeydi. İstanbul'la gireceği bir mücadelede büyük güçlerle olan ilişkilerinin öneminin daha da artacağının farkındaydı. Öte yandan Britanya Mısır'a ilgisizdi ve Fransa da sempatinin ötesinden bir şey vaat etmiyordu. 1831-32'de önce Suriye'de daha sonra Anadolu'da zafer kazanan Mısır orduları İstanbul'u tehdit ettiğinde Rusya'nın Osmanlı devletine sağladığı askerî destek başkentin düşmesini engelledi; ancak yine de Sultan'dan ciddi tavizler koparabildi. Takip eden yıllar, bağımsızlık ilan etme çabaları ve Sultan'ın onu askerî yolla cezalandırma niyetleri karşısında yabancı güçlerin statükoyu koruma çabalarına sahne oldu. 1839'da İstanbul bir kez daha tehlikeye girdiğinde Büyük Güçler tekrar devreye girdiler. Bu kez Britanya daha aktif bir rol aldı zira Mehmet Ali'nin yayılmacı politikası Britanya'nın kendi emperyalist politikalarını tehdit etmekteydi. Britanya'nın bu müdahalesinde Avrupa dışı bir bölgede kapitalizmin kendi dinamikleriyle gelişmesini engelleme isteği de rol oynamıştı. Lübnan'da Mısır hâkimiyetine karşı yaşanan halk isyanına İngiliz askerî müdahalesi eklenince Mısır geri adım atmak zorunda kaldı. Mehmet Ali Paşa uzun süren pazarlıklar sonucu

1841'de yapılan antlaşmayla Sultan'ın egemenliğini tanıdı ve karşılığında Mısır'ın yöneticiliğinin kendi soyunda kalmasını güvence altına aldırdı.

Mısır milliyetçileri uzun süre Paşa'yı modern Mısır'ı yaratan kahraman olarak gördüler. Bu çerçeveden bakıldığında Osmanlı-Mısır çatışması Mısır ulusu ve onu uzun süre hâkimiyetinde tutan dışsal bir güç arasındaki bir mücadele olarak değerlendirildi. Aslında kendisiyle Sultan arasındaki mücadele esasen bir iç savaştı. Paşa'nın Türkçe konuşan yönetici eliti, Arapça konuşan halktan kopuktu ve imparatorluk genelindeki kentli elitin bir parçasıydı. O da Arapça değil Arnavutça ve Türkçe konuşuyordu. Osmanlı merkezî devletiyle ilişkileri de ikircikliydi. Bir yandan kendine Osmanlı toprakları üzerinden bir imparatorluk yaratırken bir taraftan da, oğlu İbrahim Paşa'nın telkinleri hilafına Sultan'ı doğrudan karşısına almamak için uğraşmıştır. Bağımsızlık ilanı fikrini de ancak Sultan'la yaşanan kriz epeyi derinleştikten sonra gündeme almıştır.

Yönetimindeki Mısır hızla büyüdü ve kapitalistleşti. Tarım modernleşti, büyük altyapı projelerine girişildi. Modern bir ordu yaratıldı ve bu ordu büyük zaferler elde etti. Öte yandan başarılarını abartmamak ve gerçekçi biçimde değerlendirmek gerekir. Öncelikle, reformları Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin alt sınıflarının ve özellikle köylülerinin sırtından kotarıldı. Dahası, pek çok projesi o daha yaşarken çöktü. Ölümünden sonra Mısır, Batı'ya bağımlı hale geldi ve bir süre sonra da doğrudan işgal edildi.

Mehmet Ali Paşa olayı merkezî Osmanlı devletinin zayıflığını ve taşrasının dinamizmini bir kere daha ortaya koymuştur. Onun hikâyesi aslında tam anlamıyla bir Osmanlı hikâyesidir: Şimdi Yunanistan sınırları içerisinde bulunan bir sahil kentinin zengin bir ailesinden gelen bir Arnavut, Mısır'ı Osmanlı adına yönetmiş, önce özerklik kazanmış, sonra imparatorluğa talip olmuş ve yayılması ancak halk isyanı neticesinde ve dış müdahale yoluyla sınırlanmıştır.

Kaynaklar

Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmet Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 10 [Türkçesi: Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Ordu ve Modern Mısır (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010)].

M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (London, Macmillan, 1966), 77 [Türkçesi: Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme (İstanbul: YKY, 2010)].

Chris Harman, *A People's History of the World* (London: Bookmarks, 1999), 363 [Türkçesi: Halkların Dünya Tarihi (İstanbul: Yordam, 2011)].

karmaşık çıkarlarının ve kırda yaşanan çeşitli gerilim ve çatışmaların oluşturduğu kompleks matrisi yansıtan orijinal bir sentezdi. 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu vatandaşlık konusunu düzenleyerek Tanzimat reformlarının en önemli ayaklarından biri olan kanun önünde eşitlik ilkesinin sağlanması yönünde bir adım daha oldu. 1864'te çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ülkenin mülki idare sistemini dönüştürdü. 1840'lar ve 1850'ler boyunca mülki idareyle ilgili bir dizi düzenleme yapılmıştı ancak kapsamlı ve sistematik bir düzenleme ihtiyacı sürüyordu. Eski Osmanlı mülki idare sistemi sancak adlı birime dayanıyordu; ancak sancakla diğer idari birimler arasında net bir hiyerarşi yoktu. Vilayet Nizamnamesi temel idare birimini vilayet yaparak onun altında liva (sancak), kaza, nahiye, karye birimlerinden oluşan bir hiyerarşi tanımladı.[40] 1860'lardan itibaren çıkarılan ve bir medeni kanun işlevine sahip Mecelle belki de Tanzimat'ta yaşanan kanunlaştırma sürecinin en önemli meyvesiydi. Bu ana kanunlar ve farklı konularda hazırlanan pek çok başka kanun Tanzimat reformlarının hukuki altyapısını oluşturdular ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir devlete dönüşmesinde önemli bir rol oynadılar.

40 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri* (Ankara: TTK, 2000), 61.

Tanzimat reformlarının kapsadığı üçüncü alan haklar, özgürlükler ve eşitlik alanıydı. Bu dönemde Osmanlı uyrukları için yeni haklar ve özgürlükler getirildi ve bunların korunması için yasal güvenceler oluşturuldu. Getirilen yeniliklerin en önemlisi kanun önünde eşitlik ilkesiydi. Bunun bir boyutu daha önce kanunla tanınan statü farklarının ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılması oldu. Diğer bir boyutuysa Müslümanlar ve gayrimüslimlerin eşitliğinin sağlanması yolunda atılan adımlardı. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu Osmanlı vatandaşlığını düzenledi ve Osmanlı uyruklarını din esasına göre kategorize eden millet sistemine son verdi. 1856 tarihli Islahat Fermanı da Müslüman olmayan Osmanlı uyruklarının haklarını teyit etti.

Tanzimat reformları son olarak bir sekülerleşme boyutu da içerir. Aslında bu, reformların diğer özelliklerine kıyasla daha yavaş ve daha sessiz gerçekleşmiştir. Yani Tanzimat devletin sekülerleşmesini açık bir hedef olarak koymamış, bu süreç aslında diğer reformların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Örneğin, adalet sisteminin modernleştirme çabaları çerçevesinde geleneksel kadı mahkemeleri ortadan kaldırılmadan onlara paralel Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş, zamanla eski dinî temelli mahkemelerin yetkileri yavaş yavaş yeni laik mahkemelere devredilirken bu, hukukun sekülerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Aynı biçimde, arazi ve ceza hukuku alanındaki yeni düzenlemelere seküler öğeler dâhil edilmiştir. Son olarak, Müslümanları diğer uyruklardan üstün tutan hiyerarşik düzenlemelerin seyreltilmesi ve Müslüman olmayanların haklarının tanınmaya başlanması, Müslüman olmayanları zımmi, yani korunan ama ikinci sınıf bir kategoride gören İslami anlayışı geriletmiştir.

Elbette Tanzimat'ın uygulanması hiç de kolay olmadı. 18. yüzyıl boyunca süren padişahın otoritesinin sınırlandığı bir dönemden sonra padişah olan II. Mahmut pek çok yetkiyi kendinde topladı ve merkeziyetçi ve otoriter bir rejim kurdu. Onun hüküm sürdüğü dönemin hemen arkasından gelen Tanzimat ise aksi bir eğilimi açıkça içinde barındırmaktaydı. Böylece olunca da Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerine şiddeti zaman zaman azalsa da süregiden bir saray-Tanzimat paşaları çekişmesi damgasını vurdu. Üst düzey bürokraside Mustafa Reşit Paşa ile Fuat ve Âli Paşalara muhalif 'padişahçı' bir ekip reformların uygulanmasını engelleme gayreti içindeydiler. Bu girişimlerzaman zaman başarılı olsa da Tanzimat paşalarının bürokrasideki gücü ve karizmaları onları devrin padişahtan da önemli siyasi aktörleri yapmıştı.

Bürokrasi içi çekişmelerden kaynaklanan zorluklara ek olarak, Tanzimat'a karşı çıkan toplumsal dinamikler de mevcuttu. Örneğin bazı Müslüman ulema, kanun önünde eşitlik ilkesine Müslüman gayrimüslim eşitliğine yol açacağı, bunun da şeriata aykırı olduğu iddialarıyla karşı çıkıyordu. Elbette bu karşı durma, ulemanın toplumdaki rolünü azaltacak olan laikleşme sürecini engellemeye çalışma kaygısını da içinde barındırdığı için salt dinî-ideolojik değil aynı zamanda zümre çıkarlarını savunma refleksine de dayalıydı. Rum Ortodoks Patrikliği'nin de Tanzimat'a pek sıcak bakmadığı düşünülürse bu refleks daha iyi anlaşılır. Tanzimat'a karşı diğer bir muhalefet odağı bazı büyük toprak sahipleriydi. Bunlar reformların temel amaçlarından olan vergi sisteminin modernleşmesine karşı çıkıyor, yine kanun önünde eşitlik ilkesi dolayısıyla ayrıcalıklarını yitirmekten korkuyorlardı. İmparatorluğun pek çok yerinde toprak sahiplerinin Müslüman, köylülerin Hristiyan olduğu bir yapı olduğu

"Tanzimat reformları Batı ya da bürokrasi kaynaklı tepeden inme reformlar değil, belirli toplumsal dinamiklerden ve hayatın çeşitli alanlarında oluşan tarihsel birikimden beslenen reformlardı."

için gayrimüslimlere haklar verilmesi de bu grubun çıkarlarını tehdit etmekteydi. Büyük toprak sahiplerinin Tanzimat karşıtlığı o kadar güçlüydü ki Bosna örneğinde olduğu gibi[41] Tanzimat'ın kendi bölgelerinde uygulanmasını engellemek için devlet güçlerine karşı silaha sarılmaktan dahi çekinmediler.

Yeni Osmanlılar ve ilk anayasa

Fakat Tanzimat döneminde görülen tüm muhalefet bazı ulema ve toprak sahiplerininki gibi reformları durdurmayı amaçlayan, Tanzimat öncesine dönüşü amaçlayan bir nitelikte değildi. Reformların genel yönünü onaylamakla birlikte yetersiz bulan, daha ileriye götürmek isteyen, Tanzimat paşalarını Batılılaşmayı yüzeysel anladıkları için eleştiren bir muhalefet de vardı. Bu muhalefet içerisinden iki komplo girişimi de çıkarmıştı.

İlk girişim, 1859 yılı Eylül ayında ortaya çıkarıldıktan sonra katılımcıların hapsedilip sorgulandıkları yere yapılan göndermeyle 'Kuleli Vakası' olarak bilinir. Bu hareket, Nakşibendi şeyhlerinin, paşaların, memurların, subayların, tüccarların, göçmenlerin içinde bulunduğu gayet heterojen bir grup tarafından oluşturulmuştu ve Sultan Abdülmecit'i öldürerek yerine kardeşi Abdülaziz'i getirmeyi amaçlıyordu. Zaman zaman Yeni Osmanlılar'la ilişkilendirilen zaman zaman da başında bir şeyh olmasından yola çıkarak gerici bir komplo olarak görülen girişimin aslında Osmanlı devlet yönetimine dair talepleri vardı. Bu talepler arasında devletin merkezileştirilmesinin hızlanması, vergi düzenlemeleri yapılması, memuriyet sisteminin değiştirilmesi ve israfın önlenmesi vardı.[42] Bu talepler esasen Tanzimat Fermanı'yla söz verilen kimi adımların atılmasının istenmesi anlamına gelmekteydi. Dönemin diğer bir aksiyoner hareketi 1867'de kurulan Meslek isimli gizli örgüte dayanmaktaydı. Örgütün yapısı Kuleli Vakası'nı planlayan koalisyona göre daha homojendi. Reformist bürokratlar öncülüğündeki grup ülkenin yaşadığı krize çözüm bulma amacındaydı.[43]

Başarısız olan bu iki girişim bir yanıyla imparatorluğun önceki yüzyıllarından taşıdığı bir gelenek olan padişahı tahttan indirmeyi amaçlamaktaydı. Öte yandan bunlar önceki isyanlardan farklı, modern siyaset yapma biçimlerine tekabül eden hareketlerdi. İkisi de ne küçük bir grubun kapalı kapılar ardında yapacağı operasyonlara dayanan ve mümkün olduğu kadar az gürültü çıkarması hedeflenen bir saray darbesi, ne de 1807-8 ve 1826'da görüldüğü gibi birer

41 Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek* (Ankara: TTK, 2010), 81-87.

42 Burak Onaran, "Kuleli Vakası hakkında 'başka' bir araştırma" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (2007): 9-35, 28-30.

43 Olivier Bouquet, "Soulèvements ottomans et révolutions turques. Éléments de réflexion historiographique", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. http://remmm.revues.org/8699 Yayınlanma tarihi 24.03.2015, erişim tarihi 23.04.2015.

Mustafa Reşit Paşa
(1800-1858)

Osmanlı tarihinde Tanzimat dönemi olarak bilinen yılların en önemli figürlerinden biridir.

1800'de İstanbul'da doğmuştur. Mütevazı bir aileden geliyordu; babasının ölümü üzerine eğitimini yarım bırakmak zorunda kaldı. Eğitim ve bilgi-görgü açısından hayatı boyunca kendi kendini yetiştirmiştir. Kendisine sahip çıkan enistesi sayesinde devlet hizmetine girdi; çeşitli kâtipliklerde bulunduktan sonra 1831'de 'âmedî' (zamanın Dışişleri Bakanı olan 'reisülküttab'ın özel kalem müdürü) olarak atandı. Bu makamdaki en önemli ve zor görevi Mısır meselesiyle ilgili oldu. Kütahya'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yla 1833'te cereyan eden müzakereleri yürüttü. Bu müzakerelerde belirli konularda ilerleme sağlansa da İbrahim Paşa'yı Adana muhassıllığından vazgeçirememesi nedeniyle başarısız olarak görüldü.

1834'te Paris'e elçi olarak tayin edilmesiyle Hariciye kariyeri doğrudan başlamış oldu. 1836'da Londra'ya büyükelçi olarak atandı. Aynı yıl Hariciye Müsteşarı ve 1837'de Hariciye Nazırı oldu. Bir süre sonra tekrar Londra'ya atandı. Bu yıllardaki diplomatik çabalarının merkezinde Britanya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanına çekme niyeti vardı. Bu çabasında başarılı oldu ve gerek Mehmet Ali Paşa'ya karşı Britanya'nın desteğinin alınması, gerekse yine bu devletle 1838 Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasında katkısı oldu. Abdülmecit'in tahta gelişiyle tekrar İstanbul'a döndü ve 1841'e kadar orada kaldı. 1841-45 arası kesintili olarak Paris büyükelçiliği görevini sürdürdü. 1845'te tekrar Hariciye Nazırı oldu.

1846'da sadrazam oldu. 1846'dan hayatını kaybettiği 1858'e kadar altı kez bu görevde bulundu. Söz konusu yıllar özellikle dış ilişkiler açısından çok çalkantılı bir dönemdi. Dolayısıyla Paşa sadaret görevleri esnasında, 1848 Devrimleri sonucu Osmanlı'ya sığınan Leh ve Macar mülteciler, Kırım Savaşı, Süveyş meselesi, Eflak ve Boğdan gibi önemli konu ve sorunlarla uğraştı.

İç politikadaysa reformist bir bürokrat olarak dönemin muhafazakâr paşalarıyla rekabet etti, zaman zaman çatıştı. Gerek Hariciye görevlerine, gerekse sadrazamlığa çokkere atanıp sonra azledilmesinde bu gerilimler önemli rol oynadı. Tanzimat'ın en bilinen iki reformcu bürokratı olan Fuat Paşa ve Ali Paşa'yla yaşadığı gerginliklerse daha çok kişisel kökenlidir. Örneğin Islahat Fermanı'nın Paris Antlaşması'nın metninde yer almasına gösterdiği şiddetli tepkiyi o esnada azledilmiş olmasını ve yerine Ali Paşa'nın gelmesini kabullenememesiyle açıklamak yerinde olacaktır.

Onun Osmanlı siyasal hayatı açısından en önemli yönü, Tanzimat Fermanı'na yaptığı katkıdır. Paşa genellikle Tanzimat'ın mimarı olarak bilinir. Öte yandan, Tanzimat reformlarına yaptığı katkı fermanın tek başına yaratıcısı olmaktan çok, reformları dönemin muhafazakâr bürokratlarına karşı savunması ve reformların gerektirdiği kimi adımların fermanı müteakiben atılmasını sağlamasıdır. Tanzimat III. Selim'le başlayan ve II. Mahmut'la devam eden reform silsilesinin çok önemli bir zinciriydi. Dahası, bu reformlara yönelik belirli bir toplumsal talep ve destek de vardı. Bu nedenle reformları herhangi bir devlet adamının ya da Mustafa Reşit Paşa'nın şahsi projesi ya da katkısı olarak görmek doğru değildir. Bir dizi iç ve dış dinamik Tanzimat'ı doğuran koşulları hazırlamıştır. Ancak kendisinin katkısı yine de önemlidir: Reformları durdurmak isteyen çevrelere karşı gösterdiği direnç ve reformist bürokratlara hamilik yapması özellikle ilk yıllarında reform programının yenilgiye uğratılmasını engellemiş, ölümünü takiben atılan kimi radikal adımları da mümkün kılmıştır.

Kaynaklar

Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, İstanbul: MEB, 1940, 723-746

Kemal Beydilli, "Mustafa Reşit Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 31, 348-50

halk ayaklanmasıydı. Örneğin Kuleli girişimi hem planlı ve iyi organize olmak amacındaydı hem de İstanbul'un çeşitli yerlerine binlerce kişiden oluşacak kalabalık gruplar yerleştirmek girişimin liderlerinin yaptığı planların bir parçasıydı.[44] Dahası, padişaha yapılması planlanan suikast kapalı kapılar ardında değil, padişah halkın arasındayken gerçekleştirilecekti.[45]

Yüzyıl başındaki isyanlarda bir kırılma noktası yaşanmış, yeniçeriler "padişah da bir âdem değil midir" diyerek padişahın otoritesini ayaklanan halkın kolektif iradesinin altına koymuşlardı. Tanzimat döneminde yaşanan bu iki olayda padişahlık kurumuna bakış açısında bir kırılma daha yaşanmıştı. Meslek'in lideri Mehmet Bey padişahı milletin memuru yapmak istediklerinden bahsedebilmişti.[46] Tanzimat döneminde Osmanlı topraklarında yeni bir siyaset yapma biçiminin ve anlayışının doğmakta olduğu aşikârdı. Olivier Bouquet'ye göre bu bir milli egemenlik kavrayışıydı; Burak Onaran buna 'proto-vatandaşlık' anlayışı demektedir.[47]

Bu yeni anlayış elbette kendini sadece siyasal şiddete dayalı kırılgan ittifaklar üzerinden ifade etmiyordu. Tanzimat döneminde reformlarda daha ileri gidilmesini isteyen, ayağı yere basan ve daha uzun soluklu bir hareket de ortaya çıkmıştı: Yeni Osmanlılar.

Yeni Osmanlılar hürriyet ve hamiyet (vatanseverlik) kavramlarına yaptıkları vurguyla öne çıkan ve bir anayasanın yürürlüğe konarak meşruti rejime geçilmesini isteyen bir grup aydındı. Yeni Osmanlılar Tanzimat'ı ve reformları yürüten paşaları eleştiriyorlardı. Onlara göre Tanzimat yüzeysel olarak uygulanmış, biçimsel Batılılaşma anlamında anlaşılmıştı. Tanzimat rejimi şahsi hürriyetlere yeterince güvence vermemiş, haklar ve özgürlükleri olması gerektiği kadar genişletmemişti. Yeni Osmanlılar ideolojik olarak Osmanlıcı bir hareketti. Çok etnili ve çok dinli bir devlet olan imparatorluğun ancak anayasal bir Osmanlı vatandaşlığı temelinde muhafaza edilebileceği kanısındaydılar.

Önde gelen isimleri Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve bir dönem muhalefete ciddi maddi destek veren Mustafa Fazıl Paşa'ydı. 1867'de yaptıkları muhalefetten dolayı çoğu yurt dışına çıkmak zorunda kaldı. Avrupa'nın çeşitli kentlerinde *Muhbir*, *Hürriyet*, *Ulum*, *İnkılap*, *İbret* gibi gazeteler çıkararak muhalefetlerine devam ettiler. Ülkeye döndükten sonra Mithat Paşa'nın etrafında toplandılar; 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilip V. Murat'ın sultan yapılmasında ve anayasanın ilanında önemli rol oynadılar. Yeni Osmanlılar disiplinli bir örgütten ziyade gevşek, bazı ortak noktalarda uzlaşmış bir siyasal-ideolojik hareketti. Temel konular haricinde aralarında önemli farklılıklar vardı. Ali Suavi ve Meslek'in lideri Mehmet Bey gibi aksiyoner olanlar olsa da çoğu barışçıl bir muhalefet yürütme yanlısıydı. Verdikleri mücadelede en önemli silahları edebiyat ve basın olmuştu.

Yeni Osmanlılar hürriyet, vatanseverlik, parlamento gibi liberal fikirleri bazı güçlü İslami söylemlerle birleştirmeleriyle de özgün bir siyasi çizgi inşa etmişlerdi. İki temel İslami öğeyi benimsemişlerdi: şeriatın, yani İslam hukukunun kanuna, yani padişahın kararlarıyla yarattığı hukuka üstünlüğü ve meşveret. Yeni Osmanlılar imparatorluğun temel siyasi

44 Onaran, "Kuleli Vakası", 16
45 Bouquet, "Soulèvements ottomans", par. 20
46 Onaran'dan aktaran Bouquet, "Soulèvements ottomans", par.16
47 Onaran'dan aktaran Bouquet, "Soulèvements ottomans", par.19

meselelerinden olan ve kökleri yüzyıllar öncesine giden şeriat-kanun gerilimini padişahın mutlak iktidarını sınırlamak için öne çıkardılar. İslami yönetim ilkesi olan ve yöneticinin kararlarını tek başına değil danışarak almasına dayanan meşvereti demokratikleştirerek halkın yönetime katılması olarak yeniden tanımladılar.[48] Bu öğeler akımın en önemli ismi olan Namık Kemal'de çok belirgindir. Namık Kemal eşitlikçi bir İslami söylem tutturmuş, gayrimüslimleri de içeren eşit yurttaşlık ilkesini İslami ilkelere aykırı görmemiştir. Namık Kemal temel hak ve hürriyetlerin korunmasına verdiği önem, toplumu bireylerin toplamından ibaret görmesi, yoğun vatanseverlik vurgusu, Osmanlı kimliğini bir tür üst kimlik olarak tanımlaması, bir yandan meşruti parlamenter rejim isterken bir yandan da toplumun alt tabakalarının siyaset yapmasını tehlikeli bulmasıyla[49] tipik bir 19. yüzyıl burjuva-liberal aydınıydı.

Osmanlı devleti 1876'ya büyük bir krizle girmişti. Yaşanan ekonomik buhranın yanı sıra uluslararası sorunlar, Osmanlı topraklarında çıkan isyanlar, kötü yönetimden ve yolsuzluklardan duyulan hoşnutsuzluk sultan Abdülaziz'e karşı büyük bir karşıtlık yaratmıştı. Neticede öğrencilerden, bazı bakanlardan ve ordunun bazı kesimlerinden oluşan bir koalisyon sultanı tahttan indirerek yerine V. Murat'ı getirdi. Daha sonra sağlığı bozuk olan V. Murat da tahttan indirildi ve yerini II. Abdülhamit aldı. Bu süreçte pazarlıklar da yapan Mithat Paşa'nın önderliğinde 'Kanun-ı Esasi' (anayasa) hazırlandı ve 23 Aralık 1876'da kabul edildi. Her ne kadar bu süreçte iki padişahın hal edilmesi ve Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasını dar bir bürokratik ekip yürüttüyse de anayasanın kabul edilmesi özellikle 1876'dan önceki son on yılda yürütülen yoğun bir mücadelenin ve toplumdan gelen baskının, yani iç toplumsal ve siyasal dinamiklerin bir sonucudur.[50]

Kanun-ı Esasi'nin Osmanlı-Türk tarihinin ilk anayasası olup olmadığı tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar bu yönde Tanzimat Fermanı'na işaret ederken, bazıları ilk anayasanın tarihini, ilk anayasal belge olarak gördükleri Sened-i İttifak'a kadar götürürler. Sened-i İttifak'ın sanıldığı kadar önemli bir belge olmadığını yukarıda ileri sürmüştük. Tanzimat Fermanı ise bir şart (*charte*) niteliği taşır.[51] Tarihsel olarak şartları anayasal izledikleri için Osmanlı'da Kanun-ı Esasi'nin Tanzimat Fermanı'ndan sonra gelmesi de bu gelişime uygundur.

Kanun-ı Esasi hem içerik hem de biçim açısından imparatorluğun ilk anayasasıdır. Haklar, özgürlükler ve yargısal güvenceler alanında önemli ilerlemeler sağlamıştır. Yargı alanında da hatırı sayılır adımları kayda geçirmiştir. Öte yandan Kanun-ı Esasi tam anlamıyla meşruti parlamenter bir rejim yaratmakta başarısız olmuştur.[52] Kanun-ı Esasi sultana bakanlar kurulu ve parlamento üzerinde çok fazla yetki tanımış, parlamentoyu güçsüz bırakmıştı. Dahası, kendini koruyacak hükümleri de içermiyordu. Parlamento yeterince yetkili kılınmadığı gibi anayasanın üstünlüğü ilkesi de metinde yeterince güçlü ve yönetim mekanizmalarıyla desteklenir biçimde yer almamıştı.[53]

---

48 Emiroğlu, *Kısa Osmanlı Türkiye Tarihi*, 97-99.
49 Emiroğlu, *Kısa Osmanlı Türkiye Tarihi*, 118-121.
50 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 126-27.
51 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I* (Ankara: MEB, 1939), 46.
52 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, p.141.
53 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, p.149.

Anayasada parlamento (Meclis-i Umumi) çift meclisli olarak tanımlanmıştı. Heyet-i Mebusan seçimle oluşacakken, üst meclis olan Heyet-i Âyan üyeleri padişah tarafından atanacaktı. Seçme hakkıyla ilgili erkek olmak harici bir şart zikredilmemişken seçilme şartlarıyla ilgili ayrıntılı hükümler vardı. 1877'nin başında yapılan Heyet-i Mebusan seçimleri tam olarak anayasada yazılı şartlara göre değil, anayasadan önce çıkarılan ve daha ayrıntılı olmakla birlikte bazen anayasa hükümlerinden farklı hükümler içeren bir talimatnameye göre yapılmıştır. Başkent ve diğer vilayetlerde farklı bir seçim sistemi takip edilmiştir. İstanbul ve yakın çevresinde seçmen olarak 25 yaşını aşmış ve mülk sahibi erkekler davet edilmiştir. Başkentte iki dereceli bir seçim sistemi izlenirken, diğer yerlerdeyse milletvekillerini yerel meclis üyeleri seçmiştir. Bu meclislerin üyeleri de daha önce karmaşık ve sınırlı oy sistemiyle de olsa seçilmiş olduğundan böylece tüm ülkede iki dereceli seçim gerçekleştirilmiş oluyordu. Sonuçta ortaya çıkan mecliste 69 Müslüman ve 46 gayrimüslim milletvekili yer almıştır.[54] Genel oya değil sınırlı oya dayanan sistem parlamentoda toplumun zengin sınıflarının temsil edilmesi sonucunu doğurmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa parlamentolarında işçi sınıfı da temsil edilmeye başlanırken Osmanlı parlamentosunda böyle bir durum oluşmamıştır. Ancak, etnik çeşitlilik açısından gayrimüslimlerin yoğun temsili kayda değerdir. Heyet-i Mebusan'daki seçilmiş gayrimüslim üyelere ek olarak Meclis-i Âyan'da padişahça atanan 36 üyenin 11'i de Müslüman olmayan kesimlerden geliyordu.[55]

İlk Meclis üç ay kadar çalışırken, yenilenen seçimlerle oluşan İkinci Meclis iki ay kadar açık kaldı. Bu süre sonunda Sultan Abdülhamit, Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesine dayanarak meclisi tatil etti ve bir daha da toplantıya çağırmadı. Böylece gerçekte meclis kapanmış, anayasa da fiilen boşa düşmüş oluyordu. Ve 1908'e kadar sürecek olan uzun II. Abdülhamit dönemi, anayasasız bir mutlak monarşi rejimi olarak başlamış oldu.

II. Abdülhamit dönemi, 1876-1908

19. yüzyıl Osmanlı tarihinde tarihyazımı açısından en büyük sorunları yaratan bölüm belki de II. Abdülhamit dönemidir. II. Abdülhamit, aşırı politize olmuş bir tartışmanın tam merkezinde yer almaktadır. Muhafazakâr yaklaşım Abdülhamit'i 'Ulu Hakan' olarak yüceltmekte, özellikle onun İslam birliği politikalarını sitayişle anmaktadır. Cumhuriyet tarihçiliği dönemi sekülerleşmenin ve modernleşmenin sekteye uğradığı bir dönem olarak görüp eleştirmiştir. Batı'daysa padişahın Ermenilere yönelik katliamlarla özdeşleşen 'Kızıl (Kanlı) Sultan' imgesi hâlâ mevcuttur.

Öte yandan 1970'lerden itibaren Abdülhamit dönemini farklı bir bakış açısıyla ele alan çalışmalar özellikle ekonomi tarihi alanında görülmüş, daha sonra bu yaklaşım diğer alanlara da sirayet ederek döneme ilişkin yeni bir sentezin önünü açmıştır. Yeni sentez Abdülhamit dönemini, bir istisna olarak değil 19. yüzyıl tarihinin bir parçası olarak görür. Baskıcı yönetimini teslim etmekle birlikte, kimi modernleştirici özelliklerinin de altını çizer. Bu yeni yak-

54 Servet Armağan, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Armağan. Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara: AÜ SBF, 1978), 147-168. I. ve II. Meclisteki üyelerin sayıları konusunda farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır.

55 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 156.

laşımın özellikle eğitim, kamusal alan, dış politika ve meşruiyet alanlarından Abdülhamit dönemine farklı bir perspektifi inşa ettiği söylenebilir.[56]

Döneme ilişkin yeni çalışmaların üzerinde durduğu bir konu kamusal alandır. Buna göre en azından üç noktada, bir Osmanlı kamusal alanının doğuşu doğrultusunda önemli adımlar atılmıştır. Birincisi sosyal yardım ve güvenlik uygulamalarıdır. Özbek'e göre bu konudaki uygulamalar hayli monarşist ve dinî tonlar içermekte ve sultanın imajını güçlendirme amacı taşımaktadır. Öte yandan bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devletin kendine özgü doğuş biçimi olarak da kabul edilebilir. İkinci alan, gönüllü hayırseverlik faaliyetleridir. Devlet gitgide artan bu faaliyetlere göz yummakla birlikte, aynı zamanda kontrol etmeye de çalışmıştır. Ayrıca bu faaliyetlere devletin verdiği destek doğrudan sultanın bir baba figürü imajını desteklemek için kullanılmıştır.[57] Kamusal alanın ortaya çıkışının üçüncü boyutu, orta sınıf kadınların, dönemin patriyarkal kültürüyle sınırlanmış olmakla birlikte kamusal olarak belirli olanaklardan yararlanmaya başlamalarıdır.

Aslında sadece II. Abdülhamit dönemi değil, imparatorluğun bu bölümde ele aldığımız iki yüzyılı aynı zamanda kadınların toplumsal hayatta daha görünür oldukları bir dönemdir. Osmanlı kadınlarının özel alana, eve kapalı hayatlar sürdüğünü varsayan eski yaklaşımların tersine yeni çalışmalar özel alanın o kadar da özel olmadığını, kamusal alana çıkışın da o kadar zor olmadığını gösterdiler.[58]

Kadınların kamusal alanda var olmasının çeşitli yolları vardı. Bunlardan ilk akla geleni çalışmaktı. Yukarıda değinildiği gibi Osmanlı imalat sanayiinin 19. yüzyılın çetin rekabet koşullarına dayanabilmesinde rol oynayan etmenlerden biri de kadın emeğinin yoğun biçimde kullanılması olmuştur. Tekstil sektöründe kadın ve genç kızların istihdamı çok yaygındı. Kadınlar başka sektörlerde de çalışıyor, evde fason üretim yoluyla da ekonomik ilişkilere dahil oluyorlardı. Kadınların hizmet sektöründe de çalıştığını biliyoruz. Orta sınıf ya da alt orta sınıftan kadınlar öğretmen, müdür, telefon operatörü, terzi vs. olarak çalışıyorlardı.[59] Nihayet, az sayıdaki eğitimli ve orta sınıf kadın, hayırseverlik aktiviteleri, edebiyat ya da tüketim pratikleri yoluyla kamusal alanda net biçimde var oluyorlardı. Bu son pratikler özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde öne çıktı.

Osmanlı kadınlarının salt bir görünürlükten öteye geçip bazı toplumsal ve siyasal talepleri dile getirmeye başlaması da yine bu dönemde oldu. Bu taleplerin dile getirildiği önemli bir mecra gazete ve dergilerdi. 1860'lardan itibaren pek çok farklı kadın yayını değişik biçimlerde Osmanlı kadınlarının yaşadığı sorunları kamuoyuna taşıyacaktır. Osmanlı kadın hareketinin diğer bir nüvesi derneklerde hayat bulmuştu. Bu dernekler kadınlara yardım ya da onları ekonomik hayata kazandırmayı amaçlayabildiği gibi, kültürel dernekler, ülkenin top-

56 Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2004): 71-90.

57 Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies* 37 (2005): 59–81.

58 Duygu Köksal ve Anastasia Falierou, "Introduction: Historiography of Late Ottoman Women", *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, Duygu Köksal ve Anastasia Falierou (der.) (Leiden: Brill, 2013), 1-27, 12.

59 age., 13.

lumsal sorunlarını mesele edinen dernekler ya da vatanseverlik amacıyla oluşturulan kadın dernekleri de mevcuttu.[60]

Selim Deringil'in öncü çalışmaları, Abdülhamit döneminde rejimin meşruiyete ve iktidarın sembolik olarak kurulmasına verdiği önemi ortaya sermiştir.[61] Hem içte hem de dışta yoğun bir meşruiyet tesis etme çabasına girişen imparatorluk bu açıdan Romanof (Rusya) ve Habsburg (Avusturya-Macaristan) imparatorluklarıyla ciddi bir benzerlik arz eder. Sultanın meşruiyetini tesis etme ve güçlendirmek amacıyla görkemli törenler düzenlenmesi, tuğra ve devlet armasının resmî binalarda kullanılması, anıtlar inşa edilmesi, soyağaçları oluşturulması gibi yöntemlere başvurulmuştur. Abdülhamit'in halife unvanının sembolik yönüne verdiği büyük önem de bu çerçevede düşünülebilir. Abdülhamit bu gibi içte ve dışta meşruiyet artıracak adımlara özel önem vermiş olsa da bu gibi pratikler aslında II. Mahmut döneminden başlayarak Osmanlı devlet işleyişinde kendine yer bulmuştu.

Öte yandan, tüm bu gelişmelere karşın dönemin siyasal demokratikleşme açısından ciddi bir duraklamaya, hatta gerilemeye tekabül ettiğine kuşku yoktur. 1876-82 arasındaki geçiş dönemini takiben[62] Abdülhamit baskıcı politikalarını hızla uygulamaya başladı. Siyasal liberalizmeve meşruti monarşiye düşman olan sultan, nazırlarve bürokrasi üzerinde sıkı bir şahsi kontrol mekanizması oluşturdu. Taşrayla ilişkisinde merkeziyetçi politikalar izledi. Basın çok koyu bir sansür altındaydı; büyük ve kapsamlı bir jurnalci ağı kurulmuştu. Muhalefete hiç tolerans gösterilmedi ve anayasacı muhalifler büyük ölçüde sürgüne gitmeye zorlandı.

Abdülhamit döneminin modern devlet oluşumuna aykırı olarak attığı adımların belki de en önemlisi 1891'de kurulan Hamidiye Alayları'dır. Bunlar bazı Sünni Kürt aşiretlerden sağlanan askerlerle oluşturulan ilkin Erzincan'daki 4. Ordu'ya, oradan da doğrudan sultana bağlı yarı-düzenli ordu birlikleriydi. Hamidiye, 57 alaydan oluşmakta ve 50 bin civarı askeri bünyesinde barındırmaktaydı. Abdülhamit döneminin sona ermesinden sonra bu alaylar yeniden yapılandırıldı ve isimleri değiştirildi.

Alayların oluşturulmasının üç temel amacı vardı. Birincisi, bu süvari birliklerini Rusya'ya ve Ermeni örgütlerine karşı kullanmaktı. İkincisi, Doğu Anadolu'daki bazı yerel güçlere karşı kullanılabilecek sadık bir kuvvet yaratmaktı. Üçüncü amaçsa, kendileri de potansiyel bir tehdit olan bazı Kürt aşiretlerini onlara silah, para ve resmî statü vermek yoluyla kazanmaktı. Bu alaylar hem Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesine hem de modern askerlik sistemine aykırıydılar. Sünni unsura açık bir ayrıcalık tanınmaktaydı. Ayrıca birliklerin aşiretler üzerinden örgütlenmesi, aşiret reislerinin bu birliklerin komutanları haline getirilmesi ve aşiretlerin üniformalarından hangi aşiretten olduklarının belli olması gibi uygulamalar aşiretleri bayağı güçlendirebilecek nitelikteydi.

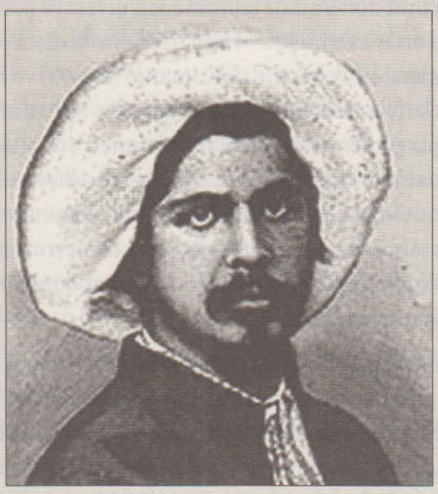
Hamidiye Alayları aşiret reisleri tarafından şahsi amaçları için de kullanıldılar. Gerek potansiyel tehditleri sindirmek, gerekse topraklarına el koymak için bu alaylar Alevilere, Ermeni-

60 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis, 1993), 43-78.

61 Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)," *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 345-59 ve Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-* 1909(London; New York: I.B. Tauris, 1998) [Türkçesi: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi* (1876-1909) (İstanbul: YKY, 2002)].

62 Gökhan Çetinsaya, "'Çıban Başı Koparmamak': II. Abdülhamit Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999): 54-64.

Ali Suavi (1839-1878)

Fikir insanı, eğitimci ve Yeni Osmanlılar üyesi. Türkçülük akımının öncülerindendir.

Yoksul bir ailenin oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Birkaç yıl kâtiplik yaptıktan sonra öğretmenliğe başladı ve Bursa, Simav, İstanbul ve Filibe'de öğretmenlik yaptı. Ayrıca ülkenin çeşitli yerlerinde başka memuriyetlerde bulundu. 1866'da camilerde vaaz vermeye başladı ve güçlü hitabetiyle dikkat çekti. *Muhbir* gazetesine yazı yazmaya başlamasıysa hayatı için bir dönüm noktası oldu. Yazdığı eleştirel yazılar ses getirdi; özellikle

Mısır ve Belgrad meseleleriyle ilgili yazdığı sert eleştiriler nedeniyle Kastamonu'ya sürgün edildi. Kısa bir süre orada kaldıktan sonra Avrupa'ya kaçtı. Mensubu olduğu Yeni Osmanlılar üyeleriyle arası açıldı ve 1870'te onlardan tamamen koptu. Ali Suavi sürgünde olduğu süre zarfında büyük ölçüde kendi çabasıyla Londra'da *Muhbir*, Paris ve Lyon'da *Ulum* gazetelerini yayınladı.

1876'da Abdülhamit'le anlaşarak memlekete döndü ve yazdığı yazılarla padişahın güvenini kazandı. Bir süre padişahın çocuklarına öğretmenlik ve saray kütüphanesi yöneticiliği yaptı. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Müdürü olarak atandı; ancak bir yıl sonra bu görevinden azledildi. Müdürlüğünde Müslüman öğrencilere idarece haksızlık yapılageldiği gerekçesiyle onlara çeşitli avantajlar sağlamaya çalışmak, bazı personeli ve öğretmenleri casuslukla suçlamak gibi tartışmalı uygulamalara imza attı. Akademik olaraksa öğretmen kalitesini artırmaya çalıştı ve ders programını fen dallarına ağırlık verecek şekilde yeniden düzenlemeye girişti. Müdürlükten azli Abdülhamit'le olan iyi ilişkilerinin de sonunu getirdi.

20 Mayıs 1878'de '93 Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı) yüzünden İstanbul'da bulunan muhacirlerden topladığı 200 kişilik bir grupla V. Murat'ın tutulduğu Çırağan Sarayı'nı bastı. 'Çırağan Vakası' ya da 'Çırağan Sarayı Baskını' olarak bilinen bu girişim başarılı olamadı ve 20 kadar muhacirle birlikte kendisi de öldürüldü. Onu öldüren karakol komutanı daha sonra Yedi Sekiz Hasan Paşa adıyla bilinen ve Abdülhamit'in en güvendiği kişilerden biri olan Hasan Ağa'dır. Baskının amacının V. Murat'ı tekrar tahta çıkarmak olduğu sanılmakla birlikte, olayla ilgili pek çok nokta halen karanlıktadır.

Ne klasik bir medrese eğitimi ne de iyi bir modern eğitim alan Ali Suavi tam bir otodidaktır (ilgi ve görgüsünü iyi bir eğitime değil de kendi kendini geliştirmesine borçlu olan kişi). Ayrıca pek çok toplumsal mesele üzerine düşünmüş, çok farklı bilim dallarıyla uğraşmış bir 'polymathēs'tir ('allame', 'ansiklopedist': farklı alanlarda derinlemesine bilgi sahibi olan kişi). Siyasi görüşleri zamanla değişmekle birlikte, Osmanlıların birliği ilkesinden sapmamış, mutlak monarşiye karşı meşruti bir rejimi (hatta bir ara cumhuriyeti) savunmuştur.

Tarih ve dil konusundaki görüşleriyse Türkçüdür. Bu özelliğiyle imparatorlukta Türkçülük akımının öncülerinden sayılmıştır. Türkçenin yetkinliğini vurgulayan Ali Suavi, dilde sadelik yanlısıdır ve *Muhbir*'deki yazılarında bunu belirgin biçimde uygulamıştır. Ayrıca Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini iddia etmiştir.

Kaynaklar

Abdullah Uçman, "Ali Suâvi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 445-448.

İsmail Doğan, "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesi'ndeki Uygulamaları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 515-538.

lere ve Hamidiye'ye katılmayan Sünni aşiretlere saldırılar düzenlediler. Alayların merkezin bilgisi dâhilinde 1894-96 Ermeni katliamlarına yoğun biçimde katıldıkları da biliniyor. Bu katliamları kitabın bir sonraki bölümünde Ermeni Sorunu'nu tartıştığımız kısımda ele alacağız. Alaylar kırsal bölgelerdeki katliamlarda yoğun etkin rol oynadı; özellikle Van civarında binlerce Ermeni'nin ölümünden sorumludurlar.

Abdülhamit'in çelişkili politikalarının görüldüğü bir başka alan eğitimdir. Abdülhamit döneminde yeni, modern okullar açılmış; ancak bir yandan da bu okullardaki müfredatta İslami ve manevi değerlere ağırlık verilmiştir. Eğitim bir entegrasyon aracı olarak düşünülmüştür. Açılan Aşiret Mektebi (Mekteb-i Aşiret-i Hümayun) bu düşüncenin en çarpıcı örneğidir.[63] Mektep, imparatorluğun Yemen, Hicaz, Arnavutluk, Kürdistan, Suriye'deki Hevran (Dürzi Dağı) gibi ekonomik olarak az gelişmiş bölgelerini hedeflemişti. Bu bölgelerdeki aşiret reislerinin çocukları İstanbul'a alınacak, yatılı bir okulda sıkı, disiplinli ve modern bir eğitim alacak, buradan ve daha sonra gidecekleri Harbiye ve Mülkiye mekteplerinden mezun olup bölgelerine döndüklerindeyse oranın gelişmesine katkıda bulunacaklardı. Ancak burada amaç salt bu çocuklara iyi eğitim vermek, bu bölgeleri kalkındırmak değildi. Bu aşiretlerin yeterince medeni, yeterince Osmanlı ve hatta doğru biçimde Sünni Müslüman olmadıkları varsayılıyor, eğitim yoluyla sık sık sultana isyan etme eğilimine giren bu grupların medenileştirilmesi ve sadık kılınması amaçlanıyordu. Aşiret Mektebi hedeflediği etnik gruplar arasında, en çok Kürtler üzerinde etkili olmuştur. Hamidiye Alayları'nın gösterdiği gibi göçebe Kürt aşiretleri Abdülhamit'in benimsediği, imparatorluğun bekasını Sünni unsur üzerinden temin etme ve Sünnileri diğer etnik-dinsel gruplara karşı kullanma politikasının ana hedeflerinden biriydi. Yine Hamidiye ve Aşiret Mektebi programlarına katılan Kürt aşiretlerinin reisleri iki kanalın da kendi güç ve nüfuzlarını diğer Sünni aşiretler, Aleviler ve Ermeniler hilafına ne kadar güçlendirdiğinin farkındaydı. Üstelik mektepte modern bir eğitim alan Kürt aşiret reislerinin çocukları aynı zamanda aralarında milliyetçiliğin de bulunduğu bir dizi modern ideolojiyle tanışıyor, okullarda karşılaştıkları katı disiplin ve diğer çocuklarla giriştikleri sert rekabet ve çatışma kendilerini hem diğer gruplara hem de Osmanlı merkezî bürokrasisine karşı konumlandırmalarını sağlayarak, milliyetçi bir bilincin oluşmasının önünü açıyordu. Dolayısıyla 1892-1907 arası faaliyet gösteren aşiret mektebi en azından Kürtler için önemli sonuçlar doğurmuştu.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

18. ve 19. yüzyıllar, imparatorlukla dünya arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı, öte yandan bu ilişkilerin imparatorluk aleyhine giderek daha eşitsiz bir nitelik kazandığı bir dönemdir. İktisadi anlamda Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalist piyasayla ilişkileri kökleşmiştir. Kültürel olarak da imparatorluk Batı'ya hiç olmadığı kadar yaklaşmıştır. Öte yandan bu dönemde diplomatik ve askerî açıdan da uluslararası bağlar çok belirgin hale gelmiştir. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ile ilişkilerinin diplomatik ve askerî boyutuna bakacağız.

Geleneksel perspektif, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1683'ten ya da 1699'dan itibaren kesintisiz bir askerî gerileme ve yenilgi süreci içinde resmeder. Oysa Aksan'ın ifade ettiği gibi durum

63 Bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997).

aslında daha karmaşıktır.[64] 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu askerî anlamda kendini savunabilmiş, hatta Rusya, Avusturya, Venedik ve İran'a karşı bazı zaferler kazanmıştır. 1711 yılında Prut'taki zaferden sonra 1715'te Mora'yı geri almış ve 1739'da Avusturya'yı mağlup ederek Belgrad'ı tekrar kontrolüne alabilmiştir. Öte yandan yüzyılın ikinci yarısında büyük yenilgilerle karşı karşıya gelmiştir. 1768-74 ve 1787-92 savaşlarında Avusturya ve Rusya orduları imparatorluk ordularına felaket düzeyinde yenilgiler tattırmış, savaşlar Osmanlı İmparatorluğu için ciddi toprak kayıplarıyla neticelenmiştir.

Bu savaşlar Osmanlı ordusunun yaşadığı ciddi sorunları göz önüne serer. Öncelikle Osmanlı ordusu Avusturya ve Rusya ordularından teknolojik anlamda geri kalmıştı. Dahası, ordunun belki de en kuvvetli yanı olan lojistik destek sistemi çökmüş durumdaydı. Örgütlenme anlamında da ciddi sorunlar vardı. O dönemde mesela Prusya ordusu toplumsal yapıyı yansıtacak biçimde örgütlenmişti; yani soylular subaydı, serbest köylüler çavuş, serfler de er.[65] Rusya ise köylülerin zorunlu askerlik yapmasına dayanan dev bir ordu kurmuştu. Osmanlı ordusu bu iki örgütlenme sistemini de seçmemiş, geleneksel yapıyı yeni koşullar altında sürdürmeye çalışıyordu. Orduda ciddi bir subay azlığı vardı. Reaya kökenli insanlar orduya artık yoğun biçimde dâhil olmakla birlikte, ideoloji hâlâ buna karşıydı. Merkezi askerî güç olan yeniçeriler ile valiler ve âyanın orduya gönderdiği taşra kuvvetleri arasında bir gerilim mevcuttu.

Bu sorunlar nedeniyle III. Selim döneminde kapsamlı bir reforma girişildi. Merkezde ve bazı vilayetlerde 'Nizam-ı Cedid' isimli bir ordu kuruldu. Reformların amaçlarından biri de başkentte gitgide ağırlığı artan yeniçerilerin gücünü dengelemekti. Reformlar yapılırken yabancı danışmanlar da kullanıldı. Kısmen başarılı olan reformlar neticesinde Osmanlı ordusunda üçlü bir yapı oluştu: Nizam-ı Cedid ordusu, yeniçeriler ve taşradaki milis güçleri. 1826'da yeniçeri ordusunun yok edilmesiyle birlikte ordunun yeniden yapılandırılması süreci yeni bir evreye girdi. II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde merkezkaç kuvvetlere karşı girişilen askerî harekâtlar neticesinde taşrada mevcut olan ve merkezin kontrolünün dışındaki askerî güçler de büyük ölçüde tasfiye edilerek Osmanlı ordusunun modernleştirilmesindeki son aşamaya geçildi.

Bu son aşamanın en önemli adımı Tanzimat'ın askere alma sistemini düzenleme çabasıydı. Bununla ilgili ilk yasal düzenleme 1848'de yapıldı. Bu düzenleme, beş yıllık muvazzaf (daha sonra tedricen ikiye indirildi) ve yedi yıllık yedek statüde bir hizmet öngörüyordu. 1868'deki bir değişiklikten sonra 1871'de çıkarılan kapsamlı Kur'a Nizamnamesi 1914'e kadar askere alma sisteminin temelini oluşturdu. Aslında birtakım ciddi sorunlar, imparatorluğun sonuna dek var olmaya devam etti. İlkin, nüfus sayımlarının sağlıklı yapılmaması askerlik sistemini baştan sakatlıyordu. İkinci olarak, yasal düzenlemelere rağmen savaş zamanında 10 yıla kadar çıkabilen uzun askerlik süresi pek çok erkeği askerlikten kaçmaya yöneltiyordu. Üçüncü olarak, bir dizi yasal muafiyet (kadınlar, 1856'dan önce gayrimüslimler, ulema, üst düzey bürokratlar, polisler ve İstanbul sakinleri için) ve fiilî istisna (aşiretler, bazı Kürt, Arap ve Arnavut bölgeleri ve 1856-1909 arası gayrimüslimler) askere alınabilecek

64 Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged.* (Harlow: Longman/Pearson, 2007) [Türkçesi: *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010)].

65 Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* (Cambridge: B. Blackwell, 1990) [Türkçesi: *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu* (Ankara: İmge, 2001)].

insan havuzunu ciddi biçimde kısıtlıyordu. Neticede Osmanlı ordusu esasen Anadolulu Müslüman köylülerden oluşan bir ordu karakterini kazandı ve bu hem kronik bir asker yetersizliği sonucunu doğurdu hem de bu kesim üzerinde büyük bir baskı yarattı.[66]

Ordunun 19. yüzyıldaki performansı da tüm bu sorunların varlığını doğrular nitelikteydi. Belirli bazı başarılar kazanılmışsa da, imparatorluk girdiği savaşlardan genellikle yenilgiyle ayrıldı. Bu yüzyılda Rusya'yla girişilen dört savaştan sadece Kırım Savaşı'nda bu ülkeye karşı direnç gösterilebildi. Osmanlı ordusunun büyük güçler denilen ülkelerin ordularıyla rekabet etmesi gittikçe zorlaştı. Hatta imparatorluk yeni bağımsızlığına kavuşan Balkan ülkeleriyle bile askerî açıdan baş etmekte zorlanmaya başladı.

Doğu sorunu

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkeleriyle öteden beri sıkı ilişkiler içinde olmuştu. Ağırlık merkezi neredeyse Balkan Savaşları'na kadar Batı Anadolu ve Balkan toprakları olan imparatorluk, uluslararası ilişkiler yönünden de Avrupa'nın bir parçasıydı. Öyle ki modern diplomasinin gelişiminde İtalyan şehir devletlerinin Osmanlı'yla olan ilişkileri önemli bir rol oynamıştı.[67] Öte yandan imparatorluk modern diplomatik sistemin bir parçası olmakta epeyi gecikmişti. Osmanlı başkentinde önceki yüzyıllarda da daimî elçiler bulunurken, ilk daimî Osmanlı elçisi Londra'ya 1793'te gönderilmişti. Profesyonel bir diplomat kadrosunun ortaya çıkışı da 19. yüzyıl ortasını bulmuştu. 1836'ya kadar diplomasi, bürokrasinin geri kalanından ayrılmamıştı. Öte yandan, bu gibi verilerden yola çıkarak imparatorluğun diplomasiye yönelik genel olarak olumsuz ve umursamazlığa dayanan bir yaklaşımının olduğunu söylemek doğru değildir. İmparatorluk daimî elçilerini yabancı başkentlere göndermekte gecikse ve modern diplomasinin gerektirdiği karşılıklılık ilkesini çok geç kabul etse de aslında Avrupa'yla yürüttüğü diplomatik ilişkileri önemsemekteydi. Ama bu ilişkileri şekli diplomatik yollardan değil de daha ziyade pratik kanallardan yürütmeyi tercih etmişti.[68] Yani modern diplomasinin gereği olan adımlar atıldığında Osmanlı İmparatorluğu zaten Avrupa diplomatik sistemine iyice entegre olmuş durumdaydı.[69]

19. yüzyılda Osmanlı dış politikasının temel eksenini belirleyen etmen Doğu Sorunu'ydu. Doğu Sorunu, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaşanan büyük hezimet sonrası yıkılması an meselesi olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına ne olacağına dair büyük güçleri epeyce meşgul eden bir dizi diplomatik ve askerî probleme verilen genel isimdir. Doğu Sorunu çerçevesinde bazı devletler imparatorluğun yıkılması için uğraşırken bazıları da imparatorluğun bir biçimde ayakta kalması yönünde ağırlık koydular. Her bir devletin politikası da zaman içinde değişti. Osmanlı dış politikası da bu farklı perspek-

66 Erik J. Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844–1914," *International Review of Social History* 43 (1998): 437-49.

67 Daniel Goffman, "Negotiating with the Renaissance State: The Ottoman Empire and New Diplomacy," in *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire*, der. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 61-74 [Türkçesi: *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (İstanbul: Timaş, 2011)].

68 Nuri Yurdusev, "The Ottoman Attitude toward Diplomacy," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, der. Nuri Yurdusev (Houndmills: Palgrave MacMillan, 2004).

69 G. R. Berridge, "Diplomatic Integration with Europe before Selim III," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, der. Nuri Yurdusev (Houndmills: Palgrave MacMillan, 2004).

tiflerin yarattığı denge durumundan mümkün olduğunca yararlanmak üzerine inşa edildi. Sonuçta ortaya ihtiyatlı ve dengeli bir dış politika çıktı. Öyle ki genelde iddialı bir dış politika ve panislamizm projesiyle özdeşleştirilen II. Abdülhamit döneminde de aslında devletin bekasını amaç edinen ve askerî güç kullanımından mümkün olduğunca kaçan ihtiyatlı bir dış politika egemendi.

Doğu Sorunu'nun önemli bir parçasını da Balkanlar'da Osmanlı toprakları üzerinde ulusal devletlerin kurulması oluşturuyordu. Doğu Sorunu'nun tarafı olan devletler, Balkan ulusal devletlerini yaratan ulusal kurtuluş hareketlerine de şu ya da bu biçimde müdahil oldular. Öte yandan, Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerini salt Doğu Sorunu'nun bir yansıması ya da Avrupa devletlerinin emperyalist müdahalelerinin bir sonucu olarak görmek yanlıştır. Zira bu hareketler ciddi toplumsal tabanlara dayanan ve karmaşık süreçler sonucunda ortaya çıkan toplumsal ve siyasal olgulardır. Milliyetçilik fikri esasen kentli entelektüeller ve ticari burjuvazi tarafından geliştirilse de ulusal hareketler, büyük toprak sahiplerinin baskısından bunalmış köylülerin talepleri olmaksızın başarılı olamazlardı.

Balkanlar'da ilk ulusal isyan olarak kabul edilen olay, 1803'teki Sırp isyanıydı. Sırbistan 1830'da özerk, 1867'de fiilen ve 1878'de resmen bağımsız oldu. Yunanistan 1820'ler boyunca süren ve karşılıklı sivil katliamlarını da içeren bir bağımsızlık savaşı sonucu, bugünkü Yunanistan'ın güneyini içeren bölgede bağımsızlığını kazandı. Bulgaristan bir dizi ayaklanma ve uluslararası müdahale sonucu 1878'de hukuken özerk, fiilen bağımsız hale geldi. Zaten özerk olan Eflak ve Boğdan'ın özerkliği daha da genişledi ve bu toprakları da içeren bir alanda bağımsız Romanya 1878'de tanındı. Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasında Makedonya'nın geleceğine dair ortaya çıkan büyük ve karmaşık sorunu yirminci yüzyıla devretti.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı'nın kültürel hayatında büyük değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler genellikle Batılılaşma çerçevesinde incelenegelmiştir. Elbette bilim, fikir, kültür, sanat, yaşam tarzı ve tüketim alışkanlıkları gibi konularda Batı'dan etkilenme söz konusudur. Ancak aşağıda görüleceği gibi, bu alanlarda yaşanan gelişmeler salt Batı'dan etkilenme üzerinden açıklanamayacak kadar derin, karmaşık ve çok yönlüdür. Bu gelişmeleri anlamak için burada sırasıyla basın, edebiyat, tiyatro, resim ve bilim alanlarını ele alacağız.

Yazılı basının ortaya çıkışı, incelediğimiz tarihsel dönemin önemli kültürel gelişmelerindendir. İmparatorlukta ilk gazeteler Fransızca yayınlanmıştır. Yayına başlayan ilk Türkçe gazete, *Takvim-i Vekai*'dir (1831). Türkçenin yanı sıra Fransızca, Arapça, Ermenice, Rumca ve Bulgarca versiyonları da bulunan *Takvim-i Vekai* bir resmî gazete işlevi de görmekteydi.[70] İlk özel gazeteyse 1840'ta yayına başlayan *Ceride-i Havadis*'tir. Tanzimat döneminin diğer önemli gazeteleri *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkâr*, *Muhbir*, *Basiret*, ve *İbret*'ti. Bu dönemde yurt dışında da Türkçe gazeteler yayınlanmaktaydı. Gazetelerin böyle birbiri ardına yayına başlamasıyla anayasacı-liberal muhalefet Yeni Osmanlılar arasında ciddi bir ilinti vardır. Zira yukarıda

70 Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981* (Ankara: ABS, 1981).

gördüğümüz gibi bu dönemde muhalefetin belki de en önemli silahı süreli yayınlardı. Abdülhamit döneminde yoğun sansür nedeniyle gazeteler ve gazeteciler zor günler yaşadılar. Bunun sonucu yurt dışında yayınlanan gazetelerin sayısı ve ağırlığı arttı. Abdülhamit döneminde yurt içi ve dışında yayınlanan önemli gazeteler arasında *Sabah*, *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam*, *Meşveret*, *Mizan* ve *Osmanlı* vardır.

Osmanlı son döneminin entelektüel gelişmelerine dair çalışmalarda belki de en çok ele alınan konu romandır. Bu aslında olağandır zira roman genel olarak modern döneme ait bir tür olarak bilinir. Aynı biçimde Batı Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren romanın yükselişi, sıklıkla piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, bireyciliğin hâkim hale gelmesi ve burjuvazinin kültürel ve toplumsal egemenliğiyle açıklanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı bağlamında da diğer sanat dallarından çok edebiyatın ve diğer edebî türlerden çok romanın araştırmacıların dikkatini çekmesi şaşırtıcı değildir.

Öte yandan yaygın yaklaşım Osmanlı romanının olumsuzluklarını ve sınırlılıklarını vurgulamayı tercih etmiştir. Bu görüşe göre roman Osmanlı'ya toplumsal gelişmeler ve özellikle burjuvazinin yükselişi sonucu değil de salt kültürel ve ideolojik bir Batılılaşma, hatta taklit sonucu girmiştir. İlk romanlarda büyük bir Fransız romanı etkisi vardır. Romanlar teknik olarak zayıf, içerik olarak da yüzeyseldir. Fethi Naci bu yaklaşımı net biçimde ortaya koymuştur. Naci Osmanlı toplumunda birey ve burjuva oluşmadığı için romanın da dışarıdan ve geç geldiğini iddia eder.[71]

Bu yaklaşımın bir dizi sorunu vardır. İlk sorun Türkçe dışı dillerde yazılan romanları görmemesidir. Eğer konu Osmanlı romanıysa, imparatorlukta yaşayan diğer etnik grupların dillerinde yazılan romanların da tartışmaya dâhil edilmesi gerekmektedir. Dahası, aslında ilk Türkçe roman, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak 1851'de yayınlanan *Akabi Hikyâyesi*'dir. İkinci bir sorun, Osmanlı romanının sentetik karakterinin, geleneksel edebiyattan ne denli beslendiğinin, toplumsal eleştirisinin ve kısa zamanda kaydettiği büyük aşamanın genelde göz ardı edilmesidir. Son olarak, romanı ve genel olarak edebiyatı güçlenmekte olan bir burjuvazi ve liberal fikirler bağlamında ele alan çalışmalar hayli azdır.

İlk Osmanlı romanı, bir Osmanlı yurttaşının Atina'da 1839'da bastırdığı Rumca bir eserdir. Osmanlı topraklarında basılan ilk romanlar ise iki Ermeni yazar tarafından yazılan ve 1851'de biri Ermenice ve biri de yukarıda değinildiği gibi Türkçe olarak yayınlanan iki romandır.[72] Her ne kadar bu tarihler Batı'da romanın yükselişine kıyasla geç olsa da, Osmanlı romanına dair kimi yargıları doğrulayacak kadar da geç değildir. İlk romanların hemen Tanzimat'la birlikte yayınlandığı anlaşılmaktadır. Dahası, belki tam olarak roman sayılamayacak olsalar da yayınlanmaları daha da önceki dönemlerde söz konusu olan özgün sentetik eserler de mevcuttur.[73]

71 Fethi Naci, *Yüz Yılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007). Bu yaklaşımın eleştirisi şurada bulunabilir: Erol Köroğlu, "Türk Romanında Batıcılığın Yeri: Gecikmişlik Bataklığında Utanç Duymadan Yaşamayı Öğrenmek," der. Uygur Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim, 2002), 499-510.

72 Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?," *Middle Eastern Literatures* 6 (2003): 39-76.

73 G. Gonca Gökalp, "Osmanlı Dönemi Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* özel sayı (1999): 185-201.

Akabi Hikyâyesi, Ermeni bir Osmanlı bürokratı olan Hovsep Vartanian Efendi (Vartan Paşa) tarafından kaleme alınmış ve 1851 yılında Ermeni harfleri kullanılarak yayınlanmıştır. O dönemde Ermeni harfleriyle Türkçe kitapların basımına zaman zaman rastlanmaktaydı. Bunun nedeni Ermeni okuyucu kitlesinin hem Ermenice yazı diline hem de Arap alfabesine alışık olmamaları, buna karşın Türkçeyi iyi bilmeleridir.[74] Bir aşk hikâyesini anlatan romanın arka planında Ermeni toplumu içindeki Gregoryen-Katolik çekişmesi vardır. Yazar ayrıca İstanbul toplumsal hayatına ilişkin de önemli ipuçları sunmaktadır. Daha sonra yazılacak pek çok romanı önceler biçimde *Akabi Hikyâyesi* Batılılaşmanın Ermeni toplumunda yarattığı sancılara da değinmektedir. Roman biraz çabayla bugün bile anlaşılabilecek, duru ve leziz bir Türkçeyle yazılmıştır ve mizahi bir anlatıma sahiptir.

Elbette Erken Osmanlı romanının çeşitli sınırlılıkları da vardır. Örneğin, ilk romanlarda hem dil hem de teknik anlamda Fransız romanının güçlü etkisi göze çarpar. Yine bu romanların en bilinenleri tek bir tema, Batılılaşma teması etrafından kurulmuştur. 1876 tarihli *Felatun Bey ve Rakım Efendi* ile Recaizade Ekrem'in 1886 tarihli *Araba Sevdası* romanlarında Batılılaşma sürecine eleştirel bir gözle bakılmaktadır ancak bu, temelden getirilen bir eleştiriden çok çeşitli kahramanların israflarının, aşırılıklarının ve taklitçiliklerinin yerildiği yüzeysel kabul edilebilecek bir eleştiridir. Zaten Tanzimat romanının bilinen bir özelliği, zamanla artan sansürün de etkisiyle, ele aldığı toplumsal konuların sınırlı kalmasıdır. Örneğin aslında eleştirel bir yaklaşımı da olan Ahmet Mithat toplumsal sorunlara zaman zaman ahlakçı bir perspektiften yaklaşır.[75] Romanlar neredeyse tamamen İstanbul'da geçer; taşra çok az temsil edilir. Azınlıkların yazdığı romanlar dışındaki romanlarda azınlıklar neredeyse görünmezler. Kişiler genelde üst sınıftandır.

Öte yandan, 1908 öncesi Osmanlı romanına daha yakından bir bakış, bu geleneğin hiç de azımsanmayacak özellikleri olduğunu ortaya koyar. Tanzimat romanı salt Batı taklitçisi değildir; halk edebiyatıyla ve geleneksel öykülerle ciddi bağları vardır. Ahmet Mithat'ın *Hasan Mellah*'ı, Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat*'ı, Namık Kemal'in *İntibah* ve Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* isimli romanları geleneksel hikâyecilikle güçlü bağları olan romanlardandır.[76] Yine ilk romanlarda divan edebiyatından esintiler bulmak da mümkündür. Bazı erken tarihli Osmanlı romanları teknik yönden de özgünlükler taşımaktadır. *Araba Sevdası* ve Ahmet Mithat'ın *Müşahedat*'ı böyle değerlendirilebilir. Her ne kadar erken Osmanlı romanının yaptığı toplumsal eleştirinin önemli sınırlılıkları varsa da belirli açılardan hayli eleştireldir. Özellikle kölelik sorunu ve modernleşen toplumda kadının karşı karşıya kaldığı sıkıntılar romancılar tarafından sıklıkla işlenmiştir. Kadın meselesine en eşitlikçi yaklaşan yazarın Mehmet Rauf olduğu söylenebilir.[77]

Dönemin en başarılı romancısının Halit Ziya Uşaklıgil olduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Halit Ziya romanlarında tiplemelere değil, karmaşık kişiliklere yer verir. Erken tarihli yapıtlarında bile rafine bir teknik ve üslup vardır. İlk usta işi yapıtı olan *Mai ve Siyah*

74 Hovsap Vardanean ve Andreas Tietze, *Akabi Hikyâyesi: İlk Türkçe Roman, 1851* (İstanbul: Eren, 1991).

75 Robert P. Finn, *Türk Romanı İlk Dönem: 1872-1900* (Ankara: Bilgi, 1984).

76 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, İletişim, 2014).

77 Aykut Kansu, "20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2001), 277-95.

İlk Türkçe Roman: Akabi Hikyâyesi

"Ermeni toplumu içerisinde Batılılaşmanın yarattığı toplumsal gerilimleri konu edinen Agapi Hikyayesi'nden alınan aşağıdaki kısım dönemin İstanbul'unun toplumsal yaşantısına dair kimi ipuçları barındırıyor."

Maz Allah kısganclığa tebellaş olan kimse hiçbir vakt rahat idemez, daima şüphede, cüzi bir şeyden hiç aslı olmayarak alt üsd olur, minasibetsiz haraket iderek aleme gendini zevklendirme ile ömrüni geçirir, bari bunca istirabe mukabile menfaatini görse, oda yok, yine neki olacaksa olacak, bihude yere gendusini yorar.

Hagop aga VarTeni dudunun bir az yamevlasını almak mürad itdiyinden Nigosos ağaya bir iki oyun kyağıd oynamayı teklif iyledi: Çunki mersum Nigoğos ağa Annik dudunun validesi Takuhi dudunun ta karşısında oturmuş olması ile VarTeni dudu gözünü mersumenin yüzünden ayırmaz idi, belki birbirlerine gülüb yahud işaret iderler deyu korkdugundan: Her ne kadar hiçbir vakıt bu tarz şey olduğu yoğisede kısganclık acaib dir dedik, daima kısganc kimsenin yureyinden korku eksik deyil. Zira Hagop ağa kyağıd oynamayı Nigoğos ağaye teklif itdi ise ehlinin kalbi bir az rahatlanıb (çunki ol meşğuliet ile işaret itmeye yahud gülmeye vaktı olmaz memul ider idi), ve göya üzerine can gelir gibi başladı Takuhi dudu ile söhbet iylemeye:

Gice eylencelerinin üzerine söhbet geldi ise, Takuhi dudu VarTeni duduya,

- Nasıl eyleniyorsunuz –deyu sual iyledi:

- Nigoğos ağa çok defa teatroya gider, ve evde kaldığı ahşamlar müsafir eksik deyil, kyağıd oynarlar, şimdi ağalar familyalarını hiç düşünmeyorlar –diyerek Nigoğos ağaya dönüp bakar:

Nigoğos ağa yine oyununu oynayarak didi:

-Amma efendim sizde hiçbir şeyden haz itmeyorsunuz -, ve songra Takuhi duduya dönüb –çok defa teatroya gidelim deyu teklif iderim bizim VarTeni dudu gitmeyi istemez, lakin memul iderim ki siz öyle olmamalısınız –deyu süal itdi:

-Hayır bazı kere gideriz:

-Yok doğrusu teatroya gitmeyi ben hiç arzu itmem:

-Niçin, fena eylence deyil –deyi Hagop ağa VarTeni duduya cevap verdi:

-Ben bir şey ağnamayorum, o bir gün çelebi Petraki gelmiş idi, haydeyin dedi, bu ahşam dedi, sizin ile dedi, birlikde dedi, teatroya dedi, gidelim dedi, benim dedi, loncam var dedi:

-Evvet çelebi Petrakinin locası var dır:

-Hagop ağa belki yağniş, dedim loncamı derler, yoksa locamı derler bir eyi bilmem, şimdie kadar böyle şeyler ne gördük ne işitdik idi: Encamı çelebi Petraki çok zor etdi, bende dedim gitmem dedim, amma dedi, niçin dedi, gitmeyeceksiniz dedi, eyi olur dedi, eyleniriz dedi, barbiere dedi, oyunu var dedi, eyi olur dedi, şöyle dedi, böyle dedi, çok zor etdi, bizde artık bakdık ki olmayacak kalkdık gitdik.

Kaynak

Vartan Paşa, Akabi Hikyayesi, 1851. Yayınlayan Andreas Tietze, Eren Yayınları, İstanbul: 2000. ss.14-15. *Diyakritik işaretler metinden çıkarılmıştır.*

(1897) hem teknik olarak iyi bir romandır hem de dönemin portresini çok iyi verir. Yazarın en önemli eseri olan *Aşk-ı Memnu* (1900) bugün dahi Türkçe romanın en başarılı örneklerinden biri olarak görülmektedir. Muhayyilenin gücü, karakterlerin karmaşıklığı, tekniğinin başarısı ve ahlakçı bir yaklaşım benimsememesi eseri dönemin diğer romanları arasında öne

çıkarır.[78] Halit Ziya'nın romanları Osmanlı romanının kısa sürede büyük yol aldığını ve çok olgun eserler üretecek düzeye geldiğini gösterir.

Osmanlı romanının toplumsal güçlerle ve ideolojilerle olan ilişkisi de sanılandan önemli gözükmektedir. Romanın burjuvaziden bağımsız geliştiği fikrini savunmak zordur. Roman geç başlamış bir tür de olsa yaşanan hızlı gelişme, toplumsal güçlerle ilişki kurmadan açıklanamaz. Fethi Naci bile Ahmet Mithat'ın *Felatun Bey ve Rakım Efendi* de kapitalist değer yargılarıyla hareket ettiğini yazar.[79] Dönemin en iyi romancısı olan Halit Ziya'nın İzmirli bir burjuva aileden gelmesi tesadüf olmayabilir. Dahası, sadece yazarlar değil, okuyucular açısından da geleneksel yargıları sorgulamanın zamanı gelmiştir. Strauss imparatorlukta pek çok Türkçe, Arapça, Ermenice, Rumca, Ladino (Osmanlı Yahudilerinin de konuştuğu, İbranice İspanyolca karışımı bir dil), Ermeni ve Yunan alfabesiyle Türkçe, Fransızca ve Bulgarca gazete ve dergiyi yazan, basan ve dağıtan bir yazar ve yayıncı kitlesinin ayakta kalmasını sağlayacak sayıda okur olduğunu göstermektedir.[80] Yani Osmanlı İmparatorluğu'nda hatırı sayılır bir 'okuyan kamu' vardır ve böylece burjuva bir kamusal alanın oluşumu yolunda önemli bir adım atılmıştır. Osmanlı romanının ideolojik akımlarla ve 1890'lardan itibaren özellikle liberalizmle de ilişkisi vardır. 1891'de kurulan *Servet-i Fünun* dergisi özellikle Tevfik Fikret yönetiminde liberal, modernist, seküler edebiyatın merkezi olmuştur. Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayip, Mehmet Cavit ve Halit Ziya gibi isimler Aydınlanmacı-liberal bir perspektiften Osmanlı toplumunu eleştirmişlerdir.[81] Namık Kemal'in romantizmi de liberal, anayasacı milliyetçiliğinin edebiyattaki yansıması olarak görülebilir. Sonuç olarak Osmanlı'da roman, tüm sınırlılıklarına karşın özgünlük, teknik, toplumsal eleştiri, okuyucu kitlesi ve ideolojik bağlar açısından hiç de yabana atılabilir türden değildir.

Dönemin kültür ve sanat hayatına dair değinilmesi gereken bir diğer dal, tiyatrodur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda tiyatro faaliyetleri Tanzimat öncesinde de görülmüştür. İlk Türkçe oyun olarak bilinen Şinasi'nin oyunu *Şair Evlenmesi*'nden önce de çeviriler yapılmış ve özgün oyunlar yazılmıştır. Öte yandan tiyatroyla ilgili etkinliklerdeki asıl artış Tanzimat'la birlikte olmuştur. Tiyatro binalarının yapımına hız verilmesi de Tanzimat'ın tiyatroya katkılarından biridir.[82] Aslında Tanzimat döneminin en canlı ve dinamik sanatının tiyatro olduğu söylenebilir.

İlk dönem tiyatro anlayışı büyük ölçüde didaktikti, yani halkı eğitecek ve ibret alınacak bir tiyatro vardı. Aslında roman gibi tiyatroda da hem geleneksel tiyatro hem de Batı tiyatrosunun etkilerini görmek mümkündü. Ele alınan konular da romana benzemekteydi: yüzeysel Batılılaşmanın doğurduğu sorunlar, kadın ve aile meselesi, aşk, kölelik... Yine romandaki gibi, oyunlar genelde İstanbul'da geçerdi. Öte yandan romanın tersine erken dönem Osmanlı tiyatrosunda siyasal konulara daha doğrudan biçimde yer verilirdi.[83] Özellikle anayasacı-li-

78 Finn, *Türk Romanı*.

79 Naci, *100 Türk Romanı*, xviii.

80 Strauss, "Who Read What".

81 Kansu, "Türk Düşünce Hayatında Liberalizm".

82 Metin And, *Yüz Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi* (İstanbul: Gerçek, 1970)

83 Bkz. Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* (1839-1908) (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1970).

beral muhalefetin altını çizdiği vatan sevgisi kavramı sıklıkla işlenmişti. Ancak daha önce de görülen, Abdülhamit döneminde çok sıkılaşan sansür tiyatro yapmayı bir ara imkânsız hale getirmişti.

1908 öncesinde pek çok bilinen yazar tiyatro alanında da eserler vermiş, oyunlar yazmışlardır. İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hamit, Mehmet Şakir, Mehmet Rıfat, Ahmet Vefik Paşa, Hasan Bedrettin'i de içeren liste, tiyatronun ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir. Dönemin öncü tiyatrocuları çoğunlukla Ermeni idi. Ermeni tiyatrocular 19. yüzyılın başından itibaren oyunculuk da dâhil olmak üzere tiyatronun pek çok kanadında öncü oldular. Dönemin en önde gelen tiyatrosu 1868'de kurulan 'Osmanlı Tiyatrosu', en önemli tiyatro insanı da bu tiyatronun kurucusu Güllü Agop'tur. Hem Türkçe hem de Ermenice gösterim yapan Osmanlı Tiyatrosu yazarlarla girdiği sıkı işbirliği, tiyatro seyircisini oluşturma çabası, profesyonel çalışması, bir okul niteliğinde olması, devletle olan ilişkilerinin niteliği ve tiyatronun tüm unsurlarını modern anlamda bir araya getirmesi nedeniyle eşsiz bir deneyimdi. Aslında bu tiyatro Tanzimat'ın en önemli kültürel olaylarından biriydi.[84]

Edebiyat ve tiyatro kadar olmasa da resim sanatı da incelediğimiz dönemde büyük aşama kaydetmiştir. Batılı resim anlayışının Osmanlı sanatına ilk etkileri 17. yüzyıl başları ve 18. yüzyıl sonlarında görülür. Perspektif, doğal renkler, üç boyut gibi gelişmeler bu dönemde olmuştur.[85] Ancak roman ve tiyatroda olduğu gibi resimde de asıl gelişme Tanzimat Fermanı sonrası yaşanmıştır. Primitifler, Klasikler ya da Öncüler denilen, aralarında İbrahim Paşa, Tevfik Paşa ve Hüsnü Yusuf'un da bulunduğu bir kısmı askerî okul kökenli ilk grup geleneksel resimden de Batı anlayışından da izler taşıyan eserler vermişler, durağan kompozisyonlar oluşturmuşlar ve pek çok sakin, durgun manzara resmine imza atmışlardır.[86] Bu gruba ait olarak görülen pek çok resmin ressamı da bilinmemektedir. Aralarında Süleyman Seyyid, Ahmet Emin ve Şeker Ahmet Paşa'nın da bulunduğu ve İkinci Kuşak/Grup primitifler olarak bilinen ressamlar manzara resmi yapmaya devam etmekle birlikte renk ve perspektif gibi konularda ilerleme kaydetmiş, doğayı yorumlama çabasına girmiş, Batılı resim tekniklerini uygulamışlardır.[87]

Tanzimat sonrası dönemin en tanınmış ressamı hiç kuşkusuz önemli bir bürokrat olan Osman Hamdi'dir. İnsanı merkeze koyan kompozisyonlar kuran ve en çok *Kaplumbağa Terbiyecisi* (*Kaplumbağalı Adam*) isimli tablosuyla bilinen Osman Hamdi, toplumsal-siyasal anlamda da cesurdur. Bu bağlamda 1880 tarihli *Rahle Önündeki Kız* ve 1901 tarihli *Mihrab* (*Genesis*) isimli eserleri kayda değerdir. Bu önemli ressam, bürokrat, ve sanat insanı ve eserleri hakkında da bilmediğimiz pek çok şey vardır.[88] Esasen dönemin ressamlarına ilişkin bilgimiz genel olarak kısıtlıdır. Özellikle Ermeni ressamlar üzerine yapılan araştırmalar çoksınırlı kalmış, bu da Osmanlı resminin ilk dönemine ilişkin bildiklerimizin niteliğini azaltmıştır.

84 Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı* (Ankara: Dost, 1999).

85 Oğur Arsal, *Modern Osmanlı Resminin Sosyolojisi (1839-1924)* (İstanbul: YKY, 2000).

86 Age.

87 Erol Kılıç, "Teknik ve Üslup Bakımından 1930'lara Kadar Türk Resmi'nde Manzara", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 21 (2008): 123-141.

88 Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in Ölümünün 100. Yıldönümünde Prof.Dr. Edhem Eldem ile Söyleşi", http://lebriz.com/pages/lsd.aspx?articleID=832&lang=TR&sectionID=0, yayın tarihi 08.10.2010, erişim tarihi 07.01.2014.

Bu alanda da salt ulus-devlet mantığıyla bakmayan ve anakronizmden kaçabilen çalışmalara ihtiyaç vardır.

18. ve 19. yüzyıllar dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda modern bilimin doğduğu ve geliştiği bir dönemdir. Matbaanın kurulması elbette önemli bir aşamadır. İlk Osmanlı matbaasını kuran kişi İbrahim Müteferrika olarak bilinse de aslında Osmanlı Rumları ve Yahudileri ondan çok önce matbaa kurmuştu. Bilimin gelişmesi anlamında diğer önemli bir olay 18. yüzyılda Hendesehane, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un açılmasıdır. Bu okulları 19. yüzyıl boyunca açılan tıp, eczacılık, orman ve maden, ziraat, veterinerlik, mülkiye alanlarında kurulan yüksekokullar izlemiştir. Yurt dışından, özellikle Fransa'dan uzmanlar ve hocalar getirilmiş, yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Bu okulların bir kısmının askerî, bir kısmının da teknik ve mesleki ağırlıklı olmasının da gösterdiği üzere 19. yüzyıl ortalarına dek bilimin ilkeleri ve temellerinden ziyade pratik ve teknik yönüne vurgu yapılmıştır.[89] Tanzimat'la birlikte bilime yönelik sivil ilgi de artmıştır. 1861'de *Mecmua-i Fünun* ve 1863'te üniversitenin kurulması ise teknikten bilime geçme konusunda önemli bir adım olmuştur. Osmanlı'da bilimin gelişmesinde elbette belirgin bir Batı etkisi vardır. Fransızcadan yapılan tercümelerin ve Batılı bilim insanlarının imparatorluktan yaptığı çalışmaların bilime hatırı sayılır katkısı olmuştur. Ancak bilimin gelişmesinde iç ihtiyaçların ve yerli çabaların önemini de azımsamamak gerekir. Aynı biçimde, dinle bilim ya da din adamlarıyla bilim adamları arasında yaşanan gerilim de iddia edildiği kadar keskin olmamıştır. Bilimsel uğraşılarda bulunan ve eserler veren müderrisler ve ulema mensupları vardır. Dahası, bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere Osmanlı pozitivistleri de dine kategorik olarak karşı çıkmamışlardı. Osmanlı'da bilim ve teknolojinin Batı ülkelerine kıyasla geç geliştiği ve geri kaldığı açıktır. Ama bunun hangi etmenlere bağlı olarak gerçekleştiği sorusuna din-bilim çatışması ya da zihniyet üzerinden verilecek basit bir yanıt yoktur.

Kaynakça

Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 10 (1994): 445-46.

Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 34 (2007): 189-192.

Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997).

Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Boston: Brill, 2004) [Türkçesi: *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime'i* (İstanbul: İletişim, 2011)].

Aykut Kansu, "20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2001), 277-95.

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, İletişim, 2014).

Bruce McGowan, "The Age of Ayans, 1699-1812," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2 cilt (İstanbul: Eren, 2004)].

Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (İstanbul: YKY, 1997).

Burak Onaran, "Kuleli Vakası hakkında 'başka' bir araştırma," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (2007): 9-35.

Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, İstanbul: MEB, 1940, 723-746

89 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Science, Technology, and Learning in the Ottoman Empire: Western Influence, Local Institutions, and the Transfer of Knowledge* (Aldershot: Ashgate/Variorum, 2004)

Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* (Cambridge: B. Blackwell, 1990) [Türkçesi: *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu* (Ankara: İmge, 2001)].

Chris Harman, *A People's History of the World* (London: Bookmarks, 1999), 363 [Türkçesi: *Halkların Dünya Tarihi* (İstanbul: Yordam, 2011)].

Daniel Goffman, "Negotiating with the Renaissance State: The Ottoman Empire and New Diplomacy," in *The Early Modern Ottomans.,Remapping the Empire*, der. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 61-74 [Türkçesi: *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (İstanbul: Timaş, 2011)].

Dina Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) [Türkçesi: *Musul 1540-1834 Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008)].

Dominique Chevallier, (1959). "Aspects Sociaux de la Question D'orient: Aux Origines des Troubles Agraires Libanais en 1858," *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 14: 35-64.

Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) [Türkçesi: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İstanbul: İletişim, 1999)].

Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (İstanbul: İletişim, 2002)].

E. Attila Aytekin, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies* 45 (2009): 935-51.

E. Attila Aytekin, "Osmanlı Lübnan'ında İsyan ve Devrim: Kisrawan Köylü Cumhuriyeti, 1858-1861", *Doğudan*, 17 (2010), 54-63.

E. Attila Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt and the Tanzimat Reforms", *International Review of Social History* 57 (2012): 191–227.

E. P. Thompson, *Customs in Common* (New York: New Press, 1993) [Türkçesi: *Avam ve Görenek*] (İstanbul: *Birikim*, 2006)].

Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in Ölümünün 100. Yıldönümünde Prof.Dr. Edhem Eldem ile Söyleşi", http://lebriz.com/pages/lsd.aspx?articleID=832&lang=TR&sectionID=0, yayın tarihi 08.10.2010, erişim tarihi 07.01.2014.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Science, Technology, and Learning in the Ottoman Empire: Western Influence, Local Institutions, and the Transfer of Knowledge* (Aldershot: Ashgate/Variorum, 2004).

Erik J. Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844–1914," *International Review of Social History* 43 (1998): 437-49.

Erol Kılıç, "Teknik ve Üslup Bakımından 1930'lara Kadar Türk Resmi'nde Manzara", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21 (2008): 123-141.

Erol Köroğlu, "Türk Romanında Batıcılığın Yeri: Gecikmişlik Bataklığında Utanç Duymadan Yaşamayı Öğrenmek," der. Uygur Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim, 2002), 499-510.

Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması* (İstanbul: Kitabevi, 2003).

Feroz Ahmad, "Ottoman Perception of the Capitulations, 1800-1914," *Journal of Islamic Studies* 11 (2000): 1-20.

Fethi Naci, *Yüz Yılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

G. Gonca Gökalp, "Osmanlı Dönemi Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Özel Sayı (1999): 185-201.

Gökhan Çetinsaya, "'Çıban Başı Koparmamak': II. Abdülhamit Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999): 54-64.

Gül İrepoğlu, *Levnî: Painting Poetry Colour* (İstanbul: Republic of Turkey Ministry of Culture, 1999).

Günsel Renda, "Levnî", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 211-12 (1994).

Halil İnalcık, "Tanzimat'in Uygulanması ve Sosyal Tepkiler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1985), 1536-44.

Hovsap Vardanean ve Andreas Tietze, *Akabi Hikyayesi: İlk Türkçe Roman, 1851* (İstanbul: Eren, 1991).

İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri* (Ankara: TTK, 2000).

Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?," *Middle Eastern Literatures* 6 (2003): 39-76.

Kemal Beydilli, "Mustafa Reşit Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 31, 348-50.

Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmet Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 10 [Türkçesi: *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Ordu ve Modern Mısır* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010)].

Kudret Emiroğlu, *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi. Padişahlık Kültürü ve Demokrasi* Ülküsü (İstanbul: İletişim, 2015).

M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (London, Macmillan, 1966), 77 [Türkçesi: *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: YKY, 2010)].

Mehmet Arslan, "Osmanlı Saray Düğünleri ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Surnameler", *Osmanlı*, cilt 9, 169-189, (Ankara, 1999).

Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), 231-92.

Mert Sunar, "A Study of the Janissary Corps, 1730-1826," yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton, 2006.

Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı* (Ankara: Dost, 1999).

Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* (1839-1908) (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1970).

Metin And, *Yüz Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi* (İstanbul: Gerçek, 1970).

Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000).

Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (2004): 71-90.

Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies* 37 (2005): 59–81.

Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye. Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)* (İstanbul: İletişim, 2011).

Oğur Arsal, *Modern Osmanlı Resminin Sosyolojisi (1839-1924)* (İstanbul: YKY, 2000).

Olivier Bouquet, "Soulèvements ottomans et révolutions turques. Éléments de réflexion historiographique", *Revuedes mondes musulmans et de la Méditerranée*. http://remmm.revues.org/8699. Yayınlanma tarihi 24.03.2015, erişim tarihi 23.04.2015.

Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekai:Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981* (Ankara: ABS, 1981).

Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984) [Türkçesi: *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasasının Yapısı* (Ankara: Tan, 2011)].

Robert P. Finn, *Türk Romanı İlk Dönem: 1872-1900* (Ankara: Bilgi, 1984).

Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974).

Şehnaz Yalçın, "Levni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 27 (2003), 154-155.

Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)," *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 345-59.

Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-* 1909 (London; New York: I.B. Tauris, 1998) [Türkçesi: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II.Abdülhamit* Dönemi (1876-1909) (İstanbul: YKY, 2002)].

Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmet Efendi ve Terekesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM 24* (2008): 97-128.

Servet Armağan, "Memleketimizde ilk Parlamento Seçimleri", *Armağan. Kanun-ı Esasinin 100. Yılı* (Ankara: AÜ SBF, 1978), 147-168.

Şevket Pamuk, "19. Yy'da Osmanlı Dış Ticareti," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1985), 653-71.

Usama Makdisi, "Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon," *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000): 180-208.

Ussama Makdisi, "Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon", Comparative Studies in Society and History, 42 (2000): 180–208.

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*. (Harlow: Longman/Pearson, 2007) [Türkçesi: *Kuşatılmış bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010)].

Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I* (Ankara: MEB, 1939).

Yehoshua Porath, "The Peasant Revolt of 1858-61 in Kisrawan," *Asian and African Studies* 2 (1966): 77-157.

Yüksel Duman, "Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat, 1750-1840", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton, 1998.

Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi'nde Bosna Hersek* (Ankara: TTK, 2010).

1908-1923

BURJUVA DEVRİMİNİN VE SAVAŞIN BELİRSİZ SINIRLARINDA

Ateş Uslu, E. Attila Aytekin

1908 Devrimi sürecinde II. Abdülhamit'in meşrutiyeti yeniden ilan etmesi, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde büyük kutlamalar ve geçit törenleri yapılmasına vesile oldu. Çeşitli toplumsal sınıflara ve dinsel-etnik gruplara dahil olan göstericiler Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvvet (Özgürlük, Adalet, Eşitlik Kardeşlik) sloganlarıyla kutlama yapıyorlardı. [Kaynak: Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyetin İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 148-149.]

Osmanlı İmparatorluğu, 1876'dan 1878'in başına kadar geçen süre boyunca bir yılı biraz aşan bir süreye yayılan, 'I. Meşrutiyet' adı verilen bir anayasal monarşi deneyimi yaşamıştı. Anayasal monarşinin gerçek anlamda uygulamaya konması ise 1908 yılından itibaren, II. Meşrutiyet döneminde mümkün oldu.

II. Abdülhamit'in 1878'den 1908'e değin devam eden mutlak yönetiminin son bulmasıyla kitle hareketleri büyük bir ivme kazanmış, dönemin etnik, dinsel, siyasi nedenlerle meydana gelen isyanlarına ek olarak önemli işçi hareketlenmeleri ve grev dalgaları da bu dönemde yaşanmıştır. II. Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin geliştiği bir dönemde çeşitli toplumsal sınıfların özerk bir politika geliştirmeye başladığı dönemdir. Toplumun (ya da toplumun belirli kesimlerinin) tarihin öznesi olabileceği fikri Osmanlı Devleti'nde yoğun ve yaygın bir şekilde II. Meşrutiyet bağlamında yaygınlık kazanmıştır. 1908'i izleyen yıllar bir dizi kısıt ve sorunla da olsa çok partili siyasi hayatın deneyimlenmesini sağlamıştır. Bu dönemde 1908, 1912 ve 1914'te seçimler düzenlenmiş, seçimler sonucunda açılan üç parlamento döneminde çok çeşitli alanlarda yasama faaliyetleri ve siyasi tartışmalar yapılmıştır. Dönemin üç meclisinde de ağırlık İttihat ve Terakki mensubu mebuslardadır. Buna rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) karşı çok renkli bir muhalefetin var olması, dönemin siyasi ve toplumsal sorunlarının çeşitliliğini gösterir. Kaldı ki, İTC de türdeş bir yapı olmaktan uzaktır, içinde muhafazakârlardan Batılılaşma yanlılarına kadar farklı kanatlar barındırır, dahası, birçok gayrimüslim parti de bu dönemde Cemiyet ile işbirliği yapar. II. Meşrutiyet, kısa sürmesine rağmen, parlamento dışı muhalefetin ve entelektüellerin oluşturduğu siyasi ve ideolojik nitelikli dergi çevrelerinin de büyük bir gelişme gösterdiği bir dönemdir.

İTC'ni iktidara getiren 1908 Jön Türk Devrimi bir bütün olarak değerlendirildiğinde bir burjuva devrimidir.[1] Büyük bir siyasal dönüşümün burjuva devrimi olarak nitelendirilmesi için esas aktörlerinin burjuva olması gerekmez. Tarihte pek çok örneği görüldüğü gibi, burjuva devrimleri kapitalizmin gelişmesine zemin hazırlar, kapitalist sermaye birikimi için toplumsal-iktisadi koşulları ve siyasal-hukuki altyapıyı oluştururlar. 1908 Devrimi, bir anlamda Tanzimat'la başlayan reform hareketlerinin son aşaması ve tamamlanması olarak görülebilir. Ağır ağır ve çelişkili biçimde de olsa ve bazı geri dönüşler içerse de bu reformlar imparator-

[1] Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *2000'li Yıllarda Türkiye-I: Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf, Ideoloji ve Devlet*, der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004), 16.

luğu bir modern devlet haline getirmeye başlamış, kanun önünde eşitlik, kapitalist ekonomi ve temsilî demokrasiye dayanan üçlü sacayağı siyasal sistemin temeli haline gelmişti. 1908 sonrası iş başına gelen İttihat ve Terakki rejimi kapitalist temelde sermaye birikiminin önünü açacak adımlar attı, oturmuş bir kapitalist ekonominin hukuki altyapısını tamamlamaya çalıştı, 1909 anayasal değişiklikleriyle de gerçek anlamda bir meşruti monarşinin kurulmasını sağladı.

İmparatorlukta özellikle 1908-12 arası her türlü soruna rağmen işleyen temsilî bir parlamenter sistem vardı. Öte yandan, 1912 ve 1913'teki sırasıyla İTC karşıtı ve İTC yanlısı iki askerî darbe rejimin demokratik niteliğini ciddi anlamda törpüledi; uzun bir savaş dönemine girilmesinin de etkisiyle otoriter bir yönetim egemen oldu.

I. Dünya Savaşı o döneme kadar dünyanın yaşadığı savaşlardan farklıydı. O zamana dek görülmemiş sayıda can kaybına yol açan savaşta asker-sivil ve cephe-cephe gerisi ayrımları büyük ölçüde ortadan kalktı ve savaş pek çok halka büyük yıkım getirdi. Pek çok devlet çökerken Rusya'da çarlık rejiminin yerini sosyalist bir yönetim aldı. Osmanlı İmparatorluğu'ysa diğer ülkelerden farklı olarak 1911-22 arası süren neredeyse kesintisiz bir savaş dönemi yaşadı. Bunun dönemin siyasal ve toplumsal hayatı açısından çok önemli sonuçları oldu. Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşları sonucu Avrupa'daki topraklarının çoğunu kaybetti, I. Dünya Savaşı sonrası fiilen, Kurtuluş Savaşı sonrası da hukuken ortadan kalktı. Bu uzun savaş dönemi Osmanlı halklarının büyük bir kısmı için büyük bir yoksunluk ve acı anlamına geliyordu. Kitlesel göçler, tehcirler, büyük katliamlar yaşandı. Bu süreçte en büyük yıkımla karşı karşıya kalan halk, Anadolu'daki varlığı neredeyse tamamen sona eren Ermeni halkıydı. Yaşananlar Anadolu'nun etnik yapısını bütünüyle değiştirdi. 1923'teki Türk-Yunan nüfus mübadelesiyle noktalanan bu süreçten sonra Anadolu artık çok daha homojen bir yapıdaydı, gayrimüslim nüfusun oranı eskiye göre çok azalmıştı.

Dünya Savaşı diğer devletler için 1918'de biterken Anadolu'da 1922'ye kadar sürmüştü. Bu süreçte Osmanlı hükûmetleri İtilaf devletlerini doğrudan karşıya almadan mevcut imparatorluk topraklarını korumanın hesabını yaparken, savaş sonrası yaşanan otorite boşluğunu dolduran yerel kongreler genel olarak bölgesel kurtuluş stratejisi izliyorlardı. Milli Mücadele, başlangıcında çok aktörlü ve çok merkezliydi. Zamanla ulusal kurtuluş stratejisini savunan Mustafa Kemal Milli Mücadelenin lideri haline geldi; işgale karşı mücadele artık Ankara merkezli olarak verilecekti. Erken döneminde olsun, merkezileştikten sonra olsun, Milli Mücadelenin arkasındaki temel toplumsal güç, eşraftı. Büyük tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinden oluşan bu sınıfın başlangıçtaki motivasyonu emperyalist güçlere karşı çıkmaktan çok, yerel Ermeni ve Rum çıkarlarına karşı mücadele vermekti. Bunların bir kısmı savaş döneminin zor ekonomik şartlarını kendileri için fırsata çevirerek çok zenginleşmiş, bir kısmı 1915'te sürülen Ermenilerin mallarını ele geçirmişti. Bu son grup için sağ kalan Ermenilerin geri dönmesini engellemek hayati önemdeydi.

Milli Mücadelede etkili olan başka kesimler de vardı. Örneğin 1917 Bolşevik Devrimi'nin de etkisiyle sosyalist fikirler Anadolu'da çok popüler hale gelmişti. Çerkez Ethem-Yeşil Ordu olayının gösterdiği gibi bu popülerlik zaman zaman kitleselliğe de dönüşüyordu. Ancak bağımsız davranmaya çalışan diğer gruplar gibi sol muhalefet de Kemalistler tara-

fından tasfiye edildi. Kemalist önderliğin ideolojik yönelimleri, Milli Mücadeleyi destekleyen eşrafın siyasal ağırlığı ve Ankara hükûmetinin emperyalist devletlerle ilişkiyi tamamen kesmeyi tercih etmemesi, Mustafa Kemal ve yakın çevresinin sola karşı yaklaşımını sertleştiriyordu. Ankara hükûmeti buna rağmen Moskova'yla ilişkilerin bozulmasını engelleyebilmiş, Sovyetler Birliği Milli Mücadeleye büyük mali ve askerî yardım yapmıştır.

Milli Mücadele döneminin bir başka özelliği 1920'de açılan meclisin 1923'e kadar görece özgür ve demokratik bir biçimde var olabilmesidir. Meclis bir yandan Yunanistan'a karşı yürütülen savaşı yönetirken bir taraftan da mecliste canlı tartışmalar ve hükûmete yönelik sert eleştiriler yapılabiliyordu. Bu durum 1923'ten itibaren değişecek, 1925 sonrasıysa cumhuriyet rejimi iyice otoriter bir niteliğe bürünecektir. 1920-23 arası süren bu temsilî parlamenter rejim süreci, sonu itibariyle 1908-12 arası yaşanan ve otoriter bir rejimle nihayetlenen deneyime benzetilebilir.

1908-23 dönemi pek çok açıdan Türkiye siyasal hayatı için kurucu rolde olmuştur. Daha sonra karşımıza çıkacak nice eğilim ve sorunun kökenleri 1908 sonrasında meydana gelmiş, ya da billurlaşmıştır. Dahası, hem siyasetçiler hem de örgütler olmak üzere müteakip onyıllarda siyasal hayata damgasını vuracak pek çok aktör bu dönemde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türkiye siyasal hayatının temel özelliklerinin iyi anlaşılabilmesi için 1908-23 arasının tahlil edilmesi zorunludur. Biz bunu bu bölümde dört başlık altında yapacağız. 'Ekonomik ve Toplumsal Koşullar' başlığında zaman zaman da 19. yüzyıla dönerek 1908 Devrimi'ni hazırlayan iktisadi, sosyal ve demografik koşulları tartışacak, İTC rejiminin iktisadi politikalarını ele alacak, ayrıca temel toplumsal sınıfların durumunu analiz edeceğiz. 'Siyasi Gelişmeler' başlığı altında dönemin önemli siyasi-askerî olaylarını ele alacak ve bazı kritik siyasi aktörlerden bahsedeceğiz. 'Dünyayla İlişkiler' kısmında Meşrutiyet ve Milli Mücade dönemlerinde dış politikaya odaklanacağız. Önemli diplomatik-askerî nitelikli olaylara ek olarak Milli Mücadelenin liderliğinin Sovyetler Birlği'yle ve emperyalist ülkelerle olan ilişkilerine değineceğiz. Son kısmın başlığı 'Kültür Hayatında Eğilimler'. Bu kısımda ideoloji, kültür ve sanat alanlarındaki gelişmeleri kısaca tartışacağız.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Üretici güçlerin durumu

İmparatorluk nüfusunun 19. yüzyıl başında 25-32 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir.[2] İlerleyen dönemde veba salgınları, savaşlar ve toprak kayıpları gibi nedenlerle nüfusta bir düşüş yaşanmıştı; 1870'lerin sonunda ülke nüfusu 20 milyon civarında seyrediyordu. 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde ise Osmanlı nüfusu yüzyıl başındaki rakamlara kıyasla yüzde 37'lik bir artışla 27 milyonu aşmıştı.[3] II. Abdülhamit dönemi boyunca (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında) büyük ölçekli bir savaşın yapılmamış olması ve büyük salgın hastalıkların yaşanmamış olması, Osmanlı Devleti'nde önemli bir nüfus artışını beraberinde getirmiştir.

---

2 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 112.

3 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London: I.B. Tauris, 2004), 86.

Nüfus artışının bir diğer nedeni, yüzyılın ikinci yarısı boyunca yoğunlaşan ve imparatorluğun etnik yapısını da değiştiren göç hareketleridir. Gerek Balkan bölgelerinin, gerekse Kars-Ardahan bölgesinin Osmanlı Devleti elinden çıkmasıyla beraber 1870'lerin sonundan itibaren ülkedeki Hristiyan nüfus azalmış, özellikle Balkan Müslümanlarının Osmanlı sınırları içine doğru kitlesel bir şekilde göç etme eğilimi göstermesiyle ülkedeki Müslüman nüfus oranı artmıştı. 1878'de Rusya'yı terk edip Osmanlı topraklarına özellikle Güney Suriye ve Halep'e yerleşen Çerkezlerin sayısı 45.000'i buluyordu. İçten dışa kitlesel göç hareketleri de yine bu dönemde yoğunlaşmıştı; 1860-1914 arasında Amerika kıtasına göç eden ve çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu Osmanlı tebaasının sayısının bir milyonu aştığı tahmin edilmektedir.[4]

1908 sonrası yaşanan pek çok iktisadi gelişmenin kökleri önceki dönemlerde bulunabilir. Bu nedenle tekrar pahasına da olsa bazı uzun vadeli trendleri 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren ele alalım. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretim ağırlık taşıyordu. Yüzyılın ortasında tarımsal üretimden alınan vergiler toplam vergi gelirinin yaklaşık yüzde 40'ını oluşturuyordu; bu oran devletin borçlanmasının artmasıyla ve tarım dışı faaliyet alanlarında yabancı etkinliğinin artmasıyla beraber daha da yükseldi.[5] Bu dönemde ticarete (piyasaya) yönelik tarım önem kazandı, özellikle pamuk, üzüm, tütün gibi ürünlere olan talebin uluslararası planda artması, ihracata yönelik tarımsal üretimin gelişmesini sağladı. Ülkede geleneksel olarak küçük ve orta büyüklükte toprak mülkiyeti hâkimdi. Piyasaya yönelik tarımın yüzyılın son çeyreğinde önem kazanmasına da bağlı olarak büyük tarım işletmeleri yaygınlaştı.[6] Kimi zaman küçük toprakların toprak ağaları tarafından satın alınmasıyla, kimi zaman boş topraklarda tarım alanları açılmasıyla büyük toprak mülkiyeti gelişti. Çukurova, 19. yüzyılda büyük ölçekli topraklarda ve büyük toprak sahiplerinin denetiminde tarımsal üretimin yapıldığı başlıca bölgeydi.[7] Bu bağlamda toprak ağalarının ihracat yoluyla Avrupa kapitalizmine eklemlendiği bir süreç yaşanmıştı.[8]

II. Abdülhamit döneminin ekonomi politikasının başlıca amaçlarından biri, devlet desteğiyle tarımı geliştirmek olmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden biri, 1888 yılında tarım kredileri sağlama amacıyla Ziraat Bankası'nın kurulmasıdır. Ziraat Bankası'nın, yabancı sermayeyle kurulan Osmanlı Bankası'na karşı bir alternatif olarak düşünüldüğü de söylenebilir.[9]

Tarımsal üretimdeki dönüşümle bağlantılı en önemli gelişmelerden biri, uluslararası ticaret hacminin artışıdır. Uluslararası ticaret hacmi 1840-1914 arasında on ila on altı kat arttı. Artış, Avrupa genelindeki demografik büyüme ve şehirleşme ile birlikte artan tarımsal talebin Osmanlı Devleti'nden ihraç edilen tarımsal mallarla karşılanmasına bağlı olduğu kadar, Osmanlı Devleti'nin iç talebine de bağlıdır. Batı Avrupa ülkelerinin Asya ve Amerika'daki kolonilerinde köle emeğiyle ya da ucuz iş gücüyle büyük miktarda üretilen düşük fiyatlı kolonyal malların (örneğin şeker ve kahvenin) ithalatı Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahip

4 Quataert, *The Ottoman Empire*, 115-117.

5 Quataert, *The Ottoman Empire*, 130; Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2-Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na*, çev. Babür Kuzucu (İstanbul: Gözlem, 1975), 911.

6 Quataert, *The Ottoman Empire*, 130-131.

7 A.g.e., 133.

8 Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2*, 921.

9 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 136-137.

oldu.[10] Bu şekilde Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıl sonu dünya sistemine entegrasyon süreci perçinleniyordu.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonunda ticaretin gelişimini etkileyen en önemli faktörlerden biri, deniz ve kara ulaşım teknolojilerindeki dönüşümlerdir. On sekizinci yüzyılda ticaretin gelişiminde büyük etkisi olan deniz ulaşımı, sonraki yüzyılda gelişen ve özellikle yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşan buharlı gemilerle birlikte daha efektif bir hal almıştı. Kara ulaşımı ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ana arterlerde hayvan taşımacılığına bağımlı olmaktan çıkmış, dönem boyunca büyük çoğunlukla yabancı sermayeyle inşa edilen demiryolları hızlı ve büyük miktarda mal taşınmasını olanaklı hale getirmişti.[11]

İzmir-Aydın hattında 1856-1866 yılları arasında yapılmış olan 130 kilometrelik demiryolu bu dönemde genişletildi; demiryolu 1881'de Aydın-Kuyucak'a, 1888'de Dinar ve Denizli'ye ulaştı. Aydın demiryolu hattının uzunluğu 1912'ye gelindiğinde 610 kilometreyi bulmuştu.[12] Demiryolu alanındaki en büyük gelişme ise Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarında yaşandı. 1889'a gelindiğinde Paris'ten kalkan bir tren (*Orient Express*) Viyana'dan geçerek kesintisiz olarak İstanbul'a ulaşabiliyordu. Manastır-Selanik demiryolu 1894'te işlerlik kazandı. 1901-1908 arasında ise Hicaz Demiryolu bir yandan sınai gelişimin, diğer yandan da II. Abdülhamit'in izlediği hilafet politikasının simgesi olarak inşa edildi.[13]

Demiryolu hatları, Osmanlı Devleti'nde tarım, ticaret ve sanayinin bütünsel bir ekonomik sistem içinde entegre olması sonucunu doğurdu. Aynı bağlamda sanayi de büyük bir gelişme gösterdi. Ülkede sınai üretimin önemli bir kısmı halen el tezgâhlarında, zanaatkâr atölyelerinde yapılıyordu. 1880'li ve 1890'lı yıllar, Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde sanayi işletmelerinin kurulduğu yıllardır. Önce Rumeli'de, daha sonra Bursa, Ankara gibi şehirlerinde ve Ege'de kurulan bu işletmeler çoğunlukla gayrimüslim halk ile Avrupalı tüccarların işbirliğiyle kurulmuştu. 1880'lerden itibaren Avrupa kökenli doğrudan yabancı yatırımların arttı. Bu şekilde uluslararası kapitalizme entegrasyon süreci ivme kazandı, özellikle Fransa, Büyük Britanya ve yüzyıl sonlarına doğru Almanya kökenli sermayenin etkin olduğu bir Osmanlı ekonomisi oluştu. Doğrudan yabancı yatırımların ilk dalgası 1888-1896 yılları arasında ortaya çıktı. Bu yatırımların yaklaşık üçte ikisi demiryolu alanında yapılmıştı.[14]

Ticaret ve sanayi alanında olduğu gibi finans ve sigorta alanlarında da 19. yüzyıl ortalarında başlayan gelişmenin yüzyılın son çeyreğinde ivme kazandığı gözlemlenmektedir. 1905'ten itibaren sigortacılık alanında önemli bir yatırım dalgası yaşandı,[15] bu dalga II. Meşrutiyet döneminde de devam etti ve 1913'e kadar sürdü. Bu dönemde Avrupa kökenli birçok sigorta şirketi Osmanlı şehirlerinde şubeler açarak şirket ve konutları sigortaladılar.

---

10 Quataert, *The Ottoman Empire*, 128.

11 A.g.e., 119, 122.

12 Nevin Coşar, Sevtap Demirci, "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways (1850-1950)", *Middle Eastern Studies*, 45(2009): 30.

13 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 79.

14 A.g.e., 84-85.

15 Başak Ergüder, *Galata Hanları (1868-1945): Paranın Serüveni* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011), 217; Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık* (İstanbul: Libra, 2010).

1908'de iktidara gelen İTC sermaye birikimini destekleyen, ekonomide kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetini tesis etmek isteyen bir iktisat politikası takip etti. Bu politikaların mimarı Maliye Nazırı Cavit Bey'di. İttihat ve Terakki rejimi savaş yıllarına dek liberal iktisadi politikalar izledi. 1870'lerde başlayan gümrüklerin kaldırılması süreci devam etti. Ticaret Kanunu değiştirilerek tarımda ticari ortaklıkların kurulmasının önü açıldı. Anonim şirket kurulması kolaylaştırıldı. Bankacılık mevzuatı liberalleştirildi ve tarım için kredi sağlanmaya çalışıldı. İTC'nin tarım politikaları ihtiyatlı, hatta muhafazakârdı. İttihatçılar başlangıçta tarımsal vergiyi yarıya indirmek, toprak reformu yapmak gibi adımları tartışsalar da daha sonra bunlardan vazgeçtiler. Tarımı kapitalistleştirmekiçin uğraşırken köylülerin sorunlarını çözmeye çalışmadılar.

İTC'nin kapitalistleşme yönündeki politikaları işçi sınıfına karşı tutumunda da gözlemlenebilir. Cemiyet 1908'de iktidara geldikten kısa süre sonra işçi karşıtı bir tutum geliştirmeye başladı. 1908 Devrimi'nden sonra imparatorluğun dört yanını saran grev ve işçi eylemlerine yanıtıysa 1909'da grevlere önemli kısıtlamalar getiren bir kanun çıkarmak oldu.

Cemiyet'in iktisat politikasının bir diğer önemli bileşeniyse, 'milli iktisat' adı verilen ilkeydi. Bu iktisat politikası uyarınca Osmanlı ekonomisinde yabancı sermayenin etkinliği ve etkisi azaltılmalı, milli burjuvazinin yaratılması için çaba gösterilmeliydi. 1908 Devrimi'nin birinci yıldönümünde, Temmuz 1909'da açılan Bursa Sergisi, Meşrutiyet rejiminin 'yerli malları'nın önemine yaptığı vurguyu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Zafer Toprak, 1909 Bursa Sergisi'ni yerli malları-yerli iktisat ve ulusal bilinç arasında doğrudan bağıntı kuran ve sonraki yıllarda gelişecek olan 'milli iktisat'ın temeli olarak görmektedir.[16] Milli iktisat ilkesi, zamanla yabancı sermayenin simsarı olarak görülen gayrimüslimlerin ülke ekonomisindeki etkisinin azaltılmasının gerektiği şeklinde de yorumlandı. Bu şekilde, İTC Müslüman burjuvazinin çıkarlarını koruyan ve onun ekonomideki payını artırmak isteyen bir politika izliyordu.

Dönemin kapitalistleşme ve burjuvalaşma yönündeki hamleleri, kentleşmenin ivme kazanarak artmasıyla destekleniyordu. Balkanlar'da imparatorluğun geri kalanına göre daha hızlı bir kentleşme oranı vardı.[17] 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin demografik yapısındaki genel eğilim, uluslararası ticarette önemli rol oynayan şehirlerin (özellikle liman şehirlerinin) nüfusunun artması, büyük ticaret arterlerinin üzerinde yer almayan şehirlerin ise nüfusunun durağan kalması ya da azalışa geçmesi yönündedir.[18]

Tanzimat döneminde başlayan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan modern okulların kurulması süreci de gerek burjuvazinin üyelerinin, gerekse kapitalist üretimde yer alabilecek, 'nitelikli' iş gücü üretme becerisine sahip işçilerin yetişmesini sağladı. İmparatorluğun toplam öğrenci sayısının yüzde 50'den fazlası İstanbul ve Balkanlar'da bulunuyordu.[19] Bununla birlikte, okulların (özellikle de modern okulların) kurulması imparatorluğun Batı bölgeleriyle sınırlı değildi. İç Anadolu şehirlerinde, Doğu Akdeniz sahil şeridinde ve

16 Zafer Toprak, "Milli İktisadın Temelleri: 1909 Bursa Sergisi ve Yerli Mallar", *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 256-257.

17 Bilgin Çelik, "Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkisi", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin (vd.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 515-516.

18 Quataert, *The Ottoman Empire*, 115.

19 Bilgin Çelik, "Jön Türk Devrimi ve Balkanlar", 515.

Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı altı doğu vilayetinin çeşitli şehirlerinde de çeşitli okullar faaliyet gösteriyordu.[20]

Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu toprakları üzerinde yavaş yavaş egemenlik kuran Ankara hükûmeti de İTC'nin savaş zamanı iktisat politikalarını miras aldı. Savaşın ve nüfus hareketlerinin sürmesi ekonominin toparlanmasını önledi. Kurtuluş Savaşı süresince köylülüğe yönelik yüksek vergilendirme sürdü. Bir önceki bölümde tartışıldığı gibi, Osmanlı askerlik sisteminde yapılan reformlara karşın askerlik yükü Anadolu köylüsüne kalmıştı. Buna tarıma yönelik vergi ve diğer politikalar da eklenince, Kurtuluş Savaşı'nın insani ve mali yükü de büyük ölçüde Anadolu köylüsüne yüklenmiş oldu.

Üretim ilişkileri

19. yüzyıl boyunca sanayi, ticaret, finans ve tarım alanlarındaki ilerlemelere paralel olarak Osmanlı burjuvazisinin bileşiminde de önemli gelişmeler meydana gelmişti. Büyük burjuvazi içinde gayrimüslimlerin önemli bir yeri vardı. Ticaret burjuvazisinin en güçlü bileşenleri gayrimüslimlerdi.[21] Sınai işletmeler arasında 10'dan fazla işçi çalıştıranların yüzde 90'ından fazlasının sahibi gayrimüslim Osmanlı ya da Avrupalı sermayedarlardı.[22] Donald Quataert, Hristiyan burjuvazinin bu dönemdeki iktisadi başarısının dönemin 'Büyük Güçler'inin himaye politikasına bağlı olduğunu savunur. Yahudilerin Rumlara ve Ermenilere göre daha geç bir dönemde sermaye birikimi yapmaları da bu hipotezi doğrular niteliktedir, keza Yahudiler Hristiyanların aksine Büyük Güçler'in himayesinden yararlanmamışlardı.[23]

Fakat gayrimüslim sermaye-yabancı sermaye arasında bir özdeşlik kurulması, gayrimüslimlerin burjuvazi içindeki oranı hakkında yanlış değerlendirmeler yapılmasına neden olmuştur. Örneğin yaygın kanının aksine Osmanlı Rumları büyük sınai kuruluşların mülkiyetini ellerinde bulundurmuyordu. 1902 ve 1911 arasında kurulan büyük sermayeli kuruluşların çok büyük bir çoğunluğu yabancı sermayeyle kurulmuştu, bu şirketlerde Rumların payı son derece azdı. Rumlar daha ziyade küçük ölçekli işlemlerin yapıldığı sektörlerde, örneğin değirmenlerde etkinlerdi.[24]

Buna ek olarak, Osmanlı mallarına dış talebin 19. yüzyıl ortasından itibaren yükselmesi ile eğitimin ve şehirleşmenin gelişmesi gibi nedenlere bağlı olarak sanayi ve ticaret faaliyetlerinde bulunan Müslümanların sayısı da artma eğilimindeydi. Gerek büyük toprak sahipleri, gerekse hanedan mensupları kâr getireceğini düşündükleri madencilik, ulaşım gibi sektörlerde yatırımlar yapabiliyordu. Toptancı tüccarlar arasında gayrimüslimlerin oranı yüzde 85, Müslümanların oranı ise yüzde 15 idi (firma bazında). Perakendeciler arasında gayrimüslimlerin oranı yüzde 85, Müslümanların oranı ise yüzde 25 civarındaydı. Piyasaya yönelik

---

20 Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler", *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Denisenko (İstanbul: Aras, 2005), 81.

21 Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)* (İstanbul: İletişim, 2015), 35.

22 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 85.

23 Quataert, *The Ottoman Empire*, 132.

24 Ileana Moroni, *O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire* (İstanbul: Libra, 2010), 39.

tarım faaliyetlerinin öneminin artmasıyla beraber dünya kapitalizmine eklemlenen toprak sahipleri arasında da Müslümanlar önemli bir yer tutuyordu. Ancak uluslararası ticaretle uğraşan Türklerin sayısı yüzde 4'ü geçmiyordu.[25]

Son dönem Osmanlı toplumsal ve siyasi tarihi incelemelerinde başlıca tartışma konularından biri, bürokrasinin siyasi değişimler içindeki yerine ilişkindir. Yaygın bir görüşe göre 1908 Devrimi başta olmak üzere 20. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Türk siyasi gelişmeleri asker ve sivil bürokrasinin iktidarını pekiştirme mücadelesinin bir ürünüdür. Abdülhamit döneminde (özellikle 20. yüzyıl başında Osmanlı bürokrasisi türdeş ve beraber hareket eden bir elit grup olmaktan uzaktır. II. Mahmut döneminde bakanlıkların kurulmasıyla oluşmaya başlayan ve hızla genişleyen modern sivil bürokrasi, Tanzimat döneminde (Abdülmecit ve Abdülaziz'in hükümdarlık dönemlerinde) siyasi iktidarın belkemiğini oluşturmuştur. II. Abdülhamit döneminde ise Tanzimat bürokrasisinin etkinliği Saray lehine kırılmıştır.

18. yüzyıl sonunda sayıları muhtemelen 2000'i aşmayan Osmanlı sivil bürokratları, 1908'de 35.000 ila 50.000 kişilik geniş bir grup haline gelmişti.[26] Bu sayısal artışa paralel olarak, bürokrasinin toplumsal temellerinde önemli bir çeşitlilik meydana gelmişti. Nüfuzlu bürokrat ya da toprak sahibi ailelere veya paşa ailelerine mensup olan bürokratlar ve üst düzey subaylar Osmanlı bürokrasisinin üst kesimini oluşturuyordu. Kendilerine sultan tarafından yüksek mevkiler bahşedilen bürokrat ve subaylar da bu kesime dâhil edilebilir. Bu kesimin 17. ve 18. yüzyıl Avrupa mutlak monarşilerinde karşılaşılan 'hizmet asilzadeleri' ile kıyaslanması mümkündür. Buna karşılık, orta ve alt düzey memurların ve subayların önemli bir kısmı orta ve alt sınıf kökenli kişilerden oluşmaktaydı. Harbiye, Mülkiye, Askerî Tıbbiye gibi bürokrat yetiştiren okullarda 'beyzade' ya da 'paşazade' öğrencilerle halk tabakalarının içinden gelen öğrenciler arasındaki ayrım belirgin bir şekilde göze çarpıyordu.[27] 19. yüzyıl sonundan itibaren gelişen II. Abdülhamit karşıtı harekette alt ve orta sınıf kökenli subay ve memurların sayısının çokluğunun, bürokrasi içi sınıfsal ayrımlarla bağlantılı olduğu söylenebilir. Gayrimüslim muhalif grupların siyasi programlarında da sınıf mücadelesinin ya da toplumsal eşitlik vurgularının ön planda olması dikkate değerdir. Başka bir deyişle, II. Abdülhamit karşıtı muhalefet basit bir siyasi-liberal muhalefet olmaktan uzaktır, sınıfsal çatışma dinamiklerini de içinde barındırmaktadır. Dönemin muhalif hareketleri içinde sınırlı sayıda da olsa beyzade/paşazade genç, hatta hanedan mensupları da yer almıştır.

1908 Devrimi'ni izleyen dönemde de gerek kendiliğinden gösterilerde, gerekse İTC'nin taleplerinde II. Abdülhamit döneminde yolsuzluk yaptığı bilinen ve haksız biçimde zenginleştiği ya da mevki sahibi olduğu düşünülen görevlilerin, asker ve sivil paşaların işlerine son verilmesi hususu sıklıkla dile getirilmiştir. Dolayısıyla monarşiye yakınlık oranında bölüşümden pay alma oranının arttığı bir sistemi eleştiren burjuvazi, II Meşrutiyet rejiminin toplumsal temelini oluşturmuştur. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması yalnızca bir anayasa devrimi olarak algılanmamış, anayasal düzene geçişin ticaret ve sanayi başta olmak üzere tüm iktisadi faaliyetlerde canlanma yaratacağına dair bir algı oluşmuştur.[28]

---

25 Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2*, 930.

26 Donald Quataert, *The Ottoman Empire*, 62.

27 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, (İstanbul, İletişim, 2008), 72.

28 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal (İstanbul: İletişim, 1995), 145.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfının zayıf olduğu, hatta böyle bir sınıfın var olmadığı dönemin toplumsal tarihine ilişkin çok tekrarlanan yargılardan biridir. İmparatorluğun sanayileşmiş olmadığı ve bu yüzden de kitlesel bir işçi sınıfının oluşmadığının altı çizilir. Bu bağlamda yaygın bir eğilim işçi sınıfını büyük fabrikalarda çalışan işçilerle özdeşleştirmektir. Bu perspektif, zanaat, tarım, inşaat, hizmet sektörü işçileri ve çeşitli biçimlerle evlerinde çalışanları ihmal eder. Oysa bu yaklaşımın hatalı, en azından eksik olduğuna dair önemli kanıtlar vardır. Örneğin Şam'da tekstil sektöründe çalışan kalfalar 19. yüzyıl sonlarının en militan işçileridir.[29] Yine imparatorluğun en güçlü işçi örgütü olan Selanik İşçi Federasyonu da çıkardığı gazetede en çok zanaatkârların çalışma koşulları ve mücadelelerine yer vermekteydi.[30] Yani fabrika dışında ve sanayi sektörü harici sektörlerde çalışan işçiler de dikkate alındığında, 20. yüzyıl başı itibariyle imparatorlukta hatırı sayılır bir işçi sınıfının varlığından bahsetmek mümkündür. Buna ek olarak, tarımsal etkinliklerin yoğun olmadığı dönemlerde mevsimlik işçi olarak sanayi işletmelerinde ya da inşaat işlerinde çalışan işçilerin varlığı da işçi sınıfının demografik varlığının tespitinde hatalı sonuçlara varılmasına neden olabilmektedir. Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında demiryollarının inşasında çalışan işçilerin bazıları demiryolu hatlarına yakın bölgelerden, bazıları da uzaktan gelmiştir;[31] bunların içinde mevsimlik işçiler de önemli bir yer tutmaktadır. Batı ve Güneydoğu Anadolu'da tarım sektöründe (özellikle piyasaya yönelik büyük üretim yapan tarım işletmelerinde) ekim ve hasat dönemlerinde mevsimlik olarak çalışan ücretli tarım işçileri de işçi sınıfının bir diğer önemli bileşenidir.[32]

Son dönem Osmanlı toplumunda gayrimüslimler (yaygın kanının aksine) bütünüyle burjuva bir kitle teşkil etmiyorlardı. Büyük sanayi işletmelerinde çalışan işçilerin hatırı sayılır bir kısmını Ermeni ve Rumlar oluşturuyordu. Sanayi alanında işçi olarak çalışanların yüzde 60'ı Rum, yüzde 15'i Ermeni, yüzde 10'u Yahudi, yüzde 15'i ise Müslümandı.[33] Çalışan kadınların sayısının çokluğu da dikkate değerdi. Örneğin Cibali Tütün Fabrikası'nda çalışan işçilerin sayısı bazı dönemlerde 1500'ü aşabiliyordu; bunların yaklaşık üçte ikisi kadındı ve çalışan kadınlar arasında Balat Yahudileri önemli bir yere sahipti.[34]

II. Abdülhamit döneminden hemen önce, 1876 yılı civarında başlayan grev dalgası, 1880'lerin başında rejimin otoriterleşmesiyle sekteye uğramıştı.[35] 20. yüzyıl başındaysa Osmanlı Devleti'nde işçi eylemliliklerinde de bir hareketlenme gözlemlenmektedir. Mesela Uşak şehrinde Mart 1908'in ortalarında çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan bir grubun üç dokuma tezgâhını tahrip etmesiyle başlayan isyanlar 1500'e yakın kişiyi harekete geçirdi. İsyanlar, İzmir merkezli bir halı imalat ve ticaret şirketinin Uşak civarında acentalar açması

---

29 Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zannatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (İstanbul: İletişim, 1995).

30 Paul Dumont, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim*, 3 (1977): 31-50

31 Quataert, *The Ottoman Empire*, 116.

32 A.g.e., 134.

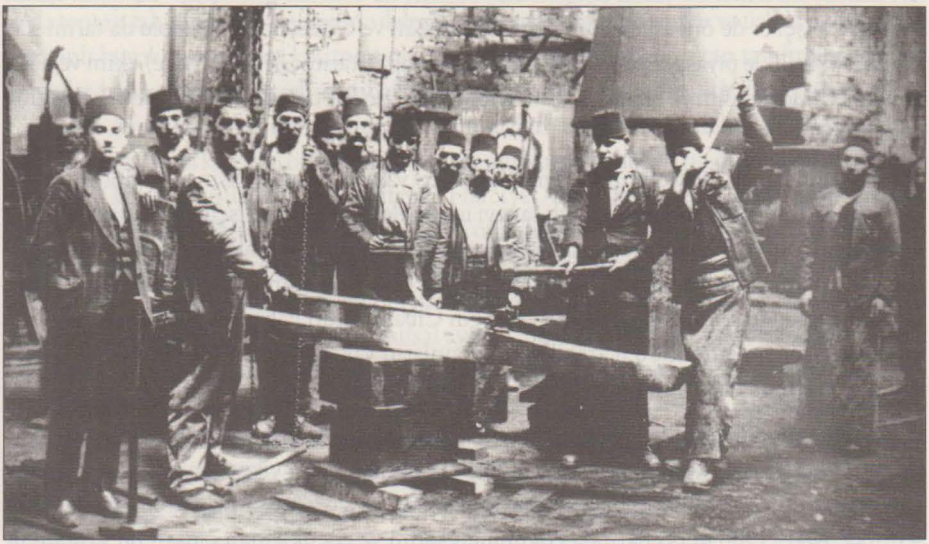
33 Herkül Millas, "1908 Olaylarından Yüz Yıl Sonra Rum Milletinin Rolü Nasıl Değerlendirilir?", der. Sina Akşin (vd.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 75.

34 Mehmet Alper, "Dünü ve Bugünü ile Cibali Tütün Fabrikası", *Dünü ve Bugünü ile Halıç Sempozyumu: 22-23 Mayıs 2003 Cibali İstanbul*, der. Süleyman Faruk Göncüoğlu (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, 2004), 33.

35 Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2*, 933.

ve bu şekilde yerel üreticilerle haksız rekabet içine girmesi üzerine patlak vermişti. Büyük Britanya'da 1810'lu yıllarda ortaya çıkan makine kırıcı (*Luddist*) hareketi anımsatan bu işçi hareketi, Donald Quataert'a göre 20. yüzyıl başında tüketim malı fiyatlarının artması ve yabancı sermayenin ekonomi içindeki payının artışı gibi nedenlerle Osmanlı toplumunda işçi kesimlerinin geneline yayılan bir hoşnutsuzluğun göstergesidir; bu hoşnutsuzluk, 1908 Devrimi'ne de kitlesel bir zemin hazırlamıştır.[36]

1908 sonrasında işçi sınıfının eylemliliği ciddi biçimde artmıştır. 1908'in yarattığı özgürlük ortamında, taleplerini duyurmak isteyen işçiler yılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok kentinde greve gittiler. 24 Temmuz'dan 1908 yılı sonuna kadar, Selanik'ten İstanbul'a, Aydın'dan Beyrut'a, Zonguldak'tan Manastır'a kadar pek çok farklı yerde 100'den fazla grev gerçekleşti. Grevler hem yabancı hem de yerli sermayenin sahibi olduğu işyerlerinde yapıldı. Bu, eşi benzeri Türkiye tarihinde bir daha görülmeyecek derecede yoğun bir işçi eylemliliği dönemiydi. Dönemin Fransız muhabirleri, ülkede gerçekleşen grevlerin memur ve işçilerin sosyalizm düşüncesine kapılmış olmasının sonucu olduğunu düşünüyor ve bu yönde haberler yapıyorlardı.[37]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sayıları 250 bini bulan işçiler 'adalet, müsavat, uhuvvet' sloganlarından etkilenmiş ve peş peşe greve çıkmıştı. Grevler genelde ağır çalışma koşullarına karşı yıllar yılı biriken tepkilerin dışa vuruluşunu yansıtıyordu. Hükümet, yükselen grev dalgasını bastırmak için 10 Ekim 1908'de Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ı kabul etti. Kanunun çıkışında yabancı sermayedarların hükümete yönelik baskıları etkili oldu. Metnin hazırlanmasında Leh kökenli Fransız vatandaşı Kont Léon Ostrog belirleyici rol oynadı. Kanun, greviere karşı çeşitli önlem ve ceza kuralları getiriyor, ayrıca kamu hizmeti veren işyerlerinde çalışan işçilere sendika kurma hakkını yasaklıyordu. **Kaynak:** Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 148-149.

İttihat ve Terakki iktidarının 1908 grevlerine tepkisi sert oldu; öyle ki grevlerin bazılarına askerî müdahaleler yapıldı. Örneğin Zonguldak-Ereğli kömür havzasındaki grevi bastırmak için ordu güçleri kullanıldı, tutuklananlar oldu. Dahası hükûmet 1909 yılında çıkar-

36 Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, 19(1986): 482-484.

37 Tamer Erdoğan (der.), *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yılı* (23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909) (İstanbul: YKY, 2008), 122.

dığı Tatil-i Eşgal Kanunu'yla işçilerin greve gitmesine önemli kısıtlamalar getirdi. Kısaca İTC sermaye-işçi ilişkisinde sermaye, büyük toprak sahipleri-köylü ilişkisinde de toprak sahipleri lehine açık bir sınıfsal tavır koymuştu. Gerek iktisadi politikaları gerekse toplumsal sınıflara bakışı, sermaye birikiminin önündeki tüm engelleri temizlemeye yönelikti. Ancak Osmanlı işçileri tüm baskılara rağmen örgütlenme faaliyetlerini sürdürdüler. Pek çok kentte dokuma, tütün, ayakkabı, demiryolları, metal, matbaa, maden işçileri ve diğerleri dernekler ve sendikalar kurdular.[38] 1909'dan itibaren özellikle Balkan kentlerinde 1 Mayıs'ı anmaya başladılar. Ancak Balkan Savaşları ve arkasından patlayan I. Dünya Savaşı işçi örgütlenmelerine büyük darbe vurdu ve savaş sonuna kadar bir sessizlik hâkim oldu.

İşçilerin taleplerini dolaylı olarak öne sürdüğü toplumsal hareketler de mevcuttu. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakını protesto etme amacıyla 1908 sonbaharında başlayan ve dört ay kadar süren Avusturya mallarını boykot hareketi buna örnek olarak verilebilir. Bu boykot hareketi, 1908 sonbaharındaki grev dalgasında istediklerini alamayan işçilerin bu yenilgilerini milli bir eylem içinde telafi etmeleri yönünde bir çabaydı.[39] Keza özellikle liman işçileri boykot sürecinde ücret artışı gibi konularda kazanımlar elde edebilmişlerdir.

İşçi hareketleri 1919 sonrası da devam etti. Milli Mücadele dönemindeçoğunluğu İstanbul'da olmak üzere pek çok grev yaşandı. 1 Mayıs, yasaklamalara rağmen İstanbul'da olduğu gibi Anadolu kentlerinde de kutlanıyordu. Aynı dönemde bir dizi sol örgüt de kuruldu. Örneğin Hüseyin Hilmi ('İştirakçi Hilmi') Şubat 1919'da İstanbul'da Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurdu; parti 1910'da kurulmuş olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın devamı niteliğindeydi. Bu çevrenin çıkardığı *İştirak* dergisi, sosyalist teori, sosyalizmin tarihi gibi konularda yazılara yer veriyordu.[40] Eylül 1919'da Şefik Hüsnü'nün (Deymer) önderliğinde Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası kuruldu. İstanbul'da 1920'nin yaz başında İstanbul Komünist Grubu kuruldu. Aynı dönemde faaliyet gösteren Beynelmilel İşçiler İttihadı bina, deniz ve marangozluk alanlarında üç sendika kurulmasına öncülük etti. Toplam üye sayısı 2000'i bulan bu sendikanın üyelerinin çoğunluğunu Rum işçiler oluşturuyordu.[41] Örgüt, yaptığı açıklamalarda sınıf mücadelesinin önemine dikkat çekiyor ve Bolşevik Devrimi'ni model olarak gösteriyordu, keza örgüt aynı zamanda Bolşeviklerce kurulan Sendikalar Kızıl Enternasyonali'ne (Profintern) bağlıydı. Beynelmilel İşçiler İttihadı'nın da katılımıyla 1921'de 1 Mayıs gösterileri düzenlendi; gösterilerin İstanbul'daki işgal kuvvetlerince yasaklanması üzerine işçi örgütleri grev ilan etti.[42] İstanbul'da yoğunlaşan bu faaliyetlerle aynı dönemde, 10 Eylül 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Partisi kuruldu. Ankara hükûmeti başlangıçta, Sovyet hükûmetiyle olan iyi ilişkilerinin de etkisiyle işçi örgütlenmelerine ve eylemlerine hoşgörülü yaklaşmaktaydı. Ancak 1921 yılından itibaren sol muhalefetin tasfiyesine paralel olarak Ankara'nın işçilere yönelik tavrı da sertleşti. Böylece cumhuriyet rejimi, İttihat ve Terakki'nin işçi hareketi karşıtı siyasetini bir anlamda devralmış oldu.

38 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984* (İstanbul: Kaynak, 1996).

39 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004), 378.

40 Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(2002): 176.

41 Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Beynelmilel İşçiler Ittihadı (Mütareke İstanbul'unda Rum Ağırlıklı Br İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri)* (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009), 11.

42 A.g.e., 52.

Maliye Nazırı Cavit Bey'in ***1908 Grevleri*** *Hakkındaki Makalesinden*

1908 Devrimi sonrasında işçi grevleri başladığında devlet yetkilileri, sermaye çevreleri ve genel kamuoyu şaşkınlık içindeydi. Kimse yıllar yılı ağır çalışma koşulları ve yoğun sömürünün azabını yüklenen işçi sınıfından böyle bir girişkenlik beklemiyordu. Maliye Nazırı Cavit Bey'in grevler başladığında Servet-i Fünun'da yayımladığı makalesi, grevler karşısındaki şaşırma halinin bir ifadesi gibiydi. Cavit Bey, sermayedarları ve işçileri grevler konusunda mutedil bir çizgiye çekilmeye çağırır. Buna karşılık sermaye tüm gücüyle grevlere karşıdır, işçi sınıfı ise grev yoluyla mücadelede ısrarcıdır. Gelgelelim, sermayeciler grev karşıtı tutumlarını 'Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın çıkmasını sağlayarak kendi açılarından zafere dönüştüreceklerdir. Bu da devlet iktidarının toplumsal sınıfların üstünde olmadığını gösterecek ve 1908 Devrimi'nin sınıf karakterini ele verecektir.

Birkaç günden beri memleketimizin çeşitli sanayilerinde çalışan ameleler de içtimai hürriyetlerinin ilk eser ve emarelerini göstermeye başladılar. Avrupa'nın her tarafında her gün bin şekil ve mahiyette olarak zuhur eden ve sermayedar sınıfıyla çalışan sınıfların yüzyıllardır süregelen zıddiyetve nefretlerinin neticesi olan grevler bugüne kadar bize yalnız Batı'dan akseden belirsiz bir ses, yahut iktisat sayfalarında okunarak hariçte dışarıda uygulaması görülemeyen bir içtimai meseleden başka bir şey değildi. Esasen memleketimizde tatil-i eşgal sebeplerini hazırlamaya en ziyade müsait olan büyük sanayinin merkezlerini ticaret çalışanlarının toplantı yasağı dolayısıyla ittifak ve İttihat ederek patronlardan taleplerde bulunamamaları, ziraat amalesinin de mutlak cehaletleri dolayısıyla bir şey düşünmeye bile muktedir olmamaları ve umum millet fertlerinden itiraz kudretinin kaldırılması bizde hiçbir içtimai meselenin münakaşa ve icraat sahnesine atılmasına müsait olmuyordu. Bu gayrimüsait dönemde iktisadi sistem alanında kuvvetli bir tahakküm, amele ve çalışanlarda mecburi bir tevekkül ve boyun eğme durumu vardı. Kanun-ı Esasî'nin ilanıyla umumi hürriyetlerin geri alınması yönetenlere mağrur konumlarından biraz aşağı inmek mecburiyetini verdi. Amele ve çalışanlar mahkûm oldukları esaret zincirini parçalayarak mutlak bir serbesti karşısında bulundu. Yönetenler amelelerin şikâyetlerini hükümet korkusuyla örtemeyeceklerdi.

...

Hülasa kumpanyalardan beklenen şey tedbir ve itidal, zaman ve mevkiin nezaketini, vukua gelen inkılabın içtimai durum üzerindeki tesirlerini anlayarak makul bir tarz-ı hareket. Amelelerden beklenen şey; dikkat ve ihtiyat, cebir ile değil sükûnetle kumpanyaları mağlup etmek, davalarını akıllı ve mantıklı murahhasları ellerine tevdi eylemektir.*

---

* (*Servet-i Fünun*, 15 Ağustos 1908). Kaynak: Tamer Erdoğan (ed.) *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yılı (23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909)*, 80.

SİYASAL GELİŞMELER

İttihad-ı Osmani ve diğer muhalefet örgütleri

II. Abdülhamit'in 1877 yılından itibaren uyguladığı mutlakiyet yönetimi bir dizi muhalif grubun ortaya çıkışını bereberinde getirdi. 1880'lerin sonu ve 1890'lı yıllar boyunca faaliyet gösteren grupların şu kategorilerde toplanması mümkündür: Öğrencilerin kurduğu gizli dernekler, ülke dışında kurulan dernekler ve gayrimüslim toplulukların özellikle Balkanlar'da kurduğu dernek ve örgütler.

İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali'nin de aralarında yer aldığı bir grup Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencisi, 1889'da İttihad-ı Osmani

(Osmanlı Birliği) adlı cemiyeti kurmuştu. Cemiyetin kuruluşu için girişimde bulunan kişi, İbrahim Temo adlı bir Arnavut öğrenciydi. Kurucular arasında özellikle Abdullah Cevdet ön plana çıkıyordu ve ilerleyen dönemde de liderlik özelliğini koruyacaktı. Cemiyetin kurucularının tamamı Müslümandı, ancak cemiyet etnik anlamda bir 'Türk' cemiyeti değildi; kurucular arasında Arnavut, Kürt ve Çerkez kökenliler de bulunuyordu. Üstelik ilk toplantıda 'güvenilir ve iyi durumu olan her Osmanlı'nın din ve millet ayrımı yapmaksızın kabul edilmesi' esası benimsenmişti.[43]

Cemiyetin kuruluş tarihi olarak Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümünün seçilmesi bir rastlantı değildir. Buna ek olarak, cemiyetin kuruluşu Batı ile fiilî bir yakınlaşmanın yaşandığı bir bağlamda gerçekleşmiştir: Cemiyetin kuruluşundan bir yıl önce, 1888'de, Avrupa ülkeleri ve Osmanlı Devleti arasında düzenli tren seferleri başlamıştı.[44] Buna ek olarak, cemiyetin kurucularının çeşitli düzlemlerde Batı'dan etkilendikleri görülmekteydi. Muhalefetin küçük ve gizli gruplar halinde örgütlenmesi, 1820'li yıllarda Avrupa'da ortaya çıkan mutlakiyet karşıtı gizli örgütleri anımsatır. İtalya'daki *Carbonari* örgütüne benzer bir şekilde Osmanlı Devleti'ndeki muhalif cemiyetler, öğrenciler ya da aydınlar tarafından kurulmuş olan, siyasi eylemlerini yaparken kitle desteği alma kaygısı taşımayan, dar nitelikli örgütlerdi.

İttihad-ı Osmani, kurulduğu yıl, Paris'te bulunan ve 'Jöntürk' (Genç Türk) olarak adlandırılan muhalif Osmanlı öğrenciler ve aydınların oluşturduğu grupla beraber hareket etme kararı aldı. 1889 yılında Fransa'ya yerleşen Ahmet Rıza, Paris'teki Jöntürklerin lideri haline gelmişti. Ahmet Rıza'nın, 19. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da önemli ölçüde yayılma gösteren pozitivist akımlardan etkilendiği ve siyasi anlayışının merkeziyetçilik fikrine dayalı olduğu görülmektedir.[45] Bununla birlikte, Paris'teki Jöntürklerin yekpare bir şekilde pozitivist ve merkeziyetçi bir ideolojiye sahip olduğunu savunmak mümkün değildir. Örneğin Ahmet Rıza'ya karşı Mehmet Murat'ın yürüttüğü iç muhalefet hareketi, daha İslami fikirleri savunuyordu. 1886'da haftalık olarak yayınlamaya başladığı *Mizan* gazetesinden dolayı 'Mizancı' sıfatıyla anılan Mehmet Murat'a göre İslam dünyasını birleştiren bir devletin kurulması ve İslam şeriatının uygulanması gerekliydi.

1890'lı yıllar, Osmanlı Devleti'nin gerek Batı, gerekse Doğu bölgelerinde çeşitli direniş hareketlerinin geliştiği yıllardı. Direniş hareketlerinin geliştiği başlıca bölge, Balkanlar'dı. Özellikle Makedonya'da etnik, sosyal, dinî nedenlerle II. Abdülhamit yönetimine karşı çeşitli cemaatlerin örgütlendiği, kimi durumlarda da silahlandığı görülmekteydi. Bulgar ve Rum cemaatinden gençler 1890'lı yıllar boyunca 'komita'lar (silahlı çeteler) halinde örgütlenerek II. Abdülhamit idaresine karşı silahlı mücadele başlatmıştı. Örneğin 1894'te kurulan *Ethniki Eteria* (Ulusal Dernek) Makedonya'da faaliyet gösteren en önemli Rum komutasıydı ve amaçlarından biri de Bulgar milliyetçi hareketlerine karşı mücadele etmekti.[46] Ermeni örgütleri bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun en gelişmiş halk hareketleri arasında yer alıyordu. Gerek Ahmet Rıza, gerekse Mizancı Murat gibi Jöntürk

[43] İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba, 1987), 17.

[44] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 49.

[45] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, (İstanbul: Pera, 1997), 83.

[46] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 110.

Abdullah Cevdet (1869-1932)

Kürt siyasetçi, hekim, çevirmen ve şair. İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucularından birisidir ve Osmanlı döneminde Batıcılık akımının önde gelen isimlerindendir.

Bir tabur imamının oğlu olarak Arapgir'de dünyaya geldi. Aldığı askerî eğitimden sonra Askerî Tıbbiye'de yükseköğrenimine devam etti. Eğitim yılları sırasında materyalist görüşleri benimsedi. İlerleyen dönemde de doğa bilimlerinin bulgu ve yöntemlerinin toplumsal sorunların çözümünü sağlayacağı yolundaki pozitivist görüşlerini geliştirdi. Öğrenciliği sırasında, 1889'da kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin beş kurucusundan biri oldu. Mezuniyetini takiben İstanbul, Diyarbakır ve Trablusgarp'ta doktor olarak çalıştı. Bu dönemde mutlakiyet karşıtı muhalefeti örgütleme çabalarına devam etti. 'Bozguncu' faaliyetleri nedeniyle Fizan'a sürülmesine karar verildi. Karar yerine getirilmeden Tunus üzerinden Fransa'ya iltica etti. Bu dönemde Batılı edebiyatçı ve düşünürlerden çeviriler yaptı. Cenevre'de 1904'te yayınlamaya başladığı *İçtihat* dergisinin yayınını çeşitli kesintilerle ve isim değişiklikleriyle ölümüne değin sürdürdü. *İçtihat*, Batı'nın modernleşme sürecinde başlıca referans noktası olarak alınması gerektiğini savunan Batıcılık akımının başlıca temsilcisi oldu. Kendisi ve derginin başka yazarları 1904'ten itibaren yayınlanan yazılarında Türkçenin yazımında Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılması gerektiğini ısrarla savundular.

II. Meşrutiyet'i takiben hemen İstanbul'a dönmemeyi tercih etti ve Kahire'de yaşamaya devam etti. Önce Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet grubunun Kahire'deki çalışmalarına destek verdi, daha sonra İbrahim Temo ile birlikte Osmanlı Demokrat Fırkası'nın (Fırka-i İbad) kurucularından oldu. II. Meşrutiyet döneminde yazıları ve çevirileri materyalist içerikleri nedeniyle tepki topladı. 1910'da İstanbul'a döndü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif bir tavır takındı. Dış politikada Alman etkisine karşı Birleşik Krallık'la yakınlaşmanın gerekliliğini savundu.

Bir yandan her milletin kendi özgül kimliğini korumasını, diğer yandan da bu milletlerin Osmanlı birliği içinde birleşmeleri gerektiğini savunuyordu. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Kürt kültür ve varlığının da özgül bir niteliğe sahip olduğunu savunması dikkate değerdi. I. Dünya Savaşı sonrasında dönemin Kürt dergilerinde yazılar yazdı ve Kürdistan Teali Cemiyeti'nde de faaliyet gösterdi. Bu dönemde, bazı tereddütlerle de olsa, Woodrow Wilson'un on dört ilkesinden hareketle ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin Kürtler de dahil olmak üzere tüm uluslara uygulanması gerektiğini savundu. Yine aynı dönemde İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucuları arasında yer aldı.

Cumhuriyet döneminde siyasi faaliyetleri son buldu. Edebiyat ve felsefe alanında çeviriler yaptı, ayrıca şiir yazdı ve *İçtihat* dergisini çıkarmaya devam etti. Cumhuriyet döneminde Latin harflerinin kabul edilmesi, kılık kıyafetin Batılılaşması gibi kararlara destek verdi. Özellikle 1920'lerin ortasından itibaren *İçtihat* dergisinde Mustafa Kemal'i öven pek çok yazı yayınladı.*

---

* Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, (Ankara: Dipnot, 2010), 70-78; Gökhan Kaya, *İkinci Meşrutiyet Döneminin Demokratları: Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, (İstanbul: İletişim, 2011), 107-108; Mustafa Gündüz, "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri", *Turkish Studies*, 5(2010): 1067-1088; Kerem Ünüvar, "Abdullah Cevdet", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim, 2009), 98-103.

liderleri, Ermeni partileriyle (özellikle Hınçak ve Taşnaktsutyun partileriyle)[47] 1891-1892 yıllarından itibaren bağlantı kurmaya çabaladı.[48] 1894-1896 arasında gerek Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bazı Doğu vilayetlerinde, gerekse İstanbul'da Ermeniler ve Osmanlı yönetimi arasında silahlı çatışmalar yaşandı.

Osmanlı muhalefet hareketinin gelişmesinde 1890'ların ikinci yarısı önemli bir döneme tekabül eder. Bu dönemde Ermeni sorununun gelişmesi ve Osmanlı Devleti'nin sert yöntemlerle bu hareketleri bastırması, özgürlükçü fikirlerin ivme kazanarak yayılması sonucunu doğurdu.[49] Bu döneme kadar esas olarak İstanbul'da yayılan Jöntürk Hareketi, 1895'ten itibaren Avrupa ve Balkanlar'da yayılma gösterdi. Muhtemelen aynı yıl içinde Paris'teki Ahmet Rıza grubu ve İstanbul'daki İttihad-ı Osmani mensupları birleştiler, bu birliktelikten 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' doğdu. Ermeni komiteleri 1895'te Babıali'ye bir yürüyüş düzenledi ve Ermeni vilayetlerinde reformların uygulanmasını talep etti.[50] Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan çatışmalardan sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkleri istibdata karşı birleşmeye ve harekete geçmeye çağıran bir metin yayınladı. Yaklaşık bin nüsha kadar basılıp dağıtılan bu metinle cemiyet adını ilk defa kamuya duyuruyordu. Bu dönemde Sadrazam olarak atanan Mehmet Kâmil Paşa, Ermeni isyanlarıyla kendini gösteren huzursuzluk karşısında önlem almak için Sultan'a karşı sorumlu bir hükûmet kurulması yönünde öneride bulunmuş, bunun karşılığında, atanmasından birkaç gün sonra görevinden alınmıştır.[51]

Muhalefetteki Jöntürk Hareketi'nin ilk önemli yayın organı olan *Meşveret* gazetesi 1895'in sonunda Paris'te yayınlanmaya başladı. İlk sayısı 3 Aralık 1895'te Fransızca olarak yayınlanan gazete, 'düzenin korunması' ilkesini temel ilkelerinden biri olarak benimsemişti. Bu şekilde, pozitivizmin 'düzen ve ilerleme' düsturunu benimsiyor, radikal bir devrim yerine 'ıslahat' fikrini ön plana çıkarıyordu.[52] Kısa bir süre sonra ise Türkçe *Meşveret* gazetesi yayınlanmaya başladı. *Meşveret*'i kuran kişiler arasında Müslüman olmayanlar da bulunuyordu; dolayısıyla, Jöntürk Hareketi'nin kurumsallaşması yönünde önemli adımların atıldığı bu dönemde Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı çeşitli etnik ve dinsel kökenlere sahip muhalefet grupları ortak bir zeminde hareket etmeye devam etmekteydi.

---

47 Hay Heghapokhakan Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu), 1890'da Tiflis'te kurulmuş olan bir örgüttür. Özellikle Rusya topraklarında faaliyet gösteren bir dizi Ermeni örgütünün birleşmesiyle, ağırlıklı olarak öğrenciler tarafından kurulmuştur. Taşnaktsutyun (Federasyon), 'Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ermenistan topraklarının kurtuluşu' şeklinde özetlenebilecek olan bir siyasi programa sahipti. Parti metinlerinde sosyalizme ve sınıf mücadelelerine de belirli sınırlar dahilinde de olsa atıf yapılıyordu. Bununla birlikte, sınıfsal vurgular da temelde milliyetçi ilkelere bağlı olarak dile getiriliyordu. Örneğin 1892 tarihli program metninde Ermeni asilzadeler, burjuvazi ve muhafazakâr ruhban, Osmanlı Devleti ile işbirliği içinde olmakla suçlanıyordu. Taşnaktsutyun 1907'de Sosyalist Enternasyonal'e üye oldu. Hınçak (Çan) örgütü, 1887'de İsviçre'de bir grup devrimci Ermeni öğrenci tarafından kuruldu. Taşnaktsutyun'a kıyasla çok merkezi bir yapıya sahip olan örgütün kurucuları, Rus narodniklerinden olduğu gibi Marksist teoriden de etkilenmişti. Hınçak örgütünün amacı Osmanlı Ermenistan'ının bağımsızlığı idi; bağımsızlıktan sonra sosyalist bir devletin kurulması öngörülüyordu. Parti 1890'ların ortasından itibaren çeşitli kanat ve hiziplere bölündü, 1910'lardan itibaren zayıf bir parti konumuna düştü. Bkz. Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: Hurst & Company, 2006), 203-210.

48 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 15.

49 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 62.

50 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 57.

51 Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 80; Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, 124.

52 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 64-65.

Ahmet Rıza (1858-1930)

Jöntürk Hareketi'nin en önemli ideologlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerindendir. I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni tehcirine açıkça tavır almıştır.

Bürokrat bir babanın ve sonradan Müslüman olmuş bir Avusturyalı asilzade annenin oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ndeki ortaöğreniminden sonra Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda çalıştı. Fransa'nın ilk tarım okulu olan Grignon Tarım Okulu'ndan mezun oldu. Osmanlı Devleti'ne dönüşünde Ziraat ve Maarif nezaretlerinde görevler aldı. 1889'da Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı etkinliklerine katılmak için resmî görevlendirmeyle gittiği Paris'e yerleşti ve Jöntürk muhalefetinin lideri haline geldi.

Adı sıklıkla pozitivizmle anılsa da gerek yerli gerek yabancı farklı düşünürlerden etkilendi. En çok etkilendiği yerli düşünürler Şinasi ve Namık Kemal'di. Akılcılık, vatanseverlik, medeniyet, Osmanlıcılık gibi uzun yıllar fikrî ve siyasi pozisyonunun temel taşları olacak vurgular Namık Kemal'den mülhemdi. Hem John Locke gibi XVII. yüzyıl siyasi düşünürlerinden, hem Voltaire gibi Aydınlanma düşünürlerinden, hem de 19. yüzyıl pozitivizminden beslendi. İstanbul'da pozitivist düşünce üzerine okuduğu kitaplar ve Paris'e yerleştikten sonra derslerini takip ettiği Pierre Lafitte'in etkisiyle düşüncelerini geliştirdi. Auguste Comte'un öğrencisi olan Lafitte, Comte'un ölümünü izleyen dönemde pozitivist akımın başlıca temsilcisi haline gelmişti. Lafitte önderliğindeki pozitivist ekolün dergisi *La Revue occidentale*'de yazılar yayınladı ve Comte'un görüşlerini Osmanlı Devleti'ne uygulamaya çabaladı. Buna göre toplumsal karmaşa, pozitif bilimler ışığında ihdas edilecek bir düzen sayesinde aşılacak ve böylece ilerleme mümkün olacaktı. Düzeni ve buna bağlı olarak ilerlemeyi sağlayacak olan ise eğitimli, doğa bilimlerinin yöntem ve bulgularından haberdar bir bürokrat kesimdi.

Dine tümüyle kayıtsız olmamakla birlikte İslamı bir meşruiyet unsuru olarak kullanma eğilimi zaman içinde azaldı. Dahası, bilimi siyaset ve idarenin temeli yapma arzusu, kişiye bağlı siyasetin reddi demekti. Yani bir açıdan şahsi bir idare kuran Abdülhamit'e muhalefet etmesi kaçınılmazdı.

Paris'te bulunduğu dönemde sosyoloji alanında fikirler ve çözüm önerileri geliştirmenin yanında siyasi faaliyetlerde de bulundu. İTC'nin yönetiminde yer aldı; Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanan *Meşveret* gazetesini çıkardı. Jön Türk muhalefeti içerisinde onu öne çıkaran etmenler bir yandan mücadeleden yılmaması ve fikirlerinde ısrar etmesi, bir yandan da Abdülhamit rejimiyle hiçbir şekilde işbirliği yapmaması ve maddi çıkar kabul etmemesiydi.

Jöntürk Hareketi içinde yaşanan iki önemli ayrışmada da rol aldı. Dönemin Abdülhamit karşıtı muhalefetinin parlak isimlerinden Mizancı Murat'ın Jöntürk muhalefetine katılışı hareket içinde büyük bir yankı yapmış ve Rıza'dan hoşnutsuz olanlar onun etrafında toplanmıştı. İkisi arasında farklar şu konulara dairdi: İslamın rolü, siyasette şiddet kullanımı ve Ermeni meselesi. Murat'ın aksine yabancı müdahaleye ve siyasette şiddet kullanımına karşıydı; İslama da Murat kadar vurgu yapmıyordu. Ermeni meselesinde de Ermenilerin suçlanmamasından ve taleplerinin anlaşılmaya çalışılmasından yanaydı. Mizancı Murat'ın 1897'de rejimle anlaşmasıyla birlikte Jöntürk Hareketi'nin en önemli lideri haline geldi ve 1902'ye değin de öyle kaldı.

Jöntürk muhalefetinde ikinci büyük ayrışma 1902 Kongresi'nde yaşansa da iç çekişme aslında 1898'den itibaren hissedilmekteydi. 1902'deki ayrışma iki temel noktadaki görüş ayrılıklarına dayanmaktaydı: askerî kuvvetlerle işbirliği ve dış müdahale. Ahmet Rıza kongrede rejimi devirmekte askerî yöntemlerin kullanılmaması gerektiğini savunan kanadın lideri rolündeydi; Osmanlıcı, darbe karşıtı ve Avrupa müdahalesini reddeden tavrını sonuna kadar sürdürdü. Jöntürk muhalefetinin yaşanan bu ayrışma neticesi bölünmesiyle, Prens Sabahattin grubuna karşı 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin liderliğini üstlendi.

1905'ten itibaren cemiyet içerisindeki rolü azalmaya başladı ve bir liderden, muteber bir ağabeye indirgendi. Zira cemiyeti artık daha genç, aksiyoner ve yolu askerî okullardan geçmiş bir kuşak yönetmekteydi. 1908 Devrimi'ni takiben sürgünden döndü. Devrim sonrası kendisine büyük saygı gösterildi; İstanbul'da törenlerle karşılandı. İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi, Meclis başkanlığı yaptı. 1912'de Heyet-i Âyan üyesi oldu. İTC liderliğinin Osmanlıcılıktan hızla uzaklaşmasına rağmen Osmanlıcı çerçeveye bağlı kaldı. I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan tehcirleri ve özellikle de Ermeni tehcirini açıktan eleştirdi. Ancak artık siyasi kararları etkileyebilecek gücü yoktu. 1919 sonrasında Mustafa Kemal'in isteğiyle Fransa'ya giderek Kurtuluş Savaşı ve Ankara hükûmeti lehinde propaganda çalışmaları yaptı. Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de yaşadı, ancak aktif siyasi hayattan uzak durdu.*

* Erdem Sönmez, *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel* Portresi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012); Barış Alp Özden, "Ahmet Rıza", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2009), 120-123; M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Paris'te meydana gelen gelişmeler, Mısır'da ve Suriye'de gelişmekte olan muhalefet hareketinin de ilgisini çekmekte gecikmedi. Türk-Suriye Cemiyeti adlı cemiyet, 1896'da Paris'teki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşti.[53] Aynı dönemde Ermeni direniş hareketleri de ses getiren bazı eylemler düzenlediler. Ermeni göstericiler 1896'da Galata'da bulunan Osmanlı Bankası önünde bir eylemde bulundular; eylem kısa süre içinde bastırılsa da İstanbul'un kolektif hafızasında önemli bir yer kazandı, bunun yanında, doğrudan doğruya Osmanlı Bankası'nı hedef aldığı için kapitalizm karşıtı bir hareket olarak da yorumlandı. Arnavutluk'taki milliyetçi hareket ise 1896-1899 arasında 'Peja Birliği' adında bir birlik meydana getirdi. Kosova'daki Peja/İpek/Peć şehrinde kurulan birlik Arnavutluk'un Osmanlı Devleti içinde özerk bir eyalet olarak örgütlenmesini gündeme getiriyordu. Tıpkı 1878'de kurulan Prizren Birliği'nde olduğu gibi, Peja Birliği'nde de özerklik düzeyinin artmasını savunan eğilimlerle muhafazakâr eğilimler bir arada bulunuyordu.[54] Dolayısıyla 1890'ların ikinci yarısından itibaren sultan Abdülhamit'e karşı örgütlenen muhalefet toplumda görünür bir hal almaya başladı ve özellikle Ermenilerin ve Arnavutların eylemleriyle birlikte kitleselleşme eğilimi gösterdi.

Şubat 1897'de Girit'te başlayan bir kriz, Osmanlı Devleti'ni savaşa taşıdı. Osmanlı-Yunan Savaşı'nın başladığı sıralarda Nisan 1897'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu bazı öğrenciler Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'ya bir suikast düzenlemeye karar vermişlerdi. Benzer girişimler önceki yıllarda da yapılmış ancak engellenmişti. 1897 suikast girişimi de bir öğrencinin komployu ihbar etmesinin sonucunda engellendi. İstanbul'da askerî okul öğrencilerinden düşük rütbeli subaylara ve ulemaya uzanan geniş bir yelpazede kişiler tutuklandı. Taşkışla'da kurulan Divan-ı Harp idam kararı verdi, ancak cezalar hapse çevrildi.[55] Alınan önlemler arasında Askerî Tıbbiye'nin Gülhane'den Haydarpaşa'ya nakli de vardı; padişah tehlikeli gördüğü askerî okul öğrencilerinin saraydan ve şehir merkezinden uzak bir noktada tutulmasını tercih ediyordu. Gerçekte bu uzaklaştırma politikası 1890'lar boyunca

53 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998), 47.

54 Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* (İstanbul: YKY, 2007), 56.

55 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 61.

'mektepli' subaylara uygulanan politikanın bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Mektepli subaylar genellikle İstanbul'da tutulmuyor, Rumeli'ye atanıyordu, böylece hem çetelere karşı mücadele etmeleri sağlanıyor, hem de İstanbul'da padişaha karşı harekete geçmeleri engellenmeye çalışılıyordu. Bununla birlikte, bu uzaklaştırma politikası ilerleyen yıllarda Rumeli'deki 'mektepli' genç subayların muhalif fikirleri benimsemesi ve diğer direniş hareketleriyle bağlantı içine girmesi sonucunu doğurdu.

Abdülhamit rejimi Jöntürk liderlerinin önemli bir kısmıyla anlaştı ve direnenleri de safdışı bırakmayı başardı. Ülke içindeki Jöntürk muhalefeti 1897'den 1906'ya değin herhangi bir varlık gösteremedi.[56] 1897'nin sonbahar aylarında imzalanan barış anlaşmasının Osmanlı Devleti açısından olumsuz koşullar taşımasına rağmen savaş sırasında önemli askerî başarıların kazanılmış olması padişahın itibarını yükseltmişti.

Mutlakiyet karşıtı muhalefetin birleşme çabaları

1899 yılı içinde Konya-Bağdat demiryolu hattının inşası için imtiyazın hangi yabancı şirkete verileceği tartışmaları gündemdeydi. Bu tartışmalarda, saray çevresinden kişilerin yatırım arayışları ve uluslararası şirketlerle bağlantıları da rol oynuyordu; başka bir deyişle, hanedan ekonomik çıkarların dışında yer alan bir odak değildi, aksine artı değer arayışının içinde yer alıyordu. Demiryolu imtiyazının Birleşik Krallık yerine Almanya kökenli bir şirkete verilmesi, Sultan Abdülmecit'in kızıyla evli olan Damat Celalettin Mahmut Paşa'nın saraya karşı cephe almasına ve Paris'e iltica etmesine yol açtı. Damat Mahmut Paşa, Aralık 1899'da oğulları Prens Lütfullah ve Prens Sabahattin'le beraber Paris'e geldi. Böylece, Jöntürk Hareketi'nin siyasi fikirlerinde bir çeşitlenme gerçekleşti. Ailenin siyasi görüşleri, Ahmet Rıza grubunun görüşlerine kıyasla gayrimüslim örgütler tarafından daha sıcak karşılanıyordu. Bu yeni grubun varlığı, Jöntürkler ve gayrimüslim muhalefet arasındaki yakınlaşmayı mümkün kıldı.[57] Buna ek olarak, Damat Mahmut Paşa çeşitli muhalefet örgütlerinin ortak bir zeminde hareket etmek için somut girişimlerde bulunmasının da taraftarıydı.

Damat Mahmut Paşa'nın açtığı yoldan ilerlenmesinin sonucunda Paris'te 4-9 Şubat 1902'de II. Abdülhamit'in mutlak yönetimine muhalefet eden çeşitli gruplar bir kongre düzenledi. Kongreye katılanların sayısı hakkında kesin bir veri yoktur, 40 ila 70 kişinin katıldığı yönünde tahminler vardır. Kongreye katılanlar Türk, Arnavut, Arap, Kürt, Çerkez, Ermeni, Rum ve Yahudi kökenliydi.[58] Toplantılara, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmamasına rağmen, Paris'teki Jöntürkler arasında saygı duyulan bir kişi olan Prens Sabahattin başkanlık etti. Başkan yardımcısı olarak bir Ermeni temsilci (Aharonyan) ve bir Rum temsilci (Konstantinos Sathas) görev aldı. Toplantıya katılan Rumların herhangi bir örgütü temsil edip etmedikleri bilinmemektedir.[59] Benzer şekilde, Jöntürklerin tavrı nedeniyle Makedonya Bulgar temsilcileri kongreye çağrılmadı, Önde gelen Ermeni örgütlerinden Devrimci Hınçak da kongreye katılmadı.

---

56 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 78.

57 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 18.

58 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 95.

59 Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar, 1908-1914*, (İstanbul: Libra, 2009),43-44.

1902 kongresinin en önemli tartışmaları, silahlı mücadele olanakları ve reformların gerçekleşmesinde Batılı güçlerin muhalefetine ihtiyaç duyulup duyulmadığı konusunda yapıldı.[60] Prens Sabahattin grubu, Ermeni grupların dile getirdiği Batılı güçlerden yardım alma talebine sıcak bakarken, Ahmet Rıza önderliğindeki grup bu perspektife şiddetle karşı çıktı. Bu durum, Ermeni temsilcilerin kongreden ayrılmasına neden oldu.

Kongreyi izleyen dönemde, kongre sırasında çoğunluğu oluşturan Prens Sabahattin grubu 'Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti' adlı cemiyeti kurdu. Feroz Ahmad, 'Jön Türkler'in Prens Sabahattin önderliğindeki ademimerkeziyetçi kanadının genel olarak Osmanlı toplumunun üst sınıflarına mensup olduğunu belirtir. Bunlar eğitimli, kozmopolit kişilerdir ve çoğu zaman yabancı dillere (özellikle Fransızcaya) hâkimdirler.[61] Savundukları ilkeler ise özellikle büyük burjuvazinin çıkarlarına uygundur.[62] Prens Sabahattin grubunun ayrı bir örgütlenmeye gitmesinden sonra, Jöntürk Hareketi'nin Ahmet Rıza Bey etrafında toplanan diğer bileşeni 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' adını aldı. Yine Ahmad'ın tespitine göre İttihatçılar alt orta sınıf mensubudur ve Almanya, Japonya gibi modernleşme modellerinden etkilenmişlerdir.[63]

1902 kongresini izleyen dönemde Osmanlı Devleti'nin başlıca iç sorunu Makedonya sorunuydu. Makedonya, Selanik şehrini ve kuzeyindeki toprakları içeren, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Türk, Arnavut, Rum, Yahudi ve Slav-Ortodoks nüfusun bir arada yaşadığı bir bölgedir. Bir yandan 1878'den itibaren fiilen bağımsız bir Bulgar Prensliği'nin kurulmuş olması, diğer yandan Yunan Krallığı'nın bu bölgeyi tarihsel nedenlerle Yunanistan'ın bir parçası olarak görmesi, bölgede çeşitli milliyetçi akımların gelişmesine neden oldu. Bu noktada özellikle dilsel ve kültürel açılardan Bulgaristan ile bağları olan Makedonya Slavları yoğun bir örgütlenme faaliyeti içindeydi. 1893'te kurulmuş olan İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün örgütlenme faaliyetleri 1902-1903 yıllarında ivme kazandı. Örgütün bu dönemde hazırlanan metinleri ve tüzüğü 'Makedonyalılar ve Edirneliler'e hitap ediyordu. Bu dönemde örgüt iki ana eğilime sahipti. Sağ eğilim Bulgar milliyetçisi bir çizgiyi takip ederken, Goce Delčev önderliğindeki sol grup sosyalist-devrimci bir eğilime sahipti.[64] Ocak 1903'te Makedon devrimci örgütleri Selanik'te bir kongrede bir araya geldi. 2 Ağustos 1903'te başlayan Aziz İlinden (Aziz İlyas) Günü İsyanı, Ekim ayında bastırıldı. İsyanda yaşamını kaybeden Goce Delčev, Makedon milliyetçi hareketinin en önemli sembollerinden biri haline geldi. Örgüt ise faaliyetlerine devam etti ve 1905'te Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü adını aldı. Yine

60 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 18-19.

61 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (London: Routledge, 2003), 33.

62 Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2*, 1062.

63 Japonya 1868'de İmparator Meiji tarafından başlatılmış olan modernleşme hamlesiyle dönemin modernleşmeci elitleri için önemli bir model teşkil ediyordu. İttihatçılar başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki muhalif modernleşmeci hareketlerin mensupları bu dönemde Japonya modelini dikkatle takip ediyorlardı. Rusya ve Japonya arasında yaşanan 1904-1905 Savaşı, Osmanlı entelektüellerinin dikkatinin Japonya'ya doğru yönelmesi sonucunu doğurmuştu. Halit Ziya Uşaklıgil'in hatıratında yer alan satırlar, dönemin İstanbul'unda Rusya'nın algılanışı hakkında bir fikir verebilir: "O günün Rusya'sı *impérialisme* [emperyalizm] siyasetinin müthiş bir ahtapotu idi ki hortumları etrafa saldıra saldıra emilecek, sömürülecek ne varsa yutmuş, şişe şişe artık doymak bilmeyen açlığının önünde en son büyük lokma olarak İstanbul'u da kavramak için hazırlanmıştı." Japonya'nın savaş sırasında çeşitli zaferler kazanması, yine Uşaklıgil'in deyişiyle "Rus devinin Japon cücesine karşı aczini[n]" ilan edilmesi de Japonya'nın uluslararası plandaki itibarını güçlendirici etki yapmıştı.

64 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 115.

Prens Sabahattin (1878-1948)

Teşebbüs-i Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti'nin ve Ahrar Fırkası'nın kurucusudur. Siyasi fikirlerine özel girişim ve yerinden yönetim savunuculuğu damga vurmuştur.

Sultan Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan ile Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın oğluydu. Babasının II. Abdülhamit'le arasının bozulmasından sonra 1899'da Osmanlı topraklarını terk etmesiyle birlikte o da sürgüne gitti ve Paris'e yerleşti. Paris'te bir yandan sürgünde bulunan Jöntürk Hareketi'yle bağlantılar kurdu, diğer yandan dönemin sosyoloji çevreleriyle tanıştı. 19. yüzyıl Fransız sosyolojisinin öncülerinden Pierre Guillaume Frédéric Le Play'in ve onun öğrencisi Edmond Demolins'in 'toplumsal barış'ı merkeze alan muhafazakâr görüşlerinden etkilendi. Bu dönemden itibaren özel girişim (teşebbüs-i şahsi) ve yerinden yönetim (ademimerkeziyet) ilkelerinin toplumun ilerlemesi için ön şartlar olduğunu öne sürdü. İstibdat ve Osmanlı gerikalmışlığının, merkeziyetçiliğin bir sonucu olduğu fikrindeydi. İdarenin ademimerkeziyetçi esaslara göre yeniden örgütlenmesi ülkenin gelişmesini sağlayabilirdi. Özel ve kamusal alanların belirgin bir şekilde ayrılmasının ve bireyin özerkliğinin devlete karşı korunmasının öneminin altını çizdi. Gerek toplumsal ve siyasal model olarak, gerekse II. Abdülhamit'in mutlak yönetimi karşısında olası bir müttefik olarak Birleşik Krallık'ı referans gösterdi. 'Teşebbüs-ü Şahsi' kavramına yaptığı vurgu, Demolins etkisinin bir sonucuydu: Teşebbüs, Demolins'e göre Anglosakson toplumuna has bireyciliğin bileşenlerinden biriydi.* Görüşlerini paylaşan Jöntürklerle beraber 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti'ni kurdu ve aynı tarihten itibaren *Terakki* dergisinin çıkarılmasına katkıda bulundu. Cemiyet, özel girişime verdiği önemle dönemin tüccar ve sermayedarlarının, yerinden yönetime verdiği önemle ise büyük toprak sahiplerinin ve gayrimüslim ve gayritürk milletlerin temsilcilerinin desteğini alıyordu. Cemiyetin fikirleri askerî okul öğrencileri arasında da etki yapıyordu.

1908 Devrimi'nin hemen sonrasında İstanbul'a döndü ve Ahrar Fırkası'nın kurulmasına öncülük etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni sınırlı reformlar yapmakla, aşırı merkeziyetçilikle eleştirdi ve özellikle yerinden yönetim alanında (pratikte federalizm yönünde) kapsamlı reformlar yapılması ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi gibi konularda öneriler getirdi. Özellikle hantal bir yapı olarak gördüğü bürokrasiye karşı dinamik bir burjuvazinin desteklenmesi ve geliştirilmesi gerektiğini savundu. 31 Mart Olayı'nda rolü olduğu gerekçesiyle tutuklandı, Mahmut Şevket Paşa ve Hurşit Paşa'nın araya girmesiyle serbest kaldı. Sonrasında olayla ilgili kovuşturmaların devam etmesi üzerine yeniden Paris'e iltica etti. 1913'te Mahmut Şevket Paşa suikastinde rolü olduğu gerekçesiyle suçlanmaya başladı, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde sürgün hayatına devam etti.

I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne döndü, yazılarıyla Kurtuluş Savaşı'na destek verdi. Cumhuriyetin ilanından sonra 1924'te diğer hanedan üyeleriyle birlikte yeniden sürgüne gitti. Hayatının geri kalanını İsviçre'de geçirdi. Sürgün döneminde az sayıda yayın yaptı; ölümünden kısa bir süre önce, II. Dünya Savaşı sonrasında yaptığı yayınlarda daha önce model ülke olarak gösterdiği Birleşik Krallık'ın yerini Amerika Birleşik Devletleri'nin aldığı görülmekteydi.**

---

* Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 86.

** Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahattin (1877-1948)* (Ankara: İmge Kitabevi, 2008); Cenk Reyhan, "Prens Sabahattin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2009); Oya Okan, "Prens Sabahattin'in Ölümü ve 50'li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi", *Sosyoloji Dergisi*, 12 (2006): 163-174

bu dönemlerde, 1904 yılından itibaren, Eksarhhane yanlısı Bulgar Hareketi'ne karşı sistemli bir Sırp ve Rum silahlı hareketi başladı.

Makedonya isyanını izleyen dönemde muhalif gruplar Abdülhamit iktidarını darbe ya da halk ayaklanması gibi çeşitli yollarla sarsabilecekleri yönünde bir inanç içine girdiler. Taşnaktsutyun, 21 Temmuz 1905'te padişaha bir suikast girişiminde bulundu ancak başarısız oldu. Suikast girişiminden sonra Prens Sabahattin başta olmak üzere Jöntürk temsilcileri Ermenilerin başta kendilerine zarar verecek suikast benzeri eylemlerinden kaçınmalarını salık verdi ve Ermeni grupları ile Türk örgütleri arasında bir yakınlaşma teklif etti. Teklif Ermeniler tarafından olumlu bir tepki gördü. 1905 Rus Devrimi ve 5 Ağustos 1906'da gerçekleşen İran Anayasa Devrimi, mutlak monarşilerin yıkılarak anayasal sisteme geçiş yapılabileceği yönündeki umudu artırdı.[65] Mithat Paşa'nın oğlu 1905'te Duma'nın (Çarlık meclisinin) açılışına gönderdiği mesajda özgür Rusya'nın ileride özgürlüğüne kavuşmasını temenni ettiği Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkiler geliştirmesini temenni ettiğini belirtiyordu.[66] 1906 İran Anayasa Devrimi ise Jöntürk gruplarının siyasi söylemini de belirleyen bir etki yaptı. İran Devrimi'nin gerçekleştiği dönemde İslamcı retoriğin Jöntürkler tarafından daha sık kullanıldığı görülmektedir.

Siyasi değişim ve dönüşümün bir diğer habercisi, vergi uygulamalarına karşı 1906-1907 tarihlerinde Kastamonu, Sinop, Erzurum, Bitlis, Trabzon, Samsun gibi pek çok kentte gerçekleşen isyanlardı. İsyanlarda arzuhâl (dilekçe) gönderilerek vergi verilmeyeceğinin belirtilmesinden yerel seçimlerin boykot edilmesine, kepenk kapatmadan kitlesel gösterilere uzanan bir dizi eylem biçimi ortaya çıkmıştı. Erzurum gibi örneklerde Hristiyan ve Müslüman halkın isyan sürecinde ortak hareket ettiği görülüyordu.[67] Bu noktada, dünyada pek çok devrimde benzer örnekleri görülen, keyfî ve ağır vergi uygulamalarına tepki olarak patlak veren 'vergi isyanları'nın 1906'dan itibaren Anadolu'nun pek çok yerinde ortaya çıktığını belirtmek gerekiyor. Bu isyanların çoğu kentli orta sınıfların kendiliğinden gelişen tepkilerini yansıtıyordu, ancak İTC üyeleri bunları yönlendirmeye çalıştı. Bazı kentlerde vergi toplanamaz oldu ve devlet otoritesi çökme noktasına geldi.[68]

Vergi isyanları ile aynı dönemde, 1906 yılından itibaren Anadolu'da ve Makedonya'da askerler çeşitli nedenlerle isyanlar gerçekleştirdi. Bu dönemde düşük rütbeli subayların erlere yönelik propaganda çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Er isyanları 1907 yılı başından itibaren İskenderun, Üsküp, Erzurum, Diyarbakır gibi kentlerde baş gösterdi. İsyanların başlıca nedeni, asker maaşlarının ödenmemesiydi. Saray çevrelerinin kayırmasıyla mevki sahibi

---

65 Kaçar hanedanı yönetimindeki İran'da 1904 yılından itibaren anayasal monarşi yanlıları örgütlenmeye başlamıştı. Birkaç yıl öncesinde ekonomideki (özellikle tütün alanındaki) yabancı sermaye ağırlığına karşı ortaya çıkan halk hareketleriyle dışavurulan kitlesel hoşnutsuzluğun da güçlendirdiği muhalif hareket, bu dönemde 1905 Rus Devrimi'nin de etkisiyle anayasa ilanı ve meclis kurulması gibi talepleri açıkça dile getirmeye ve bu yönde gösteriler yapmaya başladı. Gösterilerin sonucunda Muzaferüddin Şah 1906'da reformcuların hazırladığı Anayasa'yı tanıdığını ilan etti. Bu şekilde iki meclisli bir parlamentoya dayalı bir anayasal sistemin temelleri atıldı. İlerleyen ay ve yıllarda şah bu reformları sonlandırmaya çabalasa da anayasa yanlıları 1911 yılına değin bu çabaları bertaraf etmeyi başardılar.

66 Şule Perinçek, "1908 Devrimi ve Cumhuriyet Kadını", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin (vd.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 278.

67 Kansu, *1908 Devrimi*, 40-47.

68 E. Attila Aytekin, "Tax Revolts During the Tanzimat Period (1839-76) and Before the Young Turk Revolution (1904-08): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire", *Journal of Policy History*, 25 (2013), 308-333.

olan bazı yüksek rütbeli subayların yeteneksizliğinden duyulan memnuniyetsizlik de gerek erler, gerekse genç subaylar arasında yayılmıştı.[69]

Bu şartlar altında, 1905-1906 yıllarından itibaren çeşitli kentlerde yeni muhalefet örgütleri kuruldu. İzmir'de kurulan Cemiyet-i Hafiyye-i Ahrar (Gizli Liberal Cemiyet) ve Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından Şam'da kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Jöntürklerden bağımsız olarak kurulan subay örgütlenmelerine örnek olarak verilebilir. Muhalefetin örgütlenme çabaları bu cemiyetle sınırlı kalmadı. Prens Sabahattin yanlıları 1906 yılında yeni bir örgütlenmeye giderek Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti'ni kurdular. Sabahattin Bey aynı dönemlerde Paris'te *Terakki* gazetesini çıkarmaya başladı. İttihatçılar ise 1906-1907 isyanları döneminde yurt içinde ve yurt dışında 17 şube kurmayı başardılar. 1907 yılı başına gelindiğinde İttihatçıların faaliyetleri İstanbul'da da görünür hale geldi; bazı afişlerin kamu binalarının ve evlerin duvarlarına asılması üzerine 32 İttihatçı polis tarafından tutuklandı.[70]

Eylül 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üyeleri, çoğunlukla Osmanlı subay ve bürokratlarıydı. Cemiyet Rum komitelerle de iyi ilişkiler içindeydi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruluşundan bir yıl sonra, 27 Eylül 1907'de Paris'teki Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşti ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı. Bu noktadan sonra cemiyetin iki büyük merkezi vardı: Selanik'teki Dahili Merkez-i Umumi ve Paris'teki Harici Merkez-i Umumi.[71] Bu şekilde, 1890'lı yıllardan beri sürgündeki muhaliflerin, askerî okul öğrencilerinin, muhalif bürokratların katılımıyla büyümekte olan Jöntürk Hareketi, Balkanlar'daki mektepli askerleri de kapsayacak şekilde genişlemiş oluyordu. Birleşmeden bir ay kadar sonra, 29 Ekim 1907'de, kolağası rütbesiyle Selanik'te 3. Ordu'da görev yapmakta olan Mustafa Kemal de cemiyete üye oldu.

Cemiyetin kurulmasından kısa bir süre sonra, 1902'de toplanmış olan muhalifler kongresine benzer bir kongre gerçekleşti. Taşnaktsutyun'un girişimiyle[72] 27-29 Aralık 1907'de Paris'te gerçekleşen kongreye Terakki ve İttihat Cemiyeti, Taşnaktsutyun, *Armenya* ve *Hayrenik* (Vatan) gazeteleri yazı işleri, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi (*Lavora* gazetesi), *Hilafet* gazetesi yazı işleri, Mısır merkezli Ahd-ı Osmani Komitesi ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti katıldı. Rum örgütlerinin kongreye davet edilmiş olmalarına rağmen katılmadıkları bilinmektedir. Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü ise kongreye katılmamış, ancak sonradan kongre kararlarını kabul etmişti.[73] Ermeni örgütleri arasında Taşnaktsutyun'un başlıca rakibi olan Devrimci Hınçak örgütü ise önceki kongre gibi bu kongreye de katılmadı. Kongre katılımcılarının esas anlaşma noktası, II. Abdülhamit'e karşı mücadelede güçbirliği kurulmasıdır. Kongrede İttihatçılar özellikle Taşnaktsutyun ile bir ittifak içinde hareket etme kararı aldı. Bu şekilde, temel amacı Meşrutiyet'in yeniden ilanı olan bir politika benimseniyordu; Taşnaktsutyun ile ittifak yapılması, bu hedefe ulaşmak için silahlı mücadele yöntemlerine başvurulacağı anlamına geliyordu.

69 Kansu, *1908 Devrimi*, 98-99, 112-118.
70 Kansu, *1908 Devrimi*, 62, 100.
71 A.g.e., 145.
72 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 24.
73 Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar*, 44.

Kongre katılımcılarının toplantılar sonrasında yayınladıkları metinlerde yaptıkları bazı vurgular, muhalefet hareketinin sınıfsal niteliği hakkında bilgi verir niteliktedir. Örneğin açıklamada eleştirilen unsurlardan biri, II. Abdülhamit rejiminin tüccarlara pasaport vermeyi reddetmesiydi; bu uygulama, ticaret ve sanayiin gelişmesine engel oluyordu. Dönemin hükûmetinin eleştirildiği bir diğer nokta ise tarımsal gelişmelere karşı takındığı ilgisiz tavırdı; köylünün içinde bulunduğu kötü duruma karşı acilen tedbir alınmalıydı. İktisadi teşebbüslerde doğrudan olarak Saray'da görevli ya da Saray ve hanedana yakın kişiler lehine ayrımcılık yapılması da eleştiriliyordu; örneğin ormancılık ve madencilik gibi alanlardaki yatırımlarda sermaye sahibi özel girişimcilere yer tanınmalıydı.[74] Yine aynı dönemin metinlerinde baskıcı uygulamalar nedeniyle işlerini geliştiremeyen toprak sahiplerine ve tüccarlara çağrıda bulunuyordu. Bunun yanında, kongre katılımcılarının çağrılarının yöneldiği kitle içinde topraksız köylüler ile aç ve parasız askerler de bulunuyordu.[75]

Özetlemek gerekirse, 1907 yılı sonunda mutlakiyet karşıtı hareket üç ana bileşenden oluşmaktadır. Bunların ilki, başta vergi isyanları olmak üzere kendiliğinden dinamiklerle oluşan, eşraf ya da köylü isyanları niteliğinde olan halk hareketleridir; bu hareketler bazı durumlarda vergilere ya da yabancı sermayeye karşı tepki olarak doğmuş, bazı durumlarda da milliyetçi akımlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İkinci bileşen, kentli bürokrat ve subayların oluşturduğu, kitle desteği son derece sınırlı olan ancak kitleselleşme çabası içinde olan gizli örgüt ve partilerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlara örnek olarak verilebilir. Üçüncü bileşen ise özellikle Balkanlar'da yoğunlaşan, kent ya da köy kökenli kişilerin kurduğu, milliyetçi ve/veya mutlakiyet karşıtı ilkelerle hareket eden ve özellikle köylülerden belirli bir destek almayı başaran gerilla hareketleridir. Bu üç bileşenin kesişmesiyle birlikte 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesi için gerekli koşullar oluşmuştur.

1908 Devrimi

27 Ocak 1908'de Avusturya-Macaristan sınırından Selanik limanına uzanan çizgi üzerinde yeni bir demiryolu hattının inşa edilmesi kararı verilmesi, Jöntürkler arasında Makedonya'nın Avusturya-Macaristan'a bağlanması korkusunu yaydı. Karar, bölgedeki Rusya çıkarlarına da aykırıydı.[76] Bu dönemde Rusya Balkanlar'daki Avusturya-Macaristan etkisini engellemeye çalışıyordu. Birleşik Krallık, 31 Ağustos 1907'de Rusya ile bir anlaşma yapmıştı. Bu şekilde Fransa-Birleşik Krallık ittifakına Rusya'nın katılmasıyla Üçlü İtilaf kurulmuştu. Britanya kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikolay, 9-10 Haziran 1908'de Reval (Tallinn) şehrinde görüşmelerde bulundular. İki hükümdar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya bölgesinde kurulmuş olan Selanik, Kosova ve Makedonya vilayetlerinde dış güçlerin gözetimi altında özerk idare rejiminin kurulması hedefini kabul etti.[77] Reval görüşmeleri, İttihatçıların silahlı mücadele faaliyetlerinde acele etme gerekliliğini ortaya koydu.[78] Gerek döneme tanıklık eden kişiler, gerekse dönemi inceleyen tarihçiler görüşmelerin II. Abdülhamit'e karşı isyanın örgütlenmesi sürecini hızlandırdığının altını çizerler. Yakın

74 Kansu, *1908 Devrimi*, 108.
75 Kansu, *1908 Devrimi*, 109.
76 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 27.
77 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 34.
78 A.g.e., 31; Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: I*, 92-93.

dönemde Aykut Kansu, Şükrü Hanioğlu gibi tarihçiler tarafından yapılan araştırmalarda, isyanın daha geç bir tarihte (Ekim-Kasım aylarında) gerçekleşmesinin öngörüldüğü, ancak Reval görüşmeleri nedeniyle yaz aylarında başlatıldığı vurgulanmaktadır.[79]

İsyan hareketi çeşitli aşamalarla gelişti. İttihatçılar, büyük güçlerin Makedonya'da yapmak istedikleri reforma karşı çıktıklarını belirten duyuruları Manastır'daki konsolosluklara gönderdiler. Böylece Cemiyet varlığını açıklamış oldu. Bu dönemde Terakki ve İttihat Cemiyeti tüm Rumeli'de 2000 kadar üyeye sahipti. Üyelerin neredeyse tamamı şehirliydi ve dörtte biri Selanik'te yaşıyordu. Dolayısıyla şehirlerdeki faaliyetlerin yanında çetecilik faaliyeti yoluyla köylülerin de örgütlenmesi gerekliliği doğdu. İttihatçılar 11 Haziran 1908'de padişah yaveri ve Selanik Merkez Kumandanı Nâzım Bey'i yaraladı. Suikast girişiminden sonra, 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Manastır hücresini Kâzım Karabekir ile birlikte örgütlemiş olan Enver Bey, Terakki ve İttihat Cemiyeti genel merkezinin isteği üzerine Selanik kuzeyinde Tikveş bölgesinde gerilla çetesi oluşturmaya başladı. Makedonya'nın Batı kesimlerinde ise Resneli Niyazi Bey 28 Haziran'da çete kurma çalışmalarını başlattı. Kurduğu çeteler 'Resne Milli Taburu' adı altında 3 Temmuz'da eyleme geçti.[80]

Bu dönemde Terakki ve İttihat Cemiyeti üyeleri yönetiminde kurulan taburlar, 20 ila 200 kişilik düzensiz birliklerdi. Örneğin Resneli Niyazi'nin çetesinde 160 kadar kişi olduğu bilinmektedir.[81] Bunlardan dokuzu Niyazi Bey'in Resne'deki taburundan ayrılan askerlerdir, diğerleri gönüllü olarak çeteye katılan kişilerdir. İsyanın amacının anayasanın yeniden yürürlüğe konması olduğunu anlayan dört asker daha sonra çeteyi terk ederek Resne'ye geri dönmüştür. Dahası, çeteleri örgütleyen İttihatçı subaylar kendi taburlarına güvenmemekteydiler, bu yüzden çetelerine esas desteği Arnavut ve Türk köylerindeki Müslüman ahaliden elde etmeye çalışmaktaydılar.[82] Buna ek olarak, Niyazi Bey'in 5 Temmuz'da Bulgar, Arnavut, Sırp, Ulah çeteleriyle bağlantıya geçtiği ve bu şekilde Makedonya'daki çeşitli silahlı grupların desteğini aldığı bilinmektedir.[83] Başka bir deyişle, kentlilerin (özellikle subay ve bürokratların) oluşturduğu dar örgütlerden ibaret olan İttihatçı Hareket, bu dönemden itibaren köylülerle organik bağlantı içinde bir gerilla hareketi haline gelmeye başlamıştı. Dolayısıyla, Temmuz 1908 isyanları basit bir şekilde askerî bir isyan hareketi olarak yorumlanamaz. Buna karşılık, isyanın katılımcıları gözönünde bulundurulduğunda esas olarak bir Müslüman hareketi olduğu ve dinî motiflerin isyanda önemli bir rol oynadığı gözlemlenmektedir.[84]

Makedonya'da çeşitli silahlı çetelerin başlattığı isyan 3 Temmuz 1908'den itibaren ortak bir direniş hareketi haline geldi ve hızla diğer Makedonya ve Rumeli bölgelerine yayıldı.[85] Merkezî idarenin isyanı bastırma girişimleri hızlı bir şekilde önlendi; Niyazi Bey'in isyanını bastırmak için görevlendirilen Şemsi Paşa Manastır'da vuruldu.[86] Şemsi Paşa'yı vuranın yine bir asker (Teğmen Arif Bey) olması isyanın aldığı önemli boyutları göstermektedir.

79 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 34-35.
80 A.g.e., 31-38.
81 A.g.e., 27, 32.
82 A.g.e., 38.
83 Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, 86.
84 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 38.
85 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 65.
86 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 80.

Niyazi'nin dağa çıkmasından iki gün sonra, 5 Temmuz'da, İttihatçı faaliyetlerinden bağımsız olarak Arnavutluk'ta Firzovik/Ferizaj/Uroševac şehrinde bir gösteri gerçekleşti. Bu dönemde Avusturya-Macaristan ordusunun güneye doğru yürümeyi planladığı yönünde söylentiler yayılıyordu; Ocak ayında Avusturya-Macaristan sınırından Selanik'e uzanan bir demiryolu hattı yapımı için izin verilmiş olması da bu konudaki kaygıları artırmıştı.[87] Bu bağlamda, Üsküp'teki Avusturya Okulu'nun Firzovik'te bir sene sonu gösterisi düzenleme girişimi Arnavutların tepkisine neden oldu. Avusturya-Macaristan'a karşı gösteri yapmak için toplananların sayısı 3000'den 20.000'e çıktı ve 20 Temmuz civarında 30.000'e ulaştı.[88] Böylece, mutlakiyete karşı direniş hareketi kitlesel bir nitelik kazandı. Gösteri yapanların, II. Abdülhamit'in güvendiği halklardan olan Arnavutlar olması, dönemin şartları içinde son derece önemli bir gelişmeydi.[89] Galip (Pasinler) Bey gösteriyi dağıtmak için Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından görevlendirildi. Ancak Galip Bey de İttihatçıydı. Üsküp'ün ileri gelenlerinden olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin temsilcileri de Firzovik'teki toplantıya katıldılar; onlara göre Batı ülkelerinin Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarına müdahale etmemesi için anayasal düzenin değişmesi gerekiyordu.[90]

Göstericilerin, yabancı müdahaleye karşı ancak Anayasa ile karşı durulabileceği yönünde ikna olmaları sağlandı ve böylece gösteriye katılan Arnavutlar anayasaya bağlılık yemini etti. Daha sonra, 21 Temmuz tarihinde, saraya Kanun-ı Esasi'nin ilanını isteyen 194 imzalı bir dilekçe gönderildi.[91] Başka Balkan şehirlerinde ve kasabalarında benzer olayların yaşanmasının sonucu olarak, saraya Balkanlar'daki âyan (ileri gelenler) tarafından telgraflar gönderildi. Kemal Karpat'a göre saraya bu dönemde gönderilmiş olan en az 117 telgraf bulunmaktadır.[92]

Temmuz ortasına gelindiğinde İttihatçılar 2. ve 3. Ordu'yu İstanbul'a yöneltecek güce sahipti.[93] Sultan 21-22 Temmuz gecesinde 1903'ten beri sadrazamlık görevini yürütmekte olan Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadrazamlık görevinden aldı ve yerine Küçük Mehmet Sait Paşa'yı atadı. Sait Paşa 1880'li ve 1890'lı yıllarda altı defa sadrazamlık görevi yapmıştı ve görece liberal fikirlere sahip olduğu düşünülüyordu.[94] Kabinede büyük bir değişiklik yapılmadı. Sultan, 23 Temmuz 1908'de (eski takvime göre 10 Temmuz) isyancıların taleplerini kabul etti ve yeniden bir Meclis-i Mebusan'ın toplanacağını duyurdu.

İstanbul halkı, Meşrutiyet'in ilanını resmî açıklamalar vasıtasıyla öğrendi, sansür nedeniyle Rumeli'deki ayaklanmadan haberi olmadığı için Meşrutiyet'i Padişah tarafından ihsan edilen bir lütuf olarak algıladı.[95] İstanbul'daki gazeteciler, 1906 ve 1907 Erzurum isyanlarında olduğu gibi bu isyanlardan da Avrupa basınında çıkan yazılar yoluyla haberdar oldu.[96] Bursa'ya

87 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 33.
88 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 87; Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 202; Kansu, *1908 Devrimi*, 126.
89 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 129.
90 Kansu, *1908 Devrimi*, 127.
91 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 33.
92 Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2002), 74.
93 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 65.
94 Kansu, *1908 Devrimi*, 157.
95 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 140; Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 68.
96 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 69.

devrim haberi 24 Temmuz günü telgraf yoluyla ulaştı.[97] Sansür 24 Temmuz'da kalktı, ertesi gün ise hafiyelik son buldu. İstanbul'da 25-26 Temmuz'da tüm cemaatlerin katıldığı büyük kutlamalar yapıldı.[98] İlerleyen günlerde başka şehirlerde de kutlamalar devam etti. Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvvet (Özgürlük, Adalet, Eşitlik Kardeşlik) sloganlarının atıldığı kutlamalar, Makedonya gibi uzun yıllar boyunca ulusal çatışmalara sahne olan bir bölgeyi barış merkezi haline getirebilmişti.[99]

24 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konduğu ve Meşrutiyet idaresinin kabul edildiği, gazetelerde yayımlanan resmî bir tebliğle duyuruldu. İstanbul halkının ilk tepkisi, şaşkınlık ve suskunluk oldu. Zira, sansür nedeniyle İstanbul halkının Rumeli'deki gelişmelerden haberi yoktu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Meşrutiyet yanlısı gazeteler bu şaşkınlık ve suskunluğu örneğin Manastır'daki gibi bir şenlik havasına çevirmek için çalıştılar. İstanbul halkı, ancak bir gün sonra kutlamalara başladı ve caddeleri, meydanları bayraklarla, 'Yaşasın Hürriyet' yazılarıyla süsledi. **Kaynak:** Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 148-149.

Hasan Kayalı, halkın ilk heyecanının ve kutlama furyasının, 'çok az tanınan, taşradaki bir avuç komitecinin sunduğu umutların değil, daha çok baskıcı rejimin dize gelmesinin yarattığı bir sonuç' olduğunu belirtir.[100]

97 Mine Akkuş, "II. Meşrutiyet'in Yerel Düzlemde Yansımalarına Bir Örnek: Bursa", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 460.

98 Kerimoğlu, *Rumlar*, 55.

99 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 171.

100 Kayalı, *Araplar*, 60.

1908 Meclis-i Mebusan seçimleri

Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği Temmuz 1908'den Nisan 1909'a uzanan dönem bir geçiş dönemiydi. Bu dönemde bir yandan Kâmil Paşa gibi II. Abdülhamit döneminin deneyimli devlet adamları hükûmette yer almış, diğer yandan hükûmet İttihat ve Terakki'nin isteklerini göz önünde bulundurmuştur. Bu durum, herhangi bir hükûmet deneyimi olmayan İttihatçıların deneyimli bir yönetim kadrosundan faydalanma isteklerinin bir sonucudur.[101] Kurulan kabinenin bazı üyeleri (örneğin Harbiye Nazırı olarak atanan Recep Paşa) İttihatçılar tarafından çok sevilen ve Abdülhamit'in düşmanlığını kazanmış bürokratlardandı. Kabinenin kurulmasından sonra Zabtiye Nezareti'ne atanan Manyasizade Refik Bey ise İTC'nin en etkin üyelerindendi.[102]

Mehmet Kâmil Paşa kabinesinin kurulmasından bir gün sonra, 6 Ağustos 1908'de İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati (Milletvekili Seçimi Genel Kanunu) kabul edildi. Kanun iki dereceli bir seçim ön görüyordu. Vergi ödeyen, yirmi beş yaş ve üzeri erkekler seçmen vasfına sahip kabul edildi. Seçilme hakkı için ise en az otuz beş yaşında olma ve Türkçe bilme şartı aranıyordu.[103] Özellikle seçmen kabul edilme şartları değerlendirilirse, Osmanlı seçim mevzuatının dönemin Avrupa seçim sistemleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. Seçimlerin yapıldığı tarihte, genel seçim esaslarını uygulayan Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Finlandiya, Fransa, İran, İsviçre, Yeni Zelanda ve Yunanistan dışındaki devletlerde vergi esasına göre kısıtlanmış oy sistemi kullanılıyordu; başka bir deyişle, dönemin yaygın seçim anlayışında seçmen olabilmek için belirli bir miktar vergi vermek gerekiyordu. Osmanlı Devleti de bu yöntemi uygulayarak mülk sahiplerinin siyasi temsilinin sağlandığı bir meclis sistemini temel almıştır.

Mehmet Kâmil Paşa hükûmeti, seçim tarihini ilan etmekte gecikmedi. Seçim sürecine girildiği günlerden itibaren siyasi partiler ve cemiyetler kurulmaya başladı. 1908'den 1913'e uzanan dönemde en az yirmi iki siyasi partinin kurulduğu bilinmektedir. Bu dönemin ilk siyasi cemiyetlerinden biri, Ağustos 1908'de kurulan Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'dir. Avnullah Kâzimi başkanlığında kurulan cemiyet, II. Abdülhamit döneminde sürgüne gitmiş ya da firar etmiş kişileri bir araya getiriyordu.[104]

Meşrutiyet'in yeniden ilanını izleyen günlerde ortaya çıkan en önemli toplumsal hareketlerden biri, bu döneme damgasını vuran büyük grev dalgasıdır. İstanbul'dan Adana'ya, Beyrut'tan Şam'a tütün, demiryolu, liman ve gaz şirketlerinde ve başka alanlarda çalışan işçiler greve gitti.[105] Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nde faaliyette bulunan yabancı şirketlerin temsilcileri hükûmete sorunun çözümü ve kanuni düzenleme yapılması için baskı yapmaya başladılar. Hükûmet vakit kaybetmeden grevlere karşı önlem almaya çabaladı ve 10 Ekim 1908 tarihli Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın kabulüyle birlikte sendika kuruluşu zorlaştırıldı ve grevlere büyük oranda kısıtlamalar getirildi.[106] Bu şekilde,

101 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 75.
102 Kansu, *1908 Devrimi*, 174.
103 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 67.
104 Kerimoğlu, *Rumlar*, 53.
105 Kayalı, *Araplar*, 67.
106 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 162-163.

XVIII. yüzyıl sonundan beri Avrupa'da (özellikle Fransa'da) ortaya çıkan devrim örneklerindekine benzer bir radikal hareketin ya da işçi hareketinin ortaya çıkması da engellenmiş oluyordu. Bu süreçte grevlerin sayısı azalsa da işçi hareketleri ve sendika kurma talepleri devam etti.

'Hürriyet'in İlanı'nı takip eden günlerde İslami nitelikli bir toplumsal hareketin de ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Meşrutiyet rejiminde tesettüre son verileceği ve benzeri söylentilerin yayılması sonucunda ulemanın ileri gelenleri 19 Ağustos 1908'de Beyazıt Camisi'nde toplanarak Kanun-ı Esasi'nin şeriata uygun olduğu fetvasını verdi.[107] Ekim 1908, Ramazan ayına tekabül ediyordu. Bu dönemde ulemanın alt katmanlarının ve tarikat şeyhlerinin Meşrutiyet'e karşı geliştirdiği tepki açığa çıktı. İçkili eğlence yerlerinin ve tiyatroların kapatılması, kadınların hareket özgürlüğüne sınırlama getirilmesi gibi taleplerle gösteriler düzenlendi.[108] Özellikle 7-8 Ekim 1908'de Üsküdar'da ve Beyazıt'ta bu doğrultuda toplantılar gerçekleşti. Bu gibi olaylarda II. Abdülhamit kuşkuları üzerine topladı.[109] Aynı dönemde İslamcı hareket yayın faaliyetleriyle de örgütlenmeye başladı ve 27 Ağustos 1908'de *Sırat-ı Müstakim* dergisi yayına başladı. Başyazarlığını Mehmet Akif'in (Ersoy) yaptığı haftalık derginin ilk sayısı yayınlandığı gün tükenmişti.[110]

Prens Sabahattin'in 21 Ağustos 1908'de törenlerle İstanbul'a dönmesi, dönemin siyasi ve toplumsal hareketlenmeleri içinde önemli bir dönüm noktasıdır.[111] Jöntürklerin İttihatçı olmayan kanadı Prens Sabahattin'in çevresinde toplanarak 14 Eylül 1908'de Ahrar Fırkası adı altında örgütlendi. Partinin adı olarak 'Hür' kelimesinin Arapça çoğulu olan 'Ahrar'ın seçilmesi, kurucuların 'liberalizm' teriminin kökeninde bulunan 'özgürlük' kavramına atıf yaptıklarını göstermektedir. Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası, özellikle gayrimüslim cemaatlerin yöneticilerinden destek bulmuştu. Bu durumun başlıca nedeni, bu grubun 'ademi-merkeziyet' kavramına verdiği önemdir.[112] Ahrar'ın ve Prens Sabahattin'in merkeziyetçilik karşıtı fikirlerine karşı İttihatçılar, Ahmet Rıza gibi önderlerin Paris'teki sürgün yıllarında geliştirdiği merkeziyetçi ve pozitivist çizgideki düşünceyi savunmaya devam ediyorlardı. 1908 Devrimi'nin başarıya ulaşmasından sonra Pozitivist Kulübü'nün Paris'in *Le Marais* mahallesindeki merkezinde büyük bir kutlama yapıldığı kaydedilmektedir.[113]

1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler hukukun üstünlüğünün esas kabul edildiği bir anayasal monarşi öngörüyor, Avrupa müdahalesine karşı birleşmiş yeni bir Osmanlı kimliğinin yaratılmasını savunuyorlardı.[114] 'Osmanlıcılık' olarak da adlandırılan bu anlayış, İttihatçılar tarafından olduğu gibi, çeşitli Müslüman ve gayrimüslim cemiyetler ve partiler tarafından da benimsenebiliyordu. Bununla birlikte, Osmanlıcılık fikri uygulamada milliyetçilikle

107 A.g.e., 157.

108 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 76.

109 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 155.

110 Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 6: Islamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2005), 100-101. Dergi 8 Mart 1912'de *Sebilürreşad* adını almıştı.

111 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 77; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım: 1. ve 2. Cilt*, (İstanbul: Altındağ, 1967), 265.

112 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 32-33.

113 Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge, 1992), 47.

114 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 65-66.

Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıralarından:
Başı Sarıklı Hoca ile Göğsü Haçlı Papaz Hürriyet İçin Yan Yana

Sungur Savran, 1908 Devrimini 20. Yüzyılın başı ile I. Dünya Savaşı arasındaki kısa sürede Asya'daki dört imparatorlukta (Rusya 1905, İran 1906, Osmanlı 1908 ve Çin 1911) gerçekleşen devrimlerin tarihselliğine yerleştirir ve onu 'Hürriyet Devrimi' olarak adlandırır. Bu adlandırmanın gerekçesi, 1908 Devriminin hürriyetin halk kitlelerinin enerjisini arkasına alarak büyük bir tarihsel atılım yapmış olmasıdır. 1908, aynı zamanda bir Osmanlı devrimidir; yani farklı etnik ve dinsel kökenden gelen Osmanlı halklarının ortak bir devrimidir.* Ahmet Hamdi Başar'ın hatıralarına devrimin bu yönleri şöyle yansımıştır:

1908'de, aşağı yukarı bundan 58 sene evvel, hürriyetin ilan edildiği günler, İstanbul'un bir şapkalı adam geçtiği zaman arkasından taş atarak kovaladığımız sokakları, mahşer gibiydi. Her köşebaşında bir masanın, iskemlenin üstüne ya da bir evin balkonuna çıkmış birtakım insanlar, avaz avaza bağırıyordu:

"Kardeşlerimiz! Vatandaşlarımız! Artık hürriyet geldi; müsavat geldi; adalet geldi; uhuvvet geldi. Bundan sonra herkes birbiriyle kardeş oldu. Müslüman, Hristiyan, Yahudi hep bir, hep kardeştir. Yaşasın ittihadı anasır; yaşasın hürriyet!"

Gerçekten İslamı, Hristiyanı, Yahudisi bir olmuştu. Sarıklı cübbeli bir hocanın, göğsünde haç taşıyan bir papazla öpüştüğü meydan nutukları çekiliyordu. Coşturan ve konuşanların çoğu Rumelili ve Selanikliydi. Zaten hürriyeti İstanbul'a onlar getirmişlerdi.

...

Hürriyeti Niyazi Bey ve Enver Bey getirmişlerdi; artık bunu biliyorduk. Ama hürriyeti getirenleri öğrenmemize karşılık, hürriyetin ne olduğunu bir türlü öğrenememiştik.

...

Hürriyeti biz çocuklar ve yaşayan nesil, nihayet Namık Kemal'in şiirleriyle, marşlarla, sokak ve meydanlarda çakılan nutuklarda öğrenmeye başlamıştık. Hürriyet, esaretten kurtulmaktı; istibdattan kurtulmaktı. Biz de bar bar bağırmaya başlamıştık:

"Yaşasın hürriyet, kahrolsun istibdat!"**

---

* *Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, c. 1: 1908-1980 (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 124-151.

** Ahmet Hamdi Başar, "Gazi Bana Çok Kızmış!...", *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Cilt 1*: yay. haz. Murat Koraltürk, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007), 75-76.

bağlantılıydı. İttihatçılar için Osmanlıcılık Türkçülük ile aynı şeyi ifade etmese de, onunla bağlantılı bir akımdı; örneğin Osmanlı kimliğinin birleşmesinde Türkçe her zaman diğer dillerin üzerinde görülüyordu. Gayritürk unsurlar için ise Osmanlıcılık çoğu zaman kendi milliyetçiliklerini savunmanın aracı olarak kullanılıyordu.[115] 1908 seçimleri sırasında Cemiyet hâkimiyet-i milliye ilkesine programında yer verdi. Abdülhamit rejimine muhalif İslamcılar da bu kavrama başvurdu.[116]

Osmanlıcılık fikrine de bağlı olarak seçim sürecinde en çok tartışma yaratan konulardan biri, İTC'nin milliyetlerin meclisteki temsili konusunda takındığı tavırdı. Cemiyet'in önde gelen gazetecilerinden Hüseyin Cahit (Yalçın) 1908'de *Tanin*'de yayınlanan yazısında,

115 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 147.

116 H. Aliyar Demirci, "1908 Parlamentosu'na Göre Meşrutiyet'in Değerleri ve İlkeleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 313.

Rumların sahip olunan nüfusa göre mecliste temsil edilme talebine karşı çıkmış ve şu satırları yazmıştı: "Memleket böyle ayrı ayrı, birbirine karışmamış, menfaati, emeli, mesleği ayrı unsurlardan mürekkep bir Babil kalesi halinde payidar olamaz; Türk Rum'a, Rum Bulgar'a, Ermeni Musevi'ye rey verebilecek bir hale gelmeliyiz."[117] Bununla birlikte, bu söylem Hüseyin Cahit'in başka yazılarında "bu memleket Türk memleketi olacaktır" biçimini alabiliyordu: Esas olan, Müslim unsurun yaşamsal çıkarlarının korunmasıydı.[118] Bir yandan Osmanlı unsurlarının birliği (İttihad-ı Anasır) ilkesini savunup diğer yandan Müslüman ya da Türk unsurun çıkarlarını ön planda tutan bu görüş, İTC ile gayrimüslim milliyet temsilcilerinin arasında önemli bir gerilim kaynağı olmuştu.

Osmanlıcılıktan bağımsız bir hat olarak Türkçülük de güçlenmekteydi. Bu, özellikle Balkanlar'da 19. yüzyıl sonundan beri yaşanan siyasi gelişmelere ve Balkan milliyetçiliklerinin yükselişine bağlı olarak yaşanan bir gelişmeydi. Türk milliyetçiliğinin ilk önemli metinlerinden Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i 1904'te tefrika edilmişti. II. Meşrutiyet dönemindeyse, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından hemen sonra, 18 Aralık 1908'de içlerinde Yusuf Akçura'nın da bulunduğu bir grup, Türk Derneği'ni kurdu. Türk milliyetçiliğini temel alarak kurulan ilk örgüt olarak değerlendirilebilecek olan derneğin amacı, çeşitli alanlarda Türk milletinin yazılı çalışmalarını, faaliyetlerini, eski ve yeni coğrafyasını incelemekti. 3 Temmuz 1911'de Türk Ocağı, 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu. 30 Kasım 1911'den itibaren yayınlanmaya başlayan *Türk Yurdu* dergisi yine Yusuf Akçura gibi kişilerin de girişimleriyle Türk Derneği'nin koymuş olduğu hedeflere ulaşmak için faaliyetlerini devam ettirdi.[119]

Gayrimüslim siyasetçilerin talepleri de geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Bulgar örgütleri Âyan Meclisi'nin kaldırılmasını ve geniş bir ademimerkeziyete gidilmesini istiyorlardı.[120] Rumlar ise Meşrutiyet'in ilk aylarında Bulgar karşıtı duygularla hareket ediyordu.[121] Bu dönemde *Hellenotomanizm* adı verilen akım çeşitli Rum entelektüel ve yazarlarca benimsenmişti; bu akım Yunan Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında esas olarak 'ortak düşman'a (Bulgaristan) karşı bir birliği öngörüyordu. Akımın bir diğer boyutu da Yunan ulusunun Doğu'yu 'medenileştirici' bir misyonu olduğu fikrinden yola çıkmasıydı. Bu boyutuyla *Hellenotomanizm*, Yunan milliyetçiliğinin dışavurumlarından biriydi.[122]

II. Meşrutiyet döneminin başlarında Rumların temel amaçları önceki dönemlerde sahip oldukları çeşitli ayrıcalıkları korumaktı.[123] Bu ayrıcalıkların başında, tüm Ortodoks ahaliyi bir araya getiren 'Millet-i Rum' içinde Yunanca konuşan Rumların üstünlüğünü korumak geliyordu. Bunun yanında Rumların en çok şikâyet ettikleri konu, sahip oldukları nüfusa oranla mebus çıkaramamaktı. İmparatorluk sınırları içinde Rum Ortodoks milletine mensup olanların sayısı hakkında açıklanan resmî veriler, Meşrutiyet'in ilk aylarında tartışma ya-

117 *Tanin*, 21 Ağustos 1324, akt. Kerimoğlu, *Rumlar*, 65.

118 a.g.e., 70.

119 Fatma Müge Göçek, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", çev. Defne Orhun, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt4: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora (İstanbul; İletişim, 2008), 74.

120 Sına Akşin, *Jön Türkler*, 167.

121 Kerimoğlu, *Ittıhat-Terakki*, 93-94.

122 Moroni, *O Ergatis*, 84, 89.

123 Kerimoğlu, *Rumlar*, 97.

rattı.[124] Makedonya'da *Ethniki Eteria* silahlı faaliyetlerini sürdürdü, Edirne'de faaliyet gösteren *Adelfia* (Kardeşlik) gibi teşkilatlar da *Ethniki Eteria*'ya yakın bir konumlanış benimsedi.[125] İstanbul'da ise 1908'de *Politikos Syndesmos* (İstanbul Örgütü/Siyasi Örgüt) adlı gizli örgüt kuruldu.

19. yüzyıl sonundan beri faaliyet gösteren Devrimci Hınçak ve Taşnaktsutyun, 1908 Devrimi sonrasında da Ermeni toplumunun en önemli iki örgütü olarak faaliyete devam etti. Devrimci Hınçak'ın Sabahattin grubuyla yakın ilişkisi vardı.[126] Taşnaktsutyun ise İTC ile 1908 öncesinde kurduğu ittifakı sürdürüyordu. Taşnaktsutyun'a yakın yayın organlarında, 1908 Devrimi'nin, Taşnaktsutyun ile Jöntürkler arasında 1907'de varılan ittifakın sonucu olduğu sıklıkla belirtiliyordu.[127] Taşnaktsutyun özerklik yerine ademimerkeziyet talebiyle yetiniyor ve Ermeni toplumunun sorunlarının ancak İttihat ve Terakki ile birlikte çözüleceğine inanıyordu.[128] Bu dönemde, 31 Ekim 1908'de İskenderiye'de yeni bir Ermeni partisi kuruldu. Anayasal Ramgavar Partisi adlı partinin esas amacı Kanun-ı Esasi'nin demokratikleştirilmesiydi.[129] Liberal bir çizgide bulunan Ramgavar, Patrikhane'nin verdiği desteğe rağmen, ilerleyen dönem boyunca sınırlı bir etki bıraktı.

İmparatorluk sınırları içinde Rum ve Ermeni nüfusun önemli bir yeri olması, tüm merkeziyetçi ilkelere rağmen İTC'nin Rum ve Ermenilerle ittifaklar yapmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu çerçevede Cemiyet'in temsilcileri ile Rum ve Ermeni Patrikhaneleri temsilcileri arasında görüşmeler yapıldı ve seçimlerde izlenecek yol konusunda Ekim 1908 sonunda uzlaşma sağlandı. Buna göre İstanbul'dan dört Müslüman, üç Rum, iki Ermeni ve bir Musevi mebus seçilecekti.[130] Bununla birlikte, önemli sayıda Rum ve Ermeni siyasetçi Ahrar'la ittifak yapmayı ya da bağımsız hareket etmeyi tercih ediyordu.

Devrim sonrasında gayrimüslim ya da gayritürk unsurlar sadece parti örgütlenmeleriyle bir araya gelmediler. Bu dönemde çok sayıda kulüp de kuruldu. Bulgar, Rum, Çerkez, Arap, Kürt, Yahudi ve Arnavut kulüpleri bu noktada örnek olarak verilebilir. Manastır gibi çeşitli şehirlerde Ağustos 1908'den itibaren kurulan Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri, bir yandan Bulgar halkının siyasi eğitimi ve seçimlere hazırlanması, diğer yandan da Bulgar halk kültürünün yayılması amacını güdüyordu.[131] Kasım 1908'de Arnavutluk'un güney bölgelerinde on iki Arnavut kulübü açıldı.[132]

Kulüpler siyasi ve kültürel alanlarda faaliyet gösteriyordu. Özellikle Arnavutlar arasında kültürel rönesans çabalarının 1908'in son aylarında büyük bir ivme kazandığı görülmektedir. Manastır'da 14-21 Kasım 1908'de Mithat Frashëri başkanlığında toplanan ve İstanbul İTC'den temsilcilerin de katıldığı Arnavut kongresinin amacı, ortak bir Arnavut alfabesi yaratmaktı. Önceki dönemlerde Katolik Arnavutlar Latin alfabesiyle, Ortodokslar Rum alfa-

124 A.g.e., 71.
125 A.g.e., 145, 149.
126 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 31.
127 A.g.e., 31-33.
128 A.g.e., 36.
129 A.g.e., 46.
130 Kerimoğlu, *Rumlar*, 74.
131 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 243.
132 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 95.

Hüseyin Cahit (Yalçın) (1875-1957)

Batıcı ve Türkçü düşüncenin savunucularından, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın alanındaki en önemli temsilcilerindendir. *Tanin* gazetesinin kurucusu ve 1947'deki *Tan* baskınının kışkırtıcısıdır. CHP'nin yayın organı *Ulus*'ta başyazarlık yapmıştır.

Orta düzey bir bürokrat ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğdu. Ortaöğrenim yıllarında edebiyatla ilgilenmeye başladı ve ilk romanını bu dönemde yayımladı. Mekteb-i Mülkiye'de yükseköğrenimini tamamladı. Mülkiye yıllarında Jöntürk çevrelerin yazılarıyla tanıştı, gazetecilikle ilgilenmeye başladı. Fransızcadan çeviriler yaptı. Aynı dönemde edebiyat alanındaki çalışmalarına devam etti; özellikle *Servet-i Fünun* dergisinde öyküler yayınladı ve çeşitli gazetelere yazılar yazdı. Maarif Nezareti'nde bürokrat olarak görev yaptı ve değişik okullarda Fransızca öğretmeni olarak çalıştı. Tevfik Fikret'in *Servet-i Fünun* yönetiminden ayrılmasını takiben 1900-1901 yılları arasında derginin yönetimini üstlendi. Sonraki dönemde dilbilgisi alanında çalışmalar yaptı.

1908 Devrimi'nden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın-yayın alanındaki en önemli temsilcisi oldu. 1 Ağustos 1908'de ilk sayısı yayınlanan *Tanin* gazetesinin kurucularından oldu. Yazılarında ve özellikle polemiklerinde kullandığı sert üslupla dikkat çekti. Batılılaşma ilkesinin savunuculuğunu yaptı, ayrıca Türk kimliğinin özgül niteliğine vurgu yaptı ve Türk unsurunun Osmanlı Devleti içinde asli unsur olarak tam anlamıyla öne çıkması gerektiğini savundu. Bu dönemde kurulan Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. 1908 yılı sonunda yapılan seçimlerde İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 31 Mart İsyanı'nda kendisine karşı düzenlenen suikast teşebbüsünden kurtuldu. Hürriyet ve İtilaf hükûmetine karşı eleştirileri nedeniyle 1912'de *Tanin*'in yayını durdurulunca Viyana'ya iltica etti. Bâb-ı Âli baskını sonrasında yeniden İstanbul'a döndü. 1913'te Türk Ocağı'na maddi yardımlarda bulundu. I. Dünya Savaşı'nın sonunda 1919 yılında ileri gelen İttihatçı liderlerle beraber Malta'ya sürüldü. Çeviri faaliyetleriyle uğraştığı sürgün yıllarından sonra İstanbul'a döndü, gazeteciliğe yeniden başladı, Kurtuluş Savaşı'na destek verdi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra üç defa İstiklal Mahkemesi önünde yargılandı; ikinci yargılama sonucunda mahkûm edildiği sürgün cezası uyarınca 1926'ya değin Çorum'da yaşadı. 1920'li ve 1930'lu yıllarda dil devrimi gibi konularda hükûmetle görüş ayrılığına düştü. Atatürk'ün ölümünden sonra milletvekili seçildi, *Tanin* gazetesini tekrar çıkardı. 1947'de komünizm propagandası yapmakla suçladığı *Tan* gazetesini hedef göstermesi üniversite gençliğinin Tan Gazetesi Baskını'nı düzenlemesine yol açtı. 1948'den sonra *Ulus* gazetesinde başyazarlık yaptı. Demokrat Parti döneminde 1954 yılında hükûmeti eleştiren bir yazısı nedeniyle 79 yaşındayken kısa bir süre tutuklu kaldı.*

* Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976); Y. Doğan Çetinkaya, "Hüseyin Cahit Yalçın", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim, 2007); Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, (İstanbul: İletişim, 2010).

besiyle, Müslümanlar Arap alfabesiyle Arnavutça metin yazıyorlardı. Kongrede, 19. yüzyılın son çeyreğinde Şemseddin Sami (Sami Frashëri) başta olmak üzere İstanbullu Arnavutlar tarafından geliştirilen, Latin alfabesine dayalı 'İstanbul Alfabesi'nin geliştirilmiş bir biçimi kabul edildi. Alfabe meselesinin çözülmesi, Arnavutlar arasında birlik sağlanması anlamına geliyordu.[133] Dolayısıyla, gayrimüslim halkların yanında, Müslümanların çoğunluğu oluş-

[133] A.g.e., 101.

turduğu Arnavutlar arasında da bir ulus bilinci yayılmaktaydı. İlerleyen dönemde İTC Arnavutça alfabe tartışmalarında Arap alfabesinin benimsenmesi yönünde propaganda yaptı. Bu durum, özellikle Güney Arnavutluk'taki çoğunlukla Bektaşi olan Arnavutların Cemiyet'e tepki duymasına yol açtı.[134]

Araplar arasında da yeni kulüp ve cemiyetler hızla yayılıyordu. Eylül 1908'de İstanbul'da kurulan Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye cemiyeti bu noktada bir örnek olarak verilebilir. Başkentte yaşayan Araplar arasındaki ilişkiyi güçlendirmek ve Osmanlı birliğinin sağlanması hedefine ulaşmak için çalışacak bir Arap koalisyonu kurmak amacını taşıyan cemiyet seçimlerden sonra İttihat ve Terakki'ye muhalif bir tutum takındı.[135] Buna karşılık, imparatorluk dışındaki Arap çevrelerinden Arap bağımsızlığına yönelik talepler gelirken, bu talepler Meşrutiyet'in ilk aylarında imparatorluk içinde ilgi görmedi.[136]

Meşrutiyet'in yeniden ilanını izleyen dönemde çok sayıda gazete kuruldu. Hürriyet'in İlanından sonraki bir yıl boyunca 310 gazete ve dergi imtiyazı alındı.[137] İTC'nin başlıca sözcüsü konumunda olan ve Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in yönetiminde çıkan *Tanin* 1908-1918 yılları arasında çeşitli kesintilerle yayınlandı. (*Tanin*, 1922-1925 arasında yeniden yayınlanacaktı). *Şura-yı Ümmet* ise cemiyetin resmî yayın organı konumundaydı. 1894'te yayın hayatına başlayan *İkdam* gazetesi başlangıçta İttihat ve Terakki yanlısı bir tavır takınmış, daha sonra muhalif bir konumlanış benimsemiş ve Ahrar Fırkası'na yakın bir çizgisiye yerleşmişti. *Sabah* ve *Serbestî* gibi gazeteler de yine İTC'ye muhalif bir çizgideydi. Ahrar'ın yayın organı *Osmanlı* gazetesinin 17 Mart 1908 tarihli ilk sayısı Prens Sabahattin'in verdiği mali destekle yayınlandı. Derviş Vahdeti'nin ilk sayısı 11 Aralık 1908'de yayınlanan *Volkan* gazetesi ise bir yandan İslamcı, diğer yandan Kanun-ı Esasi düzeninden yana fikirleri savunuyor, Fedakâran Hareketi'ne ve Prens Sabahattin'e de destek veriyordu.[138] *Sırat-ı Müstakim* ve *Beyanü'l-Hak* gibi süreli yayınlar da İslami çizgide yer alıyordu. Haftalık bir dergi olan *Kalem* ise bu dönemde sayısı artan mizah dergilerinin en önde gelenlerindendi.[139]

1908 Devrimi'nden sonra gayrimüslim gazetelerinin de sayısı arttı. İzmir'de Ağustos 1908-Nisan 1909 arasında Rumca yayınlanan *Ergatis* (*İşçi*) gazetesi Osmanlıcı bir tutum benimsemiş, demokratik değerlere ve yurttaşların ortak çıkarına dayalı bir Osmanlı ulusu tanımı yapıyordu.[140] Yayınlanmaya başladığı dönemlerde İTC'ne yakın bir tutum sergileyen *Ergatis* yazarlarına göre Osmanlı birliğini sağlayacak olan, yabancıların ülkedeki ekonomik etkisine karşı birleşmeleriydi.[141]

II. Meşrutiyet döneminin ilk günlerinden itibaren yayın hayatında kadınların da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Feminist fikirler 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca özellikle

---

134 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 138.
135 Kayalı, *Araplar*, 77.
136 A.g.e., 78.
137 Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 167.
138 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 189.
139 Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basını", 175.
140 Moroni, *O Ergatis*, 46.
141 A.g.e., 53.

Ermeni feministler tarafından geliştirilmiştir.[142] Feminist mücadelelerin dışında, kadınlara yönelik olarak yayın yapan süreli yayınların sayısı da geç Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemlerinde artmıştır; 1868'den 1908'e uzanan dönemde kadınlara yönelik olarak en az on iki süreli yayının varlığı bilinmektedir. Bu yayınların en uzun soluklusu olan *Hanımlara Mahsus Gazete* 1895-1908 arasına yayınlanmış, 'iyi anne, iyi eş ve iyi Müslüman' yetiştirme amacını gütmüştür. Bununla birlikte, gazetede yer yer feminizmden ve kazanımlarından da söz edilmiştir.[143] Kadın romancı Fatma Aliye (Topuz) Hanım, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayınlanan yazılarında erkeklerin kadının terakkisine (ilerlemesine) engel olduğuna dair fikirler ileri sürmüştür.

II. Meşrutiyet döneminden itibaren kadınların toplumsal ve siyasi hayattaki yerinin iyileştirilmesini destekleyen süreli yayınların sayısı arttı. İsmet Hakkı, 26 Temmuz 1908'de *İkdam*'da çıkan "Ya biz ne olacağız" başlıklı yazısında kadınlar için eşit hak talebini dile getirdi.[144] 26 Ekim 1908'de ise Selanik'te haftalık *Kadın* gazetesi yayına başladı. Derginin Haziran 1909'a kadar otuz sayısı yayınlandıktan sonra yayın hayatı son buldu. Bu kısa yayın dönemine rağmen *Kadın*, ilerleyen dönemlerde yayınlanan birçok kadın dergisine öncülük etti. Fatma Kılıç Denman, bu dönemde cemiyet faaliyetlerinde çalışan ve kadın dergilerinde yazan kadınların üst sınıf bürokrat, paşa kızları olduğunu belirtir.[145] Buna ek olarak, kadın dergilerinde erkek siyasetçilerin makaleleri sıklıkla yayınlanmakta, bazı durumlarda erkek yazarların yazıları kadın müstear isimleriyle yayınlanmaktadır. Özellikle *Kadın* dergisinin hedefleri arasında İTC'nin pozitivist ilerlemeci fikirlerini yayma hedefinin de var olduğunun altı çizilmelidir.[146] Cemiyet'e yakın popüler yayınlarda çıkan yazılarda da bu yönde fikirler yer alıyordu, örneğin *Şehbal*'de çıkan Bedii Nuri imzalı yazılarda kadının Osmanlı toplumunun dönüşümüne ayak uydurması ve öncülük etmesi gerektiğinin altı çiziliyordu. Aynı dergide yazıları çıkan Ayşe Bedia ise kadınların çalışmasına karşı çıkıyor; çalışan kadının ev işleriyle ve ailesiyle gerektiği gibi ilgilenemeyeceğini söylüyordu.[147]

1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri bu siyasi ve toplumsal hareketlilik bağlamında gerçekleşti. Bu canlılık seçim sürecine de yansıdı; seçimler karnaval atmosferinde gerçekleşti, sandıklar sayım merkezlerine bayraklar taşıyan geniş kalabalıklarla taşındı.[148] Buna karşılık, bazı sorunlar çözümsüz kaldı. Örneğin seçimler başladığında seçim kanununun Müslümanların lehine uygulamalara yol açtığı yönünde itirazlar dile getirildi. Gayrimüslimlerin dile getirdiği kota talebi reddedildi, bu durum bazı bölgelerde gayrimüslimlerin durumu protesto ederek seçimlere katılmaktan vazgeçmesi sonucunu doğurdu. Bazı durumlarda ise İttihat ve Terakki çeşitli bahanelerle Müslümanların gayrimüslim adaylara oy vermesini desteklemekten son anda vazgeçti. Örneğin Trabzon ve Samsun'da yapılacak olan seçimlerden bir gün

---

142 Elif Ekin Akşit-Vural, "Latife'nin Bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Devrimle İlişkileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 245-246.

143 Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın* (İstanbul: Libra, 2009), 38; Akşit-Vural, "Latife'nin Bir Jesti", 238.

144 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 71.

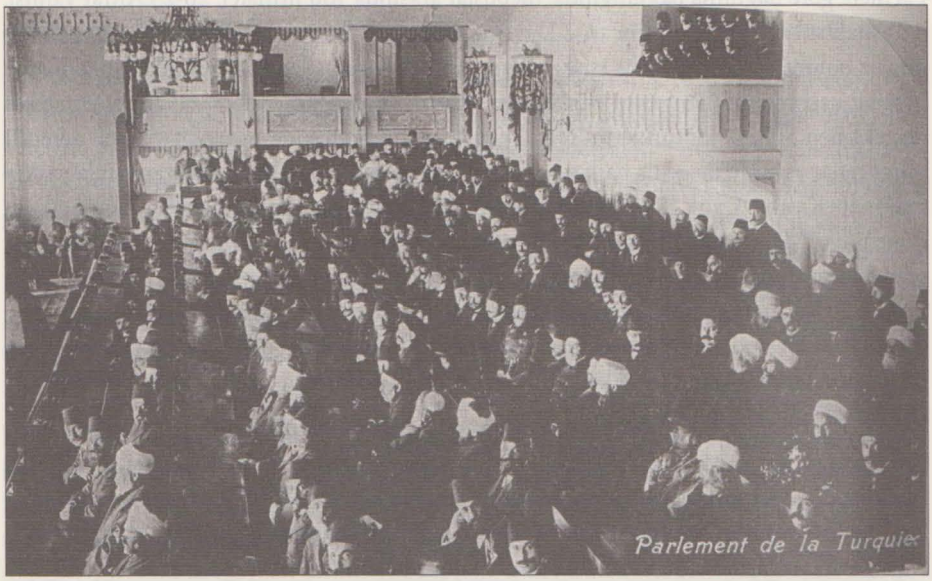
145 Denman, *Kadın*, 16, 64.

146 A.g.e., 238.

147 Selim Ahmetoğlu, *İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popüariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)* (İstanbul: Libra, 2010), 67, 77.

148 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 68.

önce Yunanistan konsolosunun Rum mebus adaylarını ziyaret etmesi, İTC'nin Rum adaylara daha önce verdiği desteği çekmesi için bir bahane oldu.[149]

17 Aralık günü törenle açılan Meclis-i Mebusan'da mebuslar ve onları locadan izleyen şehzadeler. Meclisin açılışı günler öncesinden başlayan kutlamalara sahne oldu. Sokaklar ve pencereler 'Yaşasın Kanun-ı Esasî; Yaşasın adalet, hürriyet, müsavat' yazılarıyla süslendi. Yangın ve saat kuleleri, devlet daireleri, bankalar, ticari kuruluşlar, elçilikler, istasyon ve karakollar ışıklandırıldı. **Kaynak:** Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 182-188.

1908'de yapılan düzenlemelere göre her sancak bir seçim bölgesi oluşturuyordu. İki dereceli bir seçim sistemi uygulanıyordu. 30.000 ila 70.000 seçmene karşılık bir mebus seçiliyordu.[150] Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908'de törenlerle açıldı; taşradan gelenlerin sayısının çokluğu nedeniyle İstanbul'daki otellerde ve hanlarda yer kalmadı, camiler ve okullar mebusların konaklaması için tahsis edildi.[151] Meclis Ayasofya'nın hemen yanında, Sultanahmet ile Ayasofya arasında bulunan eski Darülfünun (Üniversite) binasında yapıldı. Üyeleri padişah tarafından tayin edilen Âyan Meclisi de bu tarihte yeniden görev aldı.

Yeni Meclis-i Mebusan'ın 275 üyesi vardı; etnik dağılıma bakıldığında 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah olduğu görülüyordu.[152] Daha sonra çeşitli nedenlerle boşalan koltuklara yeni mebuslar seçilince dağılım da değişti, yeni dağılıma göre mecliste 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi mebus yer alıyordu.[153] Seçilme şartları arasında 'Türkçe bilmek' yer almasına rağmen bazı mebuslar Türkçe konuşamıyordu, bu durum örneğin bazı Arap ve Ermeni

149 Catherine Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, der. Dimitri Gondicas, Charles Issawi, (Princeton: The Darwin Press, 1999), 195.

150 A.g.e., 193.

151 Sacit Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet, 1908-1913* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004), 150.

152 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 102.

153 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 53.

mebusların konuşmalara katılamamasına ve verdikleri bazı önergelerin dikkate alınmamasına neden oldu.[154]

Partilere göre dağılıma bakıldığında, mebuslar arasında 160 İttihatçı, 20-25 Ahrar yanlısı, 4 Taşnaktsutyun üyesi, 1 Hınçak, 2 Devrimci Bulgar, 1 Sosyal Demokrat Bulgar ve 70 bağımsız bulunuyordu.[155] Meclis başkanlığını Ahmet Rıza üstlendi. Feroz Ahmad, döneme üçlü bir çatışmanın damgasını vurduğunu belirtir. Bu gerilim, muhafazakârlar tarafından desteklenen Sultan, Jöntürklerin liberal kanatları tarafından desteklenen yüksek dereceli bürokratlar ve ordu ile geniş halk tabakalarından destek bulan İttihatçılar arasında yaşanmaktadır. Kasım-Aralık 1908'de düzenlenen seçimler, bu gerilimin esas olarak açığa çıktığı dönemdir.[156] Durumdan hoşnutsuz bürokratların başında, İTC'nin baskısından rahatsız olan Sadrazam Kâmil Paşa geliyordu. Seçimlerde beklediği başarıyı gösteremeyen Ahrar Fırkası ile Kâmil Paşa bu dönemde birlikte hareket etmeye başladılar. İttihat ve Terakki ile Kâmil Paşa arasındaki ilişkiler son derece gerilimli bir noktaya geldi.[157] İttihatçılar ile Prens Sabahattin taraftarları arasındaki gerilimler de bazen şiddetli kavgalara dönüşüyordu.[158]

Bir diğer gerilim ise İTC'nin Batıcı-pozitivist görüşlerinin mecliste dile getirilmesine bağlı olarak yaşanıyordu. Mebusların 220'si Müslümandı. Bunların yüzde 35'i ulema, yüzde 30'u ise çiftçiydi. Mecliste bazı İttihat ve Terakki ve Ahrar üyelerinin Batılılaşma yanlısı açıklamaları Mecliste yer alan çok sayıda 'sarıklı' üyenin tepkisini çekiyordu. Örneğin Ahrar mebusu Rıza Tevfik Avrupai saatin kabulünü isteyen konuşmalar yapmıştı. Yine Rıza Tevfik Türklerin eskiden 'kâfir' olduğunu belirtmiş ve büyük bir tepkiyle karşılaşmıştı.[159] İttihatçı mebuslar arasında da ulemadan ve köy kökenli kişilerin sayısı yüksekti. Bu nedenle Jön Türkler için gayrimüslim mebuslarla yapılacak olan ittifaklar önem kazandı.

Taşnaktsutyun'un İttihat ve Terakki ile ittifakı sürüyor, Hınçak yanlıları İttihat ve Terakki'ye muhalif konumlarını koruyorlardı. Bağımsız Ermeni mebuslarından Krikor Zohrab daha ziyade Ahrar'a yakındı.[160] Rumların bir kısmı İttihatçı, bir kısmı muhalifti. Bu dönemde en tanınmış Rum mebuslardan olan Yeorgios Busios'un (Boşo) "Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" sözleri çokça konuşulmuştu:[161] Osmanlı Bankası, isminde yer alan 'Osmanlı' sıfatına rağmen, bir yabancı ortaklık statüsündeydi. Rumlar cemaatlerini ilgilendiren konularda birlikte hareket ederken, diğer konularda bireysel oy kullanıyorlardı.[162]

Arnavutların çoğu İttihat ve Terakki yanlısı iken, İsmail Kemal Bey gibi bazı nüfuzlu mebuslar Ahrar Fırkası mensubuydu. Araplar ayrı bir Arap fırkası kurma çabasındaydı, ancak meclisteki faaliyetlerinde sadece Arap çıkarlarını savunmakla kalmıyor, genel olarak impara-

154 Gaidz F. Minassian, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler", *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Denisenko (İstanbul: Aras, 2005), 163; Kayalı, *Araplar*, 89.

155 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 53.

156 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 35.

157 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 75-76.

158 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 107.

159 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım: 1. ve 2. Cilt*, 281.

160 Minassian, "Ermeni Devrimci Federasyonu", 162.

161 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 107.

162 Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics", 196.

torluğu ilgilendiren konularda da görüş bildiriyorlardı.[163] Yahudiler ise çoğunlukla İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle beraber hareket ediyordu.

31 Mart Ayaklanması

Seçimlerden sonra Ahrar Fırkası'yla yakın ilişkiler geliştirmiş olan Kâmil Paşa, Ocak 1909'da Hüseyin Cahit'in sert eleştirilerine maruz kaldı ve bu eleştirilere karşılık olarak İttihatçılara bağlı olan Bahriye ve Harbiye nazırlarını görevden aldı.[164] Bunun üzerine İttihat ve Terakki'nin girişimiyle 13 Şubat 1909'da yapılan güvenoylamasında Kâmil Paşa hükûmeti güvensizlik oyu alarak düşürüldü. Bu, Osmanlı tarihinde ilk defa yaşanan bir gelişmeydi.[165] Kâmil Paşa'nın düşüşünden sonra İttihat ve Terakki'ye yakın bir kişi olan ve önceki kabinede Dahiliye Nazırlığı görevinde bulunmuş olan Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlığa getirildi.[166] Hüseyin Hilmi Paşa'nın göreve geldikten sonra yaptığı ilk icraatlerden biri, subayların siyasete karışmalarını ve siyasi derneklere üye olmalarını yasaklamaktı.[167]

Kâmil Paşa'nın düşüşünden sonra İttihatçılara karşı üç kanaldan gelişen muhalefet kademeli olarak birleşti. Bunların ilki Ahrar yanlısı muhalefet, diğeri İslamcı muhalefet, üçüncüsü ise ordu içindeki II. Abdülhamit yanlısı askerlerdi. Şubat-Mart aylarında Ahrar yanlıları ve İslamcılar İTC iktidarına karşı bir basın kampanyası başlattılar. Kaldı ki aynı dönemde Jöntürklerin başlıca isimlerinden İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet de İttihat ve Terakki'ye muhalif olan, cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın tüm Osmanlılar arasındaki kardeşliği korumak ve toplumsal hak taleplerini dile getirmek gibi çeşitli amaçlarla yola çıkarak Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) adlı yeni bir muhalif parti kurmuştu.

Muhalefetin geliştiği bu bağlamda *Serbesti* gazetesinin editörü Ahrar yanlısı Hasan Fehmi 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü'nde bir İttihatçı fedai tarafından öldürüldü. Bunun sonucunda kamuoyu İttihatçılar ve hükûmet aleyhine döndü. Hasan Fehmi'nin cenazesine 100.000 kişi katıldı ve cenaze sırasında gösteriler yapıldı.[168]

İslamcı muhalefet, Nisan 1909'da *Volkan* gazetesine yakın bir grubun İttihad-ı Muhammedi örgütünü kurmasıyla kurumsallaştı.[169] Bu dönemde *Volkan* gazetesinin tirajı 8000'e ulaştı. Bu ikinci muhalefet kanalının, İttihat ve Terakki ile Ahrar'ın da savunduğu Batılılaşma reformlarına karşı tavır alması, padişahın örtülü desteğini kazanmasını sağlamıştı.

Üçüncü kanalda yer alan askerlerin hoşnutsuzluğunun artması, 1909 yılının ilk aylarında büyümeye başlayan gerilimin bir ayaklanma halini almasıyla sonuçlandı. Ordu içinde 19. yüzyılın sonlarında belirgin hale gelen bir ayrışma vardı. Mekteb-i Harbiye gibi modern askerî okullardan mezun olan eğitimli ('mektepli') subaylar, modernleşme fikrine ve İttihat ve Terakki'ye daha yakın bir konumda yer alırken, 'alaylı' subaylar ve askerler geleneksel

163 Kayalı, *Araplar*, 80.
164 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 56.
165 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 80.
166 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 76.
167 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 293.
168 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 107.
169 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 76.

toplumsal yapılara ve II. Abdülhamit'in temsil ettiği düzene bağlıydı.[170] 1909'un gerilimli atmosferinde, 12-13 Nisan 1909 gecesinde Avcı Taburları'na mensup alaylı askerler 'mektepli' subayları esir aldı. Olaylar sırasında özellikle Taksim Topçu Kışlası ve Taşkışla isyancıların merkezi haline geldi. Diğer alaylı askerlerin katılmasıyla büyüyen isyancı kalabalığı softalarla (medrese öğrencileriyle) birleşip Meclis-i Mebusan binasının bulunduğu Atmeydanı'na yürüdü. Sabah saatlerinde isyancı askerlerin sayısı arttı ve ulema da isyancılara katıldı.[171] İsyan, böylece 13 Nisan 1908 tarihinde doruk noktasına ulaştı. Rumi takvimde bu tarihin 31 Mart'a denk gelmesi nedeniyle bu olay Osmanlı siyasi tarihinde '31 Mart Vakası' olarak adlandırılır.

İsyan esas olarak İstanbul'da yaşandı. Ancak bazı taşra kentlerinde de bağlantılı ayaklanmalar yaşandı. Örneğin, Şam'da İttihad-ı Muhammedi'nin yerel şubesinin oynadığı rolün sonucu olarak tutucu esnafın da katıldığı bir ayaklanma gerçekleşti.[172] Erzurum'da da 31 Mart Vakası'nın etkisiyle bir isyan çıktı.

Ayaklanma sırasında başlıca slogan "Şeriat isteriz" idi. Buna karşılık, isyanın dar anlamda bir 'şeriatçı ayaklanma'dan ibaret olmadığı da bilinmektedir. Örneğin ilk günlerde 31 Mart Ayaklanması'nı destekleyenler arasında bazı Rum gazeteleri ve yine bir Rum örgütü olan İstanbul Örgütü'nün de (*Organosis Konstantinupoleos*) var olduğu belirtilmelidir.[173] Arnavut Meşrutiyet Kulüplerinin ve İsmail Kemal Bey gibi Ahrar liderlerinin de isyana destek verdiği görülmektedir.[174] İsyanın esas amacının İttihat ve Terakki'ye karşı bir darbe yapmak ve yeniden Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Olayların en arka planında ise Birleşik Krallık'ın var olduğu tarihçilerce ve dönemin yazarları tarafından belirtilmektedir.[175] Bu yorumdaki en güçlü etkenlerden biri, Kâmil Paşa'nın Britanya yanlısı bir siyaset izlemesidir. Buna karşılık, kimi tarih kitaplarında belirtildiğinin aksine, 31 Mart Olayı'nın düzenlenmesinde II. Abdülhamit etkin bir rol oynamamıştır. Sultan bu dönemde Cemiyet ile uzlaşmış olduğu için bir isyan başlatması için geçerli bir neden yoktur.[176]

İsyanın patlak vermesini izleyen sabah İttihat ve Terakki'ye yakınlığıyla bilinen Hüseyin Hilmi Paşa görevden alındı ve sadrazamlığa Tevfik Paşa getirildi. İsyancılar zafer kutlaması yaptı. Bu sırada İttihatçılara yönelik sistemli saldırılar devam etti. İttihat ve Terakki iktidarı kesintiye uğradı.[177] Tıpkı Temmuz 1908'de olduğu gibi 31 Mart Olayı'nda da Makedonya'daki İttihat ve Terakki destekçilerinin müdahalesi belirleyici oldu. Cemiyet, 15 Nisan 1909'da Selanik'teki tüm örgütleri Kanun-ı Esasi adına ittifaka çağırdı.[178] Makedonya'daki 3. Ordu'dan ve 2. Ordu'dan askerlere bazı gönüllü birliklerin (özellikle Niyazi Bey komutasındaki Arnavut gönüllü birliklerinin) 15 Nisan tarihinden itibaren bir araya gelmesiyle Hareket Ordu-

170 Feroz Ahmad, "Military and Politics in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 92; Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 79.

171 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 77.

172 Kayalı, *Araplar*, 83.

173 Kerimoğlu, *Rumlar*, 103-104.

174 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 296-297.

175 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 203.

176 a.g.e., 206.

177 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 78; Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 70.

178 Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, 294.

Meclis-i Mebusan Marşı

II. Meşrutiyet beraberinde müzikal bir coşkuyu da getirdi. Hürriyet, anayasa, meşrutiyet temalı peş peşe birçok marş ve şarkı yazıldı. Tevfik Fikret'in Meşrutiyet'in ilanından hemen önce ihtilalcilerin isteği üzerine bestelenip marş haline getirilmek üzere kaleme aldığı inkılap şiiri olan "Millet Şarkısı"; sözleri Avni Fuad tarafından yazılan ve Augusto Selvelli tarafından bestelenen "Niyazi ve Enver Beylere" marşı; Nüzhet Hanım tarafından yazılıp Leyla Hanım tarafından bestelenen "Milli Şarkı"; anonim bir karakter taşıyan "Ordu Marşı"; "Hareket Ordusu Marşı", sözleri Tahsin Nahid Bey'e, bestesi Rauf Yekta Bey'e ait "10 Temmuz'u Takdis Edelim" adlı marş; Mösyö Carikopoulo'nun "Kanun-ı Esasî Marşı"; Kahraman-ı Hürriyet Niyazi ve Enver Beyler'e ithafen Ermeni müzisyen A. Mısırlıyan'ın piyano için düzenlediği "Kahramanlar Marşı", yine Ermeni asıllı olduğu tahmin edilen Colayan'ın "Yaşasın Meşrutiyet" adlı marşı bunlardan bazılarıydı. Bestesi Zati Bey'e, sözleri Samih Bey'e ait olan "Meclis-i Mebusan Marşı", bu müzikal coşkunun bir parçası olduğu kadar sözleriyle dönemin düşünsel atmosferini yansıtıyordu. Marşın sözleri şöyleydi:

Osmanlılar bugün oldu muzaffer
Fethetti yeniden vatanı asker
Açtı mebuslara yolu süngüler
Yaşasın Niyazi yaşasın Enver

Gökyüzünde şühedanın hayali
Alkışlıyor sanki ruh-ı Kemal'i
Ah ölmeden görmeliydi bu hali
O kıymetli muhterem vatanperver

Al bayraklar bulutları sarıyor
Şenliğimiz asumana varıyor
Mazlumlara zalimler yalvarıyor
Hey Allahım bu nasıl rûz-ı mahşer

Uyan Midhat uyan geldi zamanın
Tutsun dünyaları şöhret ve şanın
Sen bulun önünde şu mebusanın
Artık yaşa evladınla beraber*

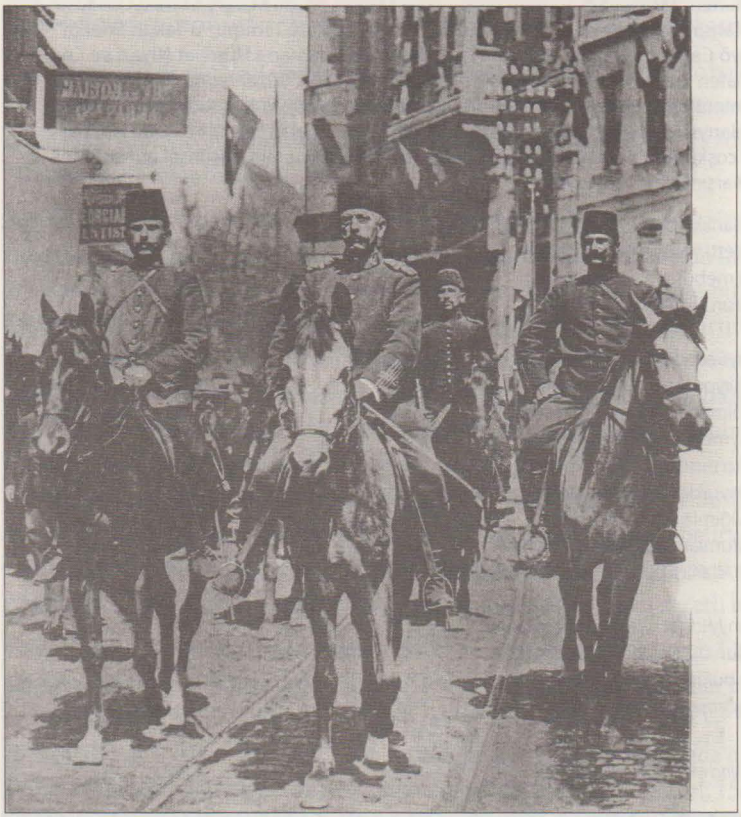
* Erdoğan (der.), *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yılı*, 188.

su oluşturuldu.[179] Hareket Ordusu'na Rum ve Bulgar çeteciler ile Taşnaktsutyun da destek verdi.[180] 3. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa Hareket Ordusu'nun başına geçti. Yaklaşık 25.000 muvazzaf ve 15.000 gönüllüden oluşan ordu İstanbul yakınlarına geldi.

Bu sırada Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'de örgütlenmiş olan üst düzey ulema 16 Nisan'dan itibaren isyana açıkça karşı çıktı. Üst düzey ulemanın öncesinde de isyanı desteklemediğinin altı çizilmelidir.[181] Önceleri isyanı desteklemiş olan bazı Rum dernekleri de sonradan isyana karşı cephe aldı. İsyana karşı geniş bir Meşrutiyet cephesinin oluşması ise Hareket Ordusu'nun kurulduğu yönündeki ilk haberlerin İstanbul'a ulaşmasından sonra mümkün

179 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 36; Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 78.
180 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 60.
181 Zürcher, *The Young Turk Legacy*, 78.

oldu. Bu şekilde çeşitli dernekler ve partiler toplandı ve birlik çağrısı yapıldı.[182] Ordunun 24 Nisan sabahında şehre girmesinden sonra isyan bütünüyle bastırıldı. Aynı tarihte, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan 'Meclis-i Milli' adı altında ortak bir oturumda toplandı ve Yeşilköy'de Hareket Ordusu komutanlığıyla temaslarda bulundu. Üç gün süren toplantılar boyunca Hareket Ordusu'nun ilan ettiği sıkıyönetim onaylandı ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin hukuki zemini hazırlandı.[183]

L'Illustration dergisisinin kapağında Mahmut Şevket Paşa'nın başında bulunduğu Hareket Ordusu komuta heyetinden bir grup Beyoğlu'nda. 31 Mart Ayaklanmasının haberi Selanik'e ulaştığında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Şubesi Mahmut Şevket Paşa başkanlığında bir toplantı yaparak Rumeli'den gidecek bir ordunun ayaklanmayı bastırmasını kararlaştırdı. Adı, o toplantıda bulunan Kolağası Mustafa Kemal Bey tarafından verilen ordunun kumandasına Hüseyin Hüsnü Paşa getirildi. **Kaynak:** Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 301, 304.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu döneme değin muhaliflerine karşı çoğunlukla kullandığı argüman, 'istibdat yanlısı olmak' suçlamasıydı. 31 Mart'tan sonra ise Cemiyet bütün muhaliflerini şeriat yanlısı olarak adlandırmaya başladı. Bu şekilde Hristiyanların da desteğini kazanmak için bir zemin hazırlamış oluyordu. Bazı Hristiyan siyasetçilerin söylemlerinden de Müslüman muhalefet partilerine karşı İslamcılık tehlikesinden kaynaklanan bir ihtiyatlı tutumun gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Ermeni politikacı Krikor Zohrab, Ahrar Fırkası'nın (ve daha sonra kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın) dinci ve gerici unsurlarla dolu olduğunu belirtmiştir.[184]

182 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: I*, 114.

183 Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 86-87.

184 Minassian, "Ermeni Devrimci Federasyonu", 178.

31 Mart Olayı'nı izleyen dönemde çeşitli dernekler isyancılarla doğrudan ya da dolaylı bağlantıları olduğu nedeniyle kapatıldı. Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye Cemiyeti bunlardan biridir. Ahrar Fırkası üyelerinin bir kısmı yargılandı, bir kısmı yurt dışına kaçtı. Partinin feshedildiği yönündeki açıklama 1910'da yapıldı.

31 Mart Olayı, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için bir bahane olarak kullanıldı. Öncelikle tahttan indirme işleminin hukuki zeminini hazırlayacak olan 'hal (tahttan indirme) fetvası' alındı, daha sonra Ayastefanos'ta (Yeşilköy) devam etmekte olan Meclis-i Milli oturumunda padişah tahttan indirildi.[185] Yerine Mehmet Reşat (V. Mehmet) tahta çıktı. Abdülhamit, Alman sefaretinin vapuruyla Selanik'e sürgüne gönderildi. Vapur, Abdülhamit ile iyi diplomatik ilişkiler geliştirmiş olan Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in emriyle tahsis edilmişti. Eski sultan, Selanik'in 1912 yılında Birinci Balkan Savaşı sonucunda Yunanistan topraklarına katılmasına değin, bu şehirde Alatini Köşkü'nde sürgün hayatı yaşadı. Bu tarihten sonra ise yine Alman sefaretinin vapuruyla İstanbul'a, Beylerbeyi Sarayı'na getirildi ve son yıllarını bu sarayda geçirdi.[186]

İstanbul'da 31 Mart olayının patlak vermesinin üzerine Adana ve çevresinde bir süre sonra bir Ermeni kırımına dönüşen çatışmalar başladı. Selanik'ten gönderilen Jöntürk orduları 27 Nisan'da duruma müdahale etti. 1909 Kilikya olayları, İstanbul'da 31 Mart isyanının bölgede doğurduğu belirsizlik ve otorite boşluğu ortamında başlamış, İttihat ve Terakki'nin iktidarı tekrar ele almasından sonra da bir süre devam etmiştir. Merkezi Adana olan ancak komşu kentlere de yayılan çatışmalar neticesi 2000 Müslüman ve 20.000 Ermeni hayatını kaybetti. Çatışmalarda bazı yerel İttihat ve Terakki üyelerinin rolü olsa da İTC liderliğinin olaylara tepkisi çok sert oldu, yargılamalar sonucunda 124 Müslüman ve 7 Ermeni idam edildi. Buna rağmen kırıma karışanların İTC ile bağlantıları da konuşuluyordu ve bu bağlantıların ortaya çıkarılması neticesinde Ermeni partilerinin (özellikle de Taşnaktsutyun'un) Cemiyet'e güveni sarsıldı.[187] Bu durum, Ağustos 1909'da yapılan Taşnaktsutyun kongresine de yansıdı. Kongre sırasında iki eğilim ortaya çıkmıştı. Taşradaki eğilim İTC ile kesin bir kopuşun yaşanmasını istiyor, merkezî eğilim ise İttihatçıların hatalarını kabul etmekle birlikte kesin bir kopuşun tehlikeli olacağını düşünüyordu.[188] Kongrede işbirliğinin sürmesi kararı alındı. Temmuz 1909'daki kongresinde adını Sosyal Demokrat Hınçak partisi olarak değiştirmiş olan Hınçak ise Taşnaktsuyun'a ve İttihat ve Terakki'ye karşı propagandasını devam ettirdi. Hınçak partisi 1909'dan itibaren taşra kentlerinde silahlanma faaliyeti başlattı, ancak başlangıçta başarılı olamadı. Gerek Hınçak'ın, gerekse Taşnaktsutyun'un etkin bir silahlandırma faaliyeti başlatması 1913'ten itibaren ancak mümkün olmuştur.[189]

Mahmut Şevket Paşa ve İttihatçı iktidarının pekişmesi

Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, mutlak monarşiye dönüş tehlikesini bütünüyle ortadan kaldıran sembolik bir adımdı. Buna karşılık, bunu izleyen dönemde İttihatçıların sultası

185 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 79.
186 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 119.
187 A.g.e., 64-66.
188 A.g.e., 69.
189 A.g.e., 86-87.

başladı. 31 Mart Olayı'nın sona ermesinden sonra Mahmut Şevket Paşa'nın siyasal iktidar üzerindeki etkisi çok arttı; öyle ki zaman zaman İTC mensupları kendi iktidarlarını tehdit altında hissediyorlardı[190]

İsyanın bastırılmasını takiben Mayıs 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında yeni bir hükûmet kuruldu. Mahmut Şevket Paşa yeni Harbiye Nazırı idi. Hüseyin Hilmi Paşa, Mahmut Şevket Paşa'yı orduyu yeniden yapılandırmakla yetkili kıldı. Bu durum İttihatçıları tedirgin ediyordu, zira Mahmut Şevket Paşa doğrudan kontrol edebilecekleri bir kişi değildi. Hükûmette İttihat ve Terakki etkisinin artması için önlemler alınması gerekiyordu. Haziran 1909'da Cavit Bey'in Maliye Nazırı olarak, Ağustos 1909'da Talat Bey'in Dahiliye Nazırı olarak atanması sağlandı.[191] Böylece Cemiyet bazı kilit bakanlıklar üzerinde doğrudan denetim kurmaya başladı. Bu şekilde başlayan bürokrasiye hâkim olma süreci 1913'te doruk noktasına ulaştı.[192]

Mayıs 1909'dan Ağustos 1909 sonuna uzanan dönemde Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetince düzenin kurulması adına çeşitli önlemler alındı. Sıkıyönetim ilan edildi, kamu hizmetinde grev yasaklandı, yine kamu hizmetinde sendikalar lağvedildi. 9 Mayıs 1909'da kabul edilen Serseri ve Mazanne-i Su' Eşhas (Serseri ve Şüpheli Şahıslar) Hakkında Kanun iki ay boyunca işsiz kalan kişileri 'serseri' olarak tanımlıyor ve bu kişilerin tutuklanıp yargılanmasını öngörüyordu.[193] Açık toplantılar (İçtimaat-ı Umumiye) hakkındaki 9 Haziran 1909 tarihli kanun ise toplantı hakkını kabul etse de halka açık toplantıları ön bildirim ve denetime tabi kılarak

İsyancıların Talepleri

31 Mart Olayı olarak bilinen ayaklanmanın tarihi eski takvime göre 31 Mart 1325 yeni takvime göre 13 Nisan 1909'du. Ayaklanmayı başlatanlar, Meşrutiyet'i korumak üzere Rumeli'den getirilen Avcı Taburları'nın askerleriydi. Subaylarını tutuklayan askerler sabaha karşı kışlalarından silahlı olarak çıkarak Sultanahmet'e gittiler ve Meclis-i Mebusan'ı kuşattılar. İsyancıların talepleri şunlardı:

1- Hükûmetin hemen istifa etmesi,

2- Millet Meclisi'nden Ahmet Rıza, Hüseyin Cavit, Rahmi ve Talat Beyler'in atılması,

3- Alaylı subaylardan açığa alınarak mağdur edilenlerin görevlerine iadesi,

4- Şeriat hükümlerinin tamamının uygulanması,

5- Kâmil Paşa'nın sadarete (yani başbakanlığa), Nâzım Paşa'nın seraskerliğe getirilmesi,

6- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılması,

7- Ayaklananlar hakkında padişahın af ilanı,

8- Meclis Başkanlığı'na İsmail Kemal Bey'in seçilmesi.

İşte bu talepler birkaç liste olarak meclise gönderildi. Askerse dışarıdan bağırarak;

"İsteriz, isteriz! Bunları isteriz! Şeriat isteriz...!" diyordu.*

* Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, sadeleştiren Berîte Ülgenci (İstanbul: Pınar, 1996).

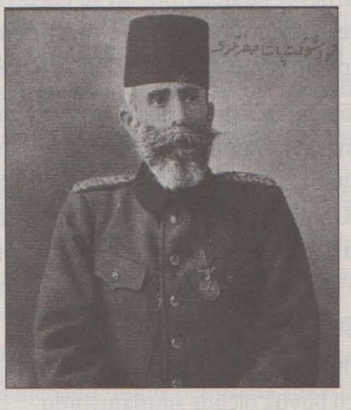
190 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 37; Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 146.

191 Minassian, "Ermeni Devrimci Federasyonu", 182.

192 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 75.

193 Erdoğan (der.), *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yılı*, 345.

Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)

31 Mart İsyanı'nın bastırılmasında en önemli rolü oynayan Osmanlı Paşasıdır. Ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile uyumlu bir biçimde yapılandırılmasında etkin bir rol oynamıştır.

Basra mutasarrıfının oğluydu. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra subaylık kariyerine devam etti. Osmanlı ordusunun modernleşmesi çabaları çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne davet edilen Alman subay heyetinin başkanı Baron Colmar von der Golz'un maiyetinde yer aldı, silah alımı için Almanya'ya seyahat etti; daha sonra 1891-1899 arasında Almanya'da kaldı. Osmanlı Devleti'ne dönüşünden sonra subaylık kariyerinde yükselmeye devam etti, 1905'te Kosova Valisi olarak atandı. 1908 Devrimi'ni takiben Selanik merkezli 3. Ordu komutanlığına atandı. 31 Mart isyanını bastırmak için Hareket Ordusu'nun toplanıp İstanbul'a sevk edilmesinde en önemli rolü oynadı. İsyanın bastırılmasını takiben devlet ve hükûmet üzerinde önemli bir etki sahibi oldu, ayrıca ordunun İTC ile uyumlu bir şekilde yeniden yapılandırılması sürecinde etkin bir rol oynadı. Subayların politikaya karışmaması konusuna özel bir ilgi gösterdi. 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükûmetinde Harbiye Nazırı olarak atandı. Balkan Savaşı'nın devam ettiği dönemde, Bâb-ı Âli Baskını'nı takiben 1913 yılında sadrazam oldu. Beş aydan az bir süre sadrazamlık yaptıktan sonra 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucunda öldürüldü. Suikastten Prens Sabahattin taraftarları sorumlu tutuldu. Cemal Paşa ve Halil Menteşe anılarında suikastin arkasında Birleşik Krallık'ın bulunduğunu öne sürmüşlerdir.*

* Rıdvan Akın, "İkinci Meşrutiyet'in Sadrazamları ve Temel Rejim Sorunları", *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 69-71.

protesto gösterilerini zorlaştırıyordu.[194] İttihat ve Terakki, bu şekilde bir yandan pozitivizmin temel ilkelerinden biri olan 'düzen'i ihdas etmek için yasal çerçeveyi hazırlamış oluyor, diğer yandan da kurulan düzene karşı özellikle işçi sınıfı içinden oluşabilecek olan kitlesel hareketleri önlüyordu.

Sendika ve gösteriler konusunda kısıtlamaların yapıldığı bu dönemde, 1908 Devrimi'nin bir 'hürriyet' hareketi olduğu yönündeki fikirlerin ideolojik ve sembolik yollarla konsolide edilmesine çabalanıyordu. 8 Temmuz 1909 tarihli bir kanun, 23 Temmuz'u 'Hürriyet Bayramı' adıyla bir resmî bayram haline getirdi. Böylece 23 Temmuz 1909'dan itibaren 1908 Devrimi'nin yıldönümü bayram olarak kutlanmaya başlandı. Bu uygulama cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da devam etti ve 1935 yılında son buldu. Buna karşılık, Hürriyet'in İlanı'nın getirdiği bazı kazanımlar, devrimin birinci yıldönümünün kutlandığı bu dönemde geri alınıyordu. Basın mevzuatında 29 Temmuz'da yapılan değişikliklerle basın özgürlüğü kısıtlandı, sansür yeniden uygulamaya kondu, böylece devrimi izleyen aylarda basın alanında yaşanan hareketlenme durdu, gazete sayısı azaldı. Talat Paşa'nın inisiyatifiyle hazırlanan 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu, gizli cemiyetleri ve kavmiyet esasına göre kurulan cemiyetleri yasaklıyordu. Gayrimüslimlerin muhalefetine rağmen kanun kabul edildi ve uy-

194 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 305.

gulamaya kondu. Bundan sonra Rumeli'de Rum ve Bulgar kulüpleri, İstanbul'da Arap kulübü, ayrıca Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti şubeleri ile buna bağlı olan bir okul kapatıldı.[195] Manastır'da Mart 1910'da toplanan bir kongrede Arnavut kulüplerinin dil ve edebiyat dışında konularla ilgilenmeyeceklerine, siyasi bir faaliyet göstermeyeceklerine yönelik teminat verildi. Ancak bu teminat 1910 yazında Arnavut kulüplerinin kapatılmasını engelleyemedi.[196]

Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti döneminde yaşanan önemli gelişmelerden biri, gayrimüslimlerin askere alınması yönünde somut adımların atılmasıdır. Bunun öncesinde gayrimüslimler bedel ödeyerek askere alma sürecine dahil olmuyorlardı. Bu konudaki gelişmeler gayrimüslim toplumlar içinde çeşitli tepkilerle karşılaştı. Rumlar esas olarak askerlik hizmeti yapmaya karşıydı, Rum gençlerinin Müslümanlaştırılmasından ve kışlaya hapsedilmesinden çekiniyorlardı.[197] Ancak Aydın ve Bodrum gibi çeşitli şehir ve kasabaların Rum ahalisi askere gitmeyi tercih etti. Ermeniler ise yeni uygulamadan genel olarak memnuniyet duydu.[198]

Bu kanun düzenlemelerinin yanında, 21 Ağustos 1909'da yirmi bir anayasa maddesi değiştirildi; bu kapsamlı anayasa değişikliğiyle sultanın gücü büyük ölçüde sınırlanıyordu.[199] Değişiklikler o denli kapsamlıydı ki, âdeta yeni bir anayasa yürürlüğe girmişti. Bundan sonra sultan Meclis-i Umumi önünde şeriat ve anayasa hükümlerine uyma, vatan ve millete sadakat etme yönünde yemin edecekti. Bunun yanında padişahın çeşitli konularda keyfî bir şekilde hareket etmesini önleyici maddeler de değişiklikler arasında yer alıyordu. Bu sınırlamanın 'hâkimiyet-i milliye' (ulusal egemenlik) ilkesi adına yapılması dikkate değerdi. Bunun yanında anayasa değişikliğiyle hak ve özgürlükler rejiminde de önemli değişiklikler getiriliyordu; basının serbestliği, haberleşmenin dokunulmazlığı, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü gibi esaslar teminat altına alınıyordu.[200] Yapılan bu kapsamlı anayasa değişiklikleriyle mutlakmonarşi hukuken sona erdi ve gerçek anlamda bir meşruti monarşi rejimine geçilmiş oldu.

Anayasa değişikliği sırasında Rum mebuslar 'meclis istibdadı' tehlikesini gerekçe göstererek Sultan'ın haklarını savundular.[201] Bu tutumun temelinde, İTC'nin güç kazanmasından duyulan korkunun olduğu belirtilebilir. Cemiyetler kanununun düzenlemelerine rağmen İTC, kuruluşundan itibaren devam eden gizli örgütlenme geleneğini devam ettiriyordu. Daha önce, 18 Ekim-7 Kasım 1908 tarihlerinde Selanik'te düzenlenen kongrede İttihat ve Terakki'nin esas örgütünün 'cemiyet' olarak adlandırılması esası benimsenmişti. Buna karşılık, cemiyetin meclis grubu 'fırka' (parti) olarak adlandırılacaktı.[202] Cemiyet, bu şekilde, illegal koşullardan yasal faaliyet koşullarına geçiş sürecinde yaşanan örgütlenme konusundaki belirsizliği aşmaya çabalıyordu. Cemiyetin ikinci kongresi 5 Eylül 1909'da gizli olarak toplanırken bu kongrede de en çok tartışılan konular arasında cemiyet-fırka ve ordu-siyaset

195 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 79; Kutlay, İttihat Terakki ve Kürtler, 248.
196 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 134.
197 Minassian, "Ermeni Devrimci Federasyonu", 176.
198 Kerimoğlu, *Rumlar*, 256.
199 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 228; Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 79.
200 Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 99-100.
201 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 336-337.
202 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 76; Sina Akşin, *Jön Türkler*, 238.

ilişkileri yer alıyordu.[203] Kongre sırasında genç bir delege olan Mustafa Kemal, ordunun (subayların) siyasetle uğraşmamaları gerektiğini savundu. Mahmut Şevket Paşa da bu görüşü savunuyordu. Enver gibi subaylar ise bu görüşe karşı çıkıyordu.[204] Ahmet Emin Yalman, bu durumu şu sözlerle yorumlar: "Ordunun Meşrutiyet'e bekçilik etmesi cereyanı, Avcı Taburları hakkında 31 Mart'ta yapılan menfi tecrübeye rağmen ağır bastı. Böylece hürriyete güya bekçilik etmek iddiasıyla hürriyet yeni bir istibdat zincirine vuruldu."[205].

Kanuni düzenlemelerin damgasını vurduğu bahar-yaz aylarından sonra 14 Kasım 1909'da yeni meclis dönemi başladı. Meclis artık Çırağan Sarayı'nda toplanıyordu. Yeni yasama döneminin başlıca gelişmelerinden biri, bazı Arnavut ve Arap mebusların Meclis içinde faaliyette bulunmak üzere Kasım 1909'da Mutedil Hürriyetperveran Fırkası adı altında gruplaşmasıydı.[206] Başkanlığını Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in yaptığı fırka, bir parlamento grubu olarak kaldı.

1909 sonunda 'Lynch İmtiyazı' meselesi bir hükûmet krizine neden oldu. Bu dönemde Lynch Biraderler adlı İngiliz denizcilik şirketi, Dicle'de faaliyette bulunan Osmanlı Hamidiye Şirketi ile birleşme girişiminde bulunuyordu. Bu, Lynch şirketinin fiilen Dicle taşımacılığında tekel oluşturması anlamına geliyordu. İttihatçılar ise bu imtiyazın sağlanması karşılığında Birleşik Krallık'tan yüklü bir borç almayı umuyor ve birleşmeyi destekliyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa da bu çabaya destek veriyordu. İttihatçılar da dahil olmak üzere Arap mebusların büyük bir çoğunluğu bu çabaya itiraz etti. Hüseyin Hilmi Paşa bu durum karşısında 28 Aralık 1909'da istifa etti.[207]

Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükûmetinde İttihatçı bakanların sayısı arttı. Bölünmelere rağmen, İTC'nin ağırlığını koruduğu görülüyordu. Bu dönemde cemiyet ciddi bir kitleselleşme de yaşadı. Cemiyetin 1908 Devrimi öncesinde 83 hücresi ve 2.250 kadar üyesi vardı. 1910'da ise hücre sayısı 360'a, üye sayısı 850.000'e ulaşmıştı.[208]

Bu noktada, 1910 yılı başından itibaren Osmanlı siyasi örgütlenmelerinde görülen çeşitlenme ve değişimlere dikkat çekmek gerekiyor. Meclis-i Mebusan binası olarak kullanılan Çırağan Sarayı'nda 29 Ocak 1910 tarihinde yangın çıktı. Meclis, Cemile Sultan Sahilsarayı'na taşındı.[209] Çırağan Sarayı yangınının hemen sonrasında, 30 Ocak 1910'da Ahrar Fırkası kapatıldı. Üç hafta sonra, 21 Şubat 1910'da, cemiyette askerî kanadın güçlenmesinden hoşnutsuz hale gelen İttihatçılar, eski Ahrar yanlılarıyla birleşerek, Ahali Fırkası'nı oluşturdu. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı *İştirak* gazetesi, Ahali Fırkası'nı bir sosyal demokrat parti olarak değerlendiriyordu. Tıpkı Mutedil Hürriyetperveran Fırkası gibi bu parti de parlamento grubu olarak kaldı.[210]

---

203 Kerimoğlu, *Rumlar*, 107.

204 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 235.

205 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 122-123.

206 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 281; Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 146.

207 Kayalı, *Araplar*, 112-113.

208 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 77.

209 Bu durumun sembolik bir öneminin de olduğu söylenebilir: II. Abdülhamit'in kız kardeşi Cemile Sultan, Taif'te Mithat Paşa ile beraber öldürülen Mahmud Celaleddin Paşa'nın eşiydi. Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet*, 240.

210 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 283-284.

İttihatçı karşıtı muhalefetin geliştiği bir bağlamda yeni bir gazeteci cinayeti yaşandı. Gazeteci Ahmet Samim Bey, 9-10 Haziran 1910 gecesi Babıali'de bir İttihat ve Terakki fedaisi tarafından vuruldu. Ahmet Samim, İstanbullu Rum mebus Kosmidis Pandelakis'in çıkardığı ve Patrikhane'nin mali destek verdiği, *Tanin* ile polemiğe giren *Sada-yı Millet* gazetesinde yazdığı için eleştiriliyordu.[211] Bu olay, Rum cemaati ve İttihatçılar arasında gerilen ilişkilerin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. *Politikos Syndesmos* (Siyasi Birlik) adlı gizli cemiyetin girişimiyle 1910 sonlarında bir Rum Partisi'nin (*Ellinikon Politikon Komma*) kurulması, Meclis içindeki Rum mebusların iki gruba ayrılmasına neden oldu. Yirmi dört Rum mebustan on altısı yeni partiye üye oldu ve muhalefete destek verdi. Geri kalanı ise İttihatçılarla hareket etti ya da bağımsız kaldı.[212]

Bu dönemde gayrimüslim toplulukların yanında ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan kimi grupların (Arnavut ve Arapların, bunun yanında Kürtlerin ve Çerkezlerin) içinde de milliyetçi akımların siyasallaşma süreci ivme kazandı. Bu bağlamda Kürtlerin durumu özellikle ilginçtir. Genel olarak Jön Türk kuşağı içerisinde Kürt aydınların da olduğunu görmüştük. Hatta 1889'da kurulan ve sonradan İttihat ve Terakki'ye dönüşecek olan İttihad-i Osmanî Cemiyeti'nin kurucularından ikisi Kürt'tü (Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti). 1898 yılında İttihatçılığın önemli merkezlerinden Kahire'de *Kürdistan* adlı ilk Kürtçe gazete yayınlanmaya başlamıştı. 1908'den sonra ülkenin yaşadığı bahar havası ve özgürlük ortamı Kürt milliyetçiliğini de etkiledi. Kısa sürede Kürt seçkinleri arasında iki hat gelişti. Kürt milliyetçiliğinin taşrada gelişen ve aşiret reisleri ve şeyhlerin başını çektiği çizgisi başından beri İTC karşıtıydı. İstanbul merkezli ve eski emir ailelerinden gelen entelektüellerin başını çektiği grup ise anayasayı destekliyor ve İTC'ye daha sıcak bakıyordu. Bunlar Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti ve Hevi gibi örgütler kurmuş, *Roja Kurd* (*Kürt Güneşi*) ve *Jin* (*Yaşam*) gibi Kürtçe yayın yapan dergi ve gazeteler çıkarmışlardı. Ancak İTC ile Kürt entelektüeller arasında gelişen yakınlık kısa sürdü ve Kürt milliyetçilerinin büyük çoğunluğu muhalefetin bir parçası oldu. İTC de zamanla Kürt milliyetçiliğine karşı daha sert bir pozisyon almaya başladı. Bir taraftan Ziya Gökalp'ın başını çektiği sosyolojik ve antropolojik nitelikli, ancak pek de masum olmayan bir anlama ve tanıma çabası görülürken, diğer taraftan hükûmet iskân kanununu kullanarak bazı Kürt gruplarını yerlerinden etti.[213]

1909-1912 arası dönemde Arnavutluk'ta çeşitli ölçeklerde isyanlar çıktı. 1910 başlarında çıkan isyan kısa bir süre içinde bastırıldı. Daha sonra, 1911 başında, Kuzey Arnavutluk'ta Katolik Arnavutlar arasında çeşitli isyanlar baş gösterdi.[214] Böylece Arnavutluk'taki isyan hareketi 1911 yılı boyunca kuzeyden güneye doğru ilerleyerek yayıldı. İsyan milliyetçi olmayan argümanlarla, kimi merkeziyetçi hükûmet önlemlerine ve vergi uygulamalarına yönelik olarak başladı ve zamanla milliyetçi, bağımsızlıkçı bir nitelik kazandı. Arnavut isyanı Osmanlı hükûmeti açısından son derece tedirginlik vericiydi. Sultan Mehmet Reşat, Haziran 1911'de sadrazam başkanlığında bir heyetle Balkanlar'a bir gezi düzenledi ve genel af ilan etti.[215] Ağustos 1911'de ise Güneyli ve Kuzeyli isyancılarla Babıali arasında imzalanan anlaşmalarda Ar-

211 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 124.

212 Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics", 197.

213 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim, 2008)

214 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 344.

215 Kerimoğlu, *Rumlar*, 109; Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 184.

navutçanın öğretilmesine elverişli okulların açılması, Arnavutların Arnavut vilayetlerinde askerlik yapması gibi çeşitli taleplerde uzlaşı sağlandı.[216]

Balkanlar'da milliyetçiliklerin ivme kazanarak geliştiği bu dönemde Türk milliyetçiliği de önemli bir dönemeçteydi. Bu dönemde çeşitli edebiyat ve dil dergileri Türkçülüğün gelişmesine katkıda bulunuyordu. Manastır'da 1909'da yayınlanmaya başlayan *Hüsn ve Şiir* dergisi, daha sonra Selanik'te çıkarılmaya başlamış ve Eylül 1910'da *Genç Kalemler* ismini almıştı. Ekim 1912'ye kadar yayın hayatını sürdüren *Genç Kalemler* dergisi, Türkçülüğün en önemli yayın organlarındandır. Selanik'te yayınlanan dergi pek çok genç entelektüeli bir araya getiriyordu. Ömer Seyfettin de bu dergide Nisan 1911'de Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmış saf Türkçe kampanyasını başlattı.[217] 31 Ağustos 1911'de ise Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu. *Türk Yurdu* dergisini çıkaracak olan bu cemiyet Osmanlılık dışında bir ulusal kimlik geliştirme gayesini güdüyordu. Cemiyet daha sonra Türk Ocağı cemiyetine katıldı.

1910 yılı, Osmanlı sosyalist hareketinin gelişimi açısından da son derece önemlidir. 1908'i izleyen dönemde çeşitli sosyalist yayın organları ve dernekler ortaya çıkmıştı. Örneğin İzmir'de yayınlanan *Ergatis* (İşçi) gazetesi, kurucularının burjuva çevrelerden gelmesine rağmen, sosyalizmi benimsiyor, Jean Jaurès, August Bebel gibi yazarlara ve Fabiancılık gibi akımlara atıf yapıyordu.[218] Buna karşılık, gazetenin sınıfların ortadan kaldırılması yönünde bir programı yoktu, ulusal çıkarlara ve antiemperyalist ilkelere uygun olarak sınıfların kendi rollerini oynayacakları korporatist bir düzene daha yakın duruyordu.[219]

Bu dönemde dikkate değer yayınlardan biri, 26 Şubat-13 Haziran 1910 arasında yayınlanan haftalık *İştirak* dergisidir. Dergiyi çıkaran 'İştirakçi' Hüseyin Hilmi, Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu. İştirakçi Hilmi, Rum, Bulgar, Yahudi ve Ermeni sosyalistlerle olduğu gibi İslamcılarla da bağlantıdaydı. Jean Jaurès başkanlığındaki Fransız Sosyalist Partisi'ni temel model olarak kabul ediyordu. Buna karşılık, dergide savunulan görüşler çoğunlukla sosyalizme uzak, liberal ve sol görüşleri eklektik bir şekilde bağdaştıran nitelikteydi.[220] *İştirak*'in Divan-ı Harbi-i Örfi tarafından kapatılmasıyla *İnsaniyet* (1910), *Sosyalist* (1910) ve *Beşeriyet* (1911) gazeteleri ile *İştirak Sosyalist Gazete* (1912) yayınlandı. Bu gazetelerin işçi hareketleriyle bağlantı kurması mümkün olmadı.

1908'deki yoğunluğunda olmasa da işçi hareketleri 1909-1910 yıllarında da devam etti. Bu bağlamda işçi haklarını korumak için kurulmuş olan dernekler etkinliklerine devam etmiştir. Örneğin Selanik'te bulunan Sosyalist Federasyon bu şehirdeki işçilere yönelik olarak çeşitli dillerde yayınlar yapıyor, Türkçe yayın organı *Amele Gazetesi*'nde sendikaların önemine dikkat çekiyordu.[221] Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın getirdiği kısıtlayıcı düzenlemelere rağmen grevler de devam ediyordu. Ağustos 1910'da Bursa'da gerçekleşen ipek İşçileri Grevi bu çerçevede örnek olarak verilebilir.

---

216 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 188.

217 Murat Belge, "Genç Kalemler and Turkish Nationalism", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010), 27.

218 Moroni, *O Ergatis*, 64-65.

219 A.g.e., 74.

220 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1978), 44-45.

221 A.g.e., 62-63.

Bu çerçevede son olarak İTC içindeki bölünme ve hizipleşmelere değinmek gerekiyor. İttihat ve Terakki içinde yer alan hoşnutsuzlar, 1911'in bahar aylarında muhafazakâr bir parti olan Hizb-i Cedid'i kurdular. Ayrıca Rıza Tevfik, Rıza Nur gibi kişileri bir araya getiren Hizb-i Terakki de bu dönemde kuruldu.[222] Yine 1911'de İttihat ve Terakki içindeki muhafazakârlar İkinci İttihad ve Terakki grubunu oluşturdu. Buna karşılık İttihatçı liderler şiddete başvurmaya başladılar. Bu durum yeni bir gazeteci suikastiyle sonuçlandı: Gazeteci Zeki Bey 11 Temmuz 1911'de İttihat ve Terakki fedaileri tarafından vuruldu.[223]

Dönemin siyasi tarihinin başlıca dönüm noktalarından biri, 28 Eylül 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşı'dır. Savaşın çıkması, özellikle Trablusgarp mebuslarının şiddetli eleştirilerine neden olmuştu. Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bir bölge olan Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesi hükûmetin büyük bir başarısızlığı olarak değerlendirilmişti.[224] Savaşın başlamasının ertesi günü İbrahim Hakkı Paşa kabinesi istifa etti. Sadrazamlığa Sait Paşa atandı. Deneyimli bir devlet adamı olan Sait Paşa'nın güçlü kişiliği, gerek İttihat ve Terakki'nin asker kanadının, gerekse Mahmut Şevket Paşa'nın ona temkinli olarak yaklaşmasına neden oluyordu.[225]

Trablusgarp Savaşı'nın başlamasından bir gün sonra, 29 Eylül 1911'de Selanik'te başlayan İttihat ve Terakki kongresi 9 Ekim 1911'e kadar devam etti. Kongrede Türkçülük akımı etkisini arttırdı. Ziya Gökalp ideolojiden sorumlu yönetici oldu.[226] İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi Türkçüler de Heyet-i Merkeziye'ye seçildi. Konge kararları, Cemiyet içindeki muhalif gruplarda hoşnutsuzluk yarattı. Hizb-i Cedid yöneticisi Miralay Sadık Cemiyet'ten ayrılma kararı aldı. Kapatılan Ahrar Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası gibi pek çok muhalif parti de Sadık'ın çevresinde yer aldı.[227] Muhalefet içinde bu şekilde başlayan ittifak, Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasıyla sonuçlandı.

'Sopalı Seçimler'den İtilafçı hükûmetine

Eski Ahrar yanlılarından ulemaya ve gayrimüslim temsilcilere uzanan geniş bir yelpazedeki İttihat ve Terakki karşıtı kişi ve örgütleri toplayan bir parti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde, 21 Kasım 1911'de kuruldu. Hürriyet ve İtilaf, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetleme iktidarına karşı ilk ciddi örgütlü muhalefet olarak değerlendirilebilir. Hürriyet ve İtilaf, 11 Aralık 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimlerde zafer kazandı.[228] Zafer bir oy farkla kazanılmış olsa da, yeni kurulan bir partinin bu derecede büyük etki yapmış olması bakımından önemli bir gelişmeydi. İmparatorluk çapında örgütlenmesini tamamlayabildiği takdirde Hürriyet ve İtilaf'ın birinci parti olarak seçimlerden çıkabileceği yönünde bir umut belirdi.[229]

222 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 88.
223 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 209.
224 Kayalı, *Araplar*, 119.
225 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 297-298.
226 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 88.
227 A.g.e., 92.
228 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 210.
229 Kerimoğlu, *Rumlar*, 112-113.

Meclisteki 26 Rum mebusu içeren Rum Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek veriyordu.[230] 13 Ocak 1912'de ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Rum mebuslar arasında bir anlaşma yapıldı.[231] Hınçak Partisi de Prens Sabahattin'in kurduğu cemiyet ve partilerin devamı olarak gördüğü Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekledi.[232]

Muhalefetin güçlenmesi ve ara seçimlerde başarı kazanması İTC'nin tedirginlik duymasına neden olmuştu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası daha da güçlenmeden bir erken seçim yapma gereksinimi kendini gösterdi. Sultan Mehmet Reşat 18 Ocak 1912'de Meclis-i Âyan'ın onayını alarak Meclis-i Mebusan'ı feshetti. Bu durum İTC karşıtlarında büyük bir öfkeye neden oldu. Tevfik Fikret de *Doksanbeşe Doğru* başlıklı ünlü şiirini bu bağlamda İttihatçılara karşı kaleme aldı.[233] Bu şartlar altında Cemiyet bazı eski ittifak bağlantılarını yeniden kuvvetlendirmeye çabaladı. Seçimler sırasında İttihatçılar Taşnaktsutyun ile yeni bir anlaşmaya vardılar ve Taşnaktsutyun'a on dokuz mebusluk vaat ettiler.[234]

Şubat-Nisan 1912 arasında yapılan genel seçimler, Osmanlı siyasi tarihinde 'Sopalı seçimler' olarak anılır. Cemiyet, seçimler sırasında muhalefeti sindirmek ve seçmenleri yönlendirmek için idari ve askerî yöneticileri de kullanarak güçlü bir denetim mekanizması kurdu. Bu şartlar altında seçimlerden İttihat ve Terakki'nin galip çıkması kaçınılmaz hale geldi.

Hürriyet ve İtilaf da oyunu kurallarına göre oynamaktan kaçınıyordu. Örneğin seçim kampanyası sırasında Hürriyet ve İtilaf yanlıları, İttihatçıları Yahudilik, dönmelik ve Masonlukla 'suçladı'.[235] Siyonizm, Mayıs 1911'de Dahiliye Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında Arap mebuslar tarafından meclis gündemine taşınmış bir konuydu. 1912'nin ilk yarısı boyunca ise Siyonizm siyasal hayatta bir suçlama argümanı olarak kullanılmaya başlandı. Savaş şartları da bu durumda etkili oldu: Hürriyet ve İtilaf yanlıları Trablusgarp'ın kaybını bir İttihatçı-Siyonist oyunu olarak niteliyorlardı.[236] Bu, ilerleyen yıllar boyunca çeşitli çevrelerce geliştirilecek olan komplo teorilerinin ilk örneğini teşkil etti.

Seçimler sonrasında kurulan yeni meclis Nisan 1912'de açıldı. Ancak oturumda çoğunluk sağlanamadı. İlk toplantı aynı yılın Mayıs ayında gerçekleşti. Mecliste 1908 yılında 275 mebus varken, bu sayı 1912'de 278'e çıkmıştı; ülke nüfusundaki (dolayısıyla seçmen sayısındaki) değişimler mebus sayısının da değişmesine yol açıyordu.[237] Yeni meclise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan sadece 15 mebus girebildi. İsmail Kemal Bey gibi önde gelen muhalif liderler ve Rum toplumunun en tanınan temsilcilerinden Busios (Boşo) tekrar seçilememişti.[238] Taşnaktsutyun'a söz verilen 19 mebusluktan sadece 9'u kabul edildi. Bu 9 mebusu ise İtihatçılar belirledi. İttihat ve Terakki Cemiyet ile Rumlar arasında yaşanan sorunlar yüzünden Rum mebus sayısı 15'e düştü.[239]

---

230 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 93.

231 Kerimoğlu, *Rumlar*, 117.

232 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 94.

233 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım: 1. ve 2. Cilt*, 360.

234 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 97.

235 A.g.e., 93.

236 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 134; Haluk Hepkon, "Jön Türkler ve Komplo Teorileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

237 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 67.

238 Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 352.

239 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 99; Kerimoğlu, *Rumlar*, 93.

Meclisin toplanmaya başladığı sıralarda, Mayıs 1912'de yeni bir Arnavut isyanı çıktı. Arnavutluk'ta 1910 yılından beri çeşitli isyan hareketleri baş gösteriyordu, Mart 1912'de ise Kuzey Arnavutluk'taki Hristiyanlar bir isyan başlatmıştı. Mayıs-Haziran 1912'de ülkenin geri kalanındaki Müslüman nüfus da isyancılara katıldı. Arnavutların Meclis-i Mebusan'a girememesinin nedeni olarak İTC görülüyordu.[240]

Yine meclisin açıldığı dönemlerde Mayıs-Haziran 1912'de ordu bünyesinde 'Halaskâr Zabitan' (Kurtarıcı Askerler) adı verilen grup kurulmuştu. Grubun kurulmasında, 1911-1912 Arnavut İsyanı sırasında İttihatçılara karşı cephe alan askerlerin rol oynadığı bilinmektedir.[241] Miralay Sadık Bey'in önderlik ettiği Halaskâr Zabitan İttihatçılık karşıtı bir konumlanıştaydı ve Hürriyet ve İtilaf tarafından destekleniyordu. Halaskâr Zabitan yaz aylarında 'Meşrutiyet'in gereğince uygulanması gerektiği' yönünde muhtıralar (beyannameler) yayımlayarak meclisi istifaya zorladı. Beyannamelerde seçimlerin usulsüz olup olmadığının tespit edilmesi, usulsüz olduğunun tespiti halinde meclisin feshedilmesi talep ediliyor, ordu mensuplarının politikayla uğraşmaması isteniyordu.[242]

Müdahale, hükûmette önemli değişikliklere neden oldu. Temmuz 1912'de Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırlığı görevinden istifa etmek zorunda bırakıldı. 9 Temmuz 1912'de ise Sait Paşa hükûmeti istifa etti. Yeni kabine Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kuruldu. Ünlü ve deneyimli devlet adamlarını (ve bu arada iki eski sadrazamı – Kâmil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa) içeren bu kabineye 'Büyük Kabine' adı verildi.[243] İttihatçıların kabinede yer almaması, özellikle de hükûmetin başında Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi İttihat ve Terakki'ye mesafeyle yaklaşan bir kişinin olması, Hürriyet ve İtilaf için bir umut kaynağıydı.

Halaskâr Zabitan muhtırası, Osmanlı parlamenter yaşamında bir kesintiye neden oldu. 'Sopalı Seçimler'in ürünü olan, çoğunluğunu İttihatçı mebusların oluşturduğu meclis, Büyük Kabine'nin kurulmasından kısa bir süre sonra 4 Ağustos 1912'de feshedildi. Fesih sonrasında yeni seçim gündeme geldi, ancak aynı dönemde Balkan Savaşı'nın çıkması seçim yapılmasını engelledi. Meclisin feshedilmesini izleyen aylar boyunca İTC Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmetinden büyük bir baskı gördü.[244] Örneğin *Tanin* gazetesi üzerinde ciddi bir basınç uygulandı ve Hüseyin Cahit Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı.[245]

Bir iç krizle birlikte kurulan 'Büyük Kabine', bir dış kriz nedeniyle son buldu: Balkan Savaşı'nın 8 Kasım 1912'de başlamasından sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti düştü. Yerine kurulan Mehmet Kâmil Paşa hükûmeti İTC'ye uygulanan baskıları devam ettirdi.

Balkan milliyetçiliklerinin yükselişine paralel olarak gelişen, Trablusgarp Savaşı sırasında ivme kazanan Türk milliyetçiliği, Balkan Savaşları sırasında daha da önem kazandı. Tıbbiye öğrencilerinin 1911'de kurduğu bir yarı gizli dernek, 25 Mart 1912'de Türk Ocağı adıyla res-

240 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 72.
241 Sönmez, *Arnavut Muhalefeti*, 169.
242 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 211.
243 a.g.e., 212; Sina Akşin, *Jön Türkler*, 326.
244 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 73.
245 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 341-342.

miyet kazandı. Selanik'in Yunanistan'a geçmesi de Türk milliyetçi hareketinin gelişmesini etkiledi. *Genç Kalemler* dergisi çevresindeki aydınlar İstanbul'a geldiler ve burada Türk milliyetçiliğinin gelişimine katkıda bulundular.[246]

Bâb-ı Âli Baskını ve Sait Halim Paşa Hükûmeti

Balkan bunalımının 1912 sonunda aldığı durum, İTC'ye yeniden iktidarı alması için bir fırsat sunuyordu. İttihatçıların kışkırttığı Darülfünun öğrencileri, 10 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli önünde bir gösteri düzenledi. Gösteride savaşın durumundan 'hainler', yani hükûmet sorumlu tutuluyordu. Enver Paşa önderliğinde bir grup İttihatçı, 23 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli'de kabinenin toplantı yaptığı salonu bastı, silah zoruyla kabineyi dışarı çıkardı, sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa'yı istifaya zorladı.[247] Yeni sadrazam, Mahmut Şevket Paşa'ydı.

1908-1912 arası dönemde Jön Türklerin sivil kanadı iktidardaydı; Bâb-ı Âli baskını sonrasında ise askerî-aksiyoner kanat iktidara gelmiştir.[248] Baskın, Hürriyet ve İtilaf'ın siyasetteki etkisini yitirmesine neden oldu. Bunun yanında, Enver Bey bu olayla birlikte önde gelen askerî lider oldu ve ordunun İttihat ve Terakki ideolojisine tabi bir kurum olduğu fikri yerleşmeye başladı. Yine bu olayla başlayan dönemde bürokrasi bütünüyle İttihat ve Terakki denetimi altına girdi.[249]

Bu dönemden itibaren fiilen tek parti sistemine dayalı bir düzen kuruldu. İttihatçılar ciddi bir sansür rejimi de uygulamaya başladı.[250] Bâb-ı Âli baskını yalnızca Hürriyet ve İtilaf'ın aleyhine uygulamalara yol açmakla kalmadı. Olayı takip eden dönemde İştirakçi Hilmi'nin çevresinden iki kişi de idama mahkûm edildi. Şubat 1913'ten itibaren, cemiyetin otoriter yönelimlerinin sonucu olarak, Taşnaktsutyun ile İTC ilişkileri bozuldu. Bununla birlikte, yeni hükûmet bazı aksi uygulamalara da başvurdu. Örneğin 11 Şubat 1913'te genel siyasi af ilan etti, bu şekilde Hürriyet ve İtilaf döneminde hapse atılmış olanların özgürlüğe kavuşması sağlandı. Özellikle Araplar arasındaki hoşnutsuzluğun önüne geçmek için, Mart 1913'te kabul edilen Vilayetler Kanunu'nda bazı ademimerkeziyetçi önlemler yer aldı.[251] Aşağıda da örneklerini göreceğimiz gibi İTC'de yaşanan otoriterleşme ve Osmanlıcılıktan uzaklaşma eğilimleri mutlak değildi; tersi istikamette adımlar da atılmaya devam ediliyordu.

Balkan Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşması Londra'da 30 Mayıs 1913'te imzalandı. Bu anlaşmayla Makedonya ve Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış olduğu kabul ediliyordu. Balkan Savaşları'ndaki yenilginin nedeni olarak, Türk ve Müslüman unsurun yeterli düzeyde ekonomik bir güç kazanamaması görüldü. Bunun sonucunda, savaş sonrasında Türk ve Müslüman bir burjuva sınıfı yaratma çabaları desteklendi. Bu şekilde Rumlara karşı bir boykot hareketi başladı. İttihatçılar boykot hareketini üstü kapalı olarak destekledi. Boy-

246 Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1992), 197.

247 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 73-74.

248 Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri, 1826-1914* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 219.

249 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 142; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 37; Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 75.

250 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 82-83.

251 Kayalı, *Araplar*, 145, 192.

kot, Temmuz 1914'te yapılan Osmanlı Devleti-Yunanistan nüfus mübadelesi görüşmelerine kadar sürdü.[252]

Balkan Savaşları İTC'nin daha Türk, özellikle de daha Müslüman olmasına neden olmuştu. Osmanlıcılık cemiyetin gündeminden çıkarıldı. 1913 yılının yaz aylarında beraber hareket etmeye başlayan Hınçak, Taşnaktsutyun ve Ramgavar özsavunma kararı aldı.[253] Böylece İttihat ve Terakki önemli bir müttefiki olan Taşnaktsutyun'u kaybediyordu. Ermenice alfabenin 1500. yıldönümü için 11 Ekim 1913'te yapılan kutlamalar da İttihatçı iktidar tarafından Ermeni halkının birliğinin bir ifadesi olarak algılandı.[254] Milliyetler açısından bir diğer gelişme ise 18-24 Haziran 1913'te Paris'te Arap Kongresi'nin toplanmasıydı. Kongreye katılan delegelerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Suriyelilerdi.[255] Mart 1913'ten beri ademimerkeziyet, Arapça konuşulan yerlerde Arapça kullanımı gibi konularda İttihatçılar tarafından çeşitli adımlar atılmasına rağmen bu adımların Arap delegeler tarafından tatmin edici bulunmadığı kongre sırasında açığa çıkmıştı.[256]

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913'te bir grup kiralık katil tarafından öldürüldü.[257] Suikast, her ne kadar muhalefetin Bâb-ı Âli Baskını sonrasında aldığı bir intikam olarak görülse de, gerçekte İttihat ve Terakki'nin lehine sonuçlar yarattı. Suikast bir yandan İttihatçıların muhalefete karşı baskı önlemlerini artırmalarını sağladı. Diğer yandan, Mahmut Şevket Paşa, Cemiyet'in genel merkezinin tam olarak güvenmediği, kimi zaman da rakip olarak gördüğü bir kişiydi. Bu güçlü kişiliğin bir suikastle devre dışı bırakılması, Cemiyet'in manevra kabiliyetini artırıyordu.[258] Suikastı izleyen dönemde muhalefete ve sosyalist çevrelere karşı önemli tedbirler alındı. İTC'nin 'düzeni koruma' çabalarından bir diğeriyse, 30 Kasım 1913'te İttihatçı liderler ve fedailerin katılımıyla, doğrudan Harbiye Nazırlığı'na bağlı bir kurum olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasıydı. Eski suçluları ve tutukluları içeren gönüllü birliklerini içeren Teşkilat-ı Mahsusa, I. Dünya Savaşı yılları boyunca çeşitli operasyonlarda faaliyet gösterdi. Bu faaliyetler özellikle Balkanlar'da yoğunlaştı.

Mahmut Şevket Paşa'nın yerine sadrazamlığa ve Hariciye Nazırlığına Haziran 1913'te Sait Halim Paşa getirildi. Yeni hükûmette Dahiliye Nazırlığı görevini Talat Paşa yürütüyordu. Şubat 1917'ye kadar üç yıl boyunca görevde kalan Sait Halim Paşa, Mısır Hıdivleri ailesinden Halim Paşa'nın oğluydu. Halim Paşa, ailesiyle arasının açılmasından sonra 1870'ten itibaren İstanbul'a yerleşmişti.[259] Sait Halim Paşa'nın Mısır kökenli olması, İttihatçılar'ın İmparatorluk içindeki Araplara yönelik olarak yaptığı bir ittifak çağrısının ifadesi olarak anlaşılmıştı. Buna ek olarak, Balkan Savaşları bağlamında İttihatçılar söylemlerinde İslami motifleri yoğun olarak kullanmaya başlamışlardı. Sait Halim Paşa'nın 'İslamcı modernist' olarak adlandırılabilecek bir çizgide olması, bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin benimsediği konuma uygun düşüyordu.[260] Sait Halim Paşa bazı tarihçiler tarafından 'İttihatçıların kuklası' olarak

252 Kerimoğlu, *Rumlar*, 309, 317.
253 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 116, 130.
254 Minassian, "Ermeni Devrimci Federasyonu", 193.
255 Kayalı, *Araplar*, 153.
256 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 396-397.
257 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 74.
258 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 114.
259 Kayalı, *Jön Türkler*, 155.
260 A.g.e., 158-159.

Tevfik Fikret, Doksanbeşe Doğru (1912)

Tevfik Fikret, Doksanbeşe Doğru'da Meşrutiyet yöneticilerine olan hayal kırıklığını dile getirir. Şiirin adı da bu hayal kırıklığını yansıtır. Zira, II. Abdülhamit'in I. Meşrutiyet'e son verdiği tarihin Hicri takvimdeki karşılığı 1295'ti:

Bir devr-i şeamet, yine çiğnendi yeminler;
Çiğnendi, yazık, milletin ümmid-i bülendi!
Kanun diye topraklara sürtündü cebinler;
Kanun diye, kanun diye kanun tepelendi...
Bihude figanlar yine, bihude eninler.

Eyvah! otuz üç yıl o zehir giryeleriyle,
Hüsranları, buhranları, ehvali, melali,
Amal-ü devahisi ve sulh-ü seferiyle
Bir sel gibi akmış, mütevekkil, mütehali.
Yazsın bunu tarih-i iber hatt-ı zeriyle!

(...)

Hâlâ tarafiyyet, hasebiyyet, nesebiyyet,
Hâlâ: 'bu senindir, bu benim!' kısmeti cari,
Hâlâ gazap altında hakikatle hamiyyet.
Hep dünkü terennüm, sayıdan, saygıdan ari;
Son nağmesi yalnız: yaşasın sevgili millet!

Millet yaşamaz, hakka tahassürle solurken
Sussun diye vicdanına yumruklar inerse;
Millet yaşamaz, meclisi müstahkâr olurken
İğfal ile, tehdit ile titrer ve sinerse;
Millet yaşamaz maşer-i millet boğulurken!

Ey millete bir sille olan darbe-i münker,
Ey hürmeti kanunu tepen sadme-i bidad,
Milliyeti, kanunu mukaddes tanıyan her
Vicdan seni lanetle, mezelletle eder yad...

Düşsün sana meyyal-i tahakküm eğilen ser
Kopsun seni –bir hak diye- alkışlayan eller

algılanmıştır. Durumun gerçekte böyle olmadığını belirtmek gerekir. Sait Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa ve Sait Paşa'ya benzer şekilde, İttihatçılığın görece dışında kalan, kamuoyuna hoş görünmek için göreve getirilen bir kişidir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beşinci kongresi 20 Eylül 1913'te İstanbul'da toplandı. Bu döneme kadar kongreleri düzenli olarak Selanik'te toplanan cemiyet, şehrin Yunanistan'a geçmesinden sonra ilk defa İstanbul'da bir kongre topluyordu. Kongrenin önemli karar başlıklarından biri, 'tevsi-i mezuniyet' (yetki genişliği) ilkesinin kabul edilmesiydi; yerel yöneticilere daha geniş idari hak ve yetkiler verilmesi kabul ediliyordu.[261] Bu durum, İttihatçılığın

[261] A.g.e., 157.

merkeziyetçi ilkeleri bir derece de olsa yumuşattığı anlamına geliyordu. Aynı dönemde cemiyetin siyasetinde İslamcı bir ton daha etkili olmaya başladı. Bu karar, Arap eyaletlerindeki ayaklanmaları yatıştırmak için de elverişli bir zemin sunuyordu.[262] Ziya Gökalp'in 20 Mart 1913'ten itibaren *Türk Yurdu*'nda 'Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak' başlığıyla yayımladığı yazı dizisi de bu yeni yönelimin göstergelerindendi.[263]

1913 yılında en önemli gelişmeyi gösteren hareketlerden biri, kadın hareketidir. Bu yıl içinde üç önemli kadın cemiyetinin kurulduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (ya da Nisa-i İslam Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti), isminden de anlaşılacağı gibi, kadın haklarının korunması için mücadele veren bir dernekti. Derneğin yayın organı olan *Kadınlar Dünyası* 1913-1921 arasında, I. Dünya Savaşı sırasındaki kesinti haricinde, düzenli yayın yaptı.[264] Bu ve bunun gibi gazetelerle İslami evlilik kurumlarının değiştirilmesi, ekonomik yaşamda kadının etkin rol alması ve kadınların eğitiminin geliştirilmesi gibi talepler yer alıyordu. Halide Edip (Adıvar) tarafından 28 Mayıs 1913'te kurulan Teali-i Nisvan (Kadınların Yükselişi) Cemiyeti, kadının toplumdaki statüsünü iyileştirmeye çabalıyordu. Sadece okuryazar kadınlara açık olan cemiyet, üyelerinin İngilizce dersi almalarını, konferanslara ve konserlere katılmalarını sağlamayı amaçlıyordu.[265] Nezihe Muhiddin tarafından 1913'te kurulan Türk Hanımları Esirgeme Derneği ise fakir kadınlara ve öksüz-yetim kızlara yardım etme amacını taşıyordu.

İTC, Bâb-ı Âli Baskını sonrasında konsolide ettiği siyasi gücü meşrulaştırmak için seçim yapma kararı aldı. Seçimler 1913 sonu ve 1914 başında kış ayları boyunca devam etti. Seçimlerin yapıldığı sıralarda, İTC hükûmetteki yerini daha da güçlendirdi. Cemiyet'in yönetiminde ön plana çıkan üç isim, Enver, Cemal ve Talat bu dönemde kilit önemdeki nazırlıkları üstlendiler. Talat Paşa dahiliye nazırlığı görevini üstlendi. Enver Paşa 3 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı oldu. Cemal Bey Şubat 1914'te Bahriye Nazırı oldu. Özellikle Enver Paşa'nın inisiyatifiyle orduda büyük bir yenilenmeye gidildi. İkinci Balkan Savaşı'nın hemen sonrasında, Aralık 1913'ten itibaren bir askerî yeniden yapılanma hamlesi başlamıştı; bu süreçte özellikle Alman General Liman von Sanders gibi subayların fikirlerine başvuruluyordu.[266]

1914 seçimleri sırasında yaşanan bazı gelişmeler, İTC'nin çeşitli taktiklerle ülkedeki düzeni korumaya çalıştığını göstermektedir. Yılın başında Rum Patrikhanesi ile Cemiyet arasında görüşmeler yapılmış, Meclise girmesi öngörülen Rum sayısı hakkında 18 Şubat 1914'te kesin uzlaşmaya varılmıştı, buna göre seçimler sonucunda 17 Rum mebus meclise girecekti.[267] Seçimlerin bitmesinden sonra bu ilkeye bir eksikle de olsa uyuldu ve 16 Rum mebus mecliste yerini aldı.

---

262 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 395.

263 A.g.e., 395-396.

264 Yeşim Arat, "Contestation and Collaboration: Women's Struggles for Empowerment in Turkey", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 389.

265 Yeşim Arat, "Contestation and Collaboration", 390; Yeşim Arat, "Nation Building and Feminism in Early Republican Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins, (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010), 48.

266 Hanioğlu, "The Second Constitutional Perio", 92.

267 Kerimoğlu, *Rumlar*, 137.

Büyük Savaş, 1914-1918

Balkan Savaşları'nda sağlanan barışın kırılganlığının farkında olan Osmanlı Devleti, 1914 yılı boyunca yoğun bir şekilde Büyük Güçler'le çeşitli ittifak girişimlerinde bulunarak uluslararası sistemdeki yerini güvence altına almaya çalıştı. Bu çerçevede Şubat 1914'te Avusturya-Macaristan'la ittifak girişimi sonuçsuz kaldı. Şubat 1914'te ise Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşma gereğince iki Osmanlı vilayetinde Ermeniler lehine reformlar yapılması esası kabul edildi. Aynı anlaşma uyarınca söz konusu vilayetler Avrupalı bir genel valinin idaresi altında bulunacaktı.[268] Mayıs 1914'te Rusya'yla, Haziran 1914'te Fransa'yla ittifak çabaları ise sonuçsuz kaldı.

Büyük Güçler'in yanında Yunanistan'la da iyi ilişkiler kurma çabasının bu dönemde etkin olduğu görülür. Osmanlı-Yunan nüfus mübadelesi hakkında görüşmeler 18 Mayıs 1914'te başladı. Mübadele antlaşması bunu takiben imzalandı. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması, antlaşma hükümlerinin uygulanmasını engelledi; 29 Haziran 1917'de Yunanistan ve Osmanlı Devleti savaşa girince anlaşma yürürlükten kalktı. Bununla birlikte, dönemin etnik çatışmaları bağlamında mübadeleye de gerek duyulmadan kitlesel göçlerin gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin Haziran 1914'te Çeşme'den 40.000 Rum herhangi bir saldırıya uğramadan Sakız'a göç etti. Çeşme nüfusunun bu dönemde 45.000 civarında olduğu düşünülürse nüfus hareketinin büyüklük derecesi anlaşılabilir.[269]

Temmuz 1914'te oluşan uluslararası kriz bağlamında Almanya Osmanlı Devleti'nin ittifak çağrısına olumlu yanıt verdi. Almanya 1912 ve 1913'te yapılan benzer çağrıları reddetmişti.[270] İttifak, 2 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı-Alman Antlaşması ile resmiyet kazandı. Anlaşmanın imzalandığı gün Meclis-i Mebusan üyeleri görevlerinden istifa etti.[271]

Anlaşmanın imzalanmasının üzerinden sekiz gün geçtikten sonra, 10 Ağustos 1914 tarihinde, *Goeben* ve *Breslau* adlı iki Alman zırhlı gemisi Britanya Kraliyet Donanması (Royal Navy) güçlerince takip edilmekte iken Osmanlı karasularında sığınma talep etti. Enver Paşa'nın bu talebi kabul etmesi, Osmanlı Devleti'nin henüz patlak vermiş olan savaşta Almanya-Avusturya-Macaristan ittifakının yanında yer alacağı anlamına geliyordu.[272] Savaşın kıvılcımı Avusturya-Macaristan veliaht prensi Arşidük Franz Ferdinand'ın o dönemde imparatorluğun parçası olan Saraybosna'da Yugoslav yurtsever örgütü 'Genç Bosna' militanlarınca öldürülmesiyle çakılmış, 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a karşı savaş ilan etmesiyle de büyük savaş başlamıştı. Almanya'nın izleyen günlerde Rusya ve Fransa'ya savaş ilan etmesi, Britanya'nın da Almanya'ya savaş ilanıyla tüm büyük güçler savaşa dahil olmuş oldu. Osmanlı Devleti 5 Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasına karar verdi; karar 1 Ekim'den itibaren yürürlüğe girecekti. Bu ekonomik yaptırımın sonrasında, 11 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti İtilaf devletlerine resmen savaş ilan etti. 23 Kasım'da ise Cihad-ı Ekber ilan ederek Dünya Müslümanlarının desteğini almaya çabaladı.

---

268 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 91-92.
269 Kerimoğlu, *Rumlar*, 402.
270 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 90.
271 A.g.e., 81.
272 A.g.e., 93.

I. Dünya Savaşı tarihin o güne dek gördüğü savaşlardan çok farklıydı. Zehirli gazların kimyasal silah olarak kullanılması, yeni hava savaşı teknikleri gibi askerî teknoloji yeniliklerinin yanı sıra, bu savaşın asıl ayırt edici özelliği ilk endüstriyel savaş olmasıydı. 'Büyük Savaş' olarak da adlandırılan I. Dünya Savaşı, ölçeği ve yol açtığı can kaybı açısından akıl almaz derecede büyüktü ve o güne dek rastlanmadık ölçüde yıkıcıydı. Yaşanan can kayıpları savaşın tarihteki diğer savaşlarla karşılaştırılmasını zorlaştırıyordu. Mesela 1916'da savaşın sadece tek bir gününde Britanya İmparatorluğu'nun kaybı 60 bini bulmuştu. Savaş pek çok açıdan bir dünya savaşı olsa da en yoğun yaşandığı yer Batı Avrupa olmuştu. Tüm Avrupa ve Ortadoğu cephelerinde savaşan askerlerin yarısı tek başına meşum Batı Cephesi'nde savaşmıştı. Manş Denizi'nden İsviçre'ye uzanan bir hat boyunca oluşan bu cephede iki tarafın toplam kayıpları 3 milyonu aşarken bu cephe senelerce 50 kilometreden fazla kımıldamamıştı!

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştığı cephelerde muharebenin yoğunluğu Batı Avrupa'ya göre daha düşük olsa da elbette Osmanlı askerleri de şiddetli çarpışmalara katılmışlardı. İmparatorluk savaşa Kafkasya, Azerbaycan, Çanakkale, Irak, Mısır-Filistin, Arap yarımadası, Galiçya ve Romanya cephelerinde dahil olmuştu. Kafkasya'da Rusya'ya karşı tam bir yenilgi yaşanırken, Azerbaycan cephesinde Rusya ve Britanya'ya karşı dengeli bir sonuç elde edildi. Çanakkale'deki savunma savaşı önemli bir zaferle sonuçlandı. İmparatorluk Irak, Mısır, Filistin ve Arap yarımadasında Britanya kuvvetlerine karşı savaştı. Irak'ta belirli bir başarı gösterilirken, geri kalan bölgelerde Osmanlı askerleri düşmanları karşısında tutunamadı. Savaş sonunda Osmanlı ordusunun hali imparatorluğun müttefiklerinin ordularına kıyasla daha iyi olmasına rağmen, savaş yenilgiyle sonuçlandı ve imparatorluğun çöküşünü getirdi.

İttihat ve Terakki önderleri ülkeyi dışında kalabileceği bir savaşa zorla ve oldubittiyle soktukları için sıklıkla eleştirilirler. Gerçekten de savaşa girme kararını eleştirmek belirli açılardan anlamlıdır. Zira savaşa katılan diğer ülkelerin aksine imparatorluğun savaştan elde edebileceği fazla bir kazanç yoktu. Osmanlı'nın aleyhine en çok toprak kazancı elde edebileceği ülke olan Bulgaristan'la aynı tarafta savaşa girmesi de bu durumu perçinliyordu. Tek gerçekçi olasılık Rusya'ya 1877 savaşında kaybedilen toprakları geri almak olabilirdi ki bu da savaşa girmek için tek başına yeterli bir gerekçe değildi.

Dahası 1914 itibariyle ne Osmanlı ordusu ne de halkı bir savaşa hazırdı. Balkan Savaşları'nın yol açtığı yıkım henüz giderilememişti. Ordu, kısmen Alman General von Sanders'in yürüttüğü bir yeniden yapılanma sürecinin tam ortasındaydı. Yetkin savaş planları mevcut değildi. İmparatorluk savaşa girecek bir ülkeyi ilgilendiren tüm önemli veriler açısından (nüfus, kömür üretimi, demiryolları vs.) kötü bir durumdaydı ve büyük bir savaşa hiçbir yönden hazır değildi.[273]

Öte yandan, imparatorluğun savaşın dışında kalması da çok mümkün gözükmüyordu. Zira Doğu Sorunu, yani Osmanlı topraklarının geleceğinin ne olacağı meselesi savaşın asli nedenlerinden biriydi. Balkan Savaşları'nın sonuçları da Büyük Savaş'ın ortaya çıkışında bir rol oynamıştı. Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı elde ettiği kazanımlar Avusturya-Macaristan'ı sıkıntıya sokmuştu; özellikle Almanya, Avusturya'nın çökmesinden endişe

[273] Erickson, Edward J. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport: Greenwood, 2001), 9-15.

duymaktaydı.[274] Bu anlamda, Osmanlı'nın Balkan devletleri karşısındaki gerilemesi de savaşın nedenlerinden biriydi ki bu da imparatorluğun savaşın dışında kalmasını zorlaştıran bir etmen olmuştur.

İmparatorluğun savaşa katılma kararı değerlendirilirken akılda tutulması gereken diğer bir nokta şudur: 1914 yazında, yani savaş başlamak üzereyken bile kimse savaşın bu denli uzun ve yıkıcı olacağını öngörmüyordu. Mesela Avrupalı askerler cepheye giderken Noel'e kadar eve döneceklerini umuyorlardı. Almanya, Prusya'nın 1870'te Fransa'ya karşı aldığı zafere benzeyen kısa bir savaş ve net bir zafer beklentisindeydi. Osmanlı yöneticileri de muhtemelen kısa sürecek bir savaşla ülkenin bekasını garanti altına almayı ummaktaydılar. Ayrıca başarılı geçecek bir savaşın imparatorluk üzerindeki muazzam dış baskıyı azaltacağını hesaplıyorlardı.

İmparatorluğun savaşa Almanya'yla birlikte girmesi de yanlış bir tercih olarak görülüp eleştirilmiştir. Aslında bu, önceden verilmiş bir karar, ya da doğal ve uzun bir işbirliği sürecinin meydana getirdiği bir ittifak değildi. Örneğin savaşın hemen öncesinde Almanya orduyu modernize ederken, İngiltere ve Fransa da donanma ve jandarmanın modernize edilmesini koordine ediyordu. Keza, imparatorlukta en çok yatırımı olan ülke Almanya değil Fransa'ydı; Osmanlı'nın en büyük ticaret ortakları da bu ülke ve İngiltere'ydi. Ayrıca imparatorluk yöneticilerin tamamının Almanya yanlısı olduğu bir durum söz konusu değildi. Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Alman yanlısı tutumuna rağmen Cemal Paşa İngiltere'ye daha yakındı. Sadrazam Halim Paşa ise tarafsızlık yanlısıydı.[275] Zaten imparatorluk savaşa epeyi tereddütle ve aylarca ayak sürüdükten ve Almanya'nın baskısı artık kaldırılamaz hale geldikten sonra girdi.[276] Ayrıca Fransız ve İngiliz hükûmetleri de çeşitli davranış ve tavırlarıyla Osmanlı'yı bir anlamda Almanya'ya doğru itmişti. Mesela, İngiliz hükûmetinin, parası halkın katılımıyla ve kampanyalarla ödenen iki modern savaş gemisini teslim etmemesi Osmanlı-İngiliz ilişkilerini çok germişti. Aynı şekilde, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı toprak bütünlüğü konusunda verdiği garantiler ikna edici olmaktan uzaktı.

Alman-Osmanlı ittifakının temelini oluşturan gizli antlaşma 2 Ağustos 1914'te imzalandı. Osmanlı yöneticileri o esnada savaş başladığında Almanya'nın Fransa yerine ilkin Rusya'ya saldıracağını sanıyordu. Ayrıca bazı taktik hatalar yapılmış ve imparatorluk ittifak karşılığında Almanya'dan alabileceğinden daha azına razı olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu savaşa 1914-15 kışında giriştiği bir dizi ofansif hamleyle başladı. Rusya'ya karşı yürütülen Sarıkamış harekâtı büyük bir felaketle ve on binlerce can kaybıyla sonuçlandı. Böylece Rusya pek çok birliğini Batı'ya kaydırabildi.[277] Buna paralel olarak İngilizlere karşı Cemal Paşa idaresinde yürütülen Süveyş Kanalı operasyonu da başarısız oldu. 1915'in geri kalanı imparatorluk için çok sıkıntılı geçti; Osmanlı birlikleri farklı cephelerde hücuma uğradı. Britanya ve Fransa Çanakkale'de, Britanya Irak'ta, Ruslar Doğu Anadolu'da saldırıya geçtiler. Ruslara karşı büyük bir yenilgi yaşanırken, ordu Irak'ta tutunmayı başardı. Çanakkale'de büyük bir bedel ödenerek kazanılan başarı hem stratejik hem de psikolojik ola-

274 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

275 Erickson, *Ordered to die*, 29-30.

276 Aksakal, *The Ottoman Road to War.*

277 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 101.

Halide Edip Adıvar (1882-1964)

Yaşamı ve yapıtıyla feminist bir yazar ve aktivist olarak değerlendirilmiştir. Feminist perspektifi eğitim ve 'milli dava' kavaramlarıyla çerçevelenmiştir. Milli Mücadele yıllarının unutulmaz hatibi ve Halide Onbaşı'sıdır.

İstanbul'da doğdu. Annesinin genç yaşta ölümü nedeniyle çocukluğu anneannesinin ve babasının yanında iki ayrı evde geçti. Çok genç bir yaşta çevirmen olarak edebî çevrelerin dikkatini çekti; 1908'de *Tanin* gazetesinde yayınlanan yazılarıyla da beğeni kazandı. Hem geleneksel hem de Batılı bir eğitim aldı ve bu iki kültürün belirgin etkisi altında kaldı. Amerikan Koleji'nde eğitim gördü. Anglo-Sakson kültürüne epeyi aşina oldu ve bu etki hayatı boyunca devam etti.

1908'de anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını sevinçle karşıladı. 31 Mart Vakası neticesinde Mısır'a kaçtı ve sonra İngiltere'ye geçti. İngiltere'de kadın haklarını savunan çevrelerle tanıştı, kadın sorunuyla ilgili süregiden tartışmalara aşina oldu. 1909 sonlarında İstanbul'a geri döndü.

Balkan Savaşları ve savaşlar esnasında Batı'nın Müslümanların yaşadığı sıkıntılar ve maruz kaldığı katliamlara sessiz kalması üzerinde önemli tesirler yarattı. Eğitim faaliyetlerini 1916'da gittiği Suriye'de de sürdürdü. Halk nezdindeki asıl şöhretini 1919'da İzmir'in işgali üzerine başkentte düzenlenen mitinglerde yaptığı konuşmalarla kazandı. Özellikle Sultanahmet mitinginde yaptığı kısa konuşma büyük heyecan yarattı ve onu bir efsaneye dönüştürdü. Büyük Savaş'ı müteakiben etkili bir gazetecilik yapmaya başladı. Yazdığı yazılarla Kurtuluş Savaşı'nı destekledi; bizzat cepheye de gitti. Bir anlamda Milli Mücadelenin en önemli kadın aktörü oldu. Kurtuluş Savaşı'nı daha sonra yazdığı *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanlarıyla ve *Turkish Ordeal (Türkün Ateşle İmtihanı)* kitabıyla ayrıntılı olarak anlattı.

Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra Mustafa Kemal ve yakın çevresiyle yolları ayrılmaya başladı. Eşi Dr. Adnan Adıvar'ın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucusu olması münasebetiyle eski defterler açıldı ve Amerikan mandası savunuculuğu tekrar gündeme getirildi. Kadınlara seçme ve seçilme hakları verilmemesi nedeniyle rejimi eleştirdi. 1924'te ülke dışına çıkmak zorunda kaldı. 1939'a kadar yurda dönmedi. Yurt dışındayken çok üretken bir dönem geçirdi ve pek çok roman, inceleme kitabı yayımladı. Yurda döndükten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünün başına getirildi. 1940'larda 3 ciltlik *İngiliz Edebiyatı Tarihi* adlı eserini yayımladı.

1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız olarak milletvekili seçildi, 1954'te siyaseti bıraktı. 1954-64 arası da verimli bir dönem yaşadı. Uzun süren bir hastalık sürecinden sonra 1964'te hayatını kaybetti.

Gerek yazdıkları, gerekse hayatıyla feminist bir yazar olarak değerlendirildi. Gerçekten de hayatı boyunca aktivist bir portre çizerek dönemin toplumunun kadına biçtiği pasif rolü farklı noktalardan zorladı. Kadınların eğitimi meselesiyle de yakından ilgilendi. Kadın sorununa romanlarında sıklıkla yer verdi. Özellikle 1908-13 arasında yazdığı romanları kadın sorunu ve toplumsal cinsiyet meselesi odaklıydı. Batılı anlamda bir feminist olarak nitelendirilmesi zordur; o militan mücadeleden çok eğitimle ilerleyen, 'milli dava'ya hizmetten sapmayan kendine özgü bir feminizm savunusu yapmaktaydı. Dahası, pek çok romanında kadın karakterler, ataerkil söylemi yeniden üretecek bir tarzda ele alınmıştı.*

---

* İnci Enginün, *Halide Edip Adıvar* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989); Beyhan Uygun Aytemiz, *Halide Edib-Adıvar ve Feminist Yazın*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2001.

rak çok önemliydi. Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte Fransa, Britanya ve Osmanlı birlikleri Çanakkale'de 200 bin civarı kayıp (ölü, yaralı ve kayıp olanların toplamı) verdi. 1915'te imparatorluğun toplam asker kaybı 500 bine ulaştı.[278] Dahası, 1915 imparatorluğun sivil halkı için de çok zorlu bir yıldı. Osmanlı askerî başarısızlıkları takiben Rus birliklerinin ilerleyişi Doğu Anadolu'da yaygın bir yıkıma yol açtı. Osmanlı devletinin 1915 yılı ortalarında aldığı ve uygulamaya koyduğu, Osmanlı vatandaşı Ermenileri Suriye'ye tehcir etme kararı imparatorlukta yaşayan Ermeniler için büyük bir felaket doğurdu.

1916'da Osmanlı orduları dünyanın dört bir yanındaki cephelere dağıldılar. 1916 sonu itibariyle Mezopotamya'da, Sina yarımadasında, Galiçya'da, Romanya'da, Makedonya'da, Kafkaslar'da, Arabistan'da ve İran'da Osmanlı birlikleri vardı. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ruslara karşı yaşanan başarısızlıklar sürüyordu. Buralarda çarpışan 3. ve 2. ordular neredeyse dağılma noktasına gelmişti. Erzurum, Trabzon ve Erzincan kaybedilirken Diyarbekir ve Sivas ciddi bir işgal tehdidi altına girmişti. Öte yandan Irak'ta İngilizlere karşı girişilen Kutü'l-Ammare kuşatması başarıyla sonuçlandı.

Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki Doğu Cephesi'nde Avusturya ordusu büyük kayıplar yaşamıştı. Bu nedenle Osmanlı askerleri de yardım amaçlı olarak bu bölgeye sevk edildi. Galiçya'daki sınırlı sayıda Osmanlı birliği Rus ordusunun taarruzlarına karşı başarılı oldu.[279] Benzer bir şekilde, Romanya cephesinde de Osmanlı katılımı sınırlı ve başarılıydı. İttifak devletlerinin amacı Romanya'ya güneyden toplu olarak saldırmak ve Rumen ordusunu tamamen saf dışı etmekti.[280] Bu cephede bir Osmanlı kolordusu Romanya ve Rusya'ya karşı başarıyla mücadele verdi ancak epeyi kayıpla da karşı karşıya kaldı.

1917'de Osmanlı ordusu için savaşın yoğunluğu azaldı. Bağdat Britanya'ya bırakılmak zorunda kalındıysa da Gazze'deki iki saldırı püskürtüldü. Enver Paşa, Talat ve Cemal Paşaların itirazına ve Mustafa Kemal'in hoşnutsuzluğuna rağmen Yıldırım adı verilen büyük bir ordu grubunun kurulmasını sağladı. Bu, Irak, Filistin ve Kafkasya'daki tüm orduların yeniden organize edilip birlikte komuta edilmesine dayanan müthiş iddialı bir karardı. Bu esnada Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali'nin önderliğinde başlayan ve İngiliz birliklerinin güçlü bir biçimde desteklediği Arap İsyanı sürmekteydi. 1916'da başlayıp 1918'de sona eren isyan Osmanlı birliklerini uzun süre meşgul etti ve imparatorluğun Arabistan'daki başarısızlığında hatırı sayılır rol oynadı.

Aslında 1918'in önemli bir bölümü boyunca Osmanlı birliklerinin durumu hiç fena değildi. Öyle ki Eylül ayı itibariyle bile hâlâ zafer umutları mevcuttu. Ama bir iki hafta içinde durum değişti. Megiddo muharebesi tüm Suriye'nin elden çıkmasına yol açtı. Selanik cephesinde Bulgaristan ordusunun çökmesiyle de savaşın artık kaybedildiği inkâr edilemez biçimde ortaya çıkmış oldu. Savaşın son demlerinde Kafkasya'da elde edilen başarılar bu durumu değiştirmeyecekti, zira geniş imparatorluk topraklarının savunulması artık mümkün değildi.[281] Nihayet, Kasım 1918'de Musul, Britanya güçlerince ele geçirildi.

---

278 Erickson, *Ordered to die*, 75.
279 A.g.e., 137-8
280 A.g.e., 143
281 A.g.e., 180

Büyük Savaş'ta toplam Osmanlı kayıplarına dair elimizde güvenli veriler olmadığı için çok farklı tahminler yapılmıştır. Erickson'un tahminlerine göre savaşa katılan 3 milyona yakın kişinin yaklaşık 770 bini ölmüş, bir milyon kadarı yaralanmıştır.[282] Ölenlerin büyük kısmı çarpışma sonucu değil de hastalıktan ölmüştür. Osmanlı ordularının savaştığı cephelerde çarpışma yoğunluğu ve çarpışma sonucu ölüm oranları Avrupa cephelerinden belirgin olarak düşüktü. Ancak Osmanlı ordusu teçhizat, lojistik ve sağlık hizmetleri açısından kötü durumdaydı. Dolayısıyla çarpışmada ölen her 2 askere karşı yaklaşık üç asker hastalıktan ölmüştü. İyi beslenmeyen, iyi donatılmamış, iyi sağlık hizmeti almayan Osmanlı askerleri yaygın olarak sıtma, tifüs, kolera, dizanteri ve frengi gibi hastalıklara kurban gitmişlerdi.[283]

Her şeye rağmen, salt askerî bir açıdan bakıldığında Osmanlı ordusu müttefiklerinin ordularına kıyasla daha iyi bir durumdaydı; ordu, savaşın galiplerinin ordularında yaşanan bazı sorunlardan bile kaçınabilmişti. Avusturya-Macaristan ordusu gibi tamamen dağılmamış, Romanya ordusu gibi kendi ülkesinden dışarı sürülmemişti. Rus ya da Fransız ordularına benzer büyük asker isyanları yaşamamıştı. Savaş boyunca asker kaçakları ciddi boyutlara ulaşmakla birlikte, savaşın kaybedildiği haberi bile kitlesel firarlara yol açmamıştı. Mütarekeyi takiben komuta yapısı hâlâ ayakta olan ve Anadolu ve Kafkasya'da önemli bölgeleri kontrol eden ordu, elde kalan topraklara eşit olarak dağıldı ve buraları korumaya başladı.[284] Ordunun görece iyi durumu Anadolu'da Büyük Savaş sonrası yaşanacaklar üzerinde önemli etkilerde bulundu ve bağımsız bir Türkiye'nin ortaya çıkışını sağlayan etmenlerden biri oldu.

Osmanlı İmparatorluğu savaş neticesi topraklarının yarıya yakınını, nüfusunun da yarıdan fazlasını yitirdi. Savaş, hukuken varlığı bir süre daha devam etse de imparatorluğun fiilen sonunu getirmişti. Büyük Savaş nedeniyle sadece Osmanlı değil, diğer iki çok-etnili karasal imparatorluk, Rusya ve Avusturya-Macaristan da çöktü. Bu rejimler gibi Osmanlı devleti de bu kadar uzun sürecek bir savaşı kaldırabilecek durumda değildi. Osmanlı ordusu diğer ülkelerden küçüktü ve savaş boyunca personel sıkıntısı çekmişti.[285] Trabslusgarp ve Balkan Savaşları orduyu ve genel olarak Osmanlı toplumunu yorgun düşürmüştü. İktisadi durum, doğal kaynaklar ve ulaşım ve iletişim altyapısı açısından da büyük güçlerle boy ölçüşebilecek durumda olmayan imparatorluk, savaşın nedenlerinden biri de Osmanlı topraklarının geleceği olduğu için büyük güçlerden biri gibi davranmak zorunda kalmıştı.

1915: 'Büyük Felaket' / 'Büyük Suç'

1915 yılında Osmanlı Ermenilerinin neredeyse tamamının yaşadığı büyük trajedi, Osmanlı son dönemine ilişkin bilimsel, hukuki ve siyasal düzeyde en çok tartışılan konudur. Tarihçiler arasındaki farklı yaklaşımlara ek olarak, 1915 olayları uluslararası diplomatik bir sorun haline gelmiş durumdadır. Olaylarla ilgili olarak 'resmî' Ermeni pozisyonu kabaca şöyledir:

---

282 A.g.e., 211

283 Eric Zürcher, "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996), 235-258.

284 Erickson, *Ordered to die.*

285 Zürcher, "Between Death and Desertion."

I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilere yönelik yaşanan katliamlar 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nce tanımlanan şartlara göre bir soykırımdır. Ermeni nüfusun büyük bir kısmı Anadolu'dan Suriye'ye gönderilmiş, bu Ermeniler yollarda sistemli bir öldürme politikasına tabi tutulmuş, Suriye'ye varabilenlerin çoğunluğu açlık ve susuzluktan ölmüştür. Ermenilerin geride bıraktıkları mallarına el konulmuştur. 1,5 milyon Ermeni'nin ölümüyle sonuçlanan tüm bu politikalar Osmanlı hükûmeti tarafından merkezi olarak planlanmış ve uygulanmıştır.

Ermeniler 1894-96'da imparatorluk çapında ve 1909'da Kilikya bölgesinde katliamlara maruz kalmışlardı. Ancak Anadolu Ermenileri için asıl felaket, 1915 tehcir ve katliamlarıyla geldi. 1915 'Büyük Felaket'i, Kilikya bölgesi Ermenilerinin önce Konya sonra da Suriye'ye sürülmesiyle başladı.

Buna karşılık Türkiye devletinin resmen benimsediği ve pek çok Türk tarihçinin kabul ettiği görüşler şu minvaldedir: 1915 yılında Osmanlı'nın Ermeni nüfusla ilgili olarak uyguladığı politika soykırım değil, tehcirdir. Savaş esnasında ülkeye ihanet eden Ermeni militanların yoğun eylemleri karşısında Osmanlı devleti Rusya cephesini güvence altına almak için Ermenileri göç ettirmek zorunda kalmış, bunu yaparken de nihai menzil olarak yine bir Osmanlı toprağı olan Suriye'yi seçmiştir. Ermenilerden ölümler olmuştur ancak bunlar merkezî hükûmetin politikasından değil hastalıktan, çeşitli suç gruplarının ve tehcir yolları üzerindeki bazı aşiretlerin savaş ortamında önlenemeyen saldırılarından kaynaklanmıştır; toplam can kaybıysa iddia edilenden çok daha azdır.

1915 olayları, imparatorluğun son dönemlerindeki en büyük sorunlarından biri olan Ermeni Meselesi'nin son aşamasını oluşturur. Ermeni Meselesi 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında ortaya çıkan bir dizi ulusal sorundan biridir. Ancak bir dizi karmaşık faktörün bir araya gelerek yarattığı bağlamın neticesi olarak diğer ulusal sorunlarla karşılaştırılamayacak kadar büyük bir kırım ve yıkımla sonuçlanmıştır. Aslında 1915 tehciri Ermenilerin başına gelen ilk 'bela' değildi. Ermeniler 1894-96'da imparatorluk çapında ve 1909'da Kilikya bölgesinde de katliamlara maruz kalmışlardı. 1894-96 olaylarının fitili fiilen özerk bir yönetime sahip

olan Sasun (bugün Batman'ın Sason ilçesi) Ermenilerine yönelik baskıların çatışmaya dönüşmesiyle atılmış, önce Kürt aşiretlerinin sonra da düzenli ordularının saldırıları sonucu 3000 kadar Ermeni öldürülmüştür. En kanlı olayların yaşandığı 1895'teki çatışmalarsa, Abdülhamit'in dıştan gelen reform baskısına boyun eğmesini takiben ve buna tepki olarak imparatorluğun farklı noktalarında başlamıştır. Olaylar bir taraftan genelde sivillerin katıldığı ve muhacirlerin, bazı Kürt grupların ve Müslüman dinî liderlerin ve medrese öğrencilerinin başını çektiği 'pogrom'[286] tarzı saldırılar olarak gelişmiştir. Bu anlamda saldırılar imparatorlukta daha önce Cebel-i Lübnan'da ve Şam'da (1860) yaşanan Hristiyan karşıtı saldırılara benzetilebilir. Öte yandan, katliamların kırsal ayağında devletin daha çok rolü vardırzira Hamidiye Alayları katliamlara yoğun biçimde katılmıştır. Hamidiye Alayları diye bilinen askerî birlikler, Sultan II. Abdülhamit tarafından bazı Sünni Kürt aşiretleri mensupları arasından oluşturulan yarı-düzenli yapılardı. Hamidiye Alayları özellikle Van civarında can kaybının bu kadar büyük olmasının sorumlusudur. 1894-96 olayları esnasında imparatorluk çapında yaklaşık 100.000 Ermeni öldürülmüştür.[287]

Ermenilerin çok sayıda can kaybına uğradığı bir başka tarihsel kesit, 1909'da Kilikya'da cereyan eden (bugünkü Mersin, Adana, Osmaniye illerini ve Kahramanmaraş'ın bir kısmını kapsayan tarihsel-coğrafi bölge) olaylardır. Kilikya olayları, başkentte yaşanan ve 31 Mart Vakası olarak bilinen karşıdevrimci isyanın bölgede doğurduğu belirsizlik ve otorite boşluğu ortamında başlamış, İttihat ve Terakki'nin isyanı bastırıp İstanbul'da iktidarı tekrar ele almasından sonra da bir süre devam etmiştir. Adana'da başlayan ancak komşu kentlere de yayılan çatışmalar neticesi 2000 Müslüman ve 20.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Çatışmalarda bazı yerel İTC üyelerinin katılımı söz konusu olsa da İTC liderliğinin olaylara tepkisi çok sert olmuş, yargılamalar neticesi 124 Müslüman ve 7 Ermeni idam edilmiştir.

Anadolu'daki Ermeni nüfus için asıl felaketi doğuran 1915 tehciri ve katliamları, Kilikya bölgesi Ermenilerinin önce Konya'ya, daha sonra ise Suriye'ye sürülmesiyle başlamıştır. Kilikya'da ilkin Zeytun (bugün Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesi), arkasından Dörtyol, Adana ve Maraş Ermenileri yerlerinden edilmiştir.

Kilikya'yla birlikte, imparatorlukta Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ikinci bölge olan Doğu Anadolu'da tehcir, Sarıkamış yenilgisi sonrası başladı. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali sırasında Müslüman sivillere yönelik katliamların yaşanması ve katliamı yapan Rus birlikleri içinde sayıları az olsa da Ermeni milislerin bulunması Osmanlı yöneticilerinde bir panik havası yaratmıştı. Nisan 1915'te Osmanlı düzensiz ordu birliklerinin Van ve Şatak'a (Çatak) saldırıları oldu ve buna tepki olarak Van'daki Ermeniler Osmanlı yönetimine isyan ederek silahlı bir direniş örgütlediler. Çeşitli çarpışmalarla geçen, zaman zaman Osmanlı ordusunun kenti kuşatması biçimini alan ve Rus birliklerinin de dolaylı olarak dâhil olduğu isyan başarılı oldu ve Ermeniler Nisan ortasından Mayıs ortasına kadar yaklaşık bir ay kentte tutundular. İsyan esnasında Kürt ve Çerkez düzensiz birliklerin başrolü oynadığı katliamlar yaşandı. Rus birliklerinin kente yaklaşması üzerine 17 Mayıs'ta Osmanlı askerleri kentin

---

[286] *Pogrom*, Rusça kökenli bir sözcüktür; ancak dünya dillerine de geçmiştir. Belirli bir grubu etnik, dinsel ya da siyasal nedenlerle varlıkları ve mülkleriyle hedef alan şiddet eylemlerini anlatır.

[287] Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Mısyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim, 2005), 217.

etrafından çekildi. Müteakip süreçte Müslüman halka yönelik katliamlar yaşandı, Vanlı Ermenilerin çoğunluğu da Rusya'ya kaçtı. Vanlı Ermenilerin çoğunluğu isyandan sağ olarak kurtulsa da Kafkasya'da sığındıkları mülteci kamplarında ölümler devam etti.

Öte yandan, 24 Nisan'da aralarında yazar, gazeteci, doktor, avukat ve milletvekillerinin bulunduğu bazı önde gelen İstanbullu Ermenilerin tutuklanması ve Taşnak ve Hınçak örgütlerinin yasadışı ilan edilmesi Osmanlı hükûmetinin Ermenilere yönelik politikasının geri dönülmez biçimde sertleştiğini ortaya koymuştu. Van'ın düşmesinden sonra ysa bölgesel tehcirler sistemli ve kapsamlı bir politikaya dönüştü. Erzurum, Van, Bitlis, Adana, Antep ve Halep Ermenileri için tehcir kararları çıkarıldı. 1915 yazında önce Sivas, Trabzon, Harput, Diyarbekir ve sonra diğer vilayetlerdeki Ermenilerin tehcirine başlandı. Böylece müstesna tutulan İstanbul, İzmir ve Edirne Ermenileriyle ve Ermeniler arasında azınlık olan Protestan ve Katolik Ermeniler hariç tüm Ermeniler yerlerinden edilerek zorla Suriye'ye gönderilmeye başlandı.[288]

Ermenileri tehcir etmek için kullanılan rotalara ve tehcir yollarındaki koşullara baktığımızda belirli farklılıklar görüyoruz. Batı Anadolu ve Kilikya'dan gönderilen Ermeniler genelde kamplara sağ olarak varırken, yollarda sürekli olarak saldırılara maruz kalan Doğu Anadolu Ermenilerinin pek azı kamplara ulaşabildi. Cemal Paşa'nın oradaki Arap milliyetçiliğinin ağırlığını dengelemek için Halep'e alınmalarını sağladığı ve çoğu savaşı sağ olarak atlatan on binlerce Ermeni'nin dışındaki tüm Ermeniler Suriye'nin esasen çöl olan yerlerine gönderildiler.

Suriye'deki kamplar iki bölgede toplanmıştı. Der-Zor bölgesi imparatorluğun en düşük nüfus yoğunluklu yerlerinden biriydi. Burada göçebe aşiretler ve 1870'ten itibaren de Çerkez ve Çeçen muhacirler yaşıyordu. Der-Zor kamplarına varan Ermeniler burada yaşayan aşiretlerin ve muhacirlerin sürekli saldırılarına maruz kaldılar. Büyük can kayıpları yaşandı. Diğer kamplar Akdeniz sahili civarında yoğunlaşmıştı. Buralarda aşırı güç koşullarda yaşayan Ermeniler saldırılardan ziyade hastalık ve açlıktan öldüler.

Tehcir ve katliam dalgası Musul Ermenilerinin 1916'da Der-Zor'a sevkiyle son buldu. Yerlerinden edilen Ermenilerin malları satıldı ve çoğunlukla yörenin güçlü, zengin ve siyasi bağlantıları iyi ailelerinin eline geçti. İTC'nin kurucularından Ahmet Rıza gibi bazı nadir sesler tehcire uğrayan Ermenilerin koşullarını ve mallarının satılmasını şiddetle protesto ettilerse de ülkeyi o esnada fiilen bir diktatörlük olarak yöneten güçlü önderlik bunu dikkate almadı.

Savaş sonrası İttihatçı liderler ve bazı kamu görevlileri Ermeni katliamlarındaki rolleri nedeniyle İngiliz işgal kuvvetleri tarafından yargılanmak istendi. Ancak bu girişim başarısız oldu. Daha sonra Osmanlı mahkemeleri tarafından Osmanlı hukukuna göre yargılamalar başladı. Asıl önemli siyasi figürlerin yargılandığı dava Kasım 1918 ile Temmuz 1919 arası sürdü. Bu davada Enver, Cemal ve Talat Paşalar ve Dr. Nâzım aralarında Ermeni katliamının da bulunduğu bir dizi suçtan dolayı gıyaben idama mahkûm edildi. Askerî ve sivil yetkililer ikinci davada yargılandılar; iki kaymakam ve bir jandarma komutanı Ermeni katliamlarındaki sorumlulukları nedeniyle ölüme mahkûm edildi.[289]

---

288 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of Ottoman Armenians* (Oxford: OUP, 2005).

289 Dadrian, Vahakn. *The history of the Armenian genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence: Berghahn, 1995), 330-333.

1922'de Cemal Paşa Tiflis'te, Talat Paşa ve Dr. Şakir Berlin'de Ermeniler tarafından öldürüldü. Enver Paşa aynı yıl Kafkasya'da cephede öldü. Dr. Nâzım ise 1926'da Türkiye'de başka bir suçlamayla bağlantılı olarak idam edildi. Lausanne Antlaşması savaş suçları için af ilan etti ve tazminat konusunu hukuken kapattı.

Ermenilerin başına gelen bu 'Büyük Felaket'i değerlendirirken pek çok karmaşık faktörün yarattığı bağlama bakmak gereklidir. Bir yandan siyasal, diplomatik ve askerî pek çok gelişme yaşanmış, bir dizi tetikleyici etmen bir araya gelmişti. Bunlardan biri de emperyalizmin dahliydi. Büyük Güçler 1870'lerden itibaren Ermeni sorununda önemli aktörler haline gelmişti. Bu ülkeler bir taraftan Osmanlı hükûmetini reform için zorlarken bir taraftan da Ermenilere hamilik yapmaya çalıştılar. Öte yandan, Ermeni sorununa ilişkin politikaları asla tutarlı olmadı; hem Osmanlı devletine hem de Ermenilere yönelik yaklaşımları, talepleri ve beklentileri sık sık değişti. Sık sık, Ermeni siyasal örgütlerini karşılamayacakları destek vaatleriyle oyalayıp sonra da Osmanlı devletinin şiddetiyle baş başa bıraktılar.

1915'i doğuran bağlamın bir parçası da Ermeni siyasal eylemliliğiydi. 'Milli uyanış' yaşayan diğer etnik gruplar gibi Ermenilerde de bu sürecin başını entelektüeller ve kentli elit çekiyordu. Osmanlı reform çabalarının Ermeni hareketi üzerinde bir etkisi olmuştu. Sosyalist eğilimli Taşnaktsutyun ve Hınçak ve sağ eğilimli Ramgavar örgütleri genel olarak milliyetçi bir çizgi izliyor, bir taraftan Abdülhamit'in dışlayıcı politikalarına ve Hamidiye Alayları'nın saldırılarına direnmeye çalışırken bir taraftan çoğu köylü olan Ermeni kitleleri politikleştirmeye çalışıyorlardı. Ermeni örgütlerinin bunu yaparken emperyalist ülkelere gereğinden fazla güvenmeleri ve kendi güçlerini gerçekçi olarak değerlendirememeleri önemli bir hataydı. Fakat bu örgütlerin hareket kabiliyetlerini sınırlayan çok kısıt vardı. Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı'na düşman kamplarda girmeleri Ermenileri çok zor bir durumda bırakmıştı. Çünkü hem Rus hem de Osmanlı ordusunda Ermeni askerler vardı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni örgütlerinin bazıları Rusya'da da örgütlüydü.

Ermenilerin Osmanlı devletince bir iç düşman olarak kodlanabilmesini sağlayan bir başka etmen İttihat ve Terakki rejiminin 1908 Devrimi öncesi ve sonrasında benimsediği Osmanlıcı siyasetin etkisini yitirmesiydi. İTC'ndeki liberal kanadın 1912'den itibaren yerini daha otoriter-militarist bir liderliğe bıraktığını yukarıda görmüştük. Balkan Savaşları'nda yaşanan toprak kayıpları sonucunda İTC Osmanlıcı anlayışı tamamıyla bir kenara bıraktı ve Abdülhamit'in Müslümanlara dayalı millet oluşturma projesine geri döndü. Bu projede gayrimüslimlere yer yoktu. Hiçbir zaman İTC siyasetinde belirleyici olmasa da Türkçülük akımı da yükselişteydi. Dahası, imparatorluğun yüzyıllar boyu en kritik bölgelerini oluşturan Balkan vilayetlerinin Balkan Savaşları neticesinde kaybedilmesi büyük bir travma yaratmış ve imparatorluğu yönetenleri bir ölüm-kalım mücadelesinin içinde oldukları kanısına sevk etmişti. Bu kanı Osmanlı yöneticilerinde daimî bir alarm halini doğurdu ve Osmanlı devleti silahlı Ermeniler-sivil Ermeniler, Rus Ermenileri-Osmanlı Ermenileri gibi ayrımları yapmayı bırakarak tüm Ermeni siyasal eylemlerine aşırı tepkiler vermeye başladı. 1912 ve 1913'te yaşanan iki askerî darbe sonucunda parlamenter sistem zaten fiilen işlemiyordu. Buna bir de savaş koşulları eklenince İttihatçı liderler en radikal politikalarını bile uygulamaya koyma imkânı buldu ve Ermeni nüfusunun tamamını iç düşman olarak gören bir anlayış hâkim oldu.

1915'i anlamak için salt yakın zamanlı gelişmelere ve bağlama bakmak yetersiz kalacaktır. Zira Ermeniler ve bazı Müslüman nüfus grupları arasında 19.yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve hızla tırmanan gerilim de mutlaka hesaba katılmalıdır. Bu gerilimin üç nedeni vardı. Birinci neden, Osmanlı topraklarına Rusya ve Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirlerin yerleştirildikleri yerlerde Ermenilerle iktisadi kaynaklar üzerinden bir sürtüşmeye girmeleriydi. Ayrıca göç, imparatorluk topraklarının da bir yandan küçüldüğü düşünüldüğünde, gayrimüslimler ve Müslümanlar arasındaki nüfus oranını Müslümanlar lehine bozuyordu. İkincisi, bazı kentsel alanlarda ve özellikle Kilikya'da yaşanan ekonomik gelişmenin yarattığı toplumsal sıkıntılar mevcuttu. Hızlı bir ticarileşme yaşayan bölgede Müslümanlar ekonomik gelişmenin meyvelerini toplayamadıklarını düşünüyorlar ve Ermenilerin yaşadıklarını düşündükleri zenginleşmeye öfkeleniyordu.[290] Elbette Ermeni tüccarlar Ermeni nüfusun hâlâ çok küçük bir kısmını oluşturuyordu ve Ermenilerin toptan zenginleşmesi diye bir şey söz konusu değildi, ama Ermeniler zenginleşirken Müslümanların fakirleştiğine dair algı etnik temelli gerilimi yükseltiyordu.

Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki etnik gerginliğin üçüncü ve belki de en önemli boyutu daha ziyade Doğu Anadolu'da yaşanıyordu. Burada Kürtler ve Ermeniler arasında tarımsal arazilere dair büyük bir mücadele vardı. Devletin aşiretleri yerleşime zorlama politikası yerleşik bir nüfus olan Ermenilerin aleyhine sonuçlar doğuruyordu.[291] Bazı yerlerde göçebe Kürt aşiretleriyle Ermeni köylüler arasında feodal sosyal ilişkileri andıran benzer hiyerarşik ilişkiler de vardı. 1830'lardan itibaren devletin merkezileştirme politikaları bölgedeki özerk Kürt beylerinin gücünü ortadan kaldırmış ancak bir yandan da büyük bir otorite boşluğu doğurmuştu. Bu boşluğu da Kürt aşiretlerinin reisleri ve kimi dinî liderler doldurmuştu.[292] Tanzimat'ın vaat ettiği kanun önünde eşitlik ilkesi bu kesimler arasında büyük bir öfkeyle karşılanıyordu; zira Müslüman gayrimüslim eşitliği aynı zamanda onların toplum içindeki ayrıcalıklı konumlarına yönelik bir tehditti. Tarımsal arazinin değerinin bir dizi etmene bağlı olarak artması da Ermeni köylüler üzerindeki baskıyı arttırmaktaydı. Tüm bu gerginlik kaynaklarına Abdülhamit'in Tanzimat reformlarından geri adım atan ve Sünni unsurun hâkimiyetine dayanan politikaları eklenince sonuç felaket oldu. Hamidiye Alayları'nın güçlendirdiği aşiret liderleri topraklarını genişletmek için en zayıf hedef olarak gördükleri ve devletin artık korumadığı Ermenilere yöneldiler. İTC iktidara geldikten sonra bir süre eşitlik ve birlik yanlısı politikalar izledi. Hatta Ermenilerden alınan toprakların geri verilmesi için çeşitli girişimlerde bulunda. Ancak yukarıda gördüğümüz gibi, Balkan Savaşı'nın ertesinde bu politika yerini Abdülhamit'in Sünni unsurun sadakatini elde etmeye dayanan politikalarına benzeyen bir yaklaşıma bıraktı. Bu yaklaşım gitgide radikalleşerek 1915 baharında bir tehcir ve katliam siyasetine dönüştü.

---

290 Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, der. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman Naimark (Oxford: Oxford University Press, 2011).

291 Janet Klein, "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period", Tezcan and Barbir (eds.), *Identity and Identity Formation in the Ottoman World – A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* (Madison: University of Wisconsin Press, 2007), 153-166.

292 Olson, *Sheikh Said Rebellion*.

Öyle anlaşılıyor ki Ermenileri bir iç düşman olarak belirleyen troyka rejimi, imparatorluğun özellikle merkezî bölgelerinde onların oranını 'kabul edilebilir' bir düzeye indirmeye karar vermişti.[293] Bunu tehcir yoluyla yapmaya karar vermiş olsa da, savaş şartlarında ve etnik gruplar arasındaki gerilimin bunca arttığı bir ortamda tehcir edilen Ermenilerin kamplara sağlam olarak ulaşması pek de akla yatkın olmayan bir olasılıktı. Dahası Ankara, Kütahya gibi Rusya cephesinden çok uzak yerlerdeki Ermenilerin bile tehcir edilmesi, tehcir edilecek Ermenilerin kapsamının sürekli genişletilmesi, üstelik tehcir edilenlerin mallarının apar topar satılması, hükûmetin niyetinin cephe güvenliğiyle alakalı bir geçici tedbir almak olamayacağını açıkça gösterir.

Bugün tartışmanın 'soykırım' kelimesi etrafında kilitlenmiş olması 1915'i anlamak ve açıklamak yolundaki girişimleri ciddi biçimde sınırlamaktadır. Soykırım kavramının kullanılması olaylara dair ortak bir bakış açısının olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin soykırım tezini savunan bazı yazarlar (Dadrian, Akçam) 1915'e teleolojik bakmakta ve 1894-96 ve 1909 katliamlarını 1915'in zorunlu bir öncülü olarak saymaktadırlar. Ancak yine soykırım kavramına başvuran bazı tarihçiler 1915'in tikel bazı koşullar altında gerçekleştiğini ve önceki katliamların doğrudan devamı olarak görülemeyeceğini iddia ediyorlar (Bloxham, Suny). Tartışmanın 'soykırım'a kilitlenip kalması bu tür önemli ayrımların ve sorunların göz ardı edilmesini beraberinde getiriyor. Üstelik katliamları resmî devlet görevlilerinin değil de gizli ve arkasında belge bırakmayan Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin organize etmiş olabileceği, o nedenle de resmî kurumların katliamlardaki rolünü asla tam olarak kavrayamayacağımız biçiminde bir görüş de vardır (Quataert, Zürcher), ki bu görüş de tartışmanın soykırım ekseninden çıkarılmasının önemine işaret eder.

Aynı biçimde soykırım kavramını kullanmaktan kaçınmak da olayların vahametini ve yaşanan büyük trajediyi küçümsemek anlamına gelmez. Soykırım kavramına mesafeli yaklaşan tarihçiler arasında Türk devletinin resmî pozisyonunu birebir benimseyenler, hatta kraldan çok kralcılar bulunduğu gibi konu üzerinde ciddi bilimsel araştırmalar yapan ve asla Osmanlı devletini ve onun yöneticilerini aklamak ya da katliamları haklı çıkarmak gibi bir niyeti olmayanlar da vardır.

Bugün Ermenilerin 1915'te yaşanan tehcir ve katliamı adlandırmak için kullandığı '*Medz Yeğern*' kavramı genellikle 'Büyük Felaket' diye tercüme edilse de aslında doğal bir felaketten ziyade insan eliyle yaratılan bir belaya, yani bir suça işaret eder. Gerçekten de Ermeni tehciri kararı ve sonrasında yaşananlar, Osmanlı devletinin Ermeni vatandaşlarına karşı işlemiş olduğu büyük bir suçtur. 'Büyük Felaket', esasen ekonomik kökenli etnik gerginliklerin yaşandığı bir ülkede, yeni yaşanmış bir savaş travmasını atlatmadan savaşa giren alarmist bir rejimin savaş koşullarında kendi vatandaşlarını iç düşman olarak görmesinin ne denli korkunç sonuçları olabileceğini gösterir. 'Büyük Suç' Anadolu Ermeniliğinin neredeyse yok olmasına neden olmuş, yaşanılan sayısız kişisel acıya ek olarak Anadolu'nun demografik yapısı geri döndürülemez biçimde dönüştürmüştür.

[293] Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*.

Büyük Savaş Anadolu'da sürüyor: Mondros sonrası kurtuluş stratejileri

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı devleti için savaşın fiilî sonu anlamına geliyordu. Mütarekeden kısa bir süre sonra 13 Kasım'da işgal kuvvetleri İstanbul'a çıktılar. İşgal başladığında İttihatçı rejimin önderleri ülkeden kaçmış ancak orta ve alt düzey yöneticiler kentte kalmışlardı. Direniş neredeyse işgal başlar başlamaz kendini gösterdi. Kısa bir süre içinde eski rejimin orta ve alt düzey yöneticilerinin de katıldığı ancak aile bağları, mesleki örgütler gibi ağlara da dayanan ve kısmen birbiriyle örtüşen gizli direniş örgütleri ortaya çıktı. Müttefiklerin İstanbul işgali siyasi ve askerî yetkililer arasındaki çeşitli gerilimlerle birlikte yürüyordu. Ayrıca farklı işgalci devletlerin tesis ettiği idareler arasında da ciddi farklılıklar vardı. Pera-Galata bölgesini kontrol eden Britanyalı otoriteler çok sert ve sıkı bir işgal rejimi uygularken Fransız ve İtalyanların idaresinde olan 'İstanbul' yarımadasında ve Anadolu yakasında işgal daha gevşek uygulanmaktaydı. Zaten yer altı direniş faaliyetleri esasen buralarda başarılı olmuştu.[294] Genel olarak Fransız ve İngiliz komutanlıkları arasında bir yetki paylaşımı sorunu vardı. İtilaf devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri Osmanlı toplumuna ilişkin sağlıklı verilere sahip değillerdi. Direnişçiler tüm bunlardan azami derecede faydalandılar. Direniş örgütlerinin en önemlisi Anadolu'ya insan ve silah kaçırmak amacıyla kurulan ve İttihatçılıkla bağları daha belirgin olan Karakol isimli örgüttü. Karakol daha sonra Kurtuluş Savaşı içi iktidar mücadelesi çerçevesinde, bağımsız faaliyetleri, inisiyatif alması, Bolşevikler'le doğrudan temas kurması ve Erzurum Kongresi'ne karşı Uşak Kongresi'ne yakın olması gibi nedenlerle Mustafa Kemal tarafından tasfiye edilecekti.

Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı topraklarında üç ayrı kurtuluş stratejisinin geliştiği söylenebilir. Bunlardan ilki, bir yabancı devletin mandası olarak, ya da bu yola başvurmadan, imparatorluğu aşağı yukarı savaştan önceki toprakları dahilinde muhafaza etmekti. Mondros'ta fiilen varlığı sona eren, ancak hukuki olarak devam eden Osmanlı devletinin resmî stratejisi buydu. İtilaf devletleriyle doğrudan karşı karşıya gelmemeye ve böylece iyi bir barış antlaşması koparmaya dayanan bu stratejinin gerçekçi olmadığı kısa sürede anlaşılmıştı; ancak bu, 1920 yazında Osmanlı devletine bildirilen barış antlaşmasının koşullarının sertliği görülünce iyice aşikâr hale geldi.[295] İstanbul hükûmetleri olarak bilinen Osmanlı kabineleri bu stratejiyi ısrarla sürdürdüler.

1918'in sonundan 1922'ye kadar tam 11 Osmanlı hükûmeti görev yapmış, başkanları, kompozisyonları, taktikleri, yerel kurtuluş mücadelelerine ve Ankara hükûmetine bakışları değişebilen bu hükûmetler yine de Osmanlı devletinin varlığını ve sınırlarını mümkün olduğunca muhafaza etme stratejisine sadık kalmışlardı. Hükûmetlerin ortalama dört buçuk ay iş başında kalmaları İstanbul'da Milli Mücadele yıllarında yaşanan siyasal istikrarsızlığı gösterdiği kadar, seçtikleri yolun gerçekçilikten ne denli uzak olduğuna da delalet eder.

---

294 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul: İletişim, 1993).

295 Eric Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 142.

Milli Mücadele Dönemi İstanbul Hükûmetleri

Hükûmet	Göreve başlama tarihi	Görevi bırakma tarihi
İzzet Paşa Hükûmeti	14 Ekim 1918	11 Kasım 1918
1. Tevfik Paşa Hükûmeti	11 Kasım 1918	12 Ocak 1919
2. Tevfik Paşa Hükûmeti	13 Ocak 1919	3 Mart 1919
1. Damat Ferit Paşa Hükûmeti	4 Mart 1919	16 Mayıs 1919
2. Damat Ferit Paşa Hükûmeti	19 Mayıs 1919	20 Temmuz 1919
3. Damat Ferit Paşa Hükûmeti	21 Temmuz 1919	1 Ekim 1919
Ali Rıza Paşa hükûmeti	2 Ekim 1919	8 Mart 1920
Salih Paşa hükûmeti	8 Mart 1920	4 Nisan 1920
4. Damat Ferit Paşa Hükûmeti	5 Nisan 1920	30 Temmuz 1920
5. Damat Ferit Paşa hükûmeti	31 Temmuz 1920	7 Ekim 1920
3. Tevfik Paşa hükûmeti	21 Ekim 1920	4 Kasım 1922

Kaynak: *Sina Akşin, İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, cilt I ve II (İşBankası Kültür Yayınları, 1998).*

İstanbul hükûmeti sürecin önemli aktörlerinden biri olmakla birlikte Milli Mücadelenin erken döneminin temel özelliği pek çok farklı aktörün ve farklı örgütün mevcudiyetidir. Daha 1918 Kasım'ında onlarca farklı sosyal ve kültürel örgütün bir araya gelmesiyle Milli Kongre Cemiyeti kurulmuştu. Cemiyet 1919'da yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde önemli bir rol oynamıştı. Milli Kongre gibi istisnalar olmakla birlikte işgale karşı direniş hareketleri başlangıçta zayıf ve dağınık biçimde gelişiyordu. 1919 Mayıs'ında İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesi direniş hareketlerini çok daha enerjik bir hale getirdi.

Osmanlı hükûmetleri itilaf devletleriyle iyi geçinerek imparatorluğu eski haliyle muhafaza etme stratejisi izlerken bu direniş hareketleri işgale karşı ikinci bir stratejiyi, bölgesel kurtuluşu savunuyorlardı. Milli Mücadelenin net bir önderliğe kavuşmasına kadar Anadolu hareketi içerisinde en yaygın benimsenen görüş buydu. Bu nedenle de ilk direniş hareketleri bir tür gerilla savaşı yürüten çetelerce başlatılmıştı. Gerilla savaşına paralel olarak Anadolu'nun farklı yerlerinde kongreler toplanmaya başladı. Bunların çoğunlukla yerel ya da bölgesel hedefleri vardı; ufukları nadiren ulusal ölçekteydi. Kongre tabirinin çağrıştırdığının aksine kongreler çoğunlukla geçici toplantılar değil, daimî siyasi yapılardı. Kongreler hem cephe gerisini hem de cepheyi örgütlemeye çalışıyorlar, maliye, istihbarat, askere alma, sağlık, göçmenler gibi konularda kararlar alıyorlardı.[296] Bu anlamda kongreler savaştan sonra yaşanan otorite boşluğunu bölgesel ölçekte de olsa dolduran yerel iktidarlar, küçük ölçekli hükûmetlerdi.[297]

Zamanın terminolojisinde genel olarak 'eşraf' denen ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin kontrolünde olan bu yerel hükûmetler farklı boyutları olan bir mücadele yürütüyorlardı. Kongreler bir taraftan işgale ve işgalci güçlere karşı bir mücadele verirken, bir taraf-

296 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, cilt I. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 177-9.

297 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920* (İstanbul: YKY, 1998).

tan da Anadolulu Rumlara ve Ermenilere karşı bir ekonomik/etnik rekabet yürütüyorlardı. Eşrafın kontrolündeki kongreler aynı zamanda bu grupların sınıfsal çıkarlarının siyaseten temsil edildiği platformlardı.

Kongrelerin salt yerel nitelikte mi oldukları yoksa ulusal bir perspektife de mi sahip oldukları konusu net değildir. Farklı kongreler siyasi ve topraksal iddiaları konusunda farklı zamanlarda farklı tutumlar almışlardır. Kongrelerin Milli Mücadelenin başlarında, siyasi iktidar ve ülkenin geleceği konusunda belirsizliğin en çok olduğu dönemde kuruldukları hatırlanmalıdır. Dönemin kesinlik arz etmek iddiasında olan kimi belgeleri bile aslında müphem noktalar içermektedir. Mesela Mondros Mütarekesi sınırlar açısından muğlaktı. Misak-ı Milli sınırları bile sanıldığından daha az açık ve kesindi.[298] 1918-23 dönemi boyunca çoğu aktör mümkün olduğu kadar çok kazanç elde etmek için ve muhtemelen pazarlığa yer bırakmak için toprak ve sınır taleplerini belirsiz bırakmayı tercih etmiş gibi görünmektedir. Yerel, bölgesel, ulusal kaygıların, etnik düşmanlıkların ve sınıf çıkarlarının iç içe geçtiği kongre hükûmetleri için bunun böyle olması daha da tabiidir.

Kongrelere yakından baktığımızda Batı'daki ve Doğu'daki kongrelerin belirli farklılıklar arz ettiğini görüyoruz. Yerel direnişlerin gücünde ve örgütlenme biçimiyle düzeyinde bölgedeki mevcut ordu birliklerinin kuvveti ve gayrimüslimlerin oluşturduğu tehdide ilişkin algı önemli rol oynamıştır. Genel olarak Batı'daki direniş hareketlerinde ve kongrelerde yerelci-bölgesel eğilimler ağır basarken, Doğu'daki kongrelerde bölgesel kurtuluş eğilimleriyle ulusal kurtuluş projeleri bir arada var olmuştu. Bir noktadan sonra ulusal kurtuluş stratejisinin asıl temsilcisi haline gelen Mustafa Kemal ve çevresinin hareketlerini doğudaki kongreler üzerinden olgunlaştırmaları ve sağlamlaştırmaları tesadüf değildir. Doğu'da görülen tüm yerelci eğilimlere rağmen buradaki Osmanlı kuvvetlerinin savaş sonrası gayet iyi bir durumda olması, bu bölgedeki hareketler üzerinde merkezileştirici ve birleştirici bir etki yapacaktı.

Batı'da Yunan ordusuna direnmeye çalışan çete liderleri arasında epeyi eşkıya da vardı. Bunlar gerek eski hayat tarzının alışkanlıklarından gerekse sınıfsal reflekslerle direnişin finanse edilmesi konusunda eşrafa baskı yapıyorlardı. Dolayısıyla eşraf direnişin daha düzenli bir biçimde yürütülmesi yakıcı bir ihtiyaç hissetmekteydi. İşte Ege'deki ilk kongre örgütlenmelerinde bu ihtiyaç büyük bir rol oynamıştır.[299] Bu, yerel kongrelerin sınıfsal çıkarlarla iç içe geçişini gösteren önemli bir veridir.

Batı illerinde düzenlenen kongrelerin en önemlisi Alaşehir Kongresi'dir. Bu kongre bölgedeki tüm cepheleri koordine edecek bir üst kongre ihtiyacından, yani yerel direnişleri bölgeselleştirme çabasından doğmuştur. Bu kongrede de kontrol eşrafın elindeydi; öyle ki askerî birliklerin komutanları bile eşraf arasından atanmaktaydı.[300] Alaşehir Kongresi'nde kuvvetli bölgeselci eğilimler vardı; aslında kongredeki baskın görüş bölgenin sorunlarına odaklanmaktı. Zaten kongre tam da bu nedenle Sivas Kongresi'ne delege göndermeyi reddetmiştir.

Güney bölgelerinde kısa süren bir İngiliz işgalini (Ocak-Şubat 1919) Kasım'da başlayan Fransız işgali izlemişti. Buralarda direniş hareketleri büyük ölçüde etnik gerginlik bağlamın-

298 Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahaneden Vatan'a* (İstanbul: İletişim, 2011), 130

299 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı* I, 177.

300 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı* I, 181.

da başlamış ve ilerlemişti. Fransız-Ermeni birliklerinin kentlere girişi ya da Fransız askerî gücünde Ermeni milislerin bulunması olayları alevlendirmekteydi. İlk büyük çatışma Ocak 1920'de Maraş'ta görüldü. Üç haftalık çatışmalar sonrası Fransız birlikleri kentten çekildi. Nisan'da da Urfa kurtarıldı. Antep'teyse çalışmalar çok daha uzun sürdü.[301]

Doğu'da ilk direniş örgütleri Trabzon ve Erzurum'da kurulan Müdafaa-i Hukuk cemiyetleridir. Yerel direniş başlangıçta düzenli ordu birlikleriyle uyumlu ilerlemiş olsa da zamanla çeşitli gerilimler ortaya çıkmıştı. Doğu Anadolu'da toplanan ilk büyük kongre Erzurum Kongresi'dir. Kongre 23 Temmuz 1919'da açılmış ve 14 gün sürmüştür. Kongre'ye Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis ve Van vilayetlerinden 50 civarı delege katılmıştı; delegelerin dağılımı kongrenin bölgesel niteliğini açıkça göstermekteydi. Kongre'de bölgesel ve ulusal kurtuluşçu görüşler bağdaştırılmaya çalışılmıştı.[302] Kongre kararlarına bir taraftan bağımsızlıkçı, bir yandan da Müslümanların birliğini ve gayrimüslim unsurlara karşı üstünlüğünü vurgulayan bir dil egemendi. Örneğin kararların 3. Maddesi "Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf addedileceğinden müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir." demekteydi. Bu anlamda Erzurum Kongresi de yerel kongrelerde görülen işgal güçlerinden çok yerel gayrimüslim unsurlara karşı mücadele verme eğilimini paylaşmaktaydı.

Mustafa Kemal kongre başkanlığına bazı tartışmalar sonunda seçilmiştir.[303] Aslında kendisi olağan yollardan delege olarak seçilmediği için kongreye katılmasına dahi itiraz edenler olmuştu.[304] Ayrıca, kongreye askerlerin girmesine toptan karşı olan delegeler de vardı.[305] Mustafa Kemal de bu itirazlardan nasibini almış, kongreye ilk gün üniformayla gelmekle birlikte aldığı uyarılar üzerine diğer günlerde sivil kıyafetle gelmişti.[306] Kongre'den sonra İstanbul hükûmetinin Doğu Anadolu'daki hareketi engelleme çabaları daha enerjik bir hale geldi.[307]

Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas Kongresi toplandı. Kongre 4 Eylül'de açıldı. Mustafa Kemal Sivas'ta daha önce bir kongre toplama girişiminde bulunmuş ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu başarısızlığın çeşitli nedenleri vardı. Birincisi, Erzurum Kongresi kararı zaten verilmiş ve delegeler de seçildiği için aynı dönemde bir başka kongre çağrısı anlamsız görülmüştü. İkincisi, Erzurum kongresi çağrısı mevcut ve temsil kabiliyeti olan örgütlerce yapılmışken, Mustafa Kemal'in çağrısı kişisel görülmüştü. Üçüncüsü, ademimerkeziyetçi olan Doğu Anadolu örgütleri Mustafa Kemal'in liderliğindeki ekibi İttihatçılıkla özdeşleştirmişti.[308] İstanbul hükûmeti de kongrenin toplanmaması için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Sivas kongresi çağrısına karşı çıkan odakların çokluğu, Milli Mücadelenin ilk dönemlerindeki çok aktörlü ve karmaşık yapısına dair bir başka kanıt olarak görülebilir. Söz konusu dönemde Mustafa Kemal'e karşı en sert muhalefet Trabzon'dan gelmiş ve bu durum, kendisi Milli Mücadelenin önderi konumuna geldikten sonra da bir süre devam etmiştir.

---

301 Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi* C. III (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 215-7.

302 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı* I, 188.

303 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, C. I (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 89-90.

304 Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi* I, 140.

305 Ayferi Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi* (İstanbul: Sermet, 1989), 35

306 Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi* I, 93.

307 Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 45.

308 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, cilt II (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 11-14

Mustafa Kemal'in kongre başkanı olmasına Sivas'ta da muhalefet vardı. Kongre Erzurum Kongresi'nin kararlarını bir taraftan teyit ederken bir taraftan da Erzurum'un Doğu Anadolu'yu kapsayan iktidar iddiasını genişletme amacındaydı. Ancak delege seçimleri, delegelerin coğrafi dağılımı ve toplantı düzeni açısından Sivas, Erzurum'un belirgin biçimde gerisindeydi. Delege sayısı sınırlıydı; üstelik Batı Anadolu ve Rumeli örgütlerinden gönderilen kimse yoktu.[309] Bu da kongrenin bölgesel ölçeğin ötesine geçme iddiasını zayıflatmaktaydı.

Zorlukla toplanan, üye sayısı ve delegelerinin temsil gücü sınırlı kalan Sivas Kongresi yine de ulusal olma iddiası olduğu için Milli Mücadele açısından önemlidir. İstanbul da bunu anlamış, Heyet-i Temsiliye'nin alternatif bir merkez olmasını engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle de kongre sonrasında İstanbul'la ilişkiler iyice kötüleşmiştir. Heyet-i Temsiliye'nin bir yerde sabit olmaması, yani belirli bir coğrafi merkezinin olmaması heyetin başkanlığını yapan Mustafa Kemal'e önemli bir avantaj sağlamıştır. Mustafa Kemal bunun sağladığı esneklikle Doğu vilayetlerinde eşrafın desteğini yeterince alamamasının yarattığı sorunları önemli ölçüde gidermişti. Heyet-i Temsiliye'nin mekânsal bir merkezinin olmamasının getirdiği bazı dezavantajlar da vardı; özellikle asıl rekabetin İstanbul'la olduğu düşünüldüğünde. Mustafa Kemal bunu da telgraf sistemini kontrol ederek ve böylece İstanbul'u Anadolu'dan izole ederek aşmaya çalışmıştır.[310]

Mütareke sonrası dönemin en ilginç olaylarından biri Meclis-i Mebusan'ın, yani Osmanlı parlamentosunun son dönem oturumlarıdır. Meclisin nereden toplanacağı tartışmalarından seçimlerine ve aldığı kararlarına kadar Meclis-i Mebusan Kurtuluş Savaşı'nın küçük bir modeli, ya da bir laboratuvarı olarak düşünülebilir. İki dereceli seçim esasına göre yapılan Meclis seçimleri mütareke ve işgal koşulları düşünüldüğünde görece serbest seçimler olarak görülebilir; zira seçimlerin yapıldığı tarih itibariyle hiçbir grup ya da kişi seçimin sonucunu etkileyecek derecede güçlü değildi.[311] Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'ın başkanı olmak istemişti ancak bu, üyeler arasında genel kabul görmemişti. 1919 sonu 1920 başında üç ay açık kalan Meclisin aldığı en önemli karar Milli Mücadelenin hedeflerini ortaya koyan temel belge haline gelen Misak-ı Milli'ydi. Misak-ı Milli uzun tartışmalar ve Ankara'daki Heyet-i Temsiliye'yle yürütülen zorlu pazarlıklar sonunda kabul edilmişti. İstanbul'un işgali Meclis toplantılarının yapılmasını pratikte zor, siyaseten de anlamsız hale getirince Meclis çalışmalarına son verdi.

Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadelenin merkezileşmesi ve muhalefet

Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılmasından önceki Mart ve Nisan aylarında Anadolu'da durum çok karmaşıktı; pek çok bölgede neredeyse bir keşmekeş durumu hâkimdi. Çeşitli heyetler farklı amaçlarla Anadolu'da temaslarda bulunuyor, farklı aktörler sürekli değişen pozisyonlar alıyordu. Hareketin henüz coğrafi bir merkezi de yoktu. Heyet-i Temsiliye'nin 1919 Aralık'ında Ankara'ya yerleşmesiyle bu durum değişecek, o zamana değin net bir mekânsal merkezi olmayan ve siyasal olarak da ademimerkeziyetçi bir biçimde

309 Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi* C. II, 74.
310 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı I*, 226-7.
311 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, C.III, 49.

yürüyen ulusal kurtuluşçu hareket bir coğrafi merkez edinmiş olacaktı. Bunu takiben Meclisin de Ankara'da açılmasıyla Milli Mücadelede yeni bir dönem başlamış oldu. Bu mekânsal merkezileşmeye paralel olarak Milli Mücadelede bir de siyasal merkezileşme eğilimi gelişmekteydi.

Ancak siyasal merkezileşme kolay ya da doğrudan olmayacaktı. Örneğin Ankara'da açıldıktan sonra bile meclisin niteliği, yetkileri, Meclis-i Mebusan'ın devamı olup olmadığı, ya da yeni bir siyasal iktidarın kurucu meclisi olup olmadığı gibi temel konularda bir belirsizlik hâkimdi. Meclisin adının ne olacağına karar vermek de zor olmuştu.[312] Ankara'ya gelen mebusların bölgelerinden aldıkları resmî yazılardan da Ankara'daki toplantıya farklı anlamlar yükledikleri görülmekteydi. Dahası, daha ilk haftalarında aldığı karar ve çıkardığı yasalarla aslında İstanbul'a alternatif bir siyasi merkez yaratmış olan meclis, bir yandan da çeşitli vesilelerle saltanata bağlılığını ilan etmekteydi.

Büyük Millet Meclisi kuvvetler birliğine dayanan bir meclis hükûmeti sistemini benimsemiş; yasama, yürütme ve yargı erkleri mecliste toplanmıştı. Fiilen baştan itibaren işleyen bu yapı 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla (Anayasa) hukuki çerçeveye de kavuşmuş oluyordu.[313] 1921 Anayasası kuvvetler birliği ilkesine ve meclis hükûmeti sistemi üzerine bina edilmişti. Meclis, kuvvetler ayrılığına dayanan siyasi sistemlerde olduğu gibi sadece yasama yetkisine değil aynı zamanda yürütme yetkisine de sahipti. Yani BMM sadece kanunları yapmayacak, onları uygulayacaktı da. Adına 'İcra Vekilleri Heyeti' denen bir bakanlar kurulu mevcuttu ama bu kurul da meclisten ayrı bir organ olmayıp onun bir parçasıydı.[314] Dahası, Meclis başkanı aynı zamanda bakanlar kurulunun da doğal başkanıydı. Anayasa'da yargı erkiyle ilgili bir düzenleme yoktu ancak uygulamada bu erkin kullanılması da BMM'nin yetkileri arasında oldu.[315] Yani, uygulamada kuvvetler birliği ilkesi yargıya da genişletilmiş ve yasama, yürütme ve yargı erkleri meclisin uhdesinde olmuştur. Son olarak, 1921 Anayasası'nda bir devlet başkanlığı makamı öngörülmemişti. Bu, hem kuvvetler birliği ilkesinin ve meclis hükûmeti sisteminin bir sonucu, hem de İstanbul hükûmetleri ve saltanatla kurulan ilişkilerin çetrefilliği düşünüldüğünde pratik bir adımdı.[316] Anadolu'da birden çok siyasi otoritenin mevcudiyetin ve saltanat kurumuna dair çeşitli hassasiyetler düşünüldüğünde devlet başkanlığı makamının gündeme getirilmemiş olması dönemin koşullarında mantıklı bir yaklaşımdı.

Bir ihtilal meclisi, olağanüstü bir meclis olan BMM, tüm olağanüstü koşullara rağmen bir taraftan Yunanistan'a karşı yürütülen savaşı idare etmiş, bir taraftan uluslararası ilişkiler tesis etmiş, bir taraftan da kendi iç işleyişini olabildiğince demokratik biçimde yürütebilmiştir. Mecliste Mustafa Kemal ve yakın çevresinin belirgin bir hâkimiyeti vardı ama onlara karşı sert muhalefet yapılabiliyordu.

Mustafa Kemal Meclisteki desteğini örgütlü ve daimî bir yapıya kavuşturmak için 1921 yılının Mayıs ayında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (Birinci Grup) ku-

312 Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi* C. III, 162

313 Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim, 1994), 184.

314 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 1997), 259.

315 Age., 261.

316 A.g.e., 260.

rulmasını sağladı. Bu tarihten İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (İkinci Grup) kurulduğu 1922 Temmuz'una kadar Birinci Grup'a karşı örgütsüz ama sert bir muhalefet yapıldı. Mustafa Kemal liderliğindeki Birinci Grup'la İkinci Grup arasında kayda değer ideolojik farklılıklar yoktu. İki grup da ulusal kurtuluş mücadelesini sahipleniyordu; İkinci Grup saltanatı ya da hilafeti savunmuyordu. Temel fark, Birinci Grup'taki milletvekillerinin Mustafa Kemal'e kişisel olarak daha bağlı olması ve onda yaşanan otorite yoğunlaşmasını bir sorun olarak görmemesi, hatta Milli Mücadele Hareketi'nin başarısı için zorunlu sayması, İkinci Grup'takilerinse hareketin kişiselleşme tehlikesine dikkat çekmeleri ve Mustafa Kemal'in şahsında tecessüm eden otoriterleşme eğilimine şiddetle karşı çıkmasıydı.[317] İki grubun ve grupların oluşması öncesinde de Birinci Grup ile örgütsüz muhalefetin anlaşmazlık yaşadığı konular da bu ayrımı vurgular niteliktedir: Heyet-i Vekile'nin (bakanlar kurulu) yetkileri ve vekillerin seçilme yöntemi, meclisin yetkilerinin devri meselesi ve bu bağlamda Mustafa Kemal'in başkomutanlık yetkileri, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması.

Meclisin kurulması Milli Mücadelenin tek elden yürütülmeye başlanması konusunda büyük bir adım olsa da pek çok silahlı ya da silahsız grup Ankara'nın otoritesini tanımayı reddetmişti. Ankara'nın otoritesine karşı 1919-1921 yılları arasında toplamda 60 kadar irili ufaklı hareket gelişmişti. Örneğin Nisan-Mayıs aylarında Düzce'de başlayan ancak Beypazarı'ndan Kastamonu'ya dek büyük bir alanı etkisi altına alan silahlı bir direniş görülmüştü. Yine Haziran ayında Çapanoğulları önderliğinde Yozgat'ta büyük bir isyan çıkmıştı; bu isyan Eylül ayında tekrar edecekti. Ekim ayında Konya'da da kayda değer bir ayaklanma görülmüştü. Ayaklanmalar birbirinden farklı olsa da, genel olarak ayaklanmaları Milli Mücadeledeki temerküz eğilime karşılık merkezkaç kuvvetlerin tepkisi olarak görmek mümkündür.

Bu ayaklanmalardan biri olan Anzavur Ayaklanması'na daha yakından bakalım.[318] 1919 sonbaharından 1920 baharına kadar Biga'dan Adapazarı'na uzanan geniş bir bölgede cereyan eden ayaklanma, Milli Mücadele esnasında Anadolu'da sosyal, siyasal ve askerî durumun ne kadar karmaşık olduğunu gösteren çarpıcı bir örnektir. Ayaklanmanın mekânsal merkezini oluşturan Güney Marmara bölgesinde yoğun bir Kafkasyalı, özellikle de Çerkez nüfus vardı. Bölge Büyük Savaş'tan çok olumsuz etkilenmiş, ciddi kayıplar vermişti. Savaş sonrası Arnavut ve Çerkez çetelerin bir yandan birbirleriyle savaştığı, bir yandan da köylere saldırılar düzenleyip yağmaladığı kaotik ortam halkı iyice yıldırmıştı. Bu şartlar altında Anadolu hareketinin maddi destek ve asker talebi tepki yaratıyordu. Dahası, Güney Marmara İTC iktidardayken İttihatçı karşıtı muhalefetin güçlü olduğu bir bölgeydi. İTC'nin iktidardan düşüşüyle birlikte bu odaklar Sultan Vahdettin etrafında birleştiler. Aynı biçimde hem sadrazam Damat Ferit Paşa hem de İngiliz otoriteleri bölgede ağırlığı olan kimi isimleri milliyetçi güçlere karşı kışkırtıyordu. Eski bir jandarma başkomiseri olan Ahmet Anzavur mütareke döneminde net biçimde tavrını İstanbul hükûmetinden yana koymuştu; 25 Ekim 1919 tarihindeyse açıkça milliyetçilere bayrak açtı. Anzavur'a pek çok Çerkez çeteci ve milisin yanı sıra Arnavutlar ve başka etnik gruplardan da katılımlar oldu. İsyanın söyleminde dinsel, saltanat yanlısı, Çerkez etnik hassasiyetine seslenen ve İttihat ve Terakki'yi

317 Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet*.

318 Bu paragraf büyük ölçüde şu esere dayanmaktadır: Ryan Gingeras, *Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 141-183.

ve onun devamı olarak görülen Kuva-yı Milliye'yi halkın perişan halini görmeyen masonlar olarak resmeden sınıfsal öğeler vardı. 15 Kasım'da milliyetçi kuvvetlerle girdikleri ilk çatışmadan sonra Anzavur milisleriyle Kuva-yı Milliye birlikleri arasında Gönen, Manyas, Karacabey, Biga ve Susurluk'ta çatışmalar yaşandı. Anzavur ikinci saldırı dalgasını 1920 sonbaharında başlattı ve Biga, Gönen, Bandırma gibi önemli kasabaların kontrolünü ele geçirdi. Anzavur'un bölgedeki üstünlüğüne son veren ise bir başka Çerkez milis komutanı, Çerkez Ethem olacaktı. Ethem'in kuvvetlerine yenilen Anzavur bir süre sonra İstanbul hükûmetinin örgütlediği Kuva-yı İnzibatiye'ye destek için İzmit'e geldi ve burada da yenilgiye uğradıktan sonra sahneden çekildi, ortadan kayboldu. Ahmet Anzavur yaklaşık bir yıl sonra Ankara hükûmetine sadık yerel milislerce öldürüldü.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan isyanları bastırmaya çalışan milliyetçi hareket için en kritik gelişmelerden biri 1920 yazında imzalanan Sèvres Antlaşması'ydı. İtilaf devletleri savaş sonrası Osmanlı topraklarına ne olacağı meselesini uzun süre ertelemişlerdi. Aralarındaki kimi anlaşmazlıklar da sürecin uzamasına yol açıyordu. Nihayet Osmanlı Devleti'ne bir anlaşma dayatıldığında bu, aşırı sert koşulları olan bir anlaşma oldu. 10 Ağustos 1920'de imzalanan antlaşma daha makul koşullarda bir anlaşma bekleyen İstanbul hükûmeti için tam bir hezimet niteliğindeydi. Sèvres, Milli Mücadelenin kaderini doğrudan etkiledi. Ankara merkezli Anadolu hareketinin öngörülen şartları kabul etmesi mümkün değildi. Öte yandan, İtilaf devletlerinin ve özellikle de müzakere sürecinde en sert tavrı alan İngiltere'nin direnişi susturmak için Anadolu'nun tamamını işgal etmeye niyeti yoktu. Böyle olunca Anadolu'daki direnişi kırma işi, emperyalist ülkelerin taşeronu olarak hareket etmeye gönüllü olan Yunanistan'a düştü. Osmanlı topraklarının Büyük Savaş sonrası kaderi, Yunanistan'la Büyük Millet Meclisi hükûmeti arasındaki savaşla belirlenecekti.

Milli Mücadelede Kürt Meselesi[319]

Öte yandan hükûmeti meşgul eden tek konu Yunan ordusunu durdurmak değildi. Gitgide zayıflamakla birlikte Ankara'ya muhalif eğilim varlığını sürdürmekteydi. Bu eğilimin en önemli tezahürlerinden birini Kurtuluş Savaşı'nın başlı başına en önemli gelişmelerinden biri olan Koçgiri İsyanı oluşturmaktadır. Bu isyanı anlamak için öncelikle Kürt meselesinin Büyük Savaş sonrası büründüğü biçimleri tartışmamız gerekir.

I. Dünya Savaşı sona erer ermez Kürt milliyetçi hareketi ivme kazanmış, daha önceki dönemde Kürt Hareketi'ni bölen kent-kır ikiliği aşılmıştı. Ancak bu sefer de Seyyid Abdülkadir'in temsil ettiği özerklik ve Emin Ali Bedirhan'ın temsil ettiği bağımsızlık talepleri arasında bir gerilim yaşanıyordu.[320] Sevres Antlaşması bağımsız ancak bölünmüş bir Kürdistan vaat ediyordu zira Britanya da kendi yönetimi altında kalacak olan Irak'ın bölünmesini reddetmişti. İngilizler bir taraftan da Milli Mücadeleye karşı Kürt milliyetçiliğini teşvik etmeyi sürdürdü. Fakat Ankara hükûmetinin elde ettiği başarılar karşısında İngiltere de bağımsız bir Kürdistan kurulması fikrinden vazgeçti.

---

319 Bu kısımdaki yardımları için Mustafa Şener'e çok teşekkür ederiz.

320 Janet Klein, "Kurdish Nationalists and Non-nationalist Kurdists: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909." *Nations and Nationalism* 13 (2007): 135-153.

Kâzım Karabekir (1882-1948)

Kurtuluş Savaşı'nın en önemli kumandanlarındandır. Modernleşmenin muhafazakâr yorumunun Türkiye'deki öncülerindendir.

Karamanlı bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğdu. Babası önemli mülki idare görevlerinde de bulunan bir subaydı. Hem harp okulunu hem de harp akademisini birincilikle bitirdikten sonra Manastır'da konuşlu 3. Ordu'da görevlendirildi. Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 31 Mart Vakası sonrası İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nda görev aldı. Arnavutluk İsyanı'na karşı görevlendirilen kolorduda da görev yaptı. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan güçlerine esir düştü ve 3 ay orada kaldı. I. Dünya Savaşı'nda Gelibolu, Irak, Kafkasya ve Doğu Anadolu cephelerinde görev yaptı. 1917-18'de Doğu cephesinde gösterdiği başarılar neticesinde terfi ederek paşa unvanı aldı.

Milli Mücadelenin en önemli aktörlerinden birisiydi. Nisan 1919'da İstanbul Hükûmeti tarafından Erzurum'daki 15. Kolordu komutanlığına atanması Milli Mücadele için çok kritik bir eşik oldu. Karabekir'in bölgedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle ilişkiler tesis etmesi ve hakkında İstanbul'ca verilmiş tutuklama kararı bulunan Mustafa Kemal'in liderliğini kabul etmesi tam anlamıyla bir dönüm noktasıydı. Zira savaş sonrası en iyi durumda bulunan Osmanlı birlikleri Doğu'daydı. Bu birliklerin İstanbul'dan koparak Milli Mücadeleye katılması Mustafa Kemal liderliğindeki harekete büyük bir stratejik üstünlük kazandırdı. Dahası, Karabekir ve birliklerinin Doğu cephesinde kazandığı başarılar, buradaki askerî güçlerin Batı'ya kolayca kaydırılabilmesi sonucunu doğurdu ve Yunan ordusuna karşı kazanılan zaferde de rol oynadı. 1920'nin sonlarında Ermeni güçlerine karşı bir harekât yürüttü ve kesin başarı sağladı.

Kurtuluş Savaşı siyasetiyle yakından ilgileniyordu. I. Mecliste milletvekili olduğu gibi II. Mecliste de yer aldı. Cumhuriyet'in iktisadi politikalarını belirleyecek olan İzmir İktisat Kongresi'ne başkanlık etti. Ancak Cumhuriyet kurulduktan kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'le çeşitli anlaşmazlıklar yaşamaya başladı. 1924 yılı Kasım ayında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başkanı oldu. Fırka bir süre sonra kapatıldı; Karabekir de 1926'da İzmir suikastı davasıyla ilişkilendirilip tutuklandı.

Karabekir ve Kurtuluş Savaşı kahramanları olarak görülen diğer paşaların tutuklanıp yargılanması kamuoyunda hoş karşılanmadı ve orduda huzursuzluk emareleri görüldü. Bunlara ek olarak İsmet İnönü'nün de ağırlığını koymasıyla Kâzım Karabekir serbest bırakıldı. Ancak ordudan ve siyasetten tasfiye edilmiş oldu. 1939 yılına kadar evinde bir inziva hayatı yaşamak zorunda kaldı. 1939 yılında tekrar Meclise döndü ve 1946'da Meclis Başkanı seçildi. 1948'de hayatını kaybetti.

1927-39 arasındaki inziva döneminde çok yoğun bir yazma faaliyetine girişmişti. Farklı konularda ciltlerce eser verdi. Özellikle Kurtuluş Savaşı üzerine yazdığı anı ve analizler öne çıktı. Bu eserleri Cumhuriyet'in bu döneme ilişkin resmî anlatısının temelini oluşturan Atatürk'ün *Nutuk* isimli anılarına alternatif bir bakış açısı sunduğundan uzun yıllar yasaklı oldu, yayınlandıktan sonra da büyük tartışma yarattı.*

---

* Yeşim Balaban (sergi organizasyonu), *İnsan ve Asker Kâzım Karabekir* (İstanbul: YKY, 2008); Feridun Kandemir, *Kâzım Karabekir* (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1948)

Mart 1921'de başlayan ve Dersim bölgesinde (Bugün Tunceli, Sivas ve Erzincan sınırları içinde kalan bölge) üç ay kadar süren ayaklanma, büyük ölçüde yerel dinamiklerden besleniyordu. Bu bölge Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın geri kalanından farklı bazı özelliklere sahipti. Alevilerin çoğunlukta olduğu bölge sarp ve ulaşılmaz coğrafi yapısından dolayı son zamanlara kadar Osmanlı iktidarına karşı özerkliğini korumayı başarmıştı. I. Dünya

Savaşı'nda savaşmamışlar, 1915'teki Ermeni tehciri sırasında yaşanan kanlı olaylardan da uzak kalmışlardı.[321]

Koçgiri İsyanı'nın önderlerinden Nuri Dersimi (Baytar Nuri), İstanbul'daki milliyetçi Kürt çevreleriyle ve 1919 yılında kurulan Kürdistan Teâli Cemiyeti ile ilişki içindeydi. Şair ve ozan kimliği de bulunan Alişêr Efendi de Nuri Dersimi ile birlikte hareketin kurmaylığını yürütüyordu. Alişêr Efendi, 1902 yılında Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından bir görüşme için Sivas'a çağrılan ve orada zehirlenerek öldürülen Koçgiri Aşiretinin Reisi Mustafa Paşa'nın kâtipliğini yapmıştı ve onun ölümünden sonra aşiretin başına geçen Alişan ve Haydar Beylerle birlikte aşireti yönetiyordu. 1916 yılında Ruslar Dersim sınırına kadar geldiklerinde bağımsız bir Kürdistan talebiyle onlarla temas kuran kişi de oydu. Ancak Ruslardan destek bulamamış, bunun üzerine bölge aşiretlerini örgütlemeye girişmişti. Bölgedeki hareketliliğin farkında olan Mustafa Kemal, 1919 yılında Sivas'ta Alişan Bey'le bir görüşme yaptıysa da bu görüşmeden bir anlaşma çıkmadı. Alişan Bey, ne Kuva-yı Milliye Hareketi'ne katılmayı ne de Meclise girmeyi kabul etti. 1920 yılında BMM Başkanlığına ve Paris Konferansı'na çektiği telgrafta da, "... meclisteki mebusların Dersim'i temsil hakkına sahip olmadıklarını, Dersim'in müstakil bir idare istediğini, ancak bu milli talebin Ankara Hükûmeti tarafından kabul ve resmen ilanından sonra Kürdistan'ın bir konfederasyon şeklinde hükûmetle işbirliği yapabileceğini" bildirdi. Bu arada Alişan Bey'in kardeşi Haydar Bey de İstanbul'a giderek Kürdistan Teali Cemiyeti'ne katılmıştı. İki kardeş kısa süre içinde İmranlı ve Elazığ'da cemiyetin şubelerini açtılar ve bütün Koçgiri aşiret reislerinin bu cemiyete üye olmasını sağladılar.[322]

Nuri Dersimi ve Alişêr Efendi, aşiretler üstü ve aydın kimlikleriyle Koçgiri ve Dersim aşiretleri arasında birlik sağlamaya çalışıyorlardı. 1920 Kasım'ında Hozat'ta aşiret reislerini bir araya getirmeyi başardılar. Yapılan toplantıda, sonradan Hozat Muhtırası olarak adlandırılan bir talepler listesinde uzlaşıldı. Hozat aşiret reislerinden Meço Ağa muhtırayı Ankara Hükûmetine ulaştırması için Dersim mutasarrıfına teslim etti. Muhtıradaki başlıca talepler, "Kürdistan Muhtariyet İdaresi'ne muvafakat eden İstanbul Saltanat Hükûmeti'nin bu baptaki kararını Mustafa Kemal Hükûmeti'nin kabul edip etmediğinin açıklanması; mıntıka hapishanelerinde tutuklu bulunan bütün Kürtlerin derhal serbest bırakılması; Kürt çoğunluğu bulunan mıntıkalardan Türk memurların çekilmesi ve Koçgiri mıntıkasına gönderildiği haber alınan müfrezelerin derhal geri çekilmesi"ydi.[323] Hareketi örgütleyenler, Ankara'nın aynı anda hem Yunan birlikleriyle hem de Kürt aşiretleriyle savaşamayacağını hesap etmiş ve böylelikle isteklerinin kabul edileceğini ummuşlardı.

Ankara Hükûmeti'nin muhtıraya tepkisi ikili oldu. Bir yandan bölgeye askerî yığınağı hızlandırdı, diğer yandan da Dersim'e bir 'nasihat heyeti' göndererek oyalama taktiği uyguladı. Heyetin görüşmeleri sonucu Meço ve Diyap Ağalar, Dersim Mebusu olarak Meclise girmeyi kabul ettiler. Fakat Dersim aşiretlerinin bir kısmı ile Koçgiri aşiretleri Ankara'nın 'nasihatlerini' kabul etmedikleri gibi, çektikleri bir telgraf aracılığıyla Hükûmete meydan okudular. Sevr Anlaşması'nın bağımsız bir Kürdistan kurulmasıyla ilgili maddelerini hatırlatarak, bu maddelerin uygulanmasını, aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacak-

321 STMA, C:6, s. 1905.
322 STMA, C: 6, s. 1907.
323 STMA, C:6, s. 1907-1908.

larını bildirdiler. Ayaklanma tarihi olarak kârların eriyeceği bahar aylarını planlıyorlardı. Fakat Ankara bir kışkırtma hareketiyle isyanın planlanandan evvel, 13 Şubat'ta başlamasını sağladı. Asiler başlangıçta birkaç ilçe merkezini ele geçirmeyi başardılarsa da, arkası gelmedi. Hükûmet, Sakallı Nureddin Paşa komutasındaki merkez ordusunu isyancıların üzerine göndererek ayaklanmayı bastırdı. Alişan Bey 17 Haziran'da teslim oldu. İsyana katıldıkları gerekçesiyle 400 Koçgirili Sivas Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılandı. 110 kişi (15'i vicahen, 95'i gıyaben) idama, 180 kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. Mustafa Kemal, Nuri Dersimi ve Alişêr Efendi dışındaki idam cezalarının Mecliste affedilmesini sağladı. Bu ikisi ise Dersim aşiretlerine sığınarak yakalanmaktan ve idamdan kurtuldular. Nuri Dersimi daha sonra Ağrı İsyanı'nı örgütleyenlerden biri olacak, Alişêr Efendi ise 1937'de Dersim Direnişi sırasında öldürülecektir.

İsyana hem Alevi hem Sünni, hem Kurmanci (Kürtçe) hem Zazaca konuşan aşiretler katılsa da Alevi katılımı çok daha belirgindi. Bugünkü Tunceli, Erzincan ve Sivas illerinde cereyan eden isyanın başarısız olmasının en önemli sebeplerinden biri aşiretler arasındaki Alevi-Sünni ayrımıydı. Nuri Dersimi, Alevi-Sünni ayrımının Kürt milliyetçiliği üzerinde bölücü bir etki yapabileceğinin en baştan farkındaydı. Bunu engellemek için Sünni aşiretlerle görüşmelere özel bir önem vermiş, fakat tüm çabalarına rağmen aşiretleri birleştirmeyi başaramamıştı.

Koçgiri İsyanı bir yanıyla Ankara hükûmetine karşı gelişen diğer kalkışmalara benzese de imparatorluğun son demlerinde ortaya çıkmış olan Kürt ve Alevi sorunlarının devamı olması hasebiyle onlardan farklıdır. İmparatorluktaki diğer bazı etnik gruplara kıyasla Kürt milliyetçiliği geç ortaya çıkmıştır. Bu durum aslında şaşırtıcı değildir. Sünni unsurun baskın olduğu bir imparatorlukta Araplar ve Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Yezidiler, Yahudilerle aynı kategoride değerlendirilmiyordu. Sünni Araplar ve Kürtler çekirdekte yer alan Türklerle birlikte asli unsur olarak görülüyorlardı. Zaten II. Abdülhamit'in siyasi projesinin temel ekseni Sünni unsurları sultana bağlılık ve din kardeşliği üzerinden birleştirmekti. Başta bu projeyi reddedip vatandaşlık üzerinden gayrimüslimleri de içerecek bir birlik inşa etmeyi deneyen İttihat ve Terakki rejimi de daha sonra Sünni Müslümanlar üzerinden ulus inşa etme projesine rücu etmişti. Bu nedenle ulus-devlet kurma amacı taşıyan bir milliyetçilik örneğin Araplar arasında, I. Dünya Savaşı'na kadar baskın değildi. Sünni Kürtler de imparatorluktan çok geç ümit kestiler; imparatorluk içi bir çözüm aramaktan uzun süre vazgeçmediler. Üstelik Sevres Antlaşması'nın Kürt topraklarını bölmeyi öngörmesinin yarattığı hayal kırıklığına rağmen bu durum devam etti.

Alevi Kürtlerin durumuysa başından beri farklıydı. Tanzimat merkezileşmesinden çok az etkilenen ve özerkliklerini büyük ölçüde koruyan Alevi Kürtler Abdülhamit döneminde Sünnilere ayrıcalık tanınmasından çok rahatsız olmakla birlikte İttihatçı yönetime de kuşkuyla bakmışlardı. Öte yandan rahatsızlık ve taleplerini milliyetçi bir dille ifade etmelerini sağlayacak olan kesimler ve araçlar (entelektüeller, dergiler, kulüpler) genelde Sünnilerin elindeydi. Ama rahatsızlıklarını milliyetçi bir dil yerine bölgesel özerklik üzerinden formüle etmelerine rağmen Koçgiri İsyanı'nın da gösterdiği üzere Ankara'dan ümitlerini Sünnilerden önce kesmişlerdi.

Ankara hükûmetinin Kürt meselesine yaklaşımını değerlendirdiğimizde, Koçgiri İsyanı'ndan sonra bile meseleye salt askerî olarak bakmadığını görüyoruz. Örneğin, Koçgiri sonrası Nurettin Paşa'nın isyancı köyleri dağıtmak önerisi reddedilmişti. Ayrıca Mecliste isyanın bastırılması sırasında kullanılan aşırı şiddetten dolayı Paşa hakkında bir soruşturma açılması son anda Mustafa Kemal'in araya girmesiyle önlendi. Ankara genel olarak din kardeşliği temasını kullanarak Kürtleri düşman işgaline karşı Türklerle dayanışmaya çağırıyordu. Bu çağrıda Ankara'nın en büyük kozu Ermeni meselesiydi. I. Dünya Savaşı'nda Kürtler üzerinde en büyük etkiyi yapan hadise, yaşadıkları bölgelerdeki Ermeni nüfusun 1915 yılında tehcir edilmesi ve kitlesel bir kıyıma uğratılması olmuştur. Birçok bölgede Ermenilerle iç içe yaşayan Kürtlerin bir kısmı İttihat ve Terakki'nin Ermenilere yönelik etnik arındırma siyasetini fiilen desteklemişti. Özellikle yerel Kürt eşrafı Ermenilerden kalan topraklara ve mülke el koymakta İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan Türklerden geri kalmadı. Bu durum Kürtlerin savaştan sonraki siyasetini de derinden etkiledi. Mondros Mütarekesinden sonra Kürtler genel olarak Ermenilerin geri dönüşünü istemediler ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasına da kesin bir şekilde karşı çıktılar. Kürt eşrafın Ermeni kıyımında ve Ermeni mallarının yağmalanmasında İttihatçılarla yapmış olduğu işbirliği de bağımsız bir Kürdistan fikrinin önüne yeni bir engel dikmişti. Kürtlerin Milli Mücadeleye aktif olarak destek vermelerinin nedenlerinden biri Ermenilerin geri dönüşünün engellenmesi ve bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasının önüne geçilmek istenmesiydi. Kürtlerin önemli bir çoğunluğu Sevr Antlaşmasında öngörülen Ermeni devletini Kürdistan'ın bölünmesi olarak da görüyordu.[324] Kâzım Karabekir anılarında Kurtuluş Savaşı sırasında Türk-Kürk ittifakını sağlamak için büyük bir çaba harcanmadığını, sadece 'Kürdistan'ın Ermenistan olma tehdidiyle karşı karşıya olduğunu' hatırlatmanın bu ittifakı kurmaya yettiğini belirtir.[325] Ayrıca Türklerle ortak payda olarak Müslüman kimliği ve Kurtuluş Savaşı'nın ana hedeflerinden birinin de halifeliği kurtarmak olduğu inancı, Kürtleri gayrimüslimlere karşı Türklerin yanında tutan önemli faktörlerdi.

Kurtuluş Savaşı sırasında başta Mustafa Kemal olmak üzere savaşa önderlik edenler de bu savaşta Kürtlerin desteğini sağlamak üzere pek çok kez Kürt seçkinleriyle (aydınlar, beyler, aşiret reisleri, şeyhler, ağalar vs.) görüşmüş, 'Türklerin ve Kürtlerin ortak vatanını' kurtarmak amacıyla hareket ettiklerini belirterek onları da mücadeleye katmak için çabalamışlardı. Mustafa Kemal, Samsun'a çıktıktan kısa bir süre sonra, 16 Haziran 1919'da Diyarbekir'in ileri gelen ailesi Cemilpaşazâdeler'den Kasım Bey'e gönderdiği telgrafta, bağımsız bir Kürdistan fikrini onaylamamakla beraber, "Kürt kardeşlerimin hürriyeti ve refah ve ilerlemesinin vasıtalarını sağlamak için sahip olmaları gereken her türlü hukuk ve imtiyazların verilmesine tamamen taraftarım" diye yazmıştı.[326] Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas Kongreleri sırasında ve sonrasında da Kürt ileri gelenlerinden çok sayıda kişiye mektuplar yazarak, mücadelenin Kürtlerle Türklerin ortak mücadelesi olduğunu, İslam memleketinin düşman çizmesi altında kalmaması için savaştıklarını belirtmiş, asli unsurlardan biri olarak Kürtlerin 'ırki, içti-

[324] Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", *Imparatorluk'tan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Erik J. Zürcher (İstanbul: İletişim, 2007), 98.

[325] Aktaran; Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği", 99.

[326] Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 395.

mai ve coğrafi haklarının' gerçekleştirileceği güvencesini vermiş, zaman zaman da 'Kürtlere özerklik' projesinden söz etmişti. [327]

20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da Osmanlı Harbiye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye üyeleri Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey arasında imzalanan Amasya Protokolü'nde, 'Osmanlı devletinin düşünülen ve kabul edilen hududunun, Türk ve Kürtlerin oturduğu araziyi kapsadığı' kabul ediliyor ve Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılmasının imkânsızlığı vurgulandıktan sonra, Kürtlerin serbestçe gelişmelerinin sağlanması için ırk hukuku[328] ve sosyal haklara kavuşmalarının destekleneceği bildiriliyordu. Protokolü imzalayanlara göre, bu husus, bağımsızlık yolunda kışkırtılmalarının önüne geçmek için şimdiden Kürtlere duyurulmalıydı.

27 Haziran 1920 tarihinde BMM Vekiller Heyeti tarafından Elcezire Cephesi Kumandanlığına yollanan ve Meclis zabıtlarında 'Büyük Millet Meclisi Vekiller Heyeti tarafından Kürdistan hakkında düzenlenen talimat' şeklinde kaydedilen bir yazıda 'iç ve dış siyasetin bir gereği olarak' bütün memlekette ama özellikle de Kürtlerin oturduğu bölgelerde 'mahalli bir idare' kurulmasının gerekliliği üzerinde durulmaktaydı. Aynı yazıda TBMM'nin bütün dünyada kabul edilmiş bulunan 'milletlerin kendi geleceklerini bizzat idare etme hakkı'nı tanıdığı da bildirilmekte, fakat Kürtlerin zaten bu hakka sahip oldukları ileri sürülmekteydi. TBMM Hükûmeti, Kürtlerden, bu haklarını TBMM idaresinde yaşamaya talip olarak kullandıklarını açıklamalarını beklemekte, Elcezire Cephesi Kumandanlığını bu amacı gerçekleştirmesi için görevlendirmekteydi.[329]

Bu yazışmalar ve benzer belgeler Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosunun Kürtlere bağımsızlık verilmesine kesinlikle karşı olduklarını, fakat bir tür özerklik verilebileceğini düşündüklerini ortaya koymaktadır. Cumhuriyet'in ilan edildiği yıla kadar özerklik tartışmaları bir şekilde devam edecek, Kürtlerin büyük bir kısmı Milli Mücadeleyi destekleyecek, fakat kurtuluştan sonra Kürtlere özerklik verilmeyecektir.

Bu çerçevede 1921 Anayasasına (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) da değinmek gerekir. 1921 Anayasası, yerel yönetimlere ve yerinden yönetim ilkesine ağırlık vermiş bir anayasaydı. Anayasaya göre ülke yerelden merkeze kadar halkın seçtiği şuralarla yönetilecek ve tüzel kişilik verilen nahiye ve vilayetlere idari özerklik tanınacaktı. Dış ve iç siyaset ile adli ve askerî konular dışındaki işler vilayetlere bırakılıyordu. Eğitim, sağlık, iktisat, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işleri il meclislerince görülecekti. Yerel özerkliğin yanı sıra 1921 Anayasasının konumuz açısından dikkate değer bir yönü de 3. Maddesinde 'Türk devleti'nden değil 'Türkiye devleti'nden söz etmesidir: "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti 'Büyük Millet Meclisi Türkiye Hükûmeti' unvanını taşır." Nitekim 1924 Anayasasında ve sonrasında 'Türkiye Devleti' ibaresi 'Türk Devleti' ile yer değiştirecek, yerel özerkliğe dair hükümler ise hiçbir zaman uygulanmayacaktı.

---

327 Beşikçi, "Kürt Sorununda Temel Sorular", 410; Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 140-147.

328 Beşikçi, "Kürt Sorununda Temel Sorular", 411 ve Hür'ün ("Kürtlere özerklik sözü verildi mi?", 2010) 'hukuk-ı ırkiye' ya da ırk hukuku olarak alıntıladıkları kavram, başka bazı kaynaklarda (örneğin; Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 429) 'hukuk-ı örfiye' olarak geçmektedir.

329 Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 359-363, 431-432.

1921 Anayasasından sonra da Kürt bölgeleri için özerklik tartışmaları devam etti. Özellikle 1921 Sonbaharı ile 1922 Baharı arasındaki dönemde Kürtler için özerklik planlarının yapıldığı çeşitli kaynaklarca doğrulanmaktadır. Örneğin Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan 25 Kasım 1921 tarihli bir rapora göre Ankara Hükûmeti özerk Kürt bölgesinin statüsü konusunda bir öneri hazırlamış ve özerklik planını tartışmaya açmıştı. İngiliz arşivlerinde bulunan fakat başka hiçbir kaynak tarafından doğrulanamayan bir belgeye göre ise TBMM 10 Şubat 1922 günü yaptığı gizli bir oturumda Kürtlerin oturduğu bölgelere özerklik tanıyan bir kanun tasarısını görüşmüş ve kabul etmişti. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir H. Rumbold'un Lord Curzon'a gönderdiği gizli telgrafta sözü edilen Kürdistan'ın Özerkliği Hakkındaki Kanun Tasarısı 18 maddeden oluşuyor ve Kürt meselesine oldukça radikal bir çözüm getiriyordu.[330] Kürt bölgeleri için tam bir özerklik getiren tasarı, Rumbold'un raporuna göre mecliste kabul edilerek kanunlaşmıştı, ama meclisin ne açık ne de gizli celse zabıtlarında böyle bir tasarının görüşüldüğüne dair bir iz vardır.[331]

Kürtlere özerklik vaadiyle ilgili olarak sözü edilmesi gereken bir olay da Mustafa Kemal'in 16-17 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te düzenlediği basın toplantısıydı. Mustafa Kemal, Falih Rıfkı Atay ve Ahmet Emin Yalman gibi ünlü gazetecilerin de bulunduğu bu görüşmede konuyla ilgili olarak şunları söylemişti:

> ... milli sınırlarımız dahilinde mevcut Kürt unsurlar o surette yerleşmiştir ki, pek sınırlı yerlerde yoğunluğa sahiptir. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurlarının içine gire gire öyle bir sınır hâsıl olmuştur ki, Kürtlük namına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek lazımdır. ... Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük tasavvur etmekten ise, bizim Teşkilatı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür mahalli muhtariyetler teşekkül edecektir. O halde hangi livanın ahalisi Kürt ise onlar kendi kendilerini muhtar olarak idare edeceklerdir.[332]

Bu konuşma, Mustafa Kemal'in özerklikten söz ettiği son konuşması olacaktı. Cumhuriyetin ilanından sonra ise bu konuya ciddi olarak dönülmeyecekti. 1924 Ağustos'u gibi geç bir tarihte Ankara Kürt bölgeleri için özel bir idare düşündüğünü açıklasa da muhtemelen 1924 itibariyle ne Ankara bir özel idareyi tanımaya istekliydi ne de Kürt liderler buna razı olacak gibiydi.[333] İki tarafın pozisyonlarının birbirinden uzaklaşmasının ve cumhuriyet rejiminin gözle görülür biçimde sekülerleşmesinin sonucu, 1925'te çıkan ve hem milliyetçi hem de dinsel karakter taşıyan Şeyh Said İsyanı oldu. İsyan ertesinde hükûmet askerî çözüm hariç tüm girişimlerden vazgeçti ve Kürt meselesini Cumhuriyet'in en önemli siyasal sorunu haline getirecek dinamikler iyiden iyiye işlemeye başladı.

---

330 Tasarının tam metni için bkz. Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 377-380.

331 Mete Tunçay bu durumu, "muhtemelen Türk tarafı, Kürtler konusunda Türkiye'ye baskı yapan İngilizleri yatıştırmak için uydurma bir 'özerklik' haberi sızdırmışlardı" şeklinde yorumluyor. Aktaran Ayşe Hür, "Kürtlere Özerklik Sözü Verildi Mi?", *Taraf*, 19 Aralık 2010.

332 Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 381-382.

333 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*, 1880-1925 (Austin: University of Texas Press, 1989)

Sol muhalefet ve tasfiyesi

Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan otorite boşluğunda sosyalist akım da uygun bir yayılma sahası bulmuş ve Anadolu içinde ve dışında bir dizi sosyalist örgüt kurulmuştu. Dahası, Sovyet rejiminin antiemperyalist mücadelesinin yarattığı sempati çeşitli kesimlerle bir sosyalizm sempatisine dönüşmekteydi. Sovyetler Birliği'nin[334] varlığı ve Anadolu'daki antiemperyalist mücadeleyi desteklemesi aslında sosyalizme yakın olmayan kimi odakların da taktik sebeplerle Bolşevik gibi davranmasına yol açıyordu. İşte sosyalistler, sosyalizme gerçekten sıcak bakanlar ve sosyalizm salt bir fırsat olarak görenlerin oluşturduğu hatırı sayılır genişlikte bir grup özellikle 1920 yılında Bolşevik öğretinin Anadolu'da âdeta bir 'moda' haline gelmesini sağlamıştı.

Bolşeviklerin antiemperyalist mücadelesi Ankara'da zaman zaman bir heyecan yaratsa da Milli Mücadelenin lider kadroları Bolşevizme karşı mesafeli tutumlarını hep korumuştu. Bunda rol oynayan çeşitli etmenler vardı. İlk etmen, Moskova'yla ilk temasları kuranların eski İttihatçı kadrolar olması, bunun da Mustafa Kemal ve yakın çevresini rahatsız etmesiydi. Gerçekten de gerek İttihatçı liderler, gerekse daha alt kadrolar erken bir tarihten itibaren Moskova'yla kurulacak bir ittifakı çok önemsemişlerdi. Örneğin 1920 baharında bir grup eski İttihatçı Bakü'de Türk Komünist Partisi adıyla bir parti kurdular. Aynı yılın Eylül ayında yine Bakü'de Mustafa Suphi ve Ethem Nejat önderliğinde kurulan Türkiye Komünist Partisi bu partiyi marjinalize etti.

Aynı dönemde Cemal Paşa da, Karakol örgütü de Moskova'yla ilişki temas etme çabasındaydı. Kırım'dan iki gemiyle yola çıkan Bolşeviklerden Mayıs 1919'da İstanbul'a varanların Karakol'la temas kurdukları anlaşılıyor.[335] Eski İttihatçı önderlerden Moskova'yla temas konusunda en ısrarlı davrananansa Enver Paşa olmuştur. Enver bir dönem orada ciddiye de alınmış, hatta kendisine maddi yardım da yapılmıştır. Enver Paşa'nın kurdurduğu Halk Şuralar Fırkası hem o dönemin siyasi ve entelektüel hayatında Bolşevizmin etkisini hem de bu dönemde yaşanan büyük kafa karışıklığını gösterir. Parti, üretim araçlarının ortak mülkiyet altında olmasını ve kadın-erkek eşitliğini amaçlıyordu. Bu amaç için kullanılacak yöntemi bir şuralar hükûmeti olarak belirlemişti, yani yerel konseyler yoluyla tabandan yukarıya inşa edilecek bir devlet ('şura' kelimesi Rusça 'sovyet' kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştı). Öte yandan, bu sovyet devletini bir halife/sultanın idare etmesi öngörülmüştü. Başlangıçta işler Enver Paşa ve ona yakın 'Bolşevikler' için iyi giderken durum 1921 baharında değişti. Sovyet hükûmeti Enver'in Panislamist ve Turancı sosyalizmini ciddiye almamaya başlarken, Rusya'daki Ermenilerin Enver karşıtı faaliyetleri de bu eğilimi güçlendirdi. Moskova'dan destek görmemeye başlayınca Anadolu'ya yönelmek zorunda kalan Enver, Mayıs ayında Ankara hükûmetinin ona yakın gruplara yaptığı operasyonla iyice zor durumda kaldı.

Ankara'nın Bolşevizme karşı mesafeli durmasını getiren ikinci etmen Milli Mücadeleyi örgütleyen kesimlerin sınıfsal kompozisyonu ve Meclisteki eşraf ağırlığıdır. Daha sonra 'görece

---

[334] Sovyetler Birliği, yada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği denilen yapı aslında 1922'de kurulmuştu. 1917'de Bolşevik İhtilali'ni takiben kurulan devletin adı Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'dir. 1922'de diğer sosyalist cumhuriyetlerin katılımıyla Sovyetler Birliği kurulmuştur. Ancak bu bölümde kolaylık sağlaması amacıyla 1922 öncesi devlet için de Sovyetler ya da Sovyetler Birliği ibareleri kullanılacaktır.

[335] Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, 110-1.

özerk' bir grubun önderliği altına girmişse de ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin öncülüğünde başlayan bir hareketin sosyalist fikirlere göstereceği hoşgörünün sınırları vardı. Gösterilen tüm sempatiye karşın, iş ciddiye bindiğinde, mesela sosyalist esinimli örgütler ve hareketler kontrol edilemez görüldüğünde bu sempati antipatiye hatta düşmanlığa dönüşebilmiştir.

Milli Mücadele üzerinde sosyalist fikirlerin etkisinin en net görüldüğü yapılanma Yeşil Ordu'dur. Yeşil Ordu, çeşitli antiemperyalist ve antikapitalist fikirlerin çelişkili bir sentezine dayanan ve Marksizmle ilişkisi müphem bir örgüttü. Yeşil Ordu'nun lideri olan Çerkez Ethem I. Dünya Savaşı'nda çeşitli görevler üstlenmiş, savaş bitiminde de bir süre eşkıyalık yapmıştı. O ve kardeşleri Milli Mücadeleye Rauf Bey'in teşvikiyle girmişlerdi. Yozgat İsyanı'nın bastırılmasındaki ve Yunan ordusuna karşı başarıları prestijlerini doruk noktasına çıkarmış, öyle ki Mecliste Ethem yanlısı bir grup da oluşmuştu.

Çerkez Ethem'in Bolşevizme sempati duymasının türlü nedenleri vardı. Bunlardan ilki sosyalist fikirlerin o dönem büyük revaçta olmasıdır. Enver Paşa'nın Bolşevizmle flörtü de Ethem üzerinde etkili olmuştur. Son olarak Eskişehir'de kurulan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın Ethem'in askerleri üzerinde belirli bir etkisi vardı.[336] Ethem ve Yeşil Ordu'nun Bolşevik eğilimleri o kadar belirgindi ki Ankara hükûmeti 1920 Ekim'inde Ethem'e karşı resmî bir Komünist Partisi kurdurmuştu. 1920 sonu itibariyle Ethem'le Mustafa Kemal'in arası iyice bozuldu. 1921 Ocak'ında Ethem güçleri Kütahya'da yenilgiye uğradılar ve Ethem kardeşleriyle birlikte Yunan birliklerine sığındı.

Çerkez Ethem Milli Mücadelenin en ilginç ve tartışmalı figürlerinden biridir, bu nedenle de tarihçilik onu ve hareketini belirli bir konuma oturtmakta zorlanmıştır. Bir görüş onu başlangıçtaki tüm yararlılıklarına rağmen milli davaya ihanet eden bir hain olarak değerlendirirken, kimileri kıymeti bilinmemiş bir kahraman olarak görmekte, kimileriyse onu topraksız köylüleri temsil eden sosyalist bir gerilla olarak değerlendirmektedir. Çerkez Ethem'in tasfiyesini o dönemde yaşanmakta olan iki süreç üzerinden düşünmek yararlı olabilir. Milli Mücadelede Mustafa Kemal ve arkadaşları etrafında bir iktidar temerküzü yaşanmaktadır ve bu sürecin bir boyutu da düzensiz ordu birliklerinin tasfiye edilerek düzenli ordu bünyesine alınmalarıdır. İşte Ethem bu noktada Ankara'yla anlaşamamış, İsmet Paşa'yla yaşadığı kişisel sorunlar ancak asıl meseleyi iyice alevlendirmiştir. İkinci olarak, bu dönem Ankara hükûmetinin Milli Mücadeledeki sol unsurları tasfiye ettiği bir süreçtir ve Yeşil Ordu'ya karşı alınan tavır da bu girişimin bir parçasıdır. Ethem'in sosyalizmi daha ziyade kulaktan dolma olmasına rağmen birlikleri arasında hakiki sosyalist temayüller mevcuttu. Üstelik kendisi esasen toprak beyi olsa da hareketinin sosyal mahiyeti farklı gibi görünmektedir. Eşrafa yönelik vergilendirmesi yoksul kesimler arasında bir sempati yaratmış ve birliklerine katılımları arttırmış olmalıdır. Sonuç olarak Çerkez Ethem ve Yeşil Ordu, Kurtuluş Savaşı'nın karmaşıklığını, sınıfsal boyutlarını, çok aktörlülüğünü ve üstündeki Sovyet etkisinin düzeyini gösteren çok önemli bir vakadır.

Ankara hükûmetinin sosyalistlere yönelik taarruzu 1921'de tutuklamalarla devam etti. Hükûmetin sosyalistlere karşı başlattığı baskı politikası, hatta Moskova'ya en yakın sosyalist

[336] Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm* (İstanbul: TÜSTAV, 2006), 320-23.

olan Mustafa Suphi ve arkadaşlarını öldürtmesi bile Ankara'nın Sovyetler ile arasını ciddi anlamda bozmamıştır. Bu noktayı aşağıda 'Dünyayla İlişkiler' bölümünde tekrar gündeme getireceğiz.

Yunanistan'la savaş ve Milli Mücadelenin sonu

Milli Mücadelenin çok aktörlü döneminde, gerekse merkezî bir liderlik oluştuktan sonra asıl mücadele Yunanistan'a karşı verilmiştir. 1919 ortalarından 1920 ortalarına kadar Yunan ordusuna karşı verilen mücadele görece durgun bir dönem yaşadı. Ancak Haziran 1920'de ilk genel Yunan saldırısıyla birlikte cephe hareketlendi. Bu saldırı esnasında İngiliz birlikler çatışmaya girmiyorlar ve Yunanistan lehine bazı hareketlerde bulunmakla yetiniyorlardı.[337] Yunan ordusu bu harekâtta başarılı oldu ve Kuva-yı Milliye kuvvetleri Yunan kuvvetleri karşısında tutunamadı. Bu başarısızlık Mecliste büyük tartışmalara yol açarken, özellikle Bursa'nın düşmesi çok eleştiriliyordu.[338] Temmuz ayında Yunan birlikleri Trakya'ya hücum ederek orayı da hızla ele geçirdiler.

6 Ocak 1921'de Yunan ordusu tekrar genel bir taarruza girişti ve Batı ordusu bu taarruz neticesi İnönü'ye çekildi. 9-10 Ocak'ta I. İnönü muharebesi diye bilinen çatışmalar oldu. Aslında o esnada Yunan ordusu dağınık bir durumdaydı ve taarruza hazır değildi. Ancak harekâta Çerkez Ethem'in kuvvetleriyle Ankara'ya bağlı kuvvetlerin çatışmasından yararlanmak amacıyla girişmişti. Yunan ordusu ayrıca bazı taktik hatalar da yapmıştı.[339] Zira Yunan ordusu bu noktada Türk kuvvetlerinden hatırı sayılır bir direniş beklemiyordu. Buna rağmen İnönü mevziindeki muharebeyi Yunan ordusu kazandı ancak kuvvetlerinin yetersizliğinden dolayı Eskişehir'e doğru ilerleyişlerini sürdürmedi. Böylece Büyük Millet Meclisi hükûmeti bu çarpışmalardan moral ve itibarla çıkmış oldu.

23 Mart'ta İnönü mevkiine yönelik Yunan taarruzu tekrar başladı. Bu, ilkinden daha kapsamlı bir saldırıydı. Türk birlikleri başarılı bir savunma savaşı verdi ve Yunan ordusu kayıplarını azaltmak için 1 Nisan'da geri çekildi. Savaşın en önemli sonucu İtilaf devletlerinde görülen tavır değişikliği oldu. Ermenistan'a karşı elde edilen kesin zafer ve İnönü'deki askerî başarılar Ankara'nın itibarını ciddi olarak arttırmıştı. Buna Fransa ve İtalya'nın, İngiltere'nin Yunanistan'ı kendileri hilafına desteklediğinden kuşkulanmaya başlamaları eklenince bu iki ülke ile Ankara hükûmeti arasında bir yakınlaşma yaşandı. Ayrıca, İnönü muharebelerinde gösterilen başarı düzenli ordunun ilk askerî başarısıydı ve düzenli ordu mu düzensiz gerilla birlikleri mi tartışması da böylelikle sona erdi.

Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Yunanistan'a karşı verdiği mücadeledeki en sıkıntılı dönem belki de Kütahya-Eskişehir muharebeleri ertesindeki aylardı. 10 Temmuz 1921'de başlayan genel Yunan taarruzu Türk savunma hattını dağıttı; ordu büyük kayıplar verdi ve Eskişehir'i de bırakarak Sakarya'nın doğusuna çekildi. Bu büyük bir bozgundu; ordu neredeyse dağılma noktasına gelmişti.[340] Yenilgi ve geri çekilme Mecliste büyük tartışmalara

337 Aydemir 1966: 478.
338 Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 118-20.
339 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı: Askerî, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle* (Ankara, 1983), 275.
340 Aydemir 1966: 506.

yol açtı; hem hükûmet eleştiriliyor hem de rejim tartışılıyordu. Bir taraftan da Ankara'da bir panik başlamış, başkenti boşaltma hazırlıklarına girişilmişti.[341] Mustafa Kemal başkentte yaşanan bu krizden yetkilerini genişleterek çıktı ve Meclis tarafından çok geniş yetkilerle başkomutan olarak atandı. Buna ek olarak sert seferberlik tedbirleri ilan edildi.

13 Ağustos'ta Yunan birlikleri tekrar harekete geçti. Ağustos-Eylül aylarında geniş bir cephede çarpışmalar oldu. Genel bir saldırıya girişen Yunan birlikleri Sakarya'nın doğusundan püskürtüldü; bu netice Yunan ordusu için çok sarsıcıydı. Artık Yunan birlikleri saldırıya geçecek bir durumda değildi; Yunan ordusu bir savunma gücüne dönüşmüştü.[342] Üstelik bir yandan İtilaf devletleri Yunanistan'a daha da mesafelenirken, Yunanistan'da da Anadolu'da girişilen askerî maceranın devamı konusunda tereddütler oluşmuştu.

1919-1923 arasında cereyan eden Kurtuluş Savaşı'nın pek çok cephesi, uğrağı, dengesi ve özellikle ilk dönemlerinde lider figürü vardı. Osmanlı'dan geriye kalan silahlı güçleri siyasal ve askerî düzeyde birleştirme ve uluslararası durumun kırılganlığından yararlanma becerisi Mustafa Kemal Paşa'yı savaşın önderi haline getirmiştir. Öte yandan savaşın yükünü üstlenen ve çilesini çeken genç erkekler, emekçiler, kadınlar ve çocuklar da unutulmamalıdır. *Kaynak*: Atatürk Araştırma Merkezi

Sakarya muharebelerinden sonra yeni bir durgunluk dönemi başladı. Bu dönemde aslında Kurtuluş Savaşı için önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Örneğin, Fransa'yla yapılan anlaşmaya ek olarak İtilaf devletleri de Yunanistan'la Türk ordusu arasındaki savaşta tarafsızlıklarını ilan ettiler.[343] Bu sürede aynı zamanda ordu ciddi bir hazırlık süreci geçiriyordu. Öte yandan hükûmet zaman zaman Ankara'da sıkıntılar yaşamaktaydı. Hükûmet orduya taarruz emri vermediği için sert biçimde eleştiriliyordu. 1922 yılı ilkbaharında hükûmete yönelik taarruz

341 Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 335.
342 Aydemir 1966: 518.
343 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 162.

baskısı iyice artmıştı.[344] Mustafa Kemal Mayıs'taki başkomutanlık uzatma oylaması esnasında ciddi muhalefetle karşılaşmıştı.

Taarruzu uzun süre erteleyen hükûmet nihayet 26 Ağustos 1922'de genel bir saldırı başlattı. Saldırının özellikle yeri Yunan ordusu için büyük bir sürpriz olmuştu. Türk birlikleri birkaç gün içinde kesin sonuç aldılar. Yunan ordusu tutunamadı ve komutanı esir düştü. Yunan ordusunun yenilgisinden sonra İzmir'e ulaşan ve kuzeybatıya doğru ilerlemeye devam eden Türk güçleri ile İngiliz birlikleri arasında bir çatışma ihtimali ciddi olarak belirmişti. Bu ihtimal bertaraf edildi ve bir hafta süren müzakerelerden sonra Mudanya Mütarekesi imzalandı.[345]

Milli Mücadelenin ve aslında 1914'te başlayan savaşın son perdesi Laussanne'da (Türkçede daha yaygın kullanıldığı haliyle Lozan) oynanacaktı. İsviçre'nin bu kentinde toplanan konferans 21 Kasım 1922'de başladı ve kesintilerle sekiz ay sürdü. İtilaf devletleri başlangıçta Lozan'a hem Ankara hem de İstanbul hükûmetlerini çağırmışlardı. Ankara'nın buna tepkisi sert oldu ve 1 Kasım 1922'de saltanat resmen kaldırıldı.

Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa, Misak-ı Milli'den taviz vermemesi konusunda kesin talimatlarla Lozan'a gönderilmişti.[346] Konferans görüşmelerinde toprak ve sınır meseleleri daha çabuk çözülürken, ekonomik ayrıcalıklar, yabancılar ve azınlıklar meselesinde görüşmeler tıkandı. İkinci tur müzakerelerde bu alanlarda da ilerleme kaydedildi ve antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

İngiltere Lozan'ı büyük savaş sonrası yapılan barış anlaşmalarının bir devamı, Sevres'in düzeltileceği bir platform olarak görürken, Türk heyetinin bakışı çok farklıydı. Türkiye Lozan'da istediklerini büyük ölçüde almıştır. Bazı istisnalarla ki en önemlileri Musul ve Hatay'dır, Misak-ı Milli sınırları olarak bilinen taleplerini kabul ettirmiş, ekonomik ve hukuki mevzularda da küçük tavizler vermiştir. Zira İtilaf devletlerinin hiçbirinin Anadolu'da bir savaşa girme niyeti yoktu. Bu, yani İtilaf devletlerinin yeni bir askerî maceraya atılmayacakları varsayımı, ulusal kurtuluş stratejisinin başından beri temel varsayımıydı. Bu varsayım bu son aşamada da doğru çıkmış, Lozan sadece askerî olarak değil uluslararası hukuk açısından da Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturmuştur.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

Meşrutiyet'in ilk yıllarında dış politika

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın önemli bir kısmı boyunca başlıca destekçisi Büyük Britanya idi. Britanya'nın 1880'lere değin sürdürdüğü politika, Rusya'nın ve diğer büyük Avrupa güçlerinin güneye doğru yayılıp Hindistan denizyollarını kapatması tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak olarak özetlenebilir. Bu politika, 1880'lerde Liberal Parti hükûmetinin kurulmasıyla değişti. Mısır'ın Britanya tarafından işgal edilmesi de Britanya'nın Doğu Akdeniz'de uyguladığı stratejiyi gözden geçirmesine neden

344 Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 383.
345 Zürcher *Turkey: A Modern History*, 163.
346 A.g.e., 168.

oldu. Neticede Britanya Osmanlı topraklarının bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçti. Keza 1896'da Lord Salisbury Britanya'nın bölge çıkarlarını korumakta esas odak noktasının Mısır olacağını açıkladı. Birkaç yıl sonra, 1907 yılında, Britanya ve Rusya arasında bir dostluk dönemine girildi. Bu bağlamda II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu, II. Wilhelm yönetimindeki Almanya ile yakınlaştı. Alman imparatorunun 1898'de İstanbul'a ve Kudüs'e yaptığı ziyarette kendini İslam dünyasının koruyucusu ilan etmesi, bir yandan Osmanlı-Alman ilişkilerinin aldığı boyutları, diğer yandan da Alman *Kaiser*'inin Büyük Britanya koloni imparatorluğunda yaşayan Müslüman halkların desteğini alma çabasını gösteriyordu.

1908 Devrimi, Osmanlı iç siyasetinde olduğu kadar dış siyasetinde de önemli değişiklikler getirdi. Büyük güçler, her ne kadar çoğunlukla II. Abdülhamit rejimine mesafeyle yaklaşsalar da, yeni bir devrimci rejime de büyük bir temkinle yaklaşıyorlardı. Üstelik Jöntürkler kapitülasyonları kaldırmak gibi radikal denebilecek bazı ilkeler de benimseyebiliyordu.[347]

Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra arka arkaya üç uluslararası kriz yaşandı. Krizlerin ilki Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, ikincisi Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi, üçüncüsü ise Girit ile Yunanistan'ın birleşmesiydi. İlkin Osmanlı Devleti'nin vassali olan Bulgaristan Prensliği 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etti ve Babıali'yi bu durumdan telgraf yoluyla haberdar etti.[348]

İkinci kriz, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesiyle ortaya çıktı. İlhak, dönemin karmaşık uluslararası ittifaklar sistemi içinde gerçekleşen bir olaydı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya'nın hoşnutsuzluğuna rağmen, 1878'den beri fiilî olarak yönetimini elinde bulundurduğu ama resmen topraklarına katmadığı Bosna-Hersek'i ilhak etmeye kararlıydı. Meşrutiyet'in ilanı da acele etme gerekliliğini artırıyordu. İlhak 6 Ekim 1908'de gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte, Bosna-Hersek ile yakın bağlantısı olan Sırbistan ve Rusya hükûmetleri de ilhak olayına tepki gösterdi. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nde Avusturya malları boykot edilmeye başlandı. Feslerin kumaşı Avusturya'dan geldiği için fes bırakıldı, beyaz keçe külah giyildi. 'Serpuş-i milli' olarak adlandırılan kalpak da yaygınlık kazandı. İlerleyen dönemlerde, özellikle Milli Mücadele döneminde kalpağın yaygın bir şekilde kullanılması da bununla bağlantılıdır. Feslerinin halk tarafından yırtılmasını önlemek için başı açık gezmeyi tercih edenler oldu. Dört ay sonra bir anlaşmaya varılıp Bosna-Hersek için Avusturya-Macaristan'dan tazminat alınınca boykot sona erdi.[349] İlhak, bir yandan Rusya'ya, diğer yandan Avusturya-Macaristan ve müttefiki Almanya'ya duyulan kuşkunun büyümesi sonucunu doğurdu.

Yaşanan üçüncü kriz ise Bosna-Hersek'in ilhakının ilan edildiği gün, 6 Ekim 1908'de, Girit Rumlarının Yunanistan'la birleştiklerini ilan etmeleriydi. Anıcak büyük güçler bir Türk-Yunan savaşının çıkmasını arzulamıyordu. Bu nedenle Girit görünürde Osmanlı egemen-

---

347 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, 33.

348 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 84.

349 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Cilt 1: "Gazi Bana Çok Kızmış!..."*, yay. haz. Murat Koraltürk (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007), 75-76; Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1*, 97; Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004).

liğinde kaldı.[350] İlerleyen dönemde Osmanlı Devleti adadaki büyük Müslüman azınlığa da dayanarak Girit'te yeniden egemenlik kurmakta ısrar etti.

Dönemin sadrazamı Kâmil Paşa, Britanya yanlısı olmasıyla tanınıyordu. İttihat ve Terakki de bu dönemde Britanya'nın desteğini elde etmeye çalışsa da aslında Almanya'ya yakın bir politika izliyordu. Bununla birlikte, İttihatçılara göre Alman dostluğu İngiliz düşmanı olmak anlamına gelmiyor, dolayısıyla Kâmil Paşa ile Cemiyet arasındaki gerginlikte dış politika tercihleri pek önemli bir rol oynamıyordu.[351]

Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Çarikov, 1909-1912 arasında Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Sırbistan arasında iyi ilişkiler kurmak yönünde çabaladı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Rusya Osmanlı Devleti'ni içermeyen bir Balkan birliği projesini destekledi. Bu birlik gerektiğinde Avusturya-Macaristan, gerektiğinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılacaktı.

Trablusgarp Savaşı

1908-1923 döneminde dünyayla ilişkiler büyük ölçüde 'Doğu Sorunu'nun çözülmesi bağlamında şekillendi. 'Doğu Sorunu' Osmanlı topraklarının geleceğiyle ilgili olduğu için bu 'çözüm' Osmanlı devleti ve yurttaşları için uzun süren savaşlar ve müthiş bir yıkım pahasına gerçekleşecekti. On yıldan fazla sürecek uzun savaş dönemi 1911-1912'de Trablusgarp Savaşı'yla başladı. Emperyalizm yarışına geç giren İtalya, 1896'da Etiyopya'da aldığı ağır yenilgi üzerine Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki topraklarını egemenliği altına alma yönünde bir strateji geliştirmişti.

Eylül 1911'de Trablusgarp'a saldıran İtalya'nın bu noktadaki hedefi 1881'de Tunus'ta hâkimiyet kuran Fransa ile rekabet kapasitesi elde etmek ve Etiopya yenilgisini telafi etmekti. Saldırının bahanesiyse İttihat ve Terakki'nin keskin bir antiemperyalist söylem benimsemesi ve Trablusgarp'ta Banco di Roma'nın gayrimenkul alımını engellemek gibi kimi önlemlere başvurmasıydı.[352] İtalya Trablusgarp'a önce abluka uyguladı, daha sonra, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne yirmi dört saatlik bir ültimatom verdikten sonra savaş ilan etti. Bu şekilde başlayan Trablusgarp Savaşı Osmanlı Devleti'ni Birleşik Krallık'a yönelten yeni bir etkendi. Birleşik Krallık ise Trablusgarp krizine müdahale etmekten çekindi ve Osmanlı Devleti'nin ittifak talebini bir defa daha reddetti.

Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyan işgaline başlıca direniş düzenli bir ordudan değil, Trablus'a ulaşmayı başaran bir grup Osmanlı subayının yerel halkı örgütleyerek kurduğu milis kuvvetleri sayesinde gerçekleşti. Direnişi örgütleyenler arasında Enver Bey, Fethi (Okyar) Bey ve Mustafa Kemal (Atatürk) Bey de vardı.[353] İtalya ise bu direnişe savaşın alanını genişleterek cevap verdi; Şubat 1912'de Beyrut'u bombaladı, Mayıs 1912 başında ise On İki Adalar'a asker çıkardı.[354] Bu hamleler sonuç verdi ve Balkan Savaşı'nın başlamasının da etkisiyle Os-

350 Kerimoğlu, *Rumlar*, 142.
351 Akşin, *Jön Türkler*, 180.
352 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 86.
353 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 86-87; Hacısalihoğlu, *Makedonya Sorunu*, 347.
354 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 87.

Mustafa Suphi (1883-1921)

Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusudur. Milli Mücadele sırasında Büyük Millet Meclisi'nin daveti üzerine 14 yoldaşıyla birlikte Türkiye'ye geldikten sonra Karadeniz açıklarında bir komployla boğdurularak öldürülmüş ve sonrasında Türkiye sosyalist hareketinin sembol isimlerinden birisi olmuştur.

Giresun'da doğdu. Samsunlu bir ailenin oğluydu. İlköğrenimini Kudüs, Şam ve Erzurum'da bitirdikten sonra İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde okudu ve hukuk tahsili yaptı. Paris'te siyasal bilimler alanında lisansüstü çalışmalarını tamamladı.

1913'te sürgüne gönderilmesi hayatında bir dönüm noktası teşkil etti. Daha önceki dönemde sosyalist değildi; sosyalizmin çok revaçta olduğu Paris'te de bulunmasına rağmen sosyalizmden ziyade Türkçülüğe yakın fikirleri olduğu anlaşılmaktaydı. Kafkasya'daki Türkçü çevreler nezdinde epeyi itibarlı bir kişiydi. Bu dönemde de antiemperyalist bir tavrı vardı; İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi üzerine sömürgeciliği eleştirdiği Vazife-i Temdin isimli bir broşür yayınlamıştı.

İttihat ve Terakki'nin 1911'de Selanik'te yapılan kongresine katıldı; ancak daha sonra İTC'den uzaklaştı. 1912'de İttihatçı yönetime muhalif Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurucularından biri oldu. Bâb-ı Âli Baskını sonrası muhalifler için koşullar gittikçe zorlaşmaktaydı; bu partinin çıkardığı ve kendisinin yönettiği *Vazife* ve *İfham* gazeteleri de kapatılırken rejimin 1913'te Sinop'a sürgüne gönderdiği isimler arasında yer aldı.

Sinop'tan kaçarak Kırım'a gitti ve oradan da Kafkasya'ya geçti. I. Dünya Savaşı'nda Rus ve Osmanlı devletleri karşıtı kamplara düşünce, yabancıları toplama kamplarına göndermeye karar veren Rus yetkililer kendisini Rusya'nın önce kuzey sonra da iç bölgelerine sürdü. Komünist olması 1915 sonrasına denk gelen bu ikinci sürgün sürecinde gerçekleşti.

Tutsaklığı ve sürgün hayatı 1917 Bolşevik Devrimi'yle son buldu. 1918'de Tatar-Başkırt devrimcilerle birlikte *Yeni Dünya* gazetesini yayınlamaya başladı ve sırayla Moskova, Kırım ve Bakü'de gazeteyi çıkarmayı sürdürdü. Gazete, Bakü'de yayınlandığında hatırı sayılır derecede yüksek bir tiraja sahipti. 1918'de örgütlenme çalışmalarına da hız verdi; Moskova'da 'Türk Sosyalistleri Konferansı' ve 'Müslüman Komünistler Kurultayı' isimli iki toplantıya katıldı ve birincisinin başkanlığını yaptı. 1919'da Kırım'dayken Anadolu'ya geçme planları yaptı ancak bu planları uygulamaya koyamadı. Bununla beraber Anadolu'ya yayın, militan ve asker gönderdi.

1920'de Bakü'ye geçti. Bakü'de İttihatçı çizgideki Türk Komünist Fırkası'nı etkisizleştirerek Türkiye Komünist Teşkilatı'nı kurdu. 10 Eylül 1920'de Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşunun başını çekti. Bakü'den Anadolu'nun durumunu yakında takip ettiği anlaşılıyordu; Anadolu'da yaşanan gelişmelerle ilgili yazılar ve sürecin önemli aktörlerine mektuplar yazdı. Örgütüyse Anadolu'da çeşitli kentlere ve İstanbul'a şube açıp yoğun bir propaganda faaliyeti yürütüyordu.

Milli Mücadeleye olumlu bakıyor, onu sınıf mücadelesiyle harmanlayarak dönüştürmek istiyordu. Bu amaçla TKF'nin faaliyetlerini Anadolu'ya taşımak niyetindeydi. Mustafa Kemal hem bu niyetten, hem de TKF'nin Büyük Millet Meclisi harici çevrelerde temas kurmasından rahatsızdı. Ancak gerek Bolşevik devletinin gücü ve etkisi, gerek Bolşevizmin Anadolu'daki prestiji ve gerekse de TKF heyetinin Anadolu'ya geçişini ayarlayan Kâzım Karabekir'in aldığı inisiyatif Mustafa Kemal'i Suphi'nin ziyaretini kabul etmeye sevk etti. Ocak 1921'de yoldaşlarıyla birlikte Büyük Millet Meclisi'nin davetine icabeten Anadolu'ya geçti. Ancak heyetin yolculuğu başladıktan sonra Mustafa Kemal, Suphi ve beraberindekileri Ankara'da istemediğini Karabekir'e kesin olarak iletti. Kars'ta resmî törenle karşılanan grup daha önce planlandığı gibi Ankara'ya değil Erzurum'a yönlendirildi. Bunun üzerine Karabekir ve Erzurum Valisi Hamit Bey heyete karşı bir 'halk tepkisi'

manlı Devleti Trablusgarp'tan vazgeçmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti ve İtalya arasında Ouchy (Uşi) Barış Antlaşması, 18 Ekim'de, Balkan Savaşı'nın başladığı gün imzalandı.[355] Anlaşma hükümlerine göre padişah Trablus'a şeriatı güçlendirmek için bir naip ve bir kadı atıyordu. Gerçekteyse Trablus bir İtalyan kolonisi haline geliyordu.[356]

Balkan Savaşları

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nin 1910'lu yıllar boyunca yaşayacağı bir dizi savaş yenilgisinin ilkiydi. Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sıralarda Osmanlı Devleti Balkanlar'a asker yığdı. Bu manevra, bu döneme değin aralarında anlaşamayan Balkan devletlerini bir araya getirici bir etki yarattı. Bu şekilde, 1912'nin Bahar aylarında Balkan devletleri arasında bir dizi anlaşma yapıldı. Bulgaristan ve Sırbistan Rusya'nın da teşvikiyle 13 Mart 1912'de bir ittifak imzaladı, 12 Mayıs'ta bir askerî antlaşma hazırlandı. Yunanistan da Girit'i ve Makedonya'da Rumların yaşadığı kesimleri alabilmek için Bulgaristan'a yaklaştı, bunun sonucunda bu iki ülke arasında 29 Mayıs'ta bir ittifak imzalandı. Ancak bu son anlaşmada toprak paylaşımları konusunda hüküm yoktu, bu da Makedonya konusunda sorun yaratacaktı. Bulgaristan'ın çevresinde oluşan ittifaklar sistemine Ekim 1912'de Karadağ da katıldı. Dört devleti kapsayan birliğin ağırlık noktası Bulgaristan'dı.

Rusya, Balkanlar'daki savaş halini müttefiki Fransa'ya haber vermemişti. Fransa burada savaş istemediğini açıkladı. Ancak Fransa daha sonra Rusya yanında yer aldı. Almanya ise Balkanlar'da statükonun korunmasını istediğini bildirdi. Ekim 1912'de büyük devletler savaş istemediklerine kanaat getirdiler. Balkan topraklarındaki reform hareketlerini kendi elleriyle yönetmek yönünde karar aldılar. Ancak bu açıklamanın Balkan devletlerine iletilmesine fırsat kalmadan Karadağ 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı, 18 Ekim'de diğer devletler de savaş ilanında bulundu.[357] Balkan Savaşı böylece başlıyordu.

Balkan Savaşları'nın maliyeti, Trablusgarp Savaşı'na oranla çok daha yüksek olacaktı. Savaşın başladığı esnada Osmanlı ordusu büyük bir reorganizasyon sürecinin içindeydi ve

tezgâhlayarak, yolculuk güzergâhlarında çeşitli hakaret ve saldırılara uğramalarını sağladı. İkili bir yandan güzergâhtaki yerlerin mülki amirlerine heyete kalacak yer ve yiyecek verilmemesi konusunda emirler gönderiyor, bir yandan da Suphi'ye güvenlik konusunda güvence veriyordu. Suphi ve beraberindekiler ('Onbeşler') son olarak 28 Ocak gecesi Trabzon'dan bir tekneye bindirildiler. Daha sonra onlara yaklaşan ikinci bir teknedeki tetikçi, kayıkçılar kâhyası Yahya tarafından öldürülüp Karadeniz'e atıldılar. Onbeşler'in katliyle ilgili olarak şimdiye kadar farklı iddialar ileri sürülmüş; olaydan Ankara hükûmetinin, Bolşevik yönetiminin, İttihatçıların ya da şahsen Yahya Kahya'nın sorumlu olduğu söylenmiştir. İttihatçıların sorumluluğuna dair iddialar ciddiye alınabilecek türden olsa da, suikast büyük olasılıkla Ankara hükûmeti tarafından düzenlenmişti.*

* Hamit Erdem, *Mustafa Suphi: Bir Yaşam Bir Ölüm* (İstanbul: Sel, 2005); *1920-21'ler Türkiye'si ve Mustafa Suphiler'in Dönüşü: Sempozyum, 18 Aralık 2004, İstanbul / Türkiye* (İstanbul: TÜSTAV, 2005); Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması, 1918-1921* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997); Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Cilt I (İstanbul: BDS Yayınları, 2000).

355 A.g.e., 87.

356 A.g.e.

357 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 89.

teçhizat ve lojistik destek sıkıntısı yaşamaktaydı.[358] Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay) en güçlü ordu olan Bulgar ordusunu durdurmaya yönelik bir strateji izliyordu. Doğu Trakya'da ve Gelibolu'da Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'ta Sırbistan ve Karadağ ve Ege Denizi'nde Yunanistan'la savaşan Osmanlı orduları bazı başarılı savunma muharebeleri yürütse de Osmanlı İmparatorluğu için savaşın sonucu kesin bir yenilgi oldu.

Savaş sırasında Osmanlı sosyalistlerinin ve işçi örgütlenmelerinin takındıkları tavır dikkat çekicidir. Ekim 1912'de Hınçak, Taşnaktsutyun, Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi ve Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu danışma toplantısı yaptı ve "Kahrolsun savaş! Yaşasın halkların enternasyonal dayanışması" içerikli bir çağrı yaptı.[359] Bir yandan da vatan savunması çağrısı yapıldı. Balkan Savaşları'nda 8000 kadar Ermeni askerin Osmanlı ordusunda görev yaptığı bilinmektedir.[360]

Balkan Savaşı'nda yitirilen toprakların en önemlisi kuşkusuz Selanik şehridir. Bu dönemde genç bir öğrenci olan Ahmet Emin (Yalman), 1912'nin yaz tatili için Selanik'e gitmişti. Hatıralarında yazdıkları, dönemin ruhunu yansıtması bakımından aktarılmaya değerdir: "Kısa bir müddet sonra Balkan Harbi adlı kıyametin kopacağına Selanik ve Rumeli'nin elimizden gideceğine dair ortada hiçbir belirti yoktu. Memleketin mukadderatını sevk ve idarede baş rolü oynayan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ve 'Hürriyetin Kâbesi' sıfatiyle Selanik, anavatanın en sağlam ve hassas bir parçası gibi görünüyordu."[361]

Selanik'in yanında, birkaç hafta içinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının neredeyse tümü Balkan ülkeleri koalisyon tarafından ele geçirildi. Üç önemli istisna, Arnavutluk'taki İşkodra ve Yanya ile Rumeli'deki Edirne şehirleriydi.[362] Yunanistan bu zaman zarfında Limni, Taşoz (*Thasos*), Semadirek (*Samothraki*), İmroz (günümüzde Gökçeada), Midilli, Sakız, Sisam (*Samos*) ve Meis (*Megisti*) adalarını da aldı.[363] Aralık-Ocak 1912'de Londra Konferansı'nda Edirne ve Kuzey Ege Adaları üzerine görüşmeler yapıldı, ancak herhangi bir anlaşmaya varılamadı. Mart 1913'e kadar kuşatma altında kalan Edirne, bu tarihte Bulgar ordusu tarafından işgal edildi.[364]

Bu çerçevede Arnavutluk'un statüsü de önemli bir tartışma başlığı olarak gündeme geldi. Avusturya-Macaristan, Sırbistan'ın büyümesine kuşkuyla bakıyor, Sırbistan ve Karadağ'ın gücünü Arnavutluk'a destek vererek dengelemek istiyordu. İtalya ise zayıf bir Arnavutluk'un kurulmasını tercih ediyordu. Bu tartışmalar yapılırken 28 Kasım 1912'de Arnavutluk da bağımsızlık ilan etti. İtalya ve Avusturya-Macaristan Arnavutluk'un, Rusya Sırbistan'ın yanında yer aldı. Almanya, bütün bu koşullarda Avusturya-Macaristan'ın Balkan politikasını desteklediğini açıkladı. Böylece Büyük Güçler'in önemli bir kısmının da desteğiyle Arnavutluk Osmanlı topraklarından ayrıldı.

Birinci Balkan Savaşı'nın sonucunda 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması imzalandı. Barışın yeniden sağlandığı bu ortamda, Haziran 1913'te, İttihat ve Terakki Cemiyeti Birleşik

358 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport: Greenwood, 2003).
359 Avagyan, "Ermeni Siyasi Partileri", 108-109.
360 A.g.e., 110.
361 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: I*, 170.
362 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", 89.
363 Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar*, 361.
364 Hanioğlu, "The Second Constitutional Period", 89.

Krallık Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'le bir ittifak antlaşması imzalama umuduyla bağlantıya geçtiyse de girişim herhangi bir sonuç vermedi.[365] Buna karşılık, Osmanlı-Britanya ittifakı genel bir çerçevede kurulamasa da Ortadoğu politikaları düzleminde gerçekleşti. İki devlet arasında 20 Temmuz 1913'te imzalanan anlaşmayla Kuveyt, Katar ve Bahreyn Birleşik Krallık himayesi altına giriyordu. Dönemin önde gelen Arap lideri Abdülaziz El Suud, Birleşik Krallık tarafından, Osmanlı üstünlüğünü tanımaya zorlanıyordu. Anlaşma, kimi tarihçilere göre, Arap yarımadasını Osmanlı Devleti ve Birleşik Krallık arasında ikiye bölmüştür.[366]

Aynı günlerde Balkanlar'da yaşanan çatışmalar devam ediyordu. Balkan Savaşı'nın sonucu, savaşa katılan Balkan devletlerini tatmin etmemişti. Avusturya-Macaristan'ın desteğini alan Bulgaristan, 29-30 Temmuz'da Yunanistan, Romanya ve Sırbistan'a savaş açtı. İkinci Balkan Savaşı olarak adlandırılan bu savaşta, Bulgaristan'ın Sırp, Yunan ve Rumen ordularının saldırısına uğramasını fırsat bilen Enver Paşa'nın inisiyatifiyle imparatorluk da Edirne'yi Bulgaristan'dan geri aldı. 'Hürriyet'in İlanı'nın yıldönümü olan 23 Temmuz 1913'te Osmanlı ordusu şehre girdi. Bu durum, imparatorluk için yeniden umutların doğmasına yol açtı.[367]

Bulgaristan, Avusturya-Macaristan'dan beklediği desteği göremeyince barış yapmayı kabul etti. Bükreş'te 10 Ağustos 1913'te imzalanan barış antlaşması ile, 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nın hükümleri tasdikleniyordu. Aynı anlaşmayla Arnavutluk'un bağımsızlığı da tanınıyordu. Kasım 1913'te Yunanistan ile, Mart 1914'te ise Sırbistan ile benzer anlaşmalar yapıldı ve birkaç aylığına Balkanlar'da barış yeniden tesis edilmiş oldu. Kısa bir süre sonra, Ağustos 1914'te, yeni bir Balkan krizi patlak verdi ve bölgesel bir gerginlik boyutunu hızla aşarak dünya savaşı boyutlarına ulaştı.

Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusundan 50.000 asker çatışma esnasında, 75.000 askerse hastalıktan öldü. 100.000 asker de yaralandı.[368] Makedonya, Batı Trakya, Kosova, Sancak ve Arnavutluk'u kaybeden imparatorluğun ağırlık merkezi kaydı; bu, yüzyıllar sonra yeni bir durum yaratmış oldu. Büyük bir iltica dalgası yaşandı; Ermeni meselesi çerçevesinde tartıştığımız gibi bölgenin İTC'nin bir anlamda doğum yeri olması da ülkeyi yönetenlerde ayrı bir travma yarattı.

Milli Mücadelede Bolşevizm ve Sovyetler Birliği'yle ilişkiler

Yukarıda, siyasi gelişmeleri anlattığımız bölümde Milli Mücadele esnasında SSCB'yle ilişkilere kısaca değinmiştik. Burada konuyu uluslararası ilişkiler bağlamında tekrar ele alacağız. Zira, Milli Mücadele döneminin en ilginç unsurlarından biri de hem Bolşevik Devrimi'nin hem de genel olarak sosyalizm fikrinin Anadolu hareketi üzerinde etkisidir.

Aslında Sovyet rejimiyle ilişkiler Kemalist çevreyi Amasya toplantısından itibaren ciddi biçimde meşgul eden bir meseleydi.[369] 1917 Bolşevik devrimi (Ekim Devrimi) aslında başın-

365 A.g.e., 90.
366 A.g.e., 91.
367 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, 1922-1971: 1*, 214.
368 Erickson, *Defeat in Detail*.
369 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973), 81.

dan itibaren Anadolu topraklarını yakından etkilemişti. Osmanlı devleti devrimi 1878'de kaybettiği toprakları geri almak için bir fırsat olarak görmüştü. Osmanlı'nın bu yoldaki çabaları başarılı oldu ve çeşitli askerî ve diplomatik manevralardan sonra elviye-i selâse (üç vilayet) olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'dan geri aldı. Osmanlı devleti bundan bir süre sonra da Rusya'nın Kafkasya üzerindeki etkisini azaltma siyaseti izlemeye başladı, bunun için de Moskova ve çoğunlukla gerici olan yerel siyasal unsurlar arasındaki ayrılıklardan faydalanmaya çalıştı.[370] Bu siyaset de başarılı oldu ve Osmanlı sınırları Kafkasya yönünde genişledi; bu minvaldeki en başarılı hamle Bakü'nün ele geçirilmesiydi. Öte yandan Osmanlı'nın bu başarılı Kafkasya harekâtı Büyük Savaş'ın kaybedildiğinin belli olduğu günlere denk gelmişti; yani Kafkasya'daki esasen anlamsız bir maceraydı. Öyle ki Osmanlı İmparatorluğu Bakü'yü ele geçirdikten sadece bir buçuk ay sonra Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı.

Bolşevik devrimi Osmanlı devletini rahatlattığı gibi Milli Mücadeleye de büyük kolaylıklar sağlayan bir gelişme olmuştu. Devrim dolayısıyla Anadolu hareketi doğu sınırında epeyi rahatlamış, İtilaf devletlerinin Bolşevik tehlikesine karşı seferber olması Anadolu'ya harcayacakları dikkat, enerji ve kaynakları sınırlamıştı. Üstelik Sovyet rejimi Milli Mücadeleye hatırı sayılır miktarda askerî ve parasal yardım yapıyordu. Yapılan yardımın kesin miktarını tespit etmek savaş koşulları nedeniyle çok zor olsa da mevcut belgeler bir fikir vermektedir. Örneğin Kurtuluş Savaşı için diğer yerlerden temin edilen tüm piyade tüfeği sayısının ve tüm hafif makinalı tüfek sayısının 1/3'üne denk gelen miktarda tüfek ve makinalı tüfek Bolşeviklerden gelmiştir.[371]

Ankara hükûmeti hemen yanı başında doğmakta olan Sovyet devletinin öneminin farkında olmuş ve mümkün olduğunca Moskova'yla iyi ilişkiler geliştirmek istemiştir. Ancak ikili ilişkiler her zaman çok iyi olmamış ve zaman zaman çok gerilmiştir. İlişkilerde pürüz yaratan konular şunlardı: i) Ermeni meselesi, ii) Batum meselesi, iii) Ankara'nın Bolşevizm konusundaki çekinceleri ve ülke içindeki sol unsurlara karşı tutumu, iv) Ankara'nın emperyalist ülkelerle ilişkileri kesmemesi.

Ermeni sorunu Aralık 1917 gibi erken bir tarihte, daha ilk Osmanlı-Bolşevik temasında gündeme gelmişti.[372] Moskova'nın 1915'te Anadolu'dan sürülen Ermenilerin en az bir kısmını Anadolu'daki bazı vilayetlere yerleştirme ve Büyük Felaket'le birlikte ortaya çıkan mülteci sorununu böyle halletme niyeti vardı. Ancak Ankara'nın Eylül-Kasım 1920'de Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti aleyhine yürüttüğü başarılı askerî harekât dengeyi değiştirdi. Bu harekât ilişkilerde bir kriz yaratsa da Ankara-Moskova ilişkileri kopmadı ve neticede Moskova, Ankara'nın bu oldubittisini kabullendi.[373] Ankara hükûmetiyle Ermenistan arasındaki savaş 2 Aralık 1920'de imzalanan ve şartlarını büyük ölçüde görüşmeleri Türk tarafı adına yürüten Kâzım Karabekir'in dayattığı Gümrü Antlaşması'yla sona erdi. Bundan birkaç gün sonra da Ermeni sosyalistleri yönetimi ele geçirdi ve Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin varlığı sona erdi.

370 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele"ye* (İstanbul: Gözlem, 1979), 21.
371 Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı*, çizelge 8
372 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, 14
373 a.g.e., 200

Ankara hükûmetiyle Bolşevik rejimi arasındaki ilişkilerdeki ikinci önemli sorunu Batum kentinin kaderi oluşturuyordu. Ankara Misak-ı Milli'nin talep ettiği sınırlar içerisinde olan Batum'u ele geçirebilmek için yerel antibolşevik unsurlarla işbirliği yapmış ve orada bulunan birlikleriyle işin içine askerî olarak da dahil olmuştu. 1920 yılının Mart itibariyle Batum sorunu tam bir buhrana dönüştü. Ermenistan'a benzer biçimde Batum'da da Moskova'nın ve yerel Bolşevik güçlerin işbirliği sonucu mevcut antibolşevik yönetimine son verildi. Ankara'ya bağlı birlikler sınırlı bir direniş gösterdiler ve Batum Bolşevik hâkimiyetine geçmiş oldu. Bu Ankara'nın hiç arzu etmediği bir şey olsa da durumu kabullenmek ve Batum'dan vazgeçmek zorunda kalmıştı.[374]

Üçüncü bir sorun, Ankara'nın Bolşevizm konusundaki çekinceleri ve ülke içindeki sol unsurlara karşı tutumuydu. Bunu yukarıda ayrıntılı biçimde ele almıştık. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Bolşevizm konusundaki mesafeli yaklaşımlarına ve 1920-21 tasfiyelerine rağmen Moskova'yla olan ilişkilerinde büyük bir sorun çıkmaması ilginçtir. Bunun en çarpıcı örneği Mustafa Suphi'nin katlidir. Komintern'in (III. Enternasyonal) ikinci kongresinde küçük burjuva milliyetçileriyle ancak taktik ittifaklar kurulabileceği kararı alınmıştı. Bu karara göre ulusal kurtuluş mücadelesi veren ülkelerde dahi komünist partilerin bağımsız örgütlenmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda, Türkiye Komünist Partisi III. Enternasyonal'in Türkiye seksiyonu olarak tanındı. Bu partinin liderinin öldürülmesinin bir kriz yaratmamasının nedeni şuydu: Bu konuda çeşitli tartışmalar olmasına rağmen Sovyetler'deki hâkim görüş burjuva karakterde bile olsa ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesiydi.[375]

Milli Mücadelede emperyalizm ve Batı'yla ilişkiler

Ankara-Moskova ilişkilerinde en büyük sorunu yaratan pürüz, Kemalist önderliğin Batı'yla ilişkilerinde tutarlı bir antiemperyalist pozisyonu benimsemekten ısrarla kaçınması olmuştur. Aslında gerek bir bütün olarak Milli Mücadelenin gerekse onun Mustafa Kemal liderliğindeki merkezinin Batı'yla ilişkileri zannedilenden karmaşıktır.

Yukarıda tartıştığımız üç stratejiden, yani eski imparatorluk sınırlarını muhafaza etme, bölgesel kurtuluş ve ulusal kurtuluş stratejilerinden ikisi emperyalizmle doğrudan bir karşılaşmadan ve düşmanlıktan kaçınmaktaydı. İstanbul hükûmetlerinin pozisyonu şuydu: İtilaf devletlerine karşı verilen savaş kaybedildiği için mütareke sonrası o devletlere karşı direnmenin bir anlamı yoktur. Çözüm bu devletlerle karşı karşıya gelmeden, mümkün olduğunca karşılıklı anlayış çerçevesinde bulunmalıdır. Yerel kurtuluşçu örgütler de başlangıçta net bir İtilaf karşıtı tavır almaktan kaçınmışlardı. Hatta bazı kongreler doğrudan İtilaf güçleriyle ilişki kurmuşlardı. Güney'de direnişin itici gücü Ermeni karşıtlığıyken Batı'da da asıl tepki Yunan işgal güçlerine ve bu güçlerin yerli Rum unsurlarla işbirliği yapma ihtimaline karşı gelişmişti. Doğu'da da durum çok farklı değildir. Mesela Erzurum Kongresi esnasında manda seçeneği ciddi biçimde ele alınmıştı. Zira manda o dönemde yaygın kabul gören görüşlerden biriydi. Gerek Erzurum'da gerek Sivas'ta İngiliz, Fransız, ABD mandaları tartışılmışsa da öne çıkan ABD mandasıydı; daha doğrusu seslerini en çok duyuranlar ABD mandası taraftarla-

374 a.g.e., 228

375 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge, 1997), 35-36

rıydı. Sivas Kongresi ABD'den yardım talebinde bulunmuş ve ABD parlamentosundan bir heyeti davet etmişti.[376] ABD mandası İstanbul'da da yankı bulan bir görüştü.

Aslında Milli Mücadelenin önderliğinin, yani ulusal devlet kurma stratejisini benimseyen çekirdeğin de emperyalizme yaklaşımının kongrelerden çok farklı olmadığı söylenebilir. Nasıl ki yerel kongre hükûmetleri emperyalist güçlerle uzlaşma ararken yerli Müslüman olmayan unsurlara karşı sert bir tavır takınmış, hatta örgütlenmelerindeki temel motivasyonlardan biri azınlık karşıtlığı olmuşsa, Ankara hükûmeti de Yunan ordusuyla savaşırken bir yandan da emperyalist unsurlarla uzlaşma arayabilmiştir.

I. İnönü Muharebesi'nden sonra Batılı müttefikler Ankara hükûmetini Londra'ya bir barış konferansına davet ettiler ve böylelikle fiilen Anadolu'daki hareketi ve onun siyasi temsilcilerini tanımış oldular. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet Londra'da Sovyetler Birliği aleyhine pazarlık yaptı ve emperyalistlerin Kafkasya'da Sovyetler'e karşı bir set oluşturma çabalarına destek verdi.[377] Bekir Sami Londra'da İtalya ve Fransa'yla bazı antlaşmalar da yapmış ancak Meclis bunları kabul etmemiştir. Mustafa Kemal daha sonra Bekir Sami'nin bu görüşmeleri kendisine haber vermeden ve yetkisiz olarak yaptığını iddia edecektir.

Londra konferansı öncesinde hükûmetin Anadolu'daki sol hareketlere karşı büyük operasyonu gerçekleşmişti. Sol hareketlere yönelik ikinci tasfiye de Lozan öncesinde denk gelecekti.[378] Bu iki sol karşıtı müdahalenin emperyalistlerle müzakere edileceği iki konferans öncesine denk gelmesi Kemalist hareketin Batı'yla uzlaşmaya hazır olduğunu ve bunu yapabilmek için de bu ülkelere güven vermeye çalıştığını net biçimde gösterir.

Kemalist hareketin bu tavrı daha sonra konuyu ele alan araştırmacılar arasında çokça tartışılmıştır. Bir görüş Batı'yla yakınlaşmaların ulusal hareketi başarıya ulaştırmaya çalışan Mustafa Kemal'in salt taktik hamleleri olduğunu iddia eder. Buna göre gerek Londra ve Lozan öncesi yaşananlar, gerekse yerel kongrelerin Batılı güçlere yönelik zaman zaman hayırhah olabilen tavrı Milli Mücadelenin antiemperyalist niteliğine gölge düşürmez. Bir başka görüş hem emperyalistlerle sık sık yakınlaşma imkânı araması, hem de Kürtlere yönelik tavrı nedeniyle Milli Mücadelenin anti emperyalist olmadığını iddia eder. Aslında yaşanan olayların ve hükûmetin tavrının serinkanlı bir analizi, bizi Kemalist hareketin ve genel olarak Milli Mücadelenin kısmen ya da konjonktürel olarak antiemperyalist olduğu sonucuna götürür.[379]

Bir yandan, Milli Mücadelede antiemperyalist bir yaklaşım olduğuna dair kuvvetli emareler vardır. İngiliz ve Amerikan himayesi (manda) önerileri reddedilmiştir. Bolşevik Rusya'yla sağlam ilişkiler kurulmuş, bu ilişki maddi ve askerî yardım biçimini de almıştır. Dahası, düzenli ordunun asıl düşmanı olan Yunanistan ordusu savaşı esasen emperyalist güçlerin vekili olarak yürütmüştür. Bu anlamda Yunanistan'a karşı verilen savaş aslında emperyalist güçlere ve başta Britanya'ya karşı verilmiştir. Öte yandan Milli Mücadelede karşıt eğilimler de görülmekteydi. Batı'da ve Doğu'da işgale karşı antiemperyalist bir halk refleksi yoktu. Doğu'da ve

376 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 134-35
377 Timur, *Türk Devrimi*, 34.
378 a.g.e., 37.
379 Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-1980* (İstanbul: Kardelen, 1992), 73-76

Güney'de direnişi tetikleyen Ermeni endişesi ya da Fransız birlikleri içindeki Ermeni milisler di. Batı'daysa halk direnişi ancak Yunan işgaliyle başlamıştı. Ankara hükûmetinin Batı'yla anlaşma denemelerine ve sosyalistlere karşı sert tavrına yukarıda değinmiştik. Tüm bunları göz önüne aldığımızda Milli Mücadelenin kısmen ve konjonktürel olarak antiemperyalist olduğu sonucuna varabiliriz. Yani sınıfsal temeli ya da ideolojik yönelimleri itibariyle antiemperyalist olmayan hareket, şartlar gereği antiemperyalist bir niteliğe bürünmüştür.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

Hem muhalefette hem de iktidardayken İttihat ve Terakki çevresinin yaygın bilimsel tutumu pozitivizmdi. Pozitivizme göre bilim tek gerçek bilgi kaynağıdır ve olgular da bilginin tek gerçek nesneleridir. Felsefenin görevi tüm bilimler için ortak olan genel ilkeleri bulmaktır. İnsan davranışı ve toplumun örgütlenişi de bu bilimsel ilkelere dayalı olmalıdır.[380] Aslında pozitivist görüşün ortaya çıkışı daha öncesine gider. 1851'de Encümen-i Daniş'in, 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması ve *Mecmua-i Fünun* ve *Servet-i Fünun* dergileri pozitivizmi yaygınlaştırmakta önemli rol oynamıştır. Jön Türkler de pozitivizmden önemli ölçüde etkilenmişlerdi; Ahmet Rıza, Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet gibi isimler pozitivizmi benimsemişlerdi. Pozitivizm aynı zamanda dünya görüşlerine de yansımıştı. Örneğin İttihat ve Terakki'nin gazetesi *Meşveret*'in sloganı olan *'Ordre et Progrès'* (Düzen ve İlerleme/Terakki) pozitivizmin sloganıydı. İTC'nin önde gelen üyeleri de evrimci, sekülerve mekanik materyalist bir dünya görüşüne bağlılardı. Öte yandan İttihatçı pozitivistlerin dinle ilişkisi basit bir din karşıtlığıyla sınırlı değildi. İttihatçılar Genç Osmanlılar'ın aksine dine siyasal düşüncelerinde önemli bir yer vermediler ve dinle modern bilimi bağdaştırma çabasına girmediler.[381] Öte yandan kategorik ve keskin bir din karşıtlıkları da yoktu. Daha ziyade din adamı karşıtlığı (antiklerikalizm) olarak tanımlanabilecek bir pozisyona sahiptiler. Darwinist ve mekanik materyalist fikirlerden epeyi etkilenmişlerdi. Ama bu her zaman siyasal tutumlarına net biçimde yansımıyordu. Müze-i Hümayun bu bağlamda iyi bir örnektir. İTC iktidardayken dahi evrimci, pozitivist ve ilerlemeci dünya görüşü bu müzeye damgasını vuramadı.[382]

Aslında gerek İTC dönemi gerekse öncesi entelektüel hayata ve dünya görüşlerine dair çalışmaların temel hatası, tartışmayı toplumsal ilişkilerle ve sınıflarla bağlantılandırmadan yürütmeleridir.[383] Gerek Genç Osmanlılar gerekse Jön Türk aydınlarını anlamanın bir yolu da onları yükselmekte olan burjuvazinin fikrî alandaki temsilcileri olarak görmek olabilir. Hele hele 1908 sonrası yaygınlık kazanan kimi fikirleri muzaffer bir sınıfla ilişkilendirmek zihin açıcı olacaktır. Elbette bu konuda alınacak daha çok yol var ancak entelektüel alanı kendi içine kapalı bir alan olarak görmenin tarihyazımında bir tıkanıklık yarattığı da aşikârdır.

---

380 Ali Resul Usul, "Secularity, Positivism, Positivist Secularism and Turkey", yayınlanmamış yüksek lisan tezi, Bilkent Üniversitesi., 1995.

381 Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford UniversityPress, 1995).

382 Wendy Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the late Ottoman Empire* (Berkeley: Univ of California Press, 2003).

383 Örneğin M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902-1908.* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

1908 sonrası basın-yayın alanında tam bir patlama yaşandı. Çoğu kısa ömürlü olsa da sayıları 1000'e yaklaşan sayıda gazete ve dergi yayın hayatına devrim sonrası başladı. Bu gazetelerin hatırı sayılır bir kısmı da taşrada yayınlanmaktaydı. Yine 1908 sonrası kadınlara yönelik süreli yayınlarda da büyük artış yaşanmıştır. 1908 öncesi en uzun süre çıkanı *Hanımlara Mahsus Gazete* olmak üzere 12 süreli yayın varken, 1908'den sonra kadınları hedefleyen onlarca gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Ayrıca dönemin diğer önemli yayınlarında kadın sorunu ve feminizm tartışılmıştır. Kamusal alanda daha güçlü bir biçimde dile getirilmeye başlanan feminist fikirler özellikle İslamcı yayınlarda eleştirilmiştir.

'Hürriyetin İlanı'nın en önemli unsurlarından biri, II. Abdülhamit dönemindeki ağır sansür uygulamalarına son verilmesidir. Siyasi konularda 1880'lerin başından beri bütünüyle denetime tabi olan basın-yayın faaliyetleri, 1908 Devrimi ile birlikte büyük bir serbestliğe kavuştu. Siyasi dergi ve gazetelerin sayısı arttı, *Servet-i Fünun* gibi edebiyat dergileri de Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi gazetecilerin çabalarıyla etkili siyasi makaleler yayınlanmaya başladı. İttihat ve Terakki rejimi başlangıçta sansürü kaldırır ve basın özgürlüğünden yana bir tutum alırken zamanla muhalif basına karşı tutumunu sertleştirmiştir. Basına baskının farklı örnekleri yaşanmış hatta gazeteciler öldürülmüştür. Sosyalist basın da faaliyetlerine bu dönemde başlamıştır. Bu yayınlar da bir süre sonra rejimin baskısından paylarını almışlardır.[384]

Trablusgarp Savaşı'yla başlayan ve Balkan Savaşları ile devam eden, iç politikada da darbe ve krizlerin damga vurduğu 1911-1913 döneminde basın alanında önemli değişiklikler yaşandı. İstanbul'da günlük gazete sayısı 9'dan 6'ya, mizah gazeteleri 7'den 4'e düştü. Buna karşılık, haftalık yayınların sayısı 9'dan 11'e çıktı. Bilimsel dergilerin sayısı 3'ten 7'ye çıkarken, dinî dergilerin sayısı ise 4'ten 8'e yükseldi. Bu dönemde 11 adet talim-terbiye ve çocuk dergisi, en az 3 adet kadın dergisi yayınlanıyordu.[385]

1918-23 dönemine baktığımızdaysa basının siyasi olarak net biçimde bölündüğünü görüyoruz. Nispeten tarafsız bir tutum izlemeye çalışan gazeteler olsa da, Kurtuluş Savaşı esnasında basın İstanbul hükûmetlerini ve Ankara Hükûmeti'ni destekleyenler olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

1908 sonrası dönem Osmanlı romancılığının ilk döneminin devamı niteliğindedir. Bir kopuş yaratacak derecede farklılıklar yoktur. 1908-1923 arasının çoklukla savaş yılları olması elbette edebî faaliyetleri de olumsuz etkilemiştir. Yazma faaliyetlerine bu dönemde de devam eden yazarların yanı sıra, dönem romanının öne çıkan iki ismi Hüseyin Rahmi ve Halide Edip'tir. Hüseyin Rahmi'nin kimi eserlerinde pozitivist düşüncenin ve sosyalist akımların etkisi görülür. *Şıpsevdi* (1911) isimli romanında halkçı bir yaklaşımı benimser.[386] Halide Edip'in *Handan* (1912) ve *Raik'in Annesi*'nin (1909) de aralarında bulunduğu romanlarında farklı bir kadın imgesi vardır. Ahlakçı bir tavır yeryer sürmekle birlikte, 1908 sonrası yaşanan kadın haklarına dair tartışmanın ve kadının kamusal alanda artan görünürlüğünün yazar üzerindeki etkisi belirgindir. Abdülhamit rejiminin yıkılıp sansürün kalkması 1908 sonrasında yazarların doğrudan siyasal konulara daha cesur biçimde girmesine olanak vermiştir.

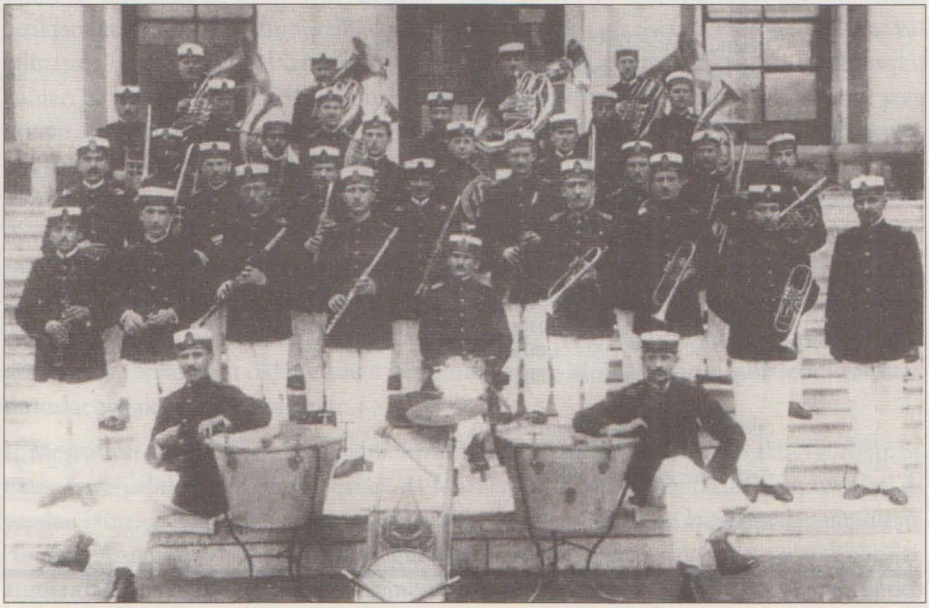
384 M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi* (İstanbul, 1978).

385 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim 1*, 229.

386 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, İletişim, 1994).

Bu durum, aynı kuşağın sonraki dönemlerde verdiği eserlerde de kendini gösterir. Halide Edip'in *Ateşten Gömlek* (1922) adlı eseri Kurtuluş Savaşı romanlarının ilkidir. Refik Halid Karay'ın 1920 tarihli *İstanbul'un Bir Yüzü* adlı romanı sert bir İttihat ve Terakki eleştirisidir.[387] Öte yandan halkçılık ve sosyalizm akımlarının kimi sınırlı etkilerine rağmen 1908-23 dönemi romanı da romanların geçtiği toplumsal çevreyi sınırlı tutmuş, kırı, köylüleri, işçileri anlatan romanlar pek yazılmamıştır.

1908 sonrası aniden zenginleşen kültürel ortama paralel olarak tiyatroda bir patlama yaşanmıştır. Bu dönemde toplulukların sayısı artmış, yeni pek çok oyun yazılmış, profesyonel oyuncular çoğalmıştır. Aynı biçimde seyirci sayısı da artmıştır. Kadınların tiyatroya olan ilgisinde de gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Müslüman kadın oyunculara yönelik kısıtlama epeyi sürmüş, ancak 1920'de Afife Jale'yle ortadan kalkmıştır. Tanzimat sonrasında olduğu gibi 1908-23 arasında da oyun yazmak edebiyatçılar arasından epeyi gözde bir uğraştır. Hüseyin Cahit Yalçın, Mehmet Rauf, Halit Ziya, Yusuf Ziya Ortaç, Musahipzade Celal, Reşat Nuri, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp bu dönemde oyun kaleme alan yazarlar arasındadır. Dönemin tiyatrosu önceki döneme göre daha da siyasaldır. Siyasi olayları, tarihsel olgu ve kişilikleri, savaşları konu alan pek çok oyun yazılmış ve oynanmıştır.[388] 1914'de hem bir kumpanya hem de bir konservatuvar olarak faaliyet yapacak olan Darülbedayi'nin kurulması da Osmanlı ve Türk tiyatrosu için bir dönüm noktası sayılabilir.

1908 Eylül'ünde Tophane-i Âmire'de sahnelenen *Vatan* piyesinin ardından müzik icra eden Ertuğrul ve Tophane bandoları. II. Meşrutiyet'in ilanı kültürel ve toplumsal yaşantıya canlılık getirdi. İstanbul'da tiyatro oyunları sergilenmeye, konserler balolar düzenlenmeye başladı. Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyunu, İmparatorluğun dört bir yanında çoğu amatör olan tiyatro toplulukları tarafından oynanan bir yaygınlığa ulaştı. **Kaynak:** Tamer Erdoğan (der.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909* (İstanbul: YKY, 2008), 83, 120.

387 Fethi Naci, *100 Yılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000).

388 Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi* (İstanbul: Gerçek, 1970).

Balkan Savaşları Sonrası Gelişen
İntikam Literatüründen Bir Örnek

Balkan Savaşları sırasında ve savaşları takiben çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan resim, şiir ve öykülerde milliyetçi söylem "intikam" teması üzerinden işlenmişti. "Türk Kızı Diyor ki" başlıklı 1913 tarihli şiir bir yandan savaşın zorlukları üzerine "düşmanların vahşeti" teması üzerinden bir anlatı geliştiriyor, diğer yandan da kadınların milliyetçi söylemde kahraman olarak yüceltilmesinin örneklerinden birini sunuyor.

Türk kızı diyor ki

Ben bir Türk kızıyım. Yüreğim sızlar,
Bağrımda yurdumun yarası kanar...
Gözümün önünde bir kalın duman
İçinde bir levha: Ateş, ölüm, kan...

Gözleri kararmış bir sürü haydut
Kudurur, saldırır, öldürür, ezer,
Masum kanlarının içinde yüzer;
Hepsinin üstünde bir kanlı bulut

Boğulur kadınlar, yakılır kızlar;
Camiler, kaleler, şehirler yanar..
Topların ağzı ateşler saçar,
Kahramanlar ölür, alçaklar kaçar...
...
Çökmüş her tarafa bozgunun yası,
Toprağın mahsulü: İnsan kafası!
Canlanır, kımıldar kesilmiş başlar,
Etsiz dudakları daima inler...
...
Maziye baksana. Türkün kadını
Kalmamış erkekten bir adım geri,
Kandan kızıl olmuş ak bilekleri,
Tarihe kılıcıyla yazmış adını!

Damarımdaki kan onların kanı,
Ruhumda onların büyük imanı,
Ben de büyürüm. Hazır ol, düşman,
Bir gün yine bürür etrafı duman...

Silahım yurt aşkı, kurşunum meram,
Beklediğim yarın. Kastım intikam!
Celal Sahir, 27 Aralık 1913*

* Zafer Toprak, "Balkan Harbi, İntikam ve 'Ötekileştirme' Süreci", *Toplumsal Tarih* 228 (2012), 42-53.

1908 sonrası resim sanatında kendilerine 1914 Kuşağı, İbrahim Çallı Kuşağı ya da Türk İzlenimcileri diyen ressamlardan bahsetmek gerekir. Çallı'nın yanı sıra aralarından Nazmi Ziya ve Hüseyin Avni'nin de bulunduğu bu ressamlar realizm eleştirisi yaparak izlenimciliği eserlerine taşıdılar. Batı'da eğitim alan ressamlar doğayı yorumlama ve sezgilerini resimlerine yansıtma konusunda kendilerinden önceki ressamlara kıyasla büyük ilerleme kaydettiler. Bu ressamlar çalışmalarına 1923 sonrası dönemde de devam ettiler ve pek çok kayda değer eser verdiler.

II. Abdülhamit döneminin sonlarında Osmanlı mimarisinde etkin olan Levanten ve Avrupalı mimarlar, II. Meşrutiyet döneminin başlarında da etkilerini korudular. Örneğin Alman mimarlar Otto Ritter ve Hellmuth Cuno'nun klasik Alman-Bavyera mimarisi üslubunda tasarladıkları Haydarpaşa Garı'nın inşası 1909'da tamamlandı.[389]

Buna karşılık, 1908 Devrimi ve sonrasındaki toplumsal-siyasi dönüşüm, kendi mimari üslubunu da geliştirmiştir. Bu dönemde, II. Abdülhamit dönemi mimarisinde görülen kimi mimari kompozisyon özellikleri ve Oryantalist unsurlar milliyetçi bir perspektiften yeniden yorumlanmış ve 'Milli Mimari' adı verilen üslup ortaya çıkmıştır. Milli mimari özellikle devlet binalarında ve okul binalarında uygulanmış olan bir üsluptur. Geniş cephe tasarımlarına çatı saçaklarının, cephe çinilerinin, sağır kemerlerin eklenmesiyle Selçuklu ve klasik Osmanlı mimarisine referans yapılmış, bu referans klasik Osmanlı bezemelerinin yoğun bir şekilde binalarda kullanılmasıyla güçlendirilmiştir. Bu üslubun en önemli temsilcilerinden olan Mimar Kemaleddin'in en önemli kompozisyonlarını 1908 sonrasında gerçekleştirmiş olması dikkate değerdir. Akımın diğer önemli temsilcisi Vedat Tek de II. Abdülhamit döneminin sonlarında geliştirmeye başladığı üslup özelliklerini II. Meşrutiyet döneminde de devam ettirmiştir. İstanbul Sirkeci'de Posta ve Telgraf Nezareti binası (Vedat Tek), Dördüncü Vakıf Han (Mimar Kemaleddin) bu çerçevede değinilebilecek en önemli örneklerdir.

Mimari üsluptaki gelişme, dönemin ekonomik koşulları ve reform perspektifinin getirdiği açılımlar sayesinde de dinamizm kazandı. 1 Haziran 1911'de atıl vakıf gayrimenkullerinin yeniden kullanılmasına izin veren kanun,[390] pek çok vakıf arazisi üzerinde yeni binalar yapılmasına olanak sağladı. Büyük bir çoğunluğunu Mimar Kemaleddin'in tasarladığı vakıf hanları bu kanunun uygulanmasının sonucudur. Eğitim alanında yapılan yenilikler de yeni mimari kompozisyonlara olan talebi artırıyordu. Bu dönemde eski medreselerin yerine yeni okul binalarının inşa edildiği, bazı durumlarda da doğrudan yeni okul binaları sipariş edildiği görülmektedir. Reformların ve toplumsal taleplerin yanında bazı pragmatik gereklilikler de mimarinin gelişmesini sağlıyordu. Daha önceden var olan ahşap Galata köprüsünün yerine 27 Nisan 1912'de açılışı yapılan yeni Galata köprüsü, bir Alman firması tarafından çelik konstrüksiyonlu olarak inşa edilmişti; yapıda çelik konstrüksiyon seçimi, köprünün üzerinden tramvay hattı geçmesini sağlamayı amaçlıyordu.[391] Köprüde kullanılan sivri kemer gibi detaylar da Oryantalist olduğu kadar dönemin yaygın Milli Mimari özelliklerini yansıtan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

II. Meşrutiyet döneminde, ulusal sembolizm yüklenmiş anıtların da ortaya çıktığı görülür. Bu noktada verilebilecek en önemli örnek, 31 Mart isyanını bastırırken ölenler için İstanbul'da yapılan Hürriyet-i Ebediye şehitliğidir. Şehitlik, daha sonra Abide-i Hürriyet ile zenginleştirilmiştir. Anıtta, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batı Avrupa'da yaygın olarak görülen anıtlara benzer bir şekilde, ulusal bir sembolizmin aktarılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda milli mimari üslubunun çeşitli detayları Abide-i Hürriyet'te de tekrarlanmış, böylece 1908 Devrimi'nin 'hürriyet' nidası, 31 Mart Olayı'nın bastırılması sırasında kullanılan 'gericilik' karşıtı söylem ve İTC'nin milli mirası sahiplenme arzusu bir araya getirilmiştir. Aynı alana 1913 yılında Mimar Kemalettin'in tasarladığı Mahmut Şevket Paşa türbesi de inşa edilmiştir.

389 Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet*, 45.
390 Sina Akşin, *Jön Türkler*, 373.
391 Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet*, 266-267.

Kaynakça

Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1922-1971: 1* (İstanbul: Pera, 1997).

Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim, 1994).

Ahmet Hamdi Başar, "Gazi Bana Çok Kızmış!..." *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: c. 1:*, yay. haz. Murat Koraltürk (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007).

Ali Resul Usul, *Secularity, Positivism, Positivist Secularism and Turkey*, yayınlanmamış yüksek lisan tezi, Bilkent Üniversitesi, 1995.

Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler", *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Denisenko (İstanbul: Aras, 2005).

Ayferi Göze, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi* (İstanbul: Sermet, 1989).

Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal (İstanbul: İletişim, 1995).

Ayşe Hür, "Kürtlere Özerklik Sözü Verildi Mi?", *Taraf*, 19.12.2010.

Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* (İstanbul: YKY, 2007).

Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* (İstanbul: Kitap, 2010).

Başak Ergüder, *Galata Hanları (1868-1945): Paranın Serüveni* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011).

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, İletişim, 1994).

Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul: İletişim, 1993).

Bilgin Çelik, "Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkisi", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin (vd.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 509-534.

Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 1997).

Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920* (İstanbul: YKY, 1998).

Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C. 6: İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2005), 96-128.

Catherine Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, der. Dimitri Gondicas, Charles Issawi, (Princeton: The Darwin Press, 1999), 193-206.

Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 85-139.

Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge, 1992).

Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of Ottoman Armenians* (Oxford: OUP, 2005).

Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, 19 (1986), 473-489.

Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

E. Attila Aytekin, "Tax Revolts During the Tanzimat Period (1839-76) and Before the Young Turk Revolution (1904-08): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire", *Journal of Policy History*, 25 (2013), 308-333.

Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport: Greenwood, 2003).

Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman army in the First World War* (Westport: Greenwood, 2001).

Elif Ekin Akşit-Vural, "Latife'nin Bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Devrimle İlişkileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 235-263.

Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm* (İstanbul: TÜSTAV, 2006).

Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı (Mütareke İstanbulu'nda Rum Ağırlıklı Bir İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri)* (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009).

Eric Zürcher, "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996), 235-258.

Eric J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, 1997).

Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı: Askerî, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle* (Ankara, 1983).

Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık* (İstanbul: Libra, 2010).

Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın* (İstanbul: Libra, 2009).

Fatma Müge Göçek, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", çev. Defne Orhun, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 4: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora (İstanbul; İletişim, 2008).

Feroz Ahmad, "Military and Politics in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).

Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (London: Routledge, 2003).

Fethi Naci, *100 Yılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000).

Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim, 2008).

Gaidz F. Minassian, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler", *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Denisenko (İstanbul: Aras, 2005).

H. Aliyar Demirci, "1908 Parlamentosu'na Göre Meşrutiyet'in Değerleri ve İlkeleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 307-332.

Haluk Hepkon, "Jön Türkler ve Komplo Teorileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 555-584.

Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", *İmparatorluk'tan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Erik J. Zürcher (İstanbul: İletişim, 2007).

Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim, 2005).

Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998).

Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar*, 1908-1914, (İstanbul: Libra, 2009).

Herkül Millas, "1908 Olaylarından Yüz Yıl Sonra Rum Milletinin Rolü Nasıl Değerlendirilir?", der. Sina Akşin (vd.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 61-81.

Ileana Moroni, *O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire* (İstanbul: Libra, 2010).

İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba, 1987).

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, C. I. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003).

İsmail Beşikçi, "Resmî Tarih: Kürt Sorununda Temel Sorular", *Resmî Tarihte Kürtler: Resmî Tarih Tartışmaları 6*, der. İsmail Beşikçi (Ankara: Özgür Üniversite, 2009), 403-451.

Janet Klein, "Kurdish Nationalists and Non-nationalist Kurdists: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909." *Nations and Nationalism* 13 (2007): 135-153.

Janet Klein, "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period", Tezcan and Barbir (eds.), *Identity and Identity Formation in the Ottoman World – A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* (Madison: University of Wisconsin Press, 2007), 153-166.

Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2002).

M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi* (İstanbul, 1978).

M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984* (İstanbul: Kaynak, 1996).

M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008).

M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902-1908.* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995).

Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, C. I (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).

Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, C. II (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).

Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, C. III (İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).

Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1992), 189-236.

Mehmet Alper, "Dünü ve Bugünü ile Cibali Tütün Fabrikası", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu: 22-23 Mayıs 2003 Cibali İstanbul*, der. Süleyman Faruk Göncüoğlu (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, 2004).

Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008).

Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* (Ankara: Bilgi, 1978).

Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi* (İstanbul: Gerçek, 1970).

Mine Akkuş, "II. Meşrutiyet'in Yerel Düzlemde Yansımalarına Bir Örnek: Bursa", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 459-480.

Murat Belge, "*Genç Kalemler* and Turkish Nationalism", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010).

Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler* (Ankara: Dipnot, 2010).

Nevin Coşar ve Sevtap Demirci, "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways (1850-1950)", *Middle Eastern Studies*, 45 (2009): 19-31.

Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askerî "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri, 1826-1914* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010).

Paul Dumont, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim*, 3 (1977): 31-50

Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: Hurst & Company, 2006).

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım: 1. ve 2. Cilt*, (İstanbul: Altındağ, 1967).

Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*, 1880-1925 (Austin: University of Texas Press, 1989).

Ryan Gingeras, *Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, 1912-1923 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014).

Sacit Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet, 1908-1913* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004).

Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973).

Selim Ahmetoğlu, *İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)* (İstanbul: Libra, 2010).

Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahaneden Vatan'a* (İstanbul: İletişim, 2011).

Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zannatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (İstanbul: İletişim, 1995).

Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2 -Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na-*, çev. Babür Kuzucu (İstanbul: Gözlem, 1975).

Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele"ye* (İstanbul: Gözlem, 1979).

Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, der. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman Naimark (Oxford: Oxford University Press, 2011).

Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-1980* (İstanbul: Kardelen, 1992).

Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *2000'li Yıllarda Türkiye-1: Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*, der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004).

Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, c. 1: 1908-1980* (İstanbul: Yordam Kitap, 2010).

Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, (İstanbul, İletişim, 2008).

Şule Perinçek, "1908 Devrimi ve Cumhuriyet Kadını", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin (vd.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 265-304.

Tamer Erdoğan (der.), *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yılı* (23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909) (İstanbul: YKY, 2008).

Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge, 1997).

Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 163-209.

Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence: Berghahn, 1995).

Wendy Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the late Ottoman Empire* (Berkeley: Univ of California Press, 2003).

Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004).

Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)* (İstanbul: İletişim, 2015).

Yeşim Arat, "Contestation and Collaboration: Women's Struggles for Empowerment in Turkey", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 388-418.

Yeşim Arat, "Nation Building and Feminism in Early Republican Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins, (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010).

Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57 (2002), 171-184.

Zafer Toprak, "Milli İktisadın Temelleri: 1909 Bursa Sergisi ve Yerli Mallar", *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 247-259.

1923-1945

BURJUVA UYGARLIĞININ PEŞİNDE

Mustafa Şener

Saframbolu'da Cumhuriyet kutlaması… Mustafa Kemal Atatürk'ün kişiliğinde cisimleşen burjuva devrimi, Osmanlı devletinin katılıntaları arasından bir ulus devlet çıkartırken, Doğulu ve köylü bir bir halkı burjuva uygarlığının yörüngesine bağlıyordu. Osmanlı'dan arta kalan yetmiş iki buçuk milletten tek bir 'Türk milleti' yaratılması, bu 'millet'in de bir iç pazar oluşturacak şekilde burjuva sınıfı etrafında birleştirilmesine yönelik hamlelerin yönü yukarıdan aşağıya doğruydu [Fotoğraf: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-40*, *ed. Bedirhan Toprak* (İstanbul: YKY, 2002), 279].

1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesi Türkiye'de 1908'de başlayan burjuva devrim sürecinin tepe noktasını oluşturdu. Böylece 1908 devrimiyle kurulan Meşrutiyet yönetimi ve 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanmasıyla oluşan 'ikili iktidar' süreci sona eriyor ve Osmanlı devletinin yerini, Lozan Anlaşmasının çizdiği sınırlar içinde yeni bir devlet alıyordu.

Cumhuriyetin ilanı, 1919'da başlayan Milli Mücadeleyle birlikte adım adım inşa edilmekte olan yeni bir devletin ve bu devleti yönetecek olan yeni bir iktidar bloğunun kurumsallaşmasıydı. Bu iktidar bloğunun başlıca unsurları, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda hızlanan kapitalistleşme sürecinin ortaya çıkardığı ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve yeni tipte bir aydın-bürokrat kesimdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ortalarında yarı-sömürge durumuna düşmesi nedeniyle bu kapitalistleşme süreci çarpık biçimde gelişse de 20. yüzyıla doğru çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan bir ticaret burjuvazisi ve toprakta özel mülkiyetin gelişmesiyle de bir toprak sahipleri sınıfı ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında uç veren aydın hareketi ise bir yandan dağılmakta olan 'devleti kurtarmak' için çabalarken, bir yandan da Batıcı ve pozitivist ideolojilerin etkisinde 'nasıl kalkınırız' sorusuna yanıt arıyordu. 20. yüzyılla birlikte çok uluslu imparatorluğun dağılmasının engellenemeyeceği anlaşılınca söz konusu ideolojik çerçeveye hayli baskın bir renk daha eklendi: Türkçülük. Böylece İttihat ve Terakki bir 'milli iktisat' siyaseti izleme ve bir 'milli burjuvazi' yaratma peşine düştü. Ardından gelen Kemalistler de bu politikayı sürdüreceklerdi.

İşte 1923'te kurulan Cumhuriyet, bu çerçevede, Müslüman/Türk kimliğine dayalı kapitalist bir ulus-devlet yaratma projesinin hem çıkış noktası hem de sonucuydu. Bu süreç Türkiye'de, bazı Avrupa ülkelerinde olduğunun aksine demokratik bir biçimde gelişmeyecekti. İngiltere, Fransa, ABD gibi ülkelerde görece liberal-demokratik bir içeriğe sahip olan burjuva devrimleri Türkiye'de kısmen demokratik bir biçimde başlayacak (1908 Devriminin ilk yıllarında ve 1919–1923 yılları arasındaki Milli Mücadele döneminde göreli bir demokrasiden söz edilebilir. 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi de ilk döneminde görece çoğulcu bir yapıya sahipti), ancak 'kurtuluş' sağlandıktan sonra yeni rejimin kuruluşu gayet otoriter bir yoldan ilerleyecektir.

1908-1923 yılları arasında gerçekleşen burjuva devriminin ardından gelen Kemalist tek parti iktidarının temel hedefi bu siyasal devrimi toplumsal devrime dönüştürmekti. 1920'li ve

1930'lu yıllar boyunca yaşama geçirilen Kemalist reformların temel amacının Türkiye'yi 'muasır medeniyetler' seviyesine ulaştırmak olduğu söyleniyordu ki bu aslında (Batı tipi) kapitalist/burjuva bir toplumun yaratılması anlamına gelmekteydi. Bunun için tek parti iktidarı döneminde Osmanlı'dan kalan kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilerin hızla tasfiyesine girişildi; siyaset, ekonomi, ideoloji, kültür, eğitim ve hukuk gibi alanlar kapitalist bir toplumsal yapının gerektirdiği biçimde yeniden düzenlendi.

Bu bölümde tek partili dönemde yaşanan başlıca gelişmeleri çok boyutlu bir bakışla ele alacağız. Yaşanan siyasal gelişmelerin ayrıntılarına geçmeden önce, bir anlamda onları koşullayan iktisadi dönüşümleri ve bu dönüşümlerin arkasındaki toplumsal ve sınıfsal yapıyı kavramaya çalışacağız. Toplumun üretici güçlerini, üretim ilişkilerini ve bunlara koşut olarak yapılanan toplumsal sınıfları ve sınıf mücadelelerini analiz etmeden siyasal gelişmelere odaklanmak bizi bir gölge oyununa mahkûm eder çünkü. İktisat ve siyaset alanındaki gelişmelerin yanında toplumsal dönüşümün tamamını anlayabilmek için kültürel ve ideolojik gelişmelere de değinmek gerekecek. Ve elbette Türkiye'deki iç siyaseti anlamakiçin mutlaka göz önünde bulundurmamız gereken dış politika gelişmeleri de alt başlıklarımızdan biri olacak.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

1923-45 döneminde izlenen iktisat politikalarını kendi içinde birkaç alt bölüme ayırmak gerekir. Cumhuriyet bu yıllar içinde hep aynı parti tarafından yönetilse de hem Türkiye'nin kendi özgül sorunları hem de dünya ekonomisinde ortaya çıkan gelişmeler 1920'lerde izlenen iktisat politikalarının 1930'larda ciddi biçimde gözden geçirilmesine ve değiştirilmesine yol açmıştır. II. Dünya Savaşı da 1930'larda uygulanan politikayı geçersiz kılmış ve hükûmetleri yeni önlemlere zorlamıştır.

Korkut Boratav, tek partili cumhuriyet yıllarını izlenen iktisat politikaları açısından üç alt döneme ayırır ve 1923-29 arasını 'açık ekonomi koşullarında yeniden inşa', 1930-39 arasını 'korumacı-devletçi sanayileşme' ve savaş yıllarını kapsayan 1940-45 yılları arasını da 'bir kesinti-II. Dünya Savaşı' olarak adlandırır.[1]

1923-29 döneminde izlenen iktisat politikaları, henüz Lozan imzalanmadan ve Cumhuriyet ilan edilmeden önce toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen kararlar doğrultusunda oluşturuldu. Kongre'nin amacı, bir yandan izlenecek iktisat politikaları hakkında yönetici-bürokrat kadro ile toprak sahipleri, tüccarlar ve az sayıdaki sanayici arasında bir uzlaşma sağlamak, diğer yandan Lozan'da masaya oturulacak Batılı ülkelere Türkiye'nin bundan sonra izleyeceği ekonomik ve sosyal sistem hakkında bir fikir vermekti. Dolayısıyla da alınan kararlaryeni kurulmakta olan ülkenin genel olarak kapitalist ve mümkün olduğunca da 'liberal' bir kalkınma stratejisi izleyeceği doğrultusundaydı. Özet olarak, özel sermayenin devlet tarafından desteklenecekği ve dışa açık bir iktisat politikası izleneceği vaat ediliyordu.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması yeni kurulan devletin sınırlarını belirlemekle kalmıyor, çeşitli siyasal düzenlemelerin yanı sıra iktisat politikasına dair de çeşitli hükümler getiriyordu. Bunların arasında kapitülasyonların kaldırılması gibi olumlu kararların

[1] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002* (Ankara: İmge, 2005).

yanı sıra yeni Cumhuriyet'in bir anlamda elini kolunu bağlayan kararlar da vardı. Bir kere, eski Osmanlı devletinin borçları imparatorluğun toprakları üzerinde kurulan yeni devletler arasında paylaştırılıyordu ki toplam borcun üçte ikilik en büyük kısmı (yaklaşık 85 milyon altın lira) Türkiye'ye düşüyordu. Bu borcun ödenmesi 1929 yılında başlayacaktı. Lozan'da Türkiye'nin uygulayacağı gümrük tarifeleri de sınırlandırılmıştı ve bu kısıtlama da 1929 yılında kalkacaktı.

Boratav'a göre, iktisat politikaları açısından 1923 yılında başlayan ve 1929'da sona eren alt dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı ve yerine yeni bir devletin kurulduğu bir siyasal devrim yılına denk gelmesine rağmen, uygulanan iktisat politikaları açısından 1908 sonrasının bir devamı niteliğindedir. 1908 sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından uygulanmaya çalışılan ve 'milli iktisat' olarak adlandırılan politikalar büyük ölçüde 1923 sonrasında da sürdürülmüştür. İttihat ve Terakki'nin sanayileşmeyi hedefleyen korumacı tedbirleri Lozan Antlaşması'nın gümrük politikasına koyduğu engeller yüzünden uygulanamamıştır ama "devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi 'yetiştirilmesi'ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşımı" 1923 sonrasında da aynen benimsenmiştir.[2]

Bizzat Mustafa Kemal 'milli burjuvazi' yetiştirme hedefini 1922 ya da 1923 yılı içinde Sovyetler Birliği'nin Ankara büyükelçisi Aralov'a şöyle ifade etmişti:

> Türkiye'de sınıflar yok. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım, ulusal ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yer altı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar, devletin önünde duran işlerdir. Biz bunları kanunlaştıracağız![3]

Gümrük tarifelerini 1916 oranlarıyla 1929 yılına kadar sabitleyen Lozan Antlaşması, ithal mallarla yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergisi konulmasını da engelliyordu. Ama aynı antlaşmaya göre kamu gelirlerini artırmak amacıyla bazı malların üretim ve ithalatında devlet tekeli kurmak mümkündü. İşte söz konusu dönemde devlet bu imkândan yararlanarak çok sayıda malın üretimini ve ithalatını tekeline almış ancak daha sonra bu hakkını imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devretmişti. 'Milli burjuvazi yaratma' hedefine uygun olarak bu imtiyazların dağıtılmasında yerli işletmeler tercih ediliyordu ama yerli ortağa sahip olan yabancı şirketler de bu imtiyazlardan yararlanabiliyorlardı. Devletin sağladığı tekel hakkından yararlanarak kısa zamanda yüksek kârlar elde eden bu şirketlerin sahipleri ya da ortakları arasında çok sayıda milletvekili ya da bürokrata rastlanıyordu. Bu tür tekellerin özel şirketlere devrinin belli bir bedel karşılığında ve açık arttırma gibi yöntemlerle yapılması gerekiyordu ama örneğin İstanbul Liman inhisarının devredildiği şirket, işletme sermayesini bile devlet yardımıyla sağlamıştı. İmtiyazlı şirketlerin başlıca faaliyet alanları, kibrit ve çakmak, barut ve patlayıcı maddeler, petrol-benzin ithalatı ve liman işletmeciliğiydi.[4]

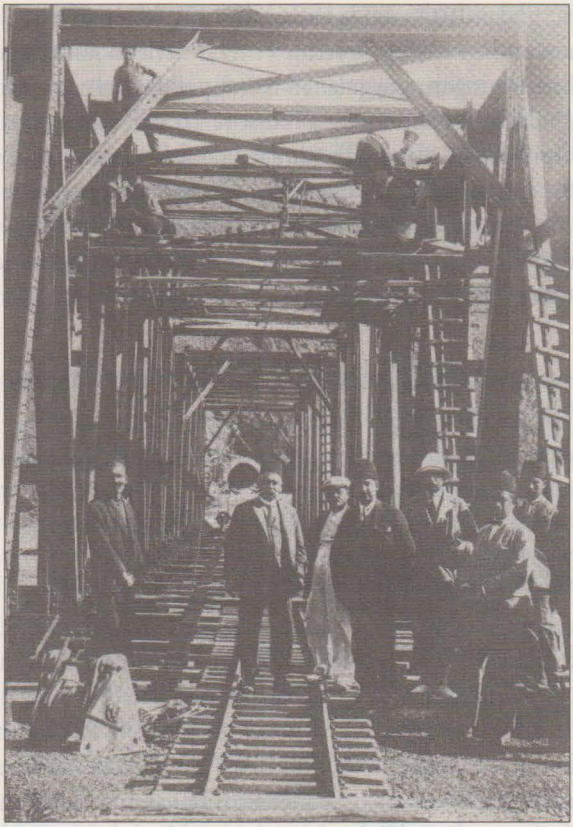
---

2 Boratav, *İktisat Tarihi*, 39-40.

3 Aktaran Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge, 1999), 201.

4 Boratav, *İktisat Tarihi*, 40-41.

1924 yılında kurulan İş Bankası, siyasetçileri iş çevreleriyle bir araya getirmekte özel bir rol oynadı. Genel müdürlüğünü Celal Bayar'ın yaptığı ve yönetim kurulu büyük ölçüde milletvekillerinden oluşan bu banka, hükûmetin iktisat politikası kararlarını özel sermayenin istekleri doğrultusunda yönlendirme konusunda oldukça başarılı oldu. Kurtuluş Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile o dönemde ön plana çıkmış eşraf ve tüccarı bir araya getiren bu özel banka devlet gücüyle kısa zamanda gelişti ve birçok kapitalist 'imal' etti.[5] Falih Rıfkı (Atay) *Çankaya* adlı kitabında, "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm[6] salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi" diye yazmıştı. Yahya Sezai Tezel'e göre de "liderlerinin yakınlarına yağlı krediler dağıtmakla ün kazanan İş Bankası, yönetici siyasi kadro içinden iş âleminin 'tatlı' ilişkilerine fazla utanıp sıkılmadan dalanların kalesi haline gelmişti."[7]

Başvekil İsmet Paşa, Ankara-Sivas demiryolu hattını teftiş ederken Kızılırmak'taki köprü üzerinde... Demiryolları yatırımları Cumhuriyet yönetiminin iktisat politikalarında belirleyici bir önemdeydi. O yıllarda 'şimendifer siyaseti' olarak adlandırılan demiryolu yatırımları iki açıdan sermaye birikimini teşvik ediyor ve geliştiriyordu. İlk olarak demiryolu ihaleleri aracılığıyla millî burjuvazi oluşumuna destek olunuyordu. Nuri Demirağ ve ünlü romancı Orhan Pamuk'un büyükbabası demiryolu ihaleleri aracılığıyla sermaye biriktirmiş yerli burjuvaların örneklerindendi. İkinci olarak, demiryolları ülke ekonomisinin parçalarını birbirine ve tümünü de limanlar aracılığıyla dünyaya bağlayarak kapitalizmin gelişmesinde temel yapı işlevi görüyordu. Cumhuriyet, kuruluşunun onuncu yılına geldiğinde "demir ağlarla ördük ana yurdu dört baştan" diye övünecekti [Fotoğraf: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 70].

Yabancı sermaye ile ilişkiler de İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda ilerliyordu. Kongredeki konuşmasında "kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız" diyen Mustafa Kemal'in görüşleri doğrultusunda ve kapitülasyonlar derecesinde bir ayrıcalık tanınmamak koşuluyla Cumhuriyetin ilk yıllarında yabancı sermayeye karşı tamamen olumlu bir tutum söz konusuydu. Fakat milli bur-

5 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 11. basım (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), 291.

6 O yıllarda İş Bankasını temsil eden politikacı ve bürokratlara, bankanın isminin Fransızca karşılığı olan *Banque d'affaires*'den esinlenerek, fakat aynı zamanda "çıkarcı" anlamında kullanılan *"affairiste"* sözcüğünün karşılığı olarak "aferistler" denirdi (Boratav, *İktisat Tarihi*, 41).

7 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (Ankara: Yurt, 1982), 213.

juvaziyi destekleme politikası da göz ardı edilmiş değildi. Yabancı yatırımların desteklenmesinde resmî bir koşul olmamasına rağmen uygulamada 'yerli' sermaye ile ortaklık ilişkisi içinde olanlara öncelik tanınıyordu. Fakat fiiliyatta bu ortaklık, yabancı şirketin sermayeyi koyması, yerli ortağın da siyasal iktidar üzerindeki nüfuzunu kullanarak gerekli 'kolaylıkları' temin etmesi biçiminde gerçekleşmekteydi.[8] 1923 ile 1929 yıları arasında sanayi şirketlerine yapılan yatırımlar içinde yabancı sermayenin payı Türklerin payının yaklaşık iki katıydı. Ayrıca bazı yabancı firmalar, devletten bazı malları ithal etme ve iç pazarda satma tekelini de almışlardı.[9]

Yabancı sermayeye karşı kökten olumsuz bir tavra sahip olmamasına rağmen Cumhuriyet yönetimi bu dönemde kimi millileştirmeler de yaptı. Özellikle demiryolu şebekesinin ve tütün rejisinin millileştirilmesi ve 1926 yılında kabotaj hakkının (Türkiye'ye ait limanlar arasında deniz ulaşımı yapma hakkı) yabancı sermayeye yasaklanması önemliydi. Bu yıllarda devlet yatırımlarının başlıca alanı demiryollarıydı. O yıllarda 'şimendifer siyaseti' olarak adlandırılan bu politika, liberal çevreler tarafından büyük kamu kaynaklarını yutmakla eleştirilse de, Kemalist iktidarın gözdesiydi. Limanların işletilmesi ise devletin imtiyaz verdiği yerli şirketlere bırakılmıştı.

Yol, özellikle de demiryolu yapımına özel bir ağırlık verilmesi iki açıdan yerli sermaye birikimini teşvik etmekteydi. Bir kere, birçok Türk şirketi, büyük ihaleleri alan yabancı müteahhit firmalara taşeronluk yaparak önemli kazançlar elde ediyordu. İkincisi, demir ve karayolu yapımı iç piyasayı genişleterek Türkiye'deki genel kapitalist birikimi hızlandırıyordu. Daha önceleri neredeyse kapalı ekonomiler görünümünde olan Anadolu'nun iç bölgelerinden büyük kentlere ve ihraç limanlarına akan ürün hacmi genişlerken, ithal ve yerli sanayi mallarına karşı ülkedeki toplam talep de artıyordu.[10]

Bu dönemde özel sermayeyi destekleyen politikaların en somut uygulamalarından birini 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda görmek mümkündür. Yerli özel kesimde sermaye birikimini hızlandırmayı amaçlayan yasa, İttihat ve Terakki döneminin 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun bir devamı niteliğindeydi.[11] Bu kanun sanayi işletmelerine ve yeni kurulacak sanayi şirketlerine çok geniş vergi muafiyetleri, bedelsiz arazi, ucuz hammadde ve enerji temini gibi imtiyazlar ve destekler getiriyordu.[12]

Bu dönemde sanayinin gelişme hızı yıllık yüzde 10,2 gibi görece yüksek bir oranda gerçekleşti. Ancak sanayinin GSMH içindeki payı sadece yüzde 11 dolayında olduğu için bu büyüme hızı ciddi bir sanayileşme atılımı yaşandığı anlamına gelmiyordu.

Tarıma yönelik politikaların dönüm noktası ise 1925 yılında 'Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıydı. Köylülük üzerinde ağır bir yük haline gelmiş olan bu verginin kaldırılması genel olarak köylüler üzerinde rahatlatıcı bir etki yaptıysa da, bu durumdan en kazançlı çıkanlar büyük

8 Gündüz Ökçün'ün bir araştırmasına göre 1920-30 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardı ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin yüzde 43'ünü oluşturmaktaydı (aktaran Boratav, *İktisat Tarihi*, 42).

9 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim, 1999), 131.

10 Tezel, *Cumhuriyet Dönemi*, 211.

11 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2012), 308.

12 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge, 1997), 86.

toprak sahipleriydi. Daha önceki yıllarda tehcir edilen Ermenilerden kalan topraklara ve mallara ya bedavaya ya da çok ucuz fiyatlara el koyan büyük toprak sahipleri ve Anadolu eşrafı, 1924 yılındaki mübadeleyle aynı 'imkâna' Rumlardan kalan mülkler için de kavuşmuştu. Fakat bu dönem, hem tarımsal ürünlerde ciddi üretim artışları olduğu için (örneğin buğday üretimi cumhuriyetin ilk yıllarında bir milyon tonun altındayken 1928-29 ortalaması iki milyon ton civarındadır) hem de iç ticaret hadleri tarım lehinde seyretmiş olduğu için, sadece büyük toprak sahipleri açısından değil geniş köylü kesimleri açısından da 'altın çağ' olarak nitelenebilir.[13]

Dış ticarete bakıldığında ihracatın büyük bölümünü tütün, pamuk, incir, kuru üzüm, fındık, yün ve yumurta gibi geleneksel tarım malları, ithalatın çok büyük bir kısmını ise tüketime yönelik sanayi malları oluşturuyordu. Yani Türkiye esas olarak dünyaya tarım ürünleri satan ve karşılığında sanayi ürünleri alan tipik bir az gelişmiş ülke konumundaydı. 1923-29 yılları arasında ihracatın ve ithalatın gayrisafi yurt içi hasılaya oranları pek yüksek değildi (sırasıyla yüzde 10,6 ve 14,4) ama bu oranlar sonraki 50 yıl boyunca da aşılamadığı için bu dönemi 'dışa açık' olarak nitelemek yanlış değildir. Bu nedenle bu yıllar ithalatçı ve ihracatçı tüccar açısından da 'altın yıllar' kabul edilebilir.[14]

1923-29 döneminde işçi ücretlerine dair güvenilir veriler yoktur. Bir araştırma 1928-29 reel ücretler ortalamasının 1923-24 yıllarına göre yüzde 4,2 oranında artmış olduğunu gösteriyor ama işçi sınıfının gelirlerindeki yükselmenin reel ücretlerden ziyade istihdam artışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Memur maaşları ise bu dönem süresince milli gelire oranla aşağı yukarı sabit kalmış, yani memurların göreli durumları bu yıllarda korunmuştur.[15]

1929 yılı, Türkiye'nin iktisat politikaları açısından hem yukarıda sözü edilen Lozan'ın gümrük tarifeleri üzerindeki kısıtlamalarının kalkması hem de Osmanlı borçlarının ödenmeye başlanması nedeniyle zaten önemli bir dönemeçti, ama o yıl patlayan dünya ekonomik krizi de iktisat politikalarında bir değişimi acil hale getirdi. Osmanlı borçlarının 1929 yılında ödenmesi gereken ilk taksiti 15 milyon lira civarındaydı ve bu rakam o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık yüzde 10'unu oluşturuyordu. Ama kısa süre sonra yürürlüğe girecek yeni gümrük tarifeleri spekülasyoncuları harekete geçirmiş ve o yıl bir önceki yıla göre 33 milyon liralık fazla ithalat yapılmıştı. Bu ikisi birleşince Türk lirasının değeri 1929 yılında ciddi bir düşüş gösterdi ve hükûmet çevreleri ağır bir 'para buhranından' söz etmeye başladılar. Dış ticarete ve kambiyo rejimlerine yönelik yeni tedbirler alınması gündeme geldi. İşte tam da bu sırada, ABD'de başlayan ve kısa süre içinde Avrupa'ya ve dünyanın büyük bölümüne yayılan krizin ilk etkileri de görülmeye başlandı. Fiyatlarda büyük düşüşlere ve kitlesel işsizliğe yol açan kriz, dünya ticaret hacmini de dramatik ölçülerde düşürdü. Başlıca ihraç malı olan tarım ürünlerinin fiyatlarındaki önemli düşüşler nedeniyle Türkiye ekonomisinin bu krizden ciddi ölçülerde etkileneceği belliydi. İşte bu ortamda Kemalist iktidar 1923'ten beri uyguladığı politikaları gözden geçirmek ve daha korumacı ve devletçi yeni politikalar oluşturmak durumunda kaldı.

13 Boratav, *İktisat Tarihi*, 56.
14 Boratav, *İktisat Tarihi*, 50-56.
15 Boratav, *İktisat Tarihi*, 56-57.

Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939

1930'lu yıllara girerken, korumacılık âdeta bir zorunluluk olarak kendisini dayatmıştı. Dünya ekonomisinin büyük bir kriz içinde olduğu bu yıllarda, Türkiye dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme politikası yürüttü; bu yolda ciddi bir mesafe almayı da başardı.

1908'den sonra İttihatçıların yürürlüğe koydukları ve 1923'ten sonra da Kemalistlerin sürdürdükleri 'milli iktisat-milli burjuvazi' siyaseti, esas olarak yerli sermayeyi destekleme ve yabancı sermayeyle rekabet edebilecek düzeye getirme amacı taşıyordu. 1929 yılında büyük krizle karşılaşıldığında izlenen politikanın yerli burjuvazinin palazlanması konusunda ancak kısmen işe yaradığı fakat ciddi bir sanayileşmeye hizmet etmediği anlaşılmıştı. Üstelik, esas olarak devlet imtiyazlarını kullanarak ya da ithalat yoluyla zenginleşen yerli kapitalist sınıf, 1929'da spekülatif hareketleriyle 'para krizi'ni derinleştirince Kemalist iktidarın tepkisini de çekmişti. Yine de dünya kapitalizminin büyük krizi olmasaydı iktidarın kararlı biçimde korumacı ve devletçi bir iktisat politikasına geçmesi beklenemezdi. Dünya ticaret hacminde ve uluslararası sermaye hareketlerinde görülen daralma, temelde hammadde ihraç eden ve karşılığında sanayi malları ithal eden ülkelerin çoğunu zor durumda bırakmıştı. Bu nedenle Türkiye'nin bu krize karşı bulduğu çözüm, Meksika, Brezilya, Şili gibi Latin Amerika ülkelerininkiyle aynı oldu: o zamana kadar ithal edilen temel tüketim mallarını yurt içinde üretmek. Bu üretimi gerçekleştirecek fabrikaları, özel sermayenin gücü yetmediğine göre, doğrudan devlet kuracak; gelişmiş kapitalist ülkelerin malları ile rekabet edebilmek için de gümrük duvarları yukarı çekilecekti. Böylece eskiden ithal edilen yaygın sınai tüketim malları (özellikle de şeker, un ve kumaş) üçüncü dünya ülkelerinin birçoğunda koruma duvarlarının arkasında bizzat devlet tarafından üretilmeye başlandı. Bu yatırımlar aynı zamanda sanayileşmeye doğru atılan ilk ciddi adımlardı. Türkiye'de 1929 kriziyle birlikte (ve de Lozan Antlaşması'nın izin vermesiyle) başlayan korumacı önlemler birkaç yıl içinde devletçilikle tamamlandı ve 1932 yılından itibaren devlet sanayi alanında doğrudan yatırımlara başladı.

Türkiye'de ve benzer kapitalist ülkelerde uygulandığı şekliyle bu 'devletçilik' kapitalizme alternatif ya da onu aşan bir politika değildi. Tam tersine kapitalist gelişme modeliyle uyumlu bir kalkınma stratejisi, bir 'devlet kapitalizmi'ydi. Özel sermayeye karşı değildi, aksine onun tamamlayıcısıydı. Bunu hem uygulamanın sonuçlarından hem de uygulayıcıların söz ve demeçlerinden çıkarmak mümkündür. Türkiye'de Mustafa Kemal ve İsmet Paşa başta olmak üzere yöneticiler, devletçiliğin özel sermayeye karşı bir politika olarak anlaşılmaması gerektiğini konuşmalarında ve yazılarında defalarca vurgulamışlardı. Başvekil İsmet Paşa, 1930 yılında Sivas demiryolunu açarken yaptığı konuşmada devletçilik konusunu ilk kez gündeme getirirken 'mutedil devletçilik' terimini kullanmış, birkaç yıl sonra *Kadro* dergisinde yayınlanan "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" başlıklı ünlü yazısında ise fertlerin yapabileceği şeyleri devletin yapmaması gerektiğini belirtmişti. 1931 yılında yapılan CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası)[16] Kurultayında 'devletçilik' parti programına alınırken de partinin özel girişimciliği toplumsal düzenin temel öğesi saydığı ve 'ferdî mesai ve faaliyeti' esas tuttuğu özenle vurgulanmıştı.

[16] Cumhuriyet Halk Fırkası 1935'teki 4. Kurultayında ismini Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olarak değiştirerek bugünkü adını alacaktır.

Aynı yaklaşım, Atatürk'ün 1935 yılında İzmir Fuarı'nın açılışına gönderdiği mesajda yer alan şu sözlerde de açık biçimde ortaya konulmuştu:

> Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik ... sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden ... tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ... bir sistemdir. Devletçiliğin ... manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şey yapılmadığını göz önünde tutarak, memleketin iktisadiyatını devletin eline almak ... Devlet ... hususi teşebbüslerle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi.[17]

Devletçiliğin kalıcı değil geçici bir uygulama olacağının bir diğer kanıtı da, Sümerbank'ın, yani devletçi sanayileşme politikasının ana uygulama örgütünün kuruluş gerekçesinde bulunabilir. Bu gerekçede Sümerbank'ın sanayi yatırım programlarının uygulanmasında yerli işadamlarıyla işbirliği yapacağı ve devletçe kurulacak sanayi işletmelerinin mülkiyetinin bir süre sonra özel girişimcilere devredileceği belirtilmekteydi.[18]

Kısacası Türkiye'de devletçilik özel sermaye birikimine bir alternatif olarak değil, onun tamamlayıcısı olarak kurgulanmıştı. Dünya kapitalizminin krizi o güne kadar sanayileşememiş ülkelere şimdi bir fırsat sunmaktaydı ve Türkiye'de Kemalist iktidar bu fırsatı değerlendirmek istiyordu. 1930 ve 1931 yıllarında korumacı önlemlerle yetinildikten sonra 1932'de uygulamaya konulan devletçilik, 1933-39 yılları arasında sistemli bir biçimde uygulandı, 1933 yılında hazırlanan ve ertesi yıl yürürlüğe giren bir sanayileşme planıyla da desteklendi. Öyle ki Türkiye'nin planlı sanayileşme deneyimi, Sovyetler Birliği'nden sonra dünyadaki ilk uygulamalardan biriydi. Bu dönemde Sovyetler Birliği hem planlama konusunda yardımcı olacak uzmanlar göndererek, hem de 8 milyon dolarlık bir kredi vererek Türkiye'deki planlı kalkınma çabalarına destek oldu.[19]

İktisadi krizin ilk yıllarında (1930 ve 1931) önce Merkez Bankası kurulmuş, ardından çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile hükûmetin kambiyo piyasası üzerindeki denetimi sıkılaştırılmıştı. 1931'de ayrı bir yasayla hükûmete yeni gümrük kotaları koyma ve ihracatı denetleme yetkisi de verildi. Aynı yıl beş yeni vergi kanunu çıkarıldı: Arazi Vergisi, Bina Vergisi, Hayvanlar Vergisi, Muamele Vergisi ve İktisadi Buhran Vergisi.

Ancak bu yıllarda ortaya çıkan bazı gelişmeler hükûmeti iktisadi kriz konusunda daha aktif bir politikaya zorladı. Bir kere, alınan koruma tedbirlerini 'insafsızca sömüren yeni yetme sanayiciler' toplumda yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmışlardı.[20] Dünya çapındaki ekonomik krizden en çok etkilenen tarım kesimi ise büyük bir huzursuzluk içindeydi. Buğday fiyatları 1929'dan 1932'ye yüzde 68 oranında düşmüştü. Çağlar Keyder'in ifadesiyle, "köylüler borçlarını ve vergilerini ödeyebilmek için ellerinde ne var ne yoksa satıyorlardı."[21] Toplumda tek parti yönetimine karşı ciddi bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştı. 1930 yılında kurulan güdümlü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın çok kısa ömründe halk yığınlarından büyük ilgi görmesi bunun belirtilerinden biriydi.

---

17 Tezel, *Cumhuriyet Dönemi*, 222.

18 Tezel, *Cumhuriyet Dönemi*, 222.

19 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* [Birinci Kitap] (İstanbul: Tekin, 1995), 447.

20 Boratav, *İktisat Tarihi*, 67.

21 Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 134.

Bütün bu koşulların bir araya gelmesi tek parti iktidarını iktisadi alanda bir model değişikliğine gitmeye zorladı ve 1932 yılında art arda çıkarılan bir dizi kanunla ekonomide devletçilik dönemi başladı. Fakat alınan ilk önlemler, sermaye kesimi ve özellikle İş Bankası etrafında toplanmış siyasetçiler tarafından fazla sert bulunduğu için, iktidar içi bir mücadeleye de sebep oldu. Yeni kurulan Devlet Sanayi Ofisi'ne özel sektör girişimleri üzerinde geniş bir denetim yetkisi verilmesi, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun makine, malzeme, hammadde ithalatında sağladığı geniş gümrük muafiyetlerinin kaldırılması ve Türk limanları arasındaki posta seferlerinin devlet tekeline alınması gibi önlemler özel sermayeyi rahatsız etmişti.[22] Bu çevreler, Başvekil İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen, Mustafa Kemal'i ikna ederek İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in istifa etmesini ve yerine İş Bankası Umum Müdürü Mahmut Celal Bey'in (Bayar) getirilmesini sağladılar.

Yeni iktisat vekili, iş çevrelerini yatıştırmak üzere derhal işe girişti ve söz konusu kanunların özel sermayeyi ürküten sivri yanları törpülendi. Ama bu törpüleme yeni modelden dönüş anlamına gelmiyordu. Aksine devlet 1930'lu yıllar boyunca yatırımcı, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadi hayatın işleyişine büyük ölçüde egemen oldu.[23] Bu dönemde yabancı özel sermayeye karşı tutum da biraz sertleşti ve Osmanlı döneminden kalma yabancı yatırımların önemli bir bölümü millileştirildi. Ayrıca devletin iç piyasalara müdahale araçları da zenginleştirildi; kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi ve Tarım Satış Kooperatifleri gibi araçlarla tarımsal piyasalar üzerindeki hükûmet denetimi artırıldı.

1930'larda uygulanan devletçi iktisat politikasının asıl önemli yönü, tarım dışındaki alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıydı. Bu dönemde demir ve deniz yollarında, belediye hizmetlerinde ve enerji sektöründe kesin bir devlet egemenliği söz konusuydu. Sanayi ve maden sektörlerinde ise yatırımların ve üretimin büyük bölümü devlet işletmeleri tarafından yapılmaktaydı. Devletin bu alanlardaki yatırım ve faaliyetleri 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda yürütülmekteydi.[24] Gene de bu plan ekonomik hayatın tümünü kuşatan kapsamlı bir plandan ziyade, devlet tarafından beş ana sektörde (dokuma, maden, seramik, selüloz ve kimya) kurulması planlanan 20 kadar fabrikayı içeren bir sınai yatırımlar programı niteliğindedir.[25]

Türkiye sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi birikimini 1930-39 yılları arasında gerçekleştirdi. Bu dönemde sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızı ortalama yüzde 10,3'tü. Bu rakam önemliydi, çünkü Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde bu yılların ortalama büyüme hızına ulaşılamayacaktı. 1938 sabit fiyatlarıyla sanayinin milli gelir içindeki payı 1929'dan 1939'a yüzde 11'den yüzde 18'e çıktı.[26] Bu yıllarda Türkiye artık un, şeker ve dokuma ihtiyacını büyük ölçüde yerli üretimle karşılamaya başladı; demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi dallarında ilk modern fabrikaları kurdu, inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirdi.

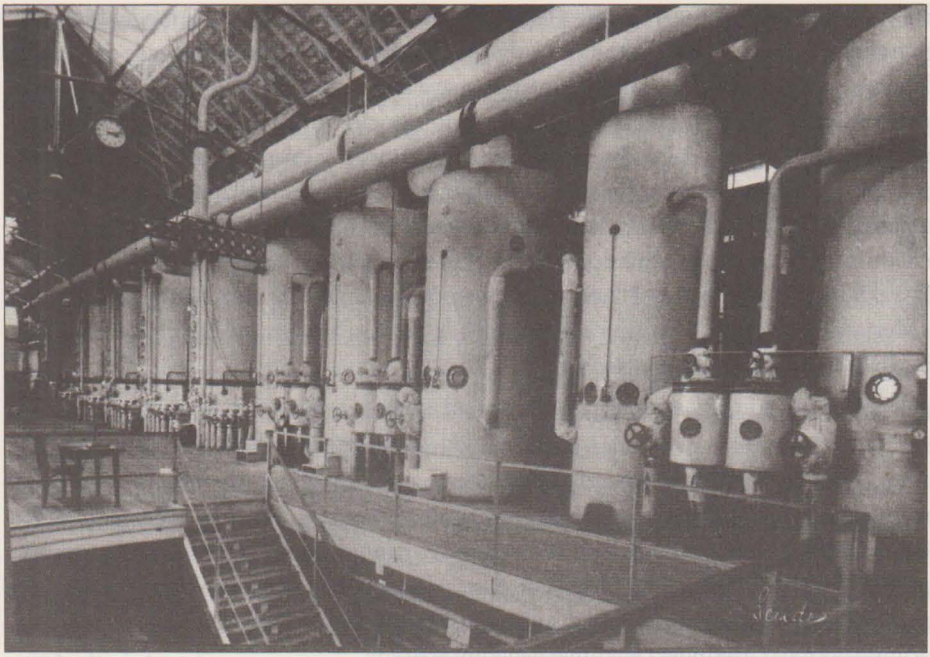
22 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 460.

23 Boratav, *İktisat Tarihi*, 68.

24 Boratav, *İktisat Tarihi*, 70-71.

25 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları*, (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011), 56.

26 Boratav, *İktisat Tarihi*, 70.

Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan sanayileşme çabaları 1930'lara kadar özel teşebbüse yatırım teşvikleri sağlamaya yönelik bir stratejiyi de içerisinde barındırıyordu. Bu doğrultuda şeker fabrikalarının kuruluşunu desteklemek amacıyla şeker ithalatının kısıtlanmasını da içeren bazı tedbirler alındı. Bu politikaların meyvesini verdiği ilk örneklerden birisi soyadı kanunu ile beraber Nuri Şeker ismini alacak olan Uşaklı Molla Ömerzade Nuri'nin girişimiyle kurulan Uşak Şeker Fabrikası idi.

1930-39 döneminde yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 5,8'di. Bu oran dünya ekonomisinin büyük bir kriz içinde olduğu bir dönem için ve diğer kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında önemli bir başarıydı. Tarım sektörü sanayiyi biraz geriden takip etmiştir; bu sektördeki ortalama büyüme hızı yüzde 5,1'di. 1928-29 yıllarının üretimi 1938-39 yıllarına gelindiğinde ortalama olarak buğdayda yüzde 94, tütünde yüzde 56, şeker pancarında yüzde 754 artmıştır. Ayrıca bu dönemde 1938 yılı hariç sürekli olarak dış ticaret fazlası verildi; bu fazla büyük ölçüde ithalatın yarı yarıya kısılmasından kaynaklanıyordu.[27]

Bu dönemde sınai gelişme açısından dikkat çeken bir diğer husus da bölgeler arasındaki belirgin dengesizlikti. 1938 yılında sanayi işletmelerinin yüzde 30'u İstanbul'da, yüzde 12,9'u İzmir'de, yüzde 7,3'ü ise Bursa'da toplanmıştı. Marmara bölgesi tek başına yüzde 49'luk payla başı çekiyordu. Marmara ve Ege bölgelerinin toplam payı tüm sanayinin yüzde 71'ini oluşturuyordu. Tekstil işletmelerinin yüzde 86'sı, metal işletmelerinin yüzde 76,2'si Marmara bölgesindeydi.[28]

1930-39 dönemini toplumsal sınıflar ve sınıf kesimleri açısından değerlendirdiğimizde, bu yıllarda özellikle ithalata dönük ticaret burjuvazisinin durumunun göreli olarak bozulmuştu. Çünkü ithalatın TL cinsinden değeri, 1929'da 256 milyondan 1933'te 75 milyona düşmüş, 1939'a gelindiğinde ise on yıl öncesinin ancak yarısına ulaşabilmişti. Buna karşılık sanayi

27 Boratav, *İktisat Tarihi*, 72.

28 Erdal Yavuz, "Sanayideki İş gücünün Durumu, 1923-1940", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, Der. Donald Quataertve Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 2011), 159-160.

burjuvazisinin durumunda bir iyileşme gözleniyordu. Özellikle devlet ihaleleri üzerinden gelişen müteahhitler en kârlı gruplardandı. Hâlâ yürürlükte olan Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamındaki özel sanayi kesiminin milli gelirden aldığı pay da artmıştı.[29]

Memur ve bürokratların gelirlerinde dönem içinde bir dalgalanma olmuşsa da, sonuçta bu grupların durumu pek değişmedi. Ancak bu gruplar milli gelirdeki artıştan pay alamadılar. Nominal ücretler sabit kalıp genel fiyat seviyesi düştüğü için krizin ilk yıllarında reel olarak bir miktar yükselen işçi ücretleri, 1934 yılından sonraki fiyat artışlarına ayak uyduramadı ve 1934-1939 yılları arasında reel olarak yüzde 25 oranında azaldı.[30]

Tarımsal ürünlerdeki büyük fiyat düşüşleri 1932'den sonra biraz toparlandıysa da bu dönemde genel olarak iç ticaret hadleri tarım aleyhine seyrettiği için tarım kesiminin sanayi kesimi karşısında durumu göreli olarak geriledi. Özellikle buğday fiyatları 1939'da hâlâ 1924 fiyat endeksine göre yüzde 32 düşük olduğu için bu dönemde tarımdan sanayiye kaynak aktarımının büyük ölçüde buğday üreticisinin sırtından gerçekleşti. Bu dönemde vergi tahsildarları ile alacaklılar arasında sıkışıp kalan birçok köylü, topraklarını terk edip, hayvanlarını satmak zorunda kaldı. Mutlak olarak yoksullaşan bu köylülerin çoğu, büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde ortakçılık yapmaya başladılar.[31]

Sonuçta bu dönemde sağlanan sanayileşmenin yükünü öncelikle köylüler (özellikle buğday üreticileri), ikinci olarak da işçi sınıfı çekti. Bürokratların ve memurların durumları pek değişmedi. Burjuvazi içinde ithalatçıların durumu göreli olarak bozuldu, buna karşılık ticaret burjuvazisinin devletle iş yapan içe dönük kesimleri ile sanayi burjuvazisinin durumları iyileşti.

Korumacı-devletçi sanayileşme politikası 1939'da patlak veren II. Dünya Savaşı'ndan dolayı zorunlu olarak kesintiye uğradı. Türkiye bu savaşa girmemekle birlikte içeride bir savaş ekonomisi uygulamak durumunda kaldı. 1938'de başarılı olduğu kabul edilen ilk sanayi planından sonra 1939'da yürürlüğe girmesi beklenen ikinci plan askıya alındı. Uygulanamayan bu ikinci plan ilkinden çok daha kapsamlıydı ve bir kısmı yatırım malı tesisi niteliğinde 100 kadar fabrika kurulmasını içeriyordu.[32] Savaş yıllarında yetişkin nüfustan yaklaşık bir milyon erkek askere alındığı için özellikle tarımsal üretimde büyük düşüşler yaşandı. Örneğin buğday üretimi yüzde 50 oranında geriledi. 1930'larda zaten bir hayli daralan ithalat da savaşın ilk iki yılında yarı yarıya düştü.

Ancak savaş yılları sadece iktisadi politika ve gelişmelerde bir kesintiye yol açmakla kalmadı, savaş sonrasında geçilecek çok partili hayatı doğuracak gelişmelere de yataklık etti. Bu yıllarda bir yandan savaşa karşı alınan iktisadi ve siyasi önlemler, diğer yandan 'savaş vurgunlarını' dizginleyebilmek için getirilen bazı olağanüstü vergiler siyasal iktidarla burjuvazinin arasını bozacak ve savaş sonrası oluşacak yeni siyasal iklimde yeni siyasal partilerin doğumuna yol açacaktı. Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi bir dizi kanun ve Köy Enstitüleri'nin kuruluşu, özellikle ticaret

29 Boratav, *İktisat Tarihi*, 74-75.
30 Boratav, *İktisat Tarihi*, 76-77; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 146.
31 Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 141.
32 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 57.

Karikatürist Ramiz Gökçe'nin (1900-1953) Hacı Ağalar Albümü'nün kapağı. .. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ordunun ve şehirlerin iaşe (besleme, bakma) meselesi, en önemli meseleydi. Ülkenin nüfusu 18 milyon civarındaydı. Silah altına alınan askersayısı ise 2 milyona dayanmıştı. Memlekette emek zaten kıttı. Kırsal alanın emekçileri silah altına alınınca tarımsal üretimde ani ve aşırı düşüşler başgösterdi. Dönemin hükümetleri bu devasız derde çare bulmak için değişik yollara girdiler. 1942'de Şükrü Saraçoğlu Hükümeti yeni bir iaşe rejimi kurdu. Hükümet 50 ton buğday üreten veya 600 dönüm toprak eken üreticinin hasadının dörtte birine el koyuyor, kalan bölümünü tüccara satmasına izin veriyordu. Bu rejim, en çok hasadının büyük bir bölümünü açık ya da gizli biçimde tüccara veren büyük çiftçilere yaradı. Hububatını tüccara satıp büyük paralar kazanan ve bunu gece hayatında hoyratça harcayan büyük çiftçilere "hacıağa" dendi (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 47).

burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin CHP'den ürkmesine ve uzaklaşmasına yol açan başlıca uygulamalardı. Ama sadece burjuvazi değil, savaş yıllarının yoksulluğunu ve sıkıntılarını birebir yaşayan geniş halk yığınları da bu yıllarda CHP'ye karşı içten içe bir tepki geliştireceklerdi.

Savaş yıllarında kurulan Refik Saydam (1939-1942) ve Şükrü Saraçoğlu (1942-1946) hükûmetleri aynı soruna farklı çözümler denediler. Sorun belliydi; "azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırlarını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyinmesini sağlayabilmek..."[33] 1939 yılında kurulan Refik Saydam hükûmeti sorunu katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatlarla el koyma yöntemiyle çözmeye çalıştı. 18 Ocak 1940'ta TBMM'de kabul edilen Milli Korunma Kanunu hükûmete piyasalar üzerinde oldukça geniş bir kontrol imkânı sunuyordu. Kanun, bir yandan çalışma sürelerini uzatarak, ücretleri sınırlandırarak, ücret karşılığı zorla çalışma yükümlülüğü getirerek iş gücünü denetlemeyi hedefliyor, öte yandan iş çevrelerini de kontrol altında tutabilmek için hükûmetlere, özel işletmelere geçici el koyma, iç ticarette ve ithalatta azami, ihracatta asgari fiyatları saptama gibi yetkiler veriyordu. Hükûmet sanayi ve maden kuruluşlarının üretim programlarını belirleyebilecek, neyin ne kadar üretileceğine karar verebilecekti. Gayrimenkul kiraları kanun yürürlükte kaldığı müddetçe 1939 fiyatlarının üstüne çıkamayacaktı. Hükûmet lüzum gördüğü hallerde bazı malların tüketimini sınırlayabilecek ya da yasaklayabilecek, başta ekmek olmak üzere temel malların satışını karneye bağlayabilecekti.[34]

Milli Korunma Kanunu'nun uygulanması sırasında çeşitli yolsuzluk iddiaları gündeme geldi, ticari ya da sınai sermaye sahipleriyle tüccarlar çoğu kere uygulamalardan şikâyetçi oldular. Fakat Kanun'dan en ağır biçimde etkilenenler, politik ve sendikal düzeyde örgütsüz olan, bu nedenle de zorunlu ve uzun çalışma saatlerine ve düşük ücretlere itiraz edemeyen işçiler ve köylülerdi. Her iki kesim de 'angarya' olarak nitelenebilecek çalışma yükümlülükleri altında ezildiler. Zorunlu çalışma yükümlülükleri nedeniyle iş kazalarında da önemli oranda artış oldu.[35]

Saydam Hükûmeti döneminde Milli Korunma Kanunu'nun sunduğu imkânlardan yararlanarak buğday, pamuk, şeker pancarı gibi ürünler devlet tarafından piyasa değerinin altında bir fiyatla satın alınıyor, pamuklu dokuma ve şeker (karneyle dağıtılan kısmın dışında) devlete yüksek kârlar sağlayacak şekilde yüksek fiyatla, ekmek ve kömür ise kent nüfusunu beslemek ve ısıtmak üzere görece düşük fiyatla satılıyordu. Ne var ki alınan bütün önlemlere rağmen karaborsacıların, istifçilerin, rüşvet ve nüfuz ticareti yapanların önü alınamıyordu. Yakup Kadri Karaosmanoğlu ileriki yıllarda kaleme alacağı anılarında o günlerin iktisadi ortamını şöyle tasvir edecekti: "Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdürü ve saire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz."[36]

---

33 Boratav, *İktisat Tarihi*, 83.

34 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)* (Ankara: İmge, 1995), 374–375.

35 Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, 376.

36 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (İstanbul: İletişim, 1984), 184.

1942'de Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine işbaşına gelen Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti piyasa üzerindeki sıkı devlet kontrolünü tamamen kaldırmasa da gevşetti. Hububat alım fiyatları yükseltildi, çiftçinin ürününün yüzde 25'inden fazlasını piyasa fiyatlarından satması serbest bırakıldı. Genel olarak gıda maddelerinde fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu da bekleneceği gibi yüksek oranda bir enflasyona yol açtı. 1942 ve 43 yıllarında buğday fiyatları yüzde 200 ve yüzde 120, genel fiyat düzeyi ise yüzde 90 ve yüzde 75 arttı. Büyük çiftçiler ve aracı tüccarlar çok yüksek kârlar elde ettiler.[37]

Saraçoğlu hükûmeti zamanında yüksek enflasyona ve savaş zenginlerine karşı mücadele amacıyla iki vergi kanunu çıkarıldı: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. 1942 tarihli Varlık Vergisi esas olarak savaş ekonomisi koşullarında haksız olarak büyük servetler edinen ticaret burjuvazisini hedeflemekteydi ama esnaf, çiftçi ve ücretliler de verginin kapsamına giriyordu. Vergi, illerde oluşturulacak komisyonlarca tarh edilecek ve bir kerelik alınacak olan bu vergiye itiraz edilemeyecekti. Takdir komisyonu kimin ne kadar vergi ödeyeceğine 15 gün içinde karar verecek, mükellefler de üzerlerine düşen vergiyi nakit olarak 15 gün içinde vergi dairelerine yatıracaklardı. Vergisini öde(ye) meyenlerin bütün malvarlıkları ve ev eşyaları haczedilecek ve icra marifetiyle satışa çıkarılacaktı. Yine de vergisini öde(ye)meyenler olursa bunlar zorunlu çalışmaya tabi tutulacaklardı.

Varlık Vergisi, kanun metninde vergi mükellefleri arasında bir ayrımcılık yapılmamasına rağmen, azınlıklara çok daha ağır biçimde uygulanmış, toplam vergi tahsilatının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiştir. Verginin uygulayıcılarından İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin sonradan *Varlık Vergisi Faciası* olarak kitaplaştırdığı anılarında verginin nasıl adaletsiz ve ayrımcı bir şekilde uygulandığına dair örnekler anlatılmaktadır. Ökte'nin anlattıklarına göre, 1942 yılının Eylül ayında Maliye Bakanlığından gelen bir yazıda, mevcut yasaların savaş zenginlerini vergilendirmekte yetersiz olduğu ve bu yüzden de son yıllarda özellikle azınlıkların büyük servetler biriktirdikleri belirtildikten sonra, piyasada acele inceleme yapılarak söz konusu kazanç sahiplerinin saptanması, azınlıkların ise ayrı bir cetvelde gösterilmesi istenmekteydi. Ökte'nin anılarından, Varlık Vergisi'nin gayrimüslim azınlıklara farklı uygulanmasının önceden planlandığı anlaşılmaktadır.[38]

Varlık Vergisi, ödenmesi için verilen süre de çok kısa tutulduğundan, gayrimüslim vatandaşların mal ve mülklerini ellerinden haraç mezat çıkarmalarına sebep olmuş, böylelikle sermayenin millileştirilmesi politikasına hizmet etmiştir.[39] Anadolu eşrafı ve tüccar, gayrimüslimlere ait işyerlerini ve çeşitli mülkleri yok pahasına ele geçirmiş, bu yolla ciddi bir sermaye birikimi edinmiştir. Zaten Başbakan Saraçoğlu CHP Meclis grubunda verginin böyle bir işlevinin de olduğunu açık bir dille ifade etmişti: "Bu kanun, aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline

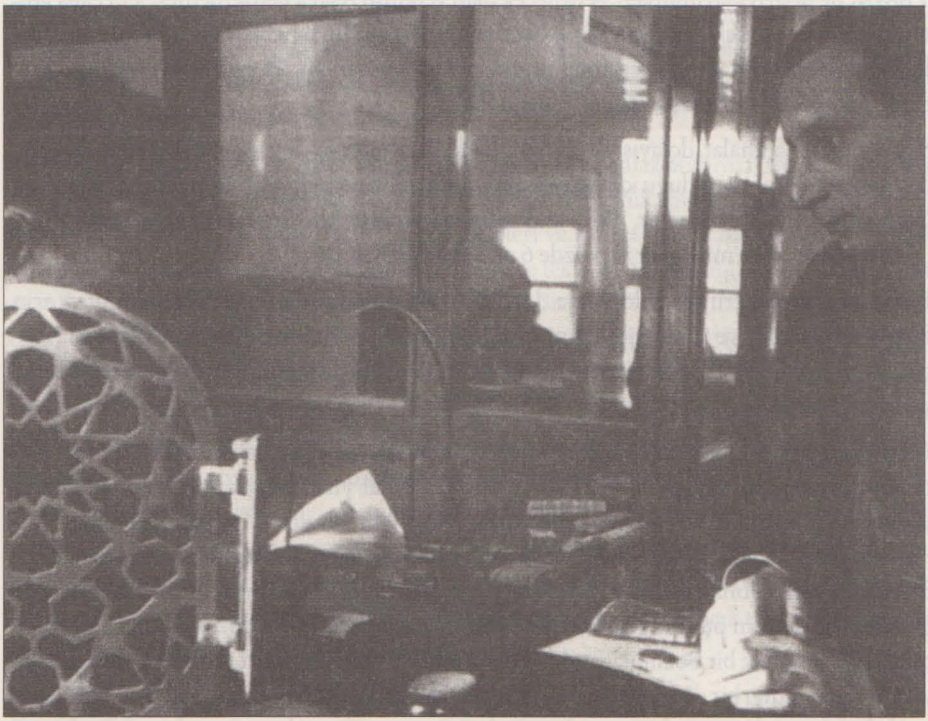
37 Boratav, *İktisat Tarihi*, 84.

38 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, (İstanbul, 1951), 47.

39 Yılmaz Karakoyunlu'nun *Salkım Hanımın Taneleri* adlı romanında bu haksız uygulamaların yarattığı dramlar etkileyici bir dille anlatılır. Bu romandan aynı adla bir de film yapılmıştır.

vereceğiz."[40] Vergi uygulamasının sonuçları, Saraçoğlu'nun burada 'yabancılar' sözü ile daha çok Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan gayrimüslimleri kastettiğini göstermektedir.[41]

Vergisini ödeyemeyenlerden Erzurum-Aşkale ve Eskişehir-Sivrihisar'da kurulan çalışma kamplarına gönderilenlerin tamamı gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bunların sayısı resmî rakamlara göre 1400, kamplara gönderilenlerin bildirdiklerine göre ise 5-6 bin kişiydi. Bu kamplarda çalışanlara günlük 250 kuruş yevmiye veriliyor, bu paranın yarısı iaşe bedeli olarak kesiliyor, diğer yarısı ise vergi borcundan düşülüyordu. Çalışma kamplarında 21 kişi hayatını yitirdi.[42] Verginin tarhı son derece keyfî bir biçimde yapıldığı için azınlıklar dışında siyasal iktidarla yakın ilişkileri olmayan kişi ve gruplar da bu vergiden dolayı ezildiler. Vergi 1944 başlarında kaldırıldığında yaklaşık 1400 mükelleften 315 milyon lira toplanmıştı ve bu

Bir Varlık Vergisi mükellefinin vezne önündeki naçar bakışı... 11 Kasım 1942'de TBMM oybirliğiyle servet ve kazançsahiplerinden bir kereye mahsus varlık vergisi alınmasını kanunlaştırdı. Vergisini zamanında ödemeyen mükellefler, borçlarını bedenen çalışarak ödemeye mahkûm edildiler ve Erzurum Aşkale'ye gönderildiler. Aşkale'ye yollanan 1229 kişiden 21'i orada bedeniyle borç öderken öldü. Çalışma mükellefiyeti genellikle gayrimüslimlere uygulanmıştı. Aşkale'de ölen insanların tamamı da gayrimüslimdi (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 18).

40 Ahmet Faik Barutçu'nun anılarından aktaran Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, 2. cilt, 2. baskı (İstanbul: İletişim,1996), 508.

41 O sıralarda kendisi de bir maliye bürokratı olan Ferit Melen de verginin asıl amacının ticari hayatın Türkleştirilmesi olduğunu kabul etmektedir: "... Varlık Vergisi'ne kadar Türkler ticarette ikinci ve üçüncü sınıf işler yapıyorlardı. Varlık Vergisi'nden sonra bilhassa Anadolu ticaret erbâbı İstanbul'a gelerek, ticaret hayatında kendisine yer yapabilmiştir. Varlık Vergisi'nin böyle bir sonucu olmuştur. ... Ticari hayatın Türkleştirilmesi hedefi gözetilmiştir. Uygulama da bunu gösteriyor. Varlık Vergisi sonrasında tüm Anadolu tüccarı, örneğin Koç'lar, Sabancı'lar, bu hadise ile kendilerine yer bulmuşlardır" Koçak, *Milli Şef Dönemi* 2, 507.

42 Rıdvan Akar, "Pandoranın Kutusu", *Radikal İki*, 15.12. 1999, 6.

miktar 1943 yılı devlet harcamalarının yüzde 38'ini, milli gelirin ise yüzde 3,5'ini oluşturuyordu.[43] Toplanan paranın yüzde 53,5'ini nüfusun yüzde 2'sini oluşturan gayrimüslim vatandaşlar, yüzde 36'sını Müslümanlar ve yüzde 10,5'ini ülkede yerleşik yabancılar ödemişti.[44]

Varlık Vergisi Kanunu 1944 yılının Mart ayında yürürlükten kaldırıldı. Çalışma kamplarındaki insanlar serbest bırakıldı, ödenmemiş vergi borçları da silindi.

1943 yılında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi ise savaş yıllarında tarımsal ürünlerden elde edilen yüksek kazançları hedefliyordu. Gayrisafi üretimden önce yüzde 8, 1944'te yasada yapılan değişiklikten sonra yüzde 10 oranında alınan ve 1946 yılında kaldırılan bu vergiden toplam 167 milyon lira gelir elde edilmişti. Toprak Mahsulleri Vergisi aşarın kaldırılmasından sonra tarıma yönelik olarak konulan ilk dolaysız vergiydi. Başbakan Saraçoğlu TBMM'de tasarıyı savunurken, getirilecek olan verginin Aşar'a benzememesi için çaba gösterdiklerini belirtmekle birlikte, köylü üzerine ağır bir yükün binebileceğini kabul ediyordu. İktisatçı Korkut Boratav bu verginin "piyasa için üretmeyen küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu" kanısındadır.

Savaş yıllarında ithalat, dolayısıyla da hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim girdileri daralmış olduğu için ve çalışabilir nüfusun önemli bir bölümü silahaltına alındığı için milli gelir de azalmıştır. 1940-45 döneminde sınai üretim ortalama yüzde 5,5, tarımsal üretim yüzde 7,1 ve milli gelir ise yüzde 6 oranında gerilemiştir.[45]

Bölüşüm göstergelerine bakıldığında dönem içinde sınai fiyatların artış oranı, toptan eşya fiyatları ile buğday ve tütün gibi tarım ürünlerinin çok gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınai ürünleri pazarlayanlara göre durumları iyileşmiştir.

Emekçilerin durumu Saraçoğlu hükûmeti döneminde oldukça gerilemiştir. Saydam döneminde maaşların milli gelirden payı yüzde 10'a kadar yükseldiği halde, bu oran giderek yükselen enflasyon karşısında 1942'de yüzde 7,4'e, 1943 yılında ise yüzde 5.3'e kadar düşmüştür. 1944-45 yıllarında ise maaşlar savaş öncesi durumuna yaklaşmıştır. Tek parti rejimi memurları enflasyona ezdirmemek için oldukça çaba harcamış ve maaşlardaki düşüşü milli gelirdeki düşüşlerin ötesine geçirmemeye çalışmıştır. İşçi sınıfının durumunda ise hem göreli hem de mutlak bir bozulma vardır. Sabit fiyatlarla sınai üretimin yüzde 23, milli gelirin yüzde 25 daraldığı bir dönemde reel ücretler yüzde 55 dolayında düşmüştür. Özellikle Saraçoğlu hükûmeti döneminde piyasa denetimlerinin gevşetilmesi başta büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi olmak üzere varlıklı kesimlerin gözetildiği anlamına geliyordu. Aynı yıllarda hem kır hem de kent emekçileri üzerindeki baskı Milli Korunma Kanunu ile iyice ağırlaşmıştır. Zorunlu iş mükellefiyeti, ücretlerin sınırlandırılması, iş saatlerinin uzatılması, yoksul köylüleri angaryaya zorlayan ağır yol vergisi gibi uygulamalar emekçi kitleleri ezdiği gibi, onların savaş sonrasında CHP'den uzaklaşarak Demokrat Parti'ye yönelmelerinde de önemli rol oynamıştır.[46]

---

43 Boratav, *İktisat Tarihi*, 85.

44 Akar, "Pandoranın Kutusu", 6.

45 Boratav, *İktisat Tarihi*, 86.

46 Boratav, *İktisat Tarihi*, 89-91.

Toplumsal sınıflar ve tabakalar

Türkiye'de 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca yaşama geçirilen Kemalist reformların temel amacı, resmî ideolojide ifade edildiği şekliyle Türkiye'yi 'muasır medeniyetler' seviyesine çıkarmaktı. Bununla kastedilen ise, pre-kapitalist üretim ilişkilerine sahip çok-uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin yerine kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu modern bir 'ulus-devlet' yaratmaktı. Bunun için öncelikle Osmanlı'dan kalan kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilerin hızla tasfiyesine girişildi. Siyaset, ekonomi, ideoloji, kültür, eğitim ve hukuk gibi alanlar kapitalist bir toplumsal yapının gerektirdiği biçimde yeniden düzenlendi.

Bütün bu değişimin arkasında asker-sivil aydınlar ile ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu bir sınıflar koalisyonu vardı. Bu koalisyon 1911'den 1922'ye kadar süren uzun savaş döneminde savaştan faydalanarak zenginleşmiş kesimleri de içeriyordu. Kurtuluş Savaşı'na önderlik etmiş olan bu sınıf ve tabakalar Batıcı, modernleşmeci bir ideoloji ve buna uygun bir siyasal strateji etrafında birleşerek bir tarihsel blok oluşturmuşlardı. Karşılarında ise nicel ve nitel olarak zayıf bir işçi sınıfıyla, nicel olarak geniş olmakla birlikte örgütsüz ve hareketsiz bir köylü sınıfı vardı.

Kemalistler İttihatçılardan Müslüman/Türk burjuvaziyi palazlandırma siyasetini aynen devraldılar. 1923'te ulusal bağımsızlık savaşı kazanılıp da yokluk içinde bir ülke ve halkla baş başa kalındığında, zaten bu süreçte toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisiyle güçlü ilişkiler kurmuş olan yönetici kadronun çoğunluğu için gene tek çıkar yol görünüyordu: 'milli iktisat ve milli burjuvazi' stratejisini aynen devam ettirmek. Bu yolun tek alternatifini savunabilecek olan sosyalist akım ve partiler zaten tasfiye edilmişlerdi. TKP (Türkiye Komünist Partisi) lideri Mustafa Suphi ve 14 arkadaşı 1921 yılının başlarında Karadeniz'de boğdurulmuş, ardından sosyalist eğilimli parti ve örgütler kapatılmıştı. Tüm baskılara rağmen varlığını sürdürmekiçin çabalayan muhalif gazete ve dergiler ise 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunuyla tamamen susturulmuştu. Milli Mücadele döneminde kurulan işçi sendikaları da bu yasaklardan nasibini almış, böylece işçi sınıfı tamamen örgütsüz bırakılmıştı. Bu durumda 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde çerçevesi çizilen iktisadi politikaların uygulanmasının önünde bir engel kalmamıştı. Milli Mücadeleye önderlik eden aydın-bürokrat kadrolar, büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisiyle el ele, yabancı sermayeye de kapıları açık tutarak, Türkiye'yi yeniden inşa edeceklerdi.

Burjuvazi

1908'de başlayan burjuva devrim sürecinde ön planda sanayi burjuvazisi değil, 19. yüzyılın ortalarından itibaren güçlenmeye başlayan ticaret burjuvazisi ile Osmanlı'nın klasik toprak sisteminin çökmesiyle ortaya çıkan yeni toprak sahipleri sınıfı vardı. 1908 devrimi, ticareti ve özel mülkiyeti kimi güvencelere bağlayarak kapitalist gelişmenin ve dolayısıyla bu sınıfların önünü açtı. Bu dönemde çıkarılan teşvik kanunlarıyla sanayi burjuvazisi de güçlendirilmek istendi ama yine de Cumhuriyete kalan miras içinde önemli bir sınai birikim yoktu. Buna bağlı olarak işçi sınıfı da zayıf ve etkisizdi. Lozan'da belirlenen sınırlar sanayinin ve işçi sınıfının görece gelişkin olduğu yerleri Cumhuriyet'in sınırları dışında bıraktığı gibi, Ermeni tehciri ve Rum mübadelesinden dolayı da hem ciddi büyüklükte bir sermaye ülke dışına çıkmış

hem de işçi sınıfının en bilinçli ve örgütlü kesimini oluşturan (özellikle Rum) işçiler sınır dışı edilmişti. Giden Rumların içinde kentli olanlar çoğunluktayken ve bunların içinde de hatırı sayılır bir işçi kesimi varken, onların yerine gelen Türklerin büyük çoğunluğu köylüydü.

Sonuçta Cumhuriyet kurulduğunda ülkedeki sınıfsal yapının genel görünümü şöyleydi: 1) hem sayıca hem de örgütlülük ve sınıf bilinci açısından zayıf bir işçi sınıfı, 2) geniş fakat örgütsüz ve siyasal olarak etkisiz bir sınıf olarak köylülük ve 3) küçük ama belirgin bir sınıf bilinciyle hareket eden ve siyasal açıdan son derece etkili olan ticaret burjuvazisiyle toprak sahipleri.[47]

Nitekim 1923 İzmir İktisat Kongresine damgasını vuranlar da üçüncü gruptaki ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri oldu. Özellikle Milli Türk Ticaret Birliği adı altında örgütlenmiş olan tüccarlar kongrede hemen hemen bütün taleplerini kabul ettirdiler. Bu kongreye işçiler de katılmıştı ama temsilcilerini bile kendileri seçememişlerdi. Örneğin İstanbul'dan katılan işçi temsilcileri, Milli Türk Ticaret Birliği tarafından belirlenmişti. Kongreye katılan sermaye kesimlerinin temel taleplerinden birisi, ülkedeki kredi ve para-sermaye olanaklarının yetersizliğinden hareketle bir an evvel bu açığı kapatacak bankaların kurulmasıydı. Ticaret kesimi de, sanayiciler de, büyük çiftçiler de kendi iş alanlarına yönelik bir bankanın kurulmasını istiyorlardı. 1924'te İş Bankası'nın, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'nın, 1926'da Emlak ve Eytam Bankası'nın kurulması ve Ziraat Bankası'nın statüsünün değiştirilerek çiftçiye daha çok kredi sağlayabilir duruma getirilmesiyle birkaç yıl içinde bu talepler yerine getirilmiş oldu. Bu bankalar içinde İş Bankası özel ve ayrıcalıklı bir yere sahipti. Bir özel sektör bankası olarak kurulmuştu ama devletin yakın koruması altındaydı. Sermayesinin yarısı Mustafa Kemal tarafından (Hintli Müslümanların Kurtuluş Savaşı'na destek olmak için gönderdikleri paranın bir bölümüyle) karşılanan bankanın ilk genel müdürü Celal Bayar'dı. Ziraat Bankası tarım kredilerinde, Emlak ve Eytam Bankası konut kredilerinde, Sanayi ve Maadin Bankası kamu kesimine yönelik sanayi kredilerinde uzmanlaşırken, daha kârlı olan ticaret bankacılığı esas olarak İş Bankası'na bırakılmıştı.[48]

1920'li yıllar özellikle ithalat ve ihracat yapan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri açısından altın yıllardı. 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması, küçük köylünün de yararınaydı şüphesiz ama esasen büyük çiftçilere yaramıştı. O yıllarda ihracatın büyük bölümü de tarımsal ürünlere dayandığı için hem büyük çiftçiler hem de dış ticaretle uğraşan tüccarlar kârlarını artırmışlardı. Banka kredilerinin büyük bölümü de bu iki grup tarafından kullanılıyordu.

1920'li yıllarda 'milli burjuvaziyi' palazlandırma çabaları doğrultusunda sanayi kesimi de desteklenmeye çalışıldı. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu bu kesime geniş ayrıcalıklar getiriyordu. Kanuna göre, belediye sınırları dışında 10 hektara kadar arazi sanayicilere bedelsiz olarak tahsis edilecek, belediye sınırları dâhilindeki arazinin bedeli ise 10 yıl içinde ödenebilecekti. Sanayi kuruluşları çeşitli vergilerden muaf tutulacaklar, ayrıca hammaddelerin yanı sıra yatırımlarda kullanılacak makine-teçhizat ve inşaat malzemeleri için gümrük vergisi de ödemeyeceklerdi. Ayrıca nakliye ve hammadde temini gibi konularda da destekler öngörülmüştü.[49]

---

47 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 47.
48 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 50.
49 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 51.

Gene de bütün bu teşviklere rağmen bu dönemde sanayi burjuvazisinin ciddi bir atılım gösteremediğini belirtmek gerekir. 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre Türkiye'de 257 bin işçinin çalıştığı 65 bin işyeri sanayi kuruluşu kapsamında değerlendirilmişti. Fakat bu işyerlerinde çalışan ortalama işçi sayısı yalnızca 4'tü. Üstelik işyerlerinin yaklaşık yüzde 80'i sadece 2 ya da 3 işçi çalıştırıyordu. Sanayi kapsamında sayılan işyerlerinin bazıları ise aslında sanayi sayılamayacak sektörlerde bulunuyordu. Örneğin işyerlerinin yüzde 44'ü, işçilerin ise yüzde 43'ü 'tarım, evcil hayvanlar ve ev üretimi' sektöründeydi. Bu tabloya bağlı olarak sanayi burjuvazisi de ticaret burjuvazisine ve toprak sahiplerine oranla etkisiz durumdaydı. Tek partili dönemde sanayicilerin ticaret odalarından bağımsız olarak örgütlenme talepleri bile kabul görmemişti. Bu talep 1930'dan sonra ticaret burjuvazisi ile sanayi burjuvazisi arasındaki mücadelenin bir alanı haline geldi. Ticaret burjuvazisi tek partili dönemin sonlarına kadar bu mücadelede üstün taraftı. Sanayicilerin bağımsız oda talebi ancak 1950'de yasalaştı.[50]

Sanayi burjuvazisi 1920'lerde ve genel olarak tek parti döneminde oldukça zayıftı ama sonradan Türkiye'de ön plana çıkacak sanayici grup ve ailelerin bazılarının kökleri bu yıllara kadar uzanır. Koç, Sabancı, Çukurova, Yaşar, Bezmen grubu gibi büyük sermaye gruplarının kurucuları iş dünyasına ilk adımlarını bu dönemde attılar. Vehbi Koç, kurduğu bir şirketle İstanbul'dan Ankara'ya mal getirip satmaya başladı ve kısa sürede Ford ve Mobil gibi büyük şirketlerin temsilciliğini aldı. Hacı Ömer Sabancı, Adana'da pamuk ticareti ile uğraşıyordu. Yaşar grubunun kurucusu Durmuş Yaşar, 1927'de Rodos'tan İzmir'e gelerek başladığı boya ve gemicilik malzemeleri ticaretini sürdürüyordu. Ticaretle başlamışlardı ama aralarından bazıları erken tarihlerde sanayiciliğe de geçiş yaptılar. Örneğin ileride Çukurova grubunu oluşturacak olan Eliyeşil ve Karamehmet aileleri Tarsus civarında büyük toprak sahibiyken, 1887 yılında Rumlar tarafından kurulmuş olan bir iplik fabrikasını 1925 yılında ele geçirerek sanayici kimliği de kazandılar.[51] Genel olarak Türkiye'de 'milli burjuvazi'nin ilk sermaye birikimini oluşturmasında Ermeni ve Rumlardan kalan toprak ve tesislerin önemli payı vardı. Ayrıca devletten elde edilen imtiyazlar ve kamu ihaleleri bu grupların gelişmesinde önemli rol oynadı. Yine de 1920'li yıllarda kayda değer bir sanayileşme ortaya çıkmadı. 1932 yılında sadece dört önemli fabrika bulunuyordu ve bunların hepsi de Osmanlı'dan kalmaydı.[52]

Dışa açık bir iktisat politikasının izlendiği 1920'li yıllarda ülkeye yabancı sermaye de çekilmeye çalışıldı, fakat pek yol alınamadı. Kurulan şirketlerin çoğunda yabancı ortak vardı ama bu şirketlerin çoğu ticaretle uğraşmayı tercih ediyorlardı, yatırımcı olanlar yok denecek kadar azdı. Bu şirketlerde "Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü idiler."[53] Bu 'yerli unsur' çoğu zaman milletvekilleri ya da asker-sivil bürokratlardı. Eski Kuva-yı Milliyecilerin bir kısmı şimdi yabancı şirketlerin komisyoncusu ya da acentesiydi.[54] 1920-30 yılları arasında kurulan 201 anonim şirketin üçte biri yabancı ortağa sahipti ve tüm anonim şirketlerin toplam sermayesi içinde yaban-

50 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 51.

51 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 52.

52 Gökhan Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012).

53 Boratav, *İktisat Tarihi*, 42.

54 Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* romanında bu ilişkiler çarpıcı biçimde sergilenmektedir.

cıların payı yüzde 43'tü. 1929 dünya bunalımıyla beraber uluslararası ticareti ve sermaye akışı yavaşlayacak, buna bağlı olarak Türkiye'de de yabancı sermaye yatırımları giderek önemini yitirecektir.

Devletçilik yıllarında özel sanayi sermayesi ciddi bir gelişme gösteremediyse de bir önceki dönemdeki konumunu korudu. Toplam sınai gayrisafi üretim değeri içindeki payı (yüzde 38) değişmeden kaldı. Hatta bu dönemde özel sanayinin gayrisafi kârları, milli hasıla ve sınai üretimden daha büyük bir hızla arttı. 1932-1939 yıllarında özel sınai karların milli gelir içindeki payı yüzde 3,4'ten yüzde 6,2'ye yükseldi. Bu rakamlar devletçi sanayileşmenin hiçbir biçimde özel sermayenin aleyhine sonuçlar doğurmadığını göstermektedir. Aksine devletçilik, dolaylı ya da doğrudan etkileriyle özel sanayinin kârlılığının artmasına da katkıda bulunuyordu. Örneğin devlet fabrikalarında üretilen ürünlerin pazarlamasını kural olarak özel şirketler yapıyordu. Devlet işletmelerinde yetişen teknik ve idari personel de özel sektör için yetişmiş insan gücü kaynağını oluşturuyordu. Dokuma ve gıda gibi sektörlerde özel işletmeler ürünlerini, maliyetleri yüksek olduğu için fiyatları da yüksek olan devlet işletmelerinin fiyatlarından satma olanağı buluyorlardı.

Fakat bütün bu gelişmeler 1950'li yıllara kadar sanayi kesimini burjuvazi içinde hâkim kesim yapmaya yetmedi. Bu dönemde Türkiye'nin sınıfsal yapısında önemli bir değişiklik olmadı. Ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri ittifakının egemenliği sürüyordu. Bu ittifakın büyük ortağı ise ticaret burjuvazisiydi. Kredilerin büyük çoğunluğunu bu kesim kullanıyordu. Örneğin 1935-1938 yılları arasında kullanılan toplam krediler içinde devletin payı yüzde 9, tarımın payı yüzde 15, tarım dışı sektörlerin payı ise yüzde 73 civarındaydı ki bu son grup büyük ölçüde ticaret kesiminden oluşuyordu. Hatta bu dönemde ticaretten elde edilen birikim yoluyla toprak mülkiyetinde el değiştirmeler de görülüyordu. Bizzat Sakıp Sabancı'nın anlatımına göre Çukurova'da özellikle de pamuk ticaretinden elde edilen sermaye toprağa yöneliyor, toprak ağalarının ve ağalardan toprak edinen eski yarıcıların toprakları tüccarların eline geçiyordu.[55]

II. Dünya Savaşı yıllarında da ticaret burjuvazisi ile toprak sahiplerinin egemenliği devam etti. Hatta savaşın yarattığı koşullardan yararlanmasını bilen ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri bu yıllarda iyice güçlendiler. Tarım ürünleri fiyatlarındaki yükselme zaten bu sınıfların işine geliyordu. Fakat üretimin iyice düştüğü savaş koşullarında Refik Saydam Hükûmetinin hızla yükselen enflasyonu dizginleyebilmek için fiyat kontrolüne yönelmesi, çiftçi ve tüccarların bir kısmı için istifçilik ve karaborsa 'fırsatı' anlamına geldi ve bu kesim savaştan sermayesini katlayarak çıktı. 1942 tarihli Varlık Vergisi de azınlıkların elindeki mülklerin Müslüman/Türk tüccarın eline geçmesini sağladı. Örneğin Bezmen ailesi, 1929 yılında ortak olduğu, aslen Yahudi asıllı iki aileye ait olan Mensucat Santral'a kesilen yüksek vergiden kendisine düşen payı İş Bankası'ndan aldığı oldukça yüklü bir krediyle öderken, bu olanaktan yoksun ortağı Taronto ailesinin şirketteki hisselerini de ele geçirdi. Savaşın sona ermesiyle beraber canlanan dünya ticareti de bu sınıfların iktisadi egemenliğini pekiştirdi. Örneğin Koç grubu bu dönemde Oliver (traktör), US Rubber (otolastiği) ve Siemens (elektrikli cihazlar) firmalarının temsilciliklerini almış, Ford bayiliğini Anadolu'nun çeşitli bölge-

[55] Aktaran, Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 58.

lerini kapsayacak şekilde genişletmiş ve ilk yurt dışı ticaret şirketini de 1945 yılında ABD'de kurmuştu.[56]

Savaş sonrasında bankacılık ve sigorta sektöründe görülen canlanma da önceki yıllarda elde edilen sermaye birikiminin bir göstergesiydi. Yapı ve Kredi Bankası (1944), Garanti Bankası (1946) ve Akbank (1948) gibi sonraki yıllarda sektörün en büyükleri arasında yer alacak bankalar birbiri ardı sıra faaliyete geçtiler. Yine bu birkaç yıl içinde dört büyük sigorta şirketi kuruldu: Doğan Sigorta (1942), Halk Sigorta (1944), Genel Sigorta (1947) ve bir İş Bankası iştiraki olan Destek Sigorta (1945).[57]

Savaş yıllarında özel sanayi de atağa geçti. Dünya buhranının üstüne gelen savaş koşulları, yüksek gümrük duvarları ve döviz kısıtlamalarına dayanan dış ticaret politikası ile birleşince yerli sanayi açısından elverişli bir ortam doğmuş oldu. Yüksek korumacılık altındaki iç piyasa yerli sanayinin ve sanayi burjuvazisinin gelişimini hızlandırdı. Yüksek enflasyon ortamında hızla eriyen gerçek ücretler de sanayi işletmelerinin kârlılığını artırıyordu.[58] O zamana kadar ilk sermaye birikimini gerçekleştirmiş olan aileler, savaş sonrasında liberalleşen dış ticaret rejiminin makine ve teçhizat ithalatını kolaylaştırmasıyla fabrika üretimine geçiş yaptılar. Bu yeni sanayicilerin çoğu 1920'li ve 1930'lu yılların tüccarları arasından çıkıyordu. Koç grubu 1947'de Ankara Oksijen fabrikasıyla ilk ciddi sanayi atılımını başlattı. Bir yıl sonra da İş Bankası ve General Electric ortaklığıyla bir ampul fabrikası kurdu. Sabancı grubu yerli ortaklarıyla bir yağ fabrikası kurdu (Yağsa), bir yağ fabrikasını da (Marsa) azınlık bir aileden satın aldı. Akkök, Eczacıbaşı, Yaşar ve Ülker gibi gruplar da bu dönemde küçük ölçeklerde sınai üretime başladılar. Bu gruplar 1950'lerde üretimlerini fabrika ölçeğine büyüteceklerdi.

İşçi sınıfı

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye büyük ölçüde bir köylü ülkesiydi. 1927 yılında 13,6 milyonluk toplam nüfus içinde köyde yaşayanların oranı yüzde 75,8'di. Bu oran tek partili dönem boyunca çok az değişecekti. Köyde yaşayanların toplam nüfusa oranı 1940 yılında yüzde 75,6, 1950 yılında bile yüzde 75 civarındaydı.[59] Türkiye okuryazarlık oranı açısından da oldukça geri seviyedeydi. 1927 yılında okuryazarların genel nüfusa oranı ancak yüzde 16'ydı. Bu oran, 1935'te yüzde 20,4'e, 1950'de ise ancak yüzde 34,6'ya yükselecekti.[60]

Geç kapitalistleşmeye ve güdük sanayileşmeye bağlı olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e oldukça zayıf bir işçi sınıfı kalmıştı. İstanbul, Selanik ve İzmir gibi büyük şehirlerde yoğunlaşmış bulunan işçi sınıfı 19. yüzyılın sonlarından itibaren ilk örgütlenme deneyimlerini edinmeye başlamış ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde kayda değer bir mücadele pratiği sergilemişti. Milli Mücadele döneminde çok sayıda işçi sendikası ve işçi derneği kurulmuştu ve bu örgütlenmelere genelde Türkiye Sosyalist Fırkası ve Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fır-

56 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 61. Ayrıca Koç grubunun daha detaylı bir tarihçesi için bkz.: Koray Yılmaz, *Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik* (İstanbul: SAV, 2010).

57 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye*, 61.

58 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi*, 423.

59 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* (Ankara: Epos, 2010), 117.

60 Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 2011), 151.

kası gibi sol/sosyalist partiler öncülük ediyordu. İstanbul'daki işçi örgütlenmelerinin başını çekenler içinde gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığı vardı. İstanbul dışında İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Konya ve Bursa gibi şehirlerde de işçi örgütleri faaliyette bulunuyorlardı.[61] Bu dönemde işçilerin bir kısmının sendika değil de 'cemiyet' adı altında örgütlenmeye çalışmalarının arkasında, 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nun imtiyazlı şirketlerde ve kamu hizmeti gören kuruluşlarda sendikayı yasaklaması yatıyordu.

Cumhuriyet'ten evvel toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne işçi temsilcileri de katıldı. Gerçi kongreyi düzenleyenler kadın ve erkek diye ikiye ayırdıkları işçi gruplarının başına ikisi de işçi olmayan Aka Gündüz ve Rukiye Hanım'ı atamışlardı ama gene de işçiler bu kongrede taleplerini hiç vesayet altına girmeden açıkça dile getirmeyi başardılar. İşçilerin talepleri arasında sendika kurma hakkı (1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların kaldırılması), sekiz saatlik işgünü (madenlerde çalışanlar için altı saat), bir günlük hafta tatili ve bir aylık yıllık izin hakkı vardı. Ayrıca işçiler, minimum çalışma yaşının sanayi kesiminde 12, madencilik kesiminde 18 olmasını, madenlerde kadın işçi çalıştırılmamasını ve doğum yapan kadınlara doğum öncesinde ve sonrasında sekiz hafta ücretli izin verilmesini istiyorlardı. 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kutlanması ve 'amele' yerine 'işçi' sözcüğünün kullanılması da dikkat çeken öneriler arasındaydı.[62]

Milli Mücadele dönemindeki çatışmalar ve sonrasındaki mübadele nedeniyle işçi sınıfının en vasıflı, buna bağlı olarak da daha örgütlü ve bilinçli kesimini oluşturan Rum ve Ermeni işçilerin Türkiye'den ayrılmak zorunda kalması, Cumhuriyet'e kalan işçi sınıfını hem nicel hem de nitel anlamda zayıflatmıştı. Zaten Cumhuriyet'in kurulduğu tarih esas alınırsa, Türkiye son 10 yılda nüfusunun yaklaşık 4 milyonunu savaş ve göçler nedeniyle kaybetmişti ki bu sayının büyük çoğunluğunu 18 ile 55 yaş arasındaki erkekler oluşturuyordu. Bu, Cumhuriyet'in kurulduğunda ciddi bir iş gücü açığıyla karşılaşması demekti. Arkasından gelen mübadele bu açığı daha da büyüttü. Gerçi giden Rumların yerine Balkanlar'dan Müslüman-Türk muhacirler geliyordu ama gidenlerin içinde kentli (esnaf-zanaatkâr) ve işçi olanlar ağırlıktayken, gelenlerin büyük kısmı köylüydü.[63]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve hatta 1950'lere kadar olan dönemde sanayi işletmelerinde daimî işçi bulma sıkıntısı yaşandı. Özellikle madenlerde ve 1930'larda kurulan devlet işletmelerinde işçi devir hızı çok yüksekti. Yetişmiş, eğitimli bir iş gücü olmadığı için büyük oranda kırlardan kopup gelen topraksız köylüleri çalıştıran bu işletmeler için iş gücünün devamlılığını sağlamak büyük bir sorundu. Çünkü eski köylü-yeni işçiler madenlerde ya da fabrikalarda çalışmayı genellikle geçici bir iş olarak görüyorlar, biraz para biriktirip de acil ihtiyaçlarını karşılayınca yeniden köye dönmeyi tercih ediyorlardı. Yeni yaşam tarzına ve fabrika disiplinine alışmak kolay değildi.

Bu durum sendika ve benzeri örgütlerin ortaya çıkmasını da zorlaştırıyordu; henüz kendisini tam olarak işçi kabul etmeyen bu 'köylü-işçiler', ne örgütlenmeye, ne de grev ya da benzeri

---

61 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-I", *Praksis*, 5,(2002), 143.

62 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge, 1999), 209-210.

63 1920'lerin sonlarında gazeteci-yazar Celal Nuri (İleri) *Milliyet*'te çıkan bir yazısında yana yakıla, nüfus mübadelesiyle esnaf zanaatkârların azaldığını, ülkeyi âdeta köylülerin bastığını, Ankara dışında şehirlerin nüfusunun çok büyük oranda düştüğünü anlatıyordu (Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde", 140).

eylemlerle hak aramaya sıcak bakıyorlardı.[64] İşi bırakıp giden işçilerin oranı o kadar yüksekti ki, işletmeler ihtiyaçlarının çok üzerinde işçi almak zorunda kalabiliyorlardı. Örneğin 1935 yılında kurulan Kayseri Bez Fabrikası'nda çalışan toplam işçi sayısı 1940 yılına kadar 19.761 kişiye ulaşmıştı ve bu da işçi kadrolarının beş yıl içinde tam yedi defa yenilenmiş olması anlamına geliyordu. Sümerbank'ta 1944 yılı içinde toplam 25.194 işçiden 23.578'i işten ayrılmıştı ve çıkış oranı yüzde 93,58'i bulmuştu.[65]

Cumhuriyet kurulduğunda ekonomide tarım kesiminin egemenliği söz konusuydu. 1923 yılında GSMH içinde tarım kesimin payı yüzde 39,8, sanayi kesimin payı ise yüzde 13,2'ydi. Tarım kesiminin ağırlığı istihdam açısından bakıldığında daha da artıyordu. 1924'te toplam istihdam içinde tarımın payı yüzde 89.6, sanayinin payı yüzde 4,6, hizmetler kesimin payı ise yüzde 5,5'ti.[66] İstihdamın sektörel dağılımı tek partili yıllar içinde şöyle bir görünüm aldı:

Tek Partili Yıllarda İstihdamın Sektörel Dağılımı

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	89,6	4,6	5,5
1929	87,8	6,2	6,0
1933	89,4	4,9	5,7
1939	86,7	8,0	5,3
1944	86,5	8,3	5,2

Kaynak: *Ahmet Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), 246.*

1927 Sanayi Sayımına göre Türkiye'nin toplam nüfusu yaklaşık 13,5 milyondu. Bunun yaklaşık olarak yüzde 39'u (5,35 milyon kişi) aktif iş gücünü oluşturuyordu. Bu iş gücünün ise yüzde 81,63'ü tarım kesiminde, yüzde 5,59'u sanayi kesiminde çalışıyordu.[67]

Sanayi işletmesi sayılabilecek toplam 65.245 işyerinde yaklaşık 257 bin kişi çalışıyordu. Bu işyerlerinin yüzde 80'inde üç veya daha az işçi çalışırken, beş kişiden daha az işçi çalıştıran işyerlerinin oranı yüzde 90'ı buluyordu. En az 10 işçi çalıştıran işyerleri fabrika kabul edilirse Türkiye'deki işletmelerin yüzde 98,7'si fabrika sayılamazdı. Sanayi kesimi işçilerinin de yüzde 67'si fabrikada değil, küçük atölye ve imalathanelerde çalışıyordu. Tüm Türkiye'de çalışan kişi sayısının 100'ün üstünde olduğu sadece 155 işyeri vardı.[68] İstanbul'da 8.636 işyerinde 42.582 işçi çalışıyordu ki, bu da işyeri başına ortalama beş işçi demekti. İstanbul, Türkiye'deki toplam sanayi işyerlerinin sekizde birine, toplam sanayi işçisinin ise altıda birine sahipti.[69]

1930'lu yıllardaki devletçi sanayileşmeye paralel olarak sanayi işçilerinin sayısında önemli bir artış gerçekleşti. Örneğin sadece Sümerbank'ta 1933 yılında 5.000 işçi ve memur çalışı-

64 Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve ", 145.
65 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 296.
66 Makal, *Tek Partili Dönemde*,195.
67 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 213.
68 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 216 ve Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, 118.
69 Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı", 146.

yordu ve bu sayı 1938 yılında 18.560'a, 1950 yılında ise 33.610'a yükseldi. Devlete ait sanayi kuruluşlarında çalışanların toplam sayısı 1938 yılında 70.455, 1948 yılında ise 146.902 idi.[70]

1930'lu ve 1940'lı yıllardaki toplam işçi sayısına dair sağlıklı istatistikler yoktur. 1937, 1938 ve 1943 yıllarında gerçekleştirilen ilk iş istatistikleri esasen 1936 tarihli İş Kanunu kapsamına giren işyeri ve işçileri saptamak için yapılmıştı. Fakat bu kanun kapsamına sadece 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerleri giriyordu. Gerçi çalışmayı yürütenler 5'ten fazla işçi çalıştıran işyerlerini anket kapsamına almışlardı ama gene de bu çalışmadan elde edilen veriler gerçeği tam olarak yansıtmaktan uzaktır. Çünkü Türkiye'de işyerlerinin çoğunluğu 5'ten az işçi çalıştırmaktaydı. Ayrıca İş Kanunu'nun kapsamına girmeyen bazı faaliyet alanları ve fikir işçileri, istatistik çalışmasının da dışında tutulmuştu. Gene de bu veriler döneme ilişkin bir fikir vermektedir:

1937-1943 yılları arasında sanayi ve sanayi dışı işyeri ve işçi sayıları

Yıllar	Sanayi İşyeri Sayısı	Sanayiden Sayılmayan İşyerleri	Toplam İşyerleri	Sanayi İşçisi	Sanayi Dışı İşçi Sayısı	Toplam İşçi Sayısı	Müstahdem Sayısı (toplam)
1937	5.204	1.048	6.252	249.415	15.926	265.341	15.422
1938	3.692	764	4.456	191.829	9.575	201.204	20.288
1943	2.791	414	3.205	268.851	6.232	275.083	26.193

Kaynak: Makal, Tek Partili Dönemde, 307'deki tabloların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Tablodan anlaşılacağı gibi, 1937 ve 1943 yılları arasında İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısında önemli bir değişiklik olmamıştır. Fakat işyeri sayısındaki yüzde 50'ye yakın düşüş dikkat çekicidir. Bu, işyeri başına düşen ortalama işçi sayısının da yaklaşık iki kat artmış olması anlamına gelir. Nitekim işyeri başına düşen işçi sayısı 1937 yılında ortalama 42 iken, 1943 yılında 86'ya ulaşmıştır. Bu gelişme kuşkusuz 1930'lu yıllar boyunca kurulan Kamu İktisadi Teşebbüslerinden kaynaklanmaktadır. Bu işletmeler görece daha gelişkin bir teknoloji kullanmalarının yanı sıra, özel sektör işletmeleriyle kıyaslanamayacak kadar büyük ölçekte kuruluyorlardı.[71]

Bu dönemde toplam işçi sayısının yarıdan fazlası İstanbul, İzmir ve Zonguldak olmak üzere üç ilde toplanmıştı. 1943 yılında bu üç ilde çalışan işçilerin sayısı ve bu işçilerin toplam işçi sayısına oranı şöyleydi. İstanbul: 59.733 (yüzde 21,7), İzmir: 51.992 (yüzde 18,9) ve Zonguldak: 34.085 (yüzde 12,4). İstanbul ve İzmir'de çalışanlar büyük çoğunlukla sanayi işçisi, Zonguldak'ta çalışanlar ise maden işçisiydi.

Bu yıllarda işçi sınıfı içinde azımsanamayacak ölçüde çocuk ve kadın işçi de vardı. 1936'da çıkarılan İş Kanunu, kadın ve çocukların çalıştırılması açısından bazı kısıtlamalar getirmişti ama 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu bu kısıtlamaları tekrar gevşetti. Buna bağlı olarak da 1940'ların ilk yıllarında hem kadın işçi sayısında hem de çocuk işçi sayısında dikkate değer bir artış gerçekleşti.

70 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 257.
71 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 308.

1937 ve 1943 yıllarında çocuk, kadın ve erkek işçi sayıları ve oranları

	1937	1943	1937 (%)	1943 (%)
Çocuk (12-18 Yaş)	23.347	51.871	8.80	18.86
Kadın	50.131	56.937	18.89	20.76
Erkek	191.863	166.275	72.11	60.45
Toplam	265.341	275.083	100	100

Kaynak: Makal, Tek Partili Dönemde, 310.

Görüldüğü gibi 1937'den 1943'e çocuk işçi sayısı neredeyse iki buçuk kat, kadın işçi sayısı ise yaklaşık yüzde 12 artmış; II. Dünya Savaşı dolayısıyla erkek nüfusun önemli bir bölümü silahaltına alınınca ortaya çıkan iş gücü açığı bu yolla kapatılmaya çalışılmıştı.

İşçi sınıfı ile ilgili yasal düzenlemeler

Kemalist burjuva devrimi, 'imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz' sloganı ve halkçılık programı altında Türkiye'deki sınıf gerçeğinin üstünü örtmeye çalışan bir siyaset izliyordu. Sınıfların değil meslek farklılıklarının olduğu kabul ediliyor, sınıflardan bahsetmek bölücülük ve suç sayılıyordu. İşçi sınıfının değilse de işçilerin varlığı reddedilemiyordu ama CHP'nin çeşitli metinlerinde 'Türk işçisi', genellikle şu sıfatlarla birlikte anılıyordu: milliyetçi, devletçi, Atatürkçü... Dolayısıyla Kemalist ideolojiye göre Türkiye'de Batılı memleketlerde olduğu gibi bir sınıf mücadelesi asla söz konusu değildi. Bu yüzden de sendika türü sınıf örgütlerine ve 'grev hakkı' gibi düzenlemelere Türk hukukunda yer yoktu. Zaten Cumhuriyet'in ilanından sonra hiçbir sol-sosyalist partiye izin verilmeyeceği belli olmuş, sosyalist dergi ve gazeteler 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra kesin olarak yasaklanmıştı. CHP'nin 1938'de Cumhuriyet'in 15. yılı vesilesiyle yayınladığı bir kitapta yer alan şu cümleler, Kemalist iktidarın komünist hareketlerle işçi hareketi arasındaki yakınlaşmayı nasıl büyük bir tehlike olarak algıladığını açık biçimde göstermektedir:

> ... komünizm cereyanlarının 1919 senesinden itibaren memleketimizde bazı muhit ve zümreler arasında yer tutmağa başladığı görülmekte idi. ... kanuni yollardan istifade ederek muhtelif namlar altında fakat komünist bir gaye ile Amele Cemiyetleri kuruluyor ve ayrıca gizli hücreler tesis edilerek şümullü ve teşkilatlı bir hareket yaratılmak isteniyordu. Komünist propagandaları pek mahsus bir hal almıştı. Cumhuriyet zabıtası lazım gelen kanuni ve idari tedbirleri alarak bu cereyanları tamamiyle önledi.[72]

En baştan beri işçi hareketlerine böylesine büyük bir kuşkuyla yaklaşan Kemalistler, tek parti dönemi boyunca işçi hakları konusunda bazı düzenlemeler yapmakla birlikte, sendika ve grev hakkı gibi temel konularda yasakçı bir tutumu sürdürdüler. Gerçi 1936 tarihli İş Kanunu'na kadar sendika ve grev hakkı resmen yasaklanmamıştı, ama 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların yanı sıra, bu hakların kullanılmasının önünde fiilî bir baskı da vardı.

---

72 Aktaran; Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı", 149.

1924 Anayasası, çalışma yaşamıyla bağlantılı olan sendika, toplu pazarlık, grev gibi haklara yer vermiyordu. Zaten anayasada ekonomik ve sosyal hak kategorisinde değerlendirilebilecek tek düzenleme, parasız ilköğretim hakkıydı. Sosyal güvenlik, sağlık, konut gibi haklardan hiç söz edilmiyordu. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki literatürde 'ikinci kuşak haklar' olarak anılan bu tür haklar genel olarak anayasalara ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda girmeye başlamıştır.

1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu da çalışma yaşamı ve işçi haklarıyla ilgili önemli yenilikler getiriyordu. Kadınlara doğum öncesi ve sonrasında ücretsiz de olsa üçer hafta izin verilmesini (1936 tarihli İş Kanunu bu sürelerde yarım ücret ödenmesi kuralını getirecekti) öngörüyor, 12 yaşından küçük çocukların maden ve sanayide çalıştırılmalarını yasaklıyordu. Ayrıca 12 ile 16 yaş arasındaki çocuklar gece çalıştırılamayacaklar, gündüz ise en fazla sekiz saat çalıştırılabileceklerdi. Ayrıca Kanun gece çalışma süresini herkes için sekiz saatle sınırlandırıyor, yer altı işlerinde ise günlük çalışma süresinin sekiz saatten fazla olamayacağı hükmünü getiriyordu. 50'den fazla işçi çalıştırılan işyerlerinde işverenler çalışanların sağlık kontrolünü yaptırmakla yükümlü olacaklardı.[73]

Tek parti yönetimi 1920'li yıllarda pek çok temel yasa çıkarmakla birlikte bir iş kanunu yapamamıştı. 1924 ve 1934 yılları arasında hazırlanan beş tasarı yasalaşamadan kaldıktan sonra, nihayet 1936 yılında 3008 sayılı İş Kanunu kabul edildi. O zamana kadar çalışma yasası ile ilgili sorunlar, daha çok Osmanlı'dan Kalma Tatil-i Eşgal Kanunu ve 1926'da kabul edilen Borçlar Kanunu çerçevesinde çözülmeye çalışılıyordu. 1930'lardaki devletçi sanayileşme stratejisi kısa süre içinde nicel olarak görmezden gelinemeyecek büyüklükte bir işçi sınıfı ortaya çıkarınca (1938 yılında sadece devlete ait sanayi kuruluşlarında toplam 70.455 işçi çalışıyordu) İş Kanunu'nun çıkarılması daha fazla ertelenemez bir hal aldı. 1936 yılında çıkarılan ve 1937 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu, 1967 yılında yeni bir iş kanunu çıkarılana kadar yürürlükte kalacaktı.

Kemalist iktidar İş Kanunu ile bir yandan çalışma yaşamını düzenleyecek kuralları koyarken, diğer yandan kapitalist gelişmeye paralel olarak kaçınılmaz şekilde şiddetlenmesi beklenen sınıf mücadelesini en baştan kontrol altına almayı hedefliyordu. Nitekim rejimin ideologlarından olan Recep Peker, kanunun görüşmeleri sürerken bu amacı açıkça ifade etmişti. İş Kanunu'nu 'rejim kanunu' olarak niteleyen Recep Peker'e göre, bu kanunla "... yurttaşların sınıflaşarak parçalara ayrılmasına karşı bir kale duvarı" örülüyordu. Ona göre İş Kanunu, "sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecekti."[74]

Sınıf gerçeğinin ve sınıf mücadelesinin reddi üzerine kurulu İş Kanunu 1937 yılında yürürlüğe girdi. Kanun, toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı olarak düzenleyici bir rol veriyor, sendika hakkından hiç söz etmiyor, grev ve lokavtı açıkça yasaklıyordu. Sendikayı kabul etmeyen Kanun, her işyerinde belli sayıda işçiye karşılık olarak işçi temsilcileri seçilmesini öngörüyor ve uyuşmazlık ilan etme yetkisini bu temsilcilere veriyordu. Bir uyuşmazlık çıktığında devlet hakem rolü oynayacaktı. Kanun genel yapısı itibariyle bireysel iş ilişkileri ala-

73 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 343.

74 Aktaran; Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı", 151.

nında işçileri koruyucu bazı hükümler getiriyordu ama toplu ilişkileri alanında 'otoriter' bir karakter taşıyordu.[75] İş Kanunu, önceliği rejimi ve iktisadi düzeni korumaya vermişti.

Doğrudan çalışma yaşamı ile ilgili olmamakla birlikte 1936 yılında Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklik de esas olarak işçi sınıfının mücadelesini engelleme amacı taşıyordu. TCK'nın İtalyan Ceza Kanunu'ndan uyarlanan 141 ve 142. Maddeleri, komünizm propagandasını yasaklama görüntüsü altında aslında sınıf esaslı örgütlenmeyi ve sınıf mücadelesi söylemini önlemek amacını güdüyordu. Bu iki madde yürürlükte kaldığı uzun yıllar boyunca aydınların başı üzerinde 'Demoklesin kılıcı' gibi sallandı ve pek çok yazar ve sanatçının uzun yıllar hapis yatmasına neden oldu. Sadece sınıflardan, işçi sınıfından, yoksulluktan, sömürüden, sınıf mücadelesinden, sosyalizm ya da komünizmden söz etmek bu maddelerden ceza almak için yeterliydi. Bunun için slogan atmaya ya da duvarlara yazı yazmaya da gerek yoktu; bir yazı, bir şiir, bir karikatür, bir şarkı sözü, bir resim bu 'suç' için yeterli kanıtı oluşturabiliyordu. 141 ve 142. Maddeler (dinsel düşüncelerin yayılmasını kısıtlayan 163. Madde ile birlikte) uzun yıllar Türkiye'deki düşünce ve ifade özgürlüğünün önündeki en büyük engellerden biri oldu. İşçi sınıfını örgütlemeyi hedefleyen sol partiler de bu maddeler nedeniyle hiçbir zaman özgürce faaliyette bulunamadılar. Bu maddelerin TCK'dan kaldırılması için 1991 yılını beklemek gerekecekti.

Tek parti döneminde İş Kanunu'ndan sonra çalışma ilişkileri alanında önemli bir yasaklama da 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ile geldi. Kanun, derneklerle ilgili bir dizi başka sınırlamanın yanında, 'sınıf esasına veya adına dayanan' cemiyet kurulmasını da yasakladı. Böylece sınıf esasına dayalı bir örgütlenme olarak sendikaların kurulması da resmen ve kesin biçimde yasaklanmış oldu. Cumhuriyet'in ilanından beri sendikalar zaten baskı altındaydı ve resmî bir yasaklama olmasa da işçilerin sendikal düzeyde örgütlenmesinin önü fiilî olarak kesilmişti. Cemiyetler Kanunu bu fiilî yasağı resmileştirdi.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, 1940 yılında, bir 'savaş ekonomisi' düzenine geçmek için çıkarılan Milli Korunma Kanunu da çalışma yaşamına ilişkin pek çok düzenleme içeriyordu. Kanunun bu kapsamda getirdiği düzenlemeler, İş Kanunu'nda işçi lehine yapılan düzenlemelerin büyük bölümünün geri alınması olarak özetlenebilir: Ücretli olarak zorunlu çalışma zorunluluğu (iş mükellefiyeti); izinsiz olarak işyerini terk etme yasağı; fazla çalıştırma önündeki engellemelerin kaldırılması; 12 yaş altındaki çocukların sanayi işlerinde, 16 yaş altındaki çocukların madenlerde çalıştırılmasını yasaklayan hükümlerin askıya alınması; hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatillerle ilgili düzenlemelere uyma zorunluluğunun kaldırılması...

Böylece 1937 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu'nun işçiyi koruyan neredeyse bütün hükümleri üç yıl sonra askıya alınmış oldu. Bu hükümlerin üç yıllık süre içinde ne kadar uygulanabildiği de zaten tartışmalıdır. Milli Korunma Kanunu sanayi kesimi işverenlerine de belli sınırlama ve zorunluluklar getiriyordu ama 'savaş ekonomisi'nin neredeyse bütün yükünü tamamen savunmasız bıraktığı işçilerin üzerine yıkmıştı. Savaş döneminin ilerleyen yıllarında çıkarılan bazı yasalarla işçi hakları daha da kısıtlandı. 1944 yılında kabul edilen 4648 sayılı yasa, iş mükellefiyetine tabi olan işçilerin işyerlerine sevkinde zabıta kuvvetlerinin kulla-

[75] Makal, *Tek Partili Dönemde*, 387.

nılmasını öngörüyordu. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapılacak giderler bu işçileri çalıştıracak kurumlar tarafından ödenecekti ama ilgili kurum daha sonra bu giderleri işçilerin ücretlerinden kesebilecekti. Çalıştığı işi meşru bir mazereti olmaksızın bırakan işçiler, zabıta kuvvetleriyle yakalanıp işyerlerine gönderilecek ve sevk giderleri işçilerin ücretlerinden kesilecekti.[76]

Hafta tatilleri kaldırılan, fazla mesai süreleri tamamen patronların inisiyatifine bırakılan, yükselen enflasyon karşısında ücretleri hızla eriyen, üstelik iş mükellefiyetiyle çalışmama hakları bile elinden alınan işçiler için savaş yıllarının tam bir cehenneme dönüştüğü rahatlıkla söylenebilir.

1940'lı yıllarda Etibank'a bağlı Garp Linyit İşletmesi'nde çalışan işçilerin o yıllarda söyledikleri bir türkünün sözleri iş mükellefiyetiyle karşı karşıya bırakılan işçilerin duygularını yansıtmaktadır: *Mükellefin urganı / Terli olur yorganı / Mükelleften kurtulan / Çifte kessin kurbanı.*[77]

Örgütlenme çabaları ve işçi eylemleri

1923-1945 dönemi işçi örgütlenmeleri açısından zengin bir dönem değildi. Tek parti iktidarı bu türden örgütlenmeleri engellemek için 1925 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu ile kurduğu baskıyı, sonraki yıllarda da sürdürdü. Grevi yasaklayan İş Kanunu'nun ardından, 'sınıf esasına ve adına' her türlü örgütlenmeyi yasaklayan 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu işçi sendikalarının kurulmasını imkânsız hale getirdi. Cumhuriyet döneminin ilk sendikaları ancak bu yasağın kaldırıldığı 1946 yılında kurulabilecekti. Fakat gene de özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında işçi sınıfının kimi örgütlenme denemelerine giriştiğini belirtmek gerekir.

1919-1923 yılları arasında birkaç tane sol/sosyalist parti kurulmuş ve bu partilerin etrafında çok sayıda işçi örgütü de ortaya çıkmıştı. Fakat Milli Mücadelenin önderliğini yürüten Kemalist kadrolar 1921 yılından itibaren söz konusu partiler ve işçi örgütleri üzerinde baskı kurmaya başladılar. 20 Aralık 1922'de kurulan İstanbul Umum Amele Birliği, Türkiye çapında bir sendikalar federasyonu oluşturmayı amaçlıyordu. Fakat Mayıs 1924'te, hükûmetin çıkardığı zorluklar karşısında kendini feshetmek zorunda kaldı. Fesih kararı alındığında Birliğe üye 32 amele derneği ve 7.000'den fazla işçi vardı.[78] Bu örgütün kapanmasından sonra yine İstanbul'daki işçi derneklerinin katılımıyla 12 Ağustos 1924'te Amele Teali Cemiyeti kuruldu. Kurulduğu yıl çeşitli etkinlikler gösterebilen bu örgütün üstündeki baskı Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra arttı. 1927 yılına kadar ağır baskılar altında etkinliğini sürdürmeye çalışan Cemiyet, o yıl içinde düzenlenen TKP operasyonundan sonra hükûmet tarafından kapatıldı. 1928 yılı başlarında çalışmasına yeniden izin verildiyse de, aynı yıl içerisinde bu kez temelli olarak kapatıldı.[79]

Bu tarihten sonra da bazı işçi örgütlenmelerinden söz edilebilir. Fakat 1930'lu yıllarda faaliyet gösteren işçi cemiyetleri, bağımsız örgütler değil, ya bizzat iktidar partisi (CHF) tarafından oluşturulan ya da bu parti tarafından kontrol edilen örgütlerdi. CHF bu yıllarda parti

76 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 471.
77 Aktaran; Makal, *Tek Partili Dönemde*, 416.
78 Makal, *Tek Partili Dönemde*, 451.
79 Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, 128.

içinde bir İş Bürosu, bir de Cumhuriyet Halk Fırkası Esnaf ve İşçi Birlikleri Teşekkülleri Bürosu oluşturmuş, bu kuruluşlar aracılığıyla işçi örgütlerini kontrolü altına almaya çalışmıştı. Örneğin 1932 yılında kurulan ve 1.000-1.500 civarında üyesi bulunan İzmir Sanayi İşçileri Birliği bu türden bir örgütlenmeydi.

İşçi sınıfının nicel ve nitel zayıflığının üstüne iktidarın baskısı da eklenince tek parti döneminde güçlü bir işçi hareketi ortaya çıkamadı. Fakat her türlü baskıya rağmen işçi sınıfı bu dönemde de grev dâhil çeşitli eylemler yoluyla hak arayışını sürdürdü. 1936 yılında İş Kanunu grevi tamamen yasaklayıncaya kadar toplam 94 grev gerçekleşti ki bunun 63'ü 1923-29 döneminde, 31'i ise 1930-36 yılları arasındaydı. Bu grevlerin yaklaşık yarısı, işçi sınıfının hem nicel hem de nitel olarak en gelişmiş olduğu il olan İstanbul'da düzenlenmiş ve 27'si gıda, 24'ü ulaşım, 14'ü dokuma iş kolunda gerçekleşmişti.[80]

Tek parti dönemindeki grevlerin en önemlileri; Soma-Bandırma Demiryolu Grevi (1926), İstanbul Liman İşçileri Grevi (1927), İstanbul Tütün İşçileri Grevi (1927), Adana Demiryolu İşçileri Grevi (1927) ve İstanbul Tramvay İşçileri Grevi (1928) idi. 1927 Adana Demiryolu Grevi siyasal yanıyla da dikkat çekmekteydi. O tarihte Fransızların elinde bulunan Adana-Nusaybin demiryolu hattında çalışan işçilerin başlattığı grevde askerler işçilere, kadınlara ve çocuklara ateş açmıştı. Bu greve öncülük eden işçiler arasında TKP'lilerin ağırlığı vardı ve bu işçiler aynı yıl düzenlenen TKP operasyonunda bu partinin yöneticileriyle birlikte yargılandılar. 1930 yılında Serbest Fırka'nın İzmir mitingi sırasında düzenlenen grevler de siyasi bir içerik taşıyordu. Fethi Bey'in İzmir'e geldiği gün onu desteklemek üzere liman işçilerinin başlattığı grevler, ertesi gün incir işçilerinin katılımıyla sürmüş; sayıları 5.000'e yaklaşan grevci işçilerin gösterisine güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu sekiz işçi yaralanmış, onlarca işçi de tutuklanmıştı.[81]

Köylülük

Çıkarılan yasalara ve tarım kesimiyle ilgili olarak uygulanan teşvik politikalarına bakıldığında, Kemalist iktidarın tarım politikalarının genel olarak, «toprakta özel mülkiyeti pekiştirici, büyük toprak sahiplerini kollayıcı ve tarımsal ürün pazarlaması yapan ticaret sermayesini gözetici bir nitelik taşıdığı söylenebilir.[82] Örneğin 1925 tarihli Kadastro Kanunu toprakta özel mülkiyeti geliştirici hükümler taşıyordu. 1926'da kabul edilen Medeni Kanun da kişilerin tasarrufunda bulunan topraklara tam mülkiyet hakkı tanıyarak bunların satışını kolaylaştırıyordu. 1924 yılında çıkarılan bir kanunla en az 500 dönüm toprak işleyenlerle, en az 200 küçükbaş ya da 50 büyükbaş hayvanı olanların askerlikten muaf tutulması ya da 1926'da traktör ve motorlu pulluk sahiplerinin kullandıkları akaryakıtın gümrük, tüketim ve tekel vergilerinden muaf tutulması gibi uygulamalar da sonuçta büyük çiftçilerin çıkarınaydı. Taner Timur, özellikle buhran yıllarına kadar çıkarları en çok gözetilen sınıfın büyük toprak sahipleri olduğu kanısındadır.[83]

---

80 Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi", 167-168.

81 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan, 1982), 173-174.

82 Gökhan Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar", 332.

83 Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 137.

Cumhuriyetin ilk yıllarında köylü nüfusun çok büyük bölümünü oluşturan küçük topraklı köylüler ise çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin yarıcısı, ortakçısı ya da marabası durumundaydı. Aşar'ın kaldırılması bile küçük köylülükten ziyade, büyük toprak sahipleri ile tarımsal ürünlerin doğrudan pazarlamasını yapan ticaret sermayesini güçlendirdi. Büyük toprak sahipleri yarıcılıkla işlettikleri topraklardan yüzde 50 ürün rant alıyorlar, ayrıca tüccar ve tefeci olarak da küçük köylülüğü çifte sömürü altında tutuyorlardı. 19. yüzyılda geleneksel Osmanlı toprak sisteminin çökmesi sonucu mülkünü genişleten ve siyasi nüfuzunu arttıran bu sınıf, 20. yüzyıl başlarındaki Ermeni tehciri ve Rum mübadelesi sırasında da Anadolu'yu terk etmek zorunda kalan gayrimüslimlerin mülklerini ele geçirmişti. Fakat ellerindeki geniş toprakların sadece yüzde 10 kadarını, o da geri bir teknolojiyle işletebiliyorlardı.[84] Cumhuriyet kurulduğunda belki asıl sorun ekilebilir haldeki çok büyük toprakların sermaye ve teknoloji yetersizliğinden dolayı ekilememesiydi ama şu rakamlar topraktaki mülkiyet dengesizliğini de çarpıcı biçimde ortaya sermekteydi: 1927 yılında ekilebilir toprakların yüzde 93'ü, tarımsal nüfusun yüzde 24'üne aitken, köy nüfusunun yüzde 76'sı ekilebilir toprakların sadece yüzde 7'sine sahipti. Ayrıca bu köylülerin yüzde 20'si topraklarını işlemek için gerekli tarım araçlarından yoksundu. Aile başına bir karasaban bile düşmüyordu.

Bu dengesizlik ve toprak ağalığı sorunu 1920'lerin sonlarından itibaren bir toprak reformu tartışmasının başlamasına yol açtı. TBMM ve hükûmet kadroları bu tartışmanın merkezindeydi ama Cumhuriyet yönetimi bu konuda bir türlü radikal bir adım atamadı. Mecliste çok sayıda büyük toprak sahibinin bulunması böyle bir adımın atılmasının başlıca engeliydi. Fakat ülkede örgütlü bir yoksul köylü hareketinin bulunmaması ve toprak reformu konusunda aşağıdan güçlü bir baskının gelmemesi de, kırdaki hâkim sınıflarla arasını açmak istemeyen Kemalist kadroları rahatlatıyordu. Zaten 1924 Anayasasına kamulaştırmalarda rayiç bedelin peşin ödenmesi şartı konularak büyük mülk/toprak sahiplerine daha baştan güvence verilmişti. O günkü şartlarda bedeli peşin ödenecek bir kamulaştırma hemen hemen imkânsızdı. O günlerde yarı-resmî bir yayın organı olan *Cumhuriyet* gazetesinde 22 Eylül 1925 tarihinde çıkan başyazıda, özel mülkiyete konu toprakların yoksul ve topraksız köylüye dağıtılmasına toprak sahiplerinin şiddetle karşı çıktıkları vurgulanarak, "bu mevzunun çok tehlikeli olduğu" belirtiliyor ve "esasen biz de şimdilik hükûmetin bu mevzuya dokunmamasını tavsiye etmekteyiz" deniyordu.[85] Ayrıca Kürt sorununu çözmeyi değil de yok sayımayı tercih eden iktidarın Kürtlerin yaşadığı bölgenin egemen sınıflarıyla girdiği ittifak ilişkisi de ciddi bir toprak reformunu imkânsız kılıyordu. Gerçi Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra 1927 ve 1929 yıllarında çıkarılan yasalarla birkaç Kürt ağanın topraklarının bir kısmına (karşılığında kendilerine Batı bölgelerinde toprak verilerek) el konulmuş ve bu toprakların doğudaki muhtaç çiftçilere dağıtılması öngörülmüştü ama uygulama çok sınırlı kalmıştı. Zaten toprak reformu tartışmaları esas olarak özel toprakların değil hazine topraklarının yoksul köylülere dağıtılması temelinde sürüp gidiyordu ki bu şekliyle bile çok sınırlı olarak uygulanabildi. 1923-1938 yılları arasında dağıtılan 3,7 milyon dönüm toprağın çok büyük bir bölümü Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen göçmen ve mübadillerin iskânına ayrılmıştı.[86]

---

84 Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük* (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 113.

85 Aktaran; Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, 117.

86 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 10. baskı (İstanbul: Cem, 1989), 297.

1930'lu yıllarda tarımsal üretimde kayda değer gelişmeler olduysa da, genel olarak bu dönemde uygulanan devletçilik politikası nedeniyle tarım kesimi sanayinin gölgesinde kaldı. Dünya bunalımının da bir sonucu olarak düşen tarımsal fiyatlar özellikle küçük köylüyü zor durumda bıraktı. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımının yükünü özellikle buğday üreticisi küçük köylülük çekti ve bu köylülerden bazıları bu dönemde kasaba ve şehirlere göç etmek zorunda kaldılar. Bu köylüler aynı zamanda sanayinin gereksinim duyduğu ucuz iş gücü kaynağını oluşturdular.

II. Dünya Savaşı yılları ise büyük çiftçi ve tüccar açısından deyim yerindeyse 'altın yıllar' oldu. Savaş ekonomisi koşullarında ve yüksek enflasyon ortamında bu kesim çok yüksek kârlar elde etti ve sermayesini katladı. Küçük köylülerin bir kısmı bu dönemde borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını kaybetti. Savaş sırasında askere alınan yaklaşık bir milyon kişinin çok büyük bölümü yoksul köylülerden oluşuyordu ve kırlardaki bu iş gücü kaybı geride kalan ailelerin yoksulluğunun daha da katmerlenmesi anlamına geliyordu.

Genel olarak tek parti yönetimi boyunca küçük üretici köylüler, bir yanda büyük arazi sahiplerinin diğer yanda tüccar ve tefecilerin ağır baskısı altındaydı. Küçük üreticiler, büyük arazi sahipleriyle olan üretim ilişkileri ve tüccar-tefecilerle olan mübadele ilişkilerinin içinde, iktisadi ve sosyal bakımdan örgütsüz ve güçsüz oldukları için, potansiyel gelirlerinin önemli bir kısmını kaybetmekteydiler. Onların bu kayıpları, büyük arazi sahipleri ve tüccar-tefecilerin kira, kâr ve faiz gelirlerini oluşturuyordu.[87]

SİYASAL GELİŞMELER

Burjuva devrimini tanımlayan esas unsur, "toplumda köklü ve yaygın bir altüst oluş aracılığıyla kapitalist gelişmenin ve burjuva sosyo-ekonomik formasyonun önünü açması" olarak kabul edilirse, Türkiye'de 1908 ve 1923 yılları arasında gerçekleşen alt-üst oluş rahatlıkla bir burjuva devrimi olarak nitelendirilebilir.

Burjuva devrimleri, Amerika (1776) ve Fransa (1789) gibi klasik örneklerinde ve devamında tarihsel olarak üç ana görev üstlenmişlerdi: kapitalizm öncesinin mutlakıyetçi-despotik devlet aygıtlarını parçalayarak burjuva demokrasisinin temellerini atmak; tarımda kapitalizm öncesi ilişkileri yıkarak bir yandan kırda burjuva mülkiyetini yerleştirmek, diğer yandan da köylüleri özgürleştirerek modern işçi sınıfının oluşumuna zemin hazırlamak; belli bir toprak parçasında yaşayan toplulukları ulusal bir devlet çerçevesinde birleştirmek.[88]

Fakat özellikle Avrupa'daki 1848 devrimlerinden sonra burjuvazi, karşısında "kendi mezar kazıcısı" olan işçi sınıfını görüp de bundan böyle toplumsal dönüşümler için "aşağıdan devrimler"(zanaatkâr, işçi ve köylülerin desteğine dayanan kitlesel ayaklanmalar) yerine "tepeden devrimler" (eski düzenin hâkim sınıflarıyla uzlaşarak, toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürme) dönemini başlatınca klasik burjuva devrimlerinin söz konusu üç ana görevi tam olarak yerine getirmesi imkânsız hale geldi. Amaç gene toplumsal yapının kapitalistleştirilmesiydi ama tepeden devrim bunu kitlelerin katılımı olmadan (artık bir imkân dâhiline

87 Tezel, *Cumhuriyet Döneminin*, 436.

88 Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, (İstanbul, Yordam Kitap, 2010), 56-57.

Yurt ve Dünya'*dan*
Çalgılı Gazinolar Çağı

1941'in Ocak ayında yayın hayatına başlayan ve içinde Adnan Cemgil, Pertev Naili Boratav, Hüseyin Avni Şanda, Niyazi Berkes, Behice Boran ve Mediha Berkes gibi sol eğilimli yazar kadrosuna sahip olan Yurt ve Dünya dergisi Kemalist devrimi sahiplense de mevcut iktidara karşı eleştirel bir mesafe içerisindeydi. Ağırlıklı olarak faşizm ve emperyalizm karşıtı yazılara yer veren derginin sıklıkla değindiği konulardan biri de II. Dünya Savaşı yıllarında gittikçe derinleşen toplumsal eşitsizlik ekseninde kırdaki ve kentteki sınıf ilişkilerinin değişen yapısıydı. II. Dünya Savaşı yıllarında çok yüksek kârlar elde eden büyük toprak sahipleri ve tüccarların yaşadığı dönüşümün kültürel boyutları 1943 tarihli Yurt ve Dünya dergisinde şöyle tasvir edilmekteydi:

Anadolu'daki sermaye birikmesi ve ticari gelişme yüzünden meydana gelen yeni tüccar tipleri İstanbul'un maruf mağazalarını satın almaktadır. ... [Göç] eğlence yerlerinin miktarını da artırmıştır. Anadolu'dan gelen kasaba tüccarı ve zengin köylüyü eğlendirmek için, çalgılı gazinolar çoğalmıştır. Bu gazinolarda ekseriyetle Anadolu şarkıları söylenmekte, köylü kıyafetine girmiş kadın artistler, Konya'nın kaşık havasını taklit ederek rumba ile karışık oyunlar oynamaktadırlar.*

* Aktaran; Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük* (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 133.

girmiş olan bir işçi devrimine kapı açmadan) gerçekleştirmenin bir yolu olarak gündeme geldi. Dolayısıyla bu türden devrimlerin demokratik içeriği de daima güdük kaldı. Gerçekten de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burjuva devrimlerinin demokratik içeriklerinin giderek zayıfladığı görülecektir. Bu türden devrimlerde devlet, klasik burjuva devrimlerine oranla, toplumun dönüştürülmesinde daha aktif ve müdahaleci bir rol oynayacak, dolayısıyla 'tepeden' burjuva devrimlerine sahne olan ülkelerde bürokrasinin devlet ve toplum içindeki etkisi ve ağırlığı da büyük olacaktır.

İşte bu çerçeveden bakıldığında Türkiye'de 1908-1923 yıları arasında gerçekleşen siyasal altüst oluş "tepeden burjuva devrimi"dir. Bu devrim, aslında çok önceden başlamış olan ve Cumhuriyetin ilanından sonra da devam edecek olan toplumsal devrimin siyasal alana yansımasıdır. Bu zaman diliminde eski toplumun siyasal üstyapısı tamamen tasfiye edilmiş ve yerine burjuvazinin öncülüğünde kapitalist bir ulus devlet kurulmuştur. 1923'te ilan edilen cumhuriyet bu devrimin tepe noktasını oluşturur. Kendisi de aslında bu uzun süreli toplumsal dönüşümün ve bu dönüşümün zorlamasıyla gerçekleşen politik devrimin bir sonucu olan yeni devlet, kurulduğu andan itibaren kapitalizmin ve burjuva toplumsal formasyonun gelişiminin önündeki tüm engelleri büyük bir hızla ortadan kaldıracaktır. Ancak devrimin "demokratik" içeriği baştan itibaren zayıftır. Çünkü devrime öncülük eden kesimler (büyük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi ve burjuvazinin organik aydını durumundaki asker-sivil bürokrasi) devrim için kitleleri seferber etmek bir yana, onların her türlü bağımsız inisiyatiflerini bastırmaya dayanan bir strateji izlediler. Milli Mücadeleye sırasında bu mücadeleye destek vermek isteyen sol örgütlerin ezilmesi ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra da uzun süre çalışan sınıfların örgütlenmesinin yasaklanması bu stratejinin iki önemli göstergesidir.[89]

89 Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, 77.

1923'te siyasal devrimin tamamlanmasıyla iktidara yerleşen Kemalist kadrolar, kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak için büyük bir hızla toplumu yeniden organize etmeye koyuldular. Toplumsal yaşamın neredeyse bütün alanlarında, sonradan Atatürk devrimleri diye anılacak olan reformlara girişildi. Siyaset, iktisat, hukuk, eğitim, ideoloji ve kültür alanları büyük bir sarsıntıyla yeniden düzenlendi ve kapitalizm öncesi dünyaya ait toplumsal ilişkilerin yerini, kapitalizmin içinde çok daha hızlı gelişebileceği yeni bir toplumsal formasyon aldı.[90]

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi, daha çok Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle, Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesine karar vererek dağılmıştı. Meclisin ulusal kurtuluşu sağlayarak görevini başarıyla tamamladığı düşünülüyordu. Ama Mustafa Kemal'in seçimlerden bir beklentisi de Birinci Mecliste 'İkinci Grubu' oluşturan muhalif mebusların bir daha seçilememesiydi. Yeni Türkiye'yi inşa ederken atılacak adımların önünde engel istemiyordu. Bu nedenle yalnızca 'Birinci Gruptan' isimlerin seçilebilmeleri için yoğun çaba harcadı. Zaten 15 Nisan 1923'te çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile eski İttihatçıların seçime girmelerinin önü kapatılmıştı. Birinci Mecliste yer alan İkinci Grup ve bağımsızlar da yeni seçimlere grup olarak girmeme kararı aldılar. Fakat üyelerini aday olup olmamakta serbest bıraktılar. İkinci Meclis 11 Ağustos 1923'te toplandığında sonradan CHF'yi oluşturacak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin gösterdiği adaylar dışında sadece iki kişinin bağımsız olarak seçilebildiği görüldü: Gümüşhane'den Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey ve Eskişehir'den Emin (Sazak) Bey.[91] Yine de, ileride göreceğimiz gibi, bu meclisin içinden çeşitli muhalif isimler ve gruplar çıkacaktır.

Savaş yılları İstanbul'unda karneyle ekmek alan insanlar... İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir yandan karaborsa ve istifçilik alıp yürürken bir yandan ekmeksiz kalma tehlikesi başgösterdi. 1942 yılının ocak ayında İstanbul, Ankara ve İzmir'de ekmek karneyle dağıtılmaya başlandı. Aile reislerinden alınan beyannamelere göre, herkese adına düzenlenmiş bir ekmek karnesi verildi. Karneler aylık olarak düzenleniyor ve karnelerdeki fişler bir günlük ihtiyaca denk düşüyordu. Gününde kullanılmayan fiş yanıyor, ertesi günlere devretmiyordu. İstanbul'da günlük ekmek istihkakının 7 yaşından büyükler için 150 grama kadar düştüğü olmuştu (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 20).

90 Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, 79 ve Sungur Savran, "20. Yüzyılın politik Mirası", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (haz.), *Sürekli Kriz Politikaları* (İstanbul, Metis, 2004), 20-21.

91 Ahmet Demirel, *Tek Parti'nin İktidarı* (İstanbul: İletişim, 2013), 33-35.

Bu arada 23 Nisan 1923'te yeniden başlayan Lozan görüşmeleri 24 Temmuz'da antlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanınca Ankara rahat bir nefes aldı. Görüşmeler sırasında İsmet Paşa ile Başvekil Rauf Bey (Orbay) arasında çıkan anlaşmazlıkta Mustafa Kemal ağırlığını İsmet Paşa'dan yana koyunca Rauf Bey istifa etmişti. Seçimlerden sonra yeni meclis toplanınca hükûmeti kurma görevi Fethi Okyar'a verildi. TBMM başkanlığına Mustafa Kemal, ikinci başkanlığa da Ali Fuat (Cebesoy) Paşa seçildi.

Mustafa Kemal bir taraftan da ilk kez 6 Aralık 1922 günü açıkladığı Halk Fırkası adında bir parti kurma düşüncesini yavaş yavaş hayata geçiriyordu. Israrla bir sınıf partisi olmayacağının altı çizilen ve tüm ulusu temsil edeceği ileri sürülen Halk Fırkası 11 Eylül 1923'te resmen kuruldu, ama kuruluş günü olarak İzmir'in kurtuluş günü olan 9 Eylül kabul edildi.

Başta Mustafa Kemal olmak üzere, ulusal kurtuluşla yetinmeyerek yeni bir cumhuriyet kurmak isteyen siyasal kadrolar bakımından 1923 kritik bir yıldı.[92] Gerçi 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmıştı ama halifelik sürüyordu. Ayrıca cumhuriyet konusu açıkça konuşulup tartışılmıyordu. Yeni meclis neredeyse tamamen Mustafa Kemal'in belirlediği adaylardan oluşmuşsa da mebusların ne kadarının cumhuriyetçi olduğu belli değildi. Mustafa Kemal, Eylül ayında bir yabancı gazeteciye verdiği demeçte hedefinin cumhuriyet yönetimi olduğu yolunda sözler sarf etmişti ama bu sözler olumlu ya da olumsuz ciddi bir tepkiye yol açmamıştı.

Cumhuriyetin ilanı

Mustafa Kemal, Ekim ayında ortaya çıkan bir hükûmet bunalımı sırasında aradığı fırsatı buldu. Fethi Bey Hükûmeti bu süreçte istediği bazı yasaları Halk Fırkası grubundan ve Meclisten geçiremediği için yıpranmıştı. Fethi Bey, başbakanlığının yanı sıra İçişleri Bakanlığını da yürütmekteyken Ekim ayının sonlarına doğru bu ikinci görevinden istifa etti. Aynı günlerde Ali Fuat Paşa da 2. Ordu Müfettişliğine dönmek için Meclis İkinci Başkanlığından istifa etti. Hükûmet, Mustafa Kemal'in de istekleri doğrultusunda boşalan bu yerlerden İçişleri Bakanlığına Ferit Bey'i (Tek), Meclis İkinci Başkanlığına da Yusuf Kemal Bey'i (Tengirşenk) getirmek istedi. Fakat parti grubu İçişleri Bakanlığına Erzincan Milletvekili Sabit Bey'i, Meclis İkinci Başkanlığına da Rauf Bey'i (Orbay) seçti. Özellikle Rauf Bey'in seçilmesine kızan Mustafa Kemal Paşa bir hükûmet bunalımı yaratarak bunu Cumhuriyet'in ilanı için kullanmaya karar verdi. O sırada yürürlükte olan 'meclis hükûmeti' sistemine göre her bir bakan meclis tarafından tek tek seçiliyordu ve meclisin o günkü yapısında yeni bir hükûmetin kurulması kolay olmayacaktı. Mustafa Kemal Paşa, 27 Ekim'de, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa dışındaki bütün bakanları ve başbakanı istifa ettirerek bir siyasal bunalım çıkmasını sağladı. Meclis yeni hükûmeti bir türlü seçemiyordu. Sonunda Mustafa Kemal'den yardım istemeye karar verildi. Mustafa Kemal, hükûmet kurma sisteminin değiştirilmesi gerektiğini, bütün bakanların tek tek meclis tarafından seçilmesinin doğru olmadığını, bakanları hükûmet başkanının seçmesi gerektiğini, hükûmeti kuracak kişinin de cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi gerektiğini ileri sürdü. Bunalım ancak böyle aşılabilirdi ki bu sistemin adı da

[92] İsmet Paşa yıllar sonra Sivas Nutku'nda bu durumu şöyle anlatacaktı: "1923 ... Cumhuriyet ve Hanedan, hangisi diğerini yiyecek belli değil." Aktaran; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2005), 70.

cumhuriyetti. 28 Ekim akşamı Çankaya köşkünde bunalımı aşmak için yapılan toplantıda kararını açıkladı: "Arkadaşlar, yarın cumhuriyeti ilan ediyoruz!"

29 Ekim günü önce Halk Fırkası grubu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "Türkiye Devletinin şekl-i hükûmeti, Cumhuriyettir" şeklinde bir değişiklik yapılmasına ilişkin önergeyi kabul etti. Ardından değişiklik TBMM'de kabul edildi. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan diğer değişikliklere göre bundan sonra TBMM kendi üyeleri içinden cumhurbaşkanını seçecek, cumhurbaşkanı TBMM üyeleri arasından bir başbakan atayacak ve başbakan da yine meclis üyeleri arasından hükûmet üyelerini seçecekti. Hükûmet önce cumhurbaşkanının sonra da meclisin onayına sunulacaktı. Nitekim 30 Ekim'de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, başbakanlığa İsmet Paşa'yı atadı, İsmet Paşa da aynı gün ilk Cumhuriyet hükûmetini ilan etti. 1 Kasım'da da Fethi Bey TBMM başkanlığına seçildi.

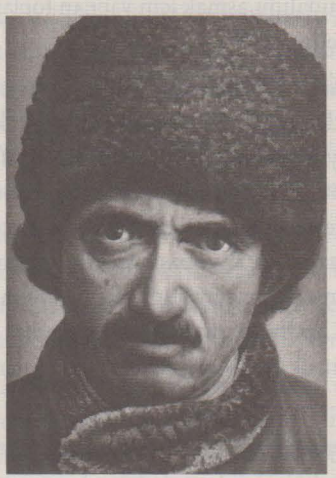
Cumhuriyet'in ilanına pek karşı çıkan olmadı ama hemen ertesi günlerde, Mustafa Kemal'e muhalif olan ve onun cumhuriyet adı altında bir tür diktatörlük ya da tek adam yönetimi kurmak istediğinden şüphelenenler, sıranın halifeliğin kaldırılmasına geldiği öngörüsüyle bu makamı savunmak üzere harekete geçtiler. İstanbul basınında Rauf Bey'in cumhuriyeti değil ama cumhuriyetin ilan ediliş biçimini eleştiren bir demeci yayınlandı. Aynı günlerde Rauf Bey, Adnan (Adıvar) ve Refet Paşa İstanbul'da Halife Abdülmecit'i ziyaret ettiler. İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey de yine İstanbul gazetelerinde yayınladığı bir açık mektupla halifenin istifa etmemesini istedi. Londra'daki İslam Cemiyeti Başkanı'nın Fethi Bey'e ve İsmet Paşa'ya hitaben yazdığı ve halifeliğin korunmasını isteyen mektupları da aynı günlerde İstanbul gazetelerinde yayınlandı.

Bütün bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın ve hükûmetin öfkesini çekti. İstanbul basını zaten birçok konuda Ankara yönetimine muhalifti ve Milli Mücadele döneminde izlediği politika nedeniyle bu mücadeleye önderlik edenlerin tepkisini çekmişti. TBMM, basına ve halifeliği savunan siyasetçilere bir gözdağı vermek amacıyla 8 Aralık'ta İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasına karar verdi. 9 Aralık'ta mektubu yayınlayan gazeteciler, 13 Aralık'ta da Baro Başkanı tutuklandı. Yargılamalar sonunda gazeteciler beraat edecekler, Baro Başkanı da 5 yıl hapis cezasına çarptırıldıktan sonra Şubat 1924'te TBMM tarafından affedilecekti; ama bu sırada amaç hâsıl olmuş, muhalif kesime ciddi bir gözdağı verilmişti. Yine de o dönem İstanbul'daki muhalefetin gücünü göstermesi açısından Lütfi Fikri Bey'in affedildikten 6 ay kadar sonra yeniden baro başkanı seçildiğini belirtmek gerekir.[93]

Halifeliğin kaldırılması

Açıkça ilan edilmiş olmasa bile cumhuriyetin ilanından sonraki günlerde herkes halifeliğin yakında kaldırılacağını seziyor ve bekliyordu. Milli Mücadele döneminde birçok kez aksini söylemiş olsa da Mustafa Kemal'in bu yönde düşündüğü bir sır değildi. Mustafa Kemal'e yakın isimlerin de zaman zaman bu türden beyanları oluyordu. Örneğin, 22 Kasım 1923 günü

[93] Lütfi Fikri Bey, Meşrutiyet döneminin ünlü hukuk ve siyaset adamlarındandı. İttihat ve Terakki'ye muhalefetiyle tanınmış, 1910 yılında Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nı kurmuştu. 1919 seçimlerinde İstanbul'dan milletvekili seçilmiş ama İttihatçılar da seçildi diye istifa etmişti (Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 255).

Said-i Nursi (1876-1960)

1924'te hilafetin kaldırılması ve arkasından devletin laikleştirilmesine yönelik adımlar ülkenin çeşitli yerlerinde dinsellik üzerinden itibar sahibi olan kesimlerle cumhuriyet idaresi arasındaki ilişkileri çoğunlukla gerilimli hale getiriyordu. Bugün halen geniş bir kesim tarafından Sünni-İslam yorumu temel alınan Said-i Nursi'nin cumhuriyetle ilişkisi de böyle bir gerilimi ihtiva ediyordu.

Said-i Kürdi olarak da bilinir. Nurculuk olarak adlandırılan İslami akımın kurucusudur. Bitlis'in Hizan ilçesi Nurs köyünde doğdu. Civardaki medreselerde eğitim aldı. Fakat dikbaşlı bir öğrenciydi, hiçbir yerde uzun süreli kalmıyor, sık sık yer değiştiriyordu. İlk gençliğinde o dönem medrese hocaları arasında çok yaygın olan münazaralara katılıyordu. 1894 yılında Mardin'e yerleşti. Burada bir yandan münazaralara katılıyor, diğer yandan bir camide dersler veriyordu. Siyasi meselelere Mardin'deyken ilgi duymaya başladı. Meşrutiyet, hürriyet gibi kavramlar giderek daha çok ilgisini çekiyordu. Bu kavramlar etrafında yarattığı tartışmalar nedeniyle Mardin Mutasarrıfı tarafından il dışına sürüldü. İki yıl kadar Bitlis'te daha sonra da on yıl kadar da Vali Tahir Paşa'nın korumasında Van'da kaldı.

1907 yılında 'Medresetü'z-Zehra' adını verdiği büyük bir okul projesini gerçekleştirmek için destek bulmak amacıyla İstanbul'a gitti. Fakat Abdülhamit'ten beklediği ilgi ve desteği göremedi. Aksine İstanbul'da girdiği ilişkiler kuşku yarattı ve bir ara gözetim altında tutuldu. Bir ara da akıl hastanesine yatırıldı. Bu gelişmeler üzerine Abdülhamit'e düşman kesildi. Selanik'e giderek İttihat ve Terakki önderleriyle tanıştı ve Meşrutiyet'i destekleyen konuşmalar yaptı. Fakat İttihatçılığa sempatisi de kısa sürdü. 1909'da İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Fırka'nın yayın organı *Volkan* gazetesinde yazıları yayımlandı. 31 Mart ayaklanmasının tahrikçileri arasında yer aldığı gerekçesiyle yargılandıysa da beraat etti. 1910'da Van'a ertesi yıl da Şam'a gitti. V. Mehmet'in (Sultan Reşat) Rumeli gezisine katılmak üzere İstanbul'a çağrıldı. Daha sonra tekrar Van'a dönen Said-i Nursi, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Kafkas Cephesinde savaşa katıldı. 1916 yılında Ruslara esir düştü ve Sibirya'ya sürgün edildi. Ekim Devrimi sırasında kargaşadan yararlanarak kaçtı ve Avrupa üzerinden İstanbul'a döndü.

1918'de, yeni açılan ve bir tür İslam akademisi niteliğinde olan 'Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye' üyeliğine atandı. Cemiyet-i Müderrisin ve Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına karşı çıktı. İngilizlerin İstanbul'u işgal etmesini yazdığı bir risaleyle protesto etti. Anadolu'da başlayan Milli Mücadeleyi destekledi. Şeyhülislam'ın Kurtuluş Savaşı aleyhine verdiği fetvaya karşı çıktı. 1922'de Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya davet edildi. Mecliste Ankara Hükümetini ve Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen bir konuşma yaptı. 1923-1925 yılları arasında Van'da öğrencileriyle birlikte inzivaya çekildi. Şeyh Sait Ayaklanmasından sonra İstanbul'da İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı ve sürgün cezasına çarptırıldı. Önce Burdur'da ikamete mecbur edildi, ardından Isparta'ya gönderildi. Daha sonra da yine Isparta'ya bağlı Eğirdir Gölü civarında ıssız bir köy olan Barla'ya sürüldü. Sekiz yıl kadar burada yaşadı. Sonra yine Isparta merkeze getirildi. Sıkı gözetim altında tutuluyordu. 1935'te bir yıl kadar Eskişehir'de tutuklu kaldı. Ardından Kastamonu'ya sürgün edildi. 1943'te bu kez Denizli'de hapishaneye kondu. Tarikat kurmak, inkılâplara karşı çıkmak, dinî duyguları istismar etmek gibi suçlardan yargılandı. Mahkemede beraat etti fakat Hükûmet tarafından Afyon'un Emirdağ ilçesinde ikamete mecbur edildi. Kastamonu ve daha sonra da Emirdağ'a sürüldü. 1948'de yeniden benzer suçlardan yargılandı, mahkemede ceza aldıysa da bu ceza daha sonra üst mahkeme tarafından bozuldu. Bundan sonraki hayatı genelde Isparta'da geçti.

Van'da iken başladığı *Risale-i Nur*'ları yazmaya sürgün yıllarında da devam etti. 1950 yılına kadar el azmasıyla çoğaltılan bu eserler daha sonra kitapçıklar halinde yayımlanmaya başlandı. 1950'li yıllarda Demokrat Parti'yi destekledi. 1960 yılının Mart ayında Urfa'da bir otel odasında öldü. Halilürrahman Dergâhına defnedildi. Fakat 27 Mayıs Askerî Darbesi'nden sonra cenazesi buradan alınarak Isparta'da bilinmeyen bir yere gömüldü.

Rauf Bey Halk Fırkası grubunda "Cumhuriyetin ilanında acele edildi" mealindeki sözleri ve halifeyi ziyaret etmesiyle ilgili olarak sorgulanırken, İsmet Paşa, İstiklal Mahkemelerini ima ederek, "Bir halife zihninden milletin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehâl koparacağız... Hıyanet-i vataniye sayacağız" demişti. Ocak 1924 tarihinde de Gazi Mustafa Kemal, hilafetin bütçesinin artırılmasına karşı çıktığı bir telgrafında, "Hilafet makamı bizce en nihayet tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz" diye bildirmişti. 15-20 Şubat 1924 tarihlerinde İzmir'de "harp oyunları" vesilesiyle ordu komutanlarıyla (Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar bu toplantıya çağrılmamışlardı) bir araya gelen Mustafa Kemal'in bu sırada komutanları halifeliğin kaldırılması konusunda ikna ettiği anlaşılıyordu.[94]

Sonuçta 3 Mart 1924 tarihinde laiklik konusunda üç önemli kanun birden Meclis gündemine geldi ve hepsi de aynı gün kabul edildi. Bu kanunlardan biriyle Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin (Genelkurmay Bakanlığı) yerine de Genelkurmay Başkanlığı kuruldu. İkinci kanunla (Tevhid-i Tedrisat, yani eğitimin birleştirilmesi kanunu) eğitimin laikleştirilmesi yönünde radikal bir adım atıldı. Üçüncü kanunla da hilafet kaldırıldı ve Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılması kararlaştırıldı.

1924 Anayasası

Cumhuriyetin ilanından sonra artık yeni bir anayasa şart olmuştu. 1908'den beri devam eden burjuva devrim süreci tamamlanmış, yeni bir devlet ve yeni tipte bir iktidar kurulmuş, sıra burjuva toplumunun üstyapısını hazırlamaya gelmişti. Artık kapitalist bir toplum için gerekli olan mülkiyet biçimlerini, hukuku, siyasal kurumları ve ideolojiyi yeni bir anayasada belirtik kılmak ve güvenceye almak gerekiyordu.

Anayasa görüşmeleri mecliste uzun ve hararetli tartışmalarla geçti. Kemalist iktidar bütün bu reformları hayata geçirebilmek için güçlü bir hükûmete ihtiyaç duyuyordu. Bu temelde hazırlanan taslak, cumhurbaşkanına ve hükûmete parlamenter sistemle bağdaşmayacak ölçüde geniş yetkiler veriyor, bir ölçüde 'kuvvetler birliği' ilkesini devam ettiriyordu. Fakat TBMM'deki görüşmeler sırasında Meclis üyeleri tasarının bu türden düzenlemelerine karşı çıkarak bir anlamda meclisin üstünlüğünü savundular ve ortaya parlamenter sisteme daha yakın bir anayasa çıktı.

Tasarı ile kabul edilen metin arasındaki en önemli farklılıklar şöyle özetlenebilir: Tasarıda TBMM tatildeyken meclisi olağanüstü toplantıya çağırma yetkisi sadece cumhurbaşkanına tanınıyordu. Kabul edilen metinde aynı yetki TBMM başkanına da verildi. Tasarıda cumhurbaşkanına hükûmetin görüşünü almak ve gerekçe göstermek suretiyle meclisi feshetme yetkisi veriliyordu. Uzun tartışmalardan sonra Meclis cumhurbaşkanına böyle bir yetki verilmesini reddetti. Cumhurbaşkanının meclise iade ettiği kanunların tekrar kabul edilmesini üçte iki çoğunluk esasına bağlayan düzenleme de reddedildi ve basit çoğunluk yeterli görüldü. Tasarıya göre cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıl olacaktı. TBMM bunu da reddetti ve bu süreyi bir seçim dönemiyle yani dört yılla sınırladı.

---

94 Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku* (İstanbul: Doğan, 2012), 374-384.

1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 'hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir' ("hâkimiyet bila kaydü şart milletindir") ilkesine aynen yer veren 1924 Anayasası yasama ve yürütme erklerini mecliste topluyordu. Fakat yasama yetkisini meclis kendisi kullanırken, yürütme görevini cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu aracılığıyla yerine getirecekti. Yargı erki ise ulus adına işgören bağımsız mahkemelere ait olacaktı.[95] Yasaların anayasaya uygunluğu konusunda ise herhangi bir denetim öngörülmemişti. Anayasanın esas hükümlerine göre devletin dini 'din-i İslam', resmî dili Türkçe, başkenti ('makarrı') Ankara'ydı. Seçme hakkı 18 yaşını bitiren her Türk erkeğine, seçilme hakkı da yine 30 yaşını bitiren erkeklere tanınmıştı.

Temel hak ve özgürlükler konusunda kayda değer hükümler taşımıyordu 1924 Anayasası. Klasik haklar sayılmakla birlikte sosyal haklara hemen hiç değinilmiyordu. Bunun tek istisnası ilköğretimin parasız olacağını belirleyen düzenlemeydi. 1921 anayasasının yerel yönetimlere geniş yetkiler veren düzenlemeleri de bu anayasada yer almadı. Aksine anayasanın genel çerçevesi tamamen merkeziyetçi bir yönetim sistemine ve Türk milliyetçiliğine dayanıyordu.[96] Azınlıklara tanınan herhangi bir hak söz konusu değildi. Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağıyla bağlı bulunan herkes Türkkabul ediliyordu: "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur."

Anayasa 20 Nisan'da kabul edildi ve 24 Mayıs 1924'te yürürlüğe girdi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

İkinci TBMM seçimleri yapılırken Birinci TBMM'deki muhalif gruptan kimsenin yeni meclise girememesi için azami çaba gösterilmişti ama Türkiye öylesine büyük dönüşümlerden geçiyordu ki bu sürecin her adımda yeni muhalifler yaratması kaçınılmazdı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kurmaya çalıştıkları ulus-devlet modeli, Batılı kapitalist ülkelerin sahip oldukları türden bir sosyal, siyasal ve iktisadi düzen öngörüyordu. Fakat 700 yıllık bir imparatorluğun bıraktığı miras bütün bu değişimleri yapabilmek için çok da elverişli bir zemin sunmuyordu. Hele de bütün bu değişim programını demokrasi sınırları içinde uygulamaya kalkmak olacak iş değildi. İşte 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kısa ömrü bütün bunları kanıtlayan bir laboratuar işlevi görecek, Kemalist iktidarın sahipleri bu deneyden, çok partili demokrasinin bu aşamada Türkiye için çok lüks olduğu sonucunu çıkaracaklardı.

1924 yılının Sonbaharında TBMM'de ve Halk Fırkası içindeki muhalif çizgi, bir kişinin aynı anda hem mebusluk hem de memurluk yapmasını yasaklayan yeni anayasa hükmünün uygulanmak istenmesi üzerine, gün yüzüne çıktı. Meclisteki ordu mensuplarının bu iki görevden birini tercih etmeleri gerekiyordu. Mustafa Kemal, mecliste muhalefet istemediği için Kâzım Karabekir ve Ali Fuat gibi etkili ve saygın isimlerin ordudaki görevlerine dönmelerini umuyordu. Bu isteğini de açıkça dile getirdi. Fakat 1. Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir, 2. Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa ve 7. Ordu Müfettişi Cafer Tayyar

[95] Fakat Anayasanın başka pekçok maddesi gibi yargıya ilişkin düzenlemeleri de tek partili yıllarda kâğıt üzerinde kalmış, örneğin anayasaya açıkça aykırı olmasına rağmen 1925 yılında üyeleri mebuslardan oluşan İstiklal Mahkemeleri kurulabilmiştir.

[96] Anayasa komisyonu sözcüsü Celal Nuri Bey, mecliste görüşmeler başlarken yaptığı konuşmada, anayasa hazırlanırken gözönünde bulundurulan birinci ilkenin 'milliyetçilik' olduğunu açıklamıştı (Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 29).

Paşa TBMM'de kalarak siyaset yapmayı seçtiler. Muhalif eğilimleri zaten bilinen bu isimler, Mustafa Kemal'in giderek güçlenen bir 'tek adam' yönetimi kurmasından endişeleniyorlar, ama daha çok da yakında gündeme geleceğini sezdikleri önemli siyasal ve sosyal değişimler sırasında mecliste bulunmak istiyorlardı. Cumhuriyete ve burjuva modernizmine karşı değillerdi ama dönüşümün devrimci değil evrimci bir tarzda gerçekleşmesinden yanaydılar.

Bu sıralarda İsmet Paşa Hükûmeti de sıkıntıdaydı. Mecliste ve Halk Fırkası grubunda hükûmete yönelik eleştiriler giderek artıyordu. O sırada basında ve kamuoyunda mübadele anlaşması gereğince Yunanistan'dan gelen Türklere dağıtılacak topraklarla ilgili büyük yolsuzluklardan söz ediliyor, söz konusu topraklara yöre eşrafının ve bazı mebusların el koyduğu iddiası dilden dile dolaşıyordu.[97] 24 Ekim günü Muğla Mebusu Esat Efendi, Mübadele, İmar ve İskân Bakanı Refet Bey'e bu iddiaları içeren bir soru önergesi yöneltti. Çok sayıda milletvekili tarafından desteklenen Esat Efendi'nin önergesi sonunda gensoruya dönüştü ve Mecliste hararetli tartışmalara neden oldu. Öyle ki paşaların ordudan istifa ederek siyaseti tercih etmelerinden zaten rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa, görüşmelerin seyrinden iyice tedirgin oldu. İstifa etmiş olan paşaların meclis oturumlarına katılmalarını engellemek için harekete geçti. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşaları, henüz devir teslim yapmadıkları gerekçesiyle birliklerine geri gönderdi. 5 Kasım'da İsmet Paşa gensorunun bütün hükûmet işlerini kapsayacak şekilde genişletilmesini istedi ve bu isteği kabul edildi. Sonuçta 9 Kasım'da yapılan oylamada hükûmet 18'e karşı 148 oyla güvenoyu almayı başardı.[98] Fakat aynı gün Refet Paşa, Adnan (Adıvar) ve Rauf (Orbay) Beyler Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Onları başka milletvekilleri de izledi. Bu arada İstanbul basını da ortaya çıkan bu muhalefeti destekliyordu. Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta paşaların istifasıyla başlayan bu olayları kendisine karşı girişilen bir komplo olarak değerlendirecektir.

17 Kasım 1924 tarihinde beklenen oldu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) adıyla yeni bir parti Türkiye'nin siyasal yaşamında yerini aldı. Partinin başkanlığını Kâzım Karabekir, başkan yardımcılıklarını Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Beyler, genel sekreterliğini ise Ali Fuat (Cebesoy) Paşa üstlendi. Kurucular arasında İsmail Canbulat, Sabit (Sağıroğlu) Bey ve Refet (Bele) Paşa gibi iktidara muhalif oldukları bilinen isimler vardı. İlerleyen günler içinde CHF'den istifa edenlerle birlikte toplam 29 mebus yeni partiye katıldı. Bu mebuslardan hiçbiri bir sonraki dönem milletvekili seçilemeyeceği gibi bunlardan 6 kişi İzmir Suikastı davası dolayısıyla idam edilecektir. 13 kişinin siyasal yaşamı bu dönemin sonunda kesin olarak bitecek, 7 kişi Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet Paşa'nın girişimiyle yeniden milletvekili olacak, 1 kişi ise ancak 1945'ten sonra yeniden siyasete dönebilecektir. Ali Fuat ve Refet Paşalar Atatürk'ün sağlığında, Kâzım Karabekir ile Rauf Orbay ise ancak onun ölümünden sonra, 1939 yılında yapılan ara seçimlerde yeniden meclise girebileceklerdir.[99]

---

97 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 259 ve Erik J. Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 2. baskı, (İstanbul: İletişim, 2007), 76-77.

98 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 89.

99 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 114-115.

TpCF kuruluşunu izleyen günlerde bir bildiri ve bir de program yayınladı. Her iki belgede de kendisini 'liberal' olarak nitelendiriyordu. Programın ilk 13 maddesi genel esaslara ilişkindi. Birinci madde 'Türk devletinin halkın hâkimiyetine müstenit bir cumhuriyet' olduğunu, ikinci madde partinin esas olarak demokrasi ve liberalizme dayandığını bildiriyordu. Burada ifade edilen ilkelere göre TpCF, bireysel hak ve özgürlükleri destekleyecek, devletin rolünü azaltacak, kanunların ve anayasanın yapılmasında ya da değiştirilmesinde kesinlikle halkın eğilimlerine göre hareket edecekti. Programın en ünlü maddesi ise, kısa süre sonra partinin kapatılmasına gerekçe olarak gösterilecek olan 6. Maddeydi: "Fırka efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkârdır."[100] Programda, tek dereceli seçim sisteminin ve güçler ayrılığı ilkesinin savunulması, devlet memurlarının ve askerlerin siyasal partilerle ilişkisinin yasaklanması, ademi merkeziyetçilik ilkesinin savunulması gibi partinin görece 'liberal' tutumunu yansıtan maddeler dikkat çekiciydi. Programın yarısı ekonomik ve mali konulara ilişkindi. Bu bölümde genel olarak özel sermayenin destekleneceği, serbest ticaret ilkesinin hayata geçirileceği (korumacı önlemlere ancak çok özel durumlarda başvurulacağı), yabancı sermayenin teşvik edileceği gibi vaatler sıralanıyordu. Sermaye sahipleri ile işçi kesiminin eşit ölçüde korunacağı ifade edilmesine karşın işçilerin sendika hakkından söz edilmiyordu. Kâr, işçiler tarafından paylaşılacaktı ama bu kanun kuvveti ile değil, ikna ile temin edilmeye çalışılacaktı.[101] Toprak reformunun adı bile anılmıyordu programda. Yani aslında işçiler ve yoksul köylüler yararına hiçbir somut vaat yoktu.

TpCF kurulur kurulmaz iktidara yakın basında Fırka'nın İttihat ve Terakki ile bir biçimde ilişkili olduğuna dair haberler de çıkmaya başladı. Kurucuları ya da üyeleri arasında bir kısım eski İttihatçı olmakla birlikte aslında Terakkiperver Fırka ile İttihat ve Terakki arasında bir program benzerliği söz konusu değildi. Hatta Tunçay'ın da belirttiği gibi, bu konuda bir karşılaştırma yapılacaksa "1924 sonlarında Türk siyaset sahnesinde bulunan iki partiden, İT kalıt ve geleneğine, hiç kuşkusuz CHF daha yakındı."[102] Ama bu benzetme esas olarak iktidarın yeni partiye karşı olumsuz bir tavır takınacağını gösteren bir işaretti.[103] Buna karşılık o zaman çok daha etkili olan İstanbul basınında hâkim eğilim Terakkiperver Fırka'yı destekleme yönündeydi.

TpCF'nın kurulduğu günlerde CHF içindeki kriz de devam ediyordu. Her türden muhalefete karşı daha sert önlemler almak isteyen İsmet Paşa, 21 Kasım'da toplanan CHF Meclis grubunda İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmesi önerisini kabul ettiremeyince, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek başvekillikten istifa etti. Aynı gün yapılan CHF idare heyeti toplantısında Mustafa Kemal Paşa, dinsel gericiliğin bir karşı devrim tehlikesi yarattığına dikkat çekerek İsmet Paşa'nın istediği doğrultuda yürütme organını güçlendirecek bazı yasal de-

---

100 Fakat Zürcher (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, 131 ve 142), Haziran 1925'te parti kapatılırken, hükûmetin, bu maddenin bizzat kendisini değil de, parti üyelerinin bu maddeyi siyasal amaçları için kullanmış olmalarını kapatma gerekçesi yaptığına dikkat çeker.

101 Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, 140-145.

102 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 108. Çavdar da (1995: 262) esas olarak İttihatçı çizgiyi sürdüren partinin CHF olduğu buna karşılık TpCF'nin daha liberal ve özgürlükçü bir çizgide olduğu görüşündedir.

103 O günlerde illegal olarak varlığını sürdüren Türkiye Komünist Partisi de (TKP) TpCF hakkında olumsuz düşünmekteydi. Bir TKP yayınında TpCF yabancı sermaye yanlısı, oportünist ve irticai bir parti olarak değerlendirilmişti (Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 262; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 109–110).

değişikliklerin yapılmasını istediyse de, toplantıda bulunanlar mevcut yasaların yeterli olduğu gerekçesiyle olağanüstü tedbirlere gerek görmediler.

İsmet Paşa'nın istifasının ertesi günü TBMM başkanı olan Fethi (Okyar) Bey hükûmeti kurmakla görevlendirildi. İsmet Paşa'ya göre daha ılımlı ve liberal bir kişi olarak bilinen Fethi Bey'in kurduğu hükûmet, TpCF'nin de desteğiyle, meclisten oybirliğiyle güvenoyu aldı. Yeni hükûmette İsmet Paşa kabinesinden yalnızca üç kişi vardı. Ne var ki bu hükûmet yalnızca üç buçuk ay yaşayabilecekti.[104]

Takrir-i Sükûn dönemi: Bütün iktidar CHF'ye

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve inşa dönemi olan 1920'li ve 30'lu yıllar Kürt isyanlarından bağımsız olarak değerlendirilemez. Bu yıllarda birbiri ardına gelen pek çok isyan basit bir asayiş sorunu olmanın çok ötesinde Türkiye'nin iç siyaseti üzerinde belirleyici etkiler yaratmıştır. Milli Mücadele dönemindeki Kürtlere yönelik vaatlerini 1923'ten sonra tamamen 'unutup' Türk milliyetçiliğini esas alan üniter bir ulus devlet yaratma girişimine yönelen Kemalistlerin bu yöndeki gayretleri, Kürt kimliğinin ve kültürünün tamamen inkâr edilmesine varan politikalarla birleşince, Genelkurmay'ın verilerine göre 1924-1938 yılları arasında doğrudan Kürtlerle ilgili olarak 17 civarında ayaklanma ve isyan patlak vermiştir.

Bu isyanların en önemlilerinden biri olan Şeyh Sait İsyanı 1925 yılının ilk aylarında sadece bir hükûmet değişimine neden olmakla kalmamış, aynı zamanda ülkedeki tüm muhalefetin susturulmasına imkân verecek olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına zemin hazırlamıştır. Bu kanun sadece birkaç yıl yürürlükte kalacak ama Kemalist iktidar bu kanun sayesinde uzun yıllar ülkeyi tek başına ve neredeyse hiç muhalefetsiz yönetecektir. Sadece Terakkiperver Fırka'nın kapatılması değildir söz konusu olan, muhalif olan hiçbir örgütlenmeye, muhalif olan hiçbir gazeteye ve yayın organına müsaade edilmeyecek olmasıdır. Takrir-i Sükûn Kanunu'yla, hepsi farklı açılardan ve farklı düzeylerde de olsa Kemalist rejime karşı belli başlı üç direnç odağını oluşturan Kürtlerin, hilafet yanlılarının ve komünistlerin topluca susturulması amaçlanmıştır. Bu anlamda otoriter tek parti yönetimin gerçek başlangıç tarihi bu kanunun kabul edildiği gündür denilebilir.

Bu bağlamda CHF'nin otoriterleşmesi sadece Kürt isyanlarına bağlanamaz. Bu eğilim zaten Birinci Meclisteki ikinci grubun tasfiyesi, İstiklal Mahkemelerinin kurulması ve gazetelerin kapatılması gibi önlemlerde görüldüğü üzere çoktan başlamıştı. Tepeden bir burjuva devriminin ardından Cumhuriyeti kuranlar, onu yaşatmanın yolunu, en azından bir süre için, belki devrimler yerleşene kadar, otoriter bir yönetim kurmakta görüyorlardı.

Şeyh Sait ayaklanmasının başlamasından çok kısa bir süre önce TBMM çatısı altında yaşanan ve hâlâ aydınlatılamamış bir olay da iktidarın giderek daha sert yöntemlere başvuracağının bir işareti olarak yorumlandı. 9 Şubat 1925 günü savaşlardaki cesaretiyle ün salmış olan Ardahan mebusu Halit Paşa, Meclis binası içinde tabancayla vurularak ağır yaralandı. Sebebi tam olarak anlaşılamayan bir şekilde hastaneye kaldırılmadı ve tedavisi Mecliste yapılmaya çalışıldı. İyileşeceğine dair haberler verilirken de 13-14 Şubat gecesi aniden zatürre-

[104] Tunçay, yeni hükûmetin görece daha ılımlı isimlerden oluşturulmasını, yeni partinin çekiciliği karşısında CHF'nin daha çok çözülmesini engelleme amaçlı olarak değerlendirmektedir (*Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 111).

den öldüğü açıklandı. Bu süre zarfında Halit Paşa'nın bizzat talep etmesine rağmen savcılık ifadesi de alınmamıştı. Açılan resmî soruşturma sonucuna göre Halit Paşa, Afyon mebusu ve İstiklal Mahkemelerinin ünlü reisi Kel Ali namlı Ali (Çetinkaya) tarafından meşru müdafaa sınırları içinde vurulmuştu. Fakat gerçeğin böyle olmadığı, aslında Rize mebusu Rauf Bey tarafından ve arkadan gelen bir kurşunla vurulduğuna dair bir söylenti yayıldı. Çok sonradan bazı tanıklar da bu yönde beyanda bulunacaklardı. Her hâlükârda olaya karışanlar Mustafa Kemal Paşa'ya yakın olan ve aksi yöndeki Meclis İçtüzüğü'ne rağmen salonlara bellerinde silahlarıyla girip çıkan bir gruptu. Bu olay basında epey yankı buldu. Muhalefete tahammülsüzlük ve özgürlüklere saldırı olarak yorumlandı.[105]

13 Şubat 1925 tarihinde patlak veren Şeyh Sait ayaklanması ise daha birkaç ay önce reddedilen sıkıyönetim ilanının bu kez Meclisten sorunsuz geçmesini sağladı. Sıkıyönetimi TpCF de destekledi ve Kâzım Karabekir Mecliste bu yönde bir konuşma yaptı. Zaten iki partinin Kürt meselesine dair bakışlarında önemli bir farklılık yoktu. İki parti de isyanın Kürtlerin ulusal talepleriyle ilgili kısımlarını görmezden geldi ve olaya bir asayiş sorunu olarak yaklaştı. Fakat Kemalistler isyanın içindeki bazı unsurlara ve taleplere bakarak olayı bir dinsel gericilik (irtica) kalkışması olarak değerlendirdiler ve sorunun bu boyutunu öne çıkarmayı yeğlediler, ki bu tutum iktidara TpCF'yi kapatma olanağı da verecekti.

Bu isyan ve isyana karşı alınacak tutum konusundaki tartışmalar CHF içindeki mücadele açısından da kritik bir dönüm noktasını oluşturdu. Parti içindeki sertlik yanlıları birkaç ay önce kaybettikleri mevziyi bu sayede tekrar kazandılar. 21 Şubat'ta Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı Ankara'ya çağırdı. Akşam Çankaya'da yapılan toplantıda Doğu illerinde sıkıyönetim ilan edilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak dinin siyasete alet edilmesi vatan hainliği olarak tanımlandı. Fethi Bey hükûmeti bu önlemler konusunda herhangi bir tereddüt göstermemişti ama gene de parti içi muhalefet onun yerine tekrar İsmet Paşa'nın geçmesi için çabalarını yoğunlaştırdı. Sonuçta 2 Mart günü yapılan güven oylamasını 60'a karşı 94 oyla kaybeden Fethi Bey Hükûmeti istifa etti. Hükûmeti kurma görevi İsmet Paşa'ya verildi ve onun kabinesi 4 Mart'ta Terakkiperver Fırkalıların ret oyuna rağmen, açık farkla güvenoyu aldı. Metin Toker, o günlerde meclise hâkim olan atmosferi şöyle tarif etmektedir:

> Ankara'da Meclisin, hem de muhalefetin desteğiyle Fethi Bey Hükûmeti'nin tedbirlerini kanunlaştırması havayı yatıştırmadı. CHF'nin radikalleri bu kadarla yetinecek insanlar değillerdi. Bu ortamda ancak mezar sessizliği hâkim olacaktı. Hiç kimse yapılanları tartışmayacaktı. Yapılanlar sadece övülebilecekti. 1925 Türkiye'sinde Gazi'nin, İsmet Paşa'nın ve onların etrafında yer almış 'silahendaz mebuslar'ın memlekete müsaade etmeye niyetli bulundukları hürriyet bundan ibaretti.[106]

İsmet Paşa başkanlığındaki yeni hükûmet güvenoyu aldığı gün meclise iki kanun tasarısı sundu. İlki, Türkiye'nin tarihinde bir dönüm noktası oluşturacak olan Takrir-i Sükûn Kanunu, ikincisi ise onu tamamlayıcı nitelikte iki tane İstiklal Mahkemesi kurulmasını öngören bir tasarıydı.

---

[105] Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 105-112.

[106] Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 144.

Takrir-i Sükûn Kanunu hükûmete öylesine geniş yetkiler tanıyordu ki, bundan böyle herhangi bir yolla iktidara muhalefet etmek imkânsız hale geliyordu.[107] Hükûmet, Cumhurbaşkanının onayıyla, kamu düzenini ve huzurunu, emniyet ve asayişini bozduğu iddiasıyla her türden muhalif örgütlenmeyi, girişimi ve yayını yasaklayabilecek, bunların faillerini İstiklal Mahkemesi'ne gönderebilecekti. İstiklal Mahkemeleri de hukukideğil tamamen siyasal organlar oldukları için bu kanun aslında yaklaşık 20 yıl sürecek olan tek parti diktatörlüğünün yolunu açıyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, meclis görüşmeleri sırasında, kendisonunu da getireceğini sezdiği Takrir-i Sükûn Kanunu'na var gücüyle karşı çıktı. Partililere göre kanun hükûmete çok geniş ve sınırları belirsiz bir yetki veriyordu. Bu da halk egemenliği ilkesine ve anayasaya aykırıydı. Ayrıca kanunla milletin doğal hakları tehdit altına giriyordu. Ama bütün bu eleştirilere rağmen kanun 22 ret oyuna karşılık CHF'lilerin 122 kabul oyuyla meclisten geçti.[108]

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesinin hemen ardından iki tane İstiklal Mahkemesi kurulmasını öngören hükûmet tezkeresi de meclise sunuldu. Mahkemelerden birisi (Şark İstiklal Mahkemesi) isyan bölgelerini kapsayacak ve bu mahkemenin verdiği idam kararları meclis onayına sunulmayacaktı.[109] Ankara merkezli olarak kurulan ikinci mahkeme ise isyan bölgesi dışındaki yerlere bakacak ama bu mahkemenin idam kararları meclis onayına tabi olacaktı. Bu mahkemelerin başkan ve üyelerinin milletvekilleri arasından tamamen siyasi ölçütlere göre seçilmesi öngörülmüştü ki bu durum 1924 Anayasasında öngörülen yargı bağımsızlığı ilkesine tamamen aykırıydı. Terakkiperver Fırkalı milletvekilleri bu gerekçeyle mahkemelerin başkan, üye ve savcılarının seçiminin yapıldığı oturumlara katılmadılar.

Takrir-i Sükûn Kanunu meclisten geçer geçmez uygulanmaya başladı. Hükûmet 6 Mart günü bu kanuna dayanarak İstanbul'da *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf*, *İstiklal*, *Sebil-ür Reşad*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* ve *Press de Soir*; İzmir'de *Sada-yı Hak*, Adana'da *Sayha*, Trabzon'da *İstikbal* ve *Kahkaha* gazete ve dergilerini kapattı.[110] Bu gazetelere bir ay kadar sonra, polisin TpCF

---

107 Takrir-i Sükûn Kanunu'nun metni aynen şöyledir:
Madde 1 – İrticaa ve isyana ve memleketin içtimâi nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle bâis bilumumteşkilat vetahrikatve teşvikat veteşebbüsatve neşriyatı, hükûmet, reisicumhurun tasdikiile, resen veidareten men'e mezundur. İşbu ef'alerbabını İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir.
Madde 2 – İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren iki sene müddetle mer'iyülicradır.
Madde 3 – İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

108 Goloğlu, *Devrimlerve Tepkileri*, 127-135.

109 Doğu'dakurulan İstiklal Mahkemesi'ne sunulan bu 'ayrıcalık' çok geçmeden bölgede görev yapan diğer mahkemelere de tanınacak, onların vereceği idam kararlarının da meclis onayından geçmesine gerek görülmeyecekti (Goloğlu, *Devrimlerve Tepkileri*, 135). Bu uygulamalar Kemalist iktidarın Doğu sorununa ya da Kürt meselesine ilişkin yaklaşımı hakkında bir fikir vermektedir. Ama bu yaklaşım sadece Kürt sorununa özgü değildir. Bu son düzenlemenin ele alındığı meclis oturumunda TpCF üyeleri idam cezalarında meclis onayının aranmaması hükmüne karşı çıkmışlar, düzenlemenin anayasaya ve insan haklarına aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdi. Eleştirileri yanıtlamak üzere söz alan Milli Savunma Bakanı Recep (Peker) Bey ise son derece sert bir konuşma yaparak âdeta muhalefet milletvekillerini tehdit etmişti. Bunun üzerine kürsüye çıkan TpCF Başkanı Kâzım Karabekir'in şu sözleri o dönemdeki siyasal atmosferi özetlemektedir: "Bugün en şiddetli kanunu, hükûmetiniz eline almış, bütün basın susmuştur. Her şey susmuştur, özgürce düşünce belirtilecek bir tekkürsü kalmıştır. Bunu da, Milli Savuma Bakanı Recep Bey'in sert sözleri ve konuşmacıların kişiliklerine yaptığı saldırılarla sınırlamak, sanırım ki hayırlı bir iş olmaz. ... İstenen yetkiler sadece Doğu Sorunu, Kürt Sorunu, Gericilik Sorunu için değildir. Mademki bu kanun çıkıyor, her nerede sıkıyönetim ilan edilirse, en aydın bir bölgede de olsa, uygulanacaktır" (Goloğlu, *Devrimlerve Tepkileri*, 139). Fakat özellikle Kürt sorunu konusunda Terakkiperver Fırka'nın yaklaşımının CHF'den belirgin bir farklılık taşımadığını belirtmek gerekir.

110 Goloğlu, *Devrimlerve Tepkileri*, 136.

Şefik Hüsnü Değmer (1887-1958)

Türkiye sosyalist hareketinin kuruluşunda çok önemli roller oynamış, uzun yıllar Türkiye Komünist Partisi'nde çeşitli düzeylerde yöneticilik yapmış düşünce ve siyaset adamı. 1887 yılında Selanik'te doğdu. Ortaöğrenimini bu kentteki Garaud Koleji'nde yaptı. Ardından Paris'te fen ve tıp fakültelerinde okudu. Ruh ve sinir hastalıkları uzmanı oldu. Paris'te bulunduğu yıllarda Jön Türklerle ilişki içindeydi, 1907'deki Jön Türk kongresine öğrenci temsilcisi olarak katıldı. Fakat Paris'te Jean Jaures ve Clemencau gibi zamanın önemli sosyalist simalarıyla tanışma imkânı buldu ve onların etkisiyle Jön Türklerden koptu. Kendi ifadesiyle "Bizzat büyük komünistlerin nutuklarını dinleyerek, beşeriyeti ızdıraplarından kurtaracak yegâne çarenin sosyalistlik olduğunu anlamıştı."*

1912'de Türkiye'ye döndü ve Balkan Savaşı'na katıldı. Ardından I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de Tabip Yüzbaşı olarak görev yaptı. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a döndü. Bu sırada Berlin'de çok sayıda Türkiyeli işçi ve öğrenci Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurmuş ve 1 Mayıs 1919'da *Kurtuluş* adında bir dergi yayınlamaya başlamışlardı. Bu dergiyi çıkaranların önemli bir bölümü 15 Mayıs'ta yurda döndü ve Şefik Hüsnü de İstanbul'da onlara katıldı. Bu grup, 20 Eylül 1919'dan itibaren *Kurtuluş* dergisini İstanbul'da yayınlamaya başladı. 22 Eylül'de de legal bir parti olarak Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası kuruldu. Şefik Hüsnü fırkanın genel sekreterliğine getirildi. TİÇSF delegeleri Türkiye Komünist Partisi"nin 10 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan I. Kongresine katıldılar. Kendisi bizzat katılmasa da bu kongrede delegelerin önerisiyle TKP Merkez komite üyeliğine seçildi. Haziran 1921'de TİÇSF'li yoldaşlarıyla birlikte İstanbul'da *Aydınlık* dergisini yayınlamaya başladı. Bu dergideki yazılarında Marksist teoriyi Türkiye koşullarına uygulamaya çalışıyor, Türkiye'de sosyal sınıfların varlığı ve işçi sınıfının örgütlenme sorunları üzerinde duruyordu.

İlk kez 1 Mayıs 1923 kutlamalarının ardından dağıttıkları bir bildiri nedeniyle tutuklandı. 'Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre yargılandı fakat beraat etti. TKP'nin II. Kongresi 1925 yılında onun İstanbul Akaretler'deki evinde toplandı. Kongre sonunda tekrar Merkez Komite üyeliğine ve TKP Genel Sekreterliğine seçildi.

Şubat 1925'te Şeyh Sait önderliğinde başlayan Kürt ayaklanması üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak *Aydınlık* başta olmak üzere TKP'nin bütün yayın organları kapatılıp önde gelen kadroları tutuklanmaya başlayınca yurt dışına çıktı. Oysa bu ayaklanmayı, Kürtlerin büyük dinci, gerici ayaklanması olarak nitelemiş, Parti'nin yayın organlarından *Orak-Çekiç* gazetesi ayaklanmanın bastırılması için burjuva hükûmetle işbirliği yapmanın bir sakıncası olmadığını yazmıştı. Ne var ki TKP'nin bu yaklaşımı hükmet cephesinden bir karşılık görmedi ve çok sayıda partili Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından ağır hapis cezalarına çarptırıldı. Kendisi de gıyabında 15 yıl kürek cezasına mahkûm edildi.

Yurt içinde kalan parti yönetiminin çalışmalarını yeterli görmediği için Mayıs 1926'da Viyana'da bir Parti Konferansı topladı. Bununla da yetinmeyerek 1927'de kimlik ve kılık değiştirerek Türkiye'ye döndü ve parti genel sekreteri Vedat Nedim'e karşı kendi sekreterliğinde ikinci bir icra komitesi kurdu. Vedat Nedim, kendisinden habersiz ayrı bir icra komitesi kurulduğunu anlayınca elindeki bütün parti evrakını polise vererek ünlü 1927 Komünist Tevkifatı'na neden oldu. Şefik Hüsnü de partinin önde gelen kadrolarıyla birlikte tutuklandı. Yargılama sonunda 18 ay hapse mahkûm oldu.

---

* Aktaran: Burak Gürel ve Can Nacar, "Şefik Hüsnü (Değmer)", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*,Cilt-9, der. Murat Gültekingil, (İstanbul, İletişim: 2011), 118.

Nisan 1929'da tahliye olunca hemen yurt dışına çıktı. 1939'a dek Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşadı. 1928-1935 arasında Komintern'in yürütme komitesi üyeliğini yaptı. O dönemin Komintern çizgisi çerçevesinde TKP'den Sovyetler Birliği ile dostluk politikası güden Kemalist iktidarın desteklenmesi istendi. 1937'de TKP hakkında alınan desantralizasyon kararı ile de partililer CHP ve Halkevleri'nde legal siyaset yapmaya yönlendirildiler. Bu çerçevede legal alanda çalışmak üzere Türkiye'ye döndü. Seferberlik yıllarıydı, 1939'da doktor yüzbaşı olarak askere alındı. Fakat hastalanınca erken terhis edildi.

1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle 'sınıfesasına dayanan' dernek kurulması yasağı kaldırılınca Türkiye'de pek çok sendikanın yanı sıra ardı ardına iki de sosyalist parti kuruldu. Esat Adil önderliğindeki Türkiye Sosyalist Partisi'ne (TSP) karşılık Şefik Hüsnü Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni (TSEKP) kurdu. Kısa sürede 13 ilde örgütlenen parti, sendikal alanda da önemli bir başarı yakaladı. Partinin etkisindeki İstanbul İşçi Sendikaları Birliği on binden fazla işçiyi temsil ediyordu. Ancak bu dönem uzun sürmedi. Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın kararıyla TSP, TSEKP ve bu partilere bağlı bütün sendikalar (ve bunların yayın organları) kapatıldı. Bu kuruluşların yöneticileri tutuklandı. Yapılan yargılama sonucunda beş yıl ağır hapse ve beş yıl da nezaret altında bulundurulmaya mahkûm edildi. Demokrat Parti'nin Temmuz 1950'de çıkardığı genel afla serbest kaldıysa da 1951'deki büyük TKP operasyonunun ardından Şubat 1952'de yeniden tutuklandı. 1953'te sonuçlanan mahkeme tarafından dört yıl iki ay hapis ve bir yıl on bir ay sürgün cezasına çarptırıldı. 7 Nisan 1959'da sürgün cezasını çekmekte olduğu Manisa'da öldü.

binalarında arama yapmasını 'baskın' başlığıyla verdiği gerekçesiyle, *Tanin* gazetesi de katıldı; gazetenin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından Çorum'da ömür boyu sürgüne mahkûm edildi. Yine bu sıralarda Zekeriya Sertel'in *Resimli Hafta* dergisinde çıkan bir yazısından dolayı, 'askerliği tahkir' suçlamasıyla, Cevat Şakir (Kabaağaçlı –sonradan bilinen adıyla Halikarnas Balıkçısı) ve Zekeriya Sertel üçer yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Muhafazakâr ve dinî eğilimli *Sebil-ür Reşad* dergisi sahibi Eşref Edip de bu sıralarda tutuklanan gazeteciler arasındaydı.

Bu sıralarda gazetecilerin yanı sıra solculara ve Türkiye Komünist Partililere karşı baskılar da hat safhadaydı. Sadreddin Celal, Şevket Süreyya, Nâzım Hikmet ve Şefik Hüsnü'nün de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

TpCF üzerindeki baskılar da giderek artmaktaydı. Polis parti binalarını basıyor, parti yetkilileri isyancılarla işbirliği yapmak ya da dinî politikaya alet etmek gibi gerekçelerle tutuklanıyorlardı. Öte yandan da hükûmet yanlısı gazetelerde partiye eleştiri sınırlarını aşan ağır saldırılar yöneltiliyordu. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Siirt mebusu Mahmut (Soydan) Bey ve *Cumhuriyet* gazetesinde Muğla mebusu Yunus Nadi bu konuda birbirleriyle yarışıyorlardı.[111]

Bu ortamda önce Şark İstiklal Mahkemesi Terakkiperver Fırka'nın doğudaki şubelerinin kapatılmasına karar verdi. 3 Haziran 1925'te de Hükûmet Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak Fırka'nın bütün merkez ve şubelerini kapattı. Böylece Türkiye'de tek parti dönemi resmen başlamış oldu. 1930 yılındaki kısa Serbest Fırka denemesi sayılmazsa Türkiye artık 20 yıl boyunca tek parti iktidarı altında yaşayacaktı.[112]

---

111 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 147-148.

112 Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan evvel birkaç ay başbakanlık yapmış olan ve 1930'da Mustafa Kemal Paşa'nın icazetiyle Serbest Fırka'yı kuracak olan Fethi (Okyar) Bey, anılarında TpCF'nin kapatılmasıyla başlayan dönemi şöyle tasvir eder: "... TpCF, Şeyh Sait hadisesini takip eden günlerde çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu hükümlerine göre kapatılınca, Tek Parti devri bütün hususiyetiyle işlemeye başlamış ve politik hayat seçimden seçime, müntehib-i sânilerin sandıklara attığı, önceden ellerine verilmiş isimlerin sayılmasından ibaret olmuştu" (aktaran Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 155).

TpCF'nin kapatılmasından sonra baskı yine gazetecilere yöneldi. 7 Haziran'da *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi Velid Ebuziyya, *Son Telgraf* gazetesi sahibi Sadri Ethem ve Fevzi Lütfi ile İlhami Safa Beylerin tutuklanmasına karar verildi. Gazeteciler 20 Haziran'da teslim oldular ve Diyarbakır'daki Şark İstiklal Mahkemesi'ne gönderildiler. Ağustos ayında *Vatan* gazetesi de kapatıldı, gazetenin sahibi Ahmet Emin (Yalman), gazeteci Ahmet Şükrü (Esmer) ve İsmail Müştak o sırada Diyarbakır'dan Elazığ'a geçmiş bulunan Şark İstiklal Mahkemesi'ne yollandılar. 'İsyan kışkırtıcılığı' ile suçlanan bu gazeteciler ortakimzalı bir telgrafla Ankara'ya başvurup bağışlanmayı dileyince 'suçsuz görüldükleri' gerekçesiyle serbest bırakıldılar. Ama gazeteler kapalı kaldı.

İzmir suikastı girişimi ve muhalefetin sonu

Terakkiperver Fırka'nın kapatılması ve muhalif basının susturulması tek parti rejiminin büyük ölçüde yerleşmesi anlamına geliyordu ama meclisten ya da meclis dışından hâlâ birtakım muhalif sesler duyulabiliyordu. Onların da susturulması 1926 yılında Mustafa Kemal'e yönelik başarısız bir suikast girişiminin ortaya çıkarılması sayesinde oldu. Eski İttihat ve Terakki mensupları ve TpCF'liler arasında Mustafa Kemal'e ve onun yarattığı rejime muhalif olup da hâlâ şu ya da bu düzeyde siyaset yapmak isteyenler, söz konusu suikast girişimiyle bir ilgileri olsun ya da olmasın ya bu girişim dolayısıyla açılan davalarda ağır cezalara çarptırıldılar ya da yaratılan korku atmosferinde tamamen susmak zorunda bırakıldılar.

1926 yılının 17 Haziran'ında İzmir'de Reisicumhura suikast yapılacağı yolunda bir ihbar alındı. İhbarda bulunan kişi suikast tertibine karışmış olanlardan biriydi. Suikastı, birinci dönem TBMM'de Lazistan (Rize) mebusu olarak yer alan Ziya Hurşit ve arkadaşlarının planladığı anlaşılıyordu. Ziya Hurşit, Erzurum Kongresi günlerinde orada kadı olan ve İstanbul'dan gelen emirleri dinlemeyerek Mustafa Kemal ve arkadaşlarından yana tavır alan Hurşit Efendi'nin oğluydu. 1892 doğumlu olan Ziya Hurşit, yaşı tutmamasına rağmen Mustafa Kemal'in özel izniyle birinci TBMM'ye mebus olarak girmişti. Sözünü sakınmayan bir kişiliği vardı; Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya zaferinden dönüşünde yapılan büyük karşılama törenleri sırasında Meclisin toplantı salonundaki karatahtaya "Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar" diye yazmıştı. Lozan'da verilen tavizlere de karşı çıkmış, bu sırada 'İkinci Grup'tan yana tavır almıştı. Özellikle bu grubun önde gelen şahsiyetlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'le çok yakındı. Ali Şükrü'nün Mustafa Kemal'in Muhafız Komutanı Topal Osman ve adamları tarafından öldürülmesi Ziya Hurşit'te büyük bir öfke ve hınç yaratmış olmalıydı.[113]

İzmir suikastı girişiminin haber alınması üzerine İsmet Paşa, İstiklal Mahkemesi'nin derhal İzmir'e hareket etmesini istedi. Mahkeme henüz olayla ilgili olarak elde hiçbir bilgi olmamasına rağmen İzmir'e hareket etmeden önce TpCF üyesi bütün mebusların tutuklanmasına ve evlerinin aranmasına karar verdi. Fırka üyesi bütün mebuslar, Kâzım Karabekir de dâhil hemen tutuklandılar. İsmet Paşa araya girerek Kâzım Karabekir'in serbest bırakılmasını sağladı ama mahkeme kararında ısrar etti ve eğer engel olursa İsmet Paşa'nın da tutuklanacağını bildirdi. İş bu kadar büyüyünce araya Mustafa Kemal girdi ve İsmet Paşa'yı ikna etmek üzere

[113] Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 211-212.

İzmir'e çağırdı. Sonuçta Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar da dâhil olmak üzere, biri hariç[114] bütün TpCF'li mebuslar tutuklandı. Savcılık iddianamesinde TpCF'nin 1918'de İttihat ve Terakki Cemiyeti feshedildikten sonra İttihatçılar tarafından kurulan Teceddüd Fırkası ile bağlantılı olduğu iddia ediliyordu. İstiklal Mahkemesi yargılamalar sonunda toplam 15 kişiyi idam cezasına çarptırdı. Bunlardan TpCF üyesi altı mebus (İsmail Canbolat, Halis Turgut, Rüştü Paşa, Arif, Şükrü ve Abidin) 13 Temmuz günü asılarak idam edildiler.[115] Bunların dışında aralarında eski mebus ve İttihatçıların da olduğu yedi kişi daha idam edildi. Giyaplarında idama mahkûm edilen ünlü İttihatçılardan Kara Kemal İstanbul'da gizlendiği evde yakalanmak üzereyken intihar etti; eski Ankara valilerinden Abdülkadir Bey ise gizlice sınırı geçmek isterken jandarma tarafından yakalandı ve idamdan kurtulamadı.

Yargılamalar sırasında avukat tutmak istediğini ifade eden İzmit Mebusu (bir ara Milli Eğitim Bakanlığı da yapmış olan) Şükrü Bey'e Mahkeme Başkanı Ali (Çetinkaya) Bey'in verdiği, "İstiklal Mahkemeleri avukatların cambazlıklarına gelemez" mealindeki cevap, bu mahkemelerde yapılan yargılamaların hukuka uygunluğu konusunda bir fikir verir. Ayrıca Terakkiperver Fırkalı mebusların tutuklanması sırasında yasama dokunulmazlığı da yok sayılmıştır. Anayasaya göre cinayetle ilgili suçüstü hallerinde yasama dokunulmazlığı tutuklamaya engel olmuyordu ama Karabekir ve Ali Fuat Paşa gibi birçok mebusun durumunun suçüstü kabul edilmesi pek de normal değildi. Nitekim yargılamalar sonunda bu isimlerin birçoğu beraat edeceklerdi. Keyfî tutuklama kararlarında olduğu gibi beraat kararlarının arkasında da Mustafa Kemal vardı.[116]

Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast girişiminin muhalefetin tamamen sindirilmesi amacıyla kullanıldığının daha kesin bir göstergesi İstiklal Mahkemesi'nin Ankara'ya döndükten sonra burada açtığı ikinci davadır. Bu dava esas olarak suikastla ilgileri çok kuşkulu olan eski ittihatçı bir çevreyi hedef aldı ve Kemalistler ile ittihatçılar arasındaki kavgayı kesin olarak birincilerin lehine bitirdi. Mahkeme, suikastla ilgili hiçbir somut bağ bulamamasına rağmen ünlü ittihatçılardan ve eski Maliye Nazırlarından Cavit Bey, Doktor Nazım, yine İttihat ve Terakki'nin eski yöneticilerinden Nail Bey ve eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey'i idama mahkûm etti. Cezalar 27 Ağustos sabahında infaz edildi. Rauf (Orbay) Bey de bu davada 10 yıl sürgün cezasına çarptırıldı fakat yurtdışında olduğu için bu ceza uygulanamadı. Bu isimler dışında da çeşitli hapis cezalarına çarptırılanlar oldu. Bu davayla birlikte siyasal ve ideolojik bir akım olarak değilse bile örgütsel olarak ittihatçılık kesin olarak sona erdi. Aslında Kemalistler ile ittihatçılar arasında ideolojik olarak büyük farklılıklar yoktu, fakat ittihatçıların politik hırsları ve iktidar tutkuları Mustafa Kemal tarafından milli mücadeleden sonra hep bir tehdit olarak algılanmıştı.[117] Milli mücadelenin aktif kadrolarının çoğu ittihat-

---

114 Kastamonu Mebusu Halit (Akmansü) Bey tutuklanmayan tek TpCF mensubu milletvekiliydi. Diğer yandan tutuklananlar arasında TpCF üyesi olmayan bir mebus da vardı: Erzurum Mebusu Cazım Efendi (Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 167). Goloğlu, Cazım Bey'in niçin tutuklandığının anlaşılmadığını, Halit Bey'in ise belki de unutulduğu için tutuklanmaktan kurtulduğunu belirtiyor (*Devrimler ve Tepkileri*, 223).

115 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İstanbul: Doğan, 2014), 508.

116 Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi–4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, der. Sina Akşin, (İstanbul: Cem, 1995), 103.

117 Fethi Okyar anılarında, Mustafa Kemal'in kendisine ittihatçılar hakkında şunları söylediğini anlatır: "... bilirsiniz ki bir İttihatçı iyi dosttur, iki İttihatçıdan korkulur, üç İttihatçı için ise iktidarı almaktan başka tatmin yolu yoktur." Aktaran: Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 169.

Hüseyin Rauf Orbay (1881–1964)

Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve bir süre başbakanlık da yapmış olan asker, siyaset ve devlet adamı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) kurucularındandı.

İstanbul'da doğdu. Babası, Trablusgarp Valiliği ve Heyet-i Âyan üyeliği yapmış olan Muzaffer Paşa'ydı. Trablusgarp Askerî Rüştiyesi'ni, Bahriye Mektebini ve Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'u bitirerek Osmanlı donanmasına katıldı. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'na katıldı. Deniz savaşlarındaki başarılarından dolayı 'Hamidiye kahramanı' olarak anılmaya başlandı. Bu sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin partizan bir üyesiydi.

I. Dünya Savaşı sırasında Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisliğine getirildi. 1918'de Brest-Litovsk konferansına Osmanlı delegesi olarak katıldı. 14 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükûmetinde Bahriye Nazırı olarak görev aldı. Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) imzalayan Osmanlı heyetinin başkanlığını yaptı.

Mayıs 1919'da askerlikten ayrıldı ve Mustafa Kemal'in ardından Anadolu'ya geçti. Amasya Tamimi'ni hazırlayanlar arasında yer aldı. Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'ye seçildi. Sivas Kongresi'nde başkan yardımcılığı yaptı. 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Sivas temsilcisi olarak katıldı. Mecliste 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' adına Felah-ı Vatan Grubu'nu kurdu. Misak-ı Milli'nin kabul edilmesinde önemli rol oynadı. İstanbul'un işgali (16 Mart 1920) sonrasında tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderildi.

Malta'dan bırakıldıktan sonra Kasım 1921'de Ankara'ya geçti ve Sivas mebusu olarak TBMM'ye katıldı. Nafıa Vekilliğine ve Meclis başkan yardımcılığına getirildi. 12 Temmuz 1922'de başvekil (Başbakan) oldu. Saltanatın kaldırılması sırasında Mecliste bunu destekleyici bir konuşma yaptı. (Fakat Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta Rauf Bey'in daha önce saltanatın kaldırılmasına karşı olduğunu beyan ettiğini, dolayısıyla bu konuşmasının 'samimi' olmadığını iddia eder.) Lozan Barış Konferansı'nın hazırlıklarını yürüttü. Konferans'ta Türkiye delegasyonunun başkanlığını yürüten bulunan İsmet Paşa ile sık sık anlaşmazlığa düştü. Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı desteklemesi üzerine 4 Ağustos 1923'te başvekillik görevinden ayrıldı.

1 Kasım 1923 tarihli *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde Cumhuriyet'in Mecliste ve kamuoyunda hiç tartışılmadan ilan edilmesini eleştiren bir demeci yayınlandı. Rauf Bey demecinde ayrıca, meseleyi 'cumhuriyet' kelimesi üzerinden ele almanın yetersiz olduğunu, önemli olanın 'milli hâkimiyetin' en iyi gerçekleşeceği hükûmet şeklini aramak olduğunu ileri sürüyordu. Bu demeç Mecliste sert tartışmalara neden oldu. Rauf Bey halifeliğin kaldırılmasının gündemde olduğu sırada İstanbul'da Halife Abdülmecid 'i ziyaret etmesi nedeniyle de Mecliste tepki çekti.

17 Kasım 1924'te Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy) ve Adnan (Adıvar) gibi isimlerle birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Başlangıçta Mecliste etkili bir muhalefet yürüten bu parti, Şeyh Sait İsyanı ile ilgisi olduğu ve halkın dinî duygularını istismar ettiği gerekçesiyle 3 Haziran 1925'te kapatıldı. 1926'da, tedavi amaçlı olarak Avusturya'da bulunduğu sırada başlayan İzmir Suikastı davasında yargılandı. İstiklal Mahkemesi tarafından gıyabında 10 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Uzun süre yurt dışında kaldıktan sonra 1935 yılında Türkiye'ye döndü.

Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sırasında İzmir suikastı davasından aldığı cezanın bir adli hata sonucu verildiği kabul edildi ve 1939'da Kastamonu Milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1942 yılında Londra Büyükelçiliğine atandı fakat bakanlıkla anlaşmazlığa düşerek 1944'te bu görevi bıraktı. Bu sıralarda İsmet İnönü kendisine TpCF'yi yeniden kurmayı önerdi, fakat o bunu kesin bir dille reddetti. İnönü'ye asla güvenmiyordu. 1945 ara seçimlerinde İstanbul'dan bağımsız aday oldu, fakat seçilemedi. Yaşamının geri kalan yıllarını siyasetten uzak geçirdi.

Kaynaklar

Ana Britannica

Murat Yılmaz, "Rauf Orbay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 5: *Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim, 2003), 54-65.

çıydı ama bunların ileri gelenleri milli mücadeleden sonra Mustafa Kemal ve arkadaşlarına katılmamış (ya da onlar tarafından kabul edilmemiş) ve İstanbul'da üslenmişlerdi. Ankara bunların arasında özellikle ikisinden çekiniyordu: Eski iaşe nazırı Kara Kemal ve eski maliye nazırlarından Cavit Bey. Bu isimlerden ilki örgütçü yeteneğiyle tanınıyordu, ikincisi ise entelektüel birikimiyle. Bu çevre Cumhuriyet öncesinden beri gizlice izleniyordu. 1923 yılının bahar aylarında yapılan seçimlere ittihatçıların da örgütlü biçimde katılacağı konuşulmuş, hatta HF'nın "Dokuz Umde"sine karşılık ittihatçıların da yine dokuz maddelik bir program hazırladığı öğrenilmişti. Fakat bütün bunlar gerçekleşmemiş, İttihat ve Terakki'nin yeniden canlandırılması mümkün olmamıştı. Bunun üzerine bazı ittihatçılar Halk Fırkası'na girmiş, bunların çoğu da 1924'te TpCF'ye katılmıştı.[118] İşte Mustafa Kemal hâlâ bir tehdit olarak gördüğü bu ittihatçılardan 1926 yılındaki davalarla tamamen kurtulmuş oldu.

Takrir-i Sükûn Kanunu ile TpCF kapatılıp gazeteciler susturulduktan sonra, İzmir ve Ankara'daki suikast davalarıyla da muhalefet tamamen sindirilmiş, baskı yöntemleriyle korkutulamayacakları düşünülen 'gözü pek eski İttihatçılar' ortadan kaldırılmıştı. "Böylece Halk Partisi köktencilerinin şiddet politikası gerçek amacına ulaşmış, muhalefet görevini yapacak tek kuruluş ve tek kişi bırakılmadan tek partili sistem kurulmuştu." Bundan böyle Meclise de tam bir sessizlik hâkim olacaktı. 1926'nın son aylarında mecliste herhangi bir tartışmaya rastlamak imkânsızdı. Oturumlara çok az sayıda mebus katılıyor, gündeme gelen kanun tasarı ve teklifleri hiç tartışılmadan kabul ediliyordu. Bu dönemde gündeme gelen tasarı ve tekliflerin hemen hiçbiri ilk oylamada yeterli çoğunluğu bulamıyor, ancak ikinci oylamada orada bulunan azınlığın oylarıyla kanunlaşabiliyorlardı.[119]

Takrir-i Sükûn Kanunu'na 1927 yılından sonra ihtiyaç duyulmadı ve bu kanun iki yıl daha yürürlükte kaldıktan sonra 1929'da kaldırıldı. Benzer biçimde kuruluş amaçlarına uygun olarak 1925 ve 1926 yılları boyunca her türden muhalefetin bastırılmasında etkin bir rol oynayan İstiklal Mahkemeleri de 1927 yılından sonra gereksiz hale geldi. Bu mahkemeler 7 Mart 1927'de dolan görev süreleri uzatılmayarak kapatıldı. Şark İstiklal Mahkemesi görev yaptığı iki yıl içinde 5010 kişiyi yargılamış, bunların 420'si hakkında idam cezası vermişti. Ankara İstiklal Mahkemesi ise yargıladığı 2436 kişiden 240'ını idama mahkûm etmişti. Asker kaçaklarına verilen idam cezaları bu sayının dışındadır.

Cumhuriyet'in reformları

Resmî tarih yazımında ve resmî ideolojide 'Kemalist devrimler', 'Cumhuriyet devrimleri' ya da 'Atatürk devrimleri' olarak adlandırılan bir dizi siyasal, toplumsal, yönetsel ya da hukuksal reform 1925 yılından itibaren peş peşe hayata geçirildi. Şapka Kanunu'nun kabul edilmesiyle başlayan bu tür reformlar, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla devam etti. 1926 yılında art arda kabul edilen yasalarla da Türkiye'nin hukuk sistemi baştan aşağı yenilenmiş oldu. Oldukça hızlı bir biçimde ve tepeden aşağıya doğru uygulamaya sokulan bu reformların her birinin ayrı ayrı bir 'devrim' olduğu elbette söylenemez ama bu reformlar Türkiye'de kapitalist bir toplum yapısı oluşturma yolunda çok önemli bir işlev göreceklerdi.

---

118 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 169-170.

119 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 236-238.

Sadece 1926 yılının ilk yarısında, özel mülkiyet ve piyasa ekonomisine dayalı kapitalist üretim ilişkilerini hızla geliştirmek isteyen bir rejim için hayati önemde olan dört temel yasa kabul edildi: Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu ve Ticaret Kanunu. Bu dört kanun da çok büyük ölçüde 'ileri' kapitalist ülkelerden alınmaydı. İlk ikisi İsviçre'den, üçüncüsü İtalya'dan, dördüncüsü ise Almanya ve İtalya'dan alınarak çevrilmişler ve çok küçük çapta uyarlamalarla TBMM'de kabul edilmişlerdi. Yeni yasaların ulusal geleneklerle uzlaştırılarak çıkarılması yerine doğrudan batılı ülkelerden alınmasında dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in çok etkisi olmuştu. Kanun tasarısı görüşülürken, idam cezasının (İtalya'da olduğu gibi) kaldırılmasını önerenlere karşı çıkan da, kanunun çok sert olduğu yolundaki eleştirilere karşı, "Ceza kanunumuz çok serttir. Çünkü, devrime çok kıskançtır" yanıtını veren de oydu.[120]

Kemalist iktidarın sosyal ve hukuksal yapıyı radikal bir biçimde yeniden düzenleme çabasının geniş halk kitleleri için ne anlam ifade ettiği oldukça tartışma götürür bir konudur. Türkiye gibi kapitalist gelişme yoluna oldukça geç girmiş ve sermaye birikimi zayıf bir ülkede kadın hakları ve hukuk gibi bazı alanlarda kısa zamanda Batılı normlara yaklaşılmış, fakat işçi sınıfının güçsüzlüğünden ve örgütsüzlüğünden de yararlanan iktidar sosyal ve siyasal haklar konusunda oldukça ketum davranmıştır. Toplumun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin durumunda da çok uzun süre kayda değer bir gelişme olmamıştır. Kırdaki sosyal yapı, yarı-feodal üretim ilişkilerini kıracak ciddi bir toprak reformunun bile yapılmaması sonucu, Cumhuriyetten sonra da uzun süre değişmeden devam etmiştir. Üretim ilişkilerini ve ekonomik yapıyı değiştirmeden halkın yaşam tarzını değiştirmeye yönelik olarak üstten dayatılan reformlar ise halk kitlelerinin kayda değer bir kesiminde pek itibar görmemiştir.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci büyük kongresi ve büyük nutuk

15 Ekim 1927 tarihinde CHF'nin ilk büyük kongresi toplandı. Bu aslında ilk kongreydi ama Mustafa Kemal Paşa bu kongreyi Erzurum ve Sivas kongreleriyle denk tuttuğunu, özellikle de tüm ülkeyi temsil bakımından Sivas Kongresinin bir devamı gibi gördüğünü söyledi. Bu nedenle toplanan bu kongre CHF'nin ilk değil ikinci büyük kongresi sayıldı.

Bu kongrenin en önemli belgesi Mustafa Kemal Paşa'nın kongre sırasında her gün altı saatten fazla konuşarak altı gün boyunca okuduğu *Büyük Nutuk*'tur. *Nutuk*, büyük ölçüde Milli Mücadele yıllarından o güne kadar yaşanan gelişmelerin Mustafa Kemal'in gözüyle değerlendirilmesidir. Bu anlamda daha sonraki resmî tarih yazınının da başlıca kaynaklarından birini oluşturmuştur. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, yapılan devrimi ve sonradan girişilen reform hareketini kendi açısından değerlendirir. Özellikle Milli Mücadele yıllarını (1919-22) uzun uzun ve tüm ayrıntılarıyla anlatır. Daha sonraki dönemi ise, muhtemelen Kongreden önce sağlık sorunları yaşadığı için kısa tutmak zorunda kalmıştır. *Nutuk*'ta Milli Mücadelede yer almış olan İttihatçı ve Terakkiperver Fırkalı kadroların sonradan tasfiye edilmesinin nedenlerini de ayrıntılı olarak anlatır Mustafa Kemal, âdeta hesapla-

[120] Goloğlu, *Devrimlerve Tepkileri*, 196-198.

şır onlarla.[121] O sırada muhalefet tamamen susturulmuş olduğu için bu anlatımlara itiraz edebilecek kimse yoktur zaten. Birkaç yıl sonra Kâzım Karabekir kendi Milli Mücadele hatıralarını yayınlamaya kalktığında ise kitabı daha matbaa aşamasında toplatılacaktır.

Kongrede CHF yeni bir tüzük (nizamname) kabul etti. Bu tüzükte, Fırka'nın genel başkanının Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğu belirtildikten sonra, bu hükmün asla değiştirilemeyeceği söyleniyordu. Böylece Mustafa Kemal CHF'nin değişmez genel başkanı oldu. Yeni tüzüğe göre Mustafa Kemal ayrıca büyük kongre'nin, parti divanının, genel yönetim kurulunun ve parti meclis grubunun da doğal başkanı sayılıyordu. Yine bu tüzüğe göre partinin en üst yönetimi, değişmez genel başkan ile onun tarafından seçilen genel başkan vekili ve yine onun tarafından atanan genel sekreterin elinde toplanıyordu.[122] Yani CHF'de açıkça bir tek adam yönetimi kurulmuştu. Bundan böyle partinin de ülkenin de bu tek adam tarafından yönetileceği kesinleşmişti.

1 Kasım 1927'de Üçüncü Meclis ilk toplantısını yaptı. Meclis başkanlığına Kâzım (Özalp) Paşa seçildi. Ardından cumhurbaşkanlığı seçimine geçildi ve Mustafa Kemal oybirliği ile cumhurbaşkanı seçildi. Aynı gün hükûmet istifa etti, yeni hükûmeti kurma görevi yine İsmet Paşa'ya verildi. Hükûmet oybirliği ile güvenoyu aldı.

Üçüncü meclis ve derinleşen reformlar

1928 yılında İsmet Paşa ve 120 arkadaşı anayasadaki laiklikle çelişen bazı hükümlerin değiştirilmesi için bir teklif verdiler. 9 Nisan günü başlayan meclis görüşmeleri sırasında değişiklik önerisine hiç kimse itiraz etmedi, ne tek tek maddeler üzerinde ne de teklifin tümü üzerinde söz isteyen oldu. Anayasanın dört maddesinde değişiklik öngören teklif böylece hiç görüşülmeksizin sadece oylanarak kabul edildi. Bu değişikliklerin en önemlisi, anayasanın ikinci maddesindeki "Türkiye devletinin dini, din-i İslamdır" şeklindeki hükmün maddeden tamamen çıkarılmasıydı. Milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının yemin metinlerindeki 'vallahi' sözcüğü de 'söz veririm' biçiminde değiştirildi. Ayrıca Anayasanın 26. Maddesinde TBMM'nin görevleri arasında sayılan "dinsel hükümleri yerine getirir" ibaresi de kaldırıldı.

1928 yılının bir diğer önemli gelişmesi yazıda Latin alfabesine geçilmesiydi. Türkçenin Arap alfabesinden ziyade Latin alfabesine uygun olduğu düşüncesi Meşrutiyet döneminde bazı İttihatçılar tarafından da savunulmuştu. 1928 yılında önce bazı mebuslar tarafından uluslararası sayı şekillerinin (rakamların) resmen kabul edilmesi için bir kanun teklifi verildi. Bu rakamlar zaten okullarda öğretilmekteydi. Meclisteki görüşmeler sırasında bazı mebuslar uluslararası yazı şekillerinin de gündeme alınmasını istediler. Eğitim Bakanı, hâlihazırda bir

---

121 Mustafa Kemal *Nutuk*'ta devrimin meşruluğunu savunurken Rousseau'cu 'genel irade' kavramına yaslanır gibidir. Muhaliflere yapılan baskıları ve genel olarak demokrasi konusundaki eksiklikleri meşru gösterirken başvurduğu argümanlar ise, Tunçay'ın deyişiyle, Robespierre'in 'özgürlüksüzlüğe karşı özgürlüğün tiranlığı' sözünü akla getirmektedir. Yani herkes için özgürlük mümkün hale gelinceye kadar, özgürlüğün önündeki engeller üzerinde baskı kurmak zorunlu olabilir. Bireysel özgürlükleri gerçekleştirebilmek için önce onun önündeki sosyal engelleri ortadan kaldırmak gerekir. Bu da Türkiye gibi ülkelerde geçici bir baskı dönemini zorunlu kılar. Mustafa Kemal döneminde uzun yıllar Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yapmış olan Hasan Rıza Soyak'ın ondan aktardığı şu sözler böyle bir yaklaşımı yansıtır: "... içtimai hürriyet. Millete evvela bunu vereceğiz. Böylece o kendisi siyasi hürriyetini alacağı ve iyi kullanabileceği safhaya gelir" (Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 186).

122 Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", 105.

'Alfabe Komisyonu'nun kurulmuş ve çalışmalara başlamış olduğunu açıkladı. Yazın Meclis kapanmadan önce Latin rakamları kabul edildi. Mustafa Kemal yaz aylarında çıktığı gezilerde halka yeni harfleri ve yeni harflere geçmenin önemini anlattı. Sonuçta 1 Kasım 1928'de yani yeni yasama yılının açılış gününde Latin Alfabesi kabul edildi. Yeni alfabenin kabulü daha çok Türkçeye uygunluğuna ve kolay öğrenilir olmasına bağlanıyordu. Fakat o sırada girişilen diğer reformlarla birlikte düşünüldüğünde, bu değişimin asıl amacının Osmanlı-İslam geleneklerinin birini daha ortadan kaldırarak 'çağdaşlaşmayı' hızlandırmak olduğu belliydi.

Alfabe değişikliği başlangıçta gazete tirajlarına olumsuz yansıdı. Gazeteler değişiklikten önceki satış rakamlarına ancak 1934 yılında tekrar ulaşabileceklerdi.[123]

Alfabe değişikliğiyle birlikte dili yabancı sözcüklerden arındırarak sadeleştirme çabaları da yoğunluk kazandı. Mustafa Kemal'in güçlü desteğiyle başlayan Türkçeyi özleştirme ya da sadeleştirme hareketine İsmet Paşa özel bir ilgi gösteriyor, bu konuda herkese örnek olmaya çalışıyordu. Öyle ki onun bu sıralarda yaptığı bazı konuşmaları dinleyiciler anlamakta büyük zorluk yaşıyorlardı. Şubat 1929'da yeni bir ulusal sözlük derlemek için yapılan bir toplantıdaki konuşmasından bazı alıntılar bu konuda bir fikir verecektir:

> Ünlü Efendiler! Türkçemizde *Söz Kitabı* bizim çok yüzlükten beri sezdiğimiz bir eksikliktir. En nihayet bu eksik de tamamlamak için cumhuriyet yaşayışına kavuşmayı beklemiştir. ... Asıl değimli olan nokta, ekim yaşayışının bütün istelerini düzeltip doyurmasıdır. Bunun içindir ki Dil Derneğimizin tutumu, pek doğru ve vuruşlu olarak, bütün bir erişkin dilin büyük bir söz kitabındaki bütün sözleri, diyelim ki bütün anlatışları Türkçeye geçirmek tutamını bulmağa yönelmiştir. ... *Söz Kitabı* birleştirilmesinde Dil Derneği, ıstılah dediğimiz ayırım sözlerini çeşit gideklerin işedinenleri yardımı ile varlamağı hem saygılı hem yakışık alır bir gidiş saydı. Düşünüşün vuruşla olduğuna sarsı gösterilemez...[124]

Güdümlü muhalefet girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası

CHF Meclis içinde ya da dışında oluşabilecek bir muhalefet hareketini baskıcı önlemlerle daha baştan engellemişti ama halkın hoşnutsuzluğu giderek daha çok hissediliyordu. Yolsuzluk ve rüşvet söylentileri alabildiğine yaygınlaşmıştı. Dış basında Kemalist yönetimin bir diktaya evrildiği yönündeki eleştiriler artıyordu. İçerde basın zaten büyük ölçüde susturulmuştu ama hükûmet tek tük eleştirilere bile katlanamıyor, gazeteci mebusların yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması için art arda fezlekeler düzenleniyordu. TBMM zaten tamamıyla sessizdi. Meclis görüşmelerinde hiç kimse hiçbir şeyi eleştirmiyor, yapılan oylamalarda tek bir ret ya da çekimser oya rastlanmıyordu. Bütün kanunlar oybirliği ile geçiyordu, fakat oylamalara katılım oranı son derece düşüktü. Ülke âdeta nefessiz kalmıştı. Ama bu sessizliğin derin bir hoşnutsuzluktan kaynaklandığını herkes hissediyordu.

---

123 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 134.

124 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 287-289.

Mustafa Kemal Osmanlı'dan kültürel ve siyasal kopuşun sağlanarak modern bir ulus-devlet kurma hedefinin en önemli unsurlarından birisi olarak gördüğü harf inkılabına özel bir önem veriyordu. Bu doğrultuda 1928 yaz aylarında çıktığı yurt gezilerinde Latin harflerine geçişin sağlayacağı avantajları sıklıkla vurguladı (Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 44-45.].

1930 yılının yaz aylarına doğru büyük bir Kürt isyanı daha patlak verdi. Daha doğrusu birkaç yıldır sürmekte olan küçük çaplı ayaklanmalar ciddi bir isyana dönüştü. Ağrı ya da Zeylan İsyanı olarak tarihe geçen bu olay Hoybûn adlı bir örgüt tarafından başlatılmıştı. Örgütün, başkenti Diyarbakır olan bağımsız bir Kürdistan devleti kurmayı amaçladığı yönünde iddialar vardı. İsyan hava kuvvetlerinin de kullanıldığı askerî bir harekâtla bastırıldı. Bu sırada asilerle birlikte onları destekledikleri ileri sürülen birkaç köy de imha edildi. Öte yandan bu ayaklanmanın bastırılması olağanüstü yüksek giderlere yol açmış ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar biraz daha ağırlaşmıştı.

Bu arada dünya kapitalist sisteminin 1929 yılında başlayan büyük krizinin etkileri de yavaş yavaş hissedilmeye başlanmıştı. Mustafa Kemal 1930 yılında çıktığı bir yurt gezisinde halkın yoksulluğunu ve sıkıntılarını bizzat gözlemlemiş, hislerini Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak) şöyle anlatmıştı: "Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum. Görüyorsun ya her gittiğimiz yerde dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi-manevi perişanlık içerisinde."[125]

Böyle bir ortamda Mustafa Kemal ülkenin bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğunu düşünmeye başladı. Fakat bu 'muhalefet görevini' ancak çok güvendiği kişilere verebilirdi. Bu kişilerin başında da Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan evvel başbakanlıktan istifa etmek zorunda bırakılan ardından da Paris'e büyükelçi olarak atanan Fethi (Okyar) Bey geliyordu. Fethi Bey

[125] Mustafa Kemal'in yurt gezilerinden birine katılan Ahmet Hamdi (Başar) da şunları yazmaktadır: "... Nereye gitsek vergilerin ağırlığından, alınma tarzının kötülüğünden, bu yolda yapılan zulümlerden şikâyet edildiği görülüyor. Ekseriye vergisini ödeyemediğinden tarlası, evi-barkı satılmış olanların facıaları, onları dinleyenlerin vicdanlarında acı etkiler yaptığı halde, konmuş kanunlar ve usullere göre bir şey yapılamıyor. Geçtiğimiz her yerde bir şikâyet konusu da Ziraat Bankası'na aitti. Ziraat Bankaları köylüye borç para vermiyor, çiftçi eli böğründe banka kapılarında dolaşıyor. Hâlbuki aynı banka şehirde tüccara kredi açmaktadır. Tüccar bankadan para alıyor ve köylüye ikraz ediyor..." (Aktaran; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 291).

ılımlı ve liberal kişiliğiyle tanınıyordu. Laik Cumhuriyetten ödün vermeyeceği ama özellikle ekonomi alanında İsmet Paşa'nın politikalarına alternatif birtakım yaklaşımlar geliştirebileceği umuluyordu.

Mustafa Kemal bu düşüncelerle Fethi Bey'i yurda çağırdı ve 31 Temmuz'da İstanbul'da yeni bir parti kurulması fikrini ona açtı. Fethi Bey önce bir düşünme süresi istedi, birkaç gün sonra da teklifi bir şartla kabul edeceğini bildirdi: Mustafa Kemal Paşa, bu partinin kendi isteği ve müsaadesiyle kurulduğuna dair bir yazılı güvence vermeliydi! Fethi Bey, Terakkiperver Fırkalıların başına gelenlerden çekiniyor olmalıydı. 8 Ağustos'ta İsmet Paşa'nın da katıldığı bir toplantıda yeniden bir araya geldiler. Fethi Bey'in sonradan yayınlanan anılarına göre, Gazi bu toplantıda CHF'nin karşısında niye bir muhalefet partisi istediğini açıklarken şunları söyledi:

> Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. (...) Hâlbuki ben cumhuriyeti şahsi menfaatim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum.[126]

Fethi Bey bir güvence verilmesinde ısrarlıydı. Sonunda Gazi ile aralarında kamuoyuna da duyurulacak biçimde karşılıklı bir mektup alışverişi yapılmasına karar verildi.

Birkaç gün içinde Fethi Bey milletvekili yapıldı. Gazeteler bu haberi "Yeni Bir Parti Kuruluyor" biçiminde verdiler. Bu sırada Gazi ile Fethi Bey arasındaki mektuplaşma da basın yoluyla kamuoyuna açıklandı. Fethi Bey mektubunda hükûmetin ekonomik ve mali siyasetini eleştiriyor, bu konuda ortaya çıkan bunalımın genel sebepler dışında, hükûmetin son beş yıldır izlediği politikalardan kaynaklandığını ileri sürüyordu. Fethi Bey'e göre halkın üzerindeki vergi yükü çok ağırdı ve harcamalar da gereksiz kalemlere gidiyordu. Ayrıca mebuslar kendi partilerini eleştirmekten çekindikleri için mecliste hiçbir tartışma yaşanmıyor, ortaya çıkan tek sesli yapı hükûmeti sorumsuzca davranışlara itiyordu. İşte bu nedenlerle kendisi Cumhuriyete ve laikliğe bağlı yeni bir parti kurmak istiyor, bunun Cumhurbaşkanı tarafından nasıl karşılanacağını merak ediyordu.

Mustafa Kemal ise 11 Ağustos tarihli cevap mektubunda, özetle, laik cumhuriyet esasında beraber olmaktan memnunluk duyduğunu, bu temelde anlaşmış olduktan sonra yeni bir partinin meclis çatısı altında izlenen siyaseti serbestçe tartışmasından mutluluk duyacağını yazıyordu. Ayrıca mektubun sonunda Fethi Bey'in aradığı güvenceyi de veriyordu:

> Cumhurbaşkanı olduğum sürece Cumhurbaşkanlığının bana teslim ettiği yüksek ve kanuni görevleri, hükûmetle beraber olan ve olmayan partilere karşı adaletle ve tarafsızca yapacağıma ve Laik Cumhuriyet esası içinde partinizin her türlü siyasi çalışmalarının hiçbir engele uğramayacağına güvenebilirsiniz.[127]

Yeni bir partinin kurulacağı haberi, baskıcı tek parti idaresine alışmış halk içinde şaşkınlıkla karşılandı. Haberi Mustafa Kemal'in bozulan sağlığına yoranlar çoktu. Mustafa Kemal bu tür söylentilerin önüne geçebilmek ve sağlığının yerinde olduğunu gösterebilmek için sık sık halk içine çıkmaya gayret ediyordu.

---

126 Aktaran, Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 254.

127 Aktaran; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 306-307.

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ya da yaygın kullanılan adıyla Serbest Fırka, 12 Ağustos 1930 tarihinde böyle bir anlaşmanın sonucunda kurulduğu için 'güdümlü' ya da 'icazetli' bir parti olarak Türkiye'nin siyasi tarihi içindeki yerini aldı. Fakat kısa süre içinde gelişecek olaylar partinin kolay kolay denetim altında tutulamayacağını ve güdümlü bir parti olarak kurulmasına rağmen SCF'nin gerçek bir muhalefet partisi olma yolunda hızla yol aldığını gösterecekti.

Partinin genel başkanlığını Fethi Bey, genel sekreterliğini ise Kütahya Mebusu Nuri (Conker) Bey üstlendi. Nuri Bey, Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşlarındandı ve mecliste en güvendiği kişiler arasındaydı. Gazi'nin direktifleriyle CHF'den 15 milletvekili daha SCF'ye katıldı. Mustafa Kemal, kız kardeşi Makbule Hanım'ı da SCF'ye kaydettirdi. SCF'nin ideolojik çizgisinin belirlenmesinde ağırlıklı yeri olan, partinin en önemli kadrolarından Kafkasya göçmeni Ahmet Ağaoğlu da Gazi'nin ısrarıyla Serbest Fırka'ya geçenlerdendi. Kendisi inançlı bir liberal ve Türkçü olarak biliniyordu.

Partinin kurulduğu günlerde Fethi Bey SCF'nin 'sol' bir parti olduğunu ileri sürmüşse de bu iddia fazla inandırıcı bulunmamıştır.[128] Program ve tüzüğüne bakıldığında partinin, özellikle iktisadi konularda liberal eğilimli olduğu söylenebilir. Programın ilk maddesi SCF'yi milliyetçi, laik ve cumhuriyetçi olarak tanımlıyordu. İkinci maddede İnönü Hükûmetlerinin milletin tahammül sınırlarını zorlayan bir vergi politikası izlediği ileri sürülüyor, bir sonraki maddede de demiryolu harcamalarının bütçeyi kemirdiğinden şikâyet ediliyordu. SCF'ye göre demiryolu gibi çok pahalı altyapı harcamalarının tek bir neslin üzerine yıkılması doğru değildi.[129] Program ve tüzüğüne göre Serbest Fırka vergilerin indirilmesini, yabancı sermayenin teşvik edilmesini, özel sermayenin esas tutulmasını ve desteklenmesini, tekellerin kaldırılmasını, bürokrasinin azaltılmasını, tek dereceli seçim sistemine geçilmesini, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesini istiyordu.[130] Vicdan, fikir ve çalışma özgürlüğü talep ediyordu. Ayrıca yürütme organının meclis tarafından daha etkin biçimde denetlenebilmesi gerektiğini savunuyordu.[131]

30 Ağustos 1930'da İsmet Paşa'nın Ankara-Sivas demiryolu hattının açılışı dolayısıyla yaptığı bir konuşmada CHF'nin 'devletçi' bir parti olduğunu öne sürmesi SCF ile CHF arasında başlangıçta olmayan bir ayrıma yol açtı. Bundan böyle CHF devletçi, SCF ise liberal bir parti olarak görülmeye başlandı. Oysa 'devletçilik' vasfı CHF için de çok yeniydi; bu partinin geçmişini değil ama geleceğini, 1930'lu yıllarda geçerli olacak yönelimini anlatıyordu. Fakat bu yönelim İsmet Paşa'nın birdenbire bulduğu bir şey de değildi. Ama 1930 yılında biraz da zorunlu olarak CHF 'ılımlı devletçi' bir renge bürününce SCF'nin liberal eğilimi de kendiliğinden daha ön plana çıktı.

---

128 CHF'ye muhalif gazetecilerden Zekeriya (Sertel) *Son Posta* gazetesinde yeni partinin solda mı yoksa sağda mı olduğu sorusunu, "Fethi Bey'in iddialarının tersine sol değil sağdır" şeklinde cevaplamıştır. CHF yanlısı bir gazeteci olan Sadri (Ertem) de *Vakit* gazetesinde benzer biçimde SCF'nin sola değil sağa eğilimli olduğunu yazmıştır (Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 251).

129 Cem Emrence, *Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006), 79.

130 Kadınların siyasal hakları ile ilgili bu talebi SCF Programına bizzat Mustafa Kemal koydurmuştu. Kadınların seçme ve seçilme hakkından öte bir siyasal partiye üye olabilmeleri bile ilk kez 24 Mart 1930 tarihinde yayınlanan bir talimatname doğrultusunda mümkün hale gelmiş, 31 Mart günü Profesör Afet İnan CHF'nin ilk kadın üyesi olarak kaydedilmişti (Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 265-266).

131 Mustafa Kemal, SCF'nin programını denetlediği gibi partiyi parasal olarak da denetlemişti (Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 265).

Ali Fethi Okyar (1880–1943)

Mutlakiyet, Meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerine tanıklık etmiş; askerlik, milletvekiliği, bakanlık, siyasal parti başkanlığı, büyükelçilik ve başbakanlık yapmış bir devlet ve siyaset adamıdır.

1880 yılında Rumeli, Pirlepe'de doğdu; 1904 yılında Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni (Harp Akademisi) bitirdi. 1907'de Selanik'te görev yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Paris'te askerî ataşelik görevine atandı. 1911 yılında Libya'da İtalya'ya karşı direniş hareketine ve Arnavutluk'taki isyanın bastırılmasına katıldı. Aynı yıl Manastır mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi ve Enver Paşa ile ihtilaflı olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in de bizzat desteğiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kâtib-i umumiliğine (genel sekreterlik) getirildi. 1913'te siyasetle daha fazla ilgilenebilmek için askerlikten ayrıldı. Partiyi gizli bir cemiyet olmaktan çıkarıp, bir siyasi partiye dönüştürme çabası Enver Paşa'nın ordudaki etkisi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine partideki görevinden alınarak Sofya'ya sefir olarak atandı. Fethi Bey'in Balkan coğrafyasını, siyasetini ve toplumsal yapısını çok iyi bilmesi bu görev değişikliğinde etkili olsa da bu atama aslında bir tür uzaklaştırmaydı. 1917'de İstanbul mebusu olarak yeniden meclise girdi. Savaş sonrasında Padişah Vahdettin döneminde kurulan kısa süreli İzzet Paşa Kabinesinde dâhiliye nazırı olarak görev yaptı. Mondros Mütarekesi'ni onaylayan heyette yer aldı.

Mütareke'den hemen sonra İttihat ve Terakki'li bazı arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. Fırka'nın yayın organı *Minber* gazetesinde yazılar kaleme aldı. Bu gazetede Mustafa Kemal de yazıyordu. Fırka 1919'un Bahar aylarında hükûmet tarafından kapatıldı. Fethi Bey, Mart 1919'da gizli bir örgüte mensup olduğu ve Ermeni katliamlarında sorumluluğu bulunduğu gibi suçlamalarla, başka İttihatçılarla beraber, Malta'ya sürüldü. Talat, Enver ve Cemal Paşaların kaçışını kolaylaştırmak da kendisine yöneltilen suçlamalar arasındaydı. Nisan 1921'de Malta'dan kurtulduktan sonra Mustafa Kemal'in çağrısıyla Ankara'ya geldi ve İstanbul mebusu olarak TBMM'ye girdi. 1921-1922 yıllarında Fevzi Paşa (Çakmak) hükûmetinde dâhiliye vekilliği yaptı*

Bu yıllarda Mustafa Kemal'in en yakınındaki isimlerden biriydi. Mustafa Kemal'le 1890'lara, Manastır Askerî İdadisi'ne uzanan dostlukları, Sultan Hamit'e karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki birliktelikleri ve bu hareket içinde aynı tarafta yer almaları sonrasında iyice derinleşmişti. Fethi Bey 14 Ağustos 1923 tarihinde başvekil (başbakan) oldu. Fakat iki ay kadar sonra, 27 Ekim'de istifa etti. Mustafa Kemal'in Cumhuriyetin ilanına karar verdiği 28 Ekim gecesi Çankaya'da yapılan toplantıya katılanlar arasındaydı. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1 Kasım 1923'te Büyük Millet Meclisi başkanı seçildi.

Kasım 1924'te Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine istifa eden İsmet Paşa'nın yerine yeniden başvekil oldu. Kemal Paşa, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların liderliğindeki bir grup milletvekilinin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla muhalif bir parti kurmaları üzerine sertlik yanlısı olarak tanınan İsmet Paşa'nın yerine ılımlı ve uzlaşmacı kimliğiyle bilinen Fethi Bey'i tercih etmişti. Fakat Fethi Bey hükûmeti Şeyh Sait İsyanı sonrasında, 2 Mart 1925, güvensizlik oyuyla düşürüldü. Bunun üzerine sefir olarak Paris'e atandı. Ağustos 1930'a kadar bu görevi sürdürdü.

1930 yılında, dünya ekonomik krizinin de etkisiyle artan toplumsal muhalefeti rejimi hedef almayan bir kanala yönlendirmek ve denetlemek amacıyla yeni bir partinin kurulmasına karar veren Mustafa Kemal, bu iş için en güvendiği isimlerden biri olarak kendisini Ankara'ya çağırdı. Sonraki süreçte SCF'nin toplumsal etkisinin güçlenmesi karşısında Mustafa Kemal'in ağırlığını CHF'den

* Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları-Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 21.

yana koymasıyla baskılara daha fazla dayanamayan Fethi Bey, 17 Kasım 1930'da SCF'yi feshettiğini açıkladı.

İktisat teorisi ve kalkınma sorunu ile yakından ve bilimsel düzeyde ilgilenen biriydi. Düşüncelerinin çerçevesini, ekonomi ve siyaset arasında yakın bağlar olduğu, piyasa ekonomisi ile demokrasinin birbirinden ayrılamayacağı, kumanda ekonomisinin ancak diktatörlükle birlikte yürüyebileceği ve devletçilik politikasında aşırıya kaçılmaması gerektiği gibi klasik liberal tezler oluşturuyordu.

1938'de İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra Bolu milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1939-1941 arasında Refik Saydam Hükûmeti'nde adliye vekilliği yaptı. Hastalığının iyice ilerlemesi üzerine görevinden çekildi ve anılarını kaleme almak için yerleştiği İstanbul'da 7 Mayıs 1943'te öldü.

SCF'nin kendine ait bir yayın organı yoktu ama İstanbul'da *Yarın* ve *Son Posta*, İzmir'de de *Halkın Sesi* gazeteleri SCF'yi destekliyorlardı. Buna karşılık İsmet Paşa'nın talimatı ve parasal desteğiyle Ali Naci Karacan tarafından SCF karşıtı bir yayın çizgisi izlemek üzere *İnkılap* adında bir gazete çıkarıldı.[132] *Cumhuriyet* gazetesi de elbette SCF karşıtıydı. Bu gazeteler arasında 'hırçın bir mücadele' başladı.[133]

Mustafa Kemal, Serbest Fırka'yı kurdururken iktidarın karşısında ılımlı muhalefet yapacak bir parti düşünmüş, bunu garantiye almak için de en güvendiği isimleri partiye üye ve yönetici yapmıştı, ama işler beklenildiği gibi gitmedi. Ekonomik ve toplumsal sorunlar o kadar ağır ve siyasal baskı o kadar bunaltıcıydı ki, yılar sonra taleplerini dillendirebilecekleri bir kanal bulan geniş kitleler yeni partiye akın ettiler. Halkın ilgisinin yoğunluğu ve büyüklüğü Fethi Bey'in Eylül ayı başlarında İzmir'e yaptığı gezi sırasında açıkça görüldü. Bir vapurla İzmir'e gelen SCF heyeti limanda çok büyük bir kalabalık tarafından coşkun sevgi gösterileriyle karşılandı. SCF'liler kalabalıktan karaya güçlükle çıkabildiler ve kalacakları otele güçlükle ulaşabildiler. Çevre köylerden, kasabalardan, ilçelerden insanlar akıyordu İzmir'e. İzmir Valisi Kâzım Paşa, otoriter tek parti yönetiminin alışkanlıkları içinde Fethi Bey'i karşılamadığı gibi, ziyaretine de gitmemiş, hatta Fethi Bey kendisini ziyaret etmek istediğinde de makamında bulunmamıştı. Fethi Bey'in yapacağı mitingi de engellemek istedi. Fakat Fethi Bey'in durumu Gazi'ye bildirmesi sonucunda onun talimatıyla miting iki gün sonra, 7 Eylül'de yapılabildi.[134] Mitinge katılanların sayısı konusunda çeşitli kaynaklar 50 bin ile 150 bin arasında değişen rakamlar vermekteydi ama kesin olan şuydu ki bu kalabalık ve daha bir ay önce kurulmuş olan bir partiye karşı gösterilen bu sevgi iktidarı ürkütmeye yetmişti. Bu da SCF için sonun başlangıcı demekti.

---

132 Ali Naci'nin dışında bu gazetede iki yıl sonrasının "Kadrocu"ları olan Yakup Kadri ve Burhan Asaf (Belge) de yazıyorlardı. Ali Naci İnkılap'ta açıkça faşizmi savunan yazılar da kaleme almıştır. Şu ifadeler onun yazılarından alınmadır: "Hürriyet değil, faşizm gibi bir idare istiyoruz", "Halkın istediği hürriyet değil refahtır. Refahı getirecek olan çalışmadır ve çalışmak için huzur ve nizam lazımdır. Bunun içindir ki, biz faşizm gibi bir idare istiyoruz" (Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 275-76).

133 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 293-294.

134 Halkın çaresizliğinin boyutlarını göstermesi açısından miting sırasında yaşanan dramatik bir olaydan bahsetmekte fayda var. CHF'lilerin kışkırtmalarına da bağlı olarak miting günü bazı şiddet olayları baş gösterdi. SCF ve partililer hakkında aşağılayıcı yazılar yayınlayan *Anadolu* gazetesinin önünde biriken kalabalık gazete binasını taş yağmuruna tuttu. Bu sırada güvenlik kuvvetlerinin ateş açması sonucu 14 yaşında bir öğrenci vuruldu. Babası, ağır yaralı oğlunu kucaklayarak Fethi Bey'in kaldığı otelin önüne götürdü, onun ayaklarının dibine yatırdı ve "İşte size bir kurban!... Başkalarını da veririz. Yalnız sen bizi kurtar" dedi (Gologlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 312).

İzmir mitingi, SCF'nin güdümlü bir parti olmaktan hızla çıkıp gerçek bir muhalefet partisine dönüşmekte olduğunu gösterdi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere CHF yöneticilerinin kendi partilerine karşı halkta biriken öfkeyi iyi hesaplayamamış oldukları ortaya çıkmıştı. Bu durumda CHF'lilerin bildiği tek yol vardı: verdikleri icazeti geri almak. Nitekim mitingden yalnızca birkaç gün sonra, 10 Eylül'de *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi, Gazi'ye hitaben bir açık mektup yayınlayarak ondan hangi tarafta yer aldığını açıklamasını istedi. Mustafa Kemal Paşa hemen bir açıklama yaparak kendisinin halen CHF'nin genel başkanı olduğunu hatırlattı ve cumhurbaşkanlığı görevi sona erdikten sonra tekrar partisinin başına geçeceğini bildirdi. Açıklamada Gazi, kendisi için esas görevin CHF genel başkanlığı olduğunu, bir yıl sonra sona erecek olan cumhurbaşkanlığının ise geçici bir görev olduğunu vurguluyordu. Ama şimdilik bu geçici görevden dolayı iki parti arasında tarafsız kalması gerekiyordu. Açıklamasında İzmir'de bir gazete binasına ve CHF merkezine yapılan saldırılardan ve hükûmet otoritesine karşı yapılan çirkin tecavüzlerden çok büyük üzüntü duyduğunu da ifade etmişti. Açıklamada tarafsızlıktan söz edilse de aslında mesaj açıktı. Gazi halen CHF'nin başındaydı ve kendisi için esas olan da buydu.

İzmir mitinginden bir ay sonra yerel seçimlerin zamanıydı. Bu seçimler genel seçimlerin aksine tek dereceliydi. O dönemde seçimler tek bir günde değil, yaklaşık 10 güne yayılan bir zaman diliminde yapılıyordu. 1930 yılında yapılan yerel seçimlerde SCF, henüz çok yeni bir parti olduğu göz önüne alındığında başarılı bir sonuç elde etti. İl düzeyinde sadece Samsun'da belediye başkanlığını kazandı ama bütün baskılara rağmen pek çok ilde de CHF'yi zorladı. Ülke genelinde seçimlere katılım oranının düşüklüğü dikkat çekiciydi. Bu oran İstanbul'da yüzde 16-17, Antalya'da yüzde 30, Adana'da yüzde 24 civarında gerçekleşmişti. Fethi Bey bunu SCF'li seçmenler üstündeki baskılara bağlamış, buna karşılık Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya), katılım oranlarının düşüklüğünü kabul etmekle birlikte yine de geçmiş seçimlere kıyasla katılımın birkaç kat arttığını ileri sürmüştü.[135] Bağımsız gözlemciler belediye seçimlerinde geniş ölçüde bir baskının olduğu konusunda hemfikirdiler.

Serbest Fırka'nın, görkemli İzmir mitinginden sonra yerel seçimlerde de görece bir başarı elde etmesi partilileri kısa sürede iktidara gelmek yönünde daha da şevklendirdi. Ama bu durum partinin sonunu hızlandırmaktan başka bir işe yaramadı. Asım Us'un anlattığına göre Gazi bu sıralarda Fethi Bey'i uyarmıştı: "Ben [partiler arası tarafsızlık konusunda] sözümde duruyorum. Fakat benim üzerimde bir de memleketi emniyet ve huzur içinde tutmak mesuliyeti var. Siz hemen birkaç ay içinde iktidara geçmek için uğraşıyorsunuz. Hiç beklemeye tahammül göstermiyorsunuz. Bugün iktidarda olanları düşürüp yerine geçecek olursanız bu memleketi emniyet ve huzur içinde ayakta tutabilecek misiniz? Bana bir kere bu kanaati vermelisiniz."[136] Mustafa Kemal'in SCF'ye karşı tutumu giderek daha da sertleşecekti.

Fırka yöneticilerinden Ahmet Ağaoğlu anılarında bir akşam Çankaya'da Mustafa Kemal'in kendisine "Efendi! Anarşi var, anarşi! Sizin haberiniz yok, gafilsiniz! Ve bu-

[135] Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 271–72. Hilmi Uran, hatıralarında, Serbest Fırka'ya oy vermek isteyenlerin birbirleriyle yarışırcasına ve büyük bir hevesle sandıklara koştuklarını, buna karşılık CHF'lilerin 'suçlu bir ruh hali içinde', sanki 'Halk Partili olmak bir günahmış gibi' oy vermekten utandıklarını ve sandığa gitmediklerini ileri sürmektedir (Aktaran; Goloğlu, 2007: 314).

[136] Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 272.

nunla beraber de benden tarafsız kalmaklığımı istiyorsunuz!" diyerek çıkıştığını anlatır. Yine Ağaoğlu'nun anlattıklarına göre Gazi, birkaç gün sonra Fethi Bey'e de "Serbest Fırka'ya vaziyet almağa ve sizinle mücadele etmeye mecburum" diyerek tavır almıştı. Fethi Bey'in "Aman Paşam! Bu nasıl şeydir? Ben sizinle nasıl mücadele ederim? Maksat bu muydu? Böyle bir şey hatır ve hayalimize gelmemişti!" şeklindeki itirazları da fayda etmemişti.[137]

Fethi Bey sonunda daha fazla dayanamadı ve partili arkadaşlarının da onayını alarak 17 Kasım'da Dâhiliye Vekâleti'ne yazdığı bir dilekçeyle SCF'yi feshettiğini bildirdi. Böylece üç aydan birkaç gün fazla yaşayabilmiş olan SCF, kurucusu tarafından kapatılmış oldu. Ahmet Ağaoğlu dışındaki SCF'li mebuslar CHF'ye döndüler. Ahmet Ağaoğlu siyasetten dışlandığı gibi 1933'te Darülfünun'daki görevinden de uzaklaştırıldı.[138]

SCF kısa ömrü içinde halkın değişik kesimlerinden büyük ilgi görmüştü. Ekonomik bunalımdan ya da siyasal baskılardan rahatsız olan herkes için bir umut kapısı olmuştu. Bu partinin varlığı o birkaç ay içinde ülkede daha özgürlükçü bir havanın esmesine de vesile olmuş, muhalif gazeteler yaygınlaşmaya başlamıştı.[139] Bu nispi özgürlük ortamında gazeteler yolsuzluklardan ve yoksulluklardan söz edebilme imkânı bulmuşlardı. Fakat SCF kapatıldıktan sonra muhalif basın da susturuldu ve "sonra kimse söz etmedi yoksulluktan, umarsızlıktan..."[140]

CHF'lilerin ve iktidar yanlısı basının SCF'ye yönelik eleştirileri, şeriatçılık ya da din istismarı ve emperyalizmle işbirliği noktalarında toplanıyordu. *Vakit* gazetesi yazarı Sadri Ertem, SCF üzerinde Türk inkılabının dört düşmanının el ele verdiğini öne süren bir yazısında bu dört düşmanı şöyle sıralamıştı: şeriatçılar, emperyalistler, emperyalistlerin ileri karakolu olan ekalliyetler (azınlıklar) ve emperyalistler namına istismarcı ithalat komisyoncuları.[141]

SCF'nin programına bakıldığında işçi sınıfı ve yoksul köylülük yararına herhangi bir talebinin ya da vaadinin olmadığı görülebilirdi. Parti o günün koşullarında liberal ekonomi politikasını savunan bir burjuva partisiydi. Özellikle ticaret burjuvazisinin bütün taleplerini sahiplenmişti. Ama tek parti yönetiminin ağır siyasal baskılarına karşı işçiler ve yoksul köylüler de dahil olmak üzere geniş halk kesimlerinin desteğini sağlamakta da başarılı olmuştu.

---

137 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul: İletişim, 1994), 88 ve 103.

138 SCF'nin il düzeyindeki tek belediye başkanı, Samsun'da seçim kazanan Boşnakzade Ahmet Bey'in görevinden alınma hikâyesi, 1930'lu yıllarda iyice pekişecek olan tek partili hayatın giriş dersi niteliğindedir. SCF kapatıldıktan hemen sonra bir yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal Paşa, Kasım sonlarında Samsun'a gelir. Şehre akşam saatlerinde ve halkla karşılaşmadan girmiştir. Samsun Valisi, Gazi'nin yakın arkadaşlarından Kâzım Paşa, karşılama törenine ve diğer toplantılara belediye başkanını çağırmaz. Gece yemekte belediye başkanının olmadığını gören Gazi, derhal çağırılmasını emreder. Sohbetin bir yerinde de belediye başkanına dönerek, "Partiniz kapatıldığına göre hâlâ belediye başkanlığına devam etmeniz doğru mu" diye sorar. Ziyafet sofrasında derin bir sessizlik olur, herkes Ahmet Bey'in "Başüstüne Paşam" diyerek hemen istifasını sunmasını beklerken, Belediye Başkanı beklenmedik biçimde bir direniş gösterir. Başkan, gayet soğukkanlı bir biçimde, halkın oyları ile seçilmiş olduğunu, eğer istifa ederse halkın güvenini kötüye kullanmış olacağını, bu yüzden de istifa edemeyeceğini söyler. Fakat Paşa'nın gücünün büyük olduğunu, isterse bir Danıştay kararı ile seçimi bozdurabileceğini de sözlerine ekler. Sofrada bulunanlar korku ve şaşkınlık içindeyken, Gazi, başkanın haklı olduğunu belirtir ve yemek yemeye devam eder. Sonrası ise Başkanın söylediği biçimde gerçekleşir. Danıştay'ın bir kararı ile SCF'nin kazandığı yerlerdeki seçimler bozulur, SCF'li memurların tamamı görevden alınır. Bkz: Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 5-6.

139 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 314-315.

140 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 301.

141 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 374.

SCF'nin faaliyette olduğu dönemde başka parti kurma girişimleri de olmuştu. Bunların içinde program ve tüzüğü hükûmet tarafından onaylanarak resmiyet kazanan tek parti, Birinci Mecliste milletvekilliği ve Milli Mücadele döneminde İstiklal Mahkemesi reisliği yapmış olan Abdülkadir Kemalî Bey (ki kendisi ünlü yazar Orhan Kemal'in babasıdır) tarafından Adana'da kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası'ydı. Diğer iki girişim ise, Mimar Kâzım Tahsin Bey'in Edirne'de kurmak istediği ancak komünist eğilimli olduğu gerekçesiyle izin verilmeyen Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi ile Arif Oruç'un İstanbul'da kurmaya teşebbüs ettiği ancak izin alamadığı Layık Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkasıydı.

Menemen olayı

Serbest Fırka'nın kapanışından kısa bir süre sonra Menemen'de yaşanan gerici bir kalkışma, Kemalist iktidar tarafından, SCF'nin kapatılmasının 'haklı' ve Türkiye için demokrasinin henüz 'erken' olduğu yolundaki düşüncelerin doğrulanması biçiminde yorumlandı.

23 Aralık 1930 günü Nakşibendi tarikatına bağlı ve kendisini Mehdi ilan eden Derviş Mehmet adında biri, kendisine inanmış birkaç kişiyle birlikte Menemen'e gelir. Menemen'de şeriat ilan etmeye kalkışan grup, Belediye Meydanı'nda yeşil bir bayrağın altında zikretmeye ve halkı kendilerine katılmaya çağırır. Çevresine epey bir kalabalık toplayan grubu dağıtmak üzere Yedek Asteğmen Fehmi Kubilay (Kubilay, aslında ilkokul öğretmeni olan Mustafa Fehmi'nin zamanın Türkçülük akımından etkilenerek aldığı takma bir isimdir) komutasında bir manga asker olay yerine gelir. Derviş Mehmet silahını çekerek Kubilay Asteğmeni yaralar. Diğer askerler korkup kaçarlar. Mehmet yaralı asteğmenin başını kesip bayrak direğine bağlayarak halkın arasında dolaştırır. Bu sırada olaya müdahale etmek isteyen iki mahalle bekçisi de öldürülür. Bütün bu olaylar olurken çevrede toplanmış insanlar hiçbir tepki göstermedikleri gibi, aralarından bazıları da Derviş Mehmet'i alkışlar. Daha sonra gelen askerî birlikler olayı bastırır, Derviş Mehmet'in grubundan bazıları öldürülür, bazıları yaralı yakalanır.

Başta Mustafa Kemal olmak üzere bu olayda Cumhuriyet yöneticilerini âdeta şoke eden şey, bir asteğmenin vahşi biçimde öldürülmesinden çok, Menemen ahalisinin olaylar sırasında Derviş Mehmet ve arkadaşlarına hiçbir tepki göstermemesi, hatta içlerinden bazılarının onları destekler davranışlarda bulunmasıydı. Mustafa Kemal, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya gönderdiği mektupta duygularını şöyle açıklamıştı: "... mürtecilerin gösterdiği vahşet karşısında Menemen'deki ahaliden bazılarının alkışla tasvipkâr bulunmaları bütün cumhuriyetçi ve vatanperverler için utanılacak bir hadisedir."[142]

Olaylar üzerine 1930 yılının son gününde Menemen ile Manisa ve Balıkesir il merkezlerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılanarak idama mahkûm edilen 37 kişiden 35'inin cezası TBMM tarafından onaylanarak infaz edildi. 41 kişi hakkında çeşitli hapis cezaları verildi. Olayın siyasi boyutları olabileceği ihtimali üzerinde de durularak özellikle eski TpCF ve SCF'lilerle ilgili bağlantılar bulunmaya çalışıldıysa da bu tür iddiaların aslının olmadığı anlaşıldı.[143]

---

142 Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 303.

143 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 304-305.

Limancı Ahmet Hamdi'nin Penceresinden
İşçi Sınıfının Durumu

Yeni kurulan cumhuriyette ülkenin limanlarının 'millileştirilmesi' arayışı çerçevesinde İstanbul Liman İşleri İnhisarı Şirketi'nin kurucusu olduğu için Limancı Hamdi Bey olarak da bilinen ve 1930'lu yıllarda iktisat müşaviri sıfatıyla Mustafa Kemal'in en yakınındaki isimlerden biri olan Ahmet Hamdi Başar, aşağıdaki kesitte 1930'ların başlarında Atatürk ve İnönü'ye işçilerin içinde bulundukları koşulları ve neden Serbest Fırka'ya eğilim gösterdiklerini anlatıyor. Ahmet Hamdi Başar hiçbir dönem bir Marksist olmasa ve hatta özellikle 1940'lı yıllarda liberal iktisadi eğilimleri ağır bassa da 1930'lu yıllarda işçi sınıfının nasıl bir emek sömürüsüyle karşı karşıya olduğuna ve bunun CHP ile emekçi halk arasında nasıl bir yabancılaşma yaratabileceğine dair çok önemli gözlemler sunuyor.*

Ameleye ait iki misal vereceğim. İstanbul'da liman amelesi bile Serbest Fırka'ya oy veriyor. Çünkü bu amele, Halk Fırkası adına sömürülüyor. Amelenin bir sandığı vardır. Bu sandık onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amelenin yevmiyesinden yüzde 3 kesilir. Şirket de yüzde 3 verir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti âzâsı ve kâtip diye birtakım adamlar konmuştur. Reis filan vekilin akrabası bir eski şeyhtir. Kâtib-i Umumi azledilmiş bir mülkiye âmiri, âzâlarından birif alanın akrabası, diğeri de falanın kayınmasıdır. Reis dört yüz lira, âzâlar ikişer yüz lira aylık alırlar. Sandığın gelirleri ancak masrafları karşılar. Yardım işini mecburen liman şirketi kendi üzerine almış, Cemiyet sadece bir yeyinti yeri olmuştur. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilmez. Onun için çocuğu evinde ilaç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkası'nın kendisi olarak görüyor ve ilk fırsatta bundan kurtulmak için Serbest Fırka'nın kucağına düşüyor.

Bu vaziyet yalnız liman amelesi için değil, bütün amele için aynıdır. Gündelikleri ve kazançları, onlara ve ailelerine en sefil hayat şartlarını bile korumaktan uzak olan bu zavallıların bugün Halk Fırkası nâmına istismarları acınacak bir hal almıştır.

...

Arzettiğim, amelenin doğrudan doğruya sömürülmesidir. Şimdi de müsaadenizle arzedeceğim nokta da yine amelenin sosyal şartlar içinde istismarlarına bir misal olacaktır. Devlet Denizyolları kendi vapurlarının yükleme ve boşaltma işini eksiltmeye çıkarmaktadır. Bu usul yalnız Denizyolları'na münhasır olmayıp bütün devlet daireleri de bu gibi işleri eksiltmeye tabi tutarlar. İlk görüşte bundan tabii bir şey olamaz. Fakat biraz düşünürsek, eksiltmeye konan işin amelenin yevmiyesi olduğunu anlarız. Devlet Denizyolları, meselâ bizim Liman Şirketi'nin 40 kuruşa amelesine yaptırdığı iş için, 20 kuruşa münakasa ile talep bulur. Bu suretle meselâ bizim günde iki lira verdiğimiz amele, orada çalışırsa ancak bir lira almış olur.

Hizmetlerin böyle eksiltmeyle verilmesi, amele işinden başka hangi işte mevcuttur? Memurluk münakasaya konuyor mu? Amele, toplumda üzerine verilen vazifeyi görürken devletin kendisine adil ve haklı bir ücret tayin etmesini bekler.

Amele işiyle hiç meşgul olmuyoruz. İnsanın insan tarafından istismar edilmesine en açık misaller veren büyük suistimaller amele sahasında olmaktadır. İstanbul'da bu tarz istismarların ve amele sırtından geçinenlerin miktarı, hacmi ve tesiri o kadar büyüktür ki, loncaları kalkmasına rağmen, şimdi lonca devrinden büyük istismar yapılmakta ve birçok yerlerde amele aynı şartlar altında çalıştırılmaktadır. Ameleye ait hiçbir şey yapmıyoruz, hiçbir tedbirimiz yoktur. Onun içindir ki Serbest Fırka'nın ortaya çıkması, amelenin toplanmış ve coşmaya hazırlanmış olan dertlerinden kurtulmaları ümidini verdi.

Tek Parti iktidarının pekişmesi

SCF'nin kapatılmasından sonra ekonomide ve siyasal alanda devletçilik tartışmaları hız kazandı. Aynı zamanda 1923'ten beri süren ama TpCF ve SCF denemeleriyle kısa süreli kesintilere uğrayan tek partili hayat iyice yerleşmeye ve 'normal' kabul edilmeye başlandı. Artık ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasal hayatının tek merkezi CHF olacaktı ve bu iktidar asla paylaşılmayacaktı. SCF'nin kapatılmasından hemen sonra uzunca bir yurt gezisine çıkan

Mustafa Kemal, bu gezi sırasında yaptığı konuşmalarda iki temayı ön plana çıkarttı: CHF 'bütün halkın partisi'ydi ve de 'devletçi' bir partiydi. Örneğin 27 Ocak'ta İzmir'de CHF'yi şöyle anlattı:

> Partimiz, öteki ülkelerde olduğu gibi, herhangi bir siyasi parti olarak düşünülmemelidir. Bilirsiniz ki siyasi partiler, sınırlı amaçlarla kurulurlar. Oysaki bizim partimiz böyle sınırlı bir görüşü izleyen bir kuruluş değildir. Tersine, her sınıftan halkın yararını, eşit olarak ve biri ötekini zarara sokmadan sağlamayı hedefleyen bir kuruluştur. Öteki ülkelerde bu kuruluş benzerini aramak gerekli değildir. ... Partimizin uygulamak istediği program, bir açıdan tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla beraber, ekonomik bakımdan devletçidir. Halkımız da yaradılıştan devletçi olduğu için her ihtiyacını devletten istemekte kendinde hak görüyor.[144]

4 Şubat 1931 günü Aydın'da, buradaki seçimlerde CHF'yi büyük bir yenilgiye uğratmış olan Adnan Bey (Menderes) ile tanışan Mustafa Kemal onu hemen CHF'den milletvekili yaptı. 9 Şubat'ta Konya'daki konuşmasında 18 ve daha yukarı yaşlardaki bütün gençleri CHF üyesi olarak görmek istediğini söyledi. Henüz bu yaşa gelmeyenler ise aday üye sayılmalı ve ona göre hazırlanmalıydılar.

Bütün bu uygulama ve yaklaşımların sonucunda 1930'lu yıllarda Türkiye'de, CHF'nin otoriter yönetiminin de ötesinde, bazı açılardan 'totaliter' bir iktidar kurulacaktır. İktidarı tek elde toplama arzusu SCF'den sonra Türk Ocakları, Türk Kadınlar Birliği ve Mason Derneği gibi aslında iktidarla hiçbir ciddi çatışması olmayan kuruluşların da kapatılmasına yol açacaktır.

Türk Ocakları, 20. yüzyılın başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yükselmeye başlayan Türkçülük akımının bir ürünü olarak 1912 yılında resmiyet kazanmış bir örgüttü. 1910 yılında Türk milliyetçiliği fikrini geliştirmek ve İmparatorluğa bağlı Türkler arasında birliği sağlamak amacıyla çıkmaya başlayan ve oldukça etkili olan *Türk Yurdu* dergisi de bu tarihten sonra Türk Ocaklarının yayın organı haline gelmişti. Milli Mücadele döneminde çalışmalarına ara vermek zorunda kalan Türk Ocakları, 1923 yılında, Cumhuriyet'in ilanından önce, hızla yeniden örgütlenmeye, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde şubeler açmaya başlamıştır. Cumhuriyet'e geçildikten sonra 23-25 Nisan 1924 tarihlerinde birinci kongresini toplayan Türk Ocaklarının başına Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey geçmiştir. 1927'deki Büyük Kongrede CHF Tüzüğünde yapılan bir değişiklikle Hamdullah Suphi'nin itirazlarına rağmen parti denetimi altına alınan örgüt, 1931 yılında da yine başkanının itirazlarına rağmen kapatılacaktı. Kapatılma kararının altında Türk Ocaklarının kimi yöneticilerinin ve İstanbul ve İzmir de dâhil olmak üzere Anadolu'daki çok sayıda şubesinin 1930'da kurulan Serbest Fırka'yla yakınlaşmalarının bir payı vardı. Ayrıca Ocak'ta Turancı fikirlerin hâlâ etkin olması nedeniyle Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi uyarmış olması da kapatılmaya giden yolda önemli bir rol oynadı.[145]

Türk Ocaklarının kapatılacağına dair haberlere paralel olarak ocakların yerini alacak yeni bir örgütün de adı duyulmaya başlanmıştı: Halkevleri. *Cumhuriyet* gazetesinde, Türk Ocaklarının tüm mal varlığıyla beraber CHF'ye katılacağının açıklandığı bir haberde, yeni kurulacak ve memleketin her tarafında şubeleri bulunacak örgütten "faşist teşkilatını andırır bir gençlik

144 Aktaran; Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 7.

145 Füsun Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: İletişim, 2010), 321-384.

teşkilatı" olarak söz ediliyordu.[146] 10 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakları son kongresini yaptı ve kendini feshederek CHF'ye katılma kararı aldı. Şubat 1932'de Türk Ocaklarının yerine Halkevleri kuruldu.

1931 Seçimleri ve CHF III. Büyük Kurultayı

SCF'den sonra Türk Kadınlar Birliği ve Türk Ocakları gibi dernekler de kapatılmış ve böylece 1931 yılında, 'tek partili cumhuriyet'in kuruluşu büyük ölçüde tamamlanmıştı. Son bir adım olarak TBMM seçimlerinin de yenilenmesi gerekiyordu. Zaten seçim yılıydı. Mustafa Kemal seçimlerin biraz öne alınmasını istedi. Fakat ortaya çıkan durum biraz garipti. Bir muhalefet partisine ihtiyaç duyulduğu için Fethi Bey'e bir parti 'sipariş edilmesinin' üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden ortada hiçbir muhalif odak bırakılmamıştı. Bu durumdaki garipliği sezen Mustafa Kemal, ülkedeki muhalefet açığını gidermek üzere yeni bir yol buldu. Evet, örgütlü bir muhalefete izin verilmeyecekti ama yeni seçimlerde CHF bazı illerden eksik aday göstererek partili olmayan kişilerin de meclise girebilmelerine imkân tanıyacaktı. Mustafa Kemal, 20 Nisan'da seçmenlere yönelik bir bildiri yayınlayarak onlardan partili olmayan adaylara da oy vermelerini istedi. Seçmenler, 'laik, cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi' olmaları koşuluyla aday listesinde açık bırakılan yerler için partili olmayan adaylara da oy verebilirdi. Böylece TBMM'deki muhalefet açığını CHF'li olmayan ama CHF'li seçmenler tarafından seçilen 'müstakil' milletvekilleri dolduracaktı. CHF ise Cumhuriyetin tek sahibi ve yöneticisi olmayı sürdürecekti.

Mustafa Kemal aynı gün tüm ulusa seslenen bir ikinci bildiri daha yayınladı ve bu bildiride Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkelerini tanımladı: "Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik bu partinin değişmeyen apaçık niteliğidir." Kısa süre sonra toplanacak olan CHF Büyük Kongresi'nde parti programına da girecek olan altı ilke böylece ilk kez bir arada telaffuz edilmiş oluyordu. Bu bildiride ayrıca toplumun sınıflı yapısı bir kez daha reddedilerek, tek partili cumhuriyet düzeninin ana çizgisi şöyle tarif ediliyordu: "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan meydana gelmiş değil ve fakat kişisel ve sosyal hayat için iş bölümü bakımından türlü iş kollarına bölünmüş bir topluluk saymak temel ilkelerimizdendir." Bildiri, bu anlayışa uygun olarak, âdeta bir hükûmet programı gibi, işçisinden serbest meslek sahiplerine, zanaatkârından büyük sermaye sahiplerine, memurundan çiftçisine toplumun her kesiminin korunacağı ve destekleneceği vaadiyle devam ediyordu.

Nisan 1931'de yapılan seçimlerde CHF, toplam milletvekili sayısının yüzde 8'i civarında eksik aday gösterdi.. Fakat o günkü siyasal atmosferde ikinci seçmenler bağımsız adaylara oy

---

[146] Ne ki, daha önceki yıllarda Türk Ocaklarıyla ilgili olarak da 'faşist teşkilat' tartışması yapılmıştı. 1926 yılında Ocak mensubu ve Aydın mebusu Reşit Galip kendisine yöneltilen, "Türk Ocakları teşkilatı ile Faşizm teşkilatı arasında bir benzerlik var mıdır?" mealindeki bir soruya olumsuz yanıt vermişti ama dört yıl sonra Ocak Reisi Hamdullah Suphi, ocakların merkez binasının açılışında yaptığı konuşmada bu benzerliği şu sözlerle kabul etmişti: "Faşizm namı altında tanınan bir milletperverlik hareketi İtalya toprakları üzerinde, çok buhranlı bir devirden sonra, ağır ve tehlikeli bir mücadele neticesinde muzaffer oldu. Biz bu tarikatla mensup olduğumuz içtimai ve siyasi fikrin bazı noktalarda müşterek olduğunu tespit edebiliriz. O hareket milliyetperverdir, biz milliyetperveriz. Sınıf mücadelelerinin memleketimiz için mutlak bir harabi vücuda getireceğine tam bir kanaatimiz vardır; orada da bu kanaat mevcuttur. Faşizm bir vatan ideali etrafında iktisadi refahı, siyasi ve içtimai ahengi tesis etmeyi düşünür. Bu milliyetçiliğin farikası, milleti hâkim ve mahkûm sınıflara ayırmak değil, her meslek erbabının umumi bir iş bölümü içinde çalışma hakkını tanımak ve onun yükselmesini temin etmektir ..." (Aktaran; Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 307).

vermediler ve sonuçta bu koltukların yarısı boş kaldı, sadece 20 kadar bağımsız aday meclise girebildi. Boş kalan koltuklar daha sonra ara seçimler yoluyla yine partili adaylar tarafından doldurulacaktı. Bu seçimlerde meclise girenler arasında eskiye göre daha az bürokrat ve daha çok işadamının yer alması da dikkat çekiciydi.[147]

4 Mayıs 1931'de toplanan yeni Meclis, Mustafa Kemal Paşa'yı üçüncü kere Cumhurbaşkanı seçti. TBMM başkanlığına da yeniden Kâzım (Özalp) Paşa seçildi. Aynı gün hükûmet istifa etti, yeni hükûmeti kurma görevi yine İsmet Paşa'ya verildi. Yeni hükûmette İktisat Vekâleti'ne getirilen Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in ismi dikkat çekiciydi. Yeni dönemin devletçi politikaları açısından İsmet Paşa'ya yakın bir isim olan Mustafa Şeref Bey, yaklaşık bir yıl sonra devletçilik anlayışındaki farklılıklar nedeniyle parti içindeki özel sektöre ve İş Bankası'na yakın grubun tepkisini çekecek, İsmet Paşa'nın desteğine rağmen Mustafa Kemal Paşa ağırlığını karşı gruptan yana koyacağı için yerini Celal (Bayar) Bey'e bırakmak zorunda kalacaktı.

İsmet Paşa'nın yeni hükûmet programında iktisadi konular özel bir ağırlık taşıyordu. 1931 yılının en ciddi ve tehlikeli sorununun iktisadi bunalım olarak tarif edildiği programda, uluslararası piyasalarda fiyatların düşmesine karşı hükûmetin alacağı tedbirler sıralanmıştı. Program, dış ticaretin devlet tekeline alınacağı yolundaki söylentileri ise yalanlıyordu.

10 Mayıs 1931'de CHF'nin Üçüncü Büyük Kurultay'ı başladı. Bu kurultay tek partili yaşamın yerleşmesi bakımından önemli bir dönüm noktası oldu. Yeni dönemin işaretlerinden biri Kurultaydan önce otoriter eğilimleriyle tanınan Recep (Peker) Bey'in CHF Kâtib-i Umumiliğine (genel sekreterlik) getirilmesiydi. Gerçi bu onun aynı göreve üçüncü getirilişiydi ama 15 Haziran 1936 tarihine kadar sürecek olan bu dönemde Recep Bey tek parti ideolojisi üzerinde, özellikle de siyasi ve iktisadi devletçilikle ilgili görüşleriyle çok etkili olacaktı.

Kurultayda yeni bir parti programı kabul edildi ve CHF bu programla Mustafa Kemal'in belirlemiş olduğu altı ilkeyi (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılapçılık) temel ilkeleri olarak kabul etti. Aslında ilk dört ilke 1927 Kurultay'ında kabul edilmişti, şimdi bunlara devletçilik ve inkılapçılık da eklenmiş oluyordu. Bu ilkeleri temsil eden 'altı ok', tüzükte yapılan değişiklikle partinin simgesi olarak kabul edildi. Yeni parti programında kuvvetler birliği ilkesine özel bir vurgu yapılması da dikkat çekiciydi.

Yeni programla ilgili olarak tek önemli tartışma çiftçilerin desteklenmesi konusunda çıktı. Bazı büyük toprak sahipleri, iktisadi krizi ve buna bağlı olarak hızla düşen fiyatları gerekçe göstererek devletten daha fazla destek istiyorlardı. Recep Bey, CHF'nin herhangi bir sınıfı diğer sınıflar aleyhine desteklemeyeceğini yeni programına koyduğunu hatırlatarak buna karşı çıktı. Memlekette bir sıkıntı varsa bunu bütün sınıfların hissettiğini, özellikle son yıllarda iyice düşen ücretlerden dolayı işçi ve amelelerin kötü durumda olduğunu belirtti. Fakat buna rağmen, son seçimlerde işçilerin de mecliste temsil edildiklerini gösterebilmek amacıyla özel olarak meclise sokulmuş işçi kökenli iki mebus tarafından verilen ve çalışan amelelerin Kazanç Vergisi'nden muaf tutulmalarını öngören bir önerge reddedildi.

147 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 314.

Kurultayda kabul edilen yeni programda, Türkiye'de toplumsal sınıfların varlığı bir kez daha inkâr ediliyor, toplum iş bölümü gereğince beş çalışma zümresine ayrılmış kabul ediliyordu: küçük çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, amele ve işçi, serbest meslek; sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccarlar. Programın dikkat çeken vaatleri arasında ise, tek dereceli seçim sistemine geçilmesi ve kadınlara oy hakkı verilmesi vardı. Fakat tek dereceli seçim sistemi yakın bir hedef görülmediğinden olsa gerek sadece 'yüksek bir emel' olarak zikredilmişti. Halkevleri'nin kuruluşu da bu kongrede karar altına alındı.

Bu arada ekonomik krizin etkileri gittikçe daha çok hissedilmeye başlanmıştı. Gazeteler, her türlü baskıya rağmen, özellikle artan ekonomik sıkıntılar nedeniyle hükûmeti sık sık eleştiriyorlardı. CHF'liler ise basın özgürlüğünün kötüye kullanıldığı iddiasındaydılar. Hükûmet basın üzerindeki denetimini biraz daha artıracak yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duydu ve muhalif basının ağır sözcüklerle eleştirildiği meclis toplantılarından sonra yeni bir kanun çıkarıldı. Matbuat Kanunu, Bakanlar Kuruluna 'memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı' gazeteleri kapatma yetkisi veriyordu.

Halkevleri'nin kuruluşu

CHF Kurultayında alınan karar doğrultusunda Halkevleri Şubat 1932'de resmen kuruldu. Halkevleri partili partisiz bütün yurttaşları birleştirecek ulusal kültür yuvaları olarak tasarlanmıştı. Halkı; bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven, ulusal ideale bağlı bir topluluk haline getirmeyi amaçlıyordu. Kısacası, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan topraklar üzerinde yaşayan insanların uluslaşma sürecinde ortak kültürün yaratılmasına hizmet edecekti.[148] Bu ortak kültür ise elbette tek parti ideolojisi çerçevesinde şekillenecekti. Halkevleri'nin kurulduğu dönemde CHF Genel Sekreterliği makamında bulunan Recep (Peker) bu kuruluşun görevini şöyle açıklamıştı: "Halkevleri'nin gayesi ulusu katılaştırmak, sınıfsız katı bir kitle haline getirmektir."[149]

Tamamen CHP'nin denetim ve gözetimi altında çalışma yürüten Halkevlerinin giderleri bulundukları yörenin CHP örgütü tarafından karşılanıyordu. Halkevlerinin başkanları da yörenin parti örgütü tarafından seçiliyordu. Ankara Halkevi başkanını ise CHP'nin genel idare heyeti belirliyordu.

Halkevleri'nin dokuz çalışma kolu vardı: Dil ve Edebiyat Kolu, Güzel Sanatlar Kolu, Temsil Kolu, Spor Kolu, Sosyal Yardım Kolu, Halk Dershaneleri ve Kurslar Kolu, Kütüphane ve Yayın Kolu, Köycülük Kolu, Tarih ve Müze Kolu. Bir yörede Halkevi açılabilmesi için bu kollardan en az üçünün kurulabilmesi gerekiyordu. Bu şartı karşılayamayan kırsal yerleşim bölgelerinde 1940 yılından itibaren Halkodaları kurulmaya başlandı. 1932 yılında kurulmaya başlanan Halkevleri'nin sayısı aynı yılın sonunda 34'e ulaşmıştı. 1932-1950 yılları arasında toplam 478 Halkevi, 4322 Halkodası kuruldu. Halkevleri'nin etkinlikleri esas olarak 1932-1940 yılları arasında yoğundu.[150]

---

148 Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", 114.

149 Aktaran; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 311.

150 Bu dönemde Halkevleri'nde toplam 23.750 konferans verilmiş, 12.350 temsil sahnelenmiş, 9.050 konser düzenlenmişti. Bu süreçte Halkevleri'nin üye sayısı da yüzde 506 artmıştı. Halkevleri'nde kurulan kitaplıklardan ilk yıl 149.950 yurttaş yararlanırken 1940 yılında bu sayı 2.557.853 kişiye ulaşmıştı (Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 310-313).

Kadro Dergisi/Hareketi

1930'lara kadar ülkede kapitalizmin gelişimi ve ulusal burjuvazinin güçlenebilmesi için serbest piyasa ile barışık bir ekonomik anlayış benimseyen CHP kadroları özellikle 1929 dünya ekonomik buhranının da etkisiyle devletin ekonomik işleyişe daha fazla müdahale ettiği, planlı bir kalkınma anlayışının benimsendiği 'devletçi' bir iktisadi modele doğru yönelmeye başlamışlardı. Bu yönelim gerek CHP içerisinden gerekse de dışından bazı eleştirilerle karşı karşıya kalabiliyordu. Gerek bu eleştirilere karşıt tezler oluşturabilmek gerekse de ülkedeki aydın birikimini parti ideolojisi içerisinde soğurabilmek maksadıyla içlerinde Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, Şevki Yazman ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi isimlerin olduğu Kadro isimli dergi 1932 başında yayımlanmaya başladı. Kadro dergisi, 1923'ten sonra pek çok köklü siyasal ve kültürel reforma imza atmış olan fakat bu reformların arkasındaki ideolojik doğrultuyu ve saikleri derinlikli bir şekilde formüle etme konusunda eksik kalan Kemalist kadroların bu açığını kapatabilecek bir aydın birikimini içerisine alıyordu

Kadrocular, savundukları ideolojinin merkezine kapitalizmin de sosyalizmin de dışında olduğunu ileri sürdükleri, üçüncü dünya ülkelerine özgü bir devletçilik anlayışı koymuşlardı. Bunu da henüz Türkiye'de (ve benzer sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerde) toplumsal sınıfların belirginleşmemiş olduğu iddiasına dayandırıyorlardı. Kadrocular'a göre, ülkede güçlü bir sermaye sınıfının, buna bağlı olarak da güçlü bir işçi sınıfının bulunmuyor olması, siyasi iktidara değerlendirilmesi gereken bir olanak sunuyordu. Türkiye'de devlet, sınıf çatışması söz konusu olmadığı için bütün halkın devleti durumundaydı ve bu konumundan yararlanarak yapacağı yatırımlar ve uygulayacağı planlı bir sanayileşme programıyla sınıfsız bir refah toplumu yaratabilirdi.

Aslında Kadrocuların çoğu hayatlarının bir döneminde sosyalist hareketlere aktif olarak katılmış, Marksist bir formasyondan geçmişlerdi. Mesela derginin başyazarlarından Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör, 1927 tevkifatına kadar Türkiye Komünist Partisi üyesiydiler. Hatta Nedim Tör bir süre partinin genel sekreterliğini üstlenmişti. İsmail Hüsrev Tökin Komintern'in dördüncü kongresine katılmış, Burhan Asaf Belge ise Aydınlık dergisinde yazmıştı. Fakat şimdi hep birlikte Marksizmin temel önermelerinin sadece 19. yüzyıl Avrupa'sı için geçerli olduğunu, ama aynı Marksizmin 20. yüzyıldaki ulusal kurtuluş hareketlerini açıklayamadığını ileri sürüyorlardı. Onlara göre dünyada artık temel çelişki emek-sermaye çelişkisi değil, azgelişmiş/sömürge ülkelerle sömürücü kapitalist ülkeler arasındaki çelişkiydi. Kadrocular'a göre, "kapitalist nizamın talihini, Marks'ın tahmin ettiği gibi, kapitalist memleketlerdeki sınıf mücadelesi değil, kapitalist memleketler dışındaki milli kurtuluş hareketleri tayin edecekti."* 20. yüzyılda sınıf çelişkisi sanayileşmiş batı ülkelerinde bile tali duruma düşmüştü. Bu ülkeler sömürgelerden elde ettikleri artığın bir kısmını işçi sınıfına aktararak bu çatışmayı yumuşatmayı başarmışlardı.**

Ulusal kurtuluş savaşlarını kazanarak bağımsızlığını elde eden ülkeler için ileri bir ulus ve toplum yaratmanın tek yolu ise, hızlı bir sermaye birikimi yoluyla üretici güçlerini geliştirmekten (modern tekniğe sahip olmaktan) geçiyordu.

Oysa Kemalistlerin kurguladığı devletçilik asla kapitalizme karşıt ya da onun dışında bir uygulama değildi. Özellikle 1932 yılında İş Bankası grubunun başındaki Celal Bayar'ın bizzat Mustafa Kemal'in isteğiyle İktisat Vekili olmasından sonra iktidarın uygulamak istediği devletçiliğin tanımı ve sınırları belirginlik kazandı. Devlet sadece özel sektörün yapamadığı, yapmaya gücünün yetmediği işleri üstlenecekti. Bunu yaparken de asla özel sektöre köstek olmayacaktı. Zamanla ortaya çıkan uygulamalar da gösterecektir ki, Türkiye'de devletçilik özel kesimin geliştirilmesinde ve sermaye birikimini hızlandırmasında bir araç olarak kullanılmıştır.

Dolayısıyla siyasi iktidar, Türk devriminin ideologluğuna soyunan Kadrocular'dan ve onların bu 'radikal' düşüncelerinden çoktan rahatsız olmaya başlamıştı. CHF'nin genel sekreteri ve teorisyeni konumundaki Recep Peker, devrimin teorisini yapma işinin Kadrocular'a kalmadığını söylüyordu. Devrime bir teori gerekiyorsa bunu bizzat CHF yapabilirdi. (Nitekim 1933 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan Ülkü dergisi ile CHF bu işe soyunacaktı.) İronik biçimde, Kadrocuların

---

* Vedat Nedim (Tör), "Milli Kurtuluş Hareketleri ve Buhran", *Kadro*, 18, Haziran 1933, s. 24.

** Ömür Sezgin, "Kadro Hareketi", *Kadro*, c.1 (tıpkıbasım), haz. Cem Alpar (Ankara. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1982), 15.

Türkiye'de bir sınıf oluşturduklarına inanmadıkları özel sermaye çevreleri de Kadro'ya cephe almışlardı ve Celal Bayar üzerinden derginin kapatılması yönünde iktidara baskı yapıyorlardı. Yine ironik olarak TKP'lilerin 'döneklikle' suçladığı Kadrocular, dönemin liberal ve muhafazakârları tarafından ise komünizm ve Komintern propagandası yapmakla suçlanıyorlardı.*

Sonuçta derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri, Tiran'a büyükelçi olarak atandı ve bütün bu baskılara daha fazla dayanamayan Kadro, 'kendi isteğiyle' yayınına son verdiğini açıkladı. Yani, Taner Timur'un da belirttiği gibi, sorunları idealist düzeyde ele alan Kadrocular, o pek küçümsedikleri sınıf kavgasının sonucunda tasfiye edildiler.**

Bugüne kadar edebiyat, iktisat, iletişim ve siyasal bilimler alanlarında hakkında çok sayıda çalışma yapılmış olan Kadro dergisi, Türkiye düşün tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Kadro, sadece bir dergi olmanın ötesinde, Türkiye'de sonraki yıllarda da etkili olmuş bir siyasal akımın kurucu fikirlerini ortaya koymuş olması bakımından da önemlidir. Kapitalizmin bir kurtuluş getirmeyeceğini, ancak sosyalist bir devrimin de Türkiye'de mümkün olmadığı düşüncesinden hareket eden, işçi sınıfına güvenmeyerek ülkenin kurtuluşunu aydın 'kadro'lara bağlayan bu akım, 1960'lı yıllarda kendisini Yön dergisinde ifade edecektir.

---

* Mustafa Türkeş, "Kadro Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 464.

** Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge, 1997), 170.

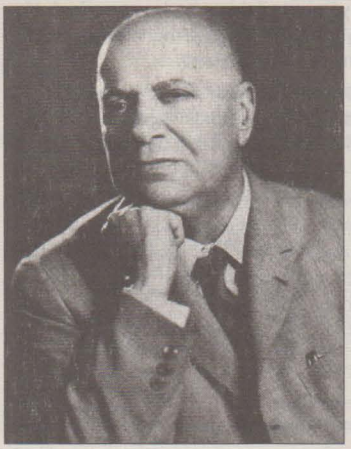
Halkevleri bünyesinde yaklaşık 50 dergi ve sayısı belirsiz kitap ve broşür çıkarılmıştır. Dergilerin en etkilisi Ankara Halkevi'nin çıkardığı *Ülkü* dergisiydi. Bu dergi etkili olduğu dönemde sadece Halkevleri'nin değil CHP'nin de ideolojik çizgisini yansıtan bir işlev görmüştü. 1930'lu yıllarda yoğunlaşan ve 'Güneş-Dil Teorisi' ve 'Türk Tarih Tezi'yle sonuçlanacak olan dil ve tarih çalışmaları dergide ağırlıklı olarak işlenen konulardı. *Ülkü*'nün Nisan 1933 tarihli üçüncü sayısında yayınlanan ve Recep (Peker) tarafından kaleme alınan bir yazının başlığı, o yıllarda CHP'nin demokrasi ve özgürlükler konusundaki tutumunu gayet iyi yansıtıyordu: 'Disiplinli Hürriyet.'

Çok partili hayata geçilmesinden sonra yeni bir Halkevi ya da Halkodası açılmadı. DP iktidarı ise 1951 yılında çıkardığı bir yasa ile bütün Halkevleri'ni kapattı. Halkevi binalarının bir kısmı yeniden açılan Türk Ocaklarına, diğer bütün mal varlığı ise hazineye devredildi.

Türk Tarih Tezi'nin oluşumu

İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkmış olan 'Turancılık', Cumhuriyet'in ilk yıllarında da kültürel boyutlarıyla belli ölçülerde etkisini sürdürmüş ama yayılınacı özelliğini hızla yitirmişti. Kemalist kadrolar içinde Türkçü özellikleriyle öne çıkan isimler bile dikkatlerini artık Türkiye'nin Lozan Anlaşmasıyla belirlenen sınırları içine yöneltmişlerdi. Bu eğilimin dikkat çekici bir göstergesi, daha önce Türklerin yaşadığı her yeri etkinlik alanı olarak gören Türk Ocaklarının 1927 yılında gerçekleştirilen tüzük değişikliğiyle faaliyet alanını Türkiye sınırlarına indirgemiş olmasıydı. Fakat Türkiye sınırları içinde yaşayan halklardan bir ulus inşa etmeye çalışan Kemalist iktidar, 1920'lerin sonlarından başlayarak ve giderek artan biçimde bu ulusun merkezine koyacağı 'Türk'ü aramaya ve araştırmaya girişmişti. Türk Tarih Tezi böyle bir çabanın sonucu olarak şekillendi.

Tunçay'ın da dikkat çektiği üzere, 'Türk Tarih Tezi'nin ilk ipucu daha Cumhuriyet ilan edilmeden Matbuat Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan *Pontus Meselesi* adlı bir kitapta ve-

Şevket Süreyya Aydemir (1897–1976)

Yazar, siyasetçi, düşün adamı. Turancılıktan, komünizme, oradan da Kemalizmin sol bir yorumuna uzanan bir siyasi çizgi izlemiştir. 1930'ların etkili dergisi *Kadro*'nun kurucularındandır.

Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden göç etmek zorunda kalan bir ailenin oğlu olarak 1897'de Edirne'de doğdu. Mahalle mektebinden sonra iki ağabeyi gibi o da askerî rüştiyede okudu. Daha sonra öğrenimine Darülmuallim'de (öğretmen okulu) devam etti; burada özellikle Ziya Gökalp'in düşüncelerinden etkilendi ve Turancı görüşleri benimsedi. 1915'te hayattaki tek ağabeyinin de Sarıkamış'ta şehit düşmesi üzerine, gönüllü olarak savaşa katılmak üzere askerlik şubesine başvurdu ve Kafkas cephesine gitti.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ordu birlikleri Kars'ı alıp, Ermenistan ve Gürcistan sınırına dayandığında *Turan*'ın kapısında olduğunu düşünüyor ve bundan büyük bir heyecan duyuyordu. Kasım 1918'de, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a gitti, fakat çok geçmeden bu kez öğretmen olarak yeniden Kafkasya'ya döndü. 1919 yazının sonlarında Bakü'ye ulaştı. Kozmopolit bir şehir olan Bakü'de kalmak yerine ülkenin uzak köylerine gitmek istemesi üzerine Kafkaslar'ın eteğinde küçük bir kent olan Nuha'ya atandı. Burada kaldığı süre içinde şekilsiz bir yığın olarak gördüğü halkta 'millet bilinci' uyandırmaya çalıştı. Amacı büyük *Turan*'ın bir parçası olarak Azerbaycan'ı kurmaktı.

Bütün bu çabalarına karşın bir yandan da Turan ülküsünün gerçekçiliği konusunda giderek şüpheye düşmekteydi. Büyük Turan bir hayal, bir ideal olarak çok güzeldi ama iş bu hayali gerçekleştirmeye gelince elle tutulur bir şey yoktu. Bu sırada Kızılordu Azerbaycan'ı Sovyetler Birliğine katmak için ilerlemekteydi. Nuha'ya giren Kızılordu birliklerinin yapısı ve sınıf mücadelesi hakkında yaptıkları propaganda düşüncelerinde ciddi bir dönüşüme yol açtı. Nuha delegesi olarak Bakü'de toplanan 'Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı. Bu kurultaydan hemen sonra, 10 Eylül 1920'de yine Bakü'de toplanan Türkiye Komünist Fırkası'nın birinci kongresine de katıldı ve burada Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve İsmail Hakkı gibi komünist Türk aydınlarıyla tanıştı.

1921'de Vâlâ Nurettin ve Nâzım Hikmet'le birlikte Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne (KUTV) kaydoldu. Sonradan *Kadro* dergisini beraber çıkartacağı kişilerden biri olan İsmail Hüsrev (Tökin) ile de bu okulda tanıştı. İki yıllık bir eğitimin ardından iyi yetişmiş bir TKP'li olarak gizlice İstanbul'a döndü. Bir okulda öğretmen olarak işe başladı. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olan *Aydınlık* dergisinde yazılar yazıyor, bir yandan da illegal olarak parti faaliyetlerini sürdürüyordu. 1924'te *Aydınlık*'ta çıkmış olan yazılarını *Lenin ve Leninizm* başlıklı bir kitapta topladı. 1 Ocak 1925 günü toplanan ve parti genel sekreterliğine yeniden Şefik Hüsnü'nün seçildiği TKP kongresinde 21 kişilik merkez komiteye girdi.

1925'teki TKP operasyonunda tutuklandı ve 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Afyon Cezaevi'ne gönderildi. 1926 yılında Cumhuriyet Bayramı vesilesiyle çıkarılan aftan yararlanarak serbest kaldı.

1927 yılında Vedat Nedim'in (Tör) ihbarıyla başlayan TKP tutuklamaları sırasında da yargılandı ama beraat etti. Bu davadan sonra yoldaşlarıyla yolları büsbütün ayrıldı. Artık Türkiye'de sınıf mücadelesini esas alan bir sosyalizmin gerçekleşme şansının olmadığını düşünüyordu. İstanbul'u da terk etti ve bürokraside bir görev alma umuduyla Ankara'ya gitti. Artık çabasını, ilerici bir hareket olarak kabul ettiği, fakat tutarlı bir ideolojiden yoksun olduğunu düşündüğü Kemalizme bir yön ve içerik kazandırmak için harcayacaktı.

Ocak 1932'de, İsmail Hüsrev (Tökin), Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ile birlikte *Kadro* dergisini çıkarmaya başladı. *Kadro*, esas olarak Kemalist devrime bir ideoloji kazandırmayı hedefliyordu. Fakat iki yıl sonra bizzat Mustafa Kemal'in isteği üzerine yayınına son vermek zorunda kaldı.

1951 yılında Demokrat Parti tarafından görevden alınıncaya kadar bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yaptı. Demokrat Parti dönemini ağırlıkla Kayaş Vadisi'nde daha önceki bir tarihte satın aldığı ve bir kısmı bataklık olan toprağı çiftlik haline getirmekle uğraşarak geçirdi. Otobiyografisi *Suyu Arayan Adam*'ı bu çiftlikte yazdı. Demokrat Parti'nin son yıllarında Dr. Mükerrem Sarol aracılığıyla Adnan Menderes ile tanıştırıldı. İkisinin de geçmişinde Ziya Gökalp ve *Kızıl Elma* düşü olması onları yakınlaştırdı. Bir süre Ankara'da DP yanlısı yayın yapan *Telgraf* gazetesinin başyazılarını kaleme aldı. Yazılar imzasız olarak yayınlanmaktaydı. İlk gençliğinde Turancı, sonra TKP'li olan, ardından Kemalist iktidara ideoloji arayışına çıkan Aydemir, şimdi de iktidardaki DP'ye yaklaşmıştı. François Georgeon'un da belirttiği gibi Şevket Süreyya için önemli olan devlete hizmet etmekti. İlk gençliğinden beri kendisini devletle özdeşleştirmişti.*

1960'lı yıllarda *Yön* dergisinin sürekli yazarları arasında yer aldıysa da, *Yön*'deki yazıları derginin genel çizgisine göre biraz daha liberal ve sağ bir eğilimi yansıtıyordu. 'Türk sosyalizmi' adı altında Kemalizm ve sosyalizm arasında bir üçüncü yol bulmaya çalışıyor gibiydi ama esasında o dönemki fikirleri, *Kadro* döneminden arkadaşı Vedat Nedim Tör'ün de belirttiği gibi 'batı modeli sosyal demokrasi'den öteye gitmiyordu.**

1960'lı yılları son derece üretken biçimde geçirdi. Dergi ve gazete yazılarının yanı sıra ardı ardına bir dizi kitap yayımladı. Kayaş'taki çiftliği sırasında edindiği deneyimlerden yola çıkarak yazdığı bir köy ütopyası olan *Toprak Uyanırsa* 1963 yılında yayımlandı. Ardından üçer ciltlik *Tek Adam* (Mustafa Kemal) ve *İkinci Adam* (İsmet İnönü) biyografileri geldi. 1969'da yayımlanan *Menderes'in Dramı*'nı, yine üç ciltlik *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* kitapları izledi. Bu serinin son kitabı 1973 yılında yayımlanan *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs Devrimi*'ydi.

27 Mayıs'tan sonra başladığı *Cumhuriyet* gazetesi yazarlığını 12 Mart Darbesi'nden sonra da sürdüren Aydemir, 25 Mart 1976'da Ankara'daki evinde hayata veda etti.

Kaynaklar

Aydemir, Ş. Süreyya (1974), *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: 1974.
Georgeon, François (2002), "Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim, ss. 23-36.
Göktürk, H. İbrahim (1977), *Bilinmeyen Yönleriyle Şevket Süreyya Aydemir*, Ankara. Arı Matbaası.
Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2003), *Kadroculari ve Kadro'yu Anlamak*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

* François Georgeon, "Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim, s. 25.

** Akt., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Kadroculari ve Kadro'yu Anlamak*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 475.

rilmişti. Söz konusu kitapta Sümerler ve Hititlerin Turani ve Türk kökenlerinden geldikleri ileri sürülüyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise İstanbul Hukuk Fakültesi hocalarından Yusuf Ziya (Özer), eski uygarlıkların, bu arada Yunan uygarlığının da, Türkler tarafından kurulduğu tezini ortaya atarak bu çizgiyi sürdürmüştü. Yusuf Ziya bu iddialarıyla, başta Köprülüzade Fuat olmak üzere ciddi tarihçilerin tepkilerine rağmen bir süre gündemde kalmayı başaracaktı.[151]

1932 yılında toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi 'Türk Tarih Tezi'nin oluşum sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu. Aslında orta ve yüksek öğretimdeki bütün tarih öğretmenlerinin yeni tarih tezini öğrenmeleri amacıyla Ankara Halkevi'nde düzenlenen bir kurstan ibaret olan bu toplantı, sonradan Birinci Türk Tarih Kongresi olarak kabul edilmişti. Kongredeki neredeyse tüm tebliğler tarihi belirleyen faktör olarak ırk meselesi üzerine eğiliyor; Türk ırkının farklılığını, üstünlüğünü ve yeni medeniyetler kurmadaki yüksek kabiliyetini vurguluyordu.[152]

151 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 310.

152 Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"/Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, (İstanbul: İletişim, 2007), 186.

Böylece, başta Kürtler olmak üzere ülkedeki azınlıkların inkârı, Türkçenin tek resmî dil ilan edilerek herkesin Türkçe konuşmaya zorlanması, devlet memurlarının sadece Türk kökenlilerden seçilmesi gibi pratiklerle uygulanan Türkleştirme siyaseti, 'teorik' çerçevesini Türk Tarih Tezi'nde bulmuş oluyordu.

Tezin temel argümanı, tarih boyunca Anadolu'da yaşayan bütün halkların Türk kökenli olduklarının kabul edilmesiydi. Anadolu'nun ilk sakinlerinin Orta Asya'dan gelen Türkler olduğu iddia ediliyor, böylece Hititlerden Bizanslılara kadar Anadolu'da yaşayan bütün halkların ilk gelen Türklerin soyundan türedikleri ileri sürülüyordu. Elbette bu iddianın altında yatan ana saik, Anadolu üzerinde Türk olmayan halkların hak iddia etmelerinin önüne geçmekti. Anadolu ezelden beri Türk'tü, ebede kadar da Türk kalacaktı.[153]

Tek parti yönetiminin kurumsallaşması

Ekonomik krizle baş etmekte zorlanan ve Serbest Fırka deneyiminden halkın henüz demokrasiye hazır olmadığı sonucunu çıkaran iktidar giderek daha otoriter tedbirlere yöneliyordu. Cumhuriyet devrimlerinin halk arasında tutunmakta zorlandığını gören Kemalistler bir yandan açılan yeni okullar vasıtasıyla okul çağındaki çocuklara, Halkevleri gibi kurumlarla da okul çağını geçmiş insanlara cumhuriyetin ideolojisini benimsetmeye çalışırken, öte yandan kurdukları yeni rejimi her türlü muhalefete karşı koruyacak zor önlemlerini de arttırıyorlardı.

Bu kapsamda 1932 yılında Meclise getirilen Polis Vazife ve Selâhiyetleri Kanunu polise ve valilere son derece muğlak ifadelerle kişisel güvenliği tamamen ortadan kaldıracak yetkiler veriyordu. Öyle ki 1934 yılında kabul edilecek olan bu kanundan, çok partili hayata geçiş yıllarında Demokrat Partililer çokşikâyet edecekler ve kanun 1948 yılında biraz yumuşatılacaktı.[154] Yine 1932 yılında Meclise gelip de iki yıl sonra çıkarılan İskân Kanunu da kısmi bir toprak reformunu öngören demokratik görünümüne karşın aslında daha çok Türk olmayanların, özellikle Kürtlerin asimilasyonuna yönelik ırkçı yönleriyle öne çıkan bir uygulamaydı. Aynı yıl gündeme alınan ve grev hakkını da içeren İş Kanunu tasarısı ise bir türlü çıkarılamayacak ve hükûmet tarafından geri alınacaktır. Temel haklar ve özgürlükler konusundaki kısıtlamalar 1933 yılında üniversiteyi de vuracak, Cumhuriyetin ilanından sonra kısmen korunmuş olan üniversite özerkliği bu yıl çıkarılacak bir yasa ile tamamen yok edilecektir.

Bu dönemde uluslararası konjonktür de katı bir baskı rejimine daha uygundu. 1930'lu yıllar Avrupa'da burjuva demokrasilerinin zayıflamasına, faşizmin ve otoriter rejimlerin yükselişine tanıklık ediyordu. 1920'lerde İtalya'da iktidara gelen faşizm 1933'te Hitler'in öncülüğünde Almanya'da da iktidar olmuş, ardından Portekiz ve İspanya da bu ülkelere katılmıştı. Demokrasi bu dönemde sadece Türkiye'ye değil pek çok Avrupa ülkesine de çokuzaktı. Yaşlı kıtadaki halkların eşitlik ve özgürlük mücadeleleri, bir yanda dünya ölçeğindeki ekonomik krizin etkileri diğer yanda yükselen faşizmin ve onun yol açacağı büyük savaşın ilk belirtileri arasında sıkışıp kalmıştı.

Türkiye'de ise, gerçekleşen burjuva devrimi tepeden geldiği ve başından itibaren güçlü bir halk desteğine dayanmadığı için baştan itibaren demokratik içeriği çok zayıf olan cumhu-

153 Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"*, 185.

154 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 152.

riyet rejimi, bu 'uygun' ortamda giderek daha da otoriterleşiyordu. Kemalist kadrolar içinde İtalya'daki faşist rejimden onun lideri Mussolini'den etkilenenlerin sayısı hiç de az değildi. Bunların başında gelen Recep Bey'in (Peker) 1931 Mart'ında üçüncü kez CHF Genel Sekreterliği'ne getirilmesi bu bağlamda rejimin gideceği yönü gösteren bir işaretti.

Bu arada Türkleştirme ve Türkçeleştirme siyaseti de giderek hızlanıyordu. 1932 yılı başlarında bir Kadir gecesinde ezan ilk defa Türkçe okundu. İstanbul'da Fatih Camisi'nde ilk Türkçe Kuran'ın okunması da bu sıralara rastlar. Bu türden uygulamaların günlük basında eleştirilmesi mümkün olmuyorsa da yer yer yükselen tepkiler tümüyle de engellenemiyordu. 1 Şubat 1932'de Bursa'da ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkan 100 kadar göstericinin valiliğe doğru yürüyüşe geçmeleri üzerine çıkan olaylarda tutuklamalar olmuştu. Basında olayın gerici bir isyan diye duyurulmasından sonra Mustafa Kemal de 5 Şubat'ta Bursa'ya gitmiş olaylar hakkında bilgi almıştı.

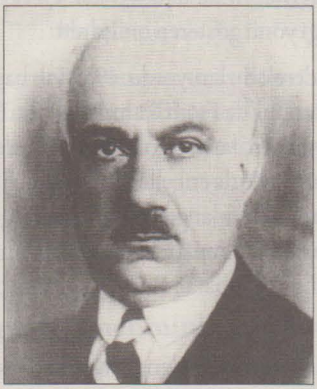
Bu dönemde Avrupa'da yükselen faşizmden etkilenen CHF denetimindeki gençlik örgütleri de milliyetçi ve şoven bir çizgideydi. Bozkurt amblemli Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) 1933 yılı içinde örgütlediği iki olaya değinmek, üniversite gençliğinin o dönemdeki ideolojik yapısı hakkında fikir sahibi olmak için yararlı olabilir. Tevfik (İleri) başkanlığındaki bu dernek 3 Mart 1933 tarihinde İstanbul Halkevi'nde yaptığı bir toplantıda Türkiye'de sadece Türkçenin konuşulması için çalışma yapmaya, bu arada yapılacak bir mitingle de azınlıkları uyarmaya karar vermişti. MTTB, ayrıca bir gençlik marşı hazırlanmasını ve bütün gençlerin tek tip kasket giymesini istiyordu.[155] İşte bu örgütün organize ettiği Vagon-Lits ve Razgrat olayları, bir yandan gençliğin aslında o dönem CHF'nin de açıktan savunduğu Türkçü/milliyetçi çizgiyi sahiplendiğini ama öte yandan da MTTB'nin siyasi iktidar açısından kontrol edilmesi zor bir örgüt olduğunu gösterdi. Bu olayların ilkinde, Vagon-Lits adlı bir şirketin müdürünün bir çalışanı Türkçe konuştuğu için işten attığının duyulması üzerine harekete geçen üniversite öğrencileri şirketi protesto etmek için toplanmış, fakat olaylar kısa sürede büyümüş ve şiddet eylemine dönüşmüştü. Güvenlik güçleri şirket mallarına zarar veren gençleri dağıtmakta epeyce zorlanmıştı. Razgrat olayında ise, Bulgaristan'da bir Türk mezarlığının Bulgar gençleri tarafından tahrip edildiğini duyan üniversiteliler MTTB'nin öncülüğünde büyük bir yürüyüş ve protesto gösterisi düzenlemek istemişler, hükûmetin izin vermemesi üzerine de yürüyüşü izinsiz olarak gerçekleştirmişlerdi. Güvenlik güçleri olaya müdahale etmiş, Tevfik Bey'in de içlerinde olduğu 80 kadar gösterici tutuklanmış, bunun üzerine gençler İstanbul Üniversitesi'nde toplanarak rejime bağlılık andı içmişlerdi. Olayların büyümesi üzerine bizzat Mustafa Kemal duruma müdahale etme gereği duymuş, gençlere hitaben çektiği bir telgrafta 'gençliğin çalışkan, duygulu ve milliyetçi' yetişmesi için çalıştıklarını fakat herkesin Cumhuriyet kanunlarına uyması gerektiğini bildirmişti. Tutuklananlar kısa süre içinde serbest bırakıldılar fakat hükûmet bir bildiri yayınlayarak MTTB'nin kapatıldığını açıkladı.[156]

---

[155] Bu türden ritüeller o dönem Avrupa'yı kasıp kavuran Mussolini ve Hitler'in paramiliter gençlik örgütlerine öykünüldüğünü göstermektedir.

[156] Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 101-105.

Recep Peker (1889–1950)

Tek parti döneminin 'kudretli' siyasetçisi, Kemalizmin ideologu ve 1931 ve 1935 CHP programlarının mimarıdır.

Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmiş bir ailenin çocuğu olarak, 5 Şubat 1889 yılında İstanbul'da doğdu. 1907 yılında Mekteb-i Harbiye'yi teğmen olarak bitirdi. Ardından Yemen'e tayin oldu; 1911-1912 yıllarında Balkan Savaşları'na katıldı. I. Dünya Savaşı'nda Rumeli ve Kafkas cephelerinde kurmay subay olarak görev yaptı. 1911'de başladığı kurmaylık eğitimini katıldığı savaşlar nedeniyle uzatan Peker, 1919 yılında Harp Akademisi'ni birinci olarak tamamladı. Kurtuluş Savaşı'na katılmak için 4 Şubat 1920 tarihinde Anadolu'ya geçti ve binbaşı rütbesi ile 20. Kolordu'da görev yaptı. Siyasi kariyerine 23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin Genel Sekreterliği'ne getirilerek başladı ve girdiği yakın diyalog neticesinde kısa sürede Mustafa Kemal'in güvenini kazandı. 1923'te İkinci TBMM'ye Kütahya milletvekili olarak girdi. Aynı yıl Halk Fırkası'nın genel sekreterliğine getirildi. Mecliste ikinci dönemden sekizinci döneme kadar Kütahya milletvekili, sekizinci dönemden 1950 yılına kadar ise İstanbul milletvekili olarak görev yapacaktır. İsmet Paşa'nın 1924'te kurduğu ikinci kabineye Dâhiliye Vekili olarak girdi. 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı başladığında Fethi Okyar'ın izlediği 'yumuşak' siyaseti protesto ederek istifa etti. Aynı yıl üçüncü İnönü Hükûmeti'nde Savunma Bakanı olarak tekrar göreve başladı. 1927 ve 1931'deki CHF kurultaylarında yeniden genel sekreter seçildi. Serbest Cumhuriyet Fırkası'na en sert karşı çıkanların başında geliyordu.

CHP'nin 1935'teki dördüncü kurultayından önce İtalya ve Almanya'da uzun bir inceleme gezisine çıktı. Özellikle Mussolini İtalya'sından çok etkilendi. Dönüşünde hazırladığı tüzük ve program tasarısında parti-devlet özdeşliğini savundu.* 1935'teki kurultayda dördüncü kez CHP genel sekreterliğine seçildi. 1931-1936 yılları arasında tek parti rejiminin en önemli organı olan CHP Genel Başkanlık Kurulu'nda Atatürk ve İnönü ile birlikte üçüncü üye olarak bulundu. Bu yıllarda Kemalist ideolojinin şekillenmesinde, özellikle altı okun belirlenmesinde en büyük paylardan birinin sahibi oydu. 1934 yılında İstanbul Üniversitesi İnkılap Tarihi Kürsüsü'nde verdiği dersler önce *Ülkü* dergisinde yayınlandı, daha sonra *İnkılap Dersleri* adıyla kitap olarak basıldı.

15 Haziran 1936'da CHP genel sekreterliği görevinden alındı. Ama birkaç gün sonra İnönü, parti-devlet özdeşliğini sağlayacak yeni kuralları açıkladı. Bundan böyle içişleri bakanları CHP genel sekreteri, valiler de CHP il başkanları olacaktı. Aslında bu fikirler Recep Peker'e aitti.

Çok partili hayata geçildiği 1946 yılında Başbakan oldu ve, muhalefete söz hakkı tanımayan otoriter kişiliği ile Demokrat Parti milletvekillerinin Meclisi boykot etmelerine yol açtı. Başbakanlık dönemi boyunca muhalefet partisiyle olduğu kadar, ılımlılar olarak bilinen CHP içindeki üyelerle de uğraştı.

Peker hayatı boyunca 'disiplinli hürriyet' kavramı etrafında otoriter bir rejimin sözcülüğünü yaptı. Ekonomik ve siyasi devletçilik ile etnisist milliyetçilik anlayışı onun siyasi çizgisinin en temel özellikleriydi.** 1 Nisan 1950 tarihinde İstanbul'da öldü.

---

* Ahmet Yıldız, "Recep Peker", Ahmet İnsel (ed.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, İstanbul: İletişim, 2002, s. 60.

** Ahmet Yıldız, agm, s. 59.

Reformlar sürüyor

1934 yılı içinde ülkede Batı tipi modern bir burjuva/kapitalist toplum yaratma yolunda yeni düzenlemelere gidildi. 21 Haziran'da Soyadı Kanunu kabul edildi. 26 Kasım'da bey, paşa, molla gibi lakapların kullanılması ve dinsel nitelikli bazı kılık kıyafetlerin giyilmesi yasak-

landı. Getirilen en önemli yenilik ise kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiydi. 5 Aralık 1934 günü çıkarılan bir kanunla 22 yaşını dolduran kadınlara seçme ve 30 yaşını bitiren kadınlara da seçilme hakkı verildi. Bu haklar genel seçimler içindi, kadınların belediye seçimlerine katılma hakkı daha önce, 3 Nisan 1930'da tanınmıştı. Böylece Türkiye pek çok Batılı ülkeden daha önce kadınlara seçme ve seçilme hakkını tanımış oluyordu.

1931'de çıkan Ölçüler Kanunu 1934'te uygulanmaya başlanınca terazilerini kontrol ettirmeye götüren esaf... Ölçüler Kanunu, genellikle şöyle bir geçiştirilir ve üzerinde pek durulmaz. Ama temel dönüşüm kanunlarından biriydi. Anadolu'da yöreden yöreye fark eden, aynı adı taşısa da değişik ölçekleri yansıtan uzunluk, ağırlık ve hacim ölçüleri kullanılıyordu. Sözgelimi, arşın, genelde 68 cm olarak bilinirdi ama Urfa'da 70 cm, Bafra'da 76 cm, Beyşehir'de 65 cm, Çorum ve Çankırı'da 68,5 cm, Kayseri'de ise 67 cm idi. Ölçü farklılıkları pazarın yaygınlaşmasını engelliyor, malın değerinin belirlenmesini güçleştiriyor, yöreden yöreye mal sevk eden tüccar ve esnafa müşkilat çıkarıyordu. Bir ulusal pazar etrafında tüm ekonomik hayatı bütünleştiren ve dünya ekonomisine bağlayan kapitalizm ise ölçülerde standart istiyordu. Ölçüler kanunu, gelişen kapitalizmin bu zorunluğuna bir yanıttı [Fotoğraf: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 170].

Yeni seçimler ise 1935 yılının Şubat ayında yapıldı. Bu seçimlerde meclisteki 16 sandalyenin bağımsız adaylar için ayrılmasına ve CHP'nin bu sandalyeler için aday göstermemesine karar verildi. Böylece meclisteki muhalefet eksikliğinin bir ölçüde giderilmesi umuluyordu. Refet Bele de İstanbul'dan bağımsız adaylığını koydu ve ikinci seçmenlerden çok az oy almasına rağmen, ikinci seçmenler CHP listesinden gösterilen bağımsız adaylara hiç oy vermeyince, seçilebildi. Kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı uyarınca bu seçimde ilk kez 18 kadın aday da meclise girdi. Bu seçimlerin bir başka yeniliği de ilk kez gayrimüslimlerin de milletvekili (bu sıralarda milletvekillerine 'mebus' yerine 'saylav' denmeye başlamıştı) olarak meclise girmeleriydi. Afyon, Ankara, Eskişehir ve Niğde'den dört Hristiyan vekil seçilmişti. Yeni meclis Mustafa Kemal Atatürk'ü bir kez daha oybirliği ile cumhurbaşkanı olarak seçti. Meclis başkanlığına ise yine oybirliği ile Abdülhalik Renda seçildi. Uzun zamandır bu görevi yürüten Kâzım Özalp Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yla aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle aday olamamıştı.

Fakat yeni meclis de, yeni giren kadın milletvekillerine, bağımsızlara ve gayrimüslimlere rağmen daha çoğulcu ve çoksesli bir yapıya kavuşamadı. Yasalar tartışılmadan ve oybirliği ile kabul edilmeye devam etti. Ret ya da çekimser oya hiç rastlanmıyordu.[157]

Parti ile devletin bütünleşmesi

Avrupa'daki totaliter ve faşist partilerin Türkiye'deki tek parti yönetimi üzerindeki etkileri iyice hissedilir hale gelmişti. Arkasında geniş bir halk desteği olmayan Cumhuriyet rejimi, bir yandan iktisadi krizle baş etmeye, diğer yandan tepeden gerçekleştirmeye çalıştığı modernleştirici reformları bu yönde pek de hevesli olmayan halka benimsetmeye çalışırken giderek otoriterleşiyor; biraz da çaresizce, faşist devletlerin 'tek ulus, tek parti, tek şef' ilkesine sarılıyordu.

Basın büyük bir baskı altında olduğundan Atatürk'e ya da tek parti yönetimine açıktan eleştiriler yöneltemiyordu ama rejimin bir diktatörlüğe dönüştüğü yolundaki haberler 'fısıltı gazetesi'nin manşetlerinden inmiyordu. Elbette bu söylentilerden Gazi de haberdardı. Bu sıralarda Türkiye'de bulunan Amerikalı gazeteci Gladys Baker'a verdiği bir demeçte, "Ben diktatör değilim. Benim kuvvetim olduğunu söylüyorlar. Evet, bu doğrudur. Benim isteyip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur. Çünkü ben zoraki ve insafsız hareket bilmem. Bence diktatör, başkalarını kendi iradesine zorla bağlayandır. Ben kalpleri kırarak değil kalpleri kazanarak hükmetmek isterim" demişti.[158]

CHP Genel Sekreteri Recep Peker kürsüde inkılap tarihi dersi veriyor... Atatürk'ün "inkılabın hedefini kavramış olanlar, daima onu muhafazaya muktedir olacaklardır" sözlerinden yola çıkılarak 1933'teki üniversite reformu sırasında alınan karar gereğince, öğrenciler İnkılap Enstitüsü'nden sertifika almadıkça mezuniyet hakkı kazanamıyorlardı. Kasım 1942'de adı 'İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi' olarak değiştirilen dersler her yükseköğrenim kurumunun kendi içine alındı. Dersler haftada iki saatti ve zorunluydu [Kaynak: Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 8].

157 Öyle ki bir hükümet tasarısı üzerine söz alan Afyon milletvekili Berç Türker konuşmasına, "Yüksek kamutay oybirliği ile karar verecektir ama ..." diye başlayabiliyor, bu sözler salondan "daha onaylanmadı" şeklinde tepkilerle karşılansa da, karar gene oybirliği ile çıkıyordu (Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 186).

158 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 185.

Mustafa Kemal Paşa, "ben diktatör değilim" diyordu ama siyasi otoriteyi tekelinde tutmaya da devam ediyordu. 9 Mayıs 1935 tarihinde toplanan CHP Dördüncü Büyük Kurultayı bu durumu daha da pekiştirdi. Bu kurultayda kabul edilen yeni program ve tüzük bu doğrultuda yeni düzenlemeler getiriyordu. Yeni parti programında 1931 programının aksine iki dereceli seçim sistemi savunuluyor, ülkenin içinde bulunduğu şartların tek dereceli seçim sistemine geçmek için henüz elverişli olmadığı iddia ediliyordu. Neredeyse bütün yetkileri cumhurbaşkanının elinde toplayan yeni tüzük ise âdeta 'şeflik' sistemine geçişin işaretlerini taşıyordu.

Yeni tüzük ayrıca parti ile devlet organları arasındaki ilişkileri sıkılaştıran hükümler de içeriyordu. Tüzüğe göre bundan böyle parti kongrelerine mahallin en yüksek mülki idare amirleri de katılabilecek ve bu kişiler kongrelerde görüş belirtebileceklerdi. Tüzük, partinin il başkanları ile valiler arasında sıkı bir ilişki öngörüyordu. Aslında henüz açıkça ifade edilmese de parti ile devlet bir bütünün birbirini tamamlayan organik parçaları olarak düşünülmüştü.

Bu ortamda fiilî olarak zaten iç içe geçmiş olan CHP ile devlet aygıtı 1936 yılında resmen de birleştirildi. 15 Haziran'da Recep Peker genel sekreterlik görevinden alındı. Üç gün sonra da Genel Başkan Vekili ve Başbakan İsmet İnönü, yayınladığı bir genelgeyle, parti ile devlet aygıtının birleştirildiğini açıkladı. Genelgeye göre bundan böyle Dâhiliye Vekili aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacak, valiler de görev yaptıkları ilin CHP İl Başkanlığını yürüteceklerdi. Ayrıca Diyarbakır, Edirne ve Erzurum merkezli olarak kurulan ve bölgelerindeki bütün devlet işlerini denetlemekle görevlendirilen 'Umumi Müfettişlikler' bundan böyle kendi bölgelerindeki parti örgütlerini ve parti çalışmalarını da denetleyeceklerdi. İnönü, yeni uygulamanın amacını, "CHP'nin, ülkenin politik ve sosyal yaşantısında güttüğü yüksek amaçların gerçekleşmesini kolaylaştırmak ve partinin gelişimini arttırmak ve hızlandırmak için, bundan sonra, parti çalışmaları ile hükûmet yönetimi arasında, daha sıkı bir yakınlık ve daha eylemli bir beraberlik sağlanması" olarak açıklamıştı.[159] Aynı gün Recep Peker'den boşalan CHP Genel Sekreterliğine İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın getirildiği açıklandı.[160]

Bu örgütsel birleşmeden yaklaşık yedi ay sonra, 13 Şubat 1937 tarihinde yapılan Anayasa değişiklikleriyle CHP ile devlet ideolojik olarak da bütünleşti. Söz konusu değişikliklerle, laiklik ilkesiyle birlikte CHP'nin 'altı ok'u da anayasaya girdi ve böylece partinin ilkeleri aynı zamanda devletin de temel ilkeleri haline geldi.

CHP, hem örgütsel hem de ideolojik olarak devletle bütünleştikçe kendi varlığının anlamını yitiriyordu. Tek partili cumhuriyetin giderek partisiz bir cumhuriyete dönüşmekte olduğunu Başvekil İsmet İnönü de fark etmiş ve 12 Haziran 1937'de mecliste yaptığı bir konuşmada durumu olanca açıklığıyla dile getirmişti: "Cumhuriyet Halk Partisi bugün, artık hükümetten ayrı bir politik örgüt olmaktan çıkmıştır, hükümetle birbiri içine girip karışarak milletin ve devletin ortak bir kuruluşu durumuna girmiştir."[161]

---

159 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 210-211.

160 Şükrü Kaya, İnönü'ye muhalif bir isim olarak biliniyordu. Mustafa Kemal, bu değişiklikle İnönü'yü bazı açılardan dengelemek istemiş olabilir. Zaten yaklaşık bir yıl sonra İnönü, Atatürk'ün isteğiyle başbakanlıktan ayrılmak zorunda kalacaktır.

161 Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 261.

Bu sıralarda Mustafa Kemal Atatürk'e de gittikçe daha sık biçimde 'şef' diye hitap edilmeye başlanmıştı. Partinin iyice geri plana itildiği ve bütün yetkilerin kendisinde toplandığı bu dönemde belli ki Atatürk'e Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı sıfatlarının yetersiz geldiği hissedilmiş; Mussolini'ye 'duçe', Hitler'e 'führer' diye hitap edilen bir dünyada Atatürk'e de 'şef' sıfatı uygun görülmüştü. Özellikle 1937 Sonbaharında İsmet İnönü'nün yerine başbakanlık koltuğuna oturacak olan Celal Bayar hükûmet programını okurken bu sıfatı o kadar sık kullanacaktı ki, 'şef' deyimi yavaş yavaş halk arasında da kullanılmaya başlanacaktı. Atatürk'ün ölümünden sonra da CHP İnönü'yü resmen 'milli şef', Atatürk'ü de 'ebedî şef' ilan edecekti.

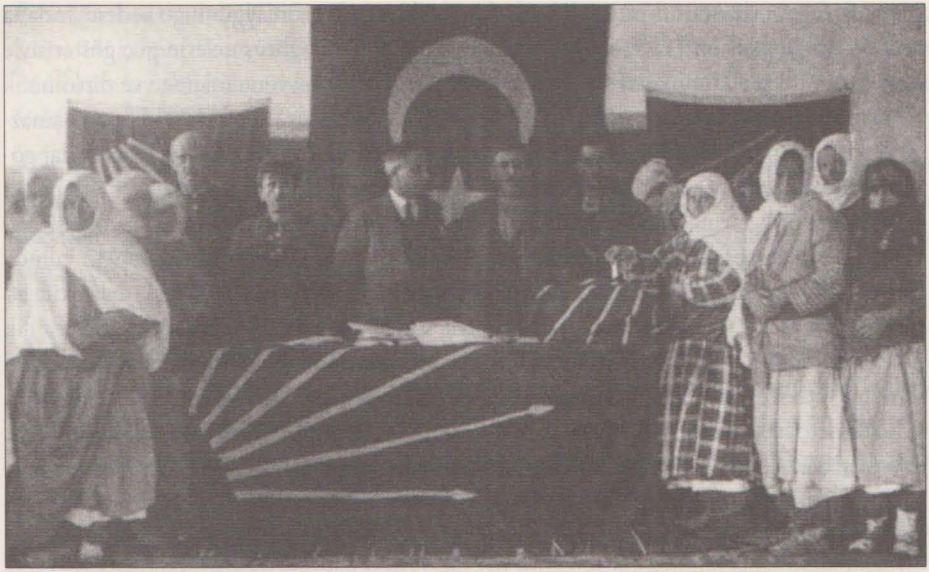
Toprak reformu tartışmaları

CHP'nin 'altı ok'unun anayasaya eklenmesi sırasında anayasada başka bazı değişiklikler de yapıldı. İlerde yapılması muhtemel bir toprak reformunu kolaylaştırmak üzere yapılan değişiklik (kamulaştırılacak toprakların bedellerinin 'peşin' ödenmesini zorunlu tutan anayasa hükmü kaldırılıyordu) önemliydi ve mecliste epey tartışmaya neden oldu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 18 milyonluk Türk'ün 15 milyonunun çiftçilikle uğraştığını ama bunların çoğunun kendi toprağına sahip olmadığını belirterek, hükûmet olarak çiftçiyi toprak sahibi yapmayı hedeflediklerini söyledi. Kendisi de büyük toprak sahibi bir çiftçi olan İzmir mebusu Halil Menteşe ise Türkiye'de ciddi bir toprak sorunu olmadığını iddia ederek değişikliklere karşı çıktı. Tasarruf ve mülkiyet hakkına dair güvensizlik yaratacak bu tür düzenlemelerden kaçınmak gerektiğini belirtti. Şükrü Kaya, bu itirazlara yanıt verirken, bir yandan mülk sahiplerini ürkütmemek, diğer yandan topraksız geniş köylü yığınlarını bir ölçü de olsa rahatlatarak radikal bir içerik kazanması muhtemel köylü mücadelelerinin önünü daha baştan kesmek ister gibiydi:

> ... Tasarruf hakkının saklı olduğunu, özellikle tekrarlamak isterim. Tasarruf hakkının en çok korunduğu yer Türkiye'dir. ... Bence Toprak Kanunu'ndan ötürü gönüllere bir kuşku getirmenin hiç anlamı yoktur. Bu konuda hayatını, hukukunu sağladığımız kitle, dili olup da söyleyemeyen, söylemek için sizlere vekillik vermiş olan kitledir. Yaptığımızı bilmeyecektir. Ve bizim eserlerimizin büyüklüğü buradadır. Bunu bilecek olanlar, menfaatine dokunur gibi görünenlerin kitlesidir. Biz onların da menfaatlerine dokunmuyoruz. Onların menfaatlerini de koruyoruz. Biz doğru yollardan, kanun yollarından herkesin hakkını vermek, herkesin haysiyetini, hayatını ve tasarruf hakkını kurmak ve korumak istiyoruz. Biz bu hakları vermezsek, o almanın yolunu bilir.[162]

Sonuçta anayasa değişikliği gerçekleştirildi ama Türkiye'de ne o dönemde ne de sonraki tarihlerde hiçbir zaman ciddi bir toprak reformu yapılmayacaktı. Bu konuda en radikal düzenleme 1945 yılında çıkarılacak Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olacak ama o da toprak ağalarının direnişi sonucu uygulanma şansı bulamayacaktı.

[162] Aktaran, Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, 248.

Kadınlar, 1935 Meclis seçimlerinde ilk kez seçme ve seçilme hakkını kullandılar... 1935 seçimlerinin bir özelliği CHP'nin bazı yerlerde aday göstermeyerek bağımsızların da seçilmesine imkân veren uygulamasını sürdürmesiydi. Bu seçimlerde aralarında Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy ve Halil Menteşe gibi tanınmış siyasi figürlerin yanı sıra azınlıklara mensup dört kişi de milletvekili seçilerek Meclise girdi. Ancak 1935 seçimlerinin daha önemli özelliği, CHP'nin gösterdiği 18 kadın adayın Meclise girmiş olmasıydı (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 240].

Atatürk-İnönü çatışması ve Celal Bayar'ın başbakanlığı

Atatürk ile İsmet İnönü arasında Milli Mücadele döneminden beri süren siyasal beraberlik 1937 yılının Eylül ayında sona erdi. İnönü, Cumhuriyetin kuruluşundan o tarihe kadar (21 Kasım 1924 ile 2 Mart 1925 tarihleri arasındaki Fethi Okyar Hükûmeti hariç tutulursa) kesintisiz biçimde başbakanlık yapmıştı. Bu süreçte Mustafa Kemal'in her zaman en yakınında bulunanlardan biriydi. Gerçi ikisi arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olmuyor değildi ama gene de 1937 yılındaki bu çatışma ve ardından gelen ayrılık beklenen bir gelişme sayılmazdı. Bu nedenle İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması siyasal kadrolar ve halk tarafından şaşkınlıkla karşılandı.

Atatürk ile İnönü arasındaki görüş ayrılıkları, Cemil Koçak'ın da belirttiği gibi, başlıca üç konu etrafında özetlenebilir:[163] Bir defa, Atatürk'ün İnönü hükûmetlerine sürekli olarak müdahale ediyor olması, birçok defa İnönü'nün bakanlarını ona sormadan istifaya zorlaması ya da görevden alması ve onların yerlerine kimin geçeceğine de yine kendisinin karar vermesi önemli bir sorundu. İnönü bu gibi durumları çoğu zaman sineye çekse de pek çok kere de sert tepkiler göstermişti. Nitekim Eylül 1937'de, İnönü'nün ayrılışından birkaç gün önce bir akşam yemeğinde yine böyle bir tartışma olmuş, Ankara bira fabrikasının genişletilmesinde yaşanan sorunlardan dolayı Tarım Bakanı'nı sert biçimde eleştiren Atatürk'e karşı, İnönü, kendisine sorulmadan bakanlarının azledilmesinin bir gelenek haline geldiğini ve buna razı olamayacağını bildirmişti. Atatürk ile İnönü arasındaki ikinci sorunlu alan dış politika konusuydu. Özellikle Hatay sorununun halli konusunda ikisi arasında önemli sayılabilecek bir

[163] Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", 116-117.

görüş ayrılığı vardı. Atatürk bu konuda uluslararası konjonktürün uygunluğu nedeniyle daha atak bir politika izlenmesi gerektiğini savunuyor, diplomatik görüşmelerin güç gösterisiyle desteklenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. İnönü ise geleneksel yöntemlerden ve diplomatik görüşmelerin sonuçlarının beklenmesinden yanaydı. Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlık noktalarının üçüncüsü ekonomi politikalarıyla ilgiliydi. Kökleri 1920'li yıllara kadar götürülebilecek olan bu sorun aslında Atatürk'ün, başından beri daha devletçi ve müdahaleci ekonomi politikalarını savunan İnönü'ye karşı, daha liberal politikalardan yana olan Celal Bayar'ı desteklemesiyle kendini belli etmişti. Bu konuda ilk önemli çatışma 1932 yılında İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in, İnönü'nün rızası hilafına, Atatürk'ün baskısıyla istifa ettirilmesi ve yerine Celal Bayar'ın geçirilmesiyle sonuçlanmıştı. 1930'lu yıllarda devletçilik politikası her ne kadar siyasi bir tercihten çok dünya ekonomik bunalımın zorlaması ve özel sermaye yetersizliğinin sonucu olarak ortaya çıktıysa da, İsmet Paşa-Mustafa Şeref Bey ikilisinin devletçilik konusuna 'katı' yaklaşımları özel sermaye çevrelerini ürkütmüştü. Onlar da, evvelden beri iyi ilişkiler içinde oldukları İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar aracılığıyla bu huzursuzluklarını Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişlerdi. Cumhurbaşkanının ekonomik konularda liberal eğilimli olduğu ve bu konularda İsmet Paşa'ya oranla Celal Bayar'ı daha başarılı bulduğu zaten biliniyordu. Nitekim 1932'de İktisat Vekâleti'ne getirdiği Bayar'ı 1937'de de Başbakanlığa getirmekte tereddüt etmeyecekti.[164]

Fakat ekonomi politikaları konusunda İnönü ile Bayar arasındaki görüş ayrılığının çok köklü olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekebilir. Sonuçta ikisi de liberal-kapitalist bir düzeni savunuyor, Türkiye'nin 'çağdaşlaşmasının' yolunun burjuva sınıfının desteklenmesinden geçtiğine inanıyorlardı. Bayar, özel sektöre daha çok güveniyor ve devletin ekonomiye müdahalesinin daha çok özel sektörün desteklenmesi biçiminde olmasını istiyordu. İnönü de özel sektöre karşı değildi; sadece Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlarda devletin hiç değilse bir süre sanayileşmeye öncülük etmesi gerektiğini düşünüyordu. O da defalarca devletçiliğin özel sermayenin giremediği alanlarla sınırlandırılmasından yana olduğunu açıklamıştı.

Sonuçta, 20 Eylül 1937 günü İsmet İnönü'nün bir buçuk ay kadar istirahata çekildiği, yerine İktisat Vekili Celal Bayar'ın vekâlet edeceği açıklandı. Fakat daha ilk günlerden itibaren bu durumun geçici olmadığına dair söylentiler dolaşmaya başladı. İnönü'nün yerine âdet olduğu üzere Sağlık Bakanı Refik Saydam'ın değil de Bayar'ın geçmiş olması bu ayrılığın kalıcı olacağı yönünde bir işaretti. 1 Kasım günü yaptığı Meclisi açış konuşmasında Atatürk'ün ekonomik sorunlara ağırlık vermesi de İnönü'nün yerine Bayar'ın geçmesinin daha çok ekonomi politikalarına bağlı olduğu şeklinde yorumlandı. Atatürk'ün konuşmasından sonra Meclis Başkanı Cumhurbaşkanlığının bir tezkeresi olduğunu söyledi ve kürsüden okuttu. Tezkerede İnönü'nün istifa ettiği ve yerine Celal Bayar'ın atandığı bildiriliyordu. Ekte de Bakanlar Kurulu listesi vardı. Kabine,

[164] Şükrü Aslan (2007: 362), 1937 yılında Mustafa Kemal'in İnönü'nün yerine Bayar'ı tercih etmesinin bir nedeninin o sıralarda devam etmekte olan Dersim meselesine dair farklı yaklaşımları olabileceğini ileri sürmektedir. Bu savına dayanak olarak da, Cüneyt Arcayürek'in eski Cumhurbaşkanlarından Süleyman Demirel'in ağzından aktardığı şu sözleri göstermektedir: "Atatürk ve Mareşal Çakmak, oturmuş, konuşmuşlar. Tunceli'yi temizlemek lazım geldiğine karar vermişler. İnönü'nün temizlik yapmaya fazla istekli olmadığını bildiklerinden, Celal Bayar'a sormuşlar; 'Yapar mısın?' Celal Bey bize anlattıydı. 'Yaparım' demiş. Girişmişler. İsmet Paşa'da bir parça Kürt kanı vardı." Fakat İnönü başbakanlıktan ayrıldığında Dersim harekâtının çoktan başlamış olduğunu hatırlamakta fayda var.

İnönü'ye sadakatiyle bilinen Refik Saydam hariç aynen korunmuştu. Bayar bir hafta sonra Hükûmet Programını okudu ve toplam 399 milletvekilinden oylamaya katılan 364'ünün oybirliğiyle güvenoyu aldı. Celal Bayar aynı zamanda CHP Genel Başkan Vekili de oldu.

Atatürk'ün ölümü dolayısıyla kısa sürecek olan başbakanlığı sırasında Bayar ne kabinede ne de partide önemli bir yenilenme ya da değişim yaratabildi. İzlenen iktisadi politikalarda da hissedilir bir değişiklik olmadı. İnönü'nün milletvekilliği devam ediyordu ama sabık başbakan bu dönemde neredeyse tamamen evine kapandı.

Atatürk'ün ölümü ve yeni cumhurbaşkanı seçimi

Atatürk'ün sağlık sorunları epeydir devam ediyordu ama 1936 yılının sonlarına doğru durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılmıştı. Cumhurbaşkanı'nın hastalığı 1937 yılında tehlikeli bir hal aldı. 6 Mart 1938'de Gazi'yi muayene eden bir sağlık heyeti 'siroz' teşhisi koydu. Haziran ayında Fransız Profesör Fissenger, Atatürk'ün en çok iki yıl daha yaşayabileceğini, ama her an da ölebileceğini söyledi. Kamuoyundan gizleniyordu bu tür haberler ama söylentileri engellemek mümkün olmuyordu.

1938'in yaz aylarında Meclis üyeleri ve partinin ileri gelenleri durumun ciddiyetini öğrenmişlerdi. Herkesin aklında aynı soru vardı: Atatürk'ten sonra ne olacak? Kuşkusuz herkesin aklına gelen ilk isim Kurtuluş Savaşı'nın ve Cumhuriyet'in 'ikinci adam'ıydı. Yani, yaklaşık bir yıl önce Atatürk'ün isteğiyle başbakanlıktan istifa etmiş olan İnönü'ydü. Fakat İnönü nerdeyse bir yıldır siyasetin dışında kalmıştı. Bu süre içinde pek kimseyle de görüşemiyordu. İnönü ile görüşmek cesaret işi sayılıyordu. Gazeteler de onu görmezden geliyordu. Lozan Antlaşması'nın yıldönümünde bile gazetelerde İnönü hakkında tek satır yazı çıkmamıştı.[165]

Henüz Atatürk sağ olduğu için ondan sonra kimin cumhurbaşkanı olacağı açıktan konuşulamıyordu ama kulis faaliyetleri çoktan başlamıştı. Son bir yılda siyasetin merkezinden uzakta kalsa da İnönü'nün âdeta 'doğal aday' olduğunu bilen, fakat onu istemeyen bir grup içten içe bir iktidar mücadelesine hazırlanıyordu. Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan bu grup, İnönü'nün istifasından hemen sonra, onu siyasetten tamamen tasfiye etmek için harekete geçmişti. İnönü'nün cumhurbaşkanlığını önlemek isteyen bu ekibin önde gelen isimleri Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtibi Hasan Rıza Soyak, eski İstiklal Mahkemesi reislerinden Kılıç Ali ve Salih Bozok'tu. Aras ve Kaya, Atatürk sonrası cumhurbaşkanlığının en güçlü adayının İnönü olacağını bildiklerinden, önceden harekete geçerek bir yandan onun adaylığını engellenmeye öte yandan alternatif isimler üzerinde çalışmaya başlamışlardı. Aras, Ankara'dan uzaklaştırmak için İnönü'yü Washington'a büyükelçi olarak atamayı denediyse de, başaramadı. İnönü, günlüğünde, Aras kendisine bu teklifle geldiği zaman gösterdiği tepkiyi şöyle anlatır: "Kıyameti kopardım. Böyle bir şeye teşebbüs ederse, dünyayı başına yıkacağımı haykırdım. Ürktü... Sindi... Evvela böyle bir niyet taşımadığını, bunun şimdi aklına geliverdiğini bildirdi. Sıkıştırdım... Bunu düşündüklerini itiraf etti. Düşünmemelerini kesinlikle tembih ettim."[166]

---

165 Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", 119-121.

166 Aktaran; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, c. 1 (İstanbul: İletişim, 1996), 123.

İçişleri Bakanı ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Kaya ise Meclisin İnönü'ye yakın milletvekillerinden oluştuğunu bildiği için bir genel seçim yapılarak TBMM'nin yenilenmesinden yanaydı. Fakat bu girişim de sonuçsuz kaldı. İnönü günlüğünde bu girişimden de söz etmekte, Başbakan Celal Bayar'ın da bu düşünceyi desteklediğini ileri sürmektedir.[167]

Bu sıralarda İnönü'nün hayatının bile tehlikede olduğuna dair söylentiler dolaşıyordu. Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Tandoğan, İnönü'nün koruma önlemlerini arttırmıştı. İnönü'ye sadakati ile bilinen eski Sağlık Bakanı Refik Saydam da, Atatürk'ün hastalığının ileri dönemlerinde onunla vedalaşmak için İstanbul'a gitmek isteyen İnönü'yü olası bir suikast tehlikesini öne sürerek engellemek istemişti.

Fakat bu tür söylentilerin aslı çıkmadığı gibi, İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesini engellemek isteyenler alternatif bir aday bulmayı da başaramadı. Fethi Okyar, Celal Bayar, Abdülhalik Renda ve Fevzi Çakmak isimleri üzerinde durulduysa da, bu isimlerin hiçbiri adaylığı kabul etmedi. Renda ve Bayar teklifi tereddütsüz reddettiler. Bayar bu türden girişimlere baştan beri soğuktu. Okyar ve Çakmak milletvekili olmadıkları için zaten aday olamazlardı. Ama onlar da teklife sıcak bakmadılar. Gene de Çakmak üzerinde bir süre ısrar edildi. Hatta Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün, kendisinden sonra Fevzi Çakmak'ın cumhurbaşkanı olması konusunda bir sözlü vasiyet bıraktığını bile iddia etti. Belli ki en kapsayıcı ismin Çakmak olacağı düşünülmüş, üstelik Genelkurmay Başkanı olduğu için ordunun da ona itiraz etmeyeceği hesap edilmişti. Fakat başta Bayar olmak üzere hiç kimse bu iddiayı inandırıcı bulmadı. Bayar'a göre, eğer Atatürk böyle bir vasiyette bulunmak isteseydi bunu herkesten önce Başbakan olarak kendisine söylerdi. Böylece İnönü'yü engellemek isteyen grubun bütün girişimleri sonuçsuz kaldı.

10 Kasım'da Atatürk'ün ölümü üzerine TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, milletvekillerini yeni cumhurbaşkanını seçmek üzere ertesi gün toplantıya çağırdı. 11 Kasım'da Meclis toplantısından önce CHP parti grubu toplandı ve burada partinin adayını belirlemek üzere seçim yapıldı. Beklenenin aksine kimse aday gösterilmedi. Başbakan Celal Bayar, oylamadan önce şunları söyledi: "Reylerinizi serbestçe vereceksiniz. Parti grubu toplantısı reisicumhur adayını seçmek içindir. Herkes istediği adayı yazsın. En çok oy alan, umumi heyette aday gösterilecektir."[168]

Grup toplantısına 323 milletvekili katılmıştı; yapılan gizli oylamanın sonucunda 322 oyun İsmet İnönü'ye verildiği görüldü. Bir oy da Celal Bayar'a çıktı. Bu sonuç milletvekilleri tarafından şiddetle alkışlandı. Daha sonra Meclis Genel Kurulu toplantısına geçildi ve orada yapılan oylamada İnönü kullanılan 348 oyun tamamını alarak Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı seçildi. Seçim yapıldığında İnönü mecliste olmadığı için oturuma kısa bir süre ara verildi ve İnönü yemin töreni için meclise davet edildi. Biraz sonra başlayan ikinci oturumda İnönü şiddetli alkışlarla kürsüye geldi ve yemin ederek görevine başladı.

---

167 Fakat Falih Rıfkı Atay tam tersini iddia eder, ona göre bu girişim bizzat Bayar tarafından engellenmiştir (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-I*, 124). Gerçekten de bu süreçte Bayar, İnönü karşıtlarıyla işbirliği yapmadığı gibi, genel olarak İnönü'yü destekler bir tavır takınmıştır.

168 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, c. 2, (İstanbul: Remzi, 1991), 23.

10 Kasım 1938'de yaşamını kaybeden Mustafa Kemal'in cenazesi 19 Kasım'da Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak önce Kocaeli'ye ardından da trenle Ankara'ya gönderildi. Cenaze İstanbul'da büyük kalabalıkların eşlik ettiği bir yürüyüşle uğurlandı. [Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 72.]

İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinde ordunun da kendisini desteklemiş olmasının payı vardı. Ordu, bu eğilimini açık bir biçimde başbakanlığa ve meclise yansıtmıştı. İnönü'nün cumhurbaşkanı seçildiği meclis toplantısını Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay da izlemişlerdi.[169]

'Milli Şef' Dönemi

Cumhurbaşkanı seçilmesinden itibaren İnönü için 'Milli Şef' deyimi kullanılmaya başlandı. Aslında 'şef' sıfatı, yukarıda da değindiğimiz gibi, özellikle basın tarafından daha önce Atatürk için kullanılmaya başlanmıştı. Celal Bayar da 1937 yılında hükûmet programını okurken Atatürk'ten sık sık bu sıfatla söz etmişti. Basın, Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'yü 'milli şef' ilan etmekte bir an bile tereddüt etmedi. Örneğin, 13 Kasım'da *Bugün* gazetesinin başyazısında Ali Naci Karacan şöyle yazdı: "Millet Meclisi Atatürk'ten sonra onun eserini en iyi koruyacak, devam ettirecek halefini ittifakla seçti. Ve Atatürk'ün en yakın zafer ve inkılap arkadaşı İsmet İnönü'yü, devletin en yüksek vazifesi başına getirerek, yeni Milli Şef'ini tayin etti."[170]

İnönü'nün cumhurbaşkanı seçildiği gün Bayar Hükûmeti istifa etti. İnönü belli ki yumuşak bir geçiş istiyordu; yeni hükûmeti kurma görevini tekrar Celal Bayar'a verdi. Bu görevlendirmede Bayar'ın İnönü ile ilişkilerinde hep dikkatli ve özenli olması, ayrıca İnönü'nün

169 Ordunun İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesindeki etkisi hakkında bkz.: Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağanüstü Rolü* (İstanbul: İz, 1994), 97-125.

170 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, II. Cilt (İstanbul, Remzi, 1991), 29.

cumhurbaşkanlığını engellemek isteyenlerle işbirliği yapmamış olması da etkili olmuştu. Yeni hükûmet aynı gün açıklandığında kabinede iki önemli değişikliğin yapıldığı görüldü. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Şükrü Saraçoğlu, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın yerine Refik Saydam getirilmişlerdi. Bu değişiklikleri bizzat İnönü'nün istediğinde kuşku yoktu; Atatürk döneminin önemli isimlerinden olan Kaya ve Aras uzun zamandır İnönü ile geçinemiyorlardı. Üstelik yukarıda değindiğimiz gibi İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesini engellemeye çalışmışlardı. Kaya'nın Dâhiliye Vekâleti'nden alınması CHP genel sekreterliğinden de ayrılması anlamına geliyordu. Kaya o tarihten sonra sade bir milletvekili olarak kalacak, Aras ise 12 Ocak 1939'da Londra Büyükelçiliğine atanacaktı. Böylece İnönü, kendi iktidar döneminin ilk önemli tasfiyesini gerçekleştirmiş oluyordu.

Bayar, 16 Kasım'da hükûmet programını okudu ve oybirliğiyle güvenoyu aldı. Program öncekinin devamı niteliğindeydi ve herhangi bir tartışmaya da yol açmadı.

Atatürk'ün ölümüyle CHP Değişmez Genel Başkanlığı koltuğu da boşalmıştı. Yeni genel başkan ise tüzüğe göre ancak büyük kurultay tarafından seçilebilirdi. Bu nedenle 26 Aralık'ta CHP olağanüstü bir kurultay topladı. Bu kurultayda İnönü hem CHP Değişmez Genel Başkanı hem de 'Milli Şef' ilan edildi. (İnönü'nün bu unvanları yaklaşık yedi yıl sonra, 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan bir kurultayda, bizzat İnönü'nün isteğiyle kaldırılacaktır. Aradaki zaman dilimi Türkiye siyasal tarihi yazınında genellikle 'Milli Şef dönemi' olarak adlandırılır). Kurultayda, Değişmez Genel Başkan Vekilliğine Celal Bayar, CHP Genel Sekreterliğine de Dâhiliye Vekili Refik Saydam getirildi. Bu son görevlendirme 1936 yılında parti-devlet bütünleşmesini sağlamak üzere alınan kararların İnönü döneminde de uygulanacağının işareti gibidir. Fakat az ileride değineceğimiz üzere, sadece birkaç ay sonra valilerin CHP il başkanı olması uygulamasına son verilecektir.

31 Aralık 1938 tarihinde TBMM'de boş bulunan üyelikler için bir ara seçim yapılacaktı. İnönü bu seçimleri Atatürk döneminin bazı muhalif/küskün politikacıları ile barışmak, bir anlamda onları yeniden 'partiye bağlamak' için bir fırsat olarak değerlendirdi. Belki de kendi iktidarına karşı doğabilecek olan bir muhalefet hareketini daha baştan önlemek istemişti. Günlüğüne şöyle yazdı: "Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dâhilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması, kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasen şahsiyetten doğmuş idi." Kâzım Karabekir, Fethi Okyar ve Hüseyin Cahit Yalçın CHP tarafından aday gösterilerek Meclise girdiler. TBMM'de bağımsız milletvekili olarak bulunan Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele'nin CHP'ye girmek için yaptıkları başvurular da kabul edildi. İnönü'nün eski muhalif politikacılarla barışma girişimleri bir süre daha devam etti ve başka bazı isimler de bu uzlaşma politikasından yararlandılar.

1939'un ilk günlerinde önemli bir yolsuzluk olayı patlak verdi. Kamuoyunda Ekrem Hamdi Bakan (König) davası olarak bilinen bu olay bir uçak kaçakçılığı davasıdır. Olay, Dışişleri ve Milli Savunma Bakanlıklarının imza ve mühürlerinin taklit edilerek, Türkiye Cumhuriyeti adına Kanada'dan uçak satın alınması ve daha sonra da bu uçakların İspanya Hükûmetine satılması girişimiydi. Bu büyük bir kaçakçılık girişimiydi ve König lakabıyla tanınan kişinin geçmişi de hayli karanlıktı. Fakat bu boyutta bir yolsuzluğun, bazı üst düzey devlet görevlile-

rinden habersiz olarak yapılması pek akla uygun değildi. Bu nedenle basında ve CHP içinde büyük bir gürültü koptu. Sonunda İnönü'nün müdahalesiyle Milli Savunma Bakanı Kâzım Özalp istifa etti.[171]

Bayar Hükûmeti döneminde başka bazı yolsuzluk davaları daha açıldı. İmpeks adlı özel bir şirket aracılığıyla Denizbank'ın dolandırılması nedeniyle açılan dava özellikle Bayar Hükûmetini çok yıprattı. Çünkü Denizbank ilk Bayar Hükûmeti döneminde kurulmuştu ve yöneticilerinin çoğu İş Bankası ekibindendi. Dolayısıyla da Bayar'a kişisel olarak da yakın kişilerdi. Fakat ilginçtir, hakkında dava açılan yöneticilerin hepsi de beraat edeceklerdi. Davaların asıl etkisi ise siyasal açıdan Bayar hükûmetinin yıpranmasıydı. Bu soruşturma ve davalar sırasında yalnızca o günler için değil gelecekte de İnönü-Bayar ilişkisini etkileyecek trajik bir olay da yaşandı. İmpeks şirketinin kurucuları arasında yer alan Celal Bayar'ın oğlu Refii Bayar soruşturmalar sırasında intihar etti.

Sonunda beklenen oldu ve Bayar Hükûmeti 25 Ocak 1939'da istifa etti. Bayar, istifasına gerekçe olarak yakında yapılacak seçimleri gösteriyor, partinin yeni seçimlere taze bir kuvvetle çıkmasının uygun olacağını belirtiyordu. Fakat aslında istifanın arkasında, yukarıda bir kısmına değindiğimiz dava ve soruşturmaların yarattığı gergin ortam ve bunun da ötesinde İnönü ile Bayar arasındaki özellikle iktisadi konulara dair görüş ayrılıkları vardı. İnönü, istifanın nedenini günlüğünde şöyle açıklıyordu: "Asıl mesele, Celal Bayar'ın mali ve iktisadi politikası idi. Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu iktisadi politika hiçbir temele istinat etmiyor. Devletin mali vaziyeti esasından harap oluyordu. Ticaret, milli para altüst olmuştu. ... Atatürk zamanında geçen bu usul artık düzelmek lazım idi. Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek hale gelebilirdi."[172] İnönü, aynı yerde, istifa etmesini Bayar'dan kendisinin istemiş olduğunu da belirtiyordu.

Refik Saydam Hükûmeti

Bayar Hükûmetinin istifasını sunduğu gün İnönü yeni hükûmeti kurma görevini İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Refik Saydam'a verdi. Saydam aynı gün yeni hükûmeti açıkladı; çok önemli değişiklikler yoktu.

Saydam hükûmetinin ilk icraatlarından biri CHP ile devlet/hükûmet ilişkilerini yeniden düzenleme yolunda CHP Genel Sekreterliği ile İçişleri Bakanlığını birbirinden ayırmak oldu. Bu görevlere farklı isimler getirildi ve böylece henüz resmen olmasa da fiilen bir ayrışma sağlandı. Yeni hükûmet programı 27 Ocak'ta okundu. Program öncekilerin devamı niteliğindeydi, önemli bir yenilik içermiyordu. Denk bütçe esası, ulusal paranın değerinin korunması, devletçilik ilkesinin sürdürülmesi, demiryolu inşaatının devamı gibi, 1930'lu yıllar boyunca geçerli olmuş iktisat politikasına aynen devam edilecekti. Programın okunmasından sonra yapılan oylamada Hükûmet oybirliği ile güvenoyu aldı. Ardından da seçimlerin yenilenmesine ve yeni Meclisin 3 Nisan'da toplanmasına karar verildi.

---

171 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-I*, 192-210.

172 Aktaran; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-I*, 225-226.

1939 Seçimleri

Mart ayında yapılan seçimlerde CHP 1931 ve 1935 seçimlerindeki uygulamaya devam etti ve bazı illerden eksik aday göstererek Meclise bağımsız adayların girmesinin önünü açtı. Ne var ki pratikte bu adayların bağımsızlığı tartışmalıydı. Afyon, Ankara, Niğde ve Eskişehir'den eksik aday gösterilerek dört bağımsızın Meclise girmesi sağlandı ama bir kere bu sayı bir önceki seçimlerde 16'ydı, yani bağımsız vekillerin sayısı ciddi ölçüde azalmıştı; ikincisi, seçilen bu dört kişi bir önceki mecliste de milletvekiliydiler ve pek de 'bağımsız' davranabildikleri söylenemezdi.

İsmet İnönü her ne kadar Mustafa Kemal'in ölümünden hemen önceki yıllarda onunla bazı sürtüşmeler yaşasa ve cumhurbaşkanı olduktan sonra Mustafa Kemal'in dışladığı bazı isimleri yeniden siyasi elitin içerisine dahil etse de kendi döneminde onun ulus-devlet vizyonunun esaslarını referans almaya devam etti. [**Kaynak**: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 83.]).

Yine de bu seçimlerde İnönü'nün talimatıyla bir yeniliğe gidildi; bazı bölgelerde gösterilecek adaylar o bölgenin ikinci seçmenleriyle yapılan görüşmelerden sonra ilan edildi. 22 Mart'ta 28 ilden gelen (o tarihlerde il sayısı 62'ydi) ikinci seçmenlerle Ankara'da bir toplantı yapıldı. Elbette son sözü yine parti genel Başkanı, genel başkan vekili ve parti genel sekreterinden oluşan Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur) söyledi. Fakat İnönü aday listesini açıklarken ikinci seçmenlerin görüşlerine başvurulduğunu bir kez daha vurguladı.[173]

[173] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-II*, 33.

Bu seçimlerde TBMM'nin üye sayısı 399'dan 424'e çıktı. Fakat bir önceki dönemde 18 olan kadın milletvekili sayısı, bu seçimde 14'e düştü. Milletvekillerinin dörtte üçü bir önceki dönemde de milletvekilliği yapmış olanlardan oluşuyordu. Yeni meclise giremeyenler arasında Atatürk döneminin önemli simalarından olup da İnönü'ye muhalif tavırlarıyla bilinen bazı isimler dikkat çekiciydi: Hasan Rıza Soyak, Nuri Conker, Şükrü Kaya, Kılıç Ali... gibi. Aslında İnönü de Atatürk'ün yolundan gidiyordu. Tamamen kendi denetiminden geçmiş isimlerden müteşekkil bir Meclis oluşmasını sağlamış, hükûmet ve partiden sonra TBMM üzerinde de otorite ve denetimini artırmıştı.

İnönü, bir yandan Atatürk döneminin bazı önemli simalarını siyasetten tasfiye ederken, öte yandan aynı dönemin muhalif kimi politikacılarıyla Cumhurbaşkanı seçilir seçilmez başlattığı barış politikasına devam etti. Seçim süreci içinde Rauf Orbay ile görüştü, birlikte çalışmayı teklif etti. Halide Edip ve Adnan Adıvar çifti bu tarihlerde yurda döndü ve İnönü tarafından kabul edildiler. Enver Paşa'nın yurt dışında yaşayan dört çocuğunun yurda dönebilmeleri için yasa çıkarıldı. Seçimlerden sonra yine Refik Saydam tarafından kurulan hükûmette Ali Fuat Cebesoy Bayındırlık (Nafia) Bakanlığına, Fethi Okyar da Adalet (Adliye) Bakanlığına getirildi.

CHP'nin beşinci büyük kurultayı ve Müstakil Grup

29 Mayıs 1939 tarihinde Meclis binasında toplanan kurultaya 417 milletvekili ve 211 delege katıldı. Delege sayısının milletvekili sayısının neredeyse yarısı olması CHP Kurultayının aslında CHP Meclis grubundan pek de farklı olmadığını gösteriyordu. Kurultayda nüfusları ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşan Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerinden hiç delege bulunmaması da dikkat çekiciydi.

Kurultayda yeni bir parti tüzüğü kabul edildi. Yeni tüzük kimi önemli değişiklikler getiriyordu. Söz konusu değişikliklerin başlıca iki amaca yöneldiği görülüyordu; CHP'yi halka yaklaştırmak ve İnönü'nün yetkilerini artırmak. 1923 tarihli tüzükte yer almasına rağmen 1931'de kaldırılan Parti Müfettişliklerinin yeniden kurulması, milletvekillerinin seçim bölgelerinde parti örgütü ve Halkevleri ile yakından ilgilenmelerinin öngörülmesi ve milletvekillerinin 'siyaseti ticarete alet etmelerini' engelleyici bazı düzenlemelerin yapılması CHP'nin halkla temasını artırmayı hedefleyen önlemlerdi. Diğer yandan yeni tüzükle İnönü partinin genel başkan vekilini, genel sekreterini ve müstakil grup başkan vekilini atama yetkisine sahip oluyordu. Bu durum Parti Başkanlık Divanının tek başına İnönü tarafından seçilmesi anlamına geliyordu.

Kurultayda kabul edilen yeni tüzüğün getirdiği en önemli yeniliklerden biri Meclis içinde bir 'Müstakil Grup' oluşturulmasıydı. Bu grubun CHP üzerinde denetleyici bir işlevinin olacağı düşünülmüştü. Müstakil Grup, Kurultayda seçilecek 21 kişiden oluşacaktı. Müstakil Grup üyeleri CHP Meclis grubu toplantılarına katılabilecekler, fakat bu toplantılarda söz alamayacaklar, görüş bildiremeyecekler ve oylamalara katılamayacaklardı. Buna karşılık TBMM toplantılarında, kendi grup kararları doğrultusunda görüş bildirip oy kullanabileceklerdi. Müstakil Grup İdare Heyeti grup üyeleri tarafından seçilecek üç kişiden oluşacaktı. Müstakil Grup Başkan Vekili ise Değişmez Genel Başkan tarafından seçilecekti. Grup üyeliklerinde bir eksilme olursa, boş üyeliklere gene Değişmez Genel Başkan atama yapacaktı.

Kurultayda Müstakil Grubun yapısıyla ilgili önemli tartışmalar yaşandı. Özellikle grup üyelerinin CHP grup toplantılarında görüş bildiremeyecek olmaları eleştiri konusu yapıldı. Eğer müstakil grup üyeleri CHP Meclis grubunun kararına o toplantı sırasında karşı çıkamaz ve eleştirilerini dile getiremezlerse, daha sonra TBMM toplantısında karşı çıkmalarının bir anlamı olmayacaktı, çünkü grup kararları milletvekilleri için bağlayıcıydı. Yani parti grubunda alınan bir kararın TBMM'den geçeceği kesindi. Bu durumda Müstakil Grup üyelerinin Mecliste dile getireceği düşünceler zabıtlara geçecek, fakat TBMM'den çıkacak kararları etkileyemeyecekti. Grup üyeleri çoğu ekonomiyle ilgili konularda olmak üzere bazen hükûmete yönelik eleştirilerde bulundularsa da hiçbir zaman CHP grup kararlarına aykırı yönde oy kullanmadılar. Bu anlamda grubun Türkiye'nin demokratikleşmesine ciddi bir katkısı olmadı.[174] Müstakil Grup, 1946'daki CHP İkinci Olağanüstü Kurultayında alınan bir kararla kaldırılacaktı.

1939 Kurultayında alınan önemli kararlardan biri de yurt genelinde 'Halkodaları'nın açılmasına ilişkindi. Halkevi açılamayan kırsal yörelerde ve küçük yerleşim birimlerinde Halkodaları kurulması kararı 1940 yılından itibaren uygulamaya konulacak ve kısa sürede çok sayıda Halkodası açılacaktır. Milli Şef dönemi Halkevleri ve Halkodaları'nın en çok gelişme gösterdiği yıllardır.

Kurultaydan yaklaşık bir ay sonra CHP-devlet ilişkileri açısından önemli bir karar alındı ve valiler CHP il başkanlığı görevlerinden ayrıldılar. Bu karar, parti ile devlet arasındaki ayrımı netleştirmeye yönelik bir adım olarak önemliydi. Fakat henüz bir ay önceki Kurultayda CHP genel sekreterinin hükûmete alınmasına karar verildiği hatırlanırsa o dönemde CHP yöneticilerinin bu konuda bir tereddüt yaşadıkları söylenebilir.

Savaşa doğru

1930'lu yılların sonunda Nazi Almanya'sının artık bariz hale gelen yayılmacı politikası I. Dünya Savaşı sonrasında kurulmaya çalışılan dengelerin sürdürülemez olduğunu açığa çıkarmış ve Avrupa devletleri yeni bir büyük savaş ihtimaline göre hazırlıklarını yapmaya başlamışlardı. İnönü'nün Türkiye'yi böyle bir savaşın dışında tutmak için gösterdiği çabalar sonuç verecek ve Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmeyecekti ama yine de savaş yılları pek çok bakımdan yeni sıkıntılar demekti. 1934 yılında uygulamaya konulan planlı kalkınma stratejisi kesintiye uğrayacak, ağırlaşan ekonomik sorunlarla baş edebilmek için hükûmet bazı olağanüstü tedbirlere başvurmak zorunda kalacaktı. 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu'nun hükûmete ekonomiye müdahale edebilmesi için getirdiği yeni imkânlardan daha önce söz etmiştik. Refik Saydam Hükûmeti bu yasayla, azalan üretim ve ithalat koşullarında ortaya çıkan darlıkların ve enflasyonist baskının halk yığınları üzerindeki bunaltıcı etkisini azaltabilmeyi ve ulusal ekonomiyi ayakta tutabilmeyi umuyordu. Yasanın verdiği yetkiyle hükûmet, kentlerde yaşayanların beslenme, ısınma ve giyinme gereksinimlerini karşılayabilmek için kimin neyi ne kadar üreteceğine karar verebilecek, zorunlu çalışma yükümlülüğü getirebilecek, tarımsal ürünlere düşük fiyatlarla el koyabilecek ve fiyatları kontrol

[174] Aksi görüşte olanlarda vardır. Örneğin Metin Heper, İnönü'nün bu denemeyle demokratik idealine temkinli ve kontrollü bir geçişin ilk adımını atmış olduğunu öne sürmektedir. Metin Heper, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 70.

altına alabilecekti. Bu yasayla yapılan düzenlemeler bazı olumlu sonuçlar verecek; askerler ucuza beslenecek ve giydirilecek, kentli nüfus gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür alabilecekti. Fakat öte yandan bu 'başarıların' bedeli ağır olacak, piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsacıların, istifçilerin, rüşvetçilerin ve nüfuz ticareti yapanların önü kesilemeyecekti.

Köy Enstitüleri

Köy Enstitüleri Milli Şef döneminin en önemli ve en özgün atılımlarından biriydi. Türkiye'nin eğitim sorunlarını çözmek ve bir ölçüde de (Halkevleri ve Halkodaları'yla birlikte) tek parti ideolojisini ülkenin kırsal bölgelerine yaymak amacını taşıyan bu özgün kurumun mimarları Cumhurbaşkanı İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'tu.

17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen Köy Enstitüleri Kanunu'nun gerekçesinde Türkiye'nin o günlerdeki eğitim durumunun bir bilançosu çıkarılmıştı. Bu bilanço, özellikle kırsal yöreler ve köylerdeki içler acısı durumu gözler önüne seriyordu. Türkiye'de okuma yazma bilenlerin oranı; nüfusu 10 binden fazla olan yerlerde yüzde 40,3 iken, nüfusu 10 binden az olan yerlerde ancak yüzde 10,7 idi. Kentlerde ve kasabalarda ilköğretim çağındaki çocukların yüzde 80'i okula gidebilirken, bu oran köylerde yüzde 26'ya düşüyordu. Üstelik köylerde bulunan okulların çoğu üç yıllık okullardı ve bu okulları bitirenler beş yıllık normal ilköğretim okullarını bitirmiş de sayılmıyorlardı.[175] Resmî istatistiklere göre 40.000 köyün ancak 4.499'unda öğretmenli ve 3.815'inde eğitmenli okul vardı. Yaklaşık 31.000 köy ise okulsuzdu. Bu köyler için en az 20.000 öğretmene ihtiyaç vardı. Yasanın gerekçesine göre, "bu kadar öğretmenin çabuk, kolay ve iyi yetiştirilmesi için yeni ve pratik usullere ihtiyaç var"dı ve bu amaçla açılacak 20 Enstitü 15 yıl içinde bunu başarabilirdi.

Köy Enstitüleri'nin öncelikli amacı köylerde çalışacak öğretmenler yetiştirmekti ama öğretmenlerin yanı sıra tarım ve sağlık görevlileri yetiştirilmesi de hedefler arasındaydı. Ayrıca bu okullardan mezun olacak öğretmenlerin köylerde ihtiyaç duyulan iş ve hizmetlerle ilgili temel bilgi ve becerilere sahip olması da hedefleniyordu. Böylece mezunlar sadece öğretmenlik yapmayacak, köylüye zirai işlerinde yardım edip yol gösterebilecek, gerektiğinde aşı yapmak gibi basit sağlık hizmetlerini yerine getirebilecek, hatta bir ölçüde demircilik ve marangozluktan da anlayacaktı. Enstitüler aynı zamanda birer tarım işçiliği ve sağlık ocağı olarak da işlev görecek, çeşitli tohum ve tarım araçlarının ilk denemeleri buralarda yapılacaktı.

Enstitülere, beş yıllık köy okullarını bitirenlerle üç yıllık okulları bitirenlerden iki yıllık hazırlık sınıfını başarıyla tamamlayanlar alınacaktı. Enstitülerde öğrenim süresi beş yıl olacak, kız ve erkek öğrenciler bir arada okuyacaklardı. En başarılı öğrenciler öğretmenliğe, geri kalanlar öteki köy hizmetlerine yönlendirilecekti. Öğretmen olarak atananlar gittikleri yerlerde 20 yıl görev yapmak zorunda olacaklar, mecburi hizmetlerini tamamlamadan mesleklerinden ayrılamayacaklardı. Aksi takdirde öğrenimleri süresince kendilerine yapılan masrafları ödemeleri gerekecekti.

[175] Koçak, "Siyasi Tarih (1923-1950)", 115.

Enstitü mezunu öğretmenlere gidecekleri köylerde geçimlerine yetecek kadar tarıma elverişli arazi ve tarımsal üretim için gerekli araçlar devletçe sağlanacaktı. Okul binalarının ve öğretmenlerin kalacakları evlerin yapımını ise köylüler üstlenecekti. Öğretmen atanacak köylere bu durum üç yıl önceden bildirilecek ve köy bütçesinden gerekli paylar ayrılarak öğretmenin işe başlayacağı yıl binaların bitmiş olması sağlanacaktı. Köy okullarının tamiratı ile sürekli masrafları da yine köylüler tarafından karşılanacaktı.

Köy Enstitüleri Kanunu'nun gerekçesinde köydeki öğretmen sorununun bir ölçüde de, köye gönderilen öğretmenlerin köy koşullarına uyum sağlayamamalarından kaynaklandığı belirtiliyor, bu nedenle de açılacak enstitülerde köy çocuklarının okutulması öngörülüyordu. Tasarı Mecliste tartışılırken en çok itiraz da bu maddeye geldi. Kâzım Karabekir Köy Enstitüleri'ne yalnızca köy ilkokullarını bitirenlerin alınmasına itiraz ederek, bu durumda şehir ve kasaba çocuklarının köylerle temasının kesileceği uyarısında bulundu. Karabekir böyle bir ayrıştırmanın ileride önemli sorunlara yol açabileceğini, köylülerle şehirlileri karşı karşıya getirebileceğini ileri sürdü. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel eleştirileri cevaplandırırken yasanın böyle bir ayrıştırmaya yol açacağını kabul etmedi. Hedeflerinin "köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaşlar yetiştirmek" olduğunu belirtti. Köy Enstitüleri'nin bir amacı da köylüyü köyüne ve toprağına bağlı tutmak, onları "şehre akın eder vaziyete" getirmemekti. Ayrıca öğretmenlerin gittikleri yerlerde Cumhuriyeti ve devrimleri savunmaları bekleniyordu.[176]

Köy Enstitüleri Kanunu, Mecliste oturuma katılan 278 mebusun oybirliğiyle kabul edildi. Fakat oylamaya katılmayanların sayısının yüksekliği de dikkat çekiciydi. Bu durum parti içinde enstitülere karşı bir muhalefetin olduğunu gösteriyordu.

Köy Enstitüleri'ne öğretmen yetiştirmek amacıyla 1941 yılında Ankara Hasanoğlan Köy Enstitüsü'yle aynı yerde bir de Yüksek Köy Enstitüsü açıldı. Köy Enstitüleri'ni bitiren başarılı öğrenciler arasından öğretmenler kurulu kararı ve bir sınavla Yüksek Köy Enstitüsü'ne alınan öğrenciler burada üç yıllık bir eğitimden geçtikten sonra Köy Enstitüleri'ne öğretmen olarak atanacaklardı. Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nün aynı zamanda köye yönelik bir araştırma enstitüsü olması da planlanmıştı. Ankara'nın en seçkin eğitimcileri ve üniversite öğretim üyeleri burada ders veriyorlardı. Ayrıca derslerin bir kısmı da Ankara'daki fakülte ve yüksekokullarda görülüyordu.

Büyük bir heyecanla başlatılan Köy Enstitüleri atılımı çok partili hayata geçilmesiyle bütün hızını ve heyecanını kaybetti. 1944 yılında sayıları 20'ye ulaşan enstitülere 1948 yılında Van/Erciş'te bir tane daha eklendi. Köy Enstitüleri toplamda 17 bini öğretmen, eğitmen ve teknik eleman, 3 bini sağlık memuru olmak üzere yaklaşık 20 bin mezun verdi.

Köy Enstitüleri, kuruldukları yıldan itibaren tutucu çevrelerin ideolojik saldırısıyla karşılaştı. Toprak ağaları, Anadolu eşrafı ve onların Meclisteki temsilcileri uzun vadede kendi egemenlik ilişkilerini tehdit eden bu okullara karşı teyakkuza geçtiler. Okullarda kız ve erkek öğrencilerin bir arada okutulmasını öne çıkararak muhafazakâr kesimlerin desteğini de kazanmaya çalıştılar. Ayrıca kültür derslerinin ve mesleki eğitimin bir arada olması, öğrencilerin bir yandan derslerini yaparken bir yandan çalışarak üretimde bulunmaları

[176] Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi-II*, 118-120.

nedeniyle bu okullar sık sık sosyalist ülkelerdeki okullara benzetildi ve 'komünist yetiştirmekle' suçlandı.

Köy Enstitüleri'ne yöneltilen eleştirilerden biri de köylüleri köyde tutmayı hedeflediği şeklindeydi. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in Mecliste sarf ettiği şu sözler bu iddiayı haklı çıkarır nitelikteydi: "... bizim arzumuz... köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü, bu arzettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir."[177] Oysa çok partili hayata geçilmesiyle birlikte benimsenen dışa açık ekonomi politikaları ve kırsal alanlarda giderek yaygınlaşan kapitalist üretim ilişkileri karşısında köyden kente göçü engellemeye çalışmak hem imkânsız hem de anlamsızdı. Ayrıca kentlerdeki okulların yapım ve bakım masrafları devlet bütçesinden karşılanırken, köy okul ve lojmanlarının yapım ve bakımının köylülere yüklenmesi köylüler aleyhine açık bir dengesizlik yaratıyordu. Köylüler hem maddi olarak yükünü taşıdıkları hem de zorla çalıştırıldıkları enstitülerin kapatılmasına bu yüzden de pek tepki göstermediler.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti

Başbakan Refik Saydam 7 Temmuz 1942'de bir kalp krizi sonucu aniden öldü. İnönü, iki gün sonra hükûmeti kurma görevini kabinede Dışişleri Bakanı olarak görev yapmakta olan Şükrü Saraçoğlu'na verdi. Saraçoğlu Hükûmeti işbaşına gelir gelmez, ekonomi politikalarında önemli bir değişikliğe gitti. Alınan önlemlere bakılırsa hükûmet piyasa üzerindeki sıkı devlet denetimini, özellikle de gıda maddeleri üzerindeki fiyat kontrolünü gevşeterek ve hububat alım fiyatlarını yükselterek karaborsanın ve istifçiliğin önüne geçmeyi hedefliyordu, ama sonuç tam bir hayal kırıklığı oldu. Fiyatlar üzerindeki baskının kalkması karaborsa ve istifçiliği ortadan kaldırmadığı gibi bir de yüksek enflasyona yol açtı. Savaş yılları boyunca küçük köylüler ve geniş emekçi yığınlar ezildi, büyük çiftçiler ve aracı tüccarlar ise çok büyük kârlar elde ettiler. 1942 yılında, savaş vurgunlarının haksız ve aşırı kazançlarını vergilendirmek maksadıyla çıkarıldığı belirtilen Varlık Vergisi ise ayrımcı bir biçimde çoğunlukla gayrimüslimlere uygulandı ve esasta İttihat ve Terakki döneminden beri uygulanan sermayenin Türkleştirilmesi politikasına hizmet etti.

İnönü, Varlık Vergisi Kanunu çıkarılmadan kısa süre önce, 1 Kasım 1942 tarihli TBMM'yi açış konuşmasında o günlerin iktisadi atmosferini öfkeli bir dille şöyle tasvir etmişti:

> Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası, bugün vatanımızı ızdırap içinde bulunduruyor. ... Bizim gördüğümüz en tehlikeli hastalık, iki seneden beri, cemiyetimiz içinde cumhuriyet Hükûmetlerini muvaffak etmemek için estirilmiş olan zehirli havadır. ... Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır. ... Devlet ve millete sövmek, milletin nefsine

[177] Aktaran; Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 194.

ve hükûmetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız. Hırslı politikacıların, millet iradesi üstünde dâhili ve harici bir siyaset yürütmelerine asla müsaade etmemeliyiz.[178]

1943 seçimleri ve CHP'nin altıncı kurultayı

Türkiye'de 1943 yılına kadar seçimler 1908 tarihli bir yasaya göre yapılmaktaydı. 14 Aralık 1942 tarihinde, seçimlerin daha düzenli ve sistemli biçimde yapılabilmesi için yeni bir seçim yasası kabul edildi. TBMM 14 Ocak 1943 tarihinde de seçimlerin yenilenmesine ve yeni Meclisin 8 Mart'ta toplanmasına karar verdi. 23 Şubat'ta bir bildiri yayınlayan İnönü, CHP'nin mebus adaylarını halka duyurdu. İnönü bildirisinde CHP'nin bu seçimler için bazı bölgelerde seçilecek milletvekili sayısından daha fazla aday gösterdiğini de belirtti. Aday listelerine bakıldığında 62 ilden 38'inde aday sayısının mebus sayısından fazla olduğu görülüyordu. Örneğin İstanbul'da 23 milletvekilliği için 31 aday gösterilmişti. Fakat bu durumun seçim süresince bir heyecan yarattığı ve adaylar arasında ciddi bir seçim mücadelesine yol açtığı söylenemezdi.

Yeni Meclis 8 Mart'ta toplandı. İnönü oybirliğiyle yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Abdülhalik Renda da yeniden meclis başkanı oldu. İnönü hükûmeti kurma görevini yeniden Şükrü Saraçoğlu'na verdi.

Milli Şef, Cumhurbaşkanı ve CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü 15 Mayıs 1943'te yayınladığı bir duyuru ile CHP Altıncı Büyük Kurultayını toplantıya çağırdı. Kurultay 8 Haziran'da Ankara'da 275 delege ve 420 milletvekilinin katılımıyla toplandı.

İnönü, Kurultayın açış konuşmasında CHP ile ilgili izlenim ve düşüncelerini anlattı, Müstakil Grubun çalışmalarından duyduğu memnuniyeti ifade etti. Konuşmasında CHP'ye sınırsız bir övgü vardı: "Yeryüzünde hiçbir parti, Cumhuriyet Halk Partisi kadar kendisini hususi ve şahsi kaygılar üstünde, vatanın büyük siyasetine bütün gayretiyle bağlamış değildir. Partimizin yeryüzünün en ileri bir kurumu olduğunu söylemeye hakkımız vardır."[179]

Kurultayda Parti Tüzüğünde bazı değişiklikler yapıldı. Bunların en önemlisi, 1939 tarihli tüzükle getirilen "CHP Genel sekreterinin hükûmete üye olarak girmesi" hükmünün kaldırılmasıdır. Bu değişiklikle parti-devlet ilişkileri yeniden tanımlanmaya çalışılmaktaydı. Tüzükte yapılan başka bir değişiklikle de Müstakil Grup'ta yer alacak mebus sayısı 21'den 35'e çıkarıldı.

Kurultayda yeni bir parti programı da kabul edildi. Bu program savaş koşulları gözetilerek kaleme alınmış oldukça kısa bir programdı ve pek önemli yenilikler getirmiyordu.

Turancı dergiler ve 1944 Turancılık Davası

1930 yılında Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra Turancı akımlarla Kemalist milliyetçilik arasındaki fark iyice belirginleşmişti. Kemalist laiklik ve milliyetçilik anlayışı gereği

[178] İsmet İnönü, İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973), (Ankara: TBMM Kültür Sanat Yayınları, 1992), 33.

[179] Kadri Kemal Kop, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, (Ankara: Akay Kitabevi, 1945), 165.

Türkiye'yi yönetenler o günlerde her ne kadar Türklerin İslamiyet'ten önceki hayatlarına ilgi duyuyor, bu konularda araştırmalar yapmak üzere Türk Tarih Kurumunu görevlendiriyorlarsa da Pantürkçü/Turancı akımları kesinlikle tehlikeli buluyorlardı. Kemalist kadrolar, Enver Paşa gibi bazı İttihatçılardan farklı olarak, daha işin başında Misak-ı Milli sınırlarını kurtuluş için yeterli görmüşlerdi. Lozan'dan ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra buna uygun bir dış politika izlemeye çalışıyorlar, Sovyetler Birliği ile kurulan iyi ilişkilerin sürmesini istedikleri için Turancılıktan uzak duruyorlardı. Türk Ocaklarının kapatılmasında, burada toplanan aydınların önemli bir kısmının Pantürkçü/Turancı eğilimlere sahip olmasının rolü vardı.

Türk Ocaklarının kapatılması ve *Türk Yurdu* dergisinin yayınının durdurulmasından sonra Pantürkçü/Turancı akım kendi dergilerini çıkarmaya yöneldi. Bu akımın önde gelen isimlerinden Nihal Atsız'ın Mayıs 1931'de çıkarmaya başladığı *Atsız Mecmua*, Turancı Türkçülerin Kemalist milliyetçilikle uyuşmayan düşünceleriyle varlıklarını sürdürdüklerinin açık kanıtı oldu.[180] Bu dergiyi 1933'te *İnkılap* (daha sonra *Milli İnkılap* adını alacak), *Birlik*, *Orhun* gibi dergiler takip etti. *Atsız Mecmua* dış Türkler konusuyla ilgilenmekle birlikte açık biçimde Turancılık yapmıyor, daha çok Türk tarihi ve edebiyatına dair yazılara yer veriyordu.[181] *İnkılap* ve *Milli İnkılap* ise açıkça 'kan'a dayalı bir ırkçılığı savunuyor, katı biçimde Yahudi düşmanlığı yapıyordu. 1934 yılında Trakya'da ortaya çıkan Yahudilere yönelik saldırılarda bu derginin kışkırtmalarının rol oynadığına dair işaretler vardı. 1929 yılında kurulmuş olan Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) yayın organı olarak 1933'te yayınlanmaya başlanan *Birlik* dergisi ise açıkça ırkçı ve Turancı bir çizgideydi. *Ulusal Birlik* dergisi Kasım 1934'te "Türkçü, Irkçı Siyasi Gazete" ibaresi ile yayınlanmaya başlamıştı. Ama o dönemin Türkçü-Turancı eğilimlerini temsil eden en önemli yayın organı Kasım 1933'te çıkmaya başlayan *Orhun*'du.[182] Nihal Atsız ve arkadaşları tarafından yayınlanan dergi *Atsız Mecmua*'ya göre daha siyasi bir çizgiye sahipti ve Turancı özlemleri daha açıktan savunuyordu.

Hükûmet kısa bir süre müsamaha gösterdiği bu dergileri ve benzerlerini 1934 yılında peş peşe kapattı. Aslında kendisi de içeride Türkçü politikalar takip eden Kemalist yönetimin rahatsız olduğu şey, bunun Pantürkçülük/Turancılık boyutuna varmasıydı. Bu türden eğilimler hem gerçekçi bulunmuyor, hem de dış politika açısından tehlikeli görünüyordu. Nitekim Sovyetler Birliği bu türden yayınlardan duyduğu rahatsızlığı Türk hükûmetine sık sık iletiyordu.

II. Dünya Savaşı'na doğru gidilen günlerde Turancı-Türkçü hareket yeniden canlanmaya başladı. Turancılık her ne kadar resmî ideolojinin dışında yer alsa da, Kemalizmin Türkçü uygulamaları ve Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi gibi doğrudan hükûmetin desteğiyle ortaya atılmış olan 'bilimsel' iddialar nedeniyle üniversitelerde ve milli eğitim sistemi içinde Turancı-Türkçü eğilimler kendisine kolayca yer bulabiliyordu. Öyle ki bu akımın yaygınlık kazanmasında en büyük rolü eğitim kurumları oynuyordu ve bu akımı benimseyen aydınların büyük çoğunluğu öğretmendi.[183]

---

180 Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık* (İstanbul: İletişim, 2005), 255.

181 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut, 1998), 148.

182 Önen, *İki Turan*, 261.

183 Önen, *İki Turan*, 267.

10 Kasım 1938'de yani tam Atatürk'ün öldüğü gün yayınlanmaya başlanan *Ergenekon*, ırkçı ve Turancı akımlardaki canlanmanın yeni işareti oldu. Reha Oğuz Türkkan tarafından çıkarılan derginin kapağında "Her şeyin üstünde Türk ırkı" ibaresi yer alıyordu. Dördüncü sayısından sonra Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılan bu derginin ardından Türkkan yola *Bozkurt* ile devam edecektir. 1939 yılında Hüseyin Hami Danişmend'in çıkardığı *Türklük* de kendisini açıkça 'ırkçı' olarak tanımlayan dergilerdendi.

Hükûmet 1942 yılına kadar bu tür yayınları sıkı bir kontrole tabi tutmuş, dergilerin çıkışını tümüyle engellememiş ama haklarında sık sık kapatma kararı vermiştir. Bu kararlarda Sovyetler Birliği'nin baskısının belirleyici rolü vardır. Fakat II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşın ilk yıllarında Almanya'nın bariz üstünlük göstermesi hem Turancı akımları cesaretlendirmiş hem de hükûmetin bu yayınlar üzerindeki baskısını hafifletmiştir. Almanya, Sovyetler Birliği'ni zayıf düşürmek için Pantürkist akımları bir araç olarak kullanmak istiyor, bu nedenle Türkiye'deki Turancı/Pantürkist akımları aktif olarak destekliyordu. Turancı akımlar da Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni ağır bir yenilgiye uğratmasını bekliyorlar, böylelikle Kafkasya ve Orta Asya'da yaşayan Türklerin 'kurtulmasını' umut ediyorlardı. Bu nedenle Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi için İnönü'ye ve hükûmete sık sık çağrıda bulunuyorlardı. 'Milli Şef' İnönü liderliğindeki Türkiye ise bir yandan tarafsızlığını korumak ve savaşın dışında kalmak istiyor, öte yandan son yirmi yıldır süren iyi ilişkilere rağmen daima kendisine bir tehdit olarak algıladığı Sovyetler Birliği'nin Almanya karşısında yenilgiye uğramasını istiyordu. Bu yüzden Almanya'nın 1941 Haziran'ında Sovyetler Birliği'ne saldırması Turancı çevrelerde açık, devlet katında ise gizli bir sevinçle karşılanmıştı. Almanya'nın 1942 Baharında Kırım ve Kafkasya'yı eline geçirmesiyle bu çevrelerin umutları artmış, var olan Turancı-Türkçü dergilere yenileri eklenmişti. Bir süre önce kapatılan *Bozkurt* bu dönemde tekrar yayına geçmiş, *Çağlayan, Millet, Tanrıdağ, Türk Amacı, Türk Yurdu, Gök-Börü, Kopuz* gibi yeni dergiler de onu takip etmişti. 1943 yılı içinde, Nihal Atsız'ın 1933'te kapatılan dergisi *Orhun*'un yeniden yayınlanmasına da izin verildi.

1944 yılına gelindiğinde Almanya'nın savaşı kaybedeceği iyice kesinleşti. Bu durumda Türkiye için Sovyetler Birliği ile savaş öncesindeki iyi ilişkilerin sürdürülmesi yeniden önem kazandı. Türkiye ortaya çıkan bu yeni durumda Turancı dergilere göz yummaya daha fazla devam edemezdi. 1944 Baharında gelişen bazı olaylar hükûmete aradığı fırsatı verdi. Nihal Atsız, *Orhun* dergisinin Mart ve Nisan sayılarında Başbakan Saraçoğlu'na hitaben iki mektup yayınlayarak Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversitelerde çalışan solcuları ihbar etmişti. Hükûmet derginin toplatılmasına ve sonra da kapatılmasına karar verdi. Atsız'ın ihbar ettiği isimlerden Sabahattin Ali'nin Atsız aleyhine açtığı davanın duruşması sırasında, özellikle de duruşmanın ikinci günü olan 3 Mayıs'ta Ankara'da olaylar çıktı. Çoğunluğu üniversite öğrencisi olan kalabalık bir grup Atsız'ı desteklemek üzere mahkeme çevresinde gösteri yaptı ve mahkemeyi engellemek istedi. Olaylar üzerine harekete geçen hükûmet, Turancı çevrelere yönelik bir operasyonun düğmesine bastı ve toplam 57 kişi gözaltına alındı. Bunlardan 23'ü hakkında dava açıldı ve 10 kişi çeşitli cezalar aldı. Bu cezalar daha sonra askerî Yargıtay tarafından bozulacaktı fakat bu dava Türkçü-Turancı hareket için bir dönemin sonu oldu.

Sol ve liberal basın

1924'te Zekeriya (Sertel) yönetiminde 'gerçekçi bir halk dergisi' mottosuyla başlayan yayın hayatı 1931'in hemen başlarında sona eren *Resimli Ay* dergisi, toplumsal olaylara ağırlık veren eleştirel bir içeriğe sahipti. 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra yasaklanan dergi, yayınını bir süre *Sevimli Ay* adıyla sürdürmüş, 1927'den sonra yeniden *Resimli Ay* adını almıştı. 1928 yılından sonra ağırlıklı olarak edebiyata yer veren dergi, özellikle sanat ve edebiyat çevrelerinde etkili olmuş, asıl ününü ise Mayıs 1929'da başlattığı "Putları Yıkıyoruz" kampanyasıyla kazanmıştı. Bu kampanya edebiyat çevrelerinde ciddi bir sarsıntı yaratmanın yanı sıra siyasetçiler arasında da yankı bulmuştu. Çünkü hedefe konulan putlar, 'milli edebiyat'ın 'milli edipleri'ydi: Abdülhak Hamit (Tarhan) ve Mehmet Emin (Yurdakul), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver).[184]

Savaş yıllarının en etkili muhalif yayınlarından biri Zekeriya Sertel yönetimindeki günlük *Tan* gazetesiydi. Liberal sol denilebilecek bir çizgiye sahip olan gazete özellikle II. Dünya Savaşı yıllarındaki Almanya karşıtı ve Sovyetler'le dostluk politikasını savunan tutumuyla dikkat çekiyordu. Çok partili demokratik yaşamı ve insan hak ve özgürlüklerini savunan gazete 4 Aralık 1945'te düzenlenen bir kışkırtma sonucu çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin oluşturduğu bir kalabalık tarafından yakılacak ve yayın hayatına son vermek zorunda kalacaktı.

1920'lerin muhalif gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman 1940 yılında, 1925'te kapatılmış olan *Vatan* gazetesini yeniden çıkardı. Hüseyin Cahit Yalçın da aynı yıl *Tanin* gazetesini yayın hayatına soktu. *Tan* ile birlikte bu üç gazete faşizme ve Nazizme karşıydılar ve savaşta 'demokrasi cephesi'ni destekliyorlardı. Fakat *Vatan* ve *Tanin* sağ liberal ve Amerikancı bir eğilime sahipken, *Tan* sol eğilimliydi. Öyle ki Hüseyin Cahit Yalçın ve *Tanin* gazetesi 1945 sonlarında *Tan* gazetesinin yakılmasıyla sonuçlanacak kışkırtmada önemli pay sahibi olacaklardı.

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de çok sayıda ırkçı ve Turancı derginin yanında iki de sol dergi yayın hayatına girmişti. *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar*. Ocak 1941 ile Mart 1944 arasında 42 sayı yayınlanan *Yurt ve Dünya*, dergiyi çıkaranlar tarafından 'biraz Atatürkçü, biraz sosyalist' olarak tanımlanıyordu. 38. Sayısına kadar aylık olarak yayınlanan dergi 39. sayıdan itibaren 15 günlük olmuştu. Dergi 500 ile 1000 arasında basılıyordu. 22. Sayıya kadar derginin sahipliğini ve genel yayın müdürlüğünü Türkiye sosyalist hareketinin önemli simalarından Behice Boran üstlenmişti. Bu sayıdan sonra derginin sahibi Pertev Naili Boratav, genel yayın müdürü ise Adnan Cemgil oldu. *Yurt ve Dünya*'da Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Kemal Bilbaşar, Rıfat Ilgaz ve Melih Cevdet Anday gibi ünlü edebiyatçılar da yazıyordu. Dergi, savaş karşıtı, toplumcu ve yurtsever bir çizgide yayın yapıyordu.[185] Dergiyi çıkaranlar ve dergide yazanların tamamı sosyalist aydınlardı ama *Yurt ve Dünya* o günün ağır baskı koşulları içinde net bir sosyalizm savunusu yapamıyordu.

Behice Boran, *Yurt ve Dünya*'dan ayrıldıktan sonra Muzaffer Şerif Başoğlu ile birlikte *Adımlar* dergisini çıkarmaya başladı. Mayıs 1943'te yayına başlayan dergi Mart 1944'te *Yurt ve Dünya*

---

184 Bunlardan ilkikisi, Nâzım Hikmet imzalı yazılarla doğrudan hedefe konmuş, diğer ikisi ise imzasız bazı yazılarda ağır eleştirilere konu olmuşlardı (Uyar, *Tek Parti Dönemi ve CHP*, 143).

185 Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2007), 60-61.

ile birlikte kapatılana kadar 11 sayı çıkabilmişti. *Adımlar*'ın yayın çizgisi *Yurt ve Dünya* ile paraleldi: Genel bir ilerlemecilik, toplumculuk ve barış savunusu. Kemalizm de bu çerçevede yorumlanarak ilerici bir ideoloji olarak değerlendiriliyordu.[186]

Bu iki dergi aslında çok silik bir sosyalizm savunusu yapmalarına, Marksizmden ya da sınıf mücadelesinden pek söz edememelerine rağmen dönemin ırkçı ve Turancı dergilerinin ağır saldırılarına maruz kalıyorlardı. Örneğin Nihal Atsız, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na bir mektup yazarak, 'vatan düşmanı komünizmin bir daha başkaldıramayacak şekilde ezilmesini' ve bu dergilerin mutlaka kapatılmasını talep etmişti. Atsız'a göre eğer mevcut kanunlar bu iş için yeterli değilse mutlaka yeni kanunlar yapılmalıydı. Irkçı çevrelerin saldırılarının artmasından sonra bu iki dergi Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in uyarısıyla yayınlarına son verdiler. Ama bu da yeterli görülmedi ve Bakanlar Kurulu Mayıs 1944'te bu dergilerin kapatılmasına karar verdi. Aynı günlerde Türkiye Komünist Partisi'ne de bir operasyon yapıldı ve çok sayıda kişi gözaltına alındı.[187]

Tek partili dönemin sonuna doğru ancak tek sayı çıkabilen *Görüşler* dergisine de değinmek gerekir. CHP iktidarından memnun olmayan liberal ve solcu aydınların oluşturmaya çalıştıkları 'demokrasi cephesi'nin yayın organı olarak tasarlanan derginin fikir babası Atatürk döneminde uzun süre Dışişleri Bakanlığı yapmış ama Milli Şef döneminde muhalefete geçmiş olan Tevfik Rüştü Aras'tı. Celal Bayar da bu fikri desteklemiş ve Sabiha Sertel'e dergiyi birlikte çıkarmayı önermişti. *Görüşler* farklı görüşlerden aydınların demokrasi savunusu etrafında bir araya gelmesine çalışacaktı. Dergide yazacak bazı isimler şunlardı: Zekeriya ve Sabiha Sertel, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü, Halide Edip Adıvar, Behice Boran, Cami Baykurt, Niyazi Berkes, Adnan Cemgil, Pertev Naili Boratav, Aziz Nesin, Sabahattin Ali.[188]

Görüşler'in ilk ve tek sayısı 1 Aralık 1945'te çıktı. Derginin kapağında dergide yazmayı vaat edenlerin isimleri ile Bayar, Menderes, Baykurt ve Sabiha Sertel'in fotoğrafları vardı. İlk sayısının yayınlanmasından sadece birkaç gün sonra, 4 Aralık 1945'te, *Tan* matbaasının yakılması sırasında *Görüşler* dergisi de saldırıya uğradı ve dergi bir daha yayınlanamadı. Dergide yazmayı vaat eden ve Demokrat Partiyi kurma hazırlığında olan isimlerin çoğu daha sonra böyle bir vaatte bulunduklarını inkâr ettiler. Çok partili hayat geliyordu ama bunun çoğulcu bir demokrasi olmayacağı daha baştan belliydi.

Tek Parti döneminde azınlıklar ve Kürt sorunu

Kemalistler, Turancı boyutunu dışarıda bıraksalar da, esas olarak İttihat ve Terakkicilerin özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren benimsedikleri milliyetçi/Türkçü ideoloji ve siyasetin sürdürücüsüydüler. Dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Türk ve Müslüman kimliğine dayanan bir 'ulus-devlet' inşa etmek istiyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı'nın etnik ve dinsel açıdan heterojen olan toplumsal yapısını, Müslüman-Türklerden oluşacak türdeş bir ulusa evriltmeyi amaçlıyorlardı.

186 Atılgan, *Behice Boran*, 63-64.
187 Atılgan, *Behice Boran*, 72-5.
188 Atılgan, *Behice Boran*, 86.

Kemalistlerden önce İttihat ve Terakki iktidarı Anadolu'nun etnik açıdan türdeş bir yapıya büründürülmesi yolunda epeyce mesafe kat etmişti. Bir yandan Türk ve Müslüman burjuvaziyi desteklemek için gayri-Müslimlerin sınai ve ticari hayattaki etkinliklerini kırmaya çalışmış, öte yandan ülkede yaşayan Rum ve Ermenileri çeşitli yollarla göçe zorlamıştı. I. Dünya Savaşı yıllarında ve hemen öncesinde Karadeniz, Trakya ve Ege'de yaşayan on binlerce Rum kendilerine yönelik tedhiş hareketlerinden dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. (1914 yılında yoğunluk kazanan bu zorunlu göç tarihte "Rum Kaçırtması" olarak anılmaktadır.) Fakat asıl büyük felaketi 1915 yılında Ermeniler yaşamıştı. Zamanın Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Doğu Anadolu bölgesinde bazı Ermenilerin Rus ordusuyla işbirliği yapmasını gerekçe göstererek Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Suriye'ye sürülmesi ('tehcir') emrini vermesi büyük bir kırıma yol açmış, yüz binlerce Ermeni yollarda ya salgın hastalıklardan ölmüş ya da çeteler tarafından öldürülmüştü.

Büyük mübadele

Kurtuluş Savaşı sonrasında Yunan askerlerinin Ege ve Trakya'dan çekilmeleri sırasında bu bölgelerde yaşayan Rumların önemli bir bölümü de Yunanistan'a göç etmişti. Bu dönemde Türkiye'den Yunanistan'a göç eden ya da ettirilen Rumların sayısı yaklaşık bir milyonu bulmuştu. Gene de Kasım 1922'de Lozan Barış Konferansı başladığı zaman ülkede hâlâ hatırı sayılır bir Rum nüfus bulunuyordu. Türk tarafı Lozan'da nüfus mübadelesini gündeme getirmeye ve bunun kapsamını da mümkün olduğu kadar geniş tutmaya kararlıydı. Ulus-devlet kurulurken olabildiğince türdeş bir nüfusa ihtiyaç duyulacaktı. Bu yüzden azınlıkların sayısı minimumda tutulmalıydı. Bu dönemde Büyük Millet Meclisi'nde yapılan tartışmalarda azınlık tanımının din ölçütüne göre yapılması isteniyor, dinsel azınlıklar açısından tek çözümün ise mübadele olduğu savunuluyordu. Örneğin Kırşehir Mebusu Müfid Efendi 3 Kasım 1922 günü yaptığı bir konuşmada Türkiye'de yaşayan bütün Müslüman halkların Türk sayılmasını istiyordu: "Türk demek Kürt demektir, Kürt demek Türk demektir. Çerkez demek Türk demektir, Laz demek Türk demektir." Aynı gün Afyon Mebusu Mehmet Şükrü Bey ise 'muzır' olarak nitelediği gayri-Müslimlerle bundan böyle beraber yaşamanın imkânsız olduğunu öne sürerek geriye tek yol kaldığını belirtiyordu: mübadele.[189]

Lozan Konferansı sırasında Ankara Hükûmeti mübadelenin zorunlu tutulmasını ve Batı Trakya Müslümanları hariç olmak üzere Yunanistan'daki tüm Müslümanlarla, İstanbul Rumları da dâhil olmak üzere Türkiye'deki tüm Rumların mübadele kapsamına alınmasını savundu. Yunanlılar ise mübadelenin gönüllü olmasını ve İstanbul Rumlarının kapsam dışında tutulmasını istiyorlardı. Konferansta Müttefikler adına söz alan Lord Curzon ise azınlık sorunlarının köklü bir şekilde çözülebilmesi için mübadelenin zorunlu tutulmasını, Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumlarının özel durumlarının ise ayrıca görüşülmesi gerektiğini belirtti. Sonunda bu konuyu görüşmek üzere bir alt komisyon kurulmasına karar verildi. Kurulan komisyonun çalışmaları 30 Ocak 1923'te bir antlaşmayla sonuçlandı. Antlaşmaya göre Türk tarafı bazı küçük istisnalarla İstanbul Rumlarının kapsam dışında kalmasını kabul etti. Batı Trakya Müslümanları da mübadele dışında tutuldu. Türk tarafı Rum

[189] M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), 70.

Ortodoks Patrikhanesinin de İstanbul'dan taşınmasını istiyordu fakat bu isteğini kabul ettiremedi; Patrikliğin siyasi hak ve yetkilerinden arınmış biçimde sadece dinî bir kurum olarak İstanbul'da kalması kararlaştırıldı.

Nüfus mübadelesi Yunanistan ve Türkiye'de yaşayan yüz binlerce insanı yüzyıllardır yaşadıkları yerlerden zorla ayıran modern siyasi tarih içerisinde eşi görülmeyen bir uygulamaydı. Mübadele ile birlikte her iki ülkenin demografik yapısında çok ciddi değişimler oldu.

Nüfus mübadelesinde 'din esası' benimsendiği için Ortodoks olmayan (Katolik ve Protestan) Rumlar mübadele dışında kalmış, buna karşılık Karaman dolaylarında yaşayan ve Türkçe konuşan Hristiyan Ortodokslar mübadeleye tabi tutulmuştu.

Mübadele sonucunda yaklaşık 400 bin Müslüman Türkiye'ye geldi. Türkiye'den giden Rumların sayısı ise antlaşmadan önce gidenlerle birlikte bir milyonu geçti. Hem Osmanlı hem de Patrikhane kayıtlarına göre 1912 yılında (İstanbul'un Avrupa yakasında oturanlar hariç) Türkiye'de 1.700.000'in üzerinde Rum yaşamaktaydı,[190] 1927 yılına gelindiğinde tamamı İstanbul'da olmak üzere sadece 110 bin civarında Rum kalmıştı.

Mübadele hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da ciddi ekonomik sıkıntılara ve iskân problemlerine yol açtı. Türkiye bu konuda çok istekli davranmasına rağmen aslında gelecek olan 400 bin kişinin iskân ve istihdamı açısından hazırlıklı değildi. Kurtuluş Savaşı sırasında zaten binlerce kişi evsiz kaldığı için yeni gelecek olanlara barınma imkânı ve konut sağlamak kolay değildi. Üstelik Rumların büyük bir bölümü mübadele sözleşmesi imzalanmadan önce Türkiye'yi terk ettikleri için Türkiye'ye gelenlerle Türkiye'den gidenler arasında yaklaşık bir yıllık bir zaman farkı oluşmuştu ve bu bir yıllık zaman içinde Rumlardan geriye kalan evler ve mallar, Ankara'da nüfuzu bulunan yerel eşraf, yüksek rütbeli devlet memurları ve savaş

190 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 238.

sırasında evleri yanıp yıkılan halk tarafından işgal edilmişti.[191] Ayrıca giden Rumların çoğunluğu şehirli ve iktisadi açıdan vasıflı kişilerden (sermaye sahibi sanayici-tüccar-çiftçi ile vasıflı işçiler) oluşurken gelen Türklerin önemli bir bölümü köylü ve vasıfsızdı. Bu durum da Türkiye'yi ekonomik açıdan olumsuz yönde etkileyecekti.

Lozan Antlaşması'na göre azınlıklar

Lozan Barış Antlaşması Türkiye'de kalacak azınlıklar açısından önemli düzenlemeler getiriyordu. Lozan Konferansı'nda azınlık tanımı, Türkiye'nin istediği biçimde, 'din esasına' göre yapıldı. Fakat Lozan Barış Antlaşması Türkiye sınırları içinde yaşayan bütün gayrimüslimleri azınlık tanımı içine almadı. Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler azınlık sayılırken, örneğin Süryaniler gibi topluluklar azınlık sayılmadı. Dolayısıyla Lozan'da tanınan ve korumaya alınan azınlık hakları sadece bu üç grup için geçerli oldu. Ayrıca Müslüman olmakla birlikte Türk olmayan ve Türkçe değil Kürtçe konuşan Kürtler de azınlık kategorisi içinde değerlendirilmedi. Bu, örneğin, nüfus bakımından Rumlardan ve Ermenilerden çok daha büyük bir grup olan Kürtlerin kendi dillerinde okul açamayacak olmaları demekti.

Lozan Antlaşması'nın 37 ile 45. Maddeleri "Azınlıkların korunması" başlığını taşıyordu ve bu maddeler esas olarak Türkiye sınırları içindeki Rum, Ermeni ve Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu altında yaşadıkları cemaat ve 'millet' düzenini sürdürmelerine imkân tanıyordu. Azınlıklar özellikle din, dil, eğitim gibi konularda Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları hakları koruyabileceklerdi. Dolaşım ve göç etme özgürlüğüne sahip olacaklar, yurttaşlık ve buna bağlı olarak siyasal haklardan tam olarak yararlanabilecekler, kamu hizmet ve görevlerine kabul edilmede herhangi bir sınırlamayla karşılaşmayacaklardı. Özel ya da ticari işlerinde, açık toplantılarında ve basında istedikleri dili kullanabilecekler, her tür hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okul ve benzer eğitim ve öğretim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek hakkına sahip olacaklar; bu türden kurumlarda kendi dillerini serbestçe kullanabilecekler ve dinsel ayinlerini serbestçe yerine getirebileceklerdi. Türk Hükûmetleri söz konusu azınlıkların sayıca önemli bir orana ulaştıkları yerleşim yerlerinde ana dilleriyle öğretim yapabilmelerini sağlamak için gerekli kolaylıkları göstermekle yükümlü olacaktı. Buna karşılık söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesi zorunlu tutulabilecekti.

Türkleştirme politikaları

Türkiye'nin Lozan'da kabul ettiği bu maddelerle haklarının güvence altına alındığını sanan ve Osmanlı'daki 'Millet' sistemini sürdürebileceklerini uman azınlıklar, çok geçmeden büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Lozan Antlaşması ve Cumhuriyetin ilanının ardından birkaç yıl içinde kurdukları tek parti rejimiyle iktidarlarını güvenceye alan Kemalistler, yeni kurulan ulus-devletin Türk kimliği üzerine inşa edilmesine çoktan karar vermişlerdi. Yeni Cumhuriyet, sınırları içinde yaşayan tüm etnik unsurları 'tek dil-tek ülkü-tek kültür' düsturu çerçevesinde bir Türklük potasında eritmeye kararlıydı.[192] Türdeş bir ulus yaratma çabası içindeyken azınlıkların geleneksel cemaat yapılarını sürdürmelerine izin verilemezdi. Nite-

[191] Okutan, *Azınlık Politikaları*, 232.

[192] Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminin Azınlık Politikası", *Birikim*, 115 (1998), 80-90.

kim Lozan'ın üzerinden çok uzun bir süre geçmeden, azınlıkların bu antlaşmayla kazandıkları haklar tırpanlanmaya başlandı.

1926 yılında Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle birlikte azınlıklardan Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesiyle kendilerine tanınan ayrıcalıklardan vazgeçmeleri istendi. Söz konusu madde gayrimüslim azınlıkların aile ve kişisel durumlarıyla ilgili hukuki sorunlarının kendi gelenek ve görenekleri uyarınca bir çözüme bağlanmasını öngörüyordu. Tüm ulusu laik bir hukuk düzeni temelinde eşitlemeyi amaçlayan Medeni Kanun'un yürürlükte olduğu bir dönemde cemaat yapılarına dayanan bir özel hukuk uygulaması kabul edilemezdi. Bu durumda azınlıklar görünürde kendi iradeleriyle, gerçekte ise siyasi makamların telkinleriyle 42. Maddeden feragat ettiler.[193]

Yeni Cumhuriyet'in 1924 tarihli Anayasası, vatandaşlık tanımını yaparken 'Türk' kimliğine vurgu yapıyordu, ama metne bakılırsa 'Türk', kan bağı ya da dine göre değil, yaşanılan coğrafyaya ve vatandaşlık bağına göre tanımlanmıştı. Anayasanın 88. Maddesi, "Türkiye ahalisine, din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur" derken vatandaşlarını soya göre değil yaşadıkları coğrafyaya göre tanımlıyordu. Fakat bir yandan da ırk ve din farkı gözetmeksizin tüm vatandaşları, o coğrafyada yaşayan çoğunluğun etnik/kültürel kimliğinde eşitliyordu. Bu yüzden de bu madde aslında gerçek bir eşitliğe değil, sonraki yıllarda izlenecek Türkleştirme politikalarına işaret ediyor gibiydi. Nitekim 1931 ve 1935 tarihli CHP programlarında, "Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir" tanımı yapılırken kastedilen elbette Türk dili ve kültürü etrafında sağlanacak bir birlikti.

Kemalist iktidarın uyguladığı Türkleştirme politikasının gayrimüslim azınlıklara ve Türk olmayan Müslümanlara yönelik iki ayağı vardı. Bir yandan gayrimüslim azınlıkların Lozan'da elde ettiği hakların kullanımı mümkün olduğu kadar zorlaştırılmaya çalışılıyor bir yandan da Müslüman olan ancak Türk olmayan nüfus grupları Müslümanlık ortak paydası üzerinden 'Türkleştirilmeye' çalışılıyordu.

İktisadi alandaki Türkleştirme girişiminin ilk uygulamalarından biri, yabancı sermayeli ticari kuruluşlarda azınlıkların istihdamını sınırlandırmak şeklinde kendini gösterdi. 1923 yılına kadar bu türden kuruluşların çalışanlarının yüzde doksanı gayrimüslim azınlıklardan ve yabancı uyruklu kişilerden oluşuyordu. 1923 yılında çıkarılan bir kanunla tüm şirketlere Müslüman memur çalıştırma şartı getirildi. Buna göre şirketler çalışanlarının önce yüzde 25'ini daha sonra ise yüzde 50'sini Müslüman Türkler arasından seçmek zorunda bırakıldılar. Böyle bir uygulama Lozan Antlaşması hükümlerine aykırıydı ama Türk Hükûmeti yapılan itirazları reddetti. Şirketler, iş tecrübesi olan ve yabancı dil bilen gayrimüslim çalışanlarını işten çıkarmak ve yerlerine Müslümanları almak zorunda kaldılar.

1926 yılında çıkarılan Memurin Kanunu da memur olabilmenin ilk şartını Türk olmaya bağlıyordu. Kanuna göre aynı şart müstahdemler için de geçerli olacaktı. Gerçi anayasaya göre din ve ırk farkı olmaksızın bütün vatandaşlar Türk sayıldığı için kanunun bu maddelerinin ayrımcılık yapmadığı düşünülebilirdi, ama fiiliyatta durum farklıydı. Bu dönemde

[193] Bali, "Cumhuriyet Döneminin Azınlık Politikası".

azınlıklara mensup çalışanların işten çıkarılması ve yerlerine Türk-Müslüman kişilerin yerleştirilmesi sık görülen bir uygulamaydı. Öyle ki, *Milli İnkılap* dergisi 1930'ların ortalarında durumu büyük puntolarla "Türk devleti dairelerinde elhamdülillah hiçbir Yahudi memur yoktur" şeklinde okuyucularının bilgisine sunabilecekti.[194] Bu yıllarda sadece Yahudiler değil, Rum ve Ermeniler de büyük ölçüde kamu hizmetlerinden dışlanmışlardı. Hemşirelik yapmaya hiçbir engelleri olmayan gayrimüslim genç kızların başvuruları Kızılay tarafından sürekli reddediliyordu. Benzer biçimde Lozan Antlaşması'na ve ilgili kanunlara göre azınlık mensuplarının askerliklerini yedek subay olarak yapma hakları varken, tıp uzmanlık dalları haricinde girdikleri yedek subaylık sınavlarını hiçbir zaman kazanamıyorlardı.[195]

Ekonomik hayatın Türkleştirilmesi çabalarına, 4 Haziran 1932'de TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun" ile devam edildi. Kanun, bazı meslekleri yabancılara yasaklıyor ve bunların sadece Türk yurttaşlar tarafından icra edilebileceğini hükme bağlıyordu. Söz konusu mesleklerden bazıları şunlardı: çalgıcılık, fotoğrafçılık, berberlik, mürettiplik, simsarlık, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik, şoförlük, amelelik, bekçilik, kapıcılık, bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, baytarlık ve kimyagerlik, elbise ve kundura imalciliği... Aslında sadece Kanun metnine bakıldığında azınlıklara yönelik bir ayrımcılık sezilmeyebilirdi. Çünkü Kanun 'Türk vatandaşlarına' yönelik meslekleri sayıyordu ve azınlıklar da Türk vatandaşıydı. Lakin uygulama öyle olmadı. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra çok sayıda azınlık mensubu işini kaybetti. Anayasa ne derse desin pratikte 'Türk vatandaşı' tanımından Müslüman olan kimseler anlaşılıyordu. 1934 yılında yaklaşık 9.000 Rum daha Yunanistan'a göç etti. Bu göçte, söz konusu kanundan kaynaklanan işsizliğin ve tek parti yönetiminin gayrimüslimleri hiçbir zaman eşit yurttaşlar olarak kabul etmeyeceğinin artık iyice anlaşılmış olmasının payı vardı.

Tek parti döneminde ekonominin Türkleştirilmesi siyasetinin en önemli uygulamalarından biri de, daha önceki bölümlerde sözünü ettiğimiz 1942 tarihli Varlık Vergisi'ydi. Görünüşte savaş zenginlerini hedef alan bu vergi de esas olarak gayri-Müslim unsurların ekonomik hayattan tasfiye edilmesine ve onlara ait olan iktisadi varlıkların yok pahasına Müslüman tüccarın eline geçmesine hizmet etmişti.

Kemalist iktidarın Türkleştirme siyasetinin kültürel boyutu ise öncelikle dil birliğini sağlamak üzere azınlıklar arasında Türkçenin yaygınlaştırılmasını hedefliyordu. 1924 Anayasasında devletin resmî dili Türkçe olarak belirlenmişti ve ulusal bilincin geliştirilmesinin ancak tüm yurttaşların Türk dilini öğrenmesi ve kullanmasıyla sağlanacağına inanılıyordu. Lozan Antlaşması'na uygun olarak azınlık okullarında Türkçe öğretimi zorunlu tutulmuştu. Ancak bununla yetinilmedi. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekâleti'ne (Milli Eğitim Bakanlığı) bağlanan bu okullarda öncelikle dinî esaslara dayalı bir öğretim yapılması ve din propagandası yasaklandı. 1925 yılında yayımlanan bir genelge ile bu okullarda haftada beş saat Türkçe, tarih ve coğrafya dersleri okutulması, bu dersleri verecek öğretmenlerin Türk olması ve Maarif Vekâleti tarafından atanması kararlaştırdı. İki yıl sonra yayınla-

194 Aktaran; Okutan, *Azınlık Politikaları*, 141.

195 Balı, "Cumhuriyet Döneminin Azınlık Politikası"

nan bir başka genelgeyle de azınlık okullarında görev yapacak öğretmenlerin anadillerinin Türkçe olması şartı getirildi. Öğretmenler sıkı bir Türkçe sınavına tabi tutuldu ve başarılı olamayanların görevlerine son verildi.[196]

Azınlık okullarıyla ilgili en önemli sorun Yahudi okullarında ortaya çıktı. Çünkü Lozan Antlaşması gereğince azınlık okullarında ya anadillerinde ya da Türkçe eğitim yapılması gerekiyordu. Yahudilerin anadili İbranice kabul ediliyordu fakat Türkiyeli Yahudiler 1492 yılında İspanya'dan gelmişlerdi ve aralarında halen İspanyolca konuşuyorlardı, büyük çoğunluğu İbranice bilmiyordu. İkinci bir dil olarak ise Fransızca öğrenmişlerdi, Osmanlı döneminde Yahudi okullarında Fransızca eğitim yapılıyordu. Yahudilerin büyük bölümü Fransızca eğitime devam etmek istiyordu, fakat siyasi iktidar bunu kabul etmedi ve bu okullarda Türkçe eğitime geçildi. Yahudilerin kendilerini kabul eden ülkenin dilini öğrenmeyip de, kendilerini kovan ülkenin (İspanya'nın) dilini konuşmakta ısrar etmeleri, Türkler tarafından bir tür nankörlük olarak görülüyordu.[197]

Türkleştirme siyaseti açısından üzerinde durulması gereken uygulamalardan biri de 1928 yılında başlatılan "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyasıydı. Kampanyayı, Dâhiliye Vekâleti'nden izin alarak Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti başlatmıştı. Kampanya azınlıkların başta İstanbul olmak üzere ülkenin her yerinde ve özellikle umuma açık yerlerde Türkçe konuşmasını sağlamayı hedefliyordu. Bu amaçla duvarlara ilanlar asıldı, okullarda konferanslar verildi. Fakat kampanyanın yürütülmesi sırasında sık sık olaylar çıkıyordu. Türkçe dışındaki bir dilde gazete okuyanlar taciz ediliyor, sokakta Türkçe konuşmayanlara müdahale ediliyordu. Gazetelerde kampanyayı destekleyen ve Türkçe öğrenmeyen azınlıkları sert biçimde eleştiren çok sayıda yazı ve makale çıkıyordu.[198] Ocak ayında başlayan kampanya Nisan ayında hızını kaybetti ama azınlıkların Türkçe konuşması için yapılan baskılar başka biçimlerde devam etti. Örneğin İstanbul'da seyyar satıcıların Türkçe dışındaki bir dille satış yapmaları yasaklandı. Türkçe konuşulması yönündeki baskılar sadece gayrimüslim azınlıkları değil, Boşnaklar, Çerkezler ve Araplar gibi anadili Türkçe olmayan Müslümanları da hedef alıyordu.[199]

Azınlıklar üzerindeki Türkçe konuşma baskısı 1930'lu yıllarda da devam etti. Manisa milletvekili Sabri Toprak, Meclise verdiği bir önergeyle Türkçe konuşma zorunluluğunun yasalaştırılmasını ve konuşmayanların cezalandırılmasını istedi. Öneri meclis tarafından reddedildi ama Konya, İzmir ve Niğde'de Türkçe konuşmadıkları için para cezasına çarptırılanlar oldu.[200] Bu baskıların neticesi olsa gerek, Yahudi aydın ve gazeteciler arasında Türkçe konuşma kampanyasını destekleyenler de oldu.[201]

Tek partili yıllarda uygulanan azınlık politikaları sadece iktisadi ve kültürel düzeydeki Türkleştirme çabalarından ibaret değildi. Kemalist iktidar, Müslüman-Türk kimliği temelinde

196 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri / Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim, 1999), 143.

197 Bali, "Cumhuriyet Döneminin Azınlık Politikası".

198 Rıfat N. Bali, "Vatandaş Türkçe Konuş!", *Birgün*, 23.06.2006.

199 Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"* (İstanbul: İletişim, 2007), 287.

200 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 194.

201 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 186.

türdeş bir ulus yaratabilmek için zaman zaman Lozan Antlaşması'yla da çelişecek şekilde hukuki düzenlemelere başvuruyor, açıkça dillendiremese bile sayıları zaten son derece azalmış bulunan gayrimüslimleri göçe zorlayacak tedbirlere başvurmaktan sakınmıyordu. Örneğin 1927 yılında Elza Niyego adında bir genç kızın, aşkına karşılık vermediği gerekçesiyle bir Türk taraf ından öldürülmesi üzerine, cenaze törenini bir protesto gösterisine çeviren Yahudi cemaati bunun bedelini ağır ödedi. Türk basını derhal Yahudileri suçladı. İzmir'de karşı gösteri düzenleyenler Yahudi Hastanesi ve Hahambaşılıktaki İbranice tabelaları söktüler. Türk Ocağı da Yahudilerin şiddetle cezalandırılmasını talep eden bir bildiri yayımladı. Tutuklanan sekiz Yahudi, protesto sırasında herhangi bir suç işlenınediği için daha sonra serbest bırakılacaktı ama cemaatin ödediği asıl bedel, olayları gerekçe gösteren Türk Hükûmeti'nin 29 Ağustos 1927 tarihinden itibaren Yahudilerin ülke içindeki serbest dolaşımını yasaklaması oldu. Hatta daha da ileri gidildi ve herhangi bir nedenle İstanbul dışına çıkmış olan Yahudilerin dönmesi bir süre engellendi. Gerçi bu engelleme kısa sürdü ama dolaşım yasağı daha uzun süre devam etti. Yahudilerin seyahat belgesi almaları zorunlu tutuldu ve bu belgeler çoğu zaman sudan bahanelerle verilmedi. Bu engellemeler daha çok Yahudilerin ticari faaliyetlerini baltalamayı hedefliyordu.[202] Elza Niyego olayı, o zamana kadar -Rum ve Ermenilerin aksine- hükûmetin Türkleştirme politikalarına pek itiraz etmeyen Yahudi cemaatinin aslında içten içe bir tepki biriktirmiş olduğunu da gösterdi.

Tek parti iktidarının türdeş bir ulus inşa etme hedefiyle giriştiği Türkleştirme politikası ve bu politikanın etnik-dilsel temelleri 1930'lu yıllarda daha da görünür hale geldi. Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi bu politikanın uzantısı olarak ortaya çıktı. Dünyanın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal kriz nedeniyle bu politikalar uluslararası ortamda fazla tepki çekmedi. Hatta Avrupa'da yükselen faşizm Türkiye'de giderek otoriterleşen rejime bir nevi ilham kaynağı olurken, faşizmle birlikte güçlenen ırkçılık ve antisemitizm de Türkiye'deki azınlık karşıtı havayı destekledi. Örneğin 1933-34 yıllarında yayınlanan *Milli İnkılap* dergisi açıkça Yahudi düşmanı bir çizgi izliyordu. Bu dergi ancak Haziran 1934'te Trakya bölgesinde çıkan Yahudi karşıtı şiddet ve yağma olaylarından sonra kapatılacaktır. Bu olaylardan kısa bir süre önce çıkarılan İskân Kanunu ise Hükûmetin azınlıkları Türklük içinde eritmekte kararlı olduğunu bir kez daha gösterdi.

İskân Kanunu

Cumhuriyet'in ilanından 1930'ların sonuna kadar Türkiye'ye yaklaşık olarak 720 bin ile 800 bin göçmen geldi. Mübadele Kanunu dolayısıyla Yunanistan'dan gelen mübadillerin yanı sıra, şimdi başka ülke sınırları içinde kalmış olan eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halklarından binlerce kişi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne akın ediyordu. Gelenlerin büyük çoğunluğu Balkan ülkelerindendi. Onları İran, Irak, Sovyetler Birliği ve henüz Türkiye'ye katılmamış olan İskenderun Sancağı'ndan gelenler takip ediyordu. Ülke nüfusunun yetersiz olduğunu düşünen Cumhuriyet yönetimi de Müslüman olmaları kaydıyla bu göçmenlere kucak açıyordu.[203] Yeni gelenlerin kabul görmeleri için Müslüman olmaları

202 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 240-241.

203 Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 131-133.

zorunluydu ama yeterli değildi. Gelecek olanların aynı zamanda 'Türk kültürüne' bağlı olmaları da bekleniyordu.

Cumhuriyet yönetiminin bu göçleri ve gelenlerin yerleşimini düzenlemek amacıyla çıkardığı ilk İskân Kanunu TBMM'de 31 Mayıs 1926'da kabul edildi. Kanunun 2. Maddesine göre 'Türk harsına dahil olmayanlar' muhacir olarak kabul edilmeyecekti.[204] Bu anlayış çerçevesinde Müslümanlık, Türk kabul edilmenin en önemli unsuru sayılıyordu. Zaten Türk-Yunan Mübadele Antlaşması da aynı anlayışın bir sonucu olarak karşılıklı göçü din esasına dayandırmıştı. Örneğin Orta Anadolu'da yaşayan ve Türkçe konuşan Hristiyan Karamanlılar mübadele kapsamında değerlendirilerek Yunanistan'a gönderiliyor, ama benzer şekilde Romanya'da yaşayan, Türkçe konuşan fakat Hristiyan olan Gagavuzların Türkiye'ye gelmelerine (Hamdullah Suphi gibi önemli isimlerin itirazlarına rağmen) müsaade edilmiyordu. Fakat Türkiye'ye kabul edilmek için Müslümanlık da her zaman yeterli olmuyordu. Örneğin Müslüman olan Çameli Arnavutlarının mübadele kapsamına alınması Ankara hükûmetini rahatsız etmişti. Çünkü bu grup, Balkanlar'ın Türk kültürünün pek nüfuz edemediği bir bölgesinde yaşıyordu ve o bölgede Arnavut milliyetçiliği güçlüydü. Dolayısıyla oradan gelecek insanların Türk kültürüne kolayca asimile olamayacakları düşünülüyordu. Sonuçta hükûmet o bölgeden gelen 240 kadar Arnavut'un hemen üçüncü ülkelere gönderilmelerini mümkün kılacak düzenlemeler yaptı.[205]

1926 tarihli İskân Kanunu Kürtlere yönelik kimi düzenlemeler de içeriyordu. Kanun, Kürt sözcüğünü kullanmasa da 'seyyar aşiretler ve alelumum göçebeler' olarak tarif ettiği grupların uygun merkezlere yerleştirilmeleri konusunda Dâhiliye Vekâleti'ni yetkilendiriyordu. Böylece Hükûmet, Kürt aşiretlerini Türklerin yaşadıkları bölgelere dağınık bir biçimde yerleştirebilecekti. Bu politika aslında yeni değildi, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve İttihat-Terakki iktidarı boyunca bu yönde çeşitli uygulamalar olmuştu. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu politika ciddi bir biçimde uygulanamadı. Bir yandan Kemalist iktidarın boğuşmak zorunda olduğu sorunların çokluğu, öte yandan yaşanan Kürt isyanları kapsamlı bir yer değiştirmeyi engelledi. Yine de ara ara çıkarılan kanunlarla ve bazen de kanunsuz olarak, Kürtler zorunlu göçe tabi tutuldular. Örneğin 1927 yılında Ağrı isyanı başlayınca o bölgeden 1400 kadar Kürt'ün Batı illerine sürülmesi için özel kanun çıkarıldı. Bu kişiler batıda istedikleri gibi seyahat edebilecekler fakat doğuya dönemeyeceklerdi. Aynı yıl Bitlis'ten de 40 kişi batıya gönderildi.[206]

TBMM'de 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen İskân Kanunu ise ilkine göre çok daha kapsamlıydı. Bu tarihten yaklaşık altı ay önce Orta Anadolu'da yaşayan Ermeniler zorunlu göçe tabi tutulmuş ve İstanbul'a gönderilmişlerdi. Kanun bir taraftan bu uygulamaya hukuksal bir dayanak oluşturma isteğinin sonucu olarak gündeme gelmişti,[207] fakat çok daha geniş kapsamlıydı; esasen 1930'lu yıllarda hız kazanan Türkleştirme siyasetinin bir parçasını oluşturuyordu. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Meclisteki görüşmeler sırasında sarf ettiği şu sözler kanundan murat edilen gayeyi net olarak gösteriyordu: "Bu kanun tek dille konuşan,

204 Çağaptay, *Türk Kimdir?*, 136.
205 Çağaptay, *Türk Kimdir?*, 137.
206 Çağaptay, *Türk Kimdir?*, 137-139.
207 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2002), 88.

bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır."[208] Kütahya Mebusu Naşit Hakkı'ya (Uluğ) göre de inkılabın ana kanunlarından biri olacak olan İskân Kanunu, "Türk olmanın şerefve değerini bu topraklarda yaşayanların iliklerine kadar işletecek"ti.[209]

İskân Kanunu'nun ilk maddesi, Türkiye'deki nüfusun yerleşim ve yayılımını düzenleme yetkisini Dâhiliye Vekâleti'ne veriyordu. Bu düzenlemede esas alınacak unsur ise 'Türk kültürüne bağlılık' olacaktı. Kanunun ikinci maddesine göre Türkiye, Dâhiliye Vekâleti'nce yapılıp İcra Vekilleri Heyetince onaylanacak bir haritaya göre üç mıntıkaya ayrılacaktı. Buna göre 'Türk kültürlü nüfusun' yoğunlaşmasının istendiği yerler bir numaralı; 'Türk kültürüne temsili (asimilasyonu) istenen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerler' iki numaralı; 'yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerler' ise üç numaralı mıntıkalar olarak tanımlanıyordu.

Kanun'da açıkça yazılmamasına rağmen bir numaralı mıntıkalardan esasen Kürt ve Arap asıllı nüfusun yoğun yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri kastediliyordu. 'Türk kültürlü' nüfusun yoğunlaşması istenen bu bölgeye Kanun'un 12. Maddesine göre "yeniden hiçbir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleşmesine ve bu mıntıkaların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin avdet etmesine izin" verilmeyecekti. Kanun bu bölgelere Türk asıllı göçmenlerin yerleştirilmesini öngörüyordu. Esasen Kürt bölgelerine Karadeniz'den ve Batı illerinden 'Türk kültürlü' kimselerin yerleştirilmesi planı daha eskiye dayanmaktaydı. 1925 tarihli Şark Islahat Planı, Trabzon ve Rize vilayetlerinden gelecek insanların Murat Nehri ve Van havzasına yerleştirilmelerine öncelik tanınmasını öngörmüştü. 5 Kasım 1933 tarihinde de Ankara Hükûmeti Trabzon ve Çoruh vilayetlerinden 9.836 topraksız köylünün Van Gölü çevresine yerleştirilmesine karar vermişti.[210] Böylece bir yandan Kürtlerin yaşadığı bir numaralı mıntıkalara Karadeniz'den ya da Balkanlar'dan gelecek Türkler yerleştirilirken, diğer yandan da yüzlerce yıldır yaşadıkları yerlerden kopartılacak Kürtler 'serpiştirme usulüyle' iki numaralı mıntıkalara gönderilecekti. Amaç aynıydı: Kürtlerin kendi dil ve kültürlerinden uzaklaşarak zaman içinde Türkleşmeleri.[211]

Kanun Türk kültürüne bağlılığın hangi ölçütlere göre saptanacağını tarif etmemişti ama bazı ipuçları veriyordu. Örneğin anadili Türkçe olmayanların 'Türk kültürlü' kabul edilmedikleri anlaşılmaktaydı, çünkü bu grupların Türkkültürünü benimsemeleri için iki numaralı mıntıkalara yerleştirilmeleri öngörülmekteydi. Amaç bu grupların kendi kültürlerinden uzaklaşarak zaman içinde Türk kültürüne bağlanmaları (asimilasyon) olduğu için iki numaralı mıntıkalara gönderilecekler ve buralara dağınık olarak yerleştirileceklerdi. İskân Kanunu'nda üç numaralı mıntıka olarak belirlenen ve iskân ve ikamete yasak edilen yerler ise büyük çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı bölgelerdi: Ağrı, Sason, Dersim/Tunceli, Zeylan (Van), Kars'ın güneyi, Diyarbakır'ın bazı kesimleri, Bingöl, Bitlis ve Muş'un bazı kesimleri.[212]

---

208 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 251.

209 İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı* (İstanbul: Komal Yayınevi, 1977), 165.

210 Çağaptay, *Türk Kimdir?*, 2009, 143.

211 Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, 133.

212 Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, 133.

Fakat çok kapsamlı ve radikal düzenlemelerine rağmen İskân Kanunu uygulamasının çok büyük boyutlara varmadığı söylenebilir. Bir hesaplamaya göre 1930'lu yıllar boyunca batıya sürülen Kürtlerin toplam sayısı 5.074 haneden 25.381 kişiydi.[213] Balkanlar'dan ve Sovyetler Birliği'nden gelen Türk asıllı ya da Türk kültürüne kolayca tabi olacağı varsayılan göçmenlerden de özellikle Van civarına yerleştirilenler olmuştu. Fakat her iki gruptan yer değiştirenlerin sayısı da planlananın çok altında kalmıştı.

Açıkça 'ırkçı bir yerleştirme politikası'[214] güden İskân Kanunu, Kemalist iktidar tarafından toprak ağalığına ve feodalizme karşı mücadelenin bir aracı gibi de sunulmuş ve savunulmuştur. Kanunun 10. Maddesi "Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilat ve taazzuvları kaldırılmıştır" demekteydi. Fakat bu yöndeki uygulamaların çok cılız kaldığını belirtmek gerekir. Toprak ağası olarak sadece bazı Kürt ağalar hedef alınmış ama Kürt olmayan toprak ağalarına hiç dokunulmamıştır. Üstelik batıya sürülen Kürtlerin çok küçük bir bölümü toprak ağasıdır, çoğunluk yoksul Kürt köylülerinden oluşmaktadır. Ayrıca Kemalist rejim Kürt milliyetçiliğinin gelişmesini engellemek için bazı yerel Kürt önderlerini sindirmeye çalışır ve örneğin Dersim gibi nüfuz edemediği yerlere zor aygıtlarını kullanarak girerken, Kemalizmin hegemonyasını kabul eden Kürt eşrafı ve toprak ağalarıyla daima iyi geçinmiş, onların temsilcilerini, milletvekili yapmak da dâhil her türlü aracı kullanarak düzene eklemlemeye çalışmıştır.

Trakya olayları

İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden birkaç gün sonra Trakya'da Yahudi karşıtı şiddet olayları baş gösterdi. Trakya hem askerî açıdan stratejik bir bölge hem de yeni çıkarılan İskân Kanunu açısından muhtemel bir uygulama alanıydı. Çünkü Türkiye'deki Yahudi nüfusun önemli bir kısmı bu bölgede yaşıyordu. Avrupa'da yaklaşan savaş tehlikesi nedeniyle hükûmetin bu bölgeyi askerî açıdan tahkim etmesi, beklenen bir gelişmeydi. Türkiye özellikle faşist Mussolini liderliğindeki İtalya'nın genişlemeci/revizyonist politikalarından çekiniyordu, ki Mussolini'nin Akdeniz'den '*mare nostrum*' (bizim deniz) diye söz ettiği ünlü konuşması bu olaylardan sadece birkaç ay önce 18 Mart 1934 tarihinde gerçekleşmişti. Atatürk, İtalya'nın Anadolu topraklarının bir bölümünde gözü olduğundan emindi, ama doğrudan Akdeniz ya da Ege'den saldırmayacağını, Arnavutluk'u işgalinin ardından Bulgaristan'la işbirliği yaparak önce Boğazları kontrol altına almaya çalışacağını tahmin ediyordu.[215] Dolayısıyla Türkiye'nin güvenliği Trakya'ya bağlıydı. Bu bağlamda siyasi iktidarın bölgeyi Yahudilerden arındırmak istemiş olması muhtemeldir. Olayların Iskan Kanunu'nun kabul edilmesinin hemen ardından çıkması da bu yöndeki kuşkuları destekler niteliktedir. Kanunun 9. Maddesi "Türk kültürüne bağlı olmayan göçebeleri, toplu olmamak üzere kasabalara ve serpiştirme suretiyle Türk kültürlü köylere dağıtıp yerleştirmeye; casuslukları sezilenleri sınır boylarından uzaklaştırmaya" İçişleri Bakanı'nı yetkili kılmaktaydı. 1935 yılında Trakya bölgesini içeren İkinci Umum Müfettişliğine atanan İbrahim Tali Öngören'in olaylardan kısa bir süre önce CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e

213 Çağaptay, *Türk Kimdir?*, 144.

214 Timur, *Türk Devrimi*, 134.

215 Ayhan Aktar, "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak", *Tarih ve Toplum*, 155 (1996), 51.

sunduğu raporda yer alan bazı ifadeler de olaylarda iktidarın parmağı olduğu yolundaki iddiaları güçlendirmektedir. Raporda bölgede yaşayan Yahudiler casuslukla suçlanıyor ve Trakya'nın Yahudilerden arındırılması isteniyordu: "Yahudiler Trakya'yı Filistin'e eş yapma davasındadır. Trakya'nın bütün iktisadi kaynaklarına elini uzatmış olan bu unsurun Trakya Türk'ünün kanını daha fazla emmesine müsaade etmemek, Trakya'nın inkişafı için en büyük ihtiyaçtır."[216] CHP'nin yerel teşkilatlarının da bu olaylarda parmağı olduğu konusunda bariz işaretler vardı.

Ayrıca o dönemde yayınlanmakta olan ırkçı ve Yahudi karşıtı bazı dergilerin olaylarda kışkırtıcı bir rol oynadıkları da düşünülebilir. Türkırkçılığının ideologlarından olan Nihal Atsız'ın Kasım 1933'ten itibaren çıkarmaya başladığı *Orhun* dergisi ve özellikle de Nisan 1933'te Cevat Rıfat (Atilhan) tarafından yayınlanmaya başlanan ırkçı ve antisemit *İnkılap* dergisi (bu dergi beşinci sayısından itibaren *Milli İnkılap* adını alacaktır) açıkça Yahudi karşıtı yayın yapıyorlardı. Öyle ki Yahudi cemaati bu yayınlardan rahatsız olmuş ve bu rahatsızlığı bir dilekçeyle Ankara'ya iletmişti.

Olaylar 21 Haziran 1934 tarihinde Çanakkale'de, bir süredir imzasız mektuplarla tehdit edilen bazı Yahudilere yönelik fiziki saldırılarla başladı. Yahudilere ait bazı ev ve dükkânlar yağmalandı, bunların sahipleri dövüldü. 24 Haziran'da Çanakkale'deki Yahudi cemaatinin önde gelen üyelerine yönelik tehdit mektupları tekrar ortaya çıktı. Bu kişilerin kenti terk etmeleri isteniyor, aksi halde öldürülecekleri bildiriliyordu. Dağıtılan bildirilerle halk Yahudi esnaftan alışveriş yapmamaya çağrılıyordu. Saldırılar üzerine 1500 kadar Yahudi kenti terk etmek zorunda kaldı. Mallarını mülklerini yok pahasına elden çıkararak İstanbul'a gittiler. Dönemin Türk basını bu olaylardan tek kelimeyle dahi söz etmiyordu.[217]

Olaylar 28 Haziran'dan itibaren Edirne, Keşan, Uzunköprü, Babaeski, Lüleburgaz ve Kırklareli'ne de sıçradı. Yahudilerin evleri taşlanıyor, dükkânları yağmalanıyordu. Kırklareli'nde bir haham taciz edildi, tecavüze uğrayan ve yaralanan Yahudiler oldu. Sonuçta resmî rakamlara göre üç bin, bazı görgü tanıklarına göre ise beş bin civarında Yahudi bölgeyi terk etmek zorunda kaldı ve bunlar trenlerle İstanbul'a taşındılar. Saldırılar ancak 5 Temmuz'da Başbakan İsmet İnönü'nün TBMM'de yaptığı bir konuşmada Trakya'da yaşananlara değinmesi üzerine son buldu. Konuşmasında "Antisemitizm Türkiye metaı ve zihniyeti değildir.... Böyle cereyanlara katiyyen müsaade etmeyeceğiz" diyen İnönü, sorumluların cezalandırılacağını belirtti.[218]

CHF Genel Sekreteri Recep Peker de başbakanlığın tebliğinden bir gün sonra (15 Temmuz'da) parti il başkanlıklarına olaylarla ilgili bir genelge gönderdi. Bu genelgeye göre partinin yerel örgütleri olayların başlaması ve gelişimi hakkında parti merkezini bilgilendirmemişlerdi. Fakat genelgede yerel örgütlerin yöneticilerine yöneltilen sorulardan, Peker'in, bu yöneticilerin en azından bir kısmının olaylara katılmış hatta olayları tertip etmiş olmalarını kuvvetle muhtemel gördüğü anlaşılmaktadır. Zaten *Milliyet* gazetesinin 14 Temmuz tarihli nüshasına göre, Kırklareli Ticaret Odası Reisi, Belediye Reisive bir po-

216 Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları* (Istanbul: Libra, 2009).
217 Aktar, "Trakya Yahudi Olayları", 46.
218 Okutan, *Azınlık Politikaları*, 255-256.

lis komiseri tutuklanmıştı. Ayrıca olayları bizzat yaşamış bazı Yahudilerin anlatımları da olayları örgütleyenlerin içinde bir kısım devlet ve parti görevlilerinin olduğunu doğrular nitelikteydi.[219]

Tek Parti Döneminde Kürt sorunu

1923 yılına kadar olan süreçte eskiden Osmanlı egemenliğinde olan bütün halklar bağımsızlıklarını kazanmışken, Ortadoğu'nun kadim halklarından biri olan Kürtler dört parçaya dağılmış ve herhangi bir uluslararası güvenceden yoksun olarak kalakalmışlardı. Bu, günümüze kadar çözülemeden gelecek olan Kürt sorununun doğumu demekti. Türkiye'de yaşayan Kürtler açısından sorun, 1923'te Cumhuriyeti kuran kadroların Milli Mücadele sırasında Kürtlere verdikleri sözleri unutup etnik Türk milliyetçiliğine yönelmeleriyle daha da ağırlaşacaktı. Cumhuriyetin ilk yıllarında varlıkları kabul edilmekle beraber etnik ve ulusal hakları reddedilen Kürtlerin ilerleyen dönemlerde varlıkları dahi inkâr edilecekti. Kürtlerin 'dağ Türkleri' olduğuna, Kürtçenin de Türkçenin bir lehçesi olduğuna dair iddialar zaman zaman devletin resmî tezleri olarak gündeme gelecekti. Kürtlerden istenen bir an evvel anadillerini ve Kürtlüklerini unutup Türkleşmeleriydi.

Lozan Konferansı boyunca Türk Heyeti Kürtlerin azınlık sayılmaması için mücadele etti. Başta İsmet Paşa olmak üzere heyettekiler Kürtlerin ne özerklik ne de azınlık hakları istediklerini öne sürüyorlardı. İsmet Paşa Kürtlerin Türklerle beraber yaşamak istediklerini şöyle savundu:

> Gerçekten yüzyıllardır bu iki halk, soy, inanç, özlem ve töre bakımından olduğu kadar, gelenek ve görenek bakımından da ortak bağlarla birleşmiş olarak tam bir uyum içinde yaşamaktadırlar. Kürtlerin kendi istekleriyle Türk yönetimi altına geçtiklerini ve kaderlerini Türklerin kaderlerine bağladıklarını tarih göstermektedir.[220]

Türk tarafı bu tezlerine dayanak olarak da Birinci Mecliste yer alan Kürt mebusların beyanlarını gösteriyordu. Gerçekten de 1920-1923 yılları arasında görev yapan BMM'deki Kürt mebuslar arasında ne özerklik için mücadele edenler, ne de Lozan'da Kürtlere azınlık hakları verilmesini savunanlar vardı. Aksine Mecliste söz alan mebuslar Kürtlerle Türkler arasındaki ortak bağlardan, Türk ve Kürt'ün 'bir' olduğundan söz ediyorlar ve Lozan Konferansı'ndan Kürtler için bir şey beklemediklerini ifade ediyorlardı. Zaten onlara göre Lozan'daki heyet sadece Türkleri değil aynı zamanda Kürtleri de temsil ediyordu. Fakat bu mebusların Kürtlerin tamamını temsil etmedikleri rahatlıkla öne sürülebilir. Nitekim 1921 tarihli Koçgiri İsyanı'nın ve o dönemde kurulan bazı Kürt örgütlerinin hedefinde bağımsız bir Kürt devleti, ya da en azından özerk bir yönetim vardı.

---

219 7 Temmuz 1934 tarihli *Zaman* gazetesinde Uzunköprülü Yahudilere atfen yayınlanan şu sözler hem olayın vahametini göstermekte, hem de olayların bazı kamu görevlileri tarafından kışkırtıldığına dair iddiaları kuvvetlendirmekteydi: "Yüz hane kadardık. (...) Doksan beş hane muhaceret etti. (...) Geri kalan beş aile, hamilesi yahut hastası olanlardır. (...) Çok eseflenecek haller oldu. (...) Mesela, Liza Adato ismindeki kadın, isimleri nezdimizde mahfuz kimseler tarafından üstü başı parçalanarak arabaya bindirilmiştir. Bu vakaların kimler tarafından teşvik edildiğini biliyoruz. İsimlerini hükûmete bildireceğiz. Bunlar münevver geçinen insanlardır. (Yahudi mağazalarından alışveriş etmeyin!) suretinde beyannameler basarak köylere dağıtmışlardır. Bize şiddetli bir boykotaj yaptırmış ve buna riayet etmeyeni, sözde cezaya çarpılacakmış gibi, tehdit etmişlerdir." Aktaran; Okutan, *Azınlık Politikaları*, 261.

220 Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 263.

Lozan Konferansı sırasında Batılı devletler Musul sorunu dışında Kürt meselesi üzerinde fazla durmadılar, ne özerklik için ne de Kürtlerin azınlık statüsüne alınması için Türkiye'ye baskı yaptılar. Fakat gene de Lord Curzon bir konuşmasında Kürtler için hiçbir şey istemediklerini söyleyen mebusların Kürtleri temsil ettiklerinin kuşkulu olduğunu söyleme ihtiyacı duydu. Ona göre bu mebuslar halkoyuyla seçilmemişler, aksine atanmışlardı. Üstelik aralarından bazıları dil bilmedikleri için meclis çalışmalarına katılmıyorlardı bile. Lord Curzon'un bu sözleri BMM'de büyük tepkiyle karşılandı, Kürt illerinden gelen mebuslar bu iddiaları şiddetle reddettiler.[221] İsmet Paşa da Lozan Konferansı'nda "TBMM Hükûmeti'nin Türklerin ve Kürtlerin ortak hükûmeti" olduğunu belirtti ve Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcilerinin Millet Meclisi'nde yer aldığını iddia etti. Ona göre, Kürt temsilciler Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin hükûmetine ve yönetimine katılmaktaydı.[222]

Sonuçta Lozan'da sadece gayrimüslimler azınlık kategorisi içine dâhil edildi ve Kürtler Antlaşmanın 38. Maddesine göre 'Türk halkının tümü' içinde sayıldılar. Antlaşmada Musul sorunu ile ilgili maddelerin dışında Kürtlerden söz edilmiyordu.. Üstelik Kürtler, daha sonraki yıllarda, Lozan'da tüm Türk uyruklarına tanınan bazı haklardan bile yararlanamayacaklardı. Örneğin Antlaşmanın 39. Maddesi'nin 4. Fıkrası, "Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır" hükmünü getiriyordu. Aynı maddenin 5. fıkrası da "Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır" diyordu. Görüldüğü gibi aslında Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir Kürt'ün, Kürtçe gazete-dergi çıkarmasını, Kürtçe televizyon yayını yapmasını, Kürtçe seçim propagandası yapmasını, mahkemede Kürtçe savunma yapmasını vs. mümkün kılıyordu.[223] Ne var ki bütün bu haklar kâğıt üzerinde kalacak, ne tek parti döneminde ne de sonraki yıllarda Kürtlerin bu haklardan yararlanmalarına izin verilecekti.

Lozan'dan sonra Kürtlerle ilgili özerklik tartışmaları tamamen gündemden kalktı. Kurtuluş Savaşı sırasında vaat edilen haklar ve 'ortak vatan' teması unutuldu. 1924 yılının Bahar aylarında kabul edilerek yürürlüğe giren 1924 Anayasası Kürtler konusunda tamamen kördü. 1921 Anayasasındaki güçlü ve özerk yerel yönetimler yeni anayasada yerini merkeziyetçi bir idare sistemine bırakmıştı. 1921 Anayasasında ülkenin adı 'Türkiye', devleti 'Türkiye devleti', resmî dili 'Türkçe' olarak kabul ediliyor, ama başka hiçbir yerde Türk sözcüğü kullanılmıyordu; 'Türk devleti' ya da 'Türk milleti' gibi ibarelere yer verilmemişti. Oysa 1924 Anayasasının 88. Maddesi hangi etnik kökenden gelirse gelsin bütün yurttaşları çoğunluğu oluşturan etnik grubun adıyla tanımlıyordu: "Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denir." Yeni anayasanın diğer maddeleri de bu tanıma uygun olarak Türkiye cumhuriyeti vatandaşlarını Türk olarak görmekteydi. Örneğin 10. Madde 22 yaşını bitiren kadın, erkek her 'Türk'ün mebus seçebileceğini belirtirken, bunu izleyen madde se-

---

221 Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 353.

222 Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 492.

223 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, 6. baskı (İstanbul, İletişim, 2010); Ayşe Hür, "Lozan, Şark Islahat Planı ve Kürtçe", *Radikal*, 21.10.2012.

çilme hakkını 30 yaşını bitiren her erkek 'Türk'e tanıyordu. 38. Maddede reisicumhur seçilen kişinin etmesi gereken yemin düzenlenirken 'Türk devleti' ve 'Türk milleti' ifadeleri kullanılmıştı. 'Türklerin Amme Hukuku'nu düzenleyen beşinci fasıl ise "Her Türk hür doğar, hür yaşar" diye başlıyordu. Kısacası daha düne kadar Türklerle Kürtlerin ortak vatanı olarak tanımlanan Türkiye'de, azınlık oldukları kabul edilmeyerek memleketin asıl sahiplerinden sayılan Kürtler birdenbire görünmez olmuşlardı. Onlar artık 'Türk' sayılıyorlardı ve buna razı olup olmadıkları da kendilerine hiç sorulmamıştı.

Cumhuriyet yöneticilerinin Kürt meselesine bakışı

1925 yılının Şubat ayında patlak veren Şeyh Sait İsyanı sonrasında Kemalist iktidarın Kürt meselesine bakışı daha da sertleşti. İktidarın bundan sonraki Kürt siyasetini, devletin resmî belgelerinde de geçtiği şekliyle, 'tedip, tenkil ve asimilasyon' olarak adlandırmak mümkündür. Yani, uslandırma/yola getirme, cezalandırma ve Türk kültürüne özümleme. Başvekil İsmet Paşa'nın Şeyh Sait isyanının hemen sonrasında Türk Ocaklarının ikinci kurultayında yaptığı konuşmada sarf ettiği şu sözler, Cumhuriyet yönetiminin genel olarak azınlıklar ve özel olarak da Kürtler konusunda gelecekte nasıl bir siyaset takip edeceğini bütün açıklığıyla ortaya koyuyordu:

> Biz açıkça milliyetçiyiz. ...ve milliyetçilik bizim yegâne birlik unsurumuzdur. Türk ekseriyetinde diğer unsurların (etnik toplulukların) hiçbir nüfuzu yoktur. Vazifemiz Türk vatanı içinde Türk olmayanları behemehâl Türk yapmaktır. Türkleri ve Türklüğe muhalefet edecek anasırı kesip atacağız. Ülkeye hizmet edeceklerde her şeyin üstünde aradığımız Türk olmalarıdır.[224]

Bu konuşmadan birkaç ay sonra yürürlüğe girecek olan 'Şark Islahat Planı' sadece Kemalist tek parti yönetiminin değil, yakın zamanlara kadar bütün Cumhuriyet hükûmetlerinin izleyeceği Kürt siyasetinin temel çerçevesini oluşturacaktır. Şeyh Sait İsyanının bastırılmasından hemen sonra Çankırı Mebusu ve Maliye Vekili Abdülhalik (Renda), Başvekil İsmet Paşa tarafından isyan bölgesinde incelemeler yapmak ve hükümete tavsiyelerde bulunmak üzere görevlendirildi. Abdülhalik (Renda), bölgeye yaptığı inceleme gezisinden sonra hazırladığı raporu 14 Eylül'de Başvekil İsmet Paşa'ya sundu. Aynı tarihlerde Dâhiliye Vekili Cemil (Ubaydın) de bir rapor hazırladı. Bu iki rapor 24 Eylül 1925'te Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulacak olan Şark Islahat Planı'nın temelini oluşturacaktı.

Abdülhalik Renda'nın hazırladığı rapordaki temel tespit, "Kürtlerde milliyetçilik fikrinin gelişmekte" olduğu ve buna bağlı olarak gelecekte 'tamamen milli bir isyanın' ortaya çıkma ihtimalinin güçlenmiş olmasıydı. BMM Başkanı, Şeyh Sait İsyanı'nın din ve irtica görünümü altında tamamen milli bir hareket olduğu görüşündeydi. Raporda önerilen çözüm ise bölgenin zaman içinde Türkleştirilmesiydi.

Toplam 27 maddelik planın en önemli düzenlemelerinden biri Kürtçe konuşmanın yasaklanmasıydı. Planın 13. Maddesinde "aslen Türk olup Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan" çok sayıda il ve ilçedeki devlet dairelerinde, okullarda, çarşı ve pazarlarda Türkçeden başka dil kullananların hükûmet ve belediye emirlerine karşı gelmekten ve mukavemetten cezalandırılması öngörülüyordu.

---

[224] 27 Nisan 1925 tarihli *Vakit* gazetesinden aktaran Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"*, (İstanbul: İletişim, 2007), 155-156.

Dersim raporları

Kürt meselesine ilişkin olarak yazılan bu raporlardan başka bir de özel olarak Dersim bölgesine dair raporlar vardı. 1926 yılından itibaren kaleme alınan bu raporlar 1937-38 yıllarında gerçekleştirilecek Dersim harekâtının habercisiydiler. İlki, Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey tarafından yazılan bu raporlarda Dersim, Cumhuriyet yönetiminin nüfuz edemediği bir coğrafya olarak tarif edilmekte, derebeyleri ve şeyhlerin etkisindeki bölge halkının yeni rejime uyum sağlama konusunda isteksiz olduğu vurgulanmaktaydı. Öyle ki Hamdi Bey'e göre sorun okul açmakla, yol ve fabrika yapmakla çözülebilecek durumda da değildi. Ona göre Dersim, Cumhuriyet yönetimi için bir 'çıban'dı ve bu çıban üzerinde kesin bir ameliyat yapmak gerekliydi. Çünkü giderek Kürtleşen Dersim'de Cumhuriyete karşı bir ayaklanma ihtimali her geçen gün büyümekteydi. Hamdi Bey'e göre tek çare askerî operasyondu ve hemen o yaz başında ezici bir askerî kuvvetle karadan ve havadan harekete geçilmeliydi. Harekâtın başarısı halkın sindirilip bastırılmasına bağlıydı. Silahlar toplandıktan sonra halk "hayvan gibi esir edilmeli" ve bağlı oldukları şeyh, bey ve ağalar ile bunların yakınları derhal uzak vilayetlere sürgün edilmeliydi. Bunlardan boşalacak arazilere Türkler yerleştirilmeli ve bölgede kalacak olan Kürtler Türkleştirilmeliydi. Bölgede okul açmak için acele edilmemeliydi; okullaşma, ancak burada yaşayan halka 25 sene boyunca 'Türklük his ve terbiyesi' aşılandıktan sonra yararlı olabilirdi.[225]

Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa da 1931 tarihli raporunda silahlı müdahaleyi önermekteydi. Ona göre "Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Silahlı kuvvetlerin müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve iyileştirmenin esasını oluşturur." Fevzi Paşa'nın diğer önerileri Cumhuriyet yönetimin artık iyice belirginleşen Kürt siyasetine paraleldi: zorunlu iskân ve Türkleştirme.[226]

1935 yılının son günlerinde TBMM'de kabul edilen 'Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun' uyarınca daha önce Dersim diye anılan bölgeye hem vali, hem komutan hem de umum müfettiş olarak atanan ve çok geniş yetkilerle donatılan Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan'ın raporu, Dersim raporlarının sonuncusuydu. Daha önce sözünü ettiğimiz raporlarla geniş ölçüde örtüşen bu raporun dikkat çekici yanlarından biri, Dersim halkının 'Turani ırktan' geldiğinin, bölgede konuşulan dilin de 'dağ Türkçesi' olduğunun iddia edilmesiydi. Rapor bu yanıyla Cumhuriyet yönetimin Kürt meselesiyle ilgili siyasetinde bir değişikliğe gittiğinin de habercisiydi. Gerçi Kemalist iktidar 1923'ten sonra Kürt meselesini asla bir milli ya da etnik sorun olarak kabul etmemişti ama Kürtlerin ve Kürtçenin varlığını açıkça inkâr etmiş de değildi. Yukarıda andığımız raporların çoğunda, sorunun çözümü Türkleştirme siyasetinde aransa da, Kürtlerin ve Kürtçenin varlığı kabul ediliyordu. Oysa Alpdoğan'a göre bölgede yaşayan insanların hepsi kendilerini Kürt sanan Türklerdi. Korgeneral Alpdoğan'ın bu önerileri ne yazık ki kâğıt üzerinde kalmadı. Onun bölgede vali, komutan ve umum müfettiş olduğu dönemde (1937-1938 yıllarında) gerçekleştirilen Dersim harekâtı ile önce bölgede taş üstünde taş bırakılmadı, ardından da uzun yıllar boyunca Kürtlerin ve Kürtçenin varlığı devlet katında sürekli inkâr edildi.

---

225 Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, 95-98.

226 Çalışlar, *Dersim Raporu*, 248-251.

Şeyh Sait İsyanı

Kurtuluş Savaşı sırasında Kürtlere vaat edilen özerklik sözünün tutulmaması ve Cumhuriyet'ten sonra Kürtlerin ulusal ve etnik haklarının yok sayılması, Cumhuriyet döneminde birçok isyana yol açtı. Tek parti dönemindeki başlıca isyanlar Şeyh Sait İsyanı, Ağrı İsyanı ve aslında bir isyandan çok bir direniş olarak değerlendirilmesi gereken Dersim Harekâtıydı. Kürtler Kurtuluş Savaşı'na katılırken Türklerle belli başlı üç hedefte ortaklaştıklarını düşünüyorlardı: Hilafeti kurtarmak, Kürtlerin de yaşadığı bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasının önüne geçmek ve kurtuluştan sonra 'ortak bir vatan'da eşit olarak yaşamak. Lozan'dan sonra Ermeni devleti 'tehlikesi' ortadan kalkmış, ama diğer hedeflerdeki ortaklık bozulmuştu. Daha doğrusu Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden ve Osmanlı devletinin yerine bağımsız bir cumhuriyet kurmayı başaran kadroların hilafet ve ortak vatan konusunda verdikleri sözleri tutmayacakları ortaya çıkmıştı. 1921 Anayasasındaki yerel özerklik düzenlemesinin 1924 Anayasası ile kaldırılması, yeni anayasada Kürt kimliğinin tamamen yok sayılması ve nihayet 1924 yılında halifeliğin kaldırılması Kürtlerin önemli bir kesiminde derin bir hayal kırıklığı yaratmıştı.

Cumhuriyet'in ilk 15 yılı irili ufaklı çok sayıda Kürt ayaklanmasına tanıklık etti. Şeyh Sait İsyanı bunların ilki ve yayıldığı bölge açısından en kapsamlısıydı. Ayaklanmanın önderlerinden biri olduğu için Nakşibendi tarikatının önde gelen liderlerinden Şeyh Sait'in adıyla anılan bu isyan aslında bir tek kişiye bağlanamayacak kadar geniş bir ön hazırlığın ve örgütlenmenin ürünüydü. Ayaklanmanın arkasında, 1921 yılında Erzurum'da, Cibran Aşiretinden Albay Halit Bey ve TBMM'de birinci dönem Bitlis Mebusluğu yapmış Yusuf Ziya Bey gibi milliyetçi Kürt aydınları tarafından kurulan Kürdistan İstiklal Cemiyeti (kısa adıyla Azadî) vardı.[227] Bu örgütün 1925'in Bahar aylarında başlatmayı planladığı ayaklanma, 13 Şubat'ta Diyarbakır'ın Ergani ilçesi Eğil bucağına bağlı Piran köyünde Şeyh Sait ve adamlarının askerlerle çatışmaya girmesi sonucu planlanandan erken başladı. Bu çatışmayı engelleyemeyen Şeyh Sait, uzun süredir planlanan hareketin başlamasına karar verdi ve yayınladığı mesajla halkı İslam dini adına birliğe ve ayaklanmaya çağırdı.

Şeyh Sait'in önderliğindeki isyancılar ilk haftalarda ordu birlikleriyle girdikleri çarpışmaları kazandılar ve kısa sürede Genç vilayetini, Elazığ merkezini, Palu, Maden, Siverek ve Ergani ilçelerini ele geçirdiler. Hedefte Diyarbakır vardı. Bu arada başka bir isyancı kolu da Varto üzerinden Muş'a doğru harekete geçti. Şeyh Sait'in önderliğindeki isyancılar 7 Mart'ta Diyarbakır'ı kuşattılar. Fakat kentteki direnişi kıramadılar. İsyancı aşiretler, Diyarbakır ovasında yaşayan yerleşik Kürtlerin ve kent merkezinde oturanların aktif desteğini alamadı. Kenti alamayacaklarını anlayan isyancıların geri çekilmeye başlaması, ayaklanmanın kırılma noktası oldu. Bu arada bölgede sıkıyönetim ilan edilmişti. 26 Mart'tan itibaren ordu yavaş yavaş durumu kendi lehine çevirmeyi başardı. Bu başarıda, Fransızlarla yapılan özel bir anlaşma uyarınca bir kısmı Fransız mandası altındaki Suriye topraklarından geçen Bağdat demiryolunun bölgeye trenlerle asker sevk etmekte kullanılabilmesinin önemli rolü oldu. 15 Nisan'a kadar Şeyh Sait ve isyanın öteki liderleri ya yakalandılar ya da teslim oldular. Ayaklanma Haziran ayında tamamen bastırıldı. Tam sayılar bilinmemekle beraber Türk ordusunun bu isyan sırasında Kurtuluş

[227] Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı* (Ankara: Özge, 1992).

Savaşı'nda verdiğinden daha fazla kayıp verdiğine dair iddialar vardır. Ayrıca isyanın bastırılması için harcanan para bütçeyi sarsacak kadar büyük bir meblağ tutmuştur.

28 Haziran'da İstiklal Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen Şeyh Sait ve isyanın diğer önderleri ertesi sabah Diyarbakır'da asıldılar. Şeyh Sait mahkemede isyanın Azadî örgütüyle bağlantısını kesin bir dille reddetti, fakat onun Cibranlı Halit Bey'in yakalanmasından sonra bu örgütün başına geçtiği yolunda iddialar da vardı.[228] Doğu illerindeki sıkıyönetim ise 23 Kasım 1927'ye kadar devam edecekti.

İsmet İnönü başta olmak üzere Kemalist iktidarın sözcüleri Şeyh Sait isyanını gerici bir ayaklanma ve karşı-devrim hareketi olarak görmüşler ve öyle yansıtmışlardır. Daha doğrusu böyle görmeyi tercih etmişlerdir. 3 Mayıs 1925 tarihli gizli bir Heyeti Vekile (Bakanlar Kurulu) kararında, basında Şeyh Sait İsyanından 'Kürt sorunu ya da Kürt isyanı' olarak söz edilmesinin sakıncalarına dikkat çekilmekte ve bu isyanı sadece irticai bir hareket olarak yansıtmanın lüzumuna dikkat çekilmekteydi.[229] Gerçekten de ayaklanmada bariz bir dinsel renk vardı; Halifeliğin kaldırılmasına duyulan tepki Kürt kitlelerin ayaklanmaya katılmasını sağlayan önemli faktörlerden biriydi. Ama gene de bu ayaklanma, salt dinsel bir 'karşı-devrim' hareketi değil, Tunçay'ın da belirttiği gibi, daha çok 'dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı'ydı.[230] Nitekim Şark İstiklal Mahkemesi'nin isyana katılanlar hakkında verdiği çeşitli mahkûmiyet kararlarında sanıklar bağımsız bir Kürdistan devleti kurmaya çalışmakla suçlanmışlardı. Her ne kadar Şeyh Sait duruşmalar sırasında kabul etmemiş olsa da, isyanın arkasında Kürdistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmek amacıyla kurulmuş Azadi örgütünün ciddi bir rolü olduğu bugün birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.

Şeyh Sait İsyanının çok tartışılan bir yönü de arkasında İngiliz desteği olup olmadığıyla ilgilidir. Kemalistler ısrarla ayaklanmanın arkasında İngiltere'nin olduğunu, İngilizlerin Türkiye'yi bölmek ve Musul sorununu kendi lehlerine çözmek için bu hareketi kışkırttıklarını öne sürmüşlerdir. Ama bu iddia bugüne kadar doğrulanamamıştır. Hilafetin geri getirilmesi ya da bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulması İngiltere'nin o dönemki çıkarlarıyla uyuşmuyordu. Çünkü İngiltere, halkı Müslüman olan pek çok sömürgeye sahipti ve hilafetin kaldırılmasını bu nedenle olumlu karşılamıştı. Irak Kürtlerini manda altında tutarken bağımsız bir Kürdistan devletini desteklemesi de beklenemezdi. Ayrıca Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'nin çok zayıflaması da İngiltere'nin işine gelmezdi.. Fakat her ne olursa olsun bu isyanın İngiltere'nin işine yaradığını, o günlerde hâlen itilaflı olan Musul sorununda bu ülkenin elini güçlendirdiğini belirtmek gerekir.

Ağrı İsyanı

Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasından sonra Azadî örgütünün kurtulabilen üyeleri Suriye'ye kaçmışlardı. Orada bağımsız bir Kürdistan hedefini güden başka Kürtlerle de bir araya gelerek hareketin bundan sonra nasıl sürdürülebileceği üzerine bir dizi toplantı ve tartışma örgütlediler. Bu tartışmalardan Hoybûn (Bağımsızlık) adında yeni bir örgüt

228 Şaban İba, *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist Hareket* (Ankara: Özgür Üniversite, 2011), 176.
229 İba, *1925 Kürt İsyanı*, 165.
230 Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 136.

doğdu. Bu örgüt kısa sürede başlıca Kürt illerinde ve yurt dışında Londra, Paris ve Detroit gibi şehirlerde şubeler açtı. Hoybûn'un tüzüğünde örgütün amacı "Türkiye'nin egemenliği altında bulunan Kürt ve Kürdistan'ın kurtarılması ve kendi milli hudutlarının ayrılması" şeklinde tanımlanıyordu.[231] İşte 1926-1930 yılları arasında dört yıl kadar süren Ağrı İsyanı'nın arkasında bu örgüt vardı.

Ağrı İsyanı'nı örgütleyen Hoybûn'un komutanı ise daha önce Türk ordusunda Kurmay Binbaşı olarak görev yapmış olan İhsan Nuri'ydi. 1921'deki Koçgiri İsyanı'nın da örgütleyicileri arasında yer almış olan İhsan Nuri, 1924 yılında da Beytüşşebap'ta isyan eden bir askerî birliğe komutanlık etmiş, isyanın yenilgisi üzerine de İngiltere mandasındaki Irak'a geçmişti.

Ağrı Dağı civarında ilk çatışmalar 1926 yılında başladı ve ordu 1926 ve 1927 yılları içinde bölgeye iki kez operasyon düzenledi. Ancak isyancıların gerilla taktikleri ve zorda kaldıklarında İran sınırları içinde kalan Küçük Ağrı Dağı'na kaçmaları nedeniyle bu operasyonlardan kesin sonuç alınamadı. Bu sıralarda İran üzerinden Ağrı'ya geçmiş olan İhsan Nuri, daha önce dağınık şekilde süren çatışmaları koordine etmeyi başardı. *Ağrı* adında bir de gazete çıkaran isyancılar, 1928 yılında Ağrı Dağı'na hâkim olmaya başladılar. Özellikle Celalî Aşireti üzerinden gelişen isyan giderek yayılıyordu. Ankara Hükûmeti Eylül 1928'de İhsan Nuri ile görüşmeyi kabul etmek zorunda kaldı. İsyancıların denetimindeki 'kurtarılmış bölgeler' 1929 yılında Van ve Bitlis'in kuzeyine kadar uzanmıştı. Bu bölgelerdeki sivil yönetimi Celalî Aşireti Reisi İbrahim Heski Tello üstleniyordu. Ankara, bir yandan isyancılarla görüşürken öte yandan da büyük bir askerî harekâta hazırlanıyordu. İsyanın bastırılmasının önündeki en büyük engel asilerin kolayca İran tarafına geçebilmeleriydi. Türkiye bu sorunu çözmesi için İran'a sürekli baskı yapıyor ama kesin bir sonuç alamıyordu. Nihayetinde son operasyonu başlatmadan evvel Türkiye Küçük Ağrı Dağı ve çevresini fiilen işgal etti. İran durumu kabullenmek zorunda kaldı. Böylece Ağrı İsyanı'nın kaderi de belirlenmiş oldu. 1930 yılında Türk ordusunun havadan uçaklarla, karadan topçu ve piyade desteğiyle düzenlediği operasyon sonucu isyan kesin olarak yenildi.

İhsan Nuri bir grup isyancıyla kuşatmayı yararak İran'a kaçmayı başardı ama operasyonlar sırasında isyancılardan ve sivil halktan çok sayıda kişi öldürüldü. Çok sayıda köy, içinde yaşayan sivil halk gözetilmeksizin bombalandı. İbrahim Heski Tello da ailesindeki kadın ve çocukları öldürdükten sonra sonuna kadar savaşmak üzere Ağrı Dağı'nın mağaralarına çekildi.

Dersim Harekâtı

Dersim'de 1937 ve 1938 yıllarında yaşananlar, yaygın olarak yeni bir Kürt isyanı olarak görülmesine ve Dersim İsyanı diye adlandırılmasına rağmen, aslında devletin çok önceden planladığı bir tedip, tenkil ve tehcir hareketidir.[232] Dersim'in etnik yapısı (nüfusun çoğunluğu Zaza olarak anılan Alevi Kürtlerden oluşuyordu) ve Dersimlilerin sarp bir coğrafyada geleneksel yaşam tarzlarını sürdürmekteki ısrarları, Cumhuriyet yönetimi tarafından başından beri

---

231 İba, *1925 Kürt İsyanı*, 182.

232 Devletin resmi yayınlarında geçen bu sözcüklerin anlamı Osmanlıca-Türkçe sözlüğe göre sırasıyla şöyledir: terbiye etme, haddini bildirme; tepeleme, sindirme, başkalarına ders ve ibret olacak şekilde cezalandırma; yurdundan çıkarma, sürme.

yeni kurulmakta olan rejime yönelik potansiyel bir tehdit olarak algılanmıştı. Cumhuriyet yöneticilerinin gözünde Dersim, feodal ilişkilerin hüküm sürdüğü bir gericilik ve cehalet batağıydı. Coğrafi ve kültürel yapısı itibariyle Türkleştirme ve modernleştirme siyasetine karşı en dirençli bölgeydi. Oysa modern bir ulus devlet yaratma ideali hem iktidarın merkezileşmesini ve alternatif iktidar odaklarının yok edilmesini, hem de yurttaşlar arasında türdeşlik sağlanmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla Dersim'in farklılıkları yok edilmeli ve Dersimliler bir an evvel yeni rejimle bütünleştirilmeliydi. İşte 1937-38 yıllarında Dersimliler devletin bu müdahalesine direnmişler ve bu direnişin bedelini de çok ağır biçimde ödemişlerdir. Yoksa Dersim'de önceden planlanmış bir ayaklanmadan söz etmek mümkün değildir. Direnişin arkasında ne Azadî ya da Hoybûn gibi bir örgüt ne de özerk ya da bağımsız bir Kürdistan'ı hedefleyen siyasal bir program vardır.

Uzun zamandır tasarlanan askerî harekâta girişilmeden önce Dersim için yasal bir düzenleme yapıldı. 1934 yılında çıkarılan İskân Kanunu zaten bölgeden yapılacak tehcir için zemin hazırlamış ve Dersim'i iskâna yasak bölge ilan etmişti. Fakat Hükûmet, Dersim'e yapılacak tedip ve tenkil harekâtı için özel bir kanuna ihtiyaç duyuyordu. Tunceli Vilayeti'nin İdaresi Hakkında Kanun'un görüşmelerine Kasım 1935 tarihinde başlandı. CHP Genel Başkan Vekili ve Başbakan İsmet İnönü'nün Meclise gönderdiği yasa teklifinin gerekçesine göre, "Kendilerini birtakım ağaların, mütegallibelerin nüfuz tesirlerinden korumaya muktedir olmayan ... bu zavallı halkı hükûmet daha yakından vesayeti altına almaya" karar vermişti.[233] 25 Aralık 1935'te TBMM'de kabul edilen bu kanuna göre Dersim bölgesinde Tunceli adında yeni bir vilayet kuruluyor ve bu vilayetin başına Korgeneral rütbesinde bir vali ve komutanın atanması öngörülüyordu. Kanuna göre bu kişi aynı zamanda bölgede yeni kurulacak 4. Umum Müfettişlik görevini de üstlenecekti. Vali-komutan, bakanların sahip olduğu bütün yetkilere sahip olacak; gerekli görürse ilçe ve nahiyelerin sınırlarını değiştirecek; ihtiyaç duyduğu yerlerde belediye başkanlığı görevlerini kaymakam ve bucak müdürlerine devredecek veya bu görevlere muvazzaf subayları getirecek; gerekli gördüğü kişileri il sınırları dışına çıkarabilecekti. Kanunla getirilen yeni yargılama usulü, sanıklara temyiz yolunu kapatıyor ve cezaların infazında vali-komutanı yetkili kılıyordu. Kanun hükümleri 'makabline şamil'di, yani kanun çıkmadan önce işlenen suçlar için de uygulanacaktı.[234]

Demokratik kurallarla asla bağdaşmayacak biçimde bir kişiye böyle olağanüstü yetkiler verilmesi ortaya sömürge valiliğini çağrıştıran bir statü çıkarmıştı. Bu göreve Şubat 1936'da Korgeneral Abdullah Alpdoğan atandı. Alpdoğan o yılın sonlarında kaleme aldığı raporunda bölgede yaşayan insanların Türk asıllı olduklarını fakat kendilerini Kürt zannettiklerini, konuştukları dilin de Kürtçe değil 'dağ Türkçesi' olduğunu iddia edecekti. Ona göre bu 'dağ Türkçesi' derhal yasaklanmalı ve halkın 'devlet Türkçesi' konuşması sağlanmalıydı. Alpdoğan bölgede bir 'Türklük merkezi' kurulmasını ve açılacak okullarda çocuklara Türkçe öğretilmesini ve Türklük duygusu kazandırılmasını savunuyordu.[235] Vali-komutan bu amaçlara ulaşılabilmesi için gerektiğinde şiddet kullanılmasından yanaydı ki zaten askerî harekâtın da eli kulağındaydı.

---

233 *Cumhuriyet'in 75 Yılı: 1923-1953*, s. 156.

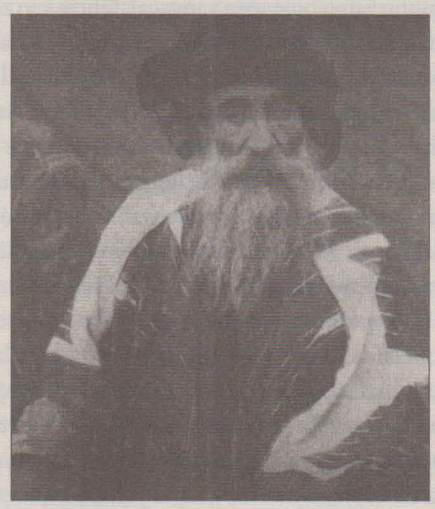
234 *Cumhuriyet'in 75 Yılı: 1923-1953*, s. 178.

235 Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, 131.

Seyit Rıza (1862?-1937)

1937'deki Dersim İsyanı'nın lideri olarak bilinen ve bu isyan sonucunda idama mahkûm edilen aşiret lideri.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Dersim bölgesindeki en önemli aşiretlerden birinin reisi konumundaki Seyit İbrahim'in oğludur. Seyit İbrahim bölge halkı tarafından 'yol gösterici' olarak çok sevilen bir simaydı. Seyit Rıza ailenin dördüncü ve en küçük oğluydu. Rıza, babasının ölümünden sonra onun vasiyetine uygun olarak seyitliği devraldı. Kürtlük duygusu gelişmiş ve oturduğu kasabaya çoktan Kürdistan bayrağı çekmiş olmasına karşın, Koçgiri İsyanı'na katılmadı. Hozat aşiretlerine güvenmiyordu. Fakat isyan sırasında bir ara Baytar Nuri (Nuri Dersimi) tutuklanınca nüfuzunu kullanarak serbest bırakılmasını sağladı. İsyandan sonra ise idam cezasına çarptırılan Baytar Nuri ve Alişêr Efendi'yi himayesine aldı. Onların Dersim aşiretlerini birleştirme çabalarına hep destek oldu. 1925'teki Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra yerinden edilen binlerce mültecinin yardımına koştu. Ağrı İsyanı sırasında da isyancılara yardım etmeye çalıştı ama Dersim aşiretleri arasındaki bölünme ve çatışmalar nedeniyle desteği sınırlı kaldı.

Dersim'e müdahale kararı alan Hükûmet 1936 yılında askerî yığınağa başlayınca bölgedeki aşiretlerin reislerini topladı ve ortak bir tavır belirlenmesine çalıştı. Bölgede karakol ve askerî garnizonlar yapılmasını istemeyen aşiretlerin temsilcisi olarak Vali-komutan General Abdullah Alpdoğan'la görüştü. Ondan askerî inşaatların durdurulmasını ve silah toplatma kararının (Alpdoğan, yayınladığı bir genelgeyle bölgeden 200 bin silah toplanmasını istemişti) geri alınmasını istedi. Fakat bir anlaşma sağlanamadı. Bu arada aşiretler karakol yapımını engellemek için inşaat şantiyelerini basmaya başlamışlardı. İkinci kere Alpdoğan'la görüştü ve bu kararların geri çekilmesinin yanı sıra bölge için özel bir yönetim oluşturulmasını da istedi. Devlet güçlerinin bu talebe cevabı bölgeye daha çok asker sevk etmek oldu.

1937 Bahar'ında karların erimesiyle birlikte başlayan askerî harekât sırasında oğlu Bra İbrahim, arabuluculuk için gittiği Elazığ'dan dönüşünde istihbarat şefi Binbaşı Şevket'in adamları tarafından öldürüldü. Kendisi de Eylül başlarında Elazığ'da tutuklandı. Kimi kaynaklara göre Elazığ'a devlet yetkililerinin çağrısı üzerine bir görüşme için gitmişti. 14 gün süren alelacele bir yargılamadan sonra idama mahkûm edildi ve 18 Kasım 1837'de aralarında bir oğlu ve kardeşinin de bulunduğu yedi kişiyle birlikte Elazığ'ın Buğday Meydanı'nda asılarak idam edildi.

O dönem Malatya Emniyet Müdürü (daha sonraki yıllarda Dışişleri Bakanlığı, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Vekilliği de yapacak olan) olan ve idamların infazını düzenlemekle görevlendirilen İhsan Sabri Çağlayangil anılarında infaz anını şöyle anlatıyor:

"Seyit Rıza sehpaları görünce durumu anladı. 'Asacaksınız,' dedi ve bana döndü. 'Sen Ankara'dan beni asmak için mi geldin?' Bakıştık. İlk kez idam edilecek bir insanla yüz yüze geliyordum. Bana güldü. Savcı, namaz kılıp kılmayacağını sordu. İstemedi. Son sözünü sordu. 'Kırk liram ve saatim var. Oğluma verirsiniz,' dedi. ... Seyit Rıza'yı meydana çıkardık. Hava soğuktu ve etrafta kimseler yoktu. Ama Seyit Rıza, meydan insan doluymuş gibi sessizliğe ve boşluğa hitap etti. 'Evladi Kerbelayıh... Bi hatayıh... Ayıptır... Zulümdür... Cinayettir' dedi. Benim tüylerim diken diken oldu. Bu yaşlı adam rap rap yürüdü. Çingeneyi itti. İpi boynuna geçirdi. Sandalyeye ayağı ile tekme vurdu, infazını gerçekleştirdi."*

* Tanju Cılızoğlu, *Kader Bizi Una Değil Üne İtti – İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları*'ndan aktaran Taylan Koç, *Türkiye'de Siyasal Hayat*, Adana: Karahan Kitabevi, 2013.

Askerî bir harekâtı kaçınılmaz gören Hükûmet, Tunceli Vilayeti'nin İdaresi Hakkında Kanun'un 2 Ocak 1936'da yürürlüğe girmesini takiben Dersim bölgesinde yoğun bir inşaat faaliyeti başlattı. Yol ve köprü yapımına hız verildi, çok sayıda karakol inşaatına başlandı. Ayrıca Vali-komutan Korgeneral Alpdoğan bir bildiri yayınlayarak bütün aşiretlerin silahlarını teslim etmesini istedi. Bölgede askerî bir operasyon beklentisinde olan aşiretler bu gelişmelerden rahatsız oldular. Yüzyıllardır bölgede özerk bir biçimde yaşamış olan Dersimlilerin temel isteği bu özerk yönetimlerini sürdürmekti. Fakat Cumhuriyet idaresinin uzun süredir bu duruma bir son vermek istediğini, yol ve köprü yapımının da yakında gerçekleştirilecek bir askerî harekâtın ön hazırlığı olduğunu biliyorlardı. Gelişmeler üzerine Şeyh Hesenan Aşireti'nden Seyit Rıza, Haydaran, Kureyşan, Yusufan ve Demenan aşiretlerinin ileri gelenlerini bir araya topladı. Aşiret reisleri karakol inşaatlarını durdurmak için ne yapılması gerektiği üzerine tartıştılar. Reislerin sözcüsü konumundaki Seyit Rıza, Vali-komutan Alpdoğan'la görüşerek Tunceli Kanunu'nun kaldırılmasını ve Dersim için özel bir idarenin kurulmasını istediyse de olumlu bir yanıt alamadı.[236]

1921'deki Koçgiri İsyanı'ndan beri Dersim'de otorite kurmakta zorluk çeken Kemalistler 1937-38 yıllarındaki harekâttan sonra yapılan yargılamalar ve uyguladıkları sert yöntemlerle bu bölgeyi bir başkaldırı kaynağı olmaktan bir süreliğine çıkardılar.

Görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmaması üzerine aşiret reisleri silahlı direnişe karar verdiler. İlk olay 21 Mart 1937'de (Newroz gecesi) Pah Bucağı ile Kahmut'u birbirine bağlayan köprünün yıkılmasıydı. Hemen arkasından Pah karakoluna baskın yapıldı. Aşiretlerin karakol ve köprüleri hedef alan saldırıları sürmekteyken 3 Mayıs'ta havadan ve karadan askerî harekât başladı. Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in de katıldığı hava saldırıları etkili oluyordu. 4 Mayıs günü uçaklardan Türkçe-Osmanlıca bir bildiri atıldı. Bildiri, direnişe katılanları teslim olmaya ve Cumhuriyetin adaletine sığınmaya çağırıyordu, teslim olmayanlar "Cumhuriyetin kahredici orduları tarafından mahvedilecek"ti.

236 İba, *1925 Kürt İsyanı*, 353.

Yaklaşık 25 bin askerle havadan ve karadan sürdürülen askerî harekât sırasında direnişçiler büyük kayıplar verdi. Silahlı direnişçilerin yanında sivil halktan da çok sayıda kayıp vardı. 5 Eylül 1937'de yakalanan Seyit Rıza, 71 kişi ile birlikte Elazığ Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılandı. Mahkeme 11 kişi hakkında idam kararı verdi, bunların dördünün cezasını çok yaşlı oldukları gerekçesiyle 30 yıla indirdi. Seyit Rıza ile birlikte yedi kişinin idam cezaları ise Elazığ'ın Buğday Meydanı'nda infaz edildi. İdam edilenlerden biri de Seyit Rıza'nın oğluydu.

1937 yılındaki harekât Ekim ayında, Kış mevsiminin başlamasıyla sona erdi. Amaç büyük ölçüde hâsıl olmuş, direniş kırılmıştı. Cumhuriyet, otoritesini Dersim'e de kabul ettirmişti.

Hükûmet 1938 yılında ilk harekâttan arta kalanları temizlemek maksadıyla ikinci bir operasyon yapılmasına karar verdi. 1 Haziran'da yine hava kuvvetlerinin desteğiyle başlayan askerî harekât 15 Eylül'e kadar sürdü. Harekât sırasında yasak bölge olarak ilan edilen yerlerde bulunan kişiler imha edildi.

İki yıl süren harekât sırasında ölenlerin sayısı tam olarak bilinememektedir. Devletin resmî rakamlarına göre ölenlerin sayısı 13.000 civarındayken, yerel kaynaklara göre gerçek sayı bunun birkaç kat fazlasıdır. Harekâtın sonunda binlerce kişi de sürgüne gönderilmiştir. Ölenlerin sayısı ne olursa olsun harekât sırasında yaşananların katliam boyutuna vardığına; kadın-erkek, yaşlı-çocuk demeden çok sayıda kişinin bilinçli olarak öldürüldüğüne dair çok sayıda tanıklık söz konusudur. Örneğin o yılların Malatya Emniyet Müdürü (çok sonraları Dışişleri Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı vekilliği de yapacak olan) İhsan Sabri Çağlayangil, kendisiyle 1987 yılında yapılan bir röportajda Dersim'de yaşananları şöyle anlatmıştır:

> ... Mağaralara iltica etmişlerdi. Ordu zehirli gaz kullandı. Mağaraların kapısının içinden. Bunları fare gibi zehirledi. Ve yediden yetmişe o Dersim'in Kürtlerini kestiler. Kanlı bir hareket oldu. Dersim davası da bitti. Hükûmet otoritesi de köye ve Dersim'e girdi. Dersim böyle bitti.[237]

O dönem Dersim'e düzenlenen askerî harekâtta görev almış olan 1971 Muhtırasının ünlü Generali Muhsin Batur da, yaşanan katliamı ima edercesine, anılarında okuyucularından özür dileyerek hayatının Dersim'de geçen o bölümünü anlatamayacağını yazmıştır.[238] Ayrıca Dersim'de yaşanan katliamı ele alan çok sayıda anı ve inceleme kitabının yanı sıra birçok da belgesel film vardır.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

Türkiye'de tek parti iktidarının hüküm sürdüğü yıllar, yani biraz daha geriden alırsak, I. Dünya Savaşı'nın patlamasından ikincisinin sona ermesine kadar geçen dönem, ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'ın nitelemesiyle tüm dünya açısından bir 'felaket çağı'ydı. Tüm dünya kırk yıl kadar süren bu dönemde 'bir beladan diğerine sendeleyerek' ilerleyebildi.[239] Uluslararası ilişkiler açısından bu durum hegemonik bir merkezin yokluğu anlamına geliyordu. Dünya

---

237 http://bianet.org/bianet/biamag/118263-dersimi-caglayangil-ve-baturdan-dinliyoruz, 23.07.2012.

238 Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler* (İstanbul: Milliyet, 1985), 25.

239 Eric Hobsbawm, *Kısa Yirminci Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Sarmal, 1996), 19.

siyaseti açısından hiçbir ülke belirleyici bir güce sahip değildi. Bu ortamda 'çevre' ülkeleri dış müdahalelere karşı 'göreli bir özerklik' kazanabildiler. Türkiye de bu özerklikten yararlanabilen ülkeler arasındaydı.[240]

İki savaş arası dönemde uluslararası ilişkilere damgasını vuran gelişme, dünyanın önde gelen ülkelerinin 'revizyonistler' ve 'statükocular' olarak ikiye ayrılmasıydı. Başta Almanya ve İtalya olmak üzere I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren antlaşmalardan (özellikle Versay Antlaşması) memnun olmayan ülkeler içinde bulundukları durumdan bir çıkış yolu arıyorlar ve içeride yükselen faşizme paralel bir biçimde dışarıda emperyalist ve yayılmacı politikalara yöneliyorlardı. Onların karşısında ise mevcut düzeni ve dengeleri korumak isteyen İngiltere ve Fransa vardı. Söz konusu dönem bu iki grup ülke arasındaki siyasal, diplomatik, ekonomik, kültürel-ideolojik ve nihayet askerî mücadele tarihi olarak şekillendi. ABD ve Sovyetler Birliği de esas olarak statükonun sürdürülmesinden yanaydılar.

II. Dünya Savaşı başlayana kadar süren bu ortam, Baskın Oran'ın deyişiyle, Türkiye için üç açıdan 'nimet' olmuştur. Bir kere Türkiye dış göreli özerklik kazanan ülkeler içinde yer almıştır. İkincisi, statükocu-revizyonist kavgasında her iki taraf da Türkiye'nin dostluğunu kazanmaya çalışmıştır. Üçüncüsü, Osmanlı döneminde hep büyük bir tehdit oluşturmuş olan Rusya, Ekim Devrimi'nden sonra Türkiye için değerli bir dost olmuştur.[241]

Musul sorunu

Lozan'ın imzalanmasından ve Cumhuriyet'in ilanından sonra, öncelikle yeni rejimi oturtmaya ve kapitalist gelişmenin önündeki engelleri kaldırmak üzere iktisadi, hukuki, sosyal reformları gerçekleştirmeye yönelmek isteyen Kemalist iktidar, dış politika alanında Lozan'da çizilmiş olan sınırları korumaktan yanaydı ve bu anlamda iki savaş arası dönemde genel olarak statükocu ülkelerin safındaydı. Özellikle İngiltere ve Fransa cephesiyle arasını iyi tutmak isteyen Türkiye açısından bu grupla olan sorunların ivedilikle çözülmesi önemliydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren siyasi iktidar bu sorunların bir an önce çözülmesi için yoğun bir çaba sarf etti.

Musul sorununun 1926 yılında İngiltere'nin istediği biçimde sonuçlandırılması bu gayretin göstergesi ve sonucuydu. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İngiltere tarafından işgal edilmiş olan Musul, Lozan görüşmeleri sırasında en çok tartışılan konulardan biriydi. Özellikle sahip olduğu petrol yatakları ve Hindistan yolu üzerinde bulunması nedeniyle İngiltere bu bölgenin Türkiye'ye bırakılmaması için diretmişti. İsmet Paşa başkanlığındaki Türkheyetinin Musul'u alabilmek için öne sürdüğü temel argüman, bölgedeki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Kürtlerin Turan ırkından geldikleri ve İngiliz iddialarının aksine bölgedeki Kürtlerin Türklerle bir arada yaşamak istedikleriydi. Ayrıca İsmet Paşa TBMM Hükûmeti'nin Türklerle Kürtlerin ortak hükûmeti olduğunu ve Meclisteki Kürtlerin Musul'un ayrılmasını istemediklerini öne sürmüştü. İngiltere ise Türklerle Kürtlerin aynı kökenden geldikleri iddiasının doğru olmadığını belirtmiş ve ayrıca bölgedeki Türk nüfusunun toplam nüfusun

240 Baskın Oran, "1923-1939: Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 242.

241 Oran, "1923-1939: Dönemin Bilançosu", 242.

sadece on ikide biri olduğunu ileri sürmüştü. Oysa Türk tarafının iddiasına göre toplam 500 bin olan bölge nüfusunun 146 bini Türklerden oluşuyordu.[242]

Lozan'da Musul konusunda bir anlaşma sağlanamayınca sorun konferans gündeminden çıkarıldı ve Türkiye ile İngiltere'nin konuyu bir yıl içinde kendi aralarında çözmelerine karar verildi. Eğer bir yıl içinde bir uzlaşma sağlanamazsa sorun Milletler Cemiyeti'ne taşınacaktı. Sorunun bu biçimde ertelenmesi TBMM'de ciddi tartışmalara yol açtı ve İsmet Paşa sert biçimde eleştirildi. Fakat sırf bu yüzden İngiltere ile bir savaşın göze alınamayacağını düşünen Mustafa Kemal bu süreçte İsmet Paşa'yı destekledi.

Sorun, iki ülke arasında 1924 Mayıs'ında toplanan Haliç Konferansı'nda ele alındı. Türkiye, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin kendisine bırakılması halinde bölgedeki petrollerde ortaklık önerdi. İngiltere ise bu öneriyi kabul etmediği gibi Hakkâri'yi de istedi. Bölgede yaşayan Nasturilerin güvenliği için bunu gerekli gördüğünü ileri sürüyordu. Görüşmeler bir sonuca bağlanamadan sona erdi ve hemen ardından da Hakkâri dolaylarında bir Nasturi ayaklanması başladı. İngilizler isyancılara havadan destek verdi.[243] Fakat Türkiye ayaklanmayı sert biçimde bastırdı.

Musul sorunu Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye başlandı. Sonuçta taraf sız üç ülke (Macaristan, Belçika ve İsveç) temsilcilerinden oluşan bir komisyonun Hakkâri ile Musul arasında çizdiği bir sınır Türkiye'nin tüm itirazlarına rağmen kabul edildi ve böylece Musul Irak'a kaldı. Türkiye bu kararı tanımadığını ilan ettiyse de çok geçmeden İngiltere ile masaya oturmayı kabul etti. 5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan antlaşma, sınırda Türkiye lehine küçük bir değişiklik içeriyor ve Türkiye'ye bölgedeki petrol gelirlerinden 25 yıl süreyle yüzde 10 pay verilmesini karara bağlıyordu.

Görüşmeler sırasında patlak veren Şeyh Sait isyanı Türkiye'nin elini zayıflatan etmenlerden biri olmuş, isyan sebebiyle Türkiye hem askerî ve mali bakımdan güç duruma düşmüş, hem de Türklerle Kürtlerin beraber yaşamak istedikleri yolundaki iddiası ciddi yara almıştı.[244]

Lozan Antlaşması'ndan kalan sorunlardan biri de Osmanlı borçlarıyla ilgiliydi. Antlaşmaya göre bu borçlar Osmanlı devletinden ayrılan ülkeler arasında paylaştırılacaktı. 1928 yılında imzalanan bir antlaşmayla Türkiye 1912 yılına kadar olan borçların yüzde 62'sini, bu tarihten sonraki borçların da yüzde 73'ünü ödemeyi kabul etti. Bu borçların son taksiti 1954 yılında ödenecektir.[245]

Balkan Antantı

İki savaş arası dönemde, genel olarak Lozan Antlaşması ile kurulmuş olan düzenin (statükonun) sürdürülmesinden yana olan Türkiye, bu nedenle komşuları ve bölge ülkeleriyle saldırmazlık ve dostluk antlaşmaları yapmak için girişimlerde bulunuyordu. Çeşitli balkan ülkeleriyle yapılan bu türden antlaşmaların tepe noktasını 1934 yılında kurulan Balkan Antantı oluşturdu.

---

242 İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 261.

243 Uzgel ve Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", 263.

244 A.g.e., 267.

245 İlhan Uzgel, "Fransa'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 279.

Balkan Antantı'na giden yolda, 1928 yılında Yunanistan'da yapılan seçimler sonucunda Venizelos'un iktidara gelmesi önemli bir dönemeç oldu. Bu tarihten itibaren Türkiye ve Yunanistan arasında dostluk dönemi başladı. Lozan Antlaşması çerçevesinde yürütülen mübadele süreciyle ilgili son pürüz (kimlerin İstanbul ve Batı Trakya'da yerleşmiş sayılacağı, dolayısıyla mübadele dışı tutulacağı konusundaki anlaşmazlık) 1930 yılında imzalanan Ankara Sözleşmesi ile çözüme bağlandı. İki ülkenin birbirlerine yaklaşmasının önemli bir nedeni İtalya ve Bulgaristan'ın revizyonist politikalarından duyulan ortak kaygıydı. Bu çerçevede 1933 yılında özellikle Bulgaristan'dan gelecek bir tehdide karşı iki ülke arasında bir dostluk antlaşması imzalandı.

Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya 1930 yılından başlayarak her yıl bir Balkan Konferansı yapılmasını kararlaştırmışlardı. Fakat İtalya etkisindeki Bulgaristan ve Arnavutluk giderek revizyonist gruba yaklaşıyorlardı. Nitekim 1932 yılındaki üçüncü toplantıda Bulgaristan konferanstan çekildi. Diğer ülkeler toplantılara Bulgaristan olmadan devam etme kararı aldılar. 1934 yılında Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanları bir araya gelerek bir Balkan Antantı hazırladılar ve bu anlaşma 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalandı. Balkan Antantı, İtalya'dan gelecek bir tehdide de gönderme yapıyordu ama esas kaygı duyulan ülke Bulgaristan'dı. Antlaşma metnine göre imzacı ülkelerin sınırları bir Balkan devletinden gelecek saldırıya karşı güvenceye alınıyordu, fakat Balkan devletleri dışından gelecek bir saldırıya karşı herhangi bir önlem söz konusu değildi.[246] Balkan Antantı yoğun bir diplomasi sonucunda imzalanabilmişti ama pratikte işlemedi, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da ortadan kalktı. Savaş sırasında Türkiye hariç bütün Balkan ülkeleri, İtalya ya da Almanya'nın işgaline uğradılar.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi

Milletler Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuştu ve daha çok İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına hizmet eden bir örgüt durumundaydı. Musul sorununun çözülmesinden sonra İngiltere Türkiye'ye bu örgüte üye olması için baskı yapmaya başladı. Böylece Türkiye'nin statükocular ve revizyonistler olarak ikiye bölünmekte olan dünyada statükocular yanında yer almasını garantilenmeye çalışıyordu. Türkiye ise başlangıçta Milletler Cemiyeti'ne girmekte isteksiz davranıyordu. Çünkü bu örgüt Musul sorununda tamamen İngiltere'nin yanında yer almış ve Türkiye'nin güvenini kaybetmişti. Ayrıca Sovyetler Birliği de Milletler Cemiyeti'ni "emperyalizmin siyasal ve örgütsel uzantısı" olarak görüyor ve Türkiye'nin bu örgüte katılmasını istemiyordu. Türkiye, Sovyetler Birliği ile 1925 yılında imzaladığı dostluk antlaşmasını uzatan 1929 tarihli bir protokol gereği bu konuda SSCB'ye danışmak zorundaydı.[247]

Fakat Avrupa'da faşizmin yükselişi ve revizyonist bloğun giderek güçlenmesiyle şartlar değişmeye başladı. 1930'ların başından itibaren hem Türkiye-İngiltere ilişkileri düzeldi, hem de SSCB Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliğini desteklemeye başladı. Türkiye de giderek

246 Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 351.

247 İlhan Uzgel, "Almanya İle İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası 1919-1980* içinde, (İstanbul: İletişim, 2002), 310.

değişen güç dengelerini gözeterek daha fazla bu cemiyetin dışında kalamayacağını kabullendi. Fakat Mustafa Kemal, üyeliğin Türkiye'nin başvurusuyla değil Milletler Cemiyeti'nin davetiyle gerçekleşmesini istiyordu. Diplomatik görüşmeler sonucunda, 6 Temmuz 1932'de, İspanya'nın önerisi ve Yunanistan'ın desteğiyle Milletler Cemiyeti Türkiye'nin üyelik için davet edilmesini oybirliği ile karara bağladı. 9 Temmuz'da Bakanlar Kurulu bu daveti kabul etti ve 18 Temmuz'da Miletler Cemiyeti, 43 üye devletin oybirliği ile Türkiye'nin üyeliğini onayladı.

Sancak (Hatay) Sorunu

İskenderun-Hatay bölgesi Osmanlı döneminde İskenderun Sancağı olarak anılıyordu ve bu bölge Cumhuriyet'in ilanından sonra da gerek Türk belgelerinde gerekse uluslararası belgelerde yine bu adla ya da kısaca Sancak olarak anılmaya devam etti. Bu bölgeye 'Hatay' adı 1936 yılında Atatürk tarafından, o zaman gözde olan Güneş-Dil Teorisi'ne uygun olarak verildi.

Misak-ı Milli sınırları içinde yer alan Sancak, Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler tarafından işgal edilmiş, fakat kısa süre sonra Fransızlara bırakılmıştı. 1921 yılında Türkiye ile Fransa arasında yapılan antlaşmayla da Sancak için özel bir yönetim oluşturulmuştu. Lozan Antlaşması da bu durumu aynen sürdürdü. Fakat 1922 yılında imzalanan ve Lozan'dan hemen sonra yürürlüğe giren bir antlaşmaya göre Suriye Fransız mandasına bırakılınca bölgenin haritası değişti. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından Fransa, Suriye ve Lübnan'ı; Halep, Şam, Lübnan ve Alevi Lazkiye devletleri altında dörde böldü ve Halep'e bağlı olarak da İskenderun Özerk Sancağı'nı kurdu. Bu durum Araplar tarafından tepkiyle karşılandı ve bölgede Fransız yönetimine karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Ayaklanmaları bastıran ama tepkileri de yumuşatmak isteyen Fransa 1 Ocak 1925'te Halep ile Şam'ı birleştirdi ve Sancak'ı da Şam'a bağladı. Fakat bu kez de Sancak'ta karışıklıklar çıktı. Sancak'ta yaşayan Araplar Suriye'ye bağlanmaktan hoşnuttu ama Türkler, Ermeniler ve Aleviler bu duruma karşı çıkıyorlardı. 1926 yılında Türkiye ile Fransa arasında Sancak'ın yönetimine dair imzalanan bir antlaşma olayları bir süreliğine yatıştırdı. Fakat 1930 yılında İngiltere'nin Irak'ta mandadan vazgeçerek bu ülkenin bağımsızlığını tanıması, Sancak'ta yaşayan Türkler arasındaki milliyetçi eğilimleri güçlendirdi. 1930 tarihli Suriye Anayasası Sancak'ın özel yönetimini tanıyordu. Bu durum bölgede yaşayan Türkleri bir ölçüde rahatlattı. Fakat 1936 yılında Fransa ile Suriye arasında imzalanan ve Suriye'deki manda yönetimini sona erdiren antlaşma Sancak'ı Suriye'nin bir parçası olarak kabul ediyordu. Türkiye bu durumdan rahatsız oldu. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti'nde yaptığı bir konuşmada Fransa'nın Sancak halkıyla da bir antlaşma yapmasını ve Sancaklıların da kendi kendilerini yönetmesinin sağlanmasını istedi. Fakat Fransa, bunun Suriye'yi parçalamak olacağını öne sürerek öneriyi reddetti. Fransa'nın Suriye'deki manda yönetiminden vazgeçmesinin en önemli nedeni, İtalya ve Almanya'nın yayılmacı ve saldırgan politikaları karşısında önceliklerinin değişmiş olmasıydı. Suriye'de önemli bir petrol rezervinin bulunmadığının anlaşılması da bu kararda etkili olmuştu. Fakat bu kararın alınmasında Fransa'da 1936 yılında iktidara gelen sol/sosyalist eğilimli Halk Cephesi'nin rolünü de vurgulamak gerekir, çünkü ülkedeki muhafazakâr güç-

ler ve Fransız ordusu bu karara karşı çıkmışlardı. Elbette bu etmenlere Suriyelilerin giderek yükselen bağımsızlık mücadelelerini de eklemek gerekir.[248]

Sonuçta Sancak'ın geleceği konusunda Türkiye ile Fransa arasındaki görüşmeler çıkmaza girince sorun Milletler Cemiyeti'ne taşındı. MC 1936 yılının sonlarına doğru Sancak'a üç bağımsız gözlemci gönderdi ve onlardan bir rapor hazırlamalarını istedi. Ocak 1937'de MC'de oybirliği ile kabul edilen Sandler Raporu, Sancak'ı 'ayrı bir varlık' olarak tanıyor, iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Suriye devletine bağlı kabul ediyordu. Rapora göre Sancak ve Suriye arasında para ve gümrük birliği olacak, fakat Sancak'ın resmî dili Türkçe olacaktı. Söz konusu raporun MC'de kabul edilmesi Suriye'de büyük tepki uyandırdı ve protesto gösterilerine neden oldu. Fransa Suriye'ye ihanet etmekle suçlandı. Suriye Başbakanı Cemil Mardam, Sancak'ın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkladı. Fakat Mayıs 1937'de MC, Suriye'nin tüm tepkisine rağmen Sancak'ın statüsünü belirginleştiren bir dizi belgeyi onayladı. Sancak artık 'ayrı bir varlık'tı ve kendi anayasası vardı.

15 Nisan 1938'de yapılması planlanan seçimler, seçmenlerin etnik ve dinsel aidiyetiyle ilişkilendirilmişti. Bu sırada Fransız kayıtlarına göre Sancak'ın nüfusu 219.000'di. Bunun yüzde 39,7'si Türk, yüzde 28'i Alevi, yüzde 11'i Ermeni, yüzde 10'u Sünni Arap, yüzde 9'u Rum Ortodoks, geriye kalanlar da Kürt, Çerkez, Yahudi, Arnavut ve diğer azınlıklardan oluşuyordu.[249] Oy kullanacak kişi bu gruplardan hangisine ait olduğunu beyan ediyorsa oyunu ona göre kullanacaktı. Fakat bu durumda Alevilerde sorun yaşanıyordu. Çünkü Alevilerin bir kısmının anadili Türkçe, bir kısmının anadili Arapçaydı. Bu sorunlar yer yer çatışmaya yol açıyordu.

Bu sırada Türkiye, artık Hatay olarak adlandırdığı bölgeyi kendi sınırlarına katmak için harekete geçti. Atatürk 29 Ekim 1937'de bu niyetini Fransız Büyükelçisine açıkça bildirdi. Oluşturulan seçim komitesinin, hazırladığı seçim yönetmeliğini Türkiye'ye danışmaksızın MC konseyine göndermesi üzerine Türkiye sert tepki gösterdi ve 1930 tarihli Türk-Fransız dostluk antlaşmasını feshettiğini duyurdu. 29 Mayıs 1938'de Atatürk, ağır hasta olmasına rağmen Mersin ve Adana'ya gitti. Türkiye, güney sınırına 30.000 kişilik bir kuvvet yerleştirdi. 3 Temmuz 1938'de Türkiye ile Fransa Sancak konusunda bir askerî antlaşma imzaladılar. Antlaşmaya göre iki ülke Sancak'ta eşit sayıda ve fakat en çok 2.500 asker bulundurabileceklerdi. Antlaşmaya göre Türkiye'nin bu askerleri sokmadan önce karşı tarafa haber vermesi gerekiyordu, ancak antlaşmanın imzalanmasının hemen ertesi günü Türkiye hiçbir bildirimde bulunmadan bölgeye asker gönderdi. Fransa antlaşmanın koşullarını hatırlattıysa da sert bir tepki göstermedi.

22 Temmuz'da seçimler başladı. Bu arada Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkiler yumuşamıştı. Seçim işlemleri sırasında 35.847 kişinin Türk, 11.319 kişinin Alevi, 5.504 kişinin Ermeni, 2.098 kişinin Rum Ortodoks ve 1.845 kişinin Arap olarak kayıt yaptırdığı görüldü. İki dereceli seçimler 24 Ağustos'ta tamamlandı ve 40 üyeli Meclise 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap ve 2 Rum Ortodoks milletvekili girdi. Meclis 2 Eylül 1938'de açıldı. Tüm milletvekil-

248 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Sancak (Hatay) Sorunu", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 280-283.

249 Fırat ve Kürkçüoğlu, "Sancak (Hatay) Sorunu", 287.

leri Türkçe yemin ettiler. Abdülgani Türkmen Meclis Başkanı, Tayfur Sökmen Devlet Başkanı, Abdurrahman Melek de Başbakan oldu. Meclis ilk iş olarak o güne kadar uluslararası ortamda Sancak olarak anılan devletin adını Hatay olarak değiştirdi. Devletin önemli yerlerine gelenlerin hepsi de Türkiye ile birleşmeyi savunuyordu. Hatay açıkça Türkiye'nin yörüngesine girmişti ve sürecin birleşmeye doğru gittiği açıktı. Bu durumu gören Arap ve Ermeni nüfus ülkeyi terk ederek Suriye'ye göç etmeye başladı.[250]

29 Haziran 1939'da Hatay Meclisi oybirliğiyle Türkiye'ye katılma kararı aldı. 7 Temmuz'da TBMM çıkardığı bir yasa ile Hatay ilini kurdu ve böylece Hatay'ın Türkiye'ye katılma süreci tamamlanmış oldu. Suriye bu kararları protesto etti ve tanımayacağını duyurdu ama o günkü uluslararası koşullarda bu itirazların ciddi bir etki yaratması mümkün değildi.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi

1923 yılında imzalanan Lozan Boğazlar Sözleşmesi, o zaman da Türkiye'nin talepleriyle tam olarak örtüşmüyordu ama Türkiye hem Lozan'ın bir an önce imzalanmasını ve yürürlüğe girmesini istediğinden hem de yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin uluslararası güvenliğin sağlanmasında önemli bir rol üstlenebileceğine inandığından bu sözleşmeye imza atmaktan çekinmemişti. Fakat 1930'lu yıllarda revizyonist devletlerin giderek artan tehditleri ve ufukta beliren yeni bir savaş ihtimali Türkiye'yi Boğazların statüsünü yeniden düzenleme konusunda daha aktif bir tutum almaya itti. Lozan'da Boğazlar ve İmralı hariç Marmara Denizi'ndeki adalar silahtan ve askerden arındırılmış, Boğazlardan geçişlerin düzenlenmesi uluslararası bir komisyona, güvenliği de Milletler Cemiyeti'ne emanet edilmişti. Türkiye 1933 yılından itibaren katıldığı çeşitli uluslararası toplantılarda bu durumun artık değiştirilmesi gerektiğini belirterek, özellikle de silahsızlandırmaya ilişkin hükümlerin kaldırılmasını ve Boğazların yönetiminin Türkiye'ye bırakılmasını talep etti. 1923'ten bu yana uluslararası dengeler önemli ölçüde değişmişti ve İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından savaş tehlikesi kendisini iyice hissettirmeye başlamıştı. Bu ortamda 1935 yılındaki genel kurulda İtalya'ya karşı alınacak önlemleri tartışan MC üyesi ülkeler, Türkiye'nin taleplerinin masaya yatırılması konusunda ilk kez olumlu bir tutum takındılar. Elbette başta Sovyetler Birliği olmak üzere Lozan Boğazlar Sözleşmesine taraf ülkeler yeni bir sözleşmede kendi lehlerine olabilecek bazı düzenlemeleri de kabul ettirebilmeyi umuyorlardı.

Türkiye 10 Nisan 1936'da Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olan ülkelere bir nota gönderdi ve Boğazlar konusunun ele alınacağı ve söz konusu sözleşmenin gözden geçirileceği uluslararası bir konferans toplanmasını istedi. İtalya hariç taraf devletlerin tamamı (Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan) 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'nin Montreux kentinde bir araya geldiler ve yaklaşık bir ay süren görüşmeler 20 Temmuz'da yeni bir sözleşmenin imzalanmasıyla sonuçlandı. İtaya da sonradan (1938 yılında) sözleşmeye dâhil olacaktır.

Görüşmeler sırasında Türkiye, Boğazların silahlandırılmasını, Boğazlardan geçişleri düzenleyen uluslararası komisyonunun kaldırılmasını ve savaş gemilerinin geçişinin sınırlandırılmasını talep etti. Buna karşılık İngiltere, Karadeniz'e sahili olmayan ülkeler, Sovyetler Birliği ise

[250] Fırat ve Kürkçüoğlu, "Sancak (Hatay) Sorunu", 289.

Karadeniz'e sahili olan ülkeler lehinde birtakım düzenlemeler talep ediyordu. Sonuçta imzalanan sözleşme bir uzlaşma metni olmakla birlikte Türkiye önceki sözleşmeye kıyasla önemli haklar elde etti. Bu haklardan en önemlileri Boğazların silahsızlandırılması uygulamasına son verilmesi ve Boğazlar Komisyonunun ortadan kaldırılmasıydı. Böylece Türkiye Boğazlara ve Marmara denizine asker sokabilecekti. Boğazların yönetimi de Türkiye'ye geçiyordu. Montreux Boğazlar Sözleşmesi ticaret gemilerinin geçişine serbestlik tanıyor, savaş gemileri konusunda ise özellikle Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelere önemli sınırlamalar getiriyordu. Savaş döneminde savaş gemilerinin geçişi, eğer Türkiye de savaşta ise Türkiye'nin inisiyatifine bırakılıyor, Türkiye savaşta değilse Boğazlar savaşan tarafların gemilerine kapatılıyordu.

Sadabad Paktı

8 Temmuz 1937'de Tahran'daki Sadabad Sarayı'nda Türkiye, İran, Irak ve Afganistan tarafından imzalanan Sadabad Paktı, 25 Haziran 1938'de yürürlüğe girdi. Sadabad Paktı esas itibariyle bir saldırmazlık ve dostluk antlaşmasıydı. Böyle bir antlaşmaya iki nedenle ihtiyaç duyulmuştu: Bölge ülkeleri arasındaki sınır sorunlarının kalıcı bir tarzda çözülmesi ve hepsi de kısa süre önce bağımsızlıklarına kavuşmuş ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteği. 1937 yılına kadar bu ülkeler arasındaki sınır sorunlarının çözümünde hayli yol alınmıştı ve taraf devletler şimdi bu uzlaşma ortamının kalıcı olmasını istiyorlardı. Ayrıca paktı imzalayan ülkelerin hepsi de daha kısa süre önce sömürge ya da yarı-sömürge durumundan kurtulmuşlardı (Afganistan 1919, Türkiye ve İran 1923, Irak 1932) ve bu antlaşmayla egemenliklerini pekiştirmek istiyorlardı. Türkiye dışındaki diğer ülkeler için bu pakt, imzaladıkları ilk uluslararası antlaşmaydı.

Özellikle Türkiye, İran ve Irak açısından bu paktın imzalanmasında rol oynayan etmenlerden biri de Kürt sorunuydu. Lozan Antlaşması'ndan sonra Ortadoğu'da devletsiz kalan tek halk olan ve üstüne de Türkiye, İran, Irak ve Suriye olmak üzere dört ülke arasında parçalanmış/paylaşılmış olan Kürtler bu durumdan rahatsızlıklarını çeşitli şekillerde ortaya koyuyorlar ve özellikle Türkiye, İran ve Irak arasında kalan bölgede sık sık isyan çıkarıyorlardı. İşte paktın maddelerinden biri, Kürtlerin adını anmadan, her devleti kendi sınırları içindeki bu türden örgütlenmeleri ve isyanları engellemekle yükümlendiriyordu.[251]

Fakat imzalanmasından kısa süre sonra başlayacak II. Dünya Savaşı nedeniyle Sadabad Paktı uygulanma şansı bulamayacak, kâğıt üzerinde kalan bir antlaşma olarak tarihe geçecektir.

II. Dünya Savaşı ve Türkiye

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesiyle başlayan II. Dünya Savaşı, Mayıs 1945'te sona erdiğinde arkasında 60 milyondan fazla ölü ve harabeye dönmüş pek çok şehir ve ülke bırakacaktı. Türkiye'de Kemalist iktidar daha savaş başlamadan önce temel stratejisini yaklaşan bu savaşın dışında kalmak üzerine kurmuştu. Bunun için savaştan önce ve savaş sırasında siyasi ve diplomatik açıdan büyük çaba harcayan Hükûmet, bu çabalarının karşılığını görecek ve üzerindeki tüm baskılara karşın Türkiye'yi savaşa sokmamayı başaracaktı.

[251] Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 365-368.

İstanbul'daki Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi içindeki Kızılay aşevinde yemek kuyruğuna giren fakir insanlar... İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlediği 'silahlı tarafsızlık' siyaseti Türkiye'yi belki sıcak savaşın yaratacağı tahribattan korudu. Ama savaş ekonomisinin boğucu atmosferinin dışında tutamadı. Bir yandan karaborsa, istifçilik, rüşvet ve nüfuz ticareti başgösterdi. Bir yandan kentlerin iaşesinde dramatik sahneler gündelik hayatın içine girdi. Fakir insanlar açlık yüzünden ölümle burun buruna geldi [Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 31].

Atatürk ve onun döneminde uzun süre Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Tevfik Rüştü Aras, bir istisna olarak kabul edilebilecek Hatay sorunu dışında genel olarak statükocu bir dış politika izliyorlardı. Yani Lozan'da çizilmiş olan sınırlara Türkiye'nin ciddi bir itirazı yoktu. Bu yüzden de Almanya ve İtalya'nın revizyonist politikalarına kuşku ve kaygıyla yaklaşıyorlardı. Yaklaşan savaşta Türkiye'nin tarafsız ve böylelikle de savaş dışı kalması hedefleniyordu. Atatürk'ün 1938'deki ölümü ve onun ardından Cumhurbaşkanı olan İnönü'nün Tevfik Rüştü Aras'ı bakanlıktan uzaklaştırması bu temel stratejiyi değiştirmedi. İnönü ve onun kurdurduğu hükûmetler de Türkiye'nin savaşın dışında kalması için büyük çaba harcadılar. Ancak bunu tam bir tarafsızlık görüntüsü altında değil, imzaladıkları çeşitli antlaşmalarla savaşın karşıt tarafları arasında ustaca bir denge politikası izleyerek başardılar. Savaşın başında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Üçlü İttifak Antlaşması bir anlamda Türkiye'yi 'taraf' yapıyordu ama Türkiye, Almanya ve Sovyetler Birliği'nin bu antlaşmaya tepkisini yumuşatmak için elinden geleni yaptı. Savaş Akdeniz'e yayıldığında kendisine müttefiklerine yardım etme görevi veren bu antlaşmaya uymamak, yani savaşa girmemek için bazen karşı tarafça hiç de inandırıcı bulunmayan mazeretler öne sürdü. Öte yandan Almanya ve İtalya ile ekonomik ilişkilerini sürdürdü. 1941 yılı içinde önce Sovyetler Birliği ve ardından Almanya ile de saldırmazlık antlaşmaları imzaladı.

Türkiye'nin savaş dışı kalmak için izlediği bu denge politikası savaşan taraflar arasındaki güç dengelerini esas alıyordu. Ama bu dengeler değiştikçe Türkiye de bocalıyordu. Örneğin imzaladığı Üçlü İttifak'a olan güveni, Fransa Almanya'nın karşısında hiçbir varlık gösteremeden çökünce sarsılıyor; büyük güçler arasındaki dengeleri gözeterek oluşturmaya çalıştığı tarafsızlık politikası, Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan beklenmedik saldırmazlık paktı yüzünden tekliyordu. Bu ortamda Türkiye'nin dış politikası zaman zaman güçlüden

yana görünen bir çizgi izliyor, bu da başta İngiltere ve sonra da ABD olmak üzere müttefik ülkelerin tepkisini çekiyordu. 1940 yılında Almanya ile imzaladığı ticaret antlaşmasında bu ülkeye krom ihracını kapsam dışı tutabilen Türkiye'nin, bir yıl sonra Almanlar Sovyetler'e saldırmış ve savaşın Almanya lehine döndüğü kanısı güçlenmişken ve İngiltere'nin bütün tepkisine rağmen, Almanya'ya krom ihracına yeniden başlaması bu türden politikalara örnek verilebilir. Krom savaş sanayi açısından çok önemli bir hammaddeydi ve Almanya için hayati değer taşıyordu. Türkiye'nin dış siyasetinin eksenini güçlüden yana kaydırmasına bir diğer örnek de, Almanya'nın güçlü olduğu dönemde içerideki ırkçı-Turancı yayınlara izin vermesi (Almanya, Türkçü-Turancı ideolojiyi Sovyetler Birliği'nin parçalanması açısından destekliyordu), Stalingrad'da Sovyetler'in Almanya'yı yenilgiye uğratması ve savaşı Almanya'nın kaybedeceğinin anlaşılmasından sonra ise bu yayınları yasaklaması ve Turancı hareketin önde gelen üyelerini tutuklamasıydı. (Savaştan sonra Sovyetler Birliği ile ilişkiler bozulunca söz konusu kişiler yargılandıkları davalardan beraat ettirileceklerdi.) Bu denge politikası, savaşın sonunda İngiltere ve ABD'nin gözünde Türkiye'nin güvenilirliğini bir miktar zedeleyecektir ama asıl önemli amaç hâsıl olacak, Türkiye fiilen savaşın dışında kalmayı başaracaktı.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

Kemalist iktidar, Cumhuriyet'in ilanından sonra, "muasır medeniyetler seviyesine çıkmak" hedefi doğrultusunda belirli bir kültür politikası da oluşturmaya çalıştı. Diğer alanlarda olduğu gibi kültür alanında hızlı bir Batılılaşma için ne gerekiyorsa yapılacaktı. Böyle hızlı bir dönüşümün toplumda belli bir tepki yaratması bekleniyordu ama Cumhuriyet yönetiminin çok vakit kaybetmeye de niyeti yoktu. Başlangıçta biraz zorlama olsa da, yapılacak reformların zamanla halk tarafından benimseneceği umuluyordu. Basit birer dinsel mekân olmalarının ötesinde belli bir yaşam tarzını da içeren tekke ve zaviyelerin kapatılması, kılık ve kıyafette yapılan zoraki değişiklikler, alfabenin değiştirilmesi, dilin radikal biçimde arılaştırılması, eski Türk müziğinin bir süre yasaklanması gibi örnekler bu bağlamda değerlendirilebilir. Cumhuriyet rejimi elbette sadece eskiyi kaldırmakla yetinemezdi, yerine yenisini ve daha iyisini koyması gerekiyordu. Bunun için, yani 'yeni kültürü' yaratmak ve yaygınlaştırmakiçin başta eğitim kurumları olmak üzere, basın, Halkevleri, Köy Enstitüleri gibi pek çok araçtan yararlanılacak, başta tiyatro, edebiyat ve müzik olmak üzere bütün sanat dalları bu iş için seferber edilecekti.

Tiyatro açısından bakıldığında Cumhuriyetin ilk döneminde bir taraftan imparatorluğun son yıllarıyla, yani Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi tiyatrosuyla, bir devamlılık vardır; Osmanlı'dan kalma pek çok tiyatro topluluğu çalışmalarını zor şartlarda da olsa sürdürmektedir. Öte taraftan Cumhuriyet tiyatroda önemli yenilikler ve değişmeleri beraberinde getirmiştir. Tiyatroda 1923-1945 dönemi bir heyecan ve hamle dönemidir; bu hamleler sonraki pek çok olumlu gelişmenin önünü açmış; ancak devletle ilişkiler, geleneksel tiyatroyla bağlar, seyirciye yaklaşım ve örgütlenme meseleleri açılarından kayda değer sorunlar da doğurmuştur.

Cumhuriyet rejimi tiyatroyu desteklemek yönünde önemli adımlar atmıştır. Hem Atatürk hem de İnönü tiyatroyla şahsen ilgilenmiş, özellikle Atatürk tiyatro insanlarını ve oyuncuları himayesine almıştır. Halkevleri geniş kitleleri tiyatroyla buluşturmak için ciddi uğraş

vermiştir. Rejimin laik niteliği, kadın Müslüman oyuncuların sahneye çıkışının önünü açmıştır. Atılan bazı adımlara karşılık Devlet Tiyatrosu'nun kurulması II. Dünya Savaşı sonrasına kalsa da bu dönemin tiyatro açısından belki de en önemli kazanımı ve geleceğe yönelik mirası, tiyatronun bir kamu hizmeti olduğu fikrinin gelişmesidir.[252] Ancak bu on yıllar tiyatro açısından ileriki dönemlere sorunlar da bırakmıştır. Halkevleri'nin tiyatrodaki öncü rolü beraberinde tiyatronun devletin ideolojik hedefleri için araçsallaştırılması sonucunu getirmiştir. Tiyatroyu salt bir eğitim aracı olarak gören didaktik anlayış seyirciye neredeyse bir medenileştirme misyonu (*mission civilisatrice)* bağlamında yaklaşmıştır. Diğer bir önemli sorun geleneksel tiyatronun mirasından gerektiği ölçüde faydalanılamaması ve Batı tiyatrosuyla kurulan ilişkinin de bir aktarma-taklit etme düzeyini aşamamasıdır.

Meşrutiyet döneminden cumhuriyete kalan en önemli tiyatro topluluğu Darülbedayi'dir. 1927-28 sezonuna kadar belirsizlikler ve zorluklar içinde tiyatro yapan sanatçılar için bir çatı işlevi gören Darülbedayi, bu tarihte başına Muhsin Ertuğrul'un geçmesiyle yeni bir evreye geçmiş, idari ve sanatsal anlamda toparlanmış ve nihayet 1931'de belediyeye bağlanarak Şehir Tiyatrosu adını almıştır.[253] İncelediğimiz dönemin en önemli tiyatro insanı kuşkusuz Muhsin Ertuğrul'dur. Metin And'ın ifade ettiği gibi Muhsin Ertuğrul 1979'daki ölümüne kadar tiyatroya her anlamda damgasını vurmuş,[254] önayak olduğu iyi gelişmelere karşın tiyatronun uzun yıllar yaşadığı ciddi sorunlara da kaynaklık etmiştir. Uzun yıllar devletin çeşitli tiyatro kuruluşlarını yöneten Muhsin Ertuğrul, bir yandan tiyatroya örgütsel ve idari anlamda hatırı sayılır yenilikler getirerek olumlu anlamda izler bırakmış, fakat diğer yandan, sürekli olarak kendi fikirlerini dayattığı, alternatif odakların oluşumunu engellediği, geleneksel tiyatrodan beslenmediği ve tekdüze, yeniliklere ve alternatiflere açık olmayan bir dramatik tarzı öne çıkardığı gerekçesiyle de sık sık eleştirilmiştir. Bu sorunlardan bazıları elbette sadece Muhsin Ertuğrul'a mal edilemeyecek nitelikte olan, Cumhuriyet tiyatrosunun yapısal sorunlarıdır. Geleneksel edebiyatla hakiki bağlar kuran Tanzimat edebiyatının aksine, Cumhuriyet tiyatrosu ve dramatik yazarlığı bu bağı kuramamış, yüzünü tümüyle Batı'ya dönmüştür. Ancak bu dönüşün de altı doldurulamayınca, ortaya daha çok aktarıma dayanan ve özgün bir hat kuramayan Batı etkisinde bir tiyatro çıkmıştır. Bu durumun değişmeye başlaması içinse 1960'ları beklemek gerekecektir.

Bu dönemde tiyatronun gelişimi rejimin niteliğiyle ve siyasette yaşanan gelişmelerle yakından ilgilidir. Atatürk tiyatroyla yakından ve şahsen ilgileniyordu. Tiyatroya sık sık gidiyor, sanatçılarla diyalog kuruyor, hatta oyunların yazım ve dramaturji süreçlerine dâhil oluyordu.[255] Bu ilgi ve destek Türkiye'deki tiyatronun Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşadığı sorunları nispeten kolay atlatmasında etkili olmuştur. Anadolu'ya sık sık turneler düzenleyen Şehir Tiyatrosu'nun yanı sıra, geniş halk kitlelerini tiyatroyla tanıştırmakta daha büyük rolü, Anadolu'nun küçük kentlerine dağılmış olan Halkevleri şubeleri oynamıştır. Ancak buralarda oynanan eserler, didaktik niteliği ağır basan, yeni rejimi yüceltmeye çalışan, toplumsal

252 Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2004), 158.

253 Sevda Şener, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu* (İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 65.

254 And, *Türk Tiyatro* Tarihi, 159.

255 Metin And, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu* (İş Bankası Kültür Yayınları, 1983), 7.

eleştiriyi genelde kaba yollardan yapan oyunlardı.[256] 'Milli duyguları' beslemeye yönelik bu eserlerde hem övülen hem de yerilen oyun kişileri karakterlerden çok tiplemelerdi. Erken Cumhuriyet dönemi tiyatrosu sadece ideolojik anlamda değil 'sanatsal' olarak da seyircinin eğitilmesini bir hedef olarak önüne koymuştu. Bu amaçla Muhsin Ertuğrul'un önderliğinde seyircinin tiyatroda nasıl davranması gerektiğine dair katı kurallar getirildi. Bu politikaların sonucu, tiyatro seyirciliğini biçimsel olarak algılayan ve tiyatronun ne olduğuna dair dar bir bakış açısına sahip bir seyirci kuşağının yetişmesi oldu.[257]

İlgili dönemde oyunculuk alanında da bir dizi gelişme yaşandı. Oyunculukla ilgili kadim sorunlardan biri kadınların sahneye çıkamamasıydı. Afife Jale 1919'da bir oyunda rol alıp sahneye çıkabilmiş olsa da Müslüman oyuncular için bu sorun temelli olarak Cumhuriyet döneminde çözülmüştür. Rejimin laik yönelimi sayesinde aralarında Şaziye Moral, Neyyire Neyir, Hülya Gözalan, Halide Pişkin gibi oyuncuların yer aldığı pek çok kadın kendine sahnede yer bulmuştur.[258] Diğer bir önemli sorun olan oyuncu eğitimi ve yetiştirilmesinin çözümüyse daha zor olmuştur. Darülbedayi bünyesinde bir okulun kurulması gibi kimi çabalar yetersiz olmuş, sistemli bir oyuncu eğitimi ancak 1936'da Devlet Konservatuarı'nın kurulmasıyla mümkün olabilmiştir. Halkevleri de 1930'lar boyunca pek çok profesyonel oyuncunun yetişmesini sağlayan bir okul işlevi görmüştür.

Cumhuriyet yönetimi tiyatroya gösterdiği ilgi ve desteği sinemaya gösterememiştir. 1930'lu yıllarda Halkevleri ve Halkodaları'nda açılan sinema salonlarının gösterimlerin yaygınlaştırılması ve filmlerin daha çok insana ulaşması açısından önemli bir katkısı olmuştur ama devlet, sinemanın yapım aşamasıyla ve endüstrileşmesiyle hiç ilgilenmemiştir.[259]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk film 1897 yılında gösterilmiş, 1908'den sonra Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde sinema salonları açılmış, ilk Türk filmi diye anılan *Ayastefanos'taki Rus Abidesinin Yıkılışı* ise 1914 yılında Fuat Uzkınay tarafından çekilmişti. 1915 yılında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle kurulan Merkez Ordu Sinema Dairesi sinema alanındaki ilk resmî kurumdur. Bu kurum daha çok savaş konulu belgesellerin çekilmesini finanse ediyordu. Yine askerî bir kurum olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de 1917'den itibaren film çekimini desteklemeye başladı. Tamamlanabilen ilk konulu filmler olan *Pençe* ve *Casus*, bu kurumun desteğinde, o zamanlar genç bir gazeteci olan Sedat Simavi tarafından çekildi. Savaştan sonra bu iki kurumun sinema araç-gereçleri yeni kurulan Malul Gaziler Cemiyeti'ne aktarıldı. Bu cemiyet birkaç öykülü filme de destek verdi.

1922 yılında ise Türkiye'nin ilk özel yapımevi olan Kemal Film kuruldu. Türk tiyatrosuna olduğu gibi Türk sinemasının ilk dönemlerine de damgasını vuracak olan Muhsin Ertuğrul ilk filmlerini bu şirket adına çekti. İlk filmler genellikle tiyatro oyunlarından uyarlanmıştı ve bunları sinemaya aktaranlar da çoğunlukla tiyatroda sahneye koyanlarla aynı kişilerdi. Oyuncuların büyük çoğunluğu da tiyatro sanatçılarıydı. Dolayısıyla bu ilk filmler büyük ölçüde birer tiyatro filmi olmaktan öteye geçemediler.[260]

256 Şener, *Türk Tiyatrosu*, 89-90.
257 And, *Türk Tiyatro Tarihi*, 162-163.
258 And, *Türk Tiyatrosu*, 107-115.
259 Nijat Özön, "Türk Sineması", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, 1879.
260 A.g.e., 1879.

Bu koşullar altında Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de Türk sineması büyük ölçüde tiyatronun etkisi altında kaldı. Öyle ki sinema tarihçileri 1923-1939 yılları arasını çoğunlukla 'tiyatrocular dönemi' olarak adlandırırlar.[261] Bu dönemde Muhsin Ertuğrul sinemanın neredeyse 'tek adamı'dır. Onun 1923'te Halide Edip'in kitabından uyarlayarak çektiği *Ateşten Gömlek* bu dönemin en iyi filmlerinden biri olarak kabul edilir. TBMM'nin açılışının üçüncü yıldönümünde gösterime giren film Kurtuluş Savaşı'nı konu alan ilk filmdir aynı zamanda. Ayrıca bu filmde ilk kez Türkiyeli kadınlar da rol almıştır. Halkın büyük ilgi gösterdiği film aydınlar tarafından da büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Hakkı Suha Gezgin 10 Mayıs 1923 tarihli *Vakit* gazetesinde izlenimlerini şöyle dile getirmişti:

> Yüzde 95'i okuma yazma bilmeyen bir memlekette kitaptan medet ummak, körlerin ressam olmasını beklemek kadar acayip ve faydasızdır. Kitap, mektepten sonra gelir. Sinemalardan en çok istifade koşacak olan biziz. *Ateşten Gömlek*'i seyretmeden, bu yeni keşfin ihatab-ı fâidesi hakkında bu kadar müspet bir imanım yoktu. Bugün hissediyorum ki, bu şubede çalışırsak, noksanlarımızın büyük kısmını telafi etmiş olacağız.[262]

Gerçekten de 1920'lerin Türkiye'sinde sinema kadar etkili olabilecek bir başka kitle iletişim aracı düşünülemezdi. Yeni bir düzen kurulurken ve birçok alanda köklü reformlara hazırlanılırken bir eğitim ve propaganda aracı olarak sinema eşsiz bir olanaktı. Genç Cumhuriyet'in eğitim ve kültür alanında giriştiği birçok reformda (ilköğretimin zorunlu kılınması, okuma yazma seferberliği, alfabenin değiştirilmesi, Millet mektepleri, Halkevleri gibi) sinema çok etkili bir silah olarak kullanılabilirdi. Nitekim komşu Sovyetler Birliği'nde sinema bir propaganda aracı olarak çok başarılı bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu doğrultuda Cumhuriyet'in 10. yılı dolayısıyla Türk devrimini geniş kitlelere bir film aracılığıyla anlatmak ihtiyacı duyulduğunda bizzat Mustafa Kemal'in emriyle Sovyetler Birliği'nden iki sinemacı çağrıldı. *Türkiye'nin Kalbi Ankara* belgeseli böyle ortaya çıktı. 1934 ve 1937 yılları arasında tamamlanan *Türk İnkılabının Terakki Hamleleri* belgeseli de yine Sovyetler Birliği'nden davet edilen Ester Şub tarafından çekildi.[263] Bu iki film uzun bir süre boyunca Kurtuluş Savaşı ve Türk devrimi konusunda çekilmiş olan en önemli filmler olarak kaldılar.

1939 yılına dek bütün sinema çalışmaları İpek Film'in tekelindeydi. Bu şirketin filmlerinin çoğunu da Muhsin Ertuğrul çekti. Filmlerde oynayanlar da Darülbedayi (Şehir tiyatroları) oyuncularıydı. Dolayısıyla sinema üzerindeki tiyatro etkisi bu yıllarda da ağırlığını sürdürdü. Özgün bir sinema dili yaratılamadı. Muhsin Ertuğrul tarafından çekilen *Bir Millet Uyanıyor* (1932) ve *Aysel Bataklı Damın Kızı* (1934-35) filmleri dönemin en iyi filmleri olarak kabul edilir. Bu son filmin senaryosunu kaleme alan Nâzım Hikmet de bu yıllarda senaryo yazarı ve yönetmen olarak sinemaya katkıda bulunanlararasındaydı.

1939'dan itibaren sektöre pek çok yeni yapımcı ve yönetmen girdi. Tiyatrocuların ağırlığı sürdüyse de, dışarıdan gelen bu kişiler sayesinde yeni bir sinema anlayışının ilk örnekleri de ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde tiyatro kökenli olmayan, işe doğrudan sinemayla başlayan oyuncuların sayısı da artmaya başladı. Yine de 1940'lı yıllarda sinema çok bir gelişme

---

261 Selahattin Önder ve Ahmet Baydemir, "Türk Sinemasının Gelişimi (1895-1939)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2005), 123.

262 Nijat Özön, *Karagözden Sinemaya: Türk Sineması ve Sorunları*, c. 1 (Ankara: Kitle, 1995), 54-55.

263 Nijat Özön, Türk Sineması, 1879.

gösteremedi. Fakat bu yıllarda başlayan özgün bir sinema dili arayışı ilk önemli ürünlerini vermeye 1950'li yıllarda başlayacaktır. 1948 yılında yerli filmlerden alınan Belediye Eğlence Resmi'nde indirime gidilmesi de sinemanın ekonomik bir sektöre dönüşmesi açısından belirleyici oldu. Çekilen film sayısında büyük bir artış yaşandı. 1917-1947 yılları arasındaki otuz bir yılda toplam 58 öykülü uzun film çekilmişti. Bu sayı 1948-1956 arasındaki yedi yılda 359'a çıktı.[264] Yeni bir sinema dilinin doğuşunu müjdeleyen film ise 1949 yılında sinemaya başlayan Lütfi Akat'ın o yıl çektiği *Vurun Kahpeye* oldu.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra yeni rejim Batılılaşma hedeflerine uygun bir müzik politikası da geliştirdi. Ankara'da kurulan Musiki Muallim Mektebi, Osmanlı döneminde Muzika-yı Hümayun olarak adlandırılan orkestranın üyelerinin İstanbul'a davet edilmesiyle oluşturulmuştu. Musiki Muallim Mektebi ilk ve orta dereceli okullara müzik öğretmeni yetiştiren bir eğitim kurumu olmanın yanında, konserler de düzenleyen bir kurum niteliğindeydi. Okulun orkestrası 1924'te Ankara'da Yeni Sinema'da ilk konserini verdi. Musiki Muallim Mektebi'nin kadrosu, 1930'ların başından itibaren Ahmet Adnan (Saygun) gibi Paris ya da Leipzig gibi şehirlerde eğitim görmüş müzisyenlerin katılımıyla genişledi; eğitim alanı da genişledi ve zamanla bir konservatuar işlevi görmeye başladı.[265]

Cumhuriyet dönemi sanat politikalarının en önemli uğraklarından biri, 1934 yılında İran Şahı Rıza (Pehlevi) onuruna Atatürk'ün isteği üzerine bir opera bestelenmesidir. Bu istek doğrultusunda Ahmet Adnan (Saygun) *Özsoy* adlı operayı bestelemiştir. *Özsoy* operası bir yandan Türkiye'nin batılılaştığını hem İran şahına, hem de Batı ülkelerine duyurmanın vesilesi olarak yorumlanmış, diğeryandan da içerdiği yoğun milliyetçi söylemle dönemin tarih ideolojisinin yeniden üretimi için bir işlev görmüştür. İyiliğin kötülük karşısındaki zaferini anlatan eserin konusu Türk ve İran mitolojilerinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Ancak, eserin özgün halinde sadece mitolojik unsurlara yer verilmemiş, Lozan Antlaşması'nın imzalanması gibi güncel olaylara da değinilmiştir.[266] Yine 1934 yılında Ahmet Adnan (Saygun) *Taşbebek* adlı ikinci bir opera bestelemiştir.

Alman besteci Paul Hindemith'in Nazi Almanya'sından ayrılarak 1935'te Türkiye'ye gelmesini takiben 1936 yılında Devlet Konservatuarı kurulmuştur. 1930'ların ikinci yarısında modern Batı müziğinin Türkiye'de geliştirilmesi ve yorumlanması için çeşitli çabalar gösterilmiştir. Bunlardan en önemlisi, 1900'lü yılların başından beri etnomüzikoloji ve halk müziği derlemeleri konusundaki en yetkin kişilerden olan ünlü Macar besteci Béla Bartók'un 1936 yılı sonunda Türkiye'ye davet edilmesidir. Ahmet Adnan Saygun ile birlikte Adana-Osmaniye hattında bir gezi yapan Bartók, halk müziği eserlerinin derlenmesi için çeşitli yöntemsel bilgileri Türkiye'deki meslektaşlarına aktarmıştır.[267] Bir bütün olarak incelendiğinde 1930'lu yılların klasik Batı müziği formlarında eser verme girişimlerinin kültürel milliyetçilik çerçevesinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Milliyetçi akımlar ulusal kültürün unsurlarını halk müziğinde ve genel olarak halk sanatında arar, bu unsurları çeşitli yollarla derledikten sonra standartlaşmalarını sağlar ve yaygınlaştırırlar; bu şekilde bir 'ulusal kültür' yaratmaya

264 Nijat Özön, Türk Sineması, s. 1884.

265 Emre Aracı, *Ahmet Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü* (İstanbul: YKY, 2001), s. 63-65.

266 Emre Aracı, *Ahmet Adnan Saygun*, 69.

267 Emre Aracı, *Ahmet Adnan Saygun*, 86-88.

çabalarlar. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde müzik politikaları siyasal müdahaleler yoluyla bir ulusal kültürün yaratılmasını ve bu ulusal kültürün Batı formlarıyla uyumlu bir şekilde yeniden üretilmesini amaçlamıştır. Ahmet Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Cemal Reşit Rey, Hasan Ferit Alnar ve Necil Kâzım Akses özellikle 1930'lu yıllardan itibaren yaptıkları bestelerle müzik alanında batılılaşma/modernleşme hedefi ve ulusal bir müzik kültürü oluşturma hedefini birleştirmişlerdir. Bu besteciler, Türk Beşleri olarak adlandırılmaktadır.

1930'lu yıllarda klasik batı müziğinin ve halk müziği derlemelerinin yanında popüler müzik türleri de önemli bir gelişme göstermiştir; dönemin en yaygın popüler müzik eserleri operet, revü ve müzikli filmlerde karşımıza çıkar. Operet sanatı bu dönemin en popüler sanatlarındandır; 1932'de ilk temsili yapılan *Üç Saat* ve 1933'te ilk olarak sahnelenen *Lüküs Hayat*, dönemin en ünlü operetleridir. Her iki eserin *libretto*'su (metni) Nâzım Hikmet tarafından yazılmış, Cemal ve Ekrem Reşit (Rey) tarafından bestelenmiştir. Operetlerde, özellikle de *Lüküs Hayat*'ta dönemin gelişmekte olan burjuva sınıfının üyelerinin davranış kalıpları ve yaşam biçimleri hicvedilmiştir. Tango ise Türkiye'de 1940'lı yıllarda popüler hale gelmiş ve 1970'li yıllara değin yaygınlığını korumuştur.

Klasik Türkmüziği konusunda erken dönem Cumhuriyet rejiminin geliştirdiği tavır sıklıkla tartışmalara konu olmaktadır. Maarif Nezareti'ne bağlı olan ve öğretmen okulu niteliğinde olan Darü'l-Elhan 1927 yılında İstanbul Şehremaneti (Belediyesi) bünyesinde yeniden yapılandırılmış, İstanbul Belediye Konservatuvarı adını almıştır. İlerleyen dönemde Darü'l-Elhan'ın programından klasik Türk müziği dersleri çıkarılmıştır. 1934'te ise klasik Türk müziği eserleri Dâhiliye Vekâleti'nin emriyle Türkiye Radyosu programlarından çıkarılmıştır. Bu yasak 1936 yılına kadar sürmüştür; bu durum, 1930'ların ortasında dinleyicilerin klasik Türk müziğine yakın buldukları Arap müziklerine (ve Arap müziklerinden örnekler içeren Arap filmlerine) yönelmeleriyle sonuçlanmıştır.[268]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de mimari, II. Meşrutiyet döneminden devralınan 'Milli Mimari' akımının etkisi altındadır. Klasik dönem Osmanlı ve Selçuklu mimari motiflerinin oryantalist mimarinin de etkisiyle yeniden yorumlandığı Milli Mimari akımı, Türkçülük akımı ile yakın bağlantı içindeydi. Milli Mimari akımı mensubu olan ve cumhuriyet öncesi dönemde önemli eserlerini veren Mimar Kemaleddin ve Mimar Vedat Bey (Vedat Tek) gibi mimarlar 1920'li yıllarda da çeşitli önemli yapılar tasarladılar. II. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi erken Cumhuriyet döneminde de pek çok kamu binasında Mimar Kemaleddin'in ve Vedat Bey'in imzası bulunmaktadır. Dönemin ilk önemli yapı örneklerinden biri, milletvekilleri ve devlet misafirleri için bir sosyal tesis olarak planlanan Ankara Vakıf Oteli'dir. Ankara Palas olarak da tanınan bu yapı, 1924-1927 arasında inşa edilmiştir; inşaat faaliyetleri Vedat Bey'in planlarıyla başlamıştır, yapı Mimar Kemaleddin'in planlarıyla tamamlanmıştır. Yine Mimar Kemaleddin'in tasarladığı ancak 1910'lu yıllar boyunca savaşlar nedeniyle tamamlanamayan Dördüncü Vakıf Han (Eminönü, İstanbul) cumhuriyetin ilanından sonra, 1926 yılında açılmıştır. Mimar Kemaleddin'in son önemli eseri ise Ankara'da 1927 yılında yapımına başlanan Gazi Mustafa Kemal Paşa Muallim Mektebi binasıdır. Günümüzde Gazi Üniversitesi Rektörlük binası olarak kullanılan bu yapı, 1930'ların başında tamamlanmıştır.

[268] Yalçın Tura, "Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim), 1512.

Cumhuriyetin 15. yılına gelindiğinde tüm Türkiye'de yaklaşık 100 kapalı sinema salonu bulunmaktaydı. Nüfusu yaklaşık 130 bin olan başkent Ankara'da sadece üç sinema salonu vardı.

Sinema tarihçileri tarafından "geçiş dönemi" olarak adlandırılan 1939-1950 yılları arasında sinema sektörüne yeni yapımevleri ve yeni sinemacılar katıldı. Dönemin ilk yarısı savaş yıllarıydı ve savaşın sinemaya ilk olumsuz etkisi 1939 yılında uygulamaya konulan sansür oldu. Savaşın bir diğer etkisi ise, Türkiye'de gösterilen Avrupa filmlerinin yerini ABD ve Mısır filmlerinin alması oldu. Türkiye'den giden bir tiyatro oyuncusu (Vedat Örfi Bengü) tarafından kurulmuş olan Mısır sineması da yoğun biçimde tiyatro etkisi taşıdığı için bu filmlerin yaygın gösterimi Türk sinemasının özgün bir arayışa yönelmesini geciktiren bir rol oynadı.

1920'ler boyunca Ankara'da ve diğer şehirlerde gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinde Milli Mimari akımının daha genç kuşaktan mensupları da etkin rol oynamıştır. Bu mimarlar arasında en önemlisi Arif Hikmet Koyunoğlu'dur. İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Güzel Sanatlar Okulu) Kemaleddin Bey ve Vedat Bey'in yanında İtalyan mimar Giulio Mongeri'den ve İstanbullu Levanten mimar Alexandre Vallaury'den de ders alan Arif Hikmet Koyunoğlu, Milli Mimari üslubu içinde mimarlık anlayışını geliştirmişti. Ankara'da 1920'li yılların ikinci yarısında inşa edilen kimi kamu binaları, Koyunoğlu tarafından tasarlanmıştır. Bunlar arasında Çocuk Esirgeme Kurumu (1925-1927), Etnografya Müzesi (1925-1927), Maarif Vekâleti (1926-1927) ve Türk Ocağı Merkezi (1927-1930) binaları sayılabilir. Bu eserlerde geniş ön cephe kompozisyonu klasik Osmanlı ve Selçuklu mimari geleneklerinden alınan detaylarla zenginleştirilmiştir, pek çok yapıda cephe bezemelerinde çini paneller de kullanılmıştır.

Milli Mimari akımının etkisi 1920'lerin sonuna doğru azalmaya başlamış, 1930'ların başından itibaren ise neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Mimari anlayıştaki bu değişimin iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Osmanlı mimarisine atıfların ağırlıkta olduğu Milli Mimari akımının 1930'lardan itibaren Osmanlı mirası ile kopuş yapmaya çabalayan ve modernleşme hedefini önceki dönemlere göre çok daha net bir şekilde ortaya koyan cumhuriyet ideolojisi tarafından reddedilmesidir.[269] İkinci neden ise 1920'lerin sonuna doğru İstanbul'da Güzel Sanatlar Okulu'nda öğretim kadrosuna giren Avrupa kökenli mimarların modernist mimari akımını benimsemeleri ve işlevselliğiyle öne çıkan, yalın kompozisyonları tercih etmeye başlamalarıdır. Modernist mimarların yetiştirdiği genç kuşak mimarlar 1930'lu yıllarda tasarladıkları binalarla yeni mimari anlayışı yaygınlaştırmışlardır.[270] Bu dönemde *Bauhaus* ekolünün ve Sovyet konstrüktivist mimarisinin etkisi Ankara başta olmak üzere çeşitli şehirlerde inşa edilen pek çok yapıda kendini gösterir. İzmir İtfaiye Binası (1932) ve Ankara Sergievi'nin özgün hali (1933-1934) bu dönemin modernist üsluplarının özelliklerini yansıtan örneklerdir.

---

269 Hasan Kuruyazıcı, "Arif Hikmet Koyunoğlu Mimarlığı Üzerine", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar: Arif Hikmet Koyunoğlu: Anılar, Yazılar, Mektuplar, Belgeler* (İstanbul: YKY, 2008), 42.

270 Sibel Bozdoğan, "From 'Cubic Houses' to Suburban Villas: Residential Architecture and the Elites in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Kerslake, Celia, Öktem, Kerem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 406.

1930'lu yıllar mimarisinin bir diğer önemli özelliği, modernist mimarinin bir parçası olan 'kübik mimari' anlayışının yaygınlaşmasıdır. Geometrik, asimetrik kompozisyonlarla öne çıkan, geniş balkonların ve terasların kullanıldığı kübik mimari örnekleri, özellikle dönemin bürokratları, CHP yöneticileri, öğretim üyeleri ve doktorları için tasarlanmış olan villalarda karşımıza çıkar. Söz konusu evler özellikle İstanbul'un Anadolu yakasındaki Moda, Göztepe, Suadiye ve Erenköy gibi semtlerde yaygındır. Sibel Bozdoğan'a göre önceki onyılların apartmanları yerine daha küçük ölçekli evlerin ve villaların tercih edilmesi, bu dönemde kentlikozmopolit kültürün reddedilerek antikozmopolitist bir milliyetçi anlayışın mimarideki yansımasıdır. Küçük evler, aynı zamanda cumhuriyet döneminin 'sınıfsız-sömürüsüz kitle' olma iddiasını yansıtır, keza orta düzey ve yüksek düzey kamu çalışanlarının evleri arasında sadece büyüklük farkı vardır.[271]

Bununla birlikte, 1930'ların cumhuriyet ideolojisi de en az önceki dönemlerin ideolojisi kadar milliyetçidir. Buna bağlı olarak, 1930'ların sonundan itibaren modernist unsurlarla ulusal motifleri birleştiren 'İkinci Ulusal Mimarlık' akımı gelişmiştir. Bu dönemin yapıları modernist mimarinin anıtsallığını, ve yalınlığını kimi geleneksel yapı detaylarıyla birleştiren yapılardır; örneğin İkinci Ulusal Mimarlık yapılarında saçakların sıkça kullanılması, geleneksel Türk konut mimarisine referans verme çabasının bir sonucudur. Alman mimar Bruno Taut'un planlarını çizdiği ve 1937'de yapımına başlanan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi binası (Ankara), bu üslubun erken dönem habercilerinden biridir. İkinci Ulusal Mimarlık üslubunun doruk noktasına ise Milli Şef Dönemi'nde tasarlanan yapılarda ulaşılmıştır. İstanbul Radyo Evi (1944) bu üslubun başlıca örneklerindendir. İkinci Ulusal Mimari'nin en önemli temsilcisi olan Sedat Hakkı Eldem de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi binaları (1944-1952) ve İstanbul Adalet Sarayı (1949) gibi eserleriyle bu dönemin mimarlığına önemli katkılarda bulunmuştur. İkinci Ulusal Mimarlık'ın en tanınmış örneklerinden biri ise Anıtkabir'dir. 1941'de açılan bir yarışma sonucunda kabul edilen Emin Onat ve Ahmet Orhan Arda'nın planları uygulamaya konmuş ve Anıtkabir kompleksi 1944-1953 yılları arasında inşa edilmiştir. Yapıda modernist mimarinin yalın hatları ve anıtsal kompozisyonu ile kimi yapı detaylarında kullanılan Selçuklu ve Osmanlı motifleri ve yapı teknikleri birleştirilmiştir. Anıtkabir kompozisyonunda Anadolu uygarlıklarına yapılan referanslar (Yunan tapınaklarını anımsatan cephe ve Hitit sanatını anımsatan aslan heykelleri ve kabartmalar), 1940'larda yaygınlaşan hümanist akımların mimarideki yansımasıdır.

Cumhuriyet öncesinde Türkiye'de resim sanatında manzara ve natürmort türünde resimler ağırlıktadır. Osman Hamdi Bey'in insan figürünü sıklıkla kullanan ve oryantalizm akımından etkilenmiş olan eserleri ise ayrıksı konumdadır.[272]

Cumhuriyet öncesi dönemin ressamları, 1908 yılında kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti başta olmak üzere çeşitli mecralarda birbirleriyle temas etmişlerdir. İbrahim Çallı başta olmak üzere bir grup ressam ise 1908 sonrasında Avrupa'ya resim eğitimi görmek için gitmiştir; I. Dünya Savaşı'nın başlangıcını takiben bu ressamların ülkeye geri dönmeleriyle beraber 'Çallı Kuşağı' ya da '1914 Kuşağı' adı verilen ressam kuşağı oluşmuştur.

271 Bozdoğan, "From 'Cubic Houses' to Suburban Villas", 407-408.

272 Kemal İskender, "Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Resim", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*: c. 6. (İstanbul: İletişim, [t.y.]), s. 1680.

Türk grafik sanatının kurucusu olarak kabul edilen İhap Hulusi Görey'in Medeni Kanun için hazırladığı afiş... TBMM'de 17 Şubat 1926'da kabul edilen ve orijinal adı Türk Kanun-ı Medenisi olan Medeni Kanun ile, Kemalist Devrimin en önemli adımlarından biriydi. Zira bu kanunla ekonominin kapitalistleşmesi, toplumun üst yapılarının da burjuvalaşmasının önündeki en önemli engellerden biri olan yerleşik hukuk düzeni büyük ölçüde aşılıyordu. Dine dayalı hukuk yerini laik burjuva hukuk sistemine bırakıyordu. 4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun ile tekeşlilik, boşanma, velayet ve mirasçılıkta kadın-erkek eşitliği benimsendi. Ayrıca kadına her alanda ekonomik hayata katılma hakkı verildi. Medeni nikâh ve hâkim kararıyla boşanma hakkı da getirildi. Daha da önemlisi, vesayet, vasiyet, mülkiyet gibi kurumlar çağdaş kapitalist ülkelerdekine uyarlandı. Medeni Kanun'un temel aldığı kanun, İsviçre Medeni Kanunu'ydu.

Türkiye'de resim sanatı 1920'lerden itibaren çeşitli defalar isim değiştiren Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin üyeleri başta olmak üzere bir dizi sanatçı tarafından geliştirilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Batı sanatından (özellikle modern sanatın kübizm ve konstrüktivizm gibi akımlarından) belirli ölçüler içinde etkilenen 'Müstakiller' isimli bir grup orta-

Nâzım Hikmet (Ran) (1902–1963)

Gerek yaşam öyküsü gerekse de şiirleriyle Türkiye komünist hareketinin sembol ismi. Yirminci yüzyılın en büyük şairlerinden birisi. Modern Türkiye tarihinin dünya ölçeğinde en fazla tanınırlığa ve saygınlığa sahip sanatçısı. Şairliğinin yanı sıra, roman, tiyatro oyunları ve film senaryoları da yazmıştır. Ayrıca bir siyaset ve eylem insanıdır; ilk gençlik çağından ölümüne kadar bütün hayatı boyunca Türkiye Komünist Partisi'nin bir üyesi ve militanı olarak yaşamıştır.

1902'de Selanik'te doğdu. Küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim aldı. İlk şiirlerini ilkokuldayken yazmaya başladı. 1919'da Heybeliada Bahriye Mektebi'nden mezun oldu, ancak aynı yılın kışında sağlık sebebiyle askerlikten çürüğe çıkarıldı. Bu dönemde daha çok işgal altındaki bir ülkenin direniş ruhunu yansıtan şiirler yazıyordu. İlk ödülünü 1920'de *Alemdar* gazetesinin açtığı ve jürisinde ünlü şairlerin yer aldığı bir yarışmada kazandı. Faruk Nafiz (Çamlıbel), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç) gibi usta şairler kendisinden övgüyle söz ediyorlardı.

1920'li yılların başında Anadolu'da başlayan direniş hareketine giderek daha fazla ilgi duymaya başladı., 1 Ocak 1921'de üç şair arkadaşıyla (Faruk Nafiz, Yusuf Ziya ve Vâlâ Nureddin) birlikte Sirkeci'den kalkan bir vapura gizlice binerek Anadolu'ya geçti. Milli Mücadeleye katılabilmek için İnebolu'da bir süre Ankara'nın iznini bekleyen dört arkadaştan yalnızca ikisine izin çıktı. Faruk Nafiz ve Yusuf Ziya geri dönmek zorunda kaldılar. Nâzım ve Vâlâ Nureddin, İnebolu'da, Almanya'dan gelmiş olan ve Anadolu'ya geçmek için kendileri gibi Ankara'dan izin bekleyen genç öğrencilerle tanıştılar. Almanya'daki Spartakist hareketten etkilenmiş olan bu öğrenciler sosyalizmi savunuyor, Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırlarını tanıyan ilk ülke olan Sovyetler Birliği'nden övgüyle söz ediyorlardı. Böylece sosyalist fikirlerle ilk kez tanışan iki arkadaşın önlerinde yepyeni ve bundan sonraki hayatlarını tümüyle değiştirecek bir yol açılmış oluyordu. 1921 başlarında TKP lideri Mustafa Suphi ve 14 yoldaşının Karadeniz'de boğdurularak öldürtülmesine duydukları tepki ve Anadolu'daki derin yoksulluğa şahit oluşları da Nâzım ile Vâlâ Nureddin'in yollarını Sovyetler'e doğru çevirmelerinde rol oynadı. Ekim Devrimi'ni yerinde yaşamak, gözlemek ve Sovyetler Birliği'ni yakından tanımak istiyorlardı. Azerbaycan üzerinden Moskova'ya doğru yola çıktılar. KUTV'da (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi) öğrenim gören ilk kuşak arasında yer aldılar.

Sovyetler Birliği'nde şiir yazmayı sürdürdü, tiyatroyla ilgilendi. Başta Mayakovski olmak üzere bazı Rus şairlerden etkilenerek şiirde hece ölçüsünü bıraktı ve serbest vezinde yazmaya başladı. Bu dönem yazdığı bazı şiirlerini Türkiye'de *Yeni Hayat* ve *Aydınlık* gibi dergilerde yayımlattı. Ekim 1924'te parti (TKP) kararıyla gizlice Türkiye'ye döndü. Partinin yayın organı olan *Aydınlık* dergisinde çalışmaya başladı. Ocak 1925'te Dr. Şefik Hüsnü'nün Beşiktaş'taki evinde toplanan TKP'nin ikinci kongresine katıldı. 1925 Mart'ında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla parti üzerindeki baskılar daha da arttı. 1 Mayıs 1925'te yayınlanan bir bildiri gerekçe gösterilerek *Aydınlık* yazarlarının tutuklanması sürecinde 15 yıla mahkûm edildi. Bunun üzerine gizlice yurt dışına çıktı, kısa bir aradan sonra

yeniden Sovyetler Birliği'ndeydi. 1926'da Viyana'da toplanan TKP Konferansına katıldı. 1927'deki geniş çaplı TKP tutuklamalarının ardından açılan davalarda yurt dışında olmasına rağmen 3 ay hapis cezasına çarptırıldı. 1928 yılında Bakü'de ilk şiir kitabını yayımlattı: *Güneşi İçenlerin Türküsü*. Aynı yılın Ekim ayında Türkiye'ye döndü, birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı.

İstanbul'a giderek Zekeriya ve Sabiha Sertel çiftinin çıkardığı *Resimli Ay* dergisinde işe başladı. Bu dergide "Putları Yıkıyoruz" başlığı altında, Abdülhak Hamit ve Mehmet Emin (Yurdakul) gibi ünlü edebiyatçılara sert eleştiriler yönelten bir kampanya başlattı. Mayıs 1929'da yayınlanan *835 Satır* adlı kitabı büyük ilgi gördü. Temmuz 1930'da "Salkımsöğüt" ve "Bahri Hazer" adlı şiirleri kendi sesinden plağa alındı. Yirmi günde ilk baskısı tükenen plağın ikinci bir baskı yapması ve halka açık yerlerde çalınması polis tarafından engellendi.

1928 yılında Türkiye'ye döndükten sonra TKP içinde Viyana Konferansı'ndan beri süregelen anlaşmazlıklarda taraf oldu. O zamana kadar atamayla tespit edilen MK üyeliğine karşı çıkarak en kısa sürede parti kongresinin toplanmasını istiyor ve yöneticilerin seçimle gelmesi konusunda diretiyordu. Ayrıca sosyalist mücadelenin taktik ve stratejileri konusunda da resmî parti yönetiminden ayrı düşünüyor, onlara göre daha sol bir pozisyonu savunuyordu. Şefik Hüsnü liderliğindeki parti merkezi Kemalizmi antiemperyalist karakteri dolayısıyla ilerici bulur ve desteklenmesi gerektiğini savunurken, kendisi ve arkadaşlarının oluşturduğu 'Muhalif TKP' Türkiye'de burjuvazinin ilerici niteliğini tümden yitirdiğini, artık işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesi vermesi gerektiğini ileri sürüyordu. Bu grup 1929 yılı içinde Pendik yakınlarındaki Pavli adasında bir parti kongresi düzenledi ve yeni bir merkez komite oluşturdu. Orada oluşturulan yeni yönetim Komintern'e de bildirildi. Fakat Komintern bu toplantıyı tanımadı ve Nâzım Hikmet'ten grubunu dağıtmasını ve Komintern'e bağlı merkeze katılarak elindeki matbaayı da o gruba vermesini istedi. Kendisi ve arkadaşları bir süre bu karara direndiler, asıl TKP'yi kendilerinin temsil ettiğini, örgütün de büyük ölçüde muhalefeti desteklediğini öne sürdüler. Fakat Komintern bu grup üzerinde büyük bir baskı kurdu ve başlangıçta Nâzım'ın yanında yer alan arkadaşlarından çoğu yeniden merkeze katıldılar. Bu süreçte Komintern'in yayın organlarında ve Şefik Hüsnü'nün yazılarında o ve arkadaşları Troçkist olmakla, hatta polislikle suçlandılar. 1961'de yazdığı otobiyografi şiirinde bu olayı "Partimden koparmaya yeltendiler / Ama sökmedi" dizesiyle anlatacaktır.

Parti içi tartışmalar devam ederken devletin TKP üzerindeki baskısı da muhalif ya da merkez ayırımı yapmaksızın sürüyordu. 1932 yılında bu baskıların bir sonucu olarak, İstanbul'da "gizli örgüt kurarak anayasayı değiştirmeye çalışmak" iddiasıyla yargılanmaya başlandı. Haziran 1933'te Bursa'da devam eden ve idam talebiyle başlayan davadan bir buçuk yıl kadar hapis yattı.

1935'te Piraye Altınoğlu ile evlendi. Bu sıralarda geçimini sağlamak için *Akşam* gazetesinde Orhan Selim adıyla fıkralar yazıyor, başka bazı gazetelerde tefrika halinde romanlar yayımlıyor, tiyatro sahneleri için operetler, İpek Film için senaryolar kaleme alıyor, bazı filmlerin yönetmenliğini de üstleniyordu. Elbette asıl uğraşı olan şiire de devam ediyor, art arda şiir kitapları yayımlıyordu.

1930'ların ikinci yarısında Avrupa'da faşizm giderek yayılmakta, Türkiye'de de tek parti iktidarı, parti ile devleti bütünleştirme yönünde adımlar atarak bu gidişe ayak uydurmaktaydı. Rejimin en ufak bir muhalefete tahammülü kalmamıştı. İşte bu ortam içinde hiç beklemediği bir anda, Ocak 1938'de son derece düzmece iddialarla gözaltına alındı ve Divan-ı Harbe sevk edildi. Harp Okulu öğrencileri arasında komünizm propagandası yaptığı ve 'askerî kişileri üstlerine karşı isyana teşvik' ettiği gerekçesiyle 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Temyizde alelacele onaylanan Harp Okulu davasının yankıları sürerken üstüne bir de Donanma davası geldi. Yavuz zırhlısındaki askerlerin dolaplarında Nâzım Hikmet'in şiir kitapları bulunmuş ve bazı genç subayların Nâzım hayranı oldukları ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Ortada başka bir delil bulunmadığı halde, 'donanmayı isyana teşvik' suçundan yargılandı ve bu davadan da 15 yıl hapis cezası aldı. İki davadan aldığı cezalar birleştirildiğinde toplam cezası 28 yıl 4 ay oluyordu. Donanma davasında, başka kişilerle birlikte, Hikmet Kıvılcımlı ve Kemal Tahir de 15 yıl hapis cezasına çarptırıldılar.

Uzun hapislik döneminde, yayımlama olanağı bulamamasına rağmen durmadan şiirler yazdı. "Kuvâyi Milliye Destanı" ve "Memleketimden İnsan Manzaraları" adlı destansı şiirlerini cezaevindeyken kaleme aldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de çok partili hayata geçilmesiyle beraber bir miktar yumuşayan siyasi atmosferde hapisten kurtarılması için kampanyalar düzenlenmeye başladı. Dünya çapında da kendisine yönelik destek kampanyaları örgütlendi, Uluslararası Hukukçular Birliği Nâzım'ın serbest bırakılması dileğiyle TBMM Başkanlığına, savunma ve adalet

bakanlarına birer mektup gönderdi. Dünyaca ünlü pek çok sanatçı ve şair bu kampanyalara destek verdi. Fakat bu kampanyalardan bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine 8 Nisan 1950'de açlık grevine başladı. Nâzım, 1950 seçimlerini kazanan Demokrat Parti'nin çıkardığı af yasasıyla ancak Temmuz 1950'de cezaevinden çıkabildi.

Ne var ki dışarıda da özgür değildi. Şiirlerini yayınlama imkânı bulamadığı gibi, sürekli izlenmekte, kapısında polis arabaları beklemekteydi. Sürekli polis baskısının üzerine bir de 50 yaşında ve kalbinden rahatsız olmasına rağmen 'er' olarak askere çağrılınca çok sevdiği memleketinden ayrılmaya karar verdi. Askerlik sırasında öldürüleceğinden kaygılanıyordu. 17 Haziran 1951'de Tarabya sahilinden kalkan bir sürat motoruyla denize açıldı, maceralı bir yolculuğun ardından 29 Haziran'da Moskova'ya ulaştı. 25 Temmuz 1951'de Bakanlar Kurulu kararı ile Türk vatandaşlığından çıkarıldı. Nâzım sürekli hasretini çekeceği memleketine bir daha geri dönemeyecekti.

Nâzım Moskova günlerinde uluslararası çapta büyük bir ün kazandı. Şiirleri pek çok dile çevrildi. Dünya Barış Konseyi'ne seçildi. Çeşitli ülkelere yolculuklar yaptı, uluslararası kongrelere katıldı. TKP'nin kurduğu "Bizim Radyo"da programlar yaptı. Her zaman sosyalizme ve partisine bağlı kaldı. Fakat SSCB'yi ve Doğu Bloku ülkelerini gezerken 'reel sosyalizmin' pek çok sorunla yüz yüze olduğunu gördü. Özellikle Stalinizmi ve sosyalist ülkelerdeki bürokratizmi hicveden şiirler, tiyatro oyunları yazdı.

1959 yılında tiyatro oyuncusu ve senaryo yazarı Vera Tulyakova ile evlendi. 1963'te geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü. 'Anadolu'da bir köy mezarlığına' gömülmeyi vasiyet etmişti ama bu mümkün olmadı, Moskova'da Novodeviçiy Mezarlığında toprağa verildi.

2009'da bir Bakanlar Kurulu kararıyla yeniden Türk vatandaşlığına alındı.

ya çıkmıştır. Eşref Üren ve Hale Asaf gibi ressamları içeren bu grup, 1930'ların başında en önemli eserlerini vermiştir. 1933 yılında kurulan D Grubu ise Cemal Tollu, Nurullah Berk, Zeki Faik İzer, Elif Naci ve Abidin Dino gibi ressamları içerir. D Grubu sanatçıları doğa taklitçiliğini reddediyor, buna karşılık resim sanatının ustalarının, örneğin Rönesans ressamlarının eserlerini taklit etmekten geri kalmıyorlardı.[273] Bu dönemin Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi kimi ressamları ise eserlerinde yerel-geleneksel motifleri kullanmaya çabalamışlardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında şiir, savaş yıllarının ve Cumhuriyet'in ilanının kabarttığı yurtseverlik duygularının etkisi altındaydı. Özellikle Hecenin Beş Şairi olarak bilinen Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoyve Enis Behiç Koryürek 1930'lu yıllara kadar şiirlerinde romantik ve popülist bir anlayışla yurtseverlik, kahramanlık ve Anadolu'nun güzellikleri gibi temaları işlemeyi sürdürdüler. Biçimsel olarak ele alındığında, Yahya Kemal ve Ahmet Haşim gibi ünlü şairlerin aruz ölçüsünü kullanmaktaki ısrarlarına karşın, Cumhuriyetin ilk yıllarında hececi şairlerin kesin bir zaferinden söz edilebilir.[274]

Fakat Nâzım Hikmet, 1929 yılında yayımladığı ilk iki kitabıyla şiirde biçim ve özü temelden değiştirmiştir. Nâzım, şiirden ölçü ve kafiyeyi atmış, mısra düzenini yıkmıştır. Ayrıca şiirin konusunu tamamen değiştirmiş, biçimde olduğu kadar özde de devrimci bir çizgi tutturmuştur.

Hem eski şiire hem de Nâzım'ın şiirine tepki duyan üç arkadaşın (Orhan Veli Kanık, Oktay Rıfat, Melih Cevdet Anday) 1937 yılında *Varlık* dergisinde başlattıkları şiir anlayışı ise, ortak yayınladıkları şiir kitabının adından hareketle "Garip hareketi" olarak adlandırılmıştır. Söz

273 Nurullah Berk ve Hüseyin Gezer, *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları), s. 52.

274 Atilla Özkırımlı, "Anahatlarıyla Edebiyat", CDTA, c. 3 (İstanbul: İletişim, 1983), 582.

konusu şiirler, ölçüsüz, kafiyesiz ve 'şairanelikten uzak' bir şiir anlayışını yansıtmaktaydı. Garipçiler şiirlerinde günlük hayatın ve küçük insanların sorunlarını dile getiriyor, süslü ve söz oyunlarına dayalı bir dil yerine yalın bir dili yeğliyor, vezin ve kafiye gibi biçimsel kalıplardan uzak duruyor, konuşma dilinin doğallığından yararlanıyorlardı. Ayrıca esprili ve şaşırtmacalı bir dil kullanıyorlardı.[275]

Daha önce de iki kitabı yayınlanan fakat 1940'ta yayımladığı *Çocuk ve Allah* adlı kitabıyla dikkat çeken Fazıl Hüsnü Dağlarca ise 2008'deki ölümüne kadar Türk şiirinin en önemli isimlerinden biri olarak kalacaktır. Özellikle 1928'de yayımladığı şiir kitabı *Kaldırımlar* ile büyük beğeni toplayan Necip Fazıl Kısakürek, sonraki yıllarda şairliğinin yanı sıra siyasi yazılarıyla da dikkat çekecektir.

Hikâye ve roman açısından da 1930'lu yıllar bir dönüm noktası sayılabilir. 1930'lara kadar 'milli edebiyat' ekseninde gelişen öykü ve roman, bu yıllardan sonra daha eleştirel ve gerçekçi bir çizgiye yönelmiştir. Cumhuriyetten önce yazdığı hikâyelerini ancak 1925'te yayımlayan Memduh Şevket Esendal'ı bir küçük hikâye ustası olarak anmak gerekir. Esendal, yalın söyleyişiyle olduğu kadar olay örgüsünü önemsemeyişi, insan ilişkilerini dramatize etmeyişi, küçük insanların günlük yaşamlarındaki ayrıntılara yönelişi ve gösterişten uzak duruşuyla hikâyeciliğimizde yol açıcı bir rol oynamıştır.[276] Esendal, yazarlığının yanı sıra büyükelçilik, milletvekilliği ve CHP Genel Sekreterliği görevlerinde de bulunmuş bir siyaset adamıydı.

1930'lu yılların hemen başında Sadri Ertem toplumcu gerçekçi hikâyeleriyle dikkat çeker. Fakat Cumhuriyet sonrasının en başarılı hikâyecileri kuşkusuz Sabahattin Ali ve Sait Faik'tir. Gözleme dayalı hikâyelerinde toplumsal bozuklukları, ezilen insanları ve eşitsizlikleri işleyen Sabahattin Ali, ilk kitabı *Değirmen* (1935)'den başlayarak, *Kağnı* (1936), *Ses* (1937), *Yeni Dünya* (1943) ve *Sırça Köşk* (1947) adlı eserleriyle Cumhuriyet sonrası Türk hikâyeciliğinin gerçek öncülerinden biri oldu. Hikâyelerindeki kahramanlar genellikle ezilen, horlanan, sömürülen insanlardır. Yazar, yoksul insanları, düşkün kadınları ya da Anadolu kasabalarında ömür tüketen memurların yalnızlığını anlatırken, aslında çürümekte olan bir düzeni tasvir etmektedir.[277] İlk hikâyelerini 1934 yılında *Varlık* dergisinde yayımlamaya başlayan Sait Faik Abasıyanık ise 1940'lı yıllarda dikkatleri üzerine çekti. Hikâyelerinde daha çok İstanbul'un kenar semtlerinde yaşayan yoksul insanları, gayrimüslim azınlıkları, Adalar'ı ve balıkçıları ele aldı. Toplumsal sorunlardan çok bireylerin ve küçük adamın dünyasına eğilerek yeni bir hikâye anlayışı geliştirdi.[278]

Cumhuriyet'in ilk on yılında yayınlanan romanların büyük çoğunluğu ilk eserlerini Meşrutiyet döneminde vermiş yazarlara aittir. Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) *Kiralık Konak* ve *Nur Baba*, Halide Edip'in (Adıvar) *Ateşten Gömlek*, Reşat Nuri'nin (Gültekin) Çalıkuşu adlı romanları 1922'de yayınlanmıştı. Otuzlu yıllara kadar bunları aşacak bir roman yayınlanmadı.

---

275 Özkırımlı, "Anahatlarıyla Edebiyat", 592.

276 Nedim Gürsel, "Hikâye", *CDTA*, c. 3, (İstanbul: İletişim, 1983), 622.

277 Gürsel, "Hikâye", 623.

278 Özkırımlı, "Anahatlarıyla Edebiyat", 588-589.

Yakup Kadri *Yaban*'ı 1923'te yazmıştı ama roman ancak 1932'de yayınlandı. Aydın-halk çatışması üzerine kurulan bu eserde Anadolu köylüsü cahil, pis ve yobaz olarak resmediliyor, fakat köylünün bu halinden aydın sorumlu tutuluyordu: "Bunun sebebi, Türk aydını gene sensin! Bu viran ülke ve yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca onun kanını emdikten sonra, şimdi de gelip ondan tiksinmek hakkını kendinde buluyorsun."[279] Yakup Kadri bu eseriyle 1942'de CHP roman ödülünü kazanacaktır. Yakup Kadri bir diğer önemli romanı *Ankara*'da ise (1934) üç ayrı tarihsel kesit içerisinde Ankara'yı konu edinir.

Birinci bölümde Kurtuluş Savaşı yıllarını, ikinci bölümde Cumhuriyet'in ilanından sonraki ilk beş yılı gerçekçi biçimde yansıtmaya çalışan yazar, üçüncü bölümde ise Cumhuriyet'in yirminci yılında görmek istediği 'ideal' Ankara'yı anlatır. Bu sıralarda *Kadro* dergisini çıkaran ekipte yer alan Yakup Kadri, Kurtuluş'tan sonra işlerin pek de yolunda gitmediğine, Milli Mücadelenin özverili kahramanlarının savaş sonrasında ceplerini doldurmakla meşgul politikacılara dönüştüklerine dikkat çekmektedir. Fakat iyimser olmak ister; üçüncü bölümde hayalindeki Ankara'yı anlatır: spor yarışmaları, senfoni orkestrası konserleri, sergiler, dolup taşan tiyatrolar... Bu yeni Ankara'da 'kötü âdetler, gayrimilli cereyanlar, irticai unsurlar' barınamaz olmuştur. Kemalist rejimin "imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz" düşüncesi de gerçek olmuştur:

> Türk işçileri, Türk mühendisleri, Avrupa'daki arkadaşları gibi bedbaht da değildiler. Eski Roma'nın esir sürüleri gibi bin bir mihnet ve cefa altında, bin türlü mahrumiyetle ruhları ve suratları eskimiş, içkiden, açlıktan bütün insani faziletlerini kaybetmiş Avrupa *proletarya*sının sefalet ve felaketinden Türkiye'de eser görünmüyordu. Türkiye'de işçiler birer devlet memuru idi ve yüreklerinde bir devlet memurunun haysiyetini, vakarını, mesuliyetini taşıyorlardı. Başlarında patron diye bir bela yoktu. Kimsenin esiri değildiler.[280]

Ne var ki, Yakup Kadri daha sonraki yıllarda yazdığı ve 1952 yılına kadarki Cumhuriyet dönemini ele aldığı *Panorama* adlı romanında, bu ütopyasının gerçekleşmediğini ve bir düş kırıklığı yaşadığını itiraf eder gibidir. Cumhuriyet'in idealist kadroları kişisel çıkarları peşinde koşarak iyice yozlaşmış, halkın yaşam seviyesinde beklenen iyileşme gerçekleşmemiş ve bunların da sonucu olarak gericilik tehlikesi hâlâ bertaraf edilememiştir. Cumhuriyet'in yirminci yılına gelindiğinde *Ankara*'nın üçüncü bölümünde hayali kurulan Türkiye gerçekleşmediği gibi, durum neredeyse tam tersidir:

> Sokaktaki adam, pırasanın kilosu 70 kuruşa çıktığı için homur homur homurdanıyordu; dükkândaki adam, kesatlıktan acı acı sızlanıyordu. Çiftçi, tütününün, pamuğunun ya da buğdayının elinde kalmasına kızıyordu; tüccar, alıp satacak mal bulamadığına hırslanıyordu. Öbüryandan ise bu kesatlık, yoksulluk ve kıtlık ülkesinde bakımsız toprakları kaplayan yabani otlar gibi boyuna milyonerler türemekteydi... Şimdiden, Türk lirasının satın alma kudreti, tepesi aşağı düşmeye başlamıştı. Bunu gören milyonerlerin çoğu ehveni şerdir diye paralarını arsaya, emlake yatırmaktan başka çare bulamıyordu ve yangından mal kaçıran kimselerin telaşıyla eski yeni, sağlam çürük, ucuz pahalı demeyip, birbirlerini ite kaka, köşklerin, konakların, yalıların, apartmanların üstüne üşüşüyorlardı.[281]

---

279 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban* (İstanbul: İletişim, 2001), 110-111.

280 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara* (İstanbul: İletişim, 2002), 183.

281 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama* (İstanbul: İletişim, 2008), 450-451.

Roman, hikâye, deneme ve tiyatro alanlarında pek çok eser vermiş olmasına rağmen en popüler romanı *Çalıkuşu* ile tanınan Reşat Nuri Güntekin, tek parti dönemindeki Anadolu'yu gerçekçi bir biçimde ele alan en başarılı romancılarımızdandır.[282] Reşat Nuri, eserlerinde, uzun yıllarını verdiği öğretmenlik ve müfettişlikten kazandığı deneyimlerin ışığında, yirmili ve otuzlu yılların Anadolu gerçeğini yansıtmaya çalışır. Onun eserlerinde, Anadolu'nun uzak kent ve kasabalarında aydınlanmanın ve ilerici değerlerin taşıyıcısı olarak görev yapan genç öğretmenlerin, doktorların ve kaymakamların hikâyelerine tanıklık ederiz. Reşat Nuri, "Kemalist reformların özünü teşkil eden laikliğin, dolayısıyla Kemalist aydınlanmanın romancısıdır."[283] Yazar, bu dönemde toplumun geçirdiği değişimi ve bu değişimin bireyler üzerindeki etkilerini, *Yeşil Gece*, *Miskinler Tekkesi*, *Kavak Yelleri*, *Eski Hastalık* gibi romanlarında "şaşırtıcı bir gözlem gücüyle"[284] betimlemiştir.

Yirmili yıllarda hikâyeleriyle tanınan Sadri Ertem'in 1931'de yayınlanan romanı *Çıkrıklar Durunca*, edebiyat tarihimizin ilk toplumsal gerçekçi romanı olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir Alevi köyünde geçen romanda, yerli dokuma tezgâhlarının ve bunlara yün üreten çıkrıkların İngiliz dokuma sanayi karşısında çöküşü ve bu çöküşün yarattığı toplumsal tahribat işlenmiştir. Romanda mezhep çatışmalarının ardındaki maddi ve ekonomik sebeplere de dikkat çekilmiştir. Edebî açıdan yetkinlikleri tartışılsa da, Reşat Enis'in Anadolu'nun yoksul emekçi insanlarını işleyen romanları da içerdiği gözlemler açısından değerlidir. Enis'in *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* adlı eseri, Zonguldak'taki kömür madenlerinde yaşanan sömürüyü ve 'mükellefiyet' olarak bilinen zorunlu çalışmayı ele alan nadir romanlardandır.[285]

Peyami Safa, 1930'lu yılların hemen başlarında art arda yayımladığı *9. Hariciye Koğuşu*, *Fatih-Harbiye* ve *Bir Tereddüdün Romanı* adlı eserlerinde, bireyin iç dünyasını, toplumsal ve kültürel değişimlerin yol açtığı bunalımları ve ahlak çöküntülerini işlemiştir.

Hikâyenin büyük ismi Sabahattin Ali'nin 1937'de yayınlanan *Kuyucaklı Yusuf* romanı, kasaba gerçekliğini ilk kez bütün ayrıntılarıyla gözler önüne seren bir eser olması bakımından önemlidir. Bu romanda Edremit, bütün töresel, ekonomik ve toplumsal gerçekliğiyle tasvir edilir.[286]

Halide Edip Adıvar'ın 1936'da yayınlanan romanı *Sinekli Bakkal*, Cumhuriyet edebiyatının klasikleri arasında kabul edilir. Kitapta Tanzimat'la başlayan kültür ikiliği ve bunun yarattığı toplumsal çatışmalar konu edilmiştir. Adıvar, *Sinekli Bakkal*'da, hafız Rabia ile saraylılara piyano dersleri veren İtalyan Peregrini'yi evlendirerek, 'mistik' Doğu ile 'akılcı' Batı arasındaki çatışmaya kolaycı bir çözüm getirmiştir.[287]

---

282 Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme* (İstanbul: Gerçek, 1981).

283 Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik* (Ankara, İmge, 1991), 69.

284 Naci, "Roman", *CDTA*, cilt: 3, 614.

285 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Yüzyılına Romanın Tanıklığı* (İstanbul: Yazılama, 2007), 59.

286 Naci, "Roman", *CDTA*, cilt: 3, 616.

287 Timur, *Osmanlı-Türk Romanı*, 61.

Kaynakça

Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul: İletişim, 1994).

Ahmet Demirel, "Hüseyin Avni Ulaş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm* (İstanbul: İletişim, 2005), 170-180.

Ahmet Demirel, *Tek Parti'nin İktidarı* (İstanbul: İletişim, 2013).

Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge, 1999).

Ahmet Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları* (İstanbul: Ötüken, 2011).

Ahmet Yıldız, "Recep Peker", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2002), 58-63.

Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"/Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, (İstanbul: İletişim, 2007).

Ana Britannica, "Köy Enstitüleri", C. 13, (İstanbul, 1989).

Atilla Özkırımlı, "Anahatlarıyla Edebiyat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:3, (İstanbul: İletişim, 1983).

Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, C. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 357-369.

Ayhan Aktar, "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak", *Tarih ve Toplum*, 155 (1996).

Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları" (İstanbul: İletişim, 2002).

Ayşe Hür, "Kürtlere Özerklik Sözü Verildi mi?", *Taraf*, 19.12.2010.

Ayşe Hür, "Lozan, Şark Islahat Planı ve Kürtçe", *Radikal*, 21.10. 2012.

Baskın Oran, "1923-1939: Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası, C. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran, (İstanbul: İletişim, 2002), 241-257.

Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, 6. baskı (İstanbul, İletişim, 2006)

Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi* (İstanbul: Postiga, 2011).

Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012).

Burak Gürel ve Can Nacar, "Şefik Hüsnü (Değmer)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 118-133.

Cem Emrence, *Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006).

Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, yay. yön. Sina Akşin (İstanbul: Cem, 1995), B3–173.

Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, 2 cilt, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 1996).

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul. İletişim, 1983).

Cumhuriyet'in 75 Yılı: 1923-1953, ed. Feridun Aksın (İstanbul: YKY, 1999).

Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim, 1999).

Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan, 19B2).

Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* [Birinci Kitap] (İstanbul: Tekin, 1995).

Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-4: Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, 3. basım (İstanbul: Kaynak, 2010).

Erdal Yavuz, "Sanayideki İş gücünün Durumu, 1923-1940", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 2011), 155-195.

Emre Aracı, *Ahmet Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü* (İstanbul: YKY, 2001).

Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Sarmal, 1996).

Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2007).

Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İstanbul: Doğan, 2014).

Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul, 1951).

Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme* (İstanbul: Gerçek, 19B1).

Fethi Naci, "Roman", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* c. 3 (İstanbul: İletişim, 1983).

Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*", der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 2011), 123-153.

François Georgeon, "Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4 Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim, 2002), 23-36.

Füsun Üstel, *Türk Ocakları [1912-1931]* (İstanbul: İletişim, 2010).

Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2007).

Gökhan Atılgan "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012).

Güngör Uras, "Mensucat Santralin Doğumu ve Ölümü", *Milliyet*, 28.04.2002.

H. İbrahim Göktürk, *Bilinmeyen Yönleriyle Şevket Süreyya Aydemir* (Ankara: Arı, 1977).

H. Ozan Özavcı, "Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye'de Liberalizm", *Doğu-Batı*, 57 (2011).

Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, (İstanbul: Boyut, 1988).

Hamit Bozarslan, "Ali Fethi Okyar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 7: Liberalizm*, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: İletişim, 2005), 108-114.

Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925) *İmparatorluk'tan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. E. J. Zürcher (İstanbul: İletişim, 2007).

Hasan Kuruyazıcı, "Arif Hikmet Koyunoğlu Mimarlığı Üzerine", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar: Arif Hikmet Koyunoğlu: Anılar, Yazılar, Mektuplar, Belgeler* (İstanbul: YKY, 2008).

Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağanüstü Rolü* (İstanbul: İz, 1994).

Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* (İstanbul: Doğan, 2011).

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Kadroculları ve Kadro'yu Anlamak* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).

İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, c. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 258-277.

İlhan Uzgel, "Fransa'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, c. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 277-279.

İlhan Uzgel, "Almanya İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, c. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 297-313.

İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı* (İstanbul: Komal, 1977).

İsmail Beşikçi, "Resmî Tarih: Kürt Sorununda Temel Sorular", *Resmî Tarih Tartışmaları-6, Resmî Tarihte Kürtler*, ed. İsmail Beşikçi (Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2009), 403-451.

İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 11. basım (İstanbul: Cem, 1989).

İsmet İnönü, İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları [1920-1973] (Ankara: TBMM Kültür Sanat Yayınları, 1992).

İzzeddin Çalışlar, *Dersim Raporu* (İstanbul: İletişim, 2010).

Kadri Kemal Kop, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları* (Ankara: Akay, 1945).

Kemal İskender, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Resim", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim, 1983).

Koray Yılmaz, *Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik* (İstanbul: SAV, 2010).

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002* (Ankara, İmge, 2005).

M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, 2. basım (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I: Devrimler ve Tepkileri [1924-1930]* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II: Tek Partili Cumhuriyet [1931-1938]* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

Mahmut Esat Bozkurt, *Liberalizm Masalı* (İstanbul: Kaynak, 2008).

Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Kürt Ulusal Demokratik Mücadeleleri* (Ankara: Özge, 2013).

Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı* (Ankara: Özge, 2009).

Mehmet Bayrak, "Şark Islahat Planı ve TC'nin Kürt Politikası", *Resmî Tarihte Kürtler*, ed. İsmail Beşikçi (Ankara: Özgür Üniversite, 2009), 389-394.

Melek Fırat, Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası, c. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 325-356.

Meral Demirel, "'Oybirlikli Demokrasi' Açısından 1920-1945 Arasında TBMM'deki Oylamalar", *Mete Tunçay'a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (İstanbul, İletişim, 2007).

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999).

Metin And, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1983).

Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2004).

Metin Heper, *İsmet İnönü, Yeni Bir Yorum Denemesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler* (İstanbul: Milliyet, 1985).

Murat Belge, "Kültür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: İletişim, 1983).

Murat Yılmaz, "Rauf Orbay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem (İstanbul: İletişim, 2006), 54-65.

Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945", *Türk Dış Politikası, c. I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2002), 399-476.

Mustafa Türkeş, "Kadro Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2002), 464-476.

Nijat Özön, "Türk Sineması", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 6* (İstanbul: İletişim, 1983), 1878-1907.

Nijat Özön, *Karagözden Sinemaya: Türk Sineması ve Sorunları*, c. 1. (Ankara: Kitle, 1995).

Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık* (İstanbul: İletişim, 2005).

Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları-Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük* (İstanbul: Yordam Kitap, 2008).

Ömür Sezgin, "Kadro Hareketi", *Kadro*, cilt:1 (tıpkıbasım), haz. Cem Alpar (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1982), 11-20.

Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları* (İstanbul: SAV, 2011).

Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminin Azınlık Politikası", *Birikim*, 115 (Kasım 1998), 80-90.

Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim, 1999).

Rıfat N. Bali, "Vatandaş Türkçe Konuş!", *Birgün*, 23.06.2006.

Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları* (İstanbul: Libra 2009).

Rıdvan Akar, "Pandoranın Kutusu", *Radikal İki*, 15.12.1999.

Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu (İstanbul: Doğan, 2007).

Selahattin Önder ve Ahmet Baydemir, "Türk Sinemasının Gelişimi (1895-1939)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2005), 133-135.

Sevda Şener, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2003).

Sibel Bozdoğan, "From 'Cubic Houses' to Suburban Villas: Residential Architecture and the Elites in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, ed. Celia J. Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).

Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* çev. Özgür Bircan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, ed. Ertuğrul Kürkçü (İstanbul: İletişim, 1988).

Sungur Savran, "Tutsak Bolşevik: Nâzım Hikmet ve Stalinizm", *Devrimci Marksizm*, 20 (2014), 36-89.

Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (İstanbul, Yordam Kitap, 2010), 57.

Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul, Metis, 2004), 13-43.

Şaban İba, *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist Hareket* (Ankara: Özgür Üniversite, 2011).

Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999).

Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: 1974).

Şükrü Aslan, "Neden İnönü Değil, Niçin Bayar?!", *Resmî Tarih Tartışmaları–3, İttihatçılıktan Kemalizme*, ed. Fikret Başkaya ve Sait Çetinoğlu (Ankara. Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007), 331–373.

Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku* (İstanbul: Doğan, 2012).

Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 4. baskı (Ankara: İmge, 1997).

Taner Timur, *Osmanlı-TürkRomanında Tarih, Toplum ve Kimlik* (Ankara: İmge, 2002).

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 2: Mütareke Dönemi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986).

Taylan Koç, *Türkiye'de Siyasal Hayat* (Adana: Karahan, 2013).

Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950* (Ankara: İmge, 1995).

Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Yüzyılına Romanın Tanıklığı* (İstanbul: Yazılama, 2007).

Vedat Nedim Tör, "Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerektir", *Kadro*, 15 (1933).

Vedat Nedim Tör, "Milli Kurtuluş Hareketleri ve Buhran", *Kadro*, 18 (1933).

Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (İstanbul: İletişim, 1984).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban* (İstanbul: İletişim, 2001).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, 14. baskı (İstanbul: İletişim, 2002).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama* (İstanbul: İletişim, 2008).

Yalçın Tura, "Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim, 1983).

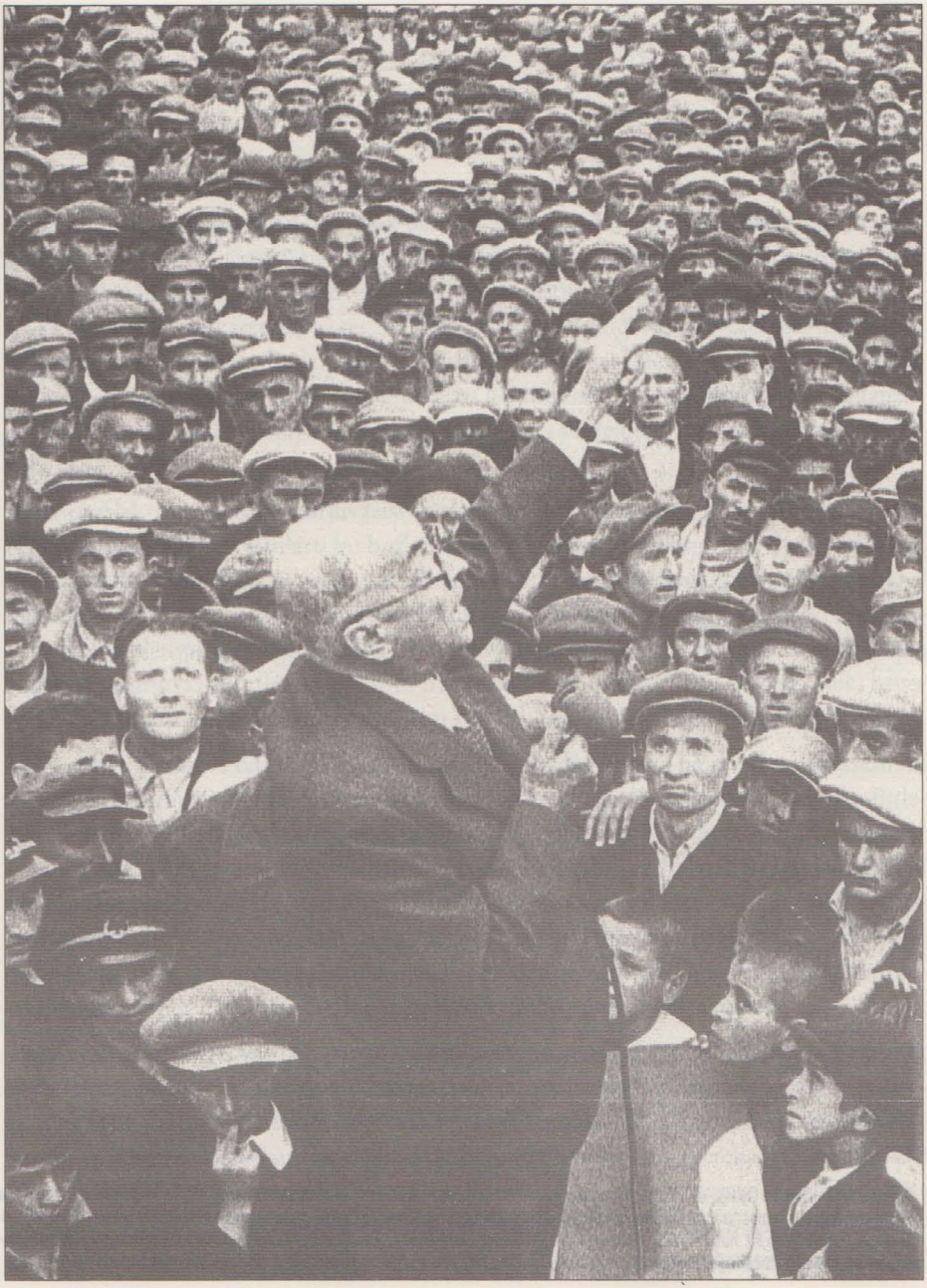
Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* (Ankara: Epos, 2010).

Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-I", *Praksis*, 5 (2002).

ÇOK PARTİLİ HAYATA DÖNÜŞ DÖNEMİ (1945-1950)

'HÜR DÜNYA'NIN SAFLARINDA

Ateş Uslu

Türkiye, ABD'nin başını çektiği 'Hür Dünya' saflarında yerini alırken geniş halk kitleleri de aktif politik hayatla ilgilenmeye başladı. Celal Bayar başta olmak üzere Demokrat Parti liderlerinin düzenledikleri mitingler bu dönemde siyasal toplumsallaşma sürecinde önemli bir rol oynadı. [Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 94.]

1945-1950 yıllarını kapsayan beş yıllık dönem, Türkiye'nin toplumsal formasyonu ve siyasal hayatında önemli dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. 1930'ların başından beri uygulanan birikim rejiminin terk edilmesi için ilk önemli adımlar bu dönemde atılmıştır. Devlet eliyle sınai kapitalizme geçiş stratejisinin uygulandığı 1930-1945 dönemi geride bırakılmış, özellikle 1946 yılından itibaren alınan kararlarla birlikte devletçi politikalar yerine serbestleşmeyi temel alan ekonomi politikaları benimsendi. Böylece Türkiye'de kapitalizm serbest ticaret tedbirleri yoluyla ve devletçi-planlamacı stratejilerin terk edilmesiyle yeniden yapılandı.

Buna paralel olarak ticaret burjuvazisi ile piyasaya yönelik üretim yapan toprak sahipleri güç kazandı. Demokrat Parti bu bağlamda ortaya çıkmış ve esas olarak ticaret ve tarım burjuvazisinin sözcülüğünü yaptı. Ancak kapitalizmin yeniden yapılanması için Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini beklemek gerekmedi; ithalatta serbestleşme ve ABD hegemonyasına eklemlenme gibi dönüşümler 1945-1950 arası dönemde CHP hükûmetleri eliyle başlatıldı. Burjuvazinin ticaret ve tarım fraksiyonlarının oluşturduğu tarihsel blok, hegemonik bir konum elde etmeyi başardı ve bu konum 1950'lerin sonuna kadar muhafaza etti.

1945, dünya siyaset ve iktisat tarihi için de çeşitli açılardan önemli bir dönüm noktasıdır. II. Dünya Savaşı'nın 1945 yılında sona ermesini takiben savaşın kazananları (Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve SSCB) arasında ideolojik ve politik düzlemlerde ayrışmalar yaşandı. SSCB'nin çevresinde toplanan Doğu Bloku ile ABD ve Birleşik Krallık'ın da dahil olduğu Batı Bloku arasında yaşanan ve 1946-1947 yıllarından itibaren belirgin hale gelen ayrışmayla birlikte 'Soğuk Savaş' adı verilen dönem başladı. Türkiye bu bağlamda Batı Bloku'na ve onun temsil ettiği kapitalist sisteme entegre olmakta gecikmedi. Türkiye'nin 'Küçük Amerika' olma yolunda ilerlediğine dair yazılar bu dönemde yayınlanmaya başladı.

1945-1950 arası dönemde çok partili siyasal yaşamın yeniden ortaya çıkışına bağlı olarak toplumun geniş kitleleri aktif politik hayata dahil olmaya başladı. Demokrat Parti'yi ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni destekleyenler arasındaki tartışmalar 1940'lı yılların ikinci yarısında kasaba ve köylerde kahvehanelerin bile ikiye bölünmesine yol açtı. Gerek CHP, gerekse DP siyasete aktif olarak katılmaya başlayan işçi sınıfının desteğini elde etmeye yönelik popülist politikalar geliştirdi. Söz konusu politikalar bir yandan her iki partinin oy desteğini artırmayı, diğer yandan da emek gücünün denetim altına alınması yoluyla olası toplumsal-siyasal

çalkantıların önlenmesini hedefliyordu. Böylece çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve sendikal haklarda düzenlemeler yapılması konusunda bir dizi adım atıldı.[1]

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Üretici güçlerin durumu

Türkiye'de kapitalizmin 1945-1946 sonrasında girdiği değişim sürecini anlamak için öncelikle dünya konjonktürünün kavranması gerekmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizm dünya ölçeğinde bir uzun genişleme dönemine girmiştir. Bu genişleme sürecinin belli başlı özellikleri 1945-1950 arasındaki kısa dönemde kendini göstermiştir.[2] II. Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde dünya kapitalizminin gelişme sürecinde iki önemli uğraktan söz edilebilir: Emek üzerindeki denetim mekanizmalarının yeniden düzenlenmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya kapitalizmi içinde üstün konumunun kesinlik kazanması.

XIX. yüzyılda önemli bir iktisadi üstünlüğe kavuşmuş olan Amerika Birleşik Devletleri, II. Dünya Savaşı'ndan yıkıma uğramayan tek güç olarak çıkmıştı. Bu şekilde, ABD siyasi ve askerî bakımlardan olduğu gibi ekonomik bakımdan da kapitalist dünyanın önderi haline geldi.[3] Savaş henüz sona ermemişken, 1944 yılında kurulan *Bretton Woods* sistemi çerçevesinde dolar dünya parası oldu, ulusal paraların değerlerinin ABD dolarına göre saptanması esası getirildi. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası, bu sistem çerçevesinde oluşturulan uluslararası örgütlerdi. Bu sistem, dünya ticaretine ve uluslararası sermaye akımlarına istikrarlı bir çerçeve kazandırdı. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Batı kapitalizmi serbest ticareti tercih etti; 1930'lu yıllarda çeşitli ülkelerde uygulanan korumacı politikalar terk edildi.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kapitalizmin gelişimi açısından 1945 yılı önemli bir dönüm noktasına tekabül eder. Türkiye'de, 1920'li yıllarda dünya ekonomisine hammadde ithal edip sanayileşmiş ülkelerden sanayi malları ihraç edilerken 1930'lu yılların başından itibaren korumacı-devletçi sanayileşme stratejisine yönelik politikalar geliştirmişti. II. Dünya Savaşı sırasında ise tarım yeniden önem kazanmıştı, toprak sahipleriyle birlikte ticaret burjuvazisi de zenginleşmişti.[4]

Türkiye'de 1930'dan beri uygulanan kapalı, korumacı-devletçi, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları ile sanayileşme stratejileri 1946'dan itibaren gevşetilmeye başlandı. Bu dönüşümde gerek iç ekonomik ve siyasal koşulların ve toplumsal muhalefetin, gerekse uluslararası konjonktürün etkisinin bulunduğu söylenebilir. Bu şekilde Türkiye ekonomisi

---

1 Dönemin siyasal tarihi için bkz. Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, (Ankara: İmge, 2003); Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*: Cilt 1: İkinci Parti, (İstanbul: İletişim, 2010); Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 2: İktidar ve Demokratlar*, (İstanbul: İletişim, 2012); Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 3: Rejim Krizi*, (İstanbul: İletişim, 2013); Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 4: Dönüşüm: Ordu, Din, Hukuk, Ekonomi ve Politika*, (İstanbul: İletişim, 2015). Demokrat Parti konusunda bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, (İstanbul: Yordam, 2014).

2 Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, haz. Sungur Savran & Nail Satlıgan, (İstanbul: Alan, 1988), 26.

3 Savran, "Bunalım", 27.

4 Ecehan Balta, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", 278-281.

dünya kapitalizminin gereklerine uygun olarak yeniden yapılandı. Serbest ithalatı esas alan iktisat politikaları geliştirildi ve 1923-1929 döneminin serbest ticaretçi özelliklerine geri dönüldü. İthalat serbestleştirildi ve büyük ölçüde artırıldı. Dış açıklar kronikleşmeye başladı. Dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımları ile ayakta duran bir ekonomik yapı yerleşiklik kazandı. Dış ticaret rejimi, serbestleşmeye yöneldi. Buna bağlı olarak kalkınma anlayışı dış pazarlara dönük hale geldi; bu anlayış çerçevesinde tarıma, madenciliğe, alt yapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne öncelik verildi.[5] Liberalleşmeye paralel olarak ulaşım politikasının ağırlığı demiryollarından karayollarına aktarıldı.[6]

Yeni ekonomi politikalarının uygulamaya konmasını takiben, 1946'yı izleyen dönemde Türkiye ekonomisinde büyüme eğilimi ortaya çıkmıştır. Korkut Boratav, 1946-1953 arasında devam eden bu dönemi 'Göreli açık pazar koşullarında büyüme' dönemi olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde savaş sırasındaki gerilemeye kıyasla büyüme kaydedilmiştir; bu yıllar, özellikle tarımsal alanda gelişme kaydedilen yıllardır. Dış ticaret fazlası verilen yıllar geride bırakılmış, kronik dış açıklar dönemi başlamıştır; bu açıkların kapatılması için ABD yardımlarına ve dış kredilere başvurmak gerekmiştir. Bunun yanında, bütün sosyal grupların reel gelir düzeyleri (hızlı büyümeye bağlı olarak) artmıştır. Özel olarak, tarım kesiminin aldığı ücret payı artmıştır. Tarım dışında ise ticaret sermayesi, küçük tüccar ve esnaf için 'altın yıllar' yaşanmıştır.

Ekonomi politikası açısından 1946 yılının ilk ayları önemli bir dönemeç teşkil eder. Bu dönemde hazırlanan ve Nisan 1946'da son şeklini alan beş yıllık plan ('1946 İvedili Planı'), ulusal bağımsızlık konusuna vurgu yapıyordu. Özel sektöre dayalı bir sanayileşmenin ortaya çıkaracağı sınıfsal farklılıkların önüne geçmek için devlet eliyle sanayileşme stratejisi planın başlıca unsurlarındandı.[7] Planın hazırlanmasında İsmail Hüsrev Tökin ve Şevket Süreyya Aydemir gibi *Kadro* dergisi çizgisinden yazarlar da rol oynamıştı. Plan, dönemin koşullarında finansman sağlanamayacağı gerekçesiyle ve DP muhalefetinin de etkisiyle gündemden kaldırıldı ve hiç uygulanmadı.[8] Devletçi-planlamacı iktisat stratejilerinin terk edilmesine bağlı olarak, kalkınma için gerekli finansmanın dış borçlarla sağlanması stratejisi benimsendi.

Türkiye 7 Mayıs 1946'da ABD'den 100 milyon dolar tutarında borç aldı. Bunun hemen sonrasında, Recep Peker hükûmeti döneminde (1946-1947) 7 Eylül 1946 tarihinde devalüasyon kararı alındı. Birçok ekonomi tarihçisi bu devalüasyonu cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu olarak kabul eder ve 1958 ve 1970'te yapılacak olan büyük devalüasyonlarla kıyaslarlar. '7 Eylül Önlemleri' olarak da anılan bu devalüasyon kararı uyarınca Türk parasının değeri dolar karşısında yüzde 117 oranında düşürülmüş, 1 doların değeri 130,50 kuruştan 281,50 kuruşa çıkarılmıştır.[9] Devalüasyonun başlıca nedeni, dış finansman olanaklarından faydalanma isteğidir.[10] Bu karara paralel olarak, liberalleşme tedbirleri getirilmiş; ithalatta kota uygulamaları sınırlanmış ve dış yardım arayışları gündeme gelmiştir. Korkut Boratav,

5 Korkut Boratav, *Türkiye İktısat Tarihi, 1908-1985*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1998), 74.

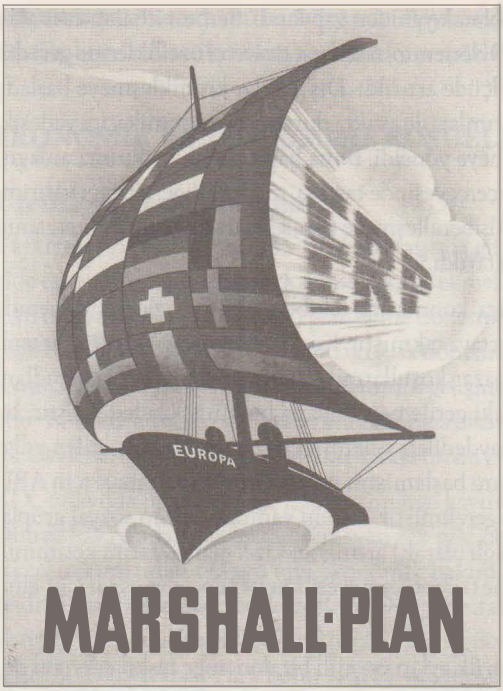
6 Nevin Coşar ve Sevtap Demirci, "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways (1850-1950)", *Middle Eastern Studies*, 45(1), 2009, 19.

7 Tolga Tören, *Marshall Planı*, 133.

8 Tören, *Marshall Planı*, 134.

9 A.g.e., 131.

10 Sever, *İstanbul Tüccar Derneği*, 52.

Marshall Planı olarak bilinen planın adı Avrupa'yı Geri Kazanma Programı idi (European Recovery Program, ERP). Program uygulamaya konmadan önce büyük bir reklam kampanyası düzenlendi. Kampanyanın parçalarından biri de posterlerdi. Bu posterde, 'Hava Nasıl Olursa Olsun Birlikte Olmalıyız' sloganı kullanılıyordu.

savaş sonrasında Türkiye'nin 250 milyon dolarlık döviz rezervi olduğunu belirtmekte, bu miktarın 1946 ithalat hacminin iki katından fazlasına tekabül ettiğinin altını çizmektedir. Üstelik, 1946 yılında Türkiye 100 milyon dolara yakın dış ticaret fazlası vermiştir. Boratav'a göre bu koşullar altında dış yardım arayışına gidilmesi hiçbir ekonomik mantığa dayanmıyordu,[11] dolayısıyla dış yardım arayışı ülkenin Batı Bloku ile politik eklemlenme çabasının parçası olarak değerlendirilebilirdi. Devalüasyon kararından sonra, Türkiye'nin Birleşik Krallık ve ABD ile olan ticaretinin önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bu şekilde, II. Dünya Savaşı yıllarına kadar Türkiye'nin başlıca dış ticaret partneri olan Almanya'dan boşalan yeri bu iki ülke doldurmaya başladı.[12]

Uluslararası örgütler düzleminde yaşanan gelişmeler de Türkiye ekonomisinin liberalleşmesinde önemli adımlar olarak kabul edilebilir. Devalüasyon kararından hemen sonra dönemin Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir, *Bretton Woods* sistemine katılma isteğini ortaya koydu. Türkiye 12 Şubat 1947'de Dünya Bankası'na, 11 Mart 1947'de Uluslararası Para Fonu'na (IMF) üye oldu. Bu üyelikler, 7 Ocak devalüasyonu ile başlayan sürecin sonucu olarak değerlendirilebilir.[13]

Bretton Woods sistemine eklemlenme kararına ek olarak, hükûmet devalüasyonun olumsuz etkilerini ABD'den talep ettiği 500 milyon dolarlık kredi ile ortadan kaldırmayı planladı; bununla birlikte, söz konusu miktar ABD bütçesinde Türkiye için öngörülen yardım miktarının yaklaşık on katıydı, dolayısıyla hükûmetin yardım talebi gerçekçilikten uzaktı.[14] Aynı dönemde ABD'nin Türkiye'nin de dahil olduğu bir grup ülkeye sistemli bir şekilde yardım yapma politikası geliştirmesi de bu süreçte ABD-Türkiye finansal ilişkilerine iyileştirici etki yaptı. Dönemin siyasal gelişmeleri de ABD ve Türkiye arasında çeşitli alanlarda işbirliği ve yakınlaşmaya zemin hazırlıyordu. II. Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen yıllar, özellikle de 1947 yılı, çeşitli Avrupa ülkelerinin Amerika Birleşik Devletleri ya da Sovyet Sosyalist Cum-

11 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, 78-79.
12 Tören, *Marshall Planı*, 131.
13 A.g.e, 130-132.
14 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 2: İktidar ve Demokratlar*, (İstanbul: İletişim, 2012), 289, 293.

huriyetler Birliği ile rejim, iktisat, askerî işbirliği gibi konularda yakınlaştığı yıllardı. ABD'nin savaş sonrasında Avrupa'nın iktisadi anlamda yeniden toparlanmasını sağlamak için sistemli bir yardımda bulunma çabaları da bu bloklaşma çabasında Avrupa ülkelerini yanında tutmak istemesiyle açıklanabilir. ABD Başkanı Harry Truman'ın 12 Mart 1947'de ABD Kongresi bileşik oturumunda yaptığı ve 'Truman Doktrini' olarak adlandırılan konuşması, 'özgür halkları silahlı azınlıklara ya da dış baskılara karşı korumak' programı çerçevesinde Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon dolar verilmesini öngörüyordu.[15] Truman doktrini DP yanlısı basın tarafından olduğu gibi CHP yanlısı yayın organları tarafından da coşkuyla karşılandı.[16] Bu sırada Truman Doktrini'ne karşı sol bir muhalefetin geliştiği de gözlemlenebilir. Mehmet Ali Aybar'ın 1947'de *Zincirli Hürriyet* gazetesinde Truman Doktrini'ne eleştirel açıdan yaklaşan yazıları yer alıyordu.[17] Muhalefet sosyalist çevrelerle sınırlı kaldı; ABD'nin Akdeniz Filosu'nun 1 Mayıs 1947'de Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret, ABD-Türkiye dostluğunun göstergesi olarak değerlendirildi.[18] ABD'nin Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapmasını öngören kanun tasarısı 22 Mayıs 1947'de ABD Temsilciler Meclisi'nce onaylandı.[19] ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın 5 Haziran 1947'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı konuşmayla ise yardımların sistemli hale geleceği açıklandı. Bu şekilde, II. Dünya savaşı ertesinde ABD yönetimince benimsenen iktisadi yardım stratejilerinin sistemli hale gelmesini sağlayan 'Marshall Planı' ortaya çıktı. 12 Temmuz 1947'de bu yardımları kabul eden ülkelerin temsilcileri Paris Konferansı'nda bir araya geldi ve ABD'nin Avrupa ülkelerine yapacağı yardımı tartıştı.

Türkiye'de Şubat 1947'den itibaren dönemin şartlarına uygun yeni bir kalkınma planı hazırlanması yönünde çabalar ortaya konmuştu. Türkiye İktisadi Kalkınma Planı (ya da hazırlayıcısı Semih Vaner'in adıyla 'Vaner Planı'), özel teşebbüsün rolünü vurgulaması ve devlet eliyle kalkınma yerine özel sektör eliyle kalkınma stratejisine yer vermesiyle önceki planlardan ayrılıyordu.[20] Bununla birlikte, tıpkı 1946 İvedili Planı gibi bu plan da uygulanmadı. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu kaynak tutarı 1947 Planına göre 615 milyon dolar olarak belirlenmişti. Ancak bu öneri Paris Konferansı'nda kabul görmedi. Kaynak bulunamaması, 1947 Planı'nın gündemden kaldırılmasına neden oldu. Bu olay, Owen ve Pamuk başta olmak üzere iktisat tarihçilerine göre Türkiye iktisat tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır, zira bu karardan sonra planlama kurumları yerine özel sermayeye dayanan yeni bir iktisat politikası geliştirme çabasına girilmiştir.

Avrupa'ya yardım yapma yoluyla bölgede hegemonya oluşturma yönündeki ABD çabaları Çekoslovakya'da Şubat 1948'de Komünist Parti'nin iktidara gelmesiyle hız kazandı. ABD Kongresi 3 Nisan 1948'de Dış Yardım Kanunu'nu kabul etti, bu şekilde Marshall Planı resmen uygulamaya kondu. Planın yürürlüğe konmasından itibaren Avrupa'ya önemli bir kaynak aktarımı gerçekleşmeye başladı. Temmuz 1948'de Marshall yardımı 'Semih Baran Planı' çerçevesinde Türkiye'ye genişletildi. 4 Temmuz 1948'de Türkiye-ABD Ekonomik İşbirliği

15 Barın Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean: Strategic Imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945-52", *Cold War History*, 9(3), 2009, 327.

16 Tören, *Marshall Planı*, 136.

17 Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm: Seçmeler: 1945-1967*, (İstanbul: Gerçek, 1968), 97-111.

18 İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973): 1. Cilt*, Haz. Ahmet Demirel, (İstanbul: Yapı Kredi, 2001), 450.

19 Tören, *Marshall Planı*, 138.

20 A.g.e., 134.

Anlaşması hazırlandı, anlaşma 8 Temmuz'da TBMM'de onaylandı. CHP ve DP bu konuda ABD'ye şükran sunma yarışına girdi.[21]

Haziran 1950'ye kadar Türkiye'ye 200 milyon dolar tutarında Amerikan yardımı yapıldı. 1949'dan itibaren ise yine Marshall Planı çerçevesinde traktör alımı gerçekleşti.[22] Bu noktada 1945-1960 arasında Türkiye'deki traktör sayısına ilişkin veriler incelenebilir.[23]

Tablo 1
Yıllara Göre Traktör Sayısı

Yıl	Traktör Sayısı
1945	1156
1948	1756
1949	9170
1950	16585
1955	40282
1960	42136

Türkiye'nin 1947'den itibaren yeniden tanımlanan ekonomi politikasının önemli göstergelerinden biri, ABD desteğiyle birlikte karayolu yapımına ağırlık vermesidir. Bu şekilde demiryolu yapımının yerine karayolları yapımı politikası önem kazanmıştır; karayolu inşası özellikle 1950'den itibaren Türkiye ekonomisini derinden etkilemiştir.[24]

Marshall Planı'nın bir diğer etkisi ise tarımda makineleşmeyi sağlaması, böylece emek-yoğun tarımsal faaliyetlerin yerini tarımsal teknolojinin yoğun olarak kullanıldığı faaliyetlere bırakmasıdır. Bunun sonucunda tarım işçileri işlerini kaybetmeye başlamış, bu durum da köyden kente göçün Marshall Planı'nın uygulamaya konmaya başlamasından sonra ivme kazanmasıyla sonuçlanmıştır.[25]

Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye buğday, süt tozu ve peynir gibi tarım ve gıda sanayii ürünleri de gönderilmiştir. Süt tozu ilkokul öğrencilerine dağıtılmıştı; kimyasal işlemlerle elde edilen süt tozunun 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında ilkokul çağında olan çocukların sağlığı üzerine olumsuz etkileri olduğu ve çocuk felci başta olmak üzere çeşitli hastalıklara neden olduğu bilinmektedir. Süt tozu yardımı edebiyatta da sıklıkla işlenmiş bir konudur. Cemal Süreya, "Afyon Garındaki" başlıklı şiirinde 1946 yılında Varto-Hınıs'ta gerçekleşen ve 839 kişinin ölümüne yol açan deprem sonrasında bölgeye gönderilen süt tozu yardımını eleştirel bir perspektiften anlatmaktadır.

Üretim ilişkileri

II. Dünya Savaşı yıllarında, Milli Şef Dönemi boyunca ticaret burjuvazisi ve piyasaya yönelik üretim yapan büyük toprak sahipleri güç kazanmış, önemli bir birikim düzeyine ulaşmıştı.[26]

21 A.g.e., 167-169.

22 Kazgan, *Türkiye Ekonomisi*, 83.

23 Nevin Coşar ve Sevtap Demirci, "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways (1850-1950)", 26.

24 A.g.e., 25-26.

25 Jenny B. White, "Tin Town to Fanatics: Turkey's Rural to Urban Migration from 1923 to the Present", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 428.

26 Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007), 119.

Cemal Süreya
Afyon Garındaki

Marshall Planı kapsamında 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında Türkiye'ye gönderilen yardımlar arasında kimyasal işlemlerle elde edilen ve çocuk sağlığı bakımından sakıncaları bulunan süt tozu da vardı. Cemal Süreya, süt tozu ile sütyeni yan yana kullandığı şiirinde ironik bir dille bir yandan Anadolu insanının geri kalmışlığına, ezikliğine ve bir yandan da yardımların ihtiyaçlarla uyumsuzluğuna gönderme yapıyordu:

Afyon garındaki küçük kızı anımsa, hani,
Trene binerken pabuçlarını çıkarmıştı;
Varto depremini düşün, yardım olarak Batı'dan
Gönderilmiş bir kutu süttozunu ve sütyeni.

Adam süttozuyla evinin duvarlarını badana etmişti,
Karısıysa saklamıştı ne olduğunu bilmediği sütyeni,
Kulaklık olarak kullanmayı düşünüyordu onu kışın;
Tanrım gerçekten çocukluk günlerinizde mi?

Eşiklere oturmuş bir dolu insan
Keşke yalnız bunun için sevseydim seni.

II. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında zenginleşen tüccarlar 'karaborsacı', toprak sahipleri ise 'hacıağa' olarak anılıyor ve hicvediliyorlardı.

Savaş yıllarında artan talebe ve azalan üretime bağlı olarak tarım ürünlerinin fiyatları artmıştı.[27] Çiftçiler gıda maddelerine şehirlilere kıyasla daha kolayca ulaşabiliyorlardı. Bu dönemde 'hacıağalar' olarak adlandırılan kesim, gıda maddelerini gerek legal yollarla, gerekse karaborsa yoluyla piyasaya sürerek kazanç sağladı; karaborsadan elde edilen kazancın vergilendirilmemesi bu sınıf fraksiyonunun birikimini daha da artırdı.[28]

Savaş yılları sırasında güçlenen tek sınıf fraksiyonu büyük toprak sahipleri değildi. Varlık Vergisi gibi uygulamalardan faydalanan Türk-Müslüman burjuvazinin bir kesimi de 'vurgun' yoluyla güçlenmişti. Karaborsanın yaygınlaşması da yine ticaret burjuvazisini güçlendirmişti.[29]

Savaş sırasında zarar gören sınıflar, küçük üreticiler ve işçilerdi.[30]

II. Dünya Savaşı ertesinde İsmet İnönü'nün yaptığı konuşmalar incelendiğinde, kırsal nüfusun eğitilmesi ve tarımsal kalkınma konularının birincil önem taşıdığı görülmektedir. Tarımsal kalkınma konusu 1945 yılında iki ana konu başlığı üzerinden tartışılmıştır: eğitim ve toprak reformu.

Eğitim reformu konusundaki tartışmanın merkezinde Köy Enstitüleri yer alıyordu. Köy Enstitüleri 1940 yılında kurulmuş, 1944'te ilk mezunlarını vermişti. 1945'e gelindiğinde bu me-

27 Tolga Tören, *Marshall Planı*, 120.

28 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950*, (İstanbul: Bilgi, 1998), 24.

29 Brian Mello, "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80", *Social Movement Studies*, 6(3), 2007, 213.

30 Murat Sever, *Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği*, (İstanbul: Libra, 2009), 41.

zunların köylerinde gerçekleştirmeleri beklenen dönüşüm CHP yönetimi için başlıca gündem maddelerindendi.[31] İnönü, 19 Mayıs 1945'te yaptığı "Gençliğe Sesleniş" konuşmasında Türkiye'nin 'ileri bir insan cemiyeti' olma sürecinde 'köylü topluluğunun kalkındırılması'nın önemini vurguluyordu. Bu yönde alınması gereken tedbirlerin ilki, köylerde yapılmakta olan ilköğretim reformlarıydı. İnönü'ye göre bu meselenin hazırlık devri geride bırakılmıştı ve 'ameli verim devrine' girilmişti.[32]

Köy Enstitüleri 17 Nisan 1940'ta çıkarılan 3803 sayılı yasa ile açıldı. Öğrencilerin seçilmesine ilişkin talimattan bir hafta sonra ilk öğrenciler gelmeye başladı. Doğrudan köyden gelenlerin çoğu, askere gider gibi en eski giysileriyle gelmişlerdi. Bunların arasında bir zanaata girmek ya da bir iş bulmak ümidiyle gelmiş olanlar da vardı. Gelenlerin önemli bir bölümü de Enstitüleri, o zamana kadar köy çocuklarının gidemediği kent ortaokulları gibi bir okul sanıyorlardı. Dünya eğitim tarihinde son derece özgün ve önemli bir deneyim olan Enstitülerin yıkım süreci çok partili düzene geçişle birlikte başladı. Başlangıç; sağcı Reşat Şemsettin Sirer'in 1946'da Milli Eğitim Bakanlığına atanmasıyla oldu. Yaygın kanaatin aksine Köy Enstitüleri'ne ilk darbe CHP tarafından vurulmuş oldu. Enstitülerin cenaze töreni ise DP döneminde yapılacaktı.

İnönü, 1945 yılında verdiği demeçlerde eğitim konusuna ek olarak topraksız köylüye toprak temin edilmesinin de önemli bir politika başlığı olduğunu belirtiyordu.[33] Bu konu, aynı dönemde meclis gündemine alınan 'Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu' ile birlikte Türkiye siyasetinin önemli gündem maddelerinden biri haline geldi. Bununla birlikte, kanunun uygulanmasında özel mülkün kamulaştırılıp dağıtılması konusunda başarısızlıkla karşılaşıldı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun esas önemli sonucu, tarımsal üretimi arttırmak için küçük meta üretiminin yaygınlaştırılması yoluyla orta işletmelerin büyümesidir. Bu kanun, korumacı-devletçi sanayi çizgisinin terk edilmesi yönündeki ilk adımlardan biridir.[34]

Tarımsal kalkınmanın yanında İnönü sanayileşmenin de önemini vurguluyor, savaş yıllarında kesintiye uğramış olan sanayileşme sürecinin yeniden hız kazanmasının hedeflenmesi gerektiğini belirtiyordu. Ancak esas vurgu, tarımsal kalkınma üzerineydi.

---

31 İsmet İnönü, "İlk Öğretim Davamız", *İlk Öğretim Dergisi*, 1 Mayıs 1945, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 23-24.

32 İsmet İnönü, "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Törenlerinde Gençliğe Sesleniş", 19 Mayıs 1945, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 30.

33 İsmet İnönü, "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Törenlerinde Gençliğe Sesleniş", 19 Mayıs 1945, 31.

34 Ecehan Balta, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", 277.

Tek parti yönetiminin politikaları, 1945 yılına gelindiğinde, ticaret ve tarım burjuvazisinin tepkisini çekiyordu. Bu sınıfların siyasi temsiliyet ihtiyacı ve Batı ile bütünleşme istekleri Demokrat Parti'yi ortaya çıkaran süreci doğurmuştur.[35]

Büyük toprak sahipleri ve tüccarlar çeşitli nedenlerle CHP yönetiminden hoşnutsuzdu. 1940 Milli Korunma Kanunu'nun devlete sağladığı müdahale olanakları her iki sınıfın da zararına olmuştu.[36] Her iki kesim de dışa açılma istiyor, tek parti yönetiminin dışa kapalı ekonomi anlayışını eleştiriyordu.[37]

Bazı noktalarda toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi farklı açılardan tek parti dönemi politikalarını eleştiriyordu:

Tek parti döneminin burjuvazi ile ilişkisi karmaşık bir yapı arz ediyordu. Varlık Vergisi esas olarak gayrimüslimleri hedef almış olsa da genel anlamda burjuvazi içinde güvensizliğe neden olmuştu.[38] Genel olarak, ekonomi üzerinde devlet kontrolü ve müdahalesi rahatsızlık yaratıyordu. Buna, partinin toplum üzerindeki kontrolünden şehirli kesimlerin duyduğu rahatsızlık da ekleniyordu.[39] İnönü, 1945 sonrasında konuşmalarda büyük tüccarların devlet müdahalesinden duyduğu hoşnutsuzluğu gündeme getiriyor, tüccarın kazanmasına mani olacak bir politika güdülmediği konusunda da teminat veriyordu; buna karşılık, İnönü aynı zamanda tüccarların II. Dünya Savaşı sırasında yaptığı 'vurgunculuğu' da eleştiriyordu.[40] Ancak İnönü'nün bu çabalarına karşın burjuvazi muhalefet hareketlerine, özellikle de Demokrat Parti'ye destek verdi. Bu dönemde ekonomik liberalleşme isteği sadece burjuvazinin ve toprak sahiplerinin meclisteki temsilcileri tarafından değil, çeşitli sınıf örgütleri tarafından da dile getiriliyordu. Ahmet Hamdi Başar'ın girişimiyle 28 Ocak 1948'de kurulan İstanbul Tüccar Derneği, hükûmetin isteğinden bağımsız olarak kurulan bir dernek olması bakımından dikkat çekicidir. Dernek, özellikle İstanbul'da faaliyet gösteren Müslüman ve gayrimüslim ticaret sermayesinin liberalleşme isteğini çeşitli mecralarda dile getiriyordu. Derneğin, II. Dünya Savaşı sırasında en üst düzeye ulaşmış olan 'iktisadi devletçilik' politikalarından zarar görmüş olan kesim tarafından kurulmuş olduğu kabul edilebilir.[41] Derneğin yayın organı *Türkiye İktisat Mecmuası* da bu isteği teorik bir çerçevede temellendiriyordu. Tüccar Derneği 22 Kasım 1948'de bir iktisat kongresi düzenledi;[42] kongrede devletçiliğin tasfiyesi öngörülüyordu.[43] Bu kongrede, hiçbir gayrimüslim delegenin yer almadığı 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'nin aksine, önemli sayıda gayrimüslim yer alıyordu; bu durum, 1945 öncesi dönemin aksine gayrimüslimlere bu konuda yapılan ayrımcılığın devlet politikası olarak uygulanmadığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.[44]

35 Tolga Tören, *Marshall Planı*, 128.

36 Mükerrem Hiç, *A Survey of Turkey's Economy and Politics, 1923-2007*, ([y.y.]: Create Space, 2008), 16.

37 Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2002), 79-80.

38 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London: I. B. Tauris, 2004), 207.

39 Brian Mello, "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80", 213.

40 İsmet İnönü, 03.05.1946 tarihli Eskişehir söylevi, *Ismet Inönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, Haz. İlhan Turan, (Ankara: TBMM, 2003), 79.

41 Murat Sever, *İstanbul Tüccar Derneği*, (İstanbul: Libra, 2009), 64.

42 A.g.e., 82.

43 Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 81.

44 Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, (İstanbul: İletişim, 2003), 350.

Tarım burjuvazisi, 1943'ten itibaren üç yıl boyunca uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi nedeniyle CHP yönetiminin karşısına geçmişti.[45] Toprak sahipleri ayrıca CHP tarafından dile getirilmeye başlanan toprak reformu projesinden rahatsızlık duyuyordu. Genellikle toprak sahiplerinin dile getirdiği bir diğer rahatsızlık kaynağı ise tek parti yönetiminin din politikaları idi.[46] Bununla birlikte, CHP'ye muhalefet eden ve DP'nin desteğini oluşturan sınıfın 'feodal' bir derebeyi sınıfı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. DP, kapitalist ilişkilerin gelişmeye başladığı bölgelerdeki toprak sahiplerinden destek almıştır; tarımda makineleşmeden ve tarımsal kredilerden yararlanan, kapitalist tarım faaliyetlerinin içinde yer alan toprak sahipleri DP'nin temel desteğini oluşturmuştur. Kapitalist gelişmeden görece uzak kalan bölgelerdeki toprak sahiplerinin ise DP'yi destekledikleri söylenemez. Kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin yaygın olduğu bölgelerde, örneğin Doğu'daki toprak sahipleri iktidar ile çok fazla ters düşmemek yönünde davranış geliştirdiklerinden CHP'ye oy verme eğiliminde olmuşlardır. Bu durum, 1950 seçimlerinde Doğu bölgelerinde CHP'nin seçimi kazanmasının başlıca nedenlerindendir.[47]

Doğu'daki toprak sahipleri (ve şeyhler) konusunda eklenebilecek olan bir nokta, bu sınıf toplumsal tabakaların ve sınıf fraksiyonlarının 1945 sonrasında politik faaliyette bulunma imkânına kavuşmasıdır. İsmail Beşikçi'ye göre 1945'ten sonra çok partili hayata geçiş süreci ağa ve şeyhlerin itibarını artırıcı etki yapmıştır. Bu durumun iki boyutu vardır. Bir yandan oy mekanizmasının kitlelere verilmesiyle birlikte bu kişilerin halk üzerindeki nüfuzları önemli hale gelmiştir. Kürt illerinin temsilcileri 1927'den beri Kürt olmayan illerden gelen politikacılar arasından seçilirken, çok partili hayata geçişten itibaren Kürt ağaları, beyleri ve şeyhleri bölgelerindeki ekonomik ve siyasi güçlerini kullanarak parlamentoya girmiştir.[48] Diğer yandan, bu şekilde siyasi iktidar karşısında itibar kazanan bu kişiler halk karşısında da itibarlarını artırmıştır.[49]

İşçilerin durumunun düzenlenmesi ve çalışma yaşamının denetime alınması, 1945 yılında hükûmetin gündemindeydi; 8 Haziran 1945 tarihinde 'çalışma hayatıyla ilgili işleri düzenleme, yürütme ve denetleme ile güvenli olmak üzere' bir Çalışma Bakanlığı kuruldu. Başbakanlığın teklifi üzerine Sadi Irmak bakan olarak atandı.[50] 1945'i izleyen dönemde köyden kente göçün ivme kazanmasına paralel olarak kentli işçilerin sayısında önemli bir artış oldu. 1945-1950 arası dönemin demografik gelişmelerine bakıldığında, kırsal kesimden kentlere doğru göçün önemli bir boyuta eriştiği gözlemlenebilir. Özellikle Anadolu'dan İstanbul'a doğru gerçekleşen göçlerde 1945-1950 arasında önemli bir ivme görülmektedir. İstanbul nüfusu bu dönemde 860.000'den 983.000'e çıkmıştır.[51] 1940'lı yılların sonu, işçi sınıfının örgütlenmesi açısından da önemli bir döneme tekabül eder. 1947'de faaliyet gösteren 49 sendikanın toplam 33.000 üyesi vardı; bu sayı, sendikalaşma hakkı tanınmış olan işçilerin yüz-

45 Sever, *Tüccar Derneği*, 39.

46 Keyder'den akt. Brian Mello, "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80", 213.

47 Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih Yazımında 'Kayıp' Zamanın İzinde", *Praksis*, 18 (2008), 33.

48 Zülküf Aydın, *The Political Economy of Turkey*, (London: Pluto Press; 2005), 265.

49 İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, (İstanbul: E Yayınları, 1969), 220.

50 İsmet İnönü, "Çalışma Bakanlığının Kuruluşu ile İlgili TBMM Başkanlığı'na Gönderilen Resmi Yazı", *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 33.

51 Rıfkı Arslan, "İstanbul Kentleşme Sürecinde Yapısal Değişme", *Sosyoloji Konferansları*, 12, 1974, 105.

de 12'sine tekabül ediyordu. 1950'de ise sendikalı işçi sayısı 78.000'e yükselirken sendikalı işçilerin toplam sendikalaşma hakkı taşıyan işçiler arasındaki oranı yüzde 21'e ulaştı.[52]

SİYASAL GELİŞMELER

Tek partili siyasal hayatın sonu

Türkiye, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930'da kendini feshetmesinden itibaren tek partili bir sisteme sahip olsa da, CHP homojen, monolitik bir parti olmaktan uzaktı. Parti içinde 1945 yılına gelindiğinde çeşitli yönelimler bir arada bulunuyordu:

(1) 1942 yılından beri başbakanlık görevini sürdürmekte olan Şükrü Saraçoğlu, her türlü muhalefete 'irtica' tehlikesini gerekçe göstererek karşı çıkmaktaydı.

(2) 1930'lu yıllarda CHP genel sekreterliği yapmış olan Recep Peker, 'devletçi' kliğin temsilcisiydi; her ne kadar siyasi ve ekonomik açıdan Saraçoğlu'na uzak olmasa da, Saraçoğlu'nun başbakan olmasından duyduğu hoşnutsuzluk nedeniyle 1945 yılında parti içinde muhalif konumdaydı.

(3) 1944'ten beri Celal Bayar'ın ismiyle özdeşleşen ve Adnan Menderes, Refik Koraltan gibi milletvekillerini kapsayan bir grup, gerek siyasi, gerekse ekonomik alanlarda daha liberal bir yaklaşımı savunmaktaydı. Bu grubun önemli isimlerinin 1942'den beri Tevfik Rüştü Aras'ın çevresinde toplandığı bilinmektedir. Bu kliklerin dışında Yusuf Hikmet Bayur da parti içi muhalefetin önemli isimlerindendi.[53]

CHP içindeki gerilimler Mayıs 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerine yapılan görüşmelerde ivme kazandı. Kanun tasarısı, 19 Ocak 1945'te meclise verilmişti; tasarıyı incelemek üzere bir komisyon kurulmuştu. Kanun tasarısı üzerine müzakereler 14 Mayıs 1945'te Meclis gündemine alındı, tartışmalar bir ay boyunca devam etti. Kanunda öncelikle devlet elindeki toprakların kamulaştırılması ve topraksız köylülere devredilmesi öngörülüyordu. Toprakların geniş olduğu bölgelerde 5000 dekardan, dar olduğu bölgelerde 2000 dekardan fazla alana yayılan topraklar kamulaştırılacaktı. CHP içinde tartışmalara yol açan, esas olarak özel kişilere ait toprakların kamulaştırılmasına onay veren hükümlerdi. CHP'nin devletçi kliği büyük toprak sahipliği yerine mülkiyetin daha çok köylüye yayıldığı bir sistem tercih ediyordu. Buna karşılık burjuvazi ve toprak sahipleri serbest ticaret ve Batı ile entegrasyon istiyordu; bu sınıfların temsilcileri CHP içindeki muhalif 'liberal' kliği destekliyordu.[54] Kanun görüşmeleri sırasında toprak sahiplerinin sözcüsü olarak, kendisi de Aydınlı bir toprak sahibi olan Adnan Menderes ön plana çıktı. Bu şekilde, bu döneme kadar tanınmayan bir politikacı olan Menderes siyasetin önemli isimlerinden biri haline geldi.

İsmet İnönü, kanun üzerine yapılan tartışmaların başladığı günlerde, 19 Mayıs 1945'te yaptığı bir konuşmanın sonunda demokratikleşme yönünde adımlar atacağı sözünü verdi, ancak bu adımların neler olacağı konusunda herhangi bir ayrıntı vermedi.[55]

---

52 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-I (Kısa Özet)", *Praksis*, 5 (2002), 163.

53 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 54.

54 Feroz Ahmad, "Politics and Political Parties in Republican Turkey", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, Haz. Reşat Kasaba, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 232.

55 İsmet İnönü, "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Törenlerinde Gençliğe Sesleniş", 19 Mayıs 1945, 32.

Dörtlü Takrir (7 Haziran 1945)

Demokrat Parti, büyük toprak sahiplerinin ticaret burjuvazisiyle birlikte geleneksel bürokrasiden kopuşunun siyasal ifadesiydi. Bu ittifak, geniş emekçi kitlelerini, savaş döneminin getirdiği yokluk ve baskılardan duydukları hoşnutsuzluktan yararlanarak arkasına aldı. Dörtlü Takrir olarak bilinen belge, bu ittifakın ilk siyasal metni olarak kabul edilir ve bu bakımdan tarihsel bir önemi vardır:

C.H.P. Meclis Grubu Yüksek Başkanlığına,

Daha ilk kuruluşundan beri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin, en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk milletinin ancak bu prensiplerin tamamıyla tatbiki sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların, bütün memlekette ve bilhassa partimiz mensupları arasında, en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir. İşte bu kanaatledir ki, milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için, lüzumlu gördüğümüz tedbirleri Partimizin Meclis grubuna, arz ve teklif etmeyi borç bildik.

Atatürk'ün ölmez adına bağlı olan, mukaddes Kurtuluş Savaşımızdan doğan Türkiye Cumhuriyeti, ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu ile, dünyanın belki en demokratik Anayasa'sını meydana getirmiş ve bu sayede gerek ferdî hürriyetleri, gerek milli murakabeyi en geniş surette sağlamak imkânlarını vermişti.

Memleketi, Ortaçağ'dan kalma birtakım zararlı müesseselerden koruyabilmek ve irticaı kırmak maksadıyla, 1925'ten sonraki yıllarda, siyasi hürriyetlerin bazı takyitlere uğratıldığını biliyoruz. Lakin, Türkiye Cumhuriyet Devleti, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun, demokratik ruhuna daima sadık kalmış ve cumhuriyetin kurucusu büyük Atatürk, bunu tamamıyla demokratik bir şekle ulaştırmak idealinden, ölünceye kadar ayrılmamıştı.

Burada, izaha lüzum görmediğimiz türlü sebeplerden dolayı, muvaffakiyetsizlikle neticelenen Serbest Fırka tecrübesi, bu maksatla yapılmış bir hareketti. Bu talihsiz tecrübenin uyandırdığı tepkiler neticesinde, siyasi hürriyetlerin yeni birtakım tahditlere uğratıldığı inkâr edilemez. Bununla beraber Cumhuriyet idaresinin, her şeye rağmen, demokratik tekâmül yolunda ilerlediğini gösteren teşebbüsler de vardı. Büyük Millet Meclisi seçimlerinde, müstakil mebuslara gittikçe daha artacak nispette yer ayrılması tecrübesini buna bir delil olarak zikredebiliriz.

II. Dünya Savaşının belirmeye başlaması ve harp tehlikesinin memleketimizi daimî bir tehdit altında bulundurması, pek tabii olarak siyasi hürriyetleri bir kat daha tahdide sebep olmuş ve bu suretle Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun, demokratik ruhundan biraz daha uzaklaşılmıştı. Gerçi Cumhuriyet Halk Partisi içinde, ayrıca bir müstakil grup teşkili, milli murakabede işinin daha esaslı bir şekilde sağlanması ve tek parti usulünden doğan zararların karşılanması yolunda, bir tecrübe olmakla beraber kuruluşundaki gayritabiilik dolayısıyla, bundan da müspet bir netice alınmadığını görüyoruz.

Bütün dünyada hürriyet ve demokrasi cereyanlarının, tam bir zafer kazandığı, demokratik hürriyetlere riayet prensibinin, milletlerarası teminata bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde, memleketimizde de Cumhurbaşkanından en küçüğüne kadar bütün milletin aynı demokratik ülküleri taşıdığından şüphe edilemez.

Uzun asırlardan beri, müstakil bir devlet olarak yaşayan Türkiye'de hatta okuyup yazma bilmeyen vatandaşların bile, siyasi hürriyetlerini şuurla kullanacak bir seviyede bulundukları inkâr kabul edilmez bir hakikattir. Okuyup yazma bilmeyen köylüler arasında bile, dünyanın en değerli idare ve siyaset adamlarını yetiştirmiş olan milletimizin, bilhassa cumhuriyet idaresinin kuruluşundan beri, yapılan hamleler neticesinde bundan 20 yıl evveline nispetle çok yüksek bir seviyeye erişmiş bulunduğu, öğünülecek bir gerçektir.

İşte, bir taraftan iç hayatımızdaki bu mesut tekâmülün yarattığı siyasi olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumi şartları daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'muzda hâkim olan demokratik ruhu, bugünkü siyasi hayat ve teşkilatımızda, kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldiği kanaatine bizi sevk etmiş bulunuyor. Bunun bir an evvel gerçekleşmesi yönündeki düşüncelerimizi, şöyle hülasa ediyoruz:

1 - Milli hâkimiyetin en tabii neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis murakabesini, Anayasa'mızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamıyla uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması.

2 - Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetini, daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'muzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânlarının sağlanması.

3 - Bütün parti çalışmalarının, yukarıdaki esaslara tamamıyla uygun bir şekilde, yeniden tanzimi.

Muhterem milletvekili arkadaşlarımızın, yüksek tasviplerine sunduğumuz bu teklifimizle, daha ilk kuruluşundan beri, milli hâkimiyet gayesine erişmeyi, onu gerçekleştirmeyi hedef tutan, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve bütün Türk milletinin yüksek arzularına tercüman olduğumuza, Atatürk'ün idealine sadık kaldığımıza inanmış bulunuyoruz.

Cumhurbaşkanımızın, 19 Mayıs 1945 tarihli nutuklarında: "Siyaset ve fikir hayatımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceği" hakkındaki ifadeleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inancımızı büsbütün kuvvetlendirmiştir.

Milletimizin bütün kuvvet ve iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi Parti Grubu arkadaşlarımızın, Türkiye Cumhuriyetine ve Türk milletine, dünya demokrasileri arasında şerefli bir mevki sağlayacak olan bu teklifi, kendi öz düşüncelerinin bir ifadesi gibi telakki edeceklerinden asla şüphe etmediğimizi, bir defa daha tekrar eder ve takririmizin açık oturumda müzakeresini saygılarımızla rica ederiz.

İzmir, CELAL BAYAR

İçel, REFİK KORALTAN

Kars, FUAD KÖPRÜLÜ
Aydın, ADNAN MENDERES*

* *Celal Bayar'ın Söylevve Demeçleri, 1946-1950: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar*, der. Özel Şahi Söngiray (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 23-25.

Toprak reformu tartışmalarının arttığı sıralarda 1945 Bütçe Kanunu görüşmeleri de parti içi gerilimlerin su yüzüne çıkmasına neden oldu. Tartışmalarda ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar şiddetle eleştirildi. 29 Mayıs 1945'te yapılan oylamada Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak, Fuad Köprülü ve Celal Bayar ret oyu kullandı; dolayısıyla parti içindeki liberal eğilim birlikte hareket etti. Ancak hükûmete yapılan eleştiriler bu kanatla sınırlı kalmadı; Recep Peker ve Hikmet Bayur da eleştiri yapanlar arasına eklendi. Bu koşullarda Mayıs sonunda Celal Sait Siren Ticaret Vekilliği görevinden alındı, yerine Raif Karadeniz atandı. Memduh Şevket Esendal ise CHP genel sekreterliğinden alındı, yerine Nafi Atuf Kansu vekâleten atandı. Bu değişiklikler, hükûmetin muhalefete kayıtsız kalmadığının göstergesi olarak yorumlandı.[56]

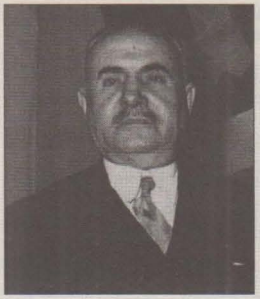
Yapılan tartışmaların en önemli dışavurumlarından biri, 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından ortak olarak hazırlanan 'Dörtlü Takrir' ismiyle bilinen metindir. Metinde, CHP yönetimine iletilen bir siyasi liberalleşme talebi dile getiriliyor, "yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunumuz'un gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri" talep ediliyordu. Metnin hazırlanması sırasında Bayur'a beşinci imzacı olması teklif edilmişti ancak Bayur'un tereddüt etmesi üzerine bundan vazgeçilmişti.[57] Metni hazırlayanların amacı yeni bir parti kurmak değil, CHP içinde hâkim olmaktı.[58]

56 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 1: İkinci Parti*, (İstanbul: İletişim, 2010), 250-252.

57 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 68-69.

58 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Cilt 2: "Yine Hayal Âleminde Uçuyorum"*, Haz. Murat Koraltürk, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007), 50.

Nuri Demirağ
(1886-1954)

Erken cumhuriyet döneminin önde gelen sanayicilerindendir. Milli Kalkınma Partisi'nin kurucusudur. Sivaslı bir memur ailesine mensuptu. Sivas ve civarında geçirdiği gençlik yıllarında Ziraat Bankası'nda memur olarak çalıştı. 1911'de İstanbul'da Hasköy Mal Müdürlüğü Refikliği'ne getirildi. Memurluktan istifa ettiği 1920 yılına kadar çeşitli şube ve dairelerde kâtip, tahakkuk memuru, müfettiş gibi görevlere atandı. Cumhuriyetin ilanını takiben Samsun-Sivas Demiryolu ihalesine katıldı. İlerleyen yıllardaki demiryolu inşa hamlelerinde sermayedar olarak önemli bir rol oynadı. Demiryolu inşasındaki kilit önemine bağlı olarak kendisine Atatürk tarafından 'Demirağ' soyadı verildi. 1930'ların ortasında Türkiye bütçesinin yüzde 5'ine tekabül eden miktarda bir servete sahipti ve 'Nuri Demirağ kadar zengin' sözü bu dönemde yaygınlaşmıştı.* Aynı dönemde havacılık sanayii alanında da yatırımlar yapmaya başladı. Kurduğu uçak fabrikası özellikle askerî uçak üretiminde önemli bir yer tuttu. II. Dünya Savaşı yıllarında Yeşilköy Gök Okulu ya da Demirağ Uçuş Okulu adıyla anılan okulu kurdu; uçak yapımı ve havacılık eğitimini sistemli hale getirdi. 1945 yılının sonbaharında havacılık alanındaki yatırımlarından devlet desteği çekilince, dönemin ilk muhalefet partisi olan Milli Kalkınma Partisi'ni kurdu. Parti siyasi hayatta önemli bir etki yaratmadı. Ancak parti 1953'e kadar kongre toplamaya devam etti. Demirağ 1940'ların sonunda ve 1950'lerin başlarında İstanbul Boğazı'na köprü inşa edilmesi gibi o dönem için gerçekçi bulunmayan projeler geliştirdi. 1954'te Demokrat Parti listesinden milletvekili seçildi.

* Osman Yalçın, "Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44, (2009), 750.

Dörtlü Takrir'in hazırlanmasını izleyen günlerde devletçi kanadın muhalif liberal kanat karşısında zafer elde etmesi olarak algılanan iki gelişme meydana geldi. 11 Haziran'da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu muhalefete rağmen parti disiplini nedeniyle oybirliğiyle kabul edildi. Bir sonraki gün, 12 Haziran 1945'te CHP Meclis grubu Dörtlü Takrir'i tartışmaya başladı. Ancak metin grup gündeminden çıkarıldı ve İnönü muhaliflerin ayrı bir örgütlenmeye gitmesi gerektiği işaretini verdi. Bu, CHP yönetimi ve 'Dörtler' arasındaki mesafenin daha da açılması anlamına geliyordu. Bu süreçte gerek *Vatan*, gerekse *Tan* gibi muhalif gazeteler 'Dörtler'i desteklemeye başladı.[59] Ahmet Hamdi Başar'ın bu dönemde İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta yer alan "Tek Parti usulünü bir irtica olarak tanıyan ve gören bir çoğunluk var" cümlesi, çok partili hayata geçilmesini isteyenlerin etkisinin azımsanamayacak düzeyde olduğunu göstermektedir. Başar'ın aynı mektupta Türkiye'de 'inkılapçı ve toplayıcı bir şef ve tek parti' olmaksızın demokrasiye geçişin mümkün olmadığını belirtmesi ve tek parti rejiminin sona ermesi fikrine mesafeyle yaklaşması da dikkat çekicidir.[60]

İnönü, bu dönemde üst düzey komutanlara yaptığı, basına duyurulmayan bir açıklamada çok partili hayata geçiş konusunu şu şekilde inceliyordu: "Bir de parti meselesi vardır. Bence bir karşı parti memlekette teessüs etmedikçe demokrasi cihazı tamamlanmış olmaz. Bu benim başvekilliğimden beri iltizam ettiğim bir cihettir. (...) Fakat bunu sun'î olarak tesis etmenin faydası yoktur. Şimdi bugün kurulacak

[59] Zürcher, *Turkey*, 211.

[60] Başar, *Hatıralar: Cilt 2*, 8.

bir karşı parti, komonist olarak teşekkül eder. Bunun tehlikesi ise, yabancı devletin vasıtası olmasıdır".[61]

CHP içi tartışmalar ve dış politika alanındaki gelişmelerin yanında 1945'in yaz ayları boyunca ortaya çıkan bir diğer gelişme çok partili hayata fiilen geçişin sağlanmasıydı. Yaz ayları boyunca İstanbullu sanayici Nuri Demirağ önderliğinde 'Milli Kalkınma Partisi' adlı yeni bir siyasi partinin kurulması çalışmaları başladı. 1930'lu ve 1940'lı yılların en önemli sermayedarlarından olan Demirağ, bu dönemde CHP ile olan bağlantıları sayesinde yüklü miktarda kredi alıyordu. Ancak Demirağ'ın uçak fabrikasının devlet yetkililerine güven vermemesi nedeniyle krediler kesildi; Demirağ bunun sonucunda yeni bir parti kurma çalışmalarına başladı. Yürürlükteki Cemiyetler Kanunu parti kurulmasını yasaklasa da 5 Eylül 1945'te yeni parti faaliyetlerine başladı. Hükûmet 22 Eylül 1945'te partinin kurulmasına resmen izin verdi. Partiyi destekleyenler arasında, Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında meclisin başlıca muhalif kanadı olmuş olan İkinci Grup'un önemli temsilcilerinden Hüseyin Avni Ulaş bulunuyordu. Parti gerek ekonomik, gerek siyasi alanlarda liberal bir yönelişe sahipti. Programında cumhurbaşkanını halkın seçmesi, zorunlu askerlik uygulamasının sona ermesi gibi ilkeler bulunuyordu. CHP yanlısı basın, yeni partinin itibarını azaltmak için partiye 'Kuzu Partisi' adını vermekte gecikmedi; bunun nedeni, Demirağ'ın partinin kuruluş sürecinde gazetecilere verdiği kuzu ziyafetleri olarak gösterildi. Parti Celal Bayar'ı da üye olarak almak istese de bu yönde bir başarı kaydedemedi.[62] Ahmet Hamdi Başar'ın hatıralarında yer alan deyişle, 'Zaten Kalkınma Partisi'ni ciddiye alan yoktu ve olamazdı'.[63]

1945'in sonbahar ayları boyunca 'Dörtler' kademeli olarak CHP'den koptu. 21 Eylül'de Menderes ve Köprülü *Tan* ve *Vatan*'da yayınlanan, CHP yönetimini eleştiren yazıları nedeniyle partiden ihraç edildiler.[64] Buna tepki olarak Bayar 28 Eylül 1945'te milletvekilliğinden istifa etti. Bayar'ın milletvekilliğinden istifası duyulunca, yeni bir parti kurulacağı anlaşıldı.[65] İnönü bu dönemde yaptığı çeşitli açıklamalarda bir muhalefet partisinin kurulması fikrini açıkça destekledi. Bu noktada iki örnek verilebilir. İnönü 12 Ekim 1945'te ABD senatörü Claude Pepper ve büyükelçi Edwin Wilson'u kabul etmişti. Görüşmeler sırasında yaptığı konuşmada temsilî demokrasiyi kurma isteğini dile getirdi ve "Muhalefet lideri olarak mecliste oturduğum zaman isteğim gerçekleşmiş olacak" yönünde bir açıklama yaptı.[66] İnönü 1 Kasım 1945'te meclis açılışı için yaptığı konuşmada ise II. Dünya Savaşı sonrasında dünyadaki gelişmeleri referans alarak bir muhalefet partisinin eksikliğini vurguladı. Bununla birlikte, ülkenin böyle bir muhalefete hazır olmadığını da belirtti.[67] Konuşmadan anlaşıldığı kadarıyla Milli Kalkınma Partisi ciddi bir muhalefet odağı olarak görülmüyordu ve esas olarak 'Dörtler' çevresinde ortaya çıkması beklenen partinin başlıca muhalefet partisi olması öngö-

---

61 İsmet İnönü, "İstanbul Hadımköy'de Üst Düzey Komutanların Katıldığı Bir Toplantıda Türk-Sovyet İlişkileri, Çok Partililiğin Gerekliliği ve Pahalılık/Piyasadaki Ürünlerin Fiyat Ayarları ile İlgili Verilen Söylev", 8 Temmuz 1945, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 38.

62 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 45.

63 Başar, *Ahmet Hatıralar: Cilt 2*, 50.

64 Erik J. Zürcher, *Turkey*, 211.

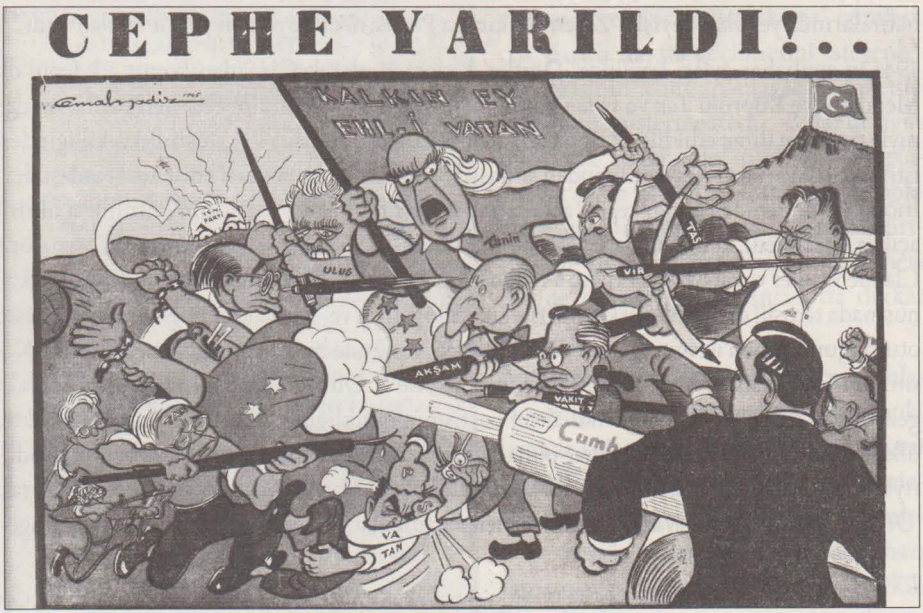
65 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 74.

66 Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 322.

67 Ahmad, "Political Parties", 232.

rülüyordu. Ülkenin bu yeni partiye hazır olmaması yönündeki çekince ise İnönü'nün daha önceden dile getirdiği, yeni partinin bir komünist parti olması yönündeki çekincenin devamı olarak değerlendirilebilir.

Bu şekilde açılan yeni yasama yılında CHP içindeki bölünme devam etti. 27 Kasım 1945'te Koraltan partiden ihraç edildi. 1 Aralık'ta ise Bayar CHP'den istifa ettiğini ve yeni bir parti kurma hazırlığında olduğunu ilan etti.[68] İstifa eden ve ihraç edilen milletvekilleri, Tevfik Rüştü Aras'ın aracılığıyla dönemin radikal sol görüşlü entelektüelleri Zekeriya ve Sabiha Sertel ile bağlantıya geçtiler. TKP ile organik bağlantıları olan Zekeriya ve Sabiha Sertel'in çıkardığı *Tan* gazetesi Milli Şef Dönemi'nde en önemli muhalif basın organlarından biri olmuştu, özellikle faşizm karşıtı yayınlarıyla dikkat çekiyordu. CHP'nin II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanya'sı ile ilişkilerini yakınlaştırması ve Türkiye'de gerek antikomünist eğilimlerin, gerekse faşist hareketlerin yaygınlaşmasına zemin hazırlaması, sosyalistlerin CHP'ye yönelik olumsuz bir tavır takınması sonucunu doğurmuştu.[69] Bu bağlamda CHP içinde oluşan muhalefet, sosyalistler tarafından ilerici bir muhalefet olarak görülüyordu. Bununla birlikte, 'Dörtlü Takrir' imzacıları ile sosyalistler arasında bazı temel görüş ayrılıkları vardı; örneğin Bayar, Menderes ve Koraltan'ın söyleminde ön plana çıkan antikomünist temalar ya da Menderes'in toprak reformuna karşı takındığı tavır Sertel'lerin bu ittifaka temkinli bir şekilde yaklaşmasına neden oluyordu.

4 Aralık 1945'te gerçekleşen ve Türkiye siyasal hayatının en önemli olayları arasında yer alan Tan Olayı'ndan bir gün sonra *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan karikatür. Neredeyse bütün basın ve önde gelen yazarları bir olmuş, *Tan* ve *Görüşler*'i çıkaran Sabiha ve Zekeriya Sertel'e saldırıyor. Sabiha Sertel'in elindeki orak, *Görüşler* dergisinin G harfini simgeliyor. "Cephe Yarıldı" başlıklı karikatür, cinsiyetçi bir içerik de taşıyor. Yeni Parti olarak adlarılan Demokrat Parti, saldırıyı arkadan seyrediyor (**Kaynak:** *Cumhuriyet*, 06.12.1945: 4).

68 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 76.

69 Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi", 25.

İsmet İnönü
1 Kasım 1945 Konuşmasından

Türkiye Cumhuriyeti'ni II. Dünya Savaşı'nın ardından çok partili düzene götüren sürecin içsel ve dışsal nedenleri bulunuyordu. Bir de bu süreci açığa vuran, onun işaretlerini veren ve bu bakımdan da simgesel öneme sahip nutuklar vardı. Bunlardan ilki, İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945'teki nutkuydu. İnönü, bu nutkunda ihtiyatlıca demokrasi yolunda ilerleneceğini belirtmişti. 1 Kasım 1945'te Meclis açış nutkunda ise açıkça konuşmuş ve çok partili düzenin başlayacağının kesin işaretlerini vermişti. Bu nutukla birlikte Türkiye siyasal yaşamında bir dönem kapanıyor ve yeni bir dönem açılıyordu.

(...) Büyük Meclisin her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki deneti, en ileri demokratik milletlerin hiçbirinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayışlıdır. Bizim tek eksiğimiz, Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muva'ak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları şevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasına tâbî işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır. Bununla beraber, Mecliste çokluğu teşkil eden parti üyelerinin Hükümeti tenkitte Devlet ve millet işlerini denetlemede, hiçbir kayda, hatta hiçbir ölçüye bağlı bulunmadıkları herkesin gözü önünde bir gerçektir. (Bravo sesleri, alkışlar) Memleketimizin hürriyet ve güvenlik içinde halk idaresini bütün şartlariyle geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inançla söyliyebiliriz. Bu gelişme için her vatandaşın vazife ve sorum duygusu ile ilgili olması birinci şarttır. Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır. (Bravo sesleri, alkışlar)

Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmağa mecburdur. Söz ve yazı hürriyeti, şüphe yoktur ki, her halk idaresinin sözgötürmez ortak temelidir. Her milletin kendi karakterine göre de, bir konuşma ve söze dayanma ölçüsü vardır. Bu ölçüyü hiçbir kitapta bulamayız ve hiçbir kitaba yazamayız. (Bravo sesleri, alkışlar) Ancak, uygularken milletin neye dayandığını ve neye dayanmadığını öğrenebiliriz. (...)*

* *Tarihe Düşülen Notlar-1: Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1921-4 Aralık 1987)*, haz. Hasan Yılmaz, (Ankara: TBMM, 2011), 12.

Bu bağlamda, CHP'den ayrılanlar ile sosyalist muhalefeti bir araya getirebilecek bir platform niteliğinde bir yeni bir yayın organının, *Görüşler* dergisinin çıkarılmasına karar verildi. Dergi 1 Aralık 1945'te yayın hayatına başladı. İlk sayıda 'Zincirli Hürriyet' başlığı altında tek parti rejiminin yol açtığı hak ve özgürlük ihlalleri inceleniyordu; sayının ilk sayfasında Bayar, Menderes ve Köprülü'nün de ilerleyen dönemde dergiye yazı yazacağı belirtiliyordu.[70] Cami Baykurt, Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Naili Boratav ve Sabahattin Ali gibi sol entelektüeller de dergiye yazılarıyla katkıda bulunacaklardı.[71]

Bu bağlamda Türkiye siyasi tarihi açısından önemli olaylardan biri olan *Tan* gazetesi baskını meydana geldi. *Görüşler* dergisinin yayınlanmasından iki gün sonra, *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Namık Kemal'den aldığı 'Kalkın Ey Ehl-i Vatan' sözleriyle *Tan* gazetesini komünizm propagandası yapmakla suçladı ve memleketini sevenleri komünistlere karşı mücadeleye çağırdı. *Cumhuriyet* gazetesinde ise *Görüşler* dergisinin başlığındaki 'G' harfinin ters çevrilip bir kısmının kapatıldığında orağa benzediğine, dolayısıyla komünist bir sembol olduğuna dair bir yazı yayınlanmıştı. 4 Aralık 1945'te İstanbul Üniversitesi öğrencilerinden

70 Zekeriya Sertel (2001) *Hatırladıklarım*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), 229

71 Sabiha Sertel (1987) *Roman Gibi (Anılar)*, (İstanbul: Cem, 1987), 293).

bir grup ellerinde Atatürk'ün ve İnönü'nün resimleriyle komünizm karşıtı bir gösteri yaptı.[72] Baskına katılanlar arasında Süleyman Demirel ve İlhan Selçuk'un da bulunduğu bilinmektedir. *Tan* gazetesi baskını CHP İstanbul il örgütü tarafından, sol/muhalif basının önünü kesmek için düzenlenmişti. Göstericiler ellerindeki baltalarla önce *Tan* gazetesi bürosunu, daha sonra da Sabahattin Ali ve Cami Baykurt'un çıkardığı *La Turquie* ve *Yeni Dünya* gazetelerinin matbaaları ile Berrak ve ABC kitabevlerini tahrip etti.

Bayar, Menderes ve Köprülü, diğer gazetelerce kendilerine yöneltilen 'kızıllarla işbirliği yaptıkları' yönündeki suçlamaları reddettiler ve *Görüşler* dergisi ile herhangi bir ilgilerinin olmadığını açıkladılar.[73] Böylece sosyalist aydınlarla CHP'den ayrılan muhalefet arasındaki ittifak çabaları sona erdi. SSCB 8 Aralık'ta, baskın sırasında tahrip edilen Sovyet yayınları konusunda nota verdi. Hükûmet cevabında konunun bir iç mesele olduğunu belirtti.[74] İlerleyen dönemde baskını düzenleyenin 'üniversite gençliği' olduğu CHP'lilerce sıkça vurgulandı; Sertel ise matbaayı yıkanın üniversite öğrencileri değil, polis olduğu konusunda ısrar etti.[75]

Bu şartlar altında yeni partinin kurulma çalışmaları devam etti ve 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kuruldu. Parti programında altı ok yer alıyordu. Halkçılığa özel bir vurgu yapılmış, parti yerine halkın kararlarının önde olması gerektiğinin altı çizilmişti.[76]

Celal Bayar, partinin ismi seçilirken ABD'deki Demokrat Parti'nin ilham kaynaklarından biri olduğunu belirtmektedir. Adnan Menderes, gazetecilerin yeni partinin sağda mı, solda mı olduğuna dair sorularına "Belki de Halk Partisi'nden iki parmak daha soldadır" cevabını vermişti.[77]

Parti kurulmadan önce Bayar İnönü'nün onayını almak istedi. İnönü üç soru sordu. İlk soru parti programının "dini inançlara saygılıdır" yönünde bir ibare içerip içermediğine ilişkindi. İkinci soru, partinin Köy Enstitüleri'ne ve ilkokul seferberliğine karşı bir program maddesinin olup olmadığı yönündeydi. İnönü son olarak yeni partinin dış politika konusunda "dış politikada ayrılık var mı?" sorusunu sordu. Programda 'dini inançlara saygı' konusunda özel bir değini bulunmadığı, Köy Enstitüleri'ne ve eğitim seferberliğine karşı bir maddenin yer almadığı ve dış politika konusunda da bir ayrılık olmadığı teminatını alınca partinin kurulmasına onay verdi.[78]

İç politika düzleminde 1946'nın ilk aylarında Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi ile tam anlamıyla karşı karşıya gelmediği, aksine belirli ölçülerde iktidar partisinden yakınlık gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, bu dönemde DP'nin (tıpkı 16 yıl öncesindeki Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde olduğu gibi) bir 'muvazaa partisi' olup olmadığı yönünde tartışmalara yol açtı.[79] Bununla birlikte, bahar aylarında iki parti arasındaki gerilim gün yüzüne çıktı. Gerilimi ortaya çıkaran, 21 Nisan 1946 tarihli milletvekili ara seçimleriydi. Demokrat Parti seçim kanunundan şikâyetçiydi ve değişmesini talep ediyordu.

---

72 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim: 2: 1922-1971*, (İstanbul: Pera, 1997), 1329.

73 Başar, *Hatıralar: Cilt 2*, 85; Sertel (2001) *Hatırladıklarım*, 231.

74 İsmail Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye: Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İstanbul: İSİS, 1997), 15.

75 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 147.

76 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (London: Routledge, 2003), 105.

77 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim: 2: 1922-1971*, 1331.

78 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 81.

79 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 83-84.

Böyle bir bağlamda 26 Nisan 1946 tarihinde yapılan CHP Meclis grubu toplantısında belediye seçimleri ile genel seçimlerin öne alınması gündeme geldi. Belediye seçiminin Eylül ayından Mayıs ayına, genel seçimin ise 1947 yılından 1946'ya alınması önerildi. Özellikle genel seçimlerin erkene alınması, DP'nin örgütlenmesini önlemek için CHP tarafından gerçekleştirilen bir manevra olarak algılandı.

Seçim yasasının değişmesinden 1946 seçimlerine

1946 ortasına gelindiğinde Türkiye'nin siyasi yapısında ve seçim sisteminde önemli değişiklikler meydana geldi. Bu dönemde özellikle Ege bölgesinde CHP ve DP taraftarları arasında büyük bir karşıtlık oluşmuştu. Metin Toker, iki partinin taraftarlarının kahvehanelerini bile ayırdıklarını ve yer yer birbirlerine düşman gözüyle baktıklarını belirtmektedir. Pek çok yerde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda yöneticilik yapmış olan kişilerin Demokrat Parti'ye katılmasının da partinin ülke içinde örgütlenmesini kolaylaştırdığı söylenebilir.[80]

Bu dönemde, 10-11 Mayıs 1946'da TBMM'de toplanan olağanüstü CHP kurultayında 'Değişmez Şef' kavramından vazgeçildi ve partinin genel başkanının dört yıl için seçilmesi kararlaştırıldı. Çok partili yaşama dönüşten sonra formel olarak işlevi kalmayan 'Müstakil Grup' lağvedildi. Bunun yanında, seçim yasasının yumuşatılması ve tek dereceli seçim esasının benimsenmesi yönünde de kararlar alındı.[81]

Bununla birlikte, seçim yasasındaki değişiklikler 26 Mayıs 1946 belediye seçimlerine yetişmedi. Demokrat Parti beklenen reformların yapılmadığı bir ortamda seçimlere katılmamayı tercih etti; pek ciddiye alınmayan Milli Kalkınma Partisi ise CHP'nin karşısında seçime katılmakla beraber önemli bir sonuç elde edemedi.[82] Belediye seçimlerinden birkaç gün sonra, 5 Haziran 1946'da seçim yasası değişti. Bu döneme kadar iki dereceli olarak düzenlenen seçimler, yasadaki değişiklikle beraber tek dereceli yapılmaya başlanıyordu. Demokrat Parti bunun yanında nispi temsil, gizli oy açık-sayım sistemi ve seçimler sırasında adli denetim talep ediyordu. Daha önce CHP Meclis grubunda gündeme gelen genel seçimin erkene alınması konusu da bu dönemde meclis gündemine alındı. DP yönetimi başlangıçta bu öneriye muhalefet etse de, gerek bu dönemde basın yasasının yumuşatılması gibi çeşitli düzenlemeleri sekteye uğratmamak istememesi, gerekse CHP'nin DP'yi kapatmakla tehdit etmesi gibi nedenlerle seçim takvimindeki değişikliği kabul etti.[83]

Seçim yasası dışında bu dönemde yapılan başlıca reformlar basın ve üniversiteleri kapsıyordu. Her iki alanda da 13 Haziran 1946 tarihinde düzenlemeler yapıldı. Basın Kanunu'nun hükûmete gazete kapatma yetkisi veren 50. Maddede değişiklik yapıldı.[84] Şubat 1945'te hazırlanmaya başlanan Üniversiteler Kanunu da aynı gün kabul edildi ve üniversitelerin özerkliği ilkesi benimsendi.

---

80 A.g.e., 95.

81 İsmet İnönü, II. Olağanüstü CHP Büyük Kurultayını Açış Söylevi, 10.05.1946, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 84-89.

82 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 106.

83 Ahmad, *Modern Turkey*, 106-107.

84 İzzet Eroğlu, "1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması", *Yasama Dergisi*, 14, 2010, 111.

Niyazi Berkes
Unutulan Yıllar*'dan*

Niyazi Berkes'in Unutulan Yıllar adlı kitabı 1940'lı yıllar Türkiye'sinin en önemli ve iyi gözlemlerini içeren kitaplardan biridir. Berkes, 1945 yılındaki hızlı liberalleşmeye sola karşı şedit bir baskının eşlik ettiğini kendi tanıklıklarına da dayanarak canlı bir şekilde anlatır. Sola karşı baskının bir ucunda Cumhuriyet gazetesi vardı. Gazete, 4 Aralık 1945 tarihli sayısında Görüşler dergisinin G'sinin orağa benzediğini "bizim yoldaşlar nihayet maskelerini attılar" diye duyurdu. Baskının bir ucunda ise İsmet Paşa ve CHP vardı. Tan Baskını İnönü ve partisinin dahliyle gerçekleşmişti. O aralar zamanın solcularıyla temas halinde olan DP ileri gelenleri bu baskıların ardından soldan kaçarcasına uzaklaşacaktı.

G harfinin karşısında ulusal duyguları kabaran 'gençlik' dedikleri bir kalabalık 4 Aralık 1945 günü Tan matbaası ile [Cami] Baykurt'un çıkardığı bir gazeteyi ve bir kitabevini bir iki saat içinde yıkıntıya çevirdiler. Bu görülmedik vandalizm işlenirken ellerde taşınan pankartlardan birinde şu sözler yazılı: "Hiçbir Memlekette Türkiye'de Olduğu Kadar Hürriyet Yoktur".

Günümüzde gördüğümüz boyutlara varan vandalizmin ilk uygulanışı böylece Milli Şefimizin zamanında, onun partisinin planlamasıyla ve onun hükûmetinin bilgisi altında, gözleri önünde olmuştur. Tepkiler de ilginç. Ankara Caddesi basını cümbüş içinde. Bayar, Menderes, Köprülü birer bildiri ile yazı vaadettiklerini yapamadılar. Aras'tan ses yok! Mareşal yanından ise ne bir ses, ne bir nefes! Bu demokrasi şampiyonları, bu vandalizm yönteminin uygulanmasının arkasından ne geleceğini anladıklarından sus-pus olmuşlardı![*]

* Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, yay. haz. Ruşen Sezer (İstanbul: İletişim, 1997).

Değişen siyasi atmosfer içinde 1946'nın ikinci yarısında bir dizi sol partinin kurulduğu görülmektedir. Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun girişimiyle 14 Mayıs 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi bunlardan ilkidir.[85] Parti, Hüsamettin Özdoğu ve Mustafa Börklüce gibi isimleri de bir araya getiriyordu. Parti içinde gerek TKP içinden, gerekse TKP haricinden kadrolar bulunmaktaydı,[86] partinin kurucusu da TKP ile organik bağlantı içinde olmayan, buna karşılık Belçika gibi ülkelerdeki sosyal demokrat partilerle ilişki içinde bulunan Esat Adil Müstecaplıoğlu idi. Kaldı ki, Esat Adil Müstecaplıoğlu, partiyi 'samimi surette antikomünist bir Sosyalist Partisi' olarak tanımlamıştır.[87]

Türkiye Sosyalist Partisi, kısa bir süre için faaliyet gösterse de önemli bir etki yarattı. Aziz Nesin ve Rıfat Ilgaz bir süreliğine partinin üyesi oldu. Partinin yayın organları arasında *Gün* ve *Gerçek* gazeteleri bulunuyordu. İşçiler parti tarafından düzenlenen konferanslara yoğun ilgi gösteriyordu. Türkiye Sosyalist Partisi, Mensucat İşçileri Sendikası başta olmak üzere çeşitli sendikaların kurulmasına öncülük etti.[88]

Türkiye Sosyalist Partisi'nden birkaç hafta sonra, 10 Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Ekmekçi ve Köylü Partisi'nin kurulmasında ise Türkiye Komünist Partisi'nin TSP'ye kıyasla çok daha doğrudan bir rol oynadığı bilinmektedir. Partinin kurucusu Şefik Hüsnü

85 Özgür Gökmen, "Çok-partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", *Toplum ve Bilim*, 78 (1998), 161-186; Emin Karaca, *Unutulmuş Sosyalist: Esat Adil: Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Hayatı, Mücadelesi ve Eserleri*, (İstanbul: Belge, 2008); Özgün Erler Bayır, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 45, 2011, 54-56.

86 Y. Doğan Çetinkaya ve M. Görkem Doğan, "TKP'nin Sosyalizmi (1920-1990)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 8: Sol*, Haz. Murat Gültekingil, (İstanbul: İletişim, 2008), 314.

87 Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi", 25.

88 Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım, Dinlediklerim: Tarihive Toplumsal Anılar* (İstanbul: Simurg, 2000), 142.

Deymer'dir. İlk aşamada TSP'ye geçen kimi kişilerin daha sonra TSEKP'e katıldığı gözlemlenmektedir. Partinin *Yığın, Başak, Söz, Havadis, Sendika* gibi yayın organları vardı ve esas olarak sendikal alanda faaliyet göstermekteydi.[89]

Sosyalist partilerin kurulmasıyla aynı dönemde devletten bağımsız bir sendika hareketinin de yeniden ortaya çıktığı görülür. Türkiye sendikacılık tarihinin bu dönemine '1946 Sendikacılığı' adı verilir. Bu alanda gelişmeleri hızlandıran, 5 Haziran 1946'da 4919 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun Meclis tarafından kabul edilmesidir. Yeni kanunla, 1938 Cemiyetler Kanunu'nda sınıf temelli cemiyetleri engelleyen hüküm kaldırılıyor ve sendikalar serbest kalıyordu. Bu şekilde Haziran-Temmuz 1946'dan itibaren sendikacılık yeniden canlandı. Türkiye Sosyalist Partisi işyeri esasına göre, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ise iş kolu esasına göre sendikalar kurulmasına öncülük etti.[90]

CHP hükûmetinin sendikacılık alanında yaptığı açılımlar çeşitli nedenlerle açıklanabilir. Bunlardan biri, Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yaptığı uluslararası baskıdır. Bundan da önemli olarak, etkili bir muhalefet partisinin ortaya çıkması ve işçi sınıfına da hitap eden bir söylem benimsemesi CHP'nin bu alana müdahale etme çabasını ortaya çıkarmıştır.[91] Feroz Ahmad, bu düzenlemelerin bir diğer nedeninin CHP içinde bulunan bir radikal kanadın partiyi yenileyerek muhalefet partisi DP'yi bir işadamları ve toprak sahipleri partisi olarak göstermek istemesi olduğunu belirtmektedir.[92] Her durumda, dönem içinde işçi sınıfının önemli bir toplumsal aktör haline geldiği ve partilerin bu aktöre yönelik politika geliştirme çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Çok partili hayata geri dönülmesinden sonra yapılan ilk genel seçimler olan 21 Temmuz 1946 seçimleri bu bağlamda gerçekleşti. Demokrat Parti, seçimlerin erkene alınması nedeniyle ülke genelinde örgütlenmesini tamamlayamadığından 16 ilde seçime giremedi; bu, DP'nin parlamentonun 114 koltuğunu henüz seçim yapılmadan kaybetmesi anlamına geliyordu. Seçim sırasında usulsüzlükler yapıldı, kimi noktalarda yerel görevliler CHP'ye oy verilmesini sağladı.[93] İnönü, genel seçimler dolayısıyla yaptığı konuşmada, cumhurbaşkanı olduğu dönemde parti başkanlığını yürütmeye devam etmesi hakkında yöneltilen eleştirileri değerlendirdi, anayasa gereğince görevini ifa edebilmesi için mensup olduğu partinin mecliste çoğunluğuna sahip olması gerektiğini belirtti. Konuşmanın geri kalan kısmında partisinin ve cumhurbaşkanlık döneminin propagandasını yaptı.[94] Seçimlerde DP laik devlet elitleri ve dindar kitleler arasındaki gerilimi ustaca vurgulayarak kitle desteği almaya çabaladı.[95] Bunun yanında, Mareşal Fevzi Çakmak'ın DP listesinden milletvekili adayı olarak seçimlere girmesi, yeni partinin meşruiyetini artıran bir unsur, hatta 'kazandığı en büyük zafer' olarak değerlendirilmiştir.[96] Fevzi Çakmak 1944 yılına kadar

89 Y. Doğan Çetinkaya ve M. Görkem Doğan, "TKP'nin Sosyalizmi", 314.

90 Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım, Dinlediklerim*, 142.

91 Brian Mello, "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80", 214.

92 Feroz Ahmad, "Political Parties", 233-234.

93 Barın Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 326.

94 İsmet İnönü, "Milletvekili Genel Seçimleri Dolayısıyla Yayınlanan Ulusa Bildiri", 18.07.1946, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, Haz. İlhan Turan, (Ankara: TBMM, 2003), 142-148.

95 Zülküf Aydın, *The Political Economy of Turkey*, (London: Pluto Press; 2005), 192.

96 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Cilt 2*, 143.

DP Programı'ndan: ***Umumi Prensipler***

MADDE 1 — Siyasi hayatımızın, birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle içlaress lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyetinde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadile kurulmuştur.

(...)

MADDE 5 — Aile ve mülkiye esaslarına dayanan Türk Cemiyetinde, içtimai adalet ve insanî tesanüt prensiplerinin milli vicdanda kökleşmesi ve tatbikatta geniş yer bulması için çalışmayı' vazife biliriz. İnsanlık haysiyetinin korunması için çalışmak isteyen her işsiz yurddaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurddaşların yardım görmelerini demokrat bir cemiyetin başlıca hedeflerinden sayarız.

MADDE 6 — Içtimai iş bölümünün tabii neticesi olarak çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi, yurddaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerinin umumi menfaat çerçevesi içinde içtimai adalet ve insanî tesanüt prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkânına inanıyoruz.

MADDE 7 — Umumi hayata her bakımından muvazeneli ve ahenkli bir gelişmenin sağlanması için, yalnız siyasi partiler kurulmasını, yani sadece siyasi sahada teşkilatlanmış olmayı kâfi görmüyoruz; milletimizin iktisadi ve içtimai sahalarda da sür'atle teşkilatlanması ve daha şuurlu bir birlik tecellisi için işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve muallimlerin, yüksek öğretim talebesinin içtimai ve iktisadi maksatlarla cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmalarını gerekli buluyoruz.

(...)

genelkurmay başkanlığı yapmıştı. Dindar ve muhafazakâr olarak biliniyordu, görev süresi boyunca ordunun eski dinî geleneklerini korumak için elinden geleni yapmıştı.[97] DP'nin bu dönemde halen bazı sosyalist aydınlarca desteklendiği görülmektedir. İlerleyen yıllarda Türkiye İşçi Partisi'nin genel başkanlığını yapacak olan Mehmet Ali Aybar da 1946 seçimlerinde Bursa'da DP listesinden bağımsız aday olarak seçimlere katılmış, ancak seçilememiştir (Aybar Demokrat Parti'ye katılması yönündeki teklifi ise reddetmiştir). Falih Rıfkı Atay, seçimlerden sonra *Ulus*'ta "CHP son seçimde bir rejim savaşı verdi ve Moskova radyosunu hayal sükutuna uğrattı" satırlarını yazmıştır.[98]

Bu koşullar altında, tek dereceli olarak ve açık oy-gizli tasnif esasına göre yapılan 21 Temmuz 1946 seçimlerinin sayısal sonuçları yayınlanmadı. Gizli sayım sonrası açıklanan sonuçlara göre CHP 397, DP 61 milletvekilliği elde etti. Mecliste ayrıca 7 bağımsız milletvekili yer alıyordu; bunların 4'ü DP listesinden seçilen bağımsız milletvekilleriydi. Toplam 465 milletvekili arasında yalnızca 9 kadın milletvekili bulunuyordu; 1935-1939 arasında 18, 1939-1946 arasında 16 kadın milletvekilinin mecliste görev aldığı düşünülürse, 1946'da kadınların siyasal temsili açısından bir gerileme olduğu tespit edilebilir.

97 Kemal H. Karpat, *Turkish Politics*, 256.

98 Metin Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 129.

Tablo 2:
21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
(Partilerin aldıkları oy oranları açıklanmamıştır.)

Parti adı	Alınan Oy	Oranı	Milletvekili Sayısı
CHP	?	?	397
DP	?	?	61
Bağımsız	?	?	7

1946 seçimleri, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal tarihi açısından önemli bir dönüm noktasına tekabül eder. 1946 seçimlerinden önce halkın büyük bir kesimi seçimlere katılmıyordu; iki dereceli seçim sistemi de her seçim bölgesinin ileri gelenlerinin 'ikinci seçmen' olarak belirlenip seçimlerin ikinci turunda çoğunluk adına karar vermesini sağlıyordu. 1946 seçimleriyle beraber, seçimlere katılım kitleler için temel bir politik mücadele biçimi, hatta âdeta 'devrimci' bir yöntem haline gelmiştir.[99]

1946 seçimlerinde CHP'nin takındığı tutum, daha sonraki seçimlerde olabilecek hileleri önlemeyi amaçlayan bir grup subayın 1948'de gizli bir dernek kurmasıyla sonuçlandı. Derneğin üyeleri arasında General Fahri Belen ve başka subaylar yer alıyordu. Subayların bazıları Demokrat Parti liderlerine ordunun kendilerini desteklediği yönünde teminat vermişti.[100]

Recep Peker Hükûmeti

Seçimlerden sonra Şükrü Saraçoğlu hükûmetinin görevi sona erdi. Yeni meclis 5 Ağustos 1946'da açıldı ve cumhurbaşkanı seçimi yaptı. Yeniden aday olan İsmet İnönü'ye karşı, Demokrat Partili milletvekilleri Fevzi Çakmak'ı destekledi. İsmet İnönü yeniden cumhurbaşkanı seçildi. İnönü seçim sonrasında DP'ye ılımlı davranacak ve çok partili hayata kolay geçiş sağlayacak bir başbakan arayışına girdi. Bu bağlamda, ismi 'Milli Şef Dönemi'nin otoriter uygulamalarıyla özdeşleşmiş bulunan Şükrü Saraçoğlu'nun yeniden hükûmeti kurma görevini alması mümkün değildi. Bununla birlikte, başbakan olarak atanan isim yine devletçi kanadın temsilcilerinden olan Recep Peker'di. Recep Peker hükûmeti 7 Ağustos 1946'da kuruldu. Recep Peker'in bir yıllık başbakanlık dönemi, uluslararası ilişkiler ve ekonomi alanlarında bir dizi krizin yaşandığı ve CHP ile DP'nin sürekli karşı karşıya geldiği bir dönem oldu.[101]

Meclisin açılması sırasında koltukların dağılımı üzerine iki partinin yöneticileri arasında yaşanan tartışma dikkat çekicidir. Bayar, kürsüden bakıldığında salonun sol tarafında kalan koltukların DP'ye tahsisini istedi, Saraçoğlu ise bunu kabul etmedi. Metin Toker'in ifadesiyle, "Demokratların solda oturmaları devrimciliklerinin delili olacaktı. Halbuki kendilerine sağdaki sıralar tahsis edildi. Saraçoğlu, devrimciliği rakip partiye kaptırmak istememişti".[102] Birkaç ay sonra, Bayar bir demecinde sosyalist ya da komünist olduğunu reddediyor, daha

99 Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Partive Dönemi", 36.
100 Kemal H. Karpat, *Turkish Politics*, 241-242.
101 Barın Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 330.
102 Metin Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 131.

sonra "Eğer solculuk fakirlerin haklarını himaye, onlarla beraber olma ve onlara daha yüksek bir hayat seviyesi temin etmekse memnuniyetle solculuğu kabul ederim" sözlerini ekliyordu.[103] DP ve CHP arasındaki mücadele, halen sağ-sol karşıtlığından farklı bir düzlemde gerçekleşmekteydi. Buna karşılık, meclisin açılmasından sonra, DP'yi destekleyen sol yönelimli entelektüeller parti yöneticilerinin liberalizme yöneleceklerini öngörerek yeni bir örgütlenmenin olanaklarını aramaya başladılar. Bu bağlamda, İnsan Hakları Derneği'nin kurulması projesi gündeme geldi.[104] Zekeriya Sertel ve Cami Baykurt'un öncülük ettiği, Tevfik Rüştü Aras'ın da desteklediği girişim somut bir sonuç vermedi.

1946'da alınan devalüasyon kararı sonrasında Demokrat Parti Peker'e karşı eleştirilerini sertleştirdi.[105] DP, *Bretton Woods* sistemine eklemlenmeye sıcak baksa da devalüasyon kararına karşı çıkıyordu. Bu karşı çıkışın başlıca nedeni, partinin tarım üreticilerinin çıkarlarını savunmasıydı. DP'ye göre 7 Eylül kararları tarım üreticilerinin aleyhine sonuçlar doğuracak ve Türkiye'nin ödemeler dengesini bozacaktı.[106] DP ve CHP arasında tırmanan gerginlik 23-27 Aralık 1946'da DP'nin Peker'in tavırlarından dolayı Meclisi boykot etmesiyle doruk noktasına ulaştı. Bu konuda gerginliğin aşılması için İnönü'nün araya girmesi gerekti.[107]

Parlamento içi tartışmalarda bu gelişmeler yaşanırken, altı aydır faaliyet göstermekte olan sendikalar ve sosyalist partilerin kapatılması için önlemler alındı. Aralık 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, İstanbul İşçi Sendikalar Birliği ve İstanbul İşçi Kulübü Sıkıyönetim Komutanlığı kararıyla kapatıldı. İsmet İnönü bu önlemleri söz konusu hareketlerin dış güçler (Sovyetler Birliği) tarafından desteklendiği gerekçesiyle meşrulaştırdı.[108]

Aralık 1946 komünist tevkifatından kısa bir süre sonra, 20 Şubat 1947'de yürürlüğe giren 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'da grev hakkı yer almıyordu ve sendikaların siyasal nitelikte faaliyet yürütmeleri yasaklanıyordu. Nisan 1947'de CHP işçi bürosu kuruldu; amaç, işçilerin desteğini almaktı. Yine bu dönemde yapılan yeni düzenlemelerle Ceza Kanunu'nun sosyalist ve komünist hareketleri engelleyen 141. ve 142. Maddeleri ağırlaştırıldı.

1947'de yeni Sendikalar Kanunu'nun kabul edilmesini takiben gelişen sendikal harekete '1947 Sendikacılığı' adı verilir. 1940'ların son çeyreğinde 1948 İstanbul Çimento Fabrikası, 1949 Eyüp Mensucat Fabrikası gibi işyerlerinde yapılan eylemler dışında, büyük ölçekli bir işçi eylemi gerçekleşmedi. Bu koşullar altında Demokrat Parti'nin CHP'ye karşı işçi haklarından yana tavır aldığı, örneğin 1949'da grev hakkını desteklediğini açıkladığı görülmektedir.[109] 1947 Sendikacılığı'nın ilk yıllarında sendikal hareket içinde komünizm karşıtı tema ve söylemler yoğun olarak kullanılmıştır. Görkem Akgöz, 1947-1950 arasında işçilerin antikomünist ve milliyetçi bir dil kullanmalarının basit bir şekilde 'devlet güdümlü' sendikal faaliyet yürüttükleri anlamına gelmediğinin altını çizer; Akgöz'e göre dönemin işçileri bir

103 A.g.e., 132.
104 A.g.e., 140-141.
105 Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 330.
106 Tören, *Marshall Plan*, 132.
107 Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 330.
108 Mello, "Labor Insurgency in Turkey", 214.
109 A.g.e., 214.

yandan hegemonik ideoloji olan Kemalist milliyetçiliği benimsemekte, diğer yandan da Kemalist milliyetçiliğin söylemini kullanarak kendi kimlik ve bilinçlerini inşa etmektedirler.[110]

Muhalefetin güçlenmesi (1947-1950)

Gerginliklerin artmasından 12 Temmuz Beyannamesi'ne

DP ve CHP yöneticileri arasındaki ilişkiler 1946 sonunda kopma noktasına gelmişti. Aralık 1946'da yaşanan 'Psikopat Fırtınası' adı verilen olay bu gerginliğin en ses getiren belirtilerindendir. Bu tarihte yapılan bütçe görüşmeleri sırasında Recep Peker Adnan Menderes'in bir konuşması sırasında 'kötümser ve psikopat bir ruh' ifadesini kullanmış, Emin Sazak 'psikopat'ı 'pis köpek' olarak anlayınca çıkan olaylar sonucunda birkaç gün boyunca meclisi boykot etmişler, boykotu bitirmeye ancak İnönü'nün arabulucu olarak devreye girmesiyle razı olmuşlardı.[111]

Demokrat Parti'nin ilk kongresi, kuruluşunun birinci yıldönümünde, 7 Ocak 1947'de toplandı. Kongrede kabul edilen 'Hürriyet Misakı' adlı metin CHP-DP ilişkilerinin son derece gerilimli bir hal almasına neden oldu. Metinde ülkenin siyasi anlamda özgürleşmesi başlıca hedef olarak benimseniyor ve bu hedefin "Atatürk'ün başladığı işi bitirmeyi" amaçladığı belirtiliyordu.

Demokrat Parti'nin 6 Nisan 1947'de düzenlenen ara seçimlere katılmayı reddetmesi de gerginliği artırdı. Recep Peker, muhalefet partisini halkı isyana teşvik etmekle suçladı. İnönü Köprülü'yle 6 Haziran 1947'de bir yaptığı görüşmeden sonra not defterine şu satırları yazıyordu: "Kendilerinin, halkı ayaklandırmak, hatta, insanların canlarını almak gibi telkinler yaptıklarını ve bunun tabiatıyla endişe uyandırdığını, mümkün olduğu ka-

Esat Adil Müstecaplıoğlu (1904-1958)

Türkiye sosyalist hareketi tarihinde önemli bir yere sahip figürlerdendir. 1945 sonrası dönemde yayınladığı yazılar, solda partileşme çalışmalarına yaptığı katkılar ve sendikal alandaki örgütleme çabalarıyla tanınır. Balıkesir/Balya'da doğdu. 1919'da Kuva-yı Milliye'ye katıldı. 1928'de Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Belçika'da ceza ve ıslahevleri konusunda doktora yaptı.

Öğrencilik döneminde Belçika'daki sosyalist hareketle tanıştı ve bu hareketten etkilendi. 1932'de Balıkesir Halkevi'ni kurdu. 1930'ların ortasından itibaren cezaevlerinin reformu konusunda çalışmalar başlattı. İmralı Cezaevi'ni ve Edirne Çocuk Islahevi'ni kurdu.

Nâzım Hikmet'in dostlarındandı. 1945'te *Tan* gazetesinde yazılar yazdı. 14 Mayıs 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi'ni kurdu. Parti aynı yıl kapatıldı. Esat Adil kısa bir süreliğine tutuklu kaldı. Türkiye Sosyalist Partisi'ni 1950 yılında tekrar kurdu. Parti 1952 yılında tekrar kapatıldı. Partisi ikinci kez kapatıldıktan sonra siyasetten uzak durdu.

[110] Görkem Akgöz, 'Sınıfın Söylemsel Kuruluşu: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Milliyetçi ve AntiKomünist Söylemler', *Praksis*, 35-36 (2014), 80-81.

[111] Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 156-158.

Fevzi Çakmak (1876-1950)

Milli Mücadele sırasında en önemli rol oynamış komutanlardan birisidir. Yaşadığı dönemde aynı zamanda 'alnı secdeye gelen' bir asker olmasıyla tanınmıştır. Kuleli Askerî Lisesi'nde öğrenim gördü. Harp Okulu'nu ve Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'yi bitirdi. 1899'dan itibaren Balkanlar'da çeşitli rütbelerde görevler aldı. Çanakkale cephesinde V. Kolordu komutanı olarak muharebelere katıldı. 1920'de Ankara'ya giderek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. 1922'de Milli Müdafaa Vekilliği görevine getirildi. Dumlupınar Meydan Muharebesi'ne komuta etti, bu muharebede elde edilen zaferin ardından Büyük Millet Meclisi kendisine Müşir (Mareşal) unvanını verdi. 1921-1944 arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) yaptı. 1944'te emekli oldu. 1946'da Demokrat Parti listesinden bağımsız aday olarak milletvekili seçildi. 1948'de Millet Partisi'nin kuruluş çalışmalarında yer aldı. 1950'de öldü.

dar yumuşak bir dille, anlatmağa çalıştım."[112] Ertesi gün Celal Bayar'la yaptığı görüşmede ise "Ben, ihtilal metotları takip etmeyeceklerini ve yahut zaten etmiyorlarsa dikkat edeceklerini gösterir bir vaat alınağa çalıştım." satırlarını not edecekti.[113]

Bu dönemde yapılan görüşmeler sonucunda DP ve İnönü arasında bir uzlaşmaya varıldı. İnönü'nün Bayar'a da danışarak 11 Temmuz'da hazırladığı bir beyanname, 12 Temmuz 1947'de kamuya duyuruldu. Bu beyannameyle İnönü muhalefete CHP ile eşit hareket hakkı veriyordu.[114] Bu, CHP içindeki devletçi kanadın artık etkisini kaybettiği anlamına geliyordu.[115] Bu bağlamda Temmuz ayından itibaren Peker'in olası istifası gündeme geldi. İstifanın gerçekleşmesine neden olan ise, parti-hükûmet ilişkileri konusunda yaşanan bir tartışma idi. Recep Peker, Eylül başında yapılan tartışmalarda başbakanlığa ek olarak CHP'nin genel başkan vekilliğine getirilmeyi istemişti. Bu, 1930'larda olduğu gibi bir parti-devlet bütünleşmesi arzusunun ifadesi olarak algılandı. CHP içinde Peker'e muhalif olan ve Nihat Erim'in başlıca temsilcisi olduğu bir grup bu durum karşısında eleştirilerini artırdı. Yaşanan gerginlik Peker'in 9 Eylül 1947'de istifa etmesiyle sonuçlandı.[116] Türkiye-ABD askerî işbirliği anlaşmasının, 12 Temmuz Beyannamesi'nin yayımlandığı tarih olan 12 Temmuz 1947'de imzalandığı da bu noktada kaydedilmelidir.[117]

Yeni hükûmeti kurma görevi ılımlı kanadın üyelerinden Hasan Saka'ya verildi. İnönü, Eylül ayında yaptığı yurt gezisinde Demokrat Parti için olumlu bir söylem benimsedi.[118] CHP'nin 17 Kasım 1947'de toplanan kurultayında ılımlılar ile sertlik yanlılarının mücadelesi bir defa

112 İnönü, *Defterler 1. Cilt*, 453.

113 A.g.e., 455.

114 İsmet İnönü, "Başbakan Recep Pekerve DP Genel Başkanı Celal Bayarile Yapılan Görüşmelerle İlgili Yayınlanan Bildiri -12 Temmuz Beyannamesi-", 11.07.1947, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 171-173)

115 Ahmad, *Modern Turkey*, 107.

116 İnönü, *Defterler 1. Cilt*, 477; Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 331.

117 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Haz. Irvin Cemil Schick & E. Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge, 1992), 118.

118 İnönü, *Defterler: 1. Cilt*, 482; İsmet İnönü, "Samsun Halkevi'nde", *Cumhuriyet*, 26.09.1947, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 190.

1947 Hürriyet Misakı'ndan

Demokrat Parti kuruluşundan bir yıl sonra 7 Ocak 1947'de Ankara'daki Yeni Sinema'da ilk kongresini topladı. Kongre, Anayasaya aykırı kanunların tasfiyesini, seçim kanununun güvenceli hale getirilmesini, devlet başkanlığı ile parti başkanlığının ayrılmasını, idarenin tarafsız olmasını istiyordu. İktidara açıkça kafa tutan Demokrat Parti, aldığı kararların uygulanmaması durumunda meclisi terk edip mücadeleyi milletin içine götüreceğini bildirmişti. Kongre, 'Hürriyet Misakı' adıyla geçen belgeyi ayakta alkışlayarak kabul etmişti.

(...) İdare cihazının tek partili devrede olduğu gibi kayıtsız şartsız iktidar partisi emrinde çalışmakta devam ettiği ve partimizin kurulmasını önlemeye, geciktirmeye ve partimiz mensupları ile partimize taraftar olan vatandaşlar üzerinde her türlü tazyiklere tevessül ettiği, kuruluşundan beri partimizin muhtelif faaliyetlerinde vazifeler almış olan sizlerce de gayet iyi bilinmektedir.

Devlet faaliyet ve idaresine milletçe el konamamasına ve topluluk hayatımızda millet murakabesinin bir türlü tahakkuk ve bir kelime ile millet hâkimiyetinin teessüs edememesine başlıca amil olan vatandaşın reyini kullanırken her türlü tesirden azâde olarak vicdanının emrettiği gibi reyini kullanabilmesi ve kullandığı reyin de emniyet altında bulunması ve âmme vicdanının buna inanması şartlarının temin edilememesine sebep olan seçim kanununun değiştirilmesinin bütün milleti alakalandıran bir mesele haline geldiğini takdir etmiyen kalmadığı gibi taşıdığımız temsil sıfatı dolayısiyle hepiniz bu meselenin hallini başta gelen bir vazife olarak deruhte etmiş bulunuyorsunuz. (...)

daha gün yüzüne çıksa da, parti içinde de Hilmi Uran gibi ılımlı temsilcilerin Recep Peker'e karşı güçlendiği görüldü. Aynı kurultayda CHP'nin ekonomik alanda DP'ye yaklaşan bir liberalleşme anlayışı benimsediği anlaşılıyordu.[119] Bunun yanında, aynı kurultayda parti merkezinin önemi azaltılmış, milletvekillerinin belirlenmesinde ilçe örgütlerinin önemi tüzük değişikliği yoluyla artırılmıştır.

Demokrat Parti'nin muhalefette bulunduğu yıllarda, herhangi bir askerî kariyer geçmişi olmayan Celal Bayar'ın köylüler tarafından sık sık 'yaşa paşam' sloganlarıyla karşılanması dikkat çekicidir. Kemal Karpat, bu dönemde köylülerde hükûmete ancak paşaların muhalefet edebileceği yönünde bir algı olduğunu belirtir. Köylülerin görüşüne göre, Celal Bayar hükûmete muhalefet edebildiğine göre ancak paşa olabilirdi.[120]

Antikomünist refleksler ve devlet destekli milliyetçiliğin yeniden doğuşu

CHP ve DP'nin benimsedikleri antikomünist söylemler birbiriyle benzeşmektedir. Bu dönemde iki parti de komünizm tehdidine gönderme yaparak karşılıklı olarak suçlamalara gitmiştir. Örneğin TKP'nin Türkçe yayın yapan radyosu Bizim Radyo'nun seçimlerde CHP'ye oy verilmemesini salık vermesi, muhalefetin komünistlerle bağlantılı olduğu suçlamasına neden olmuştur.[121] Kaldı ki, ilerleyen onyıllarda Türkiye siyasetinde sıkça dile getirilecek olan 'Moskovacılık' suçlaması ilk defa CHP yanlıları tarafından DP'ye karşı kullanılmıştır.[122]

119 Zürcher, *Turkey*, 214.

120 Karpat, *Turkish Politics*, 240.

121 Tanel Demirel, "1946-1980 Döneminde 'Sol' ve 'Sağ'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt9: Dönemler ve Zihniyetler*, Haz. Tanıl Bora & Murat Gültekingil, (İstanbul: İletişim, 2009), 416.

122 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 108.

Bununla birlikte, aynı dönemde DP kuruluş döneminde ittifak çalışmaları içinde olduğu sosyalist aydınlarla olan tüm bağlarını bu dönemde koparmış durumdaydı; Mehmet Ali Aybar gibi sosyalist yazarlar da 1946'da destek vermiş oldukları DP'yi yoğun bir şekilde eleştirmeye başlamakta gecikmemişlerdi.

Bu sürece paralel olarak, 1944 Irkçılık-Turancılık Davası ile birlikte itibarlarını kaybeden milliyetçiler kademeli olarak yeniden itibarlarını kazanmışlardır. Bu dönemde Türkçü hareketin antikomünist vurgularını güçlendirerek güçlenmeye ve meşruluk kazanmaya çalıştığı gözlemlenmektedir.[123] Dönemin milliyetçi hareketleri esas olarak yayın ve dernek faaliyetleriyle etkinlik göstermekteydi. Türk Kültür Çalışmaları Derneği, Türk Gençlik Teşkilatı ve Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği bu dönemde kurulan milliyetçi dernekler arasında sayılabilir. Bunun yanında, dönem içinde gençliğin hükûmetin de desteğiyle komünizm karşıtı bir sokak eylemine yönlendirilmeye çalışıldığı da gözlemlenebilir. 1945 sonunda *Tan* gazetesi baskını ve 1947'de İzmir'de *Zincirli Hürriyet* gazetesi matbaasının tahrip edilmesi bu durumun göstergelerindendir.[124]

Afet İnan'ın Türklerin brakisefal ırka mensup olduğu argümanını savunmayı amaçlayan doktora tezi, 1939'da tamamlanmış ve 1941'de Cenevre'de Fransızca olarak yayımlanmıştı. İnan'ın tezi 1947'de Türk Tarih Kurumu tarafından *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi: Türk Irkının Vatanı Anadolu* başlığıyla yayımlandı.[125]

5 Temmuz 1948'de Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi tasfiyesi olarak adlandırılan olay gerçekleşti. Pertev Naili Boratav ve Behice Boran'ın da aralarında bulunduğu bir grup öğretim üyesinin komünizm propagandası yaptıkları gerekçesiyle üniversite ile ilişkisi kesildi. Boratav, Boran ve Niyazi Berkes, *Tan* baskınının ertesinde *Görüşler* dergisiyle bağlantıları olduğu gerekçesiyle DTCF dekanı Enver Ziya Karal tarafından Yüksek Öğrenim Genel Müdürlüğüne şikâyet edilmişlerdi. Bu şikâyet sonucunda söz konusu akademisyenler bakanlık emrine alınmıştı, ancak bu karar daha sonra Danıştay tarafından iptal edilmişti.[126] 1947-1948 yıllarında DTCF'nin sol eğilimli öğretim üyeleri hakkındaki tartışmalar yeniden gündeme geldi. İdari ya da akademik görevlerine son verilen solcu aydınlar İstanbul'a taşınıyordu. Daha önce Sabahattin Ali, DTCF Tasfiyesi sonrasında ise Niyazi Berkes ile Pertev Naili Boratav bu yolu izledi.[127] Aynı dönemde, "orduyu ayaklanmaya kışkırttığı" gerekçesiyle 1938 yılında 28 yıl hapis cezasına çarptırılmış olan Nâzım Hikmet'in davası sürüyordu, Hikmet Kıvılcımlı ise halen hapisteydi.

1940'lı yılların son çeyreği, Demokrat Parti içinde de bölünmelere sahne olmuştur. Fevzi Çakmak 12 Temmuz 1947'de DP'den ayrılmıştı. 19 Temmuz 1948'de DP'den ayrılan Osman Bölükbaşı gibi başka siyasetçilerle beraber Millet Partisi'ni kurdu. Fevzi Çakmak, partinin genel başkanı olarak görev aldı. Millet Partisi'nin kurulma nedeni, DP'nin yeterli bir mu-

123 Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", 208-209; Yüksel Taşkın, "Antikomünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 4: Milliyetçilik*, Haz. Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim, 2008).

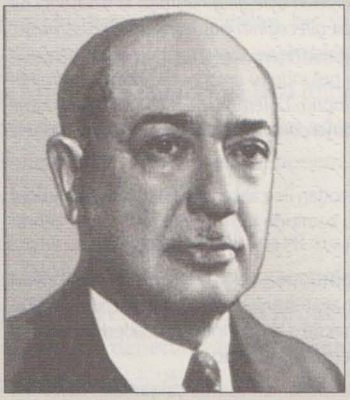
124 Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", 209.

125 Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 22.

126 Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, (İstanbul: Tekin, 1995), 104.

127 Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam, 2009), 144.

Şemsettin Günaltay (1883-1961)

Erken cumhuriyet döneminin önde gelen politikacılarından olmasının yanında, İslam tarihi uzmanı olması, Türkçü ve İslamcı çevrelerle bağlantı içinde olmasıyla da tanınır. Erzincan/Kemaliye'de doğdu. Bir müderrisin oğluydu. Dârülmuallimîn-i Aliye'nin (Yüksek Öğretmen Okulu) Fen şubesinden mezun oldu, Darüşşafaka'da geometri öğretmenliği yaptı. 1909-1910 yıllarında İsviçre'de Lausanne Üniversitesi'nde doğa bilimleri eğitimi gördü. Çeşitli okullarda öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. Fen bilimleri öğretmenliği kariyerinin yanında, İslam tarihi ve felsefesi ile de ilgilendi. Edebiyat Fakültesi'nde, Süleymaniye Medresesi'nde ve Darülfünun'da İslam tarihi ve felsefesi alanında dersler verdi. II. Meşrutiyet döneminden itibaren aktif politikada yer aldı. Bu dönemin önde gelen İslamcı dergisi Sırat-ı Müstakim'de, daha sonra aynı derginin devamı niteliğindeki Sebilürreşşad'da ve Türkçü yazarlarla İslamcı yazarları bir araya getiren *İslam Mecmuası*'nda yazılar yazdı. Yine aynı dönemde Türk Ocağı'nda tarih ve Darülfünun'da da İslam tarihi dersleri verdi. 1915-1920 yılları arasında İttihat ve Terakki Fırkası mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da yer aldı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve Halk Fırkası'nın İstanbul'da örgütlenme çalışmalarında önemli bir rol oynadı. 1923 yılında CHP listesinden milletvekili oldu. Siyasal kariyerinin yanında akademik çalışmalarına devam etti; 1920'li yıllar boyunca dinler tarihi, Türk tarihi alanlarında çeşitli kitaplar yayımladı. 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurucu üyesi oldu. 1949-1950 yıllarında on dört ay boyunca başbakanlık yaptı. Demokrat Parti döneminde CHP'de çeşitli görevler almaya devam etti. 1961 yılında, ölümünden kısa bir süre önce Kurucu Meclis'te CHP'yi temsilen yer aldı, temsil etti.*

* Fahrettin Altun, "M. Şemsettin Günaltay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,c. 6: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2005), 160-173.

halefet yapamadığıydı. Partinin kurulmasıyla beraber parlamentodaki DP'lilerin sayısı da ikiye bölünmüş oldu.[128] Millet Partisi, dinsel nitelikte söylemleri yoğun bir şekilde kullandı.

Şemsettin Günaltay kabinesi: CHP'nin muhafazakâr yönelimi

Hasan Saka hükûmeti döneminde, DP'nin kurulduğu dönemden itibaren iktidar ve muhalefet partileri arasındaki başlıca gerilim noktalarından biri olan seçim kanunu değiştirildi ve yeni kanun 9 Temmuz 1948'de kabul edildi. Yeni seçim kanunu, gizli oy-açık sayım esasını getiriyordu. Buna karşılık, Demokrat Parti halen seçim güvenliğinin sağlanmadığını öne sürüyordu. Parti bu nedenle 17 Ekim 1948'de bazı illerde yapılan ara seçimlere katılmadı.[129] Bu bağlamda Hasan Saka hükûmeti taraflar tarafından yetersiz bir politika izlemekle suçlandı ve istifa etti. Ocak 1949'da hükûmeti kurma görevi Şemsettin Günaltay'a verildi.

Günaltay hükûmetinin kurulması, DP'ye ve Millet Partisi'ne karşı muhafazakâr çevrelere verilen bir taviz olarak değerlendirilebilir.[130] Günaltay hükûmetinin ilk icraatlarından biri Şu-

128 Zürcher, *Turkey*, 215.
129 İnönü, *Defterler: I. Cilt*, 501.
130 Ahmad, "Political Parties", 239.

12 Temmuz 1947 Beyannamesi'nden

21 Temmuz 1946 seçimlerinin ardından iktidar muhalefet ilişkileri öyle gerginleşmişti ki uzlaştırıcı bir girişimin olmaması durumunda siyasal hayatın bir çıkmaza gireceğinin bütün belirtileri oluşmuştu. Peker Hükûmeti gerilemiyor, Demokrat Parti de Hürriyet Misakı'ndan sonra hiç geri adım atacağa benzemiyordu. Aralarında Vehbi Koç gibi işadamlarının da bulunduğu aracılar bir uzlaşma zeminin yaratılması için devredeydiler. Nihayetinde Cumhurbaşkanı İnönü, 12 Temmuz 1947'de bir beyanname yayımlayarak iki taraf arasında bir güvenlik duygusu yaratmaya çalıştı. Bu belge siyasal hayat tarihine '12 Temmuz Beyannamesi' olarak geçti.

(...) İhtilâlci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde ben, devlet reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm.

Sorumlu hükûmetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez. Fakat, meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada, siyasi partilere mensup olan veya görünen hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini pervasız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermeleri icap eder.

Siyasi partilerin hangisi iş başına gelirse gelsin, onlar idare mekanizmasında çalışanların haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır.

Zannediyorum ki, hükûmet reisi ile muhalefet lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı sebat ettikleri noktadan ayırmak gafletine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum.*

* İsmet İn.nü, "Başbakan Recep Peker ve DP Genel Başkanı Celal Bayar ile Yapılan Görüşmelerle İlgili Yayınlanan Bildiri -12 Temmuz Beyannamesi-", *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950 (29.12.1944-28.05.1950)*, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003), 171-173.

bat 1949'da din dersini seçmeli olarak okul programlarına almak oldu. 10 Mayıs 1949'da ise Hamdullah Suphi Tanrıöver'in girişimiyle Türk Ocakları yeniden kuruldu;[131] açılış töreninde gerek dindar, gerekse milliyetçi söylemlerin yoğun bir şekilde kullanıldığı görülüyordu. 13 Haziran 1949'da Osmanlı Hanedanına mensup kadınların Türkiye'ye dönmelerine izin verildi. 1 Mart 1950'de sanat değeri bulunan türbeler hizmete açıldı. Eğitim alanında da önemli gelişmeler yaşandı: 1949-1950 ders yılında imam hatip okulları açıldı, 31 Ekim 1949'da ise Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak İlahiyat Fakültesi kuruldu.

20 Haziran 1949'da DP'nin ikinci kongresi düzenlendi. Kongrede, 'Milli And' ya da 'Milli Teminat Andı' olarak adlandırılan, CHP'lilerin ise 'Milli Husumet Andı' ismini taktığı metin kabul edildi. Buna göre yurttaşın oyuna saygı göstermeyen iktidarların milletin husumetiyle karşı karşıya kalması kaçınılmazdı.[132] CHP yanlıları, bu ifadelerden yola çıkarak, metne 'Milli Husumet Andı' adını takmakta gecikmedi. Aynı kongre çerçevesinde, 22 Haziran 1949'da Demokrat Parti grev hakkını programına aldı. DP'nin genel olarak demokratikleşmeye, özel olarak da işçi haklarına yaptığı vurgu, kuruluşundan itibaren geliştirdiği politik tavrın bir sonucu olarak görülebilir. Bu tavır, uzun vadede, toplumsal muhalefetin gelişmesine etki etmiştir. Cem Eroğul, DP'nin benimsediği halkçı söylemi, "[t]utucu bir partinin, tutucu programını gerçekleştirebilmek için, demagojik bir biçimde de olsa, halkı siyasal mü-

131 Karpat, *Turkish Politics*, 38.

132 Eroğul, "Çok Partili Düzen", 119.

cadeleye katma yolunu yeğlemiş olması" olarak değerlendirmekte, bu stratejinin halkın uzun vadede bilinçlenme sürecini başlattığını belirtmektedir.[133]

Ağustos 1949'da İsmet İnönü Ege gezisi yaptı. Gezi, siyasi kampanya olmaktan ziyade demokratikleşmeye övgü yapılan bir yurt gezisi niteliğindeydi. İnönü, partilerin herhangi birine yakın olmayan bir cumhurbaşkanı olduğu itibarını uyandırmaya çabalıyordu.[134] Buna karşılık, Ege gezisinde bazı mitinglerin soğuk bir havada geçtiği, bazı mitinglerde de İnönü'nün "Ege bölgesine seyahat edemeyeceği" yönündeki söylentileri yıkmaya çabaladığı görülmektedir.[135] Bu durumun nedeni, Demokrat Parti'nin İzmir bölgesinde önemli bir seçmen kitlesine sahip olmasıdır.

Dönemin seçim gündemi iki parti arasındaki gerilimi canlı tutan etmenlerdendi. Demokrat Parti, 16 Ekim 1949 tarihli ara seçimlere katılmadı. Aralık 1949'da CHP seçim sisteminde reformu kabul etti. Yeni kanun 16 Şubat 1950'de kabul edildi. Seçim denetiminin idari denetim yerine adli denetim yapılması yönünde DP'nin bir süredir öne sürdüğü talep konusunda mutabakata varıldı.[136]

Mayıs 1950'de düzenlenen seçimlere CHP çok kendinden emin girdi. Bununla birlikte, seçim sonuçları sürpriz oldu. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk olarak gizli oy sistemiyle düzenlenen bu genel seçimlerde Demokrat Parti oyların yüzde 52,68'ini alarak Mecliste 416 sandalye elde etti. CHP ise yüzde 39,45 oranında oy alarak 69 sandalye elde etti. MP, yüzde 3,11 oranında oy alarak 1 milletvekilliğine sahip oldu. Partilerin aldıkları oy oranı ve milletvekili sayıları arasındaki oransızlık, seçim sisteminden kaynaklanmaktadır. 1946 seçimlerinde olduğu gibi 1950 seçimlerinde de her il bir seçim bölgesi olarak kabul edilmiş ve 'listeli çoğunluk sistemi' uygulanmıştı, dolayısıyla bir seçim bölgesinde oyların çoğunluğunu alan parti o seçim bölgesine tahsis edilmiş olan milletvekilliklerinin tamamını alıyorlardı. Demokrat Parti batı illerinde daha çok oy aldı.

1950 seçimleriyle, parlamento bileşiminde önemli bir değişiklik meydana geldi. 1946 seçimleri sonrasındaki parlamentoya kıyasla meclis yüzde 81 oranında yenilenmişti. Bu, 1920'den beri meclis bileşiminde gerçekleşen en büyük yenilenmeydi.[137] 22 Mayıs 1950'de toplanan meclis Celal Bayar'ı cumhurbaşkanı seçti. Refik Koraltan meclis başkanı seçildi. Adnan Menderes ise hükûmeti kurmakla görevlendirildi. İlerleyen onyıl boyunca Demokrat Parti'nin 1950'deki seçim zaferi Demokrat Parti yanlıları tarafından 'Beyaz İhtilal' olarak adlandırıldı.[138]

---

133 A.g.e., 117.

134 Barın Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean", 333.

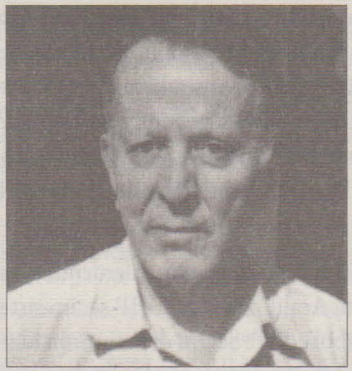
135 İsmet İnönü, İzmir Kemalpaşa Söylevi, 05.08.1949, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 290-294.

136 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 215.

137 Ersin Kalaycıoğlu, "The Turkish Grand National Assembly: New Challenges and Old Problems", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, Haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 128.

138 Karpat, *Turkish Politics*, 240.

Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975)

Türk milliyetçiliğinin en önde gelen teorisyen ve örgütleyicilerindendir.

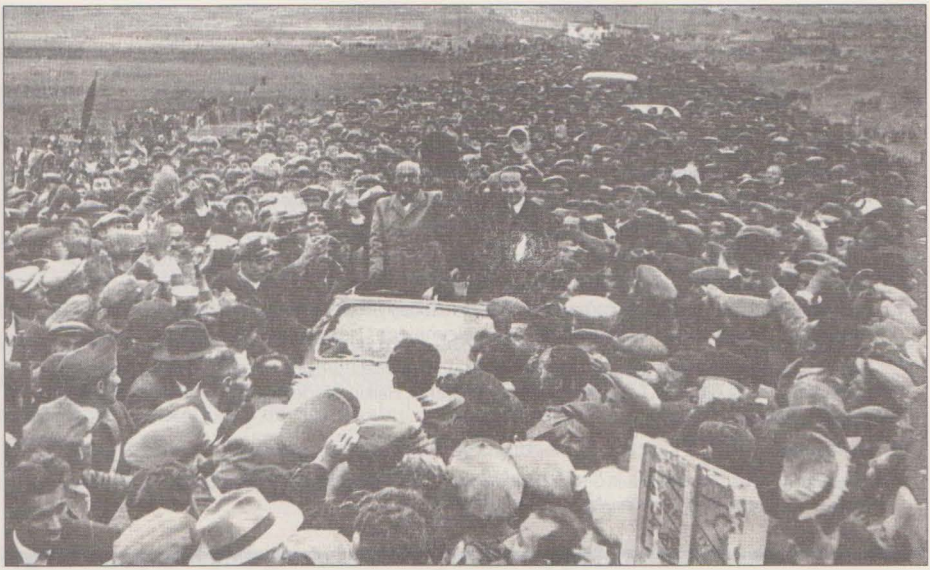
1905'te İstanbul'da doğdu. Osmanlı Donanması mensubu bir subayın oğluydu. Askerî Tıbbiye'de eğitim gördü, öğrencilik yıllarında milliyetçi düşüncelerle tanıştı. 1925'te Askerî Tıbbiye'den atıldığı için tıp eğitimini tamamlayamadı. Lisede yardımcı öğretmenlik, vapurda kâtip muavinliği gibi işler yaptı. 1926'da Darülfünun'un Edebiyat Fakültesi'ne öğrenci olarak kaydoldu. Mezuniyetinden sonra Fuad Köprülü'nün asistanı olarak Darülfünun'da göreve başladı. 1931'de Atsız Mecmua adlı bir aylık dergi çıkarmaya başladı, Türkçülüğü savunan bu dergide kendi makale ve öykülerinin yanı sıra Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan gibi tarihçilerin de makalelerini yayınladı. 1932 tarihli Türk Tarih Kongresi'nde savunulan tarih tezlerini kabul etmeyen Zeki Velidi Togan'a destek olduğu ve daha sonra da fakülte yönetimini eleştirdiği için Maarif Vekili Reşit Galip'in tepkisini çekti, 1933'te asistanlık görevine son verildi. 1930'lu yıllar boyunca çeşitli okullarda Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yaptı. 1933-1934 yıllarında aylık Orhun dergisini yayınladı; dergi milliyetçiliği kan sorunu olarak tanımlaması ve Akdeniz'den Doğu Asya'ya uzanan bir Türk dünyası ('Türkeli') haritası yayınlaması gibi gerekçelerle Bakanlar Kuruluyla kapatıldı. 1943-1944 arasında Orhun dergisini tekrar çıkardı. Orhun'un ikinci çıkış döneminde antikomünist vurgularını güçlendirdi, 1944'te Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'i komünistleri kollamakla suçladı. Sabahattin Ali ve Pertev Naili Boratav da dahil olmak üzere Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak görev yapan pek çok kişinin Marksist faaliyetlerde bulunduğunu iddia etti. Sabahattin Ali'nin açtığı hakaret davasında sanık olarak yargılandı; 'vatan haini' ifadesi hakaret olarak kabul edilse de cezası ertelendi. Bu dönemde üniversite öğrencileri Sabahattin Ali'ciler ve Nihal Atsız'cılar olarak ikiye bölünmüş durumdaydı; bu bölünme Türkiye üniversite tarihindeki sağ/sol temelinde bölünmenin ilk örneklerinden biriydi. Hakaret davasının hemen ardından, 1944 yılında Irkçılık-Turancılık Davası başladı. Yargılamanın sonucunda altı buçuk yıl hapse mahkûm edildi.

Milliyetçilik tanımında ırk, soy ve kan kavramları merkezî bir yer tutar. Türklüğü 'kan bağı' açıklar, Türk kanı taşımayanları yabancı kabul eder. Bununla birlikte, 'melezleşmiş' kişilerin, grupların ve halkları hakkında ikircikli görüşler öne sürer; kimi zaman bunların yabancılığını öne çıkarıp onlara düşmanca bir tavır takınırken, kimi durumlarda da kültürel yakınlığın, 'Türklük şuuru'nun ulusal kimliğin başlıca tanımlayıcı unsurlarından biri olarak kabul edilebileceğini belirtir ve Türkler dahil pek çok milletin ırksal saflığa sahip olmadığını savunur. Her durumda, tarihi, temelde kan esasına göre ayrışan milletler arasında mücadelelerin tarihi olarak görür. *Bozkurtların Ölümü* (1946) ve *Bozkurtlar Diriliyor* (1949) başlıklı romanlarında Göktürk Devleti dönemi Türk tarihini konu alırken Türk karakterlerin istisnasız olarak iyi, Türk olmayanların ise yine neredeyse istisnasız olarak kötü özelliklere sahip olması da dikkat çekicidir.

1949'da Süleymaniye Kütüphanesi'ne uzman olarak atandı. Bu görevi 1950-1952 arasındaki kesinti hariç tutulursa 1969'daki emekliliğine kadar sürdü. Bu dönem boyunca çeşitli elyazmalarını güncel Türkçeye çevirerek yayınladı.

Memuriyet döneminde örgütlenme ve yayın etkinliklerine devam etti. 1962'de Türkçüler Derneği'ni kurdu, 1964'te *Ötüken* dergisini çıkarmaya başladı. 1960'lı yıllar boyunca Alparslan Türkeş ile temas halinde oldu, *Ötüken* dergisinde Türkeş'i ve onun CKMP'sini öven yazılar yayınladı. Partinin adının Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirilmesi ve Türkeş'in Türk milliyetçiliğini tanımlarken İslam vurgusunu da ön plana çıkarmasına paralel olarak 1969'dan itibaren parti içinde ayrıksı bir konuma düştü ve bir süre sonra arkadaşlarıyla birlikte partiden uzaklaştırıldı. Bu dönemden itibaren 1970'li yıllar boyunca milliyetçi harekette Atsız yanlısı 'Türkçüler' ve MHP'li 'Ülkücüler' arasında bir ayrışma meydana geldi. Buna karşılık, Atsız, MHP üyeleri arasında, özellikle de gençler arasında etkili olmaya devam etti.

1972'de *Ruh Adam* başlıklı romanı yayımlandı. Bu dönemde, sahibi olduğu *Ötüken* dergisinin yayın faaliyetlerinden dolayı hakkında açılan davalar devam etti; 1973-1974 arasında iki buçuk ay hapis yattı ve Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün takdiriyle affedildi. 1975'te öldü.

14 Mayıs 1950'deki seçimler Türkiye siyasal hayatında bir dönüm noktası oldu. Celal Bayar ve Adnan Menderes'in seçim mitingleri büyük ilgi gördü ve Demokrat Parti toplumun geniş kesimlerinin umudu haline geldi. Sonuçta, 27 yıllık tek parti yönetimi bu seçimlerle kapandı. Bu durum, bazı yorumcular tarafından 'Beyaz İhtilâl', bazı yorumcular tarafından da 'kansız devrim' olarak değerlendirildi. Oysa, kapitalizmin gelişimine katkıda bulunan bir siyasal partinin iktidara gelişi 'devrim'ya da 'karşıdevrim' olarak tanımlanamazdı; zira Demokrat Parti, Türkiye kapitalizminin o günkü şartlarına uygun bir siyaset hattı izleyecekti. [**Kaynak:** *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 133.]

Sinan Yıldırmaz, yaklaşık yüzde yetmiş beşi hâlâ köylü olan Türkiye halkının aktif politik hayatla ilk defa karşı karşıya gelişlerinin 1946-1950 arası dönemde, büyük oranda DP aracılığıyla mümkün olduğunu belirtir.[139] Bu süreçte 1950 seçimleri özellikle önem taşır. Behice Boran'ın 1968 tarihli bir metninde de benzer fikirler yer almaktadır: Boran'a göre "halk kitlelerinin politik bilinçlenmesinin ilk etkin belirtisi, otoriter, tepeden inme devlet şekline karşı ilk direnişiydi."[140] Bu durumun bazı somut göstergelerinden söz etmek de mümkündür. Örneğin 1950 seçimlerinin yapıldığı 14 Mayıs tarihinde Zonguldak'ta binlerce işçi oy vermek için işlerine gitmemiştir. Bu olay, çeşitli kaynaklarda Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki ilk politik grev olarak yorumlanmaktadır.[141]

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

Uluslararası sistemin yeniden yapılanması ve Türkiye

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 3 Ocak 1945'te Japonya ile ilişkilerin kesilmesi yönünde karar almıştı. SSCB lideri İosif Stalin, ABD başkanı Franklin D. Roosevelt ve Birleşik Krallık başbakanı Winston Churchill'in katılımıyla toplanan Yalta Konferansı'nın 11 Şubat 1945'te açıklanan kararlarında, Nisan ayında ABD'nin San Francisco kentinde toplanacak bir konferansta 'uluslararası barış ve güvenliğin korunması için bir genel uluslararası kurum' için bir

139 Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi", 40.
140 A.g.e., 39.
141 A.g.e., "Demokrat Parti ve Dönemi", 37.

Mehmet Ali Aybar
Zincirli Hürriyet *Yazılarından (1948)*

Kuruluş döneminde Demokrat Parti ile sol aydınlar arasında bir temas olmuş, bazı sosyalist aydınlar ihtiyatlı da olsa bu partinin desteklenebileceği zannına kapılmışlardı. Bu aydınlardan biri de Mehmet Ali Aybar'dı. 1946 seçimlerinde DP listesinden bağımsız milletvekili adayı olan Aybar, çok geçmeden DP'nin gerçek niteliğinin farkına varıp şöyle yazmıştı:

Demokrat Parti tatlı bir rüya idi. Bir kısmımız uyandık; bir kısmımız da uyanmak üzeredir. Demokrat Parti başka liderlerin elinde bir kurtuluş hareketi olabilirdi. Fakat yıllarca şef hükûmetlerinin çıraklığını edenler, hürriyet bayrağını ne sıfatla ve nasıl taşıyabilirler? Nitekim taşıyamadılar. "İnönü Ankara'nın 17. milletvekilidir" diye ter ter tepinenler nerede? Hepsi İnönü'ye dehalet ettiler.

Hakikat şudur ki, kurtuluş günlerinden daha çok uzağız. Bize hürriyeti, demokrasiyi, cumhuriyeti, prensibinde kaya gibi sert, yepyeni insanlar getirecektir. Halkın içinden çıkan, onun dilini konuşan yepyeni insanlar...*

* Mehmet Ali Aybar, "İleri Değil Geri Gittik", *Zincirli Hürriyet*, Sayı 1 (Yeni Seri), 05/02/1948, *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm: Seçmeler*: 1945-1967 (İstanbul: Gerçek, 1968), 123.

şart hazırlanması öngörülmüştü. Konferansa katılma şartlarından biri, 1 Mart 1945'e kadar 'ortak düşman'a karşı savaş ilan etmekti. Kararın yayınlandığı sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi 5 Mart'a kadar tatildeydi. Bu durumda savaş ilanının görüşülmesi için meclisin olağanüstü toplantıya çağırılması gerekiyordu. Bu şekilde 23 Şubat 1945'te olağanüstü toplantı başladı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın konu hakkında verdikleri bilgilerden sonra Meclis Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.[142]

Yalta konferansı kararlarından biri, SSCB'nin Montreux Boğazlar Konvansiyonu'nun gözden geçirilmesi yönünde yaptığı teklif için Türkiye hükûmetinin de haberdar edilerek sonraki toplantılarda gündeme alınmasıydı. Bu doğrultuda 19 Mart 1945 tarihinde SSCB hükûmeti bir adım attı. Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e SSCB hükûmetinin 17 Kasım 1925 tarihli on yıllık paktı üçüncü defa yenilemek istemediğini bildirdi. Bunun gerekçesi, II. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen değişiklikler-di.[143] SSCB, yenileme şartı olarak Çanakkale ve İstanbul boğazları üzerinde Türkiye-SSCB arasında ortak bir savunma sistemi geliştirilmesini istiyordu. SSCB ile bu şekilde gerilmeye başlayan ilişkiler Haziran 1945'ten itibaren başka konuların da eklenmesiyle daha da sorunlu bir hal aldı ve bir yıl boyunca Türkiye'nin başlıca dış politika sorunu oldu.

Türkiye 25 Nisan 1945'te başlayan San Francisco Konferansı'nda Birleşmiş Milletler kurucu üyesi olarak yer aldı. 8 Mayıs'ta Almanya'nın teslim olmasıyla birlikte II. Dünya Savaşı sona erdi. Savaşın sona ermesini izleyen dönemde Türkiye-SSCB ilişkileri sorunlu niteliğini korumaya devam etti. 1945'in yaz ayları iç siyaset için olduğu kadar dış politika açısından da önemli bir dönem oldu. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile Molotov arasında 7 Haziran ve 14-15 Haziran 1945 tarihlerinde iki görüşme yaptı. Burada Sovyet tarafı üç talep öne sürüyordu: SSCB-Türkiye sınırında düzenlemeler yapılması (Bu talebin gerekçesi, sınırı

142 İnönü, *Defterler: 1. Cilt*, 424.
143 Soysal, *Soğuk Savaş*, 4.

çizen 1921 tarihli Kars Anlaşması'nın Sovyet Rusya'nın zayıf olduğu bir dönemde yapılmış olmasıydı), Boğazlarda SSCB'ye üs verilmesi, Montreux Boğazlar Konvansiyonu'nun gözden geçirilmesi.[144]

Bu şekilde, Mart 1945'te SSCB'nin dostluk anlaşmasını yenilemeyi reddetmesiyle gerilen Türkiye-SSCB ilişkileri daha da sorunlu bir hal alıyordu. Hasan Saka 10 Temmuz 1947'de yaptığı bir açıklamada Türkiye-SSCB saldırmazlık paktı ve Boğazlar sorununun ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtti. Türkiye'nin SSCB'ye toprak vermesi imkânsızdı; Montreux'nün gözden geçirilmesi içinse bir uluslararası konferansın toplanması gerekiyordu. 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihlerinde toplanan Potsdam Konferansı'nda da Montreux'nün gözden geçirilmesinin mümkün olduğu belirtildi. ABD Başkanı Harry Truman, milletlerarası açık su yolları projesi olarak adlandırdığı bir proje benimsiyor ve bu çerçevede Boğazlar'ın açıklığı ilkesinin kabul edilmesini istiyordu. Türkiye hakkındaki haberler 27 Temmuz'da İnönü'ye ulaştı. Çanakkale Boğazı'nda üs talebi ve 1921'de kaybedilen toprakları geri alma talebi kabul edilmedi.[145]

Soğuk Savaşın başlangıcında Türkiye'nin dış politikası

SSCB ve Batı Avrupa-Kuzey Amerika arasındaki bölünme 1946'nın ilk yarısından itibaren uluslararası gündemi meşgul etmeye başlamıştı. Ocak 1946'dan itibaren SSCB'de yapılan Türkiye karşı yayınların sayısı arttı. Türkiye ABD'den destek almaya çabaladı. Winston Churchill, 5 Mart 1946'da Harvard Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada Sovyetler Birliği ve 'demokrasiler' arasında bir 'demir perde' çekilmekte olduğunu söyleyerek bloklaşmanın ilk işaretlerini verdi. Yine Mart 1946'da İran'da yaşanan uluslararası kriz sonucunda SSCB tanklarının Tahran'a doğru yönelmesi SSCB'nin Birleşik Krallık ve ABD ile doğrudan bir çatışmaya girmesi olasılığını gün yüzüne çıkardı.

Bu süreçte Türkiye düzenli olarak ABD ile yakınlaşma içindeydi. Missouri zırhlısı 5 Nisan 1946'da görev başında ölen Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşını getirmek için İstanbul'a bir ziyaret yaptı; bu ziyaret ABD-Türkiye dostluğunun önemli adımlarından biri olarak görüldü. Naim Tirali, *Yirmi Beş Kuruşa Amerika* başlığını taşıyan 1947 tarihli öyküsünde, Amerikan zırhlı gemilerine bu dönemde gösterilen yoğun ilgiyi anlatır.

'Hür Dünya'nın SSCB'ye karşı korunması söylemi bu süreçte Türkiye hükûmeti tarafından da benimsendi. Dış politikada yapılan bu tercih, ordunun Türkiye'deki rolünün de değişimini beraberinde getirdi. Bu şekilde ordu etkin bir rol oynamaya başladı; 1952'de Türkiye'nin NATO üyesi olmasından sonra da bu rol daha da arttı.[146]

SSCB, 7 Ağustos 1946'da Türkiye'ye bir nota vererek Montreux Konvansiyonu'nun revize edilmesini talep etti. Revizyon talebinin gerekçesi, savaş sırasında savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin verilmesi ve bu şekilde konvansiyon hükümlerinin Türkiye tarafından ihlal edilmiş olmasıydı. SSCB yeni bir Boğazlar rejimi kurulmasını

144 İsmet İnönü, 8 Temmuz 1945 tarihli söylev, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 35.

145 İnönü, *Defterler: 1. Cilt*, 427.

146 Feroz Ahmad, "Military and Politics in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 95.

arzuluyordu. Buna göre Boğazlar Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemileri de dahil olmak üzere tüm gemilerine daima açık olmalıydı. Bunun yanında, su yollarının korunması için 'ortak Sovyet-Türk savunması' uygulaması isteniyordu; 'ortak savunma' vurgusu 1945'teki tartışmalarda olduğu gibi bu dönemde de üs talebi olarak algılanmıştı.[147] Bunun yanında, SSCB, Boğazlar rejimi konusundaki düzenlemenin SSCB ve Türkiye arasında iki taraflı olarak yapılmasını istiyordu. Bu istek üzerine ABD yönetimi bir nota göndererek yeni rejimi düzenleme yetkisinin iki devletle sınırlı olmadığını ve bu alanda yapılacak olan yeniliklerin uluslararası bir komisyon tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtti. Buna ek olarak, ABD SSCB'nin ortak savunma (üs) talebinin de kabul edilemeyeceğini belirtiyordu.[148] Döneme ait ABD istihbarat arşiv belgeleri incelendiğinde, 1946 yaz aylarında gerek Türkiye'de, gerekse ABD'de bir SSCB saldırısı olasılığına karşı tedbir alınmaya çalışıldığı görülmektedir.[149] Keza, İsmet İnönü'nün bahar ve yaz aylarında çeşitli Halkevleri'nde yaptığı söylevlerde de Sovyetler Birliği ile bir savaş çıkması olasılığı üzerinde durduğu görülmektedir.[150] Mart 1946'da İran'da yaşanan kriz, 1946 yazında Türkiye-SSCB gerginliğiyle daha da önem kazanmıştır ve çatışma hazırlıklarını hızlandırmıştır.[151] Birkaç ay sonra, sonbahar aylarında, SSCB'nin Türkiye'ye saldırı hazırlığı olmadığı konusunda ABD yönetiminin ikna olmasıyla bu uluslararası kriz sona erdi.[152] Bununla birlikte, Türkiye-ABD yakınlaşması daha da arttı ve 23-26 Kasım 1946'da ABD filosundan bazı gemilerin İzmir'i ziyareti bu yakınlaşmayı perçinledi. Bu bağlamda 12 Temmuz 1947'de Türkiye-ABD Askerî İşbirliği Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma Türkiye'nin askerî açıdan doğrudan ABD etkisi altına girmesini sağlamıştı; örneğin anlaşma uyarınca ABD'nin verdiği silahların ABD'nin onaylamadığı bir girişimde kullanılamayacağı teminat altına alınmıştı.[153]

Soğuk Savaş koşullarında Türk dış politikası önceliklerinin yeniden tanımlanması, Türkiye'nin Yunanistan ile yaklaşması sonucunu da beraberinde getirmiştir. 1946-1949 yılları arasında Yunanistan'da yaşanan iç savaş, ülkenin yönetiminin Komünist Parti eline geçmesi ihtimalini gündeme getirmişti. Truman Doktrini'nde ve Marshall Planı'nda Türkiye gibi Yunanistan da SSCB'ye karşı tampon ülkeler olarak önemli rol oynadı. SSCB yönetimi etkisi altındaki Moskova Patrikliği'nin Ortodoks dünyası üzerindeki etkisini azaltmak isteyen ABD ve Türkiye, İstanbul Rum Patrikhanesi'nin güçlendirilmesi politikası izledi. Bu bağlamda 1949'da Roosevelt ve Truman ile yakınlığıyla tanınan Kuzey Amerika başpiskoposu Athenagoras Spyrou, I. Athenagoras adıyla İstanbul patriği olarak atandı.[154] Patrik, atanmasından sonra cumhurbaşkanlığı makamına yaptığı ziyarette "Başkan Truman'ın Tür-

147 Eduard Mark, "The Turkish War Scare of 1946", *Origins of the Cold War: An International History*, Haz. Melvyn P. Leffler & David S. Painter (New York: Routledge, 2005), 113-114, 120.

148 Soysal, *Soğuk Savaş*, 26.

149 Mark, "The Turkish War", 114.

150 İsmet İnönü, "Sivas Halkevi'nde Uluslararası Durum ve Türk-Sovyet İlişkileri Hakkında Verilen Söylev", 23.05.1946, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 95-99.

151 Mark, "The Turkish War", 115.

152 Mark, "The Turkish War", 125.

153 Eroğul, "Çok Partili Düzen", 143.

154 Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, (Athens: Centre for Asia Minor Studies, 1992), 245-246.

Sabiha Sertel (1895-1968)

Cumhuriyet dönemi Türkiye tarihinin en önemli gazetecilerinden ve feminizmin Cumhuriyet dönemindeki öncülerindendir.

1895'te Selanik'te doğdu. Balkan Savaşları sonucunda Selanik'in Yunanistan'a geçmesiyle beraber 1912 yılında İstanbul'a göçtü. 1915'te gazeteci Zekeriya (Sertel) Bey ile evlendi. Mütareke döneminde, 1919-1920 yıllarında İstanbul'da *Büyük Mecmua* adlı haftalık dergiyi eşiyle birlikte çıkardı. Halide Edip'in (Adıvar) başyazarlığını yaptığı dergi, hedefini 'milletin kültür bakımından yükselmesini ve gerçek bir millet olmasını sağlamaya çalışmak' olarak tanımlıyordu. *Büyük Mecmua*'ya özellikle kadın sorunu üzerine yazdığı yazılarla katkıda bulundu.

1919-1923 arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti, New York'ta Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji öğrenimi gördü. Eğitimi sırasında Marx ve Engels'in eserleriyle, maddeci diyalektik yöntemle ve sınıf analiziyle tanıştı. ABD'de yaşayan Türk işçilerle bağlantılar kurdu, eşiyle birlikte onlara yönelik seminerler düzenledi, sınıf bilinci sendikal örgütlenme ve Milli Mücadele gibi konularda bilgiler verdi, Milli Mücadele için parasal yardım topladı.

Türkiye'ye döndükten sonra 1924-1931 yılları arasında eşiyle beraber *Resimli Ay* adlı dergiyi çıkardı. Halkın kültür seviyesini yükseltmeyi hedefleyen bu dergide 'Cici Anne' başlıklı köşede kadın hakları ve toplumsal haklar konusunda yazılar yazdı. Aynı dönemde *Cumhuriyet* gazetesine de toplumsal sorunlar günlük yazılar yazdı. Takrir-i Sükûn döneminde eşinin hapse mahkûm edilmesinden sonra bir buçuk yıl boyunca dergiyi kendi başına çıkardı. 1929'da *Resimli Ay*'da yayınlanan "Savulun Geliyorum" başlıklı bir yazısı nedeniyle, diktatörlük eleştirisi yaparken örtülü olarak Mustafa Kemal'i işaret ettiği gerekçesiyle mahkemeye sevk edildi, neşriyat yüzünden mahkemeye sevk edilen ilk Türk kadını oldu. Mahkemece verilen mahkûmiyet kararı temyiz mahkemesi tarafından bozuldu. 1930 belediye seçimlerinde İstanbul Belediye Meclisi için bağımsız aday oldu; seçim sürecinde yaptığı yayınlarda İstanbul sınırları içindeki işçi, yoksul köylü ve küçük memurları temsilen meclise girmek istediğini vurguladı, ancak seçilemedi.

Resimli Ay'ın 1931'de sosyalist görüşlü yazarların sayısının çokluğundan rahatsız olan şirket sahiplerinin kararıyla kapanmasını takiben çeviri faaliyetlerine yöneldi. Lenin, Bebel ve Kautsky gibi sosyalist ve sosyal demokrat yazarların kitaplarını Türkçeye çevirdi. 1936'da *Tan* gazetesini kurdu. II. Dünya Savaşı sırasında faşizm ve ırkçılık karşıtı yayınlar yapan bu gazetede 'Görüşler' adlı köşede yazı yazdı. 1945 yılının sonlarında CHP'den ayrılan Celal Bayar ve Adnan Menderes gibi politikacılarla birlikte yeni bir muhalefet partisi kurmak için çalışmalara başladı. *Görüşler* adlı bir dergi çıkardı.

4 Aralık 1945'te *Tan* ve *Görüşler* matbaası, *Görüşler*'de komünizm propagandası yapılması iddiasıyla galeyana gelen, çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin oluşturduğu bir grup tarafından yıkıldı. Bu olaydan sonra Bayar, Menderes ve arkadaşlarıyla var olan görüş ayrılıkları daha da belirgin bir şekilde ortaya çıktı; Demokrat Parti'nin kuruluşunda yer almadı. Fevzi Çakmak'ın başkanlığını yapacağı bir İnsan Hakları Cemiyeti kurma girişimi de başarısız oldu. Baskıların ve soruşturmaların sürmesi üzerine 1950'de Türkiye'yi terketti ve çeşitli Doğu Bloku ülkelerinde sürgün hayatı yaşadı. 1968'de Bakü'de öldü.

kiye için hayranlığını ve onun Cumhurbaşkanı için beslediği büyük dostluğu" nakletmekte gecikmedi.[155]

[155] İsmet İnönü, "Rum Ortodoks Patriği Anthenagoras'ı Kabulde", 05.02.1949, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, 260.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve tek partili rejimin yumuşama belirtileri göstermeye başlaması, basın hayatındaki gelişmelerde izdüşüm buldu. *Vatan*, *Tan* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinin yayını 1944 sonlarında süresiz olarak durdurulmuştu. Gazetelerin sorumluları Şubat 1945'te İnönü'ye ortak bir telgraf göndererek gazetelerinin yayın hayatına yeniden başlamasına izin verilmesini talep ettiler. İnönü talebi kabul etti ve gazetelerin yayını tekrar başladı.[156] 1937 sayılı Matbuat Kanunu, 'memleketin umumi siyasetine dokunacak' yayın organlarının hükûmetçe kapatılmasına olanak sağlamaktadır. Bu madde 1945'i izleyen dönemde özellikle muhalif basın tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir.[157]

Sabiha-Zekeriya Sertel çiftinin *Tan* gazetesi ve Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan* gazetesi 1945 sonrasının muhalif basını incelenirken ilk olarak sözü edilebilecek yayın organlarıdır. *Tan*, Milli Şef Dönemi boyunca CHP'ye yönelik olarak muhalif bir çizgiyi korumuştu. *Vatan* da benzer bir şekilde 1940 yılından beri muhalif kanatta yer almıştı. Bununla birlikte, her iki gazetenin de muhalif çizgisinin son derece ölçülü ve mutedil olduğu görülebilir; sol bir çizgiyi savunan *Vatan* bile 1945'in ilk yarısında yaptığı bazı haberlerde İnönü'yü öven ifadelere yer verebilmektedir.[158]

Her iki gazetenin savaş yıllarında benimsediği dış politika ilkelerinin savaş ertesinde de benimsendiği gözlemlenmektedir. *Vatan* dış politikada ABD ve Birleşik Krallık tarafında bir tutum izlerken, *Tan* SSCB'ye yakın bir tavır almaktadır.[159] Bununla birlikte, gazetelerin net bir şekilde 'liberal' ve 'komünist' olarak ayrıştırılması yersizdir. Örneğin bu dönemde sosyalist bir akademisyen olan Behice Boran'ın yazıları *Vatan*'da yayınlanabiliyordu. Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra, büyük İstanbul gazetelerinin yeni partiden yana bir tutum takındığı gözlemlenmektedir.[160] Ahmet Emin Yalman yönetimindeki *Vatan*'ın yanında *Tasvir* ve *Gece Postası* gazeteleri de DP yanlısı bir yayın çizgisini korumuşlardır.

CHP yönetiminin yanında yer alan önemli yayın organları arasında, *Cumhuriyet*, *Ulus*, *Akşam* ve *Tanin* sayılabilir. *Cumhuriyet* Nadir Nadi'nin, *Ulus* ise Falih Rıfkı Atay'ın yönetiminde yayınlanmaktaydı. Atay'ın Yalman ile polemikleri dönemin önemli basın polemikleri arasındadır. 1908 Devrimi'nden beri Türkçe basının en tanınmış yazarlarından olan Hüseyin Cahit Yalçın, II. Meşrutiyet ve erken cumhuriyet dönemlerinin en önemli yayın organlarından olan *Tanin*'i 1943'te yeniden çıkarmaya başlamıştı. Gazetenin yayın hayatı 1947'de bir kez daha son bulmuş, Yalçın 1948'den itibaren *Ulus*'ta başyazar olmuştur.

1946-1947 arasında yayınlanan, Sabahattin Ali'nin başyazarlığını yaptığı, Aziz Nesin ve Rıfat Ilgaz'ın yazılarıyla katkıda bulunduğu *Marko Paşa*, dönemin en önemli mizah dergisidir ve muhalif yayın organları arasında yerini almıştır. *Marko Paşa*, Türkçe mizah yayıncılığında yeni bir ufuk açmıştır; önceki dönemlerin mizah dergilerinin aksine kelime oyunları ve cinsel şakalarla sınırlı kalmamış, toplumu ve siyasal yaşamı incelikli bir eleştiriye tabi tutmuş-

156 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim: 2: 1922-1971*, 1282.
157 Toker, *İsmet Paşalı Yıllar, 1944-1973*, 27.
158 A.g.e., 25.
159 A.g.e., 51.
160 A.g.e., 149.

Naim Tirali
Yirmi Beş Kuruşa Amerika'dan

ABD Donanmasına bağlı Missouri Zırhlısı 5-9 Nisan 1946 tarihleri arasında İstanbul'a geldi. Bu geliş, Türkiye siyasal hayatının en önemli olaylarından biriydi; zira Türkiye'nin ABD'nin başını çektiği 'Hür Dünya'nın yörüngesine girişini simgeliyordu. Missouri'nin İstanbul ziyaretiyle Türkiye'de büyük bir Amerikan hayranlığı ve sempatisi pompalandı. Naim Tirali, Yirmi Beş Kuruşa Amerika başlıklı öyküsünde İstanbullu sıradan insanların gemiyi ziyaret ettiklerinde sanki Amerika'yı ziyaret etmiş ve böylelikle de ayrıcalıklı bir statü elde etmiş gibi bir his içine girdiklerini çarpıcı bir biçimde anlatır:

[...]Etekleri uçurtan sert bir rüzgâr esiyordu. Uçak gemisi ve kruvazörler, hiçbir canlılık belirtisi göstermeyen kocaman deniz yaratıkları gibi, Boğaz'ın orta yerinde çivilenip kalmışlardı. Kabataş'a doğru yürüyelim dedik. Kıyı boyunca gemileri seyrettikten sonra dönecektik. Sen, iskeledeki kalabalığı görünce hemen sokuldun. Birkaç motor rıhtıma yanaşmış, sallanıp duruyordu. Motorların başında, sesleri sıtma görmemiş, üstü başı perişan adamlar, durmadan bağırıyorlardı. Rüzgâr homurdanıyor, adamlar seslerini yükseltiyorlardı:

"Yirmi beş kuruşa Amerika!... Haydi baylar bayanlar, fırsatı kaçırmayın! Yirmi beş kuruşa Amerika!"

Rıhtımdakiler, birer ikişer motorlara biniyorlar, sekiz on liralık müşteri bulan kaptanlar, dümene geçerek yola çıkıyorlardı.

Hiçbir şey söylemedin. Biliyordun ki, bu kez ben sana önerecektim. Yirmi Beş kuruş ve Amerika. Doğrusu kaçırılacak fırsat değildi. Neye yarardı yirmi beş kuruş? Bir muhallebi veya bir pasta parasıydı olsa olsa. Ve şimdi, birkaç saat sonra yiyeceğim bir pastayı Amerika için gözden çıkarabilirdim. Bundan kuşkun yoktu.*

* Naim Tirali, *Yirmi Beş Kuruşa Amerika*, (İstanbul: Yazko, 1983), 25-30.

tur. Derginin kazandığı başarı, dönemin basın çevrelerini şaşırtmıştır. Yayınlanan eleştirel yazılar, derginin çeşitli defalar kapatılmasına ve *Merhum Paşa, Malum Paşa* gibi başlıklarla çıkarılmasına neden olmuştur.[161]

Tek parti döneminin önemli kuruluşları olan Halkevleri, 1945-1950 döneminde de faaliyet göstermeye devam etti. 1950'ye gelindiğinde 478 Halkevi ve 4322 halkodası faaliyetteydi. Bununla birlikte, Halkevleri'nin yayınladığı dergilerin sayısı 1945-1946'yı önceleyen yıllarda gösterdiği azalma eğilimini bu yıllardan sonra da korudu. Yine 1930'lardan beri sayısı artma eğilimi gösteren bağımsız yayınların sayısı da bu dönemde daha da yükseldi.[162] 1947 ortasına gelindiğinde Halkevleri'nin CHP ile ilişkisi İnönü'nün önemli gündem konularındandı. İnönü Halkevleri'ni doğrudan CHP ile ilişkili olmaktan çıkarmaya çabalıyordu; bu süreçte CHP genel sekreteri Hilmi Uran'ı da zamanla ikna etmeyi başardı.[163]

Öztürkçe kelimelerin kullanılması bu dönemde de önemliydi. 1945 başında Anayasa'nın Türkçeleştirilmesinde İsmet İnönü bizzat rol oynamıştı. 1946'da basın incelendiğinde Öztürkçe kelimelerin oranının son yıllara göre önemli ölçüde arttığı, özellikle Arapça kökenli sözcüklerin oranının azaldığı görülmektedir. Bu durum 1950'li yıllarda, Demokrat Parti döneminde değişmiştir.[164]

161 Sertel, *Hatırladıklarım*, 246-247.

162 Karpat, *Turkish Politics*, 406.

163 İnönü, *Defterler: 1. Cilt*, 472-473.

164 Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, (Oxford: Oxford University Press, 1999), 158-159.

Tek parti döneminin kültür politikasının en önemli bileşenlerinden olan Batı kökenli sanat formlarının geliştirilmesi stratejisi bu dönemde de önemini korudu. 1948'de üstün yetenekli çocukların Batı Avrupa ülkelerinde devlet bursuyla sanat eğitimi almasına olanak veren bir kanun kabul edildi. Bu çerçevede İdil Biret ve Suna Kan piyano, Ayla Erduran ise keman eğitimi almak için yurt dışına gönderildi.[165]

Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde, 1940'lı yıllarda ivme kazanan dünya edebiyatından klasik eserlerin Türkçeye çevrilmesi faaliyetleri 1945 sonrasında da devam etti. Kemalist modernleşme düşüncesini Batı hümanizmi çerçevesinde yorumlayan yaklaşımlar önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de gelişti. Anadolu uygarlıklarını (özellikle Ege uygarlıklarını) özgün bir Türk kültürünün temeli olarak gören Mavi Anadoluculuk akımının edebî eserleri bu dönemde ortaya çıkmaya başladı. Bu akımın en önemli temsilcilerinden Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın (Halikarnas Balıkçısı) ilk önemli romanı olan *Aganta Burina Burinata* (1945) bu dönemde yayımlandı.

Dönemin en önemli edebiyatçılarından olan Ahmet Hamdi Tanpınar, 1942-1946 yılları arasında Maraş milletvekili olarak görev yapmıştı. 1946'dan itibaren politikadan uzak durdu ve yazarlık faaliyetleri üzerine yoğunlaştı. Bu dönemde iki önemli eserini yayımladı: *Beş Şehir* (1946) ve *Huzur* (1949). Bu eserlerinde, 1940'lı yıllar boyunca geliştirdiği muhafazakâr siyasal düşüncesinin çeşitli yansımaları gözlemlenebilir. Tanpınar, Doğu ve Batı arasındaki gerilimin nasıl aşılabileceği sorusunu romanlarında temel sorulardan biri olarak ele alıyordu. Ona göre Doğulu ya da Batılı olmayı tercih etmek yerine Doğu ve Batı arasında mutlak bir karşıtlık kurmayı reddetmek gerekiyordu. Yapılması gereken, Doğu ve Batı'nın güzelliklerini milli kültür içinde yeniden kurmaktı.[166]

Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rıfat'ın 1941'de yayımlanan *Garip* başlıklı şiir derlemeleriyle başlayan Garip akımı, etkisini 1940'ların ikinci yarısında da korudu. Orhan Veli Kanık, 1940'ların ilk yarısında başladığı tercüme faaliyetlerini 1945'i izleyen dönemde de sürdürdü. Aynı dönemde, bir dizi şiir kitabı yayımladı: *Vazgeçemediğim* (1945), *Destan Gibi* (1946), *Yenisi* (1947), *Karşı* (1949). Oktay Rıfat'ın *Yaşayıp Ölmek* ve *Güzelleme* (1945), Melih Cevdet Anday'ın *Rahatı Kaçan Ağaç* (1946) başlıklı şiir kitapları da bu dönemde yayımlandı. Şiirde şeklî kuralları reddeden ve şiirin çok çeşitli konularda yazılabileceğini savunan Garip akımı mensupları bu dönemde bir edebiyat dergisi kurma girişiminde bulundu. Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rıfat'ın kurucusu olduğu *Yaprak* dergisi, 1 Ocak 1949-15 Haziran 1950 tarihleri arasında yayınlandı. *Yaprak* dergisine katkıda bulunanlar arasında Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ahmet Muhip, Cahit Sıtkı, Cahit Külebi, Necati Cumalı, Sabahattin Eyüpoğlu, Sait Faik, Erol Güney, Mahmut Dikerdem Abidin Dino, Bedri Rahmi, Fikret Mualla, Eşref Üren, Arif Kaptan ve Turgut Zaim bulunuyordu. Dergi, basit bir edebiyat dergisi olmanın ötesinde, basın özgürlüğü, aydınlanma, halkın bilinçlenmesi gibi konulara vurgu yapan çok sayıda yazının yayınlandığı bir mecra konumundaydı. Dergide Şemsettin

---

165 Emre Aracı, "The Turkish Music Reform: From Late Ottoman Times to the Early Republic", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, Haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 341-342.

166 Bahadır Türk, "Doğu Bahçelerinde Batılı Bir Bakışın Huzur(suzluk)u: A. H. Tanpınar ve Türk Muhafazakârlığı", *Liberal Düşünce*, (2004), 59-65.

Günaltay hükûmeti döneminde hükûmetin çeşitli uygulamalarının toplumu bilimden uzaklaştıracağı ve irticanın yayılışına katkıda bulunacağı yönünde eleştiriler de yer alıyordu.[167]

Sabahattin Ali, 1930'ların sonundan beri yayınladığı romanlarla Türkçe edebiyatın en önemli isimlerinden biri konumundaydı. 1944'te Marksist olarak nitelenmiş ve Nihal Atsız'ın başlattığı bir karalama kampanyasının hedefi haline gelmişti. Bu dönemde üniversite gençliği arasında Sabahattin Ali yanlıları ve Nihal Atsız yanlıları arasında bir ayrışma gerçekleşmişti. Sabahattin Ali, 1946 sonrasında *Marko Paşa* dergisiyle mizah yayıncılığı ve yazarlığına başladı. Ancak yayınladığı mizah yazılarının içerdiği siyasal ve toplumsal eleştiriler, yazarlık ve yayıncılık faaliyetlerinin engellenmesine neden oldu. Sabahattin Ali yazarlık faaliyetlerinin engellenmesi sonucunda şoförlük yaparak hayatını kazanmak ve polis görevlilerine görünmeden Bulgaristan'a iltica etmeye karar verdi; 1948 yılında kaçmaya hazırlanırken Bulgaristan sınırında polisin adamı bir şoför tarafından öldürüldü, katil bu işi vatan sevgisiyle yaptığını söyledi.[168]

Sabahattin Ali, öyküleri, romanları ve şiirleriyle Türk edebiyatının en büyük isimlerinden biriydi. Ancak, *Markopaşa*, *Tan* ve *Zincirli Hürriyet*'teki siyasi yazılarıyla Türkiye'nin milliyetçi, Turancı akımlarına karşı ve iktidara karşı polemik yazıları da yazdı. Bu yazılardan dolayı hapis cezalarına çarptırıldı. Bu yazılar, yıllar sonra *Marka Paşa Yazıları ve Öteki*ler başlıklı bir derlemede toplanarak kitap haline getirildi (İstanbul: YKY: 2012). Ali, dönemin siyasal hayatının sol simgelerinden birisi oldu. Yüksek tahsil gençliği arasında sağcılar kendilerini 'Nihal Atsız'cı', solcular da 'Sabahattin Ali'ci' olarak tanımlıyorlardı.

1940'lı yılların gelişme gösteren bir roman türü, 'köy romanı'dır. Köy yaşamını konu alan romanların ortaya çıkışında Köy Enstitüleri'nden mezun olan yazarlar önemli bir rol oynamıştır. Akımın en önemli temsilcilerinden olan Mahmut Makal da bir Köy Enstitüsü mezunu-

167 Burcu Çulhaoğlu, "Bir 'Garip' Demokratikleşme: Demokrasiye Geçiş Döneminde İleri ve Geri Kavramlarının Kurgulanışı ve Orhan Veli'nin Yaprak Dergisi (1 Ocak 1949-15 Haziran 1950)", *Genç Araştırmacılar Tartışıyor: Siyasi İlimler Türk Derneği VIII. Lisansüstü Konferansı Bildirileri Seçkisi*, Haz. Şule Kut vd., (İstanbul: Okan Üniversitesi, 2014), 77-98.

168 Sertel, *Hatırladıklarım*, 250.

dur. Makal'ın 1950 yılında yayımlanan *Bizim Köy* başlıklı romanı, köydeki yaşam koşullarını ve sefaleti romantizm ya da abartıya başvurmadan işler.[169] Yazar, kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra, 27 Mart 1950'de köyün toplumsal yapısını kötü gösterdiği gerekçesiyle tutuklandı; dolayısıyla bu edebî olay siyasal bir nitelik kazandı.

Kaynakça

Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim: 2: 1922-1971* (İstanbul: Pera, 1997).

Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: C. 2: "Yine Hayal Âleminde Uçuyorum"*, Haz. Murat Koraltürk (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007).

Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Athens: Centre for Asia Minor Studies, 1992).

Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey* (New York: Palgrave Macmillan, 2004).

Bahadır Türk, "Doğu Bahçelerinde Batılı Bir Bakışın Huzur(suzluk)u: A. H. Tanpınar ve Türk Muhafazakârlığı", *Liberal Düşünce*, (Bahar) 2004: 59-65.

Barın Kayaoğlu, "Cold War in the Aegean: Strategic Imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945-52", *Cold War History*, 9(3), 2009, 321-345.

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a* (İstanbul: İletişim, 1990).

Brian Mello, "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80", *Social Movement Studies*, 6(3), 2007, 207-225.

Burcu Çulhaoğlu, "Bir 'Garip' Demokratikleşme: Demokrasiye Geçiş Döneminde İleri ve Geri Kavramlarının Kurgulanışı ve Orhan Veli'nin Yaprak Dergisi (1 Ocak 1949-15 Haziran 1950)", *Genç Araştırmacılar Tartışıyor: Siyasi İlimler Türk Derneği VIII. Lisansüstü Konferansı Bildirileri Seçkisi*, Haz. Şule Kut vd. (İstanbul: Okan Üniversitesi, 2014).

Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım, Dinlediklerim: Tarihî ve Toplumsal Anılar* (İstanbul: Simurg, 2000).

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1946-1950: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar, der. Özel Şahingiray (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999).

Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Haz. Irvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1992), 112-158.

Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (İstanbul: Yordam, 2014).

Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*: Cilt 1: İkinci Parti (İstanbul: İletişim, 2010).

Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 2: İktidar ve Demokratlar* (İstanbul: İletişim, 2012).

Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 3: Rejim Krizi* (İstanbul: İletişim, 2013).

Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): Cilt 4: Dönüşüm: Ordu, Din, Hukuk, Ekonomi ve Politika* (İstanbul: İletişim, 2015).

Ecehan Balta, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu?", *Praksis*, 5 (2002), 277-298.

Eduard Mark, "The Turkish War Scare of 1946", *Origins of the Cold War: An International History*, Haz. Melvyn P. Leffler & David S. Painter (New York: Routledge, 2005), 112-133.

Emin Karaca, *Unutulmuş Sosyalist: Esat Adil: Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Hayatı, Mücadelesi ve Eserleri* (İstanbul: Belge, 2008).

Emre Aracı, "The Turkish Music Reform: From Late Ottoman Times to the Early Republic", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, Haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 336-345.

[169] Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 15.

Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London: I. B. Tauris, 2004).

Ersin Kalaycıoğlu, "The Turkish Grand National Assembly: New Challenges and Old Problems", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 119-141.

Fahrettin Altun, "M. Şemsettin Günaltay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 6: İslamcılık*, haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2005), 160-173.

Feroz Ahmad, "Military and Politics in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 92-118.

Feroz Ahmad, "Politics and Political Parties in Republican Turkey", *The Cambridge History of Turkey: Volume 4: Turkey in the Modern World*, haz. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 226-265.

Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 2003).

Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam, 2009).

Görkem Akgöz, "Sınıfın Söylemsel Kuruluşu: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Milliyetçi ve Antikomünist Söylemler", *Praksis*, 35-36 (2014), 61-82.

Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2002).

İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* (İstanbul: E Yayınları, 1969).

İsmail Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye: Olaylar Kronolojisi (1945-1975)* (İstanbul: İSİS, 1997).

İsmet İnönü, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler, 1944-1950*, haz. İlhan Turan (Ankara: TBMM, 2003).

İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973): 1. Cilt*, haz. Ahmet Demirel (İstanbul: Yapı Kredi, 2001).

İzzet Eroğlu, "1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması", *Yasama Dergisi*, 14 (2010), 79-157.

Jenny B. White, "Tin Town to Fanatics: Turkey's Rural to Urban Migration from 1923 to the Present", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, haz. Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 425-442.

Kemal H. Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2003).

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985* (İstanbul: Gerçek, 1998).

Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, haz. Irvin Cemil Schick & E. Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1992).

Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm: Seçmeler: 1945-1967* (İstanbul: Gerçek, 1968).

Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (İstanbul: Bilgi, 1998).

Murat Sever, *Ahmet Hamdi Başar ve İstanbul Tüccar Derneği* (İstanbul: Libra, 2009).

Mükerrem Hiç, *A Survey of Turkey's Economy and Politics, 1923-2007* ([y.y.]: Create Space, 2008).

Naim Tirali, *Yirmi Beş Kuruşa Amerika* (İstanbul: Yazko, 1983).

Nevin Coşar ve Sevtap Demirci, "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways (1850-1950)", *Middle Eastern Studies*, 45(1), 2009, 19-31.

Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, yay. haz. Ruşen Sezer (İstanbul: İletişim, 1997).

Osman Yalçın, "Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44 (2009), 743-769.

Özgün Erler Bayır, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 45 (2011), 45-72.

Özgür Gökmen, "Çok-partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", *Toplum ve Bilim*, 78 (1998), 161-186.

Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)* (İstanbul: İletişim, 2003).

Rıfkı Arslan, "İstanbul Kentleşme Sürecinde Yapısal Değişme", *Sosyoloji Konferansları*, 12, 1974.

Sabiha Sertel, *Roman Gibi (Anılar)* (İstanbul: Cem, 1987).

Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında 'Kayıp' Zamanın İzinde", *Praksis*, 18 (2008), 23-42.

Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, haz. Sungur Savran ve Nail Satlıgan (İstanbul: Alan, 1988), 19-65.

Tanel Demirel, "1946-1980 Döneminde 'Sol've 'Sağ'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler*, haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2009), 413-450.

Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (Ankara: İmge, 2003).

Hasan Yılmaz (haz.), *Tarihe Düşülen Notlar-1: Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 19214 Aralık 1987)* (Ankara: TBMM, 2011).

Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007).

Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı* (İstanbul: Tekin, 1995).

Y. Doğan Çetinkaya ve M. Görkem Doğan, "TKP'nin Sosyalizmi (1920-1990)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 8: Sol*, haz. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2008), 275-338.

Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet)", *Praksis*, 5 (2002), 131-176.

Yüksel Taşkın, "Antikomünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 4: Milliyetçilik*, haz. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim, 2008), 618-634.

Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul: Remzi, 2001).

Zülküf Aydın, *The Political Economy of Turkey* (London: Pluto; 2005).

1950-1960

TARIMSAL KAPİTALİZMİN SANCAĞI ALTINDA

Gökhan Atılgan

DP'nin 1957 seçim propagandası için hazırladığı yayının ön sayfası... Aslında, DP'nin bütün mantığını anlatan bir kompozisyon, diyebiliriz buna. Arkada bir araya gelen minare ile fabrika bacası ortada tarımsal makinelerle birleşerek DP'nin gelenek ve İslamla bezenmiş tarımsal merkezli kapitalizm mantığına gönderme yapıyor. Önde ve ön planda Türkiye burjuvazisinin temsilcilerinden Celal Bayar ile toprak beylerinin temsilcilerinden Adnan Menderes yan yana gelip siyasal bir güç oluşturuyor. Onların temsil ettikleri sınıf adına liderlik ettikleri işçi, köylü ve kentli emekçiler de partinin baş harflerinin altında 'millet' temasıyla birleştiriliyor.

'Güdümlü Bir Demokrasi', 'Otoriter Bir Hürriyet'[1]

Demokrat Parti (DP) dönemi (Mayıs 1950-Mayıs 1960), tarım, ticaret ve topraktaki hâkim sınıfların bürokrasiyi dışlayarak iktidar bloğunu yeniden kurma girişimiydi. Bu girişim, sosyal haktan, sendikadan, grevden, mahrum, Milli Koruma Kanunu gibi uygulamalarla fakirliğe ve açlığa mahkûm işçi sınıfını... kırlarda ağır vergilerden, hep böğürlerinde hissettikleri jandarma dipçiğinden, ağalığın getirdiği bin bir türlü esaretten bitkin ırgatları, az topraklı köylüleri ve küçük üreticileri DP'nin sancağı altında toplayarak başarılı oldu. DP ve destekçileri için CHP ruhsuz, köksüz, nemrut, hantal, ceberut ve halkın değerlerine yabancı bir iktidarı temsil ediyordu.

Büyük devletlerin Türkiye'ye dünya ekonomisi içinde vermek istedikleri konumla Türkiye hâkim sınıflarının kendi içsel dengelerinin çakışmış ve bunun siyasal koşulları için imkânlar yeterince birikmişti. Bunun yarattığı atmosferde büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisi, ekonominin bütününü tarımsal bir kapitalizme göre örgütlerken 'demirkırat' sırtında tırıs bir yürüyüşle başladıkları uzun yolu sonsuza kadar dörtnala koşabileceklerini düşünüyorlardı, belki. Gelgelelim elverişli koşulların ağır ağır dağılmasına paralel topuk çalmalar, yetiştirmeler ve sürçmelerin peş peşe gelişiyle tökezleye tökezleye ilerleyen bir yürüyüştü bu. Demirkırat tökezledikçe sırtında tarımsal kapitalizmin sancağını taşıyan süvari, demokrasi oyununu atalarından öğrendiği cirit oyununa dönüştürüp süngüsü ve mızrağını kendini alkışlamayan herkese fırlatmaya başladığında nalın fırlayan pahasından muzdarip fakir köylüler, grev vaadi karşılanmadığı gibi örgütlerinin peş peşe kapatılmasına öfkelenen işçiler, aşağılanan aydınlar, iteklenen memurlar, itibar yitimine uğrayan subaylar ve çarklarını istedikleri hızda döndüremeyen sanayiciler yüzlerini dönebilecekleri yeni bir yön ve altında toplanacakları yeni bir bayrak arayışına giriştiler. Ancak azınlıktılar ve devlet kudretinden yoksundular. Bay-

[1] Başlıktaki ironik çelişki, Muammer Aksoy'dan. Aksoy, *Partizan Radyo ve D.P.* adlı kitabında hürriyet ve demokrasi havarisi olarak kurulan, iktidara gelince hürriyetleri gölgeleyen bütün sınırları derhal kaldıracağını, antidemokratik kanunları en geç bir ay içinde "sonbahar yaprakları gibi yere sereceğini" vaat eden, buna karşılık iktidara geldikten sonra olan hürriyetleri de kısan ve demokrasiyi kendi vesayeti altına alan DP'nin 'güdümlü bir demokrasi','otoriter bir hürriyet' nizamı yarattığını belirtiyor. Muammer Aksoy, *Partizan Radyo ve D.P.* (Ankara: Forum, 1960), 4. Aksoy'un bu tanımlaması, DP'nin siyasal söylemindeki demagojik yönün icraatlarının üst örtüsü olduğunu ima etmesi ve güdümlülüğü demokrasi diye, otoriterliği hürriyet diye göstermeyi başarmasının onun iktidar yıllarının sırrı olduğunu vurgulaması bakımından anlamlıdır ve bu yüzden bölümün başlığı olarak seçilmiştir.

raklarını göndere çekebilmek için önce orada hırçınca dalgalanan sancağın inmesi gerekiyordu, güçleri ise buna yetmiyordu. Bu dengesizlik ortamında sanki kahramanmışçasına çıkagelen subaylar, o sancağı göndere çekenleri birer demokrasi kahramanı yaparak tarımsal kapitalizmin sancağını indirdiler.

İşte bu yüzden, DP dönemi Türkiye siyasal hayatının çözümlenmesi ve değerlendirilmesi en zor, en hassas uğraklardan biri oldu. DP hükûmetinin başbakanı, dışişleri ve maliye bakanları dönemin sonundaki hükûmet darbesinin ardından idam edilerek öldürüldü. Pek çok parti yöneticisi ve üyesi de yargılanıp cezalandırıldı. Bu durum, DP liderlerinin birer demokrasi kahramanı gibi görülmesine ve DP döneminin de Türkiye'de demokrasinin altın çağı olarak algılanmasına zemin oluşturdu. Böylelikle dönemin eleştirel bir biçimde çözümlenmesi, Türkiye siyasal tarihinde yerli yerine oturtulması güçleşti. Öyle ki; DP dönemine eleştirel bir biçimde bakmak, 27 Mayıs Askerî Darbesi'ni onaylamakla eş anlamlı sayıldı. Bazı durumlarda da tersi oldu; DP döneminin bazı olumlu yanlarına işaret etmek, bu partinin ham demokrasi anlayışını savunmak anlamına geliyormuş gibi yorumlandı. Gelgelelim bir askerî darbeyle devrilmiş olması, liderlerinin en ağır şekilde cezalandırılması DP dönemini sırf bu yüzden Türkiye'de demokrasinin parlak bir dönemi, liderlerini de demokrasi kahramanı olarak sembolleştirmeye yetmez.

DP'nin iktidara gelişini açıklamak üzere birbirinden farklı yorumlar geliştirilmiştir. Kimi yazarlar bunu, bir 'karşı-devrim', kimileri ise 'devrim' olarak tanımlamışlardır. O nedenle öncelikle, bu tartışma üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

Türkiye'de Kemalist ya da sol-Kemalist olarak adlandırılan bazı yazarlar ya da akımlar, DP'nin iktidara gelişini Kemalist devrime karşı bir darbe olarak yorumlama eğilimindedirler. Bu eğilime göre; DP iktidarı döneminde ulusal bağımsızlık, laiklik ve Kemalist devrimler konusunda taviz verildi ve böylelikle devrim durduruldu ya da yarıda bırakтırılmış oldu. Bu nedenle de DP iktidarı bir 'karşı-devrim'di. Bu, aynı zamanda, 'milliyetçi devrimci kadro'nun iktidardan indirilerek, bey, ağa, tefeci ve komprador kapitalistlerin iktidara yerleşmesi anlamına geldiği için de bir 'karşı-devrim'di. Bu tezin belirgin ve öncü savunucularından birisi Doğan Avcıoğlu'ydu.[2] Beri yandan, DP'nin iktidara gelişini bir halk devrimi olarak niteleyen liberal ve muhafazakâr siyasi yorumcular da vardır. Bu yorumculara göre DP'nin iktidara gelmesi, 'halkın ayağa kalkışı', kendisine karşıt güçleri siyasi iktidardan söküp atma girişimiydi ve bu yüzden de bir 'devrim' niteliği taşıyordu. Bu görüşün ilk ve en önemli savunucularından birisi Ali Fuad Başgil'di.[3] Şerif Mardin, DP iktidarını daha sonra birçok başka yazar tarafından paylaşılacak olan 'merkez-çevre' kavramları ekseninde çözümlemiştir. Buna göre; DP'nin iktidara gelişi, seçilmiş çevre ya da kenar temsilcilerinin bürokratik merkezi egemenliği altına alması ya da alma girişimiydi.[4] DP'nin iktidara gelişiyle İsmet İnönü'nün II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlattığı siyasi çizginin içeride ve dışarıda aynen sürdürüldüğünü, bu bakımdan değişen hiçbir şey olmadığını ileri süren yorumculara da rastlanır.[5]

---

2 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın* (Ankara: Bilgi, 1968).

3 Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, çev. M. Ali Sebük ve İ. Hakkı Akın (İstanbul: Yağmur, 1966), 74.

4 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* (İstanbul: İletişim, 2000), 67.

5 Sinan Yıldırmaz bu konudaki değerlendirmelere işaret eder ve özetler: Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında 'Kayıp' Zamanın İzinde", *Praksis*, 18 (2008), 23-42.

DP iktidarının bir devrim mi, karşı devrim mi yoksa herhangi bir nitelemeyi hak etmeyecek basit bir hükûmet değişikliği mi olduğunu saptamak, sorunun hangi ölçütlerle tartışıldığına bağlı olarak değişecektir. Bize göre, olan ne devrimdir ne karşı devrim ne de hiçbir değişim olmadığı söylenebilir. Aşağıda açıklayacağımız gibi DP, ticaret burjuvazisi ve toprak ağalarının Kemalist devrimin kurduğu tarihsel bloku, geleneksel cumhuriyet bürokrasisini dışlayarak yeniden inşa etme girişimiydi. Şimdilik yapacağımız bir hatırlatma bu konuda fikir verici olabilir: Türkiye'nin en büyük özel örgütü olarak bilinegelen İş Bankası'nın kurucu ve yöneticisi, onlarca sanayi şirketi, banka ve sigorta şirketinin kurucusu ve ortağı olan Celal Bayar[6], büyük tüccarların en muteber sözcüsüydü. Adnan Menderes ise zamanın Türkiye'sinin en büyük toprak beylerinden birisiydi. Menderes'in Aydın'daki Çakırbeyli Çiftliği II. Dünya Savaşı'ndan çok önce ücretli işçiler tarafından işlenmeye başlamış ve kapitalistleşmişti. DP'nin biri büyük ticari çıkarların ve öteki de büyük toprak sahiplerinin sözcülüğünü üstlenen iki siyasetçi tarafından kurulmuş olması bir rastlantı değildi. Sıradan köylülerin 'demokrasi' sözcüğünü telaffuz edemedikleri için 'Demirkırat' dedikleri DP'nin bu iki süvarisi, gerek muhalefet yıllarında gerekse de iktidar yıllarında (aşağıda kavramsal olarak açıklayacağımız) bürokratik burjuvaziye karşı kıran kırana bir siyasi mücadele yürüttüler ve bu mücadelelerinde de büyük emekçi kitleleri örgütlemeyi bildiler.

Bu bölümde önce DP döneminin iktisadi gelişmelerinin ana hatlarına bakacağız. Bu bize, DP'nin üretici güçleri nasıl ve ne denli geliştirmeyi denediği hakkında fikir verecek. Ardından dönemin toplumsal sınıflarının durumu ve ilişkilerini göreceğiz. Bu da bize siyasal gelişmelerin temellerini kavramamız için yardım edecek. Siyasal gelişmeleri ise DP'nin hegemonyayı nasıl tesis ettiğine ve siyasete getirdiği yeniliklere bakarak takip etmeye başlayacağız. Ardından DP'nin önce kendi içindeki muhalefet, sonra muhalefetteki siyasi partiler, iletişim araçları, aydınlar, sol akımlar, İslamcı oluşumlar ve milliyetçi hareketler karşısındaki konumlarına bakacağız. DP'nin Türkiye'yi dünya içinde nasıl konumlandırdığı bir başka alt bölümümüzün konusu olacak. DP iktidarının son dönemlerinde ortaya çıkan hegemonya bunalımını ve 27 Mayıs Askerî Darbesi'ne giden yolu, bunun ardından anlatacağız. Ve nihayet, dönemin siyasal hayatıyla bağlantılı olduğu ölçüde kültürel hayata ilişkin bir ufuk turu yapacağız.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Tarım ve ticaretteki hâkim sınıfların siyasi temsilciğini üstlenen DP, Türkiye kapitalizmini tarımsal önceliklere göre yeniden biçimlendirmek istedi. Bu yöneliş, DP'nin bir resmî yayınında "[Hükûmet] ziraatin kalkınmasını politikasına mihver ittihaz et[miştir] (eksen yapmıştır)" sözleriyle özetlenmişti.[7] Türkiye kapitalizminin tarımsal önceliklere göre yeniden örgütlenmesi anlamında kullandığımız 'tarımsal kapitalizm' siyasette, ideolojide ve kültürde kendine uygun karşılıklar yarattı ve bunlar bir siyasal hegemonya projesinin unsurları oldular. Öyleyse tarımsal kapitalizm, DP döneminin sadece iktisadi gelişmelerini değil, siyasal, ideolojik ve kültürel gelişmelerini de anlamanın anahtarıdır. Bu bakımdan öncelikle tarımsal

6 Y.N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* (Ankara: Onur, 1978), 242.

7 Demokrat Parti, *Kalkınan Türkiye* (Ankara: Desen, 1954), 199.

kapitalizm kavramı üzerinde durmamız gerekir. Tarımsal kapitalizm, ülke ekonomisinin bütününün tarıma öncelik tanıyarak biçimlendirilmesi, ekonominin içsel ve dışsal bağlantılarının tarım merkezli olarak tasarlanmasıdır. Bu tasarım; sanayi, hizmet, finans gibi diğer sektörleri göz ardı etmez ya da yok saymaz. Ekonominin diğer tüm parçalarının tarım merkezinde bir araya getirilmesini öngörür. Bu durumda tarım ve ticaret sektörleri hızla gelişir. Çünkü tüm hukuksal düzenlemeler, kamu kaynakları ve idari yapı tarım sektörü gözetilerek harekete geçirilir. Fakat bu gelişim, örneğin sanayi gibi sektörlerin durmasına yol açmaz. Sanayi de gelişme eğilimlerinden olumlu yönde etkilenir ama, tarım ve ticaretteki gelişme hızının daha gerisinde seyreder. Buna uygun olarak tarım ve ticaretin hâkim sınıfları çokkazanırken, sanayiciler o kadar çok kazanmaz. Bu da hâkim sınıflar içinde bazı çıkar çelişkilerine yol açar.

DP döneminin tarımsal kapitalizminin iki mümkünlük koşulu vardı. Bunlardan biri, II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası kapitalist düzen yeniden kurulurken tarımsal yapıları harap olmuş Avrupa'nın Marshall Planı ile yeniden inşasında Türkiye'ye yüklenen tarımsal üretim işleviydi.[8] İkincisi de savaş koşullarında aşırı derecede güçlenen büyük toprak sahipleri ve tüccarların CHP yönetimiyle çelişkiye düşerek ülke yönetimini ele alma durumuna gelmeleriydi; ki bu sınıflar sancaklarını ilk kez 1945'teki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı tartışılırken kaldırmışlardı.[9]

1949'da, yani iktidara gelmeden hemen önce kabul edilen DP programında "Iktisadi hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyeti esastır" deniliyordu.[10] Bu tümce, DP'nin kapitalist iktisadi zihniyetinin ana doğrultusunu işaretler nitelikteydi. Adnan Menderes, kurduğu birinci hükûmetin programını okurken hedeflerinin "iktisadi cihazlanmamızı süratlendirmek maksadıyla hususi teşebbüsün kendini hukuki ve fiilî emniyet altında hissetmesini sağlayacak bütün tedbirleri almak ve onun süratle gelişmesine yardım etmek" olduğunu bildirecekti.[11] Menderes'in kendi üslubunca 'iktisadi cihazlanma' dediği şey, ekonomik kalkınmaydı. DP döneminin sonlarına kadar iktisat politikalarına damga vuran kavramlardan biri özel teşebbüsçülük ise diğeri de kalkınmaydı. DP'nin, 'iktisadi cihazlanma'nın, yani kalkınmanın ancak tarımın merkeze alınmasıyla mümkün olabileceğine ilişkin perspektifini ise Adnan Menderes'in şu sözlerinden başkası daha iyi özetleyemezdi:

> Yeni iktidarı Halk Partisi'nden ayıran mühim bir görüş farkı da, ziraat işlerimizin ele alınışında tecelli edecektir. Nüfusumuzun yüzde 80'i ziraatle meşgul bulunmakta, Türkiye'de ziraat milli ekonominin temelini, zirai mahsullerimiz ise sanayimizin ve ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bunun içindir ki, milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın ana şartı bu temelin kuvvetlendirilmesi suretiyle mümkün olabilecektir.
>
> Ziraatin iktisadi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız. Eski iktidarın yaptığı gibi gösterici ve pahalıya mal olan bir devlet müessesesinin, kara sapan ve kağnının mahkûmu olan geri bir zirai bünye üzerine kurulamayacağı, kurulmak istendiği takdirde ise milli ekonomiyi takatsız düşüreceği hakikati daima hesap olunmak lazımdır.[12]

8 Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Ankara: Dost, 1983), 239.

9 Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980* (İstanbul: Yordam Kitap, 2010),159, 163.

10 Demokrat Parti, *Tüzük ve Program* (Ankara: Doğuş Matbaası, 1949),60.

11 *Milliyet*, "Menderes, Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950: 1,5.

12 A.g.e.

Bu sözler, DP'nin, tarımın bütün ekonominin temeli olduğuna, sanayi ve ticaretin bu temel ekseninde şekillenmesi gerektiğine, ekonominin bütünün bu temelin güçlendirilmesiyle kalkınabileceğine, tarımsal temelin güçlendirilmesinin de kapitalistleşmeyle mümkün hale geleceğine azmetmiş bir programatik hatta yürüyeceğini gösteriyordu.

Demokrat Parti döneminde kırsal kesimin yapısında köklü değişimler meydana geldi. Bu değişimler, arazinin mirastan ötürü bölünmesi, dolayısıyla arazi büyüklüğünün düşmesi, makineli tarıma geçilmesi ve savaş sonrasının ekonomik koşullarından kaynaklanıyordu. Bu değişimlerin yol açtığı en önemli toplumsal sonuçlardan biri de köyden kente göçtü.

Bu yürüyüş, devlet sermayesi ile büyük özel sermayenin tarıma yerleşmesi ve süregiden üretim ilişkilerini yukarıdan kendilerine bağlamalarıyla hızlandı. Böylelikle, ekonominin kalbi olarak algılanan Türkiye tarımı, hem devlet ve hem de özel sektöre ait banka, kuruluş, kooperatif ve hisse senedi şirketlerinin faaliyet gösterdiği bir kapitalizm arenasına dönüştü. DP'nin köydeki yayıcısı konumunda olan Ziraat Bankası'nın yanı sıra Bağcılar Bankası, Tütüncüler Bankası, Buğday Bankası, Pamukbank ve Şekerbank tarımsal üretimi; Türk Ticaret Bankası, Akbank, Doğubank ve Tutum Bankası gibi bankalar da tarımsal ticareti kredilendiren kuruluşlar olarak öne çıktılar. Toprak Mahsulleri Ofisi, Et ve Balık Kurumu, Ziraî Donatım Kurumu, Türkiye Yapağı ve Tiftik A.Ş., Kauçuk Sanayi T.A.Ş. gibi devlet kuruluşları ile Tariş, Fındık Tüccarları Kooperatifleri Birliği, Yün İhracaatçıları Birliği, Türk Yağ, Şekerpancarı Üreticileri Kooperatifleri gibi kuruluşlar tarımsal kapitalizmin gelişiminde önemli roller oynadılar.[13] Adnan Menderes, 1954'te Erzurum'da yaptığı bir konuşmada, bir önceki dönemin siyasal lideri İsmet İnönü'yü eleştirirken kendi partisinin yönelişlerini gururla belirtmiş oluyordu: "Memlekete traktörü sokmayan, ziraati makineleşmekten alıkoyan, ziraati bir batakçılar işi telakki edip hakikaten o hale sokan, ziraatin muhtaç olduğu krediyi ... gülünç bir seviyede tutan bu zatın ta kendisidir."[14] DP döneminde memlekete traktör sokulmuş, tarım makineleştirilmiş, ziraat kapitalist bir sektör haline

[13] Rozaliyev, *Türkiye Kapitalizmi*, 275-290.

[14] Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* C. IV (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992), 482.

Yaşar Kemal'in
Çukurova Röportajından Kesitler

Dünya edebiyatında seçkin bir yeri olan ünlü romancı Yaşar Kemal, aynı zamanda bir röportaj yazarıydı. Yaşar Kemal'in *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan röportajları yayımlandıkları dönemde olay yaratmıştı. Bu röportajlardan biri 1955'teki Çukurova röportajıydı. Yaşar Kemal, bu röportajında DP döneminin en önemli sembollerinden biri olan "traktör"ün toplum hayatına girişini sosyal ve kültürel yönleriyle mükemmel bir şekilde gözlemliyordu:

... Adananın hayatında büyük bir değişiklik oldu. Bir traktör akınıdır başladı. Alan alana. Önüne gelen traktöre saldırdı. Beş onunu hiç gereği yokken alanını mı, iki gün içinde yepyeni traktörü çalıştıramayıp parçalayanını mı ararsın... Bir traktör hummasıdır sardı Çukurovayı.

...

Çukurovada traktör öyle yerlerde, öyle hallerde kullanılıyor ki, hayretten insanın parmağı ağzında kalır.

Bazı zenginler, traktörü ihtiyaç için değil de renkleri biçimleri için alıyorlar. ...

Bunun dışında başka acayiplikler de oluyor. Eskiden düğünlerde ata binip cirit oynarlardı. Seymenler, gelinin etrafında dört dönerlerdi. Şimdi burada atın yerini traktör almıştır. Bir düğün alayı gördüm, römork takılmış, süslenmiş traktörlerden ibaretti ve davul zurnalarla kasabanın içinden görülmemiş şekilde geçip gitti.

Adanada yazlık barların önünde, römork takılmış traktörler dizi dizi bekleşir.

Traktörün başına gelenler, yalnız bunlardan da ibaret değildir. Mesela beş, altı, on traktörü bir araya getirip aynen at yarışları gibi yarış yaptırıyorlar. Bir acayip hadise daha ki, Yüreğir toprağında aynen vaki olmuştur. İki köy halkı bahse tutuşmuşlar: 'Sizin köyün traktörü güçlü ama, bizim köyünki daha güçlü...' Ve iki köyden en güçlü iki traktörü seçip, tarlada bunları birbirine bağlayarak çektirmişler. Yani traktör güreşi... Davullarla zurnalarla iki köy halkı arasında traktör güreşi...

Çukurovada derin bir traktör dostluğu ve onun yanında o kadar da traktör düşmanlığı almış yürümüş.

...

Düşmanlıklar türlü türlü... Kimisi traktörün en canalıcı yerini söküp parçalıyor, kimisi Çukurovadaki bütün motorları imha edebilecek çareler düşünüyor. Bunlardan birisi aylarca düşünüp taşınmış, toptan imha için aradığı çareyi bulmuştu. Zımpara tozunu traktörlerin motorlarına atmak. ...

Düşmanlık topraksızlıktan doğuyor. Topraksızların traktöre bir diş gıcırdatışları var ki...

...

Bugün Çukurovada ekilmemiş bir karış toprak yok. Beş yıl önce, üç yıl önce karasabanın arkasında ölümüne sürüklenen köylü şimdi traktör üstünde.

Adanada, kasabalarda, kime kimi sorsam, kimi arasam, "çocuklar ne yapıyorlar?" desem, iki kişiden biri mutlak çocuğunun şoför, yahut makinist olduğunu söylüyor. Çukurova öylesine motorlarla dolmuş ki... Yüz dönüm, yüz elli dönümlük bir toprağı olan köylü, bir traktör alıp evinin kapısına dayamış. Niçin almışlar bu traktörü? İhtiyaçları mı var? İhtiyaçları olduğundan değil, laf olsun diye. Daha doğrusu, başkasının var diye... Bir tanıdığım köylü vardı. Yüz dönüm kadar toprağa sahipti bu köylü. O da traktör almış. Niçin traktör aldığını sordum. Cevap veremedi. Sıkıştırdım. "Herkes alıyor da..." dedi. Bu traktör yüz dönüm toprağı üç, dört günde sürecek, sonra da kapıda uyuyacak. Bir de kırılmayagörsün. Ondan sonra belki ebediyen uyuyacak. Çünkü yedek parça yok.

Çukurova'nın zengin çiftçilerinden biri anlattı: 'Yedek parça ve ehil tamirci yok. Bu yüzden Çukurova bir motor mezarlığı olabilir. (Nedense bu laf Çukurovada çoklarının dilinde.) ...'

...

Topraksız bir köylü kalabalığı, devlete ait araziden kendilerine verilsin diye, istida etmek için kasabaya gitmişlerdi. 'Artık tamamen halimiz müşküle sardı. Yapacak iş kalmadı. Her işi makine yapıyor. Bize traktör sürücülüğü bile düşmüyor. Çünkü herkes kendi traktörünü kendisi sürüyor. Bu böyle giderse çoluk çocuk hep aç, öleceğiz. ...' dediler.

Koca Çukurovada, bire kırk veren bereketli topraklar üstünde, toprağı olanların gittikçe daha iyi bir hayata doğru gidişlerine karşılık, topraksızların korkunç yokluğa gömülüşleri birkaç yıldan beri devam ediyor.

Kaynak

Yaşar Kemal, *Denizler Kurudu: Bu Diyar Baştan Başa II* (İstanbul: Toros, 1993), 88-93.

getirilmiş, tarımsal kapitalizmin muhtaç olduğu kredi gerek devlet gerekse de özel bankalardan oluk oluk akıtılmaya başlanmıştı. Üstelik, dönemin ilk yıllarında bu alan için dış yardım da geliyordu.

DP döneminde ABD'den alınan ekonomik yardımlar, Türkiye'nin ihtiyaçlarından ziyade ABD'nin istediği alanlarda kullandırıldı. II. Dünya Savaşı'ndan dünya kapitalist sisteminin rakipsiz lideri olarak çıkan ABD'nin biçimlendirdiği iktisadi ortamda, Türkiye ekonomisi için tarımsal bir ağırlık öngörülüyordu. Türkiye'de traktör ve biçerdöver gibi tarım makineleri sayısı DP döneminde hızla arttı. 1948'de 7 bin 150 olan traktör sayısı, 1954'te 37 bine, 1948'de 580 olan biçerdöver sayısı da 1954'te 6 bin 700'e çıktı.[15] Bu araçların kullanılmasıyla tarımsal üretim ve ekip biçilen alan miktarı hatırı sayılır bir yükseliş gösterdi. 1948'de 14 buçuk milyon hektar olan ekilebilir alanlar 1956'da 22 buçuk milyon hektar oldu. Ancak Türkiye ABD'den satın aldığı makinelerin yedek parçalarını yine ABD'den satın aldığı için bu ülke Türkiye'ye verdiği yardımları dolaylı bir biçimde geri almış oluyordu.

Tarımdaki gelişmelere bağlı olarak köyleri kentlerin dünyasına eklemlemeye yarayacak yaygın bir karayolu şebekesi inşaatına girişildi. ABD'nin desteğiyle kamyon ve otobüsleri taşıyan asfalt yolların uzunluğu 1950'de 1642 km iken 1960'ta 7049 km'ye çıktı. Ancak, tarımdaki büyüme ıslah edilmiş tarımsal yöntemler, sulama ya da suni gübre kullanımındaki gelişmeler nedeniyle değil, Kore Savaşı'nın etkisiyle dışarıda tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi ve iyi giden hava koşullarının etkisiyle elde edilmişti. Kore Savaşı esnasında ABD ve Kanada gibi en büyük buğday ihracatçısı ülkeler, savaş ekonomisinin kendine özgü kanunları gereği buğday ihracatını durdurmuşlar, içeride stok yapmaya başlamışlardı. Bu yüzden de Avrupa ülkeleri kalitede düşük ve fiyatta yüksek Türk buğdayına muhtaç kalmışlardı. Bu koşullarda Türkiye bir anda dünyanın en büyük dördüncü buğday ihracatçısı ülke haline geldi.[16] Bu suni sıçrama DP'nin ilk dört yılında yıllık ortalama yüzde 13 civarında ekonomik büyümeyi beraberinde getirdi.[17] Buna karşılık, savaşın etkilerinin sona ermesi ve elverişli iklimin dağılmasıyla büyümedeki düşüş dramatik bir tablo sergiledi: ABD'den 300 bin ton buğday ithal edilmek zorunda kalınan 1954'te yüzde 9,5'e ve 1960'a gelindiğinde ortalama yüzde 4'e düşen bir büyüme oranı ortaya çıktı.

Zamanın dünyasının azgelişmiş ülkelerinin ulaşmak için yarış halinde oldukları kalkınma hedefi, DP tarafından 'süratli ekonomik büyüme' olarak algılanıyordu ve genellikle CHP ile özdeşleştirilen devletçi kapitalizmden farklı olarak bariz biçimde liberal bir kapitalizme gönderme yapıyordu. Gerçi liberal ekonomiye geçişteki dönüm noktası 1947'de CHP tarafından alınan karardı. Fakat liberal serbest pazar ekonomisinin fanatik taraftarı DP idi. Adnan Menderes, bir keresinde devletçi bir söyleme dolanan CHP karşısında liberalizmin kendi bayrakları olduğunun anlaşılıp kabul edilmesinden duyduğu memnuniyeti ifade ederken demişti ki; "Demokrat Parti ilk kurulduğu zaman hiçbir politika farkı yoktur, ortaya yeni bir eser koymadılar, sadece koltuk gayesiyle hareket ediyorlar, deniyordu. Bugün görüyoruz ki, devletçilik ve liberalizm münakaşası yapmaktadırlar. Şükrediyoruz ki, iktisadi politikamızın ayrı

---

15 Demokrat Parti, *Kalkınan Türkiye*, 197.

16 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Ankara: Bilgi, 1975), 152.

17 Korkut Boratav, *100 Soruda Gelir Dağılımı* (İstanbul: Gerçek, 1980), 177.

olduğunu bu sefer kabul etmiş bulunuyorlar."[18] DP'nin liberal fanatizmi ABD meftunluğuyla birleşiyordu. Başbakan Menderes, bir konuşmasında "Bize göre devletçilik bu memleketi imar etmiştir. Biz o kanaatteyiz ki mutedil devletçilik politikası takip olunmadan yurdumuz imar olunamaz" diyen İnönü'ye[19] cevap verirken müstehzi bir ifadeyle, "koskoca Amerika devletçilikle mi kuruldu," diye soruyordu.[20] Amerika'yı kuran liberalizm şimdi bir küçük Amerika olmaya heveslenen Türkiye'yi de tarımsal kapitalizm esaslarında yeniden kuracaktı.

DP, meftunu olduğu liberal kapitalizmin gelişimi için hızla hukuki düzenlemeler yaptı. İlk önemli adımı, kamu kuruluşlarının özel sektöre transferini ve özel sektörün gelişimini sağlamaya yardımcı olmak üzere 1950 yılında Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın iktisadi liberalizm doğrultusundaki kullanımı oldu. Marshall Yardımı'ndan, ABD'den, Dünya Bankası'ndan ve yerli bankalardan alınan paralarla kurulan bankanın hedefi, yerli ve yabancı sermayenin sanayi alanına girmesine yol vermek, sanayinin mevcut değerlerinin özel ellere transfer edilmesini sağlamak şeklinde açıklandı.[21] Böylelikle 'hususi teşebbüs'ün yerli mi yoksa yabancı mı olacağının bir önemi bulunmadığı, memleketi kalkındıracak olanın özel sermaye olduğu vurgulanıyordu. Yerli ve yabancı sermayenin önünün açılması ve devletin ekonomideki mülkiyetinin bunlara devredilmesi kalkınma yolunda rahvan gidişten dörtnala geçişin yolu olarak görülüyordu.

DP, 1 Ağustos 1951'de, 5821 sayılı 'Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu'nu çıkararak yabancı sermaye girişine ivme kazandırma doğrultusunda ilk adımını attı. Yasa, sanayi, enerji, maden, bayındırlık, ulaştırma ve turizm alanlarını yabancı sermayeye açıyordu. Ne var ki, bu kanun ancak iki buçuk yıl yürürlükte kalabildi. Zira, kanuna bağlanan ümitler gerçekleşmemiş, beklenen yabancı sermaye gelmemişti. Bunun üzerine yeni bir kanun hazırlandı: 18 Ocak 1954 tarih ve 6224 sayılı kanun. Bu ikinci kanunun gerekçesi, muhtemelen yabancı sermaye temsilcileri ve bunların ülkeleri tarafından birinci kanuna yöneltilen eleştirileri de sıralamıştı: Sermaye transferi kayıtlara bağlanmıştı; oysa kayıtsız ve şartsız olmalıydı. Yabancı sermayenin faaliyet alanları sınırlandırılmıştı; oysa sınırlandırılmamalıydı. Yabancı sermayeyi temsil eden senetlerin içeride ve dışarıda tedavülü için kolaylaştırıcı tedbirler alınmamıştı; oysa alınmalıydı. Yabancı sermayenin tabi olduğu formaliteler uzun ve karışıktı; oysa basit ve az olmalıydı.[22] Yeni kanun, tüm bu sorunları giderici nitelikteydi. Yabancı sermaye ile ilgili kanunları 7 Mart 1954 tarih ve 6326 sayılı Petrol Kanunu takip etti. Kanunun amacı; Cumhuriyet kurulalı beri petrolde tekel olan devletin petrol arama ve işletme alanlarından çıkarılmasını sağlamak ve petrol kaynaklarının hızla yerli ve yabancı sermaye eliyle aranıp işletilmesini mümkün kılmaktı.[23] Gerek yabancı sermaye kanunları gerekse de petrol kanunu ABD tarafından memnuniyetle karşılandı. DP Hükûmeti, 9 milyon dolarlık bir Dünya Bankası kredisiyle ödüllendirildi.[24] Zira yabancı sermaye için bu kadar liberal bir ortam o tarihlerde dünyanın

---

18 *Milliyet*, "Menderes, Balıkesir'de İnönü'ye Cevap Verdi", 16.05.1952: 1, 7.

19 *Milliyet*, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Sekizinci Kurultayı Toplandı", 30.06.1950: 1, 5.

20 *Milliyet*, "Menderes, Balıkesir'de İnönü'ye Cevap Verdi", 16.05.1952: 1,7.

21 Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (Ankara: İmge, 1998), 103.

22 Mehmet Selik, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye (1923-1960)* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1961), 24-26.

23 A.g.e., 40-42..

24 Ahmad, *Demokrasi süreci*, 135.

hiçbir yerinde yoktu. Nitekim ABD'nin Ankara Büyükelçisi Avra Warren yabancı sermaye kanununu "dünyanın en liberal yabancı yatırım kanunu" olarak değerlendirecekti.[25]

DP döneminde Türkiye ekonomisi tek yanlı bir biçimde ABD nüfuzuna açıldı. Şevket Süreyya Aydemir, petrol araştırmasından akaryakıt sağlanmasına, deniz araçlarından motorlu araçlara, montaj malzemesinden sınai tesislere, elektrifikasyondan araştırma ve projelendirmeye kadar neredeyse bütün iktisadi alanların ve buna bağlı olarak da kredi, sermaye ithali, yabancı ortaklı şirketleşmeler gibi ilişkilerin özel olarak ABD'ye bağımlı kılındığını vurgulamıştır.[26]

Amerikalı işadamları ve iktisatçıların önerileri doğrultusunda Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nda yapılan değişiklik Ocak 1954'te; İsrail petrol kanununu da hazırlayan ABD'li uzman Max Ball tarafından hazırlanan Petrol Kanunu ise Mart 1954'te Meclisten geçtiğinde DP saflarında iyimserlik dozu üst boyutlardaydı. Bu iyimserliğe temkinlice yaklaşan muhalefete ise her zamanki alaycı yanıtı Adnan Menderes vermişti: "Hiçbir memleket, gelişmesi için yabancı sermayeden müstağni kalmamıştır. Bugün bu derece kıymetli iktisadi bünyeye sahip bulunan Birleşik Amerika dahi bu hâle Avrupa sermayesi ile gelmiştir. Bu memlekette 'Biz kendi yağımızla kavrulacağız' diyen insanlar bu memleketi çeyrek asır bin türlü ızdırap içinde kavurmuşlardır."[27]

Ülkenin imarında çabuk ve büyük adımlarla ilerleneceği umudu, hükûmet tarafından tüm ülkeye pompalandı. DP'nin algısı öyleydi ki devletin ekonomi üzerindeki kanatları gevşetilince serbest kalacak olan piyasa, kendiliğinden ve doğal bir şekilde uçuşa geçecekti. Buna karşılık bütün teşvik ve ödünlere rağmen yabancı sermayenin ülke kalkınmasında beklenen rolü oynayamadığını anlamak için biraz zaman yetecekti. Kenan Bulutoğlu'nun ve Mehmet Selik'in çalışması bunu açıkça ortaya koyar.[28] Aynı şey, yerli sermaye için de geçerlidir. Sermayeci sınıflar savaş yıllarında elde ettikleri büyük kârları sınai yatırıma aktarmakta hayli tutuk ve müteredditdavrandılar. 'Devlet işletmelerinin özel sektöre devri' sloganıyla işbaşına gelen DP'nin kamu yatırımlarını genişletmek zorunda kalması bu yüzdendi. Korkut Boratav'ın saptadığı gibi, DP döneminde enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında kamu kesiminin sürüklediği önemli gelişmeler oldu ve kamu yatırımlarının payı belirgin bir şekilde arttı.[29] Özel sektörün ana yönelişinin sanayi sektörü olmamasının iki sebebinden biri, dünya ekonomisi içinde Türkiye'ye biçilen rolün tarım ve ticaret ağırlığı olmasıysa, diğeri de tarım ve ticaret ile bu sektörlerle ilişkili kolay para kazanma alanlarının kârlılık bakımından daha elverişli bir havza yaratmış olmasıydı.

DP'nin iktisat politikalarına yön veren zihinsel çerçevede, uzun erimli düşünmek, iktisadi gelişmeleri gerekli bir altyapının üzerine inşa ederek tasarlamak gibi eğilim yoktu. Zira başta Adnan Menderes olmak üzere DP liderleri planlama kavramına tepki duyuyor ve onu otomatik olarak komünizmle özdeşleştiriyorlardı. Her şey en süratli sonuç alınabilecek şekilde

---

25 Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 554.

26 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi, 2000), 358.

27 Haluk Kılıçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. IV, 487.

28 Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye* (İstanbul: Gerçek, 1970), 125; Selik, *Yabancı Sermaye*.

29 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* (İstanbul: Gerçek, 1989), 86.

ele alınıyordu. Çünkü, Demokratlar açısından hız ve çabuk sonuç, her şey demekti. Alaycı üslubuyla "Sanayi kurmak mutlaka bir plan işi imiş," diyordu Menderes, "Görüyorsunuz: Hâlâ totaliter iktisadiyattan, totaliter memleketlerdeki beş yıllık planlardan bahsetmektedirler. Acaba Avrupa sanayii, büyük Amerikan ekonomisi de beş senelik planlarla mı kuruldu?"[30]

DP'nin iktisadi hamlelerini plansız bir biçimde yapmasının nedenlerinden biri, çok güvendiği Amerikan yardımlarıydı. Ekonominin günü gününe yönetilmesinin olumsuz sonuçlarının yanı sıra dünyadaki gelişmelere ayak uyduramamanın sonuçları 1954'ten itibaren hissedilmeye başlayınca iktidarın buna yönelik önlemi, Amerikan yardımı peşinde koşmak oldu. Bir yandan kentlere göç edenlere istihdam sağlamak ve sanayileşme hızını yükseltmek gereği, bir yandan bu hızda bir sanayileşmenin finansmanı için tarımda makineleşmenin istikrarlı bir biçimde sürdürülüp tarımsal üretimin artırılması zorunluluğu, sermaye ve döviz yetersizliğinin yanı sıra programsız bir gelişme zihniyeti nedeniyle ekonomiyi buhrana sürükleyen bir kısır döngü yarattı.[31]

Artan ithalat, açıkları sürekli büyüyen ödemeler dengesi, artan enflasyon, istikrarsızlaşan para, hortlayan karaborsa için bulunan çare, daha fazla Amerikan yardımıydı. Mart 1954'te Cumhurbaşkanı Bayar, Haziran 1954'te de Başbakan Menderes ABD'ye yaptıkları ziyaretlerde ekonomik yardımın artırılmasını istediler. Ancak Menderes'in 300 milyon dolarlık yardım isteği geri çevrildi. Çünkü dış borçlar artarken, bunların ödenmesinde ciddi gecikmeler ortaya çıkmaya başlamış, bu da Türkiye'yi borç verilebilir bir ülke olmaktan çıkarır olmuştu. Bununla beraber, Türkiye ekonomisinin ancak tarıma uygulanan sübvansiyonların azaltılmasıyla düzelebileceği vurgulanarak ekonomiye ABD tarafından müdahale edildi. Zira DP Hükûmeti oy avcılığı maksadıyla seçmen kitlesinin çok büyük bölümünü oluşturan köylülere olmayacak vaatlerde bulunuyordu. Sözgelimi Menderes, Nisan 1953'te Rize'de yaptığı konuşmada "Buğdayı 30 kuruştan alacağız ve sizlere 20 kuruştan satacağız" diyordu.[32] DP yöneticilerinin ısrarlarıyla kısa bir süreliğine artan yardımlar 1958'de yeniden azalmaya başlayınca yeni bir iktisadi buhran uç verecekti.

1954'ten itibaren durgunluk belirtileri göstermeye başlayan ekonomi, 1956'dan dönemin sonuna kadar sürekli bir gerileyiş içinde oldu. Fiyatlar her yıl ortalama yüzde 18 arttı. 1950'de yüzde üç olan enflasyon oranı 1958'de yüzde 20'ye ulaştı.[33] Yüksek enflasyon, ekonominin çarklarının birbirine daha çok çarpmasına neden oldu. Döviz sıkıntısı nedeniyle ithalat hızla geriliyor, hammadde sıkıntısı fabrikaları eksik kapasiteyle çalışmaya zorluyordu. Türkiye ekonomisi ağır bir krizin içine doğru yuvarlanıyordu. Mayıs 1958'de yedek parça ve hammadde ithalatı tamamen durmuştu. Temmuz ayında Ankara'da mazot karneyle dağıtılmaya başlanmıştı. En büyük buğday üreticisi illerden biri olan Konya'da hasat zamanı mazot bulunamaz olmuştu. İstanbul'da şeker ve mazot kıtlığı baş göstermişti.[34] Menderes'in bakanlarından Samet Ağaoğlu'nun şu satırları zamanın buhranının başka yönlerini gözler önüne serer:

30 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. IV, 489.

31 Kemal Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Esin Soğancılar (Ankara: İmge, 2007), 115.

32 Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi* (Ankara: Bilgi, 1976), 122.

33 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim, 1999), 321.

34 Emrah Göker, "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar? Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", ed. Burak Ülman ve İsmet Akça, *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan* (İstanbul: Bağlam, 2006), 121.

"Birtakım ekonomik zorluklar belirmiştir, dükkânlar önünde kuyruklar gözüküyor, döviz darlığı ithalatı güçleştirmiş, birçok eşya karaborsaya düşmüş[tür]."[35] Yüksek enflasyonu önlemek isteyen hükûmet, müdahaleci ekonomi politikalarına başlayınca karaborsa baş gösterdi. Mayıs 1956'da Meclisten geçirilen Milli Koruma Kanunu DP'nin liberal söyleminin aksine hükûmeti ekonomiyi düzenlemede olağandışı yetkiler verdi. Bu kanun, hükûmete, mal ve hizmetlerin fiyatlarının belirlenmesi de dâhil olmak üzere, ekonomiyi düzenleme yetkisiyle donatıyordu. Serbest piyasacı DP, piyasanın çıkmazları nedeniyle müdahaleci bir hatta iteklenmişti.

Ticaret sektörü, DP döneminde hızlı ve iyi sonuçlar getirici bir alan olarak kavrandı. Kâr, uzun vadeli bir çabanın sonucunda değil, kişisel ilişkiler ve siyasi nüfuz aracılığıyla kazanılabilecek bir şey olarak değerlendiriliyordu. 1956'da karaborsada 20 liradan muamele gören doların kur değeri 2,80 lira iken yabancı malların ithalatı çok kârlı bir işti. Patronaj ilişkileriyle ucuz döviz ve ithalat belgesi alan kişiler için, bu durum vurgunculuk iştahını kışkırttı. Maliye Bakanı Hasan Polatkan Meclis kürsüsüne çıkıp "bir dolar iki yüz seksen kuruştur. Bu nizamı kurduk, biz bunu tanıyoruz, bunu biliyoruz, üst tarafı nizamsız iştir. Hükûmetin nizamsız işlerle ilgisi yoktur" derken[36], DP Hükûmetinin nizamsız ticaretin farkında olduğunu, ama sanki bilmiyormuş gibi yaptığını itiraf etmiş oluyordu. Gelgelelim bu durum; yeterince nüfuz sahibi olmayan işadamları için cesaret kırıcıydı.

1950'lerin sonuna gelindiğinde, enerjik biçimde canlandırıldığında en çok 50 yıl içinde Türkiye'yi en kalkınmış ülkelerle aynı seviyeye getireceğine inanılan hür ve şahsi teşebbüse dayalı liberal ekonomi politikaları, ekonomiyi çaresiz ve bitik bir duruma getirmişti. Ne Milli Koruma Kanunu, ne 1958'de yapılan devalüasyon (dolar 2,80 liradan 9,025 liraya çıktı), ne durmaksızın alınan ve hep daha çoğu alınmak istenen dış borçlar Menderes'in beklediği gibi 'kalkınmayı tahakkuk' ettirebildi. Zira, DP'liler ufuksuz bir biçimde kalkınmayı ekonomik büyümeyle aynı şey olarak görüyorlardı. Bu bakımdan, ekonomi yönetimleri plansız, programsız ve günü kurtarmaya yönelikti. Adnan Menderes 1959 sonbaharında ekonomiye yeni bir soluk getirebilir inancıyla gittiği ve sadık bir müttefiki sandığı ABD'den eli boş döndü. Çünkü ABD artık Menderes Hükûmetinden ümidini kesmişti. Kadere bakın ki, Menderes ABD'de bulunduğu günlerde kararlı ve kesin bir karşıtı olarak aleyhinde konuşmalar yaptığı Sovyetler Birliği'nden medet umar hale gelmişti. Eğer mümkün olsaydı Temmuz 1960'ta bu ülkeye bir gezi yapacaktı. Türkiye ekonomisi 1960 baharına gelindiğinde bir çöküntü içindeydi; âdeta duvara toslamıştı. Tarımsal kapitalizmin hızla kaldırılan sancağı ağır ağır yere düşerken liberal demokrasinin yerini güdümlü demokrasi, hürriyetin yerini otoriterlik almıştı.

Yukarıda ana hatları belirtilen DP dönemi iktisadi gelişmeleri, siyasi gelişmeleri kavrayabilmenin anahtarıdır. Zira aşağıda gösterileceği üzere II. Dünya Savaşı sonrasının Türkiye için elverişli hale gelmiş dünya ekonomisinin şartları değişince açığa düşen DP'nin siyaset üslubu ve tarzı da değişmiştir. Bunu göreceğiz. Fakat şimdi siyasal gelişmelerin öznelerinin temsil ettikleri toplumsal sınıfların durumuna bakmamız gerekiyor.

---

35 Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* (İstanbul: Baha, 1967), 115.

36 Cihad Baban, *Politika Galerisi*, 146-147.

Toplumsal sınıflar

DP döneminde toplumsal sınıf ilişkilerini çözümlemek için bürokrasi ve aydınlar tabakası, burjuvazinin farklı kesimleri, işçi sınıfı, ve kırsal sınıflar üzerinde durmamız gerekecek. Fakat öncelikle belirtmekte fayda var; DP'nin iktidara geldiği 1950'de Türkiye nüfusunun 15 milyonu yani yüzde 75'i köylerde, 5 milyonu yani yüzde 25'i kentlerde yaşıyordu. 1960'ta köylerde yaşayanların sayısı 19 milyona (yüzde 68) kentlerde yaşayanların sayısı 9 milyona ulaşmıştı (yüzde 32).[37] Bu rakamlar, DP döneminde kentlerde yaşayanların oranının kırlara göre yüzde 7 kat daha fazla artmış olduğunu gösteriyordu.

Aydınlar ve bürokrasi

DP, Cumhuriyetin kuruluş döneminde temel yapıya egemen olan toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin Kemalist devrimin oluşturduğu tarihsel bloku dönüştürme ya da yeniden kurma girişimiydi. Antonio Gramsci'nin tanımladığı anlamıyla 'tarihsel blok'[38], farklı sınıflar ya da sınıf fraksiyonları arasındaki karşılıklı ilişkilerin biçimlenme mantığını ifade eder. Tarihsel blok çözümlemesinde sınıf oluşum süreçlerinin ideolojik ve kültürel uğrakları da önem kazanır. Kemalist devrim, kendi tarihsel blokunu merkezinde asker ve sivil bürokrasiden oluşan ve genel olarak cumhuriyet bürokrasisi (ya da bürokratik burjuvazi) olarak adlandırılan kesim ile kırsalda toprak ağaları ve kentlerde ticaret burjuvazisiyle inşa etmişti. 1930'lardaki devletçiliğin tarım ve ticaret alanlarına dokunmaksızın sanayi alanında uygulanmasının başta gelen nedeni buydu. Devletçi iktisadi politikalar, tarihsel blokun bileşenleri olan tarım ve ticaret düzeyindeki hâkim sınıfların alanlarına girmekten özellikle kaçınmıştı. Ticaret burjuvazisinin ve toprak ağalarının gücü, zamanla, özellikle olağan koşullardan çok daha fazla servet biriktirdikleri savaş yıllarında, önemli artışlar gösterdi. Buna paralel olarak siyasi nüfuzları da genişledi. Bu sınıflar, elverişli iç ve dış koşullarda tarihsel blokun geleneksel cumhuriyet bürokrasisi dışlanarak yeniden kurulabileceğini, yeni tarihsel blokun kendi yönelişlerine uygun bir bürokrasi ve aydın tabaka aracılığıyla şekillendirilebileceğini gördüler.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın ardından yörüngesine girdiği 'hür dünya'yı temsil eden ABD ve Avrupa'nın Türkiye gibi ülkeleri kendilerine bağımlı kılmak ve belirledikleri gibi yönlendirebilmek için teşebbüse engel olmayacak, ona tabi bir şekilde hareket edebilecek bir bürokrasi istediği öngörülebilirdi. Öte yandan içeride gerek burjuvazinin gerekse de toprak ağalarının geleneksel bürokrasiyi sağı solu belli olmayan bir güç olarak görüp gitgide bu tabakaya karşı güvensiz oluşu da tarihsel blokun yeniden inşasına ihtiyaç duyulmasında önemli bir etmendi. Ayrıca savaş yıllarında bu sınıfların zenginliğine zenginlik katan karaborsacılığı, istifçiliği aşırı bir dille eleştiren, Varlık Vergisi ile, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile otokratik bir görünüm veren, hükmedici, yer yer kendisini devletin ta kendisiymiş gibi gören ve CHP ile özdeş olan bürokrasinin, iktidar mekanizmalarının etkili noktalarından uzaklaştırılması gereği bir başka etmendi. Zira tek parti rejimi yıllarında devlet eliyle palaz-

---

37 Bahattin Akşit, "DP Döneminde Kapitalizm ve Kırsal Dönüşüm", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 6 (Istanbul: İletişim, 1988), 1946-1947.

38 Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, ed. ve çev. Quintin Hoare ve Geofrey Nowel Smith, (New York: International Publishers, 1989).

landırılan, sonra da devlet eliyle batırılan işadamı örnekleri çoktu. Nuri Demirağ[39], Selahaddin Adil Paşa[40] gibi isimler bunlardan bazılarıydı; bu isimler sonradan DP'den milletvekili olacaklardı. Bunun yanı sıra, geleneksel bürokrasinin toplum katında tesis edemediği rıza, özellikle toplumun çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde 'jandarma dayağı ve tahsildar baskısı' imgesi de tarihsel blokun yeniden biçimlendirilmesi için önemli bir avantaj ve gereklilikti. Ayrıca, aşağıda işaret edeceğimiz üzere, yeni bir aydın kesiminin yıllar içinde oluşmuş olması da tarihsel blokun yeniden kurulmasını mümkün kılan bir etmendi. Bunlar, aynı zamanda, DP'nin daha kurulduğu tarihten itibaren siyasal söylemini bürokrasi karşıtlığı üzerine inşa etmesinin ve bu söylemin popüler bir destekle karşılık bulmasının nedenleriydi.

DP iktidara geldikten sonra cumhuriyet bürokrasisine hışımla yaklaştı. Çıkardığı kanunlarla onları sırtlarını devlete yaslayan eski güvenceli ve tekin konumlarından etti, toplumsal statülerini sarstı. 'CHP bürokrasisi' ya da aynı anlama gelmek üzere 'geleneksel bürokrasi' DP liderlerinin siyasal söylemlerinde yer bulduğu biçimiyle sistematik olarak itibarsızlaştırıldı. Buna karşılık dizginsiz bir liberal kapitalizmin gelişmesinde etkili olabilecek yeni bir bürokrasi tabakası ile geleneksel değerler ve liberal fikirleri eklemleyebilecek yeni bir aydın kuşağı oluşturuldu. DP'nin ocak, bucak teşkilatlarının yöneticileri, milletvekilleri, liderleri, oluşan yeni bürokrat ve aydın kuşağı hep birlikte temel yapıda tarım ve ticarete odaklanan kapitalist dönüşüm ile siyasal ve kültürel iklim arasındaki organik bağın kurucu unsuru olarak ön planda rol oynadılar.

1950'den önce geleneksel bürokrasinin sahip olduğu memur statüsü oldukça güvenceliydi. Ancak 30 yıl hizmetten sonra emekli edilebiliyorlar, emeklilik işlemine itiraz hakkına da sahip bulunuyorlardı. DP, önce emekliye sevk edilmeye itiraz yolunu kapattı ve emeklilik için hizmet süresini 25 yıla düşürdü. Ancak 1954 yılına kadar Yargıtay, Danıştay ve Sayıştay üyeleri bunun dışındaydılar. 1954 seçimlerinden sonra bu kurumların ayrıcalığı kaldırıldı; 21 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla 25 yıl hizmetten sonra emekliye sevk edilme kuralı istisnasız bütün memurları kapsadı. 6 Temmuz 1954'te çıkarılan bir kanunla memur güvencesi tümden yok edildi. Bu kanunla emekliye sevk için belirli bir süre hizmet şartı kaldırıldı. Böylelikle memurlar, çalışma süresine bakılmaksızın işten atılabilir hale geldiler. Bu, hükûmetin bundan sonra sınırsız bir azil yetkisiyle donatılması anlamına geliyordu. Bu kanunla ayrıca, Milli Eğitim Bakanı'na istediği üniversite öğretim üyesini işten atma yetkisi verildi. Böylelikle üniversite özerkliği zedelendi ve öğretim üyeleri susturuldu.[41] Başbakan Menderes'in, DP iktidarının son demleri yaklaşırken memurlara olan hıncının dozu öyle yükselmişti ki, TBMM kürsüsünden DP yanlısı olmayan bütün memurları şu sözlerle tehdit edebilmişti: "Bozguncu bir muhalefetle doğrudan doğruya veya dolayısıyla münasebet tesis etmek gayretinde bulunan devlet memurunu mutlak surette tasfiye edeceğiz."[42]

Adnan Menderes'in generalleri küçümseyici bir tarzda "orduyu yedek subaylarla yönetirim" demesi; üniversite öğretim üyelerini 'kara cübbeliler' diye aşağılaması, bürokrasi ve aydınları itibarsızlaştırmaya yönelik girişimlerin siyasal söylem düzeyindeki bazı örnekleriydi. DP

39 M. Necmeddin Deliorman, *Nuri Demirağ'ın Hayatı ve Mücadeleleri* (İstanbul: Nu. D. Matbaası, 1957).

40 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman (İstanbul: İletişim, 2007), 115.

41 Eroğul, *Demokrat Parti*, 163-165.

42 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. IX, 14.

döneminde bir general, bir profesör ya da bir gazeteci taşralı bir yeni milyonerden daha az itibar görmeye başladı. Oysa bu kesimler cumhuriyetin kuruluşundan beri toplumun üstünde, ayrıcalıklı bir tabaka olmaya alışkındılar. Aydın ve bürokrasi sultasını kıran parti olarak nam salan DP'nin iktidar yıllarında taşralı ve köylü grupları, olur olmaz nedenlerle vali odalarını doldurmaya, idarecileri küçümsemeye başladılar.[43] Artık geçmişte kendilerini hor görenlere hor bakar oldular. Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları* adlı romanında, DP ile kurduğu siyasi ilişkiler sayesinde Kabzımal Hüseyin Efendi'likten Müteahhit Hüseyin Bey'liğe yükselen karakterini konuştururken bu durumu çarpıcı bir biçimde tasvir eder. Müteahhit Hüseyin Bey aklından şöyle geçirir: "Devir istemesini bilenin devriydi. Tahsil mi? Diploma mı? İlmü irfan mı? Hadi canım. Bunlar birer kuruntudan ibaretti. Dünyanın en zengin, en akıllı insanları diplomasızlar, hayatları dehşetli mücadelelerle geçmiş kaba saba insanlardı. Mihveri paraydı bu dünyanın para! 'Para' kazanıldıktan sonra her şey gibi ilmü irfan da satın alınabilir, ilim irfan sahipleri huzurda el pençe divan durdurulabilirdi."[44]

Bu durum kâh 'çevre'nin 'merkez' üzerinde hâkimiyet kurması, kâh milletin kendi hizmetinde olması gereken atanmışlar karşısında üstün bir konuma getirilerek toplumun demokratikleştirilmesi olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tezlerde kısmi doğruluk payları olabilir. Zira, merkezî devlet yönetiminde yer alanların ayrıcalıklarının azaltılması buna karşılık yönetilen kesimlerin kendilerini onların karşısında daha güçlü hissetmeye başlamaları DP döneminin gerçekleridir. Ancak mesele, daha geri planda olup bitenleri görebilmektir. Bu da, DP'nin hâkim sınıfların yanı sıra devletin ve kendisinin de çıkarlarını gözeten, zaman zaman da ön planda tutan bir sosyal tabakayı etkisiz hale getirerek 'bırakınız geçsinler' kapitalizmine uygun bir tarihsel blok inşa etme yönelimidir.

DP döneminde bürokrasi içinde yaratılan ayrışma da tarihsel blokun yeniden biçimlendirilme süreçleriyle ilgiliydi. Gencay Şaylan'ın dikkat çektiği gibi[45] DP döneminde kamuda giderek artan sayıda mühendis, iktisatçı, tekniker istihdam edildi. İktisadi işlevli kamu kuruluşlarında da bölgesel örgütlenmeye gidildi. Bu kesim, bu sayede mülki yönetim içinde örgütlenmiş geleneksel bürokrasinin dışına çıkarıldı. Böylelikle, bürokrasinin bir kesiminin toplumun iktisadi hayatı üzerindeki etkinliği artırıldı ve bu kesim geleneksel bürokrasiye nispetle ayrıcalıklı hale getirildi. Şöyle ki; 7244 sayılı yasadan sonra geleneksel kamu hizmetlerinde çalışan en yüksek dereceli bürokratın maaşı 2 000 TL iken aynı düzeydeki bir teknik personelin maaşı 3 540 TL oldu.

DP, devlet ile toplum ilişkilerini yeniden düzenlerken geleneksel bürokrasiden boşalttığı alanın önemlice bir kısmını da parti patronajı aracılığıyla doldurdu.[46] Parti patronajı, kaynak dağılımından gelir bölüşümü politikalarına, kamusal sübvansiyonlardan teşviklere, seçmene hastanede sıra ve yatak ayarlamaktan kamu istihdam politikalarına kadar pek çok kalemi kapsayan, kitle desteği sağlamaya yönelik siyasal bir stratejidir. DP, patronaj sis-

43 Eroğul, *Demokrat Parti*, 142.

44 Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları* (İstanbul: Everest, 2009), 107.

45 Gencay Şaylan, "Cumhuriyet Bürokrasisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İletişim, 1983), 298-308,305.

46 İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: İletişim, 1983), 2076-2086.

temini kullanarak hem popüler desteğini artırdı hem de halkın devletle ilişki kurarkenki tavrını değiştirdi.

DP döneminde aydınlar arasında da bir farklılaşmanın ortaya çıktığını vurgulamak gerekiyor. Demokratlar, özellikle kırsal kesimlerin rızasını örgütlerken tek partili rejimin sonlarına doğru sayıca çoğalmaya başlayan yerel aydınlara dayandılar.[47] Kentlerde de, elbette, dayandıkları bir aydın tabaka vardı. Bu aydınlar, kültürel düzeyde daha geleneksel, iktisadi düzeyde kapitalist ilişkilerin yaygınlaştırılması bakımından daha atılgandılar. Bir bakıma geleneksel-cilik ile özel teşebbüsçülüğü eklemleyen DP, özellikle taşrada kitlelerin aktif desteğini kazanmada noter, avukat, hekim gibi aydınları toplumla bağ kurma kayışları olarak kullandı. Buna karşılık, otoriter bir tutum sergilemeye başladığı dönemlerden itibaren kentli, eleştirel ve muhalif tutum geliştirebilme potansiyeli gösteren aydınlara karşı dışlayıcı, aşağılayıcı ve baskıcı bir tutum sergiledi. Böylelikle, geleneksel bürokrasi düşmanlığına 'entelijensiya' düşmanlığını da ekledi. Bunlar, genellikle üniversite öğretim üyesi, öğrenci, gazeteci, edebiyatçı ya da araştırmacı aydınlar ile CHP etrafında toplanmış politikacılardı.

Tarımda ve ticarette hâkim sınıflar

DP'nin üretim dünyasına ilişkin stratejisi, tarım ve ticarete öncelik veriyor, tüm üretim dünyasını bu iki sektörün öncülüğü altına toplayacak bir kalkınma modeli öngörüyordu. DP liderlerinin hayranı oldukları ABD'nin Türkiye ekonomisi için önerdiği gelişme stratejisi de bu doğrultudaydı. Nitekim, Barker Raporu olarak bilinen rapor (1951) "Türkiye'nin sanayileşme hedefini tasfiye edecek değiliz. Fakat biz bu hedefe varmanın en kestirme yolunun, tarımsal gelişmeye önem vermek olduğunu tavsiye ediyoruz" diyordu. O nedenle, dönemin toplumsal sınıflarını incelememize tarımsal hâkim sınıflar ile ticaret burjuvazisinin durumuna bakarak devam edeceğiz.

DP döneminde güçlenen toplumsal sınıfların başında tarım kesimindeki hâkim sınıflar geliyordu. Çünkü, bu dönemde öncelik tarıma verilmişti. Celal Bayar'ın 1950'de Meclisi açış konuşmasındaki sözleri bu saptamayı bariz bir biçimde destekler: "Milli ekonomimizin temeli ziraattır. Şu halde elimizdeki kudret ve imkânları birinci derecede bütün şubeleriyle ziraata, ziraatın yardımcısı olan işlere ve zirai sanayin inkişafına tahsis etmeliyiz."[48] Ancak, DP Hükûmeti elindeki kudret ve imkânları öncelikle tarıma tahsis ederken bu kesimdeki sınıfsal ayrımları derinleştirdi. Tarımda makinalaşma, Ziraat Bankası kredilerinin genişletilmesi, belli başlı tarımsal ürünlerin devlet tarafından yüksek fiyatla satın alınmaya başlanması, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin depolama kapasitesinin artırılması, karayolları ağının uzatılması ve kamyonla nakliyatın gelişmesi gibi politikalar büyük toprak sahiplerinin, mülk sahibi çiftçilerin ve ağaların güçlenmesine yol açtı, kapitalistleşmelerinin önünü açtı. Tarımda makinalaşma programından yararlanan çiftçi ailelerin sayısı yüzde 1'den biraz fazlaydı. Varlıklı çiftçiler devletçe sağlanan imkânlar sayesinde ortakçı ve kiracının tasfiyesi, boş mülk arazilerinin ekilmesi, toprak satın alınması, devlet merasına

---

47 Murat Belge, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* c. 1 (İstanbul: İletişim, 1983), 126.

48 *Milliyet*, "Bayar İç Politika Etrafında Dedi ki; Demokratik Rejim Sükûn İçinde Yerleşmiş Bulunuyor", 02.11.1950, 1-4.

tecavüz gibi yollarla ektikleri arazileri genişlettiler. Mera tahribinden yüzde 81 oranında büyük ve orta çiftçiler yararlandılar. Makinalaşma ve arazinin hızla az sayıdaki kudretli çiftçinin elinde toplandığı Çukurova'da 1960-1962 dönemine gelindiğinde çiftçi ailelerinin yüzde 2'sinin tüm toprakların yüzde 59'una sahip olduğunu gösteren rakamlar bunun çarpıcı bir göstergesiydi.

Tarımda kapitalistleşme sürecinin başlamasıyla birlikte kırsal kesimdeki beyler ve ağalar da kapitalist çiftçi olma yolunda ilerlediler. Ancak tarımda kapitalistleşmedeki eşitsizlik, hâkim tarımsal sınıfların konumunda da eşitsizliğe yol açtı. Kapitalist gelişme bazı bölgelerde hızlı, bazı bölgelerde yavaş oldu. Aynı bölge içinde kapitalistleşme hızı birbirinden farklı yöreler de vardı. Kabaca belirtmek gerekirse Ege ve Çukurova bölgelerinin toprak ağaları, hızla işçi çalıştıran modern kapitalist çiftçi sınıfı haline geldiler. Orta Anadolu'nun hububat ekimine uygun bölgelerinin toprak ağaları daha yavaş bir tempoda kapitalistleştiler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin hâkim tarımsal sınıfları ise Batı ve Orta Anadolu'da görülen hızlı kapitalistleşmeye ayak uyduramadılar. Bu bölgelerde bey ve ağalar prekapitalist ilişkiler pençesinde boğaz tokluğuna çalışan marabaların kol kuvvetlerinden yararlanarak hâkimiyetlerini sürdürdüler. Tarımsal sınıflar içinde bu dönemde ön plandaki yerini güçlendirerek koruyan başka bir kesimden daha söz etmek gerekiyor: tefeci ve aracılar. Bu kesimler, köylüyü aşırı derecede sömürmelerinin yanı sıra tarımsal artık değerin önemlice bir kısmını yutuyorlardı. Köylüden tefeciye ve aracıya giden artık, yeni yatırımları değil tefeci sermayeyi besliyordu.

Tarımsal hâkim sınıflar, genellikle şehirlerde otururlar, buralarda zevk-ü sefa içinde bir yaşantı sürerlerdi. Bazıları tarımdan kazandıklarını İzmir, İstanbul, Adana ve Avrupa şehirlerinde gösteriş ve lüks tüketim için harcarlardı. Köylerdeki işlerini de kâhyaları aracılığıyla yürütürlerdi. Kırsal kesimlerde iktisadi gücü elinde bulunduranlar, aynı zamanda siyasi gücü de ellerinde tutmayı DP döneminde de sürdürdüler. Şehirlerde avukat, parti başkanı, milletvekili, köylerde muhtar olan kişiler ya ağa, bey ve şeyh ailelerindendi ya da bu ailelerin nüfuzu altındaki kişilerdi. Böylelikle iktisadi alandaki egemenlik aynı zamanda siyasi bir egemenliğe de dönüşüyordu. Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği* adlı romanında iktisadi ve siyasi egemenliğin nasıl iç içe geçtiğinin çarpıcı örneklerini verir. Yazarın tasvir ettiği Haşim Ağa karakteri, tıpkı Muzaffer Bey'in CHP dönemindeki konumu gibi iktisadi gücün siyaseten güçlü olmayı beraberinde getirdiğini örnekler. DP'li Haşim Ağa mülk sahibi olduğu için siyaseten de güçlüdür. Kanun, jandarma ve hükûmet hep ondan ve nüfuzu altındaki kişilerden yanadır. DP'nin il başkanı, Haşim Ağa ile Hükûmet arasındaki bağlantıyı kurarak onu siyaseten güçlendirir; bu güç jandarma başçavuşunu da, hâkimi de ondan yana kılar. Yaslandığı bu güçler de kendisini iktisaden daha güçlü hale getirir.[49]

Burjuvazi

Yukarıda Türkiye burjuvazisinin devlet işletmelerinin özel sektöre devri sloganına ve gayretlerine tutuk bir tepki verdiği belirtilmişti. Bununla beraber, DP döneminde burjuvazi devlet ve yabancı sermaye ile ilişkilerini görece geliştirdi ve güçlendi. Türkiye'de özel sanayi

[49] Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği* (İstanbul: Everest, 2009).

işletmelerinin yüzde 59,7'sinin 1946-1960 döneminde kurulduğuna ilişkin rakamlar (1961 rakamları) çarpıcıdır. Doğan Avcıoğlu'nun kullandığı verilere göre[50] 1948-1951 döneminde gayrisafi milli hasılanın ortalama yüzde 10,1'i olan yatırımlar 1952-1955 döneminde yüzde 19,4'e, 1956-1959 döneminde yüzde 13,8'e yükseldi. Kabaca yapılan hesaplara göre özel sektörün yatırımlar içindeki payı yüzde 6-7 civarındaydı ki bunun da yaklaşık yarısı konut yatırımlarına gitmişti. Metal ana sanayi ve makine gibi sanayileşmenin temelini teşkil eden alanlarda özel sektör neredeyse yok gibiydi. Buna karşılık radyo, taşıt, buzdolabı, elektrik süpürgesi gibi montaj sanayinde hızlı bir gelişme görüldü. Bunun anlamı, sanayi burjuvazisinin, DP iktidarı öncesine göre hızlı sayılabilecek bir gelişme göstermesine rağmen, ilgi gösterdiği esas alanın ara mallarını ya kamu sektöründen ya da ithalattan sağladığı hafif tüketim sanayi olmasıydı. Sanayi burjuvazisinin faaliyetlerini yoğunlaştırdığı dört sektör dokuma, gıda, kimya, taş ve topraktı. Öte yandan, özel sanayi esas olarak İstanbul'da yoğunlaşmıştı. 10 ve daha fazla işçi çalıştıran İstanbul'daki özel sanayi kuruluşlarının sayısı 1950'de 321 iken 1963'e gelindiğinde 1264 olmuştu. Sadun Aren'in rakamlarına göre[51] 10 ve daha fazla işçi çalıştıran özel işyerlerinin ülkedeki sayısı 1950'de toplam 2 bin 515 iken 1960'ta 5 bin 248'e yükselmişti. İstanbul'un yanı sıra Bursa, İzmir, Ankara, Adana, Balıkesir, Gaziantep, Eskişehir, Zonguldak, Kayseri, Uşak gibi iller özel sanayi yatırımlarında artış görülen kentlerdi. Ancak, o dönemde toplam 67 vilayeti olan Türkiye'nin 40 kentinde özel sanayi yatırımı yok denecek düzeydeydi.

DP döneminde sanayi burjuvazisinin hafif tüketim ve montaj sanayinde boy veren, kamu sektörü ve ithalata dayanan ve İstanbul ağırlıklı olan özelliklerinin yanı sıra bazı başka yanlarından da söz etmek gerekiyor. Bu özelliklerden biri, burjuvazinin devlet fonları ve kamu teşebbüsleri desteğiyle güçlendirilmiş olmasıydı. Bir diğeri ise yabancı sermayeye dayanarak gelişmeyi tercih etmesiydi. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın devlet fonlarını, yabancı devletlerden ve uluslararası kuruluşlardan elde ettiği dövizleri uzun vade ve düşük faizle sanayicilere aktarması; yardımlar ve borçlanmalarla genişleyen döviz kaynaklarının özel yatırımları teşvik amacıyla kullanılması; altyapı yatırımlarına yönelen devletin, maliyetinin altında fiyatlarla özel sektöre ucuz enerji, nakliye ve hammadde sağlaması; kamu kuruluşlarının yetişmiş yönetici, mühendis ve teknik elemanlarını aktararak özel sektörü desteklemesi burjuvazinin devlet imkân ve desteğiyle güçlenmesinin bazı enstrümanlarıydı. Özellikle 1958'den sonra ithalatın kotaya bağlanmasıyla montaj sanayi biçiminde yabancı burjuvaziyle geliştirilen ortaklıklar; yabancı sermayenin yönetici ve mühendislerini göndererek yerli burjuvaziye verdiği destekler; ABD'nin yaygın bir eğitim programıyla Türkiye burjuvazisine Amerikan kapitalizminin dinamizmini aşılaması gibi olgular da Türkiye burjuvazisini yabancı sermayeye bağımlı kılıyordu.

Türkiye'deki sermaye gruplarının sınai faaliyetleri 1950'lerde önceki dönemlere göre büyük bir yükselişe geçti. Akkök grubunun Aksu, Sabancı'nın Bossa, Koç'un Türk Demirdöküm, Yaşar'ın DYO, Elginkan'ın ECA, Kale'nin Çanakkale Seramik fabrikaları ile Eczacıbaşı'nın ilaç ve seramik fabrikaları bu dönemde kuruldu. Çukurova grubunun Çukurova Sanayi İşletmeleri adlı tekstil tesisi de Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kredileri ile büyütülerek en-

50 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 333-335.

51 Sadun Aren, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)* (İstanbul: Gerçek, 1969), 166.

Mahmut Celal Bayar (1884-1986)

Türkiye'de merkez sağ siyasetin ve sağ Kemalizmin kurucu siyasi figürlerindendir.

16 Mayıs 1883'te Bursa'nın Gemlik kasabasına bağlı Umurbey köyünde doğdu. Babası Bulgaristan göçmeni bir din bilginiydi. Dayısı Genç Osmanlılar'dan Ali Suavi'nin arkadaşıydı. Meşrutiyet hikâyelerini, Abdülhamit karşıtlığını, hürriyet mücadelelerini ilk olarak dayısından dinledi ve siyaseten onun tesiri altında kaldı. Daha 12 yaşındayken İttihat ve Terakki'nin gizli yayınlarını Gemlik'te bir bakkaldan alarak dayısına taşıyordu. İlk çalışma deneyimini 17 yaşındayken Bursa'da Ziraat Bankası'nda kazandı. Sonradan Deutche Bank'a geçti. 1907 yılında 23 yaşındayken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın Bursa mesul kâtibi oldu. Bir süre sonra aynı partinin İzmir mesul kâtibi olarak atandı. 1914-1918 I. Dünya Savaşı yıllarını İzmir'de geçirdi. Bu dönemde İzmir Valisi Rahmi Bey'in gölgesinde, silik bir kişilik olarak kaldı. Bununla beraber 'milli iktisat' tezi uyarınca ekonomiyi Rum, Ermeni ve yabancıların elinden kurtararak Türk hâkimiyetine vermek için çaba harcadı. İzmir'de Halka Doğru derneğinin kuruluşunda rolü oldu. Mondros Mütarekesi'nin ardından İzmir'de barınma olanağı kalmayınca Ege bölgesinde 'Galip Hoca' takma adıyla Kuvayı Milliye örgütlenmesinde aktif rol aldı. Bu dönemde, köylülere Bolşevikliği olumlu bir biçimde anlattığı ve anlattıkları karşısında köylülerin gözlerinin kamaştığını söyler. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Saruhan (Manisa) mebusu olarak girdi. Burada bağımsızlıkçı muhalefetin yanında yer aldı. Meclis üzerinde baskılar artınca gizlice Anadolu'ya geçti. Büyük Millet Meclisi'ne katıldıktan kısa bir süre sonra İktisat Vekâleti'ne getirildi. 1920'de TBMM Hükûmetinin Sovyetler Birliği ile olumlu ilişkileri bağlamında teşvik ettiği bir tür İslam sosyalizmi geliştirmeye çalışan Yeşil Ordu'nun 14 kurucusundan birisiydi. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolündeki resmî Komünist Fırkası ile de temastaydı. Yerel eşraf ve çetelerin Milli Mücadeledeki rolünü önemseyerek Çerkez Ethem ile bağları koparmamaktan yana tavır aldı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra önemli roller ve görevler üstlendi. 1923'te İzmir milletvekili idi. 1924'te Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığına atandı. Müslüman-Rum mübadelesinin örgütlenmesinde etkili oldu. Mustafa Kemal'in güvenini kazanarak ekonomide özel sektörün güçlenmesine önderlik etmekle görevlendirildi. 1924'te Türkiye İş Bankası'nı kurdu. 1932'de Cumhuriyet Halk Fırkası programının temel unsurlarından biri olarak benimsenen devletçiliği belirli bir sınırda tutmak amacıyla yeniden İktisat Vekâleti'ne atandı. 1937'de Atatürk'ün başbakanı olarak Mustafa İsmet İnönü'nün yerini aldı. Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölmesinin ardından İnönü cumhurbaşkanı olunca başbakanlıktan istifa etti ve kendisine bakanlık görevi verilmedi. 1945'ten sonra CHP'nin muhalif kanadının lideri olarak siyaset sahnesinde yeniden göründü. Demokrat Parti'nin dört kurucusundan birisi ve ilk genel başkanı oldu. 1950'de DP'nin genel seçimleri kazanmasının ardından cumhurbaşkanı seçildi. Kemalizmin sağcı siyasal söyleme uyarlanmasında kurucu bir rol oynadı. Beri yandan, "çokluğun bütünü temsil ettiği tartışılmaz" sözlerinde dile getirdiği gibi, otoriter bir çoğunlukçuluğun, otoriteye mutlak itaat isteyen ham bir demokratlığın timsali olarak öne çıktı. 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesiyle cumhurbaşkanlığından düşürüldüğünde 77 yaşındaydı. 1961'de ölüm cezasına çarptırıldı. Ancak cezası Milli Birlik Komitesi tarafından müebbete çevrildi. Üç yıl Kayseri cezaevinde kaldıktan sonra 1964'te tahliye edildi ve İnönü'nün desteğiyle siyasi haklarına kavuştu. Hapisten çıktıktan sonra DP'nin ardılı olarak algılanan Adalet Partisi'ni etkileyen önemli bir mihraktı. 1970'te partilerini ılımlı olmakla eleştiren Adalet Partisi'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadının önde gelenlerinin kurduğu Demokratik Parti'ye açık destek verdi. 1970'lerin ortalarından itibaren aktif siyasetten uzak durdu. Fakat Türk sağının önemli bir figürü olarak kalmayı sürdürdü. 1986'da 102 yaşındayken öldüğünde dünyanın en yaşlı siyasetçilerinden birisi sayılıyordu.

Kaynaklar

Erkân Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar* (İstanbul: Alfa, 2000).
Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi, 2000).
Tanıl Bora, "Celal Bayar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel, (İstanbul: İletişim, 2001), 546-554.

tegre bir tesise dönüştürüldü. Dayanaklı tüketim mallarının büyük ölçekli üretimi 1959'da Koç'un Arçelik firmasında çamaşır makinesi ve termosifon üretimiyle başladı.[52]

Dönemin burjuvazisinin özelliklerinden bir diğeri, hayli kapalı bir sosyal grup olmasıydı. Arif Payaslıoğlu'nun anketleri[53] gösteriyordu ki Türkiye'de burjuvaların yüzde 63'ünün babaları tüccar, sanayici ya da çiftçiydi; eşlerinin babaları da öyle. Beri yandan burjuvaların şirketlerinde akrabalık bağlarının son derece güçlü olduğu görülüyordu. Şirketlerinin yarısına yakını akrabalar arasında kurulmuş şirketlerdi. Sanayi burjuvazisinin yüzde 43 gibi yüksek bir kesimi ticaretten gelmekteydi ve önemlice bir kısmı da ticari faaliyetlerini sürdürüyordu. Yüzde 70'e yakın bir kesimi ise işçilerin grev hakkını uygun bulmuyorlardı.

Yukarıda, DP döneminde özel sektörün ana yönelişinin sanayi sektörü olmadığı kaydedilmişti. Çünkü burjuvazinin sermaye birikimi için çok cazip alanlar vardı. Bunlardan biri müteahhitlikti. NATO Antlaşmasına bağlı büyük askerî inşaatların yanı sıra, kamu altyapı yatırımları büyük müteahhitlerin boy atmasında bu dönemde etkiliydi. Enka, Tekfen, Doğuş, Uzan, Alarko gibi inşaat kökenli grupların temelini oluşturan firmaların hepsi 1950'lerde kuruldu. Aynı yıllarda kurulan Kutlutaş, Gama, Güriş gibi gruplarda inşaat rengi baskındı. Ayrıca Koç, Sabancı, Toprak, Çukurova gibi gruplar bu dönemde inşaat sektöründe aktif oldular.[54] Dönemin müteahhitlik ihaleleri büyük yolsuzluk söylentilerine ve şikâyetlere sebep oldu. Cazip iş alanlarından bir diğeri karayolu taşımacılığı idi. Karayolu taşıtlarını, yedek parçalarını ve akaryakıtı ithal eden Türkiye'de bu kalemlerin hepsi servet biriktirmenin yolları haline geldi. Emlak işleri, bir başka tatlı kâr alanıydı. Arsa spekülasyonu bu dönemde aldı yürüdü, mesken kredisiyle konut yapımı, alımı, satımı genişçe bir ticaret alanı haline geldi. Servet sahipleri emlak işlerinden servetlerine servet kattılar. Bankacılık kârlı iş alanlarından bir başkasıydı. 1950'de 34 olan banka sayısı 1959'da 58'e, 535 olan banka şubesi sayısı ise 1710'a çıktı. Yüzde 2 ile 6,5 arasındaki faiz oranlarıyla toplanan tasarruflar yüzde 10,5 gibi oranlardan işadamlarına kiralanarak bankacılık sektöründen yüzde 400'e varan kârlar elde edildi. Kimi servet sahipleri halkın tasarruflarını kendi işlerinde kullanmak amacıyla, günümüzün moda deyimiyle ifade edelim, 'çakma banka'lar bile kurdular. Bankacılık gibi tatlı iş alanlarından biri sigortacılıktı. Genellikle özel bankaların teşebbüsleriyle kurulan sigorta şirketleri, 1951-1960 döneminde yangın, kaza, hayat sigortası gibi alanlarda 1 milyar liraya yakın prim topladılar ve toplam 365 milyon lira tazminat ödediler. Aradaki fark, dönemin rakamlarıyla düşünülecek olursa müthişti. Devletin özel sigortacılığı teşvik etmekle kalmayıp fiilen desteklediğini de eklemeliyiz: 1958-1962 döneminde devlet varlıklarının sigorta bedeli olarak 286 milyon lira ödedi ve toplam 61 milyon tazminat aldı; aradaki 225 milyon liralık farkın özel sigorta şirketlerine gittiğini gösteren son derece dramatik bir grafik.[55]

Son olarak, dış ticaretin DP döneminin en cazip iş alanlarından biri olduğunu kaydetmek gerekiyor. Ticaret burjuvazisi, dönemin döviz bolluğu yıllarında ithal mallara olan yüksek

---

52 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu* (İstanbul: SAV, 2010), 72.

53 Arif Payaslıoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler* (Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Teksir, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi), 1961.

54 Öztürk, *Büyük Sermaye*, 73-74.

55 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 339.

Bir Sanayicinin Penceresinden
DP Döneminde Siyaset ve İktisat

Dönemin Türkiye'sinin en önemli sanayici ve işadamlarından Nejat F. Eczacıbaşı DP'nin siyasi üslubunu ve ekonominin durumunu şöyle gözlemliyor:

Demokrat Parti gerçekte bir çelişki içine girmişti. Demokrat Parti'nin dünya görüşünde *siyasal ve ekonomik liberalizm* yattığı halde, DP'li Başbakan Menderes *siyasal liberalizme* bir türlü ısınamıyor, hatta *siyasal liberalizmin* gönül verdiği *ekonomik liberalizme* zarar vereceğinden korkuyordu. Demokratlar'ı siyasal liberalizmleri yönünden tutan akademik çevreler ve aydınlar bu koşullarda yavaş yavaş umutlarını yitirmeye başlamışlardı.

1955 yılına girildiği zaman, ülke ve sonuç olarak da siyasal iktidar için, bunalımlar birbirini izlemeye başlamıştı. Enflasyon başını kaldırmış, fiyatlar başıbozuk artmaya yönelmiş, karaborsa kendini duyurur olmuştu. Bir yandan da tarımsal kesim bekleneni vermemiş, 1955 yılında buğdayımızı dışarıdan almak zorunluluğunda kalmıştık.

Kaynak
Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa* (İstanbul: Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1999), 109-110.

taleple birlikte yabancı firma mümessillikleri elde etti. Kore Savaşı'nın yarattığı tarım ürünü ihracatına uygun konjonktürde de ihracatçı firmalar güçlendi. Sonraki yıllarda ise dövizin resmî değeri ile fiilî değeri arasındaki farktan yararlanan ticaret burjuvazisi dış ticaretten büyük avantajlar sağladı. Dış ticaret alanında yolsuzluklar başını o kadar aldı gitti ki, 1956 yılında İthal Malları Fiyat Kontrol Dairesi kurulmak zorunda kalındı. Bu Dairenin kuruluşu dış ticaret yoluyla döviz kaçakçılığı yapıldığının hükûmet tarafından kabulü anlamına geliyordu. DP Hükûmeti ihaleler ve devlet bankalarından kredi verme olanaklarının yanı sıra döviz tahsisi işini de kendisini destekleyen ticaret burjuvazisi lehine akıttı; nüfuzlu kişilere özel takas izinleri verdi. Ayrıca lastik, çimento, demir gibi maddelerin tahsise tabi tutulması DP'li ticaret burjuvalarına kâr kanalları açtı. Doğan Avcıoğlu, il ve ilçelerde DP'li tüccarların mal sıkıntısı ve karaborsadan tahsisler yoluyla nasıl yararlandığını ve particiliğin nasıl kârlı bir ticaret alanı haline geldiğini örneklerle tasvir eder.[56]

Kapitalizm geliştikçe hâkim sınıflar kendi aralarında örgütlenmeyi ihmal etmediler. Çünkü devlet karşısında kendi aralarındaki rekabet ve çatışmaları ikinci plana iterek eşgüdüm içinde çalışmanın ve aralarındaki farklı görüşleri tekleştirip etkin bir şekilde savunmanın faydalarının farkındalardı. Tüccar ve sanayiciler önceleri 'Ticaret ve Sanayi Odası' adı altında birlikte örgütlenirken sanayi burjuvazisi bu dönemde ayrı bir odada örgütlenme yönelişi içine girdi.[57]

Özetle, DP'nin iktidar yıllarında tarımsal, sınai ve ticari alanlarda hâkim sınıflar liberal ekonominin ve siyasi ilişkilerin tüm avantajlarını kullanarak güçlendiler ve bir kapkaç kapitalizminin aktörleri oldular. Oysa bu kapkaç kapitalizminin temel yönelimleri, alt sınıflar için bir fakr-ü zaruret ortamının yaratıcısıydı.

---

56 A.g.e., 336-344.

57 Mustafa Sönmez, *Türkiye'de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri* (İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung, 2010): 46-49.

Emekçi sınıflar

DP dönemi, emekçi sınıflar açısından mülksüzleşmeden ücretlileşmeye geçiş dönemiydi. Artan yatırımlar işçi ihtiyacını yükseltti. İşçi ihtiyacını yükselten, yukarıda belirtilen sanayileşme süreciydi. Mülksüzleşmeyi yaratan ise, tarımda hızlı makineleşme nedeniyle ağa-ortakçı ilişkisinin çözülmesiydi. Özellikle Çukurova, Ege-Marmara bölgelerinde tarımda toplumsal ve ekonomik ilişkiler dönüşüme uğradı. Artık öküzün yerini traktör almış, neredeyse sürülmeyen tek karış toprak kalmamıştı. Gelgelelim tarımda artan zenginlik ile derinleşen fakirlik el ele gitti. Traktör kullanmayı verimsiz kılacak küçük toprak sahiplerinin bir kısmı büyük çiftliklerde şoförlük gibi işler yapmaya başladı; ama büyük çoğunluğu ücretli emekçi haline geldi ya da kentlere göç etti. Sadece 1948-1952 döneminde her 10 traktörün ortalama 34 ortakçı ailesini yerinden ettiğine ilişkin veri[58], bu konuda bir fikir edinmemizi sağlayabilir. Bu dönemde işçileşen yoksul köylülerin büyük bölümü henüz toprakla olan bağlarını koparmamıştı. İlk kuşak işçiydiler ve işçilikten kazandıkları ücreti ek gelir olarak görüyorlardı.

1955'te ücretlilerin sayısı 1,6 milyona, 1960'ta ise 2,4 milyona çıkmıştı (bu sayı 1950'de bir milyon kadardı). İmalat sanayiinde çalışanların sayısı 1950'de 482 bin iken 1960'ta neredeyse iki kat artarak 791 bin kişiye çıkmıştı.[59] 1955'te ücretlilerin yüzde 61'i kentlerde, yüzde 39'u tarımdaydı. Kentlerdeki ücretlilerin yarısından fazlası İstanbul, Ankara ve İzmir'in dışında, Bursa, Balıkesir, Aydın, Adana ve Zonguldak'ta yoğunlaşmıştı. Bu yıllar, aynı zamanda düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıydı. Kentli nüfus içinde ücretli maaşlı grupların payı gerilemiş, buna karşılık düzensiz çalışma alanlarında kendilerine hayat alanı bulan grupların payı artmıştı. Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları* adlı romanında iş umuduyla kentlere akın eden göçmen emekçilerin düzensiz, marjinal işlerdeki çalışmalarıyla girdikleri yeni hayat arayışlarını, ümitlerini ve düş kırıklıklarını mükemmel bir şekilde tasvir eder.

DP'nin işçi sınıfı karşısındaki tutumu ikili bir karaktere sahipti. Parti, işçilerin bireysel hakları bakımından müşfik bir tutum sergiliyordu. Oysa işçilerin bir sınıf olarak hakları ve hareketleri konusunda zalimdi. Tek tek işçilere bazı haklarını vermekte, Menderes'in fabrika yemekhanelerinde işçilerle aynı masada tabldotta yemek yemesi örneğinde olduğu gibi[60] onların gönlünü kazanan davranışlarda bulunmakta DP'nin üstüne yoktu. Ama işçilerin topluca davranma hakları ve hukukları söz konusu olduğunda o müşfik yüz, ceberut bir hal alıyordu. Ahmet Makal, bu ikili karakterin bireysel iş ilişkilerine ilişkin kısmını 'koruyucu', toplu iş ilişkileriyle ilgili kısmını ise 'otoriter' olarak tanımlar.[61]

DP'nin işçi sınıfına ilişkin korucuyu, yani bireysel çalışma ilişkileri alanında atılan adımlardan bazıları şunlardı: işçilere hafta ve genel tatil günlerinde ücret ödenmesi; nüfusu on bin ve daha fazla olan şehir ve kasabalardaki iş yerlerinde bir saatten az olmamak üzere öğle tatili verilmesi, iş yerinde bir yıl çalışmış işçilere kıdemlerine göre yıllık ücretli izin hakkı getirilmesi, çalışanların giderek artan bölümünün sosyal güvenlik ağına dâhil edilmesi. Bununla beraber, burada dikkat çekilmesi gereken bir yan da var. Normalde sosyal güvenliğin finans-

---

58 Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizm*, 198.

59 Öztürk, *Büyük Sermaye*, 81.

60 Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar ve Gözlemler-I-* (Ankara: Türk-İş, 1998), 81.

61 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (Ankara: İmge, 2002), 56.

manının devlet ve işverene ait olması gerekirken, Türkiye'de sosyal güvenlik sistemine dâhil edilen işçilerin ücretlerinden çok yüksek kesintiler yapılıyordu. (Bu kesintilerin yüksekliğine Uluslararası Çalışma Örgütü –ILO da işaret etmişti.) Böylelikle hastalık, yaşlılık sigortaları, aslında doğrudan emekçiler tarafından ödeniyor, buna karşılık DP iktidarı işçileri sigorta sistemine dâhil etmenin övüncünü yaşıyor ve propaganda malzemesi olarak kullanabiliyordu. Beri yandan, işçilerin sigorta ödentilerinden toplanan paralar DP Hükûmetinin idaresine geçiyor, bankalara yatırılıyor, devlet tahvillerine çevriliyor ve yatırımlarda kullanılıyordu.[62] DP, işçi birikimlerinin bir bankaya dönüşmesini de teşvik etti. 1954 yılında Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası işçilerinin yardım sandığında toplanan bir buçuk milyon lirasıyla bir İşçi Kredi Bankası kuruldu.[63] Kendisi eski bir bankacı olan Cumhurbaşkanı Bayar, İşçi Kredi Bankası'nın açılışında yaptığı konuşmada, "Ben Celal Bayar olarak sizin hasbî yardımcınızım" diyordu.[64]

Adnan Menderes döneminde Demokrat Parti işçilerin çalışma koşullarını sınırlı düzeyde iyileştiren bazı düzenlemelere imza atmış olsa da onların bir sınıf olarak örgütlenme çabalarına izin vermeyen otoriter bir politika izledi. İşçiler de köylüler gibi Demokrat Parti'nin popülist siyaseti tarafından kazanılabilecek ve CHP karşısında konumlandırılacak kitleler olarak görülüyordu.

İşçilerin bir sınıf olarak hareket etme hak ve hukuklarına gelince, DP'nin alarmist ve otoriter yüzü ortaya çıkıyordu: DP, CHP tarafından tanınmayan grev hakkını tanıyacağını vaat ederek işçi sınıfından destek alabilmişti. DP Genel Başkanı Celal Bayar, Nisan 1950'deki bir konuşmasında "... Demokrasinin bütün icaplarını kül [bütün] halinde kabul ediyoruz. Bu sebeple iki tarafı keskin dahi olsa grevi işçilerimize tanıtıyoruz. İşçilerimiz memleketin menfaatlerini diğer sınıflar kadar bilen ve gözeten insanlardır" demişti.[65] Adnan Menderes

62 Y. N. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proletaryası*, çev. Güneş Bozkaya (Istanbul: Yar, 1978),205.

63 *Milliyet*, "Celal Bayar Dün Kayseri'ye Gitti", 04.01.1954: 1, 7.

64 *Milliyet*, "İşçi Kredi Bankası Açıldı", 05.01.1954: 1, 7.

65 Celal Bayar, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidarına Kadar Politik Konuşmalar 1946-1950* (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 410.

de, kurduğu ilk hükûmetin programını TBMM kürsüsünden okurken bu vaadi tekrarlamıştı: "Demokrasi prensiplerine göre tabii bir hak olarak tanıdığımız grev hakkını sair demokratik memleketlerde olduğu gibi, içtimai nizamı ve iktisadi ahengi bozmayacak surette kanunileştireceğiz."[66] DP, iktidara geldikten sonra ILO'nun 98 sayılı sözleşmesini onaylayarak serbest ve gelişmiş bir toplu pazarlık sistemi oluşturma yükümlülüğü altına da girmişti. Zira, 98 sayılı sözleşme 'teşkilatlanma ve kolektif müzakere hakkı prensiplerinin uygulanması'na yönelikti.[67] Ancak bu yükümlülüğü yerine getirmekten ısrar ve itinayla kaçındığı gibi, Başbakan Adnan Menderes kendisine 'grev' vaadi'ni hatırlatanlara, "Bırakın şu palavraları, Türkiye'de grev mi olurmuş... Biraz kalkınalım!... Bu işi sonra düşünürüz" diyecekti.[68] Menderes'in bu sözlerinin ardındaki yaklaşım, kendisini şikâyet etmek üzere Ankara'ya gelen Paşabahçe işçilerinin gönlünü almak üzere İstanbul'da işçi kadınlarla görüşen Tekel Vekili Hadi Hüsman'ın şu izahatında açığa çıkar: "Grev hakkı lazımdır. Fakat işçilerimiz henüz istediğimiz seviyeye gelmemiştir. Beni şikâyet için Ankara'ya gelen işçilerin dönüş paralarını ben verdim. Bu durumda olan işçiler grev yapamazlar. Sendikaların malî vaziyetleri çok bozuktur. ... Grevhakkını biz vaat ettik. Sırası gelince vereceğiz."[69] Görünen odur ki; DP zihniyetinde ancak kalkınmış, bu arada işçileri de zenginleşmiş ülkelerde grev olabilir! Grev; fakir işçilere, fukara sendikalara göre değildir! Bu dönemde grev hakkına olumsuzca bakan sadece DP değildir. Payaslıoğlu'nun anketine yansıdığı üzere burjuvalar da grev hakkını olumlamıyorlardı.[70] Hükûmet ve burjuvazinin grev hakkını olumsuzlama ve kriminalize etme tutumu basın organlarına da yansımıştı. Basın, işçilerin grevlerini ya da diğer mücadelelerini serbestçe veremiyordu.

DP döneminde grevve her türlü işçi eylemi tam bir tabuydu; 'vatan hainliği' ile, 'komünistlik' ile bir tutuluyordu. Sözgelimi Mayıs 1952'de ücretleri artırılmadıkça ve kendilerine kötü muamele yapan belediye temizlik işleri müdürü görevden alınmadıkça iş tutmayacaklarını bildiren İzmirli çöpçüler, vatana ihanet etmişlercesine derhal tutuklanarak cezaevine kondular.[71] Bunu takip eden bir başka çarpıcı gelişme DP'nin hakları için çabalayan işçiler karşısındaki alarmist tutumunu gözler önüne serecekti. 1952 baharında İzmir'de çöpçülerin, Ankara'da şoförlerin hak arama eylemlerinin ardından İstanbul'daki işçilerin bir miting düzenleyerek sorunlarını dile getirme arayışları Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu tarafından 'muayyen bir merkezden idare edilmekte bulunan bir planın muhtelif safhaları olarak' değerlendirildi. İşçilerin haksız yere işten çıkarmaları ve işverenlerin yaptıkları başkaca haksızlıkları dillendirmek için bir miting düzenleme teşebbüslerinin derhal 'gizli bir merkez'e bağlanması, 'kökünün dışarıda' aranması, Ağaoğlu'nu, işçileri, "demokrasi vardır, elbette ki miting yapmak hakkınızdır" diye destekleyen Cumhuriyetçi Millet Partisi lideri Osman Bölükbaşı'nı bile memleketi anarşiye sevketmekle suçlamaya kadar götürecekti.[72] DP'nin işçilere ve mücadelelerine karşı bu alarmist yaklaşımının önünde durabileceği bir sınır yok gibi görünüyordu.

66 *Milliyet*, "Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950, 1,5.
67 Şerafettin Pektaş, *Menderes'li Yıllar: Demokrat Parti Döneminde İşçi Hareketleri* (İstanbul: Fırat Yayınları, 2012), 84.
68 Cihad Baban, *Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümranları* (İstanbul: Timaş, 2009), 386.
69 *Milliyet*, "Tekel Vekili: Grevi Sırası Gelince Tanıyacağız Dedi", 20.10.1957, 1.
70 Payaslıoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi*, 43.
71 *Milliyet*, "İzmir Temizlik İşçileri Dün Zam İsteyerek Grev Yaptılar", 07.05.1952: 1.
72 *Milliyet*, "İşçiler Arasındaki Tahrike Dair Samet Ağaoğlu'nun İfşaatı", 08.05.1952: 1,7

Zira, Başbakan Yardımcısı Ağaoğlu, milletvekili Halil Sezai Erkut'un İstanbul'daki tekstil işçilerinin miting taleplerine neden olumlu yanıt verilmediğine ilişkin soru önergesini yanıtlarken, işçi eylemlerinin durdurulması için hükûmetin kanunun dışına dahi çıkabileceğini söyleyebiliyordu: "Bu memlekette ... içtimai huzur ve refahı, sınıf mücadelesi yaratmak suretiyle ihlal etmek teşebbüsüne hatta kanunlarımız müsait olmasa bile, hükûmetimiz evvela karşı koyacak, ondan sonra huzurunuza gelecektir."[73]

1957 Kışında yaşanan iki gelişmeyi daha burada aksettirirsek DP zihniyetinin işçi sınıfına yaklaşımını iyice belirtik hale getirmiş oluruz. Bunlardan ilki, 1948'den beri süregelmekte olan ve Prof. Dr. Orhan Tuna gibi profesörlerin eğitici olarak katıldığı işçi seminerlerinin Çalışma Bakanlığı tarafından ansızın yasaklanmasıydı.[74] Hükûmet, işçilerin eğitilmesinde, bilinçlenmesinde 'kökü dışarıda bir tehlike' sezmiş olmalıydı. Bununla paralel ikinci gelişme de, Çalışma Bakanı Mümtaz Tarhan'ın, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen işçi konferanslarına karşı çıkmasıydı. Tarhan'ın bu konferanslarla ilgili *Milliyet* gazetesine verdiği hamaset yüklü beyanat, DP'nin işçi sınıfına yaklaşımının kırık bir aynasıydı:

> Türk'üm diyen her işçinin beyninin kıvrımları, aile kutsallığı, evlat sevgisi, din nuru, milliyet ışığı gibi ulvî hasletlerle bezenmiştir. İçeriden veya dışarıdan gelen her türlü telkin ve tezvirler bu barikatları asla aşamaz. İlmin maskesi altında ücret teorileri izah ediyormuş gibi batılı hak, demagojiyi dava yapmaya çalışan bir iki bedbahtın, gözü tok, imanı kuvvetli, aklıselimi galip olan Türk işçisi arasında düzmece mesih gibi rol oynamaları kibrit alevi gibi kısa, sahnede kral rolü alan aktörün şaşalı hayatı gibi süreksiz ve devamsız kalacaktır.[75]

İş hamasete gelince yüce bir nesne haline gelen işçi sınıfı son derece kötü koşullarda çalışıyor, çetin bir yaşam savaşı veriyor, DP'nin 'görülmemiş kalkınma'sı erkek, kadın ve çocuk işçilerin omzunda yükseliyordu. Ücretler düşüktü; *Times*'ın Türkiye'yi ziyarete gelen Londra muhabiri 1952'de şöyle yazıyordu: "Türkiye'deki ücretler genellikle son derece düşüktür ve hele Türkiye ekonomisinin enflasyona eğilim göstermesini hatırlarsak, son derece mütevazı bir hayata bile yeterli değildir."[76] İşçilerin bu düşük ücretleri alamadıkları da oluyordu; DP Muğla milletvekili Cemal Hünal'ın maden işletmesinde çalışan 40 işçinin bir gazeteye yazdığı Şubat 1952 tarihli mektupta "Biz Kasım 1951 tarihinden bugüne kadar aralıksız çalıştığımız halde, bize hak ettiğimiz ücretler ödenmiyor. Bütün ısrarlarımıza karşılık olarak ileride ücretlerimizin ödeneceği gibi vaatlerde bulunuluyor, bize paramız ödenmiyor. Bu zaman zarfında biz ve ailelerimiz büyük sefalete düştük. Biz durumumuzu Çalışma Bakanlığına da, İşçi Sigortaları Kurumuna da defalarca bildirdik" deniliyordu.[77] Çalışma koşulları berbattı; 1953'te *Resmî Gazete*'ye yansıyan Karabük Demir Çelik'te geçen bir mahkeme kararı, yüzde 98'i hayatlarını bile tehlikeye atarak çalışan işçilerin "devamlı olarak boğucu buharlar, asitler içinde, insanı halsiz düşürecek derecede ısıda, türlü zehirli gazlar arasında çalıştıklarını" saptıyordu.[78] Sanki 'görülmemiş kalkınma' hızı arttıkça iş kazalarında ölen işçi sayısı da artıyor-

---

73 *Milliyet*, "İşçiler Arasındaki Tahrike Dair Samet Ağaoğlu'nun İfşaatı", 08.05.1952: 7.

74 *Cumhuriyet*, "İşçi Seminerleri Dün Ansızın Tatil Edildi", 19.02.1957: 1,5.

75 *Milliyet*, "Çalışma Vekili 'Komünizm Türk İşçisi Arasında Barınamaz' Dedi", 20.03.1957: 1, 3.

76 Rozaliev, *Sanayi Proletaryası*, 130.

77 A.g.e, 135.

78 A.g.e., 132.

du; 1950'de ölümle neticelenen kazalar 194 iken 1952 yılında 296'ya yükselmişti.[79] Çocuk işçilerin durumu içler acısıydı; İstanbul Cibali Cam Fabrikası'nın sahibi Hasan Ekin, 1953'te mahkemeye verdiği ifadede işyerinde yetişkin işçilere ödenen ücretin günde 644 kuruş, çocuk işçilere ödenen ücretin ise 350 kuruş olduğunu (yüzde 45 daha az) beyan ediyordu.[80] Kadın işçilerin durumu da çocuk işçilerinki gibiydi: İstanbul Hakem Heyetinin bir kararında İstanbul Mecidiyeköy'deki bir fabrikada çalışan erkek işçilerin ücreti günlük 480 kuruş, kadın işçilerin ücreti ise 176-400 kuruş olarak belirlenmişti.[81]

Türkiye işçi sınıfı, DP döneminin tüm baskıcı koşullarına ve kanuni yasaklarına rağmen hak mücadelesini sürdürmede ve grev hakkını kullanmada kararlılık gösterdi. Çünkü işçi sınıfı durmaksızın fakirleşiyordu ve çalışma koşulları ağırlaşıyordu. 1951 yılında Yüksek Hakem Heyetince incelenen iş anlaşmazlıklarına ilişkin dosya sayısı daha önceki dokuz yıldaki dosyaların toplamının üç katını geçmişti. 1951'de 30 olan dosya sayısı sadece bir yıl sonra 70'i aşmıştı. Dosya sayılarındaki artış, işçi sınıfının artan sömürüye yönelik şiddetli bir itirazıydı.[82] İşçi sınıfının itirazı, sadece işverenleri resmî kanallardan devlete şikâyet etmek şeklinde değildi. İstanbul, İskenderun, İzmir gibi illerde liman ve tahmil-tahliye işçileri yolsuzluk, cinayet, ücret artışı, çalışma şartlarının bozukluğu, işverenle anlaşmazlık gibi nedenlerle grevler yaptılar. İstanbul, Adana ve İzmir'de ücret artışı, ücretlerin noksan verilmesi, çalışma saatlerinin düşürülmesi, vardiya sayısının azaltılmasına bağlı çalışma saatlerindeki değişim, işverenlerin taahhütlerine uymaması, işyeri temsilciliğine müdahale gibi nedenlerle iş durdurdular, grev yaptılar. İstanbul, İzmir, Söke ve Eskişehir'de çimento işçileri; İzmir'de pamuklu mensucat, cam ve temizlik işçileri; Adana ve Bursa'da fırın işçileri; Aydın, İstanbul ve İzmir'de inşaat işçileri; Mersin ve İzmir'de karayolları işçileri; Ankara'da taksi şoförleri; İstanbul ve İskenderun'da liman işçileri; İstanbul'da tütün işçileri; İzmir'de solistler; Konya'da terzi kalfa ve çırakları; Adana'da hayat kadınları da benzer nedenlerle iş bıraktılar ya da greve çıktılar. Bu işçilerin bir kısmı mahkemeye sevk edildi, yargılandı ve değişik baskılar gördüler.[83] İşçilerin 1954 seçimlerinden önce işçi milletvekili adaylarını desteklemek üzere İşçi Komitesi kurma girişimi de savcılığın harekete geçmesiyle önlendi.[84]

Türkiye işçi sınıfı bu dönemde hem gücünün yettiğince örgütlendi hem de kendi basınını yaratmak için dikkate alınması gereken bir çabanın içinde oldu. 1951'de 137 sendikada örgütlü 110 bin işçi varken 1960'ta sendika sayısı 432'ye ve sendikalı işçi sayısı da 282 bine çıktı. Başta işçi sınıfının büyük emektarlarından Kemal Sülker tarafından çıkarılan *İşçi Hakkı* ve işçi sınıfı lehine önemli katkılarda bulunduğu *Gece Postası* gibi ulusal gazeteler ile çok sayıda yerel işçi gazete ve dergisi yaygın bir işçi sınıfı basınının ve kamuoyunun oluşmasına önemli katkılar yaptı.[85]

---

79 A.g.e., 212.

80 A.g.e., 140.

81 A.g.e, 140.

82 A.g.e, 243.

83 Makal, *Çalışma İlişkileri*, 317-334; Yüksel Akkaya, *Cumhuriyetin Hamalları: İşçiler* (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 97-107.

84 Eroğul, *Demokrat Parti*, 153.

85 Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, 3 (2008), 82.

Türkiye'nin ilk işçi sendikaları konfederasyonunun bu dönemde kurulduğunu da burada belirtmemiz gerekiyor. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) 1952'de kuruldu. Bununla beraber, DP Hükûmeti Türk-İş'i kendi kontrolünde tutmaya özen gösterdi, bunun için her türlü önlemi aldı ve denetimindeki maddi olanaklar başta olmak üzere tüm dolaylı ve doğrudan baskı araçlarını kullanmaktan hiç çekinmedi. Öte yandan Türk-İş'in uluslararası düzeyde mücadeleci bir geleneğe sahip olan Avrupa işçi ve sendikacılık hareketiyle ilişki kurması engellendi; bunun yerine Amerikan sendikacılığıyla ilişkilendirildi. Türk-İş, 1954 yılında 18 sendikaya bağlı yaklaşık 150 bin işçinin örgütlendiği bir teşkilattı.

Aziz Çelik'in bir çalışmasında gösterdiği gibi DP'nin sendikalara ve sendikacılara yaklaşımında vesayetçilik ve patronaj ilişkileri belirleyici oldu. Bir önceki iktidar olan CHP, sendikaların işlerine karışmak üzere personel görevlendirmek ve sendikacılara kaynak aktarmak gibi yollar denemişti. DP ise, partili personel görevlendirmek yerine sendikacıları kazanmayı tercih etti. Bazı durumlarda sendikacıların DP'li olması için bu partinin özel bir çaba harcaması bile gerekmedi. Çünkü, CHP vesayetine duyulan tepki, bunu kendiliğinden getirdi.[86]

Dönemin temel özelliklerinden biri de, 'memur' statüsünde çalışan ve bazı ayrıcalıklarından ötürü kol gücüyle çalışan işçilerden ayrışan, devlete ve burjuvaziye yakın durmaya eğilimli çalışan kesimlerin eski konumlarını yitirmesiydi. Hafta tatili ücreti, yıllık ücretli izin, ikramiye gibi hakların tüm işçilere yaygınlaştırılmasıyla aradaki ayrımlar kalktı. Bir başka ayrım vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaydı. İşsiz kalmaları genellikle mümkün olmayan vasıflı işçiler patronlarının yanında saf tutuyordu; vasıfsız işçiler ise hızla sendikal harekete katılıyor, aralarından kendi önderlerini çıkarıyordu. Geçmişte yalnızca kamu kesimi işyerlerinde uygulanan yasalar, bu dönemde, özel kesimde de uygulanmaya başladı. Ne var ki, kamu işyerlerinde örgütlenmek nispeten kolayken, özel kesim işyerlerinde sendikal örgütlenmenin engellenmesi yoluna gidildi.

SİYASAL GELİŞMELER

DP'nin iktidar yıllarında Türkiye, bazı önemli özellikleri sonraki on yıllara da devredecek yeni bir siyaset tarzıyla, yeni bir siyaset üslubuyla tanıştı. Bu siyaset tarzı; 'milli irade', 'görülmemiş kalkınma', 'nurlu ufuklar' sloganları üzerine kuruluydu. Milli irade; önceden aşağılanmış, adam yerine konmamış, fikri sorulmamış, inançları ve gelenekleri horlanmış büyük kitlelerin tercihleri, seçimleri ve beğenilerine karşılık geliyordu. Kalkınma; bu kitleye maddi menfaatler sağlamak ve ülkeyi baştan başa geliştirmek, imar etmek, ayağa kaldırmak anlamı taşıyordu; kalkınma fiilinin 'kalkmak', 'ayağa kalkmak'tan geldiğini hatırlayalım. Nurlu ufuklar ise, milliyetçilik, İslamcılık ve liberalizmin yerli ve özgün bir bileşiminin yaratmak istediği seferberliği ifade ediyordu. Bu üç düstura karşı yapılan her türlü eleştiri milli iradeye karşı gelmek, görülmemiş kalkınmayı engellemek, nurlu ufukları bulandırmak şeklinde değerlendiriliyordu (DP'nin unutulmaz sloganı 'Yeter! Söz Milletindir!' idi). Bu yaklaşım da muhalefetin her türünü dışlama, ötekileştirme, susturma ve

[86] Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)* (İstanbul: İletişim, 2010).

nihayet yok etme gibi hamlelere meşruiyet zemini sayılıyor, cepheleşme mantığının temellerini ele veriyordu.

Bu bölümde öncelikle DP'nin ticaretin ve tarımın hâkim sınıflarının hegemonya projesini ne türden bir sağ popülist söylemle tesis ettiğini, kırların ve şehirlerin emekçi sınıflarının rızasını nasıl kazandığını göreceğiz. Ardından, dönemin siyasal hayatının başlıca aktörlerini tanıyacağız ve DP'nin hasım ve hısım siyasal öbeklerle ilişkilerini ortaya sereceğiz.

DP'nin hegemonya stratejisi

DP, ABD tarafından teşvik edilen az gelişmiş ülkelerde izlenecek liberal iktisadi politikaları geleneksel ve dinsel sembollerin yanı sıra milliyetçi ve muhafazakâr söylem temalarıyla kitle tabanına oturtmaya yönelik bir hegemonya projesi geliştirdi.[87] Bu hegemonya stratejisinin kalbinde şu damar bulunur: Liberal iktisadi politikalar toplumun çoğunluğunu oluşturan emekçilerin sınıf çıkarlarına karşıttır. Fakat hayata geçirilebilmeleri için onların oyuna muhtaçtır. Bu çelişki, liberalizmin milliyetçi ve muhafazakâr söylemlerle eklemlenmesini zorunlu kılar. Milliyetçilik ve muhafazakârlık, izlenecek iktisadi ve siyasi stratejilerin çerçevesini çizen liberalizme oy desteği sağlar.

Demokrat Parti, emekçilerin kurtuluş ümidi olarak büyük bir oy desteği sağlamayı başarmış, kırsal kesimlerdeki emekçiler kadar özgürlük vaatlerine bağlanan kentli entelektüellerin büyük bir bölümünün de desteğini kazanmıştı. İlk başlardaki şenlik havasının çabuk söneceğini pek umulmamıştı. Gelgelelim, DP'ye bağlanan ümitler ve hayaller 1955'ten itibaren kırılmaya başlayacaktı (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi* 1941-1960, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 89).

Aslına bakılırsa böylesi bir strateji DP'nin keşfettiği, orijinal bir strateji değildir; muhafazakâr sağ siyasetin evrensel formülüdür. Bununla beraber, DP, bu evrensel formülü Türkiye'nin kendine özgülüklerine uyarlamada sıra dışı bir performans sergiledi. 10 yıl boyunca girdiği bütün genel seçimleri kazandı. 14 Mayıs 1950'de oyların yüzde 53,4'ünü, 2 Mayıs 1954'te oyların yüzde 58,4'ünü, 27 Ekim 1957'de de oyların yüzde 48,6'sını kazandı. Ancak her üç seçimde de 'tek turlu listeli basit çoğunluk sistemi' uygulandığı için DP'nin aldığı oy ile çıkardığı milletvekili sayısı arasında

[87] Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi* (İstanbul: Selis, 2007), 11, 12, 22.

ciddi bir orantısızlık da görüldü. Bir seçim çevresinde en çok oyu alan listenin kazandığı bu sistemde alınan oy ile çıkarılan milletvekili sayısı arasında kabul edilemez bir orantısızlık oluşması kaçınılmazdı. Sözgelimi, DP, 1950'de oyların yüzde 53'ünü, TBMM üyeliklerinin ise yüzde 83,6'sını almıştı.[88] Ancak ne olursa olsun kazandığı seçim başarısı DP'nin kitlelerin önemlice bir bölümünün rızasını sağlayabildiğinin göstergesiydi. Bu başarının temelleri Kemalist devrimin bakiyesinde yatıyordu.

Kemalist devrim, İslami kurumların gerek sosyo-ekonomik gerekse de siyasal alanlardaki hâkimiyetine karşı kapsamı ve hızı bakımından olağanüstü bir taarruza girişmişti. Bu taarruz, sadece İslamın kamusal hayat üzerindeki etkisini zayıflatmak değil, Türkiye'yi İslam dünyası içindeki konumundan koparıp Batı kapitalizminin bir parçası haline getirmek amacını taşıyordu. Sungur Savran, buna, 'uygarlık değişimi operasyonu' ya da 'uygarlık transplantasyonu' [kavram, burada organ nakline gönderme yapar] der.[89] Hassasiyetle incelenip genellemelere gidildiğinde uygarlık transplantasyonunun ülkenin belirli coğrafyalarında ve belirli toplumsal katmanlarında kısmi bir karşılık bulduğu, buna karşılık başka coğrafya ve toplumsal katmanlarında ise benimsenmemiş, içten içe tepkiyle karşılanmış olduğu görülür. Batıda ve (Karadeniz dışarıda tutulursa) kıyı bölgelerinde tutunan uygarlık transplantasyonuna, Anadolu'nun iç, doğu ve kuzey bölgeleri direnç gösterdi. Bununla beraber, dünyaya bakışı, hayat tarzı, kültürel evreniyle modern uygarlığın yörüngesine çekilen büyük kentlerde de çelişkili bir değişim söz konusuydu. Sermayedarlar, küçük burjuvazi, aydınlar ve memurların önemlice bir bölümü yeni hayata ayak uydururken bu kentlerin işçi ve emekçi sınıfları yeni hayatı zenginler ve okumuşlarla özdeşleştiriyor, kendilerinden görmüyorlardı. Bu mesafelenme toplumun çoğunluğunu oluşturan ve kırsal alanlarda yaşayan köylüler için daha da geçerliydi. Kırsal hayatın emekçi sınıfları şehirlerin zenginlerinin hayat tarzlarını benimsemiyor, kendilerine yabancı gördükleri hayat tarzını şehirli zenginlere özgü sayıyorlardı. Böylelikle de fakir köylülerin zenginlere duyduğu tepki ile 'yerli' bulmadıkları hayat tarzına yönelik tepkileri aynı karşıtlığın iki farklı görünümü olarak beliriyordu. Bu açıdan bakıldığında Batılı olan ile geleneksel olan, seküler olan ile dinsel olan arasındaki karşıtlık, aynı zamanda bir toplumsal sınıf karşıtlığı, bir toplumsal sınıf çelişkisiydi.[90] Bu çelişki, ticaret ve tarımdaki hâkim sınıfların siyasal örgütü olarak ortaya çıkan DP'nin popülist bir siyasal söylemle, Türkiye emekçi sınıflarının kendilerinden saymadığı yönetici sınıflara yönelik birikmiş tepkilerini mobilize etme imkânlarını olgunlaştırmış ve güncel kılmıştı. Bu imkân, fakir köylülerin kırsal hayatın hâkim sınıflarını geleneksel hayat tarzları ve dünyaya muhafazakâr bakışları bakımından kendilerine yakın görmelerinin yarattığı bir imkândı; ki bu hâkim sınıflar bu imkânı DP saflarında köylülerin tepkilerini şehirli zenginlere ve bürokrasinin temsilcilerine karşı örgütlerken sonuna kadar kullandılar.

DP'nin bu imkânı nasıl değerlendirdiğini, ticaretin ve tarımın hâkim sınıflarının hegemonya projesini nasıl tesis ettiğini görebilmek için onun siyaset tarzını, üslubunu ortaya koymak gerekir. Şimdi bu yönde bir çabaya girişelim. Ancak bundan önce iki kavramı açıklama-

88 Ergun Özbudun, "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1-4 (1995): 521-539.

89 Sungur Savran, "İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, ed. Neşecan Balkan vd. (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 64-65.

90 A.g.e., 65-66.

mız lazım. Bu kavramlardan biri, 'hegemonya', diğeri de 'popülizm'. 'Hegemonya', Antonio Gramsci'nin kattığı en geniş anlamıyla; kitlelerin, yaşamlarını olumlu yönde değiştiren bir iktidara verdikleri rızaya dayalı destek anlamına gelir. Hegemonya tesis eden hâkim sınıflar, rızasını kazanarak yandaş haline getirdikleri kitlelere önderlik ederlerken, rızasını alamadıkları toplumsal sınıf ve kesimler üzerinde tahakküm (baskı ve zorlamaya dayalı bir yönetim) kurarlar.[91] Bu kavram, DP'nin geniş kitlelerin rızaya dayalı desteğini almak üzere nasıl bir strateji geliştirdiğini ve yanına çekemediği kesimler üzerinde de nasıl bir tahakküm kurduğunu görmemizde bize yardımcı olur. Sağ ve sol popülizm olarak sınıflandırılan ve farklı tür ve tanımları bulunan 'popülizm'in buradaki anlamı ise, güçlü bir karizmatik lider önderliğinde, halka yabancı ve aslında düşman sayılan ayrıcalıklı grupların karşısına sıradan halkın haklarını, şahsiyetini ve gücünü çıkaran bir siyaset tarzıdır. Cepheleşme, seferberlik, şahsiyetçilik, halkla gönülden ve iyi ilişki, popülizmin başlıca özellikleri olarak öne çıkar.[92] Ancak, önemle belirtilmelidir ki; popülizm, DP döneminde tarımın ve ticaretin hâkim sınıflarının emekçi kitlelerin rızasını kazanmak için sınıf çıkarlarını örtmek için kullandıkları özel bir aldatıcı dil ve siyaset tarzı anlamına gelir. Bu özel ve aldatıcı dil, ezilen sınıfların hâkim sınıflara tabi kılınmasının bir dolayımı olarak ortaya çıkar. Bu hassas nokta akıldan çıkarılmazsa, popülizm, DP'nin değişik toplumsal sınıflardan halk kesimleriyle nasıl ilişki kurduğunu, onları hangi hedefler doğrultusunda ve nasıl seferber ettiğini, hangi hasımlar karşısında özneleştirdiğini, nasıl bir üslupla okşadığını görebilmemiz için bize pencereler açar. DP'nin kırlarda ve şehirlerdeki emekçi sınıflar üzerinde hegemonya kurarken nasıl bir popülist söylem geliştirdiğini, bu söyleminin temalarının neler olduğunu, her bir temanın birbirine nasıl bağlandığını aşağıda göreceğiz. DP'nin rızasını aldığı kitlelere bir velinimet gibi yaklaşırken kendisine muhalif toplumsal kesimlere nasıl tepeden ve otoriter bir biçimde yaklaştığını, muhalefet ve eleştiri olanaklarını nasıl daralttığını da izleyebileceğiz.

Şöyle başlayabiliriz: DP döneminde siyasetin demokratikleşmesi yönünde önemli bir adım atıldı. Bu, biçimsel düzeyde de olsa siyasetin toplumsal bir karakter kazanmasıydı. Şevket Süreyya Aydemir'in belirttiği gibi[93] Osmanlı-Türkiye toplumunda siyaset DP dönemine kadar halkın işi olmamıştı. Siyaset, Tanzimat döneminde nazırların, vezirlerin bir uğraşıydı. Yeni Osmanlılar siyasetin ucundan tutmaya kalktıklarında sürgüne yollanmışlardı; siyaset o zamanlar aydınların uğraşı bile sayılamazdı. Abdülhamit devrinde siyaset kesin olarak yasaklanmıştı; ancak gizli siyasi örgütlenmeler yoluyla halkın siyasete katılımı yönünde önemli çabalar vardı. Aydınlar yasal düzeyde ancak edebiyat yoluyla fikirlerini ifade edebilirlerdi. Siyaset, 1908 Devrimi'nin ardından kısa bir süreliğine halk katına inebildi. Fakat, İttihat ve Terakki'nin diktatörlüğü andıran bir rejim kurmasıyla bu istisnai dönem sona erdi. Cumhuriyet devrinde tek lider, tek parti ve otoriter bir hükûmet eliyle halkın dışarıda bırakıldığı bir siyasal hayat deneyimi yaşandı. Süregelen egemenlik anlayışı, soyut bir millet adına onun tarafından belirlenmemiş yöneticilerin elinde somutlaşabiliyordu. İdare, halkın dışında,

---

91 Mehmet Yetiş, "Hegemonya", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 87-98.

92 Alan Knight, "Populism and Neo-Populism in Latin America, Especially Mexico", *Journal of Latin American Studies*, 2 (1998): 223-248.

93 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi, 2000), 201-202.

halkın üstünde ve halka yabancı bir varlıktı.[94] DP ise siyaseti cesurca halka götürdü. Halkın oyunu almak üzere onun ayağına gitti. Böylelikle siyaseti erişilmez bir varlık olmaktan çıkardı. Hükûmet edenleri artık kendi oyuyla belirleyen halk, bundan böyle siyasette biçimsel düzeyde söz sahibi olacaktı. DP, bunu kitlelere gözü pek bir siyaset anlayışıyla hissettirmeyi başarabildi. DP'nin Ocak 1947'deki birinci kongresinde, Konya delegesinin sözünün sınırlandırılma girişimine karşı, öteki delegelerin "istediğin gibi konuş, şimdiye kadar söyleyemeyen milyonların adına konuş. Sabaha kadar istersen gene konuş" diye haykırmaları[95] bu özgüvenin bir işareti sayılabilirdi. Bu, Osmanlı-Türk siyasal tarihi bakımından son derece önemli bir gelişmeydi. Bundan böyle hükûmetler genel oy yoluyla belirleneceği için, toplumun geniş kesimlerinin desteğini kazanmak seçim kazanmanın ön koşuluydu. DP, kendini milletten gelen, millete giden, milletin sesi ve vicdanı olan bir parti olarak gösterebilecek ve seçimlerde bunun meyvelerini toplayacaktı. Bu türden bir siyasal söylemde millet, içsel çelişkileri ve karşıtlıkları olmayan türdeş bir kitle olarak gösteriliyordu. 'Millet kimdir?' şeklindeki kritik sorunun cevabı da 'bizden olanlardır' ve 'onlardan olmayanlardır' diye veriliyordu. DP'nin Kürt sorununda izlediği bütünleştirme politikası bu açıdan bakıldığında anlaşılabilir. DP, iktidara geldikten sonra Kürt sürgünlerinin dönmesine izin vermekten başka 1952 yılında da umumi müfettişlikleri kaldırdı. Bunlara ek olarak da Kürt aşiret liderlerini ve din adamlarını kazanarak seçmen tabanını genişletmeyi bildi. Beri yandan DP'nin iktidar yıllarında Kürt illeri Türkiye'nin öteki bölgeleriyle nispeten kapsamlı bir iktisadi bütünleşmeye sokuldu. Ayrıca, çok sayıda Kürt öğrenci bu dönemde Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde yükseköğrenim olanağı elde etti. Böylelikle, Kürtler büyük oranda 'biz'e dâhil edilmiş oldu. Şimdi 'biz' ve 'onlar' karşıtlığını tanımamız gerekiyor.

DP'nin hegemonya projesinin önemli bir yönü, siyasal söylemini 'biz' ve 'onlar' karşıtlığı üzerine kurmuş olmasıydı. 'Biz' dedikleri; değerleri, inanışları, yaşam tarzları ve gelenekleriyle yerli olan köylüler, işçiler, esnaf gibi toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan kesimlerdi. 'Onlar' dedikleri ise kültürleri, beğenileri, inanışları ve yaşayışlarıyla Batılı olmaya çalışan bürokratik burjuvazi ve orta sınıftı. Burada bürokratik burjuvazi ile kastedilen, burjuvazi adına ve hesabına öncülük ve hareket eden yönetici tabakadır. Devlet kurumlarında çalışan memurların genişçe bir kesimini de kapsayan bürokratik burjuvazinin bir özelliği özel imtiyazlara sahip oluşu, gelir ve yaşayışça halktan ayrı ve üstte duruşuydu. Bir özelliği de, özellikle üst düzey yöneticilerin konumlarından kaynaklanan imkânları özel çıkarları için de kullanmaları, servet sahibi olmaları, iş çevreleriyle yakından ilişkili bulunmaları ve bu çevreleri yönetici konumlarına dayanarak yönlendirebilmeleriydi.[96] Orta sınıftan kasıt ise, gelirlerinin kaynağında diplomayla edinilen gerçek bir meleke bulunan ve ayrıca da siyaset, hukuk, kültür ve ideoloji alanlarında ağırlıkları olan hekim, avukat, mühendis, eğitmen gibi profesyonellerdir.[97] Orta sınıf, genellikle yönetici konumda olmamakla birlikte, bürokratik burjuvazi ile aynı yönelişlere sahip olan yönlendirici bir aydın kesimi oluşturuyordu.

---

94 Eroğul, *Demokrat Parti*, 270.

95 A.g.e., 48.

96 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Gün, 1968), 19-20.

97 Korkut Boratav, "Toplumsal Sınıflar", ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin, *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler* (İstanbul: YordamKitap, 2014), 37.

DP'nin, yer yer tarihsel gerçekliğe de tekabül eden söyleminde 'biz'; 'onlar' tarafından hakir görülmüş, horlanmış, 'adam' yerine konmamış bir kitle olarak değerlendirilmişti. CHP yöneticilerinden Cevdet Kerim İncedayı'nın DP'yi değerlendirirken "ülkenin yönetimini Hasolara, Memolara bırakmayacağız" sözleri[98], bu değerlendirmenin bir yansımasıydı. İncedayı'nın, DP'nin 'sahip çıktığı, bağrına gittiği 'biz'i cahil, bilgisiz, yeteneksiz olarak kodlandığı apaçıktı. DP söyleminde ise tam tersi söz konusuydu. 'Biz'; feraseti, tecrübesi, sezgisiyle yanılmaz ve yılmaz, kudretli ve bilge olandı. Bu söylemde DP 'biz'in, CHP ise 'onlar'ın partisi olarak işleniyordu. 1950, 'biz'in 'onlar' üzerindeki tarihî zaferiydi. Menderes'in 1952'de Beypazarı'nda yaptığı bir konuşma DP'nin siyasal söyleminin üzerinde yükseldiği kaidelerden biri olan bu karşıtlığı çarpıcı bir biçimde yansıtır: "Dünkü kaşı çatık, size yukarıdan bakan, sizi aşağı gören partiyi siz devirdiniz. Demokrat Parti'nin sizin partiniz olduğunu, yeni iktidarın sizin eseriniz olduğunu ve sizin hizmetkârınız olduğunu pek iyi biliyorsunuz. Bu iktidar köyden olan, sizden olan bir iktidardır."[99] DP'nin kurduğu bu karşıtlıkta çok dikkat edilmesi gereken bir yön vardır. Gerek 'biz' dedikleri gerekse de 'onlar' dedikleri sınıfsal egemenlik ilişkilerinde egemen konumda olmak bakımından özdeştiler. Fakat biri aşağı sınıfları genellikle aşağılayarak bakıp nefretini kazanıyorken öbürü onları yücelterek gönlünü çalıyordu.

DP'nin söyleminde 'onlar'; zevk-ü sefa içinde, tasasız, kent merkezlerinde lüks bir hayat yaşıyorlardı ama, akşamları rakı sofralarında demlendirdikleri edebiyatları halkın fakr-ü zarureti üzerine kuruluydu. Dilleriyle yaşayışları birbirine zıt olan 'onlar', DP'nin merceğinden bakıldığında ancak sahte halkçılar olarak görünüyor ve öylece gösteriliyorlardı. Adnan Menderes, yeri geldikçe dikkati çektiği bu sahteliği kendine has üslubuyla bir keresinde şöyle tasvir etmişti: "... geçen gün İstanbul'un en güzel caddelerinden birinden geçiyordum. Baktım otomobiller bir sıra, iki sıra, üç sıra değil; beş sıra. Yanımdaki arkadaşım dedi ki 'Şu gördüğünüz mahalle en müreffeh insanların, işi düzgün olan insanların semtidir. Şimdi akşam olmuştur. Evlerinde en lüks yiyeceklerle çay ve rakı sofraları kurulmuştur. Yiyip içerek bizim iktidarımızın aleyhinde konuşmaktadırlar. Yani halkımızın yoksulluk içinde kıvranmakta olduğunu söyleyenler şu caddenin iki tarafını işgal eden şu muhteşem binaların içinde olanlardır."[100] Tabii, 'onlar' bilhassa CHP'de toplanmıştı. Buna karşılık, DP'nin 'biz'i fakirdi, muhtaçtı ve hatta vekilleri de onlarla hemhâldi. Bütün zenginlerin CHP'de olduğunu söyleyen Menderes, bir konuşmasında işi son sınırına kadar götürerek şöyle diyebilmişti: "Bizim milletvekillerimize bakınız, parti arkadaşlarımıza bakınız. Yani fazla deşerseniz, neredeyse sadaka vereceğiniz gelir."[101] Bu DP'yi 'biz' olarak tarif edilen emekçi yığınlara yakın göstermek için geliştirilen demagojik söylemin en uç noktasıydı. Tarımda ve ticarette hâkim sınıfların partisi siyasal söyleminde kendini bir fukaralar partisi olarak takdim ediyordu ki, emekçi kesimlerden daha çok oy alabilsin. Oysa bunun gerçek bir karşılığı kesinlikle yoktu. DP'nin ne yöneticilerine de milletvekileri fakir, fukaraydı.

DP'nin siyasal söyleminde 'biz' millet ile, ve 'onlar' da bu millete yabancı olan bir kesimle özdeşti. 'Biz' çoğunluktu, 'onlar' ise azınlıktı. DP'nin halk zihninde yaratmak istediği tasavvura

---

98 Turan Güneş, *Türk Demokrasisinin Analizi*, haz. Hurşit Güneş (Ankara: Ümit, 1996), 52.

99 *Milliyet*, "Başbakan Mühim Bir Hitabette Bulundu", 09.05.1952: 1,7.

100 Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* C. IX (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992), 13.

101 *Cumhuriyet*, "Menderes DP'liler Arasında Zenginler Olmadığını Söyledi", 23.10.1957: 1, 5.

Ali Adnan Menderes (1899-1961)

Türkiye sağ siyasetinin mitsel ve efsanevi isimlerindendir. Sağ siyasetin durmaksızın başvurduğu 'milli irade' kavramının otoriter bir siyaset tarzının temeli yapılmasının mimarlarındandır.

1899'da Aydın'ın Sarayiçi mahallesinde doğdu. Nüfus kâğıdında doğum yeri İzmir yazsa da aslen Aydınlıdır. Henüz küçük bir çocukken önce annesini, sonra babasını, sonra da ablasını veremden kaybetti. Bu ölümler zincirinin yarattığı travma ona derin bir kimsesizlik ve yetimlik duygusu yaşattı; zaman zaman patlayan ruh depresyonlarına, ağlama buhranlarına ve ömrü boyunca yakasını bırakmayan bir yalnızlık kompleksine yol açtı. İlköğrenimine ilişkin net bilgiler yoktur; bu evrede bazı özel dersler aldığı sanılmaktadır. İzmir'de önce İttihat ve Terakki İdadisi'nde okudu. Bu okulu bitirmedi ve eğitimine Kızılçullu Amerikan Koleji'nde devam etti. 1916'da yedek subay olarak Suriye cephesinde savaşa katılmak üzereyol çıktı, ancak cepheye varmadan mütareke imzalanınca İzmir'e nakledildi. Burada Kızılçullu Amerikan Koleji'ndeki eğitimine devam etme yönünde adım atsa da zamanın şartlarında eğitimini sürdüremedi. 1919'da, İzmir'in işgalinden hemen önce, yirmi yıldır beysiz olan dedesi Hacı Ali Paşa'dan kalma Çakırbeyli Çiftliği'nin başına geçti. Beylik derslerini çiftliğin kâhyası Memişoğlu Mehmet'ten aldı. Bu dönemde alım satım, iç ve dış rekabetler, kooperatifçilik, ambarlama, kredi davaları, gibi konularla ilgilendi; kasabaya, şehre, alışveriş ve piyasa işlerine karışarak deneyim kazandı. Bu deneyimi onu Türkiye liderler ve iktidarlar tarihinde toprağı tanıyan ve onun dilinden anlayan ilk siyasal lider yapacaktı. 1929'da İzmir'in şöhretli ailelerinden Evliyazadeler'in kızı Berrin ile evlendi. 3 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal'in işaretiyle kuruluşu desteklenen ve aynı biçimde 17 Kasım 1930'da kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın reisliğini üstlendi. Serbest Fırka kapatılınca Celal Bayar, Vasıf Çınar ve Halit Onaran'ın ısrarlarıyla fikirlerini parti içinde savunmak üzere Cumhuriyet Halk Fırkası'na girdi. Aydın'ı ziyareti sırasında Mustafa Kemal tarafından 'şayan-ı dikkat bir genç' bulunarak Aydın milletvekili yapıldı. 1932'de, 33 yaşında bir milletvekili olarak Ankara Hukuk Mektebi'ndeki öğrenimine başladı ve mezuniyetiyle hukukçu kimliği kazandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi encümenlerinde ve parti müfettişliklerinde görev aldı. Ziraat Vekili olmak istedi; ancak bu girişimi Başbakan İnönü tarafından olumlu karşılanmadı. Bu durum, Demokrat Parti yıllarında İnönü ile amansız mücadelesinin berisindeki kırgınlık ve kızgınlığın kaynaklarından biri olarak değerlendirilir. 1945'te Demokrat Parti'nin dört kurucusundan birisiydi. 1950 seçimlerini Demokrat Parti kazanınca, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a Başbakanlık için Fuad Köprülü'yü önerdi; hiç beklememesine rağmen Bayar'ın direktifiyle başbakan ve Demokrat Parti Genel Başkanı oldu. Siyasal katılım ve demokrasi anlayışı bakımından halka seçmen olmanın ötesinde bir rol atfetmedi. Özellikle DP'nin bariz bir şekilde düşüşe geçtiği 1957'den sonra otoriter bir siyaset anlayışı benimsedi ve muhalefetin hiçbir biçimine yaşam hakkı tanımayacak bir biçimde yaklaştı. Bu yaklaşım, esas olarak onun 'milli irade' anlayışından kaynaklanıyordu. Seçimlerde çoğunluğu sağlayan partinin genel iradeyi temsil ettiğini ve tüm erkleri sınırsızca kullanma yetkisine sahip olduğunu düşünüyordu. Amerikan hayranlığı ve yer yer abartılı yer yer gülünç antikomünizmi, siyasi söyleminin bariz özelliklerindendi. Buna karşılık Türkiye'de liberalizmin mitsel simalarından biri olarak kodlandı. Siyasal bir mit olarak algılanmasında hayat hikâyesinin trajik yönü etkili oldu. 27 Mayıs Darbesi'nin ardından kurulan Yassıada mahkemelerinde 6-7 Eylül Olayları, yolsuzluk, örtülü ödeneği suistimal, Vatan Cephesi teşkili ve anayasayı ihlal suçlarından idam cezasına çarptırıldı. Cezası 17 Eylül 1961 günü infaz edildi.

Kaynaklar

Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi, 2000).

Tanıl Bora, "Adnan Menderes", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 7: Liberalizm*, ed. Murat Yılmaz, (İstanbul: İletişim, 2001), 482-507.

göre; çok partili hayatla birlikte kimin yöneteceğine milletin yani çoğunluğun karar verecek olması, siyasal hayatın tüm yapısını yeniden biçimlendirmiş, üzerinde hiçbir iradenin vesayet kuramayacağı ve kararlarına itiraz edemeyeceği bir mutlak iradeyi özneleştirmişti. DP'liler buna 'milli irade' diyorlardı. Bu kavram, DP'nin iktidar yılları boyunca öylesine çok tekrarlandı ki, Feroz Ahmad, bu kavramın bir 'fetiş' haline getirildiğini ve 'kusturuncaya kadar' tekrarlandığını belirtir.[102] Şimdi, DP'lilerin bir fetiş haline getirdikleri 'milli irade' kavramını tanımamız gerekiyor.

Tablo 1:
14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Tek Turlu Listeli Basit Çoğunluk]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
DP	4.241.393	52,68	416	85,42
CHP	3.176.561	39,45	69	14,16
Bağımsız	383.282	4,76	1	0,20
MP	250.414	3,11	1	0,20
Toplam	8.051.650	100	487	100

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Adnan Menderes, 1950'deki seçim zaferinin ardından 29 Mayıs'ta kurduğu ilk hükûmetin programını milletvekilleri önünde okurken "Tarihimizde ilk defadır ki yüksek heyetiniz milli iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hâkim olmak mevkiine gelmiş bulunuyor" demişti.[103] Bu tümcede kritik bir rol oynayan ve sonraki on yıllarda sağ kanat siyasetin en merkezî kavramlarından biri olacak olan 'milli irade' kavramından DP'lilerin ne anladığı zamanla anlaşılacaktı.

DP'nin yetkili otoritelerine göre, demokrasi bir sayı rejimiydi.[104] Bu rejimde sayısal çoğunluğu ele geçiren hükûmetler, milletin iradesiyle belirli bir süreliğine göreve gelirler ve görevde kaldıkları sürece yaptıkları tüm işler iradesini temsil ettikleri milletin lehine olurdu: Çoğunluğu alan her şeyi alır ve her şeyi yapar! Ola ki, millet aksi bir kanaate varırsa, bir dahaki seçimlerde iradesini bir başka siyasal gruba teslim ederdi. 'Milli irade'nin bu anlamı, Adnan Menderes'in, CHP'nin mal varlığının önemli bir bölümüne el konulmasına ilişkin tasarısının görüşülmesi sırasında söylediği "... yakında seçime gidiyoruz ... eğer bu yaptığımız hata ise bunun bedelini mertçe ödemeye hazırız" sözlerinde ifadesini bulacaktı.[105]

Bu zihniyet, seçimlerde sayısal çoğunluğu ele geçiren bir siyasal partinin milli iradeyi temsil ettiği için her zaman haklı; sayısal çoğunluğa sahip olmayan muhalefet parti ve gruplarının ise milli iradeyi ve çoğunluğu temsil etmedikleri için her zaman haksız olacağını varsayıyor-

102 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 49, 56.
103 *Milliyet*, "Menderes, Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950: 1,5.
104 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 56.
105 *Milliyet*, "Meclis Dün CHP'nin Mallarına Ait Kanunu Kabul Etti", 15.12.1953: 1,7.

DP'nin seçim kampanyalarında kullandığı 'Yeter! Söz Milletindir' sloganı biryandan 1950 öncesinde CHP'nin milletten kopuk ve seçkinci olduğuna dair kanaati pekiştirirken diğeryandan da DP'yi millet iradesinin temsilcisi, halktan gelen bir parti olarak yansıtmaya yönelikti. Bu sloganın türevleri ve arkasındaki düşünce kalıbı sonraki dönemlerde Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi ve en son olarak da Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından tüketilen bir klişeye dönüştü. "Yeter! Söz Milletindir" sloganını kitlelere ulaştıran afiş, DP'nin seçim başarısında rol oynayacak ve yıllar boyunca unutulmayacak kadar etkileyiciydi. Afişin tasarımı mimar Selçuk Milar tarafından yapılmıştı.

du. Bu varsayımın test edileceği yegâne yerin ise sandık olduğu düşünülüyordu. Öyleyse çoğunluğun temsilcileri sandıktaki sonuçtan aldıkları güçle istediklerini yapabilirlerdi. Siyasal iktidarın icra aracı devlet olduğu için de çoğunluğun desteğini alan siyasal parti devlet kurumlarını tekelleştirme ve kendi amaçları doğrultusunda kullanma hakkına sahipti. Bunun bir 'tek parti zihniyeti' olduğu besbelliydi. DP liderleri 'çoğunlukçu (*majoritarian*) demokrasi' anlayışına inanmışlardı; ancak bunun 'çoğulcu (*pluralist*) demokrasi'de yeri yoktu. Zira, çoğulcu bir demokraside ve çok partili sistemde devlet kurumlarının siyasi partilerle ilişkisinde tarafsızlığı ile azınlıkta olanın haklarını tanımak ve korumak esastır.[106]

Yürürlükteki 1924 Anayasası, DP'nin çoğunluğun tahakkümüne dayalı demokrasi anlayışına güçlü bir meşruiyet çerçevesi veriyordu. Bu yüzden iktidara gelene kadar hep vaat etmelerine rağmen anayasayı değiştirmediler. Menderes, kurduğu ilk hükûmetin programını okurken "anayasada esaslı tadiller hazırlayıp huzurunuza arz etmek kararındayız" diyor ve kuvvetler birliği esasına dayanan mevcut anayasanın millet hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyeti yarattığından şikâyet ediyordu.[107] Haklıydı. 1924 Anayasası, TBMM'yi 'milletin yegâne ve hakikî mümessili' sayıyor, egemenliği millet adına onun kullandığını kabul ediyordu. Bu, millet iradesi ile TBMM iradesini özdeş saymak, onun yetkilerini sınırsız kılmak demekti. TBMM iradesi fiiliyatta daima TBMM çoğunluğunun iradesi şeklinde ortaya çıktığından, ortaya tam bir çoğunlukçu demokrasi modeli çıkıyordu. Çoğunluğun tahakkümünü önleyecek fren ve denge mekanizmalarına hiçbir biçimde yer verilmediği için de temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasındaki ölçü tamamen TBMM'nin takdirine bırakılmış, kararların anayasaya uygunluğuna ilişkin yargısal denetim söz konusu bile edilmemişti.[108] Bu durumda çoğunluğu alan

106 Feroz Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 56; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006), 131-132.

107 *Milliyet*, "Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950: 1, 5.

108 Ergun Özbudun, *1924 Anayasası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012), 80-81.

parti her şeyi alıyor, her şeyi yapabiliyordu. DP, 1924 Anayasasının bu parti hâkimiyetini gördüğü için, aşağıda belirteceğimiz gibi, onun sadece dilini değiştirmiş buna karşılık içeriğinde herhangi bir değişikliğe bilinçli olarak gitmemişti. Bunun sonucu da çok partili sistemde tek parti hâkimiyeti kurmak olacaktı. Siyaset oyununda roller değişmişti. Dünün anayasa değişikliği vaat eden DP'si, şimdi, milli irade namına anayasayı en büyük sığınağı yapıyor, dünün anayasa değişikliğine sırt çeviren CHP'si ise anayasa değişikliğini bayraklaştırıyordu.

Beri yandan, DP liderlerinin kattığı tılsımlı anlamıyla 'milli irade' kavramının demokrasinin temeli olduğu fikri de hayli yanıltıcıydı. Münci Kapani, 'milli irade' kavramının aldatıcılığını üç nedenle açıklamıştır.[109] Birinci olarak, 'millet' geçmişte yaşamış olanları, şimdi yaşamakta olanları ve gelecekte yaşayacak olanları içine alan soyut bir kavramdır. Oysa 'irade' ancak gerçek kişilerde bulunur. Soyut bir varlığın iradesinden bu nedenle söz edilemez. İkinci olarak, eğer 'milli irade' ile milletin o sırada yaşamakta olan bölümünü oluşturan halkın iradesi ima ediliyorsa, bu da geçersizdir. Çünkü, halk seçimlerde iradesini dile getiren seçmenlerin toplamından daha fazla bir şeydir; çocuklar, kısıtlılar, medeni rüşte sahip olduğu halde oy kullanmayanlar vb. Üçüncü olarak, hükûmet, seçim sisteminin kurallarından ötürü seçimlerde oy kullanan yurttaşların azınlığının iradesiyle de oluşabilir. Örneğin, 1957 seçimlerinde DP'nin kendisi seçime katılan yurttaşların toplam oyunun yarısından azını alabildiği halde parlamentonun belirleyici çoğunluğunu elde etmişti (DP'nin bu seçimlerde aldığı oy oranı yüzde 47,88, çıkardığı milletvekili sayısının toplam milletvekili sayısına oranı ise yüzde 69,5 idi).

'Milli irade' kavramı yanıltıcı, onun ulaştırdığı 'çoğunlukçu demokrasi' kavrayışı da çarpık olsa bile, en nihayetinde çoğunluğun oyunu alan siyasal parti parlamentoda çoğunluğu elde edebiliyor, hükûmeti kurabiliyor ve cumhurbaşkanının kim olacağını tayin edebiliyordu. Sonrasında da bunlardan aldığı güçle kanunlar, tüzükler, yönetmelikler çıkarabiliyor ve tüm devlet aygıtını istediği gibi yönlendiriyor, kamusal kaynakları kendi belirlediği hedefler doğrultusunda kullanabiliyor, eğitim, kültür ve ideoloji alanlarına kendi rengini çalabiliyordu. Öyleyse, DP liderleri açısından bütün mesele çoğunluğun oyunu nasıl elde edebileceklerini bilmekti. Şimdi, DP'lilerin çoğunluğun oyunu almak için izledikleri stratejinin ana hatlarını görmemiz gerekiyor.

DP liderlerinin çoğunluğun oyunu alabilmek için izledikleri stratejinin bir parçası, milletin değerlerine, geleneklerine ve dinsel inanışlarına hürmetkâr bir siyasal hat izlemekti. Aslına bakılırsa ana muhalefetteki CHP ile DP arasındaki başlıca farklardan biri buydu. İki parti arasında Türkiye'nin önüne koydukları toplumsal formasyon seçeneği bakımından bir fark yoktu; her ikisi de kapitalizm yanlısıydılar. Ancak, çok partili siyasal hayata geçiş dönemindeki manevraları dışarıda tutulursa, CHP koyu bir Batıcılık ve Batı ile özdeşleştirilmiş aydınlanmacı bir evrenselcilikle biçimlendirilmiş kapitalist seçenekten yanayken DP geleneksel ve yerel değerlerle eklemlenmiş bir kapitalizmden yanaydı.[110] Türkiye'nin geleneksel ve yerel değerlerinde İslam dini önemli bir yere sahipti. DP liderleri bunu iyi biliyorlardı ve gerek siyasal icraatlarında gerekse de siyasal söylemlerinde buna incelikli ve özel bir yer vermeyi iyi beceriyorlardı.

---

109 Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş* (Ankara: Bilgi, 2007), 83-85.

110 Yıldırmaz, "Kayıp Zamanın İzinde", 27.

DP'nin iktidara geldikten sonra aldığı ilk karar ezanla ilgiliydi. 1941'de Türk Ceza Kanunu'na eklenen 526. Maddeye göre müezzinler ezanı Türkçe okumak zorundaydılar. DP, itinayla Ramazan ayının başlamasından bir gün önce TBMM'ye getirdiği bir kanunla 526. Maddeyi Türk Ceza Kanunu'ndan çıkardı ve böylelikle ezanın Arapça okunmasının önündeki engeli kaldırmış oldu.[111] Ramazan ayının ilk gününden itibaren ezan yeniden Arapça okunmaya başladı. Ezanın Türkçe ya da Arapça okunması basit bir dil farklılığı meselesi değildi. DP liderleri bu ince ama çok önemli ayrımı gayet iyi biliyorlardı. Menderes'in bir seçim gezisini izlemek üzere içinde bulunduğu otomobilin Erzurumlu şoförü ile Gazeteci Emin Karakuş arasında geçen bir diyalog, bu ince ayrımın aynı zamanda ne denli derin olduğunu çarpıcı bir biçimde yansıtır. Karakuş bu diyaloğu şöyle aktarır:

> "Bey," dedi, "dikkat ettim, sen bizim partinin aleyhinde bulunuyorsun...."
> Bunun üzerine şoföre döndüm, "Söylediklerim yalan mı?" diye sordum.
> Şoförün cevabı şu oldu: "Doğru söylüyorsun, ama bir şeyi unutuyorsun."
> "Neyi?"
> "Değil mi ki, bu parti bize 'Allahü ekber' dedirtmiş, minarelerimizde bunu bize duyurtmuştur, bu bize yeter. Bunun dışında DP ne yaparsa yapsın, hiçbir değeri yoktur. Bizi dinimize kavuşturan bu parti olmuştur. Şimdi kimseden çekinmeden 'çok şükür Müslümanım' diyebiliyorum."[112]

Orhan Kemal, Erzurumlu şoförün temsil ettiği bu eğilimin Türkiye toplumundaki önemini gözlemlemiştir. *Gurbet Kuşları* adlı romanın kahramanı eski kabzımal, DP döneminde yeni müteahhit Hüseyin Korkmaz'ın şiveli dudaklarından dökülen şu sözler, Erzurumlu şoförün yaklaşımını teyit eder: "Milletimizi bilmez değilsiniz a. Epmek virme, su virme, gaz, şeker, giyim kuşam virme, yeter ki dinlerinden diyanetlerinden geri koma."[113]

DP'liler, buna uygun olarak devlet radyosuna Kuran saatleri de koydular. Ülkenin tanınmış hafızları 8 Temmuz 1950 akşamından itibaren cuma, pazartesi ve çarşamba akşamları on dakika Kuran-ı Kerim okumaya başladılar.[114] Diyanet İşleri Başkanlığı personel bütçesi 1950 ile 1954 yılları arasında yaklaşık olarak iki katına çıkarıldı. Bu zaman aralığında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 20 yazılı eser bastırılıp parasız olarak halka dağıtılmaya başlandı. Maliye, ulaştırma ve dışişleri bakanlıkları hacılara büyük kolaylıklar sağladılar.[115] Milli Eğitim Bakanlığı, 3 Kasım 1950'de aldığı bir kararla din derslerini ilkokullarda zorunlu hale getirdi.[116] 8 Eylül 1956'da alınan bir Bakanlar Kurulu kararıyla ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarında da zorunlu din derslerine geçildi. Bu dersler "iman, ibadet ve ahlaka ait dinî ünitelerle birlikte Türklerin İslamiyetin intişarına [yayılmasına], İslam sanatına hizmetleri gibi bahisleri de ihtiva ediyordu."[117] 1951-1952 eğitim, öğretim döneminde imam hatip okulları açıldı. Bu okullarda din derslerini Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tespit ettiği öğ-

---

111 *Milliyet*, "Meclis Ezanın Arapça Okunmasını Dün Kabul Etti", 17.06.1950: 1, 5.
112 Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara* (İstanbul: Hürriyet, 1977), 167.
113 Kemal, *Gurbet Kuşları*, 65.
114 *Milliyet*, "Radyoda Bu Akşam Kuran Okunacak", 07.07.1950: 1.
115 DP, *Kalkınan Türkiye*, 47-48.
116 *Milliyet*, "Din Dersleri Mecburi Olacak", 04.11.1950: 1.
117 *Milliyet*, "Bu Sene Ortaokullarda Din Dersi Okutulacak", 1

retmenler, diğer dersleri ise Milli Eğitim Bakanlığı'nın tayin ettiği öğretmenler veriyordu.[118] Kasım 1959'da Yüksek İslam Enstitüsü açıldı. Enstitü, toplam sayısı 19 ve toplam öğrenci sayısı da 4 bin 233 olan imam hatip okulu mezunlarına yükseköğrenim olanağı verecekti.[119] O arada, yıkılış süreci CHP'nin dine sarıldığı zamanlarda başlayan Köy Enstitüleri'ne son satır da DP tarafından vuruldu. Enstitüler, önce kız ve erkek enstitüleri olarak ikiye ayrıldı ve zorunlu din eğitimine tabi tutuldular (Enstitülerin birer fuhuş ve komünizm yuvası olduğu durmaksızın propaganda ediliyordu). 1952'de de adları değiştirilerek Köy Öğretmen Okullarına dönüştürüldüler.[120] Böylelikle, Köy Enstitüleri'nin sembolize ettiği gelecek nesiller yetiştirme projesi mağlup, imam hatip okullarının sembolize ettiği gelecek nesiller yetiştirme projesi galip olmuştu.

DP'nin iktidar yılları boyunca en önemli icraatlarından biri de ibadethane yapmak ve onarmak oldu. Parti liderleri bu icraatlarını seçim propagandalarında ustalıkla kullandılar. Sözgelimi Menderes, 19 Ekim 1957'de Kayseri'de yaptığı konuşmada DP'nin 7 yıllık iktidarında tam 15 bin yeni caminin yapılmış olduğunu, Süleymaniye'den başlayarak 86 caminin tamir edildiğini ve Süleymaniye'nin inşasının 400. yıldönümünü kutlamak için Müslümanların İstanbul'a davet edileceğini, İstanbul'un ikinci bir Kâbe haline geleceğini söylüyordu. Buna karşılık CHP devrinde 800 caminin satıldığını, bazılarının Hristiyanlara intikal ederek ahır ve hatta şarap mahzeni olarak kullanıldığını iddia ediyordu[121] (Bu iddialar AKP döneminde Recep Tayyip Erdoğan tarafından da bol bol kullanılacaktı).

DP'nin İslam dininin öğrenilmesini ve yayılmasını hedefleyen girişimleri, bunun yanı sıra Müslümanların ibadet ve âdetlerinin önünün açılmasına yönelik icraatları gerek İslami kesimin kanaat önderleri gerekse de toplumun muhafazakâr kesimleri tarafından coşkuyla karşılandı. Necip Fazıl Kısakürek, Adnan Menderes'i 'beklenen kahraman', Said Nursi de 'İslam kahramanı' olarak selamladı.[122] Menderes'in Said Nursi'nin ikamet yeri olan Emirdağ'ı ziyaretinde beş Nurcu, Çarşıiçi Camisi'nin minaresine üzerinde "padişahım çok yaşa" yazan yeşil, tuğralı bayrak çektiler.[123] DP döneminde imam hatip okullarının, Kuran kurslarının ve camilerin yapımı, bakımı ile İslami araştırmalar için burs sağlamak amacıyla vakıflar kuruldu. Vakıflara ek olarak dinsel kuruluşları desteklemek için özel cemiyetler de açıldı. İmam hatip öğrencilerine ve Kuran kurslarına yardım dernekleri ile cami yaptırma dernekleri halktan sürekli para topladı.[124] Dinsel eğitim ve kurumlar için para toplamak ve bağışta bulunmak parasal ilişkilerin ötesinde İslamın serbestçe yaşanmasının desteklenmesi anlamına geliyordu. Bu desteğin siyasal biçimi de yolu açan DP'ye oy vermek şeklinde oluyordu.

İslamın bir kahramanı olarak selamlanan ve dualanan Adnan Menderes, süreç içinde 'Allahın sevgili kulu', 'peygamberin elçisi' gibi aşkın anlamlar yüklenen bir lider haline geldi. Menderes'i İngiliz-Türk-Yunan görüşmeleri için Londra'ya götüren uçağın 16 Şubat

118 *Milliyet*, "İmam Hatip Okullarında Öğretime Başlandı", 06.12.1951.

119 *Milliyet*, "Yüksek İslam Enstitüsü Dün Öğretime Açıldı", 20.11.1959: 1, 5.

120 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, çev. Niyazi Berkes (İstanbul: Tarihçi, 2012), 457-511.

121 *Cumhuriyet*, "Menderes 7 Yılda 15 Bin Cami İnşa Edildiğini Söyledi", 20.10.1957: 1, 5; *Cumhuriyet*, "İstanbul İkinci Bir Kâbe Olacak", 29.10.1957: 1, 5.

122 Erdal Şen, *Belgelerin Dilinden Yassıada'nın Karakutusu* (İstanbul: Zaman, 2007), 112,121.

123 *Cumhuriyet*, "Emirdağ'da Yeşil Bayrak Çekenler Tevkif Edildi", 23.10.1958: 1, 5.

124 Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişafı [1950-1960]* (Ankara: İSAM, 1995), 104-105.

1959'da Gatwick Havaalanında düşüp parçalanması, Menderes'in ise bu feci kazadan sağ kurtulması onun ilahi bir şahsiyet olduğunun delili sayıldı. Mesela, Konya Milletvekili Himmet Ölçmen, uçak kazasına gönderme yaparak "Bu milletin başında Peygamberin, Allahın tayin ettiği bir lider var, bu da Menderes'tir" diyor, DP Adana kongresi delegelerinden Mahmut Aydınoğlu da Menderes'in Londra civarında vuku bulan müessif uçak kazası ile Allah tarafından Başbakan olarak tayin edildiğini söylüyordu.[125] Menderes'in de kendisi hakkında böyle bir inancı bulunduğunu, ya da zamanla böyle bir inanca ulaştığını belirtelim. Zira, kendisini Fuad Köprülü'yle karşılaştırırken "Hoca, sen şu profesörlerin arasından tek bir kişinin politikada muvaffak olduğunu gördün mü? ... devlet idaresi bir sanattır ... bu Allah vergisidir. İnsanın iyi bir devlet idarecisi olması için Allah'ın onun yüzüne bakmış olması lazımdır" demiş olması[126] bu yönde önemli bir işaret sayılabilir.

Menderes ve beraberindekileri Londra'ya götüren SEV uçağı, 16 Şubat 1959'da yoğun sis nedeniyle Londra Havaalanına inemedi ve Gatwick Havaalanı'na inmeye çalışırken düşüp parçalandı. Haberin duyulduğu gün Türkiye'de eğlence yerleri kapandı, sinemalar film göstermedi, o gün nikâhlar kıyılmadı. Menderes'in kazadan hafif sıyrıklarla kurtulduğu anlaşılınca onun ilahi, kutsanmış bir kişi olduğuna ilişkin kanaatler güçlendi. Kendisi için çok sayıda kurban kesildi. Resimde, Eyüp'te Menderes için kurban kesip dua eden yurttaşlar görülüyor (Kaynak: *Cumhuriyet*, 21.02.1959: 1).

Menderes'in bir kahraman, partisinin de kahramanın partisi olarak kodlanması, karşıtını da kendiliğinden belirliyordu. Menderes bir İslam kahramanı ise İnönü ehlisalib idi. İsmet İnönü, 28 Kasım 1958'de bu yakıştırmadan şikâyetini "Milli mücadelede halife Durri Efendi fetvaları ile bizi kâfir ilan etti ve elindeki bütün kuvvetleri bizimle uğraştırdı. Şimdi de Demokrat Parti Genel Başkanı bizi kâfir olarak, ehlisalib [Haçlılar] olarak ilan ediyor" sözleriyle[127] dile getirmişti. DP, Müslümanların partisi ise CHP de kâfirlerin partisi oluyordu. Ankara Tacettin Camisi İmamı 30 Mayıs 1950'deki vaazında cemaate "Halk Partisi Hükûmeti kanımızı emiyordu. Milyonları çalıp dinsizliği yaydılar. Allah bizi onlardan kurtardığı için hep beraber, Allaha ve Demokrat Parti Hükûmetine dua edelim" diye sesleniyordu. Hacı Bayram

125 Mükerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, (İstanbul: Kervan, 1983), 896-897; *Cumhuriyet*, "DP Kongrelerinde İnönü'nün Şahsına Ağır Hücumlar Yapıldı", 09.03.1959: 1, 5.

126 Baban, *Politika Galerisi*, 174-175.

127 *Milliyet*, "İnönü DP Meclis Grubu İçindeki Mücadelenin Açık Yapılmasını İstedi", 29.11.1958: 1, 5.

Camisi vaizi ise 4 Temmuz 1950'deki vaazına "Cumhuriyet Halk Partililer Fransa'dan bile daha kâfirdirler" diye başlıyordu.[128]

DP liderlerinin çoğunluğun oyunu alabilmek için izledikleri stratejinin bir başka parçası, dil ile ilişkiliydi. Burada 'dil' iki anlamda kullanılıyor. Birincisi; belirli bir konuşmacı topluluğunca paylaşılan, sözlü ve yazılı göstergelerden oluşan simgesel iletişim sistemi anlamı. DP'liler, birinci anlamıyla dili sembolik alandaki bir mücadele alanı olarak gördüler ve bunun için de devletin temel ilkelerini, ana yapısını ve yönetilenlerle ilişkilerini düzenleyen en üstün yasa demek olan anayasa dilini siyasal bir mücadele konusu haline getirdiler.

Hikâye şöyleydi: Yürürlükteki 1924 Anayasasının Osmanlıca dili, 10 Ocak 1945'te çıkarılan bir kanunla anlamı değiştirilmeksizin öztürkçeleştirilmişti. DP'nin iktidardaki ilk icraatlarından biri 24 Aralık 1952'de çıkarılan bir kanunla Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun orijinal metnini değişiklikleriyle birlikte yürürlüğe koymak oldu.[129]

Devletin en üstün belgesi üzerinde Osmanlıca ile öztürkçe arasındaki tercih, basit dil tercihi meselesi değildi. DP Manisa Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver, bu kanunun görüşülmesi sırasında 'milleti meydana getiren en mühim unsur'un dil olduğunu, dil inkılabının kusurlu bir inkılap olduğunu; zira 'atalarımızın muazzam yadigârı'nın Avrupa dillerinden apartılan kelimelere feda edildiğini vurgularken anayasa dilindeki tercihin önemli bir siyasi ayrım olduğunu vurgulamış oluyordu. Keza, DP'li Kasım Küfrevi, öztürkçe denilen dilin 'uydurma' bir 'gecekondu Türkçesi' olduğunu belirtiyordu.[130] Milletin yıllar içinde, deneyimle oluşturduğu bir iletişim sistemini muhafaza etmek ile dili bir inkılap nesnesi olarak değerlendirmek; geleneksel Türkçeyi bir görkemli yapı olarak görmek ile sonradan inşa edilmek istenen Türkçeyi bir kaçak yapı, bir gecekondu olarak görmek arasındaki ayrımın anlamı derindi. DP, devletin en üstün belgesinden öztürkçeyi silmekle devleti millete iade etmek, millet ile devletin dilini birleştirmek gibi bir hamle yapmış oluyordu. Türkçenin sahibi, tıpkı devletin olduğu gibi milletti; onu kendi mülküymüş gibi gören yönetici sınıf değil. Yukarıda belirtilen 'biz' ve 'onlar' karşıtlığı bağlamında ifade edilecek olursa devlet ve dili 'onlar'ın değil, 'biz'indi artık.

Dil ile ilgili ikinci ve daha önemli anlam ise, siyasetin toplumla kurduğu iletişim bağlamında önem kazanır. Oyuyla rızası alınacak kitlenin arzularını, taleplerini, beklentilerini sezmek, tanımak, bilmek ve ona göre bir siyasi dil tutturmak ile sıradan insanların hissiyatlarını pek tanımaksızın onları devletin verdiği ödevleri yerine getirmekle yükümlü vatandaşlar olarak görmek arasında sanıldığından büyük bir yarık vardı. DP, toplumun geniş kesimleri gözünde kendinden önceki devirleri jandarma, tahsildar ve memurlar ile özdeşleştirmiş, tek parti zamanını 'jandarma dayağı, memur ve tahsildar baskısıyla' sembolize etmişti.[131] Oysa DP, artık oy sahibi olan millete bir müşteri, bir velinimet gibi davranmayı biliyordu. Millet velinimetse hep okşanmalı, memnun edilmeli, gönlü kazanılmalıydı. Öyleyse devlet ve hükûmet artık vergi salan, buyruk veren değil, milletin ihtiyaçları neyse onu yerine getiren, ona soran, onun

---

128 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam, Cilt III* (İstanbul: Remzi 1999), 107.

129 Özbudun, *1924 Anayasası*, 5.

130 *Milliyet*, "Meclis Dün 1340 Teşkilatı Esasiye Kanununu Ekseriyetle Kabul Etti", 25.12.1952: 1, 7.

131 Güneş, *Türk Demokrasisinin Analizi*, 91.

gönlünü alan, onun hizmetkârı olandı –olmalıydı. Mehmet Ali Aybar, DP dönemi siyasal hayatında halkla ilişkiler ve iletişimde bir değişiklik olduğunu belirtirken tam da bu yeni tarza dikkat çeker. "Oy avcılığı için olmakla birlikte," diye yazar Aybar, "halkla ilişkiler daha eşit, daha insanca bir görünüm aldı."[132] Aybar'ın bu tümcesindeki 'oy avcılığı' vurgusu önemlidir; zira, daha eşitmiş gibi görünen siyasi ilişki biçimi ve insanî iletişim formlarının asıl hedefi halkı yoksulluğa ve sömürüye iten nedenlere bir çözüm sunmak değil, eşitsizlikleri oyla yeniden üretmekti. Adnan Menderes halkla ilişkilerdeki başarısıyla sıra dışı bir siyasal liderdi. Menderes'in siyasi mitinglerde kullandığı dil, halka hürmetkâr ve hizmetkâr olan bir siyasi liderin diliydi. Zaten kendisi Celal Bayar tarafından tam da bu nedenle başbakan olarak seçilmişti. Bir toprak beyiydi ve yıllarca hizmetinde çalıştırdığı köylülerin dillerini ve hissiyatlarını iyi öğrenmişti.[133] Onların gönlünün nasıl alınacağını, onlarla hangi dille konuşulursa daimî desteklerinin sağlanacağını gayet iyi biliyordu. Benzer bir durum DP'nin yerel örgütlerini çekip çeviren yönetici kadro için de söz konusuydu. DP'nin taşra örgütleri, dinamizmi, esnekliği, halkın hissiyatı ve fikriyatını iyi anlaması ve bunları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme konusundaki başarısıyla meşhurdu.[134]

DP liderlerinin çoğunluğun oyunu alabilmek için izledikleri stratejinin parçalarından biri de, seçmenlere verecekleri oy karşılığında menfaat sağlamak, oylarını DP'ye vermeye devam etmeleri durumunda yeni menfaatlere kavuşacakları mesajını iletmek ve aksi durumda da hâlihazırdaki menfaatlerini kaybedecekleri korkusunu salmaktı. DP'liler, bu oyunu iyi öğrenmişlerdi. Menderes'in üç dönem DP milletvekilliği yaptıktan sonra Hür P'ye katılan ve 1957'de İstanbul'daki bir mitingde yurttaşlara "demokrasi fazilet rejimidir" diye hitap eden Cihad Baban'a söylediği şu sözler, bu bakımdan hayli çarpıcıdır:

> Sen nutuklar çekmişsin, demokrasi fazilettir demişsin. ... Bu sözler bizim milletin bir kulağından girer bir kulağından çıkar. Rey almak için ona ne menfaat temin ettin? Bak ben sana bir şey söyleyeyim, o konuştuğun yerde benzin istasyonunun sahibi Demokrat Partilidir. Ben onu çağırır "Halk Partisi iktidara gelirse, senin elinden tulumbanı alır anan ağlar! Git bana oy topla" derim. Benim işim biter, o oyları toplamak için güler yüz gösterecek, vaatlerde bulunacak, sökmezse tehdit edecek, olmazsa para verecek. Amma ... oylar benim olacak, anladın mı? Sen de git enayilere ahlak dersi ver![135]

Menfaat sağlama ve korku salma mesajı, sıradan köylüler tarafından tam da DP'nin istediği gibi algılanıyordu. 1957 seçimlerinden önce neden DP'ye oy verecek olduğu sorulan Hakkarili bir köylü, şöyle diyordu: "Bize para veriyor, tohumluk veriyor, jandarma artık bizi dövmüyor."[136] Sahiden, özellikle seçim dönemlerinde köylülere menfaat sağlama işi Türkiye siyasal hayatına DP'nin kazandırdığı bir gelenekti. Sözgelimi 1957 seçimleri öncesinde Malatya Toprak Mahsulleri Ofisi'nden 17 ton buğday tedarik eden DP, adam başına 40 kilo buğday dağıtmıştı.[137] Köylülerin, DP hükûmette kaldıkça tohumluk buğday almaya devam edeceği umudu ile DP'nin hükûmetten düşmesi durumunda jandarma dayağının yeniden

---

132 Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi 1* (İstanbul: BDS, 1988), 33.

133 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 47; *Modern Türkiye*, 163.

134 Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, 100.

135 Baban, *Politika Galerisi*, 205-206.

136 *Cumhuriyet*, "Hakkârili Köylü, Biri Demokrat Partili, Biri CHP'li İki Şeyh in Etrafında Toplanıyor", 29.09.1957: 4.

137 *Cumhuriyet*, "Seçim Arifesinde Dağıtılan Buğday", 23.10.1957: 4.

başlayacağı korkusu DP oylarının teminatıydı. Ancak bu teminatı güçlendirmek için durmaksızın kullanılan bir başka enstrüman daha vardı: vaat.

Menderes için vaat etmek kadar basit bir iş yoktu. Zira, kendisine vaktiyle yaptığı vaatler hatırlatıldığında "ben vaatte bulundum ama, vade vermedim" demek, onun için son derece normaldi.[138] Menderes'in işçilere grev, köylülere ise 30'a alınan buğdayı 20'ye verme vaatlerine yukarıda değinmiştik. Siyasal bir liderin oy için olmayacak vaatlerde bulunması aşağılara, yerel örgütlere ve yerel siyasetçilere doğru inildikçe daha dramatik, daha trajik ve daha komik biçimlere bürünüyordu. Sözgelimi, DP'nin köy köy oy toplama turlarına çıkan adaylarından biri, kendisine oy veren herkese kendi ayağındakiler gibi parlak çizmeler vermeyi vaat ediyordu.[139]

"Vaatte bulundum ama, vade vermedim" kurnazlığı grev ve buğday vaatleri için çalışmıştı. Ancak, DP'nin daha kurnazca başka vaatleri de vardı. Bunlardan biri oyların bıçak sırtında olduğu ilçelere il olma vaadinde bulunmaktı. Sonraki yıllarda sağ kanat siyasal partiler tarafından zaman zaman gündeme getirilecek olan ama 1959'da yer yer ilginç yer yer komik bir hal alan ilçelere il olma vaadinin hikâyesini Murat Toklucu'dan özetleyelim:[140] 8 Kasım 1959'da TBMM'ye gönderilecek bir tasarıda Merzifon, Kırıkkale, Beypazarı, Iğdır, Ereğli, Aksaray ve Divriği'nin il olmasının zorunlu olduğu belirtilir. Bu 7 ilçeden sonra hazırlanan bir tasarıyla Silifke, Bayburt, Develi ve Şebinkarahisar da il yapılacak, böylelikle il olacak ilçe sayısı 12'ye çıkacaktır. İl olmak, ilçeler için daima önemlidir. Çünkü Hazine'den alınacak yardım artacak, yeni yatırımlar yapılacak, yeni devlet daireleri kurulacak, yeni memurlar gelecek ve komşu ilçelere göre toplumsal hareketlilik artacaktır. Dolayısıyla il olma vaadi alan ilçelerde büyük kutlamalar düzenlenir, bayram havası eser. Gelgelelim, DP Hükûmetinin il olma vaadinde bulunduğu ilçelerin tamamında 1957 seçim sonuçları DP ile CHP arasında nefes nefese bitmiş, yedi ilçede CHP, beş ilçede de DP burun farkıyla seçimleri kazanmıştır. Bu hesaba göre DP, il olma vaadiyle bir dahaki seçimleri rahatça kazanmayı planlamaktadır. İl olmayı hak ettiği halde vaat alamamış olan ilçelerde bir kırgınlık baş gösterir. Kırgın ilçelerin başında gelen Bandırmalılar Başbakan Menderes ile görüşüp il olma vaadini alınca, diğer bütün kırgın ilçelerin heyetleri Ankara'ya akın eder. 18 Kasım 1959 günkü gazetelerde şöyle bir haber yer alır: "Kendi ilçelerinin il olacaklar arasına geçmemesi nedeniyle müteessir olup Ankara'ya gelen, ama İçişleri Bakanı ile görüşemedikleri için bekleyen heyetler Ankara'da otel buhranı yaratmıştır." İl olmak isteyen ilçelerin sayısı 154'ü bulmuştur. Sonunda çare il olmak isteyen heyetlerin temsilcileriyle Başbakan Menderes'in görüşmesinde bulunur. Menderes, tam iki gün boyunca heyetlerin temsilcileriyle görüşüp onların gönüllerini çelmeye çalışır. Menderes, temsilcilere, Meclise gidecek tasarı üzerinde ilim adamlarının yeniden bir çalışma yapması vaadinde bulunur ve heyetlerin Ankara'da beklememesini rica eder. Bunun ardından il olma vaatleriyle ilgili haberler kesilir. Seçimler yapılmadan askerî darbe yapıldığı için bu vaatlerin seçim sonuçlarını nasıl etkilediği öğrenilemez. Bununla beraber, ilçelere il olma vaadiyle oy avcılığı siyasal hayatın sonraki on yıllarına devreden bir miras olur.

---

138 Baban, *Politika Galerisi*, 150.

139 Karpat, *Siyasi Tarih*, 110.

140 Murat Toklucu, *Türk Erkeği ve Diğer Mucizeler: Zihinler Altında 20.000 Fersah* (İstanbul: İletişim, 2014), 75-84.

Çoğunluğun oyunu alabilmek için DP liderlerinin izlediği stratejinin bir başka parçası da memlekette sürekli bir seferberlik havası estirmekti. Seferberlik, yukarıda belirttiğimiz 'nurlu ufuklar' kavramının altına yerleştirilen birbiriyle bağlantılı hedeflerin toplamından oluşan genel bir toplumsal dinamizm panoramasıydı. Bu hedeflere ulaştıklarında millet, devlet ve memleket hep birlikte nurlu eşiklerden içeriye gireceklerdi.

Nurlu ufuklar imgesinin altına yerleştirilen hedeflerden biri, dünyanın süper ve muktedir gücü 'ABD'nin desteklediği parti' olan DP'nin peşinden giderek tez zamanda bir 'küçük Amerika' olmaktı. Cumhurbaşkanı Bayar, 1957'de İstanbul'daki bir mitingde "Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyişleri seyrini takip ederek çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır"[141] dediğinde hedefi en yükseğe koymuş bulunuyordu. Zira, kendisi Başkan Eisenhower'ın davetiyle 18 Ocak 1954'te âdeta bir milli uğurlamayla Amerika seyahatine çıkarken "Büyük dost Amerikan milletine Türk milletinin muhabbet ve hayranlığını" ileteceğini belirtmişti.[142] Başbakan Menderes, Bayar'a ABD'de gösterilen sempatinin iki ülke arasındaki dostluğun ifadesi olduğunu belirtmekle yetinmemiş, ABD'li gazetecilere verdiği beyanatta, "Bu dostluk, hükûmetler arası bir mesele olmaktan çıkarak milletlere mal olmuştur" demişti.[143] Bu durumda, hayran olunan ve dostluğuna nail olunan bir süper ülkenin minyatürü olmaktan öte bir hedef düşünülemezdi bile.

ABD'nin dünya liderliğinden esinlenerek Türkiye'nin kendi bölgesinde lider olma hedefi de nurlu ufuklar imgesinin altındaki bir diğer hedef olabilirdi. ABD'nin desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun eski hâkimiyet alanlarının aktif ve lider ülkesi haline getirilecek olan Türkiye vaadi, DP'ye güven duygusunun örgütlenmesinde önemli etmenlerden biriydi. Millet, sadece bir küçük Amerika olma hevesiyle değil, atalarının izinden yürüyerek dünya lideri olamasa bile bölge lideri olabilmek için dörtnala koşacak, ecdadından aldığı esin ve güvenle seferber olacaktı.

Kalkınma, tabii özellikle iktisadi kalkınma, DP'nin estirmek istediği milli seferberlik rüzgârının itici güçlerinden biriydi. İktisadi kalkınma, köylerde ve şehirlerde devrim yapacak, yaşam standartlarını yükseltecekti. Milletin hayatını değiştireceği için her şeyden önemli ve değerli olan iktisadi kalkınma ancak bir seferberlikle, yani DP'nin yanında yöresinde saf tutmakla, muhalefetin frenleyici girişimlerine prim vermemekle mümkün olabilecekti. İtinayla seçim öncesi zamanlara getirilen ve mümkün olan her yolla halka duyurulan açılış ve temel atma törenleri DP'nin tüm cumhuriyet döneminde yapılamayanları birkaç yılda başardığının delilleri olarak sunuldu. Fabrikalar, yollar, konut projeleri ve sanayi tesislerinde tertiplenen merasimler, milli seferberliğin sahneleri oldu. Kalkınma seferberliği nurlu bir yol içinden yürüsün diye de, mesela, "her fabrika bacasının yanında bir cami minaresi yükseleceği" sözü durmaksızın tekrarlandı.[144] Bunun kırsal alanlardaki biçimi ise 'traktör ile cami' yan yanalığıydı.[145] Şehirlerde fabrika-

141 *Cumhuriyet*, "Celal Bayar, 30 Yıl Sonra Türkiye Küçük Bir Amerika Olacak, Dedi", 21.10.1957: 1,5.

142 *Cumhuriyet*, "Celal Bayar Saat 11'de Yola Çıktı", 19.01.1954: 1, 6.

143 *Milliyet*, "Başvekilin Amerikan Gazetecilerine Beyanatı", 22.03.1954: 1, 7.

144 Karpat, *Siyasi Tarih*, 100-103.

145 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti ve 27 Mayıs Darbesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi), 113.

lar, tarlalarda traktörler ezan sesleri eşliğinde işleyerek milli kalkınma seferberliğinin ritmini tutacaklardı. "Bugün," diyordu Adnan Menderes, Adapazarı'nda halka hitap ederken, "memleketin her köşesinden kazma, kürek, çekiç ve makine sesleri gelmektedir. Memleket baştan başa inşa halindedir."[146] Nurlu ufuklarının menzilini ise Ordu'da belirliyordu: "Türk milleti ileri Avrupa memleketlerinin ve Amerika'nın seviyesine ulaşıncaya kadar bu temel atmalar ve kordela kesmeler devam edecektir."[147]

Başvekil beklenen basın toplantısını dün yaptı

Menderes, Ankara ve İstanbulun imarı için yapılan çalışmaları anlatırken, Galatada 18 katlı binalar yapılacağını söyledi ve: «Memleket bastanbaşa veniden inşa olunmaktadır» dedi

Başvekilin konuşması

Dünkü basın toplantısından notlar

Başvekil Adnan Menderes ülkemiz söyle başlamıştır:

Başvekil Adnan Menderes dün bir basın toplantısı yaptı. Bu toplantının siyasetçi bir çok hususiyetleri vardı. Bunlar arasında, sayın Başvekilin «temsile şayan bir vakıa» olarak vasıflandırdığı basın toplantılarının evvelce olduğu gibi ok sık yapılmam ve uzun bir zaman inkıtaa uğratılmam temennisi de vardı. Bu güzel temenni her iki tarafın da samimi olarak belirdi ve bu sebeple de dürkü toplantı zemini bir hasbıhal ve anlayış havası içinde başladı ve birkaç saat sürdü.

İktidar partisi liderleri, şehre atıl güzelliği imar faaliyetlerini güzlerinin önüne sererken, aldıkları günlük

Adnan Menderes, 23 Eylül 1956'da bir basın toplantısı düzenleyerek İstanbul'un imarı projesini tanıttı. Menderes, projeyi İstanbul'un yeniden fethi olarak görüyordu. Seçimlere yönelik bir yatırım olarak da tasarlanan bu projeyle İstanbul büyük bir şantiyeye dönüştürüldü. Tarihi camiler, hamamlar, çeşmeler, mescitler, gayrimüslimlere ait tarihî binalar, konaklar yıkılıp geçildi. Böylelikle iki bin yıllık payitahtın dokusu baştabaşa yırtıldı. Bu proje, 2011 yılında yine bir seçim öncesi Başbakan Tayyip Erdoğan tarafından tanıtımı yapılan 'Kanal İstanbul' adlı 'çılgın proje'nin esin kaynağı olarak değerlendirilebilir (Kaynak: *Cumhuriyet*, 24.09.1956: 1).

'İstanbul'un imarı ve ihyası' adı verilen ve aslında İstanbul'un mahvı anlamına gelen büyük yıkım da nurlu ufuklar seferberliğinin altındaki hedeflerden biriydi. Başbakan Menderes, 23 Eylül 1956'da düzenlediği basın toplantısında "İstanbul'un imarı yalnız bir şehir meselesi, bir İstanbul meselesi değildir. İstanbul'un imarı ... bir memleket meselesi telakki edilmelidir" demişti. Türkiye'nin kalbi ve seçmen nüfusu en kalabalık metropolünün imarı ve ihyası, doğal olarak bir seçim hedefiydi. Zira, Menderes, basın toplantısında, "yapılacak işlerin millet tarafından beğenilip beğenilmediğinin 1958'de anlaşılacağını" söyleyecekti (normalde 1958'de yapılması gereken seçimler erkene alınarak 1957'de gerçekleştirildi). Etrafına topladığı gazete sahiplerine ve muhabirlerine imar ve ihya planını ayrıntılı bir biçimde anlatan Menderes'in İstanbul'a vermek istediği ve uğruna tüm kamusal imkân ve enerjiyi seferber ettiği biçimi özetleyen üç sözcük 'meydan', 'yol' ve 'yüksek bina' idi.[148] Bu üçlü, ABD'nin göklere

146 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. V, 393.
147 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. IV, 493.
148 *Milliyet*, "Başvekil İmar İşlerini İzah Etti", 24.09.1956: 1, 5.

yükselen New York'unun sırlı sözcükleriydi. Türkiye, bir küçük Amerika olmaya doğru iteklenirken İstanbul da bir küçük New York olma yoluna sokuluyordu. Gelgelelim, Amerikan meftunluğu ve oy avcılığı İstanbul'un canına okuyacak, yüzlerce yıllık payitahtı can evinden vuracaktı. Barış Ertem ve Mustafa Cevdet Altunel, 'İstanbul'un imarı'nın yalnızca Karaköy-Kabataş bölümünü mercek altına aldıkları çalışmalarında İstanbul'un mahvının ulaştığı boyutları gözler önüne sererler: Tarihî çeşmeler, hamamlar, sebiller, camiler, kiliseler, Osmanlı mimarisinin seçkin örnekleri olan süslemeler ve benzersiz yapılar yıkılmış, taşınmış, tıraşlanmış ve orijinalliklerini yitirmişti. Osmanlı'nın bir son dönem eseri olan ve bir emsali daha bulunmayan Karaköy Camisi de o arada yer ile yeksan edilmişti.[149] Orhan Pamuk'un *Kafamda Bir Tuhaflık* adlı romanının karakterlerinden Abdurrahman Efendi, İstanbul'un Menderes tarafından yer ile yeksan edilişini şöyle tarif eder: "Bizim askerler Başbakan Menderes'i daha o zamanlar asmamıştı; o da sabah akşam İstanbul'da Kadillak arabasıyla geziyor ve yolunu kesen bütün eski evleri ve konakları yıktırıp geniş caddeler açtırıyordu."[150] Kadillak'ının önüne çıkan ev ve konakların yanı sıra tarihî camileri de yıkan bir siyasi liderin ve partisinin aynı zamanda 'İslam kahramanı' olarak algılanmış olması bir paradoks olarak görülebilir. Gelgelelim, DP liderleri temsil ettikleri sınıfların iş yapma biçimlerinde çok öne çıkan bir davranış stilini yeterince içselleştirmişlerdi. Karaköy Camisi'ni yıkarken İstanbul'un fethinin 500. yılına denk gelen 1953'te neredeyse tek bir Müslümanın yaşamadığı Burgazadası'na bir cami dikerek geleneğe ve İslama bağlı kesimlerin gönüllerini kazanmayı bilmişlerdi. Bununla beraber, Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes, İstanbul'un fethinin 500. yıl törenlerine büyük hazırlık yapmış olmalarına rağmen 'Batılı dostlarını ve Yunanlıları gücendirmemek için' katılmamışlardı.[151] Böylelikle hem tabanlarını oluşturan geleneğe bağlı kitlelere fetih coşkusu ve gururu hem de Batı'ya bağlılık mesajlarını bir arada vermişlerdi.

Siyasal alanda tutumlar ve konumlar

DP, Türkiye'yi siyasal bakımdan demokratikleştirme vaadiyle iktidara geldi. Ancak, dönemin sonunda ülke baskıcı, otoriter bir cumhuriyet görünümündeydi. Muhalefetteyken meydan meydan "antidemokratik kanunları kaldıracağız!" diye ses yükselten DP liderleri, iktidarları döneminde bu vaatlerine sırt çevirdiler. İçişleri Bakanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu tarafından demokratikleşmenin önünde engel olarak saptanan 60 kadar antidemokratik kanun, icabına bakılması için Başbakanlığa sevk edildiğinde Başbakan Menderes, "Ben onları tetkik ettim, hiçbiri incir çekirdeğini doldurmaz" diyebilecekti.[152] Oysa vaat edildiği gibi siyasal bir demokrasi tesis edilecektiyse, bunun için hukuki düzeyde atılması gereken çok adım vardı. Yürürlükte bulunan anayasa da, TBMM İçtüzüğü de, siyasi partilere ilişkin kanun da tek partili rejime göre yapılmıştı ve bunların yeni duruma (çok partili siyasal hayat) göre değiştirilmesi elzemdi. DP hiçbirini adındaki demokrat'lığa uygun bir şekilde değiştirmedi. Çünkü mevcut hukuki çerçeve hep ardına sığındığı ve yukarıda tartıştığımız 'milli

149 Barış Ertem ve Mustafa Cevdet Altunel, "İstanbul İmarındaki Tarihi Eser Kaybının Tarih ve Turizm Açısından İncelenmesi: Karaköy-Kabataş Bölgesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 4 (2011): 61-79; Şevket Çizmeli, *Menderes: Demokrasi Yıldızı?* (Ankara: Arkadaş, 2007), 573-593.

150 Orhan Pamuk, *Kafamda Bir Tuhaflık* (İstanbul: YKY, 20014), 46-47.

151 Orhan Pamuk, *İstanbul, Hatıralar ve Şehir* (İstanbul: YKY, 2015), 166.

152 Baban, *Politika Galerisi*, 386.

irade'kavramına sağlam bir dayanak oluşturuyordu. Bu çerçeveye biraz yakından bakmamız yerinde olacaktır.

Hukuki çerçeve sorunu

DP tarafından siyasetin tam kalbine yerleştirilen 'milli irade' kavramının bu partinin hegemonya projesindeki önemli rollerinden biri, oy çokluğu ile millet iradesi arasında tam bir özdeşlik kurmaya imkân vermesi oldu. Bu imkân, yürürlükte bulunan ve 20 Nisan 1924'te kabul edilen anayasaya dayandırıldı. Zira, 1924 Anayasası, "Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder [kullanır]" diyordu. Cumhuriyetin kuruluşu sürecinde bu madde, o zamana kadar hep olagelen padişahın iktidarını sınırlama çabalarından bütüncü bir egemenlik anlayışına sıçrayışın bir ifadesiydi. Ancak 1924 Anayasasının yapılışı sırasında belirli bir 'parti hayatı' yoktu ve 'meclis egemenliği' ile 'millet egemenliği' arasında bir uygunluk vardı; 'meclis egemenliği'nin iktidar-muhalefet ikiliği açısından ne ifade edeceği düşünülmemiş ve belirlenmemişti. Çok partili siyasal hayata geçilince, mecliste çoğunluğu edinenler, 'meclis egemenliği' ve 'meclis üstünlüğü' ilkelerine dayanarak kendi iradelerini meclisin iradesiyle ve meclisin iradesini de milletin iradesiyle bir ve aynı şey saymakta hiç zorlanmadılar.[153] 1946'da seçimleri kazanacağından emin görünen CHP bu imkânı sonuna kadar kullanmak için anayasayı değiştirmedi. O zamanlar muhalefette olan DP ise iktidara gelene kadar hep anayasayı değiştirmeyi vaat etti. Adnan Menderes, kurduğu ilk hükûmetin programını okurken "millet hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyetinin kurulmasına mani olamadığı için" anayasada "esaslı tadiller [değişiklikler]" yapacaklarını tekrarladı.[154] Ancak, önceden belirttiğimiz gibi, DP anayasanın dilinden gayrı hiçbir şeyini değiştirmedi.

Beri yandan, DP, kendi iktidarı döneminde 2 Mayıs 1927 tarihli TBMM Dahili Nizamnamesi'nde (içtüzük) de çok partili siyasal hayata uygun değişiklikler gerçekleştirmedi. Tek parti döneminin TBMM İçtüzüğü 'iktidar-muhalefet', 'çoğunluk-azınlık' gibi kavramlar benimsenerek yapılmış değildi. Bu konu, 1924 anayasasında da düzenlenmemişti. Böylelikle mevcut hukuki çerçevede azınlıkta kalan siyasal partilerin koruyacak, tek parti egemenliğine gidiş yollarını tıkayacak, egemenliğin kullanılışında muhalefet ile iktidarın karşılıklı etkilenmesine zemin sağlayacak hiçbir düzenleme bulunmuyordu.[155] DP anayasanın yanı sıra TBMM İçtüzüğü'nü de yeni koşullara göre yorumlayıp değiştirmeyerek çok partili siyasal hayatta yeni bir tek parti egemenliği kurmada bir başka dayanak edindi.

Böylelikle, mevcut hukuki çerçevede DP kendi iradesine yönelen her eleştiriyi milletin iradesine yönelmiş bir tehdit olarak gösterdi. Bunun sonucu ise, muhalif siyasal akımlara ve siyasal eleştiriye karşı aşırı bir tahammülsüzlük oldu. Sınırları DP'nin 10 yıllık iktidar döneminde durmaksızın genişleyen, dozu sürekli artan siyasal tahammülsüzlüğün veçheleri, DP'nin kendi içindeki muhalif seslere karşı, muhalefet partilerine karşı ve parlamento dışı muhale-

153 Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı* (İstanbul: Gerçek, 1986), 56-58.

154 *Milliyet*, "Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950: 1,5.

155 Soysal, *Anayasanın Anlamı*, 55-56.

fete karşı ayrı ayrı tezahür etti. Aşağıda, ilk bakışta sanki homojen bir içyapıya sahipmiş gibi görünen DP'nin kendi içindeki siyasal eğilim ve ayrışmalara bakacağız. Bunu, muhalefetteki CHP'nin 10 yıllık DP iktidarı dönemindeki dönüşüm uğrakları ve DP ile ilişkileri izleyecek. Dönemin parlamentosunda temsil imkânı bulan Millet Partisi (MP) ile Hürriyet Partisi'ni (Hür P) CHP'nin hemen ardından izleyeceğiz. Bunun ardından siyasal hayatta rol oynayan aydınların, basının, radyonun iktidarla ilişkileri gelecek. Sol akımlar, İslamcı oluşumlar ve milliyetçi oluşumlara ilişkin bir uf uk taraması da bu kısımda yer alacak. Böylelikle hem dönemin siyasal hayatının öznelerini, örgütlerini ve serüvenlerini hem de iktidarla muhalefetin tüm eğilimleri arasındaki ilişkileri ortaya sermiş olacağız.

DP içinde gelişmeler

Başta Adnan Menderes olmak üzere DP liderleri parti içinde farklı görüşler, eleştiriler ve yönelişlere karşı son derece tahammülsüzdüler. Buna karşılık DP'nin yapısal özellikleri tek sesliliğe ve lidere mutlak itaate elverişli değildi. Zira, DP, asker ve sivil cumhuriyet bürokrasisini dışlayarak yeni bir tarihsel blok inşa ederken farklı toplumsal sınıf ve kesimleri sağ popülist bir söylemle bir araya getirmişti. Çatısı altında topladığı işadamları, toprak ağaları, kasaba eşrafı, tüccarlar, aydınlar ve bir kısım bürokrat arasındaki çelişkileri, belirlenen hedeflere ve püskürtülmesi gereken hasıma karşı peş peşe hamleler yaparken geri plana itebilen parti, hedefleriyle arasındaki mesafeyi açtıkça ve rakip politik güçler karşısında geriledikçe bu çelişkilerin değişik şiddetlerdeki fay kırıkları olarak yüzeye çıkmasını engelleyemiyordu. Bu kırıklar, DP'nin iç kasılmaları ve gerilimlerinin bir sonucu olduğu gibi, çetin iç çelişkilerin de bir göstergesiydi. Adnan Menderes, DP içindeki gerilimlerin ne derecede şiddetli olduğunu partisinin dördüncü kongresinde kendi üslubunca şöyle betimlemişti: "Demokrat Parti'nin iç mücadeleleri, itiraf edelim ki ... çok çetin ve ibret verici safhalardan geçmiştir."[156]

En şiddetli kırılma 6-7 Eylül 1955 olaylarının hemen ardından yaşandı. Ancak DP, bu tarihten önce de sıkı içsel birliğe sahip bir parti değildi. Parti içindeki çelişkilerin kökleri 1948'deki muhalefet yıllarına uzanıyordu. İlk iktidar yıllarında da DP bazı önemli istifalarla sarsılmıştı. Bunlardan birisi, siyaseten tecrübeli ve mizaçça mutedil bir kişilik olan Refik Şevket İnce'nin istifasıydı. İnce, DP'nin kurucu üyelerindendi. Birinci Menderes hükûmetinde Milli Savunma Bakanlığı yapmış, İkinci Menderes Hükûmetinde de Devlet Bakanlığı görevine getirilmişti. İnce, 30 Mart 1951'de Devlet Bakanlığında sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etti.[157] Ancak aynı yılın kasım ayında DP grubunda TBMM başkan adaylığı için Refik Koraltan ile yarıştı. Kurucu babalardan Koraltan'dan sadece 48 oy eksik alması, İnce'nin partideki saygınlığının bir göstergesiydi.[158] İnce, DP Grup Başkanlığı seçimini ise açık ara kazanmıştı.[159] Ancak bu konumdan da 15 Haziran 1952'de istifa etti; istifa, İnce'nin, Menderes'in DP grubunu ciddiye almayışı ve Grup çağrılarına

156 *Milliyet*, "Demokrat Parti IV. Kongresi Başvekilin Bir Nutku ile Açıldı", 16.10.1955: 1,7.

157 *Milliyet*, "Refik Şevket İnce'nin İstifası", 31.03.1951: 1,5.

158 *Milliyet*, "DP Meclis Grubu Dün İçtima Etti", 01.11.1951: 17.

159 *Milliyet*, "Refik Şevket İnce Grup Başkanı Seçildi", 03.11.1951: 1.

uymayışına yönelik eleştirilerinin bir sonucuydu. Menderes, bu konu DP grubunda konuşulurken "ortada birtakım fıkırdamalar var. ... kabul etmemiz lazımdır ki başımızdan duman bir gün dahi eksik değildir" diyerek İnce'nin istifasının ciddiyetini belirtmiş oluyordu. İnce de Menderes'e yönelik olarak "kuvvetli bir vehim zebunudur ve herkesi şüpheli görmek ve lekelemek meylindedir" sözleriyle onun fazla şahsi, fazla benmerkezci bir karakterde olduğuna işaret ediyordu.[160] 7 Nisan 1952'de Hükûmetten bir başka önemli istifa oldu. Hem İçişleri Bakanlığı hem de Devlet Bakanlığı görevinde bulunan Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu bu görevlerinden istifa etti.[161] 27 Şubat'ta bir başka istifa haberi geldi. Bu sefer sanayici ve bankacı Kâzım Taşkent, milletvekilliğinden istifa etti. Gerekçe olarak her zaman olduğu gibi sağlık sorunları gösterilmişti.[162] Ancak, Taşkent'in istifası Menderes ile sanayi burjuvazisinin yollarının ayrılması olarak yorumlandı. İnce, Karaosmanoğlu ve Taşkent Manisa milletvekiliydiler, muhtemelen yakın dosttular ve bir aralık birlikte yeni bir parti kuracaklarına ilişkin haberler de çıktı. Ancak İnce siyasal kaynaşmaların yoğunlaşmaya başladığı 1955 baharında öldü. Aşağıda belirteceğimiz gibi Karaosmanoğlu daha sonra bir muhalefet lideri haline gelecekti; sanayi burjuvazisinin sözcüsü gibi görünen Taşkent ise siyaseti perde gerisinden yönlendiren bir isim olacaktı.

Adnan Menderes, parti içindeki eleştirel unsurlara ve çelişkiye düşerek istifa edenlere karşı öfkeliydi. 7 Şubat 1953'te toplanan DP İstişarî Kongresinde "Demokrat Parti, bir kiralık konak değil, aynı fikir ve kanaatlere namuskârane bağlı olanların müşterek aile ocağıdır" diyerek tam itaat istiyordu.[163] Bu sözlerin, DP içinden parti yönetimine eleştiri yönelten herkesin parti dışına çıkması gerektiğine ilişkin bir kükreme olduğu apaçıktı. Menderes, açtığı bu bayrakla parti grubuna ve örgütlerine hâkim olmak, bir çeki düzen vermek üzere atağa kalktı. DP'nin 2 Mayıs 1954'te yapılan milletvekili genel seçimlerinde kazandığı tarihî zafer parti içindeki suları bir süre durulttu. Gelgelelim 6 Aralık 1954'te, İşletmeler Bakanı Fethi Çelikbaş'ın büyük şehirlerde hüküm süren şeker ve kömür buhranını gerekçe göstererek istifa etmesi[164] DP içindeki çok önemli bir gelişmenin işaretiydi. Enflasyon ve mal darlığıyla baş etmek için Menderes'in izlemeye başladığı devlet kontrolü ve müdahalesine dayalı iktisadi istikamet karşısındaki muhalefet Çelikbaş etrafında şekillenmeye başladı; ki Çelikbaş'ın Taşkent ile yakınlığı Taşkent'in perde gerisinde hâlâ önemli bir figür olduğunun işareti sayılıyordu.[165] Bu tarihten sonra DP içinde liberal bir ekonomi ve liberal bir siyasal rejim eksenlerinde örgütlenen bir muhalefetin zemini adım adım oluşacaktı. İki gelişme muhalefete fırsat verdi. Bunlardan biri 'İspat Hakkı' bayrağı idi, öteki ise 6-7 Eylül Olayları. DP içindeki muhaliflere bayrağı kaldırma imkânı veren ortam 6-7 Eylül 1955 günlerinde yaşanan acı olaylarla oluştu. Önce bu olaylara bakalım ki 1954 seçimlerinden büyük bir güçle çıkan Adnan Menderes'in nasıl olup da kendi partisi içinde sorgulanır olduğunu görme imkânı edinelim.

160 *Milliyet*, "Refik Şevket İnce'nin İstifası", 16.06.1952: 1; "Refik Şevket Hadisesi Tasfiye Edildi", 18.06.1952: 7.

161 *Milliyet*, "İçişleri Bakanlığını Başbakan Adnan Menderes Üzerine Aldı", 08.04.1952: 1

162 *Milliyet*, "Meclis Dün 4 Vekâletin Bütçesini Kabul Etti", 27.02.1953: 1.

163 *Milliyet*, "Başvekil, DP İstişarî Kongresinde Çok Mühim Bir Hitabede Bulundu", 08.02.1953: 1,7.

164 *Milliyet*, "Ağaoğlu İşletmeler Vekâleti'ne Getirildi", 07.12.1954: 1.

165 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 95.

6-7 Eylül Pogromu

6-7 Eylül 1955'te patlak veren olaylar[166], DP liderlerinin tasvibi ve teşvikiyle İzmir ve Ankara'da izdüşümleri görülmekle birlikte İstanbul'da meydana gelen, bir noktadan sonra tamamen kontrolden çıkarak acı sonuçlara yol açan bir *pogrom*du.[167] Olayların başlangıcı Yunanistan'ın talebi üzerine 14 Aralık 1954'te Kıbrıs konusunun Birleşmiş Milletler'de (BM) görüşülmesiydi. Yunanistan adanın kendisine verilmesini istiyor, Türkiye ise bu talebe karşı çıkıyordu. BM'nin 1955 yılı çalışmaları yaklaşınca adanın geleceği tekrar gündeme geldi. Yunanistan, adanın kendisine verilmesi talebine yönelik faaliyetlerini hızlandırınca adada bir işgalciymiş gibi görünen İngiltere, Haziran sonunda Yunanistan ve Türkiye'yi Kıbrıs konusunu görüşmek üzere konferansa çağırdı. İngiltere'nin amacı, Yunanlara, Türklerin de Kıbrıs üzerinde hakları olduğunu göstermekti. Türkiye, üçüncü bir güç olarak Kıbrıs çatışmasına dâhil edilince adada İngiliz egemenliğinin sürmesi demek olan statükonun sürdürülmesinin imkânları artacaktı. Konferans 26 Ağustos 1955'te Londra'da başladı. Bu sefer Türkiye adanın kendisine verilmesini istiyor, Yunanistan ise *Enosis*'te (Kıbrıs'taki Rum-Ortodoks çoğunluğun Yunan anavatanına bağlanma talebi) ısrar ediyordu. Konferansı etkilemek amacıyla 4 Eylül günü Londra'daki Türkler bir gösteri düzenlediler. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bir memuru aracılığıyla Ankara'nın kulağına Türkiye'de birkaç Kıbrıs ayaklanması çıkmasının konferansı etkileyeceğini fısıldadı.

Türkiye'de kalabalıkları milli bir his patlamasıyla galeyana getirebilecek bir haber maksatlı olarak ve hızla yayıldı. *İstanbul Express* gazetesi, 6 Eylül'de, Yunanlıların Atatürk'ün Selanik'teki evini bombaladıklarına ilişkin bir haber yayınladı. Aynı gün öğleden sonra üniversite öğrencileri bir gösteri düzenlediler. Akşamüstü İstanbul'un başta Beyoğlu ve Karaköy olmak üzere Eminönü, Kumkapı, Fener ve Kuzguncuk gibi semtlerinde gayrimüslimlere ait dükkânlar tahrip edilmeye, kundaklanmaya ve yağmalanmaya başladı. Rumların sadece dükkânlarına değil, evlerine, kiliselerine, okullarına ve mezarlarına saldırılar düzenlendi. İzmir'de Yunanistan konsolosluğu ve İzmir Fuarı'ndaki Yunan pavyonu ateşe verildi. İş çığırından çıkmıştı. Gece yarısına kadar süren olaylar ordunun müdahalesiyle bastırıldı. Ancak ortada bir facia vardı. Hükûmet bu faciayı pek alışıldık olduğu biçimiyle "komünistler"in üzerine yıkmaya çalıştı. Başbakan Yardımcısı Fuat Köprülü, bu konuda akıllara durgunluk verici bir konuşma yaparak "Bir milli dava olarak milletçe ele alınan Kıbrıs davasını memleketteki komünist teşkilatı fırsat bilmiştir. Aylarca süren hazırlıklar olmasaydı böyle bir hadise birden ortaya çıkmazdı. ... Komünistlerin bu hadisede parmağı olduğunun en büyük delili de mâbedlerin yakılmasıdır" diyebildi.[168] 10 Eylül tarihli *Milliyet* gazetesinde yayımlanan haber, Emniyet'te dosyası olan ne kadar solcu varsa hepsinin toplandığını, toplananların sayısını yükseltmek için canhıraş bir çaba harcandığını gösteriyordu: "Hadisede rolü olan komünistlerin sayısı 87'ye yükselmiştir. Alakalılar tarafından verilen malumata göre bu 87 kişi komünizm suçundan ya mahkûm olmuş ya takibata uğramış bulunmaktadır. Ayrıca solcu fikirlere

[166] 6-7 Eylül Olayları hakkında en önemli çalışma: Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları* (İstanbul: İletişim, 2009). Konuyla ilgili ayrıca bkz. Eroğul, *Demokrat Parti*, 172-176.

[167] *Pogrom*, Rusça kökenli bir sözcüktür; ancak dünya dillerine de geçmiştir. Belirli bir grubu etnik, dinsel ya da siyasal nedenlerle varlıkları ve mülkleriyle hedef alan şiddet eylemlerini anlatır.

[168] *Milliyet*, "Örfî İdare Altı Ay Devam Edecek", 13.09.1955: 1, 7

meyyal bulundukları için adları şüpheliler listesinde yer alanların sayısı şimdilik 50 ilâ 60'ı bulmaktadır."[169] DP, olayların "komünist işi" olduğunu kanıtlamak için ABD'den bir uzman bile getirtti. Ancak ABD'li uzman, "komünistler bu kadar güçlü olsalardı dükkân tahrip edeceklerine ihtilal yaparlardı" açıklamasıyla hükûmetin iddiasını alaya aldı.[170]

6-7 Eylül Olayları'nın gerek kışkırtılmasında gerekse de meşrulaştırılmasında dönemin gazeteleri çok önemli rol oynadı. Olaylar çığrından çıktıktan ve korkunç bilanço ortaya serildikten sonra ise basın bu kez neredeyse tek bir ağızdan olayların arkasındaki provokatörler olarak "komünistleri" işaret etti. Her türlü karanlık işi komünistlere yıkma Türkiye siyasal hayatında öteden beri başvurulan bir yöntemdi. Sonrasında da sürdü.

İşin aslı şuydu: 6-7 Eylül pogromu DP Hükûmeti tarafından planlanmıştı. Bu plan, gizli servis ve DP'nin yerel örgütleriyle işbirliği içinde gençlik örgütleri ve 'Kıbrıs Türk'tür' gibi devlet güdümlü örgütlerin katkısıyla uygulanmıştı.[171] Anlaşılan oydu ki; DP Hükûmeti, Türkiye'deki Kıbrıs duyarlılığından ötürü ada konusunda kendisinden bir taviz istenemeyeceğini, bu konuda kamuoyu baskısı altında olduğunu göstermek istemiş, ancak olayları kontrol edememişti. Olaylar sırasında polisin başlangıçta tamamen hareketsiz kalması, bunun en belirgin delillerinden biriydi. Kendi ailesi de 6-7 Eylül'de saldırıya maruz kalan ve Rum kökenli olan DP İstanbul Milletvekili Aleksandros Hacopulos, TBMM kürsüsünden bu konuda şunları söylüyordu: "Emniyet teşkilatının lâkaydisinden değil, hatta göz yummasından bahsedeceğim. ... Benim evimin yanında karakol vardır. Öyle olduğu halde yağmacılar evimi harap ediyorlar. 80 yaşında annemle babamı yataklarından sürüklüyorlar, kapının önündeki jandarmalar da seyirci gibi bakıyorlar."[172] İstanbul ve İzmir'de

169 *Milliyet*, "Son Hadiselerle İlgili Olarak Üç Generale Dün İşten El Çektirildi", 10.09.1955: 1,3.

170 Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi* (İstanbul: Ticaret Postası, tarih yok), 257.

171 Güven, *6-7 Eylül Olayları*.

172 *Milliyet*, "Örfî İdare Altı Ay Devam Edecek", 13.09.1955: 1, 7. İsmet İnönü de Mecliste yaptığı konuyla ilgili konuşmada "6-7 Eylül'de vukû bulan hadiselerde şuursuzluk değil, karşılarında hiçbir mâni bulmadan istediğini yapan kitlelerin hâkim olması elem vericidir" diyerek emniyet güçlerindeki hareketsizliğe dikkati çekiyordu. *Milliyet*, "Örfî İdare Altı Ay Devam Edecek", 13.09.1955: 1, 7.

sıkıyönetim ilan edildikten sonra yapılan tutuklama ve sorgulardan hiçbir delil elde edilememesi, hükûmetin baskısıyla konuyla ilgili Meclis soruşturmasının engellenmesi gibi durumlar ise Hükûmetin işi örtbas etme gayretinin emareleriydi. Hükûmet, 6-7 Eylül pogromunu zamanın İçişleri Bakanı Namık Gedik'i istifa ettirmek ve üç generale görevden el çektirmek suretiyle savuşturdu.[173]

Yusuf Atılgan, "Çıkılamayan" adlı öyküsünde, 6-7 Eylül pogromunu konu edinir.[174] "Eli baltalılar, kocaman gözlüler, sarı yüzlüler hiçbir şey görmüyorlardı; kırıp yırtıyorlardı yalnız" sözleriyle başlayan öykü, yağmacıların yönlendirilmiş bir 'kalabalık' olduğunu, vahşi ve saldırgan kalabalıktakilerin tek başına kaldıklarında ise korkak ve zavallı olduklarını anlatır. Öykünün adsız yağmacısı, DP'nin "her mahalleye bir milyoner" vaadinden hayal kırıklığına uğramış, ancak o zamanlar hür hayatın simgesi olarak kurulan otomobil rüyasından vazgeçmemiş, rüyasını piyangolara bağlamış bir küçük daire memurudur. Yağmacı memur, kendini, DP'liler tarafından önderlik edilen yağmanın içinde bulmuş; öldürülen ve yaralanan insanların, tahrip edilen ibadethaneler ve okulların, saldırıya uğrayan evler ve işyerlerinin korkunç ortamında yağmalanan bir dükkânın içinde eline geçirdiği bir tomar parayla piyangonun bu sefer kendine çıktığını sanmıştır. Ancak ötekilerin felaketinden kendisi için yaratmaya çalıştığı fırsat, yağmacı için içinden çıkılamayan bir ruhsal bunalıma dönüşür.

6-7 Eylül'ün sonuçları çok acıdır: Rum, Ermeni ve Musevilere ait 4.214 ev, 1.004 işyeri, 73 kilise, 1 sinagog, 2 manastır, 26 okul ve aralarında fabrika, otel, bar vb. yerlerin bulunduğu 5.317 tesis saldırıya uğradı. Rumca yayımlanan üç gazete ve bir dergi de saldırıların hedefi oldu. Daha önemlisi Türk basınına göre 11, Helsinki Watch örgütünün raporuna göre 15 kişi olaylar sırasında hayatını kaybetti.[175] 6-7 Eylül'ün ardından Rum, Ermeni ve Yahudiler büyük göç dalgalarıyla Türkiye'den ayrıldılar.[176] DP Hükûmeti, olayları bahane ederek tüm muhalif kesimlere ve basına yönelik baskılarını artırdı. 6-7 Eylül pogromu gerekçe gösterilerek ilan edilen sıkıyönetim bu baskı rejimi için zemin oldu. Kısıtlanan özgürlükler ve boğulan eleştiri hakkı hem iç hem dış muhalefeti kenara iteklemeyi mümkün kıldı. Gelgelelim, hükûmetin bir zaaf içinde olduğunun da göstergesiydi; muhalefetle olağan koşullarda ve olağan yöntemlerle baş edilemiyor, sıkıyönetim koşullarında kullanılan fevkalade yöntemler imdada çağrılıyordu.

Büyük kırılma: Hürriyet Partisi

6-7 Eylül pogromunun ardından otoriterlik dozunu durmaksızın artıran Başbakan Menderes'in parti içindeki konumu hafif şiddetteki zelzelelerle sarsıntıya uğradı. İçişleri Bakanı'nı ve birkaç generali feda eden Menderes, 6-7 Eylül pogromunun enkazını ortadan kaldırırken irtifa kaybetmişti. Parti içindeki muhalefet bu uygun koşullarda atağa kalktı.

---

173 *Milliyet*, "Dahiliye Vekili Dün İstifa Etti", 11.09.1955: 1; *Milliyet*, "Son Hadiselerle İlgili Olarak Üç Generale Dün İşten El Çektirildi", 10.09.1955: 1,3.

174 Yusuf Atılgan, "Çıkılamayan", *Bütün Öyküleri* (İstanbul: YKY, 2002),64-69.

175 Güven, *6-7 Eylül Olayları*, 48-56.

176 6-7 Eylül pogromunun tanıkları ve mağdurlarının dramatik hatıraları şu eserde bir araya getirilmiştir: Rıfat. N. Bali, *6-7 Eylül 1955 Olayları: Tanıklar-Hatıralar* (İstanbul: Libra, 2010).

Foto Muhabiri Ara Güler'in Gözünden
6-7 Eylül Olayları

"Bir patlama olduğunda olay yerine doğru koşan kişi foto muhabiridir, oradan kaçan ise fotoğrafçı" diyen dünyaca ünlü foto muhabiri Ara Güler, 6-7 Eylül Olayları yaşanırken orada, yani Beyoğlu'nda idi. Olayı yansıtan muhteşem fotoğraf kareleri çekti. Fakat Menderes hükûmeti Ara Güler'in fotoğraflarının o zamanlar çalıştığı Hayat dergisinde yayımlanmasına izin vermedi. Ara Güler'in 6-7 Eylül Olaylarına ilişkin anıklıklarından kesitler:

Orhan Kemal'e sokakta rastladım, beraber yürüdük Harbiye'ye kadar. ... o gün de halk oyunlarının Açık Hava Tiyatrosu'nda gösterisi var. Ben de görevliyim, resim çekeceğim. Taksim sinemasının karşısında Eftalupos kahvesini yıkmaya başladılar. At yarışı oynarlardı orada. Resim mesim ne oluyorderken aşağı indik, Beyoğlu Caddesi birbirine girdi yıkılıyor. Halk oyunlarına gitmeye gerek var mı, burada ortalık birbirine giriyor. Mehmet Cemal de benim yanımda 'ulan bizim dükkân ne oluyordur' dedi. Mehmet'in anasının Gilda diye bir dükkânı var, kuyumcu ve süs eşyaları satıyor. Gittik 'Cemal Paşa'nın dükkânıdır' burası diye engel olmaya çalışıyordu. 'Gilda ne demek? Gilda Türk değildir' diye başladılar yıkmaya. O zihniyet bugün olsa bütün Türkiye yıkılır, bir tane dükkân kalmaz çünkü gavur isminden geçilmiyor. Japon mağazasıydı.

...

Pastellas vardı, hemen Galatasaray'ın köşesinde bir dükkândı; İngilizlerin o ünlü mavi tabakaları vardır, antika tabakalar. Pastellas onun mümessiliydi. Eczacıbaşı'nın da arkadaşı ve ortaklarından biriydi, kimyacı. 'Eyvallah' demiş 'Ben gidiyorum, fabrika senin olsun.' Mumhane Caddesi'nde bir seramik fabrikası vardı onların, Nejat Bey'le ortak. O fabrika gelişti, bugünkü Vitra oldu.

Aziz Nesin'i filan tutukladılar. Komünistlerle hiç ilgisi yok, Adnan Menderes Hükûmeti'nin kendisi yapmıştır. Sonra Celal Bayar'ın resmini çektik şöyle bir caddeye baktı 'Vay anam vay' dedi 'Bu kadar da mı oldu?' Şaşırdı, o halde resmi var. Hiç düşünmedi bunlar. Fatin Rüştü Londra'da toplantıdaydı, orada İstanbul'da bir şey yapın da dedi, sebep olsun ben de burada konuşayım. Buradan bunu tertip ettiler birkaç tane dükkân kırılacaktı kafalarında sonra tutamadılar. Aslında olay nedir biliyor musun fakir grupları dışarıdan Gebze'den kamyonla getirmişler, Menderes hükûmeti yapıyor bunu.

Kaynak:

Nezih Tavlaş (2009) *Foto Muhabiri Ara Güler*, (İstanbul: Fotoğrafevi, 2009), 52-54.

Sonu Hürriyet Partisi'nin (Hür P) kurulmasıyla bitecek bu iç muhalefetin boy gösterişi, DP Genel İdare Kurulu üyesi olmalarına rağmen bir süredir toplantılara katılmayan Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ile Fethi Çelikbaş'ın Basın Kanunu'nun gazetecilere iddialarını mahkemede ispat hakkı tanıyacak şekilde değiştirilmesini istemeleriyle başladı (İspat Hakkı meselesine aşağıda geri döneceğiz). Bu konuda bir de teklif hazırlamışlardı. Hazırladıkları teklif çok kısa bir zamanda 19 DP'li milletvekili tarafından imzalandı. İmzacıların adı da 'ispatçı'ya çıktı. Menderes bunları bölmek, aralarından bazılarını kendi yanına çekmek gibi taktikler uyguladıysa da başarılı olmadı ve muhalifler DP kongresinden sadece üç gün önce Haysiyet Divanına verildiler.[177] Haysiyet Divanına verilenlerden Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Menderes'e yazdığı mektupta "Reis beyefendi," diyecekti, "hürriyet bayrağı ile iktidara gelen parti içinde dahi hürriyet yok. Bu hal karşısında idealist partililer mebhut [şaşkın], millet münkesir [kırılmış], üniversiteler mefluç [felç olmuş], matbuat zebundur [acziçinde]. ... mazlumların ve mâsumların fırkası olan DP, şimdilik zalim değilse

[177] *Milliyet*, "19 Demokrat Partili Mebus Haysiyet Divanına Verildi", 13.10.1955: 1, 7.

bile nobran [sert] ve hoyrat bir hüviyet arz etmektedir." Bu sözleriyle DP'nin topluma vaat ettiği hürriyeti kendi içinde dahi tesis edemediğini vurgulayan Karaosmanoğlu, "Bu partide muhabbet yerini korkuya, vefa ise daha başka hislere bırakmış[tır]" diyerek de parti içi disiplinin ancak korkutma ve menfaat temini ile sağlanabildiğine işaret etmiş oluyordu.[178] Haysiyet Divanına verilenlerden 9'u alelacele ihraç edildi; 10'u da istifa etti.[179] Partisinin 15 Ekim 1955'te Ankara'da toplanan dördüncü büyük kongresinde parti içi muhalefete karşı son derece sert bir konuşma yapan Menderes, "Her sabah uyanınca sırtımızda hıyanetin hançerini mi hissedeceğiz? Mebus seçildikten sonra Partiyi tekmeleyenlere karşı elbette tedbir bulacağız" diyecekti.[180] Bu sözler, Menderes'in eleştiri ve muhalefetin içeriden olanını bile hıyanetle eşdeğer tuttuğunun göstergesiydi. Hatta Menderes, partisinden ayrılan milletvekillerinin milletvekilliğinden de istifa etmiş sayılmalarını öngören bir önergenin DP Dördüncü Kongresine getirilmesini sağladı ve önergenin ateşli bir savunuculuğunu yaptı. Önerge kongrede kabul de edildi.[181] Fakat Meclis grubu tasarıyı reddetti. Bu tasarı, 'milli irade'yi bayrak yapmış DP için siyasal bir skandaldı. Zira, milletvekillerini seçen milletin iradesini milletin meclisinden kovmaya yeltenmek anlamına geliyordu.

Parti yönetimini eleştirdikleri için ihraç edilip hayın diye yaftalanan DP'liler Hür P kuruluş çalışmaları için kolları sıvadılar. Hür P'nin siyasal hayata atılış nedeni, partinin kuruluş beyannamesinde "beş sene önce her şeyden, her işten evvel teminatlı hürriyetler rejimi vaadederek işbaşına gelmiş bir iktidarın bugün mevcut hürriyetleri dahi millete çok görerek 'makûl demokrasi' ve 'demokrasi iklimi' hazırlamaktan bahsedecek kadar pervasızlaşmış olması"na dayandırılıyordu.[182] Hür P'nin kuruluş süreci basında geniş yankılar uyandırdı. Partinin kurulacağı açıklandıktan sonra neredeyse her gün bir DP milletvekilinin partisinden istifa ederek Hür P kurucuları arasına katıldığına ilişkin haberler basında yer alıyordu. Bu haberler öyle bir hava yaratmıştı ki, sanki artık DP çözülüyor ve Hür P yeni bir çekim merkezi oluyordu. Kuruluşunun ardından 150 DP milletvekilinin daha Hür P'ye katılacağı, siyasete eğilimli kadınların Hür. P.'ye katılmak için akın akın müracaatta bulunduklarına ilişkin haberler yayıldı.[183] DP grubu çileden çıkmış, bu çözülüşünün sorumlularının hesap vermesi gerektiğine kani olmuştu. 22 Kasım 1955'te DP Meclis grubunda bir gensoru (istizah takriri) verildi. 5 maddelik gensoruda hükûmetin izlediği ekonomi ve maliye politikaları eleştiriliyor, pahalılık, karaborsacılık, işsizlik tehlikesi, rüşvet, nüfuz ticareti, siyasi baskı gibi sorunlara işaret ediliyordu. Gensoru önergesi tam beş saat boyunca şiddetli tartışmalara konu oldu.[184] 29 Kasım 1955'te yapılan Grup toplantısında DP milletvekilleri bazılarını rüşvetle suçladıkları tüm bakanlara ağır eleştiriler yönelttiler. Bakanları kürsüye çıkartıp istifa ettirdiler. Pişinden tüm kabinenin istifasını istediler. Bu isteklerini de kabul ettirdiler. Menderes parti içindeki bu krizden kabinesini toptan feda edip kendi şahsına güvenoyu isteyerek sıyrıldı. Hükûmet başkanı güvenoyu almış ancak hükûmeti

178 *Milliyet*, 'On 'İsbatçı' Mebus Dün DP'den İstifa Etti", 16.10.1955: 1, 7.

179 *Milliyet*, "19 Demokrat Partili Mebus Haysiyet Divânına Verildi", 13.10.1955: 1,7; *Milliyet*, "On 'İsbatçı' Mebus Dün DP'den İstifa Etti", 16.10.1955: 1, 7.

180 Erer, *On Yıl*, 259.

181 *Milliyet*, "Partiden Ayrılanların Mebusluk Haklarını da Kaybetmeleri İstendi", 19.10.1955: 1,7.

182 *Milliyet*, "Hürriyet Partisi Başkanlığına Fevzi Lütfi Seçildi", 23.12.1955: 1, 7.

183 *Milliyet*, "Yeni Partiye Kadınlar Büyük Rağbet Gösteriyor", 24.11.1955: 1.

184 *Milliyet*, "DP Meclis Grubunda Bir Gensoru Verildi", 23.11.1955: 1,5.

Fuad Köprülü (1890-1966)

Muhafazakâr siyasetin âlimlerinden ve Türkiye'nin NATO'ya girişinin mimarlarındandır. Siyasi kimliği kadar tarihçi ve edebiyatçı kimliğiyle de ünlüdür.

İstanbul'da doğdu. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın soyundandır. Ayasofya Rüştiyesi ve Mercan İdadisinden mezun oldu. Bir süre İstanbul Hukuk Mektebi'ne devam ettiyse de kendisini cezbeden tarih ve edebiyat alanlarında derinleşmek maksadıyla öğrenimini yarıda bıraktı. Fecri Ati topluluğuna katılmış şairlerdendi. Ziya Gökalp'in etkisiyle Milli Edebiyat akımını benimsedi. İlk Türk topluluklarının tarihlerini ve edebiyatlarını inceledi. 1913'te İstanbul Üniversitesi Türk Edebiyatı müderrisi oldu. Edebiyat tarihi incelemelerine ilişkin yöntem sorununa odaklanan "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul" adlı makalesi ve *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (1913) kitabı kendisine büyük bir ün kazandırdı. 1925'te *Türkiyat Mecmuası*'nı çıkarmaya başladı ve şöhreti bundan sonra dünyaya yayıldı. 1928'de Türk Tarihi Encümeni Başkanlığına getirildi. 1933'te ordinaryüs profesör oldu. 1934'te siyasete atılarak Kars milletvekili seçildi. 1935'te Paris'te Osmanlı devletinin kuruluşu üzerine verdiği konferansları Fransızca yayımlandı ve büyük yankılar uyandırdı. Avrupa'nın değişik üniversitelerinden onursal doktora aldı. 1941'de *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın çalışmalarına katıldı. 1943'te akademik kariyerini bırakarak bir daha dönmemek üzere siyasete girdi. DP'nin kurucuları arasında yer aldı ve bu partinin hocası oldu. DP 1950 seçimlerini kazanıp iktidara yerleşince başta Adnan Menderes olmak üzere parti ileri gelenlerinin başbakan adayıydı. Ancak Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Menderes'i başbakan tayin edince Dışişleri Bakanı oldu. Türkiye'nin NATO'ya girişinde önemli roller oynadı. 1957'de Menderes'le anlaşmazlığa düşerek DP'den ayrıldı. Menderes'in demokrasi zihniyetine ağır eleştiriler yöneltti. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra 6-7 Eylül Olayları'nın müsebbiplerinden birisi olduğu zannıyla dört ay tutuklu kaldı. 1961'de Yeni Demokrat Parti'yi kurdu; ancak bu parti toplum katında ilgi görmedi. AP'nin kır at amblemi bu partiden gelir. Yeni Demokrat Parti fiyaskosundan sonra siyasetten tümüyle çekildi. Geçirdiği bir trafik kazasının ardından 1966'da öldü ve Çemberlitaş'taki Köprülü Türbesi'ne gömüldü.

düşmüştü.[185] Bu, Türkiye siyasal hayatının en garip olaylarından biriydi. DP grubunda âdeta bir deprem yaşanmıştı. Menderes yeni kabineyi kurmakta öyle zorlandı ki, basın tam 10 gün boyunca yeni kabinenin 'bugün' ilan edeceğini yazıp durdu. O arada başka DP milletvekilleri de Hür P'ye katılmak üzere istifa ettiler.

Köprülü kopuşu

Parti içindeki muhalif cereyanlar Menderes'in Bakanlar Kurulunu feda etmesi ve güçlükle yeni bir Bakanlar Kurulu kurmasıyla son bulmadı. Menderes tahammülsüzce ve yok edici yöntemlerle partiyi hizaya getirmeye yöneldi. Hızla muhalif isimleri partiden uzaklaştırmaya ve yerel örgütlerdeki muhalifleri temizlemeye koyuldu. Haysiyet Divanı bir tasfiye makinesi gibi çalışmaya başladı. Maksat disiplini sağlamak ve hizipleşmeyi önlemek olarak açıklandı.[186] Rejimi liberalleştirme ve Basın Kanununu değiştirme vaatleri bir kenara itildi. Muhaliflerin bayrağı olan ispat hakkı talebi reddedildi. Yerel örgütlerdeki hoşnutsuzluklar yatıştırılamadığı için parti tüzüğü açıkça ihlal edilerek kongreler ertelendi. Ekim 1955'ten sonra parti

185 *Milliyet*, "Bütün Vekiller İstifa Ettirildi", 30.11.1955: 1, 5.

186 *Milliyet*, "DP İçinde Tasfiye Hareketine Başlanıyor", 22.10.1955: 1, 5.

kongresi 27 Mayıs 1960'taki hükûmet darbesine kadar hiç toplanmadı ve çok az sayıda ilde kongre yapıldı.[187] Hizipçilikle kaynayan İstanbul İl Örgütünün başkanı ve Fuad Köprülü'nün oğlu Orhan Köprülü'nün il yönetimiyle anlaşmazlığı nedeniyle istifası, parti kazanının nasıl fokurdamaya başladığının bir göstergesiydi. 19 Haziran 1957'de Dışişleri Bakanlığından istifa eden Fuad Köprülü 7 Eylül'de de partiden istifa etti. Partinin kurucularından biri olan Köprülü'nün[188] istifa edişinin ardından söylediği şu sözler, DP'nin vaat ettiği demokratik rejimden ne denli ayrıldığının bir göstergesi sayılabilir: "... programından ayrılmış ve böylece eski hüviyetini tamamiyle değiştirmiş olan bugünkü Demokrat Parti zihniyeti ile uyuşmak benim için imkânsız[dır]. ... Demokrasi nizamına iman etmiş bütün Türk vatandaşlarının, aralarındaki her türlü ihtilafları bir kenara atarak bu gaye [hürriyet ve demokrasi] uğrunda işbirliği yapmaları bir vatan borcudur."[189]

DP'nin sembol isimlerinden Köprülü, Menderes'i bir demokrasi karşıtı olarak gösterirken Menderes'in de parti içinden çıkan her türlü eleştirel ses sahibini hain olarak tanımlaması düşündürücüydü. Hür P'nin DP gövdesinden kopmasından ve kurucu babalardan Köprülü'nün DP'nin üst yönetiminden ayrılmasından sonra da parti içindeki muhalefet cereyanları dinmedi.

Durulmayan sular

Menderes, 1957 seçimlerine gidilirken parti içinde büyük bir temizlik harekâtı daha başlattı. 40 ilde DP adayları merkez tarafından tespit edildi.[190] Menderes ile mesafeli milletvekillerinden bazıları seçim öncesinde istifa ettiler. 127 milletvekili ise aday gösterilmedi.[191] Görünüşe göre Menderes parti içinde hâkimiyet sağlamıştı. Gelgelelim bu işin görünen yanıydı. Bir de görünmeyen yanı vardı ki bu, Menderes'in seçimlerden sonra tüm çabalarına rağmen hükûmet kuramayışından belliydi. Seçimler 27 Ekim'de yapılmıştı. Buna karşılık yeni kabinenin açıklanması neredeyse bir ayı buldu. CHP Ankara Milletvekili Faik Ahmet Barutçu, TBMM'de yaptığı bir konuşmada "Parlamento lisanında buna buhran derler" derken haklıydı.[192] Parti içindeki güçler dengesi hayli oynak olmalıydı ki hükûmet onca gün içinde kurulamamıştı. Üstelik hükûmet kurulduktan sonra da dikiş tutmadı. 1957 seçimlerinden sonraki kabinede 30 ayda tam 17 değişiklik yapıldı.[193] DP'nin içinde son derece ciddi bir istikrarsızlık olduğu besbelliydi. Menderes parti içinde kontrol sağlamak için bakanları sanki birer piyon gibi feda ediyordu. Parti içi muhalefet ise yeni isimler ve yeni arayışlarla varlık bulmaya çalışıyordu. En önemli muhalefet odağı, partinin kudretli isimlerinden Sıtkı Yırcalı'nın başını çektiği ve "Yaylacılar" olarak adlandırılan gruptu. Yırcalı'nın 1 Eylül 1958'de Sanayi Bakanlığından istifasıyla[194] oluşan bu parti içi muhalefet odağı, Menderes'in otoriter üslubundan

187 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 102; Eroğul, *Demokrat Parti*.

188 Fuad Köprülü, sadece DP'nin kurucularından biri değil, en önemli simalarından biriydi. DP, 1950 seçimlerini kazandığında Adnan Menderes Cumhurbaşkanı Bayar'a başvekil olarak Fuad Köprülü'yü önermişti. Bkz. Celal Bayar, *Başvekilim Menderes* (İstanbul: Tercüman, 1986), 103.

189 *Milliyet*, "Fuat Köprülü DP'den İstifa Etti", 08.09.1956: 1, 5.

190 *Milliyet*, "40 İlin DP Adaylarını Merkez Tespit Edecek", 01.10.1957: 1.

191 *Milliyet*, "Namzetler İlan Edildi", 08.10.1957: 1.

192 *Milliyet*, "Muhalefet İlk Hücumunu Yaptı", 19.11.1957: 1, 3.

193 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 104.

194 *Milliyet*, "Yırcalı'nın İstifası Açıklandı", 02.09.1958: 1.

rahatsızdı ve partinin sert değil ılımlı bir siyaset hattı izlemesi gerektiğini savunuyordu.[195] Yaylacılar, Kasım 1958'de TBMM Başkanı adayı olarak Refik Koraltan'ın karşısına rakip çıkarmayı ve mücadelelerini önce bu alanda kazanmayı planladıysa da başarılı olamayınca, parti kongresinde bir meydan okuma yapmaya hazırlandı. Ancak beklenen kongre hiç toplanmadı ve grubun muhalefet çabaları da sonuçsuz kaldı.

DP'nin gerek ocak-bucak örgütlerinde, gerek il örgütlerinde ve gerekse de parlamento grubundaki muhalefet hareketlerinin nesnel karşılığı sadece kişisel etmenlerle açıklanamaz. Toplumsal bir karşılığı da vardı. DP kendisini hem tüccarın hem sanayicinin, hem tefecinin hem toprak ağasının temsilcisi olarak sunmuş, eski tek parti döneminden kurtuluşun bir yolu olarak göstermiş, işçi sınıfını ve tarım emekçilerini yedeklemiş, Türkiye'yi kalkındırma ve birkaç 10 yıl içinde bir küçük Amerika durumuna getirme vaatleri inandırıcılığını koruduğu sürece siyasal liderliğini sürdürmüştü. Ancak ekonomi tökezlemeye, hâkim sınıflar arasında anlaşmazlıklar çıkmaya ve halk katından maddi sıkıntıların kışkırttığı homurtular duyulmaya başlayınca durum değişmişti. Parti içindeki birlik dağılmış, baskılar artmış, demokrasi ve hürriyet vaatleri şöyle bir kenara itilmiş, DP istikrarlı bir biçimde otoriter, baskıcı bir hükûmet olmaya doğru sürüklenmişti. Ekonominin bütünü sanayi merkezli ve planlı bir şekilde yürütülmeyince hâkim sınıfların sanayici kesimleri yeni siyasal beklentilere girmiş, bu beklentiler siyaset alanında yankılanmıştı. Grev hakkından mahrum işçilerin, fakirliğe mahkûm köylülerin ümitsizlikleri de siyaset alanın toplumsal talepleri olarak kendilerine yeni kanallar açmıştı. Aydınların yaşadığı büyük hayal kırıklığını yeni söylemlerle yeniden ümide çevirecek siyasal girişimler de aynı nehrin yataklarında buluşmuştu. CHP ve Hür P'nin genişletmeye ve derinleştirmeye çalıştığı muhalefet yatağının ve DP içindeki muhalefet derelerinin toplumsal kaynakları vardı. DP'nin hırçın ve saldırgan siyaseti de toplumsal tepkilerin kendi yatağını kurutma tehdidine verilmiş bir yanıt niteliğindeydi. Siyasette "yönetim krizi" uç vermişti. Bu kriz ya alternatif siyasal yönelişlerin zaferiyle sonuçlanacak ya da alternatifler boğularak çözülecekti. Bunun ne demek olduğunu görmek, DP'nin muhalefet partileriyle ve parlamento dışı muhalefet odaklarıyla kurduğu ilişkileri de ele aldıktan sonra mümkün olabilir.

Siyasal iktidar ve siyasal muhalefet

Şimdi DP'nin muhalefetteki partilere, basına ve aydınlara karşı zaman geçtikçe nasıl otoriter bir tutum takındığını, DP'yi ve hükûmeti eleştiren herkesi nasıl düşman bellediğini ve düşmanlar karşısında nasıl tutum alınırsa öyle tutum aldığını adım adım göreceğiz. Sırf bu adımlara hazırlık olsun, DP'nin kendini eleştirenleri nasıl kodladığı hakkında bize bir ilk fikir versin diye, ilk adımı Adnan Menderes'in 1956 yılında partisinin TBMM grup toplantısında yaptığı bir konuşmayla atalım:

> ...biz karşımızda muhtelif muhalefet partileri, bir kısım gazeteciler; bir kısım değil de matbuat desem daha yerinde olur; koskoca iktidarımızın sesini işittirme imkânından mahrum bulunduğumuzu söyleyebilirim.
>
> Sonra 'münevver münevver' diye mevhum olarak dillerinden düşürmedikleri, pek de malum

[195] *Milliyet*, "Ankara'da Esen Hava", 12.12.1958: 1.5.

> olmayan bir zümreyi 'münevver' namı altında karşımıza çıkarmaktadırlar. Şu halde matbuat, münevverler, muhalefet partileri, üniversite, bunların hepsi bir tahrip cephesi halinde hareket geçmiş bulunuyorlar.[196]

Belki de DP'nin hiçbir söylem belgesi onun kimden gelirse gelsin, birbirlerinden ne kadar farklı olursa olsun her türlü muhalefeti kendisinin karşısında bir 'tahrip cephesi' olarak algıladığını ve öylece yansıttığını bu sözler kadar iyi gösteremezdi. Muhalefet partilerinin tümü, tüm basın ve bütün aydınların iktidarı değişik açılardan eleştirmeleri, yıkıcılığın ve harap ediciliğin bir görünümü olarak ele alınıyordu. Adnan Menderes, bir keresinde muhalefeti idam sehpalarıyla tehdit edecek kadar ileri gitmiş, "... bu memleketin gözbebeği Atatürk'e menfur bir suikast yapıldığından hiç bahsetmiyorlar. Menfur suikasdın müteşebbislerinin nasıl idam sehbalarında can verdiğinden ders alsınlar," diyebilmişti.[197]

DP'nin siyasal olarak başarısı, devletle toplumu yeniden birbirine bağlarken sınıfsal ayrımları gizleyerek egemenlik ve eşitsizliğe toplumsal bir rızayı sağlayabilmesindeydi. Böyle bir hegemonyanın kuruluşunda bürokrasi ve onun şahsında CHP tüm milletin düşmanı olarak gösterildi ve bu, toplumun geniş kesimleri tarafından da böyle algılandı. Bu bakımdan DP'nin aşırı tahammülsüzlük gösterdiği ve baskı altında tuttuğu parti CHP idi. DP'nin öteki muhalefet partileri karşısındaki tutumu da farksızdı. Dönemin diğer beş muhalefet partisi Osman Bölükbaşı liderliğindeki Millet Partisi (MP), Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu liderliğindeki Hürriyet Partisi (Hür P), Cevat Rıfat Atilhan liderliğindeki İslam Demokrat Partisi, Esat Adil Müstecaplıoğlu önderliğindeki Sosyalist Parti (SP) ve Hikmet Kıvılcımlı liderliğindeki Vatan Partisi (VP) idi. Bunları sırasıyla göreceğiz; ancak SP ve VP'yi 'sol akımlar', İslam Demokrat Partisi'ni de 'İslamcı oluşumlar' alt başlığında ele alacağız. Ayrıca, parti düzeyinde örgütlenmiş olmasa bile 'milliyetçi hareketler'e de değineceğiz. Böylelikle, bu on yıllık dönemin belli başlı siyasal örgütlenmelerini, bunların iktidar karşısındaki konumlarını, iktidarın da kendinden başka siyasal oluşumlara yaklaşımını tanımış olacağız.

CHP'de arayışlar

14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçim sonuçlarının açıklandığı akşam DP için bayramsa CHP için matemdi. Yıllarca parlamentonun tek hâkimi olan parti, şimdi orada misafir gibiydi. Oyların yüzde 39,45'ini almıştı ama 487 sandalyeden sadece 69'unda kendi milletvekilleri oturuyordu. DP'nin iktidarda bulunduğu 10 yıl, CHP için bir buhranlar ve arayışlar dönemi oldu. Bu 10 yılda tam yedi olağan ve bir de olağanüstü kurultay toplandı.[198] Daha düne kadar 'ikinci adam', 'milli şef' ve 'değişmez genel başkan' olan İsmet İnönü'nün liderliği tartışma konusu oldu, CHP'nin kurtuluşunun Paşanın siyasetten çekilmesiyle mümkün olabileceğine ilişkin görüşler dillendirilmeye, istifa edeceği yönünde haberler yayılmaya başladı.[199] Ama daha önemlisi CHP bir kimlik krizine girdi. İçinden çıkardığı DP sağcı bir popülizmle emekçi sınıfları yedeklemiş, sanayi burjuvazisini etkisizleştirmiş, asker ve sivil bürokrasinin etki gücünü kırıp siyasetteki ağırlığını hafifletmiş ve temsil ettiği hâkim sınıf-

196 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları*, C. VI, 152-153.

197 *Cumhuriyet*, "Menderes'in Muhalefete Dünkü Sert İhtarı", 07.09.1958: 1, 5.

198 Kurultaylar için bkz. Kili, *CHP'de Gelişmeler*, 11-134.

199 *Milliyet*, "Halk Partisi'nde Tasfiye Başlıyor", 21.09.1951: 1, 3.

ların dünyasına uygun pragmatik ve otoriter bir demokrasi ile tarım ve ticaretin önceliklerini esas alan bir kapitalizm inşasına girişmişti. CHP'ye ise sekülerve liberal demokrasi ile sanayi odaklı kapitalizm inşasını hedefleyen bir karşı hegemonya projesi geliştirmek kalmıştı. CHP, 1955'ten sonra böyle bir projeye soyundu ve kolları sıvadı. Ancak 1955'e kadarki zaman sarsıntılar, şoklar, iç tartışmalar ve sürekli irtifa kaybıyla geçti.

Muhalefet lideri İsmet İnönü 21 Eylül 1957'de Malatya'da seçim kampanyası başlatıyor... Başbakan Menderes, siyasal kutuplaşma stratejisini kurarken İnönü'yü öyle bir hedef haline getirmişti ki, belki de siyaseten tükenmek üzere olan Paşa, Menderes'in hücumları sayesinde sürekli siyasal gündemde kalmayı başarmış, DP iktidarı otoriterleştikçe yeniden bir umut haline gelmeye başlamıştı (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 312).

CHP'nin yeni kimlik arayışında parti içinde birbirinden farklı eğilimler ortaya çıktı. Partinin dümeninden eski muhafazakârların uzaklaştırılmasını isteyen Necmettin Sadak, Cemil Sait Barlas, Vedat Dicleli gibi isimler, CHP'nin liberal bir partiye dönüşmesinden yanaydılar. Bu isimlerin CHP'den ayrılıp ayrı bir parti kuracaklarına dair siyasi rivayetler Haziran 1950'deki Sekizinci Kurultaydan önce kulislerde dolaşmaya başladı. İkinci bir eğilim büyük bir toprak sahibi ve aynı zamanda da basın patronu olan Cavit Oral tarafından köpürtülüyordu. Oral, 1952 Baharında CHP'nin bir köylü partisine dönüşmesi gerektiğini savunuyordu. Cemil Sait Barlas ise 1954 Yazında CHP'nin İngiltere'de Muhafazakâr Parti'nin karşısında yer alan İşçi Partisi'ne benzeyerek Avrupai bir sosyal demokrat partiye evrilmesinden yana bir görüş oluşturmaya çalışıyordu. CHP'nin liberal bir partiye dönüşmesini savunan kesimler de, bir köylü partisi olmasını savunan isimler de, partiye sosyal demokrat bir kimlik kazandırmak isteyenler de başarılı olamadılar. O arada parti sürekli kan kaybetti. Partinin tabanından olduğu gibi tepesinden de DP'ye kayışlar yaşandı. Sözgelimi eski bir CHP'li bakan olan Behçet Uz ile TBMM Grup Başkan Vekili olmasının yanı sıra İnönü'nün çok yakınında olmasıyla bilinen Server Somuncuoğlu DP'ye katıldılar.[200]

200 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 110-118.

Bir yandan yön arayışları, bir yandan kan kaybı ve bir yandan da DP'nin (aşağıda belirtilecek olan) taarruzları CHP'yi mecalsiz ve moralsiz bırakmıştı. Kendine bir yön arayan CHP bu dönemde aradığı yolu 'Atatürk'te buldu. 1953'teki 10. Kurultayda parti programından 'Kemalizm' çıkarıldı ve yerine 'Atatürk Yolu' terimi geçirildi. Bu terim, CHP'nin kurmaya çalıştığı yeni programatik hattın rehberi olarak değerlendirildi. Parti çoğulcu bir demokrasinin oluşumu için atılacak adımların yanı sıra sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde söz söylemeyi denedi. Örneğin, DP'nin vaat edip yerine getirmediği işçilere grev hakkı 1953'te CHP programına girdi. 1954'teki seçim bildirgesinde "hususi teşebbüsü teşvik", "sanayi sahasında uzun vadeli kredi" gibi sanayi burjuvazisine göz kırpan vaatlerin yanı sıra köy salmasının kaldırılması, küçük çiftçinin makineleşmenin nimetlerinden faydalandırılması, küçük esnafın desteklenmesi, asgari ücretin bütün işkollarında geçerli kılınması, hafta ve genel tatil günlerinde tam ücret verilmesi, grev hakkının tanınması gibi vaatlerle köylülük, esnaf ve işçi sınıfına ulaşılmaya çalışıyordu.[201] Gelgelelim, 2 Mayıs 1954'te yapılan seçimlerde CHP ağır bir yenilgiye uğradı. 1950'de yüzde 39,45 olan oy oranı yüzde 35,36'ya ve 69 olan milletvekili sayısı da 31'e düştü. Bu sonuçlardan sonra parti içinde kazanlar kaynamaya başladı.

Tablo 2:
2 Mayıs 1954 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Tek Turlu Listeli Basit Çoğunluk]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
DP	5.151.550	57,61	503	92,97
CHP	3.161.696	35,36	31	5,73
CMP	434.085	4,85	5	0,92
Bağımsız	137.318	1,54	2	0,36
TKP	57.011	0,64	-	-
Toplam	19.245.301	100	541	100

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Kasım 1955'te DP grubunda kopan fırtınanın iktidarda yarattığı sarsıntı ve buna bağlanan sosyo-ekonomik sıkıntılar CHP'yi âdeta yeniden diriltti. İktidarını kaybettiği 1950 yılından beri sürekli ve derinleşen bir bunalım içinde olan, toplumsal tabanı günden güne eriyen CHP, bu tarihten sonra etkili bir muhalefet partisi olma imkânı edindi. 1956 yılının ilk aylarından itibaren toparlanma sürecine girdi ve dozu gitgide artan bir muhalefet hattı kurdu. Adnan Menderes ise hem partisinin içinde sükûtu sağlamak hem de toplum katındaki desteğini canlı tutmak için durmaksızın CHP'ye hücum etme yolunu seçti. Gel görelim ki, bu hücumlar CHP'nin yeniden dirilişine yarayacaktı. Metin Çulhaoğlu'nun dikkati çektiği gibi Menderes'in siyasal polemik ve atışma üslubu, TBMM'de neredeyse marjinal bir parti haline

201 Kili, *CHP'de Gelişmeler*, 112-124

gelmiş bulunan CHP'nin lideri olarak İsmet İnönü'yü âdeta yeniden yarattı.[202] 1954 seçim kampanyası sırasında gittiği yerlerde halkın tepkisiyle karşılaşan İsmet İnönü, 1957 seçim kampanyası sırasında büyük ve coşkulu kalabalıklar tarafından karşılanmaya başladı. Geçmişin baskıcı CHP'si siyasal düzeyde liberal bir kimliğe bürünürken dünün liberal DP'si ise ceberut bir parti haline gelmişti.

Bu momentten sonra hem etkili aydınlar hem de mülk sahipleri CHP'ye yakınlaşmaya başlayacak, hem de fakir halktan CHP'ye doğru bir eğilim doğacaktı. Dönemin şöhretli aydınlarından Turhan Feyzioğlu'nun yanı sıra adlarından ileride çokça söz ettirecek olan Bülent Ecevit, Osman Okyar, Doğan Avcıoğlu, Coşkun Kırca gibi isimler süreç içinde CHP'ye katıldılar. Bu aydınların CHP'ye katılımı önemliydi; partinin yeni fikrî çerçevesini büyük oranda onlar kurdular. Seküler bir burjuva demokrasinin kuruluş ilkeleri ve ona kazandırılacak toplumsal temel üzerine araştırdılar, düşündüler ve CHP'ye yeni bir fikrî çerçeve kazandırdılar. Siyasal iklimin değişmekte olduğunu, zamanın DP aleyhine işlediğini fark eden burjuvalar ise uyanıkça muhalefeti desteklemeye başladılar. Metin Toker, önceleri kimse CHP'ye dönüp bakmaz ve yardım eli uzatmazken artık "büyük tüccar, işadamları muhalefete de yatırım yapmayı akıllılık sayıyorlardı. Onun için CHP sadece politik bakımdan değil, para bakımından da kanlanıp canlanmaya başladı" diye yazar.[203] Toplumun yoksul kesimlerinde de bir yön değişikliği başlamıştı. 1957 Sonbaharında Tunceli'de *Cumhuriyet* gazetesi için seçim röportajı yapan ünlü romancı Yaşar Kemal, "niçin Halk Partilisin?" diye sorduğu köylüden hiddetle şu cevabı alıyordu: "Tuz çok pahalı, cigara çok pahalı, nal, mıh, ok çok pahalı."[204] Köylünün feryadı önemliydi; zira o zamanlar at nalı bir köylü için çok şey ifade ediyordu. Hür P'nin seçim sloganlarından birinin "Öküzünü 3 Liraya Nallıyordun, Şimdi 15 Liraya Nallıyorsun" olduğunu hatırlamak, zamanın koşullarını tahayyül etmek bakımından anlamlı olabilir.

CHP, bu koşullarda sosyal ve liberal vaatlerle toplum katındaki gücünü artırmayı başardı. Yürütmenin eylemlerinin yargının denetimine tabi tutulacağını, anayasa mahkemesinin kurulacağını, üniversitelerin özerkleştirileceğini, sendika ve grev dahil tüm temel özgürlüklerin sağlanacağını, enflasyonun ortadan kaldırılacağını, ithalat ve ihracatın yeniden yapılandırılacağını, özel ve kamu girişimlerine eşit davranılacağını, köylülere borçlarının ödenmesi için yardım edileceğini vaat ediyordu.[205] Toplumun farklı kesimlerinin dile getirilen ya da getirilemeyen tüm talepleri, şikâyetleri ve sıkıntıları CHP tarafından dile getiriliyor ve bu da toplumda karşılığını bulup hızla oya tahvil oluyordu. 1957 seçim sonuçları CHP ile DP arasında neredeyse denge kuracak bir tablo ortaya çıkardı. CHP, DP'nin yüzde 47,88'lik oy oranı ve 428 milletvekiline karşı yüzde 41,09'luk oy oranı ve 178 milletvekilliği kazanmıştı. Bununla beraber, Şevket Süreyya Aydemir'in hesapları doğruysa CHP 12 ilde 32 bin 685 oy daha oy alabilseydi siyasetin kaderi değişebilecek, TBMM'de DP 307 ve CHP de 299 milletvekiliyle temsil edilecekti. Nitekim

---

202 Metin Çulhaoğlu, "Adnan Menderes: Demokrasi Şehidi mi, 'Demokrasi' Kurbanı mı?", ed. Seyfi Öngider, *Lider Biyografilerindeki Türkiye* (İstanbul: Aykırı, 2001), 97.

203 Metin Toker, *DP Yokuş Aşağı 1954-1957* (Ankara: Bilgi, 1991), 140.

204 *Cumhuriyet*, "Tunceli'de Halk Partisi'nin Kazanma Şansı Çok Fazla", 04.10.1957: 4.

205 Karpat, *Siyasal Sistem*, 118-119.

Menderes, bıçak sırtında giden o seçim gecesinde "Allah bir daha o gecenin tekrarını göstermesin!" diyecekti.[206]

Tablo 3:
27 Ekim 1957 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Tek Turlu Listeli Basit Çoğunluk]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
DP	4.372.621	47,88	424	69,50
CHP	3.753.136	41,09	178	29,18
CMP	652.064	7,14	4	0,65
HP	350.597	3,84	4	0,65
Bağımsız	4.994	0,05	-	-
Toplam	13.506.033	100	610	100

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

DP, bu koşullarda kendisini destekleyen kitlelerin rızasını örgütlü ve canlı tutmak için elinden geleni yaparken rızasını alamadığı tüm kesimler üzerinde dozu durmaksızın artan bir baskı örgütlemeye yöneldi. Başta CHP olmak üzere tüm muhalefet partileri bu baskıdan nasiplerini ziyadesiyle aldılar. Şimdi, DP-CHP ilişkilerinin ana hatlarını görelim.

CHP üzerindeki baskılar, DP iktidarının ilk zamanlarında başlamıştı. 1951'de, CHP'nin tek parti iktidarı döneminde Hazine'den ve diğer resmî kurumlardan alıp kendi adına tescil ettirdiği gayrimenkullerin listesi hazırlandı. Bunlar Meclis kararıyla Temmuz 1951'de Hazineye devredildi. Tek parti devrinin bir sonucu olarak CHP'nin elinde biriken gayrimenkulün devlete aktarımı haksız sayılmazdı. Ancak DP, bunu muhalefet partisini güçsüz düşürmek için yaptı.[207] Seçimlerde yere serilen CHP tekrar ayağa kalkabilirdi; bunu önlemenin yollarından biri örgütsel gücü ve maddi varlığını baltalamaktı. Yaklaşık 19 buçuk yıl boyunca CHP'nin toplumu biçimlendirmekteki önemli bir aracı olarak işlev gören Halkevleri de Mayıs 1951'de kapatıldı. 478 Halkevi ve 4 bin 332 Halkodasının mülkü Hazine'ye devredilirken, tüm borçları da CHP'ye yüklendi.[208] Aralık 1953'te "CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun" çıkarıldı. Kanun metninde CHP'nin vaktiyle pek çok usulsüzlük yaptığı iddia ediliyor ve bütün mal varlığının Hazineye devri öngörülüyordu. Bu, Cem Eroğul'un vurguladığı üzere[209] kesinlikle antidemokratikti. Bir kere sadece muhalefeti kapsayan bir kanun ne hukuki ne de siyasi açıdan meşru sayılabilirdi. Beri yandan tarafsız bir mahkeme önünde ispat edilmedikçe bir partinin usulsüzce mülk edindiği ancak bir iddiadan ibaret kalabilirdi. Oysa DP, mahkeme kararına gerek görmeksizin Meclisteki çoğunluğuna dayanarak kendi iddiasını kanunlaştırmıştı. CHP, sanki, DP tarafın-

206 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam, Cilt III* (İstanbul: Remzi, 1999), 287-290.
207 Eroğul, *Demokrat Parti*, 109.
208 Aydemir, *İkinci Adam*, C. III, 112-114.
209 A.g.e., 126.

dan icra ediliyordu. Menderes, bu iddiayı, DP grubunda hazırlanan kanun görüşülürken şu sözlerle dillendirmişti: "Halk Partisi'nin elinde bulunan her şey millete aittir. Millet malını çalmışlar, çırpmışlar, kendi uhdelerine geçirmişlerdir."[210] CHP Genel Başkanı İnönü ise, TBMM'de kanunun görüşülmesi sırasında işin maddi yanının önemsiz olduğunu özellikle vurgulayarak hukuk dışı bir rejim kurulmakta olduğuna dikkati çekmiş ve "Tarih kürsüsünden halinizi seyrediyorum. Suçluların telaşı içindesiniz" demişti.[211]

1955 yazında CHP milletvekilleri artan iktisadi sıkıntıları ve siyasal baskıları kullanarak yurt sathında propaganda kampanyası başlattıklarında Hükûmetin sıra dışı baskı tedbirleriyle karşılaştılar. CHP il kongreleri dağıtıldı, toplantıları yasaklandı. İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan bir tebliğde "seçim haricinde açık hava toplantılarına müsaade edilmeyeceğini" duyurdu.[212] Başbakan Yardımcısı Fuad Köprülü, muhalefet üzerindeki bu baskıyı "Muhalefetin bugün takip etmekte olduğu hareket hattı memleketi anarşiye sürüklemek, hercümerç yaratmaktır" diye savundu.[213] Haziran 1950'deki Sekizinci Kurultay'da İnönü'ye rağmen 'ikinci adam' olan, enerjisi, inadı ve Amerikanvari gösterişe dayalı siyasal kampanyalarıyla CHP kitlelerini canlı tutan Genel Sekreter Kasım Gülek'in[214] Karadeniz seyahatine çıkmadan önce İstanbul'da gazetecilerin sorularını yanıtlarken "1954 seçimlerinin nasıl cereyan ettiğini onlar bizden iyi bilirler. Onun üzerine söz söylememeyi tercih ediyoruz" şeklindeki sözleri tahkikat konusu oldu. Gülek, Sinop'ta tutuklandı. Tahkikat için İstanbul Cumhuriyet Savcılığına müsaade veren Adliye Vekili Osman Çiçekdağ, bu sözlerin neden bir adli tahkikat konusu olduğunu, "1954 seçimlerini topyekûn inkâr etmek" ve "milli irade ile seçilen mebusların meydana getirdiği Büyük Millet Meclisini yine topyekûn gayrimeşru addetmek manasına gelir" şeklinde açıkladı.[215] Gülek, Paşakapısı Cezaevi'nde iki gün tutuklu kaldı. İki gün bile olsa muhalefet partisi genel sekreterinin kolayca tutuklanabilmesi DP'nin Türkiye'yi muhalefete dar ettiğinin bir işaretiydi. Kasım Gülek, yaklaşık bir yıl sonra çıktığı Karadeniz gezisinde bu sefer altı ay hapse mahkûm edildi. Suçu, Rize'de "çarşıda mevcut kalabalıkta bazı dükkân sahiplerinin sıra ile ellerini sıkıp hatır sormak suretiyle kendiliğinden bir gösteri yürüyüşü yaratmak"tı.[216] Nisan 1959'da Menderes'in muhalefet partisini "Haçlılar"a benzeterek düşman olduğunu ima etmesi, Bayar'ın muhalefetin "karınca gibi ezilmesini" tavsiye etmesi, DP yerel örgütlerini CHP'ye saldırmaya yönelten işaretler oldular.

İlk saldırı Uşak'ta gerçekleşti. 1 Mayıs 1959'da, Uşak'ta, tren istasyonundan 100 metre ileride kendisi aleyhine tezahüratyapan DP'liler arasından atılan bir taşla İnönü başından yaralandı ve sarsıldı; sonra da arkasından gelen DP'lilerin itmesiyle yere düştü. Bundan önce bir pastanede kahvaltı eden CHP'li dört milletvekili DP'liler tarafından dövüldü. Olayları izleyen altı gazeteci yaralandı.[217] Bu olay, *Cumhuriyet* gazetesinin yurdun 52 şehrinde her sınıftan 6120

210 *Milliyet*, "Halk Partisi'nin Haksız İktisabı Geri Alınıyor", 09.12.1953: 1,7.
211 Kili, *CHP'de Gelişmeler*, 119.
212 *Milliyet*, "Dahiliye Vekâleti Bir Tebliğ Neşretti", 20.08.1955: 1, 7.
213 *Milliyet*, "Köprülü İsnadlara Dün Cevap Verdi", 18.08.1955: 1,7.
214 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 110-11.
215 *Milliyet*, "Kasım Gülek Dün Gece Sinop'ta Tevkif Edildi", 14.08.155: 1,7.
216 *Milliyet*, "Gülek Dün Rize'de Mahkemeye Verildi", 02.08.1956: 1,5.
217 *Milliyet*, "Müessif Hadiseler", 02.05.1959: 1,5.

yurttaş üzerinde gerçekleştirdiği sormacada 1959'un en önemli iç olayı olarak belirlendi.[218] 3 Mayıs'ta İnönü'nün de katılacağı CHP'nin İzmir Karşıyaka İlçe Kongresi valilikçe yasaklandı.[219] 4 Mayıs'ta İstanbul'a giden İnönü'nün otomobili DP'liler tarafından taşa tutuldu. Muhalefet lideri, can güvenliği sorunuyla yüz yüzeydi. Üç gün sonra Ankara'ya dönüşünde kendisini "Hürriyet isteriz!" diye karşılayan kalabalıklara polis müdahale etti. CHP'liler bütün bu olayları Meclis gündemine getirince bu sefer parlamentoda arbede çıktı ve bir CHP milletvekili yaralandı. Artık DP saflarından "CHP kapatılsın" sesleri yükselmeye başlamıştı. Bir DP milletvekili Diyarbakır'da yaptığı bir konuşmada "bir fesat ve melanet yuvası haline gelen CHP'yi kapatın" diyebilecekti.[220] Benzer olaylar birbirini takip etti. En çarpıcılarından biri İnönü'nün 3 Nisan 1960'ta yapılacak olan CHP Kayseri İl Kongresine gidişi sırasında yaşandı. Kayseri Valisi "tahrik ve tertip" gerekçesiyle bütün siyasi toplantıları yasakladı ve durumu yıldırım telgrafıyla İnönü'ye bildirdi. İnönü ise "hadiseleri yerinde tetkik etmek istiyorum" diyerek Kayseri'ye doğru yola çıktı. Ancak CHP liderinin içinde olduğu tren, valilik emriyle askerî birlikler tarafından durduruldu. Ertesi gün Kayseri'den ayrılan İnönü Yeşilhisar'a sokulmadı ve tam dokuz saat boyunca askerî kordon altında tutuldu.[221] Bu, Türkiye siyasal hayatı bakımından önemli ve çarpıcı bir olaydı. Zira, saatlerce askerî kordon altında tutulan kişi, muhalefet partisinin lideri ve TBMM'nin bir üyesiydi.

Tahkikat Komisyonunun kurulması

DP saflarından yükselen 'CHP kapatılsın' sözleri 18 Nisan 1960'ta bir grup DP milletvekili tarafından verilen önergenin Mecliste kabulü ve bunu takip eden gelişmelerle çarpıcı bir şekilde karşılık bulacaktı. O gün, DP'lilerin, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket sathında cereyan tarzı ve bunlarının mahiyetinin nelerden ibaret olduğunu tahkikat, tespit ve memleketin her tarafına yaygın bir halde görülen kanun dışı siyasi faaliyetlerin muhtelif sebeplerine intikal etmek, matbuat meselesi ile adli ve idari mevzuatın ne suretle tatbik edilmekte olduğunu tetkik eylemek üzere Meclis tahkikatı açılmasına dair" önergesi yine DP'lilerin oylarıyla kabul edildiğinde, Türkiye siyasal hayatının unutulmaz ve ibret verici bir öyküsü de başlayacaktı. Siyasi literatüre kısaca "Tahkikat Komisyonu" diye girmiş olan bu olay, DP'nin, muhalefeti tümden susturmaya yeltenecek kadar otoriterleştiğinin, hatta totaliterleştiğinin bir göstergesiydi. 'Tahkikat', 'soruşturma' demektir; ancak önergenin adından anlaşıldığı gibi maksat soruşturma değildi; zaten olduğu varsayılan bir suçu kanıtlamaktı.

Selin Esen'in, 'Tahkikat Komisyonu'nu ayrıntılarıyla ve birincil kaynaklara dayanarak ele aldığı makalesi[222], DP'nin bu adımıyla ulaşmak istediği hedefleri açıkça gösterir. 19 Nisan 1960 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan Meclis kararında, Tahkikat Komisyonunun kuruluş nedenleri arasında CHP'nin Türk kadınlarını en iğrenç ısnatlarla kötülemesi; bazı üyelerini iktidar partisine karşı silahlandırması; halkı, Bizim Radyo adlı komünist radyoyu din-

218 *Cumhuriyet*, "52 Muhabirimiz 6120 Vatandaştan Fikir Sordu", 01.01.1960: 1, 7.

219 *Milliyet*, "İnönü Bugün İstanbul'a Uçakla Gelecek", 04.05.1959: 1,5.

220 Eroğul, *Demokrat Parti*, 228.

221 *Milliyet*, "İnönü'nün Gezisi Hadiseli Başladı", 03.04.1960: 1, 5; *Milliyet*, "İnönü Yeşilhisar'a Sokulmadı", 04.04.1960: 1.

222 Selin Esen, "18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu", *Mülkiye Dergisi* 267 (2010), 167-192.

lemeye sevk etmesi; hücre teşkilatı ile işleyen gizli kollar kurması; yayın yoluyla devletin ve cemiyetin ana müesseselerini şantaj, baskı ve tehditle işlemez hale getirmesi gibi gerekçeler vardı. İşin aslı şuydu: Bayar-Menderes yönetimi siyasal muhalefetin ve basının yargı yoluyla susturulamayacağını, fakat bunu Meclisteki DP çoğunluğuna dayanarak başarabileceklerini düşünmüşlerdi. Zira, 27 Nisan 1960'ta TBMM Genel Kurulunda kabul edilen 7468 sayılı Kanunla komisyon, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Askerî Muhakeme Usulü, Basın Kanunu ve diğer kanunlarda savcılara, sorgu hâkimlerine, sulh hâkimlerine ve askerî adli amirlere tanınmış bütün hak ve yetkilerle donatılmıştı. Komisyon ayrıca, her türlü yayını yasaklamaya, yasağa uyulmaması halinde yayını toplatmaya ve basıldığı matbaayı kapatmaya, her türlü siyasi toplantı, hareket, gösteri ve benzer faaliyetler hakkında tedbir ve karar almaya, tahkikat için lüzumlu görülen eşya ve evrakın zaptına ve tahkikatın selameti için lüzumlu göreceği bütün tedbir ve kararları almaya yetkiliydi. Komisyonun tedbir ve kararlarına muhalefet edenler bir seneden üç seneye kadar ağır hapisle cezalandırılacaktı. Komisyonun çalışmaları gizli olacak, gizliliğe riayet etmeyenler cezalandırılacaktı. Beri yandan, komisyonun tedbir ya da kararları kesin olacak ve bunlara itiraz edilemeyecekti. Bu son yetki, Yüce Divan dışındaki mahkemelere bile tanınmamıştı. 15 DP milletvekilinden oluşan komisyon, Kurtul Altuğ ve Cemal Yıldırım adlı gazetecilerin tutuklanmasına; Ankara'da *Ulus* gazetesi ile *Akis* dergisinin, İstanbul'da *Dünya* gazetesi ile *Kim* dergisinin, İzmir'de *Demokrat İzmir* ve *Sabah Postası* gazetelerinin, Adana'da *Yeni Adana* ve *Türk Sözü* gazetelerinin ve Bursa'da *Yeni Ant*, Eskişehir'de *Bizim Sakarya*, Dinar'da *Dinar'ın Sesi*, Antalya'da *Antalya* ve Mersin'de *Son Haber* gazetelerinin yayınının durdurulmasına ve bu yayınların basıldığı matbaaların kapatılmasına karar verdi. CHP ile ilişkili olduğu düşünülen bir hukuk fakültesi öğrencisine gelmiş ve gelecek olan haberleşme maddelerinin zaptı, komisyonun bir başka kararıydı.

Komisyon, 18 Nisan'daki 2 numaralı kararıyla siyasi partiler ile bunlara bağlı kuruluş ve kolların kongrelerini ve kendi içindeki toplantılarını tahkikat sona erene kadar yasakladı. Prof. Dr. Muammer Aksoy, CHP'nin Serik ilçe binasında partililerle çay içtiği için bu karara dayanarak tutuklandı ve ağır ceza mahkemesine sevk edildi. Komisyon, bir başka kararıyla her türlü toplantının düzenlenmesini ve bunlara katılmayı da yasakladı; böylelikle düğün, yaş günü gibi toplantıları düzenlemek bile suç haline geldi. Belediye seçimleri ile muhtarlık ve ihtiyar heyeti seçimlerinin durdurulması, Komisyonunun bir başka kararıydı. Komisyonun kuruluşu ve kararları sokaklarda protesto edilmekle kalmadı, hukuk öğretiminin kalbi de bu akıl almaz adıma kendi yordamınca tepki gösterdi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi anayasa hukuku profesörleri Bülent Nuri Esen ve İlhan Arsel, "Anayasa ve hukukun zaferi temin edildikçe memleket ayakta kalır" diyerek derslerine girmediler.[223] Tepkilerin önünü alamayan hükûmet çareyi önce sıkıyönetim ilan etmekte, sonra da üç ay için görev yapacağı açıklanan komisyonun görevini 25 Mayıs 1960'ta sonlandırmakta buldu.[224] İktidar partisinden 15 milletvekiline hem polis hem savcı hem hâkim rolü vererek muhalefet partisinin üzerine yürüyen DP'nin "milli irade" kavramının tılsımı, Tahkikat Komisyonu'yla birlikte dağılıyordu. Seçmenlerin oy kullanan kısımlarının çoğunluğunun desteğini alan parti, ila-

223 *Cumhuriyet*, "Ankara Üniversitesi'nde de İki Prof. Ders Takririni Kestiler", 29.04.1960: 1,5.

224 Esen, "Tahkikat Komisyonu."

hi yetkilerle donatılmış komisyonlar kurabiliyor, bu komisyon da bütün erkleri kullanan bir susturma makinesi gibi çalışabiliyordu. 'Milli irade' kavramıyla örtülmüş demokrasi zihniyeti, hikmetinden sual olunmaz bir iktidar zihniyeti anlamına geliyordu.

Millet Partisi (MP)

Millet Partisi, 20 Temmuz 1948'de Mareşal Fevzi Çakmak önderliğinde kuruldu. Parti kurucuları DP'nin içinden geliyordu. Kimi istifa kimi de ihraç yoluyla DP'den ayrılan kurucular henüz iktidarda bulunan CHP'ye daha sert bir muhalefet örgütlenmesinden yanaydılar. 1949'da yine DP'den kopan Meclisteki Müstakil Demokratlar Grubu ile Afyon'da kurulmuş olan Öz Demokratlar Partisi de Millet Partisi'ne katıldılar. MP, iktidardaki CHP'yi olduğu kadar içinden çıktığı DP'ye karşı da sert bir muhalefet yürütüyor, iki partiyi danışıklı siyaset yapmakla suçluyordu. Partinin programı liberalizm ve milliyetçilik üzerine kuruluydu. Dine ve milli geleneklere bağlı olan parti, cemaatlerin dinsel örgüt kurmaları gerektiğini savunuyordu. MP, katıldığı 1950 seçimlerinde başarı gösteremedi ve sadece Kırşehir'den bir milletvekili çıkarabildi.

MP, Haziran 1953'teki kongresinde bazı delegelerinin partinin Atatürk ve devrimlerine karşı olduklarını iddia ederek istifa etmelerini savcılığın ihbar kabul etmesi üzerine önce geçici, 27 Ocak 1954'te de temelli olarak kapatıldı. Siyasal bir partinin bu denli kolay kapatılması ve binlerce tabelasının bir gecede sökülmesi DP'nin demokrasi zihniyetinin ne denli dışlayıcı olduğunun bir göstergesiydi. MP'nin eski yöneticileri aradan 15 gün geçmeden 9 Şubat 1954'te Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) adında başka bir parti kurdular. Türkiye Köylü Partisi 1958'de CMP'ye katılınca partinin adı Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olarak değiştirildi. Türkiye Köylü Partisi 29 Mayıs 1951'de DP'den ayrılan dört milletvekili tarafından kurulmuştu. 1950'de İstanbul'da kurulan ancak siyasal bir varlık gösteremeyen Türkiye Liberal Köylü Partisi de Türkiye Köylü Partisi'ne katılmıştı. Partinin genel başkanı Türkiye'de milliyetçi ve muhafazakâr düşüncenin önemli simalarından Remzi Oğuz Arık'tı.[225] Siyasal hayattaki bu damar, ticaret burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin gerçekleştirmek istediği atılımlara yanıt veremeyen köycü, muhafazakâr, modernite karşıtı bir damardı. Liderleri Osman Bölükbaşı gözü pek, belagati güçlü bir kişiydi ama, partisini bir şahıs ve bir bölge partisi olmanın ötesine taşıyamamıştı.

DP'nin MP-CMP-CKMP'ye karşı yaklaşımı da sert ve tahammülsüzdü. Israrla hemşerileri Osman Bölükbaşı'nın partilerine; MP'ye ve sonradan onun yerini alan CMP'ye oy veren Kırşehir, 1954 seçimlerinden sonra bir kanunla ilçe haline getirildi.[226] Tuhaf bir biçimde 1957'deki seçim kampanyası başladığında Kırşehir tekrar il haline getirildi. Böylelikle Kırşehirlilerin CMP'ye değil, minnet duygusuyla ya da ürküntüyle DP'ye oy vermeleri amaçlanıyordu. Türkiye siyasal hayatının hışımlı ve cesur hatiplerinden CMP lideri Osman Bölükbaşı'nın çıktığı yurt gezileri Menderes'te ciddi bir rahatsızlık yaratıyordu. Menderes, bir keresinde Bölükbaşı'nın mitingleriyle ilgili olarak TBMM kürsüsünden şunları söylemiş-

---

225 Eroğul, *Demokrat Parti*, 127-128, 221; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Sıyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* (İstanbul: Gerçek, 1976), 274-277.

226 DP, kendisine oy vermeyen illeri ilçe yaparak cezalandırmayı içinden çıktığı CHP'den öğrenmişti. CHP, 1930 seçimlerinde Serbest Fırka'ya oy verdiği için Silifke ilini ilçe yapmıştı. Çilhaoğlu, "Adnan Menderes", 107..

ti: "Bu vatan sathını ... bir kavga yeri haline getiriyorlar. ... Bayram değil, seyran değil, mitinglerde ne arıyorlar? ... bugünden yarına bu memlekette sanki bir felaket çıkacakmış gibi, afedersiniz söylemekten teeddüp ediyorum, ciyak ciyak bağırmalarının sebebi nedir?"[227] Bu sözler açıkça gösteriyordu ki; Menderes'in demokrasi zihniyetinde bir muhalefet partisinin halka gitmesine, görüşlerini, iktidar partisine eleştirilerini anlatmasına yer yoktu. Bu zihniyetin ulaştığı son nokta Osman Bölükbaşı'nın dokunulmazlığının 24 Haziran 1957'de kaldırılması olacaktı. Kırşehir'in tekrar il yapılması sırasında Hacıbektaş ve Kozaklı ilçelerinin bu ile bağlanmamasını eleştiren Bölükbaşı'na[228], önce Meclise hakaret ettiği gerekçesiyle üç celse Meclisten çıkarılma cezası verildi, sonra dokunulmazlığı kaldırılarak tutuklandı. DP'nin demokrasi anlayışının bir partiyi kapatmak, liderini tutuklamak, ona oy veren koca bir şehri cezalandırmak, tabii "milli irade" dayanağıyla, sıradan bir işti.

Hürriyet Partisi (Hür P)

Dönemin bir başka muhalefet partisi Hür P idi. Hür P 20 Aralık 1955'te kuruldu. Partinin kurucuları DP içinden geliyorlardı. Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu idi. Bu kişi DP'nin önemli şahsiyetlerindendi. Bir aralık DP Genel Başkanlığı için adı geçtiği dahi söylenmiştir.[229] Parti programının ağırlık noktasını liberal demokrasinin genel ilkeleri oluşturuyordu. Hür P, dönemin namlı aydınlarının desteğini alabilmişti. Turan Güneş, Coşkun Kırca, Aydın Yalçın ve Şerif Mardin bunlardan bazılarıydı. Parti, Aralık 1956'da 'fesatçılık' gerekçesiyle DP'den ihraç edilen Cemal Köprülü'nün katılımıyla CHP'nin 31 milletvekiline karşılık 32 milletvekilliğine erişmiş ve TBMM'de ana muhalefet partisi haline gelmişti.[230] Ancak 1957 seçimlerinde 5 milletvekilliği kazandı ve popüler bir destek edinemediği görüldü. Hür P, Kasım 1958'de CHP'ye katıldı.

Hür. P. burjuvazinin sanayici kanadının, DP'nin kırsal çoğunluğa mutlak öncelik tanıyan çizgisine tepki duyan kentli sınıf ve tabakaları da yörüngesine çekebilen dünya görüşünün siyasal karşılıklarından biriydi.[231] Anayasayla teminat altına alınmış liberal bir siyasal rejim ve bunu işletecek siyasal kurumlar; ikinci meclis, anayasa mahkemesi, özerk üniversite ve radyo, temel sınıflar için sendikal örgütlenme özgürlüğü, tarafsız idare, hür basın, ademimerkeziyetçi yönetim, siyasetin istismarından kurtarılmış din serbestisi, özel teşebbüsü esas alan, ancak onun ele alamadığı alanlarda devleti göreve çağıran bir iktisat siyaseti, bilimsel çalışmaya ve programa dayalı kalkınma, istismarcı kazanç kapıları kapatılmış bir ticaret dünyası, vergi, gümrük ve ticaret rejiminin sanayiye göre düzenlendiği bir yeni ekonomik düzen Hür. P.'nin programatik görüşlerini oluşturuyordu.[232] CHP de 1955'ten sonra benzer bir programatik hatta doğru ilerlemişti. Sanayi burjuvazinin liberal bir siyasal düzen ve sanayi merkezli liberal bir ekonomi perspektifi kentsel sınıfları etkileyebiliyor, bu etkileşim karşılığını Hür. P ve CHP'de buluyor ancak yine de bir köylüler ülkesi olan zamanın Türkiye'sinde DP karşısında

227 *Milliyet*, "Başbakanın Konuşması", 10.05.1952: 1, 7.

228 *Milliyet*, "Kırşehir Tekrar Vilayet Oldu", 13.06.1957: 1,5.

229 Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* (Istanbul: Baha, 1967), 90.

230 *Milliyet*, "Hür P Anamuhalefet Partisi Haline Geldi", 05.12.195: 3.

231 Murat Belge, "Ahmet Hamdi Başar'ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üstüne Düşünceler", *Birikim* 11 (1976), 18; Savran, *Sınıf Mücadeleleri*, 164-165.

232 Hürriyet Partisi, *Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı* (Ankara: Örnek, 1956).

bariz bir oy üstünlüğü sağlayamıyordu. Hür. P.'nin 1957 seçimlerinden iddialı bir biçimde çıkamadıktan sonra CHP'ye katılmasını bu bağlamda değerlendirmek yerinde olur.

DP, iktidarı Hür P'yi sindirmek için de her türlü baskı aracını kullandı. Açık hava toplantılarında ve parti kongrelerinde yapılan konuşmalar not ediliyor ve fırsat bulunduğunda partili konuşmacılar hakkında dava açılıyordu.[233] Parti üzerinde başka baskı biçimleri de uygulanıyordu. Örneğin 10 Ağustos 1956'da il başkanlarının Hür P'nin Ankara'daki genel merkezinde yapacağı toplantıya İçişleri Bakanlığı ve Ankara Valiliği tarafından izin verilmedi. Hür P Genel Merkezi tarafından izin vermeme nedenini sormak amacıyla Başbakanlığa çekilen telgraf da yanıtsız bırakıldı.[234] Ertesi gün parti genel başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun il başkanlarına kendi evinde vereceği yemeye ve birkaç parti temsilcisinin Anıt Kabir'e çelenk koymalarına da izin verilmedi.[235] Ayrıca 11 Eylül 1957'de kabul edilen yeni seçim kanunuyla seçimlerden altı ay önce mensup oldukları siyasi partilerden ayrılmamış olanların başka bir siyasi parti tarafından aday gösterilmeleri yasaklanarak 7 Eylül'de DP'den istifa eden Fuad Köprülü'nün Hür P'den aday olmasının önü kesilmiş oldu.[236] Bu, DP'nin hukuku, siyasi hedeflerine nasıl alet edebildiğinin göstergelerinden biriydi.

Muhalefette güç birliği

DP'nin muhalefet partilerine yönelik baskıları yoğunlaştıkça CHP, CMP ve Hür P arasında iş ve güç birliği arayışları ortaya çıktı. Ne var ki bu arayışlar DP iktidarını daha da hiddetlendirdi.

Muhalefet partilerinin ilk işbirliği arayışı 27 Haziran 1956'da çıkarılan toplantı ve gösteri haklarını düzenleyen kanun üzerine oldu. Kanun, siyasal partilerin seçim devreleri dışında açık hava toplantıları düzenlemelerini yasaklıyor, kapalı salon toplantılarını da mülki idarenin iznine tabi kılıyordu. Aksi davranış suç sayılıyor, suç sayılan toplantıların dağıtılabilmesi için hedef gözetilmeksizin ateş açılabileceği hükme bağlanıyordu.[237] Üç muhalefet partisi bu kanun üzerine hep birlikte Meclisi terk ederek bir tür boykot yaptı. Bu tavır beklenen etkiyi yaratmadı. Meclise tekrar döndüklerinde Başbakan Menderes'in "tıpış tıpış döndüler" şeklindeki aşağılayıcı sözleriyle karşılandılar. Üç parti, 8 Temmuz 1956'da da ortak bir bildiri yayımlayarak demokrasi mücadelesini azimle sürdüreceklerini ilan etti. Ardından Hür P diğer muhalefet partilerine ortak hedefler konusunda anlaşma teklif etti. Önce olumlu karşılanan öneriden bir sonuç çıkmadı. 27 Ekim 1957'de seçimlerin ilan edilmesiyle muhalefet partileri güç birliği yapmaya karar verdiler ve ilke anlaşması yaptılar. Anlaşmaya göre; iller, muhalefet partilerinin güçlerine göre paylaşılacak, her muhalefet partisi güçlü olduğu ilde seçime katılacak ama güçlü olmadığı yerde de seçime katılmayarak güçlü olan muhalefet partisini destekleyecekti.[238] Gelgelelim, yukarıda belirtilen ve 11 Eylül 1957'de kabul edilen yeni se-

---

233 Feridun Ergin, "Hürriyet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, (İstanbul: İletişim, 1983), 2088.

234 *Milliyet*, "Hür P Başkanları Dün Toplanamadı", 11.08.1956: 1.

235 *Milliyet*, "Bir Ziyafete İzin Verilmedi", 12.08.1956: 1,5.

236 *Milliyet*, "Meclis Feshedildi", 12.09.1957: 1, 5.

237 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge, 1990), 128.

238 Kili, *CHP'de Gelişmeler*, 126.

İlk Hedefler Beyannamesi

CHP'nin 12-15 Ocak 1959 tarihleri arasında gerçekleştirilen 14. Kurultayı'nda kabul edilen İlk Hedefler Beyannemesi, DP döneminde muhalefetin temel ilkelerini yansıtıyordu. Kuramsal temelleri *Forum* dergisi yazarları tarafından kurulan hedeflerin tamamı 27 Mayıs Anayasası ile gerçekleşti. İlk hedefler şunlardı:

1. Her vatandaş muhalif, muvafık eşit muamele görecektir. Partizanlık kaldırılacak, her partiye mensup vatandaşlar aynı gözle görülecektir.
2. Büyük Millet Meclisi'nden başka ikinci bir meclis kurulacaktır.
3. Seçim emniyeti temin olunacak, seçimlerde vatandaş oyuna hiçbir şekilde tesir edilmeyecektir.
4. Anayasa Mahkemesi kurulacaktır.
5. Bir yüksek hâkimler meclisi kurulacaktır.
6. Memurların mahkemeye müracaat hakları tanınacaktır.
7. Basın hürriyeti Anayasa teminatı altına sokulacak, hiçbir şekilde hür basına tesir icra olunmayacaktır.
8. Üniversite muhtariyeti eksiksiz olarak verilecektir.
9. Bir yüksek iktisat şurası kurulacaktır.
10. Sosyal adalet Anayasaya girecektir.

çim kanununa, muhalefet partilerinin güç birliğini engelleyen çok önemli bir madde eklendi: Teşkilatı olduğu halde herhangi bir ilde seçime katılmayan bir parti diğer illerde de seçime katılamayacaktı. İktidar, muhalefeti, kanun gücüyle güç birliğinden menetmişti.

1957 seçimlerinde DP oy ve güç kaybedince otoriterlik eğilimlerini artırdı. Daha önce çıkarılan kanunlarla siyasal muhalefet ve eleştiri olanakları olabildiğince daraltılmış, bunun için tek mevzi olarak Meclis kürsüsü kalmıştı. DP, bu mevziiyi de iyice daraltmak için 27 Aralık 1957'de TBMM İçtüzüğü'nü değiştirdi. Yeni içtüzükle toplam milletvekili sayısının yüzde beşi kadar milletvekiline sahip olmayan partiler Meclis grubu kuramayacaklardı. Bu değişikliğin amacı Hür P ve CMP'nin Meclis gruplarını dağıtmaktı. Kabine üyelerinden birini yahut birkaçını tahkir [aşağılama] veya tehdit eden milletvekilleri için muvakkaten çıkarılma cezası verilecekti. Bu değişikliğin amacı hükûmeti eleştirilemez kılmaktı. Bir milletvekili için takibat açıldığında dokunulmazlığının kaldırılıp kaldırılmamasını araştıran komisyon dokunulmazlığın kaldırılmasını TBMM'ye teklif edebilecek, bunun için eskisi gibi belirli takibatın belirli suçlar kapsamında olması gerekmeyecekti. Bu değişikliğin amacı muhalif milletvekillerini dokunulmazlıklarını kaldırma tehdidiyle susturmaktı. Soru önergeleri artık sadece cuma günleri bir saatliğine görüşülebilecek, soru ve cevap beş dakikayı aşmayacak, soru yöneltilen bakan lüzumlu görmezse cevap vermeyebilecekti. Bu değişikliğin amacı da bakanların milletvekilleri tarafından sorgulanmasını ve denetlenmesini iyice sınırlandırmaktı.[239] Muhalefetin toplum içindeki eleştiri hakkı çalınmıştı, şimdi tek sığınak olan TBMM'deki eleştiri hakkı da sonuna kadar daraltılıyordu. Bu koşullarda muhalefet partileri işbirliği yerine birleşme yoluna gittiler. Türkiye Köylü Partisi CMP'ye, Hür P ise CHP'ye katıldı. Soluksuz kalmış bir ekonomi, örste dövülmüş bir demokrasi muhalefeti yangından çıkış işaretlerini hızla takip etmeye yöneltmişti. Çıkış hedefleri, CHP'nin 12-15 Ocak 1959'daki 14. kurultayında "İlk Hedefler Beyannamesi"nde somut olarak formüle edildi.

[239] *Milliyet*, "Yapılan Tadilat", 28.12.1957: 1.

Muhalefet partileri DP iktidarı karşısında birleşme eğilimi gösterdiklerinde DP bir karşı hamleyle 1958 sonbaharında Vatan Cephesi ocaklarının kuruluşunu başlattı. İl merkezlerinden ücra köylere kadar her yerde hızla Vatan Cephesi ocakları açıldı. Hükûmet, katılımı teşvik etmek için cepheye katılanların adlarını radyoda tek tek okuttu. Ancak adları listede okunanlar arasında durumdan bihaber vatandaşlar, çocuklar, hatta başka partiye üye olanlar bile vardı. (Kaynak: *Cumhuriyet*, 08.02.1959: 1).

Vatan Cephesi

Muhalefet partilerinin birleşme ve hedeflerde ortaklaşma yönelişi DP'yi daha da sertleştirdi. "İlk Hedefler Beyannamesi"nden beş gün sonra DP tarafından "Vatan Cephesi" hareketi başlatıldı.[240] Muhalefet güçlerini birleştirirken, iktidar toplumu cephelere ayırma yolunu tuttu. İlk işareti, Başbakan Menderes 12 Ekim 1958'de Manisa'dan verdi: "Politika ve ihtirastan vareste [uzak] vatandaşların karşımızda kurulmuş olan kin ve husumet cephesine karşı vatanperverane gayretlerini birleştirip eserlerinin müdafaasına azmetmiş bir Vatan Cephesi'nin kurulması zarureti kendisini göstermiştir."[241] Bu açıklamanın ardından DP'lilerin önderliğinde il merkezlerinden en ücra köylere kadar Vatan Cephesi ocakları açıldı.

Vatan Cephesi ocaklarına katılanlar iktidarı ve aldığı kararları desteklediklerini açıklıyorlardı. İlk şaşkınlıklarını atlatan bazı gazeteler Vatan Cephesi'nden "VC" diye sözetmeye başladılar. İktidar ise, köylülere, Vatan Cephesi'ne katılmaları halinde köy ve cami yapmayı vaat etti; işadamlarına da cepheye katılmazlarsa devletten iş almalarının mümkün olmadığı nazikçe anlattı. DP, cepheye katılanların adlarının her gün devlet radyosundan okunmasının yeni katılımları teşvik edeceğini hesap etmiş olmalı ki, Vatan Cephesi'ne üye olanların adları ve Hükûmete destek mesajları devlet radyosundan okunmaya başladı. İlk başlarda ana haber bülteni öncesinde 5-10 dakikayla sınırlı olan isim okuma yayını, bir süre sonra çığırından çıktı ve günde iki saati geçmeye başladı. Listelerin şişirilmesi için akla gelecek her yol denendi. Elazığlı köylüler, köylerine çeşme için imza verdiklerini sanırlarken adlarının Vatan Cephesi'ne katılanlar listesinden okunduğunu radyodan işitince şaşakaldılar. Antalyalı bir yurttaş sekiz yıldan beri DP üyesiydi; ama bir akşam radyo dinlerken Hürriyet Partisi'nden istifa edip Vatan Cephesi'ne katıldığını öğrendi. Bir grup CHP'li de, cepheye katıldıklarını radyodan duyunca savcılık yoluyla tekzip gönderdi.[242] Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne iltihak ettiği radyodan duyurulan Mecid Arslan'ın yedi buçuk yaşında bir çocuk olduğu anlaşıldı.[243]

---

240 Vatan Cephesi fikri, Türkiye siyasal hayatında daha önce de gündeme getirilmişti. Hüseyin Cahit Yalçın, 3 Aralık 1945'te *Tanin* gazetesinin birinci sayfasını kaplayan "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlıklı yazısıyla *Tan* baskınının işaretini verirken "bir vatan cephesine lüzum vardır" diyordu. Sabiha Sertel, *Roman Gibi* (İstanbul: Belge, 1987), 305.

241 *Milliyet*, "Söz Düellosu Tekrar Başladı", 13.10.1958: 1,5.

242 Toklucu, *Türk Erkeği*, 68-69.

243 *Cumhuriyet*, "Vatan Cephesi'ne Katılan Çocuk", 12.02.1959: 1.

Vatan Cephesi uygulaması, aslında, DP iktidarının ekonomik ve sosyal krizle birlikte içine yuvarlandığı hegemonya bunalımı koşullarında yarattığı bir manevra hareketiydi ve Türkiye siyasal hayatında daha sonra ortaya çıkacak olan cepheleşme hareketinin öncüsüydü.[244]

İronik bir ayna: Partizanca Neşriyatı Dinlemek İstemeyenler Derneği

Gelgelelim, radyodaki Vatan Cephesi yayınlarının vermeye başladığı rahatsızlık üzerine İstanbul'da Avukat Bedri Çalışkur öncülüğünde kurulan bir derneğin serüveni, DP'nin demokrasi anlayışının anlaşılması bakımından bir laboratuvardı. Murat Toklucu, Radyoda Ajans Haberlerini ve Partizanca Neşriyatı Dinlemek İstemeyenler Derneği'nin öyküsünü mükemmel bir şekilde anlatır. Öykü özetle şöyledir: Dernek kurucuları, radyonun amacının amme hizmeti olduğunu, ama gün geçtikçe bu özelliğinden uzaklaştığını düşünürler. Radyodaki partizan yayınların vatandaşları mağdur ettiği kanısındadırlar ve asabı bozulan vatandaşlara tıbbi ve psikolojik yardımda bulunma niyetindedirler. Ancak, dernek kuruluşundan bir gün sonra kapatılır. Başkan Çalışkur karara itiraz eder ve dernek yeniden açılır. Kapatma kararının ardından derneğe üyelik başvurularında artış gözlenir. 6 Aralık günü savcılık derneğin amaçlarının 'ahlaka ve genel adaba' aykırı olduğu iddiasıyla mahkemeden kapatma kararı ister. Mahkeme talebi önce haklı bulur ve kapatma kararı alır. Ancak, dernek bir mahkeme tarafından hakkında dava açılmış bir derneğe başka bir mahkeme kapatma kararı veremez diye itirazda bulunur ve dernek birkaç saat sonra tekrar açılır. Derneğe yönelik kamuoyu ilgisi gitgide artmakta, bu ilgi nedeniyle bu sefer iktidarın asabı bozulmaktadır! Dernek bu kez İstanbul valisinin kararıyla kapatılır. Mahkeme, valinin kararına itiraz eden dernek yöneticilerini haklı bulur ve dernek bir kez daha açılır. Vali, dolayısıyla iktidar derneğin bir an önce kapatılması için kararlıdır. Dernek merkezine onlarca polis gönderilir ve dernek genel merkezi mühürlenir. Gelgelelim dernek yöneticileri de kararlıdır. Üçüncü kez itiraz ederler ve dernek yeniden açılır. Dernek yeniden açıldıktan sonra iki hafta faaliyet gösterir. Bu arada yalnızca İstanbul'dan değil, memleketin diğer illerinden de binlerce üyelik başvurusu alır. İktidarın asabı giderek bozulmaktadır. Dernek, bu kez ilk davayı açan mahkemenin kararıyla süresiz olarak kapatılır. Başkan Çalışkur, savunmasında "Ben memleketimde ve dünyada neler olup bittiğini öğrenmek isterim ve radyoda bunları duymak istemek benim en tabii hakkımdır. Fakat açıyorum, memleketin en küçük ilinin en küçük kazasının en küçük köyünde dokuz kişilik bir ailenin Vatan Cephesi'ne iltihakını dinlemek zorunda kalıyorum. Bunlar yüzünden sinir hastalığına uğradım, aynı şekilde rahatsızlanan diğer insanlara yardım etmek istedim," der. Mahkeme dernek yöneticilerini, "radyo ve neşriyatını istihfaf [hafifseme] ve onunla istihza [alay etme] kastı" kanaatiyle üçer liralık sembolik para cezasına mahkûm eder. Başkan Çalışkur'un son itirazından bir sonuç çıkmaz. Kapatma kararı 13 Kasım 1959'da sonuçlanır ama, Vatan Cephesi üyelerinin isminin radyodan okunmasına 1960'a kadar devam edilir.[245]

Radyoda Ajans Haberlerini ve Partizanca Neşriyatı Dinlemek İstemeyenler Derneği'nin öyküsü, DP'nin eleştiriye tahammülsüzlüğünün ironik bir aynasıydı. DP, sadece eleştiriye

---

244 Sinan Yıldırmaz, "Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası", *Türkiye'de Siyasal Muhalefet*, ed. Ayşegül Komsuoğlu (İstanbul: Bengi, 2008), 173-207.

245 Toklucu, *Türk Erkeği*, 69-74.

değil, muhalefetin varlığına karşı da tahammülsüzdü. Bu, yukarıda sözü edilen Tahkikat Komisyonunun kuruluşuyla apaçık hale geldi. Ancak, DP'nin her türlü muhalefeti darmadağın etmek için attığı şuursuzca adımlar sokaklara inen muhalefetin habercisi olacaktı.

Basın politikaları

Şerif Mardin, Stanford Üniversitesi'nde hazırladığı *The Genesis of Young Ottoman Thought* [Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu] başlıklı doktora tezinde Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr* ve Ali Suavi'nin *Muhbir* adlı gazetelerinden bahsederken 1860'lı yıllar Osmanlı İmparatorluğu ile 1950'li yıllar Türkiye'si arasında bir kıyasa gider ve der ki, "Zamanın Osmanlı basın kanunu, bugün Türkiye'de mevcut basın kanunundan daha yumuşaktı." Mardin, durumu birazcık daha açık hale getirmek için bu tümcenin altına bir dipnotu da düşer. Kitabın 30. dipnotu şöyledir: "Bu eser, 1959'da, Türk hapishanelerinin gazetecilerle dolu olduğu bir sırada yazıldı."[246]

Muhalefet yıllarındaki demokrasi söylemiyle basın organlarının ve gazetecilerin önemli bir bölümünden destek gören DP'nin iktidar yıllarında ülkeyi basına nefes aldırmaz bir hale getirdiğinin öyküsü son derece çarpıcıdır. O dönemin ruhunu birazcık yakalamak ve havasını birazcık solumak için zamanın gazetelerini karıştıran bir kişi, neredeyse her gün gazetecilerin yargılanma ve tutuklanma haberlerini gördükçe küçük dilini yutacakmış gibi olur. Şerif Mardin'in kıyası da ilk başta biraz abartılı gelebilir ama, basının sultanlık döneminde demokratlık döneminden daha rahat olduğu, arşiviçinde geçirilecek birkaç saat içinde anlaşılır.

Öykünün başlangıcı, yani DP'nin kurulduğu zamanlar ve muhalefet yıllarında durum hiç de öyle değildi. DP, muhalefet yıllarında dönemin basın organlarının çoğundan olumlu bir destek aldı. İktidarının ilk zamanlarında da DP ile basın organları ve gazetecilerin geneli arasında bahar havası sürdü. Birinci Menderes Hükûmeti'nin ilk icraatlarından biri, eskisine göre daha demokratik bir basın kanunu çıkarmak oldu. Ancak zaman geçtikçe tabiatıyla basında hükûmetin icraatlarına yönelik eleştiriler çıkmaya başladı. Ne olduysa ondan sonra oldu. DP iktidarı bir yandan örtülü ödenekten ve bir yandan da resmî ilan karşılığı para vererek kendine yandaş bir basın yarattı; bir yandan da Meclisteki çoğunluğuna dayanarak basını diz çöktürecek kanunlar, kararlar çıkarttı. Örtülü ödenekten DP'yi destekleyen gazetecilere verilen para 722 bin 809 lira idi.[247] 1950'lerde DP'yi destekleyen yayınlar yapsınlar, yazılaryazsınlar diye örtülü olmakla birlikte kamu kaynaklarından gazetecilere ve yazarlara aktarılan bu para bugünün hesabıyla pek bir anlam ifade etmez. Ama meblağın büyüklüğünü zihnimizde canlandırmak için yaklaşık bir hesap yapabiliriz. 1955 yılında külçe altının gramı 10 liraydı. 722 bin 809 liraya 72 kilo 280 gram 9 milim külçe altın alınabiliyordu. Külçe altının gramı 2014 Aralık ayında 98 liradır. Bu kadar altının 2014'teki bedeli de 7 milyon 83 bin 528 liradır.

Örtülü ödenekten keselerine para akıtılarak DP'yi desteklemeleri, savunmaları, onun adına hasımlarına saldırmaları beklenen yazarlar arasında Türkiye sağının mürşidleri ve üstadları da vardı. Aşağıda değineceğimiz gibi Necip Fazıl Kısakürek bunlardan birisiydi. Örtülü ödenekten aldığı parayla Aralık 1953'ten Nisan 1960'a kadar 63 sayı *Türk Düşüncesi* adlı

246 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim, 1998), 34.

247 Emine Gürsoy Naskali, *Yassıada Zabıtları 1: Örtülü Ödenek Davası* (İstanbul: Kitap, 2005), 344.

Gazeteci Altan Öymen'in kaleminden
"İspat Hakkı"

Gazeteci Altan Öymen, DP'nin Mart 1954'te basın özgürlüğünü ağır bir şekilde sınırlayan kanunu Meclisten geçirmesi üzerine hem parti içi ve hem de parti dışı bütün muhalefetin bayrağı haline gelen "ispat hakkı"nı anılarında çarpıcı bir biçimde anlatır:

Diyelim ki, bir bakanın adı bir yolsuzluk olayına karıştı, elinizde bunun kesin belgeleri var... Bunu yazarsanız, savcı, sizin hakkınızda davayı açacak... Mahkeme de o davayı görecek. Kanuna göre cezanız belli. Ve sizin mahkemede, elinizdeki belgeleri gösterip "Yazdıklarım doğrudur" deme hakkınız da yok.

Çünkü başbakan, bakanlar ve belirli yüksek memurlar hakkındaki iddialarda, o iddiaları ortaya koyanların "ispat hakkı" yok... Hükümet tasarısının yazılış şekline göre, o sıradaki hukuki durum öyle. ...

Elinizde n e kadar kuvvetli deliller bulunursa bulunsun, bunları mahkemeye sunup "Ben doğruları yazdım" diyemeyeceksiniz. Doğruları da yazsanız, hapis ve para cezalarını alıp oturacaksınız.

Hakkındaki yolsuzluk iddialarını yazdığınız bakan ise, Meclis çoğunluğunun kararıyla bir soruşturma açılıp Yüce Divan'a sevk edilmezse (ki o sıralarda Meclis soruşturması mekanizması hiç işletilmiyordu), o iddialardan kurtulmuş olacak. Hapse giren siz olacaksınız.

"Kamunun telaş ve heyecanına yol açma suçu"nu işleme tehlikesi daha da fazlaydı. Meteoroloji kaynaklarına dayanarak "Yağmur bekleniyor, sel tehlikesi olabilir" diye yazsanız ve o haber yanlış çıksa (ki o zamanki meteoroloji tahminlerinin yanlış çıkma ihtimali çok daha fazlaydı), bunun "heyecanı mucip" diye cezalandırılması mümkündü.

Bugün bu varsayımlara karşı, "Canım hiç öyle olur mu?" denilmesi doğaldır. Ama o günlerde, öyle ihtimallerin akla gelmesi için yeterli nedenler vardı. Daha sonraki yıllardaki gelişmeler sırasında "Öyle şey olmaz" denilen birçok şeyin "olur" olabileceği görülecekti.

Kaynak:

Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar* (İstanbul: Doğan, 2009), 468-470.

muhafazakâr dergiyi çıkaran Peyami Safa bir başkasıydı. Peyami Safa bu konuda mahkeme huzurunda yemin ettikten sonra şöyle demekteydi: "bana ... bir aylık sanat, ilim ve kültür dergisi kurmam için, tesis ve abone ücreti olarak tediye yapılmıştır. Bu tediye 1952 yılından itibaren, 8 sene zarfında peyderpey yapılmıştır."[248]

Yandaş kalemler böyle beslendi. İktidarın yanında değil haberin yanında olanlar ise kanun gücüyle dozu durmaksızın artırılan baskıyla susturulmak istendi. Kanunla susturma yönündeki adımları sırayla takip edelim.

İlk adım, 4 Temmuz 1951'de alınan Bakanlar Kurulu kararıyla atıldı. Karara göre; gündelik siyasi ve ticaret gazetelerinden hangilerinin resmî ilan ve reklamların verilebileceği nitelikleri taşıdığına karar verecek makam Başbakanlık olacaktı. Resmî ilan ve reklamların yüzde ellisi Başbakanlığın gerekli özelliklere sahip olduğunu düşündüğü günlük gazetelere verilecekti. Kalan yüzde ellisinin hangi gazetelere ve ne suretle verileceği de Başbakanlığın takdiriyle tayin edilecekti.[249] Bu kararla, resmî ilan ve reklamların dağıtımında Başbakanlığa neredeyse sınırsız bir inisiyatif verilmiş oluyordu. Yaşamak için ilana muhtaç olan basının eleştiri hakkı

248 A.g.e., 161.

249 Bakanlar Kurulu Karar Sayısı: 13294, *Resmi Gazete*, 01.08.1951: 7873.

sınırlandırılıyor ve bir tür sansür dönemi başlıyordu. Hükûmet, artık istediği gazeteye ilan verecek, istemediğine vermeyecekti. Bundan böyle ilan alabilmek için hükûmet icraatlarına yandaş görünmek farzdı. Yandaş olan ilanla beslenecek, olmayan cezalandırılacaktı.

İkinci adım, 9 Temmuz 1953'te Türk Ceza Kanunun bazı maddeleri değiştirilirken atıldı. 273. maddeye göre; TBMM üyeleri ile temsil ve yönetim konumundaki devlet memurlarına sıfat ve hizmetlerinden ötürü işlenecek suçların cezalarında altıda birden üçte bire kadar artırıma gidilebilecekti. Beri yandan Bakanlar Kurulu üyelerinden biri aleyhinde sıfat ve hizmetlerinden dolayı işlenen suçlarda takibat yapılması şikâyete bağlı olmayacaktı.[250] Bu değişiklikle iktidar milletvekillerine, yönetici konumundaki memurlarına ve bakanlara karşı herhangi bir eleştiri yöneltmek büyük bir cesaret işi haline geliyordu.

Üçüncü ve belki en önemli adım, 9 Mart 1954'te kabul edilen "Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"la atıldı. Kanuna göre; "devletin siyasi veya malî itibarını sarsacak veya ammenin telaş ve heyecanını mucip olacak mahiyette yalan haber veya havadisleri veya bu mahiyetteki vesikaları neşredenler 1 seneden 3 seneye kadar hapis ve 2500 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezası ile cezalandırıl[acaktı]." Suçun tekrarlanması durumunda cezalar bir misli artırılacaktı.[251] Bu kanun, basın özgürlüğü bakımından dehşet vericiydi. Herhangi bir haberin halkı telaşlandırdığı ya da heyecanlandırdığı, devletin siyasi ya da malî itibarını sarstığı iddia edilebilir, böylesi müphem, keyfe bağlı yoruma meydan veren kanunla hoşa gitmeyen gazetecilerin canına okunabilirdi. Üstüne üstlük suçlanan gazeteciye iddiasını ispat etme hakkı tanınmıyordu. Bu durumda her haber ve muhabir her an yargılanabilirdi. Hükûmetin soluğu bundan böyle bütün gazetecilerin ensesindeydi. Bu kanun, Türkiye basın tarihinin unutulmaz ve en çok tepki çeken basın düzenlemelerinden biri oldu ve zamana "ispat hakkı" diye yazıldı.

Dördüncü adım, adımlardan üçüncüsünü en uca taşıdı. 7 Haziran 1956'da kabul edilen kanunla, yukarıda sözü edilen kanunun özellikle üçüncü maddesi sonuna kadar genişletildi. Türkiye siyasal hayatında çoğunlukçu zihniyetin kanun gücüyle neler yapmaya yeltenebileceğini göstermesi bakımından ibretlik olan bu üçüncü madde burada nakledilmeye değer; zira, bu madde okununca böylesi bir kanunun gölgesinde gerçek anlamda gazeteciliğin artık imkânsız olduğu apaçık görülür:

> Devletin siyasi veya malî itibarına dokunabilecek veya âmmenin telaş veya heyecanını mucip olabilecek yahut âmme nizamını veya halkın Devlete karşı beslediği itimat ve emniyeti sarsabilecek veya her ne surette olursa olsun âmmenin huzur ve sükûnun bozulmasını tevlit edebilecek [doğurabilecek] mahiyetteki yalan haber ve havadisleri yahut bu mahiyetteki vesikaları neşredenler veya bu şekilde yazı yazanlar yahut suiniyetle veya maksadı mahsusa müstenit olarak neşriyatta bulunanlar veya Devletin ve Hükûmetin hariçteki itibar veya nüfuzunu kıracak şekilde asılsız, mübalağalı veya maksadı mahsusa müstenit haber, havadis veya malumatı yabancı memleketlerde neşrettirenler veya bilerek neşrine sebebiyet verenler yahut resmî makam, merci, heyet, teşekkül veya resmî sıfatı haiz olanlar aleyhine tahrik edici mahiyette neşriyatta bulunanlar 1 seneden 3 seneye kadar hapis ve 10 000 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasiyle cezalandırılırlar.

250 Kanun No: 6123, *Resmî Gazete*, 15.07.1953: 8548.

251 Kanun No: 6334, *Resmî Gazete*, 17.03.1954: 8680.

...

> Âmmenin ihtiyaçları için zarurî sayılan maddelerin azalmasını veya fiyatlarının yükselip düşmesini tevlit edebilecek veya dâhili emniyeti tehlikeye düşünebilecek yahut Hükûmet veya âmme işlerine müteallik [bağlı] kararları almaya salâhiyetli diğer bütün resmî sıfatı haiz olanların her türlü tasarruf, icraat veya muameleleri hakkında yalan haber ve havadis neşredenler veya bunlara müteallik haber, havadis yahut vakıanın tahrifi suretiyle neşriyatta bulunanlar birinci fıkrada yazılı ceza ile cezalandırılırlar.[252]

Okuyan herkesin dikkatini çekecek olan aşırı Türkçe bozukluğu iktidarın aşırı sinir bozukluğunun, birbirine eklenen her 'veya' ve 'yahut' da beğenilmeyen her haber ya da yazıyı yazanın kodesi boylamasına yarayacak ulamalardı. Yeni kanuna dayanılarak yüzlerce gazeteci mahkûm edildi. İçerideki gazetecilerin sayısı neredeyse dışarıdakiler kadar oldu. Yaşlı başlı, ünlü gazeteciler kolayca bir mücrim olarak içeriye tıkılabiliyordu. Aralık 1954'te 79 yaşındaki Hüseyin Cahit Yalçın, Nisan 1955'te de İnönü'nün damadı Metin Toker hapse girenler arasındaydı. Gazeteciler, Ankara'da yattıkları cezaevi için "Ankara Hilton" demeye başladılar.[253] Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir kadın gazetecinin hapse mahkûm edilişi de DP döneminde oldu. Olay ilginçti: Mersin'de *Cenup Postası* adlı gazetenin sorumlularından birisi olan Nevin Şumnu, önce DP'den ihraç edildi sonra da Mersin Belediye Başkanının hakkında açtığı hakaret davasından 20 ay hapis ve 5 bin lira da ağır para cezasına çarptırıldı; gazetesi de bir ay süreyle kapatıldı.[254] DP döneminde gazetecilerin mahkûm edilmesi vaka-i adiye haline gelmişti. Adalet Bakanı Esat Budakoğlu'nun, Hatay Milletvekili İhsan Ada'nın soru önergesine verdiği yanıta göre; 17 Mart 1954 ile 14 Mayıs 1958 tarihleri arasında, yani sadece dört yıllık dönemde, tam 1161 gazeteci mahkemeye çıkarılmış, 238 gazeteci mahkûm edilmiş, bunlara verilen hapis cezası 681 ay 24 günü, toplamdaki para cezaları ise 421 bin 678 lira 99 kuruşu bulmuştu.[255]

Beşinci adım, 7 Haziran 1956'da kabul edilen "Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlâvesine Dair Kanun"la atıldı. Kanuna göre; "altı aydan fazla hapis cezasıyla mahkûm olmak" süreli yayınların sorumlu müdürü ve muhabiri olmaya engel sayılıyordu. Yukarıda belirtilen kanunlarla mahkûm olmaları işten bile olmayan gazeteciler için artık mesleklerini sürdürme imkânı neredeyse kalmamıştı. Açık kalan tek kapı, hükûmet hakkında olumlu haber yapmaya, yazı yazmaya götürüyordu. Beri yandan aynı kanunla cevap ve tekzip aşırı derece genişletildi.[256] Bu kanundan sonra ilk sayfası neredeyse tümüyle tekziplerle çıkan gazetelere rastlanır oldu.

Tahkikat Komisyonu ile ilgili her türlü yayın ve haberin yasaklandığı yukarıda belirtilmişti. Bütün gözler Komisyonun faaliyetlerine çevrilmişken ve ülkenin en önemli gündem maddesi buyken nasıl olacaktı da Türkiye basını yayın yasağı nedeniyle sanki böyle bir şey hiç yokmuş gibi yapacaktı? *Sakarya* gazetesinin o günlerde attığı bir manşet basın özgürlüğü için acıklı bir farsın feryadıydı: "Patlıcan Dolması Nasıl Yapılır?"[257]

---

252 Kanun No: 6732, *Resmi Gazete*, 08.06.1956: 9327.

253 Faruk Şüyun (haz.), *Bugünden Geçmişe, Geçmişten Geleceğe Taner Timur* (İstanbul: Tüyap, 2013), 30.

254 *Cumhuriyet*, "Türkiye'de İlk Defa Bir Kadın Gazeteci Hapse Mahkûm Oldu", 21.01.1960: 1, 5.

255 *Milliyet*, "Dört Yılda 1161 Gazeteci İçin Takibat Açıldı", 16.12.1958: 1, 5.

256 Kanun No: 6733, *Resmi Gazete*, 08.08.1956: 9327.

257 Mehmet Ali Birand vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu* (İstanbul: Milliyet, 1995), 163.

Basına baskının en enteresan örneklerinden biri 1959'da başlayıp 1960'a sarkan "Pulliam Davaları" oldu. Amerikalı bir gazeteci olan Eugene Pulliam 1958'de geldiği Türkiye'yle ilgili gözlemlerini "On İkiye Çeyrek Var" başlıklı bir yazı dizisiyle anlatmıştı. Türkiye'deki siyasal gelişmeleri "tehlikeli" olarak tanımlayan ve eleştiren yazı dizisi, başta *Indianapolis Star* olmak üzere tam 72 Amerikan gazetesinde yayımlandı. Yazı dizisi Türkçeye çevrilerek *Dünya*, *Ulus*, *Vatan* ve *Kervan* gazeteleri ile *Kim* ve *Altıok* dergilerinde yayımlanınca Başbakan Menderes bu yayın organları hakkında derhal harekete geçerek şikâyetçi oldu. Açılan davalar nedeniyle anılan basın organlarının sorumluları hapis ve para cezalarına çarptırıldı; yazıyı yayımlayan gazete ve dergiler de bir aydan az olmamak üzere kapatıldı. 1959 yılı boyunca "Pulliam Davaları" yanında çok sayıda basın davası gündemin ilk sırasında yer aldı. Bu davalardan biri, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ulus*'ta yayımlanan "Nalıncı Keseri" başlıklı yazısı nedeniyle bir yıl hapis cezası alması ve *Ulus*'un da bir ay süreyle kapatılmasıyla sonuçlandı.[258]

Başka pek çok örnek ve gelişmenin yanı sıra bunlar gösteriyordu ki; DP'nin basın özgürlüğünden anladığı şey, basının sadece ve sadece milli iradeyi temsil eden hükûmetin millet için yaptığını iddia ettiği icraatları millete aksettirmesiydi. Aksi bir davranış, DP tarafından "milli irade"ye karşı gelmek olarak değerlendiriliyordu. Gelgelelim DP basın özgürlüğünü sınırladığı oranda basını ve gazetecileri de karşısına almış, kendi hoyrat elleriyle muhalif bir basın yaratmıştı.

Radyo

DP döneminde basın özgürlüğünü kısıtlayan en kritik adımlardan biri de devlet radyosunun siyasal partilere kapatılmasıydı. Radyo meselesi önemliydi. Çünkü radyo, zamanın temel iletişim aracıydı. Hıfzı Oğuz Bekata, "Bizim memleketimizde okuryazar son derece az ve dinleyen çok olduğuna göre bizde radyonun tesirinin çok daha büyük olduğu açıkça anlaşılır" derken zamanın önemli bir toplumsal gerçekliğine ve "Zaten bunun için değil midir ki, seçimden önce, seçim zamanında, seçimden sonra ... bir can kurtaran simidi gibi, Hükûmet radyoya sarılmış bulunuyor!" derken de zamanın önemli bir siyasal gerçeğine işaret ediyordu.[259]

Kasım 1948'de ve Şubat 1950'de, DP'nin önerisiyle çıkarılan kanunlarla devlet radyosundan siyasal partilerin eşit şekilde yararlanması karara bağlanmıştı. Bu eşitliğin içinde eşitsizlik yok değildi. Zira, siyasal partilerin radyodan görüşlerini açıklama hakkı kazanabilmesi için TBMM'de en az üç kişilik grubu ve en az üç il merkezinde de örgütü bulunması gerekiyordu. Bu nitelikleri taşıyan siyasal partiler de ancak seçimlere 15 gün kala başlayıp seçimlerin iki gün öncesine kadar kalan süre içinde 15'er dakikalık dört konuşma yapabiliyordu. Üstelik de konuşma metinleri 24 saat önceden Genel Müdürlüğe teslim ediliyor, Genel Müdürlük de bunu savcılık denetiminden geçiriyordu.[260] Şubat 1950'deki kanunla en az beş seçim çevresinden aday gösteren partilere günde en fazla on, yirmiden fazla seçim çevresinde aday gösteren partilere günde en fazla yirmi dakika seçim propagandası hakkı tanındı. Seçim propagandası seçimden önceki onuncu gün ile üçüncü gün

258 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, 356.

259 Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken* (Ankara: Çığır, 1960), 186.

260 Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1980), 258.

arasındaki bir haftayla sınırlandı. Ayrıca da savcılık denetimi kaldırıldı.[261] Yine de hem şarta bağlanmış hem de dört yılda bir yapılan seçim dönemiyle kısıtlanmış olması radyo kullanımındaki eşitsizliğin ve antidemokratikliğin bir göstergesiydi. Zira iktidar partisi hükûmet icraatlarını, devlet meselelerini anlatmak için radyoyu dilediği zaman kullanabilirdi. Nitekim, Celal Bayar, bu eşitsizliği şöyle eleştirecekti: "Talebimiz üzerine radyodan bizim de istifade edebileceğimizi söylediler. Yaptıkları nedir bilir misiniz? Dört senede bir saat konuşmamıza müsaade edilecek; o da hükûmet tarafından kontrol edilmek şartiyle. ... Her şeyden önce mesele bu zihniyetin yıkılmasındadır. Demokrat Parti bu zihniyeti behemehal yıkacaktır. ..."[262] Gelgelelim, DP, iktidara geldikten sonra bu zihniyeti yıkmak bir yana daha da pekiştirecek, en uç noktalara doğru götürecekti.

DP, 30 Haziran 1954'te yaptığı kanun değişikliğiyle siyasal partilerin radyodan seçim propagandası yapma imkânını ortadan kaldırdı.[263] Ancak, kanuna öyle bir madde eklendi ki, radyo sadece DP'nin sesini duyurur hale geldi. Eklenen madde şöyleydi: "Devlet ve hükûmet işlerinde vazife alanların, bu işler etrafında yapacakları konuşmalarla, âlakalı daire ve müesseselerin kendi faaliyetlerini gösterir şekilde yayınlayacakları her türlü matbua, seçim propagandası mahiyetinde sayılmaz."[264] Adnan Menderes bu antidemokratik değişikliği kendi üslubuyla "Radyo, bir devlet vasıtasıdır. Bunu kullanan da hükûmettir. Hükûmet beyanatını, mes'ul adamların demeçlerini vermek radyonun vazifesidir. Radyo orta malı değildir. Radyoyu onlarla paylaşacak değiliz" diye izah edecekti.[265] Böylelikle ortaya öyle garip bir durum çıkacaktı ki; diyelim ki muhalefete mensup milletvekilleri hükûmet üyelerinin yanıtlaması istemiyle bir soru önergesi verdiklerinde bu önerge radyodan okunamayacak, hatta ne hakkında olduğu dahi belirtilemeyecek, buna karşılık ilgili hükûmet üyesinin ya da başbakanın önergeye verdiği yanıtlar radyodan tekrar tekrar okunacaktı.[266]

DP, radyoyu muhalefet partilerine kapatmanın yanı sıra onu "DP'nin sözlü gazetesi"[267] haline de getirmişti. Radyoya, maaşlı ve memur spikerlerin yanı sıra parti tarafından atanmış ve hiyerarşide müdürden bile üst konumda bulunan spikerler de atanmıştı. Eski Kadrocu Burhan Belge bunlardan birisiydi. Radyodan Adnan Menderes'in nutuklarını okurdu. "Radyo Gazetesi" adlı bir program vardı. Bu program, mesela, şöyle başlardı: "Muhalefetin kanunsuz ve nizamsız hareketleri devam etmektedir."[268] 1957 seçimlerinde ise bunların hepsinden daha şaşırtıcı bir durum yaşandı. Normalde seçim sonuçları ancak oy verme işlemleri bittikten belirli bir süre sonra açıklanmaya başlanırdı. Bunun nedeni, henüz oy verme işlemleri devam ediyorken yapılacak yayınlarla yurttaşları yönlendirmemek, seçimlerin serbestçe yapılmasına gölge düşürmemekti. 1957'de yürürlükte bulunan seçim kanunu da bu yöndeydi. Kanunun 134. Maddesi, oy verme gününde "oy vermenin tam bir serbestlikle yapılmasına tesir edilecek mahiyette" her türlü sözlü ve yazılı yayını yasaklıyordu. Buna karşılık 1957'de

261 Aksoy, *Partizan Radyo*, 63.
262 A.g.e., 18-19.
263 Kocabaşoğlu, *Devlet Radyosu*, 258-259.
264 Aksoy, *Partizan Radyo*, 64.
265 Erer, *On Yıl*, 103.
266 Aksoy, *Partizan Radyo*, 11.
267 Deyim, Muammer Aksoy'un. Aksoy, *Partizan Radyo*, 105.
268 29 Şubat 1960 tarihli *Radyo Gazetesi*'nden aktaran: Aksoy, *Partizan Radyo*, 110.

radyodaki seçim yayınları saat 14.00'te başlatıldı. Haberlerde verilen sonuçlarla DP'nin kazandığına ilişkin bir kanaat yaratıldı ve henüz oy vermemiş yurttaşlar yönlendirilmiş oldu.[269]

Belediye hoparlörleri

Radyo, muhalefetteki siyasal partilere kapatılınca, seslerini topluma duyurabilmek için geriye açık hava ve salon toplantıları kalıyordu. Bunlar da yapılan yasal düzenlemelerle azami ölçüde daraltılmıştı. Üstelik açık hava toplantıları için başka kısıtlamalar da söz konusu olabiliyordu. O yıllarda önemli bir kitle iletişim aracı olarak işlev gören belediye hoparlörleri 1950'li yıllarda kurulmaya başlamış, 1954 seçimlerinden önce siyasi ilanlar da yayımlar olmuşlardı. Ayrıca, seçim mitingi düzenlemek isteyen siyasi partiler, hoparlörlerin düzeneği ile aynı olan ses düzeneğini belediyelerden kiralıyorlar, böylece parti başkanının miting meydanında söyledikleri belediye hoparlörü aracılığıyla bütün ilçelerden dinlenebiliyor, belediyeler de bu işten biraz para kazanıyorlardı. Partilerinin liderlerinden muhalif seslerin nasıl kısılacağını öğrenen DP'li belediye başkanları, rakip partilerin miting yayınlarını engellemek için enteresan yollar bulmakta gecikmediler. Siyasal iletişim için bir araç işlevi de gören belediye hoparlörünü bir sansür aracına dönüştürdüler. Örneğin 18 Mayıs 1959'da Eskişehir'de konuşan Osman Bölükbaşı, uzun bir süre hoparlörden yayılan gübre satışı ilanını beklemek zorunda kaldı.[270]

Gelinen noktada, DP'nin vaktiyle bayraktarlığını yaptığı liberal özgürlükler neredeyse berhava olmuştu. Muhalefet partileri dönemin etkili iletişim aracı radyoyu kullanamaz, kitle toplantıları yapamaz ve nihayet basın da onların görüşlerini topluma ulaştıramaz haldeydi. Bu haller, "milli irade"nin icapları olarak görülüyordu.

İktidar ve üniversiteler

1940'ların sonunda ve 1950'lerde Türkiye'nin o zaman iki büyük ilinde, Ankara ve İstanbul'da, kümelenmiş akademik çevrelerde liberal düşünce modaydı. Özellikle 1946'daki şaibeli seçimler, aydınları parlamenter demokrasinin ancak DP'nin zaferiyle gelebileceğine inandırmıştı. O yıllarda öğrenci olarak İngiltere ve Amerika'ya giden akademisyenler liberal düşüncenin meftunu olarak yurda döndüler ve hoca olarak da öğrencilerine bu düşünceleri aşıladılar. Ancak, Feroz Ahmad'ın dikkati çektiği gibi[271] 1954 seçimlerinden sonra Türkiyeli liberal aydınlar derslerini aldılar; bir rejimin kabaca liberal olmasıyla onun liberal bir rejime dönüşmesi aynı şey demek değildi. Tek parti rejiminden çok parti rejimine geçilmesiyle demokratikleşmenin aynı şey demek olmadığı sayısız dramatik olayla anlaşılacaktı. Menderes'in 1954'te yaptığı bir değerlendirme, onun ve partisinin akademisyenlere nasıl yaklaştığını olabilecek en açık şekilde ortaya koydu. Üniversite öğretim üyelerinin basın özgürlüğü konusundaki açıklamalarını şöyle değerlendiriyordu Menderes: "... ormancı bir profesör rektör ... hükûmet aleyhinde bulunuyor. Baytar profesör basın hürriyeti olmadığı hakkında konuşuyor. Bu tip insanlar siyasetten ne anlarlar?"[272] 1954'ten itibaren Turan

269 Aksoy, *Partizan Radyo*, 118-135.
270 Toklucu, *Türk Erkeği*, 53-54.
271 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 63-64.
272 Erer, *On Yıl*, 265.

Güneş, Fethi Çelikbaş, Feridun Ergin gibi DP içindeki liberal akademisyenler kendi partilerinden soğudular. DP'nin muhalefetteyken yürüttüğü demokrasi mücadelesine sempatiyle yaklaşan Turhan Feyzioğlu, Aydın Yalçın gibi simalar ise bu partiyle ihtilaflı hale düştüler.

DP Hükûmeti, 21 Temmuz 1953'te üniversiteler kanununda değişiklik yaparak "siyasi teşekküllerde fiilî vazife alan", "siyasi yayınlarda veya beyanlarda bulunan" öğretim elemanlarının üniversiteden atılmasını kanunlaştırdı.[273] Öğretim üyeleri artık partilerde görev alamayacakları gibi, kendi uzmanlık alanlarında beyanat da veremeyeceklerdi. Kanunun liberal özgürlüklere aykırı olduğu besbelliydi. Ancak, bazı şeylerin de göstergesiydi. DP iktidar partisi olmasına rağmen akademisyenlerin desteğini alamıyor, aldığı desteği yitiriyor ve öğretim üyeleri hızla muhalefet saflarında toplanıyordu.[274] Kanun, bu eğilimi hukuk gücüyle engellemeye yönelikti.

1954'te, Üçüncü Menderes Hükûmeti'nin kuruluşunun ardından çıkarılan bir başka kanun da DP iktidarının üniversiteler üzerindeki kontrolünü artırıcı bir nitelik taşıyordu. Bu, 5 Temmuz 1954 tarihli 6435 sayılı "Bağlı Bulunduğu Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun"du. Bu düzenlemeyle Milli Eğitim Bakanlığı üniversite senatosunun görüşünü aldıktan sonra, seçimle iş başına gelenler dahil bütün öğretim elemanlarını Bakanlık emrine alabilecek, 6 ay beklettikten sonra da emekliye sevk edebilecekti. Bakanlık, üniversite senatosunun görüşünü almak zorundaydı, ancak ondan aldığı görüşle bağlı değildi; yani senatonun görüşü hilafına davranma selahiyetine sahipti. Bu düzenlemeyle üniversitenin idari ve bilimsel özerkliği ciddi ölçüde zedelenmiş, 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu'nun üniversitelere siyasal iktidar karşısında getirdiği tüm güvenceler tek hamleyle aşındırılmıştı.[275]

Milli Eğitim Bakanlığı, bu kanuna dayanarak Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa profesörlerinden Bülent Nuri Esen'i 21 Ağustos 1954'te görevinden aldı. Gerekçe; Esen'in DP'nin gitgide baskıcı bir tutum içine girdiğine dikkat çekerek mevcut rejimin adının demokrasi olamayacağını, ancak 'kakokrasi' olarak adlandırılabileceğini savunmasıydı. 'Kakokrasi' Yunancadan gelen bir terimdi ve kötü iktidarın egemen olduğu toplum düzeni anlamına geliyordu. Gelgelelim, DP yöneticileri bu terimi, Türkçenin çağrışımlarının imalarıyla anladılar ve Ankara Üniversitesi Senatosu'nun karşı görüşüne rağmen Esen'in görevden alınmasını sağladılar. Kararı, Şam'da bilimsel bir toplantıdayken öğrenen Esen, yurda dönüşte bir basın toplantısı düzenleyerek "Tarihin hiçbir çağında ve kürenin hiçbir bucağında hükûmetlerin ilim müesseselerine karşı muzaffer oldukları kaydedilmiş değildir. ... Bülend Nuri Esen'siz üniversite olur ama, hürriyetsiz üniversite düşünülemez," dedi.[276] Ne var ki, DP bilimsel özgürlükle savaşta kararlıydı ve Esen'den kısa bir süre sonra Prof. Dr. Tahsin Bekir Balta ile Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'yu da görevden alarak emekliye sevk etti.

1956'nın ilk günlerinde Türkiye üniversitelerinde ilk açık oturum düzenlendiğinde, Menderes Hükûmetinin üniversite öğretim üyelerine yönelik baskıcı, aşağılayıcı ve susturucu tav-

273 *Milliyet*, "Profesörlerin Siyaset Yapmaları Menedildi", 22.07.1953: 1, 7.

274 Eroğul, *Demokrat Parti*, 126.

275 Cenk Yiğiter, "Demokrat Parti İktidarından 27 Mayıs'a Akademik Özgürlük ve Üniversite", *Praksis*, 37 (2015), 213-240.

276 *Cumhuriyet*, "Fikir Hürriyeti ve Profesörlerin Durumu", 03.09.1954: 1, 6.

rını kararlılıkla sürdüreceğinin ilk işaretleri de görülmeye başlamıştı. Fikir Kulüpleri Cemiyeti tarafından düzenlenen ilk açık oturumda SBF öğrencileri serbestçe soru sormuş öğretim üyeleri de serbestçe yanıtlamıştı.[277] Menderes, ertesi günkü grup konuşmasında SBF öğretim üyelerini ve öğrencilerini "mahiyeti anlaşılamayan bir münevver küçük zümre" diye aşağıladı.[278] Gerektiğinde iktidar gücünü kullanarak hocaları ve üniversiteleriyle bütün üniversiteleri susturacağının işaretini vermekten de çekinmedi ve Türkiye üniversiteler tarihine hiç unutulmayacak şekilde kazınan şu sözleri söyledi: "İstersek bugün çanlarına ot tıkayabiliriz."[279] Çok geçmeden üniversitelerde 1956-1957 öğretim dönemi başlarken yaşanan bir gelişme, DP'nin üniversiteler üzerinde baskı kurmakta hudut tanımayacağını gösterecekti. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu ders yılını açış nutkunda "asla nabza göre şerbet sunan, kötüye zararlıya fetva veren birer sözde münevver haline gelmeyelim"[280] dediği için görevinden alınarak Milli Eğitim Bakanlığı emrine verildi. Olay, büyük yankılar yarattı. SBF öğrencileri bunu bilim özgürlüğüne vurulmuş bir darbe olarak değerlendirdiler ve dersleri boykot ettiler. Boykot birçok öğrencinin gözaltına alınıp sorgulanması, bazılarının da uzaklaştırma cezası almasıyla sonuçlandı. Feyzioğlu'nun görevden alınmasıyla ilgili gözaltına alınanlar arasında, konuyla ilgili eleştirel bir açıklama yapan Doç. Dr. Muammer Aksoy da vardı. DP kurucusu Fuad Köprülü bu çarpıcı olayı "İstikbali, herhangi bir Maarif Vekilinin ağzından çıkacak söze bağlı olan hocanın ilmin yüksek haysiyetini muhafaza edebileceğine inanmak için akıl ve izandan tamamen mahrum olmak icap eder" diye değerlendirecekti.[281] Başbakan Menderes açısından ise sorun gayet basitti. Meclis'te konuyla ilgili bir soruyu yanıtlarken konunun bilim özgürlüğü çerçevesinde tartışılamayacağını ima ederek "Hükûmet takdir hakkını kullandı" diye konuşacaktı.[282]

SBF hadisesinin ardından Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu, Doç. Dr. Aydın Yalçın, Doç. Dr. Muammer Aksoy, Doç. Dr. Münci Kapani, Asistan Şerif Mardin ve Asistan Coşkun Kırca görevlerinden istifa ettiler. Dönemin parlak akademisyenlerinin istifası DP'nin "milli irade" kavramı mihverindeki demokrasi zihniyetinin aydınlar katında yarattığı hayal kırıklığını gösteriyordu. İstanbul Üniversitesi anayasa hukuku profesörlerinden Hüseyin Nail Kubalı'nın açığa alınması ise bilimsel özgürlüğe vurulan bir başka darbe oldu. Aralık 1957'de TBMM İçtüzüğü'nün muhalefetin sesini boğacak şekilde değiştirilmesi Kubalı tarafından anayasaya aykırı olarak değerlendirildi. Kubalı, bu değerlendirmenin hemen ardından açığa alındı. Açığa alma kararı, İstanbul Üniversitesi Senatosu, Milli Eğitim Bakanlığının Kubalı'nın açıklamasının siyasi olup olmadığına ilişkin yazılı sorusuna 'hayır' yanıtı verdiği halde alındı.[283] Bu tasarruf İstanbul Üniversitesi öğrencileri tarafından protesto edildi. Öğrenciler o gün derslere girmediler ve rektörün istifasını istediler.[284] Kubalı'nın evi dayanışma ziyaretine gelen öğretim elemanı ve öğrencilerle doldu taştı. Kubalı ile dayanışma öyle büyüdü ki, yurdun

277 *Milliyet*, "Ankara'da Akademik Bir Münazara Yapıldı", 24.01.1956: 1, 7.
278 *Milliyet*, "DP Grubunda Dün Kıbrıs Davası Görüşüldü", 25.01.1956: 1, 7.
279 *Cumhuriyet*, "Menderes'in Matbuata ve Üniversiteye Hücumları", 25.01.1956: 1, 3.
280 T.G., *S.B.F. Hadisesi*, 15.
281 A.g.e., 126.
282 Erer, *On Yıl*, 282.
283 *Milliyet*, "Kubalı Vekâlet Emrine Alındı", 02.02.1958: 1.
284 Erer, *On Yıl*, 335.

SBF Dekanı Prof. Dr. Feyzioğlu'nun Vekâlet Emrine Alınmasına Neden Olan Nutku'ndan

...

Sayın Rektör, dünkü açılış töreninde bizlere saf hakikatin aranması lüzumunu hatırlatıyordu. Bütün tarihimiz, bize, "bilginin ve hakikatin peşinden konuşunuz" diye haykırmaktadır.

Bu hususta hoca ve talebe, yaşlı ve genç tefriki yoktur. ...

Bir imtihan masasının iki ayrı tarafında oturmak, bizlere aynı ailenin mensubu olduğumuzu unutturmamalı; iki ayrı kutup olduğumuz hissini asla vermemelidir.

Aslında sizler ve bizler, hepimiz tek bir vazife yolunun yolcularıyız. Bu yol, durmadan çalışma, öğrenme, bildiği ve memleketin hayrına olduğuna inandığı şeyleri, menfaat hesabı yapmadan açıkça söyleme yoludur.

...

İstersek Türk Vergi Kanunlarını, Parabanka notlarını, haczi caiz olmayan malların veya iptidai itirazların tam listesini ezbere bilmeyelim; fakat asla nabza göre şerbet sunan; kötüye, zararlıya fetva veren bir sözde münevver haline gelmeyelim. ...

Kaynak: T.G., S.B.F. *Hadisesi ve İlim Hürriyeti* (Ankara: Yıldız Matbaası, tarihsiz), 15.

her yerinden telgraflar çekilmeye başladı. 3 Şubat 1958 tarihli *Milliyet* gazetesindeki haberde şunlar yazılıydı: "Bir posta memuru sabahtan akşama kadar profesörün evi ile Bostancı postanesi arasında âdeta mekik dokumuştur."[285] Bir telgraf da İstanbul Üniversitesi öğrencileri tarafından çekildi. Ancak bu kez Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı'ya: "Kıymetli hocamız Kubalı'yı Vekâlet emrine almanızdan dolayı, sonsuz teessür içindeyiz. Ondan feyz almış kimseler olarak, aynı ideal uğrunda daima mücadele edeceğimizden zerre kadar şüpheniz olmasın. Fakültemizden ancak H. Nail gibi medeni cesaret sahibi kişilerin yetiştiğini bildiğiniz kanaatindeydik. Aynı fikirleri benimseyen biz talebelerini de hocamızla beraber, lütfen Vekâlet emrine alınız."[286] Ankara ve İstanbul üniversiteleri Menderes Hükûmetinin bilim dünyası üzerindeki baskılarına karşı ayaktaydılar. DP tam bu sırada üniversiteler kanunda radikal değişiklikler yapmak üzere bir karşı atak yaptı. O günlerde çıkan haberlere göre; hazırlanan yeni üniversiteler kanun tasarısında öğretim üyelerinin bakanlık emrine alınması kolaylaştırılacak, bakanın bu konudaki yetkileri genişletilecek ve üniversite senatosunda görüş sorma gereği ortadan kaldırılacaktı. Böylelikle üniversiteler, bir ilkokul gibi, bir ortaokul gibi, bir lise gibi Eğitim Bakanlığına daha sıkı bir biçimde bağlanacaktı.[287] Ne var ki, hazır olduğu söylenen tasarı zamanı gelince kanunlaştırılmak üzere bir köşeye kondu.

Sol akımlar

Sosyalist aydınlar ve akımlar cumhuriyetin her döneminde baskı altında tutuldular; işkence gördüler, hapis ve sürgünle cezalandırıldılar, yayınları yasaklandı, seslerini topluma du-

285 *Milliyet*, "Kubalı'ya Dair Kararın Akisleri", 03.02.1958: 1,5.

286 *Milliyet*, "Kubalı Meselesi Dün Meclise Aksettirildi", 04.02.1958: 1,5.

287 *Milliyet*, "Üniversiteler Kanunu Hazır", 06.02.1960: 1.

Şerif Mardin'in İstifanamesi

SBF Siyasi İlimler Asistanı Şerif Mardin'in SBF Dekanı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun Vekâlet emrine alınması ve Doç. Dr. Muammer Aksoy'un konuyla ilgili açıklamaları nedeniyle polis tarafından sorguya çekilmesi üzerine yazdığı istifa metni, dönemin aydınlarının DP'nin demokrasi zihniyetinden uğradıkları hayal kırıklığının çarpıcı bir yansımasıdır:

İki seneden beri asistan olarak içinde bulunmaktan büyük iftihar duyduğum ve bu kısa süre içinde dahi derin bir şekilde bağlanmış olduğum Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden ayrılmaya karar vermiş bulunuyorum.

Mülkiyeye olan bağlılığım fakülte öğretim üyelerince iyi bilindiğinden çok sevdiğim mesleğimi terk etmemi zaruri kılan hadiseleri kendilerine izah etmek ihtiyacını hissediyorum.

Amerika'da üniversite tahsilimi tamamlayıp vatana döndüğüm günlerde Ankara'daki ilm müesseselerinin birinde yetiştiğim üniversitelerde teneffüs edilen hür havanın estiğini, milletlerarası akademik atmosferin yerleşmiş olduğunu müşahede etmiş olmam, üzerimde büyük tesir bırakan olaylardan biri olmuştu. Bu müessese Siyasal Bilgiler Fakültesi'ydi. Daha sonra müessese mensupları ile tanıştıkça, bu havanın yapmacık bir hava olmadığını, mevcut atmosferin fakülte içindeki münasebetlerde demokratik usullere yer verilmiş olmasından doğduğunu, hakikate ancak serbest münakaşa yolu ile varılabileceği inancının kökleşmiş olmasından ileri geldiğini anladım. Kendime rehber ittihaz ettiğim manevi kıymetler arasında en yüksek bir yer tutan bu prensiplerin bu müessesede hâkim olması, memleketim bakımından parlak bir istikbal vaad eden işaretlerdendi. Demokratik vetirenin ve hür düşüncenin mücerret mefhumlar olmayıp birer yaşayış tarzı olduğunu müşahede etmiş bir kimse olarak bu prensiplerin hâkim bulunduğu bir müesseseye intisap etmekten daha tabii bir şey olamazdı.

Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girdiğim 1954 yılı, fakültenin birçok gelişmeler sayesinde öğretim ve araştırma vazifelerini layıkıyla başarabileceği sene telakki ediliyordu. Ancak, başlangıçta önümüzde açılmış olan bu geniş ufukların cazibesiyle, bütün gücümüzle işe sarılırken, zamanla sahamızı her gün daraltan hadiselerle karşılaşmaya başladık. Kendi sahamın pratik gayesi, bir memleketteki günlük olayları tahlil ederek o memleketin nereye gittiğini önceden kestirmek olduğu ve dünyanın her tarafında bu gibi çalışmaların yapılması için hükûmetler bizzat araştırma merkezleri kurdukları halde, bizde böyle bir tetkike tevessül edip, bunu neşretmenin beni cezai müeyyideler karşısında bırakabileceğini idrak etmek zorunda kaldım. Siyasi vetirenin üzerinde durmanın tehlikeli ve haram bir faaliyet olduğunu öğrendim.

Bir diğer bakımdan da, fakültenin mensuplarında yavaş yavaş büyük bir hayal kırıklığı başlıyordu. Zira üniversite muhtariyeti bahsinde de sahanın gittikçe daraldığı müşahede ediliyordu.

Öğretim üyelerinin büyük bir çoğunluğu bu daralmayı tasvip etmiyorlar ve memnuniyetsizliklerini ifadeden çekinmiyorlardı.

Son hadiselerden dolayısıyle en ziyade hayretimi mucip olan nokta, dekanımızın –Batı demokrasilerinde tamamen alışılmış akademik konuşmalardan sayılan– açış nutku yüzünden bakanlık emrine alındığı zaman, bu gibi prensip ve itirazların, bazılarında bir anda ortadan silinivermiş olmasıdır.

Benim için böyle bir silinme bahis konusu olmayacağı gibi, şimdiye kadar bir insanda gördüğüm ahlaki değerlerin en yükseklerini nefsinde toplıyan basiretin ve faziletin öz timsali telakki ettiğim Doç.Dr. Muammer Aksoy'un, birkaç gün evvel sanki adi bir suçlu imiş gibi Emniyet Müdürlüğüne celbedilerek isticvab edilmesi bu prensip meselesini bütün çıplaklığı ile ortaya atmıştır.

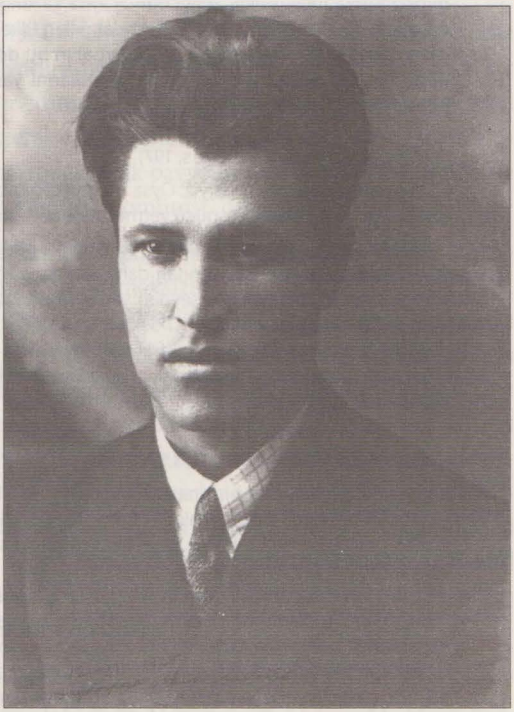
Bu vaziyette demokrasinin en feyzli topraklarından biri sayılan bir memlekette, benimsediğim ve demokrasinin özü sayılan kıstaslar muvacehesinde fakültemizdeki vazifeme devam etmeme imkân kalmamıştır.

İstifamın kabulünü rica ederim.

Kaynak: T.G., *S.B.F. Hadisesi ve İlim Hürriyeti* (Ankara: Yıldız Matbaası, tarihsiz), 65-66.

yurmaları değişik biçimlerde engellendi. Ancak hiçbir dönemde DP'nin iktidar yıllarındaki kadar soluksuz bırakılmadılar. DP döneminde "antikomünizm" en aşırı uçlara vardırıldı, karikatürize edildi ve en ağır biçimlerde kriminalize edildi.

DP liderleri, ABD ile iyi ilişki kurmanın en sağlam yollarından birinin dönemin "Soğuk Savaş" iklimine uygun olarak sıkı bir antikomünizm yapmak olduğunu iyi biliyorlardı. Beri yandan, oy deposu olarak gördükleri işçi ve köylü kitlelerle sosyalist hareketlerin ilişki kurmasını engellemenin kendi sınıf çıkarları bakımından ne denli önemli olduğunun da farkındaydılar. Bu işi nasıl hudutsuzca yapacaklarını 29 Mayıs 1950'de Meclise sundukları hükûmet programıyla hemen gösterdiler. Hükûmet programına göre irtica ve ırkçılık bile 'komünist taktiği' olarak değerlendiriliyordu. Hükûmet programını okuyan Menderes, TBMM kürsüsünde, "millete mal olmuş inkılaplarımızın korunması konusunda bilhassa üzerinde duracağımız mesele memleketi içinden yıkıcı aşırı sol cereyanları kökünden temizlemek için icap eden kanuni tedbirleri almaktır. İrticai ve ırkçılık gibi aşırı cereyanları vasıta olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maskeler altında gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz. Biz bugünün şartları içinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalaa etmek gafletinde bulunmayacağız," diyordu.[288] Bakanları, Menderes'in, irticanın sol tarafından bir maske olarak kullandığına ilişkin karikatürvari söylemini en uç noktalara kadar sürüklemekte gecikmeyeceklerdi. Bunun bir örneği, Ticani tarikatının Atatürk heykellerine saldırıları sırasında ortaya çıktı. Ticaniler, DP'nin iktidara gelişinin ardından değişik yerlerde Atatürk büst ve heykellerini kırmaya ve yıkmaya başlamışlardı. Ankara'daki Zafer Meydanı'nda bulunan heykele yönelik saldırının ardından tarikatın lideri Kemal Pilavoğlu ve 11 müridi 28 Haziran 1951'de tutuklandı. Tutuklamalar üzerine açıklama yapan Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, "Belki de komünist ajanı olan on-on beş şeyh ve mehdi namzedinin etrafında toplanan bu şuursuz kalabalık biraz değil tamamen cehlin kurbanıdır" di-

1902'de doğan Dr. Hikmet Kıvılcımlı yaşamı boyunca bitmek bilmeyen hapislik dönemleri ve uğradığı işkencelere rağmen Türkiye'de bir sosyalist iktidar arayışından hiç vazgeçmedi. 1950'li yıllarda kurduğu Vatan Partisi'nin siyaset anlayışı onun özgün sosyalist devrim stratejisi anlayışının ürünüydü. Hem yazılarında hem de siyasi üslubundaki cüretkâr deneyselliği Doktor'u Türkiye sosyalist hareketinin sembol isimlerinden birisi haline getirdi.

288 *Milliyet*, "Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu", 30.05.1950, 1,5.

Mehmet Ali Aybar'ın Penceresinden
Demokrat Parti Döneminde Aydınlar, Sınıflar ve Gündelik Hayat

Mehmet Ali Aybar, Milli Şef Döneminde hürriyet ve demokrasiyi savunan yazıları nedeniyle üniversiteden atılmış sosyalist bir aydındı. 1946 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden bağımsız Bursa milletvekili adayı olmuş ama kazanamamıştı. Aybar'ın listesinden milletvekili adayı olduğu Demokrat Parti'nin iktidar yılları ülke sorunlarına duyarlı bir aydının suskunluk içine gömülmüş yılları olarak geçti. Aybar'ın bu dönemde arkadaşlarına yazdığı mektuplar, dönemin iktisadi, sosyal ve siyasal koşullarını yansıtması bakımından çarpıcıdır. Aybar'ın mektuplarından bazı kesitler:

(6 Mart 1959, Zekeriya Sertel'e, s. 197)

... Olayların sessiz seyircileriyiz. Oysa bir diyeceğimiz vardır elbet; az buçuk aydın sayılırız. Ama şartlar bizi böyle eli ermez, gücü yetmez hale getirmiştir.

.... Memleketin hali sizin bildiğiniz, bıraktığınız gibi değil. Şartlar çok değişti, çok ağırlaştı. On yıl öncesine kıyasla her bakımdan daha zor, daha kötü yaşıyoruz. Bir zamanlar zaruri ihtiyaçlar arasında saydığımız pek çok şeyden yavaş yavaş vazgeçtik. Konsere, tiyatroya, hatta sinemaya gitmiyoruz. Kitap alamıyoruz. ... Sekiz on yıl önce, gazete dergi çıkarabilirdik; şimdi mümkün değil. Kanunlar çok daha ağır. Kaldı ki dört sayfalık bir dergi bile, büyük, çok büyük bir sermaye işi oldu. Sonra kanun dışı baskılar da eskisine kıyasla çok arttı: kâât vermez; bastırmaz, dağıttırmaz. Bütün bu engelleri aşsan, toplatır okutturmaz. ...

(8 Mayıs 1956, Zekeriya Sertel'e, s. 172, 175-176)

Bugünkü *Cumhuriyet*'te bir istatistik var: 1950=100; 1955=174,6; 1956=228,... Bunlar İstanbul fiyatları; Ankara biraz daha pahalı. Fakat her ikisi de hakikatin altındadır sanırım. Artık sen var kıyas et. Paranın hiç kıymeti kalmadı. Bir ellilik bozduruyorsun meselâ, bir de bakıyorsun ki eriyivermiş. Ne yapmışsın? Ne almışsın? Hiç... Halbuki elli kâât, hatta şundan üç beş sene evveline kadar, para idi. Tabii bu pahalılık falan, bizim gibiler için; yoksa bir sınıf türedi ki, para indinde pul. Son Ticaret Odası toplantısında pek enteresan görüşmeler olmuş; gazetelerde okuduk. Bu arada yalnız İstanbul'da 200'den fazla milyoner bulunduğu anlaşıldı. Gerçekten 1950'den bu yana, büyük toprak sahipleri, büyük tüccarlar, servetlerini ölçüsüz artırdılar. Liberasyon rejimi, kredili ithalat rejimi, dış borçları ödeyemez hale gelip de ithalatın kökü kuruduğu şu son günlere gelene kadar, tüccarın ekmeğine yağ sürdü. Ziraat kazançlarının vergiye tâbî olmaması, ziraatın hızlı bir tempo ile makinalaşması ve tarla fiyatlarının yüksek tutulması gibi faktörler de, büyük toprak ağalarının muazzam kazançlar sağlamalarına yol açtı. Buna mukabil sanayicilerimiz, önceleri dışarıdan gelen mamullerin rekabeti yüzünden; şimdi de ham madde, yedek parça ve saire yokluğundan, bu vurgunda biraz yaya kaldılar. Hiç kazanmadılar demek istemiyorum; onlar da biri beş yaptılar elbet; ama berikiler kadar üste koyamadılar.

...

Dinî duyguların istismarı partiler arasında bir yarışma halini aldı. Taasup memlekette aldı yürüdü. Dışarıdan tahmin edemezsiniz. Sana ufak bir misal vereyim: Galata'da arkadaşlarla arada uğradığımız küçük bir meyhane vardır; Melih (Cevdet Anday) söyledi, Ramazan münasebetiyle kapanmış. Geçen gün bakkaldan, bizim Kuzguncuk'taki bakkaldan, şarap aldım. **Adam**; cebinize koyun; Ramazan, malum; görmesinler, demez mi? Hani Vâlâ (Nurettin) anlatırdı. Bolu'da muallimlik ettiği tarihte, yani bundan otuz beş kırk sene evvel, namaz vakti eli sopalı bir herif, caminin bilmem nesi, çarşıyı dolaşır, dükkân kepenklerine sopası ile vurarak: Vakti salat! Vakti salat diye bağırırmış... Nerede ise o günlere döneceğiz. Belki Bolu'da meselâ, aynı vazifeyi milleti namaza zorlamak işini üzerine almış olanlar, yeniden peydahlanmıştır bile. İstanbul böyle olursa, Anadolu'nun içi kim bilir nasıldır. ...

Kaynak: *Mehmet Ali Aybar, Mehmet Ali Aybar'ın Müdafaaları ve Mektupları* (1946-1961), yay. haz. Barış Ünlü (İstanbul: İletişim 2003).

yecekti.[289] Ticani tarikatının liderlerini komünist ajanı olarak gösterebilen bir siyasal zihin yapısına sadece Soğuk Savaş döneminin antikomünist söylem izleri kazınmış değildi, bunda bütün kötülükleri sola yıkarak kendini aklama gibi bir mantığın da bariz etkileri vardı.

28 Temmuz 1950'de Menderes Hükûmeti'nin Kore'ye asker gönderme kararını eleştirmek amacıyla bir bildiri yayımlayan Türk Barışseverler Cemiyeti Başkanı Behice Boran ve arkadaşları 15 ay hapis ve 5 ay sürgün cezasına çarptırıldılar. Bu, DP iktidarının sol akımlar karşısında ne denli acımasız olacağının bir göstergesiydi. Bundan sonra her türlü muhalefet bir biçimde komünizmle ilişkilendirilecekti. 1950'li yılların liberal muhalif dergisi *Forum*'un bile Menderes tarafından komünizmle ilişkilendirildiğini belirtirsek antikomünizmin nasıl bir karikatür haline getirildiği hakkında fikir edinmiş oluruz. Menderes, Meclis kürsüsünden *Forum* hakkında "şu bu türlü teşekkül" diyerek onun komünist olduğunu ima etmişti.[290] Başka örnekler de vardı. Sözgelimi İzmir Fuarı'ndaki Çek pavyonuna asılan "Çekoslovakya'da işsizlik yok" levhasından ötürü pavyonun müdürü "komünist" diye yargılanacaktı.[291]

Türkiye'yi komünizm tehdidi altında göstermek, Menderes hükûmetlerinin ABD'nin iktisadi ve siyasi desteğini kazanmak bakımından durmaksızın uyguladıkları bir taktik oldu. Dönemin tanıklarından gazeteci Altan Öymen'in belirttiği gibi, DP'lilere göre "komünist tehlikesi"nin var olması, ABD'nin Türkiye'ye ilgisinin, dolayısıyla "Amerikan yardımı"nın artması demekti. Bu yüzden Türkiye'de "komünist tehlikesi"nin varlığının ve ne kadar önemli olduğunun her fırsatta hatırlatılması gerekiyordu ki ABD'liler "Aman Türkiye'nin kalkınmasını ihmal etmeyelim, yoksa tehlike büyür" diye düşünsünler ve Türkiye'ye yaptıkları yardımları artırsınlar. Öymen, o günlerde dillere destan bir espriyi de aktarıyor: "Devletin ilgili servisleri düşünüp taşınıyorlarmış. 'Bizde birtakım komünistler var olsa bile, devleti ele geçirmek şöyle dursun, seslerini bile doğru dürüst duyuramıyorlar. Acaba ABD'yi nasıl inandırsak bizdeki 'komünist tehlikesi'nin de ciddi olduğuna?' diye. Biri bir öneri yapmış: 'Acaba' demiş, 'Yunanistan'dan biraz komünist mi ithal etsek?'"[292]

DP döneminde Türkiye Komünist Partisi'ne (TKP) yönelik operasyonlar ve tutuklamalar daha çok bu zihniyetin bir ürünüydü. 1951 ve 1953'te TKP'ye yönelik operasyonlarda gözaltına alınan ve tutuklanan onlarca kişi özel hücrelerde akıl almaz işkencelerden geçirildi. Bu işkencelerden ötürü 16 kişi çıldırdı.[293] TKP yörüngesinde üniversite öğrencileri arasında çalışmalar yapan ve *Hür Gençlik* adlı bir dergi çıkaran İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği de Nisan 1951'de düzenlenen bir operasyonun ardından kapatıldı.[294] DP iktidarı sosyalist aydınlara nefes aldırmamak için elindeki her türlü aracı kullandı. Birçok sosyalist aydın bu dönemde yurt dışına gitmeye mecbur bırakıldı. Bu aydınlar arasında Pertev Naili Boratav, Sabiha ve Zekeriya Sertel, Nâzım Hikmet, Abidin ve Güzin Dino gibi isimler vardı. Yurtta kalan sosyalist aydınlar ise toplumsal içerikli edebiyat bile yapamaz duruma getirilmişlerdi. Öyle ki Melih Cevdet Anday, Rıfat Ilgaz, Oktay Rıfat, Fethi Naci, Arif Damar, Cahit Irgat, Orhan Kemal, Şükran Kur-

289 Sabahattin Nal, "Demokrat Parti'nin 1950-1954 Din Siyaseti", *SBF Dergisi*, 2005 (3): 156.
290 T.G, *S.B.F. Hadisesi*, 132.
291 Eroğul, *Demokrat Parti*, 99, 106.
292 Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar* (İstanbul: Doğan, 2009), 256.
293 Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2009), 163.
294 Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar-Belgeler* C. 1 (İstanbul: Felis, 2001), 41.

dakul gibi yazarlar edebî eserlerinden ötürü ağır ceza mahkemelerinde yargılandılar.[295] Bu yargılamalara imkân veren de DP iktidarının daha ilk zamanlarında Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. Maddelerinin değiştirilerek alabildiğince ağırlaştırılmasıydı. Menderes, Ceza Kanununu sola karşı mücadele için değiştirdiklerini TBMM kürsüsünden şu sözlerle dillendirecekti: "Ceza kanununda yapılmakta olan tadilat komünizme karşıdır, diktatörlüğe ve anarşiye karşıdır."[296]

DP döneminde üç yasal sosyalist partiden biri Dr. Hikmet Kıvılcımlı önderliğindeki Vatan Partisi (VP) idi. VP, 29 Ekim 1954'te kuruldu. Kurucularının Genel Başkan Kıvılcımlı dışındaki tüm üyeleri emekçi sınıflardandı. Sınırlı olanaklara sahip olan VP tanınmış, kitleler tarafından rağbet görmüş değildi. Ancak öteki partilerden bir farkı vardı ve bu fark 1957 seçimleri öncesinde *Cumhuriyet* gazetesinin bir haberinde şöyle yansıtılmıştı: "Memleketimizin siyasal hayatında henüz tanınmamış olan Vatan Partisi de şehrimizde [İstanbul] milletvekilleri seçimlerine iştirak etmektedir. Partinin İl Seçim Kurulu tarafından tasdik edilen 39 kişilik aday listesi[nin] diğer partilerden en büyük farkı, içinde bir tek avukat ve profesöre rastlanmamasıdır. Listedeki adayların 28'i işçi, 6'sı zanaatkâr (marangoz, berber, terzi, dokumacı), biri şoför, biri mütercim, biri emekli öğretmen ve ikisi de ev kadınıdır."[297] Partinin en önemli yanlarından biri, belki de buydu. *Cumhuriyet* gazetesinin Partinin kurucuları arasında bir tek avukat ve profesöre rastlanmamasını hayretle haberleştirmesi, zamanın siyasal partilerinin genel niteliğini yansıtır; parti kurmak ancak avukatların, profesörlerin işiydi. VP ise bu genel niteliğe aykırı olarak emekçi sınıfların bir girişimiydi. Sadece bu açıdan bile Türkiye siyasal hayatına bir yenilik getirmişti. VP, İslami motifleri de kullanarak sınıfsal bir hareket yaratmak istiyordu. Ancak, doğrudan doğruya Adnan Menderes'in talimatıyla 1958 başlarında kapatıldı; tüm üye ve yöneticileri de tutuklandı.[298] Hikmet Kıvılcımlı'nın tutuklanmasıyla ilgili haber Türkiye siyasal hayatının en ilginç haberlerinden biri olduğu için burada nakledilmeyi hak eder:

> Vatan Partisi Genel Başkanı Hikmet Kıvılcımlı, dün Eyüp Sulh Ceza Mahkemesi tarafından komünistlik propagandası ve dini siyasete alet etmek suçundan tevkif edilmiştir. Hikmet Kıvılcımlı'ın tevkifi, seçim müddeti içinde Eyüp'de yaptığı parti propagandası konuşmaları ile ilgilidir. Konuşmalarında komünistliği metheder şekilde konuştuğu ve dini siyasete alet ettiği iddiası ile Eyüp Savcılığı tarafından mahkemeye verilen Hikmet Kıvılcımlı, dün yapılan sorgusunu müteakib tevkif edilmiştir.[299]

İslam, Türkiye siyasal hayatının ana akını partileri tarafından değişik düzeyler ve biçimlerde kullanılagelmişti. Ancak şimdi ilk kez bir sosyalist parti İslamın ilkeleri ile sosyalizmin ilkeleri arasında bir uygunluk olduğunu ve hatta, İslamın ilkelerinin sosyalizmden başka hiçbir siyasal programla bağlaşmayacağını dillendiriyordu. Hikmet Kıvılcımlı'nın ünlü Eyüp konuşmasında şu sözler, bu yöndeki bir haykırıştı: "Vatan Partisi iş ve işçi partisidir. ... İslamın büyük prensibi, hepimizin bildiği gibi: 'Leyse lil insane illâ mâ seâ.' Yani: İnsan için çalışmak-

---

295 Şükran Kurdakul, *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e: Anılar* (İstanbul: Evrensel, 2003), 75.

296 *Milliyet*, "Adnan Menderes Hükümeti Dün 345 Oyla Meclisten İtimat Aldı", 03.04.1951: 1,5.

297 *Cumhuriyet*, "CHP İstanbul Adayları Dün Taahhütname İmzaladılar", 08.10.1957: 1,5.

298 Suat Şükrü Kundakçı, *Bir Ömür Bir Sohbet*, yay. haz. Ersin Tosun (İstanbul: TÜSTAV, 2005), 56-57; *Cumhuriyet*, "Şehrimizde Faaliyet Gösteren 25 Komünist Tevkif Edildi", 26.01.1958: 1, 5.

299 *Cumhuriyet*, "Vatan Partisi Genel Başkanı Dün Tevkif Edildi", 06.11.1957: 1, 5.

tan, emekten başka her şey yalandır' der."[300] İslamı siyasallaştıran bir iktidarın bir sosyalist partinin bu haykırışından tedirgin olması ve elindeki kanun gücüne sarılması normaldi.

Bir diğer sosyalist parti, Esat Adil Müstecaplıoğlu liderliğindeki Sosyalist Parti (SP) idi. 14 Mayıs 1946'da yine Müstecaplıoğlu tarafından kurulan, ancak 16 Aralık 1946'da kapatılan Türkiye Sosyalist Partisi'nin (TSP)[301] devamı niteliğindeki SP, önce Samet Ağaoğlu tarafından Meclis kürsüsünden "ismi sosyalist fakat şimdiye kadar tatbik ettiği metodları ile tamamiyle komünist" diye hedef gösterildi.[302] Çok kısa bir süre sonra da 1952'de yargıç kararıyla Cemiyetler Kanunu gereğince faaliyetlerinden muvakkaten men edildi. Partiye ait mallar muhafaza altına alındı, Esat Adil'in de aralarında bulunduğu 14 parti üyesi de tutuklandı.[303]

Demokrat İşçi Partisi, dönemin sol partilerinden bir başkasıydı. Eylül 1950'de Avukat Orhan Arsal ve üç işçi tarafından kurulmuştu. Marksist bir parti değildi ama, sefalet içindeki geniş emekçi yığınların refahını sağlamayı amaçlıyordu. 1953'teki ikinci kongresinde adını İşçi Partisi olarak değiştirmişti. 1954 genel seçimlerinde bir varlık gösteremedi. Peşinden istifalar ve iç anlaşmazlıklar geldi. Sonrasında ise sönümlenip gitti.[304]

Dönemin sosyalist partilerinden bir diğeri, dört dönem CHP milletvekili olarak görev yapmış olan hukukçu Prof. Dr. Atıf Akgüç genel başkanlığında kurulan Sosyalist Parti'ydi. 19 Ocak 1960'ta kurulan Sosyalist Parti'nin ilk örgütleyicileri arasında Alaaettin Tiritoğlu, Sedat Erbil, İhsan Üngör gibi sosyalist aydınlar bulunuyordu.[305] Partinin bir iddiası yoktu. Başkan Akgüç, düzenlediği basın toplantısında sosyalist bir parti örgütlemenin "çok feragat ve hayli bilgi istediğini", bu nedenle partinin bir müddet için "Amelî Sosyalist Mektebi" halinde çalışacağını, seçimlerin kendileri bakımından "şimdilik" bir önem taşımadığını belirtiyordu.[306] Sosyalist Parti, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Türkiye İşçi Partisi'ne katılacaktı.

DP'nin sosyalist akımlara karşı granit kadar sert bir siyasi tutum takınmasının nedeni sadece ne kadar böyle yaparsa ABD'ye o kadar yaklaşacağını, destek alacağını bilmesinden ve ummasından kaynaklanmıyordu. Siyasal söyleminin kalbine yerleştirdiği "milli irade" kavramıyla sınıfsal çelişkileri, geçmişin ceberut devleti ile millet arasındaki çelişki olarak gösterip gizleyen DP, bu maskelemenin ancak sosyalistler taraf ından açığa çıkarılabileceğinin farkındaydı. Zira diğer siyasal akımlar arasında sınıf çelişkilerine odaklı bir siyasal hat kurabilecek bir parti ya da hareket yoktu. O yüzdendir ki DP, bu kanalı sımsıkı kapatmak için son derece kararlı bir çaba gösterdi.

İslamcı oluşumlar

İslamcılık, DP döneminde kendisini gazeteler, dergiler, tarikatlar, dernekler ve siyasal partiler aracılığıyla ifade etmeye çalışıyordu. İslamcılık fikrini savunan başlıca yayınlar *Fetih*, *Büyük*

300 Hikmet Kıvılcımlı, *Eyüp Konuşması* (İstanbul: Derleniş, 2003), 13.

301 Özgür Gökmen, "Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", *Toplum ve Bilim* 78 (1998): 161-186.

302 *Milliyet*, "İşçiler Arasındaki Tahriklere Karşı Samet Ağaoğlu'nun İfşaatı", 08.05.1952: 1, 7.

303 *Milliyet*, "14 Sosyalist Parti Üyesi Tevkif Edildi", 19.06.1952: 1,7.

304 Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi* (İstanbul: TÜSTAV, 2004), 159-162.

305 *Cumhuriyet*, "Sosyalist Parti Faaliyete Geçti", 20.01.1960: 1.

306 *Cumhuriyet*, "Sosyalist Parti Dün Programını Açıkladı", 21.01.1960: 5.

Doğu, Sebîlülreşşad, İslam gibi dergiler ile *Hakkaniyet* ve *Hür Adam* gibi gazetelerdi.[307] Büyük Doğu Cemiyeti ve İslam Demokrat Partisi iki İslamcı partiydi. İlim Yayma Cemiyeti DP'den sonraki on yıllarda da önemi koruyacak olan bir dernekti. Nurculuk, Süleymancılık ve Ticanilik en hareketli tarikatlardı. İslamcı oluşumlar bürokratik burjuvazinin iktidarı kontrol ettiği tek parti yılları boyunca baskı altında kalmışlardı. Tarım ve ticaretteki hâkim sınıfların iktidarında bu baskının çözüleceğini düşünüyorlardı. Bu yüzden DP'yi desteklemeye meyyaldiler. DP ise kendisini riske sokmadıkça, iktidarını ve oylarını olumlu yönde etkiledikçe İslamcı oluşumlara hayırhah bir tutum almıştı. Buna karşılık kendisine rakip olabilecek ya da meşruiyetini zedeleyebilecek bir intiba yarattıkları durumda onlara karşı tutum alabilmişti.

DP'nin dinsel hareketlerle ilişkilerindeki en önemli dönüm noktalarından biri gazeteci Ahmet Emin Yalman'a düzenlenen suikasttı. Ahmet Emin Yalınan *Vatan* gazetesinin başyazarıydı. 22 Kasım 1952'de Adnan Menderes'in gezisini izlemek üzere gittiği Malatya'da gece yarısına doğru kaldığı otele giderken tabancayla vurularak yaralandı. Tetiği çeken kişi, Türkiye siyasal hayatının sonraki yıllarında da zaman zaman boy gösterecek olan ve siyasi kariyerini küçük bir kız çocuğuna tecavüz etmekten mahkûm olarak noktalayan Hüseyin Üzmez adlı İslamcı kişiydi. Suikast olayında rol alan 15 kişiden Üzmez ile birlikte 11'i tutuklandı. Aralarında bir üst teğmenin de bulunduğu bu kişiler verdikleri ifadede suikastı Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu* dergisinin tahrikleri sonucu planladıklarını açıkladılar. Necip Fazıl, 1952 yılı boyunca *Büyük Doğu*'daki yazılarıyla Yalman'ı hedef haline getirmiş, dinsizlikle, namus düşmanlığıyla suçlamıştı. Nitekim Necip Fazıl'ın kendisi de suikastın azmettiricisi olarak yargılandı ve 9 buçuk ay hapse mahkûm oldu. Zanlıların İslam Demokrat Partisi ve Büyük Doğu Cemiyeti'ne üye olduklarına ilişkin güçlü kanaatler vardı. Yargılamalar sonucunda Üzmez 20 yıl, 9 sanık 12'şer yıl, diğer sanıklar ise 5'er yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Yalman suikastı DP'nin dinsel hareketleri destekleyici ve oya tahvil edici tutumunda bir değişikliğe gitmesine neden oldu. Zira, Yalman suikastı Necip Fazıl'ı ve *Büyük Doğu*'yu örtülü ödenekle destekleyen DP'nin meşruiyetine gölge düşürmüştü. Suikasttan sonra *Büyük Doğu* dergisi ve İslam Demokrat Partisi kapatıldı. DP meşruiyetine düşen gölgeyi geri itmek amacıyla 24 Temmuz 1953'te bir kanun çıkardı. "Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun", "siyasi veya şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadiyle dinî veya dinî hisleri yahut dince mukaddes tanılan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek her ne surette olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimseleri bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezasıyla" cezalandırmayı öngörüyordu.[308] Bu kanun, DP'nin hükmettiği müesses nizamı, dinsel tehditlere karşı korumayı amaçlıyordu ama, DP rejimi ve iktidarını tehdit etmediği sürece dinsel hareketleri himaye ediyor ve kendi siyasi propagandasında dinsel temaları serbestçe kullanabiliyordu. Sözgelimi, DP'nin 1957 seçimleri için hazırlanan propaganda filmi cami görüntüleriyle başlıyor, namaz kılan yurttaş sahneleriyle sürüyor ve cami duvarına asılmış Bayar ve Menderes fotoğraflarıyla son buluyordu.

Şimdi, DP dönemindeki İslamcı hareketleri görelim ve bunların iktidarla ilişkilerine değinelim.

---

307 Necdet Subaşı, "1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirme, Tahayyül ve Tefekkür", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6: Islamcılık* (İstanbul, İletişim, tarihsiz), 217-235.

308 Kanun No: 6187, *Resmi Gazete*, 07.10.1953, 8470.

Büyük Doğu Cemiyeti

28 Haziran 1949'da Necip Fazıl Kısakürek öncülüğünde kurulan Büyük Doğu Cemiyeti, bir dernek gibi görünür. Ancak seçimlere katılması mümkün bir parti hüviyetinde kurulmuştu ve bu bakımdan da gerçekte bir siyasal partiydi. Zira, cemiyetin ana nizamnamesinin 2. kaddesinde "Cemiyet ... bütün hak ve imtiyazlarıyle siyasi bir partinin kanun çerçevesinde mâlik bulunduğu iş ve aksiyon yolunu da, dilediği zaman ve mekânda faydalanmak üzere elde tutar" deniliyordu. 7. maddenin B fıkrasında ise "davanın olgunlaştığı ve kadrolaştığı kanaati doğduktan sonra seçimlere girmek, millet temsilciliği etrafındaki siyasi mücadeleye atılmak ve yalnız bu usulle iktidarı elde etmeye çalışmak" hedefi belirlenmişti.[309] Görünen o ki, kurucusu ve umumi reisi Necip Fazıl Kısakürek, cemiyeti, şartlara göre siyasi bir mücadele aracı, şartlara göre bir örgütlenme aracı, şartlara göre de bir pazarlık aracı olarak tasarlamıştı. Cemiyet kendisini 26 Mayıs 1951'de feshetti.[310] Büyük Doğu Cemiyeti feshedilirken önüne iki hedef koymuştu. Birinci hedef *Büyük Doğu* dergisini günlük bir gazete haline getirmekti; ikincisi ise Büyük Doğu Partisi'ni kurmaktı. *Büyük Doğu*, 16 Mayıs-19 Eylül 1952 arasında günlük gazete olarak yayımlandı. Anlaşılan o ki, Menderes Necip Fazıl'ın etkili kalemiyle kendisini savunmasını, Necip Fazıl da "dünyaya İslam gözlüğünden bakan davasına Menderes'i kazanmak" istiyordu. Necip Fazıl'a günlük *Büyük Doğu* için örtülü ödenekten 5 bin lira avans, başlangıç için 30 bin lira ve ilk hafta 10 bin lira ödenmişti. Ayrıca resmî ilan da verilmişti. Ancak bir süre sonra Necip Fazıl'ın dizginsiz kalemi Menderes'i tedirgin etmiş ve gazete doğrudan doğruya Menderes'in talimatıyla kapatılmıştı.[311] Büyük Doğu ve Necip Fazıl kâh sesini kesmek kâh hırçın sesini siper yapmak amacıyla DP iktidarı döneminde örtülü ödenek aracılığıyla beslendi. Bu dönemde Necip Fazıl'a örtülü ödenekten 147 bin lirayı aşkın para ödendi.[312] Kısakürek, DP parasıyla beslenirken hedeflerinden biri olan Büyük Doğu Partisi'ni ise elbette kurmadı.

İslam Demokrat Partisi (İDP)

DP döneminin bir diğer İslamcı partisi, İDP idi. 1946'da kurulan İslam Koruma Partisi'nden sonra adında "İslam" geçen ikinci parti olan İDP, emekli bir Osmanlı subayı olan Cevat Rıfat Atilhan başkanlığında 27 Ağustos 1951'de kuruldu. Kurucularından beşi emekli subaydı. 10 ilde 150 kadar şubesi ve iki bin kadar da üyesi vardı. CHP'nin altı okuna gönderme yaparcasına altı umdesi vardı: ahlak, anane, adalet, çalışma, iş ve hürriyet. Komünizmle mücadeleyi, Yahudilik ve masonlukla mücadeleyi bayraklaştırmıştı. Ekonomide serbest teşebbüsçü, dış politikada Batı karşıtıydı ve Türkiye önderliğinde İslam Birliği kurulması peşindeydi. İDP, kuruluşundan itibaren DP Hükûmeti tarafından valilikler aracılığıyla takip altına alınmıştı. Dönemin İçişleri Bakanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu tarafından hazırlanarak Şubat 1952'de Adalet Bakanlığına gönderilen bir yazıda İDP'nin "din esasına dayalı bir dernek" olduğu belirtiliyor, partinin faaliyetleri geliştikçe "zararlı neticelerin doğup büyüyeceği"ne dikkat çekiliyor ve partinin kapatılmasının uygun olacağı vurgulanıyordu. 3

309 Necip Fazıl Kısakürek, *Büyük Doğu Cemiyeti* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009),20, 22.

310 A.g.e., 221.

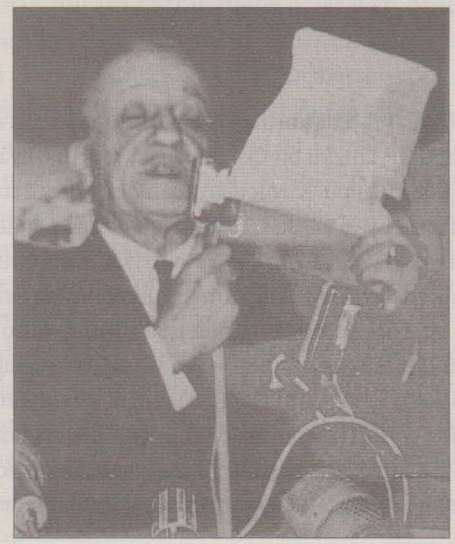
311 Alaattin Karaca, *Necip Fazıl-Adnan Menderes İlişkisi, Mektuplarla ve Belgelerle* (Ankara: Lotus, 2009), 25-34.

312 Emine Gürsoy Naskali, *Yassıada Zabıtları 1: Örtülü Ödenek Davası* (İstanbul: Kitabevi, 2005), 51.

Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983)

Türkiye sağının farklı kolları arasındaki karşılıklı iletişimi kuran söz dağarcığının önemli damarlarındandır. Milliyetçiler, muhafazakârlar ve İslamcıların kelime haznelerinde ve üsluplarında ondan izler, aralarındaki iletişimi kuracak esinlenmeler vardır. Ancak, son kertede siyasal yelpazenin İslamcılık tarafındadır. Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan gibi 2000'ler Türkiye siyasal hayatına yön verecek olan İslamcı figürler, gençlik yıllarında onun düşüncelerinden, üslubundan etkilenmişlerdir.

İstanbul'da doğdu. Çocukluğunu paşa dedesinin Çemberlitaş'taki konağında geçirdi. Bahriye Mektebini bitirdi. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Bölümünde başladığı yükseköğrenimini yarım bıraktı. 1924'te Milli Eğitim Bakanlığı bursuyla Paris'e gönderildi. Ancak Sorbone'daki felsefe öğrenimini de tamamlayamadan geri döndü. 1929-1939 yılları arasında çeşitli bankalarda memurluk yaptı. 1939-1942 döneminde Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde dersler verdi. 1936'da çıkarmaya başladığı *Ağaç* dergisinde *Kadro* dergisinde savunulan görüşlerin idealist-metafizik bir perspektiften eleştirisini yaptı. 1943 yılında 1978 Haziran'ına kadar aralıklarla 35 yıl boyunca 380 sayı çıkacak olan *Büyük Doğu* dergisini yayımlamaya başladı. 1949'da dergiyle aynı adı taşıyan ve "yeni bir gençlik mayası tutturmak idealini aksiyon planına taşımak" maksadıyla Büyük Doğu Cemiyeti'ni kurdu. Böylelikle İslamcı kesimin önde gelen isimlerinden birisi oldu. Gerek siyasi yazıları, gerek edebî metinleri ve şiirleriyle (ki Türk şiirinde Nâzım Hikmet'le birlikte ikinci bir doruk noktası oluşturduğu iddia edilir) İslamcı ideolojinin popülerleşmesinde önemli bir rol oynadı. Nakşibendi tarikatındandı. Ancak İslamcı bir aydına göre bohem ve ayrıksı bir yaşantısı vardı. İstanbul Beyoğlu'ndaki bir apartmanın alt katına yapılan kumar baskınında yakalanınca kendisini "Ben gazeteci ve muharririm, kumar oynayanların ruhi hallerini inceliyorum, yeni bir eser yazacağım" diye savunacak, ancak inandırıcı olamayacaktı.* Tüm siyasi ideolojiler karşısında İslamın, Batı karşısında da Doğu'nun mutlak üstünlüğe sahip olduğu iddiasındaydı. Bu kanaatini en iyi şu sözleri yansıtır: "Garblı insan ve cemiyet tecrübesinde kaç saadet ve kaç felaket şekli, kaç çare ve kaç çaresizlik ifadesi belirmiş bulunuyorsa, bunların topyekûn hakikati ve müsbet ve menfî haberi, kısaca küllî nimet ve devâ İslamdadır. Sosyalizma ve komünizmanın var etmek isteyip de yok ettiği içtimai adalet ve tesviye ölçüsünün hakikati İslamda... Liberalizma ve kapitalizmanın yedire yedire ferdî çatlamasına veya mukabil ferten her hakkı çaldırmasına mâni ölçüler, İslamda... Demokrasya ve fikir hürriyetinin en nazik sınırları ve özü İslamda... Aynı demokrasya ve fert hürriyetinin başı boşluğa ve kargaşalığa sarkan aşırılığını köstekleyici fikir ve şahsiyet hakkı İslamda. Nazizma ve Faşizmanın kâzip rüyasını gördüğü üstün nizam ve ruhi müeyyidecilikteki esas, İslamda... Batının her sahada arayıp bulamadığı cennet İslamda; her sahada içine düştüğü cehennemden korunuş yolu İslamda, her şey İslamda."** Siyasi fikirlerinin atardamarlarından biri Türkçülüktü. Türk, tüm Doğu âlemini ve daha sonra da çepeçevre yeryüzünü kurtaracak milletti.*** Türkiye'deki resmî tarih anlayışını kendince sorunsallaştırdı: II. Abdülhamit, Atatürk'ün karşısında alternatif bir modernleştirici figürdü, Ulu Hakan'dı; Mustafa Kemal, Milli Mücadeleyi örgütlemek üzere Anadolu'ya Vahdeddin tarafından gönderilmişti; Lo-

* Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 5: 1830-1980* (İstanbul: Tekin, 1997), 282.

** Necip Fazıl Kısakürek, *İdeolocya Örgüsü*, 3. baskı (İstanbul, Büyük Doğu: 1976), 98.

*** Kısakürek, *İdeolocya*, 84.

zan, bir zafer değil, hezimetti. Tepeden inme, yer yer darbeci bir siyaset anlayışını güttü: Mareşal Fevzi Çakmak'ı ihtilal yapmaya teşvik etti. Adnan Menderes'e İsmet İnönü'yü ve partisini kökünden kazıma telkinlerinde bulundu. 12 Eylül 1980 Darbesi'ni "bu hareket olmasaydı devlet olmayacak, millet yerinde kalmayacaktı" sözleriyle destekledi.* *Tohum* adlı oyunuyla 1947'de CHP Piyes Yarışması'nda birinci oldu.1980'de Kültür Bakanlığı Büyük Ödülü'nü aldı. Türk Edebiyatı Vakfı 1980'de kendisine "Sultan-üş Şuara" unvanını verdi. 25 Mayıs 1983'te İstanbul'da öldü. *Namık Kemal* (1940), *Çerçeve* (1940), *Halkadan Pırıltılar* (1948), *Çöle İnen Nur* (1950), *1001 Hadis* (1951), *Büyük Doğu'ya Doğru*, *Büyük Kapı* (1965), *Ulu Hakan II. Abdülhamit Han* (1965), *İdeolocya Örgüsü* (1968), *Son Devrin Din Mazlumları* (1969) edebiyat ve sanat dışı eserlerinden bazılarıdır.

* Burhanettin Duran, "Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6:* İslamcılık (İstanbul, İletişim: tarihsiz), 128-156.

Mart 1952'de merkez ve şubelerinin faaliyetlerinin yasaklanmasına ve mallarının muhafaza altına alınmasına karar verilen İDP, 20 Ekim 1952'de Sulh Ceza Mahkemesi tarafından kapatıldı. 22 Kasım 1952'de Ahmet Emin Yalman'a suikast düzenleyen Hüseyin Üzmez'in İDP sempatizanı olması, suikastın ardında kapatılan İDP'nin bulunduğuna ilişkin bir izlenim yarattı. Bunun üzerine Atilhan ile birlikte partinin bazı üye ve yöneticileri tutuklanarak cezaevine konuldu.[313] Antisemit ideolojinin sert, hırçın ve demagojik kalemlerinden Atilhan, Türkiye'de İslamcı hareketi sonraki on yıllarda fikirleri ve tavır alışlarıyla etkileyecek olan bir siyasal figürdü. 1970'te Necmettin Erbakan liderliğinde kurulacak olan Milli Nizam Partisi'nin kurucu kadroları Atilhan'ın düşüncelerinden de ilham almışlardı.[314]

İlim Yayma Cemiyeti

Türkiye siyasal hayatında günümüze kadar etkili olacak çok önemli bir İslamcı sivil toplum kuruluşunun temelleri bu dönemde atıldı: İlim Yayma Cemiyeti (İYC). İstanbul'da 68 kişi tarafından 11 Ekim 1951'de kurulan İYC'nin adındaki 'ilim' ile kastedilen 'din' idi. *Ehl-i Sünnet* dergisinde yayımlanan bir ilanda İYC'nin amacı "memleketin şiddetle ihtiyacı bulunduğu dinî ve ahlaki müesseseleri kurmak, ilim adamları yetiştirmek ve kabiliyetli ve faziletli Türk çocuklarını her sahada memlekete nâfi [yararlı] birer uzuv [unsur] yetiştirmek" olarak açıklanmıştı. Hanefi mezhebinin kurucusu sayılan İmam-ı Azam'ın *Fıkh-ı Ekber*'inin Türkçeye tercüme edilmesini ve Kemal Kuşçu'nun *Komünizme Karşı İslam* kitaplarının yayımlanmasını İYC finanse etmişti.[315] İYC, kuruluşunun hemen ardından Milli Eğitim Bakanlığının talebiyle İstanbul Samatya'da ilk imam hatip okulunu açtı. Bunun ardından da 10 Şubat 1953'te Bakanlar Kurulu kararıyla 'kamu yararına dernek' statüsü verilerek ödüllendirildi. Bu statüden sonra önü iyice açılan İYC imam hatip okulları yapmaya ve öğrenci yurtları açmaya hız verdi. İYC'nin İstanbul Vefa'da yaptığı imam hatip okulu ve öğrenci yurdunun açılışı Başbakan Adnan Menderes tarafından yapıldı. İYC, Türkiye'de 'dindar nesiller' yetiştirilmesinde inisiyatif alan ilk sivil toplum kuruluşlarından biriydi.

313 Celil Bozkurt, "Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları", *History Studies*, 2 (2013), 79-106.

314 Rıfat N. Bali "Cevat Rıfat Atilhan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 5: Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim, 2003), 404-407.

315 Sitembölükbaşı, *İslamın Yeniden İnkişafı*, 103-104.

Dinî Hareketler ve Cemaatler

DP dönemi, dinî hareket ve cemaatlerden özellikle ikisi bakımından genişçe bir taraftar kitlesi yaratma dönemi oldu. Bunlar; Nurculuk ve Süleymancılıktı. Ticanilik de dönemin etkili bir tarikatıydı. Bu dönemde, tarikatlar üzerindeki kanuni yasak kalkmış değildi; buna karşılık DP'nin müsamahalı yaklaşımı ve dinsel hareketler için yarattığı olumlu iklim Nurculuk ve Süleymancılığın etkili olabilmesinin koşullarını yarattı.

1950'lerde en çok taraftar toplayan dinî hareket Nurculuktu.[316] 1948'de siyasi amaçla gizli dernek kurmakla suçlanarak 20 ay hapse mahkûm edilen Said Nursi, DP iktidarında çıkarılan genel afla serbest bırakıldı. Ancak, aradan iki yıl geçtikten sonra *Gençlik Rehberi* adlı kitabında dinî propaganda yaptığı için hakkında tekrar dava açıldı. Nursi'nin duruşması bir gösteriye dönüştü. Mahkeme önünü ve caddeleri dolduran geniş bir taraftar grubu eşliğinde üzerinde siyah cüppe ve başında resmen yasaklanmış bulunan sarığıyla Nursi mahkemeye girdi. Beraat etti. 1956'da taraftarlarının DP'yi desteklemekle yükümlü olduklarını ilan etti. Nursi'nin resmî biyografisinin editörlüğünü yapacak olan Tahsin Tola 1950-1954 döneminde DP milletvekiliydi ve 1957'de de Said Nursi taraftarlarından Tola'yı desteklemelerini istedi. Tahsin Tola, milletvekili olduktan sonra, o zamana kadar Arap harfleriyle el çoğaltmaları olarak yayımlanan *Risale-i Nur*'un Latin harfleriyle yayımlanması için izin aldı. Bu gelişme Nurculuk bakımından hayati önemdeydi. Nursi'nin resmî biyografisi olan *Tarihçe-i Hayat* da 1958'de DP milletvekili Tola editörlüğünde yayımlanarak yüksek bir fiyattan satışa sunuldu. Said Nursi 1959'un son aylarında bazı illere ziyaretler düzenledi ve gittiği yerlerde büyük kalabalıklar tarafından karşılandı. 93 yaşındaki ve beş hastalıktan muzdarip bir dinsel hareket liderinin yaklaşık altı bin kilometre yol katederek gittiği her yerde büyük kalabalıklar tarafından karşılanması, siyasi tartışmaların ve basının başlıca konularından biri oldu.[317] CHP lideri İsmet İnönü, Nursi'nin ziyaretleri sürerken İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nde düzenlediği basın toplantısında "Saidi Nursi'nin muhtemel seçimler için [DP tarafından] vazifelendirildiğini zanettiğini" söyledi.[318] Menderes bu iddiayı "Bu, DP'nin öteden beri maruz bırakıldığı adi isnat ve iftiralar cümlesindendir" diyerek inkâr etti.[319] İnönü diretti; Başbakanın yurt gezilerinde yaptığı konuşmaların seçim havası içinde olduğuna işaret ederek "Bediüzzaman tam bu günlerde faaliyette. ... Bediüzzamanın şark vilayetlerine gönderdiği mektuplarda Başbakanı ... desteklediği yazılmıştır. Seçim kampanyasına aynı zamanda aynı istikamette başlayanların arasındaki irtibatı açıklamak ... Başbakana düşer," dedi.[320] Nursi'nin yurt gezisinin siyasal bir kampanyaya dönüşmesini sessiz yürüyüşle protesto eden İstanbul Üniversitesi öğrencileri coplu ve gaz bombalı polisler tarafından gözaltına alındılar.[321] Said Nursi, bir anda siyasal gündemin tam merkezine oturdu. Yine de yoluna devam etmek istedi. Taraftarları tarafından başkent Ankara'ya da gelmesi için yapılan daveti kabul etti. Ancak yükselen tansi-

316 A.g.e. 110.

317 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim, 1999), 158-164.

318 *Cumhuriyet*, "İsmet İnönü, Genel Seçimlere Gidilmekte Olduğunu Söyledi", 07.01.1960: 1, 5.

319 *Cumhuriyet*, "Saidi Nursi Meselesinde Menderes'in İnönü'ye Cevabı", 09.01.1960: 1, 5.

320 *Cumhuriyet*, "İsmet İnönü'nün Menderes'e Cevabı", 10.01.1960: 1,5.

321 *Cumhuriyet*, "Polis, İrticai Telin İçin Üniversite Bahçesinde Toplanan Gençleri Dağıttı", 10.01.1960: 1, 5.

yonu gözeten Hükûmet frene bastı. Nursi, yolda polis tarafından durduruldu, başkente girişi engellendi.[322]

1950'lerde en çok taraftar toplayan ikinci dinî hareket Süleymancılıktı. Süleymancılık cemaatinin lideri Süleyman Hilmi Tunahan, tek parti döneminde yakın takibe alınan dinî liderlerden biriydi ve vaizlik ruhsatı da elinden alınmıştı. Bu ruhsat, DP döneminde tekrar verildi. Önceleri MP'yi destekleyen Süleymancılar o kapatıldıktan sonra DP'yi desteklediler.[323] Tunahan, Kuran kurslarında Diyanet İşleri Başkanlığı için imamlar ve hatipler eğitip istihdam etti. Kurslar, kırsal kesimdeki binlerce gence dinsel bürokraside istihdam imkânları sağladı. Hareket kendisini Kuran Kursları Federasyonu olarak kurumlaştırdı ve devletle karşılıklı çıkar ilişkisi kurdu.[324] Süleyman Hilmi Tunahan 1959 yılında öldüğünde yüzlerce Kuran kursunda binlerce öğrencisi vardı.[325]

DP dönemi, Ticaniler içinse kitleselleşme, taraftar toplama dönemi olmaktan ziyade militan bir eylemlilikten varlığını durdurmaya doğru evrildi. Heykelleri put olarak değerlendiren Ticaniler, dinsiz ve mel'un olarak tanımladıkları Atatürk heykellerine saldırılar düzenleme, mahkemelerde ve ana caddelerde tekbir getirme, ayin tertip etme gibi atak ve militanca eylemlerle taraftar toplama yolundaydılar. Ancak, aşırılıkları ve kontrol edilemezlikleri nedeniyle DP Hükûmeti Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu çıkardı ve Ticanilerin Lideri Kemal Pilavoğlu bu kanuna dayanarak tutuklandı.[326]

DP liderleri Kemalizm ve Atatürk karşıtı olmamakla birlikte baskılanan dinsel hassasiyetlerin ve yönelişlerin kendi iktidarlarının temellerini sağlamlaştıracağını, hürmetli ve sahiplenici bir yaklaşımın bu hassasiyetleri kolayca oya çevirebileceğini biliyorlar ve ona göre davranıyorlardı. Bununla beraber, kontrol altında tutulamayacak aşırılıktaki dinsel yönelişleri de kontrol altına alıyorlardı. Böylelikle laiklik ve Atatürk karşıtı olmayan ama gelenek ve inançlara sahip çıkan bir siyasal parti görünümü veriyorlardı. Ticanilik karşısındaki tavırları bu anlayışlarının bir sonucuydu.

Aslında, şimdi yeri gelmişken bu dönemin siyasal hayatında Atatürk imgesine de bakmak uygun olur.

Dönemin siyasetinde Atatürk imgesi

Cumhuriyetin kurucusu olarak Atatürk'ün prestiji bu dönemde çok yüksekti. Özellikle asker ve sivil aydınlar, gençlik, şehirlerin modernleşmiş kesimleri Atatürk'e içten bağlıydılar. Onların katında Atatürk'ün bir tür dokunulmazlığı vardı. CHP, bunu gördüğü ve bildiği için 1953 programını 'Atatürk Yolu' terimine göre yeniden şekillendirmişti. DP liderlerinin Atatürk'ü CHP'ye kaptırmaları ya da ona bırakmaları için hiçbir neden yoktu. Celal Bayar, kendini Atatürk'ün bir 'yakını' bir 'emaneti' olarak tanımlamış; şah-

322 *Cumhuriyet*, "Hükûmetin Saidi Nursi ile Alakalı Bir Kararı", 11.01.1960: 1, 5.

323 Sitembölükbaşı, *Islamın Yeniden İnkişafı*, 126-129..

324 Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, çev. Ahmet Yıldız (İstanbul: Kitap, 2005), 198.

325 Mustafa Aydın, "Süleyman Hilmi Tunahan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6: Islamcılık* (İstanbul: İletişim, tarihsiz), 316-317.

326 Tarık Zafer Tunaya, *Islamcılık Akımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003): 192-193, 203.

sına ve partisine "Atatürk'ün yolundan yürüyüp eserini tamamlama" misyonunu yüklemişti.[327] Adnan Menderes, her zaman "Beni Atatürk keşfetti" diye övünmüştü.[328] DP, Atatürk'ü kırsal kitlelerin Kemalist devrime duydukları tepkiden ayırmak, bu tepkiyi İnönü'ye ve CHP etrafında toplanan bürokratik burjuvaziye kanalize etmek ve Atatürk imgesini kendi sinesinde yeniden anlamlandırmak istemişti. Bu anlamlandırmada, Atatürk, her şeyden evvel ve her şeyin üstünde 'milli irade'nin temsilcisi ve kurucu figürü olarak yüksekte tutuluyordu. DP kurmak istediği yeni imgeyle Atatürk'ü CHP'nin elinden almak, onu mülk edinmek istiyordu. Tarımsal kapitalizmin sancağına Atatürk motifini nakşediyordu. Bunun için de bazı öne geçme atakları yapmıştı. Bunları, hızlıca izlemek yerinde olur.

Ataklardan biri, Atatürk'ü Koruma Kanunu olarak bilinen ve 25 Temmuz 1951'de kabul edilen "Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun"du.[329] Kanun, Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret veya küfür edenlerin, onu temsil eden heykel, büst ve abideleri tahrip edenlerin bir ile beş yıl arasında cezalandırılmasını öngörüyordu. Halen (2014) yürürlükte olan bu kanun Atatürk'e yasal bir zırh kazandırıyordu ama, daha önemlisi bu zırh kendi iktidarı zamanında CHP tarafından değil, DP tarafından örülmüş oluyordu. Beri yandan da DP, bu kanunun verdiği mesajla, Kemalizme ve onun inkılaplarına karşı olmak, mürteci olmak gibi olası ithamları püskürtmüş oluyordu.

İkinci atak, Atatürk'ün Etnografya Müzesi'ndeki naaşının 15. ölüm yıldönümüne denk gelen 10 Kasım 1953'te Anıtkabir'e taşınmasıydı. Taşınma görkemli bir törenle yapıldı. Cumhurbaşkanı Celal Bayar o gün düzenlenen törende gözyaşları içinde uzun bir konuşma yaptı. Bu konuşma DP'nin Atatürk'ü kendi siyasi hattına hangi halkayla eklediğinin bir özetiydi. Bu halka DP'nin siyasi söyleminin kalbinde yer alan 'milli irade'ydi. "Atatürk," diye sesleniyordu Bayar, "sen bizdendin. Seni halife yapmak, padişah yapmak isteyenler oldu, iltifat etmedin. Milli irade yolunu seçtin."[330]

DP'nin Atatürk'ü mülk edinmek için üçüncü atağı, ilk kez 1940'larda, yani CHP devrinde ortaya atılan ama CHP tarafından becerilemeyen bir projeyi gerçekleştirmek için kolların sıvamak oldu. Bu enteresan hikâyeyi, Murat Toklucu'dan takip edelim: DP, 1954'te, senelerdir lafı edilen ama başarılamayan Atatürk filminin yapılacağını ve bunun için Hollywood'la ilişkiye geçildiğini açıkladı. 18 Temmuz 1954'te Türkiye'ye gelen Amerikalı yapımcı Douglas Fairbanks Jr. büyük kalabalıklar tarafından karşılandı. Fairbanks Jr.'ı kabul eden Bayar ve Menderes, kendisine her türlü destek sözünü verdiler, onu tarihî saraylarda ağırladılar, şerefine parti, balo ve halkoyunları gösterisi düzenlediler. Ancak, Türkiye'de kaldığı iki ay boyunca krallar gibi ağırlanan yapımcıdan ülkesine döndükten sonra bir daha ses çıkmadı. DP, bu hezimete rağmen kararlılığını sürdürdü ve bu kez de İngiliz yapımcı Audrey Baring'le anlaştı ve senaryonun Bridget Boland tarafından yazılacağı açıklandı. Senarist çalışmalarını Cumhurbaşkanı Bayar'ın himayesinde sürdüreceğini, filmin prömiyerinin de Hollywood'dakiler

327 Tanıl Bora ve Yüksel Taşkın "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 2: Kemalizm* (İstanbul: İletişim, 2002), 531.

328 Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 90.

329 Kanun No: 5816, *Resmi Gazete*, 31.07.1951, 7872.

330 *Milliyet*, "Reisicumhur Celal Bayar'ın Türk Milletine Hitabesi", 10.11.1953: 1, 7.

gibi büyük bir törenle Ankara ve İstanbul'da yapılacağını söyledi. Ne var ki, DP'nin bu girişimi de suya düştü. Zira, İngiliz yapımcı "Türk yetkililer Atatürk'ü kutsal bir kişi olarak görüyor. Bu şekilde film yapılmaz," diyerek geri çekildi. Bu geri çekilme de DP liderlerini yıldırmadı. Kasım 1955'te Hollywood'un en büyük stüdyolarından Universal ile temasa geçildi. Ancak hazırladıkları senaryo taslağı bir buçuk yıl boyunca Türk yetkililerce onaylanmayınca Universal yetkilileri Türk makamlarıyla yaptıkları sözleşmeyi feshetti. DP'nin yayın organı 11 Şubat 1960'ta Atatürk filminin Cumhuriyetin 40. yılına mutlaka yetişeceğini, Bayar'ın bu meseleyi bizzat takip ettiğini yazsa da 27 Mayıs'taki darbe nedeniyle film atağı başarıya ulaşmadı.[331]

Atatürk'ü mülk edinmek için DP'nin geçtiği beşinci atak, dönemin neredeyse bütün sivil toplum kuruluşlarını "inkılap zihniyetini canlı tutmak" için bir araya gelmek için teşvik etmek oldu. İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversitesi rektörlükleri, İstanbul Barosu, Ticaret Odası, Sanayi Odası, Tüccar Derneği, Türk Kadınlar Birliği, Türk Mimarlar Birliği, Yüksek Mühendisler Birliği, Milli Türk Talebe Birliği, Türk Devrim Ocakları, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, İstanbul Gazeteciler Sendikası, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti, Atatürk Derneği gibi kuruluşların temsilcileri, Milli Tesanüt Birliği oluşturulmak üzere davet edildiler.[332] Birlik, "Türk inkılaplarının getirdiği müesseseleri korumak, geliştirmek, geniş ölçüde halk kütlelerinin candan malı olmalarına çalışmak" için Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs gününü kuruluş günü ilan etti. [333] Atatürk'ün 15. ölüm yıldönümünde Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Atatürk* adlı eserini kendi yayını olarak basan Milli Tesanüt Birliği, yayımladığı bildiride "37 dernek, birlik ve federasyonun birleşmesiyle meydana gelen ve gayesi ... irtica, ırkçılık ve komünizm ile savaşmak olan Milli Tesanüt Birliği bütün dünyadan istiklalin ve hürriyetin hasretini duyan milletler için bir mücadele sembolü kabul edilen Atatürk'ün çizdiği yol üzerinde inhirafsız [sapmaksızın] yürüdüğünü", O'nun ölüm yıldönümünde bir kere daha belirtiyordu.[334] DP, düzenlediği konferanslar, gerçekleştirdiği basın toplantıları, yayımladığı bildiri ve kitaplar, yaptığı radyo programları, gençler arasında düzenlediği yarışmalar ve münazaralarla kamuoyunda etkin olmaya çalışan Milli Tesanüt Birliği'ni teşvik ederken ve desteklerken, kendi iktidarının meşruiyetini sarsabilecek irticayı, ırkçılığı ve komünizmi siyasetin sınırlarının dışına itme stratejisine sivil toplum toplumdan ciddiye alınabilecek bir destek bulmayı ummuş, Birliğin öne çıkardığı Atatürk imgesi de, bu desteğin birleştirici simgesi olmuştu. Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli başkanlığındaki Milli Tesanüt Birliği kalıcı ve etkinlikleriyle ses getirici bir sivil toplum örgütü olarak uzun yıllar yaşamamış olsa bile, DP'nin siyasal sınırları çizerken sivil toplumu nasıl örgütlediğini ve bu örgütlemede Atatürk'e nasıl birleştirici rol yüklediğinin örneği olması bakımından önemliydi.

Milliyetçi hareketler

DP İslami oluşumlar karşısında izlediği stratejiyi milliyetçi hareketler karşısında da uyguladı. Milliyetçi, Türkçü hareketler kendisine destek kazandırdığı oranda onları himaye etti. An-

331 Toklucu, *Türk Erkeği*, 23-28.

332 *Milliyet*, "İrticaya Karşı Birleşme", 12.02.1953: 1, 7.

333 *Milliyet*, "Milli Tesanüt Birliği", 19.05.1953: 1, 7.

334 *Milliyet*, "Büyük Törenin Bugünkü Programı", 09.11.1953.

cak kendi iktidarına zarar verdiği, meşruiyetini tehlikeye soktuğu ve kendisine rakip olduğu oranda onları kenara itti.

DP ile Türk milliyetçileri arasındaki ilişki olumlu bir havada, Türk Ocağı'nın, 1949'da Hamdullah Suphi Tanrıöver başkanlığında yeniden açılmasıyla başladı. Yeniden açılış süreci Türkçü ve milliyetçi akımın 1944'te CHP'den kopuşunun ardından DP muhalefetinin yanında saf tutmasının bir emaresiydi. Ocak Başkanı Tanrıöver 1950'de DP listesinden bağımsız Manisa milletvekili, 1954'te de DP'den İstanbul milletvekili seçildi. DP Hükûmeti 1951'de aldığı bir Bakanlar Kurulu kararıyla Halkevleri'ne verilen eski binasını Türk Ocaklarına iade etti. [335] Bu, Türkçü ve milliyetçi camiaya yapılmış önemli bir jestti. Ancak dönemin siyasal hayatında başka milliyetçi kuruluşlar da oldu ve DP hepsine aynı jestlerle yaklaşmadı. Bu kuruluşları görelim.

Türkçü, milliyetçi derneklerden biri Türkçüler Yardımlaşma Derneği idi. Dernek 10 Ekim 1950'de kurulmuştu. Başkanı Hüseyin Nihal Atsız'dı. Amacı; "Türkçüler arasında yardımlaşmak ve Türkçü faaliyet ve teşekküllere her türlü yardımı sağlamak"tı. Derneğin yüklü bir bütçesi vardı ve bununla Türkçü, milliyetçi gençlere maddi yardım sağlanıyordu. Ayrıca Ankara'da bulunan ve Türkçü yayınlar yapan Orhun Matbaası da bu derneğin katkılarıyla kurulmuştu. [336]

Siyasal hayatın milliyetçi kanadında daha önemli bir dernek Türk Milliyetçiler Derneği (TMD) idi. TMD, beş ayrı milliyetçi derneğin birleşerek oluşturdukları bir federasyonun kararıyla kuruldu. Türk Kültür Ocağı, Türk Kültür Çalışmaları Derneği, Türk Gençlik Teşkilatı ve Genç Türkler Derneği tarafından oluşturulan Milliyetçiler Federasyonu 1 Nisan 1951'de bir kongre yaptı. Kongrenin başkanı DP Isparta Milletvekili Sait Bilgiç'ti. Kongreye katılan dernekler kendilerini feshederek TMD'yi oluşturmaya karar verdiler. Derneğin amacı, "Allah, vatan, soy, tarih, dil, anane, sanat, aile, ahlak, hürriyet ve milli mukaddesat esaslarına dayanan Türk milliyetçiliğini işlemek, Türk milletini meydana getiren unsurları muhafaza etmek ve bütün milliyetçileri teşkilatlandırmak"tı. [337]

TMD'nin önemli etkinliklerinden biri, Kore'ye gönderilen askerler için Ankara garında görkemli törenler yapmaktı. Bir diğeri, şair Nâzım Hikmet'in affı için başlatılan kampanyayı baltalamaktı; bu amaçla TMD tarafından *Komünist Şair Nâzım Hikmet'in 185 Himayecisine* adlı bir kitapçık yayımlanmış ve yapılan toplantılarla Nâzım'ın hapsinin devamı için kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştı. TMD'nin *Mefkûre* adlı bir yayın organı da vardı. DP milletvekili Sait Bilgiç 24 Temmuz 1952'de yapılan kurultayda genel başkanlığa, yine DP milletvekili Tahsin Tola da Genel Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmişti. [338]

TMD, DP'nin kontrolünde olduğu sürece, ona zarar değil, destek verdiği sürece ve aşırılıklarla DP iktidarını riske sokmadıkça DP tarafından desteklendi. Örneğin, zamanın Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, bakanlığının 1951 bütçesinden TMD'ye dört bin lira yardım etti. [339]

---

335 Füsun Üstel, "Türk Ocakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 4: Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim, 2002), 266-267.

336 İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri* (İstanbul: Toker, 1977), 271-272.

337 A.g.e, 271-277.

338 Necmeddin Sefercioğlu, *Milliyetçi Dernekler* (Ankara: Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2008), 27-32.

339 *Millıyet*, "Tevfik İleri İsnatlara Karşı Müdafaasını Yaptı", 27.01.1953: 1,7.

Fakat DP, TMD kavgacı bir hat benimseyip uca doğru hareket etmeye başlayınca onu durdurdu. Zira, bunun kendisine de zarar vereceğini düşünüyordu. Durdurma işareti Başbakan Menderes'ten geldi. Menderes, 17 Ocak 1953'te Gaziantep'te yaptığı konuşmada "vatandaşlar arasında kardeş kavgası sokmak ... isteyenler tam bir hüsranla karşılaşacaklardır" dedi, milliyetçiliği tekellerine aldıklarını sananların iyi niyetli vatandaşları kandırmaya çalıştığını belirtti ve onları "tahrikçi" olarak tanımladı.[340] Ertesi gün yapılan DP Gaziantep Kongresinde Menderes, milliyetçi *Serdengeçti* dergisinden "Sen ey anasının rahmine bilmem hangi balo gecesinde düşmüş piç" diye başlayan bir yazıdan parçalar okudu ve bu türden bir milliyetçiliği 'müfrit ve muzır' [aşırı ve zararlı] cereyanlar arasında saydı. Menderes'in "Bir cemiyet kurup memlekette birtakım şubeler açmak, Türk milletinin ta kendisi olduğunu beyan ve ifade hakkını kimseye bahşetmez. ... bunlar ... bir cemiyet olarak çalışmanın hudutlarını ya aşmışlardır ya da aşmak üzerelerdir" sözleri[341] TMD"nin kapatılacağının işareti gibiydi. Nitekim öyle oldu. TMD, bu konuşmadan sadece birkaç gün sonra Ankara Sulh Mahkemesi'nin kararıyla kapatıldı; genel merkezi ve tüm şubeleri mühürlendi.[342]

Milliyetçiler, TMD'nin kapatılmasının ardından 1954 Nisan'ında Milliyetçiler Derneği adlı yeni bir dernek etrafında örgütlendiler. Dernek, konferanslar, milliyetçi anma günleri ve kitap yayınlarıyla milliyetçi çevreleri bir arada tutmayı amaçlıyordu. Dernek, Türk milliyetçiliğinin önemli simalarından Nurettin Topçu tarafından yönlendiriliyordu.[343] Milliyetçi kanattaki bir başka oluşum da, 7 Aralık 1956'da kurulan Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği'ydi. "Vatana ve Allah'a bağlılığı kökleştirmek" ve "komünizme karşı fikir yoluyla mücadele etmek" amaçlarıyla kurulan Dernek, 27 Mayıs Darbesi'ne kadar yaşadı.[344]

Siyasal hayatta kadınlar

DP döneminde kadınların siyasal hayata katılımları hem son derece sınırlıydı hem de bu konuda DP'nin üstyapısı ile alt yapısı arasında ya da tepe yönetimi ile taban örgütleri arasında hayli geniş açılı bir çelişki vardı. DP taban örgütlerinin pek çoğu ataerkinin tüm biçim ve yönleriyle tahkim edilmesi için vargüçleriyle mücadele ediyorlardı. Sözgelimi, 12 Mart 1951'de DP Konya İl Kongresinde peçe ve çarşafın yeniden giyilmesini, çok eşliliğin serbest bırakılmasını öneren delegeler vardı. Ocak 1953'teki Kahramanmaraş Kongresinde bazı delegeler kadın memurların işten çıkarılmasını talep ediyordu. Kızların okullara yollanmaması, kızlı erkekli eğitimden vazgeçilmesi ve güzellik yarışmalarının kaldırılması gibi talepler de DP'li delegeler tarafından parti kongrelerinde dile getiriliyordu.[345] DP İzmir Karşıyaka kongresinde söz alan bir delege vapurlarda kadınlar ile erkeklerin ayrı seyahat etmeleri gerek-

340 *Milliyet*, "Başvekil Dün Antep'te Bir Hitabede Bulundu: Bu Memlekette İrtica Yoktur", 18.01.1953: 1, 7.

341 *Milliyet*, "Başvekil Dün Antep'te Coşkun Tezahürat Arasında Çok Mühim Bir Hitabede Bulundu: Bizde Komünizm Barınamaz", 19.01.1953: 1, 7.

342 *Milliyet*, "Türk Milliyetçiler Derneği Kapatıldı", 23.01.1953: 1, 7.

343 Darendelioğlu, *Milliyetçilik Hareketleri*, 312-316; Sefercioğlu, *Milliyetçi Dernekler*, 32-33.

344 Darendelioğlu, *Milliyetçilik Hareketleri*, 317-321; Sefercioğlu, *Milliyetçi Dernekler*, 35-36.

345 Canan Tatlı, *Demokrat Parti Döneminde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın* (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, 2008), 52-56.

tiğini bile ileri sürmüştü.[346] Buna karşılık, Cumhurbaşkanı Bayar, İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu'nun kuruluş yıldönümünde yaptığı bir konuşmada "Kadının hayata iştirak etmediği yerde medeni ve ileri bir cemiyetin teessüsüne imkân yoktur. Kadınları hayattan uzak kalan cemiyetin yarısı meflûçtur. Kadınlarımız ve erkeklerimizle Atatürk'ün açtığı nurlu yoldan yürümeye devam edeceğiz," diyordu.[347] Bunun yanı sıra Bayar, 1951'de Türkiye güzeli seçilen Günseli Başar'ı Çankaya Köşkü'nde kabul etmiş ve gazetecilere Başar ile birlikte pozlar vermişti.[348]

Bayar'ınkinin kelimenin mecaz anlamıyla bir poz olduğu kadınların siyasal hayata katılımından belliydi. Kadınların milletvekili seçimlerinde oy kullanma ve aday olma hakkına ilk kavuştukları 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili parlamentoya girebilmişti. 1950 seçimlerinde bu sayı 3'e indi. 535 milletvekilinin görev yaptığı 1954 seçimleriyle oluşan parlamentoda yalnızca 4, 602 milletvekilinin görev yaptığı 1957 seçimleriyle oluşan parlamentoda ise yalnızca 8 kadın milletvekili bulunuyordu. Üstelik, bu kadınların neredeyse tamamı üst sınıflardan geliyordu. Türkiye siyasal hayatının ilk kadın belediye başkanı 1950'de DP Mersin adayı Müfide İlhan oldu. Gelgelelim, Müfide İlhan, parti örgütünden gelen baskılara dayanamayarak bir yıl sonra görevini bırakmak zorunda kaldı. 1949'da kadınların kazanılmış haklarının savunulması ve güçlendirilmesi için yeniden açılan Türk Kadınlar Birliği (TKB), 1954'te DP İstanbul Milletvekili Nazlı Tlabar'ın genel başkan seçilmesiyle işlevlerini yitirdi ve DP ile TKB arasında bir bütünleşme meydana geldi.[349]

Siyasal hayatta Kürtler

DP'nin Kürt sürgünlerinin dönmesine imkân vererek ve 1952'de umumi müfettişlikleri kaldırarak Kürt sorununda bir bütünleştirme siyaseti güttüğü belirtilmişti. Ancak DP'nin bundaki maksadı Kürt aşiretleri arasındaki seçmen tabanını genişletmekti ve bunun için de pek çok dinî figürü saflarına çekti. Şeyh Said'in torunu olan Abdülmelik Fırat'ın milletvekili olarak parlamentoya sokulması bu yönde atılmış önemli adımlardan biriydi. Bununla beraber, Kürtlerde siyasal bir uyanış süreci 1950'lerin ikinci yarısında başladı. Musa Anter, Mustafa Remzi Bucak, Yusuf Azizoğlu, Ziya Şerefhanoğlu ve Faik Bucak gibi Kürt entelektüelleri Kürtleri Kurtarma Cemiyeti adlı gizli bir cemiyet kurmayı denediler. İstanbul'daki Kürt öğrenciler kültürlerini anlamak ve savunmak için "doğu geceleri" ve piknikler düzenlediler. *Şarkın Sesi*, *İleri Yurt* gibi gazeteler Kürt siyasal uyanışının göstergeleri oldular. Ancak DP, orta yaşlı ya da genç aydınların Kürt haklarından bahsetmeye başlaması üzerine sınırları çekti ve 49'lar olarak da bilinen bir tutuklamayla uyanışı bastırmak istedi.[350]

49'lar Olayı, 17 Aralık 1959'da 50 Kürt aydınının ani bir baskınla tutuklanmasıyla gelişen siyasal bir olaydı. Ancak olayın vesilesiyle altta yatan nedenleri bir ve aynı değildi.

---

346 *Milliyet*, "Bir DP Kongresinde Vapurda Haremlik Selamlık İstendi", 26.10.1959: 1, 5.

347 *Cumhuriyet*, "Cumhurbaşkanının Genç İktisatçılara Hitabı", 17.01.1954: 1, 5.

348 *Milliyet*, "Bayar Dün Güzellik Kraliçesini Kabul Etti", 15.11.1951: 1, 4.

349 Tatlı, *Demokrat Parti Döneminde Kadın*, 57-64.

350 Hamit Bozarslan, "Kürtler ve Türkiye Devleti", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul: Kitap, 2011), 362-364.

Vesile; CHP Niğde Milletvekili Asım Eren'in 1959'da Irak'ın Kerkük kentinde Kürtlerle Türkmenler arasında çıkan bir çatışmada birkaç Türkmen'in öldürülmesine karşılık olarak Hükûmete bir misilleme yapıp yapmayacağını bir önergeyle sorması ve Kürt gençlerinin bu milliyetçi düşmanlığı protesto eden telgraflarıydı. Bunun yanı sıra Musa Anter gibi zamanın genç Kürt aydınları konuyu eleştiren yazılar da yazmışlardı. Tutuklamalar bunun üzerine başladı ve 50 Kürt genci içeri alındı. Bunlardan biri içeride öldüğü için de olay '49'lar' olarak anıldı. Neden ise; Milli Emniyet Hizmet Reisliği tarafından konuyla ilgili hazırlanan raporda saklıydı. Başbakan Menderes'e sunulan raporda özellikle iki noktaya dikkat çekiliyordu. Birincisi; tutuklamaların ABD'den istenen maddi yardımların elde edilmesinde işe yarayabileceğiydi. İkincisi; tutuklamaların bu yönde kullanılması için ABD'ye 49'ların 'komünist bir Kürt Hareketi' olarak sunulması gerekliliğiydi. 49'lar, ülke topraklarının bir bölümünde ayrı devlet kurmak suçlamasıyla idamla yargılandılar. Tutuklulukları tam 14 ay sürdü. Onlar tutukluyken 27 Mayıs Darbesi yapıldı. Tüm siyasi tutuklular serbest bırakıldı ama, 49'lar salıverilmedi. Dava, Nisan 1964'te beraatle sonuçlandı. Ne var ki askerî savcının Yargıtay'a yaptığı itiraz sonucunda 15'i hakkında 16'şar yıl hapis cezası verildi.[351]

Hegemonya bunalımı

DP kendisini, hem tüccarın hem sanayicinin, hem tefecinin hem toprak ağasının, hem işçinin hem işverenin, hem tarım işçisinin hem toprak beyinin çıkarlarının temsilcisi olarak tek parti döneminden kurtuluşun bir yolu olarak göstermişti. Türkiye'yi kalkındırma ve birkaç on yıl içinde bir küçük Amerika durumuna getirme vaatleri inandırıcılığını koruduğu sürece demokrasi vaadi de canlı kaldı. Ancak DP yönetimi iktisadi stratejisi bakımından açığa düştüğü ve temel vaatlerini gerçekleştirme kapasitesini yitirdiği ölçüde toplum katında sağladığı destek adım adım, derece derece çözülmeye başladı. Bu da DP'yi istikrarlı bir biçimde otoriter, baskıcı bir hükûmet olmaya doğru sürükledi. Siyasal düzeydeki ciddi başarısızlıkların ortaya çıkardığı bu durum, bir hegemonya bunalımına işaret ediyordu.

İş dünyası tedirgin ve rahatsızdı. Tedirgindi; çünkü dönemin en büyük iş adamlarından birisi olan Vehbi Koç'un üzerindeki hükûmet baskısını görmüşlerdi. 1955'te hakkında çıkan karaborsacılık söylentileri nedeniyle "çağırın şu Koç'u, haddini bildirelim" diyen Başbakan Adnan Menderes tarafından İstanbul Emniyet Müdürü vasıtasıyla huzura çağrılan Vehbi Koç, 1959 yılında DP'ye katılmaması durumunda bankalardaki kredilerinin kesileceği, kotalardan istifade edemeyeceği ve birçok işinde müşkülat çıkarılacağı yönünde açıkça tehdit edilmişti.[352] İş dünyası rahatsızdı; çünkü DP'nin günü gününe oluşturulan ekonomi politikaları ve gelişigüzel müdahaleleri işadamlarının önlerini görememelerini beraberinde getiriyordu. Odalar Birliği'nin 1957'de düzenlediği bir konferansta bu durum şöyle dile getiriliyordu: "İşadamları müstakbel faaliyetlerini planlayabilmek, işlerini muayyen faraziyelere göre tanzim edebilmek için her zümreden daha fazla istikrar arzu ederler. Memlekette son yıllarda şiddetini artıran enflasyon, fiyat ve piyasa istikrarını altüst etmiş ... bu hal devam ederken devletin gelişigüzel kontrol ve müdahaleleri bütün piyasayı kaplamıştır. Tevziler,

351 Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi* (İstanbul: TÜSTAV, 2011), 61-63.

352 Can Dündar, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç* (İstanbul: Doğan 2006), 189-191, 240-241.

tahsisler, kontroller, fiyat tespitleri, işadamını tam bir cendereye sokmuştur. Son derece şamil bir mahiyet alan bu kontrol ve müdahaleler, istikrarlı bir görüş ve düşünce mahsulü olmadığı için, rasyonel bir esastan mahrumdur. Bunun için de her gün değişmekte, tadil edilmekte, ilga edilmekte ve yeniden vazedilmektedir. Bu hal işadamlarını tam bir şaşkınlık içinde bırakmaktadır."[353]

İktidar döneminin son yıllarına kadar büyük çoğunluğuyla DP'yi destekleyen işçiler, hükûmetin otoriter yönelişlerinden nasiplerini almışlardı. 1957 sonrasında yaşanan iktisadi bunalım ve hayat pahalılığı işçilerin alım gücünü düşürmüştü. Hükûmet kendinden yana olmayan işçi örgütlerini dağıtmaya başlamıştı; 20 Nisan 1957'de Türkiye İşçi Sendikası Konfederasyonu'nun (Türk-İş değil) merkezi mühürlenerek tabelası indirildi.[354] 24 Nisan'da 15 binden fazla işçiyi temsil eden Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu kapatıldı.[355] Bursa İşçi Sendikaları Birliği, Marmara Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu, Adana Güney İşçi Sendikaları Federasyonu, Çukurova İşçi Sendikaları Federasyonu, Ankara İşçi Sendikaları Birliği ve Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği'nin peş peşe kapatılmasıyla kilit vurulan işçi örgütü sayısı yediye ulaştı.[356] DP, kendisinden yana olan İzmir ve İstanbul işçi birliklerine dokunmayarak kapatmaların hukuki değil, siyasi olduğunu göstermişti. Hükûmet, işçilerin eğitilmesi için düzenlenen seminerleri yasakladı. Bu seminerler dokuz yıldır sürmekteydi ve sendikaların kurulması için önemli bir işlev görüyordu. Oysa DP'li Çalışma Bakanı, İstanbul İktisat Fakültesi'nde yapılan işçi seminerlerini "Mayasına avuç avuç alev halinde vatanseverliğin hararet ve heyecanı karışmış olan Türk işçisinin idrakinde ve vicdanında yabancı ideolojiler pazar kuramaz" diye suçluyordu.[357] Türk-İş'in 1957'de Ankara'da yapılan üçüncü genel kurulunda delege sayısından fazla polis vardı. Hükûmet kanalıyla kongreye "biz seçilmezsek Türk-İş'in kapısına kara kilit vurulacaktır" mesajı iletilmişti.[358] Sendikacılar üzerinde baskılar, vaka-i adiye haline gelmişti. 1951-1961 döneminde Adana'da kurulu Sümerbank ve Milli Mensucat İşçileri Sendikası'nın önce genel sekreterliğini, sonra da genel başkanlığını yapan Fahri Karakaya, bu konuda şunları söyleyecekti: "1950-1960 döneminde polisten yoğun baskı olurdu. Emniyet'in kırık dökük bir jipi vardı. Üstü açıktı. İkide bir sendikaya gelirler, bizi cipe bindirirler, bizi teşhir ede ede Emniyet'e götürürler, 2-3 saat hakaret ederler, sonra da serbest bırakırlardı. Karakollarda çok cop yedik, birçok geceyi nezarette geçirdik."[359] Beri yandan, DP'nin işçilere en büyük vaadi olan grev hakkı, üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen yerine getirilmemişti. Tüm bunlar, işçilerin DP'ye verdiği desteğin gitgide azalmasını beraberinde getirmiş, bu sınıfı siyasal olarak DP'den koparmaya başlamıştı.

353 Buğra, *İşadamları*, 184-185.

354 *Cumhuriyet*, "İşçi Sendikaları Konfederasyonu Dün Kapatıldı", 21.04.1957: 1, 5.

355 *Cumhuriyet*, "Bir Federasyon Daha Kapatıldı", 25.04.1957: 1.

356 *Cumhuriyet*, "Kapatılan İşçi Birlik ve Federasyonları Yediyi Buldu", 08.05.1957: 1, 5.

357 *Cumhuriyet*, "Çalışma Vekilinin Ağır İthamları", 20.03.1957: 1, 5.

358 Yıldırım Koç (yay. haz.), *Belgelerle Türk-İş Tarihi (1952-1963)* (Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 2002), 215.

359 Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler -I-* (Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1998), 56.

Orhan Kemal, özellikle *Hanımın Çiftliği* ve *Gurbet Kuşları* adlı romanlarında köylülerin ve emekçilerin DP'ye neden ve nasıl umut bağladıklarını, beri yandan da CHP'ye hangi nedenlerle tepki duyduklarını eşsiz bir biçimde anlatır. Büyük romancı, bu kitaplarında DP'nin iktidar döneminde hâkim ve tabi sınıflar arasındaki ilişkilerde bir değişim olmadığını da gösterir. *Hanımın Çiftliği* ve *Gurbet Kuşları*, siyasal hayatın romanlar olmaksızın yeterince anlaşılamayacağının çok önemli örnekleridir.

DP'nin oy bakımından büyük destekçisi konumundaki köylüler, on yıllık tecrübelerinde pek çok şeyin farkına varmışlardı. Köylülüğün yoksul ve ağalar ile toprak sahiplerinin gadrine uğramış kesimleri başlarda DP'ye umut bağlamışlardı. Çünkü tek parti devrinde sırtlarını CHP'ye yaslayarak hem devlet hem ağa olan, bu nedenle güç yetmez, hikmetinden sual olunmaz hâkim sınıflardan DP iktidarında hesap soracaklarını umuyorlardı. Orhan Kemal'in *Hanımın Çitliği* romanında Muzaffer Bey ile köylü Habip arasındaki gerilim ekseninde mükemmel bir şekilde anlattığı gibi, köylülüğün aşağı tabakaları için DP iktidara gelince "rûz-i mahşer" [kıyamet günü] olacak, "defter-i amal" [iyilik ve kötülüklerin yazıldığı manevi defter] açılacak, herkes "seyyiat"ının [suçlarının] hesabını verecekti. Oysa yıllar geçtikçe anlaşılmıştı ki dünün CHP'li ağaları, beyleri bugünün DP'lileri olmuştu. Dün CHP'ye dayanarak hem hâkim sınıf hem devlet olanlar, bugün aynı rolü DP'ye dayanarak oynuyorlardı. İlk yıllarda tarımsal üretime bir canlılık getirerek köylünün yüzünü güldüren traktör, tarımsal emeğin kentlere göçetmesine sebep olunca yoksul köylülerin düşmanı haline gelmişti. Yaşar Kemal'in Çukurova röportajında çarpıcı bir biçimde anlattığı gibi, köylüler traktörleri "öldürmek" için türlü türlü planlar yapmaya başlamışlardı. Beri yandan 1957'den sonraki hayat pahalılığı, köylüleri de derinden etkilemişti. Daha önce aktardığımız gibi, seçimlerde neden CHP'li olduğu sorulan bir Tuncelili köylü "Tuz çok pahalı, cigara çok pahalı, nal, mıh, ok pahalı..." diyordu.[360]

Öğretim üyeleri, üniversite öğrencileri ve gazetecilerin çok büyük çoğunluğu DP Hükûmeti ile köprüleri atmıştı. Kentli aydınlar olarak da tanımlayabileceğimiz bu kesimler sadece

360 *Cumhuriyet*, "Tunceli'de Halk Partisi'nin KazanmaŞansı Çok Fazla", 04.10.1957: 4.

DP'nin doğrudan kendilerine yönelik baskıcı, yasaklayıcı, aşağılayıcı, küçümseyici tutumlarından değil, genel olarak otoriter eğilimlerinden de hoşnutsuzdular. Üniversite öğretim üyeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi hocalarından ve Türkiye'de liberal sağın önde gelen isimlerinden Doç. Dr. Aydın Yalçın'ın bile tüm şartları yerine getirmesine rağmen, sırf DP'ye eleştirel yaklaşıyor diye profesörlüğe terfi ettirilmediğini görmüşler, Başbakan Menderes'in kendilerine "kara cübbeliler" dediğini duymuşlardı. Gazeteciler, üstatlarının ya da çömezlerinin yok yere içeriye atılabildiğine tanık olmuşlar, kimi zamanlarda iktidardan görecekleri türlü baskılar nedeniyle birinci sayfalarına koyacak haber bulamadıkları için boş sayfalarla gazete çıkarmayı tecrübe etmişlerdi. Öğretim üyeleri, üniversite öğrencileri, gazeteciler ve genel anlamıyla aydınlar, yurt ve dünyadaki gelişmeleri en yakından takip eden kimseler olarak kendi dışındaki kesimlere yönelik otoriter uygulamaları ve Türkiye'nin dünya içinde nasıl konumlandırıldığını görüyorlardı. Özellikle iktidarının son dönemlerinde kendilerini DP'nin karşısında konumlandırmışlardı. Bir iktidarın toplumun aydın tabakalarını karşısına almasının ne denli tehlikeli olduğu, kuruluşundan beri DP'ye fiilen danışmanlık yapan Prof. Dr. Ali Fuad Başgil tarafından, Başbakan Menderes'e anlatılmıştı. Bayar ile Menderes'in huzuruna 27 Mayıs Askerî Darbesi'nden hemen önce son kez çıktığında Menderes'in "Sayın hocam, ... bizi sizin de hatalı bulduğunuz hissini duydum" sözlerine Başgil, "Maalesef bu duygunuz sizi yanıltmamıştır. Teferruatıyla izah etmek çok zaman ister. Şimdilik, bir müşahedemi söylemekle yetineceğim. Haklı veya haksız, halkın büyük ekseriyetinin sağlam desteğine dayanmayı düşünerek, memleketin üniversite profesörleri, yazarlar, gazeteciler ve subaylar gibi uyanık ve faal kuvvetlerini idare etmeyi, kısacası, Türkiye'nin cevherini işlemeyi ihmal ettiniz" diye karşılık verecekti. Gelgelelim Menderes'ten "çalışma ve gayretlerimizi vatan topraklarının en son hudutlarına kadar götürmek yerine, birkaç üniversite profesörü ve gazeteci ile meşgul olsa idik daha iyi yapmış olacağımıza gerçekten inanıyor musunuz" şeklinde küçümseyici bir yanıt alacaktı.[361]

DP, 1950'de iktidara geldiğinde Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) içinde geleneksel olarak CHP'ye bağlı subaylar bulunduğu gibi DP'nin zaferini selamlamış olan subaylar da vardı. Ancak, bunlar da sonunda düş kırıklığına uğramışlardı.[362] Subaylar arasındaki huzursuzluğun ve DP karşıtlığının değişik nedenleri vardı. Bunlardan bazıları iktisadi idi. DP'nin TSK mensuplarının maddi durumlarını iyileştirme yönünde bir adımı olmamıştı. Bununla beraber enflasyon ve hayat pahalılığı onları da etkilemişti. Büyük kentlerdeki bazı subaylar taksi şoförlüğü gibi ilave işler yapmak zorunda kalıyorlar, artık apartmanların alt katlarında oturuyorlardı (bu katlara 'subay katı' deniyordu). İçinde bulundukları durum, toplumsal itibarlarına da yansımıştı. "... Türk Silahlı Kuvvetlerinin," diyecekti 27 Mayıs'ın etkin isimlerinden Binbaşı Orhan Erkânlı, "her vesile ile gururu kırıldı."[363] Geçmişte subaya kız vermek onurlu bir iş iken, artık kızları subaylar tarafından istenen aileler tereddütlü davranıyorlardı. 'Vatanı kurtarmış şanlı ordunun subayları' imajı aşınmaya başlamıştı. Bu büyük aşınmayı, babası 1950'de DP'ye oy vermiş bir subay olan Oya Baydar'ın o yıllardan kalma bir hatırasından okuyalım:

361 Başgil, *27 Mayıs*, 136.

362 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset* (İstanbul: Hil, 1996), 94.

363 *Cumhuriyet*, "Binbaşı Orhan Erkanlı ile Görüşme [Yaşar Kemal]", 20.07.1960: 1, 5.

> Sarıyer'de oturduğumuz evin arkasındaki küçük, rutubetli avluda komşu çocuklarıyla oynardık. Avludaki oyun arkadaşlarım arasında, Sarıyer'de küçük bir manifatura dükkânı olan Tahir Bey'in oğlu Taner vardı. ... Çıyan Taner'di lakabı. Bir gün oyunda bana kızmış, şöyle söylenip duruyordu: "Ne olacak! Subay çocuğu, donsuz." Anlamamıştım da eteğimi açıp donumu göstermiştim. Palazlanmaya başlayan küçük ticaret erbabının, orta boy tüccarın, yeni zenginlerin subay algılaması böyleydi o sıralarda. Benim Taner de herhalde evde konuşulurken duymuştu askerlerin, subayların yoksul olduklarını, donsuz olduklarını.[364]

Subayların bazıları, Amerikalı komutanlar tarafından aşağılanmaktan rahatsızdılar. 27 Mayıs'tan sonra Milli Birlik Komitesi üyesi olacak olan Suphi Gürsoytrak'ın Amerikalı askerler için "... rütbesi ne olursa olsun komutanın kapısına tekme atıp içeri girme küstahlığını gösterir duruma gelmiş olduklarını gördük" sözleri[365] bu bakımdan değerlendirilebilir. TSK'deki rahatsızlık sebeplerinden biri de, bu kurumdaki geleneksel laiklik anlayışı ile DP'nin din politikaları arasında oluşan mesafe idi. Subayların bir kısmı DP'nin laikliğe aykırı bir gidişat sergilediği kanısındaydılar. Sözgelimi, 27 Mayıs Darbesi'nin en etkili isimlerinden Albay Alparslan Türkeş darbe sonrasında gazeteci Cevat Fehmi Başkut'a verdiği bir mülakatta "Son zamanlarda Anadolu'yu hiç dolaştınız mı? Çarşafın nasıl kapkara bir yangın halinde bütün yurdu sardığını gördünüz mü?" diye soracaktı.[366] Beri yandan, toplumundaki saygın ve seçkin konumlarının giderek sarsılmakta olduğunu düşünenler de vardı. Kimisi ise Atatürk devrimlerinin durdurulduğu kanısındaydı. 27 Mayıs Darbesi'nin önemli isimlerinden Albay Sami Küçük, darbeden sonra gazeteci Yaşar Kemal'e "Bu ihtilal Atatürk devrimlerine tecavüz edildiğinden dolayı yapılmıştır,"[367] diyecekti. Bu nedenlerden tümü ya da bir kısmı TSK'nın hatırı sayılır bir bölümünde huzursuzluklar yaratmış ve DP karşıtı girişimlerin temellerini kurmuştu. Bu temeller, bize Türkiye siyasal hayatında 'Dokuz Subay Olayı' olarak bilinen vaka için küçük bir parantez açma imkânı veriyor.

1954 yılından itibaren TSK içinde DP karşıtı gizli cemiyetler ya da cuntalar kurulmaya başlamış, bunlar süreç içinde birleşme eğilimi göstermişti. Bu birleşme eğilimi Yarbay Faruk Güventürk etrafında gerçekleşmiş, hükûmeti devirmeye yemin eden cuntacılar hücre teşkilatı biçiminde çalışmaya başlamışlardı. 1960'larda iki darbe girişimiyle adını duyacağımız Albay Talat Aydemir'in Ankara'daki örgütlenmesiyle buluşunca cunta daha da genişlemişti. Cunta, kendine lider arayışı içine girdiğinde akıllarına gelen ilk isim İsmet İnönü oldu. Fakat İnönü kendileriyle görüşmeyi bile reddetti. İkinci isim ise Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'di. Ergin liderliği kabul etmedi ama, darbeye girişmeleri durumunda buna karşı çıkmayacağını Güventürk'e söyledi. O günlerde, NATO'da görev yaptıktan sonra İstanbul'daki Ordu Temsil Bürosu'na tayin edilen Samet Kuşçu adlı bir binbaşı hükûmetin emriyle ordu içindeki cuntacıları soruşturup delil toplamaya çalışıyordu. Kuşçu'nun ihbarı sonucunda dokuz subay tutuklandı. Yargılamalar altı ay kadar sürdü. Dokuz Subay Olayı'nı büyük bir ciddiyetle ele alanların başında eski İttihatçı Cumhurbaşkanı Bayar geliyordu. Konuyla ilgili olarak hükûmeti olağanüstü toplantıya çağırmış ve bakanlarını ikaz etmişti. Ancak, Başbakan Menderes, tutuklamaların ardından sorunun halledildiğini düşündü. Subaylardan seki-

364 Oya Baydar ve Melek Ulagay, *Bir Dönem, İki Kadın: Birbirimizin Aynasında* (İstanbul: Can, 2011), 47.

365 Mehmet Ali Birand vd., *Demirkırat*, 109.

366 *Cumhuriyet*, "Başbakanlık Müsteşarı Albay Alparslan Türkeş ile Görüşme [Cevat Fehmi Başkut]", 17.07.1960: 1, 2.

367 *Cumhuriyet*, "Albay Sami Küçük ile Görüşme [Yaşar Kemal]", 19.07.1960: 1,4.

zi beraat etti. Sadece ihbarcı Samet Kuşçu iki yıl ceza aldı. Ancak 'sorun'un halledildiği söylenemezdi. Zira ordu içinde tutuklanmalardan etkilenmeyen başka cuntalar da vardı. Onlar bir şekilde faaliyetlerine devam ettiler ve 27 Mayıs'taki darbede rol aldılar. Celal Bayar, yıllar sonra, "Dokuz Subay Olayı iyi değerlendirilmiş olsaydı, 27 Mayıs olmazdı," diyecekti.[368]

DP'nin kalkınma söylemi de iktidarının son zamanlarında eski tılsımını yitirmişti. Partinin "girişimci ruhunu değil, 'kâr ruhu'nu teşvik' edici uygulamaları; "işadamı değil, milyoner yaratma" çabaları[369] değişik kesimlerden liberal ekonomi yandaşlarınca bile tepkiyle karşılanır olmuştu. Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın özel koşullarındaki kıtlık ortamının ardından yeniden karaborsayla, ürün yokluklarıyla tanışmıştı. Kahve bulunamadığı için öğütülmüş nohut içiliyordu[370], aspirin bile karaborsadaydı.[371] Kalkınma efsanesinin halk nazarındaki itibar yitiminin en güzel tercümanlığını bir DP milletvekili yapacaktı. DP'li Emrullah Nutku, "Bu memlekette herkes aynı fedakârlığı yaparsa bir kalkınma olabilir. Fakat bir tarafta halktan fedakârlık istenirken, diğer taraftan her gün 5-10 milyonerin doğuşu halka ızdırap vermektedir"[372] diyecekti. "Kalkınan Türkiye" imajının DP tarafından sunuluş tekniklerindeki özel başarı bir tarafta tutularak, bir noktanın burada vurgulanması yerinde olacaktır. DP dönemindeki kalkınma gelişmeleri, bu partinin özel hünerlerinin ve ekonomi yönetimindeki üstün becerilerinin bir sonucu değildi; bilakis DP ekonomi yönetimi konusunda önemli zaaf ve beceri noksanlıklarına sahipti. Aslına bakılırsa II. Dünya Savaşı'nın ardından hemen her ülke için bir kımıldanış devri başlamıştı ve DP bu uygun konjonktürün meyvelerini toplamıştı. Şevket Süreyya Aydemir'in işaret ettiği gibi[373]; o dönemde yolların yapılmadığı, barajların yükselmediği, fabrikaların kurulmadığı bir ülke yoktu. Burma, Seylan ve Afrika ülkeleri de o dönemde yüksek bir ekonomik gelişme hızına ulaşmaya başlamıştı.

DP siyasal alanda ise "milli irade" fikrine ram olmuş, bu alana liderlik etme yerine sürekli olarak zorlama mekanizmalarını çalıştırmaya başlamıştı. Hiç durmadan ve zaman zaman anayasayla çatışarak, zaman zaman hukuku bir zorlama aygıtı gibi kullanarak siyasal alanı alabildiğince daraltmıştı. Bu durum hegemonya bunalımının önemli işaretlerinden biriydi. Zira DP'nin durmaksızın alan daraltma ve siyasal muhalefeti susturma gayretleri bu alanda bir liderlik geliştiremediğinin, acz içine düştüğünün bir göstergesiydi. Başka bir ifadeyle, kendiliğinden çekiciliğini yitirmeye başlayan DP, açıkça polisiye önlemlerle geliştirilen bir zorlamaya sarılmıştı.

Hatırlanacağı üzere DP'nin topluma vaatlerinden ve içtenlikli isteklerinden biri, Türkiye'yi "küçük Amerika" yapmaktı. Bu vaat, Türkiye'nin bulunduğu coğrafyada, ABD'nin dünyadaki rolüne benzer bir biçimde, hegemonik güç olacağını ima ediyordu. Oysa DP iktidarının sonuna gelindiğinde, Türkiye, Ortadoğu ve Balkanlar'da yalnızlaşmış, bazı komşularıyla savaşın eşiğine gelmiş, bağımsızlıkçılık fikri etrafında toplanmış üçüncü dünya ülkeleri tarafından dışlanmış bir konumdaydı. Üstelik çoğu kez kraldan çok kralcılık yapıldığı için fedai-

368 Öymen, *Bir İhtilal Daha Var*, 191.
369 Buğra, *İşadamları*, 176-177.
370 Hakan Güldağ ve İbrahim Ekinci, *Aydınlık Bir Adam: Korkut Boratav* (Ankara: İmge, 2010), 103.
371 Başgil, *27 Mayıs*, 101.
372 Eroğul, *Demokrat Parti*, 181.
373 Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 248.

liğine soyunduğu ABD tarafından güçlükle zapt edilmiş, nihayetinde bu ülkenin iktisadi ve siyasi himayesi de üzerinden çekilmeye başlamıştı.

27 Mayıs Askerî Darbesi

Gitgide derinleşen hegemonya bunalımının ardından 10 yıllık DP iktidarı 27 Mayıs 1960 günü düzenlenen bir askerî darbeyle yıkıldı. Askerî darbede aşağıda belirteceğimiz üzere askerler ve aydınlar belirleyici rol oynadı. Buna karşılık darbeyi mümkün kılan koşulların toplumsal ve sınıfsal bir temeli vardı. Yukarıda açıklanmış olan bu temeller bir iktidar değişikliğini zorunlu kılıyordu. İktidar değişikliği iki türlü olabilirdi. Ya alt sınıflar, yani işçi sınıfı ve öteki emekçi tabakalar alternatif bir toplumsal düzen öngören programlarıyla bir siyasal ve sosyal bir devrim gerçekleştirebilirlerdi. Ya da hâkim sınıflar kendi içlerindeki güç dengesini değiştirecek ve farklılaşmış bir programla kapitalist yolda bazı güzergâh değişiklikleri yapacak şekilde iktidar değişikliğine gidebilirlerdi. Türkiye'de işçi sınıfı ve sosyalist hareket bir iktidar adayı olarak ortaya çıkma gücünden ve örgütlülüğünden yoksundu. İkinci seçenek ise güçlü ve günceldi. Behice Boran'ın dikkati çektiği ve yukarıda dönemin sınıf ilişkileri ele alınırken belirtildiği gibi[374], DP döneminde, burjuvazi iktisadi alanda önceki dönemlere göre hızlı bir gelişme kaydetmekle beraber sanayi burjuvazisinin öncülük ettiği, ekonominin sanayi merkezli geliştiği ve tarım kesiminin buna göre yeniden organize edilebildiği bir yol tutturamamıştı.[375] Bunun yerine ticaret, emlak spekülasyonculuğu, yabancı sermayeye aracılık gibi alanlarda gelişmişti. Medet umulan dış yardımlar, krediler ve yabancı sermaye girişi izlenen iktisadi ve sosyal politikalar nedeniyle beklenen düzeylere ulaşamamış ve istikrarlı bir grafik sergileyememişti. Batağa saplanan ekonomi sosyal ve siyasal güçlüklere yol açmış, huzursuzluklar, çalkantılar ve istikrarsızlıklar içinden çıkılamaz bir girdaba dönüşmüş, DP ve hâkim sınıflar bütün bu gelişmeleri bertaraf edecek bir potansiyel gösterememişlerdi. Bu da ikinci seçeneği canlandırmıştı. Ancak, bu ikinci seçeneğin gerçekleşmesi olağan seçim yollarıyla olmadı. Zira, DP'nin kırsal çoğunluğa mutlak bir öncelik tanıyan çizgisinden ve buna uygun siyaset tarzından hoşnutsuz olan kentsel sınıf ve katmanlar, o zamanlar bir küçük köylüler ülkesi olan Türkiye'de nicelik olarak azınlıkta kalmaktaydılar.[376] Hükûmet darbesi bu nesnel durumun bir sonucuydu.

Şimdi bu sonuca nasıl gelindiğinin ana hatlarını görelim.

27 Nisan 1960 günü, yani yukarıda zikredilen Tahkikat Komisyonu Kanununun kabul edildiği gün, İsmet İnönü Meclis kürsüsünde tarihî bir konuşma yaptı ve "Biz aldığımız tedbiri aldık, yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz. Fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore Başkanı Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, polisi, memuru elinde idi. Halbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis var... Olur mu böyle baskı rejimi? Muvaffak olur mu bu? Bir baskı rejimi kurulduğu zaman onu kuranlar artık muka-

374 Boran, *Sosyalizm Sorunları*, 51.
375 Savran, *Sınıf Mücadeleleri*, 163.
376 A.g.e., 164.

27 Mayıs Darbesi'ne giden yolda 28 Nisan 1960'ta İstanbul Üniversitesi'nde "Hürriyet İsteriz" sloganlarıyla başlayan öğrenci protestoları önemli bir dönüm noktasıydı. Gösteriler sırasında polis öğrencilere "orantısız güç" kullanarak saldırmış, Orman Fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz polis kurşunuyla öldürülmüştü. Hükümetin koyduğu yayın yasağı nedeniyle gazeteler konuyla ilgili haber ve fotoğrafları ancak 27 Mayıs'tan sonra yayınlayabildiler. Bir üniversite öğrencisinin polis cipiyle sürüklendiği bu fotoğraf Nisan Günlerinin atmosferini yansıtan en çarpıcı karelerden biriydi. (Kaynak: *Cumhuriyet*, 31.05.1960: 6).

vemet kalmayacak zannederler. Bizdeki baskı rejimini kuranlar da öyle zannediyorlar. Baskı tertipçileri bilsinler ki, Türk milleti Kore milletinden daha az haysiyetli değildir" dedi.[377] İnönü'nün gönderme yaptığı Güney Kore Hükûmeti, daha birkaç gün önce öğrencilerin ve halkın gösterileri karşısında istifa etmek zorunda kalmıştı. DP Hükûmeti, yayın yasağı konulan bu konuşması nedeniyle İnönü'ye 12 oturum Meclise girmeme cezası verdi. Gelinen noktada parlamento ana muhalefet partisi liderine yasaklanmış oluyordu. Bunun ardından Bakanlar Kurulu Menderes başkanlığında toplanıp muhtemel protesto hareketlerini hesap ederek ilan tarih ve saatini başbakana bırakarak sıkıyönetim kararı aldı.[378] Parlamentodan dışarı atılan muhalefet, hemencecik sokaklarda boy verdi.

İlk protesto gösterileri, 28 Nisan 1960 günü İstanbul Üniversitesi'nde başladı. Hukuk Fakültesi profesörlerinden birisi girdiği derste öğrencilerine "Bugünkü konumuz Anayasadır. Ama bu konuda konuşmak yasaklandığı ve Anayasa ihlal edildiği için ders yapmıyorum, hepiniz serbestsiniz" dedi.[379] Öğrenciler Beyazıt Kampüsü içindeki Atatürk heykeli önünde toplanmaya başladılar. Sloganları "Kahrolsun diktatörler" ve "Hürriyet isteriz"di. Polis, öğrencilere çok sert bir biçimde müdahale etti. Polis arabaları gençlerin üzerine sürülerek bazı öğrenciler kasten yaralandı. Daha sonra da öğrencilerin üzerine ateş açıldı. Orman Fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz, polis kurşunuyla öldürüldü. İstanbul Erkek Lisesi öğrencisi Nedim Özpulat tank paletlerinin arasında kalarak can verdi. Hukuk Fakültesi öğrencisi Hüseyin Onur'un bir bacağı isabet eden kurşunun açtığı yara nedeniyle kesildi.[380] İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sıddık Sami Onar polis tarafından tartaklandı, hakarete uğradı ve sorgulanmak üzere emniyete götürüldü. Adnan Menderes, TBMM'de Prof. Dr. Onar'dan "Büyük Rektör edasıyla İstanbul Üniversitesi'nin başında ihtişamla oturan zat" diye söz etti ve onu şöyle

377 Erer, *On Yıl*, 398.

378 Haydar Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi: Diktadan Demokrasiye* (İstanbul: Çağdaş, 1996), 214.

379 Walter F. Weiker, *1960 Türk İhtilali*, çev. Mete Ergin (İstanbul: Cem, 1967), 26-27.

380 Süha Göney, "Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri", *Sosyoloji Dergisi*, 23 (2011), 276-277.

aşağıladı: "Bunlar bedavadan kahraman kesilen soytarılardan ibarettir."[381] Bu sırada DP'ye yakın bir profesörün dikkatini de çeken bir gelişme oldu. Takviye için üniversiteye bir piyade birliği yollanmıştı. Süngülü askerler başlarında subaylarıyla öğrencilerin üzerine yürüyünce, öğrenciler "Yaşasın Ordu", "Yaşasın Kahraman Türk Askeri" diye slogan atmaya başladılar. Bunun üzerine askerler ve başlarındaki subaylar öğrencilerle kucaklaştılar. Olayları yerinde izleyen Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, o an kendi kendine "Tamam, dedim, bu hareket orduya da sirayet ettiğine göre, artık Menderes Hükûmeti gitmiştir" diyecekti.[382] Olaylar üzerine derhal sıkıyönetim ilan edildi, İstanbul Üniversitesi tatil edildi ve gece sokağa çıkma yasağı konuldu. Ayrıca, olaylarla ilgili yayın yasağı da getirildi. Ancak bu yasak, Cem Eroğul'un dikkati çektiği gibi[383] "fısıltı gazetesi"ni harekete geçirdi. "Fısıltı gazetesi" aracılığıyla İstanbul Üniversitesi'nde olup bitenler aşırı bir mübalağa ile yayıldı; örneğin ölen öğrencilerin sayısının altmış ya da yetmiş olduğu bilgisi hızla dolaşmaya başladı. Böylelikle DP Hükûmeti, kitlelerin gözünde olduğundan daha korkunç bir görünüm kazandı.

"Kanlı Perşembe" diye anılan 28 Nisan olaylarından bir gün sonra bu sefer Ankara Üniversitesi ayaktaydı. Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültelerinin önünde sıkıyönetime rağmen gösteriler düzenlendi. Korgeneral Namık Argüç'ün emriyle Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne ateş açıldı, fakültenin duvarları delik deşik oldu, polis fakülteyi basarak çok sayıda öğrenciyi gözaltına aldı.[384] O günden sonra Ankara'nın merkezi kabul edilen Kızılay'da hemen her gün bir gösteri düzenlenmeye başladı. Oysa DP Hükûmeti olayları yatıştırıcı tedbirler almak yerine daha çok sertlikten yanaydı. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile yaptığı bir toplantıda kendilerine Menderes kabinesinin derhal istifa etmesini, içinde muhalefet partilerinden üyelerin de bulunduğu ılımlı bir koalisyon kabinesi kurulması önerdiğinde Bayar'dan "Bilâkis ... son derece sert tedbirler almak gerekir" cevabını aldı.[385] Menderes, 2 Mayıs günü Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni yerle bir etmek gerektiğinden söz etti. DP grubunda yaptığı konuşmada önce "Vatana, iktidara, devlete düşmanlık etmeye her zaman hazır ve nazır kafalar yetiştiren bu müesseseyi kökünden ele almak lazımdır" dedi ve konuşmasını kontrolünü kaybetmişçesine "Mülkiye Mektebini seddübent etmek [kapatmak] lazımdır. ... Onu kapatırsınız, Konya'da bir Hukuk Fakültesi açarsınız. Bir teadül ile [denklikle] 'talebeleri oraya nakledeyorum' dersiniz. Gelecek sene binayı yıkarsınız" diye sürdürdü.[386] 3 Mayıs 1960'ta Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, Milli Savunma Bakanı Etem Menderes aracılığıyla Adnan Menderes'e gönderdiği mektubunda Cumhurbaşkanı Bayar'ın istifa etmesini, yerine Adnan Menderes'in getirilmesini ve yeni bir kabinenin kurulmasını önerdi.[387] Gürsel'in mektubu darbeden önceki son uyarıydı aslında. Zira, Gürsel 27 Mayıs Darbesi'nden sonra verdiği bir mülakatta "biz esasen hazırdık, teşkilat kurulmuştu" diyecekti.[388] Ne var ki bu

381 Kılçık, *Menderes'in Konuşmaları* C.IX, 271.
382 Başgil, *27 Mayıs*, 124-125.
383 Eroğul, *Demokrat Parti*, 239.
384 Ali Dikici, "Demokrat Parti Döneminde İç Güvenlik ve Tük Polis Teşkilatı", *Gazi Akademik Bakış*, 5 (2009), 83.
385 Başgil, *27 Mayıs*, 137-138.
386 Kılçık, *Adnan Menderes C.IX*, 271, 275.
387 Mektubun tam metni için bkz. Aydemir, *İkinci Adam*, 391-393.
388 *Cumhuriyet*, "Cemal Gürsel İle Görüşme [Cevat Fehmi Başkut]", 16.07.1960: 1, 4.

öneri de Menderes tarafından makbul bulunmadı. Menderes, o günlerde radyoda yaptığı konuşmalarda sokaktaki muhalefetin ciddi bir yanının bulunmadığını ifade ediyor, "Vatandaşlar işleri ve güçleri ile meşguldür" diyor[389] ve göstericilere karşı sertlik tedbirlerini artıracaklarını "Bunlar zavallı başlarını nizamın sarsılmaz kayalarına vurarak kendilerine gelecekler[dir]"[390] şeklindeki tehditkâr sözlerle belirtiyordu.

Sokaktaki muhalefet bu tehditlere boyun eğmeyecekti. Mayıs ayının ilk gününden itibaren 555K (Beşinci ayın beşinde saat beşte Kızılay'da) sloganı kulaktan kulağa dolaşmaya başladı. 5 Mayıs'taki gösteriye katılanlar Gazi Osmanpaşa türküsünün sözlerini değiştirerek "Olur mu böyle olur mu, kardeş kardeşi vurur mu, kahrolası diktatörler, dünya size kalır mı" diye söylediler. O sırada Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı ve Başbakan oradan geçiyorlardı. Göstericilerin arasına giren Menderes, "istifa" tezahüratlarıyla karşılandı, hırpalandı ve bir gazetecinin arabasıyla olay yerinden Başbakanlık'a doğru uzaklaştı. Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakanlık'ta, Menderes'in yanında İçişleri Bakanı'na kalabalığın üzerine ateş edilmesi emrini verdi. O akşam göstericilerin üzerine ateş açılmadı; ancak Bayar'ın inisiyatifi ele aldığı anlaşılıyordu.[391]

11 Mayıs günü Meclis, hiçbir gerekçe gösterilmeksizin 11 günlüğüne tatile sokuldu. CHP milletvekillerinin katılmadığı toplantıda kabul edilen tatil önergesi için hiçbir gerekçe öne sürülmedi.[392] Menderes, 13 Mayıs'ta DP'nin iktidara gelişinin onuncu yıldönümü vesilesiyle Ege gezisine çıktı.[393] Besbelli ki, Başkentte olağanüstü şartlar yaşanırken Başbakan kendini coşkuyla karşılayacak kalabalıkların arasına atarak moral bulmak istiyordu. Aydın'dan, Manisa'dan, İzmir'den "Her Zamandan Ziyade Kalbimizdesin" dövizleriyle gelen büyük kalabalıklar tarafından karşılandı ve onlara "Ankara'da bir avuç vatandaş ne yazık ki, istemeyiz diye bağırdılar ... bu işler onların istemesiyle mi olur? Onlar mı bizi iktidara getirdi? ... Bu fitne artık burada bitsin ve durdurulsun. İktidarımızın istediği bu arızayı bertaraf etmek ve süratle seçimlere giderek bunu millet iradesiyle kökünden halletmektir. Bu da demokrasi ve hürriyetin tek yoludur" diye seslendi.[394] Ama bir yandan "hürriyet" derken bir yandan Turgutlu'da yaptığı konuşmada üniversite hocalarına çatmaya devam ediyor ve "Onlar üniversiteyi Çin setleriyle çevrilmiş bir yer zannediyorlar. ... memleket zararına hareketleri görülürse üniversiteye girmek değil, kürsülerine kadar gidilir. Bunlar cüppelerini bir zırh gibi sırtlarına geçirirler, devletin işine karışılırlar" diye tehditler savuruyordu.[395] Kalabalıklar gösteri yapar korkusuyla sinemaların kapatıldığı, siyasi konularda sürekli yayın yasaklarının yaşandığı, beş kişiden fazlasının bir araya gelerek dolaşmalarının yasak edildiği, mektup ve telgrafın sansürlendiği, fakültelerin tatil edildiği Ankara'da[396] ise gelişmeler başka yönde işliyordu. Hükûmet, bir gelenek halini almış olan 19 Mayıs'taki spor gösterilerini yasaklayınca sabah Anıtkabir'de, akşam da Atatürk Bulvarı'nda gösteriler yapıldı. Hükûmet artık mektuplara,

389 Erer, *On Yıl*, 417.
390 A.g.e., 405.
391 Birand, *Demirkırat*, 171-172.
392 *Cumhuriyet*, "Büyük Millet Meclisi Dün 11 Günlük Tatile Girdi", 12.05.1960: 1, 3.
393 *Cumhuriyet*, "Başbakan Bugün 16'da İzmir'e Gidiyor", 14.05.1960: 1, 5.
394 *Cumhuriyet*, "Başbakan İzmir'de Bir Konuşma Yaptı", 16.05.1960: 1, 5.
395 *Cumhuriyet*, "Başbakan Üniversite Profesör ve Öğrencilerine Sert Bir Lisanla Çattı", 19.05.1960: 1, 7.
396 *Cumhuriyet*, "Ankara'da Mektup ve Telgrafa Sansür Konuldu", 23.05.1960: 1, 5.

telefon konuşmalarına bile sansür koymaya başladı. Türkiye'deki durumu azıcık eleştiren bütün yabancı yayınların ülkeye girişi yasaklandı. Bu koşullarda Tahkikat Komisyonu'nun yakında pek çok profesörü, CHP'li milletvekilini ve bazı subayları tutuklayacağına ilişkin şayialar ortalığı kapladı. 21 Mayıs günü içlerinde komutanları ve subaylarının da bulunduğu bin kadar Harbiyeli Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne bir yürüyüş düzenledi. Ankara Sıkıyönetim Komutanı'nın ricalarına rağmen yerlerinden hiç kımıldamadan askerî marşlar söyledikten sonra dağıldılar. Hükûmetin bu gelişmelere cevabı üniversitelerin kapatılma sürelerini uzatmak ve Meclisi yeniden tatil etmek oldu.[397]

Ordu safını belli etmişti. Bunun apaçık hale gelmesi, Menderes'in 25 Mayıs'ta, parti grubunda hırçın ve sinirli bir konuşma yaptıktan sonra programında olmamasına rağmen Eskişehir'e gittiği sırada oldu.[398] Yunanistan'a yapacağı ziyareti iptal ettikten sonra gittiği Eskişehir'de Menderes'i karşılamaya gelen ve saygı duruşunda bekleyen subaylar Menderes yanlarına gelince "geriye dön!" komutuyla tek saf halinde başbakana arkalarını döndüler. Menderes'in şehirde halka yönelik yapacağı konuşma da "meçhul bir el"in meydandaki hoparlörün tellerini kesmesiyle engellendi.[399] DP Muğla Milletvekili Burhan Belge gazetecilere "Hoparlörler sabotaja uğradı. Yazın bunu" derken, Menderes, sesini duyuramadığı son konuşmasında, "Seçimden başka yollarla iktidara gelmenin imkân ve ihtimal dâhilinde olmadığını herkesin bilmesi lazımdır. Hoparlörler bozuldu, konuşamıyorum" diyebildi.[400] Ertesi gece, 1954'ten beri örgütlenen subay gruplarının planladığı hükûmet darbesi gerçekleşti ve 10 yıllık DP dönemi sona erdi. 27 Mayıs Darbesi'nin ayırt edici özelliği, TSK'nin emir komuta zincirinin dışında yapılmış ilk ve tek darbe olmasıydı.

DP'nin on yıllık iktidar dönemi, Türkiye'nin ticarette ve tarımdaki hâkim sınıflarının geleneksel cumhuriyet aydınlarını dışlayarak ve yeni bir aydın tabaka yaratarak inşa ettikleri bir tarihsel blok ve buna uygun bir hegemonya projesiydi. Hedefleri; tarım ve ticaret odaklı bir kalkınma ve kapitalistleşme, başını ABD'nin çektiği 'Hür Dünya'nın değerlerine uygun olarak demokratik ve özgürlükçü bir rejim ve bulunduğu coğrafyada lider bir Türkiye meydana getirmekti. Sürecin sonunda ekonomisi çökme noktasına gelmiş, kalkınma stratejisi iflas etmiş, rejimi otoriter ve baskıcı bir hale gelmiş, toplum katında sağladığı rızayı yitirmeye başlamış, devlet içindeki hâkimiyetini kaybetmiş, içinde yer aldığı bölgedeki itibarını büyük oranda zedelemiş ve komşularıyla savaşın eşiğine ilerlemiş, ardındaki uluslararası destek çekilmiş bir DP iktidarı vardı. DP iktidarını bir hükûmet darbesiyle deviren asker ve sivil aydınlar, bu kez modern kapitalizme özgü toplumsal sınıfların etken olduğu bir dönemin kapısını aralayacaklardı. Aralanan bu kapıdan içeriye sanayi burjuvazisinin öncülük edeceği ithal ikameci bir kalkınma stratejisi, buna uygun olarak güçlenen bir işçi sınıfı, fikrî ve kültürel düzeyde yeni bir dönüşüm süreci, modern kapitalizme özgü burjuva demokratik bir rejimin ana hatlarını çizen yeni bir anayasa, bunların tümüne mesafeli yaklaşan eski tarihsel blokun hâkim sınıflarının ve aydınlarının tepkileri girecek ve Türkiye için çalkantılı bir 10 yıl daha başlayacaktı.

---

397 Weiker, *Türk İhtilali*, 31.

398 Ağaoğlu, *Arkadaşım*, 167.

399 Eroğul, *Demokrat Parti*, 243.

400 *Cumhuriyet*, "Başbakan 'Komisyon İşini Bitirdi' Dedi", 26.05.1960: 1, 5.

27 Mayıs Darbesi Bildirisi

Sevgili Vatandaşlar,

Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz; partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında, en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi, hangi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır.

Girişilmiş olan bu teşebbüs, hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir. İdaremiz, hiç kimse hakkında şahsiyata müteallik tecavüzkâr bir fiile müsaade etmeyeceği gibi, edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir. Kim olursa olsun ve hangi partiye mensup bulunursa bulunsun, her vatandaş; kanunlar ve hukuk prensipleri esaslarına göre muamele görecektir. Bütün vatandaşların, partilerin üstünde aynı milletin, aynı soydan gelmiş evlatları olduklarını hatırlayarak ve kin gütmeden birbirlerine karşı hürmetle ve anlayışla muamele etmeleri, ıstıraplarımızın dinmesi ve milli varlığımızın selameti için zaruri görülmektedir.

Kabineye mensup şahsiyetlerin, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne sığınmalarını rica ederiz. Şahsi emniyetleri kanunun teminatı altındadır.

Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz. Gayemiz, Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve insan hakları prensiplerine tamamen riayettir. Büyük Atatürk'ün 'Yurtta sulh, cihanda sulh' prensibi bayrağımızdır.

Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO ve CENTO'ya inanıyoruz ve bağlıyız. Düşüncemiz 'Yurtta sulh, cihanda sulh'tur.

Milletimizin bir zarara uğramayacağı delaletinde sabır ve ihkamla tebessür etmeleri beklentilerimiz arasındadır.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER[401]

Tarımsal kapitalizmin sancağı altında otoriter bir siyasal hayat kuran DP, Türkiye'yi dünya içinde nasıl konumlandırmıştı? Şimdi bu sorunun yanıtını arayalım.

DP liderlerinin başlıca hedef ve vaatlerinden biri, Türkiye'yi birkaç on yılda küçük bir Amerika haline getirmekti. Yukarıda belirtildiği üzere Celal Bayar 1957'deki bir konuşmasında "Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyişleri seyrini takip ederek çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır" diyordu.[402] SSCB ve ABD eksenli iki kutuplu dünyada Türkiye hâkim sınıflarının tercihi ikincisinden yana olmuştu. DP'nin iktidar yıllarında CHP döneminde başlatılan Amerikancılık canhıraş bir biçimde sürdürüldü.

Türkiye'yi dünya içinde ABD'nin sadık bir müttefiki olarak konumlandırmak, Behice Boran'ın dikkat çektiği gibi[403] Türkiye toplumunun içsel yapısı ve hâkim sınıfların tercihleriyle ilgiliydi. Ülkeyi kendi öz sermaye birikimiyle geliştiremeyen hâkim sınıflar, dışarıdan destek aramışlar, bunun için de yurdun kapılarını yabancıların askerî, siyasi ve iktisadi nüfuz-

401 Bu bölümde "ABD ve NATO ile ilişkiler" konusunda Çağrı Erhan, "Ortadoğu ile İlişkiler" konusunda Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "SSCB ile İlişkiler" konusunda Erel Tellal'ın çalışmaları esas alınmıştır.

402 *Cumhuriyet*, "Celal Bayar, 30 Yıl Sonra Türkiye Küçük Bir Amerika Olacak, Dedi", 21.10.1957: 1,5.

403 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Tekin, 1970), 64.

larına açmakta, dış politikada ABD'nin çizgisini izlemekte tereddüt etmemişlerdi. DP, bu işi CHP'den daha iyi yapmaya aday olmuştu. Aday olduğu işi başarmak için bir yandan şiddetli ve girişken bir antikomünist hat izlemeli, bir yandan da ABD'ye kapılanmak için elinden gelen gayreti cesur ve enerjik bir biçimde göstermeliydi.

Asya'nın, Afrika'nın ve Latin Amerika'nın mazlum halkları 1950'lerin dünyasında sömürgecilikten kurtulmak, emperyalizmden bağımsızlaşmak için mücadele ederlerken, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes "Milli veya müstakil adı ile vasıflandırılmak istenen siyaset ... demokrasi alemi ile işbirliğinden uzaklaşmaktır" diyebilecekti.[404] Gerçekte DP'nin ABD'ye kapılmasının temel nedeni Türkiye dış politikasının ABD dış politikasıyla uyumlaştırılması sayesinde Amerikan yardımlarının artacağının hesaplanması, bunun da kalkınma hamlelerinin motoru olacağının varsayılmasıydı.[405]

Bu doğrultuda DP'nin öncelikli hedefi, Türkiye'nin NATO'ya sokulmasıydı. Türkiye CHP iktidarının son günlerinde, 11 Mayıs 1950'de, NATO'ya üyelik başvurusunda bulunmuş, fakat bu başvurudan bir sonuç çıkmamıştı. DP, Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesi için Haziran 1950'de SSCB tarafından desteklenen kuzeydeki Kore Demokratik Cumhuriyeti ile ABD tarafından desteklenen güneydeki Kore Cumhuriyeti arasında patlak veren savaşı önemli bir fırsat olarak algıladı. Hükûmet, savaş başladıktan beş gün sonra Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin "Kore'de komünist tecavüzü"ne karşı savaşma kararını desteklediğini açıkladı. Menderes, bu kararla ilgili yorumunda "NATO'ya kabul edilmemize de köprü olabilir" diyecekti.

DP Hükûmeti 25 Temmuz 1950'de yürürlükteki Anayasaya açıkça aykırı biçimde Kore Savaşı'na katılma kararı aldı. Sonradan DP milletvekili yapılacak olan Albay Tahsin Yazıcı komutasındaki askerler Amerikan tümenine bağlanarak ateş hattına sürüldü. Yüzlercesi öldü, esir düştü ya da kayboldu. Buna karşılık DP ve CHP ülkede düzenledikleri mitinglerle kendi ülkeleriyle hiçbir ilgisi olmayan ama Türkiye'nin NATO'ya girişine vesile olacağı hesaplanan savaşta çarpışan askerleri destekleyici mitingler düzenleyerek bir "milli his" galeyanı yaratmak istediler. Konuyla ilgili pek çok film de çekildi. *Kore'de Türk Süngüsü* zamanın milliyetçi histerisini pompalayarak beyaz perdeye yansıtan filmlerden biriydi.

404 Eroğul, *Demokrat Parti*, 93.

405 Erhan, "ABD", 552.

Hükûmet, 25 Temmuz 1950'de 4 bin 500 asker göndererek Kore Savaşı'na katılma kararı aldı. Bu karar, yürürlükteki 1924 Anayasasına açıkça aykırıydı. Çünkü, Anayasanın 26. maddesi başka devletlerle anlaşma ve barış yapma ile savaş ilanı gibi işlerin ancak TBMM tarafından yapılabileceğini belirtiyordu. Oysa karar TBMM dışlanarak doğrudan Bakanlar Kurulu tarafından alınmıştı. Çünkü DP Hükûmetinin acelesi vardı. Anayasaya aykırı olsa bile bu hızlı karar sayesinde Türkiye, ABD'den sonra Kore'ye asker gönderen ikinci ülke oldu. Albay Tahsin Yazıcı (daha sonra DP'den milletvekili yapılarak ödüllendirildi) komutasındaki askerler 25. Amerikan tümenine bağlanarak ateş hattına sürüldü. Türk birlikleri savaşta çok ağır kayıplar verdi. Yüzlercesi öldü, yüzlercesi esir düştü ve onlarcası da kayboldu. Buna karşılık DP ve CHP ülke içinde komünizmi telin mitingleri düzenleyerek binlerce kilometre ötede kendi ülkeleriyle hiçbir ilgisi olmayan bir savaşta çarpışan askerleri sanki kendi yurtlarını düşmana karşı savunuyorlarmış gibi desteklediler.

Bu ortamda Kore'ye asker gönderilmesine karşı tek ses Behice Boran'ın başkanlığını yaptığı Türk Barışseverler Cemiyeti'nden (TBC) geldi. DP'nin, TBC karşısındaki tavrı son derece sertti. DP liderleri ABD önderliğindeki "hür dünya"ya bağlanmayı "milli kalkınma"nın güvencesi olarak görüyorlar, Kore'ye gönderdikleri askerlerin yüzlercesinin kanıyla "hür dünya"nın yanında olduklarını göstermiş oluyorlar ve bu uğurda aksi hiçbir sese tahammül göstermiyorlardı. Sahiden de Kore'ye asker gönderme kararı Türkiye'nin NATO'ya girişini kolaylaştırdı. Türkiye 18 Şubat 1952'de NATO'ya resmen üye oldu. Meclis, iktidar ve muhalefet partilerinin oyuyla Türkiye'nin NATO'ya girişini onayladı. DP'liler Kore köprüsüyle NATO'ya girişi "Bir avuç kan verdik ama, büyük devletler arasına katıldık" diye değerlendireceklerdi.[406]

Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin gündeme gelmesiyle birlikte Türkiye ile ABD arasında çok önemli ikili anlaşmalar imzalandı. ABD ve NATO karşıtı görüşlerin temellerini oluşturarak yıllarca sürecek tartışmaların kapılarını açan bu anlaşmalardan bazısı askerî, bazısı iktisadi ve bazısı da teknikti. İkili anlaşmaların sayısı hâlâ tam olarak bilinmemektedir; sayı, bazı kaynaklara göre 54, bazı kaynaklara göre de 91'dir. İkili anlaşma sayısının kesin olarak bilinememesinin nedeni, önemli bir bölümünün TBMM'ye getirilmemesi ve gizli nitelikte olmasıdır. İkili anlaşmalara yapılan itirazlar tam da bu noktadan kaynaklanmaktaydı. Çünkü DP iktidarı döneminde yürürlükte bulunan 1924 Anayasasının yukarıda da zikredilen 26. maddesi başka devletlerle sözleşme ve anlaşma yetkisini sadece TBMM'ye veriyordu. Dolayısıyla ikili anlaşmaların TBMM'ye getirilmemesi açık bir anayasal suçtu.

ABD ile Türkiye arasındaki ikili anlaşmaların bazı çarpıcı sonuçları vardı. Türkiye, daha NATO üyesi olmadan önce ABD'nin askerî girişimlerini desteklemek ve gerekirse bu girişimlere yardım etmek yükümlülüğü altına girdi. ABD'nin Türkiye topraklarında askerî tesis ve üsler kurması mümkün hale getirildi. DP'nin mirasçısı olan Adalet Partisi (AP) lideri Süleyman Demirel 1966'daki bir konuşmasında "üs yok, tesis vardır" diyerek Türkiye kamuoyuyla âdeta alay edecekti. Askerî tesisler konusundaki bir anlaşmayla ABD hava, kara ve deniz kuvvetlerinin Türkiye topraklarını kullanmalarına izin verildi. Askerî tesislerin nerelerde kurulacağı açık bırakıldı ve zaman içinde Türkiye'de ABD'nin uygun gördüğü yerlerde

406 Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 230.

Türk Barışseverler Cemiyeti'nin
Kore'ye Asker Gönderilmesini Protesto Eden Beyannamesinden

(28 Temmuz 1950)

Aziz Türk Halkına;

Adnan Menderes Hükûmeti, Kore'de harp etsin diye 4500 Türk çocuğunu General Mac Arthur'un emrine veriyor.

Adnan Menderes Hükûmetinin bu kararı Türk milletine nasıl gösterilirse gösterilsin Amerikan menfaatleri uğuruna harbe katılmamız demektir. Hükûmet bu kararını Amerika'nın zoru ile vermiştir. Çünkü:

15 Temmuz'da Birleşmiş Milletler'den gelen telgrafla hükûmet, Birleşmiş Milletler Anayasasının bu gibi işlerde üyelere tanıdığı haklara dayanarak doğrudan asker gönderemeyeceğini ima yollu bir karşılık vermişti. Zaten Birleşmiş Milletler'in bu müracaatını 52 üye devletten en az 12'si cevaplandırmış ve onlar da bir tek kara askeri göndermemişlerdir.

Dahası var: Kore'de harp etmek için gönüllü toplamaya kalkıştığı zaman Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü bir Fransız gazetecisine mülakat vererek bazı komşularımıza karşı bir tahrik olur diye gönüllü gönderme hükmüne razı olamayacağını söyledi. Demek oluyor ki Adnan Menderes Hükûmeti kara askeri göndermeyi ilk önceleri doğru bulmuyor, kendisini buna mecbur saymıyordu.

Derken, Amerikan Senatörü Cain 23 Temmuz'da Ankara'ya geldi. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Milli Savunma Bakanı Refik İnce ve Genel Kurmay Başkanı Nuri Yamut ile konuştu. Bu konuşmalardan sonra memleketin muhtelif yerlerinde bulunan bakanlar alelacele Ankara'da toplanarak Kore'ye 4500 Türk çocuğunu göndermeye karar verdiler. Ardından da senatör Cain gazetecilere verdiği bir mülakatta (Bu harpte piyade kuvvetlerinin rolü büyüktür. Diğer milletlerden kara kuvveti istememizin tek sebebi Amerika'nın yıpranmamasının teminidir) diyerek işin içyüzünü meydana koydu, yani bu işin Amerika'nın zoru ile yapıldığını açıkladı.

Kore'deki savaşa, Türk milletinin katılmasında istikbalimiz ve güvenliğimiz bakımından hiçbir fayda yoktur. ... Kore'ye asker göndermekte Türk milletinin herhangi bir menfaati yoktur. Türk milletinin istiklali ve güvenliği dünya barışına sıkı sıkıya bağlıdır. Kore'ye asker göndermek ise Türk milletine nasıl bildirilirse bildirilsin, herhalde barışçı bir hareket değildir.

Bütün dünya milletleri ve bu arada Türk milleti de barışseverdir. Türk halkının menfaati dünya barışının bozulmamasındadır. ...

Biz Türk Barışseverler Cemiyeti, bunları tüm halk efkârına bildirirken onun en samimi düşüncelerini belirttiğimizi her Türk vatanseverinin bizimle aynı fikirde olduğuna inanıyoruz. Adı söylenmeden, bir harp ilanı demeye gelen Adnan Menderes hükûmetinin bu kararını, Türkiye Büyük Millet Meclisinin rededeceğini umuyoruz. Çünkü anayasamıza göre, gerekince harp ilan etmek yetkisi sadece Büyük Millet Meclisine aittir.

Milli menfaatlerimize ve dünya barışının korunmasına tamamen aykırı olan bu kararı şiddetle protesto ederiz.

90'ın üzerinde Amerikan tesisi kuruldu. Tesislerin elektrik, havagazı, akaryakıt, PTT, içki ve sigara vergilerinden bağışık tutulması sağlandı. İkili anlaşmalar ABD askerî personelinin Türkiye'de görev yapmasını sağladı. ABD'li askerî personelin Türkiye'de işlediği resmî suçlar nedeniyle Türk mahkemeleri tarafından yargılanması söz konusu değildi. Üstelik sanığın suç esnasında resmî görevde olup olmadığının tespiti de Türkiye'deki ABD komutanına verilmişti. Bu, Amerikan askerî personelinin Türkiye'de sömürgelerdeki hukuki ayrıcalıklara sahip kılındığını gösteriyordu. Bu durum, Türkiye için yüz kızartıcı sonuçlara yol açtı.

Sözgelimi Kasım 1959'da Adana'da görevli Amerikalı Yarbay Allen L. Morrison alkollü araç kullanırken özel otomobiliyle bir kişiyi öldürdü ve 11 kişiyi de yaraladı. Türkiye'deki Amerikalı komutan, Yarbay Morrisson'un olay sırasında resmî görevli olduğunu bildirince bu kişi sadece 1200 dolar para cezasına çarptırıldı ve olay böylece kapatıldı. Öte yandan yapılan ikili anlaşmalarla Türk Silahlı Kuvvetleri'nin eğitim sisteminden üniformasına ve hatta yemek duasına kadar her şeyi Amerikanlaştırıldı.

NATO'ya kabul edilen ve onca ikili anlaşmayla ABD yörüngesine giren Türkiye'ye dünya politikasında biçilen misyon daha çok Ortadoğu ile ilgiliydi. ABD liderliğindeki Batı'nın bölgedeki hedefi, bölge ülkelerini Batı şemsiyesi altında örgütleyerek SSCB'yi kuşatmalarını sağlamaktı. Bir başka önemli hedef ise Arap ülkelerindeki antiemperyalist akımların önünün kesilmesiydi. Türkiye, bu hedefler doğrultusunda Haluk Gerger'in deyimiyle ABD'nin Ortadoğu'daki "fedai"si olacaktı.[407] Aslına bakılırsa Başbakan Menderes'in diplomatik ilişkilerde kullandığı üslup da çoğu kez bir fedainin üslubunu andırıyordu. Menderes'in Suriye Büyükelçisiyle yaptığı bir görüşmede büyükelçinin Türkiye ile İsrail arasında kurulan ilişkilerin Ortadoğu'da pek de iyi karşılanmadığına ilişkin diplomatik sözlerine "Sus!... Efendilerine söyle, iki tümenle Suriye'ye girer, altınızı üstünüze getiririm," demesi[408], bu konuda anılabilecek örneklerden sadece bir tanesiydi.

Türkiye'nin fedailik misyonu daha başlangıçta darbe yedi. Türkiye 1949'da İsrail'i tanımış, Ocak 1950'de Tel Aviv maslahatgüzarını atamış ve Temmuz 1950'de bu ülkeyle ilk ticaret anlaşmasını imzalamıştı. Bu durum, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Bu olumsuzluk, Haziran 1951'de ABD ve İngiltere tarafından gündeme getirilen NATO ile ilişkili Ortadoğu Komutanlığı projesi sırasında ortaya çıktı. Projenin amacı Süveyş'teki varlığı nedeniyle savaş sonrasında İngiltere ile Mısır arasındaki anlaşmazlığı gidermekti. Bölge devletlerinin ortaklığı ve işbirliği sağlanarak İngiliz üslerine duyulan tepki etkisizleştirilecekti. Türkiye hem güçlü ordusuyla Ortadoğu savunmasında görev üstlenecek, hem de Müslüman bir ülke olarak Ortadoğu Komutanlığı'nın Batı damgası yemesini önlemiş olacaktı. Ne var ki İsrail ile ikili ilişkileri nedeniyle Türkiye, Müslüman Arap ülkelerinin tepkisini çekmeye başlamıştı. DP Hükûmeti 15 Ekim 1951'de bir açıklama yaparak Ortadoğu Komutanlığı'nı zorunlu gördüğünü ve Türkiye'nin katılmasını ilke olarak kabul ettiğini açıkladı. Mısır ise İngiliz işgal kuvvetleri, ülkesinde bulunduğu sürece Ortadoğu Komutanlığı'na katılmayacağını açıkladı. O günlerde Mısır basınında Türkiye aleyhine yazılar çıkmaya başladı. Sonuçta Komutanlığın kurulmasından vazgeçildi.

1953'te Eisenhower'ın başkan seçilmesiyle ABD'nin Ortadoğu politikasında bazı yön değişimleri oldu ve bu ülke bölgede inisiyatifi kendi ellerine almaya karar verdi. Mayıs 1953'te Ortadoğu gezisine çıkan ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, Menderes'in isteğiyle Türkiye'ye geldi. Menderes, Dulles ile yaptığı görüşmede Ortadoğu'da kurulacak yeni savunma sisteminin temel taşının Türkiye olması gerektiğini bildirdi. Dulles, bu görüşe katıldı ve bundan sonra Ortadoğu ülkeleri ikiye bölündü: Batı işbirlikçisi devletlerin liderliğini Türkiye, Batı'ya karşı bağımsızlığını korumaya çalışan devletlerin liderliğini ise

[407] Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği: 'Soğuk Savaş'tan 'Yeni Dünya Düzeni'ne* (İstanbul: Belge, 1999), 68.

[408] Baban, *Politika Galerisi*, 17-173.

Mısır yapmaya başladı. Menderes'in 30 Mayıs-7 Haziran 1954 tarihleri arasında ABD'ye yaptığı gezide söylediği şu sözler, Batı karşıtı Arap devletlerinin Türkiye'ye karşı olumsuz tutumlarını şiddetlendirici bir etki yarattı: "İsrail'in varlığı gerçeğini tanımak Arap devletleri için bir gerekliliktir."[409] Bu sözler, Menderes Hükûmetinin Ortadoğu politikasını Ortadoğu açısından değil, Soğuk Savaş mantığının icapları açısından değerlendirdiğini ortaya çıkarıyor ve Batı karşıtı Arap devletlerinin Türkiye karşısında elini güçlendiriyordu. Nitekim Menderes'in ABD'den döndükten sonra Mısır lideri Nasır ile görüşme isteği reddedilecekti.

Ocak 1955'te Suriye ve Lübnan'ı ziyaret eden Menderes, Türkiye-Irak işbirliğine katılım konusunda bu ülkelerden olumsuz yanıt aldı. Batı'ya karşı bağımsızlıktan yana ülkelerin kapıları birer birer Türkiye'nin yüzüne kapanıyordu. Mısır'da yayımlanan bir karikatürde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Batı'nın tasmalı köpeği olarak çizilmiş olması, bölgedeki Türkiye algısını göstermesi bakımından bazı ipuçları verir nitelikteydi.[410] Ortadoğu'da Türkiye'ye kapısını tek açan ülke "İngilizlerin adamı" diye nam salan ve Eylül 1954'te hükûmet kuran Nuri Sait Paşa yönetimindeki Irak'tı.

Adnan Menderes yönetimindeki Türkiye ve Nuri Sait Paşa yönetimindeki Irak, 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nı imzaladılar. Pakta İngiltere ile Hindistan'la arasındaki sorundan ötürü Batı desteği almayı uman Pakistan ve Musaddık Hükûmetinin ABD tarafından düşürülmesinin ardından Batı'ya yanaşan İran Şahı da katıldılar. Türkiye, Arap devletlerinin Bağdat Paktı'na katılımı için diplomatik bir atak başlattıysa da bunda başarılı olamadı. Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan Pakta açıkça karşı çıktılar; Ürdün ve Lübnan da Pakttan uzak durmayı yeğlediler. Böylelikle Bağdat Paktı amacına ulaşamamış oldu. Bağdat Paktına üye tek Arap devleti olan Irak'ta 14 Temmuz 1958'de General Kasım liderliğinde gerçekleşen hükûmet darbesi, Paktın dağılmasına yol açtı (Pakt, yerini CENTO'ya bıraktı). Ancak Bağdat Paktı, Türkiye'nin Ortadoğu'daki imgesinde çok önemli tahribatlara yol açtı. Türkiye'nin Ortadoğu'da önderliği üstlenme hedefi bir hayalden öteye gidemedi; Arap devletleri Osmanlı mirasına gönderme yaparak Türkiye'yi yeniden emperyalist politikalar arayışı içinde olmakla suçladılar. Türkiye'nin, başta Mısır olmak üzere neredeyse bütün Arap devletleriyle ilişkileri durmaksızın gerginleşti. Türkiye, Bağlantısızlar tarafından dışlandığı gibi, Bağdat Paktını kendisine karşı algılayan İsrail ile ilişkilerini de bozdu.

1950'lilerin ikinci yarısından sonra Ortadoğu peş peşe patlayan bunalımlara sahne oldu. Bu bunalımlar karşısında izlediği politikalar Türkiye'yi gitgide yalnızlaşmaya sürükledi. Bunalımlardan ilki 1956'daki Süveyş bunalımıydı. Nasır liderliğindeki Mısır'ın sosyalist ülkelerle olumlu ilişkiler kurması üzerine ABD, İngiltere ve Dünya Bankası Mısır'a yapacakları yardımları kesince Mısır da bu duruma karşı sert bir tepki geliştirerek Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini ilan etti. Böyle başlayan bunalım, Ekim 1956'da İsrail'in Mısır'a saldırması ve ardından İngiliz ve Fransız güçlerinin de saldırıya katılmasıyla savaş halini aldı. Türkiye gerek

---

409 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim 2005), 622.

410 Ahmad, *Modern Türkiye*, 169.

kendi gerekse de Arap kamuoyunun tepkilerini dikkate alarak Kasım 1956'da diplomatik ilişkilerini kesmemekle birlikte İsrail Büyükelçisini geri çağırdı. Bununla beraber bu tutum Arap ülkelerini tatmin etmekten uzaktı. ABD bile SSCB ile birlikte davranarak İngiltere ve Fransa'yı kınarken Menderes Hükûmetinin bu iki ülkeye karşı yumuşak demeçler vermekle yetinmesi Arap ülkeleri tarafından tepkiyle karşılandı.

İkinci bunalım 1957'deki Suriye bunalımıydı. Suriye bunalımı, bu ülkenin Ağustos başında SSCB ile ekonomik ve teknik yardım anlaşması imzalamasının ardından rejimi yıkmaya çalıştıkları iddiasıyla üç Amerikalı diplomatın sınır dışı edilmeleriyle başladı. ABD, bu duruma Suriye büyükelçisini "istenmeyen adam" ilan ederek karşılık verdi. O sıralarda genel seçimlere hazırlanan Menderes, kamuoyunun dikkatini içerideki iktisadi bunalımın ağır sonuçlarından uzaklaştırmak üzere atağa geçti ve ABD büyükelçisine Suriye'nin bir Sovyet uydusu olduğunu, önlem almak için ABD'den işaret beklediklerini söyledi. Türkiye 27 Eylül'den itibaren Suriye sınırına askerî yığınak yapmaya başladı ve bu ülkeyle savaşın eşiğine geldi. Türkiye, aynı zamanda, SSCB'nin şimşeklerini de üzerine çekti. Suriye bunalımı Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini biraz daha gerdi.

Bir diğer bunalım Irak'taydı. 14 Temmuz 1958'de Bağdat Paktı'nın İstanbul'da toplanacağı gün, General Kasım liderliğindeki askerî darbe Irak'ta monarşiyi yıktı. Darbe sırasında Kral Faysal, Prens Abdülilah ve Başbakan Nuri Sait öldürüldü. Bu kişileri İstanbul toplantısına bekleyen Bağdat Paktı üyeleri şaşkına döndüler. Pakt üyeleri ABD'ye, Irak'a müdahale etmesi gerektiğini bildirdiler. Türkiye ise mahsus olarak ayarsız bir tepki gösterdi. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu yeni Irak Hükûmetini tanımadıklarını açıkladı. Ardından Zorlu, Bayar ve Menderes, Irak'a askerî bir müdahalede bulunmaya karar verdiler. Çünkü darbenin Nasır'ın ve komünistlerin kışkırtmalarıyla yapıldığını düşünüyorlardı. Türkiye Hükûmeti, askerî bir müdahalenin Irak halkını kenetleyeceğini, yeni hükûmeti Mısır ve SSCB'ye yaklaştıracağını ve SSCB'nin de duruma müdahale edebileceğini düşünen ABD ve İngiltere tarafından engellendi.

Bir başka bunalım Lübnan'daydı. 1958'de neredeyse tüm Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi Lübnan'da da Nasır'dan esinlenen antiemperyalist bir hareket başlamıştı. Görev süresi dolan Hristiyan lider Camille Chamoun anayasayı görevini uzatacak şekilde değiştirme girişiminde bulununca Cemal Abdülnasır yanlısı milliyetçiler silahlı çatışma başlattılar. ABD, bunun üzerine Lübnan'a askerî müdahalede bulundu. Menderes Hükûmeti, tahmin edileceği üzere, bu müdahaleyi memnuniyetle karşıladı ve İncirlik üssünün kullanılmasına izin verdi. Bununla da yetinmedi; Türk Hava Kuvvetleri'nin ABD'nin emrine verilebileceğini bildirdi. ABD, bunun bir NATO operasyonu olmadığını bildirerek Türkiye'nin önerisini geri çevirdi.

Burada önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor. Menderes Hükûmetleri neredeyse bir kural olarak Ortadoğu'daki bağımsızlık savaşlarına sırt çevirdi. Vaktiyle emperyalizme karşı bağımsızlık savaşı veren Türkiye'nin şimdiki emperyalizmin fedailiği rolünün, Türkiye'den yıllar sonra emperyalizm ile dövüşmeye başlayan bölge ülkeleriyle ilişkilerini nasıl ters yönde etkilediği tahmin edilebilir. Bu konudaki en çarpıcı örnek Cezayir'in Fransa'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşıydı. Türkiye kamuoyunun Cezayir bağımsızlık savaşına duyduğu

büyük sempatiye rağmen Menderes Hükûmeti her uğrağında bu onurlu mücadelenin karşısında yer aldı.

DP döneminde Türkiye'nin dünya içinde yeniden konumlandırılmasının bir yönü de Balkanlar politikasıyla ilgiliydi. DP Hükûmeti, Türkiye'yi Balkanlar'da da ABD'nin SSCB'yi çevreleme stratejisinin bir parçası yaptı. ABD, Türkiye ve Yunanistan'ın 1952'de NATO'ya dahil edilmesiyle Balkanlar'daki çevreleme politikasını uygulamaya başlamıştı. 1948'de SSCB ile ilişkileri bozulan Yugoslavya ile NATO üyeleri Türkiye ve Yunanistan arasında kurulacak bir ittifak, Ortadoğu'daki ittifakla birlikte hem SSCB'yi çevreleme stratejisini tamamlayacak, hem de NATO'nun askerî kanadını Atlantik'ten İran'a kadar genişletmiş olacaktı. Balkan Paktı, bu amaçla sözü edilen üç ülke arasında 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalandı. Paktın bir ittifaka dönüşmesi ise 9 Ağustos 1954'te oldu. Ancak Mart 1953'te Stalin öldükten sonra Sovyet dış politikasında başlayan yumuşama Balkan ittifakını işlevsizleştirdi.

Kuzeydeki komşu SSCB ile ilişkiler, DP için Türkiye'nin dünyadaki konumu bakımından en önemli alanlardan biriydi. SSCB'nin dış politikası Stalin'in ölümünden sonra kapitalist ülkelerle bir arada yaşama ve üçüncü dünya ile sıkı bir işbirliği yapma biçiminde şekillendi. Bu politika, SSCB'nin Türkiye ile ilişkilerini geliştirme yönünde önemli adımlar atmasını da beraberinde getirdi. SSCB, 30 Mayıs 1953'te verdiği bir notayla Türkiye'den II. Dünya Savaşı'nın ardından yaptığı isteklerden vazgeçtiğini resmen bildirdi. Menderes Hükûmeti bu notaya, Batılı müttefiklerine danıştıktan sonra "memnuniyet" içerikli bir yanıt verdi. Ancak, Menderes, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi durumunda Batı'nın Türkiye'ye verdiği yardım ve desteğin azalmasından endişeliydi. Bu nedenle SSCB ile ilişkileri örtük ve gerilimli bir dengede tutmaya çalıştı.

DP, Şubat 1956'da SSCB'nin Türkiye'deki ABD üslerinden gönderilen gizli istihbarat girişimlerinde bulunulduğuna ilişkin notasına bunun meteorolojik amaçlar taşıdığı yönünde yanıt vererek blok politikasından geri adım atmayacağını gösterdi. DP Hükûmeti, yukarıda belirtilen Suriye ve Irak bunalımlarındaki fedai rolüyle SSCB ile ilişkilerini aşırı derecede zorladı. Ancak ABD kendisini doğrudan doğruya ilgilendirmeyen sorunlar yüzünden SSCB ile karşı karşıya gelmekten çekindiği için Türkiye'nin olası askerî girişimlerini engelledi.

SSCB, Türkiye ile ABD arasında nükleer silah ve füzelerin yerleştirilmesini düzenleyen Aralık 1958 tarihli askerî anlaşmalardan rahatsız oldu ve bu konuda Menderes Hükûmetini uyardı. Bu uyarılara kulak tıkayan Hükûmet, Türkiye'yi açıkça hedef haline getirdi. 1 Mayıs 1960'ta Sovyet hava sahasına girerek istihbarat çalışmalarını sürdürürken düşürülen U-2 casus uçağının Adana'daki İncirlik üssünden havalanmış olması SSCB ile ilişkileri iyiden iyiye gerdi.

Bu diplomatik gerilimlere rağmen DP, SSCB ile ekonomik ilişkileri yarı örtük bir biçimde sürdürdü. 1953-1955 arasında SSCB ile Türkiye arasındaki dış alımlarda artış gözlendi. SSCB'nin isteği ile 1954'te bu ülkeye İzmir Fuarı'nda kıyıda köşede kalmış bir pavyon verildi. Ancak bunun basına yansımaması için çaba harcandı. DP Hükûmeti SSCB'nin ticareti artırma girişimlerini daha çok Batılı devletlere karşı bir koz olarak kullanmaya eğilim gösterdi. Fakat bu ülke ile geliştirilen iktisadi ilişkiler içeriye devletler değil, firmalar arasındaymış gibi gösterildi.

1950'lerin sonunda ABD ile SSCB arasındaki yumuşama ister istemez Türkiye ile SSCB ilişkilerine de yansıdı. Bu, DP Hükûmetinin hoşnutlukla karşılayacağı bir durum değildi. Çünkü DP Batı'dan yardım taleplerini iki blok arasındaki gerilimden yararlanarak elde etmeye çalışıyordu. Gelgelelim, yumuşama Türkiye'nin iradesi dışında bir süreçti ve o da bu sürece ayak uydurmak zorunda kalacaktı. 1960'a gelindiğinde iki devlet arasında başbakanlar düzeyinde ziyaretler gündeme geldi. Menderes 15 Temmuz 1960'ta Moskova'ya gidecek, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Birinci Sekreteri Nikita Khruşçov da daha sonra iade-i ziyarette bulunacaktı. Ne var ki 27 Mayıs hükûmet darbesi planlanan ziyaretleri engelledi. Bu ziyaretlerin ABD'nin 27 Mayıs'ı destekleme ya da 27 Mayıs Darbesi'nin yapılış nedenlerinden biri olduğu rivayet ya da iddia edilir.[411] Fakat bu rivayetler hakikate tekabül etmez. Erel Tellal'ın belirttiği gibi[412] ziyaretler ABD'nin bilgisi dahilindeydi ve daha önemlisi ABD'nin kendisi SSCB ile ilişkilerini bu ziyaretler gündeme gelmeden çok önce geliştirmeye başlamıştı.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

DP döneminde kültür ve sanata damgasını vuran temel kavramlardan biri Amerikancılıksa öteki de bireycilik oldu. Buna karşılık kültürde, edebiyatta ve sanatta muhalif adımlar da atıldı.

Türkiye, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Soğuk Savaş sürecinde Amerikancı bir hattı zaten benimsemiş ve bu hat Türkiye'nin kültür hayatını etkisi altına almıştı. DP'nin liberal yönelişleri kültür hayatındaki Amerikan rüzgârının şiddetini daha da artırdı. Dönemin öykücülerinden Demirtaş Ceyhun'un dikkati çektiği üzere kitapçı vitrinleri *Komünist Cehennemden Geliyorum*, *Hürriyeti Seçtim* gibi antikomünist kitaplarla doldu taştı; bunun yanı sıra da Amerikan edebiyatı ve kültürüyle ilgili kitapların istilasına uğradı. Dönemin genç kuşakları *Tommiks*, *Texas* gibi çizgi romanlar sayesinde Amerikan tarihini kendi ülkelerinin tarihinden daha iyi öğrenmeye başladılar. Rockefeller ve Ford'un nasıl zengin oldukları, Hollywood yıldızlarının nasıl bir hayat yaşadıkları genç kuşakların başlıca ilgi konusu haline geldi. Öyle ki, Türkiye'den gençlerin, hayallerindeki 'Amerikan rüyası' gerçek olsun diye gizlice bindikleri gemilerin ambarlarında yakalanıp soluğu Amerika yerine kodeste aldıklarına ilişkin olaylar gazete haberlerinin başlıca konularından biri haline geldi.[413]

ABD'nin kendisi ve DP Hükûmeti, işbirliği halinde ABD'nin Türkiye halkına tanıtılması ve sevdirilmesi için yoğun bir halkla ilişkiler çalışması yürüttüler. "Dostluk Şarkısı" adlı plağın öyküsü, bu halkla ilişkiler çalışmasının aynasıdır: Dönemin popüler şarkıcılarından Celal İnce, "Dostluk Şarkısı"nı (*The Song of Friendship*) seslendirmek üzere ABD'ye götürüldü ve "Amerika Amerika/Türkler dünya durdukça/Beraberdir seninle/Hürriyet savaşında" nakaratlı şarkıyı plağa okudu. Türk-Amerikan kardeşliğini vurgulayan 33 devirli plastik propaganda plağının binlerce kopyası Türkiye'ye yollandı ve parasız olarak halka dağıtıldı. Plağın ön yüzü ikiye bölünmüştü. Yarısında göklere yükselen New York, diğer yarısında da efsane

411 Bkz. Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1950-1960)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, yay. yön. Sina Akşin (İstanbul: Cem, 1997), 187.

412 Erel Tellal, "SSCB ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 520.

413 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı* (İstanbul: Metis, 2010), 26.

şehir İstanbul vardı. Plağın arka yüzünde Amerikan tarihinden dört ve Türkiye tarihinden üç önemli ismin hürriyet hakkındaki sözlerine yer verilmişti: Franklin Roosevelt, Thomas Jefferson, George Washington ve Patrick Henry ile Namık Kemal, Mustafa Kemal Atatürk ve Ziya Gökalp "Hürriyet aşkı" için bir araya getirilmiş, bu isimlerin "hürriyet" temalı sözleri plağın arka yüzüne basılmıştı.[414]

DP döneminde gündelik hayat baş döndürücü bir hızla Amerikanlaştı. Ayla Acar, dönemin basınını didik didik tarayarak gündelik hayatta Amerikanlaşmanın örneklerini ve biçimlerini çarpıcı bir şekilde sergilemiştir.[415] Amerikan kültürü filmleri, dansları ve müziğiyle Türkiye'nin gündelik hayatına girdi ve pek çok örgütlenme aracılığıyla da yayıldı. Türk-Amerikan Dostluk Derneği, Türk-Amerikan Üniversiteler Derneği, Türk-Amerikan Kadınlar Derneği, Amerika'nın Sesi Radyosu, Amerikan kütüphaneleri, Amerikan dershaneleri bu örgütlerden bazılarıydı. Seçkinler, Propeller Kulüp'te İngilizce konuşulan toplantılara katılıyor; Türk kadınlar Türk-Amerikan Kadınlar Derneği'nde Amerikalı kadınlardan pasta yapmayı öğreniyor; öğrenci değişim programlarıyla ABD'ye giden öğrencilerin çoğu Amerikan hayat tarzının hayranları olarak ülkelerine geri dönüyor; Rock'n Roll ve Hula Hoop kentli gençler arasında çılgınlık düzeyinde yayılıyor; Amerikalı müzik gruplarının konser verdikleri mekânlar hınca hınç doluyor; "made in USA" damgalı tüm mallar aşırı rağbet görüyor; ülkelerine geri dönen Amerikalıların kullanılmış iç çamaşırları bile alıcı buluyor; buzdolabı, çamaşır makinesi, düdüklü tencere gibi envai çeşit Amerikan kozmetik ürününün reklamları her yerde göze sokuluyordu.

1950'ler Türkiye'sinde başka ülkelerde olduğu gibi çelik iskeletli çok katlı binalar, camdan perde duvarlarla yüksek bir modern verimliliği dışa vuran "ulus-

Dostluk Şarkısı

Amerika, Amerika,
Türkler dünya durdukça,
Beraberdir seninle,
Hürriyet savaşında.

Bu bir dostluk şarkısıdır,
Kardeşliğin yankısıdır,
Kore'de olduk kan kardeşi,
Sönmez bu dostluğun ateşi.

Azmimizdir hür yaşamak,
Dünyada sulhu sağlamak,
Dalgalanır hep bu uğurda,
İstiklal aşkı ruhumuzda.

Amerika, Amerika,
Türkler dünya durdukça,
Beraberdir seninle,
Hürriyet savaşında.

Senin New York'un,
Yükselir göklere,
Senin İstanbul'un,
Destandır dillere.

Amerika, Amerika,
Türkler dünya durdukça,
Beraberdir seninle,
Hürriyet savaşında.

Ankara ile Washington,
İzmir'in ile San Francisco'n,
Benzer derler birbirine,
Doyulmaz güzelliklerine.

O muhteşem beldelerin,
Pınarların nehirlerin,
Ünlü şelalen Niyagara,
Haykırır gücünü dünyaya.

Amerika, Amerika,
Türkler dünya durdukça,
Beraberdir seninle,
Hürriyet savaşında.

Senin New York'un,
Yükselir göklere,
Senin İstanbul'un,
Destandır dillere.

Amerika Amerika,
Türkler dünya durdukça,
Beraberdir seninle,
Hürriyet savaşında.

414 Mehmet Ö. Alkan, "Tarihin Sesli Tanıkları: Plaklar", *Toplumsal Tarih* 117 (2003), 17.

415 Ayla Acar, *Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basının Rolü (1945-1960)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Ana Bilim Dalı Gazetecilik Bilim Dalı, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2008).

lararası üslup" yaygınlık kazandı. Bu üslup, Türkiye gibi Batı Bloku içinde yer alan azgelişmiş ülkelerde Amerika Birleşik Devletleri ile özdeşleştiriliyordu. Bu görüşlere göre "uluslararası üslup"ta yapılan binalar ABD'nin II. Dünya Savaşı sonrasının yükselen dünya gücü olduğunu özetliyordu. Mimarlık sahnesinde özellikle kanonik İstanbul Hilton Oteli'nin 1952-1955'teki yapımından sonra yaygın bir Amerikancılık gözlenir oldu. İstanbul Hilton, II. Dünya Savaşı sonrasının estetik ve ideolojik yönsemelerini temsil eden bir yapıydı. Hilton'dan içeriye girmek, DP'nin dört elle sarıldığı 'Küçük Amerika'dan içeriye girmek ya da 'Küçük Amerika'ya kabul edilmek anlamına geliyordu. 'Gökdelen' diye bilinen ve başkent Ankara'nın göbeğine inşa edilen Emek İş Kulesi (1959-1964) çelik iskeleti, cam perde duvarlarıyla çok katlı binaların Türkiye'deki ilk örneklerinden biriydi. Başkent Ankara karşısında yitirdiği eski önemini yeniden kazanmaya başlayan İstanbul'un kentsel dönüşümün en trajik örneklerinden biriyle yıkılıp yeniden yapılması da bir yandan 1930'lu yılların modernleşmeci kentsel dönüşüm politikalarının devamı, diğer yandan da 1950'lerin Amerikancı kültürel ikliminin bir sonucuydu. İstanbul'un Başbakan Menderes'in şahsi talimatları ve ihtiraslı müdahaleleriyle yaygın bir yıkımla mahvedilişi ve yüksek apartman bloklarıyla yeniden inşası Amerikanvari bir halkla ilişkiler projesinin ürünüydü.[416]

Patronaj ilişkileriyle hızla zenginleşen, bir ayağı kırsal feodal ilişkilerde bir gözü ise Amerika'da olan toplumsal kesimlerin gündelik hayatlarındaki değişim de dönemin kültürel iklimine ilişkin önemli ipuçları veriyordu. Murat Belge'nin vurguladığı gibi, Amerika'nın 'caz çağı'na benzer bir israf ve lüksle karakterize olan 'gazino çağı' gösteriş patlamasıyla birlikte DP döneminde uç verdi.[417]

Amerikancılığın bir veçhesi olarak DP döneminde durmaksızın uzayan karayolları kültürel dolaşımı hızlandırdı. Köyleri kasabalara, kasabaları da kentlere bağlayan karayolları, kente akan insanları gazete ile tanıştırdı ve onu köyün, kasabanın içine sokmaya başladı. 1950'de yaklaşık 150 bin olan toplam gazete satışında âdeta bir patlama yaşandı; 1950'lerin ikinci yarısında gazete satışları 500 bine ulaştı. Böylelikle reklamcılık da bir sektör olarak kültür hayatındaki yerini aldı. Beri yandan kapitalistleşme sürecinin gereksindirdiği okuryazar nüfustaki yükseliş dikkat çekiciydi; 1950'de yüzde 32,4 olan okuryazarlık oranı 1960'ta yüzde 40'a çıktı. Radyonun etkisi, okuryazarlık ve gazete satışlarındaki çarpıcı yükseliş, en küçük yerleşim birimlerini bile gündelik siyasetin içine çekti. Köy kahvehaneleri Demokratların masaları ile Cumhuriyetçilerin masaları olarak bölündü ve toplumun o zamana kadar tanıdığı kimlik biçimlerinin içine 'partililik' kimliği de girmiş oldu.[418]

DP dönemi Amerikan meftunluğunun bir yönü de üniversite öğrenimiyle ilgili olarak belirdi. ABD modeli örnek alınarak iki bölge üniversitesi bu dönemde kuruldu. 1955'te Türkiye'nin batısında bulunan İzmir'deki Ege Üniversitesi ve 1957'de de Türkiye'nin doğusunda bulunan Erzurum'daki Atatürk Üniversitesi öğrenime başladı. Aslına bakılırsa bu üniversitelerin kuruluşunda tarımsal kapitalizmin ruhu hissedilebiliyordu. Her ikisin-

---

416 Sibel Bozdoğan, "Modern Türkiye'de Sanat ve Mimari", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul, Kitap: 2011), 451-508.

417 Murat Belge, "Kültür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul, İletişim: 200?), 1288-1304.

418 Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye*, 27; Murat Belge, "Türkiye'de Gündelik Hayat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: İletişim 199?), 836-860.

de de ziraat fakülteleri öncelikli ve önemli fakülteler olarak kurgulanmıştı. Atatürk Üniversitesi, Cumhurbaşkanı Bayar'ın ABD gezisi sırasındaki gündemlerinden biriydi ve bu üniversitenin kuruluşu için Amerikan İktisadi Kalkınma Teşkilatı ile gerekli anlaşmalar bu gezi sırasında yapıldı. Üniversitenin kuruluşu için ABD'deki Nebraska Üniversitesi ile Türk-Amerikan Ortak Komisyonu kuruldu. Atatürk Üniversitesi ile Nebraska Üniversitesi arasında eşleştirme de yapıldı. Böylelikle Atatürk Üniversitesi akademik personeli Amerikan kaynaklarıyla Nebraska'da eğitildi, Nebraska'daki akademik personel de Atatürk Üniversitesi'ne tecrübelerini ve birikimlerini aşıladı. Nebreska ile Erzurum, tahıl ve hayvancılıkla ziraat ekonomisine bağlı iki bölgede kurulmuştu ve tarımsal kapitalizmin bilimsel esaslarda işletilmesiyle işlevlendirilmişti.[419]

DP döneminde kültürel hayatın önemli gelişmelerinden biri edebiyat alanında yaşandı. Edebiyat kitaplarının sayısı 1950'de 337'yken bu sayı 1960'ta 827'ye yükseldi.[420] Romanda iki başyapıt dönemin edebiyat hayatına damgasını vurdu. Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde*'sinin ilk baskısı 1954'te, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'inin ilk cildinin ilk baskısı 1955'te yapıldı. Türkiye, o zamana kadar görülmedik bir toplumsal dönüşümün içinden geçerken sıradan, zahmetkeş, çilekeş emekçiler kendi seslerini bu iki yazarın satırlarında buldular. Bu sesler, o vakte kadar onlar adına konuşmaya alışmış olan ağalara, beylere, siyasal seçkinlere ve kendi fildişi kulelerinde yazıp çizmeye alışmış aydınlara protestolu bir yanıt içeriyordu.[421] Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde*'de anlattığı dünya, Çukurova'nın mümbit topraklarında çalışan ve sefalet içinde yaşayan fakir insanların yoksun dünyasıydı. Roman, yalana, hileye, iki yüzlülüğe, hırsızlığa, en ağır sömürü biçimlerine imkân veren çürüyen bir düzeni sorguluyordu.[422] Yaşar Kemal ise, Çukurova'daki açgözlü ağaların, köylülerin topraklarını hangi zalim yollarla ele geçirdiklerini göstermek ve toprak üzerindeki haksızlıkları vurgulamak için İnce Memed'i haksızlığa başkaldıran bir devrimciye dönüştürüyordu. Kişisel öç alma amacını köylüyü ağanın elinden kurtarmak amacıyla birleştiren Memed, bu düşüncesini kafasında geliştire geliştire sömürüden kurtarılmış bir toprak düzenine evriltiyor ve haksızlıkların, eşitsizliklerin dünyasında hakça, eşitçe bir dünyanın mümkün olduğunu hayal edebiliyordu.[423]

Kültürel hayatın bir başka önemli dönüşümü sinema alanındaydı. DP dönemine kadar süregelen sinema dönemi, 'Tiyatrocular Dönemi' olarak bilinirdi. Mekânları kentlerdi, tek parti döneminin kültürel ideolojisiyle yoğrulmuştu ve yönetmen olarak Muhsin Ertuğrul'un etkinliğindeydi. 1950'lerde ise 'Yeşilçam Dönemi' başladı. Kırsal alandan kentlere yönelen göçün ritmik bir biçimde artması ve buna bağlı olarak kentlerin aynı zamanda kırsallaşmasıyla birlikte sinema salonlarının kent mekânlarının dışına taşarak yurt sathına yayılması Yeşilçam Döneminin özelliklerinden biriydi. Bir diğeri ise siyasetin popülerleşmesine bağlı olarak

---

419 Cangül Örnek, *1950'li Yıllarda ABD ile Buluşma: Antikomünizm, Modernleşmecilik ve Maneviyatçılık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2010), 199-200.

420 Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye*, 46.

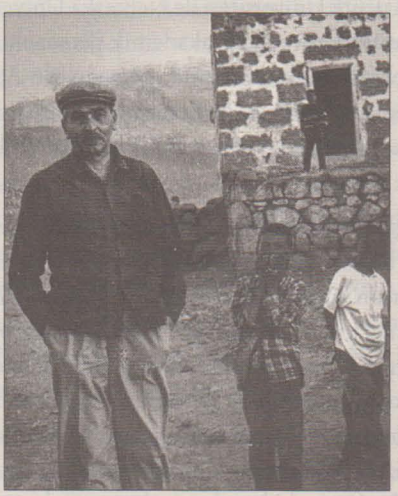
421 Orhan Kemal ile ilgili benzer bir değerlendirme için bkz.: Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas (İstanbul, Timaş: 2011), 341.

422 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a*, 5. baskı (İstanbul, İletişim: 1997), 40; Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, 19. baskı (İstanbul, Everest: 2009).

423 Moran, *Türk Romanı*, 85-86; Yaşar Kemal, *İnce Memed 1* (İstanbul, Toros: 1982).

Mehmet Ali Aybar (1908-1995)

Türkiye'de sosyalist siyaset ve düşüncenin önemli isimlerinden, Türkiye İşçi Partisi'nin liderlerindendir. "Güler yüzlü sosyalizm" kavramının yaratıcısıdır.

Resmî belgelere göre 1910, gerçekte ise 5 Ekim 1908'de, İstanbul'da doğdu. Kendisi, "ikinci sınıf bey takımı"ndan geldiğini söyler. Paşa torunuydu; babasının babası Hüseyin Hüsnü Paşa, Harekât Ordusu kumandanıydı. Babası Tahsin Bey, piyade yarbayıydı. Annesi Aliye Hanım, matematikçi Gelenbevi İsmail Efendinin kızıydı. Dayısı Sait Gelenbevioğlu, 1912'de Ahmet Muhtar Paşa, Mütareke döneminde de Damat Ferit Paşa ve Ali Rıza Paşa hükûmetlerinin maarif nazırıydı. Çerkes Ethem tarafından kaçırılıp fidye istenen İttihatçı İzmir Valisi Rahmi Bey, halasının kocasıydı. Babası ile Kurtuluş Savaşı'nın öncülerinden Ali Fuat Paşa (Cebesoy) kardeş çocuklarıydı. Türkiye sosyalist hareketinin iki önemli ismiyle yakınlığı vardı; Nâzım Hikmet ile anne tarafından kardeş torunu, Sabahattin Ali ile yine anne tarafından akrabaydı. Galatasaray Ticaret Lisesinden 1928'de, Musevi Lisesinden 1929'da mezun oldu. Marksizmle bu yıllarda tanıştı; *Komünist Parti Manifestosu*'nu lise öğrencisiyken okuduğunu anlatır. Milli bir atletti; 100, 200 ve 400 metre koşularda Türkiye ve Balkanlar rekortmeniydi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1934-1935 döneminde mezun oldu. 1936'da mezunu olduğu Fakülteye anayasa hukuku asistanı olarak atandı. Asistanlığını yaptığı profesör, Türk sağının önde gelen isimlerinden Ali Fuat Başgil'di. 1937 Yazında, doktora çalışmaları yapmak üzere Paris'e gitti. Doktora tezini 1939 Baharında verdi. Peşinden bir buçuk yıl kadar Paris'te ihtisas Etütleri yaptı. Savaş nedeniyle etütlerini yarım bırakıp Türkiye'ye döndü. 1942'de, *Devletler Hukuku Karşısında Fert* başlıklı teziyle Devletler Genel Hukuku Doçentliğine tayin edildi.

1945 yılında, *Vatan* gazetesinde, tek parti iktidarını eleştiren, hürriyet ve demokrasiyi savunan yazılar yazdı. Aynı yıl, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in talimatıyla görevine son verildi. 1946 milletvekili genel seçimlerinde, DP listesinden ama "müstakil" olarak Bursa milletvekili adayı olduysa da seçilemedi. Sonradan, bu adaylığını 'bir gençlik hatası' olarak değerlendirecektir.

İlk sayısı 1 Şubat 1947'de çıkan ve 6 sayı yayımlandıktan sonra Sıkıyönetim Komutanlığınca kapatılan *Hür*; ilk sayısı 5 Nisan 1947'de yayımlanan ve İzmir'de 3, İstanbul'da tek sayı çıkarabildiği *Zincirli Hürriyet* adlı gazeteleri yayınladı. Bu gazetelerde yayınlanan yazıları nedeniyle hakkında açılan davadan ötürü ve savunmasında dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye hakaret ettiği gerekçesiyle 1949 Sonbaharında Üsküdar Paşakapısı Cezaevine konuldu. 14 Temmuz 1950'de çıkarılan af kanunundan yararlanarak serbest bırakıldı. Nâzım Hikmet ve Aziz Nesin hapishane arkadaşlarıydı. *Geveze* adlı haftalık mizah dergisinde İsmet Paşa ve Amerika aleyhinde imzasız yazılar yazdı. TKP yörüngesindeki *Nuhun Gemisi* adlı haftalık siyasi mizah dergisinde de yazdı; bunlardan bazıları başyazıydı. Ekim 1956'da Sovyetler Birliği'nin Macaristan'a müdahalesine karşı çıktı. Bu tarihten sonra, TKP ile ilişkilerinin kesildiği ve tekrar Sovyetler Birliği karşıtı bir konum benimsediği belirtilir.

DP iktidarı döneminde avukatlık yaparak geçirdiği 'suskunluk yılları'nın ardından 8 Şubat 1962'de kurucularının çağrısıyla TİP Genel Başkanlığını üstlendi. TİP yönetiminin en etkili isimleri olarak anılabilecek Behice Boran, Sadun Aren ve Nihat Sargın'ın partiye girişini sağlayarak, partinin sosyalist kimliğinin oluşmasına önayak oldu. Güçlü hitabet yeteneği ve öne çıkan lider özellikleriyle TİP'in serpilişine büyük katkı sağladı. 1965 ve 1969'da İstanbul'dan milletvekili seçildi. 1968 yılında TİP'in önde gelen isimleri Behice Boran ve Sadun Aren ile kuramsal bakımdan ters düştü. Parti içi anlaşmazlığın derinleşmesi üzerine 1969'da genel başkanlıktan istifa etti. Şubat 1971'de TİP üyeliğinden de ayrıldı.

12 Mart döneminde TBMM'de bağımsız milletvekili olarak askerî yönetimin uygulamalarını eleştirdi. 1973 seçimlerinde Birlik Partisi'nden bağımsız milletvekili oldu, fakat seçilemedi. 1975'te bazı eski TİP'lilerle birlikte Sosyalist Parti'yi kurdu ve bu partinin genel başkanı oldu. Partinin adı sonradan Sosyalist Devrim Partisi olarak değiştirildi. Tüzük gereğince 1979'da genel başkanlıktan ayrıldı. Ekim 1979'da İstanbul milletvekili adayı olduysa da kazanamadı.

12 Eylül döneminde DİSK davasının avukatlığını üstlendi. 1986'da Türkiye'de yasal bir sosyalist partinin kurulması için çağrı yaptı. Birkaç ay süren çalışmalardan sonra bu işten çekildiğini açıkladı. 1995'te yaşama veda etti. *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm* (1968), *Neden Sosyalizm?* (1995), *TİP Tarihi* (üç cilt) (1988), *Marksizmde Örgüt Sorunu* (1979), *Vietnam Günlüğü* (2012), *Marksizm ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler* (2002) başlıca yapıtlarındandır.

Kaynaklar

Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar* (İstanbul: İletişim, 2002).
Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2009).

sinemanın da popülerleşmesiydi. Yeşilçam senaryocuları ve yönetmenleri halkın isteklerine, eğilimlerine, beklentilerine ve kültürel formlarına uygun, geleneksel masal ve oyunlarının mirasçısı bir sinema döneminin mimarlarıydılar. Yeşilçam Döneminde sinemada popülerleşmenin yanı sıra gelişen bir nitelik de ticarileşmeydi. Filmlerin gişe yapabilmesi için halk tarafından tutulması, halk tarafından tutulabilmesi için de onun beklentilerine, mitoslarına, kültürüne ve düşlerine uygunluk arz etmeleri gerekiyordu. İstanbul'daki yapımcıların, Anadolu'daki bölge işletmecilerinin seyircinin nabzını tutarak belirledikleri siparişleri, yine onların talep ettiği başrol oyuncularıyla sinemaya aktarmaya başlaması bunun göstergelerinden biriydi.[424] Türk film sanayinin merkezi olan Yeşilçam, o zamanlar, senede 700'e yakın film üreterek Hindistan'dan sonra dünya ikincisi sıfatını taşımakla övünürdü.[425]

DP dönemi kültürel hayatının önemli özelliklerinden biri de, sol görüşlü edebiyat ve sanatçılar üzerindeki ağır baskılardı. Melih Cevdet, Rıfat Ilgaz, Orhan Kemal, Oktay Rıfat, Fethi Naci, Arif Damar, Ferruh Doğan, Metin Eloğlu, Cahit Irgat, Şükran Kurdakul gibi edebiyatçılar verdikleri eserlerden ötürü TCK'nın ünlü 142. maddesinde aykırı eylemde bulunmakla suçlanarak ağır ceza mahkemelerinde yargılandılar.[426] Polis takibi, yargılamalar ve türlü baskılar solcu edebiyatçı ve sanatçıları öyle nefes alamaz hale getirmişti ki; ünlü şair Nâzım Hikmet 1951 Yazında, ünlü ressam Abidin Dino da 1952'de yurt dışına gitmek zorunda kaldılar. Nâzım, eğer Türkiye'de biraz daha kalsaydı muhtemelen hapislerde çürüyecekti.[427]

Eleştirel edebiyatçı ve sanatçıların susturulduğu bir kültürel ortamda siyasal muhalefet görevini mizah dergileri yüklendi. *41 Buçuk* (1952), *Tef* (1954-1955), *Dolmuş* (1956-1958), *Taş* (1958-1959), *Karikatür* (1958-1959), *Taş-Karikatür* (1959) gibi siyasal mizah dergileri[428] DP'nin baskıcı yönetimine karşı gelişen eleştiri odacıkları oldular. Bu dergiler içinde öne

424 Engin Ayça, "Yeşilçam'a Bakış", *Türk Sineması Üzerine Düşünceler*, ed. Süleyman Murat Dinçer (İstanbul: İzdüşüm, 1996), 129-148.

425 Pamuk, *İstanbul*, 88-89.

426 Şükran Kurdakul, *Cezaevinden Babıâli'ye, Babıâli'den TİP'e; Anılar* (İstanbul, Evrensel: 2003), 75.

427 Saime Göksu ve Edward Timms, *Romantik Komünist: Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri*, çev. Barış Gümüşbaş, 4. baskı (İstanbul: Doğan, 2001), 310-321.

428 Levent Gönenç ve Levent Cantek, "Toplumsal Değişme ve Mizah Dergileri", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, 2. baskı (Ankara: Phoenix, 2012): 509-537, 515-516.

çıkanlar *Tef* ve *Dolmuş*'tu. *Tef*'in sahibi Ertem Eğilmez'di; çizerleri arasında Semih Balcıoğlu, Ferruh Doğan, Bedri Koraman, Oğuz Aral ve Turhan Selçuk, yazarları arasında da Çetin Altan ve Bedii Faik gibi isimler vardı. Aziz Nesin, İlhan Selçuk ve Turhan Selçuk tarafından çıkarılan *Dolmuş*'te ise Altan Erbulak, Oğuz Aral, Nehar Tüblek, Suat Yalaz gibi isimler çiziyordu.

Kaynaklar

Alaattin Karaca, *Necip Fazıl-Adnan Menderes İlişkisi, Mektuplarla ve Belgelerle* (Ankara: Lotus, 2009).

Alan Knight, "Populism and Neo-Populism in Latin America, Especially Mexico", *Journal of Latin American Studies*, 2 (1998): 223-248.

Ali Dikici, "Demokrat Parti Döneminde İç Güvenlik ve Tük Polis Teşkilatı", *Gazi Akademik Bakış*, 5 (2009), 61-94.

Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, çev. M. Ali Sebük ve İ. Hakkı Akın (İstanbul: Yağmur, 1966).

Alkan, Mehmet Ö., "Tarihin Sesli Tanıkları: Plaklar", *Toplumsal Tarih* 117 (2003), 12-29.

Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar* (İstanbul: Doğan 2009).

Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, ed. ve çev. Quintin Hoare ve Geofrey Nowel Smith, (New York: International Publishers, 1989).

Arif Payaslıoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler* (Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Teksir, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi, 1961).

Ayla Acar, *Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basının Rolü (1945-1960)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Ana Bilim Dalı Gazetecilik Bilim Dalı, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2008).

Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman (İstanbul: İletişim, 2007).

Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)* (İstanbul: İletişim 2010).

Bahattin Akşit, "DP Döneminde Kapitalizm ve Kırsal Dönüşüm", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim, 1988), 1946-1947.

Barış Ertem ve Mustafa Cevdet Altunel, "İstanbul İmarındaki Tarihi Eser Kaybının Tarih ve Turizm Açısından İncelenmesi: Karaköy-Kabataş Bölgesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 4 (2011): 61-79.

Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar* (İstanbul: İletişim, 2002).

Baskın Oran, "1945-1960 Batı Bloku Ekseninde Türkiye I: Dönemin Bilançosu", ed. Baskın Oran *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I (İstanbul: İletişim 2005).

Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Gün, 1968).

Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Tekin, 1970).

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a* (İstanbul, İletişim: 1997).

Burhanettin Duran, "Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6: İslamcılık* (İstanbul, İletişim: tarihsiz), 128-156.

Can Dündar (haz.), *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç* (İstanbul: Doğan, 2006).

Canan Tatlı, *Demokrat Parti Döneminde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın* (İstanbul Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, 2008).

Cangül Örnek, *1950'li Yıllarda ABD ile Buluşma: Antikomünizm, Modernleşmecilik ve Maneviyatçılık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2010).

Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas (İstanbul, Timaş: 2011).

Celal Bayar, *Başvekilim Menderes* (İstanbul: Tercüman, 1986).

Celal Bayar, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidarına Kadar Politik Konuşmalar 1946-1950* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999).

Celil Bozkurt, "Türk Siyasetinde İslam Demokrat Partisi ve Kamuoyundaki Yankıları", *History Studies*, 2 (2013): 79-106.

Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge, 1990).

Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (Ankara: İmge, 1998).

Cenk Yiğiter, "Demokrat Parti İktidarından 27 Mayıs'a Akademik Özgürlük ve Üniversite", *Praksis*, 37 (2015), 213-240.

Cihad Baban, *Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümranları* (İstanbul: Timaş, 2009).

Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Ankara: Dost, 1983).

Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c.I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 522-575.

Demokrat Parti, *Kalkınan Türkiye* (Ankara: Desen Matbaası, 1954).

Demokrat Parti, *Tüzük ve Program* (Ankara: Doğuş Matbaası, 1949), 60.

Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, çev. Bahar Şahin (İstanbul: İletişim, 2009).

Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın* (Ankara: Bilgi 1968).

Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam* (İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası, 1966).

Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara* (İstanbul: Hürriyet, 1977).

Emine Gürsoy Naskali, *Yassıada Zabıtları 1: Örtülü Ödenek Davası* (İstanbul: Kitabevi, 2005).

Emrah Göker, "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan*, ed. Burak Ülman ve İsmet Akça (İstanbul: Bağlam, 2006), 107-139.

Engin Ayça, "Yeşilçam'a Bakış", *Türk Sineması Üzerine Düşünceler*, ed. Süleyman Murat Dinçer (İstanbul: İzdüşüm, 1996), 129-148.

Erdal Şen, *Belgelerin Dilinden Yassıada'nın Karakutusu* (İstanbul: Zaman, 2007).

Erdoğan Teziç, *Siyasi Partiler: Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler* (İstanbul: Gerçek, 1976).

Erel Tellal, "SSCB ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim 2005), 499-521.

Ergun Özbudun, "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1-4 (1995): 521-539.

Ergun Özbudun, *1924 Anayasası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012).

Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim 1999).

Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar* (İstanbul: Alfa, 2000).

Faruk Şüyun (haz.), *Bugünden Geçmişe, Geçmişten Geleceğe Taner Timur* (İstanbul: Tüyap, 2013).

Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, çev. Niyazi Berkes (İstanbul: Tarihçi, 2012).

Feridun Ergin, "Hürriyet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c. 8* (İstanbul: İletişim, 1983), 2087-2088.

Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi* (Ankara: Bilgi, 1976).

Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006)

Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil 1996).

Füsun Üstel, "Türk Ocakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 4: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim, 2002), 266-267.

Gencay Şaylan, "Cumhuriyet Bürokrasisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İletişim, 1983), 298-308.

Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2009).

Hakan Güldağ ve İbrahim Ekinci, *Aydınlık Bir Adam: Korkut Boratav* (Ankara: İmge, 2010).

Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, 3 (2008), 69-85.

Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, çev. Ahmet Yıldız (İstanbul: Kitap, 2005).

Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği: 'Soğuk Savaş'tan 'Yeni Dünya Düzeni'ne* (İstanbul: Belge, 1999).

Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* c. IV (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992).

Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* c. V (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992).

Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* c. VI (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992).

Haluk Kılçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* c. IX (Ankara: Demokratlar Kulübü, 1992).

Hamit Bozarslan, "Kürtler ve Türkiye Devleti", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba,
çev. Zuhal Bilgin (İstanbul: Kitap, 2011), 353-378.

Haydar Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)* (İstanbul: Çağdaş, 1996).

Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken* (Ankara: Çığır, 1960).

Hikmet Kıvılcımlı, *Eyüp Konuşması* (İstanbul: Derleniş, 2003).

Hürriyet Partisi, *Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı* (Ankara: Örnek, 1956).

İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri* (İstanbul: Toker, 1977).

İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: İletişim, 1983), 2076-2086.

Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı* (İstanbul: Metis, 2010).

Kâzım Taşkent, *Yaşadığım Günler* (İstanbul: YKY, 1997).

Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş, 2012).

Kemal Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Esin Soğancılar (Ankara: İmge, 2007).

Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi* (İstanbul: TÜSTAV, 2004).

Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye* (İstanbul: Gerçek, 1970).

Korkut Boratav, *100 Soruda Gelir Dağılımı* (İstanbul: Gerçek, 1980).

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985* (İstanbul: Gerçek, 1989).

Korkut Boratav, "Toplumsal Sınıflar", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 29-40.

Levent Gönenç ve Levent Cantek, "Toplumsal Değişme ve Mizah Dergileri", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, ed. Bülent Duru ve Faruk Alpkaya (Ankara: Phoenix, 2012): 509-537.

M. Necmeddin Deliorman, *Nuri Demirağ'ın Hayatı ve Mücadeleleri* (İstanbul: Nu. D. Matbaası, 1957).

Mehmet Ali Aybar, *Mehmet Ali Aybar'ın Müdafaaları ve Mektupları (1946-1961)*, yay. haz. Barış Ünlü (İstanbul: İletişim 2003).

Mehmet Ali Birand vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu* (İstanbul: Milliyet, 1995).

Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi 1* (İstanbul: BDS, 1988).

Mehmet Selik, *Türkiye'de Özel Yabancı Sermaye (1923-1960)* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1961).

Mehmet Yetiş, "Hegemonya", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 87-98.

Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 615-635.

Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1950-1960)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, yay. yön. Sina Akşin, (İstanbul: Cem 1997), 177-187.

Metin Çulhaoğlu, "Adnan Menderes: Demokrasi Şehidi mi, 'Demokrasi' Kurbanı mı?", *Lider Biyografilerindeki Türkiye*, ed. Seyfi Öngider (İstanbul: Aykırı, 2001), 79-107.

Metin Toker, *DP Yokuş Aşağı 1954-1957* (Ankara: Bilgi, 1991).

Muammer Aksoy, *Partizan Radyo ve D.P.* (Ankara: Forum, 1960).

Murat Belge, "Ahmet Hamdi Başar'ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üstüne Düşünceler", *Birikim*, 11 (1976), 14-23.

Murat Belge, "Kültür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul, İletişim: 200?), 1288-1304.

Murat Belge, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: İletişim, 1983), 122-129.

Murat Belge, "Türkiye'de Gündelik Hayat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: İletişim 199?), 836-860.

Murat Toklucu, *Türk Erkeği ve Diğer Mucizeler: Zihinler Altında 20.000 Fersah* (İstanbul: İletişim, 2014).

Mustafa Aydın, "Süleyman Hilmi Tunahan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul, İletişim, tarihsiz), 314-318.

Mustafa Sönmez, *Türkiye'de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri* (İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung, 2010).

Mükerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes II* (İstanbul: Kervan, 1983).

Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı* (İstanbul: Gerçek, 1986).

Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş* (Ankara: Bilgi, 2007).

Necdet Subaşı, "1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirme, Tahayyül ve Tefekkür", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 6: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul, İletişim, tarihsiz), 217-235.

Necip Fazıl Kısakürek, *Büyük Doğu Cemiyeti* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009).

Necip Fazıl Kısakürek, *İdeolocya Örgüsü*, 3. baskı (İstanbul, Büyük Doğu: 1976).

Necmeddin Sefercioğlu, *Milliyetçi Dernekler* (Ankara: Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2008).

Nezih Tavlaş, *Foto Muhabiri Ara Güler* (İstanbul: Fotoğrafevi, 2009).

Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar-Belgeler*, c. 1 (İstanbul: Felis, 2001).

Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Ankara: Bilgi, 1975).

Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi* (İstanbul: Selis, 2007).

Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde* (İstanbul: Everest, 2009).

Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları* (İstanbul: Everest, 2009).

Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği, 1. Kitap: Vukuat Var* (İstanbul: Everest, 2009).

Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği, 2. Kitap: Hanımın Çiftliği* (İstanbul: Everest, 2009).

Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği, 3. Kitap: Kaçak* (İstanbul: Everest, 2009).

Orhan Pamuk, *Kafamda Bir Tuhaflık* (İstanbul: YKY, 20014).

Orhan Pamuk, *İstanbul, Hatıralar ve Şehir* (İstanbul: YKY, 2015).

Oya Baydar ve Melek Ulagay, *Bir Dönem, İki Kadın: Birbirimizin Aynasında* (İstanbul: Can, 2011).

Özgür Gökmen, "Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", *Toplum ve Bilim* 78 (1998): 161-186.

Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi* (İstanbul: SAV, 2010).

Rıfat N. Bali "Cevat Rıfat Atilhan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 5: Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim, 2003), 404-407.

Rıfat N. Bali, *6-7 Eylül 1955 Olayları: Tanıklar-Hatıralar* (İstanbul: Libra, 2010).

Sabahattin Nal, "Demokrat Parti'nin 1950-1954 Din Siyaseti", *SBF Dergisi*, 3 (2005): 137-171.

Sabiha Sertel, *Roman Gibi* (İstanbul: Belge, 1987).

Sadun Aren, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)* (İstanbul: Gerçek, 1969).

Saime Göksu ve Edward Timms, *Romantik Komünist: Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri*, çev. Barış Gümüşbaş, 4. baskı (İstanbul: Doğan, 2001).

Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* (İstanbul: Baha, 1967).

Selin Esen (2010) "18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu", *Mülkiye Dergisi* 267 (2010), 167-192.

Sibel Bozdoğan, "Modern Türkiye'de Sanat ve Mimari", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul: Kitap, 2011), 451-508.

Sinan Yıldırmaz, "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında 'Kayıp' Zamanın İzinde", *Praksis* 18 (2008), 23-42.

Sinan Yıldırmaz, "Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası", *Türkiye'de Siyasal Muhalefet*, der. Ayşegül Komsuoğlu (İstanbul: Bengi, 2008), 173-207.

Suat Şükrü Kundakçı, *Bir Ömür Bir Sohbet*, yay. haz. Ersin Tosun (İstanbul: TÜSTAV, 2005).

Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler [Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme]* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1976).

Sungur Savran, "İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, ed. Neşecan Balkan vd. (İstanbul: Yordam Kitap, 2014): 53-141.

Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, c.1: 1908-1980* (İstanbul: Yordam Kitap, 2010).

Süha Göney, "Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri", *Sosyoloji Dergisi*, 23 (2011), 259-324.

Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişafı [1950-1960]* (Ankara: İSAM, 1995).

Şerafettin Pektaş, *Menderes'li Yıllar: Demokrat Parti Döneminde İşçi Hareketleri* (İstanbul: Fırat, 2012).

Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim, 1998).

Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* (İstanbul: İletişim, 2000).

Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim, 1999).

Şevket Çizmeli, *Menderes: Demokrasi Yıldızı?* (Ankara: Arkadaş, 2007).

Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam, Cilt III* (İstanbul: Remzi, 1999).

Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi, 2000).

Şükran Kurdakul, *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e: Anılar* (İstanbul: Evrensel, 2003).

T.G., *S.B.F. Hadisesi ve İlim Hürriyeti* (Ankara: Yıldız, tarih yok).

Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2011).

Tanıl Bora ve Yüksel Taşkın "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2002), 529-545.

Tanıl Bora, "Adnan Menderes", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 7: Liberalizm*, ed. Murat Yılmaz, (İstanbul: İletişim, 2001), 482-507.

Tanıl Bora, "Celal Bayar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm*, ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim, 2001), 546-554.

Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003).

Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi* (İstanbul: Sosyal Tarih, 2011).

Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi* (İstanbul: Ticaret Postası, tarih yok).

Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c. 8* (İstanbul: İletişim, 1983), 2060-2075.

Turan Güneş, *Türk Demokrasisinin Analizi*, haz. Hurşit Güneş (Ankara: Ümit, 1996)

Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1980).

Walter F Weiker, *1960 Türk İhtilali*, çev. Mete Ergin (İstanbul: Cem 1967).

William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset* (İstanbul: Hil, 1996).

Y. N. Rozaliev, *Türkiye'de Sanayi Proletaryası*, çev. Güneş Bozkaya (İstanbul: Yar, 1974).

Y.N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* (Ankara: Onur, 1978).

Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 5: 1830-1980* (İstanbul: Tekin, 1997).

Yaşar Kemal, *Denizler Kurudu: Bu Diyar Baştan Başa -II-* (İstanbul: Toros, 1993).

Yaşar Kemal, *İnce Memed I* (İstanbul, Toros: 1982).

Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler -I-* (Ankara: Türk-İş, 1998).

Yıldırım Koç, *Belgelerle Türk-İş Tarihi (1952-1963)* (Ankara: Türk-İş, 2002).

Yusuf Atılgan, "Çıkılamayan", *Bütün Öyküleri* (İstanbul: YKY, 2002), 64-69.

Yüksel Akkaya, *Cumhuriyetin Hamalları: İşçiler* (İstanbul: Yordam Kitap, 2010).

1950-1960

SANAYİ KAPİTALİZMİNİN ŞAFAĞINDA

Gökhan Atılgan

Türkiye'de sanayi kapitalizminin şafağı sökerken, işçi sınıfı güçlenmiş ve toplumsal bir aktör olarak ortaya çıkmıştı. İşçi sınıfı öne atılışıyla diğer tüm emekçi kesilere de esin vermiş, onları da toplumsal mücadeleler arenasına çekmişti. 1970 yılının en ilginç toplumsal protesto biçimlerinden biri şoförlerin iki günlük boykotuydu. Şoförler, boykotlarını örnek bir dayanışma içinde geçirdiler. Yollarda ne bir taksi, ne bir dolmuş, ne de bir otobüs görülüyordu. Yuttaşlar ise atları hatırladılar ve at arabalarıyla ulaşımlarını sağlamaya çalıştılar (Kaynak: *Milliyet 1971 Yıllığı*, 113).

Tarımsal kapitalizmin sancağının düşürülmesi, bu türden bir kapitalizmin Türkiye için nefesinin tükenmesiyle olmuştu. Şimdi şafak, sanayi burjuvazisi için söküyordu. Gelgelelim alacakaranlıkta ancak silüetleriyle seçilebilen sanayiciler, ekonominin bütününü modern sanayiye göre örgütleyecek, toplumu kendi dünya görüşlerine uygun biçimde yönlendirebilecek ve bunu sürekli kılacak denli güçlenmemişlerdi. Henüz, montajcıydılar. Üstelik geliştirdikleri kapitalizm kendilerinin karşıtı olan işçi sınıfını çoğalta çoğalta yürüyordu. Şimdi tüm siyasal hayat bu iki sınıf ekseninde saflaşmaya başlıyor, bu saflaşmalar topluma birbirine rakip iki dünyanın suretini göstermek için yarışıyordu. Siyasal biçimlerde, üretim tarzında, bölüşüm ilişkilerinde, fikirlerde, sanatlarda ve kültürde, yani hayatın her alanında nefes nefese süren bir mücadele dönemi Türkiye'nin her karış toprağının altını üstüne getiriyordu. İşçiler, köylüler, memurlar, mülki amirler, öğretmenler, üniversiteli ve liseli öğrenciler, çobanlar, kapıcılar, şoförler, işsizler, modeller, aşçılar, polisler, sağlıkçılar, kadınlar, oyuncular, Kürtler ve Aleviler yalnızca ülkenin batısında değil doğusunda da, yalnızca şehirlerde değil ilçe, kasaba ve köylerde de ayağa kalkmışlardı. Ekonomik, sosyal ve siyasal haklarını istiyorlar, önlerine dikilen engelleri aşmak için kararlıca yollar arıyor, buluyorlardı. Tüm ezilenlerin toplumsal bir başkaldırıya dönüşen yürüyüşü yer yer yeni bir düzen arayışı ve umudunu dillendirdikçe önlerine çekilen barikatlar tahkim ediliyor, hukuki, askerî ve polisiye önlemlerin yanı sıra gayriyasal şiddet örgütlenmeleriyle durdurulmaya çalışılıyordu.

1960-1971 dönemi, sanayi burjuvazisinin hâkim sınıfların tümü ve toplum üzerinde hegemonya kurarak kapitalistleşme süreçlerinde atılımlara girişmeyi ve buna uygun formlarla ülkeyi dünya pazarına eklemlemeyi denediği bir dönemdi. Bu süreç, durmaksızın gelişen bir dinamizmle pek çok çelişkiyi açığa çıkararak Türkiye'yi toplumsal ve siyasal mücadelelerin görülmedik bir arenası haline getirdi. Devlet ile toplum, işçi ile patron, Doğu ile Batı, kent ile kır, önceki zamanların kuşakları ile şimdiki zamanların kuşakları, zenginler ile fakirler arasındaki çelişkilerden doğan mücadeleler, bu mücadeleleri siyasetin diline tercüme eden ideolojik formlar arasındaki kıyasıya rekabetler, bu rekabetlerden doğan saflaşmalar sonraki on yıllara devredecek şekillenişleri de yarattı.

Toplumsal mücadelelerin artan ritmiyle topraklarının altı üstüne gelen Türkiye'nin her bakımdan büyük bir dönüşüm sürecine girdiği 1960'lı yılların siyasal hayat bakımından en önemli özelliği, modern kapitalizme özgü toplumsal sınıfların (burjuvazinin, işçi sınıfının, köylülerin) ve gençliğin siyaset ve sivil toplum sahnelerine aktif birer özne olarak çıkmaları

ve buna imkân veren nesnel koşulların doğmuş olmasıydı. Dönemin bir başka önemli özelliği, belli başlı siyasal ideolojilerin örgütsel ve toplumsal karşılıklarının açığa çıkması ve modern Kürt siyasetinin doğuşuydu.

Bu dönemde, işçi sınıfı, siyasal düzeydeki örgütlenme becerileri ve toplumsal düzeydeki etki gücüyle bir toplumsal sınıf olarak öne atıldı. Burjuvazi, bağımsız bir sınıf inisiyatifi geliştirme yeteneklerini bu dönemde kazanarak gerek sivil toplumda gerekse de siyasal toplumda etkili oldu. Köylüler kendi öz talepleriyle toplumsal mücadeleler alanında ilk kez bu dönemde göründüler. Memurların ilk sendikal örgütleri bu dönemde kuruldu. Türkiye gençliği, dünyadaki akranlarının izinden giderek Türkiye için yepyeni bir toplumsal formasyon önermenin peşinden hızla koşmaya başladı. Sosyalist hareket, ilk kez kendisine toplumsal bir temel bulabildi. Faşizan milliyetçilik ilk kez parti olarak örgütlendi. İslamcı hareket, siyaset sahnesindeki yerini aldı. Aleviler kendi partilerini bu dönemde kurdu. Siyasal yelpazenin değişik kesimlerinden aydınlar toplumun yönvericileri olma iddiasıyla siyasal alanın önemli aktörleri olarak boy gösterdiler. Kürtlerin siyasal olarak belirgin biçimde sola yönelişleri ve modern siyasete özgü örgütlenme formlarını yaratışları bu dönemdeydi. Yeni bir hayat tarzının ve alışılmadık bir kültürel iklimin ilk filizleri bu döneme sürgün verdi. Türkiye, öykünegeldiği Batı ülkeleri düzeyinde bir anayasaya bu dönemde sahip oldu.

Bu gelişmeler, kapalı bir toplumun kendi içinde ürettiği ve yaşadığı değil, döneminin dünyasının ikliminde uç veren gelişmelerdi. Bu uç verişler, dünya tarihsel gelişmelerinin[1] Türkiye'nin kendine özgülükleriyle kavranışından, bu kavranışın nasıl olacağına, buna kimin karar vereceğine ilişkin çekişmelerden doğmuştu. Sömürge dünyasının bir orman yangınını andırırcasına tutuşan isyanların ve bağımsızlık mücadelelerinin beşiği olması, bu ülkelerin kendi kalkınma arayışlarında dişe diş mücadele ettikleri emperyalizmi değil, öykünerek izledikleri Sovyetler Birliği'ni örnek almaları, 1959'da Küba'nın bir devrimle ABD uyduluğundan kurtularak Latin Amerika'da devrimci bir fırtına estirmesi, ABD'nin Vietnam'da ibret verici bir yenilgiye uğratılması, ABD'de 1965, 1966 ve 1967'de siyahların peş peşe patlayan isyanları, 1968'de Fransa'da insanlık tarihinin en büyük genel grevine tanık olunması, aynı yıl İtalya'da yedi yıl boyunca sürecek sarsıcı işçi mücadelelerinin başlaması, Batı Berlin, New York, Boston, Londra, Paris, Mexico City ve Roma gibi kapitalizmin kalelerinde sistemi sorgulayan öğrenci protestoları mazlum halkların, işçilerin, köylülerin ve öğrencilerin ideoloji, kültür, kalkınma, bölüşüm, iktisadi ve siyasi örgütlenme düzeylerinde yepyeni bir dünya arayışlarını ortaya koyarken Türkiye toplumunun etrafını çeviren bu dünyaya kayıtsızca yaşayıp gitmesi düşünülemezdi.

EKONOMİK ve TOPLUMSAL KOŞULLAR

Tarım ve ticarete dayalı sermaye birikim modelinin DP döneminde tıkanması ve ekonomiyi dibe doğru sürüklemesi, bunun yanı sıra da dünya kapitalizminin belirgin tercihleri yeni bir birikim stratejisi tercihinin koşullarını yaratmıştı. Yeni birikim stratejisinin hangisi olacağı, bu stratejiye uygun araçlardan hangilerinin seçileceği, seçilen araçların nasıl kullanılacağı, stratejinin yakın, orta ve uzun vadede nasıl uygulanacağı hangi toplumsal sınıfın yükselişte

[1] Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Bin Yıla*, 2. baskı, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 518-556.

olduğuna, diğer tüm toplumsal sınıflara kendi tercihini hangi düzeyde kabul ettirebilecek potansiyele ulaştığına ve dünya kapitalizminin beklentilerine bağlıydı. Bu sınıf, bir önceki dönemde yükselişe geçmiş olan, 1950'li yıllar boyunca gücünü ve birikimini büyütse bile hegemonik bir sınıf olma özelliği kazanamayan sanayi burjuvazisiydi. Aşağıda göreceğimiz gibi Türkiye sanayi burjuvazisi Batı'daki muadillerinin tıpkısı değil, içinde oluştuğu ülkenin kendine özgülüklerine göre oluşmuş bir toplumsal sınıftı. Bu sınıfın sermaye birikimi stratejisi olarak benimsediği iç pazara yönelik sanayileşmenin de kendine özgülükleri vardı.

1960'lı yılların iktisadi gelişmelerine damga vuran kavramlardan biri 'ithal ikameci sanayileşme' ise diğeri de 'planlama' idi. Bu iki kavramı birbiriyle ilişkilendiren ana tema ise 'iktisadi kalkınma'ydı. Ne var ki, ithal ikamecilik, başka ülkelerde uygulanışının ortaya çıkardığı benzer sorunlarla, beş yıllık kalkınma planları da kâh uygulamadaki aksaklıklarıyla kâh uygulanmaksızın kâğıt üzerinde kalışlarıyla Türkiye iktisadi hayatının içine girdiler.

Gerek ithal ikameciliği gerekse de planlamayı gündeme getiren ve devletin görevleri olarak tarif eden 1961 anayasasıydı. 41. madde, iktisadi kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmeyi ve kalkınma planları yapmayı 'devletin ödevi' olarak tarif ediyordu. 129. madde ise iktisadi kalkınmanın plana bağlanacağını, kalkınmanın plana göre gerçekleşeceğini, bu doğrultuda Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kuruluş ve görevlerinin özel bir kanunla düzenleneceğini saptıyordu.

Anayasanın iktisadi kalkınma söylemi, getirdiği yeni kurumlar ve yön verdiği kanunlarıyla bir önceki dönemin tarım ve ticarete dayalı sermaye birikim modelinden ayrı bir yol tutturulacağını gösteriyordu. Anayasanın ilgili maddeleri ve bunlara uygun olarak çıkarılan kanunlarla sınai sermaye birikim sürecine geçiş için üstyapısal düzeyde önemli adımlar atıldığı açıktı.[2] Buna karşılık kalkınma ve planlamada devlete ve devlet tarafından görevlendirilen bürokratlara biçilen ağırlıklı rol, sanayi burjuvazisini tedirgin etmemiş değildi. Sanayi burjuvazisinin sözcüleri, yeri geldiğinde bu yöndeki tedirginliklerini açıkça dile getirmişlerdi.[3] Bununla beraber kalkınma planlarının kamu sektörü ile özel sektörü bir karşıtlık değil, bir tamamlama ilişkisi içinde tarif etmiş olması, burjuvazinin sanayici dilimi için ferahlatıcıydı. Ancak, 1963-1967 yıllarını kapsayan ilk kalkınma planının hükûmete sunulmadan önceki halinin felsefi olarak kamunun derlediği kaynakların özel çıkarlara peşkeş çekilmesine karşı oluşu, planı hazırlayan bürokratların konumları üzerinden hayli ciddi sayılabilecek bir kavganın tutuşturucusu oldu. Bu planı hazırlayanlar, başta DPT Müsteşarı Osman Nuri Torun olmak üzere, sol fikirlere meyyal, halkçı kimselerdi. DPT'de hazırladıkları kalkınma planı siyasi düzeyde hükûmet tarafından önemli ölçüde budanınca bu bürokratlar topluca istifa ettiler. Birinci kalkınma planının ardından gelen ikincisi ise (1967-1972) Yalçın Küçük'ün deyimiyle bir 'sarı plan'dı.[4] 'Sarı plan'dan kasıt, teknik düzeyde rakamlarla oynayarak yapılmış olmasının yanı sıra, kamusal yönleri olabildiğince törpülenmiş, burjuvazinin doğrudan çıkarlarından gayrı hesaplara göz kapatan plandı.

---

2 Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *2000'li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004), 13-43, 23.

3 Galip Yalman, "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", *2000'li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004), 44-75, 59.

4 Yalçın Küçük, *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, 2. baskı (Ankara: Bilim, 1975), 295-296

Planlama, DP döneminin hesapsız gidişine, hesapsızca milyoner yaratma hevesine bir tepki olarak gündeme gelmişti. Planlı dönemin hesapları ise, sistematik bir biçimde sınai sermaye birikim sürecine ve burjuvazinin çıkarlarına göre yapıldı. Teşvik-i Sanayi Kanununun 1942'de yürürlükten kaldırılmasının ardından ilk kez beş yıllık kalkınma planlarının getirdiği teşviklerle sınai etkinlik özendiriliyordu. Gümrük ve gelir vergilerindeki geniş muafiyetlerin yanı sıra yatırımlara yöneltilecek sermayenin vergiden düşülmesi, planın amaçlarına uygun olmak kaydıyla kamu kaynaklarından özel kaynaklara transfer yapılması gibi öngörüler[5] sermaye birikimindeki sınai önceliğin göstergeleriydi. Sınai Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası ve Devlet Yatırım Bankası aracılığıyla sınai yatırımlar için sağlanan uygun krediler ise öteki göstergeler olarak değerlendirilebilirdi.[6]

Planlama yoluyla sınai sermaye birikimini artırmanın mekanizmasını kavrayabilmek için Yalçın Küçük'ün verdiği bir örnek son derece çarpıcıydı.[7] 1968 programında gemicilik sanayiine özel bir önem gösterilmekte, yatırımın yüzde 70 kadarı teşvik fonu adı altında devlet tarafından kredi olarak verilmekte, yatırım ve hammaddenin gümrük vb. vergi muafiyeti yüzde 100 olmakta, bu iş koluna uygulanacak yatırım indirimi yüzde 70'i bulmakta, Türk gemilerinin döviz karşılığı gelirleri, gelir ve kurumlar vergisinden muaf tutulmaktaydı. Bu mekanizmadan anlaşılacağı üzere, 1960'lı yıllardaki planlı ekonominin 'planlı burjuva yaratma' ile örtüştüğü apaçıktı.

Önceki bölümlerden takip edilebileceği üzere Türkiye, planlı ekonomi deneyimini ilk kez yaşıyor değildi. Ancak birinci beş yıllık planın açık stratejik tercihi olan ithal ikameciliğin dönemin kendine özgülükleriyle biçimlendiriliyor oluşu, bu dönemi geçmişin yaygın tüketim mallarına yönelik ithal ikameciliğinden ayıracaktı. Radyo, buzdolabı, elektrikli süpürge, televizyon, otomobil, modern büro ve ev eşyaları gibi hiç de yaygın olmayan, ancak gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normlarınca özendirilen mallara yönelik ithal ikamecilik, bazı özellikler taşıyordu. Bu özelliklerden biri, söz konusu malların ancak yabancı sermayenin katılımıyla yurt içinde üretilebilmesiydi. Önceleri 'montaj sanayii' biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, süreç içinde daha çok yerli katkıyla ve çevresinde yarattığı yan sanayi ile modern sanayi görüntüleri oluşturacaktı. İkinci özellik, üretimin teknoloji ve temel girdi bakımından dışa bağlı oluşunun yanı sıra, ürünlerin kalite ve maliyet bakımından Batılı örneklerinden daha geride olmasıydı. Bu bakımdan hedefleri iç pazardı. Ancak dönem boyunca gerçekleşen hızlı büyüme, buna paralel olarak da emekçi sınıfların gelirlerindeki artışlar ilk başlarda burjuvazinin beğenilerine hitap ediyormuş gibi görünen dayanıklı tüketim mallarını toplumun genişçe kesimlerine yayarak kendi talebini yarattı. Koç grubu ve Ford Motors tarafından 19 Aralık 1966'da piyasaya sürülen Anadol marka otomobil, dönemin ithal ikameciliğinin sembol ürünlerinden biriydi. İlk kez Türk mühendis ve işçiler tarafından üretilen ve 29 Ekim 1961'de Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in test sürüşü başarısızlıkla sonuçlanan Devrim adlı otomobilin ardından yabancı sermayenin katılımıyla üretilen Anadol, yerli otomobil yapma tutkusunun somut sonucuydu. Ancak 'yerli'lik, ithal ikameciliğe uygun, kısmi bir yerlilikti. Motoru Ford, tasarımı İngiliz Reliant firmasındandı.

5 A.g.e, 299.

6 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman (İstanbul: İletişim, 2007), 197-198.

7 Küçük, *Planlama*, 304.

Parçalarının büyük çoğunluğu ithaldi ve bunların sadece montajı İstanbul'daki fabrikada yapılıyordu. Kaportası cam elyafı ve polyesterden yapılan Anadol sadece dış rakabetten korunan yerli talebe talip olabilirdi.

1966'da Koç grubu tarafından üretilen Anadol marka otomobil dönemin ithal ikameciliğinin sembollerinden biriydi. Yerli otomobil olarak takdim edilen Anadol'un neredeyse sadece montajı Türkiye'de yapılıyordu. Adı, yerli bir çağrışım yapsın ve sanki Anadolu'nun bağrından çıkmış gibi bir izlenim versin diye Anadol olarak seçilen otomobil, kaportası cam elyafı ve polyesterden yapıldığı için sık sık keçiler, inekler ya da eşeklertarafından kemirildiğine ilişkin olumsuz söylemlere muhatap oluyordu. Anadol'un reklamlarında belirgin bir cinsiyetçilik görülüyordu.

Dönemin ithal ikameciliğinin bir başka özelliği, buna paralel kamu kesimi yönelişleriydi. Dayanıklı tüketim mallarına yönelik ithal ikameciliğe, kamu kesiminin ağırlıklı katkısıyla demir, çelik, bakır, alüminyum, petro-kimya gibi temel girdilerdeki ithal ikamesi eşlik etti.[8]

Hem planlamanın hem de ithal ikameci stratejinin 1960'lı yılları Türkiye kapitalizminin 'altın yılları' yaptığı konusunda çoğu ekonomi yorumcusu mutabıktır. Nitekim sonradan yurt dışına yatırım yapan ve uluslararası nitelik kazanan pek çok özel şirketin ya kuruluş ya da büyüme sürecinin kökeninde 1960'lı yıllar vardır. Buna karşılık, 1960'lı yıllar, Türkiye kapitalizmi için sorunsuz bir gelişme dönemi değildi. Bilâkis, pek çok sorun vardı. 1960 yılında Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 80'inin toprağa bağımlı olması, buna karşılık bu büyük kitlenin GSMH'nin sadece yüzde 40'ını sağlaması çarpıcı bir tabloyu yansıtıyordu. Bu tablo, tarım sektöründeki düşük verimliliğin iktisadi kalkınmayı frenleyici bir rol oynadığını ortaya seriyordu.[9]

Tarımdaki bu çarpık tablo ancak bazı radikal adımlarla aşılabilirdi. 1961 Anayasası bu türden radikal adımlara hukuki bir çerçeve sağlamıştı. Anayasanın 37. maddesi topraksız veya az topraklı köylülerin topraklandırılması ve çiftçinin işletme araçlarına sahip ol-

8 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. baskı (Ankara: İmge, 2006), 119-120.

9 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 1996), 268.

masında devleti görevli sayıyor; 38. maddesi de kamu yararı için devletin büyük tarımsal toprakların, karşılıkları peşin ödenmek koşuluyla, kamulaştırılabileceğini söylüyordu. Bu anayasal çerçevede bir toprak reformu tasarısı da hazırlanmıştı. Tasarı, son derece ılımlı bir ruh taşımasına rağmen büyük toprak sahipleri ve varlıklı çiftçileri kendi karşıtında birleştirdi. Çiftçi Örgütleri Federasyonu adlı örgütün çatısı altında toplanan tarımsal hâkim sınıfların direnişi zaferle sonuçlandı ve tasarı, dönemin hiçbir hükûmetinde parlamentodan geçirilemedi. Oysa, ekonominin en etkili ve etraflı alanı olan tarımda sınai sermaye birikimine uygun bir düzenleme yapılmaksızın hedeflenen büyüme oranlarına ulaşılması imkânsızdı. Beş yıllık kalkınma planlarının öngördüğü yüzde 7'lik büyüme hedeflerine ulaşamayan Türkiye ekonomisi 1962-1967 döneminde yüzde 6,3, 1968-1970 döneminde yüzde 5,8 oranlarında büyüyebildi. Bu oranlar, iktisatçılar açısından hayal kırıklığı yaratacak kadar düşüktü.[10] Çünkü Türkiye ekonomisinin kalkınma hızı ister planlı olsun isterse de plansız, bir eğilim olarak yüzde 5 düzeyindeydi. Planın belirlediği yüzde 7, zaten var olan yüzde 5'lik eğilimi yüzde 40 gibi ciddi bir oranda yukarıya çekmek istemiş, ama başaramamıştı.[11]

Dönemin Türkiye ekonomisinin en önemli özelliklerinden biri yabancı sermayeye bağımlılıktı. Ancak, önemle vurgulanmalıdır ki Türkiye gibi azgelişmiş bir ülke açısından yabancı sermayeye bağımlılık, ülkeyi bir sanayi toplumu olarak yeniden inşa etmenin gereklerini karşılayacak sermayeden ziyade tüketim malları sanayiinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir sermaye bağımlılığı anlamına geliyordu. Nitekim, Kenan Bulutoğlu'nun araştırması, 1961-1965 yılları arasındaki yabancı sermaye yatırımlarının belirleyici oranının imalat sanayiine aktığını gösteriyordu. Plastik-kauçuk, kimya, elektrik makinaları ve gıda, içki, tütün sanayiinde yoğunlaşan yabancı sermaye, yerli hammaddelerin değerlendirilmesinden ziyade yurt içinde mevcut bir talebin piyasaya girilerek kapılmasına uygun faaliyet kollarıydı.[12]

Aslına bakılırsa, Türkiye'de sanayiye dayalı sermaye birikiminin bütün özellikleri, birisi dönemin jeep montajcısı Nejat Verdi, öteki dönemin en önemli gözlemcilerinden Doğan Avcıoğlu tarafından gerçekçi bir şekilde saptanmıştı. Nejat Verdi, ithal ikameci sanayinin gerekli makine ve aletlerinin ithal edildiğini, montaj, uzmanlık, yedek parça yönünden yabancı sermayeye bağımlı olduğunu ve bu bakımdan 'sera çiçeği'ne benzediğini veciz bir biçimde anlatacaktı:

> Türk sanayii bence bir 'sera sanayi'dir. Yani özel şartlar içinde çiçek gibi gelişir. Açık havaya çıkınca büyümesi durur. Açık havadan dış pazarları kastediyorum. Bu, neden böyledir? Çünkü Türkiye'de herhangi bir sanayi kurmak, Batı'da aynı işi yapmaktan daha başlangıçta yüzde 80 pahalıdır. Zira, makineler ve aletler ithal olunur. Gümrük, nakliye masrafları, icabında montaj, uzman, yedek parça problemleri de vardır.[13]

Doğan Avcıoğlu ise, Türkiye'deki ithal ikameci sanayinin 'suni kalp'le yaşayabildiğini ve ancak enflasyonist bir ortamda teneffüs edebildiğini şöyle izah edecekti:

---

10 A.g.e., 270.

11 Küçük, *Planlama*, 296.

12 Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye* (İstanbul: Gerçek, 1970), 162; Sadun Aren, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)* (İstanbul: Gerçek, 1968), 59-60.

13 Aktaran Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 1. baskı (Ankara: Bilgi, 1968), 395.

> [Devlet kapitalist sınıfa] "buyurunuz size dış rekabetten tamamen korunmuş bir pazar. İşte bol kredi ve ... ucuz döviz. Devlet teşebbüslerinde yetiştirilen yönetici ve teknisyenler hizmetinizde. Yabancı firmalar 'anahtar teslimi' fabrika yapmak için hazır. Neyin nasıl üretileceğini düşünmeyin, yabancı firmalarla işbirliği yaparak bunu gerçekleştirirsiniz. Gerekirse karma ortaklıklarla ben de elinizden tutarım. Hiçbir riziko yok. Mamullerinizin yüksek fiyatlarla satışından emin olabilirsiniz. Satış sıkıntısı olursa, para basar ve mamullerinize talebi yükseltirim" demiştir.[14]

Kamusal kaynakları devlet tarafından bariz bir biçimde kendisine yönlendirilen, yabancı sermayeye bağımlı olan, tarım sektörünü öncülüğünü yaptığı ithal ikameci sanayileşmeye göre örgütleyemeyen sanayi burjuvazisinin hem ekonomiyi, hem toplumu ve hem de devleti dünyadaki emsallerine benzer şekilde organize edebilmesinin önünde önemli zorluklar vardı. Ancak, sanayi burjuvazisi bundan böyle iktisaden de kendi alanına çektiği önemli bir kurumdan destek görecekti. Bu kurum, Türk Silahlı Kuvvetleri'ydi (TSK).

Dönemin iktisadi gelişmelerindeki önemli ve yeni bir özellik TSK'nın kapitalist bir girişimci olarak sahneye çıkmış olmasıydı. 3 Ocak 1961'de kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) kısa sürede Türkiye'nin en büyük kapitalist girişimcilerinden biri haline gelecekti. OYAK, TSK'de görevli bütün subay, astsubay ve askerî memurların katılması zorunlu olan Emekli Sandığı'na ek ve özerk bir sosyal güvenlik kurumuydu. Kuruluşu sırasında Hazine yardımından da faydalanan OYAK'a, birikmiş fonlarını çeşitli yatırım alanlarında işletme hakkı tanınmıştı. OYAK fonları, üyelerinin maaşlarından yapılan kesintilerle birikiyordu. Kuruma yatırım ve vergi alanlarında büyük kolaylıklar ve muafiyetler sağlanmıştı. Böylelikle, kısa sürede otomotiv, çimento, gıda, lastik, konserve, tarımsal ilaç, petrokimya, elektronik sanayileri ile inşaat sektöründe birçok büyük kuruluşun ortağı olan OYAK, TSK'nın kapitalizmle bütünleşmesi bakımından önemli ve büyük bir projeydi.[15]

Türkiye kapitalizminin bu dönemdeki başlıca özellikleri, yabancı sermaye ve dış krediye bağımlılık, enflasyonist ortamda büyüme ve ithal ikameciliğin katmerlenerek getirdiği yapısal sorunlardı. Başbakan Süleyman Demirel'in bile 1971'in ilk günlerinde Türkiye'nin ithal ettiği malların yüzde 45'inin yatırım malları olduğunu kabul etmesi[16] sanayinin ne denli dışa bağımlı olduğunu göstermekle kalmıyor, Türkiye'nin ithalata bağımlı olduğu için bir altyapı kuramadığına da işaret ediyordu. Yatırım mallarındaki dışa bağımlılık aynı zamanda fiyatların kontrol edilemez olması demekti. Enflasyonist büyüme ise bölüşüm ilişkilerinin sürekli olarak emekçi sınıflar aleyhine bozulması anlamına geliyordu. Dış yardım ve yabancı sermayeye bağımlılık, bu yardımlar ve sermaye akışı yavaşladığında ya da kesintiye uğradığında ekonominin kırılgan bir seyir izlemesini beraberinde getiriyordu. Nihayetinde ekonomik durumu bir kez daha çıkmaza giren Türkiye, çareyi uluslararası finans kuruluşlarına sığınmakta bulacaktı. Ancak uluslararası finans kuruluşlarından alınacak krediler malum istikrar önlemlerine bağlıydı. Bu önlemlerden biri, 9 Ağustos 1970'teki devalüasyon oldu. O zamana kadar 9 Türk Lirası olan 1 ABD Doları artık 15 Türk Lirasıydı. Türkiye ekonomisi, dönemin

---

14 A.g.e.,397.

15 Serdar Şen, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvveler ve Modernizm* (İstanbul: Sarmal, 1996), 149-162.

16 *Milliyet*, "Demirel 1971 Başında Durumu Nasıl Görüyor?", 23.01.1971: 1, 9.

sonunda, yukarıdan gelen uluslararası finans kuruluşlarının baskısı ve sosyal adalet talebiyle aşağıdan gelişen emekçi sınıflar direncinin kıskacı altında bir çıkmazın içine girdi.

Toplumsal sınıflar

Türkiye, 1960'ta 27 milyon 754 bin 820 nüfuslu bir ülkeydi. Bu nüfusun yüzde 68,08'i kırlarda (belde ve köylerde), yüzde 31,92'si kentlerde (il ve ilçe merkezlerinde) yaşıyordu. 1970'e gelindiğinde ise nüfus 35 milyon 605 bin 176'ya çıkmış, kırda yaşayanların oranı yüzde 61,55'e düşmüş, kentlerde yaşayanların oranı ise yüzde 38,45'e yükselmişti.[17] Başka faktörlerin yanı sıra nüfustaki artışa ve değişime paralel olarak kentlerin çehresi bu dönemde hızla değişti. 2 Ocak 1966'da yürürlüğe giren Kat Mülkiyeti Kanunu ile apartmanlaşma hızla yaygınlaştı. Beri yandan kapitalist gelişmeye ve kentleşmeye paralel olarak kırlardan kentlere akan emekçi insanların barındığı gecekondulaşma oranında ciddi artışlar yaşandı. 30 Temmuz 1966'da Gecekondu Yapılmasının Engellenmesi ve Islahı Hakkında Kanun'un yürürlüğe sokulması, gecekondulaşmanın ulaştığı boyutlar hakkında fikir vericiydi; gecekondulaşma hukuk yoluyla engellenmesi gereken bir toplumsal sorun sayılacak kadar ilerlemişti. Dönem, kentlerde ve kırlarda yaşayan toplumsal sınıfların kendilerinin, bu sınıfların birbirleriyle ilişkilerinin, çelişkilerinin ve birbirlerine karşı konumlanışlarının radikal bir biçimde dönüşmeye başladığı bir dönemdi.

Burjuvazi

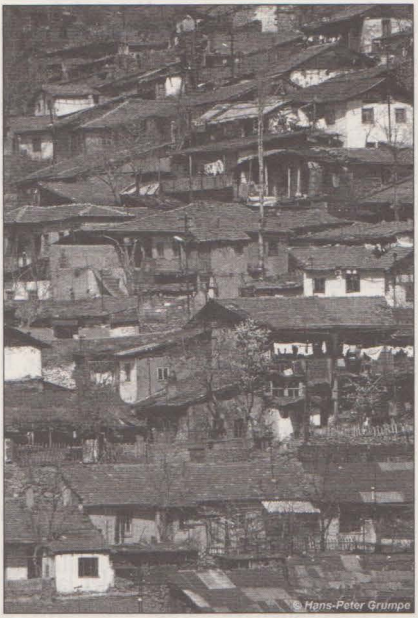
Türkiye burjuvazisi gelişiminin bu altın çağında serpilip gelişti ve sanayi ile ticaretin iç içe geçmesiyle büyüdü. Büyük burjuvazinin atılımı, devlet ve yabancı sermaye ile kurduğu sıkı ilişkilerle mümkün oldu.

Burjuvazi, devletin ithalat yasaklamaları ve yüksek gümrük vergileri sayesinde iç pazardaki yüksek fiyat avantajını kullandı. Örneğin Sosyal Sigortalar Kurumu gibi kamu kurumlarından alınan fonlar ve kamu bankalarından sağlanan krediler kendi öz sermayesi yetersiz olan burjuvazinin başlıca kaynaklarındandı. Sanayi burjuvazisi, öz kaynaklar bakımından sadece sermayeden yoksun değildi; kendi yetiştirdiği vasıflı personeli de yoktu. Üst düzeydeki yöneticileri, mühendisleri ve teknisyenleri genellikle kamu kurumlarından devşirildi.

Sanayi burjuvazinin bu dönemdeki önemli dayanaklarından biri devletse öteki de yabancı sermayeydi. 1960'lı yıllarda Uluslararası Kalkınma Ajansı (AID), Uluslararası Kalkınma Derneği (IDA), Uluslararası Kalkınma ve Yeniden İnşa Bankası (IBRD) ve Avrupa Yatırım Bankası (EIB) gibi uluslararası kuruluşlardan dış borç olarak edinilen kredilerin çok önemli bir kısmı özel sektör yatırımlarına aktarıldı. Beri yandan sanayi burjuvazisi yabancı sermayeyle ortaklık yapmak suretiyle öz sermayesini artırdı. O yıllarda konuyla ilgili bir araştırmanın sonuçları durumu çarpıcı bir biçimde sergiliyordu. Besim Üstünel'in, özel sanayi yatırımlarının bileşenlerine ilişkin araştırmasının sonuçları şöyleydi: Toplam mali kaynak 100 ise bunun 34'ü yerli, 14'ü yabancı olmak üzere 48'i öz sermayeydi. Geri kalanın 52'sinin 30'u yerli, 22'si de yabancı kredi idi. Hatta bazı durumlarda yüzde 100 yerli sermaye ile kurulmuş

[17] Bülent Duru, "Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, ed. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 129-147.

Sevgi Soysal ve Orhan Kemal'in Kaleminden
Gecekondular ve Apartmanlar

1960'lı yıllar, sanayi kapitalizminin gelişimine bağlı olarak kentlerin çehresinin de değiştiği yıllardı. Büyük kentlerin çevresi gecekonduların hızla yayılmasına, merkezleri de apartmanların yükselişine tanık oluyordu. Türkiye edebiyatının iki önemli ismi; Sevgi Soysal ve Orhan Kemal, romanlarında kentsel değişimin yönlerine dikkati çektiler.

Sevgi Soysal'ın Yenişehir'de Bir Öğle Vakti **adlı romanında Ankara'dan Şahinler köyüne giderek öğretmenlik yapan Günseli, kentlilerin gecekondu diye beğenmediği yerlere köylülerin hayran kaldığını belirterek büyük şehirlerdeki gecekondulaşma ile kırsal hayat arasındaki beşeri ilişkiyi romanda şöyle anlatıyordu:**

Köyden biri Ankara gecekondusuna kapağı attı mıydı, artık bütün köy halkı sebepli sebepsiz ona misafirliğe giderdi. Herkes şehirde tedavi isteyen bir hastalık uydurur, iş aramalara kalkardı. Şehre göçen de bir süre sonra bir küslük çıkarır, köylüyle ilişkiyi kesmeye bakardı.*

Orhan Kemal ise, Kötü Yol *adlı romanında, fakir insanların gözünden 1960'larda yükseliş hızı durmaksızın artmaya başlayan apartmanların nasıl göründüğüne ışık düşürüyordu. Romanın kahramanlarından İhsan ve Nuran'ın çamaşırcı anneleri, eski zengin konaklarının yerini almaya başlayan apartmanları şöyle değerlendiriyordu:*

Bir zamanların bin ricadan sonra gittiği, tüm pencereleri aydınlık zengin konakları birer ikişer uçmuş, yerlerini apartmanlar almıştı. Apartmanları sevmiyordu. Eski zengin konakları yumuşak yüzlüydü, ekmeği bol, lafı tatlı. Apartmanlarsa asık yüzlüydüler. Üstelik içlerinde kocaman 'gavur icatları' taşıyor, çamaşır yıkamakla geçinmeye çalışan fakir fukaranın ekmeğini ellerinden alıyorlardı.

Sevmiyordu apartmanları!

Apartmanlarda buzdolapları, elektrik süpürgeleri, elektrik fırınları vardı. Zenginler börek tepsilerini fırınlara göndermiyor, fırından dönen kızarmış tepsileri görüp imrenen fakir fukaraya tattırmıyorlardı.

Sevmiyordu apartmanları!

Eskiden şu sıra sıra apartmanların yerinde zengin konakları, zengin konaklarının yanında, yönünde de tahtaları kararmış ya da kamburlaşmış kerpiç evler, fakir fukara evleri. Bu evlerin aralarında ise arsalar vardı. Çocuklar çelik çomak, top oynar, serseriler barut atardı.**

[Fotoğraf: Hans-Peter Grumpe, http://www.hpgrumpe.de/tuerkei/index.html]

---

* Sevgi Soysal, *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*, 5. baskı (Ankara: Bilgi, 1979), 21.

** Orhan Kemal, *Kötü Yol*, 8. baskı (İstanbul: Everest, 2007), 5-6.

sanayi şirketleri dahi yabancı sermaye egemenliği altındaydı. Sözgelimi oto montaj sanayiindeki yerli şirketlerin çoğu yüzde 100 yerliydi. Ancak bunlar, yabancı şirketlerin Türkiye şubeleriydi.[18]

Büyük burjuvazi genellikle ABD ve Avrupa'dan şirketlerin mümessilliğini yapıyordu. Tek başına Koç grubunun mümessillik sayısı 100'dü. Yabancı şirketler teknik hizmet, patent, makine vb. yollarla yerli sermaye ile kaynaşmıştı.

Bütün bu özellikleriyle sanayi burjuvazisi gelişiminin bu aşamasında büyük yatırım ve teknik donanım gerektiren makine imalatı gibi alanlara yatırım yapmaktan özellikle kaçınmıştı. Yöneldiği alan daha ziyade tüketim malları sanayii idi ve bu alanda da ithalata bağımlılık ve montajcılık esastı. Birçok özel sanayi kuruluşunun ithal ettiği kalemler nihai ürüne çok yakındı. Sözgelimi plastik, ilaç, boya sanayii gelişmekteydi; ancak, bunlara temel teşkil edebilecek bir kimya sanayii yoktu. İthal edilen hammadde birkaç küçük işlemden geçirildikten sonra tüketiciye sunulmaktaydı.

Dönemin sanayii, mekânsal açıdan bir çeşitliliğe de açılmaktaydı. İstanbul, İzmir, Bursa, Ankara ve Adana gibi büyük kentlerin yanı sıra Gaziantep, Kayseri, Samsun, Konya, Sakarya, Kocaeli, Zonguldak gibi şehirler gelişmekte olan sanayi sektörünün yavaş yavaş yeni mekânları olmaya başlamıştı.[19]

Yabancı firma temsilciliği, ortaklık ve genel bayilik gibi özellikleriyle Türkiye burjuvazisinin bu dönemde yurt çapında bir ağ inşa etmeye başladığını da kaydetmemiz gerekiyor. Buzdolabı, radyo, otomobil, dikiş makinesi, çamaşır makinesi, deterjan, bisiklet, lastik, radyo imalatçısı ve genel satıcısı olan birkaç yüz şirketin oluşturduğu bayilik ağı, Anadolu'da sanayi burjuvazisine bağlı bir ticaret burjuvazinin gelişmesine kanal açtı. Bu sınıf, Anadolu il ve ilçelerinde gücünü topraktan alan geleneksel hâkim sınıfları geri plana iter olmuştu.[20]

Sanayi burjuvazisinin bu dönemde edindiği üç özellik dikkat çekiciydi. Bunlardan birincisi, kendi organik aydınlarını yaratmak için önemli bir çabanın içinde olmasıydı. Antonio Gramsci'nin belirttiği gibi iktisadi hayatın temel alanında varlık kazanan her toplumsal sınıf kendisiyle birlikte bir aydın grup da yaratır. Bu aydınlar sadece iktisadi alanda değil, toplumsal ve siyasal alanlarda da bağlandığı toplumsal sınıfa homojenlik ve kendi işlevine dair farkındalık kazandırır.[21] Türkiye sanayi burjuvazisi gerek devlet gerek toplum katında hegemonyasını kurmak, burjuvazinin diğer dilimlerinden kendisini ayrıştırmak ve kendi ülkesini dünya içinde konumlandırabilecek bir perspektif kazanabilmek için kendi aydın katmanlarını oluşturma arayışları içindeydi. Bunun için bazı yollar denedi. Bu yollardan biri basını kontrol altına alarak kendi dünya görüşü doğrultusunda her gün söz söyleyebilecek gazetecilere üstünlük sağlamaktı. Bu yolu kullanırken maddi gücüne dayandı. 1962 yılına gelinceye dek büyükçe basın reklam faaliyeti düzenleyen kapitalist şirket sayısı bir elin parmaklarından azken, bu rakam birkaç yıl içinde 100'ü aştı.[22] Haliyle burjuvazinin

18 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 358,363.

19 Metin Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi* (İstanbul: Halkevleri, 2005), 119.

20 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*; Boratav, *İktisat Tarihi*.

21 Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, ed. ve çev., Quintin Hoare ve Geofrey Nowel Smith (New York: International, 1989), 5.

22 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 374

dünya görüşüne karşı eleştirel ya da muhalif olan basın organları reklamlardan mahrum bırakıldı. Böylelikle üretim dünyasında hâkim olmaya başlayan sınıfın ana yönelişlerinin topluma istikrarlı ve günü gününe taşınabilmesi için önemli bir üstünlük sağlanmasının koşulları yaratılmış oldu.

Burjuvazinin izlediği bir başka yol, üniversite öğretim elemanlarını kendi dünyasının içine çekmekti. Gülten Kazgan, 1968 yılındaki bir yazısında üniversite asistanlarının özel sektördeki hademelerle, doçentlerin vasıfsız sekreterlerle, profesörlerin de üçüncü dereceden uzmanlarla aynı ücreti aldığını kaydetmekteydi. Kazgan, kapitalizmin yüksek kazancı başarı ve yüksek tüketimi de saygınlık ölçütü haline getirdiği koşullarda akademik aydınların çaresizce burjuva dünyasının içine sürüklendiğine dikkati çekmekteydi. Yüksek ücretli danışmanlıklar, özel okul hocalığı, zenginlere hizmet eden muayenehaneler, proje büroları vb. öğretim üyelerinin yöneldikleri iş alanlarıydı.[23] Akademik aydınların, kapitalizm ve burjuvazi karşısında eleştirel bilinç ve düşüncelerini koruyabilmelerinin önemli koşullarından biri böylelikle ortadan kalkmaya başlıyordu. Burjuvazinin maaşlı personeli olup ona karşı eleştirel bir tavır sergilemenin sınırları kolaylıkla öngörülebilir bir durumdur.

Diğer bir yol, değişik araştırma örgütleri aracılığıyla aydınların ideolojik düzeyde soğurulmasıydı. Sanayi burjuvazisi, bu yolla aydınları bir yandan kendi ideolojik evrenine çekiyor, bir yandan da toplumsal ve siyasal alanda kendisine homojenlik kazandırmak, kendi işlevine dair farkındalık yaratmakta belirleyici rol oynayacak organik aydınlarını yaratmak bakımından önemli bir adım atmış oluyordu.

Sanayi burjuvazisinin bu dönemde geliştirdiği özelliklerden biri kendi organik aydınlarını oluşturmaya başlamış olmasıysa bir diğeri de sivil toplumda örgütlenme ve güç biriktirme yönünde ciddiye alınması gereken adımlar atmış olmasıydı. Bu adımların en önemlilerinden biri 1961 yılında Nejat Eczacıbaşı önderliğinde kurulan Ekonomik ve Sosyal İşler Etüt ve Konferans Heyeti'ydi. Heyet, sanayi burjuvazisinin önde gelen simaları ile bürokratlar ve akademisyenleri bir araya getirerek Türkiye'nin temel meseleleri hakkında sanayi burjuvazisinin dünya görüşüne uygun hatlar oluşturmayı amaçlıyordu. Böylece sanayi burjuvazisi ideolojik hegemonya mücadelelerinde ön alarak hem sivil toplum hem de devlet katında fikrî bir hegemonya tesis etmede önemli bir adım atmış oluyordu.[24] Bu doğrultudaki en önemli adımlardan bir diğeri 1965'te İktisadi Kalkınma Vakfı'nın (İKV) kurulmasıydı. Aralık 1964'te Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imzalanan Ankara Anlaşmasının yürürlüğe girmesinin ardından kurulan İKV, Türkiye ile AET arasındaki ilişkilerde burjuvazinin çıkarlarının ve perspektifinin hâkim olmasını hedefleyen bir sivil toplum kuruluşuydu. Bu doğrultuda araştırmalar yapmayı, konferanslar düzenlemeyi, yayınlar çıkarmayı, özel toplantılar düzenlemeyi hedefliyordu. İKV'nin ilk başkanları da zamanın sanayi burjuvazisinin en önemli simalarından İstanbul Ticaret Odası Başkanı Fazıl Zobu ve İstanbul Sanayi Odası Başkanı Behçet Osmanağaoğlu'ydu.[25]

---

23 A.g.e., 375.

24 Gökhan Demir ve Derya Kömürcü, "1960'larda Sermayenin Yeni Düzen Arayışı: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2014), 32-58.

25 Özlem Tezcek, *Düşünce Fabrikaları: Sermayenin Harici Belleği* (İstanbul: SAV, 2011).

Türkiye sanayi burjuvazisinin bu dönemde geliştirdiği özelliklerden bir başkası, ekonomik-korporatif düzeyde kendi öz örgütlerini kurmaya başlamasıydı. Aysen Tokol, Türkiye'de gerçek anlamda işveren sendikalarının 1960'larda oluşmaya başladığını yazarken önemli bir gerçekliğe dikkati çeker.[26] Burjuvaziyi bu yönde hareketlendiren yürürlüğe giren iki kanundu: 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu. 274 sayılı Kanun[27], işveren niteliğiyle etkinlik gösterenlere serbestçe örgütlenme hakkı tanıyordu. 275 sayılı Kanun ise[28] işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıkların çözülememesi halinde işverenlere lokavt hakkı tanıyor, ayrıca toplu pazarlık olanağı yaratıyordu. 20 Aralık 1962'de Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK), 5 Eylül 1963'te ilk kamu işveren sendikasının (Etibank Maden İşletmeleri İşverenleri Sendikası) kuruluşları bu döneme denk gelir. TİSK'in kuruluşuna giden yoldaki en önemli uğrak, 1958'de Madenî Eşya Sanayicileri Sendikası'nın ardından 1961'de ağaç, tekstil, matbaacılık, gıda ve cam işkollarında kurulan işveren sendikalarının aynı yıl İstanbul İşveren Sendikaları Birliği'ni oluşturmasıydı. 1962'de maden ve kimya sanayicilerinin katılımı Birliği daha da güçlendirecek, OECD uzmanlarının tavsiyeleriyle sanayiciler İstanbul bazlı yerel örgütlenme anlayışından sıyrılarak Türkiye düzeyinde örgütlenmeye yönelecekler ve TİSK'i kuracaklardı. TİSK'te 1970'lerin ortalarına kadar Koç grubunun belirleyici bir ağırlığı vardı. TİSK'in başlıca işlevi ivmesi sürekli yükselen işçi hareketini geriletmek, grevlere karşı yüksek tutarda lokavt fonları oluşturmak, sendika ve grev hakkının geriletilmesi için siyasal düzeyde etkileme faaliyetlerinde bulunmaktı.[29] Bir başka önemli gelişme, 1950'lerde sadece İstanbul ve İzmir'de birer Sanayi Odası kurulabilmişken 1963'te Ankara'da, 1966'da Adana'da, 1967'de Kayseri'de, 1968'de Eskişehir'de birer sanayi odası kurulmasıydı. Bu, ticari sermayeden ayrışmış bir sanayi sermayesinin yurt sathındaki yaygınlaşmasının önemli bir göstergesiydi. Beri yandan, bir sonraki dönemde kurulacak olan TÜSİAD'ın hazırlık çalışmaları bu dönemde başlatıldı ve belirli bir merhaleye ulaştı. TÜSİAD Müteşebbis Heyeti adına basına açıklamalarda bulunan Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkan Yardımcısı Şinasi Ertan, "bütün sınıflar gibi biz de Türkiye'de yerimizi alacağız" diyor, "kuvvetli bir mücadele yapabilmek ve bir baskı grubu olabilmek düşüncesinden hareketle böyle bir teşebbüse girdiklerini" belirtiyordu.[30]

Sanayi burjuvazisinin döneme özgü bir başka özelliği holdingleşme eğilimi idi. Holdinglerin hukuki altyapısı başta Vehbi Koç olmak üzere bazı büyük sanayicilerin talepleriyle 1960'larda oluşturulmaya başladı. Türkiye'de holdingleşmenin fiilî öncüsü olan Koç, 1963'te holdingleşti. Elginkan ve Sabancı 1967'de, Yaşar ve Hürriyet grupları 1968'de, Mengerler ve Anadolu grupları 1969'da, Eczacıbaşı ve Kutlutaş 1970'te, Kale, Profilo ve Tekfen 1971'de holdingleştiler. 1963-1970 arasında 19 holding kuruldu.[31] Bunların önemli bir kısmı 'büyük

---

26 Aysen Tokol, "İşveren Sendikaları", *Bilanço: '98: 75 Yılda Çarkları Döndürenler*, ed. Oya Baydarve Gülay Dinçel (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999), 299-304,299.

27 Kanun No: 274, *Resmi Gazete*, 07.10.1963: 11462.

28 Kanun No: 275, *Resmi Gazete*, 07.10.1963: 11462.

29 Mustafa Sönmez, *Türkiye'de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri* (İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği, 2010), 70-73.

30 *Cumhuriyet*, "Özel Sektör Baskı Grubu Olmak İçin Örgütleniyor", 19.01.1971: 5.

31 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010), 92.

sermaye grubu' terimi kapsamında değerlendirilebilecek nitelikteydi. 'Sermaye grubu', mali denetim yoluyla bir ana şirket tarafından yönetim, karar ve denetim mekanizmaları elde tutulan şirketler topluluğuna denir.[32] Bu dönemde holdingleşmenin iç mantığı, ithal ikamecilik sürecinde imalat sanayi sektörlerine giren büyük sermayenin elde ettiği aşırı kârı aynı sektörde değil, boş bir alanmış gibi görünen başka sektörlerde değerlendirme yoluna gidebilmekti.

İşçi sınıfı ve köylüler

1960-1971 döneminde kapitalizmin gelişmesine paralel olarak Türkiye işçi sınıfı nicel olarak büyüdü. Örgütlenme oranında ciddi artışlar gözlendi. İşçiler, seslerini hem devlete hem de topluma duyurmada etkili bir sınıf haline geldiler. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) işçiler tarafından kuruluşu, işçi sınıfının kendi öz inisiyatifiyle siyasal alanda kendine yer açabilecek bir bilinç ve örgütlenme düzeyine eriştiğinin göstergesiydi. İşçiler, bu dönemde devletten ve sermayeden bağımsız olarak yeni sendikalar kurdular ve nihayetinde bunları bir konfederasyon çatısı altında toplama becerisini gösterdiler: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK). 1960'lı yıllar bütün bu yönlerden işçi sınıfı için bir atılım dönemiydi.

Önceki dönemlerde haklarıyla değil, ödevleriyle tanımlanan, eylemleri, grevleri, örgütleri yasaklanan Türkiye işçi sınıfı, modern kapitalist bir toplumun görüntülerinin ortaya çıkmaya başladığı bu dönemde sayısal olarak gözle görülür bir artış gösterdi. 1963'te 2 milyon 745 olan işçi sayısı 1971'de 4 milyon 55'e çıktı. 1963'te tüm işçiler arasında yaklaşık yüzde 11 olan sendikalaşma oranı 1967'de yüzde 18'e, 1971'de yüzde 29,6'ya yükseldi. Sayısal olarak bakıldığında 1963'te 295 bin 710 olan sendikalı işçi sayısı 1971'de 2 milyon 362 bine çıktı.[33] Bu çarpıcı rakamlar Türkiye işçi sınıfının kapitalizmin gelişimine uygun bir hızda büyüyüp örgütlendiğinin belirtileriydi.

Ancak Türkiye işçi sınıfı sadece nicel olarak büyümekle kalmadı; tüm toplum içindeki etki gücü de durmaksızın arttı. İşçi sınıfı 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından eylemleriyle varlığını hissettirmeye başlamıştı. 1 Ocak 1961'de İzmir ve İstanbul'da işten çıkarmaların durdurulması, sendika ve grev haklarının tanınması için başlayan işçi eylemleri sonraki aylarda sakal bırakma grevleri, çıplak ayaklı sessiz yürüyüşler ve fiilî grevler şeklinde yurdun değişik kentlerinde sürdü. Yılın son gününde, 31 Aralık 1961'de, İstanbul Saraçhane'de Türkiye işçi sınıfı tarihinin en büyük eylemlerinden biri yapıldı. Mitinge yurdun değişik kentlerinden ve farklı iş kollarından 100 bini aşkın işçi katıldı. Bu mitingde göze çarpan dev bir pankart çok şey anlatıyordu: "Bizim de Sözümüz Var!" İşçi sınıfı artık yalnızca ödevleri değil, hakları da olduğunun farkında bir toplumsal sınıf olma yolunda ilerliyordu. Saraçhane'de başlıca taleplerinin sendika hürriyetinin tam olarak ve hemen tanınması, grev ve toplu iş sözleşme hakkının derhal gerçekleşmesi olduğunu haykıran işçiler, bu talepleri karşılanmadığında sorumluluğun kendilerine yüklenemeyeceğini ilan ediyorlardı. Sınıf karşıtlıklarını dönemin diliyle ifade eden sloganlardan bazıları şöyleydi: "İşçiye hıyar, patrona havyar", "Patronlar Kadillaklı, işçiler yalın ayaklı", "Sefa patrona, cefa bize."[34]

---

32 Gülten Kazgan, "Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: İletişim, 1983), 2397-2410.

33 Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Maya, 1976), 146.

34 *Cumhuriyet*, "Saraçhanebaşı Mitingine 100.000 İşçi İştirak Etti", 01.01.1962: 1, 7.

İşçilerin eylemli etkinlikleriyle yükselttikleri sesleri 1961 Anayasasında yankılandı. Anayasanın 46. maddesi çalışanların önceden izin almaksızın sendika ve sendika birlikleri kurabileceklerini, bunlara serbestçe üye olabileceklerini ve üyelikten ayrılabileceklerini bildiriyordu. 47. madde ise işçilerin iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev hakkına sahip olduklarını söylüyordu.

Bunlar, işçilerin anayasal düzeydeki kazanımlarıydı. Ancak bu kazanımların fiilen ve tümden kullanılabilmesi için bu alanda yasaların hazırlanması gerekliydi. Anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından konuyla ilgili çalışmalar başladıysa da bunlar işçilerin umduğu gibi çabucak sonuçlandırılmadı. İşçiler, bunun üzerine toplantılar, gösteriler ve yürüyüşlerle ilgili yasaların bir an önce çıkarılmasını talep ettiler. Kavel Direnişi ise grevler dönemini fiilen başlattı. Kavel, İstanbul'da bir kablo ve elektrik malzemeleri fabrikasıydı. Ortaklarından birisi sanayi burjuvazisinin en önemli isimlerinden Vehbi Koç'tu; bir diğeri de Koç'un hem enişte si hem de bacanağı olan Emin Aktar'dı. Kavel'de greve giden yol Vehbi Koç'un tavsiyesiyle ABD'de aldığı eğitimi henüz tamamlayarak Türkiye'ye dönen İbrahim Üzümcü'nün fabrikaya genel müdür olarak atanmasıyla döşendi. Patronlarına üretimi ve kârı artırmayı vaat eden Üzümcü, işçilerden üyesi oldukları Maden-İş Sendikası'ndan ayrılmalarını ve amirlerine mutlak itaat göstermelerini istedi. Üzümcü, Kavel'deki çalışma düzenini ABD'de öğrendiği esaslara göre yeniden örgütleyip patronlara daha çok kazandırmak için çırpınırken, işçilere daha çok baskı ve daha az sosyal ve ekonomik hak verme hevesindeydi. 1963 yılına girilirken ikramiyelerini alamayan işçiler tepkilerini iş yavaşlatarak, Üzümcü de öfkesini yasal bir güvenceye sahip olmalarına rağmen işçi temsilcilerini işten atarak gösterdi. 220 Kavel işçisi, sadece kendi hakları değil, tüm Türkiye işçi sınıfı grev silahını eline alabilsin diye Maden-İş Sendikası lideri Kemal Türkler öncülüğünde grev kararı aldı ve mücadeleyi sonuna kadar sürdürmek için ant içti. İşçiler, 28 Ocak 1963'te de tezgâh başında oturma eylemi başlattılar. Önce bazı işçi önderlerini işten atan işveren, grevin 19. gününde fiilen lokavt ilan etti ve fabrikayı tamamen kapattığını duyurdu. Bunun üzerine direnişlerini fabrika önünde sürdüren işçiler polisin sert müdahalesiyle karşılaştı. Bu andan itibaren Kavel Direnişi işçilerin ailelerini, fabrikanın kurulu bulunduğu İstinye semti sakinlerini ve diğer fabrikalarda çalışan işçileri kendi etrafında kenetledi. İşçi sınıfı soğuk kış günlerinde yaktığı 'çoban ateşi' etrafında bir dayanışma ve direniş örgütledi ve grev hattı kurarak fabrikaya giriş çıkışları engelledi. Vehbi Koç'a ait Silahtar'daki Türk Demir Döküm Fabrikası işçileri bir bildiriyle Kavel'in yanında olduklarını bildirdiler ve dayanışma amacıyla sakal kesmeme eylemi yaptılar. Yine Koç'a ait Topkapı'daki General Elektrik Fabrikası işçileri aralarında para toplayarak Kavel işçilerine ilettiler. Hereke'den, Erzurum'dan, Turhal'dan, Denizli'den, Kayseri ve Rize'den işçiler alınterlerinin bir bölümünü direnişçi işçilere yardım diye gönderdiler. Değişik sektörden işçilerin dayanışma ziyaretleri birbirini izledi ve grev hattı halaylarla, türkülerle şenlikli bir direnişe dönüştü. Kavel dayanışması yurt sınırlarını aşarak uluslararası destek görmeye başladı. Bir anda bütün gözler İstanbul'un ortasındaki işçi direnişine çevrildi. Sonunda bildik bir çare bulundu. Grevi bastırmak için polis devreye sokuldu. Polis müdürü, grevin kanunsuz olduğunu söyleyerek emrindeki 200 polise "dağıtın bu komünistleri" diye emir verdi. İşçilerin karşılığı ise "grevimiz kanun dışıdır ama anayasa içidir" şeklinde oldu.

Polis saldırısı sırasında yaralanan, gözaltına alınan işçiler vardı; ancak direnişten vazgeçmediler. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, mahalleliler ve başka fabrikaların işçileri Kavel işçilerinin yanında direnişe katıldı. TBMM'de, Cumhuriyet Senatosu'nda, işveren ve işçi örgütlerinde, gazetelerde, dergilerde herkes Kavel Grevi'ni konuşuyor, onun hakkında yazıyordu. Yurtta Kavel işçilerinin adını duymayan neredeyse tek bir yurttaş kalmamıştı. O günlerde doğan bazı çocuklara Kavel adı verildi. 4 Mart'ta, yani grevin başlamasından 36 gün sonra işçiler ile işveren arasında anlaşma sağlandı. İşçilerin talepleri kabul edildi, işveren, işçiler aleyhine açtığı davaları geri aldı. Ancak 24 işçi hakkında 'polise mukavemet' suçundan açılan kamu davası sonucu 14 işçi tutuklandı.[35] Bileklerine kelepçe vurulsa da işçiler, grev hakkı üzerindeki zinciri kırmışlardı. Kavel Direnişi önemliydi; çünkü grev hakkının verilmesini, çalışma hayatını düzenleyecek yeni yasaların bir an önce çıkarılmasını zorlayıcı bir nitelik taşıyordu.

Hakikaten de Kavel Direnişinden sonra çalışma yasalarının hazırlık ve çıkış süreci ivmelendirildi. 274 ve 275 sayılı yasalar 15 Temmuz 1963'te TBMM'de kabul edildi. 274 sayılı Sendikalar Kanunu yalnızca hizmet sözleşmesiyle çalışanları değil, örneğin serbest yazarlar gibi emeğiyle geçinenleri de işçi tanımı içine kattı ve onlara da örgütlenme hakkı tanıdı. Böylelikle işçilerin sendikalarda serbestçe ve kolayca örgütlenme hakları ile sendikaların üst örgütlerde yer alma ve uluslararası kuruluşlara katılma hakları tanınmış oldu. 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, bir sendikanın aynı işyerinde çoğunluğu temsil etmesi durumunda toplu iş sözleşmesi yapabileceğini, aynı iş kolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden bir toplu iş sözleşmesinin diğer işçileri kapsayabileceğini, anlaşmazlık durumunda aynı şekilde greve gidilebileceğini hükme bağlıyordu.

Kavel Grevi, siyasal iktidarı grev hakkının verilmesine zorlayıcılığı bakımından dönemin işçi hareketinin önemli bir dönemeciyse, Berec Pil Fabrikası Grevi de bu hakkın kazanılmasının ardından onun kullanılmasının en önemli ilk örneği olması bakımından önemliydi.[36] Fabrika, pilli radyo ve el fenerinin yaygın kullanımının yarattığı kârlı yatırım imkânını gören Musevi asıllı iki burjuva tarafından bir İngiliz kapitalisti de ortak ederek 1954'te kurulmuştu. Fabrikanın kuruluş yeri itinayla seçilmişti: Göçmenler ve yoksul gurbetçilerin tek odada dört-beş kişi yaşadıkları bir gecekondu bölgesi olan, ama patronların gözüyle de bir ucuz emek cenneti olarak görünen İstanbul Taşlıtarla (sonradan Gaziosmanpaşa). Fabrikada yaklaşık 1100 işçi çalışıyordu; bunların yarısından fazlası ağır kimyasal koşullarda ömürlerinden vere vere evlerinin yüklerini sırtlayan, ana babalarının, okula giden kardeşlerinin, askerdeki ağabeylerinin nafakasını çıkarmak için çalışan genç kadın işçilerdi. İşveren, bu kadın işçilerden birisi gebe kalsa onu en ağır işlere verirdi; çocuğunu düşürsün, çalışmaya devam etsin diye. Berec işçileri, çocuk parası, ikramiye, avans, evlenme, ölüm ve doğum yardımı, kıdem tazminatı, elbise, ayakkabı, fazla mesai ücreti istiyor; işçi sınıfının grev hakkı olmadığı zamanların boşvermişliğine alışan işveren bu isteklere yüz çeviriyordu. Fabrikada örgütlü Petrol-İş, tıkanan müzakereleri açmak için greve gitmekten başka çare kalmadığını görmüş, grev için işçilerin rızasını demokratikçe almak istemiş, ilk özel grev oylamasını fabrika önünde yapmış, oylamaya katılan işçilerin sadece 10'u greve 'hayır' demiş ve böylece 7

35 Zafer Aydın, *'Kanunsuz' Bir Grevin Öyküsü: Kavel 1963* (İstanbul: TÜSTAV, 2010).

36 Özkal Yıcı, *Kırk Bir Uzun Gün: Berec Grevi* (İstanbul: TÜSTAV, 2010).

Aralık 1964'te başlayıp 16 Ocak 1965'te işçilerin zaferiyle sonuçlanacak 41 günlük uzun grev başlamıştı. Kavel grevcilerinin çadırlarını vererek dayanışmaya girdikleri Berec grevcileri şu dövizleri kullanıyordu: "Mahkûm Olan Kaderimizi Mutlaka Değiştireceğiz", "Berec'te Sosyal Adalet Yerine Sosyal Sefalet", "Azınlığın Çoğunluğu Ezdiği Yerde Demokrasi Yoktur." Bu dövizlerin altında Türkiye'nin ilk kadın grev gözcüleri nöbet tutuyordu. Bu işçi kadınlardan birinin şu sözleri, zamanın işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarını zihnimizde canlandırmamızı sağlar:

> Ben Fatma Aydın. ... Samsunluyum. Babam inşaat işçisiydi. Ciğer hastasıdır babam. Babam hastalanınca Müdür Bey'e çıktım. Bana biraz para vermesini rica ettim. Sendikaya kayıtlı olduğum için bana avans vermedi. Muhtardan bir fakir kâğıdı alıp belediyeye başvurduk. Bir süre Heybeliada Sanatoryumu'nda yattı babam. Gittiğinden iyi gelmedi, şimdi boş geziyor. ... Annem de çok yaşlıdır, çalışamaz. 10 günde 85 lira alırım. Bu parayla annem, babam, ben, ilkokula giden iki kardeşim geçinmeye çalışırız, iki ağabeyim askerdir. Onlara da biz para göndeririz.
>
> Evlenmeyi nasıl düşünebilirim ki... Ben evlenirsem evimize kim bakacak?
>
> Fabrika numaram 3384'tür. Şu andaki vazifem grev gözcülüğü. Açlıktan da ölsek greve gideceğiz.[37]

Berec Grevi, Türkiye işçi sınıfı tarihinde pek çok ilklere imza attı. Sözgelimi, Haldun Taner'in unutulmaz eseri *Keşanlı Ali Destanı* İstanbul Tiyatrosu'nda Berec işçileri için sahnelendi; Gülriz Sururi ve Engin Cezzar grevci işçilere dayanışma için oyun sahneleyen ilk tiyatrocular oldu. Fabrikanın bulunduğu bölgedeki hekimler, grevci işçileri ve ailelerini parasız muayene ederek işçileri destekledi. Hal işçileri on sandık portakalla dayanıştı grevcilerle. O sırada doğan grevci işçilerin çocuklarına Grev ismi verildi. Grevci kadın ve erkek işçiler arasında aşk da filizlendi; tam yedi çift grev çadırında evlendi. Üniversite öğrencileri örgütleriyle grevcilerin yanında oldular. İlk kez bir sendika grevci işçileri maddeten sonuna kadar destekledi. Uluslararası emek kuruluşları ilk kez Türkiye'deki bir greve para yardımında bulundu. Baskı gördüler, tutuklandılar. Ama bu görkemli dayanışmayla işçi sınıfının paylaşımcı, dayanışmacı, adil ve dirençli dünyasını tüm ülkeye tanıttılar ve sonunda kazandılar.

İşçi sınıfının zorlu mücadelelerle anayasal ve yasal düzeyde kazandığı statüler ve haklar, ona, haklarını korumak ve geliştirmek bakımından önemli kanallar açtı. 1960'lı yıllar boyunca işçilerin yurt sathına yayılan eylemli etkinlikleri önceleri iktisadi ve sosyal hak taleplerini dile getiriyordu. Oysa bu eylemler süreç içinde "Kahrolsun Kapitalistler", "Bağımsız Türkiye" gibi kapitalizm ve emperyalizm karşıtlığına vurgu yapan sloganların eşlik ettiği zorlu mücadelelere dönüştü.[38] Türkiye işçi sınıfı, böylelikle, ücretin, sosyal hakkın, işçi ve iş güvenliğinin sadece patron ve hükûmetle ilişkili olmadığını, daha geniş bir bağlamda hüküm süren toplum düzeni ve onun dünya sistemi bağlantılarıyla da ilişkili olduğunu idrak etmeye başladığını gösteriyordu.

1960-1971 döneminde Türkiye işçi sınıfının iki önemli örgütlenme girişimi bu bilinç düzeyinin göstergelerinden sayılabilir. Bunlardan biri TİP, diğeri DİSK'ti.

---

37 A.g.e, 135-136.

38 Tüm İktisatçılar Birliği, *İşçi Sınıfı*, 113-116, 151-201.

TİP'in 13 Şubat 1961'de sendikacılar tarafından kurulmuş olmasının sosyolojik bir anlamı vardı: Cumhuriyet tarihinde işçiler ilk kez kendi öz güçleriyle siyasal bir parti kurmaya yelteniyordu. Daha önce işçi haklarını ya da onların sınıfsal taleplerini savunmak üzere ortaya çıkmış partilerin tümü, aralarında işçi sınıfından birkaç kişi bulunsa bile, aydınların inisiyatifiyle kurulmuştu. TİP'i kuranların arasındaysa yükseköğrenim görmüş tek bir kişi bile yoktu. Kurucularının kişisel amaçlarından bağımsız olarak, TİP'in kuruluşu, işçilerin sendikacılığın işçi sorunlarını çözmekte yeterli olmadığının, mevcut partilerin bu yönde bir işlev görmediğinin farkına vardıklarının ve siyasal bir bilince eriştiklerinin belirtisiydi.[39]

DİSK, çoğunluğu TİP'li sendikacılar tarafından TİP ile aynı gün ama ondan yedi yıl sonra, 13 Şubat 1967'de, dönemin toplumsal gelişmelerine ayak uyduramayan Türk-İş'e alternatif olarak kurulan bir konfederasyondu. Kuruluşundan itibaren hızla güçlenen, yaygınlaşan ve işçilerin mücadelelerini örgütleyip birleştirebilen DİSK, TİP'in kuruluşunda olduğu gibi yalnızca birkaç sendikacının iradesinin sonucu değil, bir sınıfın atılımlarının sonucuydu.[40] DİSK, 1970 yılına gelindiğinde, dönemin Adalet Partisi Hükûmetinin hedefi haline gelmişti. Hükûmetçe hazırlanan yeni sendikalar kanunu tasarısı DİSK'i bertaraf etmek ve Türk-İş'i tek işçi konfederasyonu olarak bırakmak istiyordu. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde anlatılacağı üzere, sanayi işçilerinin yoğunlaştığı İstanbul-İzmit arasında binlerce kadın ve erkek işçi, 15-16 Haziran 1970 günlerinde İstanbul'da bu tasarıya karşı polis ve asker barikatlarını aşarak sürdürdükleri yürüyüşleriyle Türkiye'nin gündemini belirlediler; bütün hayatı kendi yörüngelerine çekebilen bir güç olduklarını gösterdiler. Bu çetin mücadelenin sonucunda Anayasa Mahkemesi kanun tasarısının direnişe yol açan maddelerini iptal etti. DİSK özellikle sanayi işçilerinin gözünde giderek daha çok çekici olan bir mücadele örgütü kimliği kazandı.

1960'lı yılların emekçi sınıflar bakımından önemli yanlarından biri sendikal örgütlenmenin kol işçilerinden daha geniş bir temele oturmaya başlamasıydı. Anayasanın 46. maddesi sadece işçilere değil, 'çalışanlar'a sendikal haklarını tanıyordu. Ancak "işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki haklarının kanunla düzenleneceğini" belirtiyordu. Anayasanın bu hükmü gereğince hazırlanan Devlet Personeli Sendikaları Kanunu[41] 17 Haziran 1965'te yürürlüğe girdi. Yasaya göre yargıçlar, mülki amirler, milli savunma ve dışişleri memurları, üst düzey bürokratlar, silah taşıyan kamu personeli, din ve ibadet işlerinde çalışanlar sendika hakkından mahrum bırakıldı. Yasa, ayrıca, kamu personeline siyasi faaliyeti, grevi, toplu eylemi, gösteri ve yürüyüşü yasaklıyordu. Ancak tüm sınırlama ve kısıtlamalara rağmen kamu çalışanlarının toplum sahnesine ilk kez örgütlü bir biçimde çıkmasını mümkün kılıyordu. Türkiye toplumunun emekçi sınıflarındaki silkinişin hukuki bir ifadesi olan yasanın çıkışından kısa bir süre sonra Türkiye'nin unutulmaz eğitimci ve edebiyatçılarından Fakir Baykurt önderliğinde 8 Temmuz 1965'te kurulan Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), toplumsal uyanışın ilerleyişinde küçümsenemeyecek bir rol oynadı.

Sanat emekçileri sendikal örgütlenme ve grev deneyimini ilk kez bu dönemde yaşadılar. Türkiye Opera, Tiyatro ve Yardımcı İşçileri Sendikası'na (TOTSİS) bağlı sanat emekçileri

39 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Tekin, 1970), 61.

40 Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)* (İstanbul: İletişim, 2010); Süreyya Algül, *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK (1967-1975)* (İstanbul: İletişim, 2015).

41 Kanun No: 624, *Resmî Gazete*, 16.06.1965: 12025.

'Yıllarca Çalışırsın, Gündeliğin On Lira'

AKŞAM

AKŞAM ekibi olay yerinde

Uç Maden Ocağında 7 bin işçi ayaklandı

İŞÇİLERE ATEŞ AÇILDI

2 ölü 30'dan fazla yaralı var

87 işçiden 14'ü tevkif edildi...

Ümit Kıvanç, *16 Ton* adlı mükemmel belgeselinde "serbest piyasa ve özgürlük çağı"nı, aslında madencilerin sefaletini anlatan bir ağıtken bir hit parçası oluveren "16 Ton" üzerinden ironik bir biçimde ele alır. Belgesel, 1960'lar Türkiye'sinde Zonguldak madenlerine de uğrar. Aşağıdaki metin Ümit Kıvanç'ın kaleminden çıkmıştır ve dönemin Türkiye'sinin iktisadi, siyasi ve kültürel iklimini çarpıcı bir biçimde yansıtır:

1965 Şubat'ında, Ziraat Bankası çekilişle 7,5 milyon lira dağıtmaya hazırlanıyordu. Buzdolabı 2500 liraydı, ayda 100 lira taksitle alabiliyordunuz.

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, yardımcısı Süleyman Demirel'i Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e takdim etmişti. Maden işçisinin 16 saatlik çalışmayla alabildiği gündelik, 11 ila 13 liraydı.

10 Mart gecesi, Gelik'te 1500 madenci, işletmenin, yönetime sadık işçilere, mühendislere, şef ve çavuşlara dağıttığı ilave primin kendilerinden niye hep esirgendiğini sormaya karar verdi.

Zar zor ikna edilip ocağa sokuldular.

Soru bir defa ortaya atılmıştı. Ertesi gün, aynı bölgedeki Kilimli ve Karadon ocaklarının işçileri, cevabı almaya fena halde niyetli olduklarını gösterdiler. Ocağa inmediler, kuyu başlarını tuttular, inmeye kalkanı da bırakmadılar, trenle gelen işçileri trenden bile indirmediler.

Hükûmet ve sendikanın "kanunsuz" demesine rağmen grev başlamıştı. Üzülmez'den Çaydamar ocağının 900 işçisi de direnişe katıldı.

11 Mart'ta, geceyarısına doğru, Kozlu işçileri ayağa kalktı, köprüyü kapatıp barikat kurdular.

Yöneticiler geldi, madencileri yatıştıramayacağını görüp döndü. Vali beyin makamından çıkması gerekiyordu. Vali işçilerle görüşmeye gitmeden, Ereğli'yi arayıp donanmadan yardım istedi. Haklıymış, çünkü işçileri hot zotla ocağa döndürmeye kalkınca üstüne yürüdüler.

Jandarma valiye fazla yaklaşan işçiyi yakaladı, jipe attı. Birkaç madenciyi daha yakalayıp sürükledi. İşçilerin sabrı taştı, jandarma havaya ateş açarak geri çekildi, vali olay yerinden hızla uzaklaştı.

Deniz Kuvvetleri işte bu sıralarda bir tür çıkarma harekâtına başladı.

12 Mart'ın erken saatlerinde, önce işçilerin önünden kaçan yöneticiler ve jandarmalar, denizcilerin kurduğu barikatın arkasına geçti; ardından işçiler geldi. Kendilerine doğrultulmuş tüfeklere doğru yürüdüler. Ateş açıldı.

Satılmış Tepe ile Mehmet Çavdar vuruldu. Biri hemen öldü, biri hastaneye götürülürken. Artık madencileri durdurmak mümkün değildi. Askerlerle göğüs göğüse dövüşmeye giriştiler. Onları da püskürttüler. 10 işçi ile 12 er yaralandı.

12 Mart günü, Zonguldak'ta devlet daireleri boşaltılmış, sokaklar askere bırakılmıştı. İşçilerin şehri yağmalayacağı söylentisi çıkarılmıştı. Topçusu komandosu, 10 bin asker Zonguldak'ın giriş-çıkışlarını tuttu. Askerî jetler alçak uçuş yapıp işçilere gözdağı verdi, uçaklardan bildiriler attılar.

Savaş çıkmış gibiydi. Programında radyonun tarafsız olacağını özellikle ilan etmiş hükûmet, radyo haberlerine sansür koydu. Ve propaganda başladı:

Türk-İş Genel Başkanı, "bir avuç eli sopalı komünistin işçilere içki içirdiğini", madencilerin bu yüzden "kurşun yağmuruna göğsünü açarak yürüdüğünü" iddia etti. Hükûmet de hemen "dış tahrik" palavrasına sarıldı. 100'e yakın işçi tutuklandı.

Hükûmetin üç bakanı birden gelip, işçilere taleplerinin kabul edileceğini söyledi.

İki arkadaşlarını kaybetmiş, ama anlaşılan, iktidar sahiplerini bayağı korkutmuşlardı. O primler artık eşit dağıtılacak, ücretler ve çalışma saatleri düzeltilecek, şefler ve amirler işçilere eziyet etmeyecek, kesilen çocuk ve kumaş paraları tekrar verilecekti. Madenciler, yeni doğan kızını bir defa bile göremeden devlet kurşunlarıyla öldürülen arkadaşlarının cenazesini beş kilometre uzaktaki köyüne taşıdılar, sonra işbaşı yaptılar.

Altı gün sonra, Merzifon'daki Yeni Çeltek maden ocağında grizu patladı, 69 madenci can verdi. Bildiğimiz gibi, maden işçilerini öldürmenin yaygın şekli tüfekle vurmak değildi.

1965 madenci ayaklanması üzerine Fazıl Hüsnü Dağlarca bir "Zonguldak Ağıtı" yazdı: "Bir kömür, bir uzak, bir kara, bir derin / Ellerin, yer altında yitmiş kocaman ellerin / Yıllarca çalışırsın, gündeliğin on lira / Açsın, susar kuyular bağıra bağıra / Ko yamyassı ayakların balçık toprağa girsin / Kim yürürse öldürürler bilirsin."

Madenciler bunu bilmelerine rağmen, 1968 Şubat'ında yine yürüdüler. Türk-İş Genel Başkanı'nın "Süleyman Demirel bu memleketin medar-ı iftiharıdır" demesine bir-iki hafta daha vardı. İşçiler devlet sendikasının kendilerini kandırdığını düşünüyorlardı. 7 bin işçi, şehre girdi, polisin attığı göz yaşartıcı bombalara rağmen sendika binasına yürüdü.

Devlet Tiyatroları ile oturdukları toplu sözleşme masasından anlaşmazlıkla kalkınca 1965 Kasım'ında grev girişiminde bulundular. Ancak Yargıtay bu sanat emekçilerinin kamu çalışanı oldukları gerekçesiyle grev yapamayacaklarına karar verdi. Sahne sanatçılarının bir diğer sendikası olan Türkiye Tiyatrocular Sendikası'nın (TİSEN) Nisan 1969'da İstanbul Şehir Tiyatrolarına karşı yaptığı grev ise 15 gün kadar sürdü. Türkiye tiyatrosunun en uzun süreli grevini (128 gün) Eylül 1970'te Ankara Sanat Tiyatrosu (AST) emekçileri yaptı. Grev sonucunda pek çok kazanım elde edildi.

Türkiye işçi sınıfının öncülüğüyle başlayan ve öteki emekçi kesimlere dalga dalga yayılan hak alma bilinci ve eylemlerinin önemli bir sonucu, Sosyal Sigortalar Kanunu[42] (SSK) oldu. Bu yasa yürürlüğe girmeden evvel sosyal sigortaların kapsamı İş Kanunu ile sınırlandırılmıştı. Bu sınırın içinde başka sınırlar da vardı. Şöyle ki; İş Kanunu sadece en az 10 işçi çalıştıran işyerlerinde uygulandığı için sosyal sigorta da ancak 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerleri için geçerliydi. Bu durumda işçilerin çok küçük bir kesimi sigortalı olarak çalışabiliyordu. Sosyal sigortanın işçi sayısına bakılmaksızın tüm işyerlerinde uygulanması SSK ile gelen önemli bir yenilikti.

Türkiye işçi sınıfı kendi yurdunda haklarının takipçisi olma yolunu tutmuşken bazı üyelerini nafaka uğruna gurbete yollamaya bu dönemde başladı. Türkiye'den Almanya'ya ilk işçi kafilesi 24 Haziran 1961'de yola çıktı. Bu durum, II. Dünya Savaşı sonrasında başta Batı Almanya olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde baş gösteren iş gücü sıkıntısının bir sonucuydu. Batı Almanya ile imzalanan protokolün ardından Avusturya, Hollanda ve Belçika ile 1964'te, Fransa ile 1965'te, İsveç ile 1967'de iş gücü gönderme anlaşmaları imzalandı. 1961'den işçi alımının durdurulduğu 1973'e kadar yaklaşık yarım milyon işçi Türkiye'den yurt dışına gitti.

42 Kanun No: 506, *Resmi Gazete*, 29.07.1964: 11766.

Almanya'ya ilk işçi kafilesi 1961'dedavul vezurnalarla uğurlandı. Gidenler, aylık bin yeşil mark kazanıp biraz para biriktirdikten sonra sılaya dönmeyi planlıyorlardı. Ancak, yurttaki hesap gurbete uymadı. Bazı işçiler orada kendilerine yeni bir hayat kurarak ailelerini, eşlerini ve çocuklarını geride bıraktılar. Bu tip dramatik hikâyeler filmlere ve türkülere konu oldu. Şerif Gören'in yönetmenliğini yaptığı *Almanya Acı Vatan* adlı filmle aynı adı taşıyan Ruhi Su'nun bir kadın ağzı türküsünde "Almanya'ya gitmişsin / Orada evlenmişsin / Tam yedi sene oldu / Evine gelmemişsin" deniyordu.

1960'lı yıllar, tarım kesiminde çalışan emekçiler ve küçük üreticiler için de uyanış ve mücadele yıllarıydı. Açıkça şöyle de söylenebilir: Köylüler, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin hiçbir döneminde 1960'lı yıllardaki kadar radikal mücadele yöntemleriyle tarih sahnesine çıkmadılar. Yoksul ve topraksız köylüler ile küçük üreticilerin toprak işgalleri, direnişler, yürüyüşler ve mitinglerle çeşitlenen eylemlerin başlıca talepleri iki ana eksen etrafında toplanıyordu: Büyük toprak sahipleri karşısında toprak; tefeci ve tüccarlar karşısında adil değişim.[43] Köylülerin mücadeleleri devrimci gençlik hareketinden önemli bir destek gördü. Büyük kentlerde gençlik hareketini örgütleyen, bu hareketlerin başını çeken gençler, nerede bir köylü eylemi varsa oraya koşarak bu eylemlerin taleplerinin tüm yurda duyulması için canla başla çaba harcadılar. Köylüler de eylemlerinin ve taleplerinin duyulması, direnişlerinin güç kazanması için devrimci öğrencilerini yardımlarına çağırdılar. ODTÜ öğrencilerinden Can Savran, Elmalı (Antalya) köylülerinin çağrısı üzerine kendilerine yardım etmek üzere Ankara'dan hareket ettiği arkadaşlarıyla birlikte geçirdiği trafik kazasında hayatını kaybetti (Nisan 1968). Tütün, fındık, sarımsak, patates, pancar, nohut üreticilerinin ürünlerine hak ettikleri fiyatın verilmesi için yurdun dört bir yanında yaptıkları eylemler gazetelerin birinci sayfasında görünür oldu. O zamana kadar adları bilinmeyen köyler, emekçilerinin sesleriyle adlarını tüm yurda duyurmaya başladılar.

43 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, 2136.

SİYASAL GELİŞMELER

1960-1971 döneminin siyasal gelişmeleri hızlı, çok yönlü, yerel olanla uluslararası olanın kaynaşıp kesintiye uğrayan sıçramalarla ilerlediği, devletin ve toplumun daha önceden hiç bilmediği kurum, örgüt ve mücadele biçimleriyle tanıştığı bir dönemdi. Devletin ana yapısını ve devlet-toplum ilişkilerini yeniden kurgulayan yeni bir anayasa, cumhuriyet tarihinin ilk referandumu, 11 yılda dokuz ayrı hükûmet, ilk kez tanışılan koalisyonlar, askerî darbe girişimleri ve cuntalar, yeni siyasal partiler, hızla toplumsal karşılıklarını bularak birbirinden ayrışan siyasal ideolojiler, siyasette yeni yüzler, sokağa taşan hak arama mücadeleleri, emperyalizm karşıtlığının toplum katında yayılması, sosyalizmin ezilen sosyal sınıflarda yankılanması, İslamın siyasallaşması, antikomünizm temelinde gelişen milliyetçi şiddet... Bütün bu hareket ve dönüşümlerin tek bir kaynağı vardı, o da toplumsal çelişkilerdi. Toplumsal mücadeleler, en nihayetinde iki temel toplumsal sınıf arasında cereyan ediyordu. Bir yanda sanayi burjuvazisi vardı; ithalatçıları, kendi yönelişlerine uygun bürokrat ve aydınları ve kapitalist çiftçilerin bir kısmını kendi yörüngesinde toplayarak hegemonya kurmaya çalışıyordu. Bir yanda işçi sınıfı vardı; ezilen, sömürü altındaki bütün emekçi tabakaları, tüm fakirleri, baskı altındaki tüm kimlikleri, yeni bir dünya arayışındaki gençliği ve gözlerini emek eksenli bir topluma çevirmiş aydınları kendi yörüngesine çekerek bir karşı-hegemonya yolunda ilerlemeye çalışıyordu. Siyasal hayatın bütün gelişmeleri, ayrışmaları, çelişkileri, çatışmaları ve devingenlikleri, temelde bu iki büyük blok arasındaki mücadelelerin izdüşümleri olarak şekilleniyordu.

Simgesel bir giriş: Morisson Süleyman'dan Çoban Sülü'ye

Toplumsal mücadelelerin 1960'lı yıllar Türkiye siyasal hayatındaki dönüştürücü gücünü dönemin en ön plandaki siyasal figürlerinden birisinin anıldığı lakapların başkalaşmasından daha iyi simgeleyecek bir şey bulunamaz belki de. Süleyman Demirel, 1964'te AP genel başkanlığına aday olup Türkiye siyasal hayatının sonraki on yıllarına damgasını vuracak bir siyasetçi olarak sivrilirken arkasına Amerikan rüzgârını almayı uygun görmüştü. Elinde ABD Başkanı Johnson ile çekilmiş montajlı fotoğrafı, dilinde de övünçle kullandığı Morisson Süleyman lakabı vardı. Çünkü DP döneminde yaratılan Amerikan hayranlığı ve küçük bir Amerika olma ideali siyasal hayattaki büyülü yerini henüz koruyordu. Gelgelelim, Türkiye'de antiemperyalizmin ve özel olarak da antiamerikancılığın toplumsallaşmasıyla birlikte 'dost ve müttefik' Amerika imgesinin yerini "zalim ve sömürücü Amerika" imgesi almaya başladı. Önceden hayranlıkla bakılan Amerikan askerleri artık denize dökülüyor, eskiden cihan alimleri olarak dinlenen Amerikan profesörleri artık yumurta yağmuruna tutuluyor, tangocu Celal İnce'nin "Amerika Amerika/Türkler dünya durdukça/beraberdir seninle/hürriyet savaşında" şarkısında dile getirilen hürriyet aşkının Amerika ile beraber değil ancak ona karşı mücadele edilerek elde edilebileceğine ilişkin halksal bilinç, siyasal imajların radikal bir biçimde değiştirilmesi gerektiğini dayatıyordu. Demirel, halk katından gelen bu sinyalleri güçlü bir biçimde almaya başladığında siyasal imajında çok önemli bir değişikliğe gitmeye karar verdi. Morisson Süleyman gitti, yerine Çoban Sülü geldi. Çoban Sülü efsanesi önce Mart 1969'da *Günaydın* gazetesinde "Çoban Sülü"

başlıklı bir tefrikayla başladı.[44] Sonra, 1969 yazında, yani seçim sath-ı maili ne girilmişken, *Çoban Sülü* adlı dokümanter bir film ve aynı adla bir kitapçık hazırlatıldı. 15 dakika süren film, Demirel'in doğduğu Isparta İslamköy'de başlıyordu. Sonra dünyaya geldiği ev, çocukluğunu geçirdiği mahalleler, okuduğu ilkokul, ailesi, akrabaları ve arkadaşları gösteriliyordu. Film, Demirel'in bir Anadolu köyünden gelip başbakan olan ilk devlet adamı olduğunu vurguluyor, başbakan oluşunun hikâyesi ve temelini attığı büyük tesislerin gösterilmesiyle son buluyordu. Türkiye'nin bütün sinemalarında halka ücretsiz olarak gösterilen filmde, dünün Morisson Süleyman'ının aslında ne kadar halktan, ne kadar yerli olduğu anlatılmaya çalışıyordu.[45] Gelgelelim, memleketteki bu propagandanın okyanus ötesinde yanlış anlaşılmaması için Çoban Sülü, çok geçmeden Amerika'ya da tanıtıldı. Türkiye'nin Washington'daki Büyükelçiliğinin basın ataşeliği tarafından yayımlanan İngilizce *Turkish Digest* adlı dergi, Türkiye'deki *Çoban Sülü* kitapçığını "The Young Prime Minister: Shepherd Sülü" başlığıyla yayımladı. Broşürde "fakir babası ve köylü hâmisi" olarak tanıtılan Demirel'in "Türkiye'deki yoksulluğu yenmek amacıyla" siyasete atıldığı belirtiliyordu. Türkiye'de devrimci gençliğin antiemperyalist eylemlerinin Demirel tarafından "solcuların işi" olarak tanımlandığı ise özellikle öne çıkarılıyordu.[46] O zamanlar Çoban Sülü hikâyesiyle ilgili en anlamlı soruyu CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit gündeme getirdi. CHP Söke ilçe kongresinde konuşan Ecevit, Demirel'in AP Genel Başkanlığına adaylığını koyarken yerli ve yabancı büyük iş çevrelerinin güvendiği, istediği adam olduğundan söz ettirdiğini hatırlatarak, "Demirel'in çobanlığı şimdi mi aklına geldi," diye sordu.[47] 1964'te Amerika'yı arkasına alarak önce AP Genel Başkanı sonra da Başbakan seçilen Demirel, aradan beş yıl geçmeden kendini Çoban Sülü olarak tanıtmak, kendine yeni bir imaj yaratmak zorunda kalmıştı. Çünkü sokaklar kurtuluşu artık Amerikancılıkta değil bağımsızlıkta görüyordu. Halkın tüm kesimleri; işçiler, köylüler, gençler, aydınlar, memurlar hakları için ayaktaydılar. Taleplerini ancak emperyalizme, sermayeye ve devlete karşı mücadele ede ede koparabileceklerinin bilincine varmaktaydılar. Siyaset ya soğurmak ya da durdurmak için kendini meydanlara, sokaklara göre ayarlamak durumundaydı artık.

Bu başlangıçtan sonra Morisson Süleyman'ı gönderip yerine Çoban Sülü'yü getiren siyasal hayatın doğrultularını görmeye başlayabiliriz.

Bu doğrultularda yol alabilmek için dönemin siyasal gelişmelerine şu sırayla bakmak uygun olur: Darbe rejimi, devletin ana yapısının ve siyasal alanın yasal çerçevesini kuran yeni anayasa, yeni kurumlar, siyasal hayatın başlıca parti ve oluşumları. Böylesi bir ilerleme bize 27 Mayıs Darbesi'nin kurucu rolünü anlamamız bakımından yardım edeceği gibi, olağanüstü bir dinamizm, hız ve çok yönlülük sergileyen siyasal hayatı izleyebilmemiz için onun kurumsal yapısını ve siyasal öznelerini tanımamıza da yardım eder. Bunun ardından, sonu askerî bir darbeyle bitecek olan dönemin siyasal gelişmelerine geçebiliriz.

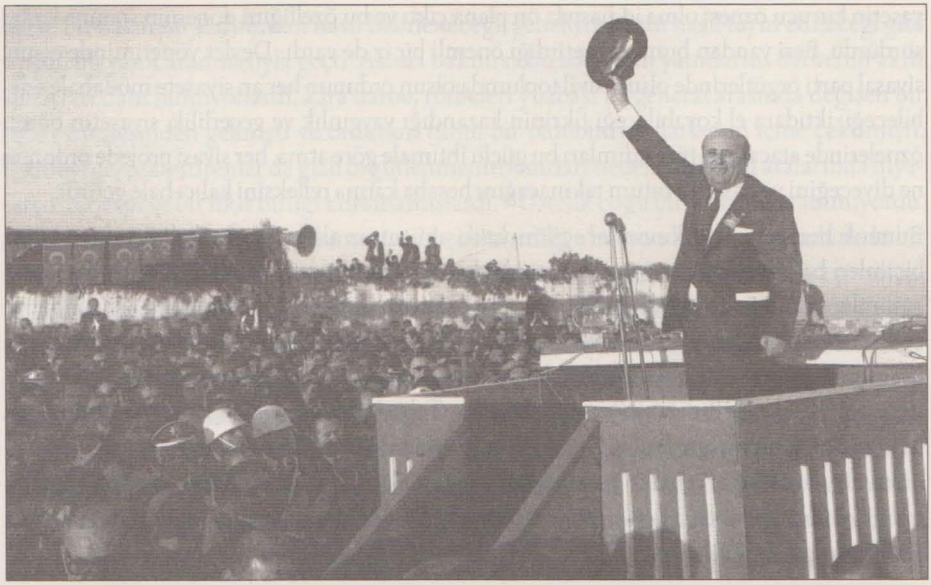
---

44 Gazeteci Ergin Konuksever'in *Günaydın*'daki "Çoban Sülü" başlıklı röportaj serisi daha sonra kitap haline getirildi: Ergin Konuksever, *Çoban Sülü* (İstanbul: Duran, 1969).

45 *Milliyet*, "Demirel, 'Çoban Sülü' Filmiyle Seçim Propagandası Yapacak", 17.09.1969: 11, 11.

46 *Milliyet*, "Çoban Sülü Amerika'da", 12.05.1969: 1.

47 *Cumhuriyet*, "Ecevit: 'Demirel'in Çobanlığı Şimdi mi Aklına Geldi?'", 17.03.1969: 1, 7.

Süleyman Demirel, siyasete girip AP liderliğine hazırlandığı günlerde başındaki fötr şapkasıyla Morisson Süleyman olarak anılıyordu; zira ABD'nin desteklediği, sermaye çevrelerinin arkasında durduğu bir lider adayı olmak geçer akçeydi. Ancak 1960'lı yıllarda halkın tüm kesimleri hakları için meydanlara çıkmaya, antiemperyalist mücadele dalga dalga yayılmaya ve kitleler yüzünü sola dönmeye başladığında bir köylü çocuğu olduğunu hatırladı ve Çoban Sülü olarak anılmayı tercih etmeye başladı. Siyasal söylemini "elleri nasırlı emekçiler", "marabalar" gibi o güne dek alışılmamış hitap biçimleriyle kuran TİP'e verdiği bir cevap, Demirel'in sıfatını Morisson'dan Çoban'a dönüştüren siyasal koşulları yansıtır: "Benim babam da eli nasırlı, bu toprağın adamı! Ben bu toprağın içinden çıktım. Neresinden bahsediyorsun sen 'eli nasırlı emekçi kardeşim merhaba kardeşim!' diye. Nasırlı el burada, sahtekârlık yapmaya lüzum yok!" (H. Bahadır Türk, *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan* (İstanbul: İletişim, 2014), 77. [Fotoğraf: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 213.].

Darbenin mirası ve perspektif sorunu

27 Mayıs Darbesi'yle başlayan Milli Birlik Komitesi güdümündeki askerî rejim dönemi 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimler sonucunda oluşan parlamentonun açıldığı 25 Ekim 1961'e kadar devam etti. Hayli kısa bir dönemdi. Ancak darbe ve kurduğu rejim, Türkiye siyasal hayatında kalıcı izler ve etkiler bırakmasının yanı sıra gelecek on yıllarda varlığını sürdürecek yeni kurumlar ve bir de anayasa yarattı.

27 Mayıs 1960'taki askerî darbe, emir-komuta zincirinin dışında gerçekleşmiş olmasıyla kendisinden sonra gelen bütün askerî darbelerden ayrılıyordu. Bu durum, 1960'lı yıllara ordunun üstünün ve altının siyasete yukarıdan ve aşağıdan dahil olmada en aktif hale geldiği yıllar olma özelliği kazandırdı. Bunda ayrıca iki faktör önemli rol oynadı. Birincisi, dönemin dünyasının azgelişmiş ülkelerinin birçoğunda silahlı kuvvetlerin siyasi şekillenişlerde aktif bir rol oynaması ve bunun Türkiye silahlı kuvvetlerinde yarattığı esindi. İkincisi, Türkiye silahlı kuvvetlerinin 27 Mayıs Darbesi'yle iktidarın devlet katını ele geçirirken ve geçirdikten sonra sivil ve siyasal alanda ciddi dirençle karşılaşmamış olmasıydı. Bu durum, orduda devlet aygıtına, siyasal ve sivil topluma yapacağı siyasal müdahalelerde bir meşruiyet temeli olduğu kanısı yaratmış, tayin edici rolün her zaman ve her durumda kendisinde olduğuna ilişkin bir kanaatin temellerini kurmuştu. Böylelikle ordu, gerek açık müdahaleleri gerekse içindeki gizli örgütlenmeye dayalı cuntalarının hedefleriyle, gerek tavırları gerekse de eylemleriyle si-

yasetin kurucu öznesi olma iddiasıyla ön plana çıktı ve bu özelliğini dönemin sonuna kadar sürdürdü. Beri yandan bunların getirdiği önemli bir iz de vardı: Devlet yönetiminde olsun, siyasal parti örgütlerinde olsun, sivil toplumda olsun ordunun her an siyasete müdahale edebileceği, iktidara el koyabileceği fikrinin kazandığı yaygınlık ve geçerlilik, siyasetin bütün öznelerinde atacakları tüm adımları bu güçlü ihtimale göre atma, her siyasi projede ordunun ne diyeceğini ve nasıl bir tutum takınacağını hesaba katma refleksini kalıcı hale getirdi.

Bununla beraber, silahlı kuvvetler eğilim, yaklaşım, tutum alış ve bunları şekillendiren bilinç biçimleri bakımından homojen bir yapıda değildi. Parçalı, yer yer karşıt, birbirinden farklı eğilimler ordu içinde de vardı. Nihayetinde ordu, toplumdan, toplumdaki temel sınıfların eğilimlerinden bağımsız bir kuvvet değildi. 27 Mayıs'tan hemen sonra aralarında çok sayıda üst rütbeli generalin de bulunduğu kalabalık bir subay grubunun tasfiye edilmesi, '14'ler Olayı', Silahlı Kuvvetler Birliği'nin kurulması, Albay Talat Aydemir'in iki başarısız darbe girişimi, Madanoğlu Cuntası'nın yenilgisi ve nihayet 12 Mart 1971'de bir muhtırayla gerçekleştirilen hükûmet darbesi gibi vakıalar bunun bir göstergesi olduğu kadar, ordunun siyasetin toplumsallığı içinde şekillenen bir güç, ona yön verme hevesindeki 'aktif bir gözlemci' olduğunun da göstergeleriydi.

Ancak burada çözümleme düzeyinde hassasiyetle belirtilmesi gereken çok önemli bir noktayı altını çize çize vurgulamak gerekir. Bu nokta, ordunun siyasal pratiklerinin toplumsal sınıflar arasındaki ilişki, çelişki ve mücadelelerden bağımsız düşünülemeyeceğidir. Bu konuda sahip olacağımız perspektif önemlidir; zira olgusal gelişmeleri değerlendirmemizi, benimseyeceğimiz perspektif şekillendirir. Türkiye'de ordu ile siyaset arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde iki hatalı perspektiften söz etmek mümkündür. Birinci hatalı perspektife göre, ordu sınıflar üstü bir güç gibi görülür ve onun siyasetle ilişkisi bağımsız bir değişkenin bir başka bağımsız değişkene müdahalesi gibi algılanır. İkinci hatalı perspektife göre ise ordu, hâkim sınıfın ya da emperyalizmin bir aracı ya da aygıtı olarak kavranır ve ordunun siyasal pratikleri de hâkim sınıfın ya da emperyalizmin tıkanıklarını çözmeye yarayan hamleler olarak takdir edilir. Oysa, ordunun siyasal pratikleri ancak sermaye birikim stratejilerini de içeren siyasal hegemonya stratejileri düzlemindeki sınıfsal ilişkiler içinde oturtularak anlaşılabilir. Ordunun siyasal pratikleri hem sınıfsal ilişkiler içinde şekillenir hem de bu ilişkiler üzerinde kurucu bir rol oynar.[48] Bu açıdan bakıldığında 27 Mayıs Darbesi, DP döneminde oluşan tarımsal kapitalizm/otoriter popülizm ile sanayi kapitalizmi/burjuva demokrasisi şeklinde ayrıştırılabilecek iki farklı sermaye birikim modeli ve hegemonya stratejisi arasındaki mücadelede oluşan denge durumunda meydana gelmiş ve ikincisi lehine de kurucu bir rol oynamıştır.

Darbe döneminin gelişmeleri

27 Mayıs Darbesi'nden sonraki ilk günlerde muktedir ama şaşkın bir yönetim işbaşındaydı. Bu günler, Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) kimlerden oluşacağı, ülkeyi yönetmek

[48] İsmet Akça, "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta Paker ve İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 351-406.

üzere bir bakanlar kurulunun nasıl belirleneceği, genel yönelişin nasıl tayin edileceği gibi sorunlara yanıt aranmasıyla geçti. Aslına bakılırsa bu soruların yanıtlarını darbenin aktif subayları dahi bilmiyorlardı. Zira darbe, rütbeleri yüzbaşı ile general arasında değişen bir subay kümesinden gelmişti ve ordunun tümü bir oldubittiyle darbenin içine çekilmişti. Darbeyi gerçekleştirenler de gizli örgütlenmenin sınırları nedeniyle kendi aralarında hiyerarşik bir yapı ve bir fikir birliği kuramamışlardı.[49] Üstelik çoğu birbirini bile tanımıyordu. "Birbirini tanımayan, hiçbir fikir ve usulde beraberliği olmayan bir heyet tesadüflerle bir araya gelmişti."[50] Darbeci subayların hükûmeti devirmeye güçleri yetmişti; oysa şimdi iktidar ellerindeyken ülkeyi nasıl yöneteceklerini bilmiyorlardı. MBK üyesi General Cemal Madanoğlu, darbenin kotarılmasından hemen sonra "Ne yapacağız yahu" diyecekti, "5-10 subayla koca devleti nasıl hale yola sokacağız?"[51] Buna karşılık, askerler, yeni bir yönetimin temellerini atarken ve ülkeye yeni bir yön verirken hangi güçlere dayanmaları gerektiği konusunda tercih sahibiydiler. Bu güçlerin bürokratik intelligentsia ile kentli, sanayici sınıflar olduğu, darbenin önde gelen iki isminin söz ve tavırlarında dile gelmişti. General Madanoğlu "İçimde bir ışık çaktı sanki. 'Tamam' dedim, 'ben şimdi profesörleri çağırırım"[52] derken, askerlerin yönelişlerinde kendilerine intelligentsia'yı rehber seçtiklerini dile getirmiş oluyordu. Dönemin en büyük sanayicilerinden Nejat Eczacıbaşı'nın aktardığı bir hatırası ise askerlerin hangi güçlere dayanmayı tercih ettikleri konusunda açıklayıcıydı: "Bir akşam oldukça geç bir saatte daha büromdan ayrılmadan Ankara'dan telefonla arandığım bildirildi. Telefonu elime alınca, hattın öbür ucunda [Cemal] Gürsel Paşa'yı buldum. Paşa hemen konuya girdi. Beni Sanayi Bakanı olarak tayin ettiğini tebliğ etti ve derhal Ankara'ya gelmemi istedi."[53] Görülüyor ki; darbecilerin imdada çağırdıkları iki güç, DP döneminin otoriter popülizmine muhalif aydınlar ile zamanın muhalefetine genel dünya görüşüyle yön vermiş sanayi burjuvazisiydi. Aslına bakılırsa, bu üçlü DP döneminde oluşan muhalefet bloğunun parçalarıydı. Hatırlanacağı üzere DP döneminde sanayi burjuvazi ile burjuva liberal aydınlar bir muhalefet bloğunun kuruluşunu sağlamışlar ve Hür P ile CHP nezdinde kendilerine siyasal karşılıklar da bulmuşlardı.

Ne yapacaklarını sahiden de pek bilmeyen askerler, aslında yaptıkları işe ne ad vereceklerinden de emin değillerdi. 'Hükûmet darbesi' mi, 'ihtilal' mi yoksa 'inkılap' mı demeliydiler? Hiçbirini uygun görmediler ve sonunda ona '27 Mayıs Türk Milli İhtilali" dediler. Kendi tahlillerine göre, yaptıkları iş "İstanbul, Ankara, İzmir Yüksek Tahsil Gençliğinin 'hak ve hürriyet' isteyen asil feveranını, Türk ordusunun bir gece baskını ile arzulanan neticeye ulaştırması"ydı. Ancak, "ordunun indirdiği darbe", "milletçe bir anda benimsenmiş"ti.[54] Yaptıkları işin aslında yeni bir sermaye birikim stratejisi ile yeni bir hegemonya projesinin kuruluş koşullarını oluşturmak olduğunu az sonra göreceğiz. Ama önce, "milletçe bir anda benimsenme" iddiasının üzerinde birazcık durmamız gerekiyor.

---

49 Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kurulması", 134.

50 Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular...* (İstanbul: Baha, 1972), 19.

51 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu* (İstanbul: Milliyet, 1995), 206.

52 A.g.e., 207.

53 Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1999), 111.

54 Başbakanlık, *Ak Devrim* (Ankara: Başbakanlık, 1960), 4.

Toplumdan tepkiler

27 Mayıs Darbesi'nin nasıl karşılandığına ilişkin gözlemler, genellikle gerçekliğin sadece belirli bir noktasına odaklanırlar. Bazıları 27 Mayıs'ın toplumun tümü tarafından sevinçle karşılandığını ve benimsendiğini iddia ederler. Bazıları 27 Mayıs'a desteğin sadece büyük kentlerin merkezleriyle sınırlı kaldığını, buna karşılık büyük kırsal kitlenin onu "hayra alamet sayılmayacak bir sessizlik" tepkisiyle karşıladığını ileri sürerler.[55] Oysa her iki gözlem de doğru değildir. 27 Mayıs Darbesi'ni sadece büyük kentlerin merkezlerinde değil, taşrada da coşkuyla karşılayanlar vardı. Bununla beraber, 27 Mayıs'a yönelik tepkiler sadece taşrayla sınırlı değildi; ona kent merkezlerinde tepki gösterenler de oluyordu. Boğaç Erozan ve Gülperi Karayel Aslaner, sınırlı olmakla birlikte olgusal olarak çok şey anlatan çalışmalarında 27 Mayıs'ın toplum tarafından nasıl karşılandığına ilişkin hızlı genellemelerin hiç de doğru olmadığını gösterirler. Darbeyi destekleyici, sevinçle karşılayıcı gösterilerin yapıldığı yerler arasında Ankara ve İstanbul'un dışında Salihli, İzmit, Bursa, Alanya, Alaşehir, Gölcük, İskenderun, Uzunköprü, Trabzon, Burdur, Muş, Bayburt, Çankırı, Erzurum, Gaziantep ve hatta Menderes'in memleketleri sayılan İzmir ve Aydın da vardı. Beri yandan, darbeye karşı kendiliğinden gelişen dağınık tepkiler de oluyordu. Mesela Gaziantep'te bir müezzin duvarlara darbe aleyhtarı yazılar yazmış, Erzurum'da yerel bir gazete sahibi darbeye tepki olsun diye gazetesini beyaz sayfalarla çıkarmış, Bursalı bazı fırıncılar ekmeklerinin üzerine DP yazarak tepkilerini göstermişlerdi. Köy odaları, tuvalet duvarları ve cami avluları asılan duyurular, yazılan yazılarla bir nevi tepki mekânları haline gelmişti.[56]

Bütün bunlar olup biterken, darbeyi izleyen ilk günlerde MBK açısından iki ivedi sorun bulunuyordu. Bunlardan biri hukuki dayanak sorunu, öteki de meşruiyet ve hâkimiyet sorunuydu.

Hukuki dayanak sorunu

Darbeyi takip eden ilk 15 günde hukuki temele dayanmayan bir yönetim söz konusuydu. Zira darbeyle birlikte yürürlükteki 1924 Anayasası tarihe karışmıştı. Bu hukuki boşluk durumunun nasıl doldurulacağını, darbenin yapıldığı gün uçakla İstanbul'dan Ankara'ya getirilen Prof. Dr. Sıddık Sami Onar başkanlığındaki beş profesör[57] çözdü. Profesörler heyeti, hazırlayıp MBK'ya sundukları raporda, 27 Mayıs'ın "adi ve siyasi bir hükûmet darbesi sayılamayacağını" vurguluyor ve bunun sadece hukuki dayanaklarını değil, meşruiyet temellerini de yitirmiş bir iktidara karşı MBK'nın "meşru ve sosyal nizamı tekrar kurma" hareketi olarakkabul edilmesi gerektiğini öne sürüyordu.[58] Bu rapor, 27 Mayıs Darbesi'nin hukuksal temellerini attı. Onar Komisyonu tarafından hazırlanan geçici bir kanun ise 38 askerden oluşan MBK yönetimine hukuki bir çerçeve verdi.[59] 12 Haziran 1960'ta kabul edilen "1924

55 Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim, 2013), 351.

56 Boğaç Erozan ve Gülperi Karayel Aslaner, "Anadolu'da 27 Mayıs: Bursa, Erzurum, Gaziantep (1960-1961)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40 (2013), 209-238.

57 Anayasa Komisyonu olarak adlandırılan bu heyette Onar dışında hepsi de İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri olan Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Dr. Nail Kubalı, Prof. Dr. Ragıp Sarıca, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya ve Doç. Dr. İsmet Giritli bulunuyordu.

58 [Cemal Gürsel], *27 Mayıs İnkılabının Hikâyesi* (yer ve tarih yok), 32-35.

59 Kanun No: 1, *Resmî Gazete*, 14.06.1960: 10525.

Tarih ve 491 Sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun", adi bir kanundu; ancak gerçekte yeni bir anayasaydı. Zira 27 Mayıs Darbesi yürürlükteki 1924 Anayasasını ortadan kaldırmıştı.[60] Yeni anayasayla DP'nin sorumlu üyelerinin suçlarını araştırmak için bir Yüksek Soruşturma Kurulu, zanlıları yargılamak için de Yüksek Adalet Divanı kuruldu. TBMM'nin tüm görev ve yetkileri MBK'ya devredildi. Asker ve sivil üyelerden oluşan hükûmet, MBK'ya karşı sorumlu sayıldı. Daha bir ay önce İzmir'de emeklilik bekleyen Orgeneral Cemal Gürsel artık hem Devlet Başkanı, hem MBK Başkanı, hem Başbakan ve hem de Milli Savunma Bakanı olarak Cumhuriyet tarihinin gelmiş geçmiş en yetkili insanıydı.

Darbeci subaylar, hukuki dayanak sorununu böylece çözdüler. Fakat bir de meşruiyet ve hâkimiyet sorunları vardı.

27 Mayıs Darbesi gerçekleştirildiğinde İzmir'de emekliliğini bekleyen Orgeneral Cemal Gürsel darbeyle birlikte bir anda Türkiye tarihinin en yetkili kişisi haline geldi. Devlet ve MBK başkanlıkları, başbakanlık ve Milli Savunma Bakanlığı onun elindeydi. Radyodan darbe bildirisini okuyan Alparslan Türkeş ise MBK üyesi ve Başbakanlık Müsteşarı olarak "Kudretli Albay" olarak tanınıyordu. Ancak kısa bir süre sonra MBK'nın çelişkili bir birliktelik olduğu anlaşılacak ve Türkeş, Gürsel tarafından tasfiye edilecekti. [**Fotoğraf**: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 169.].

Meşruiyet arayışları

Meşruiyet sorununu çözmek amacıyla kendilerini halka tanıtmak, yaptıkları darbenin haklılığını halka anlatmak için bazı adımlar attılar. Bu tanıtım ve anlatım faaliyetinin kurumsal yapılarla yürütülmesi gerekiyordu. Öyle yaptılar. Belirleyici çoğunluğunu öğretmenlerin oluşturduğu, ancak öğrenci ve imamların da dahil edildiği 27 Mayıs İnkılabını Yayma Komiteleri kurdular. Bu komiteler, darbenin haklılığını, gerekliliğini ve DP iktidarının devrilmesinin neden zorunlu olduğunu halka anlatmakla görevlendirildi. Beri yandan illerdeki

60 Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, 12. baskı (Ankara: İmaj, 2012), 273.

propaganda faaliyetlerini yürütmek, darbe hakkındaki sorulara standart cevaplar verilmesini sağlamak amacıyla İçişleri Bakanlığı tarafından il merkezlerinde ve ilçelerde İnkılap Büroları kurduruldu. Bu bürolar, Başbakanlık tarafından gönderilen 27 Mayıs kitaplarına uygun bir söylem tutturmaya çalıştılar.[61] Aydınlar ile halk arasında bir diyalog sağlamanın imkânlarını yaratmak, atılan bir başka adım oldu. MBK, bir program hazırlayarak darbenin meşruluğunu tüm Anadolu'ya anlatsınlar diye iki bin bilim ve sanat insanının yurt gezilerine çıkmasını planladı.[62] Bu doğrultuda İstanbul, İstanbul Teknik, Ankara, Ege ve Atatürk Üniversitelerinden beş yüz kadar profesör, doçent ve asistan Ankara'da bir araya getirilerek 20 Eylül-5 Ekim 1960 tarihleri arasında Doğu Anadolu'da 12, Güneydoğu Anadolu'da 6 ve Orta Anadolu'da 10 ili dolaşarak "27 Mayıs İnkılabı'nın manasını ve yarının Türkiye'sini" halka anlatmak üzere MBK tarafından yola çıkarıldılar.[63]

17 Ağustos'ta Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in katılımıyla açılan Türk Kültür Derneği, DP'ye gönül veren kırsal çoğunluğun rızasını örgütleyerek onları milli hedefler doğrultusunda seferber etmeyi amaçlıyordu. Gürsel, Derneğin açılış töreninde yaptığı konuşmada, "Aydınlarımız, artık millete karşı, köylüye karşı alakasız kalmaktan vazgeçmelidir. Kültür Derneği bunu yapacaktır," diyor, kapatılan Halkevleri'nin okula dönüştürülmemiş binalarının da Derneğe verileceğini müjdeliyordu.[64] Kısa sürede 25 şube açmayı başaran Derneğin Başkanı Şahap Homriş de, dertlerinin "27 Mayıs İnkılabı'nı övmek ve anlatmak", yola çıkarılan "kültür kervanları"yla "köylüyü aydınlatmak" olduğunu bildiriyordu.[65]

Meşruiyet sorununun çözümü için başta Devlet Başkanı Cemal Gürsel olmak üzere tüm MBK üyeleri ve görevlendirdikleri subaylar da seferber oldular ve yurt gezilere çıktılar. 21-29 Eylül 1960 tarihleri arasında 17 ayrı ekip halinde onlarca subay yurdu neredeyse karış karış gezerek "27 Mayıs İnkılabı'nın sebep ve gayeleri ile İnkılap Hükûmetinin icraatlarını halka izah etmeye" çalıştı.[66] Darbeleriyle halk arasında simgesel bir ilişki de kurabilmek için cumhuriyet döneminin ilk hatıra parasını bastırdılar. 830 ayar gümüşten imal edilen ve bir yüzünde Atatürk bir yüzünde de "27 Mayıs 1960, Hâkimiyet Milletindir" yazısı bulunan 10 liralıklardan tam dört milyon adet basıldı. 27 Mayıs Sigarası çıkarmak da buna benzer bir adımdı. Üzerinde "Milletçe El Ele: 27 Mayıs 1960" yazılı sigaralar, darbeyi gündelik hayatın içine doğru sokmayı ve normalleştirmeyi amaçlıyordu.[67] Topluma bir milli bütünleşme ve seferberlik duygusu aşılamak için 'Hürriyet İstikrazı Tahvilleri' çıkarılması bir başka adımdı. Devlet Bakanı Şefik İnan, bu girişimi radyodan tanıtırken "... büyük milletler tarihlerinin nazik zamanlarında, daima ... devlet hazinesine yardım etmişlerdir. ... Biz de halkımızın pek yüksek vatanseverlik duygularına başvurarak 'Hürriyet İstikrazı' tahvilleri hazırladık, piyasaya çıkardık" dedi ve "her Türk yuvasının bir 'Hürriyet beratı'na sahip olmasını" istedi.[68] Birinci Zırhlı Tugay'daki subayların alyanslarını Hazineye bağışlayarak darbeyi destekleme

61 Erozan ve Karayel Aslaner, "Anadolu'da 27 Mayıs."

62 *Cumhuriyet*, "2 Bin İlim ve Sanat Adamı Yurt Gezisine Çıkıyor", 18.08.1960:1.

63 *Cumhuriyet*, "Üniversite Heyetleri Gezisi Yarın Başlıyor", 19.09.1960: 1, 5.

64 *Cumhuriyet*, "Türk Kültür Derneği Dün Merasimle Açıldı", 18.08.1960: 1, 5.

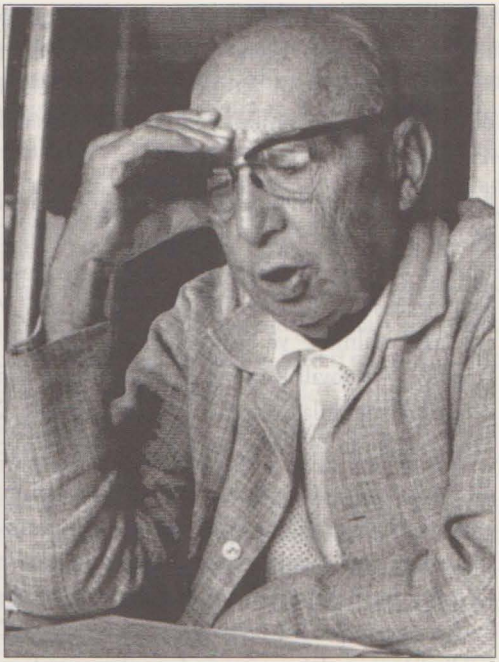
65 *Cumhuriyet*, "Kültür Kervanı", 11.09.1960: 1, 5.

66 *Cumhuriyet*, "MBK'nın Yurt Gezisi Programı Dün Açıklandı", 20.09.1960: 1,5.

67 *Cumhuriyet*, "27 Mayıs Sigarası", 23.07.1960: 1.

68 *Cumhuriyet*, "Devlet Vatandaşın Yardımını Bekliyor", 21.07.1960: 1, 5.

girişimleri[69] kısa bir süre sonra kampanya haline getirildi. İstanbul Defterdarlığı'nda kurulan bir özel büro, alyans bağışlarını kabul etmek üzere görevlendirildi.[70] Bu girişim de, darbe rejimiyle toplum arasında sembolik, manevi ve derin bir etkileşim kurulmasını amaçlıyordu. Fedakârlık duygusunun yaratacağı bağlar askerî rejimin meşruiyeti ve toplum katında rıza örgütleme gayretleri bakımından önemliydi. Bağışçılar arasında bir isim özellikle dikkati çekiyordu: Vehbi Koç. Sanayi burjuvazisinin en öndeki ismi olan Vehbi Koç DP döneminde köşeye sıkıştırılmış, bizzat Adnan Menderes'in zorlamasıyla CHP'den istifa ettirilmiş, sahibi ve ortağı olduğu şirketlerin DP'ye 500 bin lira bağış yapması sağlanmıştı. Şimdi, temsil ettiği sınıf için şafak söker ve askerler onun yönelişlerine uygun bir düzenin temellerini atarken kendisi gönüllüce askerî yönetime büyükçe bir miktarda bağışta bulunuyordu. Aşağıda yapacağımız çözümleme için önemli bir veri teşkil edecek bu haberi, 26 Haziran 1960 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden okuyalım:

Vehbi Koç, tek parti döneminde CHP'li idi. Milletvekilli tekliflerini reddetmiş ama CHP Divanında görev almıştı. DP döneminde hükümetin baskılarına maruz kalmış, DP'ye üye olması, para yardımı yapması istenmiş, Menderes'in emriyle İstanbul Emniyet Müdürü tarafından huzura çağrılmış ve haddi bildirilmişti. DP'ye para yardımı yapmayı kabul etmiş, CHP'den istifa etmiş ama DP'ye üye olmamak için direnmişti. 27 Mayıs Darbesi Türkiye'nin en büyük sanayicilerinden biri olan Koç'un temsil ettiği sınıf ın hegemonyası için gerekli yolları açarken o da askerî yönetim için kesenin ağzını açmış, 26 kilo altın ve bir de gayrimenkul bağışlamıştı (Fotoğraf: *Milliyet* 1971 Yıllığı, 215).

> Tanınmış iş adamlarımızdan Vehbi Koç ve birlikte iş yaptığı müesseseler hazineye yardım için kendi aralarında bir kampanya açmışlar ve ilk olarak 14 şirket ortakları 27 kilo külçe altın, 250 reşat altını, bir bilezik, 235 bin lira nakit parayı hazineye hibe etmişlerdir.
>
> 27 kilo altının 26 kilogramı bizzat Vehbi Koç tarafından hibe edilmiş olup, bu altınlar iş adamımızın hayatı boyunca biriktirdiği altın miktarının hepsidir. Bundan başka Vehbi Koç sahibi bulunduğu Ankara Işıklar Caddesi'nde çocuk hastanesi olarak kullanılan gayrımenkulünü de hibe etmiştir. Bu bina 204 metrekarelik bir arsa üzerinde inşa edilmiş olup 60 yataklı bir gayrımenkuldür.[71]

MBK'nın, meşruiyet sorunun çözülmesi bakımından attığı üç adımdan daha söz etmemiz gerekiyor. Bunlardan birincisi, darbeyle birlikte Türkiye tarihinde yepyeni bir devrin, beyaz bir sayfanın açıldığını, geçmişteki karanlık günlerin tarihe karıştığını ve tarihin bundan sonraki kısmının eski iyi günlerdeki gibi süregideceğini bildirmek üzere devre yeni bir ad ver-

69 *Cumhuriyet*, "Ordu Mensupları Alyanslarını Hazineye Hibe Ediyorlar", 09.06.1960: 1, 5.
70 *Cumhuriyet*, "Hazineye Altın Bağışı Hızla Devam Ediyor", 11.06.1960: 1, 5.
71 *Cumhuriyet*, "Vehbi Koç Hazineye 26 Kilo Altın ve Bir Bina Hibe Etti", 26.06.1960: 1, 5.

me girişimiydi. Cemal Gürsel 1 Ocak 1961'de yayımladığı yeni yıl mesajında, 1961'i "ikinci cumhuriyetin kuruluş yılı" ilan etti ve "hak, adalet, fazilet ve ahlak esasları üzerine kurulacak ikinci Cumhuriyet, milletimizin inkişaf ve tekâmülünde mühim bir âmil olacaktır" dedi.[72] Böylelikle askerler cumhuriyetin birinci evresini kapatmış, ikinci evresini açmış olduklarını ilan ediyorlardı.

Bir diğer adım, tarihte pek çok örneği görülen milli bir heyecan yaratmak amacıyla tarihsel bir ânı bayramlaştırmak ve böylece de o ân etrafında ulusal bir birlik yaratmak yönündeki adımdı. 27 Mayıs Darbesi 1961'den itibaren resmî bir bayram havasında kutlandı. Resmen bayram oluşu ise 3 Nisan 1963'te TBMM'de 27 Mayıs'ın "Anayasa ve Hürriyet Bayramı" olarak kabul edilmesi[73] ve 13 Nisan'da *Resmî Gazete*'de "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 sayılı Kanuna Ek Kanun"un yayımlanmasıyla oldu.[74] 27 Mayıs Darbesi'nin kendisini bayramlaştırması bir başka darbeyle, 12 Eylül Askerî Darbesi'yle sona erdirilecek, bayram kanunu 1983'te yürürlükten kaldırılacaktı.

Bir başka adım, 27 Mayıs'la birlikte Türkiye'nin kendi ulusal sanayiini kurmaya başlandığını böylelikle güçlü bir ülke olma yoluna girdiği mesajı vermeye yönelikti. Bu mesaj, şafağı sökmekte olan sanayi kapitalizminin yönelişleriyle uygun çağrışımlar içindeydi. Devlet Demiryolları'nın Eskişehir, Adapazarı ve Sivas fabrikalarında çalışan mühendis ve işçiler tarafından yapılan ve "27 Mayıs Treni" adı verilen ilk Türk treni, ilk seferini 23 Nisan 1961'de yaptı.[75] Yerli tren imalatının üzerinden çok geçmeden yerli otomobil için de kollar sıvandı. Planları yüksek mühendis Emin Bozoğlu tarafından hazırlanan ve 'Devrim' adı verilen otomobil 29 Ekim Cumhuriyet Bayramının kutlandığı gün Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e hediye edildi. Eskişehir Cer Atölyelerinde Türk mühendis ve işçiler tarafından yapılan otomobilin ilk yolcusu da Gürsel'di. Mesafe kısaydı. TBMM önünden başlayan yolculuk Atatürk Bulvarı'na gidilip dönülmesiyle son bulacaktı. Ancak 'Devrim', TBMM'nin önüne varmadan yolda kaldı. Yeteri kadar benzini yoktu. Gürsel, burada veciz bir açıklama yaptı: "Garp kafasiyle otomobil yaptık ama, şark kafasıyla ikmâlini yapmadık."[76] Bu ironik olay ve açıklama, sanki, temelleri atılmakta olan ama henüz ayağa kalkamamış sanayi kapitalizminin durumunu simgeliyordu.

Askerî rejimin meşruiyet arayışlarında basınla ilişkiler de önemli bir yer teşkil etti. Subaylar, basını kendi sesleri haline getirdiklerinde toplumla istedikleri iletişimi kurabileceklerinin bilincindeydiler. Basın ise yıllardır DP'nin baskılarından mustaripti. MBK'nın 14 numaralı tebliğiyle kapatılmış bulunan bütün gazetelerin kapatma kararları iptal edildi. 22 numaralı tebliğile, "Anayasaya aykırı kanunlar yoluyla tevkif edilmiş bulunan basın mensuplarının 28 Mayıs günü saat 03.00'te tahliye edileceklerini" duyurularak tutuklu gazeteciler serbest bırakıldı.[77] Darbeden hemen sonra 1 Haziran 1960'ta İstanbul'da toplanan gazete sahipleri, yazı işleri müdürleri ve gazeteciler ortak bir bildiri yayımlayarak DP döneminde maruz kaldıkları "insaf dışı iftira, itham ve hücumlardan" sonra "hürriyete kavuş-

72 *Cumhuriyet*, "C. Gürsel 1961'i İkinci Cumhuriyetin Kuruluş Yılı Olarak İlan Etti" 01.01.1961: 1.

73 *Milliyet*, "Meclis 27 Mayıs Bayramını Kabul Etti", 04.04.1963: 1, 7.

74 Kanun No: 221, *Resmî Gazete*, 13.04.1963: 11381.

75 *Cumhuriyet*, "27 Mayıs Treni Dün İlk Seferini Yaptı", 24.04.1961: 1, 5.

76 *Cumhuriyet*, "İlk Türk Otomobili Gürsel'e Hediye Edildi", 30.10.1961: 1, 5.

77 Başbakanlık, *Ak Devrim*, 56, 58.

manın sevinci" içinde olduklarını, "inkılabın gayesini güçleştirecek her türlü zararlı neşriyattan sakınacaklarını" duyurdular.[78] Askerî rejim ise gazeteciler hakkında DP döneminde açılan 89 davayı düşürerek basını kazanmaya yönelik önemli bir adım daha attı.[79] Kısa bir süre sonra Gazeteciler Cemiyeti Yönetim Kurulu'nu kabul eden Cemal Gürsel "Biz basın hürriyetinin demokrasinin başlıca temellerinden olduğuna her zaman inanıyoruz. Bu hürriyetin bir daha tehlikeye düşmemesi için gerekli bütün tedbirler alınacaktır. Siz basın mensupları hakikaten büyük ıstıraplar çektiniz, fakat bu devir asla geri gelmeyecektir,"[80] diyerek basın mensuplarını yanına çekici tutum sergiledi. Darbe günlerinin basını bir yönüyle MBK'nın sesi gibi çıktı. 27 Mayıs İnkılabını Yayma Komiteleri ve İnkılap Büroları aracılığıyla Anadolu köylerine gazete gönderme kampanyalarının açılması, hatta bazı köylere gazetelerin uçakla atılması[81] bunun bir göstergesi sayılabilir. Askerî rejim, zamanın gazetelerinin kendi sesini halka ulaştırmanın aracı olduğuna kesinlikle kaniydi. 1961 yılı başladığında, MBK, basın konusunda iki önemli adım daha attı. Birinci adım, 212 sayılı kanunun[82] yürürlüğe girmesiydi. Fikir işçileri, İş Kanunu kapsamının dışında kaldığı için çıkarılan 212 sayılı kanun, basın çalışanlarının işyerleriyle aralarında sağlam sözleşmeler yapılmasını hükme bağlıyordu. İkinci adım, 9 Ocak'ta yürürlüğe giren Basın İlan Kurumu'nun kuruluşuna ilişkin kanundu.[83] Bu yeni kurum, DP döneminde resmî ilanların dağıtımının siyasi bir kontrol ve tahakküm aracı olarak kullanılmasının önüne geçiyor, ilan dağıtımını dengeli ve tarafsız bir kurulun eline veriyordu.

Hâkimiyet sorunu: 'ortalığa bir çekidüzen'!

Askerî yönetim, nasıl toplumda bir rıza örgütlemeye yönelik seri adımlar attıysa kendisine engel çıkaran ya da çıkarma potansiyeli taşıyanlara karşı da zor kullandı, onları etkisiz hale getirdi. Askerin zoruna maruz kalan kesimler arasında ordu içinde tehlike arz etme ihtimali gösteren subaylar, eski DP'liler, üniversite öğretim üyeleri, dinsel hareketler, Kürtler ve sosyalistler vardı. Bunlar, askerden gelen çok sert tehditler, yargılamalar, tasfiyeler ve tutuklamalarla etkisiz hale getirilmeye çalışıldılar.

MBK'nın ortalığa bir çekidüzen verme işi, siyasi faaliyetlerin durdurulmasıyla başladı. MBK'nın 3 numaralı tebliğiyle "ikinci bir tebliğe kadar her türlü siyasi parti neşriyat ve faaliyetleri, gösteri yürüyüşleri ve her türlü toplantılar" yasaklandı.[84] Böylelikle, tüm siyasi etkinlikler MBK'nın elinde toplanmış oldu.

MBK üyeleri, siyasal faaliyetleri durdurduktan sonra, muhtemelen ordu içinden kendilerine dönük bir karşı hamle örgütleme potansiyeli gördükleri subaylara yönelik geniş bir tasfiye operasyonu yaptılar ve böylece silahlı kuvvetlere bir çeki düzen verdiler. 3 Ağustos 1960'ta 235'i general olmak üzere yaklaşık beş bin subay emekliye sevk edildi. Generaller arasında Genel-

78 *Milliyet*, "Basının Beyannamesi", 02.06.1960: 1.
79 *Cumhuriyet*, "İspat Hakkının İadesi İçin Komisyon Kuruldu", 02.06.1960: 1, 5.
80 *Cumhuriyet*, "Gürsel Basını Övdü", 26.06.1960: 1.
81 Erozan ve Karayel Aslaner, "Anadolu'da 27 Mayıs."
82 Kanun No: 212, *Resmî Gazete*, 10.01.1961: 10703.
83 Kanun No: 195, *Resmî Gazete*, 09.01.1961: 10702.
84 Başbakanlık, *Ak Devrim*, 53.

kurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın (ki bir süre sonra AP Genel Başkanı olacak) yanı sıra altı orgeneral ve amiral de vardı. Kara ve hava kuvvetleri ile 1., 2. ve 3. Ordunun kumandanları değiştirildi.[85] Milli Savunma Bakanı ve MBK üyesi Fahri Özdilek bu tasfiye operasyonunun gerekçesini ordunun "gençleştirilmesi ve dinamikleştirilmesi" olarak açıkladı. Emekli edilen subaylara verilen maaşlarda "bir defaya mahsus" olmak üzere artış ihmal edilmedi.[86]

Kürtler, MBK açısından kurulmakta olan yeni düzen için tehlikeli görülebilen kesimlerdendi. 27 Mayısçılar, DP döneminde bir 'Kürtçülük hareketi' örgütlendiğini düşünüyorlardı. Sıtkı Ulay, Bakanlar Kurulu toplantısında "Kürtçülük faaliyetleri o kadar teşkilatlanmıştır ki, bizim ihtilalimiz yapılmasaydı, [DP eski Muş milletvekili] Gıyasettin Emre ve [DP eski Muş milletvekili] Şefik Çağlayan'ın idaresinde bir Kürtçülük hareketi patlayacaktı" diyordu. Aynı toplantıda Cemal Gürsel ise "Sovyet Rusya, bir gün bir Kürt Hükûmetiyle karşımıza çıkabilir" diyor ve ekliyordu: "Doğu, Küçük Asya'nın kalesidir yahu.."[87] Anlaşılan o ki, askerler, Doğu kapısının kaptırılması durumunda 'son Türk Devleti'nin yıkılacağına inanıyorlardı ve bu nedenle Kürt meselesini çok önemli bir tehdit olarak görüyorlardı. Yaptıkları darbeyle birlikte tüm siyasi tutukluların tahliyesini sağlamışlardı ama, 49'lar olarak anılan Kürt gençlerini içeride tutmayı sürdürdüler.[88] Özellikle DP'li Kürt ağa ve şeyhlerinin Kürt toplumu üzerindeki nüfuzlarını kırmak ve bunların rejime karşı yeni kalkışmalara girişmesini engellemek mantığıyla darbenin hemen sonrasında tutuklamalara girişildi. MBK kararıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tutuklanan 485 kişi Sivas Kabakyazı'daki 5. Er Eğitim Tugay'ında toplandı ve Kürt devleti kurma girişimiyle suçlandı. Gözaltına alınanlardan 55 kişi 19 Ekim 1960 tarihli Mecburi İskân Kanunu çerçevesinde Antalya, Isparta, İzmir, Afyon, Manisa, Denizli ve Çorum'da zorunlu ikâmete zorlandı.[89] Sürgün edilen ailelerden 14'ünün topraklarının bir kısmına Hazineye ait olduğu gerekçesiyle, bir kısmına da belli bir para ödenmek suretiyle el kondu. 55'ler olarak da adlandırılan ağa ve şeyhlerden kimileri kaçakçılık, cinayet, tehdit, dini siyasete alet etmek, nüfuzu kötüye kullanmak gibi suçlardan yargılandı. Ancak yargılamalar beraatla sonuçlandı. 55'lerin Kürt oluşu uygulamanın şüpheyle karşılanmasına neden oldu ve konu 1962'de TBMM gündemine geldi. 54'ü eski DP'li ve biri de CKMP'li olan ağaların zorunlu iskânlarının kaldırılması ve alınan topraklarının da geri verilmesine ilişkin kanun 10 Eylül 1962'de TBMM'de kabul edildi.[90] Bunların yanı sıra askerler, Devlet Planlama Teşkilatı'nda kurdukları 'Doğu Grubu' aracılığıyla 1925'teki 'Şark Islahat Planı'nı andıran bir rapor hazırlattılar. Bu raporda Kürtler ile Karadenizlilerin yer değiştirmesi gibi öneriler yer alıyordu. Rapor, tam olarak uygulanmasına zaman kalmadan darbe sonrası Birinci İnönü Hükûmetine devredildi ve yıllarca Ecevit'in özel arşivinde saklı kaldı. Gazeteci Can Dündar ve Rıdvan Akar yıllar sonra bu belgeyi yayınladıklarında devletin Kürt siyasetinde 35 yılda hiçbir şeyin değişmediği anlaşıldı.[91]

---

85 *Milliyet*, "Ordu Gençleşti", 04.08.1960: 1, 5.

86 *Milliyet*, "Fahri Özdilek Emekliye Sevk Sebeplerini Açıkladı", 04.08.1960: 1, 5.

87 Cemil Koçak [yay. haz.], *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, c. 1* (İstanbul: YKY, 2010), 221-222.

88 Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi* (İstanbul: TÜSTAV, 2011), 63.

89 Ergun Aydınoğlu, *Fis Köyünden Kobanê'ye: Kürt Özgürlük Hareketi* (İstanbul: Versus, 2014), 16.

90 *Cumhuriyet*, "Meclis 55 Ağa ile İlgili Kanunu Kabul Etti", 11.09.1962: 1, 5; *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 382.

91 Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketleri*, 63-64.

Aydınlar, özellikle üniversite öğretim üyeleri, siyasal hayatı etkilemek bakımından DP döneminin en aktif kesimlerindendi. MBK, temellerini kurduğu yeni düzeni tehdit edebilecek, onun için 'tehlikeli' olabilecek öğretim üyelerini üniversitelerden söküp atma, üniversitelere bir 'çekidüzen' verme kararındaydı. Ancak bu tasfiye hangi kriterlere göre olacaktı? Süha Göney, tasfiyede üniversite içinden yapılan ihbarların belirleyici ölçüde etkili olduğunu belirtiyor ve bu ihbarların "Demokrat Parti iktidarına yakın olanlar, Kürtçü olanlar ve komünist olanlar" kriterlerine göre yapıldığını yazıyor.[92] Bu yorum muhtemelen doğruydu. İhbarların hakikati yansıtıp yansıtmadığı ise çok tartışmalıydı. Ama esasta bu ihbarların hepsi tam isabetli olsa bile DP taraftarı olmanın, Kürt halkından yana olmanın ya da komünist olmanın üniversiteden tasfiye edilmeyi gerektirmediği açıktı. 27 Ekim 1960'ta kabul edilen "Üniversiteler Öğretim Üyelerinden Bazılarının Vazifelerinden Affına ve Bazılarının Diğer Fakülte ve Yüksekokullara Nakline Dair Kanun"[93], kabul edildiğinde neredeyse bütün üniversite çevreleri şoktaydı. Kanun; Ankara, İstanbul, İzmir, Atatürk ve İstanbul Teknik Üniversitelerinden adlarını ve unvanlarını tek tek sıraladığı 147 öğretim üyesi ve yardımcısının görevlerine son verildiğini, dört öğretim üyesinin başka üniversite, fakülte ve yüksekokullara naklen tayin edildiğini; görevden alınanların bir daha üniversite öğretim üyeliği veya yardımcılığıyla görevlendirilmeyeceğini hükme bağlıyordu. Bu öğretim elemanları hakkında açılmış bir soruşturma olmadığı gibi, hiçbirisinin savunması da alınmamıştı. 147'likler arasında MBK'nın 13 numaralı tebliğiyle kurulan Anayasa Komisyonu[94] üyeleri arasına seçilen ancak bir süre sonra bu görevden ayrılan Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya ve Doç. Dr. İsmet Giritli'nin yanı sıra Prof. Dr. Mina Irgat (Urgan), Prof. Dr. Sabahattin Eyüboğlu, Prof. Dr. Yavuz Abadan, Prof. Dr. Bülent Nuri Esen, Prof. Dr. Aziz Köklü, Doç. Haldun Taner, Doç. Dr. Memduh Yaşa gibi pek çok isim vardı. MBK üyeleri tasfiyenin gerekçesini "üniversiteleri ilmileştirmek" olarak açıkladılar.[95] Ordudaki tasfiyeyi "orduyu gençleştirmek", olarak açıklamışlardı; şimdi de üniversitedeki tasfiyeyi "üniversiteyi ilmileştirmek" olarak takdim ediyorlardı. Tüm üniversite çevreleri şaşkınlık içindeydi. Bazı öğretim üyeleri MBK'yı desteklemelerine rağmen adlarını 147'ler listesinde görmenin ancak bir şaka olabileceği kanaatindeydiler. Sözgelimi Prof. Dr. Sabahhattin Eyüboğlu, üniversiteden atıldığını öğrenişinin ertesi günü *Cumhuriyet* gazetesine verdiği demeçte "MBK'ya bağlılığımız devam etmektedir. Bu hadiseyi hiçbir sebebe bağlayamıyorum. Acaba bir yetersizlik bahis mevzuu mudur?" diyordu.[96] Tasfiye kanununun yayımlanmasını takiben önce İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar ile İTÜ Rektörü Fikret Narter istifa etti ve her iki üniversite de yeni öğretim dönemi için açılış töreni yapmayacaklarını ilan ettiler.[97] Ertesi gün Ankara Üniversitesi Rektörü Suut Kemal Yetkin de istifa etti ve Ankara Üniversitesi talebe birlikleri ortak bir bildiri yayımlayarak "Muhtar olması icap eden üniversitelerimizin asil ve necip öğrencileri adına bütün dünyaya ilan ederiz ki bu hata tamir edilmedikçe üniversitelerde boş kürsüler karşısında boş amfiler olacaktır" dediler.[98] Bunu

92 Süha Göney, "Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri", *Sosyoloji Dergisi*, 23 (2011), 300.

93 Kanun No: 114, *Resmî Gazete*, 28.10.1960: 10641.

94 Başbakanlık, *Ak Devrim*, 56, 65.

95 *Cumhuriyet*, "Milli Komite Üyeleri Dün Ne Dediler", 29.10.1960: 1, 5.

96 *Cumhuriyet*, "Öğretim Üyeleri Ne Diyor?" 29.10.1960: 5.

97 *Cumhuriyet*, "Rektörler İstifa Etti, Protestolar Yükseliyor", 29.10.1960: 1, 5.

98 *Cumhuriyet*, "Ankara Üniversitesi Rektörü de İstifa Etti", 30.10.1960: 1, 5.

ODTÜ Rektörü Turhan Feyzioğlu'nun istifası izledi.[99] Durumları uzun süre ülke gündemini işgal eden 147'ler, 18 Şubat 1961'de yayımladıkları bildiride "Her insan korkudan azade yaşama yaşamak hürriyetine sahiptir. ... Bugün geleceğin aydın kuşakları huzursuz bir endişe içindedir" diye feryat ettiler.[100] En sonunda, yaklaşık 18 ay sonra, TBMM, 147'lerin üniversiteye dönmesine imkân veren bir kanun yaparak meseleyi çözdü.[101] Ancak, Türkiye üniversiteleri kendi içinde geliştirdiği ihbarcılığın temellerini bu olayla attığı gibi, askerlerin her darbe döneminde üniversitelere bir çekidüzen verme geleneği de böyle başladı. Bu geleneğin uzantılarını 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinde göreceğiz.

MBK, kuruluşunda rol aldığı yeni düzen için işçi sınıfından gelebilecek tepki ya da tehditleri bertaraf etme kararındaydı. MBK üyesi Numan Esin, anılarında, "... işçi sınıfının bir gerçeklik olduğunu, önemli bir güç oluşturduğunu, politika yapacak bir kişinin bu sınıfın sorunlarını hiç değilse içinden kavraması, öğrenmesi ve düzenlemesi gerektiği"ni yazar.[102] Bu satırlar, MBK'nın işçi sınıfının toplumsal ağırlığının farkında olduğunun bir göstergesi sayılabilir. MBK, bu doğrultuda işçi sınıfının hem desteğini almaya çalıştı ve hem de onu kontrol altına almaya yöneldi. Sayıları kesin olmamakla birlikte binlerce (bir Türk-İş yöneticisine göre 20 bin) DP'li ya da DP taraftarı sendikacı ve işçi tutuklandı, işten atıldı ya da sürgün edildi. Bu tasfiyede, tıpkı üniversitelerde olduğu gibi, işçi ve sendikacıların kendi içinden gelen ihbarlar önemli bir rol oynadı.[103]

Komünizm, MBK'nın kurulmakta olan yeni düzene tehdit olarak gördüğü bir akım olduğu kadar, kendi ideolojik pozisyonunun sınırlarını belirleyen bir çizgiydi de. Çok sayıda örnek arasından bir komünizm yargılamasını seçersek askerî yönetimin komünizm karşısında ne kadar tetikte olduğunu görebiliriz. Türkiye MBK yönetimi altındayken Vefa Lisesi İngilizce Öğretmeni Lamia İren'in başına trajik bir olay geldi. İren, 14 Nisan 1961 günü yüzünü tahtaya ve sırtını sınıfa dönüp edebiyat bölümü son sınıf öğrencilerine ders anlatırken, aniden iri yarı bir öğrencinin saldırısına uğradı. Öğrenci daha önceden hazırladığı bir metre boyundaki bezle öğretmenin boynunu sıkmaya başladı. Lamia öğretmen, mosmor kesildi, bayılarak yere düştü. Öğrencisi onu sınıfın kapısına doğru sürüklemeye başladı. Yetişen öğretmen ve öğrenciler, Lamia öğretmeni, öğrencisinin elinden zor kurtardılar. Mehmet Emin Zorlu adlı bu öğrenci, bir yıl önce İstanbul Lisesi'nde okurken beden eğitim öğretmenini dövmüş, bu yüzden okuldan atılmış, ruhsal bunalımları olan bir öğrenciydi. Lamia öğretmenin canına kastetmek suçundan okulun disiplin kuruluna verilince kendini savunmak için zamanın iklimini yansıtacak iki gerekçe söyledi: Birincisi; öğretmen komünizm propagandası yapmıştı. İkincisi; Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e hakaret etmişti. Belli ki, öğretmenin hem komünizm propagandası yaptığını hem de devletin başındaki yüce şahsiyete hakaret ettiğini söylersem paçayı kurtarırım diye düşünmüştü. Yanılmadı. Ertesi gün emniyetten gelen iki polis memuru, 24 yıllık Lamia öğretmeni tutuklayarak 1 Nolu Örfî İdare Mahkemesi'ne çıkardı. Mahkeme Başkanı bir Topçu yüzbaşıydı, yargıç bir yüzbaşı ve üye de piyade binbaşıydı.

---

99 *Cumhuriyet*, "Ortadoğu Üniversitesi Rektörü İstifa Etti", 01.11.1960: 1, 5.

100 *Cumhuriyet*, "147 Profesör Müşterek Bir Tebliği Yayınladılar", 19.02.1960: 1, 5.

101 *Milliyet*, "147'ler Üniversitelere Dönebilecek", 19.03.1962: 1, 5.

102 Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları* (İstanbul: Doğan, 2005), 119.

103 Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık [1946-1967]* (İstanbul: İletişim, 2010), 360-361.

Lamia öğretmene altı yıl sekiz ay hapis, iki yıl iki ay da sürgün cezası biçtiler. Onu doğruca hapse gönderdiler. Buhrandaki öğrenci ise elini kolunu sallaya sallaya dışarıda özgürlüğün tadını çıkarıyor, "yılanın başını ezen Türk evladı" diye gerici basın tarafından göklere çıkarılıyordu.[104] Lamia öğretmen, Devlet Başkanına hakaretten bir yıla mahkûm oldu ama, bilirkişilerin olumlu raporuyla "komünizm propagandası"ndan beraat etti. Lakin bir yıldan fazla zindanlarda çürüdü, mahkeme koridorlarında ter döktü. Tahliye edildiği gün *Cumhuriyet* muhabirine şunları söyledi: "Çocuklarımdan çok çalışmalarını istedim. Türk toplum hayatında reform yapacak en büyük gücün gençlik olduğunu, kendilerini büyük ödevlerin beklediğini ve sosyal ahlakımıza yön verebilecek bir kudrete sahip olmaları gerektiğini söyledim. ... Adaletin nasıl olsa bir gün tecelli edeceğine inanıyordum ama, bir yıldan fazla bir süredir çektiğim bu ıstırap ne olacak şimdi? Bunun karşılığını bana kim ödeyebilecek?"[105] Lamia öğretmen bir trajedi yaşamış, askerî yönetim sona erdikten sonra hürriyete kavuşmuştu. Maruz bırakıldığı çileyle cümle âleme bir ibret mesajı verilmek istenmişti: Komünizme, İkinci Cumhuriyette asla yer yoktu.

MBK, kurulmakta olan yeni düzende dinsel hareketleri, özellikle Nurcuları bir tehdit olarak görüyordu. Bir önceki bölümde Said Nursi'nin DP'nin son yıllarında siyasal bir figür olarak ortaya çıktığını ve yurt gezilerinin büyük bir ilgiyle karşılandığını belirtmiştik. Nursi, 23 Mart 1960'ta Urfa'da öldü ve orada gömüldü. Bundan üç ay sonra gerçekleşen askerî darbenin ardından Nursi'nin mezarı açıldı, kemikleri bir askerî uçağa konularak Isparta dolaylarındaki dağlarda meçhul bir yere gömüldü.[106] Bunun nedeni, askerlerin, Nursi'nin mezarının ileride 'Kürtçülüğün merkezi' haline gelmesinden endişe etmeleriydi.[107] MBK ayrıca Nursi'nin izleyicileri üzerinde caydırıcı olabilmek için yurdun değişik yerlerinde Nurcu avı yürüttü.

MBK'nın büyük bir tehdit olarak gördüğü esas kitle DP'nin üst düzeyinin yanı sıra teşkilatlarını çekip çeviren ve yerel birimlerde kanaat önderi olarak da işlev gören kesimlerdi. Eski DP'liler büyük bir tutuklama furyasıyla sindirildiler. Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in 17 Eylül 1960 gibi erken bir tarihte verdiği bilgiye göre; 27 Mayıs öncesi işlenen suçlarla ilgili olarak 496 kişi Yassıada'da, 290 kişi Balmumcu Çiftliği'nde, 269 kişi Sivas'ta, 41 kişi Ankara'da (toplam 1096 kişi) gözaltına alınmıştı. '27 Mayıs İnkılabı'na aykırı hareket' ettikleri gerekçesiyle gözaltına alınanların sayısı ise 2 bin 947 idi.[108] Toplamda 4 bin 43 kişi yakalanmıştı.

Görüldüğü üzere MBK kurulmakta olan yeni rejimin engelli yollarını dümdüz etmeye yönelmişti. Tehditler, yargılamalar, tutuklamalar ve sürgünlerle tüm ülke sütliman hale getirilmek isteniyordu. Askerî yönetim, ortalığa bir çekidüzen vermek amacıyla, vaktiyle kurulan İstiklal Mahkemelerini çağrıştıran İnkılap Mahkemeleri kuruluş kanunu çıkardı. "İnkılap Mahkemeleri Hakkında Kanun"da[109] açıklandığına göre; mahkemelerin sayısı, merkezleri ile kaza çevreleri MBK tarafından tayin edilecek; mahkemeler sabit ya da gezici olabileceklerdi. Mahkeme üyeleri MBK tarafından seçilecekti. İnkılap Mahkemeleri devlet başkanı, MBK

104 Çetin Altan, "Bir Kadın Öğretmenin Tevkifi", *Milliyet*, 23.11.1961: 2; *Cumhuriyet*, "Merak Oldu, Soralım!", 24.03.1962: 1.

105 *Cumhuriyet*, "Öğretmen Lamia İren Komünistlikten Beraat Etti", 30.12.1962: 1, 7.

106 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim, 2008), 166.

107 Koçak, *Tutanaklar*, 194.

108 *Cumhuriyet*, "Org. Gürsel İkinci Basın Toplantısını Yaptı", 18.09.1960: 1, 5.

109 Kanun No: 62, *Resmî Gazete*, 22.08.1960: 10584.

Ali Fuad Başgil (1893-1967)

Muhafazakârlık ile liberalizmin Türkiye'ye özgü eklemlenmesinin kuramsal mimarlarındandır. Buna karşılık DP'den AKP'ye uzanan sağ partilerin çoğunlukçu demokrasi kavrayışlarının zalim bir diktatörlüğe evrilebileceğine ilişkin ilk uyarılar da ondan gelmiştir.

Doğum yeri olan Çarşamba'da ilköğretimini, ölüm yeri olan İstanbul'da ortaöğretimini tamamladı. I. Dünya Savaşı gazilerindendir; Kafkasya cephesinde dört yıl çarpışmıştır. Lise, lisans ve doktora diplomalarını Paris'te aldı. Hukuk doktorasının yanı sıra felsefe ve siyaset bilimi diplomaları da vardır. Akademik hayatına 1930'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başladı. 1933'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde anayasa hukuku profesörü oldu. Bu fakültede dekanlık, kısa bir süre de Mülkiye Mektebi'nde müdürlük yaptı. Türkiye'de sosyalist hareketinin çok önemli liderlerinden birisi olan Mehmet Ali Aybar onun asistanıydı.

1947'de Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'ni kurdu. 1948 Kasım'ından itibaren de *Hür Fikirler* dergisini yayımlamaya başladı. Gerek Cemiyet, gerekse de dergi, çok partili siyasi hayata geçiş döneminde siyasal liberalizmin savunuculuğunu yapmanın yanı sıra Demokrat Parti'yi geliştirmeyi de amaçladı. Neredeyse kuruluşundan itibaren DP liderlerine fiilen danışmanlık, "hocalık" yaptı. 1950'li yıllardaki entelektüel mesaisinin önemli bir bölümünü laiklik meselesine ayırdı. Maneviyatın ana kaynağı olan dinin serbestçe gelişiminin manevi temele sahip bir demokrasi düzeninin kuruluşu için elzem olduğunu savundu. Türkiye'nin laiklik tecrübesinin sistematik bir eleştirisini bu temel üzerinden yaptı. Sağ siyasetçiler tarafından milli irade ile demokrasi arasında kurulan özdeşliğin temelden yanlış olduğuna ilişkin kuramsal uyarılarda bulundu. "İstibdat, sadece diktatörlüklere özgü değildir. Rakipsiz bir kuvvet merkezî haline gelince, demokrasilerdeki ekseriyet de böyle bir gidiş alabilir. Temsil ettiğine inandığı milli iradenin kudsiyetine dayanarak en zalim diktatörlere bile rahmet okutacak şekilde hareket edebilir. Bir hükümdar veye diktatörden gelecek istibdat ile, demokratik de olsa, bir ekseriyetten gelen istibdat arasında asla bir mahiyet farkı yoktur" sözleriyle ifade ettiği kavrayışını* 1948 gibi erken bir tarihte dile getirdi. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra üniversiteden uzaklaştırılan 147 profesörden birisiydi. Kapatılan DP lehine propaganda yapmaktan üç ay tutuklu kaldı. Ekim 1961'de AP listesinden bağımsız Samsun senatörü seçildi. Cemal Gürsel'e karşı muhafazakâr kesimlerin ortak cumhurbaşkanı adayı olduysa da özellikle ordu katından gelen baskılar sonucunda hem adaylıktan hem de senatörlükten istifa ederek akademik çalışmalar yapmak üzere Cenevre'ye gitti. Ekim 1965'te AP İstanbul milletvekili oldu. 17 Nisan 1967'de İstanbul'da öldü. *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri* (1934), *Demokrasi ve Hürriyet* (1949), *Din Nedir, Din Hürriyeti ve Lakiklik Ne Demektir?* (1954), *Demokrasi Yolunda* (1961), *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri* (1966) eserlerinden bazılarıdır.

---

* Tuncay Önder, "Ali Fuad Başgil", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem (İstanbul: İletişim, 2003), 291-301, 296.

üyeleri veya bakanların şahsına karşı her ne surette olursa olsun "kavlen veya fiilen tecavüz edenleri"; "Milli İnkılap hareketine ve esaslarına karşı ve bunlara zarar verebilecek şekilde her ne surette olursa olsun propaganda yapanları veya telkinde bulunanları veya haber yayanları veya nakledenleri veya herhangi bir faaliyette bulunanları" muhakeme edecekti. Kanunun kapsamına giren suçlar, İnkılap Mahkemeleri savcıları tarafından, izin alınmaksızın resen takip olunacaktı. İnkılap Mahkemeleri fiilen kurulup çalıştırılmamış olsa bile, onların kuruluşuna teşkil eden kanun örfî idare mahkemelerine büyük bir esin kaynağı oldu. Kanun, her türlü eleştiri ve muhalefet hakkının önünde bariz bir tehditti ve hükümleri de o kadar esnekti

ki, sözgelimi iki kişi bir barda Menderes şerefine kadeh kaldırsa Milli İnkılap Kanunu'ndan yargılanabilirdi. Bugünden bakılınca belki, 'o kadar da değil' denebilir. Ama o kadardı. 4 Nisan 1961 tarihli *Milliyet* gazetesinin "Bir Meyhanede Menderes Şerefine Kadeh Kaldırmaya Kalkanlar Örfî İdarece Nezaret Altına Alındı" başlıklı haberinden okuyalım: "Evvelki gece Beyoğlu'nda bir meyhanede İnkılap aleyhinde konuştukları, düşük Menderes'in şerefine kadeh kaldırıp İsmet İnönü hakkında hakaretamiz sözler sarf ettikleri belirtilen 6 kişi Örfî İdare tarafından nezaret altına alınmışlardır."[110]

Oysa, bu kadar kolay tutuklama yapabilen askerî rejimin ideolojik söyleminin temel bir unsuru Atatürk ise öteki de hürriyet idi. Darbeciler, Menderes'i ve DP'yi protesto ettikleri için öldürülen Turan Emeksiz ve Nedim Özpolat'ı 'hürriyet şehidi' ilan etmiş, onların naaşlarını büyük törenle Anıtkabir'e gömmüş ve böylelikle kendilerine 'hürriyet kahramanı' imgesi vermişlerdi. O zamanların 'kudretli kurmay albay'ı MBK üyesi ve Başbakanlık Müsteşarı Alparslan Türkeş, on binlerce yurttaşın katıldığı Anıtkabir'deki defin töreninde "İnandığı fikirler için, hiçbir ümit ışığı olmadığı halde mücadele etmek şereflerin en büyüğüdür. ... Kahramanlık, hürriyet, hürriyet için ölmektir" demişti.[111] Gelgelelim, Türkeş gibi askerlerin hürriyet söyleminin üstünü kazıyınca altından bildik bir totaliter zihniyet çıkıyordu.

MBK içinde bölünme: Totaliter bir girişim olarak Ülkü ve Kültür Birliği

Bu totaliter zihniyet, Ülkü ve Kültür Birliği'nin kurulacağı duyurulunca berrak bir biçimde anlaşılacak ve MBK içinde büyük bir bölünme meydana çıkacaktı. Aslında Ülkü ve Kültür Birliği MBK üyeleri arasında bir ikiliğe işaret ettiği kadar, 27 Mayıs Darbesi'nin çelişkili bir süreç olduğuna da delalet ediyordu. Şimdi bu sürece biraz yakından bakmaya çalışalım.

Ülkü ve Kültür Birliği, totaliter bir toplum tasavvurunun veçhelerinden biriydi. Birlikle ilgili kanun teklifi 1960 Kasım'ının başlarında hazırlanmış ve MBK'nın ilgili komisyonlarında görüşülmek üzere teklif haline getirilmişti. Teklife göre Milli Eğitim Bakanlığı, 'Devlet Milli Eğitim Başkanlığı' adıyla Ülkü ve Kültür Birliği teşkilatının içine yerleşecek, buna ilave olarak Bilgi ve Etüt Dairesi kurulacaktı. Devlet Milli Eğitim Başkanlığı ile Bilgi ve Etüt Dairesine bağlı olarak da 11 ayrı masa tasarlanmıştı. Bunlar arasında; halk ve işçi masası, azınlıklar masası, keşif ve icatlar masası, muzır [zararlı] ideolojiler masası, yurt dışı irtibat masası gibi masalar bulunuyordu. Birlik teşkilatı içinde Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı, Basın Yayın Genel Müdürlüğü kendi teşkilatlarıyla yer alacaktı. Birliğin 12 ayrı bölgede müfettişlikleri bulunacaktı: Edirne, İstanbul, Bursa, İzmir, Ankara, Konya, Sivas, Adana, Gaziantep, Ordu, Erzurum ve Bitlis. Genel Başkan ilk başta iki yıllığına ve siyasetten fiilen uzak olanlar arasından MBK tarafından seçilecek, sonrasında ise Bakanlar Kurulu'nun teklifiyle Reisicumhur tarafından tayin edilecekti.[112] Ülkü ve Kültür Birliği, bir süre sonra Türk milliyetçiliğinin Başbuğu olarak siyaset sahnesindeki yerini alacak olan Alparslan Türkeş'in bir tasarımıydı. Bu tasarım, Türkiye toplumunu her parçasında, her bölge-

110 *Milliyet*, "Hadise Çıkaran 6 Kişi Yakalandı", 04.04.1961: 1.
111 *Cumhuriyet*, "Hürriyet Şehitleri Ata'ya Teslim Edildi", 11.06.1960: 1, 5.
112 *Cumhuriyet*, "Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği", 07.11.1960: 1, 5.

sinde, tek merkezden, tek biçimle yeniden kurmaya yönelikti ve faşizmin dünyadaki örneklerinin tecrübelerinden önemli ölçüde esinlenmişti. Tüm farklılıkları, tüm karşıtlıkları devletin içinde eritmeyi, devletin dışında ve devlete karşı hiçbir şey bırakmamayı hedefliyordu.

Türkeş'in totaliter tahayyülü, yalnızca Ülkü ve Kültür Birliği ile sınırlı değildi. Onu destekleyici başka araçlar da düşünmüştü. Bunlardan biri, Milli Birlik Partisi adındaki partiydi. Partinin mantığı şöyleydi: Ülkü ve Kültür Birliği ile toplum totaliter bir milliyetçi zihniyetle biçimlendirilecek, dört yıl sonra seçimlere gidildiğinde Milli Birlik Partisi bu biçimlendirmeye dayanarak seçimle iktidara gelecekti. Bu yöneliş MBK içinde tartışılmış ve 11'e karşı 26 oyla kabul edilmiş, partinin programı da hazırlanmaya başlanmıştı. Düşünülen ikinci araç ise adı önce *Işık* olarak belirlendikten sonra *Öncü*'ye çevrilen bir günlük gazeteydi. 26 Ağustos 1960'ta yayına başlayan *Öncü* gazetesi, totaliter biçimlendirmeye katkıda bulunacaktı.[113] Ancak, MBK içinde Türkeş'in başını çektiği ekiple aynı düşüncede olmayan, yeni bir anayasa ve seçim yasası hazırlandıktan sonra seçimlere gidilmesi gerektiğini savunan üyeler de vardı. Bu üyelerin daha çok İsmet İnönü tarafından yönlendirildiği anlaşılıyor.[114] Milli Birlik Komitesi içindeki karşıt eğilimler arasındaki çelişki, gruplardan birinin ötekini tasfiye etmesiyle sonuçlanmasıyla nihayetlendi. MBK Başkanı Gürsel daha atik davranarak önce MBK'yı lağvetti, sonra da Türkeş ve 13 arkadaşı olmaksızın MBK'yı yeniden kurdu. Bu olay, tasfiye edilen MBK üyelerinin sayısı nedeniyle Türkiye siyasal hayatı tarihine "14'ler Olayı" olarak geçti. 14'lerin tasfiyesinin ardından radyodan okunan tebliğde "Yeni Milli Birlik Komitesi, en kısa zamanda kurulacak olan Kurucu Meclis ile birlikte memleketin nizamını demokratik esaslara göre düzenleyecektir" deniliyordu.[115] Cemal Gürsel de düzenlediği basın toplantısında "Biz millete demokratik nizam getirmeye şeref sözü verdik, bu söz tutulacaktır" diyerek tebliği teyit ediyordu.[116] Türkeş ve arkadaşları evlerinin bulunduğu mahalleler askerî birlikler tarafından sarılarak yakalandıktan sonra bir süre "meçhul bir yerde" gözaltında tutuldular[117], sonra da Osmanlı geleneklerine uygun olarak sefaretlerde görevlendirildiler. 14'ler için sefaretlerde ihtisas kadrolu müşavirlik tahsis eden bir kararname hazırlandı ve bunların iki yıldan önce Türkiye'ye dönmeleri yasaklandı. Türkeş'in görevyeri Yeni Delhi idi.[118] Gürsel'in kıvrak davranmaması durumunda Türkeş'in MBK içinde bir darbeye yöneleceğine dair emareler vardı[119]; zira Türkeş grubu MBK içinde çoğunluk haline gelmişti. Eğer darbeyi Türkeş yapsaydı Türkiye sınırlı bir burjuva demokrasisi yerine faşizme doğru sürüklenecekti.

Anayasa referandumu ve Yassıada yargılamaları

Türkeş grubunun tasfiyesinin ardından Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinin önerisiyle yeni anayasanın bir kurucu meclis tarafından yapılması doğrultusunda önemli bir öneri ortaya atıldı. Kurucu Meclis Kanununun hazırlanması için başkanlı-

---

113 Örsan Öymen, *Bir İhtilâl Daha Var: 1908-1980* (İstanbul: Milliyet, 1986), 288-290; Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalin Hikâyesi: 13 Kasım, 22 Şubat, 21 Mayıs* (Konya: Milli Ülkü, 1966), 17-23.

114 Örtülü, *Üç İhtilâl*, 17-24.

115 *Cumhuriyet*, "MBK Lağvedildi ve Yeniden Kuruldu, 14 Üye Affedildiler, Gürsel Basına İzahat Verdi", 14.11.1960: 1, 5.

116 *Cumhuriyet*, "Gürsel'in Dün Akşam Basına Verdiği İzahat", 14.11.1960: 1, 5.

117 *Cumhuriyet*, "Affedilenler Dün Gece Evlerinden Alınarak Meçhul Yere Sevk Edildi", 15.11.1960: 1.

118 *Cumhuriyet*, "Affedilen MBK Üyeleri İki Seneden Önce Yurda Dönemeyecekler", 18.11.1960: 1, 5.

119 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 1996), 120.

ğını Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun yaptığı, üyeleri arasında da Prof. Dr. İlhan Arsel, Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. Süheyp Derbil, Doç. Dr. Muammer Aksoy gibi öğretim üyelerinin yer aldığı Komisyon[120] tarafından hazırlanan kanunla, 12 Haziran Anayasasında bir değişiklik yapılarak TBMM'nin yetkileri Kurucu Meclise devredildi. Ancak yine de hükûmet MBK'ya karşı sorumlu olacaktı. Kurucu Meclisin iki dalı vardı: Temsilciler Meclisi ve MBK. Temsilciler Meclisi, Devlet Başkanının seçeceği 10 ve MBK'nın seçeceği 18 temsilcinin ve Bakanlar Kurulu üyelerinin yanı sıra illerin 75, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 49, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin 25, baroların 6, basının 12, Eski Muharipler Birliği'nin 2, esnaf teşekküllerinin 6, gençliğin 1, işçi sendikalarının 6, odaların 10, öğretmenlerin 6, tarım teşekküllerinin 6, üniversitelerin 12 ve yargı organlarının 12 temsilcisinden oluşan 265 üyeli bir meclis olacaktı. Kurucu Meclisin amacı, kanunda şu şekilde tanımlanmıştı: "Kurucu Meclis, demokrasi ve hukuk devleti esaslarını gerçekleştirip teminat altına alacak olan yeni Anayasa ile yeni Seçim Kanununu en kısa zamanda tamamlayarak en geç 29 Ekim 1961 tarihinde iktidarı yeni seçilecek Türkiye Büyük Millet Meclisine devredinceye kadar yasama yetkisi ile yürütme organını denetleme yetkisini bu kanundaki esaslara göre kullanacaktır."[121] Bu amaç, DP döneminde oluşan koalisyonun temel taleplerinden birini yansıtıyordu. Hatırlanacağı üzere bu koalisyonun temel bir talebi Türkiye kapitalizminin sanayi eksen alınarak örgütlenmesiydi; diğer bir temel talep ise buna uygun olarak burjuva demokrasisinin ana çerçevesiyle uyumlu bir siyasal düzen kurulmasıydı. "Amaç"taki, "demokrasi ve hukuk devleti" hedefi bu ikinci talebin genel bir ifadesiydi. Temsilciler Meclisi, 20'şer kişiden oluşan Anayasa Komisyonu ile Seçim Komisyonunu seçti. Anayasa Komisyonunun tasarısı 27 Mayıs Darbesi'nin birinci yıldönümünde Kurucu Meclisten kabul edildi ve 9 Temmuz 1961'de de referanduma sunuldu. Bu, cumhuriyet tarihinin ilk referandumuydu.

Anayasa referandumu darbeyi yapanlar ve destekleyenler açısından hayal kırıcı bir biçimde sonuçlandı. Toplumun yüzde 19'u sandık başına gitmedi ve yüzde 38,3'ü de 'hayır' oyu kullandı. Anayasaya 'evet' demeyen yüzde 57,3'lük siyasal ağırlığın DP ağırlığı olduğu apaçıktı. Toplum, Metin Toker'in deyimiyle 'yarı silahlı, yarı külahlı'[122] bir yönetime getirdiği devlet düzeni ne kadar liberal olursa olsun beklenen ölçüde rıza göstermemişti. Çünkü kendi oylarıyla 10 yıl boyunca iktidarda tuttuğu kadro silah zoruyla devrilmekle kalmamış, Cumhuriyet tarihinin en büyük ve bazı yönlerden skandallarla dolu siyasi davasında yargılanmıştı. Örneğin Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Afgan Şahı'nın kendisine hediye ettiği bir köpeği zorla ve normal fiyatının üstünde hayvanat bahçesine satmak ('Köpek Davası'); Başbakan Adnan Menderes, gayriyasal ilişkide bulunduğu Ayhan Aydan adlı opera sanatçısından olma çocuğunu öldürtmek ('Bebek Davası'); TBMM Başkanı Refik Koraltan, hastabakıcı olarak getirttiği genç bir Alman kadını özel hizmetçi olarak kullanmak gibi iddialarla yargılandılar. Yüzyılın en büyük siyasi davasının haftalarca bu iddialarla uğraşması sahiden bir skandaldı. Buna karşılık, '6-7 Eylül Davası', Maliye Bakanı Polatkan'ın şahsi çıkar karşılığı bir şirkete usulsüz kredi vermesini konu alan 'Vinileks Şirketi Davası', DP'li bakanların ABD gezilerinden ar-

---

120 *Cumhuriyet*, "Kurucu Meclisin Esaslarını Tespit Edecek Heyet Toplandı", 03.11.1960: 1, 5.

121 Kanun No: 155, *Resmî Gazete*, 16.12.1960: 10682.

122 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973: Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, 3. baskı (Ankara: Bilgi, 1998).

tan dövizleri devlete iade etmemelerini konu alan 'Dolandırıcılık Davası', DP'li bir bakanın, hükûmeti, eşine ait arsaları fahiş fiyattan almaya zorlamasını konu alan 'Arsa Davası', Başbakan Menderes ile bazı bakanlar ve arnatör Ali İpar'ın döviz yasasını ihlal edişlerini konu alan 'Ali İpar Davası', Menderes'in Örtülü Ödeneği yasalara aykırı bir biçimde kullanmasını konu alan 'Örtülü Ödenek Davası', devlet radyosunun yasalara aykırı olarak partizanca kullanılmasını konu alan 'Radyo Davası', 4 Mayıs 1959'da Topkapı'da İsmet İnönü'nün canına kastedilmek üzere halkın kışkırtılmasını konu alan 'Topkapı Olayları Davası', Menderes ile bazı bakanların muhalefet milletvekillerinin seyahat özgürlüklerini engellemesini konu alan 'Çanakkale Olayı Davası', İnönü'nün seyahat özgürlüğünün engellenmesini konu alan 'Kayseri Olayı Davası', 2 Mayıs 1959'da *Demokrat İzmir* gazetesinin matbaasını tahrip etmek için halkın kışkırtılmasını konu alan 'Demokrat İzmir Davası', 28-29 Nisan 1960'ta İstanbul ve Ankara'da yasalara aykırı olarak üniversiteleri basmak, halka ateş etmek ve sıkıyönetimi ilan etmek gibi suçları konu alan 'Üniversite Olayları Davası', Menderes'in, İstanbul'da birçok vatandaşın mülkünü bedelini tam ödemeksizin istimlak etmesini konu alan 'İstimlak Davası', 'Vatan Cephesi Davası', sekiz ayrı konuyu kapsayan 'Anayasanın İhlali' davası gibi gayet ciddi davalar da vardı. Ancak bunlar, kısmen skandal davaların gölgesinde kaldılar.

Yargılamalar Marmara'daki küçük bir adada, Yassıada'da, Ekim 1960'ta başladı ve tam beş ay sürdü. 592 sanık 19 ayrı davadan yargılandı. Muhalefet dışta tutulursa yasama ve yürütme organları tümden yargı önündeydi. Yüksek Adalet Divanı 15 Eylül 1961'de 15 sanığın idamına hükmetti. MBK mahkemenin oy birliğiyle idam edilmesine karar verdiği sanıklardan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idamını oy çokluğuyla onayladı. Bayar'ın cezası yaş haddi nedeniyle ömür boyu hapse çevrildi. İdam kararları iki gün sonra infaz edildi. İdamlar, Türkiye siyasal hayatına ilişkin çözümlemeleri de derinden etkileyecek izler bıraktı. DP'ye yönelik eleştirel çözümlemeler idamlar nedeniyle hep gölgelendi.

DP'ye gelince... Türkiye siyasal hayatının bir dönemine damgasını vuran Parti, kuruluşundan 15 yıl, 4 ay, 15 gün sonra sıradan bir dernek gibi kapatıldı.[123] 29 Eylül 1960'ta Ankara'da görülen dava, sadece 10 dakika sürdü. DP üyesi bir müteahhit olan Mustafa Geygel'in Mart 1960'ta "kongresini yapmadığı ve gayesinden uzaklaştığı" gerekçesiyle açtığı kapatma davası DP iktidardayken görülmemiş, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra ele alınmıştı. DP'nin kapatılma gerekçesi, "Cemiyetler Kanununa aykırı hareket etmek, tüzük hükümlerine uymamak ve gayeleri dışına çıkmak"tı.[124] Partinin bütün mallarına, bankalardaki mevduatına ve her türlü evrakına ise bundan kısa bir süre önce Ankara 5. Sulh Ceza Mahkemesi tarafından el konmuştu. Gerekçe anayasaya ve kanunlara aykırı faaliyetlerdi.[125] Bir döneme damgasını vuran DP tarihe karışmıştı. Vaktiyle onun iradesiyle CHP'nin mallarına el konulmasını mümkün kılan 1953 tarihli "CHP'nin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkında Kanun" ise tam on yıl sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal olunacak ve CHP'nin el konulan malları iade edilecekti.[126]

---

123 *Cumhuriyet*, "Demokrat Parti, Mahkeme Kararı ile Dün Kapatıldı", 30.09.1960: 1, 5.

124 *Milliyet*, "Demokrat Parti Feshedildi", 30.09.1960: 1, 5.

125 *Milliyet*, "DP Faaliyetten Men Edildi", 02.09.1960: 1, 5.

126 *Milliyet*, "CHP'nin Mallarını Alan Kanun İptal Edildi", 12.10.1963: 1, 7.

Koalisyonlar dönemi ve Talat Aydemir'in darbe girişimleri

Yeni anayasanın kabulünün ardından 15 Ekim 1961'de genel seçimler yapıldı, bundan 10 gün sonra da yeni TBMM toplandı. Türkiye için yeni, ama çalkantılarla dolu bir dönem başlıyordu. Seçimler, DP mirasçısı partilerin ona muhalefet edenler karşısındaki üstünlüğüyle sonuçlandı. AP (yüzde 34,79) ve YTP'nin (yüzde 13,73) toplam oy oranı yüzde 48,52 gibi yüksek bir oranla neredeyse salt çoğunluğa ulaştı. Buna karşılık CHP'nin oy oranı yüzde 36,74'tü. Askerler, gerek referandum gerekse de genel seçim sonuçlarını bir 'sandık darbesi', bir tehdit gibi algıladılar ve Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adlı örgütleriyle siyasal hayat üzerinde zorlayıcı, hizaya çekici ve 'kırmızı çizgi' belirleyici rollerini oynamaya başladılar. SKB, siyasi parti liderlerine seçimlerden önce 31 Ağustos 1961'de başlayan ve birkaç gün süren yuvarlak masa toplantıları yaptırıp 5 Eylül 1961'de bir deklarasyon yayımlattı. CKMP'nin genel başkan yardımcısı, Adalet Partisi, CHP, Yeni Türkiye Partisi ve Memleketçi Serbest Parti'nin genel başkan düzeyinde imzaladıkları ve 'Milli Anlaşma' olarak adlandırılan deklarasyonda partiler şu konularda mutabakata vardılar: 27 Mayıs Darbesi siyasi maksatlarla istismar edilmeyecek; DP'yi ve zihniyetini devam ettirmeye teşebbüs edilmeyecek; Atatürk devrimlerine bağlı kalınacak; din ve vicdan siyasi başarı maksadıyla kullanılmayacak; Yassıada kararları eleştirilmeyecek; komünizm ve ırkçılığa karşı konulacak; dış politika konuları milli mesele olarak kabul edilecek ve tartışma konusu yapılmayacak.[127] SBK'nin siyasal hayatın çerçevesinin bu şekilde ve kesin bir biçimde belirlenmesinde ne kadar ısrarcı olduğu, bu çerçevenin dışına çıkılması durumunda yeni bir askerî darbenin yapılabileceğinin nasıl ciddi bir biçimde hissettirildiği, Gürsel'in, deklarasyonun imzalandığı gün yaptığı konuşmadan anlaşılacaktı. "Eğer böyle bir anlaşmaya varılmasa idi," diyecekti Gürsel, "müteakip hayatımızın felaketlere sürüklenmesi daima düşünülebilirdi."[128]

Tablo 1:
15 Ekim 1961 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Çevre Barajlı d'Hont]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
CHP	3.724.752	36,74	173	38,44
AP	3.527.435	34,79	158	35,11
CKMP	1.415.390	13,96	54	12
YTP	1.391.934	13,73	65	14,44
Bağımsız	81.732	0,81	-	-
Toplam	10.141.243	100	450	100

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

SKB, 15 Ekim seçim sonuçlarının hemen ardından yine teyakkuza geçerek 21 Ekim'de 10 general ve amiral ile 28 albayın katıldığı İstanbul'daki toplantısında yeni Meclis toplanma-

127 *Cumhuriyet*, "Deklarasyonun Metni", 06.09.1961: 1, 5.
128 *Cumhuriyet*, "Gürsel '2. Cumhuriyetin Yaşaması Şart' Dedi", 06.09.1961: 1, 5.

dan, 25 Ekim'de, askerî müdahale kararı aldı.[129] SKB, bu kararından siyasi parti liderlerinin komutanlar önünde bir protokol imzalamasıyla döndürülebildi. Dört parti lideri, Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanları, ordu komutanları ve bazı üs komutanlar Gürsel'in başkanlığında 24 Ekim günü Çankaya'da tam 215 dakika süren bir toplantı yaptılar. İmzaladıkları protokolde cumhurbaşkanı adayı çıkarmayacaklarını ve Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığını desteklemek için gruplarında gayret göstereceklerini; ordu mensuplarına tanınmış herhangi bir hakkı geri almayacaklarını, DP'liler için bir af kanunu çıkarmayacaklarını taahhüt ettiler.[130] Bu taahhütlere Genelkurmay Başkanı Sunay'ın 'Gürsel Cumhurbaşkanı, İnönü Başbakan' formülü de eklenince SBK darbe yapmaktan vazgeçirildi.[131] İnönü, seçimlerdeki başarısızlığına ve parti örgütlerinin bu başarısızlıkla iktidar sorumluluğu üstlenilmemesi gerektiğine ilişkin görüşlerine rağmen hükûmet kurmayı bir 'devlet görevi' olarak kabul etti. Böylece Türkiye'nin ilk koalisyon hükûmeti CHP ve AP tarafından asker zorlamasıyla kurulmuş oldu.

'Zoraki hükûmet'in ömrü uzun olmadı. AP, hükûmeti 'DP'lilere af' için sıkıştırdı. CHP'nin kendi içindeyse farklı muhalif gruplar vardı. Bu gruplardan birisi *Yön* dergisinin radikal reformcu ve devletçi önermelerinden etkileniyordu. Buna göre temel yapıda kararlı ve köklü dönüşümler gerçekleştirilmeksizin yapılan üstyapı reformları beklenen sonuçları asla getirmeyecekti. Beri yandan gerek temel toplumsal sınıflarda gerekse de askerlerde hareketlenmeler vardı. 4 Mayıs 1962'de Ankara'da 5 bin işsiz, polis barikatlarını aşarak "İnönü İstifa!" sloganlarıyla koşar adım Meclisin kapısına dayandı. İşsizlerin temsilcisi Şinasi Koç, TBMM Başkanı Fuat Sirmen ve Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü ile yaptığı görüşmede "Toplanıp duruyorsunuz. Bizim yırtık pantolonla okula giden çocuklarımıza ve sefaletimize bir çare bulmuyorsunuz" diyerek ağladı.[132] Sanayi burjuvazisinin en önemli temsilcilerinden Vehbi Koç ise 28 Mart 1962'de radyoda "Ekonomi ve Ticaret Dünyamız" başlığı altında yaptığı konuşmada, burjuvazi adına istikrar çağrısında bulundu: "1946 yılından bu yana," diyordu Koç, "lüzumsuz parti mücadeleleri yüzünden milletçe büyük kayıplara uğradık. ... Mecliste bulunan dört partinin aralarında bir anlaşma aktederek dört sene müddetle bütün vakitlerini memleketin kalkınmasına hasretmeleri ... lazımdır."[133] Sanayi burjuvazisinin bu çağrısı, Gürsel'in, TBMM'nin ilk toplantısını açarken yaptığı "... milletimizin partiler arasındaki yıkıcı mücadelelere ve bundan mütevellit sarsıntılara artık tahammülü kalmamıştır,"[134] çağrısıyla uyumluydu. Sanayi burjuvazisi ve devletin tepesi istikrar, işçi sınıfı ise yaşadığı sefalete çözüm istiyordu. Koalisyon hükûmeti bu kaygan zeminde bir de yeni bir askerî darbe girişimiyle karşı karşıya kaldı.

Zorlama koalisyonun siyasi istikrarı sağlayamaması, toplumsal bir destek bulamaması ve iç çekişmeleriyle güçsüz bir görünüm vermesi ordu içinde bir grubun hükûmeti devirmek üzere harekete geçmesine de vesile oldu. Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir 21-22 Şubat 1962'de bir hükûmet darbesine yeltendi. Darbe, Başbakan İnönü'nün pazarlıkçılığıyla

129 Protokolün tam metni için bkz. Örtülü, *Üç İhtilâl*, 177-178.

130 *Cumhuriyet*, "4 Parti Lideri Tarafından İmzalanan Protokol", 25.10.1961: 1, 5.

131 Örtülü, *Üç İhtilâl*, 180.

132 *Milliyet*, "İşsiz İşçiler Bir Yürüyüş Yaptı", 04. 05. 1962: 1, 5.

133 *Cumhuriyet*, "Vehbi Koç Dört Partinin El Ele Vermesini İstiyor", 27.03.1962: 1, 5.

134 *Cumhuriyet*, "Gürsel'in Nutkunun Metni", 26.10.1961: 1, 5.

engellendi. Ama hükûmet bu sefer başka türlü yıkıldı. Aydemir-İnönü anlaşması Aydemir ve arkadaşlarının affını da kapsıyordu. AP ise darbecilerin yarı sıra DP'lilerin de affını istiyordu. Hükûmet, DP'lilerin tümden affını değil cezalarını azaltmaya yönelik bir teklif sununca AP bunu yetersiz buldu ve bakanlarını hükûmetten çekti. Bunun üzerine İnönü "... af konusu bütün memleket meselelerinin üstünde telakki edilerek hükûmet mefluç [felçli] hale getirilmiştir. Devlet işleri yürümemektedir" diyerek istifa etti.[135] İnönü, bu sefer parlamentodaki diğer iki parti olan CKMP ve YTP ile (bazı bağımsızların da katıldığı) üçlü bir koalisyon kurdu. Yeni koalisyon hükûmeti af konusunda ara bir formül bularak DP'lilere kısmi bir af getirdi. Ancak bu adım DP geleneğine verilmiş bir ödün olarak algılandı ve CHP içindeki muhalefeti yeniden alevlendirdi. 20-21 Mayıs 1963'te Harp Okulu ile Zırhlı Eğitim Tank Taburu'nun desteğini arkasına alan Albay Talat Aydemir, bu ortamda ikinci hükûmet darbesi teşebbüsünde bulundu. Ne var ki bu darbe girişimi de başarısız oldu ve Aydemir bu kez idam edildi. Talat Aydemir, gecikmiş bir darbeciydi. 27 Mayıs Darbesi'nin yapıldığı sırada Kore'de görevliydi. Darbeden iki ay sonra Türkiye'ye dönmüş ve Kara Harp Okulu komutanlığına tayin edilmişti. 21 Ekim protokolüne ise ancak sonradan eklemlenebilmişti. Öteden beri, Alparslan Türkeş ile arasında bir liderlik çekişmesi vardı ve siyasi görüşleri de Türkeş'e bir tepki olarak oluşmuştu. Türkeş'in Kemalizmi milliyetçi, sağcı, faşizan bir yorumla yeniden inşa etme girişimine karşı ona kendince 'sol' bir yorum getirmeyi denemişti.[136] Yer yer *Yön* dergisinin fikirlerinden esinlenmiş bu Kemalizm yorumunda, "devlet kudreti" merkezî bir rol oynuyor, milliyetçilik genel bir çerçeve kuruyor, bunlara özel mülkiyete dokunmaksızın gelir bölüşümünde muğlak bir adalet ve sosyal güvenlik anlayışı, laik bir eğitim perspektifi eşlik ediyor ve bu temalar 'muasır medeniyet'e yetişme hedefi etrafında birleştiriliyordu.[137]

Aydemir'in ikinci darbe girişiminin bastırılmasının ardından Kasım 1963'te yerel seçimler yapıldı ve sonuçlar siyasi kompozisyonu tümüyle değiştirdi. Muhalefetteki AP oy oranını artırdı, buna karşılık koalisyon ortakları YTP ve CKMP'nin oyları geriledi. Bu durumda her iki parti de hükûmetten çekilme kararı alınca İnönü 2 Aralık'ta istifa etti. Cumhurbaşkanı Gürsel, bu sefer hükûmeti kurma görevini AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'ya verdi. Gelgelelim, Gümüşpala'nın hükûmet kurma temasları sonuç vermedi ve tekrardan İnönü görevlendirildi. Üçüncü İnönü Hükûmeti CHP ve bağımsızlardan oluşan bir azınlık hükûmeti olarak doğdu. Hem suni hem de bir azınlık hükûmeti olmasına rağmen, bu hükûmetin güvenoyu alması o günlerde ülkenin baş gündemi haline gelen Kıbrıs Bunalımı (bu bunalımı aşağıda göreceğiz) nedeniyle oldu. Fakat İnönü'nün bu hükûmeti de çok yaşamadı. Kasım 1964'te AP Genel Başkanı Gümüşpala öldü. Yerine ABD tarafından desteklendiğine ilişkin bir imaj yaratan Süleyman Demirel genel başkan seçildi ve muhalefeti hızla örgütledi. Bütçesi TBMM'de reddedilen İnönü Şubat 1965'te başbakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı. AP listesinden bağımsız senatör seçilen Suat Hayri Ürgüplü AP, YTP, CKMP ve MP'den oluşan dördüncü koalisyon hükûmetini kurdu. Demirel de henüz milletvekili olmadığı için dışarıdan bakan olarak başbakan yardımcılığına getirildi.[138]

---

135 *Milliyet*, "Kritik Durum: Başbakan İstifa Etti", 31.05.1962: 1, 7.

136 Örtülü, *Üç İhtilâl*, 82-85, 178.

137 Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları* (İstanbul: AKK, 1968), 165-167.

138 Eroğul, "Çok Partili Düzen", 142-144.

27 Mayıs Darbesi'nin ardından TBMM'nin yeniden açıldığı 25 Ekim 1961'den 10 Ekim 1965'te yapılan genel seçimlere kadar geçen dört yıllık sürede tam dört koalisyon hükûmeti kuruldu. Bu, bir siyasi istikrarsızlık göstergesiydi. Siyasi istikrarsızlık, sanayi burjuvazisinin siyasal alanda tam bir hâkimiyet kuramadığının, gerek siyasal düzeyde gerekse de devlet düzeyindeki temsilcileri ve kurumları kendi yörüngesinde tam olarak toplayamadığının, topluma liderlik edebilecek bir pozisyona henüz gelemediğinin bir işareti sayılabilirdi. Sanayi burjuvazisinin aradığı istikrar yakalanamamış, işçi sınıfı haklarının peşine düşmüş ve meydanlara çıkmış, gençlik yeni bir dünya arayışıyla yollara düşmüşken 1965 seçimleri Türkiye siyasal hayatı bakımından bir dönüm noktası olacaktı. Bu dönüm noktasının özelliklerini görmeden önce, dönemin siyasal hayatının yeni kurumlarını ve yönlerini tanımamız gerekiyor.

Siyasal hayatın yeni kurumları ve yönleri

Çelişkili ilişkiler ve süreçler dizisi olarak ilerleyen 27 Mayıs Darbesi'yle 25 Ekim 1961'de TBMM yeniden açılana kadar neler yapılmış oldu ve bu yapılanlar nasıl bir yol döşedi? Bu soruya cevap verebilmek için hem eylemlerle çizilen çerçeveye, hem ideolojik düzeyde belirlenen sınırlara ve hem de inşa edilen yeni kurumlarla oluşturulan yeni kurumsal yapıya bakmamız gerekiyor.

Eylemlerle çizilen çerçevenin çizgilerini yukarıdaki ayrıntılı anlatımla belirtmiş oluyoruz: Bir önceki dönemin iktidar partisi siyasal hayattan silindi, liderleri en ağır şekilde cezalandırıldı ve taraftar kitlesine ciddi bir gözdağı verildi. Orduda, üniversitelerde, İslami oluşumlarda, Kürtler arasında ve işçi sınıfı içinde yapılan operasyonlarla kurulmakta olan yeni rejime direnç geliştirebilecek tüm odaklar hizaya çekildi. İdeolojik düzeyde iki kavram ön plana çıkarıldı: hürriyet ve Atatürkçülük. Bu muğlak kavramlar, görünüşte idealleri birleştirici kavramlar gibiydi. Ancak daha dikkatli bakıldığında 'hürriyet', sınırlı bir burjuva demokrasisi, 'Atatürkçülük' de Batı'nın gelişmiş kapitalist sanayi ülkelerine yetişmek amacıyla yeniden kurulan bir siyasi ve iktisadi stratejinin öne çıkarılan kavramı olarak beliriyordu. Bu strateji, dünya kapitalizmiyle uygun bir eklemlenme biçiminin yanı sıra yeni bir kurumsal yapı, bu kurumsal yapı içinde de birbiriyle ilişkili bir dizi yeni kurumla hayat bulabilirdi. Bazı içsel parçalardan oluşan yeni kurumları tanımamız gerekiyor ama, hatırda tutmalıyız ki bu kurumlar sanayi burjuvazisinin yörüngesinde toplayabildiği askerler ile liberal aydınların bir eseriydi ve kendisine toplumun tümünün çoğunluğunu oluşturamayan kesimlerinden destek bulmuştu. Bu toplumsal destek de kendi içinde çelişkili yönler taşıyordu. İleride bunları göreceğiz. Şimdi yeni kurumsal yapıyı tanıyalım.

Yeni anayasa

Dönemin siyasal hayatının çerçevesini çizen ve kurumsal yapısını oluşturan temel belge 1961 Anayasasıydı. O nedenle yeni kurumsal yapıyı yeni anayasayı inceleyerek tanıyabiliriz.

27 Mayıs Anayasası 9 Temmuz 1961'de halkoylamasına sunuldu ve yüzde 61,5 'evet' oyuyla kabul edildi. Bir önceki bölümde dikkat çekildiği gibi, aslında Türkiye'nin 1945'te çok partili siyasi hayata girerken anayasasını değiştirmesi gerekiyordu. Çünkü yürürlükteki 1924 Ana-

yasası tek partili siyasal hayata göreydi. Çok partili hayata geçiş kararını veren tek partinin (CHP) yeni bir anayasa ihtiyacı duymaması, muhtemelen daha uzun yıllar iktidarda kalacağını zannetmesindendi. Sanıyor olmalıydılar ki, çok partili hayata geçildiğinde bazı küçük muhalefet partileri olsa bile ülkeyi tek parti sistemine göre yönetmeyi sürdürebilecekler. Kadere bakın ki, CHP'nin beklentileri 1950'de güçlü bir biçimde iktidara gelen DP'ye nasip oldu. İlk hükûmet programında yeni bir anayasa vaadinde bulunan DP, parlamentoda elde ettiği çoğunluk ile milli irade arasında dolaysız bir ilişki kurmayı akıl edip çoğunluğun sınırsız egemenliğine yönelince tek parti sistemine göre yapılmış anayasaya sarılmayı tercih etti. Buna karşılık, DP'nin iktidar yıllarında muhalefet rolü üstlenen partiler yeni bir anayasanın bayraktarlığını yaptılar. DP'ye karşı muhalefetin başlıca taleplerinden biri yeni anayasa oldu. Cumhuriyetçi Millet Partisi 1954'te, 1957 seçimlerinden önce güç birliği görüşmelerine başlayan CHP, Hür P ve CMP topluca, sonrasında da CHP ve Hür P ayrı ayrı ve nihayet 19 Ocak 1959 tarihli "İlk Hedefler Beyannamesi"nde yine CHP yeni anayasa taleplerini ve anayasanın yenilik çerçevelerini dile getirdiler. Bu taleplerde devletin ana yapısına ilişkin önerilen yenilikler, 1961 Anayasasında kendi karşılıklarını bulacaktı: temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, anayasa mahkemesinin kurulması, çift meclisli sisteme geçilmesi, yargı bağımsızlığı ve hâkim teminatı.[139]

1961 Anayasası üzerine bir çözümleme ona 'en iyi' ya da 'en berbat' payeleri vermek yerine bambaşka bir hat izleyerek yapılabilir. Bu çözümleme üç düzeyde gerçekleştirilebilir.[140] Birinci düzeyde anayasa metnini yazanların kimler olduğuna, nelerden endişe ettiklerine ve ne istediklerine odaklanılır. İkinci düzeyde anayasa metnini yazanların hangi toplumsal sınıfları az ya da çok temsil ettiklerine, bu sınıfların çıkarlarının neleri gerektirdiğine eğilinir. Üçüncü düzeydeyse anayasanın Türkiye kapitalizminin gelişim sürecinde hem bir neden hem de sonuç olarak nasıl bir işlev gördüğü saptanmaya çalışılır.

Mümtaz Soysal'ın az bilinen ama önemi büyük olan bir eserinde belirttiği gibi, 1961 Anayasasını hazırlayanlar bilim çevrelerinden, yüksek memur ve askerlerden kurulu 'bürokratik intelligentsia'ydı. Temsilciler Meclisi üyelerinin meslek kökenleri bakımından yapılan basit bir tasnif bile bunu gösteriyordu: Üyelerin yüzde 45,4'ü memur, öğretmen, emekli memur ve subay; yüzde 35,2'si avukat, hekim, mühendis gibi serbest meslek sahibi; yüzde 7,5'i sanayici ve tüccar; yüzde 4,3'ü gazeteci; yüzde 4'ü büyük toprak sahibi; yüzde 2,1'i işçi; yüzde 1,1'i küçük esnaf ve zanaatkâr; binde 4'ü de öğrenciydi. Bu bileşim içinde bariz bir biçimde ağır basan bürokratik intelligentsianın esas endişesi devlet yapısındaki temel organlar arasında, hatta bu organların kendi içlerinde iktidarın sınırlanması ve azınlığın korunması için bir denge yaratılması gerektiğiydi.[141]

Bu endişe, temelde, DP'nin otoriter bir yönetim sergilemesine rağmen toplumun çoğunun rızasını örgütleyebilmiş olmasından kaynaklanıyordu. DP, cumhuriyet tarihinin en otoriter rejimlerinden birini kurmuş olmasına karşın toplumun geniş kesimlerinin kendisinden razı

[139] Mümtaz Soysal, *Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Diyalektiği üzerine Bir Deneme* (Ankara: Sevinç, 1969), 19-23.

[140] Bir anayasa çözümlemesinin hangi düzeylere odaklanması gerektiği konusunda bkz. Bertell Ollman, "ABD Anayasasının Marksist Bir Yorumuna Doğru", *Diyalektik Soruşturmalar*, çev. Cenk Saraçoğlu (İstanbul, Yordam, 2011), 53-63.

[141] Soysal, *Dinamik Anayasa*, 16, 68.

olduğu bir iktidar olabilmişti. 27 Mayıs Anayasasının çerçevesini oluşturan intelligentsianın, cevabını bulduğunda ülkeyi selamete çıkarabileceğini sandığı çelişki de buydu. Buldukları cevap kabaca şöyleydi: Türkiye'de halkın büyük bölümü ağanın, şeyhin, beyin, eşrafın ya da patronun tabiyetinde olduğu için rasyonel tercihler yapamıyor, oylarıyla demokratik olanı değil otoriter olanı, kendisinin iyiliğini değil fenalığını düşünenleri destekliyordu. Öyleyse halk kesimleri, anayasal olarak birey olma haklarına kavuşurlarsa tabiyet bağlarını aşarak akılcı tercihler yapabilirler ve böylelikle DP gibi halktan yana olmayan partilerin halkın desteğini alması, alsa bile iktidarı bölüştüren ya da sınırlayan mekanizmalarla sınırsız iktidar girişimleri önlenmiş olurdu. 1961 Anayasasının önemli özelliklerinden birinin temel hak ve özgürlüklerin gerek negatif hakları (kişi hakları), gerek pozitif hakları (ekonomik ve sosyal haklar) ve gerekse de etkin hakları (siyasal haklar) devletin ana yapısını düzenleyen bölümlerden bile sıralama olarak öncelemiş olması, bununla ilişkili bir durumdu.[142]

Dengeyi sağlayacak kurumsal düzenlemeler ise kabaca şöyleydi: Parlamentonun devletin ana yapısı içindeki konumu değiştiriliyor ve o, egemenliği kullanan başlıca organ değil, organlardan biri durumuna getiriliyordu. Egemenliğin kaynağı olarak genel oy değil, genel oyla kabul edilmiş anayasa işaret ediliyordu. TBMM, bundan böyle biri genel oyla seçilen Millet Meclisi ve öteki tümü genel oyla seçilmeyen Cumhuriyet Senatosu[143] olmak üzere iki daldan oluşuyordu. Yine intelligentsianın tercihiyle yükseköğrenim görmüş olma şartı aranan cumhurbaşkanının görev süresi ile parlamentonun görev süresi birbirinden ayrılıyor ve cumhurbaşkanı seçildikten sonra partisiyle bağlantısı kesiliyordu. Böylelikle yürütme organının bir parti organı olabilme özelliğinin önüne geçilmiş oluyordu. Denge bakımından en önemli düzenleme ise yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere kurulan Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hâkimler Kurulu'ydu. 1924 Anayasası, kanunların anayasaya aykırı olamayacağını hükme bağlamıştı. Buna karşılık, TBMM'nin çıkardığı kanunların anayasaya uygun olup olmadığını denetleyen bir kurum yoktu. Böyle durumda TBMM'de yasa yapacak çoğunluğu elde eden siyasi parti anayasaya uygunluğu kendinden menkul kanunlar yapabiliyordu. Anayasa Mahkemesi, bu bakımdan yeni anayasada hukuk devletinin en önemli koşullarından biri olarak değerlendirildi. Kanunlar ile yasama meclisinin içtüzükleri hakkında Anayasaya aykırılık iddiasıyla açılan davalar ile siyasi partilerin kapatılması hakkındaki davalara bakma görev ve yetkileri Anayasa Mahkemesine verildi.[144] Yüksek Hâkimler Kurulu ise hâkimlerin yürütme organı karşısındaki konumlarını bağımsızlaştırmak üzere düşünülmüştü. Hâkimlerin görev yerlerinin değiştirilmesi, kadro dağıtımı, izin, emeklilik gibi bütün özlük işleri hakkında daha önceden Adalet Bakanlığı tarafından karar veriliyordu ve bu durum hâkim bağımsızlığı bakımından en temel problemdi. Yüksek Hâkimler Kurulu, bu konularda tek yetkili organ olarak gösterildi.[145] Böylece hâkim bağımsızlığı yönünde çok temel bir adım atılmış oldu. Bir başka önemli düzenleme Milli Güvenlik Kurulu'na (MGK) anaya-

142 1961 Anayasasının birinci kısmı "Genel Esaslar", ikinci kısmı "Temel Haklar ve Ödevler"di. Devletin ana yapısı ile ilgili kısımlar bundan sonra başlıyordu.

143 Cumhuriyet Senatosu'na seçilme yeterliliği arasında Millet Meclisine seçilebileceklerde aranmayan 40 yaş ve yükseköğrenim görmüş olma gibi intelligentsianın tercihlerini yansıtan özellikler vardı. Ayrıca Senatonun 150'si genel oyla seçiliyor 15'i cumhurbaşkanınca belirleniyordu. MBK üyeleri ile eski cumhurbaşkanları da Senatonun doğal üyeleri oluyorlardı.

144 Kanun No: 44, *Resmî Gazete*, 25.04.1962: 11091.

145 Kanun No: 45, *Resmî Gazete*, 25.04.1962: 11091.

sal bir nitelik kazandırılmasıydı. MGK, bundan böyle siyasal hayatın en etkili kurumlarından biri ve ordunun siyaset üzerindeki etkisini kurumlaştıran bir organ olacaktı. MGK'nın görevi, anayasada "milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirmek" olarak tanımlandı (Md. 11). MGK'nın kuruluşuna ilişkin kanunda[146] "görevler" kısmı son derece esnek tanımlanmıştı. Sözgelimi eğitim, sağlık, ticaret, çalışma hayatıyla ilgili herhangi bir konu 'milli güvenlik' kapsamında değerlendirilebilirdi. Ayrıca MGK'ya biçilen "Bakanlar Kuruluna yardımcılık etmek" rolü askerleri siyasetin içine dahil ediyor, yürütme organını denetleyici, yönlendirici bir konuma getiriyordu. Beri yandan üniversiteler ile radyo ve televizyonun (her ikisi de o zaman devlet tekelindeydi) özerk kuruluşlar haline getirilmesi, bilim ve kültür hayatı üzerinde hükûmet kumandasının daraltılması bakımından önemli bir adımdı.

Başlıca endişeleri ve bu endişeleri bertaraf edecek denge arayışları burada ancak kısaca özetlenen intelligentsia, hangi toplumsal sınıfları temsil ediyordu ve bu sınıfların çıkarları anayasada nasıl yankılanmıştı? Öngördükleri rejime ve demokrasi tasavvurlarına bakılırsa, intelligentsia, modern dünyaya öncülük eden burjuvazinin savunduğu değerlerin, yarattığı kurumların, ilişkilerin ve siyasal düzenin bir benzerinin kendi ülkesindeki oluşumunu gözetiyordu. Ticaret burjuvazisi ile modern kapitalizmin gelişiminde frenleyici bir rol oynuyormuş gibi görünen toprak ağalığının yerine dünyadaki gelişmelere ayak uydurabilecek bir burjuva sınıfının tarihsel eğilimleri, intelligentsia tarafından az çok yeterli bir biçimde anayasada dile getirilmişti. Bir sultanlığı ya da diktatörlüğü andırır izlenimler veren sınırsız iktidar yerine Batı demokrasilerindeki gibi sınırlandırılmış ve dengelice dağıtılmış bir iktidar, sadece ödevleriyle değil haklarıyla da tarif edilmiş bir yurttaşlık, yürütmeye tabi olmayan ama gerektiğinde onu da denetleyebilen bir yargı gibi burjuva demokrasisinin temel değerlerinin savunulduğu bir anayasa, Türkiye kapitalizminin kendi gelişim aşamasının bir sonucuydu; ancak aynı zamanda onun yeni yönsemelerinin de bir nedeni olacaktı.

Türkiye, ulusun ve kapitalizmin inşa dönemlerinde devlet aygıtının ağırlıklı kullanımının ardından, tarım ve ticarete dayalı ama patronaj sistemiyle çerçevelenmiş liberal bir ekonomi sistemiyle dünya sistemine tutunmuştu. Bu model DP iktidarının son dönemlerindeki siyasal rejim tıkanıklarıyla birlikte işlemez hale gelmişti. Bu işlemezliğin berisinde daha geniş dünya bağlamının da göz ardı edilemeyecek etkileri vardı. İyi bakıldığında süzülebileceği gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerce benimsenen ve 'refah devleti' olarak adlandırılan sermaye birikim modelinin izdüşümleri 1961 Anayasasında sarih bir biçimde görülür. Refah devleti, tam istihdama öncelik veren iktisat politikalarını, yüksek gelir gruplarını vergilendirirken alt gelir grupları lehine harcamalar yapılmasını teşvik etmeyi, emekçilerin çalışma şartlarını iyileştirmeyi, işçilerin örgütlenmesini kolaylaştırmayı öngören bir sermaye birikim modeliydi. Gelişmiş ülkelerdeki refah devleti uygulamaları azgelişmiş ülkelerin fakirlikten kurtulmalarının sanayileşmeyle mümkün olabileceği fikrinin ağırlık kazanmasını beraberinde getirmişti. Türkiye'nin 1960'lardan itibaren uygulamaya koyduğu ithal ikameci sanayileşme stratejisi ne ona mahsustu ne de onun tarafından icat edilmişti. Azgelişmiş ülkelerin dünya ekonomisine eklemlenişinin başlıca yolu olarak ortaya konmuştu. İthal ikameci sanayileşme

[146] Kanun No: 129, *Resmi Gazete*, 19.12.1962: 11286.

stratejisiyle toplumun her yönden modernleştirilmesi umuluyor, ulusal çıkarlar doğrultusunda politika üretebileceği kabul edilen devlete yeniden merkezî bir rol veriliyordu. Yanı sıra, yerli sanayilere piyasa oluşturabilmek için başlıcaları toplu sözleşme düzeninin kabulü, sosyal güvenliğin genişletilmesi vb. olan gelir dağılımını düzeltici politikalara ağırlık veriliyordu.[147] 1961 Anayasasının planlı ekonomi, devlet yardımıyla özel sektöre dayalı sanayileşme, sosyal güvenlik, sosyal ve ekonomik haklar, toplu sözleşme, sendikalaşma, temel haklar, sosyal adalet gibi temaları Türkiye kapitalizminin içinden geçtiği dönemin bir sonucu ve içine girmekte olduğu bir dönemin nedeniydi. Bunlar, aslına bakılırsa tek bir anlama geliyor ve tek bir hedefe odaklanıyordu: ithal ikameci sanayileşme stratejisini sınıf mücadelesine mahal bırakmaksızın yürütmek. İşçi sınıfının temel hakları tanınır ve gelirin görece adaletli bir dağıtımı sağlanırsa sınıf mücadelesine bir zemin kalmayacağı varsayılıyordu.

Ancak, anayasanın çelişkili, karşıtlıkları içinde barındıran, toplumsal sınıflar açısından farklı yönlere doğru ilerletilebilecek ya da çekilebilecek yönleri bulunduğu da gözden kaçmamalı. Mümtaz Soysal'ın dikkatimizi çektiği gibi[148], burjuvazinin iş hayatında liberalizm sağlayan ilkelere sarılması gibi, işçi sınıfının da sosyal adalet ilkesinin, ekonomik ve sosyal haklar ile özgürlüklerin savunuculuğunu kendi mücadelesinin dayanakları yapabilmesi mümkündü. Bunun yanı sıra, sağcı partilerin anayasanın genel ideolojik rengine bakarak onun sosyalizme kapalı olduğunu iddia etmesi gibi sosyalist partilerin de anayasanın düşünce özgürlüğüyle ilgili maddelerini ve siyasi partilerle ilgili hükümlerini kendi meşruiyet dayanaklarından biri olarak kullanması imkân dâhilindeydi. Nitekim AP'nin İçişleri Bakanı Faruk Sükan TBMM'de yaptığı bir konuşmada "Anayasamız Marksizme sureti katiyede mânidir. Bilimsel sosyalizm adı verilen ... komünizme kesin şekilde kapalıdır" derken[149] anayasanın sosyalist fikirlere açık olduğunu savunan TİP, yerel çalışmalarında 'her köye bir anayasa' kampanyası yürütebiliyordu.[150] Sonuçta 1961 Anayasası dönemin siyasal çerçevesini çizen, ancak toplumsal sınıflar tarafından biçimlendirilen bir metindi. Beri yandan toplumsal sınıflar arasındaki mücadelelerin değişen dengeleri anayasada da kimi değişiklikleri gündeme getirecekti; ki bunu daha sonra göreceğiz.

YSK ve seçim sistemleri

Anayasanın dışında bir başka sınıf mücadelesi arenası da seçim sisteminde ortaya çıkıyordu. Yeni dönemin seçim kanunu anayasanın kabulünden önce çıktı.[151] Seçimlerin temel hükümlerini düzenleyen kanun, bu alanda yeni bir kurumu da doğurdu: Yüksek Seçim Kurulu (YSK). Üyeleri altısı Yargıtay ve beşi de Danıştay genel kurullarınca kendi üyeleri arasından seçilecek YSK, seçim işlerinin yürütülmesini yüksek yargı organlarının eline vererek bundan sonraki seçimlere geçmiş seçimlerin üzerine düşmüş şaibeli gölgelerin düşmesini engellemeyi hedefliyordu. Seçim Kanunundan sonra çıkan Milletvekili Seçim Kanunu, nispi

147 Bkz. Cem Somel "Siyaset Bilimi ve Ekonomi", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin (İstanbul: Yordam, 2012), 445.

148 Soysal, *Dinamik Anayasa*, 76.

149 Faruk Sükan, *İçişleri Bakanı Dr. Faruk Sükan Perdeyi Araladı: İşte TİP* (Ankara: Ayyıldız, 1968), 17.

150 Şükran Kurdakul, *Cezaevinden Babıali'ye Babıali'den TİP'e Anılar* (İstanbul: Evrensel, 2003), 197-198.

151 Kanun No: 298, *Resmî Gazete*, 02.05.1961: 10796.

temsil yöntemini ve seçim çevresi barajlı d'Hont sistemini benimsedi.[152] Bu benimseyişin amacı 1946'dan beri uygulanagelen listeli basit çoğunluk usulünün getirdiği dengesizlikleri bertaraf etmek, tek bir partinin TBMM'de ezici çoğunluk elde etmesini önlemekti. 1965 seçimlerinden önce seçim kanununda bir değişiklik yapılarak çevre barajlı d'Hont sisteminin yerine milli bakiye sistemi benimsendi.[153] Siyasi partiler tarafından alınan tüm oyları temsile tahvil eden bu sistemle birlikte Türkiye parlamento tarihinin çehresini değiştirecek bir gelişme ortaya çıktı. Milli bakiye sistemiyle partilerin aldıkları oyla kazandıkları milletvekili sayısı arasındaki orantısızlık bertaraf edilmek ve böylelikle de yasama organındaki güce dayanarak dizginsiz bir hükûmet olasılığı önlenmek istenmişti ama, bu sistemle ilk kez bir sosyalist partinin (Türkiye İşçi Partisi) milletvekilleri işçi sınıfının çıkarlarını savunmak üzere TBMM'ye girişi önlenememişti. 15 kişilik bir grup olmalarına rağmen TİP milletvekilleri gerçekleştirdikleri olağanüstü muhalefetle tüm dikkatleri üzerlerine çektiler ve gerçekte ana muhalefet partisi gibi çalıştılar. Bu olağanüstü durum burjuva temsilcileri tarafından öngörülememişti. Sanayi burjuvazisinin temsilciliğine soyunan Adalet Partisi, 1969'da yapılacak seçimlerin öncesinde milli bakiye sistemini iptal ederek bir önceki sisteme dönmeyi sağlayan bir kanun[154] çıkardı; ki bu kanunla amaç, işçi sınıfını parlamentodan kovmaktı. Anayasa Mahkemesi anti-demokratik olduğu gerekçesiyle bu kanunun baraja ilişkin hükümlerini iptal etti. Meclis, iptal kararından sonra yeni bir düzenleme yapmayınca sistem 'barajsız d'Hont' olarak kaldı. Ancak barajsız olsa bile d'Hont sistemi milli bakiye sisteminde olduğu gibi partilerin aldıkları oyların tamamının parlamentodaki temsillerine yansımasını engelliyordu. Barajsız d'Hont sistemi, 12 Eylül 1980'deki askerî darbeye kadar yürürlüğünü sürdürdü.[155] Bu değişiklik beklenene yakın bir sonucu da doğurdu. 1969 seçimlerinde TİP'in aldığı oy 1965 seçimlerine çok yakın olmasına rağmen milletvekili sayısı 15'ten ikiye düştü.

Devlet Planlama Teşkilatı

27 Mayıs Darbesi'yle gelen ve dönemin hem çok önemli hem de yeni kurumlarından biri Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) idi. DPT'nin kuruluş kanunu 30 Eylül 1960'ta kabul edildi. Bununla beraber, bir planlama örgütünün kurulması fikri, DP iktidarının son yıllarında olgunlaşmıştı. Uluslararası İktisadi İşbirliği Örgütü, gelişigüzel himaye ve kredi politikalarından rahatsız olan sanayi burjuvazisi, burjuva demokratik bir tahayyülün fikrî altyapısını oluşturan *Forum* dergisi ve CHP'nin 1959'daki kurultayında kabul edilen "İlk Hedefler Beyannamesi" planlama örgütü fikrinin temellerini atmış, bunu siyasal bir talep haline getirmişti.[156] 27 Mayıs, bu talebin gerçekleşmesini mümkün kıldı. DPT'ye kanunla yüklenen temel görev, "Memleketin tabii, beşeri ve iktisadi her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tespit ederek takip edilecek iktisadi ve sosyal politikayı ve hedefleri tayinde Hükûmete yardımcı olmak"tı. Başbakanlığa bağlı olacak kurumun örgütsel yapısı, başbakan veya

152 Kanun No: 306, *Resmî Gazete*, 30.05.1961: 10815.

153 Kanun No: 533, *Resmî Gazete*, 20.02.1965: 11934.

154 Kanun No: 1036, *Resmî Gazete*, 23.03.1968: 12856.

155 Ergun Özbudun, "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1-4 (1995), 528-529.

156 Ümit Akçay, *Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü* (İstanbul: SAV, 2007), 66-68; İlhan Tekeli, "1960'lı Yıllarda Türkiye'de Planlama Düşüncesinin Yeniden Canlanışını Modernite Projesinin İçinden Okumaya Çalışmak", *Modernizmin Yansımaları: 60'lı Yıllarda Türkiye*, ed. R. Funda Barboros ve Erik Jan Zürcher (Ankara: Efil, 2013), 44.

yardımcısıyla üç bakan ve DPT daire başkanlarından oluşan Yüksek Planlama Kurulu ile İktisadi Planlama Dairesi, Sosyal Planlama Dairesi ve Koordinasyon Dairesi başkanlıklarından oluşan Merkez Teşkilatından meydana geliyordu. DPT uzun vadeli ve yıllık planlar hazırlamakla mükellefti.[157] DPT tüm dönem boyunca siyasal hayatın en önemli gündemlerinden biri olmasının yanı sıra sınıf mücadelelerinin de çok önemli bir arenası oldu.

DPT'nin ilk müsteşarı ve daire başkanları sosyalizan eğilimliydiler. Nitekim müsteşar ve daire başkanları daha sonra Sosyalist Kültür Derneği'nin kurucuları arasında yer aldılar. Hatta DPT'nin ilk müsteşarı Osman Nuri Torun bu derneğin başkanlığını üstlendi.[158] Ancak hazırladıkları ilk beş yıllık plan metni sosyalist bir perspektifle hazırlanmamıştı. Metindeki amaçları "sınıflar arasında gerginlikler meydana getirmeyecek dengeli bir iktisadi kalkınma" planı oluşturmaktı.[159] Bununla beraber, sağ kanat siyasetçiler tarafından "teşkilatın harika sosyalist çocukları", "komünist plancılar" olarak lanse edildiler.[160] 1963-1967 dönemini planlamak üzere hazırlanan ilk metnin en önemli kısımları "sosyal hedefler", "iktisadi kamu teşebbüsleri", "konut sorunu" ve "finansman"dı. Planın finansmana ilişkin kısımları belli olur olmaz burjuvazi ve toprak ağaları derhal siyaset üzerindeki ağırlıklarını hissettirmek üzere harekete geçtiler. TOBB'un Ankara'daki merkezinde toplanan sanayiciler ve ithalatçılar planın öngördüğü yeni vergi yüklerinden şikâyet ettiler. İhracatçılar da İTO toplantısında servet beyanlarına ve vergi artışlarına karşı olan tutumlarını dile getirdiler. Hemen peşlerinden toprak ağaları Ankara'ya gelerek gelirlerinin vergilendirilmesine ilişkin girişimleri protesto ettiler. Kısaca söyleyecek olursak; hâkim sınıflar isyandaydı.[161] Hâkim sınıfların isyanı, plan metninin Yüksek Planlama Kurulunda görüşülmesi sırasında yankılarını buldu. Metin, Kurulda görüşülürken bakanların önemli müdahaleleriyle karşılaştı. Bazı kelimeler çıkarıldı, bazı kelimelerin yerine başkaları kondu, bazı cümleler revizyondan geçirildi, bazı cümleler de tümüyle atıldı. Müdahale edilen her bir kelimenin, her bir cümlenin sınıfsal anlamları vardı. Atılan cümlelere bir örnek verirsek, aslında sınıf mücadelesinin siyasal hayatın her alanında ve her metninde hükmünü nasıl sürdüğünü de örneklemiş oluruz: "Emek geliri sahipleri sadece 7 milyar 200 milyon gelir elde ettikleri halde, yani yaratılan gelirlerde hisseleri yüzde 28,2 olduğu halde, vergiye katılma payları yüzde 57,7 oranında olmaktadır."[162] Bakanlar, emekçilerin elde ettikleri gelir ile ödedikleri vergi arasındaki uçurumu yansıtan bu tümceyi hakikati yansıtmadığı için değil, hakikati yansıtmamak, yani sınıflar arasındaki vergi uçurumunu gözlerden saklamak için çıkarmış olmalıydı. Yüksek Planlama Kurulunda planın cümleleri kırpılarak kısaltıldıktan, kelimeleri değiştirildikten, paragrafları atılarak ayıklandıktan ve hâkim sınıfların çıkarlarına göre ön arındırması yapıldıktan sonra kuşa çevrilmiş metin Bakanlar Kuruluna sunulduğunda artık kelimelerle, cümlelerle bile uğraşılmıyor, sözgelimi vergi reformuyla ilgili altı-yedi

157 Kanun No: 91, *Resmi Gazete*, 05.10.1960: 10621.

158 Gökhan Atılgan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* (İstanbul: Yordam, 2008), 276.

159 Mümtaz Soysal, "Plancılar Niçin İstifa Ettiler?: Plan ve Statüko", *Yön*, 42 (1962), 6-7.

160 *Yön*, "Plancılar", *Yön*, 42 (1962),4-6.

161 Emrah Göker, "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan*, ed. Burak Ülman ve İsmet Akça (İstanbul: Bağlam, 2006), 125-126.

162 Soysal, "Plan ve Statüko".

sayfalık kısım "bütün yumuşak deyimlere, kısırlaştırılmış cümlelere rağmen" toptan sökülüp atılıyordu. Mümtaz Soysal'ın sıra dışı bir titizlikle hazırladığı inceleme, söküp atan ellerin, fakir köylü/zengin çiftçi, emek/sermaye, gecekondu halkı/arsa ağası, kiracı/mülk sahibi, kamu sektörü/özel sektör ikiliklerinin sağ tarafını kayırmaya çok özel bir hassasiyet, sol tarafına kıymaya da aşırı bir hoyratlık gösterdiğini mükemmel bir biçimde saptar.[163] Bu süreç, DPT müsteşarı ve daire başkanlarının 26 Eylül 1962'de topluca istifasıyla sonuçlandı.[164] Aslına bakılırsa plan üzerindeki sınıf mücadelesi, DPT müsteşarlarının değişiminde de kendini gösterir. İlk müsteşar Torun'un sosyalizan bir sima olduğunu belirtmiştik. O gittikten sonra yerine atanan kişi, müstafi Plancılara açıktan cephe alan, aşırı liberalliğiyle tanınan Ziya Müezzinoğlu oldu.[165] Sonra Memduh Aytür, Orhan Çapcı gibi isimlerin ardından DPT'nin başına 24 Ocak 1980 Kararları'nın mimarı olarak Türkiye burjuvazisinin çok kritik bir temsilcisi olma vasfıyla siyasal hayatta yer alacak olan Turgut Özal getirildi. Ocak 1967'den Nisan 1971'e kadar sürecek Özal döneminde, DPT ile siyasi iktidar arasındaki uyuşmazlıklara hiç rastlanmadı.[166] Özal'ın DPT'de rahatsızlığını çektiği tek bir konu vardı; o da, kuruma yapılacak yeni binanın inşa planında bir mescit bulunmamasıydı.[167] Planın sanayi burjuvazisinin çıkarlarına ve isteklerine uygun bir şekilde yürümesi ise AP'nin 1965'te iktidara gelmesinden sonra oldu. Sanayi burjuvazisi AP içinde hâkim sınıfların liderliğini ele geçirdikten sonra Demirel'in plana bakışında radikal bir dönüşüm meydana geldi. Demirel, 1965 öncesinde planlama karşıtı bir söylem tutturmuştu. Sözgelimi seçimlerden hemen öncesinde İzmir'de alaycı bir ifadeyle şöyle diyordu: "Plan baraj değildir. Köprü değildir. Bir yol değildir, liman değildir, fabrika değildir. Plan yenmez içilmez."[168] Ancak iktidar dönemindeki planlama söylemi tümüyle değişti. 1968 Mayıs'ında Zonguldak'ta yaptığı konuşmada, "Geçen yıl hazırlayarak meclislerden geçirdiğimiz İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı da hür teşebbüse geniş teşvik imkânları sağlayan kalkınma anlayışımızı ... aksettiren bir vesika olarak Adalet Partisi iktidarı hakkında yanlış bilgi ve kötü niyetli isnatlara dayanan plan aleyhtarlığı iddialarını tamamen boşa çıkarmıştır," diyordu.[169] Bu sözler, zamanın en önemli siyasal meselesi olan planlama konusunda 'hür teşebbüs'ün yani sanayi burjuvazisinin zaferinin tescili anlamına geliyordu.

Yeni ve yenilenen partiler

27 Mayıs Darbesi'nden hemen sonra tüm siyasi faaliyetlerin yasaklandığı, CHP, CMKP ve Sosyalist Parti'nin açık bırakıldığı ama faaliyetten men edildiği yukarıda belirtilmişti. 13 Ocak 1961'de İçişleri Bakanlığının bir tebliğiyle yeni siyasi partilerin kurulmasına izin verildi.[170] Yeni kurulacak partilere bir aylık bir süre tanındı.[171] O aralıkta Cumhuriyetçi Mes-

163 Soysal, "Plan ve Statüko".
164 *Cumhuriyet*, "Devlet Planlama Teşkilatının Bütün Yetkilileri Topluca İstifa Ettiler", 27.09.1962: 1, 5.
165 *Yön*, "Plancılar".
166 Akçay, *Kapitalizmi Planlamak*, 114-130.
167 *Cumhuriyet*, "Özal, DPT'nin Yeni Binasında Mescit İstedi", 20.09.1970: 1.
168 *Cumhuriyet*, "AP Lideri İzmir'de: Vatandaşı Yıldırmak İstiyorlar", 09.10.1965: 1, 7.
169 Süleyman Demirel, *Seçim Konuşmaları* (Ankara: Adalet Partisi, 1969), 61.
170 *Cumhuriyet*, "Yeni Siyasi Parti Kurmak İçin Faaliyet Başladı", 14.01.1961: 1,5.
171 *Cumhuriyet*, "Siyasi Partilere Propaganda İçin Şimdilik İzin Verilmiyor", 17.01.1961: 1, 5.

leki Islahat Partisi, Adalet Partisi, Çalışma Partisi, Memleketçi Parti, Türk İşçi ve Çiftçi Partisi, Mutedil Liberal Partisi, Yeni Türkiye Partisi (YTP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Düstur Partisi, Güven Partisi, Millete Hizmet Partisi, Muhafazakâr Parti gibi pek çok parti kuruldu.[172] Partilerin siyasi faaliyetleri 1 Nisan 1961'den itibaren serbest bırakıldı.[173] Gelgelelim, bu partilerin sadece bazıları toplumun değişik kesimlerinden destek bularak siyasal hayatta varlık gösterebildi. Bazıları silinip gitti, bazıları da ana yönelişlerinde önemli revizyonlara gitti. Daha önce 3512 sayılı Cemiyetler Kanununa göre düzenlenen siyasi partiler için ayrı bir kanun yapıldı.[174] Kanun, siyasi partilerin uymak zorunda oldukları ideolojik çerçeveyi belirlemesinin yanı sıra, kapatılmalarının Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından açılacak dava üzerine Anayasa Mahkemesi kararıyla mümkün olabileceğini hükme bağlıyordu.

Hızla kapitalistleşen ve dünyaya açılan toplumun değişik kesimlerinde başlayan arayışların, uyanışların tetiklediği toplumsal mücadeleler, bu mücadelelerin akınaya başladığı siyasi yataklar, bu yatakların yönünü değiştirmeye çalıştığı siyasi oluşumlar, toplumsal mücadelelere eşlik eden siyasi mücadelelerdeki açık saflaşmalar Türkiye siyasal hayatının en renkli, en canlı, en gergin, en tedirgin ve en umutlu dönemlerinden birini yaratacaktı. Uzun süren tek parti döneminin (CHP) ardından yaşanan 10 yıllık tek parti yönetiminde (DP) siyaset, farklı toplumsal sınıfların birbiriyle çelişen veyahut çatışan çıkarlarının siyasal düzeyde ifade edildiği bir nitelik kazanamamış, bilakis sınıflar üstü bir oyun olduğu ana teması üzerine kurulmuştu. Şimdi ise tüm sınıflara seslendiğini, herkesi kucaklamak amacıyla hareket ettiğini belirten siyasi partiler, varlıklarını ve büyüklüklerini sürdürseler ve devlet katından siyasetin sınıfsal karşıtlıklara dayalı olduğunu söyleyen seslerin kısılmasına ilişkin adımlar atsalar bile siyasal tercihlerde, yönelişlerde, siyaset yapma tarzında ve bütün bunların toplumsal algılanışlarında bambaşka bir döneme girildiğinin işaretleri gözle görülebilir hale gelmişti. Bu tabloda nicelik olarak büyük partilerle boy ölçüşemeyecek olsa da hem kendi tarihinde hem de Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde siyasal ve toplumsal açıdan en etkili olduğu dönemi yaratan sosyalist sol, siyasal alanın en önemli aktörü haline geldi. Zira AP'yi kendi siyasetinin merkezî temasını sosyalizm karşıtlığına oturtmaya zorlayan, CHP'yi ortanın soluna doğru kaydıran, milliyetçiliği paramiliter bir pozisyona iten, İslamcılığı söylemini antikomünizm üzerinden kurmaya sevk eden sosyalist soldu. Bunun da maddi bir temeli vardı. Sosyalist sol, toplumun en hareketli kesimlerinin; işçilerin, köylülerin, memurların ve gençliğin taleplerini, yönelişlerini, kurulu düzene eleştirilerini yöneltebildiği, bunların teorik karşılıklarını bulabildiği yegâne mecra olabildiği için siyasal hayatı şekillendirebilen bir akım olabildi. Bu nedenle dönemin siyasal parti ve hareketlerini incelemeye sosyalist soldan başlamak uygundur.

Sosyalizm akımı

27 Mayıs sonrası sosyalist solda üç ana akım vardı. Bunlardan birincisi TİP, ikincisi Yön-Devrim Hareketi ve üçüncüsü de Milli Demokratik Devrim (MDD) akımıydı.

---

172 *Cumhuriyet*, "Ankara'da Altı Siyasi Parti Dün Kuruluş Müracaatlarını Yaptılar", 12.02.1961: 1, 5; *Cumhuriyet*, "Müddetin Son Gününde Beş Parti Daha Kuruldu", 14.02.1961: 1, 5.

173 *Cumhuriyet*, "Siyasi Partiler Hummalı Bir Faaliyet Devresine Girdi", 02.04.1961: 1, 5.

174 Kanun No: 648, *Resmî Gazete*, 16.07.1965: 12050.

TİP

13 Şubat 1961'de bazı sendikacılar tarafından kurulan ve 12 Mart 1971'deki askerî darbenin ardından kapatılan TİP[175], Cumhuriyet tarihi boyunca sosyalist solun en çok toplumsallaşabilmiş, parlamentoda grup kurmayı başarabilmiş biricik partisiydi. TİP, başlangıçta sosyalist bir parti olarak kurulmadı. Partinin sosyalistleşme süreci kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra Mehmet Ali Aybar adlı şöhretli bir sosyalist aydının partinin başına getirilmesiyle başladı. Aybar, TİP Genel Başkanı olduktan sonra Sadun Aren ve Behice Boran gibi birçok sosyalist aydının partiye katılmasını sağladı. Bu aydınlar, eski TKP geleneğinden tümüyle koparak Türkiye'de yepyeni bir sosyalist akım oluşturmayı hedefliyorlardı. Amaçları SSCB ya da başka bir ülkenin komünist partisine tabi olmadan, Marksist düşüncenin görüş açılarıyla Türkiye'nin kendine özgülüklerini bulmak ve böylelikle ülke gerçeklerine uygun bir sosyalizm modeli yaratmaktı.

TİP, Aybar'ın genel başkanlığından sonra hızla toplumun ezilen kesimleri için bir çekim merkezi haline geldi. Büyük kentlerde bilinçlenmeye başlayan işçiler, gecekondu mahallelerinin dışlanmış sakinleri, fakir köylüler, devrimci gençler, Kemalizm ile Marksizm arasındaki yelpazede sol bir düşünüşü benimseyen aydınlar, küçük esnaf ve zanaatkâr kesimleri ile Kürtlerin gerek aydın gerek fakir köylü katmanları TİP'i kendi partileri olarak görüp ona destek verir oldular. TİP'in söylemi ve toplumla iletişim kurma biçimleri diğer tüm partilerden ayrılıyordu. Partinin Propaganda Komitesi Başkanı ünlü romancı Yaşar Kemal'in buluşu olan "Kula Kulluk Yetsin Artık", "Kısa Çöp Uzun Çöpten Hakkını Alacak" gibi sloganlar ezilmiş, horlanmış, yoksayılmış fakir halk kesimlerinde karşılık buluyordu. TİP'in radyo konuşmalarını sadece liderinin tekeline vermeyip, topluma işçi ve köylü liderleri, edebiyatçı ve sanatçılar, eğitimciler ve Kürt aydınları aracılığıyla ve onların diliyle seslenmesi de siyasal hayatta ilk kez rastlanan bir olguydu. Sözgelimi, TİP'in 1965 seçimlerindeki radyo konuşmalarını yapanlar arasında Rıza Kuas ve Kemal Nebioğlu gibi işçi önderleri; Yaşar Kemal, Can Yücel, Mahmut Makal gibi edebiyat ve sanat insanları, Tarık Ziya Ekinci gibi Kürt aydınları vardı.[176] TİP'in radyo hatiplerinden Gaziantep'in Çapalı köyünden yetimlikte büyümüş Azap Ali'nin oğlu Hamdoş'un "Köylerde ağaların koltuğuna sığmayıp şehirlere göçen, şehirlerde iş bulamayıp sürünen kardaşlarım ... Patronların azabını çekip de işinden atılan kardaşlarım" diye başlayan konuşması, o zamana kadar parti liderlerinin "aziz vatandaşlarım" diye başlayan konuşmalarıyla karşılaştırıldığında başlıbaşına bir yenilik, bambaşka bir siyasal seslenme biçimiydi. Türkiye siyasal hayatında o zamana kadar yapılan seçimlerde ilk kez bir seçim şarkısı kullanan da TİP'ti. Tülay German tarafından seslendirilen "Yarının Şarkısı"nın "Bir yarın olmalı, başka türlü bir şey / bir aydın, bir güzel yarına varmalı" şeklindeki sözleri halka yarına ilişkin bir umut ve başka türlü bir siyaset tarzı vaat ediyordu.[177]

TİP, bu özellikleriyle yurt sathında beklenmedik bir hızda örgütlenmeyi başardı. Ancak bu, Herkül gücü gerektirecek kadar zor bir işti. Polis baskıları, provokasyonlar, fiilî saldırılar,

[175] TİP hakkında ayrıntılı bilgi ve çözümleme için bkz. Cem Eroğul, "TİP Sorunsalı", *Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme [7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi]*, ed. Ahmet Alpay Dikmen (Ankara, İmaj, 2002), 201-206; Gökhan Atılgan, "Türkiye İşçi Partisi: Türkiye'de Sosyalist Solun Zirvesi", *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, ed. Turgay Uzun (Ankara: Orion, 2010), 339-374.

[176] Türkiye İşçi Partisi, *Yaşasın Emekçiler Yaşasın Türkiye* (Ankara: Sosyal Adalet, 1965).

[177] Murat Meriç, "Memleket Tarihinin Ayrıksı Tanıkları: Seçim Şarkıları", *Birgün*, 12.05.2013.

ideolojik manipülasyonlar ve maddi imkânsızlıklarla baş ede ede yaratılan parti örgütleri 10 Ekim 1965'teki milletvekili seçimlerinde büyük bir zafere imza attılar. 51 ilde seçimlere katılan TİP, toplam oyların yüzde 2,97'sine denk gelen 276 bin 101 oy aldı. 15 milletvekiliyle parlamentoda grup kurmayı başaran TİP'in seçim başarısı birkaç açıdan önemliydi. Bu sonuç, birinci olarak, TİP'in en önemli sorunu olan meşruiyet mücadelesini büyük oranda kazandığını gösteriyordu. İkinci olarak, sosyalizmin geçmişteki gibi yalnızca aydınlar arasında tutunabilen bir fikir akımı olmaktan çıkıp toplumsallaşmaya başladığına işaret ediyordu. Üçüncü olarak, tüm parlamento faaliyetlerinde öteki partilerle eşit haklara sahip olan TİP, emekçi sınıfların sorunlarını, iç ve dış kapitalizme ilişkin eleştirilerini ve getirdiği alternatifleri parlamento gündemine sokmak ve kamuoyunu aydınlatmak imkânını yakalıyordu.

Çetin Altan, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren gibi etkileyici hatipleriyle 1965-1969 dönemi TBMM'sinin en etkin partisinin TİP olduğu söylenebilir. CHP lideri İsmet İnönü'nün Nisan 1968'deki bir açıklaması, bunun bir göstergesiydi. İnönü, partisinin Kars il kongresine gönderdiği mesajda, "Bizim başlıca rakibimiz solumuzda bulunan TİP'tir" diyordu.[178] Ne var ki, TİP aynı başarıyı sonrasında sürdüremedi. Hem Ekim 1965 seçimlerinde uygulanan ve partilerin aldıkları oya göre milletvekili çıkarmasını mümkün kılan milli bakiye sisteminin AP'nin girişimiyle kaldırılması hem de aldığı oylardaki düşüş nedeniyle TİP parlamento grubunu kaybetti. Parti bu seçimlerde toplam 243 bin 631 oy aldı. Oy oranı, yüzde 2,56 oldu. Sadece İstanbul adayları Mehmet Ali Aybar ve Rıza Kuas milletvekili seçilebildiler. 1969 seçimlerinden önce partinin yönetici çekirdeğinde baş gösteren fikir ayrılığı, seçimlerden sonra Aybar'ın genel başkanlıktan istifa etmesiyle sonuçlandı. Önce Şaban Yıldız, sonra da Behice Boran başkanlığındaki TİP, daha sıkı örgütlenmiş ve daha iyi eğitilmiş kadrolar tarafından çekip çevrilen bir örgüt yaratmaya, toplumsal hareketlere nüfuz ve önderlik etmeye çalıştı. Ancak parti, buna fırsat kalmadan 12 Mart 1971'deki askerî darbenin ardından 29-31 Ekim 1970 tarihlerinde toplanan Dördüncü Büyük Kongresinde alınan ve Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğunu belirten karar gerekçe gösterilerek kapatıldı.

TİP, bir bakıma işçi sınıfının karşı-hegemonya hareketiydi. İşçi sınıfının fakir köylülere, esnaf ve zanaatkârların alt kesimlerine, Kürt halkı ve gençliğe liderlik ederek tüm sömürücü sınıflar üzerinde egemenlik kuracağı bir karşı-hegemonya projesi. TİP'in programatik görüşlerine yön veren ideoloji Marksizmdi.[179] Bununla beraber, TİP'in ideolojisi ulusal kalkınmacılık ve kapitalist olmayan yoldan kalkınma gibi Marksizm içinde o dönemde etkili olan bazı yorumlardan etkilenmişti. Beri yandan TİP, Kemalizm, milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik gibi Türkiye'deki hâkim ideolojik temaları sosyalistçe yorumlayarak kendi ideolojisine eklemlemeyi denemişti.

TİP'in Türkiye emekçi halkına nasıl bir ülke vaat ettiği ise programının "Vatandaşa Neler Getireceğiz" başlıklı bölümünde[180] belirtilmişti. Aslına bakılırsa, çark ve başaktan oluşan amblemindeyazılı olan "Herkese İş, Köylüye Toprak" sloganı TİP'in talep ve vaatlerinin özetlenmiş bir ifadesi gibiydi. TİP'in yeni toplum tasavvurunda toplum emek ilkesine göre yeni baştan örgütlenecek; bütün emekçiler iş, bütün köylüler toprak sahibi olacak; emekçi halk eğitimde,

178 *Cumhuriyet*, "İnönü: 'Başlıca Rakibimiz TİP'tir'", 15.04.1968: 1, 7.

179 Cem Eroğul, "Türkiye İşçi Partisi'nin Düşünce Yapısı", *Emek*, 4 (1969), 8-10.

180 Türkiye İşçi Partisi, *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962), 85-166.

Onlar Uyanırken...

Çetin Altan 1965-1969 döneminde Türkiye İşçi Partisi milletvekiliydi. Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmalar da en az *Akşam* gazetesindeki yazıları kadar etkileyiciydi. Mecliste yaptığı ve şair Nâzım Hikmet'i övdüğü bir konuşma nedeniyle AP milletvekillerinin fiilî saldırısına uğradı; milletvekili dokunulmazlığı kaldırıldı ve sonra da iade edildi. Milletvekili ve köşe yazarı olarak bu dönemdeki yazı ve konuşmalarıyla sosyalist fikirlerin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadı ve sosyalizmin sembol isimlerinden birisi oldu. Türkiye'nin dört bir yanından, köylerden, kasabalardan ve şehirlerden binlerce emekçi, Çetin Altan'a mektup yazarak sosyalist fikirlere ve sosyalist aydınlara desteklerini bildirdiler. Çetin Altan, bu mektuplardan bazılarını kura çekerek orijinal imlasına hiç dokunmadan Onlar Uyanırken kitabında yayımladı. Bu mektuplar, 1960'lı yıllarda sosyalizmin toplumsallaşma ve emekçi sınıflar arasında tutunma boyutlarını çarpıcı bir biçimde yansıtır. O mektuplardan biri (imlaya dokunmaksızın):

Mektup 72, 25.1.1967

Sayın Çetin Altan abi,

Önce bu mektubu başkasına yazdırdığım için kusura bakma derim. Ben içimin yanıklığını vede derdimi çatlak ve nasırlı ellerimle dökmek isterdim kağıda ama, yapamadım. Çünkü hastayım ve ellerim albümin hastalığından uyuşuk. Halbuki zavallı ellerimi ilk kez en doğru ve hak davası için kullanacaktım. Ama ziyanı yok bu mektubu benim adıma yazanda terlikçi yani emekçi bir kardeş.

Abi, ben Sivas'ın Suşehri ilçesinin Doğantepe köyünden 28 yaşında bir delikanlıyım. Ama delikanlılık kim biz kim.. Bezim yaşayışımız bildiğiniz gibi irezillik. Etide sütüde buğdayı da biz yaparız ama gel görki yiyit ve içtimiz bi parça ekmek ve soğan. Toprağı karasabanla işleriz tarım aletlerini ağalarda görürüz da ne diyeyim. Senin hep anlattığın gibi ne yediğimiz yedik, ne içtiğimiz içtik, evlerimizde şehir hanımlarının itleri bile yatmaz. Biz çok çalıştığımız halde neden iyi gün görmeyiz! Diye düşündüğümde; herkez kaderimiz böyle der savuştururdu. Ben bu işe çok kızar, bir bit yeniği kurcalardı kafamı. Neye tüccarlar, kabzımallar, Patronlar buncasına rezilcesine sefahat alemleri yaparken biz kara kara düşünelim? Camilerde hep halimize şükür demeyi öğretiyorlardı. Evet Müslümanız ama doğrusu ya bu kötü hayata, bu mahrumiyete pek şükür olmuyor...

Şimdi verem hastalığından Yedikule göğüs hastalıkları hastanesinde tedavi oluyorum. Vede üstelik albümin hastalığı peydah oldu. İşte ne olduysa hastanede oldu. Birkaç kişiyle dertleşirken bir arkadaş kafamdaki bit yeniğini çözüverdi. Meğer çilemiş, sefilliğimiz hep zengin partilerini başa geçirişimizdenmiş. Halbuki bütün fakirler bir partide birleşip oylarını kullansalar bu iş düzelirmiş. Bu kadar kolaymış bu iş. Bir sevindim ki. Bi şaştımki işin bunca doğru ve basitliğine. Allah razı olsun bana doğru yolu gösteren o arkadaşa.

Ve şimdi durup durup tuh diyorum bunca senedir boşa geçen zamana. Şimdi bütün dileğim bir an önce iyileşip köyüme dönüp bu sevinç ve kurtuluş haberini yolunu köylülere, köylüme anlatmak. Ve bu davaya canla başla çalışan senin gibi kıymetli ve sabırlı abimi her gün okuyor ve karanlıkları dağıtma savaşını izliyorum.

Artık ben sosyalistim, köyümün ilk sosyalisti olma şerefini taşıyacağım.

Sağlıcakla kal abi.

Muharrem Arslan*

---

* Çetin Altan, ***Onlar Uyanırken: Türk Sosyalistlerinin El Kitabı*** (İstanbul: Ararat, 1967), 164-165.

kültürde, sanatta, sosyal güvenlikte, barınmada, sağlıkta, dinlenme ve eğlencede, söz ve fikir özgürlüğünde, örgütlenme serbestliğinde ve adalette "bir numaralı vatandaş" haline gelecekti. Emek gücünün, ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının halkın gönüllü ve şevkli çabasıyla halkın kendisi için harekete geçirildiği, böylece bir bolluk toplumunun kurulduğu, özel mülkiyetin ve onun yol açtığı emek sömürüsünün yok edildiği, dışarıya karşı her türlü bağımlılık

ilişkisinin koparıldığı bir toplum vaadi, ancak emekçi sınıfların kendi kollarıyla kurulabilecekti. TİP, sosyalizmi aydınların, bürokratların, subayların ya da öncü militanların yukarıdan aşağı kurabileceği bir düzen değil, emekçilerin kendi öz güç ve eylemleriyle yaratabileceği bir toplum düzeni olarak kavramak ve emperyalizme karşı mücadeleyle kapitalizme karşı mücadeleyi bir ve aynı mücadele olarak ele almak bakımından zamanının tüm sosyalist akımlarından ayrılıyordu. TİP'in önce demokratik sonra sosyalist aşamalara bölünmemiş iktidar stratejisine göre, tüm emekçiler, işçi sınıfının demokratik öncülüğünde eylemleri, katılımları ve oylarıyla kendilerinin siyasal ifadesi olan TİP'i iktidara getirecekti. TİP, kendisini iktidara getiren bu desteğin arkasından çekilmesi halinde iktidardan ayrılacaktı. Bu strateji, TİP Programı'nda şöyle ifade edilmişti: "... Türkiye İşçi Partisi iktidara demokratik seçim yolu ile gelir, insanın insan tarafından sömürülmesini reddederek, temel insan hak ve hürriyetlerine bağlı ve saygılı olarak iktidarda kalır ve seçimle iktidardan gider."[181]

Yön-Devrim Hareketi

Sosyalist soldaki ikinci önemli akım Yön-Devrim Hareketi'ydi.[182] Bu Hareket, adını çıkardığı dergilerden alıyordu. *Yön* dergisi 20 Aralık 1961 tarihinde haftalık olarak yayına başladı ve 30 Haziran 1967'de yayın hayatına son verene kadar, Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldığı 14 ay dışında, beş buçuk yıl boyunca aralıksız yayın yaptı. Kurucuları Mümtaz Soysal, İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Cemal Reşit Eyüboğlu, Hamdi Avcıoğlu ve bütün bu isimlerin bir dergi çıkarmak üzere bir araya gelişinde belirleyici rol oynayan ve derginin başyazarı olan Doğan Avcıoğlu'ydu. Toplam 222 sayı yayımlanan derginin ilk sayısında yayımlanan bildiri, büyük yankılar uyandırdı. Bildiri, aralarında bakanlar, senatörler, milletvekilleri, Kurucu Meclis üyeleri, yargı organlarının çeşitli kademelerinde görev yapanlar, generaller, subaylar, gazeteciler, sanat ve edebiyatçılar, sendikacılar, üst düzey bürokratlar, memurlar, öğretmenler, işçiler, iş adamları, din adamları, köylüler, ev kadınları, futbolcular ve öğrencilerin de bulunduğu tam 1042 kişi tarafından imzalandı. Bildirinin ana fikri, Türkiye'nin kapitalist yoldan kalkınamayacağı yönündeydi. 1960'lar Türkiye'sinde, *Yön* dergisine kısa ya da uzun süreli yazmayan, onunla ilişkili olmayan aydın yok gibiydi. Ülkenin tanınmış akademisyenleri, sanat ve edebiyatçıları, ünlü gazetecileri *Yön*'de yazıyorlardı. Derginin yazar-çizer kadrosu, eski TKP'lilerden, sosyal demokratlara, TİP yöneticilerinden Kemalistlere kadar herkesi kapsıyordu.

Yön, o zamana kadar hakkında konuşulması, yazılması yasak sayılan konuları gözü pek bir biçimde ele alışıyla 'tabu yıkıcı' bir dergiydi. Yıktığı tabuların başında 'sosyalizm' geliyordu. Doğan Avcıoğlu, daha *Yön*'ün ilk sayısında, "Yirminci yüzyılın ikinci yarısında azgelişmiş memleketler için tek çıkar yol sosyalizm"dir diyerek[183] Türkiye'deki en büyük tabulardan birini yıkmıştı; zira aydınlar bu tabudan, bu yasaklı sözcükten hep sakındıkları için sosyalizm yerine 'toplumculuk' demeyi tercih ediyorlardı. Bunun yanında Nâzım Hikmet'in yıllarca yasaklı olduğu kabul edilen şiirlerini ilk yayımlayan da *Yön* oldu. Kürt sorunu, ürkek bir biçimde 'Doğu sorunu' olarak tarif edilmekten *Yön*'ün cesur çıkışıyla kurtuldu. Beri yandan

181 Türkiye İşçi Partisi, *Program*, 69.

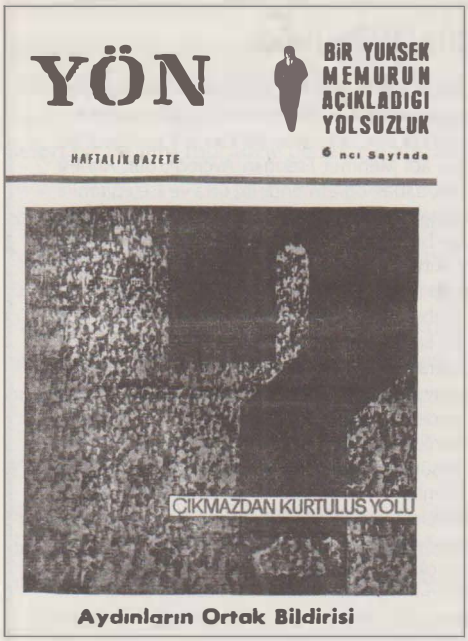
182 Yön-Devrim Hareketi ile ilgili ayrıntılı bilgi ve çözümleme için bkz. Atılgan, *Yön-Devrim Hareketi*.

183 Doğan Avcıoğlu, "Kemer Sıkalım", *Yön*, 1 (1961): 3.

Doğan Avcıoğlu (1926-1984)

Türkiye siyasal düşünce tarihinde Kemalizm ile sosyalizmi birleştirmeye yönelik kuramsal çabanın önde gelen ismidir. 1926 yılında Bursa'nın Mustafa Kemal Paşa ilçesinde doğdu. Asıl adı Mehmet Erdoğan Avcıoğlu'dur. Annesi toprak ağası, babası öğretmendi. İlk, orta ve lise eğitimini Bursa'da tamamladı. Bu yıllarda hedefi öğretmen olmaktı. Anadolu'da bir köye gidecek, orada köylüleri aydınlatarak yurt kalkınmasına hizmet edecekti. Daha faydalı işler yapabileceği düşüncesiyle bu çocukluk hayalinden vazgeçti. Liseyi bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kayıt yaptırdı. Fakat daha sonra yurt dışında okumaya karar vererek Bursa'ya, ailesinin yanına döndü. II. Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından ailesi tarafından Paris'e gönderildi. Paris Siyasal Bilimler Enstitüsü'nün siyasal bilimler ve ekonomi bölümüne kayıt yaptırdı. Marksist düşünceyle Paris yıllarında tanıştı. Fransızcasına İngilizce de ekleyebilmek amacıyla Paris Siyasal Bilimler Enstitüsü'nden mezuniyetinin ardından İngiltere'ye gitti ve bir süre orada kaldı. Türkiye'ye dönüş hazırlıkları içindeyken, iki soru üzerinde dönüşüyordu: "Bizi hor gören bu pezevenklerin seviyesine nasıl geliriz?" ve "Türkiye'yi nasıl değiştiririz?". Yurda dönmeden önce *Forum* dergisine okuyucu mektupları yazıyor ve 'Türkiye nasıl kalkınabilir' sorusuna çeşitli bakımlardan cevaplar üretmeye çalışıyordu. 1955 yılında yurda döndükten sonra kısa bir süre Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde araştırma asistanlığı yaptı. Tank teğmeni olarak askerliğini tamamladıktan sonra, kısa bir süre Merkez Bankası'nda raportör olarak çalıştı. 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti iktidarına karşı yürütülen muhalefet hareketi içinde yer aldı. Bu dönemde haftalık *Akis* ve *Kim* dergileri ile CHP'nin yayın organı niteliğindeki *Ulus* gazetesinde yazılar yazdı. Kuruluşunda aktif olarak yer aldığı ve müdür yardımcılığını yaptığı CHP Araştırma Bürosu'nda iktisadi ve toplumsal konular üzerine çalışmalar yaptı. Bu dönemde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından açılan asistanlık sınavını kazanmasına rağmen, siyasal çalışmalarına ağırlık vermek amacıyla akademik kariyeri reddetti. 27 Mayıs sonrasında İsmet İnönü kontenjanından Kurucu Meclise girdi. Bir yandan 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda çalışırken bir yandan da *Ulus* gazetesindeki yazılarını sürdürdü. Aynı dönemde Ankara Radyosu'nda dış haber yorumculuğu da yaptı. 1961 Anayasası'nın ortaya çıkardığı siyasi iklimin elverişli koşullarında Cemal Reşit Eyüboğlu, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal ve İlhan Selçuk ile birlikte *Yön* dergisini çıkardı. İlk sayısı 20 Aralık 1961'te yayımlanan *Yön*'ün çıkış bildirgesi geniş yankılar uyandırdı. Avcıoğlu'nun başyazarı olduğu *Yön*, yayın hayatında kaldığı beş buçuk yıllık dönem boyunca Türkiye'nin bütün temel sorunlarını tartışmaya açtığı gibi, Türkiye'nin belli başlı tabularının yıkılmasında cesur ve öncü bir rol oynadı. *Yön*'ün yayımlandığı dönemde Albay Talat Aydemir önderliğinde gerçekleştirilen "21 Şubat 1962" ve "21 Mayıs 1963" askerî darbe kalkışmalarına kuramsal açıdan yandaş göründü. 1963 başlarında açılan Sosyalist Kültür Derneği'nin kuruluşunda önemli katkıları oldu. Eş zamanlı olarak Yön Yayınları'nı yönetti. 1962'de Türk-İş tarafından kuruluş çalışmaları yapılan Çalışanlar Partisi girişiminin hazırlık ve program toplantılarına katıldı. 1963-1965 yılları arasında Türk-İş Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini yürüttü. 30 Haziran 1967'de *Yön* dergisinin yayın hayatına son verdikten sonra, başyapıtı olan *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*'ı yazdı. 1969'da Yunus Nadi Ödülünü alan kitap, büyük yankı uyandırdı ve Türkiye'nin toplumsal yapısının araştırılması konusunda teşvik edici, öncü bir çalışma oldu. 21 Ekim 1969'da yayımlamaya başladığı *Devrim* gazetesinde yayımlanan yazılarını *Devrim Üzerine* adlı bir kitapta topladı (1971). Bu yazılar, Avcıoğlu'nun Türkiye için tasarladığı asker ve sivil aydınlar öncülüğünde gerçekleştirilecek ve en nihayetinde sosyalizmin kuruluşuyla sonuçlanacak demokratik devrimin programı niteliğindeydi. İçinde yer aldığı "9 Mart Darbe Girişimi" (1971) başarısızlıkla sonuçlanınca 12 Mart Darbesi'nin ardından "orduyu isyana teşvik" suçundan tutuklandı. Hapishaneden çıktıktan sonra aktif siyasal yaşama katılmaktan kaçınarak tarih çalışmalarına ağırlık verdi. 1969'da yayımladığı *31 Mart'ta Yabancı Parmağı* adlı kitabına ek olarak bu dönemdeki çalışmalarını şu yapıtlarında topladı: *Milli Mücadele Tarihi* (4 cilt, 1974-75) ve *Türklerin Tarihi* (5 cilt, 1979-82). 4 Kasım 1984'te uzun süre mücadele ettiği kansere yenik düştü.

İlk sayısı 20 Aralık 1961'de çıkan Doğan Avcıoğlu yönetimindeki *Yön* dergisi, Cumhuriyet tarihinin en etkili siyasi fikir dergilerinden biriydi. Derginin ilk sayısında yer alan "Bildiri" yüzlerce kişi tarafından imzalandı. Bu "Bildiri" dönemin aydınlarının arayışlarını yansıtan tarihsel bir metindi. Ancak Mehmet Ali Aybar, Behice Boran gibi daha sonra Türkiye İşçi Partisi'nin başına geçecek olan sosyalist aydınlar bildiriyi imzaladılar ve emekçi sınıfların aşağıdan hareketiyle bir sosyalizm kuruluşu öngörerek farklı bir sosyalist mecra yarattılar.

1960'lı yıllar Türkiye'sinde toplumun değişik kesimlerinde gelişen emperyalizm karşıtı bilinçte *Yön*'ün belirleyici bir katkısı vardı.

Yön dergisi, bir genelleme yapılacak olursa, Marksizmden etkilenen ve yararlanan Kemalist aydınların sosyalizm için yol arayışlarının bir tartışma platformu niteliğindeydi. Bu arayışlar 1965 seçimlerinden sonra netleşti. Yöncüler, AP'nin büyük çoğunlukla iktidara gelmesinin ardından Türkiye'de emekçi kitlelerin kendi eylemleriyle ya da onlara dayanarak sosyalizme gidilemeyeceğine inandılar. Çözümün asker ve sivil aydınların ihtilal yoluyla iktidarı ele geçirmesiyle gelebileceğine karar verdikten sonra buna uygun bir adla *Devrim* dergisini çıkardılar. 21 Ekim 1969'da yayın hayatına başlayan *Devrim*, 12 Mart 1971'deki askerî darbeden sonra kapatılana kadar 79 sayı yayımlandı. *Devrim*'in kurucuları, Mümtaz Soysal eksiğiyle, *Yön*'ü kuran kişilerdi. *Yön*'e kıyasla hayli daralmış olan yazar kadrosu ise kurucularının yanı sıra bazı ünlü gazeteciler, akademisyenler ve asker orijinli kişilerden oluşuyordu.

Yön-Devrim Hareketi'nin ideolojisi Kemalist ilkelerin Marksizmden yararlanılarak yeniden yorumlanmasına dayanıyordu. Eğer Kemalist ilkeler Marksizmin görüş açılarıyla yeniden yorumlanabilirse Türkiye'nin sosyalizme gidişine rehberlik edecek bir ideolojik çerçeve olabilecekti. Bu doğrultuda 'inkılapçılık', radikal bir iktisadi ve siyasi düzen değişikliğini anlatmak üzere 'devrimcilik' olarak kullanıldı. Halkçılık, 'sınıfsız zümresiz kaynaşmış millet' yerine işçi ve köylülerden yana, sermayedarlara ve büyük toprak sahiplerine karşı bir iktisadi ve sosyal politikanın doğrultusu olarak anlamlandırıldı. Devletçilik, ülke ekonomisini uluslararası kapitalizmin uydusu olmaktan kurtaracak önlemlerin alınması ve halkçı politikaların uygulanması olarak yeniden kuruldu. Milliyetçilik, emperyalizme karşı mücadelenin ve tam bağımsızlığın dayanağı olarak sunuldu. Böylece Kemalizmin ilkeleri Türkiye'deki iktidarın sınıf karakterini değiştirecek, Türkiye'nin dünya içindeki emperyalizme bağımlı konumuna son verecek ve tüm politikalarını emekçi sınıflar lehine örgütleyecek bir kalkınma ve sosyalizme geçiş programının yönleri olarak yeniden yazıldı.

Yön-Devrim Hareketi açısından sosyalizm bir kalkınma tekniğiydi. Bu tekniğin uygulanabilmesi için iktidarın sınıf karakteri değiştirilmeliydi. Bu işi henüz siyasi bir özne olarak ortaya çıkmaya hazır olmayan emekçi sınıflar değil, entelektüel birikim ve donanımlarıyla onlar

adına hareket edecek 'zinde güçler' olarak adlandırılan asker ve sivil aydınlar başarabilirdi. Sosyalizan yönelişli kalkınma hedefinin önü ancak bir devrimle açılabilirdi. Bu devrim, geri kalmış ve henüz bilinçli bir işçi sınıfına sahip olmayan bir ülkede ancak 'halksız bir devrim'; yani asker ve sivil aydınların yukarıdan devrimi olabilirdi. Yön-Devrim Hareketi'nin öncü isimleri 1969 Sonbaharından itibaren böyle bir devrimin ocağı olabileceğini düşündükleri Madanoğlu Cuntası içinde yer aldılar. Ancak bir devrime dönüşebileceğini umut ettikleri darbe girişimi (9 Mart Darbesi) başarısızlıkla sonuçlandı.

MDD

Sosyalist soldaki üçüncü ana akım Milli Demokratik Devrim hareketi (MDD) idi.[184] En ön plandaki siması 1940'lı yılların başlarında TKP Merkez Komite üyesi olan, 1962'de hem 1951-53 tevkifatında ihtilaflı duruma düştüğü Zeki Baştımar liderliğinde kurulan TKP Dış Bürosu'yla hem de onu tanıyan SSCB ile bağlarını koparan ve bunun ardından da birkaç yakın arkadaşıyla birlikte TKP'nin gerçek temsilcisi olma iddiasıyla hareket eden Mihri Belli'ydi. Mihri Belli ve arkadaşları önce TİP'te söz sahibi olma, ona yön verebilecek bir konuma gelme arayışında oldular. TİP ise Türkiye sosyalist hareketinin tarihini sahiplenmekle birlikte geçmişin örgütsel ilişkilerinden tümüyle bağımsız yeni bir sosyalist hareket yaratma amacındaydı. Bu bakımdan Belli'nin isteklerine, arzularına karşı kesin bir tavır aldı. Belli, bunun ardından kuramsal bakımdan daha yakın bulunduğu *Yön* dergisinde yazmaya, fikirlerini ve TİP'e yönelik eleştirilerini burada dile getirmeye başladı. *Yön* dergisi kapandıktan sonra 1967 Sonbaharında kendi görüşlerini ifade edebileceği *Türk Solu* dergisini çıkardı. 1968 Sonbaharında ise akımın kuramsal görüşlerini ifade etmek üzere *Aydınlık Sosyalist Dergi*'yi yayına soktu. Bu dergiye geçmişte TKP'nin lider kadrosunda yer alan Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Reşat Fuat Baraner gibi isimler de destek verdiler. TİP'in 1968'de girdiği bölünme süreciyle güç yitirmeye başlaması, bunun yanı sıra devrimci gençliğin TİP'in parlamentarist, pasifist bulduğu hattını aşan arayışlar içinde olması, Mihri Belli ve çevresini bir çekim merkezi haline getirmeye başladı. Devrimci gençlik hareketinin neredeyse bütün ön plandaki unsurları gitgide Belli etrafında toplanır olunca MDD gerçek bir siyasal akım olmaya doğru evrildi.

MDD ideolojik olarak Marksizmden kökleniyor, Komitern'in azgelişmiş ülkeler için geliştirdiği iktidar stratejisini Türkiye'ye uyarlıyordu. Türkiye'nin yarı-feodal, yarı-sömürge bir ülke olduğu, dolayısıyla kapitalistleşmemiş, modern kapitalizme özgü sınıflarını ortaya çıkaramamış olduğu akımın başlıca tezlerinden biriydi. Bu tez, MDD'yi iki aşamalı bir devrim stratejisine yöneltti. Önce burjuva devrimlerinin görevlerini üstelenecek bir devrim sürecinin içinde yer alınacak, sonra bu devrimin geliştireceği kapitalizmin yaratacağı sınıf çelişkileri sosyalist bir devrimle çözülecekti. MDD, bu bakımdan devrimin ilk aşamasında (milli demokratik devrim), burjuva devrimcileri olarak gördüğü Kemalist aydınlarla (asker ve sivil) ittifak arayışları içinde oldu. Bu son nokta, MDD'nin kendi içinde bir ayrışma yaşamasını da beraberinde getirdi. Türkiye 1970 yılında bir hegemonya krizine doğru ilerlerken MDD'nin bu krize nasıl bir örgütsel müdahalede bulunacağı konusunda akım içinde başlayan tartışma bölünmeyle

[184] MDD için bkz. Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP* (İstanbul: Yordam, 2010), 173-230; Ergun Aydınoğlu, *Türkiye Solu (1960-1980)*, 2. baskı (İstanbul: Versus, 2008), 163-218.

sonuçlandı ve MDD beş kümeye ayrıldı.[185] Birinci kümede Mihri Belli vardı; bu küme yakın zamanda 'ilerici bir ordu darbesi' beklentisi içindeydi ve sosyalist bir parti inşa etmeyi ivedi bir iş olarak görmüyordu. İkinci kümede, TKP'nin eski Merkez Komite üyelerinden Hikmet Kıvılcımlı çevresi bunuluyordu; bu çevre, yakın zamanlı ilerici bir ordu darbesi ihtimalini ciddiye almakla birlikte, legal bir işçi sınıfı partisi kurarak toplumun emekçi kesimlerini örgütlemek ve onlara önderlik etmek gerektiğini savunuyordu. Mahir Çayan'ın başını çektiği üçüncü küme, ordudan ilerici bir darbe beklentisini gerçekçi bulmuyor, olası bir askerî diktatörlüğe karşı silahlı mücadeleyi örgütleyebilecek illegal bir partinin gerekliliğini vurguluyordu. Maocu bir hatta yönelen Doğu Perinçek önderliğindeki dördüncü küme, kırlardan kentlere doğru iktidarın parça parça alınması gerektiği tezini öne sürüyor ve bütün sosyalist eğilimlerin yasal bir partide birleşmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Beşinci kümede Deniz Gezmiş, Sinan Cemgil ve Hüseyin İnan'ın önderlik ettiği devrimci gençlik çevresi yer alıyordu; bu küme silahlı bir devrimci örgüt kurarak devrimci bir cephe açmak fikrindeydi. Bu kümelenmeden üç yeni siyasal oluşum çıkacaktı: Mahir Çayan'ın başını çektiği Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C), Doğu Perinçek'in başını çektiği Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi (Tİ-İKP) ve Deniz Gezmiş'in başını çektiği Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO).

Cumhuriyet Halk Partisi ve Ortanın Solu

CHP, 27 Mayıs Darbesi'nin ardından sanayi burjuvazisi ile asker ve sivil aydınlardan oluşan bürokratik intelligentsia tarafından kurulmaya çalışılan tarihsel blokun siyasi ifadesi olması beklenen partiydi. Ancak CHP bu dönemde toplumun geniş kesimlerini yeni tarihsel blokun dünya yönelişleri doğrultusunda seferber edemedi, toplum katında genişçe bir rıza örgütleyemedi. Genel Başkan İnönü, her ne kadar partisinin 27 Mayıs Darbesi'nin 'ne başında ne içinde' olduğunu vurgulasa da darbenin devirdiği DP'nin mirasını yüklenen siyasetçiler tarafından geliştirilen 'CHP+Ordu=İktidar' formülünün gördüğü rağbet, CHP'nin bir 'devlet partisi' olduğu, 'halk partisi' olmadığı ve olamayacağına ilişkin kanaatin toplumun genişçe bir kesiminde pekişmesine neden oldu. Bu durum, CHP için yeni arayışları beraberinde getirdi. 'Ortanın Solu' yönelişi, bu arayışların bir sonucu olarak ortaya çıkacaktı.

CHP, 'Ortanın Solu' formülünü ortaya atıncaya dek, üç hükûmetin kurucu unsuru oldu. Bunlar, zoraki koalisyon hükûmetleriydi ve suni bir karakter taşıyorlardı. CHP, kurucu unsuru olduğu bu hükûmetlerle siyasi bir istikrar ortamı yaratamadığı gibi toplum desteğini de artıramadı. Önünde müşkül görevler vardı: Sanayi burjuvazisi ile işçi sınıfının, geleneksel tabanının önemli bir bölümünü oluşturan bürokrasi ile ona tepkili kırsal kesimlerin taleplerini tutarlı ve ikna edici bir siyasal söylem içinde eklemlemek zorundaydı. 1961 seçimleri öncesinde yayımlanan 'Temel Hedefler Beyannamesi'nde[186] buna uygunmuş gibi görünen ilkeler ilan edildi. Ne var ki, yalnızca ve esasta hoşnut edilebilen toplumsal kesim, sadece sanayi burjuvazisiydi. Beyannamede özel teşebbüsün güvensizlikten kurtarılacağı, 1950'lerde karşı çıkılan yabancı sermaye için en elverişli şartların hazırlanacağı vurgulanmıştı. Sahiden de CHP'nin kurucu koalisyonlarında yabancı sermaye girişlerinde önemli artışlar yaşandı. Ancak, ne tarımsal kesim için vaat edilen reformlar, ne işsizlere vaat edilen tam istihdam, ne

[185] *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, ed. Ertuğrul Kürkçü (İstanbul: İletişim, 1988), 2157-2158.

[186] *Milliyet*, "Temel Hedefler Kabul Edildi", 28.08.1961, 1,5.

vergide adalet, ne işçilere "emeğinin külfetine denk ücret", ne de istikrarlı ve huzurlu bir siyasi ortam sağlanabildi. CHP 1961-1965 dönemi icraatlarıyla sermayeye yaklaşırken oy potansiyeli gitgide artan işçi sınıfından uzaklaştı. Yapılamamış tarımsal reform kırsal kesimlerdeki DP geleneğinin üstünlüğünü geriletemediği gibi bu kesimlerin sevgilisi olan Menderes'in idam edilişine duyulan hüzünlü tepkinin CHP ile de ilişkilendirilmesi niceliksel olarak toplumun çoğunluğunu oluşturan köylerde CHP'nin eriyişini beraberinde getirdi. Üstelik parti, kendi iç çekişmeleri ve DP mirasçı partilerin politikalarına verdiği tavizler nedeniyle destekçisi olan geleneksel Kemalist kitleyi de kaybetmeye başladı. Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi isimler bu dönemde CHP'den ayrıldılar. Beri yandan gençlikte, aydın katmanlarda, işçi sınıfında ve fakir halk kesimlerinde TİP'e gösterilen ilgi, CHP ile toplumun dinamik kesimleri arasındaki ilişkiyi hatırı sayılır bir biçimde zayıflattı. Bütün bunları gözlemleyen ve "Johnson Mektubu"nun ardından bağımsızlıkçı, sol bir üslubun gerçekçiliğini gören İnönü, 1965 seçimleri öncesinde Gazeteci Abdi İpekçi ile yaptığı söyleşide "CHP, bünyesi itibariyle devletçi bir partidir ve bu sıfatla elbette ortanın solunda bir ekonomik anlayıştadır" diyerek[187] CHP'nin yeni yönsemesini açıklamış oldu. Buna karşılık seçimler öncesinde ortaya konan bu yeni yönseme bütünlüklü bir program haline getirilemediği gibi sağkanat siyasetçiler tarafından kolaylıkla demagojik bir negatif propagandanın etkili malzemesi haline getirildi. CHP'nin 'solun ortası' olduğu, 'ortanın solu'nun 'Moskova'nın yolu' olduğu toplum katında akıllara kazınıp tepki uyandıracak bir şekilde durmaksızın işlendi. CHP 10 Ekim 1965 seçimlerinde 1961'de yüzde 36,7 olan oyoranının hayli gerisinde kalınca (yüzde 28,75) başarısızlığın başlıca nedeni ortanın solu yönsemesine yüklendi. Artık ortanın solu deyimini kullanan neredeyse tek bir CHP'li kalmıştı: Bülent Ecevit.

Ecevit, ortanın solunu bir slogan olmaktansa bir program başlığı haline getirmek amacıyla 1966'da kaleme aldığı *Ortanın Solu* adlı kitapta CHP'yi bir 'devlet partisi' olmaktan çıkarıp bir 'halk partisi' yapmanın yollarını aradı. "CHP," diye yazıyordu, "halka gitmelidir. Ama halka gittiğinde, yalnız uzatacak eli değil, söylenecek sözü de olmalıdır. Halkta bir umut ışığı, bir inanç ateşi yakabilmelidir."[188] Ecevit, ortanın solunun temel ilkelerini şöyle formüle etti: i) insancılık, ii) halkçılık, iii) sosyal adaletçilik ve sosyal güvenlikçilik, iv) ilericilik, devrimcilik, reformculuk, v) devletçilik, vi) plancılık, vii) özgürlüğe bağlılık, viii) sosyal demokrasiden yana olmak.[189]

Genel Sekreter olarak Ecevit'in CHP'yi programatik düzeyde sosyal demokrat bir parti haline getirme çabası, parti içindeki sağ kanadın tepkilerine yol açtı. Tuhran Feyzioğlu liderliğindeki sağ kanat ile ortanın solu savunucuları arasındaki mücadele 18. Kurultayda bir hesaplaşmaya dönüştü. Feyzioğlu, ortanın solu hareketini 'CHP'yi dolambaçlı yollardan sosyalist yapmaya çalışmak'la suçluyordu. İnönü, bu suçlamaların aslında Ecevit'e değil kendisine yöneltildiğini belirterek Ecevit'ten yana tavır koyunca Feyzioğlu ekibi CHP'den ayrılarak yeni bir sağ kanat partisi kurmaya yöneldi.

CHP, Ekim 1969'daki seçimlere ana teması 'düzen değişikliği' olan "Halktan Yetki İstiyoruz" başlıklı bir bildirgeyle girdi.[190] Bülent Ecevit'in bir eseri olduğu besbelli olan bildirge,

187 *Milliyet*, "İnönü'nün Uyarması: Kalkınma Muhafazakâr Tedbirle Gerçekleşmez", 29.07.1965, 1.

188 Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, 6. baskı (İstanbul: Tekin, 1974), 99.

189 A.g.e., 24-27.

190 CHP, *Halktan Yetki İstiyoruz* (Ankara: Ulusal, 1969).

"bozuk, adaletsiz, hızlı gelişmeyi ve sınaileşmeyi engelleyen" düzenin devrimci aydınlar ile geniş halk toplulukları tarafından nasıl değiştirileceğini anlatan bir programdı. Dünyada ve Türkiye'de durmaksızın gelişen ve güçlenen sosyalist ve sosyal demokratik akımlardan önemli ölçüde etkilenen bu program, Ecevit'in küçük burjuva radikalizminin en ucuna doğru başlattığı uzun yürüyüş içinde önemli bir momentti. İnsanın insanı, zümrenin zümreyi, kişiler ve yabancıların da ülkeyi sömüremeyeceği bir düzen öngören program antikapitalist değildi ama, toprağın işleyenin, suyun kullananın olacağı, köylülerin, işçilerin, ücretlilerin, esnaf ve sanatkârın halk kooperatifleri yoluyla örgütlenip en büyük yatırımcı olacağı bir düzen hedefliyordu. Program, özel mülkiyet hakkının korunacağını, ancak, mülkiyet hakkının kamu yararına aykırı bir biçimde kullanılamayacağını vurguluyordu. Programın hareket noktası, Türkiye'de şimdiye kadar yapılan ve gerekli olan siyasal ve yönetsel kurumlarla, örgütlenmelerle, davranışlarla ve törelerle ilgili devrimlerin halkın ekonomik ve sosyal durumunda köklü değişiklikler meydana getirmedikleriydi. Bu hareket noktasından yola çıkan program, "Türkiye'de yapılması gereken asıl devrim, alt-yapı devrimidir. Yani, üretim ilişkilerini yeniden düzenleyen ve ekonomik güce el değiştirten devrimdir" sonucuna ulaşıyordu.[191] Seçim meydanlarında "toprak işleyenin, su kullanın" gibi radikal sloganın içeriğini anlatan, Kürt halkı üzerindeki baskıcı devlet politikasını kısmen de olsa ilk kez eleştiren, üreticilerin ve emekçilerin yönetime etkin katılımlarını meydanlarda savunan Genel Başkan İnönü değil, Genel Sekreter Ecevit'ti. Ancak CHP'nin aldığı oy oranı 1965'in de gerisine düşerek yüzde 27,37'ye indi. Ortanın solunun halka tanıtılması ve desteğini kazanması için 12 Mart 1971'deki askerî darbenin ardından gelen süreci beklemek gerekecekti.

CHP'nin Sağı: Güven Partisi

Güven Partisi (GP) 12 Mayıs 1967'de CHP'den ayrılan 52 milletvekilinden 5'inin başvurusuyla kuruldu ve partinin genel başkanı Turhan Feyzioğlu oldu.[192]

GP, CHP'nin ortanın solu hattına doğru hareket etmesine karşı bir tepki olmanın yanı sıra 1950'lerde DP'ye karşı liberal aydın muhalefetinde yıldızlaşan Feyzioğlu'nun Bülent Ecevit ile rekabetinde yenik düşmesinden kaynaklanan hırslarının da bir ürünüydü. Programatik düzeyde kendini Atatürk milliyetçiliği üzerinden kurgulamıştı. Atatürk milliyetçiliğinin bu partinin dilindeki anlamı ise işçi sınıfının bir sınıf olarak siyasal alana çıkışına, sınıf çelişkilerinden doğan sınıf mücadelelerine karşı reaksiyoner bir anlamdı. Nitekim, GP'nin ilk programında bu anlayış, "Her servet ve gelir farkını, her türlü ticari faaliyeti ve mülkiyeti sömürme imiş gibi göstererek vatandaşları devamlı surette birbirine kışkırtan ve düşman olmağa iten iptidai bir sosyalizm edebiyatı ... milli bütünlüğü ... kökünden sarsar" ifadeleriyle yansıtılıyor, bunun panzehirinin Atatürk'ün "bütün vatandaşları millet potasında kaynaştıran, sınıf kavgasını reddeden milliyetçi ve ıslahatçı tutumu" olduğu belirtiliyordu.[193] Partinin doğuş sebebi ise, 1969 seçim bildirgesinde "memleketin iktisadi ve içtimai dertlerini çözecek kudrette olmayan bir iktidar [AP] ve düzeni yıkma hevesine kapılmış solcu bir muhalefet" açıklanıyordu.[194]

---

191 A.g.e., 123.

192 *Cumhuriyet*, "Yeni Partinin Adı: Güven", 13.05.1967: 1, 7.

193 Güven Partisi, *Program* (Ankara, 1967), 8-9.

194 Güven Partisi, *Güven Partisi Seçim Beyannamesi* (Ankara: Ankara, 1969), 8-8.

Turhan Feyzioğlu (1922-1988)

Sağ Kemalizmin önde gelen ideologlarından ve siyasi aktörlerindendir.

Kayseri'de doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Fransa ve İngiltere'de sürdürdüğü bilimsel çalışmalarından sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak döndü. 1955'te anayasa hukuku profesörü, 1956'da SBF Dekanı oldu. 1956-1957 ders yılı açılış nutkunda DP'nin baskıcı rejimini ima ederek "asla nabza göre şerbet sunan münevver haline gelmeyelim" dediği için bakanlık emrine alındı. 1954'te yayımlanmaya başlayan *Forum* dergisinin önemli kalemlerinden birisiydi. *Forum*, DP'nin kurduğu baskıcı rejime karşı siyasi iktidarı kurumsal olarak dengeleyen ve dizginleyen Batılı bir demokrasi anlayışının savunuculuğunu yapıyordu. Kısa bir süre Hürriyet Partisi ile CHP arasında müteredditi kaldıktan sonra CHP'ye girdi ve 1957'de Sivas Milletvekili seçildi. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Kurucu Meclis Anayasa Komisyonu Başkanlığı yaptı. Atandığı ODTÜ Rektörlüğünden Milli Birlik Komitesi'nin 147 öğretim üyesini üniversiteden uzaklaştırması üzerine istifa etti. Ocak 1961'de kurulan II. Gürsel Hükûmeti'nde Milli Eğitim Bakanı olarak görev aldı; ancak 147'ler sorununun çözülmemesine karşı akademik özgürlükten yana tavır alarak istifa etti. Ekim 1961'de CHP Kayseri Milletvekili seçildi ve İnönü hükûmetlerinde Devlet Bakanı ve başbakan yardımcısı olarak görev yaptı. CHP içinde gelişen ve "ortanın solu" olarak bilinen Kemalizmin sol yorumuna karşı kesin bir tavır koydu ve 47 arkadaşıyla birlikte CHP'den ayrıldı. Kemalizmin anti-sosyalist, milliyetçi ve muhafazakâr bir yorumu üzerinde yükselen Güven Partisi'ni Mayıs 1967'de kurdu. Bu parti, 12 Mart Darbesi'nden sonra Kemal Satır önderliğinde kurulan Cumhuriyetçi Parti ile birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) adını aldı. Partinin Genel Başkanlığına Feyzioğlu seçildi. 12 Mart sonrasında kurulan darbe hükûmetlerini destekledi. 1975'te Birinci MC Hükûmeti'nde ve Ocak 1978'de Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükûmetinde başbakan yardımcısı olarak görev yaptı; ancak Ecevit'in izlediği sosyal demokrat siyasi hattı eleştirerek Ekim ayında bu hükûmetten ayrıldı. 1979'da Demirel'in kurduğu hükûmete destek verdi. 12 Eylül Darbesi'nden sonra Kenan Evren'in başbakan adayıydı; ancak bazı generallerin karşı çıkması sonucunda başbakanlığı sadece 5 saat sürdü. Devlete karşı toplumu, baskıya karşı özgürlüğü temel alarak başladığı siyasi yaşamını devletçi, milliyetçi ve sağcı bir siyasi pozisyonda tamamladı. 1988'de geçirdiği kalp krizi sonucunda öldü. *Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair* (1957), *Devlet Adamı Atatürk* (1963), *Büyük Tehlike Komünizm* (1969), *Atatürk Yolu* (1981), *Atatürk ve Milliyetçilik* (1986), *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği* (1988) eserlerinden bazılarıdır.

Alevilerin ilk partisi: Birlik Partisi

Dönemin yeni ve özellikli partilerinden biri Birlik Partisi (BP) idi.[195] 17 Ekim 1966'da kurulan BP'nin özelliği Cumhuriyet tarihinde belli bir inanç kesimine hitap eden ilk parti ve Alevilerin ilk siyasal teşebbüsü olmasıydı. Partinin amblemi Hz. Ali'yi temsil eden bir aslan ve onun çevresinde 12 imamı simgeleyen 12 yıldızdı. Partinin kuruluşunu mümkün kılan koşullar 1960'lı yılların dünyasının canlılığında ideoloji ve sınıf temelli olduğu kadar kimlik temelli siyasete de alan açılmış olması, Alevilerin içinde yer aldıkları partilerde hüsn-ü kabul görmeyip genellikle dışlanmaları, önceden kapalı bir toplum yapısı içinde yaşarken kent

[195] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kelime Ata, *Alevilerin İlk Siyasal Denemesi: (Türkiye) Birlik Partisi (1966-1980)* (Ankara: Kelime, 2007); Mehmet Ertan, *The Circuitous Politicization of Alevizm: The Affiliation Between the Alevis and the Left Politics (1960-1980)*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Modern Türkiye Tarihi Atatürk Enstitüsü, yayımlanmamış master tezi, 2008).

hayatı içinde aktif siyaset sahnesine çıkabilecek bir potansiyele erişmeleriydi. Bu dönemde yayın hayatına başlayan *Ehl-i Beyt* ve *Cem* gibi dergiler bir Alevi kamuoyunun oluşmasında etkili oldu. BP'nin kurulduğu dönemde doktriner bir özelliği yoktu; zira parti bir tepki partisiydi ve önceliği parlamentoda grup oluşturmaktı. Bu hedefe ulaşıldığında Alevilerin meşruiyetinin sağlanacağı varsayılıyordu. İlk kurucu genel başkan emekli bir generaldi: Hasan Tahsin Berkman. Parti, kuruluşundan 1969 seçimlerine kadar olan dönemde Alevi taban üzerinde yoğunlaşarak siyaset yaptı, yerel düzeyde 'dede'lerin gücünden yararlandı. 1967'de sağ kanat siyasi gelenekten gelen Hüseyin Balan'ı genel başkanlığına getiren partinin söyleminde Kemalizm vurgusu ön planda tutuluyordu. Nitekim, Balan 1969 seçimleri öncesinde "mezhebimiz Kemalisttir, kâbemiz de Anıt Kabir'dir" diyordu.[196] BP yüzde 2,80 oy oranına ulaştı ve sekiz milletvekiliyle parlamentoda temsil edildi. Ancak bu sonuç parlamentoda grup kurmaya yetmedi ve parti içinde bir başarısızlık olarak değerlendirildi. Beri yandan Hüseyin Balan'ın siyasi tavır ve söylemiyle AP'ye yakın bir tavır sergilemesi parti içinde ayrı bir tartışma konusu oldu. Kasım 1969'daki parti kongresinde bu sefer Mustafa Timisi genel başkanlığa getirildi. BP, Timisi genel başkanlığında merkezden sola doğru ilerleyecek ve bir sosyal demokrat parti haline gelmeye çalışacaktı.

Adalet Partisi

Dönemin yeni, DP'nin mirasını yüklenen ve siyasetin iktidar katına damgasını vuran partisi Adalet Partisi'ydi (AP). AP, 11 Şubat 1961'de kuruldu. İlk genel başkanı 27 Mayıs Darbesi'ni yapan cunta tarafından ordudan tasfiye edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala'ydı. Bu ismin, ordu ile parti arasındaki olası gerilimleri düşürücü, normalleştirici bir işlev görmesi amacıyla seçilmiş olduğu akla yatkın görünüyor. Partinin adı, milli iradeyle seçilen DP'lilerin Yassıada'da yargılanmalarının bir 'adaletsizlik' olduğunu ima etmek üzere seçilmişti.[197] Partinin ilk amblemi rahle üzerinde duran açık bir kitap, kitabın içine doğan bir güneş ve bunların altına yazılmış A ve P harflerinden oluşuyordu. İçine güneş doğan açık kitap *Kuran*'ı, A ve P harfleri de Allah ve Peygamberi çağrıştırıyordu.[198] 1965 seçimlerinden önce Süleyman Demirel genel başkanlığında YSK'ya tescil ettirilen ikinci amblem ise şaha kalkmış bir kır at şeklindeydi. Bu amblem de Demokrat Parti'ye halk arasında 'demirkırat' deniliyor olmasından esinlenmiş, yüklenilen DP mirasını şaha kaldırma mesajı vermek istemişti.[199]

AP'nin süreç içinde DP mirasını sahiplenen partilere üstünlük sağlaması genellikle DP ile AP arasında bir özdeşlik kurulmasına yol açar. Miras meselesi doğru olmakla birlikte özellikle Demirel'in genel başkanlığından sonra iki parti arasında önemli bir fark vardı. DP bakımından sanayi burjuvazisi tali bir unsur iken AP bakımından asli bir unsurdu.[200] Nitekim AP Programı'nın 29. maddesi tarım sektörünün sanayinin çıkarlarına göre örgütlenmesi gerektiğini vurguluyordu. 30. maddesi de nüfusun teknik kabiliyeti ve eğitim seviyesinin tüm ekonomi içinde belirleyici rol oynayacağı belirtilen sanayiye dayalı sermaye birikimini hız-

196 Abdi İpekçi, *Liderler Diyor ki* (İstanbul: Ant, 1969), 99.

197 Tanel Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* (İstanbul: İletişim, 2004), 28.

198 Ahmad, *Demokrasi Süreci*, 376.

199 Abadan, Nermin Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966), 124.

200 Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980* (İstanbul: Yordam, 2010), 178.

Süleyman Demirel (1924-2015)

Muhafazakârlık, mukaddesatçılık, milliyetçilik ve liberalizmin Türkiye'ye özgü eklemlenmesinden doğan Türk sağ siyasetinin önemli siyasi figürlerindendir.

1 Kasım 1924'te Isparta İslamköy'de doğdu. Babası İslamköy Belediye Başkanlığı da yapmış orta halli bir çiftçiydi. 1942'de girdiği İstanbul Teknik Üniversitesi Yüksek İnşaat Mühendisliği Bölümünden 1949'da mezun oldu. Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde yönetici olarak çalışırken bir yıllığına eğitim için ABD'ye gönderildi. Dönüşte Barajlar Dairesi Reisliği görevine getirildi. 1955'te Eisenhower Bursunu kazanan ilk Türk olarak yeniden ABD'ye gitti ve dönüşünde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne atandı.

1962'de Adalet Partisi'ne (AP) üye olarak siyasal hayata katıldı. 1964'e kadar bir süre müteahhitlik ve bir süre de Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) öğretim üyeliği yaptı. Genel Başkan Ragıp Gümüşpala'nın Haziran 1964'te ölmesi üzerine herkes Saadettin Bilgiç'in genel başkan seçilmesini beklerken ABD'nin, sanayi burjuvazisinin ve basının desteğiyle sürpriz bir biçimde AP Genel Başkanı seçildi. 10 Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerde yüzde 52,73 gibi yüksek bir oyla Genel Başkanı olduğu AP büyük bir seçim zaferi kazandı ve kendisi de Türkiye'nin en genç başbakanı oldu. Dilindeki Isparta şivesi ve "Çoban Sülü" lakabıyla Anadolulu, halktan; başından çıkarmadığı fötr şapkasıyla modern; "Morisson Süleyman" lakabıyla dünyanın süper gücünü arkasına alan; liberal söylemiyle Batılı, muhafazakâr söylemiyle Doğulu; milliyetçiliği ve mukaddesatçılığıyla halkın değerlerine, sanayileşmeci ve kalkınmacılığıyla burjuvazinin beklentilere seslenebilen; mutedil karakteriyle devlet katında, sol hareketlere karşı katılığıyla geleneksel kitleler gözünde makbul bir siyasetçi olarak Türkiye siyasal hayatının 40 yıl boyunca en önemli figürlerinden birisi olacaktı. 1969 genel seçimlerinde oylarında nispi bir düşüş görülse de partisini tek başına iktidara taşımayı başardı. Bu dönemde gençlikten, işçi sınıfından, emekçi köylülerden gelen toplumsal muhalefet karşısında bir yandan "yollar yürümekle aşınmaz" gibi liberal demagojik bir söylemle ılımlı bir devlet adamı görüntüsü verdi, ama bir yandan da paramiliter gruplara verdiği örtük destekle toplumsal muhalefete karşı sert bir tavır geliştirdi. Ülke içinde toplumsal huzursuzluğun, AP içinde de örgütsel çekişmelerin bir sonucu olarak gelişen iç muhalefetin yükselişiyle 1970 bütçesi güvensizlik oyu alınca eski popülaritesini yitirir gibi oldu. 12 Mart 1971'de verilen askerî muhtırayı takiben başbakanlıktan istifa etti. 1973'teki seçimlerde Bülent Ecevit liderliğindeki CHP karşısında büyük bir seçim yenilgisi alınca milliyetçi ve İslamcı sağ ile birlikte sola karşı büyük bir cephe oluşturma stratejisi izledi. 1975'te MSP ve MHP ile kurduğu Birinci Milliyetçi Cephe (MC) Hükûmetinin, 1977'de İkinci MC hükûmetinin başbakanı oldu. 1979'da ise MSP ve MHP'nin dışarıdan desteklediği bir hükûmet kurdu. 12 Eylül 1980'deki askerî darbe yapıldığında altıncı başbakanlık görevindeydi. Darbeden sonra başka siyasal liderle birlikte Gelibolu Hamzaköy'de bir süre gözetim altında tutuldu ve 1982 Anayasası gereğince 10 yıl siyaset yapma yasağına tabi kılındı. Yeni siyasal partilerin kurulmasına izin verilen 1983'teki siyasi hamleleriyle siyaset yasağını çiğnedi ve bu nedenle bir süre Çanakkale Zincirbozan'da gözaltında tutuldu. 6 Eylül 1987'deki halkoylamasıyla üzerindeki siyaset yasağı kalktı. Bundan kısa bir süre sonra Doğru Yol Partisi'nin (DYP) başına geçti. Bu sefer, 12 Eylül rejiminden tümüyle çıkarak "demokratikleşmeye öncülük etme" misyonuyla meydanlara döndü. Partisi 1991 seçimlerinden birinci parti olarak çıktı. Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile kurduğu koalisyon hükûmetinin başbakanı oldu. 7. başbakanlığı sırasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal ölünce 16 Mayıs 1993'te 9. Cumhurbaşkanı seçildi. 28 Şubat 1997'deki 'post-modern' askerî darbe sürecinde devletin başındaydı. Görev süresi 2000 yılında sona erdikten sonra aktif siyasetten çekildi. Perde gerisinden merkez sağı toparlama, ona yön verme çabaları devam ettiyse de ciddiye alınabilecek sonuçlara ulaşamadı.

landıracak şekilde biçimlendirilmesinin, Türkiye burjuvazisinin sanayi alanında çalışmaya teşvikedilmesinin zorunlu olduğunu belirtiyordu.[201] Hatırlanacağı üzere DP'nin oluşumuna öncülük ettiği iktidar bloğu, tarımsal ve ticari sınıflara öncülük tanıyor ve ekonominin bütününü tarımsal kesimin önceliklerini esas alarak kurguluyordu. Bu açıdan düşünüldüğünde AP'nin, sanayi burjuvazisinin lideri olduğu burjuva fraksiyonları ile tarımsal kesimler arasındaki ittifakın bir yandan liberal, bir yandan muhafazakâr, bir yandan dindar, bir yandan laik, bir yandan Batıcı, bir yandan yerlici, bir yandan milliyetçi, bir yandan emperyalizme meftun bir siyasi projesi olduğu söylenebilir.

1960-1971 döneminde girdiği bütün seçimlerin galibi olan AP, esas üslubunu Süleyman Demirel'in genel başkanlığıyla kazandı. Siyasal etkinliği 2000'ler Türkiye'sine kadar uzanacak olan Demirel, Haziran 1964'te Gümüşpala'nın ölümü üzerine Kasım ayında toplanan AP büyük kongresinde büyük burjuvazi, ordu çevreleri ve basının desteğiyle genel başkanlığa seçildi. Bu tarihten sonra da Türkiye'de sağ siyasete mührünü basan isimlerden birisi oldu.[202] AP, Demirel genel başkanlığında girdiği 1965 genel seçimlerinde yüzde 52,87 oy alarak tek başına iktidara oturdu. Benzer bir başarı 1969 seçimlerinde de tekrarlandı. Her ne kadar AP'nin oy oranı 46,55'e düşse de, seçim sistemi değişikliği nedeniyle parlamentodaki sandalye sayısı arttı ve tek başına hükûmet kurmaya yetti. Bu seçim başarılarında partinin siyasal programının, stratejisinin, geleneğinin etkisi elbette vardı; ancak Demirel'in payı da gözardı edilemeyecek kadar büyüktü. Demirel bir yandan ABD Başkanı Lyndon Johnson ile çekilmiş fotoğrafıyla (genel başkan seçildiği kongrede delegelere dağıtılan bu fotoğraf hileliydi; rötuşla fotoğraftaki diğer kişiler silinerek bunun Başkanla çekilmiş hususi bir fotoğraf olduğu izlenimi yaratılmak istenmişti[203]), bir yandan da kısa bir süre mümesilliğini yaptığı bir Amerikan şirketinin adını sıfat olarak kullanışıyla (Morisson Süleyman) 'ABD'nin tercih ettiği adam' imgesine sahipti; yani arkasında dünyanın en güçlü devleti vardı. Ama bir başka imgesiyle de 'halk adamı'ydı. Zira Demirel, o zamana kadar hiçbir siyasal liderde olmayan bir aile ve sınıf kökenine sahipti. Ne eşraftan ne de bürokratik intelligentsia'dan geliyordu, Ispartalı bir köylü çocuğu, 'Çoban Sülü'ydü. Başından çıkarmadığı fötr şapkasıyla modern görünümlü bir siyasetçi, dilindeki Isparta şivesiyle halktan bir kişiydi. Güçlü bir belagati olduğu gibi Türkiye siyasetinin en büyük demagoguydu. Türkiye'deki Amerikan üslerine duyulan tepkilerin dorukta olduğu günlerde "Türkiye'de Amerikan üssü yoktur, tesisi vardır" diyen[204], kalkınmanın ancak planlı ekonomiyle sağlanabileceğine en çok inanılan günlerde "halk plan değil, pilav istiyor" sözlerini söyleyen ve hafızalarda yer edici daha pek çok demagojik tümceyi dillendiren oydu. Birçok vasfıyla sağ seçmenleri AP çatısı altında birleştiren Demirel'di, ancak aynı zamanda Türkiye sağı onun AP Genel Başkanı olduğu dönemde ayrışacaktı. AP'deki ayrışma iki ayrı parti doğurdu. Bunlardan biri Demokratik Parti, diğeri aşağıda ayrıca değinilen MNP'ydi.

AP içinde Demirel liderliğine iki ayrı kaynaktan gelen muhalefet vardı. Bunlardan birincisi durmaksızın gelişen sanayi burjuvazisiyle rekabet edemeyen Anadolu'daki tüccar, esnaf

201 Erkin Topkaya, *Program ve Tüzükleriyle Türkiye'de Başlıca Siyasi Partiler* (Ankara: Ulusal, 1969), 110.

202 Tanıl Bora, "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. 7: Liberalizm*, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: İletişim, 2005), 550-577.

203 A.g.e., 576.

204 *Cumhuriyet*, "Amerika'yla İkili Anlaşmalarımız Tek Anlaşma Haline Getirilecek", 05.04.1966: 1, 7.

ve zanaatkârlardı. Bu kesimler Anadolu kentlerinde siyaseten örgütleyici, yönlendiriciydiler ve seçmen olarak gözardı edilmeleri imkânsızdı. Buna karşılık ekonomiyi sanayi burjuvazisinin önceliklerine göre örgütlemeyi amaç edinen bir partinin bu kesimlere somut bir vaatte bulunması pek mümkün değildi. Nitekim Demirel'in "Ülkemizde üç buçuk milyon tüccar ve esnaf var. Bu, beş ya da altı milyon kişi demektir. ... Bugünün küçük tüccarı yarının fabrika sahibi olabilir" sözleri[205] bu sert paradoks karşısındaki çaresizliği yansıtıyordu. Üç buçuk milyon tüccar ve esnaftan kaçı fabrika sahibi olabilirdi ki? Ancak çoğunu iflaslar bekliyordu. 1967'de Trabzon Milletvekili Prof. Dr. Osman Turan'ın liderliğini yaptığı parti içi muhalefetin söylemsel temalarının en önemlilerinden birinin 'çıkar çevrelerine hizmet' oluşu tesadüf değildi; ki çıkar çevrelerinden kasıt sanayi burjuvazisiydi. Demirel, Prof. Dr. Turan'ı partiden ihraç ederek susturabildi. Ancak bu çelişkiden MNP'nin doğuşunu önleyemeyecekti. Demirel'e muhalefetin ikincisi DP'nin önde gelen isimlerinden kaynaklanıyordu. Bu isimlerin başında DP'nin kurucu genel başkanı Celal Bayar vardı. Partinin TBMM ve Senato gruplarında 146 üyeyi de içeren muhalefetin eleştirileri çoğu durumda Demirel'in siyasi kişiliğine yönelmiş olsa bile çatlağın temelinde aynı sınıfsal paradoks vardı. Muhalifler, temelde, Demirel'in tarım gelirlerinin vergilendirilmesi gibi adımlarla tarımın sanayiye tabi kılındığı bir kapitalistleşmeye karşı çıkan toprak ağalarını, mütegallibeyi, yanı sıra küçük esnaf ve zanaatkârları temsil ediyorlardı. Nihayetinde 18 Aralık 1970'te TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli genel başkanlığında partilerini kurdular. Partinin adı doğrudan doğruya DP'ye gönderme yapıyordu: Demokratik Parti. Celal Bayar'ın kızı, Adnan Menderes'in oğulları, Samet Ağaoğlu'nun eşi de partinin üyesi oldular.

Yeni Türkiye Partisi (YTP)

12 Şubat 1961'de eski Hürriyet Partisi'nin bir kısım kurucusu, Aydın Yalçın gibi bazı profesörler ve işadamlarının desteğiyle kurulan YTP, DP mirasına sahip çıkmayı hedefleyen, bu bakımdan AP'ye rakip olan partiydi. Genel Başkanı Ekrem Alican'dı. Programı liberal bir yönelişteydi.[206] Programının önsözünde 27 Mayıs'ın DP'li vatandaş kitlelerine karşı değil, lider kadrosuna karşı yapıldığını vurguluyor ve saflarının DP taraftarlarına açık olduğunu belirtiyordu.[207] Kuruluşundan kısa bir süre sonra 109 eski DP milletvekilini üye yaparak ve bunlardan bazılarına müfettişlik görevi vererek DP'nin gerçek mirasçısı olduğuna ilişkin bir kanaat uyandırdı.[208] Kuruluşu sırasında Milli Birlik Komitesi'nin ve Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in desteğini almıştı. Beri yandan Milli Birlik Komitesi yönetimine de destek olmuştu. 1967'ye kadar parti genel başkanlığını yapan Ekrem Alican ve kuruculardan Prof. Dr. Cahit Talas, Milli Birlik Komitesi yönetimi döneminde bakanlık yapmışlardı. Partinin başlıca açmazı da buydu. DP mirasını mülk edinmeyi hedeflemek ile DP'yi deviren bir askerî yönetime bakan vermek arasındaki çelişki, partinin DP'nin geleneksel tabanında teveccüh görmesinin önündeki başlıca engeldi. YTP 1961 seçimlerinde aldığı yüzde 13,73'lük oy oranını 1965'te yüzde 3,72'ye, 1969'daysa yüzde 2,18'e düşürdü. YTP nin 1969 seçimlerine

---

205 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, 238.

206 Erdoğan Teziç, *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* (İstanbul: Gerçek, 1976), 308-310.

207 Nermin Abadan, *1965 Seçimleri*, 198.

208 *Cumhuriyet*, "DP'li 109 Eski Milletvekili YTP'ye İltihak Ettiler", 01.03.1961: 1.

Diyarbakırlı bir Kürt olan Dr. Yusuf Azizoğlu'nun Genel Başkanlığında girmiş olması, partinin oylarını başta Diyarbakır olmak üzere Doğu ve Güneydoğu'daki çoğu illerde artırdı, buna karşılık Türkiye genelindeki düşüş travmatik bir düzeydeydi. YTP, 1973'te kendini feshederek AP'ye katılacaktı.

Milliyetçi Hareket Partisi

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 9 Şubat 1969'da kuruldu. Bununla beraber temsil ettiği siyasal eğilim, Alparslan Türkeş'in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) genel başkanı olduğu Ağustos 1965'te siyaset sahnesindeki yerini aldı. Türkeş 1963'te Yeni Delhi sürgününden döndükten sonra aktif siyasette kendine yer açmaya kararlı olduğunu dile getirmiş, önce Huzur ve Yükselme Derneği adlı bir dernek kurmuştu. Türkeş, derneğin ilk toplantısında "Ya parti kuracağız ya da mevcut partilerden biri bizim doktrinlerimizi benimsemektir" demiş[209] ve bu beyanatına uygun olarak bir süre sonra 14'lerden Rıfat Baykal, Ahmet Er, Dündar Taşer ve Muzaffer Özdağile birlikte CKMP'ye girmişti. Taşralı muhafazakâr, dindar bir tabana dayanan CKMP, 1961 genel seçimlerinde oyların yüzde 14'ünü almış, ancak aradan bir yıl geçtikten sonra sürükleyici lideri Osman Bölükbaşı'nın Millet Partisi'ni yeniden kurmak üzere partiden ayrılmasıyla fiilen başsız kalmıştı. Türkeş, yeni bir parti kurmaktansa lider boşluğu yaşayan CMKP'yi ele geçirmeyi daha akıllıca buldu ve partiye girdikten kısa bir sonra kendisini Genel Müfettiş seçtirdi. Bu konumunu partinin yerel örgütleriyle doğrudan ilişki kurmak ve kendini genel başkan seçtirmeye yetecek bir delege grubu oluşturmak için ustaca kullanan Türkeş, Temmuz 1965'te yapılan parti kongresinde İslamcı çevrelerce de desteklenen Komünizmle Mücadele Dernekleri'nin aktif çabalarıyla genel başkan seçildi. Bundan sonra CKMP'yi adım adım kendi hedefleri doğrultusunda biçimlendirdi. Bu biçimlendirme Kasım 1966'da yayımlanmaya başlayan *Milli Hareket* adlı dergi tarafından ideolojik olarak desteklendi. Şubat 1969'da yapılan kongrede partinin adı da değiştirilerek Milliyetçi Hareket Partisi yapıldı.[210] Bu ad, başka ülkelerdeki faşist partilerin adlarında genellikle yer alan 'hareket'ten [*action*] ilham almıştı; bunun gibi MHP'nin örgütlenme yapısı da aynı kaynaklardan, ancak milli efsanelere dayandırılarak oluşturuldu. Tüm örgüt lidere bağlıydı, lider ise eski Türk topluluklarının şeflerini tanımlayan bir sıfatla anılacaktı: Başbuğ. Türkeş liderliğindeki CKMP de, MHP de bu dönemde seçimlerde başarı gösteremedi. 1965 seçimlerinde alınan yüzde 2,2'lik oy 1969 seçimlerinde yüzde 3'e çıkarılabildi. Milli bakiye sistemi nedeniyle 1965'te 11 olan parlamentodaki sandalye sayısı ise 1969'da 1'e (Türkeş'in kendisi) düştü. Buna karşılık parti, sola ve toplumsal hareketlere karşı aldığı para-militer pozisyonla siyasal hayatın önemli aktörlerinden biri oldu.

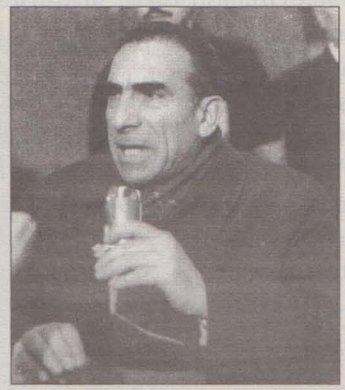
MHP'nin bu dönemdeki ideolojisi Alparslan Türkeş tarafından yazılan, ancak gerçekte Mümtaz Turhan'ın kaleme aldığı ya da kaleme alınmasında belirleyici rol oynadığı söylenen[211] *Dokuz Işık* adlı broşürde çizildi. Bu propaganda broşürü, dokuz rakamının Türklerin tarihinde 'kutlu', 'uğurlu' olmasından esinlenmiş, CHP'nin 'altı ok'una alternatif olma iddia-

209 *Cumhuriyet*, "Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği Kurucusu Türkeş İktidara Çattı", 03.05.1963: 1, 5.

210 Jacob M. Landau, *Türkiye'de Aşırı Akımlar: 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, çev. Erdinç Baykal (Ankara: Turhan, 1978), 295-298.

211 Tanıl Bora, "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 4: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (Istanbul: İletişim, 2002), 686-695, 692.

Alparslan Türkeş (1917-1997)

Türk milliyetçiliğinin "başbuğ"u, Milliyetçi Hareketi Partisi'nin kurucusudur.

1917'de Kıbrıs Lefkoşa'da doğdu. Asıl adı Hüseyin Feyzullah'tır. İlk ve ortaöğrenimini Lefkoşa'da tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etti. 1936'da Kuleli Askerî Lisesi'ni, 1938'de Harp Okulu'nu bitirerek piyade asteğmeni rütbesiyle Türk Silahlı Kuvvetleri'ne katıldı. Türkçü, milliyetçi fikirlerini bu yıllarda çeşitli dergilere yazdığı şiir ve yazılarla duyurmaya başladı. Harp Akademisini bitirdikten sonra kurmay subay oldu. 1939'daki bir yazısında bekârlığın yasaklanmasını, üç çocuktan az doğuran kadınların milli vazifesini yapmamış sayılması gerektiğini savunan bir yazısında "Çoğalalım ve o kadar çok çoğalalım ki medeniyetlere hâkim olalım," diyordu.

1944'te Zeki Velidi Togan, Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan gibi önde gelen Türkçülerle birlikte Irkçılık-Turancılık davasının sanıklarından birisiydi ve dokuz ay kadar hapiste yattıktan sonra Askerî Yargıtay kararıyla tahliye edildi. Irkçılık-Turancılık davası, askerî kariyerine herhangi bir etkide bulunmadı. Zira, 1948'de Genelkurmay tarafından ABD Piyade Okulu ve ABD Harp Akademisi'nde eğitim görmek üzere yurt dışına yollandı. 1950-1955 döneminde Türkiye Radyoları'nda Türk milletinin savaşçı karakteri, fetih ve kahramanlık gibi konularda hamaset yanı ağır basan konuşmalar yaptı. 1955-1957 yılları arasında, Washington'da bulunan NATO Daimî Grup nezdindeki Türk Genelkurmayı Temsil Heyeti üyesiydi. 1959'da Almanya'da atom ve nükleer eğitimi gördü. 27 Mayıs 1960'taki askerî darbeye kadar Avrupa'da düzenlenen çeşitli NATO toplantılarında Türk Genelkurmayı'nı temsil etti.

27 Mayıs cuntasının etkili isimlerinden oldu ve darbe bildirisini Türkiye Radyoları'ndan okudu. Darbeden sonraki ilk aylarda Başbakanlık Müsteşarı sıfatıyla fiilî başbakanlık yetkileri kullandı ve "Kudretli Albay" sıfatıyla anıldı. Üyesi olduğu Milli Birlik Komitesi (MBK) içinde iktidarı kısa sürede sivil yönetime teslim etmek istemeyen, bunun yerine totaliter bir yönetim tesis etmek isteyen kanadın başını çekti. Hazırladığı Ülke ve Kültür Birliği Kanun Tasarısını hayata geçirerek "Türk milletini en küçük ünitelerine kadar aynı fikir ve imanda toplamak" gayesindeydi. Ancak diğer kanadın yaptığı darbeyle MBK'dan çıkarıldı ve Hindistan'a sürgüne yollandı. Sürgündeki iki yıllık diplomatlığının ardından yurda döndü ve siyasi nüfuzunu artırmak amacıyla Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği adlı bir örgütün kuruluşuna önderlik etti. Komünizmle Mücadele Dernekleri etrafında örgütlenen Türkçü, İslamcı çevrelerin aktif desteğiyle 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) genel başkanlığına seçildi. 1969'da partinin adını Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirdi. "Başbuğ" sıfatıyla MHP ve Ülkücü Hareketin tartışmasız lideri haline geldi. Soğuk Savaş'ın anti-komünist politikasını disiplinli bir şekilde takip ederek Türkiye'de sosyalist hareketin önlenmesi, geriletilmesi için devletten de destek alarak eylemlerin örgütlenmesine, yapılanmaların kurulmasına önayak oldu.

Özellikle 1970'li yıllarda MHP yörüngesindeki paramiliter gruplar tarafından düzenlenen şiddet eylemleri ve suikastlar Türkeş imgesinin ayrılmaz bir parçası oldu. Bu tip eylemleri örtükçe ya da açıkça savunmaktan geri durmadı. 1970'li yıllarda siyaseten hedeflerinden biri düzenin korunmasına yönelik siyasal girişimlerde aktif olarak yer almaktı. Milliyetçi Cephe hükûmetlerinin ortağı olmakla hem bu hedefine hem de devlet düzeyinde kadrolaşmaya doğru önemli adımlar attı. Ancak 1970'lerin sonlarına doğru izlediği şiddeti tırmandırma stratejisi gerek devlet gerekse de egemen sınıflar açısından tedirgin edici boyutlara ulaştı. MHP 12 Eylül 1980'den sonra kapatıldı. Kendisi de darbenin ilk günlerinde saklandıktan sonra teslim olarak tutuklandı. "Cürüm işlemek amacıyla siyasi teşekkül meydana getirmek" suçundan tutuklandıysa da MHP davası ancak 1995'te sonuçlandırıldığı için zaman aşımına uğrayarak düştü. Siyasi yasaklı pozisyonuna son verildikten sonra MHP'nin devamı olarak kurulan Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) başına geçti. 12 Eylül Darbesi ile kapatılmış olan partilerin eski adlarını alması hakkında Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılan değişiklikten sonra MÇP'nin adını tekrar MHP olarak değiştirdi. 4 Nisan 1997'de geçirdiği kalp krizi sonucu 80 yaşında öldü. *Dokuz Işık, 1944 Milliyetçilik Olayı, 27 Mayıs ve Gerçekler*, *Temel Görüşler* ve *12 Eylül Adaleti* eserlerinden bazılarıdır.

sını yüklenmişti. Bu ışıklar, yüzde yüz yerli bir doktrinin temel taşlarını döşeme iddiasındaydı ve çerçevesi "Her şey Tük milleti için, Türk milleti ile beraber ve Türk milletine göre' ilkesine göre çizilmişti. Işıklar, sıradan insanın dünya tasavvurunda olumlu çağrışımlar taşıyagelen postülaları eklektik bir biçimde bir araya getiriyordu: i) milliyetçilik, ii) ülkücülük, iii) ahlakçılık, iv) ilimcilik, v) toplumculuk, vi) köycülük, vii) hürriyetçilik ve şahsiyetçilik, viii) gelişmecilik ve halkçılık, ix) endüstricilik ve teknikçilik.[212] *Dokuz Işık*'la geliştirilen milliyetçi doktrin, kapitalizm ve liberalizm ile komünizme karşı bir alternatif oluşturma hayalindeydi.[213] MHP'nin bu dönemdeki başlıca hattı, sola karşı malum şiarları ('yabancı ajanlığı', 'Türk düşmanlığı', 'devlet yıkıcılığı', 'din, aile ve ahlak karşıtlığı' gibi) fiilî taarruzların mızrakları haline getirmek; 'son Türk devletinin komünistler tarafından yıkılacağı', 'ülkenin bölüneceği, Rusya'ya satılacağı' endişeleri üzerinden siyaset yapmaktı.

25 Ocak 1968'de Ankara'da askerî bir düzende yapılan 'Dokuz Işık Yürüyüşü', bu ilkelerin ilk kez sokağa inişinin geçit töreni oldu. "Tanrı Türk'ü Korusun", "Bozkurtlar Geliyor" sloganları ve dokuz ışık ilkelerini sembolize eden dövizlerle yapılan yürüyüş, bu cenahtan gelecek saldırganlığın da ilk işaretlerini verdi. Askerî adımlarla yürüyen ülkücü komandolar, SBF önünden "Bozkurtlar Geliyor" diye bağırarak geçtiler.[214] Dokuz Işık Yürüyüşü'nden bir gün sonra CKMP İstanbul Gençlik Kolları Kongresi'nde konuşan Alparslan Türkeş ise kendisini 'Başbuğ' olarakkabul eden gençler için bir işaret ve bir güzergâh verdi. Türkeş, "Memleketimizi kanunsuzluğa, komünizmin esaretine sürüklemek isteyen soysuzlar, ezileceklerdir. Hareket başlamıştır" diyordu.[215] Başlayan hareketin niteliklerini ve amaçlarını aşağıda göreceğiz.

CKMP'nin MHP'ye dönüştüğü dönemde partinin sesi olma misyonunu *Devlet* adlı haftalık dergi yüklendi. Derginin sloganı "Ey TürkKendine Dön!", kendini tanımlama ifadesi de "Adımız Devlet, yolumuz milliyetçilik, rehberimiz ilim ve fikir, tarzımız siyasettir" şeklindeydi.

Siyasal İslamcılığın ilk partisi: Milli Nizam Partisi

Dönemin sonunda siyasal hayata yeni bir parti daha katıldı: Milli Nizam Partisi (MNP). MNP'nin 26 Ocak 1970'te kurulduktan sonra 8 Şubat 1970'teki "Allahüekber, Amin, İnşallah" sedaları eşliğindeki açılışı[216] Türkiye'de İslamcılığın gerçek bir siyasi harekete dönüşümünün simgesiydi. Zira, İslamcı hareket bundan önce siyasal örgütlenmesini DP ve AP içinde sürdürmüştü. MNP'nin kuruluş işaretleri Necmettin Erbakan'ın 1969'da AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in adayı karşısında Odalar Birliği genel başkanlığına seçilmesine uzanıyordu. Erbakan, 1969 seçimleri sürecinde Demirel'in ekonominin, bölüşüm ve egemenlik ilişkilerinin sanayi burjuvazisinin talepleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmasına yönelik girişimi karşısında tüccar ve esnaf ağırlıklı taşra burjuvazisinin sözcülüğünü yapıyordu. Zira Erbakan, AP'nin tüccar ve esnaf gelirlerinin yeniden vergilendirilmesine yönelik adımlarının sert eleştirilerini yapmıştı. Demirel'in Erbakan'a cevabı onu Danıştay kararıyla Odalar Birliği genel başkanlığından almak oldu. Erbakan, bunun üzerine AP'yi iç-

212 Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, ed.Aydil Erol (İstanbul: Bilge Oğuz, 2010), 20-22.

213 Bora, "Alparslan Türkeş, 692.

214 *Cumhuriyet*, "CKMP'li Gençler, Dün Ankara'da Yürüyüş Yaptı", 26.01.1969: 1, 7.

215 *Cumhuriyet*, "Türkeş, CKMP'li Gençlere 'Hareket Başladı' Dedi", 27.01.1969: 1, 7.

216 *Cumhuriyet*, "Kuruluş Toplantısında Erbakan MNP'nin Asıl Kurucularını Açıkladı", 09.02.1970: 1.

ten fethetmek hedefiyle bu partiye milletvekilliği adaylığı başvurusunda bulundu. Başvurusu Demirel tarafından reddedilince Konya'dan bağımsız milletvekili adayı oldu. Seçimleri kazanıp parlamentoya girdikten sonra MNP'yi kurdu.

Türkiye'de siyasal İslamcılığın ilk partisi olan Milli Nizam Partisi, Necmettin Erbakan önderliğinde, 8 Şubat 1970'te, "Allahüekber" sesleriyle kuruldu. Partinin fikir babası İskenderpaşa Cemaati'nin lideri Mehmet Zahit Kotku'ydu. Kotku, MNP'nin kuruluşu için etrafındaki tüccarları seferber etmişti. Erbakan'ın temsil ettiği ve Milli Görüş olarak bilinen siyasi hareket, tarihindeki en büyük başarıyı kuruluşundan çeyrek yüzyıl sonra, 1995 seçimlerinde aldığı yüzde 21,3'lük oyla gösterecek ve çıkardığı 158 milletvekiliyle birinci parti olacaktı (Fotoğraf: *Milliyet*, 1970 Yılığı, 155).

Partinin fikir babası İskenderpaşa Cemaatinin Nakşibendi lideri Mehmet Zahit Kotku'ydu. Kotku, cemaat liderlerinin yanı sıra bir grup tüccarı seferber ederek MNP'nin kuruluş zeminini hazırladı. Nurcular ve bazı Sufi tarikatları da MNP'nin kuruluşunda aktif rol oynadılar. Partinin kurucu üyelerinden beşi mühendis, beşi işadamı, geri kalanlarsa hukukçular ve memurlardı.[217] AP'den devşirdiği iki milletvekiliyle parlamentoda üç sandalyeyle temsil edilen MNP'nin programında 'İslam' ya da 'Müslüman' gibi sözcükler tek bir kez dahi geçmiyordu. Ancak İslami temalar 'ahlak' ve 'fazilet' gibi kavramlardan oluşan özel ve örtük bir terminolojiyle ifade ediliyordu. Partinin kuruluş bildirgesinde Osmanlı devrinin altın çağına gönderme yapılıyor; tüzüğünde ise "taklitçi Batılılaşma" ve Osmanlı-İslam mirasının yıkılması ülke sorunlarının ana kaynağı olarak işaret ediliyordu. Çare, Osmanlı-İslam tarihine hürmetkâr bir kimlik, teknoloji ve sanayileşmeydi. İslamcı *Bugün* ve *Sabah* gazeteleri MNP'yi "ezilen Müslüman kitlelerin sesi" ve "Mukaddesatçı Müslümanların partisi" olarak selam-

[217] Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti* (İstanbul: Kitap, 2005), 279-281

ladılar. MNP, 12 Mart Askerî Darbesi'nden sonra 20 Mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi tarafından laikliğe aykırı söylemi nedeniyle kapatıldı. Genel Başkan Necmettin Erbakan da yargılanmaktan kurtulmak amacıyla İsviçre'ye kaçtı.[218]

Dinî hareketler ve cemaatler

Dönemin dinsel hareketler ve cemaatlerinin başlıca yönelişlerinden biri antikomünizm ise öteki ticaret dünyasında yer genişletme çabasıydı. Aslına bakılırsa bu ikisi arasında hemencecik fark edilemeyen bir bağ vardı. Antikomünizm yönelişi, kapitalizmi savunmaya yönelik bir reaksiyondu; zira, kapitalizmi aşabilecek olan temel toplumsal sınıf işçi sınıfı, dünya görüşü de sosyalizmdi. Bu bakımdan da işçi sınıfı ve sosyalizm, kapitalizm için en önemli tehdit ya da tehlike olarak görülüyordu. İkinci yöneliş olan ticaret dünyasında yer genişletme hedefine doğru ise ancak kapitalizm salim olduğu sürece varılabilirdi.

Dinsel gruplar, birinci yönelişlerinde o kadar ataktılar ki, yeri geldiğinde tezvirata dayalı haberlere dayanarak provokasyonlara girişmekten çekinmiyorlardı. Bunun en çarpıcı örneklerinden ve en iyi özetlerinden biri, Şubat 1968'de İslamcı camianın kışkırtıcı ve hırçın kalemi Mehmet Şevket Eygi yönetimindeki *Bugün* gazetesinin "Kadıköy'de Kuran yakıldı" asparagası üzerine Adana'nın Osmaniye ilçesinde meydana gelen olaylar dizisiydi. Zamanın siyasal hayat literatürüne "11 Şubat Olayları" ya da "Osmaniye Olayları" olarak geçen ve siyasi gündemin tam merkezine oturan mesele şöyleydi: İslamcı *Bugün* gazetesi Kadıköy'de bir evde Kuran yakıldığına ilişkin bir haber verdi. Haberde yakmanın gerçekleştiği evin adresi ve sahibinin adı da bildiriliyordu. Bu haberden bir süre önce de, İstanbul Kalamış'ta bazı gençlerin düzenledikleri eğlencede Kuran'ı yırtıp sayfaları üzerinde dans ettiklerine ilişkin haberler yayımlanmıştı. Bu haberler, Ankara İlahiyat Fakültesi'nde okuyan Osmaniyeli Ruhi Kılıçkıran adlı gencin solcular tarafından öldürüldüğüne ilişkin bir başka haberle birleşince Osmaniyeli İslamcı ve milliyetçiler Komünizmle Mücadele Derneği Osmaniye şubesinde toplandılar. "Bu gaddarca ve hunharca hareketleri lanetlemenin ilk defa gazi ve şehit beldesi olan Osmaniye'de başlaması gerektiğine" ilişkin bildiriler dağıttılar. Besbelli ki, Osmaniye bir başlangıç olacak, lanetleme eylemleri dalga dalga yayılacaktı. Kaymakamlığa "Kuran'a karşı girişilen hareketleri protesto etmek" amacıyla bir miting düzenleme başvurusunda bulundular. Kaymakam bekledikleri izni vermeyince öldürülen gencin mevlidine gittiler ve mevlit bitince de yürüyüşe geçtiler. Yürüyüşte "'Kahrolsun komünizm!' 'Kuran yakılıyor!' 'Din elden gitti!'" diye sloganlar attılar. Polisin gözleri önünde şehitliğe giderek tekbir getirdiler. Dönüşte, yolda rastladıkları yurttaşları zorla aralarına aldılar. Olaylar başladığı sırada nezaret altına alınanları kurtarmak için kaymakamlığa yürüdüler. Kaymakamlık binasını taşlayıp zorla içeriye girdiler. Daha sonra emniyet müdürlüğünü bastılar. Osmaniye kaymakamı durumu telefonla Adana Valiliği'ne bildirerek askerî birliklerden yardım istedi. Kalkışma, 10 kişinin tutuklanmasıyla güçlükle bastırılabildi. Tutuklananlar, daha sonra kefalete rapten serbest bırakıldılar. Şimdi gelelim gerçeklere: Kadıköy Savcılığı, Kuran yakılmasına ilişkin haberde belirtilen adresi ve kişiyi aradı ama bulamadı. Çünkü haberde belirtilen adreste ne öyle bir apartman vardı, ne de öyle bir kişi ikamet ediyordu. Kuran yırtıp üzerinde dans etme haberini ihbar eden kişi, haberi yayımlayan gazetenin muhabiri ve

[218] Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, 280-281; Landau, *Aşırı Akımlar*, 270-275.

aynı zamanda da Koşuyolu Camisinin imamıydı. Savcılık, yaptığı araştırmada ihbarın asılsız olduğunu saptadı. İmamın gösterdiği şahitlerin, gençlerin eğlence düzenledikleri yerlere gidemeyecek kadar yaşlı olduklarının görülmesi, olayın hayalî olduğuna ilişkin kanıyı güçlendirdi. Olaya şahit olduğu, ancak polis baskısı nedeniyle ifadesini değiştirdiği söylenen kişi, polise, olayı gördüğüne ilişkin ifadenin külliyen yalan olduğunu söyledi. Daha sonra aldığı tehditler nedeniyle can güvenliğinin tehlikede olduğunu belirterek koruma talep etti.[219] Ruhi Kılıçkıran adlı ilahiyat öğrencisinin ise solcular tarafından değil, Karadenizlilerle Adanalılar arasında çıkan gayrisiyasi bir kavgada AP Ardeşen ilçe örgütüne üye Kâzım Saraçoğlu tarafından öldürüldüğü ortaya çıktı.[220] Kalkışmayı tetikleyen haberlerin tamamen asılsız olduğu İçişleri Bakanı Faruk Sükan tarafından da teyit edildi. Başbakan Demirel, konuyu, her zamanki demagojik üslübuyla, "Kanunlara aykırı herhangi bir hadise vaki olduğu zaman kanun tatbikçisi o vakanın arkasından gider suçlunun yakasına yapışır. Hadise bundan ibarettir. Bunun arkasında ve ilerisinde bir şey aramayın" diyerek önemsizleştirmeye çalıştı.[221] Oysa, İslamcılar, bir yalan uydurup, uydurdukları yalanı dinsel bir kalkışmanın gerekçesi haline getirmişlerdi. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, bu hakikati, partisinin Ankara il kongresine gönderdiği mesajda şöyle dile getirdi: "Osmaniye Olayları, irticaın hem yalan uydurup, hem o yalanı taarruz bahanesi yapabilecek devre geldiğini gösteriyor."[222] Demirel ise Osmaniye Olaylarının "din ve vicdan hürriyeti" kabilinden olduğu kanısındaydı. İnönü'ye cevabı gecikmedi: "Din ve vicdan hürriyetini irtica olarak görmeye ve göstermeye de siyasi baskı denir."[223]

Dönemin dinsel hareketler ve cemaatlerinin bazıları, ikinci yönelişlerinde, yani ticari hayatta yer genişletme yönelişlerinde de aktiftiler. Bu bakımdan en önemli örnek İskenderpaşa Cemaati idi. Abdülaziz Bekkine'nin 1953'teki ölümünden sonra Gümüşhanevi Nakşibendiliğin önderi olan Mehmet Zahit Kotku, Nakşibendi tarikatı dahil birçok sufi tarikatı için 'Kutup' olarak kabul edildi. Kotku, İskenderpaşa Cami merkezli cemaat yapısını yarı siyasi bir harekete dönüştürdü. Etrafında toplanan Turgut Özal, Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan gibi kişiler zamanla Türkiye siyasal hayatının önemli simaları olacaktı. Ayrıca pek çok öğrencisini bürokrasinin üst kademelerinde görev almaya yönlendirdi. Bununla beraber siyaset, Kotku için Türkiye'yi kendi ideallerine göre biçimlendirmek için tek yol değildi. Ekonomik ilerleme ve sanayileşmeyi "Kemalist otoriterliğin demir kıskacını hafifletmenin en iyi yolları" olarak gördü. Bunun için müritlerini ticaretle uğraşmaya teşvik etti. Nakşibendi Şeyhi Süleyman Hilmi Tunahan'ın önderi olduğu Süleymancılar da, İslami ortodoksiyi koruyarak modern piyasa ilişkilerine katıldılar. Son olarak Yeni Nur Hareketi olarak da bilinen Gülen Cemaatinin temellerinin de bu dönemde atıldığını belirtelim. 1966'da resmî vaiz olarak İzmir'e atanan Fetullah Gülen, Kestanepazarı Kuran Kursunu cemaatinin temellerini atıp çekirdekkadrosunu kurduğu yer olarak değerlendirdi.[224]

---

219 *Cumhuriyet*, "Osmaniye'de Halk Kaymakamlık Binasını Taşladı", 12.02.1968: 1, 7; *Cumhuriyet*, "Kuran Yırtma Olayının Uydurma Olduğu Anlaşıldı", 13.02.1968: 1, 7; *Cumhuriyet*, "Kuran Yırtma Olayının Şahidi Emniyetten Yardım İstedi", "Rektörlerin ve Siyasi Partilerin Görüşleri", 14.02.1968: 1, 7.

220 *Cumhuriyet*, "İlahiyat Fakültesi Öğrencisini Öldüren AP'liymiş", 15.02.1968: 1, 7.

221 *Cumhuriyet*, "Demirel Osmaniye Olayları İçin 'Kanun Devleti Yürüyecek' Dedi", 13.02.1968: 1, 7.

222 *Cumhuriyet*, "İnönü, İrticaın İktidardan Cesaret Bulduğunu Söyledi", 19.02.1968: 1, 7.

223 *Cumhuriyet*, "Din ve Vicdan Hürriyetini İrtica Olarak Göstermeye Siyasi Baskı Denir", 20.02.1968: 1, 7.

224 Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, 191-193, 200, 245.

Bu dönemde, İslamcı siyasi eylemler bakımından önemli olaylardan biri, 'İmran Öktem Olayı' olarak adlandırılan olaydı. İmran Öktem Yargıtay Birinci Başkanıydı. 1966-1967 adli yılının açılış konuşmasında Nurculuğu hedef aldı ve Said Nursi'nin "yarı cahil, okuyup yazmayı bilmeyen bir adam olduğunu, 31 Vakası tertipçisi Derviş Vahdeti ile ilişkisi bulunduğunu, Kürtleri Türklük aleyhine tahrik ettiğini" söyledi. Öktem, konuşmasında "Nurculuk gibi Müslümanların çoğunluğu tarafından İslam akideleri ile telifi mümkün olmayan, gerici ve sağcı akımlar yurt içinde çok tehlikeli bir hal almıştır. Aydın ve doğruyu gören vatandaşlarımın dikkati nazarlarını çekerim," dedi.[225] Bu sözler, laik ve Kemalist çevreler tarafından olumlu karşılanmakla birlikte İslamcı kesimler arasında infial yarattı. Öktem, Yargıtay'ın 100. kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlediği basın toplantısında "İnsanlar olmasaydı Allah da olmazdı. Allahı insanlar yarattı," deyince[226] İslami kesimlerin doğrudan hedefi haline geldi. Bu kesimler Öktem'den öçlerini onun cenaze töreni sırasında aldılar. 3 Mayıs 1969'da Ankara Maltepe Camisi'ndeki cenaze namazına örgütlü bir biçimde gelen çoğu çember sakallı İslamcılar, "Dinsizin cenaze namazı kılınmaz" diye bağırarak Öktem'in cenaze namazının kılınmasını engellemeye çalıştılar. Din görevlileri de Öktem'in cenaze namazını kıldırmadılar. Cenaze namazını bir Yargıtay üyesinin ağabeyi kıldırdı. O arada, cenazeye katılanlar ile engellemeye çalışanlar arasında cami avlusunda çatışmalar oldu. Engelleyiciler, polisin gözleri önünde CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün bulunduğu musalla taşının önüne yaklaştılar. Bu sırada bir general tabancasını çekerek "Bu memleket sahipsiz değildir. Yaklaşanı vururum" diyerek kalabalığı dağıttı ve İnönü camiden böylelikle çıkabildi.[227] Olay, İnönü tarafından "her manası ile, kesin ölçüde bir 31 Mart Vakası"; TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar tarafından da "irticaın cüretkâr bir gövde gösterisi" olarak değerlendirildi.[228] Olay, 7 Mayıs günü Ankara'da yüz binlerce kişinin katıldığı büyük bir yürüyüşle protesto edildi.[229]

Sağda gençlik örgütleri

Sağda belli başlı üç örgütlenme vardı. Bunlar Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği (TKMD), Ülkü Ocakları ve Milli Türk Talebe Birliği'ydi. Bu örgütler özellikle taşradan gelen gençlere faşist, anti-sosyalist bir hareket zemini kurmayı, onların muhafazakârlıklarını faşizan bir milliyetçiliğe, dinsel duygularını eylemci bir mukaddesatçılığa ve hareket yeteneklerini saldırgan bir anti-komünizme kanalize etmeyi amaçlıyordu. Bu örgütlerin bütün eylem ve etkinliklerinin Demirel başbakanlığındaki AP hükûmetleri tarafından desteklendiğine, finanse ve himaye edildiğine dair güçlü izlenimler, yer yer de açık kanıtlar vardı.

Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği

TKMD 1963'te İzmir'de kuruldu. Derneğin amacı, tüzüğünün ikinci maddesinde şu şekilde açıklanmıştı: "Dernek, başta Komünizm olmak üzere, yıkıcı, yıpratıcı ve bozguncu fikir ve cereyanlarla mücadele etmek, milli kültürümüzü, milli ve manevi değerlerimizi korumak gayesiyle kurulmuştur." 1965'teki ikinci genel kurulunda sosyalist hareketin en kararlı kar-

225 *Cumhuriyet*, "Gerici ve Sağcı Akımlar Çok Tehlikeli Bir Hal Aldı", 07.09.1966: 1, 7.

226 *Cumhuriyet*, "Yargıtay 100. Yaşında", 12.06.1968: 1.

227 *Cumhuriyet*, "Yobazlar Bu Sefer Cemaate Saldırdı", 04.05.1969: 1, 7.

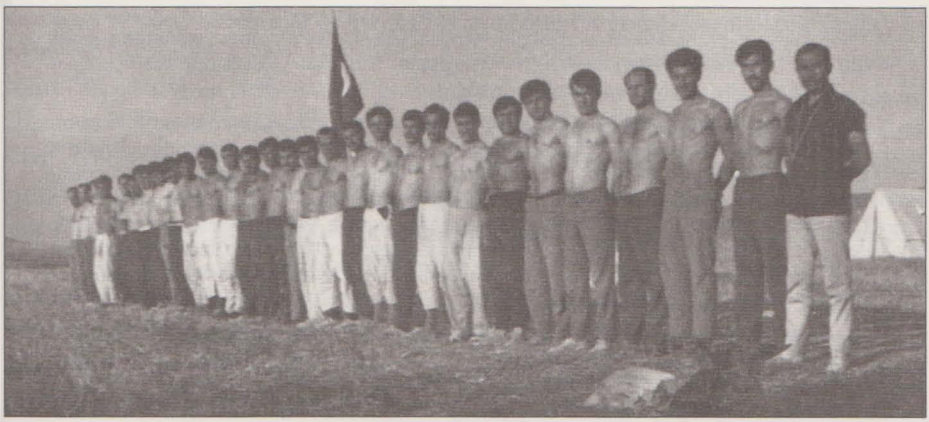
228 *Cumhuriyet*, "Bu, Kesin Bir 31 Mart Vakasıdır", 05.05.1969:

229 *Cumhuriyet*, "Muhteşem Yürüyüş", 08.05.1969: 1, 7.

şıtlarından İlhan Darendelioğlu'nu genel başkanlığına getiren TKMD şube sayısını hızla artırarak 27'den 110'a çıkardı.[230] Derneğin fahri genel başkanlığını üstlenen Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, bu konumdan CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün telkinleriyle ayrıldı. Zira TKMD, kışkırtıcı yayın, toplantı, miting ve saldırılarıyla sadece TİP'i, sosyalist yayınları ve devrimci gençliğin eylemlerini değil, ortanın solu hattına geçen CHP'yi de hedef alıyordu. İnönü, TKMD'nin AP Hükûmeti tarafından finanse edildiğini belirttiği bir konuşmasında, dernek hakkında yasal işlem yapılmasını talep etti. İzmir Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından dernek yöneticileri hakkında açılan dava beraatla sonuçlandı. 1965 yılına kadar *Mücadele* adlı bir dergi, *Kızıl Albay Pankovski'nin Gizli Defteri*, *Komünizmle Mücadele Yolları* gibi Soğuk Savaş döneminin ideolojik yayınlarının yerli versiyonu olarak tanımlanabilecek kitaplar yayımlayan TKMD'nin toplantılarına Mümtaz Turhan, İbrahim Kafesoğlu, Nevzat Yalçıntaş, Necip Fazıl Kısakürek, Fethi Tevetoğlu gibi önde gelen sağcı aydınlar konuşmacı olarak katılıyordu. Dernek, Türkiye'nin pek çok kentinde 'komünizmi telin [lanetleme] mitingleri' düzenleyip kitleleri sosyalist harekete karşı mobilize etme girişimlerinde bulundu.

Ülkü Ocakları

1967'den sonra değişik üniversitelerde fakülte esasına göre örgütlenmeye başlayan Ülkü Ocakları MHP (CKMP) tarafından organize ediliyor ve yönlendiriliyor, Milli Türk Talebe Birliği tarafından destekleniyordu. Ülkü Ocaklarının amacı tüzüğünün ikinci maddesinde şöyle formüle edilmişti: Öğrenciler arasında Türk milliyetçiliği şuurunu işleyip güçlendirmek; öğrencilerin Tanrıya, Türklüğe, Vatana bağlı, Türk'ün tarihini, dilini, dinini, kültürünü, soyunu, milli mukaddesatını bilerek seven, milletine karşı görevlerini eksiksiz yapan 'örnek insan'lar haline getirilmesine çalışmak; milli birliği ve beraberliği parçalayarak ve hedefleri tehdit ve tahrip edici cereyanlarla mücadele ederek gençliğin uyarılması için *her türlü* faaliyette bulunmak.[231]

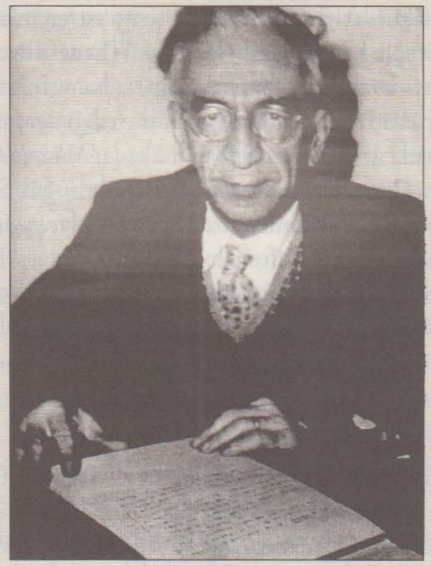

Komando kampları NATO merkezli anti-komünist kontrgerilla faaliyetleri örnek alınarak oluşturulmuştu. Büyük şehirlerde kurulan kamplara katılanlar çadırlarda kalıyor, eğitimlerini tamamladıktan sonra "ülkeyi komünizmden kurtarmak" üzere şiddet eylemlerine yöneliyorlardı. Aslına bakılırsa, kampların ruhunun temelleri 1940'lı yıllarda Nihal Atsız'ın çizdiği gürbüz, dövüşken, savaşçı ve sonuna kadar milliyetçi erkek profiline uyuyordu.

230 TKMD ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, 3. baskı (İstanbul: Toker, 1977), 398-405.

231 A.g.e., 414-415.

Peyami Safa (1899-1961)

Milliyetçi muhafazakâr ideolojinin ve antikomünizmin edebî kalemlerindendir. Romanları ve hırçın köşe yazılarıyla muhafazakâr hegemonyanın kuruluşunda ve sürdürülüşünde önemli bir rol oynamıştır.

İstanbul'da doğdu. Babası, Servet-i Fünun şairlerindendi. İki yaşında yetim kaldı. Bu yüzden Yetim-i Safa diye de anılır. Vefa Lisesi'ndeki öğrenimini yarım bırakmak zorunda kaldı. Küçük yaşlarda yakalandığı kemik veremi hastalığı 17 yaşına kadar yakasını bırakmadı. Bu hastalığın yarattığı fiziksel ve ruhsal buhranın etkileri uzun süre devam etti ve *9. Hariciye Koğuşu* adlı romanının da ilham kaynağı oldu. Ağabeyi ile birlikte 1918'de *Yirminci Asır* gazetesini kurdu. Bu gazetede "Asrın Hikâyeleri" başlığında yazdığı öyküleriyle 43 yıl sürecek olan gazetecilik yaşamına başladı. Şöhretini Cumhuriyetin ilk yıllarında *Cumhuriyet* gazetesinde yazarak kazandı. *Cingöz Recai* adlı polisiye romanını Server Bedi takma adıyla yazdı.

1928'de Nâzım Hikmet ile tanıştı ve onun etkisiyle sol fikirlere yöneldi. İlk romanlarında ve yazılarında sol, sosyalist bir eğilim hissedilir. Ancak, daha sonra inkılapçılığın kurma, yaratma, yeniyi başlatma heyecanını muhafazakâr direniş ruhuna transfer etti.* Gerek gazete yazılarıyla ve teorik yapıtlarıyla, gerekse de romanlarıyla özellikle yeni nesillerin muhafazakâr düşünceleri tanımalarında, benimsemelerinde ve reaksiyoner bir biçimde harekete geçmelerinde etkili oldu. Romanlarını Batıcılık, devrimcilik, inkılapçılık, solculuk, sosyalistlik, Marksistlik ve (tarihsel) maddecilik karşıtı ve buna karşılık da İslamî ve Doğulu geleneklere bağlılık, millî ve manevî değerlere tutkunluk eksenlerinde kurdu. Eksenin birinci kısmında bedensel zevkler, kişisel çıkarlar, züppelik, para ve maddiyatçılık; ikinci kısmında ise ruh ve kalp iyiliği, ülkücülük, yurt sevgisi, dine dayalı ahlakçılık, efendilik, gelenekçilik ve maneviyatçılık temaları yer etti. Birinci ekseni temsil eden karakterlerinin başarılarını madde dünyasına ait oldukları için aldatıcı, sahte ve değersiz sayarak durmaksızın aşağıladı.

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu gibi romanlarında ise metafizik bir hakikatin peşine düştü ve bu hakikati mistisizmde buldu. Özellikle bu eserinde netleştirdiği görüşleri, resmî ideolojiyi daha da sağa çekerek, dinci, gelenekçi, mukaddesatçı doğrultuda değiştirmek isteyen çevreler bakımından ilham ve esin kaynağı, kendisi de bu çevrelerin gözde yazarı oldu.** Adnan Menderes'in başbakanlığı döneminde örtülü ödenekten sağlanan paralarla *Türk Düşüncesi* dergisini çıkardı. Aralık 1953'ten Nisan 1960'a kadar 63 sayı yayımlanan dergi, milliyetçi muhafazakârlığın önemli sözcülerinden biri oldu. Örtülü ödenek meselesinden ötürü 27 Mayıs Mahkemelerinde yargılandı. 15 Haziran 1961'de İstanbul'da öldü.

Sözde Kızlar (1923), *Mahşer* (1924), *Şimşek* (1928), *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1930), *Fatih-Harbiye* (1931), *Büyük Avrupa Anketi* (1938), *Biz İnsanlar* (1939), *Türk Inkılabına Bakışlar* (1939), *Millet ve İnsan* (1943), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), *Mistisizm* (1961) eserlerinden bazılarıdır.

---

* Tanıl Bora, ***Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*** (İstanbul: İletişim, 1998), 76.

** Berna Moran, ***Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1: Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*** (İstanbul: İletişim, 2002), 219-258.

'Her türlü faaliyet' arasında 'komando kampları' kurmak da vardı. Ankara, İstanbul, İzmir ve Adana'da 170 çadırda 1000'den fazla ülkücü gencin eğitimden geçirildiği komando kamplarında günlük program şöyleydi: dua, iki saat beden eğitimi (judo, güreş, boks), kahvaltı, okuma, öğle yemeği, iki saat beden eğitimi (ilaveten ipte yürüme ve duvara tırmanma), dua, uzun yürüyüşler ve spor, dua, akşam yemeği ve ders (komünizm karşısında milliyetçilik ruhu gibi). Sosyalistlerin toplantılarını basmak, sosyalist yayınlar satan kitapçıların vitrinlerini kırmak, "Büyük Türk milleti kısırlaştırılacak" nidalarıyla Dünya Sağlık Örgütü'nün doğum kontrolü üzerine bir seminerine saldırmak gibi eylemleriyle Avrupa'daki para-militer gruplara benzerliği apaçık olan komando kampları, 14'ler grubundan Dündar Taşer ve Rıfat Baykal gibi 14'lerden eski subaylar tarafından yönetiliyordu.[232] "Komünistler, memleketi sahipsiz sanıp da sokak hâkimiyeti kuramazlar. Onların anlayacağı dilden konuşacak ... milliyetçi çocuklarımız vardır. ... Gençlerimiz memleket vazifelerine hazırlıklı bulunuyorlar, bulunacaklardır"[233] sözleriyle, komando kamplarına kanat geren Alparslan Türkeş'in bu oluşum için ABD'deki eğitimine paralel olarak NATO merkezli anti-komünist kontrgerilla faaliyetinin Türkiye ayağını örgütlemeyi amaçladığına ilişkin güçlü izlenimler bulunuyordu.[234] Nitekim, vaktiyle kendisi de bir Ülkücü olan Prof. Dr. Mümtazer Türköne, yıllar sonra, "Bugün," diye yazacaktı, "komando kamplarının bütünüyle bir Özel Harp Dairesi projesi olduğunu düşünüyorum."[235] Ülkücü gençlerin siyasi yayınlar alanındaki sesi *Milli Ülkü* adındaki aylık dergiydi. Şubat 1968'de ilk sayısını çıkaran dergi aralıklarla 1970'e kadar yayınlarına devam etti.

Milli Türk Talebe Birliği

Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) kuruluşu 1916'da İttihat ve Terakki dönemine kadar uzanır. 1936'da hükûmet tarafından kapatıldıktan sonra 1946'da İstanbul'daki öğrenci dernekleri tarafından yeniden açılan ve Soğuk Savaş döneminin antikomünist etkinlikleriyle kendisini yeniden var etmeye çalışan MTTB'nin etkin bir gençlik örgütü haline gelişi, 18 Mart 1965'te yapılan 47. genel kurulunda Rasim Cinisli'nin genel başkanlığa seçilmesiyle oldu. Türkiye sağının eteklerindeki üniversite öğrencilerinin başlıca örgütü olan Birlik, bu dönemde milliyetçi-mukaddesatçı bir hat izledi. Bu hat sosyalizm karşıtlığı temelinde tanımlandı. 1966 yılında düzenlenen 'komünizmi telin mitingleri'nde MTTB öncü, örgütleyici bir rol oynadı. 1967'de sonradan Milli Görüş Hareketi'nin etkili isimlerinden olacak olan İsmail Kahraman'ın genel başkanlığa seçilişinin ardından İslami temalara ağırlık veren Birlik, 1968'de İstanbul, Ankara, İzmir, Erzurum ve Sakarya gibi kentlerde düzenlediği 'şahlanış mitingleri'nde solcuların katli vurgusunu öne çıkardı. MTTB, 11 Şubat 1969'daki 'Kanlı Pazar'ın mimarlarından biri oldu. 16 Şubat 1969'da 6. Filo'nun İstanbul'a gelişini protesto eden devrimci gençlere "Müslüman Türkiye" nidalarıyla saldırdı. 1970'li yıllarda Türk-İslam hattında yürüyen MTTB, Ağustos 1969'da bir dönüm noktasına geldi. Önceden hem milliyetçi hem de İslamcı gençlerin bir çatı örgütü olarak çalışan MTTB, 1969'da milliyetçilerin MHP'de, İslamcıların da MNP'de toplanarak ayrışmalarına paralel olarak 49. genel kuru-

232 Landau, *Aşırı Akımlar*, 306-309.

233 Darendelioğlu, *Milliyetçilik Hareketleri*, 417.

234 Bora, "Alparslan Türkeş", 690.

235 Mümtazer Türköne, *Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil: 68 Kuşağı*, 11. baskı (İstanbul: Nesil, 2009), 79.

lunda İslamcılar ile milliyetçilerin ayrı ayrı adaylar çıkarmalarıyla bir kırılma yaşadı. Büyük kavgalara sahne olan bu genel kurul, İslamcı aday Burhanettin Kayhan'ın zaferiyle sonuçlandı.[236] Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan, Bülent Arınç, Devlet Bahçeli gibi Türkiye sağının sonraki yıllarında öne çıkan siyasi isimleri gençlik yıllarında MTTB'nin çeşitli kademelerinde yer aldılar.

Solda gençlik örgütleri

Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) Dev-Genç

FKF sosyalist düşünceye eğilimli, bu düşünceyi benimseyen yükseköğrenim gençliğinin örgütüydü. Kuruluş tarihi 17 Aralık 1965'tir; ancak kökeni 1956'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde kurulan Fikir Kulübü'ne uzanır. 27 Mayıs Askerî Darbesi'ni izleyen dönemde değişik üniversitelerin birçok fakültesinde Fikir Kulüpleri kuruldu. Tüm üniversitelerdeki Fikir Kulüplerinin bir federasyon çatısı altında birleşerek FKF haline gelişi TİP'in teşvik ve telkinleriyle oldu; bu adımda SBF'nin efsanevi öğretim üyesi ve TİP milletvekili Prof. Dr. Sadun Aren'in belirleyici katkısı vardı. Kulüplerde örgütlenen üniversite öğrencilerinin çoğunluğu TİP'in ya üyesi ya da sempatizanıydı. Ancak 1968'den başlayarak FKF'de MDD'ci eğilim ağırlık kazandı. Mart 1968'deki ikinci genel kurulda Doğu Perinçek'in genel başkan seçilmesinin ardından MDD'ciler FKF'yi ele geçirmiş oldu. 9-10 Ekim 1969'da toplanan olağanüstü kongrede FKF'nin adı Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) olarak değiştirildi. FKF ve Dev-Genç 1960'lı yıllar Türkiye'sinde üniversite öğrencilerinin başlıca taleplerinin savunucusu olduğu gibi antiemperyalist bilincin gelişmesinde, eylemlerin örgütlenmesinde en etkili oluşumlardandı. Bunun yanı sıra işçi ve köylü eylemlerinin başlıca destekçisiydi. FKF ve Dev-Genç, 1968 gençlik hareketinin Sinan Cemgil, Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan, Mahir Çayan, Ertuğrul Kürkçü gibi liderlerinin hem çekip çevirdikleri hem de kendilerini yetiştirdikleri bir ocaktı.

Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) ve Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT)

TMTF, MTTB'nin çok siyasallaştığını düşünen üniversite öğrencileri tarafından 1949'da kuruldu. TMGT adlı çatı örgütünün kuruluşuna da TMTF öncülük etti. TMTF ve TMGT, Dünya Gençlik Meclisi ve Avrupa Gençlik Meclisi'yle ilişki içindeydi ve turizm, doğa, kültür, dil kursları gibi kimi uluslararası gençlik toplantılarına katıldı ya da ev sahipliği yaptı. TMTF ve TMGT, 27 Mayıs Askerî Darbesi'nin gerçekleşmesi sürecinde önemli bir uğrak olan 28 Nisan 1960'taki protestolarda önemli bir rol oynadı. Bu örgütler, 27 Mayıs'tan sonra da darbenin meşruiyetini köylülere anlatmak için kampanyalar düzenlediler, aynı yönde etkinlikleri 27 Mayıs Anayasasının kabulü için de yaptılar. 1965'te TMTF ve TMGT kendilerini Kemalist ve Halk Partili olarak tanımlayanların yönetimine geçince AP iktidarı devlet yardımlarını kesti ve TMTF kongresine müdahale etti. 1966'da iki ayrı kongre toplanması so-

[236] Zülküf Oruç, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği* (İstanbul: 2005, Pınar); Nadire Mater, *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* (İstanbul: Metis, 2009), 360-364.

nucunda iki başlı bir TMTF doğdu. TMTF, 1967'de sosyalist ve devrimci gençlerle birlikte 6. Filo'yu protesto eylemlerine, işçi eylemlerine destek etkinliklerine, özel okullarakarşı kampanyalara katıldı. Ancak, iktidarın iki başlı yönetim modeliyle TMTF'nin imkânları elinden alınmış oldu ve örgüt gitgide zayıfladı. TMTF'nin boşluğu hızla FKF tarafından dolduruldu ve sonrasında da Dev-Genç gençliğin en etkili örgütü haline geldi. 12 Mart Darbesi'ne kadar biri devletin yarattığı ve desteklediği öteki gayrihukuki görülmekle birlikte meşruiyeti olan iki TMTF bir şekilde varlığını sürdürdü. Ancak, bu süreçte MTTB'nin dışında kalan ülkücü gençler için TMTF yeni adres haline geldi. Erzurum Kongresinde Soner Karaman genel başkan ve Devlet Bahçeli de genel sekreter seçilince TMTF'deki ülkücü hâkimiyeti tescillendi. TMTF'nin faaliyetleri 12 Mart Darbesiyle birlikte durduruldu, TMGT de kapatıldı.[237]

Kürt Hareketinin siyasallaşması

1960'lı yıllar Kürt halkı bakımından ikili bir gelişmenin başlangıcı oldu. Modern Kürt siyasetinin doğuşu ve Kürt halk kesimlerindeki toplumsal ve siyasal hak temelli uyanış bu dönemde başladı.

27 Mayıs'ın anayasası ve siyasi iklimiyle Cumhuriyet tarihinin en demokratik dönemini yarattığına ilişkin genel bir mutabakat vardır.[238] Ancak bu demokratik uğrağın Kürtler açısından geçerli olduğunu söylemek zordur. Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in 1961'de Milli Eğitim Bakanlığınca ikinci baskısı yapılan M. Şerif Fırat'ın *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adlı kitabına yazdığı "Sunuş"ta "... bu eser, Doğu Anadolu'da oturan, Türkçeye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk'ten ayrı sayan; bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımızın, su katılmamış Türk olduklarını bir kere daha isbat etmektedir. ... Dünya üzerinde 'Kürt' diye adlandırılabilecek müstakil hüviyetli bir ırk yoktur" şeklindeki sözleri[239]ve 27 Mayıs'tan sonra devlet tarafından başlatılan "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyaları, devlet katında Kürtlere yönelik inkârcı, asimilasyoncu yaklaşımın kuvvetlice süregittiğini gösteriyordu. Buna karşılık inkârcı ve asimilasyoncu eğilimlerin karşıtı olan eğilimler de bu dönemde doğmuştu.

Kürt aydınları bu dönemde görüşlerini *Yön* dergisi gibi sosyalist yayınlarda ve TİP gibi bir sosyalist parti içinde ifade ettiler ve bu sesleri Kürt'ten gayrı sosyalist aydınlar arasında yankılar uyandırdı, Kürt sorunu üzerinde yeniden düşünmenin imkânlarını yarattı. Beri yandan Kürt aydınları *Dicle-Fırat*, *Deng*, *Reya Rast*, *Roja Newê* gibi dergi ve gazetelerde içinden geldikleri halkın sorunlarını, taleplerini dile getirmeye çalıştılar. Gerçi bu çabalar devlet tarafından hep durduruldu, adını andığımız yayınları çıkaran aydınlar tutuklandı. Ayrıca Kürt aydınları *Ötüken*, *Milli Yol* gibi milliyetçi, ırkçı yayınlar tarafından durmaksızın hedef gösterildi. Ağırlıklı olarak FKF ve TİP içinde örgütlenerek siyasal arayışlarını sürdüren Kürt aydınları bu örgütler içinde inkârcı olmayan, dayanışmacı bir kabul gördüler. TİP içindeki Kürt aydınları o zamanlar 'Kürt' denilemediği için 'Doğulular Grubu' olarak anıldılar ve meşru bir zemin buldular.

---

237 Mater, *Sokak Güzeldir*, 353-355.

238 Örneğin Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar- Belgeler 1* (İstanbul: Felis, 2001), 62.

239 Cemal Gürsel, "Sunuş", M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 2. baskı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 3.

Cemal Gürsel'in Kaleminden
Devlet ve Kürtler

Cemal Gürsel, 27 Mayıs'tan sonra Devlet Başkanı, Milli Birlik Komitesi Başkanı, Başbakan, Milli Savunma Bakanı gibi pek çok unvanı aynı anda taşıyordu ve bu bakımdan Cumhuriyet tarihinin en yetkili kişisiydi. Gürsel, 1961'de Milli Eğitim Basımevi tarafından ikinci baskısı yapılan Doğu İlleri ve Varto Tarihi adlı ve M. Şerif Fırat imzalı kitabın "Sunuş"unu yazdı. Bu metin, Cumhuriyet Türkiye'sinin en demokratik ve özgürlükçü olarak kabul edilen 1960'lı yıllarında devletin Kürtlere bakışında hiçbir değişim olmadığının tipik bir göstergesiydi:

Bugün, Milli Eğitim Bakanlığımızca 2. baskısı yapılan bu eserin, bütün Türk aydınları tarafından okunması büyük faydalar sağlayacaktır. Çünkü, bu eser, Doğu Anadolu'da oturan, Türkçeye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk'ten ayrı sayan; bilgisizliğimiz yüzünden biz de öyle sandığımız vatandaşlarımızın su katılmamış Türk olduklarını bir defa daha ispat etmektedir. Hem de inkârına imkân bırakmayan ilmî deliller ile...

Tarihin hiçbir devrinde, Doğu illerimize bugünkü sakinlerini tortu olarak bırakacak yabancı bir göç vâki olmamıştır. Dünya üzerinde "Kürt" diye adlandırılabilecek müstakil hüviyetli bir ırk yoktur. Kürtler, yalnız vatandaşımız değil, soydaşımızdır da... Fakat, asırlarca devam eden kötü idare ve ihmaller, onların kapalı yaşama itiyatları maalesef bu neticeyi doğurmuştur. Türk milletini ve Türk vatanını parçalayarak yok etmek sevdasında olanlar, bundan faydalanmanın peşinde koşuyuyorlar.

Bütün Türk aydınları, şunu kesin olarak bilmelidirler ki, "Kürtlük" tahriki düşman kaynaklardan fışkırmakta ve milli bütünlüğümüzü sarsarak bizi yıkmayı hedef tutmaktadır. Buna elbette müsaade etmemeliyiz. Çünkü, Doğu İlleri vatanımızın hem kapısı, hem kalesidir. Biz ihmal eder, gerçekleri öz kardeşlerimize götürmez, onları aydınlatmazsak, düşman propagandası karşısında silâhsız ve müdafaasız kalırlar. Sonunda alçakça yapılan bu propagandaların tesiriyle ikiye bölünürüz. ...*

* Cemal Gürsel, "Sunuş", M. Şerif Fırat, ***Doğu İlleri ve Varto Tarihi***, 2. baskı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 3-4.

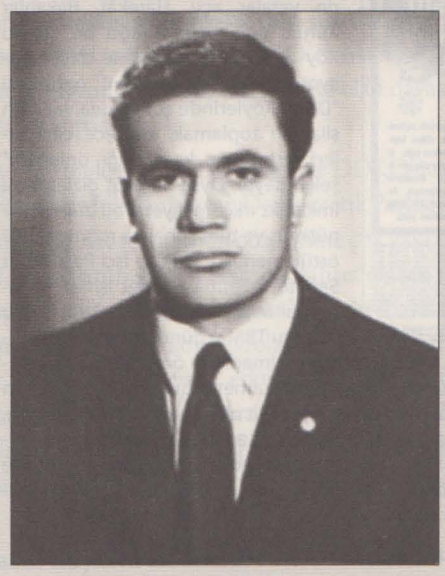
1967 ve 1969 yılları gerek Kürt aydınları, gerekse de Kürt halkının uyanışlarının toplumsal bir dille duyurulduğu yıllar oldular. 1967'de Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı ve Ankara'da; 1969'da Diyarbakır, Suruç, Hilvan, Varto, Siverek, Lice'de düzenlenen ve TİP'in gerek liderleri gerekse de örgütleriyle katıldığı, desteklediği, yönlendirdiği mitingler modern Kürt siyaseti bakımından bir dönüm noktasına işaret ediyordu. Bu mitinglerde açılan pankartlar hem sınıfsal hem de ulusal taleplerin habercisiydi: "Hiçbir Kuvvet Haklı Haykırışımızı Susturamaz!", "Doğulu Uyan!", "Batı'da Temel Atma Töreni, Doğu'da Aldatma Düzeni", "Doğu Müstemleke Değildir", "Dilimize Hürmet Ediniz", "Batı'ya Fabrika Yol, Doğu'ya Komando Karakol", "Mideme Ekmek, Sırtıma Gömlek"... [240]

Gerek 'Doğu Mitingleri' gerekse de paralel şekilde düzenlenen 'Doğu Geceleri' Kürt siyasi hareketinde örgütsel bir dönüm noktası olacak olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) kuruluşuna giden yolun habercisi sayılabilirdi. 21 Mayıs 1969'da Ankara'da, birkaç gün sonra da İstanbul'da kurulan DDKO hızla etkin bir örgüt olmayı başardı ve siyasal bir ağırlığı temsil etti. 1970 sonlarında ise DDKO'nun Diyarbakır, Silvan, Ergani, Batman şubeleri kuruldu. Derneğin ilk kurucularından Ümit Fırat DDKO'nun amaçlarını şöyle sıralayacaktı: i) üniversitelerde bulunan Kürt gençlerini bir kültürel faaliyet içine çekmek, aralarında

[240] Azat Zana Gündoğan, "Space, State-making and Contentious Kurdish Politics in the East of Turkey: the case of Eastern Meetings, 1967", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 4 (2011), 389-416.

Sait Kırmızıtoprak [Dr. Şıvan] (1935-1971)

Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP) kurucusur. Kürtlerin bağımsızlığı için gerilla savaşı stratejisi geliştiren ilk Kürt siyasal liderdir. Bu bakımdan "Kürtlerin Che'si" olarak da tanımlanmıştır. 'İki Sait Olayı' olarak bilinen ve hâlâ tam olarak aydınlatılamayan olayda Male Mustafa Barzani tarafından öldürtülmüştür.

Dersim'de doğdu. 1938'de ailesinden 55 kişi öldürüldü, kendisi ise kıl payı kurtuldu. Orta ve lise öğrenimini yatılı bölge okul sınavını kazanarak Balıkesir'de tamamladı. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesini kazandı. Yatay geçiş yaparak İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. 1957'de İstanbul'da Tunceli Kültür Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı ve Derneğin yayın organı olan *Ceride-i Dersim* gazetesini çıkardı. 17 Aralık 1959'da 49'lar Davası kapsamında tutuklandı. Mart 1961'de serbest bırakıldı. Ankara Güdül, Sivas Gemerek ve Konya Yunak'ta hükümet tabipliği ve başhekimlik yaptı. *Akis*, *Forum*, *Yön*, *Sosyal Adalet*, *Dicle-Fırat* gibi dergilerde ve *Milliyet* gazetesinde Kürt sorunu üzerine yazılar yazdı.

1964'te Faik Bucak önderliğinde illegal olarak olarak kurulan, Bucak'ın öldürülmesinden sonra Sait Elçi'nin liderliğinde faaliyetlerine devam eden sağ eğilimli Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin (TKDP) Antalya'daki yargılamalarını izledi. Elçi ile TKDP'nin kapatılıp yeni bir Kürt partisi kurulması için diyalog kurdu. Ancak bu diyalogdan bir sonuç çıkmadı.

49'lar Davası'nın sonuçlanmasıyla kamu haklarından men ve Isparta'da zorunlu ikâmet cezalarına çarptırıldı. Bu tarihe kadar yasal zeminde sosyalist siyaset çizgisindeydi. Ancak kamu haklarından men edildikten sonra milliyetçi bir Kürt partisi kurmaya karar verdi. Tasarladığı parti Kürtlerin milli, siyasi, iktisadi ve kültürel haklarını gerilla mücadelesi yoluyla savunan bir parti olacaktı. Partinin altyapısını oluşturmak amacıyla bir grup arkadaşıyla 1969 Sonbaharında Irak'a gitti. Barzani liderliğindeki Irak Kürdistan Demokrat Partisi'nin (IKDP) kendilerine sağladığı imkânlardan yararlanarak parti çalışmalarına başladı ve sınır hattı boyunca örgütlenme faaliyetleri yürüttü. 1970'te, Şeyh Sait'in idam edildiği gün olan 28 Haziran'da, Ankara'da, TKDP'ye göre sol eğilimli olan T-KDP'yi kurdu.

Ulusal mücadelenin gereği olarak partisinde her sınıf ve katman Kürt'ün bulunması gerektiğini savundu. T-KDP üç aşamalı bir siyasal stratejiyi benimsedi. Birinci aşama, Kürtlerin inkârının son bulması ve Kürt halkının varlığının tanınmasıydı. İkinci aşama, Kürtlerin ulusal ve demokratik haklarının alınmasıydı. Üçüncü aşama ise Kürt halkının kendi kaderini tayin etmesiydi. T-KDP kısa sürede özellikle sınır bölgelerinde bazı Kürt aşiretlerinin de desteğini alarak beş bine yakın üye desteğine kavuştu. Kürtler tarafından sevilen, sayılan, güven duyulan bir isim haline geldiği için onu tanıyanlar yenim ederken "Doktor Şıvan'ın başına" diye yemin eder oldular. Partisinin bu denli ve hızla güçlenmesi Türkiye Hükümetinin yanı sıra Barzani'yi ve ABD'yi rahatsız etti. Barzani, T-KDP'nin Behdinan bölgesindeki hastane görünümlü kampını kapatmasını istedi. Bu dönemde kendisine 'teslim ol' çağrısı yapılan Sait Elçi de kurtarılmış bir bölge olan Irak'ın Zaho kasabasına geldi. Bu sırada iki Sait arasında görüşmeler oldu. Sait Elçi bugünlerde öldürüldü. Barzani yönetimi Elçi'nin ölmünden Kırmızıtoprak'ı sorumlu tuttu ve kendisini 26 Kasım 1971'de idam etti. Hâla tam olarak aydınlatılamayan ve MİT'in de rolü olduğu iddia edilen bu olay, 'İki Sait Olayı' olarak adlandırıldı. Olay sonucu iki Kürt partisi ve iki Kürt siyasi lideri yok oldu.

İsmail Cem'in Acılı Doğu Röportajından

Röportaj

İSMAİL CEM

Köylü ya ağasıyla, ya başka ağanın eşkiyasıyla, ya da kanlısıyla sürekli bir ölüm-kalım mücadelesi içinde.

ACILI DOĞU

"Silâhsız yaşamanın mümkünü yoktur"

Doğulu, yarına çıkabilmenin ancak mücadeleyi sürdürüyor.

Komando baskınında silâhını kaptıranların çoğu, ne yapıp edip gene silâh alacaklarını söylüyorlardı. Yaşamak için başka tercihleri yoktu.

EKONOMİK GÖRÜNTÜ

SİLÂHLANMA GEREĞİ

1970 Baharında Siirt, Mardin ve Diyarbakır'da aranmadık köy bırakılmaksızın yürütülen "Komando Herakâtı", toplumun vicdanında derin yaralar açtı. Harekât, Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu bir "Toplu Köy Aramaları" kararına dayandırılıyordu. Harekâtın resmî gerekçesi "Doğu Köylerinde çok sayıda var olan silahları toplamak, böylece cinayetleri, eşkıyalığı, kaçakçılığı önlemek" şeklindeydi. Oysa harekât gizlenmesi imkânsız ırkçı-milliyetçi bir zulme dönüşmüş ve tüm çabalara rağmen üstü örtülememişti. Türkiye İşçi Parti İzmit Senatörü Fatma Hikmet İşmen ve İstanbul Milletvekili Mehmet Ali Aybar konuyu TBMM gündemine getirdiklerinde İçişleri Bakanı Haldun Menteşeoğlu iddiaların doğru olmadığını öne sürerek "İcraatımızı Anayasamızın ve kanunlarımızın hükümlerine uygun istikamette huzuru sağlamak için kullanmışız. Vatandaşlarımızın malını, canını himaye etmişiz. Eşit olarak, adil olarak, şefkatle, sevgiyle kanunlarımızı tatbik etmişiz. Dün asayişsizlikten şikâyet eden bölgelerde memnuniyet atmosferi hâkim olmuş" diyordu. Ancak, o zamanlar gazeteci olan İsmail Cem'in bölgeye giderek Milliyet gazetesi için hazırladığı röportaj gerçekliğin bambaşka olduğunu gösteriyordu. İşte İsmail Cem'in röportajından bir kesit:

... köyün insanları, uğradıkları komando baskınını şöyle anlatıyorlardı:

-Güneş daha batmamıştı. Köyün kenarındaki evlerin duvarları hedef alınarak ateş açıldı. Çocuklarımız etrafta oynuyordu, ölebilirlerdi.

Sonra, komando erleri kuşattılar köyü. Bir kısmı köye girdi. Önlerine kim çıkarsa döverek kadınlarla erkekleri iki küme yaptılar. Evlere girip insanları çıkardılar.

Bizim köyün yakınlarında jandarma kaçakçıları kovalamış, ateş açmış, fakat kaçırmıştı. Köyümüzü bu olayla ilgili görüyorlardı. Kıyasıya vuruyor, küfür ediyorlardı. "Kuyruklu Kürt defol Barzani'nin yanına" diyorlardı. Barzani'ye silah kaçırdığımızı söylüyorlardı.

Sonra bize büyük bir ateş yaktırdılar. Erkekleri ateşin çevresine topladılar. "Soyunun" dediler. Başladılar sopa atmaya. Sonra duruyor, "Silahlarınızı getirmezseniz hepinizi öldürüp köyü başınıza yıkacağız" diyorlardı.

Birkaç kişi gidip silahını gizlediği yerden getirdi. Fakat "Elimizde liste var. İhbar var. Sizde silah çok" dediler. Başka silah vardı gerçekten. Buralarda silahsız yaşanmaz. Ama silahı olan, vermeye kıyamıyordu.

Bunun üzerine kadınları ayağa diktiler. Bizim gözümüzün önünde onları çırılçıplak ettiler. Başladılar kadınları dövmeye. İçlerinden yaşlı biri, öylesine dövüldü ki, yattığı yerden hâlâ kalkamadı, kötürüm oldu.

Durum anlatılır gibi değildi. Bir yanda kadınlar, bir yanda biz, çırılçıplak, hababam sopa yiyorduk. Silahı olan gidip getirdi. Fakat dayak bitmedi. Nihayet kendileri de çok yoruldu. "Gene geleceğiz" dediler, çekip gittiler.

Bunları aynen yaz. Bizim ismimizi, köyün adını da yaz. İsterlerse gelsinler, gene sopa çeksinler. Bizim ne toprağımız var, ne paramız. Bir namusumuz vardı, onu da komandolar alıp götürdü. Bundan sonra dayak yesek ne çıkar?*

* İsmail Cem, "Yaşlı ve Kör Bir Adam: 'Beni Bile Dövdüler' ", ***Milliyet***, 14.06.1970: 7.

dayanışma sağlamak ii) 1930'lu yıllarda başlatılan asimilasyoncu, baskıcı, ırkçı-şoven resmî ideoloji kaynaklı devlet politikalarına karşı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin ışığı altında mücadele etmek iii) toplumun barış içinde ve eşitçe yaşayabilmesi için mücadele eden devrimci ve demokratik kuruluşlar cephesinde yer almak iv) bu amaçlara uygun olarak teorik ve politik konularda seminer ve konferanslar düzenleyerek özellikle Kürt sorunu ve ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı konusunda çeşitli sol çevreler arasında tartışmalar sağlamak v) tarihî ve sosyolojik bir gerçek olan Kürtlerin varlığı, dili, kültürü, tarihi ve folkloruna saygı gösterilmesini sağlamak.[241] DDKO 12 Mart Askerî Darbesi'nden sonra Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bildirisiyle sürmekte olan davasının sonuçlanması bile beklenmeden süresiz olarak kapatıldı.

'Doğu Mitingleri', 'Doğu Geceleri' ve DDKO'nun etkinlikleri Mart 1970'te Irak Baas Partisi Hükûmeti ile Irak Kürdistan Demokratik Partisi lideri Mustafa Barzani arasındaki anlaşmayla Irak'taki Kürt sorununun çözümüne çok yaklaşılmasıyla birleşince Türkiye devleti alarma geçti. Bu alarmının şiddeti eşsiz bir vahşet olarak tarihe geçecek olan 'Komando Harekâtı' ile doruğuna çıktı. Resmî gerekçesi "bölgeyi silahtan arındırmak, eşkıya avlamak" olarak açıklanan 'harekâtlar'da komandolar, Doğu ve Güneydoğu'daki kasabaları, köyleri kuşatıyor, evler didik didik aranıyor, erkekler erkeklik organlarına ip bağlanarak köy meydanlarında toplanmış kadın ve çocuklara teşhir ediliyordu. Bu vahşi operasyonlar, İsmail Cem'in 12-19 Haziran 1970 tarihinde *Milliyet* gazetesinde yayımladığı "Acılı Doğu" röportajında dramatik bir şekilde anlatılır.

Siyasal hayatta kadınlar

1960'lı yıllar toplumsal mücadeleler bakımından ne kadar zengin olduysa kadınların siyasal hayata katılımı ve mücadelesi bakımından o kadar fakir oldu. Yasama organındaki kadın milletvekillerinin oranı aşırı derecede düşüktü. 1961'de TBMM'de yalnızca 3 kadın milletvekili vardı. Bu sayının toplam milletvekili sayısına oranı binde 67'ydi. 1965'te oluşan TBMM'de 8 kadın milletvekili bulunuyordu. Bunun toplam milletvekili sayısına oranı yüzde 1,76'ydı. 1969'daki 5 kadın milletvekilinin toplam milletvekili sayısına oranı ise yüzde 1,11'di.[242] Siyasi partiler, bu dönemde kadın kollarını kurmaya başlamışlardı. Ancak, bu kollar, kadınların siyasal hayata katılımının kanalları değil, erkek milletvekili adaylarının ya da milletvekili eşlerinin seçilmesine destek örgütleri gibiydi. Sözgelimi, AP Kadın Kolları, 1965 seçimlerinden önce Aydın ve Bursa'da seçim mitingleri düzenlemiş ve AP'ye oy istemişti.[243] Görünüşe bakılırsa AP Kadın Kolları siyasal hayatta aktif ve katılımcı bir örgüttü. Ancak seçim sonuçları açıklandığında AP'nin 240 milletvekilinden sadece 3'ünün kadın olduğu görülecekti. Bu kadın milletvekilleri de DP'ye gönderme yapan ve bu bakımdan da oy artırıcı bir işlevi olacağı düşünülen sembolik isimlerdi. Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy Bursa'dan, DP'li Samet Ağaoğlu'nun eşi Zehra Neriman Ağaoğlu Manisa'dan, DP'li Namık Gedik'in eşi Melahat Gedik de Samsun'dan milletvekili seçilmişti.

---

241 Ümit Fırat, "Türkiye'de Modern Kürt Siyasetinin Doğuşu: Devrimci Doğu Kültür Ocakları", Nadire Mater, *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* (İstanbul: Metis, 2009), 365-368, 367.

242 Ayşegül Yaraman, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili* (İstanbul: Bağlam, 1999), 55-56.

243 Abadan, *1965 Seçimleri*, 142.

Kadınların siyasal hayata katılımındaki sınırlılıklar, kamusal hayata katılımlarında da görüldü. Kadınların giyim tarzı ve tercihleri dönemin Türkiye'sinin başlıca meselelerinden biriydi. Milliyetçi ve İslamcı çevreler, kadınların İslami esaslara göre giyinmesi için sürekli çağrılar yaptılar. Türkiye İslam Enstitüleri Talebe Federasyonu Başkanlığı'nın Kayseri'de dağıttığı "Müslüman Türk Kadınlarına" başlıklı bildiride, "İslam dini seni kötü bakışlardan korumak için örtünmeni emretmiştir" deniliyor, kadınların örtülü ve uzun etekle dolaşmaları isteniyordu.[244] Benzer bir çağrı, çok daha yaygın ve örgütlü düzeyde, dönemin İslamcı kadın aktörlerinin en önemlilerinden birisi olan Şule Yüksel Şenler'den gelecekti. 1967'de Mehmet Şevket Eygi'nin İslamcı *Bugün* gazetesinde yazmaya başlayan Şenler, aynı yıl Cumhuriyet döneminin ilk İslamcı kadın dergisi olan *Seher Vakti*'ni yayımlamaya başladı. Şenler, 67 il ve yaklaşık 600 ilçede düzenlediği konferanslarda kadınlara örtünme çağrısı yaptı.[245] Konya Müftüsü Hacı Tahir Büyükkörükçü ise "Mini etekli kadınlar sosyeteye özenmekle bugün ne bir Yavuz, ne bir Fatih, ne de bir Kanuni doğurabiliyorlar. Bu kadınların İslamiyete uygun bir şekilde yetiştirilebilmeleri için akşam imam hatip okulları açılmalıdır" diyordu.[246] İslama göre örtünme çağrısı her zaman iknaya dayalı bir biçimde olmadı. Şiddet yolu da kullanıldı. Temmuz 1969'da Kayseri'de konsomatris kadınların kaldığı otelleri basan göstericiler, çırılçıplak soydukları bir bar kadınını yerlerde sürüklediler, tecavüzlerde bulundular. Kadınların külot ve sütyenlerini ulu orta sallayarak teşhir ettiler.[247] Haziran 1970'te ise Sülaymancıların yoğun olduğu Manisa'da kendilerini "Milliyetçi gençlik ve imanlı Manisa halkı" olarak tanıtan gruplar, mini etek giyen bir kadını eşinin yanında çırılçıplak soymaya kalkıştılar; yoldan geçen mini etekli genç kadınların eteklerine oyuncak tabancayla kezzap sıktılar. Öğle yemeği yediği lokantadan çalıştığı banka şubesine dönen mini etekli bir kadın memuru caddelerde kovaladılar, bankada dört saat mahsur kalan kadın polis kordonu altında çıkarılırken "Mini eteklileri yaşatmayacağız", "Öldüreceğiz mini eteklileri" diye bağırdılar.[248] Çağrı ya da şiddet yoluyla kadınları örtme girişimlerine yer yer yasaklamalar da eklemlendi. Misal; İstanbul Belediye Başkanı Haşim İşcan, Mart 1968'de yayımladığı bir genelgeyle kadın memurların belediye binası içinde mini etek giymelerini yasakladı.[249] Kadınların mini eteğinde, giyiminde, kuşamında iffet aranıyordu ama, kadına yönelik şiddetin artan dozuna karşı siyasi karşı çıkışa pek rastlanmıyordu. Oysa sadece 1962 yılının sadece sekiz aylık bir kesitinde ve sadece İstanbul'da 66 kadın kaçırılmış, 37 kadın iğfal edilmiş ve 48 kadının ırzına tecavüz edilmişti.[250] Buna karşı haykırış yine kadınların kendisinden yükseldi. Ankara'da 30 kadar kadın valiliğe bir dilekçe vererek 1962 Sonbaharında bir yürüyüş yaptılar. Sloganları; "Başkaları Ayla Biz Ayıyla Uğraşıyoruz" şeklindeydi. Gelgelelim, kadınlar yürüyüş sonrası Zafer Anıtı'nın önünde toplandıklarında etrafları bir erkek kitlesi tarafından sarıldı ve kendilerine değişik biçimlerde sarkıntılık edildi.[251]

---

244 *Cumhuriyet*, "Kadınların Örtülü ve Uzun Etekle Dolaşmaları İsteniyor", 27.03.1968: 1.

245 Emel Çokoğullar ve Bakko Mehmet Bozaslan, "1967-1980 Arası Dönemde Cemiyetin Kurtarılması Misyonu ile Tanımlanmaya Başlanan 'İslamcı Kadın' Kimliği", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 4 (2014): 835-869.

246 *Cumhuriyet*, "Konya Müftüsü Basın, TRT ve Mini Etekli Kadınlara Çattı", 14.10.1968: 1.

247 *Cumhuriyet*, "İrtica Kayseri'de de Ayaklandı", 09.07.1969: 1, 7.

248 *Cumhuriyet*, "Manisa'da Gericiler Mini Etek Avına Çıktı", 05.06.1970: 1, 7.

249 *Cumhuriyet*, "İşcan da Mini Eteği Yasakladı", 08.03.1968: 1.

250 *Cumhuriyet*, "Son Sekiz Ay İçinde İstanbul'da 66 Kadın Kaçırma, 37 İğfal ve 48 Irza Tasaddi Suçu İşlendi", 22.09.1962: 1, 5.

251 *Cumhuriyet*, "Ankaralı Kadınlar Yürüyüş Yaptılar", 22.09.1962: 1, 5.

Bu dönemde kadınların siyasal hayata katılımında ve kadın hakları savunuculuğunda en ileri adımlar işçi sınıfından ve sosyalizm akımından geldi. 1965'te TİP Urfa Milletvekili seçilen Behice Boran, partisinin dış politika sözcülüğünü yaptı. Boran, Ocak 1970'te TİP Genel Sekreteri ve Ekim 1970'te de TİP Genel Başkanı seçildi. Cumhuriyet tarihinde karma bir siyasal partinin ilk kadın genel başkanı olan Boran, Marksizmin Türkiye'deki en önemli kuramcılarından, sosyalist siyasetin en önemli liderlerinden biriydi.[252] Sosyalist kimliğinin yanı sıra edebiyatçı kimliğiyle de önemli bir kadın olan Suat Derviş ise Türkiye Devrimci Kadınlar Birliği'nin kurucularından birisi ve başkanıydı. Türkiye'nin ilk sosyalist kadın derneği olan Türkiye Devrimci Kadınlar Birliği 12 Mart 1971'deki askerî darbe nedeniyle faaliyetlerini fazla sürdüremedi.[253]

1965 seçimleri: siyasal hayata sınıf mücadelesi damgası

1965 yılına gelindiğinde, 27 Mayıs Askerî Darbesi'yle Türkiye kapitalizminin ithal ikameci sanayileşme stratejisinin ereklerine uygun üstyapı kurumları oluşturulmuş gibi görünüyordu. Devletin ana yapısını sanayi burjuvazisinin dünyaya bakışlarıyla uyumlu olarak yeniden oluşturan yeni bir anayasa, iktisat politikalarını hükûmetlerin keyfine bırakmayacak kurumlar ve anayasal kurallar, güçleri dengeli bir şekilde paylaşan yeni kurumlar, sınıf mücadelesine meydan vermeyeceği hesaplanan anayasal ve yasal düzenlemeler, toplumsal çatışmaları bertaraf edeceği varsayılarak tanınan temel ve toplumsal hak ve özgürlükler iç pazara dönük sermaye birikiminin anayasal, hukuki ve siyasal çerçevesini sağlayacak gibi görüyordu. Sermaye birikiminin bu tarzına öncülük edecek sanayi burjuvazisi, kurulan ve yıkılan koalisyonlar döneminde yıpranmış siyasi partiler yerine hâkim sınıflar ittifakı içinde lider konumuna gelen AP ile daha istikrarlı ve sorunsuz bir döneme yelken açacağını, sınai yatırımlarını hızlandıracağını, buna uyarlı bir ticaret hayatını örgütleyeceğini, sermaye birikimini durmaksızın çoğaltacağını ve kârlarını hızla artıracağını hesaplıyordu. Buna karşılık bu süreç, ancak ve sadece çelişkili bir süreçti. Hâkim sınıfların kendi arasında ve temel sınıflar arasındaki çelişkiler siyasette, ekonomide, hukukta, ideolojide, sanat ve kültür hayatında kendini sürekli olarak yeniden üretecek, bu çelişkilerden doğan mücadeleler Türkiye'nin şehirlerini ve köylerini, meydanlarını ve sokaklarını, fabrikalarını, tarlalarını, madenlerini, üniversitelerini toplumsal mücadelelerin bir alanı olarak yeniden kuracak ve siyasal hayatın yeni merkezleri haline sokacaktı. Süleyman Demirel, belki de tüm ülkenin hızla bir sınıf mücadelesi arenasına dönmeye yüz tuttuğunu sezerek 1965 seçimlerinden bir hafta önce sanki bir seçim vaadiymişçesine "Türkiye'de sınıf kavgası olmayacaktır," diyecek ve başbakan olduğunda sınıf mücadelesine karşı nasıl bir siyaset izleyeceği konusunda burjuvaziye şu teminatı verecekti: "Türkiye'yi sınıf kavgasına itmek ve iç barışı kökünden yıkmak isteyenler başlarını taşlara çarpacaktır."[254]

10 Ekim 1965'te yapılan milletvekili genel seçimlerine soğukkanlıca bir bakış, bu seçimlerin iki galibinin olduğunu gösterir: AP ve TİP Aslında ve özünde bu iki parti tarafından şekillendirilecek olan siyasi gelişmeler birbirine karşıt iki mecrada ilerleyecekti. Demirel'in AP'si

252 Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Kuramcı, Siyasetçi* (İstanbul: Yordam, 2009).
253 Emel Akal, *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* (İstanbul: TÜSTAV, 2003), 83.
254 *Cumhuriyet*, "Demirel: 'Türkiye'de Sınıf Kavgası Olmayacak'", 04.10.1965: 1, 7.

hem ABD'nin önderlik ettiği dünya kapitalizminin hem de kendisini dünya kapitalizmine eklemleyerek var edebilen burjuvazinin desteğine sahipti. Sağ kanat siyaset onun yörüngesinde toplanmış, onun yörüngesine girerek birleşmiş ya da onun yörüngesinden çıkarak parçalanmıştı. Mehmet Ali Aybar'ın başında olduğu TİP ise hem ABD'nin önderlik ettiği dünya kapitalizminin hem de ona eklemlenerek gelişen yerli kapitalizmin sömürme ve baskı biçimlerinin tümüne karşıt bir toplumsal muhalefetin odağıydı. Sol kanat siyaset onun yörüngesinde oluşmuş, şekillenmiş, birleşmiş, ondan etkilenmiş ve içsel ayrımlarını onun rahminde yaşamıştı.

Tablo 2:
10 Ekim 1965 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Milli Bakiye]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
AP	4.921.235	52,87	240	53,33
CHP	2.675.785	28,75	134	29,77
MP	582.704	6,26	31	6,88
YTP	346.514	3,72	19	4,22
Bağımsız	296.528	3,19	1	0,22
TİP	276.101	2,97	14(*)	3,11
CKMP	208.696	2,24	11	2,44
Toplam	9.307.563	100	450	100

** Seçimlere TİP listesinden bağımsız giren Çetin Altan'ın katılımıyla TİP'in milletvekili sayısı 15'e çıkmıştır.*
TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Siyasetteki bu kutuplaşma, cumhuriyetin 40 yıllık serüveninin bir sonucuydu. Bu 40 yılda işçi sınıfı kapitalizmi, kapitalizm de işçi sınıfını geliştirmiş; modern topluma özgü sınıf çelişkileri ve mücadelelerinin sahnesi kurulmuş; kapitalizmin çelişkilerini ve sonuçlarını kavrayabilecek, emek ile sermaye arasında saf tutabilecek aydın katmanlar belirmiş; yerli kapitalizm ile emperyalizm arasındaki ilişkileri ve bunların sonuçlarını tüm topluma gösterebilecek bir bilgi birikimi gelişmiş ve bunu yansıtacak yayınlar çoğalmış; kentlerin demografik yapısı hızla dönüşmüş, üniversite öğrenimi için kentlere gelen gençlerin önemlice bir bölümü cesaretle toplumcu fikirlerin peşine düşmüş, bir kısmı da bunu engellemek için militarist yolları takip etmiş; bir kadın hareketini başlatabilecek düzeye erişememiş olsalar bile kadınlar, geleneksel değerlerin kendilerine biçtiği rollerin kozasını dağıtıp toplum ve çalışma hayatına katılmış; Kürt aydınları sosyalizme açılan bir siyasal pencere açmayı başarmışlardı. Bütün bu gelişmeler devletin yüceliği, ülkenin birliği gibi ana temalarla toplumsal çelişkileri perdeleyen ideolojinin toplumsal mücadeleler arenasında tuzbuz oluşunun temellerini atmıştı.

TİP'in katıldığı ilk seçimlerde 15 milletvekiliyle parlamentoya girerek sosyalizmin herkesin görüp duyabileceği yükseklikte bir kürsü kazanması, parti örgütlerinin kentlerde ve kırlarda, doğuda ve batıda, güneyde ve kuzeyde emekçi sınıflar için bir çekim merkezi haline gelmesi,

TİP'in yörüngesindeki gençlik kümelerinin devrimci atılışların sinerjisini oluşturması, sol yayınlardaki sıçramalı gelişmeyle sosyalizmin on yıllarca alamadığı mesafeyi birkaç yılda katederek rakip siyasal ideolojiler karşısında üstünlük sağlaması, Kemalist aydınların önemlice bir bölümünün *Yön* dergisinin belirleyici katkısıyla kapitalizm ve emperyalizm karşıtı bir pozisyona hızla ilerlemesi ve bütün bunların devlet kurucu parti sıfatını taşıyan CHP'yi siyasi yelpazenin soluna doğru adım atmaya zorlaması siyasetin sol yanındaki başlıca özelliklerdi.

Geleneksel inanç, değer ve tercihlerin tutucu ağırlığını sol düşünce karşıtlığı temelinde derlemenin, dönemin önemlice bir bölümünde sağın bütün kesimlerini kendi bayrağı altında toplayabilmenin, liberalizm ile muhafazakârlığı, milliyetçilik ile mukaddesatçılığı aynı söylemin parçaları olarak eklemleyebilmenin, yerli ve yabancı sermaye ile topraktaki hâkim sınıfların maddi gücüne ve desteğine yaslanmanın, hükûmet olmanın ve devlet aygıtının büyük bir bölümünü kontrol edebilmenin bütün avantajlarını kullanarak sandık sayımlarından tüm dönem boyunca birinci çıkabilmek ise AP'nin kutup başı olduğu sağ kanat siyasetin başlıca özellikleriydi. Bu eşitsiz, ancak çelişkili, yani dezavantaj gibi görünen kimi özelliklerin avantaja, avantaj gibi görünen kimi yanların da dezavantaja dönüştüğü siyaset sürecinin şekillendiriciliği dönemin sonuna kadar iniş ve çıkışlarla, birleşme, bölünme ve yeniden bölünmelerle devam edecekti.

Yüzde 52,87 oy oranı ve 240 milletvekiliyle tek başına iktidar koltuğuna oturan AP'nin iç siyasette üstesinden gelmeye çalışacağı ilk sorun, cumhurbaşkanlığı seçimiydi. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel geçirdiği felç nedeniyle gittiği ABD'de bitkisel hayata girmiş, bunun üzerine görevi TBMM tarafından 28 Mart 1966'da sona erdirilmişti. AP içindeki bir kanat, partinin tek başına iktidar olmasının avantajlarını kullanarak sivil bir cumhurbaşkanı adayı göstermesini beklerken Başbakan Demirel, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı aday gösterdi. Demirel, böylelikle cumhurbaşkanlığı, ordu ve hükûmet arasında gerilimsiz bir siyasi ilişkinin imkânını yaratmıştı. Sunay, Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanıydı.

AP Hükûmetinin ikinci hedefi, gelişmekte olan sol hareketi kontrol altına almak, böylelikle solun sınıf temelli toplumsal muhalefetle siyasal ilişkisini koparmaktı. Süleyman Demirel, henüz başbakan yardımcısıyken bu hedefini açıkça ilan etmişti. 29 Mayıs 1965'te, Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ile Borsalar Birliği'nin genel kurul toplantısında "Türkiye'de bir sınıf kavgası yaratılmasına asla müsaade etmeyeceğiz" demişti.[255] Bakanlar Kurulu bundan iki gün sonra 'aşırı sol hareketler' gündemiyle toplandı. İçişleri Bakanı, Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda, "Aşırı sol hareketlere acilen tedbir ve bu tedbirler için Bakanlar Kurulunun kararı elzemdir. Türk Ceza Kanunundaki ilgili maddelerin süratle çalıştırılması elzemdir" diyor, Adalet Bakanlığının bu konuda cumhuriyet savcılarının dikkatini çekmesini istiyordu.[256] TSK da bu gelişmeler karşısında açık bir pozisyon aldı. Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlatılan *Komünizmle Mücadele El Kitabı*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde bulunan bütün birlik, kurum ve karargâhların ders programlarına Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ın emriyle dahil edildi. Ordunun tüm

255 *Cumhuriyet*, "Demirel 'Sınıf Kavgasına Asla Müsaade Etmeyeceğiz' Dedi", 30.05.1965: 1, 7.
256 *Cumhuriyet*, "Sol Akımlar İçin Tedbir", 01.06.1965: 1.

düzeylerinde sosyalizm konusunda kırmızı alarm durumu yaratmayı amaçladığı anlaşılan kitap şöyle bitiyordu: "Komünizm yılanı görüldüğü her yerde ezilmelidir. Milletimizin var olması buna bağlıdır. Fakat bu yılan öyle taşla, sopa ile, dipçikle ezilir cinsten değildir."[257] Görünen oydu ki, müesses nizamın bütün kademeleri, sol siyasete karşı büyük savaşa hazırlanıyordu. AP, bu doğrultuda, 1966'nın ilk aylarından itibaren sosyalist harekete karşı mücadeleye başladı. Hükûmet, görünürde 'aşırı cereyanlar' olarak adlandırdığı sağ ve sol akımlarla karşı önlem alma kararlarını hayata geçiriyordu. Ancak alınan kararlara ve sonuçlarına bakıldığında bu önlemler, doğrudan doğruya solu hedef alıyordu. Adalet Bakanı Hasan Dinçer, 18 Şubat 1966'da parlamentoda yaptığı konuşmada Türk Ceza Kanunu'nun düşünce ve örgütlenme özgürlüğünü düzenleyen ve faşist İtalya'nın ceza kanunundan aktarılan 141 ve 142. maddeleriyle ilgili olarak "141 ve 142. maddeler 'antidemokratiktir, fikir hürriyetini önlüyor, iktidarın muhalefeti vurması için bir alettir' deniliyor. 141 ve 142 fikir hürriyetini yasak etmiyor, komünizmi ve anarşizmi yasak ediyor" dedi ve bu maddelerin açık kapılarını kapamak üzere tedbirler alınacağını ilan etti.[258]

Hükûmetin bu tutumu, MTTB gibi sağcı gençlik örgütleri tarafından sevinçle karşılandı ve "Komünizmi telin' mitingleriyle desteklendi. MTTB Başkanı Rasim Cinisli, İstanbul'da yapılacak miting öncesinde düzenlediği basın toplantısında, "Komünizmi kabul etmeyen milletimiz, komünizan çalışmalar yapmak gayretinde olan kimseleri ve kuruluşları en kısa zamanda temizleyecektir" diyerek sosyalist sola karşı düzenlenecek organize saldırıların haberini verdi.[259] Ertesi gün Taksim Meydanı'nda düzenlenen 'Komünizmi Telin Mitinginin hükûmetten alınan 100 bin lirayla organize edildiği iddia edildi.[260] Mitingde dağıtılan bir bildiride, "Komünistlerin iş ve ev adreslerini tespit ediniz ve herkese bildiriniz, fotoğraflarını tek tek ve gruplar halinde çekerek muhitinizde teşhir ediniz. Solcu propagandanın ana kaynakları olan radyo, tiyatro, sinema gibi propaganda vasıtalarından atılmasını temin suretiyle onların en tesirli ve bir numaralı silahlarını ellerinden alınız" çağrısı yapılıyor, "komünistler için ihtisas mahkemeleri kurulması" teklif ediliyordu.[261]

Hükûmetin 'komünizmle mücadele' adına yaptığı işler, sosyalizmi kriminalize ederek herkes açısından caydırıcı olsun diye seçilmiş sosyalist aydınlar, edebiyatçılar, ozanlar, öğrenciler ve emekçiler üzerinde bir yıldırı dalgası yaratmak şeklinde oldu. Sözgelimi Yaşar Kemal, Ruhi Su ve Can Yücel ile Ali İzzet, Âşık Mahzuni, Âşık İhsani ve Kul Hasan hakkında Ankara'da 5 Mart 1966 günü düzenlenen Şah Hatayi gecesinde "komünizm propagandası yapmak ve halkı sınıflara ayırmak" suçlarıyla soruşturma açıldı. Ankara Namık Kemal Ortaokulu 7. sınıf öğrencilerinden Gürbüz Şimşek, komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle tutuklandı. Şimşek'in tutuklanma nedeni, "Atatürk ve Dünya Büyükleri" konulu tarih ödevinde Atatürk ile Lenin'i karşılaştırmış olmasıydı. Aynı gün Ordu'nun Saraycık köyünden Hacı Kırca adlı bir köylü de komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla tutuklandı.[262] 8 Mart günü ünlü romancı Orhan Kemal, TİP İstanbul-Fatih İlçe Başkanı ile bir lokantada

257 *Cumhuriyet*, "Org. Tural'ın Tamimi", 29.04.1966: 1.
258 *Milliyet*, "Demirel Dinî İstismarla Tenkid Edildi", 19.02.1966: 1,7.
259 *Cumhuriyet*, "Komünizmi Telin Mitingi Bugün", 20.03.1966: 1, 7.
260 *Cumhuriyet*, "TMTF'nin Görüşü", 20.03.1966: 1.
261 *Cumhuriyet*, "Miting Sakin Geçti", 21.03.1966: 1, 7.
262 *Milliyet*, "Sekiz Sanatçı Adliyeye Verildi", 09.03.1966: 1.

Cibali'deki işçiler arasında 'komünizm propagandası yapmak', 'gizli komünizm faaliyetinde bulunmak' suçlamasıyla tutuklandı. Orhan Kemal'in evinde bulunan *TİP'i Tanıyalım* başlıklı broşür, 'komünizmle ilgili yayın' olarak değerlendirildi.[263] Dönemin sosyalizmle savaş gayretkeşliğinin en ilginç örneklerinden biri İstanbul'da yaşandı. Komünizm, bu kez, 67 yaşındaki Hatice Köken'in Kocamustafaşa'daki evinin balkonunda görüldü. Balkonunda asılı çamaşırlar arasındaki Sovyetler Birliği bayrağını gören siyasi polis, Hatice teyzeyi derhal nezarete aldı. Siyasi polis, yaptığı araştırmalar sonucunda Hatice teyzenin ABD'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda çamaşırcı ve ütücü olarak çalıştığını saptadı. Hatice Teyze, verdiği ifadede, uzun yıllar yabancıların yanında çalıştığını, bu süre içinde kendine eski giyim eşyaları verildiğini, balkonuna astığı "üzerinde şekiller bulunan kırmızı renkli bez"in de bunlardan biri olduğunu, bu bezleri kilim yapmak amacıyla yıkadığını söyledi. Hatice teyze, Sovyet bayrağını tanımıyordu ama, siyasi polis bu işin içinde bir kızıllık sezmişti ki, düzenlediği evrakla onu adli makamlara teslim etti.[264]

AP'nin gelişen emekçi sınıf hareketleri ve sosyalizm akımıyla kavgası sermaye örgütlerini uyararak ve daha çok yanına çekerek devam edecekti. AP'li Sanayi Bakanı Mehmet Turgut'un 1966 Sonbaharında özel sektör-bakanlar ortak toplantısında söylediği şu sözler, AP iktidarının siyasi konumunu berrak bir biçimde göstermesinin yanı sıra, dönemin siyasal hayatının kurucu unsurlarından birinin emekçi sınıfların mücadeleleriyle gitgide daha çok kaynaşan sosyalizm akımı olduğunu da bir ayna gibi yansıtıyordu:

> Sermaye düşmanları son derece metodlu ve ustalıklı çalışmaktadır. Bunlar tarafından iyi bir teşkilat ve gayet kurnazca yapılan yayınlar neticesinde meydana getirilen ve inatla yürütülen propaganda sizler ve memleketimiz için yıkıcı, tahrip edici ve öldürücü olmaktadır. Sermaye sahipleri bu tehlikeyi görmek, idrak etmek ve bunlara karşı çıkmak cesaretini kendilerinde bulmak mecburiyetindedir. Sizin olanın sizde kalması ve sizin olana torunlarınızın rahatça sahip olabilmesi için mücadeleyi göze almak durumundasınız.[265]

AP Hükûmetinin iktidara geldikten sonraki ilk adımlarından biri de bir genel afla eski DP'lilerin salıverilmesini sağlamak oldu. Ancak hem eski DP'lilerin hem de Aydemir'in darbe girişiminden mahkûm olanların genel aftan yararlanacak olması ordudan olumsuz açıklamalarla karşılanınca Demirel bir ara formül buldu. Buna göre DP'liler affedilecek ama siyaset yapamayacak, Aydemircilerin cezalarında ise üçte bir indirime gidilecekti. Af Kanunu 3 Ağustos 1966'da TBMM'den geçti[266] ve Yassıada mahkûmlarının tutulduğu Kayseri Cezaevi bir süre sonra boşaldı.

Ancak Demirel Hükûmetinin siyasi istikrar adına attığı bu adımların her biri istikrarsızlığın başlıca kaynakları haline gelecekti. Ne ordudaki cuntacı eğilimler durdurulabildi, ne sosyalist solun siyasetteki ağırlığı eksiltilebildi. Kayseri Cezaevi'nden salıverilen eski DP'liler ise AP'den küçük olmayan bir parçayı koparark Demokratik Parti'yi yarattılar. Türkiye, siyasal ve toplumsal olarak en hareketli yıllarına girerken Başbakan Demirel kan ter içinde baraj açılışlarına koşuyor, ülkeyse nefes nefese 1968 yılına giriyordu.

---

263 *Milliyet*, "Orhan Kemal ve İki TİP'li Tevkif Edildi", 09.03.1966: 1.

264 *Cumhuriyet*, "ABD Konsolosluğunun Ütücüsü, Çamaşır İpine Bez Diye Rus Bayrağı Astı", 28.06.1969: 5.

265 *Cumhuriyet*, "Fiyatlardaki Dalgalanmalar Ekonomimizi Tehdit Ediyor", 28.09.1966: 1, 7.

266 *Milliyet*, "Meclis Dün Gece Affı Kabul Etti", 04.08.1966: 1,7.

Büyük Dönemeç, 1968: Topraklarının altı üstüne gelen Türkiye

19 Şubat 1968'de, TBMM'de İçişleri Bakanlığı Bütçesi görüşülürken İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın kürsüdeki konuşması sırasında TİP milletvekili Çetin Altan'a dönerek "Siz Nâzım Hikmet'in en büyük vatan şairi olduğunu söylemediniz mi?" diye laf atmasının ardından çıkan kavga, sonraki birkaç yıla rengini verecek siyasal biçimin habercisi gibiydi. Çetin Altan bu laf atmaya "O, en büyük Türk şairidir" diye yanıt verince parlamento kanlı bir saldırının sahnesi oldu. AP'liler o gün bütçe görüşmelerinin yapıldığı önceki günlere nazaran daha kalabalıkça TBMM'deydiler. Bu çoğunluk görüntüsü Faruk Sükan'ın tüm konuşması boyunca TİP'i hedef almasıyla birleşince, planlı bir saldırı tertibi izlenimi yaratıyordu. TİP'i kapattırmakla tehdit eden, "Moskova'dan emir almakla" suçlayan Sükan, Çetin Altan'dan "Siz Amerikalılardan emir alıyorsunuz" yanıtını alınca alevlenen tartışma, Nâzım Hikmet hakkında bir kavgaya dönüştü ve AP sıralarından TİP sıralarına hücumlar başladı. Bu saldırı sırasında TİP Milletvekili Yunus Koçak tabanca kabzasıyla başından, Sadun Aren yumruklarla gözünden ve 20 kadar AP milletvekili tarafından yerde tekmelenen Çetin Altan da çeşitli yerlerinden yaralandı.[267] Devletin güvenlik güçlerinin bağlı olduğu bakanlığın bütçesinin görüşüldüğü bir sırada ve üstelik Emniyet Genel Müdürü dahil bu güçlerin yetkili otoritelerinin gözü önünde sosyalist milletvekillerine parlamentonun dar edilmek istenmesi, toplumsal muhalefetin dilinin susturulduğu Meclisten sokağa yöneleceğinin bir işaret fişeği gibi görünüyordu. Nitekim çok kısa bir süre sonra AP'nin girişimiyle esas olarak TİP'in parlamentodaki varlığına son vermeyi hedefleyecek şekilde seçim sisteminin değiştirilmesi, bu kanıyı olabildiğince güçlendirdi. 28 Şubat 1968'de TBMM'deki bütçe görüşmeleri tamamlanmış, parlamentonun tatile girmesi umulmuş ve o ana kadar hiçbir biçimde gündeme getirilmemişken AP'nin 1 Mart'ta milli bakiye sistemini baskın bir önergeyle değiştirmesi ancak bunun bir göstergesi olabilirdi. Kısaca tekrarlamak gerekirse milli bakiye sistemi siyasal partiler için herhangi bir baraj öngörmeyen ve partilerin ülke genelinde aldıkları oy oranında temsil edilmesine imkân veren özellikleriyle Cumhuriyet tarihinde uygulanmış en adil ve demokratik seçim sistemiydi. Şimdi bu sistem kaldırılınca bundan en çok etkilenecek partinin sosyalist TİP olacağı aşikârdı. Nitekim Mehmet Ali Aybar, seçim kanunun değiştirilmesiyle ilgili olarak TBMM'de yaptığı konuşmada "Siz iktidar olarak dolaylı yollardan muhalefeti yok etmek istiyorsunuz, aynı zamanda hak etmediğiniz oylarla Meclise daha fazla girmek istiyorsunuz" sözleriyle[268] AP'nin maksadını sarih bir şekilde belirtecekti.

Parlamentonun kendi sinesinden dışarıya atmaya çalıştığı işçilerin, köylülerin, Kürtlerin ve gençlerin kendi sözcülerini meydanlarda konuşturmaya başlamaktan, kendi seslerini sokaklardan duyurmaya yönelmekten başka çaresi kalmıyordu. Buna karşılık meydanlardan, fabrikalardan, köylerden ve üniversitelerden yükselen talepler, bu sefer dinsel kışkırtma ve milliyetçi saldırılarla susturulacaktı. 1968'de başlayıp 12 Mart Askerî Darbesi'ne kadar süregidecek olan siyasal çalkantılar dönemi başlıyordu. Ancak unutulmamalıdır ki, öğrenci gençlik hareketinin anti-emperyalist bir kitleselliğe ulaşması ve ayrı mecralardan gelişen

---

267 *Milliyet*, "Mecliste Kanlı Kavga: AP'liler TİP'lileri Dövdü", 21.08.1968: 1, 7.

268 *Milliyet*, "Milli Bakiye Kaldırıldı", 02.03.1968: 1, 7.

eşzamanlı işçi ve köylü hareketleriyle birleşme yollarının arayışı içinde ilerlemesi 1968'de başlamış ve bitmiş gibi görünmekle birlikte, aslında bir süreçti; öncesi ve sonrası vardı.[269]

Gençlik hareketleri

27 Mayıs'ın aktif öznelerinden biri olarak üniversite öğrencilerinin siyasal alana çıkışları 1950'lerin sonlarına uzanıyordu. O zamandan beri üniversite öğrencileri arasında siyasete müdahil olma eğilimi hep vardı. 1965'ten itibaren TİP'in üniversite öğrencileri arasındaki etki gücünün artması ve FKF'nin durmaksızın genişleyen bir öğrenci kitlesini içine doğru çekmesiyle emperyalizm karşıtı siyasal söylemin üniversitelerdeki yankısı güçlendi. Öğrenci eylemlerinde belirgin bir artışın yaşandığı yıl aslında 1967'ydi. O yıl toplantı, açık oturum, bildiri dağıtma, kampanya düzenleme gibi etkinliklerle devam eden eylemler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Gazi Eğitim Enstitüsü'ndeki öğrenci talepleri için yapılan boykotlar, eylemdeki emekçi köylüler ve grevdeki işçilerle dayanışma etkinlikleri şeklinde sürdü. 24 Haziran 1967'de Türkiye Milli Talebe Federasyonu'nun (TMTF) 6. Filo'nun İstanbul'a gelişi üzerine düzenlediği "Amerika'yı Telin Mitingi"nde Dolmabahçe rıhtımında ne varsa her şeyin denize atılması ve Amerikan bayrağının indirilmesi[270] bir sonraki yıl başlayacak anti-emperyalist eylemlerin habercisiydi. Beri yandan İstanbul'daki 300 öğrencinin özel yüksekokulların devletleştirilmesi talebiyle başlattıkları 13 günlük Ankara yürüyüşü[271], Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu'nun kamu personelini memurlar ve hizmetliler olarak ikiye ayırmasına karşı 7 bin memur ve hizmetlinin 3 Temmuz'da başlattıkları grev,[272] Batman'da bir yıldır TPAO ile ücret, zamlar ve sosyal haklarda anlaşamayan Petrol-İş üyesi işçilerin giriştikleri direniş,[273] Ankara Belediyesi temizlik işçilerinin tehditlere rağmen çıktıkları grev,[274] Manisa Belediyesi temizlik işçilerinin gündeliklerine 1 liralık zam talepleri kabul edilmeyince başlattıkları 930 kilometrelik Ankara Yürüyüşü,[275] Van, Elazığ, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa, Erzurum, Muş ve Bingöl gibi illerden gelen Kürtlerin katıldığı ve 3 Eylül'de düzenlenen ilk 'Doğu Mitingi'[276], 9 Aralık'ta Ankara'da üniversite öğrencilerinin NATO'ya ve ABD'ye karşı gerçekleştirdikleri yürüyüş ve miting[277] toplumsal muhalefetin değişik cephelerinin gelişiminin ve birleşme imkânlarının birer göstergesiydi.

1968 virajındaki göstergeler bunlardan ibaret değildi. Haziran 1967'de neredeyse bütün gazetelerde yer alan ABD mahreçli bir haber, gelişen toplumsal muhalefet ile sosyalist hareket arasında bir irtibat kurulacağını, birinin bastırılması için ötekinin de bastırılacağını, bunun için Amerikan tekniklerinin ve yönlendirmelerinin devreye sokulacağını haber veriyormuş-

---

269 Dönemin tanıklıklara da dayalı mükemmel bir çözümlemesi için bkz.: Aydın Çubukçu, *Bizim '68*, 5. baskı (İstanbul: Evrensel, 1998).

270 *Milliyet*, "Miting Sırasında Amerikan Askerleri Karaya Çıkmadı" (25.06.1967): 1,7.

271 *Milliyet*, "Ö. Yüksekokulları Protesto Yürüyüşü Başladı" (08.11.1967),: 1, 7.

272 *Milliyet*, "Sosyal Sigortalar Grevi Dün Başladı" (04.08.1967): 1, 7.

273 *Cumhuriyet*, "Batman'da Grev", 07.02.1967: 1.

274 *Cumhuriyet*, "Ankara'da Çöpçüler Dün Greve Başladı", 03.06.1967: 1.

275 *Milliyet*, "AP Temizlik İşçileri Sizi Unutmayacaklar" (25.07.1967), 1.

276 *Milliyet*, "Doğu Mitingi Dün Diyarbakır'da Yapıldı" (04.09.1967), 3.

277 *Cumhuriyet*, "Başkentte NATO ve ABD Aleyhtarı Miting Yapıldı", 10.12.1967: 1.

çasına manşetlere taşınmıştı: "Amerikalılara Göre Türkiye'de 2000 Komünist Var"[278] Haber, Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan bir araştırmaya göre 1965'te 1250 olan komünist sayısının 1966'da 2000'e yükseldiğini bildiriyordu. Sosyalizmin Amerikan usulü kriminilizasyonun işareti çok geçmeden devletin en tepelerinden verilecekti. İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın 5 Şubat 1968'de Cumhuriyet Senatosu'nda yaptığı konuşmadaki "Aşırı sol faaliyet hiç kimsenin gözünden kaçmayacak genişliktedir. Şimdi sosyalist geçinenler sureti kat'iyede maskelidirler" sözleri[279], gerek sağ kesim gerekse de emniyet kuvvetleri için bir işaret oldu. Nitekim çok geçmeden sol muhalefetin neredeyse her türlü etkinliği saldırıya uğrayacaktı.

Saldırılar, TİP milletvekillerinin TBMM'de uğradıkları linç girişimini protesto etmek üzere 24 Şubat 1968'de Ankara'da ve bir gün sonra da İstanbul'da düzenlenen, TİP'ten başka dokuz işçi ve öğrenci örgütü tarafından desteklenen "Anayasa Mitingi"nde (Uyanış Mitingi olarak da bilinir) başladı. Ankara'daki mitinge önceden tedarik edilen taş ve sopalarla saldıran AP'liler TİP'li 8 genci ağır şekilde yaraladılar. Saldırı, İstanbul'da tekrarlandı.[280] Bunu, Uyanış Mitinglerine karşı düzenlenen Şahlanış Mitingleri takip etti. "Azgınlara Son İhtar: Ya Tam Susturacağız, Ya Kan Kusturacağız", "Allahsız Komünistleri Müslümanlar Ezecektir", "Kara Kaşlı Behicem, Yağlı İpini Ben Çekecem", "TİP'li Tipsizler, Bir Avuç İpsizler" gibi pankartların açıldığı Taksim Meydanı'ndaki mitinge AP'lilerin yanı sıra neredeyse bütün sağcı örgütler akın etmişti. Mitingde konuşan MTTB Genel Başkanı İsmail Kahraman, Hükûmetten sola karşı sert tedbirler alınmasını, sosyalistlerin sadece parlamentodan değil ülkeden de atılmasını istemiş, "Son fikrî ikazımızı yapmış bulunuyoruz. Bunlar yapılmadığı takdirde sıra fiilî ikaza gelmiştir" demişti.[281] 30 Mart 1968'deki İkinci Şahlanış Mitingi ise mehter takımının çaldığı serhat türküleri ve "Hira Dağı Kadar Müslüman, Tanrı Dağı Kadar Türk'üz" pankartı eşliğinde Ankara'da yapıldı.[282]

Ne sağcı partiler tarafından desteklenip himaye edilen eylemler, saldırılar, ne devlet ve hükûmet katından gelen hedef göstermeler ve ne de dinî ya da milli söylemsel temalara dayalı kışkırtmalar gelişen toplumsal muhalefeti durdurabilecekti. Türkiye Haziran ayından itibaren sıcak bir yazın yakıcı siyasal gelişmelerinin sahnesi oldu. Mayıs ayında Paris'te patlak veren ve olağanüstü bir hızla bütün Batı başkentlerini dolaşmaya başlayan öğrenci eylemleri, Türkiye'deki devrimci öğrencilere kendi öz güçleriyle taleplerini elde etmeyi başarma ve yenilerini kazanma azmini kazandırdığında mevcut üniversite düzeniyle öğrenci talepleri arasındaki çelişkilerden doğan boykotlar ve işgaller başlamıştı bile. İlk boykot, 10 Haziran'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde, Öğrenci Derneği Başkanının "Dünya gençliği bizden çok daha iyi şartlar içinde bulunurken, daha iyi imkânlara kavuşmak için mücadele verirken pek ilkel şartlarda ve en ilkel yönetmeliklerle tahsilimize devam etmemiz, Türk gençliğinin devrimcilik görüşü ile bağdaşmamaktadır" sözleriyle başladı.[283] Boykot önce Ankara Hukuk, Fen ve Ziraat Fakültelerine, sonra da İstanbul Hukuk Fakültesi'ne sıçradı. İstanbul Hukuk Fakültesi'nde yurt olanaklarının genişletilmesi, öğrenci aleyhindeki yönetmeliklerin iptali ve

278 *Milliyet*, "Amerikalılara Göre Türkiye'de 2000 Komünist Var" (15.06.1967): 1, 7.
279 *Milliyet*, "Sükan: 'Solcuların Nefes Alışlarını Biliyoruz' " (06.02.1968), 1, 7.
280 *Milliyet*, "Ankara Mitinginde Büyük Kavga Çıktı" (25.02.1968): 1, 7.
281 *Milliyet*, "Şahlanış Mitinginde Solculara Çatıldı" (04.03.1968): 1, 7.
282 *Milliyet*, "İkinci Şahlanış Mitingi Yapıldı" (31.03.1968): 1, 7.
283 *Cumhuriyet*, "Dil-Tarih Öğrencileri Fakülteyi İşgal Etti", 11.06.1968: 1, 7.

rektör ve dekanın değiştirilmesi gibi taleplerle başlayan boykot, çabucak fakültenin ve rektörlük binasının işgaline dönüştü.[284] İşte bu işgal, yakında tüm ülkenin adından söz etmeye başlayacağı ve sonraki on yıllarda da hep söz edeceği henüz 21 yaşındaki genç bir devrimcinin adını öne çıkardı: Deniz Gezmiş. İşgalci öğrenciler, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ekrem Şerif Egeli'nin ne istediklerine ilişkin sorusuna, "Devrim istiyoruz. Fakültenin yönetiminde söz sahibi olmak istiyoruz. Üniversitenin hükûmetin dümen suyunda gitmemesini talep ediyoruz," diye yanıt verdiler.[285] Hükûmet ise şaşkınlık içindeydi. Başbakan Demirel, bu şaşkınlığı şu sözlerle dile getirdi: "Dünya bir garip dünya oldu... dünyada yeni görüşler, yeni fikirler, derinliğine bakılması lazım gelen birtakım hadiseler cereyan ediyor."[286]

13 Haziran'da İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum'daki 10 fakültede boykot yapılmış, Ankara Fen Fakültesi işgal edilmiş[287], Bakanlar Kurulu olağanüstü toplanmıştı. Türkiye'de üniversiteler yeniden ayakta, 27 Mayıs sürecinin görüntülerini zihninde canlandıran Başbakan Demirel ise tedirgindi; boykotlar hızla yayılmışken yaptığı açıklamada "eskiden isyan sayılanların artık toplum hadisesi addedildiğini" söyleyerek[288] durumu normalleştirmeye çalışıyordu; üniversitelerin ayağa kalkması Menderes döneminde isyanmış gibi bir hava estirmiş olabilirdi, ama şimdi demokrasi vardı ve bunlar olağan sosyal olaylardı. Ancak İstanbul Üniversitesi'nde iki haftadan fazla süren işgalin, uzun ve çetin müzakerelerden sonra Rektör Ekrem Şerif Egeli'nin öğrencilerin taleplerinin kabul edilebilir olduğunu açıklaması ve teminatlar vermesinin ardından öğrencilerin zaferiyle sonuçlanmış olması, gençlik için öz eylemlilikle gelen bir özgüveni de beraberinde getirdi. Egeli, makamına geldiğinde masasının üzerinde öğrenciler tarafından bırakılmış şu yazıyı bulacaktı: "Reform gerçekleşmezse; bu bir son değil, başlangıç olacaktır."[289]

Üniversite öğrencileri işgallerin ardından kendi taleplerini değil, ülkenin bağımsızlık talebini emperyalizmin simgesi olarak gördükleri 6. Filo askerlerine karşı savunmak üzere hazırlıklara başladılar. 15 Temmuz 1968'de İstanbul limanına gelen 6. Filo'ya karşı protesto eylemleri Amerikan bayrağını yarıya indirmek, Amerikan askerlerinin üzerine siyah mürekkep dökmek, caddeleri Amerikan karşıtı yazılarla donatmak, Amerikan taşıtlarının camlarını kırmak şeklinde başladı. Polis protesto eylemlerine katılan üniversite öğrencilerini gözaltına alarak eylemleri durdurmaya çalıştı.[290] Ancak eylemler durmadı ve Amerikan deniz taşıtlarının taşlanması, Amerikalı askerlerin denize atılmasıyla devam etti. Polisin öğrencilere müdahalesi üzerine başlayan çatışmada 5'i ağır 40 öğrenci yaralandı ve bir polis şefi de öğrenciler tarafından dövüldü. Emniyet Müdürlüğü Ekipler Amiri de gözaltına alınan öğrencilerin serbest bırakılması için rehin alındı. Ancak, hepsinden daha önemlisi polisin İTÜ Talebe Yurdu'na yaptığı baskın sırasında Hukuk Fakültesi öğrencisi ve TİP üyesi Vedat Demircioğlu ağır bir şekilde yaralandı.[291] 21 yaşındaki Demircioğlu, sekiz gün komada kaldıktan sonra 23 Temmuz günü yaşamanı yitirdi: 27 Mayıs sonrası toplumsal hareketlerde ilk ölü. Bu ölüm-

284 *Milliyet*, "İstanbul Hukuku Dün İşgal Edildi" (13.06.1968), 1, 7.

285 *Cumhuriyet*, "Öğrenci Olayları İstanbul'a Sıçradı: Hukuk Fakültesi ve Rektörlük İşgal Edildi", 13.06.1968: 1, 7.

286 *Cumhuriyet*, "Demirel Üniversite Olayları Hakkında Konuştu: 'Mesele Ciddidir'", 14.06.1968: 1, 7.

287 *Milliyet*, "Boykot Yayıldı" (14.06.1968), 1, 7.

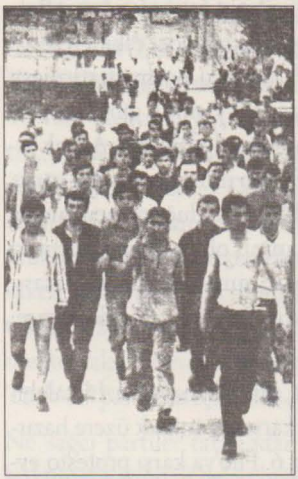
288 *Milliyet*, 'Demirel: Dünya Yeni Ufuklara Doğru Gidiyor', 14.06.1968: 1, 7.

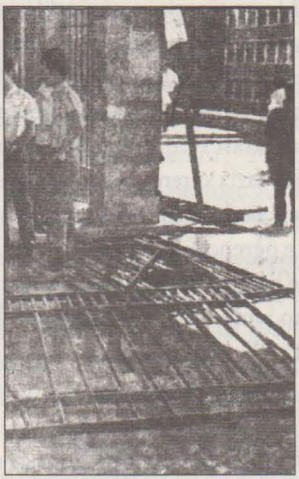
289 *Cumhuriyet*, "İşgal Kalktı", 28.06.1968: 1, 7.

290 *Milliyet*, "Amerikan Filosunu Protesto Eden 19 Üniversiteli Genç Nezarete Alındı", 16.07.1968: 1, 7.

291 *Milliyet*, "6'ncı Filonun Gelişinin 3. Gününde Protesto... Çatışma... Ve 40 Yaralı Var", 18.07.1968: 1, 7.

den sonra, öğrenciler tarafından "Katiller!" yazılı bir siyah çelengin Vilayet önüne konularak protesto edilmesi, polis tarafından engellendi ve bu durumda siyah çelenkli protesto İstanbul Üniversitesi'nde başlayıp Vilayete yönelen bir protesto yürüyüşüne dönüştü. Yürüyüş sırasında polis ile öğrenciler arasında âdeta bir meydan savaşı yaşandı.[292] Daha dikkat çekici bir gelişme ise Vedat Demircioğlu'nun memleketi olan Konya'da yaşanacaktı. Demircioğlu'nun cenazesinin Konya'ya getirildiği gün TÖS ve TMTF, valiliğe "emperyalizmi telin" mitingi düzenlemek istediklerini bildiren bir dilekçe verince başta Komünizmle Mücadele Derneği olmak üzere AP güdümündeki çoğunluğu esnaf kuruluşu örgütler taşlı sopalı kalabalıkları sokağa dökerek eğlence yerlerini, matbaaları, kitabevlerini, TİP il merkezini tahrip ederek yaklaşık 10 milyon liralık zarara karşılık gelen bir yıkım eylemini örgütlediler. Polis, aralarında AP'lilerin de bulunduğu sadece 5 kişiyi gözaltına alarak olayı örtbas etmeye yöneldi.[293]

6. Filo'yu protesto eylemleri 1960'lı yılların en önemli toplumsal olayları arasındaydı. Bunun başlıca nedeni başta üniversite öğrencileri olmak üzere toplumda antiemperyalist bilincin olağanüstü derecede gelişmiş olmasıydı. Bu bilinç bazen kendini Amerikan düşmanlığı şeklinde açığa vuruyor; üniversite öğrencileri Amerikan askerlerinin üzerine mürekkep döküyor, onları dövüyor ya da denize döküyorlardı. 6. Filo ise dönemin siyasal hayatında Amerikan emperyalizminin en belirgin simgesi olarak değerlendiriliyordu. 6. Filo, 15 Temmuz 1968'de İstanbul limanına geldiğinde devrimci öğrencilerin yoğun protestolarıyla karşılandı. Polisin protestolara müdahalesi sert oldu. 40 öğrenci polis saldırıları sırasında yaralandı. Ağır yaralanan öğrencilerden Vedat Demircioğlu 23 Temmuz günü hayatını kaybetti. Ruhi Su, Demircioğlu'nun ardından "Bir Sabah Uykusunda" adlı türküsünü besteledi. Türküde "Demircioğlu bir değil, Halkımız gibi çoğul, Geliyorçağıl çağıl" diyordu. (Fotoğraflar: *Cumhuriyet*, 18.07.1968: 5).

292 *Milliyet*, "Yaralı Genç Öldü, Yeni Olaylar Çıktı", 25.07.1968: 1, 7.

293 *Milliyet*, "Konya Olayından Sorumlu Olarak 5 Kişi Tutuklandı" (25.07.1968), 1, 7.

Yıl biterken, üniversite gençliğinin hareketlenişinde üç önemli gelişme daha yaşandı. Bunlardan biri, 30 Ekim'de Samsun'da başlayan ve 10 Kasım'da Anıtkabir'e üzerinde "Amerikan emperyalizmine karşı milli kurtuluş yolunda izindeyiz. Samsun Yürüyüşçüleri" yazılı çelenk bırakmalarıyla sonuçlanan 'Tam Bağımsız Türkiye İçin Mustafa Kemal Yürüyüşüydü. Atatürk imgesi, şimdi emperyalizme karşı mücadelenin bir sembolü olarak yeniden kuruluyordu.

İkinci gelişme, 150 üniversite öğrencisinin İzmit'ten İstanbul'a 'Montaj Sanayiine Hayır' yürüyüşüne çıkmalarıydı. İTÜ öğrencilerinin yanı sıra 47 devrimci örgütün temsilcilerinin katıldığı ve "Ortak Pazara Hayır", "Montaj Sanayiine Hayır", "Vurgunculuğa Paydos" dövizlerinin taşındığı yürüyüşün başladığı Atatürk anıtının önünde bir konuşma yapan İTÜ Öğrenci Birliği Başkanı Harun Karadeniz "Emperyalizme karşı ilk savaşı Atatürk yaptı. Biz Atatürk gençleri onun mücadelesine devam ediyoruz" dedi.[294] Üniversite gençliği montaj sanayiinin patronları ile emperyalizmi vurgunculuğun failleri olarak hedefe koymuş, Türkiye işçi sınıfının uzun bir hat boyunca yerleştiği İzmit-İstanbul yolunda kapitalizmi aşacak toplumsal özneye seslenmeye yönelmişti.

Bu eylemler, devrimci gençliğin antiemperyalist, antikapitalist bir yöneliş içinde olduğunu göstermesinin yanı sıra, bu yönelişinde işçi sınıfıyla kaynaşma gerekliliğinin bilincine vardığının da göstergeleri sayılabilirdi.

Üçüncü gelişme, İstanbul Üniversitesi sosyoloji bölümü asistanı ve TİP üyesi Oya Sencer'in (Baydar) doktora tezinin profesörler kurulu tarafından 20'ye karşı 37 oyla reddedilmesi üzerine rektörlüğün işgal edilmesiydi.[295] Bu işgalin diğer bütün işgallerden farkı, reddedilen tezin Türkiye işçi sınıfı üzerine oluşu, Deniz Gezmiş önderliğindeki öğrencilerin de bu reddi işçi sınıfı karşıtlığı olarak değerlendirmesiydi. Böylelikle, üniversite öğrencileri işçi sınıfını savunmak, bilimi sınıf karakterinden arındırma girişimlerine karşı çıkmak için bir işgale girişmiş oluyorlardı. Olay, beş öğrencinin tutuklanması, Deniz Gezmiş hakkında gıyabi tutuklama kararı verilmesi ve Oya Baydar'ın istifasıyla sonuçlandı.[296] Oya Baydar, tezinin reddediliş hikâyesini şöyle anlatır:

> 'Türkiye İşçi Sınıfının Doğuşu'nu araştırmıştım. Ücretli emeğin izini 17., 18. yüzyıllardan başlayarak 1920'lerin ortalarına kadar sürmüştüm. O zamana göre bayağı iyi bir araştırmaydı. Zaten uzun bir dönem konuyla ilgili tek kaynak sayıldı. Çok çalışmıştım kütüphanelerde, arşivlerde. Eski gazeteleri tarayabilmek, belgeleri okuyabilmek için eski yazı öğrenmiştim. Sorun tez çalışmasında değil, tezin konusunda ve benim siyasal kimliğimdeydi.[297]

1968 yılı biter ve 1969 yılı başlarken Türkiye'de anti-emperyalizm, sosyal adalet, kapitalist olmayan yoldan kalkınma toplumsal muhalefet bileşenlerinin başlıca talepleri haline gelmiş, bu talepler için toplumun emekçi kesimleri, üniversite öğrencileri ayağa kalkmış, buna karşılık Komünizmle Mücadele Derneklerinden komando kamplarına uzanan paramiliter gruplar AP Hükûmeti tarafından himaye edildiklerine ilişkin kuvvetli izlenimlerle hareke-

294 *Cumhuriyet*, "Montaj Sanayiini Protesto Amacıyla 150 Kadar Genç İzmit'ten İstanbul'a Yürüyüşe Geçti", 28.12.1968: 5.
295 *Cumhuriyet*, "Üniversite Süresiz Kapatıldı", 27.12.1968: 1, 7.
296 *Cumhuriyet*, "5 Öğrenci Tutuklandı", 28.12.1968: 1, 5.
297 Oya Baydar ve Melek Ulagay, *Bir Dönem, İki Kadın: Birbirimizin Aynasında* (İstanbul: Can, 2011), 20.

te geçirilmiş, polis sayısında artışa gidilmişti. İşçi sınıfı, emekçi köylüler, devrimci gençler, toplumcu aydınlar kendilerine özgü mücadele ve protesto biçimleri bularak tüm yurt sathını bir eylem alanına çevirmeye başlarken, ordusu içindeki olağan dışı hareketlenmeleri, siyasal partiler düzeyindeki bölünmeleri ve yeniden dizilişleri, uluslararası alandaki değişen dengeleriyle Türkiye yeni bir askerî darbeye doğru ilerliyordu.

1969 yılı dünya çapında yankılar uyandıracak olan bir eylemle, ABD Büyükelçisi Robert Komer'in makam otomobilinin ABD tarafından finanse edilen ama Amerikan aleyhtarlığının merkezlerinden biri olan ODTÜ'de yakılmasıyla başladı. Vietnam Savaşı'ndaki gizli operasyonel görevleri nedeniyle "Vietnam Kasabı" olarak da bilinen Komer'in Türkiye'ye büyükelçi olarak atanması, anti-emperyalist kamuoyunda daha ilk günden itibaren tepkiler toplamış, Komer'in Türkiye'de anti-emperyalist hareketleri bastırmak üzere görevlendirildiğine ilişkin kanı güçlü bir biçimde oluşmuş, Büyükelçi daha Ankara'ya iner inmez protestolarla karşılanmıştı. ODTÜ Rektörü Kemal Kurdaş'ın Komer'i 6 Ocak 1969 günü öğle yemeğine davet etmesi tepkileri doruğa çıkardı. ODTÜ'lü kalabalık bir öğrenci kitlesi hızla toplanarak Kurdaş ve Komer'i protestoya başladı. Öğrenciler, şiddetli protestolar altında Komer'in makam otomobilini önce ters çevirdiler, sonra da deposundan çektikleri benzinle otomobili ateşe verdiler. Sinan Cemgil, Ulaş Bardakçı, Taylan Özgür gibi isimler arabayı ateşe verenler arasındaydı. Komer, "Böyle bir olayın Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde bizzat Birleşik Amerika'nın geniş dostane destek sağlamış olduğu bir okulda cereyan etmiş olması bilhassa şayanı teessüftür" sözleriyle[298] Türkiye'de anti-emperyalizmin ulaştığı boyutlar hakkındaki hayretlerini dile getirdi. Komer'in yanan otomobilinin fotoğrafı o günden itibaren Türkiye'de anti-emperyalizmin simgelerinden biri oldu. Komer çok geçmeden Başkan Johnson tarafından geri çağrılacak, Kurdaş da yoğun tepkiler nedeniyle rektörlük görevini Prof. Dr. Erdal İnönü'ye devredecekti.

Anti-emperyalist toplumsal hareketin gücü ve ardına aldığı yüksek toplumsal desteğin ulaştığı boyutlar karşısında AP Hükûmeti bir yandan polisiye önlemleri artırdı, (hem toplum polisinin –bugünkü Çevik Kuvvet'e denk düşer– sayısını yükseltip örgütlenmesini İstanbul dışında birçok kente yaydı, hem de donanımını kuvvetlendirdi).[299] Bir yandan "Anayasa Nizamına Karşı İşlenen Fiillerin Önlenmesi" hakkındaki kanun tasarısıyla haber, karikatür ya da resimle yapılacak muhalefeti bile ağır cezalar gerektirecek suçlar kapsamına alarak Anayasadan gelen özgürlükleri yok etmeye yöneldi.[300] Bir yandan da İslami ve faşist örgütlenmelerin saldırgan eylemlerini gayriresmî yollardan destekleyip himaye etti. Paramiliter çetelerin ilk saldırısı SBF Baskını, ilk meyvesi de tarihe 'Kanlı Pazar' olarak geçecek olay olacaktı.

Komando kamplarında eğitilenler, 1968 yılının son gününde Ankara SBF öğrenci yurtlarına başlattıkları saldırıyı daha sonra başka yerlerde de deneyerek yurtları devrimci öğrencilerden arındırmak için âdeta askerî bir mevzi savaşı stratejisini hayata geçirmeye koyuldular.[301]

---

298 *Milliyet*, "ABD Elçisinin Arabası Yakıldı", 07.01.1969: 1, 7.

299 *Milliyet*, "Sükan İstanbul Polisinden Memnun", 10.08.1968: 1, 7; *Milliyet*, "İstanbul'da Toplum Polisinin Sayısı 3 Bine Çıkarılıyor", 22.06.1969: 1, 7.

300 *Milliyet*, "Nizamı Koruma Kanun Tasarısı Meclise Geldi", 15.02.1969: 1, 7.

301 *Cumhuriyet*, "Gençler Komandolara Karşı Okullarını Kendileri Koruyacak", 02.01.1969: 1, 7.

İslamcı ve Ülkücü grupların bıçak, şiş, tabanca ve molotof kokteyli kullanarak kanlı bir kıyıma dönüştürdükleri Kanlı Pazar'da iki kişi öldürüldü, 124 kişi de yaralandı. Saldırganlar, kanlı kıyımdan önce topluca Cuma namazı kılmışlar, birbirlerini tanımak için yakalarına Türk bayrağı takmışlardı (Fotoğraf: *Cumhuriyet*, 17.02.1969: 1).

Kanlı Pazar, ABD 6. Filo'sunun Şubat 1969'da İstanbul limanını ziyaret etmesi üzerine tüm Cumhuriyet tarihinin en büyük anti-emperyalist gösterisine ("Emperyalizme ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü") polis tarafından kollanan dinci ve faşist grupların saldırısı sonucu 19 yaşındaki öğrenci Turan Erdoğan'ı ve TİP'li işçi Ali Turgut Aytaç'ı katletmesiyle sonuçlanan büyük olaydı. İşçi sendikaları, meslek kuruluşları ve öğrenci örgütleri tarafından organize edilen 6. Filo'yu protesto gösterisi için hazırlıklara girişildiğinde İslamcı ve milliyetçi topluluklar karşıt gösterilerine başlamışlardı bile. 14 Şubat'ta Beyazıt Meydanı'nda "Komünizme Cihat Açıktır", "Sol Basın Kahrol" pankartlarıyla gösteri yapıp Beyazıt Kulesi'ne Türk bayrağı çeken göstericiler, İstanbul Üniversitesi çevresinde buldukları solcu öğrencileri linç edercesine dövdüler.[302] Albay Celal Küçük, o akşam, İzmit, Bursa ve Sakarya'dan Komünizmle Mücadele Dernekleri üyelerinin de getirildiği MTTB'nin Cağaloğlu'ndaki merkezinde bir toplantı yapıldığını, Komünizmle Mücadele Dernekleri Genel Başkanı İlhan Darendelioğlu'nun bu toplantıda yaptığı konuşmada "Pazar günü komünistler miting yapacak. Biz bu mitingde savaşacağız. Silahı olan silahıyla, olmayan baltasıyla gelsin" dediğini, yıllar sonra *Nokta* dergisine anlatacaktı.[303] 16 Şubat'ta binlerce kişinin katıldığı yürüyüş Beyazıt'tan başlamışken Taksim çevresindeki camilerde toplu cuma namazları kılan, kamyon ve otobüslerle değişik semtlerden organize bir biçimde Taksim civarına getirilen, yakalarına birbirlerini tanısınlar diye Türk bayrağı takan ve toplum polisi tarafından da açıkça desteklenen İslamcı ve Ülkücü gruplar bıçak, şiş, özel olarak hazırlanmış sopa, tabanca ve molotof kokteyli kullanarak göstericilere karşı kanlı bir kıyıma giriştiler. Bu kıyımın bilançosu 2 ölü ve tam 124 yaralıydı.

Parlamentoda dövülen sosyalist milletvekilleri, TİP'i TBMM'den dışarı atmak için yapılan girişimler ve değiştirilen seçim sistemi, hükûmet tarafından himaye edilen komando kamplarında özel olarak yetiştirilen sağcı milislerin sürekli saldırıları ve devrimci öğrencilere karşı polis tarafından başlatılan sürek avları devrimci gençliği yeni arayışlara yöneltecek, Eylül 1969'dan itibaren Filistin Kamplarına yönelen genç devrimcilerin kuracakları THKO, THKP-C ve TİKKO gibi örgütlerin temelleri bu sıralarda atılacaktı.

302 *Milliyet*, "Türk Bayrağına Saygı Mitingi Dün Yapıldı", 15.02.1969: 1, 7.

303 Mater, *Sokak Güzeldir*, 362-363.

Emekçi sınıf hareketleri

Öykünün buraya kadar olan kısmına bakılınca sanılınır ki, 1965'ten 12 Mart 1971 Askerî Darbesi'ne kadar uzanan süreçte meydana gelen büyük toplumsal muhalefetin biricik öznesi üniversite öğrencileridir. Oysa, yer yer işaretlerini vermeye çalıştığımız gibi, hakikat bundan ibaret değildi. İşçiler, köylüler ve memurlar da ayaktaydılar ve haklarını ancak kendi öz eylemleriyle kopara kopara kazanacaklarının bilincine erişmişlerdi. Öyle ki, kum taşıyan tekne sahiplerinin bile 100 takayla "denizde protesto yürüyüşü" yaptıkları Türkiye'nin genel görünümü hakkında *Milliyet* gazetesi tarafından yapılan "1970'in [dünyasının] en çok ve en çeşitli protesto hareketlerine sahne olan ülkesi" tanımlaması[304] toplumsal hakikatin ta kendisine tekabül ediyordu.

15 Şubat 1969'da yapılan "Büyük Eğitim Yürüyüşü", zamanın memur hareketinin zirve noktalarından biriydi. TÖS tarafından düzenlenen miting için Tandoğan Meydanı'nda binlerce öğretmen toplandı. Miting sadece eğitim düzenini protesto etmekle yetinen bir mesleki eylem olmakla kalmadı, "halkımızı sömürüden kurtaracağız" andı içilen bir anti-kapitalist protestoya da dönüştü.[305] 6 Aralık 1969'da ise Cumhuriyet tarihinin ilk öğretmen boykotu Erzurum'da başladı. Tam 1600 ilkokul, ortaokul ve lise öğretmeninin katıldığı boykota katılan öğretmenler, eylemlerinin "bir hak ve haysiyet mücadelesi" olduğunu vurguladılar ve hayat pahalılığı, bozuk eğitim düzeni, öğretmenlere yapılan baskılara ilişkin şikâyetlerine çare bulununcaya kadar süresiz olarak derslere girmeyeceklerini ilan ettiler.[306] Bu ilk boykot, kısa bir süre sonra patlayacak bir genel boykotun habercisi gibiydi. 15 Aralık'ta TÖS ve İLK-SEN'in ortaklaşa düzenledikleri dört günlük genel öğretmen boykotu tüm yurtta başladı. Hükûmet, öğretmenlerin yüzde 80 katılımla gerçekleştirdikleri boykotlar karşısında öyle bir paniğe kapıldı ki, çareyi boykota ilişkin haberlere radyoda yayın yasağı koymakta buldu. Bununla da yetinmedi; valiler, kaymakamlar ve eğitim müdürlerine boykotçu öğretmenlere baskı yapma talimatları yağdırdı. Öğretmenler bu baskılara kararlıca karşı koydular ve onların bu kararlılıkları veliler ve öğrenciler, üniversite öğretim üyeleri ve öğrencileri, işçi sendikaları ve kültürel örgütler tarafından da desteklendi.[307] 101 öğretmene işten el çektirilmesine, iki bin öğretmen için idari kovuşturma açılmasına, boykotu örgütleyen öğretmen örgütlerinin başta Fakir Baykurt olmak üzere yöneticileri hakkında adli takibat açılmasına rağmen büyük öğretmen boykotu çözülmedi ve katılım oranı ikinci günde yüzde 98'e çıktı.[308]

Köylü hareketinin bir toplumsal protesto haline gelişi ve yurt coğrafyasının her yanına yayılışı ne o zamana kadar ne de ondan sonra hiç görülmedik bir kırsal dinamizmin doruğunu oluşturdu. 1968'den 12 Mart Askerî Darbesi'ne kadar olan dönemdeki köylü eylemleri başlıca iki hedefe yöneldi: i) ağalar tarafından el konan Hazine ve köylerin ortak topraklarını işgal ederek geri almak ve kendi tasarruflarına geçirmek, ii) hükûmetin taban fiyatı uygulamalarını köylerde ve kasabalarda düzenlenen mitinglerle protesto etmek ve tefeci borçlarını ödememek. İç Anadolu, Marmara, Ege, Akdeniz, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu

---

304 *Milliyet*, *Milliyet 1970: Milliyet'ten Seçmeler Dizisi* (İstanbul: Milliyet, 1970), 111.

305 *Milliyet*, "Binlerce Öğretmen Dün Ankara'da Yürüdü" (16.02.1969): 1.

306 *Cumhuriyet*, "Cumhuriyet Tarihinde İlk Kez 1600 Öğretmen Erzurum'da Boykota Başladı", 01.12.1969: 1, 7.

307 *Cumhuriyet*, "En Büyük Boykot Başladı", 16.12.1969: 1, 7.

308 *Cumhuriyet*, "Çözülme Yok", 17.12.1969: 1, 7.

bölgelerinden onlarca köydeki işgaller, tütün, nohut, haşhaş, sarımsak, çay, pamuk, pancar ve patates üreticilerinin kasaba ve kent merkezlerindeki protesto gösterileri, aynı zamanda, Türkiye köylülüğünün yerleşik imgesini de sarsıyordu. Emekçi köylüler bundan böyle, kaderlerine razı, hükûmete hürmetli, kendi köyü dışındaki dünyaya gözleri kapalı bir uyur kitle olmaktan çıkıyor, toplumsal mücadeleler sahnesinin aktif bir öznesi, siyasal sahnenin bir kurucu figürü haline geliyordu. Köylüler bütün feryatlarının, taleplerinin ve sözlerinin basına ve yurda duyurulması, eylemlerinin organize edilmesi ve hukuki sorunlarında çözüm bulunması için Dev-Genç'in kapısını çalarken bir başka imge de yıkılmış oluyordu. Sağcı siyasal parti ve akımların en etkili oldukları Anadolu köylerinde bile yaratılan 'dinsiz', 'aile düşmanı', 'geleneklere yabancı', 'gayrimilli' komünist imgesi toplumsal mücadelelerin birleştirdiği dayanışma yollarında parçalanıyordu.[309] Önceden adı bir kez bile işitilmemiş köylerin emekçileri artık gazetelerin birinci sayfasındaydı. Sözgelimi, 28 Nisan 1963'te Adana'da binlerce köylü toprak reformu talebiyle sessiz bir yürüyüş yapmış,[310] 13 Haziran 1965'te Sivas'ın Şarkışla ilçesine bağlı Kaya köyünde 200 köylü şikâyetçi oldukları toprak ağasının arazisini işgal ve tahrip etmiş,[311] 28 Ocak 1969'da, İzmir'in Torbalı ilçesine bağlı Atalan köyünde 500 kadar köylü, 12 bin dönüm tapusuz araziyi aralarında bölüşen ağaların toprağını işgal etmiş, işgale müdahale etmek isteyen ağalar ile adamlarını taş ve sopalarla kovalamış,[312] 1 Mart 1971'de Konya'nın Sazgeçit köyünde Cumhuriyet tarihinin ilk çoban boykotu gerçekleşmiş, Eylül 1971'de İstanbul yakınlarındaki Kayabaşı köylüleri 47 yıldır ekip biçtikleri toprakları Osman Niyazi Resne adlı toprak beyinin mülk edinme girişimine karşı işgal etmiş, köylü kadın ve çocuklar kendilerini topraklarından atmak üzere üzerlerine gönderilen jandarmayı taş yağmuruna tutarak püskürtmüşlerdi.[313]

Köylüler, 1960'lı yıllarda, yurdun doğusunda, batısında, güneyinde ve kuzeyinde giriştikleri hak arama mücadeleleriyle kendileri hakkındaki yerleşik imgeyi sarstılar. Hallerine şükredici, hükûmet ve devlet büyüklerinden razı, kendi dışlarındaki dünyaya gözleri kapalı olarak bilinen köylüler artık toplumsal mücadeleler arenasının bir aktörü, siyasal hayatın gözardı edilemeyecek bir öznesi haline gelmişlerdi. Önceden adları bilinmeyen köyler, köylülerin mücadale ve direnişleriyle artık gazetelerin manşetlerinde adlarını tüm ülkeye duyurur olmuşlardı. Fotoğrafta; İstanbul yakınlarındaki Resneli çiftliğinin bekçilerini taşa tutan ve jandarmaya karşı direnen köylü kadınlar (Kaynak: *Cumhuriyet*, 24.01.1971: 1).

Ancak, üretim dünyasının belirleyici çekirdeğindeki gücü, mekânsal konumu ve örgütlenme becerileriyle toplumsal muhalefetin etkili öznesi ve siyasal alana en çok baskı yapabilen

309 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Asiklopedisi c.7*, 2136.

310 *Cumhuriyet*, "Topraksız Köylüler Yürüyüş Yaptılar", 29.04.1963: 1, 5.

311 *Cumhuriyet*, "200 Köylü Bir Ağanın Arazisini İşgal Etti", 14.06.1965: 1.

312 *Cumhuriyet*, "Köylüler, Tapusuz Araziyi Paylaşan 6 Ağanın Toprağını İşgal Ettiler", 29.01.1969: 1, 7.

313 *Cumhuriyet*, "Kadınlar Jandarmanın Yolunu Kesti", 24.01.1971: 1, 7.

toplumsal kesim işçi sınıfıydı. 1967 Temmuz'unda yapılan bir istatistik, Türkiye işçi sınıfının 1963-1967 arasında 175 grev ve 3 bin 229 sözleşme yaptığını gösteriyordu.[314] 1968'den 1971'deki askerî darbeye uzanan süreç ise işçi sınıfının mücadelesinde gerek biçimler gerekse de hedefler yönünde niteliksel bir dönüşümün yaşandığı dönemdi.

4 Temmuz 1968'de İstanbul'daki Derby Lastik Fabrikası'nın işgali, işçi sınıfı saflarındaki uyanışın ilk işaretlerini verdi. İşçilerin fabrikayı işgal nedeni, kendi öz iradeleriyle tercih edip üye oldukları DİSK'e bağlı Lastik-İş sendikası yerine Türk-İş'e bağlı Kauçuk-İş sendikasının düzmece evraklarla yetkili sendika ilan edilmesiydi. "Cesetlerimizi Çiğnemeden Hakkımızı Kimse Alamaz", "Sahtecilere Boykot" pankartlarıyla fabrika işgaline giden 900'den fazla işçi, haklarını birkaç gün içinde koparmayı, kendi seçtikleri sendikanın işveren tarafından yetkili ilan edilmesini başardı.[315] Bu başarı, işçilerin kendilerini hangi sendikanın temsil edeceğine ancak ve sadece kendilerinin karar verebileceğine ilişkin bir direniş, bir meydan okumaydı. İşveren, hükûmet, kamu idaresi, yargı ve işbirlikçi sendika ittifakına karşı Derby'deki başkaldırı, yasalarda olmamasına rağmen bu ittifakı fabrikada plebisit yapmaya mecbur bıraktı. Gizli oy açık sayımın sonucu 930'a karşı 6 oyla direnişçi işçiler ve DİSK'e bağlı Lastik-İş sendikasının zaferini gösteriyordu.[316]

1969'un ilk işçi eylemi haberi İstanbul Kartal'dan geldi. Singer Fabrikası'nda 520 işçi, Çelik-İş sendikasından ayrılarak DİSK'e bağlı Maden-İş sendikasına üye olan üç arkadaşlarının işten atılması üzerine fabrikayı işgal ettiler. Amerikalı fabrika müdürünün görevden alınması, arkadaşlarının işe iadesi, 48 yerine 45 saat mesai ve ücret zammı talepleriyle başlayan işgal, polisin gaz bombalı saldırısıyla işçileri fabrikadan sökmeye çalışması üzerine çatışmaya dönüştü. 8 polis ile 14 işçinin yaralandığı çatışmanın ardından 120 işçi gözaltına alındı.[317] Singer Grevi, işçi sınıfı arasında dayanışma bilincinin oluşumu bakımından önemli bir merhaleydi.

22 Ocak'ta TEKSİF sendikasının Sümerbank'a karşı İstanbul Defterdar Yünlü Dokuma Fabrikası'nda 1628 işçiyle başlattığı, Sümerbank'ın 25 fabrikasında da en kısa zamanda başlatacağını duyurduğu grev, hükûmet saflarında büyük bir endişeye yol açtı. Başbakan Demirel olaya el atarak Çalışma Bakanı'ndan "anlaşmazlığın derhal halledilmesini" istedi; hatta tarafları makamında kabul ederek arayı bulmaya çalıştı. Ancak başaramadı. İki gün sonra Kayseri ve Hereke fabrikalarında da uygulamaya konan grev, Halkapınar Basma ve Manisa Pamuklu Dokuma fabrikalarını da içine çekti. Bunu, Sümerbank'ın Maraş, Adana ve Bergama'daki bez fabrikalarında başlayan grevler izledi. Greve katılan işçi sayısı 12 bini buldu. Grev öyle bir hal almış, yurda öyle bir yayılmış ve ülkenin tüm gündemini öyle bir belirlemişti ki yılın son gününde işçilerin talepleri kabul edilmek zorunda kalındı ve grev sona erdi.[318] CHP Genel Başkanı İnönü, Sümerbank işçilerinin grevi sürerken gelmekte olan günleri sezmiş ve Gazeteciler Cemiyeti'nin kongresinde tarihî sözlerinden birini söylemişti: "Sosyal hayatı-

314 *Milliyet*, "4 Yılda 175 Grev, 3229 Sözleşme Yapıldı", 25.07.1967: 1,

315 *Milliyet*, "İşçiler Lastik Tesisini İşgal Etti", 05.07.1968: 1, 7; *Milliyet*, "Derby'de İşgal Dün Sona Erdi", 10.07.1968: 1, 7.

316 Zafer Aydın, *Geleceğe Yazılmış Mektup: 1968 Derby İşgali* (İstanbul: TÜSTAV, 2012).

317 *Cumhuriyet*, "İşçiler, Singer Fabrikası'nı Dün İşgal Ettiler", 11.01.1969: 1; *Cumhuriyet*, "Singer'de Kanlı Olaylar", 12.01.1969: 1, 7.

318 *Cumhuriyet*, "Defterdar Fabrikası'nda Grev Başladı", 23.01.1969: 1, 7; *Cumhuriyet*, "Anlaşmaya Varılamadı ve TEKSİF Sümerbank'a 24 Saat Mühlet Verdi", 24.01.1969: 1, 7; *Cumhuriyet*, "TEKSİF Grevi Yayılıyor", 25.01.1969: 1, 7; *Cumhuriyet*, "Greve Katılan Fabrikaların Sayısı Se Çıktı", 28.01.1969: 1, 7; *Cumhuriyet*, "12 Bin İşçi Grevde", 31.01.1969: 1, 7; *Cumhuriyet*, "TEKSİF Grevi Dün Anlaşma ile Sona Erdi", 01.02.1969: 1, 7.

mızda yeniden bir fırtınalı devreye ya girdik ya da giriyoruz. Bunun ilk işaretini Sümerbank Grevi'nde görüyoruz."[319]

Fırtına gerçekten başlamıştı: 1969 yılının en önemli işçi eylemlerinden biri Ereğli Demir ve Çelik Grevi ise öteki de Demir Döküm Fabrikası İşgali'ydi. 12 Ağustos 1969'da Ereğli Demir ve Çelik Fabrikalarında başlayan grevin önemi, işçilerin kapitalist işletme modeline muhalefet etmeleri, bunu aşma azmi göstermeleri ve fabrikanın "sevk ve idaresine katılma" talepleriydi. 4 bin 400 işçi, işverenin "sevk ve idareye karışmasınlar, biz kendilerine istedikleri zammı verelim" teklifini ellerinin tersiyle geri çevirerek greve gitti.[320] 1 Ağustos 1969'da asgari ücretin ödenmemesi, DİSK'e bağlı Maden-İş sendikasından çıkıp sarı sendikaya üye olmaları için kendilerine baskı yapılması üzerine işçiler tarafından başlatılan Demir Döküm Fabrikası'nın işgalindeki önem ise işçilerin fabrikalarının bulunduğu bütün yörenin kadınlarını, eşlerini, ihtiyarlarını ve tüm emekçilerini kendi yörüngelerine çekerek toplum polisine karşı yenilmez bir direniş örneği göstermiş olmalarıydı. İstanbul Silahtarağa'daki direnişte işçiler ve onlarla dayanışma içindeki halk, polisin fabrikaya hücumuna karşı ölümüne bir karşı koyuş sergiledi, "Hürriyet isteriz, hak isteriz, ölürüz de çıkmayız" nidaları eşliğinde el güllesi, taş, demir çubuk ve sopalarla fabrikalarını savundu. Toplum polisi geride tam 61 yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. İşgal, Merkez Kumandan Muavini Albay Murat San'ın "Haklarınızı koruyacağız, fabrikayı toplum polisine teslim etmeyeceğiz" teminatı üzerine sona erdi.[321]

İstanbul, Ankara ve Erzurum'daki değişik fakültelerden asistanların başlattıkları boykot, 1969'un en çarpıcı emekçi eylemlerinden biri oldu. Haklarını ancak mücadele ederek ve iş durdurarakelde edebileceklerini gördükleri pek çok örnekten esinlenmişler, başkaldırmışlar, dertlerini Meclis gündemine taşımayı başarmışlardı.[322] Mücadele yoluyla hak alma bilinci öylesine gelişmiş, toplumun tüm katmanlarına öylesine nüfuz etmişti ki, Anadolu Ajansı'nın basın emekçileri 10 Mart'ta 48 yıldır hiç ara vermeden yayın yapan ulusal haber ajansının telekslerini susturmuşlardı.[323] Kamu emekçileri, 1969 Yazında bir direniş için birleştiler. Türkiye Kamu Sendikaları Konfederasyonu ve Belediye Zabıtası Sendikalarına bağlı tam 20 sendikanın İstanbul'da düzenlediği 'Büyük Direniş Toplantısı' her kesimden siyasetçinin ve yanı sıra da tüm toplumun ilgi odağı oldu. Yayımlanan bildiride 'Büyük Direniş'in amacı, "Memur ve hizmetliler olarak Anayasanın tam uygulanması, fakir, ezilen ve sömürülen halk yığınlarının insanca yaşama olanaklarına kavuşturulması, emekçilerin emeklerinin karşılığını alması ve Türkiye'nin tam bağımsızlığına ulaştırılması" olarak tanımlanıyordu.[324] Türkiye emekçileri artık sadece kendileri için ücret zammı ve sosyal haklarda iyileştirme değil, tüm emekçi sınıflar için insanca yaşam talep ediyorlardı.

1970 yılı, Türkiye'de kelimenin tam anlamıyla işçi yılı oldu. Mahkemelerin, parlamentonun, siyasal partilerin, basının ve tüm halkın başlıca gündemi, işçilerin yasal grevleri, yasadışı iş-

319 *Cumhuriyet*, "İnönü: 'Fırtınalı Bir Devreye Ya Girdik Ya Giriyoruz'", 26.01.1969: 1, 7.

320 *Milliyet*, "İşçiler Yönetime Katılmak İstiyor", 13.08.1969: 1, 11.

321 *Milliyet*, "Ordu Gelince İşçiler Fabrikadan Çıktı", 06.08.1969: 1, 11.

322 *Cumhuriyet*, "İstanbul'da 6 Fakültenin Asistanları Boykota Başladı", 01.02.1969:1, 7.

323 *Cumhuriyet*, "Anadolu Ajansı'nda Dün Gece Grev Başladı", 11.03.1969: 1; *Cumhuriyet*, "Anadolu Ajansı 48 Yıldır İlk Defa Sustu", 12.03.1969: 1, 7.

324 *Cumhuriyet*, "İnsanca Yaşamak İçin Direneceğiz", 07.07.1969: 1,7.

galleri, boykotları ve direnişleriydi. Genel grev hakkı tüm siyasetin, tüm emekçilerin ve sermayedarların ana tartışma konusu haline geldi. Sadece 1970 yılına değil, 1960-1971 döneminin tümüne, hatta Cumhuriyet tarihinin tüm işçi hareketi tarihine damga vuran en önemli işçi eylemi, 15-16 Haziran Direnişiydi. Ancak bunun dışındaki işçi hareketleri de gölgede kalmayacak kadar önemliydi.

İlk işçi grevi 16 Ocak 1970'te, Hükûmetin iki aylık durdurma kararı sona erdikten sonra vapurlarda başladı. Grev, toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde çıkan anlaşmazlıktan kaynaklanıyordu. İstanbul'un iki yakası arasında ulaşımı durduran, hayatı felç eden grev, Ulaştırma Bakanı Nahit Menteşe'nin işçi ve işveren temsilcileri arasındaki arabuluculuğu sonucu, işçilerin taleplerinin çoğunun kabul edilmesiyle sonuçlandı. 28 Mart'ta Ereğli Kömür İşletmesi'nde çalışan 1500 işçi kendilerine kötü davranıldığı gerekçesiyle greve gitti. İşçilerin bir günlük direnişi taleplerinin kabulü sonucu anlaşmayla sonuçlandı. 8 Nisan'da İstanbul'da 6 un, 1 döküm ve 1 tekstil fabrikasında grev başladı. İşçilerin talepleri düşük ücretlerinin yükseltilmesiydi. Sungurlar Döküm Fabrikası'ndaki grev, işgal boyutlarına ulaştı. Devlet Su İşleri'ne bağlı 125 işyerinde toplu iş sözleşmesinde çıkan ücret anlaşmazlığı nedeniyle tüm işçiler greve gittiler. 7 bin işçinin katıldığı grev nedeniyle 800 bin dönüm arazi susuz kaldı. 8 Mayıs'ta İstanbul Kartal'daki Java Skoda Fabrikası'nda çalışan 300 işçi oturma eylemi yaptı. İstanbul'da Kristal Cam Fabrikası'nın 280 işçisi 20 arkadaşlarının keyfî olarak işten atılmasını protesto etmek amacıyla oturma grevine gitti. 15-16 Haziran işçi yürüyüşü nedeniyle İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş olmasına rağmen 18 Ağustos'ta direnişe başlayan General Elektrik Fabrikası işçileri, taleplerinin kabul edilmesiyle eylemlerine son verdiler. Bir gün sonra yine sıkıyönetime meydan okuyan Kartal'daki Vinlex Fabrikası işçileri, temsilcilerinin işten çıkarılmasını protesto etmek amacıyla direnişe geçtiler. 22 Ağustos'ta, Aliağa rafinerisinin tank temelleri ve montaj tesislerinde başlayan grevi yöneten Yapı İşçileri Sendikaları Federasyonu Genel Başkanı Necmettin Giritlioğlu, "Ben grev falan tanımam. Komünistlere göz açtırmayacağız" diyerek grevci işçilere küfreden bir servis şoförü tarafından tabancayla kalbinden vurularak öldürüldü.[325] 25 Ağustos'ta şeker işçilerinin, 27 Ağustos'ta da Et ve Balık Kurumu işçilerinin grevi başladı. Her iki grev de işçi taleplerinin kabul edilmesiyle sonuçlandı. 2 bin 800 vapur işçisinin yurt içi ve yurt dışına giden vapurlarda başlattıkları grev Denizcilik Bankası'nın işçi taleplerine 'evet' demek zorunda kalmasıyla sona erdi. Topkapı'daki plastik ve kauçuk işçilerinin sendikal faaliyetleri nedeniyle 18 işçinin işten çıkarılması üzerine başlattıkları işgale ancak atılan işçilerin geri alınmasıyla 13 Ekim'de son verildi. Bir gün sonra 15-16 Haziran Olayları sırasında çalışamadıkları beş günün ücretini alamayan Eyüp'teki Gislaved işçilerinin işgali geldi. İşçilerle polis arasında çıkan çatışmada Hüseyin Çapkan adlı işçi vurularak öldürüldü. 10 Kasım'da Adana'daki Bossa Fabrikası'nda başlayan işgalin nedeni, toplu iş sözleşmesinin Türk-İş'e bağlı TEKSİF sendikası tarafından yapılmasının işçiler tarafından istenmemesiydi. İşçilerle polis arasında büyük bir çatışma yaşandı. Çatışmada 60 işçi yaralandı. Silah ve gaz bombası kullanarak buldozerlerle fabrika duvarlarını yıkan polis, 160 işçiyi gözaltına aldı. Aynı gün Paktaş Fabrikası'nda kırılan işgal nedeniyle 8 işçi tutuklandı ve 115 işçi hakkında da dava açıldı.[326] 10 Kasım'da başkaldıranlar bu sefer şoförlerdi.

[325] *Cumhuriyet*, "Grevi Yöneten Sendika Başkanı Öldürüldü", 23.08.1970: 1, 7.

[326] *Milliyet 1970*, "Bütün Bir Yıl Direniş, Boykot ve Grevlerle Geçti", 106-108.

Türkiye Şoförler ve Otomobilciler Federasyonu'nun düzenlediği boykota tam 500 bin şoför katıldı. Kontak kapatarak tüm hayatı felce uğratan şoförler, toplumsal hayattaki güçlerini kendi deyimleriyle "meselelerini sokağa çıkarak değil, sokağı boşaltarak" ortaya koydular.[327] 21 Kasım'da İstanbul, Cumhuriyet tarihinin ilk lokanta grevinin sahnesi oldu. Sirkeci'deki Yeni Bahçeli Lokantası'nda çalışan ve Oleyis Sendikasına üye olan 40 işçi, izinsiz ve aşırı çalıştırılmaya karşı işyerlerinin kapısına "grev" bayrağını astılar.[328] 20 Aralık'ta, "Kaçıncı Sınıf Vatandaşız?" dövizleriyle Beşiktaş'tan Taksim'e kadar yurttaşların hayretli bakışları altında yürüyen kapıcılar, İş Kanunu ve Sosyal Sigortalar kapsamına alınmalarını talep ettiler.[329]

Bütün bu işçi eylemleri gösteriyordu ki, Türkiye işçi sınıfı artık sadece ücret ve sosyal hak için yasalara uygun grevler yapan bir sınıf olmanın ötesine geçmişti. Sendikal tercihlerini, serbestçe örgütlenme hakkını, sınıf içi dayanışma ruhunu, üretimin yönetimine katılma talebini savunmak için yasalara, toplum polisine, sıkıyönetime karşı gelebiliyor, haklarını almadan da direnişten vazgeçmiyordu.

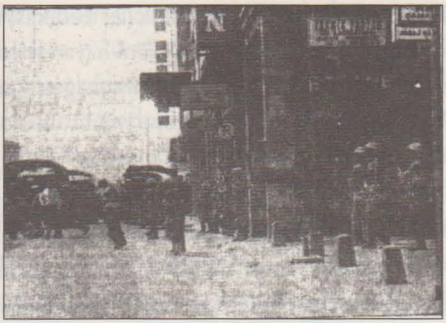
Her kazanım ya da zafer başka mücadeleler için bir cesaret kaynağıydı artık. Şoförler, lokanta işçileri, kapıcılar... herkes direniş yollarına çıkmıştı. İşçi eylemlerinin diğer toplumsal muhalefet biçimlerden farklı özelliği tüm toplum hayatını derinden etkilemesiydi. Topraklar sulanmadığında, vapurlar kalkmadığında, şoförler kontak kapattığında, fabrikalarda çalışan tezgâhların sesi kesildiğinde hayat duruyordu. Bunun açık anlamı, Türkiye siyasal hayatının gündemini artık emekçilerin belirlemeye başladığı, emekçi sınıflar gözetilmeden siyasal adım atmanın artık mümkün olmadığıydı.

15-16 Haziran 1970'teki işçi eylemleri Türkiye'de artık işçi sınıfına rağmen, ona karşı hiçbir siyasal adımın atılamayacağını ayan beyan ortaya koyması bakımından olduğu kadar, ayağa kalkan işçi sınıfının ülkenin tüm hayatını ve gündemini felç etme yeteneğinde olduğunu da gösterdi. 15-16 Haziran, bütün bu bakımlardan üzerinde birazcık ayrıntılı bir biçimde durmayı hak eder.

15-16 Haziran'ın başlangıcı, aslında, 11 Mayıs 1970'te Erzurum'da toplanan Türk-İş Genel Kuruluna uzanır. Zamanın Çalışma Bakanı Turgut Toker'in genel kuruldaki "Sendikalar Kanun Tasarısının yürürlüğe girmesiyle, Türkiye'de Türk-İş'ten başka işçi konfederasyonu kalmayacak" sözleri daima iktidar gölgesinde ve kanadında olan Türk-İş delegeleri tarafından çılgınca alkışlansa da DİSK'e bağlı sendikalarda örgütlü on binlerce işçi bu tasarının kendi öz örgütlenmelerini yok etmeye yöneldiğini çabucak anladı. TİP İstanbul Milletvekili ve DİSK Genel Başkan Vekil; Rıza Kuas, TBMM'de yaptığı bir konuşmadaki "Bununla Türk-İş diktası getirilmek isteniyor. 27 Mayıs Devrimi'nin getirdiği haklar geri alınmak isteniyor. DİSK Anayasa haklarını kullanarak sonuna kadar direnecektir" sözleri bu kavrayışın bir göstergesiydi. TBMM'de TİP dışındaki tüm partilerin oylarıyla 12 Haziran 1970'te Sendikalar Kanunu ile Toplu Sözleşme ve Grev, Lokavt Kanunundaki değişiklikler kabul edildiğinde, "bir sendikanın Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için o iş kolu işçilerinin üçte birini temsil etmesi" şartını getiren maddenin DİSK'in ölü-

327 *Cumhuriyet*, "Boykot Bütün Yurtta Başladı", 11.11.1970: 1,7.
328 *Cumhuriyet*, "İlk Lokanta Grevi", 22.11.1970: 1,7.
329 *Milliyet*, "Kapıcılar Yürüdü", 21.12.1970:1.

15-16 Haziran işçi eylemleri Türkiye işçi sınıfının siyasal hayat içindeki ağırlığının doruğa tırmandığının bir göstergesiydi. İki gün boyunca toplumun tüm kesimlerinin gözlerini kendi üzerlerine çevirten işçiler, sık sık asker ve polis barikatlarıyla karşı karşıya geldiler. Şair Kemal Özer, "15-16 Haziran Akşamının Şiiri"nde büyük direnişi şu dizelerle betimler: "Apaçık gördüler kim neyin hizmetinde / gördüler kendi ergittikleri demir / düşman edilmiş ellerinin emeğine, / suyuna ter kattıkları çeliğin / gördüler çevrildiğini göğüslerine. / Ürettiği ne varsa, daha özgür, / daha yoğun, daha anlamlı yaşamak için, / esirgendiğini gördüler insandan / ve kavgasız elde edilemeyeceğini hiçbir şeyin." (Fotoğraflar: *Cumhuriyet*, 17.06.1970: 1).

müne yol açacağı ve işçilerin bunu kabul etmeyeceği besbelliydi. İşçilerin tasarıya karşı isyanı bir yangını andırırcasına İstanbul-Gebze arasını hızla saracaktı. Yangının ilk kıvılcımı Anadolu yakasındaki OTOSAN Fabrikası'nda başladı. İşbaşı yapmayan 2 bin 700 işçi fabrikadan çıkarak yürüyüşe başladı. Onları Cevizli'deki Singer işçileri takip etti. Ellerinde tepkilerini yansıtan şu pankartlar vardı: "Savaş Başladı! Bütün Kininiz İşçilere mi?", "Yaşasın İşçi Sınıfı! Zincirlerimizden Başka Kaybedecek Bir Şeyimiz Yok!", "AP İktidarı Bizim İktidarımız Değildir!" Ankara asfaltı boyunca yürüyen işçilere fabrikalardan sürekli katılımlar oldu. İşçilerin karşısına Kartal kavşağında askerî birlikler çıktılarsa da kendilerine karşı zor kullanılmadığını gören işçiler, barikatı kolayca aşıp geçtiler ve Anadolu yakasındaki tüm işçiler Göztepe kavşağında buluştular. Avrupa yakasındaki yürüyüşler ise Silahtarağa ve Alibeyköy'de başladı. Tam 10 saat boyunca her iki yakada yürüyüş yapan işçiler ertesi gün tekrar buluşmak üzere dağıldıklarında DİSK'ten şu açıklama yapıldı: "115 işyerinde 75 bin işçi yürüyüş ve gösteriye katıldı. İşbaşı yapmadı. Üyelerimizin bu anti-demokratik tasarıya karşı giriştikleri direnmenin yarın ne şekle dönüşeceğini şu anda biz de bilemiyoruz." Başbakan Demirel'in açıklaması ise ertesi gün işçi yürüyüşüne sert bir biçimde müdahale edileceğinin habercisiydi: "Kanunsuzluklara alet olmanın sonu yoktur. Devlet güçleri her şeyin üstesinden gelecektir." 16 Haziran günü sabah 8:00'den itibaren İstanbul'un her iki yakasında toplanıp yürüyüşe geçen işçilere asker ve polis müdahale etti. Araba vapuru seferleri durdurularak, Galata ve Atatürk köprüleri açılarak işçilerin birleşmesi engellendi. Kadınlar, çocuklar, yoksul mahallelerden halk işçilere destek verdi. Türkiye'nin üretim dünyasının kalbinde işçi sınıfı tüm halkı kendi yörüngesine çekmiş ve bütün bir kenti eylem alanına çevirmişken hükûmet katından bunun bir "ayaklanma" olduğuna ilişkin açıklamalar geldi ve saat 21.00'de İstanbul ve Gebze'de sıkıyönetim ilan edildi.

Aralarında DİSK Genel Başkanı, Genel Sekreteri ve sendika yöneticilerinin de bulunduğu 268 kişi gözaltına alındı, 1'i polis 3'ü işçi olmak üzere 4 kişi hayatını kaybetti, çok sayıda kişi yaralandı, 17 işyerinden 422 işçi işten atıldı, izleyen günlerde işten atılan işçi sayısı 4 bini buldu. 15-16 Haziran işçi eylemlerinin hedef indeki kanun tasarısı 6 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı tarafından onaylandı. Ancak Anayasa Mahkemesi TİP ve CHP'nin başvurusu üzerine 274 sayılı yasada yapılan değişikliklerin en önemlilerini 8-9 Şubat 1971'de iptal etti.

1969 seçimleri

12 Ekim 1969'da yapılan milletvekili genel seçimleri Cumhuriyet tarihinin en kritik seçimlerinden biriydi. Toplumun neredeyse tüm kesimlerinin hareket halinde olduğu, yepyeni düşüncelerin, fikirlerin, eğilimlerin, kültürel formların toplumun her hücresine yayıldığı bir dönemi Türkiye daha önce yaşamamıştı. Ancak, seçim sandıklarından çıkan oylar AP iktidarından toplumun büyükçe bir bölümünün razı olduğuna ilişkin bir intiba yaratıyordu. AP yüzde 46,55'lik oy oranıyla yine birinci partiydi (256 milletvekili). Yüzde 27,37'yle CHP ikinci parti (142 milletvekili), yüzde 6,58'le GP üçüncü parti (14 milletvekili), yüzde 2,68'le TİP yedinci partiydi (2 milletvekili). Seçimlerden önce TBMM'de grubu bulunan parti sayısı 6'yken bu sayı üçe düştü (AP, CHP ve GP). AP'nin yüzde 6,32, CHP'ninse yüzde 1,43 oranında oy kaybettiği görülüyordu. Ancak seçimlerin en çarpıcı sonucu sandığa gitme oranının yüzde

15-16 Haziran Direnişinden Bir İşçi Konuşuyor

Milliyet gazetesi başyazarı Abdi İpekçi 15-16 Haziran 1970'teki işçi direnişinin hemen ardından olayları takip eden muhabirlerinden eylemlere katılan bir işçiyi gelişigüzel bir şekilde seçerek gazete merkezine getirmelerini istedi. Muhabirler, Yakup Canıbeyaz adlı maden işçisini alıp getirdiler. İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet" köşesinde sordu, Canıbeyaz cevapladı. Canıbeyaz'ın cevapları dönemin Türkiye işçi sınıfının çalışma ve hayat şartlarını, beklentilerini, taleplerini, devlete ve topluma bakışlarını, dünyayı kavrayışlarını, gündelik hayat algılarını, sendikal ve siyasal bilinçlerini, düzen ve rejim kavrayışlarını yansıtabilecek ipuçları içeriyordu. İşte o sohbetten kesitler:

İpekçi:

- Yakup Bey kaç yıldır işçi olarak çalışıyorsunuz?

Canıbeyaz:

- Ben 1953'ten beri işçi hayatına atıldım. Gölcük Deniz Fabrikalarında çalıştım. Mahmutpaşa'da çalıştım ve askere gittim. Ondan sonra da Rabak Bakır Fabrikası'nda 4-5 senelik işçiyim.

- Siz sendikalı mısınız?

- Sendikalıyım. Maden-İş Sendikasındanım. Sendikalı olmazsan toplu sözleşme haklarından istifade edemiyorsunuz.

- Bu yürüyüşü hangi amaçla düzenlemişlerdir veya düzenlemiştiniz?

- Bu yürüyüşü 274 ve 275 sayılı kanunu protesto etmek için yapmak istediler.

- Bu, sendikanın kararıyla mı oldu? Yoksa işçilerin kendi aralarında aldıkları kararla mı?

- Efendim işçiler tabii bu memleket hal ve gidişlerini, tarzlarını takip etmiyoruz. Biz ancak kendi bünyemizde gündüz gazetelerden, radyo haberlerinden duyuyorduk. Sendikacılar tabii her şeyi takip ettiği için onlar bize anlattılar.

...

- Yani size göre bu kanunda yapılan değişiklikler, hem sizin sendika seçme özgürlüğünüzü ortadan kaldırıyor, hem de toplu sözleşme ve grev haklarınızı kaldırıyor. Böyle olduğunu zannediyorsunuz yeni tasarının ve bu düşünce ile bunu protesto etmek ihtiyacını duydunuz. Bu protestoyu nasıl yapmayı tasarladınız?

- Efendim biz bu protestoyu bir gösteriş, direniş olarak yapmak istedik. Herhangi bir mala veyahut da devletin şahsına, milletin malına bir can kaybı olsun diye istemedik. Polis arabalarını yahut da Kadıköy'deki binayı tahrip edenler işçiler değildir kat'i surette.

- Ne gibi?

- Şimdi öyle bir şey oluyor ki, geliyor işçiyim diyor. Bakıyorum, işçi elbisesi giymiş, ayağında 95-100 liralık mokasen ayakkabı var. Bakıyorsunuz işçiye benzemiyor. 30-40 kişi kadar... "Vurun gidin" diyor. Dedim "Kime vurup gidiyorsun? Kimsin sen, nesin, hüviyetini göster, kartını göster, sigorta kartını" "Vay sen bana..." falan baktım ki ben dayak yiyeceğim, mecburen sustum. ...

...

- Sizce faydalı oldu mu netice itibariyle bu hareket?

- Faydalı oldu. İşçinin birlik içinde olduğu, bütün Türkiye'deki işçi kitlesinin biraz uyanık, bilinçlendiği ortaya çıkmış oldu.

...

- Nedir sizin arkadaşlarınızın genellikle istedikleri şeyler, işçi olarak?

İşçi olarak biraz daha rahat yaşayabilmek, efendime söyleyeyim, şöyle içecek temiz bir su oturduğum mahallede. Ne bileyim Sosyal Sigortalar var. Bu kadar alıyor bizden. Ne mesken yapıyor, ne bir şey yapıyor. Yapsa dahi bize vermiyor. Götürüp başka işçi falan torpilli satıyor başkalarına. Geçim şartları... Pahalılık, taksiler zam yaptı. İşçisin, kartın da yok ki, taksiye geçsin, belediye otobüsüne geçsin. Ne bileyim pahalılık durumuna karşılık işçilerin yaşayış şartları çok zor efendim.

Nedir mesela sizin elinize geçen para?

Efendim benim elime 1150 lira geçiyor. 250 lira kira veriyorum. 30 lira elektrik parası veriyorum. 60 lira su parası veriyorum.

...

- Peki çalıştığınız işyeri bu ücret dışında size birtakım sosyal hizmetler...

- Efendim sosyal hizmetler bakımından biz işyerlerinden memnunuz. Allah var yukarıda... İkramiye veriyor, odun parası veriyor, elbise veriyor. Banyomuzu, yemeğimizi veriyor. Türkiye çapında aldığımız yevmiye bakımından biz 1 numaralı sayılırız. Fakat başka işyerlerinde olan arkadaşlar böyle değil. Biz hep kendimizi düşünsek olmuyor. Mesela bir toplantıya gidiyoruz, arkadaş geliyor, "açım" diyor. Vallahi çıkıyor mikrofona ağlıyor. "Açım" diyor. Bizim karnımız bir parça doyuyor, ama o arkadaşları düşünerek, bunları düşünerek, işçi kardeşleri düşünerek, yaşamak için yaşama şartlarına biraz uygun olsun diye bu direnişmeyi yapıyoruz.

- Ne bekliyorsunuz? Yani hakkınızı elde etmek, huzur içinde yaşamak bakımından. Bu ihtiyaçlarınızın nasıl karşılanabileceğini düşünüyorsunuz?

- Efendim şimdi bizim istediğimiz fazla bir şey değil. İstemiyoruz ki, bizim arabamız olsun, katımız olsun, apartmanımız olsun.

- Neden istemiyorsunuz?

- Efendim istiyorum ama olmayacağını düşünerek söylüyorum ben. O kadar istemiyoruz. Bugünkü şartlar altında birazcık rahat yaşayalım. Şöyle çocuğumuzu hiç olmazsa liseye kadar okutalım. Ne bileyim sokağa çıktığımız zaman şöyle demesinler ki, bu çocuğun vaziyetine bak, ayıp mesela, giyinişi falan, iş yok. Hiç olmazsa adam aç gezer ama sokağa çıktığı zaman çoluğunu çocuğunu bir yere götürdüğü zaman, millete karşı, baskısına karşı mahcup duruma düşmesin. Onun için biraz yaşayabilmek için, geçim şartlarına uysun diye yaşamamız gene memnun oluruz. Fakat bu da olmadığı için bu sefer biz de fazlasını istemeye mecbur kalıyoruz. Biz mesela toplu sözleşmede 35 lira zam istedik yevmiyeye... 20 lira aldık. 20 lira isteseydik 10 lira verecekti işveren bize... Mecbur kalıyoruz... Bizim de niye arabamız olmasın? Çalışmıyor muyuz, bu vatanın evladı değil miyiz? Bizim anamız, babamız da Çanakkale'de, şurda burda savaşmadı mı? Savaştı... Ne yapalım? Bizim de hakkımız bu memlekette yaşamak. Gece çalış, gündüz çalış, alıyorsun 1200, 1100 lira maaş. Onu da aybaşı oldu mu hemen bakkal, enselerine kira biner, o gider, bu gider. Ondan sonra gece rahat uyuyamazsın bile.

- Sizce çalıştığınız işyerlerinizin kazançları size daha fazla ödemeye müsait mi?

- Müsait efendim. Ben de biraz takip ederim. Mesela *Milliyet* geçen sene çıkardığı bütün işyerlerinin cirosu, kârı, bir liste yapmıştı. Bir de Vehbi Koç'un bir yazısı vardı. Japonya'ya gitmişti, yazı yazmıştı. Onları kesmişim saklıyorum. Ve bizim Türkiye'nin durumu ne olabilir diye bir yazıları vardı. Türkiye'deki bütün işverenler bugünkü yaşama şartına göre işçilerin hakkını verir de fazlasıyla kendisine kalır. Benim görüşüm bu...

- Yani aslında çalıştığınız yerlerde elde edilen kazancın size gerektiği kadar intikal ettirilmediğini düşünüyorsunuz demek?

- Belli oluyor bundan dolayı... İşçiler ne bileyim daima eziliyor. Çoğu yerlerde işveren, işçilerin sigorta primlerini bile ödemiyor. İş kazası yapıyor, işten istediği gibi atıyor, küçük müesseseler... Ve nitekim de oldu bir olay. Bizim teyze oğlunu fabrikadan atmışlardı. İki sene çalışmıştı, hiçbir şey vermemişti işveren, çıkışını vermişti.

- Ama bunlar istisnai oluyor değil mi? Genellikle şimdi bütün işçiler...

-Sendika özgürlüğü olmayan işyerlerinde oluyor bunlar. Sendikalı olan yerlerde işverenler ekseriyetle sendikadan çekiniyorlar. Çünkü Anayasada var maddesi. İşveren, bir işçiyi kendi isteği ile çalışma hakkını feshetti mi altı ayı doldurmuşsa o senenin ikramiyesini dahi verir. Yıpranma zammı, primi hepsi ödenerek işten çıkartılır. Bu sendika olmadığından dolayı vay sen hiçbir şey alamazsın. İşten feshediyor, hiçbir şey de vermiyor.

- Aslında bu toplu sözleşme ve grev hakkı, durumunuzu düzeltmeye yardımcı oldu mu, olmadı mı?

- Yardımcı oldu tabii ki.

...

-Yani işçiliğe başladığınız zaman toplu sözleşme ve grev hakkı var mıydı?

- O zaman toplu sözleşme falan yoktu. Herhangi bir yerde toplu sözleşme greve gidildiği zaman hemen hiçbir şey yapamazsın sen diye, bunu kanun daha şey yapılmamıştı. O zaman

göz açtırmıyorlardı. İşçiler biraz da cahildi. Şimdi tabii aşağı yukarı işçilerin çoğu bilinçlendi. Bir şeyler biliyor az çok. Kanundan anlıyor, efendim. Ben grev yaparım, hakkımdır benim kanunen. Mahkemeden çıktığı zaman 24 saat mühlet veririm işverene. Anlaşmaya, oturuma gelirse gelir, gelmezse grev yapabilirim.

- Yani eski devirle, toplu sözleşme olmayan devirle, bugün arasında ne gibi fark var?

- Efendim, çok fark var arasında. Eskiden işçi bir amele sınıfındaydı. Bu Grev Kanunu ve Toplu Sözleşme Kanunu çıkınca, işçi sınıfına geçti. Dolayısıyla daha rahat yaşama şartlarına, yaşayış şartlarına biraz olsun ayak uydurmayı öğrendi. Eh bu pahalılık da çıkınca bu sefer yine geri kaymaya başlıyor işçi sınıfı. Nedenleri geçim şartlarından oluyor hepsi. Herkesin biraz daha rahatı iyi olsa, ne bileyim çocuğunu şöyle biraz okutabilse, memlekette şöyle biraz ferah içinde yaşasa zannederim hiçbir olay olmaz.*

* Abdi İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet; Bu Haftaki Konuğumuz Yakup Canıbeyaz (Maden İşçisi), Konumuz Son Olaylar", *Milliyet*, 22.06.1970: 9.

64,35'le sınırlı kalmasıydı. Seçmenlerin yüzde 35,65 gibi yüksek bir bölümünün oy kullanmaya gitmemiş olması dönemin Türkiye'sinde bir toplumsal tutum alış anlamına geliyordu.

Demirel, seçimlerden sonra yaptığı açıklamada "Türk milletinin bizi hizmete layık görmesinden şeref ve gurur duyuyorum" diyerek[330] muzaffer bir görünüm vermiş olsa bile kendisini siyasette, ekonomide ve dış politikada zor günler bekliyordu. İlk demeçlerinden birinde "Türkiye'nin bugün içinde bulunduğu şartlar 65'te içinde bulunduğu şartlardan çok farklıdır. İktisadi sosyal meseleler çok daha su yüzüne çıkmıştır" demesi[331], kendisinin de zorlu bir dönemece girildiğinin farkında olduğunu gösteriyordu.

Tablo 3:
12 Ekim 1969 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Barajsız d'Hont]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
AP	4.229.945	46,55	256	56,88
CHP	2.487.163	27,37	143	31,77
GP	598.013	6,58	15	3,33
Bağımsız	511.097	5,62	13	2,88
MP	293.849	3,23	6	1,33
MHP	274.225	3,02	1	0,22
BP	254.708	2,80	8	1,77
TİP	243.797	2,68	2	0,44
YTP	197.912	2,18	6	1,33
Toplam	9.160.709	100	450	100

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

1969 seçimlerinden sonra siyasete damga vuran belli başlı gelişmeler Devlet Personel Kanunu'nda yapılan değişikliğin toplum polisleri dahil tüm kamu çalışanlarını ayağa kaldı-

330 *Milliyet*, "Demirel: Sonuçtan Gurur Duydum" (14.10.1969): 1, 11.

331 *Milliyet*, "Demirel: Oy Kaybına Şaşılmaz" (16.10.1969): 1, 11.

rılması, yeni vergi uygulamalarının toplumda siyasal karşılıklarını da bulabilecek tepkiler doğurması, hükûmetin devalüasyona giderek enflasyonu patlatması, ABD'nin haşhaş ekimiyle ilgili baskılarından ötürü Demirel Hükûmetine iyiden iyiye mesafelenmesi, hükûmetin alelacele AET Ortaklık Anlaşmasını imzalayarak yeni bir denge kurma arayışına yönelmesi, ordu içinde rakip cuntaların bir bilek güreşini andırırcasına rekabete girmesi, siyasal şiddetin tırmanması ve nihayet bir askerî muhtırayla hükûmetin devrilmesiydi.

İkinci Demirel Hükûmeti'nin programında kamu çalışanlarıyla ilgili şu vaatte bulunulmuştu: "Bilumum kamu personelinin huzur içerisinde çalışabilmeleri için, bir taraftan asgari hayat şartlarına intibakları yapılırken, diğer taraftan da adil bir ücret dengesi sağlanacaktır. Ayrıca bütün memur ve hizmetlilerin sosyal güvenlik şartlarının artırılması için gerekli tedbirler alınacaktır. Devlet Personel Kanununun mali hükümleri, yukarıda belirtilen esaslar dahilinde ıslah edilecektir."[332] Kamu personelinin hayat şartlarıyla ilgili bu vaat, hükûmet programında boşuna yer almamıştı. Dönemin Türkiye'sinde neredeyse tüm kamu çalışanları sefalet içindeydiler ve patlama noktasına gelmiştiler. Öyle ki, İbrahim Osmanoğlu'nun *Ant* dergisinde yazdığı bir yazı bu hakikati olabilecek en çarpıcı biçimde ortaya koyuyordu: "Uzmanların CENTO ülkelerinde yaptıkları bir incelemeye göre, bir atın aylık gideri 363, bir öküzün aylık gideri de 429 liradır. Mesleğe yeni giren bir öğretmenin aldığı maaş ise 350 TL'dir."[333] İşte bu dramatik gerçek 1969 yılı biterken Türkiye'deki tüm kamu çalışanlarını ayağa kaldırdı. İlk ayağa kalkanlar öğretmenlerdi. Bu ayağa kalkışı yukarıda anmıştık. Personel Kanunu tasarısıyla ilgili ilk haberlerin çıkmaya başladığı 1970 başından itibaren ise tüm Türkiye bir memur başkaldırısının arenası haline geldi. Devlet terbiyesine uyan, işine bağlı, uysal, ağırbaşlı memur imgesi bir anda yıkılıverdi. Astsubay eşleri ve çocukları sokaktaydı; toplum polisi "Biz vatandaş değil miyiz, tabii ki hakkımızı arayacağız" diyerek boykottaydı; öğretim üyeleri, yargıçlar, savcılar, hastabakıcı, hemşire ve doktorlar ülkenin en değişik, en renkli protesto hareketlerini kotarıyorlardı.[334] İşçiler grev ve toplu sözleşme araçlarını kullanarak, dişe diş mücadeleleriyle gelir dağılımındaki konumlarını kademe kademe yükseltirken bulundukları kademeden bile aşağı doğru inen memurlar haklarını nasıl elde edebileceklerini işçilerden ve köylülerden öğrenmiş ve yollara dökülmüşlerdi. Bu hak alma bilinci, bu bilincin yol açtığı kararlı ve yaygın mücadele ile Personel Kanununda bazı değişiklikler yapılmasını ve aylıklarının iyileştirilmesinin sağlanmasını başardılar. Kamu çalışanlarının taleplerini bir ölçüde de olsa karşılamak zorunda olan hükûmet, bunun finansmanını nasıl sağlayacaktı? Bu ancak yeni vergilerle yapılabilirdi. Yeni vergiler ise enflasyonun hızla artmasını getirecek, ekonomide bir fasit daire süreci başlayacaktı. İşte bu paradoks yaşanırken AP Hükûmeti hiç beklenmedik bir şekilde bütçesi reddedilerek düştü ve düşerken de içten bir parçalanma sürecine girdi.

AP içerisinde 1969 seçimlerinden hemen sonra başlayan, kişiselmiş gibi görünmekle beraber sınıfsal kökleri de olan ya da kendine sınıfsal dayanaklar bulabilecek olan muhalif bir hareket başlamıştı. Aralarında Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan gibi isimlerin de bulunduğu 72 milletve-

---

332 http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP31.htm (erişim tarihi: 27.08.2012).

333 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi c.7*, 2149.

334 *Milliyet 1970*, "Memurları Ayağa Kaldıran Olay: Personel Kanunu", 178-182.

kilinin 17 Ocak'ta Demirel'e verdikleri muhtıra, parti içi muhalefetin ilk resmî belgesi oldu.[335] Demirel 72 AP milletvekilinden bir kısmını süreç içinde yanına çekmeyi başarsa da 11 Şubat 1970'te yapılan oylamada 41 AP'linin ret oyuyla Bütçe reddedildi ve hükûmet düştü. Cumhurbaşkanı, yeni hükûmeti kurma görevini tekrar Demirel'e verdi. Demirel bazı bağımsızlar ile öteki partilerden kimi milletvekillerini transfer ederek, muhalif gruplardan bazı milletvekillerini ikna ederek yeni hükûmetine güvenoyu almayı güçlükle başardı. Buna karşılık parti içindeki muhalifler, Demirel'i yakınlarına menfaat sağladığı gerekçesiyle yıpratmak amacıyla TBMM Soruşturma Komisyonuna göndererek, Demirel de muhalifleri partiden tasfiye harekâtı başlatarak kıyasıya bir iç mücadeleye girdiler.

Hegemonya krizine doğru

Demirel parti içi mücadeleden galip çıkmış gibi görünüyordu. Gelgelelim 1970 Mayıs'ından itibaren ardında olduğunu sandığı üç önemli büyük gücün desteğinin çekilmekte olduğunu kendisi de görecekti: Büyük burjuvazi, ABD emperyalizmi ve ordu. Bu desteklerin çekilmesi ve geri çekilmeyen toplumsal hareketlerin durmamacasına artan bir şiddetle geri itilmeye çalışılması bir hegemonya krizinin yollarını adım adım döşeyecekti.

Büyük burjuvazinin AP'den desteğini çekmeye başladığının emareleri, Demirel montaj sanayiinden başka yollarla üretici güçleri geliştirme arayışları içerisine girmeye başladığında görülür olmuştu. Yeni vergileri planlayan hükûmet tasarısı Mayıs 1970'te açıklandığında sanayi burjuvazisinin tüm isimlerini şoke edebilecek bir haber manşetlerdeydi: "Montaj Sanayiine Ağır Vergiler Konacak!" Bu haberlere göre montaj otomobile yüzde 100 vergi konacak, montaj bisiklet, pikap, radyo ve teypten ağır vergiler alınacaktı. "Montaj sanayii Türkiye'ye hiçbir şey getirmemiştir yolundaki iddialar," diyordu Gelirler Genel Müdürü, "yüzde yüz doğrudur. Montaj sanayiini bunca yıl koruduk, artık izin vermeyeceğiz."[336] Beri yandan 21 Mayıs 1970'te Maliye Bakanı tarafından saatler süren bir basın toplantısıyla açıklanan Finansman Kanunu'nun içeriği de başta büyük burjuvazi olmak üzere varlıklı kesimleri, AP'nin başlıca dayanaklarından biri olan esnaf ve tüccarı endişelendirecek vergi oranları ve türleri içeriyordu. Hükûmet, kamu personelinin gelirlerini yeniden düzenlerken sırtına vurmak zorunda kaldığı bütçe açığını bir finansman kanunuyla kapatmak istemiş, bu sefer de burjuvazinin tepkisiyle karşı karşıya kalmıştı. 9 Ağustos 1970'te yapılan devalüasyon ekonominin can damarlarının tıkandığının bir göstergesiydi. Paranın dış değeri tam yüzde 66,6 oranında düşürüldü ve 1 dolar 15 lira oldu.[337] Finansman Kanunu ve devalüasyonla birlikte peş peşe gelen zamlar esas yükün emekçi sınıflara bindirileceğini haber veriyordu. Ancak bu yükün yüklense yüklense ne kadar olacağı ve bunun sınırlarının darlığının açıklığı burjuvazi için iyiden iyiye endişe kaynağıydı.

Zamanın en büyük sanayicisi Vehbi Koç, gazeteci Abdi İpekçi'ye verdiği bir mülakatta "Fiyat artışları ile halkın satın alma gücünün üstüne çıktığımız an gerek devlete, gerekse özel teşebbüse ait müesseseler çöker. Bu, memleketimiz için felaket olur. ... Son senelerde ticaret ve sanayide personel, işletme ve finansman masrafları o kadar yükselmiştir ki, satışlar

335 *Milliyet*, "Demirel'e 72 AP'li Muhtıra Verdi" 18.01.1970: 1, 11.

336 *Milliyet*, "Montaj Sanayiine Ağır Vergi Konacak", 30.05.1970: 1, 11.

337 *Milliyet*, "1 Dolar 15 Lira Oldu", 10.08.1970: 1, 11.

ve kârlar belirli bir seviyenin altına düştüğü takdirde bu müesseseler büyük sarsıntı geçirir" sözleriyle[338] gelmekte olan 'çöküş"ün, "felaket"in ve "sarsıntı"nın uyarısını yapıyordu. TİSK Başkanı Halil Kaya'nın açıklaması ise Koç'un uyarısını tamamlar nitelikteydi. Kaya, devalüasyon sonrası düzenlediği basın toplantısında ortaya çıkan ücret ve fiyat artışlarının "hükûmete güvensizlik hissi yarattığını" belirterek, burjuvazinin Demirel Hükûmetine artık güvenmediğini ilan etmiş oluyordu.[339] Ocak 1971'de ise burjuvaziden hükûmete bir muhtıra gelecekti. TİSK tarafından Başbakan, Maliye, Çalışma, Sanayi ve Ticaret Bakanlıklarına gönderilen muhtırada, montaj sanayiinde başlayan yoğun işten çıkarmalara karşı gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu. Muhtırada, Hükûmetin aldığı tedbirler sonucunda "mamul maliyetleri anormal şekilde artmış ve satışlar hemen hemen durmuştur. Bunun sonucu olarak oto montaj ve yan sanayiindeki kriz hat safhaya erişmiş ve işverenler istihsallerini [üretimlerini] büyük ölçüde daraltmak mecburiyetinde kalmışlardır" deniyordu. Muhtırada ayrıca işten atılan işçilerin olası karşı çıkış eylemleri için Türk-İş de yardıma çağrılıyordu.[340]

AP Hükûmetinin ABD'nin desteğini yitirmesinin çeşitli nedenleri vardı. Bunlardan biri, Türkiye'deki afyon ekimiyle ilgiliydi. ABD Adalet Bakanı John Mitchell, 20 Temmuz 1970'teki Kongrede Türkiye'nin, afyon ihracatına müsaade ettiği için ekonomik olarak cezalandırılmasını isteyen bir konuşma yaptı. Bakana göre her gün üç kişinin fazla uyuşturucu almaktan öldüğü ABD'ye giren afyonun yüzde 80'i Türkiye'dendi. Gerçi Türkiye 1960'a kadar 21 ilde yapılan afyon ekimini 1968'de 11'e indirmiş, Haziran 1970'te aldığı bir kararla da 1971'de 4'e indireceğini açıklamış, ancak ABD'yi tatmin edememişti. AP Hükûmeti, ABD'nin 40 milyon dolarlık askerî yardımını kesme tehdidi ile afyon ihracatından elde ettiği yıllık 3 milyon doları kaybetme ve afyon ekimi yapan köylülerin başlatacağı olası başkaldırı tehlikesi arasında sıkışıp kalmıştı.[341] Demirel Hükûmetinin ABD'nin desteğini yitirişinin bir diğer nedeni dış politikada göreli bir özerklik döneminin başlatılmış olması (aşağıda ayrıntılar ayrıca ele alınıyor), SSCB ve Doğu Bloku'yla, Arap ve İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi için iktisadi ve siyasi düzeylerde adımlar atılması ve nihayet ABD karşısında denge kurmak amacıyla biraz da aceleye getirilerek Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 23 Temmuz 1970'te geçiş dönemi protokolü koşullarında anlaşma sağlanmış olmasıydı. Bütün bu gelişmeler daha beş yıl önce ABD desteğini arkasına alarak iktidara gelen Demirel'in şimdi ABD nezdinde neredeyse bir 'istenmeyen adam' durumuna geldiğinin habercisiydi.

AP Hükûmetinin ordunun desteğini yitirmesinin, daha doğrusu orduyla daima dengeli bir şekilde sürdürmeye çalıştığı ilişki ve iletişimin anormal biçimler almaya başlamasının herkes tarafından görülür olması daha Mayıs 1969'da başlamıştı. Kayseri Cezaevi'nden salıverildikten sonra Anayasa gereğince siyaseten yasaklı durumunda oldukları için köşelerine çekilen Celal Bayar ve arkadaşlarının üzerindeki siyasi yasakların kaldırılması DP'nin geleneksel kitlesinin iktidardaki AP'den beklentisiydi. CHP lideri İnönü de bu beklentiyi destekleyen adımlar atmayı uygun görmüş, 1969 seçimleri öncesi buzları eriterek oylarını

338 *Milliyet*, "Koç: 'Fiyatlara Maliyet Artışı Dışında Zam Yapılmamalı'", 17.08.1970: 7.

339 *Cumhuriyet*, "İşverenler Hükûmete Güvenmiyor", 23.08.1970: 1, 7.

340 *Cumhuriyet*, "İşverenler Türk-İş'i Yardıma Çağırıyor", 24.01.1971: 1, 7.

341 *Milliyet 1970*, "Amerika Afyon İçin Bizden Daha Sert Tedbirler İstedi", 159-161.

artırmayı, olası bir gerilim durumunda da ordu ile AP'yi karşı karşıya getirmeyi hesaplamıştı. DP'nin kuruluş yıldönümü ve siyasi af teklifinin Mecliste görüşüleceği gün olan 14 Mayıs'a denk getirilerek Pembe Köşk'te gerçekleştirilen İnönü ve Bayar buluşması, el ele tutuşarak verilen pozlarla bir siyasi barış gösterisine dönüştü.[342] Siyasi af teklifi için gerekli anayasa değişikliği CHP ve AP'nin oylarıyla yapılabilecek, böylece İnönü siyasi barışın mimarı, Demirel de tabanının ve büyüklerinin beklentilerini karşılayan siyasi lider olarak ön alacaklardı. Ancak tarihî buluşmanın hemen ardından Cumhurbaşkanı, Genelkurmay Başkanı ve Meclis Başkanı arasında başlayan ani görüşme trafiği umulan siyasi barışa ordu katından itirazlar olduğunu tüm Türkiye'ye hissettirdi. Demirel, "Hiç kimse Türk Silahlı Kuvvetlerini kendi kumanda zinciri içerisinde görmekte olduğu vazifenin dışında görmeye ve göstermeye kalkmasın" sözleriyle[343] bu anormalliği örtbas etmeyi denese de, bizatihi bu sözlerin kendisi bile normal olmayan bir durumun yaşandığının işaretiydi. Nitekim ertesi gün Cumhurbaşkanı Sunay ile Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarının yaptığı bir toplantıda ordunun siyasi affa kesinlikle karşı olduğu ortaya kondu ve ordunun bu tavrı Başbakan Demirel'e iletildi.[344] İnönü ise, "ordu ile hükûmet arasındaki münasebetlere karışmam" sözleriyle bir anda Demirel ile orduyu karşı karşıya getirdi.[345] Demirel, bu durumda, asker karşısında geri adım atarak siyasi affı rafa kaldırdı ve AP grubunun oylarıyla teklifi ilgili komisyona iade etti.[346] Demirel, bu gerileyişini şöyle gerekçelendirecekti: "Siyasi hakların iadesi vazifemiz de, orduyu rencide ettirmemek vazifemiz değil mi?"[347] Artık ne askerin siyaset üstü olduğu ne de Demirel Hükûmeti ile ordu arasında normal bir ilişki olduğu hiç kimsenin inanmayacağı bir kurmacadan ibaretti. Ordu göstere göstere siyasete müdahale etmiş ve hükûmete geri adım attırmıştı. Demirel hükûmetinin ordu üzerindeki kontrolünü tümüyle yitirişi ise MGK'nın 22 Ocak 1971'de tarihin en uzun toplantısının ardından apaçık hale geldi. Tam sekiz buçuk saat süren toplantının ardından gazeteciler Başbakan Demirel'den bir açıklama beklerlerken karşılarında MGK Genel Sekreteri Org. Emin Alpkaya'yı buldular. MGK'nın sözcülüğünü ilk kez başbakanın yapmıyor oluşu gazetecileri hayrete düşürdü. Alpkaya'ya, "Paşam, bildiğimize göre kurulun sözcüsü Başbakandır. Acaba açıklama kimin adına yapılacaktır?" diye soran gazeteciler, "Kurul bu konuda benim açıklama yapmamı kararlaştırdı" yanıtını alınca, artık ordunun sıra dışı bir rol üstlendiği ve Demirel'i devre dışı bıraktığı net bir biçimde anlaşılacaktı.[348] Ancak bu, ordu ile hükûmet arasındaki gerilimli ilişkinin sadece görünen, basına yansıyan kısmıydı. Oysa işin esası görünmeyen yerlerde, ilişkilerde ve örgütlenmelerdeydi. Ordu içinde hükûmeti devirmek üzere hazırlıklar yapan cuntalar hayli zamandır faaliyete başlamışlardı.

AP'nin ardından çekilen desteklere toplumsal muhalefetin ivmesinin azalmayışını ve ülkenin siyasal şiddetle çalkalanmaya başlayışını da eklersek bir siyasal krize doğru gidilmekte olunduğunu görmek mümkün hale gelecektir.

---

342 *Milliyet*, "Barıştılar", 15.05.1969: 1, 11.

343 *Milliyet*, "Sunay Dün Genelkurmaydaydı", 16.05.1969: 1, 11.

344 *Milliyet*, "Ordu Affa Karşı", 17.05.1969: 1, 11.

345 *Milliyet*, "İnönü: Ordu ile Hükûmet Münasebetlerine Karışmam", 17.05. 1969: 1, 11.

346 *Milliyet*, "... Ve Af Komisyona İade Edildi", 22.05.1969: 1, 11.

347 *Milliyet*, "Aksi Halde Çekilirim", 22.05.1969: 1, 11.

348 *Cumhuriyet*, "Yeni Tedbirler Alınması Uygun Görüldü", 23.01.1971: 1,7.

İsmet İnönü, 13 Ocak 1970'te, Türkiye'de sağın bütün örgütlerinin siyasal şiddeti derece derece tırmandırdığı bir dönemde "Taassup [bağnazlık] bir memlekette mutlaka taarruz ederek [saldırarak] yaşar. Biz o hali yaşıyoruz" demişti.[349] İnönü, neyi ima etmiş olursa olsun, bu saptama dönemin Türkiye'sinin koşullarını yalınca yansıtıyordu. İşçi sınıfının, köylülerin, devrimci gençliğin ve aydınların kapitalizmi aşmaya ya da sosyal adaletçi bir çerçeveden reforme etmeye yönelik arayışları, hareketleri ve eylemleri gerek hükûmet tarafından yönlendirilen yasal, gerekse yine hükûmet tarafından himaye edilerek yarı-yasal bir hüviyet taşıyan amansız bir şiddet ile karşı karşıya bırakıldı. Bakanlar Kurulu, 4 Şubat 1970'te çok önceden fiilen uygulamaya koyduğu "Tedbirler Kanunu"na hukukilik kazandırmak üzere tam on buçuk saat süren bir toplantı yaptı. Buna göre; işgallere, direnmelere, memurların görevyerlerini terk etmelerine, afiş asmaya ağır hapis ve para cezaları getirilecek, İçişleri Bakanı'na yürüyüşleri erteleme yetkisi verilecek, yürüyüş yapanlar fotoğraflanarak tespit edilecek ve derneklerde örgütlenme kısıtlanıp zorlaştırılacaktı.[350]

Hükûmetin baskıcı tedbirleriyle neredeyse eşzamanlı olarak Ülkücü Komandolar toplumsal muhalefet üzerinde bir yıldırı başlatmak için sonuna kadar kışkırtılacak ve ajite edilecekti. Komandoların maddi ve manevi olarak hükûmet ve sermaye çevreleri tarafından örtükçe desteklendiği herkes tarafından biliniyordu. Bu destek, CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit tarafından 1969 sonlarında şöyle dile getirilmişti: "Sağcı ve tutucu çevrelerin sayısı ... iktidarın ve bazı sömürücü çevrelerin maddi ve manevi desteğine rağmen çok azdır. Bu koruyuculuk yüzünden sesini yükseltebilmekte, kanlı cihat çağrıları yapabilmektedirler. Bir kısım gençler veya gençlik çağını çok aşmış zekâca geri kalmış bazı kimseler üst üste cinayet işleyecek duruma gelmişlerdir. Devlet polisi bu gözü dönmüş canileri durdurmak için değil, korumak için kullanılmıştır."[351] Ancak destek ve kışkırtma sadece örtükçe değildi; açıkça yapılanları da vardı. CKMP Genel Başkan Yardımcısı, Komandolar saldırılarına başladığında "Bu memleket Moskof uşaklarının değil, Ergenekon aslanlarınındır" sözleriyle, milliyetçi Türk gençliğinin bundan sonra her türlü sol hareketin karşısında olacağını ilan etti; bu ilandan feyz alan Milliyetçi Toplumcular adı altında toplanan 18 sağcı örgüt de İstanbul'da bir basın toplantısı düzenleyerek hareketlerinin "Türklük için, Türk için ve Türklük gibi olacağını" belirterek "önümüzdeki günlerde büyük hadiseler olacağını" açıkladılar.[352] "Komandoları sevimsiz göstermek isteyenlerin Türklük düşmanı" olduğunu iddia eden Alparslan Türkeş, bu ad altında şiddete dayalı harekete geçirilen ülkücü gençlerin ordu ve polis tarafından desteklendiğini şu sözleriyle ikrar etti: "Bu, Türk milletinin varlık mücadelesi, ölüm kalım savaşıdır. Anarşiye, komünizme ve diğer bölücü hareketlere ordusuyla, polisiyle, gençliğiyle bütün millet elbette karşı duracaktır."[353] Türkeş'in 1969 Sonbaharında Adana'da Ülkücü komandolarla öğle namazı kıldıktan sonra Kuruköprü Meydanı'nda bir yanında komandoları ve bir yanında da mehter takımıyla gövde gösterisi yapması,[354] sokaklarda, meydanlarda, üniversitelerde, öğrenci yurtlarında ve toplumsal bir kıpırdanmanın olduğu her yerde komandoların

349 *Milliyet*, "İktidar Aşırı Sağa Karşı Müsamahalı", 14.01.1970:1, 11.
350 *Milliyet*, "Bakanlar Kurulu Tedbirleri Görüştü", 05.02.1970: 1, 9.
351 *Milliyet*, "Ecevit: Her Türlü Diktaya Karşıyız", 27.12.1969: 1, 11.
352 *Milliyet*, "Komandolar Tartışması Devam Ediyor", 06.01.1969: 1, 7.
353 *Milliyet*, "Türkeş MHP'li Komandoları Savundu", 28.08.1969: 7.
354 *Milliyet*, "Türkeş: Hitler Taklitçisi Değilim", 04.10.1969: 4.

bir terör dalgası kabartacaklarının apaçık belirtileriydi. Temmuz 1969'da yayımlanan bir habere göre tam 17 bin 500 üniversite öğrencisi 34 komando kampında MHP Genel Yardımcısı Muzaffer Özdağ ve 9 doçent tarafından fikrî; yeni emekliye ayrılmış subaylar, milli güreşçiler ve MHP'ye mensup judocular tarafından da gerilla ve komando eğitimine tabi tutuluyorlardı.[355]

Öğretmen boykotunu desteklemek için okullarında işgal eylemi yapan Yıldız Teknik Üniversitesi öğrencileri 14 Aralık 1969 günü üniversitenin aşağı tarafında bulunan camiden çıkan 150 kişilik bir grubun saldırısına uğradı. Polisin gözleri önünde yapılan saldırıda Makina Mühendisliği bölümü ikinci sınıf öğrencisi Battal Mehetoğlu adlı öğrenci vurularak öldürüldü. Katiller yakalanamadı ve bu cinayetin failleri meçhul edildi. Dönemin gençlik liderlerinden Deniz Gezmiş, arkadaşı Battal Mehetoğlu'nun cesetinin başında. Dönemin gençlik hareketinin tutuşturucu ismi, anti-emperyalist mücadelenin simgesi olan Deniz, Türkiye sosyalist hareketinin kuşaklar boyunca sembol isimlerinden birisi olacaktı (Fotoğraf: *Milliyet* 1970 Yıllığı, 61).

Çok geçmeden üniversite ve yüksekokullarda, yurtlarda ve toplumsal protestoların olduğu her yerde komando saldırıları gitgide artan bir şiddet ve hızla başladı. Fakülte çıkışlarında dövülen üniversite hocaları, basılan yurtlar ve fakülteler, kuytu yerlerde komandolarca kurulan işkencehaneler ve sokaklarda atılan pusularla gelen seri cinayetler ülkenin gündemini sarsacak, terörü diğer tüm toplumsal ve siyasi gündemin önüne geçirecekti. TİP Amasya İl Başkanı Şerafettin Atalay'ın 29 Ocak 1971'de evinin önünde kurşunlanarak öldürülmesi, siyasi cinayetlerin ilkiydi.[356] Ama komando cinayetleri bundan çok önce başlamıştı. İlk faili meçhul cinayet, 23 Eylül 1969'da Deniz Gezmiş'in yakın arkadaşı ve ODTÜ öğrencisi Taylan Özgür'ün kurşunlanarak öldürülmesiydi. Taylan Özgür'ün İstanbul Üniversitesi Öğrenci Birliği'nin Beyazıt'taki Marmara Lokalinde yapılan seçimlere gelirken yol ortasında vurulup öldürülmesi hiçbir zaman aydınlatılmadı.[357] 13 Nisan 1970'e gelindiğinde faşist terörün acı bilançosu 11 üniversitelinin katledilmesiydi. O gün Ankara Tıp Fakültesi'ne bir kamyonla gelerek silahlı baskın düzenleyen 10 kadar MHP'li komando yedek subay teğmen tabip Dr. Necdet Güçlü'yü herkesin gözleri önünde alnının ortasından vurup öldürmüşler, 2 öğrenciyi de kaçırmışlardı.[358] 11 Mayıs 1970'te Dev-Genç Genel Başkanı Atilla Sarp'ın SBF'de tüm ülkenin şaşkın ve endişeli bakışlarıyla izlediği basın toplantısı ise siyasal şiddetin hangi noktalara geldiğinin en acı işaretlerinden biriydi. Yüksek Öğretmen Okulu öğrencileri Mehmet Aslan ve Sadık Takmaz adlı öğrencilerin komandolar tarafından kaçırıldıktan son-

355 *Milliyet*, "17 500 Üniversiteli Genç Komando Olacak", 07.07.1969: 4.
356 *Milliyet*, "İşçi Partisi Amasya İl Başkanı Öldürüldü", 29.01.1971: 1, 9.
357 *Milliyet*, "Katil Aranıyor", 25.09.1969: 1, 11.
358 *Milliyet*, "Komandolar Bir Doktoru Öldürdü", 14.04.1970: 1, 11.

ra ağır işkencelere tabi tutulduğunu gösteren Atilla Sarp, "üniversitelerde devrimci gençliğin tasfiyesini amaçlayan bu saldırılara karşı devrimci gençlik meşru müdafaa durumundadır"[359] derken, adam öldüren, işkence yapan, bomba ve dinamitli saldırılar düzenleyen, ancak hiçbir zaman emniyet güçlerince yakalanmayan komandoların ve sağcı militanların silahlı eylemlerine karşı devrimci gençlerin de silah kullanmaya başlayacaklarının sinyalini vermiş oldu.

1971'de seri bir hale gelen bombalı saldırıların iki hedefi olduğu anlaşılıyordu. Birincisi, devleti olağandışı bir yönetim biçimine zorlamak ya da böyle bir yönetim biçimine meşruiyet zemini hazırlamak; ikincisi, halkın "ödünü patlatarak" meydanlardan geri çekilmesini sağlamak. Bombalı saldırı olaylarının yarattığı tabloyu kabaca tasvir edebilirsek, bu hedefleri belirtik hale getirebiliriz. O yılın ilk bombalı saldırısı yönetim kurulunun toplantıda olduğu bir sırada Devrimci Doğu Kültür Ocakları Ankara Şubesine yapıldı. Saldırıda bir öğrenci yaralandı.[360] Bundan sonraki hedef SBF öğretim üyesi Prof. Dr. Muammer Aksoy'du. 19 Ocak gecesi Aksoy'un evinin giriş kapısına konan dinamit şiddetli bir patlamaya neden oldu.[361] Bir gün sonra İTÜ'ye konulan bombanın patlamasıyla bir öğrenci yaralandı.[362] 23 Ocak'ta SBF öğretim üyesi Prof. Dr. Mümtaz Soysal'ın evine atılan bomba, giriş kapısını paramparça etti.[363] 27 Ocak'ta Ankara'da toplum polisinin İskitler'deki merkezine patlayıcı madde atıldı; ancak failler polisin gözleri önünde kaçmayı başardılar.[364] 29 Ocak'ta İstanbul'da Hilton Oteli, Ankara'da ABD menşeli Tuslog adlı şirket dinamitlendi, Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa Uluhan'ın evi de bombalandı.[365] 30 Ocak'ta patlayan bombaların hedefleri; Ankara Fen Fakültesi'nden Prof. Dr. Rauf Nasuhoğlu'nun evi, İstanbul'da Philips'in genel merkez binası ve Afyon Dinar'daki TÖS binasıydı.[366] 10 Şubat'ta, Ankara Nene Hatun Caddesi'nde Amerikalıların oturduğu bir apartmanın önüne bırakılan beş dinamit lokumu patlamadan önce ekipler tarafından zararsız hale getirildi.[367] 11 Şubat'ta Ankara'da Türk-Amerikan Derneği ile Vietnam Büyükelçiliği, 13 Şubat'ta Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Başkanı Prof. Hamza Eroğlu'nun makam odası dinamitlendi.[368] 15 Şubat'ta İstanbul Kadırga Öğrenci Yurdu'na "kimliği belirsiz kişiler tarafından patlayıcı madde atıldı"; ODTÜ Maden Fakültesi önündeki Kennedy anıtı bombayla havaya uçuruldu.[369] 17 Şubat'ta Ankara'daki Cumhuriyet Lisesi'nin önünde patlayan bomba iki öğrencinin yaralanmasına yol açtı; İstanbul'da ise aralarında yabancı kuruluşların da bulunduğu altı ayrı yerde patlamalar meydana geldi.[370] 21 Şubat'ta DTCF profesörlerinden Neca-

359 *Milliyet*, "Sağcılar İki Öğrenciyi Kaçırıp İşkence Yapmışlar", 12.05.1970: 1, 11.

360 *Cumhuriyet*, "Devrimci Doğu Kültür Ocağına Dinamit Atıldı", 13.01.1971: 1, 7.

361 *Cumhuriyet*, "Aksoy'un Evine Dinamit Atıldı", 22.01.1971: 7.

362 *Cumhuriyet*, "İTÜ'ye Konan Saatli İlkel Bomba Bir Öğrenciyi Yaraladı", 22.01.1970: 1, 7.

363 *Cumhuriyet*, "Prof Soysal'ın Evine Dinamit Atıldı", 25.01.1971: 1, 7.

364 *Cumhuriyet*, "Toplum Polisi Binasına Dinamit Atıldı", 28.01.1971: 1.

365 *Cumhuriyet*, "Tuslog'a Dinamit Atıldı", "Hilton'un Şadırvanında Gece Dinamit Patladı", 30.01.1971: 1, 7.

366 *Cumhuriyet*, "Bir Profesör'ün Evine Bomba Kondu"; "Dinamit Konulan Philips Binasına Ateş de Açıldı", 31.01.1971: 1, 7.

367 *Cumhuriyet*, "Amerikalıların Oturduğu Apartmana Patlayıcı Maddeler Konuldu", 11.02.1071: 1.

368 *Cumhuriyet*, "Ankara İTİA Başkanının Odasının Önüne Konulan Bir Bomba İmha Edildi"

369 *Cumhuriyet*, "Kadırga Yurduna Patlayıcı Madde Atıldı", "Kennedy'nin Ankara'daki Anıtı, Dün Gece Bombayla Havaya Uçuruldu", 16.02.1971: 1, 7.

370 *Cumhuriyet*, "Bomba Patladı, İki Ortaokul Öğrencisi Yaralandı"; "İstanbul'da Gece Altı Yerde Patlama Oldu", 18.02.1971: 1, 7.

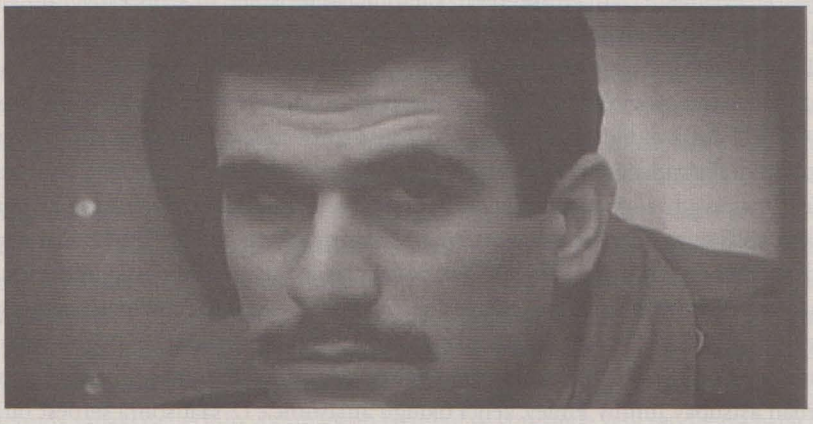
ti Akder'in evinin kapısına konulan saatli bomba, polisin müdahalesiyle zararsız hale getirildi.[371] 22 Şubat'ta Ankara'da üç ayrı yere bomba atıldı.[372] 27 Şubat'ta İstanbul'da Kauçuk-İş ve Teksif sendikalarının yörelerinde bombalar patladı.[373]

Bütün bu bombalama olaylarında dikkat çekici yanlar vardı: Dinamitleri koyanlar, bombaları patlatanlar hiç yakalanmıyor, çoğu durumda dinamitler patlamadan tesadüfmüş gibi bulunup zararsız hale getiriliyordu. Bu durum, bombalama eylemlerinin devlet içinde yerleşik gizli güçler ve onlar tarafından yönlendirilenler tarafından yapıldığına ilişkin şüpheleri kuvvetlendiriyor, hızla belirgin bir kanaate çeviriyordu. CHP Genel Sekreteri Ecevit, bu kanaati açıkça "Bombaları ve dinamitleri belirli yerlere, özellikle yabancıların evlerine koyanlar bir türlü yakalanmamakla beraber, bu patlayıcı maddeler, genellikle, patlamadan önce bulunabilmektedir. ... son haftalarda büsbütün şiddetlenen olaylarda devlet güçlerinin rolü olduğuna inanmak için, ortada ciddi nedenler, kuvvetli belirtiler vardır," sözleriyle dile getirdi.[374] Mart ayının ilk günlerinde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç tarafından yapılan iki açıklama, tüm bu bombalama eylemlerinin askerî bir darbenin meşruiyet yollarını döşediğini gösterecekti. Tağmaç, 3 Mart 1971'de Ankara'da bulunan üç yüz subayla yaptığı toplantının ardından "gereken, gerektiği zaman yapılacak" dedi.[375] 10 Mart'ta toplanan Yüksek Komuta Konseyinde ise âdeta iki gün sonra yapılacak askerî darbenin haberini verdi: "Olayları önlemede hükûmet yetersiz."[376]

Şimdi tekrar sahnenin öbür tarafına dönelim ve hiçbir zaman emniyet güçlerince yakalanmayan komandoların ve sağcı militanların silahlı eylemlerine karşı devrimci gençlerin de silah kullanmaya başlamalarını ve THKO, THKP-C ve TİKKO gibi radikal silahlı örgütlerin temellerinin atıldığı ortamı hatırlayalım. Önce neredeyse tamamı TİP içinde yer alan, ancak süreç içerisinde parlamenter yoldan iktidar mücadelesinin başarıya ulaşamayacağını tecrübeyle gören, gerek emperyalizme gerek yükselen sağcı teröre karşı ancak silahlı bir karşı koyuşun mümkün olabileceğine inanan genç devrimciler silah kullanmanın, bulmanın ve silahlı bir mücadeleyi örgütlemenin imkânlarını ararken ilk uğrakları Eylül 1969'dan itibaren Filistin oldu. THKO'nun kuruluşunda yer alan Tuncer Sümer, neden Filistin sorusuna şu yanıtı verecekti: "... Türkiye'de Amerikan emperyalizmini kovulmadan gerçekten devrimin olamayacağına inanıyorduk. Amerikan emperyalizmini kovmanın tek yolu silahlı mücadeleden geçerdi o günkü düşüncemize göre. Ama silahlı mücadeleyi vermek için önce silahın nasıl kullanılacağını, halk savaşının ne olduğunu öğrenmek gerekiyordu. Bunu nerelerde öğrenebilirdik? Bunu ancak Latin Amerika'da öğrenebilirdik, orası bize çok uzaktı, ya da Vietnam'a gidip emperyalizme karşı savaşarak öğrenebilirdik, o da bize çok uzaktı. En yakında, Filistin'in İsrail'e karşı yürütmüş olduğu gerilla savaşları vardı. Buralarda kendimizi eğitebileceğimizi, halk savaşına böylece askerî yönden de kendimizi hazırlamış olabileceğimizi düşündük. Ve böylece gittik."[377] Dönüşte, devrimci gerilla eylemleri başlamıştı.

371 *Cumhuriyet*, "Profesörün Kapısına Saatli Bomba Konuldu", 22.02.1971: 1, 7.
372 *Cumhuriyet*, "Ankara'da Üç Ayrı Yere Bomba Atıldı", 23.02.1971: 1.
373 *Cumhuriyet*, "Aksaray'da Gece Şiddetli Patlama Oldu", 28.02.1971: 1.
374 *Cumhuriyet*, "Ecevit, 'Olaylarda Devlet Güçlerinin Rolü Olduğu Belirtileri Var'", 15.01.1971: 1, 7.
375 *Cumhuriyet*, "Org. Tağmaç 300 Subayla Görüştü", 04.03.1971: 1, 7.
376 *Cumhuriyet*, "Olayları Önlemede Hükûmet Yetersiz", 10.03.1971: 1, 7.
377 Çubukçu, *Bizim '68*, 119-120.

Deniz Gezmiş (1947-1972)

Türkiye'de devrimci ve sosyalist hareketin sembol isimlerinden, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nun kurucularındandır. Cesareti, emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadeleci kişiliğiyle sol siyasetin kuşaklar boyu kahramanı olmuştur.

Ankara, Ayaş'ta doğdu. Öğretmen bir ailenin çocuğuydu. Bu nedenle ortaöğrenimini değişik yerlerde, liseyi İstanbul'da bitirdi. Henüz lise öğrencisiyken sosyalist fikirlerle tanıştı ve 1965 yılında Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) üye oldu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdiği 1966'dan itibaren gençliğin ve emekçi halkın eleştirel eylemlerinin bir parçası ve liderlerinden birisiydi.

İlk kez Ağustos 1966'da Ankara'dan İstanbul'a yürüyen Çorum Belediye işçilerinin Taksim Anıtı'na çelenk koyma eylemlerini desteklerken gözaltına alındı. Ocak 1968'de Devrimci Hukuklular Birliği adlı öğrenci örgütünün, Ekim 1968'de de Devrimci Öğrenci Birliği'nin kuruluşuna önayak oldu. TİP içinde baş gösteren kuramsal ayrılıkta Mihri Belli'nin başını çektiği Milli Demokratik Devrim tarafında yer aldı.

Mayıs 1968'de 6. Filo'ya karşı yapılan antiemperyalist protesto eylemlerinin, Haziran 1968'de de öğrenci hakları için gerçekleştirilen İstanbul Üniversitesi işgalinin lideriydi. Kasım 1968'de çeşitli gençlik örgütlerinin düzenlediği Samsun'dan Ankara'ya Mustafa Kemal Yürüyüşünün en önündeydi. Yine Kasım 1968'de ABD Büyükelçisi Kommer'in Türkiye'ye gelişini Yeşilköy Havalimanı'nda protesto eden devrimci öğrencilerin başını çekti. İstanbul Üniversitesi'nde milliyetçi ve İslamcı öğrencilerin Mart 1969'da başlattıkları hareketlere karşı koyan devrimci öğrencilerle birlikteydi. Katıldığı eylemlerde defalarca gözaltına alındı, kısa sürelerle tutuklandı. 1969 Mayıs sonunda İstanbul Üniversitesi öğrencilerinin yükseköğrenim reform tasarıları için başlattıkları işgalin tutuşturucu karakteriydi. Bu eylemde yaralandı ve hastaneye yatırıldı. Hakkındaki yakalama kararından ötürü yattığı hastaneden kaçtı ve bir süre sonra Filistin'e giderek gerilla eğitimi gördü.

Eylül 1969'da Hukuk Fakültesi'nden ihraç edildi. Aralık 1969'dan Eylül 1970'e kadar tutuklu kaldı. Hapisten çıktıktan sonra Sinan Cemgil ve Hüseyin İnan ile birlikte THKO'yu kurdu. 1 Ocak 1971'de İşbankası Ankara Emek Şubesi soygunu, ve 4 Mart 1971'de de ABD'li dört erin kaçırılması eylemlerini gerçekleştirenler arasındaydı. Erlerin serbest bırakılmasının ardından kır gerillası eylemlerini başlatmak üzere Yusuf Aslan ile birlikte Sivas'a giderken Gemerek ilçesinde yakalandı.

9 Ekim 1971'de hiçbir insan canına kıymamış ve kastetmemiş olduğu halde Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan ile birlikte siyasi nedenlerle idama mahkûm edildi. 6 Mayıs 1972'de "Yaşasın tam bağımsız Türkiye. Yaşasın Marksizm-Leninizmin yüce ideolojisi. Yaşasın Türk ve Kürt halklarının bağımsızlık mücadelesi. Kahrolsun emperyalizm. Yaşasın işçiler, köylüler!" haykırışlarıyla idam sehpasını tekmelediğinde henüz 25 yaşındaydı.

Radikal devrimci örgütler bir yandan örgütsel faaliyetlerini sürdürebilmek için parasal kaynak arayışlarına girdiler (banka soygunları), bir yandan da sözlerini duyurabilmek için ses getirici eylemlere (ABD'li askerlerin kaçırılması) giriştiler. İlk banka soygunu 11 Ocak 1971'de gerçekleştirildi. İş Bankası Ankara Emek Şubesi yüzlerini gizlemeye gerek duymayan Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Sinan Cemgil ve Hüseyin İnan tarafından soyuldu. Soygunda kullanılan otomobilin ODTÜ ısı merkezinin önünde terk edilmesi nedeniyle ertesi gün ODTÜ didik didik arandı ve bir süre sonra süresiz olarak kapatıldı, ODTÜ yurtları da boşaltıldı.[378] Artık öğrenci yurtları gerek hükûmet gerekse de komandolar tarafından birer devrimci üs gibi algılanıyor ve hedef haline getiriliyordu. Zira, Ankara'da SBF yurdu 24 Ocak'ta polis tarafından basıldı, yurt binası tümüyle tahrip edildi, 300 öğrenci gözaltına alındı ve 22'si de yaralandı. Komandolar, polisin korumalı bakışları eşliğinde polis arabalarına bindirilen öğrencileri linç edercesine dövdüler.[379] 12 Şubat'ta ikinci banka soygunu gerçekleştirildi. Bu sefer Ankara Küçükesat Ziraat Bankası soyuldu ve soygun yine Deniz Gezmiş ve arkadaşlarına mal edildi.[380] 15 Şubat'ta Ankara Balgat'taki Amerikan üssünden kaçırılan astsubay Jimmy Finley, zenci olduğu anlaşılınca 17 saat sonra serbest bırakıldı; bu, ilk adam kaçırma eylemiydi.[381] İkinci adam kaçırma eylemi 4 Mart'ta gerçekleştirildi. Ankara Gölbaşı'ndaki NATO üssündeki gece nöbetinden ayrıldıktan sonra dönüş yolunda dört Amerikalı askerin kaçırılması büyük yankılar uyandırdı. THKO, TRT ve Anadolu Ajansı'na bıraktığı manifestosunda "halkımızın kurtuluşunun ve ülkemizin bağımsızlığının silahlı mücadele ile kazanılacağını ve bunun tek yol olduğuna inandığını" ilan etti. Amerikalı askerlerin 400 bin dolar fidye ve içerideki tüm devrimcilerin salıverilmesi karşılığında serbest bırakılacağını bildiren THKO, şartların yerine getirileceğinin TRT'den duyurulmaması halinde elindeki esirlerin kurşuna dizileceklerini açıkladı.[382] Ancak, THKO militanları insan öldürmekten kaçındıkları için Amerikalı askerleri sonradan serbest bıraktı.

Siyasal şiddet eksenli bütün olaylar olup biter ve Türkiye koşar adım 12 Mart'a giderken başka üç eksenden yaşanan gelişmeler de tüm hızıyla sürüyordu. Bunlardan biri emekçi sınıfların toplumsal muhalefeti, öteki burjuvazinin mevcut hükûmetin gitmesi gerektiğine ilişkin sesleri, ve sonuncusu da bir hükûmet darbesi için son hazırlıklarını yapan cunta örgütlenmesiydi.

Türkiye emekçi sınıfları siyasal şiddetin tüm gündemi belirlediği o çalkantılı günlerde, kendi davasından vazgeçmiş ve suspus olmuş değildi. Kamu kesiminde çalışan teknik personel (mimarlar, mühendisler vb.) 4 Ocak 1971'den itibaren "iş başında boş oturma" direnişine başladılar ve bu direnişlerini günlerce sürdürdüler.[383] Teknik personelin direnişi dönemin önemli gelişmelerinden biriydi. Yalçın Küçük'ün dikkati çektiği gibi, teknik personel, uzun zamanlar boyunca Türkiye'nin mutlu kesimleri arasında yer almıştı. Ancak şimdi kaybedenler arasındaydı. Vaktiyle düzenin en ateşli savunucuları arasındaydı. Oysa şimdi düzenin en hareketli eleştiricilerindendi. Mühendis ve mimarlar 1960 sonrasındaki toplumsal uyanış-

378 *Milliyet*, "Ortadoğu Tekrar Kapatıldı", 21.01.1970: 1, 9.
379 *Milliyet*, "SBF Öğrencileri Polisle Çatıştı", 25.01.1971: 1, 11.
380 *Milliyet*, "Bankayı Deniz Gezmiş ve Arkadaşları Soydu", 14.2.1971: 1, 9.
381 *Milliyet*, "Kaçırılan Zenci Çavuş Serbest Bırakıldı", 16.02.1971: 1, 9.
382 *Milliyet*, "Ya 400 Bin Dolar veya Dört Amerikalı Öldürülecek", 05.03.1971: 1, 9.
383 *Milliyet*, "Teknik Elemanlar Direnişe Başlıyor", 04.01.1971: 1, 4.

tan en geç etkilenen kümeyi oluşturuyorlardı. Ama şimdi bu gecikmeyi telafi etmek istercesine direniyorlardı.[384] Teknik personelin direnişi henüz bitmemişken bu sefer 6 Ocak'ta sağlık personeli direnişe geçmiş, hekimler iki günlük "boş oturma" eylemine başlamışlardı.[385] Türk Veteriner Hekimleri Birliği 7 Ocak'ta yayımladığı bildiride, ilan ettiği taleplerin kabul edilmemesi halinde veteriner hekimlerin topluca istifa edeceklerini açıkladı.[386] Bir gün sonra 11 bin belediye memurunun direnişi patlak verdi. "Boş oturma" direnişine geçen memurlar belediye hizmetlerini durdurdular.[387] Dahası, 11 Ocak'ta, Ankara'da toplanan 500 vali, kaymakam ve bucak müdürü, Başbakan Demirel'in kamu görevlilerinin direniş ya da boykot yapamayacağını bir genelgeyle açıklamış olmasına rağmen taleplerinin yerine getirilmemesi halinde tüm Türkiye'de direnişe geçeceklerini bildirdiler.[388] 12 Ocak'ta, Gebze ile Kadıköy arasında kurulu otomobil montaj fabrikalarında çalışan işçiler, işten atılan 264 arkadaşlarının işe iadesi için uzun bir protesto yürüyüşü ve yürüyüşün sonunda da miting yaptılar.[389] Devalüasyon, zamlar ve hükûmet tarafından alınan iktisadi kararların bir neticesi olarak işçi sendikaları ile işverenler arasındaki toplu sözleşme görüşmelerinin tıkanması sonucu Ocak ayı sonunda sanayi işçilerinin yoğunlaştığı İstanbul ve yöresinde yedi sendikaya bağlı işçiler 29 fabrikada grev ve bir işyerinde de oturma eylemi yaptılar. Hakları için çalışmama yoluna giden işçilerin sayısı 11 bini geçmişti ve tam 161 fabrikada grev kapıdaydı.[390] 4 Şubat'ta yabancı petrol şirketlerinde toplu sözleşme görüşmelerinin çıkmaza girmesi nedeniyle grev başladı. Petrol-İş Sendikası, Mobil, Shell, BP şirketlerinin Akdeniz, Ege, Marmara, İstanbul, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinde pazarlama, depolama ve satış faaliyetlerini durdurdu. Bu grev tüm sanayi kollarında, hava ve deniz trafiğinde durmalara ya da büyük aksamalara neden oldu.[391] 1 Mart'ta, Batman'da, TPAO ek inşaatında çalışmak için müracaat eden 3 bin işsiz "Açız, iş istiyoruz!" diyerek rafineri binası ile bölge müdürlüğünü işgal etti.[392]

Hükûmetin tüm yasaklamalarına, Başbakanın genelge ve uyarılarına rağmen mimarlar, mühendisler, hekimler, valiler, kaymakamlar, veterinerler ve işçilerin hakları için ayağa kalktığı, siyasal şiddetin kol gezdiği bir Türkiye'de dönemin sanayi burjuvazisi de feryat figan içinde hükûmeti uyarıyordu. İstanbul Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanı Ertuğrul Soysal "sokak hareketleri, eylemler, siyasi ve iktisadi istikrarsızlıkların sanayicileri güvensizliğe sürüklediği"ni belirterek, "Türkiye, geçen yılını iktisadi kalkınma bakımından heba etmiştir. Ankara, iktisadi meseleleri ikinci plana bırakmış, eylemlerle meşgul olmuştur. ... Devleti idare edenler, aylardan beri kısır parlamenter tartışmalar yapmakta ve iktidarıyla, muhalefetiyle ekonomiyi, özellikle sanayiyi unutur gözükmektedirler. Bizim artık hükûmete bu konuda söyleyecek bir şeyimiz kalmamıştır" diyordu.[393] Sanayi burjuvazisi, bu açıklamasıyla "sözün bittiği yerdeyiz" demiş oluyordu.

---

384 Yalçın Küçük, "Mimar ve Mühendis Eylemleri", *Milliyet*, 21.01.1971: 2.
385 *Milliyet*, "Doktor Direnişi Bugün Başlıyor", 06.01.1971: 1, 9.
386 *Milliyet*, "Doktor Direnişi Dün Sona Erdi", 08.01.1971: 1, 9.
387 *Milliyet*, "11 Bin Belediye Memuru Bugün Direnişe Geçiyor", 08.01.1971: 1, 9.
388 *Milliyet*, "İdareciler Kongresinde Direniş Kararı Alındı", 11.01.1970: 1, 11.
389 *Cumhuriyet*, "İşten Çıkarılan Arkadaşları İçin Yürüyüş Yaptılar", 13.01.1970: 1, 7.
390 Güngör Gönültaş, "İstanbul'da Grevler Yayılıyor", *Milliyet*, 30.01.1970: 2.
391 *Cumhuriyet*, "Yabancı Petrol Şirketlerinde Grev Başladı", 05.02.1971: 1, 7.
392 *Cumhuriyet*, "Batman'da 3 Bin İşsiz, Rafineriyi İşgal Etti", 02.03.1971: 1.
393 *Milliyet*, "Sanayiciler İktidar ve Muhalefetten Şikâyetçi", 17.01.1970: 1, 9.

Gelinen noktada bütün belirtileriyle görülen bir 'hükûmet krizi'nin yaşandığı açıktı. AP tek başına sanayi burjuvazisi liderliğindeki tarihsel bloku tahkim edip sürdürme kabiliyetini çoktan yitirmişti. Ancak alternatif bir hükûmet de bulunamıyordu. CHP, Bülent Ecevit'in önderlik ettiği ortanın solu taraftarları ile Kemal Satır'ın önderlik ettiği gelenekçiler arasındaki mücadeleyi sonuçlandırarak iktidara hazır hale gelmiş bir görünüm vermiyordu. MNP, GP ve DP gibi partilerin ne herhangi birinden ne de hepsinin toplamından hükûmet krizini aşabilecek, tarihsel bloktaki çatlakları onarabilecek bir iktidar seçeneği çıkmıyordu. Beri yandan, kendi içinde bölünmüş TİP olsun, yine iç bölünmelerle farklı mecralara yönelmeye başlamış MDD Hareketi olsun emekçi sınıfların hareketliliğini bir araya getirip ona siyasal bir yön kazandırabilecek, bir karşı-hegemonyayı örgütleyecek güç ve kabiliyette görünmüyordu. Hükûmet krizi, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında yalnızca uç vermeye başlamış bir hegemonya krizinin görünümüydü. Bununla beraber, onun aşılamaması ya da ötelenmesi askerî bir darbenin imkânlarını sonuna kadar biriktirmişti.

Mevcut iktidardan ve sistemin en azından sonuçlarından şikâyetçi olmayan tek bir toplumsal sınıf ve kesim yokken görünür ve görünmeyen yönleriyle hükûmeti devirme çalışmaları yapan askerler telaşlı bir hazırlık içindeydiler. İşin görünen yönü en açık biçimiyle Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a yedi sayfalık bir muhtıra vermesiyle aşikâr olmuştu. Batur, muhtırasında, Cumhurbaşkanının "anarşik duruma el koymasını", "parti liderlerinin bir yuvarlak masa etrafında Sunay'ın başkanlığında toplanmasını" istiyordu.[394] Bu muhtıranın önemi, bir kuvvet komutanının devlet hiyerarşisini paramparça edip Genelkurmay Başkanı ve Başbakanı aşarak Cumhurbaşkanına gitmesiydi. Muhtıranın basına sızmasının ardından tüm kamuoyu olası bir askerî darbeyi konuşmaya başladı. Ancak askerî darbe hazırlıkları çok önceden gizliden gizliye başlamıştı.

1965'ten itibaren ordu içinde birden fazla cunta örgütlenmiş ve hükûmeti devirme arayışlarına başlamıştı. Bunların en etkilisi ve güçlüsü 27 Mayıs Darbesi'nin en öne çıkan isimlerinden Korgeneral Cemal Madanoğlu önderliğinde kurulmuş olanıydı. 'Madanoğlu Cuntası' olarak bilinen cuntanın ayırt edici özelliği, sadece askerlerden değil aynı zamanda sivil aydınlardan da oluşması, sadece darbenin nasıl gerçekleştirileceğini değil aynı zamanda darbeden sonra neler yapılacağını da planlayan bir cunta oluşuydu. Madanoğlu Cuntası, 1965 seçimlerinden sonra Türkiye'de sosyalizmin parlamenter yollardan kurulmasının imkânsız olduğuna kesinlikle inanıp *Yön* dergisini kapatan, İstanbul'da bir adaya kapanıp üzerinde aylarca çalıştığı *Türkiye'nin Düzeni* adlı eserini 1968'de tamamlayan ve bu eseriyle şöhretinin doruklarına ulaşan, sonrasında *Devrim* dergisini çıkarmaya başlayan Doğan Avcıoğlu ve onun etrafında toplanmış aydınların da içinde yer aldığı bir cuntaydı. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* adlı yapıtında daha çok askerlerin anlayabileceği ve kabul edebileceği bir üslupla Türkiye'nin neden kapitalist yoldan kalkınamayacağını, Atatürk'ün çağdaş uygarlık hedefine ulaşmak için ülkenin neden kapitalist olmayan bir yola sokulması gerektiğini titiz ve dikkatli bir şekilde açıklamıştı. *Devrim* dergisinde ise "cici demokrasi" olarak adlandırdığı parlamenter rejimin egemen sınıfların iktidarını pekiştiren bir oyun olduğunu durmamacasına vurgulamış ve askerî darbenin bir devrime dönüşebilmesi için takip etmesi gereken programı somut bir

394 *Milliyet*, "Sunay Çubuk'taki Alayı Denetledi", 12.12.1970: 1, 9.

biçimde ortaya koymuştu. Bu bakımdan cuntanın askerî lideri Madanoğlu'ysa fikrî lideri Avcıoğlu'ydu. Ancak, Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) ajan Mahir Kaynak'ı içine soktuğu cuntayı neredeyse başından itibaren takip ve kontrol ediyordu. Cunta ise, içinde bir MİT ajanının olduğunu Sovyet istihbarat örgütü KGB aracılığıyla haber aldı. Sonrasında, koordinasyonunu Kara Kuvvetleri Komutanlığı Plan ve Prensipler Daire Başkanı Tümgeneral Celil Gürkan'ın yürüttüğü cunta, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un darbenin başına geçmeyi kabul etmesi durumunda harekete geçip hükûmeti devirmeye hazır hale gelmek için örgütlenmesini hızla sürdürdü. Ancak ne Gürler ne de Batur "düğmeye basma" inisiyatifini üstlenmeyince 9 Mart 1971'de gerçekleştirilmesi planlanan hükûmet darbesi akamete uğradı. Üç gün sonra, altında Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu'nun imzası bulunan bir muhtırayla Demirel Hükûmeti devrildi.

12 Mart Muhtırasının öyküsü, aslında gelmekte olan bir hegemonya krizini askerî bir darbeyle aşma teşebbüsünün öyküsüydü. Yukarıda etraflıca anlatılan olaylar, yani işçi sınıfının, köylülüğün, gençliğin, kamu çalışanlarının hareketleri ve mücadeleleri ve buna yönelik olarak tırmandırılan şiddet; bunların yanı sıra parlamentodaki partiler arasında yaşanan bölünmeler, yeniden saflaşmalar ve her an yeniden parçalanmaya hazır bütünlükler; devletin organları arasında meydana gelen kopmalar, karşı karşıya gelmeler; hâkim sınıf temsilcilerinin mevcut hükûmetin temsil kabiliyetini yitirdiğine ilişkin açıklamaları; ekonomide meydana gelen ve aşılması gitgide zorlaşan tıkanmalar Gramsci'nin "hegemonya krizi" olarak adlandırdığı duruma doğru gidişin belirtileriydi.

Gramsci, farklı tarihselliklerde farklı biçimlerde yaşanabilecek hegemonya krizinin başlıca ögelerini şöyle belirtir: i) sınıfsal egemenlik tarzında önceden rıza ya da iknaya dayalı olan üstünlük biçimi yerini doğrudan baskı biçimlerine bırakır, ii) kriz, tarihsel blokun temel yapı ve üstyapı uğraklarını kuşatır, iii) temelleri derinlerde olan bir temsil krizi baş gösterir, iv) egemen sınıf, baskıya dayalı olağandışı yöntemlere başvurmak zorunda kaldığından ötürü siyasal ortam kırılgan bir hale gelir. Gramsci, hegemonya krizini aşmanın başlıca iki yolu olduğuna işaret eder: i) Egemen sınıf temsilcileri tek bir siyasal program etrafında bir araya getirilir; bunun için ya eski siyasal partiler ve özneler tek bir siyasal parti içinde birleştirilir ya da bir koalisyon oluşturulur, ii) birinci seçeneğin gerçekleşmemesi durumunda hegemonya krizinin derinden etkilediği siyasal alana, çatışan siyasal-toplumsal güçlerin üstündeymiş gibi görünen karizmatik ya da değil, bir lider eliyle ve baskıcı yöntemlerle müdahale edilerek hegemonya krizi aşılmaya çalışılır.[395]

Türkiye söz konusu olduğunda, askerî bir muhtırayla Demirel Hükûmetinin istifa ettirilmesi ve ardından Nihat Erim başbakanlığında TBMM içindeki partilerden ve dışarıdan seçilen bakanlarla bir hükûmetin kurularak içine girilmeye yavaş yavaş başlanılan hegemonya krizinin aşılmaya çalışılması, 12 Mart 1971'de Türkiye egemen sınıflarının birinci ve ikinci seçeneğin bir bileşimini denediğini gösterir. Nihat Erim, ilk hükûmetini kurduktan sonra derhal

[395] Gramsci, *Prison Notebooks*, 210-223; Mehmet Yetiş, "Antonio Gramsci", *Büyük Düşünürler Cilt I*, ed. Çetin Veysal (İstanbul: Etik, 2009), 121-172:155-157

12 Mart Muhtırası

12 Mart 1971'deki darbe bir muhtırayla geldi. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu'nun imzasını taşıyan muhtırada şöyle deniyordu:

1. Parlamento ve hükûmet, süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan silahlı kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliğini giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükûmetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır.

Bilgilerinize.

hükûmete geniş yetkiler veren bir anayasa değişikliğine gideceğini açıklamış ve "alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir. Bu tedbirler tedhişçilere göz açtırmayacaktır" demişti.[396] Bu sözler, hâkim sınıfların, başta işçi sınıfı olmak üzere geniş kitlelerin mücadelesinin durmaksızın yükselişine karşı rejimin sınırlarını daraltma ve anayasanın amaçlanmış olanın tersine bir sonuç vermesinden kaynaklanan siyasi sorunu giderme yönündeki girişimlerinin açık bir ifadesiydi.[397]

Hâkim sınıfları böylesi bir girişime sürükleyen üç çelişkiden söz edilebilir. Birinci çelişki; sanayi burjuvazisinin dünya tarihsel yönelişleriyle uygunluk içindeki 1961 Anayasasının getirdiği temel hak ve özgürlüklerle ilgiliydi. Emekçi sınıfların ve devrimci gençliğin bu hakları sürekli, militanca, kitlesel ve yaygın bir biçimde kullanması, mevcut örgütlerini güçlendirirken mücadelelerinin ihtiyaçlarına göre yeni örgütlenmeler oluşturmaları 1961 Anayasasını hâkim sınıflar bakımından 'ateşten bir gömlek' haline getirmişti. İkinci çelişki; AP'nin, sanayi burjuvazisinin talep ve çıkarlarına mutlak bir öncelik vermesiyle ilgiliydi. Bu durum, hâkim sınıflar bloğu içinde çatlaklar doğmasına, bu çatlakların DP ve MNP'nin oluşumunda görüldüğü gibi yeni siyasal örgütlenmelerin ortaya çıkmasına ve her ikisinin de hükûmet krizinin birer unsuru olarak belirmesine yol açmıştı. Üçüncü çelişki; ithal ikameci sermaye birikiminin kendi sınırlarıyla ilgiliydi. İthal ikamecilik belirli bir zaman diliminde sermaye birikimine büyük bir canlılık getirmişti. Ancak iç pazarın sınırları vardı. Bu sınırlara gelindiğinde canlanma ve yükseliş yerini tıkanma ve düşüşe bırakmıştı.[398]

Emekçi sınıf hareketlerinin ve siyasal muhalefetin tümüyle susturulacağı 12 Mart Rejimine girerken Türkiye'nin görünümü kuşbakışıyla şöyleydi: Bir işveren olarak devletin kamu

396 *Milliyet*, "Tedbirler Balyoz Gibi Kafalarına İnecektir", 23.04.1971: 1, 9.

397 Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", 25.

398 Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, 168-177.

kesimi çalışanlarıyla, burjuvazinin işçi sınıfıyla, devletin ve burjuvazinin birlikte kurguladığı toplum projesinin gençlikle uzlaşma bağlantıları ve rıza biçimleri kopmuştu. İthal ikameci sanayileşmenin zamanla ortaya çıkan sonuçları onun çarklarını çeviren işçi sınıfını tatmin etmekten uzaktı. Tarımsal üretimin teknikleri, hızı ve bölüşüm biçimleri köylülüğü geçindiremiyordu. Batı'ya öykündürülmüş hayat tarzları ve eğitim sistemi gençliği cezbetmiyordu. Kısmen yepyeni, kısmen mevcut olandan başka bir dünya arayışlarının toplumun aşağı katlarını sarmış olması, dünyadaki büyük dönüşüm atılımlarının ve cesaretinin bu katlarda yankılanması ve toplumsal muhalefet biçimlerinin durmamacasına Türkiye topraklarının altını üstüne getirmesi, toplumun temel ve üstyapılarını örgütleyen hâkim sınıflar ve aydınları arasında yeni bir araya gelişleri, toplumsal rıza biçimlerini yeniden inşa etmek için tüm toplumu zapt-u rapt altına alacak baskı biçimlerini örgütlemeyi zorunlu kılıyordu. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın veciz bir biçimde dile getirdiği gibi, dönemin Türkiye'sinde "siyasal uyanış ekonomik gelişmeyi aşmıştı." Ancak Türkiye, ritmi oldukça hızlı 10 yıllık bir dönemin ardından onu da aşacak yeni bir döneme adım atıyordu.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER[399]

1960-1971 döneminin dış politika bakımından iki yeni özelliği vardı. Bunlardan birincisi, cumhuriyet kurulalı beri dış politikanın ilk kez yalnızca devlet katının bir işi olmaktan çıkması, toplumun da dış politikaya aktifçe müdahil olabilme yeteneği kazanmasıydı. Dış politika, o zamana kadar devlet adamlarının ve ülkenin önde gelenleri olarak adlandırılan hâkim sınıf temsilcilerinin işiydi. Bu kimseler, iç politikaya ilişkin yaklaşımlarında bazı farklılıklar olsa bile dış politika konularında anlaşırlar, bu konuları her türlü farklılığın uzakta tutulduğu bir milli mesele olarak ele alırlardı. Topluma da ulusun genel çıkarları için doğru olan neyse onu yaptıklarını söylerlerdi. Oysa 1960'lı yıllarda Türkiye emekçi sınıfları dünya içindeki ülkelerini dış bükey bir aynadan görmeye başladıklarında onun emperyalizme bağımlı azgelişmiş bir ülke olduğu hakikatiyle yüzleştiler ve buna uygun toplumsal tavır alışlara yöneldiler. Bu fark edişte bazı etmenler belirleyici rol oynadı. Bunlardan biri Türkiye'nin yakın ve uzak dünyasındaki gelişmelerle ilgiliydi. Bu dünyalarda mazlum halklar, işçi sınıfı ve devrimci gençlik hem emperyalizmi hem de kapitalizmi sorguluyor, bunlara meydan okuyordu. İkincisi ise ülkenin içindeki bazı gelişmeler nedeniyle emperyalizmin fütursuzluğunun toplum tarafından bilinebilir hale gelmiş olmasıydı. Türkiye'nin dış politikası bakımından ikinci yeni özellik, hâkim sınıfların görece özerk bir dış politika izleyebilmenin mümkün olduğunu hem şartların hem de kendi toplumlarının baskısıyla öğrenmiş olmalarıydı.

---

399 Bu bölümde yararlanılan temel kaynaklar: Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği: 'Soğuk Savaş'tan 'Yeni Dünya Düzeni'ne* (İstanbul: Belge, 1999); Baskın Oran, "1960-1980: Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 655-680; Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 681-715; Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 769-783; Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 784-796.

ABD ile mesafelenme

Dış politikadaki yeni özellikler bazı öne çıkan olaylar ekseninde gelişen özgül bir sürecin sonucuydu. O nedenle bu sürece yolveren belli başlı olgulara bakmak yararlı olacaktır. Hepsi de ABD ile ilişkili bu olaylar, 1962'deki Küba Bunalımı, 1963'te yeniden başlayan Kıbrıs sorunu ve bununla bağlantılı 'Johnson Mektubu', Türkiye'deki ABD üsleri, ABD ile yapılan ikili anlaşmalar ile CIA'in Türkiye'deki faaliyetleriydi. Bu gelişmeler Türkiye'nin SSCB, Avrupa ve Ortadoğu ile ilişkilerine de tesir edecekti.

Küba Bunalımı olarak bilinen olay, 1962'de dünyayı nükleer bir felaketin eşiğine getirdi. Büyük riskler taşıyan olay, Türkiye toplumunun önüne, ülkenin böylesi büyük dünya sorunlarında ancak bir piyon olduğunu gösteren bir endam aynası dikecekti.

ABD istihbarat örgütleri 1962 Sonbaharında Küba'ya Jüpiter füzeleri olarak adlandırılan orta menzilli nükleer füzeler yerleştirilmeye başlandığını tespit ettiler. ABD, bunun üzerine Ekim sonlarında Küba'yı ablukaya aldı. SSCB, Küba'ya füze ateşleme sistemleri taşıyan gemilerini çekmeyeceğini, ABD ise ablukayı sürdüreceğini bildirince nükleer bir savaşın başlama ve tüm dünyayı tutuşturma ihtimali kuvvetle belirdi. Tüm dünya nefeslerini tutmuşken gözler ister istemez SSCB'nin sınır komşusu Türkiye'ye çevrildi. Zira Nikita Kruşçev, ABD'nin Türkiye'ye yerleştirdiği Jüpiter füzelerini sökmesi karşılığında Küba'ya füze yerleştirmeyeceklerini açıkladı. ABD, 1960 sonlarında, yani 27 Mayıs Darbesi'nden kısa bir süre sonra İzmir'e orta menzilli Jüpiter füzelerini yerleştirmeye başlamış ve bu işi 1962 ortalarında nihayetlendirmişti. SSCB yetkilileri, bunu kendi ülkelerine karşı bir tehdit olarak algılamış ve Küba'ya nükleer füze yerleştirme işini bir misilleme olarak tasarlamışlardı. Kabaca söyleyecek olursak; güneyinden bir nükleer tehditle karşı karşıya kalan SSCB, ABD'yi de aynı şekilde güneyden nükleer olarak tehdit etmişti. Küba Bunalımı, Türkiye'deki füzelerin 1963 Baharında sökülmesiyle duruldu. Ancak, ABD'nin gerekli gördüğünde Türkiye'de nükleer bir üs kurması, kendi çıkarları öyle icap ettiğindeyse bunları sökmesi, Türkiye yönetici sınıflarının da buna hem kurulurken hem de sökülürken 'evet' demesi dış politikanın içerideki durgun sularını dalgalandıracak bir dönemi başlattı. Çünkü, bu olayla ABD'nin Türkiye'nin güvenliğini tehlikeye sokabilecek kararlar alabildiği, bundan sonra da alabileceği, Türkiye yönetici sınıflarının da bu tip kararları 'dost ve müttefik Amerika' edebiyatıyla örttüğü ve bundan sonra da örtebileceği apaçık hale geldi. Bu durumun, toplum katında ABD karşıtı hareketlenmeleri canlandıracağı besbelliydi. Nitekim kısa bir süre sonra patlak verecek olan Kıbrıs sorunu, bunu çarpıcı bir biçimde gösterecekti.

1963 Aralık ayından itibaren Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplulukları arasında başlayan ve 21 Aralık'ta Rumların gerçekleştirdiği 'Kanlı Noel' saldırısıyla zirveye ulaşan olaylar, Türk yönetici sınıflarının olsun, Türkiye toplumunun olsun ABD'yi görüşünde bazı önemli eksen kaymalarına yol açacak gelişmelerin habercisiydi.

Olaylar, 6 Nisan 1960'ta kabul edilen Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasının kimi hükümlerinin (vergiler, belediyeler, silahlı kuvvetler, kamu hizmetleri vb.) Rumlar tarafından uygulanmak istenmemesi üzerine patlak verdi. Bunun üzerine Türkiye Hükûmeti adaya askerî müdahale hazırlıklarına başladı ve TBMM, Başbakan İnönü'nün isteği üzerine 16 Mart 1964'te Hükûmete askerî müdahale yetkisi verdi. Aynı gün, 1930'da Türkiye ve Yu-

nanistan arasında imzalanan "Seyrisefanin Anlaşması" iptal edildi ve Türkiye'de yaşayan Rumlar, Kıbrıs sorununda bir pazarlık unsuru olarak kullanıldı. Türkiye'de yaşayan 12 bin Yunan pasaportlu Rum evlerine, eşyalarına, bankalardaki paralarına el konularak yalnızca 20 kilo kişisel eşya ve 22 dolar para çıkarmalarına müsaade edilerek sınır dışı edildi.[400] Türkiye Hükûmeti, TBMM'den aldığı askerî müdahale yetkisine dayanarak birkaç kez askerî müdahaleye yeltendiyse de bunlar bir sonuç vermedi ve adadaki olaylar devam etti. Bunun üzerine Türkiye Hükûmeti 5 Haziran 1964'te adaya müdahale kararı aldı. Bu karar, ABD tarafından beğenilmedi ve Başkan Lyndon Johnson, Başbakan İnönü'ye tarihsel bir belge niteliği taşıyan, ibret verici bir mektup yazdı. 5 Haziran tarihli ve Türkiye Başbakanı'nı âdeta azarlayıcı, küçük düşürücü mektupta üç şey söyleniyordu: i) Türkiye, ABD'nin onayı olmaksızın Adaya askerî müdahalede bulunamaz, ii) Türkiye'nin Adaya yapacağı askerî bir müdahale sonrasında SSCB'nin olaya müdahil olması durumunda NATO Türkiye'yi savunmaz, iii) Türkiye, olası bir müdahalede ABD'den aldığı askerî malzemeyi kullanamaz.

Johnson Mektubu, Türkiye'nin dış politika hattının bağımlı ve eşitsiz oluşunun boyutlarını gizlenemez, üstü örtülemez bir biçimde gözler önüne serdi. Türkiye, NATO üyesi olmakla büyük devletlerin desteğini ardına aldığını zannetmişti; fakat Johnson Mektubu böyle bir desteğin hakikatte var olmadığını gösterdi. Türkiye ABD'den aldığı askerî teçhizatla silahlı kuvvetlerini güçlendirdiğini sanmıştı; oysa bu silahların kumandası kendi kumandanlarının değil, ABD'nin elindeydi. Türkiye, ABD yörüngesine girmekle dış ilişkilerde elinin güçleneceğini ummuştu; gelgelelim yörüngesine girdiği süper güç, yeri geldiğinde tüm dünyanın gözleri önünde Türkiye'nin ellerine vurmaktan hiç çekinmiyordu.

Bu dramatik sonuçlar topluma sesleniş biçimlerinde anti-emperyalizmi merkezî bir tema haline getiren Solun haklılığını kanıtlamakla kalmadı, ona siyasal alanda önemli hamle ve ses üstünlüğü de sağladı.[401] Türkiye egemen sınıfları ise ABD yörüngesinden çıkmamayı tercih etmekle birlikte, görece özerk sınırları zorlamayı kendi çıkarları açısından uygun görmeye başladılar.

Bu doğrultuda atılan adımlardan biri, ABD ile yapılan ikili anlaşmaların gözden geçirilerek tek bir anlaşma altında (Ortak Savunma ve İşbirliği Anlaşması) toplanması oldu. Ancak unutulmamalıdır ki; bu adımın atılmasındaki belirleyici faktörlerden biri meydanlarda, parlamento kürsüsünde, sokaklarda, kitle iletişim araçlarında emperyalizme karşı bağımsızlık bayrağını kaldıran devrimci gençlik, sosyalist sol ve Türkiye emekçi sınıflarının yarattığı toplumsal ve siyasal baskıydı. Zamanın şöhretli siyasetçilerinden Nihat Erim, anılarında, "... o zamana kadar dünyanın tek memleketi Türkiye idi ki, orada Amerikalılara '*go home*' denmiyordu," diye yazmıştı.[402] Oysa Türkiye artık sokaklarında Amerikan askerlerinin kovalanıp denize atıldığı bir ülkeydi. Bir örümcek ağı gibi ülkeyi saran Amerikan üsleri ve Amerikalıların Türkiye'deki faaliyetlerinin hukuki zeminini hazırlayan ikili anlaşmalar anti-emperyalist mücadelenin

---

400 Hülya Demir ve Rıdvan Akar, *İstanbul'un Son Sürgünleri* (İstanbul: Belge, 1999).

401 Serpil Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a: Solun Merceğinden Dış Politika (TİP Deneyimi 1960-1971)* (İstanbul: Daktylos, 2008).

402 Nihat Erim, *Kıbrıs: Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde* (Ankara: Ajans Türk, tarih yok), 303. Krş. Haluk Gerger, *Türk Dış Politikası*, 104.

olduğu kadar, kitleleri haklılığına ve doğruluğuna durmaksızın daha çok ikna eden anti-emperyalist söylemin de mihveriydi. Önceleri "üs yok, tesis var" türünden demagojilerle toplumu yanıltabileceğini sanan Başbakan Demirel'in 1969'da ABD ile yapılan ikili anlaşmaları gözden geçirmek ve tek bir anlaşmada toplamak üzere Ortak Savunma ve İşbirliği Anlaşması için müzakere masasına oturmasının berisinde bu toplumsal gerçeklik yatıyordu.

1967'deki bir döküme göre Türkiye ile ABD arasında 1950'den önce üç, 1950-1960 arasında 31 ve 1960-1965 arasında 20, toplamda yaklaşık 54 ikili anlaşma imzalanmıştı.[403] Bu 54 anlaşma 1969'da birleştirildikten sonra bile Başbakan Demirel'in Türkiye'nin onayı olmaksızın ABD üslerinin bir başka ülkeye yönelik operasyonlar için kullanılmayacağına ilişkin açıklaması anti-emperyalist kamuoyu açısından ikna edici olmaktan uzaktı.

Kaldı ki, Amerikan üslerinde görevli ABD'li askerî personelin davranışları Türkiye'nin anti-emperyalist güçlerinde ABD'yi üsleriyle ve askerleriyle söküp atma azmini keskinleştiriyordu. Amerikan askerleri Türkiye'deki görevleri sırasında birer tüccar olup çıkmışlardı. Ülkelerinden gümrüksüz olarak getirdikleri alkollü içki, sigara, radyo, buzdolabı ve daha pek çok malı *Post Exchange* adı verilen askerî mağazalardan alarak İstanbul, Ankara ve Adana'da Türkiye yurttaşlarına satıyorlardı. Bu yasadışı ticaretin hacmi zamanla öyle büyüdü ki Amerikan üslerinin kurulu bulunduğu kentlerde 'Amerikan Pazarı' adlı kaçakçı dükkânları kurulmaya başladı. Amerikan hayat tarzını sömürgeci aşağılayış ve ticari kazanç sağlayış biçimleriyle yaygınlaştıran Amerikan askerleri, ABD'nin Akdeniz'deki 6. Filo'suna bağlı savaş gemilerinin İstanbul ve İzmir limanlarına demirledikleri zamanlarda da diledikleri Türkiyeli kadını ayartabileceklerini ima eden pozlarla meydanlarda dolaşıyorlardı. Amerikan üslerindeki Türkiyeli subay ve askerler Amerikalı askerlerle yemekhanelerden bile eşit şartlarda yararlanamıyorlardı. Bütün bunlar, Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının yaygınlık sınırlarını durmaksızın genişlettiği gibi, antiemperyalist eylemlerin sıklığını da sürekli artırıyordu. ABD ve NATO, artık, Türkiye'nin dinamik toplum kesimlerince istenmeyen ülke ve örgüttü. Vaktiyle Türkiye'nin refahı, güvenliği ve dünyadaki 'seçkin' yeri ABD himayesi ve NATO üyeliğine bağlanmışken şimdi, refah, güvenlik, seçkinlik ve kalkınmanın ancak bağımsızlıkla gelebileceği fikri bir karşı hegemonya girişiminin kaldıracı olmuştu. Artık en masumane görünen Amerikan faaliyetleri bile Türkiye'de şimşekleri üzerine çekiyordu.

Sözgelimi 'Amerikan Barış Gönüllüleri'nin faaliyetleri... Barış Gönüllüleri, görünürde, diğer azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de eğitime ve hayat standartlarının yükseltilmesine katkıda bulunmak üzere Ağustos 1962'deki bir anlaşmaya dayanarak Türkiye'ye gelmeye başlamışlardı. Anlaşma metni 1965'te TBMM tarafından onaylandığında 60 civarında Barış Gönüllüsü Türkiye'de faaliyet sürdürüyordu. Bu Amerikalılar, çalışma şartları ve gümrük işlemleri bakımından ayrıcalıklarla donatılmışlardı. Hem ayrıcalıklı konumları hem de bu ayrıcalıkları kötüye kullandıklarının açıkça ortaya çıkmış olması, Amerikan Barış Gönüllülerine karşı tepkileri çoğalttı. Kasım 1965'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Profesörler Heyeti, Amerikan Barış Gönüllülerinin Türkiye'nin çıkarlarını zedeleyen faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin bir raporu onayladı. Aynı günlerde ortaöğretim kurumlarında çalışan Türkiyeli öğretmenler, Barış Gönüllülerinin kendilerinden daha yüksek maaş alıyor

403 Gerger, *Türk Dış Politikası*, 112.

olmalarına karşı boykot başlattılar. Sonuç; ABD'nin Türkiye'deki Barış Gönüllülerini geri çağırması oldu.

Türkiye'de açık ve masumane görünen çalışmalar yapan Barış Gönüllüleri gibi, gizli ve operasyonel faaliyetler yürüten Amerikan Merkezi Haberalma Örgütü de (CIA) hedefteydi. Ortaya çıkan bazı gelişmeler, CIA ajanlarının Türkiye'de âdeta cirit attığını, bu örgütün bağımsızlıkçı, anti-emperyalist güçleri etkisiz hale getirmek için çalıştığını, devlet örgütünü kendi istediği gibi yönlendirdiğini ve iç politikanın şekillendirilmesinde önemli bir rol oynadığını ortaya koydu.

Bu gelişmelerden biri Tabii Senatör Haydar Tunçkanat'ın açıkladığı bir belgeydi. Tunçkanat'ın Cumhuriyet Senatosu'nun 7 Temmuz 1966'daki toplantısında yaptığı konuşmada "Her türlü milli haysiyet ve gururumuzu derinden yaralayan bazı vesikaları açıklayacağım" diyerek ifşa ettiği belge[404] bir Türk tarafından hazırlanıp bir Amerikalıya verilen rapordu. 28 Aralık 1965 tarihli bu rapora göre, Amerikalılara 40 kişilik bir liste iletiliyor; siyasetçi, bürokrat, gazeteci ve aydınlardan oluşan bu kişilerin tarafsızlaştırılması gerekliliği belirtiliyordu. Bu kişilerin tarafsızlaştırılması ya da etkisizleştirilmesinin, AP iktidarına karşı muhalefetin dindirilmesi için zorunlu olduğunu vurgulayan rapor, besbelli ki, ABD ve CIA tarafından AP iktidarının üstesinden gelmesi gereken güçleri bilmek ve bunlarla nasıl mücadele edileceğini saptamak üzere istenmişti. İkinci olay, CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit'in Temmuz 1966'da CHP TBMM grubunda yaptığı bir konuşmaydı.[405] Ecevit'in ABD'de yayımlanan raporlara dayanarak yaptığı konuşmada CIA'in Türkiye'deki 1965 seçimlerinde AP'nin kazanması için çalıştığını belirtmesi ve bunun iç politikaya açık bir müdahale olduğunu vurgulaması, anti-emperyalist kamuoyunun şimşeklerini CIA üzerinde toplayacaktı. Üçüncü bir olay ise, *Yön* dergisinin 15 Temmuz 1966 tarihli 172. sayısında yer alan "Devlet Teşkilatımızdaki Amerikan Ajanları" başlıklı haberdi. Bu haber ve haberde yer alan şemalar başta Başbakanlık olmak üzere neredeyse bütün bakanlıklarda CIA ajanlarının çalıştığını rakamlarla ortaya koyuyordu.

ABD'nin Vietnam'daki gizli operasyonlarında önemli bir rol oynayan CIA ajanı Robert Komer'in 1968'de Ankara'ya büyükelçi olarak atanması, Türkiye'deki CIA karşıtı tepkileri doruğa çıkardı. Komer'in, Türkiye'de gelişen anti-emperyalist muhalefeti ve bu muhalefeti örgütleyen sosyalist solu etkisizleştirmeyi hedefleyen operasyonlar için Türkiye'ye gönderildiğine ilişkin izlenimler son derece güçlüydü. Yukarıda da belirtildiği gibi ODTÜ'lü devrimci öğrenciler, 6 Ocak 1969 günü Rektör Kemal Kurdaş tarafından yemeğe davet edilen Komer'in makam arabasını ateşe verdiler.[406] Başkan Johnson 1969 Mayıs'ında Komer'i geri çağırmak zorunda kaldı.

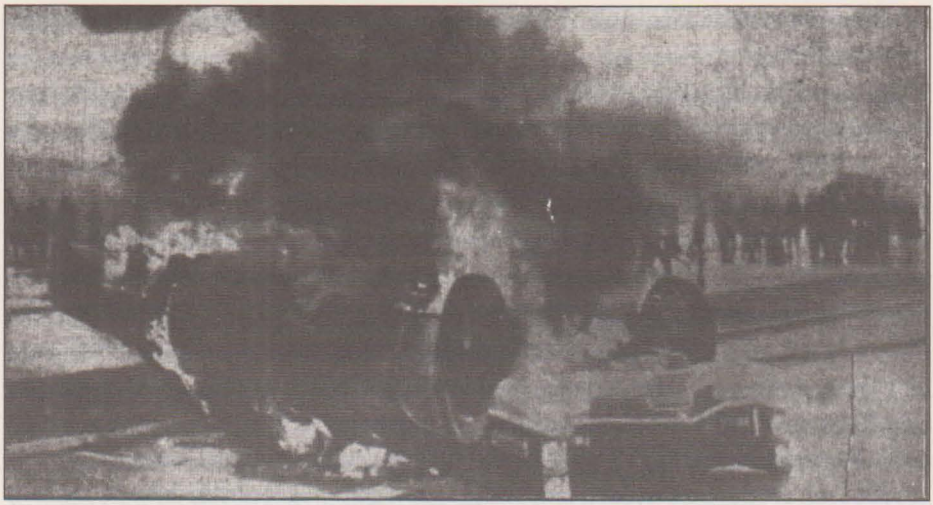
Bu dönemde Türkiye-ABD ilişkileri, gerek bu ilişkilerdeki eşitsizliğin açıkça ortaya çıkması, gerekse de bu ortaya çıkışların eylemli protestoların başlıca konusu olmasıyla biçim ve nitelik değiştirmeye başladı. Türkiye dış politikası ABD yörüngesinde kalınakla birlikte artık yeni arayışlar içindeydi. İlk arayışların işaretleri kuzeydeki komşuyu, üçüncü dünyayı ve Avrupa'yı gösteriyordu.

---

404 *Milliyet*, "Tunçkanat Amerikalılarla İlgili İki Gizli Vesika Açıkladı", 08.07.1966: 1,7.

405 *Milliyet*, "Bülent Ecevit CIA'i Suçladı", 21.06.1966: 1,7.

406 *Milliyet*, "ABD Elçisinin Arabası Yakıldı", 07.01.1969: 1, 7.

"Vietnam Kasabı" olarak bilinen Robert Commer'in ODTÜ'de yakılan makam arabasının bu fotoğrafı Türkiye'de anti-emperyalist mücadelenin simgelerinden biri oldu (Fotoğraf: *Cumhuriyet*, 07.01.1969: 1).

SSCB ile normalleşme

Kararlı bir anti-komünist olan Süleyman Demirel, sol karşıtı söylemlerinde genellikle Moskova'ya gönderme yapardı. 'Ortanın solu' siyasetini eleştirirken bile onun peşine 'Moskova'nın yolu'nu eklemeyi ihmal etmemişti. Ancak Eylül 1967'de 10 günlük Moskova gezisi yapmaktan geri kalmayacaktı.

1960'lı yıllar Türkiye-SSCB ilişkilerinde normalleşme dönemi oldu. Bu normalleşmede SSCB'nin izlediği 'barış içinde bir arada yaşama' ve azgelişmiş ülkelerin Batı'ya olan bağımlılıklarının azaltılması siyaseti, beri yandan ise Türkiye'nin dış politikada özerklik arayışları etkiliydi. Normalleşme, 27 Mayıs'tan hemen sonra başlamıştı. Milli Birlik Komitesi yönetiminin daha sonra cumhurbaşkanlığı da yapacak olan Fahri Korutürk'ü Moskova'ya büyükelçi olarak ataması ilk adımdı (daha önce Türkiye'nin Moskova büyükelçisi yoktu). Bu ilk adımı başkaları takip etti. 1963'te resmî ziyaretler aşamasına gelindi ve TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki bir parlamenterler heyeti SSCB'ye gitti. Bunun ardından 25 yıl sonra ilk kez bir Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı (Feridun Cemal Erkin) SSCB'ye resmî bir gezi yaptı. Bunları SSCB tarafından yapılan ziyaretler izledi. 20-27 Aralık 1966'da bir SSCB başbakanının Türkiye'ye ilk resmî ziyareti gerçekleşti. 19-29 Eylül 1967'de Başbakan Süleyman Demirel, 12-21 Kasım 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Moskova'yı ziyaret itti. Diplomatik ilişkilerdeki gelişmeleri ekonomik ilişkilerdeki gelişmeler izledi. Türkiye 1967'den başlayarak SSCB kredi ve yardımlarını kabul etmeye başladı. Aliağa Petrol Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum Fabrikası, Bandırma Sülfürik Asit Fabrikası, Artvin Kereste Fabrikası ve İskenderun Demir-Çelik Fabrikası gibi sanayi kompleksleri Mart 1967'de imzalanan Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Anlaşması'nın bir sonucuydu.

Arap devletleriyle yakınlaşma

1950'lerde Arap devletleriyle Batı'nın sözcüsü ve fedaisi olarak kurulan ilişkiler Türkiye'yi uluslararası platformda yalnızlaştırmıştı. Oysa şimdi şartların zorlamasıyla yalnızlıktan çıkma arayışları Türkiye'yi Arap devletleriyle yeniden yakınlaşabilmek için yollar bulmaya iteliyordu. 1965 sonrasındaki AP hükûmetleri, Ortadoğu politikasının ABD ve Batı politikasının bir türevi olamayacağını, bölgedeki ilerici hükûmetlerle iktisadi ve kültürel bir yakınlaşmanın hem uluslararası alanda hem de iktisadi alanda ülkelerinin elini güçlendirebileceğini gördüler. Bu görüşten sonra da karşılıklı diplomatik ziyaretler birbirini izledi. Türkiye, 1967'deki Arap-İsrail savaşında 1956'daki savaştan çok farklı bir tutum takınarak Türkiye'deki askerî üslerin Araplara karşı kullanılamayacağını açıkladı. Ankara, savaş sırasında Arapları desteklediğini ima eden demeçler verdiği gibi, savaşta tahrip olan Suriye gibi ülkelere giyecek, yiyecek, ilaç yardımında bulundu. Ankara, Birleşmiş Milletler nezdinde de Arap yanlısı tutumunu sürdürdü. Buna karşılık, Türkiye, İslam Konferansı örneğinde olduğu gibi Arap örgütleriyle siyasal bir örgütlenme içine girmeye temkinli yaklaştı.

AET'ye adımlar

DP iktidarının son zamanlarındaki iktisadi bunalımın da etkisiyle Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) başvuran Türkiye (31 Temmuz 1959), 12 Eylül 1963'te AET ile bir ortaklık anlaşması imzaladı (Ankara Anlaşması) ve bu anlaşma Aralık 1964'te yürürlüğe girdi. Mesafelenmeye başladığı ABD ile kurduğu aşırı derecedeki iktisadi bağımlılık ilişkisinden belirli ölçüde sıyrılabilmenin koşullarını yaratabileceğine inanılan anlaşmanın Avrupa pazarının ve pazarda kurulan ekonomik ilişkilerin siyasete tahvilinin Türkiye'yi uluslararası alanda güçlendireceği kanısı hâkimdi. Demirel hükûmetleri AET'ye bir an önce girebilmek için Avrupa başkentlerine diplomatik seferler başlattıysa da bu, ancak sonu gelmeyen bir maceranın başlangıcı olacaktı.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

Kültür ve sanat hayatına damgasını vuran merkezî kavramlar, DP döneminde Amerikancılık ve bireycilik idiyse 1960-71 döneminde Amerikan karşıtlığı ve toplumculuktu. Bu durum, bir tarihsel dönemin bir sonraki dönemde karşıtlarını yaratmasının en çarpıcı örneklerinden biriydi. Bir toplumsal mücadeleler arenasına dönen Türkiye'de bu mücadelelere konu olan her şey sanatın her dalında, kültürün her veçhesinde kendisine bir ses, bir yankı bulabilmiş, böylelikle kültür ve sanat hayatı da en az siyasal hayat kadar canlı ve devingen olabilmiş, yeni sözlere beşiklik edebilmişti.

Türkiye düşünce dünyasında büyük izler bırakan entelektüellerin çoğu, en önemli eserlerini bu dönemde yazdı. Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* (1968), İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* (1969) ve İsmail Beşikçi'nin *Doğu Anadolu'nun Düzeni* (1970) adlı eserleri dönemin Osmanlı-Türkiye tarihi üzerine yazılmış kitaplarından öne çıkan bazılarıydı. Her üç kitabın adının merkezine yerleşmiş olan "düzen" sözcüğü dönemin entelektüel hayatının başlıca temasının mevcut düzenin değişik yönleriyle sorgulanması olduğunun bir göstergesiydi. Niyazi Berkes'in *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (1964),

Behice Boran'ın *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (1968) adlı kitapları da dönemin öne çıkan yapıtlarındandı.

Uzun yıllar boyunca süregelen yasaklar ve tabular nedeniyle etkisiz, hareketsiz ve toplumla bağlar kurmada yetersiz olan sol yayıncılık bu dönemde âdeta bir patlama yaşadı. Karl Marx'ın *Kapital*'inin tam metni ilk kez bu dönemde yayımlanmaya başladı. Sosyalist düşünceyi gelişen toplumsal harekete taşımayı amaçlayan çeviri faaliyeti hummalı bir biçimde sürdü. Neredeyse birer kitap fabrikasını andırırcasına harıl harıl çalışan Sol, Sosyal, Ant, Bilim ve Sosyalizm, May ve Yön gibi yayınevleri bu dönemde kuruldu. *Yön*, *Ant*, *Devrim*, *Türk Solu*, *Aydınlık*, *Emek*, *Sosyal Adalet* gibi sonraki on yıllarda haklarında tezler yazılacak siyasi fikir dergileri bu dönemde çıkarıldı. Siyasi dergicilikte TİP'liler tarafından 1967'den itibaren aylık olarak yayımlanmaya başlayan ve 13 sayı çıkabilen *Proleter* adlı dergi dikkat çekici bir deneyimdi. Zira, bu derginin yazarları ağırlıklı olarak işçiler ve köylülerin kendileriydi.

Karadeniz Teknik (1963) ve Hacettepe (1967) üniversiteleri bu dönemde öğretime başladılar. Peş peşe kurulan ve öğretime başlayacak olan üniversiteler, kapitalistleşme sürecinde katedilen yoldaki hızın habercisi ve göstergesiydiler. 1960-1961 döneminde tüm yükseköğretim kuruluşu sayısı 55 ve bu kuruluşlarda öğrenim görenlerin sayısı da 65 bin iken bu sayılar 1970-1971 dönemine gelindiğinde sırasıyla 152 ve 159 bine çıktı; on yılda yaklaşık üç kata tekabül eden bu artış muazzamdı. Beri yandan 1960-1961 döneminde yüzde 39,5 olan okuma yazma oranı, 1970-1971 döneminde yüzde 55,3'e sıçramıştı.[407] Benzer bir sıçrama gazete satışlarında da görüldü. 1955'te 500 bin olan toplam gazete satışının 1964'te 1 milyon 50 bine çıkmış olması bunun bir göstergesiydi.

Televizyonun Türkiye'nin kültürel hayatına girişi bu dönemdeydi. TRT, iki buçuk saat süren ilk televizyon yayınını 31 Ocak 1968'de gerçekleştirdi. Ancak bu, televizyonun Türkiye toplumunun hayatına ilk girişiydi. Henüz kitlelerle buluşan bir iletişim aracı olmadığı gibi, kitleler de onun nasıl bir şey olduğunu, örneğin Yılmaz Erdoğan'ın *Vizontele* (2000) filmindeki ünlü sahnedeki gibi, Zeki Müren'in aynı anda hem sesini dinleyebileceklerini hem de kendisini görebileceklerini ve hatta onlar Zeki Müren'i izlerken Zeki Müren'in de onları görüp göremeyeceğini bilmiyorlardı. Bununla beraber, televizyonun toplum hayatına girişinin kapitalistleşme sürecindeki temponun yükselmesiyle birlikte olması bir rastlantı sayılmazdı.

1950'lerde zaten başlamış bulunan ancak 1960'larda ritmi iyice hızlanan göç, dönemin gündelik hayatına damgasını vuran bir toplumsal olguydu. 1960'ta 1 milyon 200 bin olan gecekondu nüfusu 1970'te 3 milyona çıkacak, aynı yıl kent nüfusunun dörtte biri gecekondularda yaşıyor olacaktı.[408] Büyük arazilere yayılan ve kırsal kesimde yaşayan fakir insanlar için bir cazibe merkezi haline gelen gecekondu mahallelerinde yepyeni bir hayat tarzı kuruldu. Fakir insanlar için bir başka cazibe merkezî Türkiye'den emek gücü transferine kapılarını açan Avrupa ülkeleriydi. Avrupa'ya giden işçiler için gittikleri yerlerde karşılaştıkları yeni hayat sarsıcı, çarpıcı ve şaşırtıcıydı. Ancak, yeni hayat orada yaşanmakla kalmıyor, türlü bi-

---

407 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.* 3 (İstanbul: İletişim, 1983): 650-672,666.

408 İlhan Tekeli ve Yiğit Gülöksüz, "Kentleşme, Kentlileşme ve Türkiye Deneyimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.* 5 (İstanbul: İletişim, 1983), 1223-1238, 1234.

Sevgi Soysal'ın Kaleminden
Gündelik Hayat ve Tüketim Pratiklerindeki Dönüşüm

Sevgi Soysal'ın Yenişehir'de Bir Öğle Vakti adlı romanı 1960'lar Türkiye'sinin kentlerinde başlayan gündelik hayat pratikleri ve tüketim alışkanlıklarındaki dönüşümü en iyi tasvir eden eserlerden biridir. Romandan alınan aşağıdaki kesit, bu bakımdan fikir vericidir:

Sandviççi tıklım tıklımdı. Hardallı, sosisli, peynirli, sucuklu tost, ayran bütün bu alışılmış, her sandviççide, hiçbir yenilik, değişiklik gereği duyulmadan sunulan gıdaları yemekten usanmıyordu kimse. Sandviç yemek kendi başına bir değişiklik, yenilikti çoklarınca. Ucuz oluşu, çok ucuza tencere kaynatmaya alışık olanlar için inandırıcı sayılmasa da saatlerce ocaklarda kaynayan, bol soğanlı, az kıymalı patates yemeklerinden usanmış insanlar için bir yenilik, değişiklikti sandviç yine de. Kaç yıl önce çıkmıştı ilk sandviçler? İlk sandviççi, Büyük Sinema'nın yanındaki dar pasajda açılmıştı. Bulvar kaldırımı üstüne, "Hot Dog" diye bir ilan asmıştı sahibi. Açılır açılmaz, iğne atsan yere düşmeyecek kadar dolmuştu Yenişehir Kolejinin kızları ve oğlanlarıyla. Önce çoğunluğu kuşkuyla baktığı, yeniliklere herkeslerden daha açık kolej çocuklarının uğrağı olan bir yerdi sandviççi. Evde mis gibi yemekler dururken, sandviçle iştah kaçıran çocuklarına kızan ailelerin derdiydi. Sonra, ansızın, bütün kente yayıldı sandviççiler. Kızılay'daki, Yenişehir'deki, başka işe yaramayacak bütün dükkân boşlukları, apartman dehlizleri, kömürlük artıkları sandviççi oldu. Ulus'a, Cebeci'ye, Maltepe'ye, her yere, Yeni Mahalle'ye hatta Altındağ'a, Telsizler'e bile yayıldı sandviççiler, tostçular. Artık, sinekli, tozlu bakkal dükkânının bir köşesine, paslı, kirden kararmış bir tost makinesi uyduran, tirit ekmeğin içine zar gibi peynir koyup üstüne de sana yağıyla yağlayarak tost satmaya başladı. Bu sandviçler, tostlar ne denli kötüleşirse kötüleşsinler alıcı buldular. Analarının soğan kokan ellerine, kış ve yaz aylarında hep aynı tatta pişen, hep ucuza çıkmasına çalışılan, kadınlarının kocalarından gizli gittikleri sinema parasının, saklı aldıkları naylon çorapların mutfak masrafından çıkarılması yüzünden tatlarını iyice yitiren yemeklere bir isyandı belki bu. Mevsim başlarında evlerde kurulan un, patates, soğan çuvalları düzenini, sadece bu düzeni yıkabilmekti.

Daha oğluyla kızı, yüksek tahsil yapacaklardı. Onlardan da bir umut ışığı görünmüyordu. Değil Necip Beye gelecek için güven vermek, adam yerine bile koymuyorlardı onu. Kızı, hiçbir sorusuna karşılık vermiyor. Oğlu saç uzatıyor, acayip bıyıklar bırakıyor, odasına Fidel Castro'nun resmini asıyordu, inat için yapıyor bunları, hepsini inadına. Oysa liberal bir adamdı Necip Bey, öyle sayardı kendisini, her sabah İsviçre gazetesi okumayı ihmal etmezdi. Komünizmin ne olduğunu, kimlerin komünist olduğunu bildiğini iddia ederdi. Bu, modası geçmiş bir amele diniydi, bir zamanlar Avrupa'da fırtınalar koparmıştı ama Avrupalılar gereken tedbirleri almışlar, açgözlü ameleyi doyurarak haset beyinlerini bu dogmatizmin karanlığından kurtarmışlardı. Şimdi de bazı şımarık gençler yeniden bu modayı keşfetmişlerdi, ama önemi yoktu bunun, sonunda babalarının paraları kendilerine kalınca, ya da çalışmaya başladıklarında bu gençlik çılgınlığını unutacaklardı mutlaka. Ama oğluna da ne oluyor? Türkiye'de işçinin durumu başkaymış...*

* Sevgi Soysal, *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti* (Ankara: Bilgi, 1970), 19, 59-60.

çimleriyle anayurda da aktarılıyordu.[409] Gündelik hayattaki en önemli değişimlerden biri de, *Sevgi Soysal'ın Yenişehir'de Bir Öğle Vakti* adlı romanında mükemmel bir şekilde tasvir ettiği ve sonraki on yıllarda "tüketim çılgınlığı" diye adlandırılacak olgunun uç vermiş olmasıydı. Sanayileşme ve kalkınmanın kitlelerin gündelik hayatına dört bir yandan soktuğu ve kitlelerin de böylelikle bu temalara tutunmalarını sağlayan bilinç biçimi kişinin tükettiği kadar var olacağına ilişkin ortak duyuydu.

[409] Murat Belge, "Türkiye'de Günlük Hayat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c.3* (İstanbul: İletişim, 1983): 836-860, 846.

Dönemin kültürel gelişmelerinin en önemlilerinden biri sonraki dönemlere devredecek ve yıllar boyunca hakkında çok tartışılacak olan arabeskti. 1968'de kendisine büyük bir şöhret kazandıran *Bir Teselli Ver* plağıyla büyük kentlerin çevresinde yaşayan, özellikle gecekondulu kesimlerin sevgilisi, kahramanı ve "baba"sı haline gelen Orhan Gencebay, kent kenarlarından merkeze ve kırlara doğru yayılan ve yaygınlık düzeyi bakımından başka hiçbir müzik türüyle karşılaştırılamayacak olan bir eğilimin öncülüğünü yapacaktı. Arabesk, Türkiye'nin kapitalistleşme ve buna bağlı olarak sanayileşme, kentleşme, kitle iletişimi, ulaşım ve toplumsal mücadelelerdeki canlılığın ve hızın bir ürünüydü. Sanıldığı gibi çevreye uyumsuzluğun bir mahsulü değildi; aşağı sınıflara ait direniş ve kabullenişlerin, isyan ediş ve boyun eğişlerin ideolojik ifadesini bulduğu çelişkili bir formdu. Hâkim sınıfların hegemonik projesine eklemlenebildiği gibi, alternatif bir hegemonya projesine de eklemlenebilecek çağrışımlar taşıyordu.[410]

Müzik alanındaki bir başka gelişme, halk ozanları geleneğinin kendisine önemli bir karşılık bulmaya başlamasıydı. Âşık Mahzuni, Âşık İhsani gibi halk ozanlarının fakir ve emekçi halkın dertlerini türküleştiren ve yanı sıra da ülkenin siyasal sorunlarını konu edinen türküleri toplumsal hareketlerin yayılımına paralel olarak popülerleşti. Mahzuni'nin bu dönemde söylediği "Amerika Katil Katil" türküsü, sanki, 1950'lerde Celal İnce tarafından seslendirilen ve Türkiye'nin tüm istikbalini Amerika'ya bağlayan "Dostluk Şarkısı"na verilmiş bir cevap gibiydi: "Defol git benim yurdumdan/Amerika katil katil/ Yıllardır bizi bitirdin/Amerika katil katil."

Yüksek kentleşme ve gecekondulaşma oranları dönemin mimarlık anlayışını etkileyen başlıca faktörler arasındaydı. Mesleklerinin rolünü ve toplumun bütünüyle ilişkilerini sorgulayan Mimarlar Odası ve mimarlık öğrencileri, gözlerini Batılı mimarlık modellerinden yerel mimariye ve gecekondu mahallelerinden alınacak derslere çevirdiler. Devletin ve mesleğin dışında kalan gecekondular, mimarın bir şeyler öğrenebileceği alternatif bir toplumsal ve mimari model olarak ilgi odağı oldu. Gecekondular tepeden inme ve profesyonel çözümlerin kavramsal ziddıydı; bizzat sakinleri tarafından tasarlanıyor ve kıt kaynaklarla parça parça bir üretim sürecini temsil ediyorlardı. Eş zamanlı olarak da, sözgelimi modern Türk mimarisinin önemli ismi Sedat Hakkı Eldem İstanbul Boğazı kıyısında, mimarlığı himayesi altına alan Türkiye burjuvalarına modernist perspektifle yorumlanmış geleneksel Türk evine bağlı villalar inşa ediyordu.[411]

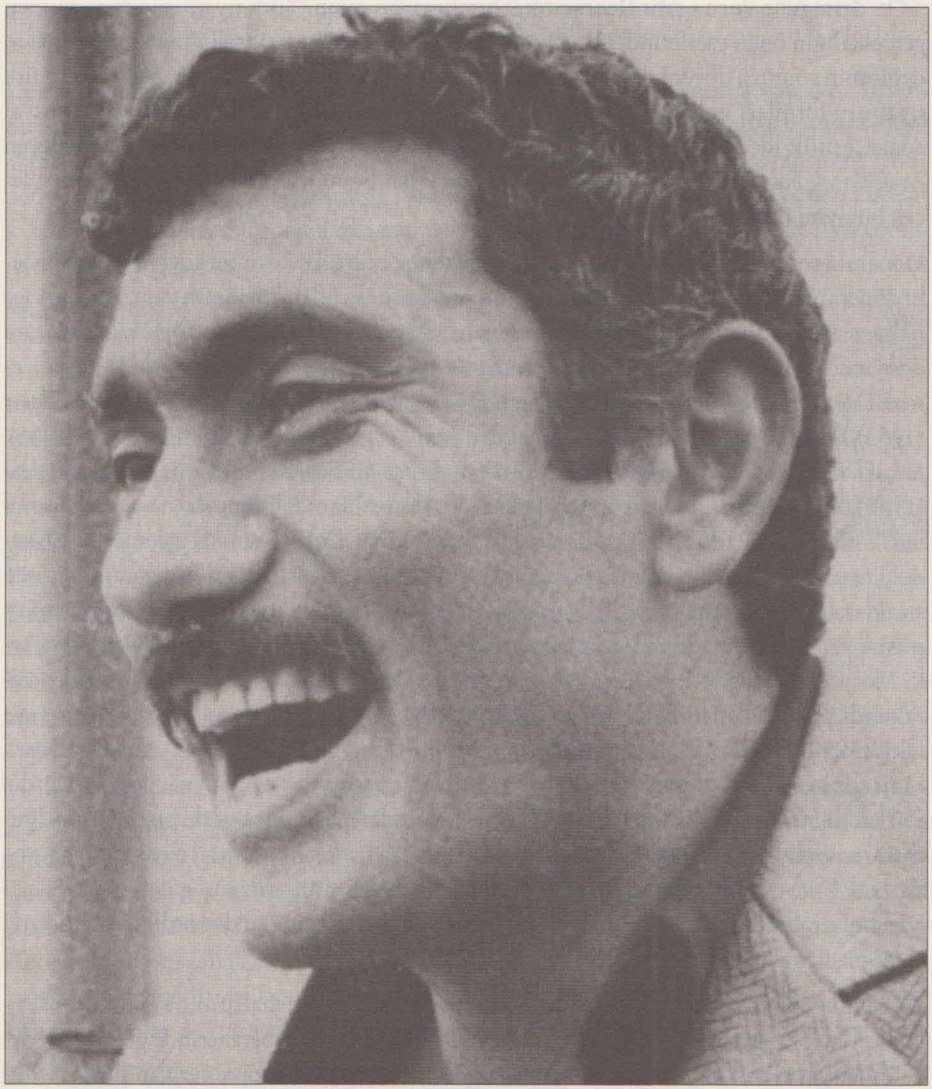
Beyaz perde, Türkiye topraklarının altını üstüne getiren toplumsal mücadelelerin dışında, ona kayıtsız, ondan yabancı kalmadı. DP döneminin siyasal ve toplumsal bir eleştirisine yönelen filmlerin yanı sıra, kırsal hayatın dramatik gerçekleri ve sorunları, iç ve dış göç olgusu, sosyal sınıf karşıtlıklarının acımasızlığına sıkışan aşk, zahmetkeş işçilerin mücadeleleri ve yabancılaşması, ilerici ile gerici ayrımı ve kavgası, emperyalizme duyulan öfke sinemada akislerini bulan temalardı. Metin Erksan'dan *Gecelerin Ötesi* (1960), *Yılanların Öcü* (1963) ve *Acı Hayat* (1963); Halit Refiğ'den *Şehirdeki Yabancı* (1963), *Şafak Bekçileri* (1963) ve *Gurbet Kuşları* (1964), Ethem Göreç'ten *Otobüs Yolcuları* (1961) ve *Karanlıkta Uyananlar* (1965) dönemin siyasal atmosferini solutan filmler arasında öne çıkanlardı.[412] Senaryosunu ünlü romancı Vedat

[410] Meral Özbek, *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski* (İstanbul: İletişim, 1994), 92, 181-182.

[411] Sibel Bozdoğan, "Modern Türkiye'de Sanat ve Mimari", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul, Kitap: 2011), 451-508, 487-488.

[412] Nijat Özön, "Türk Sineması", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c.7* (İstanbul: İletişim, 1983): 1878-1912; Ruken Öztürk, "Türkiye'de Sinema", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, 2. baskı, ed. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 457-478.

Türkali'nin yazdığı *Karanlıkta Uyananlar,* Türkiye sinema tarihi açısından ilk siyasal işçi filmiydi. Bir boya fabrikasında çalışan işçilerin öyküsünü, grevi, işçi haklarını ve emek sömürüsünü çıplak bir biçimde anlatan film, hem ödüllere hem de yasaklara layık görüldü. Sonraki dönemlerin siyasal sinemasının en önemli ismi olacak olan Yılmaz Güney, bu dönemin sonunda unutulmaz bir filmiyle beyaz perdede boy gösterdi. Senaristliğini, yönetmenliğini ve başrol oyunculuğunu kendisinin üstlendiği *Umut* filminde (1969) Yılmaz Güney, faytoncu Cabbar'ın hazin öyküsüyle, Türkiye'nin toplumsal gerçekliğine ışık düşürerek yıldızlaştı.

Yılmaz Güney, faytoncu Cabbar'ın hazin öyküsünü anlattığı *Umut* filmini 1969'da çekti ve Türkiye'nin toplumsal gerçekliğini beyaz perdeye yansıtmakta yıldızlaştı. Umut, sıradan bir faytoncu olan Cabbar'ın geçim derdine ayna tutuyordu. Atı bir zenginin otomobilinin çarpması sonucu ölen Cabbar'ın öyküsü yerelden evrensele uzanan bir sinema dilinin habercisiydi. Sansür Kurulu, Cabbar'ın giyimi ve kuşamıyla fakirliğin sembolü olarak anlatılmasını, zengin bir otomobil sahibi hakkında takibat yapılamayacağı kanaati verilmesini sakıncalı bulduğu için filmi yasakladı. Ne var ki *Umut*'un Türk sinemasının en iyi filmlerinden biri olarak tarihe geçmesini engelleyemeyecekti (Fotoğraf: *Milliyet 1970 Yıllığı*, 280).

Cumhuriyet tiyatrosu, toplumsal sorunlara tümüyle sırt çevirmiş bir tiyatro değildi; duyarlıkları vardı. Ancak tiyatro, o zamana kadar ve belki de ondan sonra hiç olmadığı kadar toplumsal sorunların ve eleştirinin sahnesi oldu. Toplumsal mücadelelerin yankılandığı tiyatro sahneleri, aynı zamanda emperyalizmin, sömürü ilişkilerinin, erkek egemenliğinin eleştirildiği sahneler de oldular.[413] Sermet Çağan tarafından yazılan iki perdelik *Ayak Bacak Fabrikası*, dönemin tiyatrosunun toplumsal ve siyasal mücadelelerle etkileşimini en iyi yansıtan oyunlardan biriydi. Uluslararası ödüller kazanan, yabancı dillere çevrilen ve TÖS desteği ile yurtta sahnelenmedik il bırakmayan oyun, Türk tiyatrosunda toplumcu gerçekçiliğin öncü eserlerindendi. Oyun, sömürü düzeninin tarihselliğine vurgu yapıyor, değişenin sömürü düzeni değil sömürücüler olduğunu vurguluyor, bunu geleneksel Türk tiyatrosu formları kullanarak kara mizah şeklinde anlatıyordu. Sömürü ilişkisini sosyal adalet, eşitlik, ideolojik hegemonya gibi temalarla evrensel düzeyde yansıtmayı hedefleyen *Ayak Bacak Fabrikası*, Türkiye sahnelerinde on yıllar boyunca sahnelenmeye devam edecek bir oyun olacaktı.

Dönemin romanı, ana temaları olan haksız düzen, sömürülen köylü ve kurtarıcı olan önceki dönemin romanının mirasını devralıyor; ancak, sömürülen köylünün yanı sıra Türkiye halkı ve işçiler, sömüren toprak ağasının yanı sıra patronlar, kurtarıcı köylünün yanı sıra devrimci gençler ve direnişçi işçiler de romanlarda boy göstermeye başlıyordu.[414] Yaşar Kemal, *Dağın Öte Yüzü* üçlemesini bu dönemde yazdı: *Orta Direk* (1960), *Yer Demir Gök Bakır* (1963), *Ölmez Otu* (1968). Orhan Kemal'den *Kanlı Topraklar* (1963), *Bir Filiz Vardı* (1965), *Sokaklardan Bir Kız* (1968); Fakir Baykurt'tan *Tırpan* (1970), Kemal Tahir'den *Devlet Ana* (1967) bu dönemin göze çarpan romanlarıydı. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1962) de bu dönemde yazıldı. Yaşar Kemal, *Dağın Öte Yüzü* üçlemesinde Anadolu insanının umut ile umutsuzluk arasındaki çırpınışını, fırtınalara, ayazlara, kavurucu sıcaklara direne direne ölüp dirilişini anlatırken insanın gücünü, iradesini, direnişini ve mistik yaratıcılığının derindeki anlamlarını ortaya koyan bir destan yarattı. *Orta Direk*'teki Meryemce karakteri; gururu, öfkesi, kini, inadıyla anıtsal ve unutulmaz bir kadın karakterdi.[415] Bu üçlemenin her biri geleceğe umutlu ve iyimser bakışlarla bitiyor, emekçi ve fakir insanlara aydınlık bir yarın işareti veriyordu. Orhan Kemal de fakir, emekçi, arkasız, kimsesiz insanların dirençli öyküleriyle aydınlık bir yarına duyulan inancı pekiştiriyordu. Orhan Kemal, ayrıca, kadınların ataerkil bir toplumdan neşet eden baskı biçimlerine direnişini sosyalist bir edebiyatçı duyarlılığıyla romanlaştırırken toplumsal cinsiyet sorununa parmak basıyordu. Bu yazarlar, safını tuttukları emekçi sınıfların süregiden mücadelelerine onların hayatlarının, geleneklerinin ve destanlarının içinden devşirdikleri temalarla direnç aşılamak istiyorlardı.

Dönemin toplumsal mücadelelerinin, kültürün ve sanatın çeşitli dallarının kendine toplumcu bir yatak yaratması, o yatağı kurutmaya yönelik saldırıları da beraberinde getirdi. Devlet katından gelen baskılar; sansür, soruşturma, gözaltı, tutuklama, hapisle cezalandırma biçimlerinde olabiliyordu. Ancak saldırılar sadece devlet katıyla sınırlı değildi. Sivil toplumda ör-

413 Süreyya Karacabey, "1960-1980 Yılları Arasında Tiyatro."

414 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3: Sevgi Soysal'dan Bilge Karasu'ya* (İstanbul: İletişim, 1997), 11-12.

415 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a* (İstanbul: İletişim, 1997), 96, 102.

gütlenen faşizan saldırılar da kültürde ve sanatta filizlenen toplumcu dalları koparmaya çalışıyordu. Mart 1966'da İstanbul'da düzenlenen 'Komünizmi Tel'in Mitingi'nde dağıtılan bir bildiride "Solcu propagandanın ana kaynakları olan radyo, tiyatro, sinema gibi propaganda vasıtalarından atılmasını temin suretiyle onların en tesirli ve bir numaralı silahlarını ellerinden alınız" denildiği yukarıda belirtilmişti. Bu tümce, sağ kanat siyasi oluşumların kültür ve sanat alanlarını sol propagandanın en önemli mecralarından biri olarak algıladığını göstermesinin yanı sıra, bu mecrada şiddet kullanmayı gayet meşru gördüğünün ve teşvik ettiğinin de ifadesiydi. Kültür, dönem boyunca sağın saldırdığı bir odak olma özelliği kazandı ve bu saldırganlık sonraki on yıllara da devretti.

Kültür ve sanata yönelik saldırının bazı örneklerini burada anmak yerinde olacaktır. İlk saldırılardan biri, Fakir Baykurt tarafından yazılan ve Metin Erksan tarafından beyaz perdeye aktarılan *Yılanların Öcü* filmineydi. Film, ancak uzun tartışmalardan sonra sansür heyetinden geçerek oynatılmaya başlanmıştı. Filmin 24 Nisan 1962'de Ankara Ulus sinemasındaki gösterimine daha önceden hazırlanarak gelen sağcılar, sahneye gelen Fakir Baykurt'un üzerine kırmızı mürekkep ve boya şişeleri fırlattılar. Filmin bitiminde de bir bayrak altına girerek Cebeci'ye doğru "Kahrolsun Komünistler" sloganlarıyla yürüdüler.[416] 22 Mart 1964'teki hedef, Bertolt Brecht'in başyapıtlarından biri olarak kabul edilen *Sezuan'ın İyi İnsanı* adlı oyununun sergilendiği İstanbul Tepebaşı Dram Tiyatrosuydu. Oyuna önceden toplu biletler alarak izleyici gibi gelen kalabalıkça bir grup imam hatip okulu öğrencisi, Brecht'in komünist, oyunun da komünist propaganda olduğunu söyleyerek afişleri yırttılar, oyunculara tecavüze yeltendiler, camları kırdılar.[417] Turncel Kurtiz, Müjdat Gezen, Umur Bugay ve Aydın Engin tarafından 1967'de kurulan Halk Oyuncuları'nın büyük ilgi gören ve gişe rekorları kıran *Devr-i* Süleyman adlı oyunu 1968 Kasım'ında İstanbul'daki Küçük Opera'da sahnelenirken saldırıya uğradı. Oyunun "Vatandaş Ahmet Efendi" bölümünde teyakkuza geçen saldırganlar, "Kahrolsun Komünistler!" diye bağırarak sahneye hücum ettiler. Sahnedeki dekoru parçaladılar, perdeyi yırttılar, kendilerine karşı koyanlardan dört kişiyi döverek yaraladılar. Bununla da yetinmediler; salona sis bombaları da attılar.[418] Ülkücü komandolar, ressam İbrahim Balaban'ın Adana Belediye Şehir Tiyatrosunda açtığı resim sergisini 1969 Baharında bastılar. Balaban'ı tehdit ettiler, bazı tablolarını yırttılar.[419] Bundan kısa bir süre sonra, Aziz Nesin'in Karacan Armağanını kazanan *Karagöz Berber Nonoş* adlı oyunu Kadıköy'de sahnelenirken ülkücü komandoların saldırısına uğradı. Bir oyuncunun kafasını yaran komandolar, dekoru parçaladılar, tiyatronun kapılarını ve camlarını kırdılar.[420] Halkoyuncuları'nın *Pir Sultan* adlı oyununun 1969 Yazında Elazığ'da sahnelenmesi zorla engellendikten sonra TİP Tunceli Milletvekili Adayı Avukat Kemal Burkay'ın çabalarıyla Tunceli'de sahnelenmeye çalışılınca sağcılar ve polisin saldırısına uğradı. Saldırıda Tuncelili bir çiftçi polis kurşunuyla öldürüldü. Üç kişi de ağır bir biçimde yaralandı.[421] Ocak 1971'de sağcıların hedefi, Halkoyuncuları'nın Ankara Birlik

416 *Cumhuriyet*, "Yılanların Öncü Olayının İki Sanığı Mahkemeye Verildi", 25.04.1962: 1, 5.

417 *Milliyet*, "Dram Tiyatrosunda Hadise Çıkarıldı", 23.03.1964: 1; *Cumhuriyet*, "Gericiler Tepebaşı Tiyatrosunu Bastılar", 1, 7.

418 *Milliyet*, "Devri Süleyman Oyunu Oynanırken Sis Bombası Atıldı", 28.11.1968: 1, 7.

419 *Cumhuriyet*, "Komandolar, Balaban'ın Tablolarını Yırttılar", 21.04.1969: 1.

420 *Milliyet*, "Kadıköy İl Tiyatrosunu Bozkurtlar Bastı", 05.05.1969: 1.

421 *Cumhuriyet*, "Tunceli'de Polisle Halk Çatıştı: 1 Ölü, 11 Yaralı", 24.08.1969: 1, 7.

Tiyatrosu'ydu. *Sarozun Mavalı* adlı oyun sahnelenmeden önce tiyatroya gelen saldırganlar, camları kırdılar, pankartları parçaladılar.[422]

Başka pek çok örneğin yanı sıra, bu saldırılar gösteriyordu ki; kültür ve sanat, 1960'lı yıllarda toplumsal mücadelelerden etkilenen ve onu edebî dille ifade ederek siyasallaşan bir mecra olmakla kalmamış, siyasi saldırıların da hedefi haline gelmişti.

Kaynakça

A. Şnurov ve Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, çev. Güneş Bozkaya ve M. Anibal (İstanbul; Ant, tarihsiz).

Abdi İpekçi, *Liderler Diyor ki* (İstanbul: Ant, 1969).

Abdi İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet; Bu Haftaki Konuğumuz Yakup Canıbeyaz (Maden İşçisi), Konumuz Son Olaylar", *Milliyet*, 22.06.1970: 9.

Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, ed. Aydil Erol (İstanbul: Bilge Oğuz, 2010).

Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, ed. ve çev., Quintin Hoare ve Geofrey Nowel Smith (New York: International, 1989).

Aydın Çubukçu, *Bizim '68*, 5. baskı (İstanbul: Evrensel, 1998).

Aysen Tokol, "İşveren Sendikaları", *Bilanço: '98: 75 Yılda Çarkları Döndürenler*, ed. Oya Baydar ve Gülay Dinçel (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999), 299-304.

Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman (İstanbul: İletişim, 2007).

Ayşegül Yaraman, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili* (İstanbul: Bağlam, 1999).

Azat Zana Gündoğan, "Space, State-making and Contentious Kurdish Politics in the *East* of Turkey: the case of Eastern Meetings, 1967", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 4 (2011), 389-416.

Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)* (İstanbul: İletişim, 2010).

Baskın Oran, "1960-1980: Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 655-680.

Başbakanlık, *Ak Devrim* (Ankara: Başbakanlık, 1960).

Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Tekin, 1970).

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a* (İstanbul: İletişim, 1997).

Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3: Sevgi Soysal'dan Bilge Karasu'ya* (İstanbul: İletişim, 1997).

Bertell Ollman, "ABD Anayasasının Marksist Bir Yorumuna Doğru", *Diyalektik Soruşturmalar*, çev. Cenk Saraçoğlu (İstanbul, Yordam, 2011), 53-63.

Boğaç Erozan ve Gülperi Karayel Aslaner, "Anadolu'da 27 Mayıs: Bursa, Erzurum, Gaziantep (1960-1961), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40 (2013), 209-238.

Bülent Duru, "Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 129-147.

Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, 6. baskı (İstanbul: Tekin, 1974).

Cem Eroğul, "Türkiye İşçi Partisi'nin Düşünce Yapısı", *Emek*, 4 (1969), 8-10.

Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1990), 112-158.

Cem Eroğul, "TİP Sorunsalı", *Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme [7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi]*, ed. Ahmet Alpay Dikmen (Ankara, İmaj, 2002), 201-206.

Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, 12. baskı (Ankara: İmaj, 2012).

Cem Somel "Siyaset Bilimi ve Ekonomi", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılgan ve E. Attila Aytekin (İstanbul: Yordam, 2012), 437-449.

Cemal Gürsel, *27 Mayıs Inkılabının Hikâyesi* (yer ve tarih yok).

[422] *Cumhuriyet*, "Ankara'da Bir Tiyatroyu Bazı Gençler Bastı", 24.01.1971: 7.

Cemal Gürsel, "Sunuş", M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 2. baskı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 3-4.

Cemil Koçak [yay. haz.], *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, 1. Cilt* (İstanbul: YKY, 2010).

CHP, *Halktan Yetki İstiyoruz* (Ankara: Ulusal, 1969).

Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Bin Yıla*, 2. baskı, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2011).

Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 681-715.

Çetin Altan, "Bir Kadın Öğretmenin Tevkifi", *Milliyet*, 23.11.1961: 2.

Çetin Altan, *Onlar Uyanırken: Türk Sosyalistlerinin El Kitabı* (İstanbul: Ararat, 1967).

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002).

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002).

Doğan Avcıoğlu, "Kemer Sıkalım", *Yön*, 1 (1961): 3.

Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 1. baskı (Ankara: Bilgi, 1968).

Emel Akal, *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* (İstanbul: TÜSTAV, 2003).

Emel Çokoğullar ve Bakko Mehmet Bozaslan, "1967-1980 Arası Dönemde Cemiyetin Kurtarılması Misyonu ile Tanımlanmaya Başlanan 'İslamcı Kadın' Kimliği", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 4 (2014): 835-869.

Emrah Göker, "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan*, ed. Burak Ülman ve İsmet Akça (İstanbul: Bağlam, 2006), 107-139.

Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalin Hikâyesi: 13 Kasım, 22 Şubat, 21 Mayıs* (Konya: Milli Ülkü, 1966).

Erdoğan Teziç, *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* (İstanbul: Gerçek, 1976).

Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 769-783.

Ergin Konuksever, *Çoban Sülü* (İstanbul: Duran, 1969).

Ergun Aydınoğlu, *Türkiye Solu (1960-1980)*, 2. baskı (İstanbul: Versus, 2008).

Ergun Aydınoğlu, *Fis Köyünden Kobanê'ye: Kürt Özgürlük Hareketi (İstanbul: Versus, 2014)*.

Ergun Özbudun, "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1-4 (1995): 521-539.

Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim, 2013).

Erkin Topkaya, *Program ve Tüzükleriyle Türkiye'de Başlıca Siyasi Partiler* (Ankara: Ulusal, 1969).

Faruk Sükan, *İçişleri Bakanı Dr. Faruk Sükan Perdeyi Araladı: İşte TİP* (Ankara: Ayyıldız, 1968).

Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 1996).

Galip Yalman, "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", *2000'li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004), 44-75, 59.

Gökhan Atılgan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* (İstanbul: Yordam, 2008).

Gökhan Atılgan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam, 2009).

Gökhan Atılgan, "Türkiye İşçi Partisi: Türkiye'de Sosyalist Solun Zirvesi", *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, ed. Turgay Uzun (Ankara: Orion, 2010), 339-374.

Gökhan Demir ve Derya Kömürcü, "1960'larda Sermayenin Yeni Düzen Arayışı: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2014), 32-58.

Güngör Gönültaş, "İstanbul'da Grevler Yayılıyor", *Milliyet* (30.01.1970): 2.

Gülten Kazgan, "Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 9* (İstanbul: İletişim, 1983), 2397-2410.

Güven Partisi, *Program* (Ankara, 1967).

Güven Partisi, *Güven Partisi Seçim Beyannamesi* (Ankara: Ankara, 1969).

H. Bahadır Türk, *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan* (İstanbul: İletişim, 2014).

Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti* (İstanbul: Kitap, 2005).

Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği: 'Soğuk Savaş'tan 'Yeni Dünya Düzeni'ne* (İstanbul: Belge, 1999).

Hülya Demir ve Rıdvan Akar, *İstanbul'un Son Sürgünleri* (İstanbul: Belge, 1999).

İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, 3. baskı (İstanbul: Toker, 1977).

İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c. 3* (İstanbul: İletişim, 1983): 650-672

İlhan Tekeli, "1960'lı Yıllarda Türkiye'de Planlama Düşüncesinin Yeniden Canlanışını Modernite Projesinin İçinden Okumaya Çalışmak", *Modernizmin Yansımaları: 60'lı Yıllarda Türkiye*, ed. R. Funda Barboros ve Erik Jan Zürcher (Ankara: Efil, 2013), 25-54.

İlhan Tekeli ve Yiğit Gülöksüz, "Kentleşme, Kentlileşme ve Türkiye Deneyimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c. 5* (İstanbul: İletişim, 1983), 1223-1238.

İsmail Arar, *Hükûmet Programları 1920-1965* (İstanbul: Burçak, 1968).

İsmail Cem, "Acılı Doğu", *Milliyet*, 12-19.06.1970.

İsmet Akça, "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, ed. Evren Balta Paker ve İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 351-406.

Jacob M. Landau, *Türkiye'de Aşırı Akımlar: 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, çev. Erdinç Baykal (Ankara: Turhan, 1978).

Kelime Ata, *Alevilerin İlk Siyasal Denemesi: (Türkiye) Birlik Partisi (1966-1980)* (Ankara: Kelime, 2007).

Kenan Bulutoğlu, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye* (İstanbul: Gerçek, 1970).

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. baskı (Ankara: İmge, 2006).

Mehmet Ertan, *The Circuitous Politicization of Alevizm: The Affiliation Between the Alevis and the Left Politics (1960-1980)*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Modern Türkiye Tarihi Atatürk Enstitüsü, yayımlanmamış master tezi, 2008).

Mehmet Yetiş, "Antonio Gramsci", *Büyük Düşünürler Cilt I*, ed. Çetin Veysal (İstanbul: Etik, 2009), 121-172.

Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul: Belge, 1990), 189-236.

Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu* (İstanbul: Milliyet, 1995).

Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim, 2005), 784-796.

Meral Özbek, *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski* (İstanbul: İletişim, 1994).

Metin Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi* (İstanbul: Halkevleri, 2005).

Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973: Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, 3. baskı (Ankara: Bilgi, 1998).

Milliyet, *Milliyet 1970: Milliyet'ten Seçmeler Dizisi* (İstanbul: Milliyet, 1970).

Murat Belge, "Türkiye'de Günlük Hayat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c.3* (İstanbul: İletişim, 1983): 836-860.

Murat Meriç, "Memleket Tarihinin Ayrıksı Tanıkları: Seçim Şarkıları", *Birgün*, 12.05.2013.

Mustafa Sönmez, *Türkiye'de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri* (İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği, 2010).

Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP* (İstanbul: Yordam, 2010).

Mümtaz Soysal, "Plancılar Niçin İstifa Ettiler?: Plan ve Statüko", *Yön*, 42 (1962), 6-7.

Mümtaz Soysal, *Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme* (Ankara: Sevinç, 1969).

Mümtazer Türköne, *Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil: 68 Kuşağı*, 11. baskı (İstanbul: Nesil, 2009).

Nadire Mater, *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* (İstanbul: Metis, 2009).

Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 1999).

Nermin Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966).

Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar- Belgeler 1* (İstanbul: Felis, 2001).

Nijat Özön, "Türk Sineması", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c.7* (İstanbul: İletişim, 1983): 1878-1912.

Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular* (İstanbul: Baha, 1972).

Orhan Kemal, *Kötü Yol*, 8. baskı (İstanbul: Everest, 2007).

Oya Baydar ve Melek Ulagay, *Bir Dönem, İki Kadın: Birbirimizin Aynasında* (İstanbul: Can, 2011).

Örsan Öymen, *Bir İhtilâl Daha Var: 1908-1980* (İstanbul: Milliyet, 1986).

Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010).

Özkal Yici, *Kırk Bir Uzun Gün: Berec Grevi* (İstanbul: TÜSTAV, 2010).

Özlem Tezcek, *Düşünce Fabrikaları: Sermayenin Harici Belleği* (İstanbul: SAV, 2011).

Ruken Öztürk, "Türkiye'de Sinema", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, 2. baskı, ed. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 457-478.

Sadun Aren, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)* (İstanbul: Gerçek, 1968).

Serdar Şen, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm* (İstanbul: Sarmal, 1996).

Serpil Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a: Solun Merceğinden Dış Politika* (TİP Deneyimi 1960-1971) (İstanbul: Daktylos, 2008).

Sevgi Soysal, *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*, 5. baskı (Ankara: Bilgi, 1979).

Sibel Bozdoğan, "Modern Türkiye'de Sanat ve Mimari", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin (İstanbul, Kitap: 2011): 451-508.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi Cilt 6, ed. Ertuğrul Kürkçü (İstanbul: İletişim, 1988).

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi Cilt 7, ed. Ertuğrul Kürkçü (İstanbul: İletişim, 1988).

Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *2000'li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2004), 13-43.

Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980* (İstanbul: Yordam, 2010).

Süha Göney, "Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri", *Sosyoloji Dergisi*, 23 (2011), 276-277.

Süleyman Demirel, *Seçim Konuşmaları* (Ankara: Adalet Partisi, 1969).

Süreyya Algül, *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK (1967-1975)* (İstanbul: İletişim, 2015).

Süreyya Karacabey, "1960-1980 Yılları Arasında Tiyatro" (yayımlanmamış bir makale).

Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim, 2008).

Şükran Kurdakul, *Cezaevinden Babıali'ye Babıali'den TİP'e Anılar* (İstanbul: Evrensel, 2003).

Tanıl Bora, "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 4 Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim, 2002), 686-695.

Tanıl Bora, "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 7: Liberalizm*, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: İletişim, 2005), 550-577.

Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları* (İstanbul: AKK, 1968).

Tanel Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* (İstanbul: İletişim, 2004).

Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi* (İstanbul: TÜSTAV, 2011).

Tuncay Önder, "Ali Fuad Başgil", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem (İstanbul: İletişim, 2003), 291-301.

Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiyede İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Maya, 1976).

Türkiye İşçi Partisi, *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962).

Türkiye İşçi Partisi, *Yaşasın Emekçiler Yaşasın Türkiye* (Ankara: Sosyal Adalet, 1965).

Ümit Akçay, *Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü* (İstanbul: SAV, 2007).

Ümit Fırat, "Türkiye'de Modern Kürt Siyasetinin Doğuşu: Devrimci Doğu Kültür Ocakları", Nadire Mater, *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* (İstanbul: Metis, 2009), 365-368.

Y. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proletaryası*, çev. Güneş Bozkaya (İstanbul: Yar, 1978).
Yalçın Küçük, "Mimar ve Mühendis Eylemleri", *Milliyet*, 21.01.1971: 2.
Yalçın Küçük, *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, 2. baskı (Ankara: Bilim, 1975).
Yön, "Plancılar", *Yön*, 42 (1962), 4-6.
William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 1996).
Zafer Aydın, *'Kanunsuz' Bir Grevin Öyküsü: Kavel 1963* (İstanbul: TÜSTAV, 2010).
Zafer Aydın, *Geleceğe Yazılmış Mektup: 1968 Derby İşgali* (İstanbul: TÜSTAV, 2012).
Zülküf Oruç, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği* (İstanbul: 2005, Pınar).

1971-1980

İKİ DARBE ARASINDA KRİZ SARMALI

Ebru Deniz Ozan

1970'li yıllar bir askerî darbeyle açıldı ve bir başka askerî darbeyle kapandı. İki darbe arasında sancısını toplumun tüm kesimlerine pompalayan kriz, 1960'lardan beri uygulanagelen ithal ikameci sanayileşme modelinin dünya kapitalist sisteminde bir karşılığının kalmayışıyla ilgiliydi [**Fotoğraf:** *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-80*, *ed. Bedirhan Toprak* (İstanbul: YKY, 2002), 448].

1970'li yılları Türkiye tarihinde kaos ve istikrarsızlık dönemi olarak tanımlamak ve dönemin genel karakteristiğinin sağ-sol çatışması olduğunu vurgulamak yaygın bir değerlendirmedir. Bu bölüm ise, 1970'li yılları tanımlayan bu olguların da içine oturduğu bir çerçeveden hareketle, yani döneme damgasını vuran, iktisadi ve siyasi krizin bir araya geldiği hegemonya krizini temel alarak bir değerlendirme yapıyor. Döneme damgasını vuran dünya krizi; ithal ikameciliğe dayanan, planlama, kalkınma ve refah devleti anlayışına uygun sermaye birikim modelinin tıkandığını gösteriyordu. Türkiye de ithal ikameci iktisadi politikaların sorunları ile yüzleşiyor, 1970'li yılların sonuna doğru iktisadi krizi daha doğrudan yaşamaya başlıyordu. Tıkanan sermaye birikimi rejimine eşlik eden siyasal kriz, yani toplumsal sınıfların siyasal partilerle bağının kopması ve kendilerini temsil edecek hükûmetlerin ortaya çıkamamasının yarattığı temsil krizi, tüm alanlarda yeniden yapılanmayla aşılabilecek yapısal bir krizinin varlığına işaret ediyordu. Dönemde siyasi ideolojilerin çeşitlenmesi ve keskinleşmesi, toplumsal sınıfların bu iktisadi, siyasal, ideolojik krizi deneyimlemelerinin ve bu krizle başa çıkmak için farklı düzeylerde verdikleri mücadelenin bir yansımasıydı.

1970'ler sınıf mücadelesinin keskinleştiği, sınıf temelli çelişkilerin netleştiği, sınıf çıkarlarının siyasi zeminde daha fazla ifade edildiği bir dönemdi. Özellikle sanayi sermayesi bu dönemde güçlendi; holdingleşme hızlandı, büyük sanayi sermayesi hem iktisadi hem de siyasi alanda daha görünür bir hal aldı. Öte yandan işçi sınıfı hareketi yükselişe geçti. Döneme grevler ve grev dışı eylemler, kitlesel mitingler damgasını vurdu. Siyasi amaçlı genel eylemler dönemin işçi hareketinin belirgin bir parçasıydı ve siyasette işçi sınıfının ağırlığı hissediliyordu. Parçalı siyasal temsil ve bunun yarattığı temsil krizi, koalisyon hükûmetleri, bunları oluşturan partiler arasındaki çekişmeler, parlamenter sistemin işleyişindeki tıkanıklıklar döneme ilişkin siyasi gelişmelerin en önemli unsurlarıydı.

Toplumun siyasallaştığı, toplumsal örgütlülüğün arttığı ve çeşitlendiği bu yıllarda 1980 sonrasında da etkili olacak birçok siyasi aktör ya da siyasi akım ortaya çıktı. İşçi sınıfı bu dönemde niceliksel olarak büyüdü ve militanlaştı. Devrimci sosyalist fikirler gençlik içinde yaygınlaştı. Kürt siyasal hareketi, bu dönemde örgütlenmeye ve stratejilerini netleştirmeye başladı. Sosyalist kadın örgütleri ortaya çıktı ve kadın hareketi kitleselleşti.

1970'li yıllarda İslamcı ve ülkücü siyaset de güç kazandı. Bu hareketler anti-kapitalist anti-

modern söylemler üreterek kapitalist modernleşmenin ekonomik ve kültürel alandaki etkilerinden rahatsızlık duyan kesimlerin alternatif siyaset arayışına yanıt vermeye çalıştı.[1]

Siyasal şiddet olaylarındaki artış da dönemin en belirgin özelliklerindendi. Dönemin sonlarına doğru siyasal cinayetler ve şiddet ciddi bir tırmanış gösterdi: 1977'de siyasal şiddet olaylarında ölenlerin sayısı 319, 1978'de 1095; 1979'da ise 1362'yi bulmuştu.[2] 1980 Şubat'ından itibaren ayda 200 kişi öldürülüyordu.[3]

Bu yıllar aynı zamanda demokratik, üretici, kaynak yaratıcı, tüketimi düzenleyici ve belediye ile kent halkı arasında birlik ve dayanışmayı sağlayıcı bir belediyecilik olarak tanımlanabilecek "yeni bir belediyecilik"[4], "toplumcu belediyecilik" anlayışının doğduğu yıllardı. Ayrıca, 1973-1977 yılları arasında, merkezî yönetimin farklı, yerel yönetimlerin farklı siyasal partilerin eline geçmesi sonucu ilk kez yerel yönetim-merkezî yönetim arasındaki çelişki çarpıcı hale gelmişti. Sosyalist siyasetin gündelik hayatın farklı örgütlenebileceğini gösterdiği ve gündelik yaşama ilişkin çözümler ürettiği Fatsa gibi yerel deneyimler de bu döneme aitti.

Kültürel yaşamı etkileyen en önemli gelişmelerden biri, televizyonun düzenli yayına başlaması ve yaygınlaşmasıydı. Edebiyatta ve sanatta toplumcu bakış açısının egemen olduğu bir dönemdi. Uluslararası ödüller getiren, toplumsal sorunlara temas eden sinema ürünleri bu dönemde verildi. Ayrıca, sinema başta olmak üzere, edebiyat ve sanat dallarında uygulanan sansür, dönemin kültürel hayatının belirleyici özelliklerindendi.

Türkiye'nin dünya ile ilişkilenmesinde öne çıkan ve diğer ülkelerle ilişkilerini biçimlendiren olayların başında Kıbrıs Harekâtı geliyordu. ABD ile silah ambargosu, haşhaş ekimi gibi konulardaki anlaşmazlıklar, Ortadoğu, SSCB ile ilişkileri güçlendirme çabası ve dış borç bulma girişimleri dış politikanın temel özelliklerini oluşturuyordu.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR[5]

1970'li yıllar dünya kapitalizminin yapısal bunalımına tanıklık eden yıllardı. '1973 Petrol Şoku' ile somut biçimde görünür olan bu kriz, aslında sermayenin aşırı birikim kriziydi. Bu kriz, II. Dünya Savaşı sonrasının birikim ve düzenleme tarzlarının toptan değişmesini gerektiren, genel ve yapısal bir kriz olarak tanımlanabilir.[6]

Bu kriz Fordizmin krizi, Keynesçiliğin krizi, ithal ikameci birikim stratejisinin krizi olarak adlandırılmıştır. Bu farklı nitelendirmeler, hem ülkelerin kendi iç sınıf yapıları, hem de ülkelerin uluslararası iş bölümü içindeki konumları ve rolleri gereği sahip oldukları birikim strate-

---

1 Burak Gürel, "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaatler ve Sonuçlar", *Praksis* 12 (2004): 85-102.

2 Haluk Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş, Türkiye Solu 1960-1980* (İstanbul: Yordam, 2008), 176.

3 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: İletişim, 1988), 2378.

4 T.C. Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, *Türkiye'de Yerel Yönetimler -Belediyeler-* (İstanbul: T.C. Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, 1980), 39.

5 Bu bölüm büyük ölçüde Ebru Deniz Ozan, *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, (İstanbul: Metis, 2012) adlı kitaba dayanmaktadır.

6 Simon Clarke, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, (İngiltere: E. Elgar, 1988); Tülin Öngen, "Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri", *Sürekli Kriz Politikaları*, der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 161; Çağlar Keyder, "Kriz Üzerine Notlar" *Toplum ve Bilim* 14 (1981): 3-4; Korkut Boratav, "Sunuş" *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, der. Korkut Boratav vd. (İstanbul: Kaynak, 1984), 10.

jileri ile ilişkilidir. Ancak "Fordizmin krizi", "Keynesçiliğin krizi" gibi tanımlamalar daha çok gelişmiş ülkeler için geçerli gözükmektedir. Fordist emek süreçleri, Keynesçi politikalar ve refah devleti pratikleri daha çok gelişmiş ülkelere özgü olgular olarak kabul edilir. O dönemde az gelişmiş ülkelerin ekonomik ve siyasal yapılarını karşılayan kavramlar, daha çok 'ithal ikameci birikim modeli', 'popülizm', 'bürokratik-otoriter devlet' vb. şeklindedir. Bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisi, açıklayıcılığı ve azgelişmiş ülkelerin tümü için kullanılabilir olup olmadıkları tartışmalı bir konudur. Ancak genel olarak bakıldığında, bu ülkeler 1970'li yıllarda uluslararası iş bölümünün çizdiği çerçeve içinde iç pazara yönelik, ithal ikameci politikalar uygulamışlardır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra hegemonik güç konumunda olan ABD için hem pazar hem de ucuz iş gücü kaynağı olan bu ülkelere mal ve sanayi ihracatı için uygun koşullar, bu ithal ikameci birikim stratejisi ile sağlanmıştı.[7] Özetle 1970'li yılların dünya krizi Türkiye gibi azgelişmiş ülkeler özelinde, ithal ikameci birikim stratejisinin/modelinin krizi ve bu modelle uyumlu politikaların geçerliğini yitirişi biçiminde yaşanmıştı.

Türkiye 1950'lerin sonlarından itibaren, tarım ve ticaret sermayesi birikimine dayalı bir modelden, ağırlıkla iç pazara yönelik sanayi sermayesi birikimine dayanan bir modele geçme sürecine girmişti. Teknolojinin, yatırım mallarının ve girdilerin ithal edildiği, dayanıklı tüketim mallarının ülke içinde üretildiği tipik ithal ikameciliğe geçiş gerçekleşmişti. Ancak bu model 1970'lerin sonlarında kendi yapısal sınırlarına ulaşacaktı.

İthal ikameci modelin, iç pazarın sınırlılığı ve döviz darlığından kaynaklanan iki önemli çıkmazı vardır. İç pazara dönük üretim ve korumacılık, ihracat faaliyetlerini sınırladığından sermaye tükettiği dövizi elde edemez ve dış borç kaçınılmaz olur.[8] Ancak belirtmek gerekir ki, ithal ikameci strateji ülkenin koşullarına bağlı olarak değişen sürelerde yapısal sınırlarına ulaşır. Örneğin yabancı yatırım sermayesinin, işçi sınıfının göreli kazanımları ve jeopolitik konum gibi nedenlerle diğer ülkelere oranla Türkiye'de düşük yatırım yapmış olması ve tarımın tarihsel olarak ekonomik bakımdan zayıflığı, ithal ikameciliğin sınırlarına kısa sürede ulaşmasını belirleyen unsurlardandır.[9] Ancak Türkiye'de tarımın konumuna ilişkin farklı bir değerlendirme yapmak da mümkündür: Tarımda kırsal nüfusun büyük bir bölümünün toprak sahibi küçük üretici olması nedeniyle tarımın vergilendirilmesi güç olmuştur. Tarım sanayileşme sürecinde dışlanmamış, tarımdan sanayiye değer aktarımı dolaylı mekanizmalarla gerçekleşmiş, tarımda da önemli bir birikim sağlanmıştır; bu yüzden de ithal ikameci model tükendiğinde Türkiye'nin durumu o kadar da karanlık değildir.[10] Farklı değerlendirmeler olsa da burada önemli olan her iki durumda da bu birikim stratejisinin sınırlarına ulaşmasında hem dünya konjonktürünün hem de ülkenin iç sınıf yapısının etkili olduğunun vurgulanmış olmasıdır.

Hâkim birikim modeli belirli sınıflar arası ittifakları biçimlendirir ve birikim modelinin mekanizması, bu ittifaklar/ilişkiler dolayımıyla işler. Egemen sınıflar ve egemen olmayan (bağımlı) sınıflar arasındaki bir tür uzlaşı, ithal ikameci birikim modelinin

7 Keyder, "Kriz Üzerine Notlar", 7-8.

8 Haldun Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet* (İstanbul: Belge, 1993), 36; Sungur Savran "20. yüzyılın Politik Mirası" *Sürekli Kriz Politikaları* içinde, der. N. Balkan ve S. Savran (İstanbul: Metis, 2003), 26.

9 Savran "20. yüzyılın Politik Mirası" 26.

10 Keyder, "Kriz Üzerine Notlar", 39.

temel unsurlarındandır. Örneğin bu model, yeniden üretim sürecini sürekli kılan bir talep unsuru olarak yüksek ücretleri içinde barındırır; bu modelde ücretlerin sürekli baskı altında tutulması gibi bir zorunluluk yoktur. Nitekim toplu pazarlık sistemi ve sendikalaşma, ücretlerde sürekli artışı güvence altına almıştır; hem iç pazar büyümekte hem de işçi sınıfı siyasal anlamda sistemle bütünleşmektedir.[11] Yüksek ücretlerin ithal ikameci sistemin gereklerinden biri değil, işçi sınıfı mücadelesinin kazanımlarından kaynaklandığını savunmak mümkünse de[12] sonuçta 1970'lerin sonuna gelindiğinde Türkiye'nin ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurmuş olduğu ve benzer gelişme düzeyindeki ülkeler arasında yüksek ücretli grupta yer aldığı tespiti yapılabilir.[13] Orta sınıf olarak adlandırılabilecek kentli aydın ve profesyonellerse ithal ikameci modelin sağladığı ekonomik büyümeden yararlanmakta ve dönemin popülist-kalkınmacı ideolojik eğilimlerini desteklemektedirler.[14] Sermaye sınıfı açısından bakıldığında ithal ikameci model, sanayi ile ticaret ya da tarım kesimi arasında ciddi bir çatışmaya yol açmamakta ve bu kesimler ortak çıkar paydasında buluşabilmektedirler. Sanayi sektörü; geleneksel tarım, madencilik ürünleri ihracatı, turizm ve işçi dövizi gibi geleneksel ihracat sektörünün döviz gelirlerine bağlıdır. Tarım fiyatlarının yükselmesi sanayi ile çelişmemektedir; çünkü sanayi üretimi yerli girdilere dayanmamaktadır. İç pazarın korunması da küçük sermayenin, atölye tipi faaliyetlerin gelişmesine fırsat vermektedir.[15] Büyük ve küçük işletmelerin bir arada yaşadığı bu ikili yapı, ithal ikameci sanayileşme politikasının özelliklerindendir.[16] Bu çerçevede 1962-1976 yılları arasında Türkiye'de egemen güçler blokunun, yani sanayi, ticaret sermayesi ve büyük toprak sahiplerinin ciddi çalkantılar göstermeyen bir iç dengeye sahip olduğu gözlenebilir.[17] Ancak bu birikim modeli sınırlarına ulaştığında, bu birikim stratejisiyle uyumlu sınıf ittifakları da çözülecek ve sınıf ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerekecekti.

1970'lerin ortalarına kadar aşırı ithalat bağımlılığına ve ihracattaki görece durgunluğa rağmen Türkiye ekonomisi, dünya konjonktürünün de elverişliliği ile sağlanan dış kaynaklar sayesinde, düzgün ve yüksek bir büyüme temposuna sahip oldu[18] ve böylece dünyada 1970'lerin başında kendini gösteren kriz, Türkiye'de 1970'lerin sonuna dek ertelenebildi.

1973 seçim ortamında krizin Türkiye ekonomisine yansımasını engelleme çabaları, kısa dönemli borçlanmaya gidilmesi ve yurt dışındaki işçilerin dövizleri ile sağlanan döviz gelirlerindeki artış aslında krizi erteleyen unsurlardı.[19] Örneğin dünyada petrol fiyatları artarken, Türkiye'de petrol türevlerinin fiyatı pek az değiştirildi. Ticari krediler, kısa dönemli borçlan-

11 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 8. baskı, (Ankara: İmge, 2004), 124; Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, 37.

12 Savran "20. yüzyılın Politik Mirası", 27.

13 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 124-125.

14 Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, 37.

15 A.g.e.

16 Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politiği*, İkinci Kitap, 2. baskı (İstanbul: Belge, 1986), 78.

17 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 123.

18 Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, 34, 35; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 118, 122.

19 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 129, 140; Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, 39; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim, 1995), 261, 263.

ma gibi yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da Türkiye ekonomisi belirli bir büyüme yaşadı.[20] Ancak 1977 yılında bu 'ertelenmiş ekonomik bunalım' nesnel olarak önlenemez hale geldi; gözle görünür bir hal aldı. Yani Türkiye 1970'li yılların sonunda kriz koşullarını daha doğrudan deneyimlemeye başladı. Döviz rezervleri ciddi biçimde azaldı; döviz darboğazı ciddi boyutlara ulaştı. Yani "borç ekonomisinin yarattığı suni parıltı 3-4 yılda" tükendi. 1977'de Türkiye aldığı kısa vadeli borçları ödeyemez duruma geldi. 1978'de IMF güdümündeki istikrar politikası uygulanmak zorunda kalındı.[21]

Aslında bu dönemde uluslararası finansman kurumları da değişen koşullara paralel olarak dönüşüm geçiriyorlardı. 1970'li yılların son çeyreğine kadar birbirlerinden daha bağımsız ve iş bölümüne dayalı hareket ederken, bu kurumların özellikle 1970'li yılların son çeyreğinde sıkı bir işbirliğine girdikleri gözleniyordu. Borç alan ülkelerin borçları geri ödeyememesi, borç veren ticari bankaları IMF'nin onayına göre borç vermeye itti. IMF eskiye oranla daha uzun vadeli kredi verme yoluna gidip, talep yönetimi yerine arz yönetimi üzerinde durmaya başlarken, Dünya Bankası da 'yapısal uyum' kredileri vermeye başladı. İki kurum da serbestliği arttırıcı yöndeki ekonomi politikalarını birlikte tavsiye eder konuma gelmiş oldu.[22] 1970'lerin sonunda aralarında artık eşgüdümü sağlamış, birlikte hareket eder duruma gelmişlerdi.

1970'li yılları ayıran çok önemli bir olgu, bu yılların başından itibaren paranın hiçbir altın ya da değerli maden standardına bağlı olmaması, hayali değerlerin hüküm sürdüğü bir finansallaşma döneminin başlangıcı olmasıydı. Paranın değerini belirleyecek bir standardın olmaması, risk spekülasyonu ve beklentilerine dayalı bir finansal değer sistemi, 70'li yıllardan sonra da kapitalist küreselleşmenin temel özelliğiydi. Bu süreci, 1971 yılında ABD'nin *Bretton Woods* sistemini teknik olarak sona erdirmesi yani Amerikan dolarının altın standardına bağlı sabit değerinin söz konusu olmayacağını açıklaması başlatmıştı. Doların altın standardına, diğer ulusal dövizlerin de ABD dolarına sabit kurlarla bağlı olduğu, 1944 yılında kurgulanmış olan bu uluslararası finansal sistemin çöküşü 1970'lerin başında başlamıştı.[23]

Kredi kanallarının kapanması ve özellikle kredilerin IMF gibi finans kurumlarının kontrolüne geçmesi Türkiye'yi dış borç bulma konusunda zor durumda bırakmıştı. Buna ek olarak, özellikle siyasal iktidarın (Ecevit Hükûmeti, 5 Ocak 1978-12 Kasım 1979) kredi için önkoşul olarak ileri sürülen IMF koşullarını uygulamayı göze alabilecek bir iktidar olmaması, bu tür bir programı 'siyasi intihar' olarak görmesi ve buna direnirken çelişkili iktisat politikaları izlemesi (örneğin bir yandan devalüasyonlar gibi IMF temelli taleplere 'gecikmiş tavizler' verirken, bir yandan fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle ithalatın sorunlarını çözme çabalarında bulunması)[24] krizi daha da derinleştiren unsurlardı. IMF, yapılanları yetersiz buluyordu; 1978-1979'da dış kaynaklar tıkanmış, karaborsa kazancı artmış, emekçi ve egemen sınıfların çekişmesi derinleşmişti.

---

20 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 129.

21 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2005), 186, 187, 189

22 Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler*, 146-147, 158.

23 Erinç Yeldan, "Üretim, Bölüşüm ve Büyüme Dinamikleri Açısından 70'li yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye* içinde, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zürcher (Ankara: Efil, 2014), 31-32.

24 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 142, 141.

Özetle, dünya kapitalizminin krizi ve dünya konjonktüründeki değişimler, bunların sonucu olarak dış borç bulunmasındaki zorluklar, Türkiye'de ithal ikameci modeli 1970'lerin ikinci yarısında sınırlarına dayandırmıştı. Krizle birlikte, ekonomik büyümenin durması, yani ithal ikameci modelin sonuna gelinmesi, bu birikim stratejisiyle uyumlu sınıf ittifaklarının çözülmesine ve sınıf ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gereksinimine yol açacaktı.

Tablo 1:

Ekonomik Göstergeler	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Fiyat Artış Hızı %	18,3	9,9	20,5	30,9	21,1	15,4	23,8	46,9	75,7	89,5
Dolar Kuru (TL)	14,3	14,3	14,28	14,13	15,3	16,83	19,64	25,5	35,7	91,04
GSMH Büyüme Hızı %	7,0	9,2	4,9	3,3	6,1	9	3	1,2	-0,5	-2,8
Ekmek Fiyatı (TL/kg)	1,58	1,64	2,11	2,71	3,86	4,46	5,19	6,63	10,43	21,97

Cumhuriyet Ansiklopedisi, 1961-1980, cilt:3 (YKY: İstanbul)'dan derlenmiş tablo.

Toplumsal sınıflar [25]

Dönemin geneline bakıldığında ekonomide belirgin bir büyüme hızı yakalanmıştı ancak 1978, 1979 ve 1980 yıllarında gerçekleştirilen büyük oranlı devalüasyonlar ve yüksek enflasyon nedeniyle büyüme hızlarında düşüş, ekonomide belirgin küçülmeler gözleniyordu.[26]

1950'lerde başlayan nüfus artışı 1970'lere gelindiğinde eğitim ve iş arayışında olan çok büyük bir genç nüfusun ortaya çıkması sonucunu doğurdu.[27] Dönemin sonuna doğru şehirli nüfus kırsal nüfusu geçti. Kırsaldaki gizli işsizlik kentlerdeki açık işsizliğe dönüştü ve yine dönemin sonlarına doğru işsizlik oranları arttı.[28]

1970'li yıllarda önemli bir sanayileşme atılımı gerçekleşti. 1980'e gelindiğinde ara ve yatırım mallarının toplam sanayi üretim değerinin yarısını oluşturduğu bir sanayi yapısı vardı. Bu sanayileşme atılımı, tarımdan kaynak aktararak değil, tarımla belirli bir denge sağlanarak gerçekleştirildi.[29]

Hizmet sektöründe bir önceki on yıla göre belirgin bir büyüme vardı. Hizmet sektörünün ekonomideki ağırlığı arttı. Sanayi sektörü diğer sektörlerden daha hızlı büyüdü ve ekonomideki ağırlığı belirli bir seviyede seyretti. Tarım sektörünün ekonomideki ağırlığı ise azaldı. Kırsal nüfusun şehirlere kaymasının etkisi sektörler üzerinde bariz bir şekilde gözlemlenebiliyordu. Dönemin genelinde hem istihdam hem de üretim açısından tarımdan hizmetlere doğru bir geçişin olduğu görülüyordu.[30]

---

25 Bu bölümün belli kısımları Ozan, *Gülme Sırası Bizde*'ye dayanmaktadır.

26 M. Ufuk Tutan, "1970'li Yılların Küresel Krizinde Türkiye'de Ekonomi Politikalarının Değişimi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, der. R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher (Ankara: Efil, 2014), 71.

27 R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zurcher, "Önsöz", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye* (Ankara: Efil, 2014), vii.

28 Tutan, "1970'li Yılların Küresel Krizinde Türkiye'de Ekonomi Politikalarının Değişimi", 71.

29 Fikret Şenses, "Zor Yıllarda Sanayileşme", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye* içinde, der. R. F. Barbarosve E. J.Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 65.

30 Tutan, "1970'li Yılların Küresel Krizinde Türkiye'de Ekonomi Politikalarının Değişimi", 74.

Ekonomik kriz, 1970'lerin sonunda yükselen işsizlik, sarsılan mali yapı, yükselen cari açık ve hortlayan enflasyon olarak kendini gösterdi. Özellikle büyük şehirlerde tüketim malları için kuyruklar başladı. İstanbul'da uzun tüp gaz kuyrukları sıkça rastlanan bir manzara oldu. Yurttaşlar, sabahın erken saatlerinden itibaren tüp bayilerinin önünde sıraya giriyorlardı. 1977'de Başbakan olan Demirel, tüp gaz için "Kim yok diyorsa bana gelsin, göndereyim," deyince bir grup yurttaş boş tüplerle İstanbul Valiliği'nin önüne gelip validen dolu tüp talep ettiler [**Kaynak**: Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 421].

Daha önce de vurgulandığı gibi, 1970'lerin sonunda artan işsizlik, bozulan mali yapı ve yüksek cari açıklarla[31] kendini gösteren ekonomik bunalım, uygulanan ekonomik modelin sınırlarına ulaştığını gösteriyordu. İthal ikameci model çerçevesinde var olan sınıfsal güç ilişkileri ve ittifaklar, krizin derinleşmesiyle hem çözüldü hem de yeniden biçimlendi. Sermaye ve emek ilişkisi açısından bakıldığında kriz, 1979 sonunda hem bağımlı sınıfları hem de sermaye kesimini derinden etkileyecek düzeye geldi. Kentli emekçiler malların yokluğu, kuyruklar, karaborsa ile bunalmışlardı; örgütlü işçi sınıfı enflasyon karşısında reel gelirlerini korumaya çalışıyordu. 1977 seçimleriyle gelen destekleme fiyatlarındaki artış, 1979'da hızlanan enflasyonla hızla erimiş, bunun karşısında savunmasız kalan köylü ve çiftçi emekçiler de krizin etkilerini daha doğrudan hissetmeye başlamıştı. Sanayi sermayesi için artık-değer oranını yükseltmek ön planda idi ve bunun için sermaye-emek çelişkisi sermayenin lehine çözüme kavuşturulmalıydı.[32] Ancak işçi sınıfı mücadelesinin geldiği nokta, yani sendikal hareketin militanlaşmış olması ve işçi ücretlerinin ulaştığı düzey, bu çabanın var olan sistem içinde gerçekleşmeyeceğini gösteriyordu. Toplu sözleşmelerde uzlaşma sağlanamıyor, grevler artıyor, ücretlerde sınırlamalar gibi önlemler alınamıyordu.[33] Bir başka ifadeyle sermaye ve emek ilişkisi yeni bir toplumsal formasyonda, yeni bir model içinde yeniden biçimlendirilmeliydi. 24 Ocak 1980 Kararları ve bu kararların uygulanmasını sağlayacak olan 12 Eylül

31 A.g.e., 83.

32 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 145, 146.

33 Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 24 Ocak Kararları ve Sonrası, Birinci Kitap* (İstanbul: Belge, 1985), 94.

Darbesi, sanayi sermayesinin, emek-sermaye ilişkisini kendi lehine yeniden biçimlendirme çabasının temel adımlarıydı. Krize çözüm olarak sunulan 24 Ocak Kararları, IMF ve Dünya Bankası'nın az gelişmiş ülkelere dayattığı tipik yapısal uyum ve istikrar politikaları çerçevesinde biçimlenmiş, ihracat yönelimli birikim stratejisine geçişi sağlamayı amaçlayan kararlardı. İhracatın, krediler ve yasalarda ihracatı kolaylaştırıcı değişikliklerle teşvik edildiği, dış pazar için üretimin esas alındığı, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edildiği, emek piyasasının, ücret artışlarının disiplin altına alınmasının öngörüldüğü bu birikim stratejisi, 1980 sonrası Türkiye'de egemen birikim stratejisi olacaktı.

24 Ocak Kararları ile somutlaşan bu yeniden yapılanma (yani ihracata dönük strateji), iş gücü piyasasının disiplin altına alınması çerçevesinde, grev yasakları, ücretlerin gerilemesi gibi birtakım sonuçlara yol açtı. Sermaye ve emek arasındaki ilişkide yaşanan köklü değişim, yani işçi sınıfı mücadelesinin bastırılması ve geriletilmesi, bu sürecin en görünür ve çarpıcı sonucu oldu. 1980'li yıllarda sermaye sınıfı ideolojisinin öncelikle ekonomik konularda daha önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak biçimde egemen olması ve bu ideolojinin 'alternatifi yoktur' söyleminin yaygınlaşması[34] bunun genel olarak sermaye sınıfının bir kazanımı olduğunun bir göstergesiydi. Öte yandan bu sürecin, emekçi kesim yanında, tarımsal ve kentsel küçük üretici zararına sonuçları olduğu da açıktı.[35] Yeni birikim stratejisinde, tarım ürünleri ihracata dönük sanayi sermayesi için ucuz girdi kaynağına dönüşecekti; tarımda fiyat ve gelirler düşürülecekti. Kısaca ithal ikameci modelden ihracat yönelimli birikim modeline geçiş, kaynakların büyük sanayi sermayesi yararına transferini sağlayacaktı.[36]

Genel olarak bu dönem Türkiye'de burjuvazinin kendi çıkarlarının farkına vardığı, kendi için sınıf olma doğrultusunda dönüşüm geçirdiği yıllardı. Burjuvazi bu dönemde ithal ikameci sanayinin sağladığı imkânlar dâhilinde sermaye birikimini artırdı. Sağlanan kredi kolaylıkları, teşvikler ticaretin sanayileşmeye kaymasına yol açtı. 1971-1976 yılları arasında 106 holding kuruldu. 1979'da bu sayı 142'ye çıktı.[37] 1963-1970 arasında 19 tane holding kurulduğu göz önüne alınırsa, 1970'ler holdingleşmenin hız kazandığı yıllardı. Profilo, Tekfen, Alarko ve Borusan, Çukurova ve Enka grupları 1970'lerin başında holdingleşen sermaye gruplarındandı.

Aynı sermaye grubunun farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerinin bir arada yönetilmesini ifade eden holding biçimi Türkiye'ye özgü olmaktan ziyade geç kapitalistleşen ülkelerde sık görülen bir durumdu ve aslında ithal ikamecilik modeliyle yakından ilgiliydi. Bilindiği gibi, ithal ikamecilik devletin, ulusal pazarı dış rekabetten koruduğu ve yerli sermayenin gelişmesi için teşvikler sağladığı bir birikim modelini ifade eder. Bu modelde ulusal pazarın rekabete kapalılığı, pazara ilk girenlerin hızlıca tekelci ya da oligopolistik konumlar elde etmesine olanak verir. Bir sektörde böyle bir avantajlı konum elde eden sermaye, o sektördeki üretkenliğini artırmak yerine yatırımlarını başka sektörlere kaydırmayı tercih eder. Başka bir deyişle, holdingleşme dikey bir sermaye bi-

34 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 156.

35 Yakup Kepenek ve Oktar Türel, "Türkiye Ekonomisinin 1980'li Yılları ve Geleceği", *Yapıt*, 2 (1983-1984): 26.

36 Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, 40.

37 Gökhan Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 344-345.

rikimden ziyade yatay bir birikimin ifadesidir.[38] Türkiye'de 70'li yıllara damgasını vuran döviz darboğazı, yüksek enflasyon ve ekonomik kriz ortamının oluşmasında ithal ikamecilik sisteminin yatay birikim nedeniyle tıkanmasının payı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yatay birikim, "sermaye derinleşmesi" yoluyla sermaye mallarının da ülke içerisinde üretilmesini öngören ithal ikameci evreye geçişi zorlaştıran bir faktördür. Ayrıca, sermayenin holding biçiminde örgütlenmesi, bu dönemde devletin kalkınmacı öncelikler doğrultusunda sermayeyi yönlendirme kapasitesinin zayıf olduğunu göstermektedir. Holding biçiminde örgütlenme büyüyen şirketlerde kurucu ailenin kontrolünü koruma, vergi konusunda avantaj elde etme, holding bünyesinde banka kurarak finansman problemlerine içeriden çözüm bulma ve nihayet statü sağlama türünden avantajları sermayeye sunmaktadır.[39]

Bu dönemde Türkiye sermaye sınıfı açısından önemli bir gelişme, TÜSİAD'ın kuruluşu (1971), Türkiye burjuvazisinin kendisini bir sınıf olarak örgütleme sürecinde yeni ve ileri bir aşamayı temsil ediyordu. 60'lı yıllarda gönüllülük esasına dayanan ilk sermaye örgütleri olan işveren sendikaları çıkar temsiliyeti açısından yeni bir adım olmakla birlikte, etkinlikleri endüstriyel ilişkiler alanıyla sınırlıydı. Zorunlu üyelik esasına dayalı yarı resmî kuruluşlar olarak ticaret ve sanayi odaları ise hem politik patronaj ilişkilerine açık olmalarından hem de seçimlerde büyüklüğünden bağımsız olarak her işletmenin bir oyla temsil edilmesinden dolayı küçük işletmelerin ağırlık koyduğu yapılardı.[40] TÜSİAD, iki açıdan bu tür örgütlenmelerin ötesine geçmişti. Birincisi, sermayenin merkezileşmesi ve holdingleşme sürecinin sonucunda kendisini sınıfın diğer bölmelerinden belirgin bir şekilde ayıran büyük sanayi burjuvazisinin kendi örgütü olarak ortaya çıktı. İkincisi, kısa dönemli, doğrudan ve tekil ekonomik çıkarlardan ziyade, ülkeye dair uzun vadeli vizyon geliştirme ve bir bütün olarak özel sektörün toplumsal konumunu güçlendirme gibi hedefleri gerçekleştirmeyi önüne koymuş bir örgüttü. Bu anlamıyla TÜSİAD, sermaye sınıfının ideolojik ve siyasal hegemonya arayışını ifade eden kelimenin tam anlamıyla bir sınıf örgütü olarak nitelendirilebilirdi.

TÜSİAD'ı kuran 12 büyük sermaye grubu temsilcisinin zihninde bir tür liberal Batı Avrupa kapitalizmi modeli olduğunu söylemek mümkündü. Dolayısıyla TÜSİAD, diğer sermaye örgütleriyle kıyaslandığında işçi hareketlerine daha müsamahakâr bakan, uzun vadeli istikrar ve toplumsal uzlaşı için kısa vadeli ekonomik çıkarlardan taviz vermeyi göze alan bir vizyonu temsil ediyordu.[41] 1970'ler boyunca TÜSİAD toplumsal etkisini giderek artırdı, siyasal alanda görünür hale geldi ve büyük sanayi sermayesinin taleplerini dile getirdi.

Büyük sanayicileri temsil eden TÜSİAD'ın kurulması (1971) ve holdingleşmenin hız kazanması, TÜSİAD'ın Ecevit hükûmetine karşı 1979'da verdiği ilanlar, Hür Teşebbüs Konseyi gibi yeni temsil örgütü biçimlerinin ortaya çıkması, bu dönemde işveren örgütlerinin siyasal alana artan müdahalelerinin ve sanayi burjuvazisinin sınıf olarak kendini ortaya koyduğunun göstergeleriydi.

---

38 Albert Hirschman, *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America*, (US: Yale University Press, 1971) 98-99.

39 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 2. baskı, (İstanbul: İletişim, 1997), 255-260.

40 A.g.e, 324-327.

41 A.g.e, 192.

Bu dönem sermaye sınıfı içi çelişkilere tanıklık etse de, sermaye sınıfı kesimlerinin bir araya geldiği bir platforma da tanık oldu. Türk Hür Teşebbüs Konseyi (HTK) adı verilen bu oluşum, 1975 yılında TİSK önderliğinde, büyük sanayi sermayesi yanında, küçük ve orta sanayi sermayesini, tüccarları, esnaf ve zanaatkârları ve tarım kesimini bir araya getirdi ve 1970'lerin ikinci yarısında yaptıkları toplantılar, basın açıklamalarıyla farklı sermaye kesimlerinin taleplerini bir bütün olarak siyasal alana iletmeyi hedef edindi.

Burada ilginç olan nokta; bu oluşumda dile getirilen temel ilkeler ve taleplerin büyük sanayi sermayesinin talepleriyle örtüşmesi, yani küçük ve orta ölçekli sanayi kesimi yanında esnaf ve zanaatkârların ve tarım kesiminin de bu oluşum içinde yer almaları ve bu talepleri kendi çıkarları gibi sunmaları ve benimsemeleriydi. Katma değer vergisi, ihracatın desteklenmesi, dış pazara açılma ya da Avrupa Topluluğu'nu oluşturan üç topluluktan en kapsamlısı olan AET'ye (Avrupa Ekonomik Topluluğu) üyelik gibi kendi kesimlerinin çıkarı ile birebir örtüşmeyen taleplere destek verebildiler ve tabanlarındaki örgütlerden gelen bazı itirazlara rağmen bu oluşum içinde yer aldılar. Bunun bir nedeni, bu dönemde sermaye sınıfı için demokratik temsil kanallarının tıkanması, herhangi bir parti ya da siyasal iktidarın bu kesimlerin taleplerini siyasal alana taşıyabilecek güçten yoksun oluşu, yani temsil kriziydi. Sermaye kesimleri, var olan temsil biçimleri dışında bir oluşuma ihtiyaç duymuşlardı. Öte yandan, sermaye sınıfının kendi iç çelişkilerini geri plana iterek bir araya gelmesinde dönemin yükselen işçi sınıfı hareketinin payı öncelikliydi. Bu dönemde genel olarak sermaye sınıfının, -gerçek bir tehdit olup olmadığı tartışması bir yana- işçi sınıfının parlamenter demokratik düzen için bir tehdit oluşturduğuna dair bir algısı vardı. Özellikle işçi sınıfı hareketinden ve ücretlerin artışından daha doğrudan etkilenen tekelci olmayan sermaye kesimleri, komünizm tehlikesinden bahsetmekteydi. Büyük sanayi sermayesi ise, HTK bünyesinde çalışma barışı, mülkiyet, miras ve lokavt hakkının tehlikede olduğu vurgusu ile farklı sermaye kesimlerini bir arada olmaya ve krizin kendi lehlerine olan çözümüne onay vermeye ikna edebildi, bir anlamda sermaye sınıfı içinde kendi hegemonyasını ekonomik düzeyde de olsa kurdu.[42] 12 Eylül sonrası en kazançlı çıkan kesim büyük sanayi sermayesi olacaktı. 1980 sonrası sermaye içi çelişkiler gün yüzüne çıkacak, 1980 sonrasında temel çekişmeler tekelci sermaye ile yasadışı büyük ticaret sermayesi; mali sektörde banka sahibi sermaye ile bankasız sermaye grupları ve bunların kendi içindeki mücadeleler; tekelci sermaye ile pre-kapitalist egemen sınıflar (tefeci-tüccar, toprak ağaları) arasındaki çekişmeler olarak yaşanacak[43], bu yeniden yapılanma süreci çelişkileri keskinleştirecekti.

1970'li yıllar ayrıca büyük sermaye gruplarının kültürel alanda da etkili olmaya başladığı yıllardı. Başta Türkiye İş Bankası, Akbank, Yapı ve Kredi Bankası, Koç, Sabancı ve Çukurova grupları olmak üzere burjuvazinin bazı kesimleri resim, müzik, sinema, bilim ve sanat, amatör spor, müzecilik gibi alanlarda ideolojik ve kültürel hegemonya mücadelelerine bu yıllarda başladı.[44]

Sınıflar mücadelesinin diğer bileşeni, Türkiye'de 1960'lardan başlayarak gelişen işçi sınıfı mücadelesi, 1970'li yıllarda ciddi biçimde yoğunlaştı. İşçi sınıfı özellikle 1970'li yılların

42 Ozan, *Gülme Sırası Bizde*, 176-177.

43 Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politiği*, 3. bölüm

44 Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar", 346.

ikinci yarısında, hem ekonomik kriz hem de ücretlerin aşırı aşınması nedeniyle geçmişe göre daha etkin ve mücadeleci olma durumuyla karşı karşıya kaldı.[45] Ayrıca bu dönemde işçilerin toplam nüfus içindeki payı, işçi sınıfı içinde de imalat sanayisinde çalışanların sayısı yükseldi. İşçi örgütlenmelerindeki artış, grev sayısındaki yükseliş ve siyasal alana müdahale niteliği taşıyan gösteri ve grevler ilk anda göze çarpan gelişmelerdi.[46] 1974 sonrasında işçi ve sendika sayısında büyük artış yaşandı. Memurların yaklaşık yarısı memur sendikalarında örgütlendi. 1970'ler sendikalaşmanın kitleselleştiği bir dönemdi.[47] Özellikle DİSK, bu dönemde örgütlenmesini genişleterek, neredeyse bütün ülkede örgütlendi, kamuda örgütlü olan Türk-İş'in 'partiler üstü politika' sloganına karşı, DİSK 'sınıf ve kitle sendikacılığı' ilkesiyle siyasete ağırlık koydu ve işçiyi 'dinamik ve eylemci sendikacılığa' yönelterek büyümeyi hedefledi.[48]

Grevler açısından bakıldığında 1973-1980 dönemi, önceki döneme kıyasla büyük bir hareketlilik gösteriyordu. 1963-71 döneminde grevler nedeniyle kaybolan işgünü sayısı 4.506 iken, bu dönemde bu sayı 21.812'yi buldu.[49] Ayrıca 1970 sonrası dönem, önceki döneme kıyasla grev dışı eylemler bakımından da hareketli geçti. Bu dönemde işçi eylemlerinde artış, çeşitlenme ve kitlesel mitingler söz konusuydu. Grev ve iş bırakmalara ek olarak, işyeri işgali, hatalı iş çıkarma, makine ve teçhizata özen göstermeme ve bozulmalarına göz yumma, işyerini terk etme, gösteri ve yürüyüş yapma, işi yavaşlatma, yemek boykotu, fazla çalışmaya kalmama, sakal bırakma gibi yeni eylemler gerçekleşti.[50]

Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısı gitgide siyasallaşan ve militanlaşan bir işçi hareketine tanıklık etti. Örneğin 16 Haziran 1975 tarihinde, Türk-İş'in İzmir'de 'işverenlere karşı bir günlük uyarı' adıyla örgütlediği 8 saatlik genel grevin amaçları arasında, "siyasal partilerin kısır çekişmelere son vermesi, ulusal savaş sanayiinin kurulması, petrol ve madenlerin ulusallaştırılması" gibi siyasal talepler yer almaktaydı.[51] Yine, DİSK'in 20 Mart 1978 tarihli "Faşizme İhtar Eylemi"nde siyasal talepler ön plandaydı. Tüm ülkede yapılan ve iki saat süren bu eylem, aşağıda ayrıntılarını anlatacağımız 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'ndeki öğrencilere yönelik bombalı ve silahlı saldırıyı protesto etmek ve "faşizm tehlikesi karşısında demokratik güçlerin eylem birliğini pekiştirmek" amacını taşıyordu. Bu eyleme, işçilerin yanı sıra TÖB-DER, demokratik kitle örgütleri ve Türk-İş üyesi sendikaların bir kısmı da katıldı. DİSK, 1975 sonundan başlayarak DGM'nin kurulmasına karşı grev, gösteri ve yürüyüşler düzenledi ve yasanın parlamentodan geçişini engelleyebildi.[52] Anayasa Mahkemesi'nin 11 Ekim 1975'te iptal ettiği DGM Yasası, Milliyetçi Cephe iktidarı tarafından yeniden yasalaştırılmak isteniyordu. DİSK 16 Eylül

---

45 Yüksel Akkaya, "İşçi Hareketleri", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 109.

46 Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984* (İstanbul: Kaynak, 1996).

47 Melda Yaman-Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi* (İstanbul: SAV, 2008), 303- 305.

48 Güzel, *Türkiye'de İşçi hareketi 1908-1984*, 146; Şükran Soner, "Sendikalizmde Gelişme Yılları: 1963-1980", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1998), 365.

49 Şehmus Güzel, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 7, (İstanbul: İletişim, 1983), 1872.

50 Yaman-Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz*, 310-311; Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi*, (İstanbul: Gerçek, 1998), 115.

51 Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi* 1908-1984, 249.

52 A.g.e, 251.

1976'da bir bildiri ile MC iktidarının anayasal ve demokratik yoldan düşürülmesine ve halktan yana bir iktidar kurulmasına kadar tüm ülkede 'genel yas' ilan etti. Yas, 16-17 Eylül'de genel greve dönüştü. İşçiler iş bıraktı, üretim durdu; İstanbul ve Ankara'da temizlik işçilerinin greve katılımı günlük yaşamı felç etti. TMMOB, TÖB-DER, Harb-iş, Yol-iş, Petrol-iş gibi meslek örgütü, dernek ve sendikalar DGM Direnişine destek verdi ve direniş amacına ulaştı. 11 Ekim 1976'da DGM'ler kaldırıldı. Bu direniş, 15-16 Haziran 1970 işçi eylemi sonrasındaki en önemli, etkili siyasal içerikli ve başarıya ulaşmış direniş ve genel grev uygulamasıydı.[53]

TÖB-DER 1965 yılında kurulan ve 1971 muhtırasından sonra kapatılan TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası) yerine kurulmuş bir dernekti. TÖS çatısı altında bir araya gelen sol görüşlü öğretmenler 1972'den sonra bu hareketi TÖB-DER altında devam ettirdiler. 200 binden fazla öğretmenin örgütlendiği dernek, 1981'de TCK'nın 141 ve 142. Maddeleri çerçevesinde kapatıldı. TÖB-DER sosyalist ahlakın yanı sıra Köy Enstitüleri mirasına dayanan yatılı öğretmen okullarıyla devam eden dayanışma ve paylaşma kültürüyle, işten çıkarılan öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi, öğretmenlerin dava masraflarının karşılanması gibi konularda öğretmenlere destek oldu.[54]

1980 yılının ilk aylarında İzmir, Antalya, Ordu ve İzmit'te 'işçi kıyımına, zamlara, pahalılığa, anti-demokratik baskı ve uygulamalara ve faşist saldırılara karşı demokrasi mitingleri' yapıldı; bazı işyerlerinde de iş durduruldu.[55] Cumhuriyet tarihinin en sert ve uzun süreli direnişi olan, 22 Ocak 1980'de başlayan Tariş Olayları bu yılların en çarpıcı işçi eylemiydi ve işçi sınıfının 12 Eylül öncesi son çıkışıydı. Tariş, bir kooperatif olmakla birlikte fabrika yöneticilerinin Sanayi Bakanlığınca atandığı bir yapıydı. Sekiz bin civarında işçinin çalıştığı Tariş'e bağlı işletmelerde dönemin Birinci ve İkinci MC iktidarları süresince yoğun kadrolaşma yaşanmıştı. Üçüncü MC olarak da adlandırılan Demirel azınlık hükûmeti (12 Kasım 1979-12 Eylül 1980) döneminde ise sosyalist ve sol eğilimli işçilerin tasfiyesi gündeme geldi, bakanlık 300 işçinin işten çıkarılması talimatı verdi. Bunu uygulamayan genel müdür görevden alındı. İçişleri Bakanlığının İzmir Valiliği'ne 'suç odaklarını ortaya çıkarmak' üzere operasyon başlatma talimatı vermesi üzerine, polis ve jandarma iplik fabrikasına arama yapmak için girmeye çalıştı. Burada işçilerin direnişi ile karşılaştılar. Üniversite öğrencileri ve İzmir halkının da destek verdiği bu eylemde, birçok işçi yaralandı, gözaltına alındı ya da tutuklandı.[56]

Bu tür siyasi amaçlı genel eylemler, dönemin işçi hareketinin belirgin bir parçasıydı ve siyasette -DGM Yasası'na karşı çıkılmasında ya da faşizme karşı bir cephe oluşturma çabasında da görüldüğü gibi- işçi sınıfının ağırlığını hissettiriyordu.

İşçi sınıfının özellikle kamu kesimindeki direnişlerinin ardında, toplu sözleşme görüşmelerinin uzatılması, toplu sözleşme zam farklarının ödenmemesi ya da toplu sözleşmenin uygulanmaması, ücretlerin ödenmemesi ya da geç ödenmesi, ücret azlığı, primlerin kesilmesi ve bazı ödemelerin azaltılması gibi sorunlar, bazı kişilerin görevden alınması talebi, işletme

53 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, Türkiye Solu, 224-225.

54 Birgül Ulutaş, "70'li Yıllarda Bir Direnme Pratiği: TÖB-DER", *Modernizmin Yansımaları: 70'li yıllarda Türkiye*, (der.) R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher, (Ankara: Efil, 2014), 371.

55 Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi* (İstanbul: Gerçek, 1998), 117-118.

56 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 227-228.

içi görev değişiklikleri, yemeklerin kötülüğü, iş güvenliğinin olmaması gibi nedenler vardı.[57] İşçiler, sendikalaşma, toplu sözleşmeler ile ilgili bu tür talepler yanı sıra, çalışma saatinin azaltılması ve ücretlerin iyileştirilmesi gibi konularda da mücadele veriyorlardı. Yönetime katılma, karar alma süreçlerinde belirleyici olma gibi talepler de gündeme geliyordu. Bu talepler aslında emek sürecinde radikal bir değişiklik arzusuna işaret ediyordu.[58] Örneğin, 1970'te Günterm Kazan Fabrikası'nda, 1977'de ise Aşkale Maden Ocağı'nda özyönetim deneyimleri devreye girdi.[59]

Milliyetçi Cephe Hükûmetinin, kuruluş kanunu Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yeniden kurulması için çalışma başlatması üzerine DİSK 16 Eylül 1976'da "genel yas" ilan etti ve ülke çapında direniş başlattı. Aslında, bu, bir siyasal genel grevdi. Ancak yasalar genel grevi suç saydığından genel yas olarak adlandırılmıştı. İşverenlerin bu direnişe cevabı DİSK'in ve bağlı sendikaların birçok temsilcisi ya da üyesini işten atmak oldu. [Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 392]

Oysaki işçi sınıfının sendikal haklar, toplu sözleşme, grev hakları ve ücret artışı gibi alanlarda kazanımlarını korumak için verdiği mücadele ve bu alanlardaki talepleri, sermaye sınıfının talep ettiği dışa açık, ihracat temelli ve ucuz emeğe dayanan yeni birikim stratejisi ile ters düşüyor, bu birikim stratejisinin hayata geçmesi önünde bir engel oluşturuyordu.

Bu dönemde işçi sınıfı mücadelesi özellikle sermayenin yeniden yapılanması, kâr oranlarının artırılması ve sermaye birikiminin sağlanması için kritik olan sanayi kollarında yoğunlaşmıştı. Büyük sanayi sermayesinin ekonomik egemenliğinin pekiştiği 1970'lerde işçilerin en güçlü biçimde örgütlendiği yüksek ücret alanları; dayanıklı tüketim malları, otomotiv sanayii gibi büyük ölçekli, modern teknoloji kullanan, yabancı sermayenin girdiği sektörler ile kâğıt, demir-çelik gibi üretim araçları üreten kamu sektörleriydi.[60] Özellikle buralardaki direniş, sermayenin yeniden yapılanması (örneğin yabancı sermaye girişinin sağlanması) önünde ciddi bir engel oluşturmaktaydı. Yine bu dönemin grevlerinden en çok etkilenen alan imalat sanayii idi. Toplam grev sayısının yaklaşık yüzde 62'si bu alandaydı ve özel sektördeki grevler de en çok

57 Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi*, 115-116.

58 Yaman-Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz*, 311.

59 Ömer Turan, "Bu Sayıda ... Alternatif Tahayyüller, Devingenlik, Popülizm: 1970'ler için bir Çerçeve Denemesi", *Toplum ve Bilim*, (2013: 127), 11.

60 Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 219.

bu alanda yoğunlaşmıştı. En uzun süren grevler de yine imalat ve maden kollarında görülüyordu.[61] Bu anlamda işçi sınıfı mücadelesi, aynı zamanda krizin derinleşmesinin de önemli bir bileşeniydi. Özellikle 1970'lerin sonunda, metal iş kolundaki grevler ciddi bir bunalım yarattı ve özel sektör, greve katılan işçi ve grevde geçen süre açısından kamu sektörünü geride bıraktı.[62]

1970'lerin sonundaki 1977 (Büyük Grev), 1978 ve 1980 MESS grevleri Türkiye'de yaşanan en kitlesel grevlerdi. Dönemin en güçlü sendika örgütlerini, MESS ve Maden-İş'i karşı karşıya getiren bu grevlere 20 bine yakın işçi katıldı veya lokavta maruz kaldı. 1976 yılının başlarına kadar uzanan bu grev dalgası siyasi mesajlar taşıdı, siyaset gündemini derinden etkiledi. MESS'in grup sözleşmesindeki ısrarı Büyük Grev'in en önemli nedenlerindendi. DİSK'e göre grup sözleşmesi tekelci sermayenin talep ettiği iş kolu sözleşmelerine geçişte bir basamaktı.[63] Gerçekten de MESS toplu sözleşmelerin, işyerleri sözleşmeleri biçiminde yapılmasına karşı çıkıyor ve toplu sözleşmeleri iş koluna yönlendirmek gerektiğini ileri sürüyordu.[64] Amaçlanan, sözleşme görüşmelerini iş koluna yönelterek sendikaya devretmek, böylece de toplu sözleşme yükünü işverenin ornzundan kaldırmaktı: "Tek düzeyde sözleşme gereklidir aksi takdirde her sözleşme bir iş yerinde gerilim yaratmakta, işletme bundan zarar görmektedir" diyorlardı.[65] Grevler grup sözleşmesine 'evet' denilerek bitirildi.

Doğrudan parasal haklardaki artış taleplerinin yanı sıra çalışma sürelerinin kısaltılması, yıllık ücretli izin sürelerinin artırılması, kıdem tazminatlarının yükseltilmesi, DGM Direnişi nedeniyle işten atılan işçi ve temsilcilerinin işlerine iade edilmesi hedefleriyle sürdürülen Büyük Grev, büyük bir misyon yüklenmişti. DİSK ve Maden-İş'te hâkim olan siyasi beklenti, Büyük Grev'in başarıyla sonuçlanmasının Maden-İş üyelerine kazandıracağı yeni maddi haklardan daha ziyade hem Maden-İş'i ve hem de DİSK'i sermayeci sınıfların karşısında daha da güçlendirmekti. Böylelikle daha geniş işçi yığınlarının DİSK'e yönelişi sağlanacak, işçi sınıfı da büyük sermayeye devrimci sendikalarda örgütlü işçi sınıfına kolay kolay diş geçirilemeyeceğini göstermiş olacaktı. Büyük Grev, işçi sınıfının yeni hayatının örneklerini veren muazzam bir deneyim oldu. Grev yerleri demokratik kitle örgütlerinin, işçilerin, memurların, öğrencilerin, meslek odalarının ve uluslararası sendikaların ziyaretleriyle dolup taşan birer dayanışma alanına; temsiller, tiyatrolar, grev çadırlarında pişirilip bölüşülen yemeklerle de şenlik alanlarına dönüştü. MESS'in 13 işyerinde uygulamaya başladığı lokavt, dayanışmayı daha da büyüttü. Tam sekiz ay süren Büyük Grev, işçi sınıfının zaferiyle sonuçlanmadı; çünkü grevin stratejik hedefi "grup toplu sözleşmesine hayır"a ulaşılamadı. Ancak işçi sınıfı yenilgiye de uğramadı; taleplerinin ağırlıklı bir bölümünü sermayeye kabul ettirerek onu geriletti.[66]

1970'li yıllarda işçilerin örgütlenme alanlarında farklı siyasal eğilimler gösteren örgütler dikkat çekiyordu. Bu dönemde işçi sınıfının temel örgütlenme alanlarından olan DİSK, 1960'lı yıllarda TİP eksenli bir sosyalizm, 1970'li yıllarda ise CHP eksenli bir sosyal demokrat anlayış çerçevesinde hareket ediyordu. Buna karşılık, işçiler aynı zamanda MİSK (Milliyetçi

61 Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, 246.
62 Yaman-Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz*, 299, 300, 315.
63 Can Şafak, "12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de Sendikalar", *Toplum ve Bilim* 127 (2013): 138
64 *MESS Gazetesi*, 280 (1977): 3; 285: 3; 341 (1978): 3.
65 *MESS Gazetesi*, 280 (1977): 3.
66 Can Şafak, *Büyük Grev 1977* (İstanbul: TÜSTAV, 2012).

İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve 1976'da kurulan Hak-İş'te de (Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu) örgütleniyordu. MİSK, MHP tarafından 1970 Haziran'ında kurulmuştu ve DİSK'e yapılan saldırıların odağı haline gelmişti. Hak-İş ise, dinsel motiflere dayanan sendikacılık anlayışını savunuyor ve MSP (Milliyetçi Selamet Partisi) tarafından destekleniyordu.[67] Toplumdaki siyasallaşma işçilerin örgütlenme alanlarında da kendini gösteriyordu.

Bu dönemde hızlanan kentleşme, çalışanların önemli bir bölümünü üretken olmayan sektörlerde çalışmaya yöneltti. İşçiler farklı zamanlarda işportacılık, hizmetçilik, pazarcılık, pavyon fedailiği, dolmuş kâhyalığı gibi işlerde çalışmaya başladı. Nitekim bu dönemde kentleşme, sanayileşmenin önüne geçti. 1970-1975 döneminde sanayileşme artışı yüzde 2,3 iken kentleşme oranı yüzde 4,2 idi. Ayrıca bu dönemin, işçi sınıfı açısından bir başka özelliği işçi gücü göçünün belirginlik kazanmasıydı. 1970'lerde yurda yaklaşık 1 milyar dolar döviz gönderen 1 milyon civarında işçi Avrupa'da çalışmaya başladı.[68]

Yaşanan iktisadi krizin yanında, işçi sınıfının artan hareketliliği ve etkin, mücadeleci bir konuma gelmesi sermaye sınıfını da harekete geçirdi. 1963'ten sonra özellikle 1970'lerin ikinci yarısından itibaren grevler ve diğer işçi eylemlerinden etkilenen özel sektör işverenleri; grev, sendika ve toplu sözleşme haklarının sınırlandırılması için mücadele verdiler. Bu süreç, TÜSİAD, TİSK ve MESS gibi örgütlerin mücadelesi sonucu 1983'te yürürlüğe giren yeni TİSGLK (Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu) ve Sendika Kanunu ile sonuçlandı ve işçi hakları alabildiğince sınırlandı; denge, işverenlerin lehine işçilerin aleyhine bozuldu.[69]

Bu dönemde tarımla uğraşan kesimlerin, özellikle seçim dönemlerinde gelirleri artıyordu. 1970'li yıllar boyunca, tarım girdilerine verilen destek devam etti; seçim dönemlerinde köylülerin, tarım kesiminin gelirleri arttı. Zirai mücadele ilaçları, tohumluk, traktör, yakıt gibi çiftçilerin satın aldığı başlıca girdilere de destek sağlandı. Köylüler, iç pazarın önemli bir bileşeniydi. Köyler radyo, teyp, TV gibi dayanıklı tüketim malları için önemli bir pazardı. Hem de tarımdaki makineleşme, sanayi için bir pazar yaratıyordu –örneğin 1970'lerde traktör üretimi artmıştı.[70] Yine 1970'lerin sonuna dek ihracat içinde tütün, pamuk, fındık, incir, kuru üzüm gibi mallar ezici ağırlığa sahipti. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren mamul malların ihracatı önem kazanmaya başladı ise de ağırlıkları azdı. Ancak dönemde TL'nin değerinin yüksek olması, ihracata yönelik ürünleri yetiştiren çiftçilerin aleyhine bir durum yaratıyordu.[71] Özellikle, 1970'lerin sonunda tarımın ticaret hadlerinde dramatik düşüş yaşandı; nihai fiyatlarla, çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki makas çiftçiler aleyhine açıldı. 1980'li yıllara damgasını vuracak dış ticaret ve döviz kuru politikası köylü aleyhine, ihracata dönük ticaret sermayesi lehine işleyecekti.[72] 1970'li yıllar Türkiye'de köylülerin eylemlerine de tanıklık etti. Toprak işgalleri, köylü mücadelelerinin bu dönemde önemli bir parçasıydı. Ancak bu mücadeleler büyük toprak mülkiyetini hedef almıyordu ya da tüccar sermayesine saldırı biçimine dönüşmemişti.[73]

---

67 Atılgan "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar", 349.
68 A.g.e, 350.
69 Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, 306-307.
70 Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 217.
71 A.g.e., 235.
72 Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, 2. baskı (Ankara: İmge, 2005), 52.
73 Atılgan" Türkiye'de Toplumsal Sınıflar", 351.

1 Mayıs'lar: Görkem ve Katliam

1970'lerin siyasal hayatında 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamalarının özel bir önemi vardı. Kutlamalar işçi sınıfının siyasal hayattaki ağırlığını gösteriyor, tüm emekçi sınıfları kendi yörüngesine çekebilme potansiyelini hissettiriyor, başka bir Türkiye talebini dile getiriyor, adil ve dayanışmacı bir şölene dönüşüyor, aynı ölçüde de saldırıların hedefi haline geliyordu.

1 Mayıs Türkiye'de ilk kez 1921 yılında, İstanbul işgal altındayken kutlanmış, haklarını arayan emekçiler Saraçhane'de toplanarak süngülere, dipçiklere ve tutuklamalara aldırmadan Hürriyeti Ebediye Tepesi'ne kadar yürümüşlerdi. 1 Mayıs, 1925'teki kutlamanın ardından ise yasaklanmıştı. Tam 51 yıl sonra ilk kez 1976'da kutlanmaya başlayan 1 Mayıs'ın Taksim'de kutlanma fikri DİSK'in 1975'teki beşinci kongresinde alınan bir karara dayanıyordu. 1976'da DİSK'in çağrısıyla yapılan kutlama öyle kitleseldi ki, Beşiktaş, Saraçhane ve Şişli'den kısa bir mesafe ötedeki Taksim'e yürüyen emekçi kitlelerin alana varışı tam dört buçuk saat sürdü. Taksim, Taksim olalı öyle büyük bir kalabalığı hiç görmemişti. Faşizmin kurbanı olmuş işçi ve gençlerin resimlerinin, MC iktidarına karşıt pankartların, hükümeti istifaya çağıran sloganların doldurduğu alana rengini çalan ise işçi sınıfıydı. İşçilerin fabrikalarda çalışmalarını canlandıran araçlar, iş giysileriyle fabrika işçileri, "tezgâh başında çalışan kadın panosu"nun ardına sıralanan kadın işçilerin sayısının yüz binlerce olduğu belirtiliyordu. DİSK Başkanı Kemal Türkler, meydandaki konuşmasını şu tarihî çağrıyla bitiriyordu: "Faşizme karşı demokrasi ve özgürlük için birleşelim. Aşırı sömürü ve kâr düzeni olan kapitalizme karşı birleşelim. Savaş kışkırtıcısı, yağmacı, halkımızın ve dünya halklarının baş düşmanı emperyalizme karşı birleşelim. Bağımsız, sömürüsüz ve demokratik Türkiye için birleşelim. Emekçi halkımıza ve demokrasiye düşman tekelci sermaye ve MC iktidarına karşı birleşelim."[1]

1976'daki görkemli 1 Mayıs kutlamaları işçi sınıfının birliğini, gücünü, taleplerini ve hedeflerini göstermek bakımından tüm emekçilere büyük bir moral kazandırmış, işçi sınıfı tüm emekçi sınıfları, aydınları ve gençleri kendi yörüngesinde birleştirebilecek kapasiteye sahip yegâne sınıf olduğunu göstermişti. 1 Mayıs'ın ardından DİSK'in, işverenin ücret ödememesi durumunda işçilerin yapacağı direnişin suç kabul edilip açılacak davaya da DGM'de bakılmasını öngören yasaya karşı başlattığı mücadele de zaferle sonuçlandı. Bu iki olay 1977'deki 1 Mayıs kutlamalarına özel bir anlam yükledi. Ancak DİSK'i de hedef haline getirdi.

1 Mayıs 1977'de Türkiye'nin dört bir yanından sol gruplar, partiler, sendikalar, demokratik kitle örgütleri kiraladıkları otobüslerle Taksim'e doğru yola çıktılar. 500 bine yakın kişinin Taksim Meydanı'na ulaşması akşam saatlerini buldu. DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler, akşam 18.00'e

1 *Cumhuriyet*, "1 Mayıs İşçi Bayramı Kutlandı", 02.05.1976: 1, 9, 11.

doğru konuşmasını tamamlayabildi. Türkler, kısa bir süre sonra, 5 Haziran 1977'de yapılacak seçimlere gönderme yaparak "Acil görevimiz olan faşist tırmanışı durdurmak ve demokratik hak ve özgürlüklerimizi genişletmek bakımından önümüzdeki haftaların büyük önemi vardır. Sosyalizme açılan ileri demokratik düzen hedefi doğrultusunda aldığımız kararın hayata geçmesi için çalışmalıyız. Bu nedenle önümüzdeki haftalarda MC'nin ve tüm gerici-faşist güçlerin bozgunu için güçlerimizi birleştirmeliyiz," dedi.[2] Türklerin konuşması bittiğinde Sular İdaresi ve Intercontinental Otel'den katılımcılara ateş edilmeye başladı ve İstiklal Caddesi girişindeki polis panzerinden de yüksek sesli bombalar atıldı. Açılan ateş ve yaşanan panik sonucu 34 kişi öldü ve yüzlerce kişi yaralandı. Ölenlerin 5'i kurşunla, 29'u izdiham sırasında boğularak ya da ezilerek can verdi. Kurşunla vurularak ölenlerin 3'ü DİSK üyesi işçiydi.[3] Failler hiçbir zaman bulunamadı. Bu katliam, önce "Maocular" olarak adlandırılan sol grupların üzerine yıkılmaya çalışıldı. Ancak bir kontrgerilla eylemiydi. Nitekim Bülent Ecevit, 7 Mayıs 1977'de İzmir'deki Konak Meydanı'nda yaptığı konuşmada "devlet içindeki, fakat demokratik hukuk devletinin denetimi dışındaki bazı örgütler ve güçler gün yitirilmeksizin kontrol altına alınmalıdır. Kontrgerilla hareket halindedir, 1 Mayıs'ta parmağı vardır" diyecekti.[4]

Aysel Özakın, 1 Mayıs 1977'de yaşanan katliamı odağa alarak dönemin atmosferini betimlediği Alnında Mavi Kuşlar adlı romanında katliam günü yaşananları öncesi ve sonrasıyla romanın kahramanı Armağan'ın gözünden şöyle gösterir:

> Yaşanan gün zorbalığın hantal eski varlığına karşı saf bir cesaretle yürüyen güleryüzlü bir çocuktu. Alana işçi, memur, öğrenci kalabalıkları kol kola girmişti. Köylü görünüşlü, adımları acemi işçiler ellerinde bayraklar, pankartlar taşımışlardı. Başörtülü, şalvarlı, mantolu kadınlar, genç kızlar da yürümüşler, bağırmışlardı; yumruklarını yükseltmişlerdi. Ön sıralardaki erkekler davul çalıyor, kız ve erkek işçiler oynayarak alana giriyorlardı. Maden işçileri, petrol, kömür işçileri tulumları ve kasklarıyla geçmişti. Bu işçilerin çoğu başka şehirlerden, vardiyalarından çıkınca toplu olarak otobüslere binerek gelmişlerdi. Alana girerken yeni bir güç coşturmuştu onları. O anda otobüslerde, yollarda rastlanan bezgin, çekingen ve suskun işçiler değillerdi.
>
> Bazı fabrikaların, işyerlerinin işçileri kendi yaptıkları makine, gemi maketlerini, Nâzım'ın kasketli büyük boy portresini taşıyorlardı.
>
> Şimdi çamurlu kasketler, kırık gözlükler, parçalanmış maketler, bayraklar, camları kırılmış Bulvar kahvesi, kardeşinin ince yüzü birbirine karışarak Armağan'ın gözyaşları arasında belirip belirip siliniyordu.[5]

1978 1 Mayıs'ı Ecevit'in başbakanlığı döneminde yine Taksim'de buruk ama azimli bir kutlamaya sahne oldu. Yaklaşık bir buçuk ay önce 20 Mart'ta iki saat süreyle iş bırakarak "Faşizme İhtar Eylemi" gerçekleştiren DİSK, 1 Mayıs kutlamalarına on binlerce işçiyi çekti. Genel Başkan Abdullah Baştürk, meydanda yaptığı konuşmada, işçi sınıfının birinci önceliğinin faşizme karşı verilecek mücadele olduğunu şu sözlerle dile getirdi: "... faşist ve gerici güçlerin temsilcisi MC iktidarı demokratik güçlerin aktif mücadelesi sonunda işbaşından uzaklaştırılmıştır. Ancak MC'nin düşmesinden sonra faşist güçlerin saldırıları ... artmıştır. Faşist çetelerin namluları ayrım yapmadan işyerlerinde, okul kapılarında, sokak aralarında işçilere, köylülere, yurtsever genç ve aydınlara ateş kusmuştur. ... Bu hükûmetin faşizme karşı ve emekçi halkın yararına olan her girişimini destekleyeceğiz."[6]

Ne var ki, Ecevit Hükûmeti tarafından ilan edilen Sıkıyönetim, 1979'da 1 Mayıs'ın İstanbul'da kutlanmasını yasakladı. Yasağın gerekçesi "genel güvenlik ve kamu düzeni"ydi. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk, yasağa rağmen "1 Mayıs'ta 1 Mayıs Alanında Olacağım" açıklaması yapınca DİSK yöneticileri gözaltına alındı ve 1 Mayıs günü İstanbul'da sokağa çıkma yasağı getirildi. Bu yasak, o sırada 69 yaşında olan TİP Genel Başkanı Behice Boran tarafından delindi. Boran, 1 Mayıs sabahı Merter'de bulunan evinden çıkarak 200 TİP'liyle birlikte yine Merter'de bulunan DİSK genel merkezine yürüdü. Boran, yaptığı açıklamada "Protestomu dile getirmek için 1 Mayıs 1979

2 *Cumhuriyet*, "Törene Yüz Binlerce Kişi Katıldı", 02.05.1977: 1, 5.

3 Korhan Atay, *1 Mayıs 1977: İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?* (İstanbul: Metis, 2012).

4 A.g.e., 32.

5 Aysel Özakın, *Alnında Mavi Kuşlar* (İstanbul: Yordam, 2007), 19-20.

6 *Cumhuriyet*, "Baştürk: Hükûmetin Faşizme Karşı, Emekçi Halkın Yararına Her Girişimini Destekleyeceğiz", 02.05.1978: 5.

günü sokağa çıkıyorum. ... işçi sınıfımız hükûmetten davacıdır," dedi. Boran'ın simgesel anlamı büyük olan bu eylemi, TİP'li arkadaşlarıyla birlikte gözaltına alınarak Davutpaşa Kışlası'na götürülmesiyle son buldu.[7]

1 Mayıs 1980'de işbaşında İkinci MC olarak adlandırılan Demirel Hükûmeti vardı ve 1 Mayıs yine yasaktı. Bu yasağa karşı DİSK üyesi işçiler 30 Nisan günü başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere değişik kentlerde protesto gösterisi düzenlediler, iş bırakma ve iş yavaşlatma eylemleriyle yasağa direndiler. Gösterilere ve direnişe katılan yüzlerce kişi gözaltına alındı. Gözaltına alınanlar arasında DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk de vardı. 1 Mayıs günü İstanbul'da sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve ordu birlikleri şehrin içine girerek tüm yol ve kavşaklarda barikatlar kurdu. Taksim'deki Cumhuriyet alanına düzenlenen askerî törenle Türk bayrağı çekildi. Buna karşılık, DİSK'in Mersin'de düzenlediği mitinge binlerce işçi, memur ve genç katıldı. Mitingde konuşan DİSK Genel Başkan Vekili Rıza Güven, "1 Mayıs çiçek bayramı değil, emeğin bayramıdır," deyip kürsüden inince gözaltına alındı.[8]

7 *Cumhuriyet*, "Kınama Yürüyüşü Yapan Boran Gözaltına Alındı", 02.05.1979: 11.

8 *Cumhuriyet*, "Olaydan Çok Suskun Bekleyiş Vardı", 02.05.1980: 1, 9; "DİSK'in Mersin Mitingi ve Diğer İzinli Toplantılar Olaysız Geçti", 02.05.1980: 1, 9.

SİYASAL GELİŞMELER

Siyasal Partiler

CHP içi dinamikler

CHP 1970'li yıllara bünyesindeki ciddi bir dönüşümle girdi. 12 Mart Muhtırası CHP içi çalkantılara yol açtı. Genel Başkan İsmet İnönü ile Genel Sekreter Bülent Ecevit arasında Erim hükûmetine katılmak, muhtırayı desteklemek konusunda ayrılık ortaya çıktı. Parti kutuplaşmıştı. 6 Mayıs 1972'deki CHP'nin 5. Olağanüstü Kurultayı'nda Ecevit'in desteklediği Parti Meclisi güvenoyu alınca İnönü, 34 yıldır yürüttüğü CHP Genel Başkanlığı'ndan istifa etti. Ecevit Genel Başkanlığa seçildi. Daha sonra İnönü partiden de istifa etti. 1970'ler boyunca Bülent Ecevit CHP'nin genel başkanlığını sürdürdü. CHP bu yıllarda sendikalarla, toplumsal muhalefetle ilişkilenen, sola yaklaşan bir çizgi izledi. 1976 yılında CHP'nin Sosyalist Enternasyonal'e üye olması Kurultay'da oylandı ve kabul edildi. AP, daha sonraki günlerde bu kararından ötürü CHP'ye eleştiriler yöneltecekti.[74]

Ecevit'in genel başkan seçilmesinin ardından 14 Ekim 1973'te yapılan ilk genel seçim, bir sınav niteliğindeydi. CHP, bu seçimlere 1969'daki seçimlerden önce "düzen değişikliği programı" olarak sunulan *Halktan Yetki İstiyoruz* kitapçığında sunulan görüşleri değişik açılardan genişletip derinleştiren *Ak Günlere* başlıklı seçim bildirgesiyle girdi. Bildirgenin ana vurguları "hakça bir düzen" ve "halk iktidarı" kavramları etrafında toplanıyordu. "Hakça bir düzen"; kimsenin kimseden insanca yaşama hakkını esirgemeyeceği, insanın insanı, yabancıların da vatanı sömürmeyeceği bir düzen olacaktı. Kişi özgürlüğünün eğitim ve gelir adaletsizliğinden ötürü sınırlanmadığı, toplum yararının kişisel çıkardan üstün tutulduğu, ancak toplum yararı gerekçesiyle bile olsa kimsenin kişiliğinin serbestçe gelişiminin engellenmediği "hakça düzende" insanlar "devlete de servete de kul olmayacak"tı. "Halk iktidarı"nda ise, halkın üstünde hiçbir egemenlik tanınmayacaktı. *Ak Günlere*, her biri birbirine alternatif olma ya

74 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 290, 397.

da birbirini zayıflatma yerine birbirini destekleyen ve güçlendiren üç sacayağı üzerine kurulmuştu: ekonomik kalkınma, sosyal adalet ve özgürlükçü demokrasi. Ekonomik kalkınma, halkın emeğinden ve üretiminden oluşan değeri yine halkın eliyle yatırımlara yönelten "halk girişimciliği"ne öncelik tanıyan bir perspektifle sağlanacaktı. Bu modelde özel girişim olacak ama aşırı kârlarla halkı ezmeyecek, ekonomiye de devlet yönetimine de egemen olmayacaktı. Devlet girişimciliği de olacaktı ama devleti halktan daha güçlü kılıcı boyutlara varmayacaktı. "Özgürlükçü demokrasi", "egemen sınıflar demokrasisinin dar çemberinden" kurtulmuş, tüm toplumun siyasetle etkin biçimde ilgilenmesini, halkın siyasete ve yönetime ağırlığını koymasını sağlayacak, böylelikle demokratik haklarda ve özgürlüklerde hiçbir kısıtlamanın yapılamayacağı bir demokrasi olacaktı. *Ak Günlere*'yi, CHP tarihi içinde müstesna kılan özelliği ise ilk kez ve açıkça din ve inanç özgürlüğüne sahip çıkmasıydı. Bildirgede, inanç özgürlüğünün demokrasinin düşünce özgürlüğü kadar vazgeçilmez bir unsuru olduğu vurgulanıyor, "Gerçekte, siyasal açıdan sağcılık ve solculuk, dindarlık ölçüsüne göre değil, ekonomik ilişkiler konusundaki düşüncelere göre oluşan bir siyasal farklılaşmadır" deniliyordu. Bu yaklaşıma göre; ekonomik sömürünün din sömürüsüyle desteklenmesi, buna karşılık halktan yana her düşüncenin dinsizlik diye tanıtılması şeklinde cereyan eden siyasal saflaşma tümüyle ideolojik bir kurguydu ve dağıtılmalıydı. Beri yandan sol kesimlerde etkili olan bir düşünce de şu sözlerle eleştirilmişti: "Dine bağlılığın yenileşmeye, ilerlemeye, sosyal adaletçi atılımlara engelmiş gibi görünmesinden, yalnız sömürülerini sürdürebilmek için halkı karanlıkta tutmak isteyen maddiyatçı ve çıkarcı çevreler değil, o çıkarcı çevrelerin oyununa gelerek, aldatmacasına kanarak dinî geleneklere, manevi değerlere bağlılığı ilericilikle bağdaşmaz sanan bazı aydınlar da sorumlu idiler. Bu sanıya kapılanlar, geçmişte, halkın din duygularını incittikçe, insanlık onurunu da zedelemişlerdir ve o yüzden halkı, din istismarcısı büyük çıkar çevrelerinin kucağına doğru itmişlerdir."[75]

1970'lerde, partinin söylemindeki 'ortanın solu' kavramı yerini 'demokratik sol'a bırakıyordu. Bu kavramın sosyalizm, komünizm, sosyal demokrasi gibi Marksizm kökenli kavramlarla sınırlarının çizilmesi, farklılığın tanımlanması talebi, hem CHP içinden hem de dışarıdan dile getiriliyordu. Demokratik solun ve onunla birlikte kullanılmaya başlayan sosyal demokrat kimliklerin "özgün", "yerli", "milli" ve "gayri-Marksist" niteliklerine vurgu yapılıyordu. Örneğin Ecevit, 2. Demokratik Sol Düşünce Forumu'nda demokratik solun bilimsel soldan farklı olarak köylüye önem verdiğini, sosyalist hareketlerin Türkiye koşullarını dikkate almadığını, ayaklarını yere basmadığını ileri sürüyordu[76] 1976'da 3. Demokratik Sol Düşünce Forumu'nda ise CHP ile işçi sınıfının bütünleşmesi gündeme alınıyordu. Üç ayaklı bir örgütlenme perspektifi çiziliyordu: örgütlü işçi hareketi, kooperatifçilik hareketi ve bunların siyasal partisi.[77] CHP bu dönemde oylarını sanayileşmiş, büyük oranda işçi ve gecekondu nüfusuna sahip kentlerde arttırdı. Yumuşatılmış bir anti-emperyalizm, kendini komünizmden ayrıştırmaya özen gösteren bir anti-kapitalizm iddiasını içeren, halk sektörü ve kooperatifçilik vurgusu olan bir popülist politika izliyordu. CHP'nin 1970'lerdeki şiarı "halk için halkla birlikte" idi.[78]

---

75 Cumhuriyet Halk Partisi, *Ak Günlere: 1973 Seçim Bildirgesi* (Ankara: 1973).

76 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, 2360

77 A.g.e., 2364.

78 Turan, "Bu Sayıda ... Alternatif Tahayyüller, Devingenlik, Popülizm: 1970'ler İçin Bir Çerçeve Denemesi", 9-10

Bülent Ecevit (1925-2006)

Türkiye'de sosyal demokrasinin öncü simalarındandır. Devlet partisi olarak bilinegelen ilk partisi CHP'yi halka ve sola doğru çekerek başlattığı siyasi yürüyüşünü son partisi DSP'yi devlet gözünde muteber bir parti haline getirerek tamamladı.

28 Mayıs 1925'te İstanbul'da doğdu. Babası akademisyen ve milletvekili, annesi ressamdı. Elit bir aileden geliyordu. Buna uygun olarak gönderildiği Robert Koleji'ini 1944'te bitirdi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde İngiliz Filolojisi okurken Basın-Yayın Genel Müdürlüğünde çalışmaya başladı. 1946'da, ömrünün sonuna kadar siyaseten yoldaşlık da yapacağı Rahşan Ecevit ile evlendikten sonra yükseköğrenimini yarıda bırakıp Londra Basın Ateşiliği'nde görev aldı. 1950'de Demokrat Parti iktidara gelince yurda döndü ve CHP yanlısı basın organlarında gazetecilik yapmaya başladı: *Ulus*'ta sanat eleştirmeni ve çevirmen olarak atıldığı gazetecilik macerasını *Halkçı* ve *Yeni Ulus*'ta siyasi fıkra yazarı olarak sürdürdü. Bir müddet ABD'de gazetecilik ve araştırmacılık deneyimleri edinip 1957'de yurda döndü ve siyasi hayatına ilk adımını attı. O yıl milletvekili seçildiği CHP'de iki yıl sonra Parti Meclisi üyesi oldu. İsmet Paşa'nın gözdelerinden birisi olarak 27 Mayıs Darbesi'nden sonra oluşturulan Kurucu Meclise girdi. 1961-1965 arası dönemde İnönü tarafından kurulan üç koalisyon hükûmetinde de Çalışma Bakanı olarak görev yaptı. Çalışma Bakanlığı sırasında toplu iş sözleşmesi ile grev ve lokavt yasasının çıkarılması, sosyal güvenlik kapsamının genişletilmesi için çaba harcadı ve işçilerin sempatisini kazandı. 1965 Ekim'inde yapılacak genel seçimler öncesinde İsmet Paşa tarafından ortaya atılan "ortanın solu" sloganının bayraktarı oldu. CHP'nin ağır topları olan Turan Feyzioğlu, Kemal Satır gibi isimlere karşı cesur, kararlı ve tutarlı bir biçimde savunduğu "ortanın solu"nu siyasi bir akım haline getirmeyi başardı. Genel Sekreter seçildiği 1966 Ekim'inde yapılan CHP 18. Kurultayından önce yayımladığı *Ortanın Solu* kitapçığında "CHP, halka gitmelidir. Ancak halka gittiğinde yalnız uzatacak eli değil, söyleyecek sözü de olmalıdır" diyordu. CHP içindeki sağ kanadın, "partiyi dolambaçlı yollardan sosyalist yapmaya çalışmak" şeklindeki eleştirilerine "CHP sosyalisttir demedim ve demeyeceğim. Ancak bir kimse gelip 'ben CHP'yi sosyalist olarak görüyorum, katılmak istiyorum' derse engel olmayacağız" sözleriyle göğüs gerdi. Genel Sekreteri olduğu CHP'yi Ekim 1969'da yapılan genel seçimlere *Halktan Yetki İstiyoruz* başlıklı kitapçıkla soktu. Bu kitapçıkta anlatılan düzen değişikliği önermesi ve "toprak işleyenin, su kullananın" sloganıyla dillendirilen radikalizm, CHP'nin geleneksel söylemini parçalıyordu. Temmuz 1970'te toplanan CHP 20. Kurultayında parti içi sağ kanattan gelen saldırılara 'CHP'nin olaylara artık bürokratik aydın bakış açısından bakamayacağını, partinin devrimcilik görüşünün altyapı devrimciliği yönünde değiştiğini' vurgulayarak meydan okudu.12 Mart 1971'deki askerî darbenin ardından kurulan Nihat Erim hükûmetlerine bakan vermesi nedeniyle Genel Başkan İnönü'ye karşı çıkarak parti genel sekreterliğinden istifa etti. Bunun üzerine Mayıs 1972'de toplanan olağanüstü kurultayda Ecevit yanlısı Parti Meclisinin güvenoyu alması İnönü'yü genel başkanlıktan istifaya mecbur bıraktı. 14 Mayıs 1972'de toplanan özel kurultayda artık genel başkandı. En önemli sınavlarından biri olan Ekim 1973 seçimlerine *Ak Günlere* başlıklı bir bildirgeyle girdi. Halka, "hiç kimsenin devlete de servete de kul olmadığı hakça bir düzen" vaat eden sözü toplumda önemli bir karşılık buldu ve CHP 1946'dan beri ilk kez birinci parti oldu. Ancak CHP'nin aldığı oylar tek başına hükûmet kurmaya yeterli değildi; bu nedenle Necmettin Erbakan'ın lideri olduğu MSP ile koalisyon hükûmeti kuruldu. Ömrü bir yıldan az süren koalisyon hükûmeti döneminde Başbakan Ecevit, Erim Hükûmetinin 1971'de ABD baskısına boyun eğerek yasakladığı haşhaş ekimini tekrar serbest bırakma ve 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs'a "barış harekâtı" yapma kararlarıyla ön plana çıktı. Şair, çevirmen, gazeteci ve yazar kimlikleriyle yarattığı aydın imgesiyle kentlerin dinamik ve modern kesimlerine, köylülerle birlikte çömelerek oturduğu yer sofralarında kurduğu "halk adamı"

imgesiyle de kırların yoksul kesimlerine hitap edebilmeyi beceren cesur ve belagati kuvvetli bir siyasal lider olarak tüm 1970'li yıllara damgasını vurdu. Sonradan "inançlara saygılı laiklik" şeklinde formüle edeceği anlayışını da bu dönemde geliştirdi. *Ak Günlere* bildirgesinde yer alan "dine, manevi değerlere bağlılığı ilericilikle bağdaşmaz sanan bazı aydınlar geçmişte halkın din duygularını incittikçe, insanlık onurunu da zedelemişlerdir ve o yüzden halkı, din istismarcısı büyük çıkar çevrelerinin kucağına doğru itmişlerdir" şeklindeki sözler, bu anlayışın ruhunu yansıtıyordu. Haziran 1977 seçimlerinden zaferle çıkmasına rağmen kurduğu hükûmet güvenoyu alamadı. Ocak 1978'de kurduğu koalisyon hükûmetinin başbakanlığından Ekim 1979'daki senato üçte bir yenileme seçimlerinden oy yitirerek çıktığı için istifa etti. Başbakanlığında kurulan hükûmetlerin kısa ömrüne rağmen 1970'li yılların kurucu siyasi figürü oydu. Türk sağının tüm renkleri karşısında kazandığı ezici seçim zaferleriyle onları milliyetçi koalisyonlar kurmaya mahkûm etti. 1975 ve 1977'de sağ partiler tarafından kurulan 1. ve 2. Milliyetçi Cephe hükûmetlerinin kuruluş sebebiydi. 1979'da TÜSİAD'ın gazetelere verdiği ilanla hükûmetini devirme teşebbüsüne "Bu ülkede halkın dediği olur, halkı sömürenlerin değil" sözleriyle meydan okudu. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nin ardından diğer siyasi parti başkanlarıyla birlikte gözaltına alındı. Getirilen siyasi kısıtlamalar nedeniyle CHP Genel Başkanlığından istifa etti. 1981'de çıkarmaya başladığı *Arayış* dergisi 1982'de askerî rejim tarafından kapatıldı. 1982 Anayasının getirdiği 10 yıllık siyaset yapma yasağı nedeniyle lideri olduğu DSP'nin genel başkanlığını eşi Rahşan Ecevit'e verdi. 1987'deki referandumla siyasi yasağı kalkınca DSP'nin başına geçti. Haziran 1997'de Mesut Yılmaz başbakanlığındaki ANASOL-D koalisyon hükûmetinde Başbakan Yardımcısı olarak görev yaptı. Ocak 1999'da azınlık hükûmeti kurdu. Nisan 1999'da yapılan seçimlerde partisi en yüksek oyu alınca MHP ve ANAP'la kurulan koalisyon hükûmetinin başbakanı oldu. Gerek Kürt sorunu konusunda gerekse de 28 Şubat darbesinde ordunun rolünü olumlayan tavrıyla artık halkın kahraman siyasetçisi değil devletin muteber siyasetçisiydi. 3 Kasım 2002'deki genel seçimlerde partisi siyasi arenadan neredeyse tümüyle silindi. 22 Mayıs 2004'te siyasete, 5 Kasım 2006'da da hayata veda etti. *Ortanın Solu* (1966), *Bu Düzen Değişmelidir* (1968), *Atatürk ve Devrimcilik* (1970), *Demokratik Solda Temel Kavramlar* (1975), *Şiirler* (1976), *Umut Yılı* (1977) başlıca yapıtlarındandır.

1970'lerde AP

AP, 1960'ların sonundaki başarısını 1970'lerde yakalayamadı. 1969 seçimlerindeki oy oranı, yüzde 46,5 iken 1973 seçimlerinde yüzde 29,8'e geriledi. AP'nin tabanının bir kısmı İslami motifler işleyen MSP ve milliyetçilik vurgusu yapan MHP'ye kaymaya başlamıştı.[79] 1973 seçimlerinde Ferruh Bozbeyli liderliğindeki Demokratik Parti de yüzde 11,9 oy alarak AP'nin oy oranını azalttı.

AP içindeki muhalif grup Bozbeyli önderliğinde Aralık 1970'te Demokratik Parti'yi kurmuştu. Demokratik Parti, sanayi sektöründeki gelişmelerden rahatsızlık duyan, toprak ve ya tarım reformu ve tarımın vergilendirilmesi gibi araçlarla ekonomik yapının modernizasyonuna karşı çıkan toprak ağalarını ve tarımsal yerel güçleri bünyesinde topluyordu. Parti olarak MC hükûmetlerine destek vermediyse de DP'den ayrılan 9 kişi Meclisteki bağımsızlar olarak Birinci MC hükûmetine destek verdi. 1977 seçimleri ile fiilen siyasi hayattan silinen DP, 1978 Ecevit hükûmetinde partisinde yer alan (başbakan yardımcısı) Faruk Sükan'la yer alıyordu.[80]

1970'lerde AP'nin sosyo-ekonomik statükoyu sorgulayanlara hitap eden parti olma özelliği ikinci planda kaldı. Bunun bir nedeni, AP ile ordu arasında 12 Mart sonrasında pekişen,

79 M. Serhan Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)* (İstanbul: Alfa, 2005), 38.

80 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)* (İstanbul: Hil, 1996), 243, 335, 351.

komünizm karşıtlığı temelinde gerçekleşen bir yakınlaşma olmasıydı. Nitekim AP'ye göre 12 Mart ara rejiminin nedeni, dış destekli komünist kışkırtmalardı. Ayrıca 12 Mart'ın önde gelen askerleri daha sonra AP'ye girecekti. AP'nin sorgulayan bir parti olma özelliğini törpüleyen bir başka etken de MSP ve MHP'nin varlığıydı. Bu partilerin tabanı için AP sosyo-ekonomik açıdan orta-üst tabakalara mensup olanların partisi görünümündeydi. Ayrıca CHP de sola kayarak gecekondulu yoksul kesimlerden, AP'den oy çekiyordu.[81]

1973 sonrası AP çizgisindeki önemli bir değişiklik komünizm karşıtlığının önceki dönemlerde olmadığı kadar ön plana çıkması idi: MSP ve MHP'ye yönelen küçük üretici esnaf ve zanaatkârları kazanmak için "dine, millete ve onun değerlerine karşı olan komünizmin ancak AP etrafında bütünleşilirse tehdit olmaktan çıkacağı" teması işleniyordu. Komünizm aleyhtarlığı sadece asker-sivil bürokrasi ve parti arasında yakınlık kurulmasında bir rol üstlenmiyor, aynı zamanda Milliyetçi Cephe hükûmetlerinin gerisindeki "milliyetçi" partileri bir araya getirme amacına da dayanak oluşturuyordu. [82] Sözgelimi Süleyman Demirel, Eylül 1975'teki AP Temsilciler Meclisi toplantısını açarken yaptığı konuşmada "Milliyetçi düşünceye sahip olanların aralarındaki farklılıkları komünizm ve sol karşısında unutmaları gerekmektedir," diyordu.[83] Böylelikle, milliyetçilik tüm sağ kanat partileri yatay kesen, bir araya getiren bir siyasal payda olarak merkezileştiriliyordu.

Beri yandan AP'nin siyasal söylemini milliyetçilik ile komünizm karşıtlığı üzerinden kurmasının daha önemli bir yönü vardı. Bu da kapitalizmi aşmayı ya da CHP örneğinde olduğu gibi kapitalist düzeni sosyal adalet ilkelerine göre yeniden düzenlemeyi hedefleyen siyasal parti ve akımları tecrit ya da marjinalize etmekti. Süleyman Demirel'in, 1974'ten itibaren bu hedefe göre kurduğu siyasal söyleminin ardında, aslında, bir sistem tartışması yatıyordu. Buna göre toplumsal düzenin emek ilkesine göre değiştirilmesini ya da emekten yana bir biçimde düzenlenmesini hedefleyen tüm siyasal akımlar milletin dışına itiliyor, "bölücü", "yıkıcı", "yabancı", "kökü dışarıda", "milli ve manevi değerlere yabancı", "medeniyet düşmanı" olarak kodlanıyor; kapitalist düzeni savunan ve korumayı hedefleyen siyasal akımlar ise karşıt kutba çağrılarak yüceltiliyor, övülüyor ve milliyetçilik ilkesi ekseninde birleştiriliyordu. Demirel, bu siyasal stratejinin bir özetini radyodan şöyle duyuruyordu: "Türkiye'nin her köşesini, doğusunu-batısını, güneyini-kuzeyini kalkınmamışlıktan kurtaralım istiyoruz. ... Bunları yapabilmek için hürriyetçi demokrasiyi zedelemeye, düzen değişikliği gürültüsüne, komünist rejimlere imrenmeye hacet yoktur. Adalet Partisi milliyetçi, memleketçi, medeniyetçi, hamleci ve ıslahatçı hüviyetiyle milli ve manevi değerlere sımsıkı bağlı olarak büyük Türkiye'nin inşa edilebileceği kanaatindedir."[84]

Demirel, partisinin 1970'lerdeki söylemini milliyetçilik ve antikomünizm üzerine kurmakla kalmadı, bu söylemi aksiyona geçirmek için de yollar bulmaya çalıştı, bulamadığı zamanlarda da hayali olarak yarattı. Böylelikle de bir yandan "komünizm tehlikesi" imajını canlı tutmaya çalıştı, bir yandan "komünistlerin CHP iktidarınca korunup kollandığı"na ilişkin genel bir kanaat yaratmaya çalıştı, bir yandan da militarist eylemler içindeki sağcı militanlara

81 Tanel Demirel, *Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika* (Ankara: İletişim, 2004), 65, 67-68.
82 A.g.e., 69, 71.
83 Süleyman Demirel, *Milliyetçiler Birleşiniz* (İstanbul: Güneş, 1975), 13.
84 A.g.e., 110.

alan açtı. Bunun en çarpıcı örneği, "Bayrak Mitingleri" idi. Demirel, 24 Mayıs 1978'de Milli Güvenlik Kurulu Başkanı olması hasebiyle Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e "anarşik olaylar" konusunda bir mektuptan sonra düzenlediği basın toplantısında, "Kars'ta kanun nizam hâkimiyeti aşırı derecede zedelenmiştir. 13 Mayıs günü Kars Kalesi'nden şanlı bayrağımız indirilerek kızıl yıldızlı, orak çekiçli bayrak çekilmiştir. Kaleye Türk bayrağı ancak 17 Mayıs günü asılabilmiştir," iddiasını dillendirdi. Bu iddia hayal mahsulüydü. Zira Kars Savcısı iddia kendisine sorulduğunda "Allah Allah, bu da nereden çıktı. ... Orası askerî bölge, yasak bölge, oraya kimse giremez"; Kars Vali Vekili de "Bu iddia katiyen doğru olamaz. Olmasına da olanak yoktur. Çünkü Kars Kalesi askerî bölgedir" dedi.[85] Demirel, buna rağmen kendi uydurduğu iddiaya binaen, iddiasından iki gün sonra Taksim Meydanı'nda MHP'lilerin yoğunca katıldığı "Bayrağa Saygı-Milli İnanç" mitinginde sağcı militanlara ve dinleyicilere "Milletin gururu ile oynamaya kalkanlara dünyayı cehennem etmeye kararlıyız," diye seslenebildi.[86] Sağcı militanlar yaklaşık altı ay sonra Alevilere yönelik büyük bir katliama girişip Kahramanmaraş'ı cehenneme çevirdiklerinde ise, Demirel, "Bana sağcılar, milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezsiniz," diyecekti.[87]

AP'nin önayak olduğu milliyetçi koalisyonlarda daha çok AP ve MSP gerilimi belirgindi. Birinci MC'de her zaman Demirel-Erbakan çekişmesi ön planda olmuştu. Öte yandan AP ile MHP yakınlaşması söz konusuydu. AP, MHP kadrolarının bürokrasiye yerleşmesine ve emniyet güçlerinin MHP şiddet eylemlerine göz yummasına seyirci kalıyordu.[88]

AP'nin tabanı çiftçi ve küçük esnaf olmasına rağmen, büyük sanayi sermayesine hizmet edecek siyasetlere sahipti.[89] Ancak koalisyon hükûmetleri ve burada çıkan sorunlar bu politikaları uygulamasına engel oluşturuyordu. 1979 ara seçimlerinde toparlanan parti, MHP ve MSP'nin dışarıdan desteklediği azınlık hükûmetini kurdu. Darbe sonrası 16 Ekim 1981 tarihindeki siyasal partilerin kapatılmasına ilişkin kanun ile AP tarihi sonlandı.

Milli Selamet Partisi (MSP)

MNP çizgisindeki bu parti, 11 Ekim 1972'de kuruldu. En genel ifade ile Anadolu'nun küçük kentlerindeki küçük burjuvaziye seslenen bir partiydi.[90] Bu dönemde, Türkiye'nin uluslararası kapitalist sisteme eklemlenme sürecine tepki duyan Anadolu burjuvazisini temsil ediyordu. MSP özel mülkiyeti reddetmeden alternatif kalkınma yolu öneriyor, İslamı ya da ahlakı, hızlı sanayileşmenin yükünü hafifletecek bir panzehir olarak sunuyordu. Din kardeşliği ve yardımlaşma sanayi toplumunun atomize karakterin ortadan kaldırmanın yolu olarak görülüyordu. MSP'nin kitle desteği ardında kapitalist modernleşmenin ekonomik ve kültürel sonuçlarının eleştirisi üzerine kurulan İslami söylemin popüler hale gelmesi vardı. AP tabanından oy alıyordu; Orta ve Doğu Anadolu coğrafyasından da destek alıyordu.[91]

---

85 *Cumhuriyet*, "Demirel, Başbakan Ecevit'i Korutürk'e Şikâyet Etti", 25.05.1978: 1, 11.

86 *Cumhuriyet*, "Bayrağa Saygı Mitingi Olaylı Geçti", 27.05.1978: 1, 9.

87 *Cumhuriyet*, "Demirel: 'Kan Gövdeyi Götürüyor Hükûmet Ne Güne Duruyor'", 25.12.1978: 4.

88 Demirel, *Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika*, 71-72.

89 Eric Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 25. baskı (İstanbul: İletişim, 2010), 267.

90 Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5.baskı, der. Tonak ve Schick (İstanbul: Belge, 2006), 70.

91 Gürel, "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset", 91.

MSP'nin, AP ve CHP dışındaki küçük partiler arasında ağırlığı vardı. MSP dinin yanı sıra sanayileşmeye de ideolojisinde büyük bir ağırlık veriyordu. Muhafazakâr/İslamcı bir perspektif yanında, "ağır sanayi hamlesi" sloganını da benimsiyordu. Maneviyatçılığı sayesinde sağ partilerle, devletçiliği, ulusal kalkınmayı öne çıkarması ile de solla rekabet ediyordu.[92] Sosyal anlamda muhafazakâr, ekonomik anlamda devlet öncülüğünde sanayileşmeyi savunan, gelenekle barışık bir söylemi benimseyen MSP ekonomik geri kalmışlığın nedenini kültürel yozlaşmaya bağlıyordu. Hızlı sanayileşme ve tekelleşmeden etkilenen esnaf ve tüccarın korunması için ağır sanayi hamlesi bir çözüm olacaktı. Devlet öncülüğünde ağır sanayi hamlesini MSP sürekli gündemde tuttu. Bunu ekonomik ve siyasal bağımsızlığın önkoşulu olarak sunuyordu.[93] 1973-1978 yılları arasında üç değişik koalisyonun ortağı olan MSP'nin Nurcu, Nakşibendi tarikatlarının yanı sıra, MHP'yle de ilişkisi olan Süleymancılar tarikatı ile teması vardı; bu gruplar parti politikasında faallerdi.[94]

1973 seçimlerinde yüzde 11,8 oyla 48 milletvekili çıkaran MSP, Ecevit'le koalisyonundan sonra 1975'te Birinci MC koalisyonunda yer aldı. Özellikle AP ile çekişmeli bir ortaklıkları oldu. 1977 seçimlerinde partinin oyları yüzde 8,6'ya milletvekili sayısı 24'e indi. 1977'de İkinci MC'de yer alan MSP, 1979'da Demirel azınlık hükûmetini destekledi. Koalisyon dönemlerinde bürokraside dindar bir kadrolaşmaya gitmeye, tekelci sermayeye karşı büyük devlet yatırımları gerçekleştirmeye çalıştı.[95]

Siyasal propagandasının merkezine yerleştirdiği 'ağır sanayi hamlesi'nin gerek söylem düzeyinde gerekse de siyasal pratikler düzeyinde kazandığı biçimlerin ele alınması, MSP'nin niteliği hakkında fikir verici olacaktır. Partinin kurucusu Necmettin Erbakan 39 yaşında profesör olmuş bir makine mühendisiydi. 1956'da kurduğu Gümüş Motor fabrikası, Türkiye'nin ilk dizel motor fabrikasıydı ve teknoloji alanından hayli uzak kalmış muhafazakâr camiada büyük sükse yapmıştı. Erbakan mühendisliği, Gümüş Motor tecrübesi ve dindarlığı aracılığıyla Türkiye'nin temel önceliği olarak sunduğu ağır sanayi girişkenliği ile siyasal bir heyecan yaratmayı hedefliyordu. Siyasal heyecanın özellikle Anadolu'nun fakir kent ve ilçelerinde oya tahvil edilebileceğini hesaplıyordu. Tüm Anadolu'da kurulacak ağır sanayi tesisleri işsize iş, esnafa kazanç, şehir ve ilçelere de gönenç ümidi verecek, kitlelerin ümidi olan Erbakan siyasal bir lider olarak öne fırlayacak, belki iktidara yürüyecekti.

Gelgelelim, 'ağır sanayi hamlesi' Erbakan'ın gerçekleştirmek için peşinden koştuğu bir hayal olmaktan çok hayalî bir hamle oldu. Erbakan'ı bir temel atma rekortmeni haline getiren bu hayalî hamle bazen komik, bazen de trajik bir hal aldı. İslamcı siyasetin sonraki yıllarda da izleri görülebilecek olan siyaset tarzının bir laboratuvarı olan 'ağır sanayi hamlesi'nin hikâyesini Murat Toklucu'dan özetleyelim:[96]

---

92 Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, c. 6, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005) 547.

93 M. Hakan Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6: İslamcılık*, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 593.

94 Binnaz Toprak, "Dinci Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5. baskı, der. Tonak ve Schick (İstanbul: Belge, 2006), 253.

95 Çakır, "Milli Görüş Hareketi", 547.

96 Murat Toklucu, *Türk Erkeği ve Diğer Mucizeler: Zihinler Altında 20.000 Fersah* (İstanbul: İletişim, 2014), 161-172.

Erbakan ağır sanayi hamlesi için ilk denemelerini Ecevit ile kurduğu koalisyon hükûmeti döneminde yaptı. Sadece on ay süren bu koalisyon döneminde 'ağır sanayi' konusunu birkaç kez ama büyük bir gürültüyle dile getirdi. 18 Mart 1974'te 100 bin tank, 100 bin motor, 100 bin traktör üretecek fabrikalar ve atom santralleri kuracaklarını açıkladı. 26 Ağustos 1974'te ise çok yakında bir uçak fabrikasının temelini atacaklarını ilan etti. Fakat koalisyon ortağı CHP'nin böyle bir şeyden haberi yoktu. Koalisyon dağılınca, CHP'yi haberi olmadığı ağır sanayi hamlelerini engellemekle suçlayacaktı. Erbakan'ın ağır sanayi hamlesiyle ilgili esas atağa kalkacağı dönem Milliyetçi Cephe hükûmetleri dönemi oldu. Başbakan yardımcısı olarak o kadar çok ağır sanayi tesisi temeli attı ki, bazen törenlere ancak son dakikada yetişebildi. Erzincan'daki ağır makina teçhizat sanayi temel atma törenine helikopterle ucu ucuna yetişince törene katılan yurttaşlara "Görüyorsunuz temel atmaya ancak helikopterle yetişebiliyorum" diyecek, montaj sanayisinin sonunun geldiğini, Türkiye'nin durdurulamaz ağır sanayi hamlesinin başladığını ileri sürecekti. Erbakan temelleri attıkça, İslamcı söylem bunu bir propagandaya dönüştürdü. Sözgelimi *Milli Gazete* Erbakan'ın attığı ağır sanayi temellerinin "halk tarafından susuz toprağa düşen bir rahmet olarak nitelendirildiğini" yazdı. Konya Valisi ise, Erbakan'ın 10 Ekim 1977'deki temel atma töreninde "Ne mübarek eldir o? Atılan tohumlar yeşeriyor çünkü o tohumu atan eller iman yüklüdür" dedi. Yaratılan ümit ve okşanan inanç Erbakan'ın hedeflerini daha da büyüttü. Konya'ya, ardından da Türkiye'nin bütün illerine uçak fabrikası yapmayı vaat edecek kadar genişletti hedefini.

Başbakan Yardımcısı ve MSP lideri Necmettin Erbakan'ın MC döneminde attığı yüzlerce temel sürekli bir tartışma, ama genellikle de alay konusu oldu. Erbakan'ın temellerine en ilginç tepki CHP Erzincan Senatörü Niyazi Ünsal ve Erzincan Milletvekili Hasan Çetinkaya'dan geldi. Ünsal ve Çetinkaya, Erbakan'ın 1 Ağustos 1976'da Erzincan'da attığı "takım tezgâhları sanayii tesisi"nin temelini bir otomobilin bagajına yükleyerek Ankara'ya getirdiler ve TBMM şeref kapısının önünde bir basın açıklaması yaptılar. Açıklamada "temel dedikleri 100 kiloluk bir beton yığınından ibaret. Tesisin yapımıyla ilgili hiçbir devlet kurumunda kayıt yok," dediler [**Kaynak**: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 396].

Milli Görüş'ün yarattığı bu coşkun atmosferden hayatın gerçeklerine dönülünce ise durum tamamen değişiyordu. Urfa'da temeli atılan arazi bir yurttaşın tapulu arsasıydı ve arsa sahibi çiftçinin konudan haberi bile yoktu. Aydın'da elektronik sanayi tesisi için temeli atılan alan daha önce köylülere konut için ayrılmıştı. Mersin'de gübre kompleksi için Erbakan temel atmıştı ama belediye başkanı törenden on gün sonra gübre fabrikası için arsa arayışına çıkmıştı. Arsası olmayan fabrikanın temelinin atılışına belki de dünya tarihinde ilk kez tanık olunuyordu. Erbakan Sivas'ta bir temel atma törenindeyken yaşananlar ise çok daha ilginçti: CHP'den bir senatör ve bir milletvekili, Erbakan'ın iki ay önce Erzincan'da attığı ağır sanayi tesisinin temelini söküp bir otomobilin bagajında TBMM bahçesine getirmiş ve Erbakan'ın temellerinin aldatmaca olduğunu göstermek için bir basın toplantısı düzenlemişlerdi. Ağır sanayi tesisinin temeli bir otomobil bagajına sığacak kadar küçüktü. Erbakan'ın temelini attığı tesislerin hiçbirinin inşaatı bile başlamadan Milliyetçi Cephe hükûmetleri dönemde sona erdi. 1990'larda Erbakan bu sefer Refah Partisi'yle siyaset sahnesine çıkınca 1970'lerde emperyalistler ve uluslararası mason kuruluşları yüzünden hayata geçiremedikleri ağır sanayi hamlesini bu sefer hayata geçireceklerini vaat edecekti.

MSP'nin faaliyetleri 12 Eylül Darbesiyle birlikte durduruldu. 16 Ekim 1981'de MGK kararı ile diğer partilerle birlikte MSP de kapatıldı. Erbakan ve 33 arkadaşı hakkında laikliğe aykırı davranışları sebebiyle dava açıldı. Erbakan 9 ay tutuklu kaldı. Dava sonunda sanıklar serbest bırakıldı. Fikrî temelleri MNP ile atılan Milli Görüş çizgisi, MSP'den sonra Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi'nde varlığını sürdürecekti.

MHP nereden nereye?

MHP'nin siyaset sahnesinde etkin bir rol oynaması, 1975'te Birinci MC'nin kurulmasıyla başlamıştır. MHP, 1973 seçimleri sonrası MSP'nin siyasal hegemonyasına ortak bir aktör olarak ortaya çıkmıştı.[97] Asıl büyük atılımını ise 1977 seçimlerinde yapmış; oyunu artırmış ve 16 milletvekilliği kazanmıştı.

Koalisyon hükûmetlerinden, devletin aygıtlarını kullanma ve buralara yerleşme anlamında en çok yararlanan parti MHP'ydi. Bakanlıklar elde etmiş ve bunları üyelerine iş bulma amacıyla kullanmıştı. AP, güçlenen sol harekete karşı, MHP'nin militan savaşçı güçlerini yanında bulundurmak istiyordu ve bundan faydalanıyordu.[98] 12 Mart sonrası, MHP çeşitli kitle örgütü ve kuruluşlar aracılığıyla parti stratejisini ve örgütlenmesini geliştirdi. Bu strateji, "devlet, sokak ve Meclis iktidarı" olarak üç düzlemde kavranıyordu. Ülkü Ocakları Derneği (ÜOD) Nisan 1974'te yeniden kuruldu. ÜOD'un şube sayısı 1976'da 600'e kadar çıktı. Bunun yanı sıra Ülkücü İşçiler Derneği, Büyük Ülkü Derneği (BÜD), Ülkücü Esnaf ve Sanatkârlar Derneği (Ülkü-Es), Ülkücü Teknik Elemanlar Derneği (Ülkü-Tek), Ülkücü Köylüler Derneği (Ülkü-Köy), Ülkücü Maliyeciler ve İktisatçılar Derneği (Ümid-Bir), Ülkücü Hanımlar Derneği (Ülkü-Han), Ülkücü Gazeteciler Cemiyeti (Ülkü-Cem), Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), Ülkücü Polisler Birliği (Pol-Bir) gibi örgütler de kuruldu. Beri yandan, silahlı eylemleri örgütleyip düzenleyen yapılanmalarla siyasal örgüt-

97 Gürel, "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset", 91.

98 Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5.baskı, der. Tonak ve Schick (İstanbul: Belge, 2006),227; Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", 72.

lenmenin hukuki biçimleri arasında bir ayrıştırmaya gidildi. Önce, silahlı eylemlerde Esir Türkleri Kurtarma Ordusu (ETKO) imzası kullanılmaya başlandı. Daha sonra buna Türkiye Ülkücü Şeriatçı Komando Ordusu (TÜŞKO), Türk İslam Birliği Komandoları (TİBKO), Türk İntikam Mukavamet ve Katliam Ordusu (TİMKO), Türk İslam Birliği İntikamcıları Şeriatçı İntikam Tugayları (ŞİT), Türk İntikam Tugayları (TİT) gibi örgüt adları eklendi. Balgat Katliamı sanıklarından Mustafa Pehlivanoğlu'nun ifadesinde belirttiği gibi, bu örgütler ülkücü hareketin merkezî yapısını ve karar mercilerini perdelemeyi amaçlayan bir tür paravan yapılardı.[99] Pol-Bir, 1970 yılında kurulan ve 1975 tarihinde tüzüğünü oluşturup "Polis Derneği (Pol-Der), adını alan emniyet içindeki sosyal demokrat, solcu unsurların özlük hakları için mücadele vermek üzere kurulmuş dernek karşısında MHP destekli ülkücü polislerin oluşturduğu bir örgüttü. Emniyet içindeki bu ayrışma toplumsal siyasal kutuplaşmanın bir yansımasıydı.[100] MHP 1974-1980 arası komando kampları ve Ülkü Ocaklarında somutlaşan yarı askerî örgütlenmeye gitmişti.[101]

Partinin 1977'deki seçim başarısında, "Büyük Sermaye Tahakkümüne Son", "Anarşinin kaynağı tekelci sermayedir" gibi esnaf ve zanaatkârlara, işçi ve lümpen proletaryaya hitap eden sloganlar kullanması ve anti-komünizme odaklanması etkili olmuştu ancak bunun yanında bu başarıda etkili olan daha önemli bir faktör partinin büründüğü dinsel görünümdü.[102] 1970'lerde MHP dinsel ideolojiyi kullanarak daha geniş bir tabana seslenme amacını güttü. Seçmen tabanı ve militan kadrosu ile giderek dinci bir parti görünümü kazandı ve gittikçe milliyetçi-İslamcı ideolojisiyle MSP'ye benzer bir konuma geldi. MSP'den ayrıldığı nokta ise şiddete başvurmasıydı.[103] MHP, MSP'nin işlediği kapitalist modernleşmeye direniş iddiasını 1970'ler boyunca sahiplendi; ancak MSP'den farklı olarak kitleleri iç savaşın parçası olarak politize etmeyi, Alevilerin ve sol güçlerin etkisini kırmayı hedefledi.[104]

MHP 1970'ler boyunca şiddeti, ülkücü militanlar yoluyla uyguladı ve bunu ideolojisinin temel taşlarından biri haline getirdi. Bu dönemde, MHP'nin en belirgin özelliği militan kadrosunun benimsediği, şiddete övgüyü içeren, silah kullanmayı doğallaştıran, şiddet eylemlerinin devlet güçlerine yardım anlamına geldiğini ileri süren bir ideolojiye sahip olmasıydı. MHP taraf ından kamplarda yetiştirilen ülkücü gençlik, komandolar, partinin onayıyla dönemin şiddet ortamında önemli bir rol oynadılar.[105]

MHP 1970'lerin ikinci yarısında kitleleri seferber etmek için anti-modern, anti-kapitalist söylemi kullandı. MHP'nin anti-kapitalist söyleminde Alevi karşıtı öğeler vardı ve iktisadi bunalımın sorumluluğunu Aleviler üzerine yıkıyordu. Bu dönemde, Orta ve Doğu Anadolu'da ülkücü söylemin oluşturulması ve popülerlik kazanmasında Alevi nüfusun ekonomik ve sosyal yaşamdaki görünürlüğünün artması, Alevi küçük ve orta mülk sahiplerinin merkezî

99 *Sosyalizm ve Toplumsal Mucadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, 2216, 2340.

100 Tezcan Durna, "70'li Yıllarda Politik Şiddet ve Basın", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 253

101 Gürel, "İslamcı ve Faşist Sıyaset", 16.dn.

102 Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", 229.

103 A.g.e., 223, 232-233.

104 Gürel, "İslamcı ve Faşist Siyaset", 101.

105 Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", 223, 232-233.

ve yerel bürokraside artışı etkiliydi. Alevi topluluğunun alt ve orta sınıflarının devrimci sosyalist mücadeleye, diğer topluluklara kıyasla daha yoğun biçimde dâhil oluşu bu karşı söylemi pekiştiriyordu. MHP kültürel bütünlüğün bozulduğu, kültürel bir mücadele yürütme gerekliliği vurgusu yapıyordu.[106]

1970'lerin sonlarına doğru, ülkücü saldırılar tek tek bireyleri hedef alan silahlı saldırılar olmaktan çıkıp kitlesel saldırılara doğru yöneldi. Sola, Alevilere ve CHP'lilere yönelik saldırılar Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Bu saldırıların en büyüğü Kahramanmaraş'ta gerçekleşmişti.

Türkçülük, MHP'de 1970'lerde "aşırı", "marjinal", "romantik" bir akım olarak görülmeye başlandı ve ülkücülüğün İslami eğilimleri Atsız'cı Türkçülük aleyhine ağırlık kazandı. MHP 1970'li yıllar boyunca parti ideolojisinde İslam referanslı yorumları ön plana çıkardı ve Nihal Atsız'ın ideallerini savunmayı sürdüren Türkçüler bu dönemde parti içinde iyice marjinalleştiler. Bunda MSP ile taban üzerinden girişilen rekabet ve çatışma ortamında kitle desteğini artırmak çabası rol oynadı.[107] Oysa ülkücü hareketin kendine özgü sembol ve pratiklerinin birçoğu MHP ile herhangi bir resmî bağı olmayan Nihal Atsız'ın romanlarından, şiirlerinden ve makalelerinden geliyordu. Ülkücü hareketin zihniyet dünyasını ve eylem biçimlerin, şekillendirmede belirleyici bir öneme sahip olan Atsız, MHP tarafından dışlanmış olmakla birlikte onun "radikal ırkçılık", "Turancılık ve Türkçülük", "devlet fetişizmi", "düşman yaratma", "düşmana karşı askerî mücadele", "liderlik kültü", "histerik ahlakçılık" gibi temaları, ülkücü hareketin "bilinçaltı" olarak etkinliğini sürdürdü.[108]

1980 darbesi diğer partilerle birlikte MHP'yi de kapattı. Türkeş'i ve parti liderlerini kapsayan yüzlerce kişiye dava açıldı; Türkeş, 11 yıl 1 ay 10 gün hapis cezası aldı, aynı davada 5 kişi idam edildi ve diğerlerine hapis cezaları verildi.[109]

Cumhuriyetçi Güven Partisi

4 Mart 1973'te Milli Güven Partisi ile İnönü'nün istifası ardından CHP'den ayrılanların bir bölümü tarafından kurulan Cumhuriyetçi Parti'nin bileşiminden oluşmuştu. Turhan Feyzioğlu liderliğindeki CGP'yi, tutucu bir Kemalizm yorumuna sahip olması ve sola karşı olumsuz tutumu tanımlayabilir. Bu yüzden sağ partiler içerisinde yer alabilmişti. 1973'te yüzde 5,3 oy oranıyla 13, 1977'de yüzde 1, 9 oy oranı ile yalnızca 3 sandalye sahibiydi. Oy oranının, milletvekili sayısının azlığına rağmen Birinci MC içinde yer almıştı.[110] 12 Eylül sonrası, darbe yönetiminin CGP'ye dokunmayacağı, Feyzioğlu'nu başbakanlığa getireceği gibi iddialar olduysa da parti, siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin 16 Ekim 1981'de, 2533 sayılı kanun ile kapatıldı.[111]

---

106 Gürel, "İslamcı ve Faşist Siyaset", 92-95.

107 Kemal Can, "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, c. 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 667, 675.

108 Cenk Saraçoğlu, "Ülkücü Hareketin Bilinçaltı olarak Nihal Atsız", *Toplum ve Bilim*, 100 (2004): 100-124.

109 Hüseyin Aykol, *Türkiye'de Sağ Örgütler-Bölüne Bölüne İktidar Olmak* (Ankara: Phoenix, 2011), 96.

110 Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980*, der. Mete Tuncay (İstanbul: Cem, 1992), 241-242.

111 Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)*, 45.

Türkiye Birlik Partisi

Türkiye Birlik Partisi 1966 yılında kuruldu. TBP sadece Alevilere yönelik siyaset yapan dar bir kimlik partisi olmamakla birlikte partinin siyasi amblemi, kullandığı semboller (Alevi kozmolojisinde Hz. Ali ve on iki imamı çağrıştıran aslan ve on iki yıldızdan oluşan parti amblemi) ve parti kurucularının sosyal kökenleri, partinin Alevi kimlikle ilişkilendirmeyi mümkün kılmaktaydı. TBP'nin 1966-1969 yılları arasındaki ideolojik eğilimini Alevilerin sorunlarına duyarlı bir merkez partisi olarak tanımlanabilir. 1969-1980 yılları arasında ise Mustafa Timisi liderliğinde sosyal demokrat bir partiye dönüşmüş ve giderek radikalleşen siyasi iklime uygun davranma çabasına girmişti. Parti; devrimcilik, toplumculuk, Atatürkçülük, demokrasi, halkçılık, devletçilik, cumhuriyetçilik, bağımsızlıkçılık, özgürlükçülük, laiklik, eşitlik ve yurtseverlikten oluşan 12 ilke saptamıştı. Bu ilkelerle birlikte parti 1960'lardan farklı olarak, bir merkez parti olmaktan ziyade 'demokratik sol bir parti' olarak ortaya çıkıyor, ana üretim sektörlerinin devletleştirilmesini, sendikaların karar alma süreçlerine aktif katılımını savunuyor, din ve devlet işlerinin birbirinden tamamen ayrılmasını sağlamak amacıyla Diyanet İşleri Bakanlığının kaldırılmasını talep ediyordu. Marksizme sıklıkla başvurmuş, toplumsal sınıfların varlığını analizlerinin merkezine almıştı. Demokrasi ve özgürlük kavramlarının sınıfsal boyutlarının altını çizmişti. TBP, 1973 seçimlerine Mehmet Ali Aybar ve TİP'ten arkadaşlarıyla yaptığı seçim ittifakı ile girdi. Aybar milletvekili seçilebilmek için mezhepçi bir partiyle ittifaka girmekle, TBP ise Atatürkçülükten sosyalizme kaymakla eleştirildi. TBP 1973 seçimlerinde yüzde 1,1 oranında oy alabildi ve Mustafa Timisi (Sivas) tek milletvekili olarak parlamentoya girdi. 1977 seçimlerine CHP ile ittifak, CHP'ye katılma tartışmaları arasında girildi, yüzde 0,4 oy oranı ile parti meclis dışında kaldı. 1970'ler boyunca sol bir parti olarak varlığını sürdüren TBP, partinin hitap ettiği kesim sol siyasete yakınlaştıkça sola çekilmeye başladı. Ancak Aleviler var olan CHP veya sosyalist örgütlenmeler üzerinden sol siyasete dâhil olduklarından TBP güçlü bir alternatif olarak ortaya çıkamadı. 12 Eylül darbesi ile partinin siyasal hayatı son buldu.[112]

Hükûmetler

Döneme ilişkin siyasal gelişmelerin en önemli bileşeni, bu döneme damgasını vuran parçalı siyasal temsil ve bunun yarattığı temsil kriziydi. 1971'deki muhtıradan 1973 seçimlerine kadar iki aylık sürelerle uzatılan bir sıkıyönetim dönemi (12 Mart Rejimi) yaşandı. Ardından 1973 ve 1977'deki iki seçimde de hiçbir parti parlamentoda salt çoğunluğu sağlayamadı. Seçimlerden sonra kurulan koalisyon hükûmetleri, bunları oluşturan partiler arasındaki çekişmeler ve parlamenter sistemin işleyişindeki tıkanıklıklar 1970'lerin siyasal hayatına damgasını vuran özelliklerdi.

12 Mart 1971 muhtırası ve Demirel'in istifası sonrası, Kocaeli Senatörü Nihat Erim CHP'den istifa ederek hükûmet kurma görevini üstlendi ve 7 Nisan'da Birinci Erim Hükûmeti (26.03.1971-11.12.1971) güvenoyu aldı. Yeni Hükûmet, CHP içinde büyük tartışmalar yarattı. CHP Genel Sekreteri Ecevit grup toplantısında yeni hükûmete destek kararı

[112] Mehmet Ertan, "1970'ler Türkiye'sinde Alevi Siyasetin Olanakları: Türkiye Birlik Partisi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zürcher (Ankara: Efil, 2014), 311-342.

çıkması üzerine genel sekreterlikten istifa etti. AP grubu ve Cumhuriyetçi Güven Partisi de yeni hükûmete destek verdi. Erim'e göre bu hükûmet "bir reform hükûmeti", "beyin takımından" oluşan bir hükûmetti. Hükûmet programında toprak reformu, eğitim reformu, hukuk ve adalet reformu, yönetim reformu ve enerji ve tabii kaynaklar reformu gibi reformlara yer veriliyordu.[113] Bu hükûmet döneminde ilk kez Kültür Bakanlığı kuruldu, ilk Kültür Bakanı da edebiyatçı Talat Sait Halman oldu. Bu dönemde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olarak bulunan Prof. Dr. Türkan Akyol Türkiye'nin ilk kadın bakanıydı.[114]

Tuğgeneral Ali Elverdi, Yargıç Ahmet Tetik ve Yargıç Mehmet Turan'dan oluşan Ankara Sıkıyönetim Mahkeme Heyeti Deniz Gezmiş ve arkadaşları hakkında idam kararı verdikten sonra kalemlerini kırarken... Deniz Gezmiş kalem kırılmadan önceki savunmasında "Eylemlerimizle, Anayasanın başlangıç maddesinde belirtilen ulusun direnme hakkını kullandık. Bunda haklıydık. Hâlâ bu inancı taşıyoruz. Türkiye'nin bağımsızlığından başka bir şey istemedik. Amerikan emperyalizmine karşı mücadele verdik" diyordu (Kaynak: *Milliyet 1971 Yıllığı*, 228).

Sekiz ay süren Birinci Erim Hükûmeti sıkıyönetimin uygulayıcısı oldu. Sıkıyönetim, Erim'in 23 Nisan 1971'de Ulusal Egemenlik Bayramı nedeniyle yayımladığı bildirisinde verdiği şu mesajın ardından geldi: "Türkiye parçalansın diye gayret sarf edenlere karşı almayacağımız tedbir yoktur. Tedbirler balyoz gibi kafalarına inecektir."[115] 11 ilde (Adana, Ankara, Diyarbakır, Eskişehir, Hatay, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Siirt, Zonguldak) sıkıyönetim ilan edildi.[116] İşçi nüfusu ve hareketinin yoğun olduğu illerde, bunun yanı sıra İstanbul ve Ankara gibi öğrenci eylemlerine sahne olan yerlerde, Siirt ve Diyarbakır gibi Kürt Hareketi'nin etkili olduğu yerlerde sıkıyönetim uygulandı. Balyoz kararları hızla uygulamaya sokuldu. Hükûmet Sözcüsü İsmail Arar, alınan kararların gerekçesini şöyle özetlemişti: i) aşırı sol, kır gerillası hazırlığı içindedir, ii) aşırı sağ, katliam tasarlamaktadır, iii) Doğuda

113 Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2014), 220, 221.
114 A.g.e., 222.
115 Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş* (İstanbul, Bağlam: 1987), 526.
116 A.g.e., 526.

da gizli Kürt İstiklal Partisi kurulmuştur.[117] Aslında bu gerekçeler balyozun kimlerin kafasına ineceğinin gerekçelendirilmesiydi. Nitekim kararların ardından Dev-Genç, Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Ülkü Ocakları ve Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği kapatıldı. Sol kanatta kabul edilen *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri on gün için kapatıldı; bu gazetelerin yazarları İlhan Selçuk ve Çetin Altan gözaltına alındı. İslamcı *Bugün* ve *Sabah* gazeteleri ile son yıllarda gerilla taktik ve eylemleri hakkında bazı kitaplar basan *Ant* dergisi de süresiz kapatıldı. Sıkıyönetimle birlikte, grevler, işçi direnişleri ve toplantıları yasaklandı. Ayrıca bu hükûmet, 6 Mayıs 1972'de idam edilen Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan, Yusuf Arslan'ın ölüm cezalarını destekledi. Yine bu dönemde 1961 Anayasası üç kez değiştirildi. Nihat Erim, anayasanın değiştirilmesi gerekliliğini şu sözlerle açıklayacaktı: "Türkiye Anayasası birçok Avrupa ülkesinin anayasasından daha liberal bir anayasadır. Türkiye böyle bir lüksü kaldıramaz."[118]

1961 Anayasasının değiştirilmesinin kökenleri 1960'lı yıllara uzanıyordu. Büyük sermaye çevreleri, bu çevrelerin yörüngesindeki aydınlar ve AP, anayasanın değiştirilmesi gerektiğini 1960'lı yıllar boyunca savunagelmişlerdi. Değişiklik talepleri iki ana öbekte toplanıyor; anayasanın devlet içindeki iktidarı düzenleyiş biçiminin ve özgürlükçü yönlerinin tadil edilmesi gerektiği savunuluyordu. AP, 1969 seçim beyannamesinde sıraladığı anayasa değişikliği taleplerinde yürütme organının güçlendirilmesi ve seçmen çoğunluğunun isteklerinin anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkesinin üzerine çıkarılması gerektiğini vurguluyordu. Süleyman Demirel bir keresinde, "Türkiye devlete otorite getiren ve milleti mutlak manada son söz sahibi yapan, gerektiğinde kararlarına itiraz kabil olmayan hakem yapan bir anayasaya muhtaçtır" demişti. Beri yandan, 1961 sonrasında anayasanın da katkısıyla oluşan serbest tartışma ortamı, toplumsal hareketlenmelerin ve örgütlenmelerin hızlanmasını sağlamış; düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yapabilme hakkı, dernek ve sendika kurma hakkı, grev hakkı gibi demokratik hak ve özgürlükler halk kitleleri tarafından kullanılır hale gelmişti. Bu durum sermaye çevrelerinde büyük endişelere yol açmış, anayasanın özgürlükçü yönlerinin kısıtlanması gerektiği savunulmuştu. Bu çevrelerin sözcülüğünü üstlenen aydınlardan birisi olan Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu, bir demecinde bu endişeyi şu veciz sözlerle dile getirmişti: "... işçiler, devlet memurları, öğretmenler, öğrenciler, hatta kapıcılar teşkilatlanmıştır. Bu teşkilatlanma böyle devam ettiği takdirde bu rejim yürümez." Başbakan Nihat Erim'in 23 Nisan 1971'deki Ulusal Egemenlik Bayramı dolayısıyla verdiği demeçte "asayiş için anayasanın değişmesi gerektiğini" söylemesi, 12 Mart Darbesi'nin sermaye çevrelerinin anayasa değişikliğine ilişkin taleplerinin zeminini kurduğunun bir göstergesi oldu. Parlamento içi ve parlamento dışı muhalefet etkisiz hale getirilince anayasa değişiklikleri kolayca gerçekleşti. Hatta anayasanın değiştirilmesine karşı çıkan anayasa profesörleri de (Bülent Nuri Esen, Bahri Savcı, Mümtaz Soysal, Muammer Aksoy ve Tarık Zafer Tunaya) anayasa değişiklikleri sırasında gözaltında tutuldu; böylece bilim çevrelerinden aykırı seslerin, karşı çıkışların yükselmesi önlenmiş oldu.[119]

---

117 A.g.e., 526.

118 A.g.e., 527.

119 Bülent Tanör, "12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri", *Armağan: Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara: Sevinç, 1978), 419-438.

12 Mart Askeri Darbesinden sonra Başbakan Nihat Erim Genel Kurmay Başkanlığında Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç tarafından karşılanırken... Erim, 12 Mart Darbesinin ardından CHP'den ayrılması koşuluyla hükümeti kurmakla görevlendirildi. Ancak 26 Mart 1971'de kurduğu partiler üste hükümet 3 Aralık 1971'de istifa etti. Kurduğu ikinci hükümet 22 Mayıs 1972'ye kadar işbaşında kaldı. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamına uzanan Bayloz Harekâtını başlatması nedeniyle kendisine 'Balyoz Erim' lakabı verildi (**Fotoğraf:** *Milliyet* 1971 Yıllığı, 183).

Bu anayasa değişiklikleri ile Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kuruldu (Md. 140), TSK üzerindeki yargı denetimi gevşetildi. TSK'nın elindeki devlet mallarının normal ve aleni şekilde denetlenmesi yerine gizlilik esası kabul edildi (Md.127/3). Anayasa Mahkemesi'nin anayasa değişikliklerini yalnızca biçim yönünden denetleyebileceği öngörüldü (Md.147/1). Sandalye sayısı az olan TİP gibi partilerin Anayasa yargısını harekete geçirme olanağı ortadan kaldırıldı (Md.114). Küçük partilerin Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açabilmeleri önlendi (Md.149). Bu değişikliklerle, yürütme yasamaya karşı güçlendirilmiş oluyordu. Bakanlar Kurulu'na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi tanındı. Haklar alanında değişikliklerle, hak ve özgürlüklerin sınırlanma nedenleri çoğaltılarak belirsizleştirildi; kişilerin ödev ve yükümlülükleri genişletildi (Md.30). Örneğin memurların sendika kurabilmeleri (Md.46, 119), öğretim üye ve yardımcılarının partilerde görev alabilmeleri (Md.120) imkânsız hale getirildi. 1971 sonrası değişikliklerden biri de, DGM'nin (Devlet Güvenlik Mahkemeleri) 1973'te anayasal güvenceye kavuşturulmasıydı (Md.32).[120] Bu değişikler aslında 12 Eylül Anayasası'na büyük ölçüde zemin oluşturan değişikliklerdi.

Yine Birinci Erim Hükûmeti döneminde DİSK, TİP ve TÖS liderleri tutuklandı; birçok bilim insanı, sanatçı, yazar, sendikacı, doktor, subay tutuklanıp cezaevine kondu. Toprak ve vergi reformu, mali reform gibi konularda kendi içinde anlaşmazlığa düşen Erim Hükûmeti 1971 yılı sonunda çöktü.[121] 3 Aralık 1971'de 11 bakan istifa etti; bakanlara göre 12 Mart'ı yaratan bunalım devam ediyordu, köklü reformları gerçekleştirmenin olanağı ortadan kalkmıştı, aydın çevreler mesafelenmişti, Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankası bürokratları reform girişimlerini önlüyordu. Servete konulacak vergi (Servet Vergisi) reddedilmişti. Bunun üzerine Nihat Erim istifasını sundu, Cumhurbaşkanı yine kendisine hükûmeti kurma görevini verdi.[122]

Aralık ayında, Birinci Erim Hükûmeti sonrası 4 CHP'li bakan, AP ve CGP'den ve parlamento dışı bazı bakanlardan kurulan İkinci Erim Hükûmeti (11.12.1971-22.05.1972) 8 Şubat

120 Murat Sevinç, "Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 134-135.

121 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi (Hil, 1996), 169-173, 176.

122 Aydın ve Taşkın, *Türkiye Tarihi*, 232-233.

1972'de ikinci Anayasa değişikliklerini Meclisten geçirdi. Bu değişiklikler gözaltı süresinin uzatılmasına, DGM'lerin kurulmasına izin veriyordu.[123] Bu hükûmet döneminde Dış Ekonomik İlişkiler ve Kültür Bakanlıkları kaldırıldı. 10 Mart 1972'de Deniz Gezmişlerin idamı Mecliste onaylandı. CHP grubu cezanın onaylanması aleyhine bir tutum takınırken, AP, CGP ve DP grupları idamların lehine tavır aldı. CHP idam cezalarını onaylayan kanunun iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu.[124] Bu dönemde Kızıldere Eylemi (bkz. Çayan) idamların durdurulması için girişilen en büyük eylemdi. 3 Mayıs 1972'de Ankara-İstanbul yolcu uçağının Sofya'ya kaçırılması, 4 Mayıs'ta Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Kemalettin Eken'in silahlı saldırıda ağır yaralanması bu amaçla yapılmış diğer eylemlerdendi. Ancak bunlar idamı durdurmaya yetmedi.[125]

İkinci Erim Hükûmetinin Nisan 1972'de istifası sonrası Melen Hükûmeti (22 Mayıs 1972-15 Nisan 1973) kuruldu. CHP kökenli olan ve sonradan CGP'ye katılan Ferit Melen ve CHP'nin sağ kanadından kişilerin yer aldığı bu hükûmet dönemindeki en önemli olay, süresi dolan Cevdet Sunay yerine, yeni cumhurbaşkanı seçilmesiydi. Orgeneral Faruk Gürler yerine, AP, CHP ve CGP'nin ortak desteklediği Fahri Korutürk üzerinde uzlaşıldı. Cumhurbaşkanın seçilmesinden sonra, eğilimlere uygun olarak Melen Hükûmeti istifa etti ve seçime kadar Melen Hükûmeti'nin Ticaret Bakanı Naim Talu başkanlığında, CHP'yi dışarıda bırakan AP-CGP koalisyonu hükûmet oldu. Talu hükûmeti (15 Nisan 1973- 26 Ocak 1974) kendisini, ülkeyi seçime götürecek hükûmet olarak tanımladı.[126]

Bu dönemde, Anayasa değişikliğiyle öngörülmüş bulunan DGM'lerin kuruluş kanunu, 26 Haziran 1973 tarihinde düzenlenip yürürlüğe kondu. Bu hükûmetin son günlerinde İstanbul ve Ankara'daki DGM'ler faaliyete başladı.[127] DGM'ler "bürokrasiyi ve üniversiteleri 'solcular'dan temizlemek için ceza yasasında ve Anayasada yapılacak belli değişiklikler" kapsamında Erim Hükûmeti döneminde kurulması önerilen [128], ülkeye ve Cumhuriyet'e karşı işlenen siyasi suçlara bakacak özel mahkemeler olarak tasarlanmıştı.

Toplamda 33 ay süren sıkıyönetim dönemi sık sık değişen zayıf hükûmetlere rağmen, Anayasanın maddelerinin temel hak ve özgürlükler kapsamında kısıtlamalar getirecek biçimde değiştirildiği, tutuklama, yargılama, dernek ve parti kapatmalarla işçi hareketi ve sosyalist muhalefetin baskı altına alındığı bir dönem oldu. Meclis, 14 Ekim 1973'te yapılmak üzere seçim kararı aldı ve seçimlere gidildi.

14 Ekim 1973 yılındaki seçimlerden sonra kurulan ilk koalisyon hükûmeti CHP ve MSP koalisyon hükûmetiydi (26 Ocak 1974-17 Kasım 1974). Seçimler sonucunda CHP yüzde 33,3, AP yüzde 29,3, DP (Demokratik Parti) yüzde 11,9, MSP yüzde 11,8, CGP yüzde 5,3, MHP yüzde 3,4, TBP (Türkiye Birlik Partisi) yüzde 1,1, MP (Millet Partisi) yüzde 0,6, bağımsız 2,8 oranında oy aldı.

---

123 Hale, *Ordu ve Siyaset*, 176.

124 Aydın ve Taşkın, *Türkiye Tarihi*, 234-235.

125 A.g.e., 236.

126 Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", 235.

127 Aydın ve Taşkın, *Türkiye Tarihi*, 244.

128 Ahmad, *Demokrasi Süreci (1945-1980)*, 294, 299.

Tablo 2:
14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
Seçim Sistemi: Barajsız d'Hondt

Parti adı	Alınan oy	Oy oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
CHP	3.570.583	33,30	185	41,11
AP	3.197.897	29,82	149	33,11
DP	1.275.502	11,89	45	10
MSP	1.265.771	11,80	48	10, 67
CGP	564.343	5,26	13	2,89
MHP	362.208	3,38	3	0,67
TBP	112.759	1,14	1	0,22
MP	62.377	0,58	-	-
Bağımsızlar	303.218	2,83	6	1,33
Toplam	10.723.658	100	450	100

Seçimlerden sonra en çok oyu almış iki parti olan AP ve CHP arasında ordunun, cumhurbaşkanının ve sermaye kesimlerinin desteklediği bir ortaklık yerine[129], anti-tekelci ve ağır sanayiye dayalı kalkınmayı savunan MSP ile CHP bir koalisyon kurdu. Bu kısa süreli koalisyonda Bülent Ecevit Başbakan, Necmettin Erbakan ise Başbakan Yardımcısı idi; CHP 17 Bakanlık, MSP ise 7 Bakanlık sahibiydi. Koalisyon ortağı iki parti, 1974 Genel Af Kanunu, Kıbrıs meselesi gibi konularda çatışmalar yaşadı. Genel Af Kanunu siyasi bir bunalım yaratmıştı. MSP, Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. Maddelerinden yargılananları yani "komünizm propagandası ve sınıf çatışmasını teşvik etmekten" suçlu bulunanları af kapsamı dışında bırakma ve 163. Madde hükümlülerini yani "devletin sosyal ve ekonomik veya siyasi veya hukuki düzenini... dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla... siyasi amaçla propaganda yapmak veya telkinde bulunmaktan" suçlu bulunanları af kapsamında tutma çabasındaydı. CHP ise affin 141. ve 142. Madde hükümlülerini kapsamasını önemsiyordu. Nitekim 15 Mayıs 1974'te af yasası parlamentoda kabul edilirken 20 MSP milletvekili 141. ve 142. Maddenin kapsama dâhil edilmesine red oyu verdiler ve af yasası eksikli çıktı. 141. ve 142. Maddelerin af dışı kalması ve bu maddeler çerçevesinde suçlu bulunanların affedilmemesi, çeşitli dernek ve odalar tarafından protesto edildi. CHP bu maddelerin genel affa dâhil edilmemesinin Anayasanın eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu ve Temmuz 1974'te mahkeme kararı ile bu hükümler de af kapsamına alındı. Örneğin çevirilerinden dolayı fikir suçları kapsamında 40 yıla mahkûm edilmiş yayıncı Muzaffer Erdost ve TİP davasından yargılanan Behice Boran bu af kapsamında salıverildi.[130]

Koalisyonun sonunu hazırlayan bir başka anlaşmazlık konusu Kıbrıs meselesi idi. Burada sorun, MSP'nin Kıbrıs'ın tümüne yönelik bir harekât istemesiydi. Eylül 1974'te, Kıbrıs harekâtı sonrası Ecevit'in istifası ile koalisyon sona erecekti. Bu iki ana temel konu dışında MSP'nin

[129] Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 186.

[130] *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, 2208-2209.

koalisyon hükûmet programında yer alan 18 yaşa oy hakkı tanınması konusunu yokuşa sürmesi, Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Karaköy'deki "Güzel İstanbul" heykelini "müstehcenlik" gerekçesiyle kaldırtması, İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk'ün alkol tüketimini ve bira satışını kısıtlamaya yönelik önlemler almaya başlaması, eğitim politikalarındaki anlaşmazlıklar, MSP'nin bürokraside yoğun kadrolaşması bu koalisyon hükûmetinde anlaşmazlık yaratan belli başlı konulardı.

CHP-MSP koalisyon hükûmetinden sonra Sadi Irmak'ın başkanlık ettiği ara bir hükûmet (17 Kasım 1974-31 Mart 1975) dört buçuk ay ülkeyi yönetti. Bu dönemde, anti-komünizm vurgusu siyasete damgasını vurdu. Anti-komünizm CHP'yi hedef alıyordu ve komünistlik CHP'ye atfediliyordu. AP, MSP, MHP ve CGP aralarında milliyetçi güç birliği oluşturarak 8 Ocak 1975'te "memlekette komünizm tehlikesi bulunduğunu, bu tehlikeye karşı hükûmet olmak istediklerini" açıkladı. Anti-komünizm, bu güç birliğinin ideolojik-siyasal yeniden üretim koşullarının başında geliyordu. Daha sonra MC hükûmetlerinin temelini oluşturacak Milliyetçi Cephe mutabakatı, "memleketi sola bırakmama" kaygısına dayanıyordu ve anti-komünist/anti-sol olmak bu mutabakatın ortak noktasını oluşturuyordu.[131]

1970'li yıllar, solun her türlüsüne karşı milliyetçilik bayrağı altında birleşmiş siyasal ittifaklara sahne oldu ve bu ittifaklar hükûmet kuruluşlarına da yansıdı. Kurulan hükûmetlere kuruluş amaçlarına uygun olarak Milliyetçi Cephe (MC) hükûmeti denildi. İlk MC, 1 Nisan 1975'te kuruldu ve başbakan dâhil 30 üyeden oluşuyordu. AP 16, MSP 8, CGP 4 ve MHP de 2 üyeyle temsil ediliyordu. MC hükûmetlerini oluşturan partilerin taraftarları sık sık CHP mitinglerine saldırılıyorlardı. Saldırılardan ilki Bolu'nun Gerede ilçesinde 21 Haziran'da gerçekleşti. İçinde Bülent Ecevit'in de bulunduğu CHP otobüsü ilçeye girişinde taş yağmuruna tutuldu; 2 kişi tabancayla, 40 kişi de taş, sopa ve demir çubuklarla yaralandı. [Fotoğraf: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 261.]

1975 Nisan'ında güvenoyu alarak kurulan ve Birinci MC olarak adlandırılan koalisyonda (31 Mart 1975-21 Haziran 1977) AP, Başbakan Demirel'le birlikte 15, MSP 8, CGP 4, MHP 2 bakanlığa sahipti ve Alparslan Türkeş Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısıydı. AP ile MSP, MHP ve CGP gibi küçük partilerin ortaklığıyla kurulan bu koalisyon, bu küçük partilere

[131] A.g.e, 2218.

pazarlık ve manevra hakkı tanıyan hassas bir dengede sürdürüldü. Bu yüzden MSP ve MHP devlet kademelerinde birçok mevki edindi.[132] Ancak MSP'nin bu dönemde ağır sanayiyi destekler projesi nedeniyle tekelci sermayenin güvenini kazanamadığını ve dışlandığını ileri sürmek mümkündür. AP ve MSP arasında Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin anlaşmazlıklar yanında, artan döviz darboğazının dış kaynak gerektiren ağır sanayi projesi ile çatışması bu koalisyon için sorunlar yaratmıştı.[133]

Nitekim Birinci MC, koalisyon partileri arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalara sahne oldu. 1976-1977 yılları arasında MSP ve MHP arasında bir dizi gerginlik baş gösterdi. MSP yanlısı Akıncı Gençlik Örgütü ile MHP'li Ülkücüler arasında çatışmalar çıktı. Bazı imam hatip okullarında, İslam Enstitüsünde, Erzurum ve İstanbul'da çatışmalar oldu. Öte yandan MSP, AP'yi MHP terörünü desteklemekle suçluyor; Kıbrıs politikası konusunda Demirel'in diplomatik bir taviz verme eğilimini veto ediyordu. Oysa AP büyük sermayenin ihtiyaç duyduğu krediler için bu tür siyasi tavizler vermeliydi ve bu veto da AP'nin önünü tıkıyordu. AP de MSP'nin yüksek taban fiyatı politikası ile kırsal desteği genişletme politikalarına karşı çıkıyordu. MSP, AP'nin "yerli sanayiciyi güçlendirmeyen", "montajcı" anlayışını eleştiriyordu. Örneğin 18 Kasım 1976'da MSP'li bakanlar 1977 bütçesinde ağır sanayi yatırım projeleri için kaynak güvencesi isteyerek Bakanlar Kurulu toplantısını 3 saat süreyle boykot etti. Yine Eylül 1976'da DGM yasası ile ilgili görüş ayrılıkları koalisyonda baş gösterdi. DGM'leri özel bir yasal statüye kavuşturmakiçin MC'nin giriştiği hazırlıklar koalisyonda sorunlara yol açtı. CGP, 163. Maddenin, yani laikliğe aykırı ve teokratik siyasal faaliyeti kısıtlayan maddenin, DGM kapsamına alınmasını istiyor; MSP ise buna karşı çıkıyordu. AP'de genel eğilim 163. Maddenin kapsam dışında kalmasıydı ama CGP'ye yakın görüşler de vardı. MHP ise DGM yasasının bir an önce çıkmasını istiyordu.[134] Sert tartışmalara yol açan bu yasa tasarısı, güçlü ve kitlesel bir muhalefetle de karşılaşınca yasalaşamadı. 1977 yılına girilirken MC içindeki çatışmalar derinleşti. MHP'ye tepkiler yaygınlaştı. Örneğin, 1977 Ocak sonunda Türkeş; İçişleri, Adalet, Milli Eğitim, Çalışma, Gençlik ve Spor Bakanlıklarından oluşan "İç Güvenlik Kurulu"na başkanlık etme görevinden alındı. Bu görev İçişleri Bakanlığına verildi. Sıkıyönetim konusu da bir başka anlaşmazlık konusuydu. Şubat 1977'de, MHP ve AP sıkıyönetim ilan edilmesini talep ediyor, MSP de buna karşı çıkıyordu.[135]

MC'deki çatışmaların derinleşmesi erken seçimi gündeme getirdi. Büyük burjuvazi erken seçimi destekliyordu. MSP, oylarını MHP ve AP'ye kaptırmaktan endişe duyuyor, bu yüzden erken seçime karşı çıkıyordu. Sonunda 5 Haziran 1977'de seçim yapma kararı alındı. Seçim sonunda, CHP yüzde 41,4, AP yüzde 36,9 ile en çok oy alan iki partiydi. MSP yüzde 8,6, MHP yüzde 6,4, CGP yüzde 1,9, DP yüzde 1,9, TBP yüzde 0,4, TİP yüzde 0,1, bağımsız yüzde 2,5 oranında oy aldı.

---

132 E. Ahmet Tonak ve I. Cemil Schick, "Sonuç" *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5.baskı, der. Tonak ve Schick (İstanbul: Belge, 2006), 390-391.

133 TİB (Tüm İktisatçılar Birliği), *CHP Hükümeti Üzerine, Aylık Bültenden Seçme Yazılar* (Ankara: TİB, 1978), 15.

134 1974 yılında Diyarbakır DGM başsavcısının kanunun anayasaya aykırılığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine yaptığı iptal başvurusu sonucu Talu Hükûmeti döneminde faaliyete başlayan DGM'lerin faaliyeti durdurulmuştu. 6 Mayıs 1975'te kanun iptal edildi ve DGM'ler ortadan kalktı. Ancak MC hükûmeti kanunu yeniden çıkarmaya çalışıyordu (Aydın ve Taşkın, *Türkiye Tarihi*, 271).

135 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 2227.

Tablo 3:
14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları Seçim Sistemi: Barajsız d'Hondt 5 Haziran 1977 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları Seçim Sistemi: Barajsız d'Hondt

Partiler	Alınan oy	Oy oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
CHP	6.136.171	41,38	213	47,33
AP	5.468.202	36,88	189	42
MSP	1.269.918	8,56	24	5,33
MHP	951.544	6,42	16	3,56
CGP	277.713	1,87	3	0,67
DP	274.484	1,85	1	0,22
TBP	58.540	0,39	-	-
TİP	20.565	0,14	-	-
Bağımsızlar	370.035	2,50	4	0,89
TOPLAM	14.827.172	100	450	100

İkinci MC Hükûmeti (21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978), 1977 Haziran genel seçimleri sonrası, CHP azınlık hükûmeti girişiminin başarısızlıkla sonuçlanıp güvenoyu alamaması üzerine kuruldu. AP, MSP ve MHP'den oluşan bu koalisyonda, AP'nin Başbakan Demirel'le birlikte 17, MSP'nin 7, MHP'nin ise 5 bakanlığı bulunuyordu. İkinci MC'de MHP ve MSP'nin etkisi Birinci MC'den de fazlaydı. Özellikle MHP polis ve güvenlik kuvvetleri içinde kadrolaşmıştı.[136] Bu koalisyon, milliyetçi şiddeti destekledi. Hükûmetin sol kesim üzerinde özellikle öğretmen, polis ve memurlara karşı soruşturma, kovuşturma aracılığıyla yaptığı baskı daha da arttı. Bu beş aylık sürede, 68'i sol, 37'si sağ görüşlü 155 insan öldürüldü. Şiddet, üniversitelere, gecekondu mahallerine, kahvehanelere, otobüs duraklarına, aydınlar ve öğretim üyelerine yöneldi. Kitlesel Alevi-Sünni çatışması körüklendi.[137]

MHP ve MSP arasındaki gerginlik bu dönemde artarak sürdü. MSP, İçişleri Bakanlığında ısrar ediyor, MHP de İçişleri Bakanlığını istiyordu. MHP'nin Emniyet örgütlerinde, Ticaret Bakanlığına bağlı üretici-korporatif birliklerinde daha büyük boyutlarda kadrolaşması çatışma yaratıyordu. MSP'nin çıkardığı kimi engeller koalisyon bunalımının kaynağı oldu. IMF önerilerini AP kabul ederken MSP'nin reddetmesi, silahlı kuvvetler kademesine yapılacak atamalar hakkında anlaşmazlık ve 1978 Mali Bütçesi'ne MSP'nin 'manevi kalkınma bölümü' koyma talebi çatışmalara yol açıyordu.[138] MSP, IMF'nin kredi imkânları için şart koştuğu devalüasyona karşı çıkmıştı ve IMF'nin şart koştu-

136 Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, 380.

137 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 2230.

138 Ali Yaşar Sarıbay, "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programın İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 589.

ğu düzey altında devalüasyon yapılabilmişti. MSP'nin bu konumu, hükûmetin büyük sermayenin taleplerini karşılamasında, genel olarak ülke ekonomisinin dünya kapitalizmiyle eklemlenmesine engel oluşturuyordu. Öte yandan AP'nin tabanı da yapılan zamlara tepkiliydi. Diğer taraftan AP ve MHP arasında kadrolaşmaya ilişkin çelişkiler su yüzüne çıkıyordu.

11 Aralık 1977'de yapılan yerel seçimlerde CHP'nin üstünlüğü söz konusuydu. İl Genel Meclisi oylarına göre, CHP yaklaşık yüzde 44, AP yüzde 39, MHP yüzde 7,1, MSP yüzde 6,6 oy almıştı ve MHP ilk kez MSP'yi geçmişti. Kitlesel toplumsal muhalefet, ekonomik bunalım, kadrolaşma rekabeti ve yerel seçimlerde CHP'nin birinci parti olması bu koalisyonu zorluyordu. İkinci MC Hükûmeti Aralık sonunda gensoru önergesine bağlı olarak yapılan oylamada güvensizlik oyuyla düşürüldü. CHP, Demirel başkanlığındaki İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmetinin içte ve dışta güvenliği sağlayamadığı, cephecilik anlayışıyla ulusal birliği zedelediği, halk çoğunluğunu yoksulluğa sürüklediği ve devleti Anayasanın belirlediği çerçeveden uzaklaştırmaya çalıştığı iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel hakkında Anayasa gereği bir gensoru açılması için önerge vermişti.[139] Bu hükûmet, Cumhuriyet tarihinin gensoru ile düşürülen ilk hükûmeti oldu.

Milliyetçi Cephe Hükûmetleri ekonomik krizi çözmede ve de sermaye sınıflarını temsil etmede başarısız oldu. Para basmak ya da borç almak gibi krize geçici, kısa erimli ve maliyetli çözümler buldular.[140] Bunun yanında bu hükûmetler keskinleşen sınıf mücadelesi karşısında bağımlı/ezilen sınıfların rızasını alabilecek yani onların da temsilcisi olacak bir yapıdan yoksundu. Devlet, sınıflar üstü görüntüsünü kaybetmişti ve MC hükûmetleri sınıfsal mücadeleyi daha da keskinleştiren öğeler olmuşlardı.

Bu durumda, toplumsal muhalefetin odağı olan en büyük partinin yani CHP'nin yer aldığı bir hükûmet başta sermaye sınıfı tarafından da destekleniyor, böyle bir hükûmetin toplumsal uzlaşıyı sağlamada ve toplumsal muhalefeti sistem içi kanallara yönlendirmede etkili olacağına inanılıyordu.[141]

1970'ler boyunca diğer büyük parti AP ile koalisyon kuramayan/kurmayan CHP, İkinci MC Hükûmetinden sonra, bağımsızlarla birlikte CHP Hükûmeti ya da Ecevit Hükûmeti olarak adlandırılan hükûmeti kurdu (5 Ocak 1978-12 Kasım 1979). 5 Ocak 1978'de AP'den istifa etmiş 11 bağımsız milletvekili ve Mecliste yalnızca Faruk Sükan'la temsil edilen DP'nin desteği ile kurulan hükûmet güvenoyu aldı. Sermaye sınıfı başlangıçta bu hükûmeti destekledi ve bu hükûmetin dış ilişkileri iyi tutarak yeni kredi kaynakları bulacağını, toplumsal muhalefeti yönlendireceğini ve idare edeceğini umdu.[142] CHP iktidarı MC iktidarının hem MSP'nin devalüasyonu veto etmesi nedeniyle hem de seçimleri hesaplayarak alamadığı bazı önlemleri aldı. Mart 1978'de yüzde 33'lük büyük bir devalüasyon yapıldı. TÜSİAD bunu cesur ve gerçekçi bir karar olarak destekledi. Aynı ay temel mal ve hizmetlere yaklaşık yüzde 50 oranında zam yapıldı. Taban fiyatlarındaki artış düşük tutuldu.[143] Ancak CHP, tabanı ile ser-

139 *Milliyet*, "Gensoru Verildi", 23.12.1977: 9

140 Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, 385.

141 TİB (Tüm İktisatçılar Birliği), *CHP Hükûmeti Üzerine*, 20, 23.

142 Faruk Ataay, *Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti ve 1978-1979 CHP Hükûmeti* (Ankara: DeKi, 2006), 123-124.

143 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7, 2365.

maye sınıfının talepleri arasında bir seçim yapmak durumunda kalıyordu. IMF reform programını uygulamada başta gösterdiği gönülsüzlük ve kararsızlık, devletçi politikalardan yana tavır alması ve küçük çiftçilerle köylülere dönük söylemleri nedeniyle sermaye sınıfı hoşnutsuzluklarını 1978 yılı sonuna doğru dile getirmeye başladı. Hükûmetin IMF ile niyet mektubunu Temmuz 1979'da imzalamasına karşın, sermaye sınıfı hükûmetten desteğini çekmişti. CHP Hükûmetine karşı büyük sermaye sert bir tavır geliştirmeye başladı. TÜSİAD gazetelere ilanlar vererek hükûmete yönelik eleştiri kampanyası başlattı. İlanlarda, şiddetle ihtiyaç duyulan dış kredilerle, uygulanan ekonomik sistemin birbirine çok yakından bağlı olduğu dile getiriliyor ve "pazar ekonomisinden giderek uzaklaşan bir anlayışla ne Batı dünyasında hak ettiğimiz yeri ne de yeterli kredileri ne de yatırımlara gerekli sermayeyi bulabiliriz" deniliyordu.[144] Ecevit bu ilanlara sert bir tepki gösterdi. "Sırtımızdan bıçaklanıyoruz" yorumunu yaptı, işadamlarının muhtırasıyla hükûmetlerin kurulup düşürülemeyeceğini söyledi ve "bu ülkede halkın dediği olur halkı sömürenlerin değil" dedi.[145]

Büyük sermayenin iktisadi rasyonalite vurgulu bu eleştirisinin yanında, devlet otoritesinin tesis edilmesi, istikrar gibi talepler de orta-küçük boy sermaye kesimi tarafından hükûmete yöneltilen eleştirilerin başında yer alıyordu. Öte yandan, CHP iktidarının emekçi ve yoksul sınıflardaki desteği de aşınıyordu; yokluklar, elektrik kesintileri, kuyruklar bunda etkili oluyordu.[146] Hükûmetin, başta kendisine destek veren sol sendikalar ile de arası açıldı. Sonuç olarak CHP Hükûmeti, uluslararası finans kurumları ve sermaye sınıfının talepleriyle kendi toplumsal tabanının talep ve beklentilerini karşılayacak bir ekonomik ve siyasi bir strateji izlemekte başarısız oldu.[147] 1970'ler, toplumsal kesimleri uzlaştırıp yöneten sınıfların, bağımlı/ezilen sınıflar üzerinde hegemonyasını tesis edeceği yani yöneten sınıfların ve ideolojilerinin hegemonik olup bağımlı sınıfların rızasını alacağı bir siyasal temsil yapısından yoksundu. Sınıflarla onları temsil eden siyasal partiler arasındaki bağ kopmuş ve toplumsal sınıflar mevcut parlamenter yapı içinde taleplerini siyasal alana taşıyacak temsilcilerden yoksun kalmıştı.

1978 yılının 4-5 Eylül günlerinde Sivas'ta ve 19-25 Aralık günleri arasında Kahramanmaraş'ta, Alevilere, CHP'lilere, bütün sola yönelmiş olan saldırılar CHP iktidarı döneminde meydana gelen önemli olaylardandı. CHP Hükûmeti, aşağıda ayrıntılarını göreceğimiz Alevi katliamlarının boyutu, niteliği ve kamuoyunda yarattığı dehşet nedeniyle 1979 yılının başında, 13 ilde sıkıyönetim ilan etti. MC partileri Kahramanmaraş'ta hükûmetin sıkıyönetim kararı almasının gecikmesinin olayların büyümesine yol açtığını ileri sürüyor, bu yüzden CHP iktidarını suçluyordu. Bu sıkıyönetim ilanı ile 1978 yılı boyunca MHP'nin de dile getirdiği sıkıyönetim talebi de gerçekleşmiş oluyordu.

1979 yaz ayları, CHP Hükûmeti'nin bağımsız bakanlarının istifalarına tanık oldu; bu da yeni iktidar arayışlarını başlattı. 14 Ekim 1979 kısmi senato ve 5 ilde milletvekili yenileme seçimlerinde CHP yenilgiye uğradı. Senatörlüklerin 33'ünü ve milletvekillerinin hepsini AP kazandı. CHP'nin oyu 1977'deki yüzde 41,4 oranından yüzde 29,1'e düştü. Ecevit, 16 Ekim'de istifasını sundu.

144 A.g.e., 2368.

145 Mehmet Altun, Ortak Aklı Ararken, *TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970-1980* (İstanbul: Doğan, 2009), 298.

146 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 2368-2369.

147 Tonak ve Schick, "Sonuç" *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 392.

Gerçekçi çıkış yolu

Dünyada "sıcak gelişme" ülkelerin hemenhemen tamamı Türkiye'nin, bu sonuncu yıllarda ülkemizde görülen "yedi"lere benzer

Örneğin, Türkiye'nin doğru yönlendirilmiş kullanarak vergi kaçakçılığını asgari düzeye indirmesi şarttır. Ve mümkündür.

Parlamento'muzun ise, henüz vergilendirilmemiş kesimleri artık vergi kapsamına almak tarihi bir görevdir.

Şiddetle ihtiyaç duyduğumuz dış kredilerle, uygulağımız ekonomik sistem birbirine çok yakından bağlıdır. Pazar ekonomisinden gitgide uzaklaşan bir anlayışla, ne Batı dünyasında hak ettiğimiz yeri, ne yeterli kredileri, ne de yatırımlara gerekli dış sermayeyi bulabiliriz.

Demokratik toplumumuzun üreten - verimli üreten - temel gücünün hür teşebbüs olduğunu artık anlamalıyız.

Ekonomimizi bir yasakçı "mevzuat ağı" içinde boğan, kişinin teşebbüs şevkini kıran, kişiyi yanlış yönlere sevk eden aşırı müdahalecı ve güven sarsıcı zihniyet bunalımın asıl sebebidir.

Daha çok çalışmanın, daha çok üretmenin ve bolluğa kavuşmanın gerçekçi yolu: "Kişiyi rekabet içinde teşvik" tir.

Zorlayıcı, önleyici önlemlerle üretim artmaz. Olsa olsa ekonomik yapı çarpılır. Giderek rejim değişir.

Hür teşebbüsün zayıflaması hürriyetçi demokrasinin zayıflamasıdır. Hür teşebbüsün yok olması ise, politik, ekonomik, sendikal, düşünsel, bütün hürriyetlerle birlikte, hürriyetçi demokrasinin de yok olmasıdır.

BİZ,
TÜRK ÖZEL SEKTÖRÜNÜN
ÜYELERİ OLARAK
BEYAN EDERİZ Kİ:

ÜLKEMİZİ
HÜRRİYETÇİ DEMOKRASİ İÇİNDE
REFAHA GÖTÜRECEK
TEMEL YOL HÜR TEŞEBBÜSTÜR.

KİŞİYİ; HER ZAMAN
DAHA ÇOK VE DAHA VERİMLİ
ÇALIŞMAYA SEVK EDİLİŞ OLAN
HÜR TEŞEBBÜS,

ÇAĞIMIZIN İLERİ TOPLUMLARI
REFAHA
HÜRRİYET İÇİNDE
YALNIZ BU YOLLA
ERİŞMİŞLERDİR.

BİR BAŞKA YOL YOKTUR.

Bu mesaj - demokratik toplumumuzun üretici güçlerinden özel sektörü temsil eden bir kuruluş olarak - Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) tarafından hazırlanmış ve yayın haklarının, ürünlerinin, sözlerinin ve tertibinin emniyetle saklanmıştır.

TÜSİAD'ın 15 Mayıs 1979 günü Ecevit Hükûmetine karşı verdiği ilan. İlandan üç gün önce, yani 12 Mayıs'ta sanayi ve sanayi ağırlıklı ticaret odalarının birinci genel kurul toplantısında Ecevit Hükûmeti ağır bir biçimde eleştirilmişti. Sakıp Sabancı, "Türkiye'de hiçbir hükûmet özel teşebbüs çalışma ve sözleşme hak ve özgürlüklerini çiğneyici yeni bir ekonomik sistem arayışı içinde olamaz," derken, Halit Narin "devletleştirme işlemlerine ağırlık veren uygulamalardan sonra liberal ülkelerden yardım istemenin tutarsızlık olacağını" söylemişti (*Milliyet*, "Bunalımın Nedeni Yanlış Ekonomik Politikadır", 13.05.1979: 1, 6.). Bu eleştirilerden sonra gazetelere verilen ilanda Ecevit Hükûmeti "pazar ekonomisinden gitgide uzaklaşmakla" suçlanmıştı. AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, patronların Ecevit Hükûmetine yönelik eleştirilerinin ardından "Duyduk duymadık demeyin, bu ülkede hükûmet ölmüştür," beyanatında bulununca Ecevit'in yanıtı sert olmuştu: "Büyük sermaye çevrelerinin paralı, tehditli ve uyarılı muhtıraları, duyuruları ile Türkiye'de hükûmet öldürülemez" (*Cumhuriyet*, "Ecevit: 'Paralı Muhtıralarla Hükûmet Öldürülemez', 16.05.1979: 1, 7). Ne var ki, Ecevit Hükûmeti çok geçmeden, 16 Ekim 1979'da istifa edecekti.

CHP Hükûmetinin ardından Üçüncü MC de denilen Demirel Hükûmeti (12 Kasım 1979-12 Eylül 1980) kuruldu. Hükûmet kurulduktan kısa bir süre sonra, Cumhurbaşkanı Korutürk 27 Aralık 1979'da generallerden bir uyarı mektubu aldı. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren tarafından Türk Silahlı Kuvvetleri adına Milli Güvenlik Kurulu Başkanı sıfatıyla Cumhurbaşkanı Korutürk'e verilen mektup, Cumhurbaşkanlığı tarafından 2 Ocak 1980 günü açıklandı. Mektupta, "Türk Silahlı Kuvvetleri, Cumhurbaşkanını ülkemizin siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarına çözüm getirmeyen, anarşi ve bölücülüğün ülke bütünlüğünü tehdit eden boyutlara varmasını önleyemeyen, bölücü ve yıkıcı gruplara tavizler veren ve kısır siyasi çekişmeler nedeniyle uzlaşmaz tutumlarını sürdüren siyasi partileri uyarmaya davet etmiştir" deniliyordu.[148]

MSP ve MHP'nin dışarıdan desteği ile kurulan bu hükûmetin en önemli icraatı 24 Ocak Kararları'nı almış olmasıydı. Bu kararlar, ihracatın teşvik edilmesini, iç talebin sınırlanmasını, yabancı sermayenin teşvik edilmesini, faizlerin serbest bırakılmasını, yeni vergi düzenlemelerini, bazı madenlerin özel sektöre devrini, sıkı bir para ve maliye politikasının izlenmesini öngörüyordu. Ancak bu kararlar 12 Eylül sonrası uygulamaya konulabilecek ve uygulanma sürecinde de tartışılacaktı.

Öte yandan bu hükûmet döneminde de parçalı temsil, siyasal kriz yaratmaya devam ediyordu. Soruşturmalar ve sola baskı sürüyordu. 1980 başında, özgürlükleri kısıtlayıcı bir dizi yasa yürürlüğe girdi: Polisin arama, kimlik sorma yetkisi genişletildi; polis dernekleri kapatıldı ve polislerin dernekleşmesi yasaklandı. Vali ve kaymakamlara askerî birlikleri devreye sokma yetkisi verildi. Toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasına muhalefet nedeniyle verilen cezalarda artışlar yaşandı. Güvenlik güçleri 1980 başından itibaren daha fazla şiddet kullanmaya yöneldi.[149] İşkence yerleşik bir hale geldi ve yaygınlaştı. Gözaltındayken elektrik verme, tazyikli su gibi işkence yöntemleri rutinleşti. 1980 Mayıs'ında Barolar Birliği, Türk Tabipleri Birliği gibi çeşitli demokratik kitle örgütleri işkence ve insan hakları ihlallerine karşı bir dizi kampanya başlattı: Barolar Birliği, Türkiye'de yaygın işkence uygulamalarını derleyen bir rapor sundu. Yine bu iki kurum işkence sorununun tartışıldığı bir Tıp-Hukuk kurultayı düzenledi.[150]

Yine devlet kurumlarında birçok kişi görevden alınıyor yerine iktidara yakın kişiler yerleştiriliyordu ve bu uygulamalar direnişle karşılaşıyordu. Ege'de Tariş ayaklanması bu dönemde gerçekleşmişti. Yeni atamalara ve eski işçilerin işten çıkarılmasına tepki gösteren DİSK'e bağlı sendikalar, 1 ay süren direniş gösterdiler. İş bıraktılar ve işyerlerini terk etmediler, demokrasi yürüyüşü ve mitingi düzenlediler. İzmir'de yayılan olaylar 20 Şubat 1980'e dek sürdü.[151]

Aşağıda ayrıntıları anlatılacak olan Çorum saldırıları ve art arda işlenen siyasi cinayetler de toplumsal huzursuzluğu daha da artırdı.

6 Eylül 1980'de MSP, İsrail Meclisinde Kudüs'ün başkent olarak ilanını protesto için Konya'da "Kudüs Mitingi" düzenledi. Resmî çağrıcısı MSP'li Mehmet Keçeciler[152] başkan-

148 *Cumhuriyet*, "Silahlı Kuvvetlerin Görüşü Açıklandı", 03.01.1980: 1, 11.
149 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 2376.
150 A.g.e., 2377.
151 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 507-509.
152 Daha sonra ANAP'tan milletvekili seçilmiş ve İçişleri Bakanlığı yapmıştır.

lığındaki Konya Belediyesi olan ama parti lideri Necmettin Erbakan'ın da katıldığı ve konuştuğu yüz bin kişilik miting kamuoyunda epey yankı uyandırdı. Mitingde "Dinsiz Devlet, Yıkılacak Elbet", "Ya Şeriat Ya Ölüm", "Şeriat İslamdır, Anayasa Kuran" gibi sloganlar atılıyordu. Bu miting 12 Eylül Darbesi'ni meşrulaştıran olaylar arasındaydı. Nitekim Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Haydar Saltık, mitingin darbenin gerekçelerinden biri olduğunu "Konya Mitingi 12 Eylül'e gelinmesinde bardağı taşıran son damla olmuştur" diyerek dile getirecekti.[153] Keçeciler ise yıllar sonra Yavuz Donat'a verdiği röportajda, 12 Eylül'den 6 gün önce gerçekleşen bu mitingin darbeyi meşrulaştırma amaçlı bir tezgâh olarak kullanıldığını öne sürmüştü.[154]

Tüm bunların yanında, var olan parlamenter yapı 1970'lerin sonlarında ciddi bir tıkanma yaşıyordu. Görev süresi 6 Nisan 1980'de dolacak olan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine Cumhurbaşkanı seçmek için yapılan yüzü aşkın tur oylama sonuç vermemiş, Meclis bir aday üzerinde uzlaşamamıştı. Bu seçim sonuçlanamadığı için 24 Ocak Kararları ile ilgili görüşmeler yapılamıyor; bu kararlarla ilgili gerekli düzenlemeler Mecliste görüşülemiyordu. Var olan parlamento yapısı, ekonomik ve siyasal krizin aşılması için engel oluşturuyordu. Siyasal hayatın gelişmeleri, aldığı biçimler ve izlediği yönler takip edildiğinde askerî bir darbenin gelmekte olduğu açıkça görülebiliyordu. Bunu görebilen siyasetçilerden birisi Bülent Ecevit'ti. Ecevit, darbeden sadece altı gün önce Petrol-İş Sendikasının genel kurulunda şu tarihî konuşmayı yaptı:

> ... Toplum tribünde seyirci, partiler sahada oyuncu olursa demokrasi giderek yozlaşır. ... tribünlerdeki seyirciler arasında işçilerin de yer aldığı halkın ... sahaya inmesi, oyuna katılması gerekir. Aksi takdirde demokrasi güç ve geçerlik kazanmaz. ... Böyle devam ederse sonunda biri çıkar düdüğü çalar, herkes evine, der. Böylece demokrasi biter. ... Sahadaki maçın görüntüsüne aldanılmamalıdır. Bu bir parti kavgası değil, bölüşüm kavgasıdır. Aslan payını üreticiler yani halk mı alacak, yoksa bir avuç sömürücü mü alacak kavgasıdır.[155]

Emekçi halk tüm gücüyle sahaya inemeyince Ordu 12 Eylül 1980'de düdüğü çaldı. Gözaltılar, tutuklamalar, işkenceler, fişlemeler, idamlar, işten atmalar, parti, dernek, sendika, meslek kuruluşu kapatmalar yaşanır, tank paletleri ülkenin üzerinden bir silindir gibi geçerken, sermaye kesimlerinin en önemli temsilcilerinden birisi Halit Narin, tüm bu olup bitenlerin ne için yaşandığını tek cümlede özetleyecekti: "20 yıl işçiler güldü biz ağladık, şimdi gülme sırası bizde."[156] 12 Eylül 1980 günü saat 04.00'te başlayan askerî harekât, Ecevit'in dediği gibi 'bir avuç sömürücü için aslan payını kapacakları yeni bir dönemi' başlatıyordu.

İslamcı siyaset ve Ülkücü Hareket

1970'lerde İslami ve ülkücü siyaset güç kazandı. Hızlı sanayileşme, tarımın ulusal üretimdeki payının azalması, kentleşme ve sosyal hareketliliğin artması; anti-kapitalist, anti modernist söylem geliştiren hareketlerin desteğini arttırdı. İslamcı siyaset, İslami hayat düzenini sana-

153 Aydın ve Taşkın, *Türkiye Tarihi*, 319.

154 http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/11/donat.html

155 *Milliyet*, "Ecevit: Böyle Giderse, Biri Düdüğü Çalar, Demokrasi Biter", 07.09.1980: 1, 4; *Cumhuriyet*, "Ecevit: Tribündeki İşçi Sahaya İnmeli", 07.09.1980: 1, 9.

156 Ozan, *Gülme Sırası Bizde*, 20.

yileşmenin olumsuzluklarına karşı alternatif bir kalkınma yolu olarak öneriyordu. Anadolu sermayesinin tekelci sermayeye karşı mücadelesinin siyasal bir ifadesiydi.[157]

İslamcılığın siyasal alandaki kurucusu ve sözcüsü olarak görülebilecek isim Necmettin Erbakan'a ait olan Milli Görüş kavramı İslamcı siyasetin temelini oluşturuyordu. Sosyal ve ekonomik kalkınmanın 'manevi' tarafına yapılan vurgu, bu noktada da İslama müracaat edilmesi Milli Görüş'ü diğer kalkınmacı görüşlerden ayıran şeydi.[158] Bu dönemde özellikle 1970'lerin sonlarında Ortadoğu'da radikal İslami hareketler gelişmiş ve yükselişe geçmişti. İran'da şahlık rejiminin yıkılması, Sovyetler'in Afganistan işgali (1979) ve orada Kızıl Ordu'ya karşı yürütülen 'cihat' gibi gelişmeler Türkiye'yi de bu radikal dalgalanmanın içine çekti. Konya'da düzenlenen Kudüs Mitingi bu radikalleşmeyi gösteriyordu.[159]

Milli Görüşü temsil eden MSP dışında, Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), Akıncılar, Akıncı-Güç gibi İslamcı gençlik örgütleri de bu dönemde İslamcı siyasetin aktörlerini oluşturuyordu. MTTB'nin 1969'daki kongresinde milliyetçi-ülkücü gençler birlikten tamamen çekildilerve Ülkü Ocaklarına yöneldiler. MTTB İslamcı bir çizgide 1980'e kadarvarlığını sürdürdü. 1974'te ay-yıldız ve bozkurttan oluşan amblem, hilal içinde kitaba dönüştürüldü. Bu tarihten sonra birlik MSP çizgisine oturdu. 12 Eylül'de diğer dernekler gibi kapatıldı. Mart 2008'de Talebe Birliği Federasyonu olarak yeniden kuruldu ve faaliyetlerine devam ediyor.[160]

Akıncılar Derneği ise 1976'da kuruldu. Ancak bir süre etkisiz kaldı. 1978 yılında MSP ile somut ilişkiler geliştirdi; MSP, Akıncılar'ı gençlik kolu olarak sahiplenmişti. Ancak Akıncılar'ın miting ve parti salon toplantılarında attığı sloganlar MSP için kaygı verici olmaya başladığından 1979'un sonlarından itibaren Akıncılar'a karşı temkinli davranmaya başladı. 1979 Aralık'ta Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca kapatılan Akıncılar Derneği, Mart 1980'de Akıncı Gençlik Derneği olarak kuruldu ama 12 Eylül'le birlikte bu dernek de kapatıldı.

1970'ler radikal Türk milliyetçiliğinin kitlesel ve popüler bir karakter kazandığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Ülkücü siyaset, kitleleri politize eden ve kitlesel saldırıları düzenleyen bir yapıya evriliyordu. Özellikle dönemin sonlarında silahlı saldırılar, toplu kitlesel saldırılara yöneldi. 1975 yılında TÖB-DER'in Faşizmi Protesto Mitingi, "Milliyetçi Türkiye", "Müslüman Türkiye" sloganı atan topluluğun saldırısına uğradı. Aşağıda değinilecek olan 16 Mart 1978'de Beyazıt Meydanı'nda ve 9 Ekim 1978'de Ankara Bahçelievler'deki saldırılar, Kahramanmaraş ve Çorum Olayları bu tür saldırıların örneklerindendi.

Ülkücü hareket bu dönemde, taşralı halk tabanına nüfuz etti ve popülist bir söylem geliştirdi.[161] Sahip olduğu militan, tavizsiz, sert çizgi, ülkücü ideolojiyi hem cazibe unsuru haline getirdi hem de tabanın hoşnutsuzluğunu, mağduriyet duygusunu, öfkesini eylemliliğe dökmede etkili oldu.[162] Özellikle gençlik tabanında etkili olan cesaret, gözü peklik, silahşorlük ve dövüşçülük gibi imajlar 1970'lerin ikinci yarısında baskın hale geldi ve olumlandı.

157 Gürel, "İslamcı ve Faşist Siyaset", 91

158 Nuray Mert, "Türkiye İslamcılığına Tarihsel bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6:* İslamcılık, ed. Yasin Aktay, 2. baskı, (İstanbul: İletişim, 2005), 414.

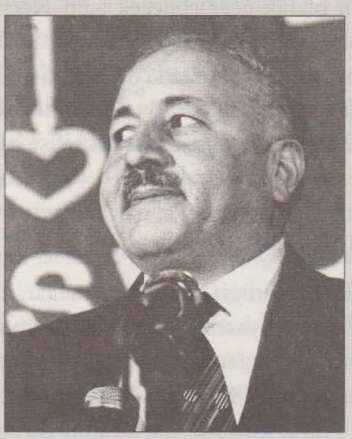
159 Çakır, "Milli Görüş Hareketi", 547.

160 Aykol, *Türkiye'de Sağ Örgütler-Bölüne Bölüne İktidar Olmak*, 122.

161 Tanıl Bora, Nergis Canefe, "Türkiye'de Popülist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c.4: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 659.

162 Kemal Can, "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", 663-685.

Necmettin Erbakan (1926-2011)

Türkiye'de siyasal İslamcılığın ilk partisi olan Milli Nizam Partisi'nin kurucusu, Milli Görüş Hareketi'nin lideridir.

1926'da Sinop'ta doğdu. Babası, Çukurova'nın toprak sahibi ailelerinden Kozanoğlu ailesine mensup bir hâkimdi. Ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde yaptı, İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Mühendisliği Bölümü'nü 1948 yılında bitirdi. Üniversite yıllarında bir Nakşibendi dergâhı olan Gümüşhaneli Dergâhı'na girdi, bu dergâhta özellikle Şeyh Mehmet Zahit Kotku'dan etkilendi. Doktorasını Almanya'da (*Aachen*) yaptıktan sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Akademik faaliyetlerine paralel olarak, 1956 yılında, Türkiye'de kurulan ilk dizel fabrika olan Gümüş Motor'u kurdu. Fabrikanın kuruluşunda, "Batı'nın pazarı olmaktan kurtulmak" sloganıyla milli burjuvazinin geliştirilmesi esasına dayalı Batı karşıtı bir iktisat ideolojisi benimseyen Kotku'nun görüşleri doğrudan rol oynadı. Erbakan, bu şekilde bir yandan tarikat bağlantılarını güçlendiriyor, diğer yandan da Anadolu'nun muhafazakâr sermayedarlarının sanayi alanında yatırımlar yapması için model teşkil edecek hamleler yapıyordu. 1967 yılında Türkiye Odalar Birliği Genel Sekreteri olması, Anadolu kökenli muhafazakâr burjuvazi içinde tanınır hale geldiğinin önemli bir göstergesiydi. 1960'ların ortasında, gerek Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Millet Partisi'nin muhafazakâr kanatlarının üyelerinin, gerekse İlim Yayma Cemiyeti gibi derneklerin etkisiyle İslamcı akımların yaygınlaştığı bir siyasi bağlamda siyasi kariyerine başladı. Mehmet Zahid Kotku, bu dönemde siyaset ve iktisat politikası gibi alanlardaki fikirleriyle de öne çıkıyordu. Kotku, Adalet Partisi'ni eleştiriyor ve yeni bir siyasi harekete, hatta yeni bir siyasi partiye ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Kotku'nun etkisiyle 1969 seçimlerinde Nakşibendi Tarikatı'na yakın siyasetçiler bağımsız aday oldular. Erbakan da bu çerçevede Konya'dan bağımsız aday oldu ve milletvekili seçildi.

26 Ocak 1970'te yine Kotku'nun etkisiyle kurulan Milli Nizam Partisi'nin genel başkanı oldu. 12 Mart Darbesi'ni izleyen süreçte parti hakkında kapatma davası açıldı. Parti, şeriat propagandası yaptığı gerekçesiyle kapatıldı; karar 14 Ocak 1972 tarihinde yürürlüğe girdi. Partinin kapatılmasıyla birlikte İsviçre'ye gitti, kısa bir süre sonra yeni bir partinin kurulması için çalışmalara başladı. 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi kuruldu, genel başkanlığına Süleyman Arif Emre getirildi. Erbakan ise Genel İdare Kurulu üyesi oldu. Ekim 1973 seçimlerinden önce İsviçre'den Türkiye'ye döndü. Seçimlerden birkaç gün sonra ise partinin genel başkanı oldu. 1974 yılı başında Cumhuriyet Halk Partisi ile Milli Selamet Partisi'nin kurdukları hükûmette başbakan yardımcısı olarak görev aldı.

Bu dönemde kalkınma, Batı karşıtlığı ve İslamcı siyasi düşünce gibi alanlardaki fikirlerini çeşitli yazı ve kitaplarda yayımladı. 1975'te *Milli Görüş* başlıklı kitabını çıkardı. Gençlik yıllarından itibaren benimsediği Batı karşıtı, antisiyonist, iktisadi kalkınma ve sanayileşmeyi merkeze koyan ve İslamın özgün yorumuna dönüş fikriyle birleştiren görüşleri, XX. yüzyıl başından itibaren yaygınlık kazanan İslamcı düşünce çizgisiyle uyumluydu.

1975-1977 ve 1977-1978 yıllarında I. ve II. Milliyetçi Cephe hükûmetlerinde başbakan yardımcılığı yaptı. Bu dönemde özellikle "Ağır Sanayi Hamlesi" projesiyle gündeme geldi; bu çerçevede temelini attığı 200 fabrikanın 70 kadarı işler duruma geldi. 1970'lerin ortasında, Milli Selamet Partisi içinde etkin olmaya başlayan Nurcu harekete (ve Nurcularla birlikte hareket eden Kadirilere) karşı Nakşibendi kanadı temsil etti. Konya'da 6 Eylül 1980'de düzenlenen "Kudüs'ü Kurtarma Günü" adlı mitingde "Sultan Fatih'in yeni ordusu, fetihler sizin olsun, gazanız mübarek olsun. Kılıçlarımızı bileyeceğiz, hazır olun" sözleriyle MSP'nin radikalleşen İslamcı siyasi hattının işaretini verdi.

12 Eylül 1980'de sabahın erken saatlerinde Kenan Evren'in talimatıyla tutuklandı. Üç hafta boyunca Uzunada'da (İzmir) tutuklu kaldı. 8 Ekim'de tahliye edilmesine rağmen, bir hafta sonra tekrar

tutuklandı; Temmuz 1981'de bir kez daha tahliye edildi. Refah Partisi 1983 yılında kurulduğunda siyasi yasaklıydı; parti Ahmet Tekdal başkanlığında kuruldu. 1987'de siyasi yasakların kaldırılmasıyla sonuçlanan referandumun sonrasında Refah Partisi genel başkanı oldu.

1991'de *Adil Ekonomik Düzen* başlıklı bir broşür yayımladı. Metinde faiz ve katma değer vergisi gibi uygulamaların eleştirildiği kapitalist bir modelin tasvirini yapıyordu. Aynı yıl Konya'dan milletvekili seçildi. Refah Partisi'nin 1995 seçimlerinde en çok oy alan parti olmasını takiben 1996'da hükûmeti kurmakla görevlendirildi. 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında "rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere karşı alınması gereken tedbirler" başlığı altında bir dizi düzenleme talebinin kuvvet komutanları tarafından hükûmet temsilcilerine iletilmesini izleyen süreçte "irticai faaliyetler"in odağı olduğu iddia edildi. Haziran 1997'de başbakanlık görevinden istifa etti. Refah Partisi'nin Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasının ardından hakkında beş yıl için siyaset yasağı getirildi. Bununla beraber Fazilet Partisi'nin kuruluşunda etkin olmaktan geri kalmadı.

Mart 2002'de Refah Partisi'nin hesaplarında tespit edilen usulsüzlük nedeniyle "resmî evrakta sahtecilik" suçundan iki yıl hapse mahkûm edilse de, sağlık sorunları nedeniyle hapis cezası ev hapsine çevrildi. Bu arada 2003-2004 yılları arasında Saadet Partisi genel başkanlığı yaptı. 2008'de ise Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından affedildi. 2010'da yeniden Saadet Partisi genel başkanlığına geldikten sonra 2011'de öldü.*

* Soner Yalçın, *Hangi Erbakan*, (Ankara: Başak, 1994); Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cilt 6: İslamcılık*, (İstanbul: İletişim, 2005), s. 550-575; *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyatı*, (Ankara: MGV, [2013]).

Taşralı ve taşra kökenli milliyetçi-muhafazakâr bir taban üzerinde etkili olan ülkücü hareketi, daha önce de vurgulandığı gibi, giderek hızlanan sanayileşme sürecinde hayat alanlarının daralacağına inanan, iktisadi, kültürel, sosyal değişim karşısında zorlanan, tarım kesimi ve taşra ile bağlarını koparamamış kent yoksulları destekliyordu. Bunun yanı sıra taşra odaklı küçük, orta sermaye sahibi olan kesim ile iktisadi ve sosyal olarak kategori atlama eşiğinde olup kültürel engellerle karşılaştıklarını düşünen tahsilli meslek gruplarından oluşan bir kitle de bu hareketi destekliyordu.[163]

1960'lı yıllarda olduğu gibi 1970'li yıllarda da "anti-komünizm" ülkücü hareketin temel özelliğiydi. Başka bir ifadeyle hareketin 1970'lerin ikinci yarısında temel motivasyonu anti-komünizm, daha genel olarak da şiddetli bir sol karşıtlığıydı.[164] Öte yandan 70'li yıllarda toplumcu milliyetçilikten bahsetmek mümkündü. Anti-kapitalizm, anti-emperyalizm, sağa eleştirel bakış, rejim eleştirisi düzeyine varan "toplumcu" motifler 1960'lı yılların sonlarından itibaren kullanılıyordu. Örneğin, 1968 Komünizmle Mücadele Derneği kongresinde dağıtılan "Toplumcu Milliyetçiler" başlıklı bildiride "millete kapitalistlerin, toprak ağalarının, sömürü tüccarlarının, para babası millet ve milliyet düşmanlarının bekçisi olmadığımızı göstermeliyiz. Komünizmin olduğu kadar kapitalizmin de düşmanı olduğumuzu ilan etmeliyiz" deniyordu.[165] 1970'lerde MHP'nin milli sektör, tarım kentleri gibi programları da toplumcu izler taşıyordu. Milliyetçi toplumculuğun çözüm önerilerinde moral unsurlar ön plandaydı: açları doyurmak, çıplakları giydirmek gibi.[166]

163 A.g.e., 663.
164 A.g.e., 665.
165 A.g.e., 679.
166 A.g.e., 680.

Ülkücü hareketin 1970'li yıllardaki misyonu "devletin zaafa düştüğü noktada vatana, devlete, bayrağa sahip çıkmak" olarak tanımlanmıştı. Ancak 12 Eylül Darbesi'nin bu misyonu meşru görmeyerek ülkücüleri hapsetmesi, yargılaması ve bazılarını idam etmesi, hareket açısından bir travma yarattı. Ülkücü hareket kimlik ve meşruiyet sorgulamasıyla birlikte, 1980 sonrası İslamcılığa yöneldi; 1987'de kurulan Milliyetçi Çalışma Partisi'nde örgütlenmeye giriştiler. Aslında 1960'lar sonunda ve 1970'ler boyunca İslamcılık etkisi MHP'nin kitleselleşme çabasının bir parçası olarak partinin sembol ve söylem dünyasına dâhil olmuştu.[167]

Ülkücü hareketin gençlik örgütlenmesi Ülkü Ocakları hareketin asıl sahibi olma iddiasını taşıyordu. Ülkü Ocakları çizgisi bağlı olduğu MHP'ye göre daima daha radikal oldu.[168] 1969 yılında MHP'nin gençlik kolları olan Ülkü Ocaklarında 1970'li yıllarda genel başkan olarak Muhsin Yazıcıoğlu, genel başkan yardımcısı olarak Abdullah Çatlı gibi isimler yer alıyordu. Ülkü Ocakları Derneği 1978'de kapatılınca Ülkücü Gençlik Derneği adı altında devam etti. 12 Eylül'le kapatılan dernek, MHP'nin resmî bağlarından ayrı olarak yeniden kuruldu.

Bu dönemde ülkücü hareket ve MHP; devlet, sokaklar ve parlamentoyu örgütleyerek iktidarı ele geçirmeyi hedefliyordu. Siyasi örgütlenmenin yanı sıra, mahalle, gecekondu, köy ve devlet dairelerinde, kampüslerde hücre tipi örgütlenmeler (oba birimleri) oluşturuluyordu. Bu birimler gizli haber alma servisi gibi çalışıyorlar, öte yandan devlet organlarında da milliyetçi-ülkücü kadroların sayısını ve etkisini arttırmaya çalışıyorlardı. 1977 sonrası bu birimler silahlı saldırılar için de kullanılacaktı.[169]

Yasal ve yasal olmayan sosyalist hareketler

1970'li yıllar, özellikle 1974 sonrası, zengin bir sol ve toplumsal hareketliliğe tanıklık eder. 1970'lerde Dünya'da da solun yükselişi ve etkisinin artmış olması bunda etkilidir. Bu dönemde sol, 1960'lardan farklı olarak çok büyük bir kitleselleşme yaşamıştır. Örneğin, DİSK hızlı bir büyüme sürecine girmiş, TÖB-DER yüz binden fazla öğretmeni örgütlemiş ve üniversite öğrencileri hızla siyasallaşmış, memur, öğretmen, polis sendikaları ve meslek odaları ortaya çıkmıştı.[170] Önder kadroları, ilk siyasal eğitimlerini 1960'larda TİP ya da Dev-Genç'te yapmış solculardan oluşan çeşitli sosyalist gruplar 12 Mart süreci sonrasında toparlanmaya başlamıştır.

1974 yılı Türkiye sol hareketinin 12 Mart sonrası yeniden toparlanma sürecinin başlangıç tarihi olarak görülebilir. Ancak 1974 sonrasının, 1960-1971 yılları solunun entelektüel, kültürel, siyasal etkisi ve ışıltısı ile karşılaştırıldığında bir düşüşü işaret ettiği de iddia edilebilir. Özellikle, 1978-1980 arası, bütün sol örgütlerde tıkanıklığın yaşandığı, siyaseti bırakma, bölünme, tasfiye ve iç çatışmaların arttığı bunun yanı sıra sağcılarla silahlı çatışmaların da şiddetlendiği yıllardır.[171]

1974 sonrasında, 1960'lı yıllardan farklı olarak, Türkiye soluna çok parçalılık, çok örgütlülük

167 A.g.e., 678, 674.

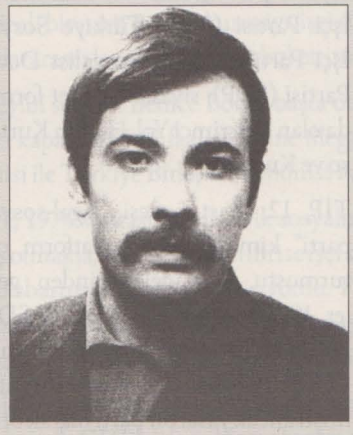
168 A.g.e., 684.

169 Emre Arslan, "Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları", *Praksis*, 5 (2002), 308.

170 Ergun Aydınoğlu, *Türkiye Solu (1960-1980)*, 2. baskı (İstanbul: Versus, 2008), 329.

171 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 177, 318.

Mahir Çayan (1945-1972)

THKP-C'nin kurucularındandır. Hem bir eylemci olarak hem de Türkiye için yeni bir devrim stratejisi geliştirmeye çalışan bir teorisyen olarak, kişiliği, hayatı ve düşünceleriyle kendisinden sonraki sosyalist hareket üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.

14 Ağustos 1945'te Samsun'da doğdu. 1963'te İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girdi; burada 1 yıl öğrenim gördükten sonra Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne (SBF) kaydoldu. TİP ve Fikir Kulüpleri Federasyonu'na (FKF) bağlı SBF Fikir Kulübü'ne katıldı ve 1965'te bu örgütün başkanlığını yaptı. 1967 ve 1968'de İzmir'de 6. Filo'yu protesto gösterilerinde yer aldı. TİP ve FKF içinde başlayan tartışmalarda MDD görüşünü destekledi. 9-10 Ekim 1969'da Ankara'da yapılan Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) adını alan FKF kurultayında yaptığı uzun konuşmayla dikkati çekti. Mihri Belli ile olan teorik ayrılıkların üzerine gitti. Arkadaşlarıyla birlikte Türkiye'deki devrim sürecinin ancak silahlı bir mücadeleyle ve kendi özgül koşullarının tespit edilmesiyle gerçekleşeceğini savundu. MDD yanlısı bir tutum içinde olduğu açıksa da geliştirdiği işçi sınıfının ideolojik ya da subjektif öncülüğü kavramları ve gerilla savaşında şehir gerillasını önceleyen yaklaşımı onu klasik MDD yaklaşımından ayırdı. Ayrıca benimsediği ulusal kurtuluşçu tutum, MDD'nin anti-emperyalist milli savaş yaklaşımından farklı olarak, dünya konjonktürüne dayanan, yabancı ve yerli sermayenin iç içe geçtiği bir durum olarak 'yeni sömürgeciliğe' karşı bir Kurtuluş Savaşı yaklaşımıydı.* Yusuf Küpeli, Ertuğrul Kürkçü, Münir Ramazan Aktolga ile birlikte Türkiye Halk Kurtuluş Partisi'nin (THKP) kuruluş çalışmalarını yürüttü. Bu örgütün merkez komitesinde, örgütün siyasal ve ideolojik duruşunun biçimlendirilmesinden sorumlu bir pozisyonda yer aldı. Bu çerçevede *Kuruluş* dergisinde yazılar yazdı. "Yayın Politikamız" ve "Devrimde Sınıfların Mevzilenmesi" başlıklı yazılarda partinin devrim anlayışını formüle etti. Bu görüşlerini *Kesintisiz Devrim I, II, III* adlı broşürlerde netleştirdi. Benimsediği şehir gerillası modeline uygun silahlı eylemlerin planlanmasında ve gerçekleştirilmesinde bizzat bulundu. THKP'nin şehir gerillası eylemlerinden 12 Şubat 1971'de Ankara'daki Ziraat Bankası soygununda bulundu. 1971'de örgütün eylemlerine İstanbul'da devam etmesi kararı üzerine buradaki eylemlerde yer aldı. Mart 1971'de Erenköy Türk Ticaret Bankası'nın soyulması, işadamlarının kaçırılıp fidye alınması, 17 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Ephrahim Elrom'un kaçırılması bu eylemlerdendi. 29 Mayıs 1971'de Hüseyin Cevahir ile birlikte kaldıkları evden kaçıp sığındıkları bir evde Sibel Erhan'ı alıkoydu. Burada güvenlik güçleri tarafında kuşatıldılar, 1 Haziran 1971'de polisin açtığı ateş sonucu Hüseyin Cevahir öldü; kendisi yaralı olarak ele geçirildi ve tutuklandı. 29 Kasım 1971'de kaldığı Kartal-Maltepe Askerî Cezaevi'nden kaçtı. Ocak 1972'de Ankara'ya geldi ve Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu ile birlikte ortak eylemler yapılması konusunda Ertuğrul Kürkçü, Cihan Alptekin ve Ömer Ayna ile birlikte görüş birliğine vardı. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam kararlarının Meclis'te kabul edilerek senatoya gönderilmesi üzerine Ankara'dan ayrılarak idamları önleme planlarını uygulamaya başladılar.

Mart 1972'de geldiği Fatsa'da arkadaşlarıyla birlikte Ünye'de radar üssünde çalışan üç İngiliz teknisyeni kaçırdılar. İnfazların durdurulmasını, 'hiçbir yurtsever ve devrimcinin' asılmamasını, en çok 48 saat içinde radyolardan infazlarının durdurulması hakkında yayın yapılması şartlarını ileri süren, bunlaryerine getirilmediği takdirde 'İngiliz ajanlarının kurşuna dizileceğini' ve bunun 'sadece bir başlangıç olacağı, bunun ilk ihtar niteliğinde' olduğunu dile getiren 25 Mart 1972 tarihli bir bildiriyi Cumhurbaşkanı, Parlamento ve hükûmete gönderilmek üzere kaleme aldılar.** İngilizlerle birlikte Tokat-Niksar'ın Kızıldere köyüne geldiler. Çayan ve dokuz arkadaşı burada güvenlik güçlerince açılan ateş sonucu 30 Mart 1972'de öldürüldü.

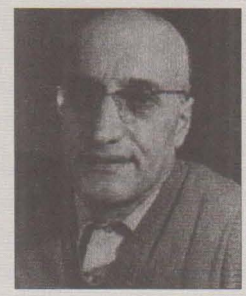
---

* S. T. Kozaklı, "Mahir Çayan'ın Siyasi Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 8: Sol* (İstanbul, İletişim: 2007), 502.
** Turhan Feyzioğlu, *Mahir* (İstanbul: Su, 1999), 524-525.

Kaynak:

Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, c. 7., 2184-2185
Turhan Feyzioğlu, *Mahir* (İstanbul: Su, 1999)
S. T. Kozaklı, "Mahir Çayan'ın Siyasi Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 8: Sol*, (İstanbul, İletişim: 2007), 500-506.

İsmail Bilen (1902-1983)

"Laz İsmail", "Mara", "Davos", "S. Üstüngel" isimleriyle de tanınır. Türkiye sosyalist hareketinin önemli tarihsel figürlerinden ve TKP'nin merkezî çizgisinin önde gelen sözcülerindendir.

1902'de Rize'de doğdu. 1922'de TKP'ye katıldı ve Sovyetler Birliği'ne giderek Moskova'da Şark üniversitesi olarak bilinen Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) öğrenim gördü. 1925'te Türkiye'ye dönerek Güney Anadolu illerinde örgütlenme faaliyetinde bulundu. 1927'de başlatılan TKP tevkifatında tutuklanarak 3 ay hapis yattı. 1929'da yeniden tutuklanıp dört buçuk yıl hapse mahkûm oldu. Cumhuriyetin 10. yılında çıkarılan af yasasıyla serbest bırakıldı. 1934'te Moskova'ya gitti ve Türkiye'ye bir daha dönmedi.

Öncülük ettiği yurt dışı parti faaliyetlerinin en önemlilerinden biri 1958'de kurulan 'Bizim Radyo'dydu. Bu dönemde birçok ülkenin komünist partisinin davetlisi olarak çeşitli ülkeleri ziyaret etti. 1973'te TKP genel sekreterliğine getirildi. Böylelikle 1973-1983 arasında kesintisiz biçimde devam edecek olan İsmail Bilen dönemi başlamış oldu. Sovyetler Birliği'nin ve sosyalist sistemin savunuculuğuna dayanan parti politikalarının kararlı bir savunucusuydu. 1978'de sol ve demokratik güçlerin Ulusal Demokratik Cephe içinde TKP önderliğinde birleşmesi görüşünü ortaya attı. 12 Eylül Darbesi sonrası tutuklanan parti yöneticilerinin ardından yapılan Kasım 1983'teki 5. Parti Kongresinde genel sekreterliği bıraktı ve sembolik nitelikli parti genel başkanlığı görevini üstlendi. Kongreden birkaç gün sonra, 18 Kasım 1983'te Doğu Berlin'de öldü ve Sofya Devlet Mezarlığı'na defnedildi. *Çetin Savaş* (1975), *Devrim Genel Kurulu Savaş Yolu* (1977), *Güneşli Dünya* (1977) kitaplarından bazılarıdır.

Kaynaklar:

Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, c. 7, 2352

Burak Gürel, Fulya Özkan, "İsmail Bilen (Laz İsmail)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 8: Sol* (İstanbul, İletişim: 2007) 294-309.

hâkimdi. Bu dönemde solu temsil eden belli başlı örgüt ve hareketler şunlardı: Siyasal parti formunda olan Türkiye İşçi Partisi (TİP), Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), Sosyalist Devrim Partisi (SDP); siyasal hareket formunda olan Devrimci Yol, Halkın Kurtuluşu ve Kurtuluş.

TİP, 12 Mart öncesi "legal-sosyalist parti" kimliği ile bir platform oluşturmuştu. TİP geleneğinden gelenler, 1974 sonrası TİP, TSİP ve SDP'yi kurdular. Türkiye Komünist Partisi (TKP) 1974 sonrası yeniden örgütlenmişti ancak yasal bir parti olarak ortaya çıkamıyordu. İkinci TİP 1975'te Behice Boran'ın önderliğinde kurulmuştu. Hikmet Kıvılcımlı'nın düşüncelerine sahip çıkan TSİP 16 Haziran 1974'te kuruldu. Mehmet Ali Aybar'ın kurduğu SDP yanında, Mihri Belli'nin kurduğu Türkiye Emek Partisi ile 1975'te daha koyu Kıvılcımcılar tarafından kurulan Vatan Partisi, dönemin fazla canlılık gösterememiş legal örgütlerindendi. [172]

1970 öncesi bünyesinde bulunan birçok akımın başka örgüt ve partilere kaymaları sonucu TİP ikinci kez açıldığında eskisi kadar etkili bir parti olamadı. Programında, egemen üretim ilişkileri bakımından Türkiye'nin kapitalist bir ülke olduğunu ve kendi çapında bir demokratik devrim gerçekleştirdiğini yani Milli Demokratik Devrim'in söz konusu olmadığını, devrim gündeme geldiğinde de bunun ancak sosyalist bir devrim olacağını ileri sürüyordu.

172 Murat Belge, "Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 38.

Haziran 1977'de alınan düşük oy TİP içinde bir sarsıntı yarattı. 1965'te 276 bin, 1969'da 243 bin oy alan parti, 1977'de 20 bin oy almıştı.[173] 1979 senato yenileme seçimlerinde ise aldığı oy SDP ve TSİP'ten sonra geliyordu. TİP, 1975-1980 yıllarında hedeflediği dinamik, disiplinli eğitimli bir parti örgütü kurmayı, işçi sınıfı içine kök salmayı, solda ana akım haline gelmeyi, uluslararası alanda kendini kabul ettirmeyi başaramadı.[174]

12 Eylül sonrası Behice Boran başta olmak üzere birçok parti yöneticisi yurt dışına çıktı ve Parti kapatıldı. TİP, faaliyetlerine illegal olarak devam etti. 1987 yılında Türkiye Komünist Partisi ile Türkiye Birleşik Komünist Partisi oluşturmak üzere kendisini feshetti.[175]

TSİP, 1974 sonrası kurulan ilk sosyalist parti idi. TİP'i pasiflikle ve parlamentoculuğa düşmüş olmakla, MDD hareketini ise işçi sınıfının önemini göz ardı etmiş olmak ve ordunun rolünü abartmış olmakla eleştiriyordu. TSİP, işçi sınıfı önderliğinde işçi-köylü ittifakı temelinde bir "demokratik halk iktidarı" tezi geliştirmişti. Aslında programı, 1960'lı yılların MDD programının "kusurlu" ve "geri" yönleri düzeltilmiş bir versiyonu idi.[176]

15 ilde örgütlenme koşulunu sağlayamadığı için genel seçimlere katılamadı. 1977 genel seçimlerinde CHP'yi destekleme kararı aldı, yerel seçimlere kendi adayları ile katılabildi. TSİP, 12 Eylül tarafından kapatılan 18 parti arasındaydı. 1981'de kapatıldı.[177]

SDP kurucusu Mehmet Ali Aybar, 1968 yılında TİP'te çıkan teorik tartışmalar ve örgütlenme sorunlarına ilişkin görüş ayrılıkları sonucu parti başkanlığından istifa etmişti. Parti, Aybar'ın "burjuva modelde bir örgütlenme" olarak değerlendirdiği Leninist parti anlayışına ve bürokratikleşmeye karşı bir model geliştirmeye çalıştı. Sosyalist Parti olan adı 1977'de Sosyalist Devrim Partisi oldu.[178] Sosyalizmdeki bürokrasinin aşılması gerektiğini savunan SDP yöneticileri bir kişinin iki kez üst üste göreve getirilemeyeceği ilkesini benimsemişti. 12 Eylül darbesi sonrası kapatılan parti, hiçbir genel seçime katılamadı.[179]

Türkiye Emek Partisi, TİP'ten Milli Demokratik Devrim anlayışı nedeniyle ayrılanların Mihri Belli çevresinde toplanması ile kuruldu. Parti, geleneksel MDD devamcısı olarak önce bağımsızlık ve demokrasi mücadelesinin verilmesi gerektiğini, feodal kalıntıların silinmesi ve ulusal bağımsızlığın gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Sovyet ve Çin arasında bir tercih yapmayı reddediyor, Vietnam Komünist Partisi tavrını benimsiyordu. Partinin programında Kürtlerin anadilde eğitim hakkı savunuluyordu. 1979'da partinin genel başkanı Mihri Belli İstanbul'da silahlı bir saldırıya uğrayarak ağır yaralandı. 12 Eylül öncesinde anadil istemi yüzünden hakkında kapatma davası açılan parti 8 Mayıs 1980'de Anayasa Mahkemesince kapatıldı.[180]

Soldaki bir başka yasal parti Doğu Perinçek önderliğindeki Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP) idi. TİKP, 12 Mart öncesi kurulan fakat lider kadrolarını kaybetmeyen tek illegal

173 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 188-189, 193.
174 A.g.e., 194-195, 196.
175 Hüseyin Aykol, *Türkiye'de Sol Örgütler, Bölüne Bölüne Büyümek* (Ankara: Phoenix, 2010), 70.
176 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 185.
177 Aykol, *Sol Örgütler*, 65.
178 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 187.
179 Aykol, *Sol Örgütler*, 80.
180 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 188; Aykol, *Sol Örgütler*, 69.

örgüt olan Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi'nin (TİİKP) mirası üzerine yükseldi. TİİKP liderleri 1974 affıyla cezaevinden çıktıktan sonra gençler arasında faaliyet yürütmek üzere Devrimci Gençler Birliği'ni kurdular, 1974 Kasım'ında da aylık *Aydınlık* dergisini yayımlamaya başladılar. 1977 Sonbaharında TİİKP'nin son kongresini toplayıp yasal bir parti kurmaya karar verdiler. TİKP, böylelikle Ocak 1978'de kuruldu. *Aydınlık* dergisi de günlük gazeteye dönüştü. Parti, 39 ilde ve 237 ilçede örgütlenmişti. TİKP, SSCB'yi 'sosyal emperyalist' olarak niteliyor, "baş düşman" sayıyor ve ABD'yi dünya barış cephesi içinde sayıyordu. TİKP açısından "Sovyetler Birliği'ne direnmekten ve MHP zorbalığına karşı koymaktan yana bütün güçler", "dost" sayılıyor, bu mantıkla devletin zirvesindeki tüm antikomünist güçler ve MC'nin MHP dışında kalan partileri müttefik olarak görülebiliyordu. Bu perspektif pek çok devrimci örgütü "provokatör" olarak görmeyi beraberinde getirdi ve TİKP hemen hemen bütün devrimci gruplarla kavgaya tutuştu. Üyelerinin TİKP tarafından öldürüldüğünü iddia eden devrimci gruplar olduğu gibi TİKP de kendi üyelerinin devrimci gruplar tarafından öldürüldüğünü iddia edebiliyordu.[181]

Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın 1954'te kurduğu Vatan Partisi'nin devamı olduğu iddiasındaki Vatan Partisi ise 1979'daki kongresinde ayrışma yaşadı. VP, 12 Eylül'den kısa bir süre önce kendisini feshetmişti.

Siyasal parti formunda olan bu örgütler dışında Devrimci Yol, Halkın Kurtuluşu, Kurtuluş, Devrimci Sol ve TKP de dönemin sol siyasal hareketinin başında geliyordu.

Özelikle 1970-1971 yıllarında sol içinde sosyalizm için silahlı mücadele fikri ortaya çıkmış ve sol içinde silahlı mücadele hareketi başlamıştı. Bunda sağcı paramiliter güçlere karşı koyma çabası, bunun yanında milli bakiye sisteminin kaldırılması (1969 seçimleri) sonucu parlamenteryoldan politik mücadelenin başarılı olamayacağı kanaatinin yaygınlaşması ve Latin Amerika, Filistin, Vietnam gibi ülkelerdeki mücadelelere yaklaşımlardan doğan tartışmalar etkili olmuştu.[182] THKO (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu), Mahir Çayan öncülüğündeki THKP-C (Türkiye Halk Kurtuluş Cephesi-Partisi), İbrahim Kaypakkaya öncülüğündeki TKP/ML'nin askerî kanadı olan TİKKO (Türkiye İşçi ve Köylü Kurtuluş Ordusu) dönemin başlıca silahlı mücadele örgütleriydi. TKP/ML yoksul köylülüğü hedef kitle olarak seçen Maocu görüşleri benimseyen bir hareketti. THKP-C ve THKO, aralarındaki farklara rağmen kent ve kır küçük burjuvazisine ve emekçilerine dayanan Latin Amerika gerillacılığına öykünen hareketlerdi; THKP-C ve THKO'lu militanlar Deniz Gezmiş ve arkadaşlarını kurtarmak için giriştikleri mücadele sonrası Kızıldere'de öldürüldüler. Bu olay bu iki örgütün sonu oldu[183] ancak daha sonraki hareketler bu örgütlerin çizgisinde ilerledi.

1974-1976 arasında sosyalist solun yeniden atağa kalkışı bir dergi furyasıyla başladı. Haftalık, 15 günlük ya da aylık olarak yayımlanan dergilerin bazı ortak özellikleri vardı: Her biri aynı zamanda bir örgütlenme aracıydı ve diğer sosyalist örgütlerden farklarını ortaya koyuyordu. Bu da sosyalist örgütler arasında yoğun bir kuramsal, siyasal polemik devrini başlattı.

---

181 Vehbi Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu* (İstanbul: İletişim, 2013), 169-192.

182 Ertuğrul Kürkçü, "Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 503.

183 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 152.

Dergilere yoğun bir ilgi vardı; tirajları 5 bin ila 40 bin arasında değişebiliyordu. Her dergi kurulduğu büyük şehirden sonra Anadolu'nun değişik şehirlerine, ilçelerine ve kasabalarına yayılıyor, bürolar açıyor, bu bürolar da örgütlenme ve eylem merkezine dönüşüyordu. Sosyalist örgütlerin önemlice bir bölümü yayınladıkları derginin adıyla anılıyordu. Ülke genelinde kasabalara, köylere yayılan, liselerde ve hatta ortaokullarda etkin olan dergi okurları aynı zamanda derginin temsil ettiği örgütün taraftar grubu oluyordu. Sözgelimi *Halkın Kurtuluşu* okurları aynı zamanda Halkın Kurtuluşçusu, kısaca HK'ciler şeklinde anılıyordu. *Kitle* gazetesi TSİP'in, *Aydınlık* ve *Halkın Sesi* Doğu Perinçek grubunun, *Atılım* ve *Ürün* TKP'nin, *Yürüyüş* TİP'in, *Devrimci Yol* ve *Devrimci Gençlik* Devrimci Yol'un, *Kurtuluş* Kurtuluşçuların, *Halkın Yolu* ve *Militan Gençlik* Halkın Yolu grubunun, *Halkın Gücü* ve *Partizan* TKP (ML)'nin, *Halkın Kurtuluşu* THKO'nun ana grubunun, *Emeğin Birliği* THKO'dan ayrılan bir grubun yayın organlarıydılar.[184]

Kurtuluş hareketi, THKP-C kökenli hareketlerden biriydi ve *Kurtuluş Sosyalist Dergi* çevresinde örgütlenen bir gruba dayanıyordu. Daha sonra Türkiye ve Kuzey Kürdistan Kurtuluş Örgütü adını aldı. İşçi sınıfına yönelmesi, net bir işçi sınıfı vurgusu yapması ve işçi sınıfının "fiilî" önderliğinin altını çizmesi, onu THKP-C çizgisinden ayırıyordu. Mahir Çayan'ın Kemalizmi anti-emperyalist bir tavır olarak ve devrimin müttefikleri arasında görmesine karşı, Kurtuluş hareketi Kemalizmi bir burjuva ideolojisi olarak nitelendiriyor ve devrimin müttefikleri arasında düşünmüyordu. Kurtuluş, Türk egemen sınıfların, Kürtlerin yaşadığı Kuzey Kürdistan'ı tüm zenginliklerine, kültürel değerlerine ve temel haklarına el koyarak sömürgeleştirdiği tezini ilk kez ortaya atan hareketti.[185]

Devrimci Yol, 1974 sonrası THKP-C çizgisi içindeki örgütler içinde toplumsal ölçekte kitlesel olarak öne çıkan bir hareketti. Çayan'ı reddetmeden, 1974 sonrasında gelişen yeni koşullara uygun bir siyasi çizgi geliştirmeye koyuldu. Silahlı mücadeleyi bir yandan doğru bulur ve temel alırken, diğer yandan bunu farklı biçimlerde, "faşizme karşı savaş", "direniş komiteleri" biçiminde somutluyorlardı. Kürt halkının kendi kaderini tayin hakkının kayıtsız şartsız tanınması gerektiği, Kürt halkının isterse bağımsız bir devlet kurma hakkının olduğunu tespit ediyor, Kürt ve Türk proletaryasının birlikte ortak örgütlenmesi gerektiği ve iki halkın birlikte kurtuluş mücadelesi vermesi gerektiği, her iki halkın özgür ve eşit temellerdeki gönüllü birlikteliğini savunuyordu.[186]

Devrimci Sol, toplumsal mücadelelerin radikalleştiği ve buna paralel olarak da sosyalist solda bölünme ve ayrışmaların yaşandığı 1978-1980 dönemecinde Devrimci Yol'dan koparak ortaya çıktı. Kopuşun gerekçesinde Mahir Çayan'ın silahlı propaganda, suni denge, öncü savaşı gibi temel kavramlarından uzaklaşıldığı, Çayan'ın fikirlerinden örtük bir biçimde uzaklaşıldığı iddiaları yatıyordu. Bu görüşler, *Devrimci Yol Hareketinde Tasfiyecilik ve Devrimci Çizgi* adlı broşürde ortaya kondu. Devrimci Sol'un kuruluşuna önayak olanlar arasında Bülent Uluer, Paşa Güven gibi dönemin popüler gençlik liderleri, onlar kadar popüler olmamakla birlikte siyasal yöneticilik vasıflarıyla öne çıkan Dursun Karataş gibi öğrenci liderleri vardı. Devrimci şiddet odaklı kitle çalışmasıyla okul, yurt ve mahallelerdeki sivil faşist işgal-

184 Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu*, 70-71.
185 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 199-200.
186 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 246, 261-262, 247-248, 256.

leri kırmak, Devrimci Sol'un ana stratejisiydi. MHP'lilere yönelik onlarca öldürme, bombalama, kurşunlama gerçekleştiren Devrimci Sol'un eylemleri 1979'da kurulup yaygınlaşan 'Faşist Teröre Karşı Silahlı Mücadele Ekipleri'yle sistematik hale geldi. 'Devrimci şiddet' görüşü ve bu görüşe uygun olarak kurulan yerel silahlı örgütler Devrimci Sol'un sosyalist solun tümüyle anti faşist mücadele konusundaki başlıca ayrımıydı.[187]

TKP, 1951 tevkifatından 1973'e kadar, Doğu Bloku Sovyet ülkelerinde, Bulgaristan ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde etkinlik göstermişti. Mayıs 1973'te yaptığı bir toplantıda "1973 Atılımı" diye bilinen süreci başlatarak solun etkili hareketlerinden biri haline geldi.[188] Parti programı ve tüzük taslakları hazırlandı; 1974'te Merkez Komite yayın organı *Atılım* düzenli çıkmaya başladı. Bu dönemde TKP, daha önce kendisinin ve başka herhangi bir partinin ulaşamadığı ölçülerle işçi sınıfı içinde örgütlendi. Örneğin DİSK ve TKP 1975-1977 yılları arasında yakınlaştı ve TKP, DİSK'in siyasallaşmasında önemli bir rol oynadı.[189]

1974 öncesi silahlı mücadele hareketleri, siyasal iktidar meselesini gündemlerine almış, savunmadan çok saldıran hareketlerdi. Ancak 1974 sonrasında silahlı mücadele, sağcı hareketlere karşı caydırma ve savunma hedefi taşıyan, iktidar perspektifiyle yürütülmeyen silahlı eylemlere kaydı. Öte yandan 1974 öncesinden farklı olarak, 1974 sonrasında kolektif deneyimin ön plana çıktığı, her şeyin büyük kitle için daha anlaşılabilir olduğu ve gündelik hayat diline aktığı bir hareketten bahsetmek de mümkündür.[190]

Bu dönemde sol hareket, özellikle Birinci MC iktidarından sonra yükselişte olan radikal sağın hedefi olmuştu. Sağ şiddet dönemin belirleyici özelliklerindendi. Dönemin bir başka özelliği de sol içi şiddetin yaygınlaşmasıydı. Yani, illegal ve legal örgütler yalnızca sağcılarla değil, kendi aralarında da mücadeleye giriyorlardı.[191] Solun bu dönemdeki çok örgütlü yapısının olumsuz yanı, örgüt şovenizmi, örgütler arası rekabeti ve düşmanlığı da beraberinde getirmiş olmasıydı.[192]

Kürt siyasal hareketi

Kaynaklarını 1960'lardaki Türkiye solu ve Güney Kürdistan'daki Barzani hareketinde ifadesini bulan Kürt milliyetçi hareketinden alan Kürt siyasal hareketi, 1970'lerde Türkiye'de sosyalist siyasetin önemli bir bileşeniydi. Kentleşme ve sanayileşme süreci Kürt ve Türk işçileri aynı sömürü koşullarıyla baş başa bırakmış, Türkiye sosyalist hareketi de bu iki kesimin birlikte mücadele etmesinin en uygun aracı haline gelmişti. DİSK ve TİP içinde Kürt Hareketi örgütleniyordu.[193]

1971 darbesi sonrasındaki tutuklama, işkence ve baskı Kürt Hareketi'nin hem radikalleşmesinde hem de yeni bir örgütlenme arayışına girmesinde rol oynamıştı. Kürt aktivistlerinin

187 Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu*, 357-367.
188 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 204.
189 A.g.e., 220.
190 Kürkçü, "Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı...", 509.
191 Aykol, *Sol Örgütler*, 59.
192 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 183-184.
193 Cenk Saraçoğlu, "Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi", *Praksis* 14 (2006), 247.

anayasal ve hukuki çerçeveye inançları da sarsılmıştı[194] 1971 Darbesi'nden 1974'teki genel affa kadar Kürt Siyasal Hareketi DDKO davalarında, bu davalarda toplu savunma yapma, askerî mahkemenin zorladığı bazı uygulamalara direnme gibi tavırlar geliştirdi; bu pratikler Kürt Hareketinin hangi zeminde yol alacağını netleştiren pratikler oldu. Bu süreçte, "Kürdistan sömürgedir" tezi ve buna bağlı olarak Ulusal Kurtuluş Mücadelesi yürütülmesi gerektiği perspektifi ile Türk solundan ayrı örgütlenilmesi kararı netleşti. 1975 sonrası bu eksende, Türk ve Kürt sol hareketleri örgütsel olarak bağımsız gelişti.[195]

1975 sonrası Kürt siyasal hareketinin örgütleri, örgütlenme ve yayın faaliyeti üzerine yoğunlaştılar. İllegal örgüt yapısı oluşturma, yasal yayın faaliyeti, kitlesel mobilizasyon, yükselişe geçen aşırı sağ/faşist hareket ile mücadele bu örgütlerin etkinlik alanlarını oluşturuyordu. Bu dönemde, köylere yapılan komando baskınlarına yönelik, sınır ticareti yapan köylülerin öldürülmesi gibi devlet baskınlarına yönelik protestolar, Lice Depremi nedeniyle yardım kampanyaları gibi kitlesel kampanyalar örgütlerin siyasi faaliyetleri arasındaydı.[196]

Özellikle 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Kürt örgütleri kabaca 7 ana yapıdan oluşmaktaydı: TKDP (Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi), PSK (Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi), DDKD-KİP (Devrimci Demokratik Kültür Derneği- Kürdistan İşçi Partisi), PKK (Kürdistan İşçi Partisi), Rızgarî, Kawa ve Têkoşîn.[197] Bu parçalı yapı, 1980'lerden sonra kendi içinde tek aktörün (PKK) hegemonikleştiği bir gelişim çizgisine girecekti.

Bu dönemde öne çıkan, 1965 yılında kurulmuş örgütlerden TKDP (Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi), en geleneksel ve sol dışında şekillenen Kürt örgütü olarak tanımlanabilir. 1977 yılında içindeki sol kanat, örgüt yönetimini ele geçirip kendine TKDP/KUK (Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları) adını verdi, geleneksel kanat eski TKDP faaliyetini sürdürünce fiilen ikiye bölündü. TİP içindeki Doğulular grubunun önde gelen isimlerinden Kemal Burkay'ın liderliğinde 1974 yılında kurulan PSKT (Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi) ise illegal bir partiydi. *Özgürlük Yolu*, *Roja Welat* isimli yayın organları aracılığıyla faaliyetlerini sürdürüyordu. Bağımsız bir Kürt devleti için şiddet dışı yöntemleri savunuyordu. Genelde, çıkardığı derginin adı ile kısaca ÖY olarak tanınmıştı. Haziran 1975'te ilk sayısı yayınlanan *Özgürlük Yolu* 1970'lerde en istikrarlı çıkan, 1979'a kadar 44 sayı yayınlayabilen Kürt dergisiydi. Bu dönemde etkili olan bir başka örgüt DDKD-KİP (Kürdistan İşçi Partisi), 1974 yılında kitle örgütü olarak kurulan Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD) adı ile kurulmuştu ve DDKD-KİP olarak tanınıyordu. DDKO'nun devamı niteliğindeydi. DDKD-KİP, *Devrimci Demokratik Gençlik*, *Jina Nû* ve *Tirej* gibi yasal dergiler yayınlamış ve Devrimci Demokrat Kadınlar Derneği (DDKAD) adı ile kadın derneği kurmuştur. Bir başka örgüt/çevre ise Rızgarî idi. Komal Yayınevinin kurulması ile faaliyete başlayan bu dergi/çevre, DDKO'nun ve DDKD'nin Ankara merkezli yönetici ve kadroları tarafından çekip çevriliyordu. DDKD kökenli bir başka örgüt olan Kawa 1976'da kuruldu, aynı adlı bir yayınevi

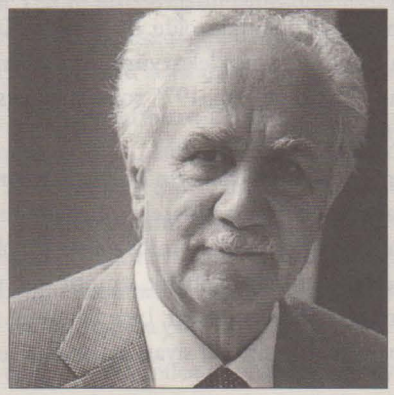
194 Hamit Bozarslan, "Kurds and the Turkish State", *The Cambridge History of Turkey Volume 4: Turkey in the Modern World* içinde, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 347.

195 Ahmet H. Akkaya, "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci olarak 1970'ler", *Toplum ve Bilim* 127 (2013), 99,100.

196 Akkaya, "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci", 103, 116.

197 A.g.e., 89.

Kemal Burkay (1937-)

1937 yılında Tunceli'de doğdu. Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi ve 1964 yılında avukatlık yapmaya başladı. 2003 yılına dek Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK) genel sekreterliği yaptı. Toplumcu-gerçekçi şiirin önemli bir temsilcisi olan, eserleri toplumcu gerçekçi edebiyat örnekleri olarak değerlendirilen bir edebiyatçıdır aynı zamanda.

Kürt Hareketi'nin belli bir ivme kazandığı 1960'larda, TİP içinde örgütlenen ve Kürt meselesine sınıf mücadelesi çerçevesinde bakan sosyalist Kürt Hareketi içinde yer alıyordu. Kendini hem bir "Kürt yurtseveri" hem de bir sosyalist olarak tanımlıyordu. Bu dönemde esas ilgi alanını edebiyat oluşturuyordu. İlk şiiri *Varlık*'ta 1960 yılında yayımlandı. 1963 yılında ilk romanı *Yaşamın Ötesinde*, *Vatan* gazetesinde tefrika edildi. 1965-1970 yılları arasında siyasi faaliyetleri yoğunlaştı. 1965 yılında TİP'in Tunceli il örgütünü kurdu. Tunceli il başkanlığından başka, genel yönetim kurulu üyeliği ve merkez yürütme kurulu üyeliği yaptı. Doğu ve Güneydoğu'nun 6 şehrinde 1967 yılının son aylarında düzenlenen "Doğu Mitingleri"nin Tunceli'deki örgütleyicisi idi. *Ezilenler* adlı 15 günlük yerel gazete, *Çıra* isimli bir edebiyat dergisi çıkardı. Yayın faaliyetleri de devam ediyordu.

1971 yılında tutuklandı ve üyesi olmamasına rağmen DDKO davası sanıkları arasına sokuldu. Diyarbakır Cezaevi'nde geçirdiği tutukluk dönemi PSK'nın fikrî temellerinin atıldığı bir dönemdi. Tahliye olduktan sonra 1972 yılında yurt dışına çıktı, 1974 af yasası ile geri döndü. *Kürt Halkının Kurtuluş Mücadelesi* başlıklı, Hıdır Murat adıyla kaleme aldığı çalışma PSK'nın temelini oluşturdu. 1974 yılı sonunda sonradan Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK) adını alacak illegal Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP) kuruldu. Bu hareket, 44 sayı yayınlanan *Özgürlük Yolu* dergisinin adıyla da bilindi. Burkay, 1980 yılına kadar gizli çalışan partinin başında yer aldı.

PSK'yı diğer Kürt örgütlerinden ayıran özellik; ayrı devlet tezini savunmasına rağmen federasyona açık kapı bırakması, ayrıca siyasal mücadele yöntemi olarak da şiddeti ilk tercih olarak ortaya koymamasıydı. Bu anlamda 1984 sonrası şiddete dayalı bir yol izleyen PKK'nin karşısında yer aldı. Ulusal bir cephe politikasına sahip olmadığını, parti içi demokrasiden yoksun olduğunu, halkla ilişkilerinde güç kullandığı ve Kürt mücadelesine zarar verdiğini ileri sürerek PKK'yi eleştirdi. PSK, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde bazı revizyonlara giderek reel sosyalizmin başarısızlığından ders çıkarma dönemine girdi. Anti-emperyalizm söylemi geri plana itildi, ulusal kurtuluş mücadelesi söylemi bunun yerini aldı. ABD'nin Kuzey Irak'ta Kürtlere verdiği desteğin olumlanması, Burkay'ın yer yer dile getirdiği AB'nin öngördüğü demokratik değerler ve yasal sistemde gerekli değişikliklerin Kürt mücadelesinden yana kolaylık sağlayacağı, Türkiye'nin AB ile bütünleşmesi gerektiği görüşleri bu çerçevede ortaya çıktı.

Hakkındaki davaların düşmesi üzerine 2011'de Türkiye'ye döndü. Ancak dönüşünün AKP Hükûmeti ile yapılan bir pazarlık sonucu olduğu, hükûmetin Kürt açılımını desteklemek üzere Türkiye'ye çağrıldığı gibi iddialar ortaya atıldı. PKK'ye yönelik eleştirilerine devam etti. 18 Şubat 2012'de İstanbul Kadıköy ilçesinde düzenlenen bir törenle Hak ve Özgürlükler Partisi'ne (HAK-PAR) üye oldu. 4 Kasım 2012'de yapılan 5. büyük kongrede seçilerek HAK-PAR Genel Başkanlığı yaptı.

Bir bölümü Türkçe, bir bölümü Kürtçe, bazıları ise iki dilde birden kaleme alınmış 42 dolayında telif kitabı, 5 çeviri eseri, onlarca broşürü vardır. Bu eserlerin bir bölümü siyasi ve teorik nitelikte, bir bölümü ise dile ve tarihe ilişkin ya da şiir, roman, öykü, tiyatro eseri, mizah ve deneme türünden edebî ürünlerdir.

Geçmişte Türk edebiyat dergilerinde ve gazetelerde (*Varlık, Dost, Papirüs, Yarına Doğru, Sesimiz, Yeni Toplum* vb.) yine Kürt sol ve yurtsever kesimlerince çıkarılan, bazısını da kendisinin yönettiği dergi ve gazetelerde (*Çıra, Yeni Akış, Ezilenler, Ronahî, Riya Azadî, Roja Nû, Dengê Komkar, Özgür*

Gelecek, *Deng*, haftalık *Azadî*, *Ronahî*, *Hêvî*, *Roja Tezê*, *Dema Nû*) vb) -bir bölümü değişik isimlerle- edebî, siyasi ve teorik nitelikte yazılar yazmıştır. Bu yazıların bir bölümü kendi adıyla veya değişik isimlerle kitap ve broşür halinde yayımlanmıştır. *Dengê Kurdistan* adlı sitede düzenli olarak Türkçe ve Kürtçe yorumları çıkmaktadır.

Kaynaklar

Azat Zana Gündoğan, "Kemal Burkay" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c.8: Sol*, (İstanbul: İletişim, 2007),1180-1189.
www.hakpar.org.tr erişim tarihi: 26.03.2014..
http://www.taraf.com.tr/yazilar/nese-duzel/kemal-burkay-apo-saddam-i-ve-esad-i-taklit/12323/ erişim tarihi: 06.03.2014.

kurdu ve aynı isimle yasal dergi çıkardı; Çin ve Arnavutluk tezlerini sahiplenen tek Maocu örgüttü.[198]

1977'ye dek DDKD ve Burkay'ın PSKT'si şiddetten uzak durma ve Kürt gençliğini yönlendirmede etkiliydi. Belli ölçülerde illegal kalsalar da siyasal alanda faaliyet gösterdiler. 1977 yerel seçimlerinde PSKT militanı olmamakla birlikte destekçisi olan Mehdi Zana Diyarbakır belediye başkanlığını kazandı. Yine Silvan ve Lice yerel yönetimleri için Kürt Hareketi içinden kişiler seçildi.[199]

Hiçbir Kürt örgütü kategorik olarak silahlı mücadeleye karşı değildi; ancak PKK dışındaki örgütler siyasi bilinçlenmeye ve ideolojik örgütlenmeye öncelikle önem veriyordu. PKK ise bilinçlenme ve örgütlenmenin silahlı mücadele ile mümkün olacağını savunuyordu. 1977'den sonra silahlı mücadeleyi örgütlemeye girişecekti.[200] 1980 sonrası Kürt Hareketi içinde ciddi hegemonik bir güç haline gelecek olan PKK'nin fikrî temelleri 1971-1974 yılları arasında Öcalan tarafından atıldı. Lider eksenli bir örgüt olan PKK, Türk solu kökenliydi. Özellikle, THKP-C'nin devrimin, siyasal partinin yol göstereceği silahlı mücadele ile gerçekleşeceği düşüncesinden etkilenmişti.[201] Bu dönemde PKK'nin temel siyasal belgesi olarak kabul edilen ve 1990'ların başına kadar PKK'nin en önemli teorik-politik belgesi olarak kalacak olan 1978 tarihli *Kürdistan Devriminin Yolu: Manifesto* başlıklı broşürün "Kürdistan devrimi, bir milli demokratik devrimdir" tezi, Mahir Çayan'ın getirdiği bir revizyonla birlikte savunuluyordu. Broşür, demokratik ve sosyalist devrimler arasındaki sürekliliği vurgulayan "kesintisiz devrim" anlayışını öne çıkararak "Milli demokratik devrimden sonra, kesintisiz olarak sosyalist devrime geçilir. Ama uzun vadeli bir mücadeleyle milli demokratik devrimi gerçekleştirmeden sosyalist devrime yönelinemez" iddiasını ileri sürüyordu. Türk solunun teorik-politik ufkundan önemli ölçüde beslenen broşürün ayırt edici yanı ise stratejik hedeflerdeki farklılaşmaydı. Broşüre göre PKK'nin asgari stratejik hedefi "Türkiye Kürdistan'ında kurulacak bağımsız devlet"ti ve "bölgesel özerklik, federal birlik, dil ve kültür özerkliği biçimindeki çözüm yolları gerici"ydi.[202]

198 A.g.e., 105, 103-104, 106.
199 Bozarslan, "Kurds and the Turkish State", 348.
200 Akkaya, "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci", 102-103.
201 A.g.e., 106-107.
202 Ergun Aydınoğlu, *Fis Köyünden Kobanê'ye: Kürt Özgürlük Hareketi* (İstanbul: Versus, 2014), 27-31.

Öcalan 1975'te Kawa, Özgürlük Yolu, DDKD ve TKDP'yi bu örgütlerin sol ideolojilerini burjuva ve feodal bir ideoloji türü olmaktan öteye gidememekle, silahlı mücadele fikirlerini gerçekçi olmamakla eleştiriyor ve hareketlerin Kürt ulusal hareketini itibarsızlaştırdığını ileri sürüyordu.[203] Hem PKKhem Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları, solu ve Kürt Hareketi'ni bölen Sovyet-Çin çekişmesinden kendini ayrı tutuyor, kendilerini Marksist–Leninist olarak tanımlıyorlardı. Kürdistan ulusal kurtuluşu için silahlı mücadelenin gerekli olduğunu savunuyorlardı. Bu anlamda bu iki örgüt aynı programı paylaşıyor olsalar da daha sonra birbirleriyle iç mücadele ve hesaplaşmalara gireceklerdi.[204]

PKK 1978 yılından sonra parti inşa sürecine girdi; bu aynı zamanda silahlı mücadelenin geliştirilmesine odaklanan bir dönemdi. Silahlı mücadeleye yönelik asıl hazırlık, 1979 yılında 40-45 kişilik bir grubun Lübnan Filistin kamplarında eğitim görmesiyle başladı. PKK diğer Kürt örgütlerinden farklı olarak silahlı mücadeleye daha erken ve yoğun olarak girişmişti ve bunu pratiğe dönüştürmüştü. Yine diğer örgütlerin aksine 1980'e kadar ciddi bir bölünme yaşamadan yönetici kadrosunu ve illegal yapısını koruyabildi. Bunlar PKK'yi 1980'lerde 1970'lerdeki çerçeve içinde temel güç haline getiren tek Kürt örgütü yapan özelliklerdi.[205]

Türk solu ise bu dönemde, bir bütün olarak Kürt sorununu "ulusal sorun" olarak tanımlıyordu. Leninist Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı ilkesini en azından teoride tüm örgütler kabul ediyordu. Ancak yine de 1970'ler Kürt sorununun daha önce olmadığı bir yoğunlukta tartışıldığı yıllardı. 'Kürdistan sömürge tezi', 'ayrı örgütlenme' ve bunlara bağlı olarak ittifaklar sorunu, Türkiye ve Kürdistan tarihine ilişkin ortaya çıkan ayrı okumalar tartışma noktalarını oluşturuyordu. *Özgürlük Yolu*, *Rızgarî* ile *Ürün* ve *Devrimci Yol*, *Kurtuluş Sosyalist Dergi*, *Jina Nû* gibi dergilerde Türk ve Kürt örgütleri arasındaki tartışmalara, ayrıca Kürt örgütlerinin birbirleri ile olan tartışmalarına da rastlamak mümkündür.[206]

Dönemin sosyalist kadın hareketi ve İKD

Kadınlar, sosyalist ve işçi tarihinin her döneminde yer almış olsalar da 1970'li yıllar kitlesel bir sosyalist kadın hareketinden bahsedilebilecek yıllardır.[207] Türkiye'de sosyalist kadınların kurduğu ilk kadın derneği 1969 yılında kurulan Türkiye Devrimci Kadınlar Birliği'dir ve kurucuları arasında Suat Derviş vardır. 1970'li yıllarda kurulan kadın örgütlerine Devrimci Kadınlar Derneği, Emekçi Kadınlar Derneği, Karadeniz Kadınları Derneği, Ankara Kadınlar Derneği, Diyarbakır'da kurulan Devrimci Demokrat Kadınlar Derneği gibi dernekler örnek gösterilebilir. Sosyalist kadın hareketinin örgütlerinin yanı sıra, MHP'nin kurduğu Ülkü-Han isimli bir kadın derneği de mevcuttu.[208]

1975'te kurulan İlerici Kadınlar Derneği (İKD) kendinden önce ve sonra oluşan kadın örgütleri arasında sayısal olarak en fazla kadını bünyesinde barındırmış ilk kadın örgütüdür.

---

203 Aliza Marcus, *Blood and Belief, The PKK and the Kurdish Fight for Independence* (New York and London: New York University Press, 2007), 34.

204 Bozarslan, "Kurds and the Turkish State", 349.

205 Akkaya, "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci, 106-107, 117

206 A.g.e., 108, 115.

207 Emel Akal, *Kızıl Feministler Bir Sözlü Tarih Çalışması*, (İstanbul: İletişim, 2011), 96.

208 A. g. e., 33, 157.

4 sene yasal olarak faaliyet göstermiş, Türkiye çapında 33 şube ve 35 temsilcilik kurmuş, *Kadınların Sesi* gazetesinin tirajı 35 bine çıkmıştır. 1979'da Maraş Katliamı sonrası ilan edilen sıkıyönetim sırasında gerekçesiz ve süresiz olarak kapatılmıştır. Kuruluşunda, Türkiye ve dünyadaki siyasi atmosferin, 1975 yılını BM'nin Dünya Kadınlar Yılı ilan etmesinin ve bu yıllarda kadınlarla ilgili yayın ve kadın sorununa yönelik ilginin artmasının rol oynadığı ileri sürülebilir. İKD, TKP'li kadınların öncülüğünde kurulduysa da, bağımsız bir kadın örgütü olarak varlığını sürdürmüştür. Hiçbir parti üyesi olmayan kadınlar İKD'de çoğunluktadır; farklı sol görüş ve partilerden kadınları bünyesinde barındırmaktadır.[209]

kadınların sesi

ilerici kadınlar derneği yayın organıdır

NİSAN 1976 YIL : 1 SAYI : 9

DÜNYA KADINLAR GÜNÜ COŞKUYLA KUTLANDI.

İlaç kampanyamız sona erdi

BAŞYAZI

330 Emekçi Evi Nereye Gitti ?

İlerici Kadınlar Derneği (İKD), büyük bir kitleselliğe ulaşmış, pek çok il ve ilçede temsilcilikler, şubeler açmış, yayımladığı *Kadınların Sesi* gazetesinin tirajı 35 bine ulaşmıştı. *Kadınların Sesi*'nin dokuzuncu sayının kapağı [Kaynak: TÜSTAV Arşivi].

İKD'nin belli başlı faaliyetleri; üyelerine ya da yeni tanıştıkları kadınlara yönelik eğitimler düzenlemek, kampanyalarda imza toplamak, mitingler, gösteriler, açık oturumlar, söyleşi ve paneller düzenlemekti. Kreş kampanyaları, doğum izninin birleştirilmesi ve uzatılması kampanyası, gündelikçi kadınların SSK kapsamına alınması, eşit işe eşit ücret gibi kampanyalar düzenlemişlerdi. 8 Mart, Dünya Kadınlar günü ilk olarak Türkiye'de İKD girişimi ile kutlanmaya başlandı. İKD 1977'deki Maden-İş Grevi'ne, destek olmanın yanı sıra, "evlat acısına son" kampanyası, afişleme gibi etkinlikler de sergiliyordu.[210]

İKD, "kadın sorununun" görünür olmadığı sosyalist ve devrimci harekette, soldaki tüm parti ve kuruluşları kadın konusunda bir söz söylemeye zorlamıştır. 1960'larda dünyada gelişen feminizmi ve bağımsız kadın hareketini, sosyalist hareket içinde yadsıma, dışlama ya da 'burjuvazinin oyunu' olarak görme, 'burjuva feminizmi' olarak tanımlama biçiminde refleksler geliştiyse de, kadın hareketinin kitlesel boyutu bu refleksleri ılımlılaştırmıştı. İlk kez sosyalistler kadınların bağımsız örgütlenmesini kabul ettiler ve böylece kadın sorunu dikkat çekmeye başladı.[211] Örneğin Behice Boran 1975'te yeniden kurulan TİP'in Genel Başkanı olarak, "kadınların kendi hak ve özgürlükleri uğruna harekete geçmelerini" önemli buluyor, her sosyalistin kadın sorunu ile ilgilenmesi gerektiğini vurguluyor ve dönemin kadın hareke-

209 A.g.e., 35, 135.

210 A.g.e.,217.

211 Yaprak Zihnioğlu, "Türkiye'de Solun Feminizme Yaklaşımı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2001), 1119, 1121.

Behice Boran (1910-1987)

20. yüzyıl Türkiye sosyalist hareketinin en önemli Marksist kuramcılarındandır. Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal yapısının çözümlenmesinde sınıf analizini yetkin bir biçimde kullanışıyla müstesna bir yerde durur. Türkiye'de sosyalist düşünceye en büyük katkısı sosyalist devrim tezidir. Cumhuriyetin ilk kadın sosyoloğu ve siyasi parti genel başkanıdır. Yarım yüzyıl boyunca sürdürdüğü sosyalizm mücadelesinin çilelerine karşı gösterdiği dirençle ayrıca dikkat çeker.

1 Mayıs 1326'da (14 Mayıs 1910) Bursa'da doğdu. Babası Sadık Bey ile annesi Mahire Hanım, Kazan Tatarları'ndandı.

İlköğreniminin bir kısmını Bursa'da iptidaide, bir kısmını İstanbul Fransız Rahibeler Okulunda gördü. Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin orta ve lise kısımlarını birincilikle bitirdi. Eylül 1933-Temmuz 1934 arasında Manisa Orta Mektebi'nde İngilizce muallimliği yaptı. 1933-1934 öğrenim yılının ikinci yarısının başlarında Amerikan Kız Koleji'ndeki tarih öğretmeninin girişimiyle, Amerika'daki Michigan Üniversitesi'nden burs teklifi aldı ve sosyoloji bölümünde okudu. Marksizme ilişkin ilk okumalarını ve ilk incelemesini bu dönemde yaptı. Şubat 1939'da sosyoloji doktoru unvanı aldı. Yurda döndükten sonra, 31 Mayıs 1939'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) Felsefe Bölümüne doçent olarak atandı. Ocak 1941'de, Niyazi ve Mediha Berkes, Muzaffer Şerif Başoğlu, Pertev Naili Boratav, Adnan ve Nazife Cemgil gibi isimlerle *Yurt ve Dünya* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Kasım 1942 tarihli 21. sayısından itibaren *Yurt ve Dünya*'dan ayrılarak Muzaffer Şerif Başoğlu ile birlikte *Adımlar*'ı çıkardı. İlk sayısı Mayıs 1943'te yayımlanan *Adımlar*, Mayıs 1944'e kadar 11 sayı yayımlandı.

1942 yazında tamamladığı, "Bir Köy Üzerine Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Tetkiki" başlıklı doçentlik tezinin hemen ardından, öğrencisi Fatma Taşkıngöl ile birlikte Manisa'ya giderek ova ve dağ köylerinde 58 gün boyunca incelemelerde bulundu. Bu incelemelerini *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki* adıyla kitaplaştırdı. Kitap, çığır açıcı, öncü bir çalışmaydı. Bu çalışmanın başlıca amacı, kapitalistleşme sürecinin toplumsal yapıyı ve toplumsal ilişkileri nasıl değiştirdiğini açıklamak, kapitalizmin aşılma sürecinde toplumsal yapı ve ilişkilerin ne tür dönüşüm sorunlarıyla karşılaşacağını anlamaktı. Yaptığı sosyolojik gözlemlerle düzçizgisel gelişme modelinin ötesinde düşünebilme açısını kazandı. Bu açı ona, 1960'lı yıllardaki devrim stratejisi tartışmaları sırasında "toplumsal evrimin zorunlu aşamaları" bakış açısıyla oluşturulan aşamalı devrim modellerinin ötesinde bir perspektifle Türkiye'ye bakma imkânı verecekti.

1942 yılı, örgütlü siyasal hayata ilk adımını attığı yıldı. Zeki Baştımar aracılığıyla Türkiye Komünist Partisi'ne (TKP) üye oldu. 1945'te, TKP tarafından yönlendirilen Türkiye Gençler Derneği'nin sorumlusuydu.

Tan, *La Turquie*, ve *Yeni Dünya* gazeteleri ile *Görüşler* dergisinin CHP'nin yönlendirdiği gruplar tarafından "kahrolsun komünizm, yaşasın İnönü" sloganı eşliğinde yıkılışından on gün sonra, 14 Aralık 1945'te, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes ve Mediha Berkes ile birlikte DTCF'deki görevinden Bakanlık emrine alındı. DTCF'deki görevinden alındıktan birkaç ay sonra, 16 Mart 1946'da, Anadolu Ajansı'nda Yunanca mütercimi olarak çalışan Nevzat Hatko ile evlendi. Hukuki mücadelelerden sonra 1948'de üniversiteden tasfiye edildi. Çocukluğunun ve ilk gençliğinin geçtiği İstanbul'a döndü. 27 Mayıs'a kadar geçen yılları gözaltı ve hapislikle geçen yıllardı. 27 Mayıs'tan sonra ömrünün sonuna kadar siyasal eylemin tam ortasında yer aldı.

Mehmet Ali Aybar'ın, 9 Şubat 1962 günü düzenlediği bir basın toplantısıyla genel başkanlık görevini üstlenmesinin ardından önce yandaş, sonra üye ve yönetici, 1965-1969 arasında da Urfa milletvekili olarak TİP'te yer aldı. TİP içinde kuramcı kimliğiyle öne çıktı. 1960-1971 döneminde Yön Hareketinin sınıfaşırı sosyalizm fikrine, TİP içinde Fethi Naci ve arkadaşları tarafından yerleştirilmeye çalışılan "Yöncü sosyalizme", Milli Demokratik Devrim (MDD) akımının aşamalı devrim modeline karşı verdiği kuramsal mücadelelerle sosyalist devrim tezinin temel savlarını oluşturdu. 3 Ocak 1970'te TİP Genel Sekreterliğine, 28-31 Ekim 1970'te yapılan IV. Büyük Kongrede TİP Genel Başkanlığa getirildi. 12 Mart 1971 Darbesi'nden sonra TİP, IV. Büyük Kongrede Kürt sorununa ilişkin aldığı bir karar nedeniyle kapatılınca, 26 Mayıs 1971'de tutuklandı ve 1974'te çıkarılan genel affa kadar hapis yattı. TİP davasını "politik bir dava" olarak değerlendirerek mahkemede partinin temel tezlerini ve Türkiye'nin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı üzerine kendi görüşlerini gözü pek bir biçimde savundu.

1 Mayıs 1975'te yeniden kurulan TİP'in genel başkanlığına getirildi. İkinci TİP döneminde, kuramsal açıdan en önemli eseri, *TİP Programı* oldu. Program, yıllar içinde geliştirdiği Türkiye üzerine çözümlemelerinin ve sosyalist devrim tezinin en yoğunlaşmış ifadesi niteliğindeydi. Bununla birlikte İkinci TİP, sosyalist solun kendi içinde bile özel bir ağırlık kazanamadı. 12 Eylül 1980 Darbesi geldiğinde, İkinci TİP iç ayrışma süreciyle hayli zayıflamış, etkisizleşmiş bir konumdaydı. 12 Eylül'den sonra parti yöneticilerinin ısrarıyla yurt dışına çıktı. Sürgün olduğu dönemdeki başlıca çabası TİP ile TKP'yi birleştirmeye yönelikti. 7 Ekim 1987'de, Brüksel'de düzenlenen bir basın toplantısıyla, TİP ile TKP'nin birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi'ni (TBKP) oluşturduklarını açıklayan Behice Boran, bundan sadece üç gün sonra hayata gözlerini yumdu. *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki* (1945), *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (1968) başlıca kitaplarıdır.

tinin stratejisini özetliyordu: "Feminist harekete karşı ilerici kadın hareketi."[212]

İKD gibi örgütlerin kadınlar için değil, politik örgüt ya da partinin görüşlerinin kadınlar arasında yayılmasını sağlamak için kurulduğu iddiası bu dönemi ya da bu örgütleri değerlendirirken ileri sürülen yaygın bir iddiadır.[213] Ancak, İKD feminizm eleştirisi yapmış, feminizmi burjuva bir akım olarak nitelendirmiş, sınıf güçlerini böldüğünü iddia etmiş olsa da, kadın sorununun Türkiye sol hareketi içinde yarım yüzyıllık yok sayılmasına karşı mücadele etmiş bir örgüttür.[214] 1970'li yıllarda kadınlar için daha ileri talepler dile getiren başka bir kadın örgütü olmadığı, hatta Türkiye'de o dönemde feminizmi savunan kadın hareketi olmadığı ve o dönemde İKD'ye feminist bakış açısı ile bir eleştiri yöneltilmediği, tersine İKD'ye yöneltilen eleştirinin, 'örgütün feminist olduğu' göz önüne alınırsa, İKD Türkiye'de sosyalist kadın hareketinin önemli bir bileşeni ve mirasçısı olarak görülmelidir.[215]

Toplumcu belediyecilik

1960'lı yıllarda baş gösteren gecekondu sorununa ve kentsel yoksulluğa karşı 1970'li yılların başlarında büyük kentlerde "kentsel solculuk" hareketi etkin olmaya başladı. 'Yeni belediyecilik' olarak adlandırılan bu hareket, önceden sistematik biçimde planlanmamış, ancak uygulamada geliştirilmiş bir projeydi. 1973 Belediye Seçimleri ile Ankara, İstanbul, İzmir gibi

212 A.g.e., 1122.
213 Akal, *Kızıl Feministler Bir Sözlü Tarih Çalışması*, 279."
214 Zihnioğlu, "Solun Feminizme Yaklaşımı", 1122.
215 Akal, *Kızıl Feministler*, 279-280.

büyük kentlerin yönetimi sosyal demokratların eline geçmişti. Bu belediyeler, programlarını merkez yönetimle çalışma içinde ve kıt kaynak koşullarında gerçekleştirdiler. 1973-1977 yılları arasında belediyeler, kendi gereksinimleri olan mal ve hizmetleri doğrudan üretmeye başladılar; örneğin asfalt fabrikaları kurdular, ekmek fabrikası kurma girişimlerinde bulundular, toplu taşımaya öncelik verdiler, toplu konut girişimlerine başladılar. Bu uygulamalar ancak 1970'lerin ikinci yarısında, 1977 seçimlerine giderken solun genel programı haline geldi; hem CHP hem de TİP benzer programlarla seçime girdiler.[216]

"Demokratik belediyecilik", "toplumcu belediyecilik" ya da "yeni belediyecilik" olarakadlandırılan bu anlayış[217] demokratiklik, üreticilik, kaynak yaratıcılık, toplumsal tüketimi örgütleyicilik, birlikçi bütünlükçülük, kural koyuculuk olarak sloganlaşmıştı.[218] Bu hareketin destek görmesi sonucu, belediyeler arası ekonomik girişimler ve belediye birlikleri ortaya çıktı. Tek tek belediyelerin gücünü aşan hizmet alanlarında, 1973 sonrası çok amaçlı belediye birlikleri kuruldu. İlk etkin bölgesel birlik 1975 yılında Marmara Bölgesi belediyelerince kurulmuş olan Marmara ve Boğazları Belediye Birliği idi. Daha sonra kurulan, Orta Anadolu Belediye Birliği (1978), Van Gölü ve Çevresi Belediyeler Birliği (1979), Ege Belediyeler Birliği (1979) gibi bölgesel birlikler, 1980 yılında Türkiye Belediyeleri ülke ölçeğinde bir araya gelerek Türkiye Belediyeler Birliği'ni (TBB) kurdu.[219]

Bu yeni belediyecilik anlayışının uygulanması, hem sağcı, merkezî iktidarın engellemeleriyle karşılaşıyor hem de CHP içinde partinin çizgisini aştığından tepkilere ve engellenmelere maruz kalıyordu. Bu anlayış/proje seçim sandıklarında başarı kazanmış, kent yoksullarından destek almıştı. Ancak orta sınıfların öncülüğünü yaptığı bu proje, geniş tabanlı bir toplumsal hareket haline gelemedi. İkinci kuşak gecekondulu gençlerden oluşan ve daha radikal dönüşüm talepleri olan radikal sol hareketlerce desteklenen kent hareketleri ile organik ilişki içine giremedi. Bu, siyasal bir partide (CHP) gelişme olanağı bulan ancak toplumsal bir hareket gibi davranan yeni belediyecilik hareketinin en önemli zayıflığıydı.[220] 12 Eylül sonrası, seçilmiş birçok sol görüşlü belediye başkanı ve üst düzey yönetici görevden alındı ve belediye meclisleri dağıtıldı. Böylece 1960'lı yıllarda filizlenen, 1973 yerel seçimleri ile kentlerin yönetimini ele geçiren kentsel solculuk hareketi sona ermiş oldu.[221]

1970'li yıllarda yönetim ve katılımda sosyalist perspektife uygun demokratik yöntemler öneren ve bunları hayata geçiren toplumsal hareketler de ortaya çıktı. Bu hareketler kapitalist sistem içinde emekten yana ve katılımcı yönetsel-siyasal deneyimlerin yaratılıp geliştirilebileceği ve bunların geleceğin sosyalist toplumunun nüvelerini oluşturabileceği fikrine dayanıyordu. Sosyalist ya da sosyalizmin etkisi altındaki sosyal demokratik akımların yönlendirici rol oynadığı kentsel toplumsal hareketler, dünyanın başka ülkelerinde kapitalist sistem için

---

216 Yiğit Gülöksüz, İlhan Tekeli, "1973-1980 Dönemi ve 1980 Sonrası Dönem Belediyeciliği", *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar* (23-24 Kasım 1990), (Ankara Büyükşehir Belediyesi: IULA-EMME), 374-375.

217 Hüseyin Yayman, "Türkiye'de Belediyeciliğin Siyasallaşması: 1970'li Yıllar" *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, der. B.A. Güler, A. Sabuktay (Ankara: TODAİE, 2002), 71-72.

218 Gülöksüz ve Tekeli, "1973-1980 Dönemi ve 1980 Sonrası Dönem Belediyeciliği", 375.

219 T.C. Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, *Türkiye'de Yerel Yönetimler-Belediyeler*, 40.

220 Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, 2001), 84-85.

221 Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 108.

sosyalist düşüncelere uygun olarak örgütlenen ve demokratik katılım sürecinin mümkün olduğunu gösteren örneklerden esinleniyordu.[222] Bu deneyimlerden biri Ordu'nun Fatsa ilçesindeki belediyecilik deneyimiydi. Bir diğeri İzmit'teki "Yenilikçi Yerleşmeler Projesi" deneyimiydi, bir başkası da İstanbul Ümraniye ilçesindeki 1 Mayıs Mahallesi deneyimiydi.

Fatsa: sosyalist belediyecilik

Fatsa, sosyalist hareketin belediyecilik anlayışını somutlaştıran bir deneyimdir. Kendisinin ve ailesinin geçimini terzilik yaparak sağlayan Fikri Sönmez'in (Terzi Fikri) 14 Ekim 1979'da Fatsa Belediye Başkanlığına seçilmesi ile başlayan süreç, Fatsa'da hem belediyecilik anlamında önemli deneyimleri barındırır hem de gündelik hayatın alternatif biçimlerde örgütlenebilmesinin olanaklarını ve ipuçlarını sunar.[223]

Fikri Sönmez, 1938'de Ordu'nun Fatsa ilçesinin Kabakdağı köyünde doğdu. Ailesinin imkânları elvermediği için ilkokuldan sonra terzi çırağı oldu. Terzi Fikri adı buradan gelir. Siyasal hayatı Türkiye İşçi Partisi'nde başladı, sonrasında Mahir Çayan'ın liderliğini yaptığı Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'nde devam etti. Çayan ve arkadaşlarının Maltepe Askeri Cezaevi'nden firarlarından sonra Karadeniz Bölgesi'ne geçişlerinde rol oynadığı iddiasıyla bir süre tutuklu kaldı. 1974 Affı ile serbest bırakıldı. 1979'da Fatsa Belediye Başkanı Nazmiye Komitoğlu'nun vefatı nedeniyle yapılan seçimlere bağımsız belediye başkan adayı olarak katıldı. Seçime katılan diğer partilerin toplam oyundan daha fazla oy alarak başkan seçildi. Fatsa'yı yerel gerekliliklere göre 11 bölgeye ayırarak halk komiteleri oluşturdu. Halk komitelerinin gerçekleştirdiği önemli çalışmalardan biri "Çamura Son" kampanyası idi. Terzi Fikri kampanyaya bizzat katıldı ve ardından bir halk şenliği düzenlendi. Sonrasında cadde ve sokaklar onarıldı. Terzi Fikri elinde kürekle bu çalışmaya da fiilen önderlik etti. Onu belediyecilik tarihinde ayrıcalıklı kılan şey, sosyalist olması değildi. Nitekim ne ilk ne de son sosyalist belediye başkanıydı. Onu ayrıcaiıklı kılan, halk komiteleri aracılığıyla kurduğu katılımcı ve halkçı yönetim modeliydi. Terzi Fikri, 12 Eylül Darbesi'nden önce gözaltına alınarak tutuklandı. 4 Mayıs 1985'te Erzincan Cezaevi'nde geçirdiği kalp krizi sonucu da hayata veda etti.

Fatsa'da CHP'li Nazmiye Komitoğlu'nun ölümüyle boşalan belediye başkanlığı görevine Fikri Sönmez bağımsız başkan adayı olmuştu. Terzi Fikri, 1965 yılında Türkiye İşçi Partisi'ne üye olmuş, 1971'e dek TİP Fatsa ilçe sekreteri ve ilçe başkanı olarak görev yapmıştı. Karadeniz Bölgesi'ndeki fındık emekçilerinin örgütlenmesiyle uğraşmıştı. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi davasında yargılandı, 20 ay tutuklu kaldı; hakkında açılan dava 1974'teki afla düştü.[224]

---

222 Şükrü Aslan, *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent* (İstanbul: İletişim, 2004), 76.

223 Onur Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011, 129-130.

224 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler*, c. 7, 2356.

Sönmez, belediye başkanlığına adaylığını açıkladığı günden 14 Ekim 1979 yerel seçimlerinin olduğu güne kadar üç defa silahlı saldırıya uğradı. Bu saldırılarda iki kişi ölmüştü. Buna karşın seçimleri, bütün partilerin toplamından fazla oy alarak (3096 oy) kazandı.[225]

Fatsa'yı belediyecilik anlamında özgün kılan şey, yalnızca sosyalist görüşlü bir belediye başkanının seçilmiş olması değildi (nitekim o dönemde birçok sol görüşlü, sosyalist belediye başkanı seçilmekteydi); belediyenin halk komiteleri tarafından yönetilmesiydi. Seçimin hemen ardından Fatsa'da düzenlenen toplantılar sonucunda, 7 mahalle, halkın toplanabilme koşullarına ve sorunların niteliğine göre birimlere ayrılarak toplam 11 halk komitesi kurulmuştu. Her komitenin başına seçimle temsilciler getirilmişti ve belediye fiilen bu halk komitelerince yönetilmeye başlanmıştı.[226]

Halk komitelerinin toplantılarında, belediyenin aldığı kararlar tartışılıyor; bu komitelerin kendi yapısı ve çalışma tarzı da belirleniyordu. Bu toplantılara, her siyasi görüşten insan katılabiliyordu [227]; halk komitelerine seçilmek için devrimcilerin yanı sıra, CHP'liler, AP'liler ve MSP'liler de aday olmuştu.[228] Halk komitelerinin içinde, yanlış olduğu düşünülen uygulamalar tartışılmış, belirli aralıklarla düzenlenen komite toplantılarında halkın yoğun katılımıyla, yapılan uygulamalar eleştirilmiş, bazı komiteler görevden alınmış, demokratik olmadığı düşünülen kimi uygulamalarsa fiilen delinmişti.[229] Sınır, yol sorunu gibi sorunların ele alındığı yerler olmanın yanı sıra bu komiteler, kadınların da yer aldığı ve etkili olabildiği, doğum kontrolü, aile içi şiddet gibi konuların da ele alındığı birimlerdi.[230]

Komiteler aracılığıyla, 20 bin nüfuslu ilçede 5 bine yakın insan aktif biçimde politika yapmaya başlıyor, belediyenin aldığı kararlar uygulama aşamasında halk denetimine açılmış oluyordu.[231]

Bu süreçte, halk komiteleri aracılığıyla yönetime katılan halk "çamura son kampanyası", "Fatsa halk kültür şenlikleri", karaborsa ve stokçuluğa karşı verilen mücadele örneklerinde olduğu gibi kendi sorunlarına doğrudan ve kolektif olarak müdahale etmişti.

Fatsa sokaklarının plansız kanalizasyon çalışmaları ve bakımsızlık nedeniyle çamur deryasına dönüşmüş olması, halk komitelerinin gündeme getirdiği ilk ve en önemli sorundu. Bunun üzerine, halkın sorunun çözümüne doğrudan müdahil olması kararlaştırılmış ve bunun sonucunda "Çamura Son Kampanyası" ortaya çıkmıştı. Öğrencilerden kadınlara, çevre köylerden belediye çalışanlarına kadar bütün Fatsalılar, yedi günlüğüne "olağan" gündelik yaşamı durdurarak ve ortaklaşa çalışarak mahallelerini çamurdan temizlediler. Fatsa'nın en geniş caddesi olan 4 kilometrelik Malpazarı Caddesi açılmış, çalışmaların tamamlandığı yedinci gün ise kutlama ve şenlik olarak ilan edilmişti.[232]

---

225 Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, 88.
226 A.g.e., 88-89
227 A.g.e., 95.
228 Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler, c. 7, 2356.
229 Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, 132.
230 Unutturanlar-Fatsa Gerçeği (Belgesel) http://www.youtube.com/watch?v=bTaPotpMjMA
231 Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, 92.
232 A.g.e., 121-122.

Halkın kendi sorunlarına doğrudan ve kolektif müdahalesine Fatsa özelinde bir başka örnek, karaborsa ve stokçuluğa karşı yürütülen kolektif mücadeleydi. Komite üyeleri ve halk, o dönem piyasada bulunmayan margarin, gazyağı, sigara gibi temel ihtiyaç maddelerinin stoklandığını haber aldıkları anda, stok yapılan depoyu basmış ve stoklanan ürünleri o günkü piyasa fiyatı üzerinden halka dağıtmıştı. Benzin stoklayan benzin istasyonları sahiplerinden, yağ stoklayan belediye encümen üyelerine kadar pek çok kişi, bu kolektif müdahale ile yakalanmış ve cezalandırılabilmişti.[233]

Yine kolektif etkinlik olarak Fatsa Halk Kültür Şenliği, 8-17 Nisan 1980 tarihlerinde yapılmıştı. Korolar, konserler, bisiklet yarışları, paneller, sinema gösterimi şenlik kapsamındaydı; İstanbul ve Ankara'dan davet edilen aydınlar, sanatçılar ve yazarlar da katılmıştı. Halk bu şenliğe, kâh bir tiyatro oyununun tekrarı için miting yaparak, saatlerce süren teorik tartışmaları eleştirerek, kâh resim sergilerini tören beklemeden kendileri açarak yoğun bir biçimde katılmış ve ilgi göstermişti.[234]

Fatsa deneyimi, yerel yönetime halk komiteleri aracılığıyla halkın katılımının sağlandığı somut bir örnek olmanın yanı sıra, gündelik yaşamın farklı alternatif biçimde örgütlenebileceğinin ipuçlarını da göstermesi bakımından değerlidir. Fatsa deneyimi, halk inisiyatifinin ortaya çıktığı, halkın kendi karar ve uygulamaları ile sorunlarını pratik ve etkili yollarla çözebileceğini kanıtlayan özgün bir deneyimdi.[235] Ancak bunun yanında, gündelik yaşamı kesintiye uğratıcı alternatif bir toplumsal faaliyet alanı olarak "şenlik" düzenlenmesi ya da ortak iş yapılabilmesi, Fatsa deneyiminin dönüştürücü gücünü ve özgünlüğünü ortaya koymaktadır. [236] Kitleler bu tür etkinliklerle gündelik yaşama müdahale kapasitelerinin farkına varmışlardı.

Fatsa deneyimi, 11 Temmuz 1980'de Ordu Valisi yönetiminde düzenlenen "Nokta Operasyonu" ile Fikri Sönmez'in tutuklanması ile sona erdi. Yüzleri gizlenmiş muhbirlerin öncülüğünde evlere, işyerlerine baskınlar yapıldı; birçok insan tutuklandı, işkence gördü. Fikri Sönmez 12 Eylül sonrası, Fatsa Dev-yol davası sanıkları arasında yargılandı. Davası sürerken cezaevi koşullarında hastalanarak 4 Mayıs 1985'te askerî tutukevinde hayatını kaybetti.[237]

İzmit: Yenilikçi Yerleşmeler Projesi

Yenilikçi Yerleşmeler Projesi, Türkiye sanayi sektörünün en önemli merkezlerinden biri olan İzmit'te büyük bir bölümü imalat sanayiinde çalışan 30 bin emekçiye konut sağlamaya yönelik bir girişimdi. 1974'te CHP'li İzmit Belediyesi tarafından başlatılan projede emekçilerin planlama kararlarına katılımı siyasal bir ilke olarak kabul edildi. Sokak, cadde, bölge ve mahalle temsilcileriyle birlikte oturma tercihleri, maddi imkânlar, mekân kullanma alışkanlıkları üzerine toplantılar yapılarak katılımcı bir süreç yaratıldı. Yani 2000'li yıllar Türkiyesi'ndeki TOKİ deneyiminden farklı olarak, beğeni ve ihtiyaçların belirlenmesine ilişkin kararlar emekçilerle birlikte alındı. Mekânın üretimi ve edinimi konularında halkın kararlara

233 A.g.e., 107-108.
234 Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, 112, 131.
235 Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş*, 273.
236 Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim*, 130.
237 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler*, c. 7, 2356.

etkin katılımını esas alan Proje, "herkesin yönetim gücünü eşit ölçüde paylaştığı sürekli ve birbirine bağlı eylemler dizisi" ilkesine dayandırıldı. Katılımın amacı; kararların sonuçlarını dolaylı ya da dolaysız olarak yaşamak zorunda olan herkesi karar verme sürecine katmaktı. 1974 yılı için planlanan 1500 işçi ailesi ile sürekli bir katılımcı süreç olarak gerçekleştirilen planlama aşaması emekçilerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda başarılı oldu. Bunun yanı sıra demokratik karar vermeye yönelik toplumsal bilincin oluşmasında da önemli bir rol oynadı. Ancak Proje, emekçilerle karşılıklı ilişki kurmayı ve amaçlanan yatay iletişimi oluşturmayı başarmaya başladığı bir sırada dikey denetim mekanizmalarının müdahaleleri ve bürokratik engellemelerle unutulmaya terk edildi.[238]

Ümraniye: 1 Mayıs Mahallesi

Kentsel toplumsal hareketler içindeki en önemli deneyimlerden biri İstanbul'un Ümraniye ilçesindeki 1 Mayıs Mahallesi'nde yaşanan deneyimdi. 1970'li yılların ilk dönemine kadar arsa rantına el koymayı amaçlayan gecekondu girişimleri kimi zaman küçük çaplı devlet müdahalesine maruz kalsalar da genelde ciddi engellemelerle karşılaşmadan kendi mecrasında akmışlardı. Ancak 1970'lerin ikinci döneminde durum değişti. Çünkü gecekondu hareketleri gitgide siyasi ve örgütlü bir karakter kazandı. Gecekondularda gelişen kentsel toplumsal hareketler iki amaç etrafında örgütleniyordu. Birinci amaç, mevcut gecekondu mahallelerinin ulaşım, haberleşme, kanalizasyon, elektrik gibi temel sorunlarını çözmekti. İkinci amaç da kentte yaşayan evsizlerin konut sorununu çözmekti. Bu amaçlar için verilen mücadeleler sisteme alternatif çözümler ve toplumsal ilişkiler yaratıyordu. Bu süreçte gecekondu halkıyla sosyalist grupların yolları kesişiyordu.[239]

Kapanağılı Mevkii, önceleri arsaların parsellenip kırsal bölgelerden mahalleye gelenlere satılmaktaydı. 1977 yılının ilk aylarından itibaren sosyalist gruplar arsaları parselleyip satan, yerel yöneticilerin dolaylı desteğini alan ve fiziki güce sahip olan şebekelere karşı mücadele etmeye başladılar. Bu mücadelelerin ana ilkeleri; gecekondu için arşların ihtiyaca göre verilmesi, herkesin bir gecekondusu olması, yapılan gecekonduda sahibinin ikamet etmesi, rüşvetin engellenmesi, ortak harcamaların eşit katkıyla karşılanması ve hesabının verilmesiydi.[240] Bu temel ilkeleri ortaya çıkaran fikirler gecekondu halkından büyük bir destek gördü ve bunların hayata geçirilmesi için Halk Komitesi kuruldu. Komite, sadece ihtiyaç sahibi emekçilere eşit şekilde arsa dağıttı, mimarların, mühendislerin ve üniversite öğrencilerinin desteği ve halkın katılımıyla planlama yapmaya çalıştı. Konutların hesaplı, pratik ve sağlığa elverişli olmasına; eğitim, sağlık ve kültür hizmetlerinin yapılaşma formuyla uygunluk arz etmesine; anakent ve ulusal hizmetlere entegrasyona; dayanışma ve sosyalleşmeyi kolaylaştıran ortak alanların konumlandırılmasına yönelik çalışmalar yaptı. Bu çalışmalar mahallenin yapısını, kültürünü ve ruhunu değiştirince, yani bir nitelik farklılaşması ortaya çıkınca yeni bir gündem belirdi: Mahallenin adı artık Kapanağılı olamazdı. Halk, 1977 yazında, birkaç ay önceki 1 Mayıs kutlamalarında katledilen işçileri anmak amacıyla 1 Mayıs Mahallesi adını uygun buldu.

---

238 Tuncay Çavdar, "Toplumun Bilinçlenmesinde Araç Olarak Tasarım: İzmit Yenilikçi Yerleşmeler Projesi", *Mimarlık*, 154 (1978): 55-60.

239 Aslan, *1 Mayıs Mahallesi*, 70-79.

240 A.g.e., 105.

2 Eylül 1977'de 1 Mayıs Mahallesi'ndeki gecekondu yıkımı sırasında polis ve polisin arasına karışan Ülkücüler ile gecekondu halkı arasında çıkan çatışmada 9 mahalleli öldürüldü. Öldürülenlerden biri olan Hasan Kızılkaya'nın cenazesi, memleketi Antalya'ya götürülmek üzere Sirkeci'de arabalı vapura bindirildi. Vapur yıkımı ve ölümleri protesto mekânı haline geldi. [Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, **ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 424]**

1 Mayıs Mahallesi kısa sürede sağcı grupların ve basının hedefi haline geldi. Sağcı basın 'devlet ve millet düşmanı grupların açıkça bir yerel iktidar kurduğunu' pompalamaya başladı. Nihayet 2 Eylül 1977'de tarihin en büyük gecekondu yıkımı gerçekleştirildi. Uzun menzilli silahlarla donatılmış, panzerlerle desteklenmiş polis, polisin arasına karışan göğüsleri bozkurt rozetli ve belleri tabancalı ülkücüler ve desteğe çağrılan jandarma birlikleri eşliğindeki yıkım ekipleri mahalleyi yer ile yeksan ettiler. 9 mahalleli öldürüldü, onlarcası yaralandı ve yüzlercesi gözaltına alındı. 1 Mayıs Mahallesi bir anda Türkiye siyasal hayatının en önemli gündem maddesi oldu. Halk Komitesi yıkımdan hemen sonra mahallenin yeniden inşasına öncülük etti. İstanbul'daki üniversitelerde okuyan sosyalist öğrenciler mahallenin yeniden inşası için seferber oldular. Sosyalist gruplar bağış kampanyaları başlattılar. Emekçiler, ülkenin dört bir yanından dayanışma mesajları ve destekleri gönderdiler. Mahalle, iki ay içinde yeniden inşa edildi. Gelgelelim, yeniden inşanın ardından 1 Mayıs Mahallesi provokatif bir eylemle yüz yüze geldi. Başka mahallelerden gelen ve 1 Mayıs Mahallesi'ndeki yerlerini Halk Komitesi'ne vermeyeceğini söyleyen beş işçi 19 Mart 1978'de öldürülmüş olarak bulundu. Üyeleri bu cinayetten tutuklanan Halk Komitesi dağıldı. Yeniden inşa döneminde dirilen umut ve enerji geri çekilince mahalle ikinci yıkımla karşı karşıya kaldı. Bu sefer direnemeyen mahallenin adı 12 Eylül'deki askerî darbeden sonra 'Mustafa Kemal Mahallesi' olarak değiştirildi.[241]

[241] A.g.e.

Büyük yıldırı dalgası

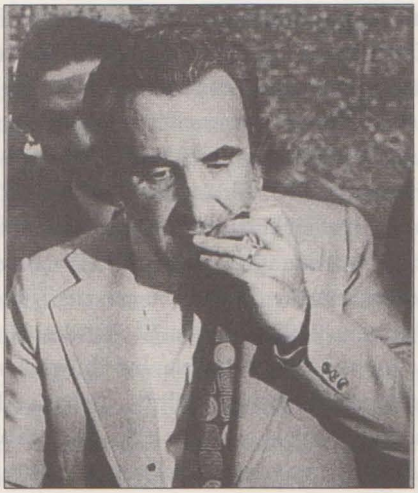
1970'li yıllar siyasal hayatının en önemli özelliklerinden biri şiddet, terör ve katliamların siyasetin içine en çok girdiği dönem olmasıydı. Bunda değişik faktörlerin rolü vardı. Toplumun emekçi sınıflarında ve genç kuşaklarında kapitalizmi aşma yönünde güçlü bir eğilim ve mücadele birikimi vardı. İşçi sınıfı, kamu çalışanları, köylüler, gençler, kadınlar, sendikalarda, meslek kuruluşlarında, gençlik derneklerinde, köylü birliklerinde ve devrimci siyasal oluşumlarda örgütlenmiş, kapitalizmin aşılması fikri büyük kent merkezlerinden ülkenin tüm taşrasına yayılmış ve güçlü bir destek görmüştü. Kapitalizmi ve kurulu düzeni savunan siyasal partiler de ne sandıkta ne de sokakta barışçıl ve demokratik yollarla bu eğilimin önüne geçebilmişti. Bu koşullarda kapitalizmi aşma eğiliminin ideolojik olarak düşmanlaştırılması ve bu düşmanlaştırmadan edinilen meşruiyetin şiddete tahvil edilerek toplumsal muhalefetin geriletilip etkisiz hale getirilmesi yegâne alternatif olarak gündeme gelmişti. Bu gündemde AP, MHP, MSP ve CGP gibi partiler kapitalizmi aşmaya yönelen devrimci seçenekleri 'dinsizlik', 'dış güçlerin ajanı olmak', 'geleneksel ahlakın ve değerlerin karşısında olmak', 'bölücülük', 'kutsal devleti yıkmak' gibi kodları ajite ederek ideolojik hegemonya mücadelesinde üstünlük sağlama rolünü üstlendiler. İdeolojik hegemonya mücadelesinde durmaksızın tekrarlanan bu kodlar, düşmanlaştırılan ya da şeytanlaştırılan kapitalizmi aşma eğilimlerinin ezilmeyi, yok edilmeyi hak ettiğine ilişkin bir kanaat yaratmaya hizmet etti. Sağın vurucu gücü olarak MHP'ye bağlı militanlar ve kuruluşlar ile ABD ve CIA nezaretinde Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde oluşturulan Özel Harp Dairesi ve Seferberlik Tetkik Kurulu çatısı altındaki kontrgerilla örgütlenmesi de düzeni aşmaya yönelen hareketleri ezme ve cezalandırma görevini üstlendi.

Şiddet, terör ve katliamlar 1 Mayıs 1977'deki 1 Mayıs kutlamalarında ya da Tariş Direnişi'nde olduğu gibi bazen işçi sınıfını hedef aldı. Dinsel ve mezhepsel hassasiyetleri kışkırtmak bazen Alevilere yöneldi. 'Ülkeyi komünizme karşı savunma' adı altında bazen devrimci örgütleri, bazen de bunları himaye ettiği iddiasıyla CHP'yi hedef aldı. Bazen de 'sosyalizme yakın duran ya da sağcılığa karşı duran herkes yanar' mesajı vermek amacıyla toplumun aydınlarını hedef tahtasına oturttu. Bazen de kör bir hal aldı ve kahvehanelerin, sokakların, mahallelerin kurşunla taranmasına vardı. Dönemin bu yöndeki tüm eylemlerinin bir bilançosunu burada çıkarmak imkânsız, sadece bu yöndeki eylemlerin ana öbeklerini vermeye çalışacağız.

Suikastlar

Dönemin 'sosyalizme yakın duran ya da sağcılığa karşı duran herkes yanar' mesajı vermek amacıyla düzenlenen suikastları, işçi ve sosyalist hareketinin önderlerinin yanı sıra öğretim üyelerini, gazetecileri, yargı mensuplarını ve sağ teröre karşı mücadele eden emniyet müdürlerini hedef aldı. Bunların amacı, toplumsal tedirginliği, korkuyu, bilinmezlik duygusunu, terörün kimi hedef alacağının belirsiz olduğu ve kimsenin can güvenliğinin olmadığı endişesini yaratmayı hedefliyor, toplumsal kitleleri pasifize ederek çarenin 'güçlü ve otoriter bir iktidar' olduğu mesajını vermeyi amaçlıyordu.

Çarpıcı Girişimleriyle Renkli Bir Belediye Başkanı
Vedat Dalokay

Aralık 1973 seçimlerini kazanan Dalokay'ın Ankara Belediye Başkanlığı renkli kişiliğine ve çarpıcı girişimlerine tanıklık etti. 28 Temmuz 1978 yılında 3 bin belediye işçisi, Ankara Belediyesi önünde toplanarak ücretlerini almadıkları gerekçesiyle direnişe geçti. Dalokay, MC hükûmetinin mali kısıtlamalarını bunun sorumlusu olarak göstererek direnişi desteklediğini açıkladı. "MC iktidarının büyük kent belediyelerine yaptığı ağır baskıyı halka anlatmak için" üç günlük açlık grevi yaptı. Yatağını, pijama ve terliklerini açlık süresince kalacağı mekânına taşıdı. Yine başkanlığı döneminde, İspanya'da beş ETA militanının dünya kamuoyu tepkisine rağmen idam edilmesi üzerine, İspanya Büyükelçiliğine bir hafta süreyle hiçbir belediye hizmeti götürülmeyeceğini açıkladı. Büyükelçiliğe bir hafta süreyle su verilmedi ve çöpleri alınmadı. Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler, c. 7, 2213

Suikastlar, 15 Haziran 1977'de Erzurum Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Orhan Yavuz'un üniversiteye giderken bıçaklanarak öldürülmesiyle başladı. 24 Mart 1978'de Ankara'da Savcı Doğan Öz'ün canı görevine giderken arabasında başına sıkılan altı kurşunla alındı. Öz, hukukla çelişen mekanizmalara karşı mücadele ettiği gibi, Konya'da Komünizmle Mücadele Derneği'ni kapatmış, İnebolu'da DGM'lerin kapatılması için imza toplamıştı. Öldürülmeden önce Ülkü Ocakları ile ilgili bir soruşturma başlatan Öz, Ülkücülerin egemen olduğu Site Öğrenci Yurdu'nda polisin direnmesine rağmen arama yaparak silahlar ele geçirmişti. Cinayeti işleyen ülkücü İbrahim Çiftçi, Ocak 1985'te serbest bırakıldıktan sonra İLKSAN'a müdür olarak atandı ve devletten ihaleler alan bir işadamına dönüştü. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Kürsüsü öğretim üyesi Doç. Dr. Server Tanilli 7 Nisan 1978 akşamı evine giderken pusu kuran bir otomobilden sıkılan kurşunlarla ağır yaralandı ve felç kaldı. Tanilli, vurulmadan önce *Uygarlık Tarihi* ders kitabında komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla DGM'de yargılanmıştı. Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi, eleştirmen ve sanat eserleri çevirmeni Bedrettin Cömert 11 Temmuz 1978'de arabasının içinde uğradığı silahlı saldırı sonucu yaşamını kaybetti. 20 Ekim 1978'de hedef bu kez İTÜ Elektrik Fakültesi Dekanı Bedri Karafakıoğlu'ydu. Karafakıoğlu, İstanbul Bakırköy'de suikasta kurban gitti. 26 Kasım 1978'de KTÜ Öğretim Üyesi Necdet Bulut, ülkücü Mithat Şimşek tarafından Trabzon'da pusu kurularak öldürüldü. 18 Aralık 1978'de Çukurova'da kır emekçilerinin örgütlenmesinde önemli rol oynayan TMMOB Adana Bölge Başkanı Akın Özdemir, MHP Adana Merkez İlçe Başkanı Adem Eroğlu'nun talimatıyla vuruldu. 1 Şubat 1979'da *Milliyet* gazetesi genel yayın yönetmeni Abdi İpekçi Teşvikiye'de kendi kullandığı otomobilin içinde tabancayla vurularak öldürüldü. İpekçi, geniş kitleler nezdinde siyasal uz-

laşmacılığın ve düzenin istikrarlı işleyişi için sağduyulu yaklaşımın simgesiydi. Onun öldürülmesi terörün herkesi yok edecek kadar körleştiğine ilişkin kanaatin yerleşmesinde büyük rol oynadı. Ülkücü militan Mehmet Ali Ağca İpekçi'yi kendisinin öldürdüğünü kamuoyu önünde açıkça ilan etti. Cinayetin yürütücülerinden Oral Çelik tarafından cezaevinden kaçırılan Ağca, 1981'de Vatikan'da Papa'yı vurarak dünyaca ünlenecekti. 7 Nisan 1979'da TEP Başkanı Mihri Belli İstanbul Sultanahmet'te Cengiz Ayhan adlı ülkücünün silahlı saldırısına uğradı. Belli, saldırıdan ağır yaralı olarak kurtuldu. 11 Eylül 1979 günü Çukurova Üniversitesi Rektör Yardımcısı Fikret Ünsal görevine gitmek üzere otomobiliyle evinin önünden hareket ettiği sırada beynine sıkılan dört kurşunla yaşamını yitirdi. 28 Eylül 1979'da ülkücü teröre karşı etkin bir mücadele yürüten Adana Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul'un makam otomobili tarandı. Yurdakul başına ve göğsüne yediği kurşunlarla hemen can verdi. 12 Eylül'den sonra Adana Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesinde görülen MHP davasında yargılanan sanıklar, Yurdakul'un Adana'da ülkücülere baskı yaptığını, bu nedenle Türkeş'in verdiği talimatla öldürüldüğünü belirttiler. 20 Kasım 1979'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Ümit Yaşar Doğanay, 7 Aralık 1979'da da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Başkanı Cavit Orhan Tütengil öldürüldü. Yazar ve TRT Kültür Yayınları bölümü yapımcılarından Ümit Kaftancıoğlu 11 Nisan 1980'de kızını okula götürmek ve oradan da işine gitmek üzere arabasına bindiği sırada yaylım ateşine tutuldu, sırtına ve göğsüne isabet eden kurşunlarla öldü. Ülkücülerin sıkça yolunu keserek "hastalarından neden para almıyorsun, sen komünist misin" diye taciz ettikleri diş hekimi Sevinç Özgüner 23 Mayıs 1980'de evini basan saldırganlar tarafından öldürüldü. TİP kurucularından, DİSK Eski Genel Başkanı ve Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler 2 Temmuz 1980'de İstanbul Merter'deki evinin önünde uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetti. Bu dönemde MHP'nin İstanbul, Mardin, Tunceli, Manisa il başkanları, *Ortadoğu* gazetesi yazarı İlhan Darendelioğlu, MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak ve 12 Mart döneminin başbakanlarından Nihat Erim de öldürülenler arasındaydı.[242]

Alevi katliamları

1970'li yıllar, ülkücü hareketin öncülüğünde Alevilere yönelik saldırı ve katliamların örgütlendiği yıllardı. Erzincan, Sivas, Kahramanmaraş, Malatya, Sivas ve Çorum gibi kentlerde Alevi yurttaşlara düzenlenen saldırılarda onlarca kişi yaşamını yitirdi, yüzlerce kişi yaralandı ve binlerce kişi evlerini, yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Bu dramatik sonuçların acıları Türkiye siyasal hayatına unutulmaz izler bıraktı. Söz konusu saldırıların ana hatlarını göreceğiz; fakat bundan önce Alevilerin neden ülkücü hareketin başlıca hedeflerinden biri olduğuna yanıt aramamız gerekiyor.

Gelişen kapitalizm Orta ve Doğu Anadolu kentlerinde sınıflar arası dengenin sürdürülebilirliğini gitgide zorlaştırıyordu. Bu bölgelerin toplumsal ve sınıfsal çelişkileri mezhepsel, dinsel ve siyasal saldırının diline tercüme edilmeye elverişliydi. Büyük burjuvazi yerel sermayenin faaliyet alanlarını daralttıkça bu kesimlerde ikili bir eğilim ortaya çıkıyordu: Yerel sanayici ve tüccarlar, kendi çıkarlarını yükseltmeye yönelik talepler öne sürerek ülke kapitalizmiyle bü-

[242] Berat Günçıkan, *Cumhuriyetin Kuruluşundan AKP İktidarına Devletin Şiddet Tarihi* (İstanbul: Agora, 2010); Orhan Tüleylioğlu, *Kahramanmaraş Katliamı* (Ankara: um;ag, 2013); *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7.

tünleşme yönelişleri içinde MSP'nin 'milli sanayileşme' programına destek veriyorlardı. Bu, birinci eğilimdi. Kapitalistleşme sürecinde iktisadi faaliyetleri sekteye uğrayan, böylelikle de mülksüzleşme yoluna sürüklenen zanaatkâr, küçük sanayici ve geleneksel ticaret erbabının tutumunu yansıtan ikinci eğilim ise daha başkaydı. Ekonomik kazanç ve toplumsal prestij bakımından durmaksızın gerileyen bu geleneksel sınıflar, içine girdikleri buhranın sorumluluğunu Alevilere yıkmaya meyyaldiler. Cumhuriyet dönemiyle birlikte yaşadıkları kırlık ve dağlık yörelerden kentlere ve kasabalara yerleşmiş olan Aleviler, bu geleneksel sınıflar tarafından 'göçmen', 'yaban' toplumsal, kültürel ve inanç bakımından 'aşağı', 'yabancı' kabul ediliyorlardı. Bu kabuller, sermaye biriktirici faaliyetlerden ziyade bürokratlığa, memurluğa, işçiliğe yönelen Alevilerin istikrarlı ve kariyerli konumlarına duyulan tepkiyle birleşince tetiklenmeye hazır bir öfkeye dönüşüyordu. Alevi yurttaşların bir kısmının küçük üretim ve ticarette birer rakip olarak ortaya çıkması bu öfkeyi daha da derinleştiriyordu. Bu mümkünlük koşulları, geleneksel Sünni orta sınıfların söylemsel evreninde sağcı siyasal demagojinin etkisiyle Aleviliği 'komünistlik', 'solculuk', 'kâfirlik' ile eşdeğer kılmaya ve düşman tayin etmeye elverişli ve aşırı derecede duyarlı hale getiriyordu. MHP, bu duyarlığın AP ve MSP içine çekilmiş Sünni kitlelerdeki izlerini sürerek onu saldırgan bir militanlığa dönüştürmek, böylelikle de bu kitle içindeki siyasal desteğini genişleterek kemikleştirmek yönünde stratejik bir yol belirledi. Siyasal mücadelenin olağan biçimlerinin dışına taşarak sokakta dövüşme kurallarının hâkim olduğu saldırı ve çatışma ortamı, MHP'nin AP ve MSP çevresinde toplanmış kitle üzerinde hegemonya tesis etmesini ve siyasal inisiyatifi kendi elinde toplamasını mümkün kıldı. Aleviler, CHP'liler, devrimciler iç düşman olarak kodlanıp Müslümanlığın, milliyetçi ve muhafazakâr değerlerin düşmanları olarak hedef tahtasına yerleştirildi.[243] Alevi kentlerinde Alevilere, merkez kentlerde devrimcilere yönelik katliamlar ve en nihayetinde de öğretim üyesi, hukukçu, gazeteci gibi aydınları hedef alan suikastlar MHP'nin sağın vurucu gücü olarak öne çıkmaya yönelik stratejik adımları oldular.

Alevilere yönelik ilk saldırı, MC ittifakının oluşum sürecinde, 23-24 Şubat 1975 günlerinde Erzincan'da yaşandı. Bir taksi durağı önünde ülkücüler ile solcular arasında yaşanan tartışma üzerine başlayan olaylar, Ülkü Ocakları Derneği'nden toplu olarak çıkan 500 kişinin "Müslüman Türkiye", "Komünistlere Ölüm", "Başbuğ Türkeş" diye bağırarak bıçak ve tabancalarla giriştiği büyük bir saldırıya dönüştü. Çevrede toplananları "mescit ve camiler ateşe veriliyor, Allahını, peygamberini seven koşsun" diye galeyana getiren ülkücü saldırganlar Alevilerin 100'e yakın işyerlerini tahrip ettiler ve bu işyerlerine bozkurt bayrakları çektiler. CHP il binası ile TÖB-DER şubesinin camlarını kırdılar. Saldırı sırasında tabanca mermisine hedef olan 13 yaşındaki ortaokul öğrencisi Mehmet Kaya hayatını kaybetti, onlarca yurttaş av tüfeği, tabanca, bıçak ve demir çubuklarla yaralandı.[244]

İkinci saldırı Malatya'da meydana geldi. 10 Nisan 1978'de Ankara'dan Malatya Belediye Başkanı Hamit Fendoğlu'na (yöre halkınca Hamido olarak bilinirdi) gönderilen PTT kolisi 18 Nisan'da kendisine ulaştı. Fendoğlu koliyi açarken içindeki bomba patladı ve kendisinin

243 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7: 2326-2327.

244 *Cumhuriyet*, "Erzincan'da Kanlı Olaylar; Bir Kişi Öldü, 40 Yaralı Var", 24.02.1975: 1, 7; "Erzincan'daki Dünkü Olaylar", 25.02.1975: 1, 7.

yanı sıra gelini ile torunu da parçalanarak öldü. Fendoğlu, 1965'te AP milletvekili olarak parlamentoya girmiş, 11 Aralık 1977'de yapılan yerel seçimlerde AP, MHP, MSP'liler tarafından desteklenen bağımsız aday olarak belediye başkanlığına seçilmişti. Fendoğlu'na gönderilen bombalı koli, Ankara'daki Nükleer Araştırma Merkezi'nde yapılmıştı. Nükleer Araştırma Merkezi'nde hazırlanan tek bombalı paket bu değildi. Fendoğlu'ndan bir gün önce Kahramanmaraş'ın Pazarcık CHP eski ilçe başkanı Memiş Özdal'a da aynı yöntemle ve aynı özellik ve düzeneğe sahip bombalı bir paket yollanmıştı. Ancak Özdal paketi almayınca Pazarcık postanesinde açılan paket bir PTT memurunun ölümüne, dördünün de yaralanmasına neden olmuştu. Bundan kısa bir süre önce de Ankara'da bir otomobil bagajına yerleştirilen ve 22 kişinin yaralanmasına neden olan bomba da aynı özelliklere sahipti. Provokasyon bombaları MC Hükûmeti döneminde MHP'li bakana bağlı olan Nükleer Araştırma Merkezi'ne yerleştirilen Ülkü Ocakları eski başkanlarından Muharrem Şemsek ve üç ülkücü tarafından hazırlanmıştı. Fendoğlu'nun ölümünün ardından Şemsek tutuklandı ve Nükleer Araştırma Merkezi de kapatıldı. Gelişmeler bombaların aynı merkezden gönderildiğini, planlandığı gibi olsaydı eş zamanlı olarak patlayacaklarını ve ardından da Malatya ve Pazarcık'ta büyük eşgüdümlü katliamların yapılacağını gösteriyordu. Aksilikler eşgüdümlü katliamları bir ölçüde önledi. Fakat Malatya'daki kıyımın önüne geçemedi. Fendoğlu'nun cenaze töreni, MHP'nin komutasında AP ve MSP'li sağcı grupları harekete geçirdi. Törene Demirel, Türkeş, Erbakan ve Celal Bayar birlikte katıldılar. Cenaze törenin ardından harekete geçen kalabalıklar Alevi yurttaşlara ait işyerleri ile evleri, CHP ve TÖB-DER binalarını yakıp yağmalayarak kenti bir savaş alanına çevirdiler. Üç devrimci lise öğrencisi öldürülerek cesetleri demiryolu kenarına atıldı. Soruşturmayı yürüten savcı da bıçaklanarak yaralandı. Ertesi gün şehrin içme suyuna zehir karıştırıldığına ilişkin yapılan bir ihbarla kentteki panik havası iyice yükseltildi. Panik ortamından yararlanan ve halkı cihada çağıran sağcı militanlar bu ortamda saldırılarını sürdürdü. Bombalı, taşlı, silahlı saldırılarda 60 kişi yaralandı, yaklaşık bin iş yeri ve konut tahrip edildi.[245]

Üçüncü saldırı Sivas'taydı. Saldırı, Alevilerin çoğunlukta olduğu Alibaba Mahallesi'nde ülkücü militanların Ramazan Bayramı arifesine denk gelen 3 Eylül 1978 günü küçük bir çocuk ile yaşlı bir adamı dövmesiyle başladı. Dövülen çocuk ve yaşlının yakınlarının olaya müdahil olmasıyla olay yerinden kaçan ülkücü militanlar, "Aleviler camilere saldırıyor" söylentisini hızla yayarak ve camilerden çıkan kitleleri de tahrik ederek bir Alevi kıyımı başlattılar. Alevi olarak bilinen kişilerin ev ve işyerlerini benzin dökerek yaktılar, otomatik silahlarla taradılar, bazı işyeri ve binalara da bomba attılar. Bu kıyımda 2'si kadın 5 kişi öldü; ölenlerin sayısının daha sonra 9 olduğu açıklandı. 17'si ağır 92 kişi yaralandı. 1000'in üzerinde işyeri ve ev tahrip edildi.[246]

Alevilere yönelik dördüncü, ama en büyük, yarattığı toplumsal şok bakımından da etkili ve bir vahşet biçimindeki saldırı Kahramanmaraş'ta gerçekleştirildi. Resmî rakamlara göre 111 kişinin öldüğü bu katliamda büyük insanlık dramları yaşandı. İnci Aral, *Kıran Resimleri* adlı

245 *Cumhuriyet*, "Postayla Gelen Bombayı Açan 'Hamido' Öldü", 18.04.1978: 1, 5; "Özaydınlı: Olaylarda Belirgin Olarak Tertip Var", 19.04.1978: 4; "Malatya'da Saldırganlar Soruşturma Yapan Savcıyı Bıçakladılar", 19.04.1978: 5; "Malatya Olayları Silahlı Çatışmaya Dönüştü", 20.04.1978: 1, 5.

246 *Milliyet*, "Sivas'ta 1000'den Fazla İşyeri ve Bina Tahrip Edildi, 5 Ölü 92 Yaralı Var", 04.09.1978: 1,9.

öykü kitabında bu dramı konu edinir. Aral, kurulmuş düğününde evleneceği Mehmet Ali'yi bekleyen, ancak Mehmet Ali'si katliama kurban giden Elif'in trajik öyküsünü anlatırken şu satırları döker:

> Toprağın sır vermez derinliklerine gömülüp gizlenmiş silahlar çıkarılıp temizlendi. Lambalar yandı. Konuşmalar başlangıçta heyecanlı, yüksek, yüksek, hızlı peş peşeydi. Sonra fısıltı olup susuşlarda eridi. Her soru çabucak suskunluklara dönüşüyor çünkü. Her yorum bir öncekini çürütüyor. Ne toprak kavgasıdır bu, ne din ne iman. Ne alınacak var ne verilecek. Ne düşmandır ne talan. Nasıl bir çılgınlık ki bunlar hiç sevmemişlerdir insanı, kuşu, böceği, uçanı koşanı, suyu toprağı, yağmuru güneşi, otu çiçeği? Sevmemişler midir ki el vurur ateş salarlar? Kimdir bunlar ki kim kimin üstüne salar?[247]

Kahramanmaraş'ta büyük katliama dönüşen olaylar zincirinin başlangıç tarihi 19 Aralık 1978, başlangıç yeri de Çiçek Sineması'ydı. Ancak bu başlangıcın bir de hazırlık süreci vardı. Bu hazırlık süreci de katliamın nasıl planlı ve organize bir şekilde tertiplendiğini gösteriyordu.[248]

19 Aralık'tan bir hafta önce devlet görevlisi olduğunu söyleyen kişiler Alevi ve solcuların oturdukları konutları dolaşmışlar, evde kaç kişinin olduğunu sormuşlar ve Alevilere ait olduğunu saptadıkları evleri yeniden numaralandırarak kapılarını kırmızı boyayla işaretlemişlerdi. Bir başka grup da PTT görevlisi olduğunu beyan ederek mektupların kaybolmaması için çalışıyormuş görüntüsüyle yine Alevi ve solcuların kapılarına işaret koymuştu. Kahramanmaraş Katliamı'na liderlik edenler, militanlarına "üzerinde yazı bulunan evleri yakın, diğerlerine dokunmayın" talimatı vereceklerdi. Beri yandan, katliam öncesi bir başka dikkat çekici gelişme daha vardı. Kahramanmaraşlıların hiç tanımadığı, daha önceden hiç görmediği seyyar Milli Piyango satıcıları katliamdan birkaç gün önce kentte dolaşır olmuştu. Sonradan yapılan araştırmalarda Milli Piyango bayii olmadıkları anlaşılan bu kişilerin katliam sırasında vurucu güç olarak görev yaptıkları anlaşılacaktı.

Hedeflenecek Alevi evleri işaretlenmiş, vurucu timler kente salınmış, katliam hazırlıkları tamamlanmıştı. Şimdi ise katliamın ateşini tutuşturacak bir kıvılcım çakılması gerekiyordu. Kıvılcım, 19 Aralık'ta Çiçek Sineması'nda, *Güneş Ne Zaman Doğacak* adlı filmin oynatıldığı 20.00 matinesi sırasında çakıldı. Aslında kentin tek sineması olan Çiçek Sineması'nda iki Yeşilçam filmi dönüşümlü olarak oynatılıyordu ve gösterime yeni girmişlerdi. Ülkücülerin zorlamasıyla sinema katliamdan kısa bir süre önce programını değiştirmiş ve *Güneş Ne Zaman Doğacak* filmini gösterime sokmuştu. Bu film, belki de, sinema tarihinin teknik ve içerik bakımlardan kalitesi en düşük, ancak nitelik bakımından en kışkırtıcı filmi sayılabilecek bir propaganda filmiydi. Film, anti-sosyalist, şovenist; milliyetçi ve dinsel hassasiyetleri olabildiğince gerip kışkırtan bir film olmasının yanı sıra, yaraların Ülkü Eczanesinde sarılması sahnesinden de anlaşılabileceği gibi milliyetçileri ajite edici bir karakterdeydi. Filmin Çiçek Sineması'nda gösterime girdiğinin belediye hoparlöründen anons edilmesiyle her seans ülkücülerle dolup taşmaya başlamış, filmin sonu da "Müslüman Türkiye", "Milliyetçi Türkiye", "Başbuğ Türkeş", "Komünistler Moskova'ya" sloganlarıyla bir gösteriye dönüşür olmuştu.

---

247 İnci Aral, *Kıran Resimleri* (Ankara: Dayanışma, 1983), 30-31.

248 Kahramanmaraş katliamıyla ilgili bilgiler, aksi belirtilmedikçe şu kaynağa dayanıyor: Tüleylioğlu, *Kahramanmaraş Katliamı*.

19 Aralık 20.00 matinesinde 857 seyirci vardı. 20.45'te verilen arada, bir koltukta patlama oldu. Büyük paniğe neden olan patlamada ölen olmadı. Çünkü bombanın tahrip gücü yoktu. Patladığı andan itibaren katliam ateşinin kıvılcımı olan bomba, MHP'li Ökkeş Kenger tarafından (bu kişi daha sonradan soyadını Şendiller olarak değiştirecek, MHP ve BBP'den milletvekili olarak parlamentoya girecekti) patlatılmıştı. Kenger'in, patlamadan hemen sonra PTT'ye telefon yazdırıp Ülkücü Gençlik Derneği'nin Ankara'daki genel merkezini aradığı saptanacaktı.

Türkiye siyasal tarihinin en büyük vahşetlerinden Kahramanmaraş Katliamı sırasında kurtarılan üç çocuk, bir devlet dairesinde korkuyla anne-babalarının gelmelerini bekliyor. Kahramanmaraş'taki insanlık dışı katliama ilişkin rakamlar ve olgular onu tam olarak anlamamıza, zihnimizde canlandırmamıza imkân vermez. Bunun için bize bu insanlık dramını gözler önüne sermek için kurbanların izlerini tek tek süren ve her biri ayrı bir trajedi olan hikâyelerini anlatan Araştırmacı Aziz Tunç'un kitabı yardımcı olabilir. Tunç'un aktardığı en çarpıcı hikâyelerden biri Ümmühan Duman'ın hikâyesidir. Ümmühan Duman, katiller evlerinin kapısını zorlamaya başladığında, kadın ve anne olmanın hassasiyetiyle, ırzı ve canı onların eline düşmesin, çocuklarına katil eli dokunduğunu görmenin acısını yaşamasın diye eşi Mahmuthan'a "Bunlar bizi sağ komayacaklar, bize ölümden beter kötülük yapacaklar. ... Onlara bu fırsatı verme, beni sen öldür" diye yakarır (Aziz Tunç, *Beni Sen Öldür: Maraş'78* (İstanbul: Fırat, 2015), 65). [Fotoğraf: Cumhuriyet 27.12.1978: 1].

Patlama sonrasında sinemadan çıkan yaklaşık 200 kişilik grup "Milliyetçi Türkiye", "Müslüman Türkiye" sloganlarıyla yürüyüşe geçti, CHP il binasının, PTT'nin ve polis araçlarının camlarını kırdı. Ertesi gün Aleviler tarafından işletilen ve Alevi yurttaşların devam ettiği Akın Kıraathanesi bombalandı. Patlamada iki kişi ağır şekilde yaralandı. 21 Aralık'ta bombalama eyleminin yarattığı gerginlik devam ederken Endüstri Meslek Lisesi öğretmenleri TÖB-DER'li Hacı Çolak ve Mustafa Yüzbaşıoğlu sokak ortasında vurularak öldürüldü. Öğretmenlerin cenaze namazı için toplanan kitleler, içlerinden birinin Türk bayrağı çıkarmasıyla İstiklal Marşı okuyan ve sonra da "Komünistlerin cenaze namazı kılınmaz", "Müslüman Türkiye", "Milliyetçi Türkiye", "Komünistler Moskova'ya" diye bağıran sağcı gruplar tarafından engellenmeye çalışıldı. Cenaze kortejinde bulunanlar taş ve takunya yağmuruna tutuldu. Öğretmenlerin yerde kalan tabutları askerî araçla hastaneye götürüldü. Saldırıya geçen sağcı gruplar Alevilerin 100'e yakın dükkân, mağaza ve işyerini yaktı, yağmaladı. Camlarına üç hilâl işlenmiş işyerlerine ise dokunmadılar. 39 yurttaş, 4 polis, 7 asker yaralandı, 5

polis aracı tahrip edildi. 3 saldırgan da öldü. Dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Mete Tan, Ankara'ya dönüp Kahramanmaraş izlenimlerini anlatırken bu tabloyu "Bir cehennem âleminden geldim" diye özetleyecekti. Kent, gerçekten bir cehennem âlemine çevrilmişti.

19 Aralık'ta başlayıp 25 Aralık günü ilan edilen sıkıyönetimle son bulan kıyımda resmî rakamlara göre 11, gayriresmî rakamlara göre 250 insan öldürüldü. 552 ev, 289 işyeri yakıldı, yıkıldı, yağmalandı. Katliam günlerinde 18 tabanca, 225 tabanca fişeği, 22 tabanca şarjörü, 3 piyade tüfeği, 44 av tüfeği, 24 bıçak ve kama, 9 satır, 2 pala, 2 tahra, 2 tornavida, 27 dinamit lokumu, 1 kg saçma ele geçirildi.

Oğulları ve kızları öldürülen anaların da aralarında yer aldığı iki bin kadın 31 Ocak 1976'da, Ankara'da "Evlat Acısına Son" mitingi düzenlediler. Mitingde iktidardaki MC Hükûmeti karşıtı sloganlar atıldı ve hükûmetin istifası istendi. Miting sonrasında Tandoğan Meydanı'ndan Kızılay'a yürümek isteyen kadınlar polis tarafından dağıtıldı (**Kaynak:** *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 400).

Katliam sanığı 804 kişi Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep-Adıyaman-Hatay İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı 1 Numaralı Askerî Mahkemesi tarafından yargılandı. Bu dava Cumhuriyet tarihinin o güne kadarki en kalabalık sanıklı davasıydı. Kurbanların dört avukatı dava günlerinde katledildi, diğerleri duruşma salonlarında, mahkemelerde sayısız saldırıya uğradı.

Mahkeme ölüm cezasına çarptırdığı 37 sanıktan 14'ünün cezasını ömür boyu hapse, birininkini de yaşı küçük olduğu gerekçesiyle 20 yıl ağır hapse çevirdi. 379 sanık beraat etti. Katliamda birinci derecede rol oynayan 68 kişi hiçbir zaman yakalanamadı. Sanıkların yedisi 15-24 yıl arasında, 29'u 10-15 yıl arasında, 259'u 5-10 yıl arasında, 26'sı 1-5 yıl arasında hapis cezası aldı. İdam ve müebbet cezası alanlar dışındakilerin cezası altıda bir oranında indirildi. Sonra hepsi mahkeme tarafından salıverildi. İdam ve müebbet cezaları Yargıtay tarafından bozuldu. Yeni yargılama sonucunda ise idam cezaları uygulanmadı.

Katiller cezasını çekmedi ama Kahramanmaraşlı Aleviler insanlığın çekebileceği en büyük acıyı yaşadılar. Katliamın ardından binlerce Alevi Kahramanmaraş'ı kaçarcasına terk etti; yaşadıkları, varoldukları kenti terk eden Alevilerin oranı yüzde 80'i geçti. Başbakan Bülent Ecevit, katliamın ardından yaptığı açıklamada "Bizi iktidardan düşürmek isteyenler, muhtelif yollar denediler. ... Nihayet Kahramanmaraş'taki soykırım oldu. ... Kahramanlığını yabancıların işgali altında kanıtlamış Kahramanmaraş'ın sanırım o düşman işgali altında görmediği bir katliam oldu" dedi.

Bakanlar Kurulu, 26 Aralık 1978'den başlayarak başta Kahramanmaraş olmak üzere 13 ilde (Adana,Ankara, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Gaziantep, Bingöl, İstanbul, Kars, Malatya, Sivas ve Urfa) sıkıyönetim ilan edilmesini kararlaştırdı. Karar TBMM'nin birleşik oturumunda 537 oyla kabul edildi, oylamaya katılanların sadece biri çekimser, biri de ret oyu kullandı. Sıkıyönetim 1978 yılı boyunca şiddeti tırmandıran MHP'nin başlıca taleplerinden biriydi. MHP bakımından sıkıyönetim, geliştirdiği iç savaş stratejisinde orduyu yanına alma hesabına dayanıyordu. Sıkıyönetimi sıkça dillendiren AP ve MSP ise bunu Ecevit Hükûmetini acz içinde gösterip düşürmek amacıyla istiyordu.

Kahramanmaraş katliamı sırasında ilan edilen sıkıyönetimin sonuçları iki nedenle MHP'nin istediği gibi sonuçlanmadı. Birincisi, Kahramanmaraş katliamında görülen vahşetin kamuoyunda bir dehşet duygusu yaratması ve olayın sorumluluğunun MHP'ye yüklenmesiydi. Bu durum MHP'nin manevra alanını hayli daralttı. İkincisi ise sıkıyönetim koşullarında orduyla kurulacağı hesaplanan ittifakın gerçekleşmemesiydi. Bu koşullarda MHP üst yönetimi militanlarına silahlarını gömüp sıkıyönetim rejimiyle solu karşı karşıya getirme talimatı verdi. Ancak bu taktiğin beklenen sonucu getirmeyeceğine ilişkin alametler belirginleşince başka bir taktiksel düzleme geçildi. Şimdi hedef, sıkıyönetimin de beklenen asayişi getirmediğini düzenlenen yeni saldırılarla ortaya koyarak otorite bunalımını derinleştirmek ve güçlü iktidar özlemini körüklemekti.[249] Alevilere yönelik beşinci katliam olan Çorum katliamı işte bu momentte düzenlendi.

Çorum katliamını ateşleyen olay, MHP Genel Başkan Yardımcısı ve İkinci MC'de Gümrük ve Tekel Bakanı olarak görev yapan Gün Sazak'ın 27 Mayıs 1980'de, Ankara'da, kimliği belirsiz kişiler tarafından vurularak öldürülmesiydi. MHP'liler, Sazak'ın öldürülmesini protesto etmek için 29 Mayıs'ta kentte gösteri yaptılar. Gösteri sırasında iki öğretmeni yaraladılar ve Alevilerin işyerlerini tahrip ettiler. Sonrasında da Alevi mahallesi olarak bilinen Milönü Mahallesi'ne saldırıya geçtiler. Bu saldırıdan itibaren 6 Temmuz'a kadar aralıklarla devam eden saldırılar ve bu saldırılara karşı koymak amacıyla başlatılan direnişler sırasında 48 insan hayatını kaybetti. Katliamı en üst düzeye çıkaran olay 4 Temmuz günü gerçekleşti. Milönü Mahallesi'nde bulunan Alaattin Camisi'nin bombalanıp kurşunlandığına dair haberler ülkücü ve sağcı militanlar tarafından kentin bütün camilerinden çıkan cuma cemaatine tahrik edici bir biçimde duyuruldu. MHP'li militanların önderliğinde yürüyüşe geçen gruplar Alevi mahallelerini bombalamaya, kurşunlamaya, yakmaya ve yağmalamaya başladı. Halkın kendini barikatlar kurarak savunduğu saldırılara bazı polisler de katıldı. Tahrip ve yağmalamalar sırasında itfaiye ekipleri yangınların söndürülmesine müdahale etmedi. Alaattin Camisi'ne bomba atanların iki ülkücü militan olduğu ve sonradan askerî güvenlik güçlerince yakalandığı anlaşıldı. Çorumlu Alevilerin bir bölümü can korkusuyla kamyonlarla kenti terk etti. İskilip yolu üzerinde elleri arkadan bağlanıp kurşunlanmış yedi kişinin cesedi bulundu. Üç belediye işçisi ayaklarından ağaca asılarak kurşuna dizildi. Olayları izleyen gazetecilerin üzerine ülkücüler tarafından ateş açıldı.[250]

---

249 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 7: 2389.

250 *Cumhuriyet*, "Çorum Kanlı Olaylara Sahne Oldu", 05.07.1980: 1, 9; "Çorum'da Göç Sürerken Ölü Sayısı Her An Artıyor", 06.07.1980: 1,5; "Çorum'da Camiye Bomba Atan İki Sağcı Militan Yakalandı", 13.07.1980: 1, 9.

Kemal Türkler (1926-1980)

DİSK ve TİP'in kurucu üyelerindendir. Kuruluşundan 1977'ye kadar DİSK genel başkanı olmasının yanı sıra; Türkiye Maden-İş'in 27 yıl genel başkanlığını yapmıştır. Dönemin önde gelen sendikacılarındandır.

Çiftçi bir ailenin oğluydu; ilk ve ortaöğrenimini Denizli'de tamamladı. 1947'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu; ancak eğitimini tamamlamadı. 1947'de Emayetaş Fabrikası'nda çalışmaya başladı ve Türkiye Maden-İş sendikasına üye oldu. Sendika çalışmalarını, şube yönetim kurulunda, sendika genel sekreteri olarak, 1954'te ise sendikanın genel başkanlığına seçilerek sürdürdü.

1961'de TİP kurucuları arasında yer aldı ve partinin ilk genel sekreterliğini yaptı. 1971'de TİP'in kapatılmasına kadar parti içinde aktif olarak çalıştı ve genel yönetim kurulu üyeliğinde bulundu. 24 Temmuz 1963'te yürürlüğe giren ve grev hakkının yasalaşmasını sağlayan 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nun çıkarılması için yoğun çaba gösterdi.

13 Şubat 1967'de DİSK'in kuruluşuna öncülük etti ve DİSK genel başkanı seçildi. Dönemin en önemli işçi hareketleri içinde yer aldı ve büyük ölçüde bunları yönlendirdi. 1961'deki ünlü Saraçhanebaşı Mitinginin düzenlenmesinde önemli rol oynadı. 1963'te Maden-İş sendikasının Kavel'de başlatmış olduğu direnişin yürütülmesinde aktif rol oynadı. 15-16 Haziran 1970 Olayları nedeniyle DİSK genel başkanı olarak tutuklandı. 1975 sonrası T. Maden-İş ve DİSK'te militan sendikacılık anlayışının ağırlık kazanmasında etkili oldu. 28 Temmuz 1977'de DİSK adına Ulusal Demokratik Cephe (UDC) çağrısı yaptı. MC'ye karşı güvenoyu aldığı takdirde II. MC'yi iktidardan uzaklaştırmak için, ulusal bağımsızlıktan, demokrasi, barış ve toplumsal ilerlemeden yana olan parlamento içi ve dışındaki tüm örgüt ve güçlerin bir araya gelmesi çağrısıydı bu. O dönemde TKP'ye atfedilen bu çağrıyı yapması DİSK içindeki muhalefet kanadını harekete geçirdi. Erkene alınan DİSK 6. Genel Kurulu'nda (Aralık 1977) başkanlığa seçilemedi. T. Maden-İş sendikası genel başkanlığını ise devam ettirdi. 22 Temmuz 1980'de evinin önünde arabasına binerken uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti. Cenazesi, İstanbul'da genel grev havası içinde yüz binlerce işçinin katılımıyla kaldırıldı. Türklere silahlı saldırı düzenleyen kişilerden biri olduğu gerekçesiyle yargılanan sanık Ünal Osmanağaoğlu hakkındaki dava, 2010 yılında zamanaşımına uğradı ve ortadan kalktı.

Kaynaklar:

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, (Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1998) 417-418,
Cumhuriyet Ansiklopedisi, (1923-2000) cilt:3, 515
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, c. 7, 2292-2293, 2296

Çorum'daki, ikinci bir Kahramanmaraş katliamı girişimiydi. Ancak bu sefer, ABD ve CIA'in Alevi katliamlarında bir rolü olabileceğine ilişkin şüpheli durum neredeyse alenileşti. Şöyle ki; ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nde ikinci kâtip olarak çalışan Alexander Peck adlı CIA görevlisi 1978 yılında Alevi-Sünni nüfusunun dengede olduğu bölgelerde incelemeler yapmış, yukarıda anlatıldığı üzere bu bölgelerin bazı kentlerinde de katliamlar gerçekleşmişti. Peck, 1979 yazında Çorum'a da gelmiş, MHP ve AP il başkanlarıyla, CHP'li belediye başkanıyla, valiyle bir dizi görüşmeler yapmış, köylere kadar giderek mezhepsel durumları incelemişti. Bu olgular Peck'in MHP'nin iç savaş stratejisiyle ilişkili olabileceğine ya da bu stratejinin yürütülme evrelerinden haberdar olabileceğine ilişkin izlenimleri güçlendirdi ve yıllar içinde de belirgin bir kanaate dönüştürdü.

Devrimcilere yönelik terör eylemleri

MHP'nin 1978'den itibaren hayata geçirmeye koyulduğu eylem programının bir yönü Alevilere yönelik saldırılarsa bir yönü de büyük kent merkezlerinde kalkıştığı toplu katliamlardı. Bu katliamların amacı MHP'nin gücünü kapitalizmi aşmaya yönelen tüm toplumsal hareketliliğe, ama aynı zamanda da kendi tabanına ve tüm sağ kanat siyasal oluşumlara göstermekti.

Bu katliam zincirlerinden ilki 16 Mart 1978'de İstanbul'da gerçekleştirildi. O zamana kadar metropollerde işlenen katliamların en vahşisi olan katliam, MHP'nin, Mussollini'nin 'Roma Yürüyüşü'nden esinlenen iktidar yürüyüşünün ilk adımı ya da ilk etabı gibi tasarlanmıştı. Katliam, MHP lideri Türkeş, 19 Mart 1978'de, İzmir'de, "MHP olarak başlattığımız 'Büyük Yürüyüş'ün ismini buradan tüm cihana ilan ediyorum" demesinden[251] üç gün önce, göstere göstere gelmişti.

Dönemin İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Şükrü Balcı tarafından katliamdan önce ilgili emniyet müdürlerine gönderilen bir yazıda, 8-10 gün içinde sol görüşlü öğrencilere dinamit atılacağı bildiriliyor, sağcı öğrenci lideri Özgün Koç'un adı verilerek gerekli önlemlerin alınması isteniyordu. Bu istihbarat, polisin sağcı öğrenciler arasına yerleştirdiği sivil bir memur tarafından verilmişti. İstihbarat notu, Emniyet kayıtlarına da girmişti. Buna rağmen katliamın gerçekleştirileceği gün İstanbul Üniversitesi çevresindeki güvenlik önlemleri artırılmak yerine azaltıldı. Daha önce olası saldırılara karşı merkez binadan 50-60 toplum polisi eşliğinde çıkarılan devrimci öğrencilere katliam günü sadece 11 polis eşlik etti. Okul çıkışında, 1999-2002 döneminde MHP Yozgat Milletvekili olacak olan Mehmet Gül'ün başında bulunduğu ülkücü grup "Komünistler Moskova'ya" diye bağırmaya başladı. Polisler, Gül'den dağılmalarını isterken Eczacılık Fakültesi önüne bomba atıldı. Bombanın patlamasını otomatik silahlarla ateş açılması izledi. Saldırganların peşine düşen polisler, Hrant Dink öldürüldüğünde Trabzon Emniyet Müdürü olan Reşat Altay adlı polis tarafından engellendi. Ülkücülerin bazı polislerden yardım ve destek alarak organize ettikleri saldırıda 7 üniversite öğrencisi öldü ve 50 öğrenci de yaralandı. İstanbul Valiliği'ne gönderilen ihbar mektuplarında katillerin isimleri tek tek bildirildi. Buna karşılık mahkeme Mayıs 1980'de biri dışındaki tüm sanıkları beraat ettirdi. Kalan tek sanık da 12 Eylül Darbesi'nden sonra beraat edecekti.[252]

Ülkücü militanların kent merkezlerinde giriştiği katliamların ikincisi Ankara Balgat'taydı. 10 Ağustos 1978 akşamı Balgat'ta solcuların devam ettiği dört ayrı kahvehane süratle geçen çalıntı bir otomobilin içinden yaylım ateşine tutuldu. 4 kişi yaşamını yitirdi. 2'si ağır 11 kişi yaralandı. Ağır yaralananlardan birinin ölmesiyle ölü sayısı 5'e yükseldi. Faillerin Mustafa Pehlivanlı, Haydar Şahin, Orhan Uzun ve İsa Armağan adlı ülkücü militanlar oldukları saptandı. İsa Armağan'ın evinde yapılan aramada çeşitli çap ve özelliklerde tabanca, fitilli bomba, askerî taarruz bombası, Bozkurt panosu, Dokuz Işık takvimi, bir banka ve lokanta soygununa ilişkin planlar bulundu. Ayrıca Armağan'ın katliamdan bir gün önce ABD'nin Balgat'taki üssünü soyanlardan biri olduğu anlaşıldı.[253]

---

251 *Milliyet*, "Türkeş: İktidarın Baskılarına Karşı 'Büyük Yürüyüş'ü Başlattık", 20.03.1978: 1, 12.

252 Günçıkan, *Cumhuriyetin Kuruluşundan AKP İktidarına Devletin Şiddet Tarihi*, 129-135.

253 *Cumhuriyet*, "Ankara'da 4 Kahve Tarandı, 4 Kişi Öldü, 11 Yaralı Var", 11.08.1978: 1, 5; "Balgat Katliamının Sanıkları Saptandı", 12.08.1978: 1, 9; "Balgat Katliamıyla İlgili Olarak Bir Ülkücü Yakalandı", 15.08.1978: 1, 9.

Üçüncü büyük katliamyine Ankara'da, ama bu sefer Bahçelievler semtinde gerçekleştirildi. 9 Ekim 1978'de iki TİP üyesinin evini basan Haluk Kırcı, Ercüment Gedikli, Kürşat Poyraz ve Mahmut Korkmaz adlı ülkücü militanlar, ev sahiplerini bulamadılar ama evde televizyon izleyen beş TİP üyesiyle karşılaştılar. Ne yapacaklarına karar veremeyince evin önündeki arabada kendilerini bekleyen Abdullah Çatlı'ya danıştılar. Ondan aldıkları talimatla beş TİP'liyi eterle bayılttılar. O sırada dönen ev sahibi iki TİP'liyi ise Eskişehir yoluna götürüp başlarına birer kurşun sıkarak öldürdüler. Tekrar eve dönerek diğer beş genci de telle bağladılar, sonra da üzerlerine ateş ettiler. Polisler eve geldiğinde kurbanlardan birisi henüz yaşıyordu. Hastanesindeki ifadesinde katillerin eşkallerini verebildi ve böylelikle katillerin kimlikleri saptanabildi.[254]

Abdullah Çatlı tarafından yönlendirilen silahlı üç Ülkücü militan 9 Ekim 1978 gecesi Ankara Bahçelievler'de yedi TİP üyesinin bulunduğu eve baskın düzenledi. Latif Can, Efraim Ezgin, Hücran Gürses, Osman Nuri Uzunlar, Serdar Alten, Faruk Ersan ve Salih Gevenci adlı TİP'liler öldürüldü. Katiller, baskın yaptıkları evden bayıltıp kaçırdıktan sonra ellerini arkalarından bağladıkları Faruk Ersan ile Salih Gevenci'yi başlarına kurşun sıkarak öldürdüler. Ölenlerin Ankara'daki cenaze töreninde konuşan TİP Genel Başkanı Behice Boran, "Kişiliklerine büyük saygı duyduğumuz, canımız gibi sevdiğimiz arkadaşlarımızı son yolculuklarında yüreğimiz yanarak uğurluyoruz. Katiyen onların silahlarıyla cevap vermeyeceğiz. Bizim silahımız partimizdir. Örgütlenerek mücadele edeceğiz" dedi [Kaynak: *Cumhuriyet*, 10.10.1978: 1].

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

1960-1980 yılları, Türkiye'nin dış politikada göreli özerklik devri olarak tanımlanmaktadır. Türkiye, 1970'lerde ABD'ye rağmen Ege'de Yunanistan'la çatışmış, 1974'te 12 Mart döneminde ABD baskısıyla yasaklanan haşhaş ekimi tekrar serbest bırakılmış, Kıbrıs'a harekât düzenlenmiş, yine ABD'nin silah ambargosu kaldırılmadığından, üslerin kullanımını durdurmuş ayrıca AET ile tek taraflı bir kararla ilişkileri askıya almıştır.[255] Ancak bu, tümüyle bağımsız davranma, Batı kampından ayrılma ya da ABD'ye

254 Günçıkan, *Devletin Şiddet Tarihi*, 136-150.

255 Baskın Oran, "1960-1980: Göreli Özerklik-3, Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. 1: 1919-1980, 8. Baskı (İstanbul: İletişim, 2003), 673.

kafa tutma olarak yorumlanmamalıdır. Sonuçta Türkiye dış politikasının temel hatlarını değiştirmemiş, örneğin NATO'dan çıkmamış, SSCB'ye meyletmemiş, İsrail ile ilişkileri kesmemiştir. Ortadoğu'da II. Dünya Savaşı sonrası siyasal ve askerî alanda Truman Doktrini, NATO, Marshall yardımı ve dış borç gibi mekanizmalarla ABD'nin kurduğu yeni dünya düzenini yani *Pax Americana*'yı desteklemiştir. Yalnızca eskiye oranla Kıbrıs ve Ortadoğu konularında Batı'dan bir parça özerkleştiği ileri sürülebilir. Bunun temelinde de Kıbrıs sorununa müttefik bulma ve ekonomik sıkıntılara alternatif kaynak bulma çabası vardı.[256]

Bu dönemde Türkiye'nin Dünya ile ilişkilenmesinde öne çıkan ve diğer ülkelerle ilişkilerini biçimlendiren olayların başında Kıbrıs harekâtı gelmekteydi. Kıbrıs bunalımı dönemin dış politikasının temel konusunu oluşturmaktaydı.

Kıbrıs Harekâtı

Kıbrıs konusunda 1967'deki bunalımdan sonra toplumlararası görüşmeler başlamış ancak önemli bir mesafe alınamamıştı. 1973 sonrası Yunanistan'daki askerî rejimin çözülmeye başlaması, Kıbrıs'taki ve Türkiye'deki siyasal gelişmeler Kıbrıs konusunda yeni bir evreye girileceğinin göstergeleriydi. Öte yandan 1974 başlarında CHP-MSP koalisyonunun Ege Denizi'nde petrol arama faaliyetine girişmesi Ege sorununu gündeme getirmiş, Yunanistan'la ilişkileri gerginleştirmişti. Bu atmosfer içinde, 1974 Yazında Kıbrıs'ta, Yunan askerî rejiminin Kıbrıs'taki uzantıları olarak adlandırılan Rum Milli Muhafız Teşkilatı'nın, adayı Yunanistan'a bağlamak için çalışan silahlı örgüt EOKA-B'cilerle (Kıbrıslıların Milli Mücadele Örgütü) birlikte yaptığı bir darbe gerçekleşti.

Yunan subaylarının denetimindeki Milli Muhafız Teşkilatına bağlı askerler Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Makarios'un Başkanlık Sarayını bombalıyordu. Harekâtın Kıbrıslı Türklere yönelik olmadığı, Makarios'un öldüğü, geçici bir hükûmet kurulduğu ilan ediliyordu. Ancak Kıbrıs Helen Cumhuriyeti'nin kurulduğu açıklanmıştı ve eski EOKA üyesi Nikos Samson'ın devlet başkanlığını ilan etmesi Kıbrıslı Türkleri ve Türkiye'yi rahatsız ediyordu.[257]

Türkiye 15 Temmuz 1974'te gerçekleşen bu darbeyi Yunan müdahalesi olarak görüyor, Kıbrıs'ta anayasal düzenin yıkıldığını, meşru olmayan bir yönetimin kurulduğunu ve anlaşmaların ihlal edildiğini ileri sürüyordu. 1960 Garanti Anlaşması'nın 4. Maddesi gereğince böyle bir durumda Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin birlikte ya da ayrı ayrı düzeni yeniden kurmak üzere müdahale hakkı doğmaktaydı. Türkiye, Zürih ve Londra Anlaşmalarından kaynaklanan yükümlülük ve hakkını kullanmak istedi ancak İngiltere ve Yunanistan bunu kabul etmeyince 20 Temmuz 1974'te Ada'nın kuzeyine "Barış Harekâtı" düzenledi.[258]

Aslında İngiltere ve Avrupalı müttefikler adada anayasal düzenin bozulduğunu kabul ediyor ve Yunan Hükûmeti'ni kınıyorlardı. ABD ise Yunan Hükûmeti'ni kınamıyor, Samson

256 A.g.e., 679.

257 Melek Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. 1: 1919-1980, 8. Baskı (İstanbul: İletişim, 2003), 741.

258 Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. baskı (Ankara: Siyasal, 1999); *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 346-348.

hükûmetini tanımayacağını da açıklamıyordu. SSCB ve 3. Dünya Ülkeleri Yunanistan'ı açıkça suçluyordu yani ilk harekât sırasında dünya kamuoyu Yunanistan ve desteklediği Samson hükûmeti aleyhindeydi.[259]

22 Temmuz'da BM'nin çağrısı ile ateşkes ilan edildi. Ateşkes sonrası İngiltere, Yunanistan ve Türkiye Cenevre'de bir araya geldi. Bu ilk konferans Türk diplomasisi açısından başarı olarak nitelendiriliyordu. Türkiye bu konferans sonucunda imzalanan Cenevre Protokolü ile adaya düzenlediği harekâtın hukuki ve meşru olduğunu, ayrıca Kıbrıs'ın anayasal statüsünün geleceği konusunda adada iki toplumun varlığını ve Kıbrıs Türk toplumunun özerk olduğunu kabul ettirmiş oluyordu.[260]

İkinci Cenevre Konferansı Kıbrıs'ın anayasal statüsüyle ilgili konuların konuşulması için toplandı. Rauf Denktaş Kıbrıs Türk toplumu temsilcisi olarak görüşmelere katılıyordu ve federatif devlet biçimini öneriyor ve Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin sınırlarını çiziyordu. Türk tarafı ise federatif devletin kesin hatlarla iki bölge olarak tanımlanmayabileceği "kantonal çözüm"ü öneriyordu. Buna göre Kıbrıs Cumhuriyeti içinde 6 kantonlu özerk bir Kıbrıs Türk bölgesi oluşturulacaktı. Yunanistan'a göre konferansın amacı mevcut statüyü değiştirmeden iki topluma da güvence sağlayacak düzenlemeleri tartışmaktı. 14 Ağustos'ta (02.20'de) konferans sonuç alınamadan dağıldı. Türkiye 14 Ağustos'ta (04.19'da) ikinci harekâtı başlattı.[261] 14-16 Ağustos'taki ikinci harekât sonucunda TSK Magosa-Lefke hattına (Attila hattı) ulaştı; adanın yüzde 38'ini ele geçirdi. Türkiye ateşkes ilan ederek harekâtı durdurdu.

İlk harekât Dünya kamuoyunda yasal müdahale olarak yorumlanmış ve daha az tepkiyle karşılaşmıştı ancak ikinci harekât işgal ve ilhak girişimi olarak değerlendirildi. Müdahale Türkiye'yi yalnızlığa itti. SSCB ve İngiltere tepki gösterdi; ABD Türkiye'ye karşı 1974-1978 yılları arasında silah ambargosu uyguladı.[262]

1974 Harekâtı sonucunda ada fiilen ikiye bölündü, bu Türkiye açısından sorunu çözmüştü ama mevcut durum hukuki olarak çözüme kavuşturulamadığı için Kıbrıs konusu uluslararası kamuoyunu işgal eden bir konu olmaya devam etmektedir.[263]

Öte yandan, bu harekâtın iç politikada da bazı sonuçları oldu: Öncelikle CHP-MSP koalisyonunda MSP'nin fetihçi, adanın tümünü ele geçirme önerileri anlaşmazlığa yol açtı. Ayrıca Ecevit, bu harekâtın partisinin popüleritesini ve oylarını arttıracağı beklentisi ile erken seçim istemiş, daha sonra da istifa ederek koalisyona son vermişti.

ABD ile ilişkiler (Silah Ambargosu ve Haşhaş)

Türkiye'nin bu dönemde bir diğer sorunu, Kıbrıs sorununun temel sonucu olan silah ambargosuydu. 4 yıl boyunca ABD Türkiye'ye silah ambargosu uyguladı. Ambargonun uygulanmaya başladığı sırada Türkiye'ye sevk edilmesi gereken bedeli ödenmiş askerî malzeme vardı. Bu Türkiye'yi oldukça zor bir duruma sokuyordu. Türkiye ambargo-

259 Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", 742.
260 Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", 746.
261 Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", 747-748.
262 Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", 253.
263 Melek Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", 749.

nun kaldırılmasını ya da yumuşatılmasını talep ediyor ve bu yönde bazı yaptırımlar geliştiriyordu. 1975'te Amerikan üs ve tesislerinin kullanımını düzenleyen anlaşmayı yürürlükten kaldırdığını bildirdi. Ancak 1976'da ilişkiler yumuşayacak, yeni bir Savunma İşbirliği Anlaşması imzalanacak, bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi ise ambargonun kaldırılmasına bağlanacaktı. Bu ancak 1978 yılında gerçekleşebildi.[264]1975 silah ambargosunu, ABD dış politikası bakımından Kıbrıs Harekâtı sonrası, Doğu Akdeniz'de bozulan Türk-Yunan dengesinin yeniden sağlanması için gerekli önlemlerin alınması çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.[265] Bu sırada, dış borç ve enflasyon-devalüasyon sarmalı içinde ekonomik bunalım yaşayan Türkiye, savunma politikası bağlamında Amerikan silah ambargosu ile somutlaşan bir güven bunalımı yaşıyordu; Kıbrıs Harekâtı sonucunda uluslararası forumlardaki tecrit nedeniyle de yalnızlık bunalımı yaşamaktaydı.[266]

Bu dönemde silah ambargosu yanı sıra ABD ile ilişkileri biçimlendiren bir diğer konu haşhaş ekimi idi. Nihat Erim hükûmeti tarafından 29 Haziran 1971'de haşhaş ekimi yasaklanmıştı. Böylece ABD talebiyle 1912, 1915, 1931 yıllarında kısmi olarak sınırlanan haşhaş ekimi ve üretimi durdurulmuş oldu. Ancak 1973 seçimlerinde AP ve CHP haşhaş ekiminin serbest bırakılacağı vaadinde bulunuyorlardı. CHP ve MSP koalisyonunun da gündeminde olan bu yasak, 1974'ten itibaren koşullu olarak yani üreticiye bazı sınırlamalar getirerek kaldırıldı.[267]

Türkiye 1970'lerin sonunda silahlanmada tek kaynağa bağımlılıktan kurtulma amacıyla İran ve Libya gibi ülkelerle silah üretimi koşullarını aramış hatta SSCB'den silah alınması gündeme gelmişti. Bunun yanında aşırı silahlanma yerine komşu ülkelerle yakın ilişkiler kurarak bir güvenlik kuşağı oluşturma politikası geliştirerek bu çerçevede Balkan, Ortadoğu, Afrika ülkeleri ve SSCB'yle yakın ilişkiler kurma arayışına girdi.[268]

1973 sonrası İslam ülkelerine yönelik işbirliği ve dostluk politikası izlenmeye başladı.[269] 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda Arap topraklarının İsrail tarafından işgalini tasvip etmediğini bildirmişti. BM oylamalarında Arap ülkeleri ile hareket ediyordu. Mayıs 1976'da Yedinci İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'na ev sahipliği yapmış, Kıbrıs konusunda İslam Konferansı'nın desteğini istemişti.[270]

O dönemde Ortadoğu genel olarak Türkiye'nin ihracatını arttırmak için uygun bir pazardı. Ortadoğu pazarına girmek, bölgeye ihracatı arttırmak petrol fiyatlarındaki beklenmedik artış, dışalım için gerekli paranın bulunması gibi ekonomik etmenler bu bölgeyle olan ilişkileri de geliştirdi.[271]

---

264 Gönlübol ve Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 589-592.
265 Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, der. Melek Fırat, 2. baskı, (Ankara, İmge: 2000), 127.
266 Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, 'Soğuk Savaş'tan' 'Yeni Dünya Düzenine'* (İstanbul: Belge, 1999), 124.
267 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 270.
268 Oran, "1960-1980: Göreli Özerklik-3, 674.
269 Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", 253.
270 Gönlübol ve Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 595.
271 Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, 236.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

Dönemin kültürel yaşamı etkileyen en çarpıcı gelişmelerinden birisi TV'nin yaygınlaşması ve düzenli yayına başlamasıdır. TV bu dönemde kitle iletişim araçları içinde ayrıcalıklı bir konuma gelmişti. Bu dönemde TV'nin kültürel yaşama olan etkisi, sinema, tiyatro gibi alanlarla etkileşimi ve kitap okuma üzerindeki etkileri, TRT ve hükûmetler arası ilişkiler tartışılan konular arasındaydı.

TV'nin okuyucuyu tembelleştirdiği ileri sürülüyor ve TV programlarının nasıl olması gerektiği tartışılıyordu. Örneğin, TV'de edebiyat programlarına yer verilmesinin bir çözüm yolu olabileceği ileri sürülüyordu.[272] Yine, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik sıkıntıların etkisiyle ortaya çıkan bir tiyatro krizinden bahsediliyor, bunda TV'nin payı olup olmadığı tartışılıyordu.[273] Sinema için de 1974 yılı bunalım yılı olarak tanımlanıyor, film sayısının azaldığından, bunda ekonomik bunalımın etkisinden bahsediliyor ancak seyircinin eskisi gibi sinemaya gitmemesinin nedenlerinin başında yine TV'nin sinemaya bir alternatif oluşturmasına yer veriliyordu.[274]

"Kaçak", "Uzay Yolu", "Görevimiz Tehlike", "Tatlı Cadı" "Komiser Columbo", "Dallas" gibi TV dizileri, 1970'ler boyunca ve 1980'lerin başlarında da yaygın biçimde izlenen programlardandı. Bu dönemde TV reklamcılığı da gelişiyordu ve bu anlamda TV, basının reklam gelirlerine sekte vuran bir unsur haline geliyordu ve basın bu anlamda kan kaybetmeye başlamıştı.

1970'lerde edebiyatta ve sanatta genel olarak toplumcu bir bakış açısının hâkim olduğu ve geliştiği ileri sürülebilir. Sanatın toplumsal hayatla kurduğu bağ özellikle 12 Mart Rejimi sonrası güçlenmiştir.[275] Roman türünde verilen ürünler ve çeşitlilik artmış, toplumsal yaşamı yansıtan roman türleri ortaya çıkmıştır. "Siyasal yaşamın ardında kalmayan edebiyat çalışmaları" olarak adlandırılabilecek çalışmalar, güncel sorunları konu edinen kitaplar ve okur sayısındaki artış, dönemin belli başlı özelliklerindendir.

Bu dönemde edebiyatta özellikle 12 Mart romanları önemli bir yer tutar. 1968'den 1971'e dek süren mücadeleyi, özellikle de maruz kalınan işkenceleri konu edinen bu romanların yazarlarının önemli bir bölümü, öğrenci hareketleri ile ilişkilenmiş, darbenin ardından toparlanmaya başlayan sosyalist örgütlenmelere yakınlık duymuş yazarlardır.[276] 12 Mart edebiyatı romanları arasında, daha çok 'yitirilmiş gençlere yakılmış ağıt' niteliği taşıyan Erdal Öz'ün *Yaralısın* (1974), Füruzan'ın *47'liler* (1974), Pınar Kür'ün *Yarın Yarın* (1975); 12 Mart döneminin gerçekliğini aktarmada daha başarılı olan Melih Cevdet'in *Gizli Emir* (1970) ve *İsa'nın Güncesi* (1974), Sevgi Soysal'ın *Yeni Şehirde Bir Öğle Vakti* (1973) ve *Şafak* (1975), Yılmaz Güney'in *Salpa* (1975), *Sanık* (1975) ve *Hücre* (1976) romanları; ayrıca küçük burjuva aydınını konu edinen Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* (1972) ve *Tehlikeli Oyunlar* (1973), Çetin

272 Mahmut T. Öngören, "TV ve Kitap" (Cumhuriyet 29.08.1973), *Varlık Yıllığı* (İstanbul: Varlık, 1974), 324-327.

273 Selmi Andak, "1974'te Tiyatromuz", *Varlık Yıllığı 1975* (İstanbul: Varlık, 1975), 135.

274 Atilla Dorsay, "1974'te Türkiye'de Sinema", *Varlık Yıllığı 1975* (İstanbul: Varlık, 1975), 194.

275 Murat Belge, *Milliyet*, 8 Ocak 1976, *Varlık Yıllığı*, (İstanbul: Varlık, 1977), 21.

276 A. Ömer Türkeş, ""Sol"un Romanı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 1060.

Altan'ın *Büyük Gözaltı* (1972), *Viski* (1975) ve *Bir Avuç Gökyüzü* (1979), Demir Özlü'nün *Bir Uzun Sonbahar* ve *Bir Burjuvanın Gençlik Yılları* (1979) yer almaktadır. Bu romanların tümü 12 Mart'a soldan yaklaşan romanlardır.[277]

Bunun yanında 1970'lerin ilk yarısında, Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* (1973), Abbas Sayar'ın *Can Şenliği*, Necati Cumalı'nın *Acı Tütün* kitapları, Vedat Türkali'nin *Birgün Tek Başına*, Oğuz Atay'ın *Korkuyu Beklerken* kitabı ve Bekir Yıldız'ın öyküleri gibi eserler verilmiştir. Yine bu dönemde Attila İlhan, Hasan Hüseyin, Edip Cansever, Ülkü Tamer, Rıfat Ilgaz, Turgut Uyar, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Can Yücel, Özdemir İnce şiir alanında isimleri ön planda olan ve Türkiye şiir tarihine damgalarını vurmuş şairlerdendir. Kemal Burkay ve İsmet Özel toplumsal şiire örnek oluşturan yapıtlar ortaya koymuşlardır.

1970'li yıllarda edebiyatta, deneme ve eleştiri türünün yaygınlık kazandığı gözlenir. Bunun en önemli nedeni toplumsal sorunların yoğun bir biçimde tartışılır olmasıdır. *Ölümsüz Oyun* Oktay Akbal, *Yeni Tanrılar* Melih Cevdet Anday, *Sabahattin Ali* (inceleme) A. Bezirci bu alanda verilebilecek örneklerdendir. Bu dönemde ayrıca politikleşen bir edebiyat dergiciliğinden bahsetmek mümkündür. *Yeni a, Militan, Sanat Emeği* gibi 1971 sonrası basılan dergiler, edebiyat yoluyla siyasi düşüncelerin dile getirildiği mecralar olmuşlardır.[278]

Bu dönemde, sinemada da toplumsal bakış açısını ortaya koyan ürünler veriliyordu. Tunç Okan'ın 1974 yılında uluslararası 3 ödül alan *Otobüs* filmi, Zeki Ökten'in yönettiği, Yılmaz Güney'in senaryosunu yazdığı 1979'da uluslararası ödüller kazanmış *Sürü* verilebilecek örneklerdendir. Ayrıca bu döneme ilk filmi 1975'te çekilen, daha sonra seri haline gelecek *Hababam Sınıfı* filmleri de damgasını vurmuştur. İç göçle ilgili gerçekçi üçleme: *Gelin*, *Düğün* ve *Diyet* (Lütfi Akat, 1973-1974) dönemin önemli yapıtları arasındadır. 1977'de gösterime giren Atıf Yılmaz'ın *Selvi Boylum Al Yazmalım* da anılması gereken, yıllara direnmiş yapıtlardandır.

1960'lardaki, dağılan ailesini birleştiren büyümüş de küçülmüş kız çocuklarının yerini, 1970'lerde Yumurcak, Ömercik, Sezercik gibi erkek çocukları almıştır. 1970'lerin başında renkli film sayısında artış başlar, bu da maliyetleri artıran bir unsur olmuştur. 1970'lerin başı yine yerli film sayısındaki artışa tanıklık eder. Türkiye; ABD, Hindistan ve Hong-Kong'tan sonra dünyanın dördüncü en fazla film yapan ülkesi haline gelir.[279]

Dönemin filmleri, dönemin işçiden yana dönen politik atmosferini yansıtır. Pek çok popüler filmde mevcut düzenin sorunları ele alınır: örneğin, Yavuz Özkan'ın *Maden*'inde (1978), ana karakter İlyas (Cüneyt Arkın) bir devrimcidir. Filmde, kötü çalışma koşulları, sarı sendika, göçük gibi sorunlar vurgulanırken, grev, işçilerin politikleşmesi ve örgütlenmesi çözüm yolu olarak sunulur. Yine Atıf Yılmaz'ın *Köşeyi Dönen Adam* (1978) filminde, Adem (Kemal Sunal) başta apolitiktir. Evinin duvarına yazılan "Yaşasın 1 Mayıs" yazısını "yine pisletmişler" diyerek beyaz boya ile siler. Ancak Adem herhangi bir örgütün üyesi olmadan, karşısına çıkan slogan ve marşlarla film boyunca kendiliğinden siyasallaşır. Evinden çıktığında duvara yazılan yazının eksik kaldığını görür; "Fabrikalar tarlalar her şey emeğin ola" yazısını "cak" ekleyerek

277 A.g.e., 1062.

278 A.g.e, 1061.

279 S. Ruken Öztürk, "Türkiye'de Sinema", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 465-468.

tamamlar. Finalde ise Adem kendisini 1 Mayıs kortejinde bulur. Dönemin atmosferi apolitikleri dönüştürecek ölçüde siyasaldır.[280]

Yeşilçam'ın film yıldızları, figüranları, set işçileri hep birlikte örgütlenerek 'Sinema Emekçileri' adı altında 5-7 Kasım 1977 tarihlerinde İstanbul'dan Ankara'ya sansürü protesto yürüyüşü düzenlediler. Yürüyüşte Fatma Girik tarafından okunan bildiride "Biz sinema emekçileri siz yüce halkımızın onuruna yaraşır filmler yapabilmek için yollara düştük... Sizin dertlerinizi dile getiren filmler yapabilmek için yollara düştük... Sinema emekçilerinin 60 yıldır sömürülmesine son vermek ve sosyal ekonomik haklarına kavuşturulmalarını sağlamak için yollara düştük... Size karşı sorumluyuz... Sizden destek almak için yollara düştük..." deniliyordu.

Bu dönemde sinemada 1970'lerin ikinci yarısında ortaya çıkan "seks filmleri" furyasının altını çizmek gerekir. Ekonomik nedenler, azalan seyirci gibi nedenlerle bunalımda olan sinema sektörü için ucuz maliyeti, düşük bilet fiyatları gibi özelliklerinden ötürü bir tür can simidi görevi üstlenen bu filmler oldukça yaygınlaşmıştı. 1975 yılında yapılan filmlerin dörtte üçü 'seks filmi' kategorisindeydi.[281] Bu olgu TV forumlarında tartışıldı, *Sanat Dergisi* bir sayısını bu konuya ayırdı. Hükûmetler konunun üzerine eğileceklerini söylediler. Uygulanan sert sansür, açık sahnelerin sansüre gönderilmeyip sonradan filme eklenmesi yöntemiyle geçersiz kılındı. Ayrıca bu filmlerin varlığı, sansür uygulamalarının meşrulaştırılmasına da hizmet etti.[282]

Sinema emekçisi ilk kez geniş ve ciddi biçimde örgütlenme çabasına 1975-1976 yıllarında başladı. Başlangıçta meslek grupları kendi arasında örgütlendi. Görüntü Yönetmenleri Derneği, Yazar-Yönetmen ve Asistanlar Derneği kuruldu.[283]

Sanatta, sinemada ve edebiyattaki sansür uygulamaları, dönemin belirleyici özelliklerinden-

280 Turan, "Bu Sayıda ...", 13-14.
281 Atilla Dorsay, "1975'te Türkiye'de Sinema", *Varlık Yıllığı 1976* (İstanbul: Varlık, 1976), 190.
282 Atilla Dorsay, "1976'da Türk Sineması", *Varlık Yıllığı 1977* (İstanbul: Varlık, 1977), 151.
283 A.g.e, 153.

di. Birinci ve İkinci MC dönemlerinde sanatın her alanına ilişkin ağırlaşan sansür uygulamalarından bahsetmek mümkündür. Yeni sansür tüzüğü 1977 Eylül'ünde yürürlüğe girdi. Bu tüzükle filmlerin yasaklanmasını gerektiren maddeler çoğaltılıyor ve ağırlaştırılıyordu. Sansür kuruluna üç İçişleri Bakanlığı memuru dâhil ediliyor, bakanlığa her filmden 10 kopya gönderilmesi isteniyordu. Tüzüğün uygulanmasını sağlayacak yönetmeliğin hazırlanması bahanesiyle, sansür uygulamasının durması ve sürecin uzaması Yeşilçam'da durgunluk ve işsizliğe yol açtı. 5 Kasım 1977'de sinema, edebiyat, tiyatro ve basından ünlülerin bulunduğu bir topluluk Taksim'e yürüdü ve Ankara'ya yürüyüş başlatıldı. Basından ve diğer sanat örgütlerinden destek alan bu yürüyüş sonucunda Yeşilçam emekçileri bir araya gelmiş ve eyleme geçmişti.[284]

5 Kasım 1977 günü Taksim Anıtı çevresinde sansürü protesto etmek üzere toplanmış 300'den fazla sinema emekçisi 5 Kasım gününün 'Sinema Emekçileri Bayramı' olarak ilan edilmesini talep ediyorlardı. Fikret Hakan, Fatma Girik'in öncülüğünde, sinema emekçilerinin sömürülmesine son vermek, sosyal ekonomik haklara kavuşmalarını sağlamak üzere yola düştüklerini anlatan "sinemacılar andı"nı okudular. Ardından yedi otobüs ile Ankara'ya doğru sessiz yürüyüş başlatıldı. Cüneyt Arkın, Aytaç Arman, Hakan Balamir, Fatma Girik, Tanju Gürsu, Necla Nazır gibi sanatçılar; Ali Özgentürk, Yavuz Özkan gibi yönetmenler, kameraman ve teknisyenler vardı. Yerleşim yerine gelince otobüsten iniliyor, yürüyerek devam ediliyordu. Üç gün süren bu sessiz yürüyüş 1978 başında 2 ayrı sendikanın kurulmasına zemin sağladı: Türkiye Film İşçileri Sendikası, Sinema Emekçileri Sendikası. Bu sendikalar 1978'de ayrı ayrı DİSK'e katıldılar ve Sine-sen adı altında birleştiler. Bu sendikalar sektörde ödenen haftalık ücretlerin arttırılmasında, fazla mesai ödeme yükümlülüğünün getirilmesinde başarılı oldu.[285]

Kaynakça

A. Ömer Türkeş, "'Sol'un Romanı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 1052-1073

Ahmet H. Akkaya, "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci olarak 1970'ler", *Toplum ve Bilim* 127 (2013): 88-120.

Albert Hirschman, *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America* (US: Yale University Press, 1971).

Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş* (İstanbul, Bağlam: 1987).

Ali Yaşar Sarıbay, "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programın İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 6: İslamcılık, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 576-591.

Aliza Marcus, *Blood and Belief, The PKK and the Kurdish Fight for Independence* (New York and London: New York University Press, 2007).

Atilla Dorsay, "1974'te Türkiye'de Sinema", *Varlık Yıllığı 1975* (İstanbul: Varlık, 1975), 184-200

Atilla Dorsay, "1975'te Türkiye'de Sinema", *Varlık Yıllığı 1976* (İstanbul: Varlık, 1976), 173-198

Atilla Dorsay, "1976'da Türk Sineması", *Varlık Yıllığı 1977* (İstanbul: Varlık, 1977), 143-158

Atilla Dorsay, "1977 Yılında Türk Sinemasına Genel Bir Bakış", *Varlık Yıllığı 1978* (İstanbul: Varlık, 1978), 115-124.

Aysel Özakın, *Alnında Mavi Kuşlar* (İstanbul: Yordam, 2007).

Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 1997).

284 Atilla Dorsay, "1977 yılında Türk Sinemasına Genel Bir Bakış", *Varlık Yıllığı 1978* (İstanbul: Varlık, 1978), 115, 120, 121.

285 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler* c. 7, 2276.

Azat Zana Gündoğan, "Kemal Burkay" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul, iletişim: 2007), 1180-1189.

Aziz Tunç, *Beni Sen Öldür: Maraş/78* (İstanbul: Fırat, 2015).

Baskın Oran, "1960-1980: Göreli Özerklik-3, Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* Cilt 1: 1919-1980, 8. baskı (İstanbul: İletişim, 2003), 655-680.

Berat Günçıkan, *Cumhuriyetin Kuruluşundan AKP İktidarına Devletin Şiddet Tarihi* (İstanbul: Agora, 2010).

Binnaz Toprak, "Dinci Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5.baskı, der. E. Ahmet Tonak ve Irvin Cemil Schick (İstanbul: Belge, 2006), 237-254.

Birgül Ulutaş, "70'li Yıllarda Bir Direnme Pratiği: TÖB-DER", *Modernizmin Yansımaları: 70'li yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 343-372.

Burak Gürel, "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaatler ve Sonuçlar", *Praksis* 12 (2004): 85-102.

Burak Gürel, Fulya Özkan, "İsmail Bilen (Laz İsmail)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 8, Sol, (İstanbul, iletişim: 2007), 294-309.

Bülent Tanör, "12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri", *Armağan: Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara: Sevinç, 1978), 419-438.

Can Şafak, *Büyük Grev 1977* (İstanbul: TÜSTAV, 2012).

Can Şafak, "12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de Sendikalar", *Toplum ve Bilim*, 127 (2013): 121-143.

Cenk Saraçoğlu, "Ülkücü Hareketin Bilinçaltı olarak Nihal Atsız", *Toplum ve Bilim*, 100 (2004): 100-124.

Cenk Saraçoğlu, "Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi", *Praksis* 14 (2006): 237-263.

Cumhuriyet Ansiklopedisi (İstanbul: YKY, 2002).

Cumhuriyet Halk Partisi, *Ak Günlere: 1973 Seçim Bildirgesi* (Ankara: 1973).

Çağlar Keyder, "Kriz Üzerine Notlar" *Toplum ve Bilim*, 14 (1981): 3-43.

Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği" *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Tonak ve Schick, 5.baskı (İstanbul: Belge, 2006), 38-75.

Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 4. baskı (İstanbul: İletişim, 1995).

E. Ahmet Tonak ve I. Cemil Schick, "Sonuç" *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 5. baskı, der. Tonak ve Schick (İstanbul: Belge, 2006), 386-400.

Ebru Deniz Ozan, *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet* (İstanbul: Metis)

Emel Akal, *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* (İstanbul: İletişim, 2011).

Emre Arslan, "Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları", *Praksis 5* (2002): 299-322.

Ergun Aydınoğlu, *Türkiye Solu (1960-1980)*, 2. baskı (İstanbul: Versus, 2008).

Ergun Aydınoğlu, *Fis* Köyünden *Kobanê'ye: Kürt Özgürlük Hareketi* (İstanbul: Versus, 2014).

Eric Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 25. baskı (İstanbul: İletişim, 2010).

Erinç Yeldan, "Üretim, Bölüşüm ve Büyüme Dinamikleri Açısından 70'li yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li yıllarda Türkiye* içinde, der. R. F. Barbaros ve E. J.Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 31-42.

Ertuğrul Kürkçü, "Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 494-542.

Faruk Ataay, *Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti ve 1978-1979 CHP Hükümeti* (Ankara: DeKi, 2006).

Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2005), 550-575.

Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2.baskı (İstanbul: Hil, 1996).

Fikret Şenses, "Zor Yıllarda Sanayileşme", *Modernizmin Yansımaları: 70'li yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 43-67.

Gökhan Atılgan, "Behice Boran", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*. ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2007), 436-472.

Gökhan Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 323-366.

Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2005).

Haldun Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet* (İstanbul: Belge, 1993).

Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, 'Soğuk Savaş'tan' 'Yeni Dünya Düzenine'* (İstanbul: Belge, 1999)

Haluk Yurtsever, *Yükseliş ve Düşüş, Türkiye Solu 1960-1980* (İstanbul: Yordam, 2008).

Hamit Bozarslan, "Kurds and the Turkish State", *The Cambridge History of Turkey v. 4: Turkey in the Modern World* içinde, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 333-356.

Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, der. Sina Akşin (İstanbul: Cem, 1992).

Hüseyin Aykol, *Türkiye'de Sağ Örgütler-Bölüne Bölüne İktidar Olmak* (Ankara: Phoenix, 2011).

Hüseyin Aykol, *Türkiye'de Sol Örgütler-Bölüne Bölüne* Büyümek (Ankara: Phoenix, 2010).

İnci Aral, *Kıran Resimleri* (Ankara: Dayanışma, 1983).

Hüseyin Yayman, "Türkiye'de Belediyeciliğin Siyasallaşması: 1970'li Yıllar" *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, der. B. A. Güler ve A. Sabuktay (Ankara: TODAİE, 2002), 67-93.

Kemal Can, "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik*, ed. 2. baskı, (İstanbul: İletişim, 2005), 663-685.

Korhan Atay, *1 Mayıs 1977: İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?* (İstanbul: Metis, 2012).

Korkut Boratav, "Sunuş" *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, der. Korkut Boratav vd. (İstanbul: Kaynak, 1984).

Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, 2. baskı (Ankara: İmge, 2005).

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 8. baskı (Ankara: İmge, 2004).

M. Hakan Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6: İslamcılık* (İstanbul: İletişim, 2005), 591-603.

M. Serhan Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)* (İstanbul: Alfa, 2005).

M. Ufuk Tutan, "1970'li Yılların Küresel Krizinde Türkiye'de Ekonomi Politikalarının Değişimi", *Modernizmin Yansımaları: 70'liyıllarda Türkiye*, der. R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 68-86.

Mahmut T. Öngören, "TV ve Kitap" (*Cumhuriyet* 29.08.1973), *Varlık Yıllığı*, (İstanbul: Varlık, 1974), 324-327.

Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Tonak ve Schick, 5. baskı (İstanbul: Belge, 2006), 189-236.

Mehmet Altun, *Ortak Aklı Ararken: TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970-1980* (İstanbul: Doğan, 2009).

Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1995), 9. baskı (Ankara: Siyasal, 1999).

Mehmet Ertan, "1970'ler Türkiye'sinde Alevi Siyasetin Olanakları: Türkiye Birlik Partisi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 311-342.

Melda Yaman-Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi* (İstanbul: SAV, 2008).

Melek Fırat "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar c. 1: 1919-1980*, der. Baskın Oran, 8. baskı (İstanbul: İletişim, 2003), 716-765.

Murat Belge, "Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: iletişim, 2007), 19-48.

Murat Belge, *Milliyet*, 8 Ocak 1976, Varlık Yıllığı (İstanbul: Varlık, 1977).

Murat Sevinç, "Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 107-159.

Murat Toklucu, *Türk Erkeği ve Diğer Mucizeler: Zihinler Altında 20.000 Fersah* (İstanbul: İletişim, 2014).

Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 24 Ocak Kararları ve Sonrası*, Birinci Kitap (İstanbul: Belge, 1985).

Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politiği*, İkinci Kitap, 2. baskı (İstanbul: Belge, 1986).

Nuray Mert, "Türkiye İslamcılığına Tarihsel bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6:* İslamcılık, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 411-419.

Onur Aydemir, *Gündelik Yaşamda Politik Deneyim* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011).

Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, der. Melek Fırat, 2. baskı (Ankara, İmge: 2000).

Orhan Tüleylioğlu, *Kahramanmaraş Katliamı* (Ankara: um:ag, 2013).

Ömer Turan, "Bu Sayıda… Alternatif Tahayyüller, Devingenlik, Popülizm: 1970'ler için bir Çerçeve Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 127 (2013): 3-25.

Prof. Dr. Necmettin Erbakan Küliyatı (Ankara: MGV, [2013]).

R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zurcher, "Önsöz", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye* (Ankara: Efil, 2014),v-viii.

Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 6:* İslamcılık, ed. Yasin Aktay, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 544-575.

S. Ruken Öztürk, "Türkiye'de Sinema", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoneix, 2012), 457-478.

Süleyman Demirel, *Milliyetçiler Birleşiniz* (İstanbul: Güneş, 1975).

S. T. Kozaklı, "Mahir Çayan'ın Siyasi Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8: Sol* (İstanbul, iletişim: 2007) 500-506.

Selmi Andak, "1974'te Tiyatromuz", *Varlık Yıllığı 1975* (İstanbul: Varlık, 1975), 134-154.

Simon Clarke, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State* (İngiltere: E. Elgar, 1988).

Soner Yalçın, *Hangi Erbakan* (Ankara: Başak, 1994).

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, ed. Ertuğrul Kürkçü c. 7 (İstanbul: İletişim, 1988).

Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, (İstanbul: İletişim, 2014).

Sungur Savran "20. Yüzyılın Politik Mirası" *Sürekli Kriz Politikaları içinde*, der. N. Balkan ve S. Savran, (İstanbul: Metis, 2003): 13-43.

Şehmus Güzel, "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: İletişim, 1983), 1848-1876.

Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984* (İstanbul: Kaynak, 1996).

Şükran Soner, "Sendikalizmde Gelişme Yılları: 1963-1980", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı yurt, 1998).

Şükrü Aslan, *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent* (İstanbul: İletişim, 2004).

Tanel Demirel, *Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika* (Ankara: İletişim, 2004).

Tanıl Bora, Nergis Canefe, "Türkiye'de Popülist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, 2. baskı (İstanbul: İletişim, 2005), 635-662.

Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, 2001).

TC Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, *Türkiye'de Yerel Yönetimler -Belediyeler-* (İstanbul: T.C. Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, 1980).

Tezcan Durna, "70'li Yıllarda Politik Şiddet ve Basın", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, der. R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher (Ankara: Efil, 2014), 230-268.

TİB (Tüm İktisatçılar Birliği), *CHP Hükümeti Üzerine, Aylık Bültenden Seçme Yazılar* (Ankara: TİB, 1978).

Tuncay Çavdar, "Toplumun Bilinçlenmesinde Araç Olarak Tasarım: İzmit Yenilikçi Yerleşmeler Projesi", *Mimarlık*, 154 (1978): 55-60.

Turhan Feyzioğlu, *Mahir*, 4. baskı (İstanbul: Su, 1999).

Tülin Öngen, "Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri", *Sürekli Kriz Politikaları*, der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003): 76-104.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, (Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1998)

Unutturanlar-Fatsa Gerçeği (Belgesel) http://www.youtube.com/watch?v=bTaPotpMjMA

Vehbi Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu* (İstanbul: İletişim, 2013).

William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 1996).

Yakup Kepenek ve Oktar Türel, "Türkiye Ekonomisinin 1980'li Yılları ve Geleceği", *Yapıt* 2 (1983-1984): 7-35.

Yaprak Zihnioğlu, "Türkiye'de Solun Feminizme Yaklaşımı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 8 Sol*, ed. Murat Gültekingil (İstanbul: İletiim, 2007), 1108-1145.

Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi* (İstanbul: Gerçek, 1998).

Yiğit Gülöksüz ve İlhan Tekeli, "1973-1980 Dönemi ve 1980 Sonrası Dönem Belediyeciliği", *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar* (23-24 Kasım 1990), (Ankara Büyükşehir Belediyesi: IULA-EMME), 373-381.

Yüksel Akkaya, "İşçi Hareketleri", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 105-112.

1980-2002

TANK PALETİYLE NEOLİBERALİZM

Cenk Saraçoğlu

12 Eylül 1980 darbesi Türkiye siyasi tarihi için gerçek bir dönüm noktasıydı. Darbenin ardından uygulanan baskı ve şiddet politikaları, sol toplumsal muhalefetin belini kırmaya yönelik hukuki ve idari düzenlemeler ve devletin ideolojik aygıtlarının Türk-İslam sentezi etrafında seferber edilmesi, sonraki yıllarda neoliberal birikim rejiminin üzerinde yükseleceği siyasal ve ideolojik zemini oluşturdu. Ne var ki, söz konusu neoliberal hegemonya projesi 1990'lı yıllar boyunca bir yandan kendi yapısal çelişkileri dolayısıyla bir ekonomik krizden diğerine sürüklenirken, diğer yandan da artık iktidarı istemekte olan İslamcılık, kitleselleşen Kürt siyasal hareketi ve zaman zaman keskinleşen sınıf muhalefeti karşısında sürekli yalpaladı.

"Çok kritik bir dönemecin eşiğindeyiz"; "bundan sonra hiçbir şey eskisi gibi olmayabilir"; "bundan sonra ortaya çıkacaksürpriz altüst oluşlara hazırlıklı olmamız gerekir". Türkiye tarihi boyunca bu ve benzeri cümlelerin içerisinden geçilen dönemi ifade etmek için kullanılmadığı çok az zaman vardır. Bir tür "alarm" ve belirsizlik halinin yansıması olan bu cümlelerin bir ülke tarihinin hemen her dönemi için geçerlilik taşıyabilmesi, bu tür tespitler yapıldığında kimsenin bunları "deli saçması" olarak görmemesi o ülkedeki siyasal ve toplumsal yapının kendi iç dinamikleri ve uluslararası gelişmeler karşısında son derece kırılgan olduğunu gösterir. Türkiye, gerçekten de, diğer geç kapitalistleşmiş ülkelerin pek çoğu için söz konusu olduğu gibi, kalıcı olacağı varsayılan belirli bir siyasal düzen tasavvurunun, karşılaştığı krizler karşısında henüz kurumsallaşamadan çözülmeye mahkûm olduğu karmaşık toplumsal dinamiklere sahip, "hareketli" bir ülkedir. Türkiye kapitalizminin geç ama hızlı gelişim sürecinde ortaya çıkan ve hızla siyasallaşan toplumsal çelişkileri yanında Türkiye'nin dünya kapitalizminin siyasal ve iktisadi açıdan en hassas bölgelerinin tam ortasında yer almasının da bunda özel bir payı vardır. Bir önceki bölümde ele alınan 1970'li yıllar bahsettiğimiz bu hareketliliğin ve kriz dinamiklerinin zirve noktasına ulaştığı Türkiye tarihinin belki de en çalkantılı yıllarını içeriyordu. 12 Eylül 1980 askerî darbesi, 1970'li yılların çalkantısında dikiş tutmayan Türkiye kapitalizmini, kendisine içkin ekonomik ve siyasal kriz dinamiklerini zapturapt altına alarak yeni bir düzen tasavvuru altında istikrara kavuşturma arayışının ürünü olarak ortaya çıktı. Bu düzen arayışının ana hatlarını büyük ölçüde neoliberal sermaye birikim rejimine geçişin gereklilikleri oluşturdu.

Ne var ki, 12 Eylül sonrasındaki Türkiye, bir askerî darbeyle kökü kurutulamayacak derecede derin ve yerleşik tarihsel çelişkilerin yanında bu kez neoliberalizme özgü toplumsal çelişkilerin harekete geçirdiği yeni kriz dinamikleri karşısında çalkantılı yıllar yaşadı. Ayrıca kendisini çevreleyen ülkelerde bitmek bilmeyen kaos ortamı nedeniyle kendisini sürekli yeni bir "kritik dönemecin eşiğinde" buldu. Bu bakımdan başta bahsettiğimiz alarm ve belirsizlik duygusu 1980 ve 1990'lı yıllarda da eksik olmadı. Türkiye bu yıllarda, tam ortasında yer aldığı Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'daki diğer pek çok ülkenin aksine bütün bir toplumsal yapıyı derinden sarsacak büyük bir iç savaşa ya da devrime tanıklık etmedi; ama böylesine büyük altüst oluşları tetikleyebilecek çok boyutlu kriz dinamiklerini kendi içerisinde her zaman barındırdı.

Eğer bize 1980'den bugüne Türkiye'nin yaşadığı dönüşümü bir bütün olarak ifade etmede en uygun kavramın ne olduğu sorulsaydı bu sözcük, üst bir soyutlama düzeyinde, "neoliberalizm" olabilirdi. Neoliberalizm kapitalist üretim tarzı içerisindeki belirli bir sermaye birikim rejimine denk düşmesi açısından daha çok iktisadi tınısı olan bir kavram. Öte yandan bu kavram siyasi, kültürel ve ideolojik alanda bu özgül birikim rejimi ile ilişkili süreçleri ve yapıları kapsayacak genişlikte de kullanılıyor.[1] Bu açıdan ele alacağımız dönemden "neoliberalizm" olarak bahsederken hem üretim ilişkileri ve sermaye birikim süreçlerinde ortaya çıkan değişimleri hem de bu değişimlerle ilişkili olarak siyasi, kültürel ve ideolojik alanlarda ortaya çıkan yeni yapılanmaları kastedeceğiz.

Neoliberalleşme yeni bir ekonomik anlayışın ve birikim rejiminin yerleştirilmesi sürecine eşlik eden bir tasfiye ve yeniden düzenleme sürecini içerir. Neoliberalizm etkisinde şekillenen yeni toplumun ruhu ancak onun neyi yıkıma uğrattığı göz önüne alınarak anlaşılabilir. Neoliberalizm en genel anlamıyla devletin belirli düzeylerde kalkınmacı bir role ve müdahale araçlarına sahip olduğu bir ekonomik yapının çözülerek yerini serbest piyasanın ve ulusal veya uluslararası sermaye güçlerinin dolaysız bir şekilde belirleyici olduğu bir sermaye birikim rejimine bırakmasını içerir. Bu genellikte düşünüldüğünde neoliberalleşme süreci Türkiye'ye özgü değildir; aynı dönem içerisinde farklı biçimlerde de olsa dünyanın pek çok ülkesi benzer bir süreci deneyimlemiştir. Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki sosyal devlet anlayışının tasfiye edilmesi her ülkede birbirinden farklı toplumsal süreçler doğurmuştur. Bu açıdan neoliberalizm, ortak bir sermaye birikim modeline denk düşse de, her bir toplumun geçmişten devraldığı ve güncel olarak sergilediği özgül özellikler temelinde farklı biçimler içerisinde kendisini gösterebilir.[2] Öte yandan küresel ölçekte yürüyen neoliberalleşmenin ortak sonucu piyasa güçlerinin ve küresel sermayenin güncel gereksinimlerinin belirleniminde bir ekonomik yapının ortaya çıkması ve bu dönüşümün toplumun diğer alanlarında da etkisini şiddetli bir şekilde hissettirmesidir. 1980'lerin başlarından bugüne dünyanın pek çok ülkesindeki ve özel olarak da Türkiye'de dönüşümün ruhunu ifade eden şey serbest piyasanın "görünmez elinin" toplumsal ilişkilerin her alanına serbestçe uzanarak önündeki engelleri yıkması ve siyasal, ideolojik ve kültürel alanın bu doğrultuda yeniden yapılandırılmasıdır.

Neoliberalizm döneminin Türkiye'si kamu iktisadi teşekküllerinin tasfiye edildiği veya özelleştirildiği, eğitim ve sağlık gibi alanların piyasalaştığı (yani bu alanların özel sektöre açıldığı), yabancı sermayenin iç piyasaya girmesinin önündeki engellerin kaldırıldığı, finansallaşmanın yoğunlaştığı ve ekonomik krizlerin sıklığının ve ağırlığının arttığı bir ülkedir.[3] Aynı dönemde siyaset alanında sınıf temelli muhalefetin hem sendikaların gücünün azalması hem de sol partilerin erimesi ile gittikçe zayıfladığı, siyasal İslam'ın ve dinsel kimliğe dayalı siyasetin yükselerek iktidar alanına dahil olduğu, Kürt hareketinin siyasi bir aktör olarak öne çıktığı bir süreç yaşanmıştır. Kültürel alanda ise neredeyse bütün sanatsal etkinliklerin, iletişim faaliyetlerinin piyasalaştığı ve birer sektör haline gelerek büyüdüğü bir süreçten geçilmiştir.

Kuşkusuz siyaset ve kültür alanında genel hatlarıyla ifade ettiğimiz bu dönüşümlerin hepsi

---

1 Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*, çev. Şeyda Başlı (İstanbul: Yordam, 2008), 2.

2 Neil Brenner ve Nik Theodore, "Cities and Geographies of Actually Existing Neoliberalism", *Antipode* 34:3 (2002), 349-79.

3 Mustafa Sönmez, *İşte Eseriniz!: 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: İletişim, 2004), 201.

iktisadi düzeyde uygulanan piyasacı politikaların doğrudan birer sonucu değildir. Örneğin siyaset alanında siyasal İslamın ve Kürt Hareketi'nin yükselişi gibi olgular pek çok farklı dinamiğin birlikte yarattığı karmaşık ilişkilerin sonucunda ortaya çıkmıştır ve bu bakımdan bu olguların "neoliberalizme" indirgenmesi doğru olmaz. Öte yandan bahsettiğimiz tüm bu olgular neoliberalizmin doğrudan bir sonucu olmasa da onun belirlediği bir toplumsal zemin üzerinde vücut bulmuştur ve bu olguların değerlendirilmesinde bu zemini hesaba katmak elzemdir. Bu bakımdan neoliberalizmi 1980 sonrasında ortaya çıkan her şeyi belirleyen, yaratan bir "bağımsız değişken" olarak görmektense onu bu dönemdeki toplumsal formasyonun yapısal hatlarını, sınırlarını büyük ölçüde çizen bir süreç olarak hesaba katmak gerekir.

EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

1980'lerin başından 2002'ye kadar Türkiye'nin ekonomik hayatında süreklilik arz eden belirli eğilimlerden bahsetmek mümkün olsa da bu dönemi hiçbir sapma içermeyen, yekpare bir bütünlük gibi ele almak bazı önemli ayrıntıları gözden kaçırmamıza sebep olabilir.[4] Bu bakımdan ülkenin bu dönemde nasıl bir ekonomik yapıya kavuştuğunu hem sade biçimde açıklamak hem de bazı hayati noktaları gözden kaçırmamak için onu kendi içinde iki ayrı döneme ayırmak mantıklı gözüküyor. Birinci dönem Türkiye ekonomisinin "ihracata dayalı kalkınma modeli" çerçevesinde dönüştüğü 1980-1990 aralığını; ikinci dönem Türkiye'nin küresel kapitalizme eklemlenmesinin hız kazandığı 1990'lardan 2002'ye kadarki süreci kapsayacak.

12 Eylül Darbesi'nin hemen arkasından uygulanmaya başlanan yeni ekonomik politikalar aslında daha önceki bölümde de ele aldığımız 24 Ocak 1980 kararlarının hayata geçirilmesini içeriyordu. 24 Ocak programı 1970'li yılların sonunda büyük bir kriz ve finansman açığı yaşayan geç kapitalistleşmiş ülkelere IMF'nin hemen hemen aynı içerikle önerdiği yapısal uyum reformlarının çizdiği çerçeve içinde tasarlanmıştı. Ülkedeki kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürülebilir kılınması için IMF ve Dünya Bankası'ndan alınacak dış finansal yardım bu programın hayata geçirilmesi koşuluna bağlanmıştı. Hatta IMF-Dünya Bankası için Türkiye, yapısal uyum kredileriyle geç kapitalistleşmiş ülkeleri ihracata yönelik olarak "kalkındırma" stratejisinin sınanacağı bir model ülke olarak görülüyordu.[5] Bu bakımdan 1980 ile 1990 arasında yapılan pek çok hamlenin arkasında, yeni birikim rejimini inşa ederken bunu mümkün kılacak dış yardım akışının sorunsuzca sağlanması hedefi vardı. Aşağıda temel hatlarını ele alacağımız bu programın işçi sınıfının cumhuriyet tarihi boyunca edindiği belirli kazanımlara yönelik doğrudan bir saldırı anlamına geldiği açıktı. Bu bakımdan güçlü bir sol muhalefetin ve örgütlü bir işçi sınıfının varlığında bu politikaların hayata geçirilmesi beraberinde bir de siyasi krizi getireceğinden 24 Ocak programı ancak 12 Eylül 1980 Darbesi'nin "sütliman" ortamında tam manasıyla uygulamaya konuldu. Darbe döneminde bu sürecin "beyin takımının" liderliğini ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına atanmış ve daha sonra 1983 seçimlerinde Anavatan

4 Fuat Ercan, "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi: 1980-2004", *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, Haz. Fuat Ercan ve Demet Özmen Yılmaz (Ankara: Dipnot, 2006), 379-410, 399.

5 Ziya Öniş, "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy", *Studies in Comparative International Development* 27:2 (1992), 3-23, 11.

Partisi (ANAP) lideri olarak başbakanlığa yükselecek Turgut Özal yürütüyordu. Turgut Özal sivil bir partinin lideri ve seçilmiş bir başbakan olarak 1983-1991 yılları arasında da bu neoliberal paradigmaya bağlı kalmayı sürdürecekti.

1980 sonrası ekonomik politikalar ithal ikameci sanayileşme olarak da bilinen ve ayrıntılarına bir önceki kısımda değindiğimiz "ulusal kalkınmacı" sermaye birikim rejiminden, ihracat üzerinden büyümeye dayalı bir rejime geçişi mümkün kılmak üzerinedir.[6] Bu stratejinin hayata geçmesi çeşitli düzeylerde pek çok ekonomik reformun yapılmasına bağlıydı. Planlanan şey sermaye sahiplerinin yapacağı ihracattan elde edecekleri kârı yeni yatırımlarda kullanması, bu şekilde ihracat hacminin ve genel olarak da ekonominin sürekli büyüme trendini koruması idi. Birikmiş sermaye dış pazarda değerlenme şansı bulacak ve içe dönük sermaye birikiminin yaşadığı tıkanma aşılabilecekti. Bu doğrultuda devlet bir yandan ihracatın önündeki önceki dönemlerden kalan engelleri birer birer ortadan kaldırırken diğer yandan da ihracat yapma potansiyeline sahip tekstil ve gıda sektörleri, ucuz kredi ve vergi muafiyeti gibi teşviklerle cesaretlendirme yoluna gitti. Daha önceki dönemlerde sıkı bir şekilde denetlenen ithalat rejiminin serbestleşmesi sayesinde eskisi gibi iç pazar tekeline sahip olmayacak yerli sermayenin dış pazarlarda güçlü olacağı sektörlere yönelmesi bekleniyordu. Ayrıca 24 Ocak 1980'de alınan kararlarla serbestleşen faiz sistemi sayesinde şirketler dışa açılmak için gerekli para sermaye piyasanın belirlediği koşullarda tedarik edebileceklerdi.

Sermaye sahiplerinin yüzlerini dışarıya dönmelerini sağlamak için aynı zamanda iç talebin daraltılması da gerekiyordu. Bu doğrultuda öncelikle hem kamuda hem de özel sektörde çalışan emekçilerin ücretleri baskı altına alındı. 1980-1990 aralığında temel tüketim mallarında görülen yüksek fiyat artışları yani enflasyonla birlikte reel ücretlerde ciddi düşüşler meydana geldi. 1988 yılına gelindiğinde reel ücretler 1977 yılıyla karşılaştırıldığında yüzde 55 oranında gerilemiş durumdaydı.[7] Ücretlerin düşme eğilimine girmesinden umulan bir başka şey de ihracat yapacak firmaların üretim maliyetlerinin düşmesi ve Türkiyeli kapitalistlerin dış pazardaki rekabette ellerinin güçlenmesiydi.[8] Tüm bu hamlelere banka faizlerinin yükseltilmesi ve döviz kurunun serbestleşmesi eşlik etti. Yüksek faiz ve kur ortamında birikim sahipleri iç tüketimden finansal yatırıma yönelecek ve böylelikle de sürekli büyümesi planlanan ekonominin finansmanı için hazırda bir sermaye bulunacaktı. Yüksek faiz ve serbest kur politikası aynı zamanda çalışanları tasarrufa yönelterek iç talebi daha da daraltacak ve sermaye sahiplerini ihracata yönelik yatırım yapmaya zorlayacaktı.

Sermayeden alınan vergilerin düşük tutulduğu ve kamu kaynaklarının ihracat teşvikine ayrıldığı 3 yıllık askerî darbe döneminde bütçe açığını makul düzeyde tutmak amacıyla devletin kamu sektörüne yaptığı yatırımlar önceki dönemlere göre çok düşük düzeyde kaldı. 1983 yılında darbe sonrası yapılan ilk seçimde iktidarı devralan ANAP döneminde ise özellikle 1985-1986 yıllarında kamu harcamalarında yeniden bir artış yaşandı. Özellikle haberleşme, enerji, otoyol, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gibi altyapı projelerine dönük harcamaların Türkiye kapitalizmine bir ivme kazandırdığını belirtmek gerekir. Fakat bu artış devletin sermaye kesimlerinden elde ettiği vergilerle değil bankalara tahvil ve bono satışıyla, yani dev-

6 Galip Yalman, *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2009), 4.

7 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2002), 131.

8 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 19. Baskı (İstanbul: Remzi, 2007), 203.

letin sermaye kesimine yüksek faizle borçlanması ile finanse edilmeye çalışılmıştır. Bu mekanizmanın süreklilik kazanmasıyla, devletin faiz ödemelerinin toplam yatırım harcamalarına oranı 1980'den 2000'e neredeyse on kat artmıştır. Bu borç döngüsü var olan kaynakların devlet aracılığıyla sermayeye aktarılması anlamına gelir ki bu da neoliberalizm döneminde devletin değişen fonksiyonu hakkında bazı ipuçları sağlar.[9] Bu durum ise paradoksal olarak esasen dış ticaretle sermaye birikimi yapması beklenen kapitalist sınıfı bu tür finansal mekanizmaların nimetlerinden yararlanmaya ve biriktirdiği kârı finansal mekanizmalar içinde değerlendirmeye itmiş ve büyük ölçüde üretimle bağlantısı azalmış rantiye bir zümrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[10]

Korkut Boratav'ın deyişiyle "bu dönem burjuvazi içinde 'paramı altına mı, dövize mi, tahvile mi, emlaka mı, mevduata mı, hisse senedine mi yatırayım?" sorusunun 'hangi alana üretken yatırım yapayım' sorusunun önüne geçtiği yıllar olma özelliği de taşımaktadır".[11] Kısacası bu dönemde düşük ücret politikalarıyla sermayenin kesesine akan kâr iç borçlanma mekanizmalarıyla hiç görülmedik düzeyde kendi kendisini katlıyordu. Bu iç borcun ve aynı zamanda tüm bu politikaların kaynağının sağlanması için uluslararası finans örgütlerinden alınan dış borcun yine emekçi kesimlere yüklenen vergiler yoluyla finanse edilmeye çalışıldığı düşünüldüğünde 1980-1990 arası dönemin pek çok iktisatçı taraf ından "sermayenin emeğe yönelik karşı saldırısı" olarak tariflenmesi anlaşılır hale geliyor.[12]

1980-1990 aralığında yakalanan yıllık ortalama yüzde 4,8 büyüme oranı Türkiye'nin 1970'lerin sonundaki "durgunluğundan" sıyrıldığını ve IMF ve Dünya Bankası perspektifinden bakıldığında neoliberal dönemin ilk safhasını "sorunsuzca" kat ettiğini gösterir. Öte yandan bu büyümenin çalışan kesimler üzerine büyük bir yük bindirilerek, eşitsizlikleri derinleştirerek gerçekleştiğini ifade etmek gerekir. Kırda tarım gelirlerinin GSMH içerisindeki payının düşer ve kentlerde de memur-işçi reel ücretleri azalırken, toplumun küçük bir azınlığının kar, rant ve faiz gibi araçlarla zenginleştiği 1980'li yıllar boyunca gelir adaletsizliği gittikçe derinleşmiştir.[13]

Bununla beraber bu büyüme oranlarının yakalanmasının arkasında yeni üretim sektörlerinin ortaya çıkmasından veya sınai altyapı yatırımlarından çok ithalat rejiminin serbestleştirilmesi ve böylelikle de ithalat hacminin sürekli yüksek kalması bulunmaktadır.[14] Bu durum ülke ekonomisinin dış borçlara ve kredilere bağımlılığını artırması sonucunu doğurmuş 1978'de milli gelirin yüzde 21'ini teşkil eden dış borç, 1985'te yüzde 30'a çıkmıştır.[15] Üstelik ekonomide bu köklü değişime rağmen "resmî söylemin ve beklentilerin aksine ekonomi ihracata yönelik olarak sanayileşememiştir."[16] Bu durum elbette 1980-1990 aralığında ihracatın artmadığı anlamına gelmemektedir. İhracat devlet tarafından sağlanan teşviklerle belirli

9 Fuat Ercan, "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", *Neoliberalizmin Tahribatı*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 9-44, 23.

10 Yalman, *Transition to Neoliberalism*, 295.

11 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2007*, 10. baskı, (Ankara: İmge, 2006), 169.

12 A.g.e., 145.

13 Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 322.

14 Yalman, *Transition to Neoliberalism*, 278.

15 Sönmez, *İşte Eserimiz!*, 120

16 Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme* (İstanbul: İletişim, 2001), 26.

GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi)

Güneydoğu Anadolu Projesi, Türkiye'deki tarıma açılabilir arazinin yaklaşık yüzde 20'sine denk düşen Fırat ve Dicle arasındaki geniş havzanın sulanabilmesini sağlamaya yönelik bir plana dayanmaktadır. Ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak'ı kapsayan bu projenin ilk tasarımları henüz 1930'lu yıllarda ortaya çıkmış, buna yönelik çalışmalar 1950 ve 1960'lı yıllarda sınırlı düzeyde de olsa sürdürülmüştü. 1977'de bölge içerisinde tekil ve bağımsız yürüyen kimi çalışmaların bütünlüklü bir şekilde yürütülme kararının alınmasıyla yerel projeler bölgesel ölçekli tek bir projenin parçası haline getirilmiştir. GAP ismi de 1977'de alınan bu birleştirme kararının ardından doğmuştur. 1980'den bugüne kurumsal altyapısı daha da güçlendirilen proje kapsamında, başta Türkiye'nin ve Avrupa'nın en büyük barajı olarak kabul edilen ve 1989'da faaliyete geçen Atatürk Barajı olmak üzere bir dizi hidroelektrik santralı ve sulama kanalı inşa edilmiştir. Diğer yandan özellikle 1990'lı yıllardan itibaren GAP'ın ilan edilmiş asli amacı olan tarım arazilerinin sulanabilir hale getirilmesi hedefinden uzaklaşılarak daha çok Türkiye kapitalizminin enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik elektrik santrallerinin inşa edilmesine odaklanıldığını söylemek gerekir (Öyle ki 2012 itibariyle elektrik üretimi yapan projeler neredeyse bitmiş durumdayken sulamaya yönelik projelerin ancak yüzde 15'i tamamlanabilmiş durumdaydı). 2000'li yıllar boyunca projenin sürdürülmesi için gereken finansal kaynağın tedarik edilmesinde ortaya çıkan sorunlar, 2010'da tüm yatırımların tamamlanmasına yönelik konulan hedefin gerçekleşmesini mümkün kılmamıştır.

Güneydoğu Anadolu Projesi, köken itibariyle Türkiye'nin kapitalizme tam olarak entegre olamamış ve bu haliyle de geri kalmış sayılan bir bölgesinin "kalkınmasına" ivme kazandırmak ve böylelikle de bölgeler arasında gittikçe derinleşen eşitsiz gelişim sürecine yönelik bir önlem almak gibi iktisadi bir saikten yola çıkmış gözükür. Diğer yandan, proje, özellikle 1980'li yıllardan itibaren aynı zamanda bölgedeki Kürt muhalefetini etkisizleştirmek gibi "politik" bir hedefi de kendi içerisinde barındırmıştır. Türkiye'deki Kürt sorununu terör dışında, bir azgelişmişlik ve kalkınma eksikliği meselesi olarak gören resmî ideolojik yaklaşımın bir uzantısı olarak siyasi iktidarlar, GAP'tan aynı zamanda siyasi beklenti içerisinde de olmuşlardır. Bu siyasi beklenti bölge halkının yaşadıkları yerlerdeki iktisadi süreçlerle daha kalıcı bağlar kurması ve böylelikle de Kürt hareketinin çekiminden uzaklaşması şeklinde özetlenebilir.

düzeyde artmış olsa bile Türkiye'deki imalat sanayii bu ihracat oranlarını koruyacak veya daha da arttıracak bir sanayi altyapısı yatırımını gerçekleştirememiştir.[17] Zira ücretlerin düşürülmesine rağmen 1980-1990 aralığında imalat sanayi yatırımlarının toplam yatırımlar içerisindeki payı gerilemiş, yatırımlar daha çok hizmetler sektörüne akmıştır. 1980'li yıllarda kamu yatırımları daha çok altyapı ve enerji gibi alanlarda yoğunlaşırken, özel yatırımlar konut sektörüne doğru yönelmiştir.[18] İhracata yönelik sanayileşme hedefinin yeni ekonomik ve kurumsal düzenlemelere rağmen tam olarak gerçekleşememesini Türkiye'de sermaye sınıfının, kapasite yoksunluğu yüzünden, önceki dönemden kalma ithal ikameci yöntemlere bağlı kalmaya devam etmesine bağlayan araştırmacılar da vardır. Örneğin Gamze Yücesan Özdemir ve Ali Murat Özdemir, 1980'den 1990'lı yılların ortalarına kadar uzanan dönemde, tüketim mallarının üretiminde dahi üretim sektörünün, bir önceki dönemdeki gibi, ara mallar ve yatırım mallarının ithalatına yüksek bağımlılığını veri alarak ithal ikameci bir modelin bu kez ihracata dayalı olarak devam ettiğini söylemişlerdir.[19]

---

17 Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri", *Toplum ve Bilim* 77 (1998), 45-67, 51.

18 Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 47.

19 Gamze Yücesan-Özdemir ve Ali Murat Özdemir, *Sermayenin Adaleti* (Ankara: Dipnot, 2008), 78-82.

1980'li yıllar boyunca uygulanan ithalat rejiminin ve ulusal mali piyasaların serbestleştirmesine dönük politikalar 1990'lı yıllara tamamıyla dışa açık bir ekonomiyi miras bıraktı.[20] Öte yandan, 1990'lı yılların başından itibaren yerli kapitalistlerin ihracata yönlendirilmesine dair politikaların başarısızlığa uğradığı ve artık sürdürülemez bir noktaya eriştiği anlaşılmıştı. Üstelik 1980'lerin başından itibaren emekçi sınıfların aleyhine seyir izleyen yeniden yapılanma siyasi bir kriz yaratacak düzeyde emek muhalefetinin canlanmasına neden oluyordu. Tüm bu koşullar altında 1980'lerin finansal serbestleşmeye dayalı politikaları daha da derinleştirilerek dış kaynaklı kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı bir büyüme stratejisi ve finansman arayışı ortaya çıktı. Finansal serbestleşmenin arkasındaki neoliberal saik uluslararası piyasalardan ülkeye yönelecek para akışının bir türlü başarılamamış sanayinin yapısal dönüşümünü finanse etmesi ve ihracatı beslemesiydi. Fakat, neoliberal dogmanın öngördüğü sonuç Türkiye için gerçekleşmedi. "İhracata dayalı büyüme stratejilerinden en kârlı çıkanın ihracata dönük burjuvazinin olduğu Doğu Asya ülkelerinin aksine, finansal liberalizasyon, Türkiye'de lüks malların ithaline ve iç tüketime neden oldu".[21]

1990'lı yıllara girilirken hem yükselen emek muhalefeti hem de ihracat oranlarının istenilen düzeyde gerçekleşememesi yüzünden iç pazardaki talebe dayalı büyüme hedefi ücretlerin belirli bir düzeyde artırılmasını gerektiriyordu ve 1980'li yıllardaki eğilimin aksine 1990'lı yılların ilk yarısında hem kamu hem de özel sektörde çalışanlar ücretler düzeyinde bazı kazanımlar elde ettiler. Lakin bu artış için gereken kaynak ülke içindeki sermaye sınıfının karlarından feragat etmesiyle ya da daha fazla vergilendirilmesiyle değil doğrudan devletin kaynak aktarımıyla mümkün oluyordu.[22]

Kısacası 1990'lardaki artışın kaynağı ya büyük oranı yine emekçi kesimler tarafından sağlanan vergiler ya da iç ve dış borçlanmaydı. Bu durum bir yandan kaynakların önemli ölçüde sermayeye aktarılması nedeniyle devletin sosyal alandaki yatırımlarını sekteye uğratırken diğer yandan da enflasyon, bütçe açığı ve dış borcun sürdürülemez boyuta ulaşmasına neden olmuştu. Neticede zaten son derece hassas dengeler üzerinden ilerleyen bu büyüme stratejisi 1994'te yaşanan büyük bir ekonomik krizle tıkanma noktasına geldi.

1994 krizi her ne kadar pek çok ana akım iktisatçı tarafından kamu maliyesinin düzgün yönetilememesi ve uygulanan popülist politikalarla ilişkilendirilmeye çalışılsa da esasında 1990'lı yıllarda derinleştirilen sıcak para akışına dayalı büyüme stratejisinin içsel bir çelişkisinin ürünüydü. Birikim ve yatırım süreçlerinin yüksek ulusal faiz ve düşük döviz kuru politikalarıyla kısa vadeli spekülatif kâr arayışı içindeki sermaye akışlarına büyük ölçüde bağımlı hale getirilmesi sermayenin "dışarıya kaçma" eğilimi gösterdiği ve ülke içinde döviz sıkıntısının ortaya çıktığı her momentte kriz dinamiklerini tetiklemiştir. 1994 krizi sonrasında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) iktidarının "kemer sıkma politikaları" olarak bilinen 5 Nisan kararlarıyla ücretleri yeniden baskılamaya ve kamu maliyesini disipline etmeye yönelik düzenlemeleri de aynı mantık üzerinden savunulmuştur. Reel ücretlerdeki düşme ve sıcak paraya dayalı yabancı sermaye girişleri belirli bir süre 1994

20 Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 25.
21 Yücesan-Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 82.
22 Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 49-50.

krizinin temel sebebi olan bütçe açığının kapatılma çabalarına destek olmuştu.[23] Ne var ki, Türkiye'nin ekonomik krizler karşısındaki kırılganlığı salt bir "bütçe tasarrufu" sorunundan ibaret kalmamıştır. Nitekim, 2001'de bu kez Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Anavatan Partisi (ANAP) koalisyon hükûmeti zamanında daha da şiddetli vuran bir krizin önüne geçilememesi Türkiye'deki ekonomik krizin sorumlusunun "yüksek ücretler" ve "kamu harcamalarından" ziyade dışa bağımlı neoliberal birikim stratejisinin yapısal çelişkileri olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca ve 2000'lerin hemen başında yaşadığı ekonomik krizler aynı zamanda ülke ekonomisinin küresel kapitalizme bağımlılığının daha da arttırılmasına yönelik düzenlemelerin hayata geçirilmesine neden oldu. Yaşanılan her krizin sonrasında acil finansal kaynak arayışıyla IMF ile yapılan anlaşmalar ülke ekonomisini adım adım uluslararası finans örgütlerinin denetimine sokmuş ve ekonomik karar alma mekanizmaları "teknik" bir meseleye veya kerameti kendinden menkul uyum programlarına indirgenerek siyasi mücadelelerden kaçırılmaya çalışılmıştır.[24] Finans politikaları IMF programları etrafında belirlenirken ticaret politikaları 1995'ten itibaren Avrupa Birliği'nin gereksinimlerinin belirleyiciliği altındadır. Zira Türkiye'nin 1995 yılında Gümrük Birliği Antlaşması ile birlikte gümrük tarifeleri ve ithalat kotalarını içeren dış ticaret politikalarında inisiyatif Avrupa Birliği'ne geçmiştir.

1980 ile 2002 arasında Türkiye ekonomisinin genel eğilimlerini özetlemek gerekirse kabaca şu tespitlerde bulunulabilir: İthal ikamesi temelindeki birikim mekanizmaları yerini spekülatif sermaye akışlarına, ihracat teşviklerine, turizm, bankacılık, inşaat gibi alanlardaki yatırımlara bel bağlayan bir sermaye birikim rejimine bırakmıştır. Tüm bu geçiş sürecinin altyapısı iç ve dış borçlanmayla, 1990'ların ortalarında yapılan özelleştirme gelirleri ve uluslararası finans örgütlerinden alınan kredilerle kurulmaya çalışılmış ve bu sayede ekonominin kırılganlığı ve sıcak para akışlarına bağımlılığı artmıştır. 1980 öncesi dönemde "birikim mekanizmalarını KİT (Kamu İktisadi Teşekkürleri) sistemi ve beş yıllık kalkınma planları aracılığıyla doğrudan denetleyen devlet", 1990'lı yıllara gelindiğinde birikim sürecini artık dolaylı yoldan finansal araçlar ve faiz oranlarında yaptığı oynamalarla yönetmeye çalışmıştır.[25] Kamunun sanayi yatırımları önemli ölçüde azalırken, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren mevcut kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Ne var ki, sürdürülebilirliği kısa vadeli ve geçici sermaye giriş çıkışlarına bağlı olan bu sistem artan kırılganlığıyla 1994, 1999, 2000 ve 2001 yıllarında birbiri ardına gelen dört krizle sarsılmış ve bu sarsıntılar büyüme oranlarının eksiye dönmesi (yüzde 6 ila yüzde 9,5 oranları arasındaki küçülme) ve işsizlik oranlarında ciddi artışlar ile sonuçlanmıştır. Öyle ki 2001'deki büyük krizin ardından Türkiye'de kişi başına düşen gelir 7 yıl öncesinin seviyelerine gerilemiştir. Kriz dönemlerinin ardından uygulanan politikalarla bu daralmalar telafi edilmeye çalışılsa da ekonominin kırılgan yapısının sürekliliği Türkiye ekonomisini krizlere açık halde tutmayı sürdürmüştür.[26]

---

23 Yücesan-Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 85.

24 Bağımsız Sosyal Bilimciler, *IMF Gözetiminde 10 Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükûmetler, Tek Siyaset* (İstanbul: Yordam, 2007).

25 Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, 55.

26 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2007*, 181.

2001 Şubat'ında cumhuriyet tarihinin en büyük krizlerinden birinin yaşanmasının ardından DSP, MHP ve ANAP'tan oluşan koalisyon hükûmeti IMF yönlendiriciliğinde hazırlanan "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" adı altında dalgalı döviz kuru ve sıkı mali politikalarına dayalı bir dizi ekonomik önlemi devreye soktu. Söz konusu sıkı ekonomik politikaların yönetimi Dünya Bankası'ndaki görevini bırakarak Türkiye'ye gelen ve parlamento dışından bir teknokrat olarak ekonomiden sorumlu Devlet Bakanlığı koltuğuna oturtulan Kemal Derviş'e bırakıldı. 2001'de yaşanan kriz Türkiye'de yıllardır etkinliklerini sürdürmekte olan merkez sağ ve sol partileri deyim yerindeyse siyasal haritadan silerek Adalet ve Kalkınma Partisi'nin son 10 yıldır süren iktidarının yollarını döşeyen etkenlerden biri oldu.

Toplumsal sınıflar

1980 sonrasında yaşanan neoliberalizme geçiş süreci Türkiye'deki toplumsal sınıfların yapısında, bu sınıfların yaşam tarzlarını düzenleme biçimlerinde, ideolojik ve siyasi konumlanışlarında önemli değişimler yarattı. Günümüz Türkiye kentlerindeki toplumsal hayata tanık olan herhangi birisi ülkedeki yaşam standartlarının, tüketim pratiklerinin, barınma koşullarının ve gündelik hayatı düzenleme biçimlerinin zengin bir çeşitlilik ve değişkenlik arz ettiğini görecektir. Öte yandan tüm bu çeşitliliğe ve değişkenliğe "üretim araçlarının mülkiyeti" noktasından bakıldığında diğer tüm kapitalist toplumlarda olduğu gibi Türkiye'deki sınıf yapısını çözümlemeye öncelikle emek ile sermaye, (yani geçimini sağlamak için emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayanlar ile üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip fabrika, şirket ve işletme sahibi kapitalistler) arasındaki ilişkileri anlamaya çalışarak başlanabilir. Bu perspektif temelinde 1980 sonrasında emek ve sermaye kesiminin kendi içinde ortaya çıkan bölünme ve parçalanmaların aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz zengin çeşitliliğin zeminini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan Türkiye'nin toplumsal hayatındaki dönüşümleri emek-sermaye ilişkileri açısından incelemek bize daha sade ve anlaşılır bir Türkiye toplumu tablosu sunabilir; ama bu tablonun aynı zamanda gerçeğe yakın bir biçim alabilmesi için hem emekçileri hem de kapitalistleri yekpare ve türdeş iki grup olarak ele almaktan kaçınmak ve bunların kendi içindeki parçalanmaları göz önüne almak zorunludur.

Neoliberal dönemde sermaye

Türkiye'nin tarihsel gelişimini inceleyen pek çok çalışma cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de, toplumsal hayatın her alanına müdahale edip, onu kendi mantığınca düzenleme çabası içindeki bir otoriter devletin karşısında bağımsız ve güçlü bir sermaye sınıfının gelişemediğini vurgular. Bu tez, devleti sınıf mücadelelerinin seyrine göre biçim değiştiren bir kurumlar bütünü ya da çatışma alanı olarak değil de başlı başına, kendi çıkarı olan bir özne olarak tarif eden bir anlayışa dayanır.[27] Buna göre kadim otoriter devlet geleneği Türkiye'de burjuvazinin ayrı ve "kendisi için" bir sınıf olarak tarih sahnesine çıkmasını ertelemiş, burjuvazi ancak devlet güdümünde ve onun desteğiyle gelişme şansı yakalayabilmiştir.[28] Batı Avrupa'daki ve Kuzey Amerika'daki gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'de

[27] Bu tezin bir eleştirisi için bkz. Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis* 9 (2009), 17-54.

[28] Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim, 2003), 15-6.

1980 Sonrasında Özelleştirme

1985 yılından itibaren 270 kuruluştaki kamu hisseleri, 22 yarım kalmış tesis, 1614 taşınmaz, 8 otoyol, 2 boğaz köprüsü, 126 tesis, 6 liman, şans oyunları lisans hakkı ile araç muayene istasyonları özelleştirme kapsamına alınmıştır.

Özelleştirme uygulamalarının başlatıldığı 1985 yılından 2014 yılına kadar geçen 29 yıllık sürede kapsama alınan kuruluşların yarısından fazlası tamamen özelleştirilmiştir.

Halen özelleştirme kapsam ve programında 23 kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşların 12 tanesinde yüzde 50'nin üzerinde kamu payı vardır. Bunun yanı sıra, özelleştirme kapsamında 614 taşınmaz, 38 tesis, 3 liman, 8 otoyol, 2 boğaz köprüsü ile şans oyunları lisans hakkı da yer almaktadır.

1986 yılından bugüne kadar gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı 60,7 milyar $ düzeyindedir.

(Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2014)

burjuvazinin daha köksüz ve sermaye varlığı açısından daha zayıf olduğu su götürmez. Öte yandan bu durum Türkiye'deki "kültürel durumun" ya da geçmişten bugüne aktarılan "bir devlet geleneğinin" ürünü olmaktan ziyade daha çok ülkenin geç kapitalistleşmesi, yani gelişmiş bir kapitalist sınıfın ortaya çıkması için gerekli sermaye birikimi sürecinin daha geç tamamlanması ile ilgilidir. Bu durum daha önceki bölümde de izah edildiği gibi Türkiye'deki sermaye sınıfının ancak 1960-1980 aralığında uygulanan ithal ikameci ve korumacı politikaların oluşturduğu elverişli zeminde serpilip büyüyebilmesini mümkün kılmıştır. Keza, Türkiye ile benzer bir kapitalist gelişim seyri izleyen Latin Amerika ülkelerinde de yerli kapitalist sınıf bu korumacı politikalardan istifade ederek güçlenebilmiştir.

1960-1980 aralığının yüksek kârlılığa el veren koşullarından büyüyerek ve güçlenerek çıkan sermaye sınıfı ve özellikle de onun sanayi burjuvazisi fraksiyonu, 1980'li yıllara bu kârlılığı sürdürme ve birikmiş sermayesini yeni alanlarda değerlendirme arayışı içerisine giriyordu.[29] 1980'lerin başında, yani 12 Eylül darbesinin olası bir emek muhalefetini imkânsız kıldığı bir ortamda benimsenen ihracata dayalı büyüme anlayışının bu arayışa karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Zira bir yandan ihracatı özendirmek iddiasıyla sürekli baskılanan işçi ücretleri ve kırpılan sosyal haklar kârlılığı yüksek bir düzeyde tutmaya devam ederken diğer yandan yatırımcılara ve özellikle de ihracatçılara yönelik devlet desteği Türkiyeli sermayedarları yeni yatırım alanlarına dahil olmak konusunda daha cesaretli kılıyordu.[30] İhracatçıların ve aynı zamanda inşaat, turizm, otomotiv gibi iç pazara yönelik yatırım yapacak sermayedarların devlet kredileri ve vergi muafiyetleri ile destekleniyor olması özellikle Turgut Özal'lı ANAP yıllarında hükûmet ile sermayenin belirli kesimleri arasında bir tür himayeciliğe dayalı enformel ilişkinin önünü açtı.[31] ANAP hükûmeti ile yakın temas halinde olmak aynı zamanda gittikçe serbestleşen piyasa koşullarında devlet desteğini de arkaya almak anlamına geliyordu.

Bu dönemde kimi sermaye kesimlerinin enformel ve hatta daha doğru bir ifadeyle "illegal" bir yoldan zenginleşme kanallarından birisini de "hayali ihracat" teşkil ediyordu. Hayali ihra-

29 Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66:1 (2011), 73-93, 84.

30 Yalman, *Transition to Neoliberalism*, 271.

31 Tülin Öngen, "Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri", *Sürekli Kriz Politikaları*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 76-105, 88.

cat, devletin, ihracatı teşvik amacıyla, ihracatçı şirket veya şahısların ülkeye getirdikleri döviz karşılığında bunlara vergi iadesi şeklinde para ödemesi yapmasına dayalı sistemin kolaylaştırdığı bir dolandırıcılık biçimiydi. 1980-1990 aralığında pek çok şirket çeşitli dolandırıcılık yöntemleriyle ya yapılmamış ihracatı yapılmış gibi göstererek ya da gerçekte yapılandan daha fazlasını beyan ederek devletten haksız vergi iadesi alma fırsatını değerlendirmiş ve sermayesini bu sayede büyütebilmiştir.

1980'lerden itibaren kimi sermaye grupları, beklener. düzeyde olmasa da özellikle tekstil gibi emek-yoğun sektörlere yönelerek dış pazarlara açılma gayreti içinde oldular.[32] Öte yandan, sunulan cömert devlet teşviklerine rağmen 1980'ler boyunca asli olarak ihracat üzerinden sermaye biriktirebilen bir burjuva sınıfı oluşamadı.[33] Daha çok iç pazara yönelik, enerji, gıda, telekomünikasyon, inşaat ve turizm gibi sektörler burjuvazinin sermayesini değerlendirdiği elverişli alanları olarak öne çıktı.[34] 1980'lerin ortalarından itibaren finansal liberalleşme politikalarının hız kazanmasıyla birlikte ise burjuvazi içerisinde faiz, repo, bono, tahvil, döviz, gayrımenkul ve hisse senedi vb. araçlarla sermayesini artırmaya yönelen rantiye bir zümre doğdu.[35] Bunların bir kısmı hem bankacılığa yönelerek para sermayeyi ellerinde tutma şansı yakaladılar hem de sanayi ve ticaret faaliyetleri ve dış pazarlara açılma için gerekli finansmanı kolaylıkla sağladılar.[36] Sermaye birikiminin bu özellikleri sayesinde, para sermaye ile üretken sermayenin kaynaştığı, pek çok ekonomik aktiviteyi birbirini besleyecek şekilde değerlendiren dev holdinglerin sayısı arttı.[37]

TRT'nin televizyon yayıncılığındaki tekelinin son bulmasıyla sermaye sınıfı içerisinden medya sektörüne büyük yatırım yapan bir kesim de ortaya çıktı. Medya organlarının mülkiyetine sahip olmak sadece yeni bir sektöre yatırım yapmak ve bu sektörün kendi emek süreçleri içerisinde yaratılan artık değere el koymak maksadını taşımıyordu. Bundan da önemlisi etkili bir basın yayın aracına sahip olmak aynı zamanda önemli ideoloji üretim araçlarının kullanımını da ele geçirmek ve bu sayede çeşitli meselelere yönelik toplumsal algıyı şekillendirme ve kanaat üretme kapasitesine sahip olmak anlamına geldiğinden sermaye sınıfı için sadece ekonomik değil siyasal/ideolojik bir yatırım anlamına geliyordu. Keza, sermaye sınıfı medyaya yönelik yatırımları sayesinde 1980'li yıllardan bugüne Türkiye siyasetinin şekillenmesinde ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretiminde gittikçe daha etkin bir rol üstlendi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi ANAP döneminde sermaye gruplarının siyasi iktidarla ve özellikle Turgut Özal ile kurdukları şahsi "enformel" ilişkiler bu grupların finansal kaynak tedarik etmesinde veya yeni yatırım alanları bulabilmesinde kilit bir öneme sahip olmuştu. Özal sonrası hükûmetler döneminde de devam eden bu durum sermaye gruplarının medya endüstrisinde söz sahibi olma hevesinin arkasındaki faktörlerden birisidir. Türkiye'deki sermaye grupları sahip oldukları kitle iletişim araçlarındaki yayın politikaları üzerinden siyasi

32 Fuat Ercan, "Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler", *Praksis* 19 (2009), 9-53, 40.

33 Yalman, *Transition to Neoliberalism*, 278.

34 Yücesan-Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 82.

35 Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Ankara: İmge, 2005), 69.

36 Derya Gültekin-Karakaş, "Sermayenin Uluslararasılaşma Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital İçi Yeniden Yapılanma", *Praksis* 19 (2009), 95-131, 123.

37 Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul, Metis: 2003), 13-44, 30.

iktidarlarla olan ilişkilerini "ayarlama" yöntemini benimsemişler, yine kendileri için ideal olan siyasal tasarımları bu yayınlar aracılığıyla örmeye çalışmışlardır. Bu mekanizma, belirli bir sermaye grubunun iyi ilişkiler içerisinde olduğu bir siyasi iktidar ve partiyi kendi yayınları aracılığıyla taltif etmesi şeklinde işleyebileceği gibi, daha seyrek de olsa, artık kendileri için verimsiz ve işlevsiz gözüken siyasetçilerin bilinçli bir karalamaya tabi tutulması biçiminde de kendisini gösterebilmiştir. Kimi durumlarda da durum tersine işlemiş, siyasi iktidarlar kendileriyle uyumsuz siyasi tasarımların peşinde olan medya aygıtlarının bağlı oldukları sermaye gruplarını zayıflatmaya ve hatta tasfiye etmeye yönelik adli operasyonları desteklemişlerdir. AKP döneminin hemen ilk yıllarında Uzan grubunun tasfiyesi bunun en çarpıcı örneğini temsil eder.

Neoliberal dönemde ama özellikle 2000'lerin başında yine devletin bu alanlardan çekilmesiyle iletişim, petrol ve enerji yeni kârlılık sahaları olarak öne çıktı ve Türkiyeli kapitalistler bazı yabancı yatırımcılarla yaptıkları ortaklıkların da yardımıyla buralarda da faaliyet göstermeye başladılar. Türkiye'de eğitim ve sağlık alanında özelleştirmelerin ve piyasalaşmanın ivme kazandığı 1990'larda ve özellikle de 2000'li yıllarda pek çok büyük holding özel okul, üniversite ve hastane açma faaliyetlerine girişti ve bu alanlarda kamu kurumları ve özel işletmelerden oluşan ikili bir yapı ortaya çıktı. Kısacası neoliberalizm döneminde Türkiye kapitalist sınıfı "iş tuttuğu" yatırım alanlarını çeşitlendirerek gittikçe daha karmaşık ve amorf bir görüntü sergiledi.[38]

Böyle bir amorf yapıyı daha da karmaşıklaştıran önemli bir unsur da OYAK'ın (Ordu Yardımlaşma Kurumu) 1980 sonrasında Türkiye'nin Sabancı, Koç ve Çukurova gibi gruplardan sonra en büyük sermaye grubu olarak öne çıkmasıdır. 1960 darbesi sonrası ordu mensuplarının yaşam koşullarını iyileştirmek saikiyle kurulan ve ilk sermayesini ordu mensuplarının maaşlarından yapılan kesintiler vasıtasıyla biriktiren OYAK ithal ikameci sanayileşme döneminde çok hızlı bir şekilde büyüyerek Türkiye'nin dev bir holdingine dönüşmüştü. Bu hızlı büyümenin arkasında kuşkusuz OYAK'ın, orduya bağlı bir sermaye grubu olmasının sağladığı avantajla, maaş kesintileri, arazi rantının kullanımı gibi sermaye birikimi sağlayan faktörlere çok kolay ulaşabilmesi, başka şirketlerin tabi olduğu pek çok vergiden muaf tutulması ve devletin kamu iktisadi teşekkülleriyle daha kolay ilişkiler kurabilmesi gibi başka avantajlar vardı.[39] 1980 sonrasının koşullarına hızlı bir şekilde uyum sağlayan bu kuruluş yerli ve yabancı sermaye gruplarıyla ortaklık ilişkileri içerisine girerek inşaat, gıda, dış ticaret, turizm, sigortacılık, zirai kimya, petrol, nakliye gibi sektörlerde boy gösterdi ve 2000'li yıllara gelindiğinde toplam ciro bakımından Türkiye'nin Koç ve Sabancı'dan sonraki üçüncü büyük sermaye grubu oldu.[40] Türkiye'de ordunun kolektif bir kapitaliste dönüşmesini özetleyen bu süreç hesaba katılmadığında 1980 sonrasında Türkiye'deki sermaye sınıfının dönüşümüne dair çizilecek bir tablo eksik kalır.

1980'li yıllardan sonra artık Türkiye'de "sermaye" ve "kapitalist sınıf" kavramının kapsamını yabancı sermayeyi içerecek şekilde genişletmek gerekir. Öyle ki özellikle finansal ve ticari

38 Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar*, 66.

39 Suat Parlar, *Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politiği* (Istanbul, Mephisto: 1997), 97.

40 İsmet Akça, "Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, haz. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (Istanbul: Birikim, 2004), 225-270, 239.

liberalleşmenin doruğa ulaştığı 1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisine ya sıcak para akışı ya da doğrudan yabancı yatırımlarla ciddi bir oranda yabancı sermaye girişi söz konusu olmuş, bu da ülke sermaye sınıfının dünyadaki küresel kapitalizmin eğilimlerine uygun olacak şekilde daha "melez" bir görünüm sergilemesi sonucunu doğurmuştur.[41] Yerli sermayenin uluslararası tekellerle gücünü birleştirip kârını artırabileceği hangi sektör varsa oraya yönelmesi ve buralarda tekelleşmeye çalışması özellikle büyük kentlerde kendi hesabına çalışan esnafın ve kırda da küçük tarım üreticilerinin bunlar karşısında yenik düşmesine neden olarak tasfiyelerini hızlandırmıştır.[42]

Taşraya doğru: "İslami sermayenin" arayışları

Yukarıda anlattığımız bu sektörel çeşitlenmenin kapitalist sınıfın içerisinde "sermaye büyüklüğü" temelindeki hiyerarşiyi daha da derinleştirdiği söylenebilir. Neoliberalizm koşullarına daha önceki dönemlerden biriktirdiği ekonomik güç ile giren büyük burjuvazi bu dönemde ortaya çıkan yeni yatırım alanlarına rahatlıkla dahil olup buralarda hâkimiyet kurarken, henüz yeni palazlanmakta olan küçük sermaye grupları ancak büyük sermayenin gözünden düşmüş, genellikle emek-yoğun, riskli ve kârlılığı nispeten daha az alanlarda varlık gösterebildiler. İşçi ücretlerinin düşüklüğü, kayıt dışı istihdamın nispeten kolaylığı ve devlet teşviklerine erişimin daha kolay olması gibi nedenlerle bu sermaye gruplarının bir kısmı Kayseri, Konya, Denizli ve Gaziantep gibi illerde üslendiler ve bu yüzden de literatürde "Anadolu kaplanları" ve "Anadolu sermayesi" gibi değişik isimlerle anıldılar.[43] Öte yandan bu tür sermaye gruplarının arasında büyük Batı şehirlerinde faaliyet gösterenlerin de olduğunu ve aynı zamanda taşra kökenli sermaye gruplarının kârlılığına inandıkları ölçüde büyük şehirlerde de yatırım yaptığını belirtmek gerekir. Bu sermaye gruplarını asıl ayırt eden özellik sermaye birikim stratejilerinin daha çok iç kısmen de dış pazara yönelik görece ucuz tüketim malları üretmeye ve pazarlamaya dayanmasıdır.[44]

İçlerinde büyük burjuvaziye mensup kapitalistlerin ağırlıklı olarak sergilediği kentli-seküler profilin dışında kalan dindar ve muhafazakâr sermaye sahiplerini barındırmasına ve bunların önemli bir kısmının daha sonra İslamcı kimliği açık MÜSİAD'da (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) örgütlenmesine bakan bazı akademisyen ve yorumcular bu görece küçük ölçekli sermaye gruplarının hepsini birden "İslami sermaye" ve "yeşil sermaye" gibi ifadelerle de işaret etmişlerdir. Öte yandan bu noktada her küçük ve orta ölçekli grubun "İslamcı" ve muhafazakâr olmadığını ve aynı zamanda İslami eğilimlere sahip her sermaye grubunun da "küçük" olmadığını vurgulamak gerekir. Bu açıdan "İslami sermaye" kategorisini Türkiye burjuvazisinin, İslamcı ideolojinin birleştiriciliği altında örgütlenen ve ağırlıklı olarak da TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği) sermayesine kıyasla "küçük" sermaye hacmine sahip fraksiyonunu nitelemek için kullanmak daha yerinde olur. İslami sermayenin tanımlayıcı diğer bir özelliği bu gruptaki kapitalistlerin sermaye birikim sürecinde

41 Ercan, *Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi*, 408.

42 Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar*, 106.

43 Ali Ekber Doğan, "Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak", *Praksis* 16 (2007), 91-122, 91.

44 Pınar Bedirhanoğlu ve Galip Yalman, "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel' Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler", *Praksis* 19 (2009), 241-266, 245.

İslami "helal" kazanç yöntemlerine uygun olmadıklarını düşündükleri faiz ve spekülasyon gibi araçlar yerine daha çok Sünni-muhafazakâr temelli toplumsal/siyasal ağlardan istifade etmeye dayalı bir kısmı "enformel" yöntemlere ağırlık vermeleridir.[45] Bu yöntemler, Arap sermayesinin beslediği faizsiz bankacılık sistemine dayalı finansal işlemler dışında, akrabalık ilişkilerinin, cemaat bağlarının, dinî-manevi maksatlar içerisinde sunulan fon, bağış ve yardımların kullanılmasını da içeriyordu.[46] Bu ilişki ağları bazı cemaatlerin, müritlerden topladıkları bağış ve yardımlar sayesinde "sıfırdan" bir holdinge dönüşmelerini mümkün kıldı. Özellikle pazarlama ve ticaret alanında faaliyet gösteren İhlas A.Ş., Yimpaş ve Kombassan gibi şirketler cemaat ağları sayesinde mal ve hizmet satabilecekleri geniş bir müşteri kitlesini de hazır buldular.[47] Bu dinî temelli ağlar ve buna eşlik eden "yardım" ve "bağış" örgütlenmeleri Türkiye dışına taşabiliyor ve özellikle de Almanya'daki muhafazakâr Türk göçmenlerin birikim ve yatırımlarını içerecek şekilde genişleyebiliyordu. Toplumsal üretim ilişkileri içerisinde işçi-kapitalist arasındaki "rıza" ilişkisinin İslami referanslı bir ahlaki öğreti/söylem içerisinde meşru kılınması da İslami sermaye kesimleri içerisinde tipik bir eğilimdi.[48]

"Sermayenin Anadolu'ya saçılması" olarak tariflenen bu olgu[49] kimi yazar ve araştırmacıları bir yanda kökleri eskiye dayanan büyük ölçekli İstanbul sermayesi ile 1990'lı yıllarda palazlanan Anadolu sermayesi arasında kültürel ve siyasal bir karşıtlığın ve rekabetin olduğu düşüncesine yönlendirmiş[50] ve Türkiye toplumunun yaşamakta olduğu sancılı dönüşüm sürecini bu karşıtlık üzerinden açıklamaya itmiştir. "Anadolu sermayesi"nin daha çok dindar, muhafazakâr ve İslami parti veya çevrelere yakın patronlardan oluşuyor olmasından yola çıkarak Refah Partisi'nin 1990'lı yıllarda yükselişi ve AKP'nin 2000'li yıllarda sağladığı popüler desteği ile bu kesimin ekonomik gücünü artırması arasında bağ kuran bazı akademik analizler de mevcuttur.[51] İslami sermayenin yükselişiyle Türkiye'deki kapitalist sınıfın iç bileşiminde bir değişim yaşandığı ve bunun siyasal alana yansıdığı önemli bir gerçektir. Öte yandan buna vurgu yaparken literatürde "büyük sermaye", "İstanbul sermayesi" veya "TÜSİAD sermayesi" olarak anılan belli başlı sermaye gruplarının üretim, finans, ticaret ve dış ticaret gibi başlıca ekonomik alanların hepsinde tartışılmaz bir hâkimiyete sahip olmaya devam ettiği gözden kaçırılmamalı.[52] Bir önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi bu durum, 1980 sonrasındaki yüksek faiz ve serbest kur politikaları sayesinde ellerinde para sermaye kaynaklarını tutmakta olan büyük sermaye kesimlerinin finansal olarak daha da büyümesini sağlayacak olanaklara kavuşmasıyla ilgilidir. Bu makro-ekonomik politikalar büyük sermayeli şirket ve holdinglerin, aynı koşullarda ayakta kalma şansı bulamayan daha küçük serma-

45 Haldun Gülalp, "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies* 33: 3 (2001), 433-448, 437.

46 Evren Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", *Middle Eastern Studies* 47:2 (2011), 343-360, 344.

47 A.g.e, 346.

48 Yasin Durak, *Emeğin Tevekkülü* (İstanbul, İletişim: 2001).

49 Ercan, *Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler*, 39.

50 Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası* (İstanbul: İletişim, 2014), 47.

51 Ziya Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly* 18: 4 (1997), 743-766; Hakan Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, (Cambridge: Cambridge University, 2009).

52 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları* (İstanbul: SAV, 2010), 15.

ye gruplarını özellikle 1980'li yıllar boyunca ele geçirmesine yol açtı. İş Bankası, Enka, Sabancı, Yaşar grubu gibi büyük sermaye gruplarının 1980 sonrasındaki hızlı büyümesinin arkasında biraz da bu yatmaktadır. Sonuç olarak neoliberalizm döneminde artan sömürü oranı ve çalışanların haklarına yapılan saldırılar bir bütün olarak sermaye kesimini ihya ederken ve yeni sermaye gruplarının ortaya çıkmasını sağlarken diğer yandan da bu dönemde hayata geçirilen makro-ekonomik düzenlemeler 1980 sonrası koşullara finansal kaynaklar açısından daha güçlü bir şekilde giren büyük sermaye grupları ile daha küçükler arasındaki makasın açılmasına sebep olmuştur.

Nitekim İstanbul Sanayi Odası'nın her yıl açıkladığı Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu listesine bakıldığında 2013 yılı itibariyle de bu grupların "Anadolu sermayesi ya da İslami sermaye" olarak adlandırılan gruplara kıyasla bariz bir üstünlüğe sahip oldukları göze çarpmaktadır. Bu sermaye grupları 1990'lı yıllardaki finansallaşma evresinde hızla büyüyen bankacılık sektöründe de önemli bir ağırlığı oluşturdular. Keza, 2008 itibariyle İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın toplam piyasa değerinin yaklaşık üçte birinin Koç, Sabancı ve İş Bankası gruplarına ait şirketler tarafından oluşturulması bahsedilen sermaye gruplarının finansal alandaki hâkimiyetine işaret eden bir başka olgudur.[53] Hem finansal, hem de sanayi ve ticari sektörlerde belirleyici bir güce sahip olmaları açısından "finans kapital" kavramı ile ifade edebileceğimiz holdingler şeklinde örgütlenmiş bu grupların Türkiye burjuvazisinin bel kemiğini oluşturduğunu ve 1980 sonrası Türkiye'de siyasal süreçleri etkileyen ve bu süreçlerden kolaylıkla etkilenen ve gerektiğinde bunlara reaksiyon gösteren bir "kolektif" görüntüsünü sergilediklerini söyleyebiliriz.

1990'lardan itibaren Türkiye'nin en eski "patron kulüplerinden" TÜSİAD'ın karşısına başta MÜSİAD üzere pek çok diğer sermaye örgütünün çıkması yukarıda bahsettiğimiz dikey/hiyerarşik çeşitlenmenin bir yansıması olarak görülebilir. Daha çok İstanbul merkezli büyük ölçekli sermaye gruplarını örgütleyen ülkenin en güçlü patron kulübü olarak TÜSİAD özellikle 2000'lerin başındaki Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde hazırladığı demokratikleşme raporlarıyla bir tür "kanaat önderliğine" soyundu ve siyasi lobi faaliyetlerine girişti. TÜSİAD, içerisinde barındırdığı sermaye gruplarının finansal gücü ve bunların küresel ekonomik aktörlerle ve şirketlerle bağlantılarının görece yoğunluğu düşünüldüğünde devletin ve ona hâkim olmak isteyen siyasi aktörlerin piyasa ilişkilerinden "göreli özerkliğini" koruması gerektiğini savunan bir konumdaydı. Yani TÜSİAD'da örgütlü sermayenin temel vizyonunu siyasi aktörlerin iktisadi ilişkilere keyfî müdahalesinin sınırlanması ve siyaset ile tekil burjuva grupların arasındaki enformel patronaj ilişkilerinin en aza indirilmesi, yani devletin sermayenin bir bütün olarak uzun vadeli çıkarlarını temsil edebilen bir kurumsal-hukuki çerçeveye sahip olması yatıyordu. AB üyeliğine verilen desteğin arkasında da böyle bir çerçevenin Türkiyeli siyasi aktörlerin iradesini aşacak bir uluslararası örgütsel yapı tarafından güvenceye alınacağı ve süreklileşeceği inancı vardı.[54]

---

53 A.g.e., 16.

54 Buğra ve Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, 49-50.

TÜSİAD, 1990'lı yıllardan itibaren ekonomik ve siyasal alanlar ile sivil toplum ve uluslararası ilişkilere yönelik raporlar hazırlayarak 'kanaat önderi" olma misyonunu da yüklendi. Bu raporlardan en önemlilerinden biri, TÜSİAD Parlamento İşleri Komisyonu tarafından İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Bülent Tanör'e hazırlatılan *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* başlıklı rapordu. Rapor, tanıtım yazısında belirtildiği şekliyle "demokratikleşmeyi engelleyen başlıca hukuk kurallarının ayıklanmasına katkıda bulunmayı" amaçlıyordu. Bu bağlamda, anayasanın insan haklarıyla ilgili bölümünün "özgürlük asıl, sınırlama istisnadır" mantığına göre değiştirilmesini, zorunlu din derslerine son verilmesini, Kürt sorununun çözümü için ifade özgürlüğü ve partileşme haklarının pekiştirilmesini, kamu görevlilerine grev hakkının tanınmasını, askerî mahkemelerin sivilleri yargılamamasını, idari yargı ve anayasa yargısında denetim dışı alan bırakılmamasını öneriyordu. Rapor, TÜSİAD'ın kendi içinde tartışmalara yol açtığı gibi dışından da olumlu ve olumsuz tepkiler aldı. En sert tepkileri gösterenler, Türk Silahlı Kuvvetleri ile milliyetçi ve İslamcı kesimlerdi. Bunlar; ordunun yıpratılmak istendiğini, milli birliğin sarsıldığını ve dinsel özgürlüklerin zarar gördüğünü savunuyorlardı. Rapor, TÜSİAD tarafından düzenlenen bir dizi panelde tartışıldı. 5 Mayıs 1997'de düzenlenen "Siyasi Partiler Yasası" paneline Prof. Dr. Şener Aykol, Prof. Dr. Erdoğan Teziç, TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan ve Prof. Dr. Bülent Tanör katıldı (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1981-2000, c. 4. Ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 550).

1990 yılında kurulan MÜSİAD ise TÜSİAD'ın Müslüman/muhafazakâr patronlar çevresindeki muadili olma saikiyle kurulmuş bir sermaye örgütüydü. MÜSİAD'da örgütlenen sermaye kesimleri devletin cumhuriyetin kuruluşundan itibaren kasıtlı olarak kendi "Batıcı" vizyonuna yakın seküler iş adamlarını desteklediği ve kendi kaynaklarıyla yatırım yapan dindar girişimcileri ise bu korumacılıktan mahrum bıraktığı düşüncesi temelinde şekillenen bir ideolojik konumlanışa sahiptiler. Bu mağduriyet söylemi MÜSİAD'ı, "Kemalist devlet" tarafından kayırıldıklarını iddia ettikleri ve seçkincilikle suçladıkları "İstanbul burjuvazisi"nin örgütü TÜSİAD'ın karşısında konumlandırıyordu.[55] İdeolojik ve kültürel yansımaları da olan bu karşıtlığın temelindeki mesele ise daha çok bu iki fraksiyonun sermaye birikiminin esaslarına yönelik farklı stratejilere sahip olmasıydı: Bir yanda sermaye birikim sürecinde uluslararasılaşma eşiğini atlamış ve siyaseti kurallı bir ekonomik işleyişin dışında tutmaya çalışan büyük sermaye grupları diğer yanda da 1980 sonrasında yeni bir atılım yapabilmek ve uzun vadede de uluslararasılaşabilmek için devletin bilinçli kayırmacılığına muhtaç olan çoğunlukla taşra

55 Dilek Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi: Türk Modeli* (İstanbul: İletişim, 2014).

kökenli ve muhafazakâr küçük sermaye grupları vardı.[56] MÜSİAD her ne kadar temsil ettiği patronların toplamdaki sermaye ve finans gücü bakımından TÜSİAD seviyesine yaklaşamasa da özellikle AKP'li yıllarda hiç değilse TÜSİAD'ın sermayeyi temsil eden tek örgüt olduğuna dair yerleşik algıyı ortadan kaldırdı ve bu örgütün siyasi etkinlik ve lobi alanındaki tekelini önemli ölçüde kırdı. 1950 yılında kurulan ve önceleri küçük ölçekli sermaye gruplarını ve tüccar/esnaf kesimine yönelik şemsiye örgüt olma amacını taşıyan TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ise 1980 sonrasında ihracat yönelimli üyelerinin de katılımıyla iyiden iyiye güçlendi.[57]

Bu açıdan sermaye büyüklüğü bakımından TÜSİAD ile yarışamasa da 1990'ların ikinci yarısından itibaren palazlanmış, kendine güveni ve iddiaları artmış bir İslamcı sermaye fraksiyonunun varlığından bahsetmek mümkündür. Bu fraksiyon, bir dizi açıdan köken aldığı mütevazı Anadolu sermayesinden niteliksel olarak farklılaşmıştır. Öncelikle, 2000'lerden itibaren küçük ölçek ve KOBİ (Küçük ve Orta Boy İşletmeler) örgütlenmesi artık bu grubun tanımlayıcı öğesi olmaktan çıkmıştır. İslamcı sermaye fraksiyonunun temsilcileri artık birçok iş kolunda ve birçok ülkede faaliyet yürüten, binlerce işçi çalıştıran ve kendi finans şirketlerine sahip holdingler durumundadır. Bu anlamıyla, İslamcı sermayenin 2000'li yıllara girilirken finans-kapital aşamasına ulaştığından söz edilebilir. İkincisi, ölçek büyüdükçe Anadoluluk ya da taşralılık da tanımlayıcı özellik olmaktan çıkmıştır. İlk birikimlerini Kayseri, Gaziantep, Denizli gibi muhafazakâr Anadolu şehirlerinde gerçekleştiren İslamcı sermaye grupları, büyüdükçe bir eğilim olarak İstanbul'a taşınmışlardır. Üçüncüsü, başından beri örgütlülük düzeyi ve iç bütünlüğü yüksek İslamcı sermaye grupları 1990'da MÜSİAD'ın kuruluşuyla, iş bağlantıları, devlet bürokrasisiyle ilişkileri, yaptırım güçleri ve siyasi süreçlere etkileri açısından kritik bir eşik atlamışlardır.

Kente doğru: Türkiye sermayesinin kentleşmesi

Sermaye sınıfının 1980'ler sonrasındaki yeni arayışları kentlerdeki mekânsal yapılanmaları da sarsıcı biçimde değiştirdi. Daha önce de söylediğimiz gibi 1980'lerden sonra benimsenen yeni birikim stratejisi 1960-1980 arası dönemden farklı olarak korunmuş bir ulusal pazar içerisindeki yerli sanayi yatırımlarından çok serbestleştirilmiş bir uluslararası pazara entegrasyon temelinde ithalata, doğrudan yabancı yatırıma ve finansal kaynak girdisine dayanıyordu.[58] Buna göre kentler artık sanayi üretiminin genişlediği alanlar olmaktan çok yabancı finans yatırımlarını kendilerine çekmek için yarışan ve bu yarışmaya uygun düzenlemelere tabi mekânlar haline dönüştüler.[59] Böyle bir yapı içerisinde kentlerin mekânsal örgütlenmesi, sanayi üretiminin asli unsuru olan geniş emekçi kesimlerin kentsel yaşam içerisine "sorunsuzca" dahil edilmesi, yani emek gücünün yeniden üretimi problemi üzerinden değil, küresel düzeyde akışkan sermayenin kent merkezlerine çekilmesi ya da kalkınmacı dönemde birikmiş sermayenin finansal mekanizmalar ve ticari faaliyetler üzerinden çoğaltılması

---

56 Gülalp, *Globalization and Political Islam*, 439.

57 Ercan, *Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler*, 46.

58 Zülküf Aydın, *Political Economy of Turkey* (London: Pluto Press, 2005), 44-46.

59 David Harvey, "From Managerialism to Entrprenuearialism: The Transformation in Urban Gpvernance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler* 71 (1989), 3-17, 12.

kaygısı üzerinden şekillendi.[60] Emeğin kentleşmesinden, sermayenin kentleşmesine geçişi ifade eden bu dönemde büyük kentlerin merkezlerindeki alanlar sınai mal üretiminin sabit bir enstrümanı olma konumundan çıkarak başlı başına pazarlanabilir bir meta haline dönüşmüş, sermayenin üretken olmayan otelcilik, turizm, inşaat gibi sınai üretiminin dışındaki yüksek rant getiren faaliyetlerine açılmıştır.[61] Bu dönemde merkezdeki kentsel alanlar artık fabrikaların ve buralarda çalışan emekçilerin konutlarına değil, lüks otellerin, bankaların eğlence ve alışveriş merkezlerinin inşaatına tahsis edilir hale geldi. Bu noktada yüksek rant getirebilecek alanlarda daha önceki dönemlerde inşa edilmiş kamu binaları ve tesisleri, halka açık parklar ve yine devlet arazisi üzerinde kent merkezlerine yakın yerlerde konumlanan ve bir kısmı tapu dağıtımı suretiyle "legalleşmiş" gecekondu alanları kentleşen sermayenin ayak bağı haline gelmeye başladı.[62] Devlet teşekküllerinden kaynaklı "ayak bağlarının" aşılmasında KİT'lerin ve devlet arazilerinin özelleştirilmesi yoluna gidilirken, kent merkezlerindeki bir kısmı eski gecekondulardan dönüştürülen konutların varlığının oluşturduğu engel, AKP hükûmeti döneminde burada oturanların kentin çeperlerinde inşa edilmiş TOKİ konutlarına taşınmasını içeren kentsel dönüşüm projeleri ile aşılmaya çalışılmaktadır.[63]

Neoliberal dönemde Türkiye sermayesinin yatırım ve kâr arayışı sadece ülke içerisinde bir mekânsal genişlemeyi içermiyordu; Türkiye kapitalizmi bu dönemde aynı zamanda dış yatırım alanlarındaki etkinlik alanını da genişletmeye çalıştı. Tekstil, gıda, rafine petrol ürünleri ve inşaat gibi alanlarda önceki dönemlerde var olan faaliyetlerini artıran Türkiyeli şirketler özellikle 1990'ların hemen başında sosyalist bloğun çökmesiyle birlikte Rusya başta olmak üzere Orta Asya, Balkanlar ve Doğu Avrupa coğrafyasındaki eski komünist ülkeleri yeni ve "geleceği parlak" birer yatırım alanı olarak değerlendirmeye gayret ettiler. 2001 Krizinin ardından hızını daha da arttıran bu uluslararasılaşma eğilimi günümüzde Çin, ABD, Endonezya ve Güney Afrika gibi coğrafi olarak uzak bölgelere uzanacak bir konuma erişti.[64] Bir sonraki kısımda ele alacağımız AKP iktidarı döneminde Türkiyeli kapitalistlerin dış pazarlardaki kâr arayışı hükûmetin her zamankinden daha çok devreye girmesi ile kolaylaştırılmaya çalışıldı ve hatta Türkiyeli iş çevrelerinin yurt dışında gözünü diktiği sektörlerin takibini yapmak AKP döneminin önemli bir dış politika başlığı haline getirildi.[65]

Neoliberal dönemde emek ve emekçiler

Türkiye'nin 1980 sonrasında yaşadığı hızlı yapısal ekonomik dönüşüm emekçilerin geçim stratejilerine, iş süreçlerine, çalışma koşullarına ve birbirleriyle ve sermayeyle kurdukları

---

60 Melih Ersoy, "Sanayisizleşme Süreci ve Kentler", *Praksis* 2 (2001), 32-52.

61 Tarık Şengül, "On the Trajectory of Urbanisation in Turkey: An Attempt at Periodisation", *IDPR (International Development Planning Review)* 25:2 (2003), 162.

62 Tuna Kuyucu ve Özlem Ünsal, "Urban Transformation and State-led Property Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in Istanbul", *Urban Studies*, 47: 7 (2010), 1479-1499.

63 Ayfer Bartu Candan ve Biray Kolluoğlu, "Emerging Spaces of Neoliberalism: A Gated Town and a Public Housing Project in Istanbul", *New Perspectives on Turkey* 39 (2008), 5-46; Cenk Saraçoğlu ve Neslihan Demirtaş-Milz, "Disasters as an Ideological Strategy of Neoliberal Urban Transformation in Turkey: Insights from Izmir/Kadifekale", *Disasters* 38: 1 (2014), 178-201.

64 Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları*, 129.

65 Kemal Kirişçi, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 29-56.

ilişkilere kaçınılmaz olarak yansıdı. Burada "emekçiler" derken hayatını idame ettirmek için emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayan ve ancak çalışarak, yani emek gücünü sermaye sahibine satarak geçinebilen (ya da geçinebilecek) geniş bir kesimi kastettiğimizi belirtelim. Şüphesiz bu kategori içerisine memurlar, sanayi işçileri ve hizmet sektöründe çalışanlar gibi farklı mesleklerden, işkollarından ve farklı yaştan, etnisite ve cinsiyetten milyonlarca insan girmektedir. Bu kesimlerin her biri neoliberalleşme sürecinden farklı biçimlerde etkilenseler de hepsini, yani bir bütün olarak işçi sınıfını ilgilendiren bazı genel eğilimlerden de söz etmek mümkündür. Biz kitabın bu bölümünde daha çok bu genel eğilimleri mercek altına alırken aynı zamanda emekçilerin bazı özel bölmelerinde ortaya çıkan ve Türkiye'nin bu dönemdeki değişimini anlamamıza yardımcı olacak anlamlı bazı değişimleri de vurgulayacağız.

Tablo1:
1980-2002 Arası Türkiye'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

	TARIM	SANAYİ	HİZMET
1980	55,0	14,1	30,9
1985	50,9	15,3	33,8
1995	48,1	15,0	36,9
2000	34,5	17,2	48,3
2002	34,9	18,5	46,6

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Önceki bölümlerde 1980 sonrası dönemde Türkiye'de ihracata dayalı kalkınmaya yönelik bazı ekonomik düzenlemeler yapılmasına ve bunun bir hedef olarak iktidar partileri tarafından sıklıkla vurgulanmasına rağmen sanayi altyapısının gelişiminde niteliksel bir sıçrama yaşanamadığını belirtmiştik. Bu durum, yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, 1980-2002 arasında Türkiye'de çalışan nüfusun sektörel dağılımında da tezahür etti. Bu dönem içinde sanayi sektöründeki istihdamda çarpıcı bir büyüme olmazken hizmet sektöründe çalışan nüfusun oranında ciddi bir sıçrama yaşandı. Tarım sektörü geniş çapta istihdam olanakları sunmaya devam ederken, bu sektördeki çarpıcı düşüş özellikle 1990'lı yılların ortalarından itibaren uygulanan tarımsal sübvansiyonların azaltılması, tarımsal üretimin uluslararası piyasalarla entegre edilmesi ve hayvansal ürün ve tarımsal gıda ürünlerinin ithalatının serbestleştirilmesi gibi politikaların uygulanması ve sonuçta da tarımın bir geçim kaynağı olma özelliğindeki kademeli azalma ile ilgiliydi. Çiftçilerin 1950-1980 aralığında elde ettiği güvencelerin büyük ölçüde yok olmasına neden olan ve geçimini tarımdan sağlayanlar açısından büyük bir belirsizlik yaratan bu politikalar aslında korumacı düzenlemeleri tasfiye ederek ülke pazarını uluslararası sermaye için daha elverişli hale getirmeye yönelik IMF ve Dünya Bankası'nın desteklediği genel neoliberal ekonomik paradigmanın bir uzantısıydı. Tarımsal üretimdeki herhangi bir devlet müdahalesinin Türkiye'nin uluslararası gıda piyasasına verimli bir şekilde bütünleşmesine engel teşkil ettiği düşünülüyordu. Bu müdahalelerin ortadan kaldırılmasıyla 1980 sonrası dönemde dünya piyasasında etkinlikleri iyice artan uluslararası tarım tekelleri küresel pazarın ihtiyaç ve zorunlulukları temelinde Türkiye'deki tarımsal üretim sürecini şe-

killendirebileceklerdi.[66] Bu doğrultuda ülkedeki tarımsal üretim sürecinin düzenlenmesinde önemli rol oynayan Süt Endüstrisi Kurumu, Et ve Balık Kurumu gibi işletmeler ve devletin çiftçiye ucuz gübre üretmesi için kurduğu TÜGSAŞ (Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirketi) ve İGSAŞ (İstanbul Gübre Sanayi Anonim Şirketi) gibi kuruluşlar özelleştirildi.[67] Tarımsal üretim ve pazarlama süreçlerinde devlet kontrolünün ortadan kalkması Türkiyeli çiftçilerinin dünya piyasalarındaki dalgalanmalarının etkilerine dolaysızca açık hale gelmelerine neden oluyor ve sürekli değişen fiyatların yarattığı belirsizlik karşısında özellikle küçük üreticileri güçsüz kılıyordu. Büyük üreticilerin bir kısmı ise ülke içindeki şirketlere, süpermarket zincirlerine ve uluslararası piyasalara yönelik üretimden, sahip oldukları finansal altyapı olanakları sayesinde istifade edebildiler. Bu durum büyük üreticiler ile üreticilerin çoğunluğunu teşkil eden küçükler arasındaki eşitsizliği daha da derinleştirdi. Üstelik gübre ve tohum tedarikinin de devletin elinden çıkmasıyla birlikte bunların fiyatlarında yükseliş tarımsal üretimi çiftçiler açısından yeterince gelir getiren bir iş olmaktan çıkarıyordu. Bu tablo özellikle kırdan kente göç eğilimini güçlendirerek 1980 ile 2002 aralığında kırsal nüfusun çarpıcı bir şekilde azalması sonucunu doğurdu. Öyle ki 1980 yılında kırda yaşayanların toplam nüfusa oranı yüzde 56 iken bu rakam 2010'a gelindiğinde yüzde 23'e düşmüştü.[68] Diğer yandan neoliberal dönüşümün kentlerde istihdamı daraltıcı ve esnekleştirici etkilerinden dolayı kentler de artık birer cazibe merkezi olmaktan çıkıyordu. Bu dönemde köylü nüfus arasından kente göç edenler formel, güvenceli ve sürekli işlerin daralması yüzünden çoğunlukla kayıt dışı, düşük ücretli ve güvencesiz sektörlerde çalışmak mecburiyetinde kaldı. Göç etmeyen ve kıra bağımlı kalan ve çoğunlukla gençlerden oluşan geniş bir kesim ise mevsimlik tarım işçiliği dışında köyleri yakınındaki turizm gibi tarım-dışı geçici işlerde çalışmaya yöneldiler.

Bu dönemde emekçilerin tüm kesimlerini ilgilendiren temel eğilim gelir dağılımındaki eşitsizliğin çalışanların aleyhine seyretmesi ve reel ücretlerde kimi dönemlerde ortaya çıkan çarpıcı azalmadır. 2002 yılına gelindiğinde Türkiye İstatistik Kurumu raporlarına göre Türkiye'nin en zengin yüzde 20'si ile en fakir yüzde 20'si arasındaki gelir farkı 8,5 kata çıkmıştı ve nüfusun yaklaşık yüzde 27'si oldukça da "düşük" bir düzeyden hesaplanan yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. Bu süregelen eşitsizliğin arkasında ülke kaynaklarının sermayeye eskisinden çok daha sorunsuz ve dolaysız şekilde aktarımını sağlayan olgular olarak sosyal devlet anlayışının aşındırılması ve ticari/finansal serbestleşme yatıyordu.

Eşitsizliğin en önemli veçhelerinden birisi de çalışanların reel ücretlerinde yaşanan gerilemelerdi. 1980-1990 aralığında ihracata dayalı kalkınmayı teşvik amacıyla uygulanan politikaların önemli ayaklarından birisini ücretlerin baskı altına alınması oluşturuyordu.[69] Bu politikanın ANAP döneminde tam anlamıyla hayata geçirildiğini söyleyebiliriz. ANAP iktidarı altındaki yılları ifade eden 1983-1991 döneminde Türkiye ekonomisindeki büyümeye karşın emekçilerin reel ücretlerinde 1980 ile karşılaştırıldığında ortalama yüzde 20'lik bir gerileme yaşandı.[70] Artan pahalılık, ardı ardına gelen zamlar ve enflasyon altında ezilen memurlar arasında mesai saatleri dışında kayıt dışı ek iş yapmak sıradan bir olgu haline geldi.

---

66 Zülküf Aydın, *Political Economy of Turkey*, 156.

67 İsmail Tokalak, *Küreselleşme Kıskacında Türk Tarımı* (İstanbul: Gülerboy Yayıncılık, 2010), 83-97.

68 Murat Öztürk, *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neoliberal Age* (Wageningen: Wageningen, 2012), 140.

69 Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar.*

70 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı'dan 2010'a* (Ankara, Epos: 2010), 306.

1989-1991 aralığında artan işçi muhalefeti karşısında ANAP hükûmeti hem memur hem de işçi ücretlerine ciddi oranlarda zam yaptı. Öte yandan 1990'larda ve 2000'li yıllarda uygulanan enflasyonist politikalar, peş peşe gelen ekonomik krizler ve sonrasında gelen uyum reformları bu ücret artışlarını geri alarak reel ücretlerin gayrisafi milli hasıla içerisindeki payının uzun vadede 1980 öncesinin seviyesinin altında kalmasına neden oldu.[71] Üstelik, ücretlerdeki reel düşüşün sanayi iş gücü verimliliğinin sürekli ve büyük oranlarda arttığı bir dönemde gerçekleşmesi sömürü oranlarında bir sıçramanın gerçekleştiğine işaret ediyordu.[72] Tüm bu ücret gerilemesi ve sömürü oranlarındaki artış sürecine bir de çalışanların kıdem tazminatını kısıtlamaya yönelik mevzuat değişikliklerini, emeklilik yaşının artırılmasını ve ücretsiz sağlık hizmetleri ve ilaç bedellerinin karşılanmasında yapılan aleyhte düzenlemeleri eklediğimizde neoliberal birikim rejiminin emeğiyle geçinenlerin yaşam koşullarını daha da zorlaştırdığı açığa çıkacaktır.

Ücretlerdeki bu belirgin gerilemenin ve daha önceki dönemlerde elde edilmiş sosyal hakların tedricen tasfiye edilmesinin emekçilerin büyük kısmını yıllar boyunca yoksulluk koşullarına mahkûm ettiği bir gerçektir. Öte yandan özellikle ANAP'ın iktidarda olduğu 1980'li yıllar boyunca uygulanan bazı politikalar çalışan kesimler içerisinde belirli bir kesimin bazı enformel kanallar üzerinden zenginleşmesine yol açtı. Bu durum, yaşam koşulları açısından işçi sınıfın daha heterojen bir görüntü sergilemesine neden oluyordu. Turgut Özal'ın devlet arazilerine inşa edilen gecekondular için çıkardığı aflar ve yeni inşa edilen gecekondulara karşı gösterdiği "zımni hoşgörü" bu dönemde devlet arazisi üzerinde gecekondu sahibi olan bir kısım dar gelirli emekçinin bir anda şehir merkezlerinde çok katlı arsa ve bina mülkiyetine sahip olmasını sağladı.[73] Şehirlerin genişlemesi ve sermayenin kârlı yatırımlarına açılması oranında değerlenen bu araziler ve konutlar yıllar içerisinde bu emekçi kesimlerin bir bölümünü şehrin mülk sahibi zengin tabakaları arasına kattı.[74] Bu enformel yollardan zenginleşme süreci sermaye kesimi içerisinde ayyuka çıkan "hayali ihracat" skandalları ve devlet içindeki rüşvet ve kayırmacılık iddiaları ile aynı dönemde cereyan ediyor ve genel bir toplumsal "yozlaşma" tablosunun tamamlayıcı bir parçası oluyordu. Bu tablonun geneli halk arasında "kısa yoldan köşeyi dönme" olarak anılan faaliyetlerin kanıksanmasını ve toplumdaki adalet/eşitlik duygularının zedelenmesini beraberinde getirdi ve sonraki dönemlere/kuşaklara yükselmek ve zenginleşmek için her şeyi mübah olarak gören bir zihniyet kalıbını devretti.

Neoliberal dönemde enformelleşmenin yoğunlaşması olgusu kendisini sadece konut piyasasında değil "emek piyasasında" da gösterdi. Kayıt dışı istihdam her ne kadar Türkiye kapitalizminin tarihine yayılmış ve dolayısıyla neoliberal döneme özgülenemeyecek bir olgu olsa da 1980 sonrasında neoliberal ekonomik dönüşümün izlerini taşıyan farklılıklarla kendini gösterdi. Örneğin bu dönemde kayıt dışı istihdam büyük Batı metropolleri ile sınırlı kalmayarak Anadolu Kaplanları olarak anılan Kayseri, Gaziantep, Konya gibi yeni sanayi bölgelerinde de yoğunlaşmaya başladı. Daha önce de söylediğimiz gibi, buralardaki geleneksel aile

71 Hakan Koçak, "Türkiye'de 1988-2004 İstihdam Eğilimlerine Genel Bir Bakış", *Praksis* 16 (2007), 171-193, 173.

72 Ercan, *Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi*, 405.

73 Ayşe Buğra, "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research* 22:2 (1998), 303-307.

74 Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar*, 119.

ve akrabalık ilişkilerinin ve siyasal ve kültürel vecheleriyle İslami muhafazakarlığın da yaygınlaşmasını kolaylaştırdığı sigortasız, kayıt dışı (ve böylelikle de daha az maliyetli) istihdam şüphesiz Anadolu'daki küçük ölçekli sermayenin kısa sürede nasıl kaplana dönüştüğünü açıklayan faktörlerden biridir.[75]

Bu dönemde kayıt dışı istihdam açısından ortaya çıkan bir değişiklik de 1990'lar boyunca Doğu ve Güneydoğu'dan göç alan İstanbul, İzmir, Bursa ve Antalya gibi Batı illerindeki midyecilik ve pazarcılık gibi bazı enformel işlerde daha çok Kürt göçmenlerin yoğunlaşmasıyla bunların bir tür etnikleşmiş sektörler haline dönüşmesidir. Daha sonra ayrıntılarına değineceğimiz, 1980 ve 1990'lı yıllar boyunca süren savaşla ve onun doğurduğu zorunlu göç olgusu ile birebir ilişkili bu durum Kürt emekçilerinin özellikle Batı metropollerinde işçi sınıfının diğer kesimlerinden daha ayrı ve bütünleşik bir grup görüntüsü vermesine zemin hazırladı.[76] Öte yandan kentlerdeki işsizliğin ve yoksullaşmanın sadece savaş göçüyle gelen Kürtlerle sınırlı olmadığını eklemeliyiz. Neoliberal dönemde, IMF ve Dünya Bankası ile yapılan antlaşmalar uyarınca tarımsal ürünlere yönelik sübvansiyonların azaltılması ve hayvansal ürünler ithalatının serbestleştirilmesi gibi politikaların Anadolu kırsalının pek çok yerinde tarımı ve hayvancılığı birer geçim aracı olmaktan çıkarması hem kırsalda hem de kent merkezlerinde tarımdan kopmuş büyük bir işsiz kitlesinin doğmasına neden oldu.[77] Kamu sanayi yatırımlarının bütçedeki payının düştüğü ve sermaye kesimlerinin üretken olmayan sektörlere yöneldiği bir ortamda kırlardaki işsiz nüfusun kentlerde formel ve düzenli bir iş bulması güçleşti. Bu durum 2000'li yıllara gelindiğinde enformel, güvencesiz ve esnek iş alanlarında çok düşük ücretlerle çalışan milyonlarca insanın nereden geldiğini ve neden bu koşullara "razı" olmak durumunda olduğunu açıklar.

Tablo2:
Kırsal ve Kentsel Nüfus Dağılımındaki Değişim Tablosu

Yıllar	Nüfus	Kent Nüfusu	%	Kır Nüfusu	%
1980	44.736.957	19.645.007	43,91	25.091.950	56,09
1985	50.664.458	26.865.757	53,03	23.798.701	46,97
1990	56.473.035	33.326.351	59,01	23.146.684	40,99
1997	62.865.574	40.882.357	65,00	21.983.217	35,00
2000	67.803927	44.006.274	64,90	23.797.653	35,10
2006 (bin)	72.958	45.769	62,7	27.190	37,3

Kaynak: TÜİK

1980 sonrası dönemde enformelleşmenin yoğunlaşmasının arkasında şüphesiz sermayenin kârını azamileştirme ve birikim sürecini mümkün olduğunca hızlandırma gayreti yatıyordu.

75 Doğan, *Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleri*, 92.

76 Cenk Saraçoğlu, *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkârdan Tanıyarak Dışlama*'ya (İstanbul: İletişim, 2011)

77 Çağlar Keyderve Zafer Yenal, "Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change* 11: 1 (2010),60-86.

Bu hedefle uyumlu olarak yine bu dönemde yaygınlaşan diğer çalışma pratikleri taşeronlaştırma, yarı zamanlı, güvencesiz işler ve kamu sektöründe sözleşmeli istihdamdı. Neoliberal dönemde yaygınlaşan olgulardan biri olarak taşeronlaştırma, kamu veya özel bir sektördeki mal ve hizmet üretiminin belirli bir aşamasının işin bütününün tamamlanmasından sorumlu ana firma veya kurum tarafından başka bir firmaya devredilmesidir. Örneğin bir devlet üniversitesindeki yemekhane hizmetlerinin bizzat üniversite tarafından yapılmayıp belirli bir ticari anlaşma doğrultusunda özel bir yemek şirketine devredilmesi ve bu hizmetin örgütlenmesinden, istihdamından ve kalitesinden yemek şirketinin sorumlu olması taşeronlaşmaya girer. Taşeron firmalar bu tür hizmetleri belirli bir para karşılığında ana firmaya satar ve kendi kârını korumak amacıyla da bu hizmeti en maliyetsiz ve risksiz şekilde yerine getirmeye çalışırlar. Şüphesiz taşeron şirketler işçi ücretlerini, onların sosyal güvencelerini ve iş güvenliklerini birer maliyet kalemi sayarlar ve sattıkları hizmeti en ucuza mal edebilmek için bunlardan mümkün olduğunca feragat etmeye çalışırlar. Bu bakımdan neoliberal dönemde Türkiye'deki düşük ücretli, güvencesiz, sendikasız, kötü koşullarda ve kaçak işçi çalıştırmanın en uç örneklerinin, bu taşeron şirketlerin yer aldığı firmalarda görülüyor olması şaşırtıcı değildir.[78] Örneğin Tuzla'daki tersanelerde iş güvenliği önlemlerinin alınmaması dolayısıyla 1989'dan 2010 yılları arasında ölen 134 işçi ve kot taşlama işinde çalışarak slikozis hastalığına yakalanıp hayata veda eden onlarca genç insan güvencesiz, esnek çalışma ve çeşitli biçimlerdeki taşeronlaşmanın kurbanları olarak görülebilir.

Tablo 3:
Emek Piyasası İşsizlik Göstergeleri (bin)

	1980	1985	1995	2000	2002	2006
Nüfus	44.438	50.306	60.901	60.901	69.393	72.606
İşgücü	17.615	18.530	22.900	23.078	23.818	24.776
İstihdam	16.225	17.277	21.378	21.581	21.354	22.330
İşsiz	1.390	1.303	1.522	1.497	2.464	2.446
İşsizlik Oranı (yüzde)	7,9	7,0	6,9	6,5	10,3	9,9
Eksik İstihdam Oranı	..	..	6,9	6,9	5,4	3,6
İşsizlik Oranı + Eksik İstihdam Oranı	..	..	13,8	12,4	15,8	13,5

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Not: "TÜİK, anketlerin ILO(Uluslararası Çalışma Örgütü) standartlarına uygun olarak düzenlendiğini belirtse de bu anketlerdeki "işsiz" tanımının işsizlerin büyük kısmını dışarıda bıraktığı bilinmektedir. Eksik istihdam oranı da işsizlikle ilgili rakamlara eklendiğinde bu oran 2006 yılı için yüzde 14'e çıkmaktadır ve bu daha gerçekçi bir tabloyu yansıtmaktadır. Eksik istihdam, referans döneminde a) ekonomik nedenlerle 40 saatten daha az süreyle çalışıp mevcut işinde ya da ikinci bir işte daha fazla süreyle çalışmaya müsait olan kişiler, b) mevcut işinden elde ettiği gelirin azlığı ya da kendi mesleğinde istihdam edilmediği gibi nedenlerle mevcut işini değiştirmek istediği ya da ikinci bir iş aradığını bildiren kişilerdir".[79]

Tüm bu kötü çalışma koşullarına rağmen milyonlarca insanın ölümü göze alarak bu işlerde çalışmaya razı olması bunun dışındaki tek seçeneklerinin gittikçe büyüyen işsizler ve açlar

78 Nevra Akdemir, *Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008).

79 Yücesan-Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 125..

ordusuna katılmak olmasıyla açıklanabilir. Tarımsal üretimi ve çiftçiyi korumaya yönelik önlemlerin IMF programları çerçevesinde ortadan kaldırıldığı, küçük işletmelerin ve dolayısıyla kendi hesabına çalışan esnaf, atölye sahibi gibi küçük burjuva kesimlerin büyük tekeller karşısında rekabet edemeyip yok olmaya yüz tuttuğu, sanayi yatırımlarının duraksadığı, üst üste gelen krizlerle işten çıkarmaların artık olağan hale geldiği bir ülkede toplam işsiz sayısı 2010 yılına gelindiğinde 5 milyonun üzerine çıkacaktı.[80]

Bu işsizlerin çok önemli bir kısmının üniversite mezunu genç insanlardan oluşması da Türkiye'de neoliberal döneme özgü bir durum olarak görülebilir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda gerek kamuda gerekse de özel sektörde eğitimli/vasıflı iş gücüne ihtiyacın üst düzeyde olduğu düşünüldüğünde toplam genç nüfusun görece çok az bir kısmını teşkil eden üniversite mezunları kolaylıkla iş bulabiliyor ve toplumsal saygınlık elde edebiliyordu. 1980'li yıllardan bugüne ülkedeki nüfus artış hızına paralel bir şekilde büyüyen genç nüfusun önemli bir kısmı sayısı hızla artan kamu ve özel üniversitelerde yüksek öğrenim olanağına kavuştular. Türkiye'deki neoliberal dönüşümün ilk evrelerinde (1980'li yıllardan 1990'lı yılların ortalarına kadar) özellikle İngilizce eğitim sunan fakültelerden mezun olan üniversite mezunları ülke ekonomisinin dışa açılması ve finansallaşması süreçleriyle genişleyen ticari şirket ve bankacılık gibi sektörlerde yöneticilik kademesinde işlere sahip olabildiler. Fiziksel emek gücünün kullanımı yoluyla "mavi yakalılar" olarak addedilen sanayi işçilerine kıyasla, zihinsel emek süreçlerine daha fazla dahil olmaları açısından "beyaz yakalılar" olarak adlandırılan bu kesim zaman içinde kendilerine mahsus gündelik hayat kalıplarına da sahip olabildi.[81] Bu kesim, kendilerine sunulan ayrıcalıklı eğitimi, ekonomik gelire ve zenginliğe dönüştürebilmenin özgüveniyle daha cok ebeveynlerinin tüketim eğilimlerini tanımlayan "kendi geçimlerini sağlamak ve geri kalanla tasarruf etmek" biçiminde işleyen gündelik hayat kalıplarını çoğunlukla terk ettiler. Sergiledikleri tüketim kalıplarının sembolik değerini tayin eden şey gelişmiş kapitalist ülkelerdeki eğitimli ve iş sahibi genç nüfusun Türkiye'de de popüler kültürün bir parçası haline gelen gündelik yaşam eğilimleriydi. Diğer yandan, 1990'lı yılların ortalarından itibaren bir krizden ötekine savrulan Türkiye kapitalizmi, ilerleyen yıllarda hızla büyüyen üniversite mezunu genç kitleye eski dönemlerdeki gibi "muteber" iş olanakları sunma kapasitesinden gittikçe yoksun kaldı. Sonuç olarak özellikle 1990'lı yıllardan itibaren üniversite mezunları için sahip oldukları "kültürel sermayeye" rağmen itibarlı bir meslek sahibi olmak ve toplumsal hareketlilikle tabakalaşmanın üst kademelerine tırmanmak şöyle dursun süreklilik arz eden ücretli bir iş bulmak talihli bir durum addedilmeye başlandı. 2000'li yıllara gelindiğinde, siyaset ve sermaye çevrelerindeki kayırmacı mekanizmalara ve ağlara dahil olan "nüfuzlu" ailelerin çocuklarını dışarıda bırakırsak, eğitimli genç nüfusun büyük kısmı ya işsizliğe ya da güvencesiz, esnek ve düşük ücretli işlere mahkûm oldu.

Bu durum eğitimli gençlik ve onların aileleri arasında bir haksızlığa uğramışlık ve değersizlik duygusunun ve geleceğe yönelik kötümser bir hissiyatın hasıl olmasına neden oluyordu.[82]

---

80 Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, 404.

81 Ali Şimşek, *Yeni Orta Sınıf: Sınıf Stratejiler*, İstanbul: Agora, 2014.

82 Tanıl Bora, vd, *Boşuna mı Okuduk: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği* (İstanbul, İletişim: 2011).

Krizler ve Beyaz Yakalı İşsizliği

İşsizlik, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de uzun zamandır, –1970'lerin sonlarından beri diyebiliriz–, *büyük sorun* makamını işgal ediyor...A&G Araştırma'nın 2010 yılı başında açıkladığı geniş çaplı anketin sonuçlarına bakılırsa, insanların yüzde 79,6'sı Türkiye'nin temel meselesi olarak işsizliği görüyordu. 42 ilde 3.216 işsizle yapılan görüşmelere dayandırılan söz konusu araştırma, işsizlerin yüzde 24,9'unun üniversite mezunu olduğunu ortaya koydu... Türkiye'de 1994 ekonomik krizi, başta bankacılık sektörü olmak üzere vasıflı iş gücüne kitlesel bir işsizlik darbesi vurarak beyaz yakalı işsizliğini gündeme getirmişti. 1994 krizi şiddetliydi fakat görece kısa sürdü. Sadece ekonomik değil siyasal düzlemde de sarsıcı sonuçlara yol açan 2001 krizi beyaz yakalı işsizliğinin "patlaması", daha doğrusu görünür hale gelmesi bakımından daha yüksek bir eşik olmuştu. 23 bankanın battığı bu krizin etkileri, kendini yine öncelikle bankacılık alanında gösterdi fakat onlarla sınırlı kalmadı. Nihayet 2009 krizi, eğitimli-vasıflı iş gücüne yeni bir işsizlik darbesi vurdu. TÜİK verilerine göre 15-24 arası tarım-dışı nüfus içinde işsizlerin oranı yüzde 29,8'e yükseldi.

Tanıl Bora (vd.), *Boşuna mı Okuduk: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği* (İstanbul: İletişim 2011), 51.

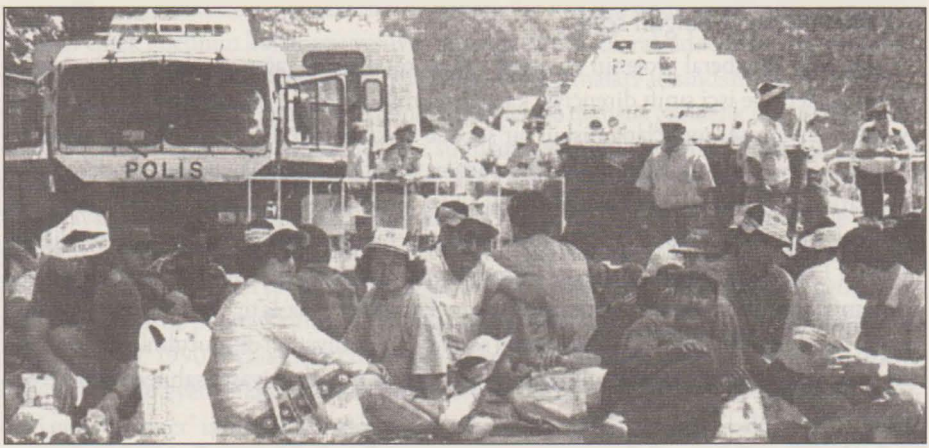
İşçi muhalefetinin dalgalı seyri

Türkiye'deki neoliberal projenin bu emek karşıtı karakterine rağmen güçlü ve süreğen bir sol muhalefetle ve işçi sınıfı direnciyle karşılaşmamış olması 12 Eylül Darbesi'nin yarattığı siyasal ve toplumsal sonuçlarla ilişkili bir şekilde açıklanabilir. Darbenin hemen ardından ülkedeki sol ve emek muhalefetinin siyasi partiler, örgütler ve sendikalar düzeyindeki bütün unsurlarının hapis ve idamlar yoluyla baskı altına alınması 1980-1990 aralığında ortaya çıkabilecek kitlesel bir karşı çıkışın önünü tıkamıştı. Bu dönemde faaliyette olan sendikalar 12 Eylül Darbesi'ne ve sonrasındaki rejime destek olmaktan geri durmayan ve neoliberal ekonomik dönüşüme temel bir itirazı olmayan Türk-İş ve Hak-İş'ti.[83] DİSK yöneticilerinin hemen hepsi hapse mahkûm edilmiş ve bu sendikanın faaliyetleri durdurulmuştu. 1980 öncesi dönemde etkin bir faaliyet yürüten sol partiler ve örgütler siyaset sahnesinden cebren silinmişlerdi.

Böylesi bir ortamda bir sessizliğe mahkûm olan işçi sınıfı muhalefeti ancak emek karşıtı politikaların tavan yaptığı 1989 yılında "Bahar Eylemleri" olarak bilinen değişik sektörlerden kamu işçilerinin yaptıkları bir dizi eylemlilikle 10 yıldır süren ataletine bir son verebildi. 1989 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarını kaplayan özellikle kamuda çalışan işçilerin büyük bir katılım sergiledikleri eylem ve grev dalgası, 1990 yılında Zonguldak'taki maden işçilerinin kötü çalışma koşullarına, madenlerde yaşanan ölümlere ve düşük ücretlere karşı başlattıkları yürüyüşle doruk noktasına ulaştı. (Bu direnişlerin ayrıntılarını bu bölümün ilerleyen sayfalarında sunacağız.) Bu görkemli ve kararlı eylemlilikler serisi o dönemde iktidarda olan ANAP hükümetini işçilerin ücretlerinde Türkiye tarihinde görülmemiş düzeyde bir iyileştirmeye zorlaması ve bu yönüyle de 12 Eylül'den beri süren suskunluğu bozması açısından Türkiye işçi sınıfı tarihinin en önemli kazanımlarından birini sembolize eder. Öte yandan bu eylem dalgası her ne kadar emekçilerin maddi koşullarında iyileşmeler sağlamış olsa bile bir bütün olarak uygulanmakta olan neoliberal projeyi askıya aldıracak sistem karşıtı bir karaktere sahip olamadı.

[83] Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, 281-287.

1990'lı yıllar sanayi işçileri dışında kamu emekçilerinin yani memur statüsünde devlete bağlı olarak çalışanların da örgütlenme ve sendikalaşma çabalarına sahne oldu. 12 Eylül rejiminin 1982 anayasası sendikal hakların uygulama alanını işçiler ile sınırlı tutuyor, memurların örgütlenme haklarına dair güvence veren bir hüküm içermiyordu. Bu durum memurların sendikalaşma haklarının olmadığı şeklinde yorumlanıyor, bu tür girişimler kanunla engelleniyordu. Kamu emekçilerinin 1980 sonrasındaki sendikalaşma arayışlarının ilk ürünü 1987 yılında kurulan Sendika Yürütme Komisyonları idi. Bu komisyonlar bir yandan telgraf çekme ve yemek boykotu gibi eylemlerle memurların sendikalaşmasının önüne konulan engelleri protesto ediyorlar bir yandan da kamu emekçilerinin nasıl bir sendikal örgütlenme içerisinde yer alabileceğini tartışıyorlardı. Bu tartışmalardan grevli toplu sözleşmeli sendikal haklar için mücadele etme yönelimi ortaya çıktı. Bu doğrultuda memur sendikalarının önündeki keyfi engellemelere rağmen 1990'da ilk olarak eğitim emekçileri Eğitim-İş'i kurdular. Bunu aynı yıl Eğit-Sen'in kuruluşu izledi; ardından başka iş kollarındaki kamu emekçileri de ardı ardına kendi sendikalarını oluşturdular. Eğit-Sen ile Eğitim-İş sonraki süreçte 23 Ocak 1995 yılında birleşme kararı alarak bugün faaliyetini sürdürmekte olan Eğitim-Sen'i kuracaklardı.

Kamu emekçilerinin sendika kurma hakkı 12 Mart Darbesi'nden sonra yapılan anayasa değişikliğiyle engellenmişti. Kamu emekçileri 12 Eylül Darbesi'ne kadar sendikalarını derneklere dönüştürerek örgütlenme haklarını kullandılar. Ancak 12 Eylül'den sonra kamu çalışanlarının derneklere üye olması da yasaklandı. Buna karşılık kamu çalışanları inatla ve adım adım 1985'ten sonra örgütlenme çalışmalarını sürdürdüler. İlk önce eğitim alanında sadece emeklilerin resmî üye olabildiği dernekler kuruldu. Sonra, 12 Eylül anayasasının memurların sendika kurmasını yasaklayan bir maddeye yer vermemiş olmasından kaynaklı boşluktan yararlanılarak sendika kurma çalışmaları başladı. İlk sendika 28 Mayıs 1990'da kurulan Eğitim-İş'ti. Sendikalar, daha sonra bütün işkollarına yayılmaya başladı. Sendika kurma komisyonlarının oluşturduğu Kamu Çalışanları Platformu 1990 yılında Kamu Çalışanları Sendikaları Platformu'na dönüştü. 250 bine yakın kamu çalışanını sinesinde toplayan Platform, grevli toplu sözleşmeli sendika hakkı, maaş zam oranlarının yükseltilmesi, sürgünlerin durdurulması gibi bir dizi taleple eylemler düzenledi. 1994'te ise Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonlaşma Kurulu adını aldı. Kurul'un çağrısıyla Ankara'da toplanan on binlerce kamu çalışanı, sendikal örgütlenme hakkını kazanmak için iş bıraktı ve 17-18 Haziran 1995 günlerinde iki gün boyunca Kızılay Meydanı'nı işgal etti. Polisin işgale müdahalesi çoksert oldu. Buna karşılık kamu çalışanları yılmadılar ve 2-3 Aralık 1995 günlerinde birçok ilde yaptıkları toplantıların ardından 8 Aralık 1995'te İstanbul Valiliğine kitlesel bir başvuru yaparak Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu'nu kurdular [**Fotoğraf**: *Cumhuriyet*, 18.06.1995: 3].

Öncelikle sendikalaşma önündeki yasaklarla mücadele gündemini önüne koyan kamu emekçileri sendikaları 1980 öncesinde TÖB-DER, TÖS ve İLK-SEN gibi örgütlerde faaliyetlerde bulunmuş sol siyasi gelenekten gelen yöneticilere sahiptiler.[84] Kamu emekçilerinin bu bütün sektörlere yayılan örgütlenme mücadeleleri karşısında devlet sendikaları kapatmak ve yöneti-

[84] Canan Koç ve Yıldırım Koç, *KESK Tarihi I* (Epos, Ankara: 2009), 91-99.

cilerini görevden uzaklaştırmak gibi sindirme yöntemlerini hayata geçirmeye çalışsa da kamu emekçileri sendikal örgütlenmelerini yaşatmakta ısrarcı bir tutum sergilediler; gerek sokak eylemleriyle gerekse de hukuki mücadeleyle keyfî müdahalelerin önüne geçmeye çalıştılar. 1989 Bahar Eylemleri'nde kamu işçilerinin ortaya koyduğu direnişin başarısı kamu emekçilerinin de örgütlenme hevesini ve istencini arttırırken 1989 Eylemleri ve 1990 Zonguldak Direnişi ile birlikte büyük bir sarsıntı geçiren iktidar sahipleri yükselen işçi hareketinin memurları kapsayacak şekilde genişleyeceği endişesiyle engellemelerini yoğunlaştırıyorlardı. 1992 yılına gelindiğinde sendikaların verdikleri hukuk mücadelesi sonuç vermeye başlamıştı; sendikalar bütün engelleme çabalarına rağmen lehlerindeki mahkeme kararlarıyla genel kurullarını toplayacak bir konuma erişmişlerdi. Bu kazanımlar sayesinde örgütlenme noktasında mesafe kat eden sendikalar devlet tarafından yasal varlıkları halen tanınmasa da ücretlerin iyileştirilmesi ve sosyal hakların genişletilmesi gibi memurların daha güncel talep ve sorunlarını gündeme alacak eylemler organize etmeye başladılar. Bu arada daha çok sol/sosyalist eğilimli kadroların başını çektiği kamu emekçilerinin örgütlenme yolunda hukuki mücadelesinde bazı kazanımlar elde etmesi o güne kadar sendikal faaliyetler konusunda hiçbir önemli girişimde bulunmamış daha çok MHP çizgisindeki sağcı memur derneklerini de harekete geçirdi. 18 Haziran 1992'de kuruluş dilekçesi verilen 14 memur sendikasının çatı örgütü olarak faaliyete başlayan Türkiye Kamu-Sen bu açıdan örgütlü bir mücadelenin birikiminden değil sağcı-ülkücü kesimin kamu sektöründe "meydanı solculara bırakmama" stratejisinin ürünü olarak ortaya çıktı. Bunu 1995'te daha İslami-muhafazakâr eğilimlere sahip, 2000'li yıllarda AKP hükûmetiyle içli dışlı ilişkiler geliştirecek olan Memur-Sen'in kuruluşu izledi.

Kamu emekçilerinin sendikal haklar ve ekonomik talepler eksenli bir dizi eylemi, zirve noktasına 1994 Ekonomik krizinin mutlak yoksulluğu arttırıcı etkilerinin hissedilmeye devam ettiği bir ortamda, 16-17 Haziran 1995'te yüz binin üzerinde kişinin katıldığı Ankara Kızılay Meydanı'ndaki işgal ve oturma eyleminde ulaştı. Bu eylem sonrasında TBMM'de yapılan anayasa değişikliğiyle memurların örgütlenme ve üyeler adına toplu görüşme yapma hakkı kabul edildi. Diğer yandan bu anayasal değişiklik, toplu sözleşme yapma hakkını içermiyor, memurların ücretlerine dair nihai kararın devlet tarafından verilmesini öngörüyordu. Anayasal değişikliğin yetersizliği kamu emekçilerinin sendikal haklar mücadelesinin daha uzun bir süre ve bütünleşik bir şekilde devam etmesini gerekli kılıyordu. Öte yandan, 1980 sonrasında kamu emekçileri mücadelesinin itici gücü olmuş sol eğilimli çeşitli sendikalar hem bir bütün halinde hareket etmelerini kolaylaştıracak birleşik bir örgütlenmeden yoksundular hem de her bir sendika farklı sol örgütlerin güç mücadelesi verdikleri alanlara dönüşmüş durumdaydı. Üstelik sağ kanattaki sendikalar Kamu-Sen ve Memur-Sen gibi konfederasyonlar altında daha birleşik bir görüntü arz ediyorlar, üye sayılarını arttırıyorlardı. 8 Aralık 1995'te kurulacak olan KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) sol tabanlı memur sendikaları arasındaki bu dağınık yapının ortadan kaldırılması ihtiyacına binaen ortaya çıktı. KESK, 1980'lerin sonundan itibaren gerek sokak eylemleri gerek hukuki süreçler çerçevesinde verilen örgütlenme mücadelesinin birikimini yansıtıyordu. Bununla birlikte ilerleyen dönemde KESK Türkiye solu içerisindeki çeşitli siyasal örgütlerin ve çevrelerin güç mücadelesi verdiği bir platform olmaya devam etti. Konfederasyon, ilerleyen yıllarda solun çok çeşitli öbeklerinin Türkiye siyasetinin çeşitli gündemleri ve özellikle Kürt meselesi karşısında al-

dıkları farklı tavırlardan ötürü yaşadıkları tartışmaları ve ayrışmaları bünyesinde taşıyan bir örgüt haline geldi. Bu açıdan Türkiye solu içerisindeki güç dengeleri, konfederasyona bağlı sendikalar içerisinde de karşılığını buldu. Bu durum kimi gündemlerde KESK'in diğer sol tabanlı işçi örgütleriyle birlikte hareket etmesini ve özellikle AKP döneminde güçlü bir muhalefet dinamiği haline gelmesini engelledi. 2014 yılına geldiğinde üye sayısı 249 bini bulan KESK, 447 bin üyeli milliyetçi eğilimlere sahip Kamu-Sen ve AKP döneminde hızla büyüyerek 763 bin üyeye sahip olan Memur-Sen karşısında sayısal anlamda küçük kaldı.

Sonuç olarak 1990'lı yıllar boyunca DİSK'in üzerindeki yasakların kalkmasına ve 1995 yılında KESK (Kamu Emekçileri Sendikası) gibi sol eğilimli kamu sendikalarının kurulmasına rağmen işçi sınıfı saman alevi gibi parlayıp sönen bazı eylemlilikler ve grevler dışında hiçbir dönem 1980 öncesindeki siyasallığını ve kitleselliğini sergileyemedi.[85] 12 Eylül darbesinin sol/muhalif örgütler üzerindeki yıkıcı etkisinin yanı sıra bu durumun arkasında 1980'li yılların sonunda Sovyet Bloğunun dağılmasıyla sınıf eksenli siyasetin sorgulanır hale gelmesi ve ülkedeki toplumsal muhalefetin madun/ezilmiş kimliklerin tanınması meselesine kilitlenmesi vardı. Türkiye'deki sol muhalefetinin "öznel" koşullarının yanı sıra güçlü bir işçi muhalefetinin zeminini oluşturacak sendikal platformların bazı "nesnel" koşullar dolayısıyla etkisizleşmesini de bu dönemdeki işçi muhalefetinin görece sönüklüğünün arkasındaki etmenlerden biri olarak değerlendirmek gerekir. Bu "nesnel" nedenlerden en önemlisi sendikalaşma ve toplu iş sözleşmesi kapsamındaki çalışanların oranlarında yaşanan kademeli düşüştür. Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistikleri'ne göre 1980'de yüzde 47,6 olan sendikalaşma oranı 2005'e gelindiğinde yüzde 14,9'a kadar düşmüştür. Bu düşüşün arkasında sendikaların gittikçe artan yasal sınırlılıklarla karşılaşması, esnek, sözleşmeli ve güvencesiz ve böylelikle de sendikalara üye olma elverişliliğine sahip olamayan emekçilerin sayısındaki artış, özellikle 1990'ların ortalarından itibaren hızlanan özelleştirmeler sonucunda ortaya çıkan işsizlik gibi faktörler bulunmaktadır.[86]

Tüm bu sınırlamalara rağmen, 1990'lı yılların sonunda IMF'nin dayattığı özelleştirme ve esnekleştirme gibi reformlara karşı emek örgütlerinin birlikte hareket etme arayışları ortaya çıktı. 1999 yılında DSP-MHP-ANAP hükûmetinin çıkarmaya çalıştığı, emeklilik yaşını arttıran ve emekçilerin bazı sosyal haklarını tırpanlayan Sosyal Güvenlik Yasa Tasarısı'nın emek karşıtı çok açık hükümler içermesi, genelde devleti karşısına alan güç birlikteliklerinden ve eylemliliklerinden kaçınan sağ eğilimli sendikaları bile harekete geçmeye zorlamıştı. 1999 yılında kurulan içinde Türk-İş, KESK, DİSK, Hak-İş, Kamu-Sen, Memur-Sen gibi çeşitli politik pozisyonları benimsemiş sendikaların öncülüğünü yaptığı ve bir dizi meslek örgütü ve partinin yer aldığı Emek Platformu bu arayışın ortaya çıkardığı birliktelikti. Emek Platformunun kurulduğu toplantının açılış konuşmasında Türk-İş Başkanı Bayram Meral şu sözlere yer vermişti:

> Bugün Türkiye'nin gündeminde birkaç önemli konu vardır. Bu konuların tümünde IMF'nin talepleri yerine getirilmektedir. IMF, sosyal devleti ve SSK'yı çökertmek istemektedir. IMF, memur ve emekliyi yoksullaştırmak istemektedir. IMF, ulusal egemenliğimizi zedeleye-

[85] Yüksel Akkaya, "Düzen ve Kalkınma Kıskacında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık", *Neoliberalizmin Tahribatı*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 139-164, 159.

[86] Yücesan-Özdemir ve Özdemir, *Sermayenin Adaleti*, 132.

> cek ve kapitülasyonların günümüzdeki biçimi olan uluslararası tahkimin kabul edilmesini istemektedir... Bugün bir araya gelen ve milyonlarca çalışanı temsil eden kuruluşlarımız, IMF'nin bu haksız taleplerine karşı, halkımızın ve ülkemizin çıkarlarını savunmaktadır... Bu tasarının amacı, sosyal güvenliğin özelleştirilmesidir. SSK'nın yerini özel sigortacılığın almasıdır. Hükümet, memuruna ve emeklisine yüzde 20 oranında bir zam layık görmüştür. Bu oran,memurlarımız ve emeklilerimiz için onur kırıcıdır. Devletimizi ayakta tutan, halkımıza hizmet götüren onurlu memurlarımız ve hayatlarını bu ülkeye hizmetle geçirmiş emeklilerimiz, bu onur kırıcı davranışa karşı direnmekte haklıdır.

Platformun, kuruluşunun hemen ardından 24 Temmuz'da Ankara'da gerçekleşen ve sosyal güvenlik yasa tasarısını protesto eden eyleme yaklaşık 400 bin kişinin katılması emek muhalefeti açısından umut vericiydi. Öte yandan bu eylem yasa tasarısının mecliste karar altına alınmasını engelleyemeyince platform içerisindeki politik perspektif farklılıkları su yüzüne çıkmaya başladı. Buna rağmen uzun süre varlığını devam ettiren platform 2001 krizi sonrasında Güçlü Ekonomiye Geçiş programına karşı sosyal haklardan yana alternatif bir program ortaya koymaya çalışmış ve sonraki dönemde ABD'nin 2003'teki Irak İşgali sürecinde Türkiye'nin asker göndermesine karşı duyarlılığı arttırmaya çalışmıştır. Platform, içinde yer alan sağ sendikal bileşenlerin gün geçtikçe AKP'nin etki alanına girmesiyle birlikte 2000'li yıllar içerisinde sönümlenerek fiilen kadük hale geldi.

SİYASAL GELİŞMELER

Bu noktaya kadar Türkiye'deki 1980 sonrası dönüşümün ülkenin ekonomik yapısına ve emek-sermaye ilişkilerine nasıl yansıdığını ele almaya çalıştık ve bunu yaparken de 1980 sonrası hayata geçirilmeye çalışılan yeni ekonomik yapılanmanın Türkiye kapitalizminin gelişiminde yeni bir evreyi temsil ettiğini vurguladık. Bu noktada unutmamak gerekir ki kapitalizm sadece emek gücünün yarattığı artı-değerin sermaye sahiplerine kâr olarak aktarılmasını içeren bir sistemden ibaret değildir. Böyle bir iktisadi ilişkinin ve buna dayalı bir sermaye birikim sisteminin vücut bulabilmesi ve devamlılık sergileyebilmesi ancak toplumsal alanı düzenleyen bir siyasi iktidarın, hukuk sisteminin ve ideolojik yapılanmanın varlığında mümkündür. Bu bakımdan kapitalizm yalnızca bir iktisadi sistem değil aynı zamanda bir siyasal ve toplumsal ilişkidir. Öte yandan her ne kadar bütün kapitalist toplumlar istisnasız olarak emek-sermaye çelişkisine dayansalar da tek bir siyasi iktidar biçimine, standart bir hukuk anlayışına ve sabit bir ideolojik yapılanmaya bağlı kalmazlar. Bir kapitalist toplumda iktidarın ne tür bir biçim alacağı o toplumdaki mevcut sermaye birikim rejimi (yani ücretli emeğin yarattığı artık-değere el koymanın farklı yapısal stratejileri), o toplumun geçmişinden devraldığı özellikler ve sınıf mücadelelerin gidişatı arasındaki karmaşık ilişkiler tarafından belirlenir. Bu bakımdan emek-sermaye çelişkisine dayalı "üretim tarzının" dayandığı siyasi iktidar biçimleri bir toplumdan ötekine ya da aynı toplumda bir dönemden öbürüne farklılık gösterebilir; yani kapitalist üretim tarzı farklı toplumsal formasyonlar içerisinde somutlaşır.

Bu noktadan bakıldığında 1980 sonrasında Türkiye'nin neoliberal birikim rejimine geçişi sadece büyüme stratejilerinde, sermayenin sektörel dağılımında veya çalışma yaşamında ortaya çıkan dönüşümleri değil aynı zamanda bir bütün olarak siyaset ve ideoloji alanının ye-

niden tahkim edilmesini içeriyordu. Şüphesiz böylesine köklü ve kapsamlı bir değişim sürecinin sorunsuzca işleyebilmesi ve ona uygun bir toplumsal zeminin hazırlanması açısından 12 Eylül askerî darbesi kilit bir rol oynamıştı. Öte yandan bu sürecin güçlü bir sistem-karşıtı toplumsal muhalefetle karşılaşmaksızın 30 yılı aşkın bir süredir devam edebilmesini tek başına askerî darbenin sol siyaset üzerinde uyguladığı şiddet ve tahakkümle açıklayamayız. Zira bu otuz yıllık süreç sistem karşıtı aktörlerin zor kullanılarak tasfiye edilmesi dışında aynı zamanda neoliberal proje için halkın önemli bir kısmının "onayının" ve "rızasının" alınması sürecini içermektedir.[87]

1930'lu yıllarda İtalyan Marksist Antonio Gramsci kapitalist toplumlarda sınıf iktidarının sadece zor ve şiddetin caydırıcılığına değil aynı zamanda ezilen sınıfların yeterli düzeydeki "rızasına", yani bir toplumsal hegemonyaya ihtiyacı olduğunu ifade etmişti. Bunu temel aldığımızda Türkiye'de siyasi hayatın 1980 sonrasındaki dönüşümünün neoliberal projenin gereklerine uygun böyle bir toplumsal hegemonya arayışından bağımsız düşünülemeyeceğini söylemek gerekir.[88] Öte yandan son otuz yılda inşa edilmeye çalışılan bu hegemonya bütün ayrıntıları önceden ve tek bir merkezden tasarlanmış bir toplum projesinin programlı bir şekilde hayata geçirilmesi olarak görülmemeli. Bu hegemonya projesinin kuruluş dönemlerinden bugüne kadarki süreçte ortaya çıkan yeni iç ve dış dinamikler, karşılaştığı krizler ve ona karşı gösterilen direnç onun kimi niteliklerine, gelişim doğrultusuna ve bugün aldığı somut biçime doğrudan tesir etmiştir.[89] Buna dayanarak biz de bu bölümde 1980 sonrası dönemde öne çıkan önemli dinamikleri bu hegemonyanın kuruluş biçimiyle ilişkili bir şekilde değerlendireceğiz. Öncelikle 1980'den bugüne neoliberal projeye onay alınırken hangi stratejilerin hayata geçirilmeye çalışıldığını, bu stratejilerin hangi dinamikler sonucunda bir seçenek veya zorunluluk haline geldiğini, bu stratejilerin yürütücüsü olarak öne çıkan siyasi aktör ve kurumların eğilimlerini ele alacağız. Daha sonra hegemonyanın inşa sürecinde sistemin yaşadığı tıkanmaları ve krizleri, ve yine bu krizleri tetikleyen çelişkileri ve aktörleri inceleyeceğiz. Ardından bu dönemde Türk dış politikasında öne çıkan gelişmeleri değerlendirmek suretiyle bu hegemonya projesinin gidişatını etkileyen uluslararası dinamikleri mercek altına alacağız. En sonunda da ülkede tesis edilmeye çalışılan neoliberal hegemonyanın ve ona karşı ortaya çıkan direncin kültür-sanat ve gündelik hayata nasıl yansıdığını ele alacağız.

12 Eylül Darbesi'nin mahiyeti

12 Eylül darbesi, ülkedeki sermaye birikiminin yeni bir doğrultu kazanması gereken bir dönemde siyasal ve ideolojik iklimin ve görece gelişkin sol/muhalif duyarlılıkların bunu imkânsız kılmasıyla ortaya çıkan bir sıkışmanın ürünüdür. 1970'li yılların ortalarından itibaren bir önceki bölümde ele aldığımız Türkiye kapitalizminin yaşadığı ekonomik buhran ve buna eşlik eden yönetememe krizi 1980'e gelindiğinde iyice ağırlaşmış durumdaydı ve bu durum artık kalkınmacı ve ithal ikameci birikim rejiminin sermaye kesimleri açısından tükenişine işaret ediyordu. Üstelik 1970'ler boyunca Türkiye sosyalist hareketi ve işçi sınıfı, son

87 Ahmet Öncü, "Dictatorship Plus Hegemony: a Gramscian Analysis of the Turkish State", *Science & Society* 67:3 (2003), 303-328.

88 Aylin Topal, "Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ," *Praksis* 7 (2002), 63-84.

89 Bob Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place* (Cambridge: Oxford Polity Press, 1990).

derece parçalı ve hatta kendi içinde çatışma halinde bir görüntü sunuyor olsa bile, bu siyasal ve iktisadi krizi derinleştirme kapasitesine sahip bir kitlesellik taşıyordu. 24 Ocak 1980'de önceki iki on yıla damgasını vuran ithal ikameci büyüme modelinin tasfiyesini ve neoliberal birikim rejiminin iktisadi altyapısını oluşturmaya yönelik alınan kararların böyle bir tablo içerisinde hayata geçirilmesi imkânsız gözüküyordu. 12 Eylül askerî darbesi kriz içerisindeki Türkiye kapitalizmini yeni bir birikim rejimi etrafında örgütleyecek siyasal ve ideolojik koşulları yaratmaya yönelik bir askerî diktatörlüğün başlangıcını ifade ediyordu.

Darbeyi sermaye sınıfı açısından bir zorunluluk haline getiren bu iç koşullar yanında onu emperyalizm ve özellikle ABD'nin Ortadoğu stratejisi açısından tercih edilebilir kılan uluslararası ortamı da hesaba katmak elzemdir. 1979-1980 yılları ABD'nin Sovyetler Birliği'ni Ortadoğu'daki müttefik ülkelerle çevrelemeye yönelik geleneksel politikasında bazı yarılmalara yol açan yeni gelişmelere sahne olmuştu. Şubat 1979'da ABD yanlısı şahlık rejiminin devrilmesiyle İran'da ABD karşıtı İslami bir rejimin kurulması ve yine aynı yıl içerisinde SSCB'nin Afganistan'daki Marksist hükûmeti desteklemek üzere buraya asker göndermesi karşısında Türkiye'nin istikrarlı ve aktif bir NATO üyesi ülke olmaya devam etmesinin önemi artıyordu. 1970'li yılların başından beri devam eden siyasi çalkantılar ve ekonomik krizler yüzünden düzen siyasetinin kalıcı bir istikrar yakalayamaması Türkiye'nin ABD'nin bölge için geliştireceği yeni siyasal projelerde oynayabileceği rolleri sınırlıyor ve hatta riskli kılıyordu. Buna ek olarak özellikle Türkiye solunun benimsediği anti-emperyalist ve ABD karşıtı pozisyonun halk içerisinde burjuva siyasetinin de veri almak zorunda kaldığı bir kitlesel karşılığa sahip olması düzen siyasetinin yeni bir ideolojik ve kurumsal reorganizasyondan geçmesini ABD açısından da gerekli kılıyordu.

Bu açıdan 12 Eylül, Türkiye'deki sermaye düzeninin ortaya çıkan yeni dinamik ve sorunları istikrarlı bir hegemonya rejimi içerisinde dönüştürmede yaşadığı sıkışmayı "zor" yoluyla aşma yöntemini bir kez daha devreye soktuğu süreçlerden biri olarak okunabilir. Bu yönüyle kendisinden öncekiler gibi biçimsel anlamıyla bir "askerî darbe" olsa da kendi dönemindeki sınıf mücadelelerinin özgül özelliklerini içinde taşır. Bu anlamıyla da niteliksel açıdan öncesindeki darbelerden ayrılır. Darbe, salt bir otoriter devlet geleneğinin bir kez daha tebarüz etmesi olarak değil, Türkiye'deki sermaye düzeninin yeni arayışları ile o döneme kadar belirli bir olgunluk kazanan toplumsal/muhalif dinamikler arasındaki çelişkinin bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

Askerî diktatörlük altında geçen 3 yıllık dönem önceki kısımlarda bahsettiğimiz hegemonya projesinin inşa edileceği "mıntıka"nın itinalı bir şekilde temizlenmesi anlamına geliyordu. Bu "mıntıka temizliği" 1960 ve 1970'li yıllardan farklı olarak istikrarsızlığın kaynağı olarak düşünülen belirli siyasi aktörleri değil bir bütün olarak sivil siyaseti baştan aşağıya süpürdü. Elbette böylelikle oluşturulacak yeni siyasi tabloda 1980 öncesi dönemin "baş belası" olarak kabul edilen ve varlığında yukarıda ayrıntılarıyla anlattığımız ekonomik dönüşümlerin yapılamayacağı sol siyaset ve işçi sınıfı muhalefetinin yeri olmayacaktı. Bu bakımdan darbenin demir yumruğu şiddetini en fazla sol siyasi partiler, örgütler ve sendikalar üzerinde gösterdi. Darbenin ikinci yılı itibarıyla toplam

110.000 kişi hapiste tutuluyor, bunların 30.000'i hâlâ yargılanmayı bekliyordu.[90] Bunlar içerisinde sadece 1980 öncesinde bilfiil sol siyaset içerisinde bulunanlar değil onunla entelektüel düzeyde ilişki kurmuş pek çok akademisyen, sanatçı ve sıradan insan da bulunuyordu. Hapis ve işkence dışında 1980 öncesi politize olan özellikle memur kesimi sindirmeye yönelik diğer bir taktik de bunların meslekten atılmaları veya çalışmak istemedikleri illere "sürgün" memur olarak gönderilmeleriydi. Bu baskı ortamı darbeden hemen sonra binlerce sol örgüt veya parti mensubunu yurt dışına kaçmaya yöneltti ve özellikle Almanya'da bugün hâlâ mevcudiyetini sürdüren bir "sol diyaspora" oluştu.

Aziz Nesin'in öncülüğünde "Demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işlemesi amacıyla" hazırlanan Aydınlar Dilekçesi, 12 Eylül Darbesi'nin uygulamalarına karşı ilk toplu tepki eylemiydi. Murat Belge, Halit Çelenk, Emin Değer, Haluk Gerger, Hüsnü Göksel, Yakup Kepenek, Yalçın Küçük, Uğur Mumcu, Aziz Nesin, Mahmut Tali Öngören, Bahri Savcı, İlhan Selçuk, İlhan Tekeli, Mete Tunçay, Şerafettin Turan ve Erbil Tuşalp'tan oluşan "Yazmanlar Kurulu" tarafından hazırlanan dilekçe 1260 gazeteci, yazar, öğretim üyesi ve sanatçı tarafından imzalandı. Fehmi Yavuz, Hüsnü Göksel, Bahri Savcı, Esin Afşar, Bilgesu Erenus ve Aziz Nesin'den oluşan "Sunma Kurulu", dilekçeyi 15 Mayıs 1984'te Cumhurbaşkanlığı ve TBMM Başkanlığı makamlarına verdi. Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı, dilekçe hakkında 21 Mayıs 1984'te soruşturma açtı. Yargılama boyunca 29 duruşma yapıldı. Duruşmalar tam 19 ay sürdü. Dava, 7 Şubat 1986'da tüm sanıkların beraatıyla sonuçlandı [**Fotoğraf:** *Cumhuriyet* 19.05.1984, 6].

Bu dönemde kendilerine idam cezası verilen 517 kişi bulunuyordu. Cezası infaz edilen 50 kişinin arasında yer alan solcu gençlerden 17 yaşındaki Erdal Eren daha sonra bu dönemin şiddetini sembolize eden bir travma olarak hafızalara kazındı. Ülke çapında çoğunlukla solcu mahkûmların tutulduğu cezaevleri tutuklulukların onurlarına ve kimliğine yönelik fiziksel ve psikolojik şiddetin türlü yöntemlerinin sistemli bir şekilde uygulandığı toplama kamplarını andırıyordu.[91] Mamak Cezaevi'nde solcu, Diyarbakır cezaevinde çoğunlukla Kürt mahkûmlara yönelik işkenceler, evinde yasak yayın bulundurmak suçuyla tutuklanan yayıncı İlhan Erdost'un, kendisi gibi işkenceye maruz kalan ağabeyi Muzaffer Erdost'un yanında Kasım 1980'da bir grup er tarafından cop ve tekmelerle dövülerek öldürülmesinden de anlaşılacağı gibi insan haysiyetini ve yaşamını ayaklar altına alan cinstendi.[92] Diyarbakır Askerî Cezaevi'ndeki şiddet ise içerisinde sadece sol düşmanı değil aynı zamanda Kürt karşıtı

90 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul, İletişim: 2008), 403.

91 Ali Yılmaz, *Kara Arşiv: 12 Eylül Cezaevleri* (İstanbul: Metis, 2012).

92 Ertuğrul Mavioğlu, *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması* (İstanbul: Babil, 2004), 103-112.

ırkçı öğeler barındırması ve olağanüstü vahşi yöntemlere başvurması bakımından Kürtlerin belleğinde uzun yıllar boyunca yer etti; diğer Kürt örgütlerinden farklı olarak devlete karşı şiddet kullanımının meşruiyetini vurgulayan PKK'nin 1980'li yılların ortalarından itibaren hızla kitleselleşmesinin arkasındaki etmenlerden birisi de Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde yaşananların yarattığı öfkenin Kürtlerin radikalleşmesini hızlandırmasıydı.[93]

Bunları tamamlayacak şekilde özellikle sol eğilimli sendikaların ve sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri durduruldu, mal varlıklarına el konuldu. Darbenin, ona liderlik eden Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve diğer komutanların eleştirilmesi suç sayıldığından basın organları Evren ve ekibinin uyguladığı şiddetin boyutların gözler önüne sermekten çekindiler; dahası önemli bir kısmı darbeyi ve onun uygulamalarını istikrar adına alkışladı. Bunun dışında bir tutum geliştirenler ise cuntanın cezalandırma mekanizmalarından payına düşeni aldı. Bu dönemde gazetecilere toplam 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verilmiş, 937 film ise sakıncalı bulunduğu için yasaklanmıştı.[94]

Askerî yönetimin bunun dışında 1980 öncesinde çeşitli "kriminal" olaylar içerisinde yer aldığı iddia edilen önemli sayıda ülkücüyü de tutukladığını, tutuklananlar arasında idam edilenler ve işkenceden geçirilenler olduğunu söylemek gerekir. Öte yandan ülkücülere yönelik bu cezalandırma sola yöneltilen şiddetten farklı olarak mutlak bir imha ve tasfiye amacıyla değil bir tür "tarafsızlık" görüntüsü vermek ve ülkücü hareketi darbe karşısında hizaya getirmek için yapılıyordu. Zira seçilmiş bazı ülkücüleri yargılayan darbe yönetimi, devrimcilerin toplu halde şiddete maruz bırakıldığı cezaevlerine çoğunlukla MHP yanlısı görevlileri atayabiliyor, ülkü ocaklarına bağlı erlerin karıştığı işkencelerin soruşturulmasına izin vermeyebiliyordu.[95]

Hepsi birlikte düşünüldüğünde 12 Eylül darbesi sonrasında yaklaşık 650 bin kişi gözaltına alındı, 42 bin kişi çeşitli sürelerle hapse mahkûm edildi. Bunun dışında Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin liderleri tutuklandılar ve daha sonraki süreçte çıkarılan siyasi partiler yasası ile siyasetten 10 yıl süreliğine men edildiler. 16 Ekim 1981'de çıkan Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun kapsamında ise sadece darbe öncesindeki siyasi parti liderleri değil bizzat kurum olarak partiler de tasfiye ediliyordu. 12 Eylül günü yayınlanan 7 sayılı bildiri ile de zaten DİSK'e bağlı sendikaların tamamı ve devletle organik bağı olmayan bütün derneklerin çalışmaları durdurulmuştu.

Sadece 12 Eylül öncesindeki hegemonya krizinin başlıca özneleri olan işçi muhalefeti ve radikal sol oluşumların tasfiye edilmesiyle kalmayıp merkezdeki siyasi aktörlerin dahi uzun bir süre siyasetten uzaklaştırılması 12 Eylül darbecilerinin bizzat "siyasetin" kendisini bir istikrarsızlaştırıcı unsur olarak algıladığını gösterir. Sadece devrimci değil her türlü siyasi ve ideolojik faaliyetin düzeni sarsacak dinamikleri kendi içerisinden doğurabileceğine dair korku Türkiye'deki sermaye düzeninin ne kadar kırılgan olduğunu ve dayandığı hassas den-

---

93 Welat Zeydanlıoğlu, "Torture and Turkification in Diyarbakır Prison", *Rights, Citizenship & Torture: Perspectives on Evil, Law and the State*, Haz. Welat Zeydanlıoğlu and John T. Parry (Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2009), 73-92.

94 Gülseren Adaklı, *Türkiye'de Medya Endüstrisi: Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri* (İstanbul: Ütopya, 2006), 150.

95 Uğur Mumcu, *12 Eylül Adaleti* (İstanbul, Um: ag, 1987), 46.

gelerin bozulması ihtimali karşısında zora başvurmaktan başka yönteme sahip olmadığının bir kanıtıdır.

Darbenin açıkladığımız bu niteliğiyle, sol siyasete mutlak bir imha güdüsüyle, sağ siyasete bir tür "cezalandırma" mantığı içinde yaklaştığını söylemek gerekir. Sistem içi aktörlerin cezalandırılması ile verilmek istenen mesaj toplumsal düzenin sağlanmasında mevcut sivil siyasi güçlerin zaaf içerisinde olduğu, şiddeti durdurmaktan aciz oldukları ve bu durumda toplumsal düzenin ve olağan koşulların tesis edilmesi için görevin orduya düştüğü şeklindeydi. Nitekim darbe sonrası uygulanan şiddetin ve baskının gölgesinde yapılmış olsa bile 1982'de halkoyuna sunulan darbe anayasasının yüzde 91,27 gibi büyük bir çoğunlukla kabul edilmesi toplumun geniş bir kesiminin bu mesajı kabullendiğini gösterir. 12 Eylül dönemindeki yoğun ideolojik propaganda, 1980 öncesi özellikle devlet içinde veya devlet destekli paramiliter güçler tarafından tırmandırılan şiddeti bir "sağ-sol" çatışması olarak sunuyordu. 12 Eylül Darbesi'nden 34 yıl sonra bugün bile halk arasında 1980 Darbesi'nin bir zorunluluk olduğuna, askerin müdahale etmemiş olması durumunda "kanın gövdeyi götürmeye devam edeceğine" dair inancın yaygınlığı o dönemlerde askerî yönetimin sadece şiddet uygulamakta değil aynı zamanda ideolojik manipülasyonda da "usta işi" taktikler kullandığını gösterir. Yani 12 Eylül darbesi bir yandan özellikle sol muhalefete karşı bütün şiddet araçlarını seferber ederken ve darbeye yönelik her türlü muhalefeti yasaklarken bir yandan da özellikle devlet televizyonunun etkin bir şekilde kullanılması suretiyle kendi faşizan uygulamaları ve sonrasında çizeceği yeni siyasi harita için halk kesimlerinin rızasını üretmeye çalışmıştır.

Darbe döneminde hukuki-siyasal yeniden yapılanma

1980 darbecileri, yukarıda bahsettiğimiz "mıntıka temizliği" doğrultusundaki hedeflerin ancak köklü bir hukuki ve siyasal yeniden yapılanmayla gerçekleşebileceğinin farkındaydılar. Bu bakımdan askerî yönetimin hüküm sürdüğü 3 yıl boyunca kendilerinden sonraki dönemde de siyasi ve toplumsal yaşamın sınırlarını belirleyecek hukuki ve kurumsal değişikliklere imza attılar. Tüm bu değişikliklerin yürütücülüğünü artık devlet başkanlığı sıfatını alan Kenan Evren dışında, içinde dönemin kuvvet komutanlarının olduğu Milli Güvenlik Kurulu (MGK) yapacaktı. Darbeden yaklaşık bir hafta sonra oluşturulan içlerinde emekli asker, akademisyen ve darbe yönetiminin sorunsuz olarak gördüğü eski siyasetçilerin yer aldığı ve başbakanlığını emekli orgeneral Bülent Ulusu'nun yaptığı hükûmet kabinesi ise MGK'da alınan kararları uygulamakla yükümlüydü.

MGK'nın bir önceki bölümde sonuçlarından bahsettiğimiz baskı rejiminin kurulmasına yönelik ilk önemli adımı 15 Eylül'de kendini sıkı yönetim askerî mahkemeleri kurmaya yetkili kılmasıydı. Mahkemeler, hem 12 Eylül öncesinde siyasi faaliyetlerde bulunanları yargılayıp kimi durumlarda infaz ediyor hem de darbe sonrasındaki dönemde ortaya çıkabilecek çatlak sesleri yine sahip olduğu olağanüstü yetkilerle sindiriyordu. Tüm bu olağanüstü yetkileri "hukuki" bir kılıfa sokmak için atılan adımlardan birisi de 27 Ekim 1980 günü kabul edilen Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'du. Buna göre TBMM'ye ait tüm yetkiler MGK'ya, cumhurbaşkanına ait yetkiler ise MGK Başkanı'na yani Kenan Evren'e devrediliyordu. Aynı kanun, MGK'nın bildiri, karar ve yasalarının "anayasa değişikliği" olarak yürürlüğe gireceği-

ni bildiriyordu ki bu durum darbe yönetemin in kendisini sadece bir geçiş dönemi yönetimi olarak değil aynı zamanda "kurucu erk" olarak tasarladığını gösterir.[96] MGK, bütün yetkileri kendinde toplayan bu yapısına dayanarak darbe sonrası dönemin yeni anayasasını yapmak için Ekim 1981'de faaliyet göstermeye başlayacak bir kurucu meclis oluşturdu. Bu meclisin bir kanadını MGK'nın kendisi diğer kanadını ise hepsi MGK tarafından seçilen 160 üyeli Danışma Meclisi oluşturuyordu. Tahmin edilebileceği üzere meclisin alacağı kararlarda mutlak bir onay ve red yetkisine sahip MGK belirleyici bir konumdaydı.

Danışma Meclisi'ne bağlı Anayasa komisyonu tarafından hazırlanan ve MGK tarafından onaylanan anayasa taslağının 7 Kasım 1982'de halkoylamasına sunulması öngörülmüştü. Anayasa MGK tarafından darbe koşullarından yeniden parlamenter demokrasiye geçişin bir önkoşulu olarak lanse ediliyor ve anayasanın reddedilmesinin bu geçişi geciktireceği iddia ediliyordu. Diğer yandan, anayasanın hazırlanma, halkoyuna sunulma yöntemi ve bir bütün olarak anayasanın içeriği darbecileri koruma ve darbe yönetiminin temel esaslarını devam ettirme mantığıyla tasarlanmıştı. Bu doğrultuda, referandum öncesinde anayasanın eleştirilmesine kesin bir yasak konuldu. 12 Eylül darbecilerinin ara dönemdeki icraatlarının bir soruşturma konusu yapılmasını imkânsız hale getiren maddeler ile darbeciler anayasal bir koruma zırhına sahip olacaklardı. Anayasanın geçici 1. Maddesiyle MGK başkanının aynı zamanda cumhurbaşkanı olarak görev yapacağına dair düzenleme ise darbenin mimarlarından Kenan Evren'in, yani 12 Eylül'ün ruhunun 7 yıl daha Türkiye üzerinde dolaşacağı anlamına geliyordu.

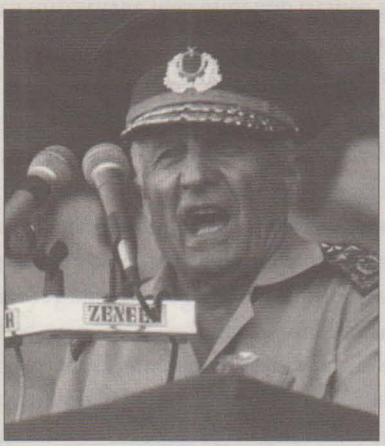
12 Eylül darbecileri, 1980 öncesi ortaya çıkan hegemonya krizinin en önemli nedenlerinden biri olarak yürütme organının yasama ve yargı karşısında yeterince güçlü olmamasını görüyorlardı. Bu minvalde 1982 anayasası yürütmenin otoritesini bu iki organ karşısında güçlendirecek yasal düzenlemeleri ihtiva eden bir nitelik kazandı.[97] Cumhurbaşkanlığının; kanunları ya da anayasa değişikliklerini halkoyuna sunmak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kullanılmasına karar vermek, Yargıtay hariç bütün yüksek mahkemelerin yargıçlarını ve HSYK üyelerini atamak gibi yeni yetkilerle donatılması yürütmenin icraatlarına yönelik yargısal denetimi zayıflatmıştır. 1980'den bu yana birkaç istisnai dönem hariç meclisteki çoğunluğa sahip iktidar partilerinin onayı ve inisiyatifiyle seçilen cumhurbaşkanlarının genellikle iktidar partileriyle ideolojik uyum içerisinde olduğu düşünüldüğünde cumhurbaşkanlığı makamının güç kazanması pratik olarak hükûmetin yargı karşısında güç kazanması anlamına gelmiştir. Ayrıca, bu anayasayla oluşturulan Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun başkanının Adalet Bakanı olarak belirlenmesi yargıyı yürütmenin etkisine doğrudan açık hale getiriyordu. Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin kolaylaştırılması ve olağanüstü hallerde neredeyse tamamen denetimsiz bırakılması yasama ve yargının kimi durumlarda devreden çıkarılabileceğine işaret ediyordu. Bu dönemde yasalaşan yüzde 10 seçim barajı bu bakımdan, görece az oy olan partilerin meclise girmesini engelleyerek mecliste merkez partilerinin hâkimiyetini ve böylelikle de yürütmenin gücünü yasama karşısında artıran bir düzenleme olarak görülebilir.

---

96 Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş* (Ankara: İmaj, 2007), 308.

97 Bülent Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982* (İstanbul: Beta, 1984), 115.

Kenan Evren (1917-2015)

Türkiye'de 12 Eylül 1980'de gerçekleşen üçüncü askerî darbe sırasında genelkurmay başkanı konumundaydı ve darbeden sonraki 2 yıllık askerî yönetim süresince de devlet başkanlığı pozisyonunda bulundu. Muhtevasını darbecilerin belirlediği 1982 Anayasası'nın referandumla kabul edilmesinin ardından da Türkiye'nin 7. Cumhurbaşkanı oldu; 1989'da bu görevi kendi cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca başbakanlık yapmış olan Turgut Özal'a devretti. Bugün Türkiye kamuoyunun önemli bir kesimi tarafından 12 Eylül döneminde gerçekleştirilen uygulamaların ve bir bütün olarak 12 Eylül rejiminin esas sorumlusu addedilmektedir.

17 Temmuz 1917'de Manisa'nın bir ilçesi olan Kula'da doğdu. 1938 yılında Kara Harp Okulu'nu bitirdi, Şubat 1939'da teğmen oldu. 1958-1959 yıllarında Kore'nin ikiye parçalanmasından sonra Güney Kore'de görevine devam eden Türk Tugayının kurmay başkanlığını üstlendi. 1974'te Genelkurmay İkinci Başkanı oldu.1977 Haziran'ında Kara Kuvvetleri Komutanı Namık Kemal Ersun'un darbe girişimine hazırlandığı iddiasıyla Süleyman Demirel tarafından emekliliğe zorlanmasıyla olağan kıdem geleneğinin dışında cereyan eden politik bir sürecin ürünü olarak önce Kara Kuvvetleri Komutanı ardından da 6 Mart 1978'de Genelkurmay Başkanı oldu.

Sorumlularından biri olduğu darbeyi ve darbe sonrasındaki icraatlarını anılarında şu sözlerle meşru kılmaya çalışacaktı: *"12 Eylül 1980 Harekâtından sonra ne kadar büyük bir sorumluluk altında bulunduğumu, o günleri yaşamış her Türk vatandaşı idrak edebilir. Bu Harekâtın muvaffak olması demek, bir iç savaş sonucu Türkiye'nin parçalanması ve dolayısıyla bin seneye yakın bir zamandır bizim olan bu toprakların değişik ellere geçmesi, başka bir deyişle Türklüğün ve Türklerin, Asya'daki diğer Türklerin durumuna düşmesi demektir."*

Her ne kadar darbe yönetiminin en tepesinde yer alsa da Evren'in 12 Eylül sonrası oluşan yönetim içinde tek başına mutlak bir güç ve belirleyiciliğe sahip olduğu tartışmalıdır. Feroz Ahmad'a göre Kenan Evren, iktidarın sivillere ne zaman devredileceği ve alınacak önlemlerin mahiyeti gibi konularda anlaşmazlık içinde olan MGK'daki komutanlar arasında arabuluculuk rolü üstlenmiş ve daha çok alınan ortak kararların sözcüsü rolünü oynamıştır. Öte yandan kendisinin bundan ibaret bir statüyle sınırlı kalmadığını belirtmemiz gerekir. Gerek "devlet başkanlığı" gerek cumhurbaşkanlığı döneminde darbe yönetiminin icraatlarını haklılaştırmaya yönelik demeç ve açıklamalarda bulunan tipik bir siyasetçi ve propagandist rolünü de oynuyordu. Bu rol özellikle 1982 anayasasının referanduma sunulması sürecinde iyice öne çıktı. Darbe sonrasında sivil siyasi aktörlerin ve örgütlerin tasfiye edildiği ya da sesinin kısıldığı bir boşluk ortamında "siyaset" ve "devlet" hakkında konuşan tek kişi olarak boy gösterdi. Açıklamalarının bir kısmı devletin resmî dilini yansıtan önceden hazırlanmış metinlere dayanırken, önemli bir kısmı da kendi zihniyet dünyasının ve darbenin arkasındaki mantığın ipuçlarını veren daha çok hamaset ve kaba söylemlerle bezeli doğaçlama konuşmalardan oluşuyordu. Darbe sonrasındaki dönemlerde sadece sorumlusu olduğu baskı ve şiddetle değil, bunlar gerçekleşirken toplum önünde sarf ettiği bazı söz ve ifadelerle de insanların hafızasına yerleşecekti.

7 Kasım 1982'de yapılan referandumla kabul edilen yeni anayasa uyarınca Türkiye'nin 7. Cumhurbaşkanı olma sıfatını elde etti. 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlerin ardından iktidara gelen Turgut Özal başbakanlığındaki ANAP dönemi boyunca cumhurbaşkanlığı pozisyonundaydı. Turgut Özal gerek 24 Ocak 1980'de alınan kararlarla uyumlu neoliberal politikalara sıkı sıkı bağlı kalarak, gerekse de darbenin Türkiye'ye yerleştirmeye çalıştığı ideolojik ve siyasal yörüngenin dışına çıkmayarak kendisi ile çok ciddi bir sürtüşme yaşamadı. 1989'da cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılan Kenan Evren 10 Mayıs 2015 tarihinde ölmüştür.

Tüm bu düzenlemeler yürütmenin tam bir siyasi otorite kurmasının önündeki engelleri kaldırırken, yürütmenin denetimini de kendisini rejimin teminatı ve resmî ideolojinin temsilcisi olarak gören ordunun yapmasını öngörüyordu.[98] Bunun hukuksal altyapısı Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkilerini artırarak ve bu kuruldaki sivil üye çoğunluğuna son vererek gerçekleşmiştir. MGK'nın bileşimindeki bu değişikliğe bu kuruma yürütmenin faaliyetlerine müdahale edebilecek yeni görevlerin verilmesi eşlik ediyordu. Örneğin her beş yılda bir Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanarak MGK içinde son şekli verilen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi iktidar partilerinin hareket alanını ve ideolojik önceliklerini belirleyen ana çerçeve olarak kabul ediliyordu. Bu durum kimi dönemlerde hükûmetteki iktidar partileriyle askerler arasında bazı ihtilaflara da yol açabiliyordu. Sonraki bölümlerde ele alacağımız gibi MGK'nın yürütme alanına nüfuz etmesiyle iktidar partileri ve asker arasında ortaya çıkan güç mücadelesi kendisini en çok siyasal İslamın temsilcisi Refah Partisi'nin 1995 seçimlerinde iktidara gelmesinin ardından gösterdi.

Bu özelliklere sahip olan anayasa için yapılan 7 Kasım 1982'deki referandumda yüzde 91 oranında kabul oyu çıktı. Bu yüksek kabul oranı, MGK'nın sivil siyasete geçişi anayasanın kabulüne bağlayan tavrının ve anayasa taslağını kamusal bir tartışma konusu haline getirmekten kaçınan yönteminin başarılı olduğunu gösterir. Yeni anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından 6 Kasım 1983'te milletvekilliği seçimlerinin yapılması ve sonrasında da yeni meclisin ve hükûmetin faaliyetlerine başlaması öngörülüyordu. Diğer yandan Aralık 1983'te TBMM başkanlık divanı oluşturulana kadar MGK ülkedeki siyaset alanının baştan aşağıya dönüştürülmesine dair düzenlemeleri hayata geçirmeye devam etti. Bunların en başında Nisan 1983'te hazırlanan Siyasi Partiler Kanunu geliyordu. Bu kanun uyarınca Türkiye'de legal siyaset alanında faaliyet gösterebilecek partilerin hangi ideolojik esaslara ve nasıl bir örgütlenme yapısına sahip olabilecekleri 1982 anayasasıyla uyumlu olacak şekilde sıkıca belirlenmişti. Siyasi partilerin "sınıf esasına" dayanmaması, "devletin milletiyle bölünmez bütünlüğünü" temel alması ve dernek, meslek odaları ve sendikalarla kurumsal bir bağ geliştirememesi gerekliliğine dair esaslar darbenin sol/sosyalist siyaset alanını daraltmaya yönelik hedeflerini ortaya sermesi açısından manidardır.

1982 anayasasının kabulü ile 1983 seçimleri arasında darbe yönetiminin gerçekleştirdiği diğer bir önemli değişiklik özellikle DİSK önderliğinde gelişen bir sol mücadeleyle 1976'da kaldırılan Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM)'nin 16 Haziran 1983'te geri getirilmesi oldu. Bu yönüyle DGM'lerin yeniden açılması 1970'lerin ortalarında toplumsal mücadelelerle kazanılmış bir mevzinin geri alınması anlamına geliyordu.[99] Yasaya göre devletin güvenliğini tehlikeye attığı düşünülen cürümlerle ilgilenen ve bünyesindeki beş yargıcın ikisinin asker olduğu DGM'ler, yerlerini benzer bir işlev yüklenen Özel Yetkili Mahkemeler'e bıraktıkları 2004 yılına kadar çoğunlukla toplumsal muhalefetin sindirilmesi ve baskı altına alınması amacını yerine getirdi. 12 Eylül'ün Türkiye'deki gölgesinin uzun bir süredir varlığını sürdürdüğünün en önemli kanıtı sistem dışı muhalefetin güçlendiği her uğrakta DGM'lerin devreye girmiş olmasıdır.

---

98 Ümit Cizre Sakallıoğlu "The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy" *Comparative Politics* 29:2 (1997): 151-166.

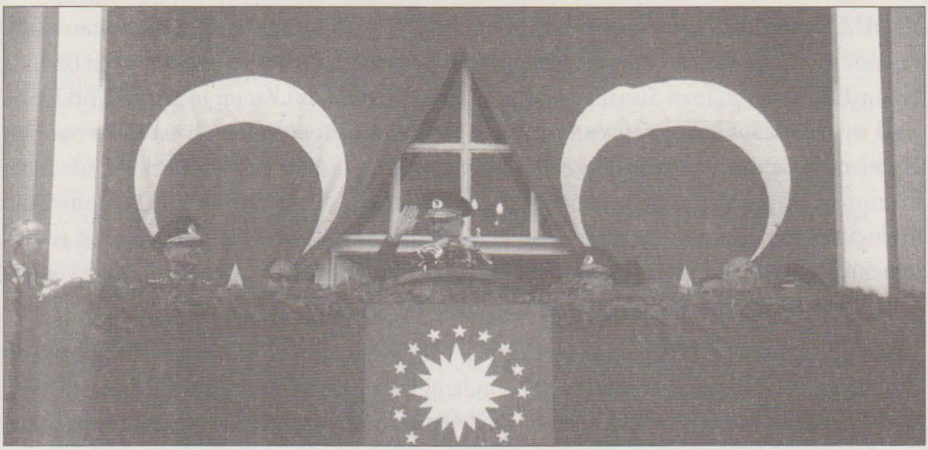
99 Savran, *20. Yüzyılın Politik Mirası*, 29.

Darbenin ideolojisi

12 Eylül Darbesi'nin, kendisinden önceki dönemde bir "istikrarsızlık" dinamiği teşkil eden sol toplumsal muhalefetin hareket alanını gerek uyguladığı şiddet ve zor gerekse de yeni yasal kurumsal düzenlemelerle daralttığından bahsetmiştik. Darbe yönetimi aynı zamanda sistem karşıtı bir muhalefetin toplumsallaşma kanallarını kapatabilmek maksadıyla resmî ideoloji alanını da düzenli müdahalelerle dönüştürmeye çalışmıştır. Cem Eroğul'un 1961 anayasası ile 1982 anayasasını karşılaştıran aşağıdaki belirlemeleri 12 Eylül darbecilerinin resmî ideolojiye nasıl bir özgün içerik kazandırmak istediklerini gösteriyor:

> 1961'de vurgu bağımsızlık, özgürlükçülük ve demokratik tüze (hukuk) devleti üzerindeyken; 1982'de vurgu bölünmezlik, ulusal dayanışma ve devletin korunması üzerinde. Çok ilginç bir yenilik de, ilk kez bir anayasada, 'Türklüğün tarihî ve manevi değerlerinden' söz edilerek "Türklük" niteminin yurttaşlık bağı sınırlarını zorlayan bir anlamda kullanılmış olması.[100]

Resmî ideolojiye kazandırılmaya çalışılan yeni içerik sadece hukuki metinlerin söylemine yansımakla kalmamış aynı zamanda toplumsal hayatın bütününde yeniden üretilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, 12 Eylül darbecileri ve onu izleyen siyasi iktidarlar devletin ideolojik aygıtlarını anti-komünist bir muhafazakarlığın toplum içerisinde kök salmasını mümkün kılacak şekilde seferber etmiştir.

12 Eylül Darbesi'nin ardından Atatürkçülük vurgusuna eşlik eden İslami değerler temelindeki Türk milliyetçiliği Kenan Evren'in konuşmalarında da kendisini sık sık gösteriyordu. Bu dönemde devletin bütün ideolojik aygıtları Türk-İslam sentezinin yaygınlaşması için seferber oldu [**Kaynak:** *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 297].

Darbe, tesis edeceği ve kalıcılaştırmak istediği hegemonyayı Atatürkçülük, Türkçü milliyetçilik ve İslamın karışımından oluşan ve "Türk-İslam sentezi" olarak adlandırılan bir ideolojinin üzerine inşa etmeye çalışıyordu. Bir yandan Atatürkçülük ve özellikle de retorik düzeyinde laiklik devletin resmî ideolojisi olarak sabitleniyor ve Kemalizmin Türkçü yorumu daha öne çıkarılıyorken diğer yandan Sünni İslam'ın devlet yorumunun toplumsal hayatta daha derinlere kök salmasının zemini yaratılıyordu. Darbenin "Atatürkçülük" vurgusu; artık siyasi

[100] Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, 317.

iktidarı elinde bulunduran kuvvet kademesinin iç konsolidasyonunu sağlamak, darbe yönetiminde gerçekleşen siyasal ve ideolojik müdahalelerin meşruiyetini oluşturmak ve bu olağanüstü dönemde gerçekleşen uygulamaların yerleşik sınırların dışına çıkması durumunda bunlara yönelik yapılacak bir balans ayarının temel referans noktasını oluşturmak açısından önemliydi.[101]

Türk-İslam Sentezi'nin bir doktrin olarak sistemli bir içeriğe kavuşturulmasında Aydınlar Ocağı'nın ve onun ilk başkanı İbrahim Kafesoğlu'nun önemli bir rolü vardır. Aydınlar Ocağı, 1970'li yılların ortalarından itibaren özellikle Milliyetçi Cephe hükûmetlerine kültür alanının nasıl dönüştürülmesi gerektiğine dair önerilerde bulunan bir oluşumdu. Darbe sonrasında ise Ocak, bu kez Milli Güvenlik Konseyi'nin Türk-İslam sentezci kültürel stratejisinin geliştirilmesinde etkili oldu. Devletin kutsallığı, milli birliğin önemi, bu birliği sağlamak için devlet ile millet arasındaki bağın Müslüman ortak kültürün temel öğesini oluşturduğu bir Türk milliyetçiliği üzerinden sağlanması Aydınlar Ocağı'nın Türkiye tasarımının omurgasını teşkil ediyordu. Ayrıca milli birliğin gevşemesine neden olacak başta sol siyasi akım ve anlayışlar olmak üzere her türden "sapkınlığın" gerektiğinde zor yoluyla tasfiye edilmesi Aydınlar Ocağı'nın darbe yönetimi tarafından da kullanışlı bulunan projeleriydi. Aydınlar Ocağı'nın en can alıcı iddialarından biri milli bütünlüğün en temel öğesi olan dinin toplumsallaşmasının laiklik ilkesiyle ve dolayısıyla Atatürkçülük ile çelişmek zorunda olmadığı idi. Buna göre "dinci" olmayan dindar bir devlet ve toplum mümkün ve hatta Türkiye için bir zorunluluktu. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in İslamı yücelten ve dinin toplumsal hayattaki rolüne vurgu yapan sözleri öne çıkarılıyor, dinî inancın toplumsallaşmasına yönelik izlenen politikalar bizzat Atatürk'e referansla meşrulaştırılıyordu.[102] Bu doğrultudaki bir eylem programını uygulamak için 1980 ve 1990'lı yıllar boyunca Kültür Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, TRT, Devlet Tiyatroları ve YÖK ideolojik anlamda eşgüdümlü bir yapılanma içerisine girerek, Türk-İslam sentezi formülasyonuna uygun politikalar üretti.[103]

Türk-İslam sentezi kendisini Türkiye tarihinin bazı kadim meseleleri karşısında siyasi iktidarların geliştirdikleri bazı yeni "yorumlamalar" ve politikalar içerisinde gösterdi. Kürtlere yönelik inkâr politikasının koyulaştırılması ve Kürtçenin kullanımının yasaklanması hâkim kılınmak istenen Türk-İslam sentezinin Türkçü yanını yansıtıyordu. 1982 anayasasının 26. Maddesi darbe yöneticilerinin Kürtçenin kamusal bir iletişim dili olarak kullanılması konusunda ne kadar "hassas" olduklarını gösterir:

> Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kağıtlar, plaklar, ses ve görüntü bantları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hâkim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplattırılır.

Bunu bir ileri düzeye taşıyacak şekilde darbe yönetimi 1983'ün Ekim ayında içinde "Türk vatandaşlarının anadili Türkçedir" hükmünün geçtiği 2932 numaralı yasayı çıkararak sade-

---

101 Metin Çulhaoğlu, "12 Eylül Cuntasının Amacı Kalıcı Olmaktı", *Son Klasik Darbe: 12 Eylül Söyleşileri*, Haz. Seyfi Öngider (Istanbul, Aykırı: 2005) 109-123.

102 Sam Kaplan, "Din-u Devlet All Over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup", *International Journal of Middle Eastern Studies* 34 (2002), 113-127, 119.

103 Aydın Çubukçu, "12 Eylül ve Kültür", *Praksis* 4 (2001), 267-275, 269.

ce kamusal alanda değil özel alanda da Kürtçenin kullanılmasına tahammül edemeyeceğini gösteriyordu. (Söz konusu maddenin 1991'deki değişikle yürürlükten kalktığını belirtelim)

İlk ve orta öğretimde din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, Kuran kurslarının yaygınlaştırılması gibi uygulamalar ise Türk-İslam sentezinin İslami-muhafazakar ruhunu temsil eder.[104] Darbecilerin Türkçülüğü İslami dinsel referanslarla sarmalamaya yönelik bu stratejisi Türkiye siyasi tarihini "laisist" askerî-bürokratik elitlerle otantik muhafazakâr değerlere sahip toplumun sivil siyasetteki temsilcileri arasındaki çatışmalara indirgeyen yaklaşımların da zayıflığını ortaya sermektedir. Zira, ülkedeki sermaye düzeninin sorunsuzca yeniden üretiminin garantisi olma rolünü üstlenen NATO üyesi bir ülkenin ordusunun yeri geldiğinde toplumsal hegemonyanın yapıcı bir unsuru olarak dinsel muhafazakâr değerleri söylem ve politikalarının merkezine yerleştirmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Sonraki bölümlerde de göreceğimiz gibi Türkiye'de ordunun din-temelli örgütlenmelerle ve siyasi partilerle belirli dönemlerde çatışma içerisine girmesi basit bir şekilde "laik" güçlerle "mütedeyyin" sivillerin tarihsel çelişkisinden değil daha çok ordunun dinin siyasallaşmasını düzenin temellerini sarsmayacak sınırlar içerisinde tutmaya yönelik müdahalelerinden kaynaklanmıştır.

Darbe yönetiminin Türklük ve Müslümanlık vurgusunu aynı anda ve bir bütünlük içinde sahiplenmesini mümkün kılan en önemli şey her iki "kimliğin" de ülkedeki sol/sosyalist dinamiği toplumsal meşruiyet alanının dışına itmesiydi. Türkçülük ve muhafazakârlık darbenin katıksız anti-komünizmiyle ve sol düşmanlığıyla birleştiğinde ortaya çıkan ideolojik formülasyon "tanrı Dağı kadar Türk, Hıra Dağı kadar Müslümanız" deyişini kendisine düstur edinmiş MHP'nin pozisyonuna o kadar yakındır ki bu partinin mensuplarının darbeyi "kendimiz içerideyiz ama fikirlerimiz iktidarda" sitemiyle karşılaması anlaşılır bir durumdur. Nitekim bu partinin mensuplarının bir kısmı 1983'te sivil siyasete geçildikten sonra aynı ideolojik formülasyonu önemli ölçüde miras alan ANAP çatısı altında iktidarı da bir süreliğine tadacaklardır.

Bu doğrultuda ideolojik hegemonyanın önemli araçlarından birisi olarak üniversitelerin denetim altında tutulması ve herhangi bir muhalif unsurdan arındırılması girişimleri başladı. Buna göre 1981 yılında kurulan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) "yeni yükseköğretim kurulmasından, bir profesörün bilimsel yeterliliğini değerlendirmeye, öğretim elemanlarının yetiştirilmesinden öğrenciler hakkında kararlar almaya değin yasanın öngördüğü her alanda" söz sahibi haline geliyordu. 1982 anayasası ile de bir adım daha ileri gidilerek YÖK cumhurbaşkanına bağlanıyor, bilimsel eğitim ve araştırma siyasi otoritenin (yani o dönem için cumhurbaşkanı olacak Kenan Evren'in) denetimine sokuluyordu. Kısacası 1980 öncesi öğrenci muhalefetine kaynaklık yapan üniversiteler darbe sonrasında rejimin ideolojisini yeniden üreten kurumlar olmaya indirgeniyordu. Nitekim bunu doğrulayacak şekilde YÖK'ün en çarpıcı icraatlarından biri 1402 sayılı sıkıyönetim kanununu uygulayarak sol eğilimleriyle bilinen 148 öğretim üyesinin 1983 başlarından itibaren görevlerine son vermek oldu. İstanbul Üniversitesi'nin darbenin lideri Kenan Evren'i fahri profesörlükle ödüllendirmesi bu dönemde üniversitelerin içinde bulunduğu durumun vahametinin ne dereceye vardığını görmek açısından önemlidir.

---

[104] Hakan Yavuz, "Political Islam and Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics* 30:1 (1997), 63-82, 67.

1980'den sonra gerçekleşen feminist eylemlerle kadının konumu tartışılmaya başlandı. İlk feminist eylem, 'Her Tür Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme'nin kabul edilmesi için toplanan 7 bin imzalı dilekçenin 1986'da TBMM'ye sunulmasıydı. Hemen ardından ayrımcı nitelik taşıyan yasa, yönetmelik ve uygulamaları takip etmek üzere İstanbul'da Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği kuruldu. İlk feminist sokak eylemi ise 17 Mayıs 1987'de İstanbul'da gerçekleştirildi. Bir hâkimin Çankırı'da mahkeme sırasında "kadının sırtından sopayı, karnından sıpayı eksik etmeyeceksin" sözü üzerine Kadıköy'de düzenlenen "Dayağa Paydos" eylemine 200'ün üzerinde kadın katıldı. Kadınlar, yürüyüş sırasında dağıttıkları bildiride "kadınların ekonomik, politik, ideolojik, kültürel ve cinsel baskı altında tutulmasının aracı olan dayağın günümüz Türkiye'sinde hâlâ meşru olduğuna" dikkat çekiyorlardı [**Kaynak**: *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1981-2000, c. 4. Ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 205).

'Sivil siyaset'e kontrollü geçiş

Anayasa referandumu ardından 6 Kasım 1983 yılında yapılan milletvekili genel seçimleri sivil siyasete geçişin kapısının aralanması olarak takdim edilse de aslında her haliyle darbenin Türkiye'deki siyasi haritayı baştan aşağıya yeniden çizme çabasının başka bir aşaması olarak görülebilir. Darbe sonrası inşa edilmeye çalışılan yeni hegemonyanın sağlam temellere oturması ve bir dirençle karşılaşmaması amacıyla iktidarı elinde tutan MGK seçimin hangi esaslar üzerinden yapılacağını ve hangi parti ve kişilerin bu seçim döneminde siyaset yapabileceğini katı bir şekilde belirlemeye yönelik pek çok otoriter karara imza attı. Benimsenen barajlı nisbi seçim sistemine göre ülke genelinde yüzde 10'un altında oy alan bir siyasi parti illerdeki oyu ne olursa olsun meclise milletvekili sokamayacaktı. Uygulaması bugün hâlâ devam eden bu seçim barajı engeline ek olarak MGK seçime girmek için başvuruda bulunan pek çok siyasi partiyi ve politikacıyı 1980 öncesindeki siyasi hareketlerle veya partilerle bağlantılı oldukları gerekçesiyle "sakıncalı" bularak reddetti. Amaç seçime askerî yönetimle uzlaşı halindeki birkaç partinin girmesiydi ve bu doğrultuda yapılan keyfî uygulamalar seçimleri bir tür siyasi parodiye dönüştürecek düzeydeydi.

Bu noktada sahneye askerî yönetimden icazet alabilmiş üç parti çıkabildi: Darbe yönetiminin ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı ve 24 Ocak Kararlarının mimarı olarak bilinen Turgut Özal yönetimindeki ANAP, darbenin CHP sempatizanlarını temsil etmesi için bir sosyal demokrat parti imajıyla sahneye kabul ettiği Necdet Calp liderliğindeki Halkçı Parti ve MGK'nın açıkça desteklediği emekli Orgeneral Turgut Sunalp başkanlığındaki Milli Demokrasi Partisi (MDP). Diğer tüm partilerin seçime girmesinin engellendiği ve

Prof. Dr. Korkut Boratav'ın Kaleminden
İhsan Doğramacı

İhsan Doğramacı 95 yaşında Ankara'da öldü. Çocuk doktoruydu. Üniversitelerde profesörlük, rektörlük, Mütevelli Heyet Başkanlıkları yaptı. İki üniversite kurdu. YÖK'ün ilk başkanı oldu.

Doğramacı'yla doğrudan doğruya tanışmadım ama, yollarımız birkaç kere kesişti. Ölümü sonrasında devlet erkânı, meslektaşları, medya tarafından övgüyle anılırken ben de bu kesişmelerle ilgili anılarımı, bazı izlenimlerimi anlatmak istedim.

Doğramacı'yla ilk karşılaşmamız, Ankara, Hamamönü'ndeki küçük bir apartman dairesinde 1943 yılında gerçekleşti. 8 yaşındaydım ve çok hastaydım. Kendi başıma yürüyemeyecek kadar zayıflamıştım. Yatmakta olduğum odaya üç doktorun girdiğini çok iyi hatırlıyorum. İkisi, Ankara Numune Hastanesi'nin çocuk doktorları, Bahtiyar Demirağ ve o tarihte 28 yaşında olan İhsan Doğramacı idi. Üçüncüsü ise, Ankara'nın ünlü çocuk doktoru Albert Eckstein idi. Nazi rejiminden kaçıp Türkiye'ye sığınan Almanlardan biri olan Eckstein, T.C. vatandaşı olmadığı için doğrudan hasta kabul edemiyordu ancak Türk doktorlarla birlikte konsültasyon yapabiliyordu. Annemden, babamdan sonraları öğrendiğime göre, Demirağ ve Doğramacı önce benim için, "çok zayıf düşmüş güçlenmesi için iyi besleyin et yedirin" tavsiyesinde bulunmuşlar. İyileşmediğim için, bizimkiler Eckstein'i getirebilmişler. O paratifo teşhisini koymuş "yumuşak, sulu şeyler dışında bir şey yedirmeyin, aksi halde bağırsakları delinir ve kaybedersiniz" tavsiyesiyle hayatımı kurtarmış.

***

Doğramacı'yla on yedi yıl sonra tekrar ancak bu kez kendisiyle değil, *Annenin Kitabı*'nın yazarı olarak karşılaştım. Bir yıl önce üniversiteyi bitirmiştim. Bir yandan Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde iktisat doktora programını izliyor bir yandan da avukatlık stajını sürdürüyordum. Oğlumuz Oluş, Ağustos 1960'ta dünyaya geldi. "Ne yapmalı? Nasıl bakmalı?" sorularının yanıtlarını Doğramacı'nın kitabında aramaya başladık. Karı-koca İngilizce bildiğimiz için, bir süre sonra Benjamin Spock'un Baby and Child Care adlı kitabını duyduk elimize de geçirdik. "Hangisini uygulayalım?" diye yan yana koyunca, ikisinin de aynı yapıt olduğunu hayretle fark ettik. Bu keşfimizi, o tarihlerde tanıdıklarımıza aktarmakla yetindik...

Yıllar sonra, 12 Eylül rejimi Doğramacı aracılığıyla üniversitelere el atmaya başladığında, ben bu eski keşfimizi sevgili dostum Uğur Mumcu'ya anlattığımı hatırlıyorum. Mumcu bu konuyu *Cumhuriyet*'teki köşesine, belki de benim katkımla taşıdı. Yıllar sonra Prof. Dr. Hasan Yazıcı bu "intihal" olgusunu kamuoyuna yeniden intikal ettirdi. Doğramacı, TÜBA tarafından kınandı, ardından Yazıcı aleyhine dava açtı. Altı yıl sonra Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, Doğramacı'yı haklı buldu. Türkiye hukuk tarihinin bir ayıbı olan bu karar, Prof. Yazıcı'yı, kırk yıl önce iki kitabı yan yana koyup okumuş olan Oluş'un annesini, babasını ve Benjamin Spock'un dul karısı Mary Morgan'ı tatmin etmedi. Türkçe kitabı çevirtip inceleyen Mary Morgan, Doğramacı'dan özür talep eden bir mektubu kamuoyuna taşıdı. Birkaç yıl sonra da TBMM'nin Onur ve Yüksek Hizmet Ödülü Prof. Doğramacı'ya verilecekti.

***

Kitabıyla tanışmamızdan üç yıl sonra, 1963'te, İhsan Doğramacı ile tekrar (bu kez yüz yüze) karşılaştık. Ankara Üniversitesi'ne rektör seçilmişti. Ben de, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin "çiçeği burnunda" asistanlarından biriydim. Şaşılacak bir davet mektubu aldım. Rektör Doğramacı, Ankara Üniversitesi'nin asistan, doçent, profesör, tüm akademik personelinin alfabetik sırayla yemekli bir davete çağırıyordu. Soyadları A ve B ile başlayanlarla birlikte ilk gidenler arasındaydım. Kapıda bizi karşıladı el sıkıştık, tanıştık dört başı mamur, galiba içkili bir yemek ikram edildi.

Akademik unvanlar arasında ayrım gözetmeyen bu "demokratik" üslup ve giderleri Rektör'ün cebinden karşılanan bu davet asistan arkadaşları elbette keyiflendirmişti. Çok varlıklı olduğu malumdu. Yıllar sonra Cenevre'deydim. Doğramacı'nın (sanırım) Dünya Sağlık Örgütü'nün üst düzey

yönetiminde bir adaylığı söz konusuydu. Leman Gölü'ndeki gemilerden birini tamamen kiralayıp, ilgililere çok zengin bir resepsiyon verdiğini öğrenmiştik.

Davetten kısa bir süre sonra, Ankara Üniversitesi yeni bir Tıp Fakültesi "yavruladı". Doğramacı'nın daha önce Ankara Tıp Fakültesi'ne bağladığı Çocuk Hastanesi, birkaç bölüm eklenerek bu yeni (Hacettepe) Tıp Fakültesi'ne dönüşecekti. Bu fakülte de, Doğramacı'nın Ankara Üniversitesi'ndeki Rektörlüğü son bulduktan iki yıl sonra, 1967'de, yeni bir üniversitenin, (kendisinin kurucu rektör olacağı) Hacettepe Üniversitesi'nin nüvesini oluşturacaktı.

Doğramacı'nın "iş bilir, iş bitirir" meziyetleriyle ilk tanışmam, böylece, üniversite mensuplarının kalbine ve midesine hitap ederek başlattığı bir resepsiyonla ve onun uzantılarıyla oldu.

***

12 Eylül Darbesi'nden bir yıl sonraydı. Darbenin üniversitelere nasıl yansıyacağı henüz anlaşılmamıştı. Seçtiğimiz dekanlar, rektörler, yönetim kurulları hâlâ görev başındaydılar. Bir gece Doğramacı'yı, taşra üniversitelerinden birkaç rektörle birlikte bir TV programında

katılmasına izin verilen partilerin de milletvekili adaylarının yine MGK tarafından elekten geçirildiği düşünüldüğünde bu üç partinin de son tahlilde askerî darbenin yapay bir tasarımı olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Bu tablo içinde yapılan seçimlerde darbe yönetiminin açıkça desteklediği MDP yüzde 23,27 oy oranıyla üçüncü parti olurken, sağ-muhafazakâr kimliği, neoliberal ekonomi anlayışıyla bilinen ve Batılı finans çevrelerinin de desteğini alan Turgut Özal'ın partisi yüzde 45,15 ile birinci parti oldu ve Türkiye siyasetinde 8 yıl sürecek ANAP günleri başladı.

Tablo 4:
6 Kasım 1983 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları [Seçim Sistemi: Çevre Barajlı d'Hont (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Anavatan Partisi (ANAP)	7.833.148	45,1	211	52,8
Halkçı Parti (HP)	5.285.804	30,5	117	29,3
Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)	4.036.970	23,3	71	17,7
Bağımsız	195.588	1,1	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Bu sonuç aslında seçim öncesi tahminleri yanıltan bir sürprizdi, çünkü Turgut Özal darbe döneminde faiz oranlarının serbest bırakılmasıyla ortaya çıkan ve pek çok orta sınıf ailenin mağdur olduğu banker skandallarının sorumlusu olarak tanınıyor ve buna rağmen askerin işaret ettiği MDP'nin çok daha üstünde bir oy oranıyla mecliste hâkimiyeti ele geçiriyordu. Fakat darbe tarafından tasarlanmış üç parti içerisinden sivil siyasete en yatkın ve halka en yakın olma imajını Turgut Özal'ın taşıdığı düşünüldüğünde darbenin üç yıllık icraatlarına ve seçim sürecinde sergilenen "parodi"ye" tepki duyan halkın önemli bir kısmının oylarını ANAP'ta birleştirmesi anlaşılır bir olgu haline gelir. Nitekim genel seçimlerden hemen sonra yapılan yerel yönetimler seçimlerinde de il genel meclisi oy oranları bakımından ANAP'ın yüzde 45 ile oy oranını koruması onun bu imajının kısa süre içerisinde kitle desteği oluşturmada epeyyardımcı olduğunu gösterir.

Anavatan Partisi iktidarda

ANAP her ne kadar askerlerin "gönlündeki aslan" olmasa da nihayetinde 12 Eylül rejiminin yarattığı tasarımlardan biriydi ve inşa halindeki neoliberal hegemonya projesi ile tam uyumlu bir siyasal hatta sahipti. Hatta bu projeyi sahiplenme noktasında diğer partilerden çok daha hevesli ve iddialı bir söylemin taşıyıcılığını yapıyordu. Biz bu bölümde daha çok iç pazardaki talebin ücretlerin baskı altına alınması yolu ile daraltıldığı, kamu yatırımlarının ve sosyal devlet hizmetlerinin azaltılıp devlete ait iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi sürecinin başlatıldığı bu sürecin ne tür siyasi ve ideolojik stratejilerle halk nezdinde meşrulaştırılmaya çalışıldığını anlatacağız.

ANAP'ın inşa sürecini hızlandırdığı neoliberal hegemonyanın iki ayağı vardı: birincisi bir tür "armağan siyaseti" olarak, azalan ücretlere ve gerileyen sosyal devlete rağmen özellikle seçim dönemleri öncesi kamu harcamalarını arttırmak ve buna ek olarak emekçilerin belirli bir kesiminin dolaylı ve enformel yollardan zenginleşmesini sağlayan kanalları açmak. İkincisi ise partinin toplumsal alanda yaygın bazı değerlerin ve siyasi eğilimlerin hepsini birden kendi bünyesinde temsil etmeye yönelik kuşatıcı bir ideoloji ile halka seslenmesi.

Birinci noktaya değinirsek ANAP döneminde düşen ücretlere ve artan sömürü oranlarına rağmen genel bir "zenginleşme" görüntüsünün yaratıldığı ve hegemonyanın da büyük ölçüde bu imaja bağlı olarak kurulmaya çalışıldığı görülecektir. Böyle bir imajın yaratılmasını mümkün kılan en önemli olgu Türkiye pazarının 1980 öncesinden farklı olarak uluslararası sermayeye açılması ve ülke tarihinde o zamanlara kadar görülmedik çeşitlilikte mal ve hizmetin tüketiminin mümkün kılınmasıdır. Sayıları gittikçe artan süpermarketlerin ve alışveriş alanlarının raflarında devletin kamu iktisadi teşekküllerinin teknolojiyle yerli sermayenin ürettiği çoğunlukla kalite ve gösterişten yoksun görece pahalı ürünlerin yerini uluslararası büyük firmaların pazara soktuğu daha kaliteli, albenili ve daha ucuz tüketim malları alıyordu. 1970'lerdeki bitmeyen ekonomik krizlerin sembolleri olmuş gaz kuyruklarını ve karaborsa malları hatırlayanlar için Özal'ın "serbest piyasası" bir fırsatlar ve tüketim cennetini çağrıştırıyordu.

Bu görüntü hükûmetle geliştirdikleri yakın ilişkiler sayesinde ihracat teşvikleri almış sermaye çevrelerinin Ülke çapındaki inşaat ve turizm yatırımlarının desteklediği hızlı büyüme tarafından tamamlanıyordu. Devletin yatırımlarını daha çok karayolları inşaatına, enerjiye ve haberleşme teknolojilerine kaydırması da Turgut Özal'ın "çağ atladık" iddiasının pratik hayattaki karşılığını yaratıyordu. Zira karayolları ülkeyi bütünüyle kuşatırken, Anadolu taşrası kesintisiz elektrik, telefon ve televizyon ile tanışıyordu.

Bu döneme özgü olgulardan biri de hükûmetin aslında olağanüstü durumlar için ayrılmış ve meclis denetimine tabi olmayan "fon sistemini" göz boyayıcı pek çok icraata finansman yaratmak için yeniden düzenlemesiydi. ANAP hükûmeti bu fon sistemini gerekli gördüğü zamanda ve desteğini kazanmak istediği toplumsal gruplara bir tür "gönül alma" hediyesi sunacak düzeyde bir keyfilikte sunuyordu. Bunu tamamlayacak şekilde yerel yönetimlere ayrılan büyük bütçeler ve belediye yönetimlerinin daha geniş yetkilere sahip olması ve belediyeler vasıtasıyla yapılan yatırımların pekiştirdiği büyüme görüntüsü ANAP'ın derinleştirdiği eşitsizliklere rağmen "halka yakın ve hizmet

heveslisi bir parti" olduğuna dair kanaati yaygınlaştırıyordu. Yoksullaşmanın merkezi olan kentlerdeki gecekondulu nüfusun bir bölümü de sık sık çıkarılan imar afları sayesinde bu dönemde kendilerine sunulan tapularla ödüllendirildiler. Bu kesim kendilerine hükûmet tarafından sunulan bu nimet sayesinde kısa sürede yaşadıkları zenginleşmeyle neoliberal dönüşüme onay sundular ve ANAP hükûmetinin oy tabanının önemli bileşenlerinden birini oluşturdular. Bu durum gecekondu bölgelerindeki sol siyasetin eski hâkimiyetinin kırılması anlamına geliyordu.

Enformel yollarla zenginleşmenin tek kanalı gecekondu tapuları değildi; Turgut Özal "benim memurum işini bilir" şeklindeki sembolleşmiş sözü ile çalışanları "kısa yoldan köşe dönmeye" davet ediyordu. Bu dönemde patlayan bir dizi rüşvet skandalını dönemin pek çok gazetecisi bu davete icabet edildiği şeklinde yorumladılar. Öte yandan artan enflasyon, düşen ücretler ve artan eşitsizlik ülke çapında bir zenginleşme ve kalkınma imajının örtemeyeceği kadar gerçek sorunlar olarak neoliberal hegemonya için bir kriz dinamiği oluşturmaya devam ediyordu.

Hegemonyanın kuruluşunda hükûmet kaynaklarının kitlelerin rızasını tesis etmek için kullanılışının dışında ANAP'ın neoliberal yönelimin doğallaştırılması ve halk tarafından içselleştirilmesini amaçlayan ideolojik konumlanışından ve söylemlerinden bahsetmek gerekli olacak. ANAP bir yandan ekonomi alanında serbest piyasa ekonomisinin alternatifsiz olduğunu savunması diğeryandan da sosyal ve kültürel alanda geleneği, aileyi, dini, milli kimliği ve güvenlik işlevleri artırılmış güçlü bir devleti yüceltmesi açısından İngiltere'de Margaret Thatcher ve ABD'de de Ronald Reagan'ın simgelediği yeni sağ ideolojinin bir örneğini teşkil eder.[105] ANAP'ın pozisyonu Batı kapitalizmini şeytanlaştıran klasik İslami gelenekten farklı olarak, "milletin" kendi öz değerlerini koruyarak küresel kapitalizme eklemlenmenin ve zenginleşmenin mümkün olduğunu vaaz ediyordu. Bu pozisyonun, SSCB ve sosyalist blok ülkelerinin pazar ekonomisiyle uzlaşmacı formüller arayışı içerisinde olduğu bir döneme denk düşmesi Turgut Özal'ın serbest pazar ekonomisine yaptığı güzellemelerin halk nezdindeki ikna ediciliğini artırıyordu.

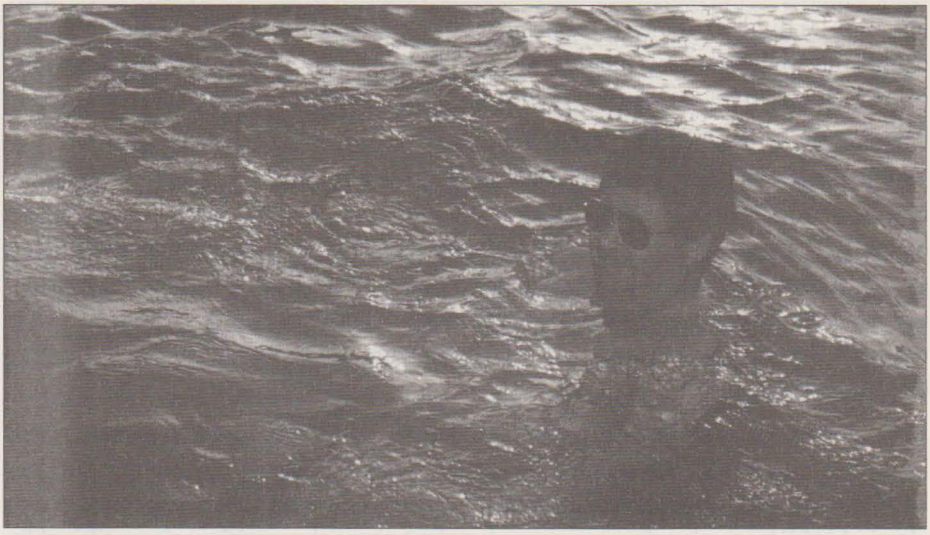
Turgut Özal'ın "yeni" siyaseti

Bu anlayış hem Turgut Özal'ın kamuoyuna sunulan imajında hem de ANAP kadrolarının bir koalisyonu andıran heterojen yapısında ete kemiğe bürünüyordu. Halk gözünde Özal Malatyalı taşralı bir ailenin çocuğu olarak önüne gelen fırsatları iyi kullanması sayesinde başbakanlığa kadar giden yolu adım adım kat etmişti, bu açıdan bir başarı hikâyesinin kahramanıydı. Hem dinine, örfüne, âdetine bağlı iyi bir Müslüman (hatta Nakşibendi tarikatı müridi olduğu iddiası vardı) hem de büyük sermaye çevrelerinin ve uluslararası finans kuruluşlarının takdirini kazanmış uzman bir iktisatçıydı.[106] Piyasa koşullarında, fırsatlar değerlendirildiği ve "kafa kullanıldığı" sürece aşağıdan yukarıya kısa sürede yükselmenin mümkün olduğuna dair inancın halk arasında yaygınlaşmasına Özal'ın kendi hayat hikâyesinin ve kamuoyuna sunulan imajının önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir. Özal'ın halka hitabında onun ortalama değerleriyle temas kuran bir dil kullanması, sık sık dinsel referanslar vermekten

[105] Topal, *Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ*, 67.

[106] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 408.

kaçınmaması ve önceki liderlerden ve askerlerden farklı olarak Cuma namazı gibi dinsel ritüellerde halkın arasında olması bu imajı perçinleyen başarılı halkla ilişkiler çalışmalarıydı.

Turgut Özal iktidarı devraldığı orduyla çoğunlukla uyumlu bir ilişki tutturuken aynı zamanda kamuoyuna sivil ve demokratik siyasetin temsilcisi olduğu izlenimini vermeye de özen gösteriyordu. Geçit törenlerinde askerlerin karşısına "spor" kıyafetlerle çıkmak gibi kimi alışılmadık görüntüler Özal'ın darbe sonrasında kurulan Bülend Ulusu başbakanlığındaki ilk kabinede Devlet Bakanı olduğu gerçeğini pek çok kimseye unutturdu Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 331].

Turgut Özal katıksız piyasacılığı sabit kalmak üzere yeri geldiğinde Alparslan Türkeş kadar milliyetçi, Necmettin Erbakan kadar Müslüman olabiliyordu.[107] Piyasa ekonomisinin yarattığı zenginlik; ülkeyi güçlendirip "çağ atlatması" açısından "millete ve milliyetçiliğe", laik devlet tarafından iktidar alanlarından dışlandığını hisseden taşralı muhafazakâr kesimlere "eşit" fırsatlar sunması açısından da Hakk'a ve İslama hizmet ediyordu. Kentli "modernleri" ve askerleri rahatlatma işi de "laik" hayat tarzını açıkça sergilemekten çekinmeyen Semra Özal'a düşmüştü. Bu eksantrik alaşım ANAP'ın eski ülkücülerden, İslamcılardan ve yeni nesil seküler genç liberallerden oluşan kadro yapısında da kendisini ifade ediyordu. Bu görüntüsüyle ANAP siyasi haritanın radikal sağ unsurları için de bir çekim alanı haline gelerek, onları piyasa mantığı uyarınca ehlileştiren klasik bir "merkez" partisi olma işlevini üstleniyordu.

Tüm bunlar 12 Eylül rejiminin yeniden tahkim ettiği siyasi haritada ANAP'ın neoliberal hegemonya projesini taşımada başarılı olabildiğini gösterir. Öte yandan bu hegemonya projesinin kendi çelişkili yapısından doğan bazı yeni dinamikler zaman geçtikçe ANAP'ı ve özellikle de lideri Turgut Özal'ı yıpratmaya başlayacaktı. Bunların bir kısmı sadece ANAP hükûmetini değil aynı zamanda Türkiye'deki toplumsal kuruluşun neoliberal yapısını bir bütün olarak tehdit edecek ciddiyetteydi. ANAP'ın bu gittikçe yoğunlaşan çelişkilere rağmen iktidarını 1990'lı yılların başına kadar istikrarlı bir şekilde sürdürebilmesi aynı zamanda ABD ve küresel sermayenin genel eğilimleri ile uyumlu bir siyaset izlemesi ile mümkün olabiliyordu.

[107] Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 2002), 192.

'Eskilerin dönüşü': 1987 seçimleri

ANAP'ın 1983 seçimleriyle iktidara gelmesinin hemen ardından yapılan 1984'teki yerel seçimlerde bu partinin oylarını büyük ölçüde koruyarak rüştünü ispatladığını söylemiştik. Bununla birlikte bu seçim ANAP'ın gücünü koruması dışında Türkiye'deki sistem içi siyaset alanında bazı değişikliklerin de habercisi oldu. Askerî darbenin engellemesiyle 1983 seçimlerine giremeyen eski CHP kadrolarının desteklediği Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ve halen yasaklı Süleyman Demirel'in perde arkasından desteklediği Doğru Yol Partisi (DYP) yerel seçimlere iştirak etmiş ve ANAP'a karşı muhalefeti kendi bünyelerinde toplamışlardı. 1983 seçimlerine asker icazetiyle giren Halkçı Parti ile askerî yönetimin favorisi MDP bu seçimlerde yüzde 10'un altına düşerek siyaset sahnesinden silineceklerdi. Nitekim bu yeni güç dengesi 1986'da belirli bölgeler için yapılan ara seçimlere de yansıdı. Bu seçimlerde ANAP'ın neoliberal reçetesinden rahatsızlık duymaya başlayan sağ seçmenin önemli bir kısmı DYP'ye yönelerek bu partinin yüzde 23'lük bir oy oranıyla ana muhalefet partisi olmasını sağladı. ANAP her ne kadar birinci parti konumunu korusa da 1983'teki yüzde 45 olan oyları yüzde 32'ye düşmüş ve tehlike çanları çalmaya başlamıştı. SODEP ve Halkçı Parti'nin birleşmesiyle oluşan SHP ise yüzde 22 civarında kalmıştı. Bu ara seçimler her ne kadar sınırlı bir bölgeyi kapsasa da halkın ANAP dışında bir alternatif arayışı içerisinde olduğunu gösteriyordu.

Tablo 5:
29 Kasım 1987 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları [Seçim Sistemi: Çevre Barajlı d'Hont + Kontenjan (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Anavatan Partisi (ANAP)	8.704.335	36,3	292	64,8
Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)	5.931.000	24,7	99	22
Doğru Yol Partisi (DYP)	4.587.062	19,1	59	13,1
Demokratik Sol Parti (DSP)	2.044.576	8,5	-	-
Refah Partisi (RP)	1.717.425	7,2	-	-
Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP)	701.538	2,9	-	-
Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP)	196,272	0,8	-	-
Bağımsız	89,421	0,4	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Bu durum Süleyman Demirel başta olmak üzere eski siyasi liderler üzerindeki yasakların kaldırılması yönünde baskı oluşturdu. Nitekim 1987 yılında hükûmet yasakların kaldırılmasını referanduma götürerek bu baskıyı aşma yoluna gitti. ANAP'ın güçlü bir şekilde örgütlediği "Hayır" kampanyasına rağmen referandumda yüzde 51'e yüzde 49 gibi kıl payı bir farkla "Evet"'in kazanması eski siyasetçileri sahneye yeniden davet etti. Bunun üzerine beklenildiği gibi Süleyman Demirel DYP'nin, Alparslan Türkeş daha sonra eski ismi MHP'yi alacak Mil-

liyetçi Çalışma Partisi'nin, SHP içinde çalışmaya soğuk bakan Bülent Ecevit Demokratik Sol Parti'nin ve Necmettin Erbakan ise Refah Partisi'nin liderleri olarak bir kez daha siyasi tabloya dahil oldular. Bu eski parti ve liderlerin güçlü bir muhalefet örgütleyip güçlenmesine fırsat vermeden partisini 5 yıl daha iktidarda tutmak isteyen Turgut Özal ülkeyi 1987 Kasım'ında yeni bir genel seçime sürükledi ve istediğini aldı: ANAP yüzde 36 ile tek başına iktidarını 5 yıl daha uzatırken SHP yüzde 25 ve DYP de yüzde 19 civarında oy alabildi.

1987 seçimlerinde her ne kadar birinci parti konumunu sürdürse de peş peşe ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları ve muhalefetin artan örgütlenme gücü ANAP hükûmetini sarsmaya devam ediyordu. Fakat bunun dışında düzen-dışı muhalefet dinamiklerinin yeniden sahneye çıkmaya başlaması da 1980'lerin sonuna yaklaşırken ANAP'ı değişik cephelerden sıkıştırmaya çalışıyordu. 12 Eylül darbesi ile 1980 öncesindeki siyasal etkisine bir daha asla ulaşamayacak sol/sosyalist siyaset de aradan beş yıl geçtikten sonra yeniden toparlanmaya çalışıyordu. Öte yandan 1983'te yeniden parlamenter siyasete dönüldükten sonra da devam eden sol/sosyalist kimlikli siyasal eğilimlere yönelik sindirme politikasının yarattığı boğucu ortam içerisinde örgütlü ve kitlesel bir karşı koyuş ortaya çıkamadı. Bu dönemde özellikle 1986 ve 1987 yıllarında artan öğrenci eylemlilikleri ve 1986'daki NETAŞ ve 1989'daki Büyük SEKA Grevi gibi işçi direnişlerine etkili bir sol örgütlenmenin inşası eşlik edemedi. Türkiye sosyalist hareketinin yeniden canlanmasının önündeki tüm kanalları şiddet kullanarak kapatmaya çalışan devlet ise bu tahammülsüzlüğünü en dramatik bir biçimde 1989 1 Mayıs'ında Taksim'e çıkmak isteyen kitle içerisindeki 19 yaşındaki Mehmet Akif Dalcı'nın öldürülmesi olayıyla göstermişti. Türkiye solunun böylesine bir çıkışsızlık içerisinde olduğu bir ortamda ise Kürt muhalefeti o döneme kadar çok da baskın olmayan bir örgütün, Kürdistan İşçi Partisi (PKK)'nin yükselişi ile yeni bir evreye giriyordu.

Kürt Hareketi'nin yükselişi

PKK 1978 yılında Abdullah Öcalan liderliğinde kurulmuş ve silahlı mücadele yöntemiyle bağımsız Kürdistan kurma amacına sahip Marksist-Leninist bir örgüttü. 1970'li yıllarda sayısı gittikçe artan diğer Kürt örgütleriyle karşılaştırıldığında PKK daha çok kentli öğrenci ve işçi kesimine dayanıyor, yoksul Kürt gençlerinin de desteğini alıyordu. İlk ortaya çıktığı dönemlerde "Apocular" olarak bilinen hareket Kürdistan'ın bağımsızlığı idealiyle bölgedeki toprak sahiplerine, burjuvaziye ve devlete karşı verilecek bir sınıf savaşı fikrini birleştiriyordu.[108] Daha kuruluşundan itibaren o yıllardaki mevcut Kürt örgütlerini devrimci bir kalkışmayı erteleyen rakip ve hatta düşman oluşumlar olarak gördü[109] ve bunlarla silahlı çatışmalara girmekten de çekinmedi. Devrimin ve silahlı mücadelenin aciliyeti ve toprak ağalarına karşı sınıf savaşımı fikri yalnızca Kürtlere değil, büyük kentlerdeki Türk sosyalistlerine de çekici geliyor, örgüt Türkler arasından da önemli sayıda militan ve hatta yönetici devşirebiliyordu. Her ne kadar 12 Eylül döneminde 1790 üyesinin tutuklanmasıyla ağır bir darbe almışsa da geri kalan üyeleriyle Suriye, Filistin ve Irak'ta örgütlenmesini korumaya çalışarak ve militanlarını eğiterek varlığını korumaya çalıştı.

---

108 David Mcdowall, *Modern History of the Kurds* (London: IB Tauris, 2004), 421.

109 Aliza Marcus, *Blood and Belief: the PKK and the Kurdish Fight for Independence* (New York: NYU Press, 2007), 40-41.

PKK, bu sayede 1980'lerin ortalarına gelindiğinde Kürt muhalefetini tekeline alacak bir güce sahip oldu. PKK liderliğinin benimsediği radikal pozisyon 12 Eylül döneminde Kürt muhaliflerine yönelik baskı ve işkencelerin ve Kürtçenin üzerindeki baskıların toplumsal travma yarattığı bir ortamda halk arasında yaygın bir karşılık buluyordu. Örgüt, 1984 yılındaki Eruh ve Şemdinli Baskınlarıyla darbe sonrasındaki ilk saldırısını gerçekleştirecek ve Türkiye içinde yürütecekleri savaşın başladığını ilan edecekti. Başlarda iktidar tarafından büyük bir şaşkınlıkla karşılanan ve münferit olduğu düşünülen bu eylemin Türkiye'de on yıllar boyu devam edecek bir çatışmanın ilk işaret fişeği olduğu, PKK daha sonraları saldırılarını sıklaştırdıkça anlaşılacaktı.

Örgüt bu dönemde sadece Türk Silahlı Kuvvetleri ile çatışmakla kalmadı aynı zamanda bölgede sağ partilere destek veren aşiret reislerine ve toprak ağalarına da saldırılar düzenledi. Bu saldırılar PKK'nin, devletin kontrol etmekte güçlük çektiği kırsal kesimlerde hâkimiyet kurmasını zaman içerisinde mümkün kıldı. Kırsaldaki hâkimiyet örgütün buralardan yeni militanlar kazanmasını, devletin güvenlik güçlerinden korunmasını, köylülerin sağladığı istihbaratla gerektiğinde hızlı ve beklenmedik bir şekilde saldırıya geçmesini mümkün kıldı. Bir süre, bölge coğrafyasının bilgisine daha vakıf durumdaki PKK'nin hâkim olduğu kırsal alanlara girmektense daha çok büyük kasaba ve kentlerin savunulmasına odaklanan Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), örgütün buralardaki etkinliğinin artarak sürmesini engelleyemedi. Bu durum karşısında ANAP hükûmeti Nisan 1985'te devlete yakın aşiret ve köylerden yerel silahlı güçlerin kurulmasını içeren koruculuk sistemine geçişe dair yasal düzenleme yapmak durumunda kaldı. 1987 yılında etkin hale getirilen bu düzenleme çerçevesinde köydeki sivil halk içerisinden oluşturulan korucu milisler jandarma birimleri tarafından eğitilip silahlandırılıyor, ücretleri de yine bu birimler tarafından ödeniyordu.[110] 1995 yılına gelindiğinde bu düzenleme çerçevesindeki köy korucularının sayısı 67 bine ulaşacaktı.

Devletin, gittikçe artan PKK eylemliliklerini sınırlamak için attığı diğer bir adım 1987'de Bakanlar Kurulu'nun aldığı bir Kanun Hükmünde Kararname ile Olağanüstü Hal'in (OHAL) ilan edilmesiydi. OHAL neredeyse bütün bir Kürt coğrafyasını kapsıyor ve bölgedeki askerî birlikleri, polis teşkilatını ve mülki amirleri artan eylemlilikler karşısında mevcut kanunların sınırlarını aşan yetkilerle donatıyordu. 2002 yılına kadar sürecek OHAL bölgede yargısız infaz, haksız tutuklama, işkence ve kayıplar gibi pek çok insan hakları ihlaline yol açarken, bunun halk arasında yarattığı öfke PKK'nin destekçi tabanını genişletmeye devam etti. Devletin bölgedeki bu askerî tedbirlerine karşılık PKK eylemleri de şiddetini arttırdı. Özellikle korucu köylerine yapılan ve içlerinde kadınların ve çocukların da olduğu pek çok sivilin hayatını kaybettiği baskınlar Türkiye'nin batısında PKK'ye karşı şiddetli bir öfkenin kabarmasına neden oluyor; bu öfke medya ve siyasi elitlerin ortak çabasıyla sürekli diri tutulmaya çalışılıyordu. 1980-1990 yılları arasında örgütün bölgede kendi mücadelesine rakip olarak algıladığı her unsura karşı katı ve acımasız bir tutum sergilemesi Kürtler arasında da bir korku yaratmakla birlikte devlet karşısında bu kadar güçlenen bir örgüte karşı umut beslemelerine de neden oluyordu.[111] Aynı zamanda devletin, Kürt hareketi'ne destek verdiği düşüncesiyle bölge halkı üzerindeki baskısını artırması ve Kürt kimliğine dair inkârcı politikasında ısrar

[110] Joost Jongerden ve Ahmet Hamdi Akkaya, *PKK Üzerine Yazılar* (Vate Yaynevi: İstanbul, 2012), 89.

[111] McDowell, *Modern History of the Kurds*, 423.

etmesi Kürtleri PKK'nin çekim alanına daha da fazla soktu. Sıradan halktan insanların dağa çıkması ve bunların geride bıraktıklarının doğal olarak çatışmanın bir parçası haline gelmesi 1990'lara yaklaşıldığında PKK'yi sadece dağdaki militanlardan ibaret bir gerilla hareketi olmanın ötesine taşıyarak bölgenin siyasi ve ideolojik güç merkezlerinden biri haline getirdi. Zira hareket sadece silahlı militanları ve eylemleriyle değil siyasi ve ideolojik propaganda çalışmalarıyla da halkla bağ kurmaya çalışıyordu.

Dinsel muhafazakarlığın bölgedeki ideolojik ağırlığına rağmen PKK Kürt ulusal kimliğinin yanında Marksist ve seküler düşünce öğelerini bölge halkına aktarmayı kısmen de olsa başardı. Özellikle kadınların harekette çok etkin bir rol oynaması bölgedeki hâkim ataerkil düşünce kodlarının sarsılmasına yol açtı. PKK'nin ve ideolojisinin bu artan toplumsal etkisi kendisini Türkiye'nin hem Doğu hem de Batı illerinde yapılan ve Kürt taleplerinin dile getirildiği ve çeşitli çatışmalara da sahne olan kitlesel gösterilerle yansıtıyordu. 21 Mart 1990 yılında kutlanmaya başlayan Newroz Kürt hareketinin kitleselliğinin senede bir sergilendiği bir sahne olma işlevini üstlendi. 1990'lı yılların başına gelindiğinde Kürt hareketi artık Türkiye'de siyaset alanını doğrudan etkileme kapasitesine sahip başlı başına bir siyasi dinamik haline gelmişti.

Her yıl 21 Mart'ta düzenlenen Newroz kutlamaları 1990'lı yılların başından itibaren Kürt hareketinin kitlelerle bağını sergilediği bir gövde gösterisine dönüşmüş ve Kürt ulusal kimliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştı. PKK'ye karşı verilen ideolojik mücadelenin bir gereği olarak devlet ise Newroz'un karşısına bütün Türk dünyasının bayramı olarak resmî törenlerle kutlanan "Nevruz"u vurgulamak ve halka yaymaya çalışmak gereğini duymuştu.

Kürt hareketinin artan kitleselliğinin Türkiye'deki kadın hareketinin gelişimine de önemli etkilerde bulunduğu söylenebilir. Kadın hareketinin Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar uzanan köklü bir geçmişi olsa da cumhuriyet tarihi içerisinde 1980'li yıllara gelene kadar bağımsız bir feminist cereyanın ağırlık kazandı-

ğı söylenemez. 1980'li yıllarda ise ağırlıklı olarak sosyalist görüşe yakın kentli eğitimli genç kadınların başını çektiği ve daha çok yayıncılık üzerinden inşa edilmeye çalışılan bağımsız bir feminist hareketin filizlenmeye başladığı görülüyordu.[112] Bu dönemde kadın hareketi kadına yönelik şiddet, aile içinde kadının ataerki tarafından belirlenmiş rolleri, kadının cinsel bir obje olarak görülmesi gibi Batı Avrupa ve Amerika'da ikinci dalga feminist hareketler tarafından 1960'lı yıllarda dile getirilen temaları öne çıkarıyordu.[113] Diğer yandan, 1990'lı yıllardaki feminist örgütlenmeler ve dergi çevrelerinin girişimleri toplumsal cinsiyet eksenli gündem ve taleplerin kentli aydın çevresinin sınırlarının dışarısına taşmasına ve güçlü bir kadın hareketi dinamiğinin gelişmesine yetmedi.[114] Bu noktadaki boşluğu özellikle 2000'lerin başından itibaren kendi siyasal gündemi ve ideolojik konumlanışı çerçevesinde Kürt hareketinin doldurduğu söylenebilir. Kürt hareketinin yönetici kadroları Kürt toplumu içerisindeki hâkim ataerkil kurumların ve buna bağlı zihniyet yapılarının zayıflatılmasını kitleselleşmenin ve "uluslaşmanın" önkoşullarından biri olarak görüyordu. Bu bakımdan kadınlar Kürt hareketi için sadece bir mücadele gündemini oluşturmakla kalmıyor, kadınların, özellikle Kürt siyasetinin legal siyasi partiler içerisinde etkin bir rol oynaması ve yönetici kademeleri içerisinde yer alması teşvik ediliyordu.[115] Bu durum Kürt kadınlarının siyaset içerisinde toplumsallaşmasını sağlayarak sadece hareket içerisinde değil aynı zamanda toplumsal yaşamda da bağımsızlaşmasına ve güçlenmesine katkıda bulundu. Böylelikle "kadın sorununa" yapılan özel vurgu, Kürt hareketinin emekçi ağırlıklı toplumsal tabanı düşünüldüğünde, toplumsal cinsiyet eksenli gündemlerin geniş kesimlere taşınmasına yardımcı oldu. 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'ndeki gösterilerin kitlesel bir katılımla gerçekleşmesinde Kürt hareketinin kadın gündemine özel bir ağırlık vermesinin ve kitlesini bu gösterilerde görünür kılmasının payı vardı. Öte yandan Kürt hareketinin çeşitli düzeylerdeki yönetici kadrolarının kadın gündemine, son tahlilde, "Kürt özgürleşmesi davası" temelinde anlam yüklüyor oluşu hareket dışında bağımsız bir kadın gündeminin ve kimliğinin gelişimine de ket vuran bir gerilim noktasıydı.[116]

Kürt hareketinin bu yükselişinin parlamenter siyaset alanına yansımaları ancak 1990'lı yılların başında kendisini hissettirecekti. 1990'ların başına kadar Kürt sorununa dair talepler legal siyaset içerisinde ancak SHP aracılığıyla taşınabiliyordu. Bu partinin içerisinde yer alan Ahmet Türk, İsmail Hakkı Önal ve Mahmut Alınak gibi daha sonraki dönemlerde öne çıkacak olan Kürt milletvekilleri 1987 seçimlerinin ardından mecliste SHP sıralarında yer aldılar. Diğer yandan SHP içerisinde yer alan bu saydığımız isimlerin de dahil olduğu 7 milletvekili Ekim 1989'da Paris'te toplanan Kürt Konferansı'na katıldıkları için Kasım ayında partiden ihraç edildiler. Ayrılan milletvekilleri daha sonra SHP'den kopan başka isimlerle

112 Yeşim Arat, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim* 53 (1991), 7-19.

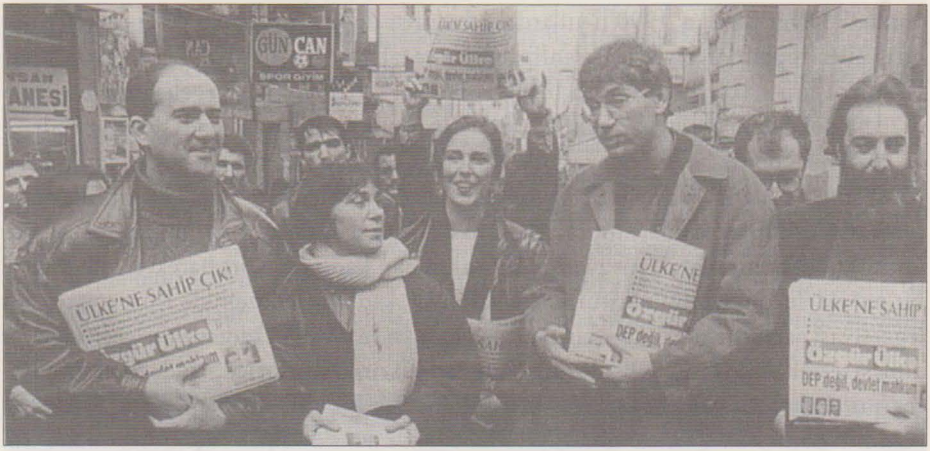
113 Çağla Diner ve Şule Toktaş, "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in an Era of Globalization", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12:1 (2010), 41-57, 41.

114 Serpil Sancar, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler", *Bırkaç Arpa Boyu: 21 Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Haz. Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 61-117, 78.

115 Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar Tanrıçalar: Kürt hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, (İstanbul: İletişim, 2007).

116 A.g.e, 147.

birlikte Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurdular. Kürt milletvekillerinin SHP'den ihraç edilmesi legal siyaset alanındaki bir partinin temsil etme iddiasında olduğu sol kimliğe rağmen Kürt siyasetini soğurma konusunda belirgin sınırlara sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim daha sonra göreceğimiz gibi bu sınırlar 1991 seçimlerinin ardından SHP için yeniden kendisini dayatmıştır.

Kürt siyasal hareketi meşruiyet ve hegemonya mücadelesini 1990'larda medya alanına da taşıdı. Yayınevi ve dergilerin yanı sıra günlük gazeteler bu mücadelede önemli bir yer edindi. İlk günlük gazete 30 Mayıs 1990'da çıkmaya başlayan *Özgür Gündem*'di. 14 Nisan 1994'te Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından kapatılan *Özgür Gündem*'in aralarında Musa Anter'in de bulunduğu 7 yazar ve muhabiri ile 13 dağıtımcısı faili meçhul cinayetlere kurban gitti. *Özgür Gündem*'in yerine 28 Nisan 1994'te çıkmaya başlayan *Özgür Ülke*'nin ise 247 sayısından 220'si mahkemece toplatıldı. *Özgür Ülke*'nin İstanbul Kadırga'daki merkez binası ile Cağaloğlu ve Ankara büroları 3 Aralık 1994'te bombalandı. Merkez bina tümüyle kullanılamaz hale gelirken gazete çalışanlarından Ersin Yıldız hayatını kaybetti. Buna karşılık pek çok solcu gazete ve derginin desteğiyle *Özgür Ülke* 4 Aralık'ta yayımlandı. Aralarında Murathan Mungan, Latife Tekin, Lale Mansur, Orhan Pamuk ve Orhan Alkaya'nın da bulunduğu pek çok aydın ve sanatçı *Özgür Ülke*'nin 4 Aralık'ta çıkan sayısını İstanbul İstiklal Caddesi'nde dağıtarak bombalama eylemine karşı tavır aldı (Kaynak: *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1981-2000, c. 4. Ed. Bedirhan Toprak (İstanbul: YKY, 2002), 432).

ANAP'ın düşüşü, işçi hareketinin yükselişi

1980'lerin sonuna yaklaşıldıkça ANAP'ın uyguladığı iktisadi politikalar özellikle emekçi kesimler arasında tepki uyandırmaya başlamıştı. Bir yandan da, Kürt ulusal hareketinin yükselişi ANAP hükûmetinin tüm toplumsal kesimleri kapsama iddiasındaki projesinin altını oymaya başlıyordu. Bu karşıt dinamiklere rağmen, 18 Haziran 1988 tarihinde Özal'a yapılan bir suikast girişimi, kısa bir süreliğine de olsa Özal etrafında toplumsal bir kenetlenme yarattı. ANAP genel kurulunda yapılan silahlı saldırıda Özal merminin parmağına isabet etmesi sonucu saldırıdan ciddi bir yara almadan kurtuldu. Suikastçı Kartal Demirağ kısa sürede yakalansa da böyle bir girişimin arkasında kimler ve hangi amaçlar olduğu kesinleştirilemedi. Suikastın, Özal'ın toplumsal düzeyde sempatisini artırmasına rağmen, partinin oylarının erimekte olduğu gerçeği kendisini bir kez daha 26 Mart 1989'daki yerel seçimlerde gösterdi. Bu seçimlerde yüzde 28 oy alıp birinci parti haline gelen SHP Ankara, İstanbul ve İzmir belediye başkanlıklarını kazandı. ANAP yüzde 26 oy alan DYP'nin ardından yüzde 22 ile üçüncü parti olmuş ve arkasındaki halk desteğinin kaybolmakta olduğu tescillenmişti.

ANAP'ın 1989 yerel seçimlerinde tescillenen oy ve itibar kaybının arkasındaki dinamik sadece eski siyasetçilerin dönüşüyle birlikte yeni siyasal alternatiflerin ortaya çıkması ve artan

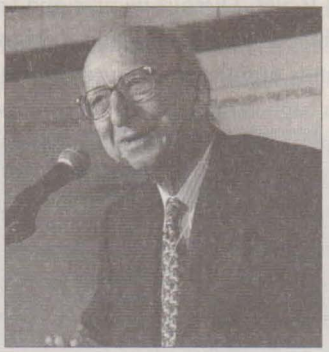
PKK eylemlilikleri değildi. Uygulanan neoliberal politikaların toplumsal sonuçlarını hissedilir kılmasıyla 1989'un bahar aylarında önce bir dizi eylemle darbeden sonraki sessizliğini bozan ve 1990-1991'de ise büyük Zonguldak Maden İşçileri Direnişi ile ülke gündemini sarsan işçi hareketi ANAP'ın çözülüşünü hızlandıran bir etki yarattı. 1989 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında bir dizi protesto gösterisi etrafında örgütlenen ve bu yüzden de "Bahar Eylemleri" olarak anılan süreç Türk-İş sendikasına bağlı kamu işçilerinin kamu işveren sendikalarıyla yaptıkları toplu sözleşme görüşmelerinin tıkanmasıyla başladı. Eylemlerin başlangıcı tam da 1989'daki yerel seçimlerin öncesine denk düşmüştü. Yaklaşık 600.000 işçinin iştirak ettiği ve kimi yerlerde sendikaların inisiyatifinden bağımsız kendiliğinden bir karakter kazanan eylemler pek çok protesto gösterisi yanında "iş yavaşlatma, işi geç başlatma, toplu vizite, servis ve yemek boykotu, sakal boykotu, sessiz yürüyüş, iş bırakma, oturma, yolu trafiğe kapatma, toplu boşanma başvurusu yapma gibi yöntemleri içeriyordu."[117] 1989 bahar eylemleri süreç içerisinde sadece kamu işçilerinin ücret talepleriyle sınırlı kalmayarak 1980 Darbesi'nde çıkarılan baskıcı yasaları ve ülkenin bütünündeki neoliberal açılımdan kaynaklı adaletsizlikleri protesto eden ve ANAP'ı karşısına alan ülke ölçeğinde bir politik mücadeleye dönüştü. Eylemleri ANAP iktidarına yönelik diğer partiler tarafından da kışkırtılan bir meydan okuma olarak algılayan Özal önceleri sendikacıları suçlayan ve işçi örgütleriyle görüşmeyi reddeden bir tavır takındı. Mart 1989'daki yerel seçimlerin ardından yaşanan çok ciddi oy kaybı üzerine ise Devlet Bakanı Cemil Çiçek'i devreye sokarak Türk-İş'le doğrudan görüşmelere başladı ve Mayıs ayında kamu işçilerine yüzde 140 oranında görülmemiş bir oranda zam yapmayı kabul etti. Bahar eylemlerinin işçilerin çok net bir zaferiyle sonuçlanması sınıfın diğer kesimleri arasında da örgütlü direnişe yönelik motivasyonu arttırdı. Bu bakımdan birazdan ele alacağımız Zonguldak maden işçilerinin 1990'da örgütlediği büyük kalkışma 1989 Bahar Eylemleri'nin bir parçası kabul edilebilir.

Seçim başarısızlığı üzerine Turgut Özal bir sonraki genel seçimlerde muhtemelen kaybedeceği meclis çoğunluğunu hazır koruyorken cumhurbaşkanlığına adaylığını koymak istedi. Mecliste SHP ve DYP'nin boykotuna rağmen 31 Ekim 1989'da Kenan Evren'in yerine cumhurbaşkanı seçildi. Öte yandan Turgut Özal'ın hesabı cumhurbaşkanlığı makamında pasif kalmaktan çok perde arkasındaki bir figür olarak siyaseti ve kendisinden sonra bir iktidar mücadelesine sahne olması muhtemel ANAP'ı yönlendirmeye devam etmekti. Bu amaç doğrultusunda cumhurbaşkanı olduktan sonra ANAP'ta çok da fazla öne çıkan bir figür olmayan Yıldırım Akbulut'u hükûmet kurmak üzerine görevlendirdi ve onu ANAP'ın yeni genel başkanı olarak işaret etti. Akbulut, ANAP'taki liderliği ve başbakanlığı döneminde genelde Turgut Özal'ın talimatlarının baskısı altında görevini icra ediyordu.

Yıldırım Akbulut'un "gönlünce" başbakanlık yapmasını engelleyen diğer bir etmen ise 1989 Bahar Eylemleri ile yeniden yükselişe geçen işçi hareketinin 1990 yılının sonunda Zonguldak maden işçilerinin direnişinde kendisini yeniden göstermesiydi. Zonguldak'taki işçi direnişi Şemsi Denizer'in başkanlığını yaptığı Türk-İş'e bağlı Genel Maden İşçileri Sendikası ile devlete bağlı Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri arasındaki toplu söz-

[117] Aziz Çelik, "Bahar Eylemleri 1989", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt I*, Haz. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996), 103.

Erdal İnönü (1926-2007)

12 Eylül darbesi sonrasında sosyal demokrat siyasetin temsilcisi olarak ortaya çıkan SHP'nin genel başkanlığını ve 1991 seçimleri sonrasında kurulan DYP-SHP koalisyonunda başbakan yardımcılığını yapan siyasetçi. İsmet İnönü'nün oğlu.

6 Haziran 1926'da Ankara'da dünyaya gelmiştir. Çocukluk, ortaokul ve lise yılları Ankara'da geçti; 1947 yılında Ankara Üniversitesi'nin Fizik bölümünden lisans diplomasını aldı. Mezuniyetinin ardından aynı üniversitede akademik çalışmalarına devam ederek 1955'te doçentlik unvanını kazanmıştır. İki seneliğine gittiği ABD'deki Princeton Üniversitesi'nde araştırma çalışmalarını bitirmesinin ardından profesör unvanıyla ODTÜ'de çalışmaya başladı. 1970 yılında atandığı ODTÜ rektörlüğünü yalnızca bir yıl sürdürdü. 1975 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne geçerek İstanbul'da yaşamaya başladı.

Parlak bir akademik kariyerin ardından siyasete atılması 12 Eylül döneminin sonrasına rastlar. Aralık 1983'te kurulan Sosyal-demokrat Parti (SODEP)'in ilk genel başkanıdır. SODEP ile Halkçı Parti'nin 1985'te birleşmesiyle kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin genel başkanlığını ise 1986'dan itibaren sürdürmüştür. 30 Kasım 1987 yılında yapılan genel seçimlerde yüzde 24,7 oy alarak ikinci büyük parti konumuna gelen SHP'nin İzmir milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. Siyasi hayatındaki en büyük başarısı ise 1989'da yapılan yerel seçimlerde partisinin İstanbul, Ankara ve İzmir'de belediye başkanlıklarını ele geçirmesi ve ülke genelinde yüzde 28,7 oy toplayarak ANAP'ın önünde birinci parti konumuna erişmesidir. Öte yandan SHP, yerel seçimlerde gösterdiği başarıyı 1991 yılındaki genel seçimlere aktaramamış ve yüzde 20 oy alarak üçüncü parti olma noktasına gerilemiştir.

Bu dönemde de genel başkanlığı sürdüren İnönü, 1991 seçimlerinin ardından kurulan DYP-SHP koalisyon hükûmetinde başbakan yardımcılığı yapmıştır. 1993 yılında gerçekleşen ve 33 aydın ve sanatçının yakılarak öldürüldüğü Sivas Katliamı sırasında başbakan yardımcısı konumunda olması sol ve demokrat çevreler tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Haziran 1993'te kendi isteğiyle SHP genel başkanlığından ayrılarak, görevini SHP'nin dördüncü genel kurulunda genel başkan olarak seçilen o zamanların Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Murat Karayalçın'a devretmiştir. Karayalçın liderliğindeki SHP ile Deniz Baykal liderliğindeki CHP'nin 1995'te birleşmesiyle yeniden kurulan DYP-CHP hükûmetinde kısa bir süre Dışişleri Bakanlığı yapmış, 2001 yılında Deniz Baykal'ın izlediği siyaset anlayışına tepki göstererek bu partiden ayrılmıştır. Bu tarihten sonra ismi "solu yeniden toparlayacak isim" olarak zaman zaman gündeme getirilse de kendisi aktif siyasete bir daha geri dönmemiş, 31 Ekim 2007'daki ölümüne kadar kendisini üniversite hocalığına ve bilimsel çalışmalara adamıştır. Hırçınlıktan uzak, nezaketli ve hırs içermeyen siyaset anlayışı, özgün esprileri ve konuşma tarzıyla SHP tabanı dışındaki kesimlerin de sempati ve saygınlığını kazanabilmiş bir isimdir. 1987 seçim kampanyasında kullandığı "5 yıl daha limon gibi sıkılmaya var mısınız?" sloganı ve miting meydanlarında bu sloganı icra etmek maksatlı olarak gerçekten de limon sıkması hafızalardaki yerini korumaktadır.

leşme görüşmelerinin sonuçsuz kalması üzerine Kasım ayında maden işçilerinin grev kararı almasıyla başladı. İşçiler, Bahar Eylemleri'nde olduğu gibi sadece kendi ücretlerini değil aynı zamanda hükûmetin özelleştirme politikalarını ve genel olarak işçi sınıfına karşı izlediği politikaları da hedef tahtasına oturtmuşlardı.[118] Bu yönüyle de grev maden işçileri ile sınırlı kalmayarak siyasi partilerin ve pek çok kitle örgütünün desteğini kaza-

[118] İsmail Hakkı Yükselen, "Zonguldak Grevi ve Yürüyüşü, 1990-1991", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 3*, Haz. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996), 550.

nabildi. Grevin diğer bir özelliği Zonguldak ilinde madencilik sektörünün en önemli geçim kaynağı olmasından ötürü bütün bir kent halkının aktif bir şekilde eylemlerin bir parçası haline gelmesiydi. Grevin dördüncü gününde kentteki eylemci sayısı şehirli esnafın, madenci ailelerinin ve özellikle de direniş boyunca militan bir tavır sergileyen kadınların katılımıyla 70 bine ulaşmış, bütün bir şehir eylem alanına dönüşmüştü. Bu açıdan da kısa sürede, sadece bir işçi grevi değil bir halk direnişi özelliği kazandı. Hızlıca başka illerdeki maden ocaklarına da yayılan eylemlerde atılan sloganlar Zonguldak Direnişi'nin zayıflamakta olan ANAP iktidarını ve Özal'ın neoliberal vizyonunu hedefinin merkezine yerleştiren politik bir mahiyete sahip olduğunu gösterir: "Maden Ocakları Özal'a mezar olacak", "Çankaya'nın şişmanı, işçilerin düşmanı", "Zonguldak bizimdir, kimse satamaz", "Gemileri yaktık, geri dönüş yok".

Zonguldak'taki grev ve yürüyüş sadece maden işçilerini değil bütün bir kenti harekete geçirdi ve kısa süre içinde ülkenin en önemli gündemi haline geldi. Zonguldak Grevi 1980 Darbesi'nden sonraki dönemde ortaya çıkan en kitlesel ve en etkili eylemlilikti. Şair Kemal Özer, büyük madenci yürüyüşünü "Zonguldak" başlıklı şiirinde şöyle anlatacaktı: "Yerin derinliklerinden geldiler / ellerinde susmak bilmeyen bir yer altı güneşiyle / ne kadar diplere bastırılsa / o kadar boğulmak bilmez yankısıyla yüreklerinin / ağır ağır geldiler... / sonra her gün geldiler / artarak geldiler / kadınları çocukları ve alkışlarıyla yoğurt mayalar gibi geldiler / pişkin ekmekleri bölüp de paylaşır gibi / su gibi ateş gibi / her gün yeni ağızlar eklendi ağızlarına / yeni yollarla tanıştı ayakları / her gün yeni kabuklar çatladı / yeni kulaklar işitmeye başladı söylediklerini / bir kent oldular sonunda / ve adını değiştirdiler ülkenin."

Eylemcilerin hedefindeki Özal, maden sektörünün verimsizliğinden ve işçi ücretlerinin yüksekliğinden yakınmak suretiyle greve yönelik kayıtsız ve uzlaşmaz bir tutum takınırken, muhalefet liderleri Ecevit, İnönü ve Demirel Zonguldak'a gelerek maden işçilerini destekleyen konuşmalar yaptılar. Sosyalist Birlik Partisi, Halkın Emek Partisi ve diğer sosyalist kitle örgütleri baştan itibaren eylemlere örgütlü destek sundular. Edip Akbayram ve İlhan İrem gibi dönemin popüler sanatçıları da düzenlemek isteyip izdiham nedeniyle iptal etmek zorunda kaldıkları dayanışma konserleriyle Zonguldak'taki maden işçilerine destek oluyorlardı. Bunun dışında eylemlere tekerlekli sandalyeleriyle katılan "Demokrasi Mücadelesinde Sakatlar" gibi başka alanlardaki hak arayışına sahip grupların da işçilere destek veriyor ol-

ması grevi Zonguldak sınırlarının ötesinde bir alana taşıyordu. Bu manzara, "halk" ile Özal ve ANAP iktidarı arasında bir saflaşma görüntüsünün ortaya çıkmasını sağlıyor, Özal'ın politikalarından yılmış toplumsal kesimlerin Zonguldak Direnişi'ne dair sempati ve umutlarını arttırıyordu. Dönemin Çalışma Bakanı İmren Aykut ile Şemsi Denizer arasında yürüyen görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine işçilerin Zonguldak'tan Ankara'ya gitme kararı alması işçilerin Bahar Eylemleri'ndeki kararlılığı ödünç aldıklarını gösteriyordu. 3 Ocak'ta kimi yerlerde konaklayıp eylemler eşliğinde otobüslerle Ankara'ya ulaşmayı planlayan işçiler otobüslerin şehre girişini yasaklayan güvenlik güçlerinin engellemesiyle karşılaştılar. Bunun üzerine artık madenciler tarafından bir lider olarak sahiplenilmeye başlayan ve bu sayede de daha uzlaşmacı Türk-İş genel merkezinden görece özerklik kazanmış Şemsi Denizer'in coşkulu bir konuşmasında açıkladığı kararla Ankara'ya yürüyerek gitme kararı aldılar. Yürüyüşün ilk günü Zonguldak'a 33 km mesafedeki Devrek'e varan işçiler daha sonra Mengen'de barikat kuran komando birlikleri ve çevik kuvvet tarafından durdurulmak istendi; ayrıca Zonguldak'tan ve diğer şehirlerden işçilere ulaştırılmaya çalışılan erzak yardımları da engellendi. Bu arada Denizer ile hükûmet arasındaki görüşmeler yeniden başlamıştı. Yürüyüşün 112. kım'sinde bu kez E-5 karayoluna çıkışları güvenlik güçleri tarafından engellenen işçiler polis barikatının önünde Şemsi Denizer ile hükûmet arasındaki görüşmelerin neticesini beklemeye başladılar. Denizer'in bu görüşmelerin ardından müzakerelerin devam edebilmesi için eylemin bitirilmesi gerektiğine dair işçilere bir çağrı yapması işçiler arasında büyük bir moral bozukluğuna yol açtı. Müzakereler işçiler Zonguldak'a döndükten sonra devam etse de işçilerin eylemlilik halinin sona ermesi hükûmet kanadının elini güçlendirmişti. Nihayetinde 7 Şubat'ta yapılan anlaşmada hükûmetin ve sendikaların kabul ettiği zam oranı daha önce yürüyüş sürerken hükûmetin teklif ettiği ama Denizer'in ve işçilerin yetersiz bulduğu bir rakamdı. Sonuçta ortaya çıkan hayal kırıklığına rağmen işçilerin direnişi sırasında ANAP hükûmetinin içerisine girdiği panik Türkiye'de sermaye düzeninin özellikle emekçi direnişleri karşısında ne kadar kırılgan olduğunu bir kez daha göstermiş oldu. Grev ayrıca cumhurbaşkanlığı koltuğundaki Özal'ı, ANAP'a ve hükûmete her zamankinden daha fazla müdahale etme arayışına sürüklüyordu.

Özal'ın bu perde arkasından ülke siyasetini şekillendirme çabası 1990-1991 Birinci Körfez Savaşı'nda kendisini en açık şekilde deşifre etti. ABD, Birleşmiş Milletler'in de desteğini alarak Kuveyt'i işgal eden Irak'a geniş bir uluslararası koalisyonla birlikte askerî operasyon yapma kararı almıştı ve durum bölgesel dengeler ve ekonomik ilişkiler açısından Türkiye'yi yakından ilgilendiriyordu. Bizzat kendi partisi içinden, kamuoyundan ve hatta Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen açık muhalefete rağmen Turgut Özal, savaşta ABD'ye aktif destek vermek ve kendi deyimiyle "bir koyup üç almayı" denemekte ısrarcıydı. Nitekim Türkiye bu dönemde Kerkük'ten gelen boru hattını kapayıp İncirlik Üssü'nü ABD operasyonları için hazır hale getirerek tarafını açıkça belli etti. Turgut Özal ülke siyasetindeki hâkimiyetini Körfez Savaşı'nda oynadığı rolle ispatlamıştı ama ANAP içinde özellikle İslamcı-muhafazakâr kanadın sivrilmesiyle başlayan güç mücadeleleri ve bunun yarattığı gerilimler Özal-Akbulut hiyerarşik ilişkisinin uzun süre devam etmesini imkânsız kılacaktı. Dengeleri yeniden kurmak ve sivrilen İslamcı kanadı etkisizleştirmek için Özal, cumhurbaşkanlığı makamında olsa da, ANAP içinde bir operasyona gereksinim duyuyordu. Bu doğrultuda Yıldırım Akbulut'un

yerine partideki liberal eğilimin önemli figürlerinden birisi olan eski Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ı genel başkanlığa teşvik etmek durumunda kaldı. Nitekim Haziran 1991'deki ANAP genel kurulunda Yılmaz genel başkanlık ve daha sonra da istifa eden Akbulut'un başbakanlık koltuğuna oturacak daha sonra da ülkeyi Türkiye siyasi hayatı için önemli dönüm noktalarından birisini teşkil edecek erken genel seçimlere götürecekti.

1991 seçimleriyle değişen siyasi harita

20 Ekim 1991'de yapılan erken genel seçimler Türkiye'nin siyasi haritasını önemli ölçüde değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda sonraki dönemlerde ortaya çıkacak bir dizi siyasi krizin de yollarını döşedi. Seçimler sadece sonuçları itibarıyla değil öncesinde ortaya çıkan seçim ittifakları ile de Türkiye'deki değişmekte olan siyasi iklimin havasını hissettiriyordu. Yükselmekte olan Kürt hareketi, Kürt nüfusunun yaşadığı yerlerde yakaladığı kitlesel desteği meclise legal bir siyasi muhalefete dönüştürüp meşruiyetini artırmak çabası içindeydi. Siyasal İslam ve ülkücü hareket 12 Eylül'den beri sürmekte olan silikliğinden kurtulup bir çıkışa geçmeyi arzuluyordu. Bu durum bir yandan SHP ile Kürt hareketinin legal partisi Halkın Emeği Partisi (HEP) arasında sol bir seçim ittifakını doğururken, Milli Görüş geleneğinin temsilcisi Refah Partisi, Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi ve bunların ideolojisinin bir tür karışımını temsil eden Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) arasında kamuoyunda "Kutsal İttifak" olarak anılan bir işbirliğine yol açtı.

Tablo 6:
20 Ekim 1991 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Çifte Barajlı d'Hont + Kontenjan (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Doğru Yol Partisi (DYP)	6.600.726	27	178	39,5
Anavatan Partisi (ANAP)	5.862.623	24	115	25,5
Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)	5.066.571	20,8	88	19,5
Refah Partisi (RP)	4.121.355	16,9	62	13,7
Demokratik Sol Parti (DSP)	2.624.301	10,8	7	1,5
Sosyalist Parti (SP)	108.369	0,4	-	-
Bağımsızlar	32.721	0,1	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Seçim sonuçları açıklandığında önceki dönemlere göre meclisteki ideolojik yelpazenin iyice genişleyeceği ortaya çıkmıştı. Seçimin birinci partisi yüzde 27 ile Süleyman Demirel'in DYP'si olmuştu. Seçim propagandasını ANAP'ın yolsuzluklarının sert bir eleştirisi ve bir dizi cömert vaat üzerinden ören bir parti için bu sonuç sürpriz değildi. Daha da fazla erimesi beklenen ANAP'ın yüzde 24 oy alması bu partinin Mesut Yılmaz'ın genç ve ciddi görüntüsüyle yenilediği imajın "tuttuğunu" gösteriyordu. Asıl sürpriz son yerel yönetimler seçimlerinde yükselişe geçen SHP'nin Kürt hareketi ile ittifak yapmasına rağmen yüzde 21 seviye-

sinde kalıp hayal kırıklığı yaratmasıydı. "Kutsal İttifak" ise oyların yüzde 17'sini toplayarak hesapladığı gibi meclise 62 milletvekili sokabilmişti. İttifakı oluşturan partilerin milletvekilleri yeni meclis döneminde kendi partilerine dönünce RP, MHP ve IDP parlamentoda ayrı ayrı temsil edilme olanağını yakaladılar. Özellikle Refah Partisi TBMM'de yakaladığı bu olanağı kendisini gündem haline getirmede ve bu sayede de daha geniş kitlelere ulaşmada çok verimli bir şekilde kullanacaktı. Ecevit'in partisi DSP ise muhtemelen SHP'nin HEP ile yaptığı ittifaka tepki duyan Batı illerindeki sol seçmenin oyunu kendisine çekerek yüzde 10'un biraz üzerine çıkmış ve meclise milletvekili sokabilmişti. Bu tablo içerisinde hiçbir parti tek başına hükûmeti kuramıyor, Türkiye uzun bir dönem sürecek koalisyon hükûmetleri dönemine hazırlanıyordu. Yeni meclis dönemi başlar başlamaz seçim öncesi ittifak yapan partiler kendilerini müttefiklerinden azat ederek bağımsız gruplarını oluşturdular. Şüphesiz bu durumun en önemli sonucu Kürt hareketinin Türkiye tarihinde ilk defa kendi partisiyle temsil ediliyor hale gelmesiydi.

Kürt hareketi mecliste

Burada bir parantez açıp 1991'de meclise giren legal Kürt siyasetinin 1990'lar boyunca Türkiye siyasetinde nasıl bir etki yarattığını irdelememiz gerekiyor. Halkın Emeği Partisi (HEP) Kürt meselesinin ülkenin birinci gündem maddesi haline geldiği ve PKK ile devlet arasındaki dengelerin değişmeye başladığı bir dönemde kuruldu. Bu dönemde bir yandan devlet içindeki kimi aktörler özellikle cumhurbaşkanı Özal'ın girişimleriyle Kürt kimliğini tanımayı ve hatta federasyona dayalı bir çözümü ürkek bir şekilde de olsa gündeme getirirken, Kürt coğrafyasında ideolojik hâkimiyetini kalıcılaştıran PKK bağımsızlık arayışından vazgeçtiğini ve şiddet ortamının ve bölgedeki devlet baskısının sona ermesi kaydıyla Türkiye içerisindeki bir çözümü arzu ettiğini dile getiriyordu. Kürt hareketinin ülkenin genel siyasetinde bir aktör olarak öne çıkma arayışı, Kürt taleplerini tüm Türkiye'ye duyuracak bazı araçların da geliştirilmesini gerektiriyordu. 1991 ile 1994 yılları arasında yayımlanan, fakat defalarca kapatılan, binaları bombalanan ve bazı çalışanları yargısız infaz türü cinayetlerle öldürülen *Özgür Gündem* gazetesi Kürt meselesinin öne çıkarılacağı bir platform olma özelliğini gösteriyordu. HEP ise Kürt meselesine dair taleplerin legal siyaset içerisinde tartışılması ihtiyacının baş gösterdiği böyle bir ortamda çoğunluğu daha önce SHP'de siyaset yapmış tanınmış Kürt politikacıların başı çektiği bir ekip tarafından kuruldu.

Kürtlerin ayrı bir siyasi parti kurması aynı zamanda SHP'nin bu konudaki ikircikli ve tutarsız siyasi duruşu ile ilgiliydi. Bu parti bir yandan içindeki Kürt siyasetçilerin de etkisiyle bölgedeki devlet şiddetini ifşa eden ve Kürt sorununun demokratik çözümünü öneren söylemlerde bulunuyor (1986 ve 1990 yıllarında parti bu konudaki görüşlerini ayrıntılı raporlarla ortaya koymuştu), diğer yandan kendi içindeki Atatürkçü tabanın baskısıyla bölücü faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle Ahmet Türk gibi milletvekillerini partiden ihraç edebiliyordu. HEP'in kuruluşu bu bakımdan bir yanıyla SHP'nin Kürt taleplerini dile getirebilecek elverişli bir kanal olamaması ile de ilgiliydi.[119] HEP daha kuruluşundan itibaren bir Türkiye partisi olma iddiasıyla Kürtleri temsil etme gereksiniminin yarattığı çelişkinin gerilimini

[119] Nicole F. Watts, *Activists in Office: Kurdish Politics and Protest in Turkey*, (Washington: University of Washington Press, 2010), 62.

bünyesinde taşıyordu. Bu çelişki sonraki dönemlerde ortaya çıkacak Kürt hareketiyle ilişkili bütün legal siyasi partiler için de geçerli olacaktır. Parti bir yandan sosyalist bir söylemle ülke sorunlarının geneline yönelik bazı sol açılımlar getirmeye çalışıyor, diğer yandan PKK tarafından kitleselleştirilen Kürt muhalefetinin legal siyasal alandaki temsilcisi olma rolüne soyunmak istiyordu. 1980 yılları boyunca devam eden çatışmalı ortamın yarattığı PKK karşıtlığının varlığında her ikisini aynı anda yapmak imkânsız olduğundan parti enerjisini daha çok ikincisine hasretmek durumunda kaldı.

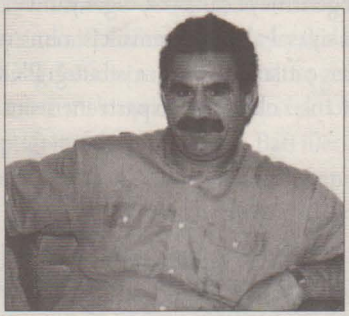
Koalisyonlar dönemi başlıyor

Cumhurbaşkanı Turgut Özal hükûmet kurma görevini DYP'ye verdiğinde bu parti ideolojik açıdan neredeyse kopyası olan fakat aynı zamanda ezelî bir rakip olarak gördüğü ANAP'tansa yelpazenin solundaki SHP ile koalisyon oluşturmaya yöneldi. Nitekim bu iki parti 12 Eylül anayasasını baştan aşağıya değiştirmeye dayalı bir ortak nokta üzerinden uzlaşarak 8 yıllık ANAP hükûmetine son verdiler. Her iki parti de koalisyonu kurduktan iki yıl sonra liderlerini değiştirmek durumunda kaldı. 1993'te Turgut Özal'ın kalp krizi sonucu ölmesiyle boşalan cumhurbaşkanlığı makamına Süleyman Demirel seçilince DYP genel kurulda kendisine başkan olarak genç bir ekonomi profesörü olan Tansu Çiller'i seçti. Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olan Tansu Çiller neoliberal ekonomi anlayışının amansız bir savunucusu olması ve bunu milliyetçi popülist bir söylemle birleştirmesi bakımından Turgut Özal'a daha çok benziyordu. SHP'de ise Erdal İnönü kendi isteğiyle genel başkanlığı bırakınca yerine eski Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Murat Karayalçın geçti.

DYP ve SHP koalisyonu Türkiye'de neoliberal birikim stratejisinin sistem partileri için katı bir icraat çerçevesi belirleyerek, onları kendi hizasına çekmeye muktedir olduğunu göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. Bu durum en iyi SHP'nin koalisyon ortaklığı döneminde yaşadığı kilitlenme incelenerek gösterilebilir. 1991 seçimleriyle iktidarı paylaşmadan önce SHP, Türkiye'de bugün kimi çevrelerin yokluğundan şikayet ettiği gerçek bir sosyal demokrat parti profili çiziyordu. Bu parti hiçbir zaman radikal ve devrimci bir siyasi pozisyona sahip olmadı, fakat hiç değilse solun ve sosyalizmin kimi değerlerini kısmen de olsa temsil etme iddiasını taşıdı ve bu bakımdan da bir dönem içinde sosyalizme yakın unsurları da barındırdı.

SHP 12 Eylül sonrasında askerî darbenin kalıntısı olan kurumlara ve yasalara sert bir muhalefet sergilerken solun özgürlükçü yanından, büyük bir risk alarak HEP'le seçim ittifakı kurup Kürtlerin meclise girmelerine ön ayak olurken "özgürlükçülükten", Turgut Özal'ın neoliberal politikalarına karşı sosyal adaleti vurgularken kamucu anlayıştan ve aynı zamanda Türkiye'nin Irak'taki savaşa girmesine karşı büyük bir kampanya örgütlerken solun anti-emperyalist söyleminden öğeleri içinde barındırıyordu. Ne var ki bu parti siyasi iktidarı paylaştığı günlerde neoliberal hegemonyanın çizdiği sınırların dışına çıkamayarak, benimser gözüktüğü bu sol değerleri iktidar dönemine yansıtamadı ve kendisini bugün CHP'de hâlâ sürmekte olan kilitlenme ve kimlik krizi içinde buldu. Partinin özgürlükçü karakterinin bir yansıması olarak düşünebileceğimiz 12 Eylül anayasasını baştan aşağıya değiştirme iddiası DYP içindeki sağ-milliyetçi çizginin direnci ile karşılaşmış ve bir süre sonra da rafa kaldırılmıştı.

Abdullah Öcalan (1949-)

PKK'nin kurucusu ve kurulduğu günden bugüne lideri. Kürtlerin önemli bir kısmı tarafından "halk önderi", Türklerin çoğunluğu tarafından da "bölücü" sıfatıyla anılması bakımından ülke siyasi tarihinin en tartışmalı figürlerinden biridir.

4 Nisan 1949'da Urfa'nın Halfeti ilçesine bağlı Amara (Ömerli) köyünde doğmuş, ilkokulu Amara'ya yakın Ermeni köyü Cibin'de, orta okulu Nizip'te okumuştur. Daha sonra Tapu Kadastro Meslek Lisesi'nde yatılı okumak için Ankara'ya geldi. Bu yıllarda daha çok muhafazakâr bir dünya görüşünü ve pratiğini benimsemiş, lise yıllarının sonlarına doğru sosyalizm ideolojisiyle tanışmıştır. Bu dönem Türkiye'nin büyük kentlerinde sol/sosyalizm ideolojisinin yükselişte olduğu 1968-1969 yıllarına denk düşmektedir. Liseyi bitirdikten sonra devlet memuru olarak ilk görev yeri olan Diyarbakır'a taşınmış, burada da 1970'lerin başından itibaren Türkiye solundan bağımsızlaşma eğilimi içerisine girmiş olan Kürt sol hareketi içerisindeki farklı eğilimleri tanıma şansı bulmuştur. 1971'de İstanbul Üniversitesi'nde Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptırmak üzere Diyarbakır'dan ve memuriyetten ayrılmıştır. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin Kamu Yönetimi bölümüne geçiş yaptı. Burada, 1972 yılında, Mahir Çayan'ın liderliğindeki THKP-C militanlarının Kızıldere'de öldürülmesi üzerine yapılan protesto gösterilerine katılmak ve Doğu Perinçek ve arkadaşlarının çıkarttıkları *Şafak* dergisini dağıtmaktan tutuklandı. Mamak Cezaevi'nde 7 ay tutuklu kaldı. Hapisten çıktıktan sonraki dönemde bağımsız bir Kürt sosyalist hareketi oluşturmanın gerekliliğini daha belirgin bir şekilde benimsemeye başladı. Bu doğrultuda 1973 yılı içerisinde içlerinde Haki Karer ve Kemal Pir gibi Türk devrimcilerin de olduğu küçük bir grupla birlikte hareket etmeye başladı, bunlarla Kürdistan'a en uygun sosyalist devrimci stratejinin ne olması gerektiği konusunda tartışmalar yürüttü. Bu dönemde Kürtlerin Türkiye solundan ayrı bir bağımsız mücadele yürütmesi gerektiği fikrini benimsemeye başladı.

Bu dönemde hâlihazırda faaliyetlerine devam eden Kawa ve Kemal Burkay'ın lideri olduğu Kürdistan Sosyalist Partisi gibi daha büyük sosyalist ve Kürdi örgütler Öcalan'ın inşa etmekte olduğu örgütü fazla ciddiye almıyor, bıçkın ve gerçekçilikten uzak buluyorlardı. Öcalan ise 1970'lerin sertleşen siyasi ortamında bu örgütleri "işbirlikçi", "revizyonist" ve "burjuva-feodal" olarak suçlama eğilimindeydi. Diğer örgütlere yönelik bu sert ithamlar radikalleşmeye meyilli, öfkeli Kürt gençleri arasında onu belirli bir popülerlik düzeyine taşıdı.

Kurduğu örgüt, benimsediği silahlı mücadele anlayışı uyarınca ilk saldırısını 1978 yılında o dönemler MHP ile işbirliği halindeki Süleymanlar isimli bir aşirete yaptı. Bunu 30 Temmuz 1979'da Bucak aşireti lideri ve o dönemler Adalet Partisi'nden milletvekili olan Mehmet Celal Bucak'a yönelik suikast izledi. Bu suikast aynı zamanda bir süredir faaliyet gösteren Öcalan'ın örgütünün PKK (Kürdistan İşçi Partisi) adıyla kendisini duyurduğu ilk eylemdi. Bu saldırılarla PKK, daha "pasifist" konumdaki diğer sosyalist Kürt örgütlerinden kendisini ayırarak silahlı mücadeleyi bir propaganda biçimi olarak benimsemiş olduğunu ilan ediyordu. Örgütün Kürt bölgelerindeki bilinirliğinin ve sempatisinin artması, Öcalan'ın benimsediği yöntemlerin 1970'li yılların sonlarındaki gergin atmosferde bir karşılığa sahip olduğunu gösteriyordu.

12 Eylül 1980 darbesi örgütün bu genişleyen etkisine kısa süreliğine ket vurdu. Örgütün 1000 kadar militanının darbe yönetimi tarafından gözaltına alınması üzerine ülke içindeki militanlarının önemli bir kısmını Suriye'ye çekme kararı aldı. Bu dönemde bir süre Şam'da kaldı ve Lübnan'daki Filistin kamplarına gönderilmiş olan PKK militanlarının askerî eğitim almasını sağlamaya çalıştı. 1982 yılında ise militanlarının bir kısmını, yeniden Türkiye'ye giriş yapıp eylemler örgütlemek üzere Irak Kürdistanı'nda KDP'nin (Kürdistan Demokrasi Partisi) hâkim olduğu bölgelere kaydırdı. Böylelikle daha önce çok sert bir şekilde revizyonist ve gerici gibi nitelemelerle reddettiği KDP ile geçici bir uzlaşma zemini bulmuş oluyordu.

Darbe döneminden sonraki 4 yıl içerisinde kendisini Lübnan, Suriye ve Irak'taki kamplarda yeniden toparlayan PKK, Öcalan'ın emriyle 1984 yazında Türkiye'ye sızarak Eruh ve Şemdinli'deki

askerî birliklere yönelik bir saldırı düzenledi. Saldırılar aynı yıl içerisinde devam ederken PKK bölgede güç sahibi tek Kürt sosyalist örgütü olma yolunda ilerliyordu. ANAP'ın 1983'te iktidar olduğu dönemde de süren bu eylemler sadece Kürtler arasında değil Türkiye'deki geniş kamuoyu içerisinde de "Apo" isminin yaygınlaşmasını beraberinde getirdi. PKK'nin 1980'ler boyunca artan eylemliliği ve kendisini Türkiye'deki en güçlü Kürt örgütü olarak var edebilmesi Öcalan'ın örgüt içerisinde kontrolü daha da arttırmasını sağladı. Zaman içerisinde örgüt içerisinden kendisine yönelebilecek muhalefeti etkisizleştirmek ve PKK içindeki disiplini sağlamak adına içerisinde örgütün önde gelen isimleri dahil pek çok kişiyi tasfiye etti. Tasfiye kimi zaman bu örgüt üyelerinin öldürülmesi gibi yöntemleri de içerebiliyordu.

Savaşın iyiden iyiye şiddetlendiği 1990'lı yıllar boyunca, PKK, artık küçük bir gerilla örgütü olmaktan çıkarak Avrupa'da pek çok siyasi destekçiye ve yan örgütlenmelere sahip, Türkiye dışında başta KDP ve KYB olmak üzere diğer Kürt milliyetçisi örgütlerin bir güç odağı olarak tanıdığı, Türkiye içerisinde kendisiyle uyumlu politika yürüten siyasi parti ve derneklerden zımni destek ve sempati gören bir siyasi özne olarak geniş bir ağa kavuşmuştu. Bu süreç içerisinde, artan devlet şiddetinden ve yoksulluktan yılmış Kürt yoksulları başta olmak üzere Kürt halkının geniş bir kesimi tarafından bir önder olarak benimsenmeye başlanırken, hayatını kaybeden genç askerlerin artan sayısı karşısında öfkesi artan Türk kamuoyu için ise bir nefret objesine dönüştü. Öcalan için devlet ve medya desteğiyle üretilen "bebek katili", "cani", "terörist başı" gibi ifadeler bu dönemde halk arasında yaygınlık kazandı.

1990'lı yılların sonuna doğru TSK ve PKK arasındaki mücadelenin zirve yaptığı bir dönemde uzun yıllar boyunca benimsediği "ayrılıkçı" çizgide bir değişiklik yaparak Kürt sorununun "demokratik bir cumhuriyet" ekseninde Türkiye bütünlüğü içerisinde çözülebileceği tezini ortaya attı. Diğer yandan ülkedeki artan şiddet ortamı bu yeni yaklaşımın siyasi pratikte belirgin bir yansımaya sahip olmasını engelledi.

Türkiye'nin, ABD'nin de zımni desteğini de alarak Suriye'ye, savaş tehdidi dahil çeşitli yöntemlerle baskıyı arttırmasıyla, 1998'de bu ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Kısa aralıklarla Rusya, İtalya ve Yunanistan'da sığınma arayışına girse de uluslararası baskı neticesinde buralarda barınamadı. 13 Şubat 1999'da ise ayrıntıları bugün halen tartışmalı olan bir operasyon sonucunda MİT tarafından yakalanarak Türkiye'ye getirildi. Çıkarıldığı mahkemede silahlı terör örgütü kurmak suçuyla yargılanarak oy birliğiyle idam cezasına mahkûm edildi. Türkiye'nin AB ile entegrasyona yönelik uyum yasaları çerçevesinde idam cezasını kaldırmasıyla cezası müebbet hapse çevrildi. Bu ceza çerçevesinde halen İmralı adasındaki cezaevinde tek kişilik bir hücrede tutulmaktadır.

Tutukluluk yılları kendisinin siyasi bir aktör olarak varlığını devam ettirmesini engellemedi. Hücresinde olduğu yıllar boyunca Kürt Hareketi ve tabanı arasında bir lider ve sembol olarak görülmeye devam etti. Bunun da ötesinde PKK'nin yeni yönelim ve siyasi stratejilerinin belirlenmesinde kritik dönemlerde örgütün siyasi pratik ve söylemine de tesir eden müdahalelerde bulundu. PKK'nin bugün benimsediği demokratik konfederalizm ve demokratik özerklik gibi tezleri Öcalan'ın bizzat kendisi formüle etmiştir. PKK'nin kimi dönemlerde devlet ile yaptığı müzakerelerinin yürütülmesinde bir iletişim kanalı ve esas muhatap olarak rol üstlenmiştir. Örgütün ne zaman silahlı eylemlere başlayıp sonlandıracağının ve hangi aktörlere ne kadar uzaklıkta olacağının kararları büyük ölçüde onun etkisiyle şekillendirildi. En son AKP iktidarının 2013 yılında başlattığı müzakere süreci adı altında PKK ile yapılan görüşmeler kapsamında yeniden siyasi bir aktör olarak öne çıktı.

Meclise SHP çatısı altında giren HEP milletvekillerinin siyasi duruşlarıyla geliştirilecek ilişki ise SHP açısından en gerilimli başlıktı. Bunun ilk işaretleri 6 Kasım 1991'deki milletvekili yemin töreninde apaçık ortaya çıkmıştı. Meclise ilk kez milletvekili gönderen Kürt hareketinin temsilcileri yemin törenini kendi seslerini duyuracak bir siyasi platforma dönüştürdüler. Hatip Dicle'nin yeminine "bu yemini anayasa baskısı altında okuyorum" sözleriyle başlaması, Leyla Zana'nın yemininin sonunda Kürtçe "Bu yemini Kürt ve Türk halklarının kardeşliği için ettim" ifadesini kullanması TBMM'nin o döneme kadar gördüğü belki de en şoke edici eylem biçimiydi. HEP'li milletvekillerinin mecliste yer almasına aracı olan bir parti olarak

SHP, milliyetçi Türk kamuoyunda büyük tepki çeken bu eylemler karşısında Kürt hareketi ile mesafesini kademeli bir şekilde arttırdı.

Bunun da ötesinde SHP 1990'lı yıllarda "terörle mücadele" adı altında yürütülen kirli savaşın zirveye çıktığı dönemlerde hükûmet ortağı konumunda olmuştu. Seçim sonrası kamu bütçesini şişiren bazı popülist politikalar dışında neoliberal ekonominin gereklerini eksiksiz yerine getiren DYP'nin dümen suyunda giderek ve nihayetinde de 1994'teki büyük krizin ardından alınan 5 Nisan Kararlarının altına imza atarak "sosyal adaletçi" kimliğinden de feragat etti. En önemlisi de 1993 yılında Sivas'ta 33 aydının İslamcı fanatikler tarafından yakılarak vahşice öldürüldüğü olaylarda kararlı bir tavır sergileyemeyerek asıl toplumsal tabanını oluşturan laikliğe duyarlı kesimlerin sesini yansıtmada yetersiz kaldı. Kısacası SHP yaklaşık 4 yıl süren iktidar deneyiminden düzen siyaseti tarafından iyice merkeze çekilmiş bir siyasi aktör olarak çıktı.

Kürt sorununda şiddet yılları

DYP-SHP koalisyonu dönemi siyasal-ideolojik hegemonyanın birbiri ardına gelen kriz dinamikleriyle engebeli bir yola girdiğinin işaretleriyle doluydu. Kürt hareketinin artan şiddet eylemleri ve kitleselliği karşısında devlet, klasik askerî yöntemlerle bastırma taktiğinde ısrar ediyordu; bunun sonuç vermediği ve hareketi daha da güçlendirdiği anlaşıldığında yapılan tek şey şiddetin dozajının ve çapının artırılmasıydı. Üstelik bu dönemde devlet, PKK militanlarına karşı yürütülen askerî operasyonların dışında sivil halkı doğrudan etkileyecek ve açık insan hakları ihlallerini içeren bazı askerî taktiklere de başvurdu. İnsan Hakları Derneği'nin hazırladığı rapora göre sadece 1991-1995 yılları arasında 3000'den fazla köyya yakıldı ya da askerler tarafından boşaltıldı.[120] Köy boşaltmaları, PKK militanlarının güçlerini asıl kırlarda örgütlediği düşünüldüğünde devletin rastgele bir hamlesi değil önceki askerî taktiklerin başarısızlığı karşısında geliştirdiği yeni bir stratejik yönelimdi. Amaç PKK'nin kırdaki gücünü askerî mücadeleyle kırmanın ötesine geçerek hareketi güçlendiren kırsallığın kendi toplumsal ve coğrafi yapısını dönüşüme uğratmaktı. Bu strateji, gerilla savaşına uygun bir coğrafyaya sahip özellikle Dersim bölgesinde bazı ormanların yakılması ve böylelikle de bölgenin çıplaklaştırılarak ordu müdahalesine daha açık hale getirilmesi gibi eylemleri de içerebildi. Öte yandan bu yönelim köyleri boşaltılmış binlerce Kürdün devlete öfkesini arttırdı. Tüm bu olağanüstü önlemlere rağmen 1990'lı yılların ortalarına kadar PKK'nin bölgedeki gücü zayıflatılamadı. 1990-1995 arasında PKK kırsaldaki korunaklı gücünün hareket kabiliyeti sayesinde Lice, Cizre, Şırnak ve Çukurca gibi kasabalarda kısa süreli kontrol sağlayabilecek bir kapasiteye erişti, buralarda kurulan geçici hâkimiyet devletten iyice yabancılaşan pek çok Kürdün örgüte yönelik sempatisini arttırdı. Köy boşaltmaları Kürt hareketine olan halk desteğini genişletse bile 1990'lı yılların sonuna yaklaşılırken özellikle askerî-stratejik açıdan PKK güçlerinin hareket kabiliyetini sınırlamaya başladı ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bölgedeki hâkimiyeti arttı. Bölgenin kırsal yapısındaki toplumsal ve hatta coğrafi dönüşüm örgütün eskisi gibi köylülerden lojistik destek almasını imkânsız kılıyor ve onları TSK'nın operasyonları karşısında daha kolay bir hedef haline getiriyordu.

[120] Jongerden ve Akkaya, *PKK Üzerine Yazılar*, 82.

Özellikle 1991-1995 aralığında yoğunlaşan köy boşaltmaları on binlerce Kürt'ü yeni bir yaşam arayışı içerisinde Güneydoğu'daki Diyarbakır ve Gaziantep gibi kent merkezlerine ya da Mersin, İzmir, Adana, İstanbul ve Bursa gibi batı metropollerine göç etmeye zorladı. Bu politikalar sonucunda yerinden edilen göçmenlerin ya da zorunlu göç mağdurlarının tam sayısı konusunda çelişkili rakamlar sunulmaktadır. Devletin resmî rakamları 1990'lı yıllarda yerinden edilen insan sayısını 384.793 olarak açıklarken İnsan Hakları Derneği (İHD) gibi sivil toplum örgütleri 3 ila 4 milyon arasında kişinin bu politikalardan etkilendiğini ifade etmektedir. Belirgin bir politik angajmana sahip olmayan istatistiki çözümlemelere dayanan bazı akademik çalışmalarda ise bu rakam devletin iddia ettiğinin neredeyse üç katı, 950.000 ile 1.200.000 arası olarak açıklamıştır.[121] Uygulanan neoliberal ekonomik politikalar ve bunun doğurduğu işsizlik ve kriz ortamında sayıları milyonlarla ifade edilen bu zorunlu göç mağdurları özellikle Batı kentlerinde kent yoksulluğunun yeni temsilcileri olarak ortaya çıktılar. Göç ettikleri kentlerde de Kürt hareketinin toplumsal tabanının önemli bir kısmını oluşturdular. Kürt göçmenler, Kürt siyasetinin doğu kentlerindeki kitleselliğini genişletmeye, Batı kentlerinde ise o zamana kadar çok sınırlı olan ağırlığının artmasına katkıda bulundular.

1990'lı yıllarda Kürt sorununu gündeme getirmeye çalışan ve devletin politikalarına eleştirel yaklaşmaya meyilli herkes devlet şiddetinin potansiyel bir hedefi haline geliyordu. Şiddetin ve baskının bizzat sistemin hukuki kalıplarının içerisine sığmadığı ve onun tarafından kısıtlandığı durumlarda ise imdada "derin devlet" olarak bilinen devlet içerisinde örgütlenmiş çeteler giriyordu. Bu 1960 ve 1970'li yıllarda komünistleri etkisizleştirmek ve susturmak için kullanılan klasik taktiğin bu kez Kürt hareketi karşısında icra edilmesinden başka bir şey değildi. 1991 Temmuz'unda Halkın Emek Partisi Diyarbakır il başkanı Vedat Aydın'ın evinden gözaltına alındıktan iki gün sonra işkenceye uğramış cesedinin bulunması 1980 öncesinde kontrgerilla tarafından işlenen cinayetlerdeki yöntemleri andırıyordu. Vedat Aydın'ın Diyarbakır'da kitlesel bir gösteriye dönüşen cenazesine otomatik silahlarla yapılan saldırıda resmi rakamlara göre üç kişinin öldürülmesi bu dönemde devlet içerisindeki güçler eliyle organize edilen provokasyon ve sindirme çabalarının uzun süre devam edeceğini gösteriyordu. 20 Eylül 1992'de, Kürtler arasında büyük bir saygınlığa sahip olan gazeteci ve yazar Musa Anter'in sokak ortasında silahlı bir saldırıyla öldürülmesi bu sözüm ona "faili meçhul" cinayetler serisinin en önemli halkasıydı. Bu cinayetleri PKK'ye destek verdiği iddia edilen iş adamlarına yönelik suikastlar izledi. Bunların organize edilmesinde jandarma içinde varlığı gizli tutulan istihbarat örgütü JİTEM'in önemli bir role sahip olduğu, son dönemlerde ortaya çıkan bazı belge ve itiraflarla bir iddia olmanın ötesine geçmiştir. Bu tür derin devlet örgütlenmeleri PKK'ye karşı bazen Kuzey Irak'a da taşan sabotajlarda bulunuyorlardı. Böylesi bir ortamda PKK'nin dağ kadroları Kürt bölgelerinde askerlere yönelik şiddetin dozunu arttırmakla kalmıyor, bazı silahlı eylemlerini Batı şehirlerine taşıyorlardı. Bu durum zaten her gün yeni bir asker cenazesi haberiyle uyanan Türk halkı arasında PKK'ye ve liderine yönelik öfkeyi gittikçe arttırdı. Bu öfke artık her biri birer kitle gösterisine dönüşen asker cenazelerinde atılan milliyetçi sloganlarda ve bölgedeki kirli savaşı salt bir PKK terörizmi olarak yansıtan

[121] Sabahat Tezcan ve İsmet Koç, *Turkey Migration and Internally Displaced Population Survey* (Ankara: Hacettepe University, Institute of Population Studies), 2006.

ana akım medyadaki yayınlarda kendisini en çıplak haliyle gösteriyordu. 1990'lı yıllar boyunca PKK ile devlet arasındaki çatışmaların kontrolden çıkması ideolojik açıdan PKK çizgisinde olmayan Kürtleri bile örgüte yakınlaştırırken, Kürt bölgelerinin dışında yaşayan Türk halkının büyük çoğunluğunu kayıtsız şartsız ordunun yanında saf tutmaya itti.

1990'lı yılların ilk yarısında başbakanlığı döneminde Tansu Çiller "terörle mücadele" ismi altında yapılan askerî operasyonlara tam destek sundu. PKK ile Türk Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmalar, bölgedeki "faili meçhul" cinayetler ve kaçırmalar onun döneminde iyiden iyiye yoğunlaştı. (Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 384).

Kürt sorununda şiddetin en yoğun şekilde yaşandığı 1989 ile 1996 yılları arasında faili meçhul cinayetlere kurban giden kişi sayısı 1538'di. Özellikle Güneydoğu'daki cinayetlerde o dönem devlet tarafından Kürt hareketine karşı bir denge unsuru olarak kullanıldığı iddia edilen Hizbullah'ın parmağının olduğu sonradan anlaşıldı. Bu durum 1990'lı yıllar boyunca devletin, gerek kendi güvenlik teşkilatının içerisinde kimi yasadışı öbekler yaratarak gerekse de yönlendirebildiği yasa dışı örgütleri veya çeteleri kullanarak Kürt meselesini şiddetle bastırmak üzere seferber olduğunu gösterir. Tansu Çiller'in daha sonra kendisiyle özdeşleşecek olan "Bu terör ya bitecek, ya bitecek" şeklindeki sözleri bu dönemde Kürt meselesinin bastırılmasında izlenen stratejinin yasal sınırları kendisine veri olarak almayacağının işareti gibidir.

Kürt meselesinin Türkiye'deki kurulu siyasal yapılanma içerisinde olağan bir politik ihtilaf olarak soğurulamayacağını gösteren en önemli olgu savaşın yarattığı gerilimlerin bizzat TBMM içerisinde kendisini ifade etmesidir. 1991 seçimleri sonrasında SHP çatısı altında meclise giren HEP milletvekillerinin yemin törenindeki tutumlarıyla başlayan gerginlikler sonraki yıllarda savaşın iyiden iyiye tırmanmasıyla Kürt hareketinin meclisteki millet-

vekillerinin tutuklanmasıyla sonuçlanan noktaya doğru evrildi. 15 Aralık 1991'deki HEP kongresine PKK hareketinin sembollerinin ve sloganlarının damgasını vurması üzerine HEP'e kapatma davası açıldı. Parti, 1993'te Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılınca daha önce böyle bir kapatılma tehlikesine karşı ona alternatif olarak kurulan Demokrasi Partisi (DEP) bu tarihten itibaren Kürt hareketine yakın milletvekillerinin meclisteki platformu haline geldi. Bu süreçte artarak devam etmekte olan şiddet DEP'i, HEP'le kıyaslandığında Kürt meselesi konusunda daha keskin bir söylem benimsemeye itiyordu. Bu durum DEP'in meclisteki varlığına yönelik gerek ordu kanadında gerekse de sivil siyasi partiler arasındaki tahammülsüzlüğü arttırdı ve kamuoyunda PKK ve liderine yönelik öfke özellikle medya aracılığıyla DEP'e kanalize edildi. 4 Eylül 1993'te DEP Mardin milletvekili Mehmet Sincar'ın Batman'da bir silahlı saldırı sonucu öldürülmesinin kamuoyunda sıradan bir olaymış gibi karşılanması bu durumla ilgiliydi.

DEP üzerindeki baskılar 1994 başında parti binalarına yapılan bir dizi saldırıyla daha da yoğunlaştı. Bu yıldırma operasyonunun son halkası ise 2 Mart 1994'te DEP milletvekilleri Hatip Dicle, Orhan Doğan, Leyla Zana, Ahmet Türk, Sırrı Sakık ve bağımsız Mahmut Alınak'ın dokunulmazlıklarının SHP ve CHP haricindeki diğer tüm partilerin desteğiyle kaldırılmasıydı. Bunlar arasından Orhan Doğan ve Hatip Dicle aynı gün meclis çıkışında yaka paça bir polis arabasına bindirilip gözaltına alındılar. Bu görüntülerin medyada uzun bir süre yayınlanması Türk kamuoyunda bu isimlerin itibarsızlaştırılması amacını taşıyordu, ama aynı görüntüler Kürtler arasında legal siyaset alanının tümden itibarsızlaşması anlamına geldi ve PKK'ye yönelik sempatiyi arttırdı. 16 Haziran 1994'te Anayasa Mahkemesi DEP'i kapatınca geriye kalan Kürt milletvekillerinin de siyaset yapma imkânı kalmamış oldu. Dokunulmazlıkları kaldırılan milletvekilleri ise 8 Aralık 1994'te Devlet Güvenlik Mahkemesi kararıyla 15 yıla varan hapis cezalarına çarptırıldılar. Bu milletvekilleri Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine dair verdiği kararla ancak 2004'te serbest kalabildiler.

Siyasal İslam: şiddetli ve derinden

Türkiye'de siyasi düzenin karşı karşıya kaldığı ikinci kriz dinamiği 1980'li yıllarda özellikle gençlik içerisinde örgütlenip güç biriktiren ve 1990'lı yıllarda hızlı bir yükselişe geçen siyasal İslam ile ilgiliydi. Türkiye'de İslamcı cereyanlar ve birtakım İslami rejim özlemleri her dönemde var olmuştu; bahsettiğimiz gibi 12 Eylül rejimi de İslami muhafazakarlığın toplumsallaşmasının kanallarını açmaya yönelik politikalara imza atmıştı. 12 Eylül Darbesi'nin damgasını vurduğu 1980 ile 1986 yılları arasında imam hatip liselerinin sayısı yüzde 22 artarak 717'ye çıkmış, bu okullara kaydolan öğrenci sayısı ise yüzde 34 artarak 178 binden 240 bine ulaşmıştı.[122] 1980'li yıllarda elverişli bir toplumsal zemine sahip olan İslamcılık, ancak 1990'lı yıllardan itibaren bizzat sistem içi siyasi süreçler içerisinde güçlenerek iktidarı paylaşacak bir güce erişebildi. 1991 seçimlerinde meclise girip grup oluşturmayı başaran Milli Görüş Hareketi ve ona bağlı Erbakan liderliğindeki Refah Partisi İslamcı kesim içerisinde büyük bir heyecan yaratmıştı. Daha önce bu cemaatlerin desteklediği bir odak olmayı başa-

[122] Yıldız Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy: Transition and Globalization in a Muslim State* (New York: I.B Tauris, 2005), 155.

ran ANAP eski bir MSP'li olan Turgut Özal'ın 1993 yılındaki ölümüyle dinî cemaatler için çekiciliğini yitirmişti. Özellikle Nakşibendi cemaatlerinden gelen bu destek 1990'lı yıllarda yükselişe geçen Refah Partisi'ne yönelmeye başladı. Fakat Türkiye'de siyasal İslamın iktidar yürüyüşünü asıl hızlandıran şey Refah Partisi'nin "adil düzen" sloganıyla özellikle büyük kentlerde yürürlüğe koyduğu son derece militan örgütlenme ve kitleselleşme faaliyetleriydi. Anadolu taşrasında her zaman belirli düzeyde bir kitlesel desteğe sahip olmuş bu parti, bazı anti-kapitalist ve anti-emperyalist tonları da olan sosyal adaletçi muhalefet kampanyası sayesinde etki alanını dindar kent yoksullarını içerecek şekilde genişletti.[123]

İslamcılık legal siyaset alanında Refah Partisi'nin yükselişi ile kendisini gösterirken bazı radikal yasadışı İslamcı örgütler de Kemalist ve solcu aydınlara yönelik organize ettikleri bir dizi suikastla gündeme yerleştiler. 31 Ocak 1990'da Atatürkçü Düşünce Derneği'nin kurucularından hukukçu Muammer Aksoy, Ankara Bahçelievler'deki evinin önünde kurşunlanarak öldürüldü. Bundan yaklaşık 2 ay sonra 7 Mart'ta bu kez *Hürriyet* gazetesi yazarı Çetin Emeç İstanbul Suadiye'deki evinin önünde İslami Hareket Örgütü militanı İrfan Çağırıcı tarafından kurşunlanarak hayatını kaybetti. 4 Eylül'de ise bu kez aynı örgüt benzer bir cinayeti, dört ciltlik *Din Bu* isimli ünlü kitapla İslam dinini kendi teolojik hükümleri içerisinden bir değerlendirmeyle eleştiren eski müftü Turan Dursun'a karşı işledi. Kamuoyunda laiklik konusundaki hassasiyetiyle bilinen ilahiyatçı ve CHP Parti Meclisi üyesi Bahriye Üçok ise 9 Ekim 1990'da yine İslami Hareket tarafından üstlenilen bombalı bir saldırıyla katledildi.

24 Ocak 1993'te, Türkiye'deki derin devlet yapılanmasıyla ilgili özgün araştırmalarıyla bilinen *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Uğur Mumcu'nun Ankara'da yine bir suikasta kurban gitmesi ise ülkede özellikle kentli laik ve sol duyarlılığa sahip kesimler arasında büyük bir infiale yol açtı. Mumcu'nun oldukça kitlesel bir cenaze töreni ile uğurlanması ve törene şeriatçılık karşıtı sloganların hâkim olması 1990'ların başında yaşanan bu saldırılar karşısında "laikliğin" toplumun geniş bir kesimi tarafından tanımlayıcı bir siyasal kimlik ve başat bir hassasiyet olarak benimsenmeye başladığını gösteriyordu. Bu cinayetlerle laiklik artık sadece devletin gevşek bir resmî ideoloji öğesi olarak kullandığı söylem olmaktan çıkıyor, halkın önemli bir kesiminin kendisini dinci ve muhafazakâr siyasal eğilimler ve onların destekçilerine karşı konumlandırmada başvurdukları bir ayrım çizgisi haline geliyordu. Sonraki dönemlerde SHP'nin yerini alacak CHP'nin "laiklik" ve "çağdaşlık" vurgusunu ön plana almasında sadece bu partinin değişen lider kadrolarının ideolojik tercihi değil daha çok özellikle büyük kentlerde ve Aleviler arasında dinci-şeriatçı yükseliş karşısında laik duyarlılıkların toplumsallaşması ve CHP'nin bu duyarlılıklar üzerinden kalıcı bir destekçi tabanı oluşturma çabaları rol oynamıştır.

1990'lı yılların başında işlenen bu bir dizi cinayetin arkasında ne tür maksatların ve hangi güçlerin olduğu uzun bir süre tartışıldı. Kimilerine göre bu suikastlar bazı radikal İslamcı örgütleri kışkırtarak Türkiye'ye kendi rejimini ihraç etmek isteyen İran istihbaratının işiydi. Kimilerine göre ise siyasal hayata gayrı nizami yollardan yeni bir şekil vermek isteyen devlet içerisindeki bazı gizli yapılanmalar bu cinayetlerin organize edilmesinden bizzat sorumluydu. Doğru veya yanlış olmalarından bağımsız olarak bu yorumlamalar Türkiye'de gerçek bir

[123] Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (Stanford: Stanford University Press, 2009), 37.

şeriatçı ve İslamcı meydan okumanın ülke içinde temelleri olmadığını ima ediyordu. Bunun böyle olmadığı, radikal dinciliğin ülke içinde hem bir toplumsal tabana ve kabule hem de siyasal bir güce sahip olduğu 2 Temmuz 1993'te gerçekleşen Sivas Katliamı'nda 33 sanatçı ve aydının yakılması ile ortaya çıktı.

Modern Türkiye tarihinin en vahşi olaylarından birisi olan Sivas Katliamı'na yol açan hadiseler zinciri Pir Sultan Abdal Kültür ve Sanat Etkinlikleri kapsamında şehre gelen şair, ozan ve aydınlar arasından ünlü yazar Aziz Nesin'e karşı bir kampanyanın örgütlenmesiyle başladı. Aziz Nesin ateist olduğunu açıkça ifade eden konuşmalarıyla ve *Aydınlık* gazetesinde İslamcı çevrelerin büyük tepkisini çeken Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* isimli kitabını yayımlamasıyla uzun süredir İslamcı ve milliyetçi çevrelerin bir nefret objesine dönüşmüş durumdaydı. Sivas'taki Pir Sultan Etkinlikleri başlamadan günler önce gerek yerel basın gerekse de şehirdeki İslamcı dernek ve kurumlar vasıtasıyla Nesin aleyhinde kışkırtıcı bir propaganda faaliyeti yürürlüğe konmuştu. Etkinliklerin başladığı ilk gün Sivas'taki *Hakikat* gazetesinin manşeti "Müslüman Mahallesinde Salyangoz Sattılar" idi. Etkinlikler kapsamında şehre gelen Nesin'in, burada yaptığı bir konuşmada ateist olduğunu saklamayan ifadeler kullanması günler öncesinden gerici bir saldırı için kışkırtılmakta olan Sivaslı şeriatçı ve faşist grupları harekete geçirmeye yetti. Cuma namazı sonrası Nesin'e karşı nefret sloganlarının eşlik ettiği yürüyüş kısa zamanda ülkücü ve şeriatçı kesimlerin de iştirak ettiği 15 bin kişilik bir linç güruhuna dönüştü. Kısa süre içerisinde etkinlikler için kente gelen aydınların kaldığı Madımak Oteli'nin etrafını saran kalabalık, içlerinden bir grubun beraberinde getirdikleri benzin bidonlarını kullanarak oteli ateşe vermesini sloganlar ve sevinç naraları eşliğinde seyrettiler. İçlerinde Metin Altıok, Asım Bezirci, Hasret Gültekin, Muhlis Akarsu, Nesimi Çimen gibi şair, yazar ve müzisyenlerin bulunduğu 33 aydın otelde yanarak veya boğularak can verdi. Dumandan etkilenerek ölenler arasında iki otel çalışanı ve iki saldırgan da yer alıyordu. Aziz Nesin'in de içlerinde yer aldığı 51 kişi ise yangından kendini kurtararak dışarı çıkabildi. Nesin'i otel odasından itfaiye merdiveni ile dışarı çıkarmak isteyen görevlinin önce yazarı darp ettiğini daha sonra da linç edilmesi için kalabalığın içerisine doğru ittiğini belirtmek gerekir. Nesin kalabalığın elinden ancak polislerin araya girmesiyle kurtarılabildi.

Sivas Katliamı Türkiye'de dinci radikalizmin 1990'lı yıllarda sadece dış mihraklar tarafından kışkırtılan "marjinal" örgütlerin bir arayışından ibaret olmadığını, kendisini linç ve şiddet olaylarında gösteren bir toplumsal temele sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu toplumsallığın siyasal alanda ve devlet içinde de bir karşılığının olduğunun en önemli göstergesi ise Sivas'taki yerel idarecilerin katliam sürecindeki en iyi ihtimalle kayıtsız tavrıdır. İldeki polisler yürüyüşe ve kalabalığın saldırganlığına uzun süre müdahale etmemiş, destek kuvvet olarak gönderilen asker olayları seyretmekle yetinmişti. Şehrin Refah Partili belediye başkanı Temel Karamollaoğlu ise toplanan kalabalığa yönelik olarak onların hassasiyetlerini tanıdığını ve onayladığını belirten bir konuşma yaparak dağılmalarını istemekle yetindi; ve iddialara göre İçişleri Bakanı'nı durumun abartılmaması konusunda teskin eden bir yönlendirme içerisine girdi. Katliam gerek göstericilerin Pir Sultan etkinliklerini hedefe alması gerekse de ölenlerin çoğunun tanıyıp benimsedikleri aydın ve sanatçılardan oluşması nedeniyle özellikle daha önce 1970'li yıllarda Maraş ve Çorum katliamlarını deneyimlemiş Aleviler arasında büyük bir infiale ve tedirginliğe yol açtı. Dönemin ana akım medyası ve köşe

yazarları ise olayların sunumunda Aziz Nesin'i suçlayan ifadelere yer verdiler. Aynı eğilimin sağ siyasetçiler tarafından da benimsenmesi 1990'lı yılların başından itibaren kendisini suikastlar ve kitlesel şiddet eylemleri ile gösteren dinci yükselişin toplumsallaşması için elverişli bir ortamın olduğunu gösteriyordu.

Radikal İslamcı hareketlerin 1990'larda yükselişi için elverişli ortamı yaratan diğer önemli etmen ise Kürt sorununun yukarıda bahsettiğimiz şiddet ortamında bir çözümsüzlüğe sürüklenmesiydi. Örneğin 1990'lı yılların en güçlü radikal İslamcı örgütü haline gelecek olan Türkiye Hizbullahı'nın ortaya çıkışı Kürt meselesi ile doğrudan ilişkiliydi. 1987'de Hüseyin Velioğlu liderliğinde kurulan örgüt, Kürtlerin Türkiye'deki siyasal düzene yönelik kimlik eksenli rahatsızlıklarını İslamcı bir dil ve şeriatçı bir toplum anlayışı üzerinden temsil etmeyi hedefliyor ve bu doğrultuda şiddeti meşru bir mücadele yöntemi olarak benimsiyordu. Hizbullah'ın amacı bütün Türkiye ölçeğinde tüm rakip İslamcı örgütleri ya kendi çatısı altında toplayarak ya da tasfiye ederek Kemalist rejim karşısında tek bir odak olarak silahlı mücadele vermekti.[124] Her ne kadar Sünni temelli bir örgüt olsa da İran'daki İslam Devrimi'nden ilham alıyor ve Türkiye'de de benzer bir devrimci sürecin başlatılabileceğini umuyordu. Örgüt Kürtlerin temsilini şiddet yoluyla üzerine almaya çalışırken Kürt coğrafyasında gittikçe etkin güç olmaya başlayan ve Hizbullah'ın tam tersine seküler ve sosyalist bir dünya görüşünü benimseyen PKK ile doğal olarak karşı karşıya gelecekti. 1990'lı yılların hemen başında PKK'nin Hizbullah'ı bölgeden tasfiye etmeye yönelik girişimlerine örgüt, belli başlı Güneydoğu kentlerinde PKK destekçisi ve sempatizanlarına yönelik cinayet ve şiddet eylemleri ile karşılık vermeye başladı. Hizbullah, gittikçe genişleyen militan kadrosuyla sadece PKK destekçilerine değil başka sol hareket mensuplarına, gazetecilere ve İslama uygun yaşamadığını düşündüğü sıradan insanlara da saldırılar düzenleyerek devlet ve PKK dışında bölgede şiddet araçlarını kullanarak hâkimiyet kurmak isteyen üçüncü bir güç haline geldi.[125] Nitekim, PKK'nin özellikle kent merkezlerindeki varlığına yönelttiği şiddet eylemleri Hizbullah'ın Diyarbakır, Batman ve Mardin gibi şehirlerin bazı mahallerinde kontrolü tamamen eline almasını sağladı. Hizbullah'ın bu "başarısının" arkasında sadece şiddet ve cinayet gibi yöntemleri ayrım gözetmeksizin ve hiçbir sınırlamaya bağlı kalmaksızın kullanması ve kent merkezlerinde yarattığı korku üzerinden hâkimiyet kurması yatmıyordu. Hizbullah aynı zamanda PKK'yi karşısına alarak aynı güce karşı savaşmakta olan devletin kendisine karşı gösterdiği kayıtsızlıktan ve hatta iddialara göre desteğinden de istifade etti. Başvurduğu şiddet ve zımni devlet toleransı ile hızla etkisini arttıran örgüt 1990'lı yılların sonunda eylemlerini batı illerine, diğer başka İslamcı örgütlere ve devlet görevlilerine doğru genişletecek şekilde yoğunlaştırdı. Temmuz 1998'de İslamcı feminist yazar Konca Kuriş'in Mersin'deki evinin önünden kaçırılması ve cesedinin Konya'daki Hizbullah'ın maktullerini gömdüğü mezar evde bulunması örgütün devletin kontrolünden de çıkan eylemlere imza attığını gösteriyordu. Devlet, 1999 yılında Öcalan'ın yakalanıp PKK eylemliliklerinin dinmesiyle hem kontrol dışı hem de işlevsiz kalan örgüte yönelik operasyonlarını sıklaştırdı. Bu operasyonlar karşısında zayıf düşen Hizbullah son büyük saldırısını örgüte yönelik baskınlarda önemli bir rol oynayan Diyarbakır Emniyet Müdürü Gaffar Okan'a karşı 2001 yılında gerçekleştirdi. Bu

[124] Ruşen Çakır, *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği* (İstanbul: Metis, 2011), 65.

[125] Ruşen Çakır, "Geçmiş Bugün ve Gelecek Kıskacında Türkiye Hizbullah'ı," *Birikim* 216 (2007), 71-79.

saldırı üzerine devlet Hizbullah'a yönelik toplu bir tasfiye hareketine girişti ve yapılan operasyon ve tutuklamalarla örgüt büyük ölçüde pasif bir konuma geçmek zorunda kaldı. 1990'lı yıllar boyunca gücünü kademeli şekilde arttırabilen Hizbullah'ın 2000'li yılların başında PKK hareketinin gerilemesiyle devlet tarafında kısa sürede etkisizleştirilmesi devletin İslamcı örgütlerle girdiği ilkesiz ve pragmatik ilişkinin göstergelerinden birisi olarak okunabilir.

Gazi Mahallesi isyanı

Türkiye'de radikal İslamcı eğilimlerin yükselişinin ve buna eşlik eden terör eylemlerinin Sivas Katliamı'nda da gördüğümüz gibi en çok Alevileri tedirgin ettiğini söylemiştik. Uzun yıllar ve özellikle 1960-1980 arasında Türkiye'deki sol ve sosyalist oluşumların kitle tabanı içerisinde önemli bir ağırlığa sahip olan Aleviler nadiren kendi kimlikleri temelinde bir örgütlenme veya meydan okuma arayışı içerisinde oldular. Diğer yandan İslamcılığın yükselişi karşısında 1990'lı yıllar boyunca kendi aralarındaki siyasal dayanışma ve örgütlenme ilişkilerini geliştirerek bir savunma hattı örmeye çalıştıkları göze çarpıyordu. Bunun somut bir görünürlük kazandığı en önemli olay Mart 1995'te Alevilerin yoğun olarak yaşadıkları İstanbul'un Gazi Mahallesi'nde üç kahvehane ve bir işyerinin taranmasıydı. Kimliği belirsiz kişiler tarafından yapılan ve hiçbir örgüt tarafından üstlenilmeyen saldırıda 1 kişi hayatını kaybetti, 25 kişi de yaralandı. Bu saldırı Gazi Mahallesi'nde, emniyet güçlerinin duyarsız davranmasından rahatsız ve öfkeli Alevileri topluca sokağa sürükledi ve başka mahallelerden Alevilerin de Gazi Mahallesi'ne yürümesi ile eylemler bir ayaklanmaya dönüştü. Emniyet güçlerinin ayaklanma karşısında uyguladıkları yöntem Sivas Katliamı'ndaki saldırganlara yönelik "pasif" ve "anlayışlı" tavırdan çok uzaktı. Gazi Mahallesi'ndeki polis karakoluna doğru yürüyüşe geçen kalabalığın üzerine ateş açan polisler bir kişiyi öldürdü. Bu ayaklanmanın daha da şiddetli ve gittikçe kitleselleşen bir biçim almasına yol açtı. Gazi Mahallesi'ne çağrılan çevik kuvvet ve özel tim eylemcilere yönelik şiddetin dozunu arttırsalar da protestolar dinmedi. Son çare mahalleye 5000 kişilik bir askerî gücün sevk edilmesiydi. Gazi Mahallesi'nde artık Türkiye siyasi tarihinde hiç yaşanmadık şekilde devletin her türden güvenlik aygıtıyla Alevi halk karşı karşıya gelmişti. Askerin mahalleye gelmesi ve ardından üç günlük sokağa çıkma yasağı eylemcileri yıldırmayınca, ana caddeye eylemciler tarafından kurulan barikatı yıkan polisler ve özel tim kitlenin üzerine kurşun yağdırdılar. Daha sonraki dönemde, devlet içerisindeki bazı gizli yapılanmalara dahil kişilerin bilinçli olarak göstericileri kurşunladıkları iddia edildi. Saldırı sonucunda 15 kişi hayatını kaybetti, yüzden fazla kişi yaralandı. Akabinde devam eden gösteriler Ankara'ya da sıçramış burada da polis yine şiddetle karşılık vermişti. Ümraniye'deki Alevi mahallerine yayılan ayaklanmada ise polis bu kez 4 kişinin ölümüne neden oldu. Gösteriler ancak üçüncü günde güvenlik güçlerinin eylemcilerin cenazelerinin teslim edilmesi, gözaltındakilerin serbest bırakılması ve sokağa çıkma yasağının kaldırılması şeklindeki taleplerini kabul etmek zorunda kalmasıyla durulabildi. Pek çok uzmana göre olayların fitilini ateşleyen kahvehane taraması devlet içerisindeki bazı gizli yapılanmaların provokasyonundan ibaretti. Fakat en baştaki olayın failinden bağımsız olarak bir bütün olarak Gazi Ayaklanması Alevilerin 1990'lı yılların ilk yarısında kendisini çeşitli şiddet eylemleriyle gösteren ve devlet içerisinde de kayıtsızlıkla karşılaşan radikal İslamcı yükseliş karşısında tetikte ve örgütlenme arayışı içerisinde olduğunu gösteriyordu.

İslamcılığın iktidar yürüyüşü

Siyasal İslam'ın kısa sürede artan gücü 27 Mart 1994 yerel yönetimler seçimlerinde kendisini şoke edici bir şekilde gösterdi. Bu kez seçimlere MHP olmadan tek başına giren Refah Partisi yüzde 20'ler sınırlarına dayanarak DYP ve ANAP'tan sonra ikinci parti olmakla kalmamış daha önce SHP'de olan Ankara ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını da ele geçirmişti. Ankara'da Melih Gökçek ve İstanbul'da da Recep Tayyip Erdoğan bu seçimler sayesinde popüler birer siyasi figür haline geldiler.

1994'teki belediye seçimleri İslamcı hareketin iktidar yürüyüşünün başladığının sinyallerini verirken diğer yandan da ANAP ve DYP gibi merkez partilerinin ve özellikle de koalisyon ortağı SHP'nin halk nezdindeki itibarının aşınmakta olduğunu da haber veriyordu. Nitekim seçimlerin hemen ardından patlayan cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizi ve akabinde alınan emek karşıtı hükümler içeren 5 Nisan kararları DYP-SHP hükûmetinin meşruiyet krizini daha da derinleştirdi. Kriz, uzun süredir artarak devam eden bütçe açığının ve cari açığın sürdürülemez bir noktaya geldiği bir noktada patlak vermişti. Türk lirasının dolar karşısındaki değerinin devalüasyon kararıyla yüzde 40'a yakın oranda düştüğü, enflasyonun yüzde 100'e çıktığı ve devletin borçlanma faizlerinin yüzde 400'lere eriştiği kriz sürecine IMF ile yapılan bir kredi anlaşması ile son verilmek istendi. Bu kredi anlaşması da devletin harcamalarının kısılması, özelleştirilmelerin hızlanması, tarımsal sübvansiyonların azaltılması ve ücret artışlarının kısıtlanması gibi yine emekkarşıtı tedbirleri içeriyordu. Bu ekonomik krizi kısa bir süre içinde DYP-SHP koalisyonunu sarsan bir siyasi kriz takip etti. Hükûmet ortağı olan Murat Karayalçın genel başkanlığındaki SHP, uzun yıllar merkez sol ve sosyal demokrat partiler içerisinde kıyasıya bir muhalefet ve liderlik mücadelesi yürütmüş, Deniz Baykal'ın başkanlığındaki 1992'de yeniden kurulmuş olan CHP ile birleşme kararı aldı. İki parti bu yeni oluşumun isminin CHP olarakkalmasında ve Hikmet Çetin'in genel başkanlığında uzlaştılar. Bu birleşim ilk haliyle DYP-SHP koalisyonunu etkilemese de, bir sonraki kurultayda genel başkan olan Deniz Baykal'ın erken seçimlere gitme yanlısı bir tutum izlemesi koalisyonun da sonunu hazırladı. Nitekim CHP'nin hükûmetten çekilmesiyle Türkiye'deki siyasi dengeleri yeni baştan değiştirecek olan 24 Aralık 1995 seçimlerine gidildi.

24 Aralık 1995'te yapılan seçimler İslamcılığın iktidar yürüyüşündeki en önemli dönemeçlerinden birini teşkil etti. Refah Partisi'nin yüzde 21,4 oy oranı alarak sistem partilerinin tümünü geride bırakması şüphesiz İslamcı hareketin o güne değin kazandığı en büyük zaferdi. Bu seçim İslamcılığın marjinal bir akım olmaktan çıkarak "demokratik" süreçleri zorlamak suretiyle iktidarı ele geçirebilecek bir kitleselliğe eriştiğini gösteriyordu. İslamcıların ve özellikle de Refah Partisi'nin arkasındaki Milli Görüş Hareketi'nin daha önceden pek de tevessül etmedikleri "demokrasi" ve "millet iradesi" gibi söylemleri siyasi söylemlerinin önemli bir parçası haline getirmeleri de "millet iradesinin" kendileri lehinde tecelli ettiği 1995 seçiminde kazanılan bu zaferle mümkün olmuştur. Bu söylem Milli Görüş Hareketi'nden koparak yeni bir parti kuracak ve daha sonra 2002'den itibaren Türkiye'yi uzun süre bir tek parti iktidarı altında yönetecek olan AKP tarafından daha güçlü, ve savunmacı olmaktan ziyade özellikle iktidarının sonraki evrelerinde daha "ofansif" bir tarzda kullanılacaktır.

Tablo 7:
24 Aralık 1995 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları [Seçim Sistemi: Ülke Barajlı d'Hont (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Refah Partisi (RP)	6.012.450	21,4	158	28,7
Anavatan Partisi (ANAP)	5.527.288	19,7	132	24
Demokratik Sol Parti (DSP)	4.118.025	14,6	76	13,9
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	3.011.076	10,7	49	9
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	2.301.343	8,2	_	_
Halkın Demokrasi Partisi (HADEP)	1.171.623	4,2	-	-
Bağımsızlar	133.895	0,5	-	-
Yeni Demokrasi Hareketi (YDH)	133.889	0,5	-	-
Millet Partisi (MP)	127.630	0,5	-	-
Yeniden Doğuş Partisi (YDP)	95.484	0,3	-	-
İşçi Partisi (İP)	61,428	0,2	-	-
Yeni Parti (YP)	36.853	0,1	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Seçimlerin ardından ortaya çıkan oy tablosu bir koalisyon hükûmetini gerekli kılıyordu. Önce yüzde 19,6 oy alan ANAP ile yüzde 19,2 oy alan DYP'nin koalisyon denemesi Tansu Çiller'e yönelik yolsuzluk iddialarının mecliste bir soruşturma konusu haline gelmesi ve ANAP'ın bu süreçte Çiller'i yalnız bırakmasıyla kısa sürede dağıldı. Çiller, TEDAŞ ihalesine fesat karıştırmakla ve aynı zamanda başbakanlığının bitmesine bir gün kala örtülü ödenekten kendi çıkarları için o dönemin parasıyla 500 milyar TL harcamakla suçlanıyordu. Mesut Yılmaz, DYP ile koalisyon içerisinde olduğu halde bunu merkez sağda DYP'yi yıpratacak bir fırsat olarak görerek soruşturmaları engelleme çabası içerisine girmedi; ve bunun üzerine büyük sermaye kesimlerinin büyük umut bağladığı koalisyon çöktü. Refah Partisi'ni dışlayarak bir koalisyon hükûmeti kurmanın neredeyse imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine, Tansu Çiller ile Necmettin Erbakan arasındaki pazarlıklardan "Refahyol" olarak bilinen Erbakan'ın başbakanlığını yapacağı yeni bir koalisyon hükûmeti doğdu. DYP'nin ANAP ile kurmak istediği koalisyonun Çiller hakkındaki yolsuzluk iddiaları yüzünden bozulduğu düşünüldüğünde Refahyol hükûmeti ancak her iki partinin de bu tip konularda birbirlerine arka çıkacaklarını garanti etmeleriyle mümkün olabilirdi. Nitekim 28 Haziran 1996'da kurulan koalisyonun daha ilk aylarında Tansu Çiller Refah Partili milletvekillerinin desteğiyle meclise gelen örtülü ödenek kullanımındaki yolsuzluğa dair önergeden kurtuldu. Refah Partisi yöneticileri ise 1990'lı yılların başında Bosna'ya yardım için topladıkları yardım paralarını partiye aktarmakla suçlanıyorlardı. Bu konuda Mayıs 1994'te parti hakkında bir soruşturma açılmış ve partinin kasası olarak bilinen Süleyman Mercümek'in hesaplarında 16,5 trilyon

olduğu saptanmıştı. Aralık 1996'da Süleyman Mercümek ile Refah Partisi arasındaki ilişkiyi incelemek üzere kurulmuş olan Meclis Araştırma Komisyonu bu kez DYP'li milletvekillerinin desteğiyle RP'yi akladı ve kamuoyunda "kayıp trilyon davası" olarak bilinen yolsuzluk iddiaları bir süreliğine rafa kaldırıldı. Arkasında çok güçlü kanıtlar olan yolsuzluk iddialarının danışıklı dövüş ile kapatıldığı bir ortamda olsa da Türkiye'de İslamcı hareket ilk defa simge isimlerinden birini başbakanlığa taşıyor ve artan gücünü bir kez daha tescil ettiriyordu.

İslamcılığın 1990'ların ortasına gelindiğinde iktidar alanına dahil olacak bir güce erişmesinin arkasındaki nedenler hem Türkiye'de hem de uluslararası platformlarda pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bazı araştırmacılar Refah Partisi'nin bu başarısını Milli Görüş Hareketi'nin örgütlenme stratejilerindeki yenilenmeyle ilişkilendirme eğilimindedirler.[126] Buna göre özellikle 1991 seçimlerinin ardından meclise girmesiyle Refah Partisi katı ideolojik ilkelere sahip dar bir çevrenin partisi olmaktan çıkarak üst üste krizler yaşayan sisteme karşı hoşnutsuzluk içerisinde bulunan kesimleri partinin destekçisi yapmayı amaçlayan daha kitlesel bir parti görünümü kazanmak istemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Partinin 1995 seçimlerindeki çalışmalarını "adil düzen" sloganı etrafında örmesi böyle bir arayışın varlığının önemli göstergelerinden biridir. Her ne kadar pek çok temel ilkesi İslami ilkelerle uyumlu şekilde formüle edilse de "adil düzen" toplumdaki tüm "ezilmişler" için daha saygıdeğer ve eşit bir yaşam vaat eden ama bir yandan da ticari girişimciliğe özel bir vurgu yapan dünyevi bir toplum projesi sunmaya çalışıyordu. Bu kombinasyon gittikçe güç kazanan İslami sermaye ile yoksullaşan kentli emekçileri ortak bir dava altına çekmeyi başardı "Kapitalizmin ve komünizmin faydalı yanlarını alarak, mahsurlu ve zararlı yanlarını dışarıda bırakmak" gibi muğlak bir içeriğe sahip olsa da bu proje özellikle büyük kentlerin yoksul ve dışlanmış kesimleri arasında ciddi bir etki ve çekiciliğe sahip oldu.[127] Bu muğlaklığa rağmen destekçileri açısından Adil Düzen'in sadece soyut bir iddia olarak kaldığı söylenemez; 1994'teki belediye seçimlerinde İstanbul ve Ankara belediyelerini kazanan hareket bu sayede özellikle kentin yoksul kesimleriyle kurduğu çoğunlukla yardım hizmetlerine dayalı ilişki aracılığıyla "adil düzen"in neye benzeyeceğini yerel ölçekte de olsa tabanına hissettirdi.

Neoliberal ekonomik politikaların varlığında sistemin sosyal devlet koruması altına alamadığı kesimler için Refahlı belediyeler tarafından önemseniyor olmak yüzlerini Milli Görüş Hareketi'ne çevirmelerini teşvik eden etkenlerden biriydi. Bu "koruyup kollama" misyonu parti tarafından toplumun çoğunluğunun itibar ettiği Sünni muhafazakâr değer ve semboller üzerinden temellendiriliyor ve bu değerler neoliberalizmin ve krizlerinin yarattığı belirsizlik ortamına yönelik tepkinin siyasal dilini kuruyordu.[128] Üzerlerine yolsuzluk ve kayırmacılık iddiaları bulaşmış merkez sağ ve sol partilerin yoksullarla bir "duygusal" rabıta kurmaktan uzak ışıltılı seçim kampanyalarıyla cömert vaatler savurdukları bir ortamda Refah Partisi'nin İslami değerleri "dünyevi" olanın boğuculuğuna karşı bir panzehir olarak sunması parti ile destekçileri arasında klientalist bir seçmen-parti ilişkisini aşan, daha kalıcı bir bağın tesis edilmesini sağlıyordu. Refah Partisi; diğer partilerin tümünün seküler siya-

126 Banu, Eligür, *The Mobilization of Political Islam in Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

127 Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 6: Islamcılık*, haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2004), 549.

128 Gülalp, *Globalization and Political Islam*, 441.

setin ve resmî ideolojinin sınırları içerisinden dillerini kurduğu ve neoliberal paradigmaya karşı radikal bir alternatif sunamadığı bir ortamda İslamcılığı ve adil düzen iddiasını kendisi ile diğer bütün merkez siyasi partiler arasında kesin bir ayrım ortaya koymak, hepsini karşıya almak için kullanıyordu. Merkezdeki partilerin geçmişi ve benimsedikleri siyasal öncelikler arasındaki fark ne olursa olsun 1994 krizinde olduğu gibi Türkiye'deki neoliberal yönelimin doğurduğu yapısal çelişkilerin düzen partilerinin siyasi iradesini aşan bir şekilde kendisini gösteriyor olması bu partilerin temelde birbirinin aynısı olduğu algısını güçlendiriyordu. Bu bakımdan Refah Partisi'nin kendisi dışındaki bütün partileri "eşitlemeye" yönelik söyleminin maddi bir temeli vardı; İslamcılık işte böyle bir nesnelliği dinsel bir retorik temelinde anlamlandırmanın ve bu nesnellik üzerinden bir siyasi iktidar arayışını inşa etmenin zeminini teşkil etti. Zaman zaman parti içerisindeki yöneticilerin laikliği ve Atatürk'ü açıkça karşılarına alan çıkışları halen düzen içerisindeki kurumlarla ve özellikle orduyla dengeli bir ilişki tutturmaya çalışan parti yöneticileri tarafından onarılmaya çalışılsa da bu nesnelliğin varlığında tamamen münferit, hesapsız ve akıl dışı reaksiyonlar olarak görülmemeli. Tüm bu çıkışlar, Refah Partisi'nin söz konusu nesnellik içerisinde sergilemeye ihtiyaç duyduğu aykırı görüntüyü canlı tutan, kamusallaştıran ve partiyi bu aykırılık üzerinden gündemde tutan bir işleve sahipti. Mustafa Kemal'e ettiği hakaretlerle gündeme gelen ve 1994 başında baskı üzerine RP'den de istifa etmek zorunda kalan, bir süre hapis yattıktan sonra kendisini mesih ilan eden İstanbul milletvekili Hasan Mezarcı gibi siyasetçiler elbette Refah Partisi'nin bir tercihi değildi; ama Mezarcı ve benzeri figürler ancak partinin sunmaya çalıştığı "düzen dışılığın" belirsiz sınırları içerisinde bu kadar cüretkâr olabilirlerdi.

1990'lı yıllardan itibaren Türkiye için bir rejim sorunu haline gelen Kürt sorunu da Refah Partisi'nin kendi "farklılığını" üretmesinin alanlarından biriydi. Kürt meselesini devletin güvenliğini tehdit eden bir terörist hareketin kaşıdığı yapay bir sorun ya da Güneydoğu'nun ekonomik geri kalmışlığının zemin hazırladığı bir asayiş problemi olarak görmektense Refah Partisi Kürtlerin kimlik eksenli taleplerini meşru buluyordu. Diğer yandan bu taleplere yönelik önerdiği proje Kürt ve Türklerin ortak Müslüman kimliği ve ümmet bilinci ile bir arada yaşamasını önermekten ibaret kalıyordu. Bu haliyle bile partinin Kürt meselesine yaklaşımı hem temel aldığı ümmetçi yaklaşım hem de münhasıran bir Kürt sorununun varlığını tanımasından ötürü partiyi rejimin yerleşik sınırlarının dışına taşımaya yetiyordu.

Kısacası Refah Partisi özellikle 5 Nisan 1994'ten sonra tıkanmaya giren neoliberal ekonomik projenin ve toplumsal meşruiyeti gittikçe aşınmakta olan resmî ideoloji olarak Kemalizmin yaşadığı "organik kriz" (yönetememe krizi) karşısında güçlü bir muhalefet odağı olarak ortaya çıktı. Bu açıdan Refah Partisi'nin ve İslamcı hareketin başarısını anlamak için sadece partinin örgütlenme faaliyetlerindeki değişimi değil neoliberalizmin yaşadığı meşruiyet krizini ve bunun İslami hareketler tarafından çok becerikli bir şekilde değerlendirilmesini de göz önüne almak gerekir.

Böyle bir başarıyı kolaylaştıran diğer bir etmen olarak Türkiye solunun özellikle kentli yoksullara ulaşmada 1970'lerde gösterdiği başarıyı sergileyememesini de hesaba katmak gerekir. Gerek 1980 askerî darbesi sürecinde maruz kalınan devlet şiddetinin yarattığı örgütsel dağınıklığın sürüyor olması gerekse de 1990'ların başında reel sosyalizmin çözülüşünün yarattığı ideolojik kriz Türkiye sosyalist hareketinin kitleler üzerindeki etkisini oldukça sı-

nırlıyordu.[129] Buna bazı sol değerleri temsil etme iddiasıyla yola çıkan SHP'nin, özellikle DYP ile yaptığı koalisyon ortaklığı süresince, hem hükûmet düzeyinde hem de belediye yönetimlerinde gösterdiği başarısız performansın bir bütün olarak sol düşüncenin inandırıcılığını ve itibarını sarsmasını da eklemek gerekir. Bu elbette İslamcılığın sosyalistlerin boşalttığı alanı bir anda doldurması veya solun geleneksel destekçilerini kendisine çekmesi şeklinde cereyan etmemiştir. 1980 sonrası süreçte sol siyaset bir yandan kitleselliğini kaybederken ve siyasal etkisini yitirirken İslami dernekler, partiler, vakıflar ve cemaatler özellikle Özal dönemindeki daha hoşgörülü ortamın sağladığı avantajla "sivil toplum" alanına İslami değerleri ve sembolleri taşımışlar, ve özellikle çıkardıkları yayınlarla İslamcılığın kendi çapı içerisinde düşünsel bir hamle gerçekleştirmişlerdir. Önceki dönemlerde cemaatlerin kapalı devresi içinde daha çok müritlere "tebliğ" niteliğinde gerçekleştirilen İslami düşünce aktarımı 1980 ve 1990'lar boyunca özellikle "dergi ve gazete gibi neşriyat" vasıtasıyla kamusal alanda daha çok insanın erişimine açık hale geldikçe sadece teolojik tartışmalarla sınırlı olmaktan çıkmış, dünyevi ve siyasi meseleleri de masaya yatıran dışa dönük bir propaganda niteliği kazanmıştır.[130] Diğer bir deyişle, 1990'ların ortalarında Milli Görüş Hareketi'nin aldığı kitle desteğini anlamaya çalışırken İslamcılığın kendi değer, fikir ve sembollerini toplumsallaştırmak suretiyle yarattığı birikimi, yani uzun süredir yürüttüğü "mevzi savaşının" kazanımlarını da göz önüne almak gerekir.

Milli Görüş Hareketi böylesine uzun bir sürece yayılan iktidar mücadelesinin sonucunda elde ettiği zaferi ancak 11 ay tadabildi. Refah Partisi, 26 Haziran 1996'da DYP ile oluşturduğu koalisyon hükûmetinden 18 Haziran 1997'de çekilmek zorunda kalacak ve uzun bir süre yeniden savunma pozisyonuna çekilecekti. Necmettin Erbakan'ın başbakanlığındaki bu yaklaşık bir senelik dönem hiç sönümlenemeyen siyasi çalkantılarla geçti; bu çalkantılar kendisini rejim-karşıtı bir yerde konumlandırma iddiasındaki İslamcı bir partinin bizzat sistemin siyasi-hukuksal süreçlerinin içerisinde iktidara erişmiş olmasının yarattığı çelişkilerin birer ürünüydü. Kısacası RP iktidarı neoliberal projenin 1990'ların ortalarında yaşamakta olduğu hegemonya krizinin daha da ağırlaşması anlamına geliyordu.

Refah Partisi'nin sistem içerisindeki bu çelişkili konumu, partinın ve özellikle de lideri Erbakan'ın da birbirlerini sürekli çelen tutarsız eğilimler sergilemesine neden oluyordu. Parti bir yandan İslami projenin kimi unsurlarını açıkça sergileyerek ve dillendirerek kendisini iktidara taşımakta büyük pay sahibi olmuş militan ve radikal tabanını tatmin etmeye çalışıyordu. Örneğin Ocak 1997'de Erbakan, Başbakanlık'ta çeşitli tarikat ve cemaat temsilcilerine akşam yemeği vermiş, onların desteğini arkasına almaya çalışmıştı. Diğer yandan ise kendisine karşı büyük şüpheler ve korkular besleyen büyük sermaye ve orduyu ve aynı zamanda dışarıda ABD ve AB'yi yatıştırmaya çalışmak gibi zor bir dengeyi tutturmaya çalışıyordu. Örneğin dış politikada bir yandan ABD'nin terörist ilan ettiği İran ve Libya ile diplomatik ilişkileri geliştirmeye çalışırken diğeryandan Çekiç Güç'ün Türkiye'de kalma süresinin uzatılmasını ve İsrail'le yapılan silah anlaşmalarını onaylamak durumunda kalıyordu. Partisine mensup bir yöneticinin ve milletvekilinin "ürkütücü" düzeyde İslamcı retorik içeren bir ifa-

[129] Ömer Taşpınar, *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition* (New York: Routledge, 2005) 147.

[130] Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 155.

desi, bir başka parti yetkilisi tarafından "laik rejimin" hoşuna gidebilecek başka bir sözle telafi ediliyordu. Rejimin geleceğinden kaygısı olan çevrede "takiyye" ifadesi ile anılan bu çelişkiler laik kesimdeki endişeleri gidermek bir yana RP'nin alttan alta ülkeye şeriatı getirmenin zamanını kolladığına yönelik kanaati doğrulayan malzemelere dönüşüyordu.

Refah Partisi Erbakan liderliğinde 1990'lı yılların ortalarında o döneme dek ulaşamadığı kadar kitlesel desteğe sahip olmuş ve büyük seçim başarıları elde etmişti. Partisinin iktidar olduğu kısa dönemde "laiklik" parti için her zaman devletin yerleşik güçleriyle gerilim yaşadığı bir başlık oldu (**Kaynak:** *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 400).

RP sistemle dengeyi ne kadar kollamaya çalışırsa çalışsın karşısındaki ordu, sermaye, medya ve muhalif siyasi partilerden oluşan ve ortak bir rejim kaygısı etrafında bir araya gelmiş bloğun sistemli kampanyası ile karşı karşıya kaldı. Bu kampanya RP'nin tescilli İslamcı kimliğini, geçmiş dönemdeki dinci söylemlerini ve iktidara geldikten sonraki "laikliğe aykırı" tutumlarını teşhir etmekle yetinmedi. RP iktidarı döneminden önce de mevcut olan veya görmezden gelinmiş veya "hoş görülmüş" İslamın kamusal alandaki kimi görünümlerini bu partinin şeriatçı projesinin bir göstergesi olarak sundu. Özellikle İstanbul merkezli büyük sermaye gruplarının kontrolünde olan medya RP iktidarı döneminde neredeyse her gün Türkiye'de şeriat tehlikesini vurgulayan yeni bir haber ve görüntü ile ortaya çıkıyordu. Bu kampanyanın en yoğun döneminde, 3 Kasım 1996'da meydana gelen Susurluk kazası ile devletin içerisindeki yasadışı yapılanmalar ortaya saçıldı. Bir bütün olarak özellikle Kürt meselesinde sistemin bulaştığı kirli işleri sorgulamak için bir başlangıç noktası olabilecek bu kaza, bahsettiğimiz RP karşıtı kampanyanın varlığında hükûmet karşıtı bir tepkiselliğin beslenmesinde ve sistemin kendisini yeniden düzenlemesinin önünü açmada ustaca kullanıldı.

Devletin yüzeye çıkan "derin"i

Bahsettiğimiz Susurluk skandalı, 3 Kasım 1996'da Balıkesir'in Susurluk ilçesi yakınlarında gerçekleşen bir trafik kazasıyla ortaya çıktı. DYP Şanlıurfa milletvekili ve Bucak aşiret lideri Sedat Edip Bucak, kanunen uyuşturucu kaçakçısı ve katil zanlısı olarak aranan "namlı" ülkücü militanlardan Abdullah Çatlı ve emniyet amiri Hüseyin Kocadağ'ı taşıyan otomobilin bir kamyonla çarpışması, otomobilin içindekilere bakılırsa, o dönemler Türkiye'de artan trafik kazalarının bir yenisine örnek olmanın ötesinde bir anlam ifade ediyordu. Bir "kanun kaçağı" ülkücü, bir milletvekili ve bir polis şefinin aynı arabada, üstelik çok sayıda susturucu ve silahla birlikte kaza yapması "mafya, siyaset ve polis" arasındaki karanlık ve şimdiye kadar hiç gün yüzüne çıkmamış ilişkileri kısa sürede ülkenin gündemine soktu. Olayın hemen ardından kazanın ortaya saçtığı kirli ilişkilerin aydınlanmasını talep eden ve bir ölçüde medyanın desteğiyle de gelişen bir toplumsal tepki ortaya çıktı. Bu tepki, özellikle büyük kentlerde kitlesel bir katılıma sahne olan ve şenlik havasında geçen gösterilere dönüştü. Gösterilerin ana gövdesini her gece saat 21.00'de evlerin ışıklarının bir dakikalığına kapanıp açılmasını içeren "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık" isimli protesto eylemleri oluşturuyordu. Kazadan iki ay sonra Şubat ayında doruğa çıkan bu eylemler RP ve DYP hükûmetinin düştüğü 18 Haziran'a kadar devam etti.

Kamuoyunda ortaya çıkan bu tepki karşısında olayı aydınlatma iddiasıyla devlet kademeleri içinde çeşitli çalışmalar yapıldı. Konuyla ilgili açılan davalar için sunulan iddianamelerde, Başbakanlık Teftiş Kurulu'nun ve TBMM'deki Susurluk Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı raporlarda devlet içerisindeki bazı unsurların özellikle PKK'ye karşı hukuksuzca desteklenip kullanıldığı kabul ediliyordu. Raporlarda, özellikle 1990'ların ilk döneminde Kürt işadamları ve gazetecilere karşı işlenen pek çok faili meçhul cinayetin arkasında kaza esnasında ölen Abdullah Çatlı'nın ve onu devlet içinden destekleyen ekibin olduğu dile getiriliyordu. Böylesine ciddi bir iddianın üzerine gidilmesi devletin en üst kademelerine kadar pek çok kirli ve illegal bağlantıyı, sistemin bütün kademelerindeki çeteleşme eğilimini açığa çıkaracağından RP-DYP hükûmeti olayı devlet içindeki kadroların "görev ihlali" statüsüne indirgeyerek kapatmaya çalıştı.

O dönem muhalefet partisi olan ANAP bu skandalı özellikle DYP'yi yıpratmak için sürekli gündemde tutuyor, yeni belgeler ortaya çıkarıyor, sol kamuoyu ve Kürt muhalefeti de meseleyi kitle eylemleri örgütleyerek halka taşımaya çalışıyordu. Bu sayede devlet içerisindeki bu çete faaliyetlerine dair bazı bulgulara gayriresmî kanallardan ulaşılabildi. Örneğin ANAP genel başkan yardımcısı Eyüp Aşık, Susurluk kazasıyla ortaya çıkan çetenin 1980 öncesinde komünistlere karşı kullanılan ve daha sonra da 1990'larda Kürt hareketine karşı istihdam edilen "kontrgerillanın" uzantısı olduğunu açıkça ifade ediyordu. Ne var ki, sistemin ayakta kalmak için başvurduğu bu kirli işlerin alenen ortaya çıkması bahsettiğimiz eylemlilikler dışında sarsıcı bir halk muhalefeti oluşturamadı. Neticede, Susurluk çetesini asıl yönlendiren isimlerin neredeyse hepsi çeşitli hukuksal mekanizmaların devreye sokulması ile ya aklandı ya da ceza almadan kurtuldu. Bu çete faaliyetlerinin yönlendiricisi olduğu iddiasıyla itham edilen ve yargılanan Mehmet Ağar skandal sonrası İçişleri Bakanlığından istifa etti; fakat uzun yıllar milletvekilliği, parti başkanlığı ve hatta "kanaat önderliği" gibi işleri üstlenerek

kamuoyunun gözü önünde "meşru bir siyasetçi" gibi davranmaya devam etti. Mehmet Ağar ancak Eylül 2011'de Susurluk davası kapsamında "suç örgütü yöneticisi" olduğuna karar verilerek 5 yıl hapse çarptırıldı. Ağar, bir sene hapis yatmasının ardından denetimli serbestlik yasası gereğince 2013 yılında serbest kalacaktı.

Susurluk skandalı hükûmet üzerinde RP'nin ölçüsüz İslamcılığı yüzünden hâlihazırda mevcut olan kamuoyu baskısını daha da katmerlendirdi. Hükûmet ortağı olan DYP kazadan yaralı olarak çıkan Sedat Bucak'ın ve Susurluk'ta ortaya çıkan çeteyle bağlantıları ortaya serilen İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın kendi partisine mensup olmasından ötürü eleştirilerin odağına yerleşmişti. Baskılar karşısında önce Mehmet Ağar başka bir resmî neden gösterilerek istifa ettirildi; daha sonraki süreçte ise Tansu Çiller "devlet uğruna kurşun atan da yiyen de şereflidir" diyerek devlet içindeki çetelere dolaylı yollardan kol kanat geren bir eğilim gösterdi. Refah Partisi'nin bu skandal karşısında gösterdiği kayıtsızlık ise Milli Görüş Hareketi'nin yıllar sonra ele geçirdiği iktidarı koruma kaygısı ve telaşının yarattığı bocalamanın izlerini olduğu kadar Milli Görüş Hareketi'nin "özgürlük" anlayışının sınırlarını yansıtıyordu. Susurluk skandalına karşı düzenlenen "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık" eylemlerini Necmettin Erbakan'ın "glu glu dansı" ve yine Refah Partisi'nden dönemin Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Alevi halkının kültürel pratiklerine pejoratif bir göndermede bulunacak şekilde "mum söndü oynuyorlar" şeklindeki benzetmelerle değerlendirmesi partinin "demokrasi" ve "millet iradesi" elbisesinin içindeki muhafazakar, şoven ve aynı zamanda devletçi gövdeyi ortaya çıkarmış oldu. Diğer yandan bu skandal sadece sistemin çeteler yoluyla ayakta kalabildiğini ortaya çıkarması bakımından değil hükûmet partilerinin zaten sallantıda olan iktidarı için sonun başlangıcını temsil etmesi açısından RP'nin gösterdiği lakaytlığı hak etmeyen bir siyasi öneme sahipti.

Ordunun restorasyon hamlesi: 28 Şubat süreci

Her ne kadar Susurluk skandalı geniş halk kesimleri için hükûmetin meşruiyetini ortadan kaldırsa da Refahyol'un iktidardan uzaklaştırılması sürecinde inisiyatifi, çetelere karşı kamuoyu oluşturmaya çalışan sol/demokratik kamuoyu değil, ordu aldı. Esasında, Genelkurmay'ın, üzerindeki baskı gün geçtikçe artan Refahyol hükûmetinin akıbetinin belirlenmesinde öne çıkacağının ilk sinyali 3 Şubat 1997'de Sincan'da verilmişti. Sincan'da RP'li belediye tarafından düzenlenen İsrail'i kınamaya yönelik Kudüs Gecesi'nde belediye başkanının RP'nin bilindik "laiklik" karşıtı söylevlerinden birini vermesi ve etkinliğin bir aşamasında salondakilerin Hamas ve Hizbullah yanlısı sloganlar atması kısa sürede gündemin merkezine yerleşti. Sincan halkı ertesi sabahı caddelerinden geçen tank kortejiyle ve darbe günlerini andıran görüntülerle karşıladı.

Askerin Refahyol hükûmetinin manevra alanını daraltmaya yönelik çabaların başat öznesi haline gelmesi ise 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısıyla resmen başlayacaktı. Sekiz buçuk saat süren Türkiye tarihinin en uzun MGK toplantısında Erbakan 18 maddeden oluşan bir irtica ile mücadele planına imza atmaya zorlandı. Askerlerin planı zorunlu ilköğretimin beş yıldan sekiz yıla çıkarılarak imam hatip liselerinin ortaokul kısmının tasfiyesi, tarikatların faaliyetlerinin kontrol altına alınması, başörtü ile üniversitelere girme

yasağının sıkı bir şekilde uygulanması, Kuran kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetiminde yürütülmesi gibi İslamcı hareketin toplumsal ve ekonomik kaynaklarına karşı politikalar demetini içeriyordu. Bizzat kendi partisinin yıllardır verdiği "mevzi savaşının" tüm birikimini tehlikeye atan böyle bir planı önce reddeden Necmettin Erbakan hem iktidar ortağı DYP'nin hem de kamuoyunun yoğun baskısıyla gerçek bir askerî darbe ihtimalini de düşünerek 7 Mart'ta MGK bildirisini imzalamak zorunda kaldı. İplerin tamamen askerin eline geçmesini sağlayan bu kararlar daha sonrasında iyice yoğunlaşacak Refah Partisi karşıtı kampanyanın önünü tamamen açmış oldu. 28 Şubat'taki toplantıyı izleyen dönemde Genelkurmay Başkanlığı yargı mensuplarına, üniversitelere ve medyaya sürekli brifingler veriyor, RP karşıtı kampanyanın sivil ayaklarını örmeye çalışıyordu. Ayrıca Deniz Kuvvetleri bünyesinde, 28 Şubat Kararlarının uygulanmasını denetlemek ve siyasal ve toplumsal alanda İslamcı faaliyetler hakkında istihbarat toplamak üzere Batı Çalışma Grubu isimli gizli bir birim kuruldu. Nisan 1997'de faaliyetlerine başlayan birim daha sonra dönemin Emniyet İstihbarat Dairesi tarafından deşifre edilecek, ama bu birimin faaliyetlerini engelleyemeyecekti. Tüm bu çalışmaları tamamlayacak şekilde Yargıtay Başsavcısı Vural Savaş, Refah Partisi'ne kapatma davası açmış ve dava Anayasa Mahkemesi'ne intikal etmişti. Ana akım medya 28 Şubat öncesindeki RP karşıtı yayın politikasını iyiden iyiye alevlendirmişti. RP ile kurulan koalisyonun kendilerini de riske attığını düşünen iktidar ortağı DYP içindeki bazı milletvekilleri hükûmetten çekilme talebini artık açıkça dillendirmeye başlamışlardı. Bazı çevreler tarafından hakkında kampanya başlatılmasına rağmen Fethullah Gülen Cemaati de Refah-Yol hükûmetinin bir an önce iktidardan çekilip ülkeyi rahatlatması gerektiğini ifade eden yayınlar yapıyordu.

Tüm bu süreç aslında 28 Şubat'ın önceki askerî darbelerden yöntem açısından farkını da ortaya koyuyor. Önceki askerî darbelerde ve özellikle 12 Eylül'de genelkurmay sanki olağan seyrinde akıyormuş gibi gözüken ve sivil siyaset alanının bir çıkışsızlık yarattığı anda bütün işleyişi kesintiye uğratıp mecburen ani bir şekilde "duruma el koyan" siyaset üstü bir güç gibi kendisini sunuyordu. 28 Şubat sürecinde ise ordu restorasyon sürecinin ana aktörü olarak ortaya çıksa da bu süreci Refahyol hükûmetinden rahatsızlık duyan diğer siyasi partilerin de gözleri önünde, onların desteğini alarak ve Refah-Yol hükûmetini boğacak sivil baskı gruplarını ve özellikle medyayı teşvik ederek yaptı. Bunu yaparken de mevcut siyasal işleyişi tamamen kesintiye uğratmaktansa yasal organların içerisinde kendi inisiyatifini fazla zorlayarak ve buradaki aktörleri (örneğin Süleyman Demirel'i) kendi doğrultusunda yönlendirerek bir sonuca ulaşmaya çalıştı; yani restorasyon sürecini yasal bir kurumsal ve idari süreç kılıfı içerisinde gerçekleştirdi. Kimi yorumcuların 28 Şubat sürecini bir "postmodern darbe" olarak nitelemesinin arkasında da askerlerin benimsedikleri ve Türkiye siyasi tarihi açısından "özgün" olan bu yöntem yatmaktadır.

Nihayetinde bu baskı karşısında bir ara çözüm olarak mevcut haliyle koalisyon hükûmetinin istifa etmesi ve yerine aynı partilerden oluşan ama bu kez Tansu Çiller başbakanlığında yeni bir hükûmetin kurulması gündeme geldi. Çiller'in telkiniyle, bu plan çerçevesinde Erbakan 18 Haziran'da Çankaya'ya istifasını sunsa da sonraki süreç evdeki hesabın çarşıya uymamasıyla sonuçlandı. Zira 28 Şubat sürecini başından itibaren destekleyen Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel yeniden hükûmet kurma görevini bundan beş yıl önce bizzat kendisinin si-

yaset sahnesine sürdüğü Tansu Çiller'e değil, ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz'a verdi. Bu sayede Demirel, Refahyol hükûmetinin düşürülmesini sağlamış ve 28 Şubat sürecine kendi katkısını koymuş oluyordu.

Refah Partisi'nin 1996 yılında bir koalisyon hükûmetiyle iktidara gelmesi ve kısa bir süre sonra 28 Şubat süreciyle iktidardan indirilmesi Türkiye'deki sermaye düzeninin İslamcılıkla 1980 sonrasında girdiği ilişkinin mahiyeti hakkında bazı ipuçları vermektedir. 12 Eylül Askerî Darbesi'nin ülkedeki sol/komünist muhalefeti tasfiye edebilmek için sadece zor yöntemine dayanmadığını aynı zamanda sol muhalefetin toplumsal kaynaklarını kurutmak için dinsel muhafazakarlığın ve milliyetçiliğin toplumsallaşma kanallarını açtığını ifade etmiştik. İslamcılığın 1990'lardaki yükselişinde ve Milli Görüş Hareketi'nin kitleselleşmesinde 12 Eylül generallerinin bu tercihinin önemli bir rolü vardı. Diğer yandan 1990'lar aynı zamanda bu elverişli siyasal ve toplumsal zeminde Türkiye'deki resmî ideolojinin unsurlarından birisi olan ve siyasal iktidar alanına dahil olmanın sınırlarını çizmek için son derece esnek bir şekilde kullanılan laisizme kökten muhalif cemaatlerin, radikal dinci örgütlerin ve siyasal partilerin kontrol dışı bir şekilde gelişimine tanık oldu. Refah Partisi'nin 1995 seçimlerinden birinci parti çıkarak iktidarı paylaşacak güce erişmesi bu kontrol dışı beklenmedik sıçramanın bir yansımasıydı. Bu partinin söylemsel düzeyde de olsa kapitalizmi karşısına alan ve açık laiklik karşıtı pozisyonu sermaye sınıfı için tedirgin edici bir belirsizlik içeriyordu. 28 Şubat böyle bir belirsizliğin varlığında ordunun dinci muhafazakâr eğilimlerin bu kontrolsüz siyasallaşmasını "icazet sınırları" içerisine çekmeye yönelik kapsamlı bir hizaya getirme operasyonuydu.[131]

28 Şubat bu açıdan İslamcı sermaye açısından da kritik bir dönüm noktası oldu. İslamcı sermaye bu süreçte bir yandan Milli Görüş Hareketi'nin "ağır sanayi hamlesi", "adil düzen" şeklinde ifade olunan ekonomik vizyonunun, D-8 gibi girişimlerde vücut bulan AB yerine Doğu ve İslam dünyası yönelimli dış politika vizyonunun sınırlarını gördü. 28 Şubat sürecinde bu vizyonun, hem dönemin güç dengeleri veri alındığında Türkiye'deki müesses nizama, hem de dünya kapitalizminin dinamiklerine uyumsuz unsurlar barındırdığı ortaya çıkmış ve bu vizyon geri dönüşsüz bir şekilde tasfiye olmuştur. Bu süreçte, İslamcı sermaye gruplarının finans kuruluşları çok sıkı takibattan geçirildi, markalarına tüketici boykotları düzenlendi, kamu ihalelerinden dışlandı.[132] Tüm bu uygulamalar Refah Partisi iktidarı ile kurulu düzenin esaslarının bozulmasından ve Türkiye kapitalizminin Batıcı yönünden sapmasından endişelenen büyük burjuvazinin de zımni desteğini alıyordu. TİSK (Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu) ve TOBB 28 Şubat'ın aktif destekçisi birer "sivil toplum örgütü" rolünü yerine getirirken, TÜSİAD daha çekinik ama örtük bir onay içerisinde yer alıyordu.[133] Bu yönüyle 28 Şubat'ın, ordunun, Türkiye burjuvazisinin hâkim fraksiyonunun uzun vadeli çıkarlarını korumak amacıyla normal siyasi mekanizmaların dışına çıkarak siyaseti doğrudan sanki bir hükûmet partisiymiş gibi yönlendirdiği, yani burjuvazinin "*de facto* siyasal partisi"[134] gibi hareket ettiği bir müdahale olduğu söylenebilir.

---

131 Öngen, *Türkiye'de Siyasal Kriz*, 95.

132 Hoşgör, *Islamic Capital/Anatolian Tigers*, 352.

133 Savran, *20. Yüzyılın Politik Mirası*, 34.

134 Nikos Poulantzas, *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreçleri*, Çev. B. Yılmaz (İstanbul: Belge, 1981).

İslamcı sermaye grupları bu süreçte yara almış olsalar da sonraki dönemde kendilerini yenileyerek toparlayabilmişlerdir. MÜSİAD örneğinde bu yenilenme süreci, bir bütün olarak İslamcı dışavurumun geri çekilmesi, "adil düzen" gibi temaların yerine neoliberal kapitalizmin "ethos"uyla uyumun vurgulanması ve Doğu ve İslam eksenli dış yönelimin hızlı bir manevrayla yerini coşkulu bir AB savunuculuğuna bırakması şeklinde gerçekleşti.[135] Sonuçta, İslamcı sermaye radikal İslamcı bir ideolojik hattın arkasındaki militan maddi güç gibi değil, değişen koşullara uyum sağlama yeteneği yüksek, kendi dışındaki iş ve siyaset çevreleriyle profesyonelce ilişki kurabilen, pragmatik bir sermaye fraksiyonu şeklinde davranmayı öğrendiğini kanıtlamış oluyordu.

Dikiş tutmayan hegemonya: 28 Şubat sonrası

28 Şubat süreci bahsettiğimiz içeriğiyle sadece Refahyol hükûmetini düşürmeye yönelik tedbirlerin ötesinde İslamcı hareketin bazı beslenme damarlarını kesmesi ve iktidar alanına dahil olmanın ölçütlerini daha katı bir şekilde tanımlaması açısından geniş çaplı bir restorasyon sürecini içeriyordu. Yani 28 Şubat süreci ile kriz içerisindeki hegemonya projesi kendisini yeniden tesis edebileceği uygun bir siyasal alanı yaratmaya çalışıyordu. Refahyol hükûmetinin istifasının arkasından Yılmaz'lı ANAP, Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti ve Hüsamettin Cindoruk'un genel başkanı olduğu Çiller'e küskün eski DYP'lilerden mürekkep Demokratik Türkiye Partisi (DTP)'den oluşan ANASOL-D şeklinde anılacak yeni koalisyon hükûmeti kuruldu. ANASOL-D, iktidar alanını İslamcılardan arındırma ve neoliberal projeyi tekrar rayına oturtma sürecinin yürütme organı olarak ortaya çıktı. 28 Şubat'taki MGK toplantısında karar altına alınan sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitime ANASOL-D hükûmeti zamanında geçildi. Bu sayede imam hatip liselerinin ortaokul kısmının kapatılması öngörülüyordu. Bunun dışında İslamcı sermayenin önünü kesmeye dönük girişimler devam etti; en önemlisi de Refah Partisi Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla 16 Ocak 1998'de kapatıldı. RP'nin kapatılması kararı aynı zamanda Necmettin Erbakan'a beş yıl süreyle siyaset yapma yasağı getirdiğinden Milli Görüş Hareketi'nin bundan sonra yoluna başka bir resmî genel başkanla devam edeceği anlamına geliyordu.

Refah Partisi'nin yerine kurulan Fazilet Partisi'ne geçiş süreci sadece bir genel başkan değişikliğinden ibaret kalmadı. İktidar alanına dahil olabilmek ve hatta yasal siyaset yapabilmek için hem sistem içerisindeki hem de uluslararası alandaki hâkim güçler karşısında meşruiyet kazanmak gerektiğini 28 Şubat süreci ile idrak eden hareketin kadroları partinin söyleminde ve imajında belirgin değişiklikler yapma ihtiyacını duydular. Kendi tarihsel geleneği olarak 1946'da kurulan Menderes'in Demokrat Parti'sine göndermede bulunmak, "demokrasi" ve "insan hakları" söylemini İslami-muhafazakâr söylem karşısında daha fazla öne çıkarmak, önceden Hristiyan Kulübü olarak yaftalanan Avrupa Birliği'ne giriş sürecini desteklemek ve ulusal-kalkınmacı söylemin "korumacılığa" yönelik ekonomik politika anlayışını geri çekmek gibi değişimlere gidilmesi İslami hareketin 28 Şubat süreciyle ehlileştirilmesinin büyük ölçüde başarıldığı anlamına geliyordu.

[135] Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi*, 128-129.

Öte yandan bu değişimi sadece parti dışı dinamiklerin baskısıyla açıklamak yeterli olmaz. Milli Görüş ocağında yetişen ama parti içindeki Necmettin Erbakan kültünün etrafında örülen otoriter politikalardan rahatsız olan Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün de içinde olduğu yenilikçi bir ekip de partinin bu yönde bir değişim sergilemesini arzuluyor, bunun üzerinden bir muhalefet oluşturma hazırlığı içerisine giriyordu. Bahsettiğimiz söylem değişikliği bu açıdan aynı zamanda parti içerisindeki muhalefeti bir süreliğine tatmin etme işini de görüyordu. Bu açılardan, 2002'de iktidara gelerek bu tarihten sonraki Türkiye siyasal hayatına damgasını vuracak olan AKP'nin hem ideolojisinin hem de kurucu kadrosunun Fazilet Partisi içinde mayalandığını söyleyebiliriz.

30 Haziran 1997'de hükûmeti devralan ANASOL-D koalisyonunun ömrü de pek uzun olmadı; düşüşün ardındaki skandal ise çeteler, mafya ve siyaset arasındaki ilişkide tuzun koktuğu noktaya erişildiğini gösteriyordu. Skandalın bu seferki kahramanı ise başbakanlığı döneminde Susurluk kazasında izleri ortaya çıkan çetelerin ve devlet içindeki illegal yapılanmaların kararlılıkla izini süreceği sözünü sürekli yineleyen Mesut Yılmaz idi. Türkbank ihalesini kazanan Korkmaz Yiğit, mafya babası Alaattin Çakıcı, Devlet Bakanı Güneş Taner ve Mesut Yılmaz arasında bizzat Yiğit'in sahip olduğu medya kuruluşlarınca ifşa edilen ilişkiler ancak Amerikan mafya filmlerinde görülecek düzeyde bir yozlaşmayı ve karmaşayı yansıtıyordu.

Tüm bu gelişmeler üzerine CHP'nin hükûmete dışarıdan desteğini çekmesiyle mecliste yapılan gensoru oylaması sonucu hükûmet düştü. 1995 seçimlerinden beri bir türlü "olağanüstü hal" durumundan kurtulamayan Türkiye'deki sermaye düzeni yeni bir siyasi krizin eşiğine gelmişti. 1995 seçimlerinde ilk üç sırayı alan Fazilet Partisi'nin İslamcılıktan dolayı sabıkalı" olduğu, DYP'nin Susurluk bağlantılarının her geçen gün daha da açığa çıktığı, ANAP'ın ihale yolsuzluğunun alenen ortalığa saçıldığı bir siyasi tabloda Süleyman Demirel hükûmet kurma görevini bu seçimlerde sadece yüzde 14,6 oy almış Bülent Ecevit'e verdi. Bu partinin dışarıdan DYP ve ANAP tarafından desteklenmesiyle de 11 Ocak 1999'da yeni hükûmet göreve başladı.

Öcalan'ın yakalanışı ve milliyetçi teyakkuz

1990'ların son yılında görev alan Ecevit liderliğindeki DSP hükûmeti, iktidara geldikten yaklaşık bir ay sonra, 16 Şubat 1999'da Türkiye halkına önemli bir açıklama yapmak için yüzlerce basın mensubunun önüne çıkacaktı. 1974'te yine başbakan olarak Kıbrıs'a yapılan çıkartmanın haberini vererek milli duyguları kabartan Ecevit bu kez bundan yaklaşık 25 yıl sonra benzer bir etki yaratacak, Abdullah Öcalan'ın yakalanmasını halkına duyuracaktı. Milliyetçiliğe yaslanan bir solculuk anlayışı, PKK militanlarına "Artık çıkmaz yolun sonuna geldiniz. Kendinizi devletin adaletine temsil ediniz" diye seslenen Bülent Ecevit'in şahsında bir kez daha buluşmuştu.

Esasında Abdullah Öcalan'ın yakalanması Ecevit dönemini beş ay kadar önceleyen uzun bir sürecin ürünüydü. 1990'lar boyunca devletin PKK güçlerine karşı yürüttüğü askerî operasyonlar ve Kürt hareketinin sivil unsurlarına yönelik yoğun baskısı 1990'ların sonuna doğru hareketi zorlamaya ve kabiliyetini sınırlamaya başlamıştı. Daha önce de bahsettiği-

miz köy boşaltmalarıyla PKK'nin kırsal bölgelerde üslenmesinin zorlaşması TSK'nın askerî hâkimiyetini gün geçtikçe arttırdı. Nisan 1998'da PKK'nin ikinci adamı olarak bilinen, fakat daha sonra örgütle bağlarını koparan Şemdin Sakık'ın Irak'tan Türkiye'ye getirilmesi ile devlet inisiyatifin kendisine geçtiği mesajını vermeye ve böylelikle de psikolojik üstünlük elde etmeye çalışıyordu. Abdullah Öcalan'ın 29 Ağustos 1998'de tek taraflı ateşkes ilan etmesi de kamuoyunda PKK'nin köşeye sıkışması şeklinde yorumlandı.

Bugün hâlâ pek çok gazetecinin ve araştırmacının ayrıntılarını ortaya çıkarmaya devam ettiği uluslararası ölçeğe sıçramış Öcalan'ın yakalanma öyküsü ise aynı yılın Ekim ayında devletin; PKK ve Öcalan'ın Suriye'den aldığı desteğin kesilmesi yönünde hamleler yapma kararı almasıyla başladı. Kara Kuvvetleri Komutanı Attila Ateş'in Suriye'ye yönelik üstü örtük bir savaş tehdidi içeren Hatay'da yaptığı konuşma buna yönelik ilk açılımdı. Bu konuşmanın akabinde TSK'nın Suriye sınırına askerî yığınak yapmaya başlaması bu tehdidin içinin o kadar da boş olmadığını gösteriyordu. Ateş'in bu sözlerini 15 gün sonra mecliste aynı minvalde bir açıklama yapacak olan Süleyman Demirel'in konuşması tamamlıyor, ABD'nin de desteğini arkasına almış gözüken Türkiye karşısında Suriye'nin eli zayıflıyordu. Nitekim 12 Ekim'de Suriye yönetimi Öcalan'ı ülkesinden ayrılmaya zorladı. Kenya'da yakalandığı Şubat 1999'a kadarki 4 aylık süre içerisinde Rusya, İtalya ve Yunanistan'a sığınmaya çalışsa da bu ülkeler uluslararası baskılar neticesinde Öcalan'a sığınma hakkı vermekten imtina ettiler. Nihayetinde Öcalan en son durağı olan Kenya'da CIA ve MOSSAD'ın da desteğiyle MİT ajanları tarafından yakalanarak Türkiye'ye teslim edildi.

Öcalan'ın yakalanışı PKK için büyük bir darbeydi ve stratejik bir geri çekiliş sürecinin başlangıcını ifade ediyordu. Öte yandan yakalanma sürecinde örgütün özellikle Batı Avrupa ülkelerinin önemli ülkelerinde örgütlediği kitlesel protesto gösterileri ve elçilik işgalleri gibi eylemler örgütün 1990'ların sonuna kadar artık uluslararası ölçeğe sıçramış bir politik güce de sahip olduğunu da gösteriyordu. Bu protestolar dalgası içerisinde örgüt sempatizan ya da militanlarının kendilerini yakması (toplam 75 kişi bu süreçte kendisini ateşe vermişti) gibi eylemliliklerin de yer alması Öcalan'ın yakalanışının PKK kitlesi içerisinde nasıl bir şok etkisi yarattığını gösterir. Öte yandan Öcalan'ın yargılanması süreci başladığında bu şok yerini PKK'nin Öcalan'ın talimatıyla savunma pozisyonuna çekilmeye yönelik sistemli bir yeniden yapılanmaya bırakacaktı. Bu yeniden yapılanma, 2000 yılındaki yedinci kongresinde Öcalan'ın formüle ettiği Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihsel oligarşik yapısının kırılarak, Kürt barışı yoluyla demokratik ve çoğulcu bir sistemin yeniden inşasını öngören "demokratik cumhuriyet" tezinin benimsenmesini de içeriyordu. Demokratik cumhuriyet tezi Kürt hareketine, "bağımsız Kürdistan" talebini geriye çekerek devletle ve AB üyelik süreci ile eşgüdüm halinde Türkiye'nin bütününde bir demokratik dönüşümün öznesi olma misyonunu yüklüyordu. Bu kararın alınmasından iki yıl sonra 2002'de örgütün, PKK tarzı mücadelenin bittiği iddiasıyla ismini KADEK (Kürdistan Demokratik ve Özgürlükler Kongresi) olarak değiştirmesi Öcalan'ın Kürt hareketi için biçtiği yeni misyon ve yapı etrafında meşruiyet arayışının bir uzantısıydı. Bu meşruiyet arayışları özellikle AB ve ABD nezdinde sonuç vermedi. PKK isminden vazgeçilmesinin yarattığı motivasyon kaybını ve KADEK'in kongreler tarzındaki örgütlenmesinin getirdiği dağınıklığı gidermek amacıyla örgüt 2005'te yeniden PKK ismini alacaktı. Bu PKK için hem ideolojik hem de örgütsel kargaşa içeren yıllar içerisinde her ne

Hükümet Düşüren Kaset

Cemal A. Kalyoncu'nun 1998'de vuku bulan yolsuzluk skandalına dair aşağıdaki yazısı 1990'lı yılların sonlarına doğru Türkiye'deki mafya, medya, sermaye ve siyasetçi ilişkilerinin karmaşık yapısını ve siyasal alanın ne denli bir çürüme içerisinde olduğunu gözler önüne seriyor.

"Ailesi Bakü'den Türkiye'ye göç etmiş, kendisi de 1943 yılında Erzincan'da dünyaya gelmiş Korkmaz Yiğit, 1978'de girdiği inşaat işlerinde konut ve sanayi siteleri yapmakta iken hızlı bir yükselişe geçmişti. Platin ve Panorama Konutları, Kibele Evleri bilindik projeleri idi. İnşaatçılıkta, çeşitli işadamları ile ortaklıklarıyla daha da büyümek istiyordu. 1997'de, bütün işlerini Korkmaz Yiğit Holding çatısı altında toplamıştı. Yiğit'in hayatını asıl değiştirecek hadise o yıl yaşanacaktı. Mart 1997'de Bank Ekspres'i satın almıştı. Bankacılık, tek başına yapılabilecek bir iş alanı değilmiş gibi başka alanlara da yönelmeye başladı. TV dünyasına girdi. Önce Kanal E'yi kattı bünyesine. Genç TV ile de ikinci televizyon kanalını satın almış oldu. Sırada gazeteler vardı. Dinç Bilgin'den aldığı ***Yeni Yüzyıl*** ve ***Ateş*** gazetelerinin de sahibi oldu. Kanal 6'yı da alarak medyadaki pastasını büyütmeye başladı. Fakat asıl fırtınayı ***Milliyet***'i alarak kopardı. ***Milliyet*** çalışanları bile bu satışa bayrak açmıştı. Korkmaz Yiğit, başlangıçta, yapacağı büyük inşaat projelerinin reklamları için kullanmayı düşünüyordu televizyonlarını. Hatta bankacılığa da bu iş için girdiğini anlatacaktı. Çünkü satacağı konutlara yüksek kredi verebilecek bankaya ihtiyacı vardı. Bank Ekspres bunun için küçük kalıyordu.

Korkmaz Yiğit, yurt dışında banka ararken Merkez Bankası Başkanı Gazi Erçel'in, kendisine, Türkbank'ı almasını tavsiye ettiğini söylüyordu. Ne olduysa bundan sonra olmuştu zaten. Türkbank ihaleye çıkarıldığında Hayyam Garipoğlu, Erol Aksoy, Korkmaz Yiğit, Ahmet Nazif Zorlu ve Ali Balkaner olmak üzere beş taliplisi vardı. Garipoğlu ve Balkaner ilk turda çekildi. İhale 600 milyon dolara Yiğit'e kaldı. Hazine 8 Eylül 1998'de bankanın satışına onay verdi. Her şey yolunda gidiyordu... 17 Ağustos 1998'de Alaattin Çakıcı yakalandı. Sonra, Çakıcı'nın Türkbank ihalesi için devreye girdiği çıktı ortaya. CHP Milletvekili Fikri Sağlar, 13 Ekim 1998'de Mecliste basın toplantısı düzenleyerek Yiğit ile Çakıcı'nın konuşma kasetleri olduğunu açıkladı. Başbakan Mesut Yılmaz, aynı gün Türkbank'ın satışının durdurulduğunu duyurdu. Ardından ihale iptal edildi. Bundan sonrası, önce 'istifa etmem' diyen başbakan ve hükûmet için çorap söküğü gibi geldi.

Türkiye'nin üçüncü büyük medya patronu olmayı hayal eden Korkmaz Yiğit için çöküş başlamıştı. Bank Eskpres'e el konuldu. ***Milliyet***'i yeniden Aydın Doğan'a devretti. Nesim Malki cinayetiyle ilgili de hedef gösterilmeye başlandı. 9 Kasım 1998'de gözaltına alındı. 'Cürüm işlemek için teşekkül oluşturmak ve ihaleye fesat karıştırmak' suçlarından yargılandı ve cezaevine girdi.

Korkmaz Yiğit'in, gözaltına alındığında, sahibi olduğu Kanal 6 televizyonunda, daha önceden kaydettiği anlaşılan bir kaseti yayımlandı. Sürece dair Devlet Bakanı Güneş Taner dâhil Başbakan Mesut Yılmaz'a bilgi verdiğini anlatıyordu. Yiğit, o kasette, süreci baştan aşağıya anlattığı için daha pek çok işadamı ve politikacının da ismini veriyordu. İhaleye, Çakıcı'dan çekindiği için girmemeyi düşünmüş, sonra bazı milletvekilleri ve bakanların heveslendirmesi ile dâhil olmaya karar vermişti; bütün bunlardan başbakana da bilgi verdiğini savunuyordu. İstanbul polisi de Çakıcı ile Yiğit'in ilişkisi olduğu konusunda üç ay içerisinde iki kez uyarıda bulunmuştu resmî makamlara..."

(Cemal, A. Kalyoncu, *Aksiyon*, 3 Mart 2014).

kadar örgüt yönetimine bayrak açan bazı hizipler ortaya çıksa da bunların gücü ve etkisi çok sınırlı kaldı ve PKK kısa süre içerisinde "tutsak Öcalan" gündemi etrafında militanlarını ve destekçi tabanını yeniden kenetleyebildi.

Bu yakalanma ve tutuklanma öyküsünün bu kadar uzun bir sürece yayılması, her aşamasının medya ve hükûmet tarafından kamuoyuna "milli" bir teyakkuz dili üzerinden duyurulması ve nihayetinde sürecin her tondan milli hassasiyeti tatmin eden bir "zafer havası" ile noktalanmış gözükmesi 1990'ların sonunda milliyetçiliğin Türkiye'nin ideolojik alanına yeniden hükmetmesi sonucunu getirdi. 1990'lar boyunca yaşanan siyasi istikrarsızlık, ekonomik

krizler, İslamcı meydan okuma, küreselleşme dalgasının baskısı, SSCB sonrası "Türki" cumhuriyetlerin Rusya ekseninde kalacağının anlaşılması gibi bir dizi etmenden ötürü iddialı konumundan uzaklaşan Türk milliyetçiliği ve onun siyasal alandaki temsilcisi MHP bir süredir PKK karşıtı hissiyatı özellikle asker cenazelerine güç aktararak temsil etmeye çalışıyordu.[136] MHP, bu dönemde, 1990'lar boyunca İslamcılık-laiklik ekseninde parçalanmış gözüken topluma PKK karşıtlığı ve ona karşı kazanılmış gözüken zaferin pompaladığı özgüven etrafında yeni bir "milli birlik beraberlik" gündemi sundu. Öcalan'ın yakalanma süreci boyunca yeniden yükselen milliyetçi dalga bu yeniden toparlanma çabalarına epey kolaylık sağladı. Tutukluluğu sürecinde Öcalan'ın PKK militanlarının büyük çoğunluğunun Kuzey Irak'a çekilmesini taahhüt eden bir ateşkes önerisiyle devletle müzakere zemini araması ve savunmalarında açıkça özeleştiri eksenli bir dil kullanması bahsettiğimiz milliyetçi "zafer" duygusunun nesnel zeminini ve referans noktasını teşkil ediyordu. Bu durum daha önce özellikle Orta Anadolu'da görece dar ama kemikleşmiş destekçi tabanına sahip MHP'yi milliyetçi eğilimlere sahip daha geniş toplumsal kesimler için bir seçenek haline getirdi. 18 Nisan 1999'da eş zamanlı olarak yapılacak olan genel ve yerel seçimlere bu milliyetçi atmosferin etkisi altında gidilecekti.

Yeni milliyetçi koalisyon ve felaket kapitalizmi

Bu ortam düşünüldüğünde 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan genel seçimlerden milliyetçiliğin birisi "seküler" diğeri muhafazakâr kanadı olmak üzere iki ana akımını temsil eden DSP ve Devlet Bahçeli liderliğindeki MHP'nin zaferle çıkması sürpriz değildi. Seçimlerde sırasıyla biri yüzde 22 diğeri yüzde 19 oy alarak ilk iki sırayı alan bu parti yanlarına artık gitgide destekçi tabanını yitirmekte alan ANAP'ı da alarak üçlü bir koalisyon oluşturdular. Alparslan Türkeş'in ölümünün ardından, parti içindeki Türkeş ailesinin etkisindeki muhalefete rağmen olaylı bir şekilde de olsa Mart 1997'de MHP'nin genel başkanlığına seçilen Devlet Bahçeli bu seçim zaferinin ardından parti içindeki liderliğini kalıcılaştırıyordu. 28 Şubat süreciyle büyük bir darbe alan Milli Görüş Hareketi, yani Fazilet Partisi ise genel seçimlerde yüzde 16 civarına gerileyerek bir düşüş yaşasa da aynı gün yapılan yerel seçimlerde en yüksek oyu aldı ve en önemlisi de elindeki İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediyelerini korudu. Deniz Baykal liderliğindeki CHP ise Ecevit'in beklenmedik geri dönüşü karşısında yüzde 9'a gerilemiş ve meclis dışında kalmıştı. Bu yenilgi Baykal'ı bir süreliğine genel başkanlık koltuğundan edecek ve yerini gazeteci Altan Öymen alacaktı. Türkiye solunun çeşitli unsurlarının 1980 sonrasındaki en iddialı birlik projesi olan Özgürlük Dayanışma Partisi (ÖDP)'nin aldığı oyun yüzde 1'e bile erişememesi ise sosyalist siyasetin toplumsal zemininin 1980'den beri ne kadar aşındığını gösteriyordu.

18 Nisan seçiminin galibi bir ideoloji olarak milliyetçilikti. Öte yandan, DSP-MHP-ANAP koalisyonunun milliyetçilik rüzgârıyla şişen yelkenleri neoliberalizmin yıllardır bir türlü dinmeyen ekonomik ve siyasi kriz fırtınası karşısında biçare kalmaya mahkûmdu. Zira iktidara geldiklerinde ülke ekonomisinin çok büyük bir darboğaz içerisinde olduğunu fark eden hükûmet seçimlerden üç ay sonra IMF ve Dünya Bankası gibi finans kuruluşlarının ve Tür-

[136] Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP*, (İstanbul, İletişim: 2004), 104-5.

kiye sermayesinin teşvikiyle pek çok piyasacı reforma imza attı. Emeklilik yaşını yükseltmek, sosyal harcamaları kısmak ve özelleştirmeleri hızlandırmak gibi bütçe açığını kapatma "resmi" amacıyla pek çok emek karşıtı değişimi öngören Sosyal Güvenlik Yasa Tasarısı'nı hayata geçirmeye çalıştı. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi farklı pozisyondan pek çok emek örgütünü birlikte mücadele etmeye iten bu yasa tasarısı mecliste onaylanarak 2000'li yıllardan itibaren uygulamaya kondu. Hükûmet partilerinin benimsedikleri milliyetçi retoriğin arkasındaki piyasacı yönelimler bir kez daha açığa çıkmıştı.

Tablo 8:
18 Nisan 1999 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları [Seçim Sistemi: Ülke Barajlı d'Hont (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Demokratik Sol Parti (DSP)	6.919.670	22,2	136	24,7
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	5.606.583	18	129	23,5
Fazilet Partisi (FP)	4.805.381	15,4	111	20,2
Anavatan Partisi (ANAP)	4.122.929	13,2	86	15,6
Doğru Yol Partisi (DYP)	3.745.417	12	85	15,5
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	2.716.094	8,7	-	-
Halkın Demokrasi Partisi (HADEP)	1.482.196	4,8	-	-
Büyük Birlik Partisi (BBP)	456.353	1,5	-	-
Bağımsızlar	270.265	0,9	-	-
Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP)	248.553	0,8	-	-
Demokratik Türkiye Partisi (DTP)	179.871	0,6	-	-
Liberal Demokrat Parti (LDP)	127.174	0,4	-	-
Demokrat Parti (DP)	92.093	0,3	-	-
Millet Partisi (MP)	79.370	0,3	-	-
Barış Partisi (BP)	78.922	0.3	-	-
İşçi Partisi (IP)	57.607	0,2	-	-
Emek Partisi (EMEP)	51.756	0,2	-	-
Yeniden Doğuş Partisi (YDP)	44.787	0,1	-	-
Sosyalist İktidar Partisi (SİP)	37.680	0,1	-	-
Değişen Türkiye Partisi (DEPAR)	37.175	0,1	-	-
Demokrasi ve Barış Partisi (DBP)	24.620	0,1	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Dizginsiz piyasalaşmanın yarattığı ışıltılı tüketim dünyasının ve ekonomik büyüme söylemi etrafında örülen başarı hikâyelerinin yaldızlarının dökülüp de kapitalizmin arkasındaki çelişkili toplumsal gerçekliğin tam olarak gözler önüne serilmesi 1999 Ağustos'unda yaşanan feci Marmara depremi ile oldu. Resmî rakamlara göre 18 bin kişinin hayatını kaybettiği, 300 bine yakın binanın yıkıldığı 7.4 şiddetindeki bu depreme ortaya çıkardığı sonuçların niteliği

itibarıyla bir "doğal afet" demek imkânsızdı. Zira göçük altında kalan on binlerce insanın yıkılan evlerinin çoğunluğu 1980 sonrası dönemde palazlanan inşaat sektörü patronlarının insan güvenliğini hiçe sayarak kâr güdüsüyle yaptırdıkları beton yığınlarından ibaretti. Depremin ilk günlerinde en temel yardım ve rehabilitasyon işlevlerini yerine getirebilecek örgütlü bir yapının oluşturulamaması ve bu yüzden binlerce insanın hayatını kaybetmesi ise sosyal devletin piyasa karşısında güdük bırakılmasının bir uzantısıydı. Böylesine büyük bir felaket karşısında deprem mağdurlarının yardımına koşan binlerce gönüllü insan, kitle örgütü ve uluslararası yardım ekibi ise "felaket kapitalizmi" karşısında insanlığa dair umudu biraz olsun diri tutmayı başarabildi. Ağustos depremiyle çarpık temelleri açığa çıkan Türkiye kapitalizminin dış bir finansal destek olmadan ayakta kalamadığının en önemli göstergelerinden biri de DSP, MHP ve ANAP hükûmetinin IMF ile Aralık ayında imzaladığı kamu harcamalarının azaltılacağını ve çiftçiye tarımsal desteğin azaltılacağını taahhüt eden üç yıllık *stand by* antlaşmasıydı.

Avrupa Birliği: büyük krizden önce son çıkış umudu

Bu "toplumsal afet" tablosu karşısında DSP liderliğindeki hükûmetin topluma güven ve umut aşılamaya dair duyduğu hayati ihtiyaç 1999 Aralık'ında Helsinki'de toplanan Avrupa Konseyi'nin Türkiye'ye Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsü vermesiyle bir süreliğine karşılanacaktı. Konsey bu aday üyelik statüsü gereğince Türkiye'nin 1993'te belirlenen Kopenhag Kriterleri'ne uyumunu şart koşuyordu. Bu kapsamda hükûmet, ölüm cezasının kaldırılması, Kıbrıs'taki uluslararası hukuka aykırı durumun giderilmesi, azınlıkların ve etnik grupların kültürel ve siyasi hakların genişletilmesini içeren siyasi reformlar ile pazar ekonomisine uyumlu bir dizi ekonomik düzenlemeyi hayata geçirmek durumundaydı. Helsinki Zirvesi'nden çıkan bu karar ana akım medyanın neredeyse bir bütün halinde sunduğu destekle 1990'ların karanlığından çıkışın müjdesi olarak sunuldu. Daha da önemlisi aday üyelik statüsü sayesinde Kopenhag Kriterleri bir dizi siyasi ve iktisadi kriz dinamiği karşısında tutarlı bir programı olmayan yönsüzlük içindeki hükûmete kendi irade ve kapasitesi üstünde bir "yol haritası" sunuyordu. Örneğin Öcalan'ın tutukluluğu ve yükselen milliyetçi dalga düşünüldüğünde büyük bir siyasi kriz yaratabilecek olan ölüm cezasının Ağustos 2002'deki ikinci uyum paketi çerçevesinde kaldırılabilmesi iktidar partilerinin aldığı "siyasi bir karar" olarak değil AB'ye uyum yasası gereği olarak sunulabilecekti. Aynı uyum paketiyle Kürtçe yayın yasağı da yine AB'ye uyum reformları çerçevesinde kaldırılabilmiştir.

Kısacası 1999-2002 arasındaki dönemde Türkiye siyasetinin temel rotasını AB'ye uyum çerçevesinde yapılması gereken reformlar belirliyordu. Öcalan'ın yakalanması sürecinde yükselen milliyetçi kabarışın etkisiyle iktidara taşınan DSP-MHP-ANAP hükûmetinin gerek içteki siyasal kriz dinamiklerini aşabilmek gerekse de dünya kapitalizmiyle daha kurumsal bir entegrasyon içerisine girmek amacıyla ikisi de Türk milliyetçiliğinin "tabu"su haline gelmiş Kürt sorunu ve Kıbrıs gibi meselelerde milliyetçiliğin kırmızı çizgilerini aşmak zorunluluğuyla karşı karşıya kalması ironik ama anlamlı bir durumdur. Bu ironi, Türkiye kapitalizminin, milliyetçi hamasetin çizdiği katı siyasal ve ideolojik sınırlar içerisinde yönetilemeyecek derecede karmaşık iç siyasal denklemlere sahip olduğunu ve yine bu sınırlara kendi inisiyatifiyle bağlı kalamayacak derecede de dış dinamiklere bağımlı ve bunlar karşısında kırılgan olduğunu gösterir.

AB uyum reformları çerçevesinde atılmaya çalışılan bu adımlar 1990'ların başındaki çıkışını bir kez daha tekrarlayamayan ve halen kendisini yeniden inşa etme sürecinden çıkamamış Türkiye solu üzerinde etkileri uzun süre devam edecek bir ideolojik savrulmayı da beraberinde getirdi. 12 Eylül askerî darbesi ve 1980'li yılların sonunda reel sosyalizmin çöküşüyle uzun zamandır solu tesir altına alan yenilgi hissi Türkiye solunun farklı öneklerini Sovyetik çizgiden ayrı ve Ortodoks Marksizmin dışında yeni bir sosyalizm tasavvuru arayışına itmişti. Bu minvalde yenilginin ana nedeni olarak reel sosyalizm pratiklerindeki otoriter ve bürokratik devlet anlayışı gösteriliyor ve yeni bir sosyalizm tasavvurunun işçi sınıfının kendi öz talepleri dışındaki kimlik eksenli "tanınma" mücadelelerini bir dönüştürücü kuvvet olarak gözeten bir kavrayış üzerine bina edilmesi savunuluyordu. Bu bakış açısı Türkiye'deki iktidar ilişkilerine baktığında işçi sınıfını, sol muhalif güçleri, Kürtleri, Alevileri ve diğer tüm ezilmiş kimlikleri bir blok halinde ezen bir "devlet" görüyor ve bu devletin bu ceberut yapısının köklerini ise yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tepeden inmeci "modernist" ve jakoben zihniyetinde arıyordu. Buna göre cumhuriyetin ilk yılları ve Mustafa Kemal de aynı zihniyetin bir devamını ve hatta bazılarına göre zirvesini temsil ediyordu. Bu yaklaşıma göre cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan rejimde konsolide olan bu zihniyet kendisini bütün bir sisteme işlemiş ve sonraki dönemlere aktarılacak bir "devlet geleneğine" veya siyasi kültüre dönüştürmüştü. Bu açıdan sosyalist bir mücadelenin ön koşulu öncelikle bu neredeyse bir tarihsel gene dönüşmüş ceberut devlet geleneğini demokratikleştirmek ve mücadeleyi buraya odaklamaktı. Bu mücadele sadece işçi sınıfının değil bu devlet geleneğinin tahakkümüne uğramış bütün toplumsal kesimlerin taleplerini yükseltmeyi gerektirdiğinden bütün bu "mağdur" kimliklerin tebarüz ettiği sivil toplum alanında yürütülebilirdi. Bu bakış açısının olağan çıktılarından birisi Türkiye'nin Avrupa Birliği adaylık sürecinin ve bu yönde atılan adımların desteklenmesiydi; zira bu uyum reformları bahsettiğimiz bu devlet geleneğini yerinden edecek bir demokratikleşme sürecini başlatacak ve bu da uzun vadede sol siyasetin önünü açacaktı.

Kabaca bu şekilde özetleyebileceğimiz bu siyaset okuması en rafine haliyle kendisini 1970'lerin ortalarında çıkmaya başlayan ve darbe nedeniyle bir dönem kapandıktan sonra 1989'da yeniden yayın hayatına dönen *Birikim* dergisi çevresinde gösterdi.[137] Geleneksel Marksist çevreler tarafından sol-liberalizm olarak adlandırılan bu çizgi 1990'ların ortalarından itibaren aynı zamanda çeşitli biçim ve derecelerde sol parti ve sendikalarda da karşılık buldu. 1994 yılında 1980 öncesinde faaliyet gösteren pek çok sol parti, örgüt ve fraksiyonun ittifakıyla kurulan Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) içerisinde 2000'li yıllara kadar ağırlıklı eğilim bu yönde oldu. Geleneksel sosyalist çizgide ve sınıf siyasetinde ısrar ederek AB'yi bir emperyalist proje olarak gören Emeğin Partisi (EMEP) ve Sosyalist İktidar Partisi (SİP) gibi Türkiye sosyalist hareketinin bazı örgütleri ise 1990'lı yılların ortalarından itibaren bu sol-liberal çizgiyle sürekli bir uyuşmazlık ve ihtilaf içerisinde kaldı. Kısacası AB süreci kendisini daha sonra 2000'li yıllarda AKP iktidarına karşı nasıl bir siyasal tutum alınacağına dair tartışmalarda açıkça gösteren sol içerisindeki bir yarılmanın ve hatta yol ayrımının tetikleyicisi oldu.

[137] Cenk Saraçoğlu ve Eylem Akdeniz, "12 Eylül'den Çıkışta Üç Tarz-ı Siyaset ve Yeni Gündem Dergisi", *Birikim* 198 (2005), 108-116

Ölüm oruçları ve 19 Aralık katliamı

Türkiye sosyalist solunun AB gündemi üzerinden kalıcı bir ayrışmaya doğru gittiği 1990'lı yılların sonunda aslında bir bütün olarak düzen dışı Türkiye solu, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında toplumsal etki ve kitlesellik açısından epey zayıf bir durumdaydı. 1980'li yılların sonunda yükselişe geçen işçi ve öğrenci hareketinin bu canlılığa süreklilik kazandıramaması, üst üste yaşanan ekonomik krizler karşısında örgütlü bir sol/sosyalist direncin ortaya çıkamaması, 1990 başında reel sosyalizmin çöküşüyle yaşanan hayal kırıklığı Türkiye sosyalist solunun 90'lı yılların sonunda deyim yerindeyse dibe vurmasına neden olmuştu. Sosyalist sol zayıflarken 1990'lı yıllar boyunca Kürt siyasi hareketinin kitleselliğinin ve örgütlülüğünün artması, 1960 ve 1970'li yıllarda birbirinden kadro yapısı anlamında beslenen ve kimi gündemlerde beraber hareket eden Kürt hareketi ile Türkiye sosyalist hareketi arasında bir güç asimetrisi oluşturuyordu. Türkiye sosyalist hareketinin 1980 öncesinde hatırı sayılır bir kitlesellik kazanmış geleneksel örgütleri "yeniden inşa" iddiasıyla kendi kadrolarına doğru daralıp küçülürken, PKK sadece Türkiye'de değil, Ortadoğu ve Avrupa'da geniş ağlara sahip bir halk hareketine dönüştü. 1990'lı yıllar boyunca neredeyse bütün sosyalist hareketler PKK'nin silahlı mücadelesine bilfiil destek olmasalar da onun ve bu çizgideki legal Kürt siyasi partilerinin siyasi taleplerini desteklediler. 1996'da muhabirlik görevini yaparken polis şiddetine maruz kalıp öldürülen *Evrensel* gazetesi çalışanı Metin Göktepe'nin öldürülmesi olayında olduğu gibi sol/sosyalist örgütler bazı ortak gündemlerde kitlesel bir birlik görüntüsü sunabiliyor ama genelde Kürt hareketi ile karşılaştırıldığında dağınık bir vaziyet sergiliyordu. Aradaki bu güç farkı Kürt hareketinin gündeminin ve siyasal hamlelerinin zaman içerisinde Türkiye'deki sosyalist örgütleri gittikçe daha fazla belirlemesini mümkün kıldı. Türkiye sol/sosyalist kamuoyunun 1999 seçimlerinde büyük umut bağladığı bir birlik projesi olarak Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nin 1999 seçimlerinde yüzde 1'i bile bulamaması Türkiye solunun siyasal hayatı etkileme gücünün ne kadar zayıfladığının bir göstergesiydi.

1995'teki Gazi Mahallesi Direnişi'ne azımsanmayacak derecede güç aktararak İstanbul'un özellikle Alevi-yoksul mahallerinde bir kitle tabanına sahip olduğunu gösteren legal siyaset alanı dışındaki devrimci-demokrat örgütlerin de gücü 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde Türkiye siyasetine müdahale edebilecek noktanın çok uzağında kalmıştı. Bu örgütlerin kadrolarının önemli bir kısmı yıllardır cezaevinde tutuluyorlardı; aynı örgütten militanların aynı koğuşlarda kalmasını mümkün kılan, mahkûmların birbirleriyle iletişiminin gerçekleşebildiği koğuş sistemi sayesinde siyasal varlıklarını cezaevlerinde de sürdürebildiler. Bu durum, 1980'li yılların sonunda diğer devrimci-demokrat örgütlere göre daha büyük bir kitlesellik kazanmış Devrimci Sol kökenli DHKP-C örgütü için özellikle geçerliydi. 1990'lı yılların sonunda Türkiye sosyalist solunun toplumsal ve siyasal etkisinin bahsettiğimiz görece zayıflığı, devleti, bu devrimci örgütlerin hapishanelerdeki örgütlülüğünü de tasfiyeye yönelik bir hamle yapmak konusunda cesaretlendirdi. Nitekim 1980'li yılların ortalarından beri devletin gündeminde olan hapishanelerde E Tipi koğuş sisteminden F Tipi hücre sistemine geçiş projesi 1999 başında daha yüksek sesle dile getirilmeye başlandı. Hatta Eskişehir ve Kartal Soğanlık cezaevlerinde söz konusu olduğu gibi bazı F Tipi sistemine dayalı hapishaneler de faaliyete geçti. F Tipi hücre sistemi mahkûmların en çok üç kişiyle aynı odayı paylaşabildiği ve birbirleriyle iletişimlerinin koğuş sistemine nazaran son derece kısıtlı olduğu bir tecrit

anlayışına dayanıyordu. Böyle bir sistem altında ise hapishanelerdeki siyasi mahkûmların bir arada hareket etmesi ve siyasal faaliyet göstermesi bir yana herhangi bir insani iletişimde bulunmaları da imkânsız hale geliyordu. F Tipi sistemine karşı geçişe yönelik yapılan ilk eylemler daha çok İnsan Hakları Derneği'nin öncülüğünde gerçekleşti ve sol/sosyalist çevrelerin dışındaki alanlarda ses getirmekten uzak kaldı. Devletin, hapishanelerin "örgüt yuvalarına" dönüştüğü ve bu durumun sonlandırılması gerektiğine dair propogandası ana akım medya aracılığıyla da desteklenerek, toplumun geniş kesimleri tarafından benimsendi. Bu yüzden F Tipi hapishanelere karşı mücadele 1999 yılı boyunca ağırlıklı olarak devrimci-demokrat örgütlerin dışarıdaki üyelerinin, sempatizanlarının, sosyalistlerin ve mahkûm yakınlarının katıldıkları sokak eylemleri ya da mahkûmların cezaevleri isyanlarıyla sınırlı kaldı. 2000'in sonuna doğru DSP-MHP ve ANAP hükûmetinin F Tipi projesinden geri adım atmayacağı anlaşıldığında cezaevlerindeki siyasi mahkûmlar 20 Ekim 2000 tarihinde ilk olarak 99 kişi daha sonra bunlara yeni ekiplerin dahil olmasıyla toplamda 816 tutuklunun katıldığı "açlık grevlerine" başladılar ve eylemin 30. gününde grevleri ölüm orucuna dönüştürdüler.

SAHTE ORUÇ

TANTAN MİLLİYET'E AÇIKLADI: Ölüm orucu yapıyoruz diye kandırdılar. Hastaneye kaldırılanların çoğu sağlam çıktı

KANLI İFTAR

İKİ ERİMİZ ŞEHİT OLDU

TELEFONDA ÖLÜM EMRİ

Kendinizi YAKIN!

...ve 18 kişi yanarak can verdi

9 yıllık efsane bitti

Kalaşnikoflu ateş açıldı

Özel Kuvvetler iş başında

Gerçeği Tantan anlattı

Ana akım medya önceki dönemlerde yaşanan pek çok katliamda olduğu gibi ölüm oruçları sürecinde de devletin yerleştirmeye çalıştığı algıyı besleyen yayınlara imza attı. Görece "mutedil" yayın yapıyormuş gibi gözüken *Milliyet* gazetesinin onlarca insanın hayatını kaybettiği müdahalenin ertesi günü attığı manşet bu tavrın en çarpıcı örneğiydi.

Ölüm oruçları açlık grevinden farklı olarak süresiz, aralıksız devam eden ve su ve B1 vitamini dışında hiçbir mineralin alınmadığı, bu yüzden de ölümlerin 2 ay içerisinde peş peşe ortaya çıkabildiği bir eylem biçimiydi. Eylemin ilk günlerini devlet büyük bir kayıtsızlıkla izlerken, ana akım medyada "eylemcilerin" gerçekte açlık grevi yapmadıklarına, aslında gizlice "yediklerine" dair haberler yapılıyordu. Öte yandan eylemin ikinci ayından itibaren ölüm oruçları toplumun farklı kesimlerinde duyarlılık yaratmaya ve ülke siyasetinde gündemin başına yerleşmeye başlamıştı. Eylemcilerin ölüm orucunu kararlılıkla sürdürdüğünü fark eden ve peş peşe gelecek ölümlerin yaratacağı siyasi etkiyi göze alamayacağını anlayan devlet ise cezaevlerine askerî bir operasyon yaparak eylemi bitirmeyi planlıyordu. Bir yandan da İçişleri Bakanı Sadettin Tantan ve Adalet Bakanı Hikmet Sami Türk kamuoyuna eylemcilerle gö-

rüşmelerin ve pazarlıkların yapıldığı bilgisini aktarıyordu. Bu görüşmelerin olumlu sonuçlanacağına dair halen umutların mevcut olduğu 19 Aralık 2000 sabahı hükûmet, uzun süredir hazırlıklarını yapmakta olduğu anlaşılan "askerî" operasyonun talimatını verdi. Toplamda yirmi cezaevine eşzamanlı olarak yapılan ve jandarmanın özellikle Bayrampaşa ve Ümraniye Cezaevleri'nde büyük bir direnişle karşılaştığı, gaz bombalarının ve ateşli silahların kullanıldığı operasyonda 2'si asker 30 kişi hayatını kaybetti. Cezaevlerinden çıkarılarak hastaneye kaldırılan ölüm orucundaki mahkûmların büyük bir çoğunluğu tedaviyi kabul etmediler. Böylesine büyük bir can kaybının olduğu katliama devlet ve medya tarafından verilen "Hayata Dönüş Operasyonu" ismi; müdahalede ölen 28 mahkûm yanında müdahale sonrasındaki günlerde de uzun süre devam eden ölüm oruçlarında 122 kişinin daha hayatını kaybettiği düşünüldüğünde "akla zarar" bir ideolojik manipülasyondu.

Operasyon sonrasında devlet uzun vadedeki siyasi hedefine ulaştı denilebilir. Zira 19 Aralık Operasyonu sonrasında legal siyaset alanı dışında faaliyet gösteren devrimci-demokrat örgütler gittikçe zayıflayarak daha da marjinalleştirildi. 2000 yılındaki ölüm oruçları modern tarihin en uzun süren ve en fazla can kaybının yaşandığı açlık grevleri olarak[138] Türkiye siyasal yaşamının karanlık sayfalarına bir yenisinin eklenmesi anlamına geliyordu.

Büyük çöküş: 2000-2001 ekonomik krizi

İktidarının ilk yıllarında DSP-MHP-ANAP hükûmetinin karşılaştığı diğer bir önemli siyasal mesele Mayıs 2000'de görev süresi dolan Süleyman Demirel'in yerine seçilecek cumhurbaşkanının kim olacağıydı. Demirel, 28 Şubat restorasyonunda, eski partisi DYP aleyhine bile olsa askerin ve sermaye çevrelerinin beklentilerini karşılayacak çok kilit müdahalelerde bulunmuş ve bu bakımdan da bu çevreler için devletin bekasını korumaya yönelik bir içgörüye ve akla sahip partiler üstü bir "devlet adamı" izlenimi kazanmıştı. 28 Şubat sürecinden sonra kurulan geçiş hükûmetinin içerisinde yer almış ve daha sonra da Öcalan'ın yakalanışını ülkeye duyurmuş Ecevit de eski siyasi hasmı Demirel'e benzer refleksler göstererek benzer bir izlenimi inşa edebilmişti. 18 Nisan 1999 seçimlerinden sonra oluşan mecliste Fazilet Partisi İstanbul milletvekili Merve Kavakçı'nın türbanıyla yemin etme girişimi karşısında kürsüye çıkarak, alkışlar eşliğinde "burası devletin en yüce kurumudur; burada görev yapanlar devletin geleneklerine kurallarına uymak zorundadır; burası devlete meydan okunacak yer değildir" şeklinde bir konuşma yaptığında bir zamanlar "Karaoğlan" sıfatıyla anılan Ecevit'in "emektar devlet adamı" imajı iyice pekişmişti. Tüm bunlar düşünüldüğünde Ecevit'in yeni cumhurbaşkanlığı seçiminde önünde iki seçenek vardı: ya bir süredir aynı kendisi gibi devlet aklının temsilcisi rolünü benimsemiş Demirel'in cumhurbaşkanlığının devam etmesini sağlamak ya da 28 Şubat'taki restorasyon süreciyle uyumlu bir partiler üstü bir adayı desteklemek. Birincisini yapabilmek Meclis tarafından cumhurbaşkanlarının ikinci kez seçilebilmelerini sağlayacak bir anayasa değişikliği gerektirdiğinden epey zordu. Meclisteki pek çok milletvekili için halen bir siyasetçi, Fazilet Partisi içinse 28 Şubat'ın ana aktörü olarak görülen Demirel için böyle bir anayasa değişikliğinde uzlaşma sağlanamadı; ve nitekim mecliste yapılan oylamada söz konusu değişiklik önerisi için yeterli çoğunluk çıkmadı. Ecevit bunun

[138] Patrick Anderson, "To Lie Down to Death for Days: The Turkish Hunger Strike, 2000- 2003", *Cultural Studies* 18: 6 (2004), 816-846

üzerine ikinci seçeneğe yönelmek durumunda kaldı ve diğer partilerle de anlaşarak Anayasa Mahkemesi başkanı Ahmet Necdet Sezer'i cumhurbaşkanı adayı olarak önerdi. 5 Mayıs 2000'de Fazilet Partisi'nin ve bazı MHP'lilerin karşı oylarına rağmen Sezer üçüncü turda Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı seçilmiş oldu.

Ecevit'in önce Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanlığını neden zorlamaya çalıştığı Ahmet Necdet Sezer'in ilk yıllarında gösterdiği performansla anlaşılır hale geliyordu. Sezer 28 Şubat restorasyonuyla uyumlu bir profil sergileyecek düzeyde "laiklik" hassasiyetine sahip bir bürokrattı. Fakat, her gün bir başka noktadan patlak veren siyasi ve ekonomik krizleri aşmakiçin gereken hızlı hukuki ve yönetsel revizyonlara ayak uyduramayacak derecede de devlet geleneğine ve onun hukuki/kurumsal mevzuatına katı şekilde bağlıydı. Oysa, dönem, Sezer gibi kararlarının tek referansı devlet teamülü ve hukuki metinler olan katı bürokratların dönemi değildi. Demirel ve Ecevit gibi düzen ve istikrar uğruna gerektiğinde "devletin güvenliği" kılıcını çekip sistem içindeki kimi çıkıntıları törpüleyecek yeri geldiğinde rejimin yerleşik ama üst üste gelen krizler karşısında işlevsiz kalmış özelliklerinden feragat edebilecek esnekliğe ve pragmatizme sahip "görev adamlarının" dönemiydi. Bu iki profil arasındaki çatışma Ecevit ve Sezer arasındaki bir dizi gerginlikte kendisini gösterdi. Sezer, önce hükûmetin memurların işten çıkarılmasını kolaylaştıran bir Kanun Hükmündeki Kararnameyi (KHK) herhangi bir politik saikle değil mevzuata uygunluk üzerinden meclise geri gönderdi. Ardından neoliberal dönüşümün o dönemki kilit unsurlarından birisi olan kamu bankalarının özelleştirilmesine dair başka bir KHK'yı onaylamadığında Ecevit'in şu sert sözlerine maruz kaldı: "Sayın Sezer kendisini âdeta Anayasa Mahkemesi yerine koymaktadır. Bu durum devlet yönetiminde ciddi sorunlara yol açabilir." Sezer tarafından reddedilen bu KHK'lar elbette cumhurbaşkanlığı makamına tekrar ve tekrar geri gönderilerek onaylatılabilirdi; ama neoliberal birikimin uluslararası piyasalara sıkıca bağımlı hassas dengeleri düşünüldüğünde hızlı hareket etmek gerekiyordu; ve Sezer olanca bürokrat "katılığıyla" bu hızı kesiyordu. Kısacası gerektiğinde "hukukun etrafından dolanarak" son derece hızlı kararlarla ülkeyi değişen piyasa koşullarına ve küresel siyasi/ekonomik dinamiklere göre "ayarlamanın" bir meziyet sayıldığı neoliberalizm döneminde Sezer'in bir "anomali" olduğu açığa çıkmıştı.

Devlet içerisindeki çatlağın kendisini en çarpıcı ve "dramatik" bir şekilde gösterdiği anlardan birisi ise 2001 Şubat'ındaki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yaşanacaktı. Ahmet Necdet Sezer söz konusu toplantıda Devlet Denetleme Kurulu'nun statüsü üzerine konuşurken hükûmetin bazı yolsuzluklara siyasi nedenlerle göz yumduğu iddiasıyla elindeki anayasa kitapçığını başbakan Bülent Ecevit'in önüne doğru fırlattı. Başlı başına önemli bir siyasi krize işaret eden "anayasa fırlatma olayı" daha çok hemen ertesi gün cereyan eden büyük bir ekonomik krizin bir parçası olarak değerlendirildi. Türk lirasının yaklaşık yüzde 50 oranında değer kaybettiği, 2000 yılında yüzde 6,5 olan resmî yıllık işsizlik oranının 2003 yılına gelindiğinde yüzde 10,5'a tırmandığı ve reel ücretlerin bir gecede ciddi oranda düştüğü Türkiye tarihinin bu en büyük ekonomik krizinin Sezer'in Ecevit'e anayasa fırlatmasıyla bağlantısı ancak zamanlama açısından kurulabilir. Bir önceki bölümde anlatıldığı gibi önce Kasım 2000'de piyasaları sallayan daha sonra da 2001 Şubat'ında iyice derinleşen ekonomik kriz daha çok yabancı sermaye akışına bağlı neoliberal büyüme politikasının kırılganlığının bir eseriydi. IMF'nin yönlendiriciliğinde uyguladığı para politikasının çökmesiyle tam bir

çaresizlik içerisine giren hükûmet krizden yaklaşık bir ay sonra o zamanlar Dünya Bankası Başkan Yardımcılığı'nı yürüten Kemal Derviş'i Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak atadı. Derviş'in vazifesi krizden çıkış için Türkiye'ye yeni bir kredi paketi sağlayan IMF'nin de önerdiği bankaların yeniden düzenlenmesi, kamu harcamalarının kısılması ve kamu kuruluşlarının hızla özelleştirilmesi gibi hedeflere uygun politikaları yürürlüğe koymaktı.

Bu politikalar demeti "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" başlığı altında sunuluyor ve çoğunlukla hiçbir siyasi tartışmaya açılmadan bir aciliyet görüntüsü altında icra ediliyordu. Ekonomi yönetiminin, tam bir serbesti içerisinde kararlar alan hükûmet dışındaki bir teknokrata teslim edilmesi neoliberal dönemde "siyasetsizleşme" sürecinin doruğa ulaştığını işaret ediyordu. Zira ne tür siyasi reformların hayata geçirileceğinin Kopenhag Kriterleri, ekonomi politikasının ise IMF tarafından belirlendiği bir ülkede halkın taleplerinin veya örgütlü baskısının siyasi kararlara yansıması düşünülemezdi. Mevcut hükûmet bileşenlerinin bile kendi inisiyatifini ortaya koyamadığı bir ortamda siyaset devre dışı bırakılıyor; koalisyon ortakları DSP, MHP ve ANAP'ın birer siyasi parti olarak varlıkları anlamsızlaşıyordu. Binlerce şirketin ve fabrikanın kapanmasıyla hızla büyüyen işsizlik ve reel ücretlerde bir gecede yaşanan sert düşüş göz önüne alındığında 2001 Krizi en çok toplumun çoğunluğunu oluşturan emekçileri sarsmıştı. Bu yüzden de toplumun geniş kesimleri içinde, başta hükûmet partileri olmak üzere merkezdeki bütün siyasal parti, kurum ve liderlere ve aslında siyasetin bir bütün olarak kendisine karşı büyük bir güvensizlik ve derin bir yabancılaşma hissi hasıl oldu.[139] 12 Eylül ile büyük darbe almış 1980'li yılların sonunda geçici bir yükselişe geçmiş, fakat 2000'li yıllara girilirken halen dağınık ve etkisiz vaziyetinden çıkamamış Türkiye solu ve işçi hareketi ortaya çıkan bu hegemonya bunalımını değerlendirebilecek bir güç ve iradeye sahip olamadı.

2002 seçimlerine doğru

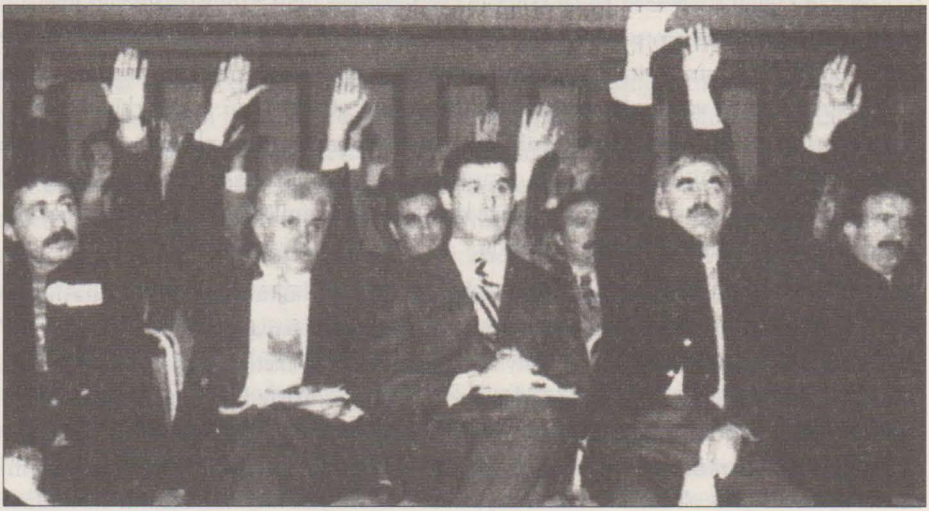
Her ne kadar ekonominin yönetiminin partiler üstü bir konumda olan Kemal Derviş'e devredilmesiyle yerli ve uluslararası sermayenin kaygıları biraz azaltılmış olsa da siyasal erk içerisindeki kilitlenme ve eşgüdümsüzlük varlığını kriz sonrasında da devam ettiriyordu. Kendi kırmızı çizgileri 1999'da koalisyon ortağı olduktan sonra çoktan ihlal edilmiş olan MHP ve lideri Bahçeli kendi tabanı nezdinde de itibar kaybettiğinin farkında olarak AB uyum paketi çerçevesinde, Öcalan'ın infazını engelleyecek olan idam cezasının kaldırılması düzenlemesine ve anadilde eğitim reformuna ciddi itirazlar getiriyor ve koalisyonun bu yönde yol almasını engelliyordu. Bu arada 77 yaşındaki Bülent Ecevit'in 2002'den beri kötüleştiği anlaşılan sağlık sorunları ve bunun kimi emarelerinin medya aracılığıyla kamuoyuna yansıtılması DSP üzerindeki baskıyı arttırıyordu. Ecevit'in sağlığından yola çıkılarak bu partinin böylesine "hassas" bir geçiş sürecinin gerektirdiği liderlik kapasitesine sahip olup olmadığı medyanın gözde tartışma konularından biri haline gelmişti. Üstelik, Ecevit ve partisi 11 Eylül 2001'deki El Kaide saldırısı sonrasında yavaş yavaş ısıtılmakta olan ABD'nin Ortadoğu'ya olası müdahalesinde Türkiye'ye yön verecek ve alacağı kararları topluma kabul ettirebilecek meşruiyete sahip değildi. Kısacası 2001 krizi sonrası özellikle hükûmet partilerini gittikçe anlamsızlaştıran ve itibarsızlaştıran bir tabloyla karşı karşıya kalınmıştı.

[139] Tuğal, *Passive Revolution*, 37.

Partiler ekonominin yönetiminde hiçbir inisiyatife sahip değillerdi; kapsamı ve içeriği kendileri tarafından belirlenmemiş uyum reformları konusunda kendi içlerinde bir uzlaşma sağlayamamış durumdaydılar; MHP kendi geleneksel tabanına yabancılaşmaya başlamıştı; Ecevit'in sağlığı üzerinden hedef tahtasına yerleştirilen DSP halk karşısındaki itibarını çoktan yitirmekle kalmamış, sermaye sınıfı için bir tercih olmaktan da çok uzaklaşmıştı; bir önceki dönemde yolsuzluk iddiaları ile gündeme gelen ANAP ise 2001 krizinin geçmişteki müsebbiplerinden ve vakti çoktan geçmiş bir parti olarak görülüyordu. Partiler bir hegemonyanın en temel unsuru olan "burjuvazinin" çıkarlarını toplumun genel çıkarları gibi gösterme yetisini çoktan yitirmişlerdi. Kabineye dışarıdan gönderilen Derviş'in ne söyleyeceği, nasıl politikalar izleyeceği kriz sonrasında paniğe kapılan halk kesimlerinin ilgisini siyasi partilerin laf dalaşından daha fazla ilgilendiriyordu.

Bu koşulların varlığında AB ve IMF ekseninde yönlendirilen hükûmet politikalarına mesafe koymak isteyen MHP lideri Devlet Bahçeli, kendisini artık toparlanması güç gözüken DSP ve ANAP'tan ayırt etmek ve parti çizgisiyle uyumsuz reform paketlerini onaylamaktan uzak durmak maksadıyla 3 Kasım 2002'de erken seçim yapılmasını istedi. Erken bir seçimin kendi partileri için doğurabileceği olumsuz sonuçların farkında olan DSP ve ANAP, deneseler de Bahçeli'yi bu kararından vazgeçiremediler. 2001 krizi sonrasında artık pek çok yeni ihtimale açık hale gelecek kadar yönünü kaybeden düzen siyaseti erken seçimin kaçınılmaz olduğunun hissedilmesinin ardından Kasım ayına kadar epey sürprizlerle dolu bir dönem geçirdi. Bir dönemler Ecevit'in sağ kolu olarak bilinen Hüsamettin Özkan, AB entegrasyonu sürecinde iyice öne çıkmış olan Dışişleri Bakanı İsmail Cem önce DSP'den istifa ettiler ve daha sonra kendilerini takip eden diğer 62 milletvekiliyle birlikte 22 Temmuz'da Yeni Türkiye Partisi'ni (YTP) kurdular. Partinin genel başkanı İsmail Cem, DSP'nin itibarının ve oy desteğinin azaldığı bir ortamda YTP'nin Kasım'daki genel seçimlerde büyük bir çıkış yakalayacağını umuyordu. Öte yandan YTP'liler bir yandan da eski partilerinin müsebbibi sayıldığı 2001 krizinden çıkış programının temsilciliğini yapmak istiyorlar ve bu yüzden Kemal Derviş'in partilerine katılmasını seçimlerdeki performansları açısından çok kritik görüyorlardı. Ne var ki, İsmail Cem'in tüm ısrarlarına rağmen Kemal Derviş YTP'ye değil, Deniz Baykal'ın liderliğindeki CHP'ye katılınca YTP ekibinin bütün stratejisi çöktü. Bu arada Çukurova ve Kepez Elektrik dışında pek çok gazete ve televizyon kanalı ve iki tane de bankanın sahibi olan o dönemdeki Türkiye'deki en güçlü sermaye gruplarından biri olan Uzan ailesinden Cem Uzan, Genç Parti isminde bir parti kurarak sahip olduğu maddi olanakları ışıltılı bir seçim kampanyasına yatırmaya başlamıştı. Cem Uzan, bazı ünlü şarkıcıların konserleri ve ücretsiz yemek dağıtımı ile birleştirdiği seçim mitinglerinde milliyetçi sembolleri de tüketen son derece bıçkın ve lümpen bir üslup kullanıyor, özellikle 2002 kriziyle büyük bir yıkıma uğrayan esnaf ve memur kesimin mevcut siyasi partilerin tümüne olan öfkesini arkasına almaya çalışıyordu. Kısacası, Türkiye'deki düzen siyaseti neoliberalizmin hegemonyasını yeniden toparlayacak bir bütünlükten uzak gözüküyor, ortada üzerinde iktidar bloğunun bütün unsurlarının (yani sermayenin hâkim fraksiyonlarının) uzlaştığı somut bir plan ve yöntem bulunmuyordu. Meşruiyetini yitirmiş düzen partileri içerisinden çıkan yeni oluşumlar ise bu belirsizlik ortamını sıfırdan bir çıkış yapma imkânı telakki ediyorlardı. Bu bunalım ortamında burjuvazi ve ana akım medya içerisinde askerin siyaset alanına bir kez daha müdahale

etmesini veya iktidarın tamamen bürokratlardan ve ekonomistlerden oluşan bir teknokratlar ekibine devredilmesini tek çare olarak gören eğilimler ortaya çıksa da böyle bir seçenek doğurabileceği daha derin sorunlar yüzünden pek karşılık bulamadı.

Türkiye siyasal hayatında Nuri Demirağ'ın Milli Kalkınma Partisi'nden sonra bir burjuvanın siyasal parti kurma yönündeki ikinci girişimi Cem Boyner'den geldi. TÜSİAD başkanlığı da yapan Cem Boyner uzun bir hazırlık sürecinden sonra öncülük ettiği Yeni Demokrasi Hareketi'ni (YDH) 22 Aralık 1994'te partileştirdi. Partinin kurucuları arasında Asaf Savaş Akat, Kâzım Berzeg, Cengiz Çandar, Kemal Derviş, Zülfü Dicleli, Hüseyin Ergün, Ümit Fırat, Etyen Mahçupyan, Soli Özel, Şerif Mardin gibi isimler vardı. YDH liberal bir partiydi ve medya tarafından büyük bir destek görmüştü. Buna karşılık katıldığı ilk seçim olan 1995 milletvekili genel seçimlerinde 133.889 (binde 48) oy alabildi. Cem Boyner, bu seçim sonucundan sonra YDH'den istifa etti. Partinin genel başkanlığı bir süre eski sosyalist Hüseyin Ergün tarafından üstlenilse de yaşamını fazla sürdüremedi. YDH 1997 yılında kendini feshetti [Fotoğraf: *Cumhuriyet* 23. 12.1994, 5].

2001 krizini takip eden 15 yıl içerisinde Türkiye'nin siyasal ve toplumsal hayatında köklü bir altüst oluşun yollarını döşeyecek olan asıl değişim ise Milli Görüş Hareketi içerisinde yaşanıyordu. Refah Partisi'nin kapatılmasının ardından onun yerine kurulan Fazilet Partisi içerisinde Erbakan'ın geleneksel çizgisine mesafeli ve hatta muhalif bir konum alan görece genç bir kadronun mayalandığını daha önce belirtmiştik. Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün başını çektiği bu ekip partinin 28 Şubat sürecine giden yolda ve sonrasında dengeli ve akılcı bir politika izleyemediğini ve kendisine sunulan iktidar fırsatını iyi değerlendiremediğini düşünüyorlardı. Milli Görüş'ün geleneksel çizgisinin küresel dünyanın yeni "realiteleriyle" uyumsuz ve ülke içinde de sermaye kesimini ve siyasal istikrarsızlıktan yılmış olan geniş kitleleri kapsayamayacak derecede katı olduğu kanısındaydılar. Son otuz yıldır krizden krize sürüklenen bir ülkede belirsizliğe karşı istikrarı vurgulayarak iktidar adayı olabilecek bir partinin başta asker olmak üzere devlet içerisindeki yerleşik güç merkezleriyle daha uzlaşmacı ve küresel ve ulusal sermaye çevreleriyle daha barışık bir ilişki geliştirmesi gerektiğinin farkındaydılar.

Aynı farkındalık, önceki sayfalarda bahsettiğimiz gibi 28 Şubat'tan kendisine yönelik "dersleri çıkaran" İslamcı sermaye için de geçerliydi. Sermaye büyüklüğü açısından belirli bir eşiği aştıktan sonra küresel kapitalist ağlarla ilişki içerisine giren ve bu açıdan da neoliberal projenin istikrarını gözeten İslamcı sermaye, halen 1970'lerin üçüncü dünyacı İslamcı retoriğine

yaslanmaya bir ölçüde devam eden isimlerin yer aldığı "ak saçlılara" (Erbakan ekibine) değil yenilikçilere bel bağlıyorlardı. 11 Eylül 2001'de radikal İslamcı El-Kaide örgütünün New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne yaptıkları saldırının ardından egemen küresel aktörlerin radikal İslama karşı alarma geçtikleri uluslararası siyasi konjonktür de "yenilikçiler" tarafından benimsenen böyle bir uyumlu İslami kimliğin sadece Türkiye değil dünya ölçeğinde de bir karşılık ve yankı bulmasını sağlıyordu. Kısacası AKP gibi bir partinin siyasi kimliği ve söylemi son derece elverişli ulusal ve uluslararası siyasi bağlamda kendisine alan açabildi.

Milli Görüş Hareketi'nin içindeki bu kaynama kendisini en açık bir şekilde 14 Mayıs 2000'deki Fazilet Partisi kongresinde gösterdi. Kongrede genel başkanlık için Erbakan çizgisindeki Recai Kutan ile yenilikçi kanadın önde gelen ismi Abdullah Gül yarışıyordu. Oylama sonucunda, genel başkanlığa Recai Kutan 633 oyla seçilmiş olsa bile Abdullah Gül'ün parti örgütü içerisinde Erbakan ekibinin gücüne rağmen 521 oy alabilmesi yenilikçi kanadın hiç de azımsanmayacak bir tesire sahip olduğunu gösterdi.

Gül'ün aldığı oy esas olarak Recep Tayyip Erdoğan'ın da hanesine yazılabilirdi. Zira Recep Tayyip Erdoğan, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığına başladığı dönemden itibaren halk nezdinde tanıdık bir siyasal figür haline gelmiş, parti içerisinde kendi ağırlığını arttırmış ve çeşitli sermaye kesimleri ve siyasetçilerle bağlantılar kurmuştu. Parti içerisindeki önemli bir kesim arasında da Erbakan'ın veliahtı olarak görülüyor ve Fazilet Partisi'ndeki Erbakan hâkimiyetinden rahatsız kesimleri kendisine çekiyordu. 1997 sonunda 20 kişilik MÜSİAD üyesi sermayedarla gittiği Siirt'te yaptığı bir konuşmada içerisinde "Türkiye'de düşünce özgürlüğü yok ve ırk ayrımı yapılıyor. Referansımız İslamiyet. Bizi hiçbir zaman sindiremezler. Batı insanının bile inanç hürriyeti var. Türkiye'de neden buna saygı gösterilmiyor? Minareler süngümüz, kubbeler miğferimiz, camiler kışlalarımız, müminler asker" şeklinde ifadeler geçen bir konuşma yapması Erdoğan'ın siyasi hayatı için bir dönüm noktasıydı. Bu konuşmanın ardından hakkında Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından "halkı sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik ettiği" gerekçesiyle dava açıldı; 10 ay hapis cezası aldı ve belediye başkanlığı düştü.

Erdoğan 26 Mart 1999'da çekmeye başlayacağı hapis cezasını daha başından itibaren muhafazakâr kesimde kendi toplumsal etkisini genişletecek bir siyasal performansa dönüştürdü. Teslim olmadan önce yaptığı ve "dokunaklı" ifadelerle süslediği veda konuşması bir miting havasında geçmişti. Dört ay sürecek hapishane günlerinde her gün kendisini ziyarete gelen kalabalık insan gruplarıyla "hasbıhal" ediyor, dışarıda ise hapse girmeden önce doldurduğu "Bu Şarkı Burada Bitmez" isimli kendi sesinden şiirler içeren kasetinin satışları patlıyordu. Tayyip Erdoğan böylelikle yıllardır çizmeye çalıştığı "başarılı ve iş bitirici siyasetçi" imajını halkı için çile çeken "mağdur bir gönül insanı" izlenimiyle birleştirmeyi başardı. Bu, Milli Görüş Hareketi içerisinde Necmettin Erbakan'ın karşısına onun iradesinden özerk yeni bir doğal liderin ortaya çıkması anlamına geliyordu. Fazilet Partisi içerisinde 2000'deki kongrede ortaya çıkan yenilikçilerin gücü bu bakımdan önemli ölçüde Erdoğan'ın adım adım ördüğü toplumsal ve siyasal etkiden de besleniyordu.

Fazilet Partisi'nde güç biriktirmiş olan "yenilikçiler" kendi oluşumlarını yaratmak için ihtiyaç duydukları fırsatı 22 Haziran 2001'de Fazilet Partisi'ne 1999 yılında açılan kapatma

davasının parti aleyhinde sonuçlanmasıyla buldular. Kapatma davası sonrası gelenekçi ekip Temmuz ayında kurdukları Saadet Partisi'ni toparlamaya çalışırken, yenilikçiler bu çalışmaların içerisinde yer almayarak çok uzun zamandır hazırlıklarını yaptıkları Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin kuruluşunu ilan ettiler. Partinin ilk genel başkanı olan Erdoğan Milli Görüş Hareketi'nin önemli isimlerinden Bülent Arınç ve Ertuğrul Yalçınbayır gibi isimleri de yanına çekebilmişti. Erken seçim kararının alındığı 2002 yılında AKP daha sonra Erkan Mumcu, Hasan Özyer ve Miraç Akdoğan gibi ANAP'tan ümidini kesen merkez sağın bazı önemli isimlerini de bünyesine katarak hem genişledi hem de Milli Görüş Hareketi'nin devamı olmadığına dair vermeye çalıştığı izlenimi pekiştirdi.

Yukarıda anlattığımız tablo içerisinde bir hegemonya krizine karşılık gelen siyasi boşluk Kasım 2002'deki seçimlerde kendisini uzun süredir iktidara hazırlayan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tarafından doldurulacaktı. AKP daha ilk yıllarından itibaren bir türlü sağlam bir toplumsal desteğe ve meşruiyete kavuşamayan neoliberal birikim rejimine önce taze kan aşılayacak, ardından da onu toplumsalın bütün alanlarında hâkim kılan yeni bir hegemonya projesini hayata geçirecekti.

DÜNYAYLA İLİŞKİLER

Darbenin dış politikası

12 Eylül darbesiyle ortaya çıkan üç yıllık askerî rejimin genel karakteri ile ABD'nin Ronald Reagan döneminde benimsediği yeni anti-komünist strateji arasında belirgin bir uyum söz konusuydu. Reagan yönetimi 1970'lerin son yıllarında SSCB'nin Afganistan'a müdahalesi, Nikaragua'da sosyalist bir yönetimin iş başına gelmesi gibi komünist bloğun uluslararası alanda yayılım alanını yeniden genişleten gelişmeler karşısında daha şahin politikalar oynamaya soyunmuştu. Buna bir de İran'da gerçekleşen Amerikan karşıtı İslami devrimle beraber ABD'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden birini kaybetmesini eklemek gerekir. Bölgesel siyasi dengelerdeki bu değişimin Ortadoğu'da Amerikancı bloğun sağlamlaştırılması ihtiyacını daha yakıcı hale getirdiği bir ortamda ABD'nin Türkiye'deki anti-komünist darbe yönetiminden son derece memnun olması anlaşılır bir durumdur. Evren yönetimindeki askerî diktatörlük de bu memnuniyeti perçinleyecek adımlar atmaktan geri durmamıştır. Darbe yönetimi, bu doğrultuda, daha önce ayak diretilen Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dahil edilmesi önerisine onay verdi; Ortadoğu'da Mısır, Suudi Arabistan gibi ABD yanlısı ve İran karşıtı devletlerle ilişkileri sıkılaştırdı ve Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile ülke topraklarında daha sonra ABD tarafından Irak'a yönelik saldırılarda kullanılacak NATO hava üslerinin açılmasına rıza gösterdi.

Bugün Avrupa Birliği'nin resmî yazılı metinlerinin, kurumlarının ve temsilcilerinin "demokrasi", "insan hakları" ve özgürlükler" üzerine kurulu söylemine bakan birisi o zamanki adıyla Avrupa Birliği'nin 12 Eylül diktatörlüğüyle hiçbir ilişki kurmamasını ve onu uluslararası camiadan dışlamasını bekleyebilir. Fakat Soğuk Savaş koşullarında bu böyle olmamış "mevzu anti-komünizmse gerisi teferruattır" ilkesi AT nezdinde de sarsılmamıştır. 1980 Darbesi'nin hemen sonrasında hem Avrupa Konseyi'nde hem de Avrupa Birliği'nde darbe yönetimini ta-

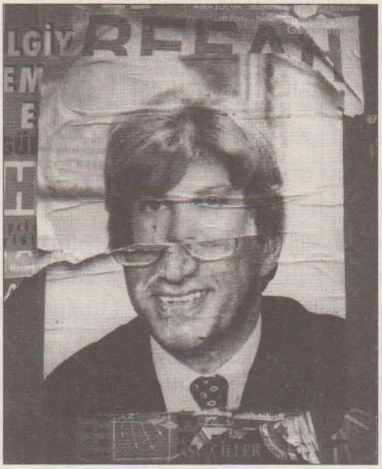
nıyan kararlar alınması şüphesiz Evren yönetiminin içteki baskı politikalarına daha da fazla cesaret vermiştir. Her ne kadar sonraki süreçte darbe yönetimi şiddetini iyice ölçüsüz boyutlara taşıdığında özellikle Avrupa'daki sol/sosyalist partilerin ve kamuoyunun baskısıyla Avrupa Parlamentosu'nda Türkiye'ye yönelik uyarıcı nitelikte kararlar alınsa da ilişkiler darbe yönetimi boyunca devam edebildi.

ANAP ve "Büyük Güçler"

ANAP'ın söylem ve icraatlarıyla piyasa ekonomisine, özelleştirmelere ve bireyciliğe yaptığı vurgu 1980'lerin başında Ronald Reagan tarafından ABD'de ve Margaret Thatcher tarafından İngiltere'de benimsenen neoliberal yeni sağ politikalara paraleldi. Üstelik özellikle Özal'ın şahsında cisimleşmiş olan piyasayla uyumlu bir İslami-muhafazakâr kimlik o dönemde Batı karşıtı eğilimler sergileyen İran'daki teokratik Şii iktidarına karşı ABD için ideal bir alternatifi temsil ediyordu. İdeoloji düzeyindeki bu uyumun dış politikadaki karşılığı ABD'den Türkiye'ye gelmeye devam eden askerî ve ekonomik yardımlardı. Özal iktidarının ilk iki yılında bu askerî ve ekonomik yardımlar 1980-1990 arası dönemdeki zirve noktasına ulaştı. Diğer yandan bu yardımların miktarı ve sürekliliği Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki tutumundan etkilenebiliyordu.

1980'lerin ortalarından itibaren ABD, Türkiye'nin Kıbrıs politikasında daha uzlaşmacı bir tavır sergilemesini yardımın ön koşullarından birisi olarak belirleme eğilimi gösterdi. Bunun arkasındaki nedenlerden birisi Yunanistan'da 1981 yılında iktidara gelen Andreas Papandreu yönetimindeki sosyalist parti iktidarının ABD ve NATO ekseninden ayrılma yönünde eğilimler göstermesi, buna karşılık ABD'nin de Kıbrıs meselesindeki edilgenlik yüzünden Yunanistan'ın Batı bloğundan büsbütün ayrılmasını engellemek istemesiydi. Özal'ın iktidarının daha ilk günlerinde Kuzey'deki Türk yönetiminin 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adıyla bağımsızlığını ilan etmesi Kıbrıs meselesini iyice içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Kıbrıs meselesinde NATO içindeki dengeleri sarsmayacak ve kapitalist bloğun stratejik hedeflerine uygun bir çözüm arayışı içinde olan ABD'nin bu konudaki cılız telkinleri Türkiye üzerinde pek bir etki doğuramadı. Zira uzun yıllar boyunca ülke içindeki milliyetçi hegemonyayı beslemek ve gerektiğinde kitlesel milliyetçi hareketlenmelere kanal açmak için bir tür ortak milli dava olarak inşa edilen Kıbrıs meselesinde geri adım atmak mevcut hükûmetin içteki meşruiyetine halel getirebilirdi. Diğer yandan Türkiye dışında hiçbir ülkenin tanımadığı bir ülke olarak KKTC'nin statüsü bu tarihten itibaren özellikle Türkiye-AB ilişkilerinde önemli sorun alanlarından biri haline geldi. 1983'ten bu yana varlığını sürdüren KKTC'nin bir yandan resmî düzeyde egemen bir devlet gibi örgütlenip diğer yandan siyasal ve ekonomik anlamda Türkiye'ye tam bir bağımlılık içinde olması ilerleyen yıllarda çözümsüzlükten bıkmış ve geleceğinden endişe eden Kıbrıslı Türk halkının tepkisine yol açacaktı.

ANAP hükûmeti askerî darbeyle bir süre duraksayan Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkilerini yeniden canlandırma ve hatta Türkiye'yi tam anlamıyla AT'ye entegre etme hedefini önüne koymuştu. O dönemlerde Türkiye'nin ihracata dayalı bir büyüme modeline yönel-

[Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 392].

Mesut Yılmaz, Tansu Çiller ve Merkez Sağın Eriyişi

Mesut Yılmaz 1983 yılında siyasi faaliyete geçen Anavatan Partisi'nin kurucu üyesi ve parti kurulduğunda genel başkan yardımcısıydı. 1991 ile 2002 yılları arasında ANAP genel başkanlığı görevini yürüttü. 1991 ile 1998 yılları arasında çeşitli aralıklarla 3 ayrı dönemde başbakanlık yaptı. Türkiye'de AKP'li yılların başlangıcını işaret eden 3 Kasım 2002 seçimlerinde partisi barajı aşamayınca ANAP'taki siyasi hayatı sona erdi. En son olarak 2007 genel seçimlerinde Rize'den bağımsız milletvekili olarak TBMM'de yer aldı. 2011 seçimlerinin ardından ise fiilî siyasi hayatı sona erdi.

Mesut Yılmaz 6 Kasım 1947'de İstanbul'da doğdu. Babası Hasan Bey, İstanbul'da konfeksiyon sektöründe faaliyet gösteren Rizeli zengin bir iş adamı, annesi Güzide Hanım ise İstanbullu bir ailenin iyi eğitim almış kızıydı. Yılmaz'ın siyasete ilgi duymasında asıl etkili olan kişi ise, amcası yani, 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti'den Rize milletvekili olan eski Bursa savcısı İzzet Akçal'dı (İzzet Bey soyadı kanunu çıktıktan sonra ailenin diğer fertlerinin aksine Akçal soyadını almayı tercih etmişti).

Nüfuzlu ve "politik" bir aile çevresinde yer almanın da etkisiyle Mesut Yılmaz üniversite sınavlarında tercihini Ankara Üniversite Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden yana kullandı. 12 Eylül darbesi sonrasında Türkiye siyaseti askerî yönetim altında yeniden dizayn edilirken 1983 seçimlerine katılmak için yeni bir parti kurma arayışında olan Turgut Özal'ın davet ettiği isimler arasında Mesut Yılmaz da yer aldı. Yılmaz'ın ailesinin sağ siyasetteki geçmişi, 12 Eylül öncesindeki siyasal kamplaşmada aktif bir taraf olmaktan imtina etmesi sayesinde asker karşısında sahip olduğu meşruiyet onun Özal'ın liderliğindeki ANAP'ın kurucu listesinde yer almasını mümkün kıldı. ANAP'ın diğer iki parti karşısında net bir zafer kazandığı 1983 seçimlerinin ardından milletvekili olan Mesut Yılmaz aynı zamanda yeni kurulan hükûmette Devlet Bakanı ve hükûmet sözcüsü oldu. Yılmaz'ın bir siyasetçi olarak en dikkat çeken yanı herhangi bir demeç verirken çok ağır, soğukkanlı ve düşünerek konuşmasıydı. Siyaset kariyerinin son dönemlerinde kaybolan bu özelliği Yılmaz'ı aynı kulvardaki

diği düşünüldüğünde ülkedeki ucuz emek gücüne dayalı ürünler için Avrupa ülkeleri çok önemli bir pazardı. Öte yandan Yunanistan'ın 1981'de üyeliğe kabul edilmesi ve bu ülkenin Kıbrıs, fır hattı ve kıta sahanlığı gibi Türkiye ile sorunlarını AT üzerinden çözmek gayretiyle engelleyici bir tutum alması bu ilişkilerin gelişmesini engelledi. Bu noktada Özal hükûmeti bir karşı inisiyatif geliştirme umuduyla 1987 yılında AT'ye tam üyelik başvurusu yaptı, fakat iki yıl sonra AT'nin açıklayacağı başvuruyu "şimdilik" askıya alma kararı bu stratejiyi boşa çıkardı. AT böyle bir kararın gerekçesi olarak hem genişlemenin mevcut durumda gündemde olmadığını hem de Türkiye'nin üyelik noktasında siyasi ve ekonomik olarak hazır bulunmadığını ileri sürdü, ama sonraki yıllarda yapılacak başvurular için kapıları açık bırakmayı da ihmal etmedi. Türkiye ile AB arasındaki üyelik talebinden doğan asimetrik ilişki bu tarihten itibaren sadece Türk dış politikasının değil iç siyasetinin de önemli dinamiklerinden biri haline geldi.

diğer sağ siyasetçilerden ayırıyordu. Yılmaz'ın en başlarda yadırganan ve kimi zaman da espri konusu olan bu özelliğinin; söylediği söze içeriğinden daha fazla bir ağırlık katarak bir avantaja dönüşebildiğini de belirtmemiz gerekir.

Mesut Yılmaz ANAP içerisinde 1985'teki kongrede kendisini gösteren özellikle MSP kökenlilerle MHP kökenliler arasındaki çekişmeler karşısında genellikle bağımsız bir konum almaya çalıştı ve daha çok liberal söylemleriyle öne çıktı. Bu "tarafsız" konum; bu çekişmeler karşısında parti içinde bir uzlaşı ve bütünlük kurmaya çalışan Özal'ın Yılmaz'ı parti yönetiminde "dengeleyici" bir unsur olarak korumasına neden oluyordu. 1986 yılındaki kabine değişikliğinde Devlet Bakanlığından Kültür ve Turizm Bakanlığına kaydırıldı. 1987 seçimlerinden sonra kurulan yeni ANAP hükûmet kabinesinde ise kendisine parti içi tartışmalardan daha da özerk bir alan yaratacağı Dışişleri Bakanlığı pozisyonuna atandı. 1989 yılında Özal'ın cumhurbaşkanı olmasının ardından Yıldırım Akbulut başbakanlığında kurulan yeni hükûmette Özal'ın yönlendirmesiyle Dışişleri Bakanlığı görevine devam etti; ayrıca başbakan yardımcılığını da üstlendi.

20 Şubat 1990'da parti içinden işlerine çok karışılmasını gerekçe göstererek Dışişleri Bakanlığından istifa etti ve 8 ay sonra ANAP genel kurulunda yapılacak genel başkanlık seçimlerine hazırlanmaya başladı. Bu dönemde verdiği demeçlerin de gösterdiği gibi Yılmaz parti içinde uzun süredir benimsemiş olduğu liberal-demokratik kimliği daha da yoğun bir şekilde sergilemeye başladı. Türkiye'nin AB üyeliğini (o dönemki ismiyle Avrupa Topluluğu) siyasi hedeflerin en başına yazması bunun göstergesiydi. Bu konum ülkedeki sermaye gruplarından da destek görüyor, sermaye medyası büyük oranda Yılmaz 'ın genel başkanlık arayışına uygun yayınlar yapıyordu. Mesut Yılmaz genel başkanlığa aday olduktan sonra, parti içindeki seçim yarışında tarafsız bir konum alma görüntüsünü vermeye çalışan Turgut Özal'a rağmen, onun eşi Semra Özal'dan açık destek görüyor, bu da Özal ailesinin Yılmaz'ın yanında olduğu algısını yaratıyordu. 15 Haziran 1991'de yapılan kongrede Yılmaz; diğer adaylar Yıldırım Akbulut ve kendisine pek şans tanınmayan Hasan Celal Güzel ile yarışıyordu. Yılmaz ile Akbulut arasında kıyasıya geçen bir yarışın sonunda kongre esnasında kulis faaliyetlerine bizzat katılan Özal ailesinin yardımıyla Mesut Yılmaz kazandı.

Yılmaz genel başkan seçilip başbakanlık koltuğunu devraldığı dönemde ülkeyi erken seçimlere götürerek, bir seçim zaferiyle ANAP'taki ve Türkiye siyasetindeki konumunu güçlendirme arayışı içerisine girecekti. Öte yandan başbakanlığı döneminde özellikle Kürt meselesinde ülkenin kritik bir dönemden geçmekte olduğunu belirtmek gerekir. Erken seçim hesaplarına kilitlenen Yılmaz, başbakanlığı döneminde HEP Diyarbakır il başkanı Vedat Aydın'ın öldürülmesinin ardından yoğunlaşan Kürt siyasetçi ve aydınlara yönelik faili meçhul cinayetler serisine karşı pasif bir tutum takındı.

20 Ekim 1991 erken genel seçimlerine gidilen süreçte Mesut Yılmaz seçim çalışmalarını ünlü Fransız reklamcı Jacques Seguela'nın yönetiminde o güne kadar pek görülmeyen bir tarzda yürütüyordu. Yılmaz; yaşça kendisinden büyük ve uzun yıllardır siyasette olan Demirel, Ecevit ve Erdal İnönü gibi siyasi liderler karşısında kendisinin "gençliğinin" ve "yenilikçiliğinin" vurgulandığı daha çok bir "reklam kampanyasını" andıran seçim yarışının parçası haline gelecekti. ANAP'ın bu "renkli"

Reel sosyalizm çökerken dış politika

Türkiye'nin 1980 ile 1990 yılları arasında Sovyetler Birliği ve diğer eski komünist ülkelerle ilişkileri o dönemdeki reel sosyalizmin içerisine girdiği kriz ile Türkiye'nin neoliberal dönüşümünün ihtiyaçlarının örtüşmesini temsil ediyordu. SSCB'nin 1985'te başlayan Gorbaçov dönemiyle benimsemeye başladığı Perestroyka (siyasal yeniden yapılanma) ve Glastnost (ekonomik ve siyasi olarak dışa açılma) gibi sosyalizmin çözülüşünü hazırlayan liberal politikalar Türkiye ile ticari ilişkilerin gelişmesini de mümkün kılmıştı. Bu dönemde birçok Türk inşaat şirketi Rusya'da yatırım yapma olanağı bulmuş ve sermayelerini büyütme şansı yakalamışlardı. Türkiye de buna karşılık SSCB ile doğalgaz ticaret anlaşması imzalayarak enerji açığının önemli bir kısmını buradan karşılama yoluna gitmişti. SSCB'nin ekonomik krizi ve dışa açılma politikası ilerledikçe bu yakın ekonomik ilişkiler bavul ticareti biçimini de aldı.

seçim kampanyası karşısında Süleyman Demirel liderliğindeki DYP bol vaat içeren ve Yılmaz ailesini yolsuzluklara karışmakla suçlayan bir propaganda tarzını benimsedi. Seçim sonuçları açıklandığında kazanan Demirel olacak, Mesut Yılmaz'ın ANAP'ı iktidardaki DYP-SHP koalisyon hükûmeti karşısında 1983'ten beri ilk kez muhalefet saflarına düşecekti.

Buna rağmen 1991 seçimleri sonrasında Mesut Yılmaz ANAP'taki konumunu özellikle Özal'ın partideki ipleri yeniden ele alma gayretlerine karşı güçlendirdi. Nisan 1993'te Özal'ın ölümüyle ise Yılmaz'ın ANAP'ına karşı Özal cephesinden çıkabilecek olası bir muhalefet ihtimali ortadan kalktı. Mesut Yılmaz, yoluna "Turgut Özal mirasını" ve sembolünü parti içinde yeniden popülerleştirerek devam etti. Demirel'in cumhurbaşkanı olmasıyla boşalttığı başbakanlık ve DYP genel başkanlığı koltuğuna oturan kendisiyle aynı yaş kuşağındaki Tansu Çiller ise artık Mesut Yılmaz'ın başlıca siyasi rakibi haline gelecekti. Bu rekabetin arenalarından birisi ülkede iyiden iyiye şiddetini arttıran Kürt meselesiydi. Partilerinin görünüşte "liberal" ve "yenilikçi" yüzünü temsil etme iddiasını taşıyan bu iki politikacı mevzu Kürt meselesi olduğunda milliyetçiliğin temsili konusunda birbirleriyle yarışır hale geldiler. 1994'te Çiller'in, Kürt hareketinin o zamanki legal temsilcisi Demokrasi Partisi (DEP)'in kapatılması sürecini başlattığı ve DEP milletvekillerinin yaka paça meclisten dışarıdan atıldığı dönemlerde Mesut Yılmaz Çiller'den daha şahin milliyetçi gözükmenin yollarını aramaktaydı. Bu iki partinin lideri 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde yüzde 21 civarında birbirlerine yakın oy aldılar; ama bu seçimlerin en önemli özelliği siyasal İslamın Ankara ve İstanbul'da belediye başkanlıklarını ele geçirmesi ve Türkiye siyasetine ağırlığını koymaya başlamasıydı. Bu Mesut Yılmaz için de önemliydi çünkü kendisinin siyasi kariyerindeki büyük düşüş ile İslamcılığın merkeze yerleşmeye başlaması paralel ilerleyen iki süreçti.

Siyasal İslamın temsilcisi Refah Partisi'nin birinci parti olarak çıktığı, fakat mecliste tek başına hükümet kuracak milletvekili sayısına erişemediği 1995 seçimlerinden sonra RP'nin iktidarı paylaşmasını istemeyen asker ve sermaye çevrelerinin de yönlendirmesiyle DSP'nin dışarıdan desteklediği ve Mesut Yılmaz'ın bir sene sonra Çiller'e devretmek üzere başbakan olacağı ANAP-DYP koalisyon hükûmeti kuruldu. Mart 1996'da kurulan bu hükûmetin ömrü ise Yılmaz'ın Tansu Çiller hakkındaki örtülü ödeneği usulsüz kullandığı iddialarının üzerine gitmeye çalışması nedeniyle Mayıs ayına gelindiğinde dağıldı. Bunun ardından RP-DYP (Refah-Yol) hükûmetinin kurulmasıyla Yılmaz yeniden mecliste ana muhalefet partisinin genel başkanı konumuna düştü.

Refah-Yol hükûmeti, iktidarının ilk aylarında, 3 Kasım 1996'da Susurluk kazası ile sarsıldı. Yılmaz, skandalın soruşturulduğu süreçte kendi bakanlık ve başbakanlık döneminde elde ettiği; kazada ölen ülkücü çete lideri Abdullah Çatlı ve onunla ilişkiye geçen bazı kimseler hakkındaki aleyhte bilgileri kamuoyuna açıklıyor, istihbarat ve emniyet birimleriyle paylaşıyordu. 24 Kasım 1996'da Mesut Yılmaz Almanya gezisinden önce yaptığı Budapeşte ziyaretinde "milliyetçi" olduklarını söyleyen 3 kişinin yumruklu saldırısına uğradı. Bu saldırı, Yılmaz'ın Susurluk skandalı sürecinde oynadığı bu rolle oldukça ilişkili gözüküyordu.

Susurluk skandalı ile sarsılan Refah-Yol hükûmeti 1997 yılının ilk aylarında Refah Partisi'nin İsla-

Bavul ticareti 1980'lerin sonunda Sarp sınır kapısının açılmasıyla binlerce SSCB vatandaşının Türkiye'ye girerek kendi ülkesinde üretilen malları gümrüksüz olarak Türkiye'de satmasını ve ülkesine Türkiye mallarını geri götürmesini içeriyordu. SSCB'nin dağıldığı ilk yıllarda hızlanan bu ticaret biçimi 2000'li yılların sonuna kadar değişik yoğunluklarla devam etti.

Reel sosyalizmin içerisine girdiği kriz ile ortaya çıkan bunalımlar ise kendisini en çok Bulgaristan ile Türkiye ilişkilerinde gösterecekti. Bulgaristan'daki Todor Jivkov yönetiminin ülkedeki meşruiyetini 1980'lerden itibaren Bulgar milliyetçiliğine dayandırmaya yönelmesi ve bu doğrultuda 9 milyonluk nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu teşkil eden Türk azınlığa yönelik "zorla Bulgar ismi alma", "Türkçe konuşmayı yasaklama" gibi baskıcı politikaları yürürlüğe koyması epey uzun süren bir gerilimin fitilini ateşleyecekti. Bulgaristan Komünist Partisi ülkede sosyalizmin çözülüş sürecinde Müslüman bir Türk azınlığın varlığını bir tür beka kaygısı haline getirmişti. Önceleri hâlâ Soğuk Savaş dengelerinin sürdüğü bir ortamda temkinli bir politika izleyen Özal, daha sonra SSCB içindeki istikrarsızlığın derinleşmesi ve

mi eğilim ve icraatlarından rahatsız olan ve düzenin yeniden restorasyonunda öncülük etmek isteyen ordunun da baskısına maruz kalıyordu. 28 Şubat'ta yapılan MGK zirvesinde Erbakan'a imzalattırılan 18 maddelik irticayla mücadele önlem paketi askerin mevcut hükûmete karşı verdiği bir ültimatom olarak okundu. Bu süreçte Mesut Yılmaz ordunun bu restorasyon girişimine destek veren açıklamalarda bulundu; bu sürecin bir parçası olan 8 yıllık zorunlu eğitim yasasına açık destek sundu. Baskılar karşısında Erbakan, başbakanlığı Çiller'e devrederek hükûmeti sürdürmeyi planlasa da işler tasarlarıdığı gibi gitmedi. Süleyman Demirel koalisyon hükûmeti kurma görevini teamüllere aykırı olacak şekilde Mesut Yılmaz'a vererek RP ve DYP'yi devre dışı bırakmış oldu. Bu olağanüstü koşullar altında Yılmaz, DSP lideri Bülent Ecevit ve DYP'den ayrılarak ayrı bir parti kuran Hüsamettin Cindoruk'un DTP'si ile 55. Hükûmeti kurarak başbakanlık koltuğuna üçüncü kez oturdu. ANAP'taki siyasi kariyeri boyunca askere uzak liberal demokrat bir görüntü çizen Yılmaz 28 Şubat sürecinin ardından başbakanlık koltuğuna yeniden oturduktan sonra özellikle Çiller tarafından "askerci" ve "ara rejim başbakanı" olmakla suçlanacaktı.

Asker gölgesinde kurulan ANASOL-D hükûmetinin de ömrü uzun olmadı. Bu hükûmetin 17 Aralık 1998'de sona ermesinin arkasında yatan neden, Türkbank'ın özelleştirilmesindeki yolsuzluk iddialarıydı. Mesut Yılmaz, özelleştirme ihalesi sürecini yapanları ve ihaleye katılanları yönlendirmekle ve ihaleye fesat karıştırmakla suçlanıyordu. Yılmaz bu suçlama üzerinden 2004 yılında Yüce Divan'da yargılandı. Yılmaz, 22 Aralık 2000'de çıkan ve kamuoyunda "Rahşan [Ecevit] affı" olarak bilinen "Şartla Salıverme ve Erteleme Yasası" gerekçe gösterilerek Yüce Divan'daki yargılamadan muaf tutulacaktı. ANAP'ın kabineden ayrılmasından sonra 18 Nisan 1999'da yapılacak seçimlere kadar 5 aylık süre içerisinde Ecevit başbakanlığında diğer partilerin dışarıdan desteklediği bir DSP hükûmeti kuruldu. Bu beş aylık süre içerisinde gerçekleşen en önemli olay sonuçları seçimlere de yansıyacak olan, Abdullah Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesiydi.

18 Nisan 1999 seçimlerine Mahsun Kırmızıgül konserlerinin eşlik ettiği mitinglerle hazırlanan Mesut Yılmaz'ın aldığı sonuçlar ancak "yıkılmadık ayaktayız" tesellisiyle avunulabilecek cinstendi. ANAP, Öcalan'ın yakalanmasıyla yükselen milliyetçi dalga sayesinde yükselişe geçen DSP ve MHP karşısında zayıf düşmüş, ancak yüzde 13 civarında oy toplayabilmişti. Buna rağmen ANAP, DSP ve MHP ile bir koalisyon hükûmeti oluşturarak iktidarı paylaşmaya devam etti. Öte yandan Yılmaz, ancak Yüce Divan'da aklarıdıktan sonra hükûmette bir pozisyonu kabul edeceğini söyleyerek kendisi yerine Cumhur Ersümer'in başbakan yardımcısı olmasını istedi. Hakkında açılan davalar düşünce 13 Temmuz 2000 yılında başbakan yardımcısı olarak kabinede yeniden yerini aldı.

Yeni hükûmet önce Kasım 2000'de sonra da Şubat 2001'de cumhuriyet tarihinin en büyük iki kriziyle sarsıldı. Bu krizler karşısında hükûmetin uyguladığı emek karşıtı politikalar, AKP'yi iktidara getirecek olan 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde iktidardaki bu üç partiyi de seçim barajının altına itecek ve meclisin dışında bırakacaktı. Bu seçimlerde en büyük darbeyi yüzde 5,13 oy alan partisinin genel başkanlığından ayrılmak durumunda kalacak olan Mesut Yılmaz yiyecekti. ANAP'ın bundan sonraki süreçte bir siyasi meftaya dönüşmesi Türkiye'nin en fırtınalı yıllarına damgasını

bu ülkenin konuya görece ilgisiz yaklaşması üzerine bu durumu içteki milliyetçi bir seferberliğin odak noktası haline getirmeyi başardı. Bulgaristan'daki "soydaşlarımız" söylemi ekseninde üretilen yaygın medya desteği ve Türkiye'ye 1986 yılında sığınan halter şampiyonu Naim Süleymanoğlu gibi figürler üzerinden Özal'ın bu meseleyi sürekli gündemde tutması ile toplumun geniş kesimlerinde Bulgaristan'a yönelik anti-komünist tonlamaları da olan bir öfke hasıl oldu. Bu öfke 1989'da SHP ve DYP'nin de destek verdiği Taksim'de yapılan dev bir mitingle doruğa ulaşacaktı.

Bulgaristan'daki asimilasyoncu politikaların sürdüğü dönemlerde Türkiye tarafı Jivkov yönetimiyle bir göç anlaşması imzalamaya çalışmış ama bu Bulgaristan Komünist Partisi tarafından reddedilmişti. Krizin derinleştiği 1980'lerin son yıllarında Turgut Özal'ın Bulgaristan'da baskı gören Türk azınlığa Türkiye'nin kapılarının açık olduğunu ilan etmesi üzerine bunu önemli bir fırsat olarak değerlendiren Jivkov yönetimi ül-

vurmuş bir isim olarak Mesut Yılmaz'ı da siyasetten sildi. Yılmaz, AKP'li yıllarda siyaset sahnesinde ancak 2007 seçimlerinin ardından Rize bağımsız milletvekili olarak varlık gösterebildi. Yılmaz, 2011 yılında yapılan ve AKP'nin iktidarını sağlamlaştıran anayasa referandumu oylamasında "Hayır" oyu vereceğini açıklayan politikacılardan biri oldu.

Tansu Çiller ve Demirel sonrası DYP

Tansu Çiller, 25 Haziran 1993'ten 6 Mart 1996 yılına kadar kurulan üç ayrı hükûmette başbakan olarak görev almış politikacı ve ekonomisttir. Türkiye'nin ilk kadın başbakanı ve ilk kadın Dışişleri Bakanı olması ile bilinir. Kürt sorunu kaynaklı şiddetin ve devletin PKK hareketini bastırmak için başvurduğu "derin devlet" faaliyetlerinin zirve yaptığı dönemlerde başbakanlık yapmış olması Tansu Çiller'i başbakanlık görevinden ayrıldıktan sonra bile tartışmalı bir figür haline getirmiştir.

1946 yılında İstanbul'da doğan Çiller, lise eğitimini Robert Koleji'nde, iktisat alanındaki lisans eğitimini de Boğaziçi Üniversitesi'nde aldı. ABD'deki Connecticut Üniversitesi'nde doktorasını alarak akademi dünyasına dahil oldu. 1983 yılına gelindiğinde Tansu Çiller bir ekonomi profesörüydü ve ilerleyen yıllar boyunca eski okulu Boğaziçi Üniversitesi'nde ders verecekti.

1990 yılında Süleyman Demirel liderliğindeki Doğru Yol Partisi bünyesinde siyasete girmesinden hemen bir yıl sonra 1991 seçimlerinde bu partiden İstanbul milletvekili seçildi. Seçim sonrasında kurulan DYP-SHP hükûmetinin ekonomiden sorumlu Devlet Bakanlığı görevini yürüttü. Bakanlığı süresince özellikle bazı medya kuruluşları tarafından ismi sık sık DYP'nin Demirel'den sonraki "genç ve vizyoner lideri" olarak parlatıldı. Nitekim 1993'te Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle boşalan DYP genel başkanlığı ve 50. hükûmetin başbakanlık koltuğuna Tansu Çiller oturdu. Başbakanlığı devraldığı dönemde Türkiye'de cari açık rekor seviyelere erişmiş ve piyasada devalüasyon beklentisi artmış durumdaydı. Bu durum karşısında Çiller başbakanlığındaki DYP-SHP hükûmeti kamu faiz oranlarını düşürmeye yönelik bir eğilim içerisine girince Türkiye ekonomisinin en ağır krizlerinden biriyle karşılaşıldı. Dolar birkaç aylık bir dönemde neredeyse TL karşısında iki kat değer kazanmış, ekonomideki dengeler altüst olmuştu. Türkiye'de özellikle emekçi kesimlerin yaşam standartlarında büyük bir düşüşe neden olacak 5 Nisan 1994 Kararları da bu sürecin sonunda alındı. Çiller daha sonra bu kararların asıl sorumlusu ve mimarı olarak değerlendirildi.

DYP'nin bir önceki 1991 seçimlerine kıyasla yüzde 8'lik bir erime yaşayarak yüzde 19 oy aldığı 24 Aralık 1995 seçimleri sırasında Çiller başbakan ve DYP genel başkanı idi. Refah Partisi'nin birinciliğiyle siyasal İslamın yükselişinin damgasının vurduğu bu seçimlerin ardından "merkez sağdaki" rakibi Mesut Yılmaz başkanlığındaki ANAP ile bir koalisyon hükûmeti kurmaya çalıştı; ancak mecliste anayasaya uygun bir şekilde güvenoyu alamayan bu hükûmet üç ay sonra 3 Haziran 1996'da dağıldı. Bunun ardından 28 Haziran 1996'da kurulan Refah Partisi-DYP koalisyon hükûmetinde (Refahyol hükûmeti olarak bilinir) başbakan yardımcılığı yaptı. Susurluk skandalı ve 28 Şubat sürecinin damgasını vurduğu Refah-Yol hükûmeti; son dönem Türkiye siyasi tarihinin en çalkantılı

kesindeki Türkleri göç etmeye zorladı. Bunun üzerine Türkiye'ye gelenlerin sayısının yaklaşık 300.000'leri bulması Özal yönetimini sığınmacılara vize koymaya yöneltti. Hiç beklenmedik bir göç dalgasıyla karşılaşan ANAP hükûmeti tüm sığınmacılara iş ve yaşam olanakları sağlamakta zorlandığı gibi göçmenler de Türkiye toplumu içerisine entegre olmakta zorluk yaşadılar. Bu durum Jivkov yönetiminin ve komünizmin çökmesiyle birlikte göçmenlerin yarısının, yani yaklaşık 150.000'inin Bulgaristan'a geri dönmesiyle alenen ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkan bu sonuca rağmen Bulgaristan'daki "soydaşlar" meselesi sayesinde 1980'lerin ortalarından itibaren yürürlüğe koyulan emek karşıtı politikalar patrimonyal öğelerle bezeli milliyetçi bir popülizmle dengelenebildi.

ANAP ve 'öteki dünya'

ANAP döneminde Türkiye'nin gündemine giren diğer bir göç hareketi ise Irak kaynaklı olarak yaşandı ve bu hareket Bulgaristan'daki "soydaşlar" meselesinden çok daha karma-

süreçlerine tanık olmuştur. Türkiye'de özellikle 1990'lı yılların başında Kürt hareketine karşı örgütlendirilen derin devlet yapılanmasının Susurluk kazasıyla açığa çıktığı, düzen açısından kontrol edilebilirlik alanının dışına çıkan siyasi İslamı frenlemeye yönelik olarak yargı ve asker kanadından çeşitli hamlelerin yapıldığı bu dönemde Tansu Çiller DYP'nin iktidardaki varlığını korumaya yönelik refleksler sergilemiştir. Hem bu dönemin cinayetleri hem de Susurluk skandalı ile ilgili sarf ettiği "Bu devlet uğruna kurşun atan da yiyen de şereflidir" şeklindeki sözleri bu dönemde Çiller'in oynadığı rol ve aldığı tavrın özeti gibidir. Kürt sorununda askerî çözüm arayışlarının ve şiddetin zirvede olduğu bir dönemde, daha sonra DYP'den milletvekili olacak Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş ile kurduğu yakın ilişki de yine Çiller'in iktidarda kalmak için yerleşik devlet düzeniyle kurduğu işbirliğinin başka bir veçhesidir.

30 Haziran 1997'de Necmettin Erbakan'ın; Tansu Çiller'in başbakanlığı devralmasını mümkün kılacak sürecin başlaması için Süleyman Demirel'e sunduğu istifa Çiller'in siyasi kariyeri için sonun başlangıcı olmuştur. Zira, Demirel, RP'nin iktidarda olmasından rahatsızlık duyan asker ve sermaye kesimlerinin baskısına da uyarak Erbakan'ın istifasının ardından yeni hükûmeti kurma görevini teamüllere aykırı olacak şekilde Mesut Yılmaz'a vermiş ve ardından ortaya çıkan ANASOL-D (ANAP, DSP ve DTP'den oluşan 55. TC hükûmeti) hükûmetinde hem Çiller (DYP) hem de Erbakan (RP) dışarıda kalmıştır.

İki yıllık muhalefet döneminin ardından yapılan 18 Nisan 1999 seçimlerinde ise Tansu Çiller'li DYP'nin oy oranı yüzde 12'lere kadar düşecek, AKP'nin zaferiyle sonuçlanacak olan 3 Kasım 2002 seçimlerinde ise DYP yüzde 9,5 oyla barajı aşamayarak 16 yıl sonra ilk kez meclis dışında kalacaktı. Bu başarısız sonuçların ardından Çiller DYP'nin 14 Aralık 2002'deki genel kongresinde aday olmayarak DYP genel başkanlığı görevini bu kongrede seçilen Mehmet Ağar'a bıraktı.

Tansu Çiller'in DYP genel başkanlığı bu parti için kendisini çeşitli vesilelerle de dışa vuran ironik bir duruma işaret etmiştir hep. Zira, DYP'nin temsil ettiği 1980 öncesinde de Adalet Partisi'nin genel başkanı olmuş olan Süleyman Demirel'in tavırlarında, demeçlerinde ve konuşma stilinde cisimleşmiş olan popülist sağ siyaset anlayışı ile burjuva kültürünün sembolik öğelerini fazlasıyla üzerinde taşıyan Tansu Çiller'in görüntüsü arasında ciddi bir açı söz konusuydu. Çiller, siyasi hayatı boyunca bu açıyı kimi hal, tavır ve söylemlerle kapatmaya yönelik ilginç ve kimi durumlarda da Türkiye siyaset geleneği açısından eğreti gözüken çıkışlarda bulundu. Örneğin, Demirel'e yakıştırılan "baba" sıfatını ikameye yönelik olarak geliştirdiği "ben sizin ananızım, bacınızım" şeklindeki demeçlere, İngilizce düşünülerek bir araya getirilen yanlış yapılı Türkçe cümleler eşlik ediyordu. Çiller'in sosyal/kültürel arka planı ile temsil etmeye çalıştığı DP, AP ve DYP çizgisinin popülizmi arasındaki çelişki kendisinin 5 yıllık siyasi kariyerinin bir parçası haline gelecekti.

şık bir niteliğe sahipti. 1980-1988 yıllarını kapsayan İran-Irak Savaşı'nın son yılında, Mart 1988'de Irak Kürdistanı'na doğru ilerleyen İran ordusunun bölgeden destek almasını engellemek isteyen Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak yönetimi Kürtlere gözdağı vermek amacıyla Halepçe'ye kimyasal silahlarla saldırdı, 6350 Kürt zehirlenerek acımasızca katledildi ve binlercesi sakat kaldı. Savaşın sonunda Irak'ın kaybetmesiyle yıllardır süren baskı ve şiddet politikasından kurtulup bağımsızlıklarını elde edeceklerini düşünen Kürtler bu saldırı sonucunda kitleler halinde Türkiye'ye iltica etmek zorunda kaldılar. Kendi sınırları içerisinde Kürtlerin varlığını inkâr eden ve aynı zamanda bu mesele yüzünden 1984'ten beri PKK ile savaş halinde bir ülkenin 600.000 Iraklı Kürt'ü geçici de olsa barındırmak zorunda kalması gerçekten de tuhaf bir durum ortaya çıkarmıştı. Aslında tuhaflık bu durumun kendisinde değil bölünme korkusuyla Kürtlerin varlığını kabul etmek istemeyen Türkiye'deki iktidar sahiplerinin bu gerçekle ancak bu şekilde yüzleşmek zorunda kalmasıydı. Iraklı Kürtler "soydaş" olmadıkları gibi Arap da değildiler; Kürtlüğün inkârı artık iyice traji-komik bir hal almaya başlıyordu.

ANAP'ın Ortadoğu başta olmak üzere dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelere yönelik politikası ise ülke sermayesinin kredi, enerji kaynağı ve yatırım ihtiyaçlarını yansıtan bir nitelik arz ediyordu. Bu doğrultuda Özal'ın mümkün olan her ekonomik fırsattan yararlanmaya yönelik pragmatist uluslararası ilişkiler anlayışı bir müddet "çok yönlü" ve "bağımsız" bir dış politika görüntüsü yarattı. Ocak 1985'te İran'la yapılan doğal gaz boru hattı anlaşması, Katar ve Mısır ile yapılan ticaret anlaşmaları, genellikle bazı işadamlarının eşliğinde Uzakdoğu ülkelerine ve Moskova'ya yapılan ziyaretler (AKP döneminde de "eksen kayması" kavramı üzerinden yapılana benzer) bir "dış politikada kopuş" tartışmasını beraberinde getiriyordu. Özal'ın pragmatizm ağırlıklı dış politika anlayışının ABD eksenindeki dış politikadan bir kopuşa tekabül etmediğinin tam olarak anlaşılabilmesi için 1990 yılındaki Körfez Savaşı'nı beklemek gerekecekti.

Körfez Savaşı ve Türkiye

1990'da Irak'a yapılan ABD saldırısının ve Türkiye'nin burada izlediği politikanın dinamiklerini Sovyet bloğunun çökmesiyle ortaya çıkan yeni dünya düzeninin temel özelliklerini ortaya sererek kavrayabiliriz. 1989'dan itibaren SSCB'nin dağılması sürecinin başlamasıyla Kafkaslar'da yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Sovyet bloğuna dahil olan Doğu Avrupa ülkelerinin birer birer çözülmesi Soğuk Savaş'ın bitişine ve ABD ve kapitalist bloğun uluslararası alandaki hegemonyasının güçlenmesine işaret ediyordu. Yeni dünya düzeni diye adlandırılan bu özgül durum karşısında SSCB'ye karşı kurulan NATO ittifakının artık geçersizleşeceğini düşünenler yanıldılar. Anti-komünist bir "güvenlik ittifakı" gerekçesiyle oluşturulan bu birlik yeni dönemde kapitalizmin dünya ölçeğindeki yayılımını sağlamlaştırma misyonunu yerine getirmeye soyunacaktı. Bir NATO üyesi olarak Türkiye'nin bölgedeki dış politikası da büyük ölçüde bu yeni "konsep"te uyumlu bir biçim aldı.

Soğuk Savaş sonrası dünya düzenindeki yeni güç dengelerinin kendisini somut bir şekilde yansıttığı ilk büyük çaplı savaş ise Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesinin ardından yaşandı. Kuveyt'in belirlenen düzeyden daha fazla petrol üreterek Irak'a zarar vermesine neden olduğu gerekçesiyle bu ülkeyi işgal etme kararı veren Saddam Hüseyin farkında olmadan, henüz yerli yerine oturmamış Soğuk Savaş sonrasındaki güç dengelerinin yeniden tesis edilmesini sağlayacaktı. Birleşmiş Milletler kararları uyarınca önce Türkiye'nin de iştirak ettiği ekonomi ve silah ambargosu ile karşılaşan Saddam yönetimi işgal kuvvetlerini geri çekmeyince BM Güvenlik Konseyi'nde alınan ortak kararla ABD'nin yönlendirdiği Körfez Savaşı olarak adlandırılan askerî müdahaleyle yüz yüze geldi. Bütün dünyanın televizyonlarından canlı izleyebildiği ilk savaş olarak tarihe geçen böyle bir operasyon sonrasında ABD Ortadoğu'daki dengeleri tek başına değiştirebilme kapasitesine sahip hegemonik bir aktör haline gelecekti. Türkiye'nin bu süreçte oynadığı rol ise onun Soğuk Savaş sonrası izleyeceği dış politikanın temel karakterini yansıtıyordu. Körfez Savaşı gerilimi ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren Türkiye'deki iktidar bloğu içerisinde ABD lehine bir tavır alınması noktasında hiçbir ihtilaf söz konusu değildi. Öte yandan ABD yanlısı bir stratejinin hangi kapsamda ve ne biçimde yürütülmesi konusunda bazı uzlaşmazlıklar söz konusuydu. O zamanlar cumhurbaşkanı konumunda bulunan Turgut Özal, kendi seçtirdiği bir başbakanın,

Yıldırım Akbulut'un varlığının da verdiği rahatlıkla Türkiye'nin ABD liderliğindeki koalisyon güçleriyle savaşa bizzat eşlik etmesi ve hatta ordunun Irak'ın kuzeyine girerek burayı denetimi altına alması gerektiği düşüncesini seslendiriyor ve meclisi bu yönde bir karar almaya teşvik ediyordu. İktidarın diğer unsurları üzerinde bu yönde bir baskı oluşturmak amacıyla da kamuoyunu kendi stratejisi doğrultusunda harekete geçirmeye çalışıyor ve bu uğurda daha sonra pek çoğunun "uçuk-kaçık" olduğu anlaşılacak vaatler ortaya koyuyordu. Buna göre savaşa giren bir Türkiye kendi sözleriyle "bir koyup üç alacak", bölge lideri haline gelecek ve Ortadoğu petrollerinden pay koparacaktı. Böylesine risklerle dolu dış politika vizyonu ise Özal'ın hâlâ büyük ölçüde kendi kontrolünde olan ANAP kabinesi içerisinde bile şüpheyle karşılanıyor, meclisin genelinde ise kabul görmüyordu. Hatta Özal'ın bu yöndeki baskıları karşısında bunalan Necip Torumtay görev süresi dolmadan istifa eden ilk genelkurmay başkanı olarak tarihe geçecekti.

Turgut Özal'ın Körfez Savaşı sırasında ABD yanında savaşa girmek konusunda son derece hevesli ve girişken olması cumhurbaşkanlığı döneminde ülke siyasetindeki dengeleri ve teamülleri sarsacak gelişmelerin ortaya çıkmasına neden oldu [Kaynak: *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 312].

Öte yandan Özal'a itiraz onun önerdiği stratejinin Amerikan yanlısı karakterine değildi; zira orduyu Irak'a göndermeden sadece İncirlik üssünün koalisyon güçlerine kullandırılması ve Irak sınırına asker yığmak suretiyle de ittifaka dahil olmak ve ABD'ye önemli katkılar sağlamak mümkün oluyordu. Nitekim Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndaki rolü bu iki katkı üzerinden şekillendi. Savaş sonucunda ortaya çıkan tablo ise Özal'ın beklentilerinin aksini temsil ediyordu. Savaş sonrası devam eden ambargo ile Türkiye'nin önemli bir pazarı olan Irak ile ticari bağlar kopmuş, ülkedeki petrolden önemli bir pay düşmemişti. En önemlisi ise Körfez Savaşı sonrası Kürt meselesi Türkiye'nin bu kez baskı politikalarıyla baş edemeyeceği kar-

maşık boyutlar kazanmıştı. Savaş sonrasında Kürt nüfusun bulunduğu Irak'ın kuzeyinde Saddam'ın denetimini yitirmesi uzun süredir burada güç mücadelesi veren Kürt milliyetçisi iki hareketi, Barzani'nin KDP (Kürdistan Demokrasi Partisi) ve Talabani'nin KYB (Kürdistan Yurtseverler Birliği)'sini yeniden şiddetli bir çatışmaya sürükledi. Bu çatışmanın bölgede yarattığı istikrarsızlığı önlemek ve bölge petrollerinin güvenli bir şekilde dünya piyasasına akmasını sağlamak amacıyla ortaya konulan projelerden birisinin de kuzeyde bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulması olması kendi içinde bir Kürt muhalefeti ile cebelleşmekte olan Türkiye'deki iktidar sahiplerini 1990'lı yıllar boyunca tedirgin etti.

Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin tutumu onun dış politikasının temel parametrelerini ortaya koyuyordu. Dünya kapitalist sistemine dahil olmak isteyen geç kapitalistleşmiş ve uluslararası sermayenin eğilimlerine bağımlı bir ülke olarak Türkiye, dış politika yönelimlerini kendi başına belirleyecek bir kapasiteye sahip değildi. Soğuk Savaş sonrası dünya kapitalist sisteminin sürdürülebilirliğinde başat rolü oynayan ABD'nin siyasal ve askerî gücü ise kendi tasarımlarını bölgeye dayatacak düzeye erişmişti. Böyle bir güç asimetrisinin varlığında Türkiye sermaye sınıfının uzun vadeli çıkarları ABD'nin bölgedeki stratejilerine uyum sağlamayı gerektiriyordu. Bu, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının basitçe ABD'de belirlenip hayata geçirildiği anlamını taşımamalı. Türkiye'deki iktidar sahipleri emperyalizmin bölgedeki çıkarlarının dayattığı sınırlı saha içerisinde kalan alternatif politikalardan birini seçecek bir özerklik alanına sahip olmuştur. Ne var ki bu özerklik dünya kapitalist sisteminin yönelim ve ihtiyaçlarının belirlediği sınırlar içerisinde kalmış ve değişen koşullara göre genişleyip daralabilmiştir.

1980 sonrasında Türkiye dış politikasının bu özerlik sınırlarını zorlayıp uluslararası sermayenin çıkarlarının belirlediği alanın dışına çıkmayı denediği istisnai bir durum Necmettin Erbakan'ın 1996'daki Refah-Yol hükûmetinde başbakanlık yaptığı dönemde yaşanmıştı. Erbakan bu dönemde kendi tabanının baskısıyla da İslamcı bir dünya vizyonunun yansıması olarak İsrail karşıtlığıyla bilinen Mısır'daki Müslüman Kardeşler Örgütü ile ilişki kurmaya çalışmış Libya ve İran gibi ABD karşıtı ülkelerle işbirliği geliştirmeye yönelmişti. Türkiye sermayesinin bahsettiğimiz ihtiyaçları düşünüldüğünde böyle bir dış politika anlayışının devre dışı bırakılması kaçınılmazdı. Nitekim bir önceki bölümde anlattığımız 28 Şubat süreci Türkiye'deki İslamcı popülizmin anti-Amerikan yönlerini budamak ve bu anlamda Türkiye'deki siyasi hayatı restorasyondan geçirme gibi bir işleve de sahip olacaktı.

AB ile dalgalanan ilişkiler

1990'lı yıllarda Türkiye'nin asimetrik bir ilişki içerisine girdiği diğer bir güç odağı ise Avrupa Birliği'ydi. 1987'de yapılan üyelik başvurusunun reddedilmesinin ardından bir süre rafa kalkan AB ile bütünleşme gündemi 1995'te Türkiye'nin Gümrük Birliği Anlaşması'nı kabul etmesiyle yeniden canlandı. Gümrük Birliği Türkiye'nin üyesi olmadığı halde AB içerisinde uygulanan dış ticaret ve gümrükler politikasına uymasını, yani sanayi malları gümrük vergisi ve kotalar gibi konularda birlikteki mevzuata uygun hareket etmesini gerektiriyordu. Türkiye AB'den ithal mallara karşı koyduğu ek vergileri ve sınırlamaları kaldırma karşılığında sadece tekstil ve giyim eşyaları sektörlerinde ticaret serbestisi kazanıyordu. Anlaşmanın

bu içeriği Türkiye'nin uluslararası kapitalist sistemdeki "emek-yoğun" sanayi ürünlerini ihraç edip teknoloji-yoğun ürünleri ithal eden geç kapitalistleşmiş ülke olmaktan kaynaklı konumunu tescil ediyordu. Anlaşmanın bu açık eşitsiz doğasına rağmen o zamanki Tansu Çiller başbakanlığındaki DYP-SHP hükûmeti Gümrük Birliği'ni iç politikada AB'ye üyelik gerçekleşmişcesine büyük bir zafer havası içerisinde yansıttılar. Halbuki Türkiye'nin AB'ye adaylık başvurusu 1995 itibarıyla hâlâ çok uzak gözüküyordu. Zira Avrupa Konseyi'nin 1997'deki Lüxemburg Zirvesi eski komünist Doğu Avrupa ülkelerine ve Kıbrıs'a aday ülke statüsü verirken Türkiye'yi insan hakları ve demokrasi konularında Kopenhag Kriterlerini karşılamadığı gerekçesiyle dışarıda bırakacaktı.

AB'nin Türkiye ile olan ilişkilerinde sürekli ülkedeki insan hakları ihlallerini öne sürüyor olması Türkiye burjuvazisini Türkiye'nin siyasal sistemindeki liberal demokrasiye uygun olmayan bazı yetersizlikleri AB üyeliği bağlamında gündemde tutmaya ve buna yönelik reform taleplerini dillendirmeye yöneltti. Bunda başı çeken TÜSİAD gibi sermaye örgütleri, kimi liberal sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler ve medyada etkili bir grup liberal entelektüel AB bütünleşmesinin ancak kapsamlı demokratikleşme ile mümkün olabileceğini dile getiriyorlardı. Daha çok sol entelektüellerden oluşan bir grup çevre ise Türkiye'nin 12 Eylül Darbesi'nin etkilerinden kurtulup özgürlüklere kavuşmasının, Kürt sorununun çözümünün ve böylelikle de sol siyasetin daha fazla seslenme kanalı bulmasının yolunun AB üyeliğinden geçtiği iddiasını dile getiriyor ve bu anlamda "demokratikleşme" gündemini destekliyorlardı. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi, Türkiye'de bugün sol-liberallik diye adlandırılan bazı sol ve sosyalist hareketlerin "demokratikleşme" hedefi merkezinde yeni bir siyaset öneren pozisyonu daha çok AB bütünleşmesi sürecinde kendisine ayrı bir söylemsel alan açtı.

AB üyeliğini Türkiye'nin "ilerlemesinin" ve demokratikleşmesinin önkoşulu olarak gören çevrelere müjdeli haber ise Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan Avrupa Konseyi toplantısından gelecekti. Bu toplantıda Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'nde öngörülen değişiklikleri yapması ve Kıbrıs meselesinde Yunanistan ve Kıbrıs Rum Yönetimi ile sorunlarını halletmesi koşuluyla AB üyeliğine aday kabul edilmesi kararı verildi.

Birbiri ardına gelen AB reformları her ne kadar medya ve sermaye çevreleri tarafından büyük bir coşkuyla karşılansa da hem genel olarak devlet aygıtı hem de koalisyon hükûmeti içerisinde çatlaklara sebep oluyordu. Türkiye tarihi boyunca hep büyük bir ağırlığa sahip olmuş olan ordu içerisinde reformlara karşı belirli düzeyde bir şüpheciliğin var olduğu biliniyordu. Keza reformların Kıbrıs konusunda Türkiye'yi zorluyor olması ve aynı zamanda Kürt kimliğinin tanınmasını gerektirmesi ulus-devlet yapısının sarsılacağı gerekçesiyle hem sivil alandaki hem de bürokrasideki Kemalist unsurların homurtularına sebep oluyordu. AB süreci, tetiklediği pek çok siyasal ve hukuki değişiklik yanında aynı zamanda devlet bürokrasisi içerisinde neoliberalizmin krizinin gerektirdiği dönüşümle uyumsuz bazı geleneksel eğilim ve unsurların deyim yerindeyse "röntgen filmini" ortaya çıkarıyordu. 2002 yılında iktidara gelecek olan AKP'nin geleceğini bu "röntgen filmini" nasıl etüt edeceği belirleyecekti.

KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER

1980 sonrasında birikim rejiminde ortaya çıkan köklü dönüşüm sürecinin ve bunun iktisadi ve siyasal yansımalarının aynı zamanda kültürel kalıplarda, gündelik hayat ilişkilerinde ve kitle iletişim alanında karşılık bulmaması imkânsızdı. Yalnız, bu noktada belirtmek gerekir ki kültür ve gündelik hayat sadece neoliberalizmin yüzünü gösterdiği değil aynı zamanda onun derinleştiği ve yeniden üretildiği toplumsal alanlardı. Ayrıca, 1980-2002 arasında sürekli değişmekte olan siyasi iklim ve ortaya çıkan yeni siyasal ve toplumsal dinamikler bu alanlarda yeni biçimlerin ve ürünlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyordu.

Eğer "kültür" kavramını insanların toplumsal yaşamı örgütleme biçimlerini, gündelik hayat örüntülerini ve bunlara eşlik eden zihniyet dünyasını, yani ideolojiler alanındaki süreçlerin ve mücadelelerin toplumsal yaşantıda somutlanmış biçimlerini içerecek genişlikte kullanırsak 12 Eylül sonrasında Türkiye toplumunda hızlı bir kültürel kopuş/dönüşüm yaşandığından bahsedebiliriz. Bu dönüşüm süreci birbiriyle zıt gibi gözüken fakat esasında birbirini bütünleyen iki eğilimin etkisi altında şekilleniyordu: Birincisi devlet aygıtının özellikle 12 Eylül Darbesi'nin sağladığı geniş manevra alanı içerisinde toplumsal yaşamdan düzen karşıtı/devrimci eğilimlerin ve değerlerin uç verebileceği bütün kaynakların kurutulmasına yönelik uyguladığı baskı politikalarıydı. Bu baskı politikaları düzeni ve devleti kutsayan ideolojik kalıpların ve sembollerin kitleselleşmesine yönelik sistemli ve müdahaleci politikalarla desteklenyordu. İkincisi ise piyasanın toplumsal alana hızlı bir şekilde nüfuz etmesiyle kapitalizmle uyumlu insan ilişkilerinin ve zihniyet yapılarının "serbest" bir şekilde yayılımının önündeki her türlü engelin ortadan kalkması. İkinci süreç Türkiye toplumunda hepsi de meta fetişizmi başlığı altında değerlendirilebilecek tüketimcilik, hazcılık, imajların içerik üzerindeki baskınlığı, sanatsal ürünlerin metalaşması, bireycilik, hızlı yoldan sınıf atlama arayışları gibi eğilimlerin ve bununla uyumlu yaşam biçimlerinin o zamana dek görülmemiş bir serbestlikte kendisini ifade etmesini içermesi açısından Türkiye'de hızlı bir değişimin olduğu izlenimini veriyordu.

Bir yandan 12 Eylül Darbesi'nin ardından toplumsal alanının devletin zor ve baskı aygıtları tarafından kuşatılmışlığı, diğer yandan ANAP döneminden itibaren "değişim" ve "serbestleşme" görüntüsünün peyda olması birbirini bütünlüyor, birlikte işliyor ve birbirinin mahiyetini ve sınırlarını şekillendiriyordu.[140] Keza, 12 Eylül Darbesi'nin getirdiği baskıcı düzenlemeler ve kültür alanına pervasızca müdahalesi basitçe ceberut devlet geleneğinin 1980 uğrağında kendisini yeniden göstermesinden ibaret değildi; darbe ve sonrasındaki sistemli baskı ve tahakküm tam da "zenginlik", "değişim" ve "serbestlik" gibi payelerle süslenen dizginsiz piyasa toplumunun ve onunla uyumlu insan ilişkilerinin sorunsuzca yeşerebileceği bir ortamı hazırlıyordu. Piyasa mekanizmalarının önündeki kimi setlerin ortadan kalmasıyla ortaya çıkan "serbestlik" ve "değişim" ve buna eşlik eden farklı kültürel biçimler kendinden menkul bir "özgürleşme" veya "sivilleşmenin" emaresi olarak değil, darbenin sınırlarını kalın bir şekilde çizdiği "makbul" yaşam pratikleri alanının dışına asla taşmayan bir darlıkta kendisini ifade ediyordu. Bu "darlığa" rağmen 1980 ve 1990'lı yılların bir tür "genişleme", "zenginlik" ve "serbestlik" yanılsaması yaratmasının arkasında, kamusal alana yayılmış bir politik mücade-

[140] Nurdan Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window* (London: Zed Books, 2011), 7.

lenin baskın olduğu önceki dönemlere kıyasla, "kültürel pratiklerin" depolitize edilmesi, yani yaşam biçimlerinin ve tercihlerinin siyasal referanslarını yitirmesi süreci vardı. Bu sayede, yeni ortaya çıkan "yaşam biçimleri" ve değerler bütünlüklü bir projenin veya anlatının birer parçası olmaktan uzaklaşarak kendilerini "tarihsiz" ve tekil örnekler şeklinde ve dolayısıyla da sayısız "çeşitlilikte" sunabildi.

12 Eylül darbesi bahsettiğimiz sınırları belirlenmiş bir kültürel alan yaratma hedefini buna yönelik belirli kurumlar oluşturarak örgütlemeye çalıştı. Darbe sonrasında yürütme görevini ifa eden Milli Güvenlik Konseyi tarafından oluşturulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bu yeni "kültür politikasının" oluşturulmasında merkezî bir rol üstlendi. Bu kurum Türkiye toplumunda milli bütünlük ve milli kültürden kopmuş bir insan tipinin yaygınlaşmaya başladığının tespitini yapıyor ve çözüm olarak da şunu dile getiriyordu: "O halde basın yayınımız, müelliflerimiz, sözü edilen kötü örnek tiplerin karşısına geçerek milli şahsiyetlerimizi, yazılı abidelerini dikmelidirler."[141] Yukarıda da değindiğimiz gibi 1980 ve 1990'lı yıllarda ortaya çıkan kültürel dönüşüm sadece yukarıdan aşağıya devlet politikalarıyla belirlenmiyor, piyasalaşma süreçleri de 12 Eylül rejiminin belirlediği sınırların dışına taşmadığı müddetçe yeni kültürel eğilimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyordu. Benimsenen arz-yönlü bir piyasa politikası ve Türkiye pazarının yabancı sermayeye açılması büyümenin önemli koşullarından biri olarak iç tüketimin artışını zorunlu kılıyordu. Önceki dönemlerden kalma uzun erimli ulusal kalkınma ve planlama anlayışının beraberinde getirdiği özellikle de düzenli gelir sahibi emekçi kesimlerde görülen tüketimden kaçınma ve tasarruf etme yönündeki eğilim neoliberal dönemin piyasa ihtiyaçlarıyla uyumsuzdu. Bu açıdan özellikle Özal dönemiyle birlikte siyasal alanda tüketimi özendiren yönlendirmelerin yanında zenginlik göstergelerini yücelten, zengin olmanın başlı başına bir erdem olduğu fikrini yaygınlaştıran söylemler kamusal alanda serbestçe dolaşıma sokuldu. Bu durum ülke burjuvazisinin zenginliğini sergileme noktasında daha çekinik davrandığı ve yaşam tarzını kamuoyundan gizleme eğiliminde olduğu 1980 öncesi yıllarla bir tezat oluşturuyordu.

Bu noktada tüketimi özendirmeye yönelik pazarlama stratejilerinde gözle görülür bir değişim ortaya çıktı. 1990 yılında özel televizyon kanallarının birbiri ardına açılması ve yayıncılıkta TRT tekelinin ortadan kalkmasıyla görselliğin daha yoğun ve etkili bir şekilde kullanıldığı bir reklamcılık faaliyeti zamanla yerleşik hale geldi. Cinselliğe ve özellikle de kadın bedenine tüketimi kışkırtıcı bir imge olarak daha fazla müracaat edildiği bir süreç yaşandı. Özellikle büyük kentlerin caddelerine dizilen ve 2000'li yıllara gelindiğinde bütün ülkeye yayılan büyük reklam panolarında kullanılan imgeler de benzer bir etki yaratarak bu sürecin tamamlayıcı bir unsuru haline geldi.[142] Bunun yanında ülke pazarının ithal tüketim ürünlerine daha fazla açık hale gelmesiyle bunların pazarlanmasına yönelik olarak Amerika'daki popüler kültür öğelerinin daha sıklıkla kullanılmaya başlanması büyük kentlerdeki genç nüfus arasında 12 Eylül Darbesi'nin kutsadığı "milli değerler"le çok da uyumlu olmayan kültürel pratiklerin yaygınlaşmasını kolaylaştırdı. Rıfat Bali, *Tarz-ı Hayattan Life Style'a* isimli kitabında bu dönüşüm sürecini şöyle anlatır:

---

141 Erbil Tuşalp, *Eylül İmparatorluğu: Doğuşu ve Yükselişi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988), 328.

142 Nurdan Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey*, 5.

> Askerî darbe sonrasında serbest piyasa ekonomisine geçilmesiyle birlikte Türkiye o ana kadar hayal dahi edemediği bir dinamizme ve dış dünyaya açılmaya tanık oldu. 1980 öncesinde karaborsadan, kaçakçılardan ve bavul ticareti yapanlardan temin edilebilen ithal sigara, içki, Nescafe, Levi's blucin gibi o dönemde lüks sayılan ithal ürünler serbest piyasa ekonomisine geçilmesiyle birlikte önce vitrinleri, sonra da vitrinleri seyre dalan sokaktaki insanların hayallerini süslemeye başladı. 80 sonrası dönemde gelir düzeylerini artırabilmeyi başaranlar içinse hayaller çabucak gerçeğe dönüştü. Bu talihli kesim özlemini duyduğu ve hayallerinde kurguladığı bu yeni dünyanın önce eşiğinden içeri adım atmayı, daha sonra da içine yerleşip kendisine konforlu bir yer edinmeyi başardı. İthal ve lüks ürünlerin herkesin gündelik yaşamına girmesi, lüks sayılabilecek ürünlerin sıradanlaşması, TRT'nin renkli yayına geçmesi, Turgut Özal'ın sık sık Amerika'ya seyahat etmesini örnek alan bir zümrenin Amerika'ya gidip gelmeye başlaması, Amerikan pop kültürünün kıta Avrupa'sını istila etmesinin ardından Türkiye'yi de etkisi altına alması gibi muhtelif nedenlerden ötürü Türkiye'de de gündelik yaşam renklendi ve Amerikanlaştı.[143]

Bu noktada İstanbul'un bu dönüşümü yansıtmada ayrıcalıklı bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Bir yandan Türkiye'nin her bölgesinden aldığı göçmenlerin kendi yaşam pratiklerini yeniden üretmeye çalıştığı, diğer yandan da turizmin, uluslararası finans akışının ve ülke burjuvazisinin yatırımlarının yoğunlaştığı bu şehir bahsettiğimiz kültürel karmaşanın kendisini en canlı olarak gösterdiği yerdi. Her ne kadar bu değişim süreci ülkedeki milliyetçi muhafazakâr kesimlerin tepkisini çekmiş olsa da, devlet, doğrudan politik bir meydan okuma içermeyen bu "kozmopolit" kültürel alaşıma, benimsediği birikim stratejisinin doğal bir sonucu olması açısından hayırhah yaklaştı.

Reklamcılık sadece "tüketim mallarının" değil siyasi partilerin ve siyasetçilerin de "albenisini" arttırmanın yöntemlerinden birisi olarak kullanıldı. Özellikle 1991 genel seçimlerinde siyasetçiler halkın karşısına icraatlarını ve hedeflerini sıralayan birer "devletlu" olarak değil ışıltılı reklam imgeleri olarak çıktılar. Seçmeni sadece siyaset ve ideoloji taşınacak bir kitle olarak değil aynı zamanda imajlara tav olacak bir "müşteri" olarak algılayan bu propaganda biçimi zamanla seçim kampanyalarının bütün içeriğini değiştirdi. Artık seçim süreçlerine damgasını vuran şey siyasetçilerin TRT ekranlarında ülke gündemini ve sorunlarını tartıştıkları açık oturumlar değil, simgeler, şarkılar ve kent sokaklarını süsleyen bayraklar, balonlardı. Burjuva siyasetinin merkezinin imajlar dünyasına gark olduğu bu dönemde İslamcı siyaset bunlara kıyasla ideolojik endoktrinasyona ve yüz yüze temasa daha ağırlık veren bir tarzı benimsiyordu. Bu "geleneksel" siyaset taşıma biçiminin özellikle kent yoksullarına daha fazla tesir ederek toplumsal alanda kalıcı izler bırakma gücüne sahip olduğu daha sonra anlaşılacaktı.

Özel televizyonların yaygınlaşması sadece reklamcılık faaliyetlerinin nitelik değiştirmesi yoluyla değil bizzat bunların yayın içerikleriyle de 1990'lı yıllardaki hızlı kültürel değişime ivme kazandırdı. Amerikan orta sınıfının gündelik yaşam kalıplarının yansıtıldığı televizyon dizileri ve filmler bu değişimin tetiklenmesinde önemli pay sahibi oldu. Fakat bununla birlikte, o zamana kadar ulusal medyada kendisine yer bulamayan, Kemalist modernleşmenin ideal toplum tasavvurunun dışında addedilen Türkiye içerisindeki bazı kültürel unsurların

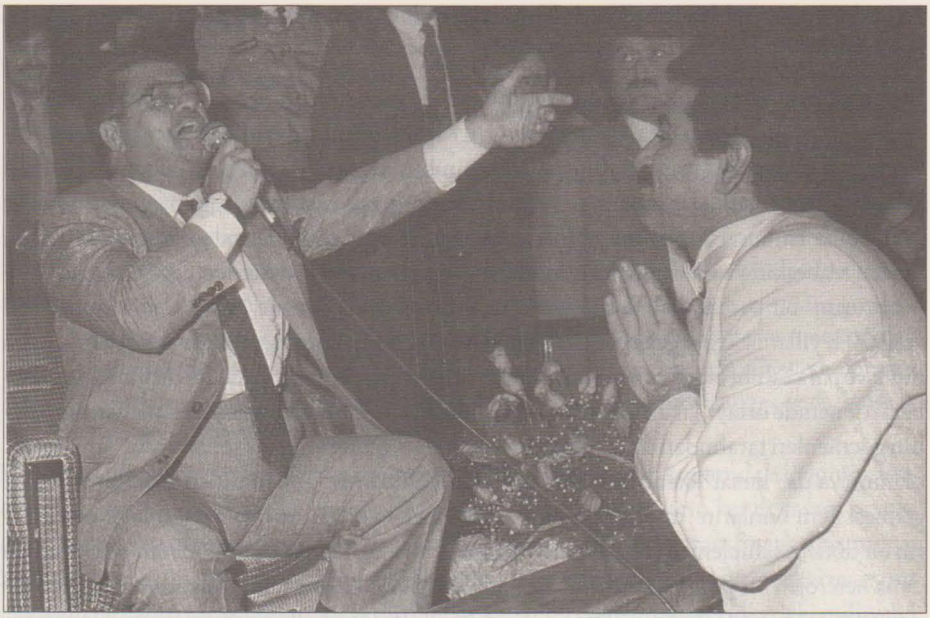
[143] Rıfat Bali, *Tarz-ı Hayattan Life Style'a* (İstanbul: İletişim, 2002), 19.

özel televizyon ve radyo kanallarıyla kamusal alanda görünürlük kazandığı bir süreç de yaşanıyordu.

Bu durum, son derece amorf ve değişken bir popüler kültür alanının ortaya çıkmasını sağladı. Arabesk müziğin sadece bir alt sınıf zevki, Can Kozanoğlu'nun deyimiyle "gecekondu mahallerinden hat alan dolmuşlarda dinlenen bir minibüs müziği"[144] olmaktan çıkarak toplumun sınıfsal anlamda farklı kesimlerinde yaygınlık kazanması ve onun temsilcisi figürlerin şöhret sahibi birer kamusal yüz haline gelmesi bu dönemin tipik eğilimlerinden biriydi. Bu durum sadece arabeskin ya da diğer "lokal" kültürel değerlerin asıl kitlesinden dışarı taşarak "milli kültürün" bir parçası haline gelmesinden ibaret değildi. Mesele, "asıl kitlenin" yani 1960 ve 1970'li yıllarda kente gelen yoksul göçmen tabakaların süreç içerisinde kendi içerisinden mülk ve para sahibi oldukça geniş bir zümreyi çıkarmasıyla da ilgiliydi. Bu da özellikle neoliberal dönemde ortaya çıkan bireysel ve çoğunlukla enformel zenginleşme kanallarının eskinin göçmenleri tarafından da değerlendirilebilir hale gelmesinin bir sonucuydu. Yani "lokal" olanın (ya da "kırsal" olarak kodlananın) kent kültürünün ana motiflerinden birisi haline gelmesi hem bunların "dışarıdaki" sınıfsal katmanlara doğru yaygınlaşması hem de bunların bir dönem sahiplenicisi olan kitlelerin, yani "içerisinin" zaman içerisinde sınıfsal anlamda daha heterojen bir profile kavuşması ile ilgiliydi. Arabeskin toplumsal alanda kabul görmesi onun siyaset katında da onay almasını mümkün kılıyor ve hatta siyasetin onayı, bir zamanlar devlet televizyonu tarafından ambargoya tabi tutulan bu müzik türünü toplumsal alanda daha da meşru hale getiriyordu. Amerikan yaşam tarzının kimi öğelerini araya bazı İngilizce kalıplar sıkıştırdığı kendi konuşma tarzı ve yaşam biçiminde barındıran Turgut Özal'ın aynı zamanda arabeski zevkle dinlediğini çeşitli vesilelerle ifade etmesi bu noktada anlamlıdır. Hem arabeskin hem de Amerikan yaşam tarzının bir başbakan tarafından sahiplenilmesi, Türkiye'deki toplumsal/kültürel dönüşümün "amorfluğunu" sergilemek dışında neoliberal dönemin siyasetinde popülizmin artan bir ağırlığa sahip olduğunu imliyordu.

Kemalist modernleşmenin mantığı içerisinde kamusal alanda tanınma ve itibar kazanması pek mümkün olamayacağı düşünülen farklı etnisite ve cinsel yönelimlerin popüler kültür alanındaki temsilcilerinin ulusal medyada sık sık boy göstermesi de yine bu döneme rastlar. Örneğin bu dönemde şöhretini arttıran ve popüler bir medya ikonuna dönüşen İbrahim Tatlıses bir Kürt, darbe yönetimi tarafından bir süre yasaklanmasına rağmen özel televizyonlardaki eğlence programlarının gediklisi olan Bülent Ersoy bir transeksüel olarak yaygın bir dinleyici kitlesine kavuştular.[145] Öte yandan Tatlıses'in bu popülerliğini devletin resmî ideolojisinin sorgulanmasına asla zemin hazırlamayacak bir uyumluluk içerisinde davranmasına, Ersoy'un şöhretini ise kendi sevenleri arasında bile egemen olan heteroseksist kalıplara asla açıkça meydan okumamasına borçlu olduğu söylenebilir. Hatta bu iki figürün ve pek çok diğer popüler kültür ikonunun "varoluş" biçimleriyle uyumsuz Türk-İslam sentezci ideolojinin yaygınlaşmasına söylemleriyle bizzat katkıda bulundukları da ifade edilebilir. Bu durum, piyasa ilişkilerinin tetiklediği hızlı kültürel değişimin 12 Eylül rejiminin çizdiği sınırlar içerisinde kendisini gösterebildiği şeklindeki başta ortaya koyduğumuz tespiti destekleyen bir olgu olarak değerlendirilebilir.

144 Can Kozanoğlu, *Cilalı İmaj Devri* (İstanbul: İletişim, 1992), 39.
145 Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey*, 7.

İbrahim Tatlıses 12 Eylül sonrası herdönemde iktidarla sıcak tuttuğu bu ilişkilerin de katkısıyla hem bir şarkıcı olarak ününü sürekli koruyabildi hem de zenginliğini arttırarak çeşitli alanlarda yatırımları olan bir sermayedara dönüştü. Onun öyküsü yoksul bir Kürt'ün sermaye ve devlet açısından "makbul" yolları izleyerek zirveye tırmanmasının mümkün olabileceğine dair örtük bir mesajı da içinde barındırıyordu [**Kaynak:** *Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004), 332.]

Bahsettiğimiz kültürel değişimin kendisini gösterdiği diğer bir olgu ise 1990'lı yılların başından itibaren yaşanan "pop müzik patlaması"ydı. Bu dönemin pop'u, kimi zaman hafif Batı müziğinin, rap müziğin veya rock müziğin Türkiye'ye uyarlanması, kimi zaman arabesk ile Batı pop müziğinin sentezlenmesi ile ortaya çıkan geniş biçim aralığına sahip oldu. Özel medya organlarının serbestçe faaliyet göstermeye başlaması ile birlikte pop müzik tam kimliğine kavuşamadan, geniş bir dinleyici kitlesine sahip oldu.[146] Kısa bir süreliğine şöhret olup daha sonra ortaya çıkan yeni isimler karşısında popülerliğini kaybeden geniş bir "popçu" grubu gerek icra ettikleri müziğin içeriği gerekse de kendilerine çoğunlukla müzik yapımcıları tarafından giydirilen "imajları" açısından bütünlüklü bir ekol oluşturamadılar; özellikle gençlik içerisinde hızla yükselip yine hızla geriye çekilen kültürel eğilimleri temsil etmekten öteye gidemediler. Murat Meriç, "Suni Pop Patlaması" başlığı altında değerlendirdiği 1990'lı yıllar için şu ifadeleri kullanır: "90'lı yılların müziği, türlerin birbiri içine geçtiği, abuk subuk denemelerin ortalarda dolandığı tuhaf bir karışımdır. Ortada patladığı iddia edilen bir tür ve yeni yıldızları vardır; ancak bunlar, sadece, on yıl boyunca yaşanacak keşmekeşin öncüleridir".[147]

Politik bir meydan okuma içermediği sürece 12 Eylül rejimi ve sonraki siyasi iktidarlar tarafından hayırhalı karşılanan bu "kültürel çeşitlilik" özellikle büyükkentlerde cumhuriyet modernizmi projesini sahiplenmeye devam eden kesimler nezdinde bir tepkinin ortaya çıkmasına neden oldu. O güne kadar cumhuriyet modernizminin kabul edilebilirlik sınırının dı-

146 Naim Dilmener, *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş* (İstanbul: İletişim, 2003), 341-385.

147 Murat Meriç, *Pop Dedik* (İstanbul: İletişim, 2006), 50.

şında olduğu düşünülen eğlenme ve tüketim pratiklerinin, zevklerin, konuşma biçimlerinin ve en çok da şivelerin kamusal alanda dışavurumu bu kesimler tarafından kırsal ve geri kalmış yaşam tarzlarının kent mekânı içerisinde yoz bir şekilde tezahür etmesi olarak değerlendiriliyordu. Bu kültürel görünümlere yönelik hayıflanmalar gündelik hayat içerisinde kendi dilini de üreterek, bunların temsilcilerini "kıro", "zonta", "maganda" ve "maço" gibi ifadelerle yaftalayan yeni bir söylem alanının doğmasına neden oldu. Leman ve Gırgır gibi mizah dergileri, 1990'lar boyunca ağırlıkla bu kültürel pratiklerle dalga geçen karikatürler yayınlayarak bu tepkilerin mecralarından biri olarak öne çıktı.[148] Şehirlerin, özellikle de İstanbul'un kırdan gelenler tarafından "bozulmamış" haline yönelik nostaljik özlem ve şehirlerin mevcut "karmaşık" yapısına yönelik hayıflanma kendisini ana akım gazetelerin köşe yazılarında yıllarca ifade etti. Bu hissiyat kentli entelektüeller ve eğitimli orta sınıf katmanlar tarafından yaygın bir şekilde paylaşılıyordu. Kent dokusunun değişimi karşısında gösterilen bu reaksiyon da aynı kendi karşıtı gibi politik bir içerikten yoksundu ve mevcut haliyle bir elit sızlanmasının ötesine geçemedi. 1990'ların ortalarında yaygınlaşan "beyaz Türk" tabiri, büyük şehirlerin bu "kadim" burjuva kültüründen nasibini almış ve kendisini her türlü "bozulmaya" karşı bir teyakkuz ve direnç halinde tutmaya çalışan kesimlerin i nitelemekte kullanılıyordu.

Bu kesimlerin kendileri için artık bir "bayağılığı" temsil eden kent merkezlerinden "korunmak" için buldukları çözüm daha pür-ü pak kaçış mekânları bulmaktı. 1980'ler ve 1990'lar boyunca bu mekânlar Ege ve Akdeniz sahillerinde olağanüstü bir hızla çoğalarak buraların doğal dokusunu önemli ölçüde zedeleyen "yazlıklar" oldu. Bodrum ve Çeşme gibi ilçeler bu dönemde kentli elitlere bir "soluklanma" alanı sağlayan gözde mekânlar haline geldi. Yine 1990'lı yıllarda başlayarak 2000'lerde ivme kazanan, büyük şehirlerin çeperlerinde inşa edilmiş güvenli ve lüks sitelere yerleşme furyası kent merkezlerinin "eski havasından" uzaklaştığını iddia eden bu seçkinci kaygılardan besleniyordu.[149] Bu açıdan, "elit anksiyetesinin", Türkiye neoliberalizminin can damarlarından inşaat sektörüne önemli bir katkı koyduğu rahatlıkla söylenebilir.

1990'lı yıllarda ülkenin doğusundaki savaşın yoğunlaşmasıyla büyük şehirlere göçmek zorunda kalan Kürtlerin Batı şehirlerindeki sayısal ağırlığını oluşturmaya başlaması bahsettiğimiz "elitist" hayıflanmada önemli bir değişimin yaşanmasına neden oldu. Bu dönemde Kürt göçmenlerin önceki dönemlerde şehir hayatını "zedelediğine" inanılan kimi yaşam örüntülerinin taşıyıcısı olarak kent hayatında görünür hale gelmesi bahsettiğimiz elit sızlanmasının, özellikle kent merkezinde yaşamaya devam eden "orta sınıf" arasında Kürt düşmanlığına dönüşmesine yol açtı. PKK ile savaşın milliyetçi ve şoven eğilimleri sürekli diri tuttuğu bu dönemde Kürtlerin bizzat işaret edilerek dışlandığı (tanıyarak dışlama) bu tutum kolayca yaygınlık kazandı ve böylelikle de devletin klasik asimilasyoncu çerçevesinden farklı bir Kürt algısı ideolojiler alanının bir parçası haline gelmiş oldu.[150]

148 Şimşek, *Yeni Orta Sınıf*, 15.

149 Jean-François Perouse ve A. Didem Danış "Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler", Toplum ve Bilim 104 (2005), 92-123.

150 Saraçoğlu, Şehir Orta Sınıf ve Kürtler, 15.

Sol muhalefetin karşı-kültürü

1980 ve 1990'lar boyunca Türkiye'de kültürel alan piyasacılığın hâkimiyeti altında şekillenirken bu sürece hiçbir itirazın ve meydan okumanın olmadığını iddia etmek bu dönemlerde ortaya çıkan zengin ve dinamik bir muhalif kültürel üretimi göz ardı etmek olur. Türkiye'deki muhalif/sol kültürel üretim 12 Eylül darbesinin ardından bir süre doğal bir sessizliğe gömüldükten sonra 1980'lerin ortalarından itibaren yeni biçimler içerisinde kendisini ifade etmeye başladı. 1985-1989 yılları arasında, darbe döneminde büyük bir darbe alan sol örgütler, küçük dergi ve dernek çevreleri ve parti oluşumları etrafında yeniden örgütlenmeye çalışırken, üniversite gençliği içerisinde sol siyaset yeniden kendi kamusal alanını yaratmayı başardı. Buna, 1986-1989 arasında kendisini önemli bir siyasal özne olarak yeniden kurmayı başaran işçi sınıfının eylemlilikleri eşlik ediyordu.

Bu "kıpırdanmanın" kendisini en çok gösterdiği ve bu sayede Türkiye solunun bu dönemdeki gelişim/dönüşüm sürecini izlememizi de mümkün kılan alan müzikti. Darbe yasaklarının kısmen hafiflemesiyle bu dönemde ortaya çıkan müzikal eğilimleri öne çıkan belirli sanatçılar üzerinden bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkün olabilir. 12 Eylül darbesinin solcular üzerinde yarattığı travmayı hüzünlü bir şekilde yansıtan müzikal üretim kendisini en gelişkin ve tipik bir şekilde Ahmet Kaya'da ifade ediyordu.[151] Ahmet Kaya'nın temsil ettiği "özgün müzik" 1990'lı yıllar boyunca diğer başka sol müzisyenler tarafından da icra edilmeye çalışıldı. Onun müziğinin ve tarzının ne kadar etkili olduğunun en önemli göstergesi ise İslamcı ve ülkücü camia içerisinde de benzer tarzda müzik yapmaya çalışanların ortaya çıkmasıydı. Ne var ki hiçbirisi Kaya'nın etki düzeyine erişemedi.

Grup Yorum'un yine gelişkin bir örneğini sergilediği "devrimci müzik" geleneğinin yarattığı birikimi de bahsettiğimiz müzikal eğilimlerin ikinci varyantı olarak tespit edebiliriz. 1980'lerin ortalarında yükselişe geçen öğrenci hareketinin içerisinden çıkan Grup Yorum Ahmet Kaya'dan hem biçim ve içerik hem de hedef kitlesi açısından büyük farklılık sergiliyordu. Türk halk müziğini Latin Amerika devrimci müziğiyle, devrimci marşlarla, Batı kaynaklı pop ve rock müzikle her albümde çeşitli deneylere açık kapı bırakacak şekilde sentezlemesi açısından 1980 öncesinde örneğine rastlanmayacak bir türü temsil ediyordu. İçerik açısından ise şarkılarını Türkiye'deki ve dünyadaki siyasal mücadeleler tarihinden bazı önemli gündemleri kitlelere aktarma amacına uygun bir şekilde kurguladığından çok daha politik ve pedagojik bir misyon üstlenmiş gözüküyordu. Yarattığı daha "avant garde" ve deneyselci tarz ve benimsediği keskin politik kimlik izleyici kitlesini ağırlıkla sol/sosyalist çevrelerle sınırlı kıldı; bu sınırlı çevrede kemikleşmiş ve sadık bir dinleyici kitlesine sahip oldu. 1990'lı yıllarda Türkiye'deki belirli bir siyasi örgütün çizgisine yakın olduğunu iyiden iyiye belli eden grubun buna rağmen Türkiye solunun bütün unsurları tarafından sahiplenilmesi ve konserlerine bugün halen on binlerce kişinin katılıyor olması kendileri açısından önemli bir başarı olarak addedilebilir.

Grup Yorum'un kendi müzikal arayışını tanımlamaya çalışırken ilham aldıklarını söyledikleri Zülfü Livaneli'nin 1980 ve 1990'lı yıllarda kendisine mahsus bir siyasal alan yaratan ayrı bir müzikal eğilimi temsil ettiğini kabul etmek gerekir. Aynı zamanda bir edebiyatçı ve

[151] Sinan Gündoğar, *Muhalif Müzik* (İstanbul: Devin Kitap Yayın, 2005), 211.

Ahmet Kaya (1947-2000)

Özgün müzik olarak anılan muhalif müzik türünün öncüsü ve 1980 sonrasında sosyalist kesimlerin ve aynı zamanda Kürt muhalefetinin sembol isimlerinden biri.

Ağlama Bebeğim, Acılara Tutunmak ve Yorgun Demokrat gibi ilk dönem albümlerinde, bunların isimlerinden de anlaşılacağı üzere bir yandan darbe döneminde devrimcilerin maruz kaldıkları devlet şiddetini şarkı sözlerine ve bestelerine taşırken diğer yandan da bu dönemde eski politik kimliğinden uzaklaşarak düzene uyum sağlamayı tercih eden "eski solculara" yönelik bir eleştiri ortaya koymaya çalışıyordu. Ahmet Kaya sonraki albümlerinde de 1990'ların sonlarına kadar bu temaları işlemeye devam etti; fakat bunlarla sınırlı kalmadı. Türkiye'nin değişen siyasal ikliminin de etkisiyle 1990'lar boyunca işçi sınıfı ve Kürt mücadelesine dair siyasal mesajlar içeren şarkılar da icra etti. Arabesk tınıları dışında, halk müziğinden ve yer yer rock müzikten öğeler taşıyan çalışmalarının oluşturduğu tarz bir ekol haline gelerek "özgün müzik" olarak adlandırılmaya başlandı. Güçlü sesi ve basit ama etkileyici şarkı sözleriyle Ahmet Kaya'nın dinleyici kitlesi 1990'ların ortalarına geldiğinde dar bir sol/sosyalist dinleyici kitlesini aşmış, Türkiye genelini kuşatmaya başlamıştı. Bu kendisini herkesin ne söyleyeceğini merak ettiği bir "kanaat önderi" haline de getirmeye başladı. Katıldığı çeşitli özel televizyon kanallarında görüş bildirdiği konular arasında 1990'lı yılların en hararetli tartışma konularından birisi olan üniversitedeki türban yasağı vardı. Bu yasağa şiddetle karşı çıkan tavrı onun İslamcı camia içerisinde geniş bir sempatizana sahip olmasını sağladı. (Recep Tayyip Erdoğan, Kaya'yı halen konuşmalarında "hayırla" anarak onu kendi siyasal söyleminin parçası yapması da buna dayanır). Benzer bir "kanaat önderliği" misyonunu Öcalan'ın yakalanma süreci devam ederken 10 Şubat 1999'daki Magazin Gazetecileri Derneği Gecesi'nde bu kez Kürt meselesi üzerinden yapmaya çalıştığında önce gecedeki sanatçıların saldırısıyla sonra da genel kamuoyunda medya üzerinden Hürriyet gazetesi öncülüğünde yürütülen bir linç kampanyasıyla karşılaştı. Bu ödül gecesinde o zaman zirve noktasına erişmiş olan banal bir milliyetçi dalganın toplumsal alanın bütününü kuşattığı düşünüldüğünde büyük bir cesaret gerektiren şu sözleri söylemişti:

"*Ben bu ödül için İnsan Hakları* Derneği'ne, Cumartesi Anneleri'ne, tüm basın emekçileri ve tüm Türkiye halkına teşekkür ediyorum. Bir de bir açıklamam var: Şu anda hazırladığım ve önümüzdeki günlerde yayımlayacağım albümde bir Kürtçe şarkı söyleyeceğim ve bu şarkıya bir klip çekeceğim. Aramızda bu klibi yayınlayacak yürekli televizyoncular olduğunu biliyorum, yayınlamazlarsa Türkiye halkıyla nasıl hesaplaşacaklarını bilmiyorum".

Bu olayın ertesinde kendisi hakkında başlatılan medya kampanyası kısa süre içerisinde adli bir davaya dönüştü. 1993 yılında Berlin'de verdiği bir konserde PKK sembolleri önünde bugün düzmece olduğu açığa çıkarılan sahne fotoğraflarının Hürriyet gazetesinde yayımlanması üzerine Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından kendisine hapis istemiyle dava açıldı. Bunun üzerine Haziran 1999'da ülkeden ayrılarak Paris'e yerleşti. Burada *Hoşçakalın Gözüm* isimli albümünün hazırlıkları sürerken 16 Kasım 2000'de geçirdiği kalp kriziyle hayatını kaybetti.

yazar olan Livaneli, Türk halk müziğini Batılı müzik tarzları ve enstrümanlarıyla birleştirmeye yönelik denemeler yapan diğer bir isimdi. Grup Yorum ile kıyaslandığında şarkı sözleri çok daha inceltilmiş ve örtük politik mesajlar taşıyor, bu bakımdan sol/sosyalist çevreler dışında "sosyal demokrat" ve Kemalist eğilimli bir izleyici kitlesinin ilgisini çekebiliyordu. Bunda Livaneli'nin tanınmış bir figür olarak çizdiği saygın kentli entelektüel profilinin etkisi olduğunu da söyleyebiliriz. Livaneli'nin müziğinin en önemli politik çıktılarından birisi bestelediği, kamusal alandan dışlanmış Nâzım Hikmet şiirlerinin, 12 Eylül sonrasındaki

dönemde genç kuşaklara aktarılması oldu. Zülfü Livaneli özellikle 1990'ların başlarından itibaren kentli sosyal demokrat çevrelerin sembol sanatçısı haline geldi. 1994'teki yerel seçimlerde SHP'nin kendisini İstanbul belediye başkan adayı olarak göstermesi bu durumun olağan sonuçlarından biriydi.

Türkiye genelinde muhalif müzik üretimi bu üç hatta ilerlerken Kürt illerinde "itirazın" müzikal ifadesinin bunlarla sınırlı kalmadığını belirtmek gerekir. 1980 ve 1990'lı yıllarda piyasa içerisinden temin edilmekten ziyade elden ele dolaştırılan Kürtçe sözlü kasetler, Kürtçe müziğin yasaklı olması nedeniyle kimin söylediğinden ve ne söylediğinden bağımsız olarak başlı başına politik bir anlam ifade ediyordu. Diğer yandan Ciwan Haco, Şiwan Perwer ve Koma Amed gibi bu dönem Kürtler arasında çok yaygınlık kazanan sanatçı ve grupların Kürt meselesine dair kimi gündemleri şarkılarına taşıdıkları söylenebilir. Metin-Kemal Kahraman ve Kardeş Türküler gibi şarkılarını hem Türkçe hem de Kürtçe seslendiren isim/gruplar ise sürekli yeni müzikal denemelerde bulunmaları ve şimdiye kadar su yüzüne çıkmamış kimi anonim eserleri derlemeleri açısından Türkiye'deki muhalif müziğe "akademik" bir yön kazandıran istisnai figürler olarak değerlendirilebilir; ve bu yönleriyle de etkileri sadece Kürt illeriyle sınırlı kalmamış, asıl dinleyici kitlesini Batı metropollerinde kazanmışlar ve uluslararası alanda da tanınırlığa sahip olmuşlardır.

1980'lerin ortalarında yeniden hareketlenen sol muhalefetin, politik müzik alanında yarattığı canlanmanın benzer düzeyde edebiyat ve sinemada gerçekleştiğini söyleyemeyiz. Daha önceki dönemlerde büyük bir zenginlik içeren toplumcu gerçekçi yazın 12 Eylül'den itibaren büyük ölçüde geriye çekilerek 1980'lerin ortalarından itibaren yerini önceki dönemlerin devrimci kuşaklarını kıyasıya eleştiren roman ve hikâyelere bıraktı. Şükrü Argın 12 Mart'a kıyasla, 12 Eylül darbesinin edebiyatın aynasına yeterince yansımadığını belirtirken bu durumun nedenlerinden birisi olarak 12 Eylül'ün gadrine uğramış devrimci kuşağın edebiyatla ilişkisinin önceki kuşakla kıyaslandığında daha zayıf olmasını gösterir.[152] Argın aynı zamanda 1970'li yılların devrimcilerinin faşizmle mücadele ve örgütler arasındaki rekabetle, yani pratik siyasetle daha fazla meşgul olmalarından ötürü kuram, felsefe ve estetiği bir aciliyet duygusuyla boşladıklarını ve bu durumun da 1980 sonrasında edebiyata yansıdığını ima eder. Diğer yandan, 12 Eylül sonrasında politik roman alanındaki "zayıf" görüntüyü sadece önceki dönemin devrimcilerinin öznel profiliyle değil darbe sonrasındaki "ideolojik" ortamla da açıklamak gerekir. 1980'li yıllar boyunca sol siyaset yeniden bir canlanma yaşasa da darbe sonrasındaki ilk yirmi yılda devrimci siyasetin reddiyesine varan bir geçmişle hesaplaşma halet-i ruhiyesi Türkiye entelijansiyası içerisinde son derece etkiliydi. Argın'ın deyişiyle, "'Başka bir dünya'nın mümkün olduğu inancına yaslanamayan bir radikalizm nasıl mecalsiz kalırsa, 'başka bir hayat'tan söz etmenin mümkün olduğu inancına yaslanamayan bir edebiyat da mecalsiz kalır."

> Şeylerin oldukları şeyden başka bir şey olabilecekleri inancı yıkılmıştır bir kere. Kapitalizm sadece rakiplerinin değil, Tarih'in de markajından kurtulmuş ve kendisini doğallaştırmıştır. 'Başka bir dünya'nın mümkün olduğu inancına yaslanamayan bir radikalizm nasıl mecalsiz kalırsa, 'başka bir hayat'tan söz etmenin mümkün olduğu inancına yaslanamayan bir edebiyat da me-

[152] Şükrü Argın, "Şükrü Argın'la Söyleşi", Haz. Osman Akınhay, *Mesele Dergisi* 9 (Eylül, 2007).

> calsiz kalır. Dünya ya da hayat... Önemli olan sözcük bunlar değil. Önemli olan 'başka' sözcüğü. Radikal politika ile has edebiyatı aynı krizde buluşturan, yaşadığımız dünyada ve hayatta 'başka' sözcüğünün anlamını yitirmesidir. Şimdi ve burada olup biten şeylere bambaşka bir açıdan bakabileceğimiz bir noktaya yerleşememek... Bugünün meselesi bence bu.

Bu yüzden de, dönemin "politik" edebiyatı 1960 ve 1970'li yılların devrimci örgütlerini ve bireylerini kimi zaman karikatürize ederek sorunlu vakalar olarak sunan ya da bunların darbe sonrasında yaşadıkları iç sıkıntısı ve bunalımları merkeze alan çalışmaların etkisi altına girmiştir. Sol-sosyalist çevreler tarafından yoğun bir eleştiriye tabi tutulan 1985 yılında yayımlanan Ahmet Altan'ın *Sudaki İz* romanı her iki eğilimin tipik örneklerinden birisi sayılır.[153]

Bunlar dışında 1980 ve 1990'lı yıllarda yeni bir ekolun ve anlatım tarzının temsilciğini yapan Orhan Pamuk'un Türk romanının uluslararası alanda yankı bulan tek ismi olduğu söylenebilir. Pamuk, Nişantaşılı bir ailenin üç kuşak hikâyesini anlattığı *Cevdet Bey ve Oğulları* ile başladığı romancılığını sonraki dönemlerde daha postmodern öğeler barındıran *Beyaz Kale* ve *Kara Kitap* gibi eserlerle devam ettirmiştir. 2002 yılında yayınladığı *Kar* isimli romanıyla da 1990'lı yıllarda Türkiye'nin İslamcılık, Kürt sorunu ve Kemalizm eksenindeki siyasal gelişmelerini Kars'ta geçen bir hikâye üzerinden yansıtmıştır. Pamuk'un 2006 yılında, bugüne kadar Türk edebiyatının gösterdiği en büyük uluslararası başarı sayılan, Nobel Edebiyat Ödülü'nü alması da siyasi tartışmaların bir konusu haline gelmiştir. Kimi çevreler, Pamuk'un bu ödülü almasının arkasında Türkiye'de Kürt sorunu ve 1915 Ermeni kıyımı hakkında sarf ettiği resmî ideolojiyi karşısına kalan ve "Batılıların hoşuna gittiği" demeçleri bulunduğunu iddia etmişlerdir. Pamuk'un özellikle 1990'lı yıllarda, edebiyatçı kimliği dışında siyasal değerlendirmelerde de bulunan bir "entelektüel" konumundan "seslendiğini" de söylemek gerekir. Türkiye'deki toplumsal ve siyasal sorunları, kadim otoriter devlet geleneğinin ve tahammülsüz siyasal kültürün uzantısı olarak görmesiyle, tipik liberal bakış açısına sahip olan Pamuk'un, AKP iktidarının son iki döneminde politik değerlendirmeler yapmaktan eskisine göre daha uzak durduğu ifade edilebilir.

Neoliberal dönüşümün bir bütün olarak edebiyata nasıl bir biçim verdiği 1990'lı yılların sonunda iyiden iyiye açığa çıkmaya başladı. Bu dönemde diğer pek çok alan gibi piyasalaşmanın yörüngesine giren edebiyat, kamusal bilinç ve vicdan geliştirme gibi misyonlarından önemli ölçüde arınarak okuyucusunu "halk" değil müşteriler olarak tanımlayan bir sektöre dönüşme yoluna girdi. Bu durum tek tek edebiyatçıların tercih ettiği veya yarattığı bir durum değil, piyasadaki ekonomik döngünün bir parçası olan yayıncılık sektörünün piyasacılık etkisindeki yapısal dönüşümü ile ilgiliydi.

Türkiye'de 1980 ve 1990'lı yıllardaki edebiyat ile siyaset arasındaki ilişkide yaşanan dönüşüm sinemada da benzer bir seyir izlemiştir. 1970'li yıllarda siyasal dönüşüme hızlıca reaksiyon gösteren ve geniş kitlelere ulaşan Türk sineması 1980'li yılların ortalarına kadar büyük bir durgunluk yaşamış ve siyasal içeriği neredeyse sıfırlanmış video film üretimine sıkışıp kalmıştır.[154] Bu dönemin istisnası senaristliğini yaptığı *Yol* (1981) ve yönetmenliğini yaptığı *Duvar* (1983) isimli filmleriyle bir önceki dönemin politik sinemasını çıtayı biraz daha yük-

[153] Fethi Naci, *Yüzyılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: Adam, 2000).

[154] Nilgün Abisel, *Türk Sineması Üzerine Yazılar* (Ankara: Phoenix, 2005), 118-120.

selterek devam ettiren Yılmaz Güney'dir. Güney'in bu filmlerinin Türkiye içerisinde izleyiciyle buluşması ise ancak 1984'teki ölümünden yıllar sonra, bu filmler üzerindeki yasakların kalktığı 1990'lı yılların sonunda mümkün olabilmiştir.

1990'lı yıllarda sinemada, edebiyatta olduğu gibi, toplumcu gerçekçi bir hattın geri çekilmesiyle, bireyin iç buhranlarını merkeze alan ve siyasetin daha çok yan öğe olarak kullanıldığı varoluşçu bir tarz öne çıktı.[155] 1990'lı yılların ortalarından itibaren ise televizyon dünyasında ün kazanan popüler figürlerin rol aldığı "eğlendirici" filmlerin gişe yaptığının görülmesiyle bu alandaki film üretimine daha fazla sermaye aktarılmaya başlandı. Aynı dönemde "varoluşçu" sinema anlayışı içerisinden toplumsal ve tarihsel bağlamı daha güçlü bir şekilde kurgunun parçası haline getiren, Zeki Demirkubuz'un 1997 yılında çektiği *Masumiyet* isimli filmi gibi olgun örnekler de ortaya çıktı. Bu türün uluslararası alanda da yankı bulan en çarpıcı ve gelişkin örneklerini ise özellikle 2000'li yıllar boyunca Türk sineması için gerçek bir ekol oluşturan Nuri Bilge Ceylan sundu. Ne var ki, Türk sinemasının nitelikli ürünlerindeki bu artış siyaset ile sinema arasında 1980 başında kopan bağın yeniden tesis edilmesini mümkün kılacak bir zemini ortaya çıkaramadı.

Kaynakça

Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri", *Toplum ve Bilim* 77 (1998), 45-67.

Ahmet Öncü, "Dictatorship Plus Hegemony: a Gramscian Analysis of the Turkish State", *Science & Society* 67:3 (2003), 303-328.

Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*, çev. Şeyda Başlı (İstanbul: Yordam, 2008).

Ali Ekber Doğan, "Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak", *Praksis* 16 (2007), 91-122.

Ali Şimşek, *Yeni Orta Sınıf: Sinik Stratejiler* (İstanbul: Agora, 2014).

Ali Yılmaz, *Kara Arşiv: 12 Eylül Cezaevleri* (İstanbul: Metis, 2012).

Aliza Marcus, *Blood and Belief: the PKK and the Kurdish Fight for Independence* (New York: NYU Press, 2007).

Aydın Çubukçu, "12 Eylül ve Kültür", *Praksis* 4 (2001), 267-275.

Ayfer Bartu Candan ve Biray Kolluoğlu, "Emerging Spaces of Neoliberalism: A Gated Town and a Public Housing Project in Istanbul", *New Perspectives on Turkey* 39 (2008), 5-46.

Aylin Topal, "Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ." *Praksis* 7 (2002), 63-84.

Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim, 2003).

Ayşe Buğra, "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research* 22:2 (1998), 303-307.

Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm, Siyaset, Din ve İş Dünyası* (İstanbul: İletişim, 2014).

Aziz Çelik, "Bahar Eylemleri 1989", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt I*, Haz. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996).

Bağımsız Sosyal Bilimciler, *IMF Gözetiminde 10 Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset* (İstanbul: Yordam, 2007).

Banu, Eligür, *The Mobilization of Political Islam in Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Bob Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place* (Cambridge: Oxford Polity Press, 1990).

155 Giovanni Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi* (İstanbul, Kabalcı: 1998), 429.

Bülent Tanör, (İstanbul: Beta Basım, 1984).

Can Kozanoğlu, *Cilalı İmaj Devri* (İstanbul: İletişim, 1992).

Canan Koç ve Yıldırım Koç, *KESK Tarihi I* (Epos, Ankara: 2009).

Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş* (Ankara: İmaj Yayınları, 2007).

Cenk Saraçoğlu ve Neslihan Demirtaş-Milz, "Disasters as an Ideological Strategy of Neoliberal Urban Transformation in Turkey: Insights from Izmir/Kadifekale", *Disasters* 38: 1 (2014), 178-201.

Cenk Saraçoğlu, *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkârdan Tanıyarak Dışlama'ya* (İstanbul: İletişim, 2011).

Cenk Saraçoğlu ve Eylem Akdeniz, "12 Eylül'den Çıkışta Üç Tarz-ı Siyaset ve Yeni Gündem Dergisi", *Birikim* 198 (2005), 108-116

Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (Stanford: Stanford University Press, 2009).

Çağla Diner ve Şule Toktaş, "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in an Era of Globalization", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12:1 (2010), 41-57.

Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, "Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change* 11: 1 (2010), 60-86.

David Mcdowall, *Modern History of the Kurds* (London: IB Tauris, 2004).

David Harvey, "From Managerialism to Entrprenuearialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler* 71 (1989), 3-17.

Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis* 9 (2009), 17-54.

Derya Gültekin-Karakaş, "Sermayenin Uluslararasılaşma Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital İçi Yeniden Yapılanma", *Praksis* 19 (2009), 95-131.

Dilek Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi: Türk Modeli* (İstanbul: İletişim, 2014).

Erbil Tuşalp, *Eylül İmparatorluğu: Doğuşu ve Yükselişi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988).

Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul, İletişim: 2008).

Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme* (İstanbul: İletişim, 2001).

Ertuğrul Mavioğlu, *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması* (İstanbul: Babil, 2004), 103-112.

Evren Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", *Middle Eastern Studies* 47:2 (2011), 343-360.

Fethi Naci, *Yüzyılın 100 Türk Romanı* (İstanbul: Adam, 2000).

Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 2002).

Fuat Ercan, "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi: 1980- 2004", *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, Haz. Fuat Ercan ve Demet Özmen Yılmaz (Ankara: Dipnot, 2006), 379-410.

Fuat Ercan, "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", *Neoliberalizmin Tahribatı*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 9-44.

Fuat Ercan, "Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler", *Praksis* 19 (2009), 9-53.

Galip Yalman, *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

Gamze Yücesan-Özdemir ve Ali Murat Özdemir, *Sermayenin Adaleti* (Ankara: Dipnot, 2008).

Giovanni Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi* (İstanbul, Kabalcı: 1998).

Gülseren Adaklı, *Türkiye'de Medya Endüstrisi: Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri* (İstanbul: Ütopya, 2006).

Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002).

Hakan Koçak, "Türkiye'de 1988-2004 İstihdam Eğilimlerine Genel Bir Bakış", *Praksis* 16 (2007), 171-193.

Hakan Yavuz, "Political Islam and Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics* 30:1 (1997), 63-82.

Haldun Gülalp, "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies* 33: 3 (2001), 433-448.

Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, (İstanbul: İletişim, 2007).

İsmail Hakkı Yükselen, "Zonguldak Grevi ve Yürüyüşü, 1990-1991", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 3*, Haz. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996).

İsmail Tokalak, *Küreselleşme Kıskacında Türk Tarımı* (İstanbul: Gülerboy Yayıncılık, 2010).

İsmet Akça, "Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Haz. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004), 225-270.

Jean-François Perouse ve A. Didem Danış "Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler", Toplum ve Bilim 104 (2005), 92-123.

Joost Jongerden ve Ahmet Hamdi Akkaya, *PKK Üzerine Yazılar* (Vate Yaynevi: İstanbul, 2012).

Kemal Kirişçi, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", *New Perspectives on Turkey* 40 (2009): 29-56.

Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, (Ankara: İmge, 2005).

Murat Meriç, *Pop Dedik* (İstanbul: İletişim, 2006).

Melih Ersoy, "Sanayisizleşme Süreci ve Kentler", *Praksis* 2 (2001), 32-52.

Metin Çulhaoğlu, "12 Eylül Cuntasının Amacı Kalıcı Olmaktı", *Son Klasik Darbe: 12 Eylül Söyleşileri*, Haz. Seyfi Öngider, (İstanbul, Aykırı: 2005), 109-123.

Murat Öztürk, *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neoliberal Age* (Wageningen: Wageningen, 2012).

Mustafa Sönmez, İşte Eseriniz! 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi (İstanbul: İletişim, 2004)

Naim Dilmener, *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş* (İstanbul: İletişim, 2003).

Neil Brenner ve Nik Theodore, "Cities and Geographies of Actually Existing Neoliberalism", *Antipode* 34:3 (2002), 349-79.

Nevra Akdemir, *Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008).

Nicole F. Watts, *Activists in Office: Kurdish Politics and Protest in Turkey*, (Washington: University of Washington Press, 2010).

Nikos Poulantzas, *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreçleri*, Çev. B. Yılmaz (İstanbul: Belge, 1981).

Nilgün Abisel, *Türk Sineması Üzerine Yazılar* (Ankara: Phoenix, 2005).

Nurdan Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window* (London: Zed Books, 2011).

Ömer Taşpınar, *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*, (New York: Routledge, 2005).

Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları* (İstanbul: Sav, 2010).

Patrick Anderson, "To Lie Down to Death for Days: The Turkish Hunger Strike, 2000- 2003", *Cultural Studies* 18: 6 (2004), 816-846

Pınar Bedirhanoğlu ve Galip Yalman, "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel' Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler", *Praksis* 19 (2009), 241-266.

Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66:1 (2011), 73-93.

Rıfat Bali, *Tarz-ı Hayattan Life Style'a* (İstanbul: İletişim, 2002)

Ruşen Çakır, *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği* (İstanbul: Metis, 2011).

Ruşen Çakır, "Geçmiş Bugün ve Gelecek Kıskacında Türkiye Hizbullah'ı" *Birikim* 216 (2007), 71-79.

Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 6: İslamcılık*, Haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim, 2004).

Sabahat Tezcan ve İsmet Koç, *Turkey Migration and Internally Displaced Population Survey*, Ankara Hacettepe University, Institute of Population Studies, 2006.

Sam Kaplan, "Din-u Devlet All Over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup", *International Journal of Middle Eastern Studies* 34 (2002), 113-127.

Serpil Sancar, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler", *Birkaç*

Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar, Haz. Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 61-117.

Sinan Gündoğar, *Muhalif Müzik* (İstanbul: Devin Kitap Yayın, 2005).

Suat Parlar, *Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politiği* (İstanbul, Mephisto: 1997).

Sungur Savran, "20. Yüzyılın Politik Mirası", *Sürekli Kriz Politikaları*, haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul, Metis: 2003), 13-44.

Şükrü Argın, "Şükrü Argın'la Söyleşi", Haz. Osman Akınhay, *Mesele Dergisi* 9 (Eylül, 2007).

Tanıl Bora, vd, *Boşuna mı Okuduk: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği* (İstanbul, İletişim: 2011).

Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP* (İstanbul, İletişim: 2004).

Tarık Şengül, "On the Trajectory of Urbanisation in Turkey: An Attempt at Periodisation", *IDPR (International Development Planning Review)* 25:2 (2003).

Tuna Kuyucu ve Özlem Ünsal, "Urban Transformation and State-led Property Transfer: An Analysis ofTwo Cases of Urban Renewal in Istanbul", *Urban Studies*, 47: 7 (2010), 1479-1499.

Tülin Öngen, "Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri", *Sürekli Kriz Politikaları*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 76-105.

Uğur Mumcu, *12 Eylül Adaleti* (İstanbul, Um: ag, 1987).

Ümit Cizre Sakallıoğlu "The Anatomy of the Turkish Military›s Political Autonomy" *Comparative Politics* 29:2 (1997): 151-166.

Welat Zeydanlıoğlu, "Torture and Turkification in Diyarbakır Prison", *Rights, Citizenship & Torture: Perspectives on Evil, Lawand the State*, Haz. Welat Zeydanlıoğlu and John T. Parry (Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2009), 73-92.

Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 19. Baskı (İstanbul: Remzi Yayınevi, 2007).

Yasin Durak, *Emeğin Tevekkülü,* (İstanbul, İletişim: 2001).

Yeşim Arat, "1980'lerTürkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim* 53 (1991), 7-19.

Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı'dan 2010'a* (Ankara, Epos: 2010).

Yıldız Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy: Transition and Globalization in a Muslim State* (New York: I.B Tauris, 2005).

Yüksel Akkaya, "Düzen ve Kalkınma Kıskacında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık", *Neoliberalizmin Tahribatı*, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (İstanbul: Metis, 2003), 139-164.

Ziya Öniş, "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy", *Studies in Comparative International Development* 27:2 (1992), 3-23.

Ziya Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly* 18: 4 (1997), 743-766.

Zülküf Aydın, *Political Economy of Turkey* (London: Pluto Press, 2005).

AKP Döneminde Türkiye:

MİNARE İLE İNŞAAT GÖLGESİNDE

Cenk Saraçoğlu, Melih Yeşilbağ

2002 yılında AKP'nin iktidara gelmesinden 2015 yılına uzanan süreç Türkiye'de bir türlü dikiş tutmayan neoliberal hegemonya projesinin İslamcı-milliyetçi bir hatta yeni siyasal ve ideolojik stratejilerle düze çıkarılması çabasını içeriyordu. AKP'nin tek başına iktidarı altında geçen bu yıllarda, yönetici blok içerisindeki güç dengeleri yeni idari düzenlemeler ve hukuki zorun siyasal bir hedef doğrultusunda kullanılması gibi yöntemlerle hızlı bir şekilde dönüştü; AKP devlet aygıtının neredeyse bütün organlarını tedricen kontrolüne aldı. 2012 sonrasındaki ise bu dönüşüm süreci ve onun yürütücüsü olan AKP, hiç beklenmedik kitlesellik ve radikallik içerisinde kendisini göstermeye başlayan toplumsal muhalefetin tasfiyesi sorunu ile yüzleşti.

Bu kitabın yazıldığı tarihten geriye dönüp bakıldığında 3 Kasım 2002'de gerçekleşen genel seçimlerin Türkiye siyasi tarihi açısından bir kırılma noktasını teşkil ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. AKP'yi tek başına iktidara taşıyan bu seçimler yalnızca 1990'lı yıllar boyunca devam eden koalisyonlar döneminin sona ermesi ve yeni bir siyasi partinin iş başı yapması anlamına gelmedi. Bu seçimler bugüne kadar yaşanan ve halen devam eden siyasal ve ideolojik dönüşüm sürecinin önünü açtı. Bu kitabın yazıldığı tarihte (2015) büyük ölçüde mevcudiyetini koruyan düzen siyasetindeki güç dağılımı Kasım 2002'de yapılan genel seçimin bir ürünüydü: Tek başına hükûmeti kurabilecek oy oranına ve meclis çoğunluğuna sahip sağ-muhafazakâr alanın temsilcisi AKP iktidarı ile özellikle Batı Anadolu'da Kemalist rahatsızlıkları, bazı sol duyarlılıkları ve Alevi muhalefetini kendisine çeken ama en fazla yüzde 30'a dayanabilen Cumhuriyet Halk Partisi ana muhalefeti. 2007 yılından sonra parlementodaki bu güç tablosunun içerisine ortalama yüzde 13-14 dolaylarında oy alan MHP ve 2007 ve 2011'deki genel seçimlere bağımsız milletvekilleriyle girerek mecliste grup oluşturabilen Kürt Hareketi'nin partileri katıldı. 2007'de ve 2011'de yapılan genel seçimlerde oylarını arttırarak tek partili iktidarını daha da pekiştiren AKP bugün çok partili yaşama geçildiğinden beri iktidarda en uzun kalabilen parti sıfatını elde etti.

2002'den bugüne uzanan dönem hem bir siyasi partinin devlet iktidarının çeşitli organlarında aşama aşama hâkimiyet kurduğu hem de bu sayede toplumsal formasyonun farklı alanlarında köklü bir dönüşümü örgütlediği bir sürece tanıklık etti. Bu dönüşüm süreci 1990'lı yıllardan itibaren bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi Türkiye topraklarında bir türlü dikiş tutmayan, krizlere gebe neoliberal birikim rejiminin yeni bir hegemonya projesi etrafında sürdürülmesi olarak değerlendirilebilir. Bu yeni hegemonya projesinin doğrultusunun ve içeriğinin belirlenmesinde AKP, Türkiye tarihinde seçimle iş başına gelen bir siyasi partinin bugüne kadar sahip olamadığı derecede bir inisiyatife ve belirleyiciliğe sahip oldu. Bunun arkasında bu partinin iktidarını üst üste kazandığı seçimlerle uzun süre devam ettirebilmesi ve politikalarına bir süreklilik kazandırabilmesi yanında devlet içerisinde kendi hareket alanını sınırlayan hukuki ve kurumsal yapıları ve kimi politik güç odaklarını ve öbeklerini tedricen tasfiye etmesi yatıyordu.

Tablo 1:
3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Ülke Barajlı d'Hont (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	10.808.229	34,3	363	66
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	6.113.352	19,4	178	32
Doğru Yol Partisi (DYP)	3.008.942	9,5	-	-
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	2.635.787	8,4	-	-
Genç Parti (GP)	2.285.598	7,3	_	-
Demokratik Halk Partisi (DEHAP)	1.960.660	6,2	-	-
Anavatan Partisi (ANAP)	1.618.465	5,1	-	-
Saadet Partisi (SP)	785.489	2,5	-	-
Demokratik Sol Parti (DSP)	384.009	1,2	-	-
Yeni Türkiye Partisi (YTP)	363.869	1,2	-	-
Büyük Birlik Partisi (BBP)	322.093	1,0	-	-
Bağımsızlar	314.251	1,0	9	-
Yurt Partisi (YP)	294.909	0,9	-	-
İşçi Partisi (İP)	159.843	0,5	-	-
Bağımsız Türkiye Partisi (BTP)	150.482	0,5	-	-
Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP)	106.023	0,3	-	-
Liberal Demokrat Parti (LDP)	89.331	0,3	-	-
Millet Partisi (MP)	68.271	0,2	-	-
Türkiye Komünist Partisi (TKP)	59.180	0,2	-	-

TBMM kaynaklarından yazarlar tarafından derlenmiştir.

Son 12 yıllık dönemde neoliberalizmin yeni bir hegemonya projesi etrafında ihya edilmesi aynı zamanda AKP'nin devletleşmesi ve devletin partileşmesi süreciyle beraber ilerledi; bu ikisi aynı sürecin iki yüzü haline geldi. Bu açıdan 2002 sonrasında Türkiye tarihi bir siyasi partinin, yani AKP'nin yönelimlerini merkeze alarak incelenmeye müsait bir nitelik arz ediyor. Diğer yandan AKP eliyle inşa edilmeye çalışılan bu hegemonya projesi, yarattığı sonuçlara bağlı olarak gerek devletin farklı kurumlarından ve legal siyaset alanından gerekse de halkın farklı kesimlerinden gelen tepkilerle, itirazlarla ve hatta bazı meydan okumalarla karşılaştı. AKP'nin izlediği stratejiler önemli ölçüde bu muhalif dinamiklerle girdiği ilişkiler içerisinde de şekillendi. Bu açıdan AKP'nin stratejileri ve yeni hegemonya projesi baştan tasarlanmış ve adım adım yürürlüğe konmuş bir planın somutlanması olmaktan ziyade bu partinin kendi iktidarını sağlamlaştırma ve hedeflerini gerçekleştirme sürecinde karşılaştığı

engelleri ve muhalefet dinamiklerini bertaraf etme çabası ile ilişkili şekilde bugünkü içeriğine kavuştu. Bu bakımdan bu bölümde sadece AKP'nin kendi eğilim ve politikalarını değil aynı zamanda onunla mücadele içerisine giren toplumsal aktörleri ve dinamikleri de göz önünde bulunduracağız.

Bu perspektifle bugünden geriye baktığımızda kaba bir dönemleştirmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz: 2002-2007 aralığını içeren birinci dönem, Milli Görüş geleneğinden gelen kadrolar tarafından henüz yeni kurulmuş ve ilk katıldığı seçimde hükûmet kurma yetkisini kazanmış olan AKP'nin hem "içeride" hem de "dışarıda" meşruiyet ve tanınma arayışı içerisine girdiği bir dönemi ifade ediyor. Bu dönemde "içeride" henüz tam olarak hâkimiyet kuramadığı devlet içerisindeki kurumlar ve güç odakları tarafından iktidarı paylaşılan ve yeri geldiğinde sınırlanmaya çalışılan, aynı zamanda da uluslararası sermaye ve emperyalist ülkeler tarafından (özellikle ABD ve AB eliyle) çeşitli "sınamalara" tabi tutulan bir parti görüyoruz. AKP, bu ilk dönemde bu içerideki sınırlayıcı güçlerle olan ilişkilerini, rejimin kurucu prensiplerini Refah Partisi'ne kıyasla çok daha fazla gözeten ve meşruiyeti kollayan bir anlayış üzerinden şekillendirdi. İçeride kendi meşruiyetini ve yönetme ehliyetini sorgulayan güçleri doğrudan karşısına almak ve tasfiyeye yönelmektense demokrasi ve "millet iradesi" gibi evrensel bazı liberal nosyonlar üzerinden kendisini kabul ettirme arayışı içerisine girdi. Daha en başından piyasa ekonomisine ve neoliberal birikim politikalarına bağlı olduğunu söyleyerek de ulusal ve uluslararası sermayenin gönlünü ferah tutmaya çalıştı. AB ve ABD gibi güç merkezlerinin beklentileriyle uyumlu bir hat izlemeye çalıştı ve hatta özellikle AB ile entegrasyon gündemini içeride kendisini sınırlama potansiyeline sahip güçler karşısında bir kaldıraç olarak kullanmaya çalıştı.

Yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edeceğimiz 2007'deki genel seçimlerle birlikte partinin, yargı bürokrasisi ve askerle girdiği güç mücadelesinden galip çıkması ve toplumsal alanda Kemalist duyarlılıklar temelinde gelişen kitle muhalefetini etkisiz kılması siyasal alandaki manevra alanını genişletti; partiyi kendisini sınırlayan kurumlara, yasa veya güç merkezlerine karşı dozu gittikçe artan bir tasfiye harekâtına girmeye yöneltti. Bu tasfiye süreci aynı zamanda partinin, siyasal süreçleri, ideolojiler alanını ve toplumsal hayatı İslami-muhafazakâr bir çerçeve etrafında tek elden dönüştürme çabalarını da içeriyordu. Kısacası AKP'nin iktidarını koruma refleksi ve ulusal/uluslararası meşruiyetini arttırma arayışı içerisinde olduğu ilk dönemle (2002-2007) devletin bütün alanlarına nüfuz edecek ve toplumsal alana kendi vizyonunu dayatacak şekilde ofansa geçtiği ikinci dönem (2007'den bugüne) kimi açılardan farklı türde mücadelelere ve gerilimlere sahne olmuştur. Biz de bu dönemdeki gelişmeleri 2007 öncesi ve sonrasındaki bu farklılığı göz önüne alan bir analiz etrafında inceleyeceğiz. Fakat önce, geçmiş dönemlerle süreklilik öğelerini kendi içinde daha çok barındıran bir alan olarak sermaye birikim süreçlerinin ve emek-sermaye ilişkilerinin AKP'li yıllar içerisinde nasıl bir doğrultuda ilerlediğini inceleyelim.

EKONOMİK ve TOPLUMSAL KOŞULLAR

2002 yılında AKP'nin iktidara gelmesiyle açılan dönemin bu kitapta ayrı bir bölüm olarak inceleniyor oluşu, bu partinin Türkiye tarihinde bir kırılmayı ve yeni bir rejim inşası girişimini temsil ediyor olduğu tezinin sonucudur. İleriki sayfalarda AKP iktidarının kendisini önceleyen hükûmetlerden farklılaşmasının boyutlarını siyasal rejimin temelleri, hegemonya projeleri, ideolojik süreçler gibi veçheleriyle irdeleyeceğiz. İktisadi yönelim, büyüme stratejileri, emek süreçleri ve bölüşüm politikaları bütünü olarak tanımlanabilecek sermaye birikim rejimi açısından bakıldığında ise AKP'li yılların geçmişle sürekliliğinin diğer alanlara kıyasla daha belirgin olduğunu söylemek mümkündür. En genel ve basit düzeyde değerlendirildiğinde sermaye birikim süreci açısından AKP şapkadan bütünüyle yeni bir tavşan çıkartmamış, 1980 ile başlayan ekonomi politik program ve müktesebatın taşıyıcısı ve sürdürücüsü olmuştur. Başat sektörler, sosyal politika, sermaye sınıfının iç kompozisyonu gibi daha alt düzeylere inildiğinde ise AKP'ye özgü birtakım yönelimlerden söz etmek mümkündür. Aşağıda, devamlılık ve özgünlük çerçevesinde bu yönelimler tartışılacaktır.

2002'de iktidara gelen AKP'nin iktisat alanındaki ilk önemli icraatı, 2001 krizi sonrası IMF gözetiminde gerçekleştirilen ve Derviş programı olarak bilinen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"nı büyük bir sadakatle uygulaması olmuştur. 2008 yılına kadar fiilen yürürlükte olan bu program AKP döneminin iktisat politikalarının özünü oluşturmuş, AKP'nin yerli ve yabancı sermaye çevreleri nezdinde "güven ve istikrar unsuru" olarak görülmesinin yolunu açmıştır. Bu dönemde, AKP iktidarlarının iktisadi politikalarına *genel olarak sermaye* lehine reformların damga vurduğu bir neoliberalleşme gündemi hâkimdir. Bu gündemin kendi parametreleri açısından değerlendirildiğinde AKP'nin performansı son derece başarılıdır. O halde, söz konusu gündemin parçası olarak görülebilecek AKP icraatlarının bir bilançosunu çıkaralım.

Önceki böümde tartışıldığı gibi, 1989'da başlayan finansal serbestleşme ve dünya piyasalarıyla bütünleşme yönelimi Derviş programının benimsenmesi yoluyla devam ettirilmiş yabancı sermayeyi teşvik edecek bir "yatırım iklimi" sağlamak hükûmetin başlıca önceliklerinden biri haline gelmiştir. Özal döneminde başlatılan ancak koalisyon hükûmetlerinin zayıflığı, popülist politikalar gibi nedenlerden sonuçlandırılamayan özelleştirme süreçlerinde büyük bir atılım gerçekleşmiştir. AKP dönemindekiler, gelmiş geçmiş bütün özelleştirmelerin yüzde 86'sına tekabül etmektedir.[1] Bu dönemde aralarında Türk Telekom, Petkim, Tüpraş, Erdemir, SEKA, TEKEL gibi büyük ölçekli endüstriyel kuruluşların da bulunduğu 124 kamu kuruluşu özelleştirilmiştir.[2] AKP döneminde özelleştirme süreci hızlanmakla kalmamış endüstriyel işletmelerin yanı sıra liman, otoyol, köprü ve kamu arazilerini de içerisine alacak şekilde boyutlanmıştır. Özellikle TOKİ aracılığıyla gerçekleşen kentsel kamusal arazilerin sermayeye devri ve bu yolla gerçekleşen sermaye birikimi bu dönemin belirgin özelliklerinden biri olmuştur. 2008'de yasalaşan Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'yla sosyal güvenlik alanında piyasanın rolünü genişletilmiş, bireysel emeklilik sisteminin önü açılmış, eğitim ve sağlıkta özel sektörün payı muazzam biçimde arttırılmıştır.

1 http://www.akparti.org.tr/site/icraat/13938/505-milyar-dolarlik-ozellestirme-geliri

2 Ayrıntılı bir liste için bkz. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, http://www.oib.gov.tr/index.htm.

Benzer bir sermaye yanlısı yönelim iş gücü piyasalarında da gözlemlenebilmektedir. 2003 yılında yasalaşan 4857 sayılı İş Kanunu'yla güvencesiz, enformel ve esnek çalışma biçimleri ile taşeronlaşma sadece özel sektörde değil kamuda da yaygınlaştırılmıştır.

AKP, bunların yanı sıra sendikal alana da el atmış ve emek örgütlerini kontrol altında tutmak ve baskılamak için çok boyutlu stratejiler geliştirmiştir. Bu amaçla, Memur-Sen gibi hükûmet yanlısı sendikalar güçlendirilmiş,[3] en büyük konfederasyon Türk-İş'in yönetimi hükûmet yanlısı hale getirilmiş,[4] DİSK ve KESK gibi muhalif sendikalar baskılanmaya devam etmiştir. Ortalama yüzde 9,68 düzeyinde seyreden işsizlik oranı iş gücü maliyetlerini baskılamış, GSYİH'deki büyüme ve üretkenlik artışları emekçilere yansımamış, reel ücretler gerilemiştir.[5] Yine IMF anlaşmaları uyarınca tarım ve hayvancılıkta destek alımları dramatik biçimde kısıtlanmış ve köylülük büyük bir yıkım yaşamıştır. Dolaylı vergilerdeki artış vergi gelirleri içinde emekçilerin yükünü göreli olarak arttırmıştır. Finansallaşma yoluyla pompalanan iç tüketim finans sektörünün hacmini büyütmüş, kredi kartları, tüketici kredileri ve mortgage yoluyla finans, emekçilerin gündelik hayatının bir parçası haline getirilmiştir. Bu dönemde, tüketici kredilerinin GSYİH'ya oranı 2002'de yüzde 2'den 2010'da yüzde 16'ya yükselmiş,[6] finans emekçi sınıfların boyunduruk altına alınmasında yeni bir enstrüman olarak işlev görmüştür. Neoliberal reformlara karşı yargı bürokrasisinden ya da parlamentodan gelen muhalefet, gerek yargıdaki tasfiye ve dönüşümle, gerekse Kanun Hükmündeki Kararnamelerle ve özerk kurullarla devre dışı bırakılmış, sermaye lehine düzenlemelerin önündeki hukuki engeller hafifletilmiştir.

Yukarıda değinildiği gibi, bu dönüşümler AKP'nin öznel tercihleri ya da icatları olmaktan çok Türkiye'de 1980'le başlayan neoliberalleşme programının uzantılarıdır. AKP, kendisini önceleyen hükûmetlerin düşe kalka gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümleri hızlandırmış ve neoliberal gündemin başarılı bir takipçisi olduğunu göstermiştir. Öte yandan, bazı özel başlıklarda AKP iktidarlarının önceki hükûmetlerden farklı, özgün denilebilecek birtakım yönelimleri temsil ettiğini söylemek mümkündür. Bu yönelimlerin tarihinin AKP ile başladığını söylemek güçtür. Birçoğunun kökü birer eğilim olarak AKP'nin mirasçısı ve takipçisi olduğu merkez sağ ve siyasal İslamın ekonomi-politik müktesebatında mevcuttur. AKP, deyim yerindeyse, bu eğilimleri yönelimlere çevirmiş, ekonomi-politik programının kritik unsurları haline getirmiştir.

Bu yönelimlerden birincisi, Türkiye kapitalizminin "Osmanlı nüfuz bölgesi" olarak adlandırılabilecek coğrafyayla bir tür ekonomik entegrasyon içerisine girme çabalarıdır.[7] AKP, iktidara geldiğinde bir yandan Milli Görüş geleneğinin Batı karşıtı söylemini terk edip AB

---

3 Bu dönemde sendikalaşma oranı genel olarak düşerken Memur-Sen'in üye sayısı 14 kat artarak 42 binden 650 bine çıkmıştır. Aziz Çelik, "AKP'nin On Yılında Sendikalar ve Sendikasızlaştırma", http://tr.boell.org/tr/2014/06/16/akpnin-yilinda-sendikalar-ve-sendikasizlastirma.

4 Türk-İş'in 20. Olağan Genel Kurulu'nda başkan seçilen Mustafa Kumlu'nun hükûmetle sıkı fıkı ilişkisi kamuoyunda çokça tartışılmıştır. Bkz. http://haber.sol.org.tr/sonuncu-kavga/kim-bu-mustafa-kumlu-haberi-23436.

5 2005-2013 yılları arasında GSYİH'de yüzde 4,4'lük bir büyüme sağlanırken özel sektör işçilerinin ücretleri sadece yüzde 0,1 artmış, kamu işçilerinin ücretleri ise yüzde 0,2 gerilemiştir. Mustafa Sönmez, "İşçinin İliğini Sömürdüler", http://mustafasonmez.net/?p=4273.

6 Elif Karaçimen, *Türkiye'de Finansallaşma: Borç Kıskacında Emek*, (SAV: İstanbul, 2015).

7 Kurtar Tanyılmaz "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (İstanbul, Yordam Kitap, 2014), 143-179, 162.

üyeliğini temel öncelik olarak belirlerken bir yandan da İslam ve Arap coğrafyasıyla yakın ekonomik ilişkiler geliştirilmesine önem vermiştir. AKP'nin omurgasını oluşturan İslamcı sermaye grupları ve Gülen cemaatinin bu bölgelerdeki bağlantıları sayesinde geliştirilen ilişkilerin iki önemli boyutu olmuştur. Bu bölgeler hem dışa açılmak isteyen Türk sermayesi için önemli bir ihracat pazarı ve yatırım alanı haline gelmiş[8] hem de Körfez sermayesi ülkeye çekilerek hatırı sayılır düzeyde bir dış kaynak sağlanmıştır.[9] Söz konusu ekonomik ilişkilerin hem AKP'nin iç ve dış politika yönelimleri hem de aşağıda detaylandırılacağı gibi sermaye sınıfı içerisindeki güç dengeleri açısından önemli sonuçları olmuştur.

Bir diğer özgün yönelim, AKP'nin sosyal politika alanında geliştirdiği enstrümanlardır. İlerleyen bölümlerde detaylandıracağımız gibi, AKP iktidarı bir yandan IMF programı uyarınca sosyal güvenlik alanında devletin payını azaltıp bu alanı piyasaya açarken bir yandan da toplumun en yoksul kesimlerine yardım amaçlı mekanizmaları devreye sokmuştur. Parti teşkilatının denetiminde belediyeler, İslamcı sermaye, vakıf, dernekler ve cemaatler ağı aracılığıyla genellikle enformel bir şekilde yoksul kesimlere ayni ve nakdi yardımlar şeklini alan bu araçlar, neoliberal reformlar sonucu artan kent yoksulluğunu hafifletirken söz konusu kesimleri iktidar partisinin ideolojik-politik etki alanına dahil etme işlevi görmüştür. "Hak yerine yardım, yükümlülük yerine hayırseverlik"[10] şeklinde özetlenebilecek bu muhafazakâr sosyal politika anlayışının kökleri ANAP popülizmine ve RP'li belediyeler dönemine gitse de AKP döneminde gerek kapsam gerek boyut anlamında bir sıçrama gerçekleştirmiş ve AKP'nin hegemonya projesinin önemli bir unsuru haline gelmiştir.[11] Yukarıda özetlenen sermaye yanlısı reformlar sürecinde yoksul kitlelerin rızasını alma, "sosyal riskleri" hafifletme ve siyasi istikrarın sürdürülebilmesinde bu tür yardım mekanizmalarının payı büyüktür. Bu yaklaşım, neoliberal modele karşı olmaktan çok, devletin sosyal politika alanından geri çekilmesi ve bu alanın "sivil toplum"a bırakılması eğilimini temsil ettiği ölçüde neoliberal modelin özüyle uyumludur. Dahası, neoliberalizmin "ne pahasına olursa olsun reform" şeklinde özetlenebilecek ilk evresinin yarattığı tahribat ve risklerin görülmesinin ardından girilen ve "yoksullukla mücadele", "sürdürülebilirlik", "kriz yönetimi" gibi temaların gündeme geldiği ikinci evresinin ruhuyla örtüşmektedir.[12] Özetle, AKP döneminde sermaye birikim rejimi bir yandan önceki iktidarlardan devralınan neoliberalleşme sürecinin ana hatlarıyla takip edildiği bir seyir izlerken bir yandan da iktidarın siyasi ve ideolojik gündemleri uyarınca gerçekleştirdiği özgün müdahaleler tarafından şekillenmiştir.

---

8 Sözgelimi, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Türkiye'nin ihracatındaki payı 2002'de yüzde 13'ten 2013'te yüzde 30'a yükselmiştir (TUİK, Dış Ticaret İstatistikleri, www.tuik.gov.tr). Aynı dönemde, Türkiye'nin yurt dışındaki doğrudan yatırımlarında Yakın ve Ortadoğu ülkelerinin payı yüzde 14'ten yüzde 20'ye yükselmiştir (TCMB, Uluslararası Yatırım Pozisyonu İstatistikleri, www.tcmb.gov.tr).

9 Barry Rubin, "Green Money: Islamist Politics in Turkey", *Middle East Quarterly XII* 1 (Winter, 2005), 1-11 (Internet ed.).

10 Aziz Çelik, "Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik", *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 42 (Mart 2010), 63-81.

11 Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Gamze Yücesan-Özdemir, "AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, Haz. Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir (İstanbul: Metis, 2014) 117-139.

12 Neoliberalizmin bu minvalde dönüşümüyle ilgili olarak bkz. Dani Rodrik, "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning From a Decade of Reform", *Journal of Economic Literature* 44:4 (2006) 973-987; Ziya Önişve Fikret Şenses "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", *Development and Social Change* 36:2 (2005), 263-290.

Makroekonomik bilanço: vasati büyüme, artan kırılganlık

Bu bölümde AKP'li yılların kuşbakışı bir iktisadi bilançosu çıkarılacak ve AKP'nin iktisadi politikalarına yön veren temel anlayış irdelenecektir. AKP'li yılların özellikle ilk yarısında sağlanan yüksek büyüme oranları ve buna eşlik eden siyasi istikrar içte ve dışta bir "ekonomi mucizesi" olarak lanse edildi. Bu anlatıya göre, AKP ile birlikte Türkiye, 90'lı yıllara damga vuran sürekli kriz ve kısa ömürlü koalisyon hükûmetlerinde cisimleşen siyasi istikrarsızlık ve ekonomik kriz döngüsünü kırmış, bunlara paralel olarak bölgesel iddialarını arttırmış, büyük ölçekli altyapı projelerine girişmiş, dünya ekonomisinde üst sıralara gözünü dikmiş ve bir tür "yükselen yıldız" haline gelmişti.[13] AKP temsilcileri ve destekçileri tarafından sıklıkla öne çıkarılan bu tablonun, 11 yıllık iktidar döneminin bütününe bakıldığında gerçeği yansıtmaktan uzak olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu tespiti söz konusu yıllardaki temel makroekonomik göstergelere bakarak açmaya çalışacağız.

Öncelikle, 2003-2013 yılları arasında ekonomik büyüme hızı ortalama yüzde 4,95 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu düzey, cumhuriyet tarihinin uzun vadeli ortalamasıyla aynıdır.[14] Dolayısıyla, yaklaşık on yıllık ekonomik performansa bakıldığında önceki dönemlere kıyasla bir sıçrama ya da atılımdan bahsetmek mümkün değildir. Benzer şekilde bu oran, "yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerin"[15] (Bundan böyle YPGE) yüzde 6,42'lik ortalama büyüme hızının da epey gerisinde kalmıştır. Öte yandan, AKP'li yılların bütünlüklü bir iktisadi bilançosunu çıkarmak söz konusu döneme daha yakından bakmayı gerektirmektedir. Bunun için geçtiğimiz 11 yılı 2003-2007 ve 2008-2013 olarak iki alt döneme ayıracağız. Bu dönemleştirme ihtiyacı, aşağıda tartışacağımız gibi 2008'de başlayan küresel krizin Türkiye için hem iktisadi performans hem de ekonomi politikalarındaki bazı yönelimler açısından bir tür farklılaşma momentini temsil etmesinden kaynaklanmaktadır.

2003-2007 yıllarına bakıldığında, ekonomik büyümenin yüzde 6,92'luk düzeyiyle uzun vadeli ortalamadan hayli yüksekte seyrettiğini söylemek mümkündür. Ne var ki, bu yüksek performansın arkasında AKP hükûmetlerinin özgün politikalarının bulunduğunu söylemek güçtür. AKP'yi önceleyen 1998-2002 yılları arasında çok derin bir kriz geçiren ve reel olarak küçülen Türkiye ekonomisi, AKP işbaşına geldiğinde yüksek oranlarda atıl kapasite içermekteydi. Aynı dönemde dünya piyasalarında da benzersiz bir likitide bolluğu yaşanıyor ve bunun sonucu olarak dış kaynak girişleri Türkiye ekonomisinde büyük ölçüde rahatlatıcı bir etki yaratıyordu.[16] Bunun yanı sıra, dönemin ekonomi politikaları AKP iktidara gelmeden önce IMF gözetiminde oluşturulan Derviş programıyla deyim yerindeyse "otomatik pilota" bağlanmıştı.[17] Dolayısıyla, bu dönemdeki yüksek performansın iç ve dış koşulların olağanüstü derecede elverişli seyretmesi sonucu mümkün olduğu söylenebilir. AKP'nin bu tabloya katkısı, bir önceki on yılın kısa süreli koalisyon hükûmetlerine kıyasla siyasal istikrar sağla-

---

13 Bu yönde tipik değerlendirmeler için bkz. Jeffrey Sachs, Project Syndicate, 2013, http://www.project-syndicate.org/commentary/inside-the-turkish-economic-miracle-by-jeffrey-d – sachs, ve "Turkey's Booming Economy: Babacan's Miracle", http://www.economist.com/node/3577808,

14 1924-2009 arası büyüme ortalaması yüzde 4,9'dur. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi* (Ankara: İmge, 2003), 225.

15 Burada IMF'nin tanımlaması ve hesaplamaları kullanılmıştır.

16 Korkut Boratav, "Bir Safsata: AKP'nin Büyüme Efsanesi", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/bir-safsata-akpnin-buyume-efsanesi-90972.

17 Refet Gürkaynak ve Selin Sayek Böke "AKP Döneminde Türkiye Ekonomisi", *Birikim* 296, (Aralık 2013), 64-69, 65.

ma açısından başarılı olması ve bunun iç ve dış piyasalarda olumlu etki yaratmasıyla sınırlı kalmıştır. Aynı dönemde Türkiye'yle benzer pozisyondaki ülkelerin ekonomik performansı karşılaştırıldığında da "mucizevi" bir büyümeden söz etmek kesinlikle mümkün değildir. Ortalama yüzde 6,92'lik büyüme, aynı dönemde "YPGE"nin yüzde 7,70'lik ortalamasının bir miktar aşağısındadır.

ABD'li finans devi Lehman Brothers'ın çöküşüyle patlak veren 2008 finansal krizi, ilk dönemin iyimser havasını yerle bir ederek Türkiye ekonomisinin yapısal zaaflarını su yüzüne çıkaran bir dönemeçti. Erdoğan'ın "teğet geçti" açıklamalarına karşın 2009'da yüzde 4,82'lik çok sert bir küçülme yaşanmış, ardından gelen görece hızlı toparlanma ise takip eden yıllarda sürdürülememiştir. 2008-2013 altdöneminde yüzde 3,32'lik ortalama büyüme hızı, yüzde 5,40'lık YPGE ortalamasının bir hayli gerisindedir. Özetle, sadece büyüme hızı dikkate alındığında dahi AKP'li yılların ekonomik performansı en iyi ihtimalle vasat olarak nitelendirilebilir. Analize, yatırım ve tasarruf oranları, cari açık, dış borç, bağımlılık, kırılganlık gibi faktörler de eklendiğinde ise bilanço giderek kötüleşmektedir.

Uzun vadede büyüme hızını belirleyen temel göstergelerden yatırımların milli gelire oranında AKP'li yılların ortalaması yüzde 20,05'dir. Bu oran, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkelerin yüzde 29,20'lik ortalamasının epey gerisinde ve hatta iki büyük kriz ve siyasi istikrarsızlıklarla malul olan AKP öncesi 11 yılın yüzde 21,1'lik oranının bile bir miktar altındadır. Dolayısıyla, vasat büyüme trendini yakın ve orta vadede yukarı çekecek bir yatırım artışından söz etmek mümkün değildir. Tasarrufların milli gelire oranına baktığımızda ise daha vahim bir durumla karşılaşıyoruz. Bu oran AKP öncesi 10 yılda yüzde 20,02 iken, AKP'li yıllarda yüzde 14,06'ya düşmüştür. Aynı dönemde YPGE için söz konusu oran yüzde 31,79'dir. Dolayısıyla önümüzde şöyle bir tablo durmaktadır: Benzer ülkeler ortalamasının hayli altında seyreden ve vasat düzeyde büyüme sağlayabilen yatırım oranları ve bu düşük oranları dahi karşılamaya yetmeyen, giderek erozyona uğrayan bir ulusal tasarruf oranı. Tasarrufların yatırımlardan düşük olması aradaki farkın dış kaynaklarla kapatıldığı anlamına gelir. Bu da bizi, AKP döneminde ülke ekonomisinin zayıf karnı olarak belirgin bir şekilde öne çıkan cari açık ve dış borç problemine götürür.[18] Tablodan da görülebileceği gibi cari açığın milli gelire oranı AKP öncesi dönemde yüzde 0,86'dan AKP'li yıllarda yüzde 5,45'e yükselmiştir. Aynı dönemde, YPGE ortalaması yüzde 2,60'lık bir cari fazladır. İkincisi, toplam dış borç stoğu 2002'de 130 milyar dolardan 2013'te 337 milyar dolara çıkmıştır. Dolayısıyla, AKP sözcülerinin 2013 yılında IMF'ye olan borcun kapanmasının ardından zikrettikleri "artık dışarıya muhtaç değiliz" söyleminin aksine dış kaynaklara tartışılmaz bir şekilde daha çok bağımlı hale gelmiş bir ekonomik yapı söz konusudur.

Her ne kadar borcun kaynağı 1990'lı yılların aksine kamu değil özel sektör olsa da toplam dış borç stoğu yüzde 160 oranında yükselmiştir. Bunun yanı sıra, ilk beş yıllık dönemde yüksek cari açık ve dış borçlanmanın hızlı büyüme sağladığını söylemek mümkünken büyüme hızının azaldığı 2008 sonrasında da cari açık sürmüş, dış borç stoğu büyümeye devam etmiştir. Dolayısıyla, ikinci dönemde büyümeye katkısı da olmayan bir dış bağımlılık söz konusu ol-

[18] Korkut Boratav, "AKP Ekonomisi: Artan Bağımlılık", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/akp-ekonomisi-artan-bagimlilik-91313.

muştur.[19] Dış borç stoğunun bileşimine yakından bakıldığında da karanlık bir tablo ortaya çıkmaktadır. 2008'e kadar yabancı sermaye girişimi önemli ölçüde üretime yönelik doğrudan yabancı yatırım (DYY)[20] iken, 2008 sonrası cari açık finansmanında DYY oranı düşmüş, sıcak para olarak adlandırılan kısa vadeli sermaye hareketlerinin payı 2007'de yüzde 17,2'den 2013'te yüzde 33,6'ya çıkmıştır.[21] Bu göstergeler birlikte değerlendirildiğinde AKP döneminde Türkiye ekonomisinin kırılganlığının arttığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2:
AKP Döneminde Karşılaştırmalı Temel Makroekonomik Göstergeler

	AKP Öncesi 11 yıl 1992-2002	AKP'li 11 Yıl 2003-2013		Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ülkeler 2003-2013	
GSYH Büyüme Hızı %	3,32	4,95		6,44	
		2003-2007	2008-2013	2003-2007	2008-2013
		6,92	3,32	7,70	5,40
Yatırımlar Büyüme Hızı %	21,01	20,05		29,20	
Ulusal Tasarruf % GSMH	20,02	14,06		31,79	
İşsizlik % Aktif İş Gücü	7,41	9,68			
Ortalama Dış Borç % GSMH	45,39	41,53		27,50	
Cari Denge % GSYH	-0,86	-5,45		+2,60	

(IMF ve DB verilerinden derlenmiştir)

Büyüme motoru: ihracattan inşaata

Türkiye tarihinin AKP dönemini ele alan bu bölümü ana hatlarıyla "meşruiyet ve tutunma aranışları"nın damga vurduğu birinci dönem ve "eski rejimin tasfiyesi" çabalarının damga vurduğu ikinci dönem olarak dönemselleştirmeyi tercih ettik. AKP iktidarının birçok veçhesi için böyle bir dönemselleştirme anlamlı olmakla beraber, mesele iktisadi politikalar olduğunda bu tür bir ayrım yapmak çok mümkün olmayacaktır. Zira, AKP döneminin meşruiyet kaygısının ve iktidar stratejilerinde temkinliliğin belirgin olduğu ilk döneminde benimsenen iktisadi politikalar ile eski rejimi tasfiye odaklı bir cüretkarlığın belirgin olduğu ikinci döneminde benimsenen iktisadi politikalar arasında özsel bir farklılıktan bahsedilemez.

Öte yandan, yukarıdaki dönemselleştirme tercihinin arkasındaki mantıkla birebir örtüşmese de AKP'nin iktisadi politikalarında da bir tür değişim momenti gözlemlemek mümkündür. Söz konusu değişim, 2008 kriziyle birlikte belirgin hale gelmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, AKP yönetimindeki Türkiye'nin kriz öncesi ekonomik büyüme oranları görece yüksek seyretmiştir. Bu büyümede ihracat sektörlerinin önemli rolü olduğunu söylemek mümkün-

19 A.g.e.

20 Söz konusu dönemdeki DYY girişinin önemli bir kısmının yabancı firmaların Türkiye'de tesis kurması değil özelleştirilen kuruluşları satın almaları üzerinden gerçekleştiğini eklemek gerekmektedir.

21 Korkut Boratav, "AKP Ekonomisi: Artan Kırılganlık", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/akp-ekonomisi-artan-kirilganlik-91654.

dür. Bu durum söz konusu dönemde hem net ihracat hacminin 2003'ten 2008'e kesintisiz bir şekilde yılda ortalama yüzde 24 oranında büyümesi hem de ihracat sepetinde katma değeri yüksek ürünlerin oranının yükselmesi şeklinde tezahür etmiştir.[22]

Ne var ki, teknolojik gelişkinlik ve üretkenlik konusunda rakiplerinden bir hayli geride bulunan ve elindeki en önemli kozu düşük işçi maliyetleri ve coğrafi konum olan Türkiye'nin ihracat atağı kısa sürede doğal sınırlarına ulaşmıştır. 2008 krizi Türkiye ekonomisini ciddi boyutlarda sarsmıştır.[23] AKP hükûmeti tarafından kriz sonrasında geliştirilen ekonomi politikaları, dış piyasalardaki küçülmeyle birlikte rekabet şartları zorlaşan ve pazar imkânları daralan ihracat modeli yerine, "iç talep odaklı büyüme" modeline işaret etmektedir.[24] Bu modelin merkezinde inşaat ve emlak sektörleri durmakta ve AKP iktidarlarının bu dönemdeki bir dizi icraatı bu sektörlerin sistematik bir strateji dahilinde desteklendiğini ortaya koymaktadır. Sözgelimi, TOKİ bu dönemde mevzuatında yapılan 14 değişiklikle olağanüstü yetkilere ve devasa bir bütçeye sahip bir inşaat idaresi kurumuna dönüşmüştür.[25] AKP öncesi 10 yıllık dönemde yıllık ortalama 75 milyon m^2 imar izni verilirken, AKP'li yıllarda bu miktar yüzde 60 oranında artarak yıllık 112 milyon m^2'ye yükselmiştir. 2007 yılında konut alım satımını teşvik etmek üzere düşük kredili mortgage yasasının geçirilmesi de bu yönde atılmış bir adımdır. Bunun yanı sıra, özellikle 2008 krizinden sonra kentsel dönüşüm çalışmalarına ve İstanbul'a üçüncü köprü, üçüncü havalimanı, kanalistanbul gibi büyük ölçekli kamu projelerine hız verilmiş ve dahası bu tür projelere 2014 yılında hazine garantisi sağlanmıştır.[26] Tüm bunlar, AKP döneminde inşaat sektörünün bir stratejik tercih olarak öne çıktığını göstermektedir.

AKP'nin bu stratejik tercihinin ardında inşaat sektörünün, diğer sektörlerle bağlantıları sayesinde üretimi ve tüketimi pompalama kapasitesi ve bu yolla bir "lokomotif" işlevi görebilme özelliğinin bulunduğunu söylemek mümkündür. 2008'de yaşanan ekonomik sarsıntı ve hemen ardından yapılan yerel seçimlerde hatırı sayılır bir oy kaybı yaşanmasından sonra[27] acilen hızlı bir büyüme ivmesine ihtiyaç duyan AKP iktidarı için inşaat bu nedenle biçilmiş kaftan niteliğindedir. İnşaat tercihinin arkasında bu tür ekonomik rasyonellerin yanı sıra sermaye sınıfı içerisindeki güç dengeleriyle ilgili doğrudan politik rasyonellerin de bulunduğu eklenmelidir. Bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacağı üzere, AKP sermaye sınıfı içerisindeki güç dengelerini kendi lehine çevirmek için sistematik bir çaba sergilemiştir. Arazi tahsisi ve ihale süreçlerinde hükûmete yakınlık yoluyla sağlanan ayrıcalıkların ayakta kalma ve büyüme için elzem olduğu inşaat sektörü, AKP'ye ve Erdoğan'a göbekten bağlı bir sermaye fraksiyonu yaratma sürecinde bu nedenle kritik bir rol oynamıştır.

---

22 Ne var ki, artan ihracatın artan ithalatla mümkün olmuş, ihracatın ithalatı karşılama oranı 2002'de yüzde 69,9'dan 2007'de 63,1'e düşmüştür. TUİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, www.tuik.gov.tr.

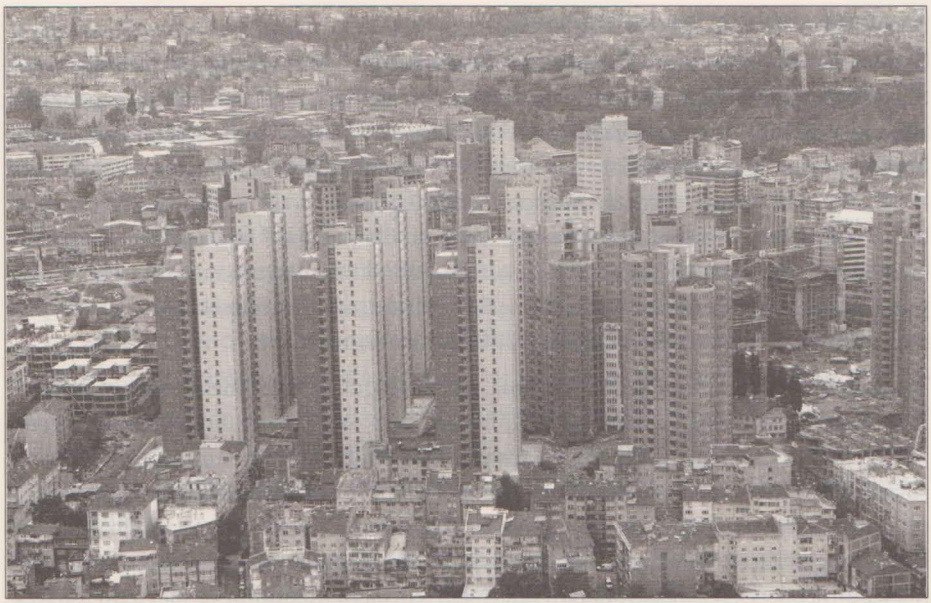
23 2009'da ihracat bir önceki yıla oranla yüzde 22,6 küçülmüş ve kriz öncesi düzeyine ancak 2011 yılında dönebilmiştir. TUİK, Dış Ticaret İstatistikleri, www.tuik.gov.tr.

24 Ümit Akçay, "Hükümet Cemaat Kavgası, İnşaat Odaklı Birikim ve 17 Aralık Krizi", http://baslangicdergi.org/hukumet-cemaat-kavgasi-insaat-odakli-birikim-ve-17-aralik-krizi-bir-donemin-sonu-mu-umit-akcay/

25 Utku Balaban, "İnşaat Neyin Lokomotifi?" *Birikim* 270 (Ekim 2011), 19-26, 24.

26 Büyük ölçekli projeler hakkında interaktif bir kaynak için bkz. http://www.megaprojeleristanbul.com/

27 AKP'nin seçim performansı ve ekonomik büyüme hızı arasındaki korelasyon hakkında bkz. Gürkaynak ve Böke, s. 65.

Kentsel dönüşüm kapsamında Bursa Doğanbey'de yapılan TOKİ konutlarından bir görüntü. AKP'nin inşaat odaklı büyüme stratejisinde Başbakanlığa bağlı olarak çalışan Toplu Konut İdaresi (TOKİ) çok kilit bir rol oynadı. TOKİ'nin içerisinde olduğu pek çok inşaat projesi şehirlerin tarihî dokusunu bozmak ve başta doğal zenginlikler olmak üzere halkın ortak malı olan kamusal kaynakları ve alanları bir grup sermayedara tahsis etmekle eleştirildi.

İnşaat odaklı büyüme stratejisi, AKP'nin ekonomi yönetimini şekillendiren anlayışı ortaya koymak açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Öncelikle, bu strateji gerçekten de hızlı bir büyüme döngüsünü tetikleyebilse de Türkiye ekonomisinin üretkenlik düzeyi, tasarrufların düşüklüğü, cari açık gibi yapısal sorunlarına çare olmak bir yana, bu sorunları derinleştirici bir etkide bulunmaktadır. Zira, inşaatın imalat sanayi aleyhine büyümesi, üretim kapasitesini olumsuz etkilemekte ve borçluluğu arttırmaktadır. Son zamanlarda Türkiye için çokça zikredilen "orta gelir tuzağı" meselesinde bu stratejinin payının olduğunu söylemek mümkündür.[28] Bunun yanı sıra, 17 Aralık Operasyonunda ortaya çıktığı üzere, birçok AKP kurmayının dahil olduğu rant ve yolsuzluk şebekesinin merkezinde de inşaat sektörü durmaktadır. Dahası, "kentleşme yoluyla sermaye birikimi"[29] olarak tarif edilebilecek bu süreç, spekülatif hareketleri davet edici niteliği ve emlak balonu gibi olasılıklar nedeniyle büyük bir risk faktörüdür.[30] Tüm bunlar, AKP döneminde ekonomi yönetimine yapısal zaafları aşmayı hedefleyen sürdürülebilir ve uzun erimli bir stratejik yönelimden ziyade, toplumsal ve çevresel maliyetleri yüksek, bir dizi kriz dinamiği barındıran ve kısa vadeli bir perspektifin damga vurduğunu göstermektedir.

---

28 Orta gelir tuzağı tartışmasına dair bkz. Erinç Yeldan, http://bilimakademisi.org/bilim-akademisi-uyesi-erinc-yeldan-ve-calisma-grubunun-orta-gelir-tuzagi-baslikli-raporu/.

29 Bu konuda kapsamlı bir tartışma için bkz. David Harvey, *Asi Şehirler* (İstanbul: Metis, 2013), 43-69.

30 Farklı bağlamları olmakla beraber 1997 Asya Krizi'nde, 2008 ABD'deki finansal çöküşte ve sonrasında Euro Bölgesi Krizi'nde (en belirginşekilde İspanya ve İrlanda'da) kontrolsüz büyüyen emlak piyasalarının büyük payının bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Kōichi Mera ve Bertrand Renaud, *Asia's Financial Crisis and the Role of Real Estate* (London: Routledge, 2000) ve David McNally, *Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance*, (Oakland: PM Press, 2011).

Sermaye sınıfı: artan kutuplaşma

Bu bölüme AKP döneminin Türkiye tarihinde bir kırılmayı temsil ettiği teziyle başlamıştık. AKP'nin özgünlüklerine dair tarihsel materyalist bir tartışma, sermaye sınıfı içerisindeki dönüşümler dikkate alınmadan yapılamaz. AKP'nin 2002 Türkiye'sinde nasıl iktidara geldiği, hegemonyasını hangi kaynaklara dayanarak kurduğu, nasıl 10 yılı aşkın bir süre iktidarda kalabildiği gibi sorular egemen sınıf içerisindeki eğilimler, fraksiyonlar ve güç dengeleri analiz edilmeden cevaplanamaz. Bu nedenle, bu altbölümde AKP iktidarıyla sermaye sınıfı arasındaki ilişki masaya yatırılacaktır. İlk olarak, AKP iktidarının arkasındaki temel sınıfsal güç olarak İslamcı sermayenin yükselişine dair bir tartışma yürütülecek, ardından AKP ile geleneksel İstanbul sermayesi arasındaki ilişkilere odaklanılacaktır.

Yukarıda, AKP iktidarının istikrar sağlama, emeğin örgütsüzleştirilmesi, piyasa reformlarının hayata geçirilmesi gibi başlıklarda bir bütün olarak sermaye sınıfının çıkarını gözeten bir profil çizdiğini belirtmiştik. Bu anlamıyla, AKP'nin başarılı bir burjuva partisi olduğu söylenebilir. Ne var ki, sermaye sınıfının üzerinde hemfikir olduğu bu alanların ötesine geçip dış politika, siyasal rejimin niteliği, toplumsal yaşamda dinin rolü ya da teşvik, ihale ve rant paylaşımı gibi akçeli konulara gelindiğinde, AKP sermaye sınıfının "İslamcı sermaye" olarak nitelendirilebilecek bir fraksiyonunun doğrudan temsilcisi izlenimini vermektedir. Bu fraksiyon hem AKP'nin iktidara yürüyüşünde önemli rol oynamış hem de AKP iktidarı boyunca edindiği ayrıcalıklı pozisyon sayesinde sermaye sınıfı içindeki göreli gücünü muazzam ölçüde arttırmıştır.

Önceki bölümlerde tartışıldığı üzere, siyasal İslam'ın Türkiye serüveninde bir kuruluş momenti olarak Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketi'nin arkasında genelde muhafazakâr Anadolu şehirlerinde bulunan, dinî cemaat yapılanmalarıyla içli dışlı, KOBİ düzeyinde örgütlenmiş İslamcı sermayenin bulunduğunu söylemek mümkündür.[31]

1980 ve 1990'lı yıllar İslamcı sermayenin serpilmesi için elverişli yıllar olsa da büyük sıçrama Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sahneye çıkmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. AKP'nin arkasındaki başat sınıfsal gücün İslamcı sermaye fraksiyonu olduğu kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açıktır. Birincisi, İslamcı sermayenin yukarıda söz edilen dönüşümü, siyasal İslam geleneğinin RP'den AKP'ye dönüşümüyle neredeyse örtüşür. Gerek uluslararası yönelim, gerek ekonomik perspektif, gerekse iş yapma pratikleri açısından AKP, bu sınıf fraksiyonunun dünya görüşünün ve değerler sisteminin siyasal alandaki yansıması olarak görülebilir.[32] Dahası, AKP ile İslamcı sermaye arasındaki ilişkiler kapitalist devlet formunda ender görülen düzeyde doğrudandır. 20 MÜSİAD üyesi 2002 seçimlerinde AKP saflarında Meclise girmiştir.[33] Başta Erdoğan ve ailesi olmak üzere, AKP kurmaylarının önemli bir bölümünün İslamcı holdinglerle sıkı fıkı ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Özetle, AKP'yle birlikte bir anlamda İslamcı sermayenin de iktidara geldiği söylenebilir.

---

31 Sungur Savran, "İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 53-141, 76-77.

32 Bu konuda kapsamlı bir tartışma için bkz. Ümit Cizre, *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of Justice and Development Party* (London: Routledge, 2008).

33 Özgür Öztürk, "*Türkiye'de İslamcı Büyük Burjuvazi*", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü, (İstanbul, Yordam Kitap, 2014), 181-213, 206.

İktidarda olmanın avantajlarını iyi kullanan İslamcı sermaye bu dönemde büyük bir sıçrama gerçekleştirmiştir. AKP, genel olarak sermayenin lehine reformlar çerçevesini gözetmekle beraber bir dizi yeni mekanizma geliştirerek İslamcı sermayeye açık bir şekilde ayrıcalık sağlamıştır. Söz konusu mekanizmalar şu şekilde özetlenebilir: Kamu İhale Yasası'nda yapılan yüzden fazla değişiklikle, hükümet ve belediyelerin ihale süreçlerinde İslamcı sermaye gruplarına ayrıcalık tanımasının önündeki yasal engeller büyük ölçüde kaldırılmıştır.[34] Katılım Bankaları adını alan İslamcı finans kuruluşlarına yasal kolaylıklar sağlanmıştır. İslamcı sermayenin finansman ihtiyacı için kamu bankaları işe koşulmuş, bu gruplara ucuz ve kolay kredi sağlanmıştır. TMSF'ye devredilen medya şirketleri sistematik bir şekilde İslamcı sermayeye yönlendirilmiştir. Birikim rejiminde kritik önemi haiz inşaat sektöründe arazi tahsisi, imar izni ve ihale aşamalarında İslamcı sermaye grupları kayırılmıştır. Ucuz girdi tedariki, dış pazar imkânları, iş ortaklıkları geliştirme, vergi kolaylıkları, denetimler, iş kazaları gibi konularda İslamcı sermayeye avantaj sağlanmıştır.[35] Sonuç olarak, bu mekanizmalar, İslamcı sermaye fraksiyonunun gücünü muazzam düzeyde arttırmıştır.

Bu noktada, İslamcı fraksiyonun sermaye sınıf içerisindeki göreli gücünü bazı verilerle sunmak yararlı olacaktır. 2010 yılı itibariyle, Capital 500 içerisinde İslamcı sermaye bağlantılı şirket sayısı 90-95 civarındadır. *Ekonomist Dergisi*'nin en zengin 100 Türk ailesi listesinde İslamcı sermaye olarak nitelendirilebilecek 19 aile bulunmaktadır. Yine, ISO 500 listesinde yaklaşık 80 adet İslamcı sermaye mensubu şirket vardır. Altı çizilmesi gereken bir nokta, bu şirket ya da grupların önemli bir bölümünün söz konusu listeye son 10 yılda girmiş olduğudur. MÜSİAD'la ilgili veriler de benzer bir yükseliş öyküsüne işaret etmektedir. Derneğin 2000'de 1387 olan üye sayısı, 2012'de 6500'ün üzerindedir. Derneğe üye şirketler 1998'de 600 bin kişiyi istihdam eder, toplamda 6 milyar dolarlık ihracat yapar ve milli gelirin yaklaşık yüzde 10'unu üretirken, 2010 yılında istihdam 1.2 milyona, ihracat hacmi 22.5 milyar dolara ve milli gelirdeki payyüzde 15'e çıkmıştır. Katılım Bankası olarak bilinen İslamcı Finans Kuruluşları'nın son on yıldaki gelişimi de bu tabloyu doğrulamaktadır. 2003-2012 döneminde bu kuruluşların toplam aktifleri yaklaşık 13 kat, topladıkları toplam fonlar 11 kat artmış ve bankacılık sistemindeki payları yüzde 5 civarına yükselmiştir.[36]

Tüm bu verilerden aşağı yukarı şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. İslamcı sermaye günümüzde, kendi mali sermayesine sahip, holding formunda örgütlenmiş, bu anlamıyla finans-kapital düzeyine erişmiş, devlet imkânlarından ayrıcalıklı şekilde yararlanarak göreli gücünü arttırmaya devam eden ve doğrudan politik temsiliyetini AKP'de bulan bir büyük burjuvazi fraksiyonu olarak nitelendirilebilir. İktisadi güç açısından bakıldığında, TÜSİAD'ı oluşturan geleneksel sermayenin bir hayli gerisinde olmaya devam ediyor olsa da son on yılda kaydedilen mesafe göz ardı edilemeyecek denli büyüktür.

---

34 2003-2013 yılları arasında ihale yasası toplam 29 kez revize edilmiş, 100'den fazla madde değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle başta belediyeler olmak üzere birçok kamu kurumu; enerji, ulaşım gibi belirli sektörler ve belirli değerin altındaki ihaleler yasanın kapsamı dışına çıkartılmış ve bu alanlarda keyfî uygulamaların önü açılmıştır. (Buğra ve Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, 125-130).

35 Tanyılmaz, "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak", 160.

36 Bu paragraftaki veriler Kurtar Tanyılmaz'ın çalışmasından alınmıştır. Tanyılmaz, "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak", 164-176.

Bu noktada, TÜSİAD'ta temsil olunan geleneksel sermayenin AKP'li yıllardaki serüvenini tartışmaya geçebiliriz. En genel itibariyle, AKP ile TÜSİAD arasındaki ilişkilerin gelgitli bir seyir izlediğini, kopma noktasına gelmese de gerilim dolu bir hatta ilerlediğini söylemek mümkündür. AKP 2002 yılında iktidara geldiğinde, TÜSİAD'tan çekinceyle karışık bir destek görmüştür. Bir tür liberal Batı Avrupa kapitalizmi projeksiyonuna sahip bir sermaye fraksiyonu olarak TÜSİAD'ın gönlünde yatan aslanın, yani iktidarda görmek istediği ideal siyasal partinin, AKP olmadığı ve olmayacağı açıktır. Öte yandan AKP, kararsızlık, istikrarsızlık ve krizle malul koalisyon hükûmetlerine kıyasla tercih edilir durumdadır. Bunların yanı sıra, AKP'nin Derviş Programını sürdürme ve genel olarak sermaye lehine reformları hayata geçirme konusundaki şevki, içinden çıktığı Milli Görüş geleneğinin teamüllerinin aksine AB üyeliğini bir politik öncelik olarak belirlemesi ve 28 Şubat'tan ders alarak din-laiklik meselelerinde ilk etapta düşük profil sergilemesi, TÜSİAD'ın desteğinde belirleyici olmuştur.

AKP'nin "tutunma ve meşruiyet aranışı"nın damga vurduğu ilk dönemi boyunca olumlu seyreden TÜSİAD-AKP ilişkileri 2007 dönemeciyle farklı bir boyut almaya başlamıştır. AKP'nin 22 Temmuz 2007 seçimlerinde oylarını arttırması ve Milli Görüş geleneğinden gelen bir figürün 2007'de Çankaya Köşkü'ne kadar yükselmesi, AKP'yi muhtemelen gelip geçici bir siyasi aktör olarak görmüş olan TÜSİAD'ın hesaplarında yanıldığını göstermiştir. AKP'nin artan özgüveni, dinselleşme başlığında daha cüretkâr adımlar atmaya başlaması, rejimin yerleşik unsurlarına karşı savunma pozisyonundan çıkıp bir tür karşı saldırıya geçmesi, kendine yakın sermaye gruplarına ayrıcalıklar tanıması ve nihayet Batıcı sermayenin bir mensubu olan Doğan Holding'le açık bir kavgaya girişmesi, TÜSİAD'ın hükûmetle mesafeyi açmasında etkili olmuştur.[37] Bu dönemde TÜSİAD sözcüleri söz konusu başlıklarda sık sık hükûmeti eleştiren açıklamalarda bulunmuşlardır. 2010 Anayasa referandumu AKP-TÜSİAD geriliminin zirve noktasına ulaştığı bir dönemeç olarak nitelenebilir. TÜSİAD'ın referandumda AKP'yi desteklemeyeceğini açıklaması üzerine Erdoğan'ın sarf ettiği sözler gerilimin boyutu hakkında fikir vericidir:

> İstanbul sermayesi nedense işin başından itibaren bizimle para kazanmada anlaştı ama siyasette anlaşamadı. Anadolu sermayesini aralarına almadılar... Fakat isteseler de istemeseler de Türkiye'de artık sermaye ciddi manada el değiştirmeye başladı. Bu bizim için çok önemli bir güven kaynağı.[38]

AKP'nin referandumda istediği sonucu almasından ve bir anlamda eski rejimin tasfiyesinin tescillenmesinin ardından, TÜSİAD hükûmet karşıtı söylemini geri çeken bir tavır sergilemiştir. AKP'nin 2013'teki Haziran Direnişi'yle birlikte içeride ve dışarıda büyük prestij kaybetmesi, TÜSİAD'ın hükûmete karşı tekrar mesafe almasına yol açmıştır. En belirgin olarak, Koç grubuna bağlı Divan Oteli'nin polis baskısına rağmen direnişçilere ev sahipliği yapması şeklinde kendini gösteren bu tavra hükûmetin cevabı bir yandan "faiz lobisi" argümanıyla geleneksel sermayeyi kendisine karşı bir uluslararası komplonun parçası olmakla suçlamak bir yandan da yine Koç grubuna bağlı TÜPRAŞ'ta bir mali soruşturma başlatarak gözdağı vermek olmuştur. Hükûmetin Haziran Direnişi ve 17 Aralık gibi şokları derin yaralarla olsa da atlatması ve 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bir seçimden daha galibiyetle çıkma-

37 Savran, "İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", 114-115

38 http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25130285

sı, geleneksel sermayenin hükûmetle arasındaki buzların bir kez daha erimesini sağlamıştır. Bu satırların yazıldığı 2014 sonunda Koç grubu lideri Mustafa Koç'un hükûmetten memnun oldukları ve 2015 yılına iyimser baktıklarına dair açıklaması bu yönde bir işaret olarak değerlendirilebilir.[39]

Peki bu gelgitli seyir, değişken tavır ve açılan kapanan mesafeler bize geleneksel sermayenin AKP'li yıllardaki serüvenine dair ne gibi sonuçlar sunmaktadır? Bu soruya birkaç düzlemde yanıt vermek gerekmektedir. Öncelikle daha önce değinildiği gibi, AKP istikrar sağlama, neoliberalleşme gündemini takip etme ve emekçi sınıfları kontrol altında tutma anlamında bir bütün olarak sermaye sınıfının çıkarlarına başarılı bir şekilde hizmet etmiştir. Bu noktalarda, TÜSİAD AKP'den gerçekten de memnundur. AKP'li yıllar sadece İslamcı sermaye için değil geleneksel sermaye için de 1990'lara kıyasla kârlılığın ve iş olanaklarının arttığı parlak yıllar olmuştur. Sözgelimi, bu dönemde Koç grubunun aktif büyüklüğü yüzde 683 artmış, istihdam sayısı da iki katına çıkmıştır.[40] 2012 yılı itibariyle toplam katma değerin yüzde 50'sini üreten TÜSİAD, iktisadi gücünden bir şey kaybetmemiş, sermaye sınıfının ağır topu olma özelliğini korumuştur. Bu anlamıyla en azından şimdilik, sermaye sınıfı içerisinde bir el değiştirme sürecinden söz etmek mümkün değildir. Zaman zaman yüksek gerilimli seyretse de AKP-TÜSİAD ilişkisinin hiçbir zaman kopma noktasına gelmemesinde bu temel düzeydeki ortaklığın payı büyüktür. Gerilimin en yüksek düzeyde seyrettiği dönemlerde dahi TÜSİAD bir tür yatırım boykotuna girişmemiş ya da 1979'da Ecevit Hükûmeti'nin düşmesiyle sonuçlanan kamuoyu kampanyasına benzer bir karşı kampanya başlatmamıştır. İlişkilerin kopmaması, TÜSİAD'ın bu dönemde AKP'ye karşı muhalefetinde yargı ve ordu gibi doğal müttefiklerinin çok zayıflamış olması, AKP dışında güçlü bir düzen içi alternatifin bulunmayışıyla ilgili olduğu kadar[41] büyük sermayenin siyasi ve ekonomik istikrarı ideolojik ayrımların önüne koyan pragmatik bakış açısıyla da ilgilidir.

Öte yandan, dış politika, rejimin niteliği, dinselleşme gibi siyasi meseleler ve ekonomik ayrıcalıkların dağıtımı konusunda TÜSİAD ve AKP arasında ciddi sayılabilecek ihtilaflar bulunmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, AKP TÜSİAD'ın Türkiye vizyonundaki ideal siyasi parti olmaktan çok uzaktır. Dahası, AKP yönetiminin ve özel olarak Erdoğan'ın giderek artan otoriter ve keyfî denilebilecek yönelimleri, şüphesiz ki geleneksel sermayeyi kaygılandırmaktadır. Bunlara ek olarak, AKP'nin çıkarları öyle gerektirdiğinde, Çukurova ve Doğan Holding örneklerinde görüldüğü üzere, kendisine açıktan muhalefet eden sermaye gruplarını "bitirme" amaçlı yaptırımlara girişebiliyor olması, AKP'yi TÜSİAD nezdinde "riskli" ve "güvenilmez" bir aktör yapmaktadır. Üstüne üstlük AKP, Doğuş grubu gibi geleneksel sermaye içerisindeki önemli bazı aktörleri kendi safına çekmeyi de başarmıştır.[42] Bu durumda TÜSİAD, kendisine zarar verici sonuçları olabilecek bir hükûmet karşıtı pozisyondansa, bir yandan şimdilik AKP ile yola devam etme kararı almış gözükmekte, muhtemelen bir yandan da güçler dengesini kendi lehine çevirecek hamleler yapmak için AKP'nin zayıf düşeceği bir anı kollamaktadır. Gerilimde inisiyatifi elinde bulunduran aktör olan AKP ise, kendisine

39 http://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/mustafa-koc-akpden-memnun-2015-daha-istikrarli-gececek-101664

40 http://www.radikal.com.tr/ekonomi/10_yilda_iki_koc__yaratti-1115645

41 Savran, "İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", 104.

42 A.g.e, 116.

organik olarak bağlı İslamcı sermayenin göreli gücünü arttırırken, havuç-sopa taktikleriyle geleneksel sermayenin bir bütün olarak kendi karşısında cepheleşmesine mani olmaya çabalamaktadır.

Emekçiler

AKP'li yıllar sermaye için parlak yıllar olduğu ölçüde emekçi sınıflar için hak kayıpları, gerileme ve güç yitimi şeklinde karakterize edilebilecek karanlık bir dönem olmuştur. Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, emekçi sınıfların çalışma koşulları, reel ücretleri, sosyal hakları ve kolektif güçlerindeki gerilemenin tarihi 12 Eylül'le başlar. Dolayısıyla, emekçi sınıflar için yukarıda çizilen karanlık tablo, tek başına AKP'nin eseri olmaktan çok, 30 yıllık neoliberalleşme sürecinin birikimli sonucudur. Öte yandan AKP iktidarı 12 Eylül'le başlayan emeğe saldırı gündemini boyutlandırarak ve hızlandırarak sürdürmüştür. AKP'nin emek gündemindeki icraatları şöyle özetlenebilir: Boyutları ve kapsamı yukarıda tartışılmış olan özelleştirme süreci bir yandan kamudaki işçi istihdamını azaltmış bir yandan da sınıfın en örgütlü ve en geniş kazanımlara sahip kesimini bu haklardan mahrum etmiştir. 2003'te çıkan İş Kanunu'yla güvencesiz ve enformel istihdam biçimleri ve taşeronlaşma hem kamuda hem de özel sektörde büyük bir artış göstermiştir. Yıllara yayılan sosyal güvenlik sistemi reformu kısmi refah rejimi uygulamalarının kimi kazanımlarını ortadan kaldırmış, eğitim ve sağlıkta piyasalaşmayı derinleştirmiştir. Emek örgütleri üzerindeki kontrol, tahakküm ve baskı arttırılmış, fabrika işgali, direnişler ve 1 Mayıs gösterileri polis zoruyla bastırılmış, radikalleşen işçi eylemliliklerine göz açtırılmamıştır. 12 Eylül Anayasasının en işçi düşmanı maddelerinden olan ve Bakanlar Kuruluna "milli güvenlik gerekçesiyle grev erteleme hakkı" veren yasa büyük bir keyfiyetle kullanılmış, 8 büyük grev ertelenmiştir.

Bir sonraki başlıkta ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı üzere AKP'nin tüm bu emek karşıtı hamlelere karşın on yılı aşkın süre boyunca geniş kesimlerin rızasını sağlayabilmesinde siyasetin *dinselleştirilmesi* başlığındaki hamlelerinin önemli bir payının bulunduğunu söylemek gerekmektedir. AKP'nin hegemonya projesinin kritik bir unsuru olan bu başlık, AKP'nin emek karşıtı uygulamalarının ört bas edilmesini, meşrulaştırılmasını hatta desteklenmesini kolaylaştırmış, işçi sınıfı içerisinde itaatkâr, tevekkül ve biata dayalı bir kültürün yaygınlaşmasını sağlamıştır.[43] Bunun en belirgin örneği, iş cinayetleri sonrasında hükûmet sözcülerinin yaptığı "kader, fıtrat" tarzı din referanslı açıklamalardır.

2000'li yıllardaki hâkim emek rejimine ve AKP'nin buradaki rolüne değindikten sonra, bu dönemde işçi sınıfının yapısında gerçekleşen maddi dönüşümlere odaklanarak bir sınıf profili çıkartmaya çalışacağız. Bu konuda AKP dönemindeki temel eğilim belirgin ve ivmeli bir proleterleşmedir. Resmî rakamlara göre, ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kesimin toplam istihdam içerisindeki oranı 2000'de yüzde 48,6'dan 2013'te yüzde 64,1'e çıkmıştır. Bu artışta hem köylülüğün tasfiyesinin hem de kendi hesabına çalışan/esnaf kategorisindeki erimenin etkili olduğu söylenebilir. Tanyılmaz ve Kurtulmuş'un hesaplamalarına göre 2013 itibariyle aktif nüfusun yüzde 71,8'i işçi sınıfı kategorisinde değerlendirilebilir. İstihdamın sektörel dağılımına bakıldığında da dönüşüme dair bazı eğilimler tespit edilebilir. Tarım, sanayi ve hiz-

[43] Yasin Durak, *Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık* (İstanbul: İletişim, 2011).

metlerin toplam istihdamdaki payları 2000 yılında sırasıyla yüzde 36, yüzde 24 ve yüzde 40 iken, 2013 yılında bu oranlar yüzde 23,6, yüzde 26,4 ve yüzde 50 şeklinde gerçekleşmiştir.[44] Buradan da görülebileceği gibi, tarımsal istihdamda muazzam bir düşüş yaşanmış, sanayi az çok aynı kalmış ve hizmetler belirgin bir artış sergileyerek işçi sınıfının ezici çoğunluğunu oluşturur hale gelmiştir. Hizmet sektöründeki bu yoğunlaşma işçi sınıfının kompozisyonundaki alışılageldik örüntülerde de bazı değişikliklere neden olmuştur. Geleneksel kalıplara göre, hizmet sektörü denince akla mavi yakalılara göre daha iyi şartlarda ve daha yüksek ücretlerle çalışan, iyi eğitimli ve kalburüstü bir beyaz yakalı kesim gelmektedir. AKP döneminde hizmet sektöründeki istihdamın hatırı sayılır bir kısmı ise çoğu zaman asgari ücretli, güvencesiz ve kötü şartlara sahip işlerde yoğunlaşmıştır. Her ikisi de 2000'li yıllarda yaygınlaşmış olan AVM'ler ve çağrı merkezleri "beyaz yakalı prekarya"[45] türü istihdam biçimlerinin en tipik olarak görüldüğü sektörler olmuşlardır.[46]

Sınıfın yapısında görülen bir başka belirgin eğilim, kayıt dışı, esnek, yarı zamanlı, geçici şeklinde tanımlanabilecek güvencesiz çalışma pratiklerinin yaygınlaşmasıdır. 2012 rakamlarına göre ücretli ve maaşlı çalışanların yüzde 22'si kayıt dışı istihdam edilirken, 50'den az işçi çalıştıran işletmelerde kayıt dışılık oranı yüzde 49'dur. Güvencesiz istihdamın yaygınlaşmasının en temel nedenlerinden birisi hem kamuda hem de özel sektördeki taşeronlaşma pratikleridir. 2002 yılında 387.118 olan taşeron işçi sayısı 2011'de 1.6111.209'a ulaşarak yüzde 316 oranında yükselmiştir. 2003'ten 2013'e kamuda çalışan işçi sayısı yüzde 52 oranında gerilerken, sözleşmeli personel sayısı yüzde 4, geçici personel sayısı yüzde 31 artmıştır. 2012 itibariyle kamuda 585.788, özel sektörde 419.466 kişi taşeron işçi statüsünde olup temizlik, inşaat ve sağlık taşeronlaşmanın en yaygın görüldüğü sektörler olarak öne çıkmaktadır. Toplam istihdamda yüzde 7 gibi yüksek bir paya sahip inşaat sektöründe taşeronlaşma oranı yüzde 79,25'dir.[47]

Köylülüğe bakıldığında ise görece daha karmaşık bir tablo ortaya çıkmaktadır. AKP döneminde 2008 yılına kadar tarımda dönüşüm süreçlerine Dünya Bankası'nın Tarımsal Reform Uygulama Projesi (ARIP-Agricultural Reform Implementation Project) damga vurmuştur. Derviş döneminde kabul edilen ve AKP hükûmetlerinin büyük oranda bağlı kaldığı söz konusu proje, mali disiplin sağlama amacıyla devletin taban fiyatı uygulamasıyla destek alımı ya da girdi sübvansiyonu yapmasını engellemeyi amaçlıyor ve tarımda piyasa mantığını hâkim kılmayı amaçlıyordu. ARIP paketi çerçevesinde sürdürülen politikalar, tarımsal istihdamda ve köylü nüfusta hızlı bir düşüşe yol açmış, özellikle de taban fiyatı uygulamasının önemli olduğu tütün, şeker pancarı ve fındık üreticilerinde gözle görülür bir erime gerçekleşmiştir. Sözgelimi, tütün ekicilerinin sayısı 2000'de 500 binden 2010'da 60 bine düşmüştür.[48] AKP, 2008 yılında ARIP Antlaşması'nın bitmesinin ardından bir ölçüde geleneksel tarım politi-

44 Kurtar Tanyılmaz ve Meryem Kurtulmuş, "Türkiye İşçi Sınıfının Maddi Varlığı ve Değişen Yapısı", *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* Haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul, Yordam: 2014), 251-280, 257-268.

45 Kötü şartlarda, düşük ücretli, geçici ve güvencesiz bir şekilde istihdam edilen emekçi sınıf kesimlerini tanımlamak üzere ortaya atılan prekarya kavramı genellikle neoliberal dönemle ilişkilendirilir. Bkz. Guy Standing, *Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Academic, 2011)

46 Gamze Yücesan Özdemir, *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş* (İstanbul: Yordam, 2014)

47 Tanyılmaz ve Kurtulmuş, 267.

48 Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim, 2013), 202.

kalarını andıran bir politika demetine geri dönmüştür. Belirli ürünlerde destek alımı ve girdi sübvansiyonu uygulamalarına geri dönülmüş, yine belirli ürünlerde gümrük uygulamaları arttırılmıştır. Söz konusu değişiklikler, köylülüğün yaşamakta olduğu yıkımı belirli ölçülerde durdurmuş, 1980'lerden beri mutlak olarak gerilemekte olan tarımsal istihdamda yeniden bir yükselme eğilimi yaratmıştır.[49]

AKP döneminin emekçiler için kelimenin gerçek anlamıyla ölümcül sonuçları olmuştur. Güvencesizleşme ve taşeronlaşma süreçlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte iş cinayetlerinde muazzam bir artış gerçekleşmiştir. DİSK-AR'ın verilerine göre AKP döneminde kayıt dışı kazaların kapsanmadığı resmî rakamlarla 2014 Mayıs ayı itibariyle 11282 işçi iş cinayetine kurban gitmiştir. İş kazaları 2000'li yılların ortalarında gemi yapımı sektöründe, 2010'dan sonra ise inşaat ve madencilik sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 2010 verilerine göre Türkiye'de 100 bin kişi başına ölümlü iş kazası oranı AB ortalamasının yaklaşık 7 katıdır. ILO verilerine göre Türkiye madenlerde ölümlü iş kazası sıklığında dünya lideri konumundadır.[50]

13 Mayıs 2014'te Manisa'nın Soma ilçesinde Soma Kömür İşletmeleri A.Ş. tarafından işletilen maden ocağında meydana gelen iş cinayeti sonucu 301 madenci hayatını kaybetti. Bu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en çok can kaybıyla sonuçlanan madencilik faciasıydı. Faciadan sonra Soma'ya giden Başbakan Erdoğan, "Lütfen buralarda bu olaylar hiç olmaz diye yorumlamayalım. Bunlar olağan şeylerdir. Bunun yapısında fıtratında bunlar var" dedi ve bu iddiasını kanıtlamak için İngiltere'den örnekler verdi. Oysa, Erdoğan'ın faciayı olağanlaştırmak için örnek olarak verdiği İngiltere'de 204 madencinin ölümüyle sonuçlanan facia 1862'de gerçekleşmişti; yani Soma faciasından tam 242 yıl önce. Faciayı Türkiye siyasal hayatının unutulmaz simgelerinden biri haline getiren bu fotoğraf, maden işçilerinin yaşam koşullarının bir resmi olduğu kadar bir Türkiye resmiydi de.

Söz konusu nitelikteki üretim zincirinin bugüne kadar doğurduğu en feci sonuç 13 Mayıs 2014'te Soma'da 301 işçinin ölümüyle sonuçlanan maden kazasıydı. Soma'daki facia, neoliberal dönemde tarımsal üretimi ve hayvancılığı sekteye uğratan politikalar nedeniyle köylerinden göç ederek kamuya/devlete ait Türkiye Kömür İşletmeleri'nden özel bir "taşeron"

49 A.g.e., s. 202-205.

50 DİSK-AR, http://www.disk.org.tr/2014/05/disk-ar-turkiyede-is-cinayetleri-ab-ulkelerini-7ye-katladi/.

şirkete kiralanan (bir anlamıyla geçici olarak özelleştirilen) maden ocağında düşük ücretli, güvencesiz ve çalışmaya yönelen işçileri kurban etmesi açısından Türkiye kapitalizminin 1980'den beri yaşanan dönüşümünün bütün izlerini taşıyan bir iş cinayetiydi.

AKP döneminde emekçi sınıflar açısından önem taşıyan bir diğer dönüşüm sosyal politika alanında gerçekleşmiştir. Sosyal politika alanındaki dönüşümler AKP döneminin sürekllik ve kopuş diyalektiğinin net olarak gözlemlenebildiği alanlardan bir tanesidir. Zira, gerçekleştirilen reformlar bir yandan önceki hükûmetler döneminde başlayan "sosyal devletin tasfiyesi" odaklı neoliberalleşme gündemini takip ederken diğer yandan da AKP'nin İslamcı referanslarıyla şekillenmiş ve AKP'nin hegemonya projesinin kritik unsurları olarak işlev görmüşlerdir. Sosyal güvenlik sisteminde reform tartışmaları 2001 kriziyle birlikte gündeme gelmiştir. IMF'nin kredi şartı olarak koyduğu "yapısal reform"larının önemli bir unsuru GSMH'nin yüzde 6'sını bulan sosyal güvenlik harcamalarının azaltılmasıydı. IMF'nin önerileri doğrultusunda reform sürecini başlatan AKP, bu konuda sosyal güvenliği "kamunun sırtında kambur" olarak gören Özal zihniyetinin takipçisi konumundaydı. Reform sürecinde AKP'nin elini güçlendiren bir faktör de, Türkiye'nin sadece formel sektörde istihdam edilenlerin ve onların ailelerinin sosyal güvencelerden yararlanabildiği refah rejiminin nüfusun büyük kısmını dışarıda bırakmasaydı.[51] Bu zaafı iyi kullanan AKP, sendikaların başını çektiği reform karşıtı muhalefeti izole etmeyi başarmıştır. Merkezinde 16 Haziran 2006'da yürürlüğe giren Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun durduğu ancak ekler, mevzuat değişiklikleri ve kararnamelerle birlikte yıllara yayılan reform sürecinde emeklilik, sağlık güvencesi ve sosyal yardım alanlarında kapsamlı bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşüm, emeklilik yaşını ve prim ödeme gününü yükseltip bireysel emekliliği teşvik ederken sağlık alanında da piyasa ilişkilerini derinleştirmiştir. Özel hastane sayısı 2002'de 271'den 2013'te 550'ye çıkmış,[52] bu kuruluşlara yapılan kamu transferlerinin SGK'nın tedavi masraflarına oranı ise 2002'de yüzde 14'ten 2011'de yüzde 29'a yükselmiştir.[53]

Bu dönüşümlerden, AKP'nin hegemonya projesi açısından daha kritik olansa sosyal yardım alanıdır. AKP döneminde gerek köylülüğün tasfiyesi ile birlikte yaşanan göç dalgası, gerek yüksek seyreden işsizlik, gerekse de emek rejimindeki güvencesizleştirme nedeniyle kentsel yoksulluk gözle görülür bir biçimde yükselmiştir. AKP, kentsel yoksulluk meselesini merkezinde 1 Aralık 2004'te kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğünün durduğu bir yardım ağı mekanizmasıyla "idare" etmektedir. Bu mekanizma kapsamında kurulan bini aşkın Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı belediyelerle işbirliği içerisinde yoksullara ayni ve nakdi yardımda bulunmaktadır. Söz konusu mekanizmanın sonuçları şöyle sıralanabilir: Birincisi, bu yolla yoksullukla mücadelede sorumluluk yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarına yüklenerek merkezî devletin rolü azaltılmıştır. İkincisi, yerel yönetimlerin ve vakıfların mali olarak denetlenmelerindeki zorluklar ve "yardıma muhtaç" ailelerin tespitindeki belirsizlikler, yardım mekanizmalarını yolsuzluk ve patronaj ilişkilerine açık hale getirmiştir. Üçüncüsü, bu yardım mekanizması, "vatandaşlık temelinde bir

[51] Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy* 16:3 (2006), 211-228.

[52] TUİK, Sağlık İstatistikleri, www.tuik.gov.tr.

[53] Buğra ve Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, 136.

DİSK'in 2014 Yılında Hazırladığı Türkiye'de İş Cinayetleri Raporu

Türkiye'de her saat 80 iş kazası oluyor. Yılda 706 bin işçi ise iş kazası gerçeği ile yüzleşiyor (TÜİK 2013). Her on iş kazasından yalnızca bir tanesi SGK kayıtlarına yansıyor. Son yayınlanan SGK istatistiklerinde 2012 yılı için iş kazası sayısı sadece 74 bin 871 iken TÜİK 2013 verilerine göre bu rakam 706 bin olarak görülüyor (SGK 2012, TÜİK 2013). İki veri arasında zamansal uyumsuzluk bulunsa da aradaki devasa fark kayıt dışı iş kazalarının ne kadar yüksek olduğunu ortaya koyuyor.

TÜİK verilerine göre iş kazalarının sayısı SGK verilerinin yaklaşık 9,5 katı. Aynı veriye göre her 100 kayıtlı iş kazasının yaklaşık 1'i ölümlü olarak gerçekleşiyor. Söz konusu oran TÜİK verilerine yansıtıldığında 2002 yılı için iş cinayetinde kaybettiklerimizin sayısı 7 bine ulaşıyor. Buna göre her gün 20, yaklaşık her saat bir işçi hayatını kaybediyor. 2002-2005 yıllarında ortalama kayıtlı iş cinayeti sayısı 898 iken 2006-2012 yıllarında bu sayı 1/3 oranında artarak 1223'e ulaşmıştır. Her üç kayıtlı iş cinayetine bir yenisi eklenmiş durumda (TBMM 2012, SGK 2012).

AKP hükûmetleri döneminde resmî rakamlarla 11 bin 282 kişinin iş cinayetlerine kurban gittiği belirtiliyor ancak kayıt dışı iş kazalarının oranları dikkate alındığında ölenlerin sayısının on binlerle anılacağından şüphe yok!

İşe bağlı sağlık problemi yaşayanların sayısı 895 bin kişi. Çalışanların yüzde 80'i fiziksel sağlığını, yüzde 9'u ruhsal sağlığını olumsuz etkileyecek etmenlerle birlikte çalışıyor. Yüzde 19 kaza riski ile çalışırken, yüzde 14 kimyasal madde, toz duman veya zararlı gazlara muhatap kalıyor. Yüzde 15 ise zor duruş şekline veya harekete maruz kalıyor. Her yüz çalışandan 7'si zaman baskısı ve aşırı çalışma yükünün basıncı altında ruhsal sorunlar yaşıyor (TÜİK 2013).

....

Madencilik Sektöründe Ölümler

İş cinayetleri ile sıkça gündeme gelen madencilik sektöründe ise durum daha da sıkıntılı bir noktadadır. TÜİK verilerine göre sektörde tüm çalışanların sayısı 2012 yılı için 113 bindir. SGK verilerinde ise sektörde kamu için işçi statüsünde çalışan ücretli sayısı 16 bin olarak görülmektedir. Buna karşın 2009 yılında madencilikle ilgili kurumlarda çalışan taşeron işçilerin sayısı 8749 olarak belirtilmektedir. Bakanlık bünyesindeki kurumlarda taşeron işçi sayısındaki artış dikkate alındığında durumun yaygınlığı daha açık olarak görülmektedir (SGK 2012, TÜİK 2012, TBMM 2009).

...

Madenler, Taşeronlaşma ve İş Cinayetleri

Devlet Denetleme Kurulu'nun (DDK) maden kazaları hakkındaki araştırma ve inceleme raporuna göre özel firmalara devredilen ocaklara ve taşeronlaşmaya dikkat çekilmekte ve iş cinayetlerine yönelik bilgi verilmektedir. Rapora göre "Zonguldak merkezinde TTK'nın daha önce üretim yaptığı veya rantabl olmayan sayıları 28 civarındaki eski ocak ve saha rödovans yöntemi ile özel firmalara devredilmiştir. Bunun yanında kuvars kumu ve bir boksit ocağı da (toplam 32 saha) rödovans yoluyla özel sektör işletmeciliğine açılmıştır. Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odasına göre, 30.06.2010 tarihi itibariyle, Zonguldak taş kömürü havzasında rödovanslı firmalar ile taşeronların işçi sayısı (71'i yabancı/Çinli olmak üzere) toplam 4.770'dir." (DDK 2011:203)

Taş kömürü üretimi TTK ve taşeronları tarafından yapılması dışında özel işletmelerin faaliyete geçmesi 2000 yılı sonrasına denk düşmektedir. Milyon ton üretim başına düşen ölüm sayısının özel işletmelerde daha fazla olduğu görülmektedir. Özel işletmeli maden ocaklarında asıl üretim artışı 2005 yılından itibaren görülmektedir. Özel ocaklarda üretim başına düşen ölüm sayısı 2003 yılında bir sıçrama göstermiştir; rapor bunu 2002 yılına göre hem üretimin düşmesine hem de kaza sonucu ölen kişi sayısının iki katına çıkmasına bağlamaktadır.

Raporda rödovansla işletilen kömür işletmelerinde yapılan iş güvenliği denetimlerinde ocakların birçoğunda henüz koruyucu sağlık ve güvenlik hizmetlerinin beklendiği ölçüde yerleşmediği, metan gazı ve göçük risklerine karşı tedbirlerin yeterince alınmadığının tespit edildiğini, bununla birlikte, rödovanslı sahalarla iç içe özel firmalar tarafından taşeron vasfı ile çalıştırılan ve işçi sayıları 5-10 kişiden ibaret birçok küçük, kayıt dışı maden ocaklarının da faaliyet gösterdiğine dikkat çekilmektedir (DDK 2011:204).

haklar rejimi" yerine "hayırseverlik", "yardım" ve "sadaka" kültürünü yerleştirmiştir. Dördüncüsü, kamusal denetimden uzak yardım mekanizmaları, İslamcı cemaat ve derneklerin kent yoksulları arasında örgütlenmesini kolaylaştırmış ve siyasal İslamın toplumsal tabanını güçlendirici bir etkide bulunmuştur. Beşincisi, seçim dönemlerinde yoğunlaşan yardımlar AKP'nin sandık başarılarına katkıda bulunmuştur. Özetle, AKP bir yandan sosyal devletin tasfiyesi, piyasalaşma ve güvencesizleşme eksenli neoliberal gündemi takip ederken bir yandan da bu politikalardan doğan mağduriyeti "yardım mekanizmalarıyla" bir anlamda yine kendisine örgütlemeyi başarmıştır. Bu strateji, AKP'nin hegemonya projesinin temel taşlarından birisi olarak görülmelidir.

Sendikalar ve işçi hareketi: devam eden gerileme

Türkiye'de 12 Eylül'le beraber büyük bir darbe yiyen ve gücünden çok şey kaybeden sendikal hareket, AKP döneminde özelleştirmeler, yüksek işsizlik, taşeronlaşma ve güvencesiz çalışma pratiklerinin bir sonucu olarak iyice cılızlaşmıştır. 2000 yılında toplam ücretlilerin yüzde 10'u sendikalı iken 2010'da bu oran yüzde 5'e kadar gerilemiştir. Sendikal örgütlülük ve faaliyet metal iş kolunda ve kamu çalışanları arasında daha yaygın seyrederken, inşaat iş kolu sendikalaşma oranı yüzde 2,7 ile en düşük düzeydedir. Ne var ki, sendikal hareketle ilgili tek sorun sendikalaşma oranının düşüklüğü değildir. AKP'li yılların bir diğer özgünlüğü, bazı sendika yönetimlerinin hükûmet tarafından kontrol altına alınmasıdır. AKP döneminde, İslamcı hareketle organik ilişkisi olan Hak-İş, Memur-Sen gibi sendikaların üye sayıları müthiş bir hızla artarken, Türk-İş yönetimi 2007 yılında Mustafa Kumlu'nun başkan seçilmesiyle fiilen AKP hâkimiyetine girmiştir. AKP döneminden önce 46 bin üyeli görece küçük bir sendika olan Memur-Sen'in bu parti döneminde hızla büyüyerek ve 2014 itibariyle 700 bini aşan üyeye ulaşarak en büyük memur konfederasyonu haline gelmesi bu noktada anlamlıdır. Hükûmetin dinselleşme gündeminin işyerlerindeki ajanları olarak hareket eden ve işçi sınıfına bir tür itaat kültürü aşılayan bu tür yandaş sendika yönetimlerini işçi sınıfının kolektif gücünün bir unsuru olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Dahası AKP, yörüngesine girmeyen DİSK ve KESK gibi konfederasyonlar üzerinde gerek hukuki gerekse fiilî olarak baskı uygulamaya devam etmektedir.

Sendikal yapıların cılızlaştığı ve etkisizleştiği bu dönemde, güçlü, süreklileşen ve kazanım sağlayan işçi sınıfı hareketliliklerinden söz etmek mümkün değildir. Yine de hem kamuda hem özel sektörde bir dizi ses getiren işçi hareketliliği yaşanmıştır. Kamudaki hareketliliklerin önemli bir kısmı özelleştirilme sürecine giren ya da kapanan kamu tesislerinde yaşanmıştır. 2003'te Şişecam, 2005 yılında TÜPRAŞ ve SEKA, 2010 yılında TEKEL ve 2014'te Yatağan işçileri söz konusu hareketliliğin öne çıkan örnekleri olmuşlardır. Özel sektörde öne çıkan hareketlilikler ise 2008'de Sinter'de, 2011'de Çel-Mer'de, 2014'te Greif'te ve artık özelleştirilmiş olan Şişecam'da, 2015'te MESS'e bağlı işletmelerde gerçekleşmiştir. 2013'te başlayan Kazova Tekstil Fabrikası Direnişi ise üzerinde ayrıca durulmayı hak etmektedir. Patronun fabrikayı kapatması ve işçilere haklarını vermeden kayıplara karışması üzerine direnişe geçen işçiler, bir süre sonra fabrikayı işgal etmiş ve üretime devam etme kararı almışlardır. 2015 başı itibariyle halen işçiler tarafından yönetilen Kazova, Türkiye'deki ilk işçi özyönetimi olarak iz bırakmıştır.

Bu önemli örneklere rağmen, emek hareketinin 11 yıllık bilançosunun bir ilerlemeye tekabül ettiğini söylemek mümkün değildir. Bir parlayıp bir sönen grev ve eylemlilikler çoğu zaman sendika yönetimleri sayesinde değil onlara rağmen gerçekleşmiş, birçok örnekte tekil kalmış, kamuoyundan yeteri kadar ilgi görmemiş, iktidar tarafından çeşitli yollarla kırılmış ve büyük oranda kalıcı kazanımlar elde edemeden son bulmuşlardır. Oldukça sınırlı birtakım kazanımları saymazsak yine yenilgiyle sonuçlanmakla birlikte, 2010 yılındaki TEKEL Direnişi, ulusal ölçeği, kamuoyu desteği ve hükûmeti hedef alma ve zorlama açısından AKP döneminin düşük profilli emek hareketlerine bir istisna olarak görülebilir. Özelleştirilen TEKEL fabrikalarındaki işçilerin ücret ve hak kayıplarıyaşayacakları 4-C statüsüne karşı başlattıkları direniş sürecinde başkentin ana meydanlarından biri 78 gün boyunca zapt edilmiş, şiddetli polis saldırılarına rağmen örnek bir sınıf dayanışması sergilenmiştir. TÜRK- İŞ'in hükûmetle uzlaşarak işçileri yalnız bırakması nedeniyle sonlanmış olsa da, TEKEL Direnişi kamuoyundan büyük bir destek görmüş, devam ettiği sürede ülke gündemini işgal etmiş ve bir tür hükûmet karşıtı kitlesel kampanyaya dönüşmüştür. Bu açıdan 2013'teki Gezi/Haziran İsyanı'nın öncüllerinden birisi olarak nitelendirilebilir.

Türkiye'nin dört bir yanından gelerek Ankara'nın Sakarya Meydanı'nda 78gün boyunca kararlı bir direniş sergileyen TEKEL işçileri sol kamuoyundan da aldıkları destekle AKP hükûmetini uzun bir süre köşeye sıkıştırdı. İşçilerin bağlı oldukları Türk-İş yönetiminin hükûmet karşısında tavizkâr bir tutum alması direnişin hedeflerine ulaşamamasındaki önemli etmenlerden biriydi [Fotoğraf: Evren Özesen].

YENİ HEGEMONYA PROJESİNİN SİYASİ VE İDEOLOJİK TEMELLERİ

AKP; 2001'de doruğuna ulaşan siyasal ve iktisadi krizin merkezdeki siyasal partilerin meşruiyetini önemli ölçüde sarstığı bir dönemde yükselişe geçti. Bu açıdan AKP'nin 2002 seçimleriyle iktidara geldikten sonra yeniden tesis etmeye çalıştığı neoliberal hegemonyanın başarısı 1990'lar boyunca biriken ve 2000'lerin başında bir siyasi boşluğa yol açan

kriz dinamiklerinin bertaraf edebilmesine bağlıydı. AKP iktidarının sistemle bağlarını yeniden tesis etmeye çalıştığı kesimler arasında neoliberal iktisadi politikaların mağduru haline gelmiş geniş emekçi nüfus, esnaf kesiminin ve küçük ölçekli sermaye sahiplerinin krizden yara almış kesimleri[54], 28 Şubat sürecinde geçici olarak geriletilse de hâlâ muhalefet potansiyelini koruyan cemaatler, siyasal İslamcılar ve zor politikalarının sisteme daha da yabancılaştırdığı Kürtler yer alıyordu. AKP bir yandan bu kesimlerin "temsilcisi" olmaya soyunurken diğer yandan neoliberal projeyi sürdürülebilir kılmak gibi zor bir görevle karşı karşıyaydı.

Aslında 2002 seçimlerinde AKP'nin *tek başına* iktidar olma şansını yakalaması 1990'lı yıllar boyunca yaşanan krizlerin faturasını koalisyon hükûmetlerinin eşgüdümsüzlüğüne bağlayanlar açısından umut vericiydi. Sermaye kesimleri artık toplumun geniş kesimleriyle ve aynı zamanda kendileriyle istikrarlı bir bağ kurma mecali kalmamış partilerin oluşturacağı yeni bir koalisyonun arzu edilen yenilenmeyi sağlayamayacağının ve Kemal Derviş'in başlattığı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını sürdüremeyeceğinin farkındaydılar.[55] Keza geniş halk kesimleri ve emekçi sınıflar içerisinde de 1990'ların bütün sorumluluğunu koalisyon hükûmetleri arasındaki itiş-kakışa bağlayan bir bıkkınlık hali ve istikrar arayışı söz konusuydu. Bu yüzden 2002 seçimlerinden bir tek parti iktidarının çıkması AKP'nin kabul görmesi ve umut vermesi açısından bir avantajdı. Öte yandan partinin krizden çıkmayı sağlayacak dönüşümün hâkim siyasi aktörü olarak kendisini kurabilmesi için öncelikle hem ülkedeki egemen sınıflar hem de uluslararası alandaki hâkim güçler nezdinde "meşru" bir siyasi aktör olarak tanınması icap ediyordu. Zira AKP'nin içinden çıktığı Milli Görüş Hareketi yukarıda bahsettiğimiz "hegemonya krizinin" müsebbiplerinden biri olarak görülüyor, bu da hegemonyanın yeniden inşası sürecini AKP'nin ne kadar taşıyabileceği konusunda şüpheler doğuruyordu. Bu yaygın şüphe, iktidarının ilk yıllarında AKP kadrolarını, kurdukları partinin krizin bir "semptomu" olmaktan ziyade ondan gerekli dersleri çıkarmış, yani bir nevi "kemale ermiş" yeni bir siyasi akım olduğu konusunda, hem sermaye kesimlerini hem de uluslararası aktörleri ikna etmeye yönelik yoğun bir "halkla ilişkiler" kampanyası yürütmeye zorladı.[56] AKP'nin ideologlarından birisi olarak bilinen ve 2014 itibariyle başbakan yardımcılığı yapmakta olan Yalçın Akdoğan'ın partinin ideolojik hattını çizmeye çalıştığı kitabında da bizzat değindiği bu meşruiyet çalışması aynı zamanda devlet içerisindeki yerleşik kurumların da onayını kazanmayı hedeflemekteydi:

> AK Parti'nin siyasal sistem içinde tutunabilmesinin güçlü bir meşruiyet temeline sahip olmasıyla mümkün olduğu gerçeği, bu meşruiyetin arayışıyla otorite ilişkisini gündeme getirmektedir. .. Bu noktada AK Parti, meşruiyetini her seçimde perçinlemektedir. Ancak Türk siyaset tarihinde meşruiyet otorite ilişkisinin çok boyutlu bir anlam taşıması, yerleşik devlet teamülleri ve kurumsal yapı içinde tutunabilmek gibi de bir durum ortaya çıkarmaktadır. AK Parti'nin siyasal sistem içinde tutunamayarak meşruiyet krizi yaşayan Milli Görüş Partilerine kıyasla meşruiyet sıkıntısı yaşayıp yaşamayacağı önemli bir konuyu gündeme

---

54 Yıldız Atasoy, *Islam's Marriage with Neoliberalim: State Traformation in Turkey* (New York: Palgrave, 2009).

55 Evren Hoşgör, "AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (İstanbul: Yordam, 2014), 291-337.

56 İlhan Uzgel, "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", *AKP Kitabı*, Haz.İlhan Uzgel ve Bülent Duru, (Ankara: Phonenix, 2009), 11-39,18.

getirmektedir. AK Parti bir yandan anayasal/yasal çerçeveye bağlılığı ve seçimlerde elde ettiği siyasal destek, diğer yandan ise kurumsal yapı ve devlet geleneği ile barışık bir siyasal hareket olma noktasında gösterdiği çabayla bu meşruiyeti canlı tutmaya çalışan bir parti görünümündedir.[57]

AB, IMF ve AKP'nin meşruiyet arayışı

Bu meşruiyet kampanyasının ana eksenini partinin AB ile bütünleşme hedefini hiçbir çekince olmaksızın kabul etmekle kalmayıp bunu toplum vizyonunun merkezine yerleştirmesi oluşturdu. AB projesini bir nevi partinin anayasası olarak sunmak bir yandan Batı ile ilişkiler konusunda en iyi ihtimalle "şüpheci" olagelmiş Milli Görüş Hareketi'nden[58] esaslı bir kopuş yaşandığını sergiliyor diğer yandan da partinin ancak sınırları AB tarafından belirlenmiş bir çerçevede hareket edebileceğinin garantisini veriyordu. Bununla birlikte AB müktesabatının öngördüğü "demokratikleşme" süreci aynı zamanda seçilmiş sivil otoritenin bürokrasi ve asker karşısında bağımsızlaşmasını öngören bir yeniden yapılanma hamlesini içeriyordu. Bu açıdan AB projesinin aynı zamanda AKP'nin bu hegemonyanın kuruluş sürecinde daha rahat hareket edeceği bir zemine kavuşmasını sağladığı söylenebilir. Zira ordu ve bürokrasi içerisinde neoliberal projenin özüne herhangi bir itirazları olmayan fakat siyasi istikrarı sağlayacağı düşünülen özellikle haklarve özgürlüklere ilişkin bazı reformlar karşısında direnme eğilimi gösteren grupların etkisi sürüyordu.[59] Bu kesimlerin siyasi gücünü sınırlayacak AB projesi ve demokratikleşme gündemi sadece AKP'ye sermaye kesimleri arasında meşruiyet kazandırması açısından değil aynı zamanda partinin kendi iktidarını güçlendiren hamleleri yapabileceği bir hareket alanı sağlaması açısından da önemliydi.[60]

İleride daha ayrıntılı değineceğimiz AKP'nin Kürt meselesinde "demokratikleşme" ve "insan hakları" söylemiyle inisiyatif kazanmaya çalışması da AB sürecinin partiye sağladığı bu hareket alanı içerisinde mümkün oluyordu.[61] Kısacası AB projesini birincil hedef olarak benimsemek AKP'nin bir yandan radikallikten arınmış, kapitalizmle ve modern dünyayla barışık bir siyasi parti izlenimini vermesini sağlıyor diğer yandan partinin Kemalizmin kurum ve pratiklerini sorgularken ve daha sonra da tasfiye ederken dayanacağı evrensel bir liberal referans çerçevesine sahip olmasını sağlıyordu. Bu referans çerçevesinin aynı zamanda aralarındaki varsayılan "kültürel" farklılıklar ne olursa olsun Kemalizmin sürdürülemezliği ve neoliberal birikimin vazgeçilemezliği noktasında aynı çizgide yer alan MÜSİAD ve TÜSİAD'ın vizyonuna da karşılık geldiği[62] ve AKP, devlet ve bir bütün olarak sermaye arasında genel bir uyum sağladığı söylenebilir. Bu açıdan AKP ilk döneminde 2000'li yıllarda iyice belirginleşen iktidar bloğu içerisindeki çatlağı onarma görevini yerine getirmiş oluyordu.

AB ile entegrasyon gündemi ve bu konuda AKP'nin "cevval" tavrı kendisini Ocak 2003 ile Temmuz 2004 arasında pek çok önemli yasa değişikliğini içeren dört ayrı uyum paketinin

57 Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul, Alfa: 2004).

58 Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2003), 248-249.

59 Uzgel, *AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü*, 24.

60 Deniz Gökalp ve Seda Ünsar, "From the Myth of European Union Accession to Disillusion: Implications for Religious and Ethnic Politicization in Turkey", *Middle East Journal* 62:1 (2008), 93-116.

61 Menderes Çınar, "Turkey's Transformation Under the AKP Rule", *Muslim World* 96:3 (2006), 469-486,470.

62 TÜSİAD bu konudaki pozisyonunu Mayıs 2001'de kamuoyuna açıkladığı "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Siyasal Kriterleri" isimli raporla belirginleştirmişti.

meclisten kolaylıkla geçirilmesinde gösterdi. Önceki dönemde özellikle hükûmet ortağı olan MHP'nin ayak diretmesiyle oldukça gerilimli siyasi tartışmalara yol açan bu uyum paketleri, AKP'nin tek parti iktidarında, CHP'nin de desteğiyle, bir "milli mutabakat" havası içerisinde kabul ediliyor ve bu durum AKP'nin özellikle sermaye kesimleri nezdinde istikrar ile özdeşleşmesini mümkün kılıyordu. Esasında kapsamı daha önceden belirlenmiş olan ve AKP öncesindeki koalisyon hükûmeti tarafından meclisten geçirilen önceki uyum paketlerinin devamı olan bu bir dizi yasa değişikliği içerik itibarıyla AKP'ye kendisini yenilenmeci ve demokrasi yanlısı bir parti olarak sunabileceği geniş bir söylemsel alan yarattı. Ocak 2003'te kabul edilen dördüncü ve beşinci uyum paketlerinin dernek kurma ve basın ve ifade özgürlüğünü genişleten, parti kapatmalarını zorlaştıran, işkence ve kötü muamelenin cezalandırılmasını öngören hükümlere sahip olması bu her iki alanda da faşizan uygulamalara sahne olan 12 Eylül dönemi ile AKP arasında bir kıyas yapılmasının zeminini hazırlıyor ve bu da partinin liberal ve hatta sol entelijansiya tarafından takdirle karşılanmasına neden oluyordu. Bu düzenlemeler, sonraki uyum paketlerinde toplantı ve gösteri yürüyüşlerine dair esasları içerecek şekilde daha da ayrıntılandırılacak ve güçlendirilecekti.

Bu uyum paketinin diğer kritik bir unsuru gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmelerine yönelik prosedürün kolaylaştırılmasıydı. Bugüne kadar Türkiye sağının ve ulusalcı-milliyetçi kesimlerin bir iç düşman fobisiyle yaklaştığı azınlıklar lehine yapılan bu düzenleme AKP'nin İslamcı kimliğine dair şüpheleri hafifletmekle kalmıyor, AKP'nin Sünni Müslüman değerlerin kamusal alana taşınmasına dair arayışlarını bu reformlara referansla "demokrasi" ve "insan hakları" söylemi üzerinden kurmasını kolaylaştırıyordu. Bu durum Haziran 2003'te kabul edilen altıncı uyum paketinde farklı din ve inançlara sahip yurttaşların ibadethane açmasını kolaylaştıran imar düzenlemesiyle daha da pekişmiştir. Altıncı uyum paketinin diğer bir önemli özelliği farklı dil ve lehçelerde yayın yapılması imkânının, hem kamu hem de özel radyo ve televizyon kuruluşları vasıtasıyla sağlanmasının güvence altına alınmasıydı. Yedinci uyum paketinde ise buna ek olarak farklı dil ve lehçelerde eğitim verebilecek özel kursların açılmasının önündeki engeller kaldırıldı. Bu değişiklikler Kürtçe yayın yasağını hafifleterek AKP'nin Kürt sorunu karşısında reformcu bir görüntü kazanmasını mümkün kıldı ve bu konuda daha sonra genişletilecek reformlar için bir zemin hazırladı. Temmuz 2003'te kabul edilen yedinci uyum paketi, ordunun yönetici blok içerisinde 12 Eylül ve 28 Şubat sonrası iyice artan ağırlığının azaltılmasını içeren düzenlemeleri ihtiva ediyordu. Buna göre sivillerin "halkı askerlikten soğutmak" kapsamına giren suçlarının barış zamanında askerî değil sivil mahkemelerde görülmesi hükme bağlanıyor, MGK genel sekreterinin belirlenmesinde yürütmenin yani sivillerin belirleyiciliği esas alınıyor ve MGK'nın bir danışma organı işlevi göreceğine dair hükümler vurgulanıyordu. Temmuz 2004'te yürürlüğe giren sekizinci uyum paketinde ise MGK Genel Sekreterliği'nin YÖK ve RTÜK üyeliğine aday gösterme yetkisinin elinden alınması ordunun yürütme karşısında gücünü bir derece daha zayıflattı. Bütün bu değişiklikler sivil siyasetin yıllardır ülkede hüküm süren askerî vesayete karşı kazandığı birer zafer olarak görülüyor ve AKP'nin demokratik ve özgürlükçü kimliğinin birer vesikası sayılıyordu. Son derece süratli bir şekilde meclisten geçirilen bu düzenlemeler 1999'daki Helsinki Zirvesi'nde AB'ye aday üye ülke statüsü kazanan Türkiye'nin üyelik müzakereleri için gerekli ön koşulları karşılaması anlamına geliyordu. Nitekim, 17

Aralık 2004'te toplanan AB Devlet ve Hükûmet Başkanları Konseyi aldığı kararlarla bu durumu tescil etti ve Türkiye ile üyelik müzakerelerinin başlatılması kararını aldı.

AKP'nin iktidarının ilk yıllarında AB ile bütünleşmeye yönelik attığı bu adımlar IMF gözetiminde Kemal Derviş tarafından hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesindeki politikalarla bir bütünlük teşkil ediyordu. AKP hükûmetinin ilk beş yılında bu programın öngördüğü düzenlemeleri olduğu gibi hayata geçirmesi ulusal ve uluslararası sermayenin bu partiyi hızlı bir şekilde benimsemesini sağladı ve Tayyip Erdoğan'ın AKP kurulurken sarf ettiği "Milli Görüş gömleğini çıkardık" sözlerine inandırıcılık kazandırdı. IMF destekli programın sıkı mali politikalarının uygulanmasıyla 1993-2002 arasında ortalama yüzde 70,4 olan enflasyon 2003'te yüzde 18,4'e, 2004'te de yıllar sonra tek haneli bir rakama yüzde 9,3'e indi. 1980 ve 1990'lı yıllar boyunca ekonominin iyi gidişatının en belirleyici göstergesinin enflasyon oranları olduğu sadece ekonomistler arasında değil sıradan yurttaşların ortak duyusunda yer eden bir kanaat haline gelmişti. Üstelik 1990'lı yıllarda ay ay değişecek şekilde dalgalı ve yüksek oranlı seyreden enflasyon yurttaşların satın alma gücünde büyük dalgalanmalar yaratıyor ve geleceğe dair bir belirsizlik hissini pekiştiriyordu. Bu açıdan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın emekçiler aleyhine olan içeriğine rağmen enflasyon oranlarındaki bu düşüş AKP hükûmeti ile istikrar arasında bir özdeşlik kurulmasını mümkün hale getirdi. Kriz durumunun sönümlenmesiyle beraber uluslararası sermayenin yeniden ülke içerisine çekilmesi ve istikrar umudunun yatırım ve tüketimi canlandırmasıyla ilk üç yıllık dönemde yüzde 7,5'lik bir büyümenin yakalanması enflasyonun tek haneli rakamlara inmesiyle birleştiğinde AKP ülkeyi yeniden düzlüğe çıkaran bir parti görüntüsü sunuyordu. Dönemin sermaye medyası da bu tabloyu bir başarı öyküsü olarak sunmak suretiyle bu kanaati daha da güçlendirdi.[63] AKP'nin emekçilerin aleyhine ortaya çıkan kimi sonuçları önceki hükûmetlerin bıraktığı enkazla ilişkilendirmesi de bahsettiğimiz algının inşasında önemli bir rol oynadı.

AB müktesebatının Türkiye'de 1990'lı yıllarda özellikle Kürt meselesi üzerinden sorgulanmaya başlayan Kemalist resmî ideolojiyi ve askerlerin siyasi süreçlerde etkin olmasını sağlayan yapıyı zayıflatan bazı reformları içermesi uzun süredir Türkiye'deki "demokrasi açığını" Kemalizmin ideolojik ve kurumsal hâkimiyetine bağlayan kesimlerde iyimserlik yarattı. İçerisinde 1990'lı yıllarda AB sürecini destekleyen kimi sol kesimlerin de olduğu geniş bir entelektüel kesim tarafından bu durum AKP'nin Türkiye'nin yıllardır özlediği demokratikleşme sürecinin öznesi olarak sunulmasını beraberinde getirdi. AKP'li yöneticiler de özgürlük, demokrasi ve değişim temalarının ağır bastığı konuşma ve demeçlerle partilerinin bu misyona şevkle talip olduğunu göstermeye çalıştı. Partililer, Kemalizm ve ordu eleştirisini, otoriter-jakobenist devlet geleneği ve milletin bastırılmış kültürel otantik değerleri karşıtlığı temelinde AKP'nin siyasal kimliğinin ayrılmaz bir unsuru olarak sundu.[64] Parti, bu sayede uzun bir dönem sol toplumsal muhalefetin birer mücadele alanı olan "haklar ve özgürlükler", "laiklik", "Kürt meselesi" gibi gündemlere insan hakları eksenli "reformcu" bir kimlik üzerinden nüfuz etmeye başladı.

---

63 Hoşgör, *AKP'nin Hegemonya Sorunsalı*, 299.

64 Galip Yalman "AKP İktidarında Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, haz. Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir (İstanbul: Metis, 2014), 23-47, 31.

Genel bir "demokratikleşme" söylemi aynı zamanda AKP'nin 28 Şubat sürecinde fazlasıyla gündeme gelen ve İslami hareketler ile rejim arasındaki kimi dönemlerde ortaya çıkan çelişki ve mücadelelerin bir düğüm noktasına dönüşmüş "türban" meselesinde de işler kılınıyordu. Üniversitelerde "türbanla" derse girmemeye yönelik konulan yasak bireysel hak ve özgürlüklerin ihlali olarak gündeme sokuluyor ve bu sayede sadece liberal entelektüellerin değil aynı zamanda muhafazakâr kadınların ve bazı İslamcı örgütlenmelerin de desteği kotarılıyordu. Türban, ilk dönemlerinde meşruiyet kaygısıyla daha yumuşak ve uzlaşmacı bir siyasi hat izleyen AKP'nin, tamamen pasif kalmaktansa yerleşik devlet düzeni karşısında kendi gücünü sınadığı, devlet erki içindeki kendi kontrolünde olmayan güçlerin eğilimlerini yokladığı ve kendi tabanını bir arada tutacak bir mücadele başlığı olarak öne çıkardığı bir meseleydi. AKP'nin türban meselesini ihtiyatlı bir şekilde de olsa gündeme taşımaya çalışması parti çalışmalarında önemli misyonlar yüklenen tabandaki muhafazakâr kadınların da önemli bir motivasyon kaynağıydı.[65] Öte yandan 2002-2007 arasında partinin bu konuda yeterince atak davranmadığından yakınan parti içinde ve dışında bazı kesimlerin de sesleri zaman zaman yükselebiliyordu.

Orduda, yargı ve bürokraside halen ilk dönemlerde ciddi bir ağırlığa sahip olan devletçi-milliyetçi odaklar için ise türban AKP'ye düzenin sınırlarının hatırlatıldığı ve bu partinin eğilimlerini önceden boşa çıkarmaya çalıştığı stratejik bir mevziydi. Diğer yandan devletçi-milliyetçi güçlerin ve toplumsal anlamda laiklik konusunda endişeli kesimlerin türban konusundaki "hassasiyeti" derinlikli bir ideolojik doğrultuya oturmuyor, Kemalizmi aşan belirli bir politik stratejinin veya toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair özgürlükçü bir bakışın içinden çıkmıyordu. Türban bu kesimler için Kemalizmin tasavvur ettiği modern toplumsal yaşamın "biçimine" ters bir sembol olmaktan ibaretti; ve bu yüzden de tepkileri çağdaşlığın göstergelerinin yitimine karşı içi doldurulmamış bir tedirginlikten ve reaksiyondan ibaret kaldı. AKP'nin bu alandaki mücadelesi ise hasmınınkiyle kıyaslandığında, kendi pozisyonunu, hedeflerini, meşruiyet gereksinimini ve mevcut güçler dengesini hesap etmesi açısından oldukça "stratejikti". AKP türban karşısındaki pozisyonunu AB süreciyle yaygınlaşan ve hatta hegemonik hale gelmeye başlayan bireysel haklar ve özgürlükler çerçevesi içerisinde savunuyor, bu gündemi diğer başka hak talepleriyle (örneğin ülkedeki dinsel azınlıkların haklarıyla) birleştiriyor ve böylelikle de karşısındaki bloğu topyekûn bir demokratikleşme hedefinin karşısına yerleştiriyordu. Ayrıca bu konuda pozisyon değiştirmeye yanaşmaksızın yine de mülayim ve şimdilik "zorlamayan" bir tavır sergileyerek "mağdur" ama özgüvenli bir imaj sergiliyordu.

Ekim 2003'te Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in köşkte düzenlediği geleneksel cumhuriyet resepsiyonu için eşinin başı kapalı olan milletvekili ve bakanlara eşsiz, açık olanlara eşli davetiye göndermesi gibi tutumlar AKP'nin yansıtmak istediği bu izlenimi beslemekten öteye gidemedi. 2007'de cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde Abdullah Gül'ün eşinin giyimi üzerinden bir benzeri geliştirilecek olan bu tavır AKP'nin siyasi elitinin türban gündemini kolaylıkla soğurmasını sağladı ve bu sayede muhafazakâr toplumsal kesimler ile parti eliti

[65] Zana Çıtak ve Özlem Tür, "Women Between Tradition and Change: The Justice and Development Party in Turkey", *Middle Eastern Studies* 44:3 (2008), 455-469.

arasındaki "özdeşlik" hissi pekişti.[66] Kısacası türban, AKP ve dincileşme karşısında konumunu eski rejimin biçimsel göstergelerini savunmakla sınırlı tutan devletçi-milliyetçi güçlerin ve Kemalistlerin, AKP'nin "görece" ustalıklı ideolojik stratejileri ve politik hamleleri karşısındaki "kofluğunu" açığa vuran bir gündemdi. Bu kofluk, AKP'nin kurmaylarının olağanüstü politik zekâsından değil hasımlarının, bugüne kadar dikiş tutmayacağını çeşitli krizlerle kanıtlamış ve din ve laiklikle ilişkisini düzenin muhafazası adına araçsallaştırmış bir rejimin savunusunda ısrar etmelerinden kaynaklanıyordu. AKP'nin karşısına 1980 ve 1990'lı yıllarda her başlıkta tökezleyen bir rejimin "sembolik" savunusu ile çıkmak bu kesimlerin meşruiyet zeminini ortadan kaldırdı; ikna edici bir siyasal vizyon ve söylem geliştirmelerini imkânsız hale getirdi. AKP karşısındaki ideolojik zaafları bu kesimleri, kendi pozisyonlarını korumak için ilerleyen yıllarda devlet erki içerisindeki kurumsal güçlerinden ve bazen de zordan istifade etmeye itecekti. Nitekim, 28 Mart 2004'teki yerel seçimlerde AKP'nin yurt genelinde yüzde 41 oy alarak İstanbul ve Ankara'daki hâkimiyetini koruması ve CHP'nin yüzde 18'e doğru gerilemesi AKP'nin ilk iki yıldaki stratejilerinin işe yaradığını tescilliyordu.

Türkiye solunun ve toplumsal muhalefetin AKP'nin bu yeni yönelimleri konusunda yaşadığı kafa karışıklığı ve bu parti karşısında bu gündemlerde alternatif bir yaklaşımı toplumsallaştıramaması belki de ilk defa Türkiye'de sağ bir partinin solun kendisini var ettiği söylemsel alana nüfuz etmesini sağladı. Bu durum zaman içerisinde Türkiye solunun özellikle 1980 Darbesi'nden sonra benimsediği özgürlük, demokrasi ve eşitlik gibi kimi ideolojik vurguların AKP tarafından soğurulması ve kendi hegemonik projesine eklemlenmesi anlamına geliyordu. AKP'nin bu gündemlerde bazı "yeni" söylem ve politikalarla kendisine alan açmaya başlaması bir yandan neoliberalizmin krizi karşısında gereken ideolojik ve siyasal yeniden yapılanmanın çıkış noktalarını oluşturdu, diğer yandan bu partinin kendisini artık itibar kaybına uğramış önceki "merkez" partilerinden farklı reformist bir aktör olarak sunmasına olanak sağladı.

ABD, savaş ve emperyalizmle uyum

AKP'nin uluslararası meşruiyet arayışlarının en kritik ayağını özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından Ortadoğu'ya yönelik yeni tasarımlar geliştirmek isteyen ABD oluşturuyordu. ABD, SSCB'nin 1990'ların başında yıkılmasıyla birlikte her ne kadar küresel hegemonik bir aktör gibi uluslararası siyasete yön verecek bir konuma gelmiş gibi gözükse de özellikle Ortadoğu'da Amerikan karşıtı eylemlere imza atmaya başlamış radikal İslamcı örgütler, Hizbullah gibi Şii siyasal hareketler ve aynı zamanda Irak, Suriye ve İran gibi ABD'nin uluslararası tasarımlarına ayak diretebilecek ülkeler karşısında tam bir hâkimiyet kuramamış gözüküyordu. Uluslararası sistemin yerleşik dengelerini, uluslararası siyasetin normlarını ve diplomatik işleyişini veri almadan hareket edebildiğinden ne yapabileceği tam öngörülemeyen bu gibi dinamikler karşısında ABD, bölgede emperyalizm yanlısı pozisyonundan o zamana kadar sapmamış Türkiye'nin kendi ekseninde kalmasını önemsiyordu. Bu açıdan 2001 krizi sonrası zirveye çıkan istikrarsızlığın içerisinden Türkiye'de kendisine uyumlu bir siyasal hattın ortaya çıkması kritik bir önem arz ediyordu. AKP'nin kurucu kadroları, daha henüz Fa-

[66] Dilek Cindoğlu ve Gizem Zencirci, "The Headscarf in Turkey in the Public and State Spheres", *Middle Eastern Studies* 44:5 (2008), 791-806, 803.

zilet Partisi bölünmeden önce Milli Görüş Hareketi içerisindeki geleneksel İslamcı Erbakan çizgisinden farklı olarak uluslararası kapitalizmin yerleşik eğilimleriyle temelde bir sorunları olmadığını göstermeye çalışan "yenilikçi" bir söylemi sergileme eğilimine girmişlerdi. AKP kurulduktan sonra ise ABD onayının Türkiye'de iktidar alternatifi haline gelmenin önkoşullarından biri olduğunun bilincinde olarak o dönemdeki George W. Bush yönetimiyle doğrudan temas etmenin yollarını aradılar. Bu doğrultuda Ocak 2002'de, yani Kasım'daki seçimlerden 10 ay önce Recep Tayyip Erdoğan, Cüneyt Zapsu ile birlikte ABD'ye giderek dönemin ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Richard Perle ile bir görüşme yapmıştı. İddialara göre bu görüşmede Perle ABD'nin Ortadoğu'daki açılımları ve özellikle de Irak'ta halen iktidarını sürdüren Saddam Hüseyin rejimine son verme niyetini anlatmış, Erdoğan da kendi ekibinin bu pozisyonu onayladığını ifade etmişti.[67] Kasım 2002'de AKP hükûmet partisi olduktan sonra da Erdoğan'ın Bush ve ABD yönetimi ile görüşme arayışları devam etti.

ABD Mart 2003'te Saddam Hüseyin rejimini devirmek amacıyla Irak'ı işgale başladığında ABD ile AKP arasındaki ilişki de kritik bir evreye girecekti. İşgal sürecinde Türkiye-AKP ile ABD arasındaki uyumlu ilişki devam etse de ABD yönetimi Türkiye'nin uluslararası koalisyona katılarak Irak'a asker göndermesini talep ettiğinde AKP ciddi bir açmazla karşı karşıya kaldı. Açmaz, AKP parti yönetiminin bu talebe karşılık verme isteğinde olmasına rağmen Türkiye toplumunun genelinde, kendisini özellikle sol muhalefetin başını çektiği kitle gösterilerinde ortaya koyan savaş karşıtı tutumun yarattığı basınçtan kaynaklanıyordu. Üstelik Müslüman bir ülke karşısında ABD yanında savaşa giriyor olmak AKP'nin esas tabanını teşkil eden muhafazakâr ve İslamcı kesimler arasında da rahatsızlık yaratıyordu. Cumhuriyet Halk Partisi ise daha başından itibaren Türk askerinin Irak'a gönderilmesine yönelik meclise sunulacak bir tezkereye ret oyu vereceğini ilan etmiş ve toplumdaki savaş karşıtı rüzgârı arkasına alarak AKP'yi sıkıştırma çabası içerisine girişmişti. Savaşa girmenin ileride Irak Kürdistanı'nda ortaya çıkabilecek bağımsız bir Kürt devletine önceden müdahale etme olanağı yaratacağı düşüncesine dayalı bir stratejiye sahip olmasına rağmen asker kanadı bile böylesine büyük bir toplumsal basınç karşısında rengini belli etmekten imtina ediyor, herhangi bir kararın sorumluluğunu AKP hükûmetine havale etmek istiyordu. Böylesine bir sıkışmışlık ortamında bazı AKP'li milletvekilleri arasında da, savaşa girmeme ve tezkereye ret oyu verme eğilimi hasıl oldu. Gerek Erdoğan gerekse de Abdullah Gül milletvekillerini bu tavırlarından vazgeçmeye ikna etmeye çalışsalar da bu girişimler sonuçsuz kaldı. Nihayetinde bir yandan ABD ile uyumlu ilişkisini bozmaktan kaçınan, diğer yandan da daha iktidarının birinci yılında toplum içerisindeki ABD karşıtı öfkeden nasibini almak istemeyen AKP yönetimi tezkereyi imzalayarak meclise gönderse de meclisteki oylamada milletvekillerini alacakları tavır konusunda serbest bıraktı. 1 Mart'ta, Türkiye'nin bütün büyük şehirlerinde örgütlenen muhalif kitle gösterilerinin oluşturduğu savaş karşıtı atmosferde yapılan tezkere oylamasında CHP beklendiği gibi blok halinde ret oyu kullandı. AKP'nin toplamda 97 fire vermesi de buna eklenince tezkere reddedildi.

Tezkerenin reddedilmesinin ardından AKP ortaya çıkan durumun hükûmetin bir tercihi olmadığını, bunun hükûmete rağmen gerçekleştiğini ABD'ye gösterebilmek için epey çaba

67 Turan Yavuz, *Çuvallayan İttifak* (İstanbul: Destek Yayınları, 2006).

sarf etti. İncirlik Üssü'nün tezkerenin reddinden kısa bir süre sonra ABD uçaklarına açılması bunun bir göstergesiydi. Keza dönemin Savunma Bakanı Vecdi Gönül, "tezkereyi geçiremesek de Türkiye'den 4300 uçuşa izin verdik" şeklinde bir açıklama yapacak, Erdoğan *The Wall Street Journal* gazetesi için yazdığı yazıda "Ülkem sadık bir dostunuz ve müttefiğinizdir" ifadesini kullanacaktı.[68] Tüm bunlar, Türkiye'nin işgal sırasındaki konumunu bir itaatsizlik olarak gördüğü anlaşılan ABD'yi bir tür "hizaya çekme" operasyonu gerçekleştirmekten alıkoyamadı. Hizaya çekmede kullanılan yöntem ise Türkiye-ABD ilişkilerinin uzun tarihi düşünüldüğünde tam anlamıyla şok ediciydi. Temmuz 2003'te Irak Kürdistanı'ndaki işgalci ABD askerleri Süleymaniye'de karargâh kurmuş bulunan 11 TSK mensubunu sürpriz bir baskınla derdest edip, başlarına çuval geçirilmiş şekilde (ki bu nedenle kamuoyunda bu operasyon "Çuval Olayı" olarak isimlendirilmiştir) 60 saat boyunca gözaltında tuttular. ABD yetkilileri operasyon öncesinde herhangi bir TSK mensubuna haber vermedikleri gibi olaydan sonra görece uzunca bir süre bu konuda Türk makamlarının bilgi alma taleplerini reddettiler. Olayın şekli, ABD'nin bu operasyonla sadece AKP'ye değil, işgal sürecinde yeterince inisiyatif almaktan imtina etmiş TSK'ya da bir mesaj vermek istediğini gösteriyordu. Öte yandan bu operasyon Türkiye'ye yönelik sembolik bir mesaj olmanın ötesinde ABD'nin 2003 sonrasında değişen Irak stratejisi, bu stratejide Iraklı Kürtlerin rolü ve Türkiye'ye biçilen rol konusunda ipuçları barındırıyordu. Süleymaniye'de Türk askerlerinin başına geçirilen çuval, Irak'ın yeniden şekillendirilmesi sürecinde ABD'nin Iraklı Kürtlere ve özellikle de Barzani'nin Irak'ın kuzeyinde sağlayacağı istikrara bel bağlayacağını ve Türkiye'nin bölgede bağımsız bir Kürdistan endişesiyle bu istikrarı bozmaya yönelik herhangi bir girişimine tahammül edemeyeceğini işaret ediyordu.

AKP'nin daha sonra benimsediği Ortadoğu politikası ABD'nin "çuval olayı" ile verdiği mesajı aldığını gösteriyordu. Türkiye 2004'te ABD tarafından ilan edilen ve kamuoyunda Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) olarak bilinen Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi'ne tam destek sundu ve hatta Erdoğan bu girişimin eş başkanı olduğunu kimi vesilelerle vurguladı. Bunun pratik yansımalarından birisi Türkiye'nin Irak'ın kuzeyinde gittikçe hâkimiyetini tesis eden Barzani liderliğindeki Kürt yönetimine yönelik hasmane tavrını geri çekmesi ve buradaki yönetimi tanımanın da ötesinde onunla siyasi ve ekonomik işbirliği içerisine girmesiydi. İlerleyen süreçte ABD ise, bunun karşılığında bölgede istikrarsızlaştırıcı başka bir unsur olarak gördüğü PKK'ye karşı Türkiye'nin sınır ötesi askerî operasyonlar yapmasına izin verecekti. Ayrıca ilerleyen sayfalarda ayrıntılarına değineceğimiz 2007'deki Ergenekon ve Balyoz soruşturmalarının ve ordu içerisinde AKP'nin yaptığı tasfiyenin sorunsuzca gerçekleşmesinde ABD'den alınan bu desteğin önemi büyüktü.

AKP döneminin ideolojisi

Her ne kadar AB süreciyle öne çıkan demokratikleşme ve insan hakları söylemi AKP'nin hem içeride hem de dışarıdaki egemen güçler karşısında meşruiyetini sağlamakta hayati bir rol üstlendiyse de salt bu "liberal haklar" çerçevesiyle sınırlı bir söylemin hegemonyanın asıl hedefi olan geniş halk kesimlerinin rızasını üretmek için yeterli olmayacağı aşikârdı.

[68] İlhan Uzgel, "Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Haz. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, (Ankara: Phoenix, 2009), 357-381, 371.

AKP neoliberal birikim rejiminin çizdiği çerçevenin dışına çıkmak bir yana bu rejimin gerektirdiği özelleştirme, esnek ve güvencesiz çalışma, finansallaşma ve ticari serbestleşme gibi politikaları hayata geçirmekte kendisinden önceki partilerden daha cüretli bir profil sergilemiştir.[69] Fakat AKP'yi 1980'den beri neoliberal ortodoksiye sıkıca bağlı diğer sistem partilerinden ayıran en önemli şey bu partinin bizzat kendi devam ettirdiği politikalarla yoksullaşmış kesimlerin kısa vadeli yaşamsal beklentilerine cevap verecek bazı "hizmet" ve "hayırseverlik" politikalarını devreye sokmasıydı.[70] Pek çoğu yoksulluk ve işsizlik gibi genel toplumsal sorunların yapısal sebeplerine dokunmaktan ziyade bu problemlerin kimi semptomlarını hafifletmeye yarayan bu politikalar esasında bir yönüyle de bu "yapısallığı" yeniden üretiyordu. Aşağıdaki tespit hem bu yardım politikalarından çeşitli örnekler içermesi hem de bunların neoliberal birikim stratejisini devam ettirmedeki rolünü sergilemesi açısından önemlidir:

> ...neoliberalizm bir yandan ücretsiz dağıtılan ders kitabıdır; diğer yandan bu kitapların her yıl milyonlarca bastırılması sonucunda, piyasaya aktarılan kamu kaynağı, sermaye birikimine sağlanan katkı, özetle piyasalaştırmadır... Neoliberal popülizm bir yanda yoksul halkın gözünde AKP'nin en fazla beğendiği politikası olarak "sağlık hizmetleri" biçiminde karşımıza çıkar, diğer yandan özel sağlık kuruluşlarına ve ilaç tekellerine yapılan aktarmalar nedeniyle sağlık harcamalarında muazzam artışta belirir. Neoliberal popülizm, bir yandan düşük gelirli kesimlerin uygun taksitlerle bir ev sahibi olma hülyasının gerçekleşmesi; diğer yandan kent merkezinde kalmış ve değerlenmiş gecekondu arazilerinin toplu konut ve kentsel dönüşüm projeleri çerçevesinde kentsel sermaye birikiminin ve rantın hizmetine açılmasıdır. Bir başka açıdan neoliberal popülizm, yerel ölçekte belediye hizmetlerinin taşeronlaştırılması, personel giderlerinin mal ve hizmet satın alma bedellerinin gerisine düşmesi ve eşzamanlı olarak da belediyenin yoksula yardım programlarının, güvencesizleştirilen, reel ücretleri gerileyen emekçi kesimlere finanse ettirilmesidir.[71]

Tüm bu devletin yönlendirdiği "yardım" politikaları dışında AKP döneminde etkinliklerini artıran yerel yönetimlerin[72] ve çoğunlukla dinî dernek ve vakıfların "hayırseverlik" faaliyetlerinin de neoliberal dönemde yoksulların rızasının üretiminde önemli bir role sahip olduğunu vurgulamak gerekir.[73]

İktidarın neoliberal karakterini korumasına engel teşkil etmeyen bu "fark" AKP'nin kitlelerle kurduğu hegemonik bağı anlamak açısından mutlaka göz önüne alınmalıdır. Zira daha önceki dönemde bu düzeyde seferber edilmemiş bu "hizmetler" AKP'nin kendinden önceki neoliberal partilerden farklı olduğu sanrısının yaratılmasında, halkın neoliberal politikalara olan tepkisinin AKP öncesindeki partilere yönlendirilmesinde ve özellikle kent yoksulu kitleler ile AKP arasında minnete dayalı bir ilişkinin kurulmasında hayati bir öneme sahip oldu. Bu ilişki genel başkan Recep Tayyip Erdoğan'ın ve parti kadrolarının önemli bir kısmının

---

69 Deniz Yıldırım, "AKP ve Neoliberal Popülizm", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Haz. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2009), 66-107.

70 E. Fuat Keyman, "Modernization, Globalization and Democratization in Turkey: The AKP Experience and Its Limits", *Constellations* 17: 2 (2010), 312-327, 316.

71 Yıldırım, *AKP ve Neoliberal Popülizm*, 81-82.

72 Mustafa Bayırbağ, "Merkez Çevre'den Piyasa-İslam Sentezine: İkinci Neoliberal Program ve AKP", *Doğudan* 6 (2008).

73 Pınar Bedirhanoğlu, "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Haz. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, (Ankara: Phoenix, 2009), 40-65.

özellikle muhafazakâr yaşayış biçimlerinin kimi sembolik göstergelerini sergileyerek halkın ortalama kültürel değerleri ile kurduğu yakınlık dolayımıyla daha da perçinlendi.

Bunun dışında 2002-2007 arasında ulusal ve uluslararası sermaye kesimleri gözünde meşruiyet tesis etme noktasında AB üyelik sürecinden de güç alarak "liberal, demokrat ve evrenselci" bir söyleme sahip olan AKP toplumun geniş kesimlerine seslenirken sonraki dönemlerde dozajı gittikçe artacak ve alenileşecek İslami-muhafazakâr bir dünya ve toplum algısına başvurdu. AKP üst üste gelen seçim başarılarıyla iktidarını sağlamlaştırdıkça bu İslamcı ve muhafazakâr söylem bazı siyasal açılımlarla da desteklendi ve toplumsal ve siyasal alanın dinselleştirilmesine yönelik somut adımlar atıldı.

Her ne kadar muhafazakârlık herhangi bir dinî projeden bağımsız varoluşa sahip olabilecek müstakil bir doktrin olsa da dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de sembolik içeriği büyük ölçüde din yani Sünni İslam tarafından biçimlenen bir ideolojidir.[74] AKP'nin temsil ettiği muhafazakâr anlayışta bu İslami vurgular şüpheye yer bırakmayacak derecede netti. Hatta İslamın AKP muhafazakârlığı üzerindeki etkisi o kadar belirleyicidir ki din sadece toplumsal düzenin korunmasının araçlarından biri değil aynı zamanda bireylerin kimliklerinin ve varoluşlarının ayrılmaz bir parçası olarak görülüyordu. AKP bu açıdan örneğin bir diğer sağ ve muhafazakâr parti olan Adnan Menderes'in Demokrat Parti'sinden farklı olarak sadece dinsel değerlere "saygı" ve "önem" atfeden bir parti olmakla yetinmemiş, toplumun karşısına İslami değerleri ve yaşayış biçimini özümsemiş kadroların partisi imajı ile çıkmıştır. Recep Tayyip Erdoğan'ın sık sık ifade ettiği "devletler laiktir kişiler laik olmaz" sözü AKP muhafazakârlığının, dini sadece toplumsal düzenin ve birliğin tutkalı olarak görmenin ötesine geçip onu kişinin kimliğinin ve yaşayışının ayrılmaz bir parçası olarak kavradığının göstergesidir.

AKP muhafazakârlığındaki dinsel öğelerin baskınlığını gösteren diğer bir olgu ise parti kadrolarının muhafaza etmeye çalıştığı kurum veya değerlerin ideal biçimlerinin İslam üzerinden içeriklendirmesiydi. Buna göre modern yaşam içerisinde varlığını sürdürmesi gereken ideal aile İslami normlar üzerinden tahayyül edilen "kadınla erkeğin eşit değil tamamlayıcı olduğu" ve içerisine gayriahlaki değerlerin sızmasını önlemek için çeşitli "filtrelerle" korunması gereken erkek egemen aile tipidir. Sahip çıkılması ve incitilmemesi gereken gelenek ve görenekler çoğunlukla İslami kültürel öğelerdir; bugünkü izlerine hürmet gösterilen ve toplumun ortak kimliğini ifade eden mazi İstanbul'da kazılarda ortaya çıkan Romalılardan kalma "çanak, çömlek değil" İslam uygarlığı ve en çok da Osmanlı eserleridir.

AKP'nin İslami öğelerle bezenmiş bu muhafazakâr anlayışı partinin inşa etmeye çalıştığı hegemonya projesinin olmazsa olmaz ideolojik referans noktalarından en belirgini olarak öne çıktı. AKP'yi kendisinden önceki neoliberal projenin taşıyıcısı siyasi oluşumlardan ayıran en önemli özelliklerden birisi "muhafazası" öngörülen geleneksel kurumlara biçilen bir tür "paratoner" işleviydi. Buna göre partinin tereddütsüzce bağlandığı neoliberal politikaların ortaya çıkardığı yoksulluk, eşitsizlik ve işsizlik gibi sorunların toplumsal düzeni tehdit etmeye başladığı noktada devreye girecek aile, din ve cemaat gibi kurumlar bu sorunları kendi içerisine çekerek sonuçlarını hafifletecek, etkisizleştirecek ve görünmez kılacaktı. Bu açıdan

[74] Ersin Kalaycıoğlu, "Politics of Conservatism in Turkey", *Turkish Studies* 8:2 (2007), 233-252, 236.

bakıldığında AKP kadroları için sorun piyasacı politikalar değil geleneksel kurum ve değerlerin Batı'nın kültürel etkisi ve seküler yaşam tarzını fetişleştiren Kemalist elitler tarafından aşındırılmış olmasıydı. Öyle ki neoliberal politikalar ve kapitalizm bırakın kültürel ve ahlaki değerlerle bağdaşmamayı ülkenin ve milletin kalkınmasının ve kendisine dünya sathında saygın bir yer bulmasının yegâne aracı olarak telakki ediliyordu.[75]

Bu noktada AKP muhafazakârlığında mutlak surette korunması gereken kurumlardan en önemlisi olarak ailenin neoliberalizmin arızalarının hafifletildiği bir kurum olmak dışındaki önemli bir ideolojik işlevini daha da vurgulamak gerekiyor. AKP'nin toplum algılayışında aile sadece bireylerin dinsel ve geleneksel değerlerle donatıldığı hane ölçeğindeki bir kuruma tekabül etmiyordu. Aynı zamanda organik bütünlüğe sahip ideal bir toplum ve milletin sunduğu "görüntünün" ideal ailenin/hanenin özelliklerini taşıması bekleniyordu.[76] Millet/toplum herkesin birlik ve bütünlük içinde yaşadığı, geleneklere/göreneklere saygı gösterdiği ve sorun varsa bunu kendi içinde hallederek dışarıya mutluluk tablosu çizen geniş bir aile gibi tasavvur edildi. Böyle bir çerçeve içerisinde kadına aile içerisindeki annelik rolü üzerinden bir değer biçiliyor, "kadın hakları" meselesi de "annenin" aile içerisindeki misyonlarını layıkıyla yerine getirmesinin önündeki ahlaki engeller ve yozlaşma gündemi üzerinden gündeme gelebiliyordu.[77] Bu noktada AKP hükûmetinin Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığının ismini Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı olarak değiştirme kararı alması şaşırtıcı değildi.

AKP'nin muhafazakârlığını onun Milli Görüş geleneğinden devraldığı İslamcılığın kimi özelliklerinden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Öte yandan kuruluşunun ilk yıllarında meşruiyet kaygısıyla Milli Görüş Hareketi'nden koptuğunu sık sık ilan eden ve bu hareketten farklı olarak dinsel bir oluşum olmadığını vurgulayan AKP kadroları için İslamcılık muhafazakârlık gibi resmen ve alenen sahiplenilen bir kimlik değildir. Fakat AKP'nin ideolojik konumlanışında ve buna eşlik eden söylem ve pratiğinde İslamcılık özellikle 2007 sonrasında baskınlığını belli etmeye başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi AKP'nin sağ konumlanışının yapıcı öğelerinden birisi olarak muhafazakârlığın mantığına, çerçevesine ve sembollerine bir biçim vermekte Sünni-Müslüman kimlik başat bir rol oynadı. AKP toplumsal düzen ve birlik için neyin muhafaza edileceğine veya toplumu bir arada tutan temel şeyin ne olduğuna dair soruları çoğunlukla "dinsel değerler" üzerinden yanıtladı. İslamın merkeziliği daha sonra daha açık şekilde ele alacağımız gibi, partinin aynı zamanda milliyetçi pozisyonuna özgül içeriğini kazandıran temel unsurdur. AKP için İslami kimlik milliyetçiliğin dağarcığındaki hangi kavramların öne çıkarılacağını ve bu kavramların hangi içerikle anlamlandırılacağını belirlemekte merkezî bir öneme sahip oldu. Vatan, millet, devlet, ülke ve milli çıkar gibi milliyetçiliğin ortak kavram ve sembolleri AKP milliyetçiliğinde İslami kimlik dolayımıyla özgül "gösterenlerine" kavuştu. 2002'den sonra sayısı gittikçe artan İslamcı medya kanallarında muhafazakâr temaların ve sembollerin sıklıkla kullanılması

---

75 Atasoy, *Islam's Marriage with Neoliberalism*, 111.

76 Simten Coşar ve Aylin Özman, "Centre-right Politics in Turkey after the November 2002 General Election: Neoliberalism with a Muslim Face", *Contemporary Politics* 10: 1 (2004), 57-74, 63.

77 Metin Yeğenoğlu ve Simten Coşar, "AKP ve Toplumsal Cinsiyet Meselesi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, Haz. Simten Coşar ve Gamze Yücesan Özdemir (İstanbul: Metis, 2014), 158-185, 177.

muhafazakâr yaşam biçimine ait kodların toplumsallaşma sürecini hızlandırarak AKP'nin hegemonya stratejisine esaslı bir katkıda bulundu.

İslami ve muhafazakâr temalar zaman zaman iktidarı paylaşmış kimi merkez sağ partiler ve MHP tarafından da çeşitli derecelerde benimsenmişti. Öte yandan AKP'nin ideolojik stratejileri bazı kritik açılardan merkez sağ partilerinkinden farklılaşıyordu. Türkiye'de sağda veya merkez-sağ olarak adlandırılan alanda konumlanan partilerin/hareketlerin hemen hepsinin ortak iddiası Kemalist devlet kadroları tarafından küçümsendiği iddia edilen "halkın" değerlerine gereken hassasiyeti göstermek ve bu değerler üzerinden dile getirilen talepleri temsil etmek, onlara kulak vermek olmuştur. Demokrat Parti'den Adalet Partisi'ne ve daha sonra da ANAP ve DYP'ye kadar uzanan çizgideki sağ partilerin hepsi de "Kemalistlerin" halkla devlet arasında açtığı mesafeyi kapatma arayışı üzerinden kimliklerini oluşturmuşlardır.[78] Kemalist cumhuriyet projesinin radikal seküler karakteri düşünüldüğünde burada "dışlanan" ve "horlanan" değerler açık biçimde dinselliğe, yani Sünni İslama denk düşer. Buna göre merkez sağ partiler "seçkinlerin" temsilciliğini üstlenmiş Kemalist geleneğin aksine sandıkta vücut bulduğunu iddia ettikleri "millet iradesini" ya da "milli iradeyi" temsil ederler.[79] AKP'nin de kendi politikalarını ve söylemlerini oluştururken bu "mesafeyi" çokça vurguladığı ve bunun üzerinden siyasi rakiplerini, özellikle de bu mesafenin müsebbibi olarak gördükleri CHP'yi eleştirdikleri malumdur. Hatta AKP için kendilerinden önceki dönemlerde açıldığı ve bugün de devlet ve sivil toplum alanındaki "elitistler" tarafından sürekli yeniden üretildiği iddia olunan bu mesafe partinin "dışarıdaki düşmanını" temsil ettiğinden onun "politikliğinin" başka bir şeye indirgenemez çekirdeğini oluşturur.

Türkiye'deki neredeyse bütün sağ partilerde mevcut olan bu vurgu AKP'de farklı bir biçimde tezahür etmektedir. AKP misyonunu sadece merkez sağ partilerin yaptığı gibi "milletin" dışlanmış değerlerine şefkat eli uzatmak veya onlara anlayış göstermek olarak tanımlamakla yetinmemiş, bu tür değerleri siyasi iktidara taşımak gibi daha iddialı bir konumdan topluma seslenmiştir. Burada söz konusu olan iddia "mesafeyi kapatmak" değil "siyasi iktidar" sahiplerinin yaşayış biçimiyle milletinki arasında birebir bir örtüşme algısı yaratarak bir mesafe algısını ortadan kaldırmak, hükümsüz kılmaktır. Örneğin Adnan Menderes ve Celal Bayar, Kemalist kadroların içerisinden çıkmalarına rağmen yine de halkın değerlerini anlayan, onlara kucak açan bir elit profilini temsil ederlerken[80] kendisini bunların devamı gibi sunmaya çalışan Recep Tayyip Erdoğan'ın temsil ettiği imge esasında bundan niteliksel açıdan farklıdır. Erdoğan, Süleyman Demirel gibi halkın içinden çıkmasına ve bu değerleri taşımaya devam etmesine rağmen Kemalizmin siyasal ve kamusal alan için biçtiği asgari normlara ve kültürel kalıplara uymaya gayret eden ve bunları zamanla benimseyen bir "sınıf atlama" hikâyesini temsil etmeye de çalışmamıştır. Onun ve AKP'nin kadrolarının temsil etmek istedikleri asıl şey "ortadan kaldırılmadıkça" kapanması mümkün olmadığı düşünülen bu mesafeyi "milletin değerlerini" iktidar alanına taşıyarak hepten hükümsüz kılmaktır. AKP'den önceki sağ partiler kendilerini verili kabul ettikleri bu mesafeyi kısaltma iddiasıyla sınırlandırırlarken,

78 Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi* (İstanbul: Selis, 2007), 79.

79 Yüksel Taşkın, "Türkiye'de Sağcılık: Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, Haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, (İstanbul: İletişim, 2009), 459.

80 Taşkın, *Türkiye'de Sağcılık*, 469.

AKP parti/devlet ile milleti "aynı şey" haline getirmek ve mesafeyi hepten yok etmek gibi daha radikal bir iddiayla ortaya çıkmıştır. 2002-2014 arasındaki seçim başarıları ve AKP'ye özellikle dindar kesimden akan oylar bu "iddianın" halk gözünde bir inandırıcılığa sahip olduğunun tescili olarak görülebilir.[81]

İslami kimliğin AKP ideolojisindeki merkezî rolü de işte tam bu noktada kendisini göstermektedir. AKP'deki muktedir kadro ile sıradan bir vatandaşın arasındaki sınıfsal uçurumun varlığında bu özdeşleşme algısının yeniden üretimi ancak dinsel ortaklıklar üzerinden kurulabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında AKP'nin bakanlıklara ve pek çok önemli devlet pozisyonuna İslami yaşayışın vecibelerini yerine getiren insanları özellikle ataması sadece bir kadrolaşma faaliyeti değildi. Başbakanlıktan memurluklara kadar siyasi otoritenin temsil edildiği her alanda dinsel değerlerin, pratiklerin ve sembollerin şimdiye kadar hiç olmadığı açıklıkta sergilenir hale gelmesi AKP'nin "parti, devlet ve millet" arasında bir özdeşlik görüntüsü yaratmasının en önemli kanalı oldu. Daha önce de bahsettiğimiz gibi "türban" meselesinin AKP'li siyasetçilerin eşleri üzerinden konuşulması bu görüntünün yaratılmasına büyük katkı koydu. Burada söz konusu olan, çokça iddia edildiği gibi tek tek "mütedeyyin" bireylerin dinî değerlerini herhangi bir siyasallıktan arınmış bir şekilde yaşamalarından ibaret değildi[82]; bireyler buna niyet etsinler veya etmesinler, AKP ideolojik tahkimatını "devlet" ve "millet" arasındaki bu mesafenin yok edilmesi üzerinden kurduğu müddetçe kamusal alandaki bu dinsel pratikler ve temsiller mutlaka siyasal bir anlama ve ideolojik işleve sahip oldu. Bu açıdan bakıldığında ve "Kemalist elitlere" karşı konumlanışın AKP'nin ayırt edici siyasal kimliğinin yegâne öğesi olduğu düşünüldüğünde kimilerinin iddia ettiğinin aksine AKP'nin siyasal düzlemde İslam'la ilişkisini kesmesi mümkün değildi. Bu durum aynı zamanda 28 Şubat sürecinde geriletilmeye çalışılan İslamcı toplumsal dinamiğin sistem içerisine kalıcı bir şekilde dahil edilmesi için de gerekliydi. Öyle ki, AKP'nin toplumda dinselliğin en güçlü ve ikna edici temsilcisi olarak çıkması ve partinin kendi konumunu korumak için sürekli bir mücadele içinde olduğu görüntüsünü vermesi İslamcılığın radikal unsurlarının yavaş yavaş AKP içinde "ehlileşerek" erimesi sonucunu doğurdu.[83]

AKP'nin sağ içerisindeki özgül konumunu biçimlendiren diğer bir ideoloji olarak milliyetçiliği partinin muhafazakârlığı ve İslamcılığı ile ilişkili bir şekilde düşünmek özel bir önem taşımaktadır, çünkü AKP'nin milliyetçilik anlayışı büyük ölçüde onun muhafazakâr ve İslamcı dünya görüşünün etkisi altında biçimlenmiştir. AKP'nin milliyetçiliğinde "millet" kategorisi onun İslamcı ve muhafazakâr dünya görüşünün belirleyiciliği altında etnisist bir temelde değil ana eksenini Müslümanlığın oluşturduğu "ortak kültür" temelinde içeriklendirilmiştir. Her ne kadar partinin resmî metinlerinde ve kimi açıklamalarında vatandaşlık esasına dayalı bir tanımın varlığından da bahsetmek mümkün olsa da AKP topluma seslenirken, onunla hegemonik bir bağ kurmaya çalışırken sıklıkla ortak dinî kültürel referanslara dayalı bir dile rücu etti. Bu "ortak İslami kültür" eksenli dil milletin ortak mazisi olarak İslamın şahlanışını temsil eden Osmanlı geçmişini işaret ediyordu. Buna göre AKP kendi milletine yabancılaşmış önceki iktidarlardan farklı olarak Türkiye'yi Osmanlı dönemindeki o itibarlı ve kudretli

81 Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?* (New York: Palgrave, 2008), 169.

82 Çınar, *Turkey's Transformation Under the AKP Rule*, 478.

83 Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (Stanford: Stanford University Press, 2009).

günlerine döndürmeye soyunmuş bir parti olarak kendisini sundu. Bu minvalde "eskiden" Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyalara özel bir alaka gösterdi; buralarda liderlik rolü oynamaya soyundu. Bunun gerçekliklerle bağını koparmış bir imparatorluk nostaljisi olduğu söylenemez. Tekrar eski şahlanış günlerine dönmenin formülü günümüz kapitalist dünyasının gerekleri uyarınca yeniden tanımlandı. Buna göre neoliberal birikim rejiminin çerçevesini çizdiği ekonomik büyüme, gösterişli kentler ve teknolojik ilerleme bu şahlanışın ve yeniden kudret kazanmanın göstergeleri olarak kodlanmıştır.

Ahmet Davutoğlu, stratejik derinlik ve Yeni Osmanlıcılık

AKP'nin bu ideolojik çerçevesinin oluşumunda partinin iktidarının ilk yıllarında başbakanlık baş danışmanı, daha sonra Dışişleri Bakanı ve 2014'ten itibaren de başbakan olmuş akademisyen Ahmet Davutoğlu'nun etkisi büyüktü. Davutoğlu'nun uluslararası ilişkilere yönelik yaklaşımları bir yandan bahsettiğimiz İslami muhafazakâr milliyetçilikten beslenirken, aynı zamanda bu yönde benimsenen dış politika söylemi bu ideolojinin "resmîleşerek", yani devletin ideolojisi haline getirilerek güçlendirilmesi ve yeniden üretilmesi anlamına geliyordu. AKP'nin milliyetçilik anlayışının yukarıda bahsedilen düşünsel dayanaklarını ve sembolik/söylemsel bileşenlerini anlamakta Ahmet Davutoğlu'nun 2001 yılında yazdığı *Stratejik Derinlik* isimli kitap kilit bir önem taşımaktadır. Zira, AKP kadrolarının siyasi pratiğinde ve söyleminde popülist bir retorik olarak izlerine rastlanabilecek İslami muhafazakâr milliyetçiliğin, belirli bir dünya görüşü etrafında ve bir mantıksal örgü içerisinde kurulduğu bir metin olma özelliğini taşımaktadır. *Stratejik Derinlik* AKP liderliğince çeşitli dış politika gündemlerinde dolaşıma sokulan ve bugün hem kamuoyunda hem de akademik dünyada kimilerince "Yeni Osmanlıcılık" diye adlandırılan pek çok iddia, söylem ve sembolü birbiriyle ilişkili bir bütün içerisinde taşımaktadır. Bu bakımdan AKP'nin milliyetçilik anlayışını Türkiye'deki ideolojiler alanında nereye yerleştirmek gerektiği ve bu milliyetçiliğin Türkiye'deki hegemonya mücadelesi açısından ne anlama geldiği konusunda önemli ipuçları barındırır.

Bunları söylerken AKP'nin dış politika açılımlarının mimarı olarak kabul edilen Davutoğlu'nun aynı zamanda genel olarak İslami muhafazakâr milliyetçiliğin de yaratıcısı olduğu iddia edilmiyor elbette. Bu milliyetçilik Türkiye sağının tarihsel pek çok iddia ve motifinden beslenmesi açısından onun farklı geleneklerinin ve anlayışlarının ortak ürünüdür. Üstelik bugün yeni Osmanlıcılık olarak adlandırılan dünya ve Türkiye görüşünün henüz AKP iktidarda değilken Türkiye sağının pek çok unsurunu buluşturan bir söylem alanı yarattığı da doğrudur.[84] Hatta Türkiye sağının dışında kalan merkez siyasi aktörler bile kimi zaman bu eğilimi paylaşabilmiştir. Örneğin 2000'li yılların başında o zamanlar Demokratik Sol Parti'nin (DSP) Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem o güne kadarki izlenen dış politikada ortak Osmanlı geçmişinin ihmal edildiğinden yakınabilmiştir.[85] Diğer yandan bazı dış politika yazılarında olduğu gibi[86], bu perspektifin AKP öncesindeki kimi görünümlerine baka-

[84] Mustafa Şen, "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of Justice and Development Party", *Turkish Studies* 11:1 (2010), 59-84.

[85] Nicholas Danforth, "Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: From Atatürk to the AKP", *Turkish Policy Quarterly* 7:3 (2008), 83-95. 93.

[86] Ziya Meral ve Jonathan Paris, "Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity." *The Washington Quarterly*, 33.4 (2010): 75-86, 85.

rak, onu önceki arayışların bir devamı, ideolojik içeriği olmayan salt rasyonel düşüncenin/hesapların uzantısı olarak görme yanlışına düşülmemelidir. Davutoğlu'nun kitabı, aslen sağ geleneğin içinden çıkma bu milliyetçilik anlayışını bir dış politika perspektifinin merkezine yerleştirmesi ve onu Soğuk Savaş sonrası dünya koşullarında siyasi bir hat öneren doktriner bir metin haline getirmesi açısından önemlidir. Bu kitaptaki milliyetçilik anlayışının AKP iktidarı döneminde devletin dış politika söyleminin oluşturulmasında baskın bir referans kaynağı olduğu düşünüldüğünde *Stratejik Derinlik*'in İslami muhafazakâr milliyetçiliğin bir resmî ideoloji haline getirilmesine ya da devletleşmesine yönelik hegemonya mücadelesini anlamak açısından kritik bir önemde olduğu söylenebilir.

Özellikle 2011'deki Arap İsyanları sonrasındaki siyasi süreçte benimsenen dış politika anlayışına ve AKP'nin Kürt politikasını temellendirmede kullanılan siyasi söyleme bakıldığında İslami muhafazakâr milliyetçiliğin millet anlayışının en temel ortaklık unsurunu teşkil eden şey Anadolu coğrafyasında yaşayanların ortak Osmanlı geçmişi ve bu geçmişin baskın kültürel öğesi olan Sünni Müslümanlıktır. Davutoğlu'nun *Stratejik Derinlik* kitabında da bu ortak Osmanlı mirası Türkiye toplumunun en "sahici" ve değişmez kimliği, onun özü olarak telakki edilmektedir.[87] Bu öz Türkiye toplumunu diğer milletlerden ayıran, onu tarih sahnesinde istisna haline getiren, "sıradanlıktan" kurtaran potansiyel bir güçtür.[88] *Stratejik Derinlik* bu öz temelinde Türkiye'nin yeniden tasvir edilmesi gerektiğini düşünmektedir.[89] Her ne kadar cumhuriyet tarihi boyunca bu "öz" siyasi iktidarlar ve elitler tarafından ihmal edilse veya bastırılmaya çalışılsa da[90] stratejik değerlendirilmeyi bekleyen bir cevher olarak "derindeki" varlığını korumaktadır.

Bu haliyle ortak Osmanlı mazisi dış politika başta olmak üzere herhangi bir siyasi yönelimin doğruluğunun değişmez ölçütünü teşkil eder; bu mirasla uyumlu her siyaset toplumun özünü yansıttığı için doğal ve böylelikle de doğru, uyumsuz olanlar ise bu özün tarihsel gerekliliğiyle uyumsuz olduğu için yapay ve hatalıdır.

Davutoğlu'nun *Stratejik Derinlik*'te vurguladığı milletin ortak kimliği olarak Osmanlı mazisi sadece doğru bir dış politika stratejisinin değil aynı zamanda ideal bir toplum tasarımının referans noktasını teşkil eder. Davutoğlu'na göre ortak Osmanlı mazisiyle uyumlu bir dış politikanın hayata geçirilebilmesi için aynı zamanda bunu sahiplenen ve bir bütün olarak kendi bünyesinde yansıtan bir topluma, "insan unsuruna" ihtiyaç vardır.[91] Her ne kadar toplumun özünü bu ortak geçmiş teşkil etse de cumhuriyet tarihi boyunca daha çok Avrupa'yla entegre olmaya dayalı politikaların takip edilmesi ülkenin jeokültürel çevresine, yani ait olduğu asıl medeniyete yabancılaşmasına, benlik bölünmesine neden olmuştur.[92] Bu çelişki Türkiye'nin bu tarihsel mirastan kaynaklı potansiyel gücünü hayata geçirmede bir engel teşkil ettiğinden ötürü siyasi iktidarın (devletin) böyle bir çelişkiyi ortadan kaldıracak politikaları hayata geçirmesi, yani "toplumsal aidiyet hissinin güçlü bir tarihî ve sosyo-kültürel temele oturtulması"

87 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), 41.
88 A.g.e, 81-93; 96.
89 A.g.e, 6.
90 A.g.e, 54.
91 A.g.e, 36.
92 A.g.e, 59; 83.

Ahmet Davutoğlu (1959-)

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin önemli ideologlarındandır. 26 Şubat 1959'da Konya'da dünyaya geldi. 4 yaşındayken annesinin ölümü üzerine İstanbul'a taşındı. İstanbul Erkek Lisesi'nden mezun olup Boğaziçi Üniversitesi'nde Ekonomi ve Siyaset Bilimi okudu. Aynı üniversitede Siyaset Bilimi ve Uluslarası İlişkiler doktorası yaptıktan sonra 1990'da Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde öğretim görevliliğine başladı. 1995 yılında Türkiye'ye döndü, 1999'a kadar Marmara Üniversitesi'nde ders verirken bir yandan da *Yeni Şafak* gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. Ardından 2004'e kadar Beykent Üniversitesi'nde ders verdi. Yıldızının parlaması AKP'nin ilk dönemine denk düşer. Abdullah Gül'ün başbakanlığı sırasında başbakanlık başdanışmanı oldu, Tayyip Erdoğan döneminde aynı göreve devam etti. 2003'te büyükelçi unvanı kazandı. İngilizce, Almanca ve Arapça bilen Davutoğlu, danışmanlık görevindeyken özellikle AB ilişkileri, Kıbrıs ve Irak Savaşı gibi meselelerde önemli roller üstlendi. 2009'da meclis dışı atamayla Dışişleri Bakanı oldu. 2011 seçimlerinde Konya'dan milletvekili seçildi. Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığına seçilip parti başkanlığını ve başbakanlığını bırakmasının ardından 27 Ağustos 2014 tarihinde yapılan AKP kongresinde Tayyip Erdoğan'ın desteğiyle genel başkan seçildi. 6 Eylül 2014'te başbakan oldu.

AKP'nin ideolojik ve politik stratejilerinin formülasyonunda Yalçın Akdoğan'la birlikte iki kilit isimden biridir. AKP'nin Milli Görüş kökenli kadro kuşağından gelmemesine rağmen parti içerisinde genel başkanlığa kadar yükselmesi bu stratejist rolü sayesinde mümkün olmuştur. 2001'de çıkan *Stratejik Derinlik* kitabı bir dış politika anlayışı ortaya koymanın ötesinde AKP'nin İslamî muhafazakâr-milliyetçi ideolojisinin mantıksal örgüsü, dayanak noktaları ve bu milliyetçilik temelinde izlenecek siyasetin olası yönelimleri hakkında önemli ipuçları veren doktriner bir metin olma özelliği taşımaktadır. Bu kitapta İslamcı ve milliyetçi ideolojinin geleneksel temalarını 2000'li yılların "jeostratejik" ortamına uyarlayarak yeni bir ideolojik kurgu geliştirmiştir. Bu kurguya göre, cumhuriyet boyunca izlenen "edilgen" dış politikanın arkasında, milletin öz kimliğinin değişmez unsurları olan Osmanlı mirası ve Sünni Müslümanlığın bastırılması vardır. Türkiye'yi yeniden "etken" bir konuma getirmenin yolu devleti bu unsurlarla barıştırmaktan geçer. Türkiye bölgedeki tarihsel sorumluluğunu ancak milletin bu öz ifadeleriyle özdeşleşen bir siyasi iktidar önderliğinde yerine getirebilir. Bu iktidar elbette AKP'den başkası değildir. "Bölgesel lider", "örnek ülke", "yumuşak güç" gibi kavramlarla şekillenen bu dış politika vizyonu AKP'nin hegemonya projesinin de kilit bileşenlerinden birisi haline gelmiştir.

Gayriresmî olarak "Yeni Osmanlıcılık" adı verilen bu stratejinin hem teorisyeni hem icracısı olmuştur. Bu strateji, yukarıda anlatılan ideolojik kurgudan hareketle Irak İşgali sonrasında Ortadoğu'da dikiş tutmayan dengeleri ve gerilim noktalarını Türkiye'nin "Osmanlı nüfuz bölgesi" denilebilecek coğrafyada etkisini arttırmak için tarihsel bir fırsat olarak değerlendiriyordu. Böyle bir stratejinin Türkiye'nin geleneksel "ABD'nin sadık müttefiki" imajıyla yürütülemeyeceğini fark eden Davutoğlu, görece daha bağımsız bir şekilde inisiyatif alabilen, özellikle de İsrail'le mesafeyi açan bir tarzın bölgede daha etkili olacağını hesap ediyordu. "Komşularla sıfır sorun politikası", İran ve Batı arasındaki müzakerelerde arabuluculuk rolü, Davos'taki *"one minute"* vakası ve Mavi Marmara, Davutoğlu'nun bu stratejisinin izlerini taşıyan adımlar olarak görülebilir. 2010 yılında Arap İsyanlarıyla açılan tarihsel dönem, Yeni Osmanlı stratejisinin önce iddialarını büyüttüğü, ardından bu iddiaların altında kaldığı ve bir ölçüde karaya oturduğu dönem olmuştur. Mısır'da Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin ardından AKP'nin tüm Arap dünyasına model oluşturma arzusu, Müslüman Kardeşler'in ABD'nin de desteğiyle ordu tarafından iktidardan indirilmesi sonucu suya düşmüştür. Stratejisinin daha belirgin bir şekilde tıkandığı yer ise Suriye meselesi olmuştur. Beşar Esad'ın, Mübarek ve Kaddafi gibi kısa sürede düşeceği ve böylelikle Türkiye'nin bölgede önünün açılacağı hesabına dayanan bu strateji Esad'ın dirençli çıkması sonucu büyük yara almıştır. 4 yıllık iç savaşın ardından Esad yerinde durmaya devam ederken, AKP iktidarı Esad'a karşı cihatçı fanatikleri desteklediği için hem içeride hem dışarıda tepki çekmiştir. Davutoğlu, bu maceracı dış politika yöneliminin sorumlusu olarak kamuoyunda eleştiri konusu olmuştur.

stratejik derinlik olarak ifade edilen dış politika stratejisinin içteki uzanımıdır.[93] Bu durumda devletin de "milli çıkarları" gerçekleştirmek adına buna göre bir hegemonya aracı olarak işlemesi gereklidir. Zira Davutoğlu'na göre "milletin derinliğine ulaşamamış ve o derinlikte ortak değer sisteminden kaynaklanan bir ruh bütünlüğü sağlayamamış bir devletin derinliği kaba güç haline dönüşmekten başka bir sonuç doğurmaz".[94] Davutoğlu'nun sıklıkla başvurduğu "rasyonel bir stratejik planlama"[95] gibi tabirlerin de göstereceği gibi bu stratejinin toplumu siyaset eliyle kültürel/psikolojik bir dönüşüme uğratma yöntemini içermesi aslında tam da Fethi Açıkel'in bahsettiği "hizaya getirici" muhafazakâr toplumsal mühendislik arayışına karşılık gelmektedir.[96] İslami muhafazakâr milliyetçiliğin söyleminde temel referans kaynağı olan Osmanlı kimliği ezelî ve ebedî bir özü teşkil ettiğinden bu toplum tasarımı tepeden bir müdahale olarak değil tarihsel özün, yani "doğal" olanın açığa çıkması olarak tasavvur edilir.

Davutoğlu'na göre, cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli sebeplerden ötürü milletin özüne uygun doğal stratejik zihniyet bir türlü hayata geçirilemediğinden Türkiye'nin dünya siyasetindeki mevcut konumu ile doğal konumu arasında sürekli bir açı, dengesizlik veya çelişki olagelmiştir. Milliyetçi ideolojinin temel söylemsel bileşenlerinden birisi olan "milli çıkar" nosyonu da işte tam bu çelişkinin giderilmesi hedefi üzerine bina edilir: Hedef bir zamanlar "dünya ana kıtasının ana kavşak noktalarını da içinde barındıran, özgün ve uzun ömürlü siyasi düzen kuran medeniyetin merkezi"[97] konumundaki Türkiye'yi doğal hiyerarşideki yerine taşımak yani onu "sınırları müdafaa dürtüsünün" yarattığı edilgenlikten çıkararak bölgesel etkinliğini "küresel etkinliğe" dönüştürmektir.[98]

Bunun tam olarak neye karşılık geldiği Davutoğlu'nun ve aynı zamanda Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın özellikle Arap İsyanları sonrası dönemdeki açıklamalarında daha aleni bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu açıklamalarda Türkiye'nin Ortadoğu'daki konumunu nitelemek için kullanılan ve ülkenin Ortadoğu'da etkili küresel aktörlerden biri olduğunu/olması gerektiğini ima eden "merkez ülke" nosyonu Türkiye ile çevre ülkeler arasında hiyerarşik bir ilişkinin tasavvur edildiğine, bir üstünlük duygusunun varlığına delalet eder.[99] Merkez ülke olma iddiası medeniyetler söylemini "evrenselci" içeriğinden arındırarak İslami muhafazakâr milliyetçi ideolojinin içerisindeki "güçlü millet" kurgusunun bir parçası haline getirir.[100] Zira Türkiye artık sadece medeniyetler arası bir köprü vazifesi gören "edilgen" bir ülke değil, devraldığı medeniyetin sağladığı potansiyel güçle büyük milletler arasında İslam medeniyetinin doğal lideri olma konumuna erişmiş "aktif" bir ülke olmaktadır ya da olmalıdır.[101]

---

93 A.g.e, 96.

94 A.g.e, 37.

95 A.g.e, 11.

96 Fethi Açıkel, "Muhafazakâr Sosyal Mühendisliğin Yükselişi: Yeni Türkiye'nin Eski Siyaseti", *Birikim* 276 (2012), 14-20, 16.

97 Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, 81.

98 A.g.e, 116.

99 Joshua W. Walker "Turkey's Imperial Legacy: Understanding Contemporary Turkey through Its Ottoman past." *Perspectives on Global Development and Technology* 8:2 (2009), 494-508, 499.

100 Burhanettin Duran, "Understanding the AK Party's Identity Politics: A Civilizational Discourse and Its Limitations." *Insight Turkey* 15:1 (2013), 91-109, 93.

101 Bülent Aras ve Aylin Görener. "National Role Conceptions and Foreign Policy Orientation: the Ideational Bases of the Justice and Development Party's Foreign Policy Activism in the Middle East" *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12:1 (2010), 73-92, 81.

Gerek AKP'nin siyasi kadroları gerekse de bu partinin çizgisine yakın duran yayın organları bu partiyi Türkiye'nin tarihsel mirasının bugünkü siyasi arenadaki tek temsilcisi ve gelecekte Türkiye'nin bu mirasa yaslanarak yapacağı atılımın öncü gücü olarak tasvir ettiler. Bu açıdan da AKP ile bir bütün olarak Türkiye'nin kaderini bütünleştiren bir söylemi hayata geçirdiler ve bu söylemi özellikle seçim dönemlerinde sıklıkla kullandılar.[102] Hem AKP yanlısı yayın yapan medya kuruluşları hem de parti adına konuşan isimler Kemalist cumhuriyetin milletin uzun tarihsel serüveni içerisinde bir sapmayı, bir "parantez"i temsil ettiği iddiasını dile getirdiler ve AKP'yi ve lideri Tayyip Erdoğan'ı Kemalist cumhuriyetten yeni Türkiye'ye geçişin öncüsü olarak sundular.

Bu noktada kimi akademik metinlerde, siyasi analizlerde ve araştırma raporlarında Davutoğlu'nun *Stratejik Derinlik* kitabındaki çerçeveyi besleyecek şekilde kullanılan "bölgesel lider", bölgesel koruyucu", "model ülke", "örnek ülke", "ritmik diplomasi", "yumuşak güç", "düzen kurucu aktör", "aksiyoner dış politika", "akil ülke" gibi kavramlar birer akademik terim veya tespit olmanın ötesine geçerek AKP ile özdeşleştirildikleri oranda içteki hegemonya ve iktidar projesinin birer ideolojik enstrümanı haline geldi. Devlet aklının ve millet çıkarlarının realize edildiği bir alan olarak sunulan, daha önce de söylenildiği gibi devlet adına hareket edilen ve konuşulan dış politikada böylesine ideoloji yüklü söylemsel kalıpların kullanılması AKP döneminde İslamcı milliyetçiliğin bir resmî ideoloji konumuna yükseldiğini, dış politikanın içerideki iktidar/hegemonya mücadelesiyle bütünleşmekte olduğunu ifade ediyordu.

AKP ve devletçi-milliyetçi direnç odakları

AKP, AB süreci ve uyguladığı ekonomik program sayesinde kadrolarının İslamcı geçmişinden kaynaklanan meşruiyet açığını özellikle sermaye kesimleri karşısında kapatmış olsa da devlet içerisinde halen belirli bir ağırlığa sahip asker ve yargı bürokrasisi içerisinde şüpheyle karşılanmaya devam ediyordu. Öte yandan bu durum partinin sadece örtük bir İslamcı ajandaya sahip olduğunu salık veren bir "şeriat" tehlikesi karşısında "laikçi" bir duyarlılıktan ibaret değildi. Tepki, AB ile uyum sürecinde devletin bekasının teminatı olarak addedilen askerin yönetici blok içerisindeki gücünün zayıflaması ile ülkenin "dış ve iç mihraklar" karşısında savunmasız kalacağına dair "milliyetçi" ve "devletçi" bir alarm duygusundan besleniyordu. AB uyum yasalarının azınlık vakıflarının mülkiyet haklarına dair düzenlemeleri "ulusal egemenliğin" elden gittiğinin, Türkçe haricindeki dillerde eğitim ve yayının serbestleştirilmesi de bölücülüğün mevzi kazandığının emareleri olarak okunuyordu. Tüm bu reformların Türkiye üzerinde kötücül emelleri olan bazı uluslararası güçler tarafından ülkeye dayatıldığı ve AKP'nin de bu yasaları uygulamak için bu güçler tarafından özellikle yaratılıp desteklendiğine dair milliyetçi-devletçi çevrelerdeki (bu kesimler bu dönemde sıklıkla "ulusalcı" olarak anıldılar) yaygın kanaat 1990'lı yıllarda İslamcı yükseliş karşısında laiklik endişesi taşıyan fakat özellikle 28 Şubat ve Öcalan'ın yakalanma sürecinde milliyetçi ideolojinin nüfuzuna maruz kalan toplumsal kesimler içinde de destek buldu; öte yandan 1990'lı yıllardan 28 Şubat sürecine kadar daha çok özgürlükçü/Batıcı bir söylem içerisinde yansıtılan bu toplumsallaşmış laiklik duyarlılıkları AKP'nin ilk iktidar yıllarında devletin ve rejimin uluslararası

[102] Duran, *Understanding the AK Party's Identity Politics*, 94.

güçler karşısında korunması kaygısı ile birleşti ve milliyetçi, statükocu ve ordu yanlısı bir içerik tarafından belirlenmeye başladı.

AKP'li dönemin ilk yıllarında gerek devlet erki içerisinde gerekse de sivil toplum alanında kendisini gösteren bu milliyetçi-devletçi tepkisellik kendisini en çok, yine AB ile entegrasyon sürecinde gündeme gelen Kıbrıs meselesinde üretebildi.[103] Kıbrıs 1950'li yılların sonundan itibaren Türkiye için bir milli mesele haline getirilmiş, 1974'teki çıkartmayla bir milli zafer efsanesinin parçası olmuş ve 1980'li yıllarda başka hiçbir ülke tarafından tanınmayan KKTC'nin kurulmasıyla da Türkiye'nin türlü "fedakârlıklar" sergilediği fakat asla taviz veremeyeceği dış politikadaki bir "kırmızı çizgi" olarak tasavvur edilmişti.[104] Öte yandan Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde AB aday ülke statüsünü kazanmasının ardından Kıbrıs meselesinde adanın fiilen ikiye bölünmüşlüğüne dayalı statükoyu sürdürmesi neredeyse imkânsızlaştı. Zira Helsinki Zirvesi'nden iki yıl önce 1997'de, uluslararası kamuoyunca bütün Kıbrıs'ın resmî temsilcisi sayılan güneydeki Kıbrıs yönetiminin adaylık başvurusu kabul edilmiş durumdaydı. Bu bakımdan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye resmen üye olduğu bir durumda Türkiye uluslararası hukuka göre AB üyesi bir devletin, yani AB'nin toprağını işgal eden ülke konumuna düşecekti. AB'ye aday bir ülkenin AB toprağını işgal etmesi gibi bir garip durumda Türkiye'nin entegrasyon sürecinin devam etmesi mümkün olmadığından Kıbrıs meselesinin uluslararası hukuka uygun bir şekilde halledilmesi AKP hükûmetinin de öncelikli gündemi haline geldi. Üstelik Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye üye olmasıyla bu süreçten kendilerinin istifade edemeyeceğini düşünen ve AB sürecini yıllardır süren uluslararası ambargodan ve Türkiye'ye bağımlılıktan kurtulmanın bir fırsatı olarak gören Kıbrıs-Türk halkı için de Türkiye'nin adanın kuzeyini fiilen kontrol altında tutması bir hoşnutsuzluk kaynağı haline gelmişti.[105] Nitekim, Kıbrıs'ın AB'ye üyeliğinin resmileşeceği 2004 yılı içerisinde adanın kuzeyinde o güne kadar izlenen Türkçü-milliyetçi Rauf Denktaş çizgisini protesto eden ve AB üyeliği çerçevesinde Kıbrıs'ın birliğini savunan bir dizi kitlesel gösteri örgütlendi. Bu gösteriler ve AB gündemi adanın kuzeyindeki halkın kendisini Türk ve Müslüman kimliğinden ayrı bir "Kıbrıslı türk" kimliğini sadece kültürel değil kendi kaderini tayin ekseninde politik olarak da inşa etme sürecini güçlendirdi.[106] Bu koşullar altında Türkiye'nin dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın girişimleriyle 2002'de ilk şeklini alan ve adanın iki özerk bölgeli bir yapı temelinde birleştirilmesini hedefleyen Annan Planı'nı çeşitli revizyonlarla kabul etmek dışında pek seçeneği kalmamıştı. Nitekim AKP, Annan Planı'nın 2004'teki son halini kabul ederek Nisan ayında her iki bölgede de bir referandum yapılmasını kabul etti. Referandumda ortaya çıkan sonuç ise Kıbrıs meselesindeki çözüm sürecini uzun bir süre kilitleyecek cinsten bir paradoksa işaret ediyordu. Epeydir Türkiye'nin adadaki varlığına karşı egemen ve birleşik bir Kıbrıs idealinin benimsendiği güneyde nüfusun yüzde 75 gibi ezici bir çoğunluğu Türk yanlısı hükümler içerdiği gerekçesiyle plana "Hayır" oyu verirken, "adanın" Türk ve Rum devletleri şeklinde ikiye bölünmesini, yani taksimi tek kurtuluş

103 Ayşe Aslıhan Çelenk, "The Restructuring of Turkey's Policy Towards Cyprus: The Justice and Development Party's Struggle for Power", *Turkish Studies* 8:3 (2007), 349-363.

104 Niyazi Kızılyürek, *Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs* (İstanbul: İletişim, 2002).

105 Mete Hatay ve Rebecca Bryant, "The Jasmine Scent of Nicosia: Of Returns, Revolutions and the Longing For Forbidden Pasts", *Journal of Greek Studies* 26 (2008), 423-449.

106 Emel Akçalı, "Getting Real on Fluctuating Identities: Insights from Northern Cyprus", *Antipode* 43:5 (2011), 1725-1747.

çaresi olarak görmüş olan Denktaş çizgisinin yıllardır yönettiği kuzeyde ise halkın yüzde 65'i "Evet" tercihini yapmıştı. Annan Planı'na güneyden onay çıkmaması Türkiye'nin AB üyeliğini kilitleyen bu karmaşık problemin daha da çetrefil bir hal alması anlamına geliyordu.

Referandum her ne kadar milliyetçi çevrelerin arzu ettiği gibi adadaki statükonun uzaması gibi bir sonuç doğurmuş olsa da AKP hükûmetinin bu süreç içerisinde KKTC'nin varlığını sona erdirmeyi göze alan bir tutum benimsemiş olması bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi direnç odaklarının tepkisini çekti. Bu çevrelere göre, Türkiye'nin bir milli davası olarak telakki edilen Kıbrıs meselesinde AKP'nin gösterdiği tavır bu partinin uluslararası güçlerin bir taşeronu olduğu gerçeğini en sarih şekilde kanıtlıyor, azınlıklar ve Kürtçe ile ilgili düzenlemeler ile birleştiğinde bu parti iktidarı altında Türkiye'nin nasıl bir "beka" problemiyle karşı karşıya kaldığını gösteriyordu. Bu açıdan Kıbrıs meselesi AKP karşısındaki "milliyetçi devletçi" refleksler taşıyan kesimlerin devlet erki ve toplumsal/siyasal alanda "bloklaşmasını" ve mobilize olmasını mümkün kıldı.

Bu hareketlenmenin 2003-2007 arasında ne tür örgütlü faaliyetler içerisinde somutluk kazandığı bugün halen olgusal olarak tartışmalıdır. Bu dönemde orduda, özellikle Deniz Kuvvetleri Komutanlığı içerisinde AKP iktidarını frenlemeye ya da devirmeye yönelik kimi gizli arayışların hasıl olduğuna yönelik iddialar 2007 yılında başlayan Ergenekon Davası sürecinde sıklıkla dile getirilmiş ve aynı zamanda bunlar dava iddianamesinde yer almıştır. İddialara göre bir darbe girişimine yol açabilecek bu faaliyetler dönemin genelkurmay başkanı Hilmi Özkök'ün desteğini alamadığı için engellenmiştir. Ergenekon Davası'nın devlet içerisindeki bir "derin" yapılanmayı bütün unsurlarıyla açığa çıkarmaktan çok AKP'ye yönelik her türlü muhalefeti sindirmeye yönelik içerisinde bazı komplolar da içeren bir saldırı kampanyasına dönüşmesi ve bu haliyle de 2002-2007 arasındaki gelişmeleri olgusal olarak serimleyecek ve değerlendirecek bir güvenilirlikten uzak olması bu dönemde devlet içerisindeki kimi gizli ve yasadışı faaliyetlerin üzerindeki sis perdesini halen korumasına neden olmuştur. Tüm bu belirsizliğe rağmen 2002-2007 aralığında gerek ordu gerekse de yargı içerisindeki güç sahibi kimi milliyetçi-devletçi gruplar dışında 1990'lı yıllarda devlet tarafından Kürt mücadelesine karşı kullanılan paramiliter odaklar tarafından AKP'nin yönlendirilmeye ya da zayıflatılmaya çalışıldığına dair güçlü bulguların var olduğu söylenebilir. Diğer yandan devlet erki veya derin devlet yapılanmaları içerisindeki bu güçlerin 2002-2007 aralığında AKP'nin uyumlu bir ilişki tutturduğu uluslararası sermaye, AB ve ABD'den hiçbir destek görmediği ve bu durumun bu güçlerin olası bir kalkışmasını sınırladığı iddia edilebilir.

Bu devletçi-milliyetçi direnç odakları, 2007'de başlayan Ergenekon ve Balyoz gibi davalar silsilesinin meşruiyetini sağlamak maksadıyla uzun bir süre yoğun çaba sarf eden AKP'li siyasetçilerin, Fethullah Gülen cemaatinin ve bunlara yakın medya kuruluşlarının söyleminde, tek bir merkezden yönetilen, örgütlü ve birbirlerine bir hiyerarşi içerisinde bağlı devasa yapının kolları olarak lanse edildi. Bu söylem sayesinde aşağıda ayrıntılarına değineceğimiz Ergenekon yargılamaları sürecinde, örneğin AKP'ye ve Gülen cemaatine ulusalcı bir zaviyeden muhalefet eden bir köşe yazarıyla, 1990'lı yıllarda derin devlet yapılanması içerisinde faaliyet gösteren bir çete üyesi aynı örgütün birbiriyle eşgüdümlü çalışan yöneticileri olarak sunulabildi. Bugün içerisinde pek çok çelişki ve tutarsızlık bulunduğu açığa çıkan Ergene-

kon ve Balyoz davalarının gidişatına ve sonuçlanmasına bakıldığında 2002-2007 aralığında AKP'yi sınırlamaya ya da devirmeye çalışan milliyetçi-devletçi direnç odaklarının eski rejimin tasfiyesine yönelik ortak bir kaygı taşılarsa da tam bir ideolojik birlik ve yöntem ortaklığı içerisinde olmadıkları çıkarsanabilir. Bu odakların içerisinde özellikle devletin kilit kademelerinde o dönem yer tutmuş olanların veya devlet içi ve dışından destekle halen "derin devlet" yapılanmaları gibi provokasyon amaçlı faaliyet göstermek isteyen çete oluşumlarının siyasi dengeleri etkilemeye yönelik girişimlerde bulunma kapasitesi o dönem için mevcuttu. Öte yandan bütün bu direnç odaklarını ortak bir büyük plan çerçevesinde eşgüdümlü çalışan tek bir örgütün organik parçaları olarak görmek bugün pek mümkün gözükmemektedir. AKP iktidarı özellikle Gülen cemaatinin devlet içerisindeki ağlarından istifade ederek "Ergenekon" yapılanmasının kapsamını genişletmek ve reel gücünü bu söylem üzerinden olduğundan fazla göstermek suretiyle, 2007 sonrasında, karşısındaki milliyetçi-devletçi direnç odaklarını bir bütün halinde tasfiye edebilme ve bu sayede siyasal alanda ideolojik/moral üstünlük elde etme şansını yakaladı.

AKP karşısındaki bu milliyetçi-devletçi reaksiyon, devlet erki dışında sivil toplum alanında da kendisini göstermiş ve başta Atatürkçü Düşünce Dernekleri olmak üzere pek çok Kemalist eğilimli vakıf, dernek ve örgütlenmeyi harekete geçirmeye itmiştir. Bu dönemde bu örgütlenmeler çoğunlukla Kemalist cumhuriyetin ve ulus devletin büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğu fikrini işleyen konferanslar düzenliyorlar ve toplumsal bir teyakkuz halini diri tutmaya çalışıyorlardı. Böyle bir iklim içerisinde ulusalcı fikirleriyle bilinen kimi yazarlar ve bu doğrultuda yayın yapan bazı yayın organları, Kemalizm karşıtı görüşleriyle bilinen özellikle liberal cenaha mensup kimi yazar, sanatçı, gazeteci ve siyasetçileri hedef göstermek gibi işlere de giriştiler. Öte yandan devlet erki içerisindeki kimi gizli faaliyet ve yapılanmalarla sivil toplum alanındaki mobilizasyon arasında nasıl bir ilişki olduğu halen muğlaklığını korumaktadır. 2007 yılında başlayan Ergenekon Süreci'nde bu iki alan arasında çoğunlukla zorlama bağlar kurulması ve davaların güvenilirliğinin bugün sorgulanır hale gelmesi bu bağın gerçek mahiyeti ve derecesi noktasında tam bir değerlendirme yapmayı da imkânsız hale getirmektedir.

AKP iktidarının ilk yıllarında hem devlet içerisinde hem de toplumsal alanda gün geçtikçe güç biriktiren milliyetçi-devletçi tepkisellik karşısında CHP'nin konumlanışı kritik bir önem arz etmekteydi. Zira AKP'nin İslami muhafazakâr kökenlerinden rahatsız olan laik toplumsal kesimlerin 2002 seçimlerindeki tek seçeneği olarak öne çıkmış bir parti olarak CHP bu bahsettiğimiz milliyetçi-devletçi tepkiselliği siyaset alanına taşıyabilecek meclisteki tek partiydi. Öte yandan CHP 1999'daki seçimlerde yaşadığı büyük hezimetten itibaren kendi içerisindeki iktidar ve liderlik mücadelelerine gömülü kalmış ve Deniz Baykal'ın 2000 Eylül'ündeki parti kurultayında genel başkan seçilmesine kadar seçim şokunu atlatamamıştı. Baykal her ne kadar partiyi önceki dönemlerde olduğu gibi kendi ismi etrafında bütünleştirmeye çalışsa da 2001-2002 yıllarında yaşanan çalkantılı kriz yıllarında partisinin tutarlı ve iddialı bir siyasal doğrultuya sahip olmasını sağlayamamıştı. CHP, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Tony Blair'in temsil ettiği piyasayla barışık "yeni sol" bir anlayışla Kemalist cumhuriyet savunusu arasında salınıyor ve kendi iç ideolojik bütünlüğünü sağlamak noktasında sıkıntı yaşıyordu. Sık sık "yeni sol" vurgusunun yapıldığı 1998'deki parti kongresine

Ricky Martin'in "Un Dos Tres" şarkısıyla giren Deniz Baykal'ın 2001'deki kongrede bu kez "Anadolu Solu" kavramını devreye sokarak yerliliğe vurgu yapması bu ideolojik yönsüzlüğün göstergelerinden biriydi. 2002'deki seçimlerin ardından AKP'nin iktidar olması ve bu partinin İslami muhafazakâr kimliğine dair laik toplumsal kesimlerde[107] mevcudiyetini koruyan endişeler CHP'nin bu belli belirsiz ideolojik pozisyonunda "laiklik" vurgusu üzerinden kısmi bir sadeleşme yaşanmasını mümkün kıldı. Ekonomik krizin toz-duman ortamında gerçekleşen 2002 seçimlerinde ulaştığı yüzde 20'lik oy oranını korumak noktasında CHP'nin laiklik, cumhuriyet ve rejimin bekası vurgularına sarılması belirli açılardan rasyonel gözüküyordu. Diğer yandan salt bu vurgulara dayalı bir siyaset ve toplumcu/özgürlükçü bir içerikle donatılmak yerine bir rejim meselesi olarak öne çekilen laiklik vurgusu CHP'yi emekçilerin neoliberal dönemde yaşadıkları yıkım karşısında bir söz üretmekten alıkoydu. CHP dışında başka güçlü bir sol alternatifin olmadığı bir durumda AKP sağ muhafazakâr seçmenini "tanıdık" muhafazakâr popülist söylemi altında daha da konsolide etti.

CHP'nin laiklik ve rejim vurgusu gerek devlet erki içerisinde gerekse de toplumsal alanda biriken milliyetçi-devletçi tepkiselliği soğurmaya yetmekten uzaktı. Zira CHP her ne kadar 2002 sonrasında "cumhuriyet" ve "Atatürk" sembolizmine her zamankinden daha fazla sarılmış olsa da AB ile entegrasyon sürecine ve bunun gerektirdiği düzenlemelere açıkça karşıt bir pozisyon almaktan uzak duruyor, hatta bu süreci destekliyordu. Kıbrıs meselesinde, azınlık haklarında ve anadilde yayın/eğitim konularında milliyetçi/devletçi yaklaşımların keskinliğini temsil etmekten uzak kaldı. Böyle olunca da AKP karşısındaki bu devletçi/milliyetçi direnç odakları CHP'yi kendi siyasetlerini ve hedeflerini taşıyabilecek ideal bir politik aktör olarak görmediler. 2002 seçimlerinde meclis dışında kalan MHP de her ne kadar bu devletçi-milliyetçi infialin beka kaygısını paylaşıyor olsa da kendi tabanını devlet erkinin içerisine ve "derinine" kadar uzanan bloğun parçası yapmakta tereddüt etti. Ülkücü hareketin ve gençliğin parti yönetiminin dışına çıkabilecek bir eylemlilik içerisine girerek MHP'yi kriminalize etmesinden duyduğu endişe Devlet Bahçeli'nin bu tür eğilimlerle partisinin organik bir ilişki içerisine girmesi karşısında engelleyici bir tavır almasına yol açıyordu. Üstelik MHP, ideolojisindeki İslami muhafazakâr öğelerin hafife alınmayacak etkisi düşünüldüğünde bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi bloğun Kemalist/jakoben eğilimleriyle uyumsuzluk yaşıyordu. Kısacası 2004 itibariyle devlet erki içinde ve sivil toplum alanında konsolide olan devletçi/milliyetçi çizgi legal siyaset alanında kendisine akacak bir mecra bulamadı. Buna rağmen CHP ve MHP, AKP'ye yönelik muhalefetlerini rejimin savunusuna dayalı bir söylem üzerinden örerek gittikçe yaygınlaşan infial duygusunu beslediler.

Provokasyonlar zinciri: Şemdinli ve Danıştay saldırıları

AKP'nin 2004 yılına gelene kadar AB süreci ve neoliberal ekonomik programı üzerinden ulusal ve uluslararası sermaye nezdinde kazandığı meşruiyet, bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi tepkilerin varlığında partinin süt liman bir ortamda iktidarını icra etmesine yetmiyordu. Nitekim 2004 yılı sonundan başlamak üzere 2005 yılı boyunca faillerinin üzerinde halen bir sis perdesi olan bir dizi şiddet eylemi AKP tarafından sunulmaya çalışılan istikrar görüntüsü-

[107] Sinan Ciddi ve Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies* 15:3 (2014), 419-441.

nü bir derece sarstı. Bu şiddet eylemleri, 1980'den beri neoliberal hegemonya projesinin birer siyasal kriz dinamiğini teşkil eden ve AKP'nin AB entegrasyon projesine yaslanarak yeni bir biçim vermeye çalıştığı meselelerin neredeyse hepsine değiyordu: Kürt meselesi, asker-siyaset ilişkisi, azınlıklar meselesi, laiklik ve İslamcı radikalizm.

Zincirin ilk halkası 9 Kasım 2005'te eski bir PKK militanı olan Seferi Yılmaz'a ait Umut Kitabevi'nin bombalanması ve bir kişinin ölmesiydi. Hakkari'deki bu bombalama olayı gerçekleşmeden önceki iki ay içerisinde failleri bulunmayan 16 ayrı bombalı saldırı gerçekleşmişti. Bu bombalama olayları, 1990'lı yıllarda sıklıkla yaşanan provokasyonlara benzeyen ama PKK ile çatışmaların dindiği 2000'li yıllar için "aykırı" sayılabilecek bir durumdu. 9 Kasım'daki saldırıyı ise Türkiye için "sıradan" olmaktan çıkaran şey bombayı atan kişinin sığındığı otomobilin sokaktaki halk tarafından durdurulması, halkın eline düşen içindeki şahısları linçten polisin kurtarmasıydı. Kısa bir süre sonra otomobilin içindekilerin ikisinin asker birinin polis olduğu anlaşıldı. Bu yönüyle derin devletin yine bir otomobilin içinde suçüstü yakalandığı Susurluk Olayı'na benziyordu. Olay üzerine yaklaşık 5 bin kişi polis tarafından nereye götürüldüğü bilinmeyen faillerin korunmamasını sağlamak adına ilçedeki Hükûmet Konağı'na yürüdü. Savcının otomobilde keşif yaptığı sırada bir polis aracından olay yerine ateş açılması ve beş kişinin yaralanması suçüstü yakalanan "devletin derininin" panik içerisinde durumu ört bas etme çabasını ifade ediyordu. Ertesi gün zaten CHP Hakkari Milletvekili Esat Canan'ın ortaya çıkardığı üzere saldırının yapıldığı otomobilin jandarmanın üzerine tescilli olduğu ifade edildi.

Şemdinli saldırısı, sadece failleri devlet tarafından korunan bir provokasyon olmanın ötesine geçerek hükûmet ile ordu içerisindeki devletçi-milliyetçi odaklar arasında uzun sürecek bir güç mücadelesine dönüştü. Bu güç mücadelesinin fitilini ateşleyen ise saldırının yapıldığı otomobilin içerisindeki Kıdemli Başçavuş Ali Kaya'ya, olaydan üç sonra, "Tanırım, iyi çocuktur" diyerek arka çıkan dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Yaşar Büyükanıt'tı. Yaşar Büyükanıt'ın bu açıklamaları Van Cumhuriyet Başsavcısı Ferhat Sarıkaya'nın Mart 2006'da Şemdinli Olayı için hazırladığı iddianamede aynen yer aldı. Savcı Sarıkaya, iddianamesine bu demeci aktarmakla yetinmiyor, belki de cumhuriyet tarihinde ilk defa bir kuvvet komutanını yargıyı etkilemeye teşebbüs ve suç örgütü oluşturmak gibi ağır suçlarla itham ediyordu. Bu, halen üst kademeleri Kemalist ve milliyetçi eğilimli kadroların hâkimiyetinde olmasına rağmen yargının içerisinden devletçi-milliyetçi bloğu yarmaya yönelik sarsıcı bir girişimdi. İddianame karşısında Tayyip Erdoğan stratejik bir şekilde "bekle, gör" taktiği izlerken bazı AKP'liler Savcı Sarıkaya'ya açıkça destek verdi. CHP lideri Baykal ise iddianameyi Yaşar Büyükanıt'ın Genelkurmay Başkanlığı'na gelmesini engelleme amaçlı orduya yönelik bir darbe girişimi olarak nitelendiriyordu. Sonraki süreçte cumhurbaşkanlığı, Yargıtay, Genelkurmay Başkanlığı, CHP ve Hâkimler Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) Savcı Sarıkaya'nın AKP yanlısı politik saiklerle bu iddianameyi hazırladığı ve görevini kötüye kullandığı iddiasında birleştiler ve bu minvalde ortak bir söylem geliştirdiler. 20 Nisan'da iddianameyi hazırlayan Sarıkaya'nın HSYK tarafından meslekten men edilmesi ve ardından 30 Ağustos'ta Yaşar Büyükanıt'ın Genelkurmay Başkanlığı'na atanması 2006 itibariyle AKP'nin devlet içerisindeki devletçi-milliyetçi direnç odakları karşısında halen üstünlük sağlayamadığını ama karşısındaki bloğun ise gücünü ancak "meşruiyet" zemininin dışına çıkarak koruyabildiğini

göstermesi açısından önemlidir. İleriki yıllarda bu güç mücadelesi bu odakların aleyhine seyredecek, devletçi-milliyetçi kadroların etkisi altındaki kurumlar birer birer AKP'nin kontrolüne geçecekti.

Şemdinli'deki Kürt meselesi ve ordu-siyaset-yargı ekseninde bir kapışmayı tetikleyen provokasyonun ardından 2006 yılı da yine arkasındaki hedeflerin ve faillerin tam belli olmadığı cinayetlerle açıldı. 5 Şubat'ta Trabzon'da İtalyan rahip Andreo Santoro iddialara göre 16 yaşındaki liseli bir genç tarafından öldürüldü. Zanlı, cinayeti Avrupa'da yayımlanan Hz. Muhammed karikatürlerine tepki olarak işlediğini söyleyecekti. "Ancak 16 yaşında bir çocuğun 10 bin liralık Glock marka tabancaya nasıl ulaştığı, bu yaşta bir çocuğun uzak mesafeden iki kurşun sıkıp ikisini de hedefe nasıl isabet ettirdiği"[108] birer soru işareti olarak kaldı.

Mayıs 2006'daki bir dizi saldırı ise AKP ile karşısındaki devletçi-milliyeti direnç odakları arasındaki mücadelede laiklik ekseninde yeni bir cephe açacaktı. Mayıs ayı başında Kemalist ve laik duyarlılıkların basındaki temsilcisi olan AKP muhalifi *Cumhuriyet* gazetesine üç ayrı bombalı saldırı düzenlendi. Saldırılar üzerine *Cumhuriyet* gazetesi, 13 Mayıs 2006'da sağdan sola ilerleyen ve Arap alfabesini andıran yeşil fontta "Tehlikenin Farkında Mısınız" manşetiyle çıkacaktı. Provokasyon zincirinin ikinci halkası 15 Mayıs 2006'da Ankara'nın göbeğinde Danıştay İkinci Dairesi'ne yapılan saldırıydı. Danıştay üyesi Mustafa Yücel Özbilgin'in öldüğü ve dört diğer üyenin ağır yaralandığı bu saldırı AKP'nin diğer bir yumuşak karnı olan "laiklik" tartışmalarını gündeme taşıdı. Danıştay'ın saldırıdan yaklaşık üç ay önce türban meselesinde aleyhte bir karar aldığı için dinci *Vakit* gazetesi tarafından "İşte O Üyeler" manşetiyle hedef gösterilmiş olması saldırı ile İslamcılık ve şeriat tehlikesi arasında dolaysız bir bağlantı kurulmasına zemin hazırladı. Saldırının ardından yapılan yoğun katılımlı gösterilerde laiklik savunusu öne çıkarken, türban meselesini iktidara geldiğinden beri gündemde tutan AKP tepkilerin adresi oldu. Diğer yandan saldırganın İslamcı radikal örgütlerle pek ilgisi olmayan kişisel profili ve saldırının İslamcı hareketin ve AKP'nin siyasal hedefleri açısından rasyonel gözükmemesi bunun da 2005 yılı sonunda başlayan provokasyon zincirinin bir halkası olduğunu akla getiriyordu. Nitekim 2007'de başlayan Ergenekon soruşturmasının iddianamesinde Danıştay saldırısının aynı ay içerisinde *Cumhuriyet* gazetesi'ne yapılan saldırılarla birlikte Ergenekon örgütünün bir terör faaliyeti olduğu söyleniyordu. Ergenekon Davası'nın daha önce bahsettiğimiz şaibeli içeriği düşünüldüğünde Danıştay Baskını'nın arkasındaki dinamiklere dair bugün halen bir belirsizliğin olduğu söylenebilir.

Ermeni meselesi ve Hrant Dink'in katledilmesi

AKP'nin ilk döneminde kendi iktidarının meşruiyet zemini olarak demokratikleşme doğrultusunda bir yenilenme söylemine yaslanması ve AB entegrasyon sürecine destek vermesi resmî ideolojinin ve onun Kemalist içeriğinin liberal bir doğrultuda eleştirisinin önünü açıyordu. Öyle ki 28 Şubat sürecinin etkilerinin devam ettiği 1990'ların sonunda ancak resmî ideolojinin kalıpları üzerinden tartışılabilen Kürt meselesi, azınlıklar, Ermeni sorunu, erken Cumhuriyet döneminde din-devlet ilişkileri ve Alevilik gibi konular 2005'e gelindiğinde Ke-

[108] Ekin Karaca, "Rahip Santoro Cinayetindeki Sessizlik", *Bianet*, 6 Şubat, 2012. http://www.bianet.org/bianet/azinliklar/135926-rahip-santoro-cinayeti-ndeki-sessizlik"

malizmi sorgulayan ve ideolojik etkisini zayıflatan tartışmaların çıkış noktalarını teşkil etti. Özellikle özel medya kanallarında yapılan tartışma programlarında münazaranın bir kutbuna bu meseleleri Kemalizm karşıtı liberal bir yorumla ele alan yazar/akademisyenler diğer kutbuna ise resmî ideolojiyi ve onun çizgilerini canhıraş savunan milliyetçiler yerleştiriliyordu. Bu konuların her birini yıllardır gündeme taşımak isteyen ve bunu yaparken de devletin baskı aygıtlarının hışmına uğrayan Türkiye solu ise bu iki kutup arasında sıkışmış tartışmalarda kendisine yer bulamıyordu. Tüm bu konularda açıkça tavır almaktan imtina eden ya da çelişkili tutum sergileyen AKP'li siyasetçiler bu tartışmaların yapılabilirliğini ülkedeki demokratikleşmenin bir göstergesi olarak sunuyordu. Tartışmalar, bugüne kadar rejimin kırmızı çizgisi olarak sayılan hemen her tür gündemde resmî ideoloji dışındaki yorumlama ve anlatıları da toplumsallaştırdığından en nihayetinde Kemalizmin ideolojik baskınlığını zayıflatıyor ve bu etkisiyle de AKP'nin kendi ideolojik manevralarını daha uygun ve rahat bir zeminde yapmasını mümkün kılıyordu.

Kıbrıs meselesinde AKP'nin tavizkâr tutumu karşısında konsolide olduğunu söylediğimiz devletçi-milliyetçi direnç odakları bu meseleler her gündeme geldiğinde gerek medya aracılığıyla gerekse de kimi sansasyonel eylemlerle yukarıda bahsettiğimiz milli bütünlüğe ve rejime yönelik bir beka kaygısını diri tutmaya çalışıyordu. Bu tepkiselliğin en önemli yeniden üretim zemini akademik ve popüler tartışmaların konusunu teşkil etmeye başlayan Ermeni Meselesiydi. 1915'teki "büyük felaketin" 90. yılı olan 2005'te Ermeni meselesine dair tartışmalar iyiden iyiye alevlenmiş; bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi çevreler de bu tartışmalara kilitlenmişti. Şubat 2005'te İsviçre'de yayınlanan *Tagesanzeiger* dergisine verdiği demeçte "Türkiye'de 1 milyon Ermeni'nin, 30 bin Kürt'ün" öldürüldüğünü ifade eden yazar Orhan Pamuk başta olmak üzere *Baba ve Piç* isimli romanında 1915'i konu edinen Elif Şafak bu milliyetçi tepkiselliğin birer öfke hedefine dönüşmüşlerdi. Önce 2005 Mayıs'ında Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılması planlanan ama dönemin Adalet Bakanı Cemil Çiçek'in düzenleyicileri açıkça suçlayan sert demeciyle Bilgi Üniversitesi'nde yapılmak üzere 24 Eylül 2005'e ertelenen "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" isimli konferans da benzer bir tepkiselliğin hedefi haline geldi. Konferans öncesi üniversite önünde düzenlenen katılımcılara yumurta atma eylemini de içeren protestoya 1990'lı yılların başında MHP'den kopan Muhsin Yazıcıoğlu liderliğindeki BBP'lilerin yanı sıra 28 Şubat sürecinin ardından iyiden iyiye milliyetçi bir çizgiye oturan İşçi Partisi'ne mensup kişilerin katılması bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi reaksiyonun ulusalcılardan ülkücülere kadar uzanan kapsamını gösteriyordu. Her ne kadar bu milliyetçi tepkisellik genellikle belirli isim ve örgütlerin organize ettikleri küçük eylem ve kampanyalar şeklinde kendisini gösteriyor olsa da toplumun önemli bir kısmının onayını alıyor ve tepkinin hedefindeki isimlere ya da yapılara yönelik toplumsal öfkenin kabarmasını sağlıyordu. Bir yandan "demokratik" imajını sarsmamak, diğer yandan da oy tabanını teşkil eden kesimlerin "milli" duyarlılıklarına ters düşmemek adına "milliyetçi infialin" konusunu teşkil eden meselelerde çelişkili bir pozisyon alan AKP genelde bu gerilimlerin akışını seyretmekle ve kendisini korumakla yetiniyordu.

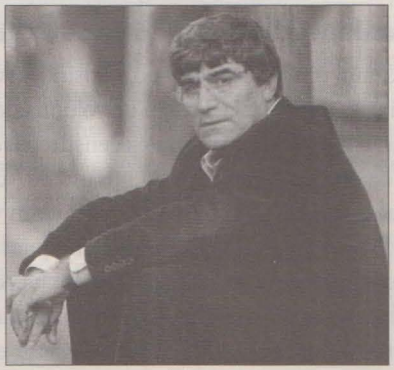
Türkiye'deki Ermenilere yönelik olarak çıkan *Agos* gazetesinin kurucusu ve genel yayın yönetmeni Hrant Dink'in Ekim 2005'te yazdığı yazıdan dolayı "Türklüğe hakaret" ettiği gerekçesiyle altı ay hapis cezasına çarptırılması yavaş yavaş ısıtılan milliyetçi reaksiyonun başka

bir boyuta ulaşmasına yol açacaktı. Hrant Dink, Ermeni meselesine dair tartışmaların yoğunlaştığı dönemde sık sık medyadaki programlara katılan ve gerek yazılarında gerekse de bu programlarda Ermeni cemaatinin 1915'teki travmaya bağımlı olarak geleceği kuramayacağını ve Türklerle olan ilişkilerini bu travma üzerinden değil başka ortaklıklar temelinde oluşturmaları gerektiğini savunan "halkların kardeşliği" perspektifine sahip bir entelektüeldi. Sahip olduğu tevazu ve çalışkanlığı sayesinde sol entelektüel çevrelerde saygı duyulan bir isimdi. *Agos*'ta hapis cezası almasına yol açan yazıda da benzer bir perspektifi savunduğu halde kendisini yargılayan mahkemenin son derece zorlama gözüken bir yorumuyla, Türklüğe hakaret ettiği gerekçesiyle altı ay hapis cezasına çarptırıldı. Kendisine hapis cezasının verildiği duruşmadan önce Dink'in adliye önünde küfürlerle, bozuk paralarla ve tükürükle protesto edilmesi kendisinin devletçi-milliyetçi reaksiyonun yeni hedefi olduğu anlamına geliyordu. Yargılandığı mahkeme salonunun dinleyici kısmında adı Susurluk skandalında da gündeme gelen ve devlet içindeki kontrgerilla yapılanmasının kilit isimlerinden biri olduğu iddia edilen emekli tuğgeneral Veli Küçük'ün yanı sıra daha sonra Küçük gibi Ergenekon Davası'nda hapis cezası alacak olan Büyük Hukukçular Birliği Başkanı Kemal Kerinçsiz'in bulunması bahsettiğimiz milliyetçi infialin yaygınlaşmasındaki kilit isimlerin kimler olduğunu gösteriyordu.

Hrant Dink 17 Ocak 2007'de *Agos* gazetesinin Şişli'deki binasının önünde yakın mesafeden üç el silah atışıyla öldürüldü. Katil zanlısı 19 yaşındaki Ogün Samast aynı gün jandarma ve polis ekipleri tarafından yakalandı. Sorgulamalarında Samast'ın bir zamanlar BBP ile ilişkisi olan Yasin Hayal tarafından azmettirildiği anlaşıldı. Hayal de kendisinin Trabzon'daki polis muhbiri Erhan Tuncel tarafından yönlendirildiğini iddia etti. Halen üzerindeki sis perdesi devam eden cinayete yönelik bugüne kadar ortaya çıkan bulgular devletin güvenlik birimlerinin ve özellikle Trabzon ve İstanbul Emniyeti'nin böyle bir cinayetin gerçekleşme ihtimalini açık şekilde bilmelerine rağmen hiçbir önlem almadıklarını ortaya koyuyordu. Dönemin İstanbul Emniyet Müdürü Celalettin Cerrah'ın cinayetin ertesinde henüz hiçbir soruşturma yapılmadan zanlının cinayeti milliyetçi duygularla işlediğini ve arkasında bir örgütün olmadığını ifade etmesi devlet kurumlarının ve AKP'nin meseledeki "izle gör" pozisyonunu özetlemekteydi. AKP'li pek çok önemli isim, cinayetin AKP tarafından güvenceye alınan Türkiye'nin istikrarına yönelik bir provokasyon olduğunu vurguladılar; kısacası Dink Cinayeti'ni de AKP'nin iktidarını sağlama almaya yönelik bir siyasal söylemin parçası haline getirdiler.

Hrant Dink'in, "Hepimiz Ermeni'yiz, Hepimiz Hrant'ız" sloganlarıyla uğurlandığı cenaze törenine 50 binin üstünde insanın katılması ülkede yükselen milliyetçi atmosfere karşı enternasyonalist/dayanışmacı bir duyarlılığın halen sağlam temelleri olduğunu gösteriyordu. Öte yandan Dink cinayetini kendisinin "askerî vesayete karşı" açılımlarına yönelik "ulusalcı" reaksiyonun bir komplosu olarak yansıtmaya gayret eden AKP'li bakanlar ve milletvekilleri de katıldı. Cinayet sonrasında AKP, hedef tahtasına cinayete giden süreci olduğu gibi seyreden ve bugün anlaşıldığı kadarıyla kolaylaştıran emniyet ve mülki amirleri değil bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi direnç odaklarının devlet içerisindeki ve sivil toplum alanındaki uzantılarını yerleştirme eğilimini sergiledi. Bir kısmı Hrant Dink ile yakın ilişkide olan bazı liberal entelektüeller ve bir kısım sosyalist de AKP'nin bu eğilimiyle uyumlu olacak şekilde cinaye-

Hrant Dink (1954-2007)

19 Ocak 2007'de katledilen solcu Ermeni aydın. Ölene kadar *Agos* gazetesinin genel yayın yönetmeniydi.

15 Eylül 1954'te Malatya'da doğdu. 5 yaşındayken ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Annesi babası 2 yıl sonra ayrılınca iki kardeşiyle birlikte Ermeni Protestan Kilisesi'nin yurdunda kalmaya başladı. Ermeni okullarında okuyan Dink, yazları da Tuzla'daki çocuk kampında kalıyordu. Şişli Lisesi'nden mezun olduktan sonra ilkokul arkadaşı Rakel Dink'le evlendi. İstanbul Üniversitesi'nde önce zooloji sonra felsefe eğitimine başladı. İkisini de tamamlamadan bıraktı. 70'lerin politik ortamının etkisiyle akademide kalma hayallerinden vazgeçti. TKP/ML'ye katıldı. İsminin hem örgüt hem de Ermeni cemaati için tehlike oluşturabileceği gerekçesiyle adını mahkeme kararıyla Fırat olarak değiştirdi. Askerden döndükten sonra kardeşleriyle kitapçılık ve kırtasiyecilik yaparken bir yandan da Tuzla Çocuk Kampı'nın yönetimini üstlendi. Kamp bir süre sonra "terörist yetiştiriyor" gerekçesiyle kapatıldı.

İlk yazılarını Ermenice çıkan *Marmara* gazetesinde yazdı. 5 Nisan 1996'da İstanbul'da Ermenice-Türkçe *Agos* gazetesini çıkarmaya başladı. *Agos* kabuğuna çekilmiş Ermeni cemaatinin kendisini ifade etmesi için önemli bir olanak sağlarken "ASALA terörü" eksenli devlet propagandası dışında bu meseleyle ilgilenmemiş Türkiye kamuoyunu da Ermeni gerçeğiyle tanıştırıyordu. Dahası, bunu yaparken Ermeni diasporasının milliyetçi konumundan uzak durmaya özen gösteriyor, sol muhalif bir çizgi izliyor, 1915'teki Büyük Felaket'le yüzleşme, iki halk arasında kardeşliğin tesisi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi gibi meseleleri gündeme getiriyordu. Kısa bir süre sonra milliyetçi faşizan bir güruh tarafından hedef gösterilmeye başlandı. 2002 yılında "Ben Türk değil, Türkiyeli bir Ermeni'yim" sözlerini sarfettiği gerekçesiyle "Türklüğü tahkir ve tezyif" suçlamasıyla yargılandı. Bu ve diğer benzer davalar, Dink'e karşı faşizan linç girişimlerine sahne oldu. Sabiha Gökçen'in Ermeni köklerine dair yazdığı yazısının kamuoyunda tartışma yaratması sonucu Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği sert bir bildiri kaleme aldı. Bildirinin hemen ardından İstanbul Ülkü Ocakları'ndan bir güruh *Agos* gazetesinin önünde "ya sev ya terk et" sloganları attı. Hrant Dink, 19 Ocak 2007 tarihinde *Agos* gazetesinin Şişli'deki bürosunun önünde katledildi. Cenazesine yüz binlerce kişi katıldı. Bir röportajında sarfettiği "Bu topraklarda gözümüz var ama sahip olmak için, alıp götürmek için değil gömülmek için" ifadeleri, onun aydın kişiliğini, mücadelesini ve yaklaşımını özetler niteliktedir.

ti sadece ulusalcı ve milliyetçi odakların düğmesine bastığı bir provokasyona indirgediler. Milliyetçi çevreler ise cinayetin sorumluluğunu asla üslenmediler; ama 2005 yılı boyunca devam etmekte olan sansasyonel eylem ve kışkırtmalarının ulaştığı bu öngörmedikleri sonucun akabinde stratejilerini belirlemekte zorluk yaşadılar. Uzun süredir yaymakta oldukları milliyetçi hamaset kendilerini o kadar "makul şüpheli" hale getirmişti ki cinayetin kendilerine havale edilmesi kamuoyunca pek yadırganmadı. Fakat cinayet sonrasında oluşan bu atmosfer sadece bu "aksiyoner" devletçi-milliyetçi odakların değil aynı zamanda benzer bir zihniyet yapısına sahip bürokrat, asker ve gazeteci öbeklerinin de tasfiyesini meşrulaştırdı. Birazdan değineceğimiz Ergenekon, Balyoz ve Devrimci Karargâh gibi operasyonların Özel Yetkili Mahkemeler marifetiyle bu kadar geniş kapsamlı tutulmasında ve tutuklama ya da mahkûmiyetlerde işlenen fiilden çok taşınan düşüncenin suç delili olarakkabul edilmesi an-

lamında bir "zihniyet polisliğine" dönüşmesinde Dink cinayeti sonrasında oluşan atmosferin önemli bir payı oldu.

Cumhuriyet Mitingleri ve 2007 genel seçimleri

AKP'nin özellikle devlet erki içerisindeki devletçi-milliyetçi güç merkezleri ile gün geçtikçe biriken gerilim ve çelişkileri ile yolunda devam etmesi güç gözüküyor ama tarafların birbirlerinin gücünü sınayıp strateji geliştirebilecekleri gerçek bir karşılaşma ve hesaplaşma bağlamı da ortaya çıkmıyordu. 27 Nisan 2007'de gerçekleşecek cumhurbaşkanlığı seçimi her iki taraf açısından yeni bir hamle yapmanın ve söz konusu güç mücadelesini toplumsal alana yaymanın meşru ve elverişli bir gündemi olarak tam da bu ihtiyacı karşılamaktaydı. AKP Mayıs'ta görev süresi dolacak Ahmet Necdet Sezer yerine meclisteki diğer partilerle uzlaşarak partiler üstü ve rejim yanlısı bir cumhurbaşkanı adayı mı belirleyecekti? Yoksa meclisteki sayısal hâkimiyetini kullanarak devletin en üst makamına kendi geleneğinden birisini mi getirecekti? Yani AKP devlet içerisinde ve özellikle orduda halen etkinliğini sürdüren devletçi-milliyetçi güç merkezlerinin tepkisini çekmemek adına iktidarını sağlamlaştırıcı yeni bir hamleden uzak durup taviz mi verecek, yoksa cumhurbaşkanlığı seçimlerini devlet erki içerisinde bir mevzi daha kazanmanın aracı haline mi getirecekti? Özcesi cumhurbaşkanlığı seçimi mevcut güç dengesini AKP aleyhine tescil mi edecek, AKP'nin bu güç dengesini zorlayacağı bir kapışmaya mı dönüşecekti? 2002-2007 arasında sermaye ve uluslararası güçler karşısında meşruiyetini sağlamlaştırmış olan AKP bu beş sene içinde biriktirdiği gücünü yeni bir hamle yapmanın kaldıracı olarak kullanmayı, yani cumhurbaşkanlığı seçimlerini, kazandığında kendisine çok daha geniş alanların açılacağı, kaybettiğinde de frenleyip geri basmak zorunda kalacağı bir büyük kapışmaya dönüştürmeyi tercih etti.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı adayını meclisteki seçimden sadece beş gün önce 24 Nisan'da açıklaması ve o tarihe kadar cumhurbaşkanlığı adayını bir sır gibi saklaması bu tercihin çoktan yapıldığının kanıtıydı. Bu süreye kadar cumhurbaşkanlığı için lehte ve aleyhte konumlananlar taraf ından kendi isminin tartışılmasına çok müdahale etmedi; bu konudaki spekülasyonlar günlerce devam etti. Nisan ayı içerisinde AKP meclisteki diğer parti CHP ile hiçbir uzlaşma arayışına girmemiş, bu konuda özellikle CHP'den yükselen feveranı ve ana akım medyadaki "rejim krizi" ve "devlet teamülü" uyarılarını uzaktan seyretmeyi seçmişti. Bu durum, cumhurbaşkanlığının da AKP'nin eline geçmesini geri döndürülemeyecek bir yenilgi olarak algılayan kesimlerin AKP'nin "kapışma" davetine seçimlerden önce icabet etmesine yol açtı.

Mevcut cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, kimi üniversite rektörleri ve o zaman AKP'nin tam kontrolünde olmayan Erdoğan Teziç'in başkanlığını yaptığı YÖK, bazı Yargıtay savcıları ve Ankara Ticaret Odası, kimi sermaye çevreleri cumhurbaşkanı adayının başta "laiklik" olmak üzere "cumhuriyetin değiştirilemez değerlerine" saygılı olması ve bu adayın da geniş bir uzlaşmayla belirlenmesi gerektiğini kamuoyuna duyurdular. Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt ise beklenildiği gibi AKP'nin 2002'den beri inşa etmeye çalıştığı meşruiyeti sorgulayacak şekilde gönlündeki cumhurbaşkanını "laik ve üniter yapıya sözde değil özde bağlı olmalı" şeklindeki sözleriyle ifade etti. CHP, kendisiyle istişare edilmeden belirlenen

bir cumhurbaşkanı adayının devlet teamüllerine aykırı olduğunu ve bu teamül ihlal edildiği takdirde meclise gelmeyip seçimleri boykot edeceğini önceden duyurdu. Bazı hukukçular Anayasa'nın 102. Maddesine dayanarak cumhurbaşkanlığı seçimlerinin geçersiz olacağını savundular. Söz konusu madde üç tur şeklinde gerçekleşen seçimlerin ilk iki turunda 367 oya denk düşen nitelikli çoğunluğun arandığına, üçüncü turda sayısal çoğunluğun geçerli olduğuna hükmediyordu. Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu başta olmak üzere bazı hukukçuların iddiası ise 367 sayısının aynı zamanda toplantı yeter sayısı olduğu yönündeydi. Buna dayanarak CHP'li milletvekillerinin katılmadığı bir durumda AKP'nin geriye kalan 354 milletvekili ile yapılacak bir seçimin geçersiz olacağı iddia edilmekteydi.

Cumhurbaşkanlığı, laik duyarlılıklara sahip geniş toplumsal kesimler tarafından AKP'nin temellerini sarsmaya çalıştığı cumhuriyetin son kalesi olarak görülüyor ve AKP'nin seçimler yaklaşana kadar adaylık mevzuunda "ketum" davranması "yüksek siyaset" arenasındaki gerilimi toplumsal alana taşıyordu. Bunun ilk yansıması Atatürkçü Düşünce Dernekleri ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Dernekleri'nin organize ettiği Ankara, İstanbul ve İzmir'de kitleselliğiyle birer gövde gösterisine dönüşen "Cumhuriyet Mitingleri" idi. Mitinglerin ilki seçimlerden 13 gün önce Büyükanıt'ın yukarıda bahsettiğimiz açıklamalarından bir gün sonra 14 Nisan'da Ankara'da düzenlendi ve kimi tahminlere göre yaklaşık bir milyon insanın katılımına sahne oldu. Ankara'daki miting Atatürkçü-laik kesimlerin yaklaşmakta olan bir siyasal gündeme müdahale etmek ve siyasi bir basınç oluşturmak için parti siyaseti dışında harekete geçmeleri açısından 1990'lı yıllar boyunca Kemalist ve solcu aydınlara yönelik suikastlerin yarattığı infialle yapılan sokak eylemlerinden farklılık. Seçimlerin birazdan anlatacağımız gibi çıkmaza sürüklenmesi ve erken seçim kararı alınmasıyla, sırasıyla 29 Nisan ve 13 Mayıs'ta yine Ankara'daki kadar kitlesel iki miting daha düzenlendi. Mitinglere hâkim olan ideolojik doğrultu gerek kürsüde yapılan konuşmalardan gerekse de mitinglerde atılan "Ne ABD ne AB Tam Bağımsız Türkiye", "Mustafa Kemal'in Askerleriyiz" gibi sloganlardan sezilebiliyordu. Slogan ve konuşmalar 1990'lı yıllarda laiklik ve 12 Eylül düzenine karşı özgürlük taleplerini bir arada savunan "sol-Kemalist" eğilimlerin, AKP'nin iktidara gelmesi ve AB entegrasyon süreci ile anti-emperyalist tonları da içeren ama özellikle Kürtlerin taleplerine karşıtlık üzerinden milliyetçiliğin baskın olduğu bir hatta yerleştiğini gösteriyordu. Böyle bir ideolojik kayışın ortaya çıkışında, 2004-2007 arasında devlet erki içinde açık veya gizli faaliyet gösteren devletçi-milliyetçi odakların bahsettiğimiz ideolojik doğrultuyu koyultma amaçlı "sansasyonel" eylem ve hamlelerinin etkili olduğu düşünülebilir.

24 Nisan 2007'de, yani cumhurbaşkanlığı seçiminden üç gün önce Erdoğan adayını "bu hareketi beraber kurduğumuz Abdullah Gül" ifadeleriyle açıkladığında yaklaşık bir aydır süren basınç karşısında taviz vermediğini ve kavgaya hazır olduğunu göstermiş oluyordu. Bunun üzerine Erdoğan karşısındaki cephe, mecliste tartışılan 367 milletvekilini tamamlayacak sayıda milletvekili bulunan Erkan Mumcu'nun genel başkanlığındaki ANAP ve Mehmet Ağar'ın başına geçtiği DYP ile birlikte, erken seçime gidilmesini ve cumhurbaşkanını yeni meclisin seçmesini talep ettiler. Bu iki partinin de CHP ile birlikte meclisteki seçimlere katılmayarak protesto ettiği seçimlerde Abdullah Gül 361 milletvekilinin 357'sinin oyunu aldı ve hemen akabinde AKP karşısındaki cephe 367 yeter sayısının bulunmadığı iddiasıyla seçimlerin geçersiz olduğu iddiasını ortaya koydu. Asıl önemlisi ise seçimlerin hemen ardından

27 Nisan 2007 Tarihli Genelkurmay Başkanlığı Açıklaması

Türkiye Cumhuriyeti devletinin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerini aşındırmak için bitmez tükenmez bir çaba içinde olan bir kısım çevrelerin, bu gayretlerini son dönemde artırdıkları müşahede edilmektedir. Uygun ortamlarda ilgili makamların, sürekli dikkatine sunulmakta olan bu faaliyetler; temel değerlerin sorgulanarak yeniden tanımlanması isteklerinden, devletimizin bağımsızlığı ile ulusumuzun birlik ve beraberliğinin simgesi olan milli bayramlarımıza alternatif kutlamalar tertip etmeye kadar değişen geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.

Bu faaliyetlere girişenler, halkımızın kutsal dinî duygularını istismar etmekten çekinmemekte, devlete açık bir meydan okumaya dönüşen bu çabaları din kisvesi arkasına saklayarak, asıl amaçlarını gizlemeye çalışmaktadırlar. Özellikle kadınların ve küçük çocukların bu tür faaliyetlerde ön plana çıkarılması, ülkemizin birlik ve bütünlüğüne karşı yürütülen yıkıcı ve bölücü eylemlerle şaşırtıcı bir benzerlik taşımaktadır.

Bu bağlamda;

Ankara'da 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamaları ile aynı günde Kuran okuma yarışması tertiplenmiş, ancak duyarlı medya ve kamuoyu baskıları sonucu bu faaliyet iptal edilmiştir.

22 Nisan 2007 tarihinde Şanlıurfa'da; Mardin, Gaziantep ve Diyarbakır illerinden gelen bazı grupların da katılımı ile, o saatte yataklarında olması gereken ve yaşları ile uygun olmayan çağ dışı kıyafetler giydirilmiş küçük kız çocuklarından oluşan bir koroya ilahiler okutulmuş, bu sırada Atatürk resimleri ve Türk bayraklarının indirilmesine teşebbüs edilerek geceyi tertipleyenlerin gerçek amaç ve niyetleri açıkça ortaya konulmuştur.

Ayrıca, Ankara'nın Altındağ ilçesinde "Kutlu Doğum Şöleni" için ilçede bulunan tüm okul müdürlerine katılım emri verildiği, Denizli'de İl Müftülüğü ile bir siyasi partinin ortaklaşa düzenlediği etkinlikte ilköğretim okulu öğrencilerinin başları kapalı olarak ilahiler söylediği, Denizli'nin Tavas ilçesine bağlı Nikfer beldesinde dört cami bulunmasına rağmen, Atatürk İlköğretim Okulu'nda kadınlara yönelik vaaz ve dinî söyleşi yapıldığı yolunda haberler de kaygıyla izlenmiştir.

Okullarda kutlanacak etkinlikler, Milli Eğitim Bakanlığının ilgili yönergelerinde belirtilmiştir. Ancak, bu tür kutlamaların yönerge dışı talimatlarla yerine getirildiği tespit edilmiş ve Genelkurmay Başkanlığınca yetkili kurumlar bilgilendirilmesine rağmen herhangi bir önleyici tedbir alınmadığı gözlenmiştir.

Anılan faaliyetlerin önemli bir kısmının bu tür olaylara müdahale etmesi ve engel olması gereken mülki makamların müsaadesi ile ve bilgisi dahilinde yapılmış olması meseleyi daha da vahim hale getirmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Cumhuriyet karşıtı olan ve devletimizin temel niteliklerini aşındırmaktan başka amaç taşımayan bu irticai anlayış, son günlerdeki bazı gelişmeler ve söylemlerden de cesaret almakta ve faaliyetlerinin kapsamını genişletmektedir.

Bölgemizdeki gelişmeler, din ile oynamanın ve inancın siyasi bir söyleme ve amaca alet edilmesinin yol açabileceği felaketlerin ibret alınması gereken örnekleri ile doludur. Kutsal bir inancın üzerine yüklenmeye çalışılan siyasi bir söylem veya ideolojinin inancı ortadan kaldırarak, başka bir şeye dönüştüğü, ülkemizde ve ülke dışında görülebilmektedir. Malatya'da ortaya çıkan olayın bunun çarpıcı bir örneği olduğu ifade edilebilir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin çağdaş bir demokrasi olarak, huzur ve istikrar içinde yaşamasının tek şartının, devletin Anayasamızda belirlenmiş olan temel niteliklerine sahip çıkmaktan geçtiği şüphesizdir.

Bu tür davranış ve uygulamaların, Sn. Genelkurmay Başkanı'nın 12 Nisan 2007 tarihinde yaptığı basın toplantısında ifade ettiği "Cumhuriyet rejimine sözde değil özde bağlı olmak ve bunu davranışlarına yansıtmak" ilkesi ile tamamen çeliştiği ve Anayasanın temel nitelikleri ile hükümlerini ihlal ettiği açık bir gerçektir.

Son günlerde, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde öne çıkan sorun, laikliğin tartışılması konusuna odaklanmış durumdadır. Bu durum, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından endişe ile izlenmektedir.

Unutulmamalıdır ki, Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri yapılmakta olan tartışmaların ve olumsuz yöndeki yorumların kesin olarak karşısındadır, gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bundan kimsenin şüphesinin olmaması gerekir.

Özetle, Cumhuriyetimizin kurucusu Ulu Önder Atatürk'ün, "Ne mutlu Türk'üm diyene!" anlayışına karşı çıkan herkes Türkiye Cumhuriyeti'nin düşmanıdır ve öyle kalacaktır.

Türk Silahlı Kuvvetleri, bu niteliklerin korunması için kendisine kanunlarla verilmiş olan açık görevleri eksiksiz yerine getirme konusundaki sarsılmaz kararlılığını muhafaza etmektedir ve bu kararlılığa olan bağlılığı ile inancı kesindir.

Kamuoyuna saygı ile duyurulur.

TSK'nın bizzat Yaşar Büyükanıt'ın yazdığı daha "ideolojik" bir bildiriyle Abdullah Gül'ün ve seçimlerin meşruiyetini sorgulaması ve AKP'ye açıkça meydan okuması, "muhtıra" vermesiydi. Açıklamanın 27 Nisan gece yarısında Genelkurmay'ın internet sitesinden yayınlanarak duyurulması bildirinin Türkiye siyasi tarihine "e-muhtıra" ya da "gece yarısı muhtırası" olarak geçmesine neden oldu.

Cumhuriyet Mitingleri dizisinin son durağı olan İzmir'deki mitingde Gündoğdu Meydanı'nın dolup taşması sürpriz değildi. 2002'de AKP'nin iktidara gelmesinden sonra şehirdeki laik ve cumhuriyetçi duyarlılıklar iyice yoğunlaşarak baskın bir siyasal pozisyon haline geldi. İzmir, hem genel hem yerel seçimlerde AKP'nin başarılı olamadığı tek metropoldü.

Ne Genelkurmay'ın bu açıklamaları ne de İstanbul'da yapılan ve yüz binlerce insanın katıldığı Gül'ün cumhurbaşkanlığını reddeden Çağlayan Mitingi, AKP'nin geri adım atmasını mümkün kıldı. Tayyip Erdoğan Anayasa Mahkemesi'nin cumhurbaşkanlığı oylamasının geçerli olup olmadığı yönünde alacağı kararı bekleyerek karşısındaki bloğa karşı bir yenilgi izlenimi vermek istemiyor ve böylelikle de kendi destekçi tabanı nezdinde itibarını sağlamlaştırmak istiyordu. Nitekim 1 Mayıs'ta Anayasa Mahkemesi 367 koşuluna bağlı olarak oylamanın geçersiz olduğuna hükmettiğinde Erdoğan bu kararı "demokrasiye karşı kurşun" ifadesiyle değerlendirerek 22 Temmuz'da yapılması yönünde uzlaşılan erken genel seçimlere nasıl bir söylem üzerinden hazırlanacağının sinyalini vermiş oldu.

Seçim kararının alınmasının hemen arkasından 5 Mayıs'ta devletin tepesinde kimsenin beklemediği gizli ve halen esrarı çözülmemiş bir görüşme gerçekleşti. Başbakan Erdoğan, Yaşar Büyükanıt'ı Dolmabahçe Sarayı'ndaki Başbakanlık ofisine davet ederek sonrasında içeriğiyle ilgili hiçbir açıklama yapılmayan iki saatlik bir görüşme gerçekleştirdi. Makama oturduktan sonra, gün aşırı özgüvenli ve kinayeli bir edayla siyasi yorumlar yapan ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin gecesinde genelkurmayın internet sitesinden AKP karşıtı bir muhtıraya imza atan Büyükanıt'ın görüşme sonrasındaki dönemlerde etliye sütlüye dokunmaktan kaçınan son derece düşük profilli bir görüntü sergilemesi kamuoyunda görüşmenin Büyükanıt'ı sıkıştıracak bir içerikte geçtiğine dair spekülasyonlar yarattı. Her iki taraf da yaptıklarını açıkça söyledikleri akde dayanarak görüşmenin içeriğini hiçbir zaman açıklamadılar; Tayyip Erdoğan konu hakkında "benimle mezara kadar gideceğine dair söz verdim" şeklinde yönetici blok içerisindeki güç mücadelesinin ne kadar "enformelleştiğini" açık eden ifadeler kullanacaktı.

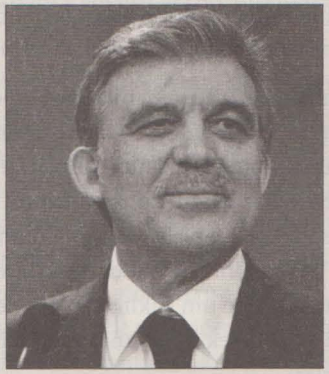
Tablo 3:
22 Temmuz 2007 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Ülke Barajlı d'Hont (%10)]

Parti Adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	16.327.291	46,6	341	62
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	7.317.808	20,9	112	20
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	5.001.869	14,3	71	13
Bağımsızlar	1.835.486	5,2	26	5
Demokrat Parti (DP)	1.898.873	5,4	-	-
Genç Parti (GP)	1.064.871	3,0	-	-
Saadet Partisi (SP)	820.289	2,3	-	-
Bağımsız Türkiye Partisi (BTP)	182.095	0,5	-	-
Halkın Yükselişi Partisi (HYP)	179.010	0,5	-	-
İşçi Partisi (İP)	128.148	0,4	-	-
Aydınlık Türkiye Partisi (ATP)	100.982	0,3	-	-
Türkiye Komünist Partisi (TKP)	79.258	0,2	-	-
Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP)	52.055	0,2	-	-
Liberal Demokrasi Partisi (LDP)	35.364	0,1	-	-
Emek Partisi (EMEP)	26.556	0,1	-	-

TBMM kaynaklarından yazarlar tarafından derlenmiştir.

22 Temmuz'da yapılan erken genel seçimlerin sonuçları; Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla geçici bir mevzi kazanmış gözüken AKP karşısındaki bloğu paralize edecek ve geri döndü-

Abdullah Gül (1950-)

AKP'nin Milli Görüş geleneğinden gelme kurucularından biri. Partinin Tayyip Erdoğan'dan sonraki en önemli ismi olarak bilinirdi. Türkiye'nin 11. Cumhurbaşkanlığına seçiliş süreci siyasi hayatımızda önemli kırılmalara sebep olmuştur.

29 Ekim 1950'de Kayseri'de doğdu. Liseyi Kayseri'de okuduktan sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne girdi. Üniversitenin ilk yıllarında Milli Türk Talebe Birliği'ne katılarak siyasete adımını attı. Solcu öğrencilere karşı eylemleriyle tanınan ve milliyetçi-İslamcı çizgideki bu örgütün İcra Komitesi üyeliğini yaptı. 1974'te mezun olduktan sonra aynı fakültede 1983'te bitireceği doktora programına başladı. Bu yıllarda Milli Görüş Hareketi'yle ilişkilenmeye başladı. 1975 yılında Recai Kutan'ın MSP'den senatör adaylığı kampanyasında aktif rol aldı. Doktora çalışmaları sırasında iki yıl İngiltere'de Exeter Üniversitesi'nde bulundu. 1978'de yurda döndü, hocası Sabahattin Zaimoğlu'nun kurucusu olduğu Sakarya Üniversitesi Endüstri Mühendisliği bölümünde ders verdi. 12 Eylül'de öğrencilerine dinî propoganda yaptığı gerekçesiyle tutuklanıp bir ay cezaevinde kaldı. 1983-1991 yılları arasında Suudi Arabistan'daki İslam Kalkınma Bankası'nda ekonomi uzmanı olarak çalıştı. Bu dönemde hem Arap finans gruplarıyla hem de ülkedeki ABD yetkilileriyle geliştirdiği yakın ilişkilerin siyasi yükselişinde etkili olduğu söylenir. 1991'de Türkiye'ye döner dönmez Refah Partisi'nden Kayseri milletvekili seçilerek parlamentoya girdi. 1993'te partinin Dışişlerinden Sorumlu Genel Başkan Yardımcılığına getirildi. Refahyol hükûmetinde Devlet Bakanlığı ve hükûmet sözcülüğü yaptı. 28 Şubat sonrasında Refah Partisi kapatılınca 1999'da Fazilet Partisi'nden milletvekili oldu. Fazilet Partisi'nin 2000 yılındaki kongresinde Recai Kutan'a karşı aday oldu, az bir oy farkıyla kaybetti. Fazilet Partisi'nin kapanmasının ardından oluşan "Yenilikçi Hareket"te yer aldı, 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı, genel başkan yardımcılığı görevini üstlendi. 3 Kasım 2002'de AKP'yi iktidara getiren seçimlerde Kayseri'den milletvekili seçildi. Tayyip Erdoğan'ın siyaset yasağı kaldırılana kadar partinin ikinci adamı olarak kısa bir süre başbakanlık yaptı. Tayyip Erdoğan meclise girip başbakan olduktan sonra 2003-2007 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı yaptı. 2007'de bir hayli gerilimli geçen ve üç tur süren seçimlerin sonucunda 11. Cumhurbaşkanı oldu. Bu zaferle, Milli Görüş geleneğinden gelip Çankaya Köşkü'ne kadar çıkan ilk siyasetçi oldu. Cumhurbaşkanlığı görevi sırasında aktif siyasetten bir miktar uzaklaştı ve parti içerisindeki nüfuzunu kaybetti. Erdoğan'la sürtüşmeleri nedeniyle görev süresi bittikten sonra partideki eski pozisyonunu tekrar kazanamadı. AKP içerisinde Erdoğan'ın karşısında ılımlı kanadı temsil ettiği yönündeki kanaat yaygındır.

rülemez bir gerileme süreci içerisine sokacak nitelikteydi. AKP'nin oy oranını yüzde 10'dan fazla arttırarak yüzde 46,5'le yeniden tek başına iktidar olması yanında cumhurbaşkanlığı seçimleri sürecinde laik ve ulusalcı duyarlılıklara sahip kesimlerin etrafında kenetlendiği CHP'nin ancak yüzde 20,8 oy alabilmesi ve mecliste 66 daha az kişiyle temsil edilecek olması bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi odakların ve bunların arkasına dizilen cumhuriyetçi/laik kesimlerin öldürücü bir yenilgi alması anlamına geliyordu. Buna ek olarak 2002 seçimlerinde meclis dışı kalan MHP yüzde 14,7 oy oranı ve 71 milletvekiliyle meclise geri dönüyor, Bahçeli liderliğinde kilit siyasi süreçlerde daha etkili olabileceği bir zemin yakalıyordu. Seçimin en az bunlar kadar önemli bir sonucu ise yüzde 10 barajı sebebiyle bu kez Türkiye sosyalist solunun bazı parti ve örgütleriyle işbirliği halinde bağımsız milletvekilleriyle seçimde yarışan Kürt Hareketi'nin partisi DTP'nin Kürt bölgelerinden ve İstanbul'dan

topladığı oylarla meclise 21 milletvekili sokabilmesiydi. Bu sonuç Kürt Hareketi'nin meclis-te ilk kez grup oluşturma şansını yakalamasını sağlamanın yanı sıra bağımsız milletvekili karmaşasının yarattığı kafa karışıklığına ve bunun seçim çalışmalarında yarattığı zorluklara rağmen Kürt Hareketi'nin örgütlenme ve kitlesini mobilize etme kapasitesini bir kez daha tescilliyordu.

Yeni meclis bileşiminde 28 Ağustos'ta yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Abdullah Gül bu kez MHP'nin meclisteki yerini alması sayesinde 367 sorununu aşarak cumhurbaşkanı oldu. Böylelikle AKP, 2007 yılı boyunca cumhurbaşkanlığı seçimleri sürecinde girdiği kapışmada karşısındaki bloğu kesin bir mağlubiyete uğratıyordu. Bu mağlubiyeti, devlet içerisindeki AKP karşıtı unsurların Mart 2008'deki son hamlesi olan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya'nın açtığı AKP'yi kapatma davası da engelleyemedi. Anayasa Mahkemesi Temmuz 2008'de açıkladığı kararla AKP'nin laiklik karşıtı eylemlere odak olduğunu kabul edecek fakat kapatılma istemini reddederek cezayı ancak partinin aldığı hazine yardımının yarısının kesilmesiyle sınırlayacaktı.

Cumhurbaşkanlığı seçimleri süreci bugünden geriye bakıldığında AKP'nin 2007 itibariyle devlet erki içerisinde halen sınırlı bir güce sahip olduğunu, AKP ile ihtilaf halinde olan veya onu sınırlamak isteyen güçlerin siyasi mücadelelere yön verme yönündeki devlet içi ve dışındaki (örn. medya ve sivil toplum örgütleri) mekanizmaları harekete geçirebildiklerini gösteriyordu. Öte yandan 2007 genel seçimlerine kadar karşıtının her hamlesini iktidarını sağlamlaştırıcı lehte bir hamleyle karşılayan AKP, bir taraftan da yönetici blok içerisinde hâkimiyetini aşama aşama arttırarak bu güçlerin etki alanını daraltmayı başarabildi. 2007 genel seçimlerinden sonra ise AKP bu kez karşı tarafın sıkıştırıcı hamlelerini beklemeksizin sandıkta hüsrana uğrayan bu bloğu tasfiye etmeye yönelik "agresif" bir siyasi strateji izleyecekti. Bu sayede AKP süreç içerisinde devlet erkinin bütün "özerk" yapılarını kendi kontrolüne alacak ve sivil toplumun bütün alanlara nüfuz edecek şekilde kendi örgütünü devletleştirmeyi başaracaktı.

Davalarla inşa edilen parti-devlet

AKP'nin 2007 genel seçimlerinde kazandığı zaferin sağladığı güç ve özgüvenle başlatacağı karşı saldırının en önemli enstrümanı emniyet teşkilatının ve yargı organlarının aktif bir rol oynayacağı ve gerek devlet içerisinde gerekse de sivil siyaset alanında önde gelen pek çok ismin yargılanıp hapiste tutulacağı bir dizi davaydı. Davalar 2002-2007 arasında devlet erki içerisindeki konumlarını da kullanarak AKP'yi özellikle 2004-2005 yıllarında yasal sınırların dışına çıkarak zayıflatma arayışı içerisinde olan güçlerin tasfiyesini içermiyordu yalnızca. Davalar, aynı zamanda 2007 sonrasında AKP'nin yöneldiği devletleşme sürecinin ve daha önce ayrıntılarıyla bahsettiğimiz yeni ideolojik hegemonya projesinin önünde bir engel teşkil edecek siyasal/toplumsal güçleri etkisizleştirmeyi de hedefliyordu.[109] İlk kategoriye ordu, yargı bürokrasisi ve medya içerisinde halen ya da bir zamanlar etki/güç sahibi olan ama özellikle 2007'den sonra gerileyen devletçi/milliyetçi odaklar, ikinci kategoriye ise 2007 seçimlerin-

[109] Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, (İstanbul: Yordam, 2015).

den sonra ülke ölçeğindeki siyasal gücünü arttıran ve Kürt kentlerinde siyasal kontrolünü perçinleyen Kürt Hareketi giriyordu. İkinci kategori aynı zamanda bahsettiğimiz devletçi-milliyetçi odakların organik bir parçası olmaksızın AKP'ye karşı sert ve etkili bir muhalefet yürüten sol-Kemalist ve sosyalist bazı aydınları, kurumları ve örgütleri de kapsadı.

Bu davalar dizisi yargı bürokrasisi ve emniyet içerisinde çok uzun süreden beri kadrolaşmakta olan ve AKP iktidarıyla devlet içerisindeki nüfuzunu iyice arttıran Fethullah Gülen cemaatinin devlet erki içerisindeki ağlarını örgütlü bir şekilde kullanması sayesinde gerçekleşebildi. Cemaat bu süre içerisinde operasyonel kapasitesini kullanarak öyle öne çıktı ki kamuoyunda, bahsedilen yargılamaların AKP tarafından mı yoksa bağımsız bir çıkar grubu ve siyasal özne olarak hareket ettiği varsayılan cemaat tarafından mı örgütlendiği konusunda uzun tartışmalar yürütüldü. Bu tartışmalar içerisinde Hanefi Avcı gibi kimi emniyet müdürleri, Ahmet Şık ve Nedim Şener gibi bazı gazeteciler, Soner Yalçın gibi yazarlar Gülen cemaatinin özellikle emniyet içerisinde yıllar içerisinde ilmek ilmek ördüğü şebeke yapısını yazdıkları kitaplarla sorguladılar; ve hatta isimler vererek deşifre ettiler. Bu isimlerin hepsi Oda TV isimli internet sitesine açılan davanın Ergenekon ile birleştirilmesi ile "terör örgütü üyesi olmak suçlamasıyla" bir süre hapis yattılar. Yine Ergenekon kapsamında tutuklanan eski Erzincan Cumhuriyet Başsavcısı İlhan Cihaner görev yaptığı bölgede Fethullah Gülen Cemaati ve İsmailağa Cemaati üzerine bir soruşturma başlatmış sosyalist görüşleriyle bilinen bir isimdi. Kısacası bahsedilen davalar zinciri AKP'nin güncel ve olası siyasal rakiplerini değil aynı zamanda cemaatin kendisine doğrudan tehdit olarak algıladığı çevre ve isimleri de içerisine kattı.

Söz konusu davalar zincirinin ilki, en uzun süreni ve en kapsamlısı Ergenekon Davası idi. 12 Haziran 2007 tarihinde Ümraniye'de bir gecekondu da el bombalarının bulunmasıyla başlayan soruşturma süreci kısa sürede Türkiye hukuk tarihinin en tartışmalı siyasi davalarından birine dönüştü. İlk olarak 22 Ocak 2008'de önceki yıllarda devletçi-milliyetçi reaksiyonun "hukuk" alanındaki sözcüsü gibi davranan Kemal Kerinçsiz dışında, içlerinde Veli Küçük ve Sami Hoştan gibi Susurluk'ta ortaya çıkan "derin devlet yapılanmasının" içlerinde oldukları çokça iddia edilmiş namlı isimler gözaltına alındı. Bu ilk gözaltı dalgasının daha önce kendilerine dokunulmamış ismi faili meçhul bazı cinayetlerin sorumluları olarak anılan Veli Küçük gibi kişileri içermesi pek çok çevrede operasyonun cüretkâr bir "temizlik harekâtı" olarak algılanıp onay görmesine yol açtı. Mart ayındaki ikinci dalga ise ilkinden çok daha kapsamlı ve kafa karıştırıcıydı. Gözaltılarda çember devletçi-milliyetçi reaksiyonun sol-Kemalist "ideologlarına" doğru genişleyerek İlhan Selçuk, Mustafa Balbay ve Doğu Perinçek gibi isimleri içerisine aldı. Bunun dışında Cumhuriyet Mitingleri'nin düzenlemesinde önemli roller oynayan emekli orgeneraller Hurşit Tolon ve Şener Eruygur'un gözaltına alınması Türkiye'de bu düzeyde konumlara erişmiş komutanların İçişleri Bakanlığına bağlı emniyet güçleri tarafından sorgulanabilmesi açısından yönetici blok içerisindeki güçler dengesinin ne yönde değişmekte olduğunu gösteriyordu. Aynı dalga içerisinde uzun süredir hükûmete karşı muhalif bir pozisyonda bulunan ama bir yandan da Perinçek, Selçuk ve Balbay'a genel dünya görüşü açısından mesafeli ve daha sağcı eğilimlere sahip Ankara Ticaret Odası Başkanı Sinan Aygün'ün de yer alması bahsi geçen çete yapılanması içerisinde olduğu iddia edilen kişilerin aralarında nasıl bir organik bağ olabileceği konusunda soru işaretleri yaratıyordu. Eylül 2008'deki gözaltılar yine farklı ideolojik profil ve gelen isimleri kapsıyordu: Örneğin

Cumhuriyet Mitingleri sürecinde öne çıkmış gazeteci Tuncay Özkan ile Ülkü Ocakları eski Başkanı Levent Temiz'in aynı örgütün yönetici kadrolarında olduğu iddia ediliyordu. Ocak 2009'daki gözaltılarda son dönemlerde daha cumhuriyetçi bir çizgiye kayarak komplo teorisi niteliğinde analizleriyle öne çıkan Türkiye'nin önde gelen Marksist aydınlarından Yalçın Küçük ile Türk-İslam sentezci ve ülkücü eğilimleriyle bilinen yine "derin devletin" gediklilerinden İbrahim Şahin'in aynı gün, aynı örgütün yöneticiliği suçlamasıyla gözaltına alınıyor olması Ergenekon Davası'nın üzerindeki şüpheleri arttırıyordu. Nisan 2009'da operasyon akademiye doğru genişleyerek Başkent Üniversitesi Rektörü Mehmet Haberal ve 19 Mayıs Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Ferit Bernay gibi isimleri içerisine aldı. Aynı operasyonla Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği'nin kurucusu Prof. Dr. Türkan Saylan gibi özellikle sol çevrelerde saygın bir ismin gözaltına alınması büyük tepki çekti. Saylan, gözaltına alındıktan yaklaşık bir ay sonra hayatını kaybetti.

İçlerinde daha önce bahsettiğimiz Danıştay Saldırısı, *Cumhuriyet* gazetesine yönelik bombalamaların da olduğu yirmi ayrı dosyanın süreç içerisinde "Ergenekon" adı altında birleştirildiği davada aralarında akademisyenlerin, polislerin, yazarların, gazetecilerin, hukukçuların, emekli ve muvazzaf askerlerin, siyasi parti yöneticilerinin de bulunduğu 66'sı tutuklu 275 sanık yargılandı. İddianamede örgütün amacı şu şekilde ifade ediliyordu:

> Ergenekon terör örgütünün, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetine karşı halkı silahlı isyana tahrik ettiği gibi, cebir şiddet kullanmak sureti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetini cebren ortadan kaldırmaya teşebbüste bulunduğu, amaçlarına ulaşmak için kontrolü altında bulunan medya ve sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla ülkede kaos ve iç çatışma ortamı oluşturmaya çalıştıkları, oluşacak gerginlik ortamından faydalanarak, görevde bulunan hükûmetleri çalışamaz hale getirip, nihai olarak ordu içerisinde kendilerine destek vereceklerini umdukları askerî şahısların yardımı ile yönetimi değiştirmek amacıyla hükûmeti yıkmaya teşebbüs ettikleri tespit edilmiştir.

Ergenekon Davası ile tartışmalar ve yargılanma süreci halen devam ederken Ocak 2010'da bir başka tartışmalı ve sarsıcı dava olan "Balyoz Davası" gündeme geldi. Bu kez dava sürecini başlatan Ergenekon sürecinde davaya bakan Özel Yetkili Mahkeme'nin neredeyse bir sözcüsü gibi yayın yapan *Taraf* gazetesinin yaptığı bir haberdi. Emniyet ve yargı içerisindeki Fethullah Gülen Cemaati'ne mensup devlet görevlileriyle yakın ilişki içerisinde olduğu iddia edilen Mehmet Baransu gibi muhabirlerin taşıdıkları belgeler üzerinden yapılan haberde 2003 yılında 1. Ordu Komutanı olan Çetin Doğan liderliğinde Hava ve Deniz Kuvvetleri'nden komutanların da dahil olduğu bir darbe planına dair iddialar sıralanıyordu. Buna göre darbe hazırlığındaki komutanlar içinde cami bombalamalarının da olduğu galeyana getirici bir dizi provokatif eylemle kargaşa çıkaracak ve darbeye meşru bir zemin hazırlayacaklardı. *Taraf* gazetesi bu iddiaları bir dizi başka haberle daha da ayrıntılandırarak sürdürdü; sürpriz olmayacak şekilde Fethullah Gülen Cemaati'nin yayın organları *Zaman* gazetesi ve Samanyolu TV gibi kanallar aynı haberleri tekrarlamak suretiyle sadece Balyoz Davası'nı gündemde tutmakla kalmıyorlar, "devlet içerisindeki vesayetçi odaklar" karşısında "millet iradesinin temsilcisi AKP" söylemini yeniden üreterek devam etmekte olan Ergenekon Davası'nı da meşrulaştırılıyordu. Haberler üzerine başlatılan soruşturma kapsamında Ocak-Nisan 2010 arasında aralarında yüksek rütbeli komutanların da bulunduğu 41 asker tutuklandı. Tem-

muz 2010'da hazırlanan iddianameye dayanılarak 196 kişiye dava açıldı; aralarında Çetin Doğan, eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek ve eski Hava Kuvvetleri Komutanı İbrahim Fırtına'nın da olduğu (20 yıla mahkûm edildiler) 100'den fazla kişi darbeye teşebbüsten hapis cezası aldı. Balyoz Davası sürecinde Genelkurmay Başkanlığı'nın yargılanan komutanlara arka çıkmaktan imtina edecek düzeyde pasif kalması yine Türkiye'de devlet erki içerisinde ordunun gittikçe azalan ağırlığının ve AKP'nin kuvvet komutanlarını da zaman içerisinde kendi projesiyle uyumlu hale getirdiğinin bir başka göstergesiydi.

Balyoz Davası, Ergenekon Davası için de söz konusu olduğu gibi adil yargılama usullerine ilişkin pek çok tartışmayı beraberinde getirdi. Davanın Yargıtay'daki temyiz duruşmasında sanık avukatları soruşturmaya temel teşkil eden pek çok sayıda delilin sahte ve belgelerle ilgili iddianamenin ise çelişkilerle dolu olduğunu güçlü kanıtlarla ileri sürdüler. Bu yönde kamuoyuna da sunulan pek çok bilgi ve belge AKP'li siyasetçiler ve yargı bürokrasisi tarafından dikkate alınmadığı gibi AKP ekseninde yayın yapan medya kuruluşları yine emniyet ve savcılıktan ne şekilde elde edildiği belirsiz yeni belgelerle Balyoz davasının haklılığı izlenimini güçlendirmeye devam ettiler.

Ergenekon ve Balyoz Davaları hukuki bir mesele olmanın ötesinde Türkiye'de yönetici blok içerisinde güçler dengesini önemli ölçüde değiştiren ve aynı zamanda AKP'nin toplumsal hegemonyasını pekiştiren siyasi ve ideolojik bir dönüşüm süreciydi. Öncelikle, davaların, özellikle de darbe planlarıyla ilgili olanlarının, AKP'nin hegemonya stratejisinin mütemmim cüzlerinden biri olan "mağduriyet" söyleminin perçinlenmesinde kritik bir rol oynadığını belirtmek gerekmektedir. Bu söyleme göre, AKP devlet içerisinde kendisine muhalif olan görünür ve görünmez (derin) yapılanmalar nedeniyle "hükûmet olsa da iktidar olamamış" bir siyasi parti olarak tasvir ediliyordu. Mağduriyet söylemi, bir yandan AKP'nin kemik tabanını oluşturan mütedeyyin kitlelerin hassasiyetlerini okşayan bir rıza üretim tekniği olarak öne çıkarken, bir yandan da AKP'yi, kendi iktidar döneminde gerçekleşmiş de olsa, hukuk-dışı ve antidemokratik pratikleri "hükûmet dışı odakların işi" olarak kodlayarak sorumluluktan kurtaracak bir can simidi işlevi görüyordu.

Davalar sürecinin AKP'nin hegemonya stratejisiyle ilintili bir diğer yanı "yeni resmî ideoji" olarak tarif edilebilecek ideolojik hattın inşasıdır. Türkiye'de kendisini Kemalist rejimin resmî ideolojisine karşıtlıkla tanımlayan bir ideolojik hat AKP dönemi öncesinde de varolagelmiştir. En belirgin şekilde liberal ve liberal sol yaklaşımlar tarafından savunulan bu hatta göre, modern Türkiye tarihi bürokratik elitlerin egemenliğindeki ceberut devletin tercihlerini sıradan halka zorla dayatmasının tarihidir. Devlet ve toplum arasında uzlaşmaz bir ikilik olduğu varsayımına dayanan liberal yorum, Türkiye'de batı benzeri bir demokratik/liberal hukuki çerçevenin ya da sivil toplumun yokluğunu İttihat ve Terakki'yle başlayan, Kemalist devrimle, tek parti dönemiyle ve askerî darbelerle devam eden güçlü devlet geleneğinin egemenliğiyle açıklar. AKP, söz konusu ideolojik çerçevenin özünü devralmış, olanaklarını sonuna kadar sömürmüş ve temsil ettiği Sünni-İslamcı geleneğin hassasiyet ve arzularıyla başarılı bir şekilde eklemlemiştir. Yalman'ın 2000'li yılların başında "muhalif ama hegemonik" olarak nitelendirdiği liberal yaklaşım AKP'yle birlikte deyim yerindeyse iktidara gelmiştir. Ergenekon Davası bir bakıma AKP'nin temsil ettiği "milli irade"nin (liberal yorumdan dev-

şirilen kavramla) "vesayet rejimi"ne karşı savaşı olarak kurgulanmıştır. Siyasal İslama daha önce özel bir muhabbet beslememiş birçok liberal ve liberal sol entelektüelin özel olarak Ergenekon Davası sürecine, genel olarak da AKP iktidarına Türkiye'nin demokratikleşmesi adına destek vermeleri bu ideolojik kurgu sayesinde mümkün olabilmiştir. Öte yandan, yukarıda bahsedilen hukuki skandallar, hükûmetin icraatlarına farklı gerekçelerle itiraz eden hemen her kesimin "darbecilik"le suçlanması ve giderek artan otoriterlik demokratikleşme beklentilerini büyük oranda boşa çıkarmış ve liberal destek zaman geçtikçe marjinalleşmiştir.

Ergenekon ve diğer siyasi davalarda sanık sandalyesine oturtulan şahısların siyasal kompozisyonu da AKP iktidarının hegemonya stratejisinin ayrıntılarına dair birçok ipucu sunmaktadır. Bu noktayla ilgili söylenmesi gereken ilk şey sanıkların gözle görülür siyasal heterojenliğidir. Daha önce de gösterdiğimiz gibi sanıklar arasında 90'lı yıllarda Kürt Hareketi'ne karşı yapılandırılan kontrgerilla faaliyetlerinde kritik misyonlar üstlenmiş milliyetçi/faşizan yönelimli asker ve polislere de, eski rejimin doktriner Kemalizmini benimsemiş üst rütbeli subaylar ve rektörlere de, ulusalcı/ulusal solcu olarak tarif edilebilecek siyasetçilere de, kendilerini sosyalist olarak tanımlayan gazeteci-yazarlara da Kürt Hareketi'ne angaje siyasetçilere-aydınlara da rastlanması bu noktanın bir göstergesi olarak nitelendirilebilir. Söz konusu heterojenlik iktidar tarafından davalar sürecine dair her türlü eleştiriyi "Ergenekonculuk", "darbecileri savunma", "teröristlere prim verme" söylemleriyle yaftalama yoluyla işlevselleştirilmiştir. Bu noktada AKP iktidarının tutarlılık arayışında olmadığını, bilinçli bir müphemlik politikası güttüğünü söylemek mümkündür. Sözgelimi, "Ergenekon terör örgütü" hem 90'lı yıllarda Kürt illerinde tanık olunan köy yakmaların, yargısız infazların, toplu mezarların sorumlusu olarak hedef alınırken, hem de iddianamede PKK'nin bizzat Ergenekon tarafından kurdurulduğu iddia edilebilmiştir. Öte yandan, siyasal heterojenliklerine karşın sanıkların seçiminde bir mantığın olduğu söylenmelidir. Yargılananların ortak noktasının şu ya da bu gerekçelerle AKP'nin tesis etmekte olduğu rejime muhalefet etmeleri olduğunu iddia etmek mümkündür. Dolayısıyla, davalar sürecinin bir diğer ideolojik işlevi AKP'nin hegemonya projesine karşı çıkan siyasi yönelimlerin kriminalize edilmesi ve şeytanlaştırılması olmuştur.

2007 sonrası dönemde başlatılan bir dizi davanın bir yanda AKP'nin devlet erki içerisindeki devletçi-milliyetçi eksendeki rakiplerini etkisizleştirmek, diğer yanda da gittikçe sağlamlaşan siyasal ve toplumsal hâkimiyetini sarsına kapasitesine sahip toplumsal/siyasal güçleri zayıflatmak gibi ikili bir işlevi yerine getirdiğini söylemiştik. Özellikle bu ikinci işlevi üstlenen KCK (Koma Ciwaken Kürdistan-Kürdistan Topluluklar Birliği) Davası'na zemin teşkil edecek olan operasyonlar 14 Nisan 2009'da Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı'nın talimatıyla başladı. İlk günkü operasyonlarda Kürt Hareketi'nin o dönemde parlamentodaki partisi DTP'nin Şırnak milletvekili Selma Irmak'ın ve bazı DTP yöneticilerinin gözaltına alınması emniyetin Kürt siyasi hareketinin özellikle Kürt bölgelerindeki "legal" alanda faaliyet yürüten örgütlenmelerini hedef aldığını gösteriyordu. Aynı yılın Nisan ayından Haziran'ına kadar içlerinde belediye başkanlarının ve Kürt siyasetinin yereldeki yöneticilerinin de olduğu 1000'e yakın kişi KCK örgütüne üye olma suçlamasıyla gözaltına alındı. Aralık 2010'daki operasyon ise Kürt siyasetinin önde gelen isimlerinden Hatip Dicle dışında Siirt, Batman ve Diyarbakır Sur'un DTP'li belediye başkanlarını ve pek çok DTP il başkanını içerdi. Operasyon artık halk tarafından seçimle işbaşına getirilmiş Kürt siyasetçileri hedef alıyor ve Kürt

Hareketi'nin "yereldeki" yönetsel mekanizmaları kilitlenmeye çalışılıyordu. 2011 Aralık'ında ise operasyon İstanbul'a doğru genişleyerek Kürt siyasi hareketine destek sunan Türk akademisyen ve aydınları hedef aldı. Prof. Dr. Büşra Ersanlı ve yazar Ragıp Zarakolu'nun bu operasyonla tutuklanmasının yarattığı şok KCK davası ve operasyonları karşısında "Türkiye'nin batısında" uzun süredir devam eden duyarsızlığın bir nebze kırılmasına neden oldu. Operasyonlar daha sonra sendikalara, sivil toplum örgütlerine ve DTP örgütlerine yayılacak şekilde 2012 yılı boyunca sürdü. 2013 itibariyle KCK Davası'ndan 98'i tutuklu 175 kişinin yargılanmasına devam ediliyordu.

KCK esas olarak Abdulah Öcalan'ın anarşist yazar Murray Bookchin'in yazılarından yola çıkarak ürettiği devlet üstü bir konfederalist modele dayanıyordu ve bu açıdan da daha önce bahsettiğimiz radikal demokrasi/demokratik konfederalizm anlayışının örgütsel çıktılarından biriydi. 2009'daki yerel seçimlerden sonra Kürt siyasetinin Güneydoğu'da pek çok önemli il ve ilçede belediye başkanlıklarını ele geçirmesiyle birlikte bu model pratikte PKK ile doğrudan bağlantılı kadrolar ile resmî olarak yerel yöneticilik yapmakta olan Kürt Hareketi'ne yakın siyasetçi ve idareciler arasında birincisinin ikincileri denetleyeceği bazı ara kadroların kentlerde örgütlenmesi şeklinde gerçekleşti. Kısacası, KCK, yönetim kademesi Türkiye dışındaki PKK'nin Kürt bölgelerindeki siyasi iktidarını hâlihazırda ele geçirilen yerel yönetimler aracılığıyla gerçekleştirmek ve Kürt siyasi hareketi içerisindeki nüfuzunu arttırmak için kurulan ara bir örgütlenmeydi.

KCK operasyonlarının hemen ardından PKK ile Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) arasında başbakanın talimatıyla bazı temasların ve pazarlıkların başlaması pek çok tartışmayı da beraberinde getirdi. Kimi siyasi analistler KCK operasyonlarının devlet içerisinde PKK ile AKP arasında bir temas ve pazarlığı engellemek isteyen "milliyetçi" bazı odaklar tarafından örgütlendiğini ifade ettiler. Şubat 2012'de AKP ve Tayyip Erdoğan ile yakın temas halinde olan MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın KCK soruşturması çerçevesinde İstanbul Başsavcılığı tarafından ifadeye çağrılması ise operasyonların arkasındaki güçler konusundaki spekülasyonları arttırdı. Bazı iddialara göre KCK operasyonlarının arkasında Kürt siyasi hareketinin yakın zamanda güçlenmesinden rahatsızlık duyan ve aynı zamanda son dönemlerde Tayyip Erdoğan'ın artan otoritesi karşısında devlet erki içerisindeki göreli gücünün azaldığını hissedenFethullah Gülen Cemaati'nin bir taşla iki kuş vurma hesabı yatıyordu. Tüm bu spekülasyonlardan bağımsız olarak KCK operasyonlarının uzun bir dönem Kürt siyasi hareketinin özellikle Kürt kentlerindeki siyasi iktidar mekanizmalarını felç etmesine ve böylelikle de AKP ile eli daha zayıflamış bir noktadan müzakere sürecine girmesine yol açtığı söylenebilir.

2009 yerel seçimleri

2007'de AKP'nin zaferiyle sonuçlanan milletvekili seçimlerinden yaklaşık iki yıl sonra, 29 Mart 2009'da gerçekleşen yerel seçimlerin AKP'nin devletleşmeye yönelik hamlelerini sekteye uğratması beklenmiyordu. Öte yandan bu seçimler üç açıdan önem arz ediyordu: Birincisi seçimlerin 2008 yılının ortalarından itibaren etkisi şiddetlenen küresel ekonomik krizin Türkiye'de de somut yansımalarının olduğu bir dönemde gerçekleşmiş olmasıydı. Bu durum ekonomik istikrar vaadiyle toplumun geniş kesimlerinin desteğini alan AKP'nin

böylesine bir ekonomik dalgalanma ve belirsizlik ortamında 2007'deki seçmen desteğini bulup bulamayacağına yönelik tartışmaları ortaya çıkarıyordu. Seçimlerin diğer bir özelliği Erdoğan'ın en önemli hedef olarak önüne Kürt illerindeki yerel yönetimleri ele geçirmeyi koyması ve bölgedeki Kürt siyasetinin artan etkisine açıkça meydan okumasıydı. Bu başarılırsa AKP, bölgede DTP'nin hâkimiyetinden dolayı siyasal ve ideolojik anlamda nüfuz edemediği alanlardan birine daha sızma şansı yakalayacak ve ele geçirdiği yerel yönetimler aracılığıyla devletin de olanaklarını kullanarak bölgeye hükmetmeyi başaracaktı. Belediyelerin DTP'den alınması Kürt muhalefetinin güçlenmesinde ve kitleselleşmesinde 2004'ten beri rol oynamış önemli temas yüzeylerinden birinin, belediyecilik faaliyetlerinin bu kez AKP hâkimiyetinin tesisi için kullanılmasını mümkün kılabilirdi. Seçimlerin bu ikisine kıyasla görece tali olan diğer bir önemi ise Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek ile girdiği ve üstün çıkmış gözüktüğü bir televizyon tartışmasında sakin ama özgüvenli tavrıyla kısa süre içerisinde Kemalist ve solcu kesimlerin sempatisini kazanan ve Deniz Baykal karşısında daha etkili bir genel başkanlık yapacağı konuşulan CHP milletvekili Kemal Kılıçdaroğlu'nun İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na aday gösterilmesiydi. CHP, Kılıçdaroğlu rüzgârını da arkasına alarak uzun bir süre sonra İstanbul'da iddialı bir seçim kampanyası yürütüyordu.

2009 yerel seçimlerinin sonuçları bu bahsettiğimiz üç alanda önemli sonuçlar doğuracak cinstendi. AKP seçim sonrasında İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde büyükşehir belediyelerini elinde tutmaya devam etmekle birlikte Türkiye genelinde hatırı sayılır bir oy kaybı yaşamıştı. Genel seçimlerle bir kıyas noktası kabul edilen il genel meclisi seçim sonuçlarına bakıldığında AKP'nin aldığı yüzde 38,39'luk oy yüzde 46,5'a kadar ulaştığı 2007 seçimleri karşısında bir gerilemeyi ifade ediyordu. Bunun karşısında CHP yüzde 23'lük bir oranla AKP karşısında hafif bir yükseliş eğilimine girmişti. Yerel seçimlerin genel seçimlerden farklı kendine has dinamikleri ve bunun sonuçlara yansıması göz önüne alınması gereken bir etmen olmakla birlikte AKP'nin 2009 seçimlerindeki bu çarpıcı düşüşü 2008'de zirveye ulaşan dünya ekonomik krizinin Türkiye'ye olan yansımalarının seçmen davranışını etkilediğini gösteriyordu. Bu noktada 2009 seçimlerinin AKP'nin Kürt açılımına dair bazı adımlar attığı bir dönemde gerçekleştiğini ve bu durumun da özellikle milliyetçi çevrelerin partiden uzaklaşmasına yol açtığını belirtelim. 2009 seçimlerinin diğer bir önemli sonucu, AKP'nin olağanüstü bir enerji harcamasına rağmen DTP'nin Kürt bölgelerindeki hâkimiyetini kıramamasıydı. DTP hâlihazırda hâkim olduğu belediyeleri büyük ölçüde korurken 2004'ten beri AKP'nin elinde olan Van Büyükşehir Belediyesi'ni geri alabilmişti. Bu durum AKP'nin İslami muhafazakâr söyleminin ve cömert ekonomik vaatlerinin Kürt Hareketi'nin bölgede kurduğu ideolojik hâkimiyet karşısında etkisiz kaldığına delalet ediyordu. 2009 yerel seçimlerinin bu sonucu AKP'yi Kürt bölgelerinde hâkimiyet kurmaya yönelik başka stratejileri devreye sokmaya itecekti. Bu bağlamda, yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız KCK operasyonları ve daha sonra değineceğimiz Öcalan'ın doğrudan ve kamuoyuna açık bir şekilde siyasi muhatap alındığı halen devam eden "Barış Süreci" AKP'nin bölgede hâkimiyetini tesis etmek için devreye soktuğu yeni girişimler olarak öne çıkacaktı.

Eylül 2010 referandumu ve "yargının fethi"

AKP'nin 2007'den sonra devlet erki içerisindeki gücünü arttırmaya ve toplumsal hegemonyasını genişletmeye yönelik hamleleri arasında sadece emniyet operasyonları, yürütülen adli soruşturmalar ve uzadıkça uzayan davalar yoktu. AKP aynı zamanda devlet içerisindeki güçler dengesini yürütme, yani parti lehine değiştirmek için hukuki ve kurumsal bazı düzenlemeleri de hayata geçirmek amacındaydı. Özellikle AKP iktidarından halen belirli bir derecede özerkliği bulunan yüksek yargının tam anlamıyla partinin eğilimleriyle uyumlu hale getirilmesi partinin devletleşmesi ve herhangi bir denetimden azade bir şekilde hâkimiyetini sürdürmesi açısından kritik bir öneme sahipti. HSYK ve Anayasa Mahkemesi'ne üyeliğin esaslarında yapılacak değişikler yoluyla bu kurumların AKP yanlısı bileşime sahip olması bu hedefe ulaşmada önemli bir mesafenin alınmasını mümkün kılacaktı. HSYK ve Anayasa Mahkemesi'nin üyelik esasları anayasa ile düzenlenmiş bulunduğundan bu mesafenin alınması için halen geçerli olan 12 Eylül anayasasının bazı hükümlerinin yeniden düzenlenmesi icap ediyordu. Bu amaca uygun olacak şekilde AKP 2010 Mart'ında 26 maddelik bir anayasa değişiklik paketini gündeme getirdi. Paketin içeriği ve kamuoyuna sunuluş biçimi AKP'nin, 2007'den sonra "devleti fethetmeye" yönelik hamlelerini kamuoyu nezdinde meşrulaştırmada kullandığı taktiklerin izlerini taşıyordu. Bir kısım değişiklik önerisi yasama, yürütme ve yargı arasındaki güçler dengesini AKP'nin hâkimiyeti altında olan ilk ikisi lehine değiştiren ve aynı zamanda yüksek yargıyı AKP'nin kontrolüne sokmaya uygun düzenlemeleri içeriyordu.

HSYK'daki 7 asil üyenin sayısının 22'ye çıkarılması ve bu 22 üyenin 10'unun Türkiye'deki bütün adli yargı hâkim ve savcılarının katılacağı seçimle belirlenecek olması doğrudan güçler dengesinin değişmesine yönelik bir değişiklik önerisiydi. Adalet Bakanı'nın ve bakanlık müsteşarının HSYK'nın doğal üyesi olduğu ve bakanlığın söz konusu üyelik seçimlerini hükûmet lehine sonuç doğuracak şekilde kendi kurumsal gücünü kullanarak manipüle edebileceği düşünüldüğünde bu değişiklik AKP'nin HSYK'yı kendi kontrolüne almasına kapı aralayabilirdi. Benzer şekilde, partinin yüksek yargı üzerindeki hâkimiyetini genişletmeye yönelik olarak Anayasa Mahkemesi'nin 11 olan üye sayısının 17'ye çıkarılması ve bu üyelerin 3'ünün TBMM tarafından atanması ve artık partinin kontrolüne geçmiş olan YÖK'ün de Anayasa Mahkemesi'ne 3 üye önermesi şeklinde bir değişiklik tasarlanıyordu. Paketin, yargı yetkisinin idari eylem ve işlemleri ancak hukuka uygunluk açısından kullanabileceğine ve hiçbir suretle yerindelik denetimi yapamayacağına dair vurgusu ise yargının hükûmetin herhangi bir icraatını kamu yararına uygunluk açısından sınırlayamayacağı, özellikle özelleştirme ve kamuya ait kentsel alanların sermayeye açılmasına yönelik kararları tam bir serbesti içerisinde alabileceği anlamına geliyordu.

Paketin geri kalan pek çok maddesi ise yüksek yargıdaki bu kurumsal düzenlemelerle neredeyse tamamen ilişkisiz olacak şekilde bazı bireysel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ya da daha da vurgulanmasına yönelikti. AKP'nin 2007'den beri devleti fethetmeye yönelik attığı adımlarını, askerî ve bürokratik vesayetten kurtulma ve demokratikleşme sürecinin hızlanması gibi temalar üzerinden meşrulaştırdığı düşünüldüğünde anayasa değişiklik paketinin böylesine "amorf" bir içeriğe sahip olması anlaşılır bir durumdu. Parti kurmayları, paketin hiç kimse tarafından itiraz edilemeyecek maddelerini özellikle vurgulamak sure-

tiyle onun bir bütün olarak AKP'nin devletleşmesine kapı aralayacak maddelerini de genel bir demokratikleşme söylemi ile sarıp sarmalamaya çalıştılar. Örneğin 12 Eylül Darbesi'nin sorumlularının yargılanmasını engelleyen geçici 15. Maddenin kaldırılmasına yönelik değişiklik önerisinin yıllar sonra Kenan Evren ve diğer darbeci generallerden hesap sorma imkânını yaratacağı iddiası paketin tümüne yönelik bir "olumlu" kanaatin oluşturulmasında sıklıkla kullanıldı. Tayyip Erdoğan, anayasa değişiklik paketi her gündeme geldiğinde 12 Eylül Darbesi'nin mağdurlarından, o dönemde işlenmiş insanlık suçlarından ve hatta kimi zaman darbeci generaller tarafından 17 yaşındayken idam edilen Erdal Eren gibi devrimcilerden söz açıyor, paketin AKP'nin devlet erki içerisindeki ağırlığını arttıracak maddelerine yönelik "kaygıları" bu söylem aracılığıyla savuşturmaya çalışıyordu.

Böyle bir taktik bugüne kadar AKP'ye ezilmiş/dışlanmış mütedeyyin kesimlerin sözcüsü olduğu iddiasıyla demokratlık payesi yakıştıran ve 2007'den sonra başlayan Ergenekon ve Balyoz gibi dava süreçlerini askerî vesayetin ve devlet içerisindeki çetelerin ayıklanması süreci olarak okuyan kimi sol ve liberal kesimleri cezbetmeye yetti. Anayasa değişiklik paketinin gündeme geldiği ilk aylardan değişikliğin referandumla kabul edildiği güne kadar liberal ve bazı sol çevrelerden "Yetmez ama Evet" pozisyonu altında AKP'ye sunulan bu destek partinin siyasal/toplumsal hâkimiyetini sağlamlaştıracak anayasa paketinin, toplumun genel çıkarlarına uygunmuş gibi sunulması stratejisine azımsanamayacak derecede katkıda bulundu. Diğer yandan Türkiye solu içerisinde AKP karşıtlığını özellikle vurgulama yönelimi içerisinde olan Türkiye Komünist Partisi (TKP), Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) ve Emek Partisi (EMEP) gibi yapılar referandum sürecinde "Hayır" noktasında buluştular ve bahsedilen liberal sol çizgi karşısında daha sonraki süreçte belirginleşecek sosyalist yönelimli bir tavizsiz AKP karşıtlığını belirginleştirdiler.

Meclisteki muhalefet partileri CHP ve MHP ise söz konusu anayasa değişiklik tekliflerinin yüksek yargının AKP tarafından yeniden tanzim edilmesi anlamına geleceği iddiasıyla pakete karşı açık tavır aldılar. Nitekim değişiklik tasarıları Mayıs ayında meclise sunulduğunda CHP ve BDP seçimleri boykot ederken MHP "Hayır" yönünde oy kullandı. Değişiklikler 330'dan daha fazla kabul oyu alarak TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilse bile paketin mecliste hemen yasalaşması için gereken 367 oy sayısına hiçbir madde için ulaşılamadığından referanduma gidilmesi gerekiyordu. Referandum tarihi için AKP'nin 12 Eylül 2010 tarihini belirlemesi bir tesadüf olmaktan öte 12 Eylül rejiminin yine bir 12 Eylül günü sona erdirilmesi mesajını taşımaya hizmet etmesi açısından ince bir siyasi taktikti.

Değişiklik önerilerinin meclis genel kurulunda kabul edildiği Nisan ayından referandumun yapılacağı Eylül ayına kadarki dönem boyunca AKP, anayasa değişikliğini ülkenin demokratikleşmesi, askerî/bürokratik vesayetin ortadan kaldırılması ve milletin iradesinin tecellisi gibi söylemler üzerinden savunmaya gayret etti. CHP ve MHP ise değişikliklerin AKP'nin tek parti diktatörlüğünün inşasına katkıda bulunacağı iddiasıyla ülke çapında bir "Hayır" kampanyası örgütlemeye çalıştılar. Öte yandan referandum süreci CHP için aynı zamanda bir yenilenme arayışının sınanması anlamına da geliyordu. Mayıs sonunda CHP Genel Başkanı Deniz Baykal kendisine yönelik kurulan bir kaset komplosu sonucu genel başkanlıktan istifa etmiş, yerine partiyi daha sola çekmek ve halka yakınlaştırmak iddiasını taşıyan Kemal

Kılıçdaroğlu seçilmişti. Referandum bu açıdan, parti içinde özellikle 2009 yerel seçimlerinde CHP'nin İstanbul Büyükşehir Belediyesi başkan adayı olarak yıldızı parlayan ve kamuoyu nezdinde de "halkçı" imajıyla sempati toplayan Kemal Kılıçdaroğlu'nun CHP genel başkanı sıfatıyla ilk sınavıydı. Türkiye'deki sol muhalefet ise AKP'yi kategorik olarak karşısına alan "Hayır", bu partiyi demokratikleşmenin öznesi olarak algılamaya devam eden "Yetmez ama Evet" ve referandumda oy vermenin devlet içerisinde savaşan iki taraftan birisinin yanında konumlanmak anlamına geleceği iddiasında bulunan Kürt Hareketi'nin başını çektiği "Boykot" etrafında konumlanmış farklı öbeklerden oluşan bir görüntü sundu. 2010 referandumundaki bu dağınık görüntü, AKP'nin, Türkiye'deki sol muhalefetin uzun bir süredir söylem ürettiği haklar ve özgürlükler alanına nüfuz etmeye yönelik ideolojik stratejisinin belirli oranda etkili olduğunun bir göstergesiydi.

CHP ve MHP'nin ortak bir tavırla "Hayır" kampanyasını örgütleme çabalarına rağmen 12 Eylül'de yapılan referandumdan yüzde 57,88 gibi beklenenden yüksek bir oranla "Evet" çıkması AKP için çok yönlü bir zafer anlamına geliyordu. Öncelikle bu oy oranı, 2009 yerel seçimlerinde geçici bir gerileme yaşayan AKP'nin özgüvenini tazelemesi ve sandıktaki gücünü yeniden ispatlaması anlamına geliyordu. Kimi seçim analistleri ve gazeteciler bu sonucun doğmasını taşradaki MHP seçmenlerinin bir kısmının, solcu saydıkları CHP ile yan yana düşmemek adına "Hayır" tavrına itibar etmeyerek AKP'ye meyletmesine bağladılar.

Öte yandan, referandumun AKP'nin "sağ" reflekslere sahip toplumsal kesimleri kendi projesi etrafında toplayabilmesi dışında çok önemli bir anlamı daha vardı. Referandum sonrasındaki süreçte resmileşen anayasa değişiklikleriyle birlikte AKP gerçekten de pek çok muhalifin öngördüğü gibi yüksek yargının içerisine kendisiyle uyumlu kadroları yerleştirerek, bu organın özerkliğini neredeyse tamamen ortadan kaldırmayı başaracaktı. Nitekim 17 Ekim'de yeni düzenlemelere göre yapılan HSYK üyeliği seçimlerinde Adalet Bakanlığı beklenildiği gibi kendi listesinin kazanmasını sağladı. Yargıtay ve Danıştay üyelerinin de büyük oranda HSYK tarafından seçiliyor olması süreç içerisinde bu kurumların da AKP'nin kontrolüne girmesinin önünü açtı. Böylelikle yargının "partileşmesi", AKP'nin devletleşmesi sürecinin kapıları tamamen aralanmış oldu.

Haziran 2011 genel seçimleri: Yeni rejimin sandık zaferi

2010'daki referandumdan sonra yüksek yargı içerisinde siyasi iktidardan özerk tutum alma eğilimine sahip kadroları tasfiye eden ve HSYK başta olmak üzere kilit kurumlar üzerinde nüfuzunu ve denetimini arttıran AKP artık devleti yeni hegemonya projesi çerçevesinde dönüştürmeye tam anlamıyla muktedir bir özne haline gelmişti. Bu durum doğal olarak partinin kendisiyle uyumlu kadroları devlet bürokrasinin bütün hücrelerine yerleştirmesi, tasfiye olan eski düzenin boşalttığı kadroların yerini AKP'lilerin almasını gerektiriyordu. Bahsettiğimiz bu değişim süreci çok partili sisteme geçildikten sonra örneklerine her dönem rastlanabilecek hükûmette olan parti veya partilerin devlet bürokrasisi içerisine kendisine yakın "memurları" atamasına dayalı tipik bir kayırmacılık, klientalizm veya kadrolaşma faaliyetinin ötesinde bir yenilenmeydi. AKP'nin devlet bürokrasisi içerisine yerleştirdiği

kadrolar, zaten kendilerinden önce belirlenmiş kurallarla ve kodlarla işlemekte olan devlet mekanizmasının içerisinde bir konuma atanan ve partiye yakınlık sayesinde bu konumun gereğini yerine getirip çıkar (statü veya gelir) sağlayan "memurlar" olmaktan ibaret değillerdi. Görev aldıkları dönem devletin kurumsal ve hukuki yapısının, resmî ideolojisinin ve sermaye ve siyasi iktidar ilişkilerinin müthiş bir hızla dönüştüğü bir süreci içeriyordu. Bu bakımdan her birisi bu hızlı ve kontrolsüz dönüşüm sürecinin uyumlu bir taşıyıcısı, kolaylaştırıcısı ve yeniden üreticisi rolünü üstlendiler. Bu bakımdan devlet içerisine yerleştirilen kadrolardan beklenen sadece kendilerine sağlanan çıkar sayesinde oy vermeye devam etmek ve "devlete işi düştüğünde" partililerin işlerini kolaylaştırmak değildi. "Yenilerden" beklenen şey aynı zamanda bu dönüşüm sürecine ve ideolojik temellerine bağlı olmak, partiyle bir "dava bağı" geliştirmek ve bu dönüşüm süreci mevcut hukuksal normların dışına taşan durumlar ortaya çıkardığında bunun bilgisini dışarıya sızdırmayan ya da sızsa bile bunu eşgüdümlü bir şekilde savuşturabilen bir "ağın" parçası haline gelmekti.

Fethullah Gülen cemaati sayesinde AKP bu misyonu üstlenecek kadroların bir kısmını hazır buldu. Cemaat, emniyet ve yargı başta olmak üzere devletin kilit bazı organlarına 1980'li yıllardan itibaren sızmaya başlamış ve zaman içerisinde bu kurumlarda kendi gizli iç işleyişine sahip örgütlü hareket edebilecek öbekler oluşturabilmişti. Özellikle 2007'den sonra, devlet içerisindeki AKP projesiyle uyumsuz unsurların yukarıda anlattığımız hukuki zor yoluyla saf dışı bırakılması cemaatin emniyet ve yargıdaki örgütlenmesi sayesinde gerçekleşebildi. Cemaat, özellikle emniyet istihbaratının olanaklarını eski kurulu düzenin kilit pozisyonlardaki kadrolarını kriminalize edecek delilleri bir araya getirmek ya da imal etmek için harekete geçirdi. AKP ile uyumsuz bürokratların tasfiyesiyle ortaya çıkan kadro boşluğunu da partililer dışında yine yıllar içerisinde devlet kurumlarının işleyişinin inceliklerine vakıf olmuş olan cemaat mensupları hızla dolduruyordu. Aynı zamanda düzenin uyumsuz kadrolarının suçlulaştırılması ve tüm bu değişimin kamuoyu nezdinde meşrulaştırılması sürecinde henüz AKP'nin kendisine organik olarak bağlı güçlü bir medya ağı yokken, cemaatin uzun yıllardır büyük yatırım yaptığı medya organları azımsanmayacak bir rol üstlendi. Kısacası AKP'nin devletleşme süreci 2000'li yılların sonuna kadar hem kendisinin hem de simbiyotik ilişki içerisinde olduğu cemaatin etki alanını genişletti. Cemaat partiye böyle bir kritik imkânı, yani hazır "şebekeyi" sağlıyor, AKP de hükûmet partisi olmaktan gelen yetki ve olanakları cemaat lehine işletebiliyordu.

Bu uyumlu ilişki, AKP'nin, siyasal iktidar olmaktan gelen avantajları ve kaynakları kullanarak, kendi güvenliğini tek başına sağlayacak, kendi operasyonlarını örgütleyebilecek, kendi medyasını oluşturarak "sivil toplum" alanına ideolojik girdileri tek başına sağlayacak derecede güçlendiği zamana kadar sürdü. AKP'nin ve özellikle artık bir "milli şef" gibi davranmakta olan Erdoğan'ın giderek kendi başına hareket ediyor hale gelmesi 2002'den beri AKP'ye sunduğu hizmetler sayesinde "altın çağını" yaşamış olan cemaati varoluşsal bir kaygı içerisine sokacaktı. Cemaat; yine devlet içerisindeki şebekelerini kullanarak AKP'yi ve lideri Erdoğan'ı frenlemeye çalışma eğilimine girmeye yeltendiğinde bu ikisi arasındaki uyum bozulmakla kalmayacak, 2002'den beri aslında birlikte içerisine girdikleri hukuk dışı faaliyetleri, sahip oldukları bütün olanakları kullanarak birbirlerine karşı teşhir ettikleri sınır tanımayan bir iktidar kavgasının fitili ateşlenmiş olacaktı.

AKP'nin ve Erdoğan'ın, partiyle neredeyse organik bir bütünlüğe kavuşmuş cemaati bile tehdit edecek derecede güçlenmesinin önünü açan en kritik dönemeçlerden birisi Haziran 2011'de gerçekleşen genel seçimlerdi. Eylül 2010'da yapılan referandumda devletin en kilit organlarının fethi için sandıktan gelen meşruiyeti kullanan Erdoğan, bu kez Haziran 2011 genel seçimleriyle bu organları kullanarak inşa etmekte olduğu tek parti/tek lider düzenine "yasallık" kazandırmak isteyecekti. İstediğini aldı.

CHP, 2011 Haziran seçimlerine, yeni genel başkan Kemal Kılıçdaroğlu'nun liderliğinde kemikleşmiş laik destekçi tabanının dışında halkın içindeki başka damarlardan beslenme stratejisiyle hazırlanıyordu. Bu doğrultuda bir yandan Ergenekon Davası'ndan halen tutuklu Mustafa Balbay, Sinan Aygün ve Mehmet Haberal gibi isimleri aday göstererek sağ ve sol Kemalistlerin zaten hazırdaki desteğini korumaya çalışıyor, diğer yandan da laiklik ve "rejimin bekası" (ki ortada bekasından endişe duyulacak bir kurulu eski rejim de neredeyse kalmamıştı) gibi söylemleri biraz daha geri çekip halkın gündelik iktisadi taleplerine daha fazla değen söylem ve vaatlerle destekçi tabanını genişletmeye çalışıyordu. Kılıçdaroğlu'nun mitinglerde gördüğü ilgi muhalifler arasında, CHP'nin bu kez AKP'yi geriletecek bir sonuçla seçimlerden ayrılacağına dair iyimser bir hava oluşturdu.

AKP ise İstanbul'un rantını paylaşmayı vaat eden "Kanal İstanbul" gibi projeler yanında seçim kampanyasını, Kılıçdaroğlu ve CHP karşısında toplumun bütün sağ reflekslerini canlandırmaya çalışan öncekilerden dozajı çok daha yüksek bir Sünni-muhafazakâr söylem üzerinden örgütledi. Tayip Erdoğan'ın, Kılıçdaroğlu'nun Dersimli bir Kürt ve Alevi olduğunu seçim meydanlarında bazen açık bazen de örtük bir şekilde vurgulaması ve kendisine antipatisi gittikçe büyüyen laik CHP tabanını seçim meydanlarında açıkça tahkir etmesi yürütücüsü olduğu yeni hegemonya projesinin ve bunun üzerine inşa edilen yeni rejimin karakterinin doğal bir sonucuydu. Zira, Sünni-muhafazakâr değerler üzerinden tarif edilen bir millet anlayışına dayalı İslami milliyetçiliğin resmî ideoloji olarak kurumsallaştırılmaya çalışıldığı ve devletin bütün kurumlarının bu eksende dönüştürüldüğü bir hegemonya projesinin ülkenin çok geniş bir kesimini yapısal olarak dışarıda bırakması kaçınılmazdı.[110] AKP, bu asla kapsayamayacağı kesimlerin rızasını kotarmaya çalışmak bir yana, onları, kendi "millet" dairesinin içerisine dahil ettiği Sünni-muhafazakâr çoğunlukla karşı karşıya getiren bir söylemi seçim kampanyası boyunca tekrar etti. Bunun sonucu olarak Sünni-muhafazakâr yaşam dünyasına ait erkek egemen, aydın karşıtı, otoriter değerler yüceltiliyor ve tüm bunlar bizzat genel başkanın konuşma, hal ve tavırlarında cisimleşiyordu. Amaç, parlamentoda çoğunluk elde ederek yeni rejimin kuruluş sürecini derinleştirmek değildi sadece. Devletin bizzat kendisine dönüşmüş Tayyip Erdoğan ve ekibine kalkan olabilecek medya ağının, güvenlik aygıtlarının ve kitle tabanının konsolide edilmesi ve bunların organik bir bütün halinde hareket etmesi de artık önemli hale gelmişti. Sünni muhafazakârlığa dayalı İslamcı milliyetçiliğin kapsayamadığı kesimlerin sadece bir siyasi muarız değil aynı zamanda bir iç düşman olarak kodlanması bu bahsettiğimiz organik bütünlüğü koruyan ve süreğenleştiren mutlak bir ideolojik karşıtlık ekseni sağlıyordu.

---

[110] Cenk Saraçoğlu ve Özhan Demirkol, "Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity", *British Journal of Middle Eastern Studies* 42:3 (2015), 301-319.

Tablo 4:
12 Haziran 2011 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları
[Seçim Sistemi: Ülke Barajlı d'Hont (%10)]

Parti adı	Alınan Oy	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı	Temsil Oranı (%)
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	21.466.356	49,9	327	60
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	11.147.736	25,9	135	24
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	5.575.993	13	53	10
Bağımsızlar	2.826.03	6,6	35	-
Saadet Partisi (SP)	535.599	1,3	_	-
Halkın Sesi Partisi (Has Parti)	327,404	0,8	-	-
Büyük Birlik Partisi (BBP)	315,997	0,7	-	-
Demokrat Parti (DP)	280,953	0,7	-	-
Hak ve Eşitlik Partisi (HEPAR)	122.305	0,3	-	-
Demokratik Sol Parti (DSP)	106,345	0,3	-	-
Doğru Yol Partisi (DYP)	64.255	0,2	-	-
Türkiye Komünist Partisi (TKP)	61,236	0,1	-	-
Millet Partisi (MP)	59.830	0,1	-	-
Milliyetçi ve Muhafazakâr Parti (MMP)	37,011	0,1	-	-
Emek Partisi (EMEP)	31,577	0,1	-	-
Liberal Demokrat Parti (LDP)	15.462	0	-	-

TBMM kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Sandıktan çıkan bu sonuç, seçim kampanyası sürecinde aleni bir şekilde yürürlüğe sokulan bu stratejinin daha da koyultulması ve derinleştirilmesi konusunda AKP'yi cesaretlendirdi. 2011 Haziran seçimlerinde AKP yüzde 49,8 ile o güne kadar aldığı en yüksek oy oranına erişecekti. Kılıçdaroğlu'nun pek çok muhalif çevreyi ümitlendiren seçim kampanyası CHP'nin yüzde 5'lik bir oy artışıyla yüzde 26'lara ulaşmasını sağlasa da bunun AKP'nin geriletilmesine eşlik edememesi mevcut siyasi haritada ve yaşanan rejim dönüşümünün rotasında herhangi bir niteliksel değişim yaratamadı. Seçim sürecinde bir süre önce Baykal'a kurulana benzer bir kaset komplosuyla boğuşan MHP ise yüzde 13 ile yerinde sayarak hiç değilse meclis dışı kalma kâbusundan kurtulabildi. Yine bazı sol/sosyalist partilerle ittifak halinde bağımsız milletvekili adaylarıyla seçime girerek yüzde 10 barajını ekarte etmeye çalışan Kürt Hareketi'nin partisi BDP ise meclise 36 milletvekili sokarak Kürt bölgelerindeki ve büyük kentlerin varoşlarındaki gücünü bir kez daha ispatladı.

Geleneksel oy tabanını teşkil eden Batı kentlerinin ve Alevilerin dışında bir halk damarı yakalamaya çalışmasına rağmen bunu başaramayan CHP ve siyasetin akışında herhangi bir niteliksel değişim yaratamayan MHP karşısında mutlak bir üstünlük kuran AKP'nin böl-

gesel ölçekte de olsa açık bir yenilgiye uğradığı tek siyasal güç Kürt Hareketi'ydi. Üstelik bu hareket sadece sandık başarısıyla değil, dağdaki militanları ve uluslararası siyasette artan etkisi sayesinde Türkiye gündemini belirleme ve bu sayede AKP'nin devletleşme sürecini rayından çıkarma potansiyeline sahipti. AKP'nin zaten uzun süredir temasta olduğu İmralı Cezaevi'ndeki Abdullah Öcalan'la 2012 yılından itibaren görüşmeleri bir düzene bağlaması tam da bununla ilgiliydi. Kürt Hareketi'ni, bağımsız bir özne olarak ve devlet olanaklarıyla dışarıdan kuşatma stratejisinin ters teptiğini kavrayan AKP, Kürt halkı ve siyaseti üzerindeki nüfuzunu onun en tepesindeki ismiyle müzakere ederek arttırmaya çalıştı. İşte bu yeni stratejinin adı "Barış Süreci"ydi. Şimdi bu noktada bir parantez açarak "Barış Süreci" ismi verilen noktaya gelene kadar sürede Türkiye'deki Kürt dinamiğinin 2000'li yıllarda nasıl bir seyir izlediğini inceleyelim.

2000'li yıllarda Kürt meselesi

Kürt sorunu, 1990'ların başından itibaren akademik ve politik tartışmalarda Türkiye'deki devletin cumhuriyet tarihi boyunca Kürtlere yönelttiği inkâr ve asimilasyon politikalarını ve bu politikaların uzantısı olarak kabul edilen sorun alanlarını kapsıyordu. Buna göre devlet söyleminde "terör" başlığı altında ele alınan, son otuz yıla yayılmış savaş başta olmak üzere "Kürtlerin" resmî olarak inkâr edilmesi ile ilgili her türlü siyasi mesele "Kürt sorunu" başlığının bir parçası olarak düşünülüyordu.[111] Devlet, Kürt bölgelerinde kızgınlaşan çatışmalar ve Kürt Hareketi'nin legal siyasette artan etkinliği başta olmak üzere Kürtlerle ilgili meseleler karşısında başvurduğu militarist politikalarda ısrar ederken, "Kürt sorununun" varlığına işaret eden kesimler çözümün geniş demokratik reformlar içerisinde Kürtlerin varlığının resmî olarak tanınması ile çözüleceğine işaret ediyorlardı. 2000'li yıllarda ise "Kürt sorununu" bu içerikle ele almak artık yetersiz hale geldi. Bu durum Kürt sorununu salt demokratik haklar ve özgürlükler meselesi, çözümü de devletin asimilasyoncu politikalarının değiştirilmesi olarak sunmayı mümkün kılan politik, ideolojik ve toplumsal zeminin son 10 yılda kademeli bir şekilde aşınmış olmasıyla ilgiliydi.

Peki "Kürt sorununa" bahsettiğimiz tipik içeriğini veren, 2000'li yıllar öncesine damgasını vuran ama 2000'lerde aşınmış olan zemin nasıldı? İlk olarak siyasi düzlemde Kemalizmin asimilasyoncu ulusçuluk projesinin ekseninden sapmayan bir iktidar bloğu veya devlet aygıtı söz konusuydu. Kimi politikacıların ve iktidar sahiplerinin münferit "reformist" açıklamalarına veya eylemlerine rağmen "devletin" genel politikası bu asimilasyonculuk eksenine oturuyordu. İkinci olarak Kürt muhalefetinin gündeme taşımaya çalıştığı sıkıntılar, Kürtler adına dillendirdikleri talepler ve önerdikleri çözümler Türkiye'deki Kürtleri kapsayan, daha çok Türkiye ölçeğinde bir siyasi projeye denk düşüyordu. Üçüncü olarak ise "Kürtlere" yönelik söylem üretiminde devletin ideolojik aygıtlarının kurmaya çalıştığı algı ile "toplumsal algı" ya da "Türkler" arasındaki Kürt algısı arasında tam bir örtüşme olmasa da bir uyumsuzluk söz konusu değildi. "Kürt sorununun" devletin asimilasyonculuğuna karşı bir kültürel siyasal haklar meselesi olarak ortaya konması bu üç eksen üzerine tarif ettiğimiz zeminde bir anlam kazanıyordu.

2000'li yıllarda "Kürt sorununun" üzerinde yükseldiği bu zemini aşındıran süreçler ise şun-

[111] Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu* (İstanbul: İletişim, 1999)

lardı: Özellikle AKP dönemi ile birlikte Kemalizmin, Türkleştirme amaçlı inkârcı politikasının belirlediği söylemlerin ve politikaların yerine daha çok Kürtleri "milletin" kültürel/folklorik bileşeni olarak konumlandıran, onun bir etnik grup olarak varlığını kabul eden yeni bir proje devreye sokuldu. Bu proje, "Türklüğü" Müslüman nüfusun tümünü kendi bünyesinde eritici bir kategori olarak sunan Kemalist resmî ideolojiye karşı, Sünni kültürel ortaklıklara vurgu yapan bir "millet" kategorisini temel alıyordu. AKP'nin projesi, Kürtleri bir ulusal kategori olarak reddetse de, Kemalist politikalardan farklı olarak bu dinsel referanslı millet kurgusunun kültürel bir rengi olarak tarif ederek, siyasal olmayan bir "tanıma" öneriyordu. Aslında AKP dönemi ile belirginleşen bu yeni devlet stratejisi Türkiye toplumunu ortak bazı kültürel değerler üzerinden bir siyasi birlik olarak tarif etmesi, bu birliğin ortak çıkarlara sahip olduğu söylemine yaslanması açısından bir tür milliyetçilik biçimiydi. Bu yeni milliyetçilik kurgusu, "milleti" ortak dinsel referanslar üzerine inşa etmesi açısından Kemalist milliyetçilikten farklı olarak, Kürtlerin etnik/kültürel varlığını bir bileşen olarak kabul etmeye müsait bir mahiyete sahipti. AKP, önerdiği bu yeni "millet" projesiyle, daha önce devletin bütün bir ideolojik ve siyasi yönelimini sorgulamanın zeminini teşkil eden "Kürt sorununu" kendi iktidarını sağlamlaştıracak yeni bir rejim inşasının parçası haline getirdi; bu talepleri kendi ideolojisi ve siyasi stratejisi içerisinde soğurmaya çalıştı. Bu yeni yönelim, daha önce Kürt sorunu ve demokratikleşme talepleriyle devleti ve Kemalizmi eleştiren pek çok liberal "kanaat önderinin" ve bazı Kürt muhaliflerinin AKP'nin yeni rejim inşasına destek vermesine neden oldu. Tüm bunlar, devlet aygıtının Kürtlere yönelik daha önceki yekpare ve kemikleşmiş stratejisinde yapısal bir değişikliğin ortaya çıktığına işaret ediyordu. "Kürt sorunu" ise artık mutlak anlamda devlete muhalefet etmenin ve yerleşik kurumları sorgulamanın zemini olmaktan çıkmaya başlamıştı.

İkinci olarak, 2003'teki ABD'nin Irak İşgalinin ardından Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin Irak Kürdistanı'nda siyasi otoritesini güçlendirmesi ve iktisadi anlamda geçmiş dönemlere kıyasla istikrarlı bir hâkimiyet kurmasıyla Irak'taki Kürtler uluslararası camia tarafından da tanınan meşru ve kalıcı bir siyasi temsilciye sahip oldu. Irak Kürdistanı'nın Türkiye'ye komşu, henüz bağımsız bir devlet statüsünde olmasa da devletleşme yolunda ilerleyen özerk bir siyasi varlık konumuna ulaşması Türkiye'deki Kürt meselesinin ülke ölçeğine sıkıştırılamayacak bölgesel bir boyut kazanmasına yol açtı. Zira hem devlet hem de Kürt Hareketi Kürt sorununa dair stratejilerini belirlerken artık belirli bir istikrar yakalamış olan Irak Kürdistanı'ndaki siyasi otoritenin varlığını ve burada Türkiye sermayesi için ortaya çıkan "iştah kabartıcı" olanakları önemli bir parametre olarak gözetmek durumunda kaldılar.[112] Bu durum Türkiye'deki "Kürt sorununu" bölgesel dinamiklerin etkisine her zamankinden daha fazla açık hale getirerek onu sadece Türkiye ölçekli bir devlet geleneği ve demokratikleşme meselesi olarak kavrayan eğilimleri hem düşünsel hem de politik olarak yetersiz kılmaya başladı.

Kürt sorununun, bu toplumsal, siyasi ve ideolojik süreçler sonucunda, eski sınırlı tanımının dışına çıkması karşısında Kürt siyasi hareketi kendisine yeni siyaset kulvarları açmaya yönelik bazı hamleler ortaya koymaya çalıştı. Irak Kürdistanı'nın istikrara kavuşması karşısında 2000'li yılların ortasında ortaya atılan Türkiye'deki demokratik cumhuriyet iddiasını ta-

[112] David Romano, "Iraqi Kurdistan and Turkey", *Middle East Policy* 22:1 (2015), 89-101.

mamlayan Ortadoğu ölçekli "demokratik konferederalizm" projesi öne sürüldü. Demokratik konferederalizm tezi Öcalan'ın Atina'daki mahkemeye ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Büyük Dairesi'ne sunulan savunma metinlerinde formüle edilmeye çalışılan "radikal demokrasi" anlayışına dayanıyordu. Buna göre Ortadoğu'da tarih boyunca bitmek bilmeyen savaşların ve otoriter anlayışların arkasında devletli ve sınıflı toplumsal yapılar bulunuyor; modernleşme süreci her ne kadar insanlara özgürlük ve eşitlik vadetse bile yine sınıflı ve devletli bir toplumsal anlayışa ve homojen ulus fikrine dayandığından halklar için yıkım getirmeye devam ediyordu. Bu teze göre, Kürtlerin başta Türkiye'de olmak üzere diğer Ortadoğu ülkelerinde yüzyıllar boyu karşılaştığı zulüm ve asimilasyonun temelinde Kürtlerin kültürel/tarihsel özellikleriyle uyumsuz bu modern ulus devlet anlayışı vardı.[113] Bunun karşısına ise klasik tektipleştirici devlet yapısından kendisini arındırmış halkların kendi kendini yönettiği ve bir ulus bağlılığı olmaksızın bir arada örgütlendiği "radikal demokrasi" fikri konulmalıydı. Demokratik konfederalizm, radikal demokrasi anlayışının Kürdistan için tasarlanmış bir uzantısı olarak Kürtlerin yaşadıkları ülkeden ve ulus devlet yapısından özerk bir şekilde meclisler, kongreler etrafında özyönetimci bir anlayışla örgütlenmesini ve kendi kararlarını almasını öneriyordu. Bu proje İran'da, Türkiye'de, Suriye'de ve Irak'ta oluşacak bir Kürt yapılanması altında tüm Kürtleri bir araya getirecek onların yatay örgütlenmeler temelinde bir arada hareket etmelerini sağlayacaktı. Bu proje ile PKK, Barzani/Talabani çizgisi tarafından temsil edilen Kürt siyasi otoritesine alternatif bölgesel ölçekli bir siyasi hat belirlemeyi ve böylelikle de Ortadoğu'nun geleceği konusunda kendisini ayrı bir siyasi aktör olarak inşa etmeyi mümkün kılacak yeni bir ideolojik düzlem oluşturmayı hedefliyordu.

Kürt sorununun "kültürel haklar ve özgürlükler" eksenindeki tarifinin AKP hükûmetinin yeni millet projesiyle mutlak anlamda bir muhalefet zemini olmaktan çıkması sürecinde ise 2007 yılı itibariyle Kürt Hareketi "demokratik özerklik" hedefini ortaya koydu. Demokratik konfederalizmden farklı ama onu tamamlayan bir proje olarak "demokratik özerklik" Türkiye'nin idari yapısının baştan aşağıya değiştiği, yerel yönetimlere ve böylelikle de Kürt çoğunluğun olduğu yerleşim bölgelerine geniş özerklik veren bir sistem tarif ediyordu. AKP'nin Kürtlerin "tanınmasına" dair gündemi soğurması karşısında "demokratik özerklik" Kürt halkının talepler çıtasını daha da yukarı çıkararak Kürt Hareketi'nin siyasi iktidardan bağımsız ve ona rakip bir siyasi pozisyon belirlemesini mümkün kılacaktı. Diğer yandan ise AKP'nin Kürt sorununun bahsedilen kültürel haklar boyutlarında inisiyatif alması karşısında Kürt Hareketi 2000'li yılların bazı önemli dönemeçlerinde AKP hükûmeti ile müzakere süreci içerisine girecekti. Demokratik özerklik her ne kadar çerçevesi çok net olmasa da Kürt Hareketi'ne ayrı bir ideolojik ve politik eksen çizmeyi, müzakereler ise onu değişen ülkesel ve bölgesel dinamikler içerisinde bir aktör haline getirmeyi amaçlıyordu.

[113] Joost Jongerden ve Ahmet Hamdi Akkaya, *PKK Üzerine Yazılar*, (Vate Yaynevi: İstanbul, 2012), 132.

Roboski, 28 Aralık 2011'e kadar Şırnak'ın bir köyünün adıydı. Ancak o günden sonra Türkiye siyasal hayatının en önemli olaylarından birinin adı oldu. O akşam Türk Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı F16 savaşuçaklarıyla yapılan bombardıman sonucu 34 Kürt yurttaş hayatını kaybetti. Ölenler, fakir, emekçi insanlardı ve nafakalarını Irak'tan Türkiye'ye kaçak sigara ve akaryakıt getirerek çıkarıyorlardı. 19'u daha çocuk yaştaydı. Hükümet yetkilileri ölen yurttaşların PKK militanı zannedilerek, bir istihbarat yanlışlığı sonucu bombalandığını açıkladılar. Katliama ışık tutacak belgelere de "devlet sırrı" mührü bastılar. Ne başbakan, ne Genelkurmay Başkanı, ne Hava Kuvvetleri Komutanı, ne Milli Savunma Bakanı ve ne de İçişleri Bakanı bu trajik katliam hakkında ifade verdi. Devlet, ölenlerin ailelerine "kan parası" olarak 123'er bin lira gönderdi. Fakat ölenlerin aileleri, taleplerinin katliamın aydınlatılması ve faillerin yargılanması olduğunu söyleyerek parayı iade ettiler.

2013 yılına girildiğinde Kürt Hareketi daha önce uzun bir süre kapanmış olan AKP ile müzakere sürecini yeniden başlatma olanağını yakaladı. Bu kez, içeriğine tam vakıf olunmasa da kamuoyunun bilgisi dahilinde sürdürülen görüşmeler, PKK liderliğinin Türkiye'deki güçlerini geri çekmesini, devletin Kürtlerin siyasi hakları konusunda bazı adımlar atmasını ve nihayetinde de 30 yıldır sürmekte olan savaşın geri döndürülemez bir şekilde sona erdirilmesini öngörüyordu. Bu şekilde Kürt Hareketi, bir yandan kendine mahsus, demokratik özerklik projesini öne çıkarmaya devam ederken diğer yandan da bazı açılardan siyasi inisiyatif almış gibi gözüken AKP ile pazarlıkları sürdürme politikasını devam ettiriyordu. 2013 Mart Newroz'unda okunmak üzere yazılan Abdullah Öcalan'ın mektubu ise bu iki stratejinin bir bileşkesini içeriyordu: Mektup, müzakere sürecinin tarihsel önemine değinmek ve Öcalan'ın formüle ettiği demokratik modernite yaklaşımının kimi ilkelerini vurgulamak yanında AKP'nin yeni Osmanlıcı vizyonuyla diyaloğu açık tutacak şekilde Ortadoğu coğrafyasındaki halkların ortak dinsel değerlerine ve Osmanlı'nın yıkılışından sonra ortaya çıkan sınırların "yapaylığına" vurgu yapıyordu. Kısacası 2013'ün ortalarına gelindiğinde Kürt Hareketi bölgede AKP'nin varlığını veri alma, onunla bir müzakere yürütmeyi mümkün kılacak çizgileri gözetme ve kendi biriktirdiği gücünü bu çizgiler dahilinde yürütülen barış sürecine kanalize etme eğilimi içerisindeydi.

Diğer yandan, Türkiye tarihinin belki de en çalkantılı yıllarından birisi olarak anılmaya namzet olan 2013 ise bu yeni içeriğiyle ortaya çıkan Kürt sorununa başka boyutlar ekleyerek onu iyice karmaşıklaştırdı. 2013'teki bazı gelişmeler 2000'li yıllar boyunca AKP tarafından inşa

edilmeye çalışılan yeni rejimin altındaki zemini kaydırmaya başlayarak, Kürt Hareketi'nin bu zemine bir reaksiyon olarak geliştirdiği yukarıda bahsedilen yönelimlerin geçerliliğini de sorgulanır hale getirdi.

2013 yılına girildiğinde önceki yıl başlayan ve Türkiye'nin de bir tarafı haline geldiği Suriye'deki iç çatışma Esad rejiminin gösterdiği direnç, Rusya ve İran'dan aldığı siyasi yardım ve Lübnan Hizbullahı'nın askerî desteğiyle bir çıkmaza doğru sürükleniyordu. İç savaş belirsizliği içerisinde Rojava'da PKK çizgisini temsil eden PYD'nin askeri ve siyasi otoritesini tesis etmeye başlaması Kürt sorununun hâlihazırda Türkiye ölçeğinin dışına çıkmış yapısını daha da perçinlemiş oldu. Üstelik, bu kez "bölgeselleşme" Barzani çizgisinin belirleyiciliğinde değil, PKK eksenindeki bir hareketin de bilfiil dahil olduğu bir süreç haline gelmişti.[114] Rojava'daki yeni durumun Türkiye siyasetindeki yansımaları bir yana, Suriye'deki iç savaş bir bütün olarak AKP'nin Ortadoğu vizyonunu ve bu vizyon üzerinden iç siyasette yaygınlaştırmaya çalıştığı millet tasarımıyla uyumlu "Yeni Osmanlıcı" söylemleri etkiliyordu. Zira AKP'nin Ortadoğu'da Osmanlı mirasına yaslanarak bir nüfuz yaratma şeklindeki dış politika stratejisinin ne derece gerçekçi olduğunun sınanacağı alanlardan biri de Suriye idi. Burada Esad rejimini devirmeye çalışan stratejinin başarısız olması ve bir de buna ek olarak AKP rejiminin Sünni-merkezli Ortadoğu vizyonunda önemli bir yer tutan Mısır'daki Muhammed Mursi iktidarının da 1 Temmuz 2013 darbesiyle yerinden edilmesi "yeni Osmanlıcılık" olarak anılan politikanın Ortadoğu'daki zeminini büyük ölçüde ortadan kaldırdı.

2013 Haziran İsyanı'na giden yol

AKP'nin sandık zaferlerinden elde ettiği özgüven ile devletleşme sürecini derinleştirme ve Sünni-İslamcı bir toplum vizyonunu toplumsallaştırma çabaları karşısında parlamentodaki partiler etkili bir direnç ortaya koyacak ne güce ne de alternatif bir toplumsal projeye sahiplerdi. Bu koşulların sağladığı rahatlık sayesinde otoriter eğilimlerini iyiden iyiye belirginleştiren ve 2011 seçim kampanyasında somutlaşan "iç düşman" üzerine kurulu söylemini koyulaştıran AKP 2013 Haziran'ında muhtemelen kendisinin de hiç öngörmediği kitlesel bir karşı koyuşla yüz yüze geldi. Mayıs ayının sonlarında İstanbul'daki Gezi Parkı'na yapılmak istenen AVM inşaatına karşı direnen küçük gruplara uygulanan polis şiddeti Türkiye tarihinin gelmiş geçmiş en geniş katılımlı, en uzun süren ve en yaygın halk isyanının fitilini ateşleyecekti. Park'ın direnişin başlangıç yeri ve sembolü olması açısından kimilerine göre *Gezi İsyanı*, bütün bir Haziran ayına ve Türkiye'nin geneline yayılması açısından da bazılarınca *Haziran İsyanı* olarak adlandırılan bu devasa halk hareketi 1980 Darbesi'nden beri sürekli gerilemekte olan radikal toplumsal muhalefetin kimsenin ummadığı bir kitlesellikte geri dönüşünü ve bu anlamıyla da bir sessizlik döneminin kapanışına işaret ediyordu. Öte yandan ne kadar beklenmedik ve ne kadar kendiliğinden olursa olsun Türkiye'nin 2002'den beri AKP eliyle yaşadığı dönüşümün seyri bu nitelikteki bir isyanın her türlü koşulunu alttan alta hazırlamıştı. Haziran İsyanı, AKP'nin yukarıdan aşağıya dayatmak istediği neoliberal İslamcı proje karşısında Türkiye toplumunun diri ve cüretkâr toplumsal muhalefet dinamikleri barındırdığını gösteriyordu. Haziran İsyanı, bu dinamikleri kendiliğinden bir

[114] Mehmet Orhan, "Transborder Violence: the PKK in Turkey, Syria and Iraq", *Dynamics of Asymmetric Conflict* 7:1 (2014), 30-48

halk hareketi formunda harekete geçirerek Türkiye'deki ideolojik mücadeleler alanında kalıcı etkiler bıraktı. Bu açıdan mesele Recep Tayyip Erdoğan'ın haklı olarak belirttiği gibi Gezi Parkı'ndaki "birkaç ağaçtan ibaret" değildi.

Gezi İsyanı; işçiler ile işsizleri, rakip taraftar gruplarını, antikapitalist Müslümanlar ile seküler burjuvaları, Aleviler ile Sünnileri, devrimciler ile reformcuları, eski kuşaklar ile yeni kuşakları, zengin semtler ile yoksul semtleri, ulusalcılar ile libarelleri, Kemalistler ile Marksistleri, öğrenciler ile hocaları bir araya getiren bir direnişti. Özgün protesto biçimleriyle; aşhaneleri, eczahaneleri, haberhaneleriyle yarattığı yepyeni dayanışma ağlarıyla; emsalsiz mizah ve akıl gücüyle getirdiği seslenme biçimleriyle; kurduğu doğrudan demokrasi ve koşulsuz kardeşlik örnekleriyle bir geçmişi olan ve geleceğe önemli bir miras bırakan toplumsal bir süreçti.

Haziran İsyanı aslında AKP'nin bu noktaya kadar anlattığımız hegemonya stratejilerinin çelişkili yapısının hazırladığı siyasal ve toplumsal zemin içerisinde doğdu. Bu yapısal kısıtların başında, "haklar ve özgürlükler" alanında partinin iddialı söylemleriyle iktidarını tesis etme sürecinde kazandığı aleni otoriter karakter arasındaki çelişki geliyordu. Partinin üstlendiği neoliberal hegemonyanın yeniden kuruluş sürecini tek elden ve hızlı bir şekilde tesis etme çabası, inisiyatifin yürütme organında toplandığı otoriter bir devlet yapısını zorunlu kılıyor, kendi iktidarına karşı oluşacak herhangi bir muhalefet olasılığını hızlı bir şekilde bertaraf etme ihtiyacını dayatıyordu. Partinin devlet içerisinde ve sivil toplum alanında 2002-2007 aralığında halen gücünü belirli derecelerde koruyan ulusalcı-Kemalist odaklara ve sol muhalif unsurlara karşı başlattığı adli operasyonlarda yargı organlarını olağanüstü yetkilerle donatarak bunları birer sindirme ve baskı aracına dönüştürmesi bu durumun bir uzantısıydı.[115] Bu otoriterleşme eğiliminin Recep Tayyip Erdoğan etrafında bir lider kültü inşa edilmesiyle birlikte yürümesi ise devletin baskı aygıtlarına yönelik çeşitli kesimlerde hasıl olan tepkileri Erdoğan'ın şahsına yönelik öfkede bütünleştirdi.

AKP'nin görünürdeki özgürlükçü söylemiyle otoriterleşme zorunluluğu arasındaki çelişkinin kendisini en açık bir şekilde gösterdiği yer sokak eylemlerinde başvurulan yoğun polis şiddetiydi. Aralık 2009'da Ankara'daki TEKEL işçilerinin güvencesiz 4-C statüsüne geçirilmesine karşı gerçekleşen ve uzun süre devam eden eylemler karşısında uygulanan şiddet halkın geniş kesimleri tarafından meşru görülen bir hak arayışı karşısında AKP'nin şiddet uygulamaya yazgılı olduğunu açığa vurması bakımından çok kritik bir öneme sahipti. TEKEL Direnişi'ni izleyen dönemde, ODTÜ öğrencilerinin Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyaretine karşı kampüslerinde başlattıkları protesto gösterisi karşısında uygulanan polis şiddeti ise partinin "haklar ve özgürlükler" alanındaki iddiasından gittikçe geriye düşmesinden daha fazla bir anlam ifade ediyordu. Bu direniş, daha sonra Türkiye'deki belli başlı üniversitelerin kampüslerine yayılmak ve halkın belirli bir kesiminin desteğini kazanmak suretiyle AKP'nin ideolojik meşruiyetini zedeliyor, eş zamanlı ve kitlesel olarak ortaya çıkan direnişler karşısında partinin kırılganlığını gözler önüne seriyordu. Devletin tüm organlarında bir partinin kendi ideolojisi temelinde tam bir hâkimiyet kurduğu, baskı aygıtlarının ve hukuki düzenin partinin siyasal ihtiyaçlarının birer enstrümanı haline geldiği ve Recep Tayyip Erdoğan'ın bütün bu dönüşümün öncüsü olarak kutsandığı ve olağanüstü bir inisiyatife sahip olduğu bir durumda AKP'nin tam da bu özelliklere sahip olmakla itham ettiği eski Kemalist rejimin eleştirisi üzerinden "özgürlükler" alanına ideolojik olarak nüfuz etmesi imkânsızlaştı.

Gezi Direnişi'nin hemen öncesinde 1 Mayıs 2013'te Taksim'de yapılmak istenen 1 Mayıs gösterilerine karşı devreye sokulan şiddet artık AKP'nin temsil etme meşruiyetinin bulunmadığı "haklar ve özgürlükler" eksenli taleplerde toplumun farklı kesimlerinin özellikle Erdoğan'a yönelen bir öfke etrafında buluşmasını mümkün kıldı. Aynı dönemde AKP'nin kendi tabanını konsolide etmek maksadıyla seküler yaşam tarzlarını mahkûm eden söylemlere rücu etmesi ve aynı hedef çerçevesinde içki tüketiminin kısıtlanması ve kürtajın yasaklanması gibi girişimlerde bulunması AKP karşısında hak ve özgürlük arayışlarının daha da toplumsallaşmasını sağladı.

[115] Efe Can Gürcan ve Efe Peker, "Turkey's Gezi Park Demonstrations of 2013: a Marxian Analysis of the Political Moment", *Socialism and Democracy* 28:1 (2014), 70-89, 81.

Çizim: Faruk Tarınç

Gezi Direnişi'nde Hayatını Kaybedenler

2013 Mayıs ayının sonunda başlayıp Haziran ayı boyunca devam eden Gezi Direnişi karşısında AKP iktidarının emniyet güçlerini kullanarak zora başvurması Türkiye'nin farklı yerlerinden 9 gencin canına mal oldu. Ölümlerin ardından açılan dava ve soruşturmalarda katil zanlısı polislerin kayrıldığı yönünde şüpheler yaygınlık kazandı. Öldürülenler çoğunlukla 20-30 yaş arası gençlerden oluşuyordu.

Mehmet Ayvalıtaş: 20 yaşındaydı. Gezi Direnişi'ne destek için İstanbul Ataşehir'deki 1 Mayıs Mahallesi'nde yapılan gösteri sırasında eylem alanına kontrolsüzce dalan özel bir aracın çarpması sonucu hayatını kaybetti. Ölümüyle ilgili dava halen sürüyor.

Ethem Sarısülük: 27 yaşında bir kaynak işçisiydi. 1 Haziran 2013 günü Ankara Kızılay Meydanı'ndaki Gezi Direnişi eylemleri sırasında bir polisin açtığı ateş sonucunda kaldırıldığı hastanede 12 gün sonra hayatını kaybetti. 16 Haziran'da Batıkent Cemevi'nde yapılan cenaze törenine on binlerce kişi katıldı.

Abdullah Cömert: Antakya'nın Armutlu Mahallesi'nde yaşıyordu. Bir dönem CHP Gençlik İl Kolları Başkanlığı yapmıştı. 3 Haziran günü Gezi Direnişi'ne destek için Armutlu'da yapılan eylemlerde polis tarafından atılan gaz bombasıyla başından vurularak hayatını kaybetti. Öldürüldüğünde 22 yaşındaydı. Ölümü ile ilgili dava devam ediyor.

Ali İsmail Korkmaz: O da Abdullah Cömert gibi Antakya'nın Armutlu mahallesinde doğmuştu. Eskişehir'deki Anadolu Üniversitesi'nde birinci sınıf öğrencisiydi; 19 yaşındaydı. Gezi eylemlerine de bu şehirde katıldı. 2 Haziran'daki eylemlerde polisin göstericileri kovalaması üzerine şehir merkezindeki ara sokaklara kaçarken sivil polis ve esnaf tarafından dövülerek beyin kanaması geçirdi. 28 gün komada kaldı ve 10 Temmuz'da yaşam savaşını kaybetti. Dövülme anını görüntüleyen kameralar katillerinin acımasızca saldırışını açıkça gösterdiği halde sanıklar görülen davada 6 ila 10 yıl arası hapis cezası aldılar.

Medeni Yıldırım: Haziran 2013 isyanlarının son günlerinde Diyarbakır'ın Kayacık Köyü'ne yapılmak istenen kalekol inşaatına karşı Lice'de düzenlenen eylemlerde polisin açtığı ateş sonucu hayatını kaybetti. Öldürüldüğünde 18 yaşındaydı. Cinayet hakkındaki soruşturma halen davaya dönüştürülmedi.

Ahmet Atakan: 2013 Eylül'ünde ODTÜ'ye yapılmak istenen yola karşı Ankara'da düzenlenen eylemlere destek için Hatay'da yapılan gösterilerde hayatını kaybetti. Polis kapsülü ile başından vurularak öldürüldüğüne yönelik otopsi bulgularına rağmen Antakya Valiliği, Atakan'ın yüksekten düşerek öldürüldüğünü iddia etti.

Hasan Ferit Gedik: 29 Eylül 2013'te İstanbul'un Gülsuyu Mahallesi'nde uyuşturucu çetelerine karşı yapılan protesto gösterisinde çeteciler tarafından vurularak öldürüldü. Öldürüldüğünde 21 yaşındaydı. Ölümüyle ilgili dava halen devam ediyor.

Berkin Elvan: Gezi eylemleri devam ederken 16 Haziran'da Okmeydanı'nda düzenlenen gösterilerde polis tarafından atılan göz yaşartıcı gaz kapsülünün başına isabet etmesi üzerine bilinci kapandı. Aylarca komada kaldı; 11 Mart günü hayata gözlerini yumdu. Gezi Direnişi'nin 15 yaşındaki en geç kaybıydı. Ölümünün ardından İstanbul'da yüz binlerce kişinin katıldığı Türkiye tarihinin en kalabalık cenaze töreniyle uğurlandı. Ayrıca Ankara ve İzmir gibi şehirlerde Haziran'daki direnişi andıran kitlesellikteki gösterilerle ölümüne neden olan polis şiddeti protesto edildi

Bu noktadan bakıldığında, Mayıs 2013'ün sonlarında Gezi Parkı'na bir alışveriş merkezi yapılmasını engellemek maksadıyla nöbet tutan gruplara uygulanan rutinleşmiş polis şiddetinin bir anda ülkenin bütününü kuşatan bir direnişe dönüşmesinin arkasında AKP tarafından artık boşaltılan "haklar ve özgürlükler" alanında toplumun farklı kesimlerinin ortak yakınmalarla buluşması yatıyordu. Gezi Direnişi, sadece AKP'yi artık temsil edemediği haklar ve özgürlükler alanından tamamıyla geri çekilmeye zorlamakla kalmadı, bu eksendeki değerlerin temsiliyetini bir süreliğine üzerine aldı. Gezi Direnişi bu açıdan AKP'nin, bir dönem toplumsal muhalefetin zeminini teşkil eden "haklar ve özgürlükler" gündemini kendine yontma stratejisinin geri döndürülemez şekilde sona ermesi anlamına geliyordu.[116]

AKP'nin "dinsel çoğulculuk" perspektifi üzerinden nüfuz etmeye çalıştığı "laiklik" gündeminde yaşadığı sıkışma da partinin kendi iktidarını konsolide etme sürecinde karşılaştığı açmazları aşmak için aleni bir Sünni muhazafakâr söyleme ve kimliğe yaslanmak zorunda kalması ile ilgiliydi. AKP'nin devletin resmî ideolojisi olarak Kemalist milliyetçilik karşısında "milli kimliğin" birleştirici unsuru olarak İslami-muhafazakâr değer ve sembolleri ve Osmanlı geçmişini temel alması ve toplumsal muhalefetin yükseldiği muhalefet odaklarını itibarsızlaştırmak için bu değerleri sürekli vurgulaması toplumun seküler yaşam tarzını benimseyen geniş kesimlerini ve Alevi nüfusu AKP tarafından kontrol altına alınmış olan devlet aygıtına karşı yabancılaştırıyordu. Bu, dozu sürekli yükselen Sünni muhafazakâr söylemin aynı zamanda AKP'nin devlet kurumlarında tam bir hâkimiyet kurma süreciyle paralel ilerlemesi, devletin toplumun bütününün çıkarlarını temsil etme görüntüsünü ve tarafsızlık imajını önemli ölçüde sakatladı. Bu duruma katkıda bulunan en önemli etmenlerden birisi de AKP'nin Ahmet Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olduğu dönemde benimsediği dış politika anlayışıydı. 2010 yılında Tunus, Mısır, Libya, Yemen ve Suriye gibi ülkeleri etkisi altına alan Arap İsyanları'yla Ortadoğu'daki siyasi dengeler alt üst olurken AKP, bu süreçte bölgedeki siyasi nüfuzunu arttırmak üzere Katar ve Suudi Arabistan gibi devletler ve Müslüman Kardeşler gibi örgütlerle bir Sünni blok oluşturma çabası içerisine girdi.[117] Suriye'deki Başar Al Asad rejimine karşı başlatılan isyan sürecinde ise büyük çoğunluğunu Sünni İslamcı örgütlerin teşkil ettiği isyancı grupları Özgür Suriye Ordusu altında desteklemeye ve koordine etmeye çabaladı. Tüm bu dış politika hamleleri, sadece AKP'nin değil, artık AKP'nin yeniden inşa etmekte olduğu devletin

[116] Cenk Saraçoğlu, "Haziran 2013 Sonrası Türkiye'de İdeolojiler Alanının Dönüşümü: Gezi Direnişi'ni Anlamanın Yöntemleri Üzerine Bir Tartışma", *Praksis* 37 (2015), 299-321.

[117] Ziya Öniş, "Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power Influence in a Turbulent Middle East", *Mediterranean Politics* 19:2 (2014), 203-219.

de Sünni-muhafazakârlığı temsil ettiğine yönelik toplumsal algıyı pekiştirdi ve özellikle Alevi nüfusun düzenin kurumlarına yabancılaşmasına zemin hazırladı.

Sonuç olarak gerek içerideki politik ve ideolojik güç mücadelesinde AKP'nin dinsel muhafazakâr söyleme başvurması gerekse de uluslararası ilişkilerde Sünni İslamı ve Osmanlı geçmişini bir politika enstrümanı olarak kullanması ve bunların yarattığı geri döndürülemez siyasi sonuçlar AKP'nin "laiklik" gündemini kendi ideolojisine soğurma kapasitesini sınırladı. Bu durum, AKP'nin dinsel muhafazakâr söylem ve politikalarından rahatsız olan geniş kesimleri laikliğin ve "seküler yaşamın savunusu" gündemleri etrafında bir araya getirdi. Gezi Parkı'nda başlayan eylemlerin kısa süre içerisinde metropollerdeki Alevi mahallelerine yayılması ve Hatay gibi, partinin Sünni eksenli dış politikasından rahatsız olan Nusayri nüfusun yoğun olarak yaşadığı şehirlere sıçraması bununla ilgiliydi. Keza, AKP'nin muhafazakâr söylemi karşısında yaşam alanlarının ve bedenlerinin kontrol altına alındığı kaygısını taşıyan kadınların Gezi kalkışmasının öncü unsurlarından birisi olması artık devlet tarafından temsil edilmeyen "laiklik" eksenli kaygıların sokak muhalefetine terk edilmesinin sonucuydu.

Gezi Direnişi aynı zamanda, AKP'nin "eşitlik ve adalet" taleplerini soğurmak konusunda kullandığı bir önceki bölümde bahsettiğimiz ideolojik ve siyasal stratejilerin artık tükendiği bir dönemde kitlesellik kazandı. 2013 yılına gelindiğinde AKP'nin kendisini önceki neoliberal partilerden ayrıştırmak üzere benimsediği politika ve söylemler Türkiye'deki neoliberal birikim rejiminin gittikçe biriken yapısal çelişkileri karşısında etkisizleşti. Parti, bir yandan özellikle şehirlerdeki yoksul kesimleri parti kurumlarına ve ideolojisine bağlayan "hayırseverlik" temelli bir sosyal yardım politikası izlerken diğer yandan ülkedeki sermaye birikiminin büyüyerek devam etmesini sağlamak amacıyla önceden halkın yararlandığı kamusal kaynakları ve alanları sermayenin yatırımına açıyordu. Bu çelişki kendisini en çok son on yılda Türkiye kentlerinin yaşadığı baş döndürücü mekânsal ve toplumsal dönüşümde gösterdi. Parti, Başbakanlığa bağlı Toplu Konut İdaresi'nin (TOKİ) yetkilerini kullanarak kamuya ait kentsel alanları çoğunlukla partiyle yakın ilişki içerisindeki inşaat şirketlerinin yatırımına açıyor ve bu yatırımların doğurduğu rantın paylaşımıyla gittikçe büyüyen ve zenginleşen kapitalistlerle parti yönetici kadrosu neredeyse iç içe geçiyordu. Bu durum, AKP'nin "yoksulların temsilciliği" üzerinden eşitlik gündemine müdahale etme ve bu değerleri temsil etme kapasitesini sınırladı. Haziran 2013'te ülkenin bütününe yayılan isyan dalgasının Gezi Parkı'nda bir alışveriş merkezi yapılması projesine yönelik bir tepkiyle ateşlenmesi bu açıdan tesadüf değildi. Gezi Parkı gündemi, tek başına hem AKP'nin kentsel kamusal alanların sermaye lehine sınırlandırılmasının hem de bu parti ile kendisine yakın sermaye grupları arasındaki organik ilişkinin sorgulanmasına olanak tanıyan bir çıkış noktasını temsil ediyordu. Eylemcilere daha ilk günden itibaren uygulanan olağanüstü polis şiddeti ve AKP'nin süregelen eylemlere rağmen AVM inşaatı konusunda uzun bir süre ısrar etmesi Gezi Parkı gündeminin AKP'nin sınıf karakterini açıkça ifşa eden bir niteliğe sahip olmasıyla ilgiliydi.

Türkiye'de "fiilen var olan neoliberalizmin" yapısal açmazları dışında AKP'nin "eşitlik ve adalet" eksenli talepleri temsil edememesine yol açan diğer bir etmen de devlet kurumları ve kaynaklarının gözle görülür bir şekilde parti yandaşları lehine kullanıldığı algısıydı. Kamu kurumlarında ve belediyelerde istihdam olanaklarının AKP destekçileri lehine kullanılması,

merkezî olarak düzenlenen personel alım sınavlarında ayyuka çıkan hile ve yolsuzluk iddiaları ve partiye yakın işadamlarına yönelik kayırmacılık, AKP'nin kendisini kadim devlet geleneğinin ezici otoritesi karşısında ezilmişlerin temsilcisi olarak sunmaya yönelik söylemini işlevsiz hale getirdi. Bu durum toplumun geniş kesimlerinde haksızlığa uğramışlık hissiyatını kızıştırıyor ve toplumsal hayatın çeşitli alanlarında deneyimlenen eşitsizliklerin sorumlusu olarak AKP'yi işaretlemeyi kolaylaştırıyordu. Gezi Direnişi'nin katılımcıları arasında özellikle iş arama süreçlerinde ve çalışma hayatında yakın dönemde ciddi güçlüklerle karşılaşan eğitimli genç nüfusun önemli bir ağırlığa sahip olması da bu bağlamda değerlendirilebilir.[118] Sahip oldukları diplomaların mevcut çalışma koşullarına denk düşmediğini hisseden özellikle üniversite mezunu gençlerin kendi koşullarıyla iktidar destekçilerinin faydalandıkları olanaklar arasında yaptıkları kıyas üzerinden "eşitlik ve adalet" taleplerini sokakta aramaları olağan bir durumdu.

Gezi Direnişi'nin en ilginç ve anlamlı yanlarından birisi 3 Haziran'da Doğuş Holding'e ait haber kanalı NTV'ye yönelik kanalın binası önünde gerçekleşen protesto gösterisiydi. AKP iktidarının ilk yıllarında daha "nesnel" bir habercilik anlayışını benimsemiş gözüken bu kanal Doğuş Holding'in özellikle 2007'den sonra AKP ile uyumlu bir ilişki tutturma çabasının bir sonucu olarak bünyesinde barındırdığı muhalif eğilimli gazeteci, sunucu ve yorumcuları ayıkladı. Gezi Direnişi esnasında AKP yanlısı yayınlarına devam eden kanal, bu nedenle ağırlıklı olarak plaza çalışanlarının katıldığı bir eylemle protesto edilince mecburen bunu haber olarak bizzat canlı yayında sunmak zorunda kalmıştı.

Diğer yandan Gezi Direnişi toplumsal formasyonun bütünü üzerinde yarattığı dönüştürücü etki itibariyle sadece belirli tarihsel koşullara ve güncel çelişkilere yönelik bir reaksiyon olmanın ötesine geçen bir toplumsal dinamik olma özelliğini de gösteriyordu. Direniş öncelikle AKP'nin bir dönem nüfuz etmeye ve temsil etmeye çalıştığı toplumsal muhalefete ait söylem alanlarından bütünüyle çekilmesini sağladı. Gezi Direnişi'nin artık iktidarın temsil etmekte zorlandığı özgürlükler, laiklik ve eşitlik/adalet gibi meselelere dair talep ve yakınmaları seslendirmesi karşısında AKP'nin gösterdiği her tepki partinin bu alanlara dair iddialarından daha da uzaklaşmasını beraberinde getirdi. Direnişin henüz ilk gününden itibaren uygulanan polis şiddeti bir yandan partinin artan otoriter eğilimlerini zirveye taşır ve şimdiye kadar

[118] Bu yönde bir değelendirme için bkz. Yalçın Bürkev, "İsyanın Başını Çeken Orta Sınıf Proleterleşen Küçük Burjuvazidir", *sendika.org*, 25 Haziran 2013..

görülmedik bir çıplaklıkta ortaya sererken ceberut bir devlet baskısı karşısında özgürlük arayışlarının temsiliyetini sokağa, yani Gezi direnişçilerine teslim etti.

AKP'nin direnişçileri itibarsızlaştırmak ve direniş karşısında kendi tabanını harekete geçirmek için kullandığı İslami muhafazakâr söylem ve yaftalama partinin İslamcı karakterini daha da ifşa ederek[119] bir dönem dinsel çoğulculuk temelinde yeniden biçim kazandırmaya çalıştığı laiklik gündemine nüfuz etmesini daha da zorlaştırdı ve bu eksendeki özgürlükçü taleplerin sokak muhalefetinin bir parçası haline gelmesine yol açtı. Keza, direnişçilerin aksi yöndeki talebine rağmen Gezi Parkı'nı sermayeye açma yönündeki ısrarından vazgeçmeyerek kendi sınıfsal karakterini daha da belirginleştirdi. Bu sayede de neoliberal kent politikaları karşısında eşitlikçi ve çevreci talepler radikal bir muhalefetin zemini haline geldi.

Direniş, AKP'yi bir dönem nüfuz etmeye çalıştığı muhalif söylem alanlarından bütünüyle çıkarmak yanında bu alanlardaki boşluğu yeni bir içerikle doldurmaya yönelik pratikleri de kendi içinde barındırıyordu. Polis şiddeti karşısında eylemcilerin kendi aralarında çok kısa sürede örgütledikleri dayanışma pratikleri, Gezi Parkı'nda hayata geçirilmeye çalışılan "komünal" yaşam deneyimi ve kentteki kamusal alanların bir direniş mekânı ve ortak yaşam alanı olarak "tutulması" Gezi Direnişi'nin eşitlik ve adalet gibi nosyonların nasıl değerler ve pratiklerle içeriklendirilebileceğine dair bir iddia taşıdığını gösterir. Direniş esnasında ve sonrasında hayata geçirilmeye çalışılan, eylemcilerin aşağıdan yukarıya örgütlediği forumlar, bütün hayatı saran otoriter bir parti/devlet karşısında katılımcı bir halk iktidarının ipuçlarını mütevazı bir düzeyde de olsa kendi içerisinde barındırmıştır. Aynı şekilde dinsel muhafazakâr baskılara karşı seküler yaşam tarzı savunusunun kadınların ve Alevilerin yoğun bir şekilde katıldığı protestoların birleştirici unsurlarından birisi olması, "laikliği" simgeler üzerinden yürüyen bir resmî ideoloji veya rejim savunusu olmanın ötesine taşıyarak özgür bir yaşam savunusu ve değişim arzusuyla birleştiriyordu.

Mayıs ayı sonunda başlayan ve daha sonra Haziran ayının bütününe ve ülke geneline yayılan Gezi Direnişi AKP'nin toplumsal meşruiyetini önemli ölçüde sarsacak bir kitlesellik içeriyordu. Direniş boyunca ortaya çıkan gösteriler özellikle 2009 sonrasında AKP iktidarının alamet-i farikası haline gelmiş bütün eğilimleri karşısına alıyordu: Dinsel-muhafazakâr dayatmalar; Müslümanlık merkezli bir millet anlayışı; neoliberal kent politikaları; otoriter söylem ve pratikler; kibirli bir iktidar dili. AKP iktidarının bu gösteriler karşısında başvurduğu yoğun polis şiddeti protestoların kitleselliğini ve direncini arttırmaktan başka bir işe yaramadı ve AKP'nin toplumun geniş kesimi karşısındaki meşruiyetini iyice sarstı. Bundan da öte Haziran İsyanı'nın en önemli yanı o güne kadarki yerleşik siyasi kalıplara pek uymayan bir özgürlük arayışını ve direniş kültürünü filizlendirmesi ve başlı başına yeni bir karşı hegemonik potansiyeli barındırıyor olmasıydı.

2013 Aralık: çöken ittifak, ortaya dağılan cerahat

AKP'nin Gezi Direnişi ile kaybettiği itibar ve meşruiyet özellikle 2011 seçimlerinden sonra Tayyip Erdoğan'ı frenleme çabasına girmeye yeltendiği halde bir başarı kaydedemeyen ve

[119] Bülent Eken, "The Politics of the Gezi Park Resistance: Against Memory and Identity" *South Atlantic Quarterly* 113:2 (2014), 427-436, 428.

tasfiyenin korkusunu ensesinde hisseden Fethullah Gülen cemaatini de şevklendirdi. 2013 yılının Aralık ayında ortaya çıkan AKP'li bakanlara ve hatta bir müddet sonra başbakanın ailesine kadar uzanma ihtimali taşıyan ve cemaatin devlet içerisindeki şebekelerini kullanarak ifşa ettiği yolsuzluklar kısa zamanda bir hukuki soruşturmaya dönüştü. Soruşturmaya dayanak teşkil eden telefon dinlemeleri ve soruşturmayla alakalı olmasa da yine cemaatin devlet içerisindeki istihbaratını kullanarak ele geçirdiği bazı özel görüşmeler kısa süre içerisinde internet medyasına sızdırıldı. Kayıtlar, AKP'nin bazı önde gelen bakanlar ile partiye yakın bazı iş adamlarının arasındaki daha sonra meclis soruşturmasına konu olacak rüşvet ilişkisi iddialarını gündeme getirdi. İnternetteki ses kayıtları aynı zamanda Tayyip Erdoğan ve bazı bakanların operasyon günü oğullarıyla yaptıkları "akçeli işlere" dair telefon konuşmalarını da içeriyordu. Soruşturmalarla cemaat medya ağının yayın politikasında da somutlandığı üzere AKP'yi ilk defa bu derece karşısına alan ve hatta onu "bitirmeyi" kafaya koymuş bir pozisyona yerleşti. Bu özellikleriyle Aralık soruşturmaları AKP'nin 2002'den beri kendi rejimini kurmaya ve yerleştirmeye çalışırken önemli ölçüde destek sağladığı cemaatin iktidar bloğunun bütünlüğünü bozan bir meydan okumasına işaret ediyordu. İnternet üzerinden günlerce süren bu ifşaat ve sonrasında devam eden adli sürece rağmen AKP soruşturmayı yürüten savcıları uzaklaştırmak ve operasyonları yürüten emniyet amirleri ve polislerin görevyerlerini İçişleri Bakanlığının talimatıyla değiştirmek suretiyle bu operasyonu siyasi iktidarın sağladığı olanaklar sayesinde savuşturmayı başardı.

Saray günlerine doğru

2013'teki Haziran direnişi AKP'ye karşı uzun süredir öfke biriktiren farklı kesimlerin artık devlet organlarıyla bütünleşmiş bir partiye karşı sokakta vücut bulan ortak mücadelesini ve birliğini ifade ediyordu. Aralık operasyonlarında ortaya serilen kirli ilişkiler bu kesimlerin hâlihazırdaki benimsedikleri pozisyonu perçinleseve haklılık duygularını pekiştirse de Gezi benzeri bir kitlesel hareketin ortaya çıkmasına yetmedi. Operasyonların en azından AKP'ye destek veren kesimler arasında bir yarılma veya partiye dair bir şüphecilik yaratması beklenebilirdi. 30 Mart 2014'te yapılan yerel seçimlerde AKP'nin ülke genelinde yüzde 43 civarında oy alabilmesi ve aynı zamanda Ankara ve İstanbul'daki belediye başkanlıklarını koruması bunun iyimser bir beklenti olduğunu gösterdi. Yerel seçimler aynı zamanda Ankara'da MHP kökenli Mansur Yavaş'ı, İstanbul'da ise ideolojik olarak renksiz ama popüler bir figür olarak eski Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül'ü aday gösteren CHP'nin Haziran Direnişi'ndeki halk hareketinin sol değerleri öne çıkaran arayışlarına karşılık vermeye niyetli olmadığını gösteriyordu. CHP'nin uzun süredir benimsediği "sağcıları" parti vitrinine çıkarma stratejisi ülke genelinde alınabilen ancak yüzde 25'lik oy ile bir kez daha sonuçsuz kaldı.

Yerel seçimlerin sonuçları 10 Ağustos 2014'te gerçekleştirilecek olan cumhuriyet tarihinin halkoylamasıyla yapılacak ilk cumhurbaşkanlığı seçiminin olası sonucunun da habercisiydi. AKP'nin adayının Recep Tayyip Erdoğan olacağı hem parti içerisinde hem de kamuoyunun genelinde beklenen bir şeydi. Zira Erdoğan özellikle AKP'nin devletleşme sürecinin hızlandığı 2007'den sonra iktidarı kendi elinde toplamasını mümkün kılacak başkanlık sistemini çeşitli vesilelerle gündeme getiriyor ve meclisin bu yönde bir anayasa değişikliği yapmasını

savunuyordu. Halkoyuyla yapılacak bir seçim cumhurbaşkanlığı makamının gücünü arttırabilir ve bu da süreç içerisinde başkanlık sistemi arayışlarını daha elverişli bir zeminde sürdürmeyi sağlayabilirdi. Cumhurbaşkanlığı seçimleri aynı zamanda Aralık'taki operasyonlarla köşeye sıkıştırılmaya çalışılan Erdoğan'ın halk onayıyla daha korunaklı bir pozisyona erişmesi açısından da önemliydi.

Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde CHP ve MHP yine AKP seçmeninin de oylarını kazanabilecekleri düşüncesiyle mutedil ve dindar bir bilim insanı profili sergileyen ama daha önce herhangi bir siyasi yarışın içerisine girmemiş Prof Dr. Ekmeleddin İnsanoğlu'nu aday gösterdiler. Bu CHP'nin, garantide olduğu düşünülen sol eğilimli seçmenlerin desteğine sağ oyları eklemeye yönelik daha önce denenmiş ve başarısız olmuş seçim stratejisini bir kez daha deneyeceği anlamına geliyordu. Üçüncü aday olarak da Kürt Hareketi'nin sosyalist bazı örgütlerle ittifak içerisinde kurduğu yeni partisi HDP'nin eş başkanı Selahattin Demirtaş yarışacaktı. Seçim sonrasında yüzde 38 civarında bir oyla umulanın epey altında oy alan İhsanoğlu karşısında Erdoğan yüzde 51,7'lik oyla ilk turda cumhurbaşkanlığına seçildi. Seçimin en önemli sürprizi kemikleşmiş Kürt oyları dışında Türkiye'nin her yerinden hatırı sayılır sayıda oy alan Selahattin Demirtaş'ın yüzde 9,7 oranında bir oya ulaşabilmesiydi. Bugüne kadar Kürt Hareketi'nin partilerinin genel seçimlerde yüzde 6'dan daha fazla oy alamadığı düşünüldüğünde Demirtaş'ın bu beklenmedik orandaki oyu hem kendisinin hem de HDP'nin sadece Kürt illerinde değil Türkiye genelinde önemli bir siyasal aktör olarak kabul edilmesi sonucunu doğurdu.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından Recep Tayyip Erdoğan kendisinden önceki cumhurbaşkanlarından farklı olarak Çankaya Köşkü'ne değil Atatürk Orman Çiftliği arazisine inşa edilen ve 1000'den fazla odaya sahip şatafatlı Ak Saray isimli komplekse yerleşti. Kendisinden boşalan AKP genel başkanlığı ve başbakanlık koltuğuna ise Erdoğan tarafından partililere işaret edilen Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu oturdu. Erdoğan'ın Ak Saray'a çıkması pek çok yönüyle AKP'de son dönemlerde iyiden iyiye çığırından çıkmış olan hukuku ve devlet teamüllerini devre dışı bırakan bir oldu bitticiliğin izlerini taşıyordu. Öncelikle bu kompleksin başbakanlık konutu olarak inşa edilmekte olduğu söylenmişti ama herhangi bir yeni düzenleme yapılmadan ve kamuoyuna bildirilmeden cumhurbaşkanı sıfatı taşıyan Tayyip Erdoğan'a tahsis edildi. Aynı zamanda Ak Saray, Ankara 5. İdare Mahkemesi'nin kararına göre halen sit alanı sayılması gereken bir arazide inşa edildiği için Mimarlar Odası tarafından dava konusu edilen ve kaçak olduğu iddia edilen bir yapıydı. Üçüncüsü böylesine büyük ve şatafatlı bir sarayın maliyeti konusunda kamuoyunda bazı rahatsızlıklar dile getirildi. Mimarlar Odası'nın sarayın maliyetini öğrenmek üzerine TOKİ'ye yaptığı bilgi edinme başvurusu bu kurum tarafından "ekonomi zarar görür" endişesiyle reddedildi.

Ak Saray, 2002'de başlayan AKP'nin devletleşme sürecinin pek çok unsurunu yansıtan bir yapı olarak şimdiden "yeni rejimin" bir sembolü olma özelliğini gösteriyor. Atatürk Orman Çiftliği'ne bağlı doğal varlık statüsünde eski bir sit alanında yükselen saray binaları son 13 yıl içerisinde inşa olunan tek adam zihniyetini, Osmanlı geçmişini idealize eden İslamcı milliyetçiliği ve inşaata bel bağlayan büyüme stratejisini, yani Türkiye kapitalizminin bugün ulaşmış olduğu noktayı tek başına özetliyor.

Kaynakça

Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (İstanbul: Küre, 2001).

Ayşe Aslıhan Çelenk, "The Restructuring of Turkey's Policy Towards Cyprus: The Justice and Development Party's Struggle for Power", *Turkish Studies* 8:3 (2007), 349-363.

Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy* 16:3 (2006), 211-228.

Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası* (İstanbul: İletişim, 2014).

Aziz Çelik, "AKP'nin On Yılında Sendikalar ve Sendikasızlaştırma", http://tr.boell.org/tr/2014/06/16/akpnin-yilinda-sendikalar-ve-sendikasizlastirma, erişim: 10 Mart 2015.

Aziz Çelik, "Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik", *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 42* (2010), 63-81.

Barry Rubin, "Green Money: Islamist Politics in Turkey", *Middle East Quarterly XII* 1 (2005), 1-11.

Burhanettin Duran, "Understanding the AK Party's Identity Politics: A Civilizational Discourse and its Limitations." *Insight Turkey* 15:1 (2013), 91-109.

Bülent Aras ve Aylin Görener. "National Role Conceptions and Foreign Policy Orientation: the Ideational Bases of the Justice and Development Party's Foreign Policy Activism in the Middle East" *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12:1 (2010), 73-92.

Bülent Eken,. "The Politics of the Gezi Park Resistance: Against Memory and Identity" *South Atlantic Quarterly* 113:2 (2014), 427-436.

Cenk Saraçoğlu ve Özhan Demirkol, "Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule. Geography, History and National Identity", *British Journal of Middle Eastern Studies* 42:3 (2015), 301-319.

Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim, 2013)

Dani Rodrik, "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's

Economic Growth in the 1990s:Learning From a Decade of Reform", *Journal of Economic Literature* 44:4 (2006) 973-987.

David Harvey, *Asi Şehirler*, çev. Ayşe Deniz Temiz (İstanbul: Metis, 2013).

David McNally, *Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance* (Oakland: PM Press, 2011).

David Romano, "Iraqi Kurdistan and Turkey", *Middle East Policy* 22:1 (2015), 89-101.

Deniz Gökalp ve Seda Ünsar, "From the Myth of European Union Accession to Disillusion: Implications for Religious and Ethnic Politicization in Turkey", *Middle East Journal* 62:1 (2008), 93-116.

Deniz Yıldırım, "AKP ve Neoliberal Popülizm", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, haz. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2009), 66-107.

Dilek Cindoğlu ve Gizem Zencirci, "The Headscarf in Turkey in the Public and State Spheres", *Middle Eastern Studies* 44:5 (2008), 791-806.

E. Fuat Keyman, "Modernization, Globalization and Democratization in Turkey: The AKP Experience and Its Limits", *Constellations* 17: 2 (2010), 312-327.

Efe Can Gürcan ve Efe Peker. "Turkey's Gezi Park Demonstrations of 2013: a Marxian Analysis of the Political Moment", *Socialism and Democracy* 28:1 (2014), 70-89.

Elif Karaçimen, *Political Economy of Consumer Debt in Developing Countries: Evidence From Turkey*, (yayımlanmamış Doktora Tezi, University of London, 2013).

Ekin Karaca, "Rahip Santoro Cinayetindeki Sessizlik", http://www.bianet.org/bianet/azinliklar/135926-rahip-santoro-cinayeti-ndeki-sessizlik", erişim: 6 Şubat 2012.

Emel Akçalı, "Getting Real on Fluctuating Identities: Insights from Northern Cyprus", *Antipode* 43:5 (2011), 1725-1747.

Ersin Kalaycıoğlu, "Politics of Conservatism in Turkey", *Turkish Studies* 8:2 (2007), 233-252.

Evren Hoşgör, "AKP'nin Hegemonya Sorunsalı: Uzlaşmasız Mutabakat", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (İstanbul: Yordam, 2014), 291-337.

Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler* (İstanbul: Yordam, 2015).

Fethi Açıkel, "Muhafazakâr Sosyal Mühendisliğin Yükselişi: Yeni Türkiye'nin Eski Siyaseti", *Birikim* 276 (2012), 14-20.

Galip Yalman "AKP İktidarında Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi", İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar (haz.) Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir (İstanbul: Metis, 2014), 23-47.

Gamze Yücesan-Özdemir, "AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar,* haz. Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir (İstanbul: Metis, 2014) 117-139.

Gamze Yücesan Özdemir, İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş (İstanbul: Yordam, 2014).

Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?* (New York: Palgrave, 2008), 169.

Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (Stanford: Stanford University, 2009)

Guy Standing, *Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Academic, 2011).

Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2003), 248-249.

İlhan Uzgel, "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", *AKP Kitabı*, Haz.İlhan Uzgel ve Bülent Duru, (Ankara: Phonenix, 2009), 11-39.

İlhan Uzgel, "Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Haz. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, (Ankara: Phoenix, 2009), 357-381.

Jeffrey Sachs, "Why Turkey is Thriving", http://www.project-syndicate.org/commentary/inside-the-turkish-economic-miracle-by-jeffrey-d – sachs, erişim: 10 Şubat 2015.

Joost Jongerden ve Ahmet Hamdi Akkaya, *PKK Üzerine Yazılar* (Vate Yaynevi: İstanbul, 2012).

Joshua W. Walker "Turkey's Imperial Legacy: Understanding Contemporary Turkey through Its Ottoman past." *Perspectives on Global Development and Technology* 8:2 (2009), 494-508, 499.

Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi* (Ankara: İmge, 2003).

Korkut Boratav, "Bir Safsata: AKP'nin Büyüme Efsanesi", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/bir-safsata-akpnin-buyume-efsanesi-90972, erişim: 21 Mayıs 2014.

Korkut Boratav, "AKP Ekonomisi: Artan Bağımlılık", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/akp-ekonomisi-artan-bagimlilik-91313, erişim: 21 Mayıs 2014.

Korkut Boratav, "AKP Ekonomisi: Artan Kırılganlık", http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/akp-ekonomisi-artan-kirilganlik-91654, erişim: 21 Mart 2014.

Köichi Mera ve Bertrand Renaud, *Asia's Financial Crisis and the Role of Real Estate* (London: Routledge, 2000)

Kurtar Tanyılmaz "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (İstanbul, Yordam Kitap, 2014), 143-179.

Kurtar Tanyılmaz ve Meryem Kurtulmuş, "Türkiye İşçi Sınıfının Maddi Varlığı ve Değişen Yapısı", *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* Haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul, Yordam: 2014), 251-280.

Melih Yeşilbağ, "Beton Blok Çatlarken: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi", *Gelenek*, 124 (2014), 92-103.

Menderes Çınar, "Turkey's Transformation Under the AKP Rule", *Muslim World* 96:3 (2006), 469-486.

Mete Hatay ve Rebecca Bryant, "The Jasmine Scent of Nicosia: Of Returns, Revolutions and the Longing For Forbidden Pasts", *Journal of Greek Studies* 26 (2008), 423-449.

Metin Yeğenoğlu ve Simten Coşar, "AKP ve Toplumsal Cinsiyet Meselesi", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, Haz. Simten Coşar ve Gamze Yücesan Özdemir (İstanbul: Metis, 2014), 158-185.

Mustafa Bayırbağ, "Merkez Çevre'den Piyasa-İslam Sentezine: İkinci Neoliberal Program ve AKP", *Doğudan* 6 (2008).

Mehmet Orhan, "Transborder Violence: the PKK in Turkey, Syria and Iraq", *Dynamics of Asymmetric Conflict* 7:1 (2014), 30-48.

Mustafa Sönmez, "İşçinin İliğini Sömürdüler", http://mustafasonmez.net/?p=4273, erişim: 11 Mart 2015.

Mustafa Şen, "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of Justice and Development Party", *Turkish Studies* 11:1 (2010), 59-84.

Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu* (İstanbul: İletişim, 1999)

Nicholas Danforth, "Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign policy: From Atatürk to the AKP", *Turkish Policy Quarterly* 7:3 (2008), 83-95.

Niyazi Kızılyürek, *Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs* (İstanbul: İletişim, 2002).

Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi* (İstanbul: Selis, 2007).

Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları* (İstanbul: Sav, 2010).

Refet Gürkaynak ve Selin Sayek Böke "AKP Döneminde Türkiye Ekonomisi" *Birikim* 296, (Aralık 2013), 64-69.

Simten Coşar ve Aylin Özman, "Centre-right Politics in Turkey after the November 2002 General Election: Neoliberalism with a Muslim Face", *Contemporary Politics* 10: 1 (2004), 57-74.

Sinan Ciddi ve Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies* 15:3 (2014), 419-441.

Sungur Savran, "Islamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı", *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, Haz. Neşecan Balkan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 53-14.

Turan Yavuz, Çuvallayan İttifak (İstanbul: Destek Yayınları, 2006).

Utku Balaban, "İnşaat Neyin Lokomotifi?" *Birikim* 270 (Ekim 2011), 19-26.

Ümit Akçay, "Hükûmet Cemaat Kavgası, İnşaat Odaklı Birikim ve 17 Aralık Krizi", http://baslangicdergi.org/hukumet-cemaat-kavgasi-insaat-odakli-birikim-ve-17-aralik-krizi-bir-donemin-sonu-mu-umit-akcay/, erişim: 13 Ocak 2015.

Ümit Cizre, *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of Justice and Development Party* (London: Routledge, 2008).

Yasin Durak, *Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık* (İstanbul: İletişim, 2011).

Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul, Alfa: 2004).

Yalçın Bürkev, "İsyanın Başını Çeken Orta Sınıf Proleterleşen Küçük Burjuvazidir", www.sendika.org erişim:: 25 Haziran 2013.

Yıldız Atasoy, *Islam's Marriage with Neoliberalim: State Traformation in Turkey* (New York: Palgrave, 2009).

Yüksel Taşkın, "Türkiye'de Sağcılık: Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, Haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, (İstanbul: İletişim, 2009).

Zana Çıtak ve Özlem Tür, "Women Between Tradition and Change: The Justice and Development Party in Turkey", *Middle Eastern Studies* 44:3 (2008), 455-469.

Ziya Meral ve Jonathan Paris, "Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity." *The Washington Quarterly*, 33.4 (2010): 75-86.

Ziya Öniş, "Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power Influence in a Turbulent Middle East", *Mediterranean Politics* 19:2 (2014), 203-219.

Ziya Öniş ve Fikret Şenses "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", *Development and Social Change* 36:2 (2005), 263-290.

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat'ı kendi kulvarındaki öteki kitaplardan ayıran başlıca özellik, "siyasal hayat"ı kavrayış biçiminde yatıyor. Siyasal hayatı, dünya-tarihsel bağlamı içine yerleştirerek, iktisadi koşullar ve kültür hayatıyla ilişkilendirerek ele alan kitap, bunların tümünün gerisindeki dinamiğin toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler ve çelişkiler olduğunu gözetiyor. Türkiye siyasal ve toplumsal tarihinin önemli dönemeçlerine göre ayrılan her bir bölüm kendi içerisinde dört aşamalı bir izleği takip ediyor: iktisadi ve toplumsal koşullar, siyasal gelişmeler, dünyayla ilişkiler ve kültür hayatında eğilimler. Bu izlek, Türkiye siyasi tarihinin olgu ve olaylarındaki ayrıntı zenginliğini belirli bir teorik perspektif ve analizle yerli yerine oturtmayı, ilişkilendirmeyi ve soyutlamayı mümkün kılıyor. Her bir dönemin özelliklerini yansıtan portreler, çerçeve yazılar, belgeler ve fotoğraflar da kitabın anlatımını zenginleştiriyor.

80 TL. KDV DAHİL

ISBN 978-605-172-093-7

Yordam Kitap